अविश्रांतौहेतुरविश्वासः ॥ ११ ॥ विरामउपरतंविरक्तमितियावत् ॥ भूरिभंगेभ्योवहुतरविनाशदुःखहेतुभ्यः ॥ धाराभ्यःअवार्षिकजलधाराभ्यः ॥ १२ ॥ कृष्णद्वैपायनं
व्यासम् ॥ १२ ॥ परवंचनार्थंकृत्रिमचेष्टितमाडंवरंकथंकेनक्रमेणअभ्युत्थितमुत्पन्नं ॥ कदावाप्रशममत्यंतोच्छेदं ॥ कियत्देशकालपरिमाणतः ॥ कस्यसंसारःकिंदेहस्यउतइं
द्रियाणामुतमनसःप्राणस्यवाउतसंघातस्यउततदन्यस्यविकारिणोनिर्विकारचिन्मात्रस्यवेतिपप्रच्छेतिपूर्वेणान्वयः ॥ १४ ॥ विदितात्मनाव्यासेनअखिलंवक्तव्यंयथावत्प्रोक्त
मित्यन्वयः ॥ १५ ॥ आअज्ञासिपमितिच्छेदः ॥ ननुयत्रप्राकृत्वविचारेणैवज्ञातस्यस्मरणार्थोयंआङ्इतिनिपातस्तर्हिवाक्यस्मरणयोरङिदित्यनाङ्त्वान्निपातएकाजनाङितिप्रगृह्यत्वेप्रकृतिभावोन्याय्यः ॥ सत्यम् ॥ तथापिपूर्वंआसमंताद्विशिष्याज्ञासिपमितिधात्वर्थातिशयद्योतकतयाक्रियायोगस्यापिविवक्षितत्वात्तन्नैकशेपादिनाआङोपिसंमहा

स्वयंप्राप्तेपरेवस्तुन्यविश्रांतमनाःस्थितः ॥ इदंवस्त्वितिविश्वासंनासावात्मन्युपाययौ ॥ ११ ॥ केवलंविररामास्यचेतोविगतचापलम् ॥
भोगेभ्योभूरिभंगेभ्योधाराभ्यइवचातकः ॥ १२ ॥ एकदासोऽमलप्रज्ञोमेरावेकांतसुस्थितम् ॥ पप्रच्छपितरंभक्त्याकृष्णद्वैपायनंमुनिम्
॥ १३ ॥ संसाराडंवरमिदंकथमभ्युत्थितंमुने ॥ कथंचप्रशमंयातिकियत्कस्यकदेतिवा ॥ १४ ॥ इतिपृष्टेनमुनिनाव्यासेनाखिलमात्म
जे ॥ यथावदमलंप्रोक्तंवक्तव्यंविदितात्मना ॥ १५ ॥ आज्ञासिपंपूर्वमेतदहमित्यथतत्पितुः ॥ सशुकःशुभयावुद्ध्यानवाक्यंवह्वमन्यत
॥ १६ ॥ व्यासोपिभगवान्वुध्वापुत्राभिप्रायमीदृशम् ॥ प्रत्युवाचपुनःपुत्रंनाहंजानामितत्त्वतः ॥ १७ ॥ जनकोनामभूपालोविद्यते
वसुधातले ॥ यथावद्वेत्त्यसौवेद्यंतस्मात्सर्वमवाप्स्यसि ॥ १८ ॥ पित्रेत्युक्तेशुकःप्रायात्सुमेरोर्वसुधातले ॥ विदेहनगरींप्रापजनकेनाभि
पालिताम् ॥ १९ ॥ आवेदितोसौयाष्टीकैर्जनकायमहात्मने ॥ द्वारिव्याससुतोराजन्शुकोत्रस्थितवानिति ॥ २० ॥ जिज्ञासार्थंशुक
स्यासावास्तामेवेत्यवज्ञया ॥ उक्त्वावभूवजनकस्तूष्णींसप्तदिनान्यथ ॥ २१ ॥ ततःप्रवेशयामासजनकःशुकमंगणम् ॥ तत्राहानिससप्तै
वतथैवावसदुन्मनाः ॥ २२ ॥ अथप्रवेशयामासजनकोंतःपुरंशुकम् ॥ राजानदृश्यतेतावदितिसप्तदिनानिच ॥ २३ ॥ तत्रोन्मदाभिःकां
ताभिर्भोजनैर्भोगसंचयैः ॥ जनकोलालयामासशुकंशशिसमाननम् ॥ २४ ॥

न्निपातएकाजनाङित्यत्रआङ्वर्ज्यइतिप्रसज्यप्रतिषेधपक्षस्वीकारात्प्रतिषेधाश्चवलीयांसोभवंतीतिमहाभाष्योक्तेःप्रगृह्यसंज्ञानिषेधात्संधिःसाधुरेव ॥ अथउपदेशानंतरंशुक
स्तत्पितुर्वाक्यंआज्ञासिपमित्यनपूर्वार्थतयाशुभयावुद्ध्यानवह्वमन्यतेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ पुत्राभिप्रायंवुध्वातद्बुद्धिमेवानुसरन्प्रत्युवाचनाहंजानामि ॥ उक्तादन्यदितिभावः
॥ १७ ॥ १८ ॥ विदेहानामजनपदास्तेषांनगरींमिथिलाम् ॥ १९ ॥ याष्टीकैर्द्वास्थैर्यष्टिधरैः ॥ २० ॥ जनकोपिविदितशुकवृत्तांतःसहसैवोपदेशेव्यासवचनवदवहेलनयात
स्याकृतार्थतामाभूदितिशुकस्यवैराग्यादिसाधनानांविश्वासस्यस्थैर्यस्यचजिज्ञासार्थम् ॥ अवज्ञयाउपेक्षया ॥ २१ ॥ अंगणंगृहांतश्चत्वरम् ॥ उन्मनाःतत्त्वजिज्ञासोत्कंठावि
स्तृतानादरइतियावत् ॥ २२ ॥ यावद्भोजनादिभिस्त्वंनपूज्यसेतावद्राजानदृश्यतेइतिवादनमिषेणतत्रांतःपुरेसप्तदिनानिभोगसंचयैर्लालयामासेत्युत्तरेणसंवंधः ॥ २३ ॥ २४ ॥

भोगानादरयोःसुसमोऽतएवस्वस्थः ॥ तत्रहेतुर्मौनीनिगृहीतवागादींद्रियः ॥ २६ ॥ इत्थंपरीक्षणेनप
नाजकुर्नविचकुः ॥ बद्धपीठंदृढमूलम् ॥ २५ ॥ केवलमित्यवधारणे ॥ भोगानादरयोःसुसमोऽतएवस्वस्थः ॥ तत्रहेतुर्मौनीनिगृहीतवागादींद्रियः ॥ २६ ॥ निःशेषितानिनिरवशेषंकृतानिजगतिप्रसिद्धानिकार्याण्यवश्यकर्त्तव्यानिपरमपुरुषार्थ ॥ २७॥ इतिपृष्टेनजन
रिज्ञातस्तत्त्वदर्शनपर्यंतप्रतिष्ठितोविचारवैराग्यादिपरिपाकस्वभावोयस्यतम् ॥ २७॥ निःशेषितानिनिरवशेषंकृतानिजगतिप्रसिद्धानि ॥ २८ ॥ संसारेति ॥ प्राग्व्याख्यातम् ॥ २९ ॥ इतिपृष्टेनजन
साधनानियेनतथाविधहेकृतकृत्येत्यर्थः ॥ सर्वसुखलवानामात्मसुखेंतर्भावात्तत्प्राप्त्यैवप्राप्ताऽखिलमनोरथ ॥ २८ ॥ संसारेति ॥ प्राग्व्याख्यातम् ॥ २९ ॥ वाक्यार्थःसर्वोपनिषद्गतमहावाक्यानामर्थः ॥
केनतस्यशुकस्यपित्रापुरापूर्वंयत्प्रोक्तंतदेवकथितमित्यन्वयः ॥ ३० ॥ समुदाहृतंसम्यगुदाहरणोपपत्तिभिर्व्याख्यातम् ॥ ३१ ॥ वाक्यार्थःसर्वोपनिषद्गतमहावाक्यानामर्थः ॥
तत्तात्पर्यनिर्णायकन्यायप्रदर्शनपरेषुसूत्रभाष्यादिशास्त्रेषु ॥ ३२ ॥ स्वस्मिन्नज्ञानोपहितेआत्मनिविविधंकल्पयतीतिविकल्पोनंतकामकर्मवासनाबीजसंभृतंप्रलयसुषुप्त्योः

तेभोगास्तानिदुःखानिव्यासपुत्रस्यतन्मनः ॥ नाजह्रुर्मंदपवनाबद्धपीठमिवाचलम् ॥ २५ ॥ केवलंसुसमःस्वस्थोमौनीमुदितमानसः ॥
अतिष्ठत्सशुकस्तत्रसंपूर्णइवचंद्रमाः ॥ २६ ॥ परिज्ञातस्वभावंतंशुकंसजनकोनृपः ॥ आनीतंमुदितात्मानमवलोक्यननामह ॥ २७ ॥
निःशेषितजगत्कार्यप्राप्ताऽखिलमनोरथ ॥ किमीप्सितंतवेत्याशुकृतस्वागतमाहतम् ॥ २८ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ संसाराडंबरमि
दंकथमभ्युत्थितंगुरो ॥ कथंप्रशममायातियथावत्कथयाशुमे ॥ २९ ॥ ॥ विश्वामित्रउवाच ॥ ॥ जनकेनेतिपृष्टेनशुकस्यकथितंत
दा ॥ तदेवयत्पुराप्रोक्तंतस्यपित्रामहात्मना ॥ ३० ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ स्वयमेवमयापूर्वमेतज्ज्ञातंविवेकतः ॥ एतदेवचपृष्टेनपित्रा
मेसमुदाहृतम् ॥ ३१ ॥ भवताप्येषएवार्थःकथितोवाग्विदांवर ॥ एषएवचवाक्यार्थःशास्त्रेषुपरिदृश्यते ॥ ३२ ॥ यथायंस्वविकल्पोत्थः
स्वविकल्पपरिक्षयात् ॥ क्षीयतेदग्धसंसारोनिःसारइतिनिश्चयः ॥ ३३ ॥

समष्टिव्यष्टिसंस्कारपरिशेषेणाव्याकृतेलीनमनादिजीवभावोपाधिभूतमंतःकरणंतस्मात्प्रलयक्रमविपरीतक्रमेणप्रथममपंचीकृतवियदाद्युत्पत्तिक्रमेणसमष्टिहिरण्यगर्भात्मना
ततःपंचीकरणेनविराडात्मनाततोन्नादिक्रमेणव्यष्टिस्थूलदेहात्मनातदंतर्व्यष्टिलिंगात्मनाचोत्थआविर्भूतोमहानर्थरूपोवर्त्तते ॥ सचकर्मोपासनसमुच्चयमात्रानुष्ठानेनाध्यात्मि
कव्यष्टिभावपरिच्छेदवासनामात्रक्षयेसमष्टिहिरण्यगर्भभावेनावतिष्ठते॥ श्रवणादिपरिपाकजन्यतत्त्वसाक्षात्कारेणसवासनकार्यकारणाविद्यानाशेतुमूलोच्छेदेनात्यंतमंतःकर
णपरिक्षयान्निःशेषंक्षीयते ॥ दग्धशब्दोनिंदायाम् ॥ अथवास्वप्रकाशात्मनिदुःस्थितत्वान्मिथ्यात्वाच्चपूर्वमेवदग्धप्रायोतएवनिःसारःसभूयःसाक्षात्कारप्रलयानलव्याप्तौकथं
तिष्ठेदितिभावः ॥ उपरिदग्धतृणवदंतःसारावशेषेणपुनःपुनःप्ररोहशंकावारणायवानिःसारइतिनिश्चयस्तत्त्वविदामितिशेषः ॥ ३३ ॥

जगत्नानाविषयानिदंज्ञातत्त्वंस्यादन्यद्वेत्यविश्वासेनभ्रमताचेतसाभ्रा
एतत्मयास्वयमेवपूर्वंविचारेणपरिज्ञातंयत्तदेवसत्यंकिंतर्हितदचलमसंदिग्धंस्टदियथाभवतितथाब्रूहि ॥ अतोऽस्मात्त्वयापरिज्ञातात् ॥ निश्चयोनिश्चेतव्योर्थः ॥ ३५ ॥ तमेवदृढनिश्चयायपुन
म्यमाणोहंत्वत्तस्त्वद्वचनविश्वासादितियावत् ॥ विश्रांतितत्रैवस्थैर्यमाप्नोमि ॥ ३४ ॥ ग्राक्भोगेभ्यः ॥ इहास्यांनिश्चयदशायाम् ॥ दृश्यात्दृश्यमात्रात् ॥३७॥ बालापिविषयत्यागशूरत्वान्महावीर॥३८॥
राह ॥ अविच्छिन्नेति ॥ ३६ ॥ महात्मनस्तवेतिशेषः ॥ प्राक्भोगेभ्यः ॥ इहास्यांनिश्चयदशायाम् ॥ दृश्यात्दृश्यमात्रात् ॥३७॥ बालापिविषयत्यागशूरत्वान्महावीर॥३८॥
यथातवपूर्णताजातातथातवपितुर्नेतिदार्ढ्यार्थंप्रशंसा ॥ एवमुत्तरत्रापि ॥३९॥४०॥ दृश्येवाह्मविषयेनपतसिदृश्यदर्शनस्यैवसंसारपातत्वात् ॥ उदरमंतरंकुरुतेअथतस्यभयंभव
तीतिश्रुतेः ॥ भ्रांतिज्ञेयांतरसद्भावभ्रमंदृश्यदर्शनभ्रमंवा ॥ ४१ ॥ सपूर्वोक्तोऽविच्छिन्नचिदात्मैकस्त्वमित्येवमनुशिष्टः ॥ सशुकः ॥ स्वच्छेदृश्यमालिन्यशून्ये ॥ ४२ ॥ सात्त्विक

तत्किमेतन्महाबाहोसत्यंब्रूहिममाचलम् ॥ त्वत्तोविश्रांतिमाप्नोमिचेतसाभ्रमताजगत् ॥ ३४ ॥ ॥जनकउवाच॥ ॥नातःपरतरःक
श्चिन्निश्चयोऽस्त्यपरोमुने॥ स्वयमेवत्वयाज्ञातंगुरुतश्चपुनःश्रुतम्॥३५॥अविच्छिन्नचिदात्मैकःपुमानस्तीहनेतरत्॥स्वसंकल्पवशाद्बद्धो
निःसंकल्पश्चमुच्यते॥ ३६ ॥ तेनत्वयास्फुटंज्ञातंज्ञेयंयस्यमहात्मनः॥ भोगेभ्योविरतिर्जाताहृश्यात्प्राक्सकलादिह ॥ ३७॥ तवबालम
हावीरमतिर्विरतिमागता॥ भोगेभ्योदीर्घरोगेभ्यःकिमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि॥ ३८ ॥ नतथापूर्णताजातासर्वज्ञानमहानिधेः॥ तिष्ठतस्तप
सिस्फारेपितुस्तवयथातव॥ ३९॥ व्यासादधिकएवाहंव्यासशिष्योसितत्सुतः॥ भोगेच्छातानवेनेहमत्तोप्यत्यधिकोभवान्॥४०॥ प्रा
प्तंप्राप्तव्यमखिलंभवतापूर्णचेतसा॥ नदृश्येपतसिब्रह्मन्मुक्तस्त्वंभ्रांतिमुत्सृज॥४१॥ अनुशिष्टःसइत्येवंजनकेनमहात्मना॥ अतिष्ठत्स
शुकस्तूष्णींस्वच्छेपरमवस्तुनि॥ ४२ ॥ वीतशोकभयायासोनिरीहश्छिन्नसंशयः ॥ जगामशिखरंमेरोःसमाध्यर्थमनिंदितम्॥ ४३॥
तत्रवर्षसहस्राणिनिर्विकल्पसमाधिना॥ दशस्थित्वाशशामासावात्मन्यस्नेहदीपवत्॥४४॥ व्यपगतकलनाकलंकशुद्धःस्वयममलात्म
निपावनेपदेसौ॥ सलिलकणइवांबुधौमहात्माविगलितवासनमेकतांजगाम॥ ४५॥ इतिश्रीवासिष्ठमहारामायणवाल्मीकीयेदेवदू
तोक्तेमोक्षोपायेमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणेशुकनिर्याणंनामप्रथमःसर्गः॥ १ ॥ देवाधिष्ठितत्वेनविक्षेपहेत्वभावादनिंदितंसमाध्यनुकूलमितियावत् ॥४३॥
शशामविदेहमुक्तोभूत् ॥ ४४ ॥ कलनादृश्योन्मुखताकलंकस्तन्मूलमज्ञानंतदुभयापगमाच्छुद्धः॥अतएवादृश्यसंचितागामिपुण्यपापाश्लेषविनाशाभ्याममलात्मनिप्रारब्धक
र्मक्षपणादशुद्धदेहादिनिवृत्तेःपावनेपदेपरमात्मवस्तुनि ॥ सलिलकणपक्षेकलनापृथग्भावः ॥ कलंकोनीलमेघसंबंधः ॥ एकतांभेदकोपाध्यपगमेवास्तवमखंडैक्यम्॥ तथाचो
क्तंविष्णुपुराणे॥ विभेदजनकेऽज्ञानेनाशमात्यंतिकंगते ॥ आत्मनोब्रह्मणोभेदमसंतंकःकरिष्यतीति॥४५॥ ॥ इतिवा०तात्पर्यप्रकाशेमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणेप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥

इहरामोपदेशार्थंविश्वामित्रेणधीमता ॥ प्रार्थितस्यवसिष्ठस्यतदुत्साहःप्रकीर्त्यते ॥ १ ॥ शुकाख्यायिकांप्रकृतेयोजयन्रामोपदेशायवसिष्ठंप्रवर्त्तयितुमारभमाणोविश्वामित्रउ
वाच ॥ तस्येत्यादिना ॥ यथायावत्प्रकारमुपयुक्तमुपपत्तियुक्तमुपदेशनमुपयुज्यतेतावदेवतेतवापिउपयुक्तंयुज्यतइतिसंबंधः ॥ उपयुक्तमभूदितिपूर्ववाक्यमात्रशेषतयातुनव्या
ख्येयं ॥ समानवाक्येयुष्मदस्मदादेशविधानेनविरोधात् ॥ १ ॥ उक्तमर्थंसर्वमुनिसंमत्यासमर्थयितुंमुनीश्वराइतितेषांसंबोधनम् ॥ स्वदंतेरोचंते ॥ अस्मैरामाय॥ रुच्यर्थानांप्री
यमाणइतिसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ २ ॥ ३ ॥ भावनयावासनया ॥ तानवमल्पताम् ॥ ४ ॥ यावद्विषयवासनाक्षीयतेतावतामुच्यते ॥ सर्वथाक्षयेतुसर्वतोमुक्तिरितिभावः ॥ ५ ॥

श्रीविश्वामित्रउवाच॥ ॥तस्यव्याससतनूजस्यमलमात्रोपमार्जनम्॥यथोपयुक्तंतेरामतावदेवोपयुज्यते॥१॥ज्ञेयमेतेनविज्ञातमशे
षेणमुनीश्वराः॥स्वदंतेस्मैनयद्भोगारोगाइवसुमेधसे॥२॥ज्ञातज्ञेयस्यमनसोनूनमेतद्धिलक्षणम्॥नस्वदंतेसमग्राणिभोगवृंदानियत्सु
नः॥३॥भोगभावनयायातिबंधोदार्ढ्यमवस्तुजः॥तयोपशांतयायातिबंधोजगतितानवम्॥४॥वासनातानवंराममोक्षइत्युच्यतेबु
धैः॥पदार्थवासनादार्ढ्यंबंधइत्यभिधीयते॥५॥स्वात्मतत्त्वाभिगमनंभवतिप्रायशोनृणाम्॥मुनेर्विषयवैरस्यंकदर्थाद्धुपजायते॥६॥
सम्यक्पश्यतियस्तज्ज्ञोज्ञातज्ञेयःसपंडितः॥नस्वदंतेबलादेवतस्मैभोगामहात्मने॥७॥यशःप्रभृतिनायस्मैहेतुनैवविनापुनः॥भुवि
भोगानरोचंतेसजीवन्मुक्तउच्यते॥८॥ज्ञेयंयावन्नविज्ञातंतावत्तावन्नजायते॥विषयेष्वरतिर्जंतोर्मरुभूमौलतायथा॥९॥अतएवहि
विज्ञातज्ञेयंविद्धिरघूद्वहम्॥यदेनंरंजयंत्येतानरम्याभोगभूमयः॥१०॥

अभिगमनमापातज्ञानम् ॥ प्रायशःअल्पश्रवणाद्यायासेनापि ॥अपरोक्षदृक्स्वरूपस्यदृश्यविवेकमात्रेणैवसुपरिचयत्वादितिभावः ॥ कदर्थात्क्लेशात् ॥ ६ ॥ नर्थलंतावताकिंन
राग्येणतत्राह ॥ सम्यगिति ॥ सम्यक्रागाद्यप्रतिहतंयथास्यात्तथायःपश्यतिसएवतज्ज्ञस्तत्त्वज्ञानजन्याविद्योच्छेदफलभागितिज्ञातज्ञेयःपंडितश्च ॥ आपातदर्शीतुमौर्ख्यानपग
मान्नतथेतिभावः ॥ ७ ॥ प्रभृतिग्रहणेनपूजालाभादयोगृह्यंते ॥ हेतुनाउद्देश्येनफलेनविनैव ॥ तथाचनदांभिकभोगत्यागादिदृष्टसिद्धिरित्यर्थः ॥ ८ ॥ वैराग्यबोधोपरमाणां
सिद्धौपरस्परसहायत्वाज्ज्ञानपरिपाकातिशयेनैवमूलोच्छेदादात्यंतिकरागक्षयइत्याह ॥ ज्ञेयमिति ॥ यावद्यावन्नविज्ञातंतावत्तावद्विषयेष्वरतिर्नजायतइतिव्यतिरेकप्रकर्षान्
न्वयप्रकर्षोलक्ष्यते ॥ रसोप्यस्यपरंदृष्ट्वानिवर्त्ततइतिभगवद्वचनादितिभावः ॥ ९ ॥ भोगभूमयोविषयाः ॥ १० ॥

यदिगमस्तत्त्वज्ञस्तर्हिकिमर्थमुपदेशार्थंवक्ष्यमाणावसिष्ठप्रार्थनातत्राह ॥ रामइति ॥ सतोवसिष्ठस्यमुखात् ॥ आप्नोत्येवान्योप्यधिकारीतिशेषः॥ तथाचसर्वोपकारायोपदेशप्रार्थनेत्यर्थः॥ अथवारामोयदंतस्तत्त्वंजानातितद्रामएवविश्वासदार्ढ्याभावादनाप्नप्रायंवसिष्ठमुखादाकर्ण्यविश्वस्तस्तत्रचित्तविश्रांतिमाप्नोत्येवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ तदेवस्फुटमाह ॥ केवलमिति ॥ केवलीभावविश्रांतिंद्वैतनिरासेअद्वितीयचिन्मात्रपरिशेषम ॥ शरल्लक्ष्मीपक्षेविश्रमणंनिर्मेघनिर्मलाकाशमात्रपरिशेषम् ॥ खल्विति निश्चयेनविश्वासेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ ननुत्वयैवकुतोनोपदिश्यतेतत्राह ॥ रघूणामिति ॥ रघूपलक्षितानामिक्ष्वाकूणांनराघवाणामेवप्रभुर्नियंता ॥ तदतिक्रमेत्रिशंकुप्रभृतीनांदंडदर्शनादिति

रामोयदंतर्जानातितद्वस्त्वित्येवसन्मुखात्॥ आकर्ण्यचित्तविश्रांतिमाप्नोत्येवमुनीश्वराः॥ ११ ॥ केवलंकेवलीभावविश्रांतिंसमपेक्षते ॥ रामबुद्धिःशरल्लक्ष्मीःखलुविश्रमणंयथा ॥ १२ ॥ अत्रास्यचित्तविश्रांत्यैराघवस्यमहात्मनः॥ युक्तिंकथयतुश्रीमान्वसिष्ठोभगवानयम्॥ १३॥ रघूणामेषसर्वेषांप्रभुःकुलगुरुःसदा ॥ सर्वज्ञःसर्वसाक्षीचत्रिकालामलदर्शनः॥ १४॥ वसिष्ठभगवन्पूर्वंकच्चित्स्मरसियस्त्वयम्॥ आवयोर्वैरशांत्यर्थंश्रेयसेचमहाधियाम् ॥ १५॥ निषधाद्रेर्मुनीनांचसानौसरलसंकुले॥ उपदिष्टंभगवताज्ञानंपद्मभुवाबहु ॥१६॥ येनयुक्तिमताब्रह्मन्ज्ञानेनेयंहिवासना॥ सांसारीनूनमायातिशमंश्यामेवभास्वता॥१७॥ तदेवयुक्तिमज्ज्ञेयंरामायांतेनिवासिने॥ ब्रह्मन्नुपदिशाशुत्वंयेनविश्रांतिमेष्यति॥ १८॥ कदर्थनाचनैवैषारामोहिगतकल्मषः॥ निर्मलेमुकुरेवक्रमंयत्नेनैवबिंबति ॥ १९॥ तज्ज्ञानंसचशास्त्रार्थस्तद्वैदग्ध्यमनिंदितम्॥ सच्छिष्यायविरक्तायसाधोयदुपदिश्यते॥ २०॥ अशिष्यायाविरक्तायत्किंचिदुपदिश्यते॥ तत्प्रयात्यपवित्रत्वंगोक्षीरंश्वदृताविव ॥ २१॥ वीतरागभयक्रोधानिर्मानागलितैनसः॥ वदंतित्वादृशायत्रतत्रविश्राम्यतीहधीः॥ २२॥

भावः ॥ सर्वज्ञःशास्त्रतः ॥ सर्वस्यसाक्षीतत्त्वतोयोगबलेनविभागशश्चसाक्षाद्द्रष्टा ॥ साक्षाद्द्रष्टरिसंज्ञायामितीनिः ॥ तत्रहेतुस्त्रिष्वपिकालेष्वमलंमोहातिरस्कृतंदर्शनसाधनंमनोयस्य ॥१४॥कच्चिदितिहितप्रश्ने ॥ महाधियांमुनीनामित्युत्तरेणान्वयः ॥ १५॥ सानौप्रस्थदेशे ॥ सरलावृक्षविशेषाः ॥ बहुश्रेष्ठमुपपत्तितोवाबहु ॥१६॥ येनज्ञानेन ॥ युक्तिरुपपत्तिस्तदेकतानताच ॥ १७ ॥ १८ ॥ अल्पफलोबहुप्रयासःकदर्थना॥१९॥ नेयंकदर्थनाप्रत्युताभिज्ञतादयादिसार्थक्यापादनादभ्युदयएवेत्याह ॥ तदिति ॥ विदग्धःपंडितस्तद्भावोवैदग्ध्यम् ॥ अनिंदितंप्रशस्तम ॥ पात्रेष्वप्रतिपत्तौवैय्यर्थ्यान्निंदितमेवस्यादितिभावः ॥ २० ॥ दृतिश्चर्मभस्त्रा ॥ २१ ॥रागादीनामविद्यामूलकत्वात्तदुच्छेदादेववीतरागादयः॥ गलितैनसोनिष्पापाः ॥ इहास्यामुपदेशदशायामेवअस्मिन्नित्यपरोक्षेआत्मतत्त्वेवा ॥ २२ ॥

गाधिपुत्रेणविश्वामित्रेण ॥ अपूजयन्प्राशंसन् ॥ २३ ॥ यतोयंब्रह्मणःपुत्रोब्रह्मेवमहातेजस्त्वादिगुणविशिष्टोऽतोदिव्यानामपिब्रह्मर्षीणांपुरतोब्रह्मेवोवाचेतिभावः ॥ २४ ॥ तत्त्वज्ञानांलक्षणभूतानमानित्वादिगुणान्स्वाचरितैःशिक्षयन्निवविनयोक्तिभिःप्रार्थितार्थनिरूपणंप्रतिजानीते ॥ मुनेइत्यादिना ॥ आदिशसिआज्ञापयसि ॥ २५ ॥ ज्ञानोदये अज्ञाननिवृत्तोनविलंबइतिद्योतनायाश्विति ॥ २६ ॥ यज्ज्ञानंपुरापद्मजन्मनाप्रोक्तंतत्सर्वमखंडितमविच्छिन्नंग्रंथतोर्थतश्चस्मरामि ॥ अथवाअखंडितमपरिच्छिन्नमतएवसर्वं पूर्णंयज्ज्ञानस्वरूपमात्मतत्त्वंतदखंडितंनिरंतरंस्मरामिअनुसंदधे ॥२७॥ असौमहात्मावसिष्ठइतिनिगदितवान्व्यक्तंप्रतिज्ञातवान्सन्यथाशूरोनटोवाभूषणाच्छादनायुधादिपरि

इत्युक्तेगाधिपुत्रेणव्यासनारदपूर्वकाः ॥ मुनयस्तेतमेवार्थंसाधुसाध्वित्यपूजयन् ॥ २३ ॥ अथोवाचमहातेजाराज्ञःपार्श्वेव्यवस्थितः ॥ ब्रह्मेवब्रह्मणःपुत्रोवसिष्ठोभगवान्मुनिः ॥ २४ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ ॥ मुनेयदादिशसिमेतदविघ्नंकरोम्यहम् ॥ कःसमर्थःसमर्थोपिसतां लंघयितुंवचः ॥ २५ ॥ अहंहिराजपुत्राणांरामादीनांमनस्तमः ॥ ज्ञानेनापनयाम्याशुदीपेनेवनिशातमः ॥ २६ ॥ स्मराम्यखंडितंसर्वंसंसारभ्रमशांतये ॥ निषधाद्रौपुराप्रोक्तंयज्ज्ञानंपद्मजन्मना ॥ २७ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इतिनिगदितवानसौमहात्मापरिकरबंधगृहीतवक्तृतेजाः ॥ अकथयदिदमज्ञतोपशांत्यैपरमपदैकविबोधनंवसिष्ठः ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० वा० दे० मो० मुमुक्षु० विश्वामित्रवाक्यंनामद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ पूर्वमुक्तंभगवतायज्ज्ञानंपद्मजन्मना ॥ सर्गादौलोकशांत्यर्थंतदिदंकथयाम्यहम् ॥ १ ॥

करबंधनेनोद्युक्तःशोभतेतथैवशिष्यप्रबोधानुरंजनोपायदृष्टांतोपाख्यानप्रमाणतर्कार्थानुसंधानोत्साहादिपरिकरबंधनेनगृहीतंस्वीकृतंवक्तॄणांव्याख्यातॄणांतेजःशोभाविशेषो येनतथाविधःसन्सर्वेषांजगतामज्ञतायाउपशांत्यैमूलोच्छेदायेदंवक्ष्यमाणंपरमपदस्यैकंमुख्यंविबोध्यतेयेनतद्विबोधनंशास्त्रमकथयत् ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीमद्वासिष्ठमहारा० तात्पर्यप्रकाशेमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ स्थूलादिजगदारोपनिरासाभ्यांप्रसाध्यते ॥ प्रत्यक्चिदात्माविषयोरामशंकाकृतिच्छलात् ॥१॥ इत्थंप्राक्तनंसर्वंप्रतिसंधायविस्तरेणतद्वक्तुकामःसद्गुरुस्मरणरूपंमंगलमाचरन्विद्यासंप्रदायशुद्धिंचदर्शयन्शिष्यावधानायपुनःप्रतिजानीते ॥ पूर्वमिति ॥ लोकानां शांतिःसर्वसंसारदुःखोपशांतिस्तदर्थंयज्ज्ञानंज्ञानसाधनंशास्त्रमुक्तंतदेवेदंकथयामिनान्यदितिसंप्रदायशुद्धिरुक्ता ॥ १ ॥

इत्थंप्रतिज्ञयाअवधापितोरामःसत्यामन्यजिज्ञासायांतदवधानायोगात्सूचीकटाहन्यायेनप्रथममुत्पन्नःसंशयस्तदपनोदंप्रार्थयमानउवाच ॥ कथयिष्यसीति ॥ एतत्संशय निवृत्त्यनंतरमितिभावः ॥ इमंव्यासस्यशिष्टलोकवत्जीवनदर्शनाच्छुकस्यचविदेहमुक्तिश्रवणात्संजातम् ॥ २ ॥ तमेवदर्शयति ॥ पितेति ॥ नन्वघटितोयंसंशयः ॥ न ॥ आ त्यंतिकदुःखोच्छेदोपलक्षितनिरतिशयानंदस्वप्रकाशात्ममात्रपरिशेषरूपत्वाद्विदेहमुक्तिरेवज्ञानफलंतच्चेत्सर्वज्ञस्यापिव्यासस्यनसंपन्नंज्ञानस्यानित्यफलत्वंप्राप्तम् ॥ किंचयदि ज्ञानेनाज्ञानंनिःशेषमुच्छिन्नंतर्हिशृग्वादिवत्जीवनासंभवउपादाननाशेकार्यावस्थानायोगात् ॥अजीवनेचब्रह्मविद्याप्रवर्त्तकाभावात्संप्रदायोच्छेदः॥अथनोच्छिन्नंतर्हिनिर्मो क्षःसिद्धएव॥ नहिकर्मैवज्ञानमदृष्टद्वारामरणोत्तरंफलतितस्यकालत्रयेप्यखंडात्मनावस्थितस्येत्यविधेयत्वादितिनजीवन्मुक्तिसिद्धिरितिभावः॥३॥ इतिपृष्टोभगवान्वसिष्ठोया वद्रामोबंधस्याविद्यकत्वमविद्यास्वरूपंतत्साक्ष्यपरिच्छिन्नसर्वाधारचित्स्वरूपंचनजानातितावज्जीवन्मुक्तौनविश्वसितीतिप्रथमंतद्युत्पाद्यपश्चात्समाधास्यामीतिमन्यमानस्तद

श्रीरामउवाच॥ ॥कथयिष्यसिविस्तीर्णांभगवन्मोक्षसंहिताम्॥ ॥इमंतावत्क्षणंजातंसंशयंमेनिवारय॥२॥ पिताशुकस्यसर्वज्ञो गुरुर्व्यासोमहामतिः॥ विदेहमुक्तोनकथंकथंमुक्तःसुतोस्यसः॥ ३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥परमार्कप्रकाशांतस्त्रिजगत्त्रसरेणवः॥ उत्पत्योत्पत्यलीनायेनसंख्यामुपयांतिते ॥४॥ वर्त्तमानाश्चंयाःसंतित्रैलोक्यगणकोटयः॥ शक्यंतेताश्चसंख्यातुंनैवकाश्चनकेनचित् ॥५॥ भविष्यंतिपरांभोधौजगत्सर्गतरंगकाः॥ तांश्चवैपरिसंख्यातुंसाकथैवनविद्यते॥६॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥याभूतायाभविष्यं त्योजगत्सर्गपरंपराः॥ तासांविचारणायुक्तावर्त्तमानास्तुकाइव॥७॥

थैसुखबोधत्वात्साक्षिणिस्थूलप्रपंचपरंपराध्यारोपंदर्शयति ॥ परमार्केत्यादिश्लोकत्रयेण ॥ नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकं येनसूर्यस्तपतितेजसेद्धइत्यादिश्रुतेःसूर्यादिसर्वजगद वभासकत्वात्परमार्कःपरमात्मासएवचिद्यकाशस्तदंतःपूर्वेयेत्रिजगदुपलक्षितानंतकोटिब्रह्मांडलक्षणास्त्रसरेणवउत्पत्योत्पत्यस्थित्वास्थित्वालीनास्तेसंख्यांनोपयांतिसंख्यातुंन शक्यंतइत्यर्थः॥एतेनव्यासादयोप्यसंख्याताउत्पद्यंतइतिसूचितम् ॥४॥ वर्त्तमानाःसंतीति ॥ आरब्धापरिसमाप्तत्वंवर्त्तमानता॥ उक्तिकालसंबंधोस्तितेतिनपौनरुक्त्यम्॥५॥प रःपरमात्मासएवांभोधिः ॥ येभविष्यंतितान् ॥ साप्रसिद्धा ॥ कथावाक्प्रवृत्तिः॥ अनेनत्रैकालिकजगदुत्पत्त्याद्याधारभूतेपरमात्मनिजगदध्यारोपोदर्शितः॥ ६ ॥ पृष्टमर्थमुपे क्ष्यान्यद्वदतोगुरोर्निगूढाशयःस्वेनसम्यग्विदितइतिगुरोरुत्साहायस्वकौशलंसूचयन्रामस्तेषुसर्गेषुत्त्ययंकंचिद्विशेषमुवाच ॥ याइति ॥ यद्यपिवर्त्तमानाःसर्गाःप्रातिस्विकरूपेणा संख्येयास्तथापितेकालतःकूलद्वयदर्शनाद्भूतभविष्यत्सर्गापेक्षयान्यूनसंख्याइतिविदिताएवेतिभावः ॥ काइवकिंभूताइवोतभविष्यंतइव॥नोभयसाम्यमपीतिनतत्संख्यावेषांवि चारणायुक्तेत्यर्थः ॥ तथाचानंतानामागंतूनांतेषामुपादानमात्मतत्त्वमनंतमेकमनागंतुकंचिद्रूपंत्वयादर्शितमितिमयाविदितमितिभावः ॥ ७ ॥

एवंनिगूढाशयपरिज्ञानेनतत्रविशेषोक्त्याश्रोत्साहितःपूर्वोक्तस्थूलप्रपंचस्यमिथ्यात्वबोधनायसूक्ष्मभूतानामेवपंचीकरणेनस्थूलीभावावभासात्सूक्ष्मप्रपंचमात्रंतेतिदर्शयिष्यन् श्रीवसिष्ठउवाच ॥ तिर्यगिति ॥ तिर्य्यञ्चःपशुपक्ष्यादयःपुरुषामनुष्यादेवाःप्रसिद्धाआदिःप्रधानोयस्यप्राणिनिकायस्यतस्यमध्येयोयस्मिन्नेवप्रदेशेयदैवविनश्यतिम्रियतेसो सौप्रत्यगात्मातस्मिन्नेवप्रदेशेतदैवेदंवक्ष्यमाणंजगत्रयंप्रपश्यतिनान्यत्रनवाचिरेणेत्यर्थः ॥ ८ ॥ सकिमुपकरणःकिंस्वरूपश्चपश्यतितत्राह ॥ आतिवाहिकेति ॥ अतिवहनमति वाहोधूमार्चिरादिमार्गाभिमानिदेवैःपरलोकप्रापणंतत्रसाधुरातिवाहिकस्तन्नाम्नाचित्तशरीरेणचित्ताहंकारमनोबुद्धिदशेंद्रियप्राणघटितेनवासनामयेनसूक्ष्मशरीरेणस्वहृद्येवा तव्योम्निदहराकाशेजगत्रयंवासनामयमेवानुभवतिभ्रांत्या वासनामयतत्तच्छरीराणिवाप्राप्नोतिक्रमशः ॥ वस्तुतस्तुसव्योमात्माप्रागुक्तचिदाकाशस्वरूपःअतएवाजोजन्मादि विक्रियारहितश्चेत्यर्थः ॥ ननुतेनप्रद्योतेनैषआत्मानिष्क्रामतिचक्षुषोवामूर्ध्नोवाअन्येभ्योवाशरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामंतंप्राणोनूत्क्रामति उत्क्रामंतंस्थितंवापीत्याद्यनेकश्रुतिस्मृति

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ तिर्यक्पुरुषदेवादेर्योनामसविनश्यति॥ यस्मिन्नेवप्रदेशेसौतदैवेदंप्रपश्यति॥ ८ ॥ आतिवाहिकनाम्नांतःस्वहृ द्येवजगत्रयम्॥ व्योम्निचित्तशरीरेणव्योमात्मानुभवत्यजः॥ ९ ॥ एवंमृताम्रियंतेचमरिष्यंतिचकोटयः॥ भूतानांयांजगंत्याशामुदिता निपृथक्पृथक्॥ १० ॥ संकल्पनिर्माणमिवमनोराज्यविलासवत्॥ इंद्रजालामालइवकथार्थप्रतिभासवत्॥ ११ ॥

प्रसिद्धिविरुद्धंमृतस्यस्वहृद्येवपरलोकदर्शनंकथमुच्यतइतिचेत् सत्यम् ॥ कर्मोपासनानुरूपव्यवहारदृष्ट्यातेश्रुतिस्मृतिवादाः ॥ इहतुपरमार्थदृष्ट्याअस्मिन्द्यावापृथिवीअंतरे वसैमाहितेइतिश्रुतिवादवद्धृद्येवपरलोककल्पनमुच्यते ॥ आत्मनोवैपुल्याद्धृदयस्याप्यपरिच्छिन्नत्वात्साक्षिणोहृदयपरिच्छेदंनिवार्यनिष्क्रियत्वंप्रपंचस्यवासनामात्रमयत्वंच व्युत्पादयितुंपरलोकवदुत्क्रमणगमनादेरपितत्रैवकल्पनामात्रेणाप्युपपत्तेरित्यभिप्रेत्येत्यविरोधः ॥ ९ ॥ एकत्रव्युत्पादितंन्यायंसर्वत्रदर्शयति ॥ एवमिति ॥ भूतानांकोटयइत्य न्वयः ॥ जगंतिदृश्यजातानिमरणकालेतेषांजगतांवासनासुलीनानियानियांआशांवासनांयस्यांयस्यांवासनायांकर्मपरिपाकानुरोधात्पृथक्पृथग्देवमनुष्यपश्वादियोनिभेदेन उदितानिउद्भाव्यस्फुरंतितानितान्येवप्राप्नुवंतीतिशेषः ॥ यद्भद्भवंतितदाभवंति यंयंवापिस्मरन्भावमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यइतिभावः ॥ १० ॥इत्थंवासनामयत्वेजगतोयत्फलितं परमार्थदृष्ट्याभ्रमरूपत्वंतदाह ॥ संकल्पेत्यादिषड्भिः ॥ संकल्पेमानसपूजादौरत्नमयप्रासादादेर्यत्नेननिर्माणंमनोराज्येत्वयत्नेनेतिभेदः ॥ निर्वाणमितिपाठेनिर्वृतिर्निर्वाणंसुखंसा कल्पिकांगनापरिष्वंगादिजम् ॥ इंद्रजालान्यारचितामालेवयस्मिन्भ्रमेसइव ॥ ११ ॥

१ कल्पिते.

दुर्वांतोवातरोगविशेषस्तेनभूकंपभ्रमः ॥ वालस्यभीषणार्थंकल्पित.पिशाचस्तद्वत् ॥ मुक्तालीमौक्तिकसमूहः ॥ नौकारूढानांनौस्पंदेतीरस्थतरूणांयानंगमनंभ्रांत्याप्रसिद्धम् ॥ ॥ १२ ॥ संविन्तिर्दर्शनम् ॥ स्मृतेःस्मरणाज्जातंकल्पितखपुष्पंतद्वत् ॥ जगत्संसरणमितिप्रथमांतं प्रथमांतश्राक्तनदृष्टांतान्वयानुरोधात् ॥ अनुभवतीत्यत्रतुद्वितीयांततयाविपरिणामेनसंवध्यते ॥ मृतइतिजातस्याप्युपलक्षणं ॥ १३ ॥ तर्हिकथंवैधर्म्याच्चनस्वमादिवदितिभगवतोवादरायणस्यसूत्रं भोक्तुश्चिरंतत्रवैधर्म्येणनियतव्यवहारादिःसत्यताग्रस्यपश्चतत्राह ॥ तत्रेति ॥ अतिपरिणामश्चिरपरिचयः ॥ घनतांपंचीकरणेनदृढताम् ॥ तथाचतत्कृतएववैधर्म्यादिव्यवहारइतिभावः ॥ १४ ॥ अनवस्थितस्वभावत्वादपिजगतोमिथ्यात्वमितिदर्शयितुमाह ॥ पुनरिति ॥ ईहाजन्मोत्तरमरणपर्यंतचेष्टा ॥१५॥ वासनायाअंतःअंतरेअन्येपुरुषादेहाः ॥ पुरुषाइतिपश्वादीनामप्युपलक्षणम् ॥ कदलीदलस्य

दुर्वांतभूकंपइवत्रस्तवालपिशाचवत् ॥ मुक्तालीवामलेव्योम्निनौस्पंदतरुयानवत् ॥ १२ ॥ स्वप्नसंवित्तिपुरवत्स्मृतिजातखपुष्पवत् ॥ जगत्संसरणंस्वांतर्मृतोनुभवतिस्वयम् ॥ १३ ॥ तत्रातिपरिणामेनतदेवघनतांगतम् ॥ इहलोकोयमित्येवजीवाकाशेविजृंभते ॥ १४ ॥ पुनस्तत्रैवजन्मेहामरणाद्यनुभूतिमान् ॥ परंलोकंकल्पयतिमृतस्तत्रतथापुनः ॥ १५ ॥ तदंतरन्येपुरुषास्तेषामंतस्तथेतरे ॥ संसारइतिभांतीमेकदलीदलपीठवत् ॥ १६ ॥ नपृथ्व्यादिमहाभूतगणानचजगत्क्रमाः ॥ मृतानांसंतितत्रापितथाप्येषांजगद्भ्रमाः ॥ १७ ॥ अविद्यैवस्वनंतेयंनानाप्रसरशालिनी ॥ जडानांसरिदादीर्घातरत्सर्गतरंगिणी ॥ १८ ॥ परमार्थांबुधौस्फारेरामसर्गतरंगकाः ॥ भूयोभूयोनुवर्त्तंते तएवान्येचभूरिशः ॥ १९ ॥ सर्वतःसदृशाःकेचित्कुलकर्ममनोगुणैः ॥ केचिदर्द्धेनसदृशाःकेचिच्चातिविलक्षणाः ॥ २० ॥ इमंव्यासमुनितत्रद्वात्रिंशंसंस्मराम्यहम् ॥ यथासंभवविज्ञानदृशासंदृश्यमानया ॥ २१ ॥

पीठान्याधारभूताःकदलीत्वचस्तद्वत् ॥ १६ ॥ एवंमिथ्यात्वेसिद्धेतदपवादेनात्मपरिशेषसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह ॥ पृथ्व्यादीति ॥ ज्ञानंविनानोच्छिद्यंतेइतिशेषः ॥ एवंप्रपंचापवादेनपरिशिष्टात्मसिद्धिः ॥ १७ ॥ मूलोच्छेदंविनानापलापमात्रेणतन्निवृत्तिसिद्धिरित्यभिप्रेत्यविद्योच्छेद्यत्वप्रसिद्धयेसूक्ष्मभावेनव्युत्पादितप्रपंचस्यकारणाविद्यामात्रत्वमाह ॥ अविद्यैवेति ॥ जडानांमूढानांआदीर्घादुस्तरेतियावत् ॥ तरद्भिश्चलद्भिःसर्गैस्तरंगिणीतरंगवती ॥ १८ ॥ अविद्यादिसर्वकल्पनाधिष्ठानंदर्शयति ॥ परमार्थेति ॥ तेप्राक्तनाअभिनवाश्च ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रकृतशंकासमाधानोपोद्घातेनजगद्व्यवस्थितिप्रकृतशास्त्रविषयचव्युत्पाद्यशंकासमाधानमुपक्रमते ॥ इममित्यादिना ॥ पुराणभारतादिनिर्माणकार्यैः संदृश्यमानयाप्रसिद्धया यथोचितेनसंभवेनजन्मनाधिष्ठानेनशास्त्रादिज्ञानेनदृशाब्रह्मविषययाचोपलक्षितेषु तथनेपुव्याससर्गतरगकेषु इमद्वात्रिंशमस्मरामीतिसंबंधः ॥ २१ ॥

तेष्वप्यवांतरविशेषमाह ॥ द्वादशेति ॥ अल्पधियोब्रह्मविद्ब्रह्मविद्वरोब्रह्मविद्वरीयान्ब्रह्मविद्वरिष्ठइतिप्रसिद्धेषुचतुर्थस्थानाविश्रांतेरल्पबुद्धयः ॥ इ...
॥ २२ ॥ तथैवपूर्वसदृशाअन्यथैवतद्विलक्षणाश्चेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ब्राह्मीब्राह्मकल्पावयवभूताचेतासांप्रतमस्तिप्रतिकल्पंचासीद्भविष्यतिच ॥ सपूर्वसदृशोऽन्यस्तद्विल
क्षणः ॥ त्वंरामोऽहंवसिष्ठः ॥ २५ ॥ अस्यपुरोवर्त्तिनोव्यासस्यव्यासजीवस्य ॥ २६ ॥ २७ ॥ इतरेविसदृशाः ॥ विदःअभिज्ञाः ॥ २८ ॥ करिष्यतिअयमितिशेषः ॥ २९ ॥
कुलस्यस्ववंशस्यभरतवंशस्यवाप्रथांप्रख्यातिम् ॥ ब्रह्मत्वंहैरण्यगर्भाधिकारम् ॥ वैदेहमोक्षणंविदेहमुक्ततांप्राप्स्यतीतिशेषः ॥ भाव्यमितिभावेकृत्यः ॥ अथवावैदेहमोक्षणंभाव्यं

द्वादशाल्पधियस्तत्रकुलाकारेहितैःसमाः ॥ दशसर्वेसमाकाराःशिष्टाःकुलविलक्षणाः॥ २२ ॥ अद्याप्यन्येभविष्यंतिव्यासवाल्मीकय
स्तथा॥ भृग्वंगिरःपुलस्त्याश्चतथैवाप्यन्यथैवच॥ २३ ॥ नराःसुरर्षिदेवानांगणाःसंभूयभूरिशः ॥ उत्पद्यंतेविलीयंतेकदाचिच्चपृथक्पृ
थक्॥ २४॥ब्राह्मीद्वासमतिस्त्रेताआसीदस्तिभविष्यति॥ सएवान्यश्चलोकाश्चत्वंचाहंचेतिवेद्म्यहम्॥ २५॥ क्रमेणास्यमुनेरित्थंव्यास
स्याद्भुतकर्मणः॥ संलक्ष्यतेवतारोयंदशमोदीर्घदर्शिनः ॥ २६ ॥ अभूमव्यासवाल्मीकियुक्तावयमनेकशः॥ अभूमवयमेवेमेबहुश
श्चपृथक्पृथक्॥ २७॥ अभूमवयमेवेमेसदृशाइतरेविदः ॥ अभूमवयमेवेमेनानाकाराःसमाशयाः ॥ २८॥ भाव्यमद्याप्यनेनेहनवु
वाराष्टकंपुनः॥ भूयोपिभारतंनामसेतिहासंकरिष्यति॥ २९॥ कृत्वावेदविभागंचनीत्वानेनकुलप्रथाम् ॥ ब्रह्मत्वंचतथाकृत्वाभाव्यंवै
देहमोक्षणम्॥ ३० ॥ वीतशोकभयःशांतनिर्वाणोगतकल्पनः॥ जीवन्मुक्तोजितमनाव्यासोयमितिवर्णितः ॥ ३१ ॥ वित्तवंधुवयःक
र्मविद्याविज्ञानचेष्टितैः॥ समानिसंतिभूतानिकदाचिन्नतुतानितु॥ ३२ ॥कंचित्सर्गशतैस्तानिभवंतिनभवंतिवा॥कदाचिदपिमायेयमि
त्यमंतविवर्जिता॥ ३३॥ यच्छतीयंविपर्यासंभूरिभूतपरंपरा॥ बीजराशिरिवाजस्रंपूर्यमाणःपुनःपुनः॥ ३४ ॥

प्राप्तव्यम् ॥ भूप्राप्तावात्मनेपदीतस्मात्कर्मणिकृत्यः ॥ ३० ॥ तस्यसांप्रतंजीवन्मुक्ततांदर्शयति ॥ वीतेति ॥ निर्वाणोनिर्गतोमोहबंधात् ॥ गत्यर्थत्वात्कर्त्तरिक्तः ॥ निर्वाणोवा
तेइतिनिष्ठानत्वम् ॥ शांतश्चासौनिर्वाणश्चेतिकर्मधारयः ॥ अतएवगताअहंममेत्यध्यासकल्पनायस्य ॥ अतएवचवीतशोकभयः ॥ ३१ ॥ कचित्तुतानिनसमानीत्यन्वयः
॥ ३२ ॥ कचित्कदाचिदपिभवंति ॥ ३३ ॥ भूतपरंपराप्राणिनिकायः॥ यथाधान्यादिबीजराशिर्मानायपुनःपुनःप्रस्थादौपूर्यमाणःपुनाराशीकृतोनपूर्वक्रमसंनिविष्टबीजोभ
वतिकिंतुविपर्यासंयच्छंतितद्वत् ॥ ३४ ॥

---

१ इदंपूर्वोत्तरान्वयि

संनिवेशोवयवसंस्थानविशेषःक्रमोवा ॥ ३५ ॥ जीवन्मुक्तस्ययोगबलादाधिकारिकनानाशरीरपरिग्रहेपिनमुक्तिस्वरूपप्रच्युतिरित्याह ॥ आश्वस्तेति ॥ आश्वस्तांतःकरणः समाहितचित्तः ॥ सर्वस्योपपादकोहेतुर्निरावरणइति ॥ अनाश्वासविकल्पासारदेहादिमयत्वाशांततृष्णादीनामविद्यावरणप्रयुक्तत्वात्तदभावादित्यर्थः ॥ तथाचजीवन्मुक्तिरेव ज्ञानफलंसाचनपाक्षिकीतिभावः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमहारा०तात्पर्यप्रकाशेमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणेतृतीयःसर्गः ॥ ३॥ ॥ मुक्तानुभवतोमुक्त्योरविशेषोऽत्रकीर्त्यते ॥ मूलदार्ढ्यायशास्त्रीयंपौरुषंचप्रशस्यते ॥ १ ॥ आत्मनोनित्यमुक्तस्वभावस्याज्ञानावरणमेवबंधः ॥ ज्ञानेनतन्नाशएवमुक्तिः ॥ नष्टेत्वज्ञानेपरिज्ञातश्चित्रव्याघ्रइवदृश्यमानोपि व्यवहारःकौतुकायैवनानर्थायेतिनजीवन्मुक्तविदेहमुक्तयोर्विशेषइतिपूर्वशंकांसमाधायप्रस्तुतमात्मतत्त्वंविस्तरेणोपदेष्टुकामःप्रथमंमूलदार्ढ्यायपुरुषप्रयत्नंसमर्थयति ॥ सौम्ये त्यादिना ॥ हेसौम्यप्रियदर्शन ॥ अंबुत्वेनिश्चलांबुत्वे ॥ समैवनविषमा ॥ तथैवअदेहसदेहमुन्योर्मुक्ततास्वरूपावस्थितिःसमैवेत्यर्थः॥१॥विषयेनचविषयाधीनातुन॥यदिमुक्तिः

तेनैवसन्निवेशेनतथान्येनपुनःपुनः॥ सर्गाकाराःप्रवर्त्तंतेतरंगाःकालवारिधेः॥३५॥ आश्वस्तांतःकरणःशांतविकल्पःस्वरूपसारमयः॥ परमशमामृततृप्तस्तिष्ठतिविद्वान्निरावरणः ॥ ३६॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठमहारामायणेवा०दे०मो०मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणेभूयोभूयः सर्गानुवर्णनंनामतृतीयःसर्गः॥ ३॥ ॥४॥ ॥वसिष्ठउवाच॥ ॥सौम्यांबुत्वेतरंगत्वेसलिलस्यांबुतायथा॥ समैवाब्धौतथाऽदेहसदेहमुनिमुक्तता॥१॥ सदेहावास्त्वदेहावामुक्ताविषयेनच॥ अनास्वादितभोगस्यकुतोभोज्यानुभूतयः ॥ २॥ जीवन्मुक्तंमुनिश्रेष्ठंकेवलंहिपदार्थवत्॥ पश्यामःपुरतोनास्यपुनर्विघ्नोंतराशयम्॥३॥सदेहादेहमुक्तानांभेदःकोबोधरूपिणाम्॥यदेवांबुतरंगत्वेसौम्यत्वेपितदेव तत्॥ ४॥ नमनागपिभेदोस्तिसदेहादेहमुक्तयोः॥ सस्पंदोप्यथवास्पंदोवायुरेवयथाऽनिलः॥ ५॥

स्वर्गादिरिवविषयाधीनास्यात्तर्हितथैवविषयवैषम्याद्विषमास्यादितिभावः ॥ ननुतथापिभोक्तृत्वाभोक्तृत्वकृतोविशेषोस्त्येवभोगार्थत्वाद्देहस्थितेस्तत्राह ॥ अनास्वादितेति ॥ भोगेषुसत्यबुद्ध्याभोक्तृत्वाभिमानेनभोगास्वादनेहिभोगकृतोविशेषःस्यान्नत्वसंगोदासीनात्मैकत्वदर्शिनःसइतिभावः ॥ २ ॥ तर्हिकथमस्यसदेहत्वंतत्राह ॥ जीवन्मुक्तमिति ॥ मुनिश्रेष्ठंघ्यासपदार्थवत्सदेहवत्पुरतःपश्यामः ॥ स्वकल्पनयेतिशेषः ॥ अंतराशयमंतर्गतंविदेहत्वनिश्चयम् ॥ तथाचयद्यप्ययंसदेहइवास्माभिर्वीक्ष्यतेतथाप्यसौस्वनिश्चयेनांतर्विदेहएवास्तइतिनास्यस्वानुभवतोविशेषइतिभावः ॥ ३ ॥ अबोधएवहिभेदकस्तदपगमेबोधमात्रपरिशेषेकोभेदकइत्यर्थः ॥ सौम्यत्वेनिश्चलतयाप्रसन्नत्वे ॥ तत्अंबु ॥ तदेवअंब्वेव ॥ ४ ॥ अंबुनिकदाचिदत्वच्छत्वादिकृतोविशेषोपिस्यादितिदृष्टांतांतरेणोक्तंसमर्थयते ॥ नमनागिति ॥ ५ ॥

अत्रकचित्पुस्तकेषु मयोक्तंकेवलीभावंतत्तत्स्मरणंजीवनम् ॥ सदेहस्यविदेहस्यसमतैवसदाशिवा इतिश्लोकोऽधिकःपठ्यतेतस्यायमर्थः ॥ ननुवायुःस्पंदः...

दिकंपहेतुस्त्वगिंद्रियवेद्यश्च अस्पंदस्तुतद्विपरीतइतितत्रापिभेदोऽस्त्येवेतिकथंतदभावेसौदृष्टांतस्तत्राह ॥ मयेति ॥ हेरामत्वंसर्वत्रउक्तंविवक्षितंतत्तद्दृष्टांतस्मरणस्यजीवनंसारभूतंकेवलीभावंवस्तुनःस्वरूपाप्रच्युतिलक्षणंमयउपमिनुनत्वविवक्षितंकार्यभेदकृतंवैलक्षण्यंकल्पयेत्यर्थः ॥ तथाचैकांशेनदृष्टांतोनसर्वांशेइतिभावः॥ मिनोतेरवगणकार्यस्यानित्यत्वाच्छपिलोटिमयेतिरूपम् ॥ तथासतिफलितमाह ॥ सदेहस्येति ॥ किंचसदेहविदेहबंधमोक्षादिव्यवहारोप्यज्ञदशाकल्पनयैवनपरमार्थदृशेत्याह ॥ सदेहेति ॥ अस्माकंवसिष्ठस्यतस्यव्यासस्यापिसदेहाविदेहावामुक्तताप्रमायाःपरमार्थदृष्टेरास्पदंविषयोनास्तिकिंतुअविभागिनीद्वैतशून्यास्वात्मैकतैवास्तीतितल्लाभरूपेज्ञानफलेविशेषाभावान्नज्ञानस्यानित्यफलतादोषशंकावकाशोनापिज्ञानोदयेदेहपातापत्तिः ॥ स्वविरोध्यंशस्यैवज्ञानेनबाधाद्देहधारणस्यचप्रारब्धफलत्वेनज्ञानतुल्यत्वेनोपजीव्यत्वेनचज्ञानाविरुद्धत्वादुपादाननिद्रानाशेपिस्वप्नसंस्कारस्यकंचित्कालमनुवृत्तिवदविद्योच्छेदेपियावत्प्रारब्धंदेहादिप्रतिभासोपपत्तेरितिभावः ॥ ६ ॥ इत्थंनिरस्तेसंशयेप्रकृतस्यावसरंदर्शयति ॥ तस्मा

सदेहावाविदेहावामुक्ततानप्रमास्पदम् ॥ अस्माकमपितस्यास्तिस्वैकतास्त्यविभागिनी ॥ ६ ॥ तस्मात्प्रकृतमेवेदंशृणुश्रवणभूषणम् ॥
मयोपदिश्यमानंत्वंज्ञानमज्ञांध्यनाशनम् ॥ ७ ॥ सर्वमेवेहहिसदासंसारेरघुनंदन ॥ सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेणपौरुषात्समवाप्यते ॥ ८ ॥
इहहींदोरिवोदेतिशीतलाह्लादनंहृदि ॥ परिस्पंदफलप्राप्तौपौरुषादेवनान्यतः ॥ ९ ॥

दिति ॥ अज्ञानमज्ञासैवांध्यंतस्यनाशनम् ॥ ७ ॥ ननुशुकादीनांशमदमादिसाधनसंपन्नानांश्रवणंफलितंकथमन्येषामाधुनिकानांतत्फलिष्यतिसाधनानांदुःसंपादत्वादित्याशंक्यपुरुषप्रयत्नस्यासाध्यंनास्तीत्याह ॥ सर्वमेवेति॥ सर्वेणसदासर्वमेवावाप्यतेतर्हिकथंक्वचिद्यत्नवैफल्यदर्शनंतत्राह ॥ सम्यगिति ॥ अनुपरमएवसम्यक्प्रयोगः॥ समवाप्यतेसंप्राप्यते ॥८॥ परिस्पंदःशास्त्रविहितकायवाक्चित्तचलनरूपंकर्मतस्यफलंचित्तशुद्धिद्वाराज्ञानंतत्प्राप्तौसत्यांहृदिशीतलंकामक्रोधादिसंतापाप्रतिहतमाह्लादनंजीवन्मुक्तिसुखमुदेति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सएकोब्रह्मणआनंदःश्रोत्रियस्यचाकामहतस्येति ॥ स्मृतिश्च यच्चकामसुखंलोकेयच्चदिव्यंमहत्सुखम् ॥ तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतःषोडशींकलामिति॥ तत्तुसर्वंपौरुषादेवभवतिनान्यतइतिपुरुषप्रयत्नएवनिर्भरःकार्यइतिभावः ॥ ९ ॥

१ अत्रसदेहादेहमुक्त्यैक्यमुपमेयं उक्तंविवक्षितं तत्सादृश्यार्थंस्मर्यतेतत्स्मरणंसस्पंदास्पंदानिलैक्यमुपमानंतस्यजीवनंउपमेयसादृश्योल्लासापादकंकेवलीभावंपरिस्पंदत्यागात्केवलेनैकांशेनऐक्यसादृश्यभावेनउपमेयंमयउपमाविषयंकुरु ॥

ननुदैवप्रातिकूल्येपौरुपंव्यर्थंदृश्यते तथाचश्रेयांसिबहुविघ्नानीतिप्रवादान्नतःफलाश्वासइत्याशंक्यदैवस्यपौरुषेतभावंदीर्बल्यंचवक्ष्यमाणमभिप्रेत्यस्वतंत्रंतन्निरस्यति ॥ पौरुष
मिति ॥ गमनभोजनादिपौरुषस्पंदद्वारादेशांतरंतृप्त्यादिवानयआपयतप्रत्यक्षतोदृष्टमितिनयत्तदस्यपूर्वंग्रवा यद्दैवंनदृष्टंतत्रविद्यतइतिपदभंगेनोत्तरग्रवान्वयः ॥ १० ॥ किंत
त्पौरुषंयत्यशस्यतेतदाह ॥ साध्विति ॥ अंगपदग्रहणंवाचोप्युपलक्षणम् ॥११ ॥ ईहतेचेष्टते ॥ क्वचिद्विघ्नैःप्रतिघातःशास्त्रोक्तक्रमभंशादेवेतिसूचनायक्रमादित्युक्तम् ॥ सांगात्क
र्मण.फलावश्यंभावनियमादितिभावः ॥ १२ ॥ तमेवनियमंबहुशःसंवादेनद्रढयति ॥ पौरुषेणेत्यादिचतुर्भिः ॥ १३ ॥ अंभोरुहास्पदंपद्मासनंअधिष्ठायेतिशेषः ॥ ब्रह्मतांहिर

पौरुषंस्पंदफलवदृष्टंप्रत्यक्षतोनयत् ॥ कल्पितंमोहितैर्मंदैर्दैवंकिंचिन्नविद्यते॥१०॥ साधूपदिष्टमार्गेणयन्मनोंगविचेष्टितम् ॥ तत्पौरुषं तत्सफलमन्यदुन्मत्तचेष्टितम् ॥ ११ ॥ योयमर्थंप्रार्थयतेतदर्थंचेहतेक्रमात् ॥ अवश्यंसतमाप्नोतिनचेदर्धान्निवर्त्तते ॥ १२ ॥ पौरुषेण प्रयत्नेनत्रैलोक्यैश्वर्यसुंदराम् ॥ कश्चित्प्राणिविशेषोहिशक्रतांसमुपागतः ॥ १३॥ पौरुषेणैवयत्नेनसहसांभोरुहास्पदम् ॥ कश्चिदेवचिदुल्लासोब्रह्मतामधितिष्ठति ॥ १४ ॥ सारेणपुरुषार्थेनस्वेनैवगरुडध्वजः ॥ कश्चिदेवपुमानेवपुरुषोत्तमतांगतः ॥ १५ ॥ पौरुषेणैवयत्नेन ललनावलिताकृतिः ॥ शरीरीकश्चिदेवेहगतश्चंद्रार्द्धचूडताम् ॥ १६ ॥ प्राक्तनंचैहिकंचेतिद्विविधंविद्धिपौरुषम् ॥ प्राक्तनोद्यतनेनाशुपुरुषार्थेनजीयते ॥ १७॥ यत्नवद्भिर्दृढाभ्यासैःप्रज्ञोत्साहसमन्वितैः ॥ मेरवोपिनिगीर्यंतेकैवप्राक्पौरुषेकथा ॥ १८॥ शास्त्रनियंत्रितपौरुषपरमापुरुषस्यपुरुषतायास्यात् ॥ अभिमतफलभरसिद्ध्यैभवतिहिसैवान्यथात्वनर्थाय ॥ १९॥

ण्यगर्भतांगुणमूर्त्तिसारूप्यमुक्त्वा ॥ एवमुत्तरयोरपि ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ पुरुषार्थेनपौरुषेण ॥ जीयतेअभिभूयते ॥ १७ ॥ नन्वनंतकोटिकल्पार्जितानामनंतानांप्राक्तनकर्मणांकथमल्पेनाद्यतनेनपौरुषेणजयस्तत्राह ॥ यत्नवद्भिरिति ॥ निगीर्यंतेप्रलयाधिकारिदेवताभावंप्राप्तैःपुरुषैरित्यर्थः ॥ यद्यप्यनंतानिकर्माणितथापितेषांमूलैक्यात्तन्नाशेनजयःसुकरइत्यभिप्रेत्याह ॥ कैवेति ॥१८ ॥ उक्तमर्थमुपसंहरंस्तद्भ्रंशेऽनर्थमाह ॥ शास्त्रेति ॥ शास्त्रैःश्रुत्यादिभिर्नियंत्रितंनियमितंयत्पौरुषंतदेवपरममवश्यसंपाद्यंयस्यास्तथाविधायापुरुषस्यपुरुषतानिरंतरोद्युक्तताभ्यात्सैवाभिमतफलभरस्यसिद्धैभवतिहि ॥ अन्यथाअशास्त्रीयातुअनर्थायेत्यर्थः ॥ १९ ॥

१ नास्माफल्यमितिक्वचित्पाठः २. कृतिम.

नन्वल्पधनबलबुद्धीनांकथंमहाधनबलबुद्धिसाध्यपौरुषफललाभइत्याशंक्यतेषामपिस्वशक्यपौरुषपरंपर्यैवेहजन्मनिजन्मांतरेवामहाधना
पुरुषस्यदुर्दशासुदशावासैदैवभवतीत्यभिप्रेत्यशास्त्रीयप्रयत्नतच्छैथिल्ययोःफलतोमहदंतरंदर्शयति॥कस्यांचिदिति॥पुंसःशास्त्रीयप्रयत्नशैथिल्येस्वयंस्वतएवस्वाभाविकरागादिव
शादात्मनोदुःस्थितिरसन्मार्गस्थितिस्तद्वशात्कस्यांचिद्दारिद्र्यरोगबंधनादिदुर्दशायांस्वहस्तादेरप्यस्वाधीनत्वादंगुल्यग्राणांनिपीडितेनपीडासाध्येनापिनिकुंचनेनसंपाद्यादेकचु
लुकात्करसंमितसलिलात्मुखेआउप्यतेक्षिप्यतइत्यावापस्तथाविधोबिंदुरपिदुर्लभत्वाद्द्रुमतोभवति ॥ तस्यैवशास्त्रीययत्नदार्ढ्येधर्मोत्कर्षात्कस्यांचित्प्रियव्रतादिवत्सप्तद्वीपा
धिपत्यदशायांभर्त्तव्येभ्यःपुत्रादिभ्यउचितोदायादिसंविभागस्तत्करणेजलराश्यादयोऽनरालीकृतागर्भीकृतायया तथाविधासंपूर्णापृथ्व्यपिनपृथ्वीनमहतीभवेत् ॥ नवद्रुमता
भवेदित्यर्थः ॥ तथाहिप्रसिद्धंपुराणे ॥ प्रियव्रतोत्तानपादौतावेवावांस्तुहीतरूइति ॥ २० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमहारा॰तात्पर्य्यप्रकाशेमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणेचतुर्थःसर्गः ॥४॥

कस्यांचित्स्वयमात्मदुःस्थितिवशात्पुंसोदशायांशनैरंगुल्यग्रनिपीडितैकचुलुकादावापबिंदुर्नद्रुः॥ कस्यांचिज्जलराशिपर्वतपुरद्वीपांत
रालीकृताभर्त्तव्योचितसंविभागकरणेपृथ्वीनपृथ्वीभवेत् ॥ २० ॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठमहारा॰वा॰दे॰मो॰मुमुक्षु॰पौरुषप्रकरणं
नामचतुर्थःसर्गः॥४॥ ॥छ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥प्रवृत्तिरेवप्रथमंयथाशास्त्रविहारिणाम्॥प्रभैववर्णभेदानांसाधनीसर्वकर्म
णाम् ॥ १ ॥ मनसावांछ्यतेयच्चयथाशास्त्रंनकर्मणा॥ साध्यतेमत्तलीलासौमोहनीनार्थसाधनी ॥ २ ॥ यथासंयततेयेनतथातेनानुभू
यते॥ स्वकर्मैवेतिचास्तेन्याव्यतिरिक्तानदैवदृक् ॥ ३ ॥

प्राबल्येपौरुषस्यात्राप्यवश्यंफलसंगमे ॥ दैवस्याव्यतिरेकेचयुक्तिदृष्टांतईर्यते ॥ १ ॥ यत्पूर्वमुक्तंपौरुषातिरेकेणदैवस्यासत्त्वंदैवात्पौरुषस्यप्राबल्यंपौरुषादेवपुरुषार्थसिद्धिरिति
चतत्सर्वमुपपत्तिभिःसमर्थयितुंप्रतिजानीते ॥ प्रवृत्तिरेवेति ॥ शास्त्रमनतिक्रम्यविहारिणांवाङ्मनःकायैर्व्यवहरणशीलानामधिकारिणांसर्वकर्मणांसर्वेषांपुरुषार्थानांसिद्धौप्र
थमंप्रवृत्तिरेवकारणंयथानीलपीतादिवर्णभेदानामभिव्यक्तौप्रभैवसाधनीतद्वत् ॥ तस्माच्छास्त्रंप्रमाणंतेकार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगंकर्मकारणमुच्यतइत्यादि
स्मृतेरितिभावः ॥ १ ॥ ननुतृप्त्यादिवद्दृष्टफलत्वात्क्रियायाःकस्तत्साधनेशास्त्रीयनियमस्योपयोगस्तत्राह ॥ मनसेति ॥ असौमत्तलीलाउन्मत्तचेष्टेव ॥ साध्यतेतेनेतिशेषः ॥
अतएवनपुरुषार्थसाधनीप्रत्युतमोहनी ॥ दृष्टफलत्वेप्यशास्त्रीयोपायस्यान्वयव्यतिरेकादर्शनेनाहेतुत्वादितिभावः ॥ २ ॥ शास्त्रीयस्ययत्नस्यशास्त्रीयमेवफलमशास्त्रीयस्य
चाशास्त्रीयमेवेत्यौचित्यबलाच्चव्यवस्थासिद्धिरित्याह ॥ यथेति ॥ ननुदैवादुभयवैपरीत्यमपिस्यात्तत्राह ॥ आस्तेन्याव्यतिरिक्तानदैवदृगिति ॥ प्राक्तनकर्मैवफलावस्थंदैवमि
त्युच्यतेनततोतिरिक्तंदैवंदृश्यतइत्यर्थः ॥ ३ ॥

उक्तमर्थमेवस्फुटयति॥ उच्छास्त्रमिति॥ शास्त्रितंशास्त्रनियतम्॥ प्रातिपदिकाद्वात्वर्थेणिचिक्तः॥४॥हुडौमेषौ॥ कदाचित्समौकदाचिदसमौ॥ अत्रअनयोर्मध्ये॥५॥तंत्रेणशास्त्रीयनियमेन॥ अतंद्रेणेतिपाठेनिरालस्येनपुंसा ॥ ६ ॥ ननुमनुष्याणांत्रिभिर्ऋणवाजायतेइतिश्रुतौदेवादिऋणित्वश्रवणात्तस्मादेपांतन्नप्रियंयदेतन्मनुष्याविद्युरितिश्रवणाच्चैतरस्यावश्यंविघ्नाचरणेकृतोपियत्नोविफलःस्यादित्याशंक्याह॥ द्वाविति॥ दोपेषुसत्स्वेवदेवानांविघ्नशक्तेःस्वप्रयत्नेनदोपजयेतेपांविघ्नशक्तिःकुंठीभवतीतिभावः ॥ ७ ॥ ननुशास्त्रीयमार्गेयतमानानामपिकचिद्रोगाद्यनर्थःकथंदृश्यतेतत्राह॥ अनर्थइति॥ तथाचतदपिजय्यमेवेतिभावः ॥ ८ ॥ शुभेनाद्यतनपौरुपेण॥ उद्युक्तंविघ्नाचरणायेत्यर्थः॥ ९॥

उच्छास्त्रंशास्त्रितंचेतिद्विविधंपौरुषंस्मृतम्॥ तत्रोच्छास्त्रमनर्थायपरमार्थायशास्त्रितम्॥ ४॥ द्वौहुडाविवयुध्येतेपुरुषार्थौसमासमौ॥
प्राक्तनश्चैहिकश्चैवशाम्यत्यत्राल्पवीर्यवान्॥ ५॥ अतःपुरुषयत्नेनयतितव्यंयथातथा॥ पुंसातंत्रेणसद्योगाद्येनाश्वद्यतनोजयेत्॥ ६॥
द्वौहुडाविवयुध्येतेपुरुषार्थौसमासमौ॥ आत्मीयश्चान्यदीयश्चजयत्यतिवलस्तयोः॥ ७॥ अनर्थःप्राप्यतेयत्रशास्त्रितादपिपौरुषात्॥
अनर्थकर्तृवलवत्तत्रज्ञेयंस्वपौरुषम्॥८॥ परंपौरुषमाश्रित्यदंतैर्दंतान्विचूर्णयन्॥ शुभेनाऽशुभमुद्युक्तंप्राक्तनंपौरुषंजयेत्॥९॥प्राक्तनःपुरुषार्थौसौमांनियोजयतीतिधीः॥ बलादधस्पदीकार्याप्रत्यक्षादधिकानसा॥ १०॥ तावत्तावत्प्रयत्नेनयतितव्यंसुपौरुषम्॥प्राक्तनंपौरुषंयावदशुभंशाम्यतिस्वयम्॥ ११॥ दोषःशाम्यत्यसंदेहंप्राक्तनोद्यतनैर्गुणैः॥ दृष्टांतोत्रह्यस्तनस्यदोषस्याद्यगुणैःक्षयः॥ १२॥
असद्दैवमधःकृत्वानित्यमुद्रिक्तयाधिया॥ संसारोत्तरणंभूत्यैयतेताधातुमात्मनि॥ १३॥ नगंतव्यमनुद्योगैःसाम्यंपुरुषगर्दभैः॥ उद्योगस्तुयथाशास्त्रंलोकद्वितयसिद्धये॥ १४॥ संसारकुहरादस्मान्निर्गतव्यंस्वयंवलात्॥ पौरुषंयत्नमाश्रित्यहरिणेवारिपंजरात्॥ १५॥
प्रत्यहंप्रत्यवेक्षेतदेहंनश्वरमात्मनः॥ संत्यजेत्पशुभिस्तुल्यंश्रयेत्सत्पुरुषोचितम्॥ १६॥

पुरुषार्थःकर्मफलम्॥ अधस्पदीकार्यापादेनाक्रमणीयाविनाशनीयेतियावत्॥ अधःशिरसीपदेइतिसत्त्वम्॥ १० ॥ सुपौरुषमितिक्रियाविशेषणम्॥ स्वयमितिनिःशेषतालाभायविशेषणंपरतःशांतितदपगमेपुनरुद्भवोमाभूदिति॥ ११ ॥ प्राक्तनएवप्रबलःकिंनस्यात्तत्राह॥ दोषइति॥ ह्यस्तनस्यपूर्वेद्युस्तनस्यदोषस्याजीर्णादेः॥ गुणैर्लंघनादिभिः॥ १२ ॥ असद्दैवंप्राक्तनदुरदृष्टमद्यतनसुकृतैरुद्रिक्तयाधियाअधःकृत्वापरिभूयआत्मनिसंसारोत्तरणमाधातुंसंपादयितुंभूत्यैशमदमश्रवणादिसंपदेयतेत॥ १३॥ लोकद्वितयंस्वर्गापवर्गौ॥ १४ ॥ हरिणासिंहेनअरिभिर्मनुष्यैःकृताद्बंधनपंजरादिव॥ विष्णुनाअसुरैःप्रयुक्तान्मायापंजरादिवेतिवा॥ १५ ॥ तुल्यंतुल्यताम्॥ भावप्रधानोनिर्देशः॥ सत्पुरुषोचितंसाधुसंगमसच्छास्त्रादिश्रयेत्॥ १६॥

भस्मसात्भस्मप्रायंव्यर्थमितियावत् ॥ १७ ॥ नकिंचनप्राक्तनशुभाशुभातिरिक्तमित्यर्थः ॥ १८ ॥ अथतमेवार्
कलिलंद्रवपिच्छिलम् ॥ वयःसर्वपुरुषार्थसाधनंयौवनम् ॥ भस्मसात्भस्मप्रायंव्यर्थमितियावत् ॥ तत्सिद्धमयतनशुभपौरुषमुत्सृज्येत्यर्थः ॥ एवंचसर्वव्यवहारकदैवस्यातिप्रसिद्धप्रत्य
दृष्टरूपयोःशुभाशुभयोःप्रत्यक्षमानंश्रुतिः ॥ दृष्टयोस्त्वन्वयव्यतिरेकसहकृतंचक्षुरादि ॥ तत्सिद्धमयतनशुभपौरुषमुत्सृज्येत्यर्थः ॥ स्वभुजाभ्यांभीतइतिगम्यमानत्वाद्भीत्रार्थानामि
क्षश्रुतिप्रमाणंप्रभुसंमितमुत्सृज्यपौरुषप्रयत्नफलसंदिग्धःसन्प्रयत्नफलविघटकानुमानिकंदैवंप्रत्यप्रयत्नाद्बिभ्यन्नपसरतियः ॥ स्वभुजाभ्यांभीतइतिगम्यमानत्वाद्भीत्रार्थानामि
त्यपादानता ॥ १९ ॥ नदृष्टाश्रेष्ठानांपौरुषेणैवपुरुषार्थप्राप्तानांविश्वामित्रादीनांदृष्टिर्येस्तेषाम् ॥२०॥ विवेकंनित्यानित्यादिविवेकोपलक्षितसाधनचतुष्टयम् ॥ २१॥ श्रवणा
दिप्रवणतांस्थिरीकर्तुमन्यचेष्टांनिंदति ॥ चित्तेइति ॥ यथाशास्त्रंनिजैरीहितैःश्रवणमननादिचेष्टाभिरर्थंपरमार्थभूतमात्मतत्त्वमचिंतयतामतएवतंपुरुषार्थमसंसाधयतामेवमूढा
नांदुरंतनरकादिहेतुत्वाद्दुष्टमीप्सितंभोगलिप्सांधिक् ॥ तस्यशोच्यतेत्यर्थः ॥ एवकारोयोग्यजन्मलाभेपितदसाधनेपुनस्तद्दौर्लभ्यद्योतनार्थः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ इहचेदवेदीदथ

किंचित्कांतान्नपानादिकलिलंकोमलंगृहे॥ व्रणेकीटइवास्वाद्यवयःकार्यंनभस्मसात्॥१७॥ शुभेनपौरुषेणाशुभमासाद्यतेफलम्॥
अशुभेनाशुभंनित्यंदैवंनामनकिंचन॥१८॥प्रत्यक्षमानमुत्सृज्ययोनुमानमुपैत्यसौ॥स्वभुजाभ्यामिमौसर्पाविितिप्रेक्ष्यपलायते॥१९
दैवंसंप्रेरयतिमामितिदग्धधियांसुखम्॥ अदृष्टश्रेष्ठदृष्टीनांदृष्ट्वालक्ष्मीर्निवर्त्तते ॥ २० ॥तस्मात्पुरुषयत्नेनविवेकंपूर्वमाश्रयेत् ॥ आत्म
ज्ञानमहार्थानिशास्त्राणिप्रविचारयेत्॥२१॥चित्तेचिंतयतामर्थंयथाशास्त्रंनिजेहितैः॥असंसाधयतामेवमूढानांधिग्दुरीप्सितम्॥ २२
पौरुषंचनवानंतंनयत्नमभिवांछ्यते॥ नयत्नेनापिमहताप्राप्यतेरत्नमश्मतः॥ २३ ॥ यथाघटःपरिमितोयथापरिमितःपटः॥ नियतःप
रिमाणस्थःपुरुषार्थस्तथैवच॥ २४ ॥ सचसच्छास्त्रसत्संगसदाचारैर्निजंफलम्॥ ददातीतिस्वभावोयमन्यथानार्थसिद्धये ॥ २५ ॥ स्व
रूपंपौरुषस्यैतदेवंव्यवहरन्नरः॥ यातिनिष्फलयत्नत्वंनकदाचनकश्चन॥ २६ ॥

सत्यमस्तिनचेदिहावेदीन्महतीविनष्टिरिति ॥ २२ ॥ नान्वियंतंकालंपौरुषंकार्यमित्यवध्यनवगमेनतस्यानंत्यात्परिश्रमबाहुल्याच्चकथंतत्रप्रवृत्तिस्तत्राह ॥ पौरुषंचेति ॥ तस्यांन
षमनंतमनवधिकंन ॥ साक्षात्कारोदयस्यैवअवधित्वात् ॥ यत्नंपरिश्रममभिलक्ष्यचनवांछ्यतेनापेक्ष्यते॥प्रत्यक्षावगमंधर्म्यंसुसुखंकर्तुमव्ययमितिभगवद्वचनादितिभावः॥नन्वि
दंपूर्णाहुत्यासर्वान्कामानवाप्नोतीतिवत्प्ररोचनामात्रंश्रमाधिक्येसत्येवफलाधिक्यनियमादित्याशंक्यान्वयव्यभिचारमाह ॥ नेति ॥ रत्नतत्त्वपरीक्षाकुशलानांविनैवश्रमंलाभा
तिशयदर्शनाद्व्यतिरेकेव्यभिचारोपिबोध्यः ॥२३॥ पूर्वार्द्धोक्तंदृष्टांतेनद्रढयति ॥ यथेति ॥ घटोजलेयत्त्रापरिच्छेदकत्वेनपटस्तुदैर्घ्यादिनापरिमितःप्रमाणैर्निश्चितस्तथैवपुरुषार्थः
पौरुषयत्नोपिपरिमाणेसाक्षात्कारफलावधौतिष्ठतीतिपरिमाणस्थोनियतएव ॥ २४ ॥ सपौरुषयत्नःसदाचारैःसहितइतिशेषः ॥२५॥ स्वरूपंपौरुषस्यैतदित्युक्तोपसंहारः ॥ ता
दृशस्यफलाव्यभिचारमाह ॥ एवमिति ॥ २६ ॥

१ तैलमश्मतइतिक्वचित्पाठः

उक्तंद्रढयितुमन्यत्रापिन्याप्यस्यपौरुषस्यफलाव्यंभिचारंदर्शयति ॥ दैन्येति ॥ अन्येनलहरिश्चंद्रादयः ॥ २७ ॥ यदिनश्रमापेक्षातर्हितेतत्करिष्यामःकिमधुनैवतेनेत्याशंक्या
ह ॥ आवाल्यादिति ॥ अलमत्यंतमभ्यस्तैर्नतुसहसाकृतैःकोमलकंटकायमानैरित्यर्थः ॥ २८ ॥ प्रत्यक्षतोदृष्टमस्मदादिभिर्जीवन्मुक्तैरित्यर्थः ॥ कृतंसाधनतः ॥ २९ ॥ यद्ये
वंतर्हिनकुतःसर्वैयत्नंतेतत्राह ॥ आलस्यमिति ॥ अनर्थहेतुत्वादर्थविघातकत्वाच्चानर्थः ॥ बहुधनकःसंपन्नतमः ॥ शेषाद्विभाषेतिकप् ॥ बहुश्रुतःपंडितः॥सागरांतैःसमुद्रांतैःसहि
ताअवनिर्भूमिः॥ तस्मादालस्यमुत्सृज्यबाल्यात्प्रभृतिसत्संगमादिपरेणभाव्यमितिमुख्यःपक्षइतिभावः ॥ ३० ॥ यद्यप्यत्यंतबाल्यप्रभृतिकर्त्तुंनशक्यतेतर्हियौवनमारभ्यवायति
तव्यमित्याह ॥ बाल्यइति ॥ नरःअविरतैश्चपलैर्बालैःकल्पिताभिःक्रीडाभिर्लोलेबाल्येगतेसतिदोर्दंडाभ्यांगुरुशुश्रूषादिसमर्थाभ्यांदोर्भ्यांमंडितंवयोयौवनंततःप्रभृतिपदपदार्थ

दैन्यदारिद्र्यदुःखार्त्ताअप्यन्येपुरुषोत्तमाः॥पौरुषेणैवयत्नेनयातादेवेंद्रतुल्यताम्॥२७॥आवाल्यादलमभ्यस्तैःशास्त्रसत्संगमादिभिः॥
गुणैःपुरुषयत्नेनस्वार्थःसंप्राप्यतेयतः॥ २८॥इतिप्रत्यक्षतोदृष्टमनुभूतंश्रुतंकृतम्॥दैवात्तमितिमन्यंतेयेहतास्तेकुबुद्धयः॥ २९॥ आल
स्यंयदिनभवेज्जगत्यनर्थःकोनस्याद्बहुधनकोबहुश्रुतोवा॥ आलस्यादियमवनिःससागरांतासंपूर्णानरपशुभिश्चनिर्धनैश्च ॥ ३० ॥
बाल्येगतेऽविरतकल्पितकेलिलोलेदोर्दंडमंडितवयःप्रभृतिप्रयत्नात् ॥ सत्संगमैःपदपदार्थविशुद्धबुद्धिःकुर्यान्नरःस्वगुणदोषविचारणा
नि॥ ३१॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमिनोजगाम॥स्नातुंसभाकृतनमस्क
रणाजगामश्यामाक्षयेरविकरेणसहाजगाम ॥३२॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठमहा०वा०दे०मो०मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणेपौरुषस्थापनंना
मपंचमःसर्गः॥५॥ ॥प्रथमोदिवसः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विशुद्धबुद्धिःपदतदर्थतत्परीक्षाकुशलोव्युत्पन्नःसन्नित्यर्थः ॥ गुरुसतीर्थ्याभिज्ञतमादिसत्संगमैः स्वस्यआत्मनोगुणानांशांत्यादीनांदोषाणांरागादीनांचार्थानर्थपर्यवसानपर्यालो
चनलक्षणानिविचारणानिकुर्यात् ॥३१ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाचारिष्टनेमिनंप्रतीतिदेवदूतोक्तिः ॥ मुनौवाल्मीकौइतिउक्तप्रकारेणवसिष्ठोक्तंभरद्वाजंप्रत्युक्तवतिसतिदिवसोजगा
म ॥ इनःसूर्यश्चास्तंजगाम॥ भरद्वाजादिमुनिसभाचवाल्मीकयेकृतनमस्करणासायंतनायसंध्योपास्त्यग्निहोत्रादिविधयेस्नातुंजगाम॥अथश्यामायारात्रेःक्षयेसतिप्रातःरविकरे
णआतपेनसहआजगाम ॥ पुनर्वाल्मीकिसन्निधिमित्यर्थः ॥ उत्तरत्रापिसर्वत्रायंश्लोकएवमेवव्याख्येयोनतुमुनौवसिष्ठेइत्युक्तवतीति ॥ उत्तरत्रविस्तरेणतत्रतत्रदशरथसभो
त्थानवर्णनस्याह्निकशेषानुष्ठानस्यरात्रौरामादिभिःश्रुतार्थचिंतनस्योषःकालसूर्योदयादेश्चवर्णनविस्तरस्याकांक्षप्रस्तुतप्रलापत्वापत्तेः ॥३२॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठमहारा०तात्पर्य
प्रकाशेमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणेपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रोच्यतेबलवद्दैवंप्राक्तनंवास्वपौरुषम् ॥ १ ॥ उक्तमेवार्थंप्रतिष्ठापयिष्यन्नाह ॥ ... ॥ १ ॥ किंतद्बलंतद्दर्शयति ॥ यथेति ॥
यत्रास्तिप्रबलंदैवंतत्रापिपरपौरुषम् ॥ प्रोच्यतेबलवद्दैवंप्राक्तनंवास्वपौरुषम् ॥ दूरतःप्रोज्झ्यत्यक्त्वा ॥ उत्तारयेत् संसारादितिशेषः ॥ १ ॥ किंतद्बलंतद्दर्शयति ॥ वालइति ॥ ४ ॥ चारुणा
प्राक्तनपौरुषादन्यद्दैवंनास्ति ॥ तद्दैवंतदधीनोहंनस्वतंत्रइतिदैष्टिकतामितियावत् ॥ अस्तुप्राक्तनकर्मैवदैवंकिंततस्तत्राह ॥ प्राकृताःपामराः ॥ ६ ॥ यत्रापिदैवप्राब
२ ॥ हाकष्टमितिदुःखरूपेणपरिणतंप्राक्तनंकर्मोच्यतेतदेवदैवमित्यर्थः ॥ ३ ॥ इतराकारंस्वरूपांतरवत् ॥ लोभयंतीतिलोभाविषयसुखलवास्तेषुलंपटाःसंतोयेनयतंतेतेदीनाः ॥
आचारेणप्रायश्चित्तादिना ॥ शुभतामशुभाक्षमताम् ॥ ५ ॥

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ तस्मात्प्राक्पौरुषाद्दैवंनान्यत्तत्प्रोज्झ्यदूरतः ॥ साधुसंगमसच्छास्त्रैर्जीवमुत्तारयेद्बलात् ॥ १ ॥ यथायथाप्रयत्नःस्या
द्भवेदाशुफलंतथा ॥ इतिपौरुषमेवास्तिदैवमस्तुतदेवच ॥ २ ॥ दुःखाद्यथादुःखकालेहाकष्टमितिकथ्यते ॥ हाकष्टशब्दपर्यायस्तथाहादै
वमित्यपि ॥ ३ ॥ प्राक्स्वकर्मेतराकारंदैवंनामनविद्यते ॥ बालःप्रबलपुंसेवतज्जेतुमिहशक्यते ॥ ४ ॥ ह्यस्तनोदुष्टआचारआचारेणाद्य
चारुणा ॥ यथाशुभतामेतिप्राक्तनंकर्मतत्तथा ॥ ५ ॥ तज्जयाययतंतेयेनलोभलवलंपटाः ॥ तेदीनाःप्राकृतामूढाःस्थितादैवपराय
णाः ॥ ६ ॥ पौरुषेणकृतंकर्मदैवाद्यदभिनश्यति ॥ तत्रनाशयितुर्ज्ञेयंपौरुषंबलवत्तरम् ॥ ७ ॥ यदेकवृंतफलयोरथैकंशून्यकोटरम् ॥ तत्र
प्रयत्नःस्फुरितस्तथातद्रससंविदः ॥ ८ ॥ यस्मायांतिजगद्भावाःसंसिद्धाअपिसंक्षयम् ॥ क्षयकारकयत्नस्यत्वत्रज्ञेयंमहद्बलम् ॥ ९ ॥ द्वौहु
डाविवयुध्येतेपुरुषार्थौपरस्परम् ॥ यएवबलवांस्तत्रसएवजयतिक्षणात् ॥ १० ॥ भिक्षुकोमंगलेभेननृपोयत्क्रियतेबलात् ॥ तदमात्य
भपौराणांप्रयत्नस्यबलंमहत् ॥ ११ ॥ पौरुषेणान्नमाक्रम्ययथादंतेनचूर्ण्यते ॥ अन्यःपौरुषमाश्रित्यतथाशूरेणचूर्ण्यते ॥ १२ ॥ अन्न
भूताहिमहतांलघवोयत्नशालिनाम् ॥ यथेष्टंविनियोज्यंतेतेनकर्मसुलोष्टवत् ॥ १३ ॥

ल्यप्रसिद्धिस्तत्रापिपौरुषस्यैवप्राबल्यमितिदर्शयति ॥ पौरुषेणेति ॥ ७ ॥ नन्वस्तुपुरुषतंत्रेष्वेवमपुरुषतंत्रेषुतुदैवमेवशरणंस्यात्तत्राह ॥ यदिति ॥ शून्यकोटरंरसशून्यंदृश्यतइति
शेषः ॥ तद्रसंसेवंत्युपभुंक्तेयःपुरुषःकीटादिर्वातस्यप्राक्तनऐहिकोवाप्रयत्नएवतद्रसविघातायस्फुरितः ॥ ८ ॥ एकत्रोक्तंन्यायमन्यत्रापिदर्शयति ॥ यदित्यादिना ॥ यत्यत्र ॥
जगतिप्रसिद्धाभावाःपदार्थाः ॥ ९ ॥ तत्रोक्तंस्मारयति ॥ द्वाविति ॥ १० ॥ राजवंशाभावेपौरामात्यविसृष्टेनमंगलालंकृतेनेभेनगजेनयःकश्चिद्भिक्षुकोपिनृपःक्रियतइतिप्रसि
द्धंयत्तदितिसंबंधः ॥ ११ ॥ अन्नमदनार्हंचर्वणयोग्यमितियावत् ॥ आत्तमितिपाठेमुखेनगृहीतंतदेव ॥ आक्रम्यनिष्पीड्य ॥ अन्योदुर्बलः ॥ शूरेणप्रबलेन ॥ १२ ॥ हियस्माद्धे
तोः ॥ अन्नभूताउपभोग्यभूताः ॥ लघवोऽल्पबलाः ॥ तेनहेतुना ॥ लोष्टंशुष्कमृत्पिंडः ॥ १३ ॥

आत्मनित्यस्मिन् ॥ अबुद्धिनामूढेन ॥१४॥ तेषांशक्तानामपिभूतानांबलवद्बूतंयत्तदधिष्ठातृनियंतृएतत्सनांविद्यमानप्राणिनांमिथःपरस्परंस्फुटंव्यक्तंनतुदैवंस्थितमित्यन्वयः यत्नस्तेनेतिपाठेतुतेनहेतुनायत्नएवस्थितोनदैवंस्थितमितिभित्त्वाव्याख्येयम्॰ ॥ १५ ॥ अविकल्पाऐकमत्यापन्नेतियावत् ॥ स्वभावधीःस्वारसिकीबुद्धिर्यासैवभिक्षुकराज वस्यकर्तृकर्त्रीप्रजास्थितेश्चधर्तृधारयित्री ॥ पदसंस्कारपक्षेंतरंगंसामान्येनपुंसकंबहिरंगेणविशेष्यसंबंधेननवाध्यते ॥ तथाचमहाभाष्येशास्त्रेणधर्मनियमइतिवार्त्तिकशेष गेनप्रयोगः ॥ शक्यंचानेनश्वमांसादिभिरपिक्षुत्प्रतिहंतुंतत्रशास्त्रेणनियमःक्रियतेपंचपंचनखाभक्ष्याइतीति ॥ १६ ॥ अन्यपौरुषेणान्यस्यफलभोगेअतिप्रसंगमाशंक्यपक्षः माह ॥ भिक्षुकइति ॥ तत्रप्राक्तनंबलवत्पौरुषंवाकारणमित्यन्वयः ॥ १७ ॥ पुरुषंस्पंदयतीतिपुरुषस्पंदोयत्नः ॥ अनुद्वेगवानुद्वेगादुपरतः ॥ तथाविधस्त्विदानींतनएवसंभवा

शक्तस्यपौरुषंदृष्टमदृष्टंवापियद्भवेत् ॥ तद्दैवमित्यशक्तेनबुद्धमात्मन्यबुद्धिना ॥ १४ ॥ भूतानांबलवद्भूतंयत्नदैवमितिस्थितम् ॥ तत्ते षामप्यधिष्ठातृसतामेतत्स्फुटंमिथः ॥ १५ ॥ शास्त्रामात्येभपौराणामविकल्पास्वभावधीः ॥ यासाभिक्षुकराज्यस्यकर्तृधर्तृप्रजास्थितेः ॥ १६ ॥ भिक्षुकोमंगलेभेनतृपोयत्क्रियतेक्वचित् ॥ प्राक्तनंपौरुषंतत्रबलवद्वापिकारणम् ॥ १७ ॥ ऐहिकःप्राक्तनंहंतिप्राक्तनोद्यतनंबलात् ॥ सर्वदापुरुषस्पंदस्तत्रानुद्वेगवान्जयी ॥ १८ ॥ द्वयोरद्यतनस्यैवप्रत्यक्षाद्बलिताभवेत् ॥ दैवंजेतुंयतोयत्नैर्बालोयूनेवशक्यते ॥ १९ ॥ मे घेननीयतेयद्वद्वत्सरोपार्जिताकृषिः ॥ मेघस्यपुरुषार्थोसौजयत्यधिकयत्नवान् ॥ २० ॥ क्रमेणोपार्जितेप्यर्थेनष्टेकार्यानखेदिता ॥ नबलं यत्रमेशक्तंतत्रकापरिदेवना ॥ २१ ॥ यन्नशक्तोमितस्यार्थेयदिदुःखंकरोम्यहम् ॥ तदमारितमृत्योर्मेयुक्तंप्रत्यहरोदनम् ॥ २२ ॥ देशका लक्रियाद्रव्यवशतोविस्फुरंत्यमी ॥ सर्वएवजगद्भावाजयत्यधिकयत्नवान् ॥ २३ ॥ तस्मात्पौरुषमाश्रित्यसच्छास्त्रैःसत्समागमैः ॥ प्र ज्ञाममलतांनीत्वासंसारजलधिंतरेत् ॥ २४ ॥ प्राक्तनश्चैहिकश्चेमौपुरुषार्थौफलद्रुमौ ॥ संजातौपुरुषारण्येजयत्यभ्यधिकस्तयोः ॥ २५ ॥

प्राक्तनस्तस्यप्रागेवविच्छिन्नत्वादितिभावः ॥ १८ ॥ तमेवस्पष्टमाह ॥ द्वयोरिति ॥ १९ ॥ ननुकरकादिनिपातेनकृषिफलविघाताद्दैववैपरीत्यमेवदृष्टमित्याशंक्यसोप्यदृ ष्टसाधकएवदृष्टांतइत्याह ॥ मेघेनेति ॥ नीयतेअपनीयतेविनाश्यतइत्यर्थः ॥ मेघस्यमेघाभिमानिपुरुषस्यासौपुरुषार्थोयद्वत्तद्वदन्यत्रापिबोध्यमित्यर्थः ॥ अभ्युपेत्यचेदंवस् तुतत्रापिप्राक्तनंस्वस्यपौरुषमेवादृष्टद्वाराहेतुः ॥ २० ॥ अस्तुवाक्वचित्पौरुषवैफल्यंतथापिनखेदोयुक्तःकिंतुपुनरुद्योगएवयुक्तइत्याह ॥ क्रमेणेत्यादिचतुर्भिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ देशेति ॥ तथाचयत्रदेशेकालेवास्ययत्नोविफलोभूत्तद्विहायदेशांतरेकालांतरेक्रियांतरेणद्रव्यांतरेणवायतितव्यमेव ॥ प्रागादिदिक्षुविघ्नितस्यापिविश्वामित्रतपसउत्तरदिशिसि द्धिदर्शनादितिभावः ॥ २३ ॥ २४ ॥ फलंतौफलजननसमर्थौतथाविधौचतौद्रुमौचफलद्रुमौसंजातौपुरुषारण्ये ॥ एकस्यमूलच्छेदेनशोषेपरस्यप्ररोहोभ्रजयः ॥ २५ ॥

उक्तार्थानभ्युपगमेअनिष्टंदर्शयन्नीश्वराधीनतावादंनिराचष्टे ॥ कर्मेत्यादिना ॥योननिहंतिअनीशोऽस्वतंत्रोयंजंतुरीश्वरप्रेरितःसन्स्वर्गनरकमेववा ॥ ईश्वरस्वातंत्र्यनिरासमुपसंहरति ॥क
मित्यर्थः॥२६॥तथाचानिर्मोक्षप्रसंगइत्याह ॥ सइति ॥२७॥ स्वपक्षेतुनायंदोषइत्याह ॥ यस्त्विति ॥ प्रयत्नकौशलमत्रचमत्कारः॥२८॥ ईश्वरस्वातंत्र्यनिरासमुपसंहरति ॥क
श्चिदिति ॥ ननुएषह्येवसाधुकर्मकारयतितंयमेभ्योलोकेभ्यउन्निनीषते यआत्मनितिष्ठन्नात्मानमंतरोयमयति ईश्वरः सर्वभूतानांहृद्देशेर्जुनतिष्ठति इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरुद्धंकथ
मीश्वरापलापेनजीवस्वातंत्र्यमुच्यते॥ननुभवतापिकथंयथाकारीयथाचारीतथाभवतिसाधुकारीसाधुर्भवतिपापकारीपापोभवति यजेतजुहुयाद्दद्यात् कर्ताशास्त्रार्थवत्वात् न
कर्तृत्वंनकर्माणिलोकस्यसृजतिप्रभुरित्याद्यनेकश्रुतिसूत्रस्मृत्यनुभवविरुद्धंजीवस्यपारतंत्र्यमुच्यते ॥ नह्यस्वतंत्रोजीवःकर्त्ताभवति ॥स्वतंत्रःकर्त्तेत्यनुशासनविरोधात् ॥ नवाब
लवत्तरेश्वरायत्तोयंविधिशतेननिषेधसहस्रेणवाप्रवर्त्तयितुंनिवर्त्तयितुंवाशक्यते ॥ कथंवाबलादीश्वरेणब्रह्मवधादौप्रवर्त्तितोयमपराधीस्यात् ॥ कथंवाविषमेषुस्वयमेवकांश्चि
त्प्रवर्त्यतान्नरकादिभागिनःकुर्वाणस्येश्वरस्यवैषम्यनैर्घृण्यदोषौनस्याताम्॥कथंवाअंतर्यामिब्राह्मणवाक्यशेषेनान्योतोस्तिद्रष्टानान्योतोस्तिश्रोतानान्योतोस्तिमंतेत्यादिनाजी

कर्मयःप्राक्तनंतुच्छंननिहंतिशुभेहितैः॥ अज्ञोजंतुरनीशोसावात्मनःसुखदुःखयोः॥ २६ ॥ ईश्वरप्रेरितोगच्छेत्स्वर्गनरकमेववा ॥ स
सदैवपराधीनःपशुरेवनसंशयः ॥ २७॥ यस्तूदारचमत्कारःसदाचारविहारवान् ॥ सनिर्यातिजगन्मोहान्मृगेंद्रःपंजरादिव ॥ २८ ॥
कश्चिन्मांप्रेरयत्येवमित्यनर्थकुकल्पने ॥ यःस्थितोऽदृष्टमुत्सृज्यत्याज्योसौदूरतोधमः ॥ २९ ॥ व्यवहारसहस्राणियान्युपायांतियांति
च ॥ यथाशास्त्रंविहर्त्तव्यंतेषुत्यक्त्वासुखासुखे ॥३०॥ यथाशास्त्रमनुच्छिन्नांमर्यादांस्वामनुज्झतः॥ उपतिष्ठंतिसर्वाणिरत्नान्यंबुनिधा
विव ॥३१॥ स्वार्थप्रापककार्यैकप्रयत्नपरताबुधैः॥ प्रोक्तापौरुषशब्देनसासिद्ध्यैशास्त्रयंत्रिता ॥ ३२ ॥

वस्वातंत्र्यसमर्थनंचसंगच्छताम्॥यदितुकेवलाज्ञपुरुषदृष्टिमवलंब्यकर्मकांडप्रवृत्तेर्जीवस्वातंत्र्यवादः तच्छैथिल्यापादनेनसर्वभूतेष्वैकात्म्यव्युत्पादनायप्रवृत्ता
त्रापलापेनेश्वरैकस्वातंत्र्यसमर्थनंचसंगच्छताम्॥यदितुकेवलाज्ञपुरुषदृष्टिमवलंब्यकर्मकांडप्रवृत्तेर्जीवस्वातंत्र्यवादः तच्छैथिल्यापादनेनसर्वभूतेष्वैकात्म्यव्युत्पादनायप्रवृत्तां
त्रापलापेनेश्वरैकस्वातंत्र्यसमर्थनंचसंगच्छताम्॥ नकर्तृत्वंनकर्माणिलोकस्यसृजतिप्रः
विवेकदृष्टिमवलंब्येश्वरैकस्वातंत्र्यवादः तत्फलज्ञानेनलब्धांपूर्वदृष्टिमवलंब्यतदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमयमात्माब्रह्मसर्वानुभूः परमार्थदृशातुनहस्तीनवादारुनबाधा
रित्यादिश्रुतिस्मृतिवादाः यथास्वमदर्पणादौदारुहस्तिधावनस्यहस्तिदृष्ट्यादर्शनेहस्तीधावतिनदारु दारुदृशादर्शनेतुदार्वेवधावतिनहस्ती तथाचभगवत्पादैः
वत्यविकृतंपुरुषदर्पणादिस्वरूपमेवास्तेइतिवादास्तद्वदित्यविरोधंब्रूषेतर्हिमोक्षोपायप्रवर्त्तकवसिष्ठवचनस्याप्यज्ञविषयत्वाद्युक्तएवात्रेश्वरस्वातंत्र्यनिरासः ॥ एवंचाज्ञदृष्ट्
यंभाष्यम् ॥ तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासंपुरस्कृत्यसर्वेप्रमाणप्रमेयव्यवहारालौकिकाःप्रवृत्ताःसर्वाणिचशास्त्राणिविधिनिषेधमोक्षपराणीति ॥ तेषुप्रियाप्रियेरागद्वेषौत्य
सिद्धजीवस्वातंत्र्यपक्षप्राप्तकर्मानुसारेणनियंतुरीश्वरस्यनवैषम्यनैर्घृण्यादिप्रसक्तिरपीतिभावः ॥ २९ ॥ उपायांतिलाभादिफलेन ॥ यांतितद्विघातेन॥तेषुप्रियाप्रियेरागद्वेषौत्य
क्त्वायथाशास्त्रमेवव्यवहर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ३० ॥ सर्वाणिअभीष्टानीतिशेषः ॥ ३१ ॥ पौरुषशब्दार्थमाह ॥ स्वार्थेति ॥ स्वार्थःसुखंदुःखनिवृत्तिश्चतत्प्रापकाणियान्यवश्यकर्त
व्यानिसाधनानितदेकप्रयत्नतत्परतेत्यर्थः॥ सासिद्ध्यैपरमपुरुषार्थाय ॥ ३२ ॥

स्पंदोदेहादिचलनंतद्धर्मिण्यातत्परंपराक्रूपयाशुश्रूषयाश्रवणादिक्रियया साधुसंगमेनसच्छास्त्रैश्चासंभावनादिदोषनिरासेननिशितयास्वयाधियास्वयमात्माउन्नीयतेउद्ध्रियते साचास्यस्वार्थसाधकतेत्यर्थः ॥३३॥ साधुसच्छास्त्रयोर्लक्षणमाह ॥ अनंतमिति ॥ समताअज्ञानकृतवैषम्यनिवृत्तिः ॥३४॥ यल्लोकद्वयहितंपौरुषंभवेत्तद्देवदेवलोकभुक्तशिष्टं देवलोकादिहागत्यस्थितस्यदैवशब्देनकथ्यतइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तदेतद्युक्तमेतस्मिन्नास्तिसदेहइतिशेषः ॥ तन्नापवदामहेननिंदामः ॥ किंतर्हिनियतेतदाह ॥ मूढैरिति ॥ तेक्षयंग ताइत्यपवदामहेइतिशेषः ॥३६॥ ननुप्राग्देवलोकावाप्तिरपिदैवादेवकिंनस्यात्तत्राह ॥ नित्यमिति ॥ प्रसाधितंफलेनोपसंहरति ॥ ह्यस्तनीत्यादिना ॥३७॥ एवंअद्यतन्याप्राक्तनी शोभामभ्येतीतिपूर्वेणान्वयः ॥ नन्वस्तुप्राक्तनजयःपुरुषार्थसिद्धिस्तुकुतस्तत्राह ॥ तस्मादिति ॥ यःकार्यवान्भवेत्तस्यतत्फलंकरामलकवद्दृष्टमित्यन्वयः ॥३८॥ हेशुभाशयत स्मात्कारणान्निजस्यस्वस्यविकल्पोर्थशून्याचित्तवृत्तिस्तद्वशादुपकल्पितमतएवासन्मयम ॥ स्वार्थेमयट् ॥ तत्रहेतुः ॥ सकलैःकारणैःकार्यैःप्रयोजनैश्चविवर्जितमितितथा

क्रिययास्पंदधर्मिण्यास्वार्थसाधकतास्वयम् ॥ साधुसंगमसच्छास्त्रतीक्ष्णयोन्नीयतेधिया ॥३३॥ अनंतंसमतानंदंपरमार्थंविदुर्बुधाः ॥ सयेभ्यःप्राप्यतेनित्यंतेसेव्याःशास्त्रसाधवः ॥३४॥ देवलोकादिहागत्यलोकद्वयहितंभवेत् ॥ प्राक्तनंपौरुषंतद्वैदैवशब्देनकथ्यते ॥३५॥ तद्यु क्तमेतदेतस्मिन्नास्तिनापवदामहे ॥ मूढैःप्रकल्पितंदैवंमन्यंतेयेक्षयंगताः ॥३६॥ नित्यंस्वपौरुषादेवलोकद्वयहितंभवेत् ॥ ह्यस्तनीदुष्क्रि याभ्येतिशोभांसत्क्रिययायथा ॥३७॥ अद्यैवंप्राक्तनीतस्माद्यत्नाद्यःकार्यवान्भवेत् ॥ करामलकवद्दृष्टंपौरुषादेवतत्फलम् ॥ मूढःप्रत्यक्ष मुत्सृज्यदैवमोहेनिमज्जति ॥३८॥ सकलकारणकार्य्यविवर्जितंनिजविकल्पबलादुपकल्पितम् ॥ तदनपेक्ष्यहिदैवमसन्मयंश्रयशुभा शयपौरुषमात्मनः ॥ ३९ ॥ शास्त्रैःसदाचरविजृंभितदेशधर्मैर्यत्कल्पितंफलमतीवचिरप्ररूढम् ॥ तस्मिन्हृदिस्फुरतिचोपनमेतिचित्त मंगावलीतदनुपौरुषमेतदाहुः ॥४०॥ बुद्ध्वैवपौरुषफलंपुरुषत्वमेतदात्मप्रयत्नपरतैवसदैवकार्या ॥ नेयाततःसफलतांपरमामथासौ सच्छास्त्रसाधुजनपंडितसेवनेन ॥ ४१ ॥ दैवपौरुषविचारचारुभिश्चेदमाचरितमात्मपौरुषम् ॥ नित्यमेवजयतीतिभावितैःकार्यआ र्यजनसेवयोद्यमः ॥ ४२ ॥

विधंदैवमनपेक्ष्यपौरुषंश्रयस्वीकुरु ॥ ३९ ॥ किंतत्पौरुषंयच्छ्रयेत्युच्यतेतदाह ॥ शास्त्रैरिति ॥ वेदस्मृत्यादिभिःशास्त्रैःसतामाच रणंसदाचरः ॥ घञर्थेकविधानमितिकः ॥ तेनविजृंभिताविस्तीर्णायेदेशधर्मास्तत्तद्देशनियताचारास्तैश्चयच्चित्तशुद्धिलक्षणंज्ञानलक्षणंचफलंकल्पितंसमर्थितमतीवचिरंप्ररूढं प्रसिद्धंचतस्मिन्हृदिवृद्धौस्फुरति ॥ अभिलषितेसतितत्साधनाचरणेच्छयाचित्तंचोपनंस्पंदम् ॥ टुपमंदायांगतौल्युट् ॥ एतिप्राप्नोतितदनुसारेणअंगावलीइंद्रियहस्तपादादिश्चो पनमेतिश्रवणादिनाव्यवहरतिएतदेवपौरुषमित्याहुःशिष्टाइत्यर्थः ॥ ४० ॥ एतत्पुरुषत्वमधिकारिपुंजन्मपौरुषफलपुरुषार्थसिद्धावेवसफलंनान्यथेतिबुद्ध्वासदैवआत्मप्रयत्नप रतैवकार्या ॥ अथासौप्रयत्नपरतासच्छास्त्राणांसाधुजनानांसेवनेनतदनुगतविचारेणात्मज्ञानफललाभेनसफलतांनेयाप्रापणीया ॥ नयतेर्द्विकर्मणःप्रधानेनीह्कृष्वहामितिप्र धानकर्मणएवकृत्येनाभिधानादप्रधानेकर्म्मणिद्वितीया ॥ ४१ ॥ इदमात्मपौरुषंनित्यमाचरितंसद्दैवंजयत्येवेतिदैवपौरुषयोर्बलाबलविचारेणचारुभिश्चकारात्च्छमदमादिमद्भि रधिकारिभिरार्यजनसेवयानित्यभावितैःश्रवणादिभिरुद्यमःकार्यस्तत्त्वज्ञानायेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

एपजीवऐहिकमिहास्मिन्नधिकारिजन्मनिसंपाद्यमानंसहजंशास्त्रबोधितत्वात्सत्यंफलाविसंवादीतियावत् ॥ तथाविधपौरुषमेवासिद्ध्यै [illegible] ॥ अधीष्टे
टानांपराणांसर्वोत्कृष्टानांपंडितानांब्रह्मविदांसेवनेनसेवालक्षणेनावितथेनामोघेनमृष्टेनमधुरतरेणवरौषधेनजन्मप्रबंधोजन्मपरंपरातन्मयंतत्प्रचुरमामयंशांतिनयतु ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥
लोट् ॥ अतिसुलभोपायेसतिकिमर्थमवसीदतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमहारा० तात्पर्यप्रकाशेमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणेदैवनिराकरणंनामषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥
पौरुषैकप्रधानत्वमुदाहरणविस्तरैः ॥ प्रत्युदाहरणैश्चात्रयुक्तिभिश्चसमर्थ्यते ॥ १ ॥ कृतमत्रदैवनिरासेनपौरुषप्राधान्यसमर्थनमुदाहरणप्रत्युदाहरणैर्दृढीकरिष्यन्नधिकारिणोहि
तोपदेशोपपत्तिभिःपुरुषार्थेअवतारयति ॥ प्राप्येति ॥ अल्पाआधिवेदनामानसदुःखभोगायस्मिन् ॥ समादध्याच्चित्तसमाधानायप्रयतेत ॥ १ ॥ अनिच्छतःकथंयत्नःस्यादि
तितत्रेच्छावश्यकत्वमाह ॥ दैवमिति ॥ संपूर्णाभिवांछितोभवतीतिशेषः ॥ २ ॥ अन्वयमुखेनोक्तमर्थंव्यतिरेकमुखेनापिसमर्थयति ॥ येइति ॥ आत्मविद्विषःस्वात्मशत्रवः

जन्मप्रबंधमयमामयमेषजीवोभुक्त्वैहिकंसहजपौरुषमेवसिद्ध्यै ॥ शांतिनयत्ववितथेनवरौपधेनमृष्टेनतुष्टपरपंडितसेवनेन ॥ ४३ ॥
इतिश्रीवासि० वा० दे० मो० मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणेदैवनिराकरणंनामषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ प्राप्यव्याधिविनि
मुक्तंदेहमल्पाधिवेदनम् ॥ तथात्मनिसमादध्याद्यथाभूयोनजायते ॥ १ ॥ दैवंपुरुषकारेणयोनिवर्त्तितुमिच्छति ॥ इहवामुत्रजगतिसस
पूर्णाभिवांछितः ॥ २ ॥ येसमुद्योगमुत्सृज्यास्थितादैवपरायणाः ॥ तेधर्ममर्थंकामंचनाशयंत्यात्मविद्विषः ॥ ३ ॥ संवित्स्पंदोमनःस्पंदऐं
द्रियस्पंदएवच ॥ एतानिपुरुषार्थस्यरूपाण्येभ्यःफलोदयः ॥ ४ ॥ यथासंवेदनंचेतस्तथातत्स्पंदमृच्छति ॥ तथैवकायश्चलतितथैवफल
भोक्तृता ॥ ५ ॥ आबालमेतत्संसिद्धंयत्रयत्रयथायथा ॥ दैवंतुनक्वचिद्दृष्टमतोजगतिपौरुषम् ॥ ६ ॥ पुरुषार्थेनदेवानांगुरुरेवबृहस्पतिः ॥
शुक्रोदैत्येंद्रगुरुतांपुरुषार्थेनचास्थितः ॥ ७ ॥ दैन्यदारिद्र्यदुःखार्त्ताअपिसाधोनरोत्तमाः ॥ पौरुषेणैवयत्नेनयातादेवेंद्रतुल्यताम् ॥ ८ ॥

॥ ३ ॥ प्रत्यक्षपौरुषविरुद्धंदैवंप्रत्याचिख्यासुःपौरुषस्यप्रत्यक्षसिद्धंस्वरूपमाह ॥ संवित्स्पंदइत्यादिना ॥ संवित्स्पंदःपुरुषार्थतत्साधनस्फूर्त्तिस्तेनतत्साधनेच्छायत्नोमनःस्पंदस्ते
नकर्मेंद्रियाणामंगचालनायप्रवृत्तिरैंद्रियस्पंदः ॥ एवकारचकाराभ्यांतत्प्रयुक्तकायबाह्योपकरणस्पंदोपिसंगृह्यते ॥ एतानिपुरुषार्थस्यपौरुषस्यरूपाणिक्रमिकविभेदाः ॥ एते
भ्योनिरंतरवृत्तेभ्यःफलोदयोऽभिलषितार्थसिद्धिःप्रसिद्धेत्यर्थः ॥ ४ ॥ उक्तमर्थंविवृणोति ॥ यथेति ॥ यथासंवेदनंसाक्षिणियादृशीविषयस्फूर्त्तिःपूर्वंभवतिततोमनस्तादृशंस्पं
दमृच्छतिगच्छति ॥ तथैवकर्मेंद्रियस्पंदेनकायश्चलति ॥ क्रियानुसारिणीचफलसिद्धिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ यत्रयत्रफलेलौकिकेवैदिकेवायथायथापौरुषमुपयुज्यते ध्यानादौमान
समेवंप्रधानमासनमौनेतदंगे स्तवनादौवाचिकमेवप्रधानमैकाग्र्यसांमुख्येतदंगे यात्रादौतुकायिकमेवप्रधानंवाङ्मनोनियमौतदंगे क्वचित्तुद्वयोर्द्वयोःप्राधान्यंक्वचित्त्रयाणामिति
तत्रतत्रतथातथातत्पौरुषमाबालंबालानभिव्याप्यसंसिद्धंप्रत्यक्षसिद्धंदैवंतुनक्वचिद्दृष्टमित्यसदेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ उक्तमर्थमुदाहरणैःस्फुटयति ॥ पुरुषार्थेनेत्यादिचतुर्भिः ॥ ७ ॥ ८ ॥

नानाविधानामाश्चर्यरूपाणांविभवानांसमाश्रयानह्रुपादयः ॥ ९ ॥ भावाविभवाअभावाविपदस्तेपांसहस्रेषु ॥ निवृत्ताअतिक्रांताः ॥ १० ॥ लौकिकाःस्वतएवयागादयः स्वतःशास्त्रतश्चज्ञानंतुस्वत.शास्त्रतोगुरुतश्चेतित्रिसिद्धयः ॥ (ननुदैवोसिद्धोयमहा) निर्व्यापारंदैवदुर्पहवादिनांमतावलंबनेसर्वविधीनामुच्छेदप्रसंगः ॥ सोमेनयजेतेत्यादिवा क्यवोधितयागानांव्यापारजन्यत्वाद्भावनानांचपुरुषप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्प्रवृत्तेश्चपरिस्पंदरूपत्वात् ॥ ११ ॥ तेपुप्रस्तुतोपयोगिसारंदर्शयति ॥ अशुभेष्विति ॥ १२ ॥ श्रेयःसर्वो त्कृष्टम् ॥ अतुच्छंपरमार्थसत्यम् ॥ अपायविवर्जितंनित्यम् ॥ फलतोयद्यदीदृशतत्तदाचर ॥ १३ ॥ आशुशीघ्रभवतीतिशेषः ॥ इतिनिश्चित्य ॥ १४ ॥ क्रमआचरणम् ॥ दुः

महांतोविभवास्वादैर्नानाश्चर्यसमाश्रयाः॥ पौरुषेणैवदोषेणनरकातिथितांगताः॥ ९ ॥ भावाभावसहस्रेषुदशासुविविधासुच॥ स्व पौरुषवशादेवनिवृत्ताभूतजातयः॥ १० ॥ शास्त्रतोगुरुतश्चैवस्वतश्चेतित्रिसिद्धयः॥ सर्वत्रपुरुषार्थस्यनदैवस्यकदाचन॥ ११ ॥ अशु भेषुसमाविष्टंशुभेष्वेवावतारयेत्॥ प्रयत्नाच्चित्तमित्येषसर्वशास्त्रार्थसंग्रहः॥ १२॥ यच्छ्रेयोयदतुच्छंचयदपायविवर्जितम् ॥ तत्तदाच रयत्नेनपुत्रेतिगुरवःस्थिताः॥ १३॥ यथायथाप्रयत्नोमेफलमाशुतथातथा॥ इत्यहंपौरुषादेवफलभाङ्नतुदैवतः॥ १४॥ पौरुषाद्दृश्यते सिद्धिःपौरुषाद्धीमतांक्रमः॥ दैवमाश्वासनामात्रंदुःखेपेलवबुद्धिषु॥ १५॥ प्रत्यक्षप्रमुखैर्नित्यंप्रमाणैःपौरुषक्रमः॥ फलितोदृश्यतेलो केदेशांतरगमादिकः॥ १६ ॥ भोक्तातृप्यतिनाभोक्तागंतागच्छतिनागतिः ॥ वक्तावक्तिनचावक्तापौरुषंसफलंनृणाम्॥ १७॥ पौरुषे णदुरंतेभ्यःसंकटेभ्यःसुबुद्धयः॥ समुत्तरंत्ययत्नेननतुमोघतयानया ॥ १८ ॥ योयोयथाप्रयततेससतत्तत्फलैकभाक्॥ ननुतूष्णींस्थि तेनेहकेनचित्प्राप्यतेफलम्॥ १९॥ शुभेनपुरुषार्थेनशुभमासाद्यतेफलम्॥ अशुभेनाशुभंरामयथेच्छसितथाकुरु॥ २०॥ पुरुषार्थात्फ लप्राप्तिर्देशकालवशादिह॥ प्राप्ताचिरेणशीघ्रंवायासौदैवमितिस्मृता॥ २१॥ नदैवंदृश्यतेदृष्ट्यानचलोकांतरेस्थितम्॥ उक्तंदैवाभिधा नेनस्वर्लौकिककर्मणःफलम्॥ २२॥ पुरुषोजायतेलोकेवर्द्धतेजीर्यतेपुनः॥ नतत्रदृश्यतेदैवंजरायौवनबाल्यवत्॥ २३॥

खेरुदत्सुपेलवबुद्धिष्वल्पबुद्धिषुआश्वासनामात्रमश्रुमार्जनतुल्यम् ॥ १५ ॥ देशांतरेगमनंगमः ॥ १६ ॥ इतिसफलंदृष्टमितिशेषः ॥ १७॥ मोघतयानिर्व्यापाररूपया ॥ अन यादैवदृष्ट्या ॥ १८ ॥ एकभाक्नियतंभाजनम् ॥ १९॥ २० ॥ यदिदैवेमहतीभक्तिस्तर्हिपौरुषमेवदैवबुद्ध्यावलंब्यतांनत्वसत्कल्पमन्यदित्यभिप्रेत्याह॥ पुरुषार्थादित्यादिना॥ फलप्राप्ति फलसंपत् ॥ २१ ॥ ननुस्वर्गादिलोकस्थदैवमिहादर्शनेननापलपितुंशक्यंतत्राह ॥ नेति ॥ स्वर्लौकेस्वर्गलोके ॥ २२ ॥ तत्रपुरुषे ॥ २३ ॥

१ एतावंत्यक्षराणिपुस्तकद्वयेदृष्टानीतितथैवस्थापितानि ॥ (ननुदैवस्यत्रिसिद्धय॰) इतिचेद्वरमितिभाति ॥

सदसत्पौरुषयोर्विभागमाह ॥ अर्थैत्यादिना ॥ २४ ॥ देशांतरप्राप्तिःपादयोःपौरुषेण ॥ अन्योन्यापारश्चांगांतराणांपौरुषेणैवनदैवतोदृष्टइत्यर्थः ॥ २५ ॥ अनर्थस्यप्राप्तय
स्मादितिव्यधिकरणपदबहुव्रीहिः ॥ कर्मणिक्तिनिसमानाधिकरणपदोवा ॥ नकिंचिच्छुभमितिशेषः ॥ अशुभंतुप्राप्यतएव ॥ २६ ॥ अधिकविवक्षयोक्तमेवपुनराह ॥ क्रिय
येत्यादिना ॥ क्रिययेतितृतीयांतपाठःप्राग्व्याख्यातः ॥ क्वचित्तुक्रियायाःस्पंदधर्मिण्याइतिपाठस्तत्रक्रियायाःस्वार्थसाधकताप्रसिद्धेतितत्फलभूतयाधियास्वयमुन्नीयतेउद्दिश्य
यतइत्यर्थः ॥ २७ ॥ समताअज्ञानकृतवैषम्यनिवृत्तिस्तदुपलक्षितमानंदंयेविदुःसचानंदोयेभ्यःप्राप्यतेतेसेव्याःप्रणिपातपरिप्रश्नशुश्रूषादिभिरभ्यासेनचावर्जनीयाः ॥ २८ ॥

अर्थप्रापककार्यैकप्रयत्नपरताबुधैः॥ प्रोक्तापौरुषशब्देनसर्वमासाद्यतेनया॥ २४॥ देशाद्देशांतरप्राप्तिर्हस्तस्यद्रव्यधारणम्॥ व्यापा
रश्चतथांगानांपौरुषेणनदैवतः॥ २५॥ अनर्थप्राप्तिकार्यैकप्रयत्नपरतातुया॥ प्रोक्ताप्रोन्मत्तचेष्टेतिनकिंचित्साप्यतेनया॥ २६ ॥ क्रि
ययास्पंदधर्मिण्यास्वार्थसाधकतास्वयम्॥ साधुसंगमसच्छास्त्रतीक्ष्णयोन्नीयतेधिया ॥ २७॥ अनंतसमतानंदंपरमार्थस्वकंविदुः॥
सयेभ्यःप्राप्यतेयत्नात्सेव्यास्तेशास्त्रसाधवः॥२८॥ सच्छास्त्रादिगुणोमत्यासच्छास्त्रादिगुणान्मतिः॥ विवर्धेतेमिथोभ्यासात्सरोब्जावि
वकालतः॥२९॥ आबाल्यादलमभ्यस्तैःशास्त्रसत्संगमादिभिः॥ गुणैःपुरुषयत्नेनस्वार्थःसंपद्यतेहितः॥ ३०॥ पौरुषेणजितादैत्याःस्था
पिताभुवनक्रियाः॥ रचितानिजगंतीहविष्णुनानचदैवतः॥ ३१ ॥ जगतिपुरुषकारकारणेस्मिन्कुरुरघुनाथचिरंतथाप्रयत्नम्॥ व्रज
सितरुसरीसृपाभिधानांसुभगयथानदशामशंकएव॥३२॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठमहारामायणेवा०दे०मो०मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणेपौ
रुषप्राधान्यसमर्थनंनामसप्तमःसर्गः॥७॥ ॥७॥

यद्विवक्षयोक्तमपिपुनरुक्तंतदाह ॥ सच्छास्त्रेति ॥ आदिपदात्साधुसंगमपरिग्रहः ॥ तत्रसाधुसंगमाभ्यासस्यगुणस्तत्समशीलताप्राप्तिः ॥ शास्त्राभ्यासस्यगुणःशास्त्रतात्पर्यज्ञा॥
मतिस्तत्त्वबोधः ॥ यथायथायंगुरुशुश्रूषाशास्त्राभ्यासपरोभवतितथातथास्यबोधोविवर्द्धते ॥ यथायथाचबोधाभिवृद्धिस्तथातथागुरुशास्त्रविश्वासवृद्धिस्तद्गुणवृद्ध्यासुख॥
वृद्ध्योत्तरोत्तरभूमिकामारोहति ॥ कालतश्चिरकालतोवर्षाकालतश्च ॥ २९ ॥ तथाचतद्विवृद्धयेचिरंयत्नःकार्यइतिवक्तुमुक्तमेवपुनराह ॥ आबाल्यादिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥
पुरुषकारःपौरुषंतदेवपुरुषार्थकारणंयस्मिंस्तथाविधेजगति ॥ रघुनाथेत्यधिकृतकुलश्रेष्ठत्वद्योतनायसंबोधनम् ॥ सरीसृपःसर्पः ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमहारा०तात्पर्य
प्रकाशेमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥७॥ ॥७॥

वर्णितंदैवमिथ्यात्वमुदाहरणविस्तरैः ॥ उपजीव्यविरोधादियुक्तिभिश्चसमर्थ्यते ॥ १ ॥ इत्थंदैवंनिरस्यपौरुषस्वातंत्र्यसमर्थितेप्यनाश्वासेनमोमुक्षमाणंप्राग्वैराग्यप्रकरणेपंच विशेसर्गे अत्रैवदुर्विलासानांचूडामणिरिहापरः ॥ करोत्यर्त्तातिलोकंस्मिन्दैवंकालश्चकथ्यते ॥ तेनेयमखिलाभूतसंततिःपरिपेलवा ॥ तापेनहिममालेवनीताविधुरतांभृशम् ॥ नृत्यतोहिकृतांतस्यनितांतमिवरागिणः ॥ नित्यंनियतिकांतायांमुनेपरमकामितेत्यादिनास्वेनविस्तरेणोपवर्णितंबहुतरश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासेषुपरमस्वतंत्रतयाप्रसिद्धंदैवंदुरपह्नवमि तिमन्यमानंश्रीरामंलिंगैरुपलक्ष्ययावदस्यदैवस्वातंत्र्येउपजीव्यविरोधोनप्रदर्शितस्तावन्नविश्वसिष्यतीतितंदिदर्शयिषुःश्रीवसिष्ठउवाच ॥ नाकृतिरित्यादिना ॥ आकृतिर्जाति रनुगतसंस्थानंच ॥ कर्मस्पंदपराक्रमाणांमानसशारीरफलोपधानैःसामान्यविशेषतद्विशेषभावेनवाभेदः ॥ यस्यैनेनसंतितद्दैवंकिंस्वरूपमितिनतत्त्वतोनिर्णीयजनैरुच्यते ॥ यतो दुर्वचंतत्तस्मान्मिथ्याज्ञानवदेवरूढमित्यर्थः ॥ मिथोऽज्ञानवदितिपाठेपिअज्ञानंभ्रांतिज्ञानंतद्वदेवमिथोन्योन्यंव्यवहारेरूढमित्यर्थः ॥ १ ॥ किमधिष्ठानाभ्रांतिरितिचेत्तद्दर्शयन्

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥नाकृतिर्नचकर्माणिनस्पंदोनपराक्रमः ॥ तन्मिथ्याज्ञानवद्रूढंदैवंनामकिमुच्यते ॥ १ ॥ स्वकर्मफलसंप्राप्ताविद मित्थमितीतिया: ॥ गिरस्तादैवनाम्नैताःप्रसिद्धिंसमुपागताः ॥२॥ तन्नैवमूढमतिभिर्दैवमस्तीतिनिश्चयः ॥ आत्तादुरवबोधेनरज्ज्वामि वभुजंगमः ॥३॥ ध्वस्तनीदुक्क्रियाभ्येतिशोभांसक्रिययायथा ॥ अद्यैवंप्राक्तनीतस्माद्यत्नात्सत्कार्यवान्भवेत् ॥४॥ मूढानुमानसंसिद्धं दैवंयस्यास्तिदुर्मतेः ॥ दैवाद्दाहोस्तिनैवेतिगंतव्यंतनपावके ॥५॥ दैवमेवेहचेत्कर्तृपुंसःकिमिवचेष्टया ॥ स्नानदानासनोच्चारान्दैवमेव करिष्यति ॥६॥ किंवाशास्त्रोपदेशेनमूकोयंपुरुषःकिल ॥ संचार्यतेतुदैवेनकिंकस्येहोपदिश्यते ॥ ७॥ नचनिस्पंदतालोकेदृष्टेहशवतांवि ना ॥ स्पंदाच्चफलसंप्राप्तिस्तस्माद्दैवंनिरर्थकम् ॥८॥नचामूर्तेनदैवेनमूर्त्तस्यसहकर्त्तृता ॥ पुंसःसंदृश्यतेकाचित्तस्माद्दैवंनिरर्थकम् ॥९॥

मिथोव्यवहारंस्फुटयति ॥ स्वकर्मेति ॥ इदंकर्मइत्थमनेनक्रमेणानुष्ठितमितिएवंरूपफलसंपन्नमितियागिरोवाग्व्यवहारास्ताःलक्षणयातद्विषयाइत्यर्थः ॥ २ ॥ तत्रतेषु ॥ दुरव बोधेनभ्रांत्या ॥ आत्तोगृहीतः ॥३॥ तथाचमदुक्तमेवफलितमित्याह ॥ ध्वस्तनीति ॥४॥ उपजीव्यप्रमाणविरोधंविवक्षुःप्रथमंप्रत्यक्षस्वक्रियाविरोधमाह ॥ मूढेति ॥ दाहोनै वास्तीतिदैवाग्निश्चित्यगंतव्यमित्यन्वयः ॥ ५ ॥ उच्चारान्दानाद्यंगमंत्राद्युच्चारणानि ॥ ६ ॥ तथाचवेदादिप्रामाण्यविरोधइत्याह ॥ किमिति ॥ मूकोवाग्व्यापारेप्यस्वतंत्रः ॥ ७ ॥ दृष्टविरोधोपीत्याह ॥ नचेति ॥ ८ ॥ ननुदेहादिस्पंदःकश्चैतरसमुच्चयकर्तृक क्रियात्वात्शिबिकोद्वहनवदित्यनुमानेमूर्त्तकर्त्रंतरस्यप्रत्यक्षबाधेअमूर्त्तःसहकारिकर्त्तासे त्स्यतितदेवदैवंनःसिद्धमित्याशंक्याह ॥ नचेति ॥ तथाचमूर्त्तसमुच्चितकर्तृकत्वंदृश्यसमुच्चितकर्तृकत्वंचोपाधिरित्यर्थः ॥तथाचपक्षेउपाध्यभावाभावेनसाध्याभावःसिद्धइत्या ह ॥ तस्मादिति ॥ ९ ॥

कचिल्लेखनवपनादौमिथःपरस्परंलेखनीक्षुराद्यंगानिसमासाद्यप्राप्तयोर्द्वयोर्मध्येद्वितीयस्यप्रत्याख्यानमेकैकस्यकर्तृताचसदृश्यतइत्यनुषज्यते ॥
इत्यर्द्धंपुनःपठ्यते ॥ एतेनहस्तपादमनोबुद्ध्यादित्रक्रियोपकरणत्वेनापिदैवकल्पनाशानिरस्तेत्याह ॥ हस्तादीनामिति ॥ तत्रहस्तादौसतितेनदैवस्यान्यथासिद्धेःकरणत्वाऽयोगा
द्वातरोगादिनाहतत्वेननष्टत्वेसतीत्युक्तम् ॥ हइतिकिलार्थे ॥ १० ॥ ११ ॥ किंचदैवसिद्धौकर्त्रादिकारकबुद्धिरेववानंतत्पृथग्भूतबुद्धिर्वा ॥ द्वितीयेक्रियायामनुपयुक्तोन्यएवदै
वमितिनिरर्थकोऽर्थःकल्पितःस्यात् ॥ आद्येप्रसिद्धकर्त्रादिरेवदैवशब्देनोक्तःस्यादित्याह ॥ पृथगिति ॥ ननुसमानपांडित्यादिफलमीहमानानामधीयानानांकेचिदेवतत्फलेनयु
ज्यंतेनसर्वेतत्रावश्यंवैषम्येनिमित्तंकल्प्यं कार्यवैषम्यलिंगस्यकल्पनाप्रमाणत्वादितिचेत्तत्राह ॥ कल्पनायामिति ॥ तत्रापिदृष्टसजातीयपौरुषमेवप्राक्तनंकल्प्यतेनाप्रसिद्धंदैव

मिथोंगानिसमासाद्यद्वयोरेकैककर्त्तृता ॥ हस्तादीनांहतत्वेहनदैवेनक्वचित्कृतम् ॥ १० ॥ मनोबुद्धिवदप्येतद्दैवंनेहानुभूयते ॥ आगोपा
लंकृतप्रज्ञैस्तेनदैवमसत्सदा ॥ ११ ॥ पृथक्चेद्बुद्धिरन्योर्थःसैवचेत्कान्यतातयोः ॥ कल्पनायांप्रमाणंचेत्पौरुषंकिंनकल्प्यते ॥ १२ ॥ नामू
र्त्तैस्तेनसंगोऽस्तिनभसेववपुष्मतः ॥ मूर्त्तंचदृश्यतेलग्नंतस्माद्दैवंनविद्यते ॥ १३ ॥ विनियोक्त्रथभूतानामस्त्यन्यच्चेज्जगत्त्रये ॥ शेरतेभू
तवृंदानिदैवंसर्वंकरिष्यति ॥ १४ ॥ दैवेनत्वभियुक्तोहंतत्करोमीदृशंस्थितम् ॥ समाश्वासनवागेषानदैवंपरमार्थतः ॥ १५ ॥ मूढैःप्रक
ल्पितंदैवंतत्परास्तेक्षयंगताः ॥ प्राज्ञास्तुपौरुषार्थेनपदमुत्तमतांगताः ॥ १६ ॥ येशूरायेचविक्रांतायेप्राज्ञायेचपंडिताः ॥ तैस्तैःकिमिव
लोकेस्मिन्वददैवंप्रतीक्ष्यते ॥ १७ ॥ कालविद्भिर्विनिर्णीतायस्यातिचिरजीविता ॥ सचेज्जीवतिसंछिन्नशिरास्तद्दैवमुत्तमम् ॥ १८ ॥
कालविद्भिर्विनिर्णीतंपांडित्यंयस्यराघव ॥ अनध्यापितएवासौतज्ज्ञश्चेद्दैवमुत्तमम् ॥ १९ ॥ विश्वामित्रेणमुनिनादैवमुत्सृज्यदूरतः ॥
पौरुषेणैवसंप्राप्तंब्राह्मण्यंरामनान्यथा ॥ २० ॥ अस्माभिरपरैरामपुरुषैर्मुनितांगतैः ॥ पौरुषेणैवसंप्राप्ताचिरंगगनगामिता ॥ २१ ॥ उ
त्साद्यदेवसंघातंचक्रुस्त्रिभुवनोदरे ॥ पौरुषेणैवयत्नेनसाम्राज्यंदानवेश्वराः ॥ २२ ॥

मित्यर्थः ॥ १२ ॥ कारकांतरसहकारित्वायोग्यत्वादपिनतत्कल्पनायुक्तेत्याह ॥ नेति ॥ तेनकारकांतरेण ॥ संगःसंयोगः ॥ वपुष्मतोस्मदादेः ॥ चकारोवधारणे ॥ यस्मान्मू
र्त्तमेवलग्नंपरस्परसंयुक्तंदृश्यतेतस्मात् ॥ १३ ॥ शेरतेशयीरन् ॥ व्यत्ययेनलिङर्थेलट् ॥ १४ ॥ अभियुक्तःप्रेरितः ॥ स्थितंदैवसंकल्पसिद्धम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ किमितिकाकुः
प्रश्नच्छलेनाक्षेपे ॥ १७ ॥ ननुदैवज्ञाग्रहान्निवेदयंतितद्दैवमित्याशंक्यतेषांलिंगविधयाचारभेदेनपौरुषतत्फलसूचकत्वमेवनकारणतेत्यभिप्रेत्याह ॥ कालविद्भिरिति ॥ १८ ॥
उत्तमंश्रेष्ठंकारणंसिद्ध्येदितिशेषः ॥ १९ ॥ विश्वासदार्ढ्यायपुरोगतेष्वेवपौरुषफलमुदाहरति ॥ विश्वामित्रेणेति ॥ २० ॥ २१ ॥ यत्तुप्रसिद्धमिंद्रादिदैवंतदपिपौरुषेणपराजि
तंप्रसिद्धमित्याह ॥ उत्साद्येति ॥ २२ ॥

योपितस्यजयःसोपिपौरुषादेवनस्वतइत्याह ॥ आलूनेति ॥ आभोगिविस्तीर्णजगत् आलूनंछिन्नंशीर्णंजर्जरीकृतंचशत्रुसैन्यंयस्मिन्युद्धादिकर्मणितद्यथास्यात्तथाआजक्रुः न्त्याजक्रुः ॥ तथाचदैवस्यापिदैवंपौरुषमेवेतिभावः ॥ २३ ॥ अनयारालमधूच्छिष्टादिलेपनादिरूपेणप्रसिद्धयापौरुषयुक्त्या ॥ करंडकेवंशसंपुटके ॥ २४ ॥ भरणंस्वजनपोषणम ॥ आदानंबलात्पराराष्ट्रादेः ॥ संरंभःक्रोधेनपरनिग्रहः ॥ विभ्रमाभोगविलासाः ॥ अन्येपियेश्रमभूमयःकष्टसाध्याःपुरुषार्थास्तेपुदैवस्यशक्ततानदृश्यते॥ ओषधिपदंमणिमंत्राद्युपलक्षणंतस्येव ॥ २५ ॥ हेशुभाशयत्वंनिजःस्वीयोविकल्पोभ्रमस्तस्मादुपकल्पितमिवासन्मयंतुच्छप्रायंदैवमनपेक्ष्यपौरुषंश्रयआश्रय ॥ २६ ॥ ॥ इतिवासिष्ठमहारामा०तात्पर्यप्रकाशेमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणेअष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ दैवापलापसिद्ध्यर्थंमनोमात्रत्वमुच्यते ॥ कर्मणःसफलस्यात्रमनसश्चचिदात्मता ॥ १ ॥ पूर्वपौरुषस्वातंत्र्यसिद्ध्येकचिद्दैवमसदेवनास्त्येवेत्यपलपितम् क्वचित्तुप्राक्तनप्रयत्नजन्यकर्मैवदैवंपौरुषमेववादैवमित्युक्तं तत्रप्रथमकल्पेदृढतरलोकवेदप्रसिद्धेर्निरालंबनत्वापत्तिमसतिदुर्बलेतत्सापेक्षपौरुषप्राबल्योक्तिविरोधंच द्वितीयेतुअसद्दैवमितिप्रतिज्ञानुपपत्तिमाधुनिकप्रवृत्तीनामपिपूर्वकर्मफलतयातदनुगुणतयैवोत्पत्तौतद्विरोधित्वाभावेनताभिस्तज्जयोक्तिविरोधंतत्पारतंत्र्येपिपुरुषस्वातंत्र्यविघातंचाक्षेप्स्यामीतिगूढाभिसंधिःश्रीरामस्तदर्थंगुरोःकतरस्मिन्कल्पेनिर्भरइतिजिज्ञासुरुवाच ॥ भगवन्निति ॥ प्रतिष्ठांप्रसिद्धिमलमत्यंतमागतंप्राप्तंयद्दैवंतत्किमसद्वुतसदेवेत्यर्थः ॥१॥ एवंपृष्टोज्ञातरामाभिप्रायःश्रीवसिष्ठोपिदैवापलापोपपत्त्यैवजगदपलापेनाद्वितीयमात्मतत्त्वंबुबोधयिषुःकल्पयोःफलतोनास्तिभेदइतिगूढाभिप्राय प्रथमकल्पमेवावलंब्योक्तमेवोवाच ॥ पौरुषमिति ॥ वस्तुतउदासीनत्वादात्मनोनकर्तृत्वंनवाभोक्तृत्वमितिद्योतनायकरणेपिपौरुषेणत्कर्तृताव्यपदेशः ॥ २ ॥ विवेकिभिर्नाद्रियते ॥ कल्पनानिरूढप्राति ह्लोकानामित्यर्थः ॥ ३ ॥ निरालंबनत्वानुपपत्तिपरिहरति ॥ सिद्धस्येति ॥ फलशालिनाअवश्यफलवतापौरुषेण सिद्धम्यवनितापिशाचैर्भर्तृसपत्न्यादिभि शुभाशुभंयत्प्राप्यतेतदेवास्मद्दैवमितिव्यवह्रियतइत्यर्थः ॥ ४ ॥

आलूनशीर्णमाभोगिजगदाजक्रुरोजसा ॥ पौरुषेणैवयत्नेनदानवेभ्यःसुरेश्वराः ॥ २३ ॥ रामपौरुषयुक्त्याचसलिलंधार्य्यतेनया ॥ चिरंकरंडकेचारुनदैवंतत्रकारणम् ॥ २४ ॥ भरणादानसंरंभविभ्रमश्रमभूमिषु ॥ शक्तताहृश्यतेरामनदैवस्यौषधेरिव ॥ २५ ॥ सकलकारणकार्यविवर्जितंनिजविकल्पवशादुपकल्पितम् ॥ त्वमनपेक्ष्यहिदैवमसन्मयंश्रयशुभाशयपौरुषमुत्तमम् ॥ २६ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणेवा०दे०मो०मुमुक्षुव्य०दैवनिराकरणंनाम अष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञप्रतिष्ठामलमागतम् ॥ यल्लोकेतद्वदब्रह्मन्दैवंनामकिमुच्यते ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ पौरुषंसर्वकार्याणांकर्त्तृराघवनेतरत् ॥ फलभोक्तृचसर्वत्रनदैवंतत्रकारणम् ॥ २ ॥ दैवंनकिंचित्कुरुतेनभुंक्तेनचविद्यते ॥ नदृश्यतेनाद्रियतेकेवलंकल्पनेदृशी ॥ ३ ॥ सिद्धस्यपौरुषेणेहफलस्यफलशालिना ॥ शुभाशुभार्थसंपत्तिर्दैवशब्देनकथ्यते ॥ ४ ॥

... कथ्यतेलोकैरितिशेषः ॥ ५ ॥ लौकायतिका... ॥ ७ ॥ इदंफलमित्थमेतद्धी

प्रथममिष्टस्यपश्चादनिष्टापिप्राप्तिर्भवतिकदाचित्प्रथममनिष्टस्यपश्चादिष्टापीतितथोक्तिः ॥ कथ्यतेलोकैरितिशेषः ॥ ५ ॥ इदंफलमित्थमेतद्धी प्राप्तिर्भवतिकदाचित्प्रथममनिष्टस्यपश्चादिष्टापीतितथोक्तिः ॥ करोतिभ्रांतदृशानकरोतिविवेकिदृशा ॥ ७ ॥ इदंफलमित्थमेतद्धी

प्रथममिष्टस्यपश्चादनिष्टापिप्राप्तिर्भवतिकदाचित्प्रथममनिष्टस्यपश्चादिष्टापीतितथोक्तिः ॥ कस्यचित्किंचिद्देवंदैवमाकाशरूपंशून्यकल्पनभोनैल्यसदृशंवाकरोतिभ्रांतदृशानकरोतिविवेकिदृशा ॥ ७ ॥ कल्पद्वयाभेदोक्त्याऽऽशयमप्र

त्रभोगः ॥ ६ ॥ सिद्धांतमाह ॥ नन्विति ॥ कस्यचित्किंचिद्देवंदैवमाकाशरूपंशून्यकल्पनभोनैल्यसदृशंवाकरोति ॥ सर्वकल्पनानांपौरुषेएवांतर्भावः ॥ १० ॥ कल्पद्वयाभेदोक्त्याऽऽशयमप्र

जात्मनाप्राक्स्थितम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ इष्टानिष्टफलयोःप्राप्तौसत्यामिदंप्राक्तनंकर्मइत्थमेवंप्रकारमित्यस्यार्थस्य ॥ भगवन्निति ॥ यस्मात्कनंकर्मतदेवपुनःपुनर्दैवमितियदुक्तंतर्हित

तिपद्यमानःप्रथमकल्पेनोपक्रम्यद्वितीयकल्पेनोपसंहारेविरोधंमन्यमानःस्वाभिसंधिप्रकाशयन्श्रीरामउवाच ॥ साध्विति ॥ जानासिविरोधं

द्वियतएवनविद्यतेइतित्वयाकथमपमृष्टमपलपितम् ॥ अपलापवचनस्यकोभिप्रायइत्यर्थः ॥ ११ ॥ स्वाभिसंधिप्रकटयन्श्रीवसिष्ठउवाच ॥ यद्धिमनसाध्यायतितद्वाचावदतितत्कर्मणाकरोतीतिश्रुतेस्तथैवानुभ

कल्पद्वयेपिदोषांश्चेतिभावः ॥ स्थिरादोषाशंकानुपहता ॥ १२ ॥ कर्मभावेनकायिकवाचिककर्मभावेन ॥ भावीत्ववश्यमेवार्थःपुरुषार्थैकसाधनः ॥ यः

प्राप्तिरिष्टाप्यनिष्टावादैवशब्देनकथ्यते ॥ ५ ॥ भावीत्ववश्यमेवार्थःपुरुषार्थैकसाधनः ॥ यः

पौरुषोपनतानित्यमिष्टानिष्टस्यवस्तुनः ॥ दैवमाकाशरूपंहिकरोतिनकरोतिच ॥ ७ ॥ पुरु

सोस्मिँल्लोकसंघातेदैवशब्देनकथ्यते ॥ ६ ॥ ननुराघवलोकस्यकस्यचित्किंचिदेवहि ॥ इत्थंममाभवद्बुद्धिरित्थंमेनिश्चयोह्यभूत् ॥ इतिक

षार्थस्यसिद्धस्यशुभाशुभफलोदये ॥ इदमित्थंस्थितमितियोक्तिस्तद्दैवमुच्यते ॥ ८ ॥ आश्वासनामात्रवचोदैवमित्येवकथ्यते ॥ १० ॥

र्मफलप्राप्तौयोक्तिस्तद्दैवमुच्यते ॥ ९ ॥ इष्टानिष्टफलप्राप्ताविदमित्यस्यवाचकम् ॥ तद्देवंदैवमित्युक्तमपमृष्टंकथंत्वया ॥ ११ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥

॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञयत्प्राक्कर्मोपसंचितम् ॥ दैवंनास्तीतितेयेनस्थिराबुद्धिर्भविष्यति ॥ १२ ॥ यामनोवासनापूर्वंबभूवकिलभूरिशः ॥

साधुराघवजानासिशृणुवक्ष्यामितेखिलम् ॥ दैवंनास्तीतितेयेनस्थिराबुद्धिर्भविष्यति ॥ अन्यकर्मान्यभावश्चेत्येतन्नैवोपपद्यते ॥ १४ ॥

सैवेयंकर्मभावेननृणांपरिणतिंगता ॥ १३ ॥ जंतुर्यद्वासनोरामतत्कर्त्ताभवतिक्षणात् ॥ यदेवतीव्रसंवेगाद्दृढंकर्मकृतंपुरा ॥ तदेवदैव

ग्रामगोग्राममाप्नोतिपत्तनार्थीचपत्तनम् ॥ योयोयद्वासनस्तत्रससप्रयततेसदा ॥ १५ ॥ यदेवतीव्रसंवेगाद्दृढंकर्मकृतंपुरा ॥ तदेवदैव

शब्देनपर्यायेणेहकथ्यते ॥ १६ ॥ एवंकर्मस्थकर्माणिकर्मप्रौढास्ववासना ॥ वासनामनसोनान्यामनोहिपुरुषःस्मृतः ॥ १७ ॥

शब्देनपर्यायेणेहकथ्यते ॥ १६ ॥ एवंकर्मस्थकर्माणि ... ॥ ग्रामगइति ॥ ग्रामगोग्रामगमनगोचरो

वाच्चेतिभावः ॥ १३ ॥ तदेवान्वयव्यतिरेकोपदर्शनेनोपपादयति ॥ जंतुरिति ॥ १४ ॥ विशेषेसहचारदर्शनात्सामान्येव्याप्तिःसिद्धेत्याह ॥ ग्रामगइति ॥ ग्रामगोग्रामगमनगोचरो

द्धतवासनः ॥ १५ ॥ तीव्रसंवेगात्फलाभिलाषातिशयात् ॥ कर्मप्रयत्नप्राबल्येनकृतंयत् ॥ १६ ॥ कर्मसुतिष्ठंतीतिकर्मस्थाःकर्त्तारस्तेषांसर्वाणिकर्माण्येवमुक्तरीत्यैवभवंति ॥ कर्म

चप्रौढाउपचितास्ववासनैव ॥ वासनाचस्वकारणान्मनसोनान्या ॥ वाचारंभणंविकारोनामधेयमितिश्रुत्युक्तन्यायात् ॥ यद्यपिवाक्काययोरपिकर्मदृश्यतेतथापितयोरपिविस

शैमनोवासनामात्रत्वंवक्ष्यमाणमभिप्रेत्यैवमुक्तम् ॥ मनश्चपुरुषःपूर्णात्मैवनततोव्यतिरिच्यते ॥ तन्मनोकुरुतआत्मन्वीस्यामितीत्यादिश्रुतेर्मनसःपुरुषविवर्त्तत्वादितिभावः ॥ १७ ॥

१ पौरुषजः

पुरुषस्यचपरमार्थतोनिर्विकारचिन्मात्ररूपत्वान्मनसोऽसत्वेकर्मासत्वात्तदात्मकदैवासत्वंफलितमित्याह ॥ यदिति ॥ १८ ॥ प्राणिन्त्वप्राणिनामभवति...
ण्वन्श्रोत्रंमन्वानोमनइतिश्रुतेरात्मनएवाध्यासान्मनआदिभावेनस्थितस्यकर्मतत्फलभावेनाप्यवस्थितिरितिसएवदैवमितियद्युच्यतेतत्सर्वस्तुनाममनतेनपुरुषस्वातंत्र्यविघातइत्या
शयेनाह ॥ एषएवेति ॥ मनःमनआदिभावंप्राप्तः ॥ १९ ॥ यद्यत्यंतासदेवमनस्तर्हिकथंतेनव्यवहारसिद्धिर्वंध्यापुत्रादिनातददर्शनादित्याशंक्ययौक्तिकदृशातस्यानिर्वचनीय
तांदर्शयंस्तदेतद्धृदयंमनश्चैतत्संज्ञानमाज्ञानंविज्ञानंप्रज्ञानमित्यादिश्रुतिमनुरुध्यमनसएवदैवादिसंज्ञाभेदाइत्याह ॥ मनइति ॥ दुर्निश्चयस्यसत्त्वासत्त्वचिज्जडत्वभेदाभेदादिनात
त्त्वतोनिश्चेतुमशक्यस्यमिथ्याभूतस्यमनसस्तदात्मतापन्नस्यपुरुषस्येतियावत् ॥२०॥ तथाचपुरुषस्वातंत्र्यंसिद्धमित्याह ॥एवंनामेति ॥ एवंपूर्वोक्तविधानिनामानियस्य॥२१॥
सपुरुषकारः ॥ २२ ॥ एवमपिप्राक्तनवासनापरवशस्यनेदानींस्वातंत्र्यसिद्धिरितिरामःशंकते ॥ प्राक्तनमिति ॥ कृपणोदीनःपरवशइतियावत् ॥२३॥ अस्त्विदानींफलेअस्वात्तं

यद्दैवंतानिकर्माणिकर्मसाधोमनोहितत् ॥ मनोहिपुरुषस्तस्माद्दैवंनास्तीतिनिश्चयः ॥ १८ ॥ एषएवमनोजंतुर्यद्यत्प्रयततेहितम् ॥ कृतं
तत्तदवाप्नोतिस्वतएवहिदैवतः ॥ १९ ॥ मनश्चित्तंवासनाचकर्मदैवंचनिश्चयः ॥ रामदुर्निश्चयस्यैताःसंज्ञास्सद्भिरुदाहृताः ॥ २० ॥ एवं
नामाहिपुरुषोदृढभावनयायथा ॥ नित्यंप्रयततेरामफलमाप्नोत्यलंतथा ॥ २१ ॥ एवंपुरुषकारेणसर्वमेवरघूद्वह ॥ प्राप्यतेनेतरेणेहत
स्मात्सशुभदोस्तुते ॥ २२ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ प्राक्तनंवासनाजालंनियोजयतिमांयथा ॥ मुनेतथैवतिष्ठामिकृपणःकिंकरोम्यहम्
॥ २३ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अतएवहिरामत्वंश्रेयःप्राप्नोपिशाश्वतम् ॥ स्वप्रयत्नोपनीतेनपौरुषेणैवनान्यथा ॥ २४ ॥ द्विविधोवा
सनाव्यूहःशुभश्चैवाशुभश्चते ॥ प्राक्तनोविद्यतेरामद्वयोरेकतरोथवा ॥ २५ ॥ वासनौघेनशुद्धेनतत्रचेदद्यनीयसे ॥ तत्क्रमेणशुभेनैव
पदंप्राप्स्यसिशाश्वतम् ॥ २६ ॥ अथचेदशुभोभावस्त्वांयोजयतिसंकटे ॥ प्राक्तनस्तदसौयत्नाज्जेतव्योभवताबलात् ॥ २७ ॥

त्र्यंऔत्तरकालिकफलानुकूलेयत्नेतुस्वातंत्र्यमस्त्येव ॥ सद्विद्यासंपन्नजन्मानुमितसत्प्रयत्नप्रारब्धफलायाःपूर्ववासनायाःस्वविरुद्धफलमात्रप्रतिरोधकत्वात्तदधिकृतजन्मन्य
पितत्प्रवृत्त्यस्वातंत्र्येकर्मब्रह्मविद्यापरशास्त्रवैयर्थ्यप्रसंगादित्यभिप्रेत्यश्रीवसिष्ठउवाच ॥ अतएवहीति ॥ अतःअधिकृतजन्महेतुवासनानुगुण्यादेव ॥ वासनानुगुण्यस्यजन्मवि
वेकसंपद्विशेषेणानुमानादितिभावः ॥ प्राप्नोपिप्राप्स्यसि ॥ वर्त्तमानसामीप्येवर्त्तमानवद्व्यपदेशः ॥ २४ ॥ उक्तमेवार्थंसमर्थयितुंवासनांविभज्यपृच्छति ॥ द्विविधइति ॥२५॥
तन्न्यायेनावदाह ॥ वासनौघेनेति ॥ २६ ॥ द्वितीयेप्याह ॥ अथेति ॥ नस्वातंत्र्येणवासनानामुद्बोधःकिंतूद्बोधकानुसारेण ॥ यद्यसत्समागमादिनादैवादेकाअशुभवासनोद्भवेत्त्वा
पितद्विरोधिसाधुसंगमसच्छास्त्रसेवनेनविरोधिवासनामुद्भाव्योत्पाद्यवाझटितितिरस्कार्येत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननुयोमनसितिष्ठन्मनसोंतरोयंमनोनवेदेतिमनसःप्रेरकःप्राज्ञात्मान्यःश्रूयतेतदधीनेमनोवासनोद्भवेकथंममसद्वासनोद्भवस्वातन्त्र्यमित्याशयेनाह ॥
न्मात्रस्वभावःप्राज्ञःश्रुतःसएवत्वंनजडात्मकःसूक्ष्मःस्थूलोवादेहस्त्वंयेनान्यःस्याः ॥ नान्योतोस्तिद्रष्टातत्त्वमसीत्यादिश्रुतेः ॥ तत्तस्मादेवंचिन्मात्रस्वरूपस्यतवअन्येनचेतसाचे
तनेनचेत्यत्वंभास्यत्वंक्कविद्यते ॥ यदिप्राज्ञस्त्वदन्यःस्यात्तर्हिचितश्चिदंतरेणप्रकाशायोगात्त्वामपश्यन्नसर्वज्ञएवसस्यादतस्त्वमेवसइतिव्यतिहारेणैक्यंसिद्धमितिभावः ॥ पीठांत
रेअन्येनत्वंचेत्यदिचेत्यसेभास्यसेतर्हितेतवचेतस्त्वंचेतनत्वंक्कविद्यते ॥ चिद्भास्यस्यजडत्वापत्तेर्दुर्वारत्वादित्यर्थः ॥ २८ ॥ चितश्चिदंतरवेद्यत्वेतदप्यन्यवेद्यमित्यनवस्थापिस्या
दित्याह॥अन्यइति ॥इमंतच्चेतयितारंकश्चेतयेत् ॥ तस्याप्यन्यश्चेदनवस्थास्यात्साचनवास्तवीवस्तुसिद्धिकरीतितवसद्वासनोद्बोधयत्नेस्वातंत्र्यमव्याहतमितिभावः ॥ २९ ॥ पु
रुषस्वातंत्र्यप्रसाधनस्यफलमाह ॥ शुभाशुभाभ्यामिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ चित्तनदीहिद्वेधाप्रवहतिपुण्यायचपापायचतत्रैकस्रोतोनिरोधेअपरत्रद्विगुणंवहतीतियोगशास्त्रोक्ति

प्राज्ञश्चेतनमात्रस्त्वंनदेहस्त्वंजडात्मकः ॥ अन्येनचेतसातत्तेचेत्यत्वंक्वेवविद्यते ॥ २८ ॥ अन्यस्त्वांचेतयतिचेत्तंचेतयतिकोपरः ॥ कइमं
चेतयेत्तस्मादनवस्थानवास्तवी ॥ २९ ॥ शुभाशुभाभ्यांमार्गाभ्यांवहंतीवासनासरित् ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनयोजनीयाशुभेपथि ॥ ३० ॥
अशुभेषुसमाविष्टंशुभेष्वेवावतारय ॥ स्वंमनःपुरुषार्थेनबलेनबलिनांवर ॥ ३१ ॥ अशुभाच्चालितंयातिशुभंतस्मादपीतरत् ॥ जंतोश्चि
त्तंतुशिशुवत्तस्मात्तच्चालयेद्बलात् ॥ ३२ ॥ समतासांत्वनेनाशुनद्रागितिशनैःशनैः ॥ पौरुषेणैवयत्नेनपालयेच्चित्तबालकम् ॥ ३३ ॥
वासनौघस्त्वयापूर्वमभ्यासेनघनीकृतः ॥ शुभोवाप्यशुभोवापिशुभमद्यघनीकुरु ॥ ३४ ॥ प्रागभ्यासवशाद्यातायदातेवासनोदयम् ॥
तदाभ्यासस्यसाफल्यंविद्धित्वमरिमर्दन ॥ ३५ ॥ इदानीमपितेयातिघनतांवासनानघ ॥ अभ्यासवशतस्तस्माच्छुभाभ्यासमुपाहर
॥ ३६ ॥ पूर्वंचेद्घनतांयातानाभ्यासात्तववासना ॥ वर्द्धिष्यतेतुनेदानीमपितात्सुखीभव ॥ ३७ ॥

मनुसृत्याह ॥ अशुभादिति ॥ चालितंनिवारितम् ॥ तस्माच्छुभादपिचालितमितरदशुभम् ॥ चालयेदशुभादितिशेषः ॥ ३२ ॥ इतिउक्तक्रमेणचित्तबालकमाशुशीघ्रमेवरागा
दिवैषम्यत्याजनेनस्वाभाविक्यांसमतायांसांत्वनेननिर्द्दोषतामापाद्यशनैःशनैरात्मस्वरूपेणनिरोधलक्षणेनपौरुषेणप्रयत्नेनपालयेन्नतुद्रागेवहठान्निरुध्यादुद्वेगात्समाधानभ्रंशो
माभूदिति ॥ तथाचभगवद्वचनंशनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्याधृतिगृहीतयेत्यादि ॥ ३३ ॥ त्वयाशुभोवाअशुभोवाघनीकृतोस्तुनामतथाप्यद्यशुभमेवघनीकुरु ॥ प्रथमेफलशैघ्र्याय
द्वितीयेतुविरोधिनिरासायतस्यावश्यकत्वादितिभावः ॥ ३४ ॥ नचवासनाभ्यासस्यवैफल्यंशंक्यंपूर्ववासनाभ्यासेषुप्रत्यक्षतःफलक्रमैरित्याह ॥ प्रागिति ॥ उदयमुद्भवंघनीभा
वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ इदानीमपीति ॥ तद्वदेवेतिभावः ॥ ३६ ॥ प्राक्तनवासनाघनीभावेपिसंदिहानंप्रत्याह ॥ पूर्वमिति ॥ तथाचयथोचितंसुखेनव्यवहर्तव्यमितिनदुर्वासनाव
द्धिप्रयुक्तानर्थसंभावनेनविषादस्तेयुक्तइतिभावः ॥ ३७ ॥

१ अन्येनचेत्यसेचेत्तेचेतस्त्वंक्वेवविद्यतेइति.

शुभाद्याचरणादस्यांशुभायांवासनावृद्धौतुनकश्चनदोषः ॥ शुभाशुभफलारंभसं
तर्हिकिमितिशुभवासनावर्द्धनेमांप्रवर्त्तयसितत्राह ॥ संदिग्धायामपीति ॥ समाहरउपचिनु ॥ शुभाद्याचरणादस्यांशुभायांवासनावृद्धौतुनकश्चनदोषः ॥ शुभाशुभफलारंभसं
दिग्धेपिशुभंचरेत् ॥ यदिनस्यात्तदाकिंस्याद्यदिस्यान्नास्तिकोहतइतिन्यायादितिभावः ॥ ३८ ॥ वस्तुतस्तुनसंदेहसंभावना अन्यत्राप्यभ्यासस्याभ्यस्यमानदार्ढ्यहेतुत्वक्लृप्ते
रित्याह ॥ यद्यदिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तर्हिकियत्कालंशुभवासनाअभ्यसनीयातत्राह ॥ अव्युत्पन्नेति ॥ तत्त्वज्ञानपर्यंतमित्यर्थः ॥ प्रमाणानियुक्त्यनुभवादीनि ॥ ४१ ॥
पक्वावस्त्रादिलग्नमलभागाःक्षारपाकेनेवशिथिलितारागादिवासनाकषायायस्यतेन ततस्तदनंतरंविज्ञातात्मवस्तुना ॥ तथाचस्मृतिः ॥ कषायेकर्मभिःपक्वेततोज्ञानंप्रजायतइ
ति ॥ अतएवनिराधिनाअपगतमानसदुःखेनपूर्णेनेतियावत् ॥ ४२ ॥ उक्तमेवार्थंसंक्षिप्योपसंहरन्नाचरणीयंशुभंलक्षयति ॥ यदिति ॥ मनोज्ञभावाःशुभवासनास्तत्संपन्नया
बुद्ध्यापदंपरमार्थवस्तुअधिगमयसाक्षात्कुरु ॥ तच्छुभवासनानुसरणमप्यवमुच्यसाधुस्वरूपेतिष्ठ ॥ ४३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमहारा०तात्पर्यप्रकाशेमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे

संदिग्धायामपिभृशंशुभामेवसमाहर ॥ अस्यांतुवासनावृद्धौशुभाद्दोषोनकश्चन ॥ ३८ ॥ यद्यदभ्यस्यतेलोकेतन्मयेनैवभूयते ॥ इत्याकु
मारंप्राज्ञैरुदृष्टंसंदेहवर्जितम् ॥ ३९ ॥ शुभवासनयायुक्तस्तदत्रभवभूतये ॥ परंपौरुषमाश्रित्यविजित्येंद्रियपंचकम् ॥ ४० ॥ अव्युत्प
न्नमनायावद्भवानज्ञाततत्पदः ॥ गुरुशास्त्रप्रमाणैस्तुनिर्णीतंतावदाचर ॥ ४१ ॥ ततःपक्वकषायेणनूनंविज्ञातवस्तुना ॥ शुभोप्यसौत्व
यात्याज्योवासनौघोनिराधिना ॥ ४२ ॥ यदतिसुभगमार्यसेवितंतच्छुभमनुसृत्यमनोज्ञभावबुद्ध्या ॥ अधिगमयपदंसदाविशोकंत
दनुतदप्यवमुच्यसाधुतिष्ठ ॥ ४३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमहारामायणेवा०दे०मो०मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणेकर्मविचारोनामनवमःसर्गः
॥९॥ ॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥यथास्थितंब्रह्मतत्त्वंसत्तानियतिरुच्यते ॥ साविनेतुर्विनेतृत्वंसाविनेयविनेयता ॥ १ ॥

नवमःसर्गः ॥९॥ ॥ ५ ॥ ॥ धातुःस्वस्यचजन्माद्यसमस्तजनमुक्तये ॥ स्वोपदेशइतिप्रोक्तोज्ञानावतरणक्रमः ॥ १ ॥ नन्वस्तुदैवंनामप्राक्तनंपौरुषमेवेतितदाधुनि
केनशुभाचरणेनजय्यंनियतिस्तुदुर्जयैव ॥ याहिक्तातस्यकातितिवर्णितावैराग्यप्रकरणे ॥ तांहिभाविपदार्थानामवश्यंभावलक्षणांभवितव्यतापरपर्यायामप्रतीकार्यामाहुरभि
युक्ताः ॥ अवश्यंभाविभावानांप्रतीकारोभवेद्यदि ॥ तदादुःखैर्नलिप्येरन्नलरामयुधिष्ठिरादिति ॥ तथाचतन्नियम्यत्वेपिपुरुषस्यनस्वातंत्र्यमितिशंकांपरिजिहीर्षुःश्रीवसिष्ठउवा
च ॥ यथास्थितमिति ॥ ब्रह्मतत्त्वंयथास्थितंसच्चिदानंदस्वप्रकाशात्मनासर्वत्रसमतयासर्वानुकूल्येनस्थितंतत्संबंधिनीसर्वपदार्थानांसत्तैवभविष्यत्कालसंबंधेनव्यपदिश्यमाना
भवितव्यताख्यानियतिरुच्यते ॥ सत्ताचसर्वत्रयथास्थितंब्रह्मतत्त्वं ॥ तदेवहिकारणकार्ययोर्नियामकनियम्यरूपेणावतिष्ठते ॥ कारणेसत्यवश्यंकार्येणभाव्यंकार्येसत्यवश्यं
कारणेनभाव्यमितिनियतिर्नियमः ॥ साचविनेतुर्नियंतुःकारणादेर्विनेतृत्वंकार्यादिनियामकत्वम् ॥ विनेयस्यनियम्यस्यचकार्यादेर्विनेयतानियम्यता ॥ नियतपूर्वकालसत्ता
कारणतानियतपश्चात्कालसत्ताकार्यतेतितयोर्देशकालविशेषितसत्तामात्ररूपत्वादित्यर्थः ॥ पूर्वोक्तनियतिरपिसर्वकारणभूतब्रह्मसत्तारूपकालशक्तिरितिभावः ॥ १ ॥

अतःसर्वानुकूलब्रह्मसत्तारूपत्वात्पौरुषसाफल्येप्यनुकूलैवनियतिर्नप्रतिकूलेत्यतउक्तंवचनंवक्ष्यमाणमिदमेकाग्रकरणोपायबोधकंप्रथमतदेववचनमाह ॥
॥ २ ॥ इंद्रियाणिमनोरथविषयाभिलाषंस्वारूढानिसंतिअवांतरेमुक्तेरर्वाक्तनेऐहिकस्वर्गादिसुखेनिपातनशीलानिभवंत्यतस्तानियथामनोरथंनारोहंतितथापौरुषेणप्रयत्नेनसं
यम्यमनःसमतांनयेत्यर्थः ॥ ३ ॥ तदनंतरंयत्कार्यंतदाह ॥ इहेत्यादिना ॥ इहसिद्धिर्जीवन्मुक्तता अमुत्रसिद्धिर्विदेहमुक्तता ॥ इहमनुष्यलोकेअमुत्रस्वर्गादिलोकेषुचाधिका
रिणांज्ञानसिद्ध्यर्थमितिवा ॥ मोक्षोपायमयींमोक्षसाधनोपदेशप्रचुराम् ॥ यांसंहितांवक्ष्येतांस्वीकुर्वितिशेषः ॥ ४ ॥ तच्छ्रवणेमंदविरक्तस्यापिनाधिकारइतिद्योतनायापुनर्ग्र
हणायेति ॥ शमसंतोषौशांतिवैतृष्ण्यसुखे ॥ ५ ॥ कर्मकांडश्रुतयःपूर्ववाक्यानि ॥ उपासनापरश्रुतयउत्तरवाक्यानि ॥ अर्थविचारोज्ञानसाधकत्वं ॥ पूर्वापरवाक्यार्थविचार

अतःपौरुषमाश्रित्यश्रेयसेनित्यबांधवम् ॥ एकाग्रंकुरुतच्चित्तंशृणुचोक्तमिदंमम ॥ २ ॥ अवांतरनिपातीनिस्वारूढानिमनोरथम् ॥ पौ
रुषेणेंद्रियाण्याशुसंयम्यसमतांनय ॥ ३ ॥ इहामुत्रचसिद्ध्यर्थंपुरुषार्थफलप्रदाम् ॥ मोक्षोपायमयींवक्ष्येसंहितांसारनिर्मिताम् ॥ ४ ॥
अपुनर्ग्रहणायांतस्त्यक्त्वासंसारवासनाम् ॥ संपूर्णौशमसंतोषावादायोदारयाधिया ॥ ५ ॥ सपूर्वापरवाक्यार्थविचारविषयाहृतम् ॥
मनःसमरसंकृत्वासानुसंधानमात्मनि ॥ ६ ॥ सुखदुःखक्षयकरंमहानंदैककारणम् ॥ मोक्षोपायमिमंरामवक्ष्यमाणंमयाशृणु ॥ ७ ॥
इमांमोक्षकथांश्रुत्वासहसर्वैर्विवेकिभिः ॥ परंयास्यसिनिर्दुःखंनाशोयत्रनविद्यते ॥ ८ ॥ इदमुक्तंपुराकल्पेब्रह्मणापरमेष्ठिना ॥ सर्वदुः
खक्षयकरंपरमाश्वासनंधियः ॥ ९ ॥ ॥श्रीरामउवाच ॥ ॥ केनोक्तंकारणेनेदंब्रह्मन्पूर्वंस्वयंभुवा ॥ कथंचभवताप्राप्तमेतत्कथयमेप्र
भो ॥ १० ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अस्त्यनंतविलासात्मासर्वगःसर्वसंश्रयः ॥ चिदाकाशोविनाशात्माप्रदीपःसर्वजंतुषु ॥ ११ ॥
स्पंदास्पंदसमाकारात्ततोविष्णुरजायत ॥ स्यंदमानरसापूरात्तरंगःसागरादिव ॥१२॥

सहितंचतद्विषयैरहतंचेतिविग्रहः ॥ आत्मनिसानुसंधानंसमरसंगुरुशास्त्रोपदिष्टप्रकारस्यस्वानुभवस्यचैकरस्यापादनसहितमितियावत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ अविवेकिनांश्रवणशाला
प्रवेशमपिवारयितुंसर्वैर्विवेकिभिरित्युक्तिः ॥ ८ ॥ इत्थंसांगंश्रवणमवतार्यश्रोतव्यशास्त्रादरसिद्ध्येतदवतारप्रकारंविवक्षुराह ॥ इदमिति ॥ पुराकल्पेकल्पादौ ॥ ९ ॥ वसिष्ठा
भिप्रायानुरूपंजिज्ञासुःश्रीरामउवाच ॥ केनेति ॥ १० ॥ तत्रादौपरमेष्ठिनोजन्मवक्तुंतन्मूलकारणमाह ॥ अस्तीति ॥ अनंतानांमायिकविलासानामधिष्ठानभूतआत्माअस्ति॥
सर्वगःसर्वांतरःसर्वसंश्रयःसर्वाधारइतितस्यमायातत्कार्यातिरेकद्योतनायोक्तम् ॥ सर्वजंतुषुप्रदीपइतिप्रत्यक्चिद्रूपत्वेननित्यापरोक्षतालाभाय ॥ ११ ॥ मायातत्कार्याणांस्पं
देअस्पंदेचसमएकआकारःस्वभावोयस्यतस्मान्निर्विकारादित्यर्थः ॥ विष्णुःसर्वकार्यव्यापनशीलोब्रह्मांडात्माविराट्सूक्ष्मभूतसृष्टिक्रमेणाजायत ॥स्यंदमानस्यरसस्यजलस्य
आपूरात्स्पंदास्पंदयोरप्यप्रच्युतजलैकस्वभावात्सागरात्तरंगइव ॥ अनेननिर्विकाराज्जगदुत्पत्तिर्विवर्त्तरूपैवनपरिणामइतिध्वन्यते ॥ १२ ॥

तस्यविराजःसुमेरुःकर्णिकायस्यदिशोदलानियस्यतादृशात्तारकाकेसरवतोत्हृदयांबुजात् ॥ १२ ॥ देवानांमुनीनांचमंडलैःसमूहैः ॥ सर्गप्राणिनिकायम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ भा
वाभावौलाभालाभौताभ्यांविपण्णमंगमनोयस्य ॥ उत्पत्तिरुत्पातस्तत्सन्निहितोध्वंसोमरणंतत्रतत्परमल्पजीवितमितियावत् ॥ एतस्मिन्भूतजातीनांसर्गेनानाविधैर्विषयभोग
व्यसनैःसंकुलंजनस्यदुःखंदृष्ट्वेत्युत्तरत्रान्वयः ॥ १६ ॥ ईशस्तद्दुःखनिवारणसमर्थः ॥ १७ ॥ अंतयतिनाशयतीत्यंतःकउपायःस्यादितिचिंतयामास ॥ १८ ॥ प्रथमंशुद्धिसा

सुमेरुकर्णिकात्तस्यदिग्दलाद्धृदयांबुजात् ॥ तारकाकेसरवतःपरमेष्ठीव्यजायंत ॥ १३ ॥ वेदवेदार्थविद्देवमुनिमंडलमंडितः ॥ सोऽसृज
त्सकलंसर्गविकल्पौघंयथामनः ॥ १४ ॥ जंबूद्वीपस्यकोणेऽस्मिन्वर्षेभारतनामनि ॥ ससर्जजनसर्गौघंव्याधिव्याधिपरिप्लुतम् ॥ १५ ॥
भावाभावविपण्णांगमुत्पातध्वंसतत्परम् ॥ सर्गेऽस्मिन्भूतजातीनांनानाव्यसनसंकुलम् ॥ १६ ॥ जनस्यैतस्यदुःखंतद्दृष्ट्वासकललोक
कृत् ॥ जगामकरुणामीशःपुत्रदुःखात्पितायथा ॥ १७ ॥ कएतेषांहताशानांदुःखस्यांतोहतायुषाम् ॥ स्यादितिक्षणमेकाग्रंचिंतयामास
भूतये ॥ १८ ॥ इतिसंचिंत्यभगवान्ससर्जस्वयमीश्वरः ॥ तपोधर्मंचदानंचसत्यंतीर्थानिचैवहि ॥ १९ ॥ एतत्सृष्ट्वापुनर्देवश्चिंतयामास
भूतकृत् ॥ पुंसांनानेनसर्गस्यदुःखस्यांतइतिस्वयम् ॥ २० ॥ निर्वाणंनामपरमंसुखंयेनपुनर्जनः ॥ नजायतेनम्रियतेतज्ज्ञानादेवलभ्यते
॥ २१ ॥ संसारोत्तरणेजंतोरुपायोज्ञानमेवहि ॥ तपोदानंतथातीर्थमनुपायाःप्रकीर्त्तिताः ॥ २२ ॥ तत्तावद्दुःखमोक्षार्थंजनस्यास्यहतात्म
नः ॥ प्रत्यग्रंतरणोपायमाशुप्रकटयाम्यहम् ॥ २३ ॥ इतिसंचिंत्यभगवान्ब्रह्माकमलसंस्थितः ॥ मनसापरिसंकल्प्यमामुत्पादितवानिम
म् ॥ २४ ॥ कुतोऽप्युत्पन्नएवाशुततोहंसमुपस्थितः ॥ पितुस्तस्यपुनःशीघ्रमूर्मिरूर्मेरिवानघ ॥ २५ ॥ कमंडलुधरोनाथःसकमंडलुनामया ॥ सा
क्षमालःसाक्षमालंसप्रणम्याभिवादितः ॥ २६ ॥ एहिपुत्रेतिमामुक्त्वासस्वाब्जस्योत्तरेदले ॥ शुक्लाभ्रइवशीतांशुंयोजयामासपाणिना २७

धनसर्गमाह ॥ इतीति ॥ १९ ॥ सर्गस्यसृष्टेःसंबंधिनांपुंसांस्वसृष्टानामितियावत् ॥ अंतोमूलतोनिवृत्तिः ॥ २० ॥ जनोजीवःपुनर्नजायतेनम्रियतेतन्निर्वाणम् ॥ २१ ॥ अनुपा
याअसाधनानिप्रकीर्त्तिताःनकर्मणानप्रजयाधनेनप्लवाह्येतेअदृढायज्ञरूपाइत्यादिश्रुतिषु ॥ २२ ॥ प्रत्यग्रंनवंदृढमितियावत् ॥ २३ ॥ इमंत्वत्पुरःस्थंमाम् ॥ २४ ॥ कुतोपिअ
निर्वचनीयमायावशादेवोपाध्युत्पत्त्योत्पन्नःसन्नाशुसमुपस्थितःपितुःपितरमित्यर्थः ॥ २५ ॥ साक्षमालंयथास्यात्तथाप्रणम्यनम्रीभूयाभिवादितोनमस्कृतः ॥ २६ ॥ योजया
माससंयोजयामास ॥ उपवेशितवानितियावत् ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ वानरजातिरिवचंचलंचापलहेतुरज्ञानंकर्त्तृतेचेतःकर्मअभ्याविशतुप्रविशतु ॥ शशःकलंकः ॥ २९ ॥ विचारःपरमाठनःसंकल्पसामू ... ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तेनमे
श्चर्यें ॥ ३० ॥ दीनतांअपहृतधनइवकार्पण्यम् ॥ ३१ ॥ तूष्णींनिर्व्यापारोव्यवस्थितः ॥ ३२ ॥ दुःखमुपहंतीतिदुःखोपघातउपायस्तम् ॥ कर्मण्यण् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तेनमे
प्रोक्तमित्युत्तरेणान्वयः ॥ ३५ ॥ पितुरधिकःसर्वोत्कृष्टोभिप्रायस्तत्त्वाववोधइवनिर्मलःपरिपूर्णस्वभावःस्थितः ॥ किलेत्याश्चर्यें ॥ ३६ ॥ सवक्ताउपदेष्टापितामामुवाच

मृगकृत्तिपरीधानोमृगकृत्तिनिजांबरम् ॥ मामुवाचपिताब्रह्मासुहंसःसारसंयथा ॥ २८ ॥ मुहूर्त्तमात्रंतेपुत्रचेतोवानरचंचलम् ॥ अ
ज्ञानमभ्याविशतुशशःशशधरंयथा ॥ २९ ॥ इतितेनाशुशनःसन्विचारसमनंतरम् ॥ अहंविस्मृतवान्सर्वंस्वरूपममलंकिल ॥ ३० ॥
अथाहंदीनतांयातःस्थितोऽसंबुद्धयाधिया ॥ दुःखशोकाभिसंतप्तोजातोजनइवाधनः ॥ ३१ ॥ कष्टंसंसारनामायंदोषःकथमिहागतः ॥
इतिचिंतितवानंतस्तूष्णीमेवव्यवस्थितः ॥ ३२ ॥ अथाभ्यधात्समांतातःपुत्रकिंदुःखवानसि ॥ दुःखोपघातंमांपृच्छसुखीनित्यंभविष्य
सि ॥ ३३ ॥ ततःपृष्टःसभगवान्मयासकललोककृत् ॥ हेमपद्मदलस्थेनसंसारव्याधिभेषजम् ॥ ३४ ॥ कथंनाथमहादुःखमयःसंसार
आगतः ॥ कथंचक्षीयतेजंतोरितिपृष्टेनतेनमे ॥ ३५ ॥ तज्ज्ञानंसुबहुप्रोक्तंयज्ज्ञात्वापावनंपरम् ॥ अहंपितुरभिप्रायःकिलाधिकइव
स्थितः ॥ ३६ ॥ ततोविदितवेद्यंमांनिजांप्रकृतिमास्थितम् ॥ सउवाचजगत्कर्त्तावक्तासकलकारणम् ॥ ३७ ॥ शापेनाज्ञपदंनीत्वाप्र
च्छकस्त्वंमयाकृतः ॥ पुत्रास्यज्ञानसारस्यसमस्तजनसिद्धये ॥ ३८ ॥ इदानींशांतशापस्त्वंपरंबोधमुपागतः ॥ संस्थितोहमिवैकात्मा
कनकंकनकादिवत् ॥ ३९ ॥ गच्छेदानींमहीपृष्ठेजंबूद्वीपांतरस्थितम् ॥ साधोभरतवर्षंत्वंलोकानुग्रहहेतुना ॥ ४० ॥ तत्रक्रियाकां
डपरास्त्वयापुत्रमहाधिया ॥ उपदेश्याःक्रियाकांडक्रमेणक्रमशालिना ॥ ४१ ॥ विरक्तचित्ताश्चतथामहाप्राज्ञाविचारिणः ॥ उपदेश्या
स्त्वयासाधोज्ञानेनानंददायिना ॥ ४२ ॥ इतितेननियुक्तोहंपित्राकमलयोनिना ॥ इहराघवतिष्ठामियावद्भूतपरंपरा ॥ ४३ ॥

॥ ३७ ॥ समस्तानामधिकारिजनानांज्ञानसिद्धये ॥ ३८ ॥ यथाकनकंचिरंमालिन्यसंसर्गादकनकभावमिवापन्नंपुनःशोधनेनादिकालस्थितशुद्धकनकभावेनावतिष्ठतेतद्वत
॥ ३९ ॥ फलमपिप्राग्बुद्ध्युपारूढंक्रियाहेतुरितिहेतुनेत्युच्यते ॥ ४० ॥ तत्रेति ॥ नबुद्धिभेदंजनयेदज्ञानांकर्मसंगिनामितिन्यायादितिभावः ॥ ४१ ॥ महाप्राज्ञाःसूक्ष्मार्थग्रह
णपटवः विचारिणोविमर्शशीलाः ॥ ४२ ॥ भूतपरंपराअधिकारिजनप्रवाहोयावत्स्थास्यतितावत् ॥ ४३ ॥

॥ अथवासंशांतयाव्रत्त्या
कर्त्तव्यंक्रियाप्रयोजनम् ॥ मनोऽतिक्रांतोऽतिमनानिर्मनस्कः ॥ अतएवसततंसुमेवनिरभिमानाधीर्यस्यांतयाव्रत्त्याकार्यंयथाप्राप्तानुवर्त्तनंकरोमि ॥ अथवासंशांतयाव्रत्त्या
स्थितोहंसततसुप्ताअज्ञाल्लेपांधियाकार्यंकरोमिस्वधियातुनकिंचित्करोमीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमहारामायणेतात्पर्यप्रकाशेमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणेदशमःसर्गः
॥ १० ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ज्ञानावतारविस्तारोरामवैराग्यसंस्तवः ॥ वक्तृप्रच्छकलक्ष्मादिप्राधान्येनात्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ पुनर्विस्तरेणज्ञानावतारप्रकारंवक्तृप्रच्छकलक्षणंचवर्ण
यिष्यंस्तदवतारायोक्तमुपसंहरति ॥ एतदिति ॥ ममएतावज्ज्ञानावतरणंस्वस्वीयंईहितंजन्मादिचेष्टितंकमलोद्भवस्यमत्पितुश्चेष्टितंचैवतेकथितमित्यन्वयः ॥ १ ॥ सुकृतोदया
त्पुण्यपरिपाकात् ॥ २ ॥ तादृशसुकृतोदयःकीदृग्विधलक्षणैःपरिज्ञेयःकीदृशाश्चतल्लक्ष्यवस्तूपदेशप्रकारादितिप्राक्तनकथाविस्तरश्रवणमुखेनजिज्ञासुःश्रीरामउवाच ॥ कथमि

संशांतयासततसुप्तधियेहव्रत्त्याकार्यंकरोमिनचकिंचिदहं
कर्त्तव्यमस्तिनममेहहिकिंचिदेवस्यातव्यमित्यतिमनाभुविसंस्थितोस्मि ॥ संशांतयासततसुप्तधियेहव्रत्त्याकार्यंकरोमिनचकिंचिदहं
करोमि ॥ ४४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमहारामायणेवा०दे०मोक्षोपायेमुमुक्षुव्य०ज्ञानावतरणंनामदशमःसर्गः ॥ १० ॥ ॥ ९ ॥
॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एतत्तेकथितंसर्वंज्ञानावतरणंभुवि ॥ मयास्वमीहितंचैवकमलोद्भवचेष्टितम् ॥ १ ॥ तदिदंपरमंज्ञानंश्रोतुमद्य
तवानघ ॥ भृशमुत्कंठितंचेतोमहतःसुकृतोदयात् ॥ २ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ कथंब्रह्मन्भगवतोलोकेज्ञानावतारणे ॥ सर्गादनंतरं
बुद्धिःप्रवृत्तापरमेष्ठिनः ॥ ३ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ परमेब्रह्मणिब्रह्मास्वभाववशतःस्वयम् ॥ जातःस्पंदमयोनित्यमूर्मिरंबुनिधा
विव ॥ ४ ॥ दृष्ट्वैवमातुरंसर्गंसर्गस्यसकलांगतिम् ॥ भूतभव्यभविष्यस्थांददर्शपरमेश्वरः ॥ ५ ॥ सक्रियाक्रमकालस्यकृतादेःक्षयआ
गते ॥ मोहमालोच्यलोकानांकारुण्यमगमत्प्रभुः ॥ ६ ॥ ततोमामीश्वरःसृष्ट्वाज्ञानेनायोज्यचासकृत् ॥ विससर्जमहीपीठंलोकस्या
ज्ञानशांतये ॥ ७ ॥ यथाहंप्रहितस्तेनतथान्येचमहर्षयः ॥ सनत्कुमारप्रमुखानारदाद्याश्चभूरिशः ॥ ८ ॥ क्रियाक्रमेणपुण्येनतथाज्ञानक्र
मेणच ॥ मनोमोहामयोन्नद्धमुद्धर्त्तुंलोकमीरिताः ॥ ९ ॥

ति ॥ कथंकेनप्रकारेण ॥ तंप्रकारंविस्तरेणवर्णयेत्यर्थः ॥ ३ ॥ स्वस्यभावःप्राक्तनविद्याकर्मवासनाप्रचयस्तद्वशतः ॥ स्वयमेवतदनुरूपोपाध्यात्माजातः ॥ स्पंदमयःक्रियाश
क्तिप्रचुरः ॥ नित्यमभीक्ष्णम् ॥ ४ ॥ सचभुवनभूतग्रामसर्गानंतरसर्गस्रष्टजनमेवंजन्मजरामृत्युनरकादिप्रकारेणस्वाज्ञानवशादातुरंदुःखितंदृष्ट्वातद्दृष्टांतेनैवभूतभव्यभविष्यत्का
लस्थामपिसर्गस्यसकलांगतिंददर्श ॥ ५ ॥ विशेषेणचस्वर्गापवर्गसाधनानुष्ठानयोग्यकालस्यकृतयुगादेःक्षयेआगतेलोकस्यभाविनंमोहमालोच्य ॥ ६ ॥ असकृदुपदेशेनज्ञा
नेनायोज्यसंयोज्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ क्रियाकर्मतदुपदेशक्रमेण ॥ चाद्युपासनोपदेशक्रमेण ॥ मनश्चमोहोज्ञानंचतावेववातयुक्तोवाआमयःसंसाररोगस्तेनोन्नद्धंवद्धंवशीकृतमिति

महर्षिभिर्भूपालाःपरिकल्पिताइत्युत्तरेणान्वयः ॥ शुद्धेवैदिकेरागलोभाद्यनुपहतेवा ॥१०॥ विधानार्थंप्रवर्त्तनार्थम् ॥ ११ ॥ अ
नियमनोचितानिस्मृतिशास्त्राणिकल्पितानि ॥ १२ ॥ भोजनग्रहणंभोगमात्रस्योपलक्षणंशालिग्रहणंचविषयमात्रस्य ॥ १३ ॥ द्वंद्वानिलक्षणयातन्निष्ठानिवैराणि ॥ विषया
र्थंदेशार्थंभोग्यार्थंवा ॥ यद्वाद्वंद्वानिशीतोष्णादीनि ॥ विषयार्थंतत्परिहारोपायविषयसंपादनार्थम् ॥ ततश्चविषयसिद्धेर्धनमूलत्वाद्धनार्थंभूतानिपरभूभुजांदंड्यतांदंडनीयतां
संप्रयातानि ॥ १४ ॥ पूर्वंक्षमाःसमर्थाअपिततस्तदनंतरंनसमर्थाःसंतोदीनाएवदैन्यात्तद्भावंयाताः ॥ देहेआत्मताबुद्ध्यायुद्धादौदेहनाशेआत्मनाशभयादित्यर्थः ॥१५॥ सम्य

क्रियाक्रमविधानार्थंमर्यादानियमायच ॥ महर्षिभिस्ततस्तैस्तैःक्षीणेकृतयुगेपुरा ॥ क्रमाक्रियाक्रमेशुद्धेपृथिव्यांतनुतांगते ॥ १० ॥ धर्मकामार्थसिद्ध्यर्थंकल्पितान्युचिता न्यथ ॥ ११ ॥ बहूनिस्मृतिशास्त्राणियज्ञशास्त्राणिचावनौ ॥ पृथग्देशविभागेनभूपालाःपरिकल्पिताः ॥ १२ ॥ कालचक्रेवहत्यस्मिंस्ततोविगलितेक्रमे ॥ प्रत्यहंभोजनपरेजनेशाल्यर्जनोन्मुखे ॥ १३ ॥ द्वंद्वानिसंप्रवृत्तानिविषयार्थंम हीभुजाम् ॥ दंड्यतांसंप्रयातानिभूतानिभुविभूरिशः ॥ १४ ॥ ततोयुद्धंविनाभूपामहींपालयितुंक्षमाः ॥ नसमर्थास्तदायाताःप्रजाभिः सहदैन्यताम् ॥ १५ ॥ तेषांदैन्यापनोदार्थंसम्यग्दृष्टिक्रमायच ॥ ततोस्मदादिभिःप्रोक्तामहत्योज्ञानदृष्टयः ॥ १६ ॥ अध्यात्मविद्यातेनेयं पूर्वंराजसुवर्णिता ॥ तदनुप्रसृतालोकेराजविद्येत्युदाहृता ॥ १७ ॥ राजविद्याराजगुह्यमध्यात्मज्ञानमुत्तमम् ॥ ज्ञात्वाराघवराजानः परांनिर्दुःखतांगताः ॥ १८ ॥ अथराजस्वतीतेषुबहुष्वमलकीर्त्तिषु ॥ अस्मादृशरथाद्रामजातोद्यत्वमिहावनौ ॥ १९ ॥ तवचातिप्रसन्ने स्मिन्जातंमनसिपावनम् ॥ निर्निमित्तमिदंचारुवैराग्यमरिमर्दन ॥ २० ॥ सर्वस्यैवहिसर्वस्यसाधोरपिविवेकिनः ॥ निमित्तपूर्वंवैरा ग्यंजायतेरामराजसम् ॥ २१ ॥ इदंत्वपूर्वमुत्पन्नंचमत्कारकरंसताम् ॥ तवानिमित्तंवैराग्यंसात्विकंस्वविवेकजम् ॥ २२ ॥ बीभत्संवि षयंदृष्ट्वाकोनामनविरज्यते ॥ सतामुत्तमवैराग्यंविवेकादेवजायते ॥ २३ ॥ तेमहांतोमहाप्राज्ञानिमित्तेनविनैवहि ॥ वैराग्यंजायतेये षांतेषांह्यमलमानसम् ॥ २४ ॥

दृष्टिरात्मतत्त्वज्ञानंतस्यक्रमणंक्रमोलोकेप्रचारस्तस्मै ॥ १६ ॥ तेनोक्तहेतुना ॥ राजविद्येत्युदाहृताव्यासादिभिः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अतिप्रसन्नेअत्यंतनिर्मले ॥ निर्नि
मित्तंश्मशानमापद्दैन्यमितिवक्ष्यमाणदृष्टनिमित्तरहितम् ॥ २० ॥ सर्वस्यविवेकिनःपुरुषसार्थस्यमध्येसाधोरुत्तमत्वेनप्रसिद्धस्यापिसर्वस्यबहुतरजनस्यसर्वस्यविषयस्य
वंधीतिवा ॥ रजोगुणकार्यदृष्टदुःखानुभवनिमित्तमतएवराजसम् ॥ २१ ॥ सत्वात्सुखंचज्ञानंचेत्यादिस्मृतेर्विवेकज्ञानमात्रजत्वात्सात्विकम् ॥ २२ ॥ उक्तमेवव्यनक्ति ॥ बी
भत्समिति ॥ २३ ॥ २४ ॥

स्वविवेकवशादेवयश्चमत्कारपरामर्शस्तत्स्वाभिमुख्यंतेनेतरविषयेभ्योविरक्तया ॥२५॥२६॥इदंदृश्यजातमिंद्रजालमिवेंद्रजालंमायिकमितियावत्॥नवास्तमेवांकितुवाह्यसहि तमाभ्यंतरंदेहेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यविद्यांतमपि॥२७॥२८॥अलमत्यंतमागतःप्राप्तवान् ॥ ज्ञानानांविद्यानांसारआत्मविद्यातस्य ॥ २९ ॥ तपःप्रभावाद्देवप्रसादाच्च यस्यदेवेपरा भक्तिः ईश्वरानुग्रहादेवपुंसामद्वैतवासना ॥ प्रसादादेवरुद्रस्यभवानीसहितस्यतु ॥ अध्यात्मविषयंज्ञानंजायतेबहुजन्मभिरित्यादिश्रुतिस्मृत्याद्यनुसरन्नाह॥प्रसादादिति ॥३०॥ तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेत्यादिश्रुतिमनुसृत्याह ॥क्रियाक्रमेणेति ॥ क्रियाक्रमश्चगर्भाधानपुंसवनसीमंतोन्नयनजातकर्मनामकरणा न्नप्राशनचौलोपनयनंचत्वारिवेदव्रतानिस्नानंसहधर्मचारिणीसंयोगःपंचानांयज्ञानामनुष्ठानमष्टकापार्वणंश्राद्धंश्रावण्याग्रयणीचैत्र्याश्वयुजीतिसप्तपाकसंस्थाअग्न्याधेयम

स्वविवेकचमत्कारपरामर्शविरक्तया॥ राजतेहिधियाजंतुर्युवेववरमालया ॥ २५ ॥ परामृश्यविवेकेनसंसाररचनामिमाम्॥ वैरा ग्यंयेऽधिगच्छंतितएवपुरुषोत्तमाः॥ २६ ॥ स्वविवेकवशादेवविचार्यैदंपुनःपुनः ॥ इंद्रजालंपरित्याज्यंसबाह्याभ्यंतरंबलात् ॥ २७ ॥ श्मशानमापदंदैन्यंदृष्ट्वाकोनविरज्यते॥ तद्वैराग्यंपरंश्रेयःस्वतोयदभिजायते ॥ २८ ॥ अकृत्रिमविरागत्वंमहत्त्वमलमागतः ॥ योग्यो सिज्ञानसारस्यबीजस्येवमृदुस्थलम्॥ २९ ॥ प्रसादात्परमेशस्यनाथस्यपरमात्मनः॥ त्वादृशस्यशुभावुद्धिर्विवेकमनुधावति॥३०॥ क्रियाक्रमेणमहतातपसानियमेनच॥ दानेनतीर्थयात्राभिश्चिरकालंविवेकतः ॥ ३१ ॥ दुष्कृतक्षयमापन्नेपरमार्थविचारणे॥ काक तालीययोगेनबुद्धिर्जंतोःप्रवर्त्तते॥३२॥ क्रियापरास्तावदलंचक्रावर्त्तिभिरावृताः॥ भ्रमंतीहजनायावन्नपश्यंतिपरंपदम्॥ ३३ ॥

ग्निहोत्रंदर्शपूर्णमासौचातुर्मास्यान्याग्रयणेष्टिर्निरूढपशुबंधःसौत्रामणीतिसप्तहविर्यज्ञसंस्थाअग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमउक्थ्यःषोडशीवाजपेयोतिरात्रआप्तोर्याम इतिसप्तसोमय ज्ञसंस्थाइत्येतेचत्वारिंशत्संस्काराअष्टावात्मगुणादयासर्वभूतेषुक्षांतिरनसूयाशौचमनायासोमांगल्यमकार्पण्यमस्पृहेतियस्यैतेचत्वारिंशत्संस्काराअष्टावात्मगुणाश्चसब्रह्मणः सायुज्यंप्राप्नोतीतिगौतमस्मृतौदर्शितः ॥ नियमेनेंद्रियप्राणमनोनियमनेन ॥ ३१ ॥ काकागमनमिवतालपतनमिवसंपन्नेनयोगेनसाधनसमूहमेलनेन ॥ समासाच्चतद्विषयादि त्युपमानविषयात्समासादुपमानांतरस्थः ॥ तथाचब्रह्मजिज्ञासाप्रयोजकविचारोदयएवदुर्लभइतिभावः ॥ ३२ ॥ तत्कुतः ॥ यावत्परंपदंनपश्यंतितावच्चक्रमिवावर्त्तयंतिभ्र मयंतिपुरुषंतच्छीलैरागादिभिरावृता.संत सर्वेप्यैहिकामुष्मिकभोगसाधनक्रियापराएवेहसंसारेभ्रमंति ॥ अविद्यायामंतरेवर्त्तमानाःस्वयंधीराःपंडितंमन्यमानाः दंद्रम्यमाणाः परियंतिमूढाअंधेनैवनीयमानायथांधाइत्यादिश्रुतेरितिभावः ॥ ३३ ॥

गवाभूतंयथास्थितंपरमार्थभूतमित्यर्थः ॥ इदंनित्यापरोक्षंब्रह्मतत्त्वंपरंनवेदेन ॥ पद्मा ॥ इदंदृश्यजातंयथाभूतस्वरूपं ... ॥ ... ॥ १४ ॥ ... ॥ ... ॥ १५ ॥ ...
यांतिज्ञानेनप्राप्नुवंति ॥ आलानंबंधनस्तंभस्तस्मान्निर्गताः ॥ १४ ॥ ... ॥ ... ॥
दाधियोविवेकिनः ॥ १६ ॥ नित्यमशक्तियाविचाराभ्यासपरया ॥ ... ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ...
येगंमनतःक्रोधवेगंजिह्वावेगमुदरोपस्थवेगमित्यादिप्रसिद्धः

यथाभूतमिदंदृष्ट्वासंसारंतन्मयींधियम् ॥ परित्यज्यपरंयांतिनिर्गलानागजाइव ॥ ३५ ॥ विषमेयमनंतेरागमिमं ... ॥ क्रतु
क्रोमहाजंतुर्विनाज्ञानंनपश्यति ॥ ३६ ॥ ज्ञानयुक्तिप्लवेनैवसंसाराब्धिंसुदुस्तरम् ॥ महाधियःसमुत्तीर्णानिमेषेणरघूद्वह ॥ ३६ ॥ ना
मिमांज्ञानयुक्तिंत्वंसंसारांभोधितारिणीम् ॥ शृणुष्वावहितोबुद्ध्यानित्यावहितचेतसा ॥ ३७ ॥ यस्मादनंतसंरंभाजागत्स्थाःदुःखरीत
यः ॥ चिरायांतर्दहंत्येताविनायुक्तिमनिंदिताम् ॥ ३८ ॥ शीतवातातपादीनिद्वंद्वदुःखानिराघव ॥ ज्ञानयुक्तिंविनाकःसहतेबालिश
धुषु ॥ ३९ ॥ आपतंतिप्रतिपदंयथाकालंदहंतिच ॥ दुःखचिंतानरंमूढंतृणमग्निशिखाइव ॥ ४० ॥ प्राज्ञंविज्ञातविज्ञेयंसम्यग्दर्शनमाप
चः ॥ नदहंतिवनंवर्षासिक्तमग्निशिखाइव ॥ ४१ ॥ आधिव्याधिपरावर्तेसंसारमरुमारुते ॥ ... ॥ कल्पवृक्षस्यक्रुरते
॥ ४२ ॥ तत्त्वंज्ञातुमतोयत्नाद्धीमानेवहिधीमता ॥ प्रामाणिकःप्रष्टव्यःप्रणयान्वितम् ॥ ४३ ॥ प्रामाणिकस्यपृष्टस्य ... ॥ ... ॥ यःकृत्स्नार्थनरंतस्यात्मास्तिमूढनराधम
॥ ४४ ॥ अतत्त्वज्ञमनादेयवचनंवाग्विदांवर ॥ यःपृच्छतिनरंतस्यनास्ति ... ॥ ४५ ॥ अज्ञातात्तज्ज्ञेनपूर्वंवक्तु
मचेतसः ॥ यत्नेनवचनंग्राह्यमंशुकेनेवकुंकुमम् ॥ ४६ ॥ नानुतिष्ठतियोवाक्यंनान्यस्तस्मान्नराधमः ॥ ४६ ॥
रः ॥ ४५ ॥ प्रामाणिकस्यतज्ज्ञस्यवक्तुःपृष्टस्ययत्नतः ॥ नानुतिष्ठतियोवाक्यंनान्यस्तस्मान्नराधमः ॥ ४६ ॥
णीयकार्यतः ॥ यःकरोतिनरःप्रश्नंपृच्छकःसमहामतिः ॥ ४७ ॥

स्वसाक्षात्कारोयस्यतत् ॥ आधयोमानसव्यथाः ॥ ४१ ॥ आधिव्याधयएवपरावर्ताःआवर्ताःयत्र ... ॥ ... ॥ ... ॥ ४३ ॥ ...
आमर्यनेपीड्यतइत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ... ॥ प्रामाणिकःप्रमाणकुशलः ॥ ४३ ॥ ... ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ कार्यतो
मंतज्ञातानुरंजनेनानपायिग्रहणेनतद्ग्राह्यम ॥ ४४ ॥ ... ॥ ...
व्यवहारलिंगतः ॥ ४७ ॥

परीक्षणेनप्रकृष्टवक्तारमनिर्णीय ॥ बालोमूर्खः ॥ ४८ ॥ पूर्वापरयोरुक्तानुक्तयोःसमाधानेविविच्यावधारणेक्षमासमर्थाबुद्धिर्यस्य ॥ ४९ ॥ एवमपरीक्ष्यवक्तारमपिनिंदति॥ प्रामाणिकेति ॥ ५० ॥ वक्तृप्रच्छकलक्षणोक्तेःप्रकृतोपयोगंदर्शयति ॥ त्वमिति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ कुलेनगुणैःसदाचारादिभिश्चमहान् ॥ ५३ ॥ मेधाप्रतिभाशालिनीत्वंविशेष णद्वयेनलभ्यते ॥ अर्कभाःसूर्यप्रभा ॥ ५४ ॥ आदरदृढीकरणायाह ॥ यद्यदिति ॥ प्रयत्नतश्चिराभ्यासादिप्रयत्नेन ॥ ५५ ॥ प्रयत्नांतरमप्याह ॥ मनइति ॥ ५६ ॥ तत्रप्रथमो पदेष्टव्यार्थमाह ॥ अविवेकिनमिति ॥ नविद्यतेज्ञानंशास्त्रोत्थंयस्यतम् ॥ दूरतरेअतिदूरे ॥ ५७ ॥ तत्फलमाह ॥ नित्यमिति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अशक्तौत्रयस्तदशक्तौद्वौवा

अनिर्णीयप्रवक्तारंबालःप्रश्नंकरोतियः॥ अधमःप्रच्छकःसस्यान्नमहार्थस्यभाजनम् ॥४८॥ पूर्वापरसमाधानक्षमबुद्धावनिंदिते॥ पृष्टंप्राज्ञेनवक्तव्यंनाधमेपशुधर्मिणि ॥ ४९॥ प्रामाणिकार्थयोग्यत्वंप्रच्छकस्याविचार्यच ॥ योवक्तितमिहप्राज्ञाःप्राहुर्मूढतरंनरम् ॥५०॥ त्वमतीवगुणश्लाघीप्रच्छकोरघुनंदन॥ अहंचवक्तुंजानामिसमोयोगोयमावयोः ॥ ५१ ॥ यदहंवच्मितद्यत्नात्त्वयाशब्दार्थ कोविद॥ एतद्वस्त्वितिनिर्णीयहृदिकार्यमखंडितम् ॥ ५२ ॥ महानसिविरक्तोसितत्त्वज्ञोसिजनस्थितौ ॥ त्वयिचोक्तंलगत्यंतःकुंकुमां बुयथांशुके॥५३॥ उक्तावधानपरमापरमार्थविवेचिनी॥ विशत्यर्थंतवप्रज्ञाजलमध्यमिवार्कभाः ॥ ५४ ॥ यद्यद्वच्मितदादेयंत्वदि कार्यंप्रयत्नतः॥ नोचेत्प्रष्टव्यएवाहंनत्वयेहनिरर्थकम् ॥ ५५॥ मनोहिचपलंरामसंसारवनमर्कटम्॥ संशोध्यत्वदियत्नेनश्रोतव्यापर मार्थगीः ॥५६॥ अविवेकिनमज्ञानमसज्जनरतिंजनम् ॥ चिरंदूरतरेकृत्वापूजनीयाहिसाधवः ॥५७॥ नित्यंसज्जनसंपर्काद्विवेकउ पजायते॥ विवेकपादपस्यैवभोगमोक्षौफलेस्मृतौ॥५८॥ मोक्षद्वारेद्वारपालाश्चत्वारःपरिकीर्त्तिताः॥ शमोविचारःसंतोषश्चतुर्थःसा धुसंगमः॥५९॥ एतेसेव्याःप्रयत्नेनचत्वारोद्वौत्रयोथवा॥ द्वारमुद्घाटयंत्येतेमोक्षराजगृहेतथा॥६०॥ एकंवासर्वयत्नेनप्राणांस्त्यक्त्वा समाश्रयेत्॥ एकस्मिन्वशगेयांतिचत्वारोपिवशंयतः॥६१॥ सविवेकोहिशास्त्रस्यज्ञानस्यतपसःश्रुतेः ॥ भाजनंभूषणाकारोभास्क रस्तेजसामिव॥६२॥ घनतामुपयातंहिप्रज्ञामांद्यमचेतसाम् ॥ यातिस्थावरतामंबुजाड्यात्पाषाणतामिव ॥६३॥ त्वंतुराघवसौज न्यगुणशास्त्रार्थदृष्टिभिः॥ विकासितांतःकरणःस्थितःपद्मइवोदये॥६४॥

॥ ६० ॥ प्राणांस्त्यक्त्वेत्यादरणीयत्वातिशयोक्तिः ॥६१ ॥ विवेकेनसहितःसविवेकःपुरुषःशास्त्रस्यश्रुतेःश्रवणस्यतपसस्तदर्थालोचनस्यचभाजनंयोग्यः॥ भूषणाकारःशिरोभू षणमिवश्रेष्ठोनादरणीयः॥ तेजसांमध्येभास्करइव ॥ ६२ ॥ प्रज्ञामांद्यंमौर्ख्यम् ॥ घनतामभेद्यताम् ॥ स्थावरतामद्रवतांकाठिन्यमितियावत ॥ जाड्यात्शीतातिशयात् ॥ प्र सिद्धंहीदंहिमघरकादौ ॥ ६३ ॥ उन्मुखीकरणायपुनारामप्रशंसति ॥ त्वमिति ॥ ६४ ॥

॥ ६६॥ प्रज्ञांविवेकग्रहणधारणपटीयसीं अवबोद्धुंमंतुम् ॥ उद्धतौऊर्ध्वीकृतौकर्णौयेनतथाविधोजंतुर्मृगादिरिव ॥ ६५ ॥ सुजनानांधर्मःसौजन्यंविनयादितद्रूपाणांसंपदाम् ॥ ६६॥ प्रज्ञांविवेकग्रहणधारणपटीयसीं
बुद्धिम् ॥ ६७ ॥ तद्दृद्धावप्येतद्ग्रंथपरिशीलनमेवोपायइत्यभिप्रेत्याह ॥ एतदिति ॥ ६८ ॥ आस्पदंप्रतिष्ठा ॥ यतःसंमोहयेत्तस्मादितिशेषः ॥ मौर्ख्यमज्ञानम् ॥ ६९ ॥ दुरा
शयासर्पगतिंकुटिलगतिंवहतीतिसर्पगत्येनत्वद्दिव्हतेप्रतीचिवल्गताविक्षेपसहस्रात्मनाचलता ॥ चेतोबुद्धिश्चिदात्मावा ॥ संकोचंसंकुचितपद्मवदप्रसन्नतांमालिन्यमितियावत्
॥७०॥ कर्तार्हिप्रसीदतीतिमाह ॥ प्राज्ञेइति ॥ इयंप्रागुक्ता वस्तुपरमार्थरूपंदृश्यतेययासावस्तुदृष्टिःसूक्ष्मबुद्धिः ॥ दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिरितिश्रुतेः ॥ यथा
र्थभूतायथार्थवस्त्वैकरस्यमापन्ना ॥ अथवावस्तुभूतादृष्टिश्चिदात्माप्राज्ञेउपदेष्टरिसतिप्रसीदत्यज्ञानमालिन्यमपास्यस्फुरति ॥७१॥ मतिविकासलक्षणमाचक्षाणस्तद्वंतंप्रशंस

इमांज्ञानगिरंश्रोतुमवबोद्धुंचसन्मते ॥ अर्हस्युद्धतकर्णस्त्वंजंतुर्वीणास्वनंयथा ॥ ६५ ॥ वैराग्याभ्यासयोगेनसमसौजन्यसंपदाम् ॥
आदौसंसारमुक्त्यर्थंप्रज्ञामेवाभिवर्द्धयेत् ॥६७॥
अर्ज्जनांकुरुतांरामयत्रनाशोनविद्यते ॥६६॥ शास्त्रसज्जनसंसर्गपूर्वकैःसतपोदमैः ॥ संसारविषवृक्षोयमेकमास्पदमापदाम् ॥
एतदेवास्यमौर्ख्यस्यपरमंविद्धिनाशनम् ॥ यदिदंप्रेक्ष्यतेशास्त्रंकिंचित्संस्कृतयाधिया ॥६८॥ चेतःसंकोचमायातिचर्माग्नाविवयोजित
अज्ञंसंमोहयेन्नित्यंमौर्ख्यंयत्नेननाशयेत् ॥ ६९ ॥ दुराशासर्पगत्येनमौर्ख्येणत्वद्दिवल्गता ॥ पूर्वापरविचारार्थचारुचातुर्यशालिनी ॥
म् ॥७०॥ प्राज्ञेयथार्थभूतेयंवस्तुदृष्टिःप्रसीदति ॥ दृगिवेंदौनिरंभोदेसकलामलमंडले ॥ ७१ ॥ गुणवतात्हृदयेनविराजसे
सविकासामतिर्यस्यसपुमानिहकथ्यते ॥ ७२ ॥ विकसितेनसितेनतमोमुचावरविचारणशीतलरोचिषा ॥ पृच्छकलक्षणंनामएकादशः
त्वममलेननभःशशिनायथा ॥७३॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठमहारा०वा०दे०मो०मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणेवक्तृ ॥ वेत्सिचोक्तंचतेनाहंप्रवृत्तोवक्तुमादरात् ॥ १ ॥
सर्गः ॥११॥ ॥७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥परिपूर्णमनामान्यःप्रष्टुंजानासिराघव

स्वमतिर्स्ता
ति ॥ पूर्वेति ॥ पूर्वापरविचारेणसूक्ष्मतमार्थग्रहणपटीयसाचातुर्येणचशोभमानामतिःसविकासेत्यर्थः ॥ पुमान्पुरुषार्थसंपादनेनसार्थकीकृतपुंजन्मेत्यर्थः ॥७२॥ स्वमतिस्तां
सविकासानवेतिसंदिहानंराममाश्वासयन्नाह ॥ विकसितेनेति ॥ तमोऽज्ञानंमुंचताअतएवसितेनस्वच्छेनगुणवताशांत्यादिगुणशालिनात्हृदयेनप्रागुक्तबुद्ध्यात्वंविराजसे ॥ ७३॥
॥ इतिश्रीवासिष्ठमहारा०तात्पर्यप्रकाशेमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणेएकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ॥७॥ ॥ अनर्थताभवगतेर्ज्ञानमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ रामेचप्रच्छकगुणसन्तति
रिहवर्ण्यते ॥ १ ॥ अन्येषामपिविवेकवैराग्यदार्ढ्यायसंसारगतेरनर्थरूपतांज्ञानमाहात्म्यंचविवक्षुस्तत्प्ररोचनायनकेवलंत्वयिसविकासाबुद्धिरेवापितुअन्येपिबहवोगुणाःप्रच्छ
कलक्षणंचसमग्रमस्तीतिप्रशंसनेनरामंप्रोत्साहयन्श्रीवसिष्ठउवाच ॥ परिपूर्णमनाइति ॥ उक्तवक्ष्यमाणैर्गुणैःपरिपूर्णमनोयस्य ॥ उक्तंचसामान्योक्तिसूचितमपिवेत्सिविशि
ष्यावधारयसि ॥ १ ॥

रजसामतेश्चापलंस्यात्तमसात्वावरणमतस्तद्रहितामतएवशुद्धसत्वगुणेपरमात्मनिचानुपातिनीम् ॥ आत्मनिसंस्थाप्यस्वस्थीकृत्य ॥ स्थिरउद्युक्तः ॥ २ ॥ रत्नानांश्रीःसंपत्तद्रत्न सहिताश्रीर्लक्ष्मीश्च ॥ ३ ॥ शिष्यांश्चपुत्रवत्पश्येदितिन्यायात्सुतेतिसंबोधनम् ॥ आर्द्रत्वंसद्रवताम ॥ लग्नश्चंद्रकराणामुत्करोयस्मिन् ॥ ४ ॥ अभ्यासःपरिशीलनंसंबंधइतिया बत् ॥ शुद्धस्यतव ॥ दीर्घैःसर्वदिक्प्रसृतैः॥संततैरविच्छिन्नैः ॥ पद्मपक्षेगुणैस्तंतुभिःसौरभ्यादिभिश्च ॥ ५ ॥ भाजनंश्रवणफलप्रबोधाधारः ॥ शुद्धाशुभ्रा ॥ सविकासाचंद्रक तप्रबोधाधारः ॥ यथाचंद्रएवकुमुद्वतीसविकासातथेयंकथात्वय्येवसविकासेतिवार्थः ॥ ६ ॥ नन्वस्यकथाश्रवणसमारंभस्यकोवधिरितिचेत्परमपददर्शनविश्रांतिरेवेत्यभिप्रे त्याह ॥ येकेचनेति ॥ तेसर्वेसमारंभात्ताःसर्वाःप्रमाणप्रमेयदृष्टयः ॥ नन्विहपुमान्स्त्रियेत्येकशेषेणभाव्यंनहिद्वंद्वइवैकशेषोवैकल्पिकइतिचेत्सत्यम ॥ तथापिमहाभाष्याद्यभि

रजस्तमोभ्यांरहितांशुद्धसत्वानुपातिनीम् ॥ मतिमात्मनिसंस्थाप्यज्ञानंश्रोतुंस्थिरोभव ॥ २ ॥ विद्यतेत्वयिसर्वैवप्रच्छकस्यगुणाव ली ॥ वक्तुर्गुणालोचमयिरत्नश्रीर्जलधौयथा ॥ ३ ॥ आसवानसिवैराग्यंविवेकासंगजंसुत ॥ चंद्रकांतइवार्द्रत्वंलग्नचंद्रकरोत्करः ॥४॥ चिरमाशैशवादेवतवाभ्यासोस्तिसद्गुणैः ॥ शुद्धैःशुद्धस्यदीर्घैश्चपद्मस्येवातिसंततैः ॥५॥ अतःशृणुकथांवक्ष्येत्वमेवास्याहिभाजनम् ॥ नहिचंद्रंविनाशुद्धासविकासाकुमुद्वती ॥ ६ ॥ येकेचनसमारंभायाश्चकाश्चनदृष्टयः ॥ तेचताश्चपदेदृष्टेनिःशेषंयांतिवैशमम् ॥ ७ ॥ य दिविज्ञानविश्रांतिर्नभवेद्भव्यचेतसः ॥ तदस्यांसंसृतौसाधुश्चिंतामौर्व्यसहेतकः ॥ ८ ॥ परंप्राप्यविलीयंतेसर्वामननवृत्तयः ॥ कल्पांता र्कगणासंगात्कुलशैलशिलाइव ॥ ९ ॥ दुःसहारामसंसारविषावेशविषूचिका ॥ योगगारुडमंत्रेणपावनेनप्रशाम्यति ॥ १० ॥ सच योगःसज्जनेनसहशास्त्रविचारणात् ॥ परमार्थज्ञानमंत्रोनूनंलभ्यतएवच ॥ ११ ॥ अवश्यमिहहिविचारेकृतेसकलदुःखपरिक्षयोभव तीतिमंतव्यंनातोविचारदृष्टयोऽवहेलयाद्रष्टव्याः ॥ १२ ॥

युक्तप्रयोगेष्वेकशेषवृत्तेःस्वपदविग्रहवाक्यप्रयोगदर्शनाददोषः ॥७॥ उक्तविश्रांतावनाश्वासंवारयति ॥ यदीति ॥ साधुर्विवेकीकःसहेत ॥ तदसहनात्स्वमिवदेहत्यागोयुक्तःस्या दितिभावः ॥ ८ ॥ नकेवलंवासदृष्टयएवविलीयंतेऽपितुमानसाअपीत्याह ॥ परमिति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः ॥ क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मि न्दृष्टेपरावरइति ॥ दृष्टांतपक्षेहिरण्यगर्भस्यायुरंतम ॥ ९ ॥ लोकेविषसंबंधादपिविषूचिकाप्रसिद्धा ॥ योगोजीवस्यब्रह्मैक्यबोधःसएवगारुडमंत्रस्तेन ॥ पावनेनविषशोधनेन ॥ १० ॥ सज्जनेनगुरुसतीर्थ्यादिनासह ॥ चकारात्फलंतिच ॥ ११ ॥ यथोक्तमर्थंगद्यैःप्रपंचयति ॥ अवश्यमित्यादिना ॥ इहास्मिन्नधिकारिजन्मनिअवश्यंभवतीत्यन्वयः ॥ अवहेलयाअनादरेणनद्रष्टव्याः ॥१२॥

विचारवतासम्यगदर्शनवताअतएवशीतलांतःकरणेनपुरुषेण ॥ वशतइतिपाठेतुविचारस्यवशोऽपरोक्षबोधस्ततः ॥ सर्पेणपरिपक्वांजीर्णांत्वचमिवसर्वमाधिपंजरंसंत्यज्या विग

लमिदंजगदिंद्रजालमिवकौतुकंसुखरूपमवलोक्यते ॥ परमित्यवधारणेनिपातः ॥ परमुत्कृष्टंदुःखमितिवा ॥ १३ ॥ प्रतिज्ञातंवैषम्यमेवदृष्टांतैःप्रपंचयति ॥ भोगीवेत्यादिना ॥ अशंकितमनाशंकितमनर्थशंकांविनैवमो

मोहांधकूपेइत्यंतेसर्वत्रसंसाररागस्यैवकर्तृत्वेनान्वयः ॥ विवशीकरोतीत्यंतेसर्वत्रअशंकितपरिपतितपुरुषानित्यस्यकर्मतयान्वयः ॥ पातयतिपुरुषानित्यनुषज्जते ॥ मोहल

हाद्विषयेषुपरिपतितान्पुरुषानितितदर्थः ॥ शिरसिपतितःपाषाणइवविवशीकरोतिमूर्छयति ॥ प्रज्ञांविवेकदृष्टिम् ॥ स्थितिंमर्यादाम् ॥ किंबहुनेत्येकोक्त्याप्याह ॥ नतदस्तीति ॥ १४ ॥

क्षणेअंधकारयुक्तकूपे ॥ अंधकूपोनरकविशेषोवा ॥ जर्जरीकरोत्यभिषवेणसोममिवशिथिलीकरोतिपुरुषानित्येव ॥ विषूचिकायदिनचिकित्स्यतेतर्हिहनि

नरकाणांमलमूत्रादीनांनगराणीवशरीराणितेषांनिकरःस्वस्वजनपोष्यवर्गादिसमूहस्तत्रानुरागेणपुरुषमनुबध्नातितच्छीलाविषयलक्षणा ॥ पातःपर्वताग्रेभ्यःपातनं ॥ उपलघनैस्ताडनं ॥ अग्निनादाहः ॥

तरांतत्तद्वक्ष्यमाणंनरकदुर्दशासहस्रंकरोति ॥ १५॥ यत्रशिलाशितापाषाणभक्षकता ॥ असिभिःशातःखंडनं ॥ पातःपर्वताग्रेभ्यःपातनं ॥ उपलघनैस्ताडनं ॥ अग्निनादाहः ॥

विचारवतापुरुषेणसकलमिदमाधिपंजरंसर्पेणत्वचमिवपरिपक्वांसंत्यज्यविगतज्वरेणशीतलांतःकरणेनविनोदादिंद्रजालमिवजग

दखिलमालोक्यतेसम्यग्दर्शनवताअसम्यग्दर्शनवतोहिपरंदुःखमिदम्॥ १३ ॥ विषमोत्यतितरांसंसाररागोभोगीवदशतिअसिरिव

च्छिनत्तिकुंतइववेधयति रज्जुरिवावेष्टयति पावकइवदहति रात्रिरिवांधयतिअशंकितपरिपतितपुरुषान्पाषाणइवविवशीकरोति ह

रतिप्रज्ञांनाशयतिस्थितिंपातयतिमोहांधकूपेतृष्णाजर्जरीकरोति नतदस्तिकिंचिद्दुःखंसंसारीयन्नप्राप्नोति॥१४॥ दुरंतेयंकिलविषय

विषूचिकायदिनचिकित्स्यतेतन्नितरांनरकनगरनिकरफलानुबंधिनीतत्तत्करोति॥ १५॥ यत्रशिलाशितासिशातःपातउपलताडनम

ग्निदाहोहिमावसेकोंगावकर्त्तनंचंदनचर्चातरुवनानिघुणवृत्तांतःपरिवेपोंगपरिमार्जनमनवरतानलविचलितसमरनाराचनिपातो

हिमेनावसेकःसदाआर्द्रता ॥ अंगानामवकर्त्तनंछेदनंकुठारकर्त्तर्यादिभिः॥ चंदनकाष्ठस्येवचर्चाघर्षणंशिलाफलकेषु ॥ असिपत्रतरूणांवनानितेषुधावनमितियावत् ॥ घुणाः

काष्ठांतःकीटकास्तेषामिववृत्तांतःसर्वांगेकाष्ठयंत्रनिपीडनं ॥ परिवेपस्तप्तायःकटकशृंखलाभिःपरितोवेष्टनं ॥ अंगानांकंटकमार्जनीभिःपरिमार्जनंनिस्त्वचनमितियावत्॥ अ

नवरतमनलविचलितान्यग्निज्वालानिःसरणानियेभ्यस्तथाविधानांसमरनाराचानांयुद्धप्रक्षिप्तबाणानांधारावदविच्छेदेननिपतनंनिपातः ॥ निदाघस्यग्रीष्मकालस्यविनोदोति

वाहनं विनैवच्छायापानीयाभ्यामितिशेषः ॥ तथाशिशिरेधारागृहेषुसीकरवर्षणम् ॥ शिरसश्छिन्नप्ररूढस्यपुनःपुनश्छेदः॥सुखनिद्राविषयेतुमूकीकरणंवार्त्तापिनास्तीत्यर्थः॥

आननस्यमुद्रापिधानेननिरुच्छ्वासत्वापादनम्॥ बांधुर्यंनिम्नोन्नतभावोंगानां विसंष्ठुलत्वाद्यवहाराक्षमतेतियावत्॥पर्वतवन्महानुपचयोदेहस्यैकैकांगस्यवेत्यर्थः॥अथवायत्रशि

लाशितादिचतुष्टयंहिमावसेकवत्सोढव्यं ॥ अंगावकर्त्तनंचंदनलेपवत् ॥ तरुवनादित्रयमंगपरिमार्जनवत् देहसंस्कारवत् ॥ विशिष्टशरधारानिपातस्तुनिदाघविनोदनार्थधारा

१ मूलानुरोधेनैतट्टीकायोजनंविचारणीयम्

गृहसीकरवर्षणवत् ॥ शिरश्छेदप्रयुक्तंमरणंसुखनिद्रावत् ॥ मुखपिधानेनबलान्मूकीकरणंचसहजवृत्त्याआननमुद्रावत ॥ वांधुर्यंचमहासंपदुपचयवदवश्यंसोढव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥ दुःखस्थानानामानंत्याद्दिक्प्रदर्शनमात्रमेतदितिप्रदर्श्योपसंहरस्तद्वर्णनस्यप्रकृतोपयोगमाह ॥ तदेवमिति ॥ चलैर्नश्वरैर्देहैर्यंत्रणंयंत्रसंकोचःपरिच्छेदःपारवश्यंचतस्मिन् ॥ एवंवक्ष्यमाणरीत्या ॥ तमेवाह ॥ यथेति ॥ १७॥ ननुकथंशास्त्रविचाराच्छ्रेयोभवतीतिनिश्चयस्तत्पराणामपिमांडव्यादीनांदुर्दशासहस्रदर्शनादित्याशंकांपरिहरन्विचारादृष्टफलतांदर्शयति ॥ अन्यच्चेति ॥ ज्ञानकवचेनावगुंठितशरीराअतएवादुःखार्हाअप्येतेपूर्वोक्तमुन्यादयोऽज्ञवन्मनोवृत्तिपूर्विकांदुःखकरीतांतांसंसारकदर्थनामनुभवंतस्तिष्ठंतीतियदिमन्यसेतर्हितेकथंसततमेवमुदितमनसस्तिष्ठंतीत्येवमन्वयः ॥ मुनयोध्यानपराः ॥ ऋषयोमंत्रजपपराः ॥ विप्राःकर्मपराः ॥ राजानोजनकादयः ॥ १८ ॥ इहहीत्यस्यदेहलीदीपन्यायेनपूर्वोत्तरश्लोकेचान्वयः ॥ तर्हिकीदृशीतेषांस्थितिस्तामाह ॥ विकौतुकाइति ॥ अपूर्वविषयदर्शनोपभोगोत्साहःकौतुकंतद्रहिताः ॥ विकल्पो

निदाघविनोदनं धारागृहसीकरवर्षणं शिरश्छेदः सुखनिद्रामूकीकरणमाननमुद्रावांधुर्यमहानुपचयः ॥ १६ ॥ तदेवंविधकष्टचेष्टासहस्रदारुणेसंसारचलयंत्रेस्मिन्राघवनावहेलनाकर्त्तव्या अवश्यमेवंविचारणीयमेवंचाववोद्धव्यं यथाकिलशास्त्रविचाराच्छ्रेयोभवतीति ॥ १७॥ अन्यच्चरघुकुलेंदोयदिचैतेमहामुनयोमहर्षयश्चविप्राश्चराजानश्चज्ञानकवचेनावगुंठितशरीरास्तेकथमदुःखक्षमाअपिदुःखकरींतांतांवृत्तिपूर्विकांसंसारकदर्थनामनुभवंतःसततमेवमुदितमनसस्तिष्ठंति ॥ १८ ॥ इहहि ॥ विकौतुकाविगतविकल्पविप्लवायथास्थिताहरिहरपद्मजादयः॥ नरोत्तमाःसमधिगतात्मदीपकास्तथास्थिताजगतिविशुद्धबुद्धयः॥ १९॥ परिक्षीणेमोहेविगलतिघनेज्ञानजलदेपरिज्ञातेतत्त्वेसमधिगतआत्मन्यतितते ॥ विचार्यार्यैःसार्द्धंचलितवपुषोवैसदृशतोधियादृष्टेतत्त्वेरमणमटनंजागतमिदम्॥ २० ॥ अन्यच्चराघव ॥ प्रसन्नेचित्तत्त्वेहृदिशमभवेवल्गतिपरेशमाभोगीभूतास्वखिलकलनादृष्टिपुपुरः ॥ समंयातिस्वांतःकरणघटनास्वादितरसंधियादृष्टेतत्त्वेरमणमटनंजागतमिदम्॥ २१ ॥

विप्लवोविक्षेपस्तद्रहिताः ॥ १९ ॥ यदिब्रह्मादिदेववदेतेपूर्णकामास्तर्हिकथतेषांसंसारेप्वटनदर्शनमित्याशंकांपरिहरन्विचारादेर्जीवन्मुक्तिविहरणफलतांदर्शयति ॥ परिक्षीणेइति ॥ आर्यैर्गुर्वादिभिःसार्द्धंविचार्यपदार्थपरिशोधनेसदृशतस्तादात्म्याध्यासप्रसक्तात्मसादृश्याच्चलितान्यनात्मभावेननिरस्तानिवपूंषिस्थूलादिशरीराणियेनतस्याधिकारिण.प्रथमंवाक्यात्तत्त्वेपरिज्ञातेमननेनचअतितते अपरिच्छिन्नेआत्मनिसम्यगसंभावनानिरासेनाधिगते धियानिदिध्यासननिरस्तविपरीतभावनयाबुद्ध्याचतस्यभावस्तत्त्वंब्रह्मभावस्तस्मिन्दृष्टेसाक्षात्कृतेसति मोहेपरिक्षीणेतत्कार्यनिविडभ्रांतिज्ञानमेघेचविगलतिसतीदंजागतमटनंभ्रमणंरमणंक्रीडनमेवनपीडनमित्यर्थः॥२०॥ रमणत्वमेवोपपादयति॥ प्रसन्नेइति ॥ चित्तत्वेचैतन्यमात्रस्वभावेपरमार्थवस्तुनिप्रसन्नेसतिपरेउत्कृष्टेशमभवेशांत्याविर्भावेवल्गतिप्रामेअखिलकलनादृष्टिपुसमस्तबुद्धिवृत्तिपुशमाभोगीभूतासुशांतिरमास्वादरूपामसतीषुस्वांतःकरणघटनाआस्वादितब्रह्मरसंयथास्यात्तथाममैवैपम्यशून्यस्वभावंयातिगच्छति ॥ अतोयुक्तंरमणत्वमित्यर्थः ॥ २१॥

॥ रथइति ॥ स्थाणुश्छिन्नतरुरिवाचेतनोदेहोरथः इंद्रियाणांविषयाभिमुखीगतिस्तुरगाणां
आत्मानंरथिनंविद्धिशरीरंरथमेवत्वित्यादिरूपकदृष्ट्यावारमणमुपपन्नमित्याह ॥ अर्थादिथादिभिर्वहनेनप्रापणेनकलिताःप्रापाआनंदरूपाविषयायेनतथाविधोदेहीआत्मासमाधौपरः
रचनागतिचातुरी परितःस्पंदश्चालनंयेनसप्रमहोवातःप्राणप्रधानंमनः ॥ एवंभूतोहंजगतिविहरामीतिधियापरिमणमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमहारा० तात्पर्य
परमात्मैवव्यवहारकालेबुद्ध्युपाधिपरिच्छेदादणुःसूक्ष्मोवारथीतिशेषः ॥ एवंभूतोहंजगतिविहरामीतिशेषः ॥ जीवन्मुक्तिफलोन्नद्धाविशेषेणशमःपुनः ॥ १ ॥ वैराग्यशां
प्रकाशेमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणेद्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वर्णिताइहवाहुल्याद्वैराग्यादिगुणोदयाः ॥ यतःशुभाशुभमुपादातुंहातुंवानवांछंत्यतएवतत्सा
त्यादिसाधनानिवर्णयिष्यन्प्रस्तुतांजीवन्मुक्तिस्थितिमेववर्णयति ॥ एतामिति ॥ अभ्युदिताःसाम्राज्याभ्युदयंप्राप्ताइव ॥१॥

अन्यच्च ॥ रथःस्थाणुर्देहःस्तुरगरचनाचेंद्रियगतिःपरिस्पंदोवातोवहनकलितानंदविषयः ॥ परोणुर्वादेहीजगतिविहरामीत्यनघयाधि
याहृष्टेतत्त्वेरमणमटनंजागतमिदम् ॥ २२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमहारा० वा० दे० मो० मुमुक्षु० प्रकरणेतत्त्वमाहात्म्यवर्णनंनामद्वादशः
सर्गः ॥ १२ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यदृष्टात्मानःसुबुद्धयः ॥ विचरंतीहसंसारेमहांतोभ्युदिताइव ॥ १ ॥ नशोचंतिनवांछं
तिनयाचंतेशुभाशुभम् ॥ सर्वमेवचकुर्वंतिनकुर्वंतीहकिंचन ॥ २ ॥ स्वच्छमेवावतिष्ठंतेस्वच्छंकुर्वंतियांतिहि ॥ हेयोपादेयतापक्षरहिताः
स्वात्मनिस्थिताः ॥ ३ ॥ आयांतिचनचायांतिप्रयांतिचनयांतिच ॥ कुर्वंत्यपिनकुर्वंतिनवदंतिवदंतिच ॥ ४ ॥ येकेचनसमारंभायाश्च
काश्चनदृष्टयः ॥ हेयोपादेयतस्तास्ताःक्षीयंतेधिगतेपदे ॥ ५ ॥ परित्यक्तसमस्तेहंमनोमधुरवृत्तिमत् ॥ सर्वतःसुखमभ्येतिचंद्रबिंबइव
स्थितम् ॥ ६ ॥ अपिनिर्मननारंभमप्यस्ताखिलकौतुकम् ॥ आत्मन्येवनमात्यंतरिंदाविवरसायनम् ॥ ७ ॥ नकरोतींद्रजालानिनानुधा
वतिवासनाम् ॥ बालचापलमुत्सृज्यपूर्वमेवविराजते ॥ ८ ॥ एवंविधाहिवृत्तयआत्मतत्त्वावलोकनाल्लभ्यंतेनान्यथा ॥ ९ ॥ तस्माद्विचा
रेणात्मैवान्वेष्टव्यउपासनीयोज्ञातव्योयावज्जीवंपुरुषेणनेतरदिति ॥ १० ॥

धनानिनयाचंते ॥ २ ॥ असंगात्मदर्शनात्स्वच्छंनिर्लेपम् ॥ कुर्वंति
शास्त्रीयम् ॥ गच्छंतिलौकिकसन्मार्गम् ॥ ३ ॥ आयांतिप्रयांत्यन्यदृशास्वदृशातुन ॥ सचक्षुरचक्षुरिवसकर्णोऽकर्णइवसमनाअमनाइवेत्यादिश्रुतेरितिभावः ॥ ४ ॥ क्षीयंतेप्रयो
जकद्वेषरागयोःक्षयात्तद्विषयसत्यताबुद्धिक्षयाच्चेतिभावः ॥ ५ ॥ ईहाइच्छाचेष्टाच ॥ मधुरवृत्तिःशांतिर्नीलाकारताच ॥ सुखंकर्तृ ॥ मनःकर्म ॥ चंद्रबिंबेस्थितंस्वर्गिणमिव
मनःकर्तृचंद्रबिंबेस्थितमिवेत्युत्प्रेक्षावा ॥ ६ ॥ विषयमननकौतुकयोरेवविक्षेपहेतुत्वात्तदभावेनिर्विक्षेपंसुखमित्यनुषज्यते ॥ सुखात्मतापन्नंमनइत्यर्थः ॥ नमातिनपरिच्छि
द्यते ॥ इंदौपूर्णचंद्रे ॥ रसायनममृतम् ॥ ७ ॥ इंद्रजालानिमायिकविक्षेपान् ॥ वासनांतद्धेतुम् ॥ बालानामिवभ्रांतिप्रसक्तंचापलमुत्सृज्यपूर्वमनादिसिद्धमात्मसुखमेवविराज
ते ॥ ८ ॥ प्रयोजनप्रपंचनस्यप्रस्तुतोपयोगंपुनर्गद्येनोपसंहरति ॥ एवमिति ॥ वृत्तयःस्थितयः ॥ ९ ॥ अन्वेषणंश्रवणमननाभ्यासः ॥ उपासनंनिदिध्यासनम् ॥ १० ॥

एकवाक्यताएकार्थनिष्ठतानिश्चयः ॥ यस्याधिकारिणः ॥ श्रवणादेरभ्यासेन ॥११॥ अवहेलितौशास्त्रतदर्थौयैः ॥ अवज्ञाताउपेक्षितामहांतःपूज्याजनास्तत्त्वज्ञायैः ॥१२॥ ॥ १३॥ दुरधिगमानिशास्त्राणिकथंमौर्ख्यनिवृत्तिःस्यात्तत्राह ॥ किंचिदिति ॥ ईषद्व्युत्पन्नानामपीत्यर्थः ॥१४॥ यथोचितैर्दृष्टांतैः॥ वाक्यार्थःपरमात्मावंधुःप्रियतमोऽत्रश्यंल बधुमिष्टोयस्यतेन श्राव्यमवश्यंश्रोतव्यम् ॥ १५ ॥ तुच्छाअधमाः ॥ १६ ॥ सर्वदुर्दशाहेत्वपेक्षयाएकैकादुर्दशापिवरमित्याहद्वाभ्याम् ॥१७॥ कोटरेष्वेववा ॥ १८॥ मोहोमू

स्वानुभूतेश्चशास्त्रस्यगुरोश्चैवैकवाक्यता॥यस्याभ्यासेनतेनात्मासंततेनावलोक्यते॥११॥अवहेलितशास्त्रार्थैरवज्ञातमहाजनैः॥कष्टमप्यापदंप्राप्तोनमूढैःसमतामियात्॥१२॥नव्याधिर्नविषंनापत्तथानाधिश्चभूतले॥खेदायस्वशरीरस्थंमौर्ख्यमेकंयथानृणाम्॥१३॥ किंचित्संस्कृतवुद्धीनांश्रुतंशास्त्रमिदंयथा ॥ मौर्ख्यापहंतथाशास्त्रमन्यदस्तिनकिंचन॥ १४ ॥इदंश्राव्यंसुखकरंयथादृष्टांतसुंदरम्॥ अविरुद्धमशेषेणशास्त्रंवाक्यार्थवंधुना॥१५॥अपदोयादुरुत्तारायाश्चतुच्छाःकुयोनयः॥तास्तामौर्ख्यात्प्रसूयंतेखदिरादिवकंटकाः॥१६॥ वरंशरावहस्तस्यचांडालागारवीथिषु॥ भिक्षार्थमटनंरामनमौर्ख्यहतजीवितम्॥१७॥वरंघोरांधकूपेषुकोटरेष्वेवभूरुहाम्॥ अंधकीटत्वमेकांतेनमौर्ख्यमतिदुःखदम्॥१८॥इममालोकमासाद्यमोक्षोपायमयंजनः॥अंधतामेतिनपुनःकश्चिन्मोहतमस्यपि॥१९॥ तावन्नयतिसंकोचंतृष्णावैमानवांवुजम्॥ यावद्विवेकसूर्यस्यनोदिताविमलाप्रभा ॥ २० ॥ संसारदुःखमोक्षार्थमादृशैःसहवंधुभिः॥ स्वरूपमात्मनोज्ञात्वागुरुशास्त्रप्रमाणतः॥ २१ ॥ जीवन्मुक्ताश्चरंतीहयथाहरिहरादयः ॥ यथाब्रह्मर्षयश्चान्येतथाविहरराघव ॥ २२ ॥ अनंतानीहदुःखानिसुखंतृणलवोपमम्॥ नातःसुखेषुवध्नीयाद्दृष्टिंदुःखानुवंधिषु ॥ २३॥ यदनंतमनायासंतत्पदंसारसिद्धये॥ साधनीयंप्रयत्नेनपुरुषेणविजानता ॥ २४॥ तएवपुरुषार्थस्यभाजनंपुरुषोत्तमाः॥ अनुत्तमपदालंबिमनोयेषांगतज्वरम्॥२५॥ संभोगाशनमात्रेणराज्यादिषुसुखेषुये॥ संतुष्टादुष्टमनसोविद्धितानंधदर्दुरान् ॥ २६॥ येशठेषुदुरंतेषुदुष्कृतारंभशालिषु॥ द्विषत्सुमित्ररूपेषु भक्तावैभोगभोगिषु॥ २७॥ तेयांतिदुर्गमाद्दुर्गंदुःखाद्दुःखंभयाद्भयम्॥ नरकान्नरकंमूढामोहमंथरवुद्धयः ॥ २८ ॥

र्छात्त्युद्धारतल्लक्षणेपितमसिनांधतामेतिकिमन्यत्रेत्यर्थः ॥ १९ ॥ ननुतृष्णात्यागेउपायंनपश्यामस्तत्राह ॥ तावदिति ॥ मानवमेवांवुजंपद्मम् ॥ २० ॥ ज्ञात्वाविहरेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ दृष्टिमास्थाम ॥ २३ ॥ तदात्मतत्त्वंपश्यतेप्राप्यतेयेनतज्ज्ञानंतत्पदंपरमपुरुषार्थसिद्धयेसाधनीयम् ॥ २४ ॥ नविद्यतेउत्तममुत्कृष्टतममन्यद्यस्मात्तथाविधंपदंवस्तुतदालंबि ॥ २५ ॥ दर्दुरान्भेकान् ॥ सहिकूपस्थोनवहिःपश्यतितद्वाप्यंधश्चेत्सुतरामितिभावः ॥ २६ ॥ शठेषुवंचकेषुदुरंतेषुदुरुच्छेदेषुप्रवलेष्वितियावत् ॥ भक्ताःसक्ताश्चेतेयांतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ २७ ॥ दुर्गमात्संकटात् ॥ मंथरवुद्धयोमंदवुद्धयः ॥२८ ॥

…विनाशोक्तेरयंकदापिश्रेयसितिष्ठतीतिश्रयस्थाविश्रांतिगा…

सुखस्यानंतरंदुःखंदुःखस्यानंतरंसुखम् घटीयंत्रवदश्रांतंभ्रमन्यातिपुनःपुनरित्यादिवाक्यैःसुखदुःखदशयोःपरस्परविनाशोक्तेरयंकदापिश्रेयसितिष्ठतीतिश्रयस्थाविश्रांति ॥ २१ ॥ विषवन्मूर्छनेनसमुच्छ्रये

भवति ॥ प्रत्यक्षतोपितयोर्भंगुरताप्रसिद्धेत्याह ॥ सुखदुःखेति ॥ २९ ॥ सुविविक्ताःसम्यग्विवेकिनः ॥ ३० ॥ संसारसरिद्रूपामिमामापदम् ॥ ३१ ॥ विषवन्मूर्छनेनसमुच्छ्रये ॥ ३२ ॥ ननुसंसारा

णसंमोहंकरमलंदातुंशीलंयासांतासुसंसाराख्यमायासुमिथ्यावंचनोपायेषु ॥ ३२ ॥ तार्णस्यतृणविकारस्य ॥ राहोःशिरइतिवत्संस्तराद्भेदकल्पनयाषष्ठी ॥ ३२ ॥ ननुसंसारा

त्परमन्यन्नास्त्येवतत्रकिमवलंब्यसंसारेअरतिःकार्येत्याशंक्याह ॥ यदिति ॥ शेमुषीलभ्यंज्ञानमात्रेणप्राप्तुंशक्यमस्त्येव ॥ ननास्ति ॥ तदसत्त्वेजगदांध्यप्रसंगादात्मापलापायो

गाच्चेतिभावः ॥ तथाचोक्तंपुराणेषु ॥ असत्यस्मिन्जगन्नाथेअंधीभूतमिदंभवेत् सूर्येणेवविहीनत्वान्निरालोकंजगद्यथेति ॥ श्रुतिश्च ॥ असन्नेवसभवति असद्ब्रह्मेतिवेदचेत्

अस्तिब्रह्मेतिचेद्वेद संतमेनंततोविदुरिति ॥ ३४ ॥ संदिग्धेपरलोकेपिवरंश्रुतिपथाश्रयः यदिनस्यात्तदाकिंस्याद्यदिस्यान्नास्तिकोहतइतिन्यायेनसंदिहानंप्रत्यप्याह ॥ नास्तिचे

सुखदुःखदशेरामतडित्प्रासरभंगुरे ॥ २९ ॥ येविरक्तामहात्मानःसुविविक्ताभवादृशाः ॥ पुरु परस्परविनाशोक्तेःश्रेयःस्थोनकदाचन ॥ ३० ॥ विवेकंपरमाश्रित्यवैराग्याभ्यासयोगतः ॥ संसारसरितंघोरामिमामापदमुत्तरेत् षान्विद्धितान्वंद्यान्भोगमोक्षैकभाजनान् ॥ ३० ॥ विवेकंपरमाश्रित्यवैराग्याभ्यासयोगतः ॥ ३१ ॥ संसारमिममासाद्यप्रस्ति षुत्यवहेल ॥ ३२ ॥ संसारमिममासाद्यशेमुपीलभ्यमस्त्येवात्रनसंशयः ॥ ३३ ॥ नस्वप्तव्यंचसंसारमायास्विहविजानता ॥ विषमूर्छनसंमोहदायिनीषुविवेकिना ॥ ३२ ॥ तत्पदंशेमुषीलभ्यमस्त्येवात्रनसंशयः या ॥ ज्वलितस्यगृहस्योच्चैःशेतेतार्णस्यसंस्तरे ॥ ३३ ॥ यत्प्राप्यननिवर्त्ततेयदासाद्यनशोचते ॥ तत्पदंशेमुषीलभ्यमस्त्येवात्रनसंशयः ॥ ३४ ॥ नास्तिचेत्तद्विचारेणदोषःकोभवतांभवेत् ॥ अस्तिचेत्तत्समुत्तीर्णाभविष्यथभवार्णवात् ॥ ३५ ॥ प्रवृत्तिःपुरुषस्येहमोक्षोपाय विचारणे ॥ यदाभवत्याशुतदामोक्षभागीसउच्यते ॥ ३६ ॥ अनपायिनिराशंकंस्वास्थ्यंविगतविभ्रमम् ॥ नविनाकेवलीभावाद्विद्यते भुवनत्रये ॥ ३७ ॥ तत्प्राप्तावुत्तमप्राप्तौनक्लेशउपजायते ॥ नधनान्युपकुर्वंतिनमित्राणिनबांधवाः ॥ ३८ ॥ नहस्तपादचलनंनदेशांतर संगमः ॥ नकायक्लेशवैधुर्यंनतीर्थायतनाश्रयाः ॥ ३९ ॥

तर्हिकथंनसर्वेप्रवर्त्ततइत्याशंक्य यावन्नानुग्रहःसाक्षाज्जायतेपरमेशितुः तावन्नसद्गुरुंकश्चित्सच्छास्त्रंवापिविं… ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ननुदेहे…

दिति ॥ संदेहेपिमहाफलस्योपेक्षानर्हत्वाच्चेतिभावः ॥ ३५ ॥ प्रवृत्तिरिति ॥ प्रवृत्तिफलंलिंगानुमेयंमोक्षभागित्वमितिभावः ॥ ३६ ॥ ननुदेहे…

दतीतिवचनादीश्वरानुग्रहलभ्यमोक्षभागिताशालिनएवमोक्षसाधनेप्रवृत्तिर्नसर्वेषामित्याह ॥ प्रवृत्तिरिति ॥ प्रवृत्तिफलंलिंगानुमेयंमोक्षभागित्वमितिभावः ॥ अनपायीति ॥ स्वर्गादिअपायपतनाशंकाऽस्वास्थ्य…

यविषयशून्यकेवलीभावहेतुनाकिमनेनशास्त्रेण सत्स्वेवदेहादिषूपायांतरेणापिस्वर्गादिसुखस्यसंभवादित्याशंक्याह ॥ अनपायीति ॥ स्वर्गादिअपायपतनाशंकाऽस्वास्थ्य…

यस्तमेवेतिकेवलीभावएवपुरुषार्थइतिभावः ॥ ३७ ॥ तदितियोग्यत्वाद्व्यवहितविचारप्रवृत्तिपरामर्शः ॥ तस्याःप्राप्तौसत्यामुत्तमस्यकैवल्यस्यप्राप्तौक्लेशोनोपजायते ॥ ननु…

नादिभिरेवकेवलीभावोस्तुकिंविचारेणतत्राह ॥ नेति ॥ ३८ ॥ हस्तपादचलनंकायिकनमस्कारादौ ॥ देशांतरसंगमोयात्रादौ ॥ उपवासादौकायक्लेशेनबलोत्साहनिद्रा…

धर्य्यम् ॥ तीर्थायतनानिक्षेत्राणितत्रनिवासाः ॥ ३९ ॥

केनतर्हितत्प्राप्यतेतत्राह ॥ पुरुषार्थेति ॥ पुरुषार्थःश्रवणमननिदिध्यासनपौरुषंतदेकसाध्येन ॥ द्वैतवासनाविरोधिब्रह्माकारदृढवासनायाएकार्थेनतुल्यविषयेणकर्मणासा ध्येनसाक्षात्कारेणेत्यर्थः ॥ मनोमात्रस्यद्वैतस्यमूलोच्छेदलक्षणेनजयेन ॥ यथाहुः ॥ एवंनिरंतरकृताब्रह्मैवास्मीतिवासना हरत्यविद्याविक्षेपान्रोगानिवरसायनमिति॥४०॥ विवेकोदेहेंद्रियादेरात्मनःपृथक्करणं ॥ विचारश्चश्रवणमनननिदिध्यासनैरसंभावनादिनिरासः एकांतऐकाग्र्यंचताभ्यांनिश्चेतुंशक्यम् ॥ दुःखजालानिविषयान् ॥४१॥ सश्राम पदः ॥ ४२ ॥ संसारेसारत्वेनप्रसिद्धसुखानामुत्कर्षेंद्रनरेषामसाराणांसत्तास्फूर्त्योःसीमांतंपरमावधिम् ॥ सुखस्यआसाराणामिघस्थानीयमवधिमितिवा ॥ एतस्यैवानंदस्या न्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंति साकाष्ठासापरागतिरित्यादिश्रुतेरितिभावः ॥ अनुत्तमानिष्पंदाआनंदरसाधिभावाध्यानिनांयस्मात् ॥४३ ॥ ४४ ॥ अनतेसमःसंयोगऐकरस्य

पुरुषार्थैकसाध्येनवासनैकार्यकर्मणा ॥ केवलंतन्मनोमात्रजयेनासाद्यतेपदम् ॥४० ॥ विवेकमात्रसाध्यंतद्विचारैकांतनिश्चयम् ॥त्य
जताद्दुःखजालानिनरेणैतदवाप्यते ॥४१॥ सुखसेव्यासनस्थेनतद्विचारयतास्वयम् ॥ नशोच्यतेपदंप्राप्यनसभूयोहिजायते ॥ ४२॥ त
त्समस्तसुखासारसीमांतंसाधवोविदुः॥ तदनुत्तमनिष्पंदंपरमाहूरसायनम् ॥ ४३ ॥ क्षयित्वात्सर्वभावानांस्वर्गमानुष्ययोर्द्वयोः॥सुखं
नास्त्येवसलिलंमृगतृष्णास्विवैतयोः॥ ४४॥ अतोमनोजयश्चिंत्यःशमसंतोषसाधनः॥ अनंतसमसंयोगस्तस्मादानंदआप्यते॥४५॥
तिष्ठतागच्छताचैवपतताभ्रमतातथा॥ रक्षसादानवेनापिदेवेनपुरुषेणवा ॥ ४६ ॥ मनःप्रशमनोद्भूतंतत्प्राप्यंपरमंसुखम् ॥ विकासि
शमपुष्पस्यविवेकोच्चतरोःफलम् ॥४७॥ व्यवहारपरेणापिकार्यवृंदमविंदता ॥ भानुनेवांबरस्थेननोज्झतेनचवांछ्यते ॥ ४८॥ मनःप्र
शांतमत्यच्छंविश्रांतंविगतभ्रमम् ॥ अनीहंविगताभीष्टंनाभिवांछतिनोज्झति ॥४९॥ मोक्षद्वारेद्वारपालानिमाञ्छृणुयथाक्रमम् ॥ये
षामेकतमासक्त्यामोक्षद्वारंप्रविश्यते॥५० ॥ सुखदोपदशादीर्घासंसारमरुमंडली ॥ जंतोःशीतलतामेतिशीतरश्मेःसमप्रभा ॥ ५१॥

लक्षणः ॥ ४५ ॥ शारीरपरिश्रमोमनुष्याधिकारनियमश्चनास्तीत्याह ॥ तिष्ठतेत्यादिना ॥४६॥ विकासीशमःपुष्पंयस्यउच्चस्योत्कृष्टस्यतरोःकल्पवृक्षस्यफलंपरंसुखम्॥४७॥ ननुतत्प्राप्तमपिपुनर्व्यवहारप्रसक्तावपैष्यतीत्याशंक्याह ॥ व्यवहारेति ॥ नोज्झ्यतेनोत्सृज्यतेपूर्णत्वेनाहेयत्वादतएवनवांछ्यते ॥ ४८ ॥ सतिमनसिकथंनवांछास्यात्तत्राह ॥ मनइति ॥४९॥ प्रागनुक्रांतानपिविस्तरेणवर्ण्यमानान्शृणु॥५०॥तत्रासर्गसमाप्तेःशमंप्रस्तोतुमुपक्रमते ॥सुखेति॥ सुखशब्देनतदाशालक्ष्यते ॥ सैवाध्वगस्यतृपातापसमादो पदशातयादीर्घादुरतिक्रमाशीतलतामेतिशमेनेत्यपकृष्यते ॥ समप्रभाप्रभासमा॥ पदव्यत्यासश्छांदसः॥यथाचंद्रस्यस्वीयाप्रभातद्वत् ॥शीतरश्मिसमप्रभेतिपाठेस्पष्टम्॥५१॥

हियस्माच्छमेनश्रेयआसाद्यतेअतआयुर्घृतमितिवदभेदोपचारात्तत्परमंपदंतद्विष्णोःपरमंपदमितिश्रुतिप्रसिद्धंशमएव ॥ एवंनसन्नचासंश्छिन्नएवकेवलइतिश्रुतिप्रसिद्धःशिवोपि
शमएव ॥ एवंतरतिशोकमात्मविदित्यादिश्रुतिसिद्धासर्वदुःखोपशांतिरपिशमएवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ रागद्वेषाद्यतापितत्वाच्छीतलोनिर्मोहत्वादच्छतरश्चआत्माविज्ञानात्मायस्य
॥ ५३ ॥ आशयश्चित्तम् ॥ ज्ञानलब्धास्वाभाविकशुद्धताशमेनद्विगुणीभवंतीवाभिवर्द्धतइव ॥ यथाक्षीरोदानांशुभ्रताचंद्रोदयेनेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ कुशेशयंपद्मम् ॥ हरेःस
माहरिणातुल्याः ॥ हरेर्हृत्पद्मस्यैवबहिर्ब्रह्मासनपद्मतयाद्वैधीभावादितिभावः ॥ ५५ ॥ कुलीनाःसत्कुलास्तएवेंदवःस्वपरकुलोद्योतपापोपशमहेतुत्वात् ॥ विजितेंदवइतिपा

शमेनासाद्यतेश्रेयःशमोहिपरमंपदम् ॥ शमःशिवःशमःशांतिःशमोभ्रांतिनिवारणम् ॥५२॥ पुंसःप्रशमतृप्तस्यशीतलाच्छतरात्मनः ॥
शमभूषितचित्तस्यशत्रुरप्येतिमित्रताम् ॥५३॥ शमचंद्रमसायेषामाशयःसमलंकृतः ॥ क्षीरोदानामिवोदेतितेषांपरमशुद्धता ॥५४॥
हृत्कुशेशयकोशेषुयेषांशमकुशेशयम् ॥ सतांविकसितंतेहिद्वित्पद्माःसमाहरेः ॥५५॥ शमश्रीःशोभतेयेषांमुखेंदावकलंकिते ॥ तेकु
लीनेंदवोवंद्याःसौंदर्यविजितेंद्रियाः ॥५६॥ त्रैलोक्योदरवर्त्तिन्योनानंदायतथाश्रियः ॥ साम्राज्यसंपत्प्रतिमायथाशमविभूतयः ॥५७॥
यानिदुःखानियातृष्णादुःसहायेदुराधयः ॥ तत्सर्वंशांतचेतःसुतमोर्केष्विवनश्यति ॥५८॥ मनोहिसर्वभूतानांप्रसादमधिगच्छति ॥
नतथेंदोर्यथाशांतेजनेजनितकौतुकम् ॥५९॥ शमशालिनिसौहार्दवतिसर्वेषुजंतुषु ॥ सुजनेपरमंतत्त्वंस्वयमेवप्रसीदति ॥६०॥ मा
तरीवपरंयांतिविषमाणिमृदूनिच ॥ विश्वासमिहभूतानिसर्वाणिशमशालिनि ॥६१॥ नरसायनपानेननलक्ष्म्यालिंगनेनच ॥ तथा
सुखमवाप्नोतिशमेनांतर्यथामनः ॥६२॥ सर्वाधिव्याधिचलितंक्रांतंतृष्णावरत्रया ॥ मनःशमामृतासेकैःसमाश्वासयराघव ॥६३॥
यत्करोषियदश्नासिशमशीतलयाधिया ॥ तत्रातिस्वदतेस्वादुनेतरत्तातमानसे ॥६४॥

साम्राज्यसंपत्प्रतिमेवाकारमात्रेणसदृशीयासांनतुगुणांतैरित्यर्थः ॥ ५६ ॥ [illegible]
ठेस्पष्टम् ॥ पाठांतरेतुसौंदर्यैणगुणैर्विजितानिवशीकृतानिपरेषामपिचक्षुर्मनःप्रभृतीनींद्रियाणियैः ॥ ५६ ॥ जनितंकौतुकंस्वात्मानुभवचमत्का[illegible]
॥ ५७ ॥ तत्सर्वमितिनपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषैकवद्भावः ॥५८॥ इंदोश्चंद्रान्निमित्तभूतात् ॥ विषयस्यापिनिमित्तत्वविवक्षयापंचमी ॥ मृदूनितद्विपरीतानि ॥६१॥ इंद्रपदेअमृतरसा[illegible]
यस्मिंस्तथाभूतंसद्यथाप्रसादमधिगच्छतीतिसंबंधः ॥ ५९ ॥ स्वयमेवेत्यनायासोक्तिः ॥६०॥ विषमाणिक्रूरकुटिलाशयानि ॥ स्वादुमधुरंयथास्यात्तथात[illegible]
नपानेन ॥ विष्णुपदेलक्ष्म्यालिंगनेन ॥ ६२ ॥ चलितंभीषणेनकंपितम् ॥ वरत्रयाचर्मरज्वाक्रांतमितस्ततआकृष्टंश्रांतमितियावत् ॥ ६३ ॥
मानसेऽतिस्वदतेरोचते ॥ ६४ ॥

१ एतट्टीकानुरोधेनमूलस्थःपाठस्तृतीयोपेक्षितःसक्वापिनोपलब्धः

निर्वृतिसुखम् ॥ तयानिर्वृत्या ॥ रोहंतिपुनःप्रादुर्भवंति ॥ मन्येइत्युत्प्रेक्षा ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ सुसन्नद्धानिसम्यग्गुप्तानिसमस्तान्यंगानियस्यतम् ॥ अमृतरूपेणवर्मणाकवचेन ॥ वेधयंतिपीडयंति ॥ दुःखानिदुःखनिमित्तानि ॥ ६७ ॥ यथापुरुषइतिशेषः ॥ ६८ ॥ जनस्तांतुष्टिमेतीत्यर्थः ॥ शमयुक्तःआशयोयस्यतम् ॥ ६९ ॥ जीवतिसफलजीवनो भवति ॥ ७० ॥ अनुद्धतंविनीतंमनोयस्य ॥ साधुःशांतोयत्प्रमादादपराधमपीतियावत् ॥ ७१ ॥ इदानींदांभिकसात्विकपरीक्षणायशांतलक्षणान्याह ॥ श्रुत्वेत्यादिना ॥ शुभाशुभंप्रियाप्रियम् ॥ ७२ ॥ भाविसुखादिनकांक्षतिप्रारब्धप्रापितंचनोज्झति ॥ ७३ ॥ आर्जवमपितल्लक्षणमित्याह ॥ स्वच्छेति ॥ स्वच्छाज्ञात्वापिपरकौटिल्यादीनीतिशे

शमामृतरसाच्छन्नंमनोयामेतिनिर्वृतिम् ॥ छिन्नान्यपितयांगानिमन्येरोहंतिराघव ॥ ६५ ॥ नपिशाचानरक्षांसिनदैत्यानचशत्रवः ॥ नचव्याघ्रभुजंगावाद्विषंतिशमशालिनम् ॥ ६६ ॥ सुसन्नद्धसमस्तांगंप्रशमामृतवर्मणा ॥ वेधयंतिनदुःखानिशरावज्रशिलामिव ॥ ६७ ॥ नतथाशोभतेराजाअप्यंतःपुरसंस्थितः ॥ समयास्वच्छयाबुद्ध्यायथोपशमशीलया ॥ ६८ ॥ प्राणात्प्रियतरंदृष्ट्वातुष्टिमेतिन वैजनः ॥ यामायातिजनःशांतिमवलोक्यशमाशयम् ॥ ६९ ॥ समयाशमशालिन्यावृत्त्यायःसाधुवर्त्तते ॥ अभिनंदितयालोकेजीवतीह सनेतरः ॥ ७० ॥ अनुद्धतमनाःशांतःसाधुःकर्मकरोतियत् ॥ तत्सर्वमभिनंदंतितस्येमाभूतजातयः ॥ ७१ ॥ श्रुत्वास्पृष्ट्वाचदृष्ट्वाचभुक्त्वा स्नात्वाशुभाशुभम् ॥ नहृष्यतिग्लायतियःसशांतइतिकथ्यते ॥ ७२ ॥ यःसमःसर्वभूतेषुभाविकांक्षतिनोज्झति ॥ जित्वेंद्रियाणियत्नेन सशांतइतिकथ्यते ॥ ७३ ॥ स्वच्छावदातयाबुद्ध्यायथैवांतस्तथावहिः ॥ दृश्यंतेयत्रकार्याणिसशांतइतिकथ्यते ॥ ७४ ॥ तुषारकरबिंबाभंमनोयस्यनिराकुलम् ॥ मरणोत्सवयुद्धेषुसशांतइतिकथ्यते ॥ ७५ ॥ स्थितोपिनस्थितइवनहृष्यतिनकुप्यति ॥ यःसुषुप्तसमःस्वस्थः सशांतइतिकथ्यते ॥ ७६ ॥ अमृतस्यंदसुभगायस्यसर्वजनंप्रति ॥ दृष्टिःप्रसरतिप्रीतासशांतइतिकथ्यते ॥ ७७ ॥ योंतःशीतलतांयातो योभावेपुनमज्जति ॥ व्यवहारीनसंमूढःसशांतइतिकथ्यते ॥ ७८ ॥ अप्यापत्सुदुरंतासुकल्पांतेषुमहत्स्वपि ॥ तुच्छेहंनमनोयस्यसशांत इतिकथ्यते ॥ ७९ ॥ आकाशसदृशीयस्यपुंसःसंव्यवहारिणः ॥ कलंकमेतिनमतिःसशांतइतिकथ्यते ॥ ८० ॥

षः ॥ मोक्षोपायतयाकर्तव्यानिकार्याणि ॥ ७४ ॥ मरणोत्सवयुद्धेषुभयरागक्रोधैर्निराकुलमसंतममतएवतुषारकरश्चंद्रस्तद्बिंबाभम् ॥ ७५ ॥ हर्षकोपनिमित्तवत्प्रदेशेस्थितोपि ॥ ७६ ॥ अमृतस्यंदोःमृतप्रवाहइवसुभगासुखदा ॥ ७७ ॥ भावेषुविषयेषुव्यवहारीसन्नपिनमज्जतिनासज्जते ॥ ७८ ॥ महत्सुचिरकालिकेषु ॥ तुच्छेमिथ्याभूतेनश्वरेदे नाहंमम्याहमितिमनोनास्ति ॥ ७९ ॥ परमाकाशेनब्रह्मणासदृशीसमरसाधर्सिद्धाकाशवदविकारीवा ॥ कलंकंरागादिलेपम ॥ ८० ॥

लोकेपिसर्वगुणश्रैष्ठ्येनशमःप्रसिद्धइत्याह॥ तपःस्विष्विति ॥ ८१ ॥८२॥ गुणानांपूगानासमूहानांसीमांतोवधिः ॥ एकांतभूषणंमुख्यभूषणम् ॥ श्रीमान्सर्वगुण...
मोविराजते ॥ ८३ ॥ अहार्यैःपरैरपहर्तुमशक्यमार्यैःपूज्यैर्गुप्तंसावधानतयारक्षितंपरमुत्कृष्टंसाधनमवलंब्यमहानुभावायथायेनक्रमेणपरंपदंप्रयाताःप्राप्तास्तमेनंक्रममनुपाल
यअवलंब्यरक्षस्वेत्यर्थः ॥ ८४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठमहारा०तात्पर्यप्रकाशेमुमुक्षुव्यवहारप्रकरणेत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ साधुसंगमसच्छास्त्रभाव
शुद्ध्युपबृंहितः ॥ शमसंतोषयोर्हेतुर्विचारोत्रप्रशस्यते ॥ १ ॥ इत्थंमोक्षद्वारपालंशमाख्यमाद्यमुपवर्ण्यद्वितीयंविचारंवर्णयिष्यन्वसिष्ठउवाच ॥ शास्त्रेति ॥ तत्रार्थानर्थानुबं
धविचारःसारासारविचारोहेयोपादेयविचारःप्रमाणतात्पर्यविचारआत्मतत्त्वपरीक्षाचेतिविचारःपंचविधः ॥ तत्रस्वाभाविकप्रवृत्तेर्विषयाणांचानर्थानुबंधिताशास्त्रीयप्रवृत्ते
र्वैराग्यादेश्चपुरुषार्थानुबंधितेत्यन्वयव्यतिरेकादिनापरीक्षात्मकआद्यः ॥ स्त्रीपुत्रस्वदेहादिषुस्वतोवीजतःपरिणामतश्चाशुचिविण्मूत्राद्यमंगलत्वपरीक्षात्माब्रह्मलोकांतसुखाना

तपःस्विषुबहुज्ञेषुयाजकेषुनृपेषुच ॥ वलवत्सुगुणाढ्येषुशमवानेवराजते॥ ८१ ॥ शमसंसक्तमनसांमहतांगुणशालिनाम् ॥ उदेतिनि
र्वृतिश्चित्ताज्ज्योत्स्नेवसितरोचिषः ॥ ८२ ॥ सीमांतोगुणपूगानांपौरुषैकांतभूषणम् ॥ संकटेषुभयस्थानेशमःश्रीमान्विराजते ॥ ८३ ॥
शममृतमहार्यमार्यगुप्तंपरमवलंब्यपरंपदंप्रयाताः ॥ रघुतनययथामहानुभावाःक्रममनुपालयसिद्धयेतमेव ॥ ८४ ॥ ॥ इतिश्रीवा
सिष्ठमहारामायणेवा०दे०मो०मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणेशमनिरूपणंनामत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥
शास्त्रावबोधामलयाधियापरमपूतया ॥ कर्त्तव्यःकारणज्ञेनविचारोनिशमात्मनः ॥ १ ॥

मनित्यत्वदुःखसंभिन्नत्वादिपरीक्षात्माचद्वितीयः ॥ एतौवैराग्यमुमुक्षाहेतू ॥ मुमुक्षोत्तरमपिमोक्षसाधनंकर्मवोपासनमेव तेअपिकिंसमुच्चितेउतज्ञानसमुच्चितेउतज्ञानमेवेति
परीक्षात्मातृतीयः ॥ यदापिज्ञानमेवतदापितत्किंसांख्यवैशेषिकाद्यभिमतंकपिलगौतमोक्ततच्छास्त्रप्रमाणकंश्रौतमेववा ॥ यदापिश्रौतंतदापिकिंश्रुतीनांद्वैतेउताद्वैतेसविशेषे
उतनिर्विशेषेआत्मन्यनात्मनिवातात्पर्यमितिपरीक्षात्माचतुर्थः ॥ सचश्रवणमित्युच्यते ॥ श्रुत्यादिप्रमाणानामप्यद्वितीयेसच्चिदानंदब्रह्मात्मनितात्पर्यावधारणेपिस्वात्मनिपरमा
र्थतस्तथात्वंसंभवतिनवेतिरत्नपरीक्षान्यायेनानुभवनिष्ठगुरुसतीर्थ्यादिसंवादेनजीवेश्वरजगत्तत्त्वपरिशोधनेनचयावदवधारणंपरीक्षणात्मापंचमः ॥ तत्राद्यानांत्रयाणांफलंसा
धनचतुष्टयसंपत्तिरंत्ययोस्तुक्रमात्प्रमाणप्रमेयासंभावनानिवृत्तिस्तत्राद्यायद्यपिभाग्यवशतःस्वतोपिचभवंतितथापिस्वप्रत्ययदृढीकारायपुनर्गुरुशास्त्रपुरःसरंकर्त्तव्याः ॥ अं
त्यौतुगुरुशास्त्राभ्यामेवभवतइतिसर्वसाधारण्येनशास्त्रावबोधामलयाधियेत्युक्तम् ॥ कारणज्ञेनविषयविशयपूर्वपक्षसिद्धांतप्रयोजनविभागज्ञानवतापुंसाप्रमाणप्रमेयतत्त्वप्रति
पादनोपायकुशलेनगुरुणासहेतिवार्थः ॥ तत्रचित्तशुद्धेरप्युपयोगंदर्शयति ॥ परमपूतयेति ॥ १ ॥

१ संशयः

तीक्ष्णतांसूक्ष्मतत्त्वावगाहनकुशलताम् ॥ २ ॥ आपदेवदुरुत्तरत्वाद्वनम् ॥ अनंताभिरीहाभिःप्रवृत्तिभिःपरितःपल्लवितेवरागादिभिर्विवृद्धाआकृतिःसन्निवेशोयस्य ॥ क्रकचं काष्ठदारणम् ॥ ३ ॥ बंधुनाशादिपुदुःखस्थानेपुयदुचितंकर्त्तव्ययेनचोपायेनदुःखोत्तरणंचित्तसमाधानंचतत्सर्वंमोहेनवैचित्त्येनव्यामनस्फुरतीतियावत् ॥ तत्रविचारएवगतिस्तत्प्रतिसंधानेहेतुरित्यर्थः ॥ ४ ॥ तदेवाह ॥ नेति ॥ ५ ॥ तेजःसामर्थ्यम् ॥ प्रतिपत्तिस्तत्तत्कालोचितास्फूर्तिः ॥ क्रियातदनुष्ठानंतत्फलंच ॥ फलंतिनिष्पद्यंतेसफलीभवंतिवा ॥ ६ ॥ युक्तमुचितमुपादेयमयुक्तमनुचितंहेयंतयोःप्रकाशनेमहादीपम् ॥ स्फारमनल्पम् ॥ ७ ॥ आलूनानिहृदयस्थानिविवेकांभोजानियैस्तान् ॥ शुद्धात्माजल्पच्छल

विचारात्तीक्ष्णतामेत्यधीःपश्यतिपरंपदम् ॥ दीर्घसंसाररोगस्यविचारोहिमहौषधम् ॥ २ ॥ आपद्वनमनंतेहापरिपल्लविताकृति ॥ विचारक्रकचच्छिन्नंनैवभूयःप्ररोहति ॥ ३ ॥ मोहेनबंधुनाशेपुसंकटेपुशमेपुच ॥ सर्वंव्याप्तंमहाप्राज्ञविचारोहिसतांगतिः ॥ ४ ॥ नविचारंविनाकश्चिदुपायोस्तिविपश्चिताम् ॥ विचारादशुभंत्यक्त्वाशुभमायातिधीःसताम् ॥ ५ ॥ बलंबुद्धिश्चतेजश्चप्रतिपत्तिःक्रियाफलम् ॥ फलंत्येतानिसर्वाणिविचारेणैवधीमताम् ॥ ६ ॥ युक्तायुक्तमहादीपमभिवांछितसाधकम् ॥ स्फारंविचारमाश्रित्यसंसारजलधिंतरेत् ॥ ७ ॥ आलूनहृदयांभोजान्महामोहमतंगजान् ॥ विदारयतिशुद्धात्माविचारोनामकेसरी ॥ ८ ॥ मूढाःकालवशेनेहयद्गताःपरमंपदम् ॥ तद्विचारप्रदीपस्यविजृंभितमनुत्तमम् ॥ ९ ॥ राज्यानिसंपदःस्फाराभोगोमोक्षश्चशाश्वतः ॥ विचारकल्पवृक्षस्यफलान्येतानिराघव ॥ १० ॥ याविवेकविकासिन्योमतयोमहतामिह ॥ नताविपदिमज्जंतितुंबकानीववारिणि ॥ ११ ॥ विचारोदयकारिण्याधियाव्यवहरंतिये ॥ फलानामत्युदाराणांभाजनंहिभवंतिते ॥ १२ ॥ मूर्खहृत्काननस्थानामाशाप्रथमरोधिनाम् ॥ अविचारकरंजानांमंजर्योदुःखरीतयः ॥ १३ ॥ कज्जलक्षोदमलिनामदिरामदधर्मिणी ॥ अविचारमयीनिद्रायातुतेराघवक्षयम् ॥ १४ ॥ महापदतिदीर्घेपुसद्विचारपरोनरः ॥ ननिमज्जतिमोहेपुतेजोराशिस्तमःस्विव ॥ १५ ॥

जाल्पादिदोपशून्यः ॥ ८ ॥ मूढास्तरणोपायमार्गव्यामूढाः ॥ विजृंभितंतादृशमार्गप्रकाशनस्यफलम् ॥ ९ ॥ १० ॥ विवेकोयविचारस्तेनविकासिन्योयामतयस्तानमज्जंतिनविषीदंति ॥ तुंबकानिशुष्कालाबुकानि ॥ ११ ॥ विचारवतीधीर्विवेकोदयकारिणीतयायेव्यवहरंति ॥ उदाराणांश्रेष्ठानाम ॥ १२ ॥ मूर्खाणांहृन्मनएवकाननंवनंतत्रस्थानाम् ॥ पुरुपार्थविपयेआशांमुमुक्षांप्रथमंरुधंतितच्छीलानाम ॥ करंजानांकुबेराक्षवल्लीनाम ॥ तत्पक्षेआशादिशः ॥ तेहिवृत्तिभावेनदिशोरुंधंति ॥ मंजर्यःफलकोशमंजर्योदुःखव्यवहाराडंबरभूतास्ताहिसकटका.कटुकफलगर्भा प्रसिद्धा ॥ १३ ॥ क्षोदश्चूर्णमिवमलिना ॥ मदिरामदधर्माभ्रांतिस्खलनादयस्तद्वती ॥ क्षययातुविचारेणेतिशेपः ॥ १४ ॥
म [illegible] अज्ञानेषु ॥ तेजोराशिः सूर्यः ॥ १५ ॥

मानसंमनएवसरस्तदेवहिमवत्कुक्षौप्रसिद्धंमानसंसरः ॥ शैत्यौन्नत्यस्थैर्यादिगुणैर्हिमवानिव ॥ १६ ॥ मांद्यंमौर्ख्यम् ॥ चंद्रदेवत्यचंद्रवद्विवेकप्रकाशयोग्येचमनसिचांद्रिकास दृशज्ञानसुखाविर्भावएवोचितस्तस्माद्यस्यमूर्खस्यशोकदुःखाद्युद्भवस्तस्यचंद्रादप्यशनिर्वज्रमुदेति ॥ यथाशिशोर्बालस्यमौर्ख्याद्यक्षःप्रागुक्तवेतालउदेतितद्वत् ॥ १७ ॥ नि विवेकोनराधमोदुःखबीजानामेवनिरंतरभरणायनिर्मितंखंडकंभूकुसूलम् ॥ नविद्यतेस्थूलंयस्मात्तथाविधमतिस्थूलमित्यर्थः ॥ विपल्लक्षणानांनवलतानांमधुर्वसंतउल्लासहेतु रित्यर्थः ॥ १८ ॥ दुरारंभाःस्वपरदुःखानुकूलकर्माणि ॥ दुराचारानिषिद्धाचरणानि ॥ भ्रांतिआविर्भवंति ॥ १९ ॥ एकांतेननियमेनवनद्रुमसमानधर्माणम् ॥ एकांतेमनुष्या सेव्यस्थानेवाविद्यमानेनवनद्रुमेणसधर्माणम् ॥ अतएवसाधूनामध्वगानांछायाश्रयदानादिकार्येषुसाधुषुपुरुषार्थोपयोगिषुकार्येषुवाऽक्षममसमर्थम् ॥ २० ॥ विविक्तंविचार

विचारविकलायस्यमतिर्मांद्यमुपेयुषः ॥ त

मानसेसरसिस्वच्छेविचारकमलोत्करः ॥ नूनंविकसितोयस्यहिमवानिवभातिसः ॥ १६ ॥ विचारविकलायस्यमतिर्मांद्यमुपेयुषः ॥ तस्योदेत्यशनिश्चंद्रान्मुधायक्षःशिशोरिव ॥ १७ ॥ दुःखखंडकमस्थूलंविपन्नवलतामधुः ॥ रामदूरेपरित्याज्योनिर्विवेकोनराधमः ॥ १८ ॥ अक्षयेकंचनदुरारंभादुराचारादुराधयः ॥ अविचारेणतेभ्रांतिवेतालास्तमसायथा ॥ १९ ॥ अविचारिणमेकांतवनद्रुमसधर्मकम् ॥ अक्षमंसाधुकार्येषुदूरेकुरुरघूद्वह ॥ २० ॥ विविक्तंहिमनोजंतोराशावैवश्यवर्जितम् ॥ परांनिर्वृतिमभ्येतिपूर्णचंद्रइवात्मनि ॥ २१ ॥ विवेकितोदितादेहेसर्वंशीतलयत्यलम् ॥ अलंकरोतिचात्यंतंज्योत्स्नेवभुवनंयथा ॥ २२ ॥ परमार्थपताकायाधियोधवलचामरम् ॥ विचारोराजतेजंतोरजन्यामिवचंद्रमाः ॥ २३ ॥ विचारचारवोजीवाभासयंतोदिशोदश ॥ भ्रांतिभास्करवन्नूनंभूयोभवभयापहाः ॥ २४ ॥ बालस्यस्वमनोमोहकल्पितःप्राणहारकः ॥ रात्रौनभसिवेतालोविचारेणविलीयते ॥ २५ ॥ सर्वएवजगद्भावाअविचारेणचारवः ॥ अविद्यमानसद्भावाविचारविशरारवः ॥ २६ ॥

वत् ॥ आशायाविवश्येनपारवश्येनवर्जितम् ॥ निर्वृतिंविश्रांतिसुखम् ॥ २१ ॥ ज्योत्स्नाचंद्रिकेव ॥ भुवनंजलंयथातापार्त्तंसर्वजनंशीतलयतितृषार्त्तंचअलंतृप्तंकरोतितद्वत् ॥ २२ ॥ जंतोरधिकारिजन्मवतःपुरुषस्यपरमार्थस्योत्कृष्टपुरुषार्थलक्षणराजभावप्राप्तेःसूचकत्वात्पताकायाधियःशुद्धबुद्धेःसंबंधिविचारोधवलचामरमिवासाधारणंराजते ॥ २२ ॥ रूपितपताकाचामरयोरजनीचंद्रमसावुपमाने ॥ तत्ररजन्यावैयधिकरण्येनोपमानत्वं ॥ २३ ॥ जीवाविचारेणैवकमाच्चारवोजीवन्मुक्तभूताःसंतोभूयसांप्राणिनां विचारप्रकाशेनभवभयलक्षणंतमोपघ्नंतोभास्करवद्भांति ॥ २४ ॥ ननुविचारेणभयनिवृत्तिःक्वदृष्टातत्राह ॥ बालस्येति ॥ निशिवहिर्गमनप्रतिबंधार्थंकल्पितोवेतालस्तथा सारोविलीयते ॥ २५ ॥ अस्तुतत्रतथाप्रकृतेकथंभयनिवृत्तिरित्याशंक्यभयहेतोर्जगतोविचारेणमिथ्यात्वनिर्णयादित्याह ॥ सर्वएवेति ॥ चारवःसत्यवद्रमणीयाः ॥ विशरारवः शिलास्फालितलोष्टादिवद्विशरणशीलाअसारामिथ्याभूताइतियावत् ॥ २६ ॥

एञ्छिकममद्मयेप्यनयोर्नविरोधः फलतऐक्यव्याप्त्यादित्याशयेनाह ॥ द्वाभ्यामिति ॥ ७२ ॥ रागाविशेषप्रश्रयपत्येवर्णितमद्वयसफलनाम्यस्मिन्मित्याह ॥ कुर्वित्यादिना ॥ रागा
विसयमवप्रधानफलं स्तौति ॥ यत्किंचिदिति॥७४॥७५॥ ७६ ॥ पदस्थितिम् ॥ ७७ ॥ किंनामकु स्वफलमितिशेषः ॥ शास्त्रशालिनोपिमूर्खेतिशेषः ॥ ७८ ॥ तेजना ॥ ते
अरण्यप्रसिद्धामशुका ॥ एवार्थवैराग्य ॥ रागद्वेषकमप्रमूलमाह॥ मद्धनमिति॥ अम्यत अम्यस्मादवस्थपाप्तधनममादास्यकम् ॥ ७९॥ इतिवृत्यलब्धनष्टधनादिविषयेऽभ
मिनिवेशाभावप्रदर्शनार्थंधवधनाविसम्यवहारेहालक्षणारागद्वेषयोःक्रमा केनुरुच्छाइत्यय ॥ कुलसुच्छालमाह ॥धनानीत्यादिना ॥८०॥ प्रियविषयभावेनअप्रियाभावेनचराग

यदेकमेतयोर्नेस्तिरम्यतत्रामसश्रय॥ द्वाभ्यामेवायवैताभ्यांदर्शनाभ्यामिहानघ ॥ ७३ ॥ विहरन्कुरुकल्याणरागद्वेषपरिक्षयम्॥ य
त्किंचिदुदितलोकेयन्नभस्यथवादिवि ॥ ७४॥ तत्सर्वंप्राप्यतेरामरागद्वेषपरिक्षयात्॥ रागादिहतयाबुद्ध्यायादृग्रामविचेष्टितम्॥ ७५॥
तत्तदेवप्रयात्याशुमूढानांविपरीतताम्॥ द्वेषदोषोर्मिरुद्धासुनगुणाश्चित्तवृत्तिषु ॥ ७६ ॥ पदंकुर्वंतिदग्धासुस्थलीषुहरिणाइव॥ रागोद्वे
पश्वसर्पौद्वौनविलीनौमनोबिले॥ ७७॥यस्यकल्पतरोस्तस्मात्किंनामांगनलभ्यते॥येहिप्राज्ञा स्वनियताविदग्धाःशास्त्रशालिन ॥७८॥
रागद्वेषमयास्तेवैजम्बुकास्तेधिगस्तुतान्॥ मद्धनमुक्तमन्येनधनत्यक्तमयान्यत ॥ ७९ ॥ इतिसव्यवहारेहा केरागद्वेषयोःक्रमा ॥ धना
निपधवोमित्रपुनरायांतियांतिच ॥ ८० ॥ किमेतपुनर प्राज्ञोरज्यतेवाविरज्यते॥ भावाभावभवाभोगा माययपारमेश्वरी ॥ ८१ ॥स
साररचनामर्वामसक्तपातयत्यलम्॥ नधननजनानात्मासत्यराघववस्तुत ॥ ८२ ॥ मिथ्यैवमिथ्यावसितमितीदपरिलक्ष्यते॥ आद्य
तयो सवममन्मध्येप्यस्थिरमाधिमत्॥ ८३॥ क्वभ्रातिर्रतिप्राज्ञोत्थन्यकल्पितखद्रुमे॥ एकेनकल्पितास्वस्त्रीभुक्तेतादूरगोपर ॥ ८४ ॥
इतीयमगमसाररचनातेनमाश्रम ॥ भूताजवंजवीभावमिममाततमाकुलम् ॥ ८५ ॥ गधर्वपुरनिर्माणविलासेनसमविद्धु ॥ स्वप्न
मकल्पपुरवदसदवेदमुत्थितम्॥ ८६ ॥ सर्वत्रसस्यमेवेदसुप्तमिवविच्युतम्॥ परिपश्यसिससारदीर्घस्वप्नपुरद्रुमम् ॥ ८७ ॥ अज्ञान
निद्रालुठनस्वभावात्मकमच्युतम्॥ ससारस्वप्नसभ्रांतोभवानयमिहस्थित ॥८८॥ तदेनांवितता निद्राघनाज्ञानमयात्मिकाम्॥ त्यजा
लक्ष्मीमिवावाप्तनिधान पुरुषोत्तम ॥८०॥

स्याभोगायम्याम् ॥ ८१ ॥ ससक्तलपटम् ॥८२ ॥ इतिवक्ष्यमाणयुक्त्यामिथ्येत्यवसितमिथ्यैवपरिलक्ष्यते ॥ तांयुक्तिमाह ॥ आद्यतयोरिति ॥आद्यतयो पूर्वोत्तरकालयो ॥
अस्थिरमुत्तरोत्तरभावविकारपत्तम् ॥ ८३ ॥ तुच्छेसंसारइतिवधयोम्यत्वेदृष्टांतमाह ॥ अम्येत्यादिना ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ विद्धु माश्रा ॥ ८६ ॥ कल्पनाया सर्वमसद्भावावधिना
नचिरसद्भावाद्यमसत्यसस्थम ॥ विच्युतस्वभावविभावापन्नंसुप्तमिव ॥८७॥ अच्युतमअज्ञानुस्यूतम पूर्णाम्वयि ॥ भवाग्रुभवास्वप्नोनिद्रास्पअस्यूसराम्वयि ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

१ प्राज्ञाविनियतादिर्मितिपाठ

चिदाभासंचित्प्रकाशम् ॥ १० ॥ ११ ॥ मयामेघस्थानीयेन ॥ सुशब्दपदंश्लेषाद्गर्जनमप्याह ॥ १२ ॥ अथैवप्रकृष्टोबोधोयस्यतथाविधःसन्सत्यंस्वतत्त्वमालोकय ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ उपसहरति ॥ परिगलितेति ॥ सुसारसुषुप्तमिवसौम्यानिर्विक्षेपादृष्टिर्यस्यतथाविधस्त्वइदंनित्यापरोक्षमतिविततब्रह्मैवासिअतःसुशुद्धयेसमुपशमात्मनितस्मिन्नेवसमाहितस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०अष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ रामस्यत्रोधाद्विश्रांतिःपुनरुक्तार्थविस्तर ॥ कैलासेशाकूशिवेनेत्थस्वोपदेशश्चकीर्त्यते ॥ १ ॥ इत्थसानुमहश्रीवसिष्ठेनोपदेशाचमत्कारे प्रतिबोधितस्यश्रीरामस्यअन्येषांचश्रोतॄणांतत्त्वसाक्षात्कारोदयेनमुहूर्तार्धस्वरू

प्रबोधमेहिपश्यस्वमात्मानमुदितंसदा॥ निर्विकल्पंचिदाभासंप्रातःपद्मंरविंयथा ॥ १० ॥ प्रबुद्ध्यस्वप्रबुद्ध्यस्वपुनःपुनरयंमया॥ प्रबोद्ध्यसेमहाबाहोपश्यात्मार्कमनामयम्॥११॥ मयैतेनाभिवृष्टेनशीतेनज्ञानवारिणा॥ सुशब्दशालिनारामत्वमनेनैवासिबोधितः॥१२॥ बोधमासादयपरंप्रबोधोद्यैवराघव॥ सत्यमालोकयालीकंत्यक्त्वेमंजागतंभ्रमम् ॥ १३ ॥ नतेजन्मनतेदुःखंनदोषास्तेनतेभ्रमाः॥ सर्वसंकल्पमुत्सृज्यतिष्ठात्मनिसुसंस्थितः॥१४॥ परिगलितविकल्पदोपजालस्त्वमसिसुसारसुषुप्तसौम्यदृष्टिः॥ अतिविततमिदंसुशुद्धयेत्वंसमुपशमात्मनितिष्ठहेमहात्मन्॥१५॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०परमार्थयोगोपदेशोनामाष्टाविंशतितमःसर्गः॥ २८॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥इत्याकर्णयतिस्वस्थसमचेतसिराघवे॥ विश्रांतेस्वात्मनिस्वैरंपरमानंदमागते॥ १॥ तत्रस्थेपुचसर्वेपुतेपूपशमशालिषु॥ राघवस्यात्मविश्रांतेःस्थित्यर्थंवचनामृतम् ॥ २॥ विरराममुनेर्वारिसस्येष्वंबुधरादिव॥ अथयातेमुहूर्तार्धेराघवेप्रतिबोधिते॥ ३॥ पुनराहतमेवार्थंवसिष्ठोवदतांवरः॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥रामसम्यक्प्रबुद्धोसिस्वात्मानमसिलब्धवान्॥ ४॥ एवमेवावलंब्यार्थंतिष्ठनेहपदंकुरुथाः॥ इदंसंसारचक्रंहिनाभौसंकल्पमात्रके॥५॥ संरोधितायांवहनाद्रघुनंदनरुध्यते॥ क्षोभितायांमनोनाभ्यामिदंसंसारचक्रकम् ॥६ ॥ प्रयत्नाद्रोधितमपिप्रवहत्येववेगतः ॥ परंपौरुपमास्थायबलंप्रज्ञांचयुक्तितः ॥ ७॥ नाभिंसंसारचक्रस्यचित्तमेवनिरोधयेत्॥ प्रज्ञासौजन्ययुक्तेनशास्त्रसंवलितेनच॥८॥ पौरुषेणनयत्प्राप्तंनतत्क्वचनलभ्यते॥ दैवैकपरतांत्यक्त्वाबालबोधोपकल्पिताम् ॥ ९॥ निजंप्रयत्नमाश्रित्यचित्तमादौनिरोधयेत् ॥ आविरिंचात्प्रवृत्तेनभ्रमेणाज्ञानरूपिणा॥ १० ॥

पविश्रांतिसमाधिनानिष्कंपस्थितिश्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्याकर्णयतीत्यादिसार्धेन॥१॥तत्रस्थेपुस्वात्मनिविश्रांतेष्विति विभक्तिविपरिणामेनयोज्यम ॥ मुनेर्वचनामृतविररामेतिपरेणान्वयः ॥ २ ॥ यथावृष्टितर्पितेषुसस्येषुअंबुधराद्वारिविरमतितद्वद्बोधितेसमाधेर्व्युत्थापितेअर्थाद्वसिष्ठेनैवेतिगम्यते ॥ ३ ॥ पुनस्तमेवार्थंदृढीकारायाहेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अर्थंपरमार्थमात्मतत्त्वम् ॥ इहसंसारेपदस्थितिमाकुथाः ॥ तत्रोपायमाह ॥ इदमिति ॥ ५ ॥ क्षोभितायारागद्वेपादिनाविक्षेपप्रापितायाम् ॥ ६ ॥ पौरुपअभ्यासवैराग्यदार्ढ्यलक्षणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ १० ॥ न्यवे

[illegible] ॥ अतः नम्रमविन [illegible] नयॅनच ॥ ११ ॥ डलेदम्भन्ननोम्नवेचनाम्निनुस्पिना ॥ नक
[illegible] ॥ १२ ॥ नुक्त्मविचार्ग्धेन कायंगनर्यानना ॥ दुःखम्नानमुन्नॅक्रदीनमन्नानक्किव्वजिनान ॥ १३ ॥
[illegible] ॥ आ [illegible] ग्म्यानेव वंक्षिनिनागिनि ॥ १४ ॥ ननयाम्पिग्नाडेंद्वचित्रपुमोययाकिल ॥
[illegible] नथा ॥ १५ ॥ अवम्मनागोनोमा माम्वर्यदेमविनम्यनि ॥ पालिन मुम्पिगगोआमाढत्तचित्रमा
नव ॥ १६ ॥ [illegible] र्यनेनम्वेवननवधनं ॥ ननश्रयॄश्चिर्यडेंदानायनक यंदहर ॥ १७ ॥ येगुणाश्रिचॅडेर्द्दिननमकल्पडेकृक ॥
[illegible] ॥ १८ ॥ नम्मि मामिमयॅडेक्रचाम्यामावनोनर ॥ दोनमरम्पडेंदायनम्मित्राम्यामहामनं ॥ १९
[illegible] ॥ अ यमंच यजोदोर्घ सुगद्यनगन्यनं ॥ २० ॥ दीर्घमक्कल्पजश्रायदीर्घंदु खनदु खित ॥
[illegible] ॥ २१ ॥ किच्यवमेनडर्यद्धिमृदार्यक्कगभाजनम ॥ यथाचित्रमयॅपुमिन्नंतर्द्धाणिनतत्क्षति ॥ २२ ॥
[illegible] ॥ यथामनोग यमयॅम्ननेर्याणनन्यनि ॥ २३ ॥ यथाद्दिर्नायिगगिनिद्द्नंतर्द्धाणिनतत्क्षति ॥ य
[illegible] ॥ २४ ॥ यथानघानपजलम्यनेर्याणननत्क्षति ॥ मरु यमाञ्चग्चिनेग्रम्त्यॅवचनागिनि ॥ २५ ॥ त
[illegible] ॥ दोघम्मनमयॅत्यम्मिश्रितमॅक स्वरम्पिनं ॥ २६ ॥ मृपिनॅदूषितॅडेहनद्धिकिंचिन्नित क्षतम् ॥ न
[illegible] ॥ २७ ॥ नयमत्रिर्गनियातिथिनाडेहम्नयॅम्ननम् ॥ श्रमच्च कोपरिप्रोद्दिपूर्वंचक्कोपचकवत् ॥ २८ ॥
[illegible] ॥ १० ॥ इदानीम्नामभानारथिकरदेभ्योप्यम्यनुष्कलताभाह ॥ स्वमत्यादिसार्धेन ॥ २० ॥
[illegible] ॥ २१ ॥ ममम्मिमादिसक्षतिम्बनाम्याविशति शोम्येत्याह ॥ यथेति ॥ तस्यात्मम क्षनि
[illegible] ॥ [illegible] ॥ स्वचकेविपरी
[illegible]

॥ २९ ॥ तत्रस्थेनमिथ्याज्ञानचक्रस्थेनजीवेन ॥ ३० ॥ देहचक्रकंदेहपरंपराचक्रम् ॥ ३१ ॥ प्रतीतित सन्नपिपरमार्थत असन् ॥ असत्येनाज्ञानादिनाकृतयस्माद्धेतोः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तत्कृतनैवोच्यतेयदेतिशेष. ॥ चेतनवज्जडेअपराधारोपादर्शनादित्यर्थ ॥ ३४ ॥ इच्छातोहिकर्तृत्वस्यात्सातुनजडेदेहेनिर्विकारेआत्मनिवासभवतीत्याह ॥ निरीहइति ॥ ३५ ॥ अकर्त्रात्मनिश्चयफलमाह ॥ यथेति ॥ ३६ ॥ तर्हिकथराज्यसस्थितिसिद्धिस्तत्राह ॥ यथेति ॥ ३७ ॥ देहसत्यतादर्शनेतुतदभिमानलक्षणाहंकारस्या

यथापश्यतिदिक्चक्रंभ्रमदत्यंतमोहितः॥ अकस्मादेवरूढेनमिथ्याज्ञानेनवल्गता॥ २९॥ तत्रस्थेनतथैवेदंदृश्यतेदेहचक्रकम्॥ भ्रमितं चभ्रमद्रूपंपतद्रूपंप्रपातितम् ॥ ३० ॥ हतंचहन्यमानंचदृश्यतेदेहचक्रकम्॥ धीरतामलमालंब्यघनभ्रममिमंत्यजेत्॥३१ ॥ संकल्पेन कृतोदेहोमिथ्याज्ञानेनसन्नसन्॥ असत्येनकृतंयस्मान्नतत्सत्यंकदाचन॥ ३२॥ असदभ्युत्थितोदेहोरज्ज्वामिवभुजंगधीः॥ असत्या मेवसत्यांचकरोत्यपिजगत्क्रियाम्॥ ३३॥ जडेनरामक्रियतेयन्नतत्कृतमुच्यते॥ कुर्वन्नपितदादेहोनकर्ताक्वचिदेवहि॥ ३४॥ निरीहो हिजडोदेहोनात्मनोस्याभिवांछितम्॥ कर्त्तानकश्चिदेवातोद्रष्टाकेवलमस्यसः॥ ३५॥ यथादीपोनिवातस्थःस्वात्मन्येवावतिष्ठते॥ सा क्षिवत्सर्वभावेषुतथातिष्ठेज्जगत्स्थितौ॥ ३६॥ यथादिवसकर्माणिभास्करःखेस्थएवसन्॥ करोत्येवमिमांरामकुरुपार्थिवसंस्थितिम् ॥ ३७॥ अस्मिन्नसन्मयेदेहगृहेशून्येसमुत्थिते॥ सत्तामुपगतेमिथ्याबालकल्पितयक्षवत्॥ ३८॥ कुतोप्यागत्यनिःसारःसर्वसज्जनव र्जितः॥ अहंकारःकुवेतालःप्रविष्टश्चित्तनामकः ॥ ३९॥ अस्यमाभृत्यतांगच्छत्वमहंकारदुर्मतेः ॥ अस्यभृत्यतयारामनिरयःप्राप्यते फलम्॥ ४०॥ स्वसंकल्पविलासेनदेहगेहेदुराकृतिः॥ उन्मत्तचित्तवेतालःपरिवल्गतिलीलया ॥ ४१ ॥ शून्यंदेहगृहंप्राप्यचित्तयक्षेण तत्कृतम्॥ भीतायेनमहांतोपिसमाधिनियताःस्थिताः॥ ४२॥ चित्तवेतालमुद्वास्यस्वशरीरकमंदिरात्॥ संसारशून्यनगरेनबिभेतिक दाचन॥ ४३॥ चित्तभूताभिभूतेस्मिन्येशरीरगृहेरताः॥ चित्रमद्यापितेकस्माद्घटिताआत्मवत्स्थिताः ॥ ४४ ॥ ग्रस्तेचित्तपिशाचेनदेह सद्मनियेमृताः॥ पिशाचस्यैवयाबुद्धिर्नापिशाचस्यराघव॥ ४५॥

वर्जनात्तद्भृत्यतास्यादेवेत्याह ॥ अस्मिन्नित्यादिना ॥ ३८ ॥ प्रविष्टःस्यादितिशेष ॥ ३९ ॥४० ॥ सत्यहंकारेअनर्थातरमप्याह॥ स्वसंकल्पेत्यादिना ॥४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ देहगृहेरताआसक्तास्तेअनंतकोटिदेहेपुनष्टेपुअद्यापिदेहेनआत्मवत्तादात्म्येनघटिताःकस्मात्स्थिताः ॥ सदैवतद्घटनदुःखेअनुभूयमानेपितद्विघटनेयत्नंनकुर्वंतितच्चित्रमित्यर्थ ॥ ४४ ॥ येमृतास्तेषामितिशेष. ॥ ४५ ॥

---

१ स्वच्छइत्यपिपाठ.

दीप्तसंतापभयपक्षिरग्धेशरीरकेआस्थयाविहरन्नापुरुष पिशाचएवेतिविभक्तिविपरिणामेनानुपज्यते ॥ तथास्याकुतोनयुक्तातमाह ॥ नत्विति ॥ ४६ ॥ अथममहंकारस्यानु
मरतांमृत्पतात्यक्तातनोयोगभूमिकाभ्यासावहंकारस्यअस्मृतिआत्यंतिकविस्मृतिंप्राप्य ॥ ४७ ॥ नमित्राणीति ॥ अहंकारिणाविनयवीर्लभ्यावौद्धत्यावश्यभावाच्चनकश्चि
त्मित्रमस्तीतिभाव ॥ ४८ ॥ फलफल्गुहजनवैरादिरूपमतएवमरणात्मकम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ तस्यपरलोकेपिदुःखमेवेत्याह ॥ अहंकारेति ॥ ५१ ॥ यस्यस्वदेहपादपस्यकोटरे

अहंकारग्रहग्रस्तगृहेदग्धशरीरके ॥ विहरन्नास्थयासाधोनतुवेतत्किलस्थिरम् ॥४६ ॥ अहंकारानुस्मरतांत्यक्त्वाविततयाधिया ॥ अहं
कारास्मृतिंप्राप्यस्वात्मैवाश्ववलंब्यताम् ॥ ४७॥ अहंकारपिशाचेनग्रस्तायेनिरयैपिण ॥ तेषांमोहमदांधानानमित्राणिनबांधवा ॥
॥४८॥अहंकारोपहतयाबुद्ध्यायाक्रियतेक्रिया॥विषवल्ल्याइवफलतस्या स्यान्मरणात्मकम्॥ ४९॥विवेकधैर्यहीनेनस्वाहंकारमहोत्स
व ॥मूर्खेणालम्बितोयेननष्टमेवाशुविद्धितम्॥५०॥अहंकारपिशाचेनवराकायेवशीकृता ॥ तएतेनरकाग्नीनांराघवेंधनतांगता ॥५१॥
अहंकारोरगोयस्यपरिस्फूर्जतिकोटरे॥स्वदेहपादपोऽधीरैरचिरेणनिपात्यते॥५२ ॥अहंकारपिशाचोस्मिन्देहेतिष्ठतुयातुवा॥त्वमेनमा
लोकयमामनसामहतांवर॥५३॥ अवधूतोप्यवज्ञातश्चेतसैवतिरस्कृत ॥अहंकारपिशाचस्तेनेहकिंचित्करिष्यति॥५४॥ देहालयेस्फुर
त्यस्मिन्रामचित्तपिशाचके॥ अस्यानंतविलासस्यकिमिवागतमात्मन ॥ ५५॥ चित्तयक्षाभिभूतानांयापुंसांविततापद ॥ शक्यते
परिसंख्यातुनतावर्षशतैरपि ॥ ५६ ॥ हाहामृतोस्मिदग्धोस्मीत्येतावेतु खवृत्तय ॥ अहंकारपिशाचस्यशक्तयोन्यस्यनानघ ॥ ५७॥ स
र्वगोपियथाकाश सबधोनेहकेनचित् ॥ सर्वगोपितथैवात्मानाहंकारेणसंगत ॥ ५८॥ यत्करोतियदादत्तेदेहयन्त्रमिदंचलम् ॥वातरज्जु
युतंरामतदहंकारचेष्टितम् ॥ ५९ ॥

न्दविसस्यदेहपादप ॥ बहुपेक्षणनंजात्यैस्यात ॥ अधीरैरितिच्छेद ॥ ५२ ॥ मामालोकय ॥ ५३ ॥ अनवलोकनमात्रेणाकिंस्यात्तमाह ॥ अवधूतइति ॥ ५४ ॥ आत्म
नस्तदनुसरणारेवानय उपेक्षितस्तस्यितोप्यकिंचित्करइत्याह ॥ देहालयेइति ॥ ५५ ॥ चित्तेतिप्रकृताहंकारस्यैववस्त्वंतरेप्यनर्थकारितास्यानायमिर्देशः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥
अहंविस्मातीवानुगृणतइतिनैयायिकादीनांभ्रांतिवारयति ॥ सर्वगइति ॥ सबध्यतइतिसंबधत्तस्तिरहंत्वर्थ ॥ ५८ ॥ वातरज्जुप्राणात्मापाश ॥ ५९ ॥

यद्यहंकारएवसर्वचेष्टानिमित्तंनात्मातर्हिकेनेषितंपततिप्रेषितंमनः केनप्राणःप्रथमःप्रैतियुक्तः ऊर्ध्वंप्राणमुन्नयत्यपानंप्रत्यगस्यति मध्येवामनमासीनंविश्वेदेवाउपासतेइत्यादिश्रुतिविरोधस्तत्राह ॥ वृक्षोत्पत्ताविति ॥ आत्मसस्थःस्वेमहिम्निप्रतिष्ठितःकारणश्रुतिभिरुपचर्यतइत्यर्थः ॥ ६० ॥ उपचारेमनआदीनामत्तास्फूर्तिप्रदत्वमेवनिमित्तमित्याह ॥ आत्मेति ॥ आत्तवपुर्लब्धसत्ताककल्पितस्थूलदेहंच ॥ ६१ ॥ प्रकटाधयोश्चिज्जडयोः ॥ ६२ ॥ नन्वसबधेमनआदेःसत्तास्फूर्त्यसिद्धिः सबधेत्वात्मासगत्वासिद्धिरित्याशक्याह ॥चपलेति॥ चपलस्पदनानीरयतिप्रेरयतीतिचपलस्पदनेरास्तथाविधाभिरात्मनःप्राणस्यशक्तिभिरावृतवशीकृतचित्ततादात्म्याध्यासलक्षणेनमौर्ख्येणाज्ञानेनदृश्यतेनवस्तुव

वृक्षोत्पत्तौयथाहेतुरकर्त्रपिकिलांबरम् ॥ आत्मसंस्थस्तथेहात्माचित्तचेष्टासुकारणम् ॥ ६० ॥ आत्मसन्निधिमात्रेणस्फुरत्यात्तवपुर्मनः ॥ दीपसन्निधिमात्रेणकुड्यरूपमिवामलम् ॥ ६१ ॥ अपिविश्लिष्टयोरामनित्यमेवात्मचित्तयोः ॥ द्यावापृथिव्योरिवकःसंबंधःप्रकटांधयोः ॥ ६२ ॥ चपलस्पंदनेराभिरात्मशक्तिभिरावृतम् ॥ चित्तमात्मेतिमौर्ख्येणदृश्यतेरघुनंदन ॥ ६३ ॥ आत्माप्रकाशरूपोहिनित्यःसर्वगतोविभुः ॥ चित्तंशठमहंकारंविद्धिहार्दंबृहत्तमः ॥ ६४ ॥ आत्मासिवस्तुतस्त्वंहिसर्वज्ञोनमनोभ्रशम् ॥ दूरेकुरुमनोमोहंकिमेतेनाभिसंगतः ॥ ६५ ॥ पिशाचोपिमनोरामशून्यदेहगृहेस्थितः ॥ भावयत्येषदुष्टात्मामौनमुत्तमसंस्पृशन् ॥ ६६ ॥ भवप्रदमकल्याणंधैर्यसर्वस्वहारिणम् ॥ मनःपिशाचमुत्सृज्ययोसिसत्वंस्थिरोभव ॥ ६७ ॥ चित्तयक्षदृढाक्रांतंनशास्त्राणिनबांधवाः ॥ शक्नुवंतिपरित्रातुंगुरवोनचमानवम् ॥ ६८ ॥ संशांतचित्तवेतालंगुरुशास्त्रार्थबांधवाः ॥ शक्नुवंतिसमुद्धर्तुंस्वल्पपंकान्मृगंयथा ॥ ६९ ॥ अस्मिञ्जगच्छून्यपुरेसर्वमेवप्रदूषितम् ॥ देहगेहंप्रमत्तेनचित्तयक्षेणवल्गता ॥ ७० ॥ चित्तवेतालवलितासमस्तादेहखंडजा ॥ इयंजगदरण्यानीशून्याकस्यनभीतये ॥ ७१ ॥ जगन्नगर्यामस्यांतुशांतचित्तपिशाचकम् ॥ देहगेहंकतिपयैःसेव्यतेसद्भिरेवयत् ॥ ७२ ॥ इहसंश्रूयतेयायादिक्सैवरघुनंदन ॥ प्रमत्तमोहवेतालैःपूर्णादेहश्मशानकैः ॥ ७३ ॥ अस्यांजगदरण्यान्यांमुह्यंतंमुग्धबालवत् ॥ स्वयमाराध्यधैर्यांशमात्मनात्मानमुद्धरेत् ॥ ७४ ॥ जगज्जरदरण्येस्मिञ्श्वरद्भूतमृगव्रजे ॥ धृतितृणरसैराममागच्छमृगपोतवत् ॥ ७५ ॥ अस्मिन्महीतलारण्येचरंतिमृगपोतकाः ॥ त्वमज्ञानगजंभुक्त्वासैंहींवृत्तिमुपाश्रय ॥ ७६ ॥

त्तेनेत्यर्थः ॥ नाभिरितिपाठेचित्तविशेषणम् ॥ ६३ ॥ असगत्वोपपादनायविरुद्धत्वमेवप्रपंचयति ॥ आत्मेति ॥ शठंवंचकम् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ हेउत्तममनःपिशाचआत्मानमसंस्पृशन्नपिमौनतूष्णीमेवस्वसंस्पृष्टभावयतीत्यन्वयः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ सशातेति ॥ शुद्धचित्तमितियावत् ॥ मृगमृगसदृशंवत्सम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ देहलक्षणेखडेपरिच्छिन्नभागेजाता ॥ ७१ ॥ समस्तेत्युत्सर्गःक्वचिदन्यथात्वमपियतोदृष्टमित्याह ॥ जगदिति ॥ यत्यतः ॥ ७२ ॥ अतएवाज्ञदेहाःश्मशानतुल्याइतिनिदति ॥ इहेति ॥ ७३ ॥ धैर्यांशमाराध्यदृढमवलब्य ॥ ७४ ॥ तृणसदृशैरसारैर्विषयरसैर्धृतिकृतार्थताबुद्धिम् ॥ ७५ ॥ मृगपोतकसदृशाअन्येमूढाविषयतृणानिचरतिचेच्चरतुनाम ॥ ७६ ॥

॥ ७७ ॥ ननुबधुजनै समानशीलतयासंवेवावस्थानसुखदृष्टतमकोदायस्तमाह ॥ अत्यल्पेति ॥ विशेषणान्युभयमयोज्यानि ॥७८॥७९॥ नमक्तस्यमासक्तिकर्दमेदतिशेष ॥
पतलम्ममर्यादातालक्षणाशङ्कीकोपनासुराणाराक्षसीस्वावर्तीत्यर्थ ॥ ८० ॥ अन्येनकमणा ॥ यक्षेणाहकारेण ॥ अन्यस्यमनस ॥ अन्योजीव ॥ मौख्यस्यपक्रिकापरि
वतमानापरपराविभाआम्बर्यरूपेत्यर्थ ॥८१॥ सेवकपनत्वादपिनात्मनिबु स्वतन्त्रोगभोक्तृशरीरादिरूपातराधकाशइत्याशयेनाह ॥ यथेत्यादिभिभि ॥ इतरस्यसद्रूपेतररूपस्य
सदितरत्वस्यैवअसदलीकादिपदैर्प्रसिद्धरितिभाव ॥ ८२ ॥ यथाउपलस्यघनताकाठिन्यनोपलात्पृथक्सतीतथामानससमष्टिव्यष्टिमन समूह आदिपदात्तत्कार्यस्थूलप्रपञ्च

अन्येनरम्हगामुग्धाजंबूद्वीपेस्वजगले ॥ विहरंतियथारामतथामाविहरानघ ॥ ७७ ॥ अत्यल्पकालशिशिरेकर्दमालेपदायिनि ॥ नमक्त
व्यंयधुरूपेमहिषणेवपल्वले ॥ ७८ ॥ भोगाभोगाग्रहिष्कार्यांआर्यस्यानुसरेत्पदम् ॥ प्रविचार्यमहार्थस्वमेकमात्मानमाश्रयेत् ॥ ७९ ॥
अपविम्रस्यतुच्छस्यदुर्भगस्यकुराकृते ॥ देहस्यार्थेनमंतव्यचिंताचहीसुदारुणा ॥ ८० ॥ अन्येनरचितोदेहोयक्षेणान्येनसश्रित ॥ दु
खमन्यस्यभोक्तान्यश्चित्रेयंमौख्यचक्रिका ॥ ८१ ॥ यथैकरूपापनताद्दपदोस्यात्मनस्तथा ॥ सत्तामात्रैकसामान्यादितरस्याप्यसभ
वात् ॥ ८२ ॥ यथोपलस्यघनतामानसादितथात्मन ॥ सत्तामात्रादभिन्नत्वादभावादस्यसस्थिते ॥ ८३ ॥ यथोपलस्योपलताघटस्य
घटतायथा ॥ सत्तामात्रादभिन्नैवमानसादितथात्मन ॥ ८४ ॥ अत्रेमामपरांदृष्टिंमहामोहविनाशिनीम् ॥ शृणुयाकथितापूर्वममकै
लासकंदरे ॥ ८५ ॥ संसारदु खशांत्यर्थंदेवेनार्धेंदुमौलिना ॥ अस्तीदुकरसंभारभासुरभारगोदिव ॥ ८६ ॥ कैलासोनामशैलेंद्रोगौरी
रमणमदिरम् ॥ तत्रास्तेभगवान्देवोहरश्चन्द्रकलाधर ॥ ८७ ॥ तंपूजयन्महादेवंतस्मिन्नेवगिरौपुरा ॥ कदाचिदवसगंगातटेविरचिता
श्रम ॥ ८८ ॥ तपोर्थंतापसाचारेचिरायरचितस्थिति ॥ सिद्धसंघातवलितश्रुतशास्त्रार्थसंग्रह ॥ ८९ ॥ पुष्पार्थस्यूतपुटिक पुस्तकव्यूह
संग्रही ॥ एवगुणविशिष्टस्यकैलासवनकुंजके ॥ ९० ॥ तप प्रचरतोराममकालोत्यवतत ॥ अथैकदाकदाचित्तुबहुलस्याष्टमेदिने ॥ ९१ ॥

ञ्च ॥ तन्नुक्त ॥ सत्तामात्रस्वभावादभिन्नत्वात्पृथक्असत्यमानसादे सस्थितेरभावाविस्यथ ॥ ८३ ॥ अथचम्यायश्नस्येकघटतन्मानसवस्थाविष्यपियोप्यम इतिसर्वद्वैतमेवप्रसि
द्धमित्याह ॥ यथेति ॥ ८४ ॥ अभास्मिन्नर्थेदृर्मांवक्ष्यमाणमानसशिवपूजालक्षणांदृष्टिंशृणु ॥ ८५ ॥ तमादौकैलासवर्णनमुखेनकथाप्रस्तौति ॥ अस्तीत्यादिना ॥ इदुकराणां
संभार सपातद्वचभासुर ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ तापसैराचयनदतिभापसाचार कृच्छ्रचांद्रायणादिस्तस्मिन्नियतास्थितिर्यस्यतथाविध सन् ॥ ८९ ॥ ९० ॥ बहुलस्यकृष्णस्य
श्रावणपक्षस्याष्टमेदिने ॥ ९१ ॥

रात्रश्येमुखेप्रदोपेपूजाजपध्यानादिनाक्षयमागतेसति ॥ प्राणिसंचाराद्युपरमात्संशांतरूपासुदिक्षुकरादिचेष्टयाप्यर्थानिवेदनंकाष्ठमौनव्रततत्रस्थितास्विव ॥ १२ ॥ गहनेषुवने
षु ॥ १३ ॥ तनुतांईषद्बहिःप्रवणतामितियावत् ॥ १४ ॥ स्मयात्विस्मयात् ॥ १५ ॥ बहिर्दृष्ट्या अवलोकितमतर्विचारितमित्यर्थः ॥ विचार्यचयावत्तपुरस्थसानुंप्रस्थदेशपश्यामिताव
त्तत्रप्राप्तइत्यर्थः ॥ १६ ॥ सुसंयत सावधानः ॥ १७ ॥ सुमनाःसंतुष्टमनाः ॥ पुरःपुरोदेशम् ॥ १८ ॥ सम्यक्साष्टांगप्रणम्याभिवंदित.स्तुत ॥ स्वभाग्यमहोदयस्वस्मिंस्तदनुग्रह

गतेश्रावणपक्षस्यरात्र्यग्रेक्षयमागते ॥ दिक्षुसंशांतरूपासुकाष्ठमौनस्थितास्विव ॥ १२ ॥ खद्योतद्योतितध्वांतकारेषुकुंजेषुगहनेषुच ॥ एतस्मि
न्नंतरेतत्रयामार्धेप्रथमेगते ॥ १३ ॥ समाधितनुतांनीत्वास्थितोहंबाह्यमप्रदृक् ॥ अपश्यंकाननेतेजोझटित्येवसमुत्थितम् ॥ १४ ॥ शु
भ्राभ्रशतसंकाशंचंद्रबिंबगणोपमम् ॥ प्रकटीकृतदिक्कुंजंतदालोक्यमयास्मयात् ॥ १५ ॥ अंतःप्रकाशशालिन्याबुद्धिदृष्ट्यावलोकित
म् ॥ यावत्पश्यामितंसानुंप्राप्तश्चंद्रकलाधरः ॥ १६ ॥ गौरीकरार्पितकरोनंदिप्रोत्सारिताग्रगः ॥ शिष्यान्संबोध्यतत्रस्थान्गृहीत्वार्घ्यंसु
संयतः ॥ १७ ॥ अगमंसुमनास्तस्यदृष्टिपूतमहंपुरः ॥ तत्रपुष्पांजलिंदत्वादूरादेवत्रिलोचनः ॥ १८ ॥ दत्तार्घ्येणमयादेवःसंप्रणम्याभिवं
दितः ॥ ततश्चंद्रप्रभासख्याकृज्याशीतलयातया ॥ ९९ ॥ दृशासर्वार्तिहारिण्याचिरमस्म्यास्पदीकृतः ॥ पुष्पसानूपविष्टायतस्मैत्रैलोक्य
साक्षिणे ॥ १०० ॥ अर्घ्यंपुष्पंतथापाद्यमभ्युपेत्यार्पितंमया ॥ मंदारपुष्पांजलयोविकीर्णाबहवःपुरः ॥ १०१ ॥ नानाविधैर्नमस्कारैःस्तो
त्रैश्चाभ्यर्चितःशिवः ॥ ततोभगवतीगौरीतादृश्यैवसपर्यया ॥ २ ॥ संपूजितासखीयुक्तागणमंडलिकातथा ॥ पूजांतेपूर्णशीतांशुरस्मिशी
तलयागिरा ॥ ३ ॥ तत्रोपविष्टंप्रोवाचमामर्द्धेंदुकलाधरः ॥ ब्रह्मन्प्रशमशालिन्यःप्राप्तविश्रांतयःपरे ॥ ४ ॥ कच्चित्कल्याणकारिण्यःसंवि
दस्तेस्थिताःपदे ॥ कच्चित्तपस्तेनिर्विघ्नंकल्याणमनुवर्त्तते ॥ ५ ॥ कच्चित्प्राप्यमनुप्राप्तंकच्चिच्छाम्यंतिभीतयः ॥ एवंवादिनिदेवेशेसर्वलो
कैककारिणि ॥ ६ ॥ गिरानुनयशालिन्यामयोक्तंरघुनंदन ॥ त्र्यक्षानुस्मृतिकल्याणवतामिहमहेश्वर ॥ ७ ॥ नकिंचिदपिदुष्प्रापंनचकाश्च
नभीतयः ॥ त्वदनुस्मरणानंदपरिघूर्णितचेतसाम् ॥ ८ ॥ नतेसंतिजगत्कोशेप्रणमंतिनयेषुनः ॥ तेदेशास्तेजनपदास्तादिशस्तेचपर्वताः ॥ ९ ॥

दृष्टिपातवर्णयति ॥ ततइति ॥ तयास्वानुभूतालौकिकनिरतिशयानंदाविर्भावचमत्कारकारिण्या ॥ ९९ ॥ १०० ॥ अभ्युपेत्यअभिमुखंसमीपेगत्वा ॥ १०१ ॥ तादृश्याशि
वपूजासदृश्यासपर्ययापूजया ॥ २ ॥ ३ ॥ तदाज्ञयातत्रसानावुपविष्टंमाम् ॥ तत्रकुशलप्रश्नेकर्त्तव्येसर्वकौशल्यपरमकाष्ठापरमात्मनिचित्तविश्रांतिमेवभगवान्प्रथममनुजिघृक्ष
यापृच्छति ॥ ब्रह्मन्निति ॥ ४ ॥ संविदश्चित्तवृत्तयः ॥ पदेपरमात्मवस्तुनि ॥ ५ ॥ ६ ॥ अनुनयोविनयस्तच्छालिन्या ॥ ७ ॥ ८ ॥ जगत्कोशेतेप्राणिनोनसंतियेनप्रणमंति ॥ सर्वे
पिप्रणमंत्येवेत्यर्थः ॥ तेदेशाःप्रशस्ततमाइत्यर्थः ॥ अपशवोवाअन्येगोअश्वेभ्यःपशवोगोअश्वाइतिवत्प्राशस्त्यलाभः ॥ ९ ॥

भूतस्यप्राक्तसंचितस्यपुण्यस्यरक्षस्थानीयस्यफलंतनोतिअनंतकोटिगुणतयाविस्तारयति ॥ वर्तमानस्यैतद्देहारभ्यस्यसेचनममृतसेकेनेवाभिवर्धनंतनोति ॥ ११० ॥ एष्यत
इत्यिष्यमाणस्यएष्यर्थंबीजंतनोति ॥ ११ ॥ १२ ॥ सर्वासांवर्तमानानामेष्यंतीनाच ॥ १३ ॥ पूर्णाइष्टार्थैरितिशेषः ॥ १४ ॥ त्यक्ताउद्वेगाश्चिंतसंक्षोभहेतवोयस्मिंस्तथावि
धदेवार्चनविधानंब्रूहीतिपरेणान्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ पूर्णामिंसकलादिशइत्युक्त्यावसिष्ठस्यविषयभोगाभिलाषशून्यताद्योतनात्सर्वपापक्षयकरंसर्वकल्याणवर्धनमितिविशेष
णाभ्यांचसर्वानर्थनिरस्युपलक्षितनिरतिशयानंदरूपमोक्षसाधनविषयएवायंप्रश्नइतिनिश्चितवान्सर्वज्ञःपरमकारुणिकईश्वरः सर्वभावेनप्रपन्नायवसिष्ठायपरमपुरुषार्थसाधन
स्वरूपज्ञानमेवमर्चेवार्चनपरमरहस्यभूतमुपदेष्टकामःप्रतिजानीते ॥ शृण्विति ॥ १७ ॥प्रथमंवक्ष्यमाणदेवार्चनानुरूपमलौकिकंदेवस्वरूपमुपदेष्टुंशिष्यस्यतद्बुभुत्साजनयन्पृच्छति ॥

त्वदनुस्मरणैकांतधियोयेनस्थिताजना ॥ फलंभूतस्यपुण्यस्यवर्तमानस्यसेचनम् ॥ ११० ॥ तनोतिभैष्यतोबीजंत्वदनुस्मरणंप्रभो ॥
ज्ञानामृतैकरुलशोधृतिज्योत्स्नानिशाकर ॥ ११ ॥ अपवर्गपुरद्वारंत्वदनुस्मरणंप्रभो ॥ त्वदनुस्मरणोदारचिंतामणिमतामया ॥ १२॥
सर्वासामापदांमूर्ध्निदत्तंमृतपतेपदम् ॥ इत्युक्त्वासुप्रसन्नंतंभगवंतमहेश्वरम् ॥ १३ ॥ अवोचंप्रणतोभूत्वायन्नामतदिदंशृणु ॥ भगवं
स्त्वत्प्रसादेनपूर्णामेसकलादिशः ॥ १४ ॥ किंतुपृच्छामिदेवेशसंदेहतन्ननिर्णयम् ॥ ब्रूहिप्रसन्नयाबुद्ध्यात्यक्तोद्वेगमनामयम् ॥ १५॥
सर्वपापक्षयकरंसर्वकल्याणवर्धनम् ॥ देवार्चनविधानंतत्कीदृशंभवतिप्रभो ॥ १६ ॥ ॥ईश्वरउवाच॥ ॥शृणुब्रह्मविदांश्रेष्ठदेवार्च
नमनुत्तमम् ॥ वदामिमुच्यतेयेनकृतेनसकृदेवहि ॥ १७॥ कश्चिद्देवोस्तिमहाबाहोदेवः क स्यादितिद्विज ॥ नदेव पुंडरीकाक्षोनचदेवस्त्रि
लोचन ॥ १८ ॥ नदेव कमलोद्भूतोनदेवस्त्रिदशेश्वर ॥ नदेव पवनोनार्कोनानलोननिशाकर ॥ १९ ॥ नब्राह्मणोनावनिपोनाहंनत्वंहि
जोत्तम ॥ नदेवोदेहरूपोहिनदेवश्चित्तरूपधृक् ॥ १२० ॥

कश्चिदिति ॥ महाबाहोनिरंतरदेवार्चनसफलीकृतबाहोइतिबाहुसापेक्षबाह्यपूजाभावपरताद्योतनायसंबोधनम् ॥ ननुप्रसिद्धाएवपुंडरीकाक्षत्रिलोचनादयोदेवाः किमेतावस्यपि
विषयेनगवान्मामनभिज्ञंसंभावयतीतिमन्यमानस्यवसिष्ठस्यपरिच्छिन्नेषुप्रसिद्धाज्ञानमपनेतुमाह ॥ नदेवइत्यादिना ॥ १८ ॥ कमलोद्भूतोब्रह्मा ॥ त्रिदशेश्वरइंद्र ॥ नि
शाकरपदग्रहणंतत्कलाधीनशरीरकपर्याप्तिशास्कोटिदेवदेहोपलक्षणम् ॥ १९ ॥ पुनर्नाहंनत्वमितिमिथोऽस्मद्वसिष्ठयोस्तत्परोक्षयंतितस्मात्द्विज ॥ यद्यहंवसिष्ठोस्मितर्हिवसिष्ठोसी
त्यादिमूर्तिषुमत्स्यसमष्टिमाणतामसिद्धेः कनमएकोदेवइतिमाणइतिमाणस्यैवसर्वदेवात्मकत्वमुनेश्चमाणभावेनमामदेवतात्वनिवारणार्थम् ॥ एवंनैनदेवाआमुम्नन्पूर्वमर्शवित्यादि
श्रुतिष्वाध्यात्मिकेषुवसुरादिषुदेवशब्दवताम् तथेत्वाहाहोमध्य त्वाहाइत्यादिकर्मकलिगाबदेहाध्यात्मिकभावनामपिप्रसक्तदेवतात्वंवारयति ॥ देहरूपइति ॥ १२ ॥

आध्यात्मिकप्रस्तावात्कमलाद्यदेहादिशोभा ॥ मतिग्रहणसर्वाध्यात्मिकभावोपलक्षणार्थम् ॥ तत्तुल्यन्यायाद्गाधिभौतिकेष्वपिसर्वभावेष्वदेवत्वमुक्तंबोध्यम ॥ कस्तर्हिदेवस्त माह॥अकृत्रिममिति ॥ इकृञोड्वितःक्रि क्रेर्मम्नित्यमितिमप्॥ कृत्रिमक्रियासाध्यतद्विलक्षणपरमार्थदेवननिरतिशयप्रमोदश्चित्प्रकाशोदेवइत्यर्थः ॥ पुंडरीकाक्षादिमत्यता हिचित्प्रकाशाधीनसत्तास्फूर्तिकत्वात्तस्मिन्नध्यस्तास्तेपाचित्प्रकाशात्पृथक्करणेस्वरूपसिद्धिरेवदुर्लभादूरेदेवत्वमितितेष्वपिसत्ताप्रकाशएवानादितःस्फुरन्सर्वत्रैकोदेवस्तदभिव्य क्त्यतिशयादेवपुंडरीकाक्षादयोपिअभिभूतजाड्यत्वाद्वह्निशब्देनज्वलदंगारादिवदेवाउच्यन्तइतिनश्रुतिस्मृत्यादिवादविरोधोपीतिभावः ॥ २१ ॥ आकारादिनादेशतोवस्तुतश्चपरि च्छिन्नेमितेकालतःपरिच्छिन्नेतत्देवनकुतः ॥ अयभावः ॥ दिवुक्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिष्वितिदशस्वर्थेषुप्रसिद्धाद्दीव्यते पचाद्यचिदेवशब्दव्यु

नदेवःकमलारूपीनापिदेवोभवेन्मतिः॥ अकृत्रिममनाद्यंतंदेवनंदेवउच्यते॥ १२१॥ आकारादिपरिच्छिन्नेमितेवस्तुनितत्कुतः॥ अकृत्रिममनाद्यंतंदेवनंचिच्छिवंविदुः॥ २२॥ तदेवदेवशब्देनकथ्यतेतत्प्रपूजयेत्॥ तदेवास्तियतःसर्वसत्तासत्तात्मरूपधृक्॥ २३॥ अज्ञातशिवतत्त्वानामाकाराद्यर्चनंकृतम्॥ योजनाध्वन्यशक्तस्यक्रोशाध्वापरिकल्प्यते॥२४॥ इयत्तादिपरिच्छिन्नंरुद्रादेःप्राप्यतेफलम्॥ अकृत्रिममनाद्यंतंफलमानंदआत्मनः॥ २५॥ अकृत्रिमफलंत्यक्त्वायःकृत्रिमफलंव्रजेत्॥ त्यक्त्वासमंदारवनंकारंजंयातिकाननम् ॥ १२६॥ बोधःसाम्यंशमइतिपुष्पाण्यग्र्याणितत्रच॥ शिवंचिन्मात्रममलंपूज्यंपूज्यविदोविदुः॥ २७॥ शमबोधादिभिःपुष्पैर्देवआत्मायदर्च्यते॥ तत्तुदेवार्चनंविद्धिनाकारार्चनमर्चनम्॥ २८॥ आत्मसंवित्तिरूपंतुत्यक्त्वादेवार्चनंजनाः॥ कृत्रिमार्चासुयेसक्ताश्चिरंक्लेशंभजंतिते॥ २९॥ ज्ञातज्ञेयाहियेसंतोबालक्रीडोपमंचते॥ आत्मध्यानाद्दतेब्रह्मन्कुर्वंतोदेवपूजनम्॥ १३०॥ आत्मैवदेवोभगवाञ्छिवःपरमकारणम्॥ ज्ञानार्चनेनाविरतंपूजनीयःससर्वदा॥ १३१॥

त्पादनात्सकोचेमानाभावान्मायिकनिरंकुशैश्वर्यस्वच्छंदक्रीडाविजिगीषाव्यवहारस्तुतीनामाविषयकमदस्वप्नेच्छागतीनांचनिर्वाहकत्वाद्दशस्वर्थेषुद्युतिमोदावेवमुख्यावर्थौतौ चनित्यनिरतिशयानंदस्वप्रकाशेब्रह्मण्येवसंभवतोनपरिच्छिन्नेपुजडेष्विति ॥ अत.अकृत्रिमचिच्छिवमेवदेवंतत्त्वतोविदुरित्यर्थ.॥२२॥ यत.सर्वजगज्जीवतत्संसाररूपंतत्सत्तयैवसत्तात्मरूपधृक्नस्वतइतितदेवास्तिनान्यदित्यर्थ ॥ २३ ॥ तर्हिकिंपुंडरीकाक्षाद्याकारार्चनविधिर्व्यर्थएव नेत्याह ॥ अज्ञातेति ॥ कृतंविहितम ॥ २४ ॥ आत्मनस्तत्त्वत.साक्षात्कारात्पूजनेनप्रसन्नादित्यर्थ. ॥ २५ ॥ कृत्रिमकामभोगानात्मपूजनात्सिद्धांतोतितदर्थंकृत्रिमपूजैवकार्यातत्राह ॥ अकृत्रिमेति ॥ २६ ॥ अकृत्रिमपूजनेतर्हिकासामग्री तामाह ॥ बोधइति ॥ साम्यंसर्वत्रात्मौपम्येनदर्शनम ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ज्ञातज्ञेयायेकदाचिदात्मध्यानाद्व्युत्थिताःसंतःसाकारदेवपूजनंकुर्वंतश्चेद्दृश्यतेतर्हितेबालक्रीडोपमंकुर्वंतिनकृत्रिमभोगाशयेत्यर्थः ॥ १३० ॥ १३१ ॥

त्वमीवस्वभावमकृत्रिमअव्ययचेतनाकाशचिदाकाशब्रह्मविद्धिनत्वन्य अनात्मापूज्योयतोज्ञानलक्षणमात्मपूजनमेवमुख्यपूजानाम्येत्यर्थ ॥ यथाहु ॥ देहोदेवालय प्रोक्तो जीवादेवस्सदाशिव ॥ त्यजेदज्ञाननिर्माल्यसोहंभावेनपूजयेदिति ॥ ३२ ॥ तदेवास्तियत सर्वसत्तासत्तात्मरूपचमितिब्रह्मणएवजगज्जीवतत्संसरणसत्तास्वनावस्थानमुक्तभो पर्यन्तजिज्ञासुर्वसिष्ठ पृच्छति ॥ चेतनेति ॥ ३३ ॥ तत्रचित्सत्तायाश्चेत्यानधीनत्वतावत्सर्वचेत्यप्रलयेप्यनपायात्प्रसिद्धमितितदधीनज्ञानस्यचेत्यस्यज्ञानांतरमिवनसत्तांतरम पियुक्तमित्युपपत्तिमाह ॥ चिद्व्योमेति ॥ सर्वचेतिपूर्वाधान्वयि ॥ यद्यस्माद्धेतो ॥ अथवाचिद्व्योमसवभसर्गकालेपिअसंभवच्चेत्यपारादिपरिच्छेदशून्यत्वाप्रलयकालवदित्यनु मानलक्षणाप्युपपत्तिर्दर्शितावोध्या ॥ ३४ ॥ कथतर्हिजगद्रूपप्रतिभासस्तत्राह ॥ यद्यदिति ॥ तस्यापरिच्छिन्नत्वादेवमायावरणात असंमानात्मायिकवासनादिमार्गेणय त्संविदिस्पंदनमिवप्रसिद्धतेनतज्जगदितिप्रकलभाति ॥ तथाहि ॥ यद्यत्सूर्यचन्द्रप्रदीपेंद्रियमनआदिस्वयंप्रकचतिप्रकटीभूतप्रकाशभवतितस्यस्वकचनस्यस्वरूपेअसमानास्त्वय

त्वमेतच्चेतनाकाशमात्मानजीवमव्ययम् ॥ स्वभावंविद्धिनत्वन्य पूज्य पूजात्मपूजनम् ॥ १३२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ चेतनाकाश मात्रात्मयथाजगदिदंप्रभो ॥ यथातच्चेतनस्यैवजीवादित्वंतदुच्यताम् ॥ ३३ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ चिद्व्योमैवकिलास्तीहपारा वारविवर्जितम् ॥ सर्वत्रासंभवच्चेत्ययत्कल्पांतेवशिष्यते ॥ ३४ ॥ यद्यत्स्वयंप्रकचतितस्यस्वकचनस्यतु ॥ स्वयंयत्स्पंदितनामतेनेदं जगदित्यलम् ॥ ३५ ॥ इत्येवंस्वप्नपुरवज्जगद्भातिचिदात्मकम् ॥ एवंचिद्व्योममात्रात्मजगदच्छंनभित्तिमत् ॥ ३६ ॥ अत्यंतासंभवाच्चे त्यंदृश्यंचिद्व्योममात्रकम् ॥ चित्त्वात्कचतिसर्गादौयत्तज्जगदितिस्मृतम् ॥ ३७ ॥ तस्मात्स्वप्नपुराकारयदिदंभासतेजगत् ॥ तत्रचिद्व्योम मात्रात्मन्यन्यतानामकाकुत ॥ ३८ ॥ चिन्मात्रमेवगिरयश्चिन्मात्रंजगदवरम् ॥ चिन्मात्रमात्माजीवश्चचिन्मात्रभूतसंतति ॥ १३९॥ चिद्व्योममात्रादितरत्सर्गादौसंववेदने ॥ भिन्नस्वर्गेपुरेवापिकिंसंभवतिकथ्यताम् ॥ १४० ॥

यद्विवादहि यथाकारेयस्पंदितस्पंदनंनामप्रसिद्धंतदेवनीलपीतादितद्विषयरूपजगदित्यलमत्यंतप्रसिद्धमित्यर्थ ॥ ३५ ॥ इतिउक्तरीत्याएवंविचित्ररूपजगच्चिदात्मकमेवसत्स्व प्नपुरवत्चिदिवभातिभ्रांत्या ॥ एवमद्युक्तरीत्यापरमार्थतोविमृष्टंतुजगन्नभित्तिमत्अमूर्तमच्छंचिद्व्योममात्रात्मैवेत्यर्थ ॥ ३६ ॥ तर्हिकिंचिदेवचेत्याकारेणपरिणतस्यपश्यतिने त्याह ॥ अत्यतेति ॥ अपरिणामित्वादद्वयत्वाच्चात्यंतासंभवाच्चेत्यमप्यात्मचित्स्वभावादन्यथाकचतिमत्तेतदेवदृश्यजगदित्यर्थ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अतएवारोपितरूपबाधे नचिन्मात्रस्वरूपदृष्टव्यमित्याह ॥ चिन्मात्रमेवेत्यादिना ॥ ३९ ॥ स्वर्गेऊर्ध्वलोकेपुरेस्वनगरेवाअपिशब्दात्पातालेपुवाचिद्भिन्नंकिंसंभवतितत्कथ्यतांनिरूपणकुशले अचि त्यत सत्तास्फूर्तिमत्वेअचित्स्वभ्यापातात्स्वभावेअलीकत्वादलीकस्यचितापृथ्क्जीवनादर्शनाच्चितोऽसंगत्वेमाचित्संबंधायोगात्साधकांतरस्यचाप्रसिद्धेरितिभाव ॥ १४० ॥

१ मायावरणासंभवादितिकचित्पाठः

आकाशमिति ॥ भूताकाशाव्याकृताकाशाद्यर्थत्रयपरत्वेनाभि
ननुयजतिददातिजुहोतीत्यादिशब्दांनरात्कर्मभेदइवचित्आकाशजगदित्यादिनामांतराद्भेदोस्त्विति चेत्तत्राह ॥ आकाशमिति ॥ भूताकाशाव्याकृताकाशाद्यर्थत्रयपरत्वेनाभि
प्रेतानात्रयाणामप्याकाशशब्दानांकाश्दीप्ताविति धात्वर्थानुगमेनचिन्मात्रवचनत्वसंभवाद्गमेरपियेगत्यर्थास्तेज्ञानार्थाइत्यनुशासनाद्वर्त्तमानेपृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्चेतिक्विपि
द्वित्वादिनिपातनेपिज्ञानार्थत्वानपायाच्चित्पर्यायनामतोपपत्तेरितिभावः ॥ ४१ ॥ तदेतिदर्शनाद्यदेत्यध्याहार्यम् ॥ एवरीत्याद्यौद्वैतस्वप्नादिभिःसमयदानुभूयतेतत्त्वदृशातदेत्यर्थ.
॥ ४२ ॥ ४३ ॥ द्वितीयएवशब्दोऽपिशब्दार्थे ॥ ४४ ॥ अखिलचित्तसचेत्यमपिजगत्अचेत्यसन्मात्रमेवस्थितम ॥ ४५ ॥ परमाकाशस्यब्रह्मणःकलनवदुस्याप्रजायेयेति
श्रुतिदर्शितआद्यसंकल्पएवत्रिजगद्भूत्वास्वयमुत्थितद्वैतवत्द्वैतवाद्यभिमतसत्यवस्तुवदित्यर्थः ॥ ४६॥ जगत्सामान्येउक्तन्यायघटपटादिविशेषेपिदर्शयति ॥ यथेत्यादिना ॥ स

आकाशंपरमाकाशंब्रह्माकाशंजगच्चितिः ॥ इतिपर्यायनामानितत्रपादपवृक्षवत् ॥ १४१ ॥ एवंद्यौस्वप्नसंकल्पमायाभिःस्वनुभूयते ॥ त
दाकिलचिदाकाशमेवभातिजगत्तया ॥ ४२ ॥ यथैतत्संविदाकाशंस्वप्नेभातिजगद्वपुः ॥ तथेदंजाग्रदाख्येपिस्वप्नेभातितदेवनः ॥ ४३ ॥
यथास्वप्नपुरेचित्त्वंवर्जयित्वेतरत्क्वचित् ॥ नाकिंचित्संभवत्येवंजाग्रत्येवंमहाचितः ॥ ४४ ॥ यतोनसंभवत्यन्यच्चेत्यंकिंचित्ततोखिलम् ॥
चित्तंसंचेत्यमप्येतदचेत्यंसज्जगत्स्थितम् ॥ ४५ ॥ परमाकाशकलनंत्रिजगत्स्वयमुत्थितम् ॥ स्वप्नवद्विद्धिचिद्व्योम्निनत्वेतद्वैतवत्स्थितम्
॥ ४६ ॥ यथाचिद्व्योममात्रात्मस्वप्नेघटपटादिकम् ॥ सर्गादावेवसर्गोयंतथाचिद्व्योममात्रकम् ॥ ४७ ॥ शुद्धसंवित्तिमात्रत्वादृतेन्यत्स्वप्न
पत्तने ॥ यथानविद्यतेकिंचित्तथास्मिन्भुवनत्रये ॥ ४८ ॥ याःकाश्चनदृशोयेयेभावाभावास्त्रिकालगाः ॥ सदेशकालचित्तास्तत्सर्वंचि
द्व्योममात्रकम् ॥ ४९ ॥ सएषदेवःकथितोयःपरःपरमार्थतः ॥ यस्त्वंसोहमशेषंवाजगदेवचयोखिलः ॥ १५० ॥ सर्वस्यवस्तुजातस्यजग
तोन्यस्यतेमम ॥ देहोहिचेतनाकाशंपरमात्मैवनेतरत् ॥ ५१ ॥ संकल्पनेस्वप्नपुरेशरीरंचिद्व्योमतोन्यन्नयथास्तिकिंचित् ॥ तथेहसर्गेप्रथ
मैकसर्गान्मुनेप्रभृत्यस्तिनरूपमन्यत् ॥ १५२ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मो० नि० पू० जगतःपरमात्ममयत्ववर्णनंनामएकोनत्रिंशत्तमः
सर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ एवंसर्वमिदंविश्वंपरमात्मैवकेवलम् ॥ ब्रह्मैवपरमाकाशमेषदेवःपरःस्मृतः ॥ १ ॥

गौघटपटादिः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ सज्ज्ञानेनपूज्योदेवःप्रथमप्रश्नोत्तरत्वेनकथितः ॥ १५० ॥ देहःपारमार्थिकस्वरूपम् ॥ १५१ ॥ उक्तमनूद्योपसंहरति ॥ संकल्पनइति ॥
प्रथमादेकस्यहिरण्यगर्भस्यसर्गात्प्रभृतिप्रवृत्तेइहास्मिन्सर्गेतथासंकल्पनस्वप्नपुरशरीरादिवदेवान्यद्रूपंनास्ति ॥ १५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्र० पू०
एकोनत्रिंशःसर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चित.सर्वात्मतासर्वभोक्तृभावेनसंस्थितिः ॥ यथाजीवदशाप्राप्ताचित्तच्चाप्यत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ चेतनाकाशमात्रात्मयथास
र्वमिदप्रभोइतियत्त्वयापृष्टतस्येदमुत्तरवर्णितमित्याह ॥ एवमिति ॥ कच्चिद्वेत्सिमहाबाहोदेव.क.स्यादितिद्विजेतिमयात्वत्पृष्टदेवार्चनविधानमूलरहस्यंयत्त्वांप्रतिपृष्टंतदप्येतदेवे
त्याह ॥ एषदेवइति ॥ १ ॥

परिच्छिन्नदेशाचनपरिच्छिन्नफलमेतदर्चनमुसर्वकामावसानभूमिभूमानन्दप्राप्तिफलमितिसर्वोत्कृष्टमित्याह ॥ तदेतदिति ॥ सर्गभू सर्वजगत्सर्गारोपाधिष्ठानम् ॥ २ ॥ तत्प्रबुद्ध
वित्तव्ययायाससाध्यताशंकापरिहरति ॥ अवहिरिति ॥ अवहि साधनचतत्साध्यचेतिविपह ॥ ३ ॥ प्रबुद्धोविवेकीमुख्याधिकारीतियावत् ॥ अतिशयितोदेव अतिदेवस्त
दर्चने ॥ ४ ॥ मूर्त्यादिरूपदेवार्चनेतर्हिकोऽधिकारिणस्तानाह ॥ अभ्युत्पन्नेति ॥ अतएवतदनुरूपमेवकृत्रिमप्रतिमादितत्त्वामपीचेत्याह ॥ कृत्रिमेति ॥ अथाप्रतिमातव्यपुरम् ॥
॥ ५ ॥ तत्परात्म्यादनालाभेकोद्रवाशनमिवेत्याह ॥ शमेति ॥ ६ ॥ अर्चनकृतार्संतोषमायातिप्रामुषति ॥ ७ ॥ यत कुतश्चित्स्वप्रभावविमानासरप्रभृतिसाधनान्मिथ्यात्म
कमेवस्वर्गादिफलमासादयतीतिमुधेत्यस्योपपत्ति ॥ ८ ॥ १ ॥ पयआदि कारणयस्यसोऽस्मदादिरस्मत्कल्पितप्रपंचांतगत असौचसुरादिरस्यमूर्त्तिरूपोदेव कश्चिदनिर्वचनी

तदेतत्पूजनंश्रेयस्तस्मात्सर्वमवाप्यते ॥ तदेवसर्गभूःसर्वमिदंतस्मिन्व्यवस्थितम् ॥ २॥ अकृत्रिममनाद्यंतमद्वितीयमखंडितम् ॥ अवहि
साधनासाध्यसुखतस्मादवाप्यते ॥ ३॥ प्रबुद्धस्त्वमुनिश्रेष्ठतेनेदंतवकथ्यते ॥ नातिदेवार्चनेयोग्यःपुष्पधूपचयोमहान् ॥ ४॥ अभ्युत्पन्नधि
योयेहिबालपेलवचेतस ॥ कृत्रिमार्चामयंतपांदेवार्चनमुदाहृतम् ॥ ५॥ शमनोधाद्यभावेहिपुष्पाद्यैर्वार्चयंतिहि ॥ मिथ्यैवकल्पितैरेवमा
कारेकल्पितात्मके ॥ ६ ॥ स्वसंकल्पकृते कृत्वाक्रमैरर्चनमादृता ॥ याला संतोषमायांतिपुष्पधूपलवार्चने ॥ ७॥ स्वसंकल्पकृतेरर्थैःकृ
त्वादेवार्चनमुधा ॥ यत कुतश्चिन्मिथ्यात्मफलमात्रनयतिते ॥ ८॥ पुष्पधूपार्चनब्रह्मन्कल्पितंबालबुद्धिषु ॥ यत्स्याद्भवादृशांयोग्यमर्चन
त्वनातिग ॥ सर्वसंकल्पवलितोनसर्वोनचसर्वक ॥ ११ ॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्न सर्वारंभप्रकाशकृत् ॥ चिन्मात्रमूर्त्तिरमलोदेवइत्युच्य
तद्वदाम्यहम् ॥ ९ ॥ अस्मदादिस्त्वसौकश्चिद्देवोमतिमतांवर ॥ देवस्त्रिभुवनाधार परमात्मैवनेतरत् ॥ १० ॥ शिवस्सर्वपदातीत सर्वसंक
तेमुने ॥ १२ ॥ संवित्सर्वकलातीतासर्वभावांतरस्थिता ॥ सर्वसत्ताप्रदादेवीसर्वसत्तापहारिणी ॥ १३ ॥ ब्रह्मब्रह्मन्सदसतोर्मध्यंतद्देवउच्यते ॥
परमात्मपरामिस्यतत्सदोमित्युदाहृतम् ॥ १४ ॥ महासत्तास्वभावेनसर्वत्रसमतांगतम् ॥ महाचिदितिसंप्रोक्तपरमात्मइतिश्रुतम् ॥ १५ ॥

योमायामयएवेत्यर्थ ॥ कस्तर्हिपारमार्थिकोदेवस्तमाह ॥ देवइति ॥ १० ॥ सर्वेभ्याब्रह्मविष्णुरुद्रादिदेवेभ्योप्यतीत संकल्पनामनोरथस्तदतिग ॥ यतोवाचोनिवर्ततअप्रा
प्यमनसासहेतिश्रुते ॥ यस्तुसर्वैर्विषयभोगसंकल्पैर्वलितोवेष्टितोब्रह्मविष्ण्वादिपदरूप सनसाधनतोपिसर्वोनफलतोपिसर्वैकभोगसुखयस्मिस्तथाविध ॥ स्वस्वकर्मोपासनतार
तम्यानुसारेणभोगसामग्र्यास्तत्फलसुखस्यचस्यचतत्फलाभावादित्यर्थ ॥ ११ ॥ आत्मदेवस्तुपूजनदशायांफलदशायांचनित्यनिरतिशयपरमार्थसत्यपूर्णानंदैकस्वभावएवे
तिसएवदेवइत्यस्तियोग्यइत्याह ॥ दिक्कालेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ सदसतोर्भावाभावयोर्वर्तमानागतयोरपकालयोर्मूर्त्तामूर्त्तयो कारणकार्ययोर्व्यावहारिकप्रातिभासिकयोर्वाप्रात
रात्विकसाक्षिचिन्मात्रस्वरूपत्वाद्दीपदामस्त्वाद्यामध्यम ॥ परमरूपत्वप्रामिकरणव्योतिष्यउत्कृष्टआत्मैवपरासदाचपोतनसमाअभिव्यामकाशोयस्यतस्यापाविधब्रह्मोविनिप
देवमुनिपुविराटादिपारमपालकसर्वमर्पचमविलापनेनशिवमीत्यनुर्धन्यनेसमाप्तात्संविवेचनस्मुराणमनित्यर्थ ॥ १४ ॥ १५ ॥

व्यवहारेसर्वत्रानुगमात्सत्तासामान्यरूपेण ॥ सर्वबाधेतुमहासत्तात्मना ॥१६॥ तस्यैवसर्वैषादेवतादीनामात्मत्वादपिमुख्यंदेवत्वमित्याह॥ यदित्यादिना ॥१७॥१८ ॥ तस्यैववि मर्शोसर्वदेवतासारत्वाद्देवत्वमित्याह ॥ पादेति ॥ किसार.सदतिशेष· ॥ १९ ॥ ससर्वःपूर्णोदेवएवाहनपरिच्छिन्नइत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ सएवसर्वकर्त्तासर्वभोक्ताचेत्याह ॥ सकरोतीत्यादिना ॥ २२ ॥ पुर्यामास्ते ॥ सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्यइतिश्रुतेरितिभावः ॥ २३ ॥ शरीरमावसथोमहागृहंयस्यास्तथाविधायाम् गहनादुर्विवेकाअन्नमया

स्थितंसर्वत्रसर्वंतुलतास्वंतर्यथारसः॥ सत्तासामान्यरूपेणमहासत्तात्मनापिच॥ १६॥ यच्चित्तत्त्वमरुंधत्यायच्चित्तत्त्वंतवानघ ॥ यच्चित्तत्त्वंचपार्वत्यायच्चित्तत्त्वंगणेषुच॥ १७॥ चित्तत्त्वंयन्ममेदंचचित्तत्त्वंयज्जगत्त्रये॥ तद्देवइतितत्त्वज्ञाविदुरुत्तमबुद्धयः॥ १८॥ पादपाण्यादिमानन्योयोवादेवःप्रकल्प्यते॥ संविन्मात्राद्दतेब्रह्मन्किंसारःकिलकथ्यताम्॥ १९ ॥ चिन्मात्रमेवसंसारसारःसकलसारताम्॥ गतःसदेवःसर्वोहंतस्मात्सर्वमवाप्यते॥ २० ॥ नसदूरेस्थितोब्रह्मन्नदुष्प्रापःसकस्यचित्॥ संस्थितःससदादेहेसर्वत्रैवचखेतथा॥ २१॥ सकरोतिसचाश्नातिसबिभर्त्तिप्रयातिच॥ सनिःश्वसितिसंवेत्तासोंगान्यंगानिवेत्तिच ॥ २१ ॥ सोस्यांविचित्रचेष्टायांप्रकाशिन्यांचतद्वशात्॥ तत्स्वरूपनिबद्धायांपुर्यामास्तेमुनीश्वर॥ २३॥ शरीरावसथायांचचलायांतत्प्रसादतः॥ सोस्यांगहनकोशायांहृद्गुहायांगुहेश्वरः॥ २४॥ मनःषष्ठेंद्रियाचारसत्तातीतामलात्मनः॥ तस्यसंव्यवहारार्थसंज्ञाचिदितिकल्पिता ॥ २५॥ सएपचिन्मयःसूक्ष्मःसर्वव्यापीनिरंजनः॥ इमंभास्वरमाभासंकरोतिनकरोतिच॥२६॥ साचिदत्यंतविमलाजगदर्थंजगत्क्रियाम्॥ इमांरंजयतिप्राज्ञरसेनेवमधुर्लताम्॥ २७॥ चारवोयेचमत्काराश्चितश्चितियथास्थितम् ॥ चमत्कुर्वंतिकिलतेतेनकेचिन्नभोभिधाः ॥ २८॥ केचिज्जीवाभिधानाश्चकेचिच्चित्ताभिधानकाः॥ केचित्कलाभिधानाश्चकेचिद्देशाभिधानकाः ॥ २९॥ केचित्क्रियाभिधानाश्चकेचिद्द्रव्याभिधानकाः॥ केचिद्भावविकारादिजात्यौचित्याभिधानकाः॥ ३० ॥ प्रकाशाभिधानाःकेचित्केचिद्धैलतमोभिधाः ॥ अर्केंद्राद्यभिधाःकेचित्केचिद्यक्षाभिधानकाः॥ ३१ ॥

दिव हि·कोशायस्यास्तथाविधायाम् हृद्बुद्धिःसैवगूहतीतिगुहातस्याम् आनंदमयकोशगुहेश्वरः ॥ २४ ॥ उपदेशसंव्यवहारार्थम ॥ २५ ॥भास्यारोपेकरोतीव तदपवादेनकरोति ॥ नित्यभानस्यकृतत्वाभावादित्यर्थः ॥२६ ॥ रंजयतिशोभयति ॥ मधुर्वसंतः ॥ २७ ॥ चमत्काराआरोप्येसत्तास्फूर्तिप्रदानरूपाः ॥ चितिमायाशबलेयरस्थितपूर्वकामकर्मवासनानुसारेणनियतचमत्कुर्वंत्याविर्भावयति॥ ताश्चिच्चमत्कारानेवनामकल्पनयाव्यपदिशति ॥ केचिदित्यादिना॥ सर्गभेदेननभोबहुत्वोक्तिः ॥२८॥२९ ॥ भावविकाराजायतेऽस्तिवर्धतेविपरिणमतेऽपक्षीयतेनश्यतीतियास्कोक्ताः॥आदिपदाद्गुणभेदास्तेषांजात्यावैचित्र्येणऔचित्येनचविचित्राभिधानकाः॥३०॥तानेवप्रपचयति॥प्रकाशेति॥३१॥

चित किंस्वभोगेच्छयाजगत्सृष्टिर्नेत्याह ॥ निरिच्छेति ॥ तथाचोक्तश्रीमद्गौडपादाचार्यैः ॥ भोगार्थंसृष्टिरित्येकेक्रीडार्थमितिचापरे ॥ देवस्यैषस्वभावोयमाप्तकामस्यकास्पृ
हेति ॥ नचैवंसोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेत्यादिश्रुतिविरोध अस्यमहतोभूतस्यनि श्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदइत्यादिश्रुत्यंतरेदिच्छाप्रयत्नापनपेक्षनि श्वसितमायत्वात्केवलस
तबहुस्यांप्रजायेयेतिसमानतात्पर्यकमुत्पतरानुमण्यायचाकामयतेत्युक्तेश्चेतनप्रधानाविकर्तृकतार्शकावारणमात्रतात्पर्यकत्वात् ॥ तथाचभगवतोबादरायणस्यसूत्रम् ॥ कामा
च्चनानुमानापेक्षेति ॥ ३२ ॥ त्रैलोक्यलक्षणानामंभोधीनांसंस्थामुताश्चिकस्थितिपुविचार्यमाणासुचिदेवशरीरचास्तवतत्त्वतद्रूपाजलजालिकाजलसमूहस्थानीयानाम्यवि
त्यर्थः ॥ ३३ ॥ तस्यामनःसकस्पकृतभोक्तादिप्रिपुटीप्रकाशकत्वमेवभोक्तृत्वचिवेकाद्भोक्तृत्वमितिकल्प्यतइत्याशयेनाह ॥ शरीरेति ॥ ईश्वरीस्वारोपितसचाचप्रासनसमर्था

निरिच्छस्वस्वभावेनवर्सतेनययांकुर ॥ तन्यतेतद्वदेवेयजगल्लक्ष्मीश्चिदात्मना ॥ ३२ ॥ चिदेवासुसमग्रासुसर्वदेवैकिकेवहि ॥ त्रैलोक्यां
भोधिसस्यासुशरीरजलजालिका ॥ ३३ ॥ शरीरपंकजभ्रातमनोभ्रमरसंभृताम् ॥ आस्वादयतिसकल्पमधुसत्तांचिदीश्वरी ॥ ३४ ॥
ससुरासुरगंधर्वसशैलार्णवकजगत् ॥ चितिस्थिनप्रवहतिजलावर्त्तजलयया ॥ ३५ ॥ यथचित्तमयाचारचारुचतुरचक्रिकम् ॥ संसार
चक्रंचिच्चक्रेभ्राम्यतिभ्रमभाजनम् ॥ ३६ ॥ चिच्चतुर्भुजरूपेणजघानासुरमंडलम् ॥ कालोजलदखंडेनसायुधेनययातपम् ॥ ३७ ॥
चिभिनेत्रतयावप्रनदपशीतांशुचिच्छ्रया ॥ गौरीकमलिनीवक्षपद्मपदूपदतांगता ॥ ३८ ॥ विष्णो पद्मालितामेत्यचिद्ध्यानाधीनमानसा ॥
प्रयीनलिन्या सरसींधत्तेपेतामहींस्थितिम् ॥ ३९ ॥ चितोब्रह्मन्विचित्राणिशरीराणीहभूरिश ॥ पत्राणीवतरोर्हंसिकेयूरादिक्रियेवच
॥ ४० ॥ चित्समजसुरानीकपरिवंदितपादया ॥ त्रैलोक्यचूडामणितांधत्तेवासवलीलया ॥ ४१ ॥ चित्सुभासुरतामेत्यत्रैलोक्योदरह
यरे ॥ पतत्युदेतिसंयातिस्वात्मन्येवाब्धिवारिवत् ॥ ४२ ॥ चिच्चंद्रिकाचतुर्दिक्षुअवभासवितन्वती ॥ विकासयतिनिःशेषभूतसत्ताकुमुद्व
तीम् ॥ ४३ ॥ चिद्दपणमहालक्ष्मीस्त्रिजगत्प्रतिबिंबितम् ॥ गृह्णात्यनुग्रहणांनस्वगर्भमिवगर्भिणी ॥ ४४ ॥

॥ ३४ ॥ एवंकर्तृत्वमपितस्या स्वाभ्यारोपितकारकपरिस्पंदप्रयानिमित्तत्वमेवेत्याशयेनाह ॥ ससुरासुरेति ॥ प्रवहतिपरिवर्त्तते ॥ ३५ ॥ यथातीतिचधलयाचिधोयश्चित्त
मय कर्तृत्वभोक्तृत्वरूपआचारसेनचारचश्चपुराश्वपलाश्वप्यष्टिजीवसंसरणचक्रिकायस्मिंसथाविधजीवसमष्टिसंसारचक्रमायाशवलेचिच्चक्रेभ्राम्यति ॥ ३६ ॥ चणितल
क्षणचितएवमर्वकर्तृभोक्तृत्वविशिष्यवर्णयति ॥ चिदित्यादिना ॥ कालोचपतुसायुधेनेंद्रधनुर्वज्रयुक्तेनजलदखंडरूपेणातपमिव ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ विष्णोर्नाभिपद्मेअलित्वाम्
भरत्वमिवएत्यप्राप्य ॥ प्रयीवेदास्तल्लक्षणायानलिन्या सरसीमहासरोभूतांस्थितिमूर्त्तिम् ॥ ३९ ॥ केयूरादीनांक्रियानिर्मितिरिव ॥ ४० ॥ चूडामणितांचपतामितियावत्
॥ ४१ ॥ सुभासुरतांसूर्यादितेजोरूपताम् ॥ ४२ ॥ साक्षादपितस्याआकारमयानिमित्ततामाह ॥ चिच्चंद्रिकेति ॥ ४३ ॥ महतीलक्ष्मी स्वच्छतास्वस्तालक्षणाशोभायस्यामी
मायाया ॥ ४४ ॥

चतुर्दशभुवनस्थानांभूतानाम् ॥ भूतीकरोतिसत्तांसंपादयति ॥ यथावारिश्री रसशक्ति अंबुधिर्जलसमूहरूपासतीसमुद्रत्वंसमुद्रस्वरूपसत्तांसंपादयतितद्वत् ॥ ४५ ॥ इदानींता मेवचितलतात्वेनरूपयति ॥ व्योमेत्यादिना ॥ व्योमात्रमायाकाशस्तल्लक्षणायाकेदारिकायाक्षेत्रभक्तौरूढाहिरण्यगर्भात्मनाअंकुरिता ॥ सत्तौघा सर्वपदार्थसत्यतास्तल्लक्ष णफलदायिनी ॥ ४६ ॥ संवेदनानिसविकल्पज्ञानानि ॥ चित्तेहाश्चित्तवृत्तयः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ जडाःशैलादयएवगुल्मकामूलप्ररोहायस्याः ॥ विग्रहाश्चतुर्विधशरीराण्येवग्र थयस्तैर्वलिता ॥ आमूलाग्रप्रवृत्तिप्रतानैः परिवर्त्तितावेष्टिता ॥ ४९ ॥ पेलवमित्यादिविशेषणविशिष्टदृश्यकुसुमअनयाजन्यतइतिपरेणान्वयः ॥ सदसद्वपुरित्यस्यपरामर्शास हमित्युपपत्ति ॥ ५० ॥ छायाचद्रादिकांतिरिवाच्छंस्फुटदृश्यकुसुमम् ॥ मन्यतेअभिमानविषयीक्रियते ॥ तन्यतेविस्तार्यते ॥ ५१ ॥ तस्याश्चित.सत्सत्यंचित्चेतनम् ॥ ज

चिच्चतुर्दशभूतानांमंडलानिमहांतिच ॥ भूतीकरोतिवारिश्रीःसमुद्रत्वमिवांबुधिः ॥४५॥ विचित्रालोककुसुमाघनसंकल्पपल्लवा ॥ व्योमकेदारिकारूढासत्तौघफलशालिनी ॥ ४६ ॥ जीवजालरजःपुंजवासनारसरंजिता ॥ संवेदनत्वग्वलिताचित्तेहाकलिकाकुला ॥४७॥ अतीतासंख्यत्रिजगत्केसरोज्ज्वलरूपिणी ॥ अनारतस्पंदमहाविलासोल्लासहासिनी ॥ ४८ ॥ सर्वर्तुपर्वपरुषाजडशैलादिगुल्मका ॥ विग्रहग्रंथिवलितामूलाग्रपरिवर्त्तिता ॥ ४९ ॥ चिल्लतेयंविकसितापेलवंसदसद्वपुः ॥ विचित्रंदृश्यकुसुमंपरामर्शासहंवहु ॥ ५० ॥ अनयेहहिसर्वत्रच्छायाच्छमिवजन्यते ॥ मन्यतेतन्यतेवस्तुगीयतेक्रियतेपिच ॥ ५१ ॥ महाचितानयानित्यंभासंतेभास्करादयः ॥ देहाःस्वदंतेचमिथस्तत्सच्चिज्जडविभ्रमैः ॥ ५२ ॥ चिताचावर्त्तवर्त्तिन्यासिद्धान्येवप्रनृत्यति ॥ जगज्जालरजोलेखातत्सत्तादृश्यदेहिनी ॥ ५३ ॥ चित्सर्वंजगदारंभमिमंप्रकटयत्यलम् ॥ त्रैलोक्यदीपकशिखादीपोवर्णाश्रयंयथा ॥ ५४ ॥ चिच्चंद्रबिंबेविमलेशशवत्प्राप्यसंगमम् ॥ सर्वत्रलक्ष्यतामेतिपदार्थश्रीर्जगद्गता ॥ ५५ ॥ चिद्रसायनसेकेनपदार्थपटलावली ॥ रूपमेतिफलंचैवप्रावृट्सिक्तेवसल्लता ॥ ५६ ॥ चिच्छाययैवसर्वस्यजाड्यंसम्युदेतिच ॥ सर्वस्यास्यशरीरस्यगृहस्येवतमास्त्विह ॥ ५७ ॥

इचेत्यविवेकप्रयुक्तैर्भोक्तृभोग्यताविभ्रमैर्दंपत्योर्देहावस्तुतोऽमंगलरूपाअपिमिथ स्वदतेप्रीतिविषयाभवति ॥ ५२ ॥ आवर्त्तोवात्यावर्त्तस्तद्वर्त्तिन्याचितैवसिद्धातत्सत्तयैवदृश्यदेहिनीदर्शनयोग्याकारवतीजगज्जालरजोलेखाअन्याचिद्व्यतिरिक्तेवभूत्वाप्रनृत्यति ॥ ५३ ॥ त्रैलोक्यप्रकाशनदीपकशिखाभूताचित् ॥ दीप प्रसिद्धोवर्णाश्रयरूपवद्द्रव्य यथाप्रकटयतितद्वत् ॥ ५४ ॥ चिदधीनप्रकाशतामेवजगत.प्रपचयति ॥ चिच्चंद्रबिंबेइत्यादिना ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ननुचिद्यदिरसायनमिवपदार्थपटलावलीसर्वतोव्याप्यस्फुरतितर्हितत्रजाड्यनस्यात् ॥ नहिसर्वतोरसार्द्रेशुष्कताया.प्रसक्तिरस्तीतितत्राह ॥ चिच्छाययैवेति ॥ यथापंचीकरणेनगृहस्यापिसर्वतस्तेजोव्याप्तिसत्वात्तदतस्तमःप्रसक्त्यभावे पितैजसभास्वरतायाभूतातरभागैरभिभवाद्बहिरभिव्यक्तसौरालोकव्याप्तौतत्प्रयुक्तच्छाययाअतस्तमउदेति ॥ तथाघटाद्यधिष्ठानचिद्भास्वरतायाअप्यध्यस्तेनाभिभवाद्बहिश्चाक्षुषवृत्त्याद्यभिव्यक्तचिद्व्याप्त्यास्फुरणेतच्छाययाअतर्जाड्यमुदेतीत्यर्थ ॥ ५७ ॥

१ टीकानुरोधेनात्रफलदायिनीतिपाठापेक्षितइतिभाति

तथाचपयार्थ।रापासाकारः।ववपद्दमासाराघाकृतिर्वचिन्यसिद्धिस्तथादेहांतरभिव्यक्तश्रमाःसृषिश्चमस्कृतिचशादेवगवाश्वघटपटाद्याकृतिर्वैचिन्यसिद्धिर्नोन्यथेत्याह ॥ चि
घमाकृतयइति ॥ त्रैलोक्यदेहा चिदाकाशांतर्गता साकारपदार्था एतेछायाआदर्शेत्यर्थः आकृतिमाकारमपिनस्पृशेयु साधकांतराभावादित्यर्थः ॥ ५८ ॥ क्रियाविहितनिषिद्धे
गुरवत्ति सैवकुलवधू ॥ ५९ ॥ उक्तमर्थमनुभावयितुंव्यतिरेकमुखेनापिप्रसिद्धोदाहरणेषुसमर्थयति ॥ चिदालोकमितिद्वाभ्याम ॥ स्फुरन्नुसचलन्नप्यामुखमपिप्रकटताएतिय
दृष्ट ॥ किरत्तभयप्रकारकालदेशानांनिरास ॥ ६० ॥ स्वांगानिशाखा यस्य ॥ कुन्तलालि केशसमूहोलतायस्मिन् ॥ चिन्मज्जनंचिदाभिषिना ॥ ६१ ॥ एवंचचिदधी
नजन्मरक्षादिसमभावत्वाजगज्जलाधीनसर्वभाववल्लरगादिवजलमिवचिदेवपरमार्थतइतिसिद्धमित्युपसंहरति ॥ वर्द्धतइति ॥ ६२॥६३॥ यद्यकाचिदेवास्तितर्हितदात्मक म
पंचहानिशमूर्छामरणपुनरुत्कारादुत्पातरवज्ञवनिस्कारमर्थामनुपपुरमूलविकारगुणाअभानेभाविहामापित्तिरिवनवततितत्कथमित्यर्थ ॥६४॥ तदेवस्पष्टंपुनराह ॥ अयमिति॥

चिच्चमत्कृतयोदेहेनभवेपुरिमायदि॥ त्रैलोक्यदेहास्यकेतेनस्पृशेयु किलाकृतिम्॥ ५८॥ चिदाकाशप्रकाशोस्मिन्संकल्पशिशुधारि
णी॥ क्रियाकुलवधूर्देहगृहेस्फुरतिचंचला॥५९॥ चिदालोकविनाकस्यरसनाग्रेस्फुरन्नपि॥ कथंकदाप्रकटतामेतिदृष्टंक्वारस॥६०॥
शृण्वंगस्वांगशाखापिकुंतलालिलताप्यलम्॥ चिन्मज्जनविनादेहवृक्षः कइवराजते ॥ ६१ ॥ वर्द्धतेविलुठत्यत्तिचिच्चराचरकारिणी॥
चिदेवास्तीतरन्नास्तिचिन्मात्रमिदमुत्थितम्॥ ६२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्तवांस्तदाप्यक्ष सुधांशु स्वच्छयागिरा॥ पुन पृष्टो
मयारामसुधांशुस्वच्छयागिरा॥ ६३॥ यदिसर्वगतादेवचिदस्त्येकातदात्मक॥ तदयचावनिस्कारमर्याधेवनश्येतति॥ ६४॥ अयन्वि
त्वान्पुरामूत्वाचिद्वीनमप्रतिस्थित ॥इतीयंकल्पनालोकेप्रत्यक्षानुभवाकथम्॥ ६५॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ शृण्वेतदखिलब्रह्म
न्यदाशर्वदामिते॥ महानयत्वयाप्रश्न कृतोब्रह्मविदांवर॥६६॥चिदस्तिहिशरीरहसर्वभूतमयात्मिका॥ चलोन्मुखात्मिकैकातुनिर्विक
ल्पापरास्मृता॥६७॥ संकल्पमुग्धासैवात स्वयमन्येवसास्थिता॥ संकल्पितेतरवरादौ शैल्यस्त्रीयथागता॥ ६८॥ सएवहिपुमान्कोपाद्य
येहान्यइवक्षणात्॥ भवत्येवंविकल्पांकाचित्स्वरूपान्यतांगता॥ ६९॥

अयंदेहादि-पुरादस्यभावात्पूर्वंजीवनदशायांचचिस्वामृचेतनावान् ॥
तसीमत्वपइतिगत्वाजश्वाभाव ॥ भूत्वासमतिदस्यमरणादिदशायांचिद्वीन स्थितइतीयंकल्पनाकथंचितोऽविनाशिस्वभावत्वादपरिणामित्वाच्चकथमपिजाड्यायोगादिति
भावार्थ ॥ ६५ ॥ यथानष्टेमनस्येवजीवादित्वनुत्पत्तामितिभावनमश्वास्तरममुत्वैवनश्यतिरेवसिद्धेनष्टेतदुपोरप्युत्तरंसहैवचकुकामईश्वरउवाच ॥ शृण्वेति ॥ अखिल
माप्नतमभोत्तरसहितंसर्वम ॥६६॥ वक्ष्यमाणोपादानप्रथमंचिदप्रतिविवपिदृविष्यदेहदर्शयति ॥ चिदिति ॥ हकिल चलायांव्यष्टिसमष्टिबुद्धौउन्मुखात्मिकाआसक्तस्व
भावा ॥ विज्ञानमयशब्दवाच्यकर्तृभोक्तृत्वभावेत्यर्थ ॥ पराकूटस्थचितृनिर्विकल्पा ॥ ६७॥ तस्याश्चलस्वभावत्वमिवभेदोप्युपाधिकृतएवेत्याशयेनाह ॥ संकल्पेति ॥ इ
नाहमिनास्मिसारेवनाअनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुतिर्दर्शितसंकल्पमसात्स्वात्मानमेवजीवात्मनामुग्धामुग्धवती ॥ आदिकर्मणिक्तः कर्तरिचेतिकर्तरिक्तः ॥
यथानुर्धांठिवर्चासमर्तकाल्पतइतरोवरउपपत्तिर्यथातयाविधावतीदी शैल्यमताख्यानीतियेनसप्यमानइत् ॥ ६८ ॥ पुमान्मनुष्यःभय्योरादलतइवक्रूरोभवतितद्वत् ॥ ६९ ॥

एवरीत्यास्वरूपात्परिच्युताचित्क्रमाज्जाड्य जडतादात्म्यभावयतीसतीकलनाया'सविकल्पबुद्धे पदंविषयतांप्रयातिस्वकल्पनयैवेत्यर्थ ॥७०॥ आकाशसहितानिपरमाणूनिसूक्ष्मभूतानितद्भावरूपाशब्दस्पर्शरूपरसगंधरूपभोग्यानाबीजात्मिकाचेत्यतामायोपलक्षितचिद्विषयताएतिपश्चाद्घाततन्मात्रसमष्टिप्राणभावस्तद्गामिनीभवति ॥ ७१ ॥ तथाभूतायास्तस्या'पंचीकरणप्रयुक्तस्थूलभूतात्मकसमष्टिव्यष्टिस्थूलदेहभावंतदंतर्लिंगदेहेजीवभावतत्रबुध्यादिभावंचदर्शयति ॥ देशेति ॥ तन्मात्रै.सूक्ष्मभूतै पंचीकरणेनवलितासंवलितासतीसमद्वीपचतुर्दशलोकात्मकदेशविभागातानिमेषादिद्विपरार्धावधिकालविभागाताचक्रमाद्भवति ततस्तत्रप्राणधारणाज्जीवोभूत्वाबुद्धिरहंकारोमन'अर्थाच्चित्तचभवतीत्यर्थः॥७२॥७३॥ ब्रह्मचिदेवअप्रबोधेनाज्ञानेनशबलरूपमासाद्यदेहजीवाकारेणसकल्पितासतीतत्प्रयुक्तजाड्येनअविश्वप्रबोधिनीअसर्वज्ञाभूत्वापुनःपुनर्भोगसकल्पादनारत

विकल्पकल्पिताब्रह्मंश्चित्स्वरूपपरिच्युता॥ जाड्यंक्रमाद्भावयंतीप्रयातिकलनापदम् ॥ ७० ॥ चित्स्वयंचेत्यतामेतिसाकाशपरमाणुताम्॥ शब्दबीजात्मिकांपश्चाद्घाततन्मात्रगामिनी॥७१॥ देशकालविभागांतातन्मात्रवलिताक्रमात्॥ जीवोभूत्वाभवत्याशुबुद्धिःपश्चादहंमनः॥ ७२ ॥ मनस्त्वंसमुपायातासंसारमवलंबते॥ चंडालोस्मीतिमननाच्चंडालत्वमिवद्विजः॥७३॥ संकल्पिताप्रबोधेनजाड्याविश्वप्रबोधिनी॥ शबलंरूपमासाद्यसंकल्पाद्यात्यनारतम्॥७४॥ अनंतसंकल्पमयीजाड्यसंकल्पपीवरा॥ चिज्जाड्यान्मोहमायातिपयःपाषाणतामिव॥७५॥ ततश्चित्तंमनोमोहोमायेतिविहिताभिधा॥ जाड्यंनिपुणमाश्रित्यसंसारेजायतेमुने॥७६॥ मोहमांद्यमुपायातातृष्णानिगडपीडिता॥ कामक्रोधभयोपेताभावाभावातिपातिनी॥ ७७ ॥ त्यक्तानंतनिजाभोगाव्यवच्छेदविकारिणी ॥ दुःखदावानलातप्ताशोकाशिवकृशाशया॥ ७८ ॥ इयमस्मीतिभावेनशून्येनविकलीकृता ॥ देहमात्रगृहीतास्थापरंदैन्यमुपागता ॥ ७९ ॥ मग्नामोहमहापंकेजीर्णवनदंतिनी॥ भावाभावलतादोलापरिलोलशरीरका॥८०॥ असारापारसंसारविकारव्यवहारिणी॥ तापोपतप्तहृदयारागतेजोनुरंजिता॥ ८१ ॥ निजयूथपरिभ्रष्टाम्रगीवावशतांगता॥ आविर्भावोदिताकारातिरोभावेस्तमागता॥८२॥ स्वसंकल्पोपयातासुभीतासंभ्रमदृष्टिपु॥ पलायतेवाप्यन्यासुवेतालेष्विवबालिका॥८३॥ उष्ट्रीवमधुरंबिंदुंवांछतेभावितंसुखम्॥ अवांतरपरिभ्रष्टादोपाद्दोपंपतत्यधः॥८४॥

यातिससरति ॥ ७४ ॥ पयोजलपाषाणताकरकात्वमिवमोहजीवताभ्रममायाति ॥ ७५॥७६॥ भावोविभवः ॥ अभावोदारिन्द्यतदनुपातिनी ॥ ७७ ॥ व्यवच्छेदेषुभार्यापुत्रादिवियोगेषुशोकादिविकारिणी ॥ शोकैरशिवैश्वकृशाशयाकृपणा ॥ ७८ ॥ इयप्रत्यक्षदुःखमोहादिस्वभावैवाहमस्मीतिभावेनभ्रमेण ॥७९॥८०॥ रागेणतेजसाक्रोधेनचानुरंजिता ॥८१॥ विभवानाभूतमात्राणावाआविर्भावेउदिताकारात्दृष्टाअभिव्यक्तावा ॥ अस्तंदैन्यंतिरोभाववा ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ यथाउष्ट्रीकटकनिंबपत्रादिषुचर्व्यमाणेषुस्ववासनाभावितबिंदुमल्पतरमधुररसंकांक्षतेतद्वद्दुःखबहुलेषुविषयेषुसुखकांक्षतइत्यर्थः ॥ अथवायथाउष्ट्रीविषमप्रांशुवप्ररूढवृक्षाग्रसंबद्धमधुपटलप्रस्रुतमधुबिंदुलेहनवांछयावृक्षमारुरुक्षुर्युगपत्पुर.पादोन्नयनमात्रात्स्वदेहभारेणावांतरपरिभ्रष्टाप्राधोविषमदेशेपततितद्वत्पततीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

॥८५॥ नरकादिभूमिषुकष्टात्कष्टमनुप्राप्ता॥८६॥ क्रमान्मानुष्यलाभेविवान्याद्यभृतिष्वव्यवहारकौशलाभ्यासविदग्ध्यात्कौशलाद्वैदग्ध्यांगकाव्यनाटकनर्तकाभ्यासमुपागता सतीविविधस्यस्वधनस्यधनगृहक्षेत्रपरिवारादेर्निर्माणेयःपराक्रमस्तत्पदमेवगतानमोक्षोपयोगिविवेकपदमित्यर्थ ॥८७॥ एवंक्रमेणवय पारप्राप्यप्राणात्ययमुपागतासतीसव तोभीतातांकते ॥ विवर्त्तनभूमीलुठनतत्परायणा ॥ ८८ ॥ संक्षेपोक्तमपवयति ॥ बाल्येइति ॥ विवशा पराधीना सर्वेअर्थाभोगायस्या ॥ चिंतयाचित्तविषयादिचिंतयाऽऽवृ तापिहितविवेका ॥ ८९ ॥ कर्मगतीरेवप्रपञ्चयति ॥ जायतइत्यादिना ॥ ९० ॥ कुलपर्वतेहिमवदादौ ॥ ९१ ॥ देवगिरौमेरौ ॥ धीरुग्गुल्मिनी ॥ ९२ ॥ नारायणादीनाम पिजीवगतिपुप्रपञ्चन पदमेवहितन्नित्यमनित्यापदिनः स्यादित्याद्विशिष्टपुराणानुरोधात् ॥ नारायणादिसाक्षाव्यमुक्तजीवविषयेवायोज्यम ॥ अथवाङ्गत आरम्भनजीवगतयः

परवेपम्यमायातिसकष्टात्सकष्टगता॥ दुःखाद्दुःखेनिपतिताविपदोविपदिस्थिता ॥८५॥ नानानर्थगणोपेताचेष्टापरवशाशया ॥ क ष्टात्कष्टमनुप्राप्तापरितापानुतापिनी॥८६॥ क्रमादासाद्यवैदग्ध्याद्वैदग्ध्यांगमुपागता॥ विचित्रधनिर्माणपराक्रमपदंगता ॥ ८७॥ सवत शंकतेभीताप्राणात्ययमुपागता॥ क्षीणतोयेवशफरीविवर्त्तनपरायणा ॥८८॥ बाल्येविवशसर्वार्थायौवनेचिंतयावृता॥ वा र्धकेप्यतिदुःखार्त्तांमृताकर्मवशीकृता॥८९॥ जायतेस्वर्गनगरेनागीपातालकोटरे॥ आसुरीदैत्यविवरेनरस्त्रीवसुधातले॥ ९०॥ राक्ष सीरालसाधारेवानरीवनकोटरे॥ सिंहीगिरींद्रशिखरेकिन्नरीकुलपर्वते ॥ ९१ ॥ विद्याधरीदेवगिरौव्यालीपवनगर्त्तके॥ लतातरौस्र गीनीडेवीरुत्सानौवनेमृगी॥ ९२॥ शेतेनारायणोंभोधौध्यानीब्रह्मपुरेब्जज ॥ कांतागतोहरः शैलेस्वर्गेसुरवरोहरि ॥९३॥ दिनकरोति तीक्ष्णांशुर्वर्षत्यबुधरोजलम्॥ करोतिश्वसनसविस्सपर्वतमहोदधिम्॥९४॥ ऋतुचक्रंप्रवहतिसहसाकालमंडलम्॥ दिनरात्रितयोपे तितेजस्तिमिरतांक्रमात्॥ ९५॥ क्वचिद्बीजरसोल्लासात्कचित्पापाणमौनिनी॥ क्वचिन्नदीरसवतीक्वचित्कुमुदविस्तृति ॥९६॥ क्वचित्फ लावलीपाके क्वचित्काष्ठानलादिभि ॥ क्वचिच्छैत्यहिमहारि क्वचित्खादिनकिंचन ॥ ९७॥ क्वचिदुज्वलिताकाराक्वचित्कष्टाशिलाक्व चित्॥ क्वचिन्नीलायहरिताक्वचिदग्निःक्वचिन्मही ॥ ९८॥सर्वात्मत्वात्सर्वगत्वात्सर्वशक्तित्वयोगत ॥ सर्वात्वादेवरूपैवखादप्यच्छैव सापरा॥ ९९॥ चिचिनोतियथात्मानंयेनयत्रयदायदा॥ तत्तयानुभवत्यंगुस्पदाद्वीप्यादितांयया॥ १००॥

प्रपञ्चनेर्किनुचित सर्वव्यापारकर्तृत्वस्यदोषः ॥ कांतयागत अर्धांगसंगत ॥ ९३ ॥ श्वसनादिपदैवाच्याहिव्यापारालक्ष्यते ॥ ९४ ॥ ऋतुघटितसंवत्सरचक्रम् ॥ कालमंडल युगमन्वंतरादि ॥ ९५ ॥ क्वचिद्वृक्षादौबीजालकस्तबकरतादेर्नूरसात्मकश्चोल्लासोयस्या ॥ पाषाणेमौनिनीनिश्चला ॥ ९६ ॥ तृतीयांतपदद्वयानंतरमुपलक्षितेत्यध्याहार्य म ॥ शैत्येनहिमनिभाधरतहिमतुषारिजलंयस्या ॥ सआकाशआदिपदाद्वायुश्चअप्यन्यांकिंचन ॥ ९७ ॥ कष्टाकुशकंटकादिदुर्गमा ॥ ९८ ॥ सर्वशक्तित्वमायातद्योगत ॥ सर्वात्वादेवरूपाजगद्रूपैव ॥ सर्वनाशोत्तरत्तिमात्रपुंसद्भावच्छांवसत्वान्वकृत ॥ परमार्थतसुखादप्यच्छैवसाचिदित्यर्थ ॥ ९९ ॥ चित्आत्मानस्वयेनभावनप्रभयायाचिनोति विवर्तेनापञ्चयनयतितयातद्भावमनुभवतीत्यर्थ ॥ १०० ॥

तान्भावान्पुनःप्रपचयति ॥ हसीत्यादिना ॥ पुनर्बकीग्रहणमतिदीर्घपादचचुजात्यतरसग्रहार्थम् ॥ एवंबलाकाग्रहणमप्यतिधवलतूलकठजातिग्रहणाय ॥ १०१ ॥ वटीकाद य पक्षिजातिभेदा. ॥ शालीशारिका ॥ प्रीतीरतिरितिद्वलोपेदीर्घ ॥ शवरीमाया ॥२ ॥ योनिषुदेहभेदेषु ॥ ३ ॥ अवलादुर्वला ॥४॥५॥ कर्मात्माकर्मानुसारस्वभावा ॥ तथा चश्रुतिः ॥ यथाकारीयथाचारीतथाभवतिसाधुकारीसाधुर्भवतिपापकारीपापोभवतिपुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपाप पापेनेति ॥६॥ अनन्ययास्वातिरिक्तसत्तास्फूर्तिशून्यया अविद्ययाअव्यवस्थितमनियतम् ॥७॥ भर्तृहीनानायिकेवानाथास्थितेतिशेष ॥१०८॥ हेरामत्वजडगतेरविद्याया शक्तंतासामर्थ्यमवलोकययद्यस्माद्धेतोर्यापूर्णब्रह्मस्वभावा पिचित्अरघट्टस्यघटीयन्त्रस्यघटीषुप्रविष्टघनपीठमाकाशस्तेनतुल्यतद्वत् ॥ निजस्यनिरतिशयानदपूर्णभावस्यघनसमुद्रादिसकलजलोपलक्षितसर्वजगदन्तर्भावनसामर्थ्यस्यच

हंसीक्रौंचीबकीकाकीसारसीतुरगीवृकी॥ बकीबलाकाहरिणीवानरीकिन्नरीशुनी ॥ १०१ ॥ वटीकापिंगलीशालीमक्षिकाभ्रमरीशुकी ॥ धीःश्रीर्ह्रीःप्रीतीरतिश्वशंबरीशर्वरीशशी ॥ २ ॥ एतास्वन्यासुचान्यासुपरिभ्रमतियोनिषु ॥ विवर्तमानसंसारजलावर्त्ततृणंयथा ॥ ३ ॥ बिभेत्यथस्वसंकल्पात्स्वशब्दादिवगर्दभी ॥ नानयासदृगन्यास्तिमुग्धाबालाचलाऽबला ॥ ४ ॥ एषासाकथितातुभ्यंजीवशक्तिर्महामुने ॥ प्राकृताचारविवशावराकीपशुधर्मिणी ॥ ५ ॥ कर्मात्मेत्यभिधांप्राप्तशोच्यास्यपरमात्मनः ॥ अनंतदुःखबहुलंस्वयंविभ्रममाश्रिता ॥ ६ ॥ असदेवानयाक्रांतंविनाशिसहजंमलम् ॥ तंडुलेनेवकंचूकमनन्ययाऽव्यवस्थितम् ॥७॥ अनंतविभवभ्रष्टादौर्भाग्यपरितापिनी ॥ शोचंतीप्राप्यजीवत्वंभर्तृहीनेवनायिका ॥ ८ ॥ जडगतेरवलोकयशक्ततांनिजपदस्मरणेनविनेहचित् ॥ व्रजतिकष्टमधःपतनाययायदरघट्टघटीघनपीठवत् ॥ १०९ ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू० शिवपूजोपाख्यानेचेत्योन्मुखचिद्विचारोनामत्रिंशः सर्गः॥३०॥ ॥७॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥चिनोत्यलीकमेवैवंसदुःखास्मीतिभावनात्॥चिन्स्वप्नक्षीवतामोहपतितासंभ्रमेयथा॥१॥ अमृतापिमृतास्मीतिविपर्यस्तमतिर्वधूः॥यथारोदित्यनष्टैवनष्टास्मीतितथैवचित्॥२॥अकारणंविपर्यस्तामतिर्भ्रांतमपिस्थिरम्॥यथा जगत्पश्यतीदंतथाहंताभ्रमाच्चिति॥३॥ चित्तंहिकारणंत्वस्याःसंसारानुभवेचितेः॥ नचतत्कारणंकिंचिच्चित्त्वान्यत्वात्यसंभवात्॥४॥

स्मरणेनविनादेहमात्रपरिच्छिन्नाहघटीमात्रपरिच्छिन्नमहभोगनिमित्तपुण्यव्ययेअल्पजलक्षरणेचममरिक्ततैवसपन्नेतिमन्यमानापुनःपुन.स्वपतनायअधोधोव्रजतितत्कष्टमित्यर्थ ॥ १०९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०त्रिंशत्तमःसर्ग ॥ ३० ॥ ॥७॥ ॥ जीवतादिनिषेधेनसाशुद्धाचित्प्रदर्श्यते ॥ मनःप्राणेंद्रियद्वाराबहिरत प्रथायया ॥ १ ॥ एववर्णितप्रकारजीवजगद्भावमलीकमसदेवाज्ञानाच्चिनोतिआरोपेणसचिनोति ॥ स्वप्नेक्षीवतामदिरामदस्तत्कृतेसमोहेपतिता ॥ १ ॥ वधूर्मुग्धा ॥ भ्रांतकुलालचक्रादियथास्थिरनिश्चलपश्यतितथाजगदपिस्थिरपश्यति ॥ ३ ॥ तच्चित्तंकिंचिद्वस्तुन ॥ कुत ॥ चित्त्वस्यतदन्यत्वस्यचअत्यतमसभवात् ॥ अचित्त्वेजगदंतःपातेनतत्कल्पनाहेतुत्वायोगादित्यर्थ ॥ ४ ॥

---

१ आर्षोदीर्घं.

चित्तासत्त्वादेवतच्चेत्यजगतोप्यसत्त्वसिद्धमित्याह ॥ एवमिति ॥ यथाचिताचित्तयन्नतश्चेत्यते असौ चित् चित्तमदधीनचेत्यघनांकिन्तु शुद्धैवेत्यर्थ ॥ ५॥ चित्तनिषेधादेवचितिच
क्षुरादियुक्तदृश्यदर्शनद्वयरूपत्रिपुटीनिषेधोपिसिद्धइत्याह ॥ नेत्या विना ॥ दर्शिचिति ॥६ ॥ चिच्चित्तवृत्तिश्चेतनस्तदाश्रयश्चेत्यामितद्विपया ॥आदिपदान्मतृमतिमतव्यबुद्धि
योपृथोऽभ्याअहंकथहंकाराइकार्याणिगृह्यते ॥ ७ ॥ तत्त्वपरोक्षवस्त्वतरत्वम ॥ आदिपदात्तदाश्रयतद्व्याप्यतत्त्वमधागृह्यते ॥ ८ ॥ नानाजीवभेदाअनानामतिदेहमात्माभेदा
ध्यासाश्चापिन ॥ अणौअत सुमेरवद्रव ॥ शब्दानामानिअर्थारूपाणितेषांशब्दश्री कथापिनास्ति ॥ ९ ॥ अथातआदेशोनेतिनेतीत्यादय शास्त्रीयसर्वदृश्यनिषेधाअपितस्व
प्रदानपर्यंतमेव दृष्टेनुचित्तस्वमनियोग्यप्रसिद्धस्तेपिनसम्भवतीत्याह ॥ नेतीति ॥ वस्त्वतिरिक्तोवस्तुताऽवस्तुतास्यधर्माअपिनस्त ॥ १० ॥ शिलाया कोशेगर्भे ॥ स्वेयथाप्रसि

एवंहिकारणाभावाच्चेत्यस्याभंभवादिति॥ नासौचित्तंततश्चेत्ययन्नतश्चेत्यतेयया॥५॥नदृश्यदर्शनद्वयरूपतैलमिवोपले॥ नकर्तृकर्मक
रणदर्शीदाविवरूण्णता॥६॥ नमातृमेयमानानिनभसीवनवांकुर ॥ नचिच्चेतनचेत्यादिनदनेखदिरोयथा॥७॥ नाहत्वत्वत्वतत्त्वादिप
वंतत्वमिवांबरे॥ सदेहत्वान्यदेहत्वेश स्वत्वमिवकज्जले॥८॥ नानानानानचाप्यतरणाविवसुमेरव ॥नचशब्दार्थशब्दश्रीर्महोपरलताय
था॥९॥ नेतिनेतिनचैवार्कमंडलेरजनीयथा॥ नवस्तुतावस्तुतेचतुपारेतुययोष्णता॥१०॥ नशून्यताशून्यतेवाशिलाकोशइवद्रुम ॥ शू
न्यताशून्यतानाममहतीखइवाखता॥११॥ केवलकेवलीभावस्वच्छतैवावशिष्यते॥ नचित्तात्कस्यचिद्दोपाज्जातयेतदवाप्यते॥१२॥
तत्सर्वभावनामात्रेणानय प्रकृत स्थित ॥तज्ज्ञेप्यभावनामात्रेणानर्थउपशाम्यति॥१३॥ तज्ज्ञेप्यभावनामात्राद्दतेन्यत्रोपयुज्यते॥
नतृणंनचत्रैलोक्यमितिस्वायत्ततात्रया॥ १४॥स्वायत्तएवचैपोर्थोदुःसाध्योभावनास्थित ॥ यद्यन्नसाध्यतेपुंसातत्कथंकेवलभ्यते॥
॥१५॥ निर्विकल्पाद्वितीयाचियासौसकलगासती॥परमैकापरासाच्छादीपिकातेजसामपि॥१६॥ सैपावभासनकरीसर्वगानित्यनि
र्मला॥नित्योदितानिर्मनस्कानिर्विकारानिरंजना॥१७॥ घटेपटेवटेकुड्येशकटेवानरेखरे॥ असुरेसागरेभूतेनरेनागेचसंस्थिता॥१८॥

द्रामहतीशून्यताअशून्यताचकवलकेवलीभावलक्षणास्वरूपस्वच्छतैवविमर्शोअवशिष्यतेनाणुमात्रमपिभिन्नातथाचित्यपीतिपरेणान्वय ॥ ११ ॥ ननुतर्हिहिरण्यगर्भात्मकं
समष्टिचित्तमेवास्याश्चित सवानर्थहेतुर्दोप यस्मात्ततएवनिमित्तात्चतुर्विधशरीरेषुजातयाअनयाएतत्ससारदु खमवाप्यते नचतदस्माभिरुच्छेत्तुशक्यमित्याशंक्याह ॥ नचि
त्तादिति ॥ चिदापाचित्तोदोपभूतात्कस्यहिरण्यगर्भस्यचित्तान्निमित्ताज्जातयाएतदु खमवाप्यतइतिनर्किन्तुतेनस्रष्टायेवर्देह्मियविषयास्तेपुसर्वेष्वहममेतिसत्याइतिचभावना
मात्रेणापथरूत ससारलक्षणानथ स्थितइत्यर्थ ॥१२॥ अतएवतत्त्वज्ञेअभावनामात्रादुपशाम्यतीत्याह ॥ तज्ज्ञेपीति ॥१३॥ अतएवतृणमिषापवर्तितुंशक्योपिमैलोक्यपदा
र्थोभावनाबलादेवातस्त्वविदांदु साध्य स्थितइत्याह ॥ नतृणमिति ॥ १४ ॥ नन्वतिसुलभोभावनास्याग स्वतएवकुतोनसिध्यतितत्राह ॥ यद्यदिति ॥ तृणमात्रस्यापिकरप्रसा
रणयत्नविनाऽलाभदर्शनादितिभाव ॥ १५ ॥ भावनामात्रत्यागेपरमपुरुषार्थरूपापरमार्थचित्समंत्रसुलभेत्याशयेनतांवर्णयति ॥ निर्विकल्पेत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

यथादीपःपदार्थप्रकाशनायस्वरूपस्थित्यैवप्रभवतिनतुकांचनक्रियांकरोतितद्वच्चिदपीत्यर्थः ॥ १९ ॥ एषाएवंप्रभावापिसाचित् अमुनादेहादिभावनेनैवामलिनापिमलिनासंप न्ना एवमविकल्पाढ्यापिविकल्पिनीतिसर्वत्रयोज्यम् ॥२०॥ इदानींसर्वगतायाःसूक्ष्मतमायाश्चितएकैकस्मिन्देहएवआनखाग्रविशेषव्याप्तिलक्षणेउपचयेयुक्तिमाह ॥ निर्वि कल्पेति ॥ निर्विकल्पाविशेषाभिमानादिविकल्पास्पर्शिनीपरासर्वगतासूक्ष्माचित्वातेप्राणप्रधानेलिंगदेहेआवाताप्रतिबिंबभावेनानुगतासतीअगानिहस्तपादादीनिमर्माणिहृद याादिस्थानानिआदिपदाद्विसप्ततिसहस्रनाडीभेदचव्याप्यसर्वगतास्वसंविदतावन्मात्रेआकृष्येवचिनोतिउपचयंनयति ॥ यथादीर्घसूक्ष्मकौशेयादितंतुस्तर्कुयंत्रादिसूचीवेष्टनेअ तिदीर्घमपिस्वतावन्मात्रेउपसंहृत्यबदराद्याकारमुपचयनयतितद्वदित्यर्थः ॥२१॥ अतएवजाग्रतःपुरुषस्यचिद्बहीरूपाद्यालोकनैरंतर्यमनस्कारैश्चवलितासतीवोधतोबोधपक्षेभव ति ॥ निद्रायतोगच्छतस्तुस्वमेवासनामयरूपालोकमनस्कारवलितासतीअतर्बोधतोबहिस्त्वबोधतइतिपक्षद्वयेपिभवति ॥ सुषुप्तौत्वज्ञानमात्रसाक्षित्वान्नकिंचिदवेदिषमित्युस्थि ति ॥

साक्षिवत्तिष्ठतिसतीस्पंदतेनचकुत्रचित् ॥ दीपःप्रकाशनायेवकरोतिनपुनःक्रियाम् ॥ १९ ॥ मलिनाप्यमुनैषासाविकल्पाढ्याविकल्पि नी ॥ जडेवाप्यजडाभासानसर्वासर्वगैवच ॥ २० ॥ निर्विकल्पापरासूक्ष्माचिच्चिनोतिस्वसंविदम् ॥ वातावातांगमर्मादियथायंत्रादिवे ष्टने ॥ २१ ॥ रूपालोकमनस्कारावलिताचिदबोधतः ॥ बोधतश्चैवभवतिनिद्रांसदसतीयतः ॥ २२ ॥ सापरैवचिदत्यच्छाचिंतामाया तिचेतनात् ॥ साधुरेवयथासाधुर्भावितेदुर्जनैषणाः ॥ २३ ॥ मलेनस्वर्णमायातिताम्रतांमलमार्जनात् ॥ पुनःकनकतामेतियथाचित्प रमातथा ॥ २४ ॥ स्वारोपशांत्यास्वादर्शोयथैतिप्रतिमास्थितिम् ॥ तथासर्गमिवागम्यबोधात्स्वंयातितत्पदम् ॥ २५ ॥ अभाववेदनाद स्याःसंसारःसंप्रवर्त्तते ॥ स्वभाववेदनादेषत्वसदेवोपशाम्यति ॥ २६ ॥ यदाचित्वाच्चिनोत्यंतरन्यतामसतींतदा ॥ अहंतामिवसंप्राप्य नश्यतीवाप्यनाशिनी ॥ २७ ॥ ईषत्स्पंदादधोयातिभृगुप्रांतात्तरोःफलम् ॥ यथातथैवसंवित्तेरधःपातोमहानिव ॥ २८ ॥ रूपादीनांतुसत्तै पाचितएवामलैवचित् ॥ द्वित्वैकत्वेत्वबोधोत्थेबोधेनविलयंगते ॥ २९ ॥ सत्तामात्रेणचित्तस्यबोधश्चित्तेंद्रियादिषु ॥ आलोकसत्तामा त्रेणव्यवहारःक्रियास्विव ॥ ३० ॥

तस्यपरामर्शाच्चसदसतीसत्यप्यसत्प्रायाअबोधपक्षएवभवतीत्यर्थः ॥२२॥ साअत्यच्छाब्रह्मचिदेवदेहाद्यात्मताचेतनातदनुकू लप्रतिकूलप्राप्तिपरिहारचिंतामायाति यथासाधुरेवदुर्जनसंगत्याचिरचित्तेभावितेसंस्कृतेसतिदुर्जनैषणाःप्राप्यअसाधुर्भवतितद्वदित्यर्थः ॥ २३॥ अतएवपुनर्ब्रह्मात्मताभाविते चित्तेसब्रह्मैवभवतीत्याशयेनदृष्टांतमाह॥मलेनेति ॥२४॥ यथाशोभनआदर्शोदर्पणःस्वारोपितमलस्यमार्जनेनशांत्याप्रतिमास्थितपुनःपुनःप्रतिबिंबाभिव्यक्तियोग्यांस्थितिंस्व च्छतामेतितद्वच्चिदप्यज्ञानाज्जडजीवभावादिसर्गमिवागम्य ॥ वाल्यपीत्यनुनासिकलोपविकल्पः ॥ आगत्यस्थितातत्त्वबोधात्तत्कैवल्यपदयातीत्यर्थः ॥ २५ ॥ अभावःअसद ज्ञानंतद्वेदनात ॥२६॥ अन्यताभेदम् ॥ उदरमतरंकुरुतेअथतस्यभयंभवतीतिश्रुतेरितिभावः ॥२७॥ ईषत्स्पंदाद्भृतवियोजकप्रच्युतिमात्रात् ॥ भृगुर्गिरितटतस्मात् ॥ एषजीव भाव ॥२८॥ चितएवेति ॥ अध्यस्तस्याधिष्ठानव्यतिरिक्तसत्वाभावादितिभावः ॥ द्वित्वैकत्वेभेदाभेदाध्यासौ ॥ २९ ॥ चित्तस्यचित्तसाक्षिणः ॥ ३० ॥

१ चित्पदमित्यपिपाठः

सामान्येनोक्तविशिष्यचक्षुरादित्रिपुटीभूयोपपादयन्नित एव सबमफलीभावदर्शयति ॥ वातादित्यादिना ॥ चित्तनिधिप्रेरितावातात्प्राणवायोर्निमित्तात्चक्षुःकनीनिकयो स्पदो
भवतितस्यास्थितावीमितीजसमिंद्रियदृष्टिश्चक्षुरित्युच्यते ॥ तयाकुल्याद्वाराजलमिवबाह्यंबहिःप्रापणीयघटकरणतद्वृत्तितद्धानपटादीनरूपस्यतत्समानाकारस्यरूपस्यनील
पीतादेपटाद्याकारस्यबोधः सत्ताप्रथासापराचिदेवेत्यर्थ ॥११॥ एवस्पार्शनत्रिपुटीस्थलपित्वमारुतौजडौतुच्छौस्वत सत्तास्फूर्तिशून्यौ अतश्चिदधीनसत्तास्फूर्तिकला
देवतयोःसंगःस्पर्शेन्द्रियकस्पनानिमित्तत्वात्स्पर्शउच्यते ॥ तद्द्वारातत्संयुक्तशीतोष्णादिद्रव्येपुमननतदाकारामनोवृत्ति स्पर्शसंवित्तिरित्युच्यते ॥ तत्साक्षिसंवित्तत्तदवच्छिन्नाचिपयान
त्रिपुटीभयातुपरासाक्षिचिदेवेत्यर्थ ॥१२॥एवघ्राणेन्द्रियात्मनागंधात्मनाचविभक्तस्यगंधतन्मात्रस्यनासाप्रदेशेपवमेनकृतःसंबंधोगंधसंवित्तदाकारांतःकरणवृत्तीनांनिमित्त
त्वाद्गंधसंविद ॥ आसांत्रिपुटीनांमनसाहीनविविक्तयद्वयाप्रक्षणवेदनसापरमासाक्षिचिदेवेत्यर्थ ॥१३॥ एवशब्दतन्मात्रस्यश्रवणेन्द्रियस्यप्राणवातस्यचसंगाद्दुत्पन्नामनोवृ

वातात्कनीनिकास्पदसद्दीप्तिर्दृष्टिरुच्यते ॥ तद्वात्यवतितद्रूपरूपबोधस्तुचित्परा ॥ ३१ ॥ त्वङ्मारुतौजडौतुच्छौतत्संगस्पर्शउच्यते ॥ मन
नंस्पर्शसंवित्तिस्तत्संवित्तिस्तुचित्परा ॥ ३२ ॥ गंधतन्मात्रपवनसंबंधोगंधसंविद ॥ आसांतुमनसाहीनवेदनपरमेवचित् ॥ ३३ ॥ श
ब्दतन्मात्रश्रवणवातसंगान्मनोविना ॥ सुषुप्तसदृशीसंवित्परमाचिदुदाहृता ॥ ३४ ॥ क्रियोन्मुखत्वसंकल्पात्सकल्पोमननक्रमः ॥ मन
नंचित्तकालुष्यमात्माचिन्निर्मलाभवेत् ॥ ३५ ॥ चित्प्रकाशात्मिकानित्यास्वात्मन्येवावस्थिता ॥ इदमंतजगद्धत्तेसन्निवेशंयथाशिला
॥ ३६ ॥ अद्वितीयादधानेदंविकारादिविवर्जितम् ॥ नास्तमेतिनचोदेतिस्पंदतेनोनवर्धते ॥ ३७ ॥ सकल्पाज्जीवतामेत्यनिःसंकल्पात्मनात्म
ना ॥ चिज्जडंनोजडंभावभावयतीस्वसंस्थिता ॥ ३८ ॥ रथस्त्वस्याश्चितेर्जीवोजीवस्याहंकृतीरथ ॥ अहंकृतेरथोबुद्धिस्ततोबुद्धेर्मनोरथ
॥ ३९ ॥ मनसस्तुरथःप्राणःप्राणस्याक्षगणोरथ ॥ अक्षौघस्यरथोदेहोदेहस्यस्पंदनोरथ ॥ ४० ॥ स्पंदनकर्मसंसारेजरामरणपंजरम् ॥ एवं
प्रवर्तितंचक्रमिदमादिविभूतिजम् ॥ ४१ ॥ प्रतिभासतएवात्मन्यसत्त्वप्रइवाततः ॥ मनागपिनसत्यात्ममृगतृष्णांबुवत्स्थितम् ॥ ४२ ॥

त्तय शब्दसंवित्तयस्तासुमनोराविनामिद्रायसुषुप्तसदृशीनिर्विकारायासाक्षिसंवित्सापरमाचित ॥ एवरासनत्रिपुटीसाक्षिचिदपिविविच्यद्रष्टव्येतिभाव ॥ ३४ ॥ एवकर्मेन्द्रिय
प्रवृत्तिनिमित्तसकल्पात्मकमनोवृत्तिस्तस्याश्चिम्यसाक्षितयाप्यात्मचिद्विवेचनीयेत्याह ॥ क्रियोन्मुखत्वमिति ॥ ३५ ॥ एवंपरमात्मैवहिश्वसर्वद्वैतस्फूर्ते साक्षिचिन्मात्रमात्मकत्वेसर्व
द्वैतस्यास्यैवाप्यलचिन्निष्कलितमित्याह ॥ चिदिति ॥ यथास्फटिकशिलास्वांतर्गतवनगिरिनद्यादिप्रतिबिंबसन्निवेशंधत्तेतद्वत् ॥ ३६ ॥ विकारादिविवर्जितमितिक्रियाविशेष
णम् ॥ अधिष्ठानतस्वात्मनाविकारादिविवर्जितमितिवा ॥ ३७ ॥ चिन्जडजगत् नोजडमजडवास्तवभावभावयतीसतीस्वयस्वरूपेस्थितासवतीत्यर्थ ॥ ३८ ॥ इदानींचितोव
हिःसंसरणेरथपरंपराकल्पयन्नाह ॥ रथइतिद्वाभ्याम ॥ ३९ ॥ स्पंदन कर्मेन्द्रियगण ॥ ४० ॥ सर्वेषामपिरथानांसंसारेस्पंदनभ्रमणमेवकर्मसाध्यमित्यर्थ ॥ जरामरणोपल
क्षितादेहाएवपंजरायियद्वयाविधजीवसमदोलायकआदमूलकारणस्येश्वरस्यविभूत्यामायैश्वर्येणजातम् ॥ ४१ ॥ मायिकत्वमेवोपपादयति ॥ प्रतिभासतइति ॥ ४२ ॥

मनसस्तु रथः प्राण इति यदुक्तं तत्र वक्ष्यमाणार्थोपयुक्तविशेषवक्तुमुपपत्तिमाह ॥ रथ इति ॥ कल्पनायामानसकल्पनाया निमित्तत्वादिति शेषः ॥ तदेव दर्शयति ॥ यत्रेत्यादिना ॥ ४३ ॥ बलीसूत्ररूपत्वात्सर्वधारणचालनसमर्थः ॥ ४४ ॥ एवमनसोपि प्राणक्रियानिमित्तत्वमस्तीतिव्यतिरेकमुखेनाह ॥ मनसीति ॥ आकाशे हार्दाकाशे संलीने सति ॥ ४५ ॥ रूपयथानराजतेतद्वदित्यर्थः ॥ एवप्राणनिरोधादपि मनो निरुध्यत इत्याह ॥ प्राण इति ॥ ४६ ॥ अतएव तस्य तद्रथत्वमुक्तमित्याह ॥ यत्रेति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ क्षेपणयत्रविशेषः ॥ अन्यथा प्राणनिरोधे मनः क्षयि क्षीयत इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ प्राणः समष्टिव्यष्टिरूपः ॥ इदुश्चन्द्रस्तद्दशाभूतं मनश्च ॥ छविश्चन्द्रिका मनोवृत्तयश्च ॥ अतएव चाक्षुषादि

रथस्त्वत्र स्मृतः प्राणः कल्पनाया मुनीश्वर ॥ यत्र प्राणमरुत्तत्र मननं परितिष्ठति ॥ ४३ ॥ आलोकश्रीः स्थिता यत्र रूपं तत्रैव राजते ॥ प्राणो बली स्थितो यत्र तदेव परिवेपति ॥ ४४ ॥ यत्र याति वनं वात्या तदेव परिघूर्णते ॥ मनस्याकाशसंलीने न प्राणः परिवेपति ॥ ४५ ॥ तेजस्यसत्तामायाते न रूपमिव राजते ॥ प्राणे प्रशांते मरुति मनो न तन्न मनागपि ॥ ४६ ॥ वात्यायामुपशांतायां रजो न परिकंपते ॥ यत्र प्राणो मरुद्याति मनस्तत्रैव तिष्ठति ॥ ४७ ॥ यत्र यत्रानुसरति रथस्तत्रैव सारथिः ॥ प्राणसंप्रेरितं चित्तं याति देशांतरेक्षणात् ॥ ४८ ॥ क्षेपणोन्मुक्तपाषाण इव तत्रान्यथा क्षयि ॥ यत्र पुष्पं तत्र गंधो यत्राग्निस्तत्र सोष्णता ॥ ४९ ॥ यत्र प्राणो मरुद्याति यत्रेंदुस्तत्र तच्छविः ॥ संवित्तिः पवनस्पंदान्नाडीसंस्पर्शनश्वसः ॥ ५० ॥ संवित्तिस्फारता चित्तं मनस्तत्प्राणकोटरे ॥ सर्वत्र विद्यते संविद्व्योमस्वच्छा जडाजडे ॥ ५१ ॥ क्षुभ्यंतीव तु सा प्राणस्पंदादित्यनुभूयते ॥ सत्तामात्रस्वरूपेण जडेपु समवस्थिता ॥ ५२ ॥ प्राणसंबोधिता वेत्ति वेदनात्मतया जडे ॥ नानास्फारसमुल्लासैर्यः पूर्वं परिवल्गति ॥ ५३ ॥ प्राणेतीते त्वमननः स एवाशु न वेपति ॥ पुर्यष्टके चित्परमा स्वे मुने प्रतिबिंबति ॥ ५४ ॥ आदर्श एव प्रतिमा दृश्यते नोपलादिषु ॥ मनः पुर्यष्टकं विद्धि सर्वकार्यैककारणम् ॥ तदेव भेदैः कथितमन्यैः स्वाशयकल्पितैः ॥ ५५ ॥

संवित्तिषु प्रत्येकवायोरपि निमित्तता प्राक्प्रयोपदर्शितेत्याशयेनाह ॥ संवित्तिरिति ॥ सर्वांगेष्वन्नरसप्रवेशार्थं सर्वनाडीसस्पर्शनश्वसपवनः ॥ ५० ॥ चित्तमनोघटितलिंगशरीरात्मके तस्मिन्प्राणकोटरे चितो बिंबप्रतिबिंबभावेन द्विगुणीकरणेन स्फारतापितत्तस्मादेवोपपन्नेत्याह ॥ संवित्तीति ॥ ५१ ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ क्षुभ्यंतीवेति ॥ स्फुटाभिव्यक्त्यासंचलंतीव यतो लिंगे चिदनुभूयत इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ जडेपि देहे प्राणसंबोधिता सती सर्गादिवेदनात्मतया आध्यासिकचित्तादात्म्यबलेन वेत्ति ॥ यो देहः पूर्वं जीवनदशायां परिवल्गति व्यवहरति ॥ ५३ ॥ स एव न वेपति न कंपते ॥ भूतांतःकरणप्राणज्ञानकर्मेंद्रियैर्युतम् ॥ अविद्याकामकर्माढ्यं लिंगपुर्यष्टकं विदुः ॥ तस्मिन्पुर्यष्टके ॥ ५४ ॥ ननु प्राणनिमित्तो मनसि चित्प्रतिबिंब उक्त इदानीं तु पुर्यष्टके स उच्यते तत्कथन विरोधस्तत्राह ॥ मन इति ॥ अन्यैराचार्यैः स्वाशयकल्पितैः शिष्यबोधनोपायैः ॥ ५५ ॥

---

१ पुस्तकांतरे प्राणसंबोधितो वेत्ति वेदनात्मतया जडः इति मूलपाठस्तदनुरूपो जडोपि देहः प्राणसंबोधितः सन्नित्यादिटीकापाठश्चोपलभ्यते

इदानींजीवतदुपाधितद्योग्यलक्षणस्यविश्वस्योत्पत्तिस्थितिलयेषुचिदेकरससम्भावप्रसाधीनत्वात्परमात्मनोप्रवैवतदित्यनुभावयन्नुपसंहरति ॥ यस्मादिति ॥ यस्माद्धतोस्तम
भिस्येषोवेति ॥ यपस्मात्तप्रैवस्थितवत् चकारात्तत्रैवलीयते यस्माद्धेतोमनएवदेहदृष्ट्याविपरिवर्ततिभ्रमति ॥ छांदसपरस्मैपदम् ॥ तत्तस्माद्विश्वपरमवस्तुब्रह्मैवनान्यदितिवि
द्धीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० एकत्रिंश सर्ग ॥ ३१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ विचेष्टयतिदेहादियथापुर्यष्टकगता ॥ मयावेदांतरयातितत्सवमिहवर्ण्य
त ॥ १ ॥ परमात्मविद्यागुक्तरीत्यापुंसाननुपुर्यष्टकंचरतीमर्षिटासतीकथंकथारीत्याकार्याणिऐहिकपारलौकिककर्माणिकरोतितच्छीला कथंचतदनुकूलचेष्टाविस्पंदशालिनीस
तीअभिधांचलति स्नाति भुंक्ते यजते ब्राह्मण क्षत्रियोदेवदत्तइत्याविशब्दाभिलापयोग्यतांउपैतितत्सर्वंकथयाभिश्रृण्वित्यर्थः ॥ १ ॥ देहस्पंदेचिदव्यतिरिक्तजीवचलनहेतुस्त
च्चलनेचतदुपाधिपुर्यष्टकरूपमनस्तयापरिणताचास्तवचित्स्वभावतिरोधायीमायाशक्तिर्हेतुस्तस्यामनोरूपेणपरिणतौपूर्वपूर्वदेहांतपरिणामसंचितकर्मराशिरेवहेतु ॥ मृद्वारण्य
के कर्मदेवत्वप्रापक कर्मैवतत्प्रशशंसुरितिपहानिपहरूपबंधहेतुत्वस्यकमत्वमभ्यवस्थापनादित्याशयेनाह ॥ प्राक्तनैरित्यादिना ॥ शक्तिरनादिमायारूपाब्रह्मशक्ति स्वावरणश

यस्मादुदेतिकलनाकुलदृश्यजालंयत्तत्रचस्थितवदित्यनुभूतमुच्चैः ॥ यस्मान्मनोविपरिवर्ततिदेहदृष्ट्यासर्वंतुतत्परमवस्त्वितिविद्धिवि
श्रम् ॥ ५६ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मो० नि० पू० मन प्राणैक्यप्रतिपादननामैकत्रिंश सर्ग ॥ ३१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीईश्वर
उवाच ॥ ॥ मुनेशृणुकथंकार्यकारिणीस्पंदशालिनी ॥ चरतीचतनुंपुंसामुपैतिपरमाभिधाम् ॥ १ ॥ प्राक्तनैस्तैर्निहत्येवस्वमनोमननेहि
ते ॥ कर्मव्रातैर्विचित्रैर्हैःपरिपीवरतांगते ॥ २ ॥ मनस्तयागताशक्ति सज्जडेवागताचिते ॥ सास्फुरत्यनयाब्रह्मन्नुचिताशक्तिभूतया
॥ ३ ॥ अस्या प्रसादादिहसाचित्कलंकवतीमुने ॥ जगद्गंधर्वनगरंकरोतिनकरोतिच ॥ ४ ॥ चित्ताधसत्तयादेहोमूकस्तिष्ठतिकुड्यवत् ॥
तत्सत्तयाप्रस्फुरतिनभ संप्रेरिताश्मवत् ॥ ५ ॥ यथास्फुरत्यतिजडमयोयस्कांतसन्निधौ ॥ तथास्फुरतिजीवोयंसतिसर्वगतेपरे ॥ ६ ॥

क्यास्वाश्रयब्रह्मनिहत्येवनास्तिनभातीतिप्रतीतियोग्यतांनीत्वाप्राक्तनैरनादिकालादारभ्यसंचयात्परिपीवरतामतिपुष्टतांगतैर्विचित्रैर्हैर्बहुविधकामवासनान्वितैर्मननैस्तैर्मानसैरी
हिते ॥ कायवाक्कटाक्षैश्चविहितनिषिद्धकर्मव्रातैर्मिश्रैर्मनस्तयापुर्यष्टकात्मकमनोभावेनगतापरिणतासतीचिते स्वाधिष्ठानचित्सत्तातश्चिदेवस्वस्वभावचलाअजडेवमिश्रभा
वमापन्नाभूत्वाज्ञानकर्मव्यवहारोचितासतीस्वशक्तिभूतयाअनयाज्ञानकर्मेंद्रियादिमयाक्रियाशक्त्यामायाशक्तिरेवद्रष्टृदर्शनदृश्यादिनवविधसंसाररूपेणस्फुरतिभूत्यतिनान्यात्किंचि
दितिद्वयोरर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ अस्यामायाशक्तेःअविचारलक्षणाद्विचारलक्षणाच्चप्रसादाक्रमात्करोतिनकरोतिचेतिसंबंध ॥ ४ ॥ यदिब्रह्मचित्सन्निधानादेहएवसर्वंकरोतुकिं
चित्तादिकल्पनयातत्राह ॥ चित्तादीति ॥ आदिपदान्मनोबुद्ध्यहंकारपरिग्रह ॥ ५ ॥ जीवस्यप्राणकर्मेंद्रियव्यापारप्रब्रह्मसन्निधिमात्रेणसाधारणनिमित्तमित्याह ॥ यथेति ॥ ६ ॥

१ पञ्चमाध्यायद्वितीयेब्राह्मणे १ तत्तत्पर्विचाराख्यायामेकांतस्थित्वाकर्मदेवाश्रयंपुन पुन कार्यकरणोपादानहेतुभूतत्तु ॥ नकेवलभूतगुरयापितुकालेश्वरा
पभ्युपगमेपुयचीभयांशंसतुःकर्मदेवतत्प्रशशंसतुरिति २ पद्दा प्राणजिह्वावाक्चक्षु श्रोत्रमनोहस्तत्वचः ॥ अतिपद्दाअपानरसनामरूपशब्दकामकर्मस्पर्शसंज्ञा

बुद्ध्यादिप्रथायांज्ञानेंद्रियप्रयोजनेषुचप्रतिबिंबार्पणेनासाधारणनिमित्तमित्याशयेनाह ॥ सर्वस्थयेति ॥ आत्मरूपयाचिच्छक्त्यैवस्फुरतिस्वपरप्रथासमर्थोभवति ॥ ननुभौतिकत्वाद्द्रव्यस्वभावेस्थितजीवोपाधिभूतलिंगमद्रव्यस्वभावाद्ब्रह्मणःसकाशात्कथंप्रतिबिंबमादत्तेद्रव्येद्रव्यस्यैवप्रतिबिंबननियमदर्शनादितिचेत्तत्राह ॥ मुकुरइति ॥ मुकुरेणद्रव्यस्वभावेअस्थितादपिगुणक्रियाजात्यादेःप्रतिबिंबादानदर्शनान्नद्रव्यादेवप्रतिबिंबोमास्त्विति नियमइत्यर्थः ॥७॥ यदिब्रह्मप्रतिबिंबोजीवस्तर्हिकथंतस्यअज्ञाननिद्रालस्यादिजाड्यानुभवः नहिसूर्यप्रतिबिंबेअभास्वरतासंभवइत्याशंक्याह ॥ प्रविस्मृतेति ॥८॥ चित्तत्वंचित्तधर्मजाड्यमालिन्यादि ॥ सुमहान्नृगाधिलत्वणहरिश्चंद्रादिरिव ॥९॥ चित्ततादात्म्याध्यासाच्चित्तधर्मदैन्यादिप्राप्तिवत्प्राणतादात्म्याध्यासात्तद्धर्मदेहसंचलनहेतुत्वमप्यस्याःसिद्धमित्याह ॥ जडयेति ॥ वातशक्तिःप्राणस्तत्तादात्म्यापत्त्यातत्समानतया ॥१०॥ कर्मात्मनाउक्तरीत्याक्रियास्वभावत्वमापन्नेनमनसामननशक्तिमता ॥ उपाधिपारवश्याद्वराकेणात्यंतदीनेन ॥ यथानौकास्तंभनिबद्धदीर्घपटाद्युपाधिपरवशेनवायुनानौकास्थाः

सर्वस्थयात्मशक्त्यैवजीवएषस्फुरत्यलम् ॥ मुकुरोबिंबमादत्तेद्रव्यात्मन्यस्थितादपि ॥ ७॥ प्रविस्मृतस्वभावत्वाज्जीवोयंजडतांगतः ॥ मोहाद्विस्मृतभावत्वाच्छूद्रतामिवसद्द्विजः ॥ ८॥ प्रविस्मृतस्वभावाहिचिच्चित्तत्वमुपागता ॥ मोहापहतचित्तत्वात्सुमहानिवदीनताम् ॥ ९ ॥ जडयावशयादेहोवातशक्तिसमानया ॥ संचाल्यतेतदनयावारीववीचिमालया ॥ १० ॥ कर्मात्मनावराकेणजीवेनमनसामुना ॥ चाल्यंतेदेहयंत्राणिपाषाणाइववायुना ॥ ११ ॥ शरीरशकटानांहिकर्षणेपरमात्मना ॥ मनःप्राणोदयौब्रह्मन्कृतौकर्मकृतौदृढौ ॥ १२ ॥ चिज्जडंतूररीकृत्यरूपंजीवत्वमेत्यच ॥ मनोरथमुपारुह्यवहत्प्राणतुरंगमम् ॥ १३ ॥ क्वचिज्जातपदार्थत्वंक्वचिन्नष्टपदार्थताम् ॥ क्वचिद्बहुपदार्थत्वंक्वचिदेकपदार्थताम् ॥ १४ ॥ गतेवभिन्नेवास्त्येवमत्यजंतीनिजंपदम् ॥ जलतेवतरंगत्वंसैवासदसदोदिता ॥ १५ ॥ उपजीव्यात्मनोरूपंपरंस्फुरतिवृत्तिषु ॥ आलोकमुपजीव्येमंरूपश्रीर्हृस्यगायथा ॥ १६ ॥ परमात्मनिचित्तत्वेस्थितेसतिनिरामये ॥ जीवोजीवतिसालोकंदीपेसतिगृहंयथा ॥ १७ ॥ आधयोव्याधयश्चैवप्रयांत्यस्यप्रपीनताम् ॥ अपामिवतरंगत्वंवीचित्वस्येवफेनता ॥ १८ ॥

पाषाणाअभिमतंदेशंप्रतिचाल्यंतेतद्वत् ॥ ११ ॥ मनःप्राणोदयौमन प्राणशक्तिकर्मकृतौभृत्यौबलीवर्दौवा ॥ १२ ॥ स्वामन्यव्यवहारसाधारण्यायमनसएवरथत्वकल्पमुख्यामुख्यप्राणानांतुतुरंगमत्वमित्याशयेनाह ॥ चिदिति ॥ १३ ॥ क्वचित्जाग्रत्स्वप्नयोर्जातपदार्थत्वमाविर्भूतपदार्थत्वबहुपदार्थत्वंच ॥ क्वचित्सुषुप्तेनष्टपदार्थतांतिरोभूतसर्वपदार्थतांअविद्यैकपदार्थतांचगतेवेतिपरेणान्वयः ॥ १४ ॥ किंसादुग्धंदधिभावेनेवजीवजगद्भावेनपरिणामान्नष्टानेत्याह ॥ अस्तीति ॥ एवंपरिणतापिनिजपारमार्थिकवपुःस्वरूपमत्यजंतीसतीतत्त्वदृशाअसज्जाग्रदिवव्यवहारदृशाप्यसत्त्वमइवचआउदिताईषद्विकसितेत्यर्थः ॥ १५ ॥ आत्मन्यध्यस्तत्वादेवात्मसत्तामेवोपजीव्यमनोवृत्तिप्रतिफलितात्मचिद्बलेनैवमनोरूपजीवजगत्प्रथतइत्याह ॥ उपजीव्येति ॥ १६ ॥ चिदेवतत्त्वंपारमार्थिकरूपंयस्यतथाविधे ॥ १७ ॥ एवंदेहचेष्टाहेतुताचितउपपादिताइदानींतस्यादेहांतरप्राप्तिप्रकारंवक्तुंवैराग्यायचदेहनिमित्तदुःखानिप्रपंचयति ॥ आधयइत्यादिना ॥ १८ ॥

१ अत्रटीकानुरोधेन (वपुः) इतिपाठोपेक्षितइतिभाति

वैषम्यं देव्यगु ग्वादि ॥ १० ॥ अमरहे ॥ यथासूर्योदीप्ते स्वप्रकाशितिरखांवदेर्मेघैस्तिरोधानम्लानिस्वशितत्वाद्विवेकश्यदद्दृष्टस्याएतितद्वत् ॥ २० ॥ व्यवतीज्ञानानधिकृतयोनि प्यन्नतर्ती ॥ श्यरूपनोरितिनुमोभावश्छोवस ॥ यथापनेनमविराविमवजाड्येनपराभूत पुरुष स्वङ्गाविनास्वांगावदलननविदतिनानुसधसतद्वत् ॥ २१ ॥ कथातर्हिचितोमोहो नरयनिनराह ॥ प्राप्येति ॥ यथामदाविपनमोहरतोजतु कालेनस्वकर्मस्मरणप्राप्यनिर्मोहोभवनितद्वत् ॥ २२ ॥ इदानींदेहत्यागप्रकारवक्तुमुपक्रमते ॥ यदेति ॥ यदावातस्य प्राणस्यस्पंदशक्ति अगसविदांआनखापाद्दिगोपाधिद्वाराप्रविष्टजीवसंविदोस्थदिलिंगस्योपसंहारेणप्रमोषतोनिमित्ताद्धस्तपादादेरनुसधाननकरोति ॥ यथाकुष्ठीगलितानामंगु न्यादीनांस्पंदरणनकरोतितद्वत् ॥ तदाह देस्थितमुशुद्धापास्याने सर्पितपद्मपत्रप्रमाणसंचारानुकूलतयानस्फुरतिनकंपतेइतिपरेणान्वय ॥ १३ ॥ यथायशोभ्रत्विगूभिरपरामृष्ट

आधिव्याधिभिराकीर्णशरीराभोजषट्पद ॥ जीवोवैषम्यमायातितरगत्वेययापय ॥ १९ ॥ चिच्छक्ति सर्वशक्तित्वान्नाहचिदितिभा वनात् ॥ अन्नमेवेतिवैवश्यमूर्यादीमेरिवांबुदे ॥ २० ॥ वैवश्याज्जवतीमौढ्यान्नविंदत्यात्मसविदम् ॥ घनजाड्यपराभूत स्वांगावदलन यया ॥ २१ ॥ प्राप्यचाप्यनुसधानमस्यामोहोविनश्यति ॥ घनमोहरतोजंतु स्वकार्यस्मरणयथा ॥ २२ ॥ यदागसविदांवातस्पदशक्ति प्रमोषत ॥ नकरोत्यनुसंधानकुष्ठीस्पदेपणयथा ॥ २३ ॥ असवित्स्पदतोदेहपद्मपत्रंह्वढिस्थितम् ॥ नस्फुरत्यपराम्पृष्टदारुपात्रंयथाव हि ॥ २४ ॥ नि स्पदपद्मपत्रेंत प्राणा शांतिप्रयांत्यमी ॥ तालवृतेयथाऽस्पदेयहि पवनशक्तय ॥ २५ ॥ प्राणशांतेतरस्पर्शेजीवोनिष्पूर्ण मूकनाम् ॥ यानिशांतिनभोवायोनद्दस्त्वययारज ॥ २६ ॥ विरजविगताधारमनोहिशिष्यतेमुने ॥ तिष्ठत्यात्मपदउव्ध्वाजलादितरुबी जवत् ॥ २७ ॥ इतिवैकल्यमायाते कारणौघे समतत ॥ पुर्यष्टकेशमयातेदेह पततिनिश्चल ॥ २८ ॥ चित्तेत्यचेतनान्मोहात्स्पदमायाति वामना ॥ तदीरितास्मरत्यंतरन्यद्विस्मरतिस्वयम् ॥ २९ ॥ हृत्पद्मपत्रस्फुरणात्स्फुरत्पुर्यष्टकभवेत् ॥ हृत्पद्मयत्रेवहनात्क्षुब्धेपुर्यष्टकक्षयि ॥ ३० ॥ देहेपुर्यष्टकयावदस्तितावत्सजीवति ॥ शांतेपुर्यष्टकेदेहोमृतइत्युच्यतेद्विज ॥ ३१ ॥

दाम्पायनस्परतेतद्वत् ॥ १४ ॥ शांतितेजसिविलयम् ॥ मनःप्राणेप्राणास्तेजसीतिश्रुते ॥ २५ ॥ रूपोपाधिविलयान्निरर्गलपूर्णोनामोपाधिविलयाम्मूकश्चय कारणात्मात ज्ञावंयाति ॥ २६ ॥ रजोगुणप्रधानस्वाधारमाण्योपरमाद्वेव विरजत्रिगताधारश्चमनोपिसंहेवमाणेनकारणात्मपदलब्ध्वातद्भावेनैवशिष्यते ॥ तर्हिकिंसर्वथागतनेत्याह ॥ तिष्ठ तीति ॥ जलादिभूतमात्रापष्टम्यपार्थिवतरुबीजवत्पुनर्देहाविभावोन्मुखतिष्ठतीत्यर्थ ॥ २७ ॥ सएवास्यादेहत्यागइत्याह ॥ इतीति ॥ २८ ॥ पुर्यष्टकस्यतर्हिकेनहेतुनोद्भवइ तिषज्जुत्पत्यस्यदात्तास्यप्रश्नपूर्वपूर्वश्लोकाविभावस्तने ॥ सावपासनास्यवाह्यासनास्यवेषस्वरूपाज्ञानकृतेचित्तश्चत्याकारवेनहेतुरितितस्योन्मुखत्वायचित्तश्चेस्याकारताप्रतिप त्तिलक्षणादेहिमूर्छेतिप्रथमवौरुपपत्तेनिरोद्धुम्येत्याशयेनाह ॥ चित्तेस्यचेतनावितिं ॥ २९ ॥ वहनात्चलनात्क्षुब्धेनिश्चलेसतीतिमावन् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

१ शांतितरस्पर्शादिस्पिपिपाठ

॥ अभ्यंतरेदेहमध्ये ॥ ३२ ॥ वातयंत्रेव्यज
परस्परविरुद्धानांवातपित्तकफाख्यानांमलानांरागद्वेषादिवासनामलानांचसंबो वातप्रकोपात् शस्त्रादिकृतदेहच्छेदभेदादिवशाश्च ॥ अभ्यंतरेदेहमध्ये ॥ ३२ ॥ वातयंत्रेव्यज
नादौ ॥ ३३ ॥ स्वस्यसंवित्ति सकल्पस्तद्वशात् ॥ वैवश्यमरणादिदु खसहस्रम् ॥ सर्वैकान्यकियत्तर कालेदाप्रत्ययविधानान्नित्यदेतिच्छादसम् ॥ ३४ ॥ अतएवभोगवासना
शून्येषुतत्संकल्पाभावान्नमृत्युवश्यतेत्याह ॥ वासनेति ॥ विमलारागादिमलरहिता ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ व्योममरुतिहृद्योमवायौप्राणे ॥३७॥ एवंलीनस्यमनस पुन स्वर्गनरका
दिभोजकादृष्टप्रबोधितस्यहार्दाकाशेएवचक्षुष्टोवामूर्ध्नोवाअन्येभ्योवाशरीरदेशेभ्योनिर्गमनयमलोकादिगमनस्वर्गनरकभोगादिकस्यकल्पनैवनतुवहि स्वर्गादयोनामान्येसर्ता
त्याशयेनाह ॥ सुचिरेति ॥ सुचिरमनादिकालादभ्यस्तस्तत्तद्भोगयोग्यशरीरादिभावोयेन ॥ यत्रतत्रेतिस्वर्गादेर्नियतदेशसत्त्वनिराकरणार्थम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तस्यादेहांतरय

विरुद्धमलसंबोधाच्छेदभेददशावशात्॥ नप्रस्फुरतिहृत्पद्मयंत्रमभ्यंतरयदा ॥ ३२॥ तदापुर्यष्टकंशांतिमुपैतिगगनेशनैः॥ संरोधिते वातयंत्रेयथापवनसततिः॥ ३३॥ स्वसंवित्तिवशाज्जीवोवैवश्यमुपगच्छति ॥ पद्मयंत्रंशरीरस्थंप्रवाहंयातिनित्यदा॥ ३४॥ वासना विमलायेषांहृदयान्नापसर्पति॥ स्थिरैकरूपजीवास्तेजीवन्मुक्ताश्चिरायुपः ॥ ३५॥ संरुद्धेपद्मयंत्रेहिप्राणेशांतिमुपागते॥ देहःपततव्य धैर्योयंकाष्ठलोष्टसमःक्षितौ॥ ३६॥ यथैवव्योममरुतिलीनंपुर्यष्टकंभवेत्॥ तथैवतत्रैवतदालयमेतिमनोमुने॥३७॥ सुचिराभ्यस्तभा वंतुवासनाखचितंमनः॥ यत्रतत्रभ्रमत्स्वर्गनरकादिप्रपश्यति॥ ३८॥ शरीरंशवतामेतिमनोमारुतवर्जितम्॥ गतेगृहजनेदूरंगृहंसंशू न्यतामिव॥ ३९॥ सर्वगाचिच्चेतनतोजीवीभूयमनःस्थिता॥ पुर्यष्टकवपुर्भूत्वासातिवाहिकदेहिनी ॥ ४० ॥ तन्मात्रपंचकंचित्तंक्रोडी कृत्यव्यवस्थिता॥ स्वप्नभ्रमवदाकारंभावात्स्थूलंप्रपश्यति॥ ४१॥ दृढभावनयापश्चात्तत्रैवरसशालिनी॥ आतिवाहिकदेहत्वंविस्मर त्यखिलंक्षणात्॥४२॥ असत्येवशरीरेस्मिन्कृतकृत्रिमभावना॥ नयत्यसत्यंसत्यत्वंसत्यंचासत्यतामपि॥४३॥ सर्वगाहिचिदंशेनजी वीभूयाभवन्मनः॥ मनःपुर्यष्टकरथमाक्रामतिततोजगत्॥ ४४॥ पुर्यष्टकवातमयंदेहमुत्थापयत्यलम्॥ हृत्स्पंदिवेतालइवजीवतीत्यु च्यतेतदा॥ ४५॥क्षीणेपुर्यष्टकेचित्तंयदाव्योमनिलीयते॥ तदास्फुरतिदेहोयंमृतइत्युच्यतेपिच ॥ ४६ ॥ स्वभाववशतोजीवोविस्मृत्या शक्तिमृच्छति॥ वैवश्यात्कालवशतःपर्णजर्जरतामिव॥ ४७॥

हणक्रममाह ॥ सर्वगेति ॥ सर्वगाब्रह्मचिदेव ॥ अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुत्युक्तचैत्याकारानुप्रवेशाचेतनत ॥ ४० ॥ तन्मात्राणिसूक्ष्मभूतानितेपापं चानासघातात्मकचित्तमातिवाहिकदेहाख्यपुर्यष्टकम् ॥ भावात्सकल्पनात् ॥ ४१ ॥ रसशालिनीअहंताशक्तिमती ॥ ४२ ॥ अस्मिनउक्तलक्षणेस्थूलदेहे ॥ असत्यजगत्सत्य त्वनयतिआरोपेणप्रापयति ॥ सत्यंसत्यंब्रह्मभावअसत्यतानास्तिनभातीतिस्वप्रतीतियोग्यताम ॥ ४३ ॥ चित्तससरणेक्रममाह ॥ सर्वगेति ॥ अशेनवृद्धिप्रतिबिंबिताशेन ॥ ४४ ॥ वातमयसूत्रभूतप्राणप्रचुरम् ॥ यदाउत्थापयतितदाहृदिप्रविश्यस्पंदीस्पंदनशीलोवेतालोयस्यतथाविध शवइवजीवतीत्युच्यतेजनैरित्यर्थ. ॥ ४५ ॥ व्योमनिहार्दा काशेब्रह्मणि ॥ स्फुरतिकाष्ठलोष्टादिवदचेतनःस्फुटोभवति ॥ ४६ ॥ स्वस्याजरामरब्रह्मरूपताविस्मृत्यजरठदेहगतामशक्तिस्वयंऋच्छतिप्राप्नोति ॥ ४७ ॥

तत पूर्वम्म्रियतइत्याह ॥ जीवशक्त्येति ॥ जीवस्तदधिष्ठानगुणस्वशक्त्याअपरामृष्टेअतएवबलमान्निरुद्धेसति ॥ ४८॥ पुन पुननानाशरीरग्रहणंतमसंसरणजरामरणांत मेवदाप्यमित्याशयेनाह ॥ यथेति ॥ नृणांजीवानाम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ उक्तमेवोपसंहरन्ननुवदति ॥ सर्वगेति ॥५२॥ परितोविततेपूर्णेचिदमलनभसिप्रयतनरूपा पूर्वतन स्वीयशुभाशुभप्रयत्नपरिणतिरूपा अतएवसुखदु खफलभोगेहास्यरोदनादिकलकलैः कोलाहलैर्मुखरा तत्तन्मयाश्चिदचिन्मयजीवजगद्रूपा कल्पना स्फुटाभिरामाआपा तरमणीयाविविधै शरीरैर्जननमरणादिभ्यांस्याआत्मविमोहतापनायस्फुरंतिप्रतिभासंतइत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्य० नि० प्रक० पू० द्वात्रिंश सर्ग ॥ ३२ ॥ यथाजीवजगद्भ्रमोऽयमकलंकस्मिता ॥ विचारैर्वसंसाध्यास्तथानर्कैरिहोच्यते ॥१॥ सर्वगापिचिदेतस्मिन्श्वेतसिप्रतिबिंबतीतियदुक्तंयच्चद्रकगात्रनयापश्चात्समेषरससालिनी त्यापृष्टश्रोतापभाप्यनुपपत्तिबहिष्ठ शक्ते ॥ चंद्रार्धेतिद्वाभ्याम ॥ धरतीतिधरचंद्रार्धस्यशेखरेधरचंद्रार्धशेखरधर ॥ अर्धशब्दस्यपोडशतमभागनिष्ठत्वेनसमांशवाचित्वा भावनानपुंसकत्वाद्धंनपसक मित्यस्याभवत्ते पर्वतरुत्प ॥ अनतस्यदिक्कालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यस्यएकरूपस्यसजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यस्यचिल्लक्षणस्यतत्त्वस्य

जीवशक्त्यापरामृष्टेनिरुद्धेपवयत्रके। प्राणेसरोधमायातेम्रियतेमानवोमुने॥४८॥यथाजातानिजातानिचान्यान्यन्यानिकालत ॥वृ क्षात्पर्णानिशीर्यंतेशरीराणितथानृणाम्॥४९॥जायतेचम्रियतेचशरीराणिशरीरिणाम्॥पादपानांचपर्णानिकातत्रपरिदेवना॥५०॥ चिद्युपोंस्फुरत्येतादेहबुद्बुदपंक्तय ॥इतश्चान्याइतश्चान्याएतास्वास्थानधीमत ॥५१॥ सर्वगापिचिदेतस्मिंश्चेतसिप्रतिबिंबति॥पदा यमंतरादत्तेनान्योहिमुकुरादृते॥ ५२ ॥ चिदमलनभसिप्रयत्नरूपा परिविततेतदतन्मया स्फुरंति॥ कलकलमुखरा स्फुटाभिरामाविवि धशरीरविमोहतापनाय॥५३॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० देहपातविचारोनामद्वात्रिंशत्तम सर्ग ॥ ३२ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवा च॥ ॥ चंद्रार्धशेखरधरचित्तत्त्वस्यमहात्मन ॥ अनतस्यैकरूपस्यद्वित्वंकथमुपागतम् ॥ १ ॥ कथंचतन्महादेवरूपपर्यायसकुलम् ॥ भ वेद्दु खोपघातायप्रज्ञयाविनिवारितम् ॥ २ ॥

सजातीयजीवरूपविजातीयजडजगद्रूपचद्वित्वंकथमुपागतम् ॥ किंस्वतउतपरत ॥ नाद्य ॥ अविकारत्वा त्तस्यस्वत्वाच्च नापिद्वितीय द्वितीयस्यैवाप्रसिद्धेरितिभाव ॥ १ ॥ यदिनुनिर्निमित्तमेवतदागतमितिब्रूषेतर्हितकोपेमानामाबादनंतकोटिभिस्तत्पर्यायैर्बंधने सकुलंव्याप्तंचिरा नुवृत्त्यारूढंतत्प्रज्ञयातत्त्वबोधैनैकत्वागन्तुकत्वाभ्यांदुर्बलतमेनकथंविनिवारितंसत्आत्यंतिकदु खोपघातायभवेत् ॥ निर्निमित्तस्यैकस्याप्युच्छेदाप्रसिद्धे ॥कथंचिदेकस्योच्छे देऽप्यन्येषामनंतानांतादृशानांपरिशेषात्सुख पुनरन्याप्यनिर्निमित्तवधोत्पत्तुर्वारत्वाच्च ॥ भगवद्युक्तमसत्त्वराक्किमायानिमित्तमिथ्याभूतमेवतदितिनकश्चिद्दोषइतियुक्तम् ॥ सा मानुकीवास्यात्सहजावा ॥ आद्येपिस्तउस्मात्परस्मंबाधेपेतिविमर्शोअनिर्मोक्षानवस्थादिदोषापत्ते ॥ सहजायाभाव्यीव्यशक्तित्वस्तित्त्वमव्ययमेतुमशक्त्याअनिर्मो क्षतादवस्थ्यात ॥ ऐकरस्यभ्रुतिवैरस्यप्रसंगाच्च ॥ किंचमायायाश्चेन्मिथ्यात्वेअसत्तासत्त्वादसत कार्योत्पादकत्वायोगात्सएवसमुत्थितोनिर्हेतुकदोषोत्पादवार ॥ सत्यत्वेतज्ज्ञानेनभि दुस्त्यपोमायानिर्मोक्षदोषानिर्मोक्षप्रसंगपत्त्यापारज्यु ॥ नचनिष्कर्षेतत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयाविषयाकेनचिदपिस्यापयितुंशक्या ॥ तथैवविभयाज्ञानोत्तरमपिनिःस्वामितावार्य त्वात् ॥ नद्वितीयायाज्ञानेनपगमनाद्वितीयायाधार्मशक्या ज्ञानस्याकारकत्वादन्यस्याभ्याससाधनाभ्यस्तपरिदृश्यवर्जनान्तरस्यनभवनावते पूर्णवाभिधारणाविधिः॥२॥

८

नवयजीवजगदाद्विद्वैतप्रमाणैरुपपादयितुंप्रवृत्ताःकिंतुमोहादनादिकालादारभ्यभ्रांत्याप्रसक्तंतदध्यारोपापवादन्यायमाश्रित्यापवदितुम् तत्राध्यारोपेसर्गादौयत्कामकर्मवास नादिनिमित्तकारणानाम्ब्रह्माविद्याद्युपादानकारणानांवियदादिक्रमस्यव्यष्टिसमष्टिस्थूलसूक्ष्मादिविभागकोशभेदादीनांकल्पनंतत्तुसर्वंस्वयमसत्यमपिसत्यवस्तुपरिचयोपायत याश्रुत्याकल्पितपरमार्थसत्यप्रयोजनाविसंवादितयाइतरवादिकल्पनापेक्षयाउत्कृष्टमितिश्रोतॄणाविश्वासजननायलोकदृशैवोपपत्तिभिःशास्त्रेषुसमर्थ्यते॥ परिचितेतुसर्वात्मके सर्वप्रतीचितस्याद्वितीयताबोधनायपरमार्थदृष्टिमेवावलंब्यापोद्यतएवेतितस्मिन्नेकत्वमभ्युपेत्यतद्विरुद्धद्वित्वासंभवोद्भावनंतवस्वाभ्युपगतविरुद्धंसिद्धांतविरुद्धंचेतिकथनपरस्य सीत्याशयेनश्रीभगवान्समाधत्ते ॥ सर्वशक्तीत्यादिना ॥ यदाब्रह्मव्यवहारदृशासर्वशक्तिपरमार्थदृशातुएकसदेवविद्यतइतिव्यवस्थितंदृष्टिद्वयमंगीकृतंतदाद्वित्वैकत्वलक्षणायाः कलाया.सर्वशक्त्येकदेशादुदयोयस्यतथाविधस्तदाक्षेपोनिर्मूलएव ॥ हियस्माद्व्यवहारदृशाअध्यारोप.परमात्मदृशाऽपवाद ॥ नतावद्व्यवहारदृष्ट्या ॥ य सर्वज्ञःससर्वविद्यस्य ज्ञानमयतपइतिश्रुत्योपपादितात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तिमतोजीवजगद्द्वैतागमोनुपपन्नः ॥ धर्मिग्राहकमानेनतस्यतत्स्वभावस्यैवनिर्णयात् ॥ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यम् ॥ यत्र नान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिसभूमेतिश्रुतिदर्शितपरमार्थदृष्टिगम्येतुनकदाचिदपिद्वित्वतद्विरोध्येकत्ववाप्रसक्तमितितत्रतदनुपपत्त्युद्भावननिर्मूलमेवेत्यर्थः ॥ २ ॥

॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ सर्वशक्तिहितद्ब्रह्मसदेकंविद्यतेयदा ॥ तदानिर्मूलएवायंद्वित्वैकत्वकलोदयः ॥ ३ ॥ सतिद्वित्वेकिलैकंस्यात्सत्ये कत्वेद्विरूपता ॥ कल्पेद्वेअपिचिद्रूपेचिद्रूपत्वात्तदप्यसत् ॥ ४ ॥ एकाभावादभावोत्रएकत्वद्वित्वयोर्द्वयोः ॥ एकंविनानद्वितीयंनद्वितीयंवि नैकता ॥ ५ ॥ कार्यकारणयोरेकसारत्वादेकरूपता ॥ फलांतस्यापिबीजादेर्विकारादिहकल्पना ॥ ६ ॥ चित्त्वंचेत्यविकल्पेनस्वयंस्फुरति तन्मयम् ॥ विकारादितदेवांतस्तत्सारत्वान्नभिद्यते ॥ ७ ॥

ननुनेहनानास्तिकिंचन नतुतद्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तम् विभुचिदानंदमरूपमद्भुतमित्यादिश्रुतिभिर्द्वित्वमेवनिषिध्यतेनैकत्वमित्यविरुद्धमेकत्वंकथंद्वित्वतुल्यकक्षतयानिषि ध्यतेतत्राह ॥ सतीति ॥ सतिप्रसिद्धेद्वित्वेतद्व्यावृत्तयेएकत्वकल्प्यते सतिचैकत्वेतदेवैकत्वांतरसहितद्वित्वमितिकल्प्यतइतिपरस्परसापेक्षकल्पनत्वात्तुल्यकक्षेएवते ॥ तत्रैकत्व लक्षणधर्मस्यापितदतिरिक्तस्यकल्पनेचिदेकरसस्यव्याघातप्रसंगात्तदप्यसदेवेत्यर्थः ॥४॥ ५ ॥ इदानींव्यवहारपरमार्थदृष्ट्योरुपदेशादिव्यवहारायमिश्रणेपिसत्ताद्वैविध्यकल्पना न्नपरमार्थसतिव्यावहारिकसत्तयाजीवजगद्द्वैतविरोधइत्याह ॥ कार्येति ॥ बीजादेःपुन.फलांतस्ययथासएवायमितिप्रत्यभिज्ञायमानैकस्वभावेअनुगतद्रव्येविकारान्नानात्वक ल्पनातद्वदुपपत्तेरित्यर्थः॥६॥ यदितुसर्वविकाराणांपरमार्थसत्ताव्यतिरिक्ताव्यावहारिकसत्तानाभ्युपेयतेतदासुतरांद्वैतंचिद्विकल्पएवफलितइतिराहुशिरोद्वैतविरोधोद्भावनतुल्य स्तदाक्षेपइत्याशयेनाह ॥ चित्त्वमिति ॥ अतस्सएवसारःपरमार्थोयस्यतत्त्वात् ॥ एवंचमायातत्कार्याणांपृथक्सत्त्वपक्षःअपृथक्सत्वपक्षःअसत्वपक्षस्तृतीयविधापक्षोवाना नावादिकल्पितप्रधानपरमाणुक्षणिकाक्षणिकविज्ञानशून्यतादिपक्षोवाय.कश्चित्त्वयाभ्युपगम्यतातथाप्यसंगाद्वयचिन्मात्रास्पर्शीससर्वोपिचिदधीनसिद्धिकश्चिद्विकल्पमात्र मितिचित.कदापिबंधप्रसक्तिरेवयत्रदुर्लभातत्रानिर्मोक्षोद्भावनदूरनिरस्तमेवेतिभावः ॥ ७ ॥

तस्मादत्वमवाचपादयत ॥ विकारादीति ॥ यतोयपदृशावविकारलक्षणसत्वाश्रयघटाविलक्षणश्चविकल्पस्तत सद्वस्तुन सकाशादेवोत्थायआविभूयजलाहरणाद्यर्थक्रियाका एणतादिभि सार्थकोभोगपवर्गानयाति ॥ भोगश्चचिरवसानैवेतितस्मात्प्रसारतेत्यथ ॥ ८ ॥ एवजगतोविकल्पनामात्वेकेचिअन्तरगादयोप्यावहारिका मरुमरी चिकायनरत्ना वानिमासिका वंध्यापुत्रशशशृगादयस्त्वत्यतासतइत्यवांतरवैलक्षण्यविकल्पोप्यस्येवेत्याह ॥ तरगाइति ॥ यस्यतत्त्वविद शशावुविम्बोव्रीहियवांकुरोपि प्रभवतिसत्यसस्ययेसलिलत्रसिद्धास्तरंगास्तेशैलस्यमूर्धिकम्पिनेतायेयेतरगास्ते समा सशैलोपिशशशृगसम स्वतोसत्वस्यप्रमसत्तयासत्वकल्पनस्यचप्रिष्वपिसाम्यादित्यथ ॥ ९ ॥ यस्त्वपजगत्यवोधरुन सर्वपदार्थानांपरस्परव्यावृत्तिलक्षणोव्यवच्छेदस्तवस्तुबोधस्तस्वसाक्षात्कारएवसधत्तेस्फुटितशकलानिसधानेनैवैकतामयति ॥ तथाईदृशोविष पेक्षाविकल्पनेपुनर्पुपव्याप्ति अलसाप्यनास्ति ॥ यत अनपगतेअज्ञानबोधाप्यावृत्तिसद्भावपिअपरोक्षभमसिद्धव्यवच्छेदादिद्विनदुरुच्छेदमित्यर्थ ॥ १० ॥ तत्त्वदृशाव

विकारादिविकल्पोयंततउत्थायवस्तुपु ॥ यातिसार्थकतांनानाकार्यकारणतादिभि ॥ ८ ॥ तरंगा सलिलेयेपितोयेशैलस्यतेसमा ॥ श
शशृंगमम मोपियस्यसत्य शशांकुर ॥ ९ ॥ वस्तुबोधोत्रसंधत्तेतत्रालवाग्विकल्पने ॥ व्यवच्छेदादिदुश्छेद्यबोधाप्यात्किलद्विज
॥ १० ॥ ब्रह्मण सर्वशक्तित्वतत्त्वतोनविभिद्यते ॥ तरगकणकल्लोलजलौघइववारिण ॥ ११ ॥ पुष्पपल्लवपत्रादिलतायानेतरद्यथा ॥
द्वित्वैकत्वजगत्त्वादित्वंत्वाहत्वतथाचिते ॥ १२ ॥ देशकालविकारादि कुतोभेदश्चितस्तुय ॥ तच्चिदंतदसद्योक्तनप्रश्नोत्रतवोचित
॥ १३ ॥ देशकालक्रियासत्तानियत्याद्याश्चशक्तय ॥ चिदात्मिकाएवचित सत्वात्सपतिता स्वत ॥ १४ ॥ चित्तत्त्वंचित्तचेत्यंहृच्चिद्ब्रह्माद्य
भिधास्मृता ॥ ययावीच्यादभिधाहिस्थितमनुतरगकम् ॥ १५ ॥ असंभवत्तरंगस्यचिद्विलासमहांबुधे ॥ तरगितत्वमिवयत्तत्तावद्येत्य
संगिता ॥ १६ ॥ तदेतत्परमब्रह्मसत्येश्वरशिवादिभि ॥ शून्येरूपरमात्मादिनामभिर्धरिगीयते ॥ १७ ॥ एवरूपपदातीतंयद्रूपपरमात्म
न ॥ यत्तुनामाहममलविपयोनगिरांचतत् ॥ १८ ॥

शनब्रह्मण सर्वशक्तित्वमर्वजगदाकारमायिकरूपसम्भावनस्वतोनविभिद्यतेतमेवतिरोभवतीत्यर्थ ॥ ११ ॥ तथाच अपागादमेरमित्यथाचारंभणविकारोनामधेयमीणिरू पार्णात्येवसत्यमितिश्रुतिदर्शितन्यायेनलतायांक्यदर्शनेनदीयपुष्पपल्लवादिभेदानामिवतत्स्वदर्शनेजगद्भेदानामप्यसत्त्वेत्स्वयभ्रोनिरालम्बनइत्याह ॥ पुष्पेत्यादिना ॥ १२ ॥ यो भद एतत्तत्सचित्तचिदेव द्वैतमेवनास्तितथाप्त्वकथमुपागतमित्येतत्स्वयाअसत्योक्तम् ॥ अयअसद्विषयेतयप्रश्नानोचितइत्यर्थ ॥ १३ ॥ यतश्चितरसस्वादेवसपतिता सप भसत्ताकाअतीश्वरात्मिकाएव ॥ १४ ॥ चित्तसत्यतदीहाश्चतेषांसमाहाररूपमपपश्चिस्तस्मेव ॥ एवंब्रह्मादिस्तवपर्यंताअभिधानामपपत्रोपिचिदेवस्मृता ॥ अनुतरगक अनुतरगानुगतरससामान्यंययावीच्यादभिधाहिस्थिततद्वत् ॥ १५ ॥ तरंगितत्वमिवयद्विवर्तनंतदेवचेत्यसबधइत्यर्थ ॥ १६ ॥ शून्यपदेनअसदादिदमयआसीदितिश्रुतिस्थमस दास्यंनवाचनविषय ॥ १७ ॥ मतस्वपरमार्थंनसदेवेत्याह ॥ एवमिति ॥ रूपाण्यिपदानिनामानिचततीतयत अहम ॥ तुशब्द पुरोदृश्यनामसाकाररूपव्यावृत्त्यर्थ ॥ तत्गिरांवाचा वाच्यनवाचनविषय ॥ १८ ॥

यदिदंदृश्यतेजगत्ततत्तस्याश्चितेश्चिल्लक्षणायालतायाः फलपल्लवपुष्पादीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ यदितु अनृतमेव जीवजगद्भावविवेकायपृच्छसितदाशृणुसाचितमहतीअविद्याउप नयनविचित्रवर्णरंजितोपनेत्रयस्यास्तथाविधायदाभवतितदाजीवत्वेनअभिधीयतइत्यभिधातथाविधासतीद्वीद्विवस्ववाह्यत्ववाह्यजीवजगद्भावपश्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥ अन्या अब्रह्माचिद्रूपास्मि ॥ २१ ॥ अकलंकेनैवरूपेणस्थितापिसकलंकवद्यत्पुर्यष्टकरूपकल्पितंतेनससारसरितप्राप्यऔपाधिकचेतनेनैवचेततिननिष्कलंकचेतनेनेत्यर्थः ॥ २२ ॥ एतेनपुर्यष्टकेनएकतातादात्म्याध्यासलक्षणांजीवनाएति ॥ तन्मयश्चित्प्रचुरः सन्जीवतिप्राणनादिक्रियालभते ॥ २३ ॥ इत्थसर्वगापिचिदेतस्मिश्चेतसिप्रतिविवतीत्येतदाक्षेपा शसमाधायदृढभावनयापश्चात्तत्रैवरसशालिनीत्येतदाक्षेपाशसमाधानुनम्यस्थूलदेहप्राप्तिक्रममाह ॥ आतिवाहिकेति ॥ भावनापंचकंचभौतिकस्थूलदेहसंस्कारात्मक ॥ भूत्वादेहलाभायव्रीहियवतिलमाषादिद्रव्यमहसंपन्नमस्मीतिवेत्ति ॥ तदहव्रीहियवास्तिलमाषाइतिजायतइतिश्रुतेरित्यर्थः ॥ श्रुतौइतिशब्दोभाविदेहानुकूलद्रव्यमात्रोपलक्ष

यदिदंदृश्यतेतस्यास्तल्लतायामहाचितेः॥ फलपल्लवपुष्पादिनभिन्नंतन्मयंयतः॥ १९॥ महाविद्योपनयनाच्चिद्भवत्यभिधासती॥ साजी वत्वेनबाह्यत्वंतदाद्वींद्विवपश्यति॥ २०॥ स्वयमन्यैवमस्मीतिभावयित्वास्वभावतः॥ अन्यतामिवसंयातिस्वविकल्पात्मिकांस्वतः॥ २१॥ ॥ २१॥ अकलंकेनरूपेणरूपंयत्सकलंकवत्॥ संसारसरितंप्राप्यचेतनेनैवचेतति ॥ २२ ॥ चिद्वपुःस्वयमेतेनत्वेकतामेतिजीवताम्॥ चित्तत्त्वस्यावभासेनजीवोजीवतितन्मयः॥ २३॥ आतिवाहिकदेहोपिजीवतांसमुपागतः॥ भावनापंचकंभूत्वाद्रव्यमस्मीतिवेत्त्यलम् ॥ २४॥ तद्द्रव्यंप्राणिनाभुक्तमाशुगच्छतिवीर्यताम्॥ ततोहंप्राणवान्जातोवेत्तीत्यनुभवात्मकम्॥ २५॥ अहंतादिक्रमेणाशुपंचका नुभवभ्रमात्॥ स्थावरंजंगमंसर्ववेत्तितत्तद्भवत्यलम्॥ २६॥ काकतालीययोगेनदृढाभ्यासक्षयेणच॥ वासनांतरसंश्लेषात्सूक्ष्ममा कारमुज्झति॥ २७॥ द्वित्वस्वसंविदाद्वित्वमेकस्यैवप्रवर्त्तते॥ पुंसोवेतालसंकल्पाद्वेतालइवभासुरः॥ २८॥

णार्थः ॥ तेनस्थावरस्वेदजादिदेहप्राप्तिस्थलेतत्तद्बीजानुकूलजलादिद्रव्यभावोप्यस्यभवतीतिद्योतनायद्रव्यमस्मीतिवेत्तीतिसामान्योक्तिः ॥ २४ ॥ वीर्यतांगतस्ववृक्षादौ तुबीजभावम ॥ ततस्त्रियानिषेकक्रमेणाहप्राणवान्स्थूलदेहोजातोस्मीतिवेत्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ अनुभवात्मकब्रह्मैवउक्तेनाहंतादिक्रमेणपञ्चात्मसंघपंचकस्थूलदेहस्तदनुभव भ्रमाच्चक्षुरादिद्वाराबाह्यस्थावरजंगमंचवेत्तिपुनस्तद्वासनयास्वयमपितत्तद्भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ननुपूर्वमशकादिदेहत्यागेतद्देहाकारवासनात्मनासूक्ष्मतयास्थितस्यपुर्यष्टकस्य दृढाभ्यस्तमशकाकारस्यसौक्ष्म्यस्यचकथंनिवृत्तिर्हस्त्याकारस्यस्थौल्यस्यचानभ्यस्तस्यकथंलाभस्तत्राह ॥ काकतालीयेति ॥ यथाआकस्मिकेकाकतालसवधेकाकमरण प्रयोजककर्मैवनिमित्तंनान्यत्तथादृढाभ्यस्तवासनाभिभवेचिरव्यवहितहस्त्यादिभाववासनोद्भवेचकर्मैवनिमित्तम् ॥ उद्भूतहस्तिवासनांतरसंश्लेषात्तुचिराभ्यस्तमपिसूक्ष्मम शकाकारमुज्झतीत्यर्थः ॥ २७॥ विरोधिवासनोद्भवेनपूर्ववासनोपमर्देउत्तरस्याभ्यासेनदार्ढ्यंचदृष्टांतानाह ॥ द्वित्वेत्यादिना ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ अनेकस्यजगतोपि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ असकल्पात्क्षयोयस्यतथाविधम् ॥ द्विभसिद्धम ॥ ३२ ॥ किमत्यर्थेनयाशङ्क्य ॥ सकल्पनेमानसमथमेनरचनेक्लेश भमास्ति
नगमकल्पस्यविनाशने ॥ औदासीन्यमात्रेणस्वतएवतत्सिद्धे ॥ प्रसिद्धश्चायमर्थइत्याह ॥ सकल्पयक्षइति ॥ गधर्वोभ्रमनस्तत्पुर्यामनोरथरचितपुर्या स्पर्शैसकल्पएवासभा
विनरचनासमर्थत्वात्पक्षोविभ्यशिल्पीप्रसिद्धोनतुतत्क्षयइत्यर्थ ॥ ३३ ॥ कदर्थनाक्लेश ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ उर्वे सर्वगुणात्कृष्टेनदनोपानेस्थितोपीतिशेष ॥ नपरिक्षीणक्लेशो

अद्वित्ववेदनाद्वित्वमात्मनोपिनिवर्त्तते ॥ नकरोमीतिसकल्पात्पुरुषस्येवकर्त्तता ॥ २९॥ द्वित्वसकल्पतोद्वित्वमेकस्यैवप्रवर्त्तते ॥ अद्वित्व
सविदाद्वित्वमनकस्यापिनश्यति ॥ ३० ॥ परमात्मतयाद्वित्वनकिलात्मनिविद्यते ॥ अविकारादिमत्त्वेनसर्वगत्वेनसर्वदा ॥ ३१ ॥ यत्स्व
सकल्परचितमसकल्पक्षयहितत् ॥ यथामुनेमनोराज्यंगधर्वनगरयथा ॥ ३२॥ तथासकल्पनेक्लेशोनसकल्पविनाशने ॥ सकल्पयक्षो
गधर्वपुर्या स्पर्शैनतुक्षये ॥ ३३ ॥ पुष्पमकल्पमात्रेणयदिदद्दु खमागतम् ॥ तदसंकल्पमात्रेणक्षयिकात्रकदर्थना ॥ ३४॥ यत्किंचिदपि
सकल्प्यनरोदु खनिमज्जति ॥ नकिंचिदपिसकल्प्यसुखमव्ययमश्नुते ॥३५॥ सकल्पव्यालनिर्मुक्तानयदातवचेतना ॥ नतदानदनोद्या
नेत्वमुर्वे परिराजसे ॥ ३६ ॥ स्वविवेकानिले रुत्वासकल्पजलदक्षयम् ॥ परांनिर्मलतामेहिशरदीवनभोंतरम् ॥ ३७ ॥ सकल्पसरित
मत्तामणिमत्रेणशोषय ॥ तत्रोह्यमानमात्मानंसमाश्वास्यभवामना ॥ ३८ ॥ सकल्पानिलनिर्धूतभ्रांतपर्णतृणाशवत् ॥ भूताकाशे
चिदात्मानमवलंब्यविलोकय ॥ ३९॥ स्वसकल्पनकालुष्यविनिवार्यात्मनात्मन ॥ परप्रसादमासाद्यपरमानदवान्भव ॥४०॥ सर्वश
क्तिमयोत्यात्मायथाभावयत्यलम् ॥ तत्तथापश्यतितदास्वसकल्पविजृंभितम् ॥ ४१ ॥ संकल्पमात्रमेवेदजगन्मिथ्यात्वमुत्थितम् ॥ अ
संकल्पनमात्रेणक्षणनक्वापिविलीयते ॥ ४२ ॥ संकल्पवातवलितजन्मजालकदबकम् ॥ असकल्पानिलस्पर्शाद्विश्राम्यतिपरपदे ॥ ४३ ॥ तृ
ष्णाकरजलतिकामिमांरूढिमुपागताम् ॥ सकल्पमूलोद्धरणात्परिशोषवतींकुरु ॥ ४४ ॥ प्रतिभाससमुत्थानंप्रतिभासपरिक्षयम् ॥ यथाग
धर्वनगरतथासस्थतिविभ्रम ॥ ४५ ॥ प्रभुरस्मीतिविस्मृत्यतावच्छोचतिभूमिप ॥ भूमिपोस्मीतिसंजातायावन्नास्यदृढस्मृति ॥ ४६ ॥

राजसे ॥ ३६ ॥ संकल्पनाशनेतदिकउपायसमाह ॥ स्वविवेकेति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ पर्णतृणस्यअशा स्वकाशतदुत्तमम् ॥ भूताकाशेसर्वभूतव्याकाशे ॥ ३९ ॥ ४ ॥ य
दत्तुभ्रसाकारणभोम्याकारेणवायथाभावयतितथापश्यति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ सकल्पलक्षणेनपुरोवातेनवलितंवलितअम्मरक्षणानांआलानांजलधराणांकदबकअसकल्पल
सकल्पपाभ्यास्यानिलस्यस्पर्शात्परपदब्रह्माकाशविश्राम्यतिविलीयतइतियावत् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अविद्याकामसंकल्पनाशेपियावज्जगद्भासेततदितप्रतिभासमात्रमितिजीव
न्मुक्तानुभवसिद्धादरवदिपक्षपरिशिष्यतइत्याशयेनाह ॥ प्रतिभासेति ॥ ४५ ॥ यावदज्ञानतावदेवजगत्प्रतिभासशोकदेहपर्यतदुत्तरकालस्मिस्याशयेनाह ॥ प्रभुरिति ॥ ४६ ॥

ज्योतिर्भि सूर्यचंद्राग्निवाक्करणरूपैस्तमोभिरधकाराज्ञानतत्कार्यैश्चमुक्ता ॥ १३ ॥ तस्याःपूर्वापेक्षयायेविशेषास्तानाह ॥ घनेति ॥ सर्वेषापरापरिणतिमित्युत्तरत्रोपमानतयास बधः ॥ १४ ॥ यदापूर्वभूमिकैवाभ्यासवशाद्घनसौषुमादिवत्परापरिणतियातितदाआकाशेविद्यमानाशून्यशक्तिःपरमाकाशचिदेकघनब्रह्माकाशभावमागतेवभूत्वाचेत्याशो न्मुखतात्यजतीतिपरेणान्वयः ॥ स्वतोव्युत्थानशून्यताभवतीत्ययपूर्वापेक्षयाफलतोपिविशेषइतिभावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ क्रियाहिकालस्यकला परिच्छिन्नमवकाशसापेक्ष वस्त्वाकाशस्यकलाताभ्यासकलेकालताकाशतेतत्परित्यागादेवत्यक्त्वा सकलदृश्यमात्रनकलयतीतिसकलाकला व्यावर्त्तनीयजडाभावान्नाजडा अनामिकाशब्दाभिला पायोग्यावक्ष्यमाणविशेषणासत्ताधत्ते ॥ १७॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभ्यस्तुर्योयोविराड्हिरण्यगर्भाव्याकृतेभ्यस्तुर्योंशस्तेनकलितांप्रथमानाम् ॥ १८ ॥ अतएवसर्वनिमित्तक

एषैवमनसोन्मुक्ताचिच्छक्तिःशांतिशालिनी॥ सर्वज्योतिस्तमोमुक्तावितताकाशसुंदरी ॥ १३ ॥ घनसौषुप्तलेखावच्छिलांतःसन्निवे शवत् ॥ सैंधवांतस्थरसवद्दातांतःस्पंदशक्तिवत्॥ १४॥ कालेनयत्रतत्रैवपरांपरिणतिंयदा॥ शून्यशक्तिरिवाकाशेपरमाकाशगातदा ॥ १५ ॥ चेत्यांशोन्मुखतांनूनंत्यजत्यंब्विवचापलम्॥ वातलेखेवचलनंपुष्पलेखेवसौरभम् ॥ १६ ॥ कालताकाशतेत्यक्त्वासकलेस कलाकला॥ नजडानाजडास्फाराधत्तेसत्तामनामिकाम्॥ १७॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमहासत्तापदंगताम्॥ तुर्यंतुर्यांशकलितामक लंकामनामयाम्॥ १८॥ कांचिदेवविशालाक्षसाक्षिवत्समवस्थिताम्॥ सर्वतःसर्वदासर्वप्रकाशस्वादुतत्पराम्॥ १९॥ एषाद्वितीया पदताकथितातवसुव्रत॥ तृतीयंशृणुवक्ष्यामिपदंपदविदांवर ॥ २० ॥ एषाद्वैत्यवलनादनामार्थापदंगता॥ ब्रह्मात्मेत्यादिशब्दार्थाद तीतोदेतिकेवला॥ २१ ॥ स्थैर्येणकालतःस्वस्थानिष्कलंकापरात्मना॥ तुर्यातीतादिनामत्वादपियातिपरंपदम् ॥ २२॥ सापरापरमा काष्ठाप्रधानंशिवभावतः॥ चित्येकानिरवच्छेदात्तृतीयापावनीस्थितिः॥ २३॥

सार्वकालिकसर्ववस्तुगोचरेभ्यःप्रकाशेभ्य.प्रथाभ्यःस्वादुभ्यश्चानदेभ्यश्चतत्परांतादृशोत्कर्षवतीस्पृहणीयतरांच ॥ १९ ॥ उक्तांतुर्याख्यांद्वितीयभूमिकामुपसंहृत्यतृतीयामव तारयति ॥ एषेति ॥ पदभूमिकाम् ॥ २० ॥ तस्यापूर्वापेक्षयायेविशेषास्तानाह ॥ एषेत्यादिना ॥ दृक्ब्रह्माकाराअखंडवृत्तिश्चेत्यतद्यात्मब्रह्मतयोर्वलनात्क्षीरोदकवदेकीभा वान्नमयतिगोचरयतीतिनामभाहकाशःअर्थ्यतेगम्यतेइत्यर्थोयास्ताशस्तदुभयशून्यतापदंगता ॥ अतएवब्रह्मात्मेत्यादिपदवाक्यार्थादतीता ॥ तथाचसंप्रज्ञातसमाधिगम्यैवपू र्वाभूमिकाइयत्वसंप्रज्ञातसमाधिप्रतिष्ठागम्येतिविशेषइतिभावः ॥ २१ ॥ स्थैर्येणषड्भावविकारराहित्येनकालतोपिस्वस्थास्थिरा तमसोपिपरेणआत्मनास्वेनैवनिरस्तकल का ॥ याअतिशयितपरंपदपरमपुरुषार्थइत्यर्थः ॥ २२ ॥ सर्वेषांपराणांपरापरमाकाष्ठाअवधिः ॥ शिवभावत.परममंगलत्वात्सर्वेभ्योमगलेभ्य.प्रधानम् ॥ एकामुख्यानिरव च्छेदाविच्छित्तिरहिताचितिस्थितिस्तृतीयेत्यर्थः ॥ २३ ॥

अकलकस्थितिमाह ॥ शुद्धेति॥ सत्यावाऽसत्यावाइत्येवमादिभिर्विकल्पनामशब्दार्थैः सर्वैर्विमुक्ताव्यवहारेसवनामरूपात्मिकापिखंशून्यस्वभावासेत्यर्थः ॥ ५ ॥ उक्तनिष्कलकस्थितिप्रसिद्ध्यर्थंसुषुप्तादिभूमिकाभेदान्दर्शयितुमुपक्रमते ॥ सर्वमिति ॥ सर्वंपूर्णंनिरुपमममिवआकाशमिवमयमविकसतीत्याकाशविकासातयाविधयास्वमायाशक्त्याजापत्लमयुपुमिलक्षणैः सृष्टिस्थितिसंहारलक्षणैरध्यात्माधिभूताधिदैवलक्षणैर्वाभिर्भिर्मार्गैर्भवत्तजगन्मनसैवजृंभितम् ॥ ६ ॥ अतोमनश्छेदेनैवास्यन्छेदइत्याह ॥ मनसेति ॥ सत्यस्यालोकात्साक्षात्कारात् ॥७॥ एवतत्त्वबोधेनकल्पनाभि सहमनसिच्छिन्नेप्रथमयस्यांभूमिकायांजीवन्मुक्तस्यस्थितिर्भवतितांलक्षणैर्नाम्नाचदर्शयति ॥ भृष्टबीजापमेत्यादिना ॥ इतिनामिका जुष्टयदापश्यत्यन्यमीशमस्यमहिमानमितिवीतशोकइतिश्वेताश्वतरकाठकश्रुत्योः शर्वाम्येस्वपितिनाममनिर्वचनेस्वअपिइतीतिविभागेपदइतिपदेनमयवत्तत्वादितिनामिकेत्यर्थः ॥ यद्यप्यत्रसुषुप्तावपिस्वपितिनामास्तितथापितत्त्वबाधेनाज्ञानलिंगादिबाधायस्योपाधेर्यस्यामविद्यायांलयस्तयोरभावावप्ययमबोधक

शुद्धानिरशासत्यावासत्यावेत्येवमादिभिः ॥ विमुक्तानामशब्दार्थैः सर्वैः सर्वात्मिकापिखम् ॥ ५॥ सर्वनिरुपमंशांतमनसैतत्त्रिमार्गगम्॥ यदेदंबृंहितंब्रह्मशक्त्याकाशविकासया ॥ ६॥ मनसामनसिच्छिन्नेसेंद्रियावयवात्मनि ॥ सत्यालोकाज्जगज्जालेप्रच्छन्नेविलयगते॥ ७॥ छिद्यतेशीर्णससारकलनाकल्पनात्मिका ॥ भ्रष्टबीजोपमासत्ताजीवस्यइतिनामिका॥ ८ ॥ पश्यतीनामकलितांसृजतीचेत्यचर्वणाम्॥ मनोमोहाभ्रनिर्मुक्ताशरदाकाशकोशवत् ॥ ९॥ शुद्धाचिद्भावमात्रस्याचेत्यचित्रापलगता ॥ समस्तसामान्यवतीभवतीर्णभवार्णवा॥ १०॥ अपुनर्भवसौषुप्तपदाद्धित्यपीवरी॥ परमासापविश्रांताविश्रांतावितते पदे॥ ११ ॥ एतत्तेमनसिक्षीणेप्रथमकथितपदम्॥ द्वितीयंशृणुविप्रेंद्रशक्तेरस्या सुपावनम्॥ १२॥

स्यापिशब्दस्यनियतौस्वरूपमात्र्यर्थकइतिशब्दएवावशिष्टस्तन्नामसपद्यतइतिभावः ॥८॥ एवसर्वदृश्यबाधेनापरोक्षदृश्यमपरिशेषात्पश्यतीदृश्यपितस्यानामांतरमित्याह ॥ पश्यतीति ॥ चेत्यस्यचित्तविषयस्यचर्वणांपुनःपुनःभीत्यानुस्मरणउस्तुजतीत्यजती ॥ ९ ॥ माकेत्यपिचित्रापलगतापिसांपतचित्त्वभावमात्रस्यासमस्तस्यसामान्यसत्तातद्वतीतदूपंयत्सांबित्यपंडाशालजप्यज्ञानंतांइतभाम पडितस्तस्यभाव पांडित्ययम्भयोभियोऽदजिनोऽकामइतइतिश्रुत्युपदर्शितलक्षणविद्वदनुभवसिद्धसयोमनुष्याणाराद्धइत्यादिमानानुपानदारिद्रैरण्यमर्भानंदातशतशतगुणोत्तरोत्तरोत्कृष्टविषयानंदसीकरमहार्णवायितत्वेनश्रुतिदर्शितनिरतिशयानंदरूपतनपीवरीअतिमहती ॥ अथवासौषुप्तपदस्यसौषुप्तवमपिच्यन्नसितमयमस्यानपुपवहरति ॥ एतदिति ॥ शक्तेभिन्नस्येर्दृढीकाराद्वा ॥ १२ ॥

भक्तवात्सल्यातिशयान्ममविकासेप्रबोधनेउन्मुखोमद्भाग्योदयेनप्रेरितःसन्बहिर्विकासनेत्रो
ब्रह्मविष्णुहरादीनामत्रयःपरमःपिता ॥ महादेवःपरात्मासौपूज्यसीमातईर्यते ॥१॥ भक्तवात्सल्यातिशयान्ममविकासेप्रबोधनेउन्मुखोमद्भाग्योदयेनप्रेरितःसन्बहिर्विकासनेत्रो
न्मीलनआददेस्वीचकार ॥ १ ॥ हरस्यमुखलक्षणेनिर्मलत्वात्रिपुण्ड्रशरदभ्ररेखाकितत्वाच्चाकाशतलेउदितोदृशाचंद्रसूर्याग्निलक्षणनेत्राणांचयोबोधसमाधेःप्रबुद्धतांद्योतयामा
स ॥ यथासमुद्रकान्मेघसपुटकाद्वाथावाभूमिसंपुटाद्वाउद्गतःअशूनाराशिरर्कोऽहर्द्योतयतितद्वदित्यर्थः ॥ अर्कअशुराशिरित्युत्त्वविषयेयत्वछादसम् ॥२॥ तत्रभगवास्तत्त्वबोधो
पयोगितयाउपायोपेयसारौप्रथममाह ॥ मुनेइति ॥ हेमुनेत्वयाप्रथममननविचारमाहूयसन्निधाप्यस्वस्यप्रतीच सत्तापारमार्थिकरूपमेवाशुमीयताप्रमाणैर्निर्धार्यताम् ॥ तत्र
प्रतीचिअनर्थवहिर्मुखत्वापादनेनसर्वानर्थमूलत्वमर्थंयुष्मत्प्रत्यययोग्यमचिदशमाआहर ॥ यथाअचलमेवाकाशपवनःस्पदतानयस्तापरजोजाड्यादिभाजकरोतितादृशमि
तित्वमर्थोपमा ॥ ३ ॥ ननुत्वमर्थेष्वपिद्रष्टव्यहेयमुपादेयचबह्वस्तितत्कुतोनादर्त्तव्यतत्राह ॥ द्रष्टव्यमिति ॥ येनाश्रुतंश्रुतभवत्यमतमतमविज्ञातविज्ञातभवतीत्यादिश्रुतेरात्मद
र्शनेनैवसर्वद्रष्टव्यानांतत्त्वतोदृष्टत्वाद्दृष्टैरदृष्टैर्वाभ्रमैःसमसहकिंप्रयोजनम् ॥ तद्विदस्तत्त्वविद ॥ इहभातिविषये ॥ ४ ॥ उपात्ताइष्टार्था प्रहीणाअनिष्टाश्चचित्ताश्वासनहे

॥ ततोमुहूर्त्तेनहरोगौरीकमलिनीसरः॥ मद्विकासोन्मुखःस्वैरंविकासंबहिराददे ॥ १ ॥ दृक्क्योद्योतयामासमुखा
श्रीवसिष्ठउवाच॥
काशतलोदितः॥ बोधंसमुद्रकादर्कअंशुराशिरिवोद्गतः॥२॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥मुनेमननमाहूयस्वसत्तैवाशुनीयताम्॥ त्वमर्थं
माहरानर्थपवनःस्पंदतामिव॥३॥ द्रष्टव्यमिहयत्किंचितद्दृष्टंकिंसमंभ्रमैः॥ नहिहेयमुपादेयंचेहपश्यामितद्विदः॥४॥ शांत्यशांतिमया
नेतान्विकल्पान्दलयन्नसिः॥ धीरोसिनान्यथास्थित्वात्वमेवभवचात्मदृक्॥५॥ इमांहस्यदशामाशुबाह्यबोधायवापुनः॥ समाश्रि
त्यमदुक्तंत्वंशृणुतूष्णींस्थितेनकिम्॥६॥इत्युक्त्वाबाह्यबोधस्त्वंमाभवेतित्रिशूलधृक्॥ प्राणेनेदंदेहगेहंपरिस्फुरतियंत्रवत्॥७॥ प्राण
हीनंपरिस्पंदंत्यक्त्वातिष्ठतिमूकवत्॥ चालनीपावनीशक्तिःशक्तिःसंवेदनीचितिः॥८॥

तुत्वाच्छांतिमयास्तएवविपरीताविक्षेपहेतुत्वादशातिमयास्तानेतान्विकल्पान्दलयस्त्वमेवधीरःअसिरसिअन्यथातुनधीरोसि॥ अतःआस्थित्वाआस्थाविधायआत्मदृक्चाद्धी
रश्वभव ॥ तथाचदृश्याकारानास्कदितचिदात्मस्वभावावस्थितिरेवमुख्यःकल्पइतिभावः ॥ ५ ॥ तत्रचेत्त्वमसमर्थस्तर्हितत्प्राप्तयेकंचित्कालश्रवणाद्यनुकूलांकतिपयामेवबा
ह्यदृष्टिमवलम्ब्यनिरतरतत्त्वप्राप्तयेयतस्वनकदाचिदपिप्रमादादुपरमस्वेत्याह ॥ इमामिति ॥ बाह्यबोधाय सूर्योयथासर्वलोकस्यचक्षुर्नलिप्यतेचाक्षुषैर्बाह्यदोषैः॥ एकस्तथा
सर्वभूतातरात्मानलिप्यतेलोकदुःखेनबाह्यइतिश्रुतौअलेपकत्वसमर्थनायसर्वप्रपचबाह्यत्वेनदर्शितस्यात्मनोबोधायतूष्णीमात्मलाभप्रयत्नविनास्थितेनावस्थितेनकिंकःपुरुषा
र्थइत्यर्थः ॥ ६ ॥ बाह्याकारदर्शनानामध्येदेहात्मतादर्शनमेवमहाननर्थःसर्वानर्थबीजचेतितदेवममत्याजयितुभगवान्प्रवृत्तइतिवसिष्ठआह ॥ इत्युक्त्वेति ॥ त्रिशूलधृक्इति
प्रागुक्तकल्पातरमुक्त्वात्वबाह्यदेहादावात्मबोधोयस्यतथाविधोमाभवेत्याशयेनवक्ष्यमाणदेहात्मताभ्रमनिरासोपायमाहेतिपूरयित्वाव्याख्येयम् ॥ त्रुटितोवायंथोत्रान्वेष्यः॥
तत्रदेहस्यक्रियाशक्तिरिवचेतनशक्तिरपिपरायत्तेतिनात्मप्रसक्तिरित्याशयेनप्राणाधीनादेहचेष्टेत्याह ॥ प्राणेनेति ॥ ७॥ देहस्यचालनीचलनानुकूलाक्रियाशक्तिःपावनीपवन
प्रयुक्ता ॥ सवेदनीशक्तिस्तुआत्मचितिरेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अस्यांप्रतिष्ठायांभूमिकायांस्थितिःसासर्वेभ्य शैवशास्त्रप्रसिद्धपदभ्यः श्रुतिप्रसिद्धधूमार्चिरादिभ्यः तद्वर्गेभ्यस्तैरभिरुपास्तिफलभूतलोकभेदभ्यश्चदूरगा अतोहे
अगममापिवचसांगोचर विपयतांनसमायाति किंतुस्वयमेवानुभूयतइत्यर्थ ॥ २४ ॥ त्रिभ्योआपदादिमार्गेभ्य कल्पनायास्तत्सापेक्षतुर्यत्वस्यापायाश्चातीतइतिएवरूपोदेव
सनातनोनित्योनाम्य ॥ अतोन्यदार्त्तमितिश्रुतेरितिभाव ॥ २५॥ तन्मयवेदनात्तदुपादानकत्वदर्शनात् एतन्मयम् ॥ उपादानातीताद्वितीयसत्यसंवेदनात्तुइदनैवच ॥ द्विविध
विकल्पातीतमित्यर्थ ॥ २६ ॥ तदवस्थामाह ॥ नेवमिति ॥ स्वस्यकोशवदवरतद्वत् ॥ २७ ॥ कुतस्तत्समेभ्योपिसमाभासतप्रहेतुमाह ॥ अद्वैतैक्यादितिद्वाभ्याम् ॥ प्रलयाब्धि
वदैक्याभावेपिस्वात्मनिसंक्षोभ स्यान्नेत्याह ॥ असंक्षोभादिति ॥ कुतोनसंक्षोभस्तत्राह ॥ घनचेतनयेति ॥ घनेपिसैंधवखंडवत्वादिविकारस्तत्रसएवदृष्टस्तद्वत्किनस्यात्त
त्राह ॥ अविकारादिमत्वादिति ॥ आदिपदाद्विपत्तपरिग्रह ॥ चिरनित्याअपिकालाकाशादयोनित्यायस्मात्तादृशतया ॥ २८ ॥ सतामसतामपिशिशुकल्पितनभ शिलाको

चिरमस्याप्रतिष्ठायांमवांध्वाध्वगदूरगा॥ साममाप्यगवचसांनसमायातिगोचरम् ॥ २४॥ त्रिमार्गकलनातीतमितितेकथितमुने॥
तिष्ठतस्मिन्पदेनित्यमितिदेव सनातन ॥ २५॥ एतन्मयमिदंविश्वंमुनेतन्मयवेदनात्॥ सत्यसंवेदनाद्भेदनञ्चनेदंमुनीश्वर॥ २६॥ नेदं
प्रवर्त्ततेकिंचिन्नेदंकिंचिन्निवर्त्तते॥शांतसमसमाभासप्रयंतस्वस्यकोशवत्॥२७॥ अद्वैतैक्यादसंक्षोभाद्घनचेतनयातया॥ अविकारा
दिमत्वाच्चनित्यानित्यतयाचिरम्॥२८॥ चिद्घनत्वाच्छिशुशिलाकोशानांजगतामपि॥ मनागपिनभेदोस्तिसतामप्यसतामपि॥२९॥
समस्तंसुशिवंशांतमतीतंवाग्विलासत ॥ ओमित्यस्यचतन्मात्रातुर्यासापरमागति ॥ ३०॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥इत्युक्त्वा
नमलद्रूपपरिणामतोस्मिन्पारेपदेसमुपशांतरवाभिधाने॥ तूष्णीमतिष्ठदमुनामुनिनाचसार्धंविश्रांतवृत्तिरथतत्रमुहूर्त्तमीश ॥३१॥
इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰श्रीपरमेश्वरोपदेशोनामचतुस्त्रिंश सर्ग ॥ ३४॥ ॥ ७॥

शानांजगतामपिचिद्घनत्वान्मनागपिभेदोस्तीतिसमसमाभासमितिपूर्वोक्तमितिभाव ॥ २९ ॥ उक्तमेवतुर्यातीतत्वमुपपादयन्नुपसंहरति ॥ समस्तमिति ॥ ओमित्यस्याक्षर
स्यविराडादिभिरकारादिमात्राभेदेनकल्पितैश्चतुर्भिःपादैःप्रविभक्तस्ययानादबिंदुशक्तिशांताख्यास्तस्याअर्धमात्रायामाभास्तासुतुर्याशांताख्यासापरमागति ॥ तस्यांहिओ
तानुज्ञात्रनुज्ञा विकल्पाख्यासुस्थितिषुअविकल्पाख्यातुरीयतुरीयातापनीयश्रुतौपरमागतिम्यस्साऽवेतिभाव ॥ ३० ॥ ईश शिवइतिवर्णितप्रकारेणोक्तवानुपदिष्टवान्सन्अ
यअमनाप्रसिद्धनमुनिनाचावध्यै स्फुरत्पादिभिश्चसार्धंसम्यगुपशांतोरवःप्रणवार्धमात्राचरमभागोयत्रेतिस्मृतत्स्याशांतरवाभिधानेअस्मिन्सर्वसंसारपारेतुरीयतुरीयपदेअम
लापादृग्भूमानरचिन्त्वैकरस्येनपरिणामतोविश्रांतवृत्तियस्यतथाविधःसन्तत्रवसिष्ठाश्रमेमुहूर्त्तंतूष्णींनिश्चेष्टएवातिष्ठत ॥ मनसःपरमपदविश्रांतौतदधीनसर्वेंद्रियचेष्टानाक्ष
ोभादितिभाव ॥ ३१ ॥ ॥ इतिवासिष्ठ तात्पर्यप्रकाशेनि पू॰चतुस्त्रिंश सर्ग ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

वेदावेदार्था सर्गादिमक्रमा सांगोपांगक्रियाकलापाउपासनभेदाब्रह्मतत्त्वव्युत्पादनोपायभेदाश्चतदधिकारिणोजीवास्तेपांकामकर्मग्रामनाजननमरणाद्यनर्थजटाश्चेत्येतेषामा वलीपंक्तिरूपाअविद्येतिपूर्वत्रान्वय ॥ अविद्याविलासभेदास्त्वानन्त्याद्वक्तुमशक्याइत्याह ॥ ततइति ॥२०॥ वर्णनासुक पुरुष.क्रमतइतिक्रम समर्थ स्यात्नकश्चिदित्यर्थ. ॥ अथवाक्रम्यतइतिक्रम प्रयोजनम किंप्रयोजनस्यान्नकिंचिदित्यर्थ ॥यतोब्रह्मविष्ण्वादयोपितदधीनशरीरोपाधिपरिग्रहाअत अर्थाचिदात्मामहादेवस्तेषामपिपितेत्यर्थ ॥तथा चाथर्वशिर श्रुति ॥ ध्यायीतेशानप्रध्यायितव्यम् सर्वमिदंब्रह्मविष्णुरुद्रेंद्रास्तेसप्रसूयन्तेसर्वाणिचेंद्रियाणिसहभूतै नकारणंकारणानांधाताध्याताकारणंतुध्येय सर्वैश्वर्येणसप न सर्वेश्वरश्शंभुराकाशमध्येइति ॥पुराणेष्वप्युक्तम् ॥त्रयस्तेकारणात्मानोजाताःसाक्षान्महेश्वरात् ॥ तपसातोषयित्वातपितरंपरमेश्वरम् ॥ परस्परस्माज्जायंतेपरस्परजयैषि

वेदवेदार्थवेदादिजीवजालजटावली ॥ ततस्तस्याअनंतायाःप्रस्तुतायाःपुनःपुनः ॥ २० ॥ संपन्नदेशकालायाःक्रमःस्याद्वर्णनासुकः ॥ ब्रह्मविष्णुहरादीनामतोयंपरमःपिता ॥ २१ ॥ मूलबीजंमहादेवःपल्लवानामिवद्रुमः ॥ सर्वसत्त्वाभिधःसर्वःसर्वसंवेदनैककृत् ॥ २२ ॥ सर्वसत्ताप्रदोभास्वान्वंद्योभ्यर्च्यश्चतद्विदः ॥ प्रत्यक्षवस्तुविषयःसर्वत्रैवसदोदितः ॥ २३ ॥ संवेदनात्मकतयागतयासर्वगोचरम् ॥ नतस्याह्वानमंत्रादिकिंचिदेवोपयुज्यते ॥ २४ ॥ नित्याहूतःससर्वस्योलभ्यतेसर्वतःस्वचित् ॥ यांयांवस्तुदशांयातितततएवमुनेशिवम् ॥ २५ ॥ स्वरूपंसमवाप्नोतिरूपालोकमनोदृशाम् ॥ आद्यंपूज्यंनमस्कार्यंस्तुत्यमर्घ्यंसुरेश्वरम् ॥ २६ ॥ एनंतंविद्धिवेद्यानांसीमांतंमहतामपि ॥ एतमात्मानमालोक्यजराशोकभयापहम् ॥ संभृष्टबीजवज्जंतुर्नभूयःपरिरोहति ॥ २७ ॥ सकलजंतुपुयत्त्वभयप्रदंविदितमाद्यमुपास्यमयत्नतः ॥ त्वमजमात्मगतंपरमंपदंभवसिकिंपरिमुह्यसिदृष्टिपु ॥ २८ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू० महादेवस्यपूज्यसीमांतत्वकथनंनामपंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥

णइति॥२१॥महत्यपरिच्छिन्नेआत्मज्ञानयोगैश्वर्येमहीयतेपूज्यतेसर्वोत्कर्षेणवर्ततइतिमहादेवः॥ तथाचश्रुतिः॥ य सर्वान्भावान्परित्यज्यात्मज्ञानयोगैश्वर्येमहतिमहीयतेतस्मादुच्यतेमहादेवइति ॥ सर्वेषांसत्त्वानांबलानिअभिधाश्चयस्य ॥ २२ ॥ तद्विदस्तपरिचितवत पुंसःप्रत्यक्षमतींद्रियप्रतिवस्तुचस्फुरद्रूपत्वात्सएवविषयोनान्य ॥ २३ ॥ सन्निधानार्थमाह्वानप्रकाशनार्थंचमंत्राउपयुज्यते ॥ सर्वगतेसदास्फूर्तिरूपेतुतस्मिन्नाह्वानमंत्रयो प्रयोजनमस्तीतिभाव.॥ आदिपदात्स्थापनावगुंठनावरोधनादिपरिग्रह ॥२४॥ ततएवलभ्यते ॥ २५ ॥ रूपाणांतदालोकनानातन्मननलक्षणानामनसातत्साक्षिदृशश्चस्वरूपस्वयमेवआप्नोतिधत्तेनान्यदित्यर्थ ॥ अतस्तमेवसर्वपूजादिव्यवहाराणामाद्यंगुरस्फूर्तिकदेवपूजादियोग्यंविद्धि ॥ २६ ॥ एववेद्यानामप्ययमेवसीमेत्याह ॥ एनमिति ॥२७॥ यत्सकलजंतुपुविदितसत्अभयप्रदयत्तस्मात्स्माद्यंयत्अयत्नतउपास्यतदजंपदंत्वमेवभवसिअतःकिंबाह्यदृष्टिषुपरिमुह्यसीत्यर्थः ॥ ॥इ०वा०म०ता०नि०पू०पंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥

तथ क्रियागम मूलमाश्रयभ विनश्यत चिच्छक्तिस्तुनविनश्यतीत्याह ॥ विनश्यतइति ॥ ९ ॥ कुतोनविनश्यतितत्रोपपत्तिमाह ॥ मन प्राणमयेइति ॥ लिङ्गदेहसंबन्धिनेइतिया
पत् ॥ परिजायतेनिरावरणमभिव्यज्यते ॥ १० ॥ स्थूलदेहमात्रस्यतुनचिदभिव्यक्तिसमर्थतामलिनत्वादितिदृष्टान्तेनोपपादयति ॥ सदपीत्यादिसार्धेन ॥ ११ ॥ १२ ॥ अत
एवसर्वगतापिचिन्मायापाकरकारकत्वाल्लिङ्गदेहारम्भकमायाक्रियामुखतत्त्वबोधेचासमर्थालिङ्गदेहे अनादित्वात्तद्वृत्तिद्वारातदुभयसमर्थेत्याह ॥ सर्वगेति ॥ चासाकारेणोच्छूना
द्राधादुद्भिदत्तेनिमित्तादिहघटस्पन्दादिक्रमतिसमर्था ॥ प्रकाशाकारबोधात्तुमायाकल्कविमलास्वयमेवपरमशिवपरमकल्याणैकरूप्यात्स्वम्यवतिष्ठतइत्यर्थः ॥ १३ ॥ अतएवा
भिव्यक्ताविशेषसत्तास्फूर्त्तिनिमित्तत्वादीम्यतिपातनदृतिम्युतस्स्यादेवइतिविद्वल्लक्षइत्याह ॥ विदुरिति ॥ तस्याआभासमभिव्यक्तरूपम् ॥ तदभिव्यक्त्युत्कर्षविषहरिहरा

मामृतात्स्वादपिस्वच्छासत्तैवात्रकारणम् ॥ विनश्यत प्राणदेहौवियोगान्मरुदेवच ॥ ९ ॥ चिदात्माखादपिस्वच्छोनविनश्यतिकिं
भ्रमे ॥ मन प्राणमयेदेहेचित्तत्त्वपरिजायते ॥ १० ॥ मुकुरेत्यमलाभासेप्रतिबिंबप्रवर्त्तते ॥ सदप्यग्रगतवस्तुप्रतिबिंबक्रियांविना
॥ ११ ॥ यथानास्तिमलोपेतेमुकुरेमुनिनायक ॥ तथानास्तिगतप्राणेविद्यमानेपिदेहके ॥ १२ ॥ सर्वगापिचिदुच्छूनबोधात्स्पंदादिक
मति ॥ बोधात्कलकविमलाचिदेवपरमंशिवम् ॥ १३ ॥ विदुर्देवंतदाभासंसर्वसत्तार्थदतया ॥ सहरि सशिव सोज सब्रह्मासस्सुरेश्वर
॥ १४ ॥ अनिलानलचन्द्रार्कवपुस्सपरमेश्वर ॥ सएषसर्वगोत्यात्माचित्स्वनिश्चेतन स्मृत ॥ १५ ॥ देवेशोदेवभृद्धातादेवदेवोदिव पति ॥
महाचित समुल्लासमुख्यतीवनकेचन ॥ १६ ॥ येनामतेजगत्येतेब्रह्मविष्णुहरादय ॥ परस्मात्परिनिर्याताब्रह्मविष्णुहरादयः ॥ १७ ॥
कणास्तमायसइववारिधेरिवबिंदव ॥ तेष्विवभ्रमभूतेषुजातेष्विवपरात्पदात् ॥ १८ ॥ स्थितेषुभ्रमबीजेषुकल्पनाजालकत्वपु ॥ सहस्र
शतशाखेयमविद्योढेतिपीवरी ॥ १९ ॥

रिखानामप्युत्कृष्टदेवत्वमित्याशयेनाह ॥ सहरिरिति ॥ अजोहिरण्यगर्भ ॥ ब्रह्माचतुर्मुख ॥ १४ ॥ चित्स्वनि सर्वचेतन्याकर ॥ १५ ॥ येनामकेचनमहाचित समुल्लासनि
रतिशयाभिव्यक्त्याप्यनभूतेनीचमिथ्यामोहपरवशानभवंतितेएतेजगतिब्रह्मविष्णुहरादय परमेशा प्रसिद्धाइत्यर्थ ॥ १६ ॥ यत्तुपरब्रह्मैवसत्त्वरजस्तमोगुणैक्यदेशाभिमानिन
एवघटचारिकायायमाविर्भूतासिस्फुलिंगप्रायालक्ष्यतइत्याशयेनाह ॥ परस्मादिति ॥ १७ ॥ उपाध्युपहितभावाभ्यामभ्याक्रमाद्दृष्टांतौ ॥ इदंचाशास्त्रीयप्रव्यवहारदशोक्तविम
र्शदृशानुमत्वादीनामप्याविर्भावसगादिचेष्टानुपकोपदेशाब्रह्मादाधिपत्यतिरोभावानामभिव्यवहाराभिप्रायाकृतत्वान्निरवनवासवीत्याह ॥ तेष्विवेत्यादिना ॥ १८ ॥ १९ ॥

१ कटककविहायविमलस्यर्थः

वेदावेदार्था सर्गादिमक्रमा सागोपांगक्रियाकलापाउपासनभेदाब्रह्मतत्त्वव्युत्पादनोपायभेदाश्चतदधिकारिणोजीवास्तेषांकामकर्मवासनाजननमरणाद्यनर्थजटाश्चैत्येतेषामा वलीपंक्तिरूपाअविद्येतिपूर्वेणान्वय ॥ अविद्याविलासभेदास्त्वानन्त्यादुक्रमशक्याइत्याह ॥ ततइति ॥२०॥ वर्णनासुक पुरुष.क्रमतइतिक्रम समर्थ स्यात्नकश्चिदित्यर्थ ॥ अथवाक्रम्यतइतिक्रम प्रयोजनम किंप्रयोजनस्यान्नकिंचिदित्यर्थ ॥यतोब्रह्मविष्ण्वादयोपितदधीनशरीरोपाधिपरिग्रहाअत.अयंचिदात्मामहादेवस्तेषामपिपितेत्यर्थ ॥तथा चाथर्वशिर श्रुति ॥ ध्यायीतेशानप्रध्यायितव्यम् सर्वमिदंब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्तेसप्रसूयन्तेसर्वाणिचेन्द्रियाणिसहभूतै नकारणंकारणानांध्याताध्याताकारणंतुध्येय सर्वैश्वर्येणसप न्नःसर्वेश्वरश्शंभुराकाशमध्येइति ॥पुराणेष्वप्युक्तम् ॥त्रयस्तेकारणात्मानोजाताःसाक्षान्महेश्वरात् ॥ तपसातोषयित्वातपितरंपरमेश्वरम् ॥ परस्परस्माज्जायन्तेपरस्परजयैषि

वेदवेदार्थवेदादिजीवजालजटावली ॥ ततस्तस्याअनंतायाःप्रस्तुतायाःपुनःपुनः ॥ २० ॥ संपन्नदेशकालायाःक्रमःस्याद्वर्णनासुकः ॥ ब्रह्मविष्णुहरादीनामतोयंपरमःपिता ॥ २१ ॥ मूलबीजंमहादेवःपल्लवानामिवद्रुमः ॥ सर्वसत्वाभिधःसर्वःसर्वसंवेदनैककृत् ॥ २२ ॥ सर्वसत्ताप्रदोभास्वान्वंद्योभ्यर्च्यश्चतद्विदः ॥ प्रत्यक्षवस्तुविषयःसर्वत्रैवसदोदितः ॥ २३ ॥ संवेदनात्मकतयागतयासर्वगोचरम् ॥ नतस्याज्ञानमंत्रादिकिंचिदेवोपयुज्यते ॥ २४ ॥ नित्याहूतःससर्वस्योलभ्यतेसर्वतःस्वचित् ॥ यांयांवस्तुदशांयातितत्तएवमुनेशिवम् ॥ २५ ॥ स्वरूपंसमवाप्नोतिरूपालोकमनोदृशाम् ॥ आद्यंपूज्यंनमस्कार्यंस्तुत्यमर्घ्यंसुरेश्वरम् ॥ २६ ॥ एनंतंविद्धिवेद्यानांसीमांतंमहतामपि ॥ एतमात्मानमालोक्यजराशोकभयापहम् ॥ संभृष्टबीजवज्जंतुर्नभूयःपरिरोहति ॥ २७ ॥ सकलजंतुषुयत्त्वभयप्रदंविदितमाद्यमुपास्यमयत्नतः ॥ त्वमजमात्मगतंपरमंपदंभवसिकिंपरिमुग्धसिदृष्टिषु ॥ २८ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू० महादेवस्यपूज्यसीमांतत्वकथनंनामपंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥

णइति ॥२१॥महत्वपरिच्छिन्नेआत्मज्ञानयोगैश्वर्येमहीयतेपूज्यतेसर्वोत्कर्षेणवर्ततइतिमहादेवः ॥ तथाचश्रुति ॥ य सर्वान्भावान्परित्यज्यात्मज्ञानयोगैश्वर्येमहतिमहीयतेतस्मादुच्यतेमहादेवइति ॥ सर्वेषासत्वानाबलानिअभिधाश्चयस्य ॥ २२ ॥ तद्विदस्तपरिचितवत पुसःप्रत्यक्षप्रतीद्रियप्रतिवस्तुचस्फुरद्रूपत्वात्सएवविषयोनान्य ॥ २३ ॥ सन्निधानार्थमाज्ञानप्रकाशनार्थंचमन्त्राउपयुज्यते ॥ सर्वगतेसदास्फूर्तिरूपेतुतस्मिन्नाज्ञानमन्त्रयो प्रयोजनमस्तीतिभाव ॥ आदिपदात्स्थापनावगुंठनावरोधनादिपरिग्रह ॥२४॥ ततएवलभ्यते ॥ २५ ॥ रूपाणातदालोकनानातन्मननलक्षणानामनसातत्साक्षिदृशश्चस्वरूपस्वयमेवआप्नोतिधत्तेनान्यदित्यर्थ ॥ अतस्तमेवसर्वपूजादिव्यवहाराणामाद्यंउरस्फूर्तिकदेवपूजादियोग्यंविद्धि ॥ २६ ॥ एववेद्यानामप्ययमेवसीमेत्याह ॥ एनमिति ॥२७॥ यत्सकलजतुषुविदितसत्अभयप्रदंयत्सर्वस्मादाद्ययत्अयत्नतउपास्यतदजपदल्क मेवभवसिअतःकिबाह्यदृष्टिषुपरिमुह्यसीत्यर्थः ॥ ॥इ०वा०म०ता०नि०पू०पंचत्रिंश सर्गः ॥ ३५ ॥

मव विम्भाद्वरात्तस्यसवाकारणवस्थिते ॥ सवास्वशाद्विशुद्धेश्वसर्वैश्वर्यमपव्यते ॥ १ ॥ यतएतमात्मानमालोक्यनभूय परिरोहतितततोहेतोर्दृष्टमात्र ससाररुजद्रावयनीतिरु
द मचार्तादृष्टेसवस्यजगतदृतीश्वर स्वामीतमिदुब्रह्मविद ॥ तथाचश्रुति ॥ सदृष्टोमृत्युयातिन ॥ ध्रुवाअस्मिन्गोपतौस्यातेति ॥ १ ॥ चिद्धातुचित्सारम् ॥ २ ॥ क्रियाशक्त्या
पारणम ॥ स्वसत्तयासर्वभावानांभावनसत्ताप्रदम् ॥ परमार्थतस्तुअकारणमभाव्यमभवात्मकच ॥ ३ ॥ चेतनौघानांसवबुद्धिवृत्तीनांचेतनप्रकाशक चेतनात्मनिर्जीवेप्यत
सारभूतचननचिद्रूपं ॥ स्वचेत्यभूतचेत्यानांवासनौघानामपिचेतनंबुद्धिवृत्तिभ्यांभिव्यक्ताभिव्यक्त्याप्रथयितारं चेत्यानांपरममधिष्ठानतत्त्वभूत भूरिभावनआत्मानमेवमायया
बहुत्वनभावितवंतम ॥ ४ ॥ आलोकानांचक्षुरादीनामादित्यादीनांचालोकप्रकाशकम ॥ तच्छुभ्रंज्योतिषांज्योतिरितिश्रुते ॥ अनालोक्यचक्षुरूपाद्यप्रकाश्यम् ॥ अलोक
प्रमलौकिकम ॥ आलोकप्रकाशम ॥ एकमसर्वाजर्वाजौघात्मनास्थितम ॥ ५ ॥ नविषयेसत्पृथिव्यमअस्त्यब्वाप्याकाशवयम ॥ सत्यनव्यावहारिकणासत्येनप्रातिभासि

॥ श्रीइश्वरउवाच ॥ ॥ ततश्चिद्रूपमेवैकमर्वमत्तांतरास्थितम् ॥ स्वानुभूतिमयंशुद्धदेवंरुद्रेश्वरविदु ॥ १ ॥ बीजंसमस्तबीजानांसार
ससारमस्तते ॥ कर्मणांपरमकर्मचिद्धातुविद्धिनिर्मलम् ॥ २ ॥ कारणकारणौघानामकारणमनाविलम् ॥ भावनभावनौघानामभा
व्यमभवात्मकम् ॥ ३ ॥ चेतनचेतनौघानांचेतनात्मनिचेतनम् ॥ स्वचेत्यचेतनंचेत्यपरमभूरिभावनम् ॥ ४ ॥ आलोकालोकममलम
नालोक्यमलोकजम् ॥ आलोकंबीजबीजौघंचिह्नविमलविदु ॥५॥ असत्यसन्मयशांतंसत्यासत्यविवर्जितम् ॥ महासत्तादिसत्तां
तेचिन्मात्रंविद्धिनतरत् ॥ ६ ॥ स्वयंभवतिरागात्मारजकोरजनंरज ॥ स्वयमाकाशमप्याशुकुड्यंभवतिमहितम् ॥ ७॥ अस्मिंश्चिच्चेत
मिस्कारेजगन्मरुमरीचय ॥ स्फुरिता प्रस्फुरिष्यतिप्रस्फुरतिचकोटय ॥८॥ स्वसत्तामात्रसपन्नपदमस्मिन्स्वतेजसि ॥ नकिंचनचसं
पन्नमन्यद्द्रौण्याटिवानले ॥ ९ ॥ गर्भीकृतमहामेरुपरमाणुसमविदु ॥ आच्छादितमहामेरुपरमाणुसमंविदु ॥ १० ॥ गर्भीकृतमहा
कल्पोनिमेषोमावुदाहृत ॥ आक्रांतकल्पेनानेननमत्यक्तानिमेषता ॥ ११ ॥ वालाग्रकादप्यणुनाप्यामानेनाखिलामही ॥ सप्ताब्धि
वर्मेनाप्युर्वीनास्यांतमधिगच्छति ॥ १२ ॥ अकुर्वन्नेवसंसाररचनांकृतांगत ॥ कुर्वन्नेवमहाकर्मनकरोत्येवकिंचन ॥ १३ ॥

केनचावस्थाप्रपचविवर्जितम ॥ महासत्ताजगत्सत्ताआदिसत्ताकारणाभ्याकृतसत्तातयोरतेबाधेनत्साक्षियच्चिन्मात्रतदेवविद्धीत्यथ ॥ ६ ॥ रजनबीजावस्थायांरागात्मा वि
वयम्नौचित्तभोक्तृकत्वाद्रजक विषयसंबंधेरजनम ॥ तद्वियोगचित्तमालिन्यहेतुत्वाद्रज आकाशअमूर्तरूपोपिकुड्यमूर्तविभादिरजितभवति ॥ ७ ॥ ८ ॥ अस्मिन्स्वतेज
सिन्चप्रकाशेस्वसत्तामात्रेणजगत्स्वसंपन्नमपिकिंचननसंपन्नवस्तुनराभावाद्यथाअनलेज्वालांगारविस्फुलिंगप्रभाविशेषचित्र्यसंपन्नमपिऔष्ण्यैकस्वभावाद्देरन्यन्नतद्वन्य
५ ॥ ९ ॥ अतएवअणोरणीयान्महतोमहीयानितिश्रुति सर्वविरुद्धधर्माणांतत्रसमावेशाद्दर्शयतीत्याशयेनाह ॥ गर्भीकृतेति ॥ गर्भीकरणगौणमितिशंकावारणायाच्छादितेत्य
र्थेनसघाख्यानम् ॥ १ ॥ कालतोप्यस्मिर्विरुद्धसौरम्यमविरुद्धमित्याह ॥ गर्भीकृतेति ॥ आक्रांत सर्वतोव्याप्त कल्पोद्विपरार्धांतकालोयेन ॥ अथापिमागमरूपीनरुतस्पन्न ॥
॥ ११ ॥ उत्कषरवर्णन ॥ वालापेक्ष्या रिमा ॥ १२ ॥ १२ ॥

१ पठमार्गानिरुक्तसार

महाकायोब्रह्मांडशरीरः ॥ १४ ॥ अद्यशब्दवाच्यषष्टिघटिकात्मकोपिप्रातःआद्यत्रिमुहूर्तमात्रात्मा ॥ परमार्थतस्तुनवाआद्यंमुहूर्तेनवाअद्यनापिप्रात. ॥ अद्यप्रातरादिश
ब्दानायदितत्तदधिष्ठानचितिलक्षणात्तदासैदैवसतत्तच्छब्दयोग्यइत्यर्थ. ॥ १५ ॥ एवमुन्मत्तबालादिप्रलपितनिरर्थकापशब्दजालमपिसएवेतितेषुकांश्चिदनुकृत्यदर्शयति ॥
भिंडिमिति ॥ १६ ॥ तथासत्यसार्थकवेदशास्त्रादिशब्दजालमपिसएव ॥ उक्तसर्वंपिंडीकृत्यव्यतिरेकमुखेनाप्याह॥नतदस्तीति ॥१७॥ अयमेवप्रह्लादेनापिप्राग्दृष्ट्वाप्रणतइति
स्मारयन्नुपसहरति ॥ यस्मिन्निति ॥ १८ ॥ यत्रारोपादसतोपिसत्ताभवतीतियदुक्तंसत्संभावनाययथायत्रानर्थकाअपिश्लोका·सार्थकाभवतीतिदृष्टांतप्रदर्शनमभिप्रेत्यानर्थ
कश्लोकमुदाहरति ॥ यत्रेति ॥ यत्रइत्यादिकानांशब्दानामर्थश्री.सत्यरूपिणीतिउत्तरसर्गाद्येनान्वयस्तत्रैतद्व्याख्यास्यामः ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि
र्वाण०पू०षट्त्रिंश सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सद्योगादसतांसत्ताशिवस्यानतशक्तयः ॥ प्रधानशक्तेर्नियतेर्नृत्यचात्रोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ यस्मिन्नीश्वरेइत्यादिकानांसर्गां
तोदाहृतश्लोकप्रभृतीनांशब्दानामर्थश्रीःसत्यरूपिणीसत्यप्रायाभवतितस्मिन्सर्वजगत्सत्तालक्षणस्यमणे.समुद्गकेसपुटप्रायेमायाशबलेसर्वेश्वरेकाविमलाभासाःशक्तयोनक
चतीतिपरेणान्वय ॥ तस्यश्लोकस्यलोकत·परमार्थतश्चयथासत्यार्थतातथावर्ण्यते ॥ तत्रलोकतस्तावत्कश्चिद्वृक्षोनेनवर्ण्यते ॥ पल्लवैःकिसलयैर्दलैर्हरितपत्रैश्चामलैरम्ला

द्रव्यमप्येषनिर्द्रव्योनिर्द्रव्योपिहिद्रव्यवान् ॥ अकायोपिमहाकायोमहाकायोप्यकायवान् ॥ १४ ॥ अद्याप्येषसदाप्रातःप्रातरप्यद्यतां
गतः ॥ नवाद्यमद्यनप्रातस्त्वद्यप्रातश्चवासदा ॥ १५ ॥ भिंडिंभिंडिंखिलेमत्तापुरुपिच्छिलिसालघम् ॥ विविच्चलित्सदालोकालासोगु
लुगुलुःशिली ॥ १६ ॥ इत्याद्यनर्थकंवाक्यंतथासत्यंसएवच ॥ नतदस्तिनयत्सत्यंनतदस्तिनयत्त्वसौ ॥ १७ ॥ यस्मिन्सर्वंयतःसर्वंयःसर्वं
सर्वतश्चयः ॥ यश्चसर्वमयोनित्यंतस्मैसर्वात्मनेनमः ॥ १८ ॥ यत्रांतरालगहनेनविलासवत्याहेलाविलोलघनसर्जितयामलेन ॥ मल्लेन
पल्लवदलामलमालितानांलक्ष्मीलताविरलितावलितेवमुष्टिः ॥ १९ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०परमेश्वरवर्णनंनामषट्त्रिंशः
सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ इत्यादिकानांशब्दानामर्थश्रीःसत्यरूपिणी ॥ तस्मिन्सर्वेश्वरेसर्वसत्तामणिसमुद्गके ॥ १ ॥

नैर्मालितानालतानामल्लेनकांतेन सर्वतोलताभिरालिंगितेनेतियावत् ॥ अतएवांतरालेषुस्कंधकोटरशाखांतरालेषुगहनेनदुष्प्रवेशेनदुरारोहेणेतियावत् ॥ स्वयचामलेनअम्ला
नेनानेनतरुणापुष्पफलपल्लवभ्रमरखगादिसमृद्ध्याविलासवत्याहेलयाअवहेलनेनविलोलानितरलितानिघनानामेघानाविद्युत्सवलनस्निग्धशिशिरश्यामतासौदर्यातिशयविभ्र
मसर्जितानियया ॥ गर्जितयेतिपाठेसौदर्यातिशयाभिमानप्रयुक्तगर्जनानियेतियोज्यम् ॥ तथाविधयास्वलक्ष्म्यावृक्षांतरेषुवनांतरेषुसर्वजगतिवाप्रसिद्धालक्ष्मीलतास्वात्मन्ये
वोपसंग्रहाद्वलितासंकोचितामुष्टिरिवाऽविरलिताघनीकृत्वेत्यर्थ. ॥ अथवाभगवान्विष्णुरत्रवर्ण्यते ॥ पल्लवैर्दलैश्चामलयावनमालयामालितानांपुरुषाणांमध्येमल्लेनश्रेष्ठेनाम
लेनपरमार्थतोवसनभूषणादिनाचनिर्मलेन अंतरालेजठरेचतुर्दशभुवनभरितत्वाद्गहनेनविष्णुनाजगन्मोहनसौंदर्यविलासवत्याप्राग्वदेवहेलाविलोलघनगर्जितयास्वदेहलक्ष्म्या
स्वमालिंगतीलक्ष्मीलक्षणाललनापिवलितामुष्टिरिवाविरलिताअपृथक्कृतेत्यर्थ ॥ परमार्थतोप्यंतरालेविचित्रकामकर्मवासनागहनेनाज्ञानलक्षणेनमलेनपल्लवप्रायै.सूक्ष्म
भूतैस्तत्कार्यैर्दलप्रायै.स्थूलभूतैर्भुवनमदैश्चमालितानांजगतायालक्ष्मीलतासाहेलयालीलयानभसिविलोलानाघनानागर्जितमिवगर्जितंयस्यास्तथाविधयामहावाक्यश्रुत्या

१ नयन्त्वेषेतिक्वचित्पाठः २ भुवनामोदैरित्यपिक्वचित्पुस्तकेपाठ. ॥ इदंपाठद्वयमपिमूलाननुगुणत्वाद्विचारणीयम्

विलसनविलासस्तस्यामसविपाकरिण्यामह्नेनप्रतिमह्लनाडनायत्रलितामुष्टिरिवअविरलिताविवेकघनीकृता ॥ एवमर्थांतराण्यप्यस्यश्लोकस्यसुधीभिरूह्यानि ॥ इत्यादि
वानामित्यप्रआदिपदादनर्थकत्वेनप्रसिद्धतमानिजरद्ववद्वशवाडिमादिवाक्यानिगृह्यते ॥ जरद्गव कम्बलपादुकाभ्यांद्वारिस्थितोगायतिमद्रकाणि ॥ ब्राह्मणीपृच्छतिपुत्रकामा
राजन्रुमायांलशुनस्यकोघ ॥ अस्यापिलौकिक पारमार्थिकोवार्थोप्रसत्तयैवकल्पयितुशक्यते ॥ तथाहि ॥ लौकिकस्तावत् ॥ कश्चि मद्रदेशाज कम्बलपादुकाभ्यामुपल
क्षितोजरद्गवसादृश्याज्जरद्गवोवाहीक स्वगृहद्वारिस्थित सम्मद्रकाणिमद्रदेशप्रसिद्धगीतानिगायतितकाचिच्छ्वशुनविचिकित्स्यरोगयुक्तेनपुत्रेणसह्लवणाकरप्रतिकेनचिदावश्यक
नकार्येणगमिष्यतीतिपुत्रजीवनकामाब्राह्मणीलवणाकरादयमागतइतिलोकेभ्य श्रुत्वाहेराजन्नितिसम्बुमानसवाप्परुमायांलवणाकरेलशुनस्यकोऽघ किंसमर्घलशुनमुतम
हघमितिपृच्छतीत्यथ ॥ पारमार्थिकोपि ॥ कम्बलसदृश्याअविद्ययापादुकामायेणलिंगदेहेनचचक्षुरादिद्वारिविषयभोगार्थस्थितोजरद्गवसदृशोजीवोवैषयिकाण्येवमद्रका
णिस्त्रीपुत्रादिमंगलगीतानिवहिर्मुखागायतिनमनागपिस्वतत्त्वविदक्षतेतमतादृशमुपलभ्यपुनाम संसारनरकात्त्रायतइतिपुत्रोब्रह्मात्मतावोधस्तत्कामाब्राह्मणीवब्राह्मणीश्रुति पृ
च्छति हेराजन्स्वयज्योतिष्ट्वेनविराजमानस्वचैतन्येनसर्वजगद्वजयश्वहआत्मन्रुमायासर्वाविपाकामकर्मबीजविनाशकत्वाल्लवणाकरापरमायेत्वत्स्वरूपेपरमशुद्धेअत्यताप
विभत्वाद्ब्राह्मणाभोग्यलशुनतुल्यस्यभोग्यस्यकोऽर्घोमौल्यविचारस्तव ॥ तस्मात्परित्यज्यवासदृष्टिस्वात्मारामोभवेत्याशयेनकोयमात्मेतिविषयमपास्मह्े कन्नर सआत्माकिका
रणमस्तुकुत स्वजातावृत्यापिपृच्छतीत्यर्थ ॥एवंदशदाडिमादिवाक्येष्वप्यर्थसत्ताऽऽहा ॥ भिर्विभिद्विमितिश्लोकस्यतुबालमत्तावव्यक्तजल्पितानुकरणस्यानुकार्यैरेवार्थैरर्थ

कानामविमलाभासास्तस्मिन्परमचिन्मणौ॥ नकचंतिविचिन्वतिविचित्राणिजगतिया ॥२॥ एषाबीजकणातस्याचित्सत्तास्ववपुर्म
यम्॥ लब्ध्वाम्रुत्कालवार्यादिकरोत्यंकुरमोदनम्॥ ३॥ फेनावर्तविवर्तांतवर्तिनीरसरूपिणी॥कठिनेंद्रियसबंधंकरोतिस्पदमभसाम्
॥४॥ एषाकुसुमगुच्छेपुरसरूपेणसंस्थिता॥ कचतिघ्राणरंध्रेपुकरोतिपरिफुल्लताम्॥५॥शिलांगस्याशिलांगाभामसतीसत्यतापदम्॥
सगाधारदशांधत्तेगिरींद्र स्थितिलीलया॥६॥पवनस्पदकोशात्मरूपिणीत्वगिंद्रियम्॥ससाधयत्यात्मसुतपितेवात्मतयातया॥७॥

वत्ता ॥ अनुकार्यस्यत्वव्यक्तत्वादेवनवाक्यतेति ॥ १ ॥ याबीजशक्तयोजगतिविचिन्वतिआरोपयतिता शक्तय कानामविमलाभासास्फुटाभूत्वानकचतिनाविभवति ॥ २ ॥
ता शक्तीरवयुत्त्योदाहरति ॥ एषत्यादिना ॥ बीसादिबीजकणातस्याएषाएश्वरीचित्सत्ताक्षेत्रेपरिष्कृतम्रुत्कालवायादिसहकारिकारणानिलब्ध्वाप्रथममंकुरंकरोतिक्रमेणतंडु
लीभूयसाक्षात्पुरुषभोज्यमोदनकरोतीत्यर्थ ॥ ३ ॥ फेना आवर्ता विवर्ताश्चअंतर्वर्तिनोयस्या तेष्वंतर्वर्तिनीअनुगतावारससामान्यरूपिणीऐश्वरशक्ति कठिनशिलातलादि
वाभसाम॥शिलाव्यतिरेकेणपृथगसतीम॥ व्यावहारिकसत्यतापदम् ॥ सज्यतइतिसर्ग कार्यंतदाधार शिलेतिभववपिकल्पदशामविकृतैवधत्ते॥ यथाअविकृतोगिरींद्रस्तृणवृक्षल
तादिकार्याणिधत्तेतद्वदित्यर्थ ॥ ६ ॥ एवपवनलक्षणोय स्पदानांसर्वक्रियाणांकोशस्तवात्मस्वरूपात्वगिंद्रियंस्पर्शोपलब्धणायससाधयत्यनुकूलयति ॥ यथापिताआत्मसुतस्व
कार्येप्रवर्तयतितद्वत ॥ अनयारीत्याइंद्रियांतरेष्वपिप्रवृत्तिशक्तयोबोध्याइत्यर्थ ॥ ७ ॥

१ विलसत्तानुशिलांमाभामितिपाठपुस्तकद्वयेउपलब्ध ॥ मूलस्यपाठेतुविलसतेतिविशेष्यमुपक्रमलभ्यंबोध्यम्

स्वसिद्धयेमोक्षायभावयित्वानेतिनेतीतिस
यथाप्रवृत्तिशक्त्याससरतितथानिवृत्तिशक्त्याअशेषस्यजगत साराणासत्तानासपिंडएकघनमात्मानमधिकृत्यश्रवणमननाद्युपाये ॥ आमहेति ॥ ब्रह्माविष्णुश्चरुद्रश्चईश्वरश्चसदाशिवइत्युक्त
र्वप्रतिषेधेननकिंचित्त्वशून्यत्वमिवसर्वस्यकरोति ॥ ८ ॥ ९ ॥ सर्वशक्तिभेदानेकीकृत्यतत्कार्थैयत्तामवधारयति ॥ कथतन्नियति स्वयभवतीतिचेन्नियमेनतत्प्रथाहेतुत्वादित्याह॥ साक्षिणीति॥
र्षपरपरायापचममीशानसदाशिवमभिव्याप्यनियति सर्वकार्यव्यवस्थापिकामूलशक्ति. ॥१०॥ कथतन्नियति स्वयभवतीतिचेन्नियमेनतत्प्रथाहेतुत्वादित्याह॥ ॥ १२ ॥ काइतिसामान्यविषयभागप्रश्नः ॥ कथमितिप्राति
स्फारेऽपरिच्छिन्ने ॥ आभासेज्योतिषि ॥ ११ ॥ आकाशनगरगधर्वपुरतत्रत्यनाट्यमडपभूमिप्रायजाग्रदादिषु ॥ १२ ॥ काइतिसामान्यविषयभागप्रश्नः ॥ कथमितिप्राति
स्विकप्रकारभेदप्रश्नः ॥ १३ ॥ १४ ॥ सोकामयनबहुस्यामितिश्रुते.प्रथममिच्छासत्ताभिव्यक्तातत्तोव्योमाभिव्यक्तौतत्सत्तातत्रकालात्मन सूत्रस्याभिव्यक्तौकालसत्तासतो

अशेषसारसंपिंडमध्यात्मानंस्वसिद्धये॥ भावयित्वानकिंचित्त्वमिवखत्वंकरोत्यलम्॥ ८॥स्वसत्ताप्रतिबिंबाभमाकाशमुकुरोदरे॥ ध
त्तेकल्पनिमेषांकंकालाख्यममलंवपुः॥ ९ ॥ आमहापंचमेशानंपरिणाममयाइमे ॥ इदमित्थमिदंनेतिनियतिर्भवतिस्वयम्॥ १०॥
साक्षिणिस्फारआभासेगृहेदीपइवक्रियाः॥ सत्येतस्मिन्प्रकाशंतेजगच्चित्रपरंपराः॥ ११ ॥ परमाकाशनगरनाट्यमंडपभूमिषु॥ स्वश
क्तिवृत्तंसंसारंपश्यंतीसाक्षिवत्स्थिता॥१२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥शिवस्यास्यजगन्नाथशक्तयःकाःकथंस्थिताः॥ साक्षिताकाच
किंतासांवृत्तंस्यात्कियदेवतत्॥१३॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥अप्रमेयस्यशांतस्यशिवस्यपरमात्मनः॥सौम्यचिन्मात्ररूपस्यसर्वस्याना
कृतेरपि॥१४॥ इच्छासत्ताव्योमसत्ताकालसत्तातथैवच॥ तथानियतिसत्ताचमहासत्ताचसुव्रत॥१५॥ ज्ञानशक्तिःक्रियाशक्तिःकर्तृ
ताकर्तृतापिच॥ इत्यादिकानांशक्तीनामंतोनास्तिशिवात्मनः॥ १६॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥शक्तयःकुतएवैतास्त्वंकथमासुच॥
उदयश्चकथंदेवभेदाभेदश्चकीदृशः॥ १७॥

नियतसस्थानभूतभौतिकाविर्भावेनियतिसत्ताभिव्यज्यतेतासुसर्वास्वनुगतामहासत्तेतिभावः॥ १५॥ ऐश्वरानसाधारणशक्तिभेदानुक्त्वाजीवसाधारणांस्तानाह ॥ ज्ञानशक्ति
रिति ॥ कर्तृताप्रवृत्तिशक्तिरकर्तृतानिवृत्तिशक्तिश्चक्रियाशक्तेरवातरभेदौ ॥ यद्यपीच्छाशक्तिरपिजीवेस्तितथापिज्ञानेश्वरवक्रियाविनास्वविषयसाधयतीतिक्रियाशक्तिपर
वशातत्रैवातर्भूतेतिभाव. ॥ इतिसामान्येनपरिगणिताअपिप्रातिस्विकरूपेणगणयितुमशक्याइत्याह ॥ इत्यादिकानामिति ॥ एतेनचतुर्थप्रश्नस्याप्युत्तरमुक्तमेव ॥ १६ ॥ अ
द्वितीयेशक्तिशक्तिमत्त्वभेदेएवनिमित्तदुर्वचदूरेशक्त्यवातरभेदवैचित्र्यादीतिमन्यमानोवसिष्ठआक्षिपति ॥ शक्तयइति ॥ शक्तितद्वतोर्भेदोभेदश्चविरुद्धःकीदृशःकिमुपपत्ति
कइत्यर्थः॥ १७॥

मायिकविकल्पकल्पनामपुक्तपिन्नेवाएषशक्तयइत्युच्यतेतेषस्तुत शिवावभिन्नाएवेतिमकश्विद्विरोधइत्याशयेनेश्वर समाधत्ते ॥ शिवस्येति ॥ अनन्तरूपस्येति ॥ मायाद्दित्व
रूपताऽनंतशिवगुणत शक्तिनःकार्यतश्चानंतकुर्वाणातस्यामत्यवर्धयतीवनतुभिद्दतीतिभाव ॥ मनागपिविकल्पनाद्भिन्नानवस्तुतइत्यर्थ ॥ १९ ॥ विभावनाद्विकल्पनात् ॥ तर
गादिभेदविकल्पैबहु उदकमिववहुदकम ॥ १९ ॥ ऋतुमासादिकालनियतिक्रमेणपरिशिक्षितानटीइव ॥ २० ॥ पराभिधानापरार्धद्वयकाला ॥ अपराभिधानाअवांतरकल्प
तदवयवरूपा ॥ सार्ईश्वरस्यक्रियेतिकृतिर्यमइतिअथवाइच्छेतिकामवादिन कल्पयतुअस्माभिःकलनामाभत्वात्काल कल्पनात्कल्पइति विकल्पपर्यायनामभिरेवकृताभिधे
त्यर्थ ॥ २१ ॥ तस्यांकालशक्तौनियमिपदव्युत्पादयति ॥ आमहेति ॥ द्विविधोहिनियमः ॥ इदमित्थसस्यानमित्याकारनियमोविकारनियमश्च ॥ तमाघआवृणआमहारु

श्रीईश्वरउवाच॥ ॥शिवस्यानंतरूपस्यएषाचिन्मात्रतात्मन ॥एषाहिशक्तिरित्युक्तातस्माद्भिन्नामनागपि॥ १८॥ ज्ञत्व कर्तृत्वभोक्तृत्व
साक्षित्वादिविभावनात्॥शक्तयोविविधरूपधारयतिबहूदकम्॥१९॥ एवंजगतिनृत्यतिब्रह्मांडेनृत्यमंडपे॥ कालेननर्त्तकेनेवक्रमेण
परिशिक्षिता ॥२०॥ येषापरापराभासासेषानियतिरुच्यते॥ क्रियाथकृतिरिच्छावाकालेत्यादिकृताभिधा॥२१॥ आमहारुद्रपर्यंत
मिदमित्थमितिस्थिते ॥ आवृणापद्मजस्यदंनियमान्नियति स्मृता॥२२॥ नियतिर्नित्यमुद्वेगवर्जितापरिमार्जिता॥एषानृत्यतिवैनृत्य
जगज्जालकनाटकम्॥२३॥ नानारसविलासाढ्यंविवर्ताभिनयान्वितम्॥ कल्पक्षणहतानेकपुष्करावर्त्तघर्घरम्॥ २४॥ सर्वर्तुकुसु
माकीर्णधारागोलकमंदिरम्॥ भूयोभूय पतद्भूपभूरिस्वेदजलोत्करम्॥ २५॥ पयोदपल्लवालोलनीलांबरकृतभ्रमम्॥ पूर्णसप्तसुद्रस
माब्धिरत्नौघवलयाकुलम्॥ २६॥ यामपक्षदिनप्रेक्षाकटाक्षोद्भासितांबरम्॥ मज्जनोन्मज्जनव्यग्रकुलाद्रिकुलशेखरम्॥ २७॥ भ्रम
च्छशिमणिप्रोतगंगामुक्ताफलत्रयम्॥ सदृष्टादृष्टसंध्याभ्रविलोलकरपल्लवम्॥ २८॥ अनारतरणल्लोललोकालंकारकोमलम्॥ भू
रिभूतलपातालनभस्तलपदक्रमम्॥२९॥

इपर्यंतद्वितीयस्त्वावृणमापद्मजस्यंदमित्युभययानियमनान्नियतिशब्दवाच्येत्यर्थ ॥ २२ ॥ यावत्तत्त्वबोधेनापरिमार्जितातावन्नृत्यतीत्यर्थ ॥ २३ ॥ तन्नृत्येनाटकलक्षणानि
दर्शयति ॥ नानेत्यादिना ॥ कल्पःप्रलयस्तल्लक्षणेनाद्योपरमक्षणेहताविधुराघातयाविताअनेकेपुष्करावर्त्ताख्यामेघाएवघर्घरावाद्यभेदायस्य ॥ २४ ॥ धारावषधारास्तद्युक्त
ब्रह्मांडगोलकमेवमहानाट्यमंदिरंयस्य ॥ २५ ॥ पयोदामेघाएवपल्लवादशामांतासैरालोलंयन्नीलमंबरमाकाशतदेवश्लेषान्नीलवस्त्रंतेनकृताविनराभ्यादिमानावेषममायस्य
सप्तद्वीपनिर्मितेःसमाप्तिलक्षणे रत्नौघवलयवलयैराकुलम् ॥ २६ ॥ मज्जनंप्रलयेसलिलतिरोधानं उन्मज्जनमुद्भवनताभ्यांव्यग्रापाणिकुलाद्रिकुलाण्येवशेखराणिशिरोपाभियस्य
॥ २७ ॥ मुक्ताफलत्रयमेवहारमयंलक्ष्यते ॥ २८ ॥ लोकाजनाभुवनानितानलक्षणीरलंकारैःकोमलंमंजुलम ॥ पदेकम्यंतइतिपदक्रमानटीपादविन्यासस्थानभेदाः ॥ २९॥

मग्नाअस्तमिताउन्मग्नाउदिताश्चमहत्योभास्वरास्ताराएवधर्मकणोत्कराःस्वेदबिंदुसमूहायत्र ॥ चंद्रार्ककुंडलयोःस्पंदैःस्मितैरीषद्धास्यैःस्फुटंव्यक्तीकृतंनभोलक्षणंनटीमुखयत्र ॥ ३० ॥ ब्रह्मांडपदेनतद्भित्तयोलक्ष्यते ॥ ताएवकपाटकानीववितानकानितिरस्करिण्योयत्र ॥ लुठत.असुरव्याकुलीकृताऊर्ध्वाधोलोकातरव्यूहाएवध्वनतःमुक्तागुफितदशाउत्तरीयातरीयपटपल्लवायत्र ॥ सुखदुःखयोराविर्भावादिदशास्तन्निमित्तदोषाश्चभावाःस्थायिभावाअभावास्तद्भिन्नाविभावाःसचारिभावारसांतराणिशृंगारादिरसभेदाश्चयेत्र ॥ स्थायिभावानामेवविभावादिभिर्व्यज्यमानानारसत्वमित्यालकारिकसिद्धातादितिभावः ॥ ३१ ॥ एवनाटकवर्णयित्वातद्द्रष्टारविमर्शैस्वमात्रपरिशेषपरमात्मानदर्शयति ॥ अस्मिन्निति ॥ विकारैःप्रसिद्धैर्नाट्यशास्त्रप्रसिद्धस्वेदस्तंभरोमाचादिविकारैश्चवलितेनियतेर्नट्याअस्मिन्ससारनाम्निचिरनाटकनाट्यसारेविलासेसाक्षीसाक्षाद्द्रष्टाप्रभु

मग्नोन्मग्नमहानेकताराघर्मकणोत्करम् ॥ चंद्रार्ककुंडलस्पंदस्मितस्फुटनभोमुखम् ॥ ३० ॥ कल्पितानेकब्रह्मांडकपाटकवितानकम् ॥ लुठल्लोकांतरव्यूहध्वनन्मुक्तांकपल्लवम् ॥ सुखदुःखदशादोषभावाभावरसांतरम् ॥ ३१ ॥ अस्मिन्विकारवलितेनियतेर्विलासेसंसारनाम्निचिरनाटकनाट्यसारे ॥ साक्षीसदोदितवपुःपरमेश्वरोयमेकःस्थितोनचतयानचतेनभिन्नः ॥ ३२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० नियतिनृत्यंनामसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ एषदेवःसपरमःपूज्यएषसदासताम् ॥ चिन्मात्रमनुभूत्यात्मासर्वगःसर्वसंश्रयः ॥ १ ॥ घटेपटेवटेकुड्येशकटेवानरेस्थितः ॥ शिवोहरोहरिर्ब्रह्माशक्रोवैश्रवणोयमः ॥ २ ॥ बहिरंतश्चसर्वात्मासदास्वात्मासुबुद्धिभिः ॥ विविधेनक्रमेणैषभगवान्परिपूज्यते ॥ ३ ॥ बहिस्तावन्महाबुद्धेक्रमेणपरिपूज्यते ॥ येनतच्छृणुतत्त्वज्ञश्रोष्यस्यंतःक्रमंततः ॥ ४ ॥ पूजाक्रमेषुसर्वेषुदेहगेहंपवित्रकम् ॥ त्याज्यंदेहावबोधात्मपरंयत्नात्पवित्रकम् ॥ ५ ॥ पूजनंध्यानमेवांतर्नान्यदस्त्यस्यपूजनम् ॥ तस्मात्त्रिभुवनाधारंनित्यंध्यानेनपूजयेत् ॥ ६ ॥

स्थानीयःअयमत्यपूर्वःपरमेश्वरएकएवस्थितःसचतयानट्यातेननाट्येनचनपरमार्थतोभिन्नइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण० पू० सप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ शिवस्यानंतचिन्मूर्तेर्बहिर्ध्यानेनपूजनम ॥ ज्ञानेनचमहापुण्यविमुक्तिफलमीर्यते ॥ १ ॥ सएषनियतिनाटकसाक्षीचिदात्मैवपरमोदेवः ॥ १ ॥ तस्यवक्ष्यमाणप्रकारेणपूजनेसर्वदेवपूजनमतर्भवतीत्याशयेनतस्यसर्वात्मतामाह ॥ घटेइति ॥ २ ॥ विविधेनवक्ष्यमाणबाह्याभ्यतरभेदेनक्रमेण ॥ ३ ॥ ४ ॥ शास्त्रोक्तसंस्कारैःस्नानाचमनादिभिश्चपवित्रकमपिदेहगेहंयत्नात्त्याज्यम ॥ देहस्यावबोधःसाक्षिचित्प्रकाशस्तद्रूपंपरपवित्रकंयत्नात्परिशोध्यमात्ममितिशेषः ॥ ५ ॥ पूजनसाधनक्रियाचध्यानमेव ॥ ६ ॥

१ विशिष्टादर्शआयचिद्दफलितम् ॥

समस्तानामाभासानांसुपादितेजसांबुद्धिवृत्तीनांचभासनम ॥ अहंतायाः सारंशोधितमंतस्यचित्प्रकाशम ॥ ७ ॥ आकाशावपिविपुलाभोगाकंधराकंठादूर्ध्वभागोयस्य ॥
अनंतोयःअधस्तनाकाशकोश सपादसरोरुहेयस्य ॥ ८ ॥ नानाविधेपुपरितोभ्रमणेविपुयसत्यादयोमहांतोलोकास्तविग्भुजगृहीतानिपरमायुधानियस्य ॥ ९ ॥ तर्हिनेकिमसौ
हाहासानेत्याह ॥ तत्कारति ॥ प्रकाशरूप परमाकाशात्तमस पारग स्वयमपारोविग्रह स्वरूपंयस्य ॥ १० ॥ इदमप्यधस्तनाविभ्रमाभेदेनब्रह्मेंद्रादिभेदायुपपाद्यम् ॥ ११ ॥
भूतश्रियंचतुर्विधभूतशोभाम् ॥ त्रिजगद्व्रतसर्वपदार्थचेष्टनायरचितायमरजन्तस्यइच्छाद्या शक्तयस्तस्यशरीरगानाम्यश्चितनीया ॥१२॥ १३ ॥१४ ॥ रूपभेदैरनमानोपदा

चिद्रूपसूर्यलक्षाभसमस्ताभासभासनम् ॥ अहंतासारमाश्रयेत् ॥ ७ ॥ अपारपरमाकाशविपुलाभोगकंधरम् ॥
अनंताधस्तनाकाशकोशपादसरोरुहम् ॥ ८ ॥ अनंतदिक्तटाभोगभुजमंडलमंडितम् ॥ नानाविधमहालोकगृहीतपरमायुधम् ॥ ९ ॥
स्वकोशकोणविश्रांतब्रह्मांडौघपरंपरम् ॥ प्रकाशपरमाकाशपारगापारविग्रहम् ॥ १० ॥ अधऊर्ध्वंचतुर्दिक्षुविदिक्षुचनिरंतरम् ॥
ब्रह्मेंद्रहरिरुद्रेशप्रमुखामरमंडितम् ॥ ११ ॥ इमांभूतश्रियतस्यरोमालिंप्रविचिंतयेत् ॥ विविधारंभकारिण्यस्त्रिजगद्यंत्ररज्जव ॥ १२ ॥
इच्छाद्या शक्तयस्तस्यचिंतनीया शरीरगा ॥ एषदेव सपरम पूज्यएषसदासताम् ॥ १३ ॥ चिन्मात्रमनुभूत्यात्मासर्वग सर्वसंश्रय ॥
घटेपटेवटेकुड्येशकटेवानरेस्थित ॥ १४ ॥ शिवोहरोहरिब्रह्माशक्रोवैश्रवणोयम ॥ अनंतैकपदाधारसत्तामात्रैकविग्रह ॥ १५ ॥ वि
वर्तितजगज्जाल कालोस्यद्वारपालक ॥ सशैलभुवनाभोगमिदंब्रह्मांडमंडलम् ॥ १६ ॥ देहकोणोस्यकस्मिंश्चित्स्वांगावयवतांगतम् ॥
विचिंतयेन्महादेवंसहस्रश्रवणेक्षणम् ॥ १७ ॥ सहस्रशिरसशांतसहस्रभुजभूषणम् ॥ सर्वत्रेक्षणशक्त्याढ्यंसर्वतोघ्राणशक्तिकम् ॥ १८ ॥
सर्वत स्पर्शनमयंसर्वतोरसनान्वितम् ॥ सर्वत्रश्रवणाकीर्णसर्वत्रमननान्वितम् ॥ १९ ॥ सर्वतोमननातीतसर्वत परमंशिवम् ॥ सर्व
दासर्वकर्त्तारसवसंकल्पितार्थदम् ॥ २० ॥ सर्वभूतांतरावस्थंसर्वसर्वैकसाधनम् ॥ इतिसंचिंत्यदेवेशमर्चयेद्विधिवत्तत ॥ २१ ॥ वि
धानमर्चनस्येदंशृणुब्रह्मविदांवर ॥ स्वसंविदात्मादेवोयनोपहारेणपूज्यते ॥ २२ ॥

नामाधारोयाप्यसत्त्वेवपरित्यागेएकपदस्याधारोलक्ष्यायासत्तामात्राविग्रहविग्रह ॥ १५ ॥ द्वारपालक अविशुद्धिकालेमनसोंतःप्रवेशनिरोधकोविशुद्धौतुप्रवेशानुकूलइति ॥
॥ १६ ॥ स्वांगेमायाशबलरूपेअवयवतामेकदेशताम ॥ अथवासर्वप्राणिनांश्रवणेक्षणशिर पाण्यादयवयवास्तस्यैवेतिविश्वरूपंचिंतनीयमित्याह ॥ विचिंतयेदित्यादिना ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ १९ ॥ तथाचिंतनेप्यसंभावनामस्तुतस्यमर्शितस्मर्तव्येत्याह ॥ सर्वतहति ॥ २० ॥ सर्वस्यएकसाधनंसत्तास्फूर्त्तिप्रदम ॥ इतिउक्तप्रकारेण ॥ २१ ॥ उपहियमाद
स्युपहारोगंधपुष्पादिस्तेन ॥ २२ ॥

तदेवप्रपंचयति ॥ नेति ॥ २३ ॥ इतरैश्छत्रचामरदर्पणाद्यर्पणैः ॥२४॥ अखण्डसाक्षात्कारवृत्तिधारारूढेनस्वेनस्वात्मकेनबोधेन ॥ पूर्वोक्तंचिंतनमप्येतदगमितीयमेवसर्वपूजा
भ्य प्रधानेत्याशयेनाह ॥ एतदेवेति ॥ २५ ॥ अस्या.कालनियमोपिनास्तीतिसैवदैवकार्येत्याह ॥ पश्यन्निति ॥ २६ ॥ उक्तज्ञानधारात्मनाध्यानामृतेन ॥ २७ ॥ परमास्वाद
युक्तेनेति ॥ अयभाव. ॥ पुष्पादिविषयार्पणहिदेवस्यनसाक्षादविच्छिन्नसुखार्पणकिंतुपरंपरयाल्पतरतदीयसुखाभिव्यंजनक्षुधितस्यव्रीहिमुष्ट्यर्पणमिवनतथाप्रीतयेभवति ॥
ददतुप्रतीचःस्वयमेवशोधनेननिरतिशयानंदरूपतामाविर्भाव्यतस्यनित्यंनिरतिशयस्यात्यंतैकरस्येनशिवायार्पणरूपपूजनपरमास्वादनयुक्तमितितदेवतादृशदेवस्यानुरूपपूजन

नदीपेननधूपेननपुष्पविभवार्पणैः ॥ नान्नदानादिदानेननचंदनविलेपनैः ॥ २३ ॥ नचकुंकुमकर्पूरभोगैश्चित्रैर्नचेतरैः ॥ नित्यमक्लेशल
भ्येनशीतलेनाविनाशिना ॥ २४ ॥ एकेनैवामृतेनैषबोधेनस्वेनपूज्यते ॥ एतदेवपरंध्यानंपूजैषैवपरास्मृता ॥ २५ ॥ यदनारतमंतस्थशुद्ध
चिन्मात्रवेदनम् ॥ पश्यञ्छृण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ॥ २६ ॥ प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्शुद्धसंविन्मयोभवेत् ॥ ध्यानामृते
नसंपूज्यस्वयमात्मानमीश्वरम् ॥ २७ ॥ परमास्वादयुक्तेनमुक्तेनकुसुमेहितैः ॥ ध्यानोपहारएवात्मध्यानंत्वस्यसमीहितम् ॥ २८ ॥ ध्यान
मर्घ्यंचपाद्यंचशुद्धसंवेदनात्मकम् ॥ ध्यानसंवेदनपुष्पसर्वंध्यानपरंविदुः ॥ २९ ॥ विनातेनेतरेणायमात्मालभ्यतएवनो ॥ ध्यानात्प्रसाद
मायातिसर्वभोगसुखश्रियः ॥ ३० ॥ अयमात्मामुनेभुंक्तेदेहरूपोगृहेयथा ॥ ध्यानेनानेनसुमतेनिमेषांस्तुत्रयोदश ॥ ३१ ॥ मूढोपिपूजयि
त्वेशंगोप्रदानफलंलभेत् ॥ पूजयित्वानिमेषाणांशतमेकमितिप्रभुम् ॥ ३२ ॥ अश्वमेधस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोतिमानवः ॥ पूजयित्वास्व
मात्मानंघटिकार्धमितिप्रभुम् ॥ ३३ ॥ अश्वमेधसहस्रस्यफलंप्राप्नोतिमानवः ॥ ध्यानबल्युपहारेणस्वयमात्मानमात्मना ॥ ३४ ॥

समीहितनपुष्पादीत्यर्थ. ॥२८॥ अतएवोक्तलक्षणध्यानेनैवसर्वोपचारसिद्धिरित्याह ॥ ध्यानमिति ॥ ध्यानाभिव्यक्तसंवेदनचैतन्यंपुष्पप्रयोजनरूपत्वात्पुष्पम् ॥ एवसर्वमुपचा
रसंवेदनमेवविदु. ॥ असविदितोपचारभोगाप्रसिद्धेरिति ॥ २९ ॥ प्रसादस्वरूपाभिव्यक्तिम् ॥ किंततस्तत्राह ॥ सर्वेति ॥ सर्वेषामनुष्यादिहिरण्यगर्भांतानांभोगसुखश्रियः ॥
अयप्रसन्नआत्माभुंक्तेइतिपरेणान्वय. ॥ योवेदनिहितगुहायापरमेव्योमन् ॥ सोश्नुतेसर्वान्कामान्सहेतिश्रुते ॥ ३० ॥ यथादेहरूपोदेहाभिमानीस्वगृहेभोगान्भुंक्तेतद्वत् ॥ ते
नापिविषयसस्पर्शजन्यवृत्त्यभिव्यक्तात्मसुखस्यैवानुभवात् ॥ ब्रह्मात्मसुखेसर्वसुखानामतर्भावादितिभाव. ॥ इदानीतत्त्वसाक्षात्काराभावेपियथोक्तध्यानमात्रेणापितद्विकल्
पानुसारिफलोत्कर्षमाह ॥ ध्यानेनेत्यादिना ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

ननुघटिकार्धध्यानेअश्वमेधसहस्रफलचेद्घटिकाध्यानेततोप्यधिकफलसाध्यम् ॥ तत्कथमेकराजसूयफलकीर्त्तनम ॥ नसश्वमेधाद्राजसूयस्यफलमधिकम् ॥ बृहदारण्यकेगु
रुप्रश्नकमश्वमधयाजिनोगच्छन्तीतिद्वात्रिंशतंवैदेवरथाह्न्याम्ययलोकइत्यादिनापृथिवीसमुद्रादिपरिमाणमुक्त्वाततः परतस्तावतीक्षुरस्यधारायावद्वामक्षिकाया पत्रताया
नेनरणाकाराङ्गेत्रिअहोरस्वपरद्वयसधिमुक्तात्तानिन्द्र सुपर्णोभूत्वावायवप्रायच्छसाम्वायुरात्मनिस्थित्वातमागमयत्प्राश्वमेधयाजिनोभवन्नित्यश्वमेधयाजिनांब्रह्मांडस्वपरस
विद्यारापयुनावर्हिर्नि सायससकमफलोत्कर्षस्थानप्रापणश्रवणविरोधात् ॥ ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यांनपरपुण्यपापयोरितिप्रसिद्धे ॥पूर्वरामायणेइलोपाख्याने नाश्वमेधात्परोय
ज्ञ प्रियश्चैवमहात्मनइतिश्रीरामवचनविरोधाच्छारीरकइतरकर्मिणांधूमादिमार्गेणचन्द्रमण्डलप्राप्तिरेवाश्वमेधयाजिनएकस्यत्वर्चिरादिमार्गेणब्रह्मलोकावाप्तिरितिसिद्धांता धि
करणाच्चाश्वमधस्यराजसूयापेक्षयाफलाधिक्यस्यसिद्धत्वादितिचेत् ॥ नैषदोष ॥ परस्यपद्मा विरोधेनाबाधकत्वादेवोपपत्ते ॥ यद्यघटिका ऽपूजनेनाश्वमेधसहस्रफलतद्घटि
कामात्रपूजनेनतस्यद्वैगुण्यप्राप्तमेवतत्राजसूयफलस्वाराज्यलक्षणमूयमाणमितरयामश्वमेधयाजिनांस्वाराज्येपययवस्यतीतिप्रजाभ्योराज्ञइवमहाभृगोगोत्कर्षोघटिकापूज

घटिकांपूजयेद्यस्तुराजसूयलभेतम ॥ मध्याह्नपूजनादित्थंराजसूयैकलक्षभाक् ॥ ३५ ॥ दिवसपूजयित्वेवपरेधामिवसेन्नर ॥ एपां
मोपरमोयोगएपासापरमाक्रिया ॥ बाह्यसपूजनप्रोक्तमेतदुत्तममात्मन ॥ ३६ ॥ एतत्पवित्रमखिलाघविघातहेतुयस्त्वाचरिष्यतिन
र क्षणमप्यखिन्न ॥ तंवदयिष्यतिसुरासुरलोकपूग प्राप्तास्पदंजगतिमामिवमुक्तमात्मन् ॥ ३७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू०
बाह्यपूजननामाऽष्टत्रिंश सर्गं ॥ ३८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ पावनपावनानायपत्सर्वंतमसांक्षय ॥ तदिदानींप्र
वक्ष्येहमत पूजनमात्मन ॥ १ ॥ गच्छतस्तिष्ठतश्चैवजाग्रत स्वपतोपिच ॥ सर्वाचारगतापूजानित्यंध्यानात्मिकात्वियम् ॥ २ ॥ नित्यमेव
शरीरस्यमिमध्यायेत्परशिवम् ॥ सर्वप्रत्ययकर्त्तारस्वयमात्मानमात्मना ॥ ३ ॥

कस्यसिद्धाति ॥ नचाग्रतक्रकौंडिन्यन्यायाश्रयणयुक्तम ॥ वाक्यभेदप्रसंगात् ॥ तयाचेद्दशेविपयेमहाभाष्येउक्तम् ॥ असतिखल्वपिसंभवेबाधनभवतिअस्तिचसंभवो
यदुभयस्याविति ॥ नाप्यभावच्छेदाधिकरणन्यायावसरः ॥ अदक्षिणत्वसर्वस्वदक्षिणत्वयोरिवब्रह्मलोकस्वाराज्यफलयोर्विरोधाभावादितिविशेषद्योतनायतुशब्द ॥ ३५ ॥
दिवसमिति ॥ चिरकाव्यत्वानोदयावश्यभावादितिभाव ॥ ३६ ॥ उक्तांबाह्यपूजांप्रशंसन्नुपसंहरति ॥ एतदिति ॥ हे आत्मन्इतिप्रेमातिशयेनप्रसिद्धसंबोधनम् ॥ एतदुक्तल
क्षणपूजनयस्तुनर अखिन्नोविक्षेपखेदशून्य सन्क्षणमप्याचरिष्यतितक्षमात्सर्वबंधमुक्तमतएवप्राप्तास्पदसुरासुरलोकपूगोजगतिमामिवपदयिष्यतिअभिवादनसुस्थादिनापूज
यिष्यतीत्यर्थ ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० अष्टत्रिंश सर्ग ॥ ३८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ शब्दादिविषयैःप्राप्तैरमप्रत्यगभासितु ॥ प्रत्यगात्मशि
वस्याप्रसंग पूजोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ सर्वेषांतमसामज्ञानानांक्षयहेतुत्वात्क्षय ॥ १ ॥ सर्वेष्वाचारेपुव्यवहारेपुगताअनुमता ॥ २ ॥ सर्वेषांप्रत्ययानांकर्त्तारंसन्निधिमात्रेणजनयि
तारंबाधयितारंच ॥ ३ ॥

स्पृश्यस्पर्शादिविपयस्पृशंतभुंजानम् ॥ अथवाउद्वेगात्त्यजंतम् ॥ ४ ॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ भुंजानमिति ॥ बाह्यार्थानांजाग्रदादिविषयाणांपरिकर्त्तारंस्वाध्यारोपेणनिर्मातारम् ॥ सर्वेषांकार्याणांस्वरूपदस्वसत्ताप्रदम् ॥ ५ ॥ स्वदेहलक्षणेषुलिंगेषु ॥ तथाहि ॥ पद्माद्यासनस्थःपुरःप्रसारितपाणिर्बद्धांजलिर्देहःशिवलिंगाकारोभवतीतिप्रसिद्धम् ॥ अतएव त्यक्तमृद्दारुशिलादिलिंगांतरआदिपदात्प्रतिमांतरंचयत्र ॥ शांतेनिर्विक्षेपस्वभावेस्थितंबोधलिंगम् ॥ ६ ॥ प्रारब्धप्रवाहपतितेष्वर्थेषुभोगेषुस्थितः ॥ प्रसक्ताशुद्धिरपिपुनःपुनरसंगविशुद्धात्मबोधलक्षणेनस्नानेनसदाशुद्धिमान् ॥ ७ ॥ तादृशपूजनेयदिमनस्तमसिमज्जतितदांतर्बहिश्चसर्वंनभःपरिपूर्णमखंडितमद्वयमादित्यमंडलस्वभावयेद्यदिनुपरितापेनिमज्जतितदातादृशचंद्रमंडलतयाउदितंस्वभावयेदित्याह ॥ आदित्येति ॥ आदित्यात्मनाभावनात्कल्पितेनाभोगेनविस्तृतस्वसंस्थानेनभावितेपूर्णेहार्द्दवाह्याबरेभास्वरम् ॥ ८ ॥

शयानमुत्थितंचैवव्रजंतमथवास्थितम् ॥ स्पृशंतमभितःस्पृश्यंत्यजंतमथवाभितः ॥ ४ ॥ भुंजानंसंत्यजंतंचभोगानाभोगपीवरान् ॥ बाह्यार्थपरिकर्त्तारंसर्वकार्यस्वरूपदम् ॥ ५ ॥ देहलिंगेषुशांतस्थंत्यक्तलिंगांतरादिकम् ॥ यथाप्राप्तार्थसंवित्त्याबोधलिंगंप्रपूजयेत् ॥ ६ ॥ प्रवाहपतितार्थस्थःस्वबोधस्नानशुद्धिमान् ॥ नित्यावबोधार्हणयाबोधलिंगंप्रपूजयेत् ॥ ७ ॥ आदित्यभावनाभोगभाविताम्बरभास्वरम् ॥ शशांकभावनाभोगभावितेंदुतयोदितम् ॥ ८ ॥ प्रतिभासपदार्थौघनित्यावगतसंविदम् ॥ द्वारैर्वहंतंशारीरैर्मुखेप्राणस्वरूपिणम् ॥ ९ ॥ रसीकृत्यरसंप्राणस्वांतोदात्ततुरंगमम् ॥ प्राणापानरथारूढंगूढमंतर्गुहाशयम् ॥ १० ॥ ज्ञातारंज्ञेयदृष्टीनांकर्त्तारंसर्वकर्मणाम् ॥ भोक्तारंसर्वभोज्यानांस्मर्तारंसर्वसंविदाम् ॥ ११ ॥ सम्यक्संविदितांगौघंभावाभावनभावितम् ॥ आभासभास्वरंभूरिसर्वगंचिंतयेच्छिवम् ॥ १२ ॥ निष्कलंसकलंचैवदेहस्थंव्योमचारिणम् ॥ अरंजितंरंजितंचनित्यमंगांगसंविदम् ॥ १३ ॥ मनोमननशक्तिस्थंप्राणापानांतरोदितम् ॥ हृत्कंठतालुमध्यस्थंभ्रूनासापुटपीठगम् ॥ १४ ॥

बाह्यांतरबुद्धिवृत्तिप्रतिभासेषुतद्भासितपदार्थौघेषुचानुस्यूतायानित्यावगतरूपासंवित्तद्रूपम् ॥ वहंतंस्वाभासान्बहिर्विषयदेशेप्रापयंतम् ॥ ९ ॥ रस्यतइतिरसःशब्दादिविषयस्तंस्वानंदरसेनैवरसीकृत्यमधुरीकृत्यआस्वादयंतमिवेतिशेषः ॥ प्राणस्वांतलक्षणौउदात्तौउत्कृष्टौतुरगमौयस्य ॥ १० ॥ ११ ॥ यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः ॥ क्षेत्रंक्षेत्रीतथाकृत्स्नंप्रकाशयतीतिभगवदुक्तरीत्यासम्यक्संविदितसर्वांगौघम् ॥ भावैर्विषयभावनैरभावनैश्चभावितलक्षितम् ॥ आभासेभ्य सर्वप्रकाशेभ्योपिभूरिभास्वरम् ॥ विशेष्यस्यसापेक्षत्वेसामर्थ्याविघातात्समास. ॥ १२ ॥ निष्कर्षेनिष्कलमन्यथासकलम् ॥ व्योम्निहृदयाकाशेचरणशीलम् ॥ अगांगसविदंप्रत्यंगव्यापिबोधरूपम् ॥ १३ ॥ तदेवविवृणोति ॥ मनोमननेति ॥ १४ ॥

षट्त्रिंशत्तत्त्वानि शेषाणां तत्त्वषट्त्रिंशत्तत्त्वानि तेषां परमस्थानस्थम् ॥ कालीरौद्रीकलविकरणीत्यादिशक्तिविभागे उन्मन्यामनोन्मन्या अत्रवशाम अप्यतिगतम् ॥ शिवयोगप सिद्धावाउन्मन्यन्तरशामर्वाजसमाधिरूपान्तरनिगतम ॥ योगपर्तमेरयतम ॥१५॥ व्यवहारविकल्पिनि निर्वीजसमाधिमोक्षयोरविकल्पेचवाच्यलक्षणरूपेवाक्यथे ॥१६ ॥ कला नगीभूतमात्राभि ॥ स्थूलरहात्मनापरिणत कठिनमूर्तीष ॥ १७ ॥ कलाकलनानामभ्यासविकल्पानाकल्पनमधिष्ठानम् ॥ अधिकरणेल्युट् ॥ १८ ॥ पुन स्वस्वरूपविस्मर

षट्त्रिंशत्पदकोटिस्थमुन्मन्यंतदशातिगम् ॥ कुर्वतमत शब्दार्थौ श्रोदयतमन खगम् ॥ १५ ॥ विकल्पिन्यविकल्पेचद्विविधेवाक्यथेस्थितम् ॥ निलतैलमिवांगपुमर्वप्ववांतरास्थितम् ॥ १६ ॥ कलाकलरुरहितकठिनचकलागणे ॥ एकदेशेसुदत्पद्येसर्वदेहेचसंस्थितम् ॥१७॥ चिन्मात्रममलाज्ञामकलाकलनकल्पनम् ॥ प्रत्यक्षन्स्वसर्वत्रस्वानुभूतिमयात्मकम् ॥ १८ ॥ प्रत्यक्तनमात्मीयमर्थित्वेनपुनश्चिनम् ॥ परायानामुपेत्याशुक्षणाद्दित्वमिवागतम् ॥ १९ ॥ सहस्रपादावयव सकेशनखदंतक ॥ स्वदेहसंविदाभासोदेवोयमिति भावयेत् ॥ २० ॥ विचित्रा शक्तयोयस्योनानाधारामनोहराम् ॥ उपासतेमामनिशपवय कातमिवोत्तमम् ॥ २१ ॥ मनोमेद्वारपालोयनिरेंढितजगत्त्रय ॥ चिंतयमेप्रतीहारीद्वारस्याशुद्धरूपिणी ॥ २२ ॥ शक्तिर्ममात्मिकाबुद्धि क्रियाचैववरांगना ॥ ज्ञानानिचविचित्राणिभूषणान्यंगगानिमे ॥ २३ ॥ कर्मेंद्रियाणिद्वाराणिबुद्धींद्रियगणो मह ॥ अयसोहमनतात्माव्यवच्छेदोज्झिताकृति ॥ २४ ॥ तिष्ठामि सर्वकालापूर्ण मवावपूर्ण ॥ इतिदेवीमुपाश्रित्यस्वच्छामात्मचमत्कृतिम् ॥ २५ ॥ देवत्वपरिपूर्णोंतरदीनात्मावतिष्ठते ॥ नास्तमेति नचोदेतिनतुष्यतिनकुप्यति ॥ २६ ॥ नवाभिनक्षुधयातिनाभिवाछतिनोज्झति ॥ सम समसमाचार समाभास ममाकृति ॥ २७ ॥ मौम्यनामलमायात मर्मतात्मुदराशय ॥ आदेहमेरएवामाव्युच्छिन्नमहामति ॥ २८ ॥ देवार्चनकरोत्येवदीर्घदीर्घमहर्निशम् ॥ चित्तत्वचलितादेहादयोस्यममुदाहृत ॥ २९ ॥

णाद्वागार्थित्वनस्थितम् ॥ त्यानिरिन्पराचानविपस्तयमेपोपेत्यआशुक्षणात्स्वसकनादेवद्दित्वमागतमिवस्थितम् ॥ १९ ॥ स्वदेहसंविदआभासा परिषायिकायस्य ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ मम्मापगापरत्याशुद्धरूपिणी ॥ २२ ॥ आत्मिका आत्मपरर्थानि विपर्यीएताबुद्धिर्ज्ञानशक्ति ॥ क्रियामाणशक्ति ॥ विविधाणिशास्त्रीयाणिलौकिकानिषड्मानिभपगानि ॥ २३ ॥ २४ ॥ देवीमर्ग । शिफीमात्मचमत्कृतिप्रत्यक्तत्वपरिषयम ॥ २५ ॥ तादृशपूजापरिपाकफलाम्याह ॥ नास्तमेतीत्यादिना ॥ २६ ॥ अंत सम ॥ वहिश्चमनैर्जारम्यकैममआचारोयस्य ॥ २७ ॥ २८ ॥ कोम्यरेव कथमातेहमर्षयतीतितमाह ॥ चित्तत्वेत्यादिना ॥ २९ ॥

वस्तुनात्रिपुटीरूपेण ॥ देवचिद्र्यऐंद्रियकवृत्तिप्रतिबिंबचिद्र्य परंतद्बिंबभूतम् ॥ ३० ॥ सर्वेणार्थेनबाह्याभ्यतरवस्तुना ॥ अपूर्ववस्तुनिगंधपुष्पाद्युपचारवस्तुनि ॥ ३१ ॥ प्राप्त देहतयाप्राप्तब्राह्मणक्षत्रियादिस्वशरीरोचितयायथाशास्त्रमर्थक्रिययाव्यवहारेण ॥ काम्यतइतिकामादेहधारणमात्रनिमित्तान्नपानादयस्तेषांससेवनेन ॥ ३२॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ भक्ष्येति ॥ ३३ ॥ सबुध्यतत्त्वतोज्ञात्वा ॥ तथाचयावत्तदज्ञानतावद्विषयसुखोपभोगेनप्रसजितव्यमितिभाव. ॥ ३४ ॥ एवंयथाप्राप्तदुःखभोगेपिपूजाबुद्धिरेवकार्या

यथाप्राप्तेनसर्वेणतमर्चयतिवस्तुना ॥ समयासर्वयाबुद्ध्याचिन्मात्रंदेवचित्परम् ॥ ३० ॥ यथाप्राप्तक्रमोत्थेनसर्वार्थेनसमर्चयेत् ॥ मनागपिनकर्तव्योयत्नोत्रापूर्ववस्तुनि ॥ ३१ ॥ प्राप्तदेहतयानित्यंतथार्थक्रिययानया ॥ कामसंसेवनेनाथपूजयेच्छोभनंविभुम् ॥ ३२ ॥ भक्ष्यभोज्यान्नपानेननानाविभवशालिना ॥ शयनासनयानेनयथाप्तेनार्चयेच्छिवम् ॥ ३३ ॥ कांतान्नपानसंभोगसंभारादिविलासिना ॥ सुखेनसर्वरूपेणसंबुद्ध्यात्मानमर्चयेत् ॥ ३४ ॥ आधिव्याधिपरीतेनमोहसंरंभशालिना ॥ सर्वोपद्रवदुःखेनप्राप्तेनात्मानमर्चयेत् ॥ ३५ ॥ समस्तैश्वसमस्तानांचेष्टानांजगतःस्थितेः ॥ मृतिजीवितस्वप्नाद्यैःप्राप्तैरात्मानमर्चयेत् ॥ ३६ ॥ दारिद्र्येणाथराज्येनप्रवाहपतितात्मना ॥ विचित्रचेष्टापुष्पेणशुद्धात्मानंसमर्चयेत् ॥ ३७ ॥ नानाकलहकल्लोलललनोल्लासशालिना ॥ रागद्वेषविलासेनसौम्यमात्मानमर्चयेत् ॥ ३८ ॥ सतांहृदयगामिन्यारूढयाशशिशीतया ॥ मैत्र्यामाधुर्यधर्मिण्याहृत्स्थमात्मानमर्चयेत् ॥ ३९ ॥ उपेक्षयाकरुणयासदामुदितयाहृदि ॥ शुद्धयाशक्तिपद्धत्याबोधेनात्मानमर्चयेत् ॥ ४० ॥ आकस्मिकोपयातेनस्थितेनानियतेनच ॥ भोगाभोगैकभोगेनप्राप्तेनात्मानमर्चयेत् ॥ ४१ ॥ भोगानामनिषिद्धानांनिषिद्धानांचसर्वदा ॥ त्यागेनवातिरागेणस्वात्मानंशुद्धमर्चयेत् ॥ ४२ ॥ ईहितानीहितौघेनयुक्तायुक्तमयात्मना ॥ त्यक्तेनात्तेनचार्थेनत्र्यर्थानामीशमर्चयेत् ॥ ४३ ॥ नष्टंनष्टमुपेक्षेतप्राप्तंप्राप्तमुपाहरेत् ॥ निर्विकारतयैतद्धिपरमार्चनमात्मनः ॥ ४४ ॥ सर्वदैवसमग्रासुचेष्टानिष्टासुदृष्टिषु ॥ परमंसाम्यमाधायनित्यात्मार्चाव्रतंचरेत् ॥ ४५ ॥

नोद्वेगइत्याह ॥ आधीति ॥ ३५ ॥ जगत.स्थिते.सबंधिनासमस्तानाचेष्टानांफलैरितिशेष ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तर्हिकिंकलहादिपरेणापिभाव्यनेत्याह ॥ सतामिति ॥ ३९ ॥ कलहाद्यप्रसक्तावुपायमाह ॥ उपेक्षयेति ॥ शक्ति.क्रोधादिनिग्रहसामर्थ्यंतत्पद्धत्या ॥ ४० ॥ एवंभोगलंपटेनापिनभाव्यमित्याशयेनाह ॥ आकस्मिकेति ॥ भोगाभोगेषुभोगसमूहेष्वेकस्यकस्यचित्कदाचिद्भोगेन ॥ ४१ ॥ अनिषिद्धानानिषिद्धानाचसर्वदात्यागेनेतिमुख्यःकल्पः ॥ अथवाक्वचिदनिषिद्धानारागेणेतिगौणः ॥ ४२ ॥ अयुक्तमयात्मनात्यक्तेनयुक्तमयात्मनाआत्तेनेतिव्युत्क्रमेणान्वयः ॥ अर्थानामीशभोक्तारम् ॥ ४३ ॥ इदानींमुख्यार्चनसारमाह ॥ नष्टमित्यादिना ॥ उपेक्षेतनानुशोचेत् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

मत्तेव निदृश्यात्सर्वंशुभमयतिविवेतयत्क्रीयात् ॥ मममसंवलितमायामयत्वदृश्यात्सर्वंशुभाशुभसमिश्रमितिविषात् ॥ उभयथापिसाम्येनवैषम्यदर्शननिमित्ताभावादात्मैवात्मम
यमितिवाआत्मन्नपुरमात्ममयमितिवाकुर्यात्पश्येत् ॥ ४६ ॥ उक्तरीत्यासुसमनुत्थ्वा ॥ ४७ ॥ इतिविभागभेदम् ॥ ४८ ॥ सर्वदाप्रामेनसर्वाकारविकारिणासर्वप्रकारेणसर्वरू
पेणनाम्नापसर्वंसर्वात्मकमात्मानमर्चयेत् ॥ ४९ ॥ मिथ्यात्वबुद्ध्यापरित्यज्यस्वात्ममात्रताबुद्ध्याउभयोराश्रयणेनस्वीकारेणापि ॥ ५० ॥ भोगभूमय सुखदु खहेतवोविषया
॥ ५१ ॥ तुच्छासुअपमानादिदृष्टिपु अतुच्छासुषधनधसर्वस्वनाशादिदृष्टिपुपतितआपतित प्रसक्त उद्वेगोनानुगतस्य ॥ पतितेष्वितिपाठेआपतितेपुचिरमाततेष्वनुवृत्तेपुभ्रानु

सर्वंविदेतसुशुभमर्वंविधान्दुभाशुभम् ॥ सर्वमात्ममयंकुर्यान्नित्यात्माचांव्रतचरेत् ॥ ४६ ॥ आपातरमणीययच्चापातसुदु सहम् ॥
तत्सर्वंसुसमनुत्थ्वानित्यात्माचाव्रतचरेत् ॥ ४७ ॥ अयसोहमयनाहविभागमितिसंत्यजेत् ॥ सर्वंब्रह्मेतिनिश्चित्यनित्यात्माचांव्रतचरेत्
॥ ४८ ॥ सवदामवरूपेणसवाकारविकारिणा ॥ सर्वंसर्वप्रकारेणप्रामेनात्मानमर्चयेत् ॥ ४९ ॥ अनीहितपरित्यज्यपरित्यज्यतयेहित
म् ॥ उभयाश्रयणेनापिनित्यमात्मानमर्चयेत् ॥ ५० ॥ नवांछतानत्यजतादैवप्राप्ता स्वभावत ॥ सरित सागरेणेव भोक्तव्याभोगभूम
य ॥ ५१ ॥ उद्वेगोनानुगतस्यतुच्छातुच्छासुदृष्टिपु ॥ व्योमाचित्रपदार्थेपुपतितोत्स्यातततेष्विव ॥ ५२ ॥ देशकालक्रियायोगायदुपैतिशु
भाशुभम् ॥ अविकारंगृहीतेनतेनैवात्मानमर्चयेत् ॥ ५३ ॥ आत्मार्चनविधानेस्मिन्प्रोक्ताद्रव्यश्रियस्तुया ॥ एकेनैवसमेनैतारसेनप
रिभाविता ॥ ५४ ॥ नाम्लानकटुव्योनोतिक्तानकषायाश्चकाञ्चन ॥ चित्रैरपिरसैर्दिग्धामधुराएवता किल ॥ ५५ ॥ समतामधुरारस्यो
रसशक्तिरतींद्रिया ॥ तयायद्भावितंचेत्यमभृततत्क्षणाद्भवेत् ॥ ५६ ॥ समतामृतरूपेणयद्यन्नामविभाव्यते ॥ तत्तदायातिमाधुर्यपरमिं
दोरिवच्युतम् ॥ ५७ ॥

प्रकारीतदाहादिविभपदार्थेपुव्योम्नवेतिदृष्टतियोज्यम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ननुविविषभु खरागद्वेषादिविकारहेतव शुद्ध्यशुद्धिकदुतिक्तादिविषमरसाभोग्यद्रव्यभिय कथमवि
कारपर्हीर्नुशक्याइतिचदेकनसमरसमसर्वेषांवैषम्यनिरासेनमधुरीकरणादित्याशयेनाह ॥ आत्मार्चनेति ॥ परिभाविताआप्लाविता सत्योनअम्लानकटूभ्य किंतुमधुरैकरसाश्च
वतीतिपरेणान्वय ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ आनंदैकरसविषत्वेनसमतावर्शनाह्यातासामविकारेणपहणसिद्धिरित्याशयेनाह ॥ समतेति ॥ रसशक्ति रसोवैसइतिश्रुतिदर्शितआत्मा ॥
॥ ५६ ॥ इवाभ्युतममृतमिव ॥ ५७ ॥

१ रम्यमितिक्वचित्पाठ.

ब्रह्मैक्यदर्शनलक्षणयासमतयास्वयमाकाशवद्भूत्वालीनमानसंयथास्यात्तथायदवस्थानंतदेवमुख्यमर्चनमित्यर्थः ॥ ५८॥ उपलरूपिणास्फटिकशिलावन्निर्मलदृढेन ॥ ५९ ॥ ईदृशोज्ञस्तत्त्वविदेवउपासकोमुख्योमत्पूजकइत्यर्थः ॥ ६०॥ नदृष्टोल्लेखयंलिखतीतिल्लेखःकामोविद्युदादिश्चयस्मिन् ॥ ज्ञस्तत्त्वविदेवशरद्व्योम ॥ ६१॥ आनंदामृतपरिपूर्णत्वात्सोमएवसन्निष्कलकस्वप्रकाशातिशयादर्कस्तथाविध अस्तमितानिमानसमनोवृत्तिर्मातामेयचयत्रतथाभूतं सद्यःप्रसूतस्यशिशोर्वेदनवद्वितानंविगतविकल्पविस्तारचेतनस्यचिदाभासस्यचित्तस्यचबीजमूलभूतस्वात्मशिवप्रशांतमतियथास्यात्तथापश्यन्सन्त्वमनुत्तमेजीवन्मुक्तपदेस्थितस्तद्भावेनैवतिष्ठसैवपरापूजेत्यर्थः ॥ ६२ ॥ विस्तरोक्तसंक्षिप्योपसंहरति ॥ देशेति ॥ शांतासकलाईहामनोरथायस्यास्तथाविधयाधियास्वात्मनितिष्ठ ॥ सैवमुख्याशिवपूजेत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०ए

समताकाशवद्भूत्वायत्तुस्याल्लीनमानसम् ॥ अविकारमनायासंतद्देवार्चनमुच्यते ॥ ५८ ॥ पूर्णेंदुनेवपूर्णेनभाव्यंसमसमत्विषा ॥ स्वच्छेनचिह्ननैकेनज्ञेनाप्युपलरूपिणा ॥ ५९ ॥ अंतराकाशविशदोबहिःप्रकृतकार्यकृत् ॥ रंजनामिहिकामुक्तःसंपूर्णोज्ञउपासकः ॥ ६० ॥ स्वप्नेप्यदृष्टल्लेखमज्ञानाभ्रपरिक्षये ॥ शांताहंतादिमिहिकंज्ञःशरद्व्योमराजते ॥ ६१ ॥ सोमार्कमस्तमितमानसमातृमेयंसद्यःप्रसूतशिशुवेदनवद्वितानम् ॥ पश्यन्प्रशांतमतिचेतनचित्तबीजंजीवन्ननुत्तमपदस्थितएवतिष्ठ ॥ ६२ ॥ देशकालकरणक्रमोदितैःसर्ववस्तुसुखदुःखविभ्रमैः ॥ नित्यमर्चयशरीरनायकंतिष्ठशांतसकलेहयाधिया ॥ ६३ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू०देवार्चनविधिर्नामएकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ यथाकालंयथारंभंनकरोषिकरोषियत् ॥ चिन्मात्रस्यशिवस्यांतस्तद्देवार्चनमात्मनः ॥ १ ॥ तेनैवाह्लादमायातियातिप्रकटतांतथा ॥ तथास्थितेनरूपेणस्वेनैवस्वयमीश्वरः ॥ २ ॥ रागद्वेषादिशब्दार्थानात्मन्यन्यतयामले ॥ संभवंतिपृथग्रूपावह्नौवह्निकणाइव ॥ ३ ॥ यद्यद्राजत्वदीनत्वसुखदुःखादिवेदनम् ॥ आत्मीयंपरकीयंचतत्तदर्चनमात्मनः ॥ ४ ॥

कोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पूज्यपूजकपूजादिविकल्परहितःशिवः ॥ परिशुद्धचिदात्मैवदेवतातत्त्वमीर्यते ॥ १॥ आत्मविदःकृताकृतंसर्वमपिकर्मशिवार्चनमेवेत्याह ॥ यथाकालमिति ॥ यथारंभयथाशक्ति ॥ १ ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ तेनैवेति ॥ तेनतादृशपूजनेनैवतथास्थितेनपारमार्थिकेनस्वरूपेणआह्लादंनिरतिशयानंदस्वरूपाभिव्यक्तिम् ॥ प्रकटतामावरणभंगमायाति ॥ २ ॥ ननुस्वाभाविकचेष्टासर्वापिरागद्वेषमूलतयानर्थहेतुःसाकथंपूजनस्यादितिचेत्स्वात्मव्यतिरेकेणरागद्वेषविकल्पादर्शनादेवेत्याह ॥ रागेति ॥ ३॥ राजत्वसंपत् ॥ दीनत्वदारिद्र्यम् ॥ आदिपदादशनायापिपासादयोगृह्यंते ॥ तेषांवेदनमध्यारोपणम् ॥ देवेपुष्पपत्राद्यारोपणस्यैवपूजात्वप्रसिद्धेरितिभावः ॥ ४ ॥

१ पुस्तकांतरेजीवमितिमूलपाठोजीवजीवभूतमितिटीकापाठश्चोपलभ्यते ॥

तयाचनित्यस्यशिवस्यआत्मनःप्रतीचश्चवियदादिलक्षणस्यजापदादिलक्षणस्यचविश्वस्यसंवित्तिरारोपएवाच्या ॥ यथावियदादिक्रमेणप्रपंचघटाद्यात्मतयालंक्रियतेस्वयमत्य गात्मापितथैवजापदादिक्रमेणघटाद्यात्मतयैवालंक्रियतइत्यर्थः ॥५॥ एवंचैकेशिवरूपमस्यगात्मरूपंवाजगदत्ययवदागतमिवसर्वंतत्रासाभास्वरतरस्थिरस्यास्थितमित्यर्थः ॥६॥ एवंविमर्शेप्रत्यगात्मैवस्वातंत्र्यविस्मृतिमानिवभूत्वाजीवादिस्वस्वभावःअभ्युदयादिजगद्रूपंचस्थितनान्यत्किंचिदित्यर्थः ॥७॥ एवतस्वतादर्शनेपूज्यपूजकादित्रिपुटीसंभावितावाधि तासंभवतीत्याह ॥ सर्वात्मकस्येति ॥ अत परिच्छेदरूपत्रिपुटीविभ्रम कुत असन्नेवेत्यर्थ ॥ ८ ॥ यत्रयस्यानियताकारतायांपूज्यपूजाविभ्रम क्रम संकल्प्यतेसानियताकारता

विश्वसंवित्तिरेवार्यानित्यस्यात्मनएवच ॥ घटाद्यात्मतयाब्रह्मस्वयमात्मातथैवच ॥ ५ ॥ शिवशांतमनाभासमेकभास्वरमागतम् ॥ जगदत्ययवत्सर्वमात्मरूपमिदंस्थितम् ॥६॥ अहोनुचित्रमात्मैवघटाद्यन्यइवास्थितम् ॥ जीवादिस्वस्वभावोंतर्नूनंविस्मृतिमानिव ॥७॥ सर्वात्मकस्यानंतस्यशिवस्यांत किलात्मन ॥ पूज्यपूजकपूजाख्योविभ्रम प्रोदित कुत ॥ ८ ॥ नियताकारताशांतेनचसंभवतीश्वरे ॥ यत्रसंकल्प्यतेब्रह्मन्पूज्यपूजामय क्रम ॥ ९ ॥ पूज्यपूजापरिच्छिन्नोदेवोनित्यामलात्मन ॥ सर्वशक्तेरनंतस्यनेश्वरत्वस्यभाजनम् ॥ ॥१०॥ त्रिजगत्यस्तंतात्स्वच्छसंविद्रूपस्यचात्मन ॥ नेश्वरस्याकृतेब्रह्मन्व्यपदेशोहियुज्यते ॥११॥ देशकालपरिच्छिन्नोयपास्यात्परमेश्वर ॥ अस्माकमुपदेशात्तेनविपश्चिद्विपश्चिताम् ॥ १२ ॥ तदीयांदृष्टिमुत्सृज्यतथेमामवलम्ब्यच ॥ सम स्वच्छमना शांतोवीतरागो निरामय ॥ १३ ॥ कामोपहारैरभितोयथाप्राप्तैरखिन्नधी ॥ आत्मानमर्चयस्तिष्ठसुखदु खशुभाशुभै ॥ १४ ॥ अधिगतवतिसाधोर्चैकमेवानुरूपंत्वयितरलितजीवेजन्मदु खादिकिंचित् ॥ नलगतिपरिशून्येसर्वत स्फाटिकांगेनवसदनइवाकेनिष्कलंकेकलंक ॥ १५ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेनिर्वाणप्रकरणेपू० देवतातत्त्वविचारोनामचत्वारिंश सर्ग ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

परिच्छिन्नःस्यानंतानसंभवति ॥ ९ ॥ नित्यामलात्मनइतिहेतुगर्भमीश्वरत्वविशेषणम् ॥ १० ॥ ईश्वरस्यआकृतेरितिव्याधिकरणेषष्ठ्यौ ॥ व्यपदेशोवाचाभिलापोपिनयुज्यते ॥ ११ ॥ इतिपश्चिदितिसंबोधनम् ॥ विपश्चितोपिविपश्चितामितिवा ॥ १२ ॥ इमांमदुक्तामपरिच्छिन्नदृष्टिमवलम्ब्यकामोपभोगैरर्चयस्तिष्ठेतिपरेणान्वय ॥ १३ ॥ १४ ॥ तरलित शोधनेनवेद्यशून्यकृतोजीवोयेनतथाविधेसाधौत्वमानित्यादिगणवत्यतएवानुरूपमेकंअतस्त्वमुक्त पूज्यपूजकादित्वविमर्शोनाधिगतवति अतएवनिरस्तमायाकलंके परितस्तत्कार्यप्रपंचशून्येचत्वयिजन्मदु खादिकिंचिन्नलगति ॥ यथास्फाटिकशिलासर्वावयवकेअर्केसमीपपरितानीलरक्तादिवस्त्वंतरशून्येनवसदनेलेपतःप्रतिबिंबतोवानैत्यादिरंजनकलंकोनलगतितद्वदित्यर्थः ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० ता० निर्वाणप्र० पू० चत्वारिंश सर्ग ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ ॥

१ प्रकृतात्यच्छेतिकोशपाठः

शास्त्राचार्यादिसाफल्यनामभेदप्रकल्पनम् ॥ अध्यारोपक्रम पश्चादपवादःप्रदर्श्यते ॥ १ ॥ यदुक्तंनेश्वरस्याकृतेर्ब्रह्मन्व्यपदेशोहियुज्यतइत्यादिनापूज्यतत्त्वमरूपकमव्यपदे श्यतस्यशिवादिशब्दैरपिकथंव्यपदेशइत्याशयेनपृच्छति ॥ शिवइति ॥ यदिशिवादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंकंचिदपिधर्मंतन्नस्पृशतितर्हिशिवइतिकिंनिमित्तमुच्यते ॥ एवपर ब्रह्मेत्याद्यपिकिंनिमित्तमुच्यतइत्यर्थः ॥ १ ॥ ओतत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविध.स्मृतइत्यादिव्यपदेशेपुंभिनत्तीतिभेद परस्परव्यावर्तकप्रवृत्तिनिमित्तकनामविशेष किंनिमि त्तमुच्यतइत्यर्थ. ॥ २ ॥ पृष्टेषुनामसुसदितिनाम्नस्तावत्प्रवृत्तिनिमित्तमन्यन्नवाच्यम् तदर्थव्यावर्त्यस्याप्रसिद्धेर्व्यावृत्त्यनपेक्षणात् स्वतएवासद्व्यावृत्तत्वेनप्रवृत्तिनिमित्तता कृततद्व्यावृत्तिकत्वाभावाच्च ॥ अन्यथातत्प्रवृत्तिनिमित्तस्याप्यसत.सद्व्यावर्तकत्वायोगात्सत्वेवश्यवक्तव्येतुल्यन्यायेनतत्रापिसच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमन्यदेववाच्यमेवंतत्रतत्रा पीत्यनवस्थापातात्॥ एवंकिंचिन्नकिंचिच्छब्दयोरपिइंद्रियाविषयत्वेनतद्वेद्यधर्मैर्निर्देष्टुमशक्यत्वाद्व्यावृत्तिनिरपेक्षतयैवतत्रप्रवृत्तिसंभवः ॥ नन्वव्यावृत्तव्यावर्तकधर्मशून्यवा शब्दानबोधयत्येवेतिशक्यंवक्तुम् अव्यावृत्तनिर्द्धर्मकादिशब्दानांबोधकत्वस्यसर्वानुभवसिद्धत्वात् ॥ नहिनिर्द्धर्मकत्वधर्म अव्यावृत्तंचव्यावृत्तेभ्योव्यावृत्तमितिवक्तुंशक्य म् ॥ स्वमातावंध्येतिवद्व्याहतत्वात् ॥ एवंचशिवादिशब्दानामपिनिर्दोषनिरतिशयानंदस्वरूपमात्रेनिमित्तनिरपेक्षैवप्रवृत्तिस्तुल्यन्यायादुपपन्ना तत्स्वरूपप्रयुक्त्यैवंवाशिवेदु

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥शिवःकिमुच्यतेदेवपरंब्रह्मकिमुच्यते॥आत्माकिमुच्यतेनाथपरमात्माकिमुच्यते ॥ १ ॥ तत्सत्किंचिन्नकिंचिच्च शून्यंविज्ञानमेवच॥इत्यादिभेदाभगवंस्त्रिलोकेशकिमुच्यते॥ २॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥अनाद्यंतमनाभासंसत्किंचिदिहविद्यते॥ इंद्रियाणामगम्यत्वाद्यन्नकिंचिदिवस्थितम्॥ ३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ यदिंद्रियाणांबुद्ध्यादियुक्तानामप्यदृश्यताम् ॥ गतंतत्क थमीशानत्वशंकेनोपगम्यते॥ ४॥ ॥श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ यामुमुक्षुरविद्यांशःकेवलोनामसात्विकः॥ सात्विकैरेवसोविद्याभागैः शास्त्रादिनामभिः॥ ५॥ अविद्यांश्रेष्ठयाश्रेष्ठांक्षालयन्निहतिष्ठति॥ मलंमलेनापहरन्युक्तिज्ञोरजकोयथा॥ ६ ॥

स्वादिव्यावृत्तिरपीतिननामभेदानुपपत्तिरित्याशयेनोत्तरमाह ॥ अनाद्यतमिति ॥ अनाद्यंतमाद्यंतपरिच्छेदाभ्यांस्वतोव्यावृत्तम् ॥ अनाभासमाभासांतरनिरपेक्षस्वयंज्योति ॥ ईदृशसद्वस्तुइहस्वमहिम्निस्वतएवविद्यतेनदेशकालधर्मज्योतिरादिपरापेक्षसत्तयापराधीनव्यावृत्त्याचेत्यर्थ ॥ इवकारस्तत्रकिंचित्त्वादेरपिमिथ्यात्वद्योतनार्थ ॥ ३ ॥ मनो बुद्ध्यहंकारचित्तानामिंद्रियगृहीतार्थमात्रगोचरसंकल्पविकल्पाध्यवसायाभिमानस्मरणहेतुत्वादिंद्रियागम्यत्वोक्त्याबुद्ध्याद्यगम्यत्वमप्यर्थादुक्तमेव ॥ नचबुद्ध्याप्यगम्यस्यबो धेकश्चिदुपाय संभवतीतिसतोपितस्यबोधोपायासंभवात्अशंकेनउपायासंभवशंकारहितेनाधिकारिणातद्ब्रह्मकथमुपगम्यतेअधिगम्यतेसाक्षात्क्रियतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रमाण जन्ययाशुद्धसात्विकभागपरिणामरूपयाब्रह्माकारवृत्त्याअविद्यावरणमपनीयते आवरणापगमेतुब्रह्मस्वप्रकाशत्वादेवतत्त्वतोभाति सएवास्यसाक्षात्कारोनबुद्धिवृत्त्यभिव्य क्तचिद्यामिरूपोमुमुक्षुर्मोक्षेच्छुर्मनोलक्षणःशमदमादिसाधनपरिशुद्धत्वात्केवल.सात्विकोऽविद्यांश'ससच्छास्त्रसद्गुरुसत्सगादिनामभि सात्विकैरेवाविद्याभागैःसंपादितयाश्रेष्ठ याश्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारात्मवृत्तिपरंपरयाबहुतरजन्मसंचितयज्ञदानादिसुकृतसंभृतत्वाच्छ्रेष्ठासकार्याविद्यांक्षालयन्नेवचिरंतिष्ठति ॥ ५ ॥ ६ ॥

कितत्सभाह ॥ काकेति ॥ ततश्चिराभ्यासात्काकतालीयन्यायेन भाग्यपरिपाकादुत्थितया पूर्णब्रह्माकारवृत्त्या अविद्याया क्षयनि शेषोच्छेदे आगते सति अनावरण आत्मा आत्मनैवात्मानं प्रपश्यति वास्तवस्वभावस्वभाव एवावतिष्ठत इत्यर्थ ॥ आत्मस्वभावस्य एष उक्तस्वप्रकाशस्वरूपपरिशेष एव निश्चय ॥ असदिग्धाविपर्यस्तसाक्षात्कारो नान्यादृग इत्यर्थ ॥ अथवा अविद्यास्वभावस्यैष उक्तप्रकार एव क्षयनिश्चयो नान्यादृश इत्यर्थ ॥ ७ ॥ अविद्यांशेनैवाविद्याक्षये आत्मनैवात्मनैर्मल्यसिद्धौ सदृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ शिशुर्बालो द्वे अंगारे गृहीत्वा परस्परं निघर्षणक्रीडाव्यसनी अंगारयोः क्षपायक्षालिते पि हस्ते पुनः पुनस्तन्निघर्षणेन करनैर्मल्यमाप्नोति निघर्षणोपजनितरेणुपरपगलक्षणकार्ण्ये नांगारयोः क्षयेनुक्षालयन्पुनरंगारालाभात्करस्य स्वतः सिद्धमेव नैर्मल्यं सौवर्ण्यं स्वत एव प्राप्नोति यथा तथा सात्त्विक स्तामस श्चाविद्याभाग शास्त्रार्थ स्वभागांतर सहायेन यथाकथंचि

काकतालीयवत्पश्चादविद्याक्षय आगते ॥ प्रपश्यत्यात्मनैवात्मा स्वभावस्यैष निश्चय ॥ ७॥ यथाकथंचिदंगारे निघृष्य क्षालयञ्छिशुः ॥ करनैर्मल्यमाप्नोति कार्ण्यांगारक्षयेयथा ॥८॥ यथाकथंचिच्छास्त्रार्थभागंभागविचारयेत् ॥ सात्त्विकस्तामसोभागोद्वयोरात्मोदयस्त था॥ ९॥ पश्यत्यात्मानमात्मैव विचारयति चात्मना ॥ आत्मैवेहास्ति नाविद्या इत्यविद्याक्षयविद् ॥१०॥ यावत्किंचिदिदं वस्तु नानाना त्मावगम्यताम् ॥ क्रमागुरूपदेशाद्या नात्मज्ञानस्य कारणम् ॥ ११ ॥ गुरुर्हीद्रियवृत्तात्मा ब्रह्म सर्वेंद्रियक्षयात् ॥ यद्वस्तु यत्क्षये प्राप्यं तत्त स्मिन्सति नाप्यते ॥ १२ ॥ अकारणान्यपि प्रायः शास्त्रं कारणतां द्विज ॥ क्रमागुरूपदेशाद्या आत्मज्ञानस्य सिद्धये ॥ १३॥ क्रमे गुरूपदेशा नां प्रवृत्ते शिष्यबोधत ॥ अनिर्देश्योप्यदृश्योपि स्वयमात्मा प्रसीदति ॥ १४॥ शास्त्रार्थैर्बुध्यते नात्मा गुरोर्वचनतो न च ॥ बुध्यते स्वयमेवैष स्वबोधवशतस्तत ॥ १५॥ गुरूपदेशशास्त्रार्थैर्विना चात्मा न बुध्यते ॥ एतत्संयोगसत्तैवस्वात्मज्ञानप्रकाशिनी ॥ १६ ॥ गुरुशास्त्रार्थ शिष्याणां चिरसंयोगसत्तया ॥ अहनीव जनाचार आत्मज्ञानं प्रवर्तते ॥ १७॥

दात्मानं विचारयेद्द्वयोरपि भागयोर्नाशो निर्मलात्मोदयश्च सिध्यतीत्यर्थ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ननु शुद्ध आत्मा विद्यायनिधायते तत्कुतो न बुद्धिदृश्यतात्मन इति चेन्न बुद्धेः जडाया विचा रादौ स्वातन्त्र्याकित्वात्मैव बुद्ध्याद्युपायैर्विचाराद्विना विद्यावाधित्वात्स्वयप्रयत इत्याह ॥ पश्यतीति ॥ १० ॥ अत एव गुरुशास्त्रादिनानाभेदान आत्मनाप्यात्मज्ञानहेतव आत्मस्व रूपस्य तज्ज्ञानस्य साधनानपेक्षत्वादित्याशयेनाह ॥ यावदिति ॥ ११ ॥ तत्रोपपत्त्यंतरमाह ॥ गुरुरिति ॥ इंद्रियैर्वृत्तपदिनयत्पृथक्त्वरात्मा ॥ १२ ॥ तर्हि किं गुरुशास्त्रयोर्व्य र्थतेत्याह ॥ अकारणानीति ॥ सिद्धय विस्मृतकंठचामीकरवल्लाभाय ॥ १३ ॥ प्रसीदतिअभिव्यक्तो भवति ॥ १४ ॥ एवमावश्यकत्वेकथमकारणत्वोक्तिस्तत्राह ॥ शास्त्रा र्थैरिति ॥ १५ ॥ प्रकाशिनी अभिव्यंजिका ॥ १६ ॥ १७ ॥

अतएवत्रो वनिरस्तसर्वामंगल परमानंदात्मास्वतएवशिवशब्दार्होनप्रवृत्तिनिमित्तसापेक्षइत्युक्तमित्याह ॥ कर्मेति ॥ १८ ॥ इदंजगत्बाधेनास्ति आरोपेचास्ति ॥ तदधिष्ठान तत्त्वअस्तिहिअस्त्येव ॥ व्यावहारिकसद्वैलक्षण्यात्सदिव ॥ १९॥ शिवब्रह्मसदादिनामकल्पनापिजीवन्मुक्तानामधिकारिप्रबोधनार्थैवेत्याह ॥ अविश्रांतेत्यादिना ॥ मुमुक्षुभि रधिकारिमोचनेच्छुभिर्विचित्रस्यजगत शुद्धस्यतत्त्वस्यचमननतल्लक्षणोय.शुद्धात्मनिकलकस्तद्युक्तआत्मामनोयेषाम् ॥ २० ॥ परमार्थस्यअदूरेसनिहितेजीवन्मुक्तस्यदृक्प थेतिष्ठद्भि ॥ मोक्षायस्त्वोपासकायेभक्तास्तेपाबोधायशास्त्रार्थस्यतत्त्वतज्ज्ञाननदुपायानारचनायसम्यगुपपादनाय ॥ २१ ॥ पुराणानावेदानासिद्धातानाबादरायणसूत्रादीना

कर्मबुद्धींद्रियाद्यंतसुखदुःखादिसंक्षये॥ शिवआत्मेतिकथितस्तत्सदित्यादिनामभिः॥१८॥ यत्रेदमखिलंनास्तितद्रूपेणैवचास्तिवा॥ तदाकाशादच्छतरमनंतंसदिवास्तिहि॥ १९॥ अविश्रांततयायत्रतनुविधैर्मुमुक्षुभिः॥ विचित्रशुद्धमननकलंककलितात्मभिः॥२०॥ अदूरएवतिष्ठद्भिर्जीवन्मुक्तस्यदृक्पथे॥ मोक्षोपासकबोधायशास्त्रार्थरचनायच॥ २१ ॥ ब्रह्मेंद्ररुद्रप्रमुखैर्लोकपालैःसुपंडितैः॥ पुराण वेदसिद्धांतसिद्धयेभावितात्मभिः॥ २२ ॥ चिद्ब्रह्मशिवआत्मेशपरमात्मेश्वरादिका॥ एतस्मिन्कल्पितासंज्ञानिःसंज्ञेपृथगीश्वरे॥२३॥ एवमेतज्जगत्तत्त्वंस्वंतत्त्वंशिवनामकम्॥ सर्वथासर्वदासर्वसर्वंयत्सुखमास्वभो॥ २४ ॥ शिवआत्मापरंब्रह्मेत्यादिशब्दैस्तुभिन्नता॥ पुरातनैर्विरचितातस्यभेदोनवस्तुतः॥ २५॥ एवंदेवार्चनंनित्यंज्ञःकुर्वन्मुनिनायक॥ यत्रास्मदादयोभृत्यास्तत्प्रयांतिपरंपदम्॥ २६॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अविद्यमानमेवेदंविद्यमानमिवस्थितम्॥ यथातन्मेसमासेनभगवन्वक्तुमर्हसि॥ २७॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ योसौब्रह्मादिशब्दार्थःसंविदंविद्धिकेवलम्॥ स्वच्छमाकाशमप्यस्यस्थूलंमेरुरणोरिव॥ २८॥ सावेद्यमिहगच्छंतीयातिचिन्नामयो ग्यताम्॥ अप्यवेद्यवतीनूनमुन्मन्यंतपदस्थिता॥ २९॥

सिद्धयेसार्थक्याय ॥ २२ ॥ पृथक्संज्ञाकल्पिता ॥ २३ ॥ भोवसिष्ठवियदादिजगदारोपाधिष्ठानत्वाज्जगत्तत्त्वम् ॥ अवस्थात्रयारोपाधिष्ठानत्वात्स्वंतत्त्वंचयत्सर्वदासर्वप्रका रे.सर्ववस्तूनासर्वभावनिर्वाहकतत्केवलब्रह्मसुखमेवनाणुमात्रमप्यन्यदस्तीतिनिश्चित्यत्वमास्व ॥ २४ ॥ २५ ॥ एवमुक्तस्थितिरूपदेवार्चनम् ॥ यत्रयस्मिन्परमशिवपदेअस्म दादयएकैकगुणाभिमानिनोभृत्याइवसृष्ट्यादिकर्मनियताः ॥ २६ ॥ इदानींवसिष्ठ.शुद्धचितिजीवभावतत्संसरणारोपक्रमजिज्ञासु.पृच्छति ॥ अविद्यमानमिति ॥ २७॥ उत्त रोत्तरारोपेस्थौल्योपचयंवक्तुपरमसूक्ष्मरूपमूलदर्शयति ॥ योसाविति ॥ मेरुरणोरिवेति ॥ चित्सौक्ष्म्यस्यजडसौक्ष्म्यस्यचस्पष्टमेवांतरमितिभावः ॥ २८ ॥ साचिद्वेद्यगोचरस स्कारोद्बोधाद्वेद्यकल्पनोन्मुखीयदाभवतितदाचेतनाच्चिदितिक्रियानामयोग्याभवतीत्यर्थ ॥ उन्मन्यंतपदेनिर्विकल्पसमाधिप्रसिद्धचिदानंदैकरसस्वभावेस्थितापि ॥ २९ ॥

१ आकाशमपिमध्यस्थमित्यपिपाठः

॥ ३० ॥ इयत्तापीवरीपयायमाहनादेशतांकालतांपगता कल्पना संपद्यतेताश्चाहताया सत्यदस्युप्रेक्षा ॥ ३१ ॥ ताभिर्देशकालकल्पनाभि संवलितासाअहतास्पदगोच
स्कारोद्बोधात्स्वविज्ञानासतीपवनस्यलेखिकेवांत प्राणस्पदासतीजीवाभिधानिकाभवति ॥ जीवमाणधारणेइतिधात्वर्थानुगमादित्यर्थ ॥ ३२ ॥ एवनिश्चयसंस्कारोद्बो
बुद्ध्यादिशब्दवाच्यापिभवतीत्याह ॥ जीवेति ॥ ३३ ॥ ततोवाचिककायिकमानसिकव्यवहारसंस्कारोद्बोधाच्छब्दादिशक्त्याअहतानुगम्यते नमदर्शितमत्पतपिहितताभ्ति
मालरूपयया ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अंतस्थयाअनावृतसाक्षिरूपयाब्रह्मशक्त्याभ्यामअानातीतिब्रह्मइतिममात्रूपसंपद्यते ॥ तदात्मन स्वप्रकाशताबलादेवेत्याह ॥ आत्मदृगि
॥ ३६ ॥ एवमत कल्पनावासदस्यसत्ताकल्पनायाहेतुरित्याह ॥ संपद्यमानाइति ॥ ता वक्ष्यमाणा ॥ ३७ ॥ तेजःसत्ताया प्रकाशिनीपञ्चु सत्ता ॥ ३८ ॥ रसयतीतिरसोर

क्षणाद्भावितवेद्यत्वादहतामनुगच्छति ॥ पुरुषत्वात्पुमान्स्वप्नेवनवारणतामिव ॥ ३० ॥ अस्याहतादिरूपायादेशतांकालतांगता ॥ स
पद्यतेततःशून्यरूपिण्य सत्यएवता ॥ ३१ ॥ ताभि संवलितासैवसत्ताजीवाभिधानिका ॥ भवतिस्पदविज्ञानापवनस्येवलेखिका
॥ ३२ ॥ जीवशक्तिस्तयाभूतानिश्चयैकविलासिनी ॥ बुद्धितामनुयातासाभवत्यज्ञपदेस्थिता ॥ ३३ ॥ शब्दशक्त्याक्रियाशक्त्याज्ञानश
त्त्यानुगम्यते ॥ प्रत्येकप्रस्फुरत्यंतरप्रदर्शितरूपया ॥ ३४ ॥ मिलित्वैषगण क्षिप्रंस्मृतिंसमनुफूलयन् ॥ मनोभवतिभूतात्मबीजसकल्प
शाखिन ॥ ३५ ॥ आतिवाहिकदेहोक्तिभाजनतद्विदुर्बुधा ॥ अंतस्थयाब्रह्मशक्त्याज्ञरूपंस्वात्मनात्मदृक् ॥ ३६ ॥ संपद्यमानाएवास्मिंश्चे
तसीमाहिशक्तय ॥ पश्चादिहयथिशास्ताउद्यत्यनुदिताअपि ॥ ३७ ॥ वातसत्तास्पंदसत्तास्पर्शसत्तातथैवच ॥ त्वक्सत्तातेजसासत्तातया
सत्ताप्रकाशिनी ॥ ३८ ॥ रूपसत्ताजलसत्तास्वादुसत्तातथैवच ॥ तथैवरससत्ताचगंधसत्तातथैवच ॥ ३९ ॥ भूसत्ताहेमसत्ताचपिंडस
त्ताचपीवरी ॥ देशसत्ताकालसत्तासर्वांबाधाकारवर्जिता ॥ ४० ॥ सर्वसत्तागणश्चैतत्क्रोडीकृत्यस्वरूपवत् ॥ स्फुरत्याश्रित्यपत्रादिबीजं
बीजादिर्तागतम् ॥ ४१ ॥ एतत्पुर्यष्टकंविद्धिदेहोयश्चातिवाहिक ॥ अपारबोधमेतत्तुस्फुरत्यगविभागवत् ॥ ४२ ॥ एवमाद्यगसंपन्नस
पन्नंनचकिंचन ॥ नज्ञाननचतद्रूपनविदाचितचेतनम् ॥ ४३ ॥

नेंद्रियतत्सत्ता ॥ ३९ ॥ हेमशब्देनरजतस्वर्णमयेप्रलासस्वर्पेरयासे ॥ पीवरीअतिमहतीब्रह्मांडपिंडसत्ता ॥ ४० ॥ स्वरूपवत्तादात्म्येनक्रोडीकृत्यसंग्रह ॥ यथाबीजमुत्तरोत्त
रपरिणामेनबीजादिर्तांमनअंकुरकांडशाखापत्रादिक्रोडीकृत्यस्फुरतितद्वत् ॥ बीजादिर्ताबिवामितिपाठेबीजमिउत्तरोत्तरबीजानियेभ्यस्तादृशानामंकुरकांडादिपरंपराणामावि
र्भावनिदानतांगतम् ॥ ४१ ॥ एतदुक्तसर्वसत्ताक्रोडीकृतसरूपपुर्यष्टकस्थूलाविदेहयास्तकम् ॥ अयमेववासनात्मनाआतिवाहिकोदेह ॥ अपारोपरिच्छिन्नोबोधश्चिदाभास
पयस्तथाविधब्रह्मैवएतत्उक्तविभागवत्स्फुरतिनान्यदित्यर्थ ॥ ४२ ॥ एवमारोपक्रममपभ्यापवादर्शयति ॥ एवमादीति ॥ ...
तत्पुर्यष्टकरूपम ॥ विदातथतप्रविदाभासेनाचितचेतनमपिन ॥ ४३ ॥

जलपीठस्यजलाधारस्यसमुद्रस्येतियावत् ॥४४॥ कथमिदविज्ञातंतत्राह ॥ सविदिति ॥ यतोदृश्यजातंसविदेवेतिसवेदनेएकात्मक सविद पृथक्कृततुअचेतनंभासकशून्यमित्यु भयथापिनजीवतीत्यर्थ. ॥४५॥ किंचेदज्ञातसद्वास्तवस्यादज्ञातवानोभयथापीत्याह ॥ सवेदनादिति॥ सवेदनादित्यस्यव्याख्यापरिज्ञानादिति ॥४६॥ अथयदिकश्चिद्ब्रूयात्स्व तश्चिन्मात्रस्वभावमपिएतद्वस्तुवद्धस्याप्रजायेयेतिसकल्पात्स्वातरेवदृश्याशतानाविदतेइतितर्हिसकल्पकल्पितस्यमिथ्यात्वात्तस्याणोःपरमसूक्ष्मस्यात्मनस्तन्मात्रस्वभावेनसत्ताप्र थमकल्पितेदेहकेसूक्ष्मदेहेएवचिराभ्यासात्स्थूलतापश्यति ॥४७॥ स्थूलदेहगबधाच्चसर्वमातरकोशचतुष्टयवाह्यविषयजातचस्थूलत्वमापन्नतद्वत्त्वैवस्वकल्पनयापश्यति ॥ बा

परंपरेप्रस्फुरितंकेवलंकेवलात्मसत्॥ जलपीठस्यजठरेजलद्रवविलासवत्॥ ४४॥ संवित्संवेदनैकात्मपृथगेतदचेतनम् ॥ संपद्यतेप रिज्ञातंसंकल्पनगरोपमम्॥ ४५॥ संवेदनात्परिज्ञानाच्छिवतामेवगच्छति ॥ अज्ञातमेववायत्तत्कथंगच्छतिवस्तुताम्॥ ४६॥ अथै तद्विंदतेस्वांतःसंकल्पादंशतांस्वतः॥ तन्मात्रसत्तातस्याणोरेतांपश्यतिदेहके॥ ४७॥ सर्वस्थूलत्वमापन्नंतदेवाशुप्रपश्यति ॥ तस्यतन्मा त्ररंध्राणियथादेशंप्रपश्यति ॥ ४८ ॥ ततःपुरुषरूपैकभावनात्पुरुषाकृतिम्॥ काकनालीयवद्दृष्ट्वातुष्टंपुष्टंभवत्यलम्॥ ४९॥ जीवदेत दवस्थाकंस्थितंपश्यतिदेहकम्॥ असंतमेवगंधर्वपुरंस्वप्ननरंयथा॥ ५०॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥गंधर्वनगराकारमपिस्वप्ननरोप मम्॥ जगद्दुःखायदुःखस्यकात्रयुक्तिःपरिक्षये॥ ५१॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥ वासनावशतोदुःखंविद्यमानेचसाभवेत् ॥ अविद्य मानंचजगन्मृगतृष्णांबुभंगवत्॥ ५२ ॥ अतःकिंवास्यतेकेनकस्यवावासनाकुतः॥ कथंस्वप्ननरेणांगमृगतृष्णांबुपीयते ॥५३॥ स द्रष्टरितुसाहंतेसमनोमननादिके॥ अविद्यमानेजगतियत्सत्तत्परिदृश्यते॥ ५४॥ यत्रनोवासनानैववासकोनैववास्यता॥ केवलंकेव लीभावःसंशांतकलनभ्रमः॥ ५५॥ यस्यसत्योप्यसत्योवाशून्यएवहियक्षकः॥ विलीनस्तस्यकैवल्यात्किमन्यदवशिष्यते ॥ ५६ ॥

स्वरूपादिदर्शनेचतस्यदेहस्यचक्षुरादिलक्षणानितन्मात्रद्वाराणियथाविषयव्यवस्थितानिप्रपश्यति ॥ ४८ ॥ ततोहस्तपादाद्यवयवसघातेआंतरकोशेषुचपुरुषाकारेणैकत्वभाव नात्पुरुषाकृतिपश्यति तेनचाकस्माद्व्यवहारक्षमतादृष्ट्वातुष्टपुष्टचभवति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मिथ्येतिज्ञातमपिजगद्दुःखजनयत्येवअतोदु.खचिकित्सामिथ्यात्वज्ञानादन्यैववाच्ये तिमन्यमानोवसिष्ठ पृच्छति ॥ गंधर्वेति ॥ ५१ ॥ वासनाक्षयपर्यंतदृढतरमिथ्यात्वनिश्चयएवदु खनिवृत्त्युपायोनापाततइत्याशयेनोत्तरमाह ॥ वासनेति ॥ ५२ ॥ अत्यतास त्त्वदृढनिश्चयेआश्रयविषयाद्यभावादेववासनानुदयसिद्धिरित्याह ॥ अतइति ॥ ५३ ॥ द्रष्ट्रादिसहितेजगत्यविद्यमानेसतियद्ब्रह्मात्रसत्तदेववाशिष्यते ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ सत्यो व्यावहारिक.असत्य.प्रातिभासिकोवायक्षकोयस्यप्रौढस्यदशाशून्यत्वान्नित्यविलीनः ॥ ५६ ॥

॥ ९७ ॥९८॥ कृत्नोनोपदेश्यत्वमाह ॥ जीवमिति ॥ तस्मा स्पना सपथमेताश्वाहताया संस्थस्युपेक्षा ॥ ११ ॥ तान्निर्देशकालकल्पनाभि सवलितासाअहंतास्वगोचरस तमसहृशपभिमानित्यादसन्मयबालय अंशंभशास्तिउपदिशा सतीजीवाभिधानिकाभवति ॥ जीवप्राणधारणेइतिधात्वर्थानुगमादित्यर्थ ॥ १२ ॥ एवनिश्चयसस्कारोद्बोधा तात्पर्यप्रकारोनिर्वाणप्रकरणेपू एकचत्वारिंश सर्ग ॥ ४१ ॥ चिककायिकमानसिकव्यवहारसस्कारोद्बोधाच्छभ्यादिशक्त्याअहंतानुगम्यते नपदर्शितमस्यतपिहितताच्चिक मवेतववस्याकस्यितपश्यतिदेहकमित्यतेयोप्यारोपउक्तस्तच्छेपत्तिप्रस्वशक्त्याप्याभजानातीतिप्रइतिप्रमाणरूपसपद्यते ॥ तथात्मन स्वप्रकाशतावलादेवेत्याह ॥ आत्मदृगिति पजीव स्वमनरोयथासक्ष्मतमनाडीपुविस्तृततमप्रसोडपश्यतितद्वत्प्रथमानाइति ॥ ता वक्ष्यमाणा ॥ १७ ॥ तेज.सत्तायाःप्रकाशिनीचक्षु सत्ता ॥ १८ ॥ रसयतीतिरसोरस

शून्यएवहिवेतालइवेत्थंचित्तवासना ॥ उदितेयज पुमान्स्वप्नेवनवारणतामिव ॥ ३० ॥ अस्याहंतादिरूपायादेशतांकालतांगता ॥ स
स्यस्तधिग्घतनरनोपदेश्यस्त्वसाविति ॥ ५८ ॥ जीवं सवलितासैवसत्ताजीवाभिधानिका ॥ भवतिस्पदविज्ञानापवनस्येवलेखिका
किलय कनकावदातांसस्वप्नदृष्टपुरुषायसुतांददाति ॥ घ्रचितामनुयातासाभवत्यन्नपदेस्थिता ॥ ३३ ॥ शब्दशक्त्याक्रियाशक्त्याज्ञानश
रिंश सर्ग ॥ ४१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ३४ ॥ मिलित्वैपगण क्षिप्रस्मृतिंसमनुकूलयन् ॥ मनोभवतिभूतात्मबीजसकल्प
मुपैतिहि ॥ १ ॥ ॥ श्रीईश्वरउवाच ॥ ॥ परस्मात्परमेष्ठ्या ॥ अतस्ययाब्रह्मशक्त्याज्ञरूपस्वात्मनात्मदृक् ॥ ३६ ॥ संपद्यमानाएवास्मिंश्चे
चिद्घनस्यकार्यस्वप्नरोपिहि ॥ यथाकरोत्याशुतयाजीव पि ॥ ३७ ॥ वातसत्तास्पदसत्तास्पर्शसत्तातथैवच ॥ त्वक्सत्तातेजसांसत्तातथा
नितेनाशुप्रथम प्रथित पुमान् ॥ ४ ॥ एवससर्गैकस्मिंश्चि थैवच ॥ तथैवरससत्ताचगंधसत्तातथैवच ॥ ३९ ॥ भूसत्ताहेमसत्ताचपिंडस
तामह सकस्मिंश्चित्कस्मिंश्चिदपिचेतर ॥ सचसकल्पपु ॥ ४० ॥ सर्वसत्तागणश्चैतत्क्रोडीकृत्यस्वरूपवत् ॥ स्फुरत्याश्रित्यपत्रादिबीजं
यघयाकल्पयत्याशुतत्तयानुभवत्यलम् ॥ ७ ॥ तत्त्वसद्रूप ह्रिक ॥ अपारबोधमेतत्तुस्फुरत्यगविभागवत् ॥ ४२ ॥ एवमाद्यगसपन्नसं

मवेशोपिसवशक्तिमत सत्वादितिभाव ॥ कार्यप्रसाधयथाकरोतितयाअप २ ॥
मुपुषनामभेदमपिकथयतीत्याह ॥ सनातनइति ॥ ४ ॥ तस्यैवसात्विकरा अतिमहतीप्रसार्वपिडसत्ता ॥ ४० ॥ स्वरूपसत्तावारस्येनक्रोडीकृत्यसचरस ॥ यथाबीजमुत्तरोत्त
शमभवोप्रसतिपूर्वरामायणोक्तेनाप्युत्पत्तिनियम पितामहस्यनास्तीत्याशठे बीजाद्वीआर्विताभितिपाठेबीजतिउत्तरोत्तरबीजानियेभ्यस्तादृशानामङ्कुरकोशादिपरंपराणामावि
दिशागेपुप्रस्नापुत्रवदनुत्वमसिद्धे ॥ सउक्त सदाशिवाविपुरुष सकल्पमय ६ विदेहमयात्मकम् ॥ अयमेवभासनात्मनाआतिवाहिकोदेहः ॥ अपारोपरिच्छिन्नोबोधश्चित्स्वरू
प्रसत्तत्कालसमष्टिव्यष्टिमनोरूपमास्थितोहिरण्यगर्भाविरूप सन्यद्भुवनप्र मारोपकमप्रपच्यापचावदर्शयति ॥ एवमादीति ॥ सपन्नमहादशा तत्त्वदशातुनकिंचनसंपन्नम् ।
नुसद्रूपसत्यमिवभाति ॥ ८ ॥

एवमुक्तरीत्यायआदिपुरुषःस्वसृष्टस्यद्रष्टासंपद्यतेसनिमेषंप्रतिनिमेषलक्ष्यकालेपिस्वरूपपर्यालोचनमात्रेणव्योमचिदाकाशमात्रंसमुदेति॥ अथस्वरूप[illegible]
अनतमपारंचससारप्रतिनीयते ॥९॥ कल्प कल्पनासमर्थ. ॥ प्रतिभासस्यविपर्यास पराक्प्रवणतातन्मात्रेण ॥१०॥ व्योम्निसूचीछिद्राद्याकाशेपि ॥११॥ तेचसर्गभेदायावतां
जीवानांतुल्यकालतुल्यगोचरवासनोद्भवस्तावतामिथोदर्शनादिव्यवहारसवादिन. अन्येषांतच्छून्याइत्यैदवोपाख्यानन्यायमाश्रित्याह ॥ दृश्यतइति॥ अदर्शनचकल्पितरूपा
शे अधिष्ठानांशेनुसर्वेषांनित्यापरोक्षतैवेत्याह ॥ दृष्टेनेति ॥ १२ ॥ तत्रयुक्तिमाह ॥ सर्गाइति॥ यतःसर्गेणसर्गात्मनास्थितेनजीवेनसभाव्यमानाःसतएवसर्गाःसंभवंतिनतुतेशिवे
परमार्थस्वभावेपरमेव्योम्नि ॥ तत्रतेपाव्योमरूपत्वस्यैवपर्यवसानादित्यर्थः ॥ १३ ॥ ननुसर्गाब्रह्मसत्तानिरपेक्षा.स्वसत्तयावादेशकालसबधबललब्धसत्तयावासतुतत्राह ॥ स्व
यचेति ॥ सदसद्रूपानैकतरनियतस्वभावाः एवदेशःकालश्चसर्गैःप्राङ्नाक्रांतः तयोरपिसर्गांतर्गतत्वात्सर्गसापेक्षरूपत्वेनसर्गाधीनकल्पनत्वाच्चेत्यर्थ.॥ तर्हिसर्गएवस्वस्यकाला

द्रष्टादिपुरुषस्त्वेवंस्वयंसंपद्यतेहियः॥ सनिमेषंप्रतिव्योमसमुदेत्यथनीयते॥ ९॥ निमेषएवकल्पोयोमहाकल्पपरंपराम्॥ प्रतिभासवि
पर्यासमात्रेणानुभवत्यलम्॥ १०॥ परमाणौपरमाणौव्योम्निव्योम्निक्षणेक्षणे॥ सर्गकल्पमहाकल्पभावाभावाभवंतिते॥ ११॥ दृश्यं
तेकेचिदन्योन्यंसाधर्म्याद्वासनागतेः॥ मिथःकेचिन्नदृश्यंतेदृष्टेनाथसदात्मना॥ १२॥ सर्गाःसर्गेणसर्वत्रसंभवंतिनतेशिवे॥ भवंतिपर
मेव्योम्निव्योमरूपाइतिस्वयम्॥ १३॥ स्वयंचसदसद्रूपालीयंतेस्वप्नशैलवत्॥ सर्गैर्नदेशआक्रांतोनचकालोनकर्तृता॥ १४॥ नचैते
सत्स्वरूपावानकल्प्यंनापिचक्षणः॥ नचेदंजायतेकिंचिन्नचकिंचननश्यति॥ १५॥ सर्वंसंकल्परूपेणचिच्चमत्कुरुतेचिति॥ स्वप्नप
त्तननिर्माणपातोत्पातनवज्जगत्॥ १६॥ नदेशकालक्रमणंकरोतिचमनागपि॥ यथासंकल्पशैलेनदेशकालाद्यनंतकम्॥ १७॥ आ
क्रांतमपिनाक्रांतंतथैवजगतासता॥ [1]अथनाक्रांतमक्रांतमिवसंकल्पमेरुणा॥ १८॥

दिसबधरूपमन्यादृशंवासत्वकरोतुतत्राह ॥ नकर्तृतेति ॥ सर्गाणामितिविपरिणामेनानुषगः ॥ १४ ॥ तर्हिसर्गाःस्वयमेवयावत्प्रलयंसत्स्वरूपाःसतुतत्राह ॥ नचैतेइति ॥ सर्गस
त्पदयोःपर्यायत्वापत्तेर्नाशानापत्तेः ॥ नाभावोविद्यतेसतइतिभगवत्सिद्धांतादितिभावः ॥ तर्हिसर्गेसत्त्वमध्यस्तमेवास्तुतत्राह ॥ नकल्प्यमिति ॥ असतःसत्त्वाध्यासाधिष्ठान
त्वासभवादितिभावः ॥ तर्हिवैनाशिकमतवत्तत्क्षणरूपमेवसत्त्वधारयानुगतमस्तुतत्राह ॥ नापीति ॥ क्षणरूपस्यसत्त्वस्यप्रतीतिकालपर्यंतमनवस्थितेरत्यताप्रतीतस्यसत्त्वेअ
लीकस्यापितदापत्तेरितिभावः ॥ एतेनआद्यतक्षणसबधलक्षणौजन्मनाशावपिसर्गस्यनिरस्तावित्याशयेनाह ॥ नचेदमिति ॥ १५॥ एवंचास्मत्सिद्धांतएवशरणमित्याशयेनप्रा
गुक्तस्मारयति ॥ सर्वमिति ॥ १६ ॥ कथतर्हिदेशकालाक्रांततापत्ययस्तत्राह ॥ यथेत्यादिना ॥ १७॥ यथाउच्चैःस्थितेनसकल्पमेरुणानाक्रांतमेवअथापिसकल्पकालेआ
क्रातमिवप्रतिभासतेतद्वदितिपरेणान्वयः ॥ १८ ॥

१ अप्यनाक्रांतमित्यपिपाठः

॥ ५० ॥५८॥ कृतेनोपदेशयत्नआह ॥ जीवमिति ॥ तत्रात्मज्ञानविवेकिनआत्माधिकारिविशेषणमुपदिशतिनत्वनात्माधिकारत्वाद्बुद्धमन्यतरभांतिशालिनमार्येमुक्तमुपेक्षि
तमसहृदयत्तिमानित्वात्तसन्मयबालय अत्रप्रशास्तिउपदिशतिसकनकवदवार्तासुवर्णस्वसुतांस्वमदृष्टपुरुषायददातिसोपिमूर्खएवेतियावत् ॥ ५९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०
तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० एकचत्वारिंश सर्ग ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ समष्टिव्यष्टिससारकुमिरीशादिपूर्विका ॥ मायैवेत्युपदिश्याप्रशाम्य स्वनिलयययौ ॥ १॥ जी
वेनस्वस्याकस्थितंपश्यतिदेहकमिस्थतेयोध्यारोपउक्तस्तच्छेषजिज्ञासुर्वसिष्ठ पृच्छति ॥ ततइति ॥ आदिसर्गेकस्याध्यासक्रमे ॥ उक्तानुवाद पूर्वानुसधानार्थं ॥ १ ॥ स
मजीव स्वमनरोपयासक्तमनाडीपुविस्तृततमप्रसाद्धपश्यतितद्वत्सरमसूक्ष्मेपिवाकाशेपिपश्यतीत्यर्थ ॥ १ ॥ उक्तमेवदृष्टांताशयविवृणोति ॥ सर्वगत्वादिति ॥ नाडीच्छिद्रांत

शून्यएवहिवेतालइवेत्यंचित्तवासना ॥ उदितेयजगन्नाम्नीतच्छांतौशांतिरक्षला ॥५७॥ अहतायांजगतिचमृगतृष्णाजलेचय ॥सा
स्यस्तंधिग्पतनरनोपदेश्यस्त्वसाविति ॥५८॥ जीवंविवेकिनमिहोपदिशतितज्ज्ञानोबालमुद्धममसन्मयमार्यमुक्तम् ॥ अत्रप्रशास्ति
किलय कनकावदार्तांसस्वप्नदृष्टपुरुषायसुतांददाति ॥५९॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादननामैकचत्वा
रिंश सर्ग ॥ ४१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥तत सजीवोभगवन्दृष्टवान्देहसंभ्रमम् ॥ आदिसर्गेनस्त संस्य कामवस्था
मुपैतिहि ॥ १॥ ॥श्रीईश्वरउवाच॥ ॥परस्मात्परमेव्योम्निपूर्वोक्तक्रमतोवपु ॥जीव पश्यतिसपन्नसचस्वप्ननरोयथा ॥२॥ सर्वगत्वा
च्चिद्धनस्यकार्यस्वप्ननरोपिहि ॥ यथाकरोत्याशुतयाजीवोयापिशरीरधृक् ॥ ३॥ सनातनोहमव्यक्त पुमानित्यभिधातत ॥ करोत्यात्म
नितेनाशुप्रथम प्रथित पुमान् ॥ ४॥ एवससर्गेकस्मिंश्चित्प्रथमोयसदाशिव ॥ कस्मिंश्चिद्विष्णुरित्युक्तोनाभ्युत्पन्न पितामह ॥ ५॥ पि
तामह सकस्मिंश्चित्कस्मिंश्चिदपिचेतर ॥ सचसंकल्पपुरुष सकल्पान्मूर्तिमास्थित ॥ ६॥ पुष्ट प्रथमसकल्पस्तांमनोमूर्तिमास्थित ॥
ययथाकल्पयत्याशुतत्तयानुभवत्यलम् ॥ ७॥ तत्त्वसद्रूपमखिलशून्यवेतालकोयथा ॥ भ्रमदृष्ट्यातुसद्रूपमित्यहताजगद्गति ॥ ८॥

मवेशेपिसमशांति मत सत्वादितिभाव ॥ कार्यप्रसादयथाकरोतितयाअपापिसर्वेषामसिद्धमित्यर्थ ॥ २ ॥ सएषादिसर्गेसमष्टयुपाधिकोहिरण्यगर्भाख्य स्वात्मनिवासम
गुणनामभेदमपिकथयतीत्याह ॥ सनातनइति ॥ ४ ॥ तस्यैवसात्विकराजसतामसकल्पेषुसदाशिवादिमूर्तिभायन्येनेतरकल्पकत्वनियतमित्याह ॥ एवमिति ॥ ५ ॥ आका
शाब्जभवोब्रह्मतिपूर्वरामायणोक्तेनाभ्युत्पत्तिनियम पितामहस्यनास्तीत्याशयेनाह ॥ पितामहइति ॥ इतरोरुद्रगणेशविनायकादि ॥ तेषामपितत्तन्माहात्म्यप्रतिपादकपुराण
विभागेपुब्रह्मपुत्रत्वप्रसिद्धे ॥ सउक्त सदाशिवादिपुरुष सकल्पमय सोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेतिश्रुत्युक्तमायिकसंकल्परूप ॥६॥ प्रथमसकल्पएवसूक्ष्मभूतसगद्वाराप
७ सस्तत्कालसमष्टिव्यष्टिमनोरूपमास्थितोहिरण्यगर्भादिरूप सत्यप्रमुखनप्रजासर्गादियथाकल्पयतितत्तथाव्यवहारक्षममनुभवतीत्यर्थ ॥ ७ ॥ तस्मद्दृष्ट्याअसद्रूपंचमदृष्ट्या
तुसद्रूपसत्यमिवभाति ॥ ८ ॥

ततारपुष्पे ॥ ३१॥ पूर्वमेवशमवतामयातस्यश्रीगुरोरीश्वरस्यानुस्मृतिपूर्वकमेवतदुपदिष्टंनित्यापरोक्षदेवार्चनंनवयापरिष्कृतयाश्रद्धादिपवित्रयाचधियामयानुष्ठेयत्वेनांगीकृत तत्प्राक्तनजडदेवार्चनजिहासितंचेत्यर्थः ॥३२॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०द्विचत्वारिंश सर्गः ॥४२॥ ॥ ७ ॥ ॥ इहश्रुत्वासवैराग्यराम स्वात्मशिवार्च नम् ॥ प्रबुद्ध कृतकृत्यस्वतत्रतिष्ठमवर्णयत् ॥ १ ॥ ईश्वरोपदिष्टतत्त्वदर्शनपर्यन्तसितस्वात्मशिवार्चनश्रीरामस्यश्रद्धातिशयसिद्धयेप्रशसन्स्वयमपितदेवपुनरुपदिशति ॥ एतदि त्यादिना ॥ परसर्वोत्कृष्टम् ॥ इदजगत्तत्त्वम् ॥१॥ यत्रमायायाअलीकेभ्रमेअलीकोपाधिघटितत्वादलीकेनजीवेनअलीकमसदेवजगद्विलोक्यते ॥ २ ॥ तत्रकविकल्पितेनमे रुत्वेनराजादेर्वर्णनेतथानुभवोदृष्टातइत्याह ॥ यथेति ॥ विविधकल्पयतीतिविकल्पेनयेनकविनायस्मिन्राजादौमेर्वादिविविधभावकल्पनयद्विकल्पस्तेनकाव्यरचनयायथाय

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वानीलकंठोसौत्यक्तपुष्पांजलौमयि॥ततारपरिवारेणसममंबरकोटरम्॥ ३१॥ तस्मिन्गतेत्रिभुवनाधि पतावुमेशेस्थित्वाक्षणंतदनुसंस्मृतिपूर्वमेव॥ अंगीकृतंनवपवित्रधियामयात्मदेवार्चनंशमवतेवजिहासितंतत्॥३२॥ ॥इ०वा० वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाण०पू०परमात्माभिधानंनामद्विचत्वारिंशःसर्गः॥ ४२॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥एतदुक्तंपरंतेनस्वयमे वचवेद्म्यहम्॥रामत्वमपिजानीषेयथेदंसमवस्थितम्॥ १॥ यत्रालीकमलीकेनकिलालीकेविलोक्यते॥ तस्यांसंसारमायायांकिंस त्यंकिमसन्मयम् ॥ २॥ यथायेनविकल्पेनयद्विकल्पेनकथ्यते॥ तथातेनात्मकल्पेननगताप्यनुभूयते॥३॥ यथाद्रवत्वंपयसियथास्पं दोनभस्वति॥यथानभसिशून्यत्वंतथासर्गत्वमात्मनि ॥ ४ ॥ ततःप्रभृतितेनैवक्रमेणार्चनमात्मनः॥ अद्ययावद्गतव्यग्रःकुर्वन्नहमव स्थितः॥५॥ अनेनार्चाविधानेनमयेमेरामवासराः॥अखिन्नेनातिवाह्यंतेव्यवहारपराअपि॥६॥ यथाप्राप्तैःक्रियाचारकुसुमैरात्मनो र्चनम्॥व्युच्छिन्नमपिव्युच्छिन्नंनकदाचिदहर्निशम्॥७॥ ग्राह्यग्राहकसंबंधेसामान्येसर्वदेहिनाम् ॥ योगिनःसावधानत्वंयत्तदर्च नमात्मनः॥८॥दृष्ट्यानयारघुपतेसंगमुक्तेनचेतसा ॥संसारविरलारण्येविहरास्मिन्नखिद्यसे ॥९॥ दुःखेमहतिसंप्राप्तेधनबंधुवियो गजे॥एतांदृष्टिमवष्टभ्यविचारंकुरुसुव्रत ॥१०॥

थाकथ्यतेतथातथाश्रुत्वाआत्मानकल्पयतीत्यात्मकल्पोराजादिस्तेनस्वस्मिन्नगतामेरुताकल्पवृक्षताचाप्यनुभूयते कथमन्यथाकाव्यार्थानुभवचमत्कारास्वादस्तस्यबहुवित्त लाभमानादिकचकवेःस्यादितिभाव ॥३॥ विविधकल्पनाचाज्ञातस्यात्मन स्वभावएवेत्याशयेनदृष्टांतातराण्याह ॥ यथेति ॥४॥ एवस्वाभाविकस्यैवविकल्पाध्यारोपस्यार्च नत्वचिंतनतदाप्रभृत्यद्यपर्यंतकुर्वन्नेवस्थितइत्याह ॥ ततइति ॥५॥६॥ सुषुप्तिकालेव्युच्छिन्नमपिकदापिनव्युच्छिन्नम ॥ तदापिसुखमहमस्वाप्सनकिंचिदवेदिषमित्युत्थितप्रति सधानहेत्वविद्यावृत्तिपुष्पत्रयार्चनसद्भावादितिभाव. ॥७॥ तर्ह्यज्ञानामपितादृशशिवार्चनसदैवास्तीतिकस्तवतेभ्योविशेषस्तत्राह ॥ ग्राह्येति ॥ सावधानत्वविशेषइत्यर्थ. ॥८॥ साचसावधानताआसगत्यागएवेतिदर्शयन्नर्चनेदृष्टफलबाहुल्यकीर्तनेनरामप्रवर्तयति ॥ दृष्टयेति ॥९॥ त्यक्तस्यासगस्यपुनरनुत्पादेविचारदार्ढ्यहेतुरित्याह॥दुःखेइति ॥१०॥

अतएवसकस्यानुसारेणवपुरुपकीटस्यावराविजन्मवैषिम्यमित्याह ॥ सपद्यतइति ॥ सर्वकारक ऐहिकामुष्मिकसर्वक्रियासमर्थ ॥ १९॥ तस्युपोस्थावराणांयोनिरपिसंपद्य
ते ॥ एषमेवअण्डजादिचतुर्विधजातय उपपद्यतइत्यर्थ ॥ २ ॥ क्षणप्रतिमायाधिष्ठातु सकल्पक्षणेएव ॥ वासनासौक्ष्म्यात्परमाणूपमाईपत्स्थूलाकासेत्रसरेणूपमा सगा साभतस
ति ॥ २१ ॥ वर्तमानसर्गवदेवातीतानागतानामपिक्रमोबोध्यइत्याह ॥ एपएवेति ॥ तेषांरुद्रादितृणांतानाम् ॥ कथतर्हिसर्गोपरमस्तत्राह ॥ अस्याइति ॥ एवभूतस्यपरमार्थ
तत्त्वस्यभावनात्साक्षात्कारात् ॥ २२ ॥ क्षणलेशमात्रमपिचिदात्मनोबहिर्मुखत्वेकल्पकोटिविस्तृतानर्थोदयइत्याह ॥ निमेषेति ॥ २३ ॥ लुठितापच्युता ॥ चित स्वरूपप्रति
ष्ठैवब्रह्मतेत्याह ॥ सेति ॥ स्वस्वविषितेनरूप्यतेअनुभूयतइतिस्वरूपा ॥ २४ ॥ अभिमानस्याध्यायथायथासर्गमौढ्यगच्छतितथातथाचिदात्मविद्योतनप्रकाश परिच्छेदाधिक्यप्र
युक्तआत्मन क्षुद्रताचेत्याह ॥ अस्मिन्निति ॥ २५ ॥ सर्गतैरसत्यैर्दिग्देशकालकृतैरशो परिच्छेदै परमाभशक्तपुत्तिकाधनाअणुताक्षुद्रताचात्मनइतिशेष ॥ परमाणुनेतिपाठेनु

यथोच्चैर्देशकालादितथैवजगतासता॥ संपद्यतेयथायोसौपुरुप सर्वकारक ॥१९॥ अनेनैवक्रमेणहकीट सपद्यतेक्षणात्॥ तस्युपाभे
वमेवेहजातयोहिचतुर्विधा ॥२०॥ रुद्राद्यास्तृणपर्यंता सपद्यतेक्षणंप्रति॥ परमाणूपमा सतितथाकेचिदणूपमा ॥२१॥ एपएवक्रम
स्तेपांसतिवासतिसर्गके॥ अस्या संसारमायायाएवंभूतार्थभावनात् ॥ २२ ॥ भेदोपशांतावभ्यासाद्भवत्युपगत शिव ॥ निमेपशत
भागार्धमात्रमेवपराचिति ॥ २३ ॥ स्वरूपतश्चेल्लुठितासैषोदेत्यनवस्थिति ॥ साद्यरूपाशिलाकाशइवचित्स्वात्मनिस्थिता ॥ २४ ॥
तदनाद्यवभासात्मब्रह्मशब्देनगीयते॥ अस्मिन्प्रौढिंगतेसर्गेमहाचिद्योतनंनच ॥ २५॥ सगतासत्यदिग्देशकालांशपरमाणुता ॥ जी
वतामागताभूतनमात्रवलनाक्रमात् ॥ २६॥ भवत्यगमृगीवीरुत्कीटदेवासुरादिकम्॥ यस्मिन्नित्येतततर्नतिद्द्वैस्सगिवतिष्ठति॥ २७॥
सदसद्व्यर्पितंविश्वविश्वगेविश्वकर्मणि ॥ नतद्दूरेननिकटेनोर्ध्वेनाधोनतेनमे ॥ नपूर्वनापनप्रातर्नसन्नासन्नमध्यमम् ॥ २८ ॥ अनु
भवकलनामृतेस्यमाताभवतिनसर्वविकल्पनेष्वसत्सु॥ फलद्रुरुविभवाप्रमाणमालास्थितिमुपयातिनवारिणीववक्रि ॥ २९॥ यथा
पृष्टंमुनेप्रोक्तंत्वयिकल्याणमस्तुते॥ दिशाप्रयामोभिमतामागच्छोत्तिष्ठपार्वति॥ ३०॥

परमेणाणुनालिंगोपाधिनाब्रह्मचिज्जीवतामागतासतीभूततन्मात्रमशाख्यितदेहेंद्रियादिवलनाक्रमात्इअगमृगीवीरुल्लताखाकीटदेवासुरादिकमाभवतीतिपरेणान्वय ॥ २६ ॥ अत
एवदृश्यप्रेक्षगमिमविश्वसदसत्त्रुयितंतिष्ठतीत्याह ॥ यस्मिन्निति॥२७॥विषयेकेतुतत्सर्वदिक्कालादिपरिच्छेदनिर्मुक्तमेवेत्याह ॥ नतदिति ॥ तेत्वदीयन मेमदीयमन ॥ मध्यमसदसत्व
क्षांतरालिकमनिवचनीयम ॥२८॥ अतएवस्वानुभवमात्रमेवतत्प्रमाणमनुलौकिकमानुमानादितत्क्रमतइत्याह ॥ अनुभवेति ॥ एवसर्वविकल्पनेष्वसत्सुअस्यस्वानुभवरूपाक
लनास्वप्रकाशचैतन्यमृतेविनाअन्योमाताअनुभवितानभवति ॥ यातुलौकिकीफलस्युरवोम्यपहारविभवायस्या सकाशात्तथाविधाप्रमाणमालासावारिणिवक्रिरिवतत्रस्थि
तिमोपयाति ॥ तत्रभिपुटीमात्रमस्यबाधारित्यर्थ ॥२९॥उपदेशपात्रतापरिशेषदर्शयन्नीश्वर स्वोपदिष्टार्थमाशिष्यापिवसिष्ठमनुग्रसोपदेशमुपसंहृत्योत्तस्यावित्याह॥यथेति ॥३०

ततारपुष्ठे ॥ ३ १॥ पूर्वमेवशमवतामयातस्यश्रीगुरोरीश्वरस्यानुस्मृतिपूर्वकमेवतदुपदिष्टंनित्यापरोक्षदेवार्चननवयापरिष्कृतयाश्रद्धादिपवित्रयाचधियामयानुष्ठेयत्वेनांगीकृत तत्प्राक्तनजडदेवार्चनजिहासितचेत्यर्थ ॥३२॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू० द्विचत्वारिंश सर्गः ॥४२॥ ॥ ७ ॥ ॥ इहश्रुत्वासवैराग्यराम स्वात्मशिवार्च नम् ॥ प्रबुद्ध कृतकृत्यस्वतत्प्रतिष्ठमवर्णयत् ॥ १ ॥ ईश्वरोपदिष्टतत्त्वदर्शनपर्यवसितस्वात्मशिवार्चनश्रीरामस्यश्रद्धातिशयसिद्धयेप्रशसन्स्वयमपितदेवपुनरुपदिशति ॥ एतदि त्यादिना ॥ परसर्वोत्कृष्टम् ॥ इदजगत्तत्त्वम् ॥१॥ यत्रमायायाअलीकेभ्रमेअलीकोपाधिघटितत्वादलीकेनजीवेनअलीकमसदेवजगद्विलोक्यते ॥ २ ॥ तत्रकविकल्पितेनमे रुत्वेनराजादेर्वर्णनेतथानुभवोदृष्टान्तइत्याह ॥ यथेति ॥ विविधकल्पयतीतिविकल्पेनयेनकविनायस्मिन्राजादौमेर्वादिविविधभावकल्पनयद्विकल्पस्तेनकाव्यरचनयायथाय

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वानीलकंठोसौत्यक्तपुष्पांजलौमयि॥ततारपरिवारेणसममंबरकोटरम्॥ ३१ ॥ तस्मिन्गतेत्रिभुवनाधि पतावुमेशेस्थित्वाक्षणंतदनुसंस्मृतिपूर्वमेव॥ अंगीकृतंनवपवित्रधियामयात्मदेवार्चनंशमवतैवजिहासितंतत्॥३२॥ ॥इ०वा० वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाण०पू०परमात्माभिधानंनामद्विचत्वारिंशःसर्गः॥ ४२ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥एतदुक्तंपरंतेनस्वयमे वचवेद्म्यहम्॥रामत्वमपिजानीषेयथेदंसमवस्थितम्॥ १ ॥ यत्रालीकमलीकेनकिलालीकेविलोक्यते॥ तस्यांसंसारमायायांकिंस त्यंकिमसन्मयम् ॥ २ ॥ यथायेनविकल्पेनयद्विकल्पेनकथ्यते ॥ तथातेनात्मकल्पेननगताप्यनुभूयते॥३॥ यथाद्रवत्वंपयसियथास्पं दोनभस्वति॥यथानभसिशून्यत्वंतथासर्गत्वमात्मनि ॥ ४ ॥ ततःप्रभृतितेनैवक्रमेणार्चनमात्मनः ॥ अद्ययावद्गतव्यग्रःकुर्वन्नहमव स्थितः॥५॥ अनेनार्चाविधानेनमयेमेरामवासराः॥अखिन्नेनातिवाह्यंतेव्यवहारपराअपि॥६॥ यथाप्राप्तैःक्रियाचारकुसुमैरात्मनो र्चनम्॥व्युच्छिन्नमपिव्युच्छिन्नंनकदाचिदहर्निशम्॥७॥ ग्राह्यग्राहकसंबंधेसामान्येसर्वदेहिनाम् ॥ योगिनःसावधानत्वंयत्तदर्च नमात्मनः॥८॥ दृष्ट्यानयारघुपतेसंगमुक्तेनचेतसा ॥ संसारविरलारण्येविहरास्मिन्नखिद्यसे ॥ ९॥ दुःखेमहतिसंप्राप्तेधनबंधुवियो गजे॥एतांदृष्टिमवष्टभ्यविचारंकुरुसुव्रत ॥ १० ॥

थाकथ्यतेतथातथाश्रुत्वाआत्मानकल्पयतीत्यात्मकल्पोराजादिस्तेनस्वस्मिन्नगतामेरुताकल्पवृक्षतावाप्यनुभूयते कथमन्यथाकाव्यार्थानुभवचमत्कारास्वादस्तस्यबहुवित्त लाभमानादिकचकवे स्यादितिभाव ॥३॥ विविधकल्पनाचाज्ञातस्यात्मनःस्वभावएवेत्याशयेनदृष्टान्तान्तराण्याह ॥ यथेति ॥४॥ एवंस्वात्माविकस्यैवविकल्पाध्यारोपस्यार्च नत्वचिंतनंतदाप्रभृत्यद्यपर्यंतकुर्वन्नेवस्थितइत्याह ॥ ततइति ॥५॥६॥ सुषुप्तिकालेव्युच्छिन्नमपिकदापिनव्युच्छिन्नम् ॥ तदापिसुखमहमस्वाप्सनकिंचिदवेदिषमित्युत्थितप्रति सधानहेतुविद्यावृत्तिपुष्पत्रयार्चनसद्भावादितिभाव ॥७॥ तर्ह्यज्ञानामपितादृशशिवार्चनसदैवास्तीतिकस्तवतेभ्योविशेषस्तत्राह ॥ ग्राह्येति ॥ सावधानत्वविशेषइत्यर्थः ॥८॥ साचसावधानताआसंगत्यागएवेतिदर्शयन्नर्चनेदृष्टफलबाहुल्यकीर्तनेनरामप्रवर्तयति ॥ दृष्ट्येति ॥९॥ त्यक्तस्यासंगस्यपुनरनुत्पादेविचारदार्ढ्यहेतुरित्याह॥दुःखेइति ॥१०॥

सुखदु खेहर्षविषादौ ॥ एवंप्रायाईदृशानश्वराएव ॥११॥ प्रथममायांतितततोयांति ॥ त्वम्यसनासंगेनपुरुषपरिभवतिष ॥१२॥ अविचारितैरतर्कितै ॥१३॥ हेनिमल ताजग
क्रियास्त्वांतर्नतासांत्वमतर्नकिंचित्तुच्छमेव ॥ १४ ॥ यदिन्नजगतस्तुच्छतनिच्छसितस्तांलैघजगदितिपरय तथादर्शनिपतिवबधादिवियोगेस्वाशयघपरिसत्तनश्यनहर्षशोकमस
क्तिरित्याह ॥ त्वमिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ इतिउक्तरीत्याचिद्रूपेजगस्त्वकषाचस्ये ॥ १७ ॥ उक्तार्चनस्यपरमकाष्ठायांरामस्यापयति ॥ चिदेकताननतामिति ॥ १८ ॥ स्वयसम

सुखदु खेनकर्तव्येधनवधूदयक्षये॥ एवंप्रायाएवसर्वानित्यंससारदृष्टय ॥ ११ ॥ जानास्येवगतिंचित्रांविपयाणांप्रमाथिनीम् ॥ य
यायांतिययायांतियथापरिभवतिष्व॥१२॥ एवमेवप्रवर्तंतेप्रमाणिचधनानिच॥ एवमेवावहीयतनिमित्तैरविचारितै ॥१३॥ नतास्त
वनतासांत्वनिर्मलातजगत्क्रिया ॥ इदमित्थजगत्किंचित्किमुधापरितप्यसे॥१४॥ त्वमिहासिजगद्रूपचिन्मात्रविततारुते॥ निजावय
वकावत्तौक क्रमाहर्षशोकयो ॥१५॥ तातचिन्मात्ररूपोसिनतेभिन्नमिदजगत्॥ अतस्तव क्वयकुत्रहेयोपादेयकल्पना॥१६॥ इतिचि
न्नरूपांचल्येचिन्मयेजगदंबुधौ॥ तरगजालेचांभोधौक क्रमोहर्षशोकयो ॥१७॥ चिदेकताननतामेत्यसौपुनीमागत स्थितिम्॥ अद्य
प्रभृतिरामत्वतुयावस्यात्मकोभव॥१८॥ सम समसमाभासोभास्वद्वपुरुदारुधी ॥ तिष्ठात्माचांरतोनित्यपरिपूर्णइवार्णव ॥१९॥ एत
त्वंश्रुतवान्सर्वेस्थितस्त्वंपरिपूर्णधी ॥ यदिच्छसीतरत्प्रष्टुंतत्पृच्छरघुनदन॥ २० ॥ यत्पृष्टप्रथमेकल्पेनदद्यपरिचोदय॥ ॥श्रीरामउवा
च॥ ॥इदानींसंशयोनष्टन्विनिवृत्तोविशेपत ॥ २१ ॥ ज्ञातंज्ञातव्यमखिलजाताद्यनिरक्रिमा ॥ नमुनेस्तिमलंहित्वनचेत्यनचकल्प
नम्॥ २२ ॥ तदाममाभूदज्ञानप्रशांतमधुनातुतत्॥ कलंकआत्मनोस्तीतितदज्ञानवशेनया॥ २३ ॥ भ्रांतिरासादिदानींसानिवृत्तात्व
त्प्रसादत ॥ नजायतेनम्रियतेनचैवात्माकलंकित ॥ २४ ॥ सर्वंखल्विदंब्रह्ममयमित्युदितोरम्यलम्॥ प्रश्नेभ्य सशयेभ्यश्चवांछितेभ्य
श्चसर्वत ॥२५॥ शुद्धंमेनिर्मलंचेतस्त्वष्ट्रायत्नभ्रमादिव॥ सदाचारोपदेशेपुप्राप्तप्रोक्तेपुसाधुभि ॥ २६॥ निराकांक्षीस्थितोरम्यत सुमे
रुःकनकेष्विव ॥नतदस्त्यस्तियन्नाशानतदस्तियदीप्सितम्॥ २७॥

सर्ववैपम्यनिर्मुक्तः ॥ समेनब्रह्मणासमाऐकरस्यापन्नाअगवाभासायस्य ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रथमेकल्पेविचारारंभेवैराग्यप्रकरणेत्वयायत्पृष्टयेप्रश्ना कृतास्तेपुअर्थात्किंचिदव
शिष्टंचेदस्तितर्हितत्स्वं रघोदयपृच्छ ॥ २१ ॥ मलमज्ञानम्॥ द्वित्वजीवब्रह्मभेद ॥ कल्प्यतेयेनतत्कल्पनमन ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ब्रह्मैवब्रह्ममयब्रह्मविवर्तोवा ॥ वांछि
तेभ्यश्चनिवृत्तमितिशेप ॥ २५ ॥ त्वष्ट्रायत्नेआरोप्यभ्रमणभ्रमसाप्तुक्षिततक्षणतस्मात्सूर्यबिंबमिवशुद्धभास्वरम् ॥ साधुभि प्राप्तेभ्यउपगतेभ्य शिष्येभ्यःप्रोक्तेपुसर्वेपामाचा
राणांसाधनानामुपदेशेपुनिराकांक्षी ॥ २६ ॥ चिरलभ्येआशा अनुपलभ्येइप्सेतिभेद ॥ २७ ॥

मध्यमुपेक्ष्यम् ॥ २८ ॥ रौरवनरकविशेषचापिनद्वेष्मि ॥ २९ ॥ कणशःपरमाणुशोविभज्यकीर्णानिविक्षिप्तानिविनाशितानीतियावत् ॥ त्रिजगंतियेनतथाविधस्यक्षीरसागरस्यसस्रतिः सर्वतोव्याप्तिरिवव्याप्तिर्यस्य ॥ औत्प्रेक्षिकमेतत् ॥ अथवाकणशःप्रस्तैर्यश.क्षीरलवैःकीर्णानिसिक्तानित्रिजगतिययातथाविधामनुवशर्क्षीरसागरेसस्रुतिर्व्यवहारोयस्यतथाविधश्चिरसभ्रांतोरामलक्षणोमंदराचलोबोधामृतोत्पत्त्याकृतार्थः सांप्रतविश्रांतउपरतभ्रमोवृत्तइतिपरेणान्वयः ॥ ३० ॥ इदजगतूइत्थयथादृष्टप्रकारमेवनान्यत्तत्त्वमस्तीतियेनमूढेनज्ञाततस्यह्रदिकुसंदेहजालेनज्वलितेवअधिकसंतापिनीइदवस्तुइदमवस्तुइतिकलनाअलमस्तिहेमुनीश्वरत्वमितिमदुक्तार्थस्वानुभवसंवादायपश्येतिपरेणा

नतदस्तियदादेयंहेयंमध्यंचराचरे॥इदंहेयमुपादेयमिदंसदिदमप्यसत्॥ २८ ॥ इतिचिंताभ्रमःशांतोनिपुणंपरमोमुने ॥ नस्वर्गमभिवांछामिद्वेष्मिवापिनरौरवम्॥ २९ ॥ आत्मन्येवहितिष्ठामिमंदराद्रिरिवाभ्रमः॥ कणशःकीर्णत्रिजगत्क्षीरसागरसंस्रुतिः॥ ३० ॥ विश्रांतश्चिरसंभ्रांतोनिर्भ्रमोराममंदरः॥ अवस्त्विदमिदंवस्तुपश्येतिकलनास्त्यलम् ॥ ३१ ॥ ह्रदितस्यकुसंदेहजालेनज्वलिताधिकम्॥ इदमित्थंजगदितिज्ञातंयेनमुनीश्वर ॥ ३२ ॥ सयत्रयातिकार्पण्यंजगतस्तन्नलभ्यते ॥ विचित्राकुलकल्लोलाज्जडाद्वृत्तिविवर्जितात्॥ ॥ ३३ ॥ त्वत्प्रसादेनभगवंस्तीर्णाःस्मोभवसागरात्॥ संपदामवधिर्ज्ञातोदृष्टःसीमांतआपदाम्॥ ३४ ॥ सर्वसारेप्यदीनाःस्मःपूर्णाःस्मःपरमेश्वर॥ ययावभेद्यामपरैर्दलिताशामतंगजम् ॥ संसारसागरेसम्यग्वीरतामागतंमनः ॥ ३५ ॥ परिगलितविकल्पतामुपेतंप्रगलितवांछमदीनसारसत्त्वम्॥ त्रिजगतियदतिप्रसन्नरूपंप्रमुदितमंतरनुत्तमंमनोमे॥ ३६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० विश्रांतिवर्णनंनामत्रिचत्वारिंशःसर्गः॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

न्वयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सतादृशमूढपुरुषोयत्रयस्मिन्धनादिविषयेकार्पण्ययातिजगतःसबधितद्वस्तुतत्त्वदृशानलभ्यतेऽस्माभिरितिशेषः ॥ यतोवयविचित्राअशनायादिलक्षणाआकुला कल्लोलाःषडूर्मयोयस्मिंस्तथाविधाच्छुद्धचिदाकारवृत्तिविवर्जिताज्जडाद्भवसागरात्त्वत्प्रसादेनतीर्णाःस्मइतिपरेणान्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सर्वसारेभूमानंदविषयेपिनित्यलब्धत्वाददीनाःस्मः ॥ अस्मन्मनःससारलक्षणेसमरेदलितःआशामतंगजोयेनतथाविधंसत्परैरभेद्यांसम्यग्वीरतांययौ ॥ ३५ ॥ पूर्णामनःस्थितिमेववर्णयन्नुपसंहरति ॥ परिगलितेति ॥ अदीनसारमकार्पण्यदृढसत्वस्थैर्यंयस्य ॥ त्रिजगतिप्रसिद्धानिपूर्णचंद्रक्षीरसागरशरदाकाशादीनियानिप्रसन्नरूपाणितान्यतिक्रांतमतिप्रसन्नरूपम् ॥ सापेक्षसमासश्छादसः ॥ अंतःप्रमुदितमतएवानुत्तममेमनःस्थितमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० त्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥

द्वासगक्षयोपायावांछात्यागादयःपुन ॥ मन क्षयांतागुरुणाज्ञानवाक्यार्थमीरिता ॥ १ ॥ रामेणस्वस्यतत्त्वबोधविश्रांतौवर्णितायामपितत्परिपाकात्प्राक्मप्युतिर्माभूदिति शिलानिखातस्थूणादार्ढ्यायसधिकीलपरंपरामिवजीवन्मुक्तलक्षणभूतांप्रागुक्तसाधनपरंपरामेवप्रतिष्ठापयिष्यन्श्रीवसिष्ठःप्रागुक्तेयथाप्राप्तव्यवहारोपभोगादिलक्षणेशिवार्चनेपि सर्वारंभाद्दिरोपेणधूमनाग्निरिवावृताद्दिंस्यायेनममावाद्धिंसापरानिष्टाविप्रसक्तेरवर्जनात्भोगस्यानर्थहेतुत्वात्तस्यादेवपुनर्जननाद्यनर्थइत्याशंकांवारयन्नाह ॥ केवलेनेति ॥ केवलेनरागादिविरहितेनअतएवअसंगेनकर्तृत्वाभिमानलक्षणक्रियासंगमशून्येन ॥ १ ॥ ननुविषयाणांतुष्टिजनकत्वनियमात्कथंतेपुरागस्त्यक्तुंशक्यइत्याशंक्याह ॥ यथेति ॥ प्राप्तिक्षणातिरिक्तपूर्वोत्तरकालयोस्तेषुतुष्टिहेतुत्वव्यभिचारान्नायंनियमइतिभावः ॥ २ ॥ अतएवचिरानर्थेक्षणिकसुखेआसंगोपिनयुक्तइत्याह ॥ वांछेति ॥ वां

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥केवलेनेंद्रियै सार्द्धंवर्त्तमानार्थवर्त्तिना॥ असंगेनमनसायत्करोपिनतत्कृतम्॥ १ ॥ यथाप्राप्तिक्षणेवस्तुप्रयमेतुष्ट्यैतथा॥ नप्राप्त्येकक्षणादूर्ध्वमितिकोनानुभूतवान्॥ २॥ वांछाकालेयथावस्तुतुष्ट्यैनान्यदातथा॥ तस्मात्क्षणसुखेसक्तिर्बालोधभातिनेतर ॥ ३॥ वांछाकालेतुष्ट्यैयत्तत्रवांछैवकारणम् ॥ तुष्टिस्त्वतुष्टिपर्यंतातस्माद्वांछांपरित्यज॥ ४ ॥ यदितत्पदमाप्तोसिकदाचित्कालपर्ययात्॥ तदहंभावनारूपेनमक्तव्यंत्वयापुन ॥ ५॥ आत्मज्ञानाचलस्याग्रेरामविश्रांतवानसि ॥ अहंभावमहाश्वभ्रेनपुनपातमर्हसि॥ ६॥ यत्स्मृतानलसदृष्टेज्ञत्वमेरुशिर स्थिते ॥ पुनगर्भानुकारात पातालेपतनंकुरु ॥ ७॥ दृश्यतेनेस्वभावोयममतासत्यतामय ॥ मन्येक्षीणविकल्पोसिजातोसिहतकालिक ॥ ८ ॥ स्वभावेसंस्थितोरामइत्यावेदयतीवमे॥ सौम्यपूर्णार्णवप्रख्यासमतानिर्मलातव॥ ९॥ आशायातुनिराशत्वमभावयातुभावनम्॥ अमनस्त्वमनोयातुतवासंगेनजीवत ॥ १० ॥ यांयांवस्तुदशायासितस्यांतस्यामवस्थितम्॥ सत्तासामान्यरूपेणब्रह्मबृंहितविद्धनम् ॥ ११ ॥

छापेक्षेनलाभोलक्ष्यते ॥ ३॥ यद्यपसुखलाभक्रम क्षणिकोपिवांछानिरोधःसुखहेतुस्तदाआत्यंतिकवांछोच्छेदोनिरतिशयानंदहेतुरित्यर्थादागतम् तथापिवांछैवानर्थइत्याशयेनाह ॥ वांछाकालेइति ॥ तुष्टिरानंदः अतुष्टिस्तुष्टिविरोधिवांछैवपर्यंतोविच्छेदोयस्यास्तथाविधा ॥ ४ ॥ ननुपूर्णानंदपदमाप्तोहंतस्मैमसंपुनर्विषयवांछात्यागोपदेशस्तेकिमर्थस्तमाह ॥ यदीति ॥ पुनःकालांतरेप्यहंभावपंकेनिमज्जनंमाभूदितितत्त्वस्थितिदार्ढ्यार्थंपुनरुपदेशइत्यर्थः ॥५॥६॥ सत्यपिदार्ढ्येपुनर्मज्जनंकिनाशंक्यतेतत्राह ॥ यदिति ॥ यथ स्माद्धेतोः ॥ गर्भोमातृकुक्षिगतः पिंडस्तमनुकृत्यकरोतिजन्मायनर्थमितिगर्भानुकारोहंभावस्तस्मात्पातात्पाताले ॥ दृढीभूतज्ञानस्यापरमपिविषयानर्थबीजोच्छेदित्वादितिभाव ॥ ७ ॥ अन्येषामुपकारायचामयेदमुक्तंत्वत्तुज्ञाननष्टमितिमयासमताविशिष्टैर्लक्षितमेवेत्याशयेनाह ॥ दृश्यतइति ॥ कालिकाअविद्या ॥ ८ ॥ ९ ॥ नसजनमसंगस्तेमजीव

बलातमननादिदार्ढ्यात् ॥ १२ ॥ इदानींनिर्वासनत्वस्यस्वानुभवगम्यलक्षणमाह ॥ यत्रेति ॥ वस्तुभोगसुखम् ॥ यथागतंप्रारब्धोपनीतदुःखमपि ॥ १३ ॥ खवत्आ
काशवत् ॥ १४ ॥ अभव्यंदुःखाद्यपित्रिपुटयेकीकारेणात्मतयाअनुभव ॥ तेनतस्यप्रतिकूलताशाम्यतीतिभाव' ॥ १५ ॥ दुःखादौप्रातिकूल्यविकल्पनमनःकृतमितितदेववाभु
शुडोक्तयुक्त्यानिरोद्धव्यमित्याशयेनाह ॥ चित्तेति ॥१६॥१७॥ अज्ञानमेववाप्रवृत्तिद्वारानर्थनिदानमितितदेवज्ञानदार्ढ्येननिरसनीयमित्याह ॥ मौर्ख्येति ॥ १८ ॥ चित्तोन्मे
षनिमेषाभ्यामितियदुक्तंतद्दृष्टांतेनस्फुटयति ॥ यथेत्यादिना ॥ यथाखमाकाशंवातस्यरजसाचसंगात्स्पंदाच्चमलिनचलनादिस्वभाववेदनसंपन्नंतथाचितश्चित्तलक्षणात्स्पंदा
च्चेत्यतयाइदमनर्थजातमुपस्थितमित्यर्थ' ॥ १९ ॥ उक्तेर्थेअन्वयव्यतिरेकौदर्शयति ॥ दृश्येतिद्वाभ्याम् ॥ नानाच्छिद्रप्रविष्टसौरालोककुड्यसंबंधजाचित्रवर्णधीरिव ॥ २० ॥

अज्ञातात्मानिबद्धोसिविज्ञातात्मानबध्यसे ॥ रामत्वंस्वात्मनात्मानंबोधयस्वबलादतः ॥ १२ ॥ यत्रनस्वदतेवस्तुस्वदतेचयथागतम् ॥
अवासनत्वंतद्विद्धिसाम्यमाकाशकोमलम् ॥ १३ ॥ वासनारहितैरंतरिंद्रियैराहरक्रियाः ॥ नविक्रियामवाप्नोषिखवत्क्षोभशतैरपि
॥ १४ ॥ ज्ञाताज्ञानंतथाज्ञेयंत्रयमेकतयात्मनि ॥ शांतात्मानुभवाभव्यंनभूयोभवभागसि ॥ १५ ॥ चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यांसंसारप्रल
योदयौ ॥ वासनाप्राणसंरोधादनिमेषंमनःकुरु ॥ १६ ॥ प्राणोन्मेषनिमेषाभ्यांसंसृतेःप्रलयोदयौ ॥ तमभ्यासप्रयोगाभ्यामुन्मेषरहि
तंकुरु ॥ १७ ॥ मौर्ख्योन्मेषनिमेषाभ्यांकर्मणांप्रलयोदयौ ॥ तद्विलीनंकुरुबलाद्गुरुशास्त्रार्थसंयमैः ॥ १८ ॥ यथावातरजःसंगस्पंदात्खं
भाववेदनम् ॥ तथाचितश्चेत्यतयास्पंदादिदमुपस्थितम् ॥ १९ ॥ दृश्यदर्शनसंबंधस्पंदेनेयंजगद्गतिः ॥ स्फुरत्यालोककुड्यादिसंगजा
वर्णधीरिव ॥ २० ॥ दृश्यदर्शनसंबंधस्पंदाभावेनजायते ॥ वेदनाभवदाभासाचित्रपुंसामिवाशये ॥ २१ ॥ चित्तस्पंदोत्थितामायातद
भावेविलीयते ॥ पयःस्पंदोत्थितावीचिस्तदभावेविनश्यति ॥ २२ ॥ त्यागेनवासनांशस्यबोधाद्वाप्राणरोधनात् ॥ चित्तेनिस्पंदतांयाते
कुतःस्पंदस्यसंभवः ॥ २३ ॥ असंवित्स्पंदमात्रेणयातिचित्तमचित्तताम् ॥ प्राणानांवानिरोधेनतदेवचपरंपदम् ॥ २४ ॥ दृश्यदर्शनसंबं
धेयत्सुखंपारमार्थिकम् ॥ तदंतैकांतसंवित्त्याब्रह्मदृष्ट्यामनःक्षयः ॥ २५ ॥ यत्रनाभ्युदितंचित्तंतत्तत्सुखमकृत्रिमम् ॥ नस्वर्गादौसंभव
तिमरौहिमगृहंयथा ॥ २६ ॥

भवतीतिभवज्जगत्तदाभासा ॥ यथाचित्रलिखितपुंसामाशयेत्वदिभावनैवनजायतेतद्वत् ॥ २१ ॥ २२ ॥
स्पंदस्यकौटस्थ्यच्युतिरूपस्य ॥ २३ ॥ वार्थेचशब्दः ॥ २४ ॥ बोधाद्वाइतिमध्यमोपायमुक्तंविवृणोति ॥ दृश्येति ॥ विषयेंद्रियसंबंधेयत्सुखंप्रसिद्धंतत्परमार्थतोब्रह्मसुखमे
व ॥ एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः ॥ अतस्तस्यातःपरमावधिर्मानुषानंदमारभ्योत्तरोत्तरशतगुणोत्कर्षेणश्रुत्यादर्शितोयतोवाचोनिवर्तंते अप्राप्यमन
सासह आनंदंब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकदाचनेति तदेकांततन्मात्रपूर्णतातत्संवित्तिरूपयाब्रह्मदृष्ट्यामनःक्षयःसिद्ध्यतीत्यर्थ ॥ २५ ॥ तत्तत्सुखंब्रह्मसुखंतच्चस्वर्गादिभोगभूमौन
संभवति ॥ तत्रचित्तस्यकामासूयादिकलुषत्वादित्यर्थः ॥ हिमशिशिरजलंतस्यगृहंसरः ॥ २६ ॥

नतार्थ्यं रतु भगवस्यरतानुभवैकगम्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥ चित्तस्यातोनाश ॥ मनोदुर्बोधात्पूर्वमिवशाश्वेव चित्तवेदिता चित्तसद्भावप्रतीतिर्बोधेनतुभ्रांतिर्नश्यतीतियुक्तश्चित्तनाशइति भाव ॥ बालकल्पितवेतालवत् ॥ तेनदुर्बोधेन ॥ २८ ॥ ननुज्ञानिनामपिव्यवहारदशानाश्चित्तमस्त्येवतत्कथंज्ञानेनेनष्ट सत्त्वनष्टत्वयोर्युगपदेकत्रविरोधात्तत्राह ॥ विद्यमानमपीति ॥ ॥ २९ ॥ नामतः पृथगन्यत्वभ्रमनइत्यन्यत्वभाक् ॥ ३० ॥ भ्रांतिबीजस्यमेवचित्तस्यचित्ततासावाधेनप्रविलीयतइत्यर्थः ॥ घटादिनाशेपिकपालाद्यात्मनापरिशेषदर्शनात्तन्मनसइतरनाश कथ्यत्रसिद्धप्येत्याह ॥ नाभावइति ॥ ३१ ॥ वस्तुबोधस्यावस्तुकल्पिताशामात्रबाधकत्वप्रसिद्धेरपिनसत्याशबाधकत्वप्रसक्तिरित्याह ॥ अवस्त्वेवेति ॥ चित्तादिसर्वंतस्मात्मायिकस्यात्मनोविवर्तइतिशेषः ॥ ३२ ॥ तर्हिकिंजीवन्मुक्तचित्तस्यव्यवहारक्षमावस्थावासम्येत्र नेत्याह ॥ चित्तमिति ॥ विहारसमाधिसाक्षात्कारपर्यंता

चित्तोपशमजंस्फारमवाप्यपरमासुखम् ॥ क्षयातिशयनिर्मुक्तंनोदेतिनचशाम्यति ॥ २७ ॥ बोधाद्भवतिचित्तांतोदुर्बोधाच्चित्तवेदिता ॥ बालवेतालवत्तेनमोहश्रीघनतांगता ॥ २८ ॥ विद्यमानमपित्येतच्चित्तबोधाद्विलीयते ॥ सदप्यसदिवाभातितान्रेहेमीकृतयथा ॥ २९ ॥ अन्यच्चित्तंनचित्ताख्यंज्ञचित्तंसत्त्वमुच्यते ॥ नामार्थान्यत्वभाक्चित्तंबोधात्ताम्रसुवर्णवत् ॥ ३० ॥ नसंभवतिचित्तत्वंतेनतत्प्रविलीयते ॥ भ्रमःशाम्यतिबोधेननाभावोविद्यतेसत ॥ ३१ ॥ अवस्त्वेवविकल्पात्मचित्तादिशशशृंगवत् ॥ सर्वंतदात्मनस्तस्मात्तद्विबोधाद्विलीयते ॥ ३२ ॥ चित्तसत्त्वसमायातंकिंचित्कालंजगत्स्थितौ ॥ विहृत्यतुर्यावस्थायांतुर्यातीतंभवत्यत ॥ ३३ ॥ ब्रह्मैवभूरिभुवनभ्रमविभ्रमोर्मिरित्थंस्थितंममसमनेकतयैकमेव ॥ भवात्मसंभवतिनेतरदंगकिंचिच्चित्तादिकंघनदृढीवहिसन्निवेश ॥ ३४ ॥ ॥ इ० वा० वा० द० मो० नि० पू० चित्तसत्तासूचननामचतुश्चत्वारिंश सर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अत्रेमामत्रबोधायविस्मयोल्लासकारिणीम् ॥ अपूर्वांचैवसंक्षेपाद्रामरम्यांकथांशृणु ॥ १ ॥ योजनानांसहस्राणिविपुलंविमलस्फुटम् ॥ युगैरप्यजरद्रूपमस्तिबिल्वफलंमहत् ॥ २ ॥ अविनाशरसाधारंसुधामधुरसारवत् ॥ पुराणमपिबालेंदुदलमार्दवसुंदरम् ॥ ३ ॥

नदृश्यानवालबीकृतप्रारब्धवशेनविद्वानपिपालनकृतयाधिनानुवृत्तिः विदेहकैवल्याविर्भूततुर्यातीतावस्थैवतस्यवास्तवीतिभाव ॥ ३३ ॥ ननुतुर्यातीतब्रह्मस्वयावच्चज्ञातंतावच्चित्तंजगदादिविध्याविवेशणस्थितंसवात्मकत्वबतिनचित्तादिकंनामकिंचिदितरद्वस्त्वतरमस्तीतिज्ञानमात्रेणतन्मात्रमस्वभावपरिशेषश्चित्तादेर्युक्तएवेत्याशयेनाह ॥ ब्रह्मैवेति ॥ यथा निर्वाणमित्यन्वयः ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे निर्वाण० पू० चतुश्चत्वारिंश सर्ग ॥ ४४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ स्वानंदरससंपूर्णंत्रिजगत्कल्पनास्पदम् ॥ इहबिल्वफलत्वेनपरब्रह्मोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ कथांबिल्वाख्यानाख्याम् ॥ १ ॥ न भाविनइत्यजरद्रूपस्यभावोयस्य ॥ २ ॥ सुधेवसुधानेक्षपावाअतिमधुरसारवत् ॥ बालेंदोरंकुरभायाम्यतिदिनमुपचीयमानानिकलानीवमार्दवमनकूनपनमुग्धस्पर्शनयासुंदरम् ॥ ३ ॥

भुवनव्यूहमध्यगतमहामेरुरिवमेढीभूतम् ॥ मंदराद्रिरिवाचलंदृढम् ॥ ४ ॥ प्रागुक्तंसहस्रपदमसंख्यपरमितिव्याचष्टे ॥ योजनेति ॥ जगतःस्थितेर्विधारणस्यनियमनस्यचमूलम्
॥ ५ ॥ हरतिवहति ॥ राजिकासूक्ष्मसर्षपास्तत्कणानापद्धतेःपक्तेः ॥ ६ ॥ षड्रस.षडिंद्रियभोग्यब्रह्मलोकांतसुखलव.प्रसिद्धोवा ॥ ७ ॥ तेनतादृशरसयुक्तेनापिपाकेनयत्पा
तपतननसमेति ॥ तर्हिकिंस्वस्थानएवजीर्यतिनेत्याह ॥ सदैवेति ॥ ८ ॥ जरठाश्चिरायुष. ॥ ९ ॥ १० ॥ विततमतिविस्तीर्णयत्स्थौल्यबृहत्त्वंतच्छालिनः ॥ ११ ॥ समस्तेषुफ
लेपुपुरुषार्थेषुचसारस्यश्रेष्ठस्य॥अष्ठिर्बीजनास्ति॥१२॥शिलायाअत.प्रदेशइवनीरंध्रोघनः॥विज्ञानघनएवेतिश्रुतेः ॥ स्यंदमानेंदुबिंबवत्स्वसंविदामृतमिवास्वाद्यनिरतिशयानंद

व्यूहमध्यमहामेरुंमंदराद्रिरिवाचलम् ॥ महाकल्पांतवात्यायाअपिवेगैरचालितम् ॥ ४ ॥ योजनायुतकोटीनांकोटिलक्षशतैरपि ॥ वै
पुल्येनापरिच्छेद्यंमूलमाद्यंजगत्स्थितेः ॥ ५॥ यस्यबिल्वफलस्योच्चैर्ब्रह्मांडानिसमीपतः ॥ हरंतिलीलांशैलाधोराजिकाकणपद्धतेः॥६॥
स्यंदमानरसापूरांस्वाद्वींरसचमत्कृतिम्॥ यस्यातिशेतेनोकश्चिदपिराघवषड्रसः॥ ७॥ नकदाचनपाकेनपातंतेनसमेतियत्॥ सदैवप
क्वमप्यंगजरसायन्नबाध्यते ॥८॥ ब्रह्मविष्ण्विंद्ररुद्राद्याजरठाःकेचिदेवन॥ यस्योत्पत्तिंविजानंतिमूलंवाद्यंतमेवच॥९॥ अदृष्टांकुरवृ
क्षस्यत्वदृष्टकुसुमाकृतेः॥ अस्तंभमूलशाखस्यफलस्यास्यमहाकृतेः॥ १० ॥ एकपिंडघनाकारविततस्थौल्यशालिनः॥ यस्योत्पत्तिवि
कारादिपरिणामोनदृश्यते॥ ११ ॥ समस्तफलसारस्यफलस्यास्यमहाकृतेः॥ नमज्जानाष्ठिविततोनिर्विकारोनिरंजनः॥ १२॥ शिलांत
रिवनीरंध्रःस्यंदमानेंदुबिंबवत्॥ रसंस्वसंविदास्वाद्यंस्यंदमानइवामृतम्॥ १३॥ कोशस्सकलसौख्यानांशीतलालोककारकः॥ शैला
भोमृतपिंडाभोमज्जाआत्मफलस्थितेः ॥ १४ ॥ तस्मात्परममज्जातुयासौस्वात्मचमत्कृतिः॥ अनंतरक्षितोनित्यमनन्यःश्रीफलंगतः
॥ १५॥ स्वसंनिवेशवैचित्र्यमन्यत्वफलतांगताम् ॥ अत्यजंत्यातयातन्व्यास्थूलयाप्यतिबालया॥ १६॥

रसंस्यदमानः ॥ १३ ॥ कोशइति ॥ एतस्यैवानदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः ॥ आत्मनोमानुषानंदादिहैरण्यगर्भानंदांतकर्मफलस्थितेर्मज्जासारः ॥ १४ ॥ त
स्माद्धैरण्यगर्भानदफलादपिपरमस्याव्यक्तस्यमज्जा ॥ अनतेनत्रिविधपरिच्छेदशून्यस्वभावेनैवरक्षित ॥ स्वात्मकमेवश्रीफलबिल्वगतःसचानन्यःअद्वयएवेत्यर्थः ॥ १५॥ अ
नन्यत्वमेवोपपादयितुचमत्कृतिपदस्वारस्यप्रकटयति ॥ स्वसनिवेशेत्यादिना ॥ यतस्तयास्वात्मचमत्कृत्यास्वाध्यस्तस्यान्यत्वस्यभेदजातस्यफलतापरमप्रयोजनतांगतचिदेक
रसमज्जारूपपारमार्थिकस्वसनिवेशवैलक्षण्यमत्यजत्यैवइदभेदादिस्वयमुत्पाद्यभावितमितिपरेणान्वयः ॥ प्रकारातरैरपितस्याश्चमत्कृतित्वोपपादनायतन्व्येत्यादिविरुद्धविशेष
णानि ॥ अणोरणीयस्त्वात्तन्व्या महतोमहीयस्त्वात्स्थूलया चिरतनत्वेपिवृद्धादिविकाराभावादतिबालया ॥ १६ ॥

असमोपिभेदस्योत्पादनेकोहेतुस्तमाह ॥ इयमिति ॥ इयमहमस्मीतिअनिदमिदंताभ्यासएवतद्धेतुरित्यर्थः ॥ अभ्यतागृ्यकृतदापारकमलमधिपामेवभूतभुवनभेदाविरूपेणो
त्सावेत्यर्थः ॥ असभवदित्यनेनस्वप्रकाशचिदेकरसेमलस्यैपसभवोनास्तिमुतरांतत्कार्यभेदस्येतिघोत्यते ॥ १७॥ स्वोत्सादितैभूतभुवनाविभेदैसहतोत्पादनद्वाराआभिमानिकस
थलनंसालमतइत्याह ॥ अहमिति ॥ अहकलाअहंकारस्तस्या समुदयोव्यष्टिसमष्टिरूपेणोद्भवस्तत्समनतरम् ॥ आकाशात्तद्गुणशब्दभमित्र्यग्मुणैकदेशीयेपांतयाविधैर्वलो
क्योपलक्षितव्यष्टिसमष्टिशरीरपरमाणुभि ॥१८॥ स्वस्वरूपापरित्यागेनैवरूपापत्तिरेवास्यामहतीआत्मचमत्कृतिरित्यभयावर्णितेत्युपसहरति ॥ इतीति ॥ शक्तिर्म्यवहारसमर्थ
तातत्स्वरूपताम् ॥ १९ ॥ समेनिर्विकारेनिजेरूपेएवइस्थंजगदाकारादकृसमसारिता ॥ २० ॥ इय्यचपियदाविसर्वमियमेवनाम्यदस्या किंचिदितिद्रष्टव्यमित्याह ॥ इदमित्या

इयमस्मीतिकलनादसदप्यन्यतामलम् ॥ भेदापसंभवदिदंस्वयमुत्पाद्यभावितम् ॥ १७ ॥ अहकलासमुदयसमनंतरमेवसा ॥ वलि
ताकाशशब्दांगत्रैलोक्यपरमाणुभि ॥ १८॥ इत्यनुक्रमतोयातासचिच्छक्तिस्वरूपताम् ॥ मज्जाप्राक्सन्निवेशंस्वतमेवाप्यसमुज्झती
॥ १९ ॥ संविच्छक्त्यातयातत्रततस्तरलरूपया ॥ निजएवसमेरूपेदृगित्यसंप्रसारिता ॥ २० ॥ इदंव्योममहानंतमियंकालमयीकला ॥
इयंनियतिरित्युक्ताक्रियेयस्पंदरूपिणी ॥ २१ ॥ अयंसकल्पविस्तारस्त्वयमाशांतरभ्रम ॥ रागद्वेषास्थितिरियंहेयोपादेयधीरियम् ॥
॥ २२ ॥ इयत्वत्तात्वियमत्तातत्तेयसंस्थितास्वयम् ॥ ब्रह्मांडौघोयमूर्ध्वस्य स्वयमंगोर्ध्वमप्यध ॥ २३॥ अयंपुर पार्श्वतोयंपश्चाद्दारादद
वीयसी ॥ इदंभूतंवतमानभविष्यत्त्विदमित्यपि ॥ २४ ॥ इदमंत स्थितानल्पकल्पनाभोरुहालयम् ॥ ब्रह्मांडमंडपापीडक्रीडामंडपमंडल
म् ॥ २५॥ अनंतकलनातत्त्वपरिपल्लविताहरे ॥ रुद्रनकर्णिकाचेयंलोकपद्माक्षमालिका ॥ २६ ॥ इयंकीर्णमहारुद्रगणापूरितकोटरा ॥
दीर्घाभ्रसरणिभ्रांतिध्वसनेभ्य प्रभाविनी ॥ २७॥ इयंमेरु ककुभ्यत्रजगत्पंकजकर्णिका ॥ स्फुरद्दिदुमधूल्लासलंपटामरषट्पदा ॥ २८॥
इयमुद्दामसौगंध्यस्वर्गश्रीपुष्पमंजरी ॥ जगज्जरठवृक्षस्यरजोनरकमूलिन ॥ २९ ॥

दिना ॥ २१ ॥ आध्यात्मिकार्थाअपीयमेवेत्याह ॥ अयमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ लिंगभेद आत्माभवेत्याविविशेष्यपदमध्याहृत्ययोज्य ॥ दवीयसीदूरतरा ॥ २४ ॥ अन
स्थिताअनंता कल्पनांभोरुहाणामालयाजीवायस्मिंस्तथाविधम् ॥ २५ ॥ अनंते कलनातत्त्वे रचनरहस्ये परित पल्लविता ॥ २६ ॥ कीर्णे सर्वतोव्याप्तैमहारुद्रगणै पूरितको
टरा मध्यसरणिराकाशपदवी ॥ अस्मिन्महत्यर्णवेंतरिक्षे गमआधि ॥ नीलपीवा शितिकंठा शर्वाइतिश्रुतेरितिभाव ॥ भ्रांताविषयलंपटा स्वर्गिणस्तेषांध्वसनेभ्य अध पतने
भ्यानिमित्तेभ्यप्रभाविनीप्रतापवतीप्रकाशवतीवा ॥ नक्षमपातेनगमपथेमभानुवत्तिवर्शनादित्यर्थ ॥ २७ ॥ अथअस्यामुत्तरस्यांककुभिदिशि इद्रुलक्षणस्यमधुनउल्लासेभ
ममकरंदेलंपटा अमरलक्षणा षट्पदायस्याम् ॥ २८ ॥ रजोगुणकार्यरागादिनानरकेषु सैम्यमूलिनोमूलवतोजगज्जरठवृक्षस्यउद्दामसीमध्यास्वर्गश्रीलक्षणापुष्पमंजरीइयमे
वेत्यर्थ ॥ २९ ॥

ऊर्ध्वमपारापरितश्चापारपर्यंता व्योमलीलाव्योमाकारासरोजिनीकमलिनीसरसीवाइयमेवेत्यर्थ. ॥३० ॥ क्रिया कर्माण्येवपरितोमाहायस्याम् ॥ तरंगाइवतरलामासत्वाव लीयस्याम् ॥ सर्ग प्रजोत्पादनतल्लक्षणेआवर्त्तनाविधानेकार्येतिष्ठतीतितस्थाभूरिभूतपरपरायस्याम् ॥ ३१ ॥ इयत्तयाप्राण्यायु.परिमाणेनप्रसरिणीविस्तृता तेजोभिरम्या दित्यचंद्रादिभि केसरिणी ॥ व्योमैवपंकजंयस्यास्तथाविधाकालनलिनीइयमेव ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इतिवर्णितप्रकाराःसर्वैसानिजमज्जाचमत्कृतिरेव ॥ एवप्रकारैर्व्यष्टिसमष्टि सकल्पसन्निवेशस्यात.कृतसस्थिति. ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ बिल्वाख्यायिकासमाप्यस्वरूपेणैवचितवर्णयन्नुपसहरति ॥ एषेति ॥ एकत्वसंख्यायाअपिद्वैतापादकत्वान्नैकात्मिका

इयंचताराकिंजल्काब्रह्मार्णवतटस्थिता ॥ अपारापारपर्यंताव्योमलीलासरोजिनी ॥ ३० ॥ इयंक्रियापरिग्राहातरंगतरलावली ॥ स
र्गावर्त्तविधानस्थभूरिभूतपरंपरा ॥ ३१ ॥ इयत्तयाप्रसरिणीक्षणकल्पादिपल्लवा ॥ तेजःकेसरिणीकालनलिनीव्योमपंकजा ॥ ३२ ॥
इमाभावविकाराढ्याजरामृतिविषूचिकाः ॥ विद्याविद्याविलासाढ्याइमाःशास्त्रार्थदृष्टयः ॥ ३३ ॥ इतिसातस्यबिल्वस्यनिजमज्जाच
मत्कृतिः ॥ संकल्पसन्निवेशांतरेवैवकृतसंस्थितिः ॥ ३४ ॥ शांतास्वस्थानिराबाधासौम्याभावनयोज्झिता ॥ कर्तृत्वमप्यकर्तृत्वंकृत्वा
कृत्वेवसंस्थिता ॥ ३५ ॥ एषैकिकैवविविधेवविभाव्यमानानैकात्मिकानविविधाननुसैवसैव ॥ सत्यास्थितासकलशांतिसमैकरूपा
सर्वात्मिकातिमहतीचितिरूपशक्तिः ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनि० पू० बिल्वोपाख्यानेपंचचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥
श्रीरामउवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वसारज्ञत्वयैषाबिल्वरूपिणी ॥ महाचिद्घनसत्तेहकथितेतिमतिर्मम ॥ १ ॥ चिन्मज्जारूपमखिलमहंतादी
दमाततम् ॥ नमनागपिभेदोस्तिद्वैतैक्यकलनात्मकः ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ यथाब्रह्मांडकूश्मांडमज्जामेवादिसंस्थितिः ॥
तथाचिद्बिल्वमज्जेयंब्रह्मांडादिजगत्स्थितिः ॥ ३ ॥

नापिविविधाकिंतुसैवएकत्वसैवैका ॥ वीप्सयासजातीयविजातीयनिवृत्तिर्वा ॥ सकलस्यद्वैतविकल्पस्यशांत्यासमैकरूपा ॥ अनेनस्वगतभेदस्यापिव्यावृत्तिः ॥ अतिमहती ब्रह्मशब्दलक्ष्याचितिरूपाशक्तिरेवेत्यर्थव्युत्पादितेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० पचचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ ॥७॥ ॥ इह शिलिमनोदृष्टपद्मिनीखडमडितम् ॥ शिलोदरमिवब्रह्मप्रपचाभासमीर्यते ॥ १ ॥ श्रीरामःस्वस्यबिल्वाख्यानतात्पर्यबोधंदर्शयति ॥ भगवन्निति द्वाभ्याम् ॥ १ ॥ २ ॥ नाहंता दिमात्रचिद्बिल्वमज्जाकिंतुब्रह्मांडादिसर्वमपीतिनिस्सकोचबोध्यमित्याशयेनवसिष्ठउवाच ॥ यथेत्यादिना ॥ ३ ॥

चिद्बिल्वस्यमज्जेत्युक्तेअतःप्रदेशस्यावयवानांरसघन परिणामविशेषइतिकस्यचिद्भ्रांतिमारयति ॥ स्रष्टिरिति ॥ यथाबिल्वस्वपरमज्जायाआधारस्तथास्रष्टिलक्षणमज्जायाआ धयाया स्वाधारस्यस्वपरस्यानीयस्याम्यत्वसंभवेतद्वत्परिणामरूपामज्जास्यात् तथ्रसर्वगस्यास्यचिदात्मनःकारत्स्न्येनैकदेशेनवापरिणामित्वेविनाशोदुर्वारः ॥ नचैतन्निरवयवे मज्ज्योर्नप्रदेशःपरिणामोवासंभवतीतिनमज्जारम्भःपरिणामपरइत्यर्थः ॥ ४ ॥ तर्हिकिंपरइतिचेद्विचित्रलक्षणचमत्कारपरइत्याशयेनाह ॥ चितेरिति ॥ शिलांत शिल्पिमनःक ल्पितपद्मवनसन्निवेशवदित्यर्थः ॥५॥ दृष्टांतविवरीतुमलसशिलाख्यायिकामस्तौति ॥ अत्रेति ॥६॥७॥ मनःकल्पनानामानत्यादनंतानि ॥८॥ उपनिगूढानिसंश्लिष्टानि ॥ ९॥ ॥ १० ॥ दृष्टवैपरीत्येनापिमन कल्पनसंभवादाह ॥ कर्णिकेति ॥ कर्णिकाजालेषुमूलानियेषाम् ॥ इतराणिकानिचिदमूलानिच ॥ ११ ॥ शखा पद्ममुकुलवत्सन्निवेशिनः॥

स्रष्टिश्चिद्बिल्वमज्जास्यात्स्वाधारान्यत्वसंभवे॥ विनाश सर्वगस्यास्यनचैतत्संभवत्यलम् ॥ ४ ॥ चितेर्मरीचबीजस्यजगदास्याचमत्कृ ति ॥ स्थितासौपुनरसौम्यांत शिलांत सन्निवेशवत् ॥ ५ ॥ अत्रेमामिंदुवदनचित्रांविस्मयकारिणीम् ॥ वर्ण्यमानामयारम्यामन्यामा ख्यायिकांशृणु ॥ ६ ॥ स्निग्धास्पष्टाम्रदुस्पर्शामहाविस्तारशालिनी ॥ निबिडानित्यमक्षुब्धाक्वचिदस्तिमहाशिला ॥ ७ ॥ तस्यामतःप्र फुल्लानिपद्मानिसुबहून्यपि ॥ सरस्यामिवरम्याणितान्यनंतानिसंतिवै ॥ ८ ॥ अन्योन्यप्रोतपत्राणिमियोविघटितानिच ॥ मिथश्चोपनि गूढानिगूढानिप्रकटानिच ॥ ९ ॥ अधोमुखान्यूर्ध्वमुखान्यपितिर्यङ्मुखानिच ॥ मिथोमिलितमूलानिमिथ प्रोतमुखान्यपि ॥ १० ॥ क र्णिकाजालमूलानिमूलांत कर्णिकानिच ॥ ऊर्ध्वमूलान्यधोमूलान्यमूलानीतराणिच ॥ ११ ॥ तपांचनिकटेसंतिशखा शतसहस्रश ॥ चक्रौघाश्चमहाकारा पद्मवत्सनिवेशिन ॥ १२ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ सत्यमेतन्मयादृष्टातादृशीसामहाशिला ॥ शालग्रामेहरेर्धा म्निविद्यतेपरिवारिणी ॥ १३ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवमेतद्विजानासिदृष्टवानसितांशिलाम् ॥ योयश्चतत्रवैप्राण समस्तादृगन तरः ॥ १४ ॥ मयात्वियमपूर्वैवशिलेहकथितातव ॥ यस्यामतर्महाकुक्षौसर्वमस्तिचनास्तिच ॥ १५ ॥

चक्रौघास्तुविकसितपद्मवत्सन्निवेशिनइत्यवगम्यते ॥ १२ ॥ स्वयतीर्थयात्रायांशालग्रामक्षेत्रेदृष्टांशिलांगुरुवाक्यात्स्मरन्राम स्वेवाभगवताजगत्कल्पनासहितप्रसमदृष्टां मत्वेनोराद्देतेतिमन्यमानआह ॥ सत्यमेतदिति ॥ परिवारिणीपद्मवनलांछनपरिवृता ॥ १३ ॥ दृष्टांतदार्ष्टांतिकसंबंधस्त्वयासम्यग्बुद्धइत्यनुमोदमानोवसिष्ठआह ॥ एवमेतदि ति ॥ तांदृष्टांतभूतांशिलांदृष्टवानसीतिविजानासियश्चतादृग्दार्ष्टांतिकभूतश्चिदात्मायोपादृशस्त्वमाय ॥ अनतरोनिरवकाशांचिद्घन सम प्राणस्यापिप्राणोनिरतिशयानवच्छ पलमतस्मिन्नपिचिपर्ययेदृष्टवानसीतिविजानासि ॥ १४ ॥ मयानुनत्वदृष्टशिलादृष्टांतत्वेनाभिप्रेता किंत्वपूर्वाप्रसिद्धैवशिलात्वेनपरिकल्प्यबिल्वमिवोपन्यस्तेतिउपायेतात्पर्य विषयाविपिनोपेयेविषयारइत्याशयेनाह ॥ मयात्विति ॥ १५ ॥

चिदात्मनिगौण्याशिलाशब्दप्रयोगनिमित्तानुगुणान्दर्शयति ॥ घनत्वेति ॥ आदिपदादभेद्यत्वैकरसत्वकूटस्थत्वादिपरिग्रहः ॥१६॥ अपिशब्दाभ्यांसूचितोविरोधोमाययापरिह र्तव्य ॥१७॥१८॥ जगदेवमयातत्रपद्मवनत्वेनोत्प्रेक्षितमित्याह ॥ अस्यामेवेति ॥ तच्चजगदन्यदिवभातमपिवस्तुतोनान्यत्शुद्धचिदात्मकचवानकिंतुमायैवेत्यर्थः ॥१९॥ तेषा चनिकटेसतिशखाःशतसहस्रशइतियदुक्तंतत्तात्पर्यमाह ॥ शखेति ॥ लोक्यतइतिलोकचित्रलिख्यतेशिल्पिमन कल्पनयायथातथाभूतभव्यसर्वंजगत् तत्रशालभंजिकावस्तु तोयथावास्तवीवअस्तीतिपरेणान्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ आदत्तेस्वीकरोतितथाएषाचिदपिघनाएकिकांएकपिंडतास्वीकरोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ तत्स्वरूपादभिन्नोपिवपुर्मय परि च्छिन्नाकारइवभातीत्यर्थ. ॥ सुषुप्तावस्थयाटकच्छेदात्प्रागनभिव्यक्तयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ सतोःशिलामरिचयोर्नोदेतिनास्तमायातितथेत्यर्थ. ॥ पुरध्र्यासुचरित्रायास्त्रि

चिच्छिलैषामयोक्तातेयस्यामंतर्जगंतिवै ॥ घनत्वैकात्मकत्वादिवशादेषाशिलैव चित् ॥१६॥ अप्यत्यंतघनांगायाःसुनीरंध्राकृतेरपि॥ विघ्नेंतर्जगद्वृंदंव्योमेवविपुलानिलः॥ १७॥ द्यौःक्ष्मावायुराकाशंपर्वताःसरितोदिशः ॥ संतितस्यांशिलायांचसुषिरंनमनागपि॥ ॥१८॥ अस्यामेवघनांगात्मजगत्पद्मंविजृंभते॥ एतस्माद्वस्तुतोनान्यदन्यच्छुद्धात्मकंचवा ॥१९॥ शंखपद्मादिकंलोकंपाषाणेलिख्य तेयथा॥ भूतंभवद्भविष्यच्चशिलायांशालभंजिका॥ २० ॥ तथास्तितत्रतत्सर्वंसंस्थानंवस्तुतोयथा॥ उपलांतःसन्निवेशोनानात्माप्ये कपिंडताम्॥ २१ ॥ यथादत्तेतथैषाचित्पिंडाकारैकिकांघनाम् ॥ यथापद्मःशिलाकोशादभिन्नस्तद्वपुर्मयः ॥२२॥ तथासर्गश्चितोरू पादभिन्नोपिवपुर्मयः॥ सुषुप्तावस्थयाचक्रपद्मलेखाःशिलोदरे॥२३॥ यथास्थिताश्चितेरंतस्तथेयंजगदावली॥ शिलांतःपद्मलेखाली मरिचांतश्चमत्कृतिः॥ २४॥ नोदेतिनास्तमायातियथासर्गस्तथाचितौ॥ यथापुरंध्र्यामर्त्यौंतर्मज्जावाबिल्वगायथा॥ २५॥ तथानंत विकाराढ्याचितौब्रह्मांडमंडली॥ विकारादितदेवेतिमुधैवोक्तिरनर्थिका ॥ २६ ॥ तत्तांसमुपयात्याशुजलबिंदुरिवांभसि॥ अनंतत्वा च्चितेरेतद्विकारादिचितेरिति॥२७॥ उक्त्यासंपद्यतेयच्चतल्लयेनविलीयते॥ ब्रह्मैवेदंविकारादिविकाराद्यर्थवर्जितम्॥२८॥ वर्जनावर्ज नेर्थस्यब्रह्मैवानंततावशात्॥ ब्रह्मस्थितंविकारादिब्रह्मैवोत्पादितंक्रमात् ॥२९॥

यामतर्मनसिमर्त्यस्तत्कांतःसदैवास्ति ॥ २५ ॥ यदाविकारिणांब्रह्मांडानांचिन्मात्रत्वतदातद्विकारभुवनशरीरादिभेदानाचिन्मात्रत्वमर्थसिद्धमितितदुक्तिरर्थशून्यत्वान्मुधानि ष्फलैव ॥ २६ ॥ कुतोर्थशून्यातत्राह ॥ तत्तामिति ॥ यतएतद्विकारादिआशुब्रह्मांडानांचिन्मात्रतादर्शनक्षणएवतत्तांचिन्मात्रतासमुपयातिनपृथगणुमात्रमप्यवशिष्यतइति हेतोः ॥ २७ ॥ कविवर्णितगंधर्वनगरवैचित्र्यवदुक्तिमात्रसिद्धत्वादपितस्यप्रत्येतृचिन्मात्रत्वमित्याह ॥ उक्त्येति ॥ सभूरितिव्याहरत् भुवमसृजत एतइतिवैप्रजापतिर्देवानसृज त असृग्रमितिमनुष्यानिंदवइतिपितॄन्नित्यादिश्रुत्याभुवनादिसर्गस्यनामपूर्वकत्वोक्तेरेवनामलयेनलयोप्यूह्यः॥२८॥विकाराद्यर्थवर्जनमपिनवस्त्वतरमित्याह ॥ वर्जनेति॥२९॥

पुण्फलपर्यंतस्वकार्यैर्बीजवत्सर्वमपित्सत्तानुदर्शितदशामावपिसर्वेषिदेवेत्याह ॥ बीजेत्याविना ॥ १० ॥ अकुरादिपूर्वपूर्वविकारेषुभवतीविषमानैवाथउत्तरकालफोदशारवा पल्लवादिपाति ॥ ११ ॥ द्वैतस्यैकत्वकल्पनाधीनकल्पनत्वावन्यकल्पितवन्माधंतत्त्वमित्याह ॥ एकत्वमिति ॥ एतयोर्बीजतत्कार्ययो ॥ अन्यभवध्विद्यतिरिक्तआत्मकल्पना नदधीनाकृति ॥ तच्चिद्रूपंतुकदाचिदपिविदृशाजात्मस्वभावंनसंभवतीत्यर्थ ॥ १२ ॥ तदेवस्फुटयन्प्रकृतेयोजयति ॥ चिदिति ॥ १३ ॥ मज्जादिविमिल्वेइतिशेष ॥ १४ ॥ एक प्रदइतिप्रसिद्धजगद्रूपेणदृश्यते ॥ सुषुप्तकशिल्पिवासनामात्रम ॥ १५ ॥ १६ ॥ जगत्कर्तृजीवेश्वरतत्पर्यंतशीयकर्तृत्वादिजगच्चचितिश्चिदेव ॥ प्रभाभवाआविर्भावतिरोभावा

अत्रान्यार्थमिदंविद्धिमृगतृष्णांभसासमम् ॥ बीजंपुष्पफलांतस्थंबीजांतनान्यदात्मकम् ॥ ३० ॥ यादृशीबीजसत्तासाभवतीयात्यथोत्तरम् ॥ चिद्घनेचिद्घनत्वयत्सएवत्रिजगत्क्रम ॥ ३१ ॥ एकत्वमेतयोर्द्वित्वमेकाभावेद्वयो.क्षति ॥ जगदन्यभवोद्भूतिर्नकदाचित्तदीदृशम् ॥ ३२ ॥ चिदचिन्नकदाचिच्चद्वयमंनर्मिथोद्वयम् ॥ महाशिलांतरेभेदोलेखात्मास्तियथायद्रु ॥ ३३ ॥ तदन्यानन्यमज्जादिचिद्घनेत्रिजगत्तथा ॥ रेखोपरेखावलितायथैकापीवरीशिला ॥ ३४ ॥ तथात्रैलोक्यवलितब्रह्मैकमितिदृश्यते ॥ एतच्छिलांतरनादियथानित्यसुषुप्तकम् ॥ ३५ ॥ नास्तमेतिनचोदेतितथाइतजगद्भति ॥ यथाशिलांतर्लेखादिभिद्यतेनशिलांतरात् ॥ ३६ ॥ तत्सारत्वाज्जगत्कर्तृकर्तृत्वादिजगच्चिति ॥ यथाशिलांतरानानास्पदास्पदभवाभवा ॥ ३७ ॥ विपयत्वनगच्छतिकर्त्तारोजगतस्तथा ॥ नेदंकदाचित्क्रियतेनकदाचननश्यति ॥ ३८ ॥ अद्रिवत्प्रभवोल्लासविलासावेदनात्मकम् ॥ यथायत्रयदाकारतथातत्रतदेवहि ॥ ३९ ॥ ब्रह्मसत्तात्मकंसर्वंसुषुप्तस्थमिवस्थितम् ॥ भूरिभावविकारात्योयोयंजगद्गुरुभ्रम ॥ सुषुप्तमेवतद्विद्धिशिलांत पंकजादिवत् ॥ ४० ॥ नित्यंसुषुप्तपदमेवजगद्विलास सम्यक्प्रशांतममचिद्घनखात्मकत्वात् ॥ पद्मा शिलांतरिवसर्गदशास्वसारादृष्टानदेहमुपयातिकदाचिदेव ॥ ४१ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि पू शिलाकोशोपदेशोनामषट्चत्वारिंश सर्ग ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ १० ॥ शिलायथातत्त्वदर्शनेविपयत्वंनगच्छतितथाआत्मतत्त्वदर्शनेपिकर्तारइत्यर्थ ॥ १८ ॥ अद्रिवद्गिरिकूटवद्विकारित्वादित्यर्थ ॥ अतएवशिलानानाशिल्पिनोविरुद्धमानसकल्पनाभेदइवब्रह्मापिनानाजीवविरुद्धकल्पनाभेदपितत्तद्रूपमेवावतिष्ठतइत्याह ॥ यथेति ॥ यदाकारकल्प्यतइतिशेष ॥ १९ ॥ सुषुप्तस्ययथाप्रतिजीवविविधभस्वामायकल्पनाभेदवविरोधेनसहतेनब्रह्मेत्यर्थ ॥ सुषुप्तमनुन्मिषितवासनामात्रमेव ॥ ४० ॥ आख्यायिकातात्पर्यसंक्षिप्योपसंहरति ॥ नित्यमिति ॥ चिद्घनपद्मस्वतदात्मकत्वात् ॥ असारात्तुच्छा शिलांत पद्मादिवसर्गादिदशाआत्मनिदृष्टाअपिकदाचिदपिदेहंस्वरूपस्थितिनापयात्येवेत्यर्थ ॥ ४१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० षट्चत्वारिंश सर्ग ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

१ यत्रइतिक्वचित्पाठ

इह बिल्वशिलाख्यानतात्पर्यमुपवर्ण्यते ॥ मयूराडरसेबर्हवर्णसंस्थानभेदवत् ॥ १ ॥ बिल्वदृष्टांतवशादचिद्रूपमेवतदंतर्बीजमज्जादीनामिवस्वगतभेदेननत्रतत्समसत्ताकसर्गोद्भवश्चा त्रोक्तइतितात्पर्यभ्रमोमाभूदितितत्तात्पर्यवर्णयति ॥ चित्तत्त्वस्येति ॥ चिद्रूपतत्त्वयावत्स्वस्वरूपप्रतिसंधानशून्यतावदेवसर्गगर्भमितिद्योतनायाचेतनफलदृष्टांतः ॥ सर्गश्चचि त प्रसिद्धस्वापादपरःस्वापःस्वमएवयुगवत्सरादिक्रमात्स्वसत्ताकल्पितसन्निवेशेनप्रवृत्तोनचित्समसत्ताकःस्वगतभेदइत्यर्थ ॥ १ ॥ तर्हिकिंचित्तत्त्वादन्यएवसर्ग एतदपिदुर्वच मित्याह ॥ देशेति ॥ २ ॥ तर्हिकिमसद्देवेदसर्गादितदपिदुर्वचमित्याह ॥ समस्तेति ॥ समस्तानांशब्दानांतदर्थानांतद्वासनानांतत्प्रयुक्तसंकल्पविकल्पादिकलनानांचवेदितुरवस्था त्रयेप्येकात्मत्वात्सत्त्वेअत्यतासतस्तेनवेदनादर्शनादित्यर्थः॥३॥ तस्माच्चिदधीनप्रातिभासिकानुक्रमवैचित्र्याशयेनैवफलत्वेनोत्प्रेक्षणमित्याह ॥ फलस्येति ॥ अनानातथाना

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥चित्तत्त्वस्यफलस्येवचितःस्वापापरक्रमात् ॥ससत्तासन्निवेशेनयःससर्गइतिस्थितः॥१॥ देशकालक्रियादीनाम पितन्मयरूपतः॥इदमन्यदिदंचान्यदितिनात्रोपपद्यते॥२॥समस्तशब्दशब्दार्थवासनाकलनाविदः॥एकात्मत्वादसच्चेदमितिसंकथ्यते कथम् ॥३॥ फलस्यांतःसंनिवेशोनामानुक्रमतोयथा॥ चितःस्वसत्ताघनतानानानानानास्थितातथा॥४॥ अनानैवापिनानैवक्षुब्धेवाक्षु भितैवच॥ यथाफलांतःस्वासत्ताचिदंतःसिद्धयस्तथा ॥ ५ ॥ जगन्नगरमादर्शेचितःस्वंप्रतिबिंबितम् ॥ कचतीवाकचदपिशिलांतःसंनि वेशवत् ॥ ६ ॥ परमेचिन्मणौसंतिजगत्कोटिशतान्यपि ॥ चिंतामणावनंतानिफलानीवार्पितान्यलम् ॥ ७ ॥ चित्समुद्गकएवेदंतदंगो त्कीर्णमाततम् ॥ जगन्मौक्तिकमाभातितदंशमयमन्यवत् ॥ ८ ॥ अहोरात्रंविकरयन्वेदनावेदनान्यलम् ॥ चिदादित्यःस्थितोभास्वाञ्ज गद्द्रव्याणिदर्शयन् ॥ ९ ॥

नाचभूत्वास्थिता ॥ ४ ॥ तत्रानानात्वायंशएवप्राथम्याद्वास्तवइत्याह ॥ अनानैवेति ॥ क्षुब्धाविकृतेव ॥ सिद्धय सन्निवेशनिष्पत्तयः ॥ ५ ॥ शिलाख्यानस्यतात्पर्यंदर्शय ति ॥ जगदिति ॥ शिलांतःसन्निवेशवज्जगदितियदुक्तंतस्याप्यादर्शेप्रतिबिंबितनगरमिवचित स्वस्वरूपमेवअकचदपिकचतीत्यर्थेतात्पर्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ मायिकानंतशक्तिम त्त्वाद्वाचिंतामणौचिंतकमनोरथफलानीवचितिसर्वंजगदस्तीतितत्तात्पर्यंवर्णनीयमित्याह ॥ परमेइति ॥ अर्पितानीतिश्रुतिषुअरनाभिनिदर्शनोपन्यासादितिभाव ॥ ७ ॥ क ल्पितविकाराशाशिभावेनमुक्ताशुक्तिसंपुटकेमुक्तानामिववाचितिजगत्स्थितौतात्पर्यमित्याह ॥ चित्समुद्गकइति॥तदंगेतद्गर्भेउत्कीर्णमिवतदंगोत्कीर्णम् ॥ तदेवाह ॥ तदंशमय मिति ॥ ८ ॥ आदित्यःस्वस्वरूपाविर्भावतिरोभावात्मकमहोरात्रविभागमिवचिन्मणिशिलापिस्ववेदनावेदनात्मकजगद्द्रव्यप्रकाशनाप्रकाशनेस्वात्मनिकरोतीत्यर्थेवातत्तात्प र्यमित्याह ॥ अहोरात्रमिति ॥ विकरयन्विकलयन्विकुर्वन्नितियावत् ॥ ९ ॥

समुद्रस्यकोटरेगर्भेआवर्ततरंगादिस्पंदभेदानांसमत्रमामत्वेवजगद्वेदशामोचिन्मात्ररूपत्वेवातत्तात्पर्यमित्याह ॥ समुद्रेति ॥ १० ॥ यत्तमानसर्गस्यातीतानागतसर्गस्यचतुल्यत याचिन्मात्ररूपताप्रदर्शनेवातत्तात्पर्यमित्याह ॥ यदस्तीति ॥ शालभंजिकाउत्कीर्णाअनुत्कीर्णावाप्रतिमा ॥ ११ ॥ बिल्वाख्यानस्यापिजगतश्चित्सारत्वेतात्पर्यमित्याशये नाह ॥ भावेति ॥ यत्सत्यतत्त्वतच्चिद्रूपमज्जाकल्पमेव ॥ पदार्थश्रीर्बिल्वादिफलपदार्थश्रीर्मज्जैवसारोयस्यात्तथाविधामसिद्धेत्यर्थ ॥ १२ ॥ शिलोदरात्पृथक्करणेपत्रनानावि शब्दार्थासस्यचित्त पृथक्करणेजगदसत्त्वेवातत्तात्पर्यमित्याह ॥ पद्मति ॥ १३ ॥ नवेतन्मयमद्वयमित्यंशस्फुटयति ॥ नानेति ॥ यद्विचितोमपृथक्क्रियतेतर्हिनानापिजगच्चि दात्मकतयाअनानैवभवतियथातादृशशिलोदरमित्यर्थ ॥ १४ ॥ यथामरुमरीच्याविमृगदृशाअमलऽप्यय कोशोजलराशि स्थलधियास्थलमेवेदमिति बुद्धिमताविदुषादृ श्यात्भानुभा सूर्यातपएव ॥ नचसन्नवआतपादिरसञ्जलादिरितिसदसद्वपुर्यथाभातिएवचिदस्वभावस्त्वमपिभासि ॥ वस्तुतस्तुत्वंनैवसदसद्वपुरित्यर्थ ॥ १५ ॥ यथापयो

समुद्रकोटरावर्तपय स्पंदविलासवत्॥ अनानैवचनानाचिच्छिलांत सन्निवेशवत्॥१०॥यदस्तितच्चितिशिलाशरीरेशालभंजिका॥
यन्नास्तितच्चितिशिलाशरीरेशालभंजिका ॥११॥ भावाभावेषुयत्सत्यचिन्मज्जाकल्पमेवतत्॥ मज्जासारापदार्थश्रीस्तन्मयस्यात्तदे
वहि ॥१२॥ पद्मनानादिशब्दार्थस्यकायद्वच्छिलोदरम॥ नानातद्वदिदनानातदेतन्मयमद्वयम्॥१३॥ नानाप्येकतयानानापद्मादिच
शिलोदरम्॥ यथातदविभागात्मतयेदंचिद्घनांतरम्॥१४॥ यथामलपय कोश स्थलधियातुभानुभा ॥ सन्नेवासन्निवैवचिन्नैवत्वस
दमद्वपु ॥१५॥ यथासम्यक्पयोराशि कोटरेकलनोन्मुखम्॥ द्रवत्वात्स्पंदतेऽस्पंदतयेदंचिद्घनांतरम्॥१६॥ चिच्छिलाशखपद्मौघ
स्तन्मयत्वेप्यतन्मय ॥ जगद्विद्विसपद्मादिपदार्थचिच्छिलांतरम् ॥ १७॥ महाशिलाघनोप्येपचिद्घनम्यशिलोदरम्॥ अरम्भोनिर्द्वयो
च्छोज सर्गांत सनिवेशवत्॥ १८॥ तपतीदंजगद्ब्रह्मशरत्कालइवामलम्॥ स्फुरतीदंजगद्ब्रह्मसौम्य सोमइवाद्भुत ॥ ॥ १९॥ ब्रह्मणीदं
सुपुमाभनास्त्यनाशशिलान्नवत् ॥ ब्रह्मत्वंब्रह्मणियथातथैवेदंजगत्स्थितम्॥ २०॥

राशि कोटरमध्यद्रवत्वात्स्पंदतेतथाअस्पंदमपिचिद्घनस्यआंतरस्पंदतश्चेत्यर्थ ॥ १६ ॥ तर्हितत्पद्मादे शिलामयत्वमिवजागतशखपद्मादेश्चिन्मयताकुतोनविभाव्यतेतत्रा ह ॥ चिच्छिलेति ॥ अतन्मयत्वस्वबोधादित्विशेष ॥ अतएवत्वतथात्वुप्यस्वेत्याह ॥ जगदिति ॥ १७ ॥ दृष्टांतीकृतशिलाघनोपिपरमार्थदृष्ट्याचिच्छिलोदरमेवसपन्नमित्या ह ॥ महाशिलेति ॥ अतएवतत्रशिल्पियत्नसहस्रमपारिघादिसत्भावमापिनास्तीत्याशयेनविशिनष्टि ॥ अरम्भइति ॥ सन्निवेशवत्मिथ्यासन्निवेशेनभासतइत्यर्थ ॥ १८ ॥ य थाशरत्कालस्तपतिअमृतद्रुत सोम स्फुरतीतिकालात्मकयोरेवसूर्यसोमयोरवांतरभेदकल्पनयाक्रियाकारकभावेनव्यपदेशस्तथाब्रह्मजगत्प्रकाशयतिजगदात्मनास्फुरतीतिव्य पदेशइत्याह ॥ तपतीति ॥ सौम्योनयनाभद ॥ १९॥ एवंचब्रह्मात्मनाजगन्नित्यनष्टमित्यस्थितमितिधाउत्प्रेक्षितुशक्यमित्याशयेनाह ॥ ब्रह्मणीति ॥ भासनामात्ररूपत्वात्सु पमाभम ॥ यथाशिलाघनजात्मनानित्यमसच्छिलात्मनानित्यसत्तद्वदित्यर्थ ॥ २० ॥

चिदात्मनासस्वेजगद्ब्रह्मशब्दार्थयोर्भेदोनास्तीत्याह ॥ नानयोरिति ॥ २१ ॥ एषांजगताम् ॥ तस्याश्चिदाकृतेरिव ॥ २२ ॥ मेर्वादिस्थूलतमोपिपदार्थस्तत्स्वदृशाआलोकना च्छुद्धमस्थौल्यादिधर्मकब्रह्मैवभवति यथाकरकाद्यबुकेवलपयोभवतितद्वत् ॥ अतोवहिस्तृणगुल्मादेर्ब्रह्माडातस्यअतश्चितादेर्हिरण्यगर्भातस्यापिचजगतःपरमयदब्विवोत्त रोत्तरसूक्ष्मतमभूतसूक्ष्माव्याकृताक्षराततद्विभागेनातेयद्रूपपरिशिष्यतेतदेवपरविदुर्ब्रह्मविदइतिपरेणान्वयः ॥ २३ ॥ स्थूलस्यविमर्शेसूक्ष्ममात्रत्वेयुक्तिमाह ॥ तत्समूहइति ॥ पचीकृतस्तपचीकृतसमूहः अपचीकृतभूतानितुचित्तमेवेत्येवक्रमेणवोध्यमित्यर्थ ॥ २४ ॥ सौक्ष्म्येसत्सारत्वादेवतत्स्थौल्येपिसत्यतरत्वलक्षणसारतरताप्रपचेपामरैरनुभूयत इत्याह ॥ यत्सौक्ष्म्येपीति ॥ अतएवाप्परमाणुगतरसशक्तेःस्थूलजलेइन्द्रियगोचरतेवघटादौब्रह्मसत्तायास्तद्गोचरतेत्याह ॥ यथेति ॥ २५ ॥ पायसीस्थूलजलनिष्ठासतीयो

नानयोर्विद्यतेभेदस्तरुपादपयोरिव ॥ यानीमानिजगंतीहनान्यत्तानिचिदाकृतेः ॥ २१ ॥ भावाभावादिनास्त्येषांतस्याइवकदाचन ॥ ब्रह्मैवजगदाभासंमरुतापोयथाजलम् ॥ २२ ॥ ब्रह्मैवालोकनाच्छुद्धंभवत्यंबुयथातपः ॥ मेर्वादेस्तृणगुल्मादेश्चित्तादेर्जगतोपिच ॥ २३ ॥ परमांबुविभागेनयद्रूपंतत्परंविदुः ॥ तत्समूहस्तदेवोच्चैश्चित्तंमेरुतृणादिकम् ॥ २४ ॥ यत्सौक्ष्म्येपिहिसारात्मस्थौल्येसारतरं हितत् ॥ यथारसात्मिकाशक्तिःपरमाणुतयानघ ॥ २५ ॥ स्थिताजगत्पदार्थेषुपायसीब्रह्मतातथा ॥ रसशक्तिर्यथानानातृणगुल्मलतां भसाम् ॥ २६ ॥ तथानानातयोदेतिसैवासैवेवब्रह्मता ॥ यैषारूपविलासानामालोकपरमाणुता ॥ २७ ॥ गुणगुण्यर्थसत्तात्मरूपिण्या सांपरात्मता ॥ चितिचित्तेस्तिमेर्वादितदभिव्यंजनात्मनि ॥ २८ ॥ पिच्छपक्षौघकाठिन्यंमयूरांडरसेयथा ॥ चितितत्त्वेस्तिनानातातद भिव्यंजनात्मनि ॥ २९ ॥ विचित्रपिच्छिकापुंजोमयूरांडरसेयथा ॥ यथानानात्मिकेत्येवबर्ह्यंडरसबर्हिते ॥ ३० ॥ विवेकदृष्ट्यादृष्टेतेत थाब्रह्मजगत्स्थितम् ॥ सनानातोप्यनानातोयथांडरसबर्हिणः ॥ ३१ ॥

ग्येतिशेषः ॥ स्थूलवैचित्र्येणसत्तावांतरसामान्यात्मनासत्तावैचित्र्येप्येतादृशादृष्टांताःकल्प्याइत्याशयेनाह ॥ रसशक्तिरित्यादिना ॥ २६ ॥ रूपविलासानानीलपीतादिरूप वैचित्र्याणामालोकपरमाणुतासूक्ष्मतमरूपसामान्यंयथातथेत्यनुषज्यते ॥ २७ ॥ परात्मताब्रह्मसत्तापिआसांघटादिव्यक्तीनांगुणिगुणरूपावातरवैजात्यार्थसत्तात्मरूपिणी भवतीतिशेषः ॥ आविर्भावदशायाकार्यात्मनाकारणमेवास्तीतिवत्तिरोभावदशायामपिकारणात्मनाकार्यमप्यस्त्येवेत्येतदपिदृष्टांतेनोपपादयति ॥ चितीति ॥ सर्वथातिरो भावेमायाशबलचितिअर्धतिरोभावेचित्तेमेर्वादिस्थूलकार्यजातमस्ति यथापिच्छानिपक्षौघा.काठिन्यचमयूरोपादानभूतेतदंडरसेसंतितद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ वि वेकदृष्ट्याभेददृष्ट्या ॥ तथाचतत्रकल्पितभेदोयथानवास्तवाभेदविरोधीतद्वदत्रापीत्याह ॥ सनानातइति ॥ अंडेरसरूपोबर्हिणोमयूरः ॥ ३१ ॥

मा । अद्वितात्मकमेवब्रह्मअस्तुयथाब्रह्मपास्तवजगदितिचममस्तथाद्वैताद्वैतात्मकम् ॥ नैतावताविषम्यप्रसक्ति ॥ यथासदसतो सत्तासमतायामवस्थितिस्तथातन्निरूप णारेत्यथ ॥ १२ ॥ ननुविषम्यपरिहारायसत्तासमतायामेवावस्थानमितिकुतः अभावमाप्तापत्तिलक्षणशून्यत्वपिवैषम्यपरिहारवित्याशक्याह ॥ यतइति ॥ रूपतत्त्व भावस्यमप्यनुपपन्नसन्नशून्यनिष्ठम ॥ अभावस्यापिसदधीननिरूपणत्वात् ॥ नभावपरमसैवविद्धि ॥ तस्यचाद्वयत्वान्नानानानात्मकभिन्नाभिन्नस्वभावमिदजगद्रूपनस तरोयस्यनन्तसंभवमनुपपन्नम ॥ नत्रर्थस्यनशब्दस्यबहुर्वीहि ॥ ११ ॥ एवमनुपपन्नस्यापिचर्हिडरसदृष्टान्तेनैवैकरस्यनेयमित्याशयेनाह ॥ चिज्जगदिति ॥ यथाजगतिचि दात्मकंनत्त्वमनुगतंतथापीह्णिरसोनुगत यथाचित्तत्त्वेजगत्तल्लीनंतथारसेबर्हीतिपरस्येत्यर्थ ॥ १४ ॥ उपमोक्तमर्थरूपकेणैकीकृत्यदर्शयन्नेवनिरस्यति ॥ नानेति ॥ नाना विषयार्थभ्रमलक्षणे पिच्छे पूर्णाआयान्तविदेवजगल्लक्षणमयूराडस्यरस ॥ तभासमानजगन्मयूररूपतुअमयूररूपसत्तालक्षणपदपरमार्थवस्तुविद्धि तभ्रमभेद कुतोस्ती स्यय ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०सप्तचत्वारिंश सर्ग ॥ ४७ ॥ ॥ १ ॥ ॥ यत्सत्तास्फूर्तिसौख्यानिभ्रमितिविभतिकल्पिते ॥ तस्त्वि

ज्जद्वैतद्वैतमत्तात्मातथाब्रह्मजगद्भ्रम ॥ यथासदसतो सत्तासमतायामवस्थिति ॥ ३२ ॥ यतस्सदसतोरूपभावस्यविद्धितपरम् ॥ नानानानात्मकमिदत्वनुभूतनसंभवम् ॥ ३३ ॥ चिज्जगद्वलनपश्यर्थ्यंडरसबर्हिणम् ॥ यथाजगतिचित्तत्त्वचित्तस्वेयज्जगत्तथा ॥ नाना नानात्मकंफचमयूरांडरसोयथा ॥ ३४ ॥ नानापदार्थभ्रमपिच्छपूर्णाजगन्मयूरांडरसश्चिदाया ॥ मयूररूपत्वमयूरमंत सत्तापदंविद्धि कुतोस्तिभेद ॥ ३५ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चिह्ननोपदेशोनामसप्तचत्वारिंश सर्ग ॥ ४७ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ यत्रानुदितरूपात्मसर्वमस्तीदमाततम् ॥ मयूरइवबीजेंतसदहतादिगादिष ॥ १ ॥ यत्रनाभ्युदितकिंचित्तत्रसर्वंचविद्यते ॥ तदत्राप्य गिरा स्वगसुखसारेणविद्यति ॥ २ ॥ तयाचमुनयोदेवागणा सिद्धामहर्षय ॥ आस्वादयंत स्वरूपंसदातुर्यपदेस्थिता ॥ ३ ॥ एतेयेत्वब्ध नयनदृश्योनिर्निमेषिण ॥ तेदृश्यदर्शनासगस्पदत्यागेव्यवस्थिता ॥ ४ ॥

रानरूपनब्रह्मनिष्कम्पवर्ण्यते ॥ १ ॥ मयूररसदृष्टान्तात्तिरोभूतजगद्वैचित्र्यगर्भचिदचित्संवलितबीजशक्तिमव्याकृतमेवतस्यततं परशुद्धमस्तीतिभ्रमामोहोमाभूदितितवधिष्ठा ननिर्विशेषभूमानरूपनिष्कम्पपरिचाययितुंश्रीवसिष्ठउवाच ॥ यत्रेति ॥ बीजेअंडअंतर्मयूरइववर्णितमतरहतादिवहिर्दिगादिविषयाविषसर्वजमयमशुद्धेकालत्रयेप्यनुदि तरूपात्मअनुत्पन्नस्वरूपमेवास्ति तस्योक्तदृष्टान्ततात्पर्यविषयोनशबलमित्यर्थः ॥ १ ॥ यत्रपरमार्थत किंचिन्नाभ्युदितंतत्रैवसर्वजगदविषयायाविद्यतेतदेवाघास्मिन्देहेपिअगि रा अगानीरमभूत माणःसन्मग।दिवैषयिकसुखसारेणचित्तवृत्तिभेदेनविविधभोगाकारतयास्फटिकमुकुरादौषद्वर्दवविति ॥ तयापविषयसुखानुभवबलात्तद्विभूतनिरति शयानंदसद्भावोनुमेयइत्यर्थ ॥ २ ॥ सर्वसाधारण्येनतत्सद्भावेअनुमानप्रमाणमुक्त्वाविदुषामनुभवप्रमाणमप्याह ॥ तयाचेति ॥ स्वरूपस्वात्मभूतभूमानंदम् ॥ ३ ॥ सर्वैरपिकुतो नानुभूयतइतिचेद्दृश्यदर्शनासमाधानस्वरूपविक्षेपाद्गतिगृहाण ॥ अतएवतदुभयपरिहारायमाधायनिरुद्धदृष्टयःप्राणनिरोधपराश्चयोगिनोदृश्यंतइत्याह ।एतेइति ॥ लब्ध नयनेमोऽकेरदीमदर्नेह्रियंचयेषाम् ॥ ४ ॥

इदंत्वनारूढषष्ठादिभूमिकाना आरूढषष्ठसप्तमभूमिकास्तुव्यवहरंतोपिसमाहिते पूर्वभूमिकागतैस्तुल्यमात्मसुखंमंदैवास्वादयतीत्याह ॥ नास्थिताइति ॥ कर्मसुव्यवहारेषुस्थि तानामपियेषाषष्ठादिभूमिकागतानाबाह्यार्थसत्यताभावनानआस्थिनाईषदपिस्थिता येचपूर्वभूमिकागताःसंवित्संवेद्यसबंधत्यागलक्षणसमाधौस्थितायेषां प्राणोमनश्चनस्पद ते तेचचित्तचेत्यसमासगयोस्त्यागोयस्मिंस्तथाविधेभूमानदपदेतुल्यतयास्थिताइतिसार्धद्वयस्यार्थः ॥५॥६॥ षष्ठादिभूमिकागताअतब्रह्माकाराखंडवृत्तिधारास्पदात्तेनाशेननिर तिशयानदास्वादनलक्षणपरमपुरुषार्थंयथाससाधयंतितथैवबहिश्चित्तचेत्यादिस्पंदाद्व्यवहारसस्थितिमपिकुर्वंति यथाजगदीश्वरोंत.सदैवस्वरूपानंदप्रतिष्ठोपिबहिर्माययाजग द्व्यवस्थापालयतितद्वदित्यर्थ ॥७॥ तेषाव्यवहारेदृश्येषुवाह्यविषयेषुदर्शनानाबुद्धिवृत्तीनांसगमेत्रिपुट्यामप्यभिव्यक्तोनिरतिशयानदात्मातद्धादयत्येवेतिसर्वोपिव्यवहार सुख रूपएव ॥ यथाऐंदवोरश्मिस्तरुपल्लवमंत.प्रविश्यछादयतितद्वदित्यर्थ ॥ ८ ॥ अत.स्वरूपसुखमनुतेषासुतरानिर्विक्षेपमित्यत्रापिदृष्टातमाह ॥ विबादिति ॥ विवनित्यांतरालि

नास्थिताभावनायेषांस्थितानामपिकर्मसु॥संवित्संवेद्यसंबंधस्पंदत्यागेचयेस्थिताः॥५॥प्राणोनस्पंदतेयेषांचित्रस्थवपुषामिव ॥ मनोनस्पंदतेयेषांचित्रस्थवपुषामिव ॥६॥ चित्तचेत्यसमासंगत्यागेतेस्वपदेस्थिताः ॥ स्पंदात्संसाधयंत्यर्थंतेनांशेनेश्वरोयथा॥ ७ ॥ तथैवचित्तचेत्यादिस्पंदात्कुर्वंतिसंस्थितिम्॥यथाछादयतिस्वच्छःपल्लवंरश्मिरैंदवः॥८॥तथात्माछादयत्यंतर्दृश्यदर्शनसंगमे॥ बिंबाद्दूरंप्रयातस्यभित्तावपतितस्यच॥ ९ ॥ यदिंदोस्तेजसोरूपंतद्रूपंशुद्धसंविदः॥नदृश्यंनोपदेशार्हंनात्यासन्नंनदूरगम्॥ १० ॥ केवलानुभवप्राप्यंचिद्रूपंशुद्धमात्मनः॥नदेहोनेंद्रियप्राणौनचित्तंनचवासना॥ ११ ॥नजीवोनापिचस्पंदोनसंवित्तिर्नवैजगत्॥ नसन्नासन्नमध्यंचशून्याशून्यंनचैवहि॥ १२॥ नदेशकालवस्त्वादितदेवास्तिनचेतरत्॥एतैःसर्वैर्विनिर्मुक्तंत्वदिकोशशतेनच ॥ १३ ॥ यत्रैतत्स्पंदतेदृश्यंतत्तदात्मपदंभवेत्॥ यच्चनाद्यंनकल्पांतंनवस्त्वाद्यनिलादिभिः ॥ १४ ॥ इहचामुत्रसद्रूपादन्यथाभवतिकिंचित्॥ जायंतेचम्रियंतेचदेहकुंभाःसहस्रशः॥ १५॥

कस्यशुद्धनभ.स्थस्येंदोस्तेजसश्चद्रिकायायद्रूपतदेवपरमात्मनोनिर्विक्षेपाछादरूपतैरनुभूयतइत्यर्थ. ॥ ९ ॥ १० ॥ तदेवदेहादिसर्वोपाधिविनिर्मुक्तमात्मनस्तत्त्वमित्याह ॥ नदेह इत्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ देशकालवस्तुनिरूप्यत्रिविधपरिच्छेदादिनाब्रह्मैवास्ति ॥ एतैर्देहादिभिः ॥ शतशब्दआनत्यपर. ॥ भूनभाविदेहकोशानात्वदिवासनात्मनास्थिता नामानत्यात् ॥ १३ ॥ एवकोशशतेनत्वदिचित्तेयत्रयस्मिन्सतिएतद्दृश्यमाविर्भावतिरोभावादिनास्पंदतेतत्तन्मात्रमेवात्मपदभवेत्सभावितमित्यर्थ. ॥ एवकार्यकारणविलक्षण तत्सभावनीयमित्याह ॥ यच्चेति ॥ यद्ब्रह्मआद्यमहाकल्पादिकालेभवमव्याकृताख्यकारणम् ॥ तथाकल्पांतप्राकृतादिप्रलयरूपचन ॥ सर्गकालेपिइहएतस्मिन्लोकेअमुत्र परलोकेवाअनिलादिभि.शोषणदहनछेदनभेदनादिविकारै कंचित्सद्रूपादन्यथानभवतीतिसविकारवस्तुआदिपदाज्जद्विकाराश्चयन्नभवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ननुदेहादिविकारैस्तद नुगतसद्रूपस्यापिविकार किंनस्यात्तत्राह ॥ जायंतेचेति ॥ १५ ॥

---

१ स्वस्थइत्यपिपाठः

गर्हिकरहारिपूयगलिनेस्याह ॥ मचेति ॥ १६ ॥ विष्वकूसवनसुसिद्धयाश्रवणाद्युपायपरिष्कृतया ॥ १७ ॥ अतएवम्यवहरन्नपिनिर्विकारात्मदर्शनान्नित्यमुक्तात्मस्वरूप
लिवत्याह ॥ प्रज्वलन्नपीति ॥ प्रज्वलन्स्वराज्ययोग्यम्यवहारेपुदीप्यमान ॥ १८ ॥ १९ ॥ दृश्यगकालादिसर्वंजगद्ब्रह्मत्यात्मदृष्ट्यादृष्टवतस्तवकिंभूयोपिभ्रमणसंभवतिने
वमभवनीत्यर्थ ॥ यतस्त्ववस्तुत सममविषमस्वरूपगच्छसिसर्वंवमामभ्रानसीतिसमगएव॥ ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येनीतिश्रुतेरितिभाव ॥२०॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशनिर्वा
णप्रकरणपू०अष्टचत्वारिंश सग ॥ ४८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ विकारेभ्योविवर्त्तस्यवैलक्षण्यमिहोच्यते॥ अमबोधात्रयिपास्तिमबोधेनास्तिसेतिच ॥ १ ॥ विकारारभाभ्याविवर्त्त
स्यलक्षणतोभेदंजिज्ञासमानोराम पृच्छति ॥ यदीति ॥ आदिपदाद्दारभपरिग्रह ॥ बृंहितेनित्यनिरतिशयवृद्धिमतिनिर्विधपरिच्छेदशून्येइतियावत् ॥ १ ॥ तत्रकारणेकार्यो
त्पत्तिधाअतिरोहितभागवस्य १प्रतिबद्धभागवस्य २प्रच्छन्नभागवस्यो ३प्रच्छन्नभागवस्यो ४विनष्टभागवस्य ५श्चेति ॥ आद्योमृदादेघटादिभाव ॥ द्वितीयोजलस्यहिमक

सयात्याभ्यतरस्यास्यनात्माकाशस्यखडना॥ तच्चदेहादिसफलमात्मैवात्मविदांवर॥ १६॥ केवलंबोधवैरूप्यादीपत्पृथगिवास्थितम् ॥
विष्वगारममयविज्ञानज्ञातयुक्त्यासुसिद्धया॥ १७॥ प्रज्वलन्नपिकार्येपुनिर्वाणोनिममोभव ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजगमम्
॥ १८॥ तत्सर्वंब्रह्मनिधमनिर्गुणनिर्मलात्मकम्॥ निर्विकारमनाद्यंतनित्यशांतसमात्मकम् ॥ १९॥ कालक्रियाकरणकर्तृनिदानका
र्यंजन्मास्थितिप्रलयसंस्मरणादिसर्वम्॥ ब्रह्मेतिदृष्टवतएवतवात्मदृष्ट्याभूयोपिकिंभ्रमणमगसमगएव ॥ २०॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०
दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०ब्रह्मैकात्मप्रतिपादननामअष्टचत्वारिंश सग ॥ ४८॥ ॥ ५॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥ यदिनास्ति
विकारादिब्रह्मन्ब्रह्मणिबृंहिते॥ तदिदंकथमाभातिभावाभावमयजगत्॥ १॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ अपुनःप्रागवस्थानयत्स्वरू
पविपर्यय ॥ तद्विकारादिकतातयत्क्षीरादिपुवर्त्तते॥ २॥ पयस्तांपुनरभ्येतिदधित्वान्नपुनःपय ॥ युद्धमाद्यतमध्येपुब्रह्मब्रह्मैवनिर्मलम्
॥ ३॥ क्षीरादेरिवतेनास्तिब्रह्मणोनविकारिता॥ अनाद्यतविभागस्यनचैपोवयविक्रम ॥ ४॥

रकाभाव ॥ तृतीयोरज्ज्वासर्पभाव ॥ चतुर्थोजलस्यतरगभाव ॥ पचमोदुग्धस्यदधिभाव ॥ तत्राद्यएवजन्मादिभावविकार परिणामश्च इतरेतुविवर्त्तभेदाएवेत्याशयेनप्र
थमंप्रसिद्धविकारलक्षणमाह ॥ अपुनरिति ॥ यत्क्षीरबीजादिपुदधिवृक्षाद्यादिलक्षणकार्यपुनःप्राक्तनक्षीरादिभावावस्थानशून्यक्षीरादिस्वरूपविपर्ययरूपविपत्तेतदेवविकार
मस्कारपरिणामादिशब्दवाच्यमित्यर्थ ॥ २ ॥ ब्रह्मणिभगवल्लक्षणकार्यमनुनतथातद्धर्म्याविस्याह ॥ अमुद्धमिति ॥ ३ ॥ अस्तुतर्हिपरमाणुभिर्द्व्यणुकादीनामिवावयव्यारंभक
मसत्याह ॥अनाद्यतेति ॥ आद्यतलक्षणदेशिकपरिच्छेदवस्तु क्रियासयोगादिविभागवत्तुचावयवेष्ववयव्यारभकम स्यात्तद्विलक्षणस्यब्रह्मण सइत्यर्थः ॥ एतेनबहूनांसमु
दायानांसमवेतानांवास्तवगुणाम्यवसमवेतेवासमवायेनैककार्यजनकत्वमारभकत्वम् ॥ यथातन्तूनांपटमति यथावाकारणगुणानांकार्यगुणमनीतिवैशेषिकाद्यभिमतलक्षणमपि
मन प्रत्याख्यातमूक्तम ॥ द्रव्याणिद्रव्यांतरमारभंते गुणाश्चगुणांतरमिति ॥ ४ ॥

ब्रह्मणि जगतस्तु परिशेषाद्विवर्त्तत्वमेव सिद्धमिति तल्लक्षणेन दर्शयति ॥ समस्येति ॥ विकृतिरन्यथाभावः ॥ सभ्रमविवर्तम् ॥ तथाचाद्यंतयोः समेतदसंस्पर्शिवैषम्यप्रतिभासो विवर्त्त इति तल्लक्षणमिति भावः ॥ ५ ॥ तदसंस्पर्शं दर्शयति ॥ नसंवेद्यमिति ॥ ६ ॥ मध्ये विकारासंस्पर्शः कथं ज्ञायत इति चेदाद्यंतयोस्तदसंस्पर्शस्वभावावधारणादेव लिंगादित्याह ॥ यादृगिति ॥ ७ ॥ आत्मनस्तु प्रकाशस्वाभाव्येन समता सर्वानुभवसिद्धा अनात्मभावश्चतस्यात्यंतासंभाव्य इत्याह ॥ आत्मात्विति ॥ ८ ॥ ९ ॥ चित्प्रकाशैकरसे ब्रह्मणि तद्वि

समस्याद्यंतयोर्यैयं दृश्यते विकृतिः क्षणात् ॥ संविदः संभ्रमं विद्धि नाविकारेस्ति विक्रिया ॥५॥ नसंवेद्यं नसंवित्तिस्तत्र ब्रह्मणि विद्यते ॥ तद्ब्रह्मशब्दकथितं निःसंबंधचिदात्मवत् ॥६॥ यादृगाद्यंतयोर्वस्तु तादृगेव तदुच्यते ॥ मध्ये यस्य यदन्यत्वं तदबोधाद्विजृंभितम् ॥७॥ आत्मात्वाद्यंतमध्येषु समः सर्वत्र सर्वदा ॥ स्वमप्यन्यत्वमायाति नात्मतत्त्वं कदाचन ॥८॥ अरूपत्वात्तथैकत्वान्नित्यत्वादयमीश्वरः ॥ वशं भावविकाराणां न कदाचन गच्छति ॥९॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥विद्यमाने सदैकस्मिन्ब्रह्मण्येकांतनिर्मले॥ संविद्भ्रमस्वरूपाया अविद्यायाः क आगमः ॥१०॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ब्रह्मतत्त्वमिदं सर्वमासीदस्ति भविष्यति॥ निर्विकारमनाद्यंतं नाविद्यास्तीति निश्चयः ॥११॥ यस्तु ब्रह्मेति शब्देन वाच्यवाचकयोः क्रमः ॥ तत्रापि नान्यताभावमुपदेष्टुं क्रमोस्त्यसौ ॥१२॥ त्वमहं जगदाशाश्च द्यौर्भूश्चाप्यनलादि वा ॥ ब्रह्ममात्रमनाद्यंतं नाविद्यास्ति मनागपि ॥१३॥ नामैवेदमविद्येति भ्रममात्रमसद्विदुः ॥ न विद्यते या सा सत्या कीदृग्रामभवेत्किल ॥१४॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥उपशमप्रकरणे ह्यस्तने तु त्वयेरितम् ॥ अविद्येयं तथेत्थं च विचार्यत इति प्रभो ॥१५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एतावंतमबुद्धस्त्वमभूः कालं रघूद्वह ॥ कल्पिताभिः किलैताभिर्बोधितोसि स्वयुक्तिभिः ॥१६॥ अविद्येयमयं जीव इत्यादिकलनाक्रमः ॥ अप्रबुद्धप्रबोधाय कल्पितो वाग्विदांवरैः ॥१७॥ अप्रबुद्धं मनो यावत्तावदेव भ्रमं विना ॥ न प्रबोधमुपायाति तदाक्रोशशतैरपि ॥१८॥

रुद्धस्वभावाया अविद्यायाः कथं प्रसक्तिर्येन तत्र जगद्विवर्त्तः स्यादिति प्रबुद्धदशा राम शंकते ॥ विद्यमान इति ॥ १० ॥ न प्रबुद्धदृशा अविद्यासद्भावं ब्रूमः किंत्वबुद्धव्युत्पादनाय कल्पनयेत्याशयेनोत्तरमाह ॥ ब्रह्मतत्त्वमिति ॥ सर्वपूर्णम् ॥ ११ ॥ न अन्यतायाभावसद्भाववदाम किंतूपदेष्टुमसौ क्रमः कल्पित इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ यद्यविद्या नास्त्येव तर्हि उपशमप्रकरणे यथा भातिरविद्येयं तथेत्थं च विचार्यत इति त्वयैवाविद्यासद्भावमंगीकृत्योक्तमिति रामः शंकते ॥ उपशमेति ॥ १५ ॥ तत्तु तवाबोधदशायां त्वद्बुद्ध्यनुसारिकल्पनयोक्तमिदानीं तु त्वं प्रबुद्ध इति न तत्कल्पनावसर इत्यविरोध इत्याह ॥ एतावंतमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ भ्रममविद्यादिशास्त्रीयव्यवहारकल्पनाम् ॥ तत्मनः ॥ १८ ॥

पुर्न्नीनाममभावनादिरुपतापनिरासकत्वादितिभाव ॥ १९ ॥ सत्गुरोपेपुतत्त्वोपदेशोप्यपदस्याशयेनाह ॥ सपमिति ॥ २० ॥ २१ ॥ येनयादृशोपदेशेनावबोध्यमेतश्च
न्विनिधेप ॥ २२ ॥ तमेवाह ॥ ब्रह्मेति ॥ यथेच्छसीतिऐच्छिकेनव्यवहारेणनमास्तवब्रह्मत्वहानिरितिभाव ॥ २३ ॥ कोटि सवघातिबाधावधिस्तम्मात्मम् ॥ एकेति ॥ त
मकाभाद्दक शाकरकत्वमनुपश्यतइत्यादिमुनेरितिभाव ॥ २४ ॥ हेराघवत्वतिष्ठन्गच्छन्स्वपन्स्वपश्चअत अहंभावरूपआत्मेत्यनुभव ॥ २५ ॥ सेवनपिवेकरसमसभव
॥ २६ ॥ सर्वैकात्मशुद्धसविन्मयात्मकसत्वमेव ॥ तच्छ्रुतिप्रसिद्धमनापतनरपरसन्स्थितोसि ॥ २७ ॥ यद्ब्रह्मेति ॥ आत्मेतितुर्यइत्यपिप्रसिद्धम्यास्यअविद्याप्रकृतिश्च

युक्त्यैवबोधयित्वेपजीवआत्मनियोज्यते॥ यथुक्त्यासाधतेकार्यंनतपमशतैरपि॥१९॥ सर्वंब्रह्मेतियोब्रूयादप्रबुद्धस्यकुर्मते॥ सकरो
तिसुहृदत्स्यास्याणोर्द्रं खनिवेदनम्॥२०॥युक्त्याप्रबोध्यतेमूढःप्राज्ञस्तत्त्वेनबोध्यते॥ मूढ प्राज्ञत्वमायातिनयुक्त्याबोधनविना॥२१॥
एतावंतमप्रबुद्धस्त्वकालंयुक्त्याप्रबोधित ॥इदानींसप्रबुद्धस्त्वमयायेनावबोध्यसे॥२२॥ब्रह्माहन्त्रिजगद्ब्रह्मत्वंब्रह्मखलुदृश्यभू ॥ द्विती
याकलनानास्तियथेच्छसितथाकुरु॥२३॥असंवेद्यमहासंवित्कोटिमात्रजगन्मयम्॥एकप्रत्ययवानत कुर्वन्नपिनलिप्यसे॥२४॥
भारूपश्चेतनोव्यापीपरमात्माहमित्ययम्॥राघवानुभवांतस्त्वतिष्ठन्गच्छन्स्वसन्स्वपन ॥२५॥ निर्ममोनिरहंकारोबुद्धिमानसिसा
धुधेन्॥तद्ब्रह्मवेदनशांतमवभूतस्थितभव॥२६॥ तदनाद्यतमाभाससत्त्वमेवपरपदम् ॥ स्थितोसिसर्वगैकात्मशुद्धसंविन्मयात्मक
॥२७॥ यद्ब्रह्मात्मातितुर्यश्चयाविद्याप्रकृतिश्चया॥तदभिन्नसदैकात्मयथाकुंभशतेमृत्॥२८॥नात्मनःप्रकृतिर्भिन्नाघटान्मृन्मयता
यथा॥मन्मृन्मात्रयथाघांतरात्मैवप्रकृति स्थिता॥२९॥ आवर्त्त सलिलस्येवच स्पंदस्त्वयमात्मन ॥प्रोक्त प्रकृतिशब्देनतेनैवेहसए
वदि॥३०॥यथैकःस्पंदपवनोनामाभिन्नोनसत्तया॥तथैकमात्मप्रकृतीनाम्नाभिन्नेनसत्तया॥३१॥अबोधादेतयोर्भेदोबोधेनैववि
लीयते॥ अबोधात्सन्मयोयातिरज्ज्वांसर्पभ्रमोयथा॥३२॥ चित्स्पंदेकलनायीजंयदेतत्पततिस्फुरन्॥ चित्तांकुरतदेतस्माद्भाविसंसा
रम्नडक॥३३॥

मागाख्य एकैव मिथ्यात्मवमभिन्नमम्मा थैकात्मकमित्यथ ॥ २८ ॥ यथाघटस्यमृन्मयतासवात्मवमृन्माभतथामकृतिरित्यथ ॥ २९ ॥ स्पंदोविवर्तनम ॥ तेमसम्माय
मनाचनाम विवर्तमआत्मैवाम्निनाणुनामममप्यमपरित्यथ ॥ ३० ॥ सत्तयावस्तुरूपेन ॥ ३१ ॥ सम्मय सन्माम ॥ यातिरूपांतरमितिशेष ॥ ३२ ॥ तदेवचित्तांकुर्मतत्वा
म्करसंसारिममात्वनसारक.तपपमइत्यथ ॥ ३३ ॥

१ ब्रह्मब्रह्मदत्स्यमूरित्यपिपाठः

एतत्कलनाबीजमेव ॥ ३४ ॥ नोपततिचेत्सुखदुःखफलाःशरीरद्रुमायेभ्यस्तथाविधाश्चित्तांकुरानजायते ॥ ३५ ॥ उपक्रांतमुपदेशरहस्यमुपसंहरति ॥ द्वित्वमिति ॥ हेराम जगतिअसत्भ्रांत्युपात्तद्वित्वजहिहित्यज ॥ आचहौइतिचकाराज्जहातेरि· ॥ यतस्त्वबोधमुपागतोसि ॥ आत्मैकभावलक्षणेननिरतिशयानंदविभवेनअभयात्माभव ॥ दुःखं तुकालत्रयेपिनास्त्येवेतिनःपरमार्थसारउपदेशइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकोनपंचाशत्तमःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इहकल्पनयाजी /लिंगपुर्यष्टकोद्भवः ॥ वर्णितोक्षैस्तथातस्यबाह्यार्थग्रहणक्रम· ॥ १ ॥ भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यतेसर्वसंशयाइतिश्रुतेस्तत्त्वसाक्षात्कारेणस्वयच्छिन्नसर्वसंशयोपिरामः

एतदेवात्मविज्ञानाद्दग्धंसद्वासनाजलैः॥संसिक्तमपियत्नेननभवत्यंकुरक्षमम्॥ ३४॥ नोचेत्पततिचित्क्षेत्रेकलनाबीजकंततः॥चित्तांकुरानजायंतेसुखदुःखलवद्रुमाः॥ ३५॥द्वित्वंजगत्यसदुपात्तमबोधजातंबोधक्षयंजहिहिबोधमुपागतोसि॥आत्मैकभावविभवेनभवाभयात्मानास्त्येवदुःखमितिनःपरमार्थसारः॥ ३६॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०संसृतिविचारयोगोनामएकोनपंचाशःसर्गः॥ ४९॥ ॥ ७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥ज्ञातंज्ञातव्यमखिलंदृष्टंद्रष्टव्यमक्षतम्॥परेणपरिपूर्णाःस्मोब्रह्मज्ञानामृतेनते॥ १॥पूर्णात्पूर्णमिदंपूर्णंपूर्णात्पूर्णंप्रसूयते॥पूर्णेनापूरितंपूर्णंस्थितापूर्णेचपूर्णता॥ २॥ लीलयेदंतुपृच्छामिभूयोबोधाभिवृद्धये॥बालस्येवपिताब्रह्मन्नकोपंकर्तुमर्हसि॥ ३॥

परेषामुपकारायतत्संशयपदंप्रष्टुकामःप्रथमंस्वानुभवमभिलप्यदर्शयति ॥ ज्ञातमित्यादिना ॥ वयंतत्वसंबंधिनाब्रह्मज्ञानामृतेनपरिपूर्णाःस्म· ॥ १ ॥ स्वानुभवेन पूर्णमदःपूर्णमिदपूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवावशिष्यतइतिश्रुतिंसंवादयति ॥पूर्णादिति॥ पूर्णाद्ब्रह्मणःसकाशादुपाधौप्रविश्यआनखाग्रात्पूर्णमिदंजीवरूपंपरमार्थत·पूर्णब्रह्मैव यत·पूर्णाद्यद्वियदादिक्रमेणप्रसूयतेव्यष्टिसमष्ट्युपाधिरूपतदपिपूर्णमेवप्रसूयते॥ तद्यदामहावाक्योत्थेनाहंब्रह्मास्मीतिज्ञानेनसमूलोपाधिपरिच्छेदापनयनात्पूर्णेनब्रह्मणापूर्णमेवजीवतत्त्वमखंडैक्येनापूरितंतदाकल्पितापूर्णताभ्रमस्यापगमात्पूर्णस्यपूर्णतैवप्राक्स्थितैवावस्थितेत्यर्थः ॥ २॥ भूयसाजनानाबोधाभिवृद्धयेबालस्यलीलाप्रश्नेपितेवकोपंकर्तुंनार्हसि ॥ ३ ॥

सर्वेषांप्राणिनांद्वेषायानुभवोदुःखदर्शनात्प्रियाप्रियदर्शनजन्यसुखदु खयोरुदयनुभवाच्चिरानुभूतानामपिबाह्यार्थानांद्वेषस्मृतिदर्शना । स्वद्वेषबाह्यार्थानामप्यनुभवोबा
ध्य ॥ नमयोपचक्षुरादीन्द्रियाणांबाह्यार्थंमृदयानेतुमशक्तेरचेतनत्वेनचस्वयंबहिर्गत्वानुभूयागत्यास्यानुभवशक्तेश्चश्रोत्रादिगोलकातिरिक्तेन्द्रियाभ्युपगमोव्यर्थ ॥ नचांत
करणावच्छिन्नजीवचैतन्यमर्वेन्द्रियप्रणाड्यानिर्गत्यबाह्यघटादिव्याप्यतदनुभवतीतिकल्पनापियुक्ता ॥ तथासतिबहिरेवानुभवोदुःखापत्ते ॥ प्रियाप्रियदर्शनप्रयुक्तसुखदु
खानामपिबहिरुदयापत्ते कालांतरेत स्मृत्यनापत्तेश्च अतर्विषयप्रवेशमंतरेणांतरनुभवायोगात् ॥ नचबहिरंत करणवृत्तिर्विषयालिंगनेनतदाकारलांछनसंस्कारांश्चगृहीत्वा
तःप्रविश्यनष्टश्चनदाकारविशेषयतीतदनुभावयतिस्मारयतिचेत्युच्यतइतिकल्पनापियुक्ता ॥ घटाद्याकारानभवानीतल्लांछनविषयत्वकल्पनेभ्रमप्रमयोरविशेषापत्ते सर्वमिथ्याज्ञाना
भावप्रसंगात् घटादेर्बाह्यत्वानुभवानापत्तेश्च ॥ इत्थंचानुभवआंतरोघटादिश्चबाह्यस्तयोरसंबंधात्कथंचिदपिबाह्यार्थस्यानुभवारोहणमुपपादयितुंशक्यम् ॥ अतएवनैया
यिकादयोनुभवस्यविषये सह विषयविषयिभावलक्षण स्वरूपसंबंधएवनसंश्लेषादिलक्षणइत्याचक्षते ॥ नचसोपियुक्त ॥ असंबद्धस्वरूपस्यसर्वान्विषयान्प्रत्यविशिष्टत्वेन
विषयव्यवस्थाऽयोगात्॥ नचात्मामनसासंयुज्यतेमनइन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेनेतिक्रमेणस्वाश्रयसंयुक्तसंयुक्तसंयोगादिपरंपरासंबंधव्यवस्थयाव्यवस्था ॥ अननुगतस्यपरंपरासंबंध
स्यस्मृत्यनुमित्याद्यननुगततत्तद्विषयव्यवस्थापकत्वायोगात्॥परंपरासंबंधेनबाह्यार्थापरोक्ष्यानिर्वाहात्तस्यैवव्यवस्थापकत्वेस्वरूपसंबंधकल्पनवैयर्थ्याच्च॥एतनसन्निकर्षद्वारायो

श्रोत्रंचक्षु स्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच ॥ विद्यमानमपित्वन्दृश्यमानमपिस्फुटम् ॥ ४ ॥ कथंमृतस्यवैजंतोर्विषयंस्वंनपश्यति ॥ जीवत
श्चकथंमर्वविषयंस्वंप्रपश्यति ॥ ५ ॥ कथंघटादियात्यत्वमिन्द्रियाणिजडान्यपि ॥ शरीरेनुभवत्यत पुनर्नानुभवत्यपि ॥ ६ ॥ अथ शला
कोपमयोश्चगर्देन्द्रिययो किल ॥ अश्लिष्टयोरंतरसौकर्थंतन्नोदितामिथ ॥ ७ ॥ जानन्नपियदेतान्वैविशेषाऽच्छतथापुन ॥ पृच्छामित
दगोपेणकथयस्वानुकंपया ॥ ८ ॥

र्थोयज्ज्ञानव्यक्तिजनक सतद्विषयइतिव्यवस्थापिप्रत्युक्ता ॥ इन्द्रियादीनामपितद्विषयत्वप्रसंगात् ॥ तस्मादघ
टितघटनासमर्थमायाशक्तिबलादेवांतबाह्यार्थानुभवोवाच्यस्तथासतिकिंकर्णादिगोलकातिरिक्तेन्द्रियाभ्युपगमेनेतियथानुभवत्यरविषपिवात्मावाबाह्यमनुभवतीतिस्याम् तथा
सतिमृतशरीरेपिकर्णादीनांसंबंधगतस्यसदात्मनश्चसत्त्वात्तत्रापिबाह्यार्थान्कुतोनानुभवतीतिराम शंकते ॥ श्रोत्रमित्यादिना ॥ श्रोत्रादिशब्दागोलकपरा ॥ अतएवस्फुटदृश्य
मानमपीतिविशेषणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ यदिकश्चिद्रूयाच्चक्षुरादीन्द्रियाणिस्वयंबहिर्निर्गत्यघटादीनांबाह्यत्वमनुभूयांत मचिरंपकथयतीतितथाह ॥ जडानीति ॥ नतेषांपृथक्चेतनत्वक
थनसामर्थ्यंवाअस्तीतिभाव ॥ यदिकश्चिद्रूयादिन्द्रियाणिबाह्यार्थंतद्विनीत्वास्थापयतीतितन्माप्याह ॥ पुनरिति ॥ रूपर्यस्थापनेपुन पुनरुदितदनुभव स्याद्घटादेरुदयाद्बहिर्नि
सारप्रदर्शनादितिभाव ॥ ६ ॥ ननुघटादिविषयजातकत्प्रथमचक्षुरादीन्द्रियजातस्ववेशमाकर्षति तच्चाकृष्टमिन्द्रियविषयसवेश्मांतरुदितस्थायभोक्तनचिवशेनांतनयतिघ्राण
मित्रमंधमितिकल्पनामाशंक्याह ॥ अथइति ॥ विषया संश्लिष्येन्द्रियाण्याकर्षयेयनासंश्लिष्य असंश्लिष्टरज्ज्वादीनांघटाद्याकर्षकत्वादर्शनात् ॥ नचगोलकप्रदेशानुपसर्पि
णांघटादीनांतत्संश्लेष संभवति नापीन्द्रियाणांरज्जुवद्दृढसंश्लेषलत्वाकर्षकत्वंवाप्रसिद्ध भिन्नप्रदेशनिरवाताय शलाकावद्यवभिन्नदेशत्वादित्याह॥ अश्लिष्टयोरिति ॥ अश्लि
ष्टयाघटादीन्द्रिययोर्मिथ असौत्वपुष्यमानातन्नोदितापरस्पराकर्षणशीलतातथापिनेमायस्वविपरीतघटादिस्थूलप्रवेशाकर्षणसर्वानुभवविरुद्धेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ननुतस्ववोधेन
च्छिन्नसंशयस्यतवकर्थमायामपेसर्वानुपपत्तिभानःस्मिनूव्यवहारेईदृश संशयस्तत्राह ॥ जानन्नपीति ॥ शतधावहुधापुन पृच्छामि ॥ अज्ञानुपदार्थमित्यर्थः ॥ ८ ॥

यतःसम्यग्विमर्शैचिद्यतिरेकेणप्रमातृप्रमाणप्रमेयविभागाःकेपिननिरूपयितुकेनापिवादिनाशक्यतइत्याशयेनवसि
अत्यल्पमिदमुच्यतेयद्गोलकातिरिक्तानींद्रियाणिनसंतीति
ष्ठःप्रथमसमाधत्ते ॥ इंद्रियादीति ॥ ९ ॥ यदितुकल्पनयाद्रष्टुर्दृश्यस्यचोपपत्तिमन्यसेतर्हिंइंद्रियादिघटितपुर्यष्टकत्वेनापिपूर्वपूर्ववासनानुसारेणकल्पनोपपत्तेर्नकिंचिदनुपपन्न
मित्याशयेनाह ॥ गगनादपीति ॥ तयाचिताआत्मनामायाशबलस्वभावेनपुर्यष्टकत्वेनस्वरूपभावदृत्त्यापूर्वपूर्ववासनानुसारेणभावितंकल्पितमित्यर्थः ॥ १० ॥ उक्तेर्थेमायां
तुप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरं अस्यावयवभूतैस्तुव्याप्तसर्वमिदंजगदितिश्रुतिंप्रमाणयति ॥ तदेवचेति ॥ ११ ॥ एवंचेंद्रियद्वाराबहिर्निर्गतेनपुर्यष्टकघटकेनचित्तेनघटा
दिव्याप्यास्ववृत्तिप्रतिबिंबितघटादेर्बाह्यत्वाकारेणैवहृदयेनीत्वाप्रदर्शनंतथैवकालांतरेस्मृतिःस्वमेचातर्गतस्यैवबाह्यत्वेनानुभवश्चेतिसर्वमुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ पुर्यष्टकत्वमि

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इंद्रियाद्यपिचित्तादिघटाद्यपिनकिंचन॥ पृथक्संभवतीहांगनिर्मलाच्चेतनादृते ॥ ९ ॥ गगनादपियाऽच्छाचित्त
यारूपंस्वमात्मना ॥ चित्त्वात्पुर्यष्टकत्वेनभावदृत्त्यैवभावितम्॥ १० ॥ तदेवचप्रकृतितांगतंजगदवास्थितेः ॥ तस्याअवयवाज्जातमिं
द्रियादिघटादिच ॥ ११ ॥ पुर्यष्टकत्वमायातंयच्चित्तंस्वस्वभावतः ॥ स्वएवावयवस्तस्मिन्घटादिप्रतिबिंबति॥ १२ ॥ ॥ श्रीरामउवा
च॥ ॥जगत्सहस्रनिर्माणमहिम्नोदर्पणस्यच॥ पुर्यष्टकस्यभगवन्रूपंकथयकीदृशम्॥ १३ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अनाद्यंतंजग
द्बीजंयद्ब्रह्मास्तिनिरामयम् ॥ भारूपंशुद्धचिन्मात्रंकलाकलनवर्जितम्॥ १४ ॥ कलनोन्मुखतांयातमंतर्जीवइतिस्मृतः॥ सजीवःखलु
देहेस्मिंश्चिनोतिस्पंदतेस्फुटम्॥ १५ ॥

ति ॥ एवंरीत्यापुर्यष्टकत्वमायातंचिद्रूपंतत्स्वमेवपुर्यष्टकस्यचित्तादिघटितस्वभावतःस्वयमेवस्वःचित्तवृत्त्याख्योवयवोभवति तस्मिन्नवयवेघटादिबाह्यंबाह्याकारेणैवप्रतिबिंब
ति ॥ मृतदेहेतुपुर्यष्टकघटितस्यलिंगात्मनोजीवस्यस्वकल्पनयैवलीलोपाख्यानोपदर्शितरीत्यानिर्गमनान्नदर्शनादिसामर्थ्यमितिसर्वदोषपरिहारइतिभावः ॥ १२ ॥ यद्येवंत
र्हिपंचीकृतभूतभागेनजगदाकारेणपरिणमतोऽपंचीकृतभूतकार्यलिंगभागेनतत्प्रतिबिंबग्रहदर्पणभूतस्यचपुर्यष्टकस्यैवकिंरूपंतदेवकथयेतिरामःपृच्छति ॥ जगदिति ॥ १३ ॥
तत्स्वरूपंवक्तुंवसिष्ठस्तन्मूलमज्ञातब्रह्मतत्त्वंनिर्दिशति ॥ अनाद्यंतमिति ॥ १४ ॥ तद्ब्रह्मवियदादिभूतसूक्ष्मसंघातेनापंचीकृतेनलिंगपंचीकृतेनब्रह्मांडचसंघातदंतःप्रतिबिंबलक्ष
णकलनोन्मुखतायातंसत्सूत्रप्राणानामभिमानेनधारणाज्जीवइतिस्मृतोऽभूदित्यर्थः ॥ चिनोतिवासनोपचयेनांगोपचयेनचोपचितोभवति उपचितश्चबाह्यांतर्व्यापारात्मनास्प
दतेचेत्यर्थः ॥ १५ ॥

तस्यैवाभिमानादिव्यापारभेदेननामभेदानाह ॥ अहंभावादित्यादिना ॥ १६ ॥ सर्वव्यापारसाधारणस्वभावात्मापुर्यष्टकमितिनाम्नास्मृत ॥ १७ ॥ ज्ञानेंद्रियव्यापारेणज्ञत्व
कर्मेंद्रियव्यापारेणकर्तृत्व तत्फलसुखदुःखाश्रयत्वेनभोक्तृत्व सर्वस्यौदासीन्येनप्रकाशनेसाक्षित्वम् ॥ आदिपदाद्भोगकरणत्वायतनत्वादिपरिग्रह ॥ एतदभिपातिनीआ
भ्यासेनैतद्धर्मिकायासचित्सैवचित्प्राधान्येनजीवइत्युक्ता जडांशप्राधान्येनतदेवपुर्यष्टकविदुरित्यर्थ ॥ १८ ॥ अतएवस्वतादात्म्यभावितसूक्ष्माकाराणांकालभेदेनभेदाज्जीवो
पिकामक्रोधहर्षविषादाद्यनुरंजितोनानेवभवतीत्याह ॥ कालेकालेइति ॥ अनंतवासनाकणिकोदयमाकारमृच्छतीतिपरेणान्वय ॥ १९ ॥ तस्यैवसमष्टिव्यष्टिजीवस्यबीज
स्यांकुरकांडपल्लवादिवसर्वजगदाकारइत्याशयेनाह ॥ यथेति ॥ २० ॥ अतएवाहमद्विदात्मानाहंकिंतुशरीराद्याकारएवाहमितिमिथ्याज्ञानेनचेततिपश्यति ॥ २१ ॥ २२ ॥

अहंभावादहंकारोमननान्मनउच्यते ॥ बोधनिश्चयतोबुद्धिरिंद्रदृष्टेस्तथेंद्रियम् ॥ १६ ॥ देहभावनयादेहोघटभावनयाघट ॥ एषएवस्व
भावात्माजनैपुर्यष्टकस्मृत ॥ १७ ॥ ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वसाक्षित्वाद्यभिपातिनी ॥ यासचिज्जीवइत्युक्तातद्धिपुर्यष्टकविदु ॥ १८ ॥ का
लेकालेततोजीवस्त्वन्योन्योभवतिस्वत ॥ भाविताकारयानंतवासनाकणिकोदयम् ॥ १९ ॥ पुर्यष्टकस्वभावेनकालेनाकारमृच्छति ॥
यथावासनत सेकाद्बीजंपल्लवतामिव ॥ २० ॥ आकारोहंशरीरादिस्थावरादिचरादिच ॥ नाहमाद्यश्चिदात्मेतिमिथ्याज्ञानेनचेतति
॥ २१ ॥ भ्रमत्येवजगज्जीवोवासनावलितश्चिरम् ॥ ऊर्ध्वाधोगमनैरब्धौकाष्ठंवीचिहतंयथा ॥ २२ ॥ कश्चिद्विशुद्धजातित्वाद्भववधाद
नंतरम् ॥ बुध्वात्मानंममभ्येतिपदमाद्यंतवर्जितम् ॥ २३ ॥ कश्चित्कालेनबहुनाभुक्तयोनिगणातुर ॥ आत्मज्ञानवशादेतिपरमपद
मात्मन ॥ २४ ॥ एवरूपश्चसुमतेजीवोयात शरीरताम् ॥ नेत्रादिनाघटाद्यर्थंयथावेत्तितथाशृणु ॥ २५ ॥ चित्त्वस्यकलनांतस्यसप्र
यातस्यजीवताम् ॥ मन पर्येंद्रियग्रामोदेहोयमवतिष्ठते ॥ २६ ॥ यदान्य सर्वदेहेभ्य खेपतत्यक्षरूपिणा ॥ तदातज्जीवसंस्पर्शाज्जीवा
त्मैकत्वमृच्छति ॥ २७ ॥

कश्चित्सनकादितुल्य कश्चिद्वासिष्ठशाक्यवर्णीयभववधादनंतरमाद्येजन्मन्येवेत्यर्थ ॥ अयंचसर्वोविभाग सात्विकराजसादिजीवभेदवर्णनेउत्पत्तिप्रकरणेव्याख्यात ॥ २३ ॥ २४ ॥
कथंघटादिवाह्यार्थानिंद्रियाणिजडान्यपीतियत्पृष्टंतत्सामान्यत समाहितमपिविशेषेणसमाधत्ते ॥ एवरूपइत्यादिना ॥ २५ ॥ चित्स्वस्यचैतन्यस्यकलनांतस्यपुर्यष्टकेप्रतिबिंबित
यापरिच्छेदस्यानवाप्येव्याप्तापरिमाणतयावतिष्ठते ॥ तेनसदाजीवचैतन्यदेहपरिमितदेहांतर्गतमेवसुखदुःखादिसंबंधाननुभवतिनबाह्यम् ॥ २६ ॥ यदातुअन्योवाह्यघटादि
दृष्टव्योभवतितदातद्भागावुद्रिक्तजलंकुल्याद्वारेणेवसर्वदेहेभ्यउद्रिक्तचक्षुराद्यक्षरूपिणाद्वारेणवाह्यघटादिपर्यंतेखेवाह्याकाशेपततिनिर्गच्छतीत्यर्थ ॥ किंततस्तत्राह ॥ तदेति ॥
तदातद्वारेनिपत्यादिद्वारनिर्गतजीवेनस्वाकारवृत्तिव्याप्तिद्वारासंस्पर्शाद्व्यापनाज्जीवचैतन्येनसहैकत्वमाध्यासिकचित्तादात्म्यलक्षणविषयत्वमृच्छतिगच्छति ॥ २७ ॥

सचाक्षस्यसबधश्चित्तेनसमन्वितस्यजीवतएवबाह्यार्थवेदनेकारकोभवतिनमृतस्यमुक्तस्यवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ अस्तुबहिरेवतथापिकथमंतस्तदनुभवस्तत्राह ॥ यद्यदित्यादिना ॥ यद्यदत करणवृत्तिरूपनयनरश्मिरूपवास्वच्छतरवस्तुतस्मिन्बाह्यनभःस्थघटादिप्रतिबिंबतिसचप्रतिबिंबोंतर्व्यंतर्गतेनजीवेनश्लिष्टोभवति ॥ तर्हिबहिष्ठएवाहघटमनुभवामीतिकुतोनानुभूयतेतत्राह ॥ बहिरिति ॥ यद्यपिबहिर्जीवोस्तितथाप्यसौबहिः अजीवतिप्राणान्नधारयति ॥ नञोनलोपश्छांदसः ॥ अनुव्यचलदितिवत्तिङंतोत्तरपदःसमासोवा॥ यत्रप्राणव्याप्तिस्तत्रैवाहतावमर्शोनबहिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ अस्त्वेवतर्हिघटेप्रथाफलोपपत्तिस्तथापिकथमंतर्देहदिघटाकारानुप्रवेशस्तत्राह ॥ निघृष्टेति ॥ यदानयनतारकेपटलादिदोषराहित्याच्छाणनिघृष्टनूतनेंद्रनीलाभेभवतस्तदातयोस्तारकयोर्घटप्रतिबिंबसहिताचित्तवृत्तिःप्रविशतीतिबाह्यगतोघटादिपदार्थःप्रतिबिंबतीत्युच्यते ॥ ३० ॥ सचैवनयनतारकानुप्रविष्टःपदार्थोहार्देनाहमभिमानवताजीवेनतद्दिप्रतिबिंबतयाश्लिष्टोभवतीत्यर्थः ॥ इतिअनयारीत्याघटादिबाह्यवस्तुबहिस्वभासमानमेवांतर्देहदिअहंकारसंव

बाह्यार्थवेदनेनित्यंसंबंधोक्षस्यकारकः॥ समन्वितस्यचित्तेननमुक्तस्यकदाचन॥ २८॥ यद्यदच्छतरंतस्मिन्नभःस्थंप्रतिबिंबति॥ जीवेनभवतिश्लिष्टोबहिर्जीवोप्यजीवति॥ २९॥ निघृष्टनवरत्नाभेयदानयनतारके॥ तदातयोर्बाह्यगतःपदार्थःप्रतिबिंबति॥ ३०॥ जीवेनभवतिश्लिष्टःप्रतिबिंबतयाततः॥ जीवज्ञेयत्वमायातिबाह्यंवस्त्वितिराघव॥ ३१॥ यत्संश्लेषमुपायातितद्बालोपिहिविंदति॥ पशुर्वास्थावरोवापिजीवःकस्मान्नवेत्स्यति॥ ३२॥ अच्छस्यनयनस्याथोरश्मयोजीववेष्टिताः॥ क्रोडीकुर्वंत्यलंदृश्यंजीवस्तत्त्वेनविंदति॥ ३३॥ एषएवक्रमःस्पर्शेसंबंधःप्रत्ययोद्भवः॥ रसेगंधेचकथितोजीवसंस्पर्शसंभवः॥ ३४॥ शब्दस्त्वाकाशनिष्ठत्वात्कर्णाकाशगतःक्षणात्॥ जीवाकाशंविशत्यंतरित्थमिंद्रियसंविदः॥ ३५॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥दृश्यतेमानसादर्शेयंत्रदावौदरेपुतत्॥ प्रतिबिंबितमेतन्मेब्रूहिब्रह्मन्किमात्मकम्॥ ३६॥

लितजीवज्ञेयत्वमायातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ चेतनस्यार्थसस्पर्शेवेदननियमोबालपश्वादिष्वपिप्रसिद्धइत्याह ॥ यदिति ॥ स्थावरेष्वपिगुल्मविशेषेस्पर्शमात्रेणपत्रसंपुटीकरणदर्शनात्तद्वेदनसर्वत्रानुमीयतइतिभावः ॥ ३२ ॥ दूरस्थविषयस्यकथगोलकसस्पर्शइतिपामरशंकामपाकुर्वन्नाह ॥ अच्छस्येति ॥ गोलकातिरिक्तस्यस्वच्छतमस्येंद्रियस्यरश्मयःप्रागुक्तरीत्याजीववेष्टिताःसंतःपुरोवर्तिविषयक्रोडीकुर्वंत्यालिंगंति ॥ ३३ ॥ चक्षुष्युक्तक्रमस्पर्शादावप्यतिदिशति ॥ एषएवेति ॥ ३४ ॥ शब्देविशेषमाह ॥ शब्दस्त्विति ॥ शब्दस्यवृत्तिप्रतिबिंबनविनापिसाक्षाच्छ्रोत्रद्वारातःप्रवेशोपिसंभवतीतिभावः ॥ इत्थंगधस्यापिपवनद्वारातःप्रवेशसंभवोऽस्तुनामेत्याशयेनयथासंभवमुक्तन्यायमुपसंहरति ॥ इत्थमिति ॥ ३५ ॥ इदानींरामःप्रसंगात्तेषांप्रतिबिंबानांस्वरूपजिज्ञासुःपृच्छति ॥ दृश्यतइति ॥ यत्मानसानिचआदर्शाश्चतत्समाहारे काचकांस्यमणिजलादियंत्रदारूणामौदरेषुउदरान्निर्गतेषुनवपल्लवादिषुयत्प्रतिबिंबितघटमुखप्रभादिएतत्किमात्मकंतन्मेब्रूहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

यथाबिंबस्यसत्यत्वेपिचिन्मात्रेबिंबभूतयोर्व्यष्टिसमष्टिजीवयोर्विवाभिरिक्तरूपभातिमात्रसिद्धंनभिर्वक्तुशक्य तथात्यंतजडयोर्मुखदर्पणयोर्घटचित्तत्त्वयोर्वापरस्परसापेक्षप्रति
बिंबस्वरूपदुर्वचमितिकिंवाच्यमित्याशयेनोत्तरमाह ॥ अत्यंतेति ॥ दृशाश्चैतस्यात्मनोभातिविद्धि ॥ ३७ ॥ नकेवलमतिबिंबमात्रभानिरपितुजगदपीत्याह ॥ तावदिति ॥ अप्य
र्थेतुशब्द ॥ तावन्मात्रभातिमात्रम् ॥ अतएवमहदहजगतिविश्वासोमास्तु ॥ अहमित्यादि भवचक्रस्तरंगस्थानीयश्चिज्जलात्पृथगसन्नित्यर्थ ॥ वर्त्तमानतुसदाचिज्जलमेवेत्य
र्थ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ हेरामत्वनित्यमसक्तमति सन्शांतामृपाभूतसुखदु खवेत्तीतिमृपासुखदु खविद्बुद्धिर्यस्यतथाविधश्चभूत्वाअस्तासमस्ताभवलक्षणामयरूपामायायस्यत
थाविधःसन्समतायांब्रह्मस्वभावेनिविष्टमतितिष्ठेत्यर्थ ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्य० प्रकाशेनिर्वाण० पू० पंचाशत्तम सर्ग ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ जीव

॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अत्यंतजडयोरेवजीवयोरिवतन्मिथ ॥ प्रतिबिंबदृशोभ्रांतिविद्धिवेद्यविदांवर ॥ ३७ ॥ तावन्मात्रजगत्त्वेतद्वि
श्वासोमातवास्त्विह ॥ अहमित्यादिसर्तरंगोवर्त्तमानंसदाजलम् ॥ ३८ ॥ परांभोधौतुनास्त्येवदेशकालक्रियादिकम् ॥ तन्मयैकतयानि
त्यमात्मासर्वत्रसर्वग ॥ ३९ ॥ नित्यमसक्तमतिर्मुदितात्माशांतमृपासुखदु खविदत ॥ तिष्ठनिविष्टमति समतायामस्तसमस्तभवाम
यमाय ॥ ४० ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० अक्षसंवेदनविचारयोगोपदेशोनामपंचाशत्तम सर्ग ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ नपुनर्भवत पूर्वसंपन्नाश्चक्षुरादय ॥ यथाकमलजस्यैतत्सर्वमेवत्वयाश्रुतम् ॥ १ ॥ ब्रह्मपुर्यष्टकस्यादावर्थसंवि
पयोदिता ॥ पुर्यष्टकस्यसर्वस्यतथैवोदेतिसर्वदा ॥ २ ॥ विद्धिपुर्यष्टकजीवोयोगर्भस्थेंद्रियोदय ॥ यथथाभावयत्याशुतत्तथापरिपश्य
ति ॥ ३ ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थांश्चविद्धिसंवेदनंस्वकम् ॥ संपन्नंचयथातत्तेप्रोक्तमाद्यमन स्थितौ ॥ ४ ॥

स्तानिममोदेह पुर्यष्टकमितिभ्रम ॥ अबोधादेवबोधेतुब्रह्मैवैकमितीर्यते ॥ १ ॥ कलनोन्मुखतांयातमित्यादिनावर्णितमहंकारदेहेंद्रियादीनांप्रागसत्ताकल्पनजीवसमष्टे पद्मज
स्येवव्यष्टेस्तथापितुल्यमितितात्पर्यंत्वयाज्ञातमेवेतिवक्ष्यमाणोपोद्घातायप्रथममनुवदति ॥ नपुनरिति ॥ अप्यर्थेपुन शब्द ॥ कमलजस्येवप्रपतोपिसृष्टे पूर्वमनाद्यतमित्यादि
वर्णितब्रह्मस्वभावेस्थितस्यचक्षुरादयोनसंपन्ना इत्येतत्सर्वमेवत्वयामद्वचनतात्पर्यंश्रुतमवधारितमित्यर्थ ॥ १ ॥ एवंपुर्यष्टककल्पनोत्तरमप्यदृशायार्थकल्पनमपिसमष्टिवद्व्य
ष्टीनामित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्माहिरण्यगर्भ समष्टिपुर्यष्टकजस्ययथासर्गादौप्रथमहदहत्वार्थसंविदुदिताथासर्वस्यव्यष्टिपुर्यष्टकस्याप्युदेति ॥ २ ॥ तदेवगर्भस्थितिमारभ्यदर्शय
ति ॥ विद्धीति ॥ योव्यष्टिजीवोगर्भस्थएवचक्षुरादींद्रियोदयविशिष्ट पुर्यष्टकात्मापष्ठेमासिसंपन्नेसततारभ्ययथयाभ्यवहर्तव्यंवस्तुभावयतितथातत्तथासमयापरिपश्यती
त्यर्थ ॥ ३ ॥ एवंचआद्यमन स्थितौहिरण्यगर्भमनोव्यापारेयथात्वकतवेत्यनेइंद्रियाणींद्रियार्थांश्चसंपन्नतयातत्तेतथापिव्यष्टे संपन्नमितिमयाप्रोक्तमफलमीत्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्गात्पूर्वसंभवतीव्यष्टिसमष्ट्योरैकैवशुद्धासंवित्ततस्तदनंतरंअहंवेदनालक्षणानतजीवपुर्यष्टकान्वितासास्तुतथापिसंवेदनस्वरूपमनिंदितमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ वेद्यदोषात्स्ववेदनंतत् कुतोननियतेइतिचेद्वेद्यस्यपरमार्थतोऽसत्त्वादित्याह ॥ नत्विति ॥ एकत्वादिहेतुभिरनामयेसंवेदनेपरस्यतदन्यस्यास्तितासत्यतानत्वित्यन्वयः ॥ नास्तित्वेचअभावत्वादयस्त्रयो हेतवः ॥ अभावत्वाद्देशकालकृतपरिच्छेदवत्त्वादनेकत्वाद्वस्तुकृतपरिच्छेदवत्त्वादशून्यत्वात्स्थूलत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननुसंवेदनमेवमनस्तादिभावंगच्छतीत्युक्तेतत्रमनस्तादीना मसत्यत्वेसंवेदनमेवासत्यंकिनस्यात्तत्राह ॥ चेत्यादीति ॥ चेत्यमतव्यादिगोचरबुद्धिष्वध्यारोपमात्रतन्नवास्तवमनस्ताप्राप्तिःसेत्यर्थः ॥ ७ ॥ तर्हिविद्याविलासाविर्भूतस्वरू

शुद्धासंवित्संभवंतीसंवेदनमनिंदितम्॥ ततोहंवेदनानंतजीवपुर्यष्टकान्विता ॥ ५॥ नत्वेकत्वादनंतत्वादवेद्यत्वादनामये॥ अभावत्वा दनेकत्वादशून्यत्वात्परास्थिता ॥ ६ ॥ चेत्यादिबुध्यातत्किंचिन्नमनस्तांचगच्छति ॥ नचजीवत्वमायातिनचपुर्यष्टकात्मिका ॥७॥ नवि द्यादिविलासोस्तिसोस्तिनास्तीवयःसदा ॥ परमात्मेतिकथितोमनःषष्ठेंद्रियातिगः ॥ ८ ॥ तस्मात्संपद्यतेजीवश्चिन्मूर्तिर्मननात्मकः॥ भ्रमःकेवलमित्याद्यउपदेशायगीयते ॥ ९ ॥ यतःकुतश्चित्संपन्नेत्वविद्यामयआमये ॥ उपदेश्योपदेशेनप्रविलीनेविचारणात्॥ १० ॥ प्रशांतसकलाकारंज्ञानंतत्रावशिष्यते ॥ यत्राकाशमपिस्थूलमणाविवमहाचलः ॥ ११ ॥ यत्रोद्यदाचारमपिसदप्यसदिवस्थितम् ॥ जगज्जान्विपर्यास्यत्क्वाकायेत्वंतिष्ठनिर्मले ॥ १२ ॥ असन्मयमविद्यायारूपमेवतदेवहि ॥ यद्वीक्षितासतीनूनंनश्यत्येवनदृश्यते ॥ १३ ॥ आलोकितंनामकथमवस्तुकिललभ्यते॥ प्रयत्नेनापिसंप्राप्तंमृगतृष्णांबुकैरिव ॥ १४ ॥

पत्वात्पूर्वंतदप्यसत्किनस्यात्तत्राह ॥ नेति ॥ आदिपदाच्चरमप्रमाणमननादिपरिग्रहः ॥ योमूढैर्नास्तीवेतिकल्प्यतेसपरमात्मासदास्ति ॥ ८ ॥ यद्यद्वितीयएवसःतर्हितस्मात्सर्वएतआत्मानोव्युच्चरतीतिश्रुत्याअग्निविस्फुलिंगन्यायेनजीवसंपत्तिःकथमुक्तेतिचेदुपदेशायकल्पनयेत्याह ॥ तस्मादिति ॥ ९ ॥ अतएवाविद्यारोगस्यनमूलंचिंत्यंकिंतुचिकित्सैवचिंतनीयेति ॥ मूलकल्पनादिश्चिकित्सोपायएवनवास्तवइत्याह ॥ यतइति ॥ प्रविलीनेसतिस्वरूपज्ञानमेवावशिष्यतइतिपरेणान्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ उद्यदाचारंनिष्पद्यमानव्यवहारार्थक्रियाशालीतिसद्व्यावहारिकसत्यमप्यसच्छून्यमिवयत्रस्थिततत्रत्वजगज्जान्विपर्यास्यत्क्वानिर्मलेजीवन्मुक्तःकायेसत्येऽवतिष्ठ ॥ १२ ॥ इदानीमविद्यायाः स्वरूपमाह ॥ असन्मयमिति ॥ १३ ॥ मृगतृष्णांबुकैरिवसंप्राप्तदृष्टांतोप्यप्रसिद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

असदेवसद्भातियत अभवद्ज्ञानादेवास्यसत्यतेत्यन्वय ॥ १५ ॥ सत्यात्मन सन्निधानादत्यंतमसत्यायाअप्यविद्याया कल्पनाकल्पितेत्यर्थ ॥ १६ ॥ तस्यतेजीवस्योपदेशाय
तस्या अविद्यायाहेतोर्जीवादिकल्पमाकृता ॥ १७ ॥ आबोधनोन्मुखीवासार्थदर्शनोत्सुकासतीयथाभावयतीतिपरेणान्वय ॥ १८ ॥ बालेनसभावितोयक्षकद्वसत्यःअ
सत्योवाभवतु अपतुपचतन्मात्रस्यपचीकरणात्मिकादिक्कलनासत्तयासत्यतयासभावयतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ १९ ॥ तथात्मनिदेहात्मनिरग्राग्ङ्इन्द्रियद्वाराणि ॥ छांदसपुस्त्वम्
॥ २ ॥ एभ्य पचतन्मात्रेभ्य परमार्थतोऽन्यदेवान्याभासमिन्द्रियद्वारे पश्यति ॥ २१ ॥ तथइर्वीमिन्द्रियमनःप्राणादिअंत ॥ इवपटाविमासम् ॥ भावनासनाम् ॥ २२ ॥ तथवि
पर्येन्द्रियसयोगाभिव्यक्तस्वात्मसुखमेवविषयसुखतयासभावयतीत्याह ॥ रश्मिजालमिति ॥ २३ ॥ एपस्वाभाविकस्वसंवेदनमेवविषयसन्निकर्षाज्जातमहंकारात्मनोधमइति

असदेवसदेवासदज्ञानादस्यसत्यता॥ ज्ञानायथास्थितंवस्तुदृश्यतेनस्मतिभ्रम ॥ १५ ॥ अविद्यायाविचारोयजीवपुर्यष्टकादिका॥
अप्यत्यतमसत्याया कल्पनाकल्पितात्मन ॥ १६ ॥ तस्यास्तउपदेशायसेयंजीवादिकल्पना॥ कृताशास्त्रे प्रबोधायतांत्वमेकमनाः शृ
णु॥ १७॥ जीवत्वमिवसंप्राप्तापुर्यष्टकपदस्थिता॥ कलाकलककलिताचितिराबोधनोन्मुखी॥ १८॥ यद्ययाभावयत्याशुतत्तथानुभ
वत्यलम्॥ सत्योभवत्वसत्योवाबालेननिशियक्षक ॥ १९॥ पचतन्मात्रकलनासभावयतिसत्तया॥ तत्रात्मनितथारंध्रान्त्रपश्यतितयो
दितान्॥ २० ॥ एभ्यएवसमुत्पन्नंयद्धि स्वंभूतपंचकम्॥ पश्यत्यनन्यदन्याभशाखाशतमिवांकुर ॥ २१ ॥ इदमंतरिदंबाह्यमितिनिश्च
यवांस्तत ॥ जीवोभावययादत्तेतत्तथाग्रहयत्यय॥ २२॥ रश्मिजालमिवेंदोर्यदात्मन प्रतिभासनम्॥ बाह्यस्पर्शतयातेनतदेवाश्चूर
रीकृतम्॥ २३ ॥ मरिचस्येवयत्तैक्ष्ण्यशून्यत्वमिवखस्ययत्॥ आत्मनोवेदनयच्चतदेवान्यदिवस्थितम्॥ २४॥ अत्रैवनिश्चयंयत्ध्वानि
यम सुदृढीकृत ॥ अनेनेत्यमनेनेत्यभाव्यमित्यवखंडितम्॥ २५॥ स्वभावेतरनामासौस्वसकल्पमयात्मक ॥ कश्चित्कदाचिद्भवतिस्व
भावेनैवनान्यया॥ २६॥ आत्मनैवेदमखिलसंपन्नंद्वैतमद्वयम्॥ खंडोमधुरसेनेवमृदेवचमहाघट ॥ २७॥ सन्निवेशविकारादिदेश
कालादिसंभवात्॥ संभवत्यत्रनत्वीशेदेशकालाद्यसंभवात्॥ २८॥

संभावयतीत्याह ॥ मरिचस्येति ॥ २४ ॥ अत्रमांसारिकविषयभोगेष्वेवपुरुषार्थपर्यवसाननिश्चयवत्त्वात्ऐहलौकिकपारलौकिककर्माचरणनियम सुदृढीकृत ॥ अनेनलौकि
ककर्मणा ॥ अनेनवैदिककर्मणा ॥ अवखंडितनश्वरसुखमुद्दिश्येत्यर्थ ॥ २५ ॥ तथैक प्रवृत्तिनियम स्वाभाविकरागादिकृतइतरस्तुशास्त्रकृत ॥ द्विविधोप्ययसकल्पमयात्म
कतयो कदाचित्कश्चिदेवस्वाभाविकपुरुषयत्नेनैवेतरजित्वाभवतिनान्ययेत्यर्थ ॥ २६ ॥ तथोभयभाव्यस्यआत्मैवस्वभावशास्त्राम्यतरानुसारीतत्तद्व्यापारसाधनफलात्मनावि
वर्ततइत्याह ॥ आत्मनैवेति ॥ खंड मधुसारशर्कराविशेष ॥ २७ ॥ यद्यपिसंबद्घटौपूर्वतमप्रपिंडावस्थयोर्विनाशाद्विकारीतथापिमाधुर्यमृत्स्वरूपाविनाशात्तदंशोविवर्तद
शौ महिमध्रसमिविकार सभवतितद्धर्म्यादित्याह ॥ सन्निवेशेति ॥ अत्रमधुमृदादौ ॥ ईशेब्रह्मणि ॥ २८ ॥

अथवाखडोमधुरसेनेवेतिवाक्येखंडोवनखंडः मधुरसेनवसंतद्रवेणेवेत्यर्थस्तथाचाविकारएववृक्षविकारहेतुर्जलभागोदृष्टांतइत्याशयेनाह ॥ इतइति ॥ यथावृक्षप्रविष्टोरसोज लमित पत्रमित पुष्पमहमितिवैचित्र्येणोदित सन्अद्वित्वेपिद्वितांवहन्दृष्टस्तथानःस्वात्मनिप्रसिद्धसत्तारूपब्रह्मापिइत पटइत कुड्यमहमित्यादितोभेदात्सर्वजगदात्मनाआत्मनि द्वित्वमाहरद्विद्धीतिपरेणान्वय ॥ २९ ॥ ३० ॥ यथावाअंभोदोमेघःअग्रग्रीष्मेअर्करुगेवाहमितितादृप्येणतिष्ठति ततआद्यवर्षारंभेवारिदानावसरेवारिदोहमितितिष्ठति ततोभूमिप्रवेशेनाकुरातर्जलात्मनाप्रवेशेअग्राकुरोहमितितिष्ठति तथाआत्मापिकालभेदेनभावाभावाकारोभूत्वातिष्ठतीत्यर्थ ॥३१॥ अयचजगद्विवर्त्तनियमक्रम कल्पितोपिनकेनचिदन्यथाकर्तुंशक्यइत्याह ॥ इतीति ॥ सर्वैश्वरेब्रह्मणिततप्रसिद्धम् ॥ ३२ ॥ एववस्तुस्वभावनियतिरपिवस्तुभेदभिन्नानान्यथाकर्त्तुंशक्येत्याशयेनाकाशादिस्वभावस्याज्ञातब्रह्मस्वभावस्यचवैलक्षण्यमाह ॥ आदर्शेतिद्वाभ्याम् ॥ आदर्शवत्स्वच्छेआकाशेस्व स्वीयोभागःकार्यवानैवप्रतिबिंबति ॥ कुतः ॥ व्यतिरेकासंभवतःआकाशेआकाशकार्ये

इतःपुष्पमितःपत्रमहमित्युदितोयथा ॥ खंडेस्वात्मनिनिःसत्तारसोऽद्वित्वेद्वितांवहन् ॥ २९ ॥ इतःपटइतःकुड्यमहमित्यादितस्तथा ॥ सर्वात्मनात्मनिब्रह्मविद्धित्वंद्वित्वमाहरत् ॥ ३० ॥ अग्रांकुरोहमग्रार्करुगहंत्वग्रवारिदः ॥ यथेतितिष्ठत्यंभोदस्तथात्मासदसद्वपुः ॥ ३१ ॥ इतिभाव्यमनेनेदमित्थंसर्वेश्वरेततम् ॥ क्रमंखंडयितुंलोकेकस्यनामास्तिशक्तता ॥ ३२ ॥ आदर्शस्वच्छआकाशेनैवस्वःप्रतिबिंबति ॥ व्यतिरेकासंभवतःकचत्येवहिकेवलम् ॥ ३३ ॥ ब्रह्मणित्वात्मनात्मैवस्थितःकचतिबिंबति ॥ द्वैतीभवत्यदेहोपिचिन्मयत्वात्स्वभावतः ॥ ३४ ॥ यद्यथैवात्मकचनंवेत्तितंभवतात्मना ॥ असत्यमपितन्नेहव्यभिचारीकदाचन ॥ ३५ ॥ हेमत्वकटकत्वेद्वेसत्यासत्यस्वरूपिणी ॥ हेम्निभांडगतेयद्वच्चित्वाचित्त्वेतथात्मनि ॥ ३६ ॥ सर्वगत्वाच्चितेश्चित्त्वंनित्यंमनसिविद्यते ॥ हेमत्वंकटकस्येवजडभावःस्थितोन्यदा ॥ ३७ ॥ चित्त्वजाड्यात्मकंचित्तंदृढंभावयतिस्वयम् ॥ यथायदैवयद्भावंतथाभवतितत्तदा ॥ ३८ ॥ कालेकालेचिताजीवस्त्वन्योन्योभवतिस्वयम् ॥ भाविताकारवानंतर्वासनाकलिकोदयात् ॥ ३९ ॥

भूतांतरेवाआकाशभेदाभावात् ॥ किंतुकेवलमाकाशनिष्प्रतिबिंबदर्पणोदरवत्स्वच्छतयाकचतिदीप्यतएवेत्यर्थ. ॥ ३३ ॥ साविद्यंब्रह्मतुनतथेत्याह ॥ ब्रह्मणीति ॥ कचतिसर्ववस्तुशक्त्यादिरूपेणदीप्यते ॥ जीवरूपेणप्रतिबिंबति ॥ भेदकल्पनयाचद्वैतीभवति ॥ ३४ ॥ अस्त्वेवकिंततस्तत्राह ॥ यदिति ॥ तत्रसर्गादौयद्वस्तुस्वभावेनात्मकचनवृत्ततंस्वभावमसत्यमपिभवतासत्येनात्मनासत्यवेत्तिसचनियमोनकदाचनव्यभिचारीतिसर्वापिनियतिःसिद्धेत्यर्थ. ॥ ३५ ॥ सत्यानृतमिथुनीभावेवाचारंभणश्रुतिदर्शितन्यायेनदृष्टांतमाह ॥ हेमत्वेति ॥ ३६ ॥ अतएवप्रथमकार्येमनसिचिज्जडोभयरूपतादृश्यतेतत्रयन्नित्यतत्सत्यमित्याह ॥ सर्वगत्वादिति ॥ अन्यदाकदाचिदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ चित्तजाड्येतिपाठेचित्तस्यजाड्यजडदेहविषयाकारस्तदात्मकचित्तदृढभावनयायदैवयथादेवनरस्थावरादिनायेनप्रकारेणयदायद्भावभवतितदातथैवतद्भावभवतिअनुभवतीत्यर्थः ॥३८॥ अतएवकालभेदेनजीवस्याहमाकारभेदानुभवइत्याह ॥ कालइति ॥ चिताअंतर्वासनाकलिकानामुदयाद्विकासाद्वैचित्र्येणभाविताकारवान्सन्अन्योऽन्योभवति ॥ ३९॥

यथास्वमदृष्टोपामोवनादिसत्ताम्यतेक्षणाद्धनाविभावयातितथादेहभूतोयजीवोपिदेहादेहांतरभावयाति ॥ यत स्वमवदेवमतिभासात्मकइत्यर्थ ॥ ४०॥ यथास्वमेप्रतिभासत
इतिप्रतिभासोदृश्यमानोनरोझटितिकुड्यभूत्वापटोभवेत्तथामरणमूर्छायामपिप्रतिभासमानमिवदेहांतरभवतीत्यर्थ ॥४१॥ नन्वयदेह मत्यक्षम्रियतेदसतेपसकथंदेहांतरभवेत्त
ग्राह॥असत्यमेवेति ॥ मरणजननादिकमपिमर्तुःप्रातिभासिकमेव जीवतांतुतदेहस्यवाह्यादिदर्शनंस्वाविद्याकल्पितस्यैवनतद्वासनामयस्येतिभाव ॥ स्वस्याम्यरूपवदेहांतरवदि
त्यर्थ ॥४२॥ तर्हिकिंयीवनवार्धक्यवदेहांतरमप्येतदेहस्यकालिकःपरिणामोनेत्याह ॥ कालेनेति ॥ एतादृशमेतदेहरूपकालेनअम्यत्वदेहांतरभावएतीतिन यत प्रकृतमिदश
रीरमात्यावस्थाभेदेपितदेवेदमितिप्रत्यभिज्ञानिश्चयारूढम्॥ एतेभूतभाविदेहास्तुन प्रत्यभिज्ञानाभावादम्येनाम्येसंतिनसंतीत्यादिभ्रांतिगच्छंतिअतस्तेपांस्वतोजीवतएवभवो
वासनयासमद्भवइत्यर्थ ॥४३॥ ननुकदापिभागदृष्टेदेशादिशरीरभावेकास्यवासनातथाह ॥वस्त्विति॥ इदंतुजगद्रूपजीवस्वमेंतर्गतविद्धि ॥ तस्यभयआवसथाश्रय स्वमाइतिश्रुते

स्वप्नेदृष्टोयथाग्रामोयातिसत्तान्यतेक्षणात् ॥ देहाद्देहतयायातिदेहोयप्रतिभात्मकः ॥ ४० ॥ प्रतिभासोयथास्वप्नेनर कुड्यपटोभवेत् ॥
भवत्यसत्यमेवेदंदेहांतरमिदस्वत ॥ ४१॥ असत्यमेवम्रियतेत्वसत्यंजायतेपुन ॥ जीव स्वप्रतिभासेनस्वप्नवत्स्वान्यरूपवत् ॥ ४२॥का
लेनैतादृशंरूपमिदनान्यत्वमेतिवै ॥ प्रकृतंनिश्चयारूढभ्रमत्येतेभव स्वत ॥ ४३॥ वस्तुदृष्टमदृष्टंचस्वप्नेसमनुभूयते ॥ जीवस्वप्नेजगद्रूप
विद्धिवेद्यविदांवर ॥ ४४॥ अजाग्रद्दृष्टिदृष्टोय स्वाभिधानादिनेरित ॥ नस्वप्नोविद्यतेतस्मादच्छात्माचितिमात्रकम् ॥ ४५॥ अयापूर्वा
भिधस्वप्नेयथापश्यतिनान्यथा ॥ अग्रदृष्टंतथैवार्थंचेतनश्चित्प्रपश्यति ॥ ४६॥ प्राक्तनीवासनाद्यापिपौरुषेणावजीयते ॥ त्य कुकर्माद्य
यत्नेनप्रयातिहिस्तुकर्मताम् ॥ ४७॥ मोक्षादृतेनशाम्यंतिजीवतांचक्षुरादय ॥ उन्मज्जतिनिमज्जतिकेवलदेशकालत ॥ ४८ ॥

रित्यर्थ ॥ इदंतुस्वमेअननुभूतस्यापिदर्शनमिहजन्मन्यननुभूताभिप्रायेण ॥ दृष्टंचादृष्टंचश्रुतंचाश्रुतंचानुभूतंचाननुभूतंचसर्वंपश्यतीतिश्रुतिमवलम्ब्योक्तम् ॥ वस्तुतस्त्वनादौस
सारेनाननुभूतंकिंचिदस्तीतिमरणकालेभाविदेहारंभककर्मोद्बोधितवासनानुसारेणैवदेहांतरोद्भवइतिबोध्यम् ॥४४॥तर्हिवाक्यजम्यब्रह्मसाक्षात्कारलभ्यब्रह्मभावोपिदेहांतरव
द्वासनामय स्वमएवकिंनस्यात्तत्राह॥ अजाग्रदिति॥ य शिवमद्वैतंचतुर्थंमम्यतइतिस्वाभिधानादिनाईरित अजाग्रद्दृश्यातुरीययादृष्ट परमात्मातस्यउक्तलक्षणस्त्रिविध स्वमए
वनविद्यतेजाग्रतिकदापितदनुभवाभावेनतद्वासनाऽप्रसिद्धेस्तस्यवासनामयत्वायोगात्तस्मात्सस्वच्छात्माचैतन्यमात्रमित्यर्थ ॥४५॥ सएवचिदात्माचेतनजीवोभूत्वाअयथाअपू
र्वाभिधमभिनवंवर्तमानमर्थंयथाचिरस्वभावादेवपश्यतिनान्यथातथैवापेदृष्टमप्यर्थंप्रपश्यतीत्यर्थ ॥ ४६ ॥ अतएवादृष्टविषयेपिभावनाप्रचयेनदृढीकृतवासनापूर्वदृष्टविष
योवामनोभवतीतिपुरुषप्रयत्नप्राबल्यंप्रदर्शितमित्याह ॥ प्राक्तनीति॥ ४७॥ एवजीवस्यवासनापरिमितिलक्षणोदेहादिविभ्रमोऽभिमत इदानींकदात्मभ्रांतिरितिवाकांक्षायामाह ॥
मोक्षादिति ॥ ४८ ॥

मोक्षंविनैवदेहादिनिवृत्तिः किंनस्यात्तत्राह ॥ चितइति ॥ यतश्चितोयावन्मोक्षदेहाकारकलनावासनातिष्ठत्येव॥स्वकलनैवैतस्यजीवस्यपंचात्मादेहोऽग्रेतिष्ठतीव ॥ यथाशिशोर्भावितोमहायक्षोग्रेतिष्ठतितद्वद्दुर्निवारइत्यर्थः ॥४९॥ इदानींकथंचित्स्थूलदेहनिवारणेपिमोक्षंविनालिंगदेहलक्षणपुर्यष्टकंदुर्निवारमित्याशयेनतद्दर्शयति ॥ मनइति॥५०॥ ननुशास्त्रेज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियप्राणाभूतानिअंतःकरणमविद्याकामकर्माणिपुर्यष्टकमित्युक्तंतत्तुपंचीकृताकाशवाय्वादिलिंगघटितस्थूलांतंमूर्त्तरूपमपिस्यात्तत्कथममूर्त्तमनोबुद्ध्याद्यष्टकमेवपुर्यष्टकमुक्तंतत्राह ॥ अमूर्त्तएवेति ॥ त्वदुक्तमूर्तंपुर्यष्टकंतदास्यायदिपंचीकरणेनामूर्त्तानांतन्मात्राणांस्थौल्यंस्यात् ॥ अयंतुतन्मात्ररूपोलिंगात्माअमूर्तएव ॥ अस्यखल्वपंचीकृताकाशत्वमतिपीनतानिरवधिकस्थौल्यंतच्चनसंभवति नह्यमूर्त्तवासनाकोटीनामपिमेलनेस्थौल्यंदृष्टंयदास्यखत्वमेवदुर्लभंतदास्थूलवाततामहानुगुल्मोवृक्षइवात्यंतमसंभाविता ॥ एवंस्थूलतेजोजलपृथ्वीतापि ॥ एवंचस्थूलभूतानामेवासंभवेअस्यपरमाणोरप्यतिसूक्ष्मस्यदेहतासुमेरुतेवात्यंतासंभावितेतिनभौतिकदेहांतंपुर्यष्टकंव

चितःस्वकलनात्तस्यदेहोग्रइवतिष्ठति॥ पंचात्माभावितोसत्योमहायक्षःशिशोरिव ॥ ४९ ॥ मनोबुद्धिरहंकारस्तथातन्मात्रपंचकम् ॥
इतिपुर्यष्टकंप्रोक्तंदेहोसावातिवाहिकः ॥ ५० ॥ अमूर्त्तएवचित्तात्माखत्वमस्यातिपीनता ॥ वाततास्यमहागुल्मोदेहतास्यसुमेरुता
॥ ५१ ॥ विरजस्त्वक्रमेणैवनिरवस्थस्तुमुक्तिभाक् ॥ सुषुप्तैकावस्थास्यजडाःक्रोडीकृतायया ॥ ५२ ॥ स्वप्ननाम्नीतथावस्थादेहप्रत्यय
शालिनी ॥ आमोक्षंभ्रमतीहायमितिस्थावरजंगमैः ॥ ५३ ॥ कदाचिद्धिसुषुप्तस्थःकदाचित्स्वप्नवत्स्थितः ॥ आतिवाहिकदेहोयंसर्व
स्यैवावतिष्ठते ॥ ५४ ॥ यदासुषुप्तभावस्थोभाविदुःस्वप्नवेधितः ॥ तदाकालानलसमस्तिष्ठत्यनुदिताकृतिः ॥ ५५ ॥

र्यंतइत्यर्थः ॥ ५१ ॥ मुक्त्यनुपयोगादपिनमोक्षशास्त्रेत्रस्थूलसद्भावकल्पनायुक्तेत्याशयेनाह ॥ विरजस्त्वेति ॥ मनोमात्रमेवदेहादिप्रपंचश्चेन्मनसोवैराग्याद्यभ्यासेनविरजस्त्वेशमादिसाधनसंपत्तौवाक्याज्ज्ञानोदयक्रमेणमनःकल्पितस्वप्नप्रायप्रपंचस्यतन्मूलाज्ञानस्यचबाधेस्वकार्यकारणावस्थावधद्वयशून्यस्यमुक्तिरुपपद्यते ॥ स्थूलभूतभौतिकमूर्त्तप्रपंचाभ्युपगमेतुतादृशस्यज्ञानेनबाधादर्शनान्नमुक्तिरुपपद्यतइत्यर्थः ॥ एवंचनिष्कर्षेस्वप्नसुषुप्तीद्वेएवावस्थेनजाग्रन्नाम्नीस्थूलविषयाअन्याअवस्थाकेनचिदुपपादयितुंशक्येत्याशयेनतेविभज्यदर्शयति ॥ सुषुप्तेतिसार्धेन ॥ यथाजडाःसर्वदेहादिप्रपंचावासनात्मनोपसंहृत्यक्रोडीकृताः ॥ ५२ ॥ इतिएवंपरिदृश्यमानप्रकारेणस्थावरजंगमैराकारैरातिवाहिकदेहएवआमोक्षाद्भ्रमतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ भाविभिर्दुःस्वप्नैर्वासनात्मनांतःप्रविष्टैर्बोधितोविद्धइवगतस्तदितरतएवानुदिताकृतिश्चित्प्रतिबिंबखचितत्वादुपसंहृतजगत्त्वाच्चकालानलतमोदीप्तस्तिष्ठति ॥ अनेनातज्ज्ञानशून्यनैयायिकादिसुषुप्तिःप्रत्युक्ता ॥ ५५ ॥

नमस्यावरादिनिकृटावस्थासुजाद्याधिक्यात्सुषुप्तिप्राप्नुयमित्याह ॥ स्थावराद्यास्विति ॥ अप्यर्थेचशब्द ॥ तथाचकल्पवृक्षाणांपुण्याधिक्यात्क्रमिकीटसुषुप्त्यादिङ् स्वाभा वादानदाधिक्येपिनमनुष्यादिवप्रबोधोस्तीतिनमस्तित्वैवेत्यर्थ ॥ ५६ ॥ तथाचचित्तजाड्यप्रकर्षएवसुषुप्तिश्चित्तभ्रमणमेवस्वप्नइतिश्चित्तस्यतत्त्वबोधएवबन्धमुक्तिस्तुर्यतैवास्य जाग्रदितिपर्यवसन्नमित्याह ॥ सुषुप्ततेत्यादिना ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ प्रबोध उत्कृष्टचिन्मात्रप्रसरूपोभवति ॥ सचबोधोधीशुद्धे पुरुषप्रयत्नत ॥ ६० ॥ तत्त्वतोयाथार्थ्येनेति ज्ञातप्रमाणोजीव सर्वांतर्योजानातिभासयतिसाक्षीतन्मयएवभवतीत्यर्थ ॥ यस्त्वज्ञातप्रमाणःसोपिपरमार्थत स्वस्यएवाज्ञानाच्छिलावद्दृढीकृतेस्वहृदयेमुदीर्घस्वमविभ्रमती प्रमयपस्यतीतिपरेणान्वय ॥ ६१ ॥ तर्हिकिंजीवानांहृदयेघास्तवभयमस्तिनेत्याह ॥ जीवानामित्यादिना ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ अस्यजीवाणो सौषुप्तीस्थितिर्वा

स्थावराद्यास्ववस्थासुकल्पवृक्षदशासुच ॥ भवत्येवसुषुप्तस्योघनमोहशिलाघन ॥५६॥ सुषुप्ततास्यजडतास्वप्नोत्येयंहिसस्रुति ॥ य प्रबोधोस्यसामुक्तिस्तज्जाग्रद्यातुतुर्यता ॥५७॥ जीवप्रबोधान्मुक्तिर्हिप्रबोधात्परमात्मताम् ॥ सोभ्येतिक्षालितमलतामकनकतामिव ॥५८॥ जीवप्रबोधान्मुक्तिर्यासाचेहद्विविधोच्यते ॥ एकाजीवन्मुक्ततेतिद्वितीयादेहमुक्तता ॥ ५९ ॥ जीवन्मुक्तिर्हितुर्यत्वतुर्यातीतपदत त ॥ बोधोजीव प्रबोधोयसचयुद्धिप्रयत्नत ॥६०॥ ज्ञातप्रमाणाजीवोंतर्योजानातीहतन्मय ॥ पश्यतीमभयचैवसुदीर्घस्वप्नविभ्रम म् ॥ ६१ ॥ मिथ्योदित स्वहृदयेस्वस्यएवशिलीकृते ॥ जीवानामंतरेत्वन्यन्नकिंचिच्चित्कलांविना ॥६२॥ तामेवान्यतयापश्यन्मुधैवप रिशोचति ॥ जीवाणोरंतरेत्वन्यन्नकिंचित्परमाहते ॥ ६३ ॥ यत्रतत्रजगद्दृष्टमहोमायाविजृंभितम् ॥ स्यात्यत क्वयदणूनांयथानाना भ्रमोदय ॥६४॥ जीवाणूनांतथैवांतर्मिथ्याससरणोदय ॥ बधोस्यवासनाबंधोमोक्ष स्याद्वासनालय ॥ ६५ ॥ वासनांतास्यसौषु प्तीस्वप्नेविस्फुरतिस्थिति ॥ घनवासनमोहोयजीव स्थावरतादिभाक् ॥ ६६ ॥ मध्यस्थवासनस्तिर्यक्पुरुषस्तनुवासन ॥ यदांतर्जीवि तेनांतोनहिजातापटादय ॥ ६७ ॥ जीवैक्याद्धुभयो सत्ताग्राह्यग्राहकयोस्तदा ॥ आत्मानात्मसमालीढोबहिरंतर्यदान्विता ॥ ६८ ॥

सनानामंतोऽवधि ॥ तुर्यतुर्यातीतयोर्निर्वासनत्वात् ॥ सचस्वप्नेस्फुरतिवैचित्र्येणस्फुटीभवतीत्यर्थ ॥ कथंस्फटीभवतितदाह ॥ घनेति ॥ ६६ ॥ तस्यवासनासुधोत्कर्षादुत्त रोत्तरगुभयोनिप्राप्तिरित्याह ॥ मध्यस्थेति ॥ पुरुषोमनुष्यगन्धर्वविद्याधरादि ॥ वासनानांक्षयतारतम्येनवैचित्र्यस्फुटीभावमुक्त्वाभासपदृणादिवैचित्र्येणापितमाह ॥ यदेत्या दिना ॥ यदायस्मिन्सुषुप्तिविच्युतिकालेदेहांत आनस्वापव्याप्तप्रमाणाद्भावलक्षणनजीवितेनएतावान्देहपरिमितएवाहमित्यत परिच्छेदोभवतितदाघटादय पदार्थाबहिर्जाता सपन्ना ॥ ६७ ॥ संनुचति किंतत्तआह ॥ जीवैक्यादिति ॥ तदाचक्षुरादिद्वारनिर्गतात करणद्वारानिर्गतेनवस्यवच्छिन्नजीवेनघटादीनांव्याप्तौघटमहजानामीतियासपाहक योर्वासनात्मिकासत्तातत्तद्वैचित्र्येणस्फुटीभवतीत्यर्थ ॥ एतदेवस्पष्टमाह ॥ आत्मेति ॥ अत स्थितआत्माजीवोयदाबहिरनात्मसमालीढोभवतितदान्विताभासव्याहकवासना नगवृष्णेवाप्यस्तविभागेनसोवयाडंतेमीत्यर्थ ॥ ६८ ॥

एवहेयोपादेयवैचित्र्यमपिवासनाध्यस्तमेवनवास्तवमित्याह॥नेहेति ॥६९॥ शोभितास्तत्त्वबोधेनविराजमाना ॥ सबाह्याभ्यतरजगच्चिद्यतिरिक्तंनविद्यतेकालत्रयेपीत्यर्थ. ॥ ॥ ७० ॥ यथाअब्धि समुद्रस्तत्त्वतोविमृष्ट अपास्तसमस्ततरगबुद्बुदादिभेद खादाकाशादप्यच्छसकलमेकशुद्धजलमेवतथाइदसर्वं जगत्तत्त्वतोबुद्धसत्अपहस्तित निरस्तवास नावस्थावैचित्र्यभेदजातयस्यतथाविधमनामयपरपदमेवेत्यर्थ ॥ ७१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकपचाश सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ जीवस्वमोजगत्तत्रासत्त्वस्यातत्परिक्षय ॥ तदर्थमर्जुनाख्यानवसिष्ठेनावतार्यते ॥ १ ॥ ननुस्वम सर्वेषाजीवानाप्रत्येकभिन्न ॥ जाग्रत्प्रपचस्तुसर्वेषासाधारण.सर्वै स्वमवैध र्म्येणानुभूयमान कथस्वम स्यात्तत्राह ॥ यइति ॥ आदित.प्रथमजीवस्यसर्वजीवसमष्ट्यात्मनोय स्वमस्तमेवेममस्माकजाग्रदितिकल्पितससारविद्धि ॥ १ ॥ किमर्थमेवक

तदाग्राह्यग्रहणधीर्मृगतृष्णेवसोदया॥ नेहसंत्यज्यतेकिंचिन्नेहकिंचिन्नगृह्यते॥ ६९ ॥ बाह्यांतरकलाकारश्चिदात्मैकःप्रकाशते॥ त्रिजगच्चिच्चमत्कारस्त्वलंभेदविकल्पनैः॥ शोभिताःस्मश्चितिचिरात्सबाह्याद्यंनविद्यते ॥ ७० ॥ अब्धिर्यथाजलमपास्तसमस्तभेदःखादच्छमेवसकलंद्रवमेकशुद्धम्॥ सर्वंतथेदमपहस्तितभेदजातमाद्यंपरंपदमनामयमेवबुद्धम्॥ ७१ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०इंद्रियार्थोपलंभविचारोनामैकपंचाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥योजीवस्यादितःस्वप्नोनानाकलनकोमलः॥ तमिमंविद्धिसंसारंनसत्यंनाप्यसन्मयम्॥ १ ॥ नपुंसइवजीवस्यस्वप्नःसंभवतिक्वचित्॥ तेनैतेजाग्रतोभावाजाग्रत्स्वप्नकृतोन्नहि॥ २ ॥ जीवस्वप्नमिमंदीर्घंक्षिप्रताप्रतिभासतः॥ असत्यमप्यवस्तुत्वाद्विद्धिवेद्यविदांवर ॥ ३ ॥ स्वप्नात्स्वप्नांतरमिवगच्छंतोजीवजीवकाः॥ असत्यमेवपश्यंतिघनसत्यतयानघ ॥ ४ ॥ अजडेजडताताजडेचाजडतोदिता ॥ असत्येसत्यताजीवजीवानुभवमोहतः॥ ५ ॥ भानोरप्यंतरखिलंपश्यंतस्त्रिजगद्भ्रमम् ॥ भ्रमंतिस्वप्नसंभ्रांताइवजीवाभिदालिभिः ॥ ६ ॥ सर्वगत्वादनंतत्वात्स्वस्यजीवस्यजीवतः॥ यद्भावयंतिचेतंतितदेवाश्चितिसत्यवत्॥ ७॥

ल्प्यतइतिचेद्व्यष्टीनामिवसमष्टे स्वमातराप्रसिद्धेरित्याह॥ नेति॥ तेनास्माकजाग्रत्प्रसिद्धाभूतभुवनादिभावास्तस्यजाग्रत्स्वमोभयस्थानकृतोदयानस्वमतोभिद्यंतइत्यर्थ ॥ २ ॥ असत्यत्वावस्तुत्वाभ्यामपितस्यस्वमतासाधर्म्यवैधर्म्यानुभवेनिमित्तदर्शयति ॥ जीवस्वममिति॥ अस्मदीयस्वमवत्क्षिप्रबाध्यतायाअप्रतिभासतोहेतोर्दीर्घम् ॥ तथाचदैर्घ्यमेव वैधर्म्यभ्रमहेतुरितिभाव ॥ ३ ॥ ४ ॥ वस्तुस्वभाववैपरीत्यदर्शनादप्यस्यस्वमतेत्याह ॥ अजडेइति ॥ अजडेब्रह्मणिभूतभुवनादिजडतातथाजडेचाहंकारादिदेहातेआत्मत्वाभिमानादजडताउदिता ॥ जीवस्यसमष्टेरेकदेशभूतायेव्यष्टिजीवास्तदनुभवलक्षणान्मोहतोभाने ॥ ५॥ जीवा·भिदालिभिर्भेदकल्पनपरपराभिर्भ्रमति ॥ ६ ॥ कल्पितभेदेषुसत्यत्वारोपेकारणमाह ॥ सर्वगत्वादिति ॥ व्यष्टित्वादेवजीवतोप्यत्यतजीवभूतस्यस्वस्यपरमार्थत·सर्वगत्वादनतत्वादपरिच्छेदेनसत्यत्वाच्चयद्यद्भावयतितदेवआशुतत्ससत्त्याऽऽस्वसत्तारोपेणसत्यवच्चेतति ॥ तथाचतत्ससक्तित्यागात्तत्सत्यताभ्रमनिवृत्तौबुद्धतत्त्वस्यजीवन्मुक्ति सिद्ध्यतीतिभाव· ॥ ७ ॥

१ सबाह्यातर्नैत्यपिक्वचित्पाठ.

अयमेवार्थोभगवद्गीतायांभगवताप्यर्जुनायोपदिष्टइत्याह ॥ पुंडरीकाक्षेति ॥ शुभांश्रेणिंतिशेषः ॥ ८ ॥ तदर्थमर्जुनास्यायिकामवतारयति ॥ पांडोरिति ॥ सुखजीवन्मुक्ति सुखविशिष्टम् ॥ जीवितमाशुक्षिपयिष्यतिक्षेप्स्यति ॥ स्वार्थेणिचिगुणाभावश्छांदस ॥ ९ ॥ १० ॥ अर्जुनावतारेकारणवक्तुंसर्वमूलमनुक्रामति ॥ अस्तीत्यादिना ॥ स्थितमिति ॥ स्वेमहिम्निप्रतिष्ठितइतिश्रुते ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्मिन्दृश्यमानेसंसारजाले ॥ शकुनयःपक्षिण ॥ १३ ॥ तमतामुत्पूतजातिपुमध्येशासितःश्रुतिस्मृत्याविवर्णित क्रम मर्यादयेषाम् ॥ भूतपंचकपदोक्तंतन्मात्रपंचकलक्षणेससारेलोकपालत्वतत्तल्लोकाधिपत्यम् ॥ १४ ॥ इदश्रुतिस्मृतिसमाचारविहितपुण्यमुपादेय इदतन्निषिद्धंपापंहे

पुंडरीकाक्षनिर्दिष्टामससक्तिगतिंशुभाम् ॥ यामालिंग्यमहाबाहोजीवन्मुक्तोमहामुनि ॥ ८ ॥ पांडो पुत्रोर्जुनोनामसुखंजीवितमात्मनः ॥ क्षिपयिष्यतिनिर्दुःखंतथाक्षेपयजीवितम् ॥ ॥ ९ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भविष्यतिकदाब्रह्मन्सोर्जुनःपांडुनंदन ॥ कीदृशींचहरिस्तस्यकथयिष्यत्यसक्तताम् ॥ १० ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अस्तिसन्मात्रमात्मेतिपरिकल्पितनामकम् ॥ स्थितमात्मन्यनाद्यंतेनभासीवमहानभः ॥ ११ ॥ दृश्यतेविमलेतस्मिन्नयंसंसारविभ्रम ॥ कटकादिर्यथाहेम्नितरंगादिर्यथांभसि ॥ १२ ॥ चतुर्दशविधाभूतजातयः प्रस्फुरंत्यलम् ॥ तस्मिन्संसारजालेस्मिन्जालेशकुनयोयथा ॥ १३ ॥ तत्रैतेयमचंद्रार्कशक्रा्द्याः शंसितक्रमाः ॥ भूतपंचकसंसारलोकपालत्वमागता ॥ १४ ॥ इदंपुण्यमुपादेयंहेयंपापमिदंत्विति ॥ तैःस्वसंकल्पघटिताद्वेदनात्स्थापितास्थितिः ॥ १५ ॥ तस्याद्ययावदनघप्रवाहपतितेनिजे ॥ कर्मण्यचलसंकाशस्थिरंचित्तमवस्थितम् ॥ १६ ॥ भगवान्सयमः किंचिद्गतेप्रतिचतुर्युगे ॥ तपःप्रकुरुतेभूतदलनात्पापशंकया ॥ १७ ॥ कदाचिदष्टौवर्षाणिदशद्वादशवापिच ॥ कदाचित्पंचसप्तादिकदाचित्षोडशापिच ॥ १८ ॥ उदासीनवदासीनेतस्मिन्नियमसंस्थितौ ॥ नहिनस्तिजगज्जालेमृत्युर्भूतानिकानिचित् ॥ १९ ॥ तेननीरंध्रभूतौघनिःसंचारमहीतलम् ॥ भवतिप्रावृषिस्वेदीकुंजरोमशकैरिव ॥ २० ॥ अथैतानिविचित्राणिभूतानिषड्युक्तिभिः ॥ क्षिपयतिसुराराममुवोभारनिवृत्तये ॥ २१ ॥ एवंयुगसहस्राणिव्यवहारशतानिच ॥ समतीतान्यनंतानिभूतानिचजगतिच ॥ २२ ॥

यमिनिस्वाधिकारानुरूपसकल्पघटितावेदनात्स्थितिर्मर्यादास्थापिता ॥ १५ ॥ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह ॥ तस्येति ॥ तस्यवक्ष्यमाणयमस्यअद्ययावदेतावत्कालंस्वीयेअधिकारकर्मणिअचलवत्स्थिरंचित्तमनःअवस्थितम ॥ १६ ॥ प्रतिचतुर्युगम् ॥ वीप्सायामव्ययीभाव ॥ कदाचित्किंचित्तपःप्रकुरुते ॥ प्रतिचतुर्युगंकिंचिद्गतेद्वापरांतेइतिवा ॥ ॥ १७ ॥ तपकालनियमोनास्तीत्याह ॥ कदाचिदिति ॥ १८ ॥ तस्मिन्यमेनियमसंस्थितौतपसिआसीनेसतिमृत्यु कानिचिदपिभूतानिनहिनस्ति ॥ १९ ॥ तेनाहिंसनेनहेतुनामहीतलंनीरंध्रंबहुभिर्भूतौघैर्निःसंचारंसंचारायोग्यंभवति ॥ स्वेदीस्वेदवान् ॥ २ ॥ सुराविष्ण्वादिदेवा युक्तिभिःअंशावतारभारतयुद्धापुपायै क्षिपयतिहिंसनेनविरलीकुर्वतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ अथचतारावतारादिव्यवहारोबहुशोवृत्तइत्याह ॥ एवमिति ॥ २२ ॥

॥२३॥ अघानांपापानांविघाताय कर्त्तव्याभविष्यतीतिशेष॥ दूरेऽस्तंजनानांकर्षणंपीडनंयस्याम्॥ अस्माद्विशेषणाद्व्रतचर्याअहिंसादिघटितनिर्विकल्पसमाधिरूपेतिगम्यते॥ २४॥ प्रपन्नगुल्मावनगुल्मसंकीर्णेतियावत्॥ २५॥ २६॥ नरनारायणचगतैरनुगतै साहाय्यार्थमवतीर्णैरितियावत्॥२७॥२८॥ अभोधिमेखलायाभूमेर्भूपोराजा अंभोधिमेखलाभुवपातीतिवा॥ आतोनुपसर्गेकः॥२९॥ तस्यपितृव्यजोभ्राताभविष्यति तस्यद्वद्व प्रतियोद्धाभीमोभविष्यतीतियोज्यम्॥ बभ्रुर्नकुलः॥ अहेःसर्पस्येव॥३०॥

वैवस्वतोद्यतुयमोयएषपितृनायकः॥ अनेनत्वधुनासाधोपरिक्षीणेपुकेपुचित्॥ २३॥ युगेष्वघविघातायवर्षाणिद्वादशात्मना॥ व्रतचर्येहकर्तव्यादूरास्तजनकर्षणा॥ २४॥ तेनेयमुर्वीनीरंध्राभूतैर्मर्त्यैरमृत्युभिः॥ दीनाप्रपन्नागुल्मेवभारभूतैर्भविष्यति॥ २५॥ भूभारपरिभूतांगीहरिंशरणमेष्यति॥ कांतादस्युपराभूतादीनापतिमिवप्रिया॥ २६॥ हरिर्देहद्वयेनाथमहीमवतरिष्यति॥ देवांशैरखिलैःसार्द्धंनरनारायणंगतैः॥ २७॥ वसुदेवसुतस्त्वेकोवासुदेवइतिश्रुतः॥ देहोभविष्यतिहरेर्द्वितीयःपांडवोर्जुनः॥२८॥ युधिष्ठिरइतिख्यातोधर्मपुत्रोभविष्यति॥ अंभोधिमेखलाभूपःपांडोःपुत्रःसधर्मवित्॥ २९॥ दुर्योधनइतिख्यातस्तस्यभ्रातापितृव्यजः॥ भविष्यतिद्वद्वंद्वोभीमोबभ्रुरहेरिव॥ ३०॥ अन्योन्यंहरतोरुर्वींतयोःसंग्राममलोलयोः॥ अष्टादशात्राक्षौहिण्योघटिष्यंत्यत्रभीषणाः॥ ३१॥ तत्क्षयेणविभारत्वंभुवोविष्णुःकरिष्यति॥ राघवार्जुनदेहेनबृहद्गांडीवधन्वना॥३२॥ विष्णोरर्जुननामादौप्राकृतंभावमास्थितः॥ हर्षामर्षान्वितोदेहोनरधर्माभविष्यति॥ ३३॥ सेनाद्वयगतान्दृष्ट्वास्वजनान्मरणोन्मुखान्॥ विषादमेष्यत्युद्योगंयुद्धायनकरिष्यति॥ ३४॥ तमर्जुनाभिधंदेहंप्राप्तकार्यैकसिद्धये॥ हरिर्बुद्धेनदेहेनबोधयिष्यतिराघव॥३५॥ नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभवितावानभूयः॥अजोनित्यःशाश्वतोयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे॥३६॥यएनंवेत्तिहंतारंयश्चैनंमन्यतेहतम्॥उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यते॥३७॥

आसमतात्त्रायतइतिआत्रासेनातदक्षौहिण्यः॥ अत्रभारतयुद्धेकुरुक्षेत्रेवाघटिष्यति॥३१॥ हेराघवबृहद्गांडीवंधनुर्यस्य॥ धनुषश्चेत्यनङ्॥ तथाविधेनार्जुनदेहेनविभारत्वंभारावतरणकरिष्यतीतिपूर्वत्रान्वयः॥ ३२॥ नरधर्माअज्ञप्रायइतियावत्॥ ३३॥ स्वजनान्बंधून्॥ ३४॥ बुद्धेनस्वतःसिद्धात्मबोधेनकृष्णदेहेन॥ ३५॥ बोधनप्रकारमेवविस्तराद्वर्णयति॥ नजायतइत्यादिना॥ आद्यंतविकारयोर्निषेधेमध्यतनविकारचतुष्टयप्रसक्तवारयति॥ नायमिति॥ भाविजन्मादिप्रतिषेधोवा॥ ३६॥ एनमुक्तस्वभावमात्मानयोहतारंवेत्तियश्चहतंमन्यतेतावुभौनात्मानतत्त्वतोविजानीतः॥ अज्ञानमेवहतृहतव्यताभ्रातिनिमित्तमितियावत्॥ ३७॥

भिभि.किवत्तैर्नास्यनाशप्रकारनाशहेतूनामतिक्षेप ॥ ३८ ॥ स्फारमपरिच्छिन्नमतएवालब्धदोपंसंविद्वपुश्चैतन्यस्वरूपमेवासि अतएवाजोसि नित्योसिनिरस्ताज्ञानतत्कार्यक
छकोजन्मासीतिनबंधुसंसक्तिम्मरणादिसंभावनामयुक्तेषु स्वतपोचितमितिभाव ॥३९॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०द्विपंचाश सर्ग ॥५२॥ ॥१॥ ॥ प
र्यंतिहस्त्रेस्त्राग समत्यामादिलक्षणम ॥ उपास्यत्रैयतपेपवशाभेवम्यवस्थिते ॥ १ ॥ तथावीस्वबंधुहंताहमित्यादिरूपोहंताभिमान एतेमदीयाबांधवाइत्यादिममताभिमान
श्चतबसर्वदुःखनिदानमितिसएवत्याज्यइत्याह ॥ अर्जुनेति ॥ हेअर्जुनत्वजरामरणादिषडूर्मिनिर्मुक्तःअतएवशाश्वत स्वबन्ध्वादीनांसर्वभूतानांस्वयसाक्षावास्मासि अतस्त्वक
स्यापिनहंता ॥ अहंहंतेत्यभिमानमलमस्यंतत्यजेत्यर्थ ॥ १ ॥ अभिमानस्त्यागफलमाह ॥ यस्येति ॥ यस्यवधादिमत्स्विकालेअहममुंघातयामीत्यहंकृतोभावोनास्तिउ
त्तरकालयस्यबुद्धिर्लाभफलहर्षविषादादिनानलिप्यतेसपुरुषइमान्सर्वान्लोकान्यहतिलोकाश्चतुर्विधभूतजातयस्तान्हत्वाप्राणैर्वियोज्यापिकमपिनहंति ॥ सर्वप्रशाश्वतैका

अनंतस्यैकरूपस्यसत सूक्ष्मस्यखादपि॥ आत्मन परमेशस्यकिंकथंकेननश्यति॥ ३८॥ अनतमव्यक्तमनादिमध्यमात्मानमालोक
यसंविदात्मन्॥ संविद्वपु स्फारमलब्धदोपमजोसिनित्योसिनिरामयोसि॥३९॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०अर्जुनोपाख्यानेन
रनारायणावतारकथननामद्विपंचाशत्तम सर्गं ॥५२॥ ॥१॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥अर्जुनत्वंनहंतात्वमभिमानमलंत्य
ज॥जरामरणनिर्मुक्त स्वयमात्मासिशाश्वत॥ १॥ यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते॥ हत्वापिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यते
॥ २॥ यैवसजायतेसविदंत सैवानुभूयते॥ अयंसोहमिदतन्मइत्यंत सविदंत्यज ॥ ३ ॥ अनयैवप्रयुक्तोस्मिनष्टोस्मीतिचभारत॥ अ
मित सुखदु खाभ्यामवश परितप्यसे॥४॥स्वाम्शे क्रियमाणानिगुणे कर्माणिभागश ॥अहंकारविमूढात्माकर्त्ताहमितिमन्यते॥५॥

त्ततत्त्वस्यवधादिविकारास्पर्शिनस्तथैवसत्वात् ॥ देहादीनांचमायामात्रत्वेननित्यमसत्वादेववध्याप्रसक्तेरितिभाव ॥ अतस्त्वंयुक्तपापफलेनापिननिबध्यतेयथे
भारइत्यर्थ ॥ २ ॥ हंतत्वादिधर्मकदेहादितादात्म्यभातिसंविदनवशादेवतद्धर्महंतृत्वादेरात्मनिप्रतिभासोनस्वत ॥ अतस्तदेवप्रथमत्यजेत्याह ॥ यैवेति ॥ अंतर्हृदिआत्मनियैवस
पिद्धृत्तिरर्हायभिमानरूपाअभ्यादृशीवा ॥ अयकार्यकरणसंघात सहंताअहं इदमेतदेहादिसंबंधिद्रव्यादिमेमम इत्येवसंविदंमानिरस्तित्यजेत्यर्थ ॥ ३ ॥ अनया
उक्तलक्षणयासंविदाहंतृत्वादिनियुक्तोस्मि तयायुक्तपपिभ्यमद बंधुनाशादैहिकानर्थैर्नरकपाताद्यामुष्मिकानर्थैश्चयुक्तोस्मीतिचमोस्यात्सुखदु खाभ्यापरितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वा
त्मन अंशावतारिभ्योरकत्वेनांशाले सत्वादिगुणविकारैर्देहेंद्रियादिभि क्रियमाणानिकर्माणि ॥ ५ ॥

१ अनंतस्यैकविस्तारः

भिभि किवर्त्तीनांस्यनाशप्रकारनाशहेतूनांप्रतिक्षेप ॥ ३८ ॥ स्फारमपरिच्छिन्नमतएवाऽलब्धदोषसविद्वपुश्चैतन्यस्वरूपमेवासि अतएवाजोसि नित्योसिनिरस्ताज्ञानतत्कार्यक
ऽकाजनश्वासीतिनवपुर्संसक्तिजन्मरणादिसंभावनाप्रयुक्तंदु खतवोचितमितिभाव ॥३९॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०द्विपंचाश सर्ग ॥५२॥ ॥ ७ ॥ ॥ व
र्ण्यतेहन्त्रसाम्यसमस्त्यागादिलक्षणम ॥ उपास्यस्तेपरूपेचदशाजेवम्यपस्थिते ॥ १ ॥ तभावीस्वर्यधुहताहमित्यादिरूपोहताभिमान एतेमदीयावांधवाइत्यादिममताभिमान
श्वतवसर्वदु खनिदानमितिसएवत्याज्यइत्याह ॥ अर्जुनेति ॥ हेअर्जुनत्वजरामरणादिषडूर्मिनिर्मुक्त अतएवशाश्वत स्वयम्यादीनांसर्वभूतानांस्वयसाक्षादात्मासि अतस्त्वक
स्यापिनहंता ॥ अहहंतेत्यभिमानमलमत्यतंत्यजेत्यर्थ ॥ १ ॥ अभिमानत्यागफलमाह ॥ यस्येति ॥ यस्यवधादिप्रसक्तिकालेअहममुघातयामीत्यहंकृतोभावोनास्तिउ
त्तरकालचयस्यबुद्धिलस्फलहर्षविषादादिनानलिप्यतेसपुरुषइमान्सर्वांगलोकांस्तंइतिलोकाश्चतुर्विधभूतजातयस्तान्हत्वाप्राणैर्वियोज्यापिकमपिनहंति ॥ सर्वप्रशाश्वतेक्षा

अनंतस्यैकरूपस्यसत सूक्ष्मस्यखादपि ॥ आत्मन परमेशस्यकिंकथंकेननश्यति ॥ ३८ ॥ अनतमव्यक्तमनादिमध्यमात्मानमालोक
यसविदात्मन् ॥ सविद्वपु स्फारमलब्धदोपमजोसिनित्योसिनिरामयोसि ॥३९॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०अर्जुनोपाख्यानेन
रनारायणावतारकथननामद्विपचाशत्तम सर्ग ॥५२॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीभगवानुवाच ॥ ॥अर्जुनत्वंनहंतात्वमभिमानमलत्य
ज ॥ जरामरणनिर्मुक्त स्वयमात्मासिशाश्वत ॥ १ ॥ यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते ॥ हत्वापिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यते
॥ २ ॥ येवसजायतेसविदत सैवानुभूयते ॥ अयंसोहमिदतन्मइत्यंत संविदंत्यज ॥ ३ ॥ अनयैवचयुक्तोस्मिनष्टोस्मीतिचभारत ॥ अ
भित सुखदु खाभ्यामवश परितप्यसे ॥४॥ स्वात्मांशे क्रियमाणानिगुणै कर्माणिभागश ॥ अहंकारविमूढात्माकर्त्ताहमितिमन्यते ॥५॥

त्मतस्वस्यवधादिविकारास्पर्शिमसत्यैवसत्वात् ॥ देहादीनांचमायामात्रत्वेननित्यमसत्वादेववध्यापुमस्येवचधामसक्तेरितिभाव ॥ अतस्त्वमयुक्तपापफलेनापिननिबध्यतेयथे
भरइत्यर्थ ॥ २ ॥ इंद्रत्वादिधर्मकदेहादिताद्रात्म्यमातिसविदनवशादेवतद्धर्मइमुत्वादेरात्मनिप्रतिभासोनस्वत ॥ अतस्तदेवमयमस्यजेत्याह ॥ येवेति ॥ अंतर्हार्देआत्मनियेवस
विदुद्धिरर्त्तिदेहाद्यभिमानरूपाअभ्यादृशीवा ॥ अयकार्यकरणसंघात सहंताअहं इदमेतद्देहादिसंबंधितद्ध्यादिमेममं इत्येवसविदमातिवर्त्तिस्यजेत्यर्थ ॥ ३ ॥ अनया
उक्तलक्षणयासविदाहंमत्वाविजियुक्तोस्मि तथ्ययुक्तपरिभ्रनष्ट वधुनाशादिहिकानर्थैर्नरकपातादामुष्मिकानर्थैश्वयुक्तोस्मीतिचमात्वासुखदु खाभ्यांपरितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वा
त्मन मरावसर्वांश्ययकत्वेनांशासे समाविमूलविकारैरिंद्रियादिभि क्रियमाणानिकर्माणि ॥ ५ ॥

१ अनंतैरसमस्तिकचिस्मार.

चक्षुरिति ॥ अत्रास्मिंश्चक्षुरादिकरणकार्यसंघातेअहंकःनकश्चिदिति अविमर्शेतुचक्षुरादीनामेवरूपादिविषयेप्रवृत्तिर्नात्मनइतिनतत्कृतैरस्यकर्तृत्वप्रसक्तिरित्याशयेनाह ॥ चक्षुरिति ॥ अत्रास्मिन्मनआद्यंतःकरणसंघातेप्यहंनकश्चिदितिपश्यतस्तेकःपदार्थःक्लेशभागेहमितिस्थितिःकानयुक्तेत्यर्थः ॥ ६ ॥ कलनासकल्यादिस्तल्लक्षणेस्वकर्मणिरतेप्रसक्तेसत्यपिअत्रास्मिन्मनआद्यंतःकरणसंघातेप्यहंनकश्चिदितिपश्यतस्तेकःपदार्थःक्लेशभागेहमितिस्थितिःकानयुक्तेत्यर्थः ॥ ७ ॥ यत्रसंघातकृतेकार्येतदंतर्गतस्याप्येकैकस्यसंघाताभिमानदुःखेनशोकेउपहास्यतातत्रकिवाच्यंतद्बहिर्भूतस्यतदनुशोचनेइत्याशप्रविष्टोयदर्थंशोचसिसनास्त्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ यत्रसंघातकृतेकार्येतदंतर्गतस्याप्येकैकस्यसंघाताभिमानदुःखेनशोकेउपहास्यतातत्रकिवाच्यंतद्बहिर्भूतस्यतदनुशोचनेइत्याशयेनाह ॥ बहुभिरिति ॥ गृह्यतेचेत्हासायैवभवतीत्यर्थ. ॥ तथाचाहुः ॥ नसामवायिकदुःखमेकःशोचितुमर्हतीति ॥ ८ ॥ किंचनिरहंकारस्यफलासंगरहितकायिकादित्रिविधशास्त्रीयकर्मचित्तशुद्धिद्वाराज्ञानोद्दीपकत्वात्परमपुरुषार्थायैवभवतीतिनतेस्वधर्माद्युद्धाद्दुःखप्रसक्तिरित्याह ॥ कायेनेति ॥ योगिनोत्रारुरुक्षवः ॥ ९ ॥ नमारितोमरणायव्यापारित.पुनःपुनर्मृत्युहेतुभोगलापट्येनप्रवर्त्तितइत्यर्थः ॥ निर्विषूचिकाःनिरस्तरागाद्यामयाः ॥ लौकिकशास्त्रीयकर्मकुर्वतोप्यानुषंगिकतत्फलहरतउपभुंजानाअपिनचते

चक्षुःपश्यतुकर्णश्चश्रृणोतुत्वक्स्पृशत्विदम् ॥ रसनाचरसंयातुकात्रकोहमितिस्थितिः ॥ ६ ॥ कलनाकर्मणिरतेमनस्यपिमहात्मनः ॥ नकश्चिदत्राहमितिक्लेशभागेकएवते ॥ ७ ॥ बहुभिःसमवायेनयत्कृतंतत्रभारत ॥ एकोभिमानदुःखेनहासायैवहिगृह्यते ॥ ८ ॥ कायेनमनसाबुद्ध्याकेवलैरिंद्रियैरपि ॥ योगिनःकर्मकुर्वंतिसंगंत्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ९ ॥ अहंत्वविषचूर्णेनयेषांकायोनमारितः ॥ कुर्वंतोपिहरंतोपिनचतेनिर्विषूचिकाः ॥ १० ॥ नकचिद्राजतेकायोममतामेध्यदूषितः ॥ प्राज्ञोप्यतिबहुज्ञोपिदुःशीलइवमानवः ॥ ११ ॥ निर्ममोनिरहंकारःसमदुःखसुखःक्षमी ॥ यःसकार्यमकार्यंवाकुर्वन्नपिनलिप्यते ॥ १२ ॥ इदंचतेपांडुसुतस्वकर्मक्षात्रमुत्तमम् ॥ अपिक्रूरमतिश्रेयःसुखायैवोदयायच ॥ १३ ॥ अपिकुत्सितमप्यन्यदप्यधर्ममयक्रमम् ॥ श्रेष्ठंतेस्वंयथाकर्मतथेहाम्रुतवान्भव ॥ १४ ॥ मूर्खस्यापिस्वकर्मैवश्रेयसेकिमुसन्मतेः ॥ मतिर्गलदहंकारापतितापिनलिप्यते ॥ १५ ॥

कुर्वतोहरतश्चेत्यर्थः ॥ १० ॥ क्वचिल्लौकिकेशास्त्रीयेवाप्यव्यवहारेनराजते ॥ अनर्थानास्कंदितपुरुषार्थायनकल्पतइतियावत् ॥ ११ ॥ कार्यमवश्यकर्त्तव्यशास्त्रीयकर्म अकार्यमनावश्यकंलौकिकम् ननुनिषिद्धमप्रसक्तेः ॥ १२ ॥ क्षात्रक्षत्रियाणाविहितसंग्रामेष्वपलायनवधुवधरूपत्वात्क्रूरमपिचित्तशुद्धिद्वाराब्रह्मज्ञानादिसुखायैव तथाधर्मयशोराज्यस्वर्गाद्यभ्युदयायचेत्यतिश्रेयएवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तर्हियद्बधुवधादन्यत्द्रोणभीष्मकृपादिगुरुवधरूपंकुत्सितकर्मतन्मयाकथंकार्यमित्यर्जुनस्यतत्राधर्मत्वशंकासत्यशपथाशिषानिवारयन्नाह ॥ अपीति ॥ पूजार्हेषुतद्विपरीतशस्त्रोद्यमनप्रहरणाद्यधर्मबहुलक्रममपितेस्वंयुद्धकर्मयथायेनसत्येनशास्त्रप्रामाण्येनश्रेष्ठंतथातेनसत्येनइहास्मिन्युद्धेअमृतवान्अमरणधर्माविजयीभवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ यत्रअज्ञस्यापिस्वधर्मःश्रेयसेतत्रतत्त्वज्ञस्यतस्मान्नरकादिप्रसक्तिर्दूरापास्तैव पातित्यावहैर्महापातकादिकोटिभिरपिनिरहंकारमतेर्लेपाभावादित्याशयेनाह ॥ मूर्खस्यापीति ॥ १५ ॥

---

१ अत्रमुमुक्षवइत्यपिक्वचित्पाठः

स्वपरान्यलाभादिलाभप्रयुक्तपुद्धेलोभमूलानिपापानिरसमूलानयाऽमयादितिन्यायेनकदाचिदधर्मप्रसक्ति स्यात्फलासंगत्यागेन सिद्ध्यसिद्धिसमतालक्षणयोगस्थस्यतु
पापनिर्लेपोऽपिर्दशीयोगस्थितिमपदिशति ॥ योगस्थइति ॥ १६॥ अथवावक्ष्यमाणलक्षणब्रह्मार्पणबुद्ध्याकृतशास्त्रीयमिदकर्मनतेबधायेत्याह ॥ शांतेति ॥ १७ ॥ निर्धि
यत्नकिरपिनार्लामितोयोगस्थितिमपदिशति ॥ योगस्थइति ॥ १६॥ अथवावक्ष्यमाणलक्षणब्रह्मार्पणबुद्ध्याकृतशास्त्रीयमिदकर्मनतेबधायेत्याह ॥ इश्वरेति ॥ १८ ॥ अथवासर्वसंकल्पत्यागलक्षणसन्यासयोगयुक्त्यापिनतेकर्मबधम
शपग्रहनत्वज्ञाननतदसामर्थ्येसगुणेश्वरार्पणबुद्ध्यावाकर्मकुर्वतोपिनकर्मबधइत्याह ॥ इश्वरेति ॥ १८ ॥ अथवासर्वसंकल्पत्यागलक्षणसन्यासयोगयुक्त्यापिनतेकर्मबधम
सन्निरित्याह ॥ सन्यस्तेति ॥१९॥ एवमुपदिष्टोर्जुन सगत्यागादीनांतल्लक्षणैर्विभागजिज्ञासु पृच्छति ॥ संगत्यागस्येतिद्वाभ्याम् ॥२०॥२१ ॥ आत्यंतिकसंगत्यागस्यतत्त्वपरि
ज्ञानमतरणायोगाद्बुद्धासमतत्त्वमेवभगवान्प्रथमंलक्षणेननिर्दिशति ॥ सर्वेति ॥ तथाचनिर्विकल्पसमाधिपरिपाकसाक्षात्कारानुभवसिद्धनिष्प्रपंचप्रत्यगात्मरूपमेवब्रह्मेत्यर्थ

योगस्थ कुरुकर्माणिसंगत्यक्त्वाधनंजय॥ नि संगस्त्वंयथाप्राप्तकर्मवान्ननिबध्यसे॥१६॥ शांतब्रह्मवपुर्भूत्वाकर्मब्रह्ममयकुरु॥ ब्रह्मा
र्पणसमाचारोब्रह्मैवभवसिक्षणात्॥ १७॥ इश्वरार्पितसर्वार्थईश्वरात्मानिरामय ॥ इश्वर सर्वभूतात्माभवभूषितभूतल ॥ १८ ॥ स
न्यस्तसर्वसंकल्प सम शांतमनामुनि ॥ सन्यासयोगयुक्तात्माकुर्वन्मुक्तमतिर्भव ॥ १९ ॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ संगत्यागस्यभगव
न्स्तथाब्रह्मार्पणस्यच॥ इश्वरार्पणरूपस्यसन्यासस्यचसर्वश ॥ २० ॥ तथाज्ञानस्ययोगस्यविभाग कीदृश प्रभो ॥ क्रमेणकथयैतन्मे
महामोहनिवृत्तये॥ २१॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ सर्वसंकल्पसंशांतौप्रशांतघनवासनम् ॥ नर्किचिद्भावनाकारयत्तद्ब्रह्मपरविदु
॥ २२॥ तद्वयोगविदुर्ज्ञानयोगचरूतयुद्धय ॥ ब्रह्मसर्वजगदहचेतिब्रह्मार्पणविदु ॥ २३॥ अत शून्यवहि शून्यपाषाणहृदयोपमम्॥
शांतमाकाशकोशाच्छंनदृश्यनदृश परम॥ २४ ॥ ततइपयदुत्थानमीपदन्यतयोदितम् ॥ सजगत्प्रतिभासोयमाकाशमिवशून्यता
॥ २५॥ भावोहमितिकोप्येपप्रत्येकमुदितश्चिते ॥ कोटिकोट्यशकलित कइवैनप्रतिग्रह ॥ २६॥

॥ २२ ॥ तद्युयोगनदाकारावहितचित्तवृत्तिमज्ञाननिवृत्तिफलोपहितोज्ञानमाहुस्तदनुकूलधारामात्ररूपानुयोगमित्यर्थ ॥ब्रह्मण्यभिमतस्यस्यजगतस्तदभिमतुरहकारस्यचवा
धामुख्यब्रह्मार्पणमित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ २३॥ ब्रह्मणिजगदहंकारयोर्बाधोपपत्तयेतयाध्यस्तत्वसत्कुब्रह्मस्वरूपमाह ॥ अतश्शून्यमित्यादिना ॥ नदृश्यमिति ॥ सर्वदृश्यनिषेधेद
शोपिदृश्यत्वान्निषेध किंनस्यादित्याशंक्याह॥ नदृश परमिति ॥ दृशोदृश्यतानिषेधोपातदास्यापरिदृश परदृगतरस्यात्ननुतदस्तीत्यर्थ ॥ २४॥ ततस्तादृशस्वभावादीपदन्यत
यादितयत्समुत्थानमायजमत्प्रतिभास सगधनगराकाशमिवशून्यतैवेत्यर्थ ॥२५ ॥ सन्यासोपवर्णनोपपत्त्यर्थंब्रह्मणिजगदारोपवदेवतदरोपुजीवेषुप्रत्येकमहभावाध्यासइति
तवमापद्दायमक्दत्याह ॥ भावइतिद्वाभ्याम् ॥ २६ ॥

एष·अहमितिभाव·स्वाधिष्ठानादपृथगूभूतएव ॥ हियस्माद्धेतोःपृथक्त्वपर्यंतःपरिच्छेद·सचब्रह्मणिन असंश्वनाहमितिकश्चिदवगच्छति ॥ तथाचावगंतृत्वेनपृथक्त्वोपपत्ति·
पृथक्त्वेनचावगंतृत्वोपपत्तिरित्यवश्यमन्यतरस्मिन्हेयेनिरुपपत्तिकपृथक्त्वमेवहेयमितिभावः ॥ २७ ॥ अहंतायामुक्तोन्यायोघटादिममतेहायामपियोज्यइतिदर्शयस्तन्मू
लाहंतामहत्यागमेवद्रढयति ॥ यथेति ॥ यथाअहमीहाअहंभावोनपृथगस्तितथाइहप्रतीचिघटादिममतेहालक्षणोमर्कटोपिपृथङ्नास्तीतिनजतुपगेणयोज्यम् ॥ तथाचद्वि
विधापीहाअभोधिरिवपूर्णस्वमात्मैवेतिनाहंतामहोयुक्तइत्यर्थ. ॥ २८॥ किंचाहममतादिसर्वविकल्पभेदेतत्तद्विषयवैचित्र्येणविचित्रेस्फुरितेपितत्सत्तास्फूर्तिनिमित्तेअवस्थात्र
यानुगतेसविस्तारमात्रस्वभावेसर्वविकल्पागमापायसाक्षिणिप्रत्यगात्मन्येकत्वमपिस्फुरत्येव ॥ एवंसतितत्राप्यामहोयुक्तःसकुतोनोनक्रियतइत्यर्थ. ॥ २९ ॥ इतिउक्तरीत्या

यथेहाहंतथेहास्तिघटादीहापिमर्कटः॥ स्वमीहे अपृथगूभूतएवैषपृथगूभूतइवस्थितः॥ पृथक्त्वंहिनपर्यंतोनाहमित्यवगच्छति ॥ २७॥ वंतथांभोधिःकिमहंतांप्रतिग्रहः ॥ २८ ॥ विकल्पभेदेस्फुरितेसंवित्सारमयात्मनि ॥ वैचित्र्येणविचित्रेपिकिमेकत्वेपिनोग्रहः॥ २९ ॥ इतिज्ञातविभागस्यबुद्धौतस्यपरिक्षयः॥ कर्मणांयःफलत्यागस्तंसंन्यासंविदुर्बुधाः॥ ३० ॥ त्यागःसंकल्पजालानामसंसंगःसकथ्यते॥ समस्तकलनाजालस्येश्वरत्वैकभावना॥ ३१ ॥ गलितद्वैतनिर्भासमेतदेवेश्वरार्पणम्॥ अवोधवशतोभेदोनाश्चैवेषांचिदात्मनि॥ ३२ ॥ बोधात्माकिलशब्दार्थोजगदेकंनसंशयः॥ अहमाशाजगदहंस्वमहंकर्मचाप्यहम्॥ ३३॥ कालोहमहमद्वैतंद्वैतंचाहमहंजगत्॥ मन्मना भवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु॥ मामेवैष्यसियुक्त्वैवमात्मानंमत्परायणः॥ ३४॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ द्वेरूपेनवदेवेशपरंचापरमे वच॥ कीदृशंतत्कदारूपंतिष्ठाम्याश्रित्यसिद्धये॥ ३५॥

विमृश्यज्ञातसारासारविभागस्यपुरुषस्यबुद्धौतस्याहममतामहस्ययःपरिक्षयस्तेनचार्थसिद्धःसर्वकर्मफलेष्वस्पृहालक्षणस्त्यागः ॥ ३० ॥ तेनचसर्वसंकल्पत्यागलक्षण असंस
ग·सिध्यतीतिप्रथमप्रश्नोप्युत्तरितइत्याह ॥ त्यागइति ॥ चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ समस्तेति ॥ सर्वस्यद्वैतजालस्यवाचारंभणश्रुत्युक्तन्यायेनतदुपादानेश्वरमात्रत्वभावनेत्यर्थ.
॥ ३१ ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ अबोधवशतइति ॥ ३२ ॥ तद्दृढीकारायभगवान्स्वस्यसार्वात्म्यलक्षणाविभूतिमाह ॥ अहमाशाइत्यादिना ॥ गच्छतीतिजगत्चरम् ॥ स्वकर्मा
श्रयः ॥ ३३ ॥ अद्वैतपरद्वैतमपररूपतन्मियम्यंजगच्चाहमेवेत्यर्थः ॥ एवंद्विरूपेमयिअविकारतारतम्येनमनोयस्यसमन्मनाःभव ॥ तादृशेमयितथैवभक्तःश्रवणकीर्त्तनादिनव
विधभक्तिमान्भव ॥ तादृशस्यमेज्ञानयज्ञेनकर्मयज्ञेनवायजनशीलोभवेत्यर्थः ॥ एवमुक्तप्रकारद्वयेनापियुक्त्वामयिचित्तनिवेश्यमामेवात्मानंस्वात्मभूतमेष्यसिसाक्षात्परपर
याचप्राप्स्यसीत्यर्थ. ॥ ३४ ॥ एवमुक्तोर्जुनस्तेद्वेरूपेतद्युक्तियोग्यमधिकारकालविभागंचजिज्ञासमानःपृच्छति ॥ द्वेइति ॥ ३५ ॥

सामान्यसत्रजनसाधारणसुबोधमित्यर्थ ॥ ३६ ॥ परअशुद्धचित्तैरधिगमम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ततश्चित्तशुद्धिक्रमात् ॥ ३९ ॥ तुशब्दार्थेवाशब्द ॥ इदयसगुणभजनमयात् भ्यचित्तशुद्धभावसाम्यात्कयदिनुतथामश्चित्तवयवेदनार्हविज्ञातम ॥ भावेक्त ॥ विज्ञानैकत्वभायप्रत्ययस्यतथाविध शुद्धइतिमन्यसतत्तार्हममईश्वरस्यआत्मानपारमा थिकस्वरूपभूतशोधिततत्पदार्थआत्मन स्वस्यचआत्मानशोधितत्वपदार्थरूपंचैकरसीकृत्याखंडपरिपूर्णात्मानसम्यगुपस्यात्मनिष्ठोभवेत्यर्थ ॥ ४० ॥ अहमाशाजगदहमित्या दिविभूत्युपदेशस्यापितत्तदधिष्ठानस्वतस्वपरिशोधनएवतात्पर्यमित्याह ॥ इदंचाहमिति ॥ ४१ ॥ मदुपदेशावबोधेननमसत्यएवस्वरूपेविश्रांतिं सेरस्यतीत्युक्ताहृजननायसिद्धम स्त्याह ॥ मन्येइति ॥ ४२ ॥ आत्मानमधिष्ठानत्वेनानुगतम् ॥ आत्मन्यध्यस्तानि ॥ ४३ ॥ सर्वथासर्वप्रकारेणसमाधितस्त्याव्यवहारदशायावावर्त्तमानोपि ॥ ४४ ॥ सर्व

श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ सामान्यपरमंचैवद्वेरूपेविद्धिमेनघ ॥ पाण्यादियुक्तसामान्यशंखचक्रगदाधरम् ॥ ३६ ॥ पररूपमनाद्यंतंय न्ममैक्मनामयम् ॥ ब्रह्मात्मपरमात्मादिशब्देनैतदुदीर्यते ॥ ३७ ॥ यावदप्रतिबुद्धस्त्वमनात्मज्ञतयास्थित ॥ तावच्चतुर्भुजाकारदेवपू जापरोभव ॥ ३८ ॥ ततक्रमात्सप्रबुद्धस्त्वततोज्ञास्यसितत्परम् ॥ ममरूपमनाद्यंतंयेनभूयोनजायते ॥ ३९ ॥ यदिवावेद्यविज्ञातोभाव स्तदरिमर्दन ॥ तन्ममात्मानमात्मानमात्मनश्चाशुसंश्रय ॥ ४० ॥ इदंचाहमिदंचाहमितियत्प्रवदाम्यहम् ॥ तदेतदात्मतत्त्वंतुतुभ्यमुप दिशाम्यहम् ॥ ४१ ॥ मन्येसाधुविशुद्धोसिपदेविश्रांतवानसि ॥ संकल्पैरवमुक्तोसिसत्येकात्ममयोभव ॥ ४२ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानंस वभूतानिचात्मनि ॥ पश्यत्वंयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमदर्शन ॥ ४३ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानंभजत्येकत्वमात्मन ॥ सर्वथावर्त्तमानोपिनस भूयोभिजायते ॥ ४४ ॥ एकत्वसर्वशब्दार्थएकशब्दार्थआत्मन ॥ आत्मापिचनसन्नासद्भूतोयस्याश्रुतस्यतत् ॥ ४५ ॥ त्रैलोक्यचेतसा मतरालोकोयंप्रकाशक ॥ अनुभूतिमुपारूढ सोहमात्मेतिनिश्चय ॥ ४६ ॥ त्रैलोक्यपयसामंतर्योरसानुभव स्थित ॥ गव्यानामव्वि जानाचसोयमात्मेतिभारत ॥ ४७ ॥

भूतस्थमात्मानमितिश्लोकस्यतात्पर्यंस्वयमेववर्णयति ॥ एकत्वमिति ॥ सर्वभूतेष्वधिष्ठानतयास्थितमात्मानपश्यन्नितदासर्वशब्दस्यार्थोधिष्ठानव्यतिरिक्तस्यालाभादेकत्वम जतेसचएकशब्दार्थआत्मनःप्रतीच स्वभावेपर्यवसन्न सआत्मापिचनसन्मूर्त्तभूतद्वयस्वभावोनाप्यसन्सूक्ष्मभूतद्वयस्वभाव किंतुभूमानदविवेकस्वभावोयस्यानुभवगतस्तस्या स्यत्यादिना ॥ ४६ ॥ त्रैलोक्यस्यानांपयसांजलानां गोर्धिकारागव्यामितपांडुरधादीनां अब्धिमानालवणादीनांचकाराविक्षुमध्वादीनांचजिह्वापसन्निकृष्टानांयोरसानुभव सोयमात्मैवेतिनपाधक्यप्रसक्तिरित्यर्थ ॥ ४७ ॥

॥ ४९ ॥ देहांत:स्थितिदृष्टां
अनुभवनीयेनविषयजातेनमुक्तोरहित:अतएवदुर्लक्ष्यत्वात्सूक्ष्मः ॥ ४८ ॥ सर्वपदार्थानामंतरधिष्ठानतयादेहानामंतस्तुप्रकाशकतयाचसस्थित: ॥ ४९ ॥ देहांत:स्थितिदृष्टां
तेनविशदयति ॥ सर्वेति ॥ यथासर्वरत्नानामतर्गततेजोबहिरपिप्रकाशयतितद्वदित्यर्थ: ॥ ५० ॥ असस्थितइवेत्युक्तितात्पर्यविपयमलेपकत्वदृष्टांतांतरेणविशदयति ॥ यथेति
॥ ५१ ॥ सर्वदेहेष्वत:स्थित्वातर्यामितयाविधारकत्वेप्यलक्ष्यत्वेदृष्टांतमाह ॥ मुक्ताफलेति ॥ ५२ ॥ तत्राधिष्ठानात्मनानिर्विकारस्थितिर्ब्रह्मतासैववास्तवी यातुमुक्तासुततुवद
तर्यामितयास्थितिर्याचरत्नेषुप्रभावत्प्रकटजीवतयास्थितिस्तेउभेअध्यस्तसापेक्षेजगद्व्यवहारार्थेकल्पितेइतिनवास्तवहतव्यहंतातत्प्रयुक्तपापतत्फलप्रदोवास्त्यात्मातिरिक्तइत्याश

मुक्तोनुभवनीयेनसोयमात्मास्तिसर्वगः॥४८॥ समग्रपयसामंतर्यथाघृतमिवस्थितम्॥
अंत:सर्वशरीराणांयःसूक्ष्मोनुभवःस्थितः॥ मुक्तोनुभवनीयेनसोयमात्मास्तिसर्वगः॥४८॥ समग्रपयसामंतर्यथाघृतमिवस्थितम्॥
तथासर्वपदार्थानांदेहानांसंस्थितःपरः ॥ ४९ ॥ सर्वांभोनिधिरत्नानांसबाह्याभ्यंतरेयथा॥ तेजस्तथास्मिदेहानामसंस्थितइवास्थितः
॥ ५० ॥ यथाकुंभसहस्राणांसबाह्याभ्यंतरेनभः॥ जगत्त्रयशरीराणांतथात्माहमवस्थितः॥ ५१॥ मुक्ताफलशतौघानांतंतुःप्रोतवपुर्य
था॥ तथायंदेहलक्षाणांस्थितआत्मास्त्यलक्षितः॥ ५२ ॥ ब्रह्मादौतृणपर्यंतेपदार्थनिकुरंबके॥ सत्तासामान्यमेतद्यत्तमात्मानमजंवि
दुः॥ ५३ ॥ तदीषत्स्फुरिताकारंब्रह्मब्रह्मैवतिष्ठति॥ अहंतादिजगत्तादिक्रमेणभ्रमकारिणा ॥ ५४ ॥ आत्मैवेदंजगद्रूपंहन्यतेहंतिवात्र
किम्॥ शुभाशुभैर्जगद्दुःखैःकिमस्यार्जुनलिप्यते ॥ ५५॥ प्रतिबिंबेष्विवादर्शसमंसाक्षिवदास्थितम्॥ नश्यत्सुनविनश्यंतंयःपश्यति
सपश्यति॥ ५६॥ इदंचाहमिदंनेतिइतीदंकथ्यतेमया ॥ एवमात्मास्मिसर्वात्मामामेवंविद्धिपांडव ॥ ५७॥ इमाःसर्वाःप्रवर्त्ततेसर्गप्र
लयविक्रियाः॥ आत्मन्यहंताचित्तस्थाःपयःस्पंदाइवांबुधौ॥ ५८॥ यथोपलत्वंशैलानांदारुत्वंचमहीरुहाम्॥ तरंगाणांजलत्वंचपदा
र्थानांतथात्मता॥ ५९॥ सर्वभूतस्थमात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि॥ यःपश्यतितथात्मानमकर्तारंसपश्यति ॥ ६० ॥ नानाकारविकारे
षुतरंगेषुयथापयः॥ कटकादिषुवाहेमभूतेष्वात्मातथार्जुन॥ ६१॥

शङ्क्याह ॥ सर्वदेहेषुअहमहमितिप्रथमानश्चिदंशएवाहंजडदे
यनाह ॥ ब्रह्मादाविति त्रिभिः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अध्यस्तैर्वधादिदोषैरलेपेदृष्टांतांतरमाह ॥ प्रतिबिंबेष्विति ॥ ५६ ॥ सर्वदेहेषुअहमहमितिप्रथमानश्चिदंशएवाहंजडदे
हेद्रियविषयाशोनाहमितिविभागोक्तिरपिदर्पणप्रतिबिंबितेष्वनेकदर्पणांतरेषुघटादिषुचव्यावृत्तदर्पणस्वरूपपरिचयायदर्पणादर्पणविभागोक्तिवदेवेत्याह ॥ इदंचाहमिति ॥ इति
शब्दआद्योर्थविभागप्रकारपरोद्वितीयस्तुउक्तिविभागप्रकारपरइत्यपौनरुक्त्यम् ॥ एवंदर्पणवदेवालेपकोऽद्वयएवात्मासन्नहंसर्वात्मास्मि ॥ ५७ ॥ अहंताअभिमानवृत्तिस्तद्र
तिचित्तेतिष्ठंतीतितत्स्था. ॥ ५८ ॥ आत्मतापारमार्थिकीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ अकर्त्तारंप्रतिबिंबचेष्टासुदर्पणवदेवाव्यापृतमित्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

॥ ६२ ॥ प्रपञ्चतत्वनिर्विकारेकमेव ॥ ६३ ॥ यदानिर्विकारमात्मैवैकस्तदाजन्मादिभावविकाराणांगम्यमात्माश्रयभूतंकिमन्यदस्ति ॥ सेवभुवनादिभावविकारावाकसति अगव
र्पिकिमाम्यदस्तिनकिंचिदित्यर्थः ॥ ६४ ॥ अत अभयब्रह्मभावयित्वासम्यगनुभूय ॥ ६५ ॥ तेषामेवोक्तलक्षणविशिष्टानांविदेहकैवल्याप्तिरपीत्याशयेनाह ॥ निर्मानमोहा
इति ॥ ६६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० त्रिपञ्चाशत्तम सर्ग ॥ ५३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ सुखदुःखादिसंबंधेहेतुर्दर्शनक्रमस्तथा ॥ यदाल
म्ब्यपरब्रह्मानंतसर्वमिहकीर्त्यते ॥ १ ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ता सुखदुःखसंज्ञैरित्युक्तंतत्रसुखदुःखसंबंधेकाहेतु कस्मात्तद्विमोक्षोपाय किमालम्ब्यत्याशंकापरिहारद्वारेणात्मतत्त्वमुपदे
ष्टुकामोभगवानुवाच ॥ भूयएवेति ॥ प्रीयमाणायप्रीत्याश्रोतुकामायउपदिश्यमानार्थग्रहणेनसंतुष्यतेच ॥ १ ॥ तत्रादौविषयाएवसुखदुःखरूपाइत्यर्जुनभ्रमंवारयन्नाह ॥ मा

नानातरंगवद्यानियथालोलानिवारिणि ॥ कटकादीनिवाहेम्निभूतान्येवपरात्मनि ॥ ६२ ॥ पदार्थजातभूतानिगृहद्रुमंचभारत ॥ एकमे
वाखिलविद्धिपृथक्नमनागपि ॥ ६३ ॥ किंतद्भावविकाराणांगम्यमस्तिजगत्त्रये ॥ कृतेवापिजगत्किंवाकिमुधापरिमुह्यसि ॥ ६४ ॥
इतिश्रुत्वाभयंतत्त्वंभावयित्वासुनिश्चितम् ॥ जीवन्मुक्ताश्चरतीहमत समरसाशया ॥ ६५ ॥ निर्मानमोहाजितसंगदोषाअध्यात्मनि
त्याविनिवृत्तकामा ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ता सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छत्यमूढा पदमव्ययंतत् ॥ ६६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० अर्जु
नोपाख्यानेअर्जुनोपदेशोनामत्रिपञ्चाश सर्ग ॥ ५३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ भूयएवमहाबाहोशृणुमेपरमंवच ॥ यत्तेहंप्रीयमा
णायवक्ष्यामिहितकाम्यया ॥ १ ॥ मात्रास्पर्शास्तुकौंतेयशीतोष्णसुखदुःखदा ॥ आगमापायिनोनित्यास्तांस्तितिक्षस्वभारत ॥ २ ॥ ते
तुनैकात्मनश्चान्येक्वातोदुःखक्वासुखम् ॥ अनाद्यंतेनवयवेकुत पूरणखंडने ॥ ३ ॥

त्रास्पर्शा इति ॥ मीयंतेविषयाएभिरितिमात्राइंद्रियाणितेषांविषयसंस्पर्शास्तेशीतोष्णाद्यनुभावनमयुक्तसुखदुःखहेतव ॥ अथवास्पृश्यतइतिस्पर्शा शब्दादय ॥ शीतोष्णग्रह
णमुदाहरणार्थम ॥ यथाशीतग्रीष्मेसुखमुष्णंदुःखंतेपुन शिशिरेविपरीतेइतिनविषया सुखदुःखरूपाइत्यर्थ ॥ एवंदुःखहेतून्स्पर्शानुक्त्वातन्निवारणोपायमाह ॥ तांस्तितिक्षस्वेति ॥
तितिक्षोक्तिर्वैराग्यस्याप्युपलक्षणम ॥ तथाचप्रियेषुविरज्यस्व अप्रियेषुतितिक्षस्वेत्यर्थ ॥ २ ॥ यथाभूस्यात्तद्विरागतितिक्षसिध्यतस्तामाह ॥ तेत्विति ॥ तेमात्रा स्पर्शाश्चतेसुख
दुःखेवा चकारादन्यदपि ॥ एकात्मन अद्वयपूर्णानंदस्वभावात्स्वात्मनोन्येनअत एवबोधाद्विस्पर्थ ॥ किंचप्रियतमधनपुत्रादिसंपदापूर्णोहमितिभ्रांत्याआभिमानिकंसुखंतद्वि
यागापचयसंपत्त्यास्वविनोहमितिदुःखचस्यात्तअपिनिरवयवेपूरणखंडनासंभवदर्शनेनिवर्त्तेतेइत्याह ॥ अनाद्यंतेइति ॥ ३ ॥

यस्यस्पर्शानाविषयाणांमात्राणामिंद्रियाणांचाख्यानमाख्यासत्यताप्रतीति संस्थिताउपशांताभवतिसमात्रास्पर्शभ्रमात्मकोजीवोधीरस्यास्तीतिधीरस्तत्त्वदर्शीसमदुःखसु खोभूत्वाअमृतत्वायकल्पतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ नन्वप्रियादुःखादयःकथस्वप्रतिकूलवेदनीयतास्वभावजह्युर्येनतेसद्या स्युस्तत्राह ॥ सर्वत्वादिति ॥ निरतिशयानदैकरसस्यात्मनए वसर्वत्वादेतेदुःखादिभेदाः शोभनाभेदाः सुभेदाः प्रियतमधनपुत्रादिभेदाइवसंस्थितानप्रतिकूलवेदनीयताभजते प्राक्तनेनतुप्रातिकूल्यस्वभावेनासद्रूपाइत्यर्थः ॥ ५ ॥ तदेवस्फुटी कृत्यसमर्थयति ॥ मनागपीति ॥ ६ ॥ नन्वसदपिदुःखाद्यात्मन्युत्पद्यते असतएवस्वकारणसमवाय स्वसत्तासबधआद्यक्षणसबधोवाउत्पत्तिरितिकणभक्षाक्षचरणाद्युक्तिप्रति क्षिपति ॥ नासतइति ॥ असतोदुःखादेर्भावःसत्तानविद्यते सत अभावःअसत्ताचनविद्यते ॥ स्वभाववैपरीत्यायोगात् वाचारभणादिश्रुत्याविकारमात्रस्यासत्त्वनिश्चयात् ॥ न

संस्थितास्पर्शमात्राख्यामात्रास्पर्शभ्रमात्मकः ॥ समदुःखसुखोधीरःसोमृतत्वायकल्पते ॥ ४ ॥ सर्वत्वादात्मनश्चैतेसुभेदाःसंस्थिताइ व ॥ असद्रूपास्त्वसद्रूपंकथंसोढुंनशक्यते ॥ ५ ॥ मनागपिनविद्यंतेसुखदुःखेतुसर्वशः ॥ सर्वत्वादात्मतत्त्वस्यसत्ताकथमनात्मनः ॥ ६ ॥ नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः ॥ नास्त्येवसुखदुःखादिपरमात्मास्तिसर्वगः ॥ ७ ॥ सत्वासत्वमतीत्यक्त्वाचैतयोर्जगदात्मनोः ॥ त्यक्त्वानकिंचिन्मध्येचशेषेबद्धपदोभव ॥ ८ ॥ नहृष्यतिसुखैरात्मादुःखैर्ग्लायतिनोऽर्जुन ॥ दृश्यदृक्केतनात्मापिशरीरांतर्गतोपिसन् ॥ ९ ॥ जडंचित्तादिदुःखस्यभाजनंदेहतांगतम् ॥ नचैतस्मिन्क्षतेक्षीणेकिंचिदेवात्मनःक्षतम् ॥ १० ॥ जडंदेहादिदुःखादेर्यदिदंभोक्तृ संस्थितम् ॥ तन्मायाभ्रममेवांगविद्धिबोधवशोत्थितम् ॥ ११ ॥ नकिंचिदेवदेहादिनचदुःखादिविद्यते ॥ आत्मनोयत्पृथग्भूतंकिंके नातोनुभूयते ॥ १२ ॥

नुसर्वविकाराणामसत्वेपिडाद्यन्यतमविकारानालिंगितप्रकृतिमृदाद्यदर्शनात्तस्याप्यसत्वेशून्यतापरिशेषःकिनस्यादितिचेन्न ॥ विकारेष्वनुगतसद्बुद्धेर्निर्विषयत्वायोगेनविकारा सत्वेपिशून्यपरिशेषानापत्तेः ॥ यदितदप्यसदेवस्यात्तर्हिघटःअसन्पटःअसन्नित्येवान्ववर्त्स्यत् सत्सदित्येवचानुवर्त्ततेअतस्तन्मात्रमेवपरिशिष्यते ॥ यस्तुविकारेषुसदिदमित्यभि मानःसोधिष्ठानसत्तानुवेधादेवनस्वतइतिसुखदुःखादिनास्त्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ जगतःसत्त्वमतिनिरतिशयानदात्मनःअसत्वमतिचत्यक्त्वातयोर्जगदात्मनोर्मध्येअंतरालेउभयसंघट नानिमित्तमनस्तमश्चातितुच्छमितित्यक्त्वाशिष्यतइतिशेषश्चिदात्मातस्मिन्बद्धपदःप्रतिष्ठितोभव ॥ ८ ॥ दृश्यानिहर्षग्लान्यादीनिसाक्षितयापश्यतीतिदृश्यदृक् ॥ नहिदृश्यास्ते दृग्धर्माभवितुमर्हतीतिभावः ॥ ९ ॥ कितर्हिदुःखहर्षादिभाजनतत्राह ॥ जडमिति ॥ एतस्मिन्चित्तादौ ॥ १० ॥ इदचित्तादिघटितजीवरूपम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

सधिरार्षः

यदिदं पयाम्यनंतेनैवातोविनश्यति ॥ भ्रांतिर्दुःखमबोधोत्थासम्यग्बोधेनभारत ॥ १३ ॥ यथारज्ज्वामहिभयबोधान्नश्यत्यबोधज
म् ॥ तथाद्देहादिदुःखादिबोधान्नश्यत्यबोधजम् ॥ १४ ॥ विष्वग्विश्वमजंब्रह्मननश्यतिनजायते ॥ इतिसत्यपरविद्धिबोध परमएषस ॥
॥ १५ ॥ ब्रह्मांबुधौतरंगत्वंकिंचिद्भूत्वाविलीयते ॥ ब्रह्मावर्तेस्फुरस्यत्वंब्रह्मैवासिनिरामयम् ॥ १६ ॥ यावत्कालक्रियादेशास्त्वमहंसैनि
भाइव ॥ ब्रह्मार्णवपरिस्पंदानात्मस्त सदसद्धर्मौ ॥ १७ ॥ जहिमानमदशोकभयमीहासुखासुखे ॥ द्वैतमेतदसद्रूपमेक सद्रूपवान्भव ॥
॥ १८ ॥ पुरुषार्थौहिणीनाचक्षयेणानुभवात्मना ॥ ब्रह्मणाबृंहितशुद्धब्रह्मब्रह्ममयंकुरु ॥ १९ ॥ असंविदन्सुखंदुःखंलाभालाभौजया
जयौ ॥ शुद्धब्रह्मैकनागच्छब्रह्माब्धिस्त्वंहिभारत ॥ २० ॥ लाभालाभसमोभूत्वाभूत्वानूननकिंचन ॥ स्वच्छवातइवास्पंदीप्रकृतकार्यमा
चर ॥ २१ ॥ यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् ॥ यत्करिष्यसिकौंतेयतदात्मेतिस्थिरोभव ॥ २२ ॥ यन्मयोयोभवत्यत सतदा
त्मत्वसशयम् ॥ ब्रह्मसत्यमवाप्त्वब्रह्मत्यमयोभव ॥ २३ ॥ अनपेक्षफलब्रह्मभूत्वाब्रह्मेतिभावितम् ॥ क्रियतेकेवलकर्मब्रह्मज्ञेनय
यागतम् ॥ २४ ॥ कर्मण्यकर्मयःपश्यत्यकर्मणिचकर्मयः ॥ सबुद्धिमान्मनुष्येषुसचोक्त कृत्स्नकर्मकृत् ॥ २५ ॥ माकर्मफलहेतुर्भूर्मातेस
गोस्त्वकर्मणि ॥ योगस्थ कुरुकर्माणिसंगत्यक्त्वाधनंजय ॥ २६ ॥

यदिदं सनदवाधोत्थभ्रांतिरतस्तनसम्यग्बोधेनैवविनश्यति ॥ अथदृष्टांतकथयामीत्यन्वय ॥ १३ ॥ १४ ॥ कीदृश सबोधस्तमाह ॥ विष्वगिति ॥ विश्वविष्वक्पूर्णब्रह्मैव
॥ १५ ॥ अधबाधादयकाले ॥ १६ ॥ कालबार्चीयावच्छब्द ॥ कालादीनांद्वंद्वसमास ॥ सदसद्धर्मौभावाभावविकल्पौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ त्वत्करिष्यमाणपुरुषार्थौहिणीक्षया
त्मनापमब्रह्मणबृंहितंअत अनुभवात्मनाशुद्धब्रह्मैवब्रह्ममयकुर्वित्यर्थ ॥ १९ ॥ २० ॥ नूनंतस्त्वनिश्चयेननकिंचनजागतवेहादिरूपभूत्वा ॥ स्वच्छवातोगुहापरिच्छिन्नोवायुरि
व ॥ २१ ॥ सर्वक्रियाणांब्रह्मणिनिश्चयस्थैर्यमेवमर्पणमित्याशयेनाह ॥ यदिति ॥ २२ ॥ यन्मय यदाकारचित्त ॥ २३ ॥ अपेक्षायाअभाव अनपेक्षम् ॥ अर्थाभावेऽव्य
यीभाव ॥ सर्वकामोपरमलक्षणफलपरमपुरुषार्थ स्वयभूत्वाकेवलंयथाचेष्टारूपमप्रतिभासनाबाधितकर्मक्रियते ॥ २४ ॥ यःपुमान्कर्मण्युक्तरीत्याअकर्मनिष्क्रियब्रह्मपश्य
त्यमकर्मणिब्रह्मणिपाविध्यनप्रतिभासरूपकर्मअबरथंकर्तृत्वपश्यतिसबुद्धिमान्विवेकीसएवयत्स्वरूपत फलतश्वकृत्स्नपूर्णकर्मकरोतीतिकृत्स्नकर्मकृदुक्तोविद्वद्भिरित्यर्थ ॥ २५ ॥
कर्मफलानिरोभावानिहतवप्रवृत्तिनिमित्तानियस्यतथाविधोमाभू ॥ अकर्मणिप्राप्तकर्माकरणपितेसमआसक्तिमाभूत्योगस्थःप्रागुक्तसिद्ध्यसिद्धिसमदृष्टिमतिर्भूत्वा ॥ २६ ॥

१ पुद्यम्ब्रह्मैकतांगच्छब्रह्माब्धिस्त्वंहिभारततिपाठांतरम्

मूढतांतत्त्वदृष्टौप्रमादम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ मौर्ख्येउक्तप्रमादेस्थितेसत्यवश्यमासक्तिर्भवेदेवततोऽनर्थपरंपरेत्यर्थः ॥ २९ ॥ तत्त्वदर्शनाप्रमादेतुनिरासक्तेः स्वतएवाकर्तृता सिद्ध्यती त्याह ॥ परमिति ॥ ३० ॥ तेनचभूमिकाक्रमाद्विदेहकैवल्यांतसिद्ध्यतीत्याह ॥ अकर्तृत्वादिति ॥ ३१ ॥ अकार्यप्रमादान्निषिद्धंचकुर्वन् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सव्यग्र सक्रियोपि स अव्यग्रतामक्रियताम् ॥ ३४ ॥ अलब्धस्यलाभोयोगोलब्धस्यपालनक्षेमस्तदुभयचिंताशून्यः ॥ ३५ ॥ त्यक्तसर्वकर्मणोमानसविषयासगसत्वेदांभिकएवससन्यासइ

कर्मासक्तिमनाश्रित्यतथानाश्रित्यमूढताम् ॥ नैष्कर्म्यमप्यनाश्रित्यसमस्तिष्ठयथास्थितम् ॥ २७॥ त्यक्त्वाकर्मफलासंगंनित्यतृप्तोनि राश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिंचित्करोतिसः ॥ २८ ॥ आसक्तिमाहुःकर्तृत्वमकर्तुरपितद्भवेत् ॥ मौर्ख्येस्थितेहिमनसितस्मान्मौ र्ख्यंपरित्यजेत् ॥ २९ ॥ परंतत्त्वज्ञमाश्रित्यनिरासक्तेर्महात्मनः ॥ सर्वकर्मरतस्यापिकर्तृतोदेतिनक्वचित् ॥ ३० ॥ अकर्तृत्वादभोक्तृत्वम भोक्तृत्वात्समैकता ॥ समैकत्वादनंतत्वंततोब्रह्मत्वमातंतम् ॥ ३१ ॥ नानातामलमुत्सृज्यपरमात्मैकतांगतः ॥ कुर्वन्कार्यमकार्यंचनैव कर्त्तात्वमर्जुन ॥ ३२ ॥ यस्यसर्वेसमारंभाःकामसंकल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणंतमाहुःपंडितंबुधाः ॥ ३३ ॥ समःसौम्यःस्थि रःस्वस्थःशांतःसर्वार्थनिस्पृहः ॥ यस्तिष्ठतिससव्यग्रोप्यलमव्यग्रतांगतः ॥ ३४ ॥ निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् ॥ यथा प्राप्तानुवर्तीत्वंभवभूपितभूतलः ॥ ३५ ॥ कर्मेंद्रियाणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन् ॥ इंद्रियार्थान्विमूढात्मामिथ्याचारःसउच्यते ॥ ३६ ॥ यस्त्विंद्रियाणिमनसानियम्यारभतेर्जुन ॥ कर्मेंद्रियैःकर्मयोगमसक्तःसविशिष्यते ॥ ३७ ॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रवि शंतियद्वत् ॥ तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिनकामकामी ॥ ३८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेषु० नि० पू० अर्जुनोपा ख्यानेआत्मज्ञानोपदेशोनामचतुष्पंचाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

त्याह ॥ कर्मेंद्रियाणीति ॥ ३६ ॥ समनस्केंद्रियनिग्रहवतोयथाशास्त्रव्यवहरतोपिफलासंगत्यागात्सन्यासफलमस्त्येवेत्याशयेनतंप्रशंसन्नाह ॥ यस्त्विति ॥ ३७ ॥ तस्मान्निगृ हीतसर्वेंद्रियस्यसन्यासिनएवसर्वकामोपरमात्परमपुरुषार्थोनान्यस्येत्युपसहरति ॥ आपूर्यमाणमिति ॥ यद्वत्आपोनद्यआपूर्यमाणसमुद्रंप्रविशंतितद्भावमापन्नाविलीयंतेतत द्वदचलेब्रह्मणिप्रतिष्ठायस्यतसन्यासिनसर्वेकामामिथ्यात्वबुद्धिबाधितविषया सत प्रविशत्यात्मन्येवविलीयात्ममात्रतामापद्यंतेसएवसर्वानर्थशांतिलक्षणमोक्षमाप्नोतिनतुका म्यतइतिकामाविषयास्तत्कामनाशीलइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतुष्पचाश सर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

१ ब्रह्मत्वमागतमित्यपिक्वचित्पाठः

देहनाशेप्यनाशात्मामूढनस्त्वद्वयोऽसम ॥ मूढोजन्मादिभागूर्मात्यासस्तुनेत्यभमण्यते ॥१॥ भुज्यतइतिभोगादेहधारणहेतवोन्नपानादयस्तेपांत्यागनकुर्यात् ॥ हितमितमेध्याशनायुपादयादित्यर्थ ॥ भोगानांभावनांचिंतातत्सौष्ठवसंपादनम्यसनितांचनकुर्यात् ॥ तद्धाभालाभादिपुसुसमेनैवस्थातव्यमित्यर्थ ॥ १ ॥ एवंदेहात्मभावनापिनकार्येत्याह॥ अनात्मनीति ॥ भवात्मनिजन्मादिविक्रियास्वभावे ॥ २ ॥ ३ ॥ उक्तेऽर्थेअशीर्योनहिशीर्यतेइतिश्रुतिप्रमाणयन्नाभिमानिकपरिग्रहएवशीर्णताविदेहधर्माणामात्मनिप्रसंजकस्तस्यागनुनर्शाणतादिप्रसक्तिरित्याह ॥ नहीति ॥ अचिंतात्मादेहादिपरिग्रहनिमित्ताचिंताद्विविध्यदृष्टइत्यर्थ ॥ कर्मणियुद्धादौ ॥ ४ ॥ मौर्ख्येस्थितेअज्ञतापन्ने ॥ ५ ॥

॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ नकुर्याद्भोगसत्यागंनकुर्याद्भोगभावनम् ॥ स्यातव्यसुसमेनैवयथाप्राप्तानुवर्त्तिना ॥ १ ॥ अनात्मन्यात्मतांदेहमाभावयभवात्मनि ॥ आत्मन्येवात्मतांसत्येभावयाभवरूपिणि ॥ २ ॥ देहनाशेमहाबाहोनकिंचिदपिनश्यति ॥ आत्मनाशोहिनाशः स्यान्नचात्मानश्यतिध्रुवं ॥ ३ ॥ नहिशीर्यत्यचित्तात्मात्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिंचित्करोतिसः ॥ ४ ॥ आसत्तिमाद्धु कर्तृत्वमकर्तुरपितद्भवेत् ॥ मौर्ख्यस्थितेहिमनसितस्मान्मौर्ख्यंपरित्यजेत् ॥ ५ ॥ परतत्त्वज्ञमाश्रित्यनिरासक्तेर्महात्मनः ॥ सर्वकर्मरतस्यापिफलतांटेतिनक्वचित् ॥ ६ ॥ अविनाशमनाद्यंतमात्मानमजरंविदुः ॥ नश्यत्यात्मेतिदुर्बोधोमातवोस्त्विहदुःखदः ॥ ७ ॥ नतथापरिपश्यतिविदितात्मानउत्तमाः ॥ पश्यत्यनात्मनात्मानस्वमात्मन्यात्ममानिनः ॥८॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥एवंचेत्त्रिजगन्नाथमूढानामपिमानद ॥ देहनाशसमुत्पन्नेइष्टनष्टंनकिंचन ॥ ९ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच॥ ॥एवमेतन्महाबाहोनकिंचिन्नश्यतिक्वचित् ॥ आत्मैवास्यविनाशात्माकिंतस्यक्वविनश्यति ॥ १० ॥ इदंनष्टमिदंयुक्तमितिमोहभ्रमाहते ॥ अन्यत्तथानपश्यामिवंध्यासुतनयःयथा ॥ ११ ॥

तन्मोपायमाह ॥ परमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ तथाआत्मानस्पतीत्येवंप्रकारेणनपरिपश्यति ॥ कुतोनपश्यन्ति यतस्तेआत्मन्येवआत्ममानिनः स्वमात्मानमनात्मदेहादिरूपनपश्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ नन्वेवंसतिमूढादेहपातमुख्यापरयतुनामतथापितेपांतन्नाशोआत्मनोशोनास्त्येवेतिमरणादिनानर्थ स्यादित्यर्जुन शङ्कते ॥ एवंचेदिति ॥ इष्टमियतमंवस्तुनकिंचननष्टम् ॥ दृष्टमितिपाठेयथादृष्टिगम्यम् ॥ ९ ॥ दृष्टापत्त्याप्रमवाम्परिहरति ॥ एवमेतदित्यादिना ॥ १ ॥ कथंतर्हिदेहनाशप्रमलाभादेरनर्थत्वमर्थत्वंचातेपांतमाह ॥ इदमिति ॥ युक्तलब्धम् ॥ स्वमपिपृथमरणजन्मभमादनर्थाविभ्यवहारदर्शनाविति भावः ॥ ११ ॥

१ तथात्वनिदुःस्वरदत्यपिपाठ

अतएवसतोऽसत्त्वविरोधान्नदेहादेः सत्त्वमितिप्रागुक्तमित्याह ॥ नासतइति ॥ उभयोः सदसतोः॥ सत्सदेवअसदसदेवनस्वभावविपर्ययइतिअंतोनिर्णयस्तत्त्वदर्शिभिर्दृष्टोनमूढैरि त्यर्थः ॥ १२॥ एवंयत्सत्तदविनाशियद्विनाशितदसदेवेतिनासतोबधुदेहादेर्युद्धेनाशेकश्चिदनर्थइत्याशयेनाह ॥ अविनाशीतिद्वाभ्याम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ अद्वयत्वाद्विनाशका प्रसिद्धेरपिनात्मनाशप्रसक्तिरित्याह ॥ आत्मेति ॥ १५ ॥ एकत्वकारणसच्छब्दवाच्यद्वित्वकार्यमसदनृततयोर्मध्यमातरमधिष्ठानसन्मात्रम् ॥ १६ ॥ एवमपरिच्छिन्नस्यात्म नोमरणादिपरिच्छेददुःखादिभ्रमेकोहेतुरित्यर्जुनः पृच्छति ॥ तदिति ॥ तत्तर्हि ॥ किंकृताकेनहेतुनाभामा ॥ स्थितिर्नियतिः ॥ तस्यांचस्थितौस्वर्गःसुखनरकोदुःखर्चाकिंकृतौ

नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः ॥ उभयोरपिदृष्टोंतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १२॥ अविनाशितुतद्विद्धियेनसर्वमिदंततम् ॥ विनाशमव्ययस्यास्यनकश्चित्कर्तुमर्हति॥ १३ ॥ अंतवंतइमेदेहानित्यस्योक्ताःशरीरिणः ॥ अनाशिनोप्रमेयस्यतस्माद्युध्यस्वभारत ॥ १४॥ आत्माचैकोस्तिनद्वित्वमसतःसंभवःकुतः ॥ अविनाशस्त्वनंतोसौसतोनाशोनविद्यते ॥ १५॥ द्वित्वैकत्वपरित्यागेशेषंयत्परिशिष्यते[1] ॥ शांतंसदसतोर्मध्यंतदस्तीहपरंपदम् ॥ १६॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ तन्मृतोस्मीतिभगवन्किंकृतातुनृणांस्थितिः ॥ कथंस्थितौचलोकानांतौस्वर्गनरकौप्रभो॥ १७॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ भूमिरापोनलोवायुःखंमनोबुद्धिरेवच ॥ एतत्तन्मात्रजालात्माजीवोदेहेषुतिष्ठति ॥ १८॥ सकृष्यतेवासनयारज्ज्वेवपशुपोतकः॥ सतिष्ठतिशरीरांतःपंजरेविहगोयथा॥ १९ ॥ सकालदेशतोदेहाज्जर्जरत्वमुपागतान् ॥ वासनावशतोयातिपुक्षपर्णाद्रसोयथा॥ २० ॥ श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच ॥ गृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्गंधानिवाशयात्॥ २१ ॥ वासनावस्त्वमेवास्यदेहोनेतरयुक्तिजः ॥ क्षीयतेवासनात्यागेक्षीणेभवतितत्पदम्॥ २२ ॥

॥ १७ ॥ एतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतीतिश्रुतितात्पर्येणभगवान्समाधत्ते ॥ भूमिरिति ॥ पचभूतमात्रानिर्मितमनोबुद्ध्यादिघटितव्यष्टिसमष्टिस्थूलसूक्ष्मदेहतादात्म्यापत्तिरेवपरस्यजीवभावःसएवजन्ममरणसुखदुःखादिभ्रमनियतिनिमित्तमित्यर्थः॥ १८॥तस्यविचित्रदेहपरिग्रहेतत्तदनुरूपचेष्टावैचित्र्येचनिमित्तमाह॥सइति ॥ १९॥ पूर्वदेहाद्देहांतरगमनेपिवासनैवनिमित्तमित्याह ॥ सइति ॥ २० ॥ आशेतेअस्मिन्नित्याशयःपूर्वशरीरपुष्पादिचतस्मात् ॥ २१ ॥ अतएवास्यस्थूलदेहोपिवासनात्मकएवचिरानुवृत्त्यास्थौल्यभ्रमइत्याशयेनाह ॥ वासनेति ॥ क्षीणेलिंगेतत्परमपदस्वयमेवभवति ॥ २२ ॥

---

१ यदवशिष्यतइत्यपिक्वचित्पाठः

परमात्मभूतेनैवाम्पपानाविनाआपुष्ट अथवाथासमावामूर्लिंगदेह परेणपरमात्मनाअवच्छेदप्रतिबिंबभावाभ्यांद्विगुण्येनप्रवेशात्वापुष्ट अभिव्यक्तोभूत्वेत्यर्थः ॥ मायया ऐंद्रजालिकपुरुषायथास्वेभ्राम्यतितद्वत् ॥ भ्रमभरमाबिभर्तीतिकमण्यण् ॥ २३ ॥ श्रोत्रचक्षु स्पर्शनघ्रेतियुक्तन्दहिरणोति ॥ अक्षस्वभावानिति ॥ स्वभावान्शब्दादिग्रहणशक्ती ॥ २४ ॥ तद्वल्लोकमरणप्रसिद्धमित्याह ॥ देहइति ॥ २५ ॥ २६ ॥ खचिदाकाशेभूताकाशेवायत्रयत्रयस्मिन्यस्मिन्देशेकालभोग्याद्याकारेअवतिष्ठतेभोजकादृष्टोद्भावितवासनाभवतिततमाकारपश्यति ॥ २७ ॥ अस्यदेहस्यनाशोप्येवमसत्स्वप्नरय ॥ अथवासुप्तमवदेहनाशतत्सत्त्वचमापश्य ॥ यथासुप्तोनकिंचित्पश्यतितद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥ प्रतियोगिनोवासनाकल्पितत्वेतन्नाशानामपितादृशत्वमेवादिसर्गारम्भक्रममित्याह ॥ यथैवेति ॥ आदिसर्गेहिचतुर्मुखेनएपुसर्गेपुगवाश्वाद्याकारेपुभावनयापूर्वसर्गानुभववा

वासनावान्परापुष्टोभूत्वाभ्राम्यतियोनिषु ॥ जीवोभ्रमभराभारोमायापुरुषकोयथा ॥ २३ ॥ अक्षस्वभावानखिलाञ्छरीराद्वासनावश ॥ जीवोगृहीत्वासयातिपुष्पाद्गंधमिवानिल ॥ २४ ॥ देहोनिस्पंदतामेतिजीवेकौंतेयनिर्गते ॥ निस्पंदावयवाभोग शांतवातइव द्रुम ॥ २५ ॥ अचेष्टछेदभेदादिदोषैरायात्यदृश्यताम् ॥ मृतइत्युच्यतेतेनदेहोविगतजीवित ॥ २६ ॥ सजीव प्राणमूर्त्ति खेयत्रयत्रावतिष्ठते ॥ तंतस्ववासनाभ्यासात्पश्यत्याकारमाततम् ॥ २७ ॥ अयदेहोहिजीवेनत्वसन्नेवावलोकित ॥ अस्यनाशोत्वमप्येवपश्यमावासुप्तवत् ॥ २८ ॥ यथैवपश्यत्याकारांस्तेषानाशांस्तथैवस ॥ आदिसर्गेभावनयाकिलैष्वेवविभावत ॥ २९ ॥ झटित्युद्भवकालेहियद्यथादृश्यतेपुर ॥ आनिपाततदेवास्याअविनाभाविसंविद ॥ ३० ॥ प्राक्तनवासनामूलंपुरुषार्थेनजीयते ॥ यत्नेनाद्यतनेनाशुल्यस्तनायतनयया ॥ ३१ ॥

सनर्यथविभावतोविभावनायावशादेवरूपकल्पितनतुमृद्दण्डाद्यावायकुलालघस्किंचिन्निर्मितम् ॥ किलेतिश्रुतिपुराणप्रसिद्धौ ॥ २९ ॥ ननुउत्पत्तिकालेजगद्वासनामयमिथ्याभूतमस्तुस्थितिकालेत्वर्थक्रियासमर्थत्वात्सर्वजनीनसत्यतानुभवाच्चवास्तवमेवेत्याशंक्याह ॥ झटितीति ॥ उत्पत्तिकालेझटितिप्रथमक्षणेयद्यथादेहघटादिरूपमिथ्याभूतसत्यथापुरोदृश्यतआविनाशातदेवतथास्वभावमेवभवतिनस्वभावांतरभजते ॥ अस्यासदधिष्ठानभूतायास्तत्वमविनाभाविसंविदोययोत्पन्नरूपस्थितिहेतुत्वात्स्वविविनाभावेनतेषांसत्तायाअदर्शनादितिभाव ॥ ३० ॥ देहाद्याकाराणांवासनामयत्वमस्तुकिंततस्तत्राह ॥ प्राक्तनमिति ॥ अशुभवासनाकल्पितदेहाद्याकारस्यशुभवासनाभ्यासप्रसूतब्रह्माकारवृत्त्यासमूलनाशस्तत्फलमितिभाव ॥ पुरुषार्थेनश्रवणमननादिपुरुषप्रयत्नजनितेनाखण्डाकारज्ञानेनजीयतेबाध्यते ॥ अद्यतनेनप्रायश्चित्तादियत्नेनहस्तनमायतनमधर्मानुष्ठानयथाक्षीयतेतद्वत् ॥ अद्यतनेनदाहयत्नेनह्यस्तनमायतनतृणगृहयथानाश्यतेतद्वदितिवा ॥ ३१ ॥

ननुवहूनांज्ञानाययतमानानांप्रयत्न प्रबलाभि पूर्वतनकामक्रोधादिवासनाभिर्विनाश्यमानोदृश्यतइतिनोत्तरत्वप्राबल्येहेतुरितिचेत्तत्राह ॥ यएवेति ॥ धर्मार्थकाममोक्षेषुमध्ये
यएवममायपुरुषार्थआवश्यकइत्यभिनिवेशेनदृष्ट सएवपूर्वोत्तरप्रयत्नयोर्विशेषांशोजयेप्रयोजक ॥ तथाचतेषामोक्षाभिनिवेशमायाद्रोगाभिनिवेशदार्ढ्याच्चपराभवइतिभा
व. ॥ ३२ ॥ अतएवशास्त्रीयेप्रयत्नेदृढाभिनिवेश.कार्यइत्याह ॥ अपीति ॥ ३३ ॥ तन्मायेपूर्ववासनावैचित्र्यात्सुखदु खानर्थपरंपरासर्वतोदुर्वारैवेत्याशयेनाह ॥ नरकेति ॥
जरठमोहधी अनाद्यज्ञानमूढबुद्धि ॥ ३४ ॥ तमेवाशयमज्ञोजन्तुरनीशोयमात्मन सुखदु खयो. ईश्वरप्रेरितोगच्छेत्स्वर्गवानरकतुवेतिव्यासवाक्यादिप्रसिद्धकारणातरसंदेहनि
रासेनस्फुटजिज्ञासुरर्जुन.पृच्छति ॥ नरकेति ॥ जगत स्थिते.स्थितिनिमित्तस्यास्यजीवस्य ॥ ३५ ॥ नहेत्वतरसभावनीयमीश्वरकामकर्मादीनामपिवासनानुसारेणैवसुखदु ख

अपिस्फुटतिविंध्याद्रौवातिवाप्रलयानिले ॥ पौ
यएवपुरुषार्थेनदृष्टोबलवताक्षणात् ॥ पूर्वोत्तरविशेषांशःसएवजयतिस्फुटम् ॥ ३२ ॥
रुषंहियथाशास्त्रमतस्त्याज्यंनधीमता ॥ ३३ ॥ नरकस्वर्गसर्गादिवासनावशतोभितः ॥ प्रपश्यतिचिराभ्यस्तंजीवोजरठमोहधीः ॥ ३४ ॥
॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ नरकस्वर्गसर्गादिसंभ्रमेपुजगत्पते ॥ किमस्यकारणंब्रूहिजीवस्यजगतःस्थितेः ॥ ३५ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥
स्वप्नोपमानातेनेहश्रेयसेवासनाक्षयः ॥ चिराभ्यासवशात्प्रौढासंसारभ्रमकारिणी ॥ ३६ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ किमुत्थादेवदेवेश
क्षीयतेवासनाकथम् ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ मौर्ख्यमोहसमुत्थानात्वनात्मन्यात्मभावना ॥ आत्मज्ञानान्महाबोधाद्विलयंयाति
वासना ॥ ३७ ॥ भावितात्मासिकौंतेयसत्यंविज्ञातवानसि ॥ अयंसोहंजनाएतेमयेतित्यजवासनाम् ॥ ३८ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥
वासनाविलयेजीवोविलीनोभवतिस्वयम् ॥ योहियत्सत्तयोच्छूनस्तन्नाशात्सविलीयते ॥ ३९ ॥

प्रापकत्वाद्वासनैवासाधारणीचिराभ्यासनिरूढासस्टतिहेतुरितितत्क्षयएवपरमपुरुषार्थार्थिनासर्वप्रयत्नैःकार्यइत्याशयस्फुटीकुर्वन्भगवानाह ॥ स्वप्नेति ॥ शास्त्रीयप्रयत्नविना
चिराभ्यासवशात्प्रौढास्वप्नोपमानावासनैवयेनहेतुनाससारभ्रमदायिनीतेनहेतुनातत्त्वज्ञानाभ्यासेनसमूलवासनाक्षय.श्रेयसइत्यन्वय ॥ ३६ ॥ वासनामूलंज्ञातुकामोर्जुन पृ
च्छति ॥ किमुत्थेति ॥ अज्ञानमेवतन्मूलज्ञानादेवसमूलतन्नाशइतिभगवानाह ॥ मौर्ख्येति ॥ ३७ ॥ तत्रविचारादात्मस्वरूपपरिचयस्तेवृत्तस्तद्दार्ढ्येनदेहतत्सर्वाविवध्यादिप्वह
ममेतिवासनाक्षयमात्रकर्त्तव्यपरिशिष्यतइत्याह ॥ भावितेति ॥ ३८ ॥ ननुवासनामयमेवलिंगतत्प्रतिविवोजीवस्तदुत्थस्तस्यवासनाक्षयेक्षयएवस्यादित्यनर्थायैवतत्त्वज्ञान
वासनाक्षयश्चेत्याशयेनार्जुन शकते ॥ वासनाविलयेइति ॥ विलीयतेविनश्यति ॥ ३९ ॥

जन्मन परमानन्दाविर्भावलक्षणपरमपुरुषार्थस्यमरणस्य आत्यन्तिकानर्थनाशस्यच को भाजनतामेतिनकश्चिदितिलक्षणयाभ्यासस्येयम् ॥ प्रसिद्धजन्ममरणेतुनप्रश्ने तत्त्वज्ञस्य समूलवासनानाशेतत्प्रसक्त्यभावात्पूर्वापरग्रन्थाननुगुणत्वाच्च ॥ ४ ॥ नचेदयंदोषोयदिमतिर्विम्बमात्रसंसारीजीवः सर्वत्रिगादभ्योभूतमायाधीनजन्मादिदेशकालभेदभिन्नइत्य भ्युपगतस्यात् मत्वेवर्किन्तुब्रह्मैवपरमार्थतः शुद्धमनन्तयास्वाविद्यापिहितस्वतत्त्वमजानत्स्वात्मन्येवजीवजगद्भेदकल्पनयासंसरतीवतदेवशास्त्रीयश्रवणादिप्रयत्नेनस्वतत्त्वमुपलभ्य सवासनाविद्यांविधूयस्वस्वभावेनतिष्ठतस्सैवास्यमुक्तिरिवेतिश्रौतसिद्धान्तः अप्रतुनकश्चित्त्वदुक्तावितोदोषइत्याशयेनभगवान्समाधत्ते ॥ स्वयमित्यादिना ॥ ४१ ॥ अनायत्तमन न्याधीनम् ॥ ४२ ॥ साधनसमूलवासनामुक्तिप्राप्तदेहधारणजीवन्मुक्तिरितिप्रसिद्धाद्देहसत्त्वयाप्यनुभवितुशक्येतिनमुक्तिफलभाजिसंशयः कार्यइत्याशयेनाह ॥ जीवन्नेवेति ॥ ॥ ४३ ॥ सचमोक्षानकर्मभिनवासद्विषयगोचरप्राप्तिर्त्यपालम्भ्यः किन्त्वात्मज्ञानेनैवेत्याशयेनाह ॥ यइति ॥ ४४ ॥ उक्तसमाधानसंक्षिप्योपसंहरति ॥ दुर्दर्शनस्येति ॥ स्वमा

जीवेविलयमायातेदशकालान्यथाकृतौ ॥ कोसौभाजनतामेतिजन्मनोमरणस्यच ॥ ४० ॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥स्वयकल्पितस कल्पमात्मरूपयदाविलम् ॥ तदेववासनाकारजीवविद्धिमहामते ॥ ४१ ॥ अनायत्तमसंकल्पमात्मरूपयदव्ययम् ॥ प्रबोधाद्वासना मुक्तंतन्मोक्षंविद्धिभारत ॥ ४२ ॥ जीवन्नेवमहाबाहोतत्त्वप्रेक्ष्ययथास्थितम् ॥ वासनावागुरोन्मुक्तोमुक्तइत्यभिधीयते ॥ ४३ ॥ योननि वासनोनूनसवधमपरोपिस ॥ सर्वज्ञोप्यभितोबद्धःपंजरस्थोयथाखग ॥ ४४ ॥ दुदर्शनस्यगगनेशिखिपिञ्छिकेवसूक्ष्मापरिस्फुरति यस्यतुवासनांत ॥ मुक्तःसएवभवतीहहिवासनैवबंधोनयस्यननुतत्क्षयएवमोक्ष ॥ ४५ ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि० पू० अर्जुनोपाख्यानेजीवतत्त्वनिर्णयोनामपंचपंचाशत्तम सर्ग ॥ ५५ ॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥इतिनिर्वासनत्वेनजीवन्मुक्तत यार्जुन ॥ अत शीतलतामेत्यमधुद्धःखमलंत्यज ॥ १ ॥ जरामरणानि शकआकाशविशदाशय ॥ त्यक्तेष्टानिष्टसंकल्पोवीतरागोभवा नघ ॥ २ ॥ प्रवाहपतितकार्यमिदंकिंचिद्यथागतम् ॥ कुरुकार्याणिकर्माणिनकिंचिदिहनश्यति ॥ ३ ॥

यापिहितत्वाद्दुर्दर्शनस्यअनयस्यअप्रमेयातप्रमाणस्ययस्यपरमात्मनोगगनेऐन्द्रजालिकशिखिपिञ्छिकेवनानाभ्रमदायिनीसूक्ष्मवासनाअन्तःपरिस्फुरतिजीवजगदाकारेणप्रथ तेसएषतुअधिकारिशरीरेवेदान्तनयप्राप्त्योत्पन्नतत्त्वज्ञानःसमूलवासनाबंधान्मुक्तोभवति ॥ इहास्मिन्परमात्मनिमनुष्यत समूलावासनैवबन्धस्तत्क्षयएवमोक्षश्चेत्यर्थ ॥ ४५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०ता० प्र०नि० पू०पंचपंचाशत्तमःसर्ग ॥ ५५ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ जीवन्मुक्तिमतिष्ठाऽस्मिन्नर्जुनायोपदिश्यते ॥ चित्सत्तत्त्वजगद्रूपमनश्विमप्रविस्तरा त ॥ १ ॥ मधुद्द स्वमधुमधुःखम् ॥ १ ॥ २ ॥ प्रवाहपतितशिष्टव्यवहारपरंपरागतकार्यमवश्यकर्तव्यमित्युक्तमन्यानित्यावश्यकानियागदानादीनिकर्माणिकुरुनकाचित्तेनत त्त्वबोधस्यक्षतिरित्यर्थ ॥ ३ ॥

१ इत्येतदर्थकम्

सुषुप्ताइवस्वात्मनि निःसकल्पास्तिष्ठतीतिसुषुप्तस्थाःसुषुप्तात्मावन्निर्विशे स्वस्वधर्मरूपमेव ॥ साप्रसिद्धाजीवन्मुक्ततातथातादृश्येवनदेहचेष्टामात्रत्यागरूपेत्यर्थ ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्थिरामिति ॥ ज्ञानबाधितत्वात्तुच्छेभ्यइंद्रियार्थेभ्योविषयेभ्यःस्वतःप्र षस्वयज्योतिरात्ममात्रावशेषा स्फुरति ॥ ६ ॥ अन्यदपिसुषुप्तिसाम्यजीवन्मुक्तस्यलक्षणेस्तीत्याह ॥ यथाकूर्मस्यशिरःपादाद्यंगानिअल्पेपिविक्षेपेझटित्येवा यत्नविनैवव्यावृत्तानींद्रियाणियस्यत्वदितस्थेपरमात्मनिमनसासहस्थिरानिश्चलासस्थितिमैकरस्येनस्थैर्यमायाति ॥ कथतर्हिजीवन्मुक्ताव्यवहारकालेजगत्पश्यतीतिचेन्मनोराज्यपरिकल्पितनिर्भित्तिकचित्रवैचित्र्यवदेवेतिप्रदर्शना तःप्रविशतितद्वत् ॥ सतथाविधोजीवन्मुक्तइत्यर्थः ॥ ७ ॥ चित्तलक्षणश्चित्रकृत्शिल्पीविश्वाधिष्ठानेआत्मनितथातेनतेनसर्वजनप्रसिद्धानतवैचित्र्येणविश्वं यजगत्सर्गमासर्गांतमनोरचितचित्ररूपेणवर्णयितुमुपक्रमते॥विश्वात्मनीति ॥

इदंकर्मत्यजामीदमाश्रयामीतिनिर्णयः॥ मूढ स्यमनसोरूपंज्ञानिनस्तुसमास्थितिः ॥ ५ ॥ प्रवाहपतितंकर्मकुर्वतःशांतचेतसः ॥ प्रवाहपतितंकर्मस्वमेवक्रियतेतुयत्॥ जीवन्मुक्तस्वभावोयंसाजीवन्मुक्ततातथा ॥ ४ ॥ जीवन्मुक्ताःसुषुप्तस्थाःस्फुरंत्यत्रसुषुप्तवत् ॥ ६ ॥ स्थिरांसंस्थितिमायांतिकूर्मांगानीवसर्वशः॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्योत्वदियस्यस्वभावतः॥ ७॥ विश्वात्मनितथाविश्वंकालत्रयमयोदि तम्॥ अभित्तित्रिजगच्चित्रंकुरुतेचित्तचित्रकृत् ॥ ८ ॥ व्योम्निव्योमात्मकमपिप्रस्फुटंवृत्तिवर्त्तिभिः ॥ चित्तचित्रकरेणादौचित्रंचित्र वितानितम्॥ ९ ॥ पश्चाद्भित्तिःकृताव्योमरूपाचासावहोभ्रमः॥ अपूर्वैवातिमायेयंतृणकुड्यमयीशुभा ॥ १० ॥ नमनागपिभेदोस्ति स्फुटमप्युपलब्धयोः॥ इमायाउपलक्ष्यंतेभित्तयश्चित्तचित्रजाः॥ ११ ॥

कृत्सअभित्तिभित्तिरहितत्रिजगच्चित्रकुरुतेइत्यन्वयः ॥ ८ ॥ व्योम्निअज्ञानाकाशेव्योमात्मकमज्ञानमात्रस्वरूपत्वात्प्रथितुमयोग्यमपिसाभासांतःकरणवृत्तिलक्षणवर्त्तिका भिःप्रस्फुटमभिव्यक्तचित्रमद्भुतचित्रवितानितविस्तारितम ॥ ९ ॥ अद्भुतत्वमेवप्रसिद्धचित्रवैधर्म्येणदर्शयति ॥ पश्चादिति ॥ समष्टिमनसासत्यसकल्पत्वात्सकल्पसमकालमेव जगच्चित्रंकृतततःपश्चाद्भित्तिस्तदाधारःकृताव्योमरूपाअमूर्त्ताकाशरूपाचित्रधारणेअयोग्यैवेत्याश्चर्यअतएवायंभ्रमइत्यर्थः॥ अहोभ्रमइतिपदयोरर्थंक्रमात्प्रपचयति॥ अपू र्वैवेत्यादिना ॥ इयंविरचनाअपूर्वैव अतिशयितामायाअतिमाया तृणकुड्यमिवात्यंतमसारापिभ्रांतदृशाशुभा ॥ १० ॥ आश्चर्यांतरदर्शयति ॥ नमनागपीति ॥ प्रसिद्धेषुचित्रे षुचित्रेभ्योभिन्नाभित्तयोभवंति इमास्तुयाश्चित्तचित्रजाव्योमादिभित्तयउपलक्ष्यंतेतासास्फुटमप्युपलब्धयोराधाराधेययोश्चित्तत्वाविशेषान्मनागपिभेदोनास्तीत्याश्चर्य मित्यर्थः॥ ११ ॥

अहोभमदत्यभावादत्यशमपथ्यममदत्यशमपचयति ॥ व्योमेत्यादिना ॥ तामनश्चिमरचनाव्योमशून्यतमाअत्यतासत्यइतियावत् ॥ हेतामरसलोचन ॥ तमक्षणिकस्व
मजगमयदृष्टांतमाह ॥ क्षणेनेति ॥ घटिकायाःषष्ठोभागःक्षणः ॥ १२ ॥ आत्मामनस्तत्कार्यजगच्चतथास्वमवदेवनभःशून्यमसदेवेत्यर्थ ॥ कुतस्तर्हिजनानांसत्यताप्रतीतिस्त
माह ॥ चिरतनेति ॥ चिरानुवृत्तत्वादित्यर्थ ॥ किलेतिनेवतत्त्वमितिसूचनाय ॥ १३ ॥ किंतर्हितत्त्वतयाह ॥ किंत्विति ॥ विभ्रमेभ्रांतिकल्पितपदार्थजातेयमसत्यसकल्पत्वका
लमपिनास्तवतम्अनालोकितेतत्त्वतःअदृष्टेतत्त्वज्ञानाभावात्कस्यापि भस्यादेवेत्यर्थ ॥ यत्तुवस्तातविकालक्रमेणबान्यापचस्याक्रमेणपञ्चापविकारक्रमेणवाआलोकना
दर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणमन्यद्वाभ्यामहारिकसत्यत्वमसिद्धतत्तत्त्वदर्शनलक्षणेनालोकेनविलीयते ॥ यथासौरालोकेनदृश्यमानशरदभ्रमण्डलंतेनैवशोष्यमाणविलीयतेतद्वदि

व्योमशून्यतमाविद्धितात्तामरसलोचन ॥ क्षणेनचेतसियथाभ्रांतौलोकक्षयोदयौ ॥ १२ ॥ आत्माजगत्तथैवेदंसमात्याभ्यंतरनभः ॥
चिरतनमनोराज्ययत्तस्मात्किलसत्यता ॥ १३ ॥ किंत्वनालोकितेपिस्यात्सत्यनास्त्येवविभ्रमे ॥ क्रमेणालोकत सत्यमालोकेनविली
यते ॥ १४ ॥ दृश्यमानमपिक्षामंशरदीवाभ्रमंडलम् ॥ चित्तचित्रकृतश्चित्रेसंस्थिताश्चित्रपुत्रिका ॥ १५ ॥ भित्त्यभावादनाकारायहि
त्रिभुवनाटिका ॥ नता सतिनवासित्वकिंकेनपरिरोध्यते ॥ १६ ॥ रोध्यरोधकसमोहत्यक्त्वाखेविमलोभव ॥ प्रवृत्तिरेवनव्योम्न प्रवृत्ति
श्चैवखात्मिका ॥ १७ ॥ अत कालक्रियाकुम्भकलादिविमलंनभः ॥ चित्तस्ययथाचित्रसरूपमखिलात्मकम् ॥ १८ ॥ व्योम्न शून्यत
मंविद्धितथेदमखिलजगत् ॥ चित्तभित्तौकृतचित्रंयच्चिचित्रकरेणतत् ॥ १९ ॥ सर्वशून्यतयाव्योम्नोमनागपिनभिद्यते ॥ यथाप्रकचत
श्चित्तेजगन्निर्माणसक्षयौ ॥ २० ॥ क्षणेनैवतथैवेमौभुविस्याविति विद्धिहे ॥ अयक्षीणामनोराज्येनानानुभवनात्मनि ॥ २१ ॥

तिपरणात्मय ॥ १४ ॥ एवमनश्चिमस्यभ्रांतिमात्रत्वेनवधुवधारितेशामालिन्ययुक्तमित्याह ॥ चित्तेत्यादिना ॥ १५ ॥ परिरोध्यतेरुध्यते ॥ १६ ॥ रोध्यरोधकसमोहचथ्य
घातकममतथ्युक्तशोकमालिन्यमितियावत् ॥ खेब्रह्माकाशे ॥ यतोव्योम्नश्चिदाकाशस्यवधाविमर्त्तिरवनास्ति यानुभातिभासिकीभवति सापस्वात्मिकाब्रह्माकाशरूपैव
॥ १७ ॥ कलाचित्ररचनाकौशलआदिपदात्तद्वैचित्र्यभेदाश्चविमलंनभोब्रह्मैव यथाचित्तस्यमनाराज्यचित्रमखिलप्रपचात्मकमपिशून्यत्वान्नभ स्वरूपतथापरिदृश्यमान
मपिजगद्व्योमशून्यतममित्युत्तरेणान्वय ॥ १८ ॥ इदानीमज्ञाताचिरेवचित्रकरश्चित्संतुतन्निर्मित्तिरित्युक्षेक्षणेपिशून्यत्वमेवपर्यवस्यतीत्याह ॥ चित्तेति ॥ १९ ॥ तमापिमनोरा
ज्यक्षणिकजगदेवदृष्टांतइत्याह ॥ यथेति ॥ २० ॥ सवनानानुभवनात्मनिमनोराज्येक्षणभावितमोहेनपरिकल्पितावप्यघातकशावाविकल्पनाअयमवषेशाक्षीणा ॥ २१ ॥

ननुक्षणभावितमोहेनकथमनाद्यनतकल्पविस्तीर्णससारलक्षणंमनोराज्यकृतंतत्राह ॥ असदेवेति ॥ यथाअसतोपिजन्मादिकरणेमनःशक्तंतथाक्षणस्यकल्पीकरणेपिबलवत्स मर्थमित्यर्थ ॥२२॥ क्षणकल्पीकरोत्येतत्तत्असदुत्पादयतीत्येतच्चाश्चर्यमल्पमेव ॥ यस्मात्ततोपिबहुआश्चर्ययदसदपिजगत्सत्कुरुतेइतीदृशमनःसामर्थ्यादेवेयंजगद्भ्रांतिरुत्थि तेत्यन्वय ॥ २३ ॥ तदेवाह ॥ क्षणेनैवेति ॥ २४ ॥ एवंनिर्वाणेनित्यमुक्तेआत्मन्यध्यस्तत्वात्प्रतिभामात्रतोजातत्वात्तुच्छनिमेषमयक्षणिकमप्युत्थितजगदजानाद्वि.अत्रईदृश एवसर्गेभ्रांतैर्वज्रसारतादुरुच्छेदताकल्पिता ॥२५॥ साचनयुक्तेत्याह ॥ प्रतिभासेति ॥ अविदिताकृते अज्ञाततत्त्वस्यात्मन इदंजगत्प्रतिभासविपर्यासोन्यथाप्रतिभासस्तावन्मा त्रम ॥ ईदृशस्यास्यप्रवृत्तावध्यारोपेनिवृत्तौबाधेवाकावज्रसारतानकाचिदित्यर्थ ॥ २६ ॥ स्थितस्यहिनिरासेप्रयत्नापेक्षाइदनुकदापिनस्थितमेवेत्याह ॥ चित्तचित्रकृतइति

क्षणभावितमोहेनकल्पनापरिकल्पिता ॥ असदेवमनोराज्यंकर्तुंशक्तंयथामनः ॥ २२ ॥ क्षणस्यकल्पीकरणेतथैवबलवन्मनः ॥ क्षणं कल्पीकरोत्येतत्तच्चाल्पंकुरुतेबहु ॥ २३ ॥ असत्सत्कुरुतेक्षिप्रमितीयंभ्रांतिरुत्थिता ॥ क्षणेनैवमनोराज्यंप्रतिभातंस्वभावतः ॥ २४ ॥ यद्विचित्रात्मतदिदंजगज्जालमितिस्थितम् ॥ सर्गेनिर्वाणनिष्ठत्वान्निमेषमयमुत्थितम् ॥ २५ ॥ प्रतिभामात्रतोत्रैवकल्पितावज्रसार ता ॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रंत्वविदिताकृतेः ॥ २६ ॥ प्रवृत्तौवानिवृत्तौवाकैवसावज्रसारता ॥ चित्तचित्रकृतश्चित्स्थंजगच्चित्रंकदा स्थितम् ॥ २७ ॥ अकुड्यमप्यरंगाढ्यमिदंस्फारमिवाग्रतः ॥ अहोनुचित्रंनिर्भित्तिचित्रमुज्वलमुत्थितम् ॥ २८ ॥ सुरंजनंजगदितिस्फु टंदृष्टिविलोभनम् ॥ नानातमोमषीलेखंनानातेजोंशुरंजनम् ॥ २९ ॥ नानाकल्पांगावयवंनानारागानुरंजितम् ॥ नानादृष्टिविलासा ढ्यंनानानुभवलोचनम् ॥ ३० ॥ नानाग्रहोग्रकचनंनानाकाराग्रपश्चिमम् ॥ व्योमनीलसरःफुल्लताराचंद्रार्कपंकजम् ॥ ३१ ॥ विचित्र रचनोद्युक्तमेघालीपत्रमंजरि ॥ प्रकोष्ठकाभिलिखितसुरासुरनृपुत्रिकम् ॥ परमालोकमंकोलयुवताकाशकुड्यकम् ॥ ३२ ॥

॥ २७ ॥ विनास्वकारणसामग्रीतःस्वतश्चासदप्यग्रत स्फुरतीत्याश्चर्यमित्याह ॥ अकुड्यमिति ॥ रंगाश्चित्रलेखनसाधननीलपीतादिरंगद्रव्याणि ॥ २८ ॥ कथंपुरःस्थिततदा ह ॥ सुरजनमित्यादिना ॥ सुष्ठुरजयत्यासजयतीतिसुरजनम् ॥ दृष्टिग्रहणमिन्द्रियमनआद्युपलक्षणम् ॥ २९ ॥ कल्पास्तदगयुगादीनिचावयवायस्य ॥ ३० ॥ सूर्योदयास्ता दिकालेषुनानाकारेअग्रपश्चिमेप्राचीप्रतीच्यौयस्मिन् ॥ तत्रचित्रपद्मवनादिवर्णयति ॥ व्योमेत्यादिना ॥ ३१ ॥ शरदादिकालभेदेनविचित्ररचनाभि.उत्ऊर्ध्वंयुक्तामेघाली लक्षणाःपत्राणिमजर्यश्चयस्मिन् ॥ लोकत्रयलक्षणेषुप्रकोष्ठकेषुचित्रकोष्ठभेदेषुअभितोलिखिताःसुरासुरमनुष्यलक्षणाःपुत्रिकायस्मिन् ॥ परमउत्कृष्टोयश्चंद्रसूर्याद्यालोक स्तल्लक्षणेनमकोलेनसुधालेपेनयुवतेवविराजमानतायस्यतथाविधमाकाशलक्षणकुड्यभित्तिर्यस्मिन् ॥ ३२ ॥

द्वार्नीमिलाकौमवरचनटीरूपांचित्रपुत्रिकांपरिकल्प्यवर्णयति ॥ आकाशएवेत्यादिपचभि ॥ चपलेनकामकेनचित्तकलक्षणेनचित्रकमास्वाधिष्ठानमहाकाशएवइयवर्ण्य मानाजगत्त्रयस्यप्राणामनोहरानटीपुत्रिकारचिता ॥ प्रतिभानघनयोम्नप्रशालिनीबुद्धिरेवएकोमुख्योरंगोनृत्यशालायस्या ॥ नृत्यशालाप्रदीपस्थानीयस्यसाक्षिचैतन्यस्यचक्रे रिवस्फुरत्प्रतिबिंबपाहिभिर्बुद्धिवृत्त्याभरणैःपरितारंजिताप्रकाशितालोकायया ॥ नृत्यहावभावविलासादिलीलाभिराकुला ॥ २३ ॥ पुनस्तामेवविशिनष्टि ॥ हेमेति ॥ मव इमभवर्द्धमसद्दक्षार्कसमप्रभमितिपुराणोक्तहैममयमहामेरुरेवचलादृढाअगलतिकायस्या ॥ घनामेघाएवकेशपाशायस्या ॥ धर्मार्थकामार्थानिविनियंत्रितानिव्यावर्त्तनानि ययासत्यानिधेयवस्तिनिर्वर्त्तिशास्त्रवक्षेयस्या ॥ पातालमालानिसप्तपातालानिऊरुजानुजंघागुल्फपादपार्ष्णिगुलिरूपसमानयवकौचरणौयस्या ॥ उन्नताभूर्नितबोय स्या ॥२४॥ ब्रह्मादिवाहुचतुष्टयनउपासमर्था ॥ सत्वगुणलक्षणकचकारतांप्यामुन्नताभ्यांविवेकवैराग्यकुचाभ्यांस्फुरतीअगयष्टियस्याम् ॥ सुम्यालैःशेषादिभिर्वेष्टितमही

आकाशएवरचिताप्रतिभैकरंगामुग्धाजगत्त्रयमनोहरपुत्रिकेय॥ चिन्मात्रचक्रपरिरंजितसर्वलोकालीलाकुलाचपलचित्तकचित्रक
त्रा॥ २३॥ हेमाचलांगलतिकाघनकेशपाशाचंद्राकलोचनविचालनदृष्टलोका॥ धर्मार्थकामविनियंत्रितशास्त्रवक्षापातालजालच
रणोन्नतभूनितंबा॥ २४॥ ब्रह्मेंद्ररुद्रहरियाहुचतुष्टयोग्रासत्वारतोन्नतकुचस्फुरदगयष्टि ॥ सुव्यालवेष्टितमहीतलपद्मपीठापद्मीकृता
चलमहाभुवनोदरीच ॥ २५ ॥ राज्यधकारचपलत्वहराक्षिचेष्टातारांकरालपुलकापविटतपक्ति ॥ चचच्चतुर्दशविधातुलभूतजातरो
मांचनाप्रलयवादकदयपुष्पा॥ २६॥ जीवान्वितागगनएवकृताविचित्राव्योमात्मिकाचिरविलक्षणचित्रकर्त्रा॥ चित्तेनचित्रपरिक
र्मविदात्रिलोकीनानाविलासवलितावरपुत्रिकेति॥ २७॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू०अर्जु०चित्तवर्णनं
नामषट्पंचाश सर्ग ॥५६॥ ॥ ५ ॥ ॥

तलमवपद्माकारपीठमासनयस्या ॥ मेरोरचनाकृतूपाहिनानावर्णपद्मरचनास्थानीयाकृताअचलामेरुजनहिमवदादिनानावर्णपर्वतायस्मिस्तथाविधमहाभुवनमध्यलोकएव उदरयस्या ॥ २५॥ राज्यधकारस्यमेलमदक्षिणीकरणलक्षणयच्चपलत्वतद्धरतिअनुहरत्यपनयतिचचंद्राकलक्षणाक्षिचेष्टायस्या ॥ पचिबिंबुरेववतपक्तियस्या ॥ भुवनभे दाचतुर्दशविधभूतपरस्परविसदृशाभूतजातमवाभिर्भवद्रोमांचनयस्या ॥ तपुष्पतेपुमसिद्धाभूतभुवमादिप्रलयवादाएवसर्वतःप्रसारितसद्बुद्धिकेसरत्साच्छोभूणविराम्यसहासना वींमध्याधायकत्वामावाप्तरलविकरवमालापुष्पाणियस्या ॥ २६ ॥ जीवेनव्याप्तिसमस्त्यात्मनाअन्विता ॥ चित्रस्यपरिकर्माणिउपकरणभूतानिविविधवासनाकामकर्माणि विरनिर्मातितयाविधनअतएवाचिरादेवविलक्षणानांचित्राणांकर्तानिर्माणसमर्थेनचित्तेनइतिएववर्णितरूपात्रिलोकीलक्षणावरपुत्रिकास्वाधिष्ठानचिद्गगनएवकृतेत्युपस हार ॥ २७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०षट्पंचाशत्तम सर्ग ॥ ५६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

जायतेत्रययादृष्यासयोर्निर्वासनमनः ॥ सुखाद्वयात्मशेषश्चसादृष्टिरुपदिश्यते ॥ १॥ तत्रप्रागुदर्शितांजगत्याश्चर्यतादृष्टिमेवप्रथमंत्रासनाशैथिल्योपयोगितयावर्णयति ॥ इद मिति ॥ अभित्तौनिराश्रयएवमनसाजगदाकारकलनात्पूर्वंजगच्चित्रजायतेपश्चात्तदतर्गताभूतभुवनात्मकविराड्भित्तिस्तदाधारतयाकल्प्यमानाउदेति ॥ व्यष्टिसमूहस्यसमष्टेर्वि राजोव्यष्ट्यधीनकल्पनत्वाद्वापश्चादुदय. ॥ १ ॥ अत्यतमसंभावितरूपत्वादियंमायाअसंभावितत्वचविरुद्धत्वादित्याशयेनप्रसिद्धातादृशमायामुदाहरति ॥ मग्नमिति ॥ तु ब्याफलतुबम् ॥ फलेलुक् ॥ तत्किलजलेमग्नशिलातुप्लुनाइतियथास्वमेद्रजालादावेवोपपद्यतेतद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥ आस्ताजगच्चित्रस्याश्चर्यता तस्मिन्शून्यात्मनिचिद्योमा त्मनस्तवाहृतोदयस्ततोप्याश्चर्यभूतइत्याह ॥ चित्तस्थेति ॥ ३ ॥ यदितुजगत्यपिचिद्योमतामेवपश्यसितर्हिसादृष्टिरेवपर्यवसन्नेत्याश्चर्यमेवेत्याह ॥ सर्वमिति ॥४॥ दीर्घसस्ृति

श्रीभगवानुवाच ॥ ॥इदंविद्धिमहाश्चर्यमर्जुनेहहियत्किल॥ पूर्वंसंजायतेचित्रंपश्चाद्भित्तिरुदेतिहि ॥ १ ॥ अभित्तावुत्थितेचित्रेदृश्य तेभित्तिरातता॥ अहोविचित्रामायेयंमग्नंतुंबंशिलाप्लुता ॥ २ ॥ चित्तस्थचित्रसदृशेव्योमात्मनिजगत्त्रये ॥ व्योमात्मनस्तेकिमियमहं ताव्योमतोदिता॥ ३ ॥ सर्वंव्योमकृतंव्योम्नाव्योम्निव्योमविलीयते॥ भुज्यतेव्योमनिव्योमव्योमव्योमनिचाततम्॥ ४ ॥ वेष्टितंवासना रज्ज्वादीर्घसंसृतिदामवत्॥ वासनोद्वेष्टनेनैवतदिहोद्वेष्ट्यतेर्जुन ॥ ५ ॥ प्रतिबिंबंयथादर्शेतथेदंब्रह्मणिस्वयम्॥ अगम्यंछेदभेदादेराधा रानन्यतावशात्॥ ६ ॥ अनन्यच्छेदभेदादिब्रह्मणिब्रह्मणांवरम्॥ किंकथंकस्यकेनैवच्छिद्यतेवाक्वभिद्यते॥ ७॥ तेनेहवासनाभावोबो धात्संपन्नएवते॥ योननिर्वासनोनूनंसर्वधर्मपरोपिसन्॥ ८॥ सर्वज्ञोप्यतिबद्धात्मापंजरस्थोयथाहरिः॥ यस्यास्तिवासनाबीजमत्य ल्पंचितिभूमिगम्॥ ९॥ बृहत्संजायतेतस्यपुनःसंसृतिकाननम्॥ अभ्यासाद्दृढरूढेनसत्यसंबोधवह्निना॥ निर्दग्धंवासनाबीजंनभूयः परिरोहति॥ १० ॥

भ्रमणयत्रतथाविधंतज्जगच्चित्रंदामवत्प्रसृतयावासनारज्ज्वावेष्टितंतच्चिद्योमापीहजगतिवासनोद्वेष्टनादेवोद्वेष्ट्यतइत्यर्थः ॥ ५ ॥ अस्यज्ञानातिरिक्तोपायदुरुच्छेद्यताप्यधिष्ठा नदार्ढ्यबलादेवनस्वतइत्याह ॥ प्रतिबिंबमिति ॥ ६ ॥ अतएवब्रह्मानन्यतादर्शनबलादेवजगतःसर्वच्छेदभेदादिव्यवहारायोग्यतादर्शनेनसर्ववासना.समूलमुच्छेद्याइत्याशयेना ह ॥ अनन्यदिति ॥ यदाब्रह्मणिप्रतिभातछेदभेदादिव्यवहारजाततद्विषयीभूतजगच्चब्रह्मणाअनन्यत्तच्चिदवरमेवतदाकेनकर्त्राकरणेनवाकेनप्रकारेणकस्यफलस्यार्थेक्वदेशेका लेवाकिंछिद्यतेभिद्यतेवा ॥ छेदादिव्यवहारवादानाब्रह्मातिरिक्तविषयदर्शनादित्यर्थः ॥ ७ ॥ तेनानेनोपायेनबोधात्तेवासनानामपिब्रह्मातिरेकेणाभावःसंपन्नएव ॥ ईदृग्ज्ञाना भावेतुवासनाबंधोदुरुच्छेदएवेतिप्रागुक्तंस्मारयति ॥ यइति ॥ ८ ॥ हरिःसिंहोहरितवर्णःशुकोवा ॥ अणुमात्रमपिवासनानस्थाप्या अनर्थसहस्रबीजत्वादित्याशयेनाह ॥ य स्येति ॥ ९ ॥ नि.शेषदग्धम् ॥ १० ॥

इदानीं त्रिलोकीमेवेत्थं नटीरूपां चित्रपुत्रिकां परिकल्प्य वर्णयति ॥ आकाश एवेत्यादि पञ्चभिः ॥ चपलेन कामुकेन चित्तकल्लक्षणेन चित्रकमास्वाधिष्ठानब्रह्माकाश एव रचयन्नधण्यं
मानाजगद्रूपलक्षणामनोहरा नटीपुत्रिका रचिता ॥ प्रतिभान नवोन्मेषशालिनी बुद्धिरेव एको मुख्यो रंगो नृत्यशालायस्याः ॥ नृत्यशालाप्रदीपस्थानीयस्य साक्षिचैतन्यस्य चर्के
रविस्फुरत्प्रभिर्विषयादिभिर्बुद्धिस्थाभरणैः परितारंजिताः प्रकाशिता लोका यया ॥ नृत्यहावभावविलासादिलीलाभिराकुला ॥ ३३ ॥ पुनस्तामेव विशिनष्टि ॥ हेमेति ॥ तव
हम गर्भक्षमसहस्रार्कसमप्रभमिति पुराणोक्तेर्हैममयब्रह्माण्डमेवाचलादृढा अगलतिका यस्याः ॥ घना मेघा एव केशपाशा यस्याः ॥ धर्मार्थकामार्थानि विनियमितानि स्थापत्तनानि
ययोस्तथाविधे प्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रे एव स्तनौ यस्याः ॥ पातालसप्तकानि सप्तपातालानि ऊरुजानुजंघागुल्कपादपार्ष्ण्यंगुलिरूपसप्तावयवकौ चरणौ यस्याः ॥ उन्नता भूर्नितंबो य
स्याः ॥३४॥ ब्रह्मादिचातुर्वर्णचतुष्टयेन उपासमर्था ॥ सत्वगुणलक्षणकचुकावृताभ्यामुन्नताभ्यां विवेकवैराग्यकुचाभ्यां स्फुरती अगयष्टिर्यस्याम् ॥ सुप्यालैः शेषादिभिर्वेष्टितमही

आकाशएवरचिताप्रतिमैककरगामुग्धाजगन्मयमनोहरपुत्रिकेयं ॥ चिन्मात्रचक्रपरिरंजितसर्वलोकालीलाकुलाचपलचित्तकचित्रक
र्त्रा ॥३३॥ हेमाचलांगलतिकाघनकेशपाशाचन्द्रार्कलोचनविचालनदृष्टलोका ॥ धर्मार्थकामविनियन्त्रितशास्त्रवक्षापातालजालच
रणोन्नतभूनितंबा ॥३४॥ ब्रह्मेन्द्ररुद्रहरियादृचतुष्टयोग्रासत्वावृतोन्नतकुचस्फुरदंगयष्टिः ॥ सुप्यालवेष्टितमहीतलपद्मपीठापत्रीकृता
चलमहाभुवनोदरीच ॥ ३५ ॥ राज्यधकारचपलत्वहराक्षिचेष्टातारार्करालपुलकापविठतपत्तिः ॥ चचचतुर्दशविधातुलभूतजातरो
मांचनाप्रलयवाद्ककदयपुष्पा ॥ ३६ ॥ जीवान्विता गगन एव कृता विचित्राव्योमात्मिकाचिरविलक्षणचित्रकर्त्रा ॥ चित्तेन चित्रपरिक
मविदा त्रिलोकीनानाविलासवलिता वरपुत्रिकेति ॥ ३७॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपाये पु० निर्वाणप्रकरणे पू० अर्जु० चित्तवर्णनं
नाम षट्पंचाश सर्ग ॥५६॥ ॥ ७ ॥ ॥

तलमवपद्माकारपीठमासनं यस्याः ॥ गोरोचनाकस्तूर्यादिनानावर्णपत्ररचनास्थानीयाः कृताः अचला मेरुर्जनहिमवदादिनामा वर्णपर्वता यस्यां तथाविधमहाभुवनमध्यलोकएव
उदरं यस्याः ॥ ३५ ॥ राज्यधकारस्य मेरुप्रदक्षिणाकरमलक्षणं यच्चपलत्वं तद्धरति अनुहरत्यपनयति चर्यदृक्कलक्षणाक्षिचेष्टा यस्याः ॥ पत्तिर्भिः पुण्डैः ततपत्तिर्यस्याः ॥ भुवनभे
दाच्चतुर्दशविधमतुलपरस्परविसदृशा भूतजातमेवाविर्भावरोमांचनं यस्याः ॥ प्रपुञ्चिते प्रसिद्धाभूतभुवनादिप्रलयवाता एव सर्वतः प्रसारितसद्बुद्धिकेसरत्वाक्षोत्कृणवैराग्यसद्वासना
सीमध्याधायकलावापादलविकचमालापुष्पाणि यस्याः ॥ ३६ ॥ जीवेन व्यष्टिसमष्ट्यात्मना अन्विता ॥ चित्रस्य परिकर्माणि उपकरणभूतानि विचित्रवासनाकामकर्माणि
विदति जानाति तथाविधः अत एव चिरादेव विलक्षणानां चित्राणां कर्मनिर्माणसमर्थेन चित्तेन इति एवं वर्णितरूपा त्रिलोकीलक्षणा वरपुत्रिका स्वाधिष्ठानचिद्गगन एवेत्युपसं
हारः ॥ ३७ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे निर्वाणप्रकरणे पू० षट्पंचाशत्तमः सर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ५ ॥

यत्रघटादिस्थूलानामपिबाधस्तत्रपरमसूक्ष्मवासनानांस्थितिरसंभावितैवेत्याह ॥ यत्प्रामाविति ॥ ७ ॥ ८ ॥ रजोरेणुरिवतुच्छाक्षुद्रा ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वात्मनिस्वोदरेअखिलं
पूरयतिप्रसतितथाविधे ॥ ११ ॥ समग्राकार पूर्णतातद्रूपम् ॥ समस्तैर्जगदाकारैर्वर्जितम् ॥ १२ ॥ हेअर्जुनत्वमतः पूर्णात्मदर्शनादेवाभिमतानाकामानापरिहारोनिवृत्तिस्तल्ल
क्षणयामंत्रयुक्त्याविषयविषप्रयुक्तविषूचिकारूपासदाप्रवृत्तिहेतुमहस्थितिमतःकरणस्थावासनानिपुणमपास्यविभव.विगतससारबधोभियासर्वानर्थानामभूमिरभयस्वभावो
भगवानहमेवभवेतिसर्वभगवद्गीतार्थम्यातेसग्रहेणोपदेश. ॥ १३ ॥ मौनमुपगम्यपुरस्तात्स्थितेसति ॥ १४ ॥ १५ ॥ गांडीवधनुर्यस्यसोऽर्जुनः ॥ गांद्यअगात्सन्नायामिति

यत्प्रामौसर्वएवेमेक्षीणाघटपटादयः॥ वराकीवासनातत्रकिंकरोतुपरेपदे॥ ७॥ यथानलगिरिंप्राप्यहिमलेशोविलीयते॥ शुद्धमासा
द्यचित्तत्त्वमविद्यालीयतेतथा॥ ८॥ क्ववराकीरजस्तुच्छावासनाभोगबंधनम्॥ क्वपूरितजगज्जालश्चित्तत्वविपुलानिलः॥ ९ ॥ताव
त्स्फुरत्यविद्येयंनानाकारविकारिणी॥ यावन्नसंपरिज्ञातःशुद्धःस्वात्मायमात्मना॥ १०॥ सर्वाहस्यदशःक्षीणाःस्वच्छतैवोदितातथा॥
नभसीवपदेतस्मिन्स्वात्मन्यखिलपूरणे॥ ११॥ समग्राकाररूपंतत्समग्राकारवर्जितम्॥ वागतीतंपरंवस्तुकेननामोपमीयते॥ १२॥
विषयविषविषूचिकामतस्त्वंनिपुणमहंस्थितिवासनामपास्य॥ अभिमतपरिहारमंत्रयुक्त्याभवविभवोभगवान्भियामभूमिः॥ १३॥
श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ इतिगदितवतित्रिलोकनाथेक्षणमिवमौनमुपस्थितेपुरस्तात्॥ अथमधुपइवासिताब्जखंडेवचनमुपैप्यतितत्र
पांडुपुत्रः॥ १४॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ परिगलितसमस्तशोकभारापरमुदयंभगवन्मतिर्गतेयम्॥ ममतववचनेनलोकभर्तुर्दिनपति
नापरिबोधिताब्जिनीव॥ १५॥ इत्युक्त्वोत्थायगांडीवधन्वासहरिसारथिः॥ अर्जुनोगतसंदेहोरणलीलांकरिष्यति॥ १६॥ करिष्यतिक्ष
तगजवाजिसारथिद्रुतक्षरद्रुधिरमहानदींभुवम्॥ शरोत्करप्रसरमहारजःस्थलीतिरोहितद्युमणिविलोचनांदिवम्॥ १७॥ ॥इ० वा०
वा० दे० मो० नि० पू० अर्जुनोपाख्यानेअर्जुनकृतार्थतानामाष्टपंचाशःसर्गः॥ ५८॥ ॥ अर्जुनोपाख्यानंसमाप्तम् ॥ ७॥ ॥
॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यराघवाघविनाशिनीम्॥ तिष्ठनिःसंगसंन्यासब्रह्मार्पणमयात्मकः॥ १॥

मत्वयैव ॥ धनुषश्चेत्यनङ् ॥ १६ ॥ सोर्जुनोभुवक्षताःगजवाजिसारथयोद्रुताःशीघ्रप्रवाहितायासुतथाविधाःक्षरद्रुधिरमहानद्योयस्यातथाविधाकरिष्यति ॥ दिवंचशरोल्क
रप्रसरैर्महारजोनिर्मितस्थल्याचतिरोहितद्युमणि सूर्यस्तल्लक्षणविलोचनयस्यास्तथाविधाकरिष्यतीत्यर्थः ॥ १७॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण० पू० अष्टपंचा
शःसर्ग. ॥ ५८ ॥ ॥७॥ ॥ जीवन्मुक्तपदेऽस्पदाचेत्यमुक्ताचित स्थितिः ॥ सुस्थिरास्याययादृष्ट्यासादृष्टिरिहवर्ण्यते ॥१॥ अघविनाशिनीसर्वपापक्षयकरीम् ॥ निःसगता
लक्षणोयःसन्यास सर्वत्यागस्त्वपदार्थशोध.सर्वजगतोब्रह्मणिबाधलक्षणयद्ब्रह्मार्पणतत्पदार्थशोधस्तदुभयपरिशिष्टाखण्डमहावाक्यार्थसच्चिदानंदैकरसभूमात्मातिष्ठेत्यर्थः ॥ १॥

मिदग्धानिवासनाबीजानियस्यतथाविधमन ॥ ११ ॥ उक्तोपदेशक्रममुपसंहरन्नर्जुननिर्वासनस्थितौप्रतिष्ठापयति ॥ शांतास्मे ति ॥ हेअर्जुनत्वउज्झिता अमिताआशायेनत थाविध.सम्पादनतत्प्रसिद्धभगवद्गीतारूपश्रुतमदुपदेशसम्यगवगम्यगलितमहामनोविमोहः सन्अपह्नतिरपगतबधुवधादिखेदोभूत्वानिवासनात्मनिशांतात्मागलितचित्तएक शांतब्रह्मरूप अतएवविगतभयानिर्वाणःपरमनिर्वृतस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ १२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू सप्तपंचाशत्तमःसर्ग ॥ ५७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ तत्स्वबो धेनसाचित्तवासनाक्षयसंभवः ॥ इहोपपाद्यतेतेनाप्यर्जुनस्यकृतार्थता ॥ १ ॥ हेअच्युतत्वप्रसादात्अनुपहृतमुक्तत्वदुपदेशान्मोह सवासनाज्ञाननष्ट ॥ विस्मृतकंठचामीकर स्यवस्वत सिद्धात्मतत्त्वस्यस्मृतिरिवस्मृति साक्षात्कारोलब्धातयाचसर्वसंदेहबीजनाशाद्गतबधुवधादिकघृणासंदेह स्थितोस्मिअतस्तस्यावस्थितिविपर्ययथाप्राप्तव्यवहारकर्त

दग्धतुवासनाबीजननिमज्जतिवस्तुपु॥ सुखदु खादिपुस्वच्छपद्मपत्रमिवाभसि॥११॥ शातात्माविगतभयोज्झितामिताशोनिर्वाणो गलितमहामनोविमोह ॥ सम्यक्श्रुतमवगम्यपावनतत्तिष्ठात्मन्यपहतिरेकशांतिरूप ॥१२॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि० पू० अर्जु०अर्जुनविश्रांतिवर्णनंनामसप्तपंचाश सर्ग ॥५७॥ ॥९॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥नष्टोमोह स्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्मयाच्यु त॥ स्थितोस्मिगतसंदेह करिष्येवचनतव॥१॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥स्वत्तयोयदिबोधेनसशांताद्धृदयेस्फुटम्॥ तच्चित्तशांतमेवां तर्विद्धिसत्वमुपागतम्॥२॥ अप्रतचेत्यरहितंप्रत्यक्चेतननामकम्॥ यत्त्वशेपविनिर्मुक्तयत्सर्वसर्वतश्चयत् ॥ ३ ॥ नकेचनविदत्येतेतत्प दजागतादय ॥ भूतलाद्गगनोड्डीनविहगमिवोन्नतम्॥४॥ प्रत्यक्चेतनमाभासशुद्धसकल्पवर्जितम्॥ अगम्यमेनमात्मानविद्धिदूरदृ शामिव॥५॥ सर्वातीतपदत्यच्छविनाशुद्धस्ववासना॥ नशक्नोतिपदंद्रष्टुंजनदृष्टिरणूनिव॥६॥

म्यताविपर्ययचतववचनकरिष्यपालयिष्यामीत्यर्थ ॥ १ ॥ एवमर्जुनेनकृतार्थत्वेदर्शितेपिस्वोपदिष्टतत्त्वबोधेनसमूलसर्ववासनाक्षयमुपपत्तिभिर्द्रढयिष्यन्श्रीभगवानुवाच ॥ स्वत्तयदित्यादिना॥ तत्त्वबोधेनहृदयेरामादिरजस्तयोपरिसर्वात्मनाशांतास्तत्तर्हिसवासनात्मकचित्तशांतसत्त्वसर्वनिर्वासनत्वमुपगतमितिविद्धि ॥ तथाचश्रुति ॥ यदासर्वेप्रमुच्य तेकामायस्यहृदिश्रिता अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइति ॥ २ ॥ अथअस्यांसत्वावस्थायांप्रत्यक्चेतनात्मकयद्व्यवहारेसर्वतस्वतस्त्वशेषमिनिर्मुक्तब्रह्मचेत्यरहितभवती तिशेप ॥ ३ ॥ जागताश्चसुरादयोऽपिनाधकेचनतत्पदनविदति ॥ उन्नतमूर्ध्वदेशगतम् ॥४॥ आभासमहाभूतादिभयोदशविधक्षेमावभासकम् ॥ अगम्यमविषयम् ॥ दृशां दूरमसन्निकृष्टमिव ॥ ५ ॥ तद्दर्शनेचप्रमाणाथवधृतव्रतसाधनात्वभ्यस्तानिविष्यासनाख्याआवश्यकीत्याह ॥ सर्वातीतमिति ॥ चिरस्वभावादत्यच्छम् ॥ असंगत्वाच्छुद्धम्॥६॥

१ अभनिदग्धवासनाबीजमितिपाठोपेक्षितइतिभातिटीकानुरोधात् २ अयमादिशब्दार्थ

यत्रघटादिस्थूलानामपिबाधस्तत्रपरमसूक्ष्मवासनानांस्थितिरसभावितैवेत्याह ॥ यत्प्राभाविति ॥ ७ ॥ ८ ॥ रजोरेणुरिवतुच्छाक्षुद्रा ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वात्मनिस्वोदरेअखिल पूरयतिमसतितथाविधे ॥ ११ ॥ समग्राकार पूर्णतातद्रूपम् ॥ समस्तैर्जगदाकारैर्वर्जितम ॥ १२ ॥ हेअर्जुनत्वमत पूर्णात्मदर्शनादेवाभिमतानाकामानांपरिहारोनिवृत्तिस्तल्ल क्षणयामन्त्रयुक्त्याविषयविषप्रयुक्तविषूचिकारूपासदाप्रवृत्तिहेतुमहस्थितिमत.करणस्थावासनानिपुणमपास्यविभव.विगतससारबधोभियासर्वानर्थानामभूमिरभयस्वभावो भगवानहमेवभवेतिसर्वभगवद्गीतार्थस्यातेसयहेणोपदेश ॥ १३ ॥ मौनमुपगम्यपुरस्तात्स्थितेसति ॥ १४ ॥ १५ ॥ गाडीवधनुर्यस्यसोऽर्जुनः ॥ गाव्यजगात्सज्ञायामिति

यस्मादसौसर्वएवेमेक्षीणाघटपटादयः॥ वराकीवासनातत्रकिंकरोतुपरेपदे॥ ७॥ यथानलगिरिंप्राप्यहिमलेशोविलीयते॥ शुद्धमासा द्यचित्तत्त्वमविद्यालीयतेतथा॥ ८॥ क्ववराकीरजस्तुच्छावासनाभोगबंधनम्॥ क्वपूरितजगज्जालश्चित्तत्वविपुलानिलः॥ ९ ॥ताव त्स्फुरत्यविद्येयंनानाकारविकारिणी॥ यावन्नसंपरिज्ञानःशुद्धःस्वात्मायमात्मना॥ १०॥ सर्वादृश्यदृशःक्षीणाःस्वच्छतैवोदितातथा॥ नभसीवपदेतस्मिन्स्वात्मन्यखिलपूरणे॥ ११॥ समग्राकाररूपंतत्समग्राकारवर्जितम्॥ वागतीतंपरंवस्तुकेननामोपमीयते॥ १२॥ विपयविषविपूचिकामतस्त्वंनिपुणमहंस्थितिवासनामपास्य॥ अभिमतपरिहारमंत्रयुक्त्याभवविभवोभगवान्भियामभूमिः॥ १३॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ इतिगदितवतित्रिलोकनाथेक्षणमिवमौनमुपस्थितेपुरस्तात्॥ अथमधुपइवासिताब्जखंडेवचनमुपैप्यतितत्र पांडुपुत्रः॥ १४॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ परिगलितसमस्तशोकभारापरमुदयंभगवन्मतिर्गतेयम्॥ ममतववचनेनलोकभर्तुर्दिनपति नापरिबोधिताब्जिनीव॥ १५॥ इत्युक्तोत्थायगांडीवधन्वासहरिसारथिः॥ अर्जुनोगतसंदेहोरणलीलांकरिष्यति॥ १६॥ करिष्यतिक्ष तगजवाजिसारथिद्रुतक्षरद्रुधिरमहानदींभुवम्॥ शरोत्करप्रसरमहारजःस्थलीतिरोहितद्युमणिविलोचनांदिवम्॥ १७॥ ॥इ०वा० वा०दे०मो०नि०पू०अर्जुनोपाख्यानेअर्जुनकृतार्थतानामाष्टपंचाशःसर्गः॥ ५८॥ ॥ अर्जुनोपाख्यानंसमाप्तम् ॥ ७॥ ॥
॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यराघवाघविनाशिनीम्॥ तिष्ठनिःसंगसंन्यासब्रह्मार्पणमयात्मकः॥ १॥

मत्वर्थैव ॥ धनुषश्चेत्यनङ् ॥ १६ ॥ सोर्जुनोभुवक्षता गजवाजिसारथयोद्रुता.शीघ्रप्रवाहितायास्तुतथाविधाःक्षरद्रुधिरमहानद्योयस्यातथाविधाकरिष्यति ॥ द्विवंचशरोत्क रप्रसरैर्महारजोनिर्मितस्थल्याचतिरोहितद्युमणि सूर्यस्तल्लक्षणविलोचनयस्यास्तथाविधाकरिष्यतीत्यर्थ. ॥ १७॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पू०अष्टपंचा शःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥७॥ ॥ जीवन्मुक्तपदेऽस्पदाचेत्यमुक्ताचित.स्थिति. ॥ सुस्थिरास्याययादृष्ट्यासादृष्टिरिहवर्ण्यते ॥१॥ अघविनाशिनीसर्वपापक्षयकरीम ॥ निःसगता लक्षणोयःसन्यास सर्वत्यागस्त्वपदार्थशोध.सर्वजगतोब्रह्मणिबाधलक्षणयद्ब्रह्मार्पणतत्पदार्थशोधस्तदुभयपरिशिष्टाखडमहावाक्यार्थसच्चिदानंदैकरसभूमात्मातिष्ठेत्यर्थः ॥ १॥

यस्मिन्सर्वस्थितं यत सर्वसृष्टौ य सर्वसंहारे सर्वतश्चय कालत्रयेपि एवसर्वानित्यमपषमयोपियोनित्य परस्तमेवात्मानविद्धिनपरिच्छिन्नस्वभावमित्यर्थ ॥२॥ सर्वप्रपचमाह भावादूरस्थमपिसर्वान्तरत्वात्सर्वस्यादूरस्थम् ॥ एवमाकाशवत्सर्वगमपितत्स्थआनिवत्ततद्वस्तुपर्याप्तमेव ॥ इत्थसर्वप्रकारेणापितदेवैकमस्तिनान्यदितिसिद्धेत्सपरिच्छिन्नरूपेणा पितस्मिन्सितिसर्वातितत्स्थस्तत्सत्तयैवसत्तामवाप्नोपिनस्वातन्त्र्येण ॥ एवसतिकल्पितपरिच्छेदाभिमानेनसएवापरिच्छिन्नसम्मावस्तमसिअस्तपरिच्छेदसशयोभवेत्यर्थ ॥३॥ द्वि विधाहिचिदात्मनारूपविवेकिभिरनुभूयत एकचित्ततद्वृत्तिमतिविम्बितचेत्यार्थमयारूपचित्तनिर्मित अपरचचित्ततद्वृत्तितद्विषयाणामागमापायादिसर्वावस्थासाक्षिसचिद्रूपम निर्मितमित्यसिद्ध तदुभयमपिचत्येनसर्वेपमिपुटयाचविनिर्मुक्तचेत्तत्परमपदमस्त्वेवसयन्नमितिसिद्धीत्यर्थ ॥ ४ ॥ साचेत्यसवयविनिर्मुक्तसवित्स्थिति ॥ यतोवाचानिवर्तन्तेत

यस्मिन्सर्वंयत सर्वंय सर्वंसर्वतश्चय ॥ यश्चसर्वमयोनित्यमात्मानविद्धितपरम् ॥ २ ॥ दूरस्थमप्यदूरस्थसर्वगतत्स्थमेवच ॥ तत्स्थ सत्तामवाप्नोपितदेवास्यत्तसंशय ॥ ३ ॥ यत्संवेद्यविनिर्मुक्तसंवेदनमनिर्मितम् ॥ चेत्यमुक्तचिदाभासतद्विद्धिपरमपदम् ॥४॥ सापरा परमाकाष्ठासादृशादृगनुत्तमा ॥ सामहिम्नांचमहिमागुरूणांसातथागुरु ॥ ५ ॥ सआत्मातच्चविज्ञानंसशून्यब्रह्मतत्परम् ॥ तच्छ्रेय स शिवशात साविद्यासापरास्थिति ॥ ६ ॥ योयमंतश्चितेरात्मासर्वानुभवरूपक ॥ यत्रस्वदंतेसर्वाणिस्वात्मद्रव्याणिसत्तया ॥७॥ सज गत्तिलतैलात्मासजगद्गृहदीपक ॥ सजगत्पादपरस सजगत्पशुपालक ॥ ८ ॥ सतंतुर्भूतमुक्तानांपरिप्रोतत्छदम्बर ॥ सभूतमरिचौघा नापरमातीक्ष्णतातथा ॥ ९ ॥ सपदार्थपदार्थत्वंसतत्त्वंयदनुत्तमम् ॥ ससतोवस्तुन सत्त्वमसत्त्ववासत स्वत ॥ १० ॥ य स्ववित्तिविचि त्रेणस्वयमात्मैवलभ्यते ॥ सर्वएवजगद्भावाअविचारेणचारव ॥ ११ ॥ अविद्यमाना सद्भावाविचारविशरारव ॥ अहमादौजग ज्जालेमिथ्याभ्रमभरात्मनि ॥ १२ ॥ कोनुभूत्वानुयत्राभिवृत्तिकथमवापधी ॥ आद्यमध्यातमानानिसकल्पकलनान्यहम् ॥ १३ ॥

त्यादिश्रुतिप्रोक्ताआनन्दोत्कर्षपरपराया परमाकाष्ठा ॥ महिम्नांमहत्त्वानाम् ॥ गुरूणामाम्यानांपरमागुरु ॥ नातःपरमस्तीत्यर्थ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सैवसर्वजगत्सारइत्याह ॥ सइत्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ सएवसर्वपदार्थानामसाधारणस्वरूपमित्याह ॥ सइति ॥ सत्त्वसम्यक्कम् ॥ १० ॥ सक य स्वस्यवित्तिस्तात्त्विकरूपेणबोधस्तद्रूपेणविचित्रेणालौ किकनोपायनसर्वस्वयमात्मैवनान्यदितिलभ्यतइत्यर्थ ॥ ११ ॥ सत परमात्मनोभावाविकस्याविचारविशरारवइत्युक्तप्रकारदर्शनविचारेणजगद्भावाविशीर्यंतेतदर्शयति ॥ अ हमित्यादिना ॥ १२ ॥ वृत्तिमास्थाम् ॥ ननुधीरेवशुद्धस्यापितवआस्थाबंधेनिमित्तभविष्यतितत्राह ॥ कथमिति ॥ धीर्बुद्धिरप्यसगात्वयमाकथमवाप ॥ तस्मान्नीनास्तिहेतुरि त्यर्थ ॥ मामेतुवाधातथापितत्त्वाआदिमध्यांतादिपरिच्छेदा सकल्पकलनानिचाहमेवनमद्व्यतिरेकेणसतीतिविचारेक्षणोमेमेयत्ताभ्रमसक्तिरित्याशयेनाह ॥ आद्येति ॥ १३ ॥

एवंविचारवतोलोकशास्त्राविरुद्धव्यवहारकालेपिसास्थितिर्नापैतीत्याशयेनाह ॥ सम्यगिति ॥ १४ ॥ यस्यमनःसमेभ्योपिसमेब्रह्मणिस्थितंसमहात्मासर्वदाअंतरुदयास्तम योन्मुक्तस्थितिरितिपरेणान्वय. ॥ १५ ॥ व्यवहारकालेतादृशस्थित्यप्रच्युतावुपपत्तिमाह ॥ भावेति ॥ यतोयभावनयैवाद्वयपदारूढोनव्यवहारतइत्यर्थ. ॥ तथाचाह्न ॥ भा वद्वैतसदाकुर्यात्क्रियाद्वैतनकर्हिचित् ॥ अद्वैतंत्रिपुलोकेषुनाद्वैतंगुरुणासहेति ॥ १६ ॥ १७ ॥ हृदयोल्लेखोमानापमानादिदु खम् ॥ कथंतस्मिंश्चिन्मणौजीवन्मुक्तेव्यवहार.प्रसर तितत्रादर्शएवदृष्टांतइत्याह ॥ अविभागमिति ॥ इवकारोभिन्नक्रम ॥ यथाआदर्शेदृश्यमानोजनव्यवहार अविभागमादर्शस्यवैचित्र्यविभागविकारमकृत्वैवप्रतिबिंबतितद्व च्चिन्मणावपीत्यर्थ ॥ १८ ॥ १९ ॥ वाच्यवाचकशिष्यतदीहागुरुतद्वाक्याद्याख्यानकल्पनाचमत्कारैर्ममआदेशस्त्वदुपदेशोपितन्मयश्चिन्मयएव ॥ २० ॥ चमत्कुरुतेविवर्त्तते ॥ प्र

ब्रह्माकाशमनाद्यंतंकेवेयत्ताममात्मनः॥ इतिनिश्चयवानंतःसम्यग्व्यवहृतिर्बहिः॥ १४ ॥ उदयास्तमयोन्मुक्तस्थितिरंतःससर्वदा॥ नास्तमेतिनचोदेतिमनःसमसमस्थितम्॥ १५ ॥ यस्यखस्येवशून्यत्वंसमहात्मेहतद्वपुः॥ भावाद्वैतपदारूढःसुषुप्तपरयाधिया॥ १६ ॥ व्यवहार्यपिसंक्षोभंनैत्यादर्शनरोयथा॥ आदर्शपुरुषस्येवव्यवहारवतोपिच॥ १७ ॥ नयस्यहृदयोल्लेखोमनागपिसमुक्तिभाक्॥ अविभागमिवादर्शेचिन्मणौप्रतिबिंबति॥ १८ ॥ चितेःपरमनैर्मल्याद्व्यवहारोयथागतः॥ चिच्चमत्कृतिरेवेयंजगदित्यवभासते॥ १९ ॥ नेहास्त्यैक्यंनचद्वित्वंममादेशोपितन्मयः॥ वाच्यवाचकशिष्येहागुरुवाक्यैश्चमत्कृतैः॥ २० ॥ आत्मनात्मनिशांतैवचिच्चमत्कुरुतेचिति॥ चित्प्रस्पंदोहिसंसारस्तदस्पंदःपरंपदम्॥ २१ ॥ चित्स्पंदशमनेनेयंपरिशाम्यतिसंसृतिः॥ महाचित्तेनतेर्थोंशभावायोभावनाक्षयः॥ २२ ॥ असन्नपिस्वभावंतत्संवित्स्पंदउदाहृतम्॥ शून्यत्वमजडंयत्तत्परमाहुश्चितेर्वपुः॥ २३ ॥ तत्त्वेनभावनायत्तासंसृतिःसानुभूयते॥ अभावनामात्रलयात्साचनिःसाररूपिणी॥ २४ ॥ केवलंकेवलीभावात्तद्रूपासैवशिष्यते॥ चित्स्पंदमेवसंसारचक्रप्रवहणंविदुः॥ २५ ॥

स्पंदोविवर्त्तएव ॥ २१ ॥ तेतवमहतिअपरिच्छिन्नेब्रह्माकारेचित्तेनतेपरिणतेसतियःअंशभावस्यजीवजगल्लक्षणैकदेशभावस्यायोऽपगम.सोऽर्थ.परमपुरुषार्थःसएवभावनाक्षयोवासनाक्षयश्चेत्यर्थ. ॥ २२ ॥ यद्यस्माद्धेतो असन्नपिसंवित्स्पंदउदाहृतजडस्वभावमापादयतितत्तस्माद्धेतो.स्पंदशून्यत्वमेवअजडंतत्परमंचितेर्वपु.स्वरूपमित्यनुभवनिष्ठा आहु. ॥ २३ ॥ अनात्मदर्शनरूपायासंसृति.साअनात्मजगदाकारस्यतत्त्वेनयाथार्थ्येनयाभावनातदायत्तातथैवानुभूयते ॥ तदभावनामात्रेणभावनालयात्साजीवन्मुक्तसंसृतिर्दग्धपटवन्नि साररूपिणीनबंधक्षमेत्यर्थ ॥ २४ ॥ कथंतर्हिजीवन्मुक्तौसाशिष्यतेतदाह ॥ केवलमिति ॥ केवलीभावान्नि.स्पंदचिन्मात्रीभावात्सासंसृतिस्तद्रूपाचिद्रूपैवशिष्यतेअतश्चित्स्पंदमेवमातृमानादिरूपंससारमाहुरित्यर्थ. ॥ २५ ॥

सघनचित्पृथगस्तीत्यबोधएवसद्यति पश्यत्पति ॥ २६ ॥ २७ ॥ स्वज्ञान स्वात्मतत्त्वतद्बोधमात्रेण ॥ २८ ॥ भोगवासनाक्षयात्सहजसिद्धभोगानामभावितनमेवज्ञत्वस्यजी वन्मुक्ततायालक्षणम् ॥ कुतोसौभोगानभावयतित्याह ॥ इतइति ॥ २९ ॥ भवतीतिपूर्वान्वयि ॥ कोनुमूलत्वेत्याविनावर्णितेभ्योविवेकादिलक्षणेभ्य अपरलक्षणम् ॥ ३० ॥ इदानींलक्षणांतरमाह ॥ चिदिति ॥ मदीयात्मचिदेवतेनभोक्त्रात्म्यभोगाकारेणस्फुरतेइतितस्यवाभूत्वासर्वात्मरूपिण्यस्तीतियोंतर्निश्चय स्वभ्यास सम्प्ररूढ सएवज्ञत्वलक्षण मित्यर्थ ॥ ३१ ॥ यानुतस्यसर्वजनवद्देहधारणनिमित्तेभोगेप्रवृत्ति सावयावेष्टैवेत्याह ॥ यइति ॥ योलोकानुरोधसिद्ध्यर्थंभुज्यमानानपिभोगान्परमार्थतोनभुंक्तेसबुद्धिमांस्त त्वविन्भ्रांत्यानभोहममयसक्तलोकानुरोधसिद्ध्यर्थंस्वयमपिलगुडैर्नभोहतितद्वत्तस्यवयावेष्टैवसेत्यर्थ ॥ ३२ ॥ ननुसायदियथावेष्टातर्हिसर्वजनभोक्तृभोग्यभोगाकारपरिणता

भावमानप्रमेयादिस्फटकादीवहेमनि ॥ पृथगस्तिनचस्पंदश्चितेर्यासंस्थतिर्भवेत् ॥ २६ ॥ चित्तमेवचितिस्पंदस्तद्योधोहिसंस्थतिः ॥ अबो धमात्रेचित्स्पंद कटकत्वमिवोत्थितम् ॥ २७ ॥ बोधमात्रविलीनेस्मिञ्छुद्धाचिद्रामशिष्यते ॥ स्वज्ञावबोधमात्रेणक्षीयतेभोगवासना ॥ २८ ॥ भोगाभावनमेवेहपरमज्ञत्वलक्षणम् ॥ इतोनाभिमता सर्वेज्ञस्यभोगा स्वभावत ॥ २९ ॥ भवतिकोतिमोहिदुरन्नकिलवां छति ॥ एतदेवपरविज्ञत्वस्यापरलक्षणम् ॥ ३० ॥ स्वभावेनैवभोगानांयत्किलानभिवांछनम् ॥ चित्तत्स्पंदैवसर्वात्मरूपिण्यस्तीति निश्चय ॥ ३१ ॥ योंत प्ररूढ स्वभ्यासोज्ञत्वशब्देनसस्मृत ॥ योनभुंक्तेभुज्यमानानपिभोगान्सबुद्धिमान् ॥ ३२ ॥ लोकानुरोधसिद्ध्य र्थंसहतिलगुडैनभ ॥ विनाकृत्रिमयाबुद्ध्यानसिद्धिरवगम्यते ॥ ३३ ॥ क्वचिदात्मावलोकेचस्वांगावदलनैरपि ॥ चिच्चेत्यचेत्यकोटिस्था तावत्पश्यतिविभ्रमम् ॥ ३४ ॥

त्वचिदसर्वात्मरूपेतिभागुरुबुद्धिरपिसर्वजननभोलगुडहननमदीयमेवेतियद्भ्रांतिबुद्धित्वात्कृत्रिमैवेतिसाफलक्षणत्वेनोक्तात्याह ॥ विनेति ॥ सिद्धिर्निरतिशयानंदमात्मतत्त्व म ॥ तथाचकृत्रिममपिसर्वात्मभावदर्शनपरिच्छिन्नात्मदृष्टिनिरासद्वारातत्त्वावगमोपयुक्तमितितल्लक्षणमुक्तमित्यर्थ ॥ ३३ ॥ तर्हिदेहात्मबुद्धिनिरासद्वारातत्त्वदर्शनोपयोगित्वा द्धस्तपादादिस्वांगानामवदलनादिसाहसक्रियापितल्लक्षणंकिंनस्यात्तत्राह ॥ क्वचिदिति ॥ यदिकश्चिच्छास्त्रेविहितमनुभवेवास्वांगानामवदलनादिसाहसैरपिसर्वात्मतादर्शनमस्त्वा त्मावलोकेउपयोग प्रसिद्ध स्यात्तदानवपिलक्षणस्यान्नतुतदस्तीत्यर्थ ॥ अथवाअकृत्रिमयेतिच्छेद ॥ आत्मावलोकेतत्त्वरूपाविर्भावेअकृत्रिमयाऽपरिच्छिन्नाकारशून्ययाअ त्वब्रह्माकारबुद्ध्याविनास्वांगावदलनै स्वांगावदलनसदृशसाहसकोटिभिरपिसिद्धिरुपयोगोनावगम्यतइत्यर्थ ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ चिदितिभिन्ने ॥ इयचित्यावदबोधात्मा अज्ञानस्थाभवतितावच्चेत्यकोटिस्थास्वप्रकारभमुद्याविकोट्यनुप्रविष्टासतीस्वयमपिस्वरूपिणीवभूत्वाचेत्यवासविषयप्रतिस्फरणेनविभ्रमपश्यति ॥ ३४ ॥

यदाअत·मम्यग्बोधोदय स्यात्तदास्पदास्पंददशाक्रम साभिधानक स्वनाम्नासहक्कापियातिबाध्यतइत्यर्थ· ॥३५॥३६॥ आत्यंतिकप्राणचेष्टोपरमोपिसएवेत्याह ॥ यदिति ॥ यदाचित्तात्माचित स्पद·शुद्धचितःस्फाररूपब्रह्माकारस्त मध्यगमनिर्वचनीयमपिरूपयन्न ॥ ३७ ॥ नविद्यतेअसविंत्तिरज्ञानस्पदश्चयस्याश्चिते प्रशममोक्षाख्यंविदुरित्यर्थ ॥ स्यधृग्भवतितदानबधायनमोक्षाय ॥ ३८ ॥ चिन्निरर्थैव्यर्थैसविंत्तिश्चित्ताकारोनिर्वाणतदुपरमश्चतेद्वेदशेनविदतेचेत् ॥ ३९ ॥ तर्त्तर्हि ॥ ४० ॥ समोक्षोमास्तुसमानिर्विक्षे

इदंयावदबोधात्मास्पंदतेस्पंदरूपिणी॥ सम्यग्बोधोदयोंतःस्यात्स्पंदास्पंददशाक्रमः॥३५॥क्वापियातिचसंशांतदीपवत्साभिधानकः॥ चितःप्रशांतरूपायादीपिकायाःस्वभावतः॥ ३६ ॥ स्पंदास्पंदमयीनेहकथैवास्तिमनागपि ॥ यदस्पंदस्यमरुतोनसन्नासन्नमध्यगम् ॥३७॥ रूपंतदेवासंवित्तिस्पंदायाःप्रशमंचितेः॥ अभिन्नःस्याच्चितःस्पंदःशुद्धचित्स्फाररूपधृक्॥ ३८ ॥ नबंधायनमोक्षायस्थितआत्मनिकेवलम्॥ चिच्चेन्निरर्थसंवित्तिनिर्वाणेनचविंदते ॥ ३९ ॥ तद्बंधमोक्षपक्षादेर्नामापीहनविद्यते ॥ मोक्षोस्त्वित्येवबोधोंतःपूर्णताक्षयकारणम्॥ ४० ॥समास्त्वित्यपिबंधस्तेश्रेयोऽसंवेदनंपरम्॥ यदनाभासमजडंतद्विद्धिपरमंपदम्॥४१॥ चितःस्वरूपसंस्थानमचेत्योन्मुखतात्मकम्॥ यःसंकल्पनशब्दार्थरूपःस्पंदोमहाचितः॥ ४२॥ बंधमोक्षादिकार्होसौप्रेक्ष्यमाणःप्रणश्यति॥ प्रेक्षणादेवसंशांतेत्वहंभावेनिरास्पदे॥ ४३॥ नविघ्नःकेनकिंकस्यबध्यतेवाथमुच्यते॥ संकल्पएवरचितेबुधश्चेदविभागवान्॥ ४४ ॥ तदसंकल्पमस्पंदं सर्वंजातमवारितम्॥ स्पंदेस्पंदमयेवाततन्मयत्वात्सदाचिता ॥ ४५॥ संक्षीणेनचसंसारोनिस्पंदेचिद्घनेस्थिते ॥ चित्तेजएवचित्स्पंद इतिबुद्धेनिरंतरम्॥ ४६॥ व्यतिरिक्तश्चितःस्पंदोनकिंचिदवशिष्यते ॥ अस्मिन्दृश्यमयेदीर्घस्वप्नेस्वप्नांतरंव्रजन्॥ नज्ञोमोहमुपादत्तेसर्वंगत्वात्स्वसंविदः॥ ४७॥

पाचिदस्त्वितिवाइच्छापिबध· ॥ किंतर्हिश्रेयस्तदाह ॥ श्रेयइतिसपादेनार्धद्वयेन ॥ ४१ ॥ कस्तर्हिबंधमोक्षादिकव्यवहारार्ह पदार्थस्तमाह ॥ यइति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कस्तर्हिचित सकल्पस्पदत्यागेउपायस्तमाह ॥ सकल्पएवेति ॥ बुधोविवेकीस्वरचितेसकल्पएवचेदिदमयासकल्पितमिदनेतिपूर्वापरविमर्शेनविभागजहातितत्तर्हिजातोपिसकल्पो बहि·स्पदजननाक्षमोदथानश्यतीत्यर्थादेवसर्वमवारितमसकल्पमस्पदचजातमेवेत्यर्थ· ॥ ४४ ॥ एवचिताप्रबुद्धचैतन्येनस्पदेसक्षीणेस्पंदमयेवातेचसक्षीणेसतितन्मूल·ससारोपिक्षीणएवेत्याह ॥ स्पदइति ॥ ४५ ॥ अथवाचित्प्रकाशव्यतिरेकेणस्पदोन्योनास्तीतिदर्शनादपितन्निवृत्तिरित्याह ॥ चिदिति ॥ ४६ ॥ मोहस्यचलनादिभ्रमम ॥ ४७ ॥

अनिरायमस्मिन्रसभवायमाणाअपिमलात्सवजगदाकारोपलभा स्वरनतत्यमुक्तानवास्वादलेनष्ठुगमयथास्यात्तथाउपातउत्सपत तथाउक्तसमसामत्तानासत्तास्यातरा५५ प्राश्नि एवउक्तसंवित्तिरूपा सकलकल्पनाकारप्रकायस्मिन्गलतिर्लीयतेसतमत्यगात्मानमेवमुक्तप्रकारेणध्यानेनविचारेणावगमयपश्येत्यर्थ ॥ ४८ ॥ ॥ इतिश्रीवासि ष्ठम०तात्पर्यप्रकाशनि पू एकोनप ष्टितम सर्ग ॥ ५९ ॥ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ अद्वितीयस्यशुद्धस्यपरस्यनिजमायया ॥ सर्वाकारे स्थितिरिहविभूतिरुपदिश्य त ॥ १ ॥ वर्णितब्रह्मणाविभूतीमपचर्यिप्यस्तदमुष्यान्मयमनिर्दिशति ॥ एवमिति ॥ तस्यास्तन्निष्ठा ॥ तथाचतयतिठोल्कर्षदेवविभूतिपूल्कर्षोमानुपादिहरतिप्यितिभा व ॥ १ ॥ नृपामानुपानरविभवपूणाइवेतितितिरीयश्रुतिदर्शितानन्दोत्कर्षक्रमप्रथमभूमिकानिर्देश ॥ तदुक्तभूमिकासुसुखोत्कर्षमाह ॥ आकाशेति ॥ क्रीड्यतेतेतस्येनैवज मनतिपरणाम्यय ॥ २ ॥ तस्मिन्नस्वणिआनन्दस्फूर्तिविरोधिमालिन्यक्षयतारतम्येनतिष्ठतीतितस्थोमनुष्यगधर्वादिर्जनस्तेन ॥ स्वर्गौकसायथेतितदुत्तरगधर्वाद्युत्तरभूमिकोदा

यत्रादतिप्रससमनिशमगमवित्तिसत्तायस्मिन्नेतसकलकलनाकारपकागलति ॥ उपत्येतेस्वदनसुभगयत्रसर्वोपलभाध्यानेनैवतम वगमयप्रत्यगात्मानमत ॥ ४८ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०प्रत्यगात्मावबोधोनामैकोनपष्टितम सर्ग ॥ ५९ ॥ ॥ ६ ॥

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवमाद्यपरतत्त्वविद्वनपरमपदम् ॥ तत्स्याएतेमहारूपाब्रह्मविष्णुहरादय ॥ १ ॥ विभूतिभि स्फुरत्युच्चैर्जनास्तु शनृपाइव ॥ आकाशगमनाद्याभि क्रीडाभि क्रीड्यतेचिरम् ॥ २ ॥ तस्येनैवजनेनेहस्वर्गेस्वर्गौकसायथा ॥ तत्राप्यागनम्रियतेतत्राप्या गनशोष्यते ॥ ३ ॥ तत्राप्यजीर्यतेनांगतत्राप्यागनरुध्यते ॥ अपारपरमाकाशरूपिण परमात्मन ॥ ४ ॥ सत्तासामान्यरूपचेन्मनाग पिविभाव्यते ॥ तत्त्वनिमेपमात्रेणजतुर्मुक्तमनामुनि ॥ ५ ॥ कुर्वन्ससारकर्माणिनभूय परितप्यसे ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ मनोबुद्धि रहकारश्चित्तपत्रक्षयगतम् ॥ सत्तासामान्यमाभातमनस्वासकिमुच्यते ॥ ६ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ यद्ब्रह्मसर्वदेहस्यभुक्तेपिवतिव लाति ॥ आदत्तेविनिहत्यत सवित्सवेद्यवर्जितम् ॥ ७ ॥

हरण्यादय ॥ तस्यवानन्दोत्कर्षाबधिभूतब्रह्मतत्त्वबोधेनप्राप्य ॥ आगेतिसबोधने ॥ ३ ॥ नजीर्यतेप्राणधारणनिमित्तैरशनाद्याविभिनपीड्यते ॥ नरुध्यतेकुड्याद्विभि ॥ ४ ॥ त त्तरजनु साधारणजतुर्शरीरोपियदिस्यात्तथापिनपरितप्यसेकिपुनरुत्तमशरीरइत्युत्तरेणान्वय ॥ ५ ॥ यद्विभावनाज्जतुनपरितप्यतेतत्सत्तासामान्यरूपकिंनिर्विशेषमुतसवि शेषम् ॥ आद्येतस्यविभातिमपनमसगतम ॥ द्वितीयेतथाप्यजतुनपरितप्यतेइत्यात्यतिकपरितापोच्छेदवर्णनमयुक्तमित्याशयेनराम पृच्छति ॥ मनइति ॥ मनोबुद्ध्यादिसकलै यमक्षयगतनिर्विशेषमाभानपूर्णचिन्मात्रमसत्तासामान्यमितित्वयाप्यतेउतमनस्वीमनआदिसवविशेषवान्सर्वात्माईश्वरइत्यर्थ ॥ ६ ॥ नाममपचबाधोत्तरपरिशिष्टनि विशेषमितिमातसूत्रकारिकसविशेषमितिवाविभज्यसत्तासामान्यमुक्त्वाकिंनुसर्वजीवभावेप्वीश्वरभावेमुक्तौचयदनुस्यूतमसद्बदायमानसम्मातदेवोक्तवेवजगतस्तत्त्वम ॥ तमनुलरभिमतानकश्चि दराधइत्याशयनवसिष्ठ समाधत्त ॥ यदिति ॥ आदत्तेतजाग्रत्स्वप्नसर्गकाले ॥ विनिहतिसुषुप्तिप्रलययो ॥ सवित्सवेद्यवर्जिततुरीयतायाम ॥ ७ ॥

स्थितमेवकंठचामीकरवद्वोधेनार्जितम् ॥ ८ ॥ तदेवविघदादिकार्यानुस्यूतंतद्विभूतितयोपवर्ण्यतेसार्वात्म्यप्रदर्शनायेत्याह ॥ तदित्यादिना ॥ ९ ॥ तत्तयारसनेंद्रियतया ॥ नेत्रे चक्षुरिद्रिये ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अहंकृत्याअहकारतया ॥ सविदिबुद्धौ ॥ सवित्त्याबुद्धितया ॥ १३ ॥ १४ ॥ चेतनेचतुर्विधभूतेषु ॥ १५ ॥ तत्रविशेषाकारसत्तापित देवेत्याह ॥ अमरेष्विति ॥ १६ ॥ कालस्यक्रमेयुगसवत्सरत्वादिभेदे ॥ क्रतावित्यादिस्तत्प्रपञ्च ॥ १७ ॥ नियमेननियतितया ॥ १८ ॥ १९ ॥ बाल्येनेत्यादयोभावप्रधाननि

तत्स्थितंखतयाव्योम्निशब्देशब्दतयास्थितम् ॥
तत्सर्वगतमाद्यंतरहितंस्थितमर्जितम् ॥ सत्तासामान्यमखिलंवस्तुतत्त्वमिहोच्यते ॥८॥ तत्स्थितंखतयाव्योम्निशब्देशब्दतयास्थितम् ॥ स्पर्शेस्थितंस्पर्शतयात्वचितत्त्वक्तयास्थितम् ॥ ९ ॥ रसेलीनंरसतयारसनायांतुतत्तया ॥ रूपेरूपतयादृष्टंनेत्रेलीनंचदृक्तया ॥ १० ॥ घ्राणे घ्राणतयादृष्टंगंधेगंधतयोदितम् ॥ पुष्टंकायतयाकायेभूमावपिचभूतया ॥ ११ ॥ पयस्तयाचपयसिवायौवायुतयास्थितम् ॥ तेजस्तया तेजसिचबुद्धौबुद्धितयागतम् ॥ १२ ॥ मनस्तयामनस्यंतरहंकृत्याप्यहंकृतौ ॥ रूढंसंविदिसंवित्त्याचित्तेचित्ततयोत्थितम् ॥ १३ ॥ वृक्षे वृक्षतयालग्नंपटेपटतयोदितम् ॥ घटेघटतयारूढंवटेवटतयोत्थितम् ॥ १४ ॥ स्थावरेस्थावरत्वेनजंगमत्वेनजंगमे ॥ पाषाणत्वेनपाषाणेचेतनत्वेनचेतने ॥ १५ ॥ अमरेष्वमरत्वेननरत्वेननरेषुच ॥ तिर्यक्त्वेनचतिर्यक्षुक्रिमित्वेनक्रिमिस्थितौ ॥ १६ ॥ कालक्रमेकालतयाक्रतावृतुतयातथा ॥ त्रुटिक्षणनिमेषादौसंस्थितस्तत्तयाविभुः ॥ १७ ॥ शुक्लेशुक्लतयाजातंकृष्णेकृष्णतयास्थितम् ॥ क्रियासुस्पंदरूपेण नियतौनियमेनच ॥ १८ ॥ संस्थितःसंस्थितौस्थित्यानाशेनाशतयास्थितः ॥ उत्पत्तिरूपेणोत्पत्तावास्थितःपरमेश्वरः ॥ १९ ॥ बाल्येनबाल्येविश्रांतोयौवनेयौवनेनच ॥ जरसाचजरारूपेमरणेमरणेनच ॥ २० ॥ इतिसर्वपदार्थानामभिन्नःपरमेश्वरः ॥ कल्लोलसीकरोर्मीणामब्धाविवपयोभरः ॥ २१ ॥ नानातैषांत्वसत्यैवसत्येनानेनचैवहि ॥ कल्पिताचित्स्वभावेनवेतालःशिशुनायथा ॥ २२ ॥ सर्वत्रसंस्थितिमताविगतामयेनव्याप्तंमयेदमखिलंविविधैर्विलासैः ॥ चिद्रूपिणैवकलनाकलितात्मनेतिमत्वोपशांतमतिरास्वसुखंमहात्मन् ॥ २३ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमिनोजगाम ॥ स्नातुंसभाकृतनमस्करणाजगामश्यामाक्षयेरविकरैश्वसहाजगाम ॥ २४ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० विभूतियोगोपदेशोनामषष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥ दिवसः ॥ १६ ॥

देशाः ॥ २० ॥ पयोभरोजलसामान्यमिव ॥ २१ ॥ कथमयमेकोनानात्वेनस्थितइतिचेत्स्वाज्ञानभ्रांतिकल्पनयैवनवस्तुतइत्याह ॥ नानातेति ॥ २२ ॥ हेमहात्मन्सर्वत्र सस्थितिमताचिद्रूपिणामयाआत्मनास्वेनैवेयजगत्कलनाकलिताकल्पिता इदमखिलमयैवविविधैर्विलासैर्व्याप्तममैवेयविभूतिर्नमद्व्यतिरिक्तंकिंचिदस्तीतिमत्वाउपशांतामतिर्यस्यतथाभूतआस्वस्वमहिम्नितिष्ठेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० षष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥

॥ ७ ॥

दृश्यमसाध्यतेयुक्त्यास्वममायासमजगत् ॥ सर्वमपाविरोधेनमात्यासर्वस्यसंभव ॥ १ ॥ यदिसर्वजगत्परमात्मन स्वमसदृशीभातिकल्पितविभूतिस्तर्हिमस्मादिदृशास्वमवज्ज्ञाति
रित्यवभासत अस्मदादिदृशातुनस्वमतुल्य किंतुदृढतर सत्यइत्येवभासतइ निर्वैषम्येकोहेतु नचदीर्घकालानुवृत्त्यास्माकंतथाभातीतितत्समाधानयुक्तम् ॥ ब्रह्मादीनांपरार्धद्व
याघुपांतकोपिचिरकालसंसारानुवृत्त्यासत्यतादार्ढ्याधिक्यापत्तेरित्याशयेनरामपृच्छति ॥ यथेतिद्वाभ्याम् ॥ १ ॥ अस्माकंअस्माकमेवप्रपंचेदृढतर सत्यताप्रत्यय कथमुत्थि
तानपद्मजादीनामित्यर्थ ॥ २ ॥ अबाधितचिरानुवृत्तिरेवसत्यताभ्रमदार्ढ्यहेतुर्नबाधितचिरानुवृत्तिरित्याशयेनवसिष्ठ समाधत्ते ॥ अस्मदिति ॥ यदायपद्मज पूर्वमुपासकाव
स्थेभूत्तदातत्त्वज्ञानाभावादस्यप्रजापतेस्तदानीतन पूर्वसर्गइदानीमस्मदनुभूयमानसर्गवदेवआसमताच्चतुर्विधभूतग्रामलक्षणजीवप्रतिभासात्मासत्यएवाभाततथापिक्षिप्रमेतत

॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ यथास्माकमुनेस्वप्नपुरपत्तनमंडलम् ॥ तथैवपद्मजादीनांयदिदेहपरिग्रह ॥ १ ॥ तथैवेदंपसंजातयदिसर्वमस
न्मयम् ॥ तदस्माकदृढतर प्रत्यय कथमुत्थित ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अस्मत्सर्गवदाभातिपूर्वसर्ग प्रजापते ॥ आजीवप्रति
भासात्माविघतेनतुवास्तव ॥ ३ ॥ सर्वगत्वाच्चितेसर्वजीव सर्वत्रसंस्थति ॥ साचासम्यग्दर्शनोत्थासम्यग्दर्शननाशिनी ॥ ४ ॥ स्वप्ना
भ प्रतिभासोस्ययएपसमुपस्थित ॥ अहंताप्रत्ययैकात्मासएवातिदृढस्थित ॥ ५ ॥ स्वप्नेक्षिप्रविनाशित्वयथापुंसानदृश्यते ॥ सर्वस्वप्ने
तथैवैतद्ब्रह्मणामिहलक्ष्यते ॥ ६ ॥ स्वप्नोयपुरुषस्यास्यप्रतिभासस्ययोभवेत् ॥ रामास्मदादिसर्वात्माभवेत्तादृशएवच ॥ ७ ॥ यत्स्वप्नपु
रुषाज्ज्ञाततत्स्वप्नपुरुषात्मकम् ॥ भवतीत्यनुभूतंहियद्बीजतत्फलयथा ॥ ८ ॥

स्यतत्त्वज्ञानबाधितत्वादास्ववानमियते ॥ ३ ॥ यावदज्ञानतावच्चिते सर्वगत्वात्सर्वजीवोभवति सर्वमपसस्थति सस्येवभवति साचसम्यग्दर्शनविरोध्यज्ञानोत्थासम्यग्दर्शननमष्ट
शीलमस्यास्तथाविधेत्यर्थ ॥ ४ ॥ अतएवास्यप्रजापतेस्तत्त्वज्ञानबाधित स्वप्नाभ पेलव प्रपंचप्रतिभासोय समुपस्थित स अज्ञास्मदादहंताप्रत्ययैकात्माएकीभूत सन्अति
दृढस्थित ॥ ५ ॥ तर्हिप्रजापतेरपि स्वकल्पितप्रपंचस्यतत्त्वबोधेनक्षिप्रविनाशिताकुतोनानुभूयतइतिचेत्सोप्यकारणेनप्रतिबंधादित्याशयेनाह ॥ स्वप्नेइति ॥ यथाज्ञमपुंसास्वा
प्रभोगप्रदकर्मप्रतिबद्धत्वात्स्वप्नेविद्यमानमपिक्षिप्रविनाशित्वनदृश्यतेतथासमष्टिस्वप्नेजगत्यपिब्रह्मणांपद्मजानामिहविनाशित्वबोधेप्रतिबंधोलक्ष्यतइत्यर्थ ॥ ६ ॥ हेरामअस्य
सुमपुरुषस्यप्रतिभासस्यप्रतीतिरयप्रसिद्ध स्वप्न अस्मदादिसर्वजीवजगदात्मायादृशः आपनतमद्यारूपइत्येवभवेत्प्रजापतेरपितादृशएवभवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ अस्तुतादृश किंत
तजमाह ॥ यदिति ॥ यथातस्यामादेवीजमेवतअम्यरक्षफलात्मजापरिणतमवस्थांतरंतद्विपर्यः ॥ ८ ॥

अस्त्वेवंततोपिकितत्राह ॥ असत्यमेवेति ॥ असत्येनमन.पुरुषेणयत्साध्यतेतदसत्यमेवेतिसिद्धमतोजन्मांतरस्वर्गनरकाद्यर्थक्रियासमर्थोपिघनसत्यत्वभावननयुक्तमित्यर्थ ॥
येनहेतुनानयुक्ततेनहेतुनादृढप्रत्ययितमपिपरित्याज्यम ॥ १० ॥ किंचास्मदादीनामपिस्वाप्नसर्गादियद्भासनेतत्तदानींदृढप्रत्ययमेवभवतिनमिथ्याबुद्धिस्तदादृश्यतेनेतावतास्यस
त्यतेत्यर्थः ॥ अभ्युपेत्यप्राजापत्यस्यसर्गस्यदीर्घकालस्थायित्वमिदसर्वमुक्तम् वस्तुतस्तुतस्यदैर्घ्यमपिहरिश्चद्रस्वप्नदैर्घ्यवदल्पकालेपिसंभवतीत्याह ॥ निमेषमात्रइति ॥ वापि
क पूरइवप्रवृद्ध पौर अयप्राजापत्य सर्गस्वप्न ॥ ११ ॥ प्रजापतेरिवसर्वेषामपिस्वस्वप्नेपुनदानींदीर्घप्रपचतात्प्रत्ययोस्त्येवेत्याह ॥ सुदीर्घेति ॥ १२ ॥ चिदर्थानप्रसिद्धिकत्वह

असत्यमेवतद्विद्धियदसत्येनसाध्यते॥ असत्यैर्थैसमर्थेपिनयुक्तंभावनंघनम् ॥ ९॥ येनतेनपरित्याज्यमसद्भावनभावनम्॥ दृढप्रत्य
यितंस्वप्नपुरुषाद्यत्समुत्थितम्॥१०॥ भवत्यात्मनिसर्गादिदृढप्रत्ययमेवतत्॥ निमेषमात्रःपौरोयंसर्गस्वप्नःपुरःस्थितः॥११॥ तस्मिन्नि
मेषएवास्मिन्कल्पनापरिकल्प्यते॥ सुदीर्घस्वप्नखंडोयंयथोदेतिप्रजापतेः॥ १२॥ सर्गाख्यःसर्वभूतानांप्रत्येकमुदितस्तथा॥ चित्तत्व
स्यैवभावेनसर्गवर्गपरंपरा ॥ १३॥ स्फुरत्यंभोद्रवत्वेनयथावर्त्तविवर्त्तनैः॥ यथास्वप्नात्मिकैवेयंसर्गलक्ष्मीर्नवास्तवी॥ १४॥ तदास्वं
भवतीदंवैतत्पदंप्रलयंगतम् ॥ यद्यथायादृशंदृष्टंतत्तादृग्विद्यतेतथा ॥ १५॥ नहिपर्यनुयोक्तव्याःस्वप्नविभ्रमरीतयः॥ नतदस्तिजगत्य
स्मिन्यन्नसंभवतिभ्रमे॥ १६॥ विचित्राखिपुलोकेपुदृश्यंतेवस्तुदृष्टयः॥ जलमध्येज्वलत्यग्निर्यथाब्धौवडवानलः ॥ १७॥ नगराण्यंब
रेसंतियथावैमानिकाश्रयाः॥ शिलास्वन्नानिजायंतेहेमाद्राविवपादपाः॥ १८॥ एकांतेसर्वपुण्यानिसंतिकल्पतरौयथा॥ शिलाःफलं
तिफलिवद्यथारत्नगुलुच्छकाः॥ १९॥ शिलांतःप्राणिनःसंतिभेकाइवशिलांतरे॥ दृषदोवारिनिर्यातिचंद्रकांतोपलादिव॥ २०॥ निमे
षेणघटोयातिपटतांस्वापसंविदि॥ असत्यमपिबुध्येतस्वप्नेस्वमरणंयथा॥ २१॥

पदृश्यत्वमिथ्यात्वेप्रयोजकतच्चोभयत्रापिसमानमित्याशयेनाह ॥ चित्तत्वस्येति ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत्प्राजापत्यपदसर्गादिसहितप्रलयगतमत्यंतासदेवेतिननिरोधोनचोत्पत्तिर्न
बद्धोनचसाधक नमुमुक्षुर्नवैमुक्तिरित्येपापरमार्थतेतीदप्रसिद्धश्रुतिवचनसंभवतीत्यर्थ. ॥ नन्वत्यंतासदेवेदचेत्कथव्यवहारार्हमितिचेत्तथादृष्टत्वादेवनात्रपर्यनुयोज्यमस्तीत्या
ह ॥ यद्यथेति ॥ १५ ॥ अज्ञानस्याघटितघटनासामर्थ्यादपिनपर्यनुयोज्यतेत्याह ॥ ननदिति ॥ १६ ॥ असंभावितानाबहूनाजगतिदर्शनमुदाहरति ॥ विचित्राइत्यादिना
॥ १७ ॥ हेमाद्रौनिर्मृत्तिके ॥ १८ ॥ एकांतेएकदेशेसर्वाणिपुण्यानिपुण्यफलभूतान्यभिलषितवस्तूनि ॥ पण्यानीतिपाठेपणनव्यवहारस्तद्योग्यवस्तूनि ॥ पुष्पाणीतिपाठेतुस्प
ष्टम ॥ यथाशब्दा.सर्वत्रोदाहरणार्था. ॥ फलिवद्वृक्षवत् ॥ रत्नगुलुच्छकाश्चिंतामणिगुच्छाः ॥ १९ ॥ २० ॥ स्वापसंविदिस्वप्ने ॥ २१ ॥

स्वणदीमराक्रिनी ॥ २१ ॥ २२ ॥ नफलतिनास्यते ॥ यथामोक्षउत्पन्नो प्रपंचनश्यतु प्रपंच सत्योस्तु भोगा शाश्वता सतु नियतिभज्यतां वेदाअप्रमाणीभवतु इत्यादीनां विषयसत्यसकस्पानांचिंतितान्यपिमफलतीत्यर्थ ॥ २४ ॥ असंभवा असंभाविता अन्येपविविभारंभविभ्रमा शबरगंधर्वादिमायाविलासैर्दृष्टाइत्यन्वय ॥ २५ ॥ देशेदूरत्वादौ वस्त्वादरिकत्वादय कालऔत्यातिक्रमभ क्वधारयोमप्रयोगादिक्रियपायाँपधाविघ्नैर्रत्नमणिभि सधरणीये पिशाचमदायनुप्रवेशैश्वजातास्तेनेसिविभारंभविभ्रमादृष्टाइत्यथ ॥ २६ ॥ सत्यप्यद्भवाथक्रियासंभवोयम्यस्तथाविधादृष्टाइतिपूर्वेणान्वय ॥ इदानीमसंभवोप्ययमज्ञोनाशादिर्गावीसंभवतीतिसंभवउपपद्यते ॥ २७ ॥ एवमिदानीसंभवाविसर्गरूप स्वमवित्प्रमञ्जलयेतस्वबोधेषासंभव सनुसिद्धयेस्वरूपविभ्रांतयेभवतीत्यथ ॥ एवचब्रह्मात्मनादर्शननासत्यकिंचिदस्तिजगदात्मनादर्शनेतुनसत्यंकि

आकस्मिकजलंश्योम्निध्रियतेभूतगयथा॥वितानमिवखेवारितिष्ठतिस्वर्णदीयथा॥२२॥उड्डीयतेशिला स्थूला पक्षवतोयथाद्रय ॥ शिलांत भ्राप्यतेसर्वननुचिंतामणेरिव॥ २३॥ चिंतितानिफलत्याशुदेवोद्यानांतरेष्विव॥ तान्येवनफलत्याशुमोक्षादीनाचराघव॥ २४॥ अचेतनोपिघुस्तंकमयत्रपुमानिव॥ एवमाद्यास्तथान्येचविचित्रारंभविभ्रमा ॥ २५॥ दृष्टा शबरगंधर्वविलासैरप्यसंभवा ॥ देशकालक्रियाद्रव्यरत्नसधरणीयजा ॥ २६॥ अर्थांगधर्वजनिताअनंता सत्यसंभवा ॥ असंभव संभवोयमपिभाव्युपपद्यते॥ २७॥ संभवोऽसंभव मन्यकृसिद्धयेस्वप्नविभ्रम ॥ नतदस्तिनयत्सत्यनतदस्तिनयन्मृषा॥ २८॥ सर्वसर्वेणसर्वत्रस्वप्नेसर्गाभिधानके॥ स्वप्नेनिमग्नधीर्जंतु पश्यतिस्थिरतांयथा॥ २९॥ सर्गस्वप्नमग्नबुद्धि पश्यतिस्थिरतांतथा॥ भ्रमाद्भ्रमांतरंगच्छन्स्वप्नात्स्वप्नांतरव्रजन्॥ अतिस्थिरप्रत्ययभागिहजीवोविमुह्यति॥ ३०॥ श्वभ्रांतरश्वभ्रनिपातदोषात्संप्राप्नुवन्मुग्धमृग प्रयाति॥ मोहद्ययापातमयैकरूपजीवस्तथासंसृतिपातमूढ ॥३१॥ ॥इ वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰जगत्स्वप्नकथननामएकषष्टितम सर्ग ॥६१॥ ॥ ७॥ ॥

॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अत्रराघववक्ष्येहमितिहासमिमंशृणु ॥ यद्वृत्तकस्यचिद्भिक्षो किंचिन्मननशालिन ॥ १ ॥ आसीत्कश्चिन्महाभिक्षु समाध्यभ्यासतत्पर ॥ नित्यंस्वव्यवहारेणक्षिपयत्यखिलंदिनम् ॥ २॥

चिरस्तीनिफलितमित्याह ॥ मतविति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ यथामुग्धोमृग श्वभ्र पुनिपातयतीतिश्वभ्रनिपातस्तथाविधास्यमोहदोषाच्छ्वभ्राच्छ्वभ्रांतरमयातितथासंसृतीपातयतीतिसंसृतिपातारागादयस्तास्मृढोजीव पातमयनयाएकरूपनम्रगमन्मध्येनिर्गमनमस्तियथतयाविभमोहदेहादिगतमयेशश्वमप्रयातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशनि॰पू॰एकषष्टितम सर्ग ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चिचिप्रवासनायोगाज्ज्ञानादेहामिविभ्रमम् ॥ वर्ण्यतेजीवटाख्यानेभिक्षुमानसचेष्टितम् ॥ १ ॥ अथप्रसिमूघमातृमांतरणच्छचिन्निमर्भितेर्थेउदाहरणभूतमितिहासपुरातसम ॥ यद्वृत्तसपन्नम् ॥ १ ॥ महानूर्शातिविद्यातिवैराग्यादिसपन्नोभिक्षु परिव्राट् ॥ स्वव्यसहारवलाभबोधितव्यवध्यमननादिव्यवहारेण ॥ २ ॥

समाधिश्चित्तस्य ध्येयाकारदार्ढ्येनपूर्वस्वरूपशून्यत्वापादनंतदेवार्थमात्रनिर्भासस्वरूपशून्यमिवसमाधिरितिपतञ्जलिवचनात् ॥ तदभ्यासनशुद्धं पूर्ववासनात्याग ... ॥ अ
जलवीचितामिव ॥ ३ ॥ एकधीरेकाग्रचित्त. ॥ ४ ॥ सामान्यजना·शास्त्रसंस्कारहीनास्तद्वृत्तिताचित्तचेष्टानुसारिताम् ॥ ५ ॥ नरातरयतिधर्मानियन्त्रितपामरपुरुषांतररूपं
यथाअंबुआवर्तनेकृतेप्राक्तनप्रवाहस्पंदस्यसमसंस्थानस्यचसत्यागमात्रेणनाभ्याकारमावर्ताख्यरूपांतरेणतिष्ठतितद्वत् ॥ ६ ॥ तत्रनांतरीयकीनामकल्पनामाह ॥ तेनेति ॥७॥
॥ ८ ॥ दृष्टोमत्तः ॥ ९ ॥ पाठैरध्ययनै सत्कर्मानुष्ठानैश्चतुष्टिमत्सतुष्टनपृथक्जनचरित्रेण ॥ १० ॥ अहर्व्यापारनिष्ठयाश्रांतइतिशेषः ॥ अतःसंस्कारात्मनालीनाव्यवहृतिर्य

समाध्यभ्यासशुद्धंतत्तस्यचित्तंक्षणेनयत्॥ चिंतयत्याशुतद्भावंगच्छत्यंब्विववीचिताम्॥३॥कदाचित्ससमाधानविरतोतिष्ठदेकधीः॥
किंचित्संचिंतयामासस्वासनस्थःक्रियाक्रमम् ॥ ४ ॥ तस्यचिंतयतोजाताप्रतिभेयमितिस्वतः ॥ भावयाम्याशुलीलार्थंसामान्यजनव
त्तिताम् ॥ ५ ॥ इतिसंचिंत्यचेतोस्यस्थितंकिंचिन्नरांतरम् ॥ स्पंदसंस्थानसंत्यागमात्रेणावर्तनेंब्विव ॥६ ॥ तेनचित्तनरेणाथकृतंनामा
त्मवांछया ॥ जीवटोस्मीतिसहसाकाकतालीयवत्स्थितम् ॥ ७॥ जीवटोविजहाराथसस्वप्नपुरुषश्चिरम् ॥ स्वप्ननिर्माणनगरेकस्मिंश्चि
त्पुरवीथिषु ॥ ८ ॥ तत्रपानंपपौमत्तोभृंगःपद्मरसंयथा ॥ लीलयैवदृढंदृष्टःसुष्वापघननिद्रया ॥ ९ ॥ स्वप्नेददर्शविप्रत्वंपाठानुष्ठानतुष्टिम
त् ॥ प्रतिभामात्रसंपन्नंचित्तेदेशांतरमिवत् ॥ १० ॥ कदाचित्सद्विजश्रेष्ठस्त्वहर्व्यापारनिष्ठया ॥ सुष्वापांतर्व्यवहृतिर्बीजतायामिवद्रु
मः ॥ ११ ॥ द्विजोपश्यत्स्वयंस्वप्नेसामंतत्वमथात्मनि ॥ ससामंतःकृताहारःकदाचिद्घननिद्रया ॥ १२ ॥ अपश्यद्राजतांस्वप्नेककुब्वलय
पालिनीम् ॥ लालितांभोगपूगेनपुष्पौघेणलतामिव ॥१३॥ सकदाचिन्नृपःस्वस्थःसुष्वापास्तमितेहितः ॥ पुराभाविनिजाचारःस्वकार्य
मिवकारणे ॥ १४ ॥ अपश्यत्स्वात्मनिस्वप्नेसुरस्त्रीत्वमनिंदितम् ॥ वृक्षकोशरसोल्लासोमंजरीत्वमिवोदितम् ॥ १५ ॥ सासुरस्त्रीरतिश्रां
तानिद्रांगाढामुपागता ॥ मृगीत्वमात्मनिस्वैरमावर्तत्वमिवांबुता ॥ १६ ॥

स्य ॥ यथाबीजतायाद्रुमोंतर्गतविटपादिसंस्कारआस्तेतद्वत् ॥ ११ ॥ सामंतत्वमाडलिकराजताम् ॥ १२ ॥ कृताहारोभुक्तवान्सन्सुप्तोघननिद्रयाराजतासाम्राज्य ककुभा
दिशावलयानिपालयितुशीलयस्यास्तथाविधाम् ॥ १३ ॥ पुरोभावीफलदानायोपस्थितोनिजःस्वीयःकृयासक्तिरूपआचारोयस्य ॥ स्वकार्यंवृक्षादि ॥ कारणेबीजे ॥ १४ ॥
बहुपुरुषसंभोगेप्यनिंदितसुरस्त्रीत्वमप्सरस्त्वम् ॥ रसोल्लासेचेतनत्वकल्पनयोक्तिर्लक्षणयावृक्षजीवोक्तिर्वा ॥१५॥ मृगीनयनसौंदर्याभिलाषवासनयामृगीत्वमपश्यदित्यनुकृष्य
ते ॥ अंबुताअंबुसाम्यावस्था ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ तिरश्चांस्वप्नदर्शनमस्तिनवेतिसंदिहानानृप्त्याह ॥ तिर्यञ्चइति ॥ चित्तस्यदृष्टश्रुतसंस्कारमयत्वात्तत्संस्कारेस्तिवासनमस्याप्यवर्जनादित्याशय ॥ १८ ॥ लता पल्लवासक्तिवशाल्लतावभूव ॥ वनदेवीनामनेनप्रसिद्धलतागृहमिवविलसनशीला ॥ १९ ॥ सालताकस्मिन्कालेमत सचित्त्यासाक्षिचैतन्येननिद्राजडतांसुषुप्तिमनुभूयबीजातस्या याआम्यकुराकारायाधियोरूपमिवस्वरूपयस्यासयाविधयास्वमोन्मुख्याधियाभ्रमराकारोद्बुद्धसंस्कारयाआत्मानंभ्रमरमपश्यदित्यन्वय ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ कौसुमं मधुमकरंदपपौदनिशेप ॥ २३ ॥ व्यसनीअत्यासक्त सगृविसस्यनालगोनालसलम ॥ २४ ॥ पवम्यवसितम् ॥ जृंभतेवर्धते ॥ २५ ॥ तेनगजेनसाभ्रमराश्रितानलिनीमर्दिते

सास्त्रगीलोलनयनाकदाचिन्निद्रयावृता ॥ स्वप्नेददर्शवल्लीत्वस्वाभ्यासाद्दृढमात्मनि ॥ १७ ॥ तिर्यञ्चोपिप्रपश्यंतिस्वप्नंचित्तस्वभावत ॥
दृष्टानांचश्रुतानांचचेत स्मरणमक्षतम् ॥ १८ ॥ साबभूवलतापुष्पफलपल्लवशालिनी ॥ वनदेवीवनोद्यानलतागृहविलासिनी ॥ १९ ॥
बीजातस्यांकुराकाररूपयेहाधिरूढया ॥ सापश्यदत सविस्यासुकुटलवनमात्मन ॥ २० ॥ कंचित्कालंसुपुप्तस्यकलयाजडतांघना
म् ॥ अनुभूयददर्शायस्वात्मानंभ्रमरंस्थिरम् ॥ २१ ॥ षट्पदोविजहारायवनेवनलतास्वसौ ॥ पद्मिनीपुचफुल्लासुतरुणीष्विववल्लभ
॥ २२ ॥ प्रियाबिंबाधरस्वादुरसवत्कौसुममधु ॥ भ्रमत्कुसुमसद्मासुमुक्तावल्लीविलासिपु ॥ २३ ॥ सचसूवसरोजिन्याव्यसनीबिसना
लग ॥ क्वचिदेवरतित्येतिचेतोजडमतेरपि ॥ २४ ॥ तामाजगामनलिनींपरिलोलयितुंगज ॥ रम्यवस्तुक्षयायैवमूढानांजृंभतेपदम्
॥ २५ ॥ नलिनीमर्दितासैवसमंतेनसषट्पद ॥ गतोदंतांतरंव्रीहिरिवचूर्णत्वमाययौ ॥ २६ ॥ भ्रमरोवारणालोकाद्वारणालोकभावना
त् ॥ ददर्शात्मानमामोदमत्तहस्तितयोदितम् ॥ २७ ॥ शुष्कसागरगंभीरगज स्वातेपपातह ॥ तमोघनघनेशून्येसंसारइवजीवक ॥ २८ ॥
धमृववल्लभोराज्ञोमहापरचलांतक ॥ सदामदयलक्ष्मीमोपूर्णोतीवनिशाचर ॥ २९ ॥ कदाचिदसिनिस्त्रिंशच्छिन्न सोस्तमुपाययौ ॥
विवेकानिलनिर्लूनरूपोजीवइवात्मनि ॥ ३० ॥

स तेनमालनसमसषट्पदोगअस्यदंतांतरंगत सस्यसलमकूष्मव्रीहिरिवचूर्ण्यमाणश्चूर्णत्वमाययौ ॥ २६ ॥ वारणस्यालोकादवलोकनाद्वारणस्यालोक्यतइत्यालोकआकारस्त भावनायात्मानमत्तहस्तितयाउदितमुत्पन्नंददर्श ॥ २७ ॥ सगज स्वातइस्तिपकनिर्मितगर्ते घनेभ्य मस्लाविवधेभ्योपिघनेकठोरेसंसारजीवकइवपारवश्यदु स्वान्यननुभवन् ॥ २८ ॥ निशाचरदस्युतराम्वपि ॥ २९ ॥ सकदाचिदुपस्थितेनिशायुद्धेचरतीतिनिशाचर सन्निसिभिर्दीघखड्गैर्निर्गतास्त्रिंशदंगुलिभ्यानिस्त्रिंशा कृपाणिकास्तैश्छिन्न सम्मसवस्तुमुपाययौ ॥ जीवोजीवोपाधिर्देहाद्यभिमानइव ॥ ३० ॥

गजघटानाहस्तिसमूहानांकुंभस्थलायेभ्यउच्चलितानुड्डीनान् ॥ अभ्यासाच्चिरपरिशीलनसंस्कारात् ॥ अल्युड्डयनदर्शनसंस्कारोद्बोधितादित्याशयः ॥ ३१ ॥ पुन पूर्ववासनये त्यर्थः ॥ अबोधिन अज्ञस्य ॥ शेषेषष्ठीनतुकर्त्तरि नलोकेतिनिषेधात् ॥ ३२ ॥ सविच्यादर्शनेनतदुद्बोधितवासनयेतियावत् ॥ ३३ ॥ योनिष्वन्यासुसल्लुठन्नित्युक्त्या हस पद्मवनेभूत्वाविध्यकच्छेचवारण. हरिणोदेहयत्रादावित्यादिवक्षमाणदिशाअतरालेपचाशीतिजन्मानिजातानीतिगम्यते ॥ तथाचात्रोक्तहंसजन्मद्वयानतंररुद्रतागतःससार शतपर्यंतेरुद्र'सोहंव्यवस्थितइतिवक्ष्यति ॥ सकदाचित्पुनर्हंसजन्मप्रामोऽन्यैर्हंसै सगतोविजहारेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तत्रहससंसदिब्रह्महसगुणाकारादिवर्णनश्रवणात्सशब्दातन्नाम सहितातदाकारार्थवतीचेतिद्वेधापिब्राह्महसात्मिकासवित्अहमपीदृशोब्राह्महस स्यामितिवासनातत्रतस्मिन्जन्मनितस्यहसभूतस्यास्यभिक्षुमनसःप्राग्वर्णिताडरसस्थबर्हिवत्

पश्यन्गजघटाकुंभस्थलाग्रोच्चलितानलीन्॥ गंडस्थभ्रमराभ्यासाद्गजोभूयोप्यभूदलिः ॥ ३१ ॥ सेवमानोवनलतांपुनरायात्सपद्मिनीम्॥दुस्त्यजोहिदुरभ्यासोवासनानामबोधिनः॥३२॥ तत्रहस्तिखुराक्रांतःपुनःसंचूर्णतांययौ॥पार्श्वस्थहंससंविच्याबभूवकलहंसकः॥ ३३॥ कलहंसश्चिरतरंयोनिष्वन्यासुसंलुठन्॥ कदाचिद्बहुभिर्हंसैःसंगतोविजहारह॥ ३४॥ ब्राह्महंसात्मिकासंवित्सशब्दार्थवती मनाक्॥ तत्रपुष्टास्यतस्यांतःप्रागंडरसबर्हिवत्॥ ३५॥ सतच्चिंतांचरन्मृतोदृढंव्याधिघुणाहतः॥ तत्संविच्यनुसंधानाज्ज्ञातःपद्मजसारसः॥३६॥ तत्रातिसंततविवेकवतोविलासैःसंबोधितोविगतलौकिकवस्तुदृष्टिः॥ मुक्तःस्थितोननुयुगांतविधौविदेहमुक्तेनतेनकिमुभाविविभाव्यमेतत्॥ ३७॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०जीवटोपाख्यानेस्वप्नशतरुद्रीयेभिक्षुसंसारोदाहरणंनामद्विषष्टितमःसर्गः॥६२॥ ॥७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥सकदाचिद्ददर्शाथरुद्रंरुद्रपुरेखगः॥ वैरिंचनलिनीनाळलीलालाभेनलीलया॥ १॥

पुष्टाघनीभूतेत्यर्थ· ॥ ३५ ॥ सताब्राह्महसचितामेवदृढचरन्नावर्तयन्व्याधिघुणाभिहतोमृत.पद्मजस्यसारसोलक्षणयाहसोवाहनमित्यर्थ· ॥ ३६ ॥ तत्रतस्मिन्जन्मनिब्रह्मलोकेचअतिशयेनसततैर्विवेकवतःप्रजापतेर्विवेकवैराग्यतत्त्वज्ञानाद्युपदेशविलासैःसम्यग्बोधितः अतएवविगतालौकिकवस्तुषुभोग्यवर्गेषुसारतादृष्टिर्यस्यतथाविधःसन्मुक्तोजीवन्मुक्तोभूत्वास्थितः॥ एवजीवतैवनिरतिशयानदमोक्षसुखेलब्धेसति ब्रह्मणासहतेसर्वेसप्राप्तेप्रतिसचरे परस्यातेकृतात्मानःप्रविशतिपरपदमितिश्रुतेर्युगातविधौद्विपरार्धावसानेब्रह्मणासहविदेहमुक्तेनतेनहसेनकिमधिकभाविसाध्य एततसुधीभिर्विभाव्यचित्यम ॥ उइतिवितर्के ॥ ज्ञानेनैवसमूलानर्थनिवृत्तेर्निरतिशयानदावाप्तेश्चसपादितत्वात्तदतिरिक्तपुरुषार्थाभावाच्चास्यकृतकृत्यत्वादित्यर्थः॥ ३७॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्य०नि०पू०द्विषष्टितम सर्ग·॥ ६२ ॥ ॥७॥ ॥ रुद्रभूतेनतेनात्रपूर्वदेहप्रबोधनम ॥ तेषाचशतरुद्रत्वमैकात्म्यचेहवर्ण्यते ॥ १ ॥ सहमोलीलयाअनायासेनैववैरिचासननलिनीनालेलीलाःक्रीडास्तल्लाभेनपद्मजसामीप्यमुक्तिपदप्राप्तिबलेनेति यावत ॥ कदाचित्पद्मजेनसहरुद्रपुरगतोरुद्रददर्श ॥ १ ॥

समरुद्रस्यज्ञानयोगैश्वर्यादिसद्गुणोत्कर्षदर्शनात्तस्यहंसस्याहमपिरुद्रोहंभावनयारुद्रः स्यामितिनिश्चितावुद्धिरभूत् ॥ ननुजीवन्मुक्तस्यनिर्वासनस्यहंसस्यकथंरुद्रत्वस्पृहा स
द्भावनाभ्यासनदेहत्यागनपुनारुद्रशरीरधारणंच ॥ यदितुभरतस्यत्रिजन्मभिरितिन्यायेनतस्यनानादेहभोग्यप्रारब्धशेषाद्देहांतरधारणंतर्हिरुद्रोहंभावधारणवर्णनस्यानुपयोग
प्रसंगात् रुद्रस्यभरतपातज्ञानस्यकर्मफलत्वायागाच्चेतिचेत्तत्राह ॥ प्रतिबिंबवदिति ॥ नायंमुख्योरुद्रभावःकिंतुप्रतिबिंबवत्तत्सारूप्यमुक्तिःसाचकर्मोपास्तिफलभवस्येव ॥ दे
वोभूत्वादेवानप्येतीतिश्रुतेरितिभाव ॥ २ ॥ नाप्येतज्जन्मांतरंकिंतुप्रारब्धशेषोपनीतयेच्छयायोगिवन्मानसदेहांतरकल्पनेनपूर्वदेहस्यागमात्रमित्याशयेनाह ॥ रुद्रभूतवपुरिति
॥ ३ ॥ गणकोटिपुगरिष्ठयाश्रेष्ठयागाणपत्यपदप्राप्तियावत् ॥ ४ ॥ सारूप्यमुक्तौजगत्संहारादिव्यापाराधिकाराभावेपिज्ञानैश्वर्यादिनाप्रसिद्धरुद्रसाम्यमस्त्येवेत्याशयेनाह ॥रु
द्रस्त्विति ॥ अनुत्तमज्ञानैश्वर्यविलासैश्चप्रसिद्धरुद्रेणकृतयासाम्येन ॥ ५ ॥ स्वयमेवेतिस्वमनस्येवोवाच ॥ ६ ॥ ७ ॥ आइतिस्मरणद्योतकोनिपात ॥ अहंप्रथममाक्तनपार

तस्ययुद्धिरभूत्तस्यरुद्रोहमितिनिश्चिता ॥ प्रतिबिंबवदादर्शेद्रागित्येवहिर्बिंबिता ॥ २ ॥ रुद्रभूतवपुस्तत्रतनुंतत्याजतामसौ ॥ गध पव
नतांगच्छन्कुसुमस्पयकपया ॥ ३ ॥ सरुद्रोरुद्रभवनेविजहारयथेच्छया ॥ तेस्ते शिवपुराचारैर्गणकोटिगरिष्ठया ॥ ४ ॥ रुद्रस्त्वनुत्त
मज्ञानविलासैकतयातया ॥ स्वमशेषचवृत्तांतमपश्यद्याक्तनधिया ॥ ५ ॥ निरावरणविज्ञानवपु सभगवांस्तदा ॥ उवाचस्वयमेकांते
स्वस्वप्नशतविस्मित ॥ ६ ॥ अहोनुचित्रामायेयतताविश्वविमोहिनी ॥ असत्यैवापिसद्रूपामरुभूमिपुवारिवत् ॥ ७ ॥ इतिप्रथममाज्ञा
तचियोहचित्ततांगत ॥ सवसपन्नसर्वज्ञगगनादिविभावनात् ॥ ८ ॥ यदृच्छयास्थितोजीवोभूततन्मात्ररंजित ॥ कस्मिंश्चिद्भवत्स
र्गभिक्षुरक्षुभिताभित ॥ ९ ॥ तेनावयवयधेनग्रहि स्वैरविहारिणी ॥ लीलाविलुलिताकारायदारन्येतिभावत ॥ १० ॥ सर्वभावोपमर्दे
नतदभ्यासवशात्तदा ॥ तामेवसोन्वभूद्भिक्षुस्त्यक्तान्यमननोदयम् ॥ ११ ॥

माधिकस्थित्याचिरेण ततोमायायाचित्तताबुद्ध्यांप्रआयेयेनिसमसकल्पवासितांगतइत्याद्रीरमाज्ञातस्तनमित्यर्थ ॥ तादृशसंकल्पादेवाहंसर्वसंपन्न सन्विदशोसर्वज्ञोजवाद्योगम
नादिविभाववांश्चजातइत्यर्थः ॥ ८ ॥ ततोयदृच्छयाव्यष्टिसमष्टिलिंगस्थूलदेहेचिदाभासात्मनानुप्रवेशोभूतिःस्थूलैस्तन्मात्रैः सूक्ष्मैश्चतैर्देहैस्तादात्म्यसंसर्गाध्यासेनतद्गतवासनाविषि
र्दर्पिश्चमपदइवरंजित संभूर्जीवोभूत्वाहस्थितइत्यर्थ ॥ सचजीव अनादिकालाज्जन्मपरंपरामनुभवन्कस्मिंश्चित्सर्गेवैराग्यसमाधिपाटवादभितोविषयैरक्षुभितोभिक्षु परिव्राड
भवत् ॥ ९ ॥ आत्मज्ञामयान्यस्यतस्यारम्येवासनस्तुनीदपहेणाहयहेणवाचित्तनिरोधाभ्यासपाटवेनपूर्वदेहादेरात्यंतिकविस्मरणशान्युप्रपंचदर्शयति ॥ तेनेत्यादिना ॥ तेनभिक्षुणाव
द्धपद्मासनस्थैर्येणस्थूलदेहावयवानांहस्तपादादीनांलिंगदेहावयवानांप्राणेंद्रियादीनांचबंधेननिरोधेनबहिर्वैधताविविधयेचित्तस्यपदाधैवमानसपूजादिलीलारम्येतिभावतःअ
विलुलिताकाराआरम्यनतदासनदभ्यासवशात्तामेवलीलांतत्तद्विरुद्धसर्वभावोपमर्देनान्वभूदितिपरणान्वय ॥ १० ॥ ११ ॥

[illegible] ॥ सइत्यादिना ॥ तेषुदेहेषुयोनिषु ॥ जरठवासनइत्यनेनशास्त्रीयवा
जतिशुष्यतीतियावत् ॥ १२ ॥ तस्यैवसिद्धस्याप्यशास्त्रीयमानसखेलनप्रवृत्तावनर्थपरंपरोदयोभूदित्याह ॥ सइत्यादिना ॥ तेषुदेहेषुयोनिषु ॥ भावस्योद्भूतस्यअभावस्यानुद्भूतस्यचविपर्यासेवैपरीत्ये
सनाशैथिल्येअनाद्यनर्थवासनोद्भवोऽवश्यभावीतिसूच्यते ॥ १३ ॥ तानेवसनिमित्तप्रपचयति ॥ आत्मनीत्यादिना ॥
साध्येअभ्यासपाटवादिबलवानेबवासनाचयोवर्धतेउद्भवतिअन्यस्तिरोभवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ धर्मप्रचयसहितयाकामुकतया ॥ १६ ॥ लोचनपदेनमृगलोचनसौ

चमत्कृतिश्वेतसियारूढासैवविजृंभते ॥ वल्लीत्यजतिनैदाघीपीतमप्यंबुमाधवम् ॥ १२ ॥ सभिक्षुर्जीवटोभूत्वाजंतुर्जरठवासनः ॥ तेषु देहेषुबभ्रामरंध्रेष्विवपिपीलिका ॥ १३ ॥ आत्मनिद्विजभक्तत्वात्सोपश्यद्विजतामथ ॥ भावाभावविपर्यासेबलवानेववर्धते ॥ १४ ॥ सामंततामवापासौविप्रःसंततचिंतिताम् ॥ सातत्येनरसःपीतःफलतामेतिपादपे ॥ १५ ॥ राज्यार्थधर्मकार्याणांकर्तृत्वात्सोभवन्नृपः ॥ सकामुकतयाराजासुरस्त्रीत्वमवापह ॥ १६ ॥ लोलालोचनलोभेनसामृगीरसशालिनी ॥ बभूववासनामोहश्चाहोदुःखायजंतुषु ॥ १७ ॥ मृगीसावतचित्तस्थाबभूवविपिनेलता ॥ अवश्यंभाविलवनंलतिकानुबभूवह ॥ १८ ॥ अंतःसंज्ञाचिराभ्यस्तंभ्रमरत्वमथात्मनि ॥ सा पश्यत्सावमर्दनसदातद्भावभाविता ॥ १९ ॥ सवारणखुरक्षोदमनुभूयाथभावितम् ॥ भूयोभूयःप्रबभ्राममहासंसृतिसंभ्रमान् ॥ २० ॥ संसारशतपर्यंतेरुद्रःसोहमहंस्थितः ॥ अस्मिन्संसारसंरंभेस्वमनोमात्रसंभ्रमे ॥ २१ ॥ एवमत्यंतचित्रासुसंसारारण्यभूमिषु ॥ बह्वी ष्वहमतिभ्रांतस्त्वशून्यास्विवभूरिशः ॥ २२ ॥ कस्मिंश्चिदभवंसर्गेत्वहंजीवटनामकः ॥ कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणश्रेष्ठःकस्मिंश्चिद्वसुधाधिपः ॥ २३ ॥ हंसःपद्मवनेभूत्वाविंध्यकच्छेचवारणः ॥ हरिणोदेहयंत्रादौदशामहमिमांगतः ॥ २४ ॥ अत्रवर्षसहस्राणिचतुर्युगशतानिच ॥ समतीतान्यनंतानिदिनर्तुचरितानिच ॥ २५ ॥ ममप्रथममेवप्राक्कलितस्यपरात्पदात् ॥ तत्त्वज्ञानितयारूढोभिक्षुत्वेयोग्यताक्रमः ॥ २६ ॥ भुयोभूयोप्यतिक्रम्यगतश्चब्रह्महंसताम् ॥ सएवप्राक्तनोभ्यासःफलितःसंगमोदयात् ॥ २७ ॥

दर्यलक्ष्यतेतल्लोभेनलोला रसशालिनीरंजिता ॥ १७ ॥ लवनछेदनम् ॥ १८ ॥ सावमर्दनछेदनावमर्दसहितलतादेहेन ॥ १९ ॥ भूयोभूयइत्यनेनांतरालिकानिवारणालिहंसा
दीनिनवतिजन्मानिस्मृतान्युच्यते ॥ २० ॥ सभिक्षुरहसन्नेवरुद्रोहमितिस्थितः ॥ २१ ॥ अशून्यासुसत्यास्विवभातासु ॥ २२ ॥ २३ ॥ विंध्यकच्छेवारणोहरिणश्चाभवम् ॥
इत्थंदेहयंत्रेआदिपदान्मनोयंत्रेचाहमिमावर्णितरूपादशागतः ॥ २४ ॥ ममप्रथमसर्गकालादारभ्यपरात्पदाच्चिदेकरसरूपाच्चलितस्यप्रच्युतस्यात्रास्मिन्ससारेवर्षसहस्राणिच
तुर्युगशतानिचअनतानिसमतीतान्यनतानिदिनर्तुचरितानिच ॥ २५ ॥ ममभिक्षुत्वेतत्त्वज्ञानितयाभवितुंयोयोग्यताक्रमःश्रवणमननाद्यभ्यासरूपोरूढोपिप्रमादादतिक्रम्य
भूयोभूयश्चजन्मपरंपरयाब्रह्महसतागत.सएवप्राक्तनोऽभ्यस्यतइत्यभ्यासकर्मोरुद्रसगमोदयाद्रुद्रत्वेतत्त्वज्ञानफलेनफलितइतिद्वयोरन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥

अतएवशास्त्रायसाधनाभ्यासोभ्यायामूयाविरुद्धैरनेकजन्मभिर्व्यवहितोपिपुनरुद्भूयपुरुषार्थंसाधयत्येवेत्याह ॥ दृढाभ्यासइति ॥ स अत्यंतमरसेनजन्मसहस्रेणव्यवहितोपी निरोध ॥ २८ ॥ तस्याशुभोपिभावनाभ्यासस्तुल्ययुक्त्याशुभाभ्यासव्यवहितोपिपुनरुद्भवेत्तमाह ॥ काकतालीयेति ॥ २९ ॥ तस्यशुभवासनावच्छुभवासनाभ्यासोपिस्वयमेवप्राक्तनसंस्कारादुद्भविष्यतितद्बलादेवायपुरुष अशुभवासनांदास्यतिचेतिपुरुषप्रयत्नविधानव्यर्थमित्याशंक्याह ॥ सगतीति ॥ ज्ञानुबुर्वासनाजाल्जिज्ञासत पुंसएषप्राक्तनसद्वासनाभ्यासःकालांतरेस्वोदयप्रतिसत्पुरुषप्रयत्नमीक्षतेप्रतीक्षतेनतविनोद्भवतीत्यर्थ ॥ ३० ॥ सप्रयत्नोऽनेकजन्माभ्यस्तएवसद्वासनादार्ढ्येनदुर्वासनाक्षयसमर्थोभवतिनसद्यस्त्याशयेनाह ॥यचेति ॥ असदपीत्यनमिथ्यार्थविषयरेवतोपास्याविषयत्वोपिपघजाग्रत्स्वप्नकालसत्यतानुभवयोग्यदेवताभावादिफलसमर्थोभवतितर्हिकवाच्यपरमार्थ

दृढाभ्यासोयएवास्यजीवस्योदेत्यविघ्नत ॥ सोत्यंतमरसेनापितमेवाभ्यनुधावति ॥२८॥ काकतालीययोगेनकदाचित्साधुसंगमात् ॥ अशुभोभावनाभ्यासोजीवस्यविनिवर्त्तते ॥ २९ ॥ सगत्यधिगतश्चैषकेवलस्वोदयप्रति ॥ प्राक्तनोवासनाभ्यासोह्यातुरुषमभीक्षते ॥ ३० ॥ यद्येवाभ्यस्यतेजन्तुस्तत्तदेहांतरेपिच ॥ जाग्रत्स्वप्नेष्वसदपितत्सदित्यनुभूयते ॥ ३१ ॥ तत्तदर्थक्रियाकारिदुःखायचसुखायच ॥ उदेतिभावनतस्माद्भावनाभावनजय ॥ ३२ ॥ भावनैवस्वमात्मानंदेहोयमितिपश्यति ॥ असत्तामात्रविस्तारंगुल्मकत्वमिवांकुर ॥ ३३ ॥ भावनाप्रेक्ष्यमाणेपानांकिंचिदिहदृश्यते ॥ नचविद्यतएवेतितत्क्रमेणालमस्तुन ॥ ३४ ॥ भ्रमस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशवर्णवत् ॥ असंवेदनमात्रंकमार्जनायालमस्तुन ॥ ३५ ॥ असन्मयीस्वरूपेणापरंसत्तैवलालनी ॥ वर्त्ततेचेद्दिनोदायकिंचित्सानकरिष्यति ॥ ३६ ॥ तत्तान्सर्वान्स्वसंसारानुत्थायालोकयाम्यहम् ॥ सम्यगालोकदानेनतेभ्यएकीकरोम्यहम् ॥ ३७ ॥ इतिसंचिंत्यरुद्रोसौतसर्गंप्रजगामह ॥ यत्रभिक्षुर्विहारस्य सुमःशवइवस्थित ॥ ३८ ॥

वस्तुगापरप्रववाविमयलप्रमाणमप्यपरमार्थसस्यस्वभावलाभायभवतीतिसूच्यते ॥ ३१ ॥ अतएवानात्मविषय शास्त्रीयोपिभावनाभ्यासोदु स्वमिश्रितसुखायैवेतिसर्वभावनाच्छेदएवास्यात्यन्तिकानर्थप्रयोनांतरालिकवयस्वादिभाभिरित्याशयेनाह ॥ तत्तदिति ॥ तांतद्देवताशरीरतद्भोगाद्यर्थक्रियांकरोतितच्छीलभावनमनात्मचिंतनम् ॥ ३२ ॥ किंचानात्मभावनाकृतएवायमनर्थ सकथंतद्दारुणासेप्स्यइत्याशयेनाह ॥ भावनैवेति ॥ ३३ ॥ सातत्त्वदर्शनमात्रेणसूच्छेदेत्याह ॥ भावनेति ॥ नचातदुच्छेद साध्योस्तिमित्याह ॥ नचेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अथवाभास्वत्सवदनतत्त्वज्ञानबाधितस्यसंवेदनेपिबाधिताहेरिवभयजननासामर्थ्येनानर्थत्वाभावाद्वस्तुनलीलाहेतुत्वाद्वेत्याह ॥ असन्मयीति ॥ बाधितत्वादसन्मयीअधिष्ठानसत्तास्वरूपेणजगदाकारभावमालाजनीकौतुकहेतुरेवपरंवतिमातिनासिकससत्यावर्त्ततेचेत्तर्हिविनोदायैवकिंचिदनुभावनम्यनर्थसामर्थ्यमित्यर्थ ॥ ३६ ॥ ततस्मात्कौतुकवशात्तेषोत्थायमन्यानन्यानकाश्यपवो[illegible] ॥ ३७ ॥

वोधयित्वाजागरूकंकृत्वाचेतसास्वचित्तांशेनचित्तेनचेतनेनस्वांशचिदाभासलक्षणेनतत्त्वज्ञजीवेनचयोजयामास ॥ अतएवभिक्षोर्जागरणेननास्मदादिस्वापप्रपञ्चस्येवजीव
टादिरुद्रांतशरीराणांतत्प्रपंचानांचनिरनुवृत्तिबाधप्रसंगोनिरस्तः ॥ सर्वत्ररुद्रांशजीवप्रवेशकल्पनेनतदीयसत्यसंकल्पत्वबलेनविचित्रभोजकादृष्टशेषबलेनचबाधितानामपिसर्वेषा
माकल्पांतमनुवृत्तिसंभवादिति ॥ ३९ ॥ वोधात्तत्त्वदर्शनात् ॥ अल्पकालेचिरकालानेकजन्मानुभवलक्षणस्यस्वात्मरुद्रशरीराद्यनुवृत्तिलक्षणस्यचाश्चर्यस्यदर्शनाद्विस्मयंय
यौ ॥ ४० ॥ जीवटसंसारब्रह्मांडांतरम् ॥ ४१ ॥ तत्रलीलोपाख्यानवर्णितरीत्याप्रविश्यभुवनंभूलोकंगत्वातत्रापितज्जीवटास्पदंद्वीपम् विषयंमंडलांतर्गतदेशम् तच्चगृहम्

बोधयित्वाथतंभिक्षुंचेतसाचेतनेनच ॥ योजयामाससस्मारभिक्षुरप्यात्मनोभ्रमम् ॥ ३९ ॥ रुद्रमात्मानमालोक्यजीवटादिमयंत
था ॥ बोधाद्विस्मयाद्योपिसभिक्षुर्विस्मयंययौ ॥ ४० ॥ अथरुद्रस्तथाभिक्षुर्द्वावेवोत्थायजग्मतुः ॥ क्वापिजीवटसंसारंचिदाकाशै
ककोणगम् ॥ ४१ ॥ तत्रतद्भुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतत्पुरंतच्चतंचपाणावसिग्रहम् ॥ ४२ ॥ सुप्तंददृशतुर्नष्टसंज्ञंजीवटकंश
वम् ॥ स्थापयित्वावपुर्भावंप्रभातंभवभूमिषु ॥ ४३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ एकरूपास्त्रिरूपास्तेरुद्रजीवटभिक्षुकाः
॥ ४४ ॥ बोधवंतोप्यबुद्धाभाविस्मिताअप्यविस्मिताः ॥ बभुस्तूष्णींस्थिताश्चित्रकृताकाराइवक्षणम् ॥ ४५ ॥ अथजग्मुश्चतेसर्वेक्व
चिद्व्योमनिसंस्थितम् ॥ विप्रसंसारमारब्धंपरिभूतसघुंघुमम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रभुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतच्चतंग्रामंप्रापुस्तं
ब्राह्मणालयम् ॥ ४७ ॥ विप्रंतेददृशुःसुप्तंकलत्रवलितंगृहे ॥ कंठेगृहीतंब्राह्मण्याबहिर्जीवमिवस्थितम् ॥ ४८ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचे
तसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्यन्येसविस्मयविविस्मयाः ॥ ४९ ॥ अथजग्मुश्चिदाकाशक्वचित्तंचेतितंचितेः ॥ सामंतंनृपसंसारंभ्र
मणाभोगसुंदरम् ॥ ५० ॥ ततस्तेभुवनंग्रामास्तद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ सामंतंददृशुर्मत्तंसुप्तंपर्यंकपंकजे ॥ ५१ ॥ हेमावदातंहेमांग्यानिहि
तंकुचकोटरे ॥ भ्रमर्यैवान्वितंपद्मकोशसुप्तंमधुव्रतम् ॥ ५२ ॥ कांताभिरभ्यावलितंमंजरीभिरिवद्रुमम् ॥ दीपजालकमध्यस्थंरत्नौघद्र
वकांचनम् ॥ ५३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्येकेसविस्मयविविस्मयाः ॥ ५४ ॥

तत्रगृहेपाणौअसेर्ग्रहणंग्रहोयस्यतथाविधंतंजीवटंचददृशतुः ॥ ४२ ॥ शवमिवसुप्तम् ॥ तत्रत्यजनानांस्वदर्शनायोग्यत्वाद्रुद्रभिक्षुवपुषी भावोजीवटबोधनाभिप्रायस्त रुद्र
स्ययाकोटिसूर्याभाप्रभातदंतचसर्वंस्वप्रभावस्थापयित्वाअंतर्धानशक्त्यागोपयित्वा ॥ भवभूमिषुजीवटसंसृतिप्रदेशेषु ॥ ४३ ॥ चेतसेत्यादिपूर्ववत् ॥ अंतरेकरूपाः ॥ बहि
स्त्रिरूपाः ॥ ४४ ॥ चित्रकृताकाराश्चित्रलिखिताइव ॥ ४५ ॥ व्योमनिचिदाकाशेसंस्थितमध्यस्तम् ॥ आरब्धंजीवटचित्तपरिणामरूपम् ॥ परितोभूतैःप्राणिभिःसघुंघुमंसश
ब्दम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रेत्यादिपूर्ववत् ॥ ४७ ॥ कलत्रपोष्यवर्गस्तद्वलितम् ॥ बहिर्गतजीवमिवप्रियतमम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ चितेश्चित्ताकारविवृत्तायाश्चेतितंपरिणतिरूपम् ॥ ५० ॥
पर्यंकलक्षणेपंकजे ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तत्स्थास्तत्रस्थिताःसंतः ॥ ५४ ॥

अतएवशास्त्रीयसाधनाभ्यासोप्यायाम्योविरुद्धैरनेकजन्मभिर्व्यवहितोपिपुनरुद्भूयपुरुषार्थंसाधयत्येवेत्याह ॥ दृढाभ्यासइति ॥ स अत्यतमरसेनजन्मसहस्रेणव्यवहितोपी
तिशेष ॥ २८ ॥ नसशुभोपिभावनाभ्यासस्तुल्ययुक्त्याशुभाभ्यासव्यवहितापिपुनरुद्भवेत्तमाह ॥ काकतालीयेति ॥ २९ ॥ नसशुभवासनावच्छुभवासनाभ्यासोपिस्वयमे
वपाकनसंस्कारात्प्रुद्भविष्यतितद्बलादेवायपुरुष अशुभवासनांहास्यतिवेतिपुरुषप्रयत्नविधानव्यर्थमित्याशङ्क्याह ॥ सगतीति ॥ हातुदुर्वासनाजालंजिहासन्पुरुषएवप्राक्तन
सद्वासनाभ्यासः कालांतरेस्वोदयपतिसत्पुरुषप्रयत्नमीक्षतेप्रतीक्षतेनतविनोद्भवतीत्यर्थ ॥ ३० ॥ सप्रयत्नोऽनेकजन्माभ्यस्तएवसद्वासनादार्ढ्येनदुर्वासनाक्षयसमर्थोभवतिनसहृ
सैवेत्याशयेनाह ॥यच्चेति ॥ असदपीत्यनेनमिथ्यार्थविषयेसतोपास्त्याविषयत्वोपिप्रजायत्स्वप्नकालसत्यतानुभवयोग्यदेवताभावादिफलसमर्थोभवतितर्भाक्तिवाच्यपरमार्थ

दृढाभ्यासोयएवास्यजीवस्योदेत्यविघ्नत ॥ सोत्यतमरसेनापितमेवाभ्यनुधावति ॥२८॥ काकतालीययोगेनकदाचित्साधुसगमात् ॥
अशुभोभावनाभ्यासोजीवस्यविनिवर्त्तते ॥ २९ ॥ सगत्यधिगतस्यैपकेवलस्वोदयप्रति ॥ प्राक्तनोवासनाभ्यासोहातुरुद्यममीक्षते
॥ ३० ॥ यच्चेहाभ्यस्यतेजन्तयच्चदेहांतरेपिच ॥ जाग्रत्स्वप्नेष्वसदपितत्सदित्यनुभूयते ॥३१॥ तत्तदर्थक्रियाकारिदुःखायचसुखायच ॥
उदेतिभावनतस्माद्भावनाभावनजय ॥ ३२ ॥ भावनैवस्वमात्मानंदेहोयमितिपश्यति ॥ असत्तामात्रविस्तारगुल्मकत्वमिवांकुर
॥ ३३ ॥ भावनाप्रेक्ष्यमाणेपानकिंचिदिहशिष्यते ॥ नचविद्यतएवेतितद्भ्रमेणालमस्तुन ॥३४॥ भ्रमस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशव
णवत् ॥ असवेदनमात्रैकमार्जनायालमस्तुन ॥ ३५॥ असन्मयीस्वरूपैपापरंसत्तैवलालनी ॥ वर्त्ततेचेद्विनोदायर्किचित्सानकरिष्यति
॥ ३६ ॥ तत्तान्सर्वान्स्वससारानुत्थायालोकयाम्यहम् ॥ सम्यगालोकदानेनतेभ्यएकीकरोम्यहम् ॥ ३७॥ इतिसचिंत्यरुद्रोसौतसर्गप्र
जगामह ॥ यत्रभिक्षुर्विहारस्य सुमशवद्दवस्थित ॥ ३८॥

वस्तुगोचरत्वप्रमाणाविषयत्वप्रमाणगम्यपरमार्थसत्यस्वभावलाभायभवतीतिसूच्यते ॥ ३१ ॥ अतएवानात्मविषय शास्त्रीयोपिभावनाभ्यासोदुःखमिश्रितसुखायैवेतिसर्वभाव
नोच्छेदएवास्यात्यतिकानर्थजयोनांतरालिकदर्शनादिभावमितिरित्याशयेनाह ॥ तत्तदिति ॥ शीतोदिस्वताशरीरतद्भोगापर्थक्रियाकरोतितच्छीलभावनमनात्मचिंतनम् ॥ ३२ ॥
किंचानात्मभावनाकृतएवायमनर्थसंकपतर्भ्रोरुपासेव्यइत्याशयेनाह ॥ भावनैवेति ॥ ३३ ॥ सातत्त्वदर्शनमात्रेणमूर्च्छेदेत्याह ॥ भावनेति ॥ नचातदुच्छेद साध्योस्तिनिस्यो
च्छिन्नत्वादसत्त्वइत्याह ॥ नचेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अथयामास्त्वसवेदनत स्वज्ञानबाधितस्यसवेदनेपिबाधिताहेरिवभयजननासामर्थ्येनानपत्याभावास्पुतलीलाहेतुत्वाद्वेत्या
ह ॥ असन्मयीति ॥ बाधितस्यासन्मयीअधिष्ठानससारस्वरूपपाजगदाकारभावनालाछनीकौतुकदेहेतुरेवपरंइतिभातिभासिकसत्तयावर्त्ततेचेत्तर्हिविनोदायैवर्किचिदणुमात्रम
प्यनर्थंसानकरिष्यतीत्यर्थ ॥ ३६ ॥ ततस्तानकौतुकव्यवहारेवोत्थापनव्याख्यानकस्यपदोभवत्स्वानेनतेभ्यउपाधिभ्योविविक्तमात्मानमेकीकरोति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

योजयामास ॥ अतएव भिक्षोर्जागरणेनास्मदादिस्वापप्रपंचस्येवजीव
बोधयित्वाजागरूकंकृत्वाचेतसास्वचित्तांशेनचित्तेनचेतनेनस्वांशचिदाभासलक्षणेनतत्त्वज्ञजीवेनचयोजयामास ॥ अतएवभिक्षोर्जागरणेनास्मदादिस्वापप्रपंचस्येवजीव
टादिरुद्रांतशरीराणांतत्प्रपंचानांचनिरनुवृत्तिबाधप्रसंगोनिरस्तः ॥ सर्वत्ररुद्रांशजीवप्रवेशकल्पनेनतदीयसत्यसंकल्पबलेनविचित्रभोजकादृष्टशेषबलेनचबाधितानामपिसर्वेषां
माकल्पांतमनुवृत्तिसंभवादिति ॥ ३९ ॥ बोधात्तत्त्वदर्शनात् ॥ अल्पकालेचिरकालानेकजन्मानुभवलक्षणस्यस्वात्मरुद्रशरीरायनुवृत्तिलक्षणस्यचाश्चर्यस्यदर्शनाद्विस्मयंय
यौ ॥ ४० ॥ जीवटसंसारब्रह्मांडांतरम् ॥ ४१ ॥ तत्रलीलोपाख्यानवर्णितरीत्याप्रविश्यभुवनंभूलोकंगत्वातत्रापितज्जीवटास्पदंद्वीपम् विषयंमंडलांतर्गतदेशम् तच्चगृहम्

रुद्रमात्मानमालोक्यजीवटादिमयंत
बोधयित्वाथतंभिक्षुंचेतसाचेतनेनच ॥ योजयामाससस्मारभिक्षुरप्यात्मनोभ्रमम् ॥ ३९ ॥ रुद्रमात्मानमालोक्यजीवटादिमयंत
थाः ॥ बोधादविस्मयार्होपिसभिक्षुर्विस्मयंययौ ॥ ४० ॥ अथरुद्रस्तथाभिक्षुर्द्वावेवोत्थायजग्मतुः ॥ क्वापिजीवटसंसारंचिदाकाशै
ककोणगम् ॥ ४१ ॥ तत्रतद्भुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतत्पुरंतच्चतंचपाणावसिग्रहम् ॥ ४२ ॥ सुप्तंददृशतुर्नष्टसंज्ञंजीवटकंश
वम् ॥ स्थापयित्वावपुर्भावंप्रभांतंभवभूमिषु ॥ ४३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ एकरूपास्त्रिरूपास्तेरुद्रजीवटभिक्षुकाः
॥ ४४ ॥ बोधवंतोप्यबुद्धाभाविस्मिताअप्यविस्मिताः ॥ बभुस्तूर्ष्णींस्थिताश्चित्रकृताकाराइवक्षणम् ॥ ४५ ॥ अथजग्मुश्चतेसर्वेक
चिद्व्योमनिसंस्थितम् ॥ विप्रसंसारमारब्धंपरिभूतसघुंघुमम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रभुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतच्चतंग्रामंप्रापुस्तं
ब्राह्मणालयम् ॥ ४७ ॥ विप्रंतेददृशुःसुप्तंकलत्रवलितंगृहे ॥ कंठगृहीतंब्राह्मण्याबहिर्जीवमिवस्थितम् ॥ ४८ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचे
तसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्यन्येसविस्मयविविस्मयाः ॥ ४९ ॥ अथजग्मुश्चिदाकाशंक्वचित्तंचेतितंचिनेः ॥ सामंतंनृपसंसारंभ्र
मणाभोगसुंदरम् ॥ ५० ॥ ततस्तेभुवनंप्राप्तास्तद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ सामंतंददृशुर्मत्तंसुप्तंपर्यंकपंकजे ॥ ५१ ॥ हेमावदातंहेमांग्यानिहि
तंकुचकोटरे ॥ भ्रमरैर्वान्वितंपद्मकोशसुप्तंमधुव्रतम् ॥ ५२ ॥ कांताभिरभ्यावलितंमंजरीभिरिवद्रुमम् ॥ दीपजालकमध्यस्थंरत्नौघइ
वकांचनम् ॥ ५३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्येकेसविस्मयविविस्मयाः ॥ ५४ ॥

तत्रगृहेपाणौअसेर्ग्रहणंयहोयस्यतथाविधंतर्जीवटंचददृशतुः ॥ ४२ ॥ शवमिवसुप्तम् ॥ तत्रत्यजनानांस्वदर्शनायोग्यत्वाद्रुद्रभिक्षुवपुषी भावोजीवटबोधनाभिप्रायस्तं रुद्र
स्ययाकोटिसूर्याभाप्रभातदंतचसर्वंस्वप्रभावस्थापयित्वाअंतर्धानशक्त्यागोपयित्वा ॥ भवभूमिषुजीवटसंसृतिप्रदेशेषु ॥ ४३ ॥ चेतसेत्यादिपूर्ववत् ॥ अंतरेकरूपाः ॥ बहि
स्त्रिरूपाः ॥ ४४ ॥ चित्रकृताकाराश्चित्रलिखिताइव ॥ ४५ ॥ व्योमनिचिदाकाशेसंस्थितमध्यस्तम् ॥ आरब्धंजीवटचित्तपरिणामरूपम् ॥ परितोभूतैःप्राणिभिः सघुंघुमसश
ब्दम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रेत्यादिपूर्ववत् ॥ ४७ ॥ कलत्रपोष्यवर्गस्तद्वलितम् ॥ बहिर्गतजीवमिवप्रियतमम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ चितेश्चित्ताकारवित्तायाश्चेतितंपरिणतिरूपम् ॥ ५० ॥
पर्यंकलक्षणेपंकजे ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तत्स्थास्तत्रस्थिताःसंत ॥ ५४ ॥

पतसा आतिवाहिकशरीरेणव ॥ अर्थांतरालेभ्रमानांसबाधनमाभमतानांनुसजीवनमपिबोध्यम ॥ ५४ ॥ ब्रह्महंसरूपाईद्वाचित्तपरिणतिम् ॥ रुद्रचित्तचेतनांशरवचित्तचेतनस्वाज्ञानैश्वर्यसंपन्नत्वाच्चात्ततम ॥ तेसर्वेवेहारुद्राणांशतम् ॥ ५६ ॥ तवशाह ॥ एकेति ॥ ५७ ॥ प्रातिभासिकसर्वसंसारस्यसर्वधिआधारभूतम ॥ सर्वजगदनश्वस्वयमंतर्यामितयास्थितम ॥ ५८ ॥ ईदृश्येवसहस्राणिसहस्रशायरुद्राअधिभूम्यामित्यादिश्रुतिमसिद्धानांरुद्राणांस्थितिरित्याशयेनाह ॥ शतेति ॥ भिक्षुरुद्रकल्पितशतजगतांमध्यएतस्यांमोचपतिअनुभूयमानतयासंस्थितजगत्एकादशामामरुद्रससारविद्धि ॥ ५९ ॥ ननुभिक्षुस्त्वमससारा सर्वेपिसर्वे कुतोनानुभूयततमाह ॥ योयदति ॥ सउक्तरक्षणोजीवस्ययाय ससार अभित समुदेति ॥ तमनेनुससारेष ॥ ६ ॥ मनसाप्रबुद्धास्तस्त्वविदस्तुनैर्जीवा सहमिलंतीतिसर्वपश्यंतीत्याशय ॥ ६१ ॥ मेलनेघहेतु स्थौल्यापगमइत्याशयेनाह ॥ यथे

अथतेराजससारजग्मुस्तत्रविमोध्यतम् ॥ चेतसैवमथान्यासुभ्रमु ससारभूमिपु ॥ ५५ ॥ प्राप्यतांब्रह्महंसेहारुद्रतांसर्वएवते ॥ समाजग्मुर्विरिंजुश्चरुद्राणामुत्तमशतम् ॥ ५६ ॥ एकसंविद्भिन्नतनुचित्रचेष्टितवेष्टितम् ॥ एकरूपमनेकाभरूपतत्पारमेश्वरम् ॥ ५७ ॥ रुद्राणांतच्छतमथनिरावरणचिन्मयम् ॥ सर्वससारसंघधिस्थितमर्वजगत्स्थितम् ॥ ५८ ॥ शतरुद्रशतानांहिसतिरामममहातिहि ॥ एतदेकादशंविद्धिससारप्रतिमस्थितम् ॥ ५९ ॥ योयोभित सजीवस्यसंसार समुदतिहि ॥ तत्राप्रबुद्धाजीवौघा पश्यतिनपरस्परम् ॥ ६० ॥ मिलतिहिमनोबुद्धास्तरंगाइववारिधौ ॥ अप्रबुद्धास्तुतन्मात्रनिष्ठालोष्टवदास्थिता ॥ ६१ ॥ यथाद्रवत्वाद्वीच्यस्त्वन्योन्यसमिलत्यलम् ॥ तथाप्रबुद्धाजीवौघामिथश्चित्त्वान्मिलंत्यलम् ॥ ६२ ॥ प्रत्येकमुदितेचैतेसमारेजीवराशय ॥ चिद्धातो सर्वगत्वेनत्वसत्या सत्यवत्स्थिता ॥ ६३ ॥ यपदाखन्यतेभूमेस्तत्तत्रामयथानभ ॥ सर्वगायाश्चितयंपदुत्थ्यतेतत्तथैवचित् ॥ ६४ ॥ सर्वप्रपचभूतानियथानुभवसीहहि ॥ तथेहसर्वभूतात्मचित्त्वंसर्वत्रविद्यते ॥ ६५ ॥ यच्छालभंजिकावृक्षेशैलेश्वभ्रगतेतकम् ॥ प्रेक्ष्यतेतद्वदेकात्मातथाचितिजगत्स्थितम् ॥ ६६ ॥ अवेदनेपरेशुद्धेवेदनयज्जगत्स्थितम् ॥ अकारणमचैतन्यशून्यत्वेनयथानभ ॥ ६७ ॥

ति ॥ ६२ ॥ सर्वजीवतत्त्वभूतप्रतिस्वमलाजएवसर्वैस्तदीयकल्पितरूपालकर्जविमिलनमित्याशयेनाह ॥ प्रत्येकमिति ॥ चिद्धातोश्चिस्सारस्यप्रमाण ॥ ६३ ॥ उक्तअपोसतेतस्वदरनिमसत्यत्वादपनीयतेतत्तथामभोवदवचित्परिशिष्यते ॥ ६४ ॥ नभसश्चपित सर्वमसत्वमनुभावयति ॥ सर्वेति ॥ सर्वेप्रपंचाविशेपविभागास्तघुक्तानिपचभूतानियथासर्वानुभवसितथासर्वभूतात्मभूतसत्तारूपचित्स्वमपिसर्वमविद्यतेतवमुभवेत्यर्थ ॥ ६५ ॥ तस्यसवमतत्वेत भवसवकल्पनेदृष्टांतमाह ॥ यदिति ॥ यथयावृक्षेकाष्ठे शैलेशिलास्तभेघाटकच्छेदेनशिल्पिभिसलत्तवाकारपतिमानुकूलश्च घेक्ले अमकपुरुपहस्तितुरमाद्याकारपरिच्छेदगतेसतितत्तपुरुषादिविचित्ररूपाशालभंजिकाप्रेक्ष्यतेतद्वदेकात्मासद्रूप सधाकार प्रेक्ष्यतेचिद्रूपतस्मिश्चजगत्तथास्थितप्रेक्ष्यतइत्यर्थ ॥ ६६ ॥ तथाविंटंकश्चमकृत परिच्छेदस्तहर्तार्किकृत सतमाह ॥ अवेदनेदति ॥ अवेदनेअविषयेपरेशुद्धेयद्वेदनविषयतापादनमन्यथाज्ञाननवेवजमविनिपरिच्छेदनिमित्तस्थितमित्यर्थ ॥ चिदेकरसेप्रसर्पणियज्जगदाकारमचैतन्य जाड्यमदकारण निर्निमित्तमेवेत्तिनभइवशून्यत्वनस्थितम ॥ ६७ ॥

१ अथवराजशतानामिभाय पाठोदृश्यतेसटीकास्थप्रतीकाननुगुणइतिभाति

तथाचतादृशवेदनमेवास्यदृश्यवधस्तन्निवृत्तिरेवमोक्षइतिफलितमित्याह ॥ विद्यतइति ॥ ६८ ॥ वोधनात्तदुभयसाक्षिण ॥ ६९ ॥ असंवित्तेरदर्शनमात्राद्यन्नास्तितस्यअन
र्थस्यनाशेकाकदर्थनाआयास ॥ यच्चसुखतूर्ष्णीभावेनप्राप्यतदाशुप्राप्तमेव ॥ तत्राप्यायासापेक्षानास्तीत्यर्थः ॥ ७० ॥ यज्जगद्रूपवेदनमात्रात्मतत्अवेदनमदर्शनमेवक्षयो
यस्यतथाविधम ॥ तत्तस्याजगद्वेदनायायद्वेदनसाक्षिचैतन्यतत्प्राप्तमेवेत्यनुषज्जते ॥ यदिष्टमितिपूर्ववत् ॥ ७१ ॥ दृष्टांतादार्ष्टांतिकेयद्वैलक्षण्यतद्दर्शयति ॥ एतावन्मात्रइति ॥
भेदोवैलक्षण्यम् ॥ ७२ ॥ तदेवाह ॥ देशेति ॥ जगतआदौविवर्तोपादानेब्रह्मणिदेशाद्याःपूर्वमसंत.पश्चादारोप्यमाणा.कार्यभूत जगत्कोटावेवेक्षिता ॥ ७३ ॥ भास्वरस्वप्रकाशं
यत्स्वमात्मरूपवेदनचैतन्यतदेवाविद्यावरणादाभास्वरमीषत्प्रकाशमिवसपन्नत्रिजगदित्यतिक्रम्यस्वरूपमन्यथाभाति ॥ चितश्चिद्रूपस्यतस्यपारमार्थिकस्वरूपंविदनज्ञानमेव

विद्यतेवेदनंदृश्यबंधोमोक्षस्त्ववेदनम् ॥ यदेवरुचिरंतेस्यात्तदेवाशुदृढीकुरु ॥६८॥ सर्गासर्गौबंधमोक्षौवेदनावेदनात्मकौ ॥ अभिन्नौ
वोधनाद्योभौयथेच्छसितथाकुरु ॥६९॥ असंवित्तेस्तुयन्नास्तितन्नाशेकाकदर्थना ॥ तूर्ष्णीभावेनयत्प्राप्यंप्राप्तमेवाशुविद्धितत् ॥७०॥
यद्वेदनमात्रात्मतदंगावेदनक्षयम् ॥ तद्वेदनंवेदनायायदिष्टंतत्समाचरेत् ॥७१॥ वीचिर्यथांभसःस्पंदोजगच्चैवतथाचितौ ॥ एतावन्मा
त्रएवात्रभेदोयद्रघुनंदन ॥ ७२ ॥ देशकालस्वरूपेपुसत्सुवीच्यादितांभसि ॥ जगदादौतुदेशाद्याअसंतोजगतीक्षिताः ॥ ७३ ॥ आभा
स्वरंत्रिजगदित्यतिभातिभास्वत्स्वंवेदनंविदनमेवचितेःस्वरूपम् ॥ वाचिस्थितंभवतिचैतदुपोहभेदक्लिष्टंप्रशांतवचनस्तुशिवःपरात्मा
॥ ७४ ॥ संवेदनंसर्वइतीहशब्दादर्थादभिन्नौनकदाचिदेतौ ॥ वीच्यंभसोद्वइतिनोचितोक्तिर्यस्याज्ञतायांत्विदमेवयुक्तम् ॥७५॥ ॥ इ०
वा० वा० दे० मो० नि० पू० जीवटो० स्वप्नशतरुद्रीयकथनंनामत्रिषष्टितमःसर्गः ॥६३॥ ॥६४॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥जीवटब्राह्मणादी
नांहंसादीनांमुनीश्वर ॥ भिक्षुस्वप्नशरीराणांसंपन्नंकिमतःपरम् ॥१॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ रुद्रेणसहसंभूयप्रबुद्धाःसर्वएवते ॥ मिथ
श्चदृष्टसंसारारुद्रांशाःसुखिनःस्थिताः ॥२॥ तेनरुद्रेणतांमायामवलोक्ययथोदिताम् ॥ स्वांशास्तामेवसंसारस्थितिंतेप्रेपिताःपुनः ॥३॥

नजडम ॥ एनद्भेदक्लिष्टत्रिजगत् ॥ अन्नेनसोम्यशुगेनापोमूलमन्विच्छेत्यादिश्रुतिदर्शितापायैरुपोहउपसहर ॥ तथोपसंहृतंतुतद्वाचारंभणविकारोनामधेयमितिश्रुतिदर्शितदिशा
वाचिवाङ्मात्रेस्थितभवति ॥ प्रशांतवचनवाङ्मात्रमपियत्रतथाविधस्तुपर शिव.परमात्मेत्यर्थः ॥ ७४ ॥ एवसवेदनमात्मचैतन्यसर्वोजगदितिचशब्दादर्थाच्चाभिन्नौसपन्नौनक
दाचिदेतौद्वौस्तः ॥ यस्योक्तरूपस्यात्मन अज्ञतायामिदमेवयुक्तनतुज्ञतायामित्यर्थः ॥७५॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे० नि० पू० त्रिषष्टितम सर्गः ॥६३॥ ॥ तेस्तैर्दे
हैःपुनस्तेषाशेपभोगोत्रवर्ण्यते ॥ ततोरुद्रगणत्वाप्ति संकल्पस्थिरताक्रमः ॥ १ ॥ भिक्ष्वादिरुद्रांतदेहेष्वांतरालिकाटनवतिदेहेषु भोजकप्रारब्धशेषाःसतिनवेतिसदेहात्तद्वृत्तांतरा
म पृच्छति ॥ जीवटेति ॥ किसपन्नस्वाप्नशरीरवद्बाधउतापेव्यवहारोपिसपन्नइत्यर्थ ॥ १ ॥ तेरुद्रांशामिथश्चदृष्टपूर्वोत्तरससाराःसंतःकृतकृत्यत्वात्सुखिनःस्थिताः ॥ २ ॥
तेनकौतुकदर्शनायप्रथमप्रवृत्तेनरुद्रेण ॥ ताजीवटादिससारस्थितिमेव ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ महाप्रलयतो द्विपरार्धावसाने प्रारब्धक्षये भोजकाविपालेरोनसह ॥ जगद्यतिभासक्षयतोषा ॥ ५ ॥ तेषां सर्वेषां रुद्राणां तदानीमत्य रुद्रसंसारस्य यत्संख्यानदर्शनयत्ला
क्षिपैतम्यमभूत्सम्मध्यमांतरालिकजीवटादिससारप्रत्येकमायया यौत्समसाक्षीवजागरमित्यर्थ ॥ ६ ॥ ७ ॥ भविष्यतीत्युक्तेर्वसिष्ठरामसंवादकालेतेस्वस्वससारेएवस्थिताइतिग
म्यते ॥ ८ ॥ प्राग्वदुरापूर्वार्थस्यैवविशेषजिज्ञासयाप्रश्न स्पष्ट ॥ ९ ॥ अशेअधिष्ठानविवशएव अभ्यस्तांशेतुसकल्पस्यसत्यताविवेकेनत्यस ॥ तथसदसत्त्वमलितसांक
ल्पिकार्थेपत्सदतिरिक्तरूपपूर्वोत्तरकालयोर्नास्तितवेषनास्तितत्त्वमधिष्ठानतुयत सर्वात्मततोऽस्मेवेतितत्त्वत्तयैवभोजकादृष्टोद्बोधितसांकल्पिकार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्यमित्यर्थ

॥ श्रीरुद्रउवाच ॥ ॥ गच्छताशुनिजस्थानंतत्रभुक्ताकलत्रके ॥ कंचित्कालंसमभोगान्मत्सकाशमुपेष्यथ ॥ ४ ॥ भविष्यथमदंशाये
गणामत्पुरभूषणा ॥ ततोमहाप्रलयतोयास्यामस्तत्परपदम् ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वाभगवान्रुद्रस्तेषांसोंतरधीयत ॥
अत्यससारसस्थानंरुद्राणांमध्यमाययौ ॥ ६ ॥ प्रययु स्वास्पदंतेपिजीवटब्राह्मणादय ॥ स्वकलत्रे समंदेहंक्षपयित्वाथकालत ॥ ७ ॥
रुद्रलोकंसमासाद्यभविष्यतिगणोत्तमा ॥ कदाचिद्व्योम्निदृश्यन्तेतारकाकारकारिण ॥ ८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भिक्षुसंकल्परूपास्ते
जीवटब्राह्मणादय ॥ कथंसत्यत्वमायाता सकल्पार्थैकसत्यता ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सकल्पसत्यतात्वंशेत्यजसकल्पसत्य
ताम् ॥ तत्रयन्नास्तितन्नास्तियत सर्वात्मतत्पदम् ॥ १० ॥ यत्स्वभेदृश्यतेयश्चसंकल्पैरवलोक्यते ॥ तत्तथाविद्यतेतत्रसर्वकालतदात्मक
म् ॥ ११ ॥ तद्देशकालात्मतयागत्वादेशांतरंयथा ॥ देशाद्देशांतरयद्वद्गत्यात्मादिकविना ॥ १२ ॥ नलभ्यतेतथास्वप्नोविनातत्रनलभ्य
ते ॥ सर्वमस्तिचित कोशेयथालोकयत्यसौ ॥ १३ ॥ चित्तयातदवाप्नोतिसर्वात्मत्वादविक्षतम् ॥ सकल्प स्वप्नकस्त्वगयथावदशाया
प्यते ॥ १४ ॥ परमभ्यासयोगाभ्यांविनात्वेतन्नलभ्यते ॥ येषांतुयोगविज्ञानदृष्टय फलिता स्थिता ॥ १५ ॥

॥ १ ॥ सर्वकालयस्तदधिष्ठानतदात्मकमूत्वातद्देशकालात्मतयातभसदाविद्यते ॥ ११ ॥ गत्वादेशांतरयथेत्येतद्विवृणोति ॥ देशादिति ॥ यथामथुराविदेशाद्देशांतरपाटलिपु
त्रादिनथविद्यमानमपिगमनिर्गमनमात्मास्वस्थमन आदिपदाच्छुरादिपाटवमहरादिकालस्तद्विवेकोपदेष्टापुरुषइत्यादिककारणकलापविनानलभ्यतेतथास्वप्नोपितभआयसत्सुप
्सो स्वर्मातरेवानलभ्यतइतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ चित कोशेकोशसदृशेसर्ववासनाकरेअज्ञानेयथायथाआलोकयति सोभकादृष्टोद्बोधितवासनाभि पर्यालोचयतितथात
थाचित्अविक्षतसमपतद्विपयरूपदृश्यतयाआप्नोति ॥ १३ ॥ सर्वस्यस्वप्नसंकल्पादेर्युगपद्दर्शनेतर्हिकउपायस्तमाह ॥ सकल्पइति ॥ आप्यतेतावताभिव्यज्यते ॥ १४ ॥
परमिति ॥ अभ्यासयोगपरिपाकरहितेष्वय ॥ तमेश्वराणांविनाप्यभ्यासंस्वतएवयोगविज्ञानपक्वतामितिविशेषमाह ॥ येषांमिति ॥

अभ्यासयोगयो सकल्पितार्थलाभेतदैकाग्र्यसंपादकत्वेनैवोपयोगः ऐकाग्र्याभावेतुचित्तमनेकार्थव्यासक्तमेकमपिस्वसांकल्पिकमर्थंनलभतइत्यसत्यसंकल्पतास्यसपन्नेत्याशयेनाह ॥ इदमित्यादिना ॥ मयाऐकाग्र्यशून्येननआप्यप्राप्तुशक्यंयतश्चित्तसकल्पिततदन्योभयाश्रयादुभयभ्रंशप्राप्नोतिनैकत्रस्थिरीभवतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ १६ ॥ यतइत्यत्रयलोपस्यासिद्धत्वात्सधिरार्षः ॥ उक्तमेवार्थंसामान्योक्तिभि समर्थयति ॥ सर्वमित्यादिना ॥ १७॥ ककुभदिशम ॥ १८॥ १९॥ प्रकृतेयोजयति ॥ तस्मादिति ॥ २० ॥ तथाप्रसिद्धरुद्रवदेवसार्वज्ञ्येनसर्वंलब्धम् ॥ अस्यापितथास्थिते ॥ तेआनरालिकाजीवटादयोष्टनवतिभिक्षुसकल्पजीवा प्रत्येकयत स्थितास्तज्जगच्चपृथक्पृथक्कृततोन्योन्यनपश्यति ॥ २१ ॥ तर्हितेरुद्रसन्निधौकथमन्योन्यदृष्टवतस्तत्राह ॥ अप्रबुद्धाइति ॥ जीवानामता ससारभेदास्तद्बोधिनस्तस्यरुद्रस्येच्छयाप्रजायते ॥ २२ ॥ तथातद्रूपाबहुरूपाश्च

सर्वंसर्वत्रपश्यंतितेयतःशंकरादयः॥इदमग्रगतंवस्तुतथासंकल्पितंमया॥१६॥नाप्यंयतोभयभ्रंशंसप्राप्नोत्युभयाश्रयात्॥ सर्वंह्यभिमतंकार्यमेकनिष्ठस्यसिद्ध्यति॥ १७॥ दक्षिणांककुभंगच्छन्कःप्राप्नोत्युत्तरांदिशम्॥ संकल्पार्थपरैरेवसंकल्पार्थोवगम्यते॥१८॥ अग्रस्थार्थपरैरग्रेसंस्थितोर्थोवगम्यते॥ अग्रस्थेबुद्धिसंस्थेयःसंकल्पंप्राप्तुमिच्छति॥ १९॥ तदासावेकनिष्ठत्वाभावात्तन्नाशयेद्द्वयम्॥ तस्मादेकार्थनिष्ठत्वाद्भिक्षुजीवेनरुद्रताम्॥ २०॥ प्राप्यसर्वात्मनालब्धंतथासर्वंतथास्थितेः॥ भिक्षुसंकल्पजीवास्तेप्रत्येकंतज्जगत्पृथक्॥ २१॥ पश्यंतिचैतेनान्योन्यंरुद्रज्ञानादृतेततः॥ अप्रबुद्धा.प्रजायंतेजावाजीवांतबोधिनः॥ २२॥ तदिच्छयाशुतद्रूपाबहुरूपाश्चतेइह॥इहविद्याधरोहंस्यामहंस्यामिहपंडितः॥ २३॥इत्येकध्यानसाफल्यंदृष्टांतोस्यांक्रियास्थितौ॥एकत्वंचबहुत्वंचमौर्ख्यंपांडित्यमेववा॥ २४॥देवत्वंमानुपत्वंचदेशकालक्रियाक्रमैः॥तुल्यकालमलंकर्त्तुंधारणाध्यानयत्नतः॥ २५॥ सर्वशक्त्यःस्वरूपत्वाज्जीवस्यास्त्येकशक्तता॥ अनंतश्चांतपृक्तश्चस्वभावोस्यस्वभावतः॥ २६॥ सविकासःससंकोचोऽहिंस्रस्तेनचिदात्मनः॥ यदिच्छतितदस्यांगजंतुःसंपद्यतेस्वयम्॥ २७॥

तेतदिच्छयैवजायतइत्यर्थ ॥ प्रातिस्विकससारदर्शनेतुतेषामेवेच्छाहेतुरित्याह ॥ इहेति ॥ २३ ॥ अन्येषामपिजीवानामस्याप्रसिद्धायाक्रियास्थितौतत्तद्यनहारव्यवस्थायामयभिक्षुसकल्पसर्गएवदृष्टात ॥ अयजीवोधारणाध्यानयत्नानुसारेणयद्यदिष्टतत्तत्सर्वंक्रमेणयुगपच्चयथेच्छकर्तुंसमर्थइत्याह ॥ एकत्वमित्यादिना ॥ २४ ॥ देशकालक्रियाक्रमैस्तुल्यकालवाकर्त्तुमलसमर्थ ॥ २५॥ तत्रहेतुमाह ॥ सर्वेति॥ यतोयजीव परमार्थतोऽनतःअतोस्यसर्वशक्तय सतियतश्चायमेकैकदेहाभिमानलक्षणेनातेनपरिच्छेदेनपृक्तः अतोस्यैककार्यगात्रशक्तितास्ति ॥ शक्तिस्वभावानुसारतश्चतत्तत्कार्यस्वभावोस्यव्यत्रस्थितइत्यर्थ.॥ २६॥ अतएवप्राणिकर्मानुसारेणस्वर्गनरकाद्यनर्थसहस्रसर्गात्मनासविकास सर्वप्राणिसहारेणप्रलयात्मनाचससकोचोजगदीश्वर.अहिंस्रोहिंसाप्रयुक्तवैषम्यनैर्घृण्यदोषशून्योयतोऽयजंतुर्जीवसघःस्वयंयदिच्छतितदेवस्वेच्छानुसारादस्यचिदात्मनईश्वरस्यसकल्पात्सपद्यतेननतेनकिंचित्कस्यचिदनिष्टक्रियतइत्यर्थः ॥ तथाचभगवतोबादरायणस्यसूत्रम् ॥ वैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वादिति ॥ २७॥

१ बद्धादित्त्वाडींपूशक्तियटचोरीकगितिसूत्रस्थभाष्यस्थकैयटोक्तेः २ पुस्तकांतरेमूलटीकयोर्युक्तइतिपाठः

॥ ४ ॥ महाप्रल्पत।द्विपराधावसानत भारभ्यक्षयेभोजकाविपाले शेमसह ॥ जगत्यतिभासक्षयतोघा ॥ ५ ॥ तेषांसर्वेषांरुद्राणांतदानीमत्परुद्रससारस्पयस्तस्यानदर्शनपत्सा क्षिचतम्यमभूस्तम्यमातगलिकजीवटादिससारप्रत्येकमायर्यौस्वमसाक्षीसजागरमित्यथ ॥ ६ ॥ ७ ॥ भविष्यनीत्युक्तेर्वसिष्ठरामसवादकालेतेस्वस्वससारेएवस्थिताइतिग म्यत ॥ ८ ॥ मामहुरा पृष्टापर्स्यपविशेपजिज्ञासयाप्रश्न स्पष्ट ॥ ९ ॥ अशेअधिष्ठानचिद्रशएष अभ्यस्ताशेतुसकल्पस्यसत्यताविवेकेनस्यज ॥ तभसदसत्तसकलितसांक ल्पिकार्थपत्सदनिरिक्तरूपपूर्वोत्तरकालयोर्नास्तितद्देशनास्तितत्पदमधिष्ठानतुयत सर्वात्मततोस्त्येवेतितत्सत्तयैवभोजकादृष्टोद्बोधितसांकल्पिकार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्यमित्यर्थ

॥श्रीरुद्रउवाच॥ ॥गच्छताशुनिजस्थानतत्रभुक्त्वाकलत्रके ॥कंचित्कालंसमभोगान्मत्सकाशमुपैष्यथ ॥४॥ भविष्यमदंशाये गणामत्पुरभूषणा ॥ततोमहाप्रलयतोयास्यामस्तत्परपदम्॥ ५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वाभगवान्रुद्रस्तेषांसोंतरधीयत॥ अत्यससारसस्थानरुद्राणांमध्यमाययौ॥६॥ प्रययु स्वास्पदंतेपिजीवटब्राह्मणादय ॥स्वकलत्रे समंदेहक्षपयित्वाथकालत ॥ ७॥ रुद्रलोकसमासाद्यभविष्यतिगणोत्तमा ॥कदाचिद्व्योम्निदृश्यतेतारकाकारकारिण ॥ ८ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥भिक्षुसकल्परूपास्ते जीवटब्राह्मणादय ॥ कथसत्यत्वमायाता सकल्पार्थैकसत्यता ॥ ९ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥संकल्पसत्यतात्वशेत्यजसकल्पसत्य ताम्॥ तत्रयन्नास्तितन्नास्तियत सर्वात्मतत्पदम् ॥ १० ॥ यत्स्वप्नेदृश्यतेयच्चसकल्पैरवलोक्यते॥ तत्तथाविद्यतेतत्रसर्वकालंतदात्मक म्॥ ११ ॥ तद्देशकालात्मतयागत्वादेशांतरंयथा॥ देशाद्देशांतरयद्वत्प्रगत्यात्मादिकंविना॥ १२॥ नलभ्यतेतथास्वप्नोविनातत्रनलभ्य ते॥ सवमस्तिचित कोशेयथयालोकयत्यसौ ॥ १३ ॥ चित्तयातदवाप्नोतिसर्वात्मत्वादविक्षतम्॥ सकल्प स्वप्नकस्त्वगयथयाप्यदशाप्यते॥ १४ ॥ परमभ्यासयोगाभ्याविनात्वेतन्नलभ्यते ॥ येषांतुयोगविज्ञानदृष्टय फलिता स्थिता ॥ १५॥

॥ १० ॥ सवकालयत्तदधिष्ठानतदात्मकभूत्वातद्देशकालात्मतयातत्रसदाविद्यते ॥ ११ ॥ गत्वादेशांतरयथेत्येतद्विवृणोति ॥ देशादिति ॥ यथामथुराविदेशाद्देशांतरपाटलिपु त्रादिनपविद्यमानमपिगतिगमनमात्मास्वस्थमम आदिपदाच्चक्षुरादिपाटवमहरादिकालस्तद्विवेकोपदेष्टापुरुषइत्यादिककारणकलापविनानलभ्यतेतथास्वमोपितत्प्रजापस्तुष्ट्या स्वमांतरवानलभ्यतइतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ चितश्कोशकोशसदृशेसवासनाकरेअज्ञानेयथायथाआलोकयतिभोजकादृष्टोद्बोधितवासनाभि पर्यालोचयतितथात याचित्तअविक्षतसमपतद्विषयरूपदृश्यतयाआमोति ॥ १३ ॥ सवस्यस्वमसकल्पादेर्युगपद्दर्शनेतर्हिकउपायस्तमाह ॥ सकल्पइति ॥ आप्यतेतांदशांप्राप्यतिशेष ॥ १४ ॥ परमिति ॥ अभ्यासयोगपरिपाकशौडसेत्यथ ॥ तर्पश्वराणांविनाप्यभ्यासस्तएवयोगसिद्धिफलमस्तीतिविशेषमाह ॥ येषांत्विति ॥ १५ ॥

॥२॥ एवमेवसर्वेषामपिजीवानांमरणकालोद्बुद्धस्वकर्मैवस्वप्नइवजगदात्मनाआमोक्षंभातीतिबोध्यमित्याह॥ सर्वएवेति ॥३॥ एवंभिक्षावेवततमपरिच्छिन्नंस्वरूपंयस्यतथा विधोपिदेहीदेहपरिच्छिन्नइवआमोक्षमाकुलस्तिष्ठतीत्यर्थः॥ अनयाभिक्षुकथया ॥४॥ परात्पूर्णस्वरूपात्प्रस्पंदितात्मासर्वोपिजीवइतिएवंप्रकारएवनकेवलभिक्षुरित्यर्थः॥ अहरहःप्रतिदिनस्वप्नेनःअनुभवसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ इदजन्मादिदुःखकचित्केनचिन्निमित्तेनपरिपश्यतीतिपरेणान्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ इदानींबंधमोक्षतत्त्वसंक्षिप्याह ॥ देहेति ॥ देहनाम्नोहमित्यभिमानएवातोबंध स्वात्मलाभएवमोक्षइतिनिष्कर्षइत्यर्थः ॥ किंचित्प्रष्टुकामोरामोवर्णितार्थप्रबोधमाश्चर्याभिनयेनव्यनक्ति ॥ अहोइत्यादिना

सर्वस्याभासजीवस्यमृतिजन्ममयीस्थितिः॥ भवत्येवचिदाकाशरूपिण्येवाकृतिंगता॥ २ ॥ पृथक्कृत्वैक्यमभ्येतिस्वात्मासंसारखंडकम्॥सर्वएवमृतोजंतुःपृथक्स्वप्ननिभात्मकम्॥ ३॥ एवंततस्वरूपोपिदेहीचामोक्षमाकुलः॥जीवयूथंमयातुभ्यंकथितंकथयानया॥ ४॥ परात्प्रस्पंदितात्मेतिनभिक्षूरामकेवलम्॥ मोहान्मोहांतरंयातिजीवोहरहरेवनः ॥ ५ ॥ पर्वताग्रपरिभ्रष्टोत्यधोधउपलोयथा॥ परमात्मपरिभ्रष्टोजीवःस्वप्नमिमंदृढं॥ ६ ॥ पश्यत्यस्मादपिस्वप्नाद्यातिस्वप्नांतरंपुनः॥ स्वप्नात्स्वप्नेविनिपतन्मृपैवेदंदृढंकिल ॥ ७॥ परिपश्यतिजीवोंतर्मायथाजर्जरीकृतः॥ क्वचित्केनचिदेवेहकदाचिदपिवास्वयं॥८॥ देहनाम्नोहमित्यंतोमुच्यतेस्वंप्रपद्यते॥ ॥श्रीरामउवाच॥ अहोनुविषमोमोहोजीवस्यास्योपजायते॥ ९॥ यथासुप्तस्यस्तोकेननानाकारविकारया ॥ मिथ्याज्ञानोग्रयामिन्यामाययानिपतत्यलम्॥ १०॥ अहोनुखलुवैषम्यंभीमंनिजवदुच्यते॥ भगवन्सर्वदासर्वंसर्वदैवजगत्स्थितौ॥ ११॥ त्वयासंभवतीत्युक्तंयथातच्चानुभूयते।एवंगुणविशिष्टात्मातन्मोहात्मासभिक्षुकः॥ १२॥ क्वचिदस्तिनवास्त्यंतरालोक्यकथयाशुभे॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अद्यरात्रौसमाधिस्थस्त्रिलोकीमठिकामिमां॥ १३॥

॥ ९ ॥ स्तोकेनाल्पेनापिमदश्रमादिनिमित्तेनसुप्तस्यमनःस्वामायायाथाअलमत्यंतंभीमंवैषम्यदुःखसंकटनिपततितच्चनिजवत्सत्यवत्स्वीयवद्वाउच्यतेतद्बृदहोआश्चर्यमितिपरेणान्वयः ॥ १० ॥ सर्वंसर्वत्रसर्वदासंभवतीतिचत्वयायदुक्तंतदप्यनुभवारूढममाभूदित्याह ॥ भगवन्निति ॥ ११ ॥ एवमुपदिष्टार्थाभिनंदनेनगुरुप्रतोष्यत्वयायभिक्षुर्मद्बोधायकल्पयित्वोक्तउतक्वचिदस्तीतिसदेहेनकौतुकात्पृच्छति ॥ एवंगुणविशिष्टइति ॥ तन्मोहात्मातादृशजीवटादिमोहात्मा ॥ १२ ॥ अतयोगेनआलोक्यत्वद्बोधाययद्यपिकल्पयित्वामयाभिक्षुरुक्तस्तथापितद्वाक्यस्यानृतत्वायोगात्क्वचित्संभावितएवसः तस्यचयोगेनाधुनादर्शनेउत्थानेविलंबःस्यादित्याशयेनवसिष्ठस्तत्कालोचितमुवाचअद्येति ॥ १३ ॥

इदानीं धारणाध्यानयत्नफलं मच्छिष्यो मेकधानेकधा च स्थितिमुदाहरणेन मपञ्चयति ॥ स्वयंसंपादितैरित्यादिना ॥ तत्तद्देशकालानुसारिभाण्यनुमहान्तिपदकाञ्चापाधिकारक
क्रियाक्रमैः ॥ इहस्वगृहेऽन्यभवमेच्छं ततमचनानादेहादिकल्पनया तिष्ठति ॥ २८ ॥ इहलोकेऽमुमस्वर्गादिपु चायोगिनोयुगपच्चारब्धभोगेन तिष्ठतीति पूर्वेणान्वय ॥ एतदेव
विधयागिनांचरितम ॥ सर्वेपांचोरादीनांतभतमसन्निधानेनभयद शास्ताऽभवत् ॥ तद्भगवतोदत्तात्रेयस्यमसादाल्लब्धयोगसामर्थ्यात्तस्यमार्कण्डेयपुराणादौप्रसिद्धम् ॥ २९ ॥
आयतजन्मादिनाव्यवहरति ॥ स्वर्लोकेयोगिनीगणमध्येतिष्ठत्स्वभूलोकेपशुपेयाद्युपहारग्रहणार्थंयाति ॥३०॥ अस्मिन्मायावतारजनार्दनोजनस्यानेचतुर्दशसहस्रराक्षसव
धायसहस्रसपत्नः पुनरेकोभवति ॥३१॥ तेषांभक्तानांनतैनमस्कारादिनाप्रार्थने ॥भक्तानांनृणांशतानिअनुमहीतुंपुनर्यदुकुलेमानुष्यंयातितमचकुरुसभायांदुर्योधनादिव्यामोह
नार्थंक सहस्रंभवति ॥ ३२॥ कांतानांसहस्राणिषोडशसहस्रंतुल्यकालमपभुक्ते इतिशेष ॥ तमदृष्टांतोनिमेषवदिति ॥ यथानिमीराजर्षिर्विदेहतामापन्न सर्वप्राणिनांनेत्रेषुवस
स्वयंसंपादितैरेभिर्देशकालक्रियाक्रमैः ॥ योगिन्योयोगिनश्चेहतिष्ठत्यन्यत्रयत्रच ॥ २८ ॥ इहवामुत्रभोगेनदृष्टमेतदनेकश ॥ कार्त्तवी
र्यागृहेतिष्ठन्सर्वेषांभयदोभवत्॥ २९ ॥ विष्णु क्षीरोदधौतिष्ठन्जायतेपुरुषोभुवि ॥ पश्चर्ययातितिष्ठत्योयोगिन्योयोगिनीगणे ॥३०॥
शक्र स्वगासनस्तिष्ठन्यातियज्ञायभुर्विकां॥ सहस्रमेकंभवतितथाचास्मिञ्जनार्दन ॥३१॥ नृणांशतानिभक्तानांमानुष्यंयातितन्नते ॥
एक सहस्रंभवतितथाचैवजनार्दन ॥३२॥अंशावतारलीलाभि कुरुतेजागतींस्थितिं॥एक कांतासहस्राणितुल्यकालनिमेषवत्॥३३॥
एवतेभिक्षुसंकल्पाजीवटब्राह्मणादय ॥ रुद्रविज्ञानवशत स्वसंकल्पपुरींगता ॥ ३४ ॥ तत्रभुक्त्वाचिरंभोगान्प्राप्यरुद्रपुरतत ॥ गणता
मावसंतस्तस्यास्यतिसपरिच्छदा ॥ ३५ ॥ नित्यंप्रफुल्लनवकल्पलतालयेपुरुद्रेणसाकमुरुरत्नगुलुच्छकेषु ॥ नानाजगत्सुचतदाशिवप
त्तनेषुविद्याधरीष्वमरमौलिधराश्चरेजु ॥३६॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाण०पू०गणत्वप्राप्तिर्नामचतु षष्टितम सर्ग ॥६४
॥स्वप्नशतरुद्रीयंसमाप्तम्॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इपदृष्टेयथातेनभिक्षुणाचेतसिभ्रम ॥भूतत्रयममेवैपपृथक्कृत्वासुपश्यति॥१॥
भूयमपश्चिमपणानिकरान्तिमहत् ॥ ३३ ॥ वर्णितरीत्याभक्तेपिबोध्यमित्याह ॥ एवमिति ॥ रुद्रस्यविज्ञानमभ्यनुज्ञानवशात ॥ तत्संकल्पानुसारिण्येवरुद्रस्याभ्यनुज्ञानबलादि
त्यर्थ ॥ ३४ ॥ ३५॥ तेपामपितदास्वपदेसर्वभुवनेषुचमहेश्वरेहकल्पनेनैच्छिकविहारोयुगपदवस्तइत्याह ॥ नित्यमिति ॥ तेगणाउरुरत्नगुलुच्छकेषुचमहारत्नस्तबकेषुप्रफुल्लनवक
ल्पलतालयेषुरुद्रेणसाकंतयानानाविधेषुजगत्सुभुवनेषुतथाशिवेषुकैलासवैकुण्ठब्रह्मलोकादिपत्तनेषुनगरेषुच विहरतोगीतवादित्रनाट्यादिकुशलासुविद्याधरीषुमध्येऽमरैर्मौलि
षुधियतेसवचपद्ममूतदत्यमरमौलिधरा अमरमरणनिवारकममृतपूर्णचन्द्रमौलौधारयतीतिवाअमरमौलिधरा सन्तोरेजुर्बभ्रु ॥३६ ॥ ॥ इ०वा०ता०नि०पू चतु षष्टितम
सर्ग ॥६४॥ ॥ १ ॥ ॥ भिक्षुन्यायाभवसर्वेषुजीवेषुसमउच्यते ॥ रामायभ्रमेषुभिक्षो सभोस्थानवर्ण्यते ॥ १ ॥ यथावर्णितप्रकारस्तेनभिक्षुणास्वचेतसियोभ्रमईपदृष्टस्त्रा
वापतरिचतित एषभिक्षुस्तंभ्रमस्त्वंभूतमाकनशुभाशुभकमलक्षणत्रयमभेवफलावस्थायांपृथक्त्वात्मनोव्यतिरिक्तमिवकृत्वासुपुस्पष्टमपश्यतिनाणुमात्रमप्यन्यवस्त्वीत्यर्थ ॥१॥

दकुशब्दाद्गागुरिमतेनहलंताद्वापिदीर्घैदशेयस्येतिव्युत्पाद्यम् ॥ ९ ॥ तस्यगृहंकुटींध्यानभंगभीताःप्रियाअपिभृत्यानोविशतिकिल ॥ १० ॥ तस्यभिक्षोः ॥ संवेत्तुविदेहकैव
ल्यायचरमसाक्षात्कारप्राप्तुम् ॥ तत्कुत. ॥ यतोनियतेस्तदायुर्नियतुर्विधातु. ॥ ११ ॥ तथाप्राग्वर्णितप्रकारेण ॥ १२ ॥ एवएवविध. ॥ अद्यास्मिन्कल्पे ॥ अयद्वितीय ॥
तृतीयोनोपलभ्यतेतदानीमयेत्यर्थ ॥ १३ ॥ जगत्पद्मेअलिनाअलिवद्भ्रमतामयाअस्मिन्सर्गेतृतीयोनोपलभ्यतइतिपूर्वेणपरेणवाअन्वयः ॥ १४ ॥ अथमयालीलयाअस्मा

तस्मिन्विहारेस्वकुटीकोशेकपिलमूर्धजः ॥ भिक्षुर्दीर्घदशोनामस्थितएवसमाधये ॥९॥ एकविंशतिरात्रंचतस्यैवंस्थितिशालिनः ॥ दृढा
र्गलंगृहंध्यानभंगभीताविशंतिनो ॥ १० ॥ भृत्याःप्रियाःकिलतथासंतिष्ठतिसभिक्षुकः ॥ अद्यैवतस्यसंवेत्तुंनियतेरीदृशीस्थितिः ॥ ११ ॥
रात्रयोध्याननिष्ठस्यगतास्तस्यैकविंशतिः ॥ सतुवर्षसहस्राणितथाचित्तेनभूतवान् ॥ १२ ॥ कस्मिंश्चित्प्राक्तनेकल्पेभिक्षुरेवंपुराभवत् ॥
अद्यत्विहद्वितीयोस्मिंस्तृतीयोनोपलभ्यते ॥ १३ ॥ मयातुपुनरन्विष्यचेतसाचतुरात्मना ॥ तादृग्भिक्षुस्तृतीयोन्योजगत्पद्मोदरालि
ना ॥ १४ ॥ अस्मात्सर्गात्ततोलब्धस्तृतीयस्तादृशाशयः ॥ अथान्येलीलयासर्गामयासंप्रेक्षितास्ततः ॥ १५ ॥ यावत्तस्मिंश्चिदाकाश
कोशशायिनिसर्गके ॥ तृतीयो विद्यतेभिक्षुर्ब्राह्मश्चसदृशक्रमः ॥ १६ ॥ एवंतेनैवतेनैवसन्निवेशेनभूरिशः ॥ भविष्यंत्यभवन्सर्वेपदार्थाः
सर्गसंततौ ॥ १७ ॥ अस्यांसभायामपियेमुनयोब्राह्मणास्तथा ॥ भाव्यमेवंसमाचारैस्तैरन्यैरप्यनेकशः ॥ १८ ॥ नारदेनामुनाभाव्यं
पुनरन्येनचामुना ॥ एवंकलनकर्मभ्यांयुक्तेनान्येनभूरिशः ॥ १९ ॥ एवंजन्मादिनाभाव्यंव्यासेनापिशुकेनच ॥ शौनकेनपुनर्भाव्यंक्रतु
नापुलहेनच ॥ २० ॥ अगस्त्येनपुलस्त्येनभृगुणांगिरसापिच ॥ एतएवतथान्येचएवंरूपक्रियास्पदम् ॥ २१ ॥ चिराच्चिराद्भविष्यंतिमा
येयंविततायतः ॥ सदृशाचारजन्मानस्तएवान्येचभूरिशः ॥ २२ ॥ भूयोभूयोविवर्त्तंतेसर्गेष्वप्स्विववीचयः ॥ अत्यंतसदृशाःकेचित्केचि
दर्धसमक्रमाः ॥ २३ ॥ केचिदीषत्समाःकेचिन्नकदाचित्पुनस्तथा ॥ एवमेषानिविततामहतामपिमोहिनी ॥ २४ ॥

त्सर्गादन्येसर्गा सप्रेक्षितास्तत्रतृतीयस्तादृगाशयोलब्धइत्यन्वयः ॥ १५ ॥ तदेवाह ॥ यावदिति ॥ ब्राह्मस्तत्रत्यब्रह्मणानिर्मितएतत्सदृशएवभुवनक्रमोविद्यते ॥१६॥ एवब्रह्मां
डभेदेनसदृशेपदार्थक्रमेतादृशभिक्षवोप्यनताःसभवतीत्याशयेनाह ॥ एवमिति ॥१७॥ अस्मिन्नर्थेमुमुक्षुव्यवहारोक्तमेवार्थपुनःप्रपचयन्नाह ॥ अस्यामित्यादिना ॥ तैरप्येव
भिक्षुसदृशसमाचारै स्वसदृशसमाचारैश्चभाव्य ॥ अन्यैरपिएतन्मुनिसमाचारैर्भिक्षुसमाचारैश्चभाव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ कलनंज्ञानकर्मचरित्रताभ्यांयुक्तेन ॥ १९ ॥ २० ॥
एवंविधस्यरूपस्यसस्थानस्यक्रियाणांचास्पदभविष्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

उधानपाग्यमध्याह्नबाधकोर्द्दिडिमोबापभेदम्तध्वनिरितियावत् ॥ १४ ॥ घनगर्जितमिवमांसलपुष्ट ॥ तस्यवासवस्य ॥ १५ ॥ वातनधुता कापनाा१८०५४६५ ॥ १६ ॥
सत्लनेनपूर्वेपुर्भवेन ॥ १७ ॥ अहम्यापारमाह्निकनिजधर्मसपादयामासु ॥ १८ ॥ मुनिप्रोक्तज्ञानशास्त्रंचिंतयत.अभ्यस्यत ॥ उपविष्टार्थानुसधानसुखेनक्षणमिवपुनाराम
पृष्टायमवणेच्छोत्कठ्यनिद्राभावात्कल्पमिवच ॥ १९ ॥ खचरभूचरभूतसघोराभिमतिषासप्रातर्जनेप्रसृतस्वस्वकार्यपरंपरेज्ञातेसतिदशरथसभामामत्यतथापूर्वेपूर्ववपुन
आख्यानलोकरचनेनम्याख्यानश्रवणोचितसभासन्निवेशक्रमरचनेनतस्थौ ॥ २० ॥ इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण पू॰पचषष्टितम.सर्ग ॥ ६५ ॥ ॥ ५ ॥

गिक्षुरेषोस्तिनास्तीतिप्रेक्ष्यप्रातर्वदाम्यहम्॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥मुनौचैवकथयतिबहिर्मध्याह्नडिंडिम ॥१४॥उदभूत्प्रलय
क्षुब्धघनगर्जितमांसल ॥तत्यजु पाणयोस्तस्यपुष्पांजलिपरंपरा ॥१५॥नृपा पौराविटपिन पुष्पंवातधुताइव॥पूजयित्वामुनिश्रेष्ठा
नुदतिष्ठन्स्वविष्टरात्॥१६॥सभातदनुसोत्तस्थौसप्रणामपरंपरा॥क्रमेणत्यक्तनेनैवजग्मु खेचरभूचरा ॥१७॥स्वास्पदंपुण्ययाशा
समहव्यापारमादृता ॥सर्वेसपादयामासुर्निजधर्मक्रमोचितम्॥१८॥चिंतयंतोमुनिप्रोक्तंमहीचरनभश्चरा ॥ज्ञानक्षपांक्षणमिव
निन्यु कल्पमिवापिच॥१९॥प्रात पुन प्रसृतकार्यपरंपरेस्मिन्जातेजनेखचरभूचरभूतसघ ॥ आख्यानलोकरचनेनतथैवतस्याव
न्योन्यमंघटनपूजितपूज्यलोक ॥२०॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰विद्योत्तरविस्मयवर्णननामपचषष्टितम सर्ग ॥६५॥ ॥६॥
श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥वसिष्ठमुनिसयुक्ताविश्वामित्रादिसयुता ॥स्थिता खेचरसिद्धौघाविश्रांतानृपनायका ॥१॥सरामलक्ष्म
णासंवर्तचवाथसभायक्षौ॥सौम्यासमसमाभोगाशांतवातेवपद्मिनी॥२॥अनवेक्ष्यवच प्रश्नमुवाचाथमुनीश्वर ॥बोधयंतिबलादे
वसानुकंपाहिसाधव ॥३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥राजन्रघुकुलाकाशशशांकरघुनंदन॥त्वामयाज्ञाननेत्रेणसभिक्षु प्रेक्षितश्चि
रम्॥४॥ध्यानेनाहंचिरभ्रांतस्ताद्दग्भिक्षुदिदृक्षया॥द्वीपानिसप्तविपुलांकुलशैलसपर्वताम् ॥५ ॥यावत्कुनश्चिदप्येवभिक्षुर्लब्धोन
तादृश ॥कथंकिलमनोराज्यंबहिरप्युपलभ्यते॥६॥ ततस्त्रिभागशेषायांराज्यांपुनरहंधिया ॥ उत्तराशांतरंयातोवेलावातइवार्णव
म्॥७॥जिननामैषतत्रास्तिश्रीमान्जनपदोमहान्॥ वल्मीकोपरितत्रास्तिविहाराजनसश्रय ॥८॥

अभ्यस्तस्याप्रयत्नेनभिक्षोर्दर्शनमुख्यत ॥ तादृशानांतथान्येषामनीनांभूतभाविनां ॥ १ ॥ स्थिताउपविष्टा ॥ ततोमूपास्ततोनायका सामन्तादयश्वविश्रांताउपविष्टा ॥ १ ॥
प ध्यिनीपद्मवनीसरसी ॥ २ ॥ प्रश्नमनपेक्ष्यअप्रतीक्ष्यप्रवउवाच ॥ प्रातर्वदाम्यहमितिस्वयप्रतिज्ञातत्वादितिभाव ॥ ३ ॥ चिरमक्षितोऽन्विष्ट चिरमन्विष्यपरीक्षितइतिवा॥४॥
॥ ५ ॥ यावन्नलब्धस्तावदहचिरंभ्रांतइतिपूर्वेणान्वय ॥ ६ ॥ उत्तरस्याआशायादिशाअंतरवेशयातोमनसापर्यालोचितवानितियावत् ॥ ७ ॥ वल्मीकाख्याज्जनपदादुपरि
परतोजिननामाएषप्रसिद्धाजनपदोस्तितत्रजनपदेविहारास्थोजनसमूहोयोजनाश्रयोदेशोस्ति ॥ ८ ॥

१ पूर्वाम्

किल ॥ १० ॥ तस्यभिक्षोः ॥ सवत्तावदहकव
दकूशब्दाद्भागुरिमतेनहलंताद्दापिदीर्घेदशोयस्येतिव्युत्पाद्यम् ॥ ९ ॥ तस्यगृहंकुटींध्यानभंगभीताःप्रियाअपिभृत्यानोविशतिकिल ॥ १० ॥ तस्यभिक्षोः ॥ सवत्तावदहकव
स्यायचरमसाक्षात्कारप्रामुम् ॥ तत्कुत. ॥ यतोनियतेस्तदायुर्नियतुर्विधातुः ॥ ११ ॥ तथाप्राग्वर्णितप्रकारेण ॥ १२ ॥ एत्रएवविधः ॥ अद्यास्मिन्कल्पे ॥ अयद्वितीय ॥
तृतीयोनोपलभ्यतेतदानीमयेत्यर्थ. ॥ १३ ॥ जगत्पद्मे अलिनाअलिवद्भ्रमतामयाअस्मिन्सर्गेतृतीयोनोपलभ्यतइतिपूर्वेणपरेणवाअन्वयः ॥ १४ ॥ अथमयालीलयाअस्मा

तस्मिन्विहारेस्वकुटीकोशेकपिलमूर्धजः ॥ भिक्षुर्दीर्घदृशोनामस्थितएवसमाधये ॥९॥ एकविंशतिरात्रंचतस्यैवंस्थितिशालिनः ॥ दृढा
र्गलंगृहंध्यानभंगभीताविशंतिनो ॥ १० ॥ भृत्याःप्रियाःकिलतथासंतिष्ठतिसभिक्षुकः ॥ अद्यैवतस्यसंवेत्तुंनियतेरीदृशीस्थितिः ॥ ११ ॥
रात्रयोध्याननिष्ठस्यगतास्तस्यैकविंशतिः ॥ सतुवर्षसहस्राणितथाचित्तेनभूतवान् ॥ १२ ॥ कस्मिंश्चित्प्राक्तनेकल्पेभिक्षुरेवंपुराभवत् ॥
अद्यत्विहद्वितीयोस्मिंस्तृतीयोनोपलभ्यते ॥ १३ ॥ मयातुपुनरन्विष्यचेतसाचतुरात्मना ॥ तादृग्भिक्षुस्तृतीयोन्योजगत्पद्मोदरालि
ना ॥ १४ ॥ अस्मात्सर्गात्ततोलब्धस्तृतीयस्तादृशाशयः ॥ अथान्येलीलयासर्गामयासंप्रेक्षितास्ततः ॥ १५ ॥ यावत्तस्मिंश्चिदाकाश
कोशशायिनिसर्गके ॥ तृतीयोविद्यतेभिक्षुर्ब्राह्मश्चसदृशक्रमः ॥ १६ ॥ एवंतेनैवतेनैवसन्निवेशेनभूरिशः ॥ भविष्यंत्यभवन्सर्वेपदार्थाः
सर्गसंततौ ॥ १७ ॥ अस्यांसभायामपियेमुनयोब्राह्मणास्तथा ॥ भाव्यमेवंसमाचारैस्तैरन्यैरप्यनेकशः ॥ १८ ॥ नारदेनामुनाभाव्यं
पुनरन्येनचामुना ॥ एवंकलनकर्मभ्यांयुक्तेनान्येनभूरिशः ॥ १९ ॥ एवंजन्मादिनाभाव्यंव्यासेनापिशुकेनच ॥ शौनकेनपुनर्भाव्यंक्रतु
नापुलहेनच ॥ २० ॥ अगस्त्येनपुलस्त्येनभृगुणांगिरसापिच ॥ एतएवतथान्येचएवंरूपक्रियास्पदम् ॥ २१ ॥ चिराच्चिराद्भविष्यंतिमा
येयंवितितायतः ॥ सदृशाचारजन्मानस्तएवान्येचभूरिशः ॥ २२ ॥ भूयोभूयोविवर्त्तंतसर्गेष्वप्स्विववीचयः ॥ अत्यंतसदृशाःकेचित्केचि
दर्धसमक्रमाः ॥ २३ ॥ केचिदीषत्समाःकेचिन्नकदाचित्पुनस्तथा ॥ एवमेपातिवितितामहतामपिमोहिनी ॥ २४ ॥

त्सर्गादन्येसर्गा संप्रेक्षितास्तत्रतृतीयस्तादृगाशयोलब्धइत्यन्वय ॥ १५ ॥ तदेवाह ॥ यावदिति ॥ ब्राह्मस्तत्रत्यब्रह्मणानिर्मितएतत्सदृशएवभुवनक्रमोविद्यते ॥ १६ ॥ एवब्रह्मा
द्यभेदेनसदृशेपदार्थक्रमेतादृशभिक्षवोप्यनता संभवतीत्याशयेनाह ॥ एवमिति ॥ १७ ॥ अस्मिन्नर्थेमुमुक्षुव्यवहारोक्तमेवार्थपुनःप्रपचयन्नाह ॥ अस्यामित्यादिना ॥ तैरप्येव
भिक्षुसदृशसमाचारै स्वसदृशसमाचारैश्चभाव्य ॥ अन्यैरपिएतन्मुनिसमाचारैर्भिक्षुसमाचारैश्चभाव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ कलनज्ञानकर्मचरित्रताभ्यायुक्तेन ॥ १९ ॥ २० ॥
एवविधस्यरूपस्यसस्थानस्यक्रियाणांचास्पदभविष्यतीत्यर्थ. ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

शणनिरवमबकालात्मनिदहमानसपटापिनास्ति दहाविषेष्टालक्षणकमपदूरनिरस्तत्वादेवनास्ति किंतर्हिप्रतिपत्तिर्भ्रांतिरवकेवलजृंभते ॥ तदेवेहभिक्षुपरिमेस्पष्टमित्याह ॥
पति ॥ अनताजीवटाविसर्गाकृतपत्तासामलसम्यगुपलब्धक ॥ २५ ॥ २६ ॥ मातरबुजमिवविकसितम् ॥ तत्पक्षेभ्रमरादीनांनानाकलहाजलकल्लोलाश्वपश्येतियोज्यम् ॥
अर्चिर्जि सहयतमान सार्चिमहानर्मिवह्निकणादिवशुद्धात्सवेदमादेवेदमशुद्धिमज्जगज्जातम् ॥ २७ ॥ एवभिक्षुमनसीवसर्मजीवमन स्वपिप्रत्येकजगद्रूप प्रतिभासस्वरूउदितस्त
स्पनस्याभर्जांस्वरूपांतरप्यपिपश्चिविषिम सगरवरूउदितइत्यनर्थमेवमायादर्शेत्यर्थ ॥ तेप्रायमिकस्वरा स्वपतेपिपतत्तगतजगत्स्वरामिथ स्वस्वम्यस्यारदशानमिथ्यासत्याए
प ॥ किंस्वतानत्याह ॥ सयालनीति ॥ सयात्मन्यस्ति भिन्नस्तेकरसेपरमात्मनिनाशास्येनस्फुरतिसति ॥ तेनस्वतत्त्वबोधेनतद्भ्रमत्यागेपुनःकिंचित्स्वस्यमित्यर्थ ॥ २८ ॥ ॥ इति

क्षणनहास्तिनोक्मप्रतिपत्तिर्हिजृंभते॥ किं विशत्यहोरात्रा अनताकृतयोनध॥ २५॥ एतासामुपलब्धोलमहोर्मिमामनोगति ॥ प्रति
भामात्रमवदमित्यविकसितस्थितम्॥ २६॥ नानाकलहकल्लोलजलेप्रानरिवांबुजम्॥ जातसवेदनादवशुद्धादिदमशुद्धिमत्॥ समा
रजालमविलसार्चिवह्निकणादिव॥२७॥ प्रत्येकमवमुदित प्रतिभासुखह स्वहांतरेष्वपिचतस्यविचित्रखंड ॥ मर्वेस्वयननुचर्तेपिभि
यानमिथ्यासवात्मनिस्फुरतिकारणकारणेस्मिन्॥ २८॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० निवाणप्रकरणपृ० जीवटो० भिक्षुसस्तुतिकथनना
मपट्पष्टितम सर्ग ॥ ६६॥ ॥७॥ ॥ दशरथउवाच॥ ॥मुनिनायकतभिक्षुगत्वासबोधयत्वमी॥ नरामव्यदिता.शीघ्रमानयतुकुटी
गतम्॥ १॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥राजस्तस्यमहाभिक्षो सदेह प्राणवर्जित ॥ छेदोवैवर्ण्यमायातोनासौजीवितभाजनम्॥ २ ॥
तस्यभिक्षोस्तुजीवोसौभूत्वापद्मजसारस ॥जीवन्मुक्त स्थितोमुयोनासौसंस्तुतिभाजनम्॥ ३॥ तद्गेहेमासपर्यंतमलान्निष्कासितार्ग
ला ॥अतरालेतुतिष्ठतिभृत्याभिक्षुदिदृक्षव ॥ ४॥

श्रीवासिष्ठम० तात्पयप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० पट्पष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भिक्षोस्समाधौमुक्तस्यदेहनाशोपवर्ण्यते ॥ भिक्षुर्भाविवन्येपांबधामोक्ष
प्रबोधत ॥ १ ॥ सबोधयतुसमाधेर्व्युत्थापयतु अमीमव्यहितामयाप्रेषितानरामणिणोभवदाज्ञयाआनयंतु ॥१॥ अपिवतस्यसवर्तुंनियतेरेपनिश्चयइतिमुक्तमिस्यत्वयेवपृष्ट
मिति सूचयन्वसिष्ठउवाच ॥ राजन्निति ॥ छेदःप्राणापष्टंभकान्तरसभाम शोषेणवैवर्ण्यमायात ॥२॥ समर्हित्वदीयसत्यसकल्पेनभजीवतुतमाह ॥ तस्येति ॥ सत्येवतदेहभोग्य
मारब्धशेपमस्तकस्यअवसर्तेनाभ्यर्थेतिभाव ॥ ३ ॥ मासपर्यतमहार्गलननिष्कासनीयमितिभिक्षुणाआज्ञप्तैरतरालवासिभिस्तत्भृत्यैर्गुप्तत्वादपितस्मभिभिस्तप्रबोधनकर्तुमश
क्यमित्याह ॥ तदिहेति ॥ मासस्यपर्यंतेपरमदिनेयलान्निष्कासितार्गला.संतोभिक्षुदेहविदृक्षवोभूत्याबहिर्द्वारांतराले तिष्ठति ॥ यलाभिक्षुआज्ञाबलादितिवा ॥ ४ ॥

ततोमासांतेकायभिक्षुशरीरंनिष्काल्यनिःसार्यजलेत्यक्ष्यतिमज्जयिष्यति ॥ तस्यांकुट्यामन्यंतत्कायाकारशिलाप्रतिमारूपंभिक्षुपूजाभक्त्यादिव्यवहारप्रवर्त्तनायकरिष्यति ॥ दृढत्वादक्षुण्णमानसभक्तमनःकल्पितदेवतारूपम ॥ कर्मधारय. ॥ ५॥ एवमुक्तरीत्यामुक्तः ॥ विहारेप्राणचेष्टादिव्यापारविषयेनष्टम्नतम् ॥ ६ ॥ प्रश्नप्रासगिकमुक्त्वाप्रस्तुतमेवावलबते ॥ एषेत्यादिना ॥ दुर्बोधेनभ्रांतिपरपराहेतुविक्षेपशक्त्या ॥अतिवाह्यनेनिरस्यते॥७॥असतीअविद्यमानैवकृतजगदारभा ॥ हेम्नःकटकतयेवप्रतिभासस्ययोविपर्यासोन्यथाभावस्तन्मात्रकारणकोविभ्रमोदयोयस्याः॥८॥वाचारभणंविकारोनामधेयमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिदृष्टांतश्रुतिवाचादार्ष्टांतिकमायापिइत्थमन्तत्स्वभावैवानुमीयते ॥९॥ ज्ञःपरमात्माएवंअविवेकाज्जीवत्वमायाति ॥ सचस्वविवेकात्सर्वमात्मेतिपश्यतीत्यात्मदृक्चिन्मात्रःपरिशिष्यतइत्यर्थः ॥१०॥ सःस्वबोधतआत्मैव ॥ अबोधतस्तुस

ततोनष्टांगसंधानंकायंनिष्काल्यतेजले॥ त्यक्ष्यंत्यन्यंकरिष्यंतिभिक्षुमक्षुण्णमानसम्॥५॥ अनेनैवंसदेहेनभिक्षुर्मुक्तोव्यवस्थितः॥कथंप्रबोध्यतेनष्टंतद्विहारेशरीरकम्॥ ६ ॥ एषांगुणमयीमायादुर्बोधेनदुरत्यया॥ नित्यंसत्याववोधेनसुखेनैवातिवाह्यते॥ ७ ॥ असत्येवकृतारंभाहेम्नःकटकतायथा॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रकारणकोदया॥ ८ ॥ परमात्मनिवाच्येयमित्थंमायानुमीयते॥ तरंगालीवपयसिप्रेक्षामात्रविनाशिनी॥९॥ ज्ञोहिदृश्यमयादीर्घस्वप्नात्स्वप्नांतरंव्रजेत् ॥ एवंजीवत्वमायातिविवेकात्सर्वमात्मदृक्॥ १०॥ योयस्यप्रतिभासःस्यादात्मैवसस्वबोधतः॥ सएवोदेतिसंसारःकरंजवनगुल्मदृक्॥ ११॥ प्रत्येकंभूतमुदितंकृतंसंसारमंडलम्॥ भिक्षोःस्वप्नांतरद्वपरांभंगिमिवांभसः॥ १२॥ प्रस्तुतःपद्मजादेवजगत्स्वप्नोयथोदितः॥ तथैवास्वच्छचित्तोत्थोरूढःसर्वजनंप्रति॥ १३॥ पितामहवदाभातिसर्गःस्वप्नविलासवत्॥ प्रत्येकमुदितस्तेनब्रह्मांडानीवकोटिशः॥ १४॥ स्फुरन्यथातथावास्मिन्जीवःपश्यतिविभ्रमम्॥ हृदयेयंसमर्थंचस्वप्नवद्दीर्घमांतरम्॥ १५॥ चित्सत्तामात्रमासाद्यप्रतीतिच्युतमात्रतः॥ जरामरणदुःखानांकचिद्भाजनतांगतः॥ १६॥

एवससारात्मनाउदेति ॥ ११ ॥ भूतंप्राणिनिकायंप्रतिप्रत्येकससारमंडलंभ्रांत्याउदितंकृतम् ॥ यथाभिक्षोःस्वमातरेअभसोभंगिआवर्ततरगादिविभागमिवविद्धीत्यर्थः ॥ १२॥ समष्टेर्हिरण्यगर्भस्यमनोमात्रनिर्माणत्वादयसर्गःस्वप्नएवचेद्व्यष्टेरपितथैवभवितुमर्हति अस्वच्छचित्तादुत्थितइतिपरस्थिरइवभासतइत्याह ॥ प्रस्तुतइति ॥ १३ ॥ चित्तशुद्धौतुपितामहस्येवपितामहवत्स्वप्नविलासवदसत्यआभातितेनतादृशभानेनज्ञायतेप्रत्येकमयब्रह्मांडानीवकोटिशउदितइतिनिश्चीयतइत्यर्थः ॥१४॥ अयंजीवोव्यष्टिप्रपचरूपेणसमष्टिप्रपचरूपेणवासाधारणप्रपचरूपेणप्रत्येकमसाधारणप्रपचरूपेणवायथातथावास्फुरन्नस्तुतथापिहृदयेप्रतिभानसमर्थंदीर्घविभ्रमंपश्यतीतिसस्वप्नवन्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ १५॥ दीर्घस्वप्नदर्शनेनिमित्तमाह ॥ चित्सत्तामात्रमिति ॥ तत्त्वतःप्रतीतेश्च्युतमात्रततावन्मात्रतश्चित्सत्तामात्रमासाद्यआश्रित्यक्वचित्कस्मिंश्चिद्देवनरतिर्यगादिदेहे ॥ १६ ॥

१ एषातिविततामायेत्यपिपाठः

२ गुल्मधृगितिक्वचित्पाठः

क्षणनिरवयवकालात्मनिर्ईहामानसचेष्टापिनास्ति देहादिचेष्टालक्षणकर्मचदूरनिरस्तत्वादेवनास्ति किंतर्हिप्रतिपत्तिर्भ्रांतिरेवकेवलजृंभते ॥ तदेवेहभिक्षुचरित्रेस्पष्टमित्याह ॥
कतीति ॥ अनताजीवटादिसर्गाकृतयस्तासामलसम्यगुपलंभश्च ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रातरंबुजमिवविकसितम् ॥ तत्पक्षेभ्रमरादीनांनानाकलहामलकल्लोलाश्चपश्येतियोज्यम् ॥
अर्चिर्भिः सहवर्तमान सार्चिर्महानग्निर्वह्निकणादिवशुद्धात्संवेदनादेवेदमशुद्धिमज्जगज्जातम् ॥ २७ ॥ एवंभिक्षुमनसीवसर्वजीवमन स्वपिमत्येकजगद्रूप प्रतिभासखंडउदितस्त
स्यतस्यांतर्जीवखंडांतरप्वपिचविचित्र सर्गखंडउदितउत्पनश्चस्यैवमायादृशेत्यर्थ ॥ तेषामयमिकरखंडा स्वयनेविचतवत्तगत जगत्स्वंडामिथ स्वस्वव्यवहारदशामिथ्यासत्याए
व ॥ किंस्वतानेत्याह ॥ सर्वात्मनीति ॥ सर्वात्मन्यस्मिन्चित्संर्तकरसेपरमात्मानिनानात्स्येनस्फुरतिसर्गति ॥ तेनस्वत स्वसाधेमतद्ज्ञानस्यामतुनांकांचित्सत्यमित्यर्थ ॥ २८ ॥ ॥ इति

क्षणेनेहास्तिनोकर्मप्रतिपत्तिर्हिजृंभते ॥ कंचविंशत्यहोरात्राअनताकृतयोनघ ॥ २५ ॥ कतासामुपलंभोलमहोभीमामनोगति ॥ प्रति
भामात्रमवेदमित्यविकसितस्थितम् ॥ २६ ॥ नानाकलहकल्लोलजलेप्रानरिवांबुजम् ॥ जातसंवेदनादवशुद्धादिदमशुद्धिमत ॥ सस्मा
रजालमखिलसार्चिवह्निकणादिव ॥ २७ ॥ प्रत्येकमवमुदित प्रतिभासखंड खंडांतरेष्वपिचतस्यविचित्रखंड ॥ सर्वेस्वयनननुभवंतपिमि
थोनमिथ्यासर्वात्मनिस्फुरतिकारणकारणेस्मिन् ॥ २८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणपू० जीवटो० भिक्षुसंस्तुतिकथननाा
मपट्पष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दशरथउवाच ॥ ॥ मुनिनाथकतंभिक्षुगत्वासंबोधयत्वमी ॥ नरामत्यहिता शीघ्रंचानयतुकुटी
गतम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ राजंस्तस्यमहाभिक्षो संदेह प्राणवर्जित ॥ छेदोवैवर्ण्यमायातोनासौजीवितभाजनम् ॥ २ ॥
तस्यभिक्षोस्तुजीवोसौभूत्वापद्मजसारस ॥ जीवन्मुक्त स्थितोभूयोनासौसंस्तुतिभाजनम् ॥ ३ ॥ तद्गृहेमासपर्यंतर्यलान्निष्कासितार्ग
ला ॥ अंतरालतुतिष्ठतिमृत्याभिक्षुदिदृक्षव ॥ ४ ॥

श्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू पट्पष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भिक्षोस्समाधौमुक्तस्यदेहनाशाश्चवर्ण्यते ॥ भिक्षुर्भ्रातिवदन्येपांचधामोक्ष
मबोधत ॥ १ ॥ संबोधयतुसमाधेर्व्युत्थापयतु अमीमत्यहितामयामेपितानरामभिणोभक्ताश्चयाआनयतु ॥ १ ॥ अथैवतस्यसंवत्तुनियतेरेवनिश्चयइतिमत्वाक्तविस्मृत्यत्वयेवपृष्ट
मितिसूचयन्वसिष्ठउवाच ॥ राजन्निति ॥ छेव प्राणापटभकाम्नरसभाग शोषेणवैवर्ण्यमायात ॥ २ ॥ सतर्हित्वदीयसस्पसंकल्पेनमनीवतुतभाह ॥ तस्येति ॥ सस्यवतद्देहभोग्य
प्रारब्धशेषमस्तकल्पप्रबलतेनाप्ययेतिभाव ॥ ३ ॥ मासपर्यतगृहार्गलननिष्कासनीयमितिभिक्षुणाआज्ञप्तैरंतरालवासिभिस्तभृत्यैर्गृप्तत्वात्वपितस्य भिभिस्तत्प्रबोधनकमुमश
क्यमित्याह ॥ तद्गृहइति ॥ मासस्यपर्यंतेपरमविनेयत्वान्निष्कासितार्गला सतोभिक्षुदेहदिदृक्षवभृत्यावहिरंतरमरालेतिष्ठति ॥ बलान्निष्काशनमलादितिवा ॥ ४ ॥

ततोमासांतिकायभिक्षुशरीरंनिष्काल्यनिःसार्यजलेत्यक्ष्यतिमज्जयिष्यति ॥ तस्यांकुट्यामन्यंतत्कायाकारशिलाप्रतिमारूपंभिक्षुपूजाभक्त्यादिव्यवहारप्रवर्त्तनायकरिष्यंति ॥ दृढत्वादक्षुण्णमानसभक्तमनःकल्पितदेवतारूपम ॥ कर्मधारय. ॥ ५॥ एवमुक्तरीत्यामुक्त. ॥ विहारेप्राणचेष्टादिव्यापारविषयेनष्टंमृतम् ॥ ६ ॥ प्रश्नप्रासंगिकमुक्त्वाप्रस्तुतमेवावलंबते ॥ एषेत्यादिना ॥ दुर्बोधेनभ्रांतिपरंपराहेतुविक्षेपशक्त्या ॥अतिवाह्यनेनिरस्यते॥ ७॥असतीअविद्यमानैवकृतजगदारंभा ॥ हेम्न कटकतयेवप्रतिभासस्ययोविपर्यासोन्यथाभावस्तन्मात्रकारणकोविभ्रमोदयोयस्याः॥८॥वाचारंभणविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिदृष्टांतश्रुतिवाचादार्ष्टांतिकमायापिइत्थमनृतस्वभावैवानुमीयते ॥९॥ ज्ञःपरमात्माएवअविवेकाज्जीवत्वमायाति ॥ सचस्वविवेकात्सर्वमात्मेतिपश्यतीत्यात्मदृक्चिन्मात्रःपरिशिष्यतइत्यर्थः ॥१०॥ सःस्वबोधतआत्मैव ॥ अबोधतस्तुस

ततोनष्टांगसंधानंकायंनिष्काल्यतेजले॥ त्यक्ष्यंत्यन्यंकरिष्यंतिभिक्षुमक्षुण्णमानसम्॥५॥ अनेनैवंसदेहेनभिक्षुर्मुक्तोव्यवस्थितः॥कथंप्रबोध्यतेनष्टंतद्विहारेशरीरकम्॥ ६ ॥ एषागुणमयीमायादुर्बोधेनदुरत्यया॥ नित्यंसत्याववोधेनसुखेनैवातिवाह्यते॥ ७ ॥ असत्येवकृतारंभाहेम्नःकटकतायथा॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रकारणकोदया॥ ८ ॥ परमात्मनिवाच्येयमित्थंमायानुमीयते॥ तरंगालीवपयसिप्रेक्षामात्रविनाशिनी॥९॥ ज्ञोहिद्दश्यमयादीर्घस्वप्नात्स्वप्नांतरंव्रजेत्॥ एवंजीवत्वमायातिविवेकात्सर्वमात्मदृक्॥१०॥ योयस्यप्रतिभासःस्यादात्मैवसस्वबोधतः॥ सएवोदेतिसंसारःकरंजवनगुल्मदृक्॥११॥ प्रत्येकंभूतमुदितंकृतंसंसारमंडलम्॥भिक्षोःस्वप्नांतरइवपरांभंगिमिवांभसः॥ १२ ॥ प्रस्तुतःपद्मजादेवजगत्स्वप्नोयथोदितः॥ तथैवास्वच्छचित्तोत्थोरूढःसर्वजनंप्रति॥ १३॥ पितामहवदाभातिसर्गःस्वप्नविलासवत्॥ प्रत्येकमुदितस्तेनब्रह्मांडानीवकोटिशः॥ १४॥ स्फुरन्यथातथावास्मिन्जीवःपश्यतिविभ्रमम्॥ हृदयेयंसमर्थंचस्वप्नवद्दीर्घमांतरम्॥ १५॥ चित्सत्तामात्रमासाद्यप्रतीतिच्युतमात्रतः॥ जरामरणदुःखानांकचिद्भाजनतांगतः॥ १६॥

एवंसंसारात्मनाउदेति ॥ ११ ॥ भूतप्राणिनिकायंप्रतिप्रत्येकंसंसारमंडलंभ्रांत्याउदितंकृतम् ॥ यथाभिक्षोःस्वप्नांतरेअंभसोभंगिआवर्ततरंगादिविभागमिवविद्धीत्यर्थः ॥ १२॥ समष्टेर्हिरण्यगर्भस्यमनोमात्रनिर्माणत्वादयंसर्गःस्वप्नएवचेद्व्यष्टेरपितथैवभवितुमर्हति अस्वच्छचित्तादुत्थितइतिपरंस्थिरइवभासतइत्याह ॥ प्रस्तुतइति ॥ १३ ॥ चित्तशुद्धौतुपितामहस्येवपितामहवत्स्वप्नविलासवदसत्यआभातितेनतादृशभानेनज्ञायतेप्रत्येकमयंब्रह्मांडानीवकोटिशउदितइतिनिश्चीयतइत्यर्थः ॥१४॥ अयंजीवोव्यष्टिप्रपंचरूपेणसमष्टिप्रपंचरूपेणवासाधारणप्रपंचरूपेणप्रत्येकमसाधारणप्रपंचरूपेणवायथातथावास्फुरन्नस्तुतथापिहृदयेप्रतिभानसमर्थंदीर्घविभ्रमंपश्यतीतिसस्वप्नवन्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ १५॥ दीर्घस्वप्नदर्शनेनिमित्तमाह ॥ चित्सत्तामात्रमिति ॥ तत्त्वतःप्रतीतेश्च्युतमात्रततावन्मात्रतश्चित्सत्तामात्रमासाद्यआश्रित्यक्वचित्कस्मिंश्चिद्देवनरतिर्यगादिदेहे ॥ १६ ॥

१ एषातिवितत्तामायेत्यपिपाठः

२ गुल्मधृगितिक्वचित्पाठः

तत्तपस्तमविचित्रसुकृतशालिनीजीवचित्त्वचित्तांशस्पंदमात्रेणाधःपातालमाऊर्ध्वंब्रह्मलोकपाकृत्वाकृत्वाभुंजानासस्थितेत्यर्थः ॥ १७ ॥ परमात्मचिदेवमगणकस्पनयातद्‌ध्यानस्वरूपिणीभूत्वातद्‌रूपजीवनामकरूपगतासतीआत्मनिवहाकारसभ्रमहारिणीअन्यत्रबहिश्चगत्वाविषयाकारसभ्रमहारिणीभूत्वाविलुठति ॥ १८ ॥ अस्त्वेवमस्यचास्यजीवादिनामरूपभेदस्तथापिपरमात्मत्वेव अभ्याससहस्रैरप्यधिष्ठानस्यान्यत्वायोगादितिपरमपुरुषार्थफलजीवब्रह्मैक्यंदृढीकरोति ॥ चित्ततीति ॥ यस्यगात्माचित्तेत्युपाध्याकारचासिमायापराधात्किंपरमात्माब्रह्मनपरवाब्रह्मकिंआत्माप्रत्यगात्मानकिमस्यब्रह्मणोमुखस्यदर्पणेप्रतिबिंबनादिवोपाधिकजीवनाम्नोदेवदत्तयज्ञदत्तादेर्देहनाम्नआदिपरायणमाकृत्वसुरादिनाम्नश्चार्हताम किंतुअभेदेप्युपाधिवशात्सर्वसंभवत्येव ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्य प्राणन्नेवप्राणोनामभवतियदस्याकृपस्यचक्षुः

पातालंब्रह्मलोकंवाचित्तत्सुकृतशालिनी ॥ चित्तांशस्पंदमात्रेणकृत्वाकृत्वेवसस्थिता ॥ १७ ॥ चित्स्पंदरूपिणीजीवनामरूपगतात्मनि ॥ अन्यत्रचविलुठतिगत्वासभ्रमहारिणी ॥ १८ ॥ चित्तेतिपरमात्मानपरमात्मानवानकिम् ॥ जीवदेहादिनाम्नोस्यप्रतिबिंबादिवार्हता ॥ १९ ॥ ब्रह्मण्येवपरब्रह्मजगद्दृष्ट्यैवसस्थितम् ॥ शुद्धाकाशमिवाकाशेजलेजलमिवामलम् ॥ २० ॥ लोकोब्रह्मणएवायंजगद्रूपेणुतिष्ठति ॥ बिभेत्यन्यतयाबोधात्प्रतिबिंबादिवाभ्रक ॥ २१ ॥ स्पंदस्पंदाकृतेचेहस्वतःसत्ताविलीयते ॥ साप्यलपरिणामेनलीयतेग्नौघृतंयथा ॥ २२ ॥ चित्स्पंदएवचित्स्पंदेसवात्मनिविजृंभित ॥ स्पंदास्पंदौजृंभणादिकल्पितनात्रवास्तवम् ॥ २३ ॥ नस्पंदोस्तीहनास्पंदोनैकतावापिनद्विता ॥ शुद्धचिन्मात्रसर्वस्वययैवास्तितथास्थितम् ॥ २४ ॥ सारेणतुविचारेणसर्वशब्दार्थयो समे ॥ चिन्मात्रमेवज्ञातेऽयनास्त्यपिनविद्यते ॥ २५ ॥ भेदवेदनयोर्वेतिभेदःप्रकृतिलांछनम् ॥ अभेदबोधादखिलेगलितेशिष्यतेपरम् ॥ २६ ॥

एवमुक्तार्थमन्वानोमनइतिनाम्येतस्यकर्मनामान्येवेति ॥ १९ ॥ एवमैक्यदर्शनेजगद्दृष्ट्याप्यवहारदृष्ट्यैवपरब्रह्मब्रह्मण्येवसंस्थितंकिंपुनःपरमार्थदृष्ट्यासमूलोपाधिबाधेतद्वाच्यमितिभाव ॥ २० ॥ किंचदर्पणादौमुखादत्यतभिन्नमुखस्यस्थितावन्यथाभातिसंभावनापिस्यात् अयंजीवलोकस्तुस्वात्मभूतस्याभयस्यब्रह्मणएवमूर्तामूर्तात्मकेपुजगद्रूपेपुतिष्ठतिमिनतस्यभावनापितथापिअन्यतयाआत्मव्यतिरिक्तमन्यन्ममभयहेतुरस्तीतिबोधाद्बिभेतीत्याश्चर्यमित्यर्थ ॥ २१ ॥ अन्यताबाधेचबुद्धिस्पंदोहेतुरितिबुद्धिस्पंदसमाभ्यासेनमस्वरीकृतभेदबुद्धिलक्षणासंज्ञास्वतएवबुद्धौविलीयतसाबुद्धिरप्यलपूर्णब्रह्माकारेणचरमसाक्षात्कारलक्षणपरिणामेनाग्नीकृतघृतमिवतद्विद्ब्रह्मणिविलीयतइत्यर्थ ॥ २२ ॥ बाधमाधात्कथंकुद्दालकादिदुर्भेद्यजगद्विलीयतइतिचेद्वास्तवंचित्स्पंदमात्रत्वादित्याह ॥ चित्स्पंदएवेति ॥ २३ ॥ कल्पितमितिकथंज्ञातमितिचेत्तत्स्वदृशातद्दर्शनादित्याह ॥ नेति ॥ २४ ॥ सर्वशब्दस्यतदर्थस्यचसमेएकरसेतत्त्वभावेज्ञातेसतिचिन्मात्रमेवपरमार्थसत्य ॥ नास्तीतिअभावभूतोप्ययमर्थोनविद्यतेदूरेभावइत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

यथोक्तैवत्रस्तुस्थितिर्नकेनचिदन्यथाकर्तुंशक्येतिवसिष्ठ.प्रतिजानीते ॥ नानातेति ॥ एवकारोभिन्नक्रमः ॥ हेरामत्वअबोधेनसबोधस्त्वनवे ॥ तनस्तादृशनिःशंकता
वेक्षणात्तुबोध पूर्णचिद्रूपएवासि अस्मिन्नर्थेयकंचपृच्छ ॥ एवमेवास्तिपरमार्थः ॥ तस्मादेवतवममअन्यस्यचपरानि.शंकताप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ २७ ॥ तनस्तादृशनिःशंकता
वेक्षणात्तुबोध पूर्णचिद्रूपएवासि अस्मिन्नर्थेयकंचपृच्छ ॥ एवमेवास्तिपरमार्थः ॥ तस्मादेवतवममअन्यस्यचपरानि.शंकताप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ २७ ॥ तनस्तादृशनिःशंकता

नानातैवास्यबोधेनसबोधस्त्वनवेक्षणात् ॥ पृच्छकंचैवमस्त्येवतस्मान्निःशंकतापरा ॥ २७॥ ततःस्वप्नोनजागर्त्तिर्नसुषुप्तिर्नतुर्यता ॥ नबंधोस्तिनमोक्षोस्तिनान्यथाकल्पनात्मकम् ॥ २८॥ शांतिरेकाजगन्नाम्नीशांतिरेवमवस्थिता ॥ अबोधोऽसत्यएवातःक्वद्रष्टृदृश्यदर्शनम् ॥ २९ ॥ स्पंदोप्यस्पंदएवस्यान्निःसंकल्पनयाचते ॥ नस्पंदास्पंदयोर्भिन्नासंकल्परहितैवचित् ॥ ३० ॥ द्वैतैक्यविकलारूपसंकल्पश्चिदभावनात् ॥ सचभावनमात्रेणगतोब्रह्मैवशिष्यते ॥ ३१ ॥ चिच्चंद्रबिंबेसंकल्पकलंकःस्फुरतीवयः ॥ नासौकलंकस्तद्विद्धिचिद्घनस्यघनंवपुः ॥ ३२ ॥ चिद्घनस्यनसन्नासन्स्थीयतांयत्ततेपदे ॥ इत्यदोषमहाबोधसारसंग्रहणंकुरु ॥ ३३ ॥ चिच्चंद्रबिंबासंकल्पकलंकामृतविग्रहः ॥ त्वयाभव्येनसंस्पृष्टोभावाभावक्षयात्मना ॥ ३४ ॥ भावाभावादिकलनांनीत्वाचिन्मयतांचितः ॥ समोल्लासविलासांतःसमाश्वसयथासुखम् ॥ ३५ ॥ स्पंदास्पंदौकल्पनाकल्पनावाचित्ताम्नायोविद्धिनामाब्धिनाम्ना ॥ सर्वाकारानिर्वृतिःशांतिसत्तापूर्णापूर्णेत्व्येकमेवास्थितेति ॥ ३६ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनि० पू० ब्रह्मैक्यप्रतिपादनंनामसप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥

सचभावनमात्रेणदर्शनमात्रेणगतइतिद्वैतैक्यरहिताचिद्ब्रह्मैवशिष्यतइत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तद्दर्शनप्रकारमाह ॥ चिच्चंद्रबिंबेइति ॥ ३२ ॥ नासौकलंकइत्यर्थेयुक्तिमाह ॥ चिद्घनस्येति ॥ त्वयाचिद्घनस्यतत्तेपदेस्थीयताम ॥ यद्यस्मात्पूर्णभावावस्थानात्संकल्पादिस्त्वदेकरस्यमापन्न पृथङ्नसन्नत्वदात्मनाचसन्भवतिइति अनयैवयुक्त्यासर्ववस्तूनामात्मैकरस्यसंपादकनिर्दोषबोधसारस्यसंग्रहणंसम्यगवलंबनंकुरु ॥ ३३ ॥ हेचिच्चंद्रबिंब हेअसंकल्पकलंक ॥ भावाभावक्षयात्मनाभव्येनत्वयासंस्पृष्टःसर्वोपिपदार्थःअमृतविग्रहःसंपद्यते अहोतेमाहात्म्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ चितःसमोल्लासविलासस्यांतःसम्यगाश्वसविश्रांतिंभज ॥ ३५ ॥ हेरामत्वअब्धिनाम्नाआनंदसमुद्राख्येनस्वरूपेणस्थितःसन्स्पंदास्पंदौकल्पनासंकल्पःअकल्पनाविकल्पोवेतियावाश्चित्ताम्नायश्चित्तभ्रांतिभेदःसनवोंपिसर्वाकारानिर्वृतिःसुखैकरसाशांतिसत्तैवतथातथाआस्थिता इमेचपूर्णापूर्णेदशेएकमेवमेस्वरूपमितिविद्धि ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वा० पू० सप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

१ विकसद्रूपइतिपुस्तकांतरेपाठः ॥ उभयविधपाठमध्येटीकानुग्रहोमूलपाठेस्तीतिभाति २ अत्रटीकानुरोधात्कुर्वितिपाठोपेक्षितइतिभाति

तसमस्तमबिचिमसुकृतशालिनीजीवचिन्स्वचित्तांशस्पदमात्रेणाधःपातालवाऊर्ध्वंब्रह्मलोकमाकृत्वाकृत्वाभुजानासस्थितेत्यर्थ ॥ १७ ॥ परमात्मचिदेवप्राणकल्पनयातद
धीनस्पदरूपिणीभूत्वातद्द्वारणजीवनामकरूपगतासतीआत्मनिदेहाकारभ्रमहारिणीअन्यथबहिश्चगत्वाविषयाकारभ्रमहारिणीभूत्वाविलुठति ॥ १८ ॥ अस्त्वेवमस्यचा
त्याजीवादिनामरूपभेदस्तथापिपरमार्थैवेप अभ्यासस्तत्स्वरप्यधिष्ठानस्याम्यत्वायोगादितिपरमपुरुषार्थफलजीवब्रह्मैक्यस्पष्टीकरोति ॥ चित्ततीति ॥ प्रत्यगात्मापिसैसुपा
ध्याकारभ्रान्तिमायापराधात्किंपरमात्माब्रह्मनपरथाब्रह्मकिआत्माप्रत्यगात्मानकिमस्यब्रह्मणोमुखस्यदर्पणेप्रतिबिंबनादिबौपाधिकजीवनाम्नोदेवदत्तयज्ञदत्तादर्देहनाम्नआदि
परास्याणवाक्चक्षुरादिनाम्नश्चाईतान किंतुअभेदेप्युपाधिवशात्सर्वसंभवस्येव ॥ तथाचश्रुति ॥ सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्य प्राणन्नेवप्राणोनामभवतिवदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः श्रृ

पातालब्रह्मलोकेष्वाचित्तत्सुकृतशालिनी ॥ चित्तांशस्पदमात्रेणकृत्वाकृत्वेवसस्थिता ॥ १७ ॥ चित्स्पंदरूपिणीजीवनामरूपगतात्मनि ॥
अन्यनचविलुठतिगत्वाभ्रमहारिणी ॥ १८ ॥ चित्तेतिपरमात्मानपरमात्मानवानकिम् ॥ जीवदेहादिनाम्नोस्यप्रतिबिंबादिवार्हता
॥ १९ ॥ ब्रह्मण्येवपरब्रह्मजगद्दृष्टैवसंस्थितम् ॥ शुद्धाकाशमिवाकाशेजलेजलमिवामलम् ॥ २० ॥ लोकोब्रह्मणएवायजगद्रूपेपुतिष्ठ
ति ॥ बिभेत्यन्यतयाबोधात्प्रतिबिंबादिवाभ्रक ॥ २१ ॥ स्पंदस्पदीकृतेचेहस्वत संज्ञाविलीयते ॥ साप्यलपरिणामेनलीयतेग्नौघृतयथा
॥ २२ ॥ चित्स्पदएवचित्स्पंदसवात्मनिविजृंभित ॥ स्पदास्पदौजृंभणादिकल्पितनाम्नवास्तवम् ॥ २३ ॥ नस्पदोस्तीहनास्पंदोनैकता
वापिनद्विता ॥ शुद्धचिन्मात्रसर्वस्वपर्येवास्तितथास्थितम् ॥ २४ ॥ सारेणतुविचारेणसर्वशब्दार्थयो समे ॥ चिन्मात्रमेवज्ञातेऽयना
स्तीत्यपिनविद्यते ॥ २५ ॥ भेदवेदनयोर्देतिभेदःप्रकृतिलांछनम् ॥ अभेदबोधादखिलेगलितेशिष्यतेपरम् ॥ २६ ॥

एवम्प्राणमप्यानोमनइतिताम्येतस्यकर्मनामान्येवेति ॥ १९ ॥ एवमैक्यदर्शनेजगद्दृष्ट्याप्यवहारदृष्टैवपरब्रह्मब्रह्मण्येवसंस्थितंकिपुनःपरमार्थदृष्ट्यासमूलोपाधिबाधेतद्वाच्यमि
तिभाव ॥ २० ॥ किंचदर्पणादौमुखादन्यतभिन्नमुखस्यस्थितावप्ययाभीतिसभावनापिस्यात् अयजीवलोकस्तुस्वात्मभूतस्याजयस्यब्रह्मणएवमूर्तामूर्त्तात्मकेपुजगद्रूपेपुति
ष्ठतीतिनतद्भावनापितथापिअन्यतयाआत्मव्यतिरिक्तमन्यम्ममभयहेतुरस्तीतिबोधाद्बिभेतीत्याश्चर्यमित्यर्थ ॥ २१ ॥ अन्यताबाधेचबुद्धिस्पंदोहेतुरितिबुद्धिस्पंदसमाभ्य
भ्यासेनअस्पदीकृतभवबुद्धिलक्षणासंज्ञास्वतएवबुद्धौविलीयतसाबुद्धिरप्यलपूर्णब्रह्माकारेणचरमसाक्षात्कारलक्षणपरिणामेनाग्नौद्रुतघृतमिवतद्विद्ब्रह्मणिविलीयतइत्यर्थ
॥ २२ ॥ साधमामात्कथकुद्दालकादिवुर्भेपजगद्विलीयतइतिचेद्वास्तवचित्स्पदमाभत्वाविस्याह ॥ चित्स्पदएवेति ॥ २३ ॥ कल्पितमितिकथज्ञातमितिचेत्स्वरूपातदर्शनादि
त्याह ॥ नेति ॥ २४ ॥ सर्वशब्दस्यतदर्थस्यचसमेएकरसेस्वभावेज्ञातेसतिचिन्मात्रमेवपरमार्थसत्यं ॥ नास्तीतिअभावभूतोप्ययमपचोनविद्यतेदूरेभावइत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

यथोक्तैनवस्तुस्थितिर्नकेनचिदन्यथाकर्तुंशक्येतिवसिष्ठ प्रतिजानीते ॥ नानातेति ॥ एवकारोभिन्नक्रमः ॥ हेरामत्वअबोधनेनैवनानातेति [illegible] ॥ २७ ॥ ततस्तादृशनिःशंकता वेक्षणात्तुबोधःपूर्णचिद्रूपएवासि अस्मिन्नर्थेयकंचपृच्छ ॥ एवमेवास्तिपरमार्थः ॥ तस्मादेवतवममअन्यस्यचपरानिःशंकताप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ततस्तादृशनिःशंकता बलादेवजाग्रदादिसर्वावस्थाद्वैतापलापःप्रवृत्तइत्याह ॥ ततइति ॥ २८ ॥ अबोधवशादेवद्रष्टृदृश्यादित्रिपुटीजगत् ॥ यदात्वबोधः ॥ असत्यएवतदाशुद्धात्मरूपातच्छान्तिरेवै काजगन्नाम्नी ॥ यतःसाशांतिरेवगच्छतिसर्वतोव्याप्नोतीतिव्युत्पत्त्याएवजगन्नामयोग्यनयाव्यवस्थिता॥ द्रष्टृदृश्यदर्शनात्मिकात्रिपुटीतुअत्यंताप्रसिद्धेतिनासौतदाजगन्नाम्नी त्यर्थः ॥ २९ ॥ ननुचित्तप्राणादिस्पंदस्यबोधमात्रेणकथंनिवृत्तिरितिचेतद्धेतुसंकल्पक्षयादेवेत्याह ॥ स्पंदइति ॥ ३० ॥ चितःअभावनाददर्शनाद्वैतैक्यादिरूपसंकल्पउदितः

नानातैवास्यबोधेनसबोधस्त्वनवेक्षणात् ॥ पृच्छकंचैवमस्त्येवतस्मान्निःशंकतापरा ॥ २७॥ ततःस्वप्नोनजागर्त्तिर्नसुषुप्तिर्नतुर्यता ॥ नबंधोस्तिनमोक्षोस्तिनान्यथाकल्पनात्मकम् ॥ २८॥ शांतिरेकाजगन्नाम्नीशांतिरेवमवस्थिता ॥ अबोधोऽसत्यएवातःक्वद्रष्टृदृश्यदर्शनम् ॥ २९ ॥ स्पंदोप्यस्पंदएवस्यान्निःसंकल्पतयाचते ॥ नस्पंदास्पंदयोर्भिन्नासंकल्परहितैवचित् ॥ ३० ॥ द्वैतैक्यविकलारूपसंकल्पश्चिदभावनात् ॥सचभावनमात्रेणगतोब्रह्मैवशिष्यते॥ ३१॥चिच्चंद्रबिंबेसंकल्पकलंकःस्फुरतीवयः॥नासौकलंकस्तद्विद्धिचिद्घनस्यघनंवपुः॥ ३२ ॥ चिद्घनस्यनसन्नासन्स्थीयतांयत्ततेपदे ॥इत्यदोषमहाबोधसारसंग्रहणंकुरु तम् ॥ ३३ ॥ चिच्चंद्रबिंबासंकल्पकलंकामृतविग्रहः ॥त्वयाभव्येनसंस्पृष्टोभावाभावक्षयात्मना ॥ ३४ ॥ भावाभावादिकलनांनीत्वाचिन्मयतांचितः ॥ समोल्लासविलासांतःसमाश्वसयथासुखम् ॥ ३५॥ स्पंदास्पंदौकल्पनाकल्पनावाचित्ताम्नायोविद्धिनामाब्धिनाम्ना ॥ सर्वाकारानिर्वृतिःशांतिसत्तापूर्णापूर्णेत्येकमेवास्थितेति॥ ३६॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०ब्रह्मैक्यप्रतिपादनंनामसप्तषष्टितमःसर्गः॥ ६७॥ ॥ ७॥

सचभावनमात्रेणदर्शनमात्रेणगतइतिद्वैतैक्यरहिताचिद्ब्रह्मैवशिष्यतइत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तद्दर्शनप्रकारमाह ॥ चिच्चंद्रबिंबेइति ॥ ३२ ॥ नासौकलंकइत्यर्थेयुक्तिमाह ॥ चिद्घनस्येति ॥ त्वयाचिद्घनस्यतत्तेपदेस्थीयताम् ॥ यद्यस्मात्पूर्णभावावस्थानात्संकल्पादिस्त्वदेकरस्यमापन्नःपृथङ्नसन्नूत्वदात्मनाचसन्भवतीतिअनयैवयुक्त्यासर्ववस्तूनामात्मैकरस्यसंपादकनिर्दोषबोधसारस्यसंग्रहणसम्यगवलंबनंकुरु ॥ ३३ ॥ हेचिच्चंद्रबिंब हेअसंकल्पकलंक ॥ भावाभावक्षयात्मनाभव्येनत्वयासंस्पृष्टःसर्वोपिपदार्थःअमृतविग्रहःसंपद्यते अहोतेमाहात्म्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ चितःसमोल्लासविलासस्यांत सम्यगाश्वसविश्रांतिभज ॥३५॥ हेरामत्वअब्धिनाम्नाआनंदसमुद्राख्येनस्वरूपेणस्थितःसन्स्पंदास्पंदौकल्पनासंकल्प अकल्पनाविकल्पोवेतियावाश्चित्ताम्नायश्चित्तभ्रांतिभेद सर्वोपिसर्वाकारानिर्वृतिःसुखैकरसाशांतिसत्तैवतथातथाआस्थिता इमेचपूर्णापूर्णेदशेएकमेवमेस्वरूपमितिविद्धि ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वा०पू०सप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥७॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

१ विकसद्रूपइतिपुस्तकांतरेपाठः ॥ उभयविधपाठमध्येटीकानुमतोमूलपाठेस्तीतिभाति २ अत्रटीकानुरोधात्कुर्विंतिपाठोपेक्षितइतिभाति

मौनचतुर्विधत्वमलक्षणैरुपवर्ण्यते ॥ सुषुप्तमौनतयापिगुणातीतमतिष्ठितम् ॥ १ ॥ चित्तविलासितांचित्तस्यस्वाभाविकप्रवृत्त्यनुसारिताम् ॥ १ ॥ वागादीनांमौनसंयम काष्ठ मित्वमौनकाष्ठमौनम् ॥ सर्वेषुमौनेषुद्वयोरिपसमर्थोऽभ्यर्हीतिमौनेश ॥ २ ॥ द्विविधाइति ॥ त्वद्दिवितानांमयाणांकाष्ठतपस्विनांतारतम्यभेदानामनालक्षतयाएककोटिनिवेशिता ॥ ३ ॥ ममवचकटपत्रि ॥ अभावितायामिति ॥ भावितमात्मतत्त्वपर्यालोचनतच्छून्यायांशुष्कायांतदनुभवरसशून्यायांकृच्छ्रचान्द्रायणादिक्रियायाम ॥ ४ ॥ व्यवहारे इतरतपस्विलाकोपमोप्यन्तर्निरतिशयानन्दास्वादवान् ॥ ५ ॥ प्रकृत्यर्थंव्युत्पाद्यप्रत्ययार्थंव्युत्पादयति ॥ एतयोरिति ॥ ६ ॥ तमावचेधाविभज्यचतुष्प्रकारमौनमुनयआहुरि त्यर्थ ॥ ७ ॥ तेषांप्रत्येकंलक्षणान्याह ॥ वाङ्मौनमित्यादिना ॥ इन्द्रियनिग्रहोऽक्षमौनम् ॥ ८ ॥ एवंविभागपर्यालोचनेमनोमौनमपिपंचमंयद्यपिसंभवतितथापितत्काष्ठता

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥सुषुप्तमौनवान्भूत्वात्यक्त्वाचित्तविलासिताम् ॥ कलनामलनिर्मुक्तस्तिष्ठावष्टभ्यतत्पद ॥ १ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥वाङ्मौनमक्षमौनंचकाष्ठमौनंचवच्म्यहम् ॥ सुषुप्तमौनमौनेशब्रह्मन्ब्रूहिकिमुच्यते ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ द्विविधप्रोच्यतेराममुनिर्मुनिवरैरिह ॥ एक काष्ठतपस्वीस्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतर ॥ ३ ॥ अभावितायांशुष्कायांक्रियायांबद्धनिश्चय ॥ हठाज्जितेन्द्रियग्रामोमुनि स्यात्काष्ठतापस ॥ ४ ॥ यथाभूतमिदंबुद्ध्वाभावितात्मात्मनिस्थित ॥ लोकोपमोपिचमौनतर्य समुक्तमुनिः स्मृत ॥ ५ ॥ एतयोर्यःभवेद्भावश्शांतयोर्मुनिनाथयो ॥चित्तनिश्चयरूपात्मामौनशब्देनसस्मृत ॥ ६ ॥ चतुष्प्रकारमाहुस्तमौनंमौनविदोजना ॥ वाङ्मौनमक्षमौनंचकाष्ठसौषुप्तमेवच ॥ ७ ॥ वाङ्मौनंवचसांरोधोबलादिन्द्रियनिग्रह ॥ अक्षमौनंपरित्यागश्चेष्टानांकाष्ठसञ्ज्ञकम् ॥ ८ ॥ मनोमौनपंचमंचतन्मृतौकाष्ठतापसे ॥ भावेसुषुप्तमौनाख्यजीवन्मुक्तोनुजीवति ॥ ९ ॥ त्रिषुमौनविशेषेषुविषय काष्ठतापस ॥ सुषुप्तमौनावस्थायांसातुर्यासैवमुक्तधी ॥ १० ॥ वाङ्मौनंमौनमित्येतत्सिद्धतन्मन किल ॥ मलिनंजीवबंधायतत्रस्य काष्ठतापस ॥ ११ ॥ अस्मत्सस्मरणंवापिदृश्यवाक्प्रयमस्पर्शन ॥ अपश्यन्नेवपश्यन्हिकाष्ठमौनीतुतिष्ठति ॥ १२ ॥ प्रस्फुरच्चित्तकलनमेतन्मौनत्रयंस्मृतम् ॥ भवतिमौनिनस्तन्ननतज्ज्ञास्तत्स्यलीलया ॥ १३ ॥

पसमर्थानामूर्च्छासुषुप्तसारेवसभवतिनाम्प्येवंमिति‍र्भनपरिमिषितमित्यर्थ ॥ त्वयेंच ॥ भावेआत्मतत्त्वानुभवे ॥ ९ ॥ विषयश्चअधिकृत ॥ तुर्याचतुर्थी ॥ मुक्तेषुजीवन्मुक्तेषुधीयनइतिमुक्तधी ॥ १० ॥ यद्यपित्रिषुमौनेषुमौनत्वसिद्धतयापितानिमलिनमनोदृढनिश्चयरूपाण्येवेतिजीवस्यबंधायैवेत्याह ॥ वागिति ॥ ११ ॥ तर्हितद्वाम्काष्ठतापस स मार्धारूपमिष्टमितराह ॥ अस्मदिति ॥ बलान्मनोनिग्रहणांतरस्मदाऽहंभावस्यसंस्मरणमनुसंधानमस्पर्शनंबहिरपिदृश्यरूपपयपचवाक्प्रयनामप्रपचंचास्पर्शन्सद्भानादतमात्मान मपश्यन्नेवसुषुप्तावस्थानित्यात्मदृग्विलोपाभावाद्ब्रह्मस्वच्छन्दाम्रिनसाक्षिमाभम्योतिपापस्यस्तितिष्ठतीत्यर्थ ॥ १२ ॥ व्युत्थानकालेत्वेतन्मौनत्रयमप्रस्फुरच्चित्तचलनमेव तत्रभाक्त नामयोर्मौनिनोमवतितज्ज्ञास्तुचित्तबाधान्ममतत्स्यनिरोधव्युत्थानाविलीलयातत्रभवतीत्यर्थ ॥ १३ ॥

अथवातत्स्थलीलयेत्यस्यपूर्णात्मस्थितिलीलया तज्ज्ञास्तुच्छप्राक्तनमौनत्रयेवंधरूपमेवेदनिरस्यमितितुकुप्यंतु चिदानंदविलासएवेतिबुद्ध्वानवाकुप्यंतुतथापितेषामत्रोपादे यताज्ञानमेवनास्तीत्यर्थैतात्पर्यमित्याह ॥ नात्रेति ॥ १४ ॥ जीवन्मुक्तानामितिरनुभवस्तत्रस्थितम् ॥ जतोर्भवतीतिशेषः ॥ अतस्त्वमपिशृणु ॥ १५ ॥ तत्त्वदर्शनेसिद्धेअयत्ने नैवतत्सिध्यतीतिनपूर्वमौनक्लेशसापेक्षतेत्याह ॥ नात्रेति ॥ ऊर्ध्वाधोमध्यसंचारभेदेनत्रिविध. ॥ विषयलाभहर्षेणनोल्लस्यतेनिरोधक्लेशेननग्लायते ॥ १६ ॥ तस्यज्ञानबाधि तचित्तकथमवतिष्ठतेतदाह ॥ चेतइति ॥ १७॥ विभाजकविकल्पक्षयात्तारतम्यविभागाभावाच्चाविभागम् ॥ अतएवानभ्यासमभ्यासनिरपेक्षम् ॥ अपरिच्छिन्नात्मरूपत्वाद

नात्रोपादेयताज्ञानमेतन्मौनत्रयेकिल ॥ लीलयाकथितंतेनतज्ज्ञाःकुप्यंतुवानवा ॥ १४ ॥ इदंसुषुप्तमौनंतुजीवन्मुक्तमितिस्थितम् ॥ अपुनर्जन्मनोजंतोःशृणुश्रवणभूषणम् ॥ १५ ॥ नात्रसंयम्यतेप्राणस्त्रिविधोनापियोज्यते ॥ नोल्लस्यंतेनग्लायंतेसमस्तेंद्रियसंविदः ॥ १६ ॥ नानाताकलनेयंचनवल्गतिनशाम्यति ॥ चेतोनचेतोनाचेतोनसन्नासन्नचेतरत् ॥ १७॥ अविभागमनभ्यासंयदनाद्यंतमास्थितम् ॥ ध्यायतोऽध्यायतश्चैतत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ १८ ॥ यथाभूतमिदंबुद्ध्वाजगन्नानात्वविभ्रमम् ॥ यथास्थितमसंदेहंसौषुप्तंमौनमेवतत् ॥ १९ ॥ अनेकसंविद्रूपात्मशिवेनैवेदमाततम् ॥ इत्यास्थितमनंतंयत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २० ॥ आकाशंनैवचाकाशंसर्वमस्तिचनास्तिच ॥ इतिचित्तंसमंशांतंयत्तन्मौनंसुषुप्तवत् ॥ २१ ॥ सर्वशून्यंनिरालंबंशांतिविज्ञप्तिमात्रकम् ॥ नसन्नासदितियस्यामासितंमौनमुत्तमम् ॥ २२ ॥ भावाभावदशादेशविशेषैर्विततोस्थितैः ॥ संविदोयदनाभासस्तन्मौनंपरमंविदुः ॥ २३ ॥ अत्यंतसमतैवांतश्चेतसाऽवृत्तिरूपिणा ॥ यदनावर्त्तनंसंविद्वृत्तेस्तन्मौनमक्षयम् ॥ २४॥ नाहमस्मिनचान्योस्तिनमनोनचमानसम् ॥ इतिसंविदसंवित्तिरविच्छिन्नातिमौनिता ॥ २५ ॥ अहमस्मिजगत्यस्मिन्स्वस्तिशब्दार्थमात्रकम् ॥ सत्तासामान्यमेवेतिसौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २६॥ यस्मात्संविदमेवस्यात्स्वान्यादिकलनाकुतः ॥ अनंतमेवसौषुप्तंसर्वंमौनमतस्ततम् ॥ २७॥

नाद्यतम् ॥ १८ ॥ जगदितिनानात्वविभ्रमोयस्मिंस्तत्तूइदआत्मतत्त्वंयथास्थितंबुद्ध्वा ॥ १९॥ अनेकधासंविद्रूपाणामात्मायःशिवस्तेनैवाततंपूर्णंआस्थितमवस्थानंयत्तदित्यर्थः ॥ २० ॥ शून्यरूपत्वाभावान्नैवचाकाशे ॥ २१ ॥ यस्याजीवन्मुक्तदशायामासितमवस्थानम् ॥ २२ ॥ भावाभावादिविशेषैःसंविदोऽनाभासःअविवर्त्तः ॥ २३ ॥ बाधितत्वादत्यंतमसत्तैव ॥ २४ ॥ मानसविकल्पनम् इतिबाधितस्यसंविदाअसंवित्तिरप्रतिभासः ॥ २५ ॥ स्वस्तिअनामयंशब्दार्थमात्रकसर्वसत्तासामान्यमेव ॥ २६ ॥ यस्माद्धेतोः अभासर्वबाधकस्वाकारचरमवृत्तिप्रमाशून्यातामपिप्रसतीवस्यात्तस्मात्स्वस्यअन्यस्यआदिपदाद्भेदस्यच ॥ २७ ॥

मौनचतुर्विधत्वमलक्षणैरुपवर्ण्यते ॥ सुषुप्तमौनतथापितुर्यातीतमतिष्ठितम ॥ १ ॥ चित्तविलासितांचित्तस्यस्वाभाविकमवस्त्यनुसारिताम ॥ १ ॥ वागादीनांमौनसयम काष्ठ मिवमौनकाष्ठमौनम ॥ सर्वेषुमौनेषुश्रेष्ठसमर्थोभवसीतिमौनेश ॥ २ ॥ द्विविधाइति ॥ त्वद्विदितानाभयाणांकाष्ठतपस्विनांतारतम्यभेदानामनास्थतयाएककोटिनैवेतिभा व ॥ ३ ॥ तमेवप्रकटयन्ति ॥ अभावितायामिति ॥ भावितमात्मतत्वपर्यालोचनतच्छून्यायांशुष्कायांतदनुभवरसशून्यायांकृच्छ्रचांद्रायणादिक्रियायाम ॥ ४ ॥ व्यवहारे इतरतपस्विलोकोपमोप्यतर्निरतिशयानंदास्वादरतम ॥ ५ ॥ मत्वर्थप्रत्ययमत्ययार्थप्रत्यायवयति ॥ एतयोरिति ॥ ६ ॥ तमाद्यंभेदाविभज्यचतुष्प्रकारमौनमुनयआहुरि त्यर्थ ॥ ७ ॥ तेषामस्येकलक्षणान्याह ॥ वाङ्मौनमित्यादिना ॥ इंद्रियनिग्रहोऽक्षमौनम ॥ ८ ॥ एवंविभागपर्यालोचनेमनोमौनमपिपचमयद्यपिसभवतितथापितत्काष्ठता

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥सुषुप्तमौनवान्भूत्वात्यक्त्वाचित्तविलासिताम् ॥ कलनामलनिर्मुक्तस्तिष्ठावष्ट्व्यतत्पद ॥१॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥वाङ्मौनमक्षमौनचकाष्ठमौनचवेद्म्यहम्॥सुषुप्तमौनमौनेशब्रह्मन्ब्रूहिकिमुच्यते॥२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥द्विविध प्रोच्यतेराममुनिर्मुनिवरैरिह॥एक काष्ठतपस्वीस्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतर ॥३॥ अभावितायांशुष्कायांक्रियायांयद्दृढनिश्चय ॥हठाज्जितेंद्रियग्रामोमुनि स्यात्काष्ठतापस ॥४॥ यथाभूतमिदंबुद्ध्वाभावितात्मात्मनिस्थित ॥लोकोपमोपिढमौनतर्य समुक्तमुनि स्मृत ॥५॥ एतयोर्योभवेद्भावःशांतयोमुनिनाथयो ॥चित्तनिश्चयरूपात्मामौनशब्देनसस्मृत ॥६॥ चतुष्प्रकारमाहुस्तमौनंमौनविदोजना ॥वाङ्मौनमक्षमौनचकाष्ठंसौषुप्तमेवच ॥ ७॥ वाङ्मौनंवचसांरोधोबलादिंद्रियनिग्रह ॥ अक्षमौनपरित्यागश्चेष्टानांकाष्ठसंज्ञकम्॥८॥ मनोमौनंपचमतन्मृतौकाष्ठतापसे॥भावेसुषुप्तमौनाख्यंजीवन्मुक्तोनुजीवति॥९॥ त्रिषुमौनविशेषेषुविषय काष्ठतापस ॥ सुषुप्तमौनावस्थायांसातुर्यासैवमुक्तधी ॥ १० ॥ वाङ्मौनंमौनमित्येतत्सिद्धतत्रमन किल॥ मलिनंजीववंधायतत्रस्य काष्ठतापस ॥११॥ अस्मत्सस्मरणवापिदृस्यवाङ्मयमस्पृशन्॥ अपश्यन्नेवपश्यक्किकाष्ठमौनीतुतिष्ठति॥१२॥ प्रस्फुरच्चित्तकलनमेतन्मौनत्रयंस्मृतम्॥ भवतिमौनिनस्तत्रनतज्ज्ञास्तत्स्यलीलया॥१३॥

पसक्तौमूर्च्छासुषुप्त्यादेवसंभवतिनान्यथेतितत्तैर्नपरिगणितमित्यर्थ ॥ त्वयेच ॥ भावेआत्मतत्त्वानुभवे ॥ ९ ॥ विषय अधिकृत ॥ तुर्याचतुर्थी ॥ मुक्तेषुजीवन्मुक्तेषुधी यतइतिमुक्तधी ॥ १० ॥ यद्यपित्रिषुमौनेषुमौनस्वसिद्धतथापितानिमलिनमनोदृढनिश्चयरूपाण्येवेतिजीवस्यबंधायैवेत्याह ॥ वागिति ॥ ११ ॥ तर्हितत्राकाष्ठतापस स माधीकथंतिष्ठतीत्याह ॥ अस्मदिति ॥ बलान्मनोनिग्रहणांतरस्मदोऽहंभावस्यसस्मरणमनुसंधानमस्पृशन्बहिरपिदृश्यरूपप्रपंचवाङ्मयनामप्रपंचंचास्पृशंश्चज्ञानादतमात्मान मपश्यन्नेवसुषुप्तमाविवनित्यात्मदृग्विलोपाभावाद्भस्मच्छन्नाग्निवत्साक्षिमात्रचक्षुष्योतिपापस्यस्तिष्ठतीत्यर्थ ॥ १२ ॥ व्युत्थानकालेत्वेतन्मौनत्रयमस्फुरच्चित्तचलनमेव तत्रमाक्त नाद्ययोर्मौनिनोभवतितज्ज्ञास्तुचित्तबाधात्मतत्त्वनिरोधव्युत्थानादिलीलयातत्रभवतीत्यर्थ ॥ १३ ॥

अथवातत्स्थलीलयेत्यस्यपूर्णात्मस्थितिलीलया तज्ज्ञास्तुच्छप्राक्तनमौनत्रयेवंधरूपमेवेदंनिरस्यमितितुकुप्यंतु चिदानंदविलासएवेतिबुद्ध्यानवाकुप्यंतुतथापितेषामत्रोपादे यताज्ञानमेवनास्तीत्यर्थेतात्पर्यमित्याह ॥ नात्रेति ॥ १४ ॥ जीवन्मुक्तानामितिरनुभवस्तत्रस्थितम् ॥ जतोर्भवतीतिशेषः ॥ अतस्त्वमपिश्रृणु ॥ १५ ॥ तत्त्वदर्शनेसिद्धेअयत्ने नैवतत्सिध्यर्तातिनपूर्वमौनक्लेशसापेक्षतेत्याह ॥ नात्रेति ॥ ऊर्ध्वाधोमध्यसचारभेदेनत्रिविध ॥ विषयलाभहर्षेणनोल्लस्यतेनिरोधक्लेशेनग्लायते ॥ १६ ॥ तस्यज्ञानबाधि तचित्तकथमवतिष्ठतेतदाह ॥ चेतइति ॥ १७॥ विभाजकविकल्पक्षयात्तारतम्यविभागाभावाच्चाविभागम् ॥ अतएवानभ्यासमभ्यासनिरपेक्षम् ॥ अपरिच्छिन्नात्मरूपत्वाद

नात्रोपादेयताज्ञानमेतन्मौनत्रयेकिल ॥ लीलयाकथितंतेनतज्ज्ञाःकुप्यंतुवानवा ॥ १४ ॥ इदंसुषुप्तमौनंतुजीवन्मुक्तमितिस्थितम् ॥ अपुनर्जन्मनोजंतोःश्रृणुश्रवणभूषणम् ॥ १५ ॥ नात्रसंयम्यतेप्राणस्त्रिविधोनापियोज्यते ॥ नोल्लस्यंतेनग्लायंतेसमस्तेंद्रियसंविदः ॥ १६ ॥ नानाताकलनेयंचनवल्गतिनशाम्यति ॥ चेतोनचेतोनाचेतोनसन्नासन्नचेतरत् ॥ १७॥ अविभागमनभ्यासंयदनाद्यंतमा स्थितम् ॥ ध्यायतोऽध्यायतश्चैतत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ १८ ॥ यथाभूतमिदंबुध्वाजगन्नानात्वविभ्रमम् ॥ यथास्थितमसंदेहंसौषुप्तंमौ नमेवतत् ॥ १९ ॥ अनेकसंविद्रूपात्मशिवेनैवेदमाततम् ॥ इत्यास्थितमनंतंयत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २० ॥ आकाशंनैवचाकाशंसर्वम स्तिचनास्तिच ॥ इतिचित्तंसमंशांतंयत्तन्मौनंसुषुप्तवत् ॥ २१ ॥ सर्वशून्यंनिरालंबंशांतिविज्ञप्तिमात्रकम् ॥ नसन्नासदितियस्यामासि तंमौनमुत्तमम् ॥ २२ ॥ भावाभावदशादेशविशेषैर्विततोत्थितैः ॥ संविदोयदनाभासस्तन्मौनंपरमंविदुः ॥ २३ ॥ अत्यंतसमतैवांत श्चेतसाऽवृत्तिरूपिणा ॥ यदनावर्त्तनंसंविद्वृत्तेस्तन्मौनमक्षयम् ॥ २४॥ नाहमस्मिनचान्योस्तिनमनोनचमानसम् ॥ इतिसंविदसंवित्ति रविच्छिन्नातिमौनिता ॥ २५ ॥ अहमस्मिजगत्यस्मिन्स्वस्तिशब्दार्थमात्रकम् ॥ सत्तासामान्यमेवेतिसौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २६॥ यस्मा त्संविदमेवस्यात्स्वान्यादिकलनाकुतः ॥ अनंतमेवसौषुप्तंसर्वंमौनमतस्ततम् ॥ २७॥

नायतम् ॥ १८ ॥ जगदितिनानात्वविभ्रमोयस्मिंस्तत्इदआत्मतत्त्वयथास्थितंबुध्वा ॥ १९॥ अनेकधासविद्रूपाणामात्मायःशिवस्तेनैवाततंपूर्णआस्थितमवस्थानंयत्तदित्यर्थः ॥ २० ॥ शून्यरूपत्वाभावान्नैवचाकाशे ॥ २१ ॥ यस्यांजीवन्मुक्तदशायामासितमवस्थानम् ॥ २२ ॥ भावाभावादिविशेषैःसंविदोऽनाभासःअविवर्त्तः ॥ २३ ॥ बाधित त्वादत्यतमसत्तैव ॥ २४ ॥ मानसविकल्पनम् इतिबाधितस्यसविदाअसवित्तिरप्रतिभासः ॥ २५ ॥ स्वस्तिअनामयंशब्दार्थमात्रकसर्वसत्तासामान्यमेव ॥ २६ ॥ यस्माद्धेतोः अभासर्वबाधकस्वाकारचरमवृत्तिप्रमाशून्यातामपिमसतीवस्यात्तस्मात्स्वस्यअन्यस्यआदिपदाद्भेदस्यच ॥ २७ ॥

अविद्याबाधात्तुर्यनद्बाधकस्तीनामपिबाधात्तुर्यातीतम ॥ २८ ॥ प्रागुक्तसप्तविधज्ञानभूमिकानामभ्युपगम्यादयएतास्तिस्रोभूमिका समाधिभेदरूपा जायतेअपिशब्दा
त्स्वमस्थेपितत्त्वविदिपयायणभवतीत्याह ॥ सौपुप्तकेति ॥ समाधान समाधिकश्चसमाधि एतेसमाधयोजाग्रत्यपिभवति ॥ २९ ॥ हेमलमग्नमअभूतहेसाधोजायतिसमतान्नि
पुणम्व्यवहरन्सदहोपिउतथास्यक्तव्यवहार समाधिस्योपिजीवन्मुक्त सकलामलशांतिवृत्तिर्नित्यतुर्यस्थएवतथाविदेहएव ॥ इयषस्थिति स्थूलसूक्ष्माकारद्वयबाधान्नभाभव
नीतिनभाभवमूयस्तस्थैवास्तिनान्यस्येत्यर्थ ॥ अथवानभइत्यपिसबोधनमेव ॥ इयस्थितिस्तथाभवतएवास्तिनान्यस्येत्यर्थ ॥ अथवाभवतस्तवैवास्तीतिराममतिसिद्धवन्
काराक्ति ॥ ३० ॥ हरामत्व ॐमितिमांडूक्योपनिषदुक्तरीत्याविराडादिपादमात्राविलापनेनोवस्तभववासनमेकतुर्यरूपमास्व ॥ सर्वंचविपतदनीहकिलयथसिद्धमत्आंतरो

सुषुप्तमौनमेवेदमनत्वाव्यबोधवत् ॥ तुर्यमेवामलविद्धितुर्यातीतमथापिच ॥२८॥ सौपुप्तकसमाधानस्तथातुर्यसमाधिक ॥ तुर्यांती
तसमाधिवाजाग्रत्यपिभवतिवै ॥ २९ ॥ तुर्यस्यएवसकलामलशांतिवृत्तिर्जाग्रत्यपिव्यवहरन्निपुणसमतान् ॥ नित्यसदेहउतवापिवि
देहएवब्रह्मन्नभोभवतएवकिलास्तिसाधो ॥ ३० ॥ ॐमित्युदस्तभववासनमेकमास्वनत्वनचाहमपिनान्यदिहास्तिसत्यम् ॥ सर्वंचवि
यतदतीहकिलांतराज्ञस्तिष्ठचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठ ॥ ३१ ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणपू० महामौनय
ज्ञोपदेशोनामाऽष्टपष्टितम सर्ग ॥ ६८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ कुतःशतत्वमायातरुद्राणामु
निनायक ॥ येगणास्तेतुयेरुद्राउतनेतिवदाशुमे ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ स्वप्नानाभिक्षुणादृष्टशतशतशरीरकम् ॥ सर्वंमुद्रेशतो
ज्ञातततउक्तनतन्मया ॥ २ ॥

नात्मतरनुभूयमान स्वमस्तदाभवुरप्याद्योजीवन्मुक्तस्त्वचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰ अष्टपष्टितम सर्ग ॥ ६८ ॥
गणानामपिरुद्रत्वमुक्तानामच्छिन्नांस्थिति ॥ योगाख्याणस्यविलयोमतेस्तत्रनिरुप्यते ॥ १ ॥ प्राप्यतोब्रह्महसहांरुद्रतांसर्वएवते ॥ समाजग्मुर्विरुञ्जरुद्राणामुत्तमशतमिति
शतानामप्युत्तमरुद्रताप्रागुक्तातदुत्तरसर्गेषरुद्राद्ययातेपुतेपुवेहपुमारब्धशेषभुक्तपतनिषाम् तभभुक्ताचिरभोगात्प्राप्यरुद्रपुरंतत ॥ गणतामाभसतस्तेस्यास्यतिसपरिच्छदाह
स्युक्तभरुद्रेच्छयाशतरुद्रमूर्तीनांगणत्वमेकैवरुद्रमूर्तिरितिसदिहानोराम पृच्छति ॥ कुतइति ॥ रुद्राणांशतत्वकुतआगतम् किंगणीश्वहपरिगणनात्तुततव्यतिरिक्तरुद्राणामेवपरिग
णनात् ॥ एवार्थेतुशब्द ॥ येगणास्त्वयोक्तास्तएवयेरुद्राउक्तास्तेउतन ॥ अन्येएवरुद्राइत्यर्थ ॥ १ ॥ तत्रप्रथमकल्पमेवावलम्ब्यवसिष्ठउत्तरमाह ॥ स्वप्नानामिति ॥ उद्देश
वभागुर्वाचवतचस्वप्नाविभस्तावतस्तथाज्ञातमेवततस्तम्मयारुद्रशतसख्यानेनामतोविशिष्यनोक्तम् ॥ २ ॥

ननुगणाइतिरुद्रस्यसेवकाःपार्षदाउच्यन्ते
भिक्षुस्वमेयेजीवटायाकारास्तदाकारमेवोत्सर्गतोगणशतमितिस्मृतम् ॥ तदेवैतद्रुद्रशतकमपिभोगैश्वर्यसाम्याद्रुद्रांशत्वाच्चभवात ॥ ननुगणाइतिरुद्रस्यसेवकाःपार्षदाउच्यन्ते भिक्षुस्वमेयेजीवटायाकारास्तदाकारमेवोत्सर्गतोगणशतमितिस्मृतम् ॥ किंचशततमस्यमुख्यरुद्रत्वाद्रुद्रगत्वाभावाद्गणशतमित्युक्तिश्चानुपपन्नैवेतिचेत्तत्राह ॥ रुद्राअपीति ॥ तेश कथमुख्यरुद्रा स्यु स्वामिभृत्यभावयोर्विरुद्धयोरेकत्रासभवात् ॥ किंचशततमस्यमुख्यरुद्रत्वाद्रुद्रगत्वाभावाद्गणशतमित्युक्तिश्चानुपपन्नैवेतिचेत्तत्राह ॥ ३ ॥ बोधयित्वातुतभिक्षुचेतसाचेतनेनचै तस्वयरुद्राअपिपूर्वसिद्धस्येश्वरकोटिभूतरुद्रस्यपरिचर्यादिविधौगणाएवभवति तेषाकर्मफलभोगैश्वर्यप्राप्तेस्तदधीनत्वादित्यर्थ ॥ ३ ॥ बोधयित्वातुतभिक्षुचेतसाचेतनेनचै त्यादिनाभिक्षुस्वमकृतेनशततमेनरुद्रेणस्वचित्तचैतन्यदानेनभिक्ष्वादीनाबोधनयत्प्रागुक्ततदन्यत्रादर्शनादसंभावयन्रामःपृच्छति ॥ एकस्मादिति ॥ ४ ॥ अनीश्वरेष्वज्ञेपुत दर्शनेपिईश्वरेषुमुक्तेषुनतदसभावनायुक्तेतिपरिहरति ॥ निरावरणेति ॥ ज्ञानैश्वर्येणनिरावरणायोगैश्वर्येणसद्भावा.सत्यसंकल्पा. ॥ रसोविसःरसंह्येवायलब्ध्वानंदीभवतीतिश्रु

यआकाराश्चतेस्वप्नेतत्तद्गणशतंस्मृतम् ॥ तदेतद्रुद्रशतकंरुद्राअपिगणाविधौ ॥ ३ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ एकस्माद्भगवंश्चित्तात्क थंचित्तशतंकृतम् ॥ तत्स्वप्नकृतरुद्रेणदीपाद्दीपशतंयथा ॥ ४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ निरावरणसद्भावायद्यथाकल्पयंतिहि ॥ तत्त थानुभवंत्येवरसावरणसंविदः ॥ ५ ॥ सर्वात्मनःसर्वगत्वाद्यद्यथायत्रभाव्यते ॥ तथानुभूयतेतत्रतत्तथाज्ञतयाधिया ॥ ६ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ कपालमालाभरणोभस्मशालीदिगंबरः ॥ श्मशाननिलयोब्रह्मन्कामुकश्चकिमीश्वरः ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ म हेश्वराणांसिद्धानांजीवन्मुक्तशरीरिणाम् ॥ नक्रियानियमोस्तीहसत्यज्ञस्यैवकल्पितः ॥ ८ ॥ अज्ञस्तुदितचित्तत्वात्क्रियानियमनंविना ॥ गच्छन्न्यायेनमात्स्येनपरंदुःखंप्रयातिहि ॥ ९ ॥ सुज्ञास्त्विष्टेष्वनिष्टेपुननिमज्जंतिवस्तुपु ॥ यतेंद्रियत्वाद्बुद्धत्वान्निर्वासनतयातथा ॥ १० ॥

ते रसोभूमानदन्तआसमतात्साकल्पिकार्थसत्तालाभायरणोतिस्वीकरोतितथाविधायामायाप्रतिबिंबसवितसार्वज्ञ्यसर्वशक्तत्वाख्यातद्बलादित्यर्थ. ॥ ५ ॥ सार्वात्म्यबलादपि तेषासर्वभावितार्थसिद्धिरित्याह ॥ सर्वात्मनइति ॥ ६ ॥ एवमैश्वर्येसतिहरिहरादय.किमर्थमानुपर्योन्याद्यवतारश्मशानवासादिकदर्थनास्वस्यकल्पयतिशुभमेवकुतोनकल्प यतीत्याशयेनराम.पृच्छति ॥ कपालेति ॥ भस्मनाशालतेशोभतेतच्छील. ॥ ईश्वरःसर्वशक्तिसपन्नोपिसन्किकिमर्थमेवमास्तेइत्यर्थ. ॥ ७ ॥ क्रियाःशास्त्रीयाएवमंगलरूपा एवसुखभोगफलाएवकार्याइतिननियमस्तेषाविधिकिंकरत्वाभावात् ॥ अज्ञदृक्प्रसिद्धमंगलानामपिसर्वेषांतत्त्वदृशाअमंगलतमत्वाविशेषात् ॥ अशुभकर्माभावेनदुःखसा मग्र्यापितेषादुःखभोगानुदयात्सर्वस्यसुखरूपत्वाविशेषाच्चेतिभावः ॥ ८ ॥ दितचित्तत्वात्रागद्वेषलोभादिदोषसहस्रखंडितचित्तत्वान्मात्स्येनमत्स्येषुप्रसिद्धेनदुर्बलस्वपरजा तिग्रसनन्यायेनगच्छन्क्रियानियमनंविनापरजन्मपरंपरानरकादिदुःखप्रयाति ॥ हीतिशास्त्रप्रसिद्धौ ॥ ९ ॥ १० ॥

अविद्यावाधानुर्यैनद्वाधकवृत्तीनामपिवाधात्तुर्यातीतम ॥ १८ ॥ प्रागुक्तसप्तविधज्ञानभूमिकानामध्यपञ्चम्यादयएतास्तिस्रोभूमिका समाधिभेदरूपा जायतआपराभ्या
स्वमस्थपितद्यविविषयायणभवतीत्याह ॥ सौपुप्तकति ॥ समाधानसमाधिकश्चसमाधि एतेसमाधयोजाग्रत्यपिभवति ॥ २९ ॥ हेब्रह्मनब्रह्मभूतहसाधोजाग्रतिसमतान्नि
पणम्यवहरन्सदेहोपिउत्तमात्यक्तमवहार समाधिस्थोपिजीवन्मुक्त सकलामलशांतिवृत्तिर्नित्यतुर्यस्थएवतथाविदेहएव ॥ इयचस्थिति स्थूलसूक्ष्माकारद्वयवाधान्नभाव
मानिनभावब्रह्मस्यैवास्तिनान्यस्येत्यर्थ ॥ अथवानभवत्यपिसंबोधनमेव ॥ इयस्थितिस्तथाभवतएवास्तिनान्यस्येत्यर्थ ॥ अथवाभवतस्तवैवास्तीतिरामप्रतिसिद्धवत्
कारोक्ति ॥ ३० ॥ हरामत्व ॐमितिमांडूक्यापनिषदुक्तरीत्याविराडादिपादमात्रामविलापनेनोदस्तभववासनमेकतुर्यरूपमास्व ॥ सर्वंचविचतद्गगनीहकिलयथ्यसिद्धतमआंतरो

स्तुपुप्तमौनमेवेदमनतत्वाव्रयोधवत्॥ तुर्यमेवामलविद्धितुर्यातीतमथापिच॥२८॥ सौपुप्तकसमाधानस्तथातुर्यसमाधिक ॥ तुर्याती
तसमाधिवाजाग्रत्यपिभवतिवै॥ २९॥ तुयस्यएवसकलामलशांतिवृत्तिर्जाग्रत्यपिव्यवहरन्निपुणसमतात् ॥ नित्यसदेहउतवापिवि
देहएवब्रह्मन्नसोभवतएवकिलास्तिसाधो॥ ३०॥ ॐमित्युदस्तभववासनमेकमास्वनत्वनचाहमपिनान्यदिहास्तिसत्यम्॥ सर्वंचवि
यतद्दतीहकिलांतराभज्ञस्तिष्ठचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठ ॥ ३१॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० महामौनय
त्नोपदेशोनामाऽष्टपष्टितम सर्ग ॥६८॥ ॥ ५॥ ॥ ७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥ कुतःशतत्वमायातरुद्राणामु
निनायक॥ येगणास्तेतुयेरुद्राउतनेतिवदाशुमे॥ १॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥स्वप्नानांभिक्षुणादृष्टंशतशतशरीरकम्॥ सर्वमुद्देशतो
ज्ञातततउक्तनतन्मया॥ २॥

नात्यंतरनुभूयमान स्वमलसाभासुत्वाद्दोर्जीवन्मुक्तस्त्वचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू० अष्टपष्टितम सर्ग ॥ ६८ ॥
गणानामपिरुद्रत्वमुक्तनामस्थिर्मास्थिति ॥ योगाध्यायस्यविस्योम्तेस्तूतिरुच्यते ॥ १ ॥ प्राग्भ्यतात्रिब्रह्मसहारुद्रतासर्वएवते ॥ समाजर्मुविरुज्भरुद्राणामुक्तमशतमिति
शतानामप्युक्तमरुद्रताप्रागुक्तातद्दुत्तरसर्गेपरुद्राययातपुनेपुरहपुसारभ्यशेषमुक्तवततियाम् तमभुक्तार्थिरभोगाप्राप्यरुद्रपुरंतत ॥ गणतामापसतस्तेस्थास्यतिसपरिच्छन्नाद
स्यक्तनयरु प्यपाशतरुद्रमूर्तीनांगणत्वमेकैवरुद्रमूर्तिरितिसविहानोराम पृच्छति ॥ कुतइति ॥ रुद्राणांशतत्वकुतआगतम् किगणीसहपरिगणनायुक्तव्यतिरिक्तरुद्राणामेवपरिग
णनात् ॥ एवार्थेतुशब्द ॥ यमगास्त्वयोक्तास्तएवयेरुद्राउक्तास्तेउतन ॥ अन्येएवरुद्रादित्यर्थ ॥ १ ॥ तमप्रथमकस्पमेवावलम्ब्यवसिष्ठउत्तरमाह ॥ स्वप्नानामिति ॥ उद्देश
तःप्रागुक्ततत्तचस्वप्नादिषुसात्ततस्त्वयाज्ञातमेवततन्मयारुद्रशतसस्थानेनामतोविशिष्यनोक्तम ॥ २ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसांख्ययोगयो समुच्चयोयुक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ सस्रतेर्बाह्यांतःकरणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकंमनएव कारणतच्चसांख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयो करणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्येकैकेनाभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २३॥ देहाहतादर्शनपूर्विकैवसर्वासस्रतिस्तन्मूलमनस्तच्छातौसर्वसस्रतिशातिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेननतर्हिकथंमनसोनाशइतिचेत्तद्दर्शनजन्यत्वादित्याह॥ मनइति ॥ २५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहममतादिबंधमोक्षाता सर्वा.कल्पनावाध्यतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ ककुतइत्यनयो.प्रतिपदमन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम मध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २७॥ तेषुमध्यमरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषाप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभा वः ॥ २८ ॥ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्छाकालेविलीनसैधववदविद्यायांवासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भा

वासनांचित्तमेवाहुःकारणंतद्धिसंस्रतेः॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३॥ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा ॥ स्वात्मा नंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति ॥ २४॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात् ॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते ॥ २५॥ मनो भवस्तुसंसारःक्रममाहंक्रसंततिः॥ उपदेश्योपदेशादिबंधमोक्षौचतत्कुतः॥ २६ ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा ॥ मनोवि निग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः॥ २७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम् ॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्ये सर्वजंतवः॥२८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम् ॥साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतितद्धिवम् ॥ २९॥ यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतीदंशरीरकम् ॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम् ॥ ३० ॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानाप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्ग तानाविलयः वाह्याकाशेसहोत्क्राताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्यादिना ॥ मनःप्रशमनमेववरंश्रेष्ठ साध्यविद्धि ॥ २९ ॥ यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशातघुर्घुरारावमिदशरीरकत्यजतितदावासनाकामकर्मोपस्थापितभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनिताद्दशदे हारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभि सगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरकल्याणत रंरूपतनुतेएवमेवायमात्मेदशरीरनिहत्याविद्यागमयित्वाऽन्यन्नवतरकल्याणतरंरूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्ववादैववाप्राजापत्यंवाब्राह्मवान्येषांवाभूतानामितिच ॥श्रुतौपेशस्कारी स्वर्णकार पेशस स्वर्णस्यमात्राशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

१ क्वचित्संस्रतिरित्यपिपाठः

दृष्टांअकस्माद्यादुर्भूताम् ॥ यद्वाआसन ॥ ११ ॥ एवकमामानुष्यादिजन्मकमा ॥ १२ ॥ नहेयताकस्यचिद्दितिशेष ॥ आत्मीयत्वषणाश्रमोचितम् ॥ परतवन्यत् ॥ ज्ञा
निज्ञात्मान्वितिपिणानियम्नानीतिविपयस्तथाविधनकथिचित्यथ ॥ १३ ॥ नहिकयहरस्यप्रसिद्धहरचरिभवेपक्रियानियमोहरेर्मातश्चरिभवेपादिनियमोभववादीनांचब्राह्मणोत्त
मचचानियम काकतालीपन्यायतरघटनादित्याशक्याह ॥ अभ्यादीनामिति ॥ आतयस्तत्तज्ञात्युचितकर्मनियम ॥ मुख्यश्चरेच्छारूपानादिनियतिरेवतद्यवस्थापिकेत्यथ
॥ १४ ॥ अज्ञानानुषपानाम्यादिक्रियाचन्नियता सगादावभिव्यक्ता किंनुसर्गेरूढिमायातेसतितत्तद्वर्णादिविभागसकेतवशात पृथक्कुऐहिकपारलौकिकसुखदु स्वानुभूतिफला

फाधतार्लायवद्ध्रात्रियांकुर्वतितेसदा ॥ नकुर्वंत्यपिवैकिंचिन्नैपाकश्चिदपिग्रह ॥ ११ ॥ काकतालीयतोविष्णुरेवकर्मादित पुरा ॥ एव
कमाग्निनयनएवकर्मोद्भुजोद्भव ॥ १२ ॥ ननियमस्तिनानिधनोपादेयनहेयता ॥ नचात्मीयनचपरकमज्ञविपयकश्चित् ॥ १३ ॥ अम्या
दीनायथोष्याठिसगादौरूढिमागतम् ॥ हरादीनातथाकर्मद्विजातीनाचजातय ॥ १४ ॥ सर्गेप्ररूढिमायातेसकेतवशत पृथक् ॥ अनुभू
तिफलाश्चया कल्पिता कल्पिता स्वयम् ॥ १५ ॥ विदेहमुक्तविपयतुयमौनमतोमया ॥ नोक्तंतचपरमौनंसदेहस्यरघूद्वह ॥ १६ ॥ स्वाद
प्यतितरामच्छमात्माकाशचिदात्मकम् ॥ तत्ताप्राप्ति परश्रेय साकथप्राप्यतेशृणु ॥ १७ ॥ सम्यग्ज्ञानावबोधेननित्यमेकसमाधिना ॥
सख्यंयत्रावबुद्धायेतरस्मृता साख्ययोगिन ॥ १८ ॥ प्राणाद्यनिलसशांतौयुक्त्यायेपदमागता ॥ अनामयमनाद्यंतंतेस्मृतायोगयोगि
न ॥ १९ ॥ उपादेयतुसर्वेषाशांतपदमरुत्रिमम् ॥ तत्केचित्सख्यया प्राप्ता कचिद्योगेनदेहृत ॥ २० ॥ एकसांख्यचयोगचय पश्यतिस
पश्यति ॥ यत्सांख्यै प्राप्यतेस्थानपरंयोगैस्तदेवहि ॥ २१ ॥ यत्रप्राणमनोवृत्तिरत्यतनोपलभ्यते ॥ वासनावागुरोत्क्रांतातद्धिपरम
पदम् ॥ २२ ॥

शार्धापास्ताभाविक्यश्चरागादिवशास्त्वयकल्पितादृतिषेपम्यमित्यर्थ ॥ १५ ॥ एवप्रश्नसमाधायप्रस्तुतेपुमौनेपुषकम्यशेपदर्शयति ॥ विदेहेति ॥ सदेहस्यप्रसिद्धाश्चतुर्वे
धर्मानात्परतवनोक्तन्न्यूणिदितिपरेणान्वय ॥ १६ ॥ तत्तायास्तद्भावस्यप्राप्ति परमपोमोक्ष ॥ १७ ॥ तस्यामीसांख्ययोगावुपायइतिवर्णयिष्यन्सांख्ययोगिनोलक्षयति ॥
सम्यगिति ॥ सख्ययाविवकविचारप्रयुक्तराजयोगन ॥ १८ ॥ कर्मयोगिनोलक्षयति प्राणेति युक्त्याप्राग्वर्णितहठयोगेन ॥ १९ ॥ उपादेयफलीभूतसस्वसाक्षात्कारेणप्राप्त
व्यम् ॥ सर्वेषांद्विविधानामपियोगिनाम् ॥ देहत अनेनैवदेहेन ॥ २० ॥ फलतएतदेवस्फुटयति ॥ यदिति ॥ २१ ॥ ननुविभिन्नरूपयोस्तयो कुतएकफलतमाह ॥ यत्रेति ॥ प्रा
णमनोवृत्त्याभयोरप्यात्यतिकविलयोपलक्षितत्वादुभयवासनावागुरोत्क्रांतास्थितिरवतत्परमपदंतदित्यर्थ ॥ २२ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसाख्ययोगयोःसमुच्चयोयुक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ संसृतेर्बाह्यांतःकरणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकंमनएव कारणतच्चसांख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्त्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयो.करणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्येकैकेनाभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २३॥ देहाहृतादर्शनपूर्विकैवसर्वासंसृतिस्तन्मूलमनस्तच्छातौसर्वसंसृतिशातिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेनतर्हिकथंमनसोनाशइतिचेत्तद्दर्शनजन्यत्वादित्याह॥ मनइति ॥ २५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहममतादिबंधमोक्षांताःसर्वा.कल्पनाबाध्यतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ क्रकुतइत्यनयोःप्रतिपदमन्वय ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम मध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसंग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २७॥ तेषुमध्यमंरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषांप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभा वः ॥ २८ ॥ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्छाकालेविलीनसैंधववदविद्यायावासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भा

वासनांचित्तमेवाहुःकारणंतद्धिसंस्तृतेः॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३॥ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा ॥ स्वात्मा नंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति ॥२४॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात् ॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते ॥ २५॥ मनो भवस्तुसंसारःक्रममाहंक्रसंततिः॥ उपदेश्योपदेशादिबंधमोक्षौचतत्कृतः॥ २६॥ एकतत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा ॥ मनोवि निग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः॥ २७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम् ॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्ये सर्वजंतवः॥२८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम् ॥साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतितच्छिवम् ॥ २९॥ यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतीदंशरीरकम् ॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम् ॥ ३० ॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानांप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्ग तानाविलयः बाह्याकाशेसहोत्क्रांताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्यादिना ॥ मनःप्रशमनमेववरंश्रेष्ठ साध्यविद्धि ॥ २९ ॥ यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशांतघुर्घुरारावमिदंशरीरकत्यजंतितदावासनाकामकर्मोपस्थापितभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनितादृशदे हारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिःसंगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणत रंरूपंतनुतेएवमेवायमात्मेदंशरीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वाऽन्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्वंवादैववाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानामितिच ॥श्रुतौपेशस्कारी स्वर्णकार पेशसः स्वर्णस्यमात्राशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

१ क्वचित्संसृतिरित्यपिपाठः

रूढा अकस्मात्प्रादुर्भूताम् ॥ पद्म आसग ॥ ११ ॥ एवकमामानुष्यादिजन्मकमा ॥ १२ ॥ नहेयताकस्यचिदितिशेष ॥ आत्मीयस्ववर्णाश्रमोचितम् ॥ परतदन्यत् ॥ स्वा
सिद्धात्मस्विपिणोतिपन्नातीतिविपयस्तथाविधंनकश्चिदित्यर्थ ॥ १३ ॥ तर्हिकथहरस्यप्रसिद्धहरचरित्रप्रक्षेपकियानियमोहरेर्वातच्चरित्रवेपादिनियमोगणदादीनांचब्राह्मणोत्त
मचयानियम काकतालीयन्यायेतत्घटनादित्याशङ्क्याह ॥ अग्न्यादीनामिति ॥ जातयस्तत्तज्जात्युचितकर्मनियम ॥ मुख्यभवेच्छारूपानादिनियतिरेवतदवस्थापिकेत्यथ
॥ १४ ॥ अज्ञानानुपपानाभ्यादिकियाचन्नियता सगादावभिव्यक्ता किंनुसर्गेरूढिमायातेसतितत्तद्वर्णादिविभागसंकेतवशात पृथक्पृथक् ऐहिकपारलौकिकसुखदु खानुभूतिफला

काकतालीयवद्भ्रांन्त्यांकुर्वंतितेसदा ॥ नकुर्वंत्यपिवैकिंचित्तैपाकचिदपिग्रह ॥ ११ ॥ काकतालीयतोविष्णुरेवकर्मादित पुरा ॥ एव
कमात्रिनयनएवंकर्माम्बुजोद्भव ॥ १२ ॥ ननियमस्तिनानिघ्नोपादयनक्षयता ॥ नचात्मीयनचपरकर्मज्ञविपयकश्चित् ॥ १३ ॥ अग्न्या
दीनांयथौष्ण्यादिसर्गादौरूढिमागतम् ॥ हरादीनांतथाकर्मद्विजातीनांचजातय ॥ १४ ॥ सर्गेप्ररूढिमायातेसंकेतवशत पृथक् ॥ अनुभू
तिफलाश्चर्या कल्पिता कल्पिता स्वयम् ॥ १५ ॥ विदेहमुक्तविपयतुर्यमौनमतोमया ॥ नोक्तंतवपरमौनसदेहस्यरघूद्वह ॥ १६ ॥ स्वाद
प्यतितरामच्छमात्माकाशचिदात्मकम् ॥ तत्ताप्राप्ति परश्रेय साकथप्राप्यतेशृणु ॥ १७ ॥ सम्यग्ज्ञानावबोधेननित्यमेकसमाधिना ॥
सत्स्यैवावबुद्ध्यैतेस्थता सांख्ययोगिन ॥ १८ ॥ प्राणायनिलसशांतौयुक्त्यायेपदमागता ॥ अनामयमनाद्यंततेस्मृतायोगयोगि
न ॥ १९ ॥ उपादेयतुसर्वेपाशांतपदमकृत्रिमम् ॥ तत्केचित्सस्यया प्राप्ता कश्चिद्योगेनदेहत ॥ २० ॥ एकसांख्यचयोगचय पश्यतिस
पश्यति ॥ यत्सांख्यै प्राप्यतेस्थानंपरंयोगैस्तदेवहि ॥ २१ ॥ यत्रप्राणमनोवृत्तिरत्यतनोपलभ्यते ॥ वासनावागुरोत्क्रांतातद्विद्धिपरम
पदम् ॥ २२ ॥

शाश्चार्यास्वाप्ताविस्मयश्वरामादिवशास्स्वयकल्पितादृतिवैपम्यमित्यर्थ ॥ १५ ॥ एवप्रश्नसमाधायप्रस्तुतेपुर्मौनेपूर्वकक्ष्यशेपदर्शयति ॥ विदेहेति ॥ सदेहस्यप्रसिद्धाश्चतुर्वे
धर्मीनात्सरंतपनोपनम्कृष्णितिपरेणान्वय ॥ १६ ॥ तत्तायास्तद्भावस्यप्राप्ति परश्रेयोमोक्ष ॥ १७ ॥ तत्प्राप्तौसांख्ययोगावुपायइतिवर्णयिष्यन्सांख्ययोगिनोलक्षयति ॥
सम्यगिति ॥ सत्स्यया विवेकविचारप्रयुक्तश्रवणयोगेन ॥ १८ ॥ कर्मयोगिनोलक्षयति प्राणेति युक्त्याप्राणस्पंदितहठयोगेन ॥ १९ ॥ उपादेयफलीभूततत्ससाक्षात्कारेणप्राप्त
व्यम् ॥ सर्वेपांद्विविधानामपियोगिनाम् ॥ देहत अभ्यनैवदेहेन ॥ २० ॥ फलतएतदेवस्फुटयति ॥ यदिति ॥ २१ ॥ ननुचित्तिन्नरूपयालयोऽकुतएकफलतमाह ॥ यत्रेति ॥ प्रा
णमनोवृत्त्योरुभयोरप्यात्यतिकविलयोपलक्षितत्वाद्भयवासनावागुरोत्क्रांतास्थितिरेवतत्परमपदंतदित्यर्थ ॥ २२ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसांख्ययोगयो·समुच्चयोयुक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ संसृतेर्बाह्यात·करणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकंमनएव कारणतच्चसांख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्त्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयो करणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्येकैकेनाभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २३॥ देहाहतादर्शनपूर्विकैवसर्वासंसृतिस्तन्मूलमनस्तच्छातौसर्वसंसृतिशातिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेनतर्हिकथमनसोनाशइतिचेत्तद्दर्शनजन्यत्वादित्याह॥ मनइति ॥ २५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहममतादिबंधमोक्षाताःसर्वाःकल्पनाबाध्यतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ क्वकुतइत्यनयो·प्रतिपदमन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम मध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसंग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २७॥ तेषुमध्यमरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषांप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभा वः ॥ २८ ॥ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्छाकालेविलीनसैंधववदविद्यायावासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भा

वासनांचित्तमेवाहुःकारणंतद्धिसंसृतेः॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३॥ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा ॥ स्वात्मानंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति ॥ २४॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात् ॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते ॥ २५॥ मनोभवस्तुसंसारःक्वममाहंक्वसंततिः॥ उपदेश्योपदेशादिबंधमोक्षौचतत्कृतः॥ २६ ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा ॥ मनोविनिग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः॥ २७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥ यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम् ॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्ये सर्वजंतवः॥२८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम् ॥साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतितच्छिवम् ॥ २९॥ यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतीदंशरीरकम् ॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम् ॥ ३०॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानाप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्गतानाविलयः बाह्याकाशेसहोत्क्राताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्याविना ॥ मनःप्रशमनमेववरश्रेष्ठ साध्यविद्धि ॥ २९ ॥ यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशातघुर्घुरारावमिदशरीरकत्यजंतितदावासनाकामकर्मोपस्थापितंभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनितादृशदेहारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभि·संगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणतररूपतनुतेएवमेवायमात्मेदशरीरनिहत्याविद्यागमयित्वाऽन्यन्नवतरकल्याणतररूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्ववादैववाप्राजापत्यंवाब्राह्मवान्येषांवाभूतानामितिच ॥श्रुतौपेशस्कारी स्वर्णकार पेशस·स्वर्णस्यमात्राशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

१ क्वचित्संसृतिरित्यपिपाठः

तद्दिताभूतमाप्राबहिर्मीतांतरमापि सदापिकुतोनश्लिष्यंतितमाह ॥ वासनेति ॥ तत्तज्जीववासनामायात्मकानिमानितादृशवासनायन्मनाविशिष्टप्राणैरेवसश्लिष्यतिनेतरैरिति व्यवस्थितमित्यर्थ ॥ ३१ ॥ प्राणादेहांतरेतद्देहवासनासहिताएवोत्पद्यंते यत पूर्वदेहमपिभाविदेहवासनासहिताएवमुंचति ॥ देहांतरेचतदीयहार्दव्योमातद्गतवायुभिश्चसश्लेषयांति ॥ यथाकुसुममध्यस्तिलेपुमतिविशासप्रततैलेनसश्लेषयातीतियंत्रनिष्पीडनाविदु स्वायभवमितद्दम् ॥ ३२ ॥ अतएवमरणमाप्यनमनोनाशइतिनप्राणनाशोपीत्याह ॥ मनइति ॥ यथासांपुर्वध अभोधौमग्नोवासमनैरदृश्यमानोपिनशाम्यतिनिनस्यति ॥ मनःप्राणयोःसमनियतत्वंव्यतिरेकमुखेनान्वयमुखेनचदर्शयति ॥ नामनस्काइतिसा

घासनासात्मकान्येवविज्ञितन्मात्रकाणिवै ॥ तदात्मकैर्मनोवद्भिः प्राणे श्लिष्यंतिनेतरे ॥ ३१ ॥ सवासनास्तूत्पद्यतेप्राणामुचंतिदेहकम् ॥ तद्व्योमवायुसंश्लेषंयांतिद्रुःस्वायगंधवन् ॥ ३२ ॥ मन सांबुरिवांभोधौनशाम्यतिसवासनम् ॥ नामनस्का सभवतिप्राणा सूर्यइवत्विप ॥ ३३ ॥ नजहातिमन प्राणान्विनाज्ञानेनकर्हिचित् ॥ व्रणांतरणेवविनाव्रणागमिवतित्तिरि ॥ ३४ ॥ ज्ञानादवासनीभावस्वनाशप्राप्नुयान्मन ॥ प्राणात्स्पंदचनादत्तततश्शांतिर्हिशिष्यते ॥ ३५ ॥ ज्ञानात्सर्वपदार्थानामसत्वसमुदेत्यलम् ॥ ततोंगवासनानाशाहियोग प्राणचेतसो ॥ ३६ ॥ ततोनपश्यतिमन प्रशांतदृहतांपुन ॥ स्वनाशेनपदंप्राप्तंवासनैवमनोविदु ॥ ३७ ॥ चेतोहिवासनामात्रंतदभावेपरंपदम् ॥ तत्त्वंसंपद्यतेज्ञानंज्ञानमाहुर्विचारणम् ॥ ३८ ॥ इत्यस्या संसृतेरामपर्यंत संप्रवर्त्तते ॥ स्वयविवेकमात्रेणरज्जुसर्पभ्रमारुते ॥ ३९ ॥ एकार्थाभ्यसनप्राणरोधचेत परिक्षया ॥ एकस्मिन्नेवससिद्धेसंसिद्ध्यंतिपरस्परम् ॥ ४० ॥ तालवृतस्यसंस्पंदेशांतिशांतायथानिल ॥ प्राणानिलपरिस्पंदेशांतिशांततथामन ॥ ४१ ॥ प्राण शरीरविलयेप्रयातिव्योमवायुताम् ॥ यथावासितमेवेदसर्वंपश्यतितत्रवा ॥ ४२ ॥ यथाविदेहा पश्यंतिप्राणाव्योमनिदेहकम् ॥ समनस्कास्तथाचारसर्वचानुभवंतिते ॥ ४३ ॥ शांतेवातपरिस्पंदेयथागंध प्रशाम्यति ॥ तथाशांतेमन स्पंदेशाम्यतिप्राणवायव ॥ ४४ ॥

चेन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अतएवज्ञानाद्वासनाक्षयेउभयनाशइत्याह ॥ ज्ञानादिति ॥ ३५ ॥ कथज्ञानेनवासनानाशइतिचेत्तत्रहेतुर्द्वैतबाधावित्याह ॥ ज्ञानादिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तदपिज्ञानसवासनंसर्वबाधित्वाआत्मतत्त्वमेवसंपद्यतेतत्रतस्यविचारप्ररलयोरभेदाद्विगतबालनमचलज्ञानमेवशिष्यतइत्यनुभवमित्राआहु ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ प्रस्तुतमुपाददत्ते ॥ एकेति ॥ एकोर्थोद्वयतस्यतदभ्यसनमवणाद्यावर्त्तनम ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सनिशरीरेप्राणाक्रमणेअस्त्वयंक्रमोयमशरीरस्थैवशापच्छेदादिनानाशसंभवक्रमस्तमाह ॥ प्राणइति ॥ व्योमवायुतांवासाकाशस्थवायुमिश्रनात्मत्वम् ॥ तत्रवासाकाशे ॥ ४२ ॥ यथायादृशकर्मोद्भावितवासनामयपुरनरपश्वादिदेहकपश्यतितथातदनुरूपमेवआचारव्यवहारमनुभवंति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तिलतैलेसक्रांतकुसुमामोदवन्मिश्रे ॥ ४५ ॥ रथसारथीइवअन्योन्यस्पदनंविहरत सपादयतः ॥ ४६ ॥ आधाराधेयवत्अग्र्यौ ण्यवत् ॥ ४७॥ शांतबाधितद्वैतवासनम् ॥ प्राणस्वभावस्यतस्मिन्मनसिलीनत्वादेकीभूतत्वात् ॥ ४८ ॥ तस्मिन्नात्मतत्त्वेलयेनतदात्मत्त्वमेवस्थिरभवति ॥ ४९॥ अनुपलभोऽज्ञान उपलंभस्तद्बाधिकाब्रह्माकारावृत्तिस्तयो र्द्वयोरप्यसतोर्निवृत्तयोर्य.शिष्यतइतिशेषस्तत्रचिन्मात्रेप्राणधारणयावास्थिरोभवेत्यर्थ. ॥ ५० ॥ कियत्कालमेकतत्त्वभावनाधार्यातत्राह ॥ एकस्मिन्निति ॥ भावतदाकारवृत्तिधाराम ॥ यावद्भाव.सावृत्तिधारापिचरमसाक्षात्कारस्फुटासतीअभावत्वमायातितावदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ भोग्यक्षयादाहारक्षयात्स्वयदेहइवविलीयते ॥ ५२ ॥ धारणांतै पचभिरंगैर्मनसोबाह्याकारक्षयेसतिधारणादिभिस्त्रिभिर्ब्रह्मैकताननासपत्त्यानिर्विकल्पसमाधिपरिपाकेनब्रह्मभाव.सिद्ध्यतीत्याह ॥ यदेकतानमिति ॥ ५३॥ अश्रुतेअमतेचध्यान

अविनाभाविनीनित्यंजंतूनांप्राणचेतसी ॥ कुसुमामोदवन्मिश्रेतिलतैलेइवस्थिते ॥ ४५ ॥ मनसःस्पंदनंप्राणःप्राणस्यस्पंदनंमनः॥ एतौविहरतोनित्यमन्योन्यंरथसारथी ॥ ४६ ॥ आधाराधेयवच्चैतावेकाभावेविनश्यतः ॥ कुरुतश्चस्वनाशेनकार्यंमोक्षाख्यमुत्तमम् ॥ ४७ ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासाच्छांतंशाम्यत्यलंमनः ॥ तल्लीनत्वात्स्वभावस्यतेनप्राणोपिशाम्यति ॥ ४८ ॥ विचार्ययदनंतात्मतत्त्वंतन्मयतांनय॥ मनस्ततस्तल्लयेनतदेवभवतिस्थिरम्॥ ४९ ॥ यदेवातितरांश्रेयोनुपलंभोपलंभयोः ॥ द्वयोरप्यसतोस्तत्रशेषेवापिस्थिरोभव ॥ ५० ॥ एकस्मिन्सुदृढेतत्त्वेतावद्भावंविभावयन् ॥ भावोभावत्वमायातिस्वभ्यासाद्यावदाततम्॥ ५१ ॥ प्रत्याहारवतांचेतःस्वयंभोग्यक्षयादिव ॥ विलीयतेसहप्राणैःपरमेवावशिष्यते॥५२॥ यदेकतानंभवतिचेतस्तद्द्रवतिक्षणात्॥ शांताशेषविशेषौघंचिराभ्यासस्वभावतः॥ ५३ ॥ अविद्येयंतुनास्तीतिबुद्ध्वायुक्तियुतंधिया॥ ज्ञानादेवपरावाप्तिस्तदभ्यासस्ततःपरम्॥ ५४ ॥ चित्तेशांतेशाम्यतीयंसंसारमृगतृष्णिका॥ जरामुपगतेमेघेमिहिकातन्मयीयथा॥ ५५ ॥ चित्तमात्रमविद्येतिकुरुतेनैवतत्क्षयम् ॥ तद्रूपंरामचित्तात्माभावोहिपरंपदम्॥ ५६ ॥ मुहूर्तमेवनिर्वाणंयदिचेतःपरेपदे॥ तत्तत्परिणतंविद्धितत्रैवास्वादमागतम्॥५७॥

धारणाद्यभ्यासायोगाच्छ्रवणमननाभ्यांद्वैतजातमविद्यैवसाचनास्त्येवतत्त्वज्ञानादेवपरावाप्तिरितिप्रमाणप्रमेयासभावनादोषनिरासपर्यंतंबुद्ध्वाततःपरंध्यानधारणादिनाज्ञानाभ्यासःकार्यइत्यर्थः ॥ ५४ ॥ मेघेजरामपक्षयशरदिउपगतेसतिततोहेनोरागततान्मयी ॥ तनआगतइत्यर्थेहेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तमानेमयट्चेतिमयट् ॥ ५५ ॥ ब्रह्माकारपरिणतेनतेनचित्तेनैवतस्यचित्तस्यक्षयकुरु तस्यचित्तक्षयस्यरूपतुचित्ताधिष्ठानमात्मैवनशून्यता हियस्मात्तद्भावःपरपदपरमपुरुषार्थोनभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ अप्यर्थेएवकारः॥ निर्वाणविश्रांतम् ॥ तत्तर्हितद्ब्रह्मैवपरिणतविद्धिनत्वध्यस्तस्याधिष्ठानव्यतिरिक्तंस्वरूपमस्तीतितत्रैवनिरतिशयस्वप्रकाशानंदास्वादमागतंसन्नव्युत्थानमिच्छतीत्यर्थः ॥ तथाचोक्तशिवधर्मोत्तरे ॥ ज्ञानामृतरसोयेनसकृदास्वादितोभवेत् ॥ विहायसर्वकार्याणिमनस्तत्रैवधावनीति ॥ ५७ ॥

दमेवमस्तुनयो सांख्ययोगयोरकफलमित्याह ॥ यदिति ॥५८॥ सत्वशब्दार्थं स्वयमेवाह ॥ चेतइति ॥ अंतरब्रह्मभावविच्छेदम् ॥५९॥ तद्दर्शनोन्मुखजनाविरलाएवेत्याह ॥ कश्चिदिति ॥ अप्रदशाअसभावनाच्छून्योपम प्रदशानुपरज्योति ॥ ६० ॥ उक्तमेवार्थमनुवदन्नुपसहरति ॥ विगलितेति ॥ हेसुभग उक्तविधिविधोपायाभ्यासैर्विगलिताभ्या मनोजापत्त्वमसुप्तमलक्षणानि भ्रांतितद्बीजदर्शनपदानियस्यतथाविधस्वयचाविद्याक्षयाद्विगलद्बाधितवच्चपटवत्प्रतिभासमात्रशिष्टमनइहर्जीवन्मुक्तयमस्यायासत्वमिति ध्यते ॥ तद्वासनाबीजशक्तिदाहात्पुनारागद्वेषाभिमानादिकलाभिर्मलिनससारपदनएति ॥ यथास्पर्शमणिसगात्कनकतामुपागततामपुन कलककलनामलिनतामपदनै तद्वदित्यर्थ ॥ ६१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू एकोनसप्ततितम सर्ग ॥ ६९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मायाभ्रांत्यनवस्थानेचिदात्मपरिशुद्धये ॥ चे

यदिसांख्येनविश्रांतंचेतोयोगेनवापिते ॥ क्षणतत्सत्वतांयातंनभूयइहजायते ॥ ५८ ॥ चेतोविगलिताविद्यंसत्वशब्देनकथ्यते ॥ दग्ध ससारबीजतन्नददात्यतरपुन ॥५९॥ कश्चिद्विगलिताविद्य सत्वस्थःशांतवासन ॥ परशून्योपमसद्योज्योति पश्यतिशाम्यति ॥ ६० ॥ विगलितात्मपदंविगलन्मन सुभगमत्वमितीहहिकथ्यते ॥ नपुनरेतिकलामलिनपदकनकतामिवताम्रमुपागतम् ॥ ६१ ॥ ॥इ० वा० बा० दे० मो० नि० पू० प्राणमन संयोगविचारणनामैकोनसप्ततितम सर्ग ॥६९॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥जीवो जीवोभवत्याशुयातिचित्तमचित्तताम् ॥ विचारादित्यविद्यांतोमोक्षइत्यभिधीयते ॥ १ ॥ मृगतृष्णाजलमिवमनोहतादिदृश्यते ॥ अस देवमनागेवतद्विचाराप्रलीयते ॥ २ ॥ संसृतिस्वप्नविभ्रांतौवेतालोदाहृतानिमान् ॥ प्रश्नानाकर्णयशुभान्प्रसगात्स्मृतिमागतान् ॥३॥ अस्तिविंध्यमहाटव्यावेतालोविपुलाकृति ॥ सकिंचिन्मंडलगर्वादाजगाममजिघांसया ॥ ४ ॥ सवेतालोवसत्पूर्वकस्मिंश्चित्सज्जनास्प दे ॥ यद्बुधल्युपहारेणनित्यवत्सतयासुखी ॥ ५ ॥ निर्निमित्तनिरागस्कपुरोप्यभ्यागतनस ॥ क्षुधितोपिनरहंतिसतोहिन्यायदर्शका ॥६॥ सकालेनाटवीगेहाजगामनगरांतरम ॥ न्याययुक्त्याजनभोक्तुंक्षुधासमभिचोदित ॥ ७॥ तत्रप्रापसभूपालरात्रिचर्याविनिर्गतम् ॥ त माहघनघोरेणशब्देनोग्रनिशाचर ॥८॥

उदाजसवादकथाशक्रियतेशुभा ॥ १ ॥ चित्तेशांतिशाम्यतीयससारमृगतृष्णिकेत्युक्तविचारशांतीचविचारएवज्ञानादयपर्यंतउपायइत्याह ॥ जीवइति ॥ इतिअनेनोपायेन यन्मोपक्रार्यकारणाविद्ययोरंतोनाशःसमोक्षइत्यभिधीयत ॥ १ ॥ उक्तार्थाऽसभावनाहेतुंमपनेतुदृष्यमसारयति ॥ मृगतृष्णेति ॥ २ ॥ असदेवमनागवेत्युक्तायस्यस त्यनायास्याचिकामवतारयति ॥ ससृतीति ॥ ३ ॥ गवाद्वधयोग्यस्वअमेध्यनावरात् ॥ ४ ॥ सक्षिप्योक्तविस्तारयितुपुमरावितआरभ्याह ॥ सइति ॥ सज्जनस्यराज्ञआस्प दयोकिरातराज्यककटीवराजकृतेभवद्बुधल्युपहारेणनित्यमतयानिर्विक्षेपसमाधिसुखी ॥ ५ ॥ ६ ॥ कालेमतभक्ष्यजमालाभकालेन ॥ अटवीगेहयस्य ॥ ७ ॥ भिचर्यानिशिनगरेदुष्टजनपरिज्ञानायचोरादिवधायचसचारसहर्यविनिर्गतम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ निर्याप्यन्यायापेतक्रमेणास्तिचेत् ॥ १० ॥ सकला आशास्यंतइत्याशाअभिलषितार्था. ॥ किलेतिधर्मशास्त्रप्रसिद्धौ ॥ ११ ॥ अज्ञश्चेदपराधसहस्रसुलभंसुज्ञश्चे न्नापराध्यत्येव सचसत्यप्यपराधसहस्रेपालनीयइतिपरीक्षणायप्रश्नपरिपूरणमेवप्रार्थयते ॥ ममैतामिति॥ सभवार्थामबाधितार्थाम् ॥ अनेनासभावितार्थप्रश्नच्छलेनपरवधप्र वृत्तिःस्वस्यनास्तीतिदर्शितम् ॥ १२ ॥ सर्वेषांप्रश्नानामापाततोर्थःस्पष्ट. ॥ तात्पर्यतस्तूत्तरसर्गेस्फुटीकरिष्यते ॥ १३ ॥ उत्तरोत्तरस्वप्नेपूर्वपूर्वसत्यतांत्यजन्नपितत्प्रकाशक स्वच्छसत्यात्मस्वरूपंनत्यजति ॥ १४ ॥ यथारंभाया.कदल्या.स्तंभ अतरतस्तथातदतश्चपत्रमात्रवल्कलमात्रम् ॥ दृष्टांतेतत्सदृशवल्कलातरदार्ष्टांतिकेसएवेतिविशेषइतिभा व. ॥ १५ ॥ भूतौघपदेनतदाधारभुवनानिलक्ष्यंते ॥ अतिमहत्वेनप्रसिद्धायेब्रह्मांडाकाशादयोपियस्याणोरपेक्षयापरमाअणव अत्यतक्षुद्रा ॥ १६ ॥ परमाणोःसूक्ष्मस्यैवस

वेतालउवाच॥ ॥राजन्लब्धोसिभीमेनवेतालेनमयाधुना॥क्वगच्छसिविनष्टोसिभवभोजनमद्यमे॥९॥ ॥राजोवाच॥ ॥हेरात्रिच रनिर्याप्यमांचेदत्सिबलादिह॥ तत्तेसहस्रधामूर्धास्फुटिष्यतिनसंशयः॥१०॥ ॥वेतालउवाच॥ ॥नत्वामद्म्यहमन्याय्यन्यायोयंहि मयोच्यते॥राजासिसकलाशाश्चपूरणीयास्त्वयार्थिनाम् ॥ ११ ॥ ममैतामर्थितांराजन्संभवार्थांप्रपूरय॥ प्रश्नानिमान्मयोक्तांस्त्वंस म्यगाख्यातुमर्हसि ॥ १२ ॥ कस्यसूर्यस्यरश्मीनांब्रह्मांडान्यणवःकृशाः॥ कस्मिन्स्फुरंतिपवनेमहागगनरेणवः॥ १३ ॥ स्वप्नात्स्वप्नांतरं गच्छत्यच्छतशोथसहस्रशः॥ त्यजन्नत्यजतिस्वच्छंकःस्वरूपंप्रभास्वरम् ॥ १४ ॥ रंभास्तंभोयथापत्रमात्रमेवंपुनःपुनः॥ अंतरंतस्तथां तश्चतथाकोणुःसएवहि ॥ १५ ॥ ब्रह्मांडाकाशभूतौघसूर्यमंडलमेरवः॥ अपरित्यजतोणुत्वंकस्याणोःपरमाणवः॥ १६ ॥ कस्यानव यवस्यैवपरमाणुमहागिरेः॥ शिलांतर्निबिडैकांतरूपमज्जाजगत्त्रयी॥ १७॥ इतिकथयसिचेन्नमेदुरात्मंस्तदिहनिगीर्यभवंतमात्मघा तिन्॥ फलमिवतवमंडलंग्रसेहंप्रसभमुपेत्यजगद्यथाकृतांतः॥ १८ ॥ ॥इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू० वेताल प्रश्नोनामसप्ततितमःसर्गः॥ ७०॥ ॥७१॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्तवतिवेतालेवक्तुंप्रश्नान्विहस्यसः॥ उवाचवचनंराजा दंतांशुधवलांबरः॥ १ ॥

तोमहतोगिरे. ॥ निबिडघनतरयत्सत्तैकातरूपंतदेवमज्जासारोयस्या ॥ १७ ॥ इतिषट्प्रश्नान्मेकथयसिचेद्दुष्टोदेहादिरेवआत्मायस्यतथाविध अतएवापरिच्छिन्नमात्मान परिच्छेदेनघातितवानसीत्यात्मघातिन् तत्तस्मादकथनापराधादेवभवंतफलमिवनिगीर्यप्रसभबलात्तवमंडलमंडलस्थजनान्ग्रसेयम ॥ ग्रसेहमितिपाठेविकरणपदव्यत्ययश्छा दस. ॥१८॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० सप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥ ॥ आद्यप्रश्नसमाधानविस्तरेणात्रवर्ण्यते ॥ अनंतकोटिब्रह्मांडफलवृक्षादिकल्पनैः ॥ १ ॥ प्रसिद्धब्रह्मांडानांत्रसरेणुत्वमित्यल्पदृष्ट्यात्वयोक्तवक्ष्यमाणकल्पनयाकोटिकोटिगर्भब्रह्मांडानामपितत्त्रसरेणुत्वसंभवादित्याशयेनविहस्यदंतानामंशुभिःप्रभाभिर्ध वलान्यंबराणिवस्त्राण्याकाशंचयस्यतथाविधःसन् ॥ १ ॥

तमादौकस्यसूपरश्मीनांब्रह्मांडानांसरेणवदतिप्रथममभ्रस्योत्तरत्रकुमभिज्ञतमत्वाभिमानवेतालस्यनिरस्कुर्वन्कस्यचित्कल्पनाचमत्कारराजादर्शयति ॥ आस्तेइत्यादिना ॥ इद
त्वयामयाचाधितंब्रह्मांडमजरस्याअजरमुत्तरोत्तरदशगुणाभिभूतत्वग्भिभूजलाद्यावरणैःपरिवेष्टितम ॥ २ ॥ इदंब्रह्मांड १ ईदृशब्रह्मांडसहस्रगभाणिपक्षीकृतमहाभूतानि
१ तद्गर्भमधतन्मात्रा ३ उत्तरोत्तरतद्गर्भाण्यिरसाहितन्माधाणि ७ तद्गर्भहिरण्यगर्भमन ८ अतीतानागतानंततद्भाभूतमाधाराशय ९ तद्गर्भा कल्पकाला १० तद्गर्भाउ
त्पत्तस्थितिभूताब्रह्मविष्णुरुद्राणामायु कालास्तदात्मानस्तएव ११ अनंतकोटीनतिपासत्तास्फूर्तिप्रव्यवहारप्रवर्त्तकमायाशबलब्रह्म १२ इत्येतांश्चतुर्दशपदार्थानिहक्रमा

राजोवाच॥ ॥आस्तेकदाचित्केदहिब्रह्मांडमजरफलम्॥उत्तरोत्तरदशगुणभूतत्वक्परिवेष्टितम्॥ २॥ तादृशानांसहस्राणिफलानियत्र
सतिहि॥ अत्युच्चस्तादृशीशाखाविपुलाचलपल्लवा॥३॥ तादृशानांसहस्राणिशाखानांयत्रसत्यथ॥ तादृशोस्तिमहावृक्षोदुर्लक्ष्योवि
पुलाकृति ॥४॥ तादृशानांसहस्राणियत्रसतिमहीरुहाम्॥ तादृशवनमत्युच्चैरनततरुगुल्मकम्॥ ५॥ तादृशानांसहस्राणिवनानांयत्र
संत्यथ॥ तादृगस्तिशृंगमत्युच्चैर्भरिताकृति॥ ६॥ तादृशानांसहस्राणिशृंगाणांयत्रसत्यथ ॥ तादृशोस्त्यतिविस्तीर्णोदेशोविपुलको
टर ॥७॥ तादृशानांसहस्राणिदेशानांयत्रसत्यथ॥ तादृगस्तिपृथुद्वीपंमहाक्रदनदीयुतम्॥८॥ तादृशानांसहस्राणिद्वीपानांयत्रसत्यथ॥
तादृगस्तिमहीपीठंविचित्ररचनान्वितम्॥ ९॥ तादृशानांसहस्राणिपृथ्वीनांयत्रसत्यथ॥ तादृगस्तिमहास्फारंमहाभुवनढंघरम्॥१०॥
तादृशानांसहस्राणिजगतांयत्रसत्यथ॥ तादृगस्तिमहब्रांडच्चडमंघरपीठवत्॥११॥ तादृशानांसहस्राणियत्रांडानिफरंडका ॥तादृशो
स्तिगतस्पंदोविपुलाब्धिश्वसागर ॥१२॥ तादृक्सागरलक्षाणितरंगोयत्रपेलव ॥तादृश स्वविलासात्मानिमलोस्तिमहार्णव ॥१३॥
तादृगब्धिसहस्राणियस्योदरजलान्यथ॥ तादृशोस्तिपुमान्कश्चिदत्युच्चैर्भरिताकृति ॥१४॥तादृशानांनृणांलक्षैर्यस्यमालोरसिस्थिता॥
प्रधानसर्वसत्तानांतादृशोस्तिपरःपुमान्॥१५॥तादृशानांसहस्राणिपुरुषाणांमहात्मनाम्॥स्फुरतिमंडलेयस्यस्वतनूरुहजालवत्॥१६

फलशाखादिषुशाकल्पनाभिर्निदर्शयति ॥ तादृशानामित्यादिना ॥ चलानिपल्लवानीवभुवनानियस्याम ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ शृंगपदेनाभ्रतमधानोगिरिरेवोच्यते ॥ विपु
लतमत्वात्सर्वतोभरितावृति ॥ ६ ॥ ७ ॥ महाक्रदनदीबदाविभूतानाविर्भूतप्रबहणप्राणादिवायुचेष्टाभियुतम् ॥ विविधाभिर्नामादिरचनाभिरन्वितम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥ पुमान्विष्णु ॥ १४ ॥ परःपुमान्रुद्र ॥ १५ ॥ तनूरुहाःकेशालोमानितज्जालवत् ॥ तथाचश्रुति ॥ तथासत पुरुषात्केशलोमानितथाक्षरात्संभवतीह
विश्वमिति ॥ १६ ॥

प्रत्यग्दृष्टेरन्यासुपराग्दृष्टिषुयाएतारुद्रादिब्रह्मांडांता.शतमसंख्या कलना.प्रतिभासास्ताएताःसर्वप्राणिप्रत्यक्षास्तस्यादित्यस्यदीप्तयोरश्मयः ॥ १७ ॥ मयाचिदात्माइतिएव प्रभाव सूर्यइतित्वत्प्रश्नोत्तरत्वेनोक्तएततूसर्वंजगदसौतपतिप्रकाशयति ॥ १८ ॥ भुवनाभोगाब्रह्माडाः ॥ १९ ॥ भातिस्फूर्तिलभते ॥ भवतिसत्ताचलभते ॥ २० ॥ रेवेताल वर्णितशबलब्रह्मलक्षणस्यत्रैलोक्यमंडपमणे.सूर्यस्यपारमार्थिकतत्त्वभूतेमुख्याधिकारिषुविज्ञानशास्त्रजन्याखंडाकारसाक्षात्कारस्तन्मात्रेणकचितात्मनिस्वात्मतयाप्रथमाने अनधिकारिजतुमात्रेतुअविकासभाजिअस्फुटेइहप्रत्यगात्मनिअग्निविस्फुलिंगवच्चिज्जन्मनोर्जीवजगतोर्भवनस्यपृथक्सत्तायाःकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनंतसंभ्रमतानाचावलेखाः उल्लेखाःसति ॥ परमार्थदृशातुमनागपिनसति अतस्त्वंशातप्रश्नाडंबरमास्वेत्यर्थः ॥२१॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ५ ॥ इहावसिष्टप्रश्नानापचानामुत्तरक्रमात् ॥ वेतालायाप्रमत्तायराज्ञागम्यगुदीर्यते ॥ १ ॥ एवप्रथमप्रश्नसमाधायकस्मिन्स्फुरंतिपवनेमहागगनरेणवइतिद्वितीयप्रश्नराजासमाध

तादृशोस्तिमहादित्यःशतमन्यासुदृष्टिषु ॥ याएताःकलनाःसर्वास्ताएतास्तस्यदीप्तयः ॥१७॥ अस्यादित्यस्यदीप्तीनांब्रह्मांडास्त्रसरेणवः ॥ मयाचित्सूर्यइत्युक्तःसर्वमेतत्तपत्यसौ ॥१८॥ विज्ञानात्मैवपरमोभास्करोभाविताशयः ॥ इमेयेभुवनाभोगास्तस्यैवत्रसरेणवः ॥१९॥ विज्ञानपरमार्कस्यभासाभांतिभवंतिच ॥ इमाजगदहर्लक्ष्म्यःक्वचिल्लक्ष्म्योरवेरिव ॥ २० ॥ विज्ञानमात्रकचितात्मनिजंतुजातेत्रैलोक्यमंडपमणेरविकासभाजि ॥ चिज्जन्मनोर्भवनसंभ्रमतावलेखाःसंतीहरेनहिमनागपिशांतमास्व ॥ २१ ॥ ॥इ०वा०वा०दे० मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू०वेतालप्रथमप्रश्नोत्तरवर्णनंनामैकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥५॥ ॥राजोवाच॥ ॥कालसत्तानभःसत्तास्पंदसत्ताचचिन्मयी ॥ शुद्धचेतनसत्ताचसर्वमित्यादिपावनम् ॥ १ ॥ परमात्ममहावायौरजःस्फुरतिचंचलम् ॥ कुसुमांगइवामोदस्तदतद्रूपकंस्वतः ॥ २ ॥

ते ॥ कालसत्तेत्यादिना ॥ तत्रगगनपदेनप्रसिद्धगगनस्यैवग्रहणविवक्षितमुतमहत्पदविशेषितत्वाद्गौण्यामहाकालरूपश्चित्संवलितमायाकाशउतस्पंदशक्तिप्रधानःसूत्रात्माकाशःउततेतोनिष्कृष्ट.शुद्धचिदाभासलक्षणोजीवाकाश.अन्योवास्तुसर्वेष्वपिकल्पेपुतत्तत्सत्ताएवसूक्ष्मतमत्वात्तेपारेणवस्त्वयोक्ताइत्याह ॥ कालसत्तेति ॥ स्पंदःक्रियाशक्तिप्रधानःसूत्रात्मातत्सत्ता ॥ शुद्धचेतनस्ततोनिष्कृष्टश्चिदाभासस्तत्सत्ताचेत्यादिसर्वसूक्ष्मत्वात्पावननिर्दोषरज.परमात्ममहावायौकल्पितानेकविकारचंचलस्फुरतीतिपरेणान्वय ॥ १ ॥ ननुपरमात्मनएवसर्वानुगतसत्तारूपत्वात्तत्रकालादिसत्तास्फुरतीत्याधाराधेयभावेनव्यपदेशःकथतत्राह ॥ कुसुमांगइति ॥ यथाकुसुममेवस्वांगेआमोदाख्यंभेदस्वतएवपरिकल्प्यकुसुमेआमोदरूपकमिवतदाधेयतयास्थिततद्वत्परमार्थसत्तैवकालादिसत्ताभेदात्मतांस्वात्मनिपरिकल्प्यस्थितेत्यर्थः ॥ २ ॥

---

१ कुसुमरूपकमिवेत्यपिपाठः

ममामन्यमातरंगच्छन्नित्यादिनृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ जगदाभ्येदति ॥ शांतप्रशांतनस्तत्स्वमदोषमसगज्योतीरूपम् ॥ अतएवतथाबोधमात्रब्रह्मशांतत्ववृंहणम् ॥ ३ ॥ र भास्तभायथापत्रमात्रमितिचतुर्थप्रश्नसमाधत्ते ॥ रभास्तभदति ॥ अत अतःब्रह्मविवर्तविवर्तनशील अपिशब्दावमातरकारणेषुपरिणामशीलश्च अत सोणुस्ततोप्यतर म'त्यथ ॥ ४ ॥ विवर्त्तजगदृहणादिनिमित्तोवेतत्तद्रसात्मादिशब्दगोचरतानतुवस्तुन सर्वधर्मशून्यत्वादित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ ५ ॥ अतएवपटसत्तातनुसत्तायांपयवस्यतितंतु सत्ताकापाससत्तायांसाचनकलसत्तायांसागुल्मसत्तायांसाबीजसज्जलादिसत्तायामित्यादिक्रमेणयायासत्ताविभाव्यतेसासातत्तदनुभवनिर्मितानाकारान्विहायरभास्तंभ सदसत्तदनुभवरूपचिन्मात्रपयवस्यतीत्यमलंब्रह्मामलजगत्कारणततिस्तृतमित्यर्थ ॥ ६ ॥ तमाणुपदप्रवृत्तौनिमित्तमाह ॥ सूक्ष्मत्वादिति ॥ एवसौक्ष्म्यपिनपूर्णताहानि रितिप्रश्नांतरयापितत्त्वाअनिपरिच्छिन्नत्वात्परमाणमायाद्निप्रश्नांताकाशमूर्ताघत्यादिपश्चमप्रश्नापिदत्तोत्तर सदत्तदत्याशयेनाह ॥ अनतत्वादिति ॥ मेवादिपरनप्रश्नो

जगदास्यंमक्षास्वभस्वप्नात्स्वभ्रातरव्रजन् ॥ रूपत्यजतिनोशांतंब्रह्मशांतत्ववृंहणम् ॥ ३ ॥ रभास्तंभोयथापत्रमात्रमेवातरांतरम् ॥ अ तरंतस्तथदहिवि-ब्रह्मविवत्यपि ॥ ४ ॥ सद्ब्रह्मात्मादिभि शब्दैर्यदताभिर्विगीयते ॥ शून्यमध्यपदेशतनतत्किंचिच्च किंचन ॥५॥ याया विभाव्यतसत्तामासानुभवनिर्मितान् ॥ रभास्तभवदेतावच्चिन्मात्रममलततम् ॥ ६ ॥ सूक्ष्मत्वादप्यलभ्यत्वात्परमात्मापराणुक ॥ अनतत्वात्ऽसावेवप्रामामवादिमूलताम् ॥ ७ ॥ अणोरप्यत्यनंतस्यपुंसोस्यजगदाद्यपि ॥ परमाणुवदाभातिप्रतीतत्वादरूपवत् ॥ ८ ॥ परोणुरपोऽलभ्यत्वात्पूरकत्वान्महागिरि ॥ सवावयवरूपोपिनिरस्तावयव पुमान् ॥ ९ ॥ अस्यवैज्ञप्तिमात्रस्यमज्ज्ञामात्रजगत्त्रयी ॥ विज्ञानमात्रमध्यहिमाधोविद्धिजगत्त्रयम् ॥ १० ॥ विज्ञानमात्रकलनाकलितजगतिशांतस्वभावसुकुमारमनंतरूपम् ॥ वेतालबाल पपदतदलघनायमेवस्वयसमनुभावयशांतमास्व ॥ ११ ॥ ॥ इ० वा० वा० द० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० वेतालप्रश्नभेदोनाम द्विसप्ततितम सर्ग ॥ ७२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

त्वामवनापयवस्यत्क्रमणगहनतयामूलतामाधारताम् ॥ ७ ॥ जगदादित्रह्माण्डादिपत्क्रमतीतत्वादणुनरतत्तदाकारवृत्तिपरिच्छिन्नचित्कणपरिच्छेपत्वादरूपवच्चि स्वरूप स्यामप्रमाणादिवत् ॥ तदपिसूक्ष्मतमनार्यांच्चिद्रूपभासमानपरमाणवदेवेति ॥ ८ ॥ कस्यानवयवस्यैवपरमाणुमहागिरेरितिपञ्चमप्रश्नसमाधत्ते ॥ परोणुरिति ॥ अलभ्यत्वाच्च क्षुराद्रिकर्णोपासत्वात् ॥ एवपरोणु पूरकत्वात्सर्वमोप्यामममहागिरि ॥ अध्यारोपदशासर्वमूर्त्तामूर्त्तअवयवरूपयस्यतथा ॥ नेतिनत्यपवादेननिरस्तावयव ॥ ९ ॥ तप्रशि लातंनिर्विकल्पनरूपमज्ञाजगत्त्रयीस्पष्टप्रकटयति ॥ अस्येति ॥ हियस्माज्जगत्त्रयपथापृथ्वीअंतरेवसमाह्निमेदस्याविभूतिपुष्टावाकाशरूपविज्ञानमात्रस्यमध्यमांतरमज्ञाय यसिद्धमितिपदार्थ्य ॥ १० ॥ सवप्रश्नानांनिरासेनपौष्ट्यावेतालपरिभवन्निमोक्तार्थसक्षेपेणोपसहरति ॥ विज्ञानेति ॥ हवेतालबालकजगतिविज्ञानमात्रस्यकलनानां स्वर्णोशाष्टानांकल्पितपकटनतयालविज्ञानरूपभवादर्शर्मतालघाटघटिरलघनीयमनास्कदनीयमेवअसोमद्भुत्यात्वमेवस्वभावमात्मानमनुभावयस्वानुभवमारोहयशांतदर्पमा स्त्यय ॥ ११ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० द्विसप्ततितम सर्ग ॥ ७२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

उपदिश्यात्रवेतालप्रश्ननिर्णयमंस्थितिम् ॥ भगीरथस्यवृत्तांतस्तत्रान्योप्यत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ तत्रतस्मिन्राजनिविचारोचितयाधियाअनुमितयाभावितात्मतयातत्त्वज्ञतयानिमि
त्तेन ॥ वेतालपक्षेवासर्वयोज्यम् ॥ १ ॥ अविचलध्यानीसमाधिस्थइतियावत् ॥ २ ॥ एवंक्रमेणराजवर्णितक्रमेण ॥ ३ ॥ बालभ्रांतिकल्पितवेतालकस्यकायइवविलीय
ते ॥ ४ ॥ चित्तसर्वतउपसंहृत्यस्वोभावःपरमात्मातदापतिततत्प्रतिष्ठितकुर्वन् ॥ ५ ॥ हेमुनेमननशीलरामएकस्मिन्वस्तुनिशमःसर्ववृत्तिलयस्तेनशांतात्मोपरतचित्त'अतएव
सर्वत्रसमंब्रह्मपश्यतीतिसमदर्शन. ॥ ६ ॥ असमूढातपूर्वान्वयि ॥ नन्वेवंस्थितम्यमेकथंदेहयात्रासिद्धिस्तत्राह ॥ यथेति ॥ दुःसाध्यमन्येपाकष्टसाध्यमपिकार्यंयस्यानायासे

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिराजमुखाच्छ्रुत्वावेतालःशांतिमाययौ ॥ भावितात्मतयातत्रविचारोचितयाधिया ॥ १ ॥ उपशांतमनाभू
त्वामत्वैकांतमनिंदितम् ॥ बभूवाविचलध्यानीविस्मृत्यविषमांक्षुधाम् ॥ २ ॥ एतद्रामममयोक्तंतेवेतालप्रश्नजालकम् ॥ एवंक्रमेणचि
दणौतेनेदंसंस्थितंजगत् ॥ ३ ॥ चिदणोःकोशगंविश्वंविचारेणविलीयते ॥ कायोवेतालकस्येवशिष्यतेयत्पदंतुतत् ॥ ४ ॥ संहृत्यसर्वत
श्चित्तंस्तिमितेनांतरात्मना ॥ स्वभावापतितंकुर्वन्निरिच्छंतिष्ठशांतधीः ॥ ५ ॥ आकाशविशदंकृत्वामनसैवमनोमुने ॥ तिष्ठैकशमशां
तात्मासर्वत्रसमदर्शनः ॥ ६ ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढोयथाप्राप्तानुवर्त्तिनः ॥ राज्ञोभगीरथस्येवदुःसाध्यमपिसिद्ध्यति ॥ ७ ॥ संपूर्णशांतम
नसःपरिवृत्तवृत्तेर्नित्यंसमेसुखमयात्मनितिष्ठतोंतः ॥ सिद्ध्यंतिदुर्लभतराअपिवांछितार्थागंगावतारइवसागरखातवस्तु ॥ ८ ॥ ॥इ०
वा०वा०दे०मो०नि०पू०वेतालाख्यानंनामत्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यथाचित्तचमत्कृ
त्याराज्ञोगंगावतारणम् ॥ भगीरथस्यसंपन्नंतन्मेकथयभोप्रभो ॥ १ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ आसीद्भगीरथोनामराजापरमधार्मि
कः ॥ भुवःसमुद्रयुक्तायामंडलीतिलकोपमः ॥ २ ॥ संकल्पानंतरंप्राप्तायथाभिमतमर्थिनः ॥ चंद्रप्रसन्नवदनादस्माच्चिंतामणेरिव ॥ ३ ॥

नैवसिध्यति ॥ ७ ॥ यथासगराशुमद्दिलीपादिदुर्लभतरोपिसागराणासगरपुत्राणांतत्खातसमुद्रस्यचवस्तुसंजीवनमणिप्रायोगंगावतारःशांतितृप्तिसमदर्शित्वादिगुणसंपन्नस्यभ
गीरथस्यानायासेनसिद्धस्तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०त्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भगीरथस्यात्रगुणाश्चिताचाथविचा
रजा ॥ त्रितलेनचसंवादोजिहासातोत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ चित्तस्यपूर्णतादिलक्षणयाचमत्कृत्या ॥ १ ॥ समुद्रयुक्तायाभुवोराजास्वीयकोसलमंडल्यास्तुतिलकोपमः ॥ २ ॥
तस्यदानशौंडतावर्णयति ॥ संकल्पानंतरमिति ॥ अर्थिनोयाचकाअस्माद्भगीरथाद्याज्ञासंकल्पानंतरमेवसमीपगमनवाक्प्रयोगादिश्रमविनैवयथाभिलषितमर्थंप्राप्ताःप्राप्तवं
तः ॥ गत्यर्थाकर्मकेतिकर्त्तरिक्तः ॥ चंद्रप्रसन्नवदनादित्यनेनदानोत्साहान्मुखेप्रसादातिशयएवनत्वस्यधनव्ययदुःखान्म्लानिरितिद्योत्यते ॥ ३ ॥

अपापपुरानपारयन्ति ॥ साधूनामिति ॥ एवम्व्ययशीलस्यकथधनप्राप्तिरित्याह ॥ तृणमात्रमिति ॥ कश्चित्आयस्थानेस्वधर्मतः प्राप्ततृणमात्रमप्युपादत्ते ॥ पौनरुक्त्याद्गुणो पादानाप्रसिद्धश्चचिंतामणिपदेनकामधनुर्लक्ष्यते ॥ ४ ॥ यथावज्रवेधनमणि अधःअधोभागेअयसायन्यतेयध्यतेइत्ययोयस्तवज्रसारद्वजरवच्चांतरपरिभ्रमत्वास्वकांत्या उज्ज्वलतीप्रकाशमानायप्रयक्रनेमियस्मिन्कर्मणितद्यथाभवतितथाभित्त्वास्वप्रोततगुणयोम्यकरोतितथायोग्गमीरथोबलवत्तरमपिसर्वदुर्जनतद्घटितचतदेशास्कवनेनस्वमता पनोज्ज्वलतिरथनेम्यग्निलानिथमङ्गलानियस्मिन्कर्मणितद्यथाभवतितथाशत्रूणांपोतंनिगडमधःपादवेशेनिगडाथयोभित्थंध्यतेइत्ययोयमकृत्वाअभिनत्भित्वेवगुणपूर्णयका रेस्यर्थः ॥ वज्रसारमपीतिपाठेपिरूपकेण्यायमेवतात्पर्यार्थ ॥ ५ ॥ दिवानिशप्रजापालनायसर्वतःपरिभ्रमणात्स्वयश्रांतोपितृणामधर्मप्रवृत्तिहेतुतमोगेहांधकारंदैन्यदारिद्र्यम

साधूनांयोव्ययवस्यार्थधनान्यविरतददौ ॥ तृणमात्रमुपादत्तेकश्चिच्चिंतामणिर्यथा ॥ ४ ॥ वज्रसारमिवप्रोतमुज्ज्वलन्नेमियोभिनत् ॥ अधोमणिरयोयश्चसर्वदुर्जनचेष्टितम् ॥५॥ अधूमवह्निदहश्री श्रांतोपिदैन्यमप्यलम् ॥ तमोहरस्तृणांनैशद्युमणिर्वेश्मनामिव ॥ ६ ॥ फिरन्नग्निकणासारमभित स्वप्रतापजम् ॥ मध्याह्नसूर्यकांताग्निरिवज्वलतियोरिपु ॥ ७ ॥ मृदुशीतलसस्पर्शोयस्समाह्लादयन्मन ॥ सुज्ञानांद्रवतिस्निग्धस्येंदोरिंदुमणिर्यथा ॥ ८ ॥ जगद्यज्ञोपवीतस्यस्वर्गपातालवाहिन ॥ गंगावाहस्ययेनास्यांवतीय पूरितोगुण ॥ ९ ॥ अगस्त्यशोषितोंभोधिर्गंगापूरेणपूरित ॥ येनदुष्पूरभृतोपिमहासार्थोर्थिनामिव ॥ १० ॥ गंगासोपानपद्धत्यायेनपातालवासिन ॥ योजिताब्रह्मणोलोकेयांधवालोकयधुना ॥ ११ ॥ ब्रह्माणशंकरजह्नुतपमाराधयश्चय ॥ भूयोभूयोययौखेदमशून्याध्यवसायिन ॥ १२ ॥ यौवनेवर्त्तमानस्यतस्यभूमिपतेरपि ॥ प्रविचारयतोलोकयात्रांपयाकुलामिमाम् ॥ १३ ॥ सुविरागचमत्कारविचारकणिकादभूत् ॥ वयस्यपिचतारुण्येदैवाद्वल्लीमराविव ॥ १४ ॥

प्यहरत ॥ यथाद्युमणिर्वेश्मननिशातमोप्यपहारैत्त्यंपहरतितद्वत् ॥ विशेषणेउभयपयोज्ये ॥ ६ ॥ स्वस्यप्रताप पराक्रमःअतिप्रतापस्तस्माज्जातमग्निकणानामासारधा रांकिरन्सन्योऽरिपुमध्याह्नकालेजह्नन् सूर्यकांतशिलाग्निरिवज्वलति ॥ अग्निपक्षेभरा.अप्राप्यपासतीतिअरिणस्तृणादयस्तेपु ॥ ७ ॥ सुज्ञाप्रमत्तचवितस्तेषांसन्निधौ ॥ इंदुमणिश्चंद्रकांत ॥ ८ ॥ येनगंगावाहस्यगंगाप्रवाहलक्षणस्यजगद्यज्ञोपवीतस्यतृतीयोगुणस्तंतु.अस्यांपृथिव्यांगंगावतारणेनपूरित ॥ ९ ॥ सर्वविमतवर्तिनामर्थिनामहाम् सार्थःसंघोधनेनेव ॥ १० ॥ भूतप्रेतित्वात्मुक्तवनिर्गंधस्वात्पातालवासिन अधोगतिप्राप्तावांधवाःसगरपुत्रायेनगंगालक्षणयासोपानपद्धत्याब्रह्मणोलोकेयोजिताआरोपि ता ॥ ११ ॥ अशून्याध्यवसायिन अविच्छिन्नदृढनिश्चयात्स्वमनसःसकाशात् ॥ १२ ॥ अपिशब्दात्सर्वेतिगम्यते ॥ १३ ॥ यौवनेविचारवैराग्योदयोऽतिदुर्लभइतिद्योत नायमराविवेति ॥ १४ ॥

इतिवक्ष्यमाणप्रकारेणइमांजगद्यात्रांचिंतयामास ॥ चिंताप्रकारमेवाह ॥ नित्यमित्यादिना ॥ १५ ॥ स्नामारात्रिः ॥ वहुशोभुक्तविरसंचफलयस्यतत्तथाविधमेवसर्वेषां
कुर्वताकर्मलक्ष्यतेनत्वपूर्वंपरमपुरुषार्थफलंचेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत्तत्वामिसाधनकृतकर्मविपूचिकेवाशुद्धिदु खफलमेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ अथउक्तचिंतानंतरंसततंसंका
शादेकांतमत्यंतभीत सन् ॥ १९ ॥ भ्रमताजीवानारागद्वेषादिसंसारवृत्तिपुनःफलभूतास्वेनामुस्वर्गनरकमानुष्यायरण्यानीषुच ॥ २० ॥ २१ ॥ साधनचतुष्टयश्रवणमन
नाद्युपायैश्चिराभ्यस्तयत्साम्यविक्षेपवैषम्यशून्य समाधिस्तदात्मनाअनादिसिद्धब्रह्मात्मकारणच उत्थेनाविभागेनतज्ञेयस्यप्रत्यक्तत्त्वस्यावबोधेनमर्वदुःखानिक्षीयंतेइतिपरेणान्वय
॥ २२ ॥ २३ ॥ उदयचनेति ॥ २४ ॥ एवमुपदिष्टोभगीरथोविवेकेनस्वयमेवात्मतत्त्वमतःपर्यालोच्यापानतानिश्चित्यतत्रविक्षेपव्याकुल्याच्चित्तस्यप्रतिष्ठामलभमानःस्वावगता

एकांतेचिंतयामासमहीपतिरसाविति ॥ जगद्यात्रामिमांनित्यमसमंजसमाकुलम् ॥ १५ ॥ पुनर्दिनंपुनःश्यामादानादानशतंपुनः ॥
तदेवभुक्तविरसंलक्ष्यतेकर्मकुर्वताम् ॥ १६ ॥ येनप्राप्तेनलोकेस्मिन्नप्राप्यमवशिष्यते ॥ तत्कृतंसुकृतमन्यंशेषंकर्मविपूचिका ॥ १७ ॥
पुनःपुनःपर्युषितंकर्म्मकुर्वन्नलज्जते ॥ मूढबुद्धिरबुद्धिस्तुकःकुर्यात्किलबालवत् ॥ १८ ॥ अथैकदोद्विग्नमनाःकदाचित्त्रितलंगुरुम् ॥ एकां
तंसंस्थितंभीतःसमपृच्छद्भगीरथः ॥ १९ ॥ ॥ भगीरथउवाच ॥ ॥ अंतःशून्यासुसुचिरंभ्रमत्संसारवृत्तिषु ॥ अरण्यानीषुचैतासुभृशं
खिन्नावयंविभो ॥ २० ॥ जरामरणमोहादिरूपाणांभवकारिणाम् ॥ भगवन्सर्वदुःखानांकथमंतःप्रजायते ॥ २१ ॥ ॥ त्रितलउवाच ॥
चिरसाम्यात्मनोत्थेननिर्विभागविलासिना ॥ राजन्ज्ञेयावबोधेनपूर्णेनभरितात्मना ॥ २२ ॥ त्यचैतेसर्वदुःखानित्रुट्यतिग्रंथयोभि
तः ॥ संशयाःसमतांयांतिसर्वकर्माणिचानघ ॥ २३ ॥ ज्ञेयंविदुरथात्मानंसंशुद्धंज्ञप्तिरूपिणम् ॥ सचसर्वगतोनित्यंनास्तमेतिनचोद
यम् ॥ २४ ॥ ॥ भगीरथउवाच ॥ ॥ चिन्मात्रंनिर्गुणंशांतमस्तिनिर्मलमच्युतम् ॥ देहादिनतरांकिंचिदितिवेद्मिमुनीश्वर ॥ २५ ॥ किं
तत्रप्रतिपत्तिर्मेस्फुटतामेतिनेतरा ॥ एतावन्मात्रसंवित्तिःस्यामहंभगवन्कथम् ॥ २६ ॥ ॥ त्रितलउवाच ॥ ॥ ज्ञानेनज्ञेयनिष्ठत्वमेति
चेतोत्वदंबरे ॥ ततःसर्ववपुर्भूत्वाभूयोजीवोनजायते ॥ २७ ॥

शगुरवेनिवेदयस्तत्स्फुटीभावेविक्षेपोपशमेचोपायपृच्छति ॥ चिन्मात्रमिति ॥ अस्तीत्यनेनअसत्त्वापपादकोऽज्ञानांशोमेनष्टइतिसूचितम् ॥ देहेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यादिभ्योतिमत
रत्किंचिदात्मानेत्यपित्वद्वचनविश्वासात्स्वोपपत्त्याचवेद्मि ॥ २५ ॥ तत्राभानापादकोऽज्ञानांशस्तरावभासहेतुर्विक्षेपांशश्चतस्यननष्टइतिदर्शयति ॥ किमिति ॥ अत्रअनयोः
सदसद्विवेकबोधयोर्मध्येइतराआयासदात्मबोधरूपाप्रतिपत्तिः स्फुटताकरतलामलकवत्स्पष्टतांनैतितत्रकिंकारणम् ॥ अहंसर्वविक्षेपशांत्याएतावन्मात्रसंवित्तिश्चकथंकेनोपा
येनस्यामित्यर्थः ॥ २६ ॥ तत्रभगीरथस्यराज्याद्यभिमानादेवतत्तद्विषयेषुचित्तधावनाद्विक्षेपस्तस्माच्चात्मावल्यादेवनस्फुटात्मप्रतिपत्तिरितिनिश्चित्यत्रितलस्तत्परित्यागनायप्रथ
मगीतोक्तामानित्वादिसाधनान्युपदिशति ॥ ज्ञानेनेति ॥ ज्ञायतेअनेनेतिज्ञानममानित्वादितेनज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिभगवद्दर्शितेज्ञेयेनिष्ठत्वस्थैर्यम् ॥ सर्ववपुःपूर्णस्वभाव ॥
नजायतेपूर्णस्वभावान्नप्रच्यवतइत्यर्थः ॥ २७ ॥

अमानित्वादिपुकानिचिदवयुत्पानुबाद्याण्याभ्यामपचयति ॥ असक्तिरित्यादिना ॥ २८ ॥ मयिचानन्ययोगेनभक्तिरव्यभिचारिणीत्यस्यतात्पर्यार्थंदर्शयति ॥ आत्मनइति ॥ निष्कटात्मचिंतनमथाप्रभगवद्भक्तिनगुणचरित्रश्रवणकीर्तनादिर्भगवद्भिप्रेतेत्यर्थ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंश्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यास तत्त्वज्ञानेनाधस्यपरमात्मतत्त्वस्यदर्शनस्फुटाभिव्यक्तियात्वयापृष्टासासर्वसाधनफलीभूता सर्वेषामेवसाधनानामनहंकारलक्षणसाधनमूलं अहंकारेसतिअमानित्वादेर्दुःसंपादत्वादित्याशयेनाह ॥ अहंभावेति ॥ ३१ ॥ तर्हितत्परित्यागोपायममवदेतिपृच्छति ॥ शरीरइति ॥ ३२ ॥ विकसितामकामोपहतत्वेनस्फुटीभूतांसत्तांशुद्धात्माकारतांगत्वास्थितस्येतिशेष ॥ ३३ ॥ त्यक्तराज्यंमांजनानवहुमंस्यंते शमवश्योपहसिष्यंति सर्वाभिलषितपूरणसमर्थोहंकथंभिक्षामटिष्यामि कथंकदन्नपानादिनाजीविष्यामीत्यादिर्वि

असक्तिरनभिष्वंग पुत्रदारगृहादिषु॥ नित्यंचसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु॥ २८॥ आत्मनोनन्ययोगेनतद्भावनमनारतम्॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिजनसंसदि॥ २९ ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वतत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्॥ एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानंतदतोन्यथा॥ ३०॥ रागद्वेपक्षयाकारसमाख्याधिभेपजम्॥ अहंभावोपशांतौतुराजन्ज्ञानमवाप्यते॥ ३१॥ ॥भगीरथउवाच॥ ॥शरीरेस्मिंश्चिरारूढोगिरौतरुरिवस्वके॥ अहंभावोमहाभागवदमेत्यज्यतेकथम्॥ ३२॥ ॥त्रितलउवाच॥ ॥पौरुपेणप्रयत्नेनत्यक्त्वाभोगौघभावनाम्॥ गत्वाविकसितांसत्तामहंकारोविलीयते॥ ३३॥ यत्रणापंजरंयावद्भ्रमलज्जादिनाखिलम्॥ अकिंचनत्वशेपेणस्फुटातावदहंरुति ॥ ३४॥ सर्वमेतद्धियात्यक्त्वायदितिष्ठसिनिश्चल ॥ तदहंकारविलयेत्वमेवपरमपदम्॥ ३५॥ शांताशेपविशेपणोविगतभीसत्यक्तसर्वैपणोगत्वानूनमकिंचनत्वमरिपुत्यक्त्वासमग्रांश्रियम्॥ शांताहंकृतिरस्तदेहकलनस्त्वंस्वैवभिक्षामटन्मामप्युज्झितवानलयदिभवस्युच्चैस्त्वमुच्चैरसि॥ ३६॥ ॥इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० भगीरथोपदेशोनामचतु सप्ततितम सर्ग ॥ ७४॥
॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ अथतस्यगुरोर्वाक्यादित्याकर्ण्यभगीरथ ॥ मनस्याहितकर्तव्य स्वव्यापारपरोभवत्॥ १॥

तामपुत्रत्वाभिमानादिनाकृतमदेहपूर्वदेवनियमपालक्षणपंजरयावदकिंचनत्वशेपेणसर्वत्यागेननभमतावदहंकृति स्फुटाअत्यंतविकसितास्त्यतीत्यर्थ ॥ ३४ ॥ तर्हि ॥ ३५ ॥ सर्वत्यागमेवावश्यकर्तव्यतयापपचयति ॥ शांतेति ॥ शांताव्यनतानिच्छाभयामरादीनिरासविशेपणानियस्यतथाविध सन्नूनमत्यंतमकिंचनं समग्रसमर्पांश्रियमरिपुस्यक्त्वाअस्तदेहाभिमानस्त्वंस्वैवभिक्षामटन्समग्रांगृठमपिभ्रलपूर्णं समृपटव्यार्थपरिशेपाभावादुज्झितवान्नगुह्यमूपणेन यावदायुस्तपोभवावेदांतोगुरुरीश्वरइत्यादिशास्त्रप्रमाण्यप्रसंगादीरुद्रलक्षणसपन्नोयदिभवसितर्हिसर्वमुमुक्षुगुणभूतस्त्वमुच्चै सर्वोत्कृष्टप्रतिष्ठासिनतेससारसंभावनापीत्यर्थ ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतु सप्ततितम सर्ग ॥ ७४ ॥ ॥ १ ॥ ॥ सर्वस्याशेनसर्वस्वत्यागोराज्ञोभवण्यते ॥ भैक्षचर्याकथिच्छीलेमितलेनसमस्थिति ॥ १ ॥ मनसिआहितनिश्चितवक्ष्यमाणकर्तव्ययेमतथाविध सन् ॥ १ ॥

अग्निष्टोमग्रहणविश्वजित्प्रभृतीनां सोमसंस्थानामुपलक्षणम् ॥ २ ॥ अगुणिश्रुताध्ययनादिविकलमपिअविचारयन् तद्विचारेविलंबापत्तेः ॥ ३ ॥ असवःप्राणास्तन्मात्रावशे
षः ॥४ ॥ सीमातिनेसीमातेसन्निहिताय ॥ ५ ॥ अधोवासःकौपीनाच्छादनतदवशेषः ॥ ६ ॥ यत्रस्वयदृष्टोपिजनैर्भगीरथनाम्नानज्ञायते यत्रचजनमुखात्स्वनामापिनज्ञायते
नश्रूयतेतत्रतादृशेषु ॥ ७ ॥ ॥ इतिअनयारीत्यावर्त्तमानः ॥ ८ ॥ द्वीपानिनवांतरितानिमंडलानि ॥ अवशःसन्नदर्शनाधीनचित्तः ॥ ९ ॥ प्रवाहपतितानूक्रमप्राप्तान्नानागारा
न् ॥ छादसपुस्त्वम् ॥ प्राप्येतिशेषः ॥१०॥ विविदु परिचिक्युः ॥११॥ अनादृतमशेषराज्ययेन ॥१२॥ शोचितःशोकविषयीकृतः ॥१३॥ १४ ॥ स्वमेवगुरुमितिपूर्वान्वयि ॥

ततःकतिपयेष्वेववासरेषुगतेषुसः॥ अग्निष्टोममखंचक्रेसर्वत्यागैकसिद्धये॥ २॥ गोभूम्यश्वहिरण्यादिददौधनमशेषतः॥ द्विजेभ्योनि
जबंधुभ्योगुण्यगुण्यविचारयन्॥ ३॥ दिवसत्रयमात्रेणसर्वमेवपरित्यजन्॥ असुमात्रावशेषोसावासीद्राजाभगीरथः॥ ४॥ अथ
सर्वार्थरिक्ततत्खिन्नप्रकृतिपौरकम्॥ सीमांतिनेतृणमिवराज्यंस्वमरयेददौ॥५॥ आक्रांतेद्विषताराज्येमुनिःसद्मनिमंडले॥अधोवासो
वशेषोसौनिर्जगामस्वमंडलात्॥ ६॥ यत्रनज्ञायतेनाम्नायत्रनज्ञायतेमुखात्॥ तत्रग्रामेष्वरण्येषुदूरेषूवासधैर्यवान्॥७॥ इत्यल्पेनैव
कालेनप्रशांतसकलैषणः॥ परमेणशमेनासावापविश्रांतिमात्मनि ॥ ८॥ भ्रमन्द्वीपानिभूपीठकदाचित्कालयोगतः ॥ अवशःशत्रु
णाक्रांतंस्वमेवप्रापतत्पुरम्॥ ९॥ नानागारांश्चतत्रासौप्रवाहपतितांश्चतान्॥ पौरांश्चमंत्रिणश्चैवशमीभिक्षामयाचत॥ १०॥ विवि
दुस्तेनृपंपौरामंत्रिणश्चभगीरथम्॥ पूजयामासुरथतंसविपादाःसपर्यया॥ ११॥ प्रभोराज्यंगृहाणेतिप्रार्थितोप्यरिणामुनिः॥ नादत्ते
नादृताशेषस्तृणमप्यशनादृते॥ १२॥ कतिचिद्दिवसांस्तत्रनीत्वान्यत्रजगामसः॥ भगीरथोयंहाकष्टमितिलोकेनशोचितः॥ १३॥ अ
थान्यत्रोपशांतात्मापरिविश्रांतधीःसुखी॥ आत्मारामंकदाचित्तुसप्राप्तत्रितलंगुरुम्॥१४॥स्वमेवस्वागतंकृत्वातेनसार्धंभगीरथः॥कं
चित्कालमुवासाद्रौवनेग्रामेपुरेजने॥१५॥समतामुपयातौतौगुरुशिष्यौसमौस्थितौ॥कलयामासतुःस्वस्थौविनोदंदेहधारणम्॥१६
किमयंधार्यतेदेहःकिंवानेनोज्झितेननः॥यथाक्रमंयथाचारंतिष्ठुत्वेषयथास्थितम्॥१७॥इतिनिश्चित्यतिष्ठंतौतौवनाद्वनगामिनौ॥ अ
नानंदंपरानंदंनासुखंनचमध्यमम्॥ १८॥ धनानिवाजिविभवाद्यैश्वर्यंचाष्टधोदितम्॥ सिद्धैरप्यर्पितंतुष्टैर्मेनातेजर्जरंतृणम् ॥१९॥

स्वागतग्रहणवंदनाद्युपलक्षणम् ॥१५॥ विनोदकुतूहलभूतदेहधारणम् ॥१६॥ यथाक्रमयथाशास्त्रोक्तक्रमम् यथाचारंवृद्धाचारमनुसृत्यचतिष्ठतु ॥ १७ ॥ नविद्यतेविषयानं
दायत्रतथाविधपरानंदप्रापतुरितिशेषः ॥ तदेवविशिनष्टि ॥ नासुखमिति ॥ असुखदुःखतद्रहितम् मध्यमंसुखदुःखोभयशून्यांतरालावस्थातद्भिन्नम् ॥ १८ ॥ तयोर्मानुषभोगे
ष्विवदिव्यभोगेष्वपिवैराग्यदार्ढ्यंदर्शयति॥ धनानीति ॥ तच्चरितसंतुष्टैःसिद्धैर्ब्रह्मादिभिरर्पितदत्तमणिमादिभेदेनाष्टधाउदितप्रसिद्धमैश्वर्यंचजर्जरजीर्णतमतृणमिवमेनाते॥१९

स्यारभक्ष्यरात्म्यकमणवयावत्सत्वमावरायधारणीयइतिनिश्चित्यतस्थनु ॥ २० ॥ तौमुनीनिजेनपूर्वसमाचरणक्रमेणजातसुखमसीप्स्यंदुःखमपिअभिननंदतु ॥ यतस्तौस
मभ्यापिसमत्रतणिअनिसमौएफरसीभूर्तासतौस्वतस्तत्स्वभावादवशमिनौपरमशांतिमतौ ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० पञ्चसप्ततितम सर्ग ॥ ७५ ॥
पुनभगीरथस्यदराज्यनामिरुपीयते॥आराध्यब्रह्मरुद्रादीन्गंगायाश्चावतारणम ॥ १ ॥ कोसलमंडलाद्भगीरयास्यमंडलाख्यमंडलांतरे ॥ अहमदहनवान् ॥ आमिषस्तुदमरस्या
रि ॥ १ ॥ नष्टाश्रास्यक्रम पालनमर्यादायपातथाविधा सत पालनसमर्थयागुणलक्ष्म्यासयुक्तनृपमन्विष्यतिस्म ॥ २ ॥ समग्रगुणलक्ष्मासमन्वितोयमितिपरिज्ञायपत्यभिज्ञा
पनमागतसैन्यभिविष्यमहीपतिषकु ॥ ३ ॥ ग्रंटनिगजआशिश्रियआरुरोह ॥ ४ ॥ नीरध्रतांपूर्णताम ॥ ५ ॥ तस्मिन्नेवकालेदैवात्कोसलराज्यहारिणोपिमरणादयोध्या

स्वकर्मणैवदेहोयंयावत्सत्वमनिच्छया ॥ धारणीयइतिस्वेनकर्मणैवाथतस्थतु ॥ २० ॥ अभिननंदतुरागतमुत्तमौनिजसमाचरणक्रम
जमुनी ॥ सुखमसौख्यमभीप्सितवर्जितौसमसमेतिसमौशमिनौस्वत ॥ २१ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० निर्वाणप्र० पू० भगीरथनि
र्वाणनामपञ्चसप्ततितम सर्ग ॥ ७५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथैकदापुरेश्रेष्ठेकस्मिंश्चिन्मंडलांतरे ॥ अनपत्यनृप
मृत्युरहन्मत्स्यइवामिषम् ॥ १ ॥ तत्रप्रस्तुत खिन्नानष्टंदेशक्रमानृपम् ॥ अन्विष्यंतिस्मसयुक्तंगुणलक्ष्म्याविशालया ॥ २ ॥ तभ्भगीर
थमासाद्यस्थिरभिक्षाचरमुनिम् ॥ परिज्ञायसमानीयसैन्येष्वकुर्मंहीपतिम् ॥ ३ ॥ भगीरथःक्षणेनैवप्राव्टपीवाम्बुनासर ॥ वलित सेन
यागुर्व्याश्रिटत्याशिश्रियेगजम् ॥ ४ ॥ भगीरथोजगन्नाथोजयतीतिजनारवै ॥ नीरध्रतामुपाजग्मुर्गिरींद्राणांमहागुहा ॥ ५ ॥ तत्रत
पालयततद्राज्यराजानमाहता ॥ आजग्मु प्राक्प्रकृतय प्राहुरित्यनृपाधिपम् ॥ ६ ॥ ॥ प्रकृतयऊचु ॥ ॥ राजन्नस्माकमधिपोय
स्त्वयामपुरस्कृत ॥ मृत्युनाविनिर्गीर्णोसौमत्स्येनवामिषम्द्रु ॥ ७ ॥ तत्तत्पालयितुंराज्यप्रसादकर्तुमर्हसि ॥ अप्रार्थितोपयातानात्या
गोथानांचनोचित ॥ ८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिसंप्रार्थितोराजातदगीकृत्यतद्वच ॥ सप्तसागरचिह्नाया सप्तभूवभुव पति ॥ ९ ॥
सम शांतमनामौनीवीतरागोविमत्सर ॥ प्राप्तकार्यैककरण सतिरोहितविस्मय ॥ १० ॥ पातालतलनष्टानांसागराकारकारिणाम् ॥
पितामहानांगंगांबुश्रुवेतारणक्षमम् ॥ ११ ॥ तदाकिलस्वगनदीवहतिस्मनभूतले ॥ पितृणांभूतविस्योभूत्तेनगगाजलांजलि ॥ १२ ॥

स्याअपियस्तपाभगीरथमागस्यमाथयामासुरित्याह ॥ मघन्ति ॥ भगीरथस्यैवधाक्तनामभिपुरोहितार्विमकृतय ॥ ६ ॥ राज्यत्यजतात्वयाय सीमांतवासीअरि राज्यदानेन
पुरस्कृत असौ ॥ ७ ॥ तत्तस्माद्गतास्तथाकनराज्यम ॥ ८ ॥ ९ ॥ मौनीमितहितसत्यवाक् ॥ तिरोहितस्तत्त्वज्ञाननवाधितोविस्मयो महत्यपिकौतुके आश्वयतासुद्धिर्यस्य ॥ १० ॥
अभ्याम्यपमायभूम खननात्सागराकारगर्त्तकर्तृशीलपषाम ॥ कपिलक्रोधाग्निनापातालतलेनष्टानांभस्मीभूतानांस्वपितामहानांगंगाम्बुप्लावनेनजलांजलिदानेनचतारणक्ष
मनवाप्तजलमिनिता र्थ्यंवघनमनपरंपरयातनशुश्रवेदस्यथ ॥ ११ ॥ तदानीभूतलेगंगास्थितवर्तमयजलांजलि कृतोनदत्तइत्याशंक्याह ॥ तदनि ॥ तेनभगीरथेनैवाम्येषा
मपिपितृणामस्माजलांजलिभूताअजाता विस्म्याअस्यानिपस्यतयाविधोभूदित्यर्थ ॥ १२ ॥

ततस्तच्छ्रवणदिनात्प्रभृति ॥ १३ ॥ गंगावतरणकार्यार्थंयत्तपआदिकार्यंतदर्थाईहाचेष्टायस्य ॥ १४ ॥ अयोजयत्अवतार्यसंयोजितवान् ॥ १५ ॥ जगत्पतेःशशिविभृतः शिवस्यागसंगिनीशिरसिसंगता सापेक्षत्वादसमर्थत्वेपिसमासश्छादसः ॥ जगत्पतेर्ब्रह्मणोवानियोगादितिशेषः ॥ नभस्तलाद्गांभूमिंनिपतति ॥ महात्मनांस्वर्गिणांवद्धीपुण्यसततिरिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ १६ ॥ भगीरथेमहीपतौसजातस्यशाश्वतस्ययशसआसमुद्रप्रचारार्थंवीथिकाइतिरूपकोत्प्रेक्षा ॥ १७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चूडालाख्यानमुक्तार्थद्रढिम्नेत्रावतार्यते ॥ शिखिध्वजस्यमाहात्म्यविवाहक्रीडनक्रमाः ॥ १ ॥ भगीरथेनपश्चाद्राज्यकालेधि

भगीरथेनचमहीमवतारयितुंदिवः॥गंगांगृहीतोनियमस्ततःप्रभृतिभूभृता॥१३॥ ततोराज्यंपरित्यज्यमंत्रिणांभूपतिःशमी॥ तपसेकार्यकार्येहोजगामविजनंवनम्॥१४॥ तत्रवर्षसहस्रैश्चसमाराध्यपुनःपुनः॥ ब्रह्माणंशंकरंजह्नुंभुविगंगामयोजयत्॥१५॥ ततःप्रभृत्यमलतरंगभंगिनीजगत्पतेःशशिविभृदंगसंगिनी॥ नभस्तलान्निपततिगांत्रिमार्गगामहात्मनामिवबहुपुण्यसंततिः॥ १६ ॥ स्फुरत्तरंगभंगिनीस्वफेनपुंजहासिनीप्रसन्नपुण्यमंजरीयुतेवधर्मसंततिः॥ भगीरथेमहीपतौयशःप्रचारवीथिकातदाहिसात्रिमार्गगामहीतलेबभूव ह॥१७॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०निर्वाणप्रकरणेपू०गंगावतरणंनामषट्सप्ततितमःसर्गः॥ ७६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एतामवष्टभ्यदृशंभगीरथधियाधृताम्॥समःस्वस्थोयथाप्राप्तंकार्यमाहरशांतधीः॥ १॥ इदंपूर्वंपरित्यज्यक्रोडीकृत्यमनःखगम्॥शांतमात्मनितिष्ठत्वंशिखिध्वजइवाचलः॥ २ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥कोसौशिखिध्वजोनामकथंवालब्धवान्पदम् ॥ एतन्मेकथयब्रह्मन्भूयोबोधविवृद्धये॥३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥द्वापरेभवतांपूर्वमिदानींचभविष्यतः॥ तेनैवसन्निवेशेनदंपतीस्निग्धतांगतौ॥४॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यत्पूर्वमासीद्भगवंस्तदिदानींतथैवहि॥ भविष्यतिकिमर्थंवैवदमेवदतांवर॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥जगन्निर्माणनियतेरस्याब्रह्मादिसंविदः॥ ईदृश्यवस्थितिर्नित्यमनिवार्यस्वभावजा ॥ ६ ॥ यदन्यद्बहुशोभूत्वापुनर्भवतिभूरिशः॥ अभूत्वैवभवत्यन्यःपुनश्चनभवत्यलम्॥ ७॥ अन्यस्मात्संनिवेशाद्ध्वंसादृश्येनविवल्गति ॥ सदृशाविषमाश्चैवयथासरसिवीचयः॥८॥ ताएवान्याश्चदृश्यंतेव्यवस्थाःसंस्तौतथा॥ तस्माद्राजेवभूयापिवक्ष्यमाणकथेश्वरः॥ ९ ॥

याधृताम् ॥ १ ॥ इदंविभवजातंपरित्यज्य ॥ मनःखगंक्रोडीकृत्यहृदिनिरुध्य ॥ २॥३॥ दंपतीजायापतीपूर्वकल्पेद्वापरेअभूताम् ॥ इदानीमष्टाविंशेचतुर्युगेऽपिमद्वापरेतेनैवसन्निवेशेनभविष्यतः ॥ ४ ॥ भूतभविष्यतोः सादृश्येकोहेतुरितिरामप्रश्नार्थः ॥ ५ ॥ जगन्निर्माणेनियतिरूपायाब्रह्मादीनांसत्यसंकल्पसंविदः अनिवार्यस्वभावएवतद्धेतुरित्यर्थः ॥ ६ ॥ ईदृशीत्युक्तंप्रपंचयति ॥ यदिति ॥ यथाएकस्मिन्नाम्रतरौअन्यदन्यत्फलंबहुशोभूत्वापुनःपुनस्तादृशमेवभूरिशोभवति ॥ स्कंधवटस्तुअभूत्वैवभवतिसचच्छिन्नःपुनस्तस्मिन्नभवति ॥ ७ ॥ ८ ॥ संसृतौशिखिध्वजादिसंसारेपितथेत्यर्थः ॥ राजाअतीतशिखिध्वजइववक्ष्यमाणकथायावर्ण्यत्वेनईश्वरोनायकः ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ कण्णाकुण्डरा॥ [illegible]

॥ ११ ॥ सकलानांवापीकूपतडागारामादिकायाणाम ॥ विदग्धोलोकशास्त्रनिष्णात ॥ १४ ॥ शांतश्चासौसुभग सौभाग्यलक्षणयुक्तश्च विनयार्थानांपरेषामपिविनयशिक्षा देशूनांवास्यामांवदितावक्ता ॥ १५ ॥ सर्वेवेदजानातितथापिमाननाअभिज्ञताभिमानस्तच्छून्य ॥ क्षणवीप्सनादि ॥ १६ ॥ उत्तमनओजसास्वबाहुवीर्येण ॥ अनेनपिता मांडलिकएवासीदसौस्वबाहुवीर्येणैवसम्राट्मपम्नइतिगम्यते ॥ १७ ॥ साम्राज्यमयुक्तयासपस्या ॥ नवाह्निकादिवस्तूनामभावाप्रजानांधनवद्धतइतिविगतअतम्यराभुधरा

त्रविष्यतिमहातेजास्तद्दत्तांतमिमंशृणु ॥ द्वापरेपूर्वमभवदनीतेसप्तमेमनौ ॥ १० ॥ चतुर्युगेचतुर्थेतुसर्गेस्मिन्कुरुणांकुले ॥ जम्बूद्वीपेप्र
सिद्धस्यविंध्यस्यादूरसंस्थिते ॥ ११ ॥ मालवानांपुरेश्रीमाञ्छिखिध्वजइतीश्वर ॥ धैर्यौदार्यदयायुक्त.क्षमाशमदमान्वित ॥ १२ ॥
शूर.शुभसमाचारोमौनीगुणगणाकर ॥ आहर्तासर्वयज्ञानांजेतासर्वधनुष्मताम् ॥ १३ ॥ कर्तासफलकार्याणांभर्तापूर्ववपुर्भुव ॥
पेशलस्निग्धमधुरोविदग्ध.प्रीतिसागर ॥ १४ ॥ सुंदर शांतसुभग प्रतापीधर्मवत्सल ॥ वदिताविनयार्थानांदातासफलसंपदाम् ॥ १५ ॥
भोक्तासत्संगसहित सुश्रोतासफलश्रुते ॥ वदासौमाननाशून्य स्त्रैणवणवदस्त्रशन् ॥ १६ ॥ पितरिस्वर्गमापन्नेबालएवोत्तमौजसा ॥
कृत्वाषोडशवर्षाणिस्वयंदिग्विजयंवशी ॥ १७ ॥ नूनंसाम्राज्यसपत्त्याभूमंडलमयोजयत् ॥ अतिष्ठद्विगताशंकपालयन्धर्मत प्रजा
॥ १८ ॥ सधीमान्मन्त्रिभि सार्धयशसाशुक्लयन्दिश ॥ अथगच्छत्सुवर्षेषुवसंतेप्रोल्लसत्यलम् ॥ १९ ॥ पुष्पपुंजभ्रमाणपुस्फुरत्सुशशिर
श्मिषु ॥ मंजरीजालदोलासुविटपांत.पुरांतरे ॥ २० ॥ रज कर्पूरधवलेवलद्दलकपाश्के ॥ आमोदविलसत्पुष्पगुलुच्छकवितानके ॥ २१ ॥
गायत्सुगहनेपूर्वैर्मिथुनेष्वलिनांमिथ ॥ आवातिमधुरेवायौशशिशीकरशीतले ॥ २२ ॥ कदलीकदलीकच्छतलपल्लवलासिनि ॥ कां
तांप्रतिमभूयास्यवसचेत समुत्सुकम ॥ २३ ॥ क्षीयकुसुमसभारसौगंध्यमधुरासवे ॥ मनोनान्यास्पदचक्रेसवसंतमिवोदितम् ॥ २४ ॥

वाशकम ॥ १८ ॥ वर्षेपुगच्छत्सुयौवनेमानेसतीतियावत् ॥ अथास्यचेत कांतामनिसमुत्सुकमभूदेतिपघमेनसंबंध ॥ १९ ॥ विटप शाखातद्व्लक्षणेअंत.पुरांतरेमंजरीजालदोला सुअलिनांमिथुनेषुगायत्सुचितिष्यर्बहितेनाम्वय ॥ २० ॥ तदेवांत.पुरतस्सामपीक्स्यननवर्णयति ॥ रजइति ॥ २१ ॥ शशिनाशीकरैश्चशीतले ॥ २२ ॥ कदलीमविद्धा कद ल्योगुल्मभेदास्तपांकच्छ्प्रायेषुतलेषुपल्लवेषुचलासिनिलास्पर्शालेइतिरीत्यर्मायोपपादकयायार्विशेषणम ॥ ससवित्युक्त्यापूर्वमेवगुणसौंदर्यादिश्रवणात्पूर्वालायामनुरक्तमि तिगम्यते ॥ २३ ॥ कुसुमसभाराणांसौगंध्यलक्षणैर्मधुरैरासवै क्षीबमत्तसतूसवसंतमनमिवउदितरागपल्लवितमन अन्यास्पदंकांतातिरिक्तविषयाबलंबनमचक्रे ॥ २४ ॥

तदौत्सुक्यप्रकारप्रपचयति ॥ उद्यानेत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ निवेक्ष्यामिपरिणेष्यामिममेवतस्याअपिस्वाभिलाषप्रयुक्तसतापःकदास्याद्येनशीघ्रंघटनास्यादित्याशयेनाह ॥ मृणालेति ॥ वृंदवल्लुय पुष्पितलतागृहात्मनावृंदीभूतावल्लुयस्तदभिलाषिणी ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ वनानामुपवनानाचगुणानुवर्णनेआवलितासुकथासुचारमतेतिसप्तमीनांस वध. ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कुमारी स्त्रदिपूजयामासवद्धमेनेसाकल्पिकभूषणैरलचकेवा ॥ मन्येइत्यवितर्कैः॥वितर्कवचनंवसिष्ठस्यवाक्यालंकारार्थम् ॥३२॥ मन्त्रिणापदलक्षणम्॥

उद्यानवनदोलासुलीलाकमलिनीषुच॥ कदाप्रणयिनींमुग्धांहेमाब्जमुकुलस्तनीम् ॥ २५ ॥ करिष्येकामिनीमंकेपर्यंकेकुंकुमांकिताम्॥ कदाकमलवल्लीनांदोलास्वलिरिवालिनीम् ॥ २६॥ आलोलांतांनिवेक्ष्यामिबालांभुजलतानुगाम् ॥ मृणालहारकुंदेंदुवृंदवल्लुयभिलाषिणी॥ २७॥ मत्कृतेमदनातप्ताकदास्यादिंदुसुंदरी ॥ इतिचिंतापरोभूत्वाकुसुमावचयोन्मुखः ॥ २८ ॥ विजहारवनांतेषुकुसुमोपवनेषुच॥ वनोपवनलेखासुलीलाकमलिनीषुच॥ २९ ॥ वल्लीवलयगेहेषुविविधोद्यानभूमिषु॥ वनोपवनविन्यासवर्णनावलितासुच॥ ३०॥श्रृंगाररसगर्भासुकथास्वरमतोन्मनाः॥ स्त्रहिहारलसत्कायविलोलालकवल्लरीः ॥ ३१ ॥ कुमारीःपूजयामाससुवर्णकलशस्तनीः॥ एतन्मन्येविदुर्भव्यामंत्रिणोनृपनिश्चयम् ॥ ३२ ॥ इंगिताकारवेदित्वमेवमंत्रिपदंपरम् ॥ अथतस्यविवाहायमंत्रिवर्गोविचारयन्॥ ३३ ॥ सुराष्ट्राधिपतेःकन्यांययाचेयौवतान्विताम्॥ नवयौवनसंपन्नांभार्यात्वेविधिनोत्तमाम्॥ ३४ ॥ उपयेमेसतामात्मसदृशींप्रतिमामिव॥ चूडालेतिभुविख्यातानाम्नानृपतिसुंदरी ॥ ३५॥ सातंभर्त्तारमासाद्यरेजेफुल्लेवपद्मिनी॥ नीलनीरजनेत्रांतांचूडालांसशिखिध्वजः॥ ३६ ॥ स्नेहाद्विकासयामाससूर्योदेवोयथाब्जिनीम्॥ अवर्धततयोःप्रीतिरन्योन्यार्पितचेतसोः॥३७॥ हावभावविलासाढ्यैरंगैर्नवलतेवसा॥ सुमंत्र्यर्पितसर्वार्थःससुखीसुस्थितप्रजाः॥ ३८ ॥ राजहंसइवाब्जिन्यारेमेदयितयातया॥ अंतःपुरेषुदोलासुलीलाकमलिनीषुच॥ ३९॥ उद्यानेषुविहारेषुलतापुष्पगृहेषुच॥ कदंबवनलेखासुचंदनागुरुवीथिषु॥४०॥ मंदारदामलोलासुकदलीकंदलीषुच॥ पुरांतेषुवनांतेषुदिगंतेषुसरस्सुच॥ ४१ ॥

[illegible]गुणशीलकुलादिसपत्तिविचारयन् ॥ ३३ ॥ युवतीनासमूहोयौवतम् ॥ अस्याढेतद्धितेपुवद्भावः ॥ तेनान्वितां नवेनयौवनेनवयसाचसंपन्नाम् ॥ ३४ ॥ प्रतिमांप्र[illegible]सदृशीमनुरूपाम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विकासयामासप्रसादयामास ॥ ३७॥ हावभावादयःश्रृंगारचेष्टाभेदास्तदाढ्यैरंगैर्नवलतेवसाशुशुभेइतिशेषः ॥ शोभनैरा[illegible]पुरैः।शोभितैःमन्त्रिभिरर्पिताःसर्वेउपभोग्यार्थायस्मै ॥ अथवाशोभनैर्धार्मिकैर्मन्त्रिभिःसर्वेभ्योर्थिभ्यःअर्पिताःसर्वेअभिलषितार्थायस्य ॥ अतएवसुस्थितप्रजा[illegible] ॥ ३९ ॥ ३९ ॥चंदनागुरुसुगंधितासुवीथिषुचदनागुरुवृक्षाणापङ्क्तिषुच ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४१ ॥ धुरेर्वीर्बलीवर्दैश्छेदपुत्रभेपुसतरमणीयमपर्वदृष्टिर्ययोस्तथाविधयोर्मेघसस्पसपत्कांतयोपुभूम्योरिव ॥ ४२ ॥ मिथ अन्योन्यस्माच्छिक्षणादन्योन्यसाम्यार्थित्वा धकोविदौप्राप्ततरीअतएवसर्वगुणसाम्यादनुरागेणताभ्यरजमावर्जविस्यमिवसपन्नमित्याह ॥ स्वरूपमिति ॥ ४४ ॥ अन्योन्यहृदयस्थत्वादेहृदयसंक्रांतमेकमेवजीवस्वरू पम् ॥ चित्रादिशिल्पवैदग्ध्यमपितच्छिल्पकुशलानामुखादागसअभ्यस्य ॥ ४५ ॥ यथाबालोबद्धावशवर्धैर्वब्रह्मचर्यमितिशास्त्रनियतकालादेवविद्याग्रहणातिशयम् ॥ सा चूडाला ॥ असौशिखिध्वज ॥ ४६ ॥ अमावास्यामाप्येतिशेष ॥ इहकाविवमिथोहृदयसस्थौसंतौऐक्यमुपागतौ ॥ ४७ ॥ मिश्रितक्षीरोदकसदेकरसौ ॥ ४८ ॥ भूतल

जगलेपुजनांतेपुजयूजयीरजातिपु ॥ सभूवाह्लादकसर्वंतयोरन्योन्यचेष्टितम् ॥ ४२ ॥ सहृपयोर्धुरवरैर्घुभूम्योरिवकांतयो ॥ नित्यमेवावियुक्तत्वाप्रियत्वाच्चेष्टितस्यच ॥ ४३ ॥ मिथ कलाकलापस्यकोविदौतौबभूवतु ॥ स्वरूपमेकमेवंतौदधतुर्मित्रतांगतौ ॥ ४४ ॥ अन्योन्यहृदयस्यत्वादिवसंक्रांतमक्षतम् ॥ सर्वशास्त्रार्थवैदग्ध्यंचित्राद्यपिमुखात्प्रभो ॥ ४५ ॥ बाल कालादिवागृत्यसासीत्सर्वार्थपडिता ॥ नृत्यवाद्यादियाचचूडालावदनादसौ ॥ ४६ ॥ अशिक्षतबभूवाथकलानामतिकोविद ॥ अमावास्यामिवेंद्वर्कावन्योन्यविलसत्कलौ ॥ ४७ ॥ मिथोहृदयसस्थौतौद्वावप्यैक्यमुपागतौ ॥ तौसास्थितावेकरसावन्योन्यदयितावुभौ ॥ ४८ ॥ पुष्पामोदाविवाभिन्नौभूतलस्थौशिवाविव ॥ वैदग्ध्यसुंदरमतीसर्वशास्त्रार्थपडितौ ॥ ४९ ॥ कार्यार्थचभुवंप्राप्तौकमलाकमलाधवौ ॥ स्नेहात्प्रसन्नमधुरौसमविज्ञातवादिनौ ॥ ५० ॥ अनुवृत्तिपरावास्तांलोकवृत्तांतहृद्दौ ॥ कलाकलापसंपन्नौलसद्रसरसायनौ ॥ शीतलस्निग्धमुग्धागौशशांकोद्भाविवोदितौ ॥ ५१ ॥ रेजेलसच्चरतिभोगविलासकांतमंत पुरेपुमिथुनंतदनुत्तमश्रि ॥ ब्रह्मांडखडकुहरेष्विवराजहंसयुग्मविकासिमदमन्मथमद्धारि ॥ ५२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चूडालोपाख्यानशिखिध्वजविलासकथनंनामसप्तसप्ततितम सर्ग ॥ ७७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवयहूनिवर्षाणिमिथुननिर्भरस्पृहम् ॥ रमेयौवनलीलाभिरमदाभिर्दिनेदिने ॥ १ ॥ अथयातेपुबहुपुवर्षेष्वावृत्तिशालिपु ॥ शनैर्गलिततारुण्यभिन्नकुंभादिवांभसि ॥ २ ॥

स्थौभूमावयतीर्णौशिवौगौरीशंकराविव ॥ ४९ ॥ सहमत्येकधापृष्टसदेहपरलोकशास्त्ररहस्यसमनुल्यकालतुल्यविपयपविज्ञातचतुःशीलययोस्तौ ॥ ५० ॥ परस्परगुरुहितागिझादीनांचानुवृत्ति प्रियहितविनयाचारतत्परौ ॥ लोकवृत्तांतस्यतस्यशास्त्रैकगम्यधर्मरहस्यस्यपविदौ ॥ लसतिश्रृंगारादिनवरसलक्षणाभिरसायनानिययोस्तौ ॥ ५१ ॥ प्रमोदस्य हस्यप्रमोदावयवस्यसत्यलोकस्यकुहरेपुगंभीरसरस्सुराजहंसयोयुग्ममिथुनमिव ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्य० नि० पू० सप्तसप्ततम सर्ग ॥ ७७ ॥ ॥ ७ ॥ तयोः क्रमेणवैराग्यसच्छास्त्राभ्यासमिहना। चूडालायाविवेकोत्थज्ञानलाभश्चवर्ण्यते ॥ १ ॥ निर्भरस्पृहदृढप्रेम ॥ मिथुनतत्स्त्रीपुसद्वयम ॥ १ ॥ अथशनैस्तारुण्येगलतिसतियुग्म इतिनिर्णीयअध्यात्मसततशास्त्रंविचारयामासतिवक्ष्यमाणएकादशश्लोकसबंध ॥ २ ॥

निर्णयहेतुप्रथमतत्कृतविचारप्रपचयति ॥ तरगेत्यादिना ॥ तरगनिकराकारेणभंगुरेणदेहेनव्यवहरणशीलेदेहिनि ॥ मरणदेहवियोग. ॥ ३ ॥ कुतोदुर्निवारणंतत्राह ॥ हिमाश निरिति ॥ ४ ॥ तृष्णाभोगतत्साधनतृष्णाप्रावृषिकटुतुबीलतेवदीर्घतागतावर्ततइतियावत् ॥ रयोत्रवार्षिकपूर. ॥ ५ ॥ जीव्यतेअस्मिन्नितिर्जीवनदेहादि ॥ ६ ॥ दुःखान्याध्यात्मिकादीनितृष्णाचचेतःपततिनिपत्यतुदतीतियावत् ॥ ७ ॥ अप्रियासपत्नीकामयतेयस्तस्यकाताप्रियतमेव ॥ ८ ॥ अरतिरिष्टविषयालाभनिमित्तदौर्मनस्यम् ॥ वैरस्यरसशोषः ॥ इहास्मिन्संसारे ॥ ९ ॥ दशासुजन्ममरणादिदुर्दशासु ॥ तद्युग्ममिथुनंइतिविशार्यतत्रअध्यात्मशास्त्रमेवसमाख्यायिभेषजनिर्णीयतदेवविचारयामासेत्यन्वय·

तरंगनिकराकारभंगुरव्यवहारिणि ॥ पातःपक्वफलस्येवमरणंदुर्निवारणम् ॥ ३ ॥ हिमाशनिरिवांभोजेजरानिपतनोन्मुखी ॥ आयुर्गलत्यविरतंजलंकरतलादिव ॥ ४ ॥ प्रावृषीवलतातुंबीतृष्णैकादीर्घतांगता ॥ शैलनद्यारयइवसंप्रयात्येवयौवनम् ॥ ५ ॥ इंद्रजालमिवासत्यंजीवनंजीर्णसंस्थिति ॥ सुखानिप्रपलायंतेशराइवधनुश्च्युताः ॥ ६ ॥ पतंतिचेतोदुःखानितृष्णागृध्रइवामिषम् ॥ बुद्बुदःप्रावृषीवाप्सुशरीरंक्षणभंगुरम् ॥ ७ ॥ रंभागर्भइवासारोव्यवहारोविचारगः ॥ सत्वरंयुवतायातिकांतेवाप्रियकामिनः ॥ ८ ॥ बलादरतिरायातावैरस्यमिवपादपम् ॥ तदिहस्याच्छुभाकारंस्थिरंकिमतिशोभनम् ॥ ९ ॥ यद्रासाद्यपुनश्चेतोदशासुनविदूयते ॥ इतिनिर्णीययुग्मंतत्संसारव्याधिभेषजम् ॥ १० ॥ चिरंविचारयामासशास्त्रमध्यात्मसंमतम् ॥ आत्मज्ञानैकमात्रेणसंसृत्याख्याविषूचिका ॥ ११ ॥ संशाम्यतीतिनिश्चित्यतावास्तांतत्परायणौ ॥ तच्चित्तौतद्गतप्राणौतन्निष्ठौतद्विदाश्रयौ ॥ १२ ॥ तदातदर्चनपरौतदीहौतौविरेजतुः ॥ तत्रैवातिघनाभ्यासौबोधयंतौपरस्परम् ॥ १३ ॥ तस्मीतौतत्समारंभावन्योन्यंतौबभूवतुः ॥ अथसाविरतंरामरमणीयपदक्रमान् ॥ १४ ॥ श्रुत्वाध्यात्मविदांवक्त्राच्छास्त्रार्थांस्तारणक्षमान् ॥ इत्थंविचारयामासस्वमात्मानमहर्निशम् ॥ १५ ॥ अव्यापृताव्यापृतावाधियाधवलयेद्धया ॥ प्रेक्षेतावत्स्वमात्मानंकिमहंस्यामितिस्वयम् ॥ १६ ॥ कस्यायमागतोमोहःकथमभ्युत्थितःक्वा ॥ देहस्तावज्जडोमूढोनाहमित्येवनिश्चयः ॥ १७ ॥ आबालमेतत्संसिद्धंमतौचैवानुभूयते ॥ कर्मेंद्रियगणश्चास्मादभिन्नावयवात्मकः ॥ १८ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ तद्विदाअध्यात्मशास्त्रविदएवाश्रयःशरणययोस्तौ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्मिन्नध्यात्मशास्त्रएवसम्यक्तच्चिंतनतच्छ्रवणमन्योन्यतत्वबोधनमित्यादि.समारंभोययोस्तौ ॥ साचूडाला ॥ १४ ॥ इत्थवक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ १५ ॥ अव्यापृतात्यक्तशारीरव्यापारा ॥ प्रेक्षेविविच्यपश्येयम ॥ अस्मिन्कार्यकारणसघातेअहचेतनधातुःकिस्याम ॥ १६ ॥ अयसंसारलक्षणोमोहोभ्रम कस्यागतः यस्यहिभ्रातिरागतासतन्निवारणेस्वस्थ.स्यात्सएवकइत्यर्थः ॥ केथवेतिनिमित्तजिज्ञासाकेतितन्मूलजिज्ञासा ॥ मूलेहिपरिज्ञातेतदुच्छेदेनोच्छेत्तुंसशक्य· ॥ १७ ॥ मतौस्थूलोहगौरोहमित्यादिबुद्धिवृत्तौसत्यामेवानुभूयतेनस्वतइतितस्यजडत्वमित्यर्थः ॥ अस्माद्देहादभिन्नहस्तपादाद्यवयवात्मकः ॥ १८ ॥

१ एवव्याख्यानेपुवद्भावानुपपत्तिः ॥ अप्रियसपत्नीसमहणकामयतइतिव्याख्यानेतुनकाप्यनुपपत्तिः २ कथकैर्निमित्तैरित्यपिपाठः

बुद्धींद्रियगणोपिएवशरीरावयवात्मकएव ॥ यद्यप्यणवश्चेतिसूक्ष्मेद्रियप्राणादय सूक्ष्मा लिंगदेहावयवाएवनस्थूलदेहावयवाइतिमाद्‌रायणेनसिद्धांतिततथापितेपदिहावयव त्वेनैवापठितपामरमनुभवावयवदेहसयफत्वात्तद्‌वयवजडत्वमेवेत्याशय ॥ १९ ॥ मनआदेरपिजडदेहादिप्रेरकत्वात्तस्ययोगयाग्यद्रम्भनयायस्यादिप्रज्ञकरवसिद्धमित्याह ॥ प्रेर्यतइत्यादिना ॥ २० ॥ सदासत्ताआत्मस्वभावेवेतिनिश्चय ॥ क्षेपणैरज्जुयंत्रै ॥ २१ ॥ खातेनवप्रद्यानरालिकनिम्नदेशेन ॥ सायुद्धिर्भासतेप्रेर्यते ॥ २२ ॥ जीवेनभाणावच्छिन्नचिदाभासेनजन्यतेअभ्यस्यते ॥ तथाचयक्षदेहवत्तस्याप्यसत्वात्वेवजडत्वमित्यर्थ ॥ वातात्माप्राणापाधि ॥ २३ ॥ अनन्येनस्वात्मर्यामिबिंबचैतन्येनप रिपूर्णोजीवति ॥ चत्यास्तस्य साक्षिभावेनविषयप्रकाशनतेनकलंकिनादूषितप्रायेण ॥ २४ ॥ जीर्णेनचिरतनेन ॥ २५॥ चेत्योल्लेखकलंकिनेतिसंभोपपत्तिमाह ॥ असत्येति॥

अवयवावयविनोनभेदोजडएवच ॥ बुद्धींद्रियगणोप्यवजडएवेतिदृश्यते ॥ १९ ॥ प्रेर्यतेमनसायस्मायष्ट्येवभुविलोष्टक ॥ मनश्चैवजडमन्येसकल्पात्मकशक्तियत् ॥ २० ॥ क्षेपणैरिवपाषाण प्रेर्यतेबुद्धिनिश्चयै ॥ बुद्धिर्निश्चयरूपैवजडामत्तैवनिश्चय ॥ २१ ॥ खातेनेवसरिन्नूनसाहकारेणवाह्यते ॥ अहंकारोपिनिःसारोजडएवशवात्मक ॥ २२ ॥ जीवेनजन्यतेयक्षोबालेनेवभ्रमात्मक ॥ जीवश्चचेतनाकाशोवातात्माहृदयेस्थित ॥ २३ ॥ सुकुमारोतरन्येनकेनापिपरिजीवति ॥ अहोनुज्ञातमेतेनचेत्योल्लेखकलंकिना ॥ २४ ॥ जीवोजीवतिजीर्णेनचिद्रूपेणात्मरूपिणा ॥ चेत्यभ्रमवताजीवश्चिद्रूपेणैवजीवति ॥ २५ ॥ आमोद पवनेनेवखातेनेवसरिद्रय ॥ असत्यजडचत्यांशचयनाचिद्वपुर्जडम् ॥ २६ ॥ महाजलगतोत्यग्निरिवरूपस्वमुज्झति ॥ सदासद्वायदाभातिचित्समाधौसतिस्वत ॥ २७ ॥ स्वरूपमलमुत्सृज्यतदेवभवतिक्षणात् ॥ एवंचिद्रूपमप्येतच्चेत्योन्मुखतयास्वयम् ॥ २८ ॥ जडशून्यमसत्कल्पचैतन्येनप्रबोध्यते ॥ इतिसंचित्यचूडालाफनैपाचिव्रचतनी ॥ २९ ॥ इतिसंचिंतयामासचिरायेत्थव्यबुध्यत ॥ अहोनुचिरकालेनज्ञातंज्ञेयमनामयम् ॥ ३० ॥

चयनासादास्म्यससमाध्यासाच्चिद्वपुश्चिरस्वभावमपितजडमिवसपन्नमित्यर्थ ॥ २६ ॥ महाजलतमजलसामुद्रवातपूतोग्निरिवस्वभास्वररूपमुज्झतिमुचति॥ अतएवसत्तांशेचिद्रूलक्षण्यमिवलब्ध्वाघट सन्पट सन्निति सत्ताघटपटाद्याकारसमरसामुभूयते ॥ घटाद्याकारस्यमृत्रादौलयेघटोनास्तिपटोनास्तीतिसत्ताकारमप्युज्झतीअभावताम प्याप्यतइतिभाव ॥ चित्समाधौचेत्यैकाप्यसद्रूपमसद्रूपवायदेवमासनोपनीतंस्वतआभातितदेवक्षणादलपूर्णास्वरूपमसद्ध्यनक्षणात्स्वयभवतीतिपरेणान्वय ॥ २७ ॥ एवमुक्तरीत्यापरमार्थतश्चिद्रूपमपिअविद्यावरणाद्ध्यासपरंपरयाजडशून्यमसत्कल्पसपन्नजगद्रूपमुद्भावनावृत्तस्वभावेनचैतन्येनैवतत्त्वाकारवृत्तिभ्यास्मामूलाविद्यावरणभंगद्वाराप्रबोध्यतइतिपरेणान्वय ॥ २९ ॥ तर्हिमूलाविद्यावरणभंगेनैपाप्रज्ञचित्केनोपायेनदृश्यस्वप्रविहायप्रबोधयतीत्याविर्तांचिंतितवतीत्याह ॥ इतीति ॥ २९ ॥ इत्यमणर्य मानप्रकारेणाप्यबुध्यत आत्मतत्त्वमित्यर्थ ॥ ३०॥

१ शक्तिमदित्यपिपाठ

कश्चिदपिपुरुषोनहीयतेपरमपुरुषार्थात्प्रच्युतोनभवतीत्यर्थः ॥ अथवाकश्चिदपिकाम्योर्थोनहीयतेनहानिप्राप्यते ॥ तस्यास्यैवसर्वकामावाप्तेरित्यर्थः ॥ अथवाकिंचिद्वस्तुदु
खसाधनमितिबुद्ध्यानहीयतेनत्यज्यते ॥ सर्वस्याप्यानंदैकरसत्वसपत्तेरित्यर्थ. ॥ हानासभवोक्तिरुपादानस्याप्युपलक्षणम् ॥ चिद्विलासस्यअता.परिच्छेदहेतवः ॥ ३१ ॥ द्वि
तीयस्यतैमिरिकदृष्टिपरिकल्पितस्येदोःपदेस्थानेस्थिताभातिकल्पिताइतियावत् ॥ ३२ ॥ शुद्धसवेदनमेवआकार'स्वरूपंयस्या' ॥ शिवभूमानंदरूपत्वात्परममगलतादृशस्व
भावात्कदाप्यप्रच्युतमित्यच्युतम् ॥ ३३ ॥ सकृन्मूलाविद्यावरणभगेनविभातानपुनःकेनाप्याव्रियतइतिसकृद्विभाता अतएवनित्योदयवतीपरिगीयतेवेदांताद्यध्यात्मशास्त्रे
षुलक्षणया ॥ ३४ ॥ चेत्यादित्रिपुटीजालमस्या'सकाशाद्भिन्नवस्तुन यतएषात्रिपुटीतयासाक्षिभूतयाचेत्यतेनतुमानन'सिद्धासैषासाक्षिचित्त्रिपुटीप्रवृत्ते'प्रागेवस्वतःसिद्ध
त्वादाद्या ॥ ३५ ॥ विजृंभतेविवर्तते ॥ ३६ ॥ मनोबुद्ध्यादिविवर्तैश्चिदात्मनिमातरिप्रमातृभावापन्नेसतितत्रतरगादिकलनाप्रायाजगद्रूपभूतभौतिकपदार्थानांसत्ताअस्ति

यद्दैविज्ञेयतांकृत्वानकश्चिद्धीयतेपुनः ॥ एतेहिचिद्विलासांतामनोबुद्धींद्रियादयः ॥ ३१ ॥ असंतःसर्वएवाहोद्वितीयेंदुपदस्थिताः ॥ महा
चिदेकैवास्तीहमहासत्तेतियोच्यते ॥ ३२ ॥ निष्कलंकासमाशुद्धानिरहंकाररूपिणी ॥ शुद्धसंवेदनाकाराशिवंसन्मात्रमच्युतम् ॥ ३३ ॥
सकृद्विभाताविमलानित्योदयवतीसदा ॥ साब्रह्मपरमात्मादिनामभिःपरिगीयते ॥ ३४ ॥ चेत्यचेतनचित्तादिनास्याभिन्नंनमानतः ॥
तयैपाचेत्यतेचिद्धीःसैषाद्याचिदितिस्मृता ॥ ३५ ॥ अचेत्यंयदिदंचित्त्वंतत्तस्यारूपमक्षतम् ॥ मनोबुद्धींद्रियाद्यर्थरूपैःसैवविजृंभते
॥३६॥ तरंगकणकल्लोलकलनेयंचिदात्मनि ॥ जगद्रूपपदार्थानांसत्तास्फुरतिमातरि ॥ ३७॥ यदिदंतत्परंरूपंतस्याःखलुमहाचितेः ॥ शु
द्धचिन्मणिवत्साहिसेयंसमसमोदिता ॥ ३८॥ अनन्ययैवयाशक्त्याजगज्जृंभिकयास्थिता ॥ सत्तामायातिरेकेणनान्यासंभवतीहहि
॥ ३९ ॥ विचित्रतेवभांडानांननुहेमतयायथा ॥ सातथोदेतितद्रूपमात्मानंचेततिस्वयम् ॥ ४० ॥ स्वचित्तेनद्रवत्वेनतरंगादित्वमंबुषु ॥
महाचितौजगच्चित्तादुदेतीवानुदेत्यपि ॥ ४१ ॥

तास्फुरति ॥ ३७ ॥ यदिदजगत्सत्तारूपंप्रसिद्धतत्तस्याअधिष्ठानभूतायामहाचितेरेवपररूपंरू
पातरम ॥ खलुशब्दोद्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्त्तंचैवामूर्त्तंचेत्यादिश्रौतप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ यत'साहिचित्स्फटिकमणिवज्जगत्प्रतिबिंबमसंगैवधत्ते सेयजगत्सत्ताचव्यावहारिकेषुप्रा
तिभासिकेषुचसमसमास्वस्वाधिष्ठानानुसारिणीउदिता ॥ ३८ ॥ अतएवजगत्सत्तायाअधिष्ठानसत्तान्यत्वनिरूपणायोगान्मायामात्रत्वमित्याह ॥ अनन्ययैवेति ॥ ३९ ॥ अ
तएवनामरूपविशेषप्रलयेजगत्सत्तामायाशबलब्रह्मसत्तात्मनैवपरिशिष्यते ॥ मायाबाधेतुआनंदैकरससन्मात्ररूपमात्मानस्वयमनुभवतीत्याह ॥ विचित्रतेवेति ॥ भांडानाम
लकारजातानाविचित्रतायथाप्रविलयेहेमतयाहेमसत्तात्मनैवोदेतितथेत्यर्थः ॥ ४० ॥ सत्तायांदर्शितन्यायेनैवजगद्वैचित्र्यस्फुरणरूपचिद्भेदानामपिविषयाकारभेदेमिथ्यात्व
पर्यालोचनेअपरिच्छिन्नपरब्रह्मचिन्मात्रतापर्यवस्यतीत्याशयेनाह ॥ स्वचित्तेनेतिद्वाभ्याम् ॥ यथास्वमैंद्रजालादौद्रवत्वेनपरिणतेनस्वचित्तेनसिद्धेषुसमुद्राद्यबुषुतरगादिअनु
द्यदप्युदेतीवतथामहाचितौब्रह्मण्यपिसमष्टिचित्ताज्जगदनुद्यदप्युदेतीत्यर्थ ॥ अनुदेतीतिनञस्तिढंतेनसहेतियोगविभागात्समासश्छांदसोवा ॥ ४१ ॥

१ एवेहेतिक्वचित्पाठ.

अस्त्वेवांकितलसमाह ॥ तदिति ॥ तत्तमस्त्रमेविद्रूपआलैवचित्तकल्पितजलरूपेणरूपवान्सस्तरगादिरम्यभेदान्यथायामलमालम्यतिरिक्तंनाणुमाघमपिकिंचिदस्ति एवंच ॥ ४२॥ न्मात्रमवाहजगद्दानविशेषभेदैः सपञ्चोनपरमाथतःपुणचिदात्मनोमत्तोव्यतिरिक्तमणुमाघमप्यस्तीत्यहभावस्याप्यपरिशेषादनहंभावचिन्मात्रमेवाततंविस्तीर्णमित्यर्थः॥ ४२॥ मरणदेहवियोगोनाशोव्ययइतिभेद ॥ सदसद्गतीस्वर्गनरकौ ॥ ४३ ॥ तथमस्तुतविचारस्यावधौविश्रांतिदर्शयति ॥ अच्छेद्यइति ॥ ४४ ॥ आसे भासरूपोस्मिसलोप ॥ अ समूदस्याभासोयस्मिन् ॥ ४५ ॥ चिरकालिकपरिच्छेदरहितम ॥ अनंतदेशवस्तुकृतपरिच्छेदरहितम ॥ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतप्राणिकर्मफलौघाश्चकारासत्साधनव्यापारा अफ लादिकानिष्फलसाधनादयथाचेष्टाश्चइदमाकाशमेवनान्यत् ॥ ४६ ॥ पुस्तककलालादिपुरुषजातिसत्कममयीतन्निर्मिता ॥ अथवापुस्तप्रतिमायांकल्पितापुरुषजाति ॥कर्म

तदात्मैवयथायातोरूपवान्जलधौद्रवात् ॥ एवंचिन्मात्रमेवाहमनहंभावमाततम् ॥ ४२॥ नतस्यजन्ममरणेनतस्यसदसद्गती ॥ नना श सत्तवत्यस्यचिन्मात्रनभसःक्वचित् ॥ ४३ ॥ अच्छेद्योयमदाह्योयंचिदादित्योतिनिर्मल ॥ आहोनुचिरकालेनशांतास्मिपरिनिर्वृ ता ॥ ४४ ॥ निर्वामिभ्रमनिर्मुक्तमासेनिर्मंदराब्धिवत् ॥ असदाभासमत्यच्छमनंतमजमच्युतम् ॥ ४५॥ आत्माकाशमनाद्यधमम लपरमचिरम् ॥ अनंतमिदमाकाशंफलौघाश्चाफलादिका ॥ ४६॥ सुरासुरयुतविश्वमेतन्मयमकृत्रिमम् ॥ पुस्त्वकर्ममयीसेनासर्वत्र न्मात्रकयथा ॥ ४७॥ द्रष्टृदृस्समयीसत्ताचिन्मात्रैक्यमयीतथा ॥ इदमैक्यमिदद्वित्वमहनाहमितीतिच ॥ ४८ ॥ कद्वैवभ्रमसमोह क्वयक स्यकुतःक्वा ॥ स्वमनतमनायासमुपशांतास्मिसस्थिता ॥ ४९ ॥ निर्वाणपरिनिर्वाणागतमासेगतज्वरम् ॥ अचेतनचेतनंवायोयमा भातिचेतति ॥५० ॥ भासमानात्मतद्रूपंखमहाचितिसस्थितम् ॥ नेदनाहंनचान्यच्चनभावाभावसंभव ॥ शांतसर्वनिरालयकेवलंस स्थितपरम् ॥५१॥ इत्थंविचारणपरापरमप्रबोधाद्भद्रायया स्थितमिदपरमात्मतत्त्व ॥ सशांतरागभयमोहतमोविलासाशांतायभूवश रदभ्रलेखिकेव ॥५२॥ ॥इ०वा०वा०दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू०चूडालाप्रबोधोनामअष्टसप्ततितम सर्ग ॥ ७८ ॥ ॥७९॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥दिनानुदिनमित्येपास्वात्मारामतयातया ॥ नित्यमतर्मुखतयाथभूवप्रकृतिस्थिता ॥ १ ॥

तदनुरूपचलनादि तन्मयीसैन्यपुराबालनिर्मितमृत्सेना ॥ ४७ ॥४८ ॥ किंद्वैतश्चतुष्टयप्रकारभोक्तृनिमित्ताधिकरणसभावनाप्रतिषेधार्थम् ॥ स्वपारमार्थिकरूपमाप्येतिशेष ॥ ४९ ॥ निर्वाणेमोक्षसुखेपरितोनिर्वाणानिर्गतागतभवज्वरगतकठचामीकरवआसस्वरूपमेवाहमासे ॥ यदचेतनचेतनवाआभाति योयतद्वोक्ताचेततितदुभयभासमानात्मा चिन्मयद्रूपतद्रूपस्वचिदाकाशमेवेतिपरेणान्वय ॥ ५० ॥ किंद्वैताद्वैताभ्यस्तादिजमत्स्वभावमस्येकिंबहुनेत्याह ॥ नेदमिति ॥५१॥ उक्तमेवसक्षिप्योपसहरति ॥इत्थमिति॥ परमप्रबोधारात्यतिकमोहनिद्रापगमात्सशांतारागादयसतमोविलासाअवस्थाभयस्तमायस्या ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०अष्टसप्तति तम सर्ग ॥ ७८ ॥ ॥७९॥ ॥अपूर्वश्रीमतीदृष्टापृष्टयाधरणीभृता॥चूडालयास्वशोभायाहेतुर्बोधोप्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ एवविचारेणोत्पन्नस्यतत्त्वज्ञानस्याभ्यासाद्दिनक्रमेणा परोक्षभूमिकाप्रतिष्ठामाह ॥ दिनानुदिनमिति ॥ दिनानुदिनदिनक्रमेण ॥ नित्यमतर्मुखमप्रकृति स्वाभाविकरूपतस्मिन्स्थितापतिष्ठिता ॥ १ ॥

तस्यास्तत्प्रतिष्ठालक्षणान्याह ॥ नीरागेत्यादिना ॥ २ ॥ परिपूर्णादिहादांतरान्मनसोप्यांतरःप्रत्यगात्मायस्या ॥ ३ ॥ सुचिरंप्राक्संसारश्रांतातदानिरतिशयानंदघनेज्ञानलब्धे पदांतरेपरमपदेविश्रांता ॥ ४ ॥५॥ कथमल्पकालिकेनबोधेनानादेर्महत्तमस्यचभ्रमस्यनिवृत्तिस्तत्राह॥यथेति॥ कश्चिदनिर्वचनीयस्वरूपःस्पंदविभ्रमःअविदुषिअकस्मादेवा गतस्तथातत्त्वज्ञानवतिसर्वंनिःशेषमकस्मादेवविलीयतइत्यर्थः ॥ दीर्घपाठेयथाविलीयतेतथातत्त्वज्ञानवर्तावभूवेतिकथंचिद्व्याख्येयम् ॥ ६ ॥ नदृष्टमकलंकितंयत्रतथाविधेपदे ॥ ७ ॥ यथाजरद्गवीवृद्धागौर्दुरारोहतमसंतृणोदकसमालोकतुल्यातपचंद्रिकोपभोगंशैलाग्रंप्राप्यअनाकुलास्थिताभवतितद्वत्सापिसमालोकजापदादिसर्वावस्थास्वेक रूपप्रकाशप्रत्यगात्मानंजामदाद्यसंबंधात्मनास्वभावेनप्राप्यतस्मिन्नेवात्मन्यनाकुलास्थितेत्यर्थः ॥ ८ ॥ आत्मनस्तत्त्वदर्शनप्रयुक्तेनोदयेनपूर्णानंदस्वरूपाविर्भावेण ॥ ९ ॥ स्म

नीरागानिरुपासंगानिर्द्वंद्वानिःसमीहिता॥नजहातिनचादत्तेप्रकृताचारचारिणी॥२॥ परितीर्णभवांभोधिःशांतसंदेहजालिका॥परमा त्ममहालाभपरिपूर्णांतरात्मना॥३॥ विश्रांतासुचिरंश्रांताघनलब्धपदांतरे॥ सर्वोपमातीततयाजगामाव्यपदेश्यताम्॥४॥इतिसाभा मिनीतस्यचूडालावरवर्णिनी॥स्वल्पेनैवहिकालेनययौविदितवेद्यताम्॥५॥ यथायमागतःकश्चिज्जागतःस्पंदविभ्रमः॥तथाविलीयते सर्वंतत्त्वज्ञानवतिस्वयम्॥६॥ अदृष्टसकलंशांतिपदेविश्रांतिमेत्यसा॥ रराजशरदच्छाभ्रमालेवगतसंभ्रमा॥७॥ अनाकुलासमालोक मसंबंधात्मनात्मनि॥जरद्गवीवशैलाग्रंसतृणंप्राप्यसंस्थिता॥८॥स्वविवेकघनाभ्यासवशादात्मोदयेनसा॥शुशुभेशोभनापुष्पलतेवा भिनवोद्गता॥ ९ ॥ अथतामनवद्यांगींकदाचित्सशिखिध्वजः॥ अपूर्वशोभामालोक्यस्मयमानउवाचह॥१०॥ भूयोयौवनयुक्तेवमं डितेवपुनःपुनः॥ अधिकंराजसेतन्वि जगद्राजवतीयथा॥११॥ प्रपीतामृतसारेवलब्धालभ्यपदेवच॥ आनंदापूरपूर्णेवराजसेनितरां प्रिये॥ १२ ॥ उपशांतंचकांतंचदधानासुंदरंवपुः॥ अभिभूयेंदुमायासिश्रियंकामपिकामिनि॥ १३॥ अभोगकृपणंशांतमूर्जितंसम तांगतम्॥ गंभीरंचप्रशांतंचचेतःपश्यामितेप्रिये॥१४॥तृणीकृत्यत्रिभुवनंपीताखिलजगद्रसम्॥अनंतोड्डामरंसौम्यंमनःपश्यामितेप्रि ये॥१५॥नकेनचिन्महाभागेविभवानंदवस्तुना॥चेतस्तवतुलामेतिमरुर्क्षीराब्धिसुंदरम्॥१६॥ तैरेवबालकदलीमृणालांकुरकोमलैः॥ अंगैःस्थितिमनुप्राप्तैर्वर्द्धियातेवलक्ष्यसे॥ १७॥ तथातेनैवतेनैवसन्निवेशेनसंस्थिता॥ अन्यतामुपयातासिलतेवऋतुपर्यये॥१८॥

यमानोविस्मयस्मेरास्य ॥ १० ॥ जगत्जगती ॥ वर्तमानेपृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्चेतिशतृवद्भावातिदेशादुगितश्चेतिस्त्रियार्डीपूछादसत्वान्नकृतः ॥ राजवतीराजन्वतीपूर्णचंद्रव तीवायथाराजतेतद्वद्राजसे ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ऊर्जितविवेकोर्जितम् ॥ शांतशमादिगुणवत् ॥ प्रशांतमुपरतचापलम् ॥ १४ ॥ १५॥ मरुरिवनिर्जलजाड्यनयाक्षीराब्धि रिवपूर्णतयाचसुंदरम् ॥ ॥ १६ ॥ स्थितिमचापल्यमुपायातैस्तैःप्राक्तनैरेवांगैरवयवैस्तेजोतिशयेनवर्द्धियातेव ॥ १७ ॥ ऋतुपर्ययेशिशिरात्यये ॥ १८ ॥

१ मूलस्थतृणपदमुदकस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः

मपामोरसायनादिप्रयाग आयोमोमधाविसिद्धिर्युक्त योरामयोगहठयोगोपायास्ताम्यइतिमत ॥ १९ ॥ २०॥ एवराज्ञापृष्टाचूडालास्वशोभातिशयनिमित्तपरिच्छिन्नदेहा स्मतात्माम पृष्णाद्वितीयब्रह्मात्मलाभश्चेतिगूढोक्त्याप्रथममुत्तरमाह ॥ नाकिंचिदिति ॥ अहमिदंसर्वमूढजनप्रसिद्धमिदंशरीरात्मत्वंत्यक्त्वानविद्यतेआकिंचिदशेषा किंचिन्मा मरूपाकारायस्मिन्तथाविधब्रह्मात्मतत्त्वबोधेनआगतानतुममरसायनादिसाधनमात्रेण किंचित्किंचिदस्त्वनुच्छमतत्त्तिसद्याकारतेनेत्यर्थ ॥ अथवाअहंकिंचित्किंचिदाका रजापरत्वमावस्थाद्वयनागतानाप्यत्किंचित्किंचिदाकारसुपुमरूपकिन्तुदरमवस्थात्रयमपिस्यक्त्वातुरीयस्वभावमागतातेनहेतुनेत्यर्थः ॥ अथवाअहंकर्मोपासना विनाकिंचित्कि चिदाकारद्वन्द्वदार्दिहिरण्यगर्भातरभावनाकृततास्त्यसिद्धानागता नाप्यकिंचित्किंचिदाकारमव्यक्तरूपकिंत्विदंसर्वंत्यक्त्वास्वस्वरूपएवावस्थितातेनहेतुनेत्यथ ॥ अथवा

किंत्वयापीतमम्‍तप्राप्तसाधान्यमेववा॥ अमृत्युमेवसप्राप्ताप्रयोगायोगयुक्तित ॥ १९ ॥ राज्यांचितामणेवापित्रैलोक्याद्वात्वयाधि
कम्॥ अप्राप्तंकिमनुप्राप्तनीलोत्पलविलोचने ॥ २० ॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥नाकिंचित्किंचिदाकारमिदंत्यक्त्वाहमागता॥ नकिंचि
त्किंचिदाकारंतेनास्मिश्रीमतीस्थिता॥ २१ ॥इदंसर्वंपरित्यज्यसर्वमन्यन्मयाश्रितम्॥ यत्तत्सत्यमसत्यंचतेनास्मिश्रीमतीस्थिता॥
॥ २२ ॥ यत्किंचिदन्नकिंचिच्चतज्जानामियथास्थितम्॥ यथोदययथानाशंतेनास्मिश्रीमतीस्थिता॥ २३॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्यामिभुक्तै
रिवसुदूरगै॥नहृष्यामिनकुप्यामितेनास्मिश्रीमतीस्थिता॥२४॥ एकैवाकाशसकाशेकेवलेहृदयेरमे॥नरमेराजलीलासुतेनास्मिश्री
मतीस्थिता॥ २५॥ आत्मन्येवहितिष्ठामित्यासनोद्यानसद्मसु ॥नभोगेपुनलज्जासुतेनाहश्रीमतीस्थिता॥ २६॥ जगतांप्रभुरेवास्मि
नकिंचिन्मात्ररूपिणी॥ इत्यात्मन्येवतुष्यामितेनाहश्रीमतीस्थिता॥ २७॥ इदंचाहमिदंनाहसत्यंचाहनचाप्यहम्॥ सर्वमस्मिनकिंचि
च्चतेनाहश्रीमतीस्थिता॥ २८॥ नसुखप्रायंयेनार्थनानर्थेनेतरांस्थितिम्॥ यथाप्राप्तेनहृष्यामितेनाहश्रीमतीस्थिता॥ २९॥

अहमिदंलिंगदेहपरिच्छिन्नजीवाकारंत्यक्त्वायन्नाकिंचित्किंचित्सत्यात्मकआकारोयस्यतथाविधपरमार्थतोनकिंचित्किंचिदाकारंब्रह्मतत्त्वागताप्राप्तवतीतेनहेतुनेत्यर्थः॥२१॥ उक्तमेवार्थमन्यन्तरेणपुनराह ॥ इदमिति ॥ इदंपरिच्छिन्नंसर्वंपरित्यज्यसर्वमपरिच्छिन्नमन्यन्मयाआश्रितम ॥ किंतत् ॥ यत्तत्सत्यमबाधितनविद्यतेसम्मूर्तंस्यदमूर्तंचप्रपंच रूपयमत्यसत्यंच ॥ तनेतिप्रागवत्॥ २२ ॥ नकिंचित्किंचिदाकारमितिस्वोक्तिमन्यतरेणसमर्थयति ॥ यदिति ॥ यद्वस्तु उदय सगस्तमनतिक्रम्येतियथोदयसृष्टिदशादस्य मा नकिंचित्परिच्छिन्न यदेवचयथानाशमस्यदशादस्यमाननाकिंचिद्भवतितद्यथायेनकूटस्थभूमानदस्वभावेनस्थितंजानामीत्यर्थ ॥ २३ ॥ २४ ॥ हृदयपदेनहार्दब्रह्मलक्ष्यते॥ २५॥ आसनोद्यानादिपुरेहस्थितप्यहपूर्णात्मन्यवतिष्ठामिमतुभूषणसम्मानादिशारीरमानसभोगेपुतदलाभप्रयुक्तलज्जासुवा ॥ २६ ॥ २७॥ इदंदेहादिचाहंतदुपभो म्यवधिष्ठानदृष्ट्याआरोपितदृष्ट्यातुनाहम्॥ २८ ॥ मामर्थजिहासामानिरोप ॥ २९ ॥

वयस्याभिःसखीभूताभि॰ तनु कृशीभूतोविद्वेषोरागश्चयाभिस्तथाविधाभि स्वप्रज्ञाभिःशास्त्रदृष्टिभिश्चसहरमे ॥ अथवाशास्त्रदृष्टिभि.करणैस्तनुरल्पीभूतोविद्वेषोरागश्चयासां तथाविधाभिर्वयस्याभि.सखीभि.सहरमे ॥ ३० ॥ अंगहेनाथइहजगतिअहनयनरश्मिभिरन्यैर्वाइंद्रियैश्चित्तेनचयत्पश्यामितन्नकिंचिदस्तमेव ॥ तेनेंद्रियमनोदृश्येनविरहितनुनकिंचिन्निष्प्रपंचवस्तुअत.पश्यामि ॥ यतोहेतोरितिवर्णितरीत्याअतर्बहिश्चसम्यगबाधितरूपंपश्यामि तेनहेतुनाचिरसततमुदितापरमाभ्युदयश्रीमतीअस्मीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०एकोनाशीतितम॰सर्गः ॥७९॥ ॥ ७ ॥ ॥ अज्ञेनराज्ञातद्वाक्यस्यासंबद्धत्ववर्णनम् ॥ खेचरत्वादिसिद्धीनाबीजचात्रनिरूप्यते ॥ १ ॥ एवंवर्णितप्रकारेणस्वशोभातिशयेनिमित्तानिवदतीम् ॥ १ ॥ बालाअप्रौढबुद्धिरसि ॥ परबोधानुकूलवाक्योच्चारणेअकुशलेतियावत् ॥ २ ॥ अ

तनुविद्वेषरागाभिःप्रज्ञाभिःशास्त्रदृष्टिभिः ॥ रमेसहवयस्याभिस्तेनाहंश्रीमतीस्थिता ॥ ३० ॥ पश्यामियन्नयनरश्मिभिरिंद्रियैर्वाचित्ते नचेहहितदंगनकिंचिदेव ॥ पश्यामितद्विरहितंतुनकिंचिदंतःपश्यामिसम्यगितिनाथचिरोदयास्मि ॥ ३१ ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०चूडालोपाख्यानेचूडालात्मलाभोनामैकोनाशीतितमःसर्गः ॥ ७९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एवमात्मनिविश्रांतांवदंतींतांवराननाम् ॥ अबुध्वातद्गिरामर्थंविहस्योवाचभूपतिः ॥१॥ ॥ शिखिध्वजउवाच॥ ॥ असंबद्धप्रलापासि बालासिवरवर्णिनि ॥ रंमसेराजलीलाभीरमस्वावनिपात्मजे ॥ २ ॥ किंचित्त्यक्त्वानकिंचिद्योगतोप्रत्यक्षसंस्थितम् ॥ त्यक्तप्रत्यक्षसद्रूपःसकथंकिलशोभते ॥ ३ ॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्टोहमितिभोगान्जहातियः ॥ रुषेवासनशय्यादीन्सकथंकिलशोभते ॥ ४ ॥ भोगाभोगेपरित्यज्यखेशून्येरमतेतुयः ॥ एकएवाखिलंत्यक्त्वासकथंकिलशोभते ॥ ५ ॥ वसनाशनशय्यादीन्सर्वान्संत्यज्यधीरधीः ॥ यस्तिष्ठत्यात्मनैवैकःसकथंकिलशोभते ॥ ६ ॥ नाहंदेहोन्यथाचाहंनकिंचित्सर्वमेवच ॥ एवंप्रलापोयस्यास्तिसकथंकिलशोभते ॥ ७ ॥ यत्पश्यामिनपश्यामितत्पश्याम्यन्यदेवयत् ॥ प्रलापइत्यसन्यस्यसकथंकिलशोभते ॥ ८ ॥

सबद्धप्रलापतामेवनाकिंचित्किंचिदित्याद्युक्तेर्दर्शयति ॥ किंचिदिति ॥ साकारस्यैवशोभाप्रसिद्धा यस्त्वाकारसामान्यंत्यक्त्वानिराकारतांगतःसशून्यप्रायःकथंशोभेतेत्यर्थः ॥ ३ ॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्यामीतियत्त्वयोक्तंतदप्यसबद्धमित्याह ॥ भोगैरिति ॥ रुषाक्रोधेनेव ॥४॥ एकैवाकाशसंकाशेकेवलेहृदयेरमेइतियत्त्वयोक्ततदप्यसंगतमित्याह ॥ भोगाभोगेइति ॥ स्वयसाक्षाद्भोगोमित्रभृत्यादीनामाभोजनमाभोगश्चेत्यनयोःसमाहारपरित्यज्यतत्साधनंवित्ताद्यखिलंचत्यक्त्वायएकएवशून्येखेपिशाचवद्रमतेसकिलशोभतेइतिकथंसंगच्छतामित्यर्थः ॥ ५ ॥ धीरधीःअतिक्रोधादिवधैर्यमात्रबलेनशीतोष्णक्षुत्तृषादिदुःखानिसहमानइत्यर्थः ॥ ६ ॥ इदंचाहमिदंनाहमितियदुक्ततदप्यसबद्धमित्याह॥ नाहमिति ॥ ७ ॥ पश्यामियन्नयनरश्मिभिरिंद्रियैर्वेत्यंतेयदुक्तंतत्तुसुतरामसंगतमितिनैतेशोभाहेतवइत्युपसंहरति ॥ यदिति ॥८॥

॥ ९ ॥ १० ॥ कष्टमिति ॥ नवेदिद्दशवैरीन्महतीविनष्टिरित्याविमुतेरितिभाव ॥ ११ ॥ अंगेतिरामसंबोधने ॥ १२ ॥ खेगमागमोदेवयत्तचारस्तद्विषयेदच्छावभूव ॥ तादृशारम्भरापदस्यारितिभाव ॥ १३ ॥ १४ ॥ एकंवति ॥ अर्थाद्राज्ञ शत्रुजयायद्विमिहायनप्रवासकालेइतिगम्यते ॥ अन्यथातत्पराधीनायास्तस्याएकांतनिरतत्वायथयोगात् ॥ ऊर्ध्वगस्यप्राणपवनस्यचिरस्वचरसिद्ध्यनुकूलभूमध्यादिदेशनिरोधाभ्यासम ॥ १५ ॥ खेचरसिद्धिप्रयोजकक्रियाप्रसंगेनराम क्रियासामान्येनिमित्तजिज्ञासुराक्षिपति ॥ यदिदमिति ॥ यदिदस्थावरजंगमचजगत्तत्सर्वस्पंदच्युतक्रिययानिष्पादितदृश्यते विनाकर्मादिकारकस्पंदकस्याप्युत्पत्तेरदर्शनात् ॥ तथैवसतिक्रियानाम्न स्पंदस्यकथनिष्पत्ति विसदृश्याद्युत्कूटस्यात् आद्येआत्माश्रयोऽनवस्थावा द्वितीयेप्याघातःअविराम फलानवस्थाचेतिकथंक्रियानाम्नोवस्तुनउत्पत्तिरनुभूयतेअनुभवपथमारोहतिनच

तस्माद्बालासिमुग्धासिचपलासिविलासिनि ॥ नानालापविलासेनक्रीडामिक्रीडसुंदरि ॥ ९ ॥ प्रविहस्याट्टहासेनशिखिध्वजइतिप्रियाम् ॥ मध्याह्नस्नातुमुत्थायनिर्जगामांगनागृहात् ॥ १० ॥ कष्टनात्मनिविश्रांतोमद्वचांसिनबुद्धवान् ॥ राजेतिखिन्नाचूडालास्वव्यापारपराभवत् ॥ ११ ॥ तदातथागतत्रायतादृगाशययोस्तयो ॥ ताभि पार्थिवलीलाभि कालोयद्धतिथोययौ ॥ १२ ॥ एकदानित्यव्यसनानिरिच्छायाअपिस्वयम् ॥ चूडालायाबभूवेच्छालीलयाखगमागमे ॥ १३ ॥ खगमागमसिद्ध्यर्थमथसानृपकन्यका ॥ सर्वभोगाननादृत्यसमागम्यचनिजनम् ॥ १४ ॥ एकैवैकांतनिरतास्वासनावस्थिताशिका ॥ ऊर्ध्वगप्राणपवनचिराभ्यासचकारह ॥ १५ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् ॥ स्पंदच्युतंक्रियानाम्न कथमित्यनुभूयते ॥ १६ ॥ कस्यस्पंदविलासस्यघनाभ्यासस्यमेवद ॥ ब्रह्मन्खगमनाद्येतत्फलयत्नैकशालिन ॥ १७ ॥ आत्मज्ञोवाप्यनात्मज्ञ सिद्ध्यर्थंलीलयाथवा ॥ कथंससाधयत्येतद्यथातद्वदमेप्रभो ॥ १८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ त्रिविधंसंभवत्यंगसाध्यंवस्त्विहसर्वत ॥ उपादेयंचहेयंचतथोपेक्ष्यंचराघव ॥ १९ ॥

त्स्यथ ॥ १६ ॥ एवमाक्षिप्यप्रस्तुतंपृच्छति ॥ कस्येति ॥ एतत्खगमनादिसिद्धिजातकस्यस्पंदविलासस्यफलंतद्वपिवदेत्यथ ॥ १७ ॥ अनात्मज्ञ सिद्ध्यर्थंआत्मज्ञोलीलयावाएतत्सिद्धिजातकथंकेनक्रमेणससाधयतितद्वपिवदेत्यथ ॥ १८ ॥ भवेदयमात्माश्रयानवस्थादिकोदोषोयदिक्रियास्वरूपमात्रसिद्ध्येकारकापेक्षास्यात् नतुतथाकिंतुक्रियासाध्यस्यफलस्य फलनिष्पत्तयेहियत्तानिकारकाणिनांतरीयकतयाक्रियामवलंबते ॥ तयाहिफलस्यसाध्यताकारकाणांसाधनताचव्यपदेष्टुशक्यते ॥ तथाचसाध्यसाधनोभयविलक्षणाक्रियानसाध्यापेक्षितसाधनेभ्य साधनांतरमपेक्षतइतितस्यांसक्रियकूटस्थताकारणमितिविवक्ष्यानिरवकाशएवेत्याशयेनवसिष्ठउत्तरमथसमाधानानुकूलगौणमुख्यसाधारणंक्रियासाध्यंविभज्यदर्शयति ॥ त्रिविधमिति ॥ उपादानबुद्धिविषयीभूतवस्तुउपादेयप्रवृत्तिविषय हानबुद्धिविषयहेयनिवृत्तिविषय उपेक्षाबुद्धिगम्यमुपेक्ष्यतदुदासीन्येपि।कपोपचारादेनेनोपक्षयापमनर्थ स्नातइतिलोकेव्यवहारदर्शनात्त्रीणिसाध्यम ॥ १९ ॥

तेषुफलवैलक्षण्यदर्शयति ॥ आत्मभूतमिति ॥ आत्मनःस्वस्यभूतमनुकूलम् ॥ एतयोर्हेयोपादेययोर्मध्यमांतरालिकम् ॥२०॥ आह्लादनकरंसाक्षात्परंपरयावासुखानुकूलम् ॥ दुःखनिवारणसाधनस्यापिसुखानुकूलत्वादेवतत्साधनोपादानसिद्धेरितिभावः ॥ तद्विरुद्धसुखविघाति ॥ दुःखस्यापिस्वास्थ्यसुखविघातित्वादेवद्वेष्यत्वादितिभावः ॥ २१ ॥ त्रयएतेसाध्यभेदाअज्ञानामेवेत्याह ॥ सन्मतेरिति॥२२॥विदुषस्तृतीयकल्पाभ्युगमेपिनकश्चिद्दोषइत्याशयेनाह ॥ केवलमिति ॥ २३ ॥ एकमेववस्तुएकस्यैवपुरुषस्यबोधरोग वैराग्यावस्थाभेदेनत्रेधासपद्यतेइत्याशयेनाह ॥ ज्ञस्येति ॥ एवंसिद्ध्यर्थलीलयाथवाइतिप्रश्नाशयोरुपपत्तिमुक्त्वाकथंसंसाधयत्येतदित्यंशसमाधानश्रावयति ॥ शृण्वित्यादि ना ॥ २४ ॥ तत्रसिद्धितारतम्येचिराचिरयत्नापेक्षायाचनिमित्तान्याह ॥ देशेति ॥ २५ ॥ एषादेशादीनाचतुर्णांमध्येश्रीशैलाद्युत्तमदेशादिचतुष्टयमेलनेशीघ्रंसिद्धिलाभाद्यो गमत्रजपादिक्रियायाइतरदेशाद्यनुष्ठितक्रियापेक्षयाप्राधान्यस्योत्कर्षस्यकल्पनाभवति ॥ फलोत्कर्षोपितदनुसार्येवेत्याह॥सिद्ध्यादीति ॥ यतस्तेसिद्ध्यादयःफलोत्कर्षक्रमाअ

आत्मभूतंप्रयत्नेनउपादेयंचसाध्यते॥हेयंसंत्यज्यतेज्ञात्वाउपेक्ष्यंमध्यमेतयोः॥ २० ॥ यद्यदाह्लादनकरमादेयंतच्चसन्मते॥ तद्विरुद्धम नादेयमुपेक्ष्यंमध्यमंविदुः॥ २१ ॥ सन्मतेर्विदुषोज्ञस्यसर्वमात्ममयंयदा॥ त्रयएतेतदापक्षाःसंभवंतिनकेचन॥ २२ ॥ केवलंसर्वमेवे दंकदाचिल्लीलयातया॥ उपेक्षापक्षनिक्षिप्तमालोकयतिवानवा॥ २३ ॥ ज्ञस्योपेक्षात्मकंनाममूढस्यादेयतांगतम्॥ हेयंस्फारविराग स्यशृणुसिद्धिक्रमःकथम्॥ २४ ॥ देशकालक्रियाद्रव्यसाधनाःसर्वसिद्धयः॥ जीवमाह्लादयंतीहवसंतइवभूतलम्॥ २५॥ मध्येचतु र्णामेवैषांक्रियाप्राधान्यकल्पना॥ सिद्ध्यादिसाधनेसाधोतन्मयास्तेयतःक्रमाः॥ २६॥ गुटिकांजनखड्गादिक्रियाक्रमनिरूपणम्॥ त त्रासतांचदोषोत्रविस्तारःप्रकृतार्थहा ॥ २७ ॥ रत्नौषधितपोमंत्रक्रियाक्रमनिरूपणम् ॥ आस्तामेवकिलैपोपिविस्तारःप्रकृतार्थहा ॥ २८ ॥श्रीशैलेसिद्धदेशेचमेर्वादौवानिवासतः॥ सिद्धिरित्यपिविस्तारःकृतार्थप्रकृतार्थहा ॥ २९ ॥

पितन्मयास्तादृशक्रियोत्कर्षानुसारिणइत्यर्थः ॥ २६ ॥ अस्त्वेवंकिंनतस्तत्राह ॥ गुटिकेति ॥ तत्रखगमनादिसाधनानिसिद्धगुटिकासिद्धांजनसिद्धखड्गसिद्धपादुकादीन्यपि उड्डामरतंत्रयोगिनीकल्पादिविस्तृतबहुग्रंथप्रसिद्धानिसंति ॥ कथंससाधयत्येतद्यथावद्ब्रह्मेमेप्रभोइतित्वदीयप्रश्नस्यतत्क्रियाक्रमनिरूपणकर्तव्यमितिचेदभिप्रायस्तर्ह्यविस्तृतो त्त्यातदसंभवात्तद्विस्तारःकार्यः ॥ तेननतत्रतासुसिद्धिषुविषयेअसतामजिज्ञासूनामतत्त्वविदांचत्वदतिरिक्तश्रोतॄणांदैवादभिलाषोदयेतत्रैवप्रवृत्त्यामहान्दोषःस्यात्तवापिसवि स्तारःप्रकृतस्यात्मतत्त्वश्रवणार्थस्यविघ्नरूपत्वाद्विघातकइतिनतन्निरूपणमत्रोचितमित्यर्थः ॥ २७ ॥ एषन्यायोमणिमंत्रादिसाध्यसिद्धिक्रमनिरूपणेश्रीशैलादिसिद्धदेशनि वाससाध्यसिद्धिक्रमनिरूपणेचयोज्यइत्याह ॥ रत्नेतिद्वाभ्याम ॥ २८ ॥ हेकृतार्थेतिरामसंबोधनतासांसिद्धीनांत्वादृशदृष्ट्यातुच्छतेतिद्योतनार्थम ॥ २९ ॥

---

१ मूढविरागावस्थेतिक्वचित्पाठः

तर्हि मयभाष्यप्रपन्नइतिरामस्यविषादोमाभूदितिपस्तुतज्ञानराज्योपयोग्यानुषंगिकखगमादिसिद्धिसाधनंवर्ण्यमानकथासंबद्धमविस्तारमाणायामक्रमभावयति ॥ तस्मा दिति ॥ ३० ॥ तथार्दीयमनियमप्रतिष्ठतद्वाजमदर्शनेनसंक्षिप्याह ॥ अतस्यादिति ॥ साध्यार्थादितरा साधनार्थाभ्यासनास्त्यक्त्वास्थानकानिसिद्धाद्यासनानिआदिपदात्समका यशिरार्पासनानिश्चलतानासापक्षेक्षणमित्यादियोगशास्त्रोक्तक्रियाक्रमपरिग्रह ॥ ३१ ॥ तमेवक्रियाक्रममवधुत्यप्रपञ्चयति ॥ भोजनेति ॥ साधुसम्यग्योगशास्त्रार्थस्यभा वनात्परिशीलनात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ त्यागरेचनेआदानेपूरकनिरोधेकुंभकेचभृशमभ्यस्तेपुतज्ज्ञस्ययोगिन प्रभुत्वात्प्राणस्वामित्वसंपत्तेर्लौकिकस्यपुंसःप्रभोर्भृत्यादयइव अ खिलाःप्राणाविधेयतांस्वाधीनतांयांतीत्यर्थ ॥ ३४ ॥ प्राणानांस्वाधीनत्वेतत्संबद्धसिद्धीनामपिस्वाधीनतासिद्धमित्याह ॥ राज्येति ॥ सर्वस्याधिकारिण ॥ ३५ ॥ इदानीं

तस्माद्धिखिध्वजकथाप्रसंगपतितामिमाम् ॥ प्राणादिपवनाभ्यासक्रियांसिद्धिफलांशृणु ॥ ३० ॥ अतस्यात्यखिलास्त्यक्त्वासाध्या र्थेतरवासना ॥ गुदादिद्वारसंकोचान्स्थानकादिक्रियाक्रमे ॥ ३१ ॥ भोजनासनशुध्द्याचसाधुशास्त्रार्थभावनात् ॥ स्वाचारात्सुजना संगात्सर्वत्यागात्सुखासनात् ॥ ३२ ॥ प्राणायामघनाभ्यासाद्रामकालेनकेनचित् ॥ कोपलोभादिसंत्यागाद्भोगत्यागाच्चसुव्रत ॥ ३३ ॥ त्यागादाननिरोधेषुभृशयांतिविधेयताम् ॥ प्राणाःप्रभुत्वात्तज्ज्ञस्यपुंसोभृत्यादिवाखिला ॥ ३४ ॥ राज्यादिमोक्षपर्यंता समस्ताएवस पद ॥ देहानिलविधेयत्वात्साध्याःसर्वस्यराघव ॥ ३५ ॥ परिमंडलिताकारामर्मस्थानंसमाश्रिता ॥ आंत्रवेष्टनिकानामनाडीनाडीश ताश्रिता ॥ ३६ ॥ वीणाग्रावर्त्तसदृशीसलिलावर्त्तसन्निभा ॥ लिप्यार्धोंकारसंस्थानाकुंडलावर्त्तसंस्थिता ॥ ३७ ॥ देवासुरमनुष्येषुमृ गनक्रखगादिषु ॥ कीटादिष्वब्जजातेषुसर्वेषुप्राणिषूदिता ॥ ३८ ॥

सर्वसिद्धीनांदेहानिलविधेयत्वमुक्तमुपपादयितुंसर्वदेहमध्यगतांसमतिसहस्रनाडीप्रधानमाडीशताश्रितांमूलाधारादारभ्यआब्रह्मरंध्रंसमष्टुचक्रेष्वनुभविस्यनिर्गतांमूलाधारेसाध पिंघलपवेष्टनांतःसुप्तकुंडलीनिरात्मिगर्भांसुषुम्नानाडीवर्णयति ॥ परिमंडलिताकारेत्यादिना ॥ परितःप्रसृतशाखाभि परिवेष्टितत्वात्परिमंडलिताकाराअतएवांत्राणामपिना डीभिर्वेष्टमानांमवेष्टनिकानाम ॥ ३६ ॥ तांमूलाधारेस्वांतर्गतकुंडलिनीसंस्थानानुकूल्येनवर्णयति ॥ वीणेति ॥ वीणादंडस्याग्रमूलभागेप्रसिद्धोरेखात्मकस्तंभीमूलपरिवसन रूप सलिलपरिवसनरूपावायआवर्त्तस्तत्सदृशी ॥ लिप्यालेखनेनप्रदर्शनितु ओंकारस्याधमर्धोंकारस्तस्यसंस्थानमिवसंस्थानंयस्या ॥ द्रविडाक्षरेपूर्वार्धमिवनागराक्षरेउत्तरा र्धमिवयावत्संस्थानंलभ्यमित्यर्थ ॥ अर्धनपुंसकमित्येकदेशिनासमास ॥ ओमाङोश्चेतिपररूपम् ॥ ३७ ॥ इयंचनमनुष्यस्यैवकिंतुसर्वप्राणिशरीरेष्वित्याह ॥ देवेति ॥ ३८ ॥

शीतेनार्तं शीतार्त्तिनिवारणायदृढवद्धमंडलइतियावत् ॥ तथाविधस्यसुभस्यभोगींद्रस्यभोगःकायस्तद्वद्दृढंमंडलंयया ॥ सिताशुभा ॥ कल्पाग्निनाविगलताअंतर्वलयाकारेरेखास्फुटितेनेंदुनातुल्यवद्धाकुंडलीवलयाकृतिर्यया ॥ अथवाकल्पतेजरणसमर्थोभवतीतिकल्पोग्निर्जाठराग्निस्तेनविगलन्योमूर्ध्निंयोगशास्त्रप्रसिद्धश्चंद्रःसएवविलीयमूलाधारेप्रसृतोघनीभूयतत्रबद्धकुंडलाकृतिस्तद्वत्स्थितेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३९ ॥ ऊरुपदेनऊरुमूलसंधिर्गुदलक्षणयोच्यतेततआरभ्यभ्रूमध्यपर्यंतयानिरंध्राणितानिस्पृशंतीतिष्वनुस्यूतामनोवृत्तिभिरतश्चचलावहिश्चपवमानेनप्राणादिनासस्पंदा ॥ ४० ॥ तस्यामूलेंत.सार्द्धत्रिवलयाकाराकुंडलिनीसंज्ञाचिच्छक्तिंदर्शयति ॥ तस्याइति ॥ तस्मिन्मूलाधारेवीणामूलेदुर्लक्षेणतत्त्वीवेगेनेवलसतीपरमसूक्ष्मापराख्यासर्वशब्दमूलभूतागतिःशब्दब्रह्मात्मिकास्फूर्त्तिः सैवप्राणसंगान्नाभिहृदयकंठदेशेषूत्तरोत्तरंव्यक्ततरापश्यतीमध्यमावैखरीत्यादिभेदानुभजतेइति ॥ तथाचोक्तमत्रशास्त्रे ॥ चैतन्यंसर्वभूतानांशब्दब्रह्मेतियद्विदुः ॥ तत्प्राप्यकुंडलीरूपंप्राणिनांदेहमध्यगम् ॥ वर्णात्मनाविर्भवतिगद्यपद्यादिभेदतइति ॥ सावेनाप्युक्तम् ॥ यासामित्रावरुणसदनादुच्चरंतीत्रिषष्टिंवर्णानंत्रप्रकटकरणैःप्राणसंगात्प्रसूते॥ तांपश्यंतींप्रथममुदितामध्यमांबुद्धिसंस्थांवाचंवक्त्रेकरणविशदांवैखरींचप्रपद्येइति ॥ ४१॥

शीतार्तसुभभोगींद्रभोगवद्धमंडला ॥ सिताकल्पाग्निविगलदिंदुवद्धकुंडली ॥३९॥ ऊरोर्भ्रूमध्यरंध्राणिस्पृशंतीवृत्तिचंचला॥ अनारतंचसस्पंदापवमानेनतिष्ठति ॥ ४० ॥ तस्यास्त्वभ्यंतरेतस्मिन्कदलीकोशकोमले ॥ यापराशक्तिःस्फुरतिवीणावेगलसद्गतिः ॥ ४१ ॥ साचोक्ताकुंडलीनाम्नाकुंडलाकारवाहिनी ॥ प्राणिनांपरमाशक्तिःसर्वशक्तिजवप्रदा ॥ ४२ ॥ अनिशंनिःश्वसद्रूपारुषितेवभुजंगमी ॥ संस्थितोर्ध्वीकृतमुखीस्पंदनाहेतुतांगता ॥ ४३ ॥ यदाप्राणानिलोयातिहृदिकुंडलिनीपदम् ॥ तदासंविदुदेत्यंतर्भूततन्मात्रबीजभूः ॥४४॥ यथाकुंडलिनीदेहेस्फुरत्यब्जइवालिनी ॥ तथासंविदुदेत्यंतर्मृदुस्पर्शवशोदया ॥४५॥ स्पर्शनंमृदुनान्योन्यालिंगिकातत्रयंत्रयोः॥ यथासंविदुदेत्युच्चैस्तथाकुंडलिनीजवात् ॥ ४६ ॥

सर्वासांप्राणेंद्रियबुद्ध्यादिशक्तीनामपिसत्तास्फूर्त्तिप्रवृत्तिनिर्वाहकत्वाज्जवप्रदा ॥ ४२ ॥ तत्रकथंप्राणशक्तिजवप्रदातदाह ॥ अनिशमिति ॥ सैवस्वमुखात्प्राणमूर्ध्वंक्षिपतिअपानंचाधआकर्षतीत्यनिशंनिःश्वसद्रूपेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ कथंबुद्धिशक्तिजवप्रदातदाह ॥ यदेति ॥ यदाहृदिस्थितःप्राणःकुंडलिन्याआकृष्टःसन्अपानवृत्त्याकुंडलिनीपदंयातितदाभूततन्मात्राण्यपंचीकृतभूतान्येवबीजमुपादानंयस्यतथाविधेअंतःकरणेभवतीतिभूर्जीवसंवित्स्मृतिसंकल्पाध्यवसायाभिमानरागादिवृत्तिभेदैरंतरुदेतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ कथंचेंद्रियशक्तिजवप्रदातदाह ॥ यथेति ॥ एवंप्राणबुद्ध्योराहितज्ञानक्रियात्मशक्तिःकुंडलिनीदेहेमृदु स्पर्शोविषयसन्निकर्षोयेषांतेषांचक्षुरादीनांवशोदयासतीदेहेयथायथायादृशभोजकादृष्टसामग्रीवैचित्र्येणस्फुरतितथातथातत्तदिंद्रियैरर्थविशेषस्फूर्तितत्फलभोगादिलक्षणासंविदुदेतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ कथंमृदुस्पर्शवशानुगातदाह ॥ स्पर्शनमिति ॥ कुंडलिनीजवात्तथास्फुरतियथामृदुनाचक्षुरादिनाविषयस्पर्शनंप्रथममुदेति ॥ तथाचतत्रयंत्रंकार्यकरणसंघातयुनक्तीतियंत्रयुःप्रमातातस्यवृत्तिद्वारावहिर्निर्गतस्यबाह्यविषयेणसहअन्योन्यमालिंगनमन्योन्यालिंगिका ॥ भावेण्वुल् ॥ वृत्तिव्याप्तिप्रयुक्ताव्याप्तिरुदेति ॥ तयाचयथाविषयावरणभंगेउच्चैःस्फुटतरासंविद्घटादिप्रथाउदेतितथातेनतेनप्रकारेणेत्यर्थ ॥ ४६ ॥

तममूलाधारस्थाया कुण्डलिन्याश्चक्षुरादिप्रवर्तनेनाभ्युदारमित्याशयेनाह ॥ तस्यामिति ॥ उत्पद्यते प्रतायते ॥ विलीयते संकुचति ॥ ४७ ॥ कथमुत्पद्यते विलीयते चतदाह ॥ नित्यमिति ॥ प्राप्यालनाकम्पपातोत्सुकतया अपानालनाअधःप्रवेशोन्मुखयातया ॥ उक्तमुपसंहरति ॥ सेति ॥ सामानीसाधारणी ॥ समानशब्दात्स्वार्थेवाप्यजिकापि हलस्तद्धितस्येतियलोप ॥ ४८ ॥ अपरिच्छिन्नायाश्चितामूलाधारमात्रीमूलपरिच्छिन्नकुण्डलिन्यास्यत्वांशादुद्भव कथंकिमर्थं चेतिराम पृच्छति ॥ आकल्पादिति ॥ आकल्पादितिकालत ॥ सर्वमितिवस्तुतश्चापरिच्छिन्न ॥ देशकृतपरिच्छेदाभावस्यापिवस्तुकृतपरिच्छेदाभावेंतभावइत्याशयेनोभयोरेवोपादानम् ॥ ४९ ॥ वसिष्ठस्तुतद्धिकालकृतपरिच्छेदाभावोपितद्घातभूतएवतिपृथगुपादानव्यर्थम यदिस्पष्टीकरणायतस्यपृथगुपादानतर्हिदेशकृतपरिच्छेदाभावेपितत्समानमितिमितयानुवादव्याजेनदर्शयन्निराकारयानिर्विषयायाश्चितावाकारणघटादिमोचरतयाचाभिव्यक्त्यर्थंतदासविदुवेत्यतभूततन्मात्रबीजभूरित्युकार्थविस्तराद्विवरिप्यन्स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयाकारपरिणतभूतसा

तस्यासमस्ता सयज्ञानाभ्योदयकोशगा ॥ उत्पद्यतेविलीयतेमहार्णवइवापगा ॥ ४७ ॥ नित्यपातोत्सुकतयाप्रवेशोन्मुखयातया ॥
सासवसविदायीजंत्येकासामान्युदाहृता ॥ ४८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ आकल्पादनवच्छिन्नाचित्सवित्सर्वमस्तिहि ॥ तस्मात्कुंड
लिनीकोशात्केनार्थेनोदय स्फुट ॥ ४९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सर्वत्रसर्वदासर्वचित्सविद्विद्यतेनघ ॥ किंत्वस्याभूततन्मात्रवशाद
भ्युदय क्वचित् ॥ ५० ॥ सर्वत्रविद्यमानापिदेहेपुतरलायते ॥ सर्वगोप्यातप सौरोभित्त्यादौवेविजृंभते ॥ ५१ ॥ क्वचिन्नपंकचित्स्पष्टक
चिदुच्छन्नतांगतम् ॥ वस्तुवस्तुनिदृष्टतत्तत्सद्भावैर्विजृंभितम् ॥ ५२ ॥ एतद्रूप क्रमेणाद्यशृणुवक्ष्यामितेनघ ॥ देहेस्वेचयथोदेतिम्रश
सविन्मयक्रम ॥ ५३ ॥ चेतनाचेतनभूतजातंव्योमतथाखिलम् ॥ सर्वंचिन्मात्रसन्मात्रशून्यमात्रंयथानभ ॥ ५४ ॥

पेक्षिवचित्तोविशेषाभिव्यक्तिरित्याह ॥ सर्वत्रेत्यादिना ॥ ५० ॥ मनुदेशकृतपरिच्छेदाभावेसविसर्वघटासेतेत्याशक्योपाधिवशादवतस्या स्फुटीभावइतिसदृष्टांतमाचष्टे ॥ सर्वत्रेति ॥ तरलायतवृद्धोअवस्थनप्रतिबिंबनाभ्यांद्विगुणीकृत्यप्रसराद्बहलीभूतामलसूक्ष्मवद्बुद्धिचाचल्यान्नचलीभवतीत्यर्थ ॥ तथोपाधिस्तबहलीभावेनस्फटीभावे दृष्टांतमाह ॥ सर्वगदति ॥ ५१ ॥ तत्राप्युपाधिमालिन्यतारतम्येनचिदभिव्यक्तितारतम्यमित्याह ॥ क्वचिदिति ॥ मृच्छिलादिवस्तुनितच्चिद्वस्तुअविद्यासाम्येनाभिभवात्तम धारिस्थशैत्यमिवसमष्टमदर्शनगतम ॥ देवमनुष्यादिलिंगेपुस्पष्टमभिव्यक्तम ॥ वृक्षादिलिंगेपुस्फुटोच्छन्नतांगहि संवेदनविवेकाक्षमतांगतदृष्टम ॥ चिदंशसत्त्वांशतारतम्यमित्याह ॥ तदिति ॥ तेषांविविधोपाधीनांसर्वानुभवसिद्धैः सद्भावैरवलिंगैस्तत्सर्वमविजृंभितमनभिभूतमित्यर्थ ॥ ५२ ॥ उक्तमेवाभिव्यक्तितारतम्यंक्रमादासर्गसमाप्तेर्निरूपयिमु प्रतिजानीत ॥ एतदिति ॥ स्वेमनुष्यादिदेहेयात्मशुद्धस्याभरादिदेहेयथायादृशतारतम्येन ॥ ५३ ॥ तदुपोद्घातेनसूक्ष्मस्थूलभूताभ्यासमपञ्चनायसर्वाधिष्ठानसन्निवेकरससर्वमप चतजगत्स्थमात्मतत्त्वमादौनिर्दिशति ॥ चतनेति ॥ नभोनभोवदसम विभुसूक्ष्मच ॥ ५४ ॥

तस्मिंस्तथैवस्थितेमायाकल्पितैकदेशेआकाशादिसूक्ष्मभूतानाक्रमादध्यासात्तदेवभूतमात्रात्मरूपकस्थितमित्याह ॥ तद्धीति ॥ ५५ ॥ ततन्मात्रपंचकंप्राणोमनोबुद्धिज्ञाने
न्द्रियकर्मेंद्रियमितिपंचधागतलिंगशरीरप्रतिबिंबतयाप्रविश्यदीपाद्दीपशतमिवसंपन्नस्त्वस्वसंविदंतर्भूताजन्मादिविकारा आदिपदाजाग्रदाद्यवस्थाभेदाश्रयस्मिंस्तथाविधद्वि
त्वर्जीवभावमितियावत् ॥ लक्षसेलक्षयसि ॥ छांदसउपमहव्यत्यय. ॥ ५६ ॥ कानिचिल्लिंगारंभपरिशिष्टानिपंचकानिजीवस्यदेवमनुष्याद्याकारवासनानुसारिसंकल्पलव
रूपिणास्वसत्तामात्रकेणैवपंचीकरणद्वारास्थूलदेहत्वंव्रजंति ॥ ५७ ॥ देहप्रकरणाद्धेमादित्वंधत्तूरादिस्थावरशरीरताम ॥ अथवातिर्यगादित्वमित्यादिपदादेवस्थावरदेहपरि
यह. ॥ हेमादित्वमित्यनेनस्वर्णरजतखर्परोपलक्षितब्रह्माद्दत्वंतदंतर्गतभुवनादिभोग्यतांचेत्यर्थ. ॥ ५८ ॥ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह ॥ एवंहीति ॥ स्थितंसिद्धम ॥ तदधिष्ठानचैत
न्यसर्वत्रास्तीतिघटाद्यपिचेतनंकिंनस्यात्तत्राह ॥ चिदिति ॥ ५९ ॥ पंचकवशाच्चैतन्याभिव्यंजकप्राणादिपंचकघटितलिंगदेहप्राधान्यादेवमनुष्यदेहादौमुख्याचेतनाभि

तद्धिचिन्मात्रसन्मात्रमविकारंस्वनामयम् ॥ क्वचित्स्थितसंविदवभूततन्मात्रपंचकम् ॥ ५५ ॥ तत्पंचधागतंद्वित्वंलक्षसेत्वंस्वसंविदम्
अंतर्भूतविकारादिदीपाद्दीपशतंयथा॥५६॥ स्वसत्तामात्रकेणैवसंकल्पलवरूपिणा ॥ पंचकानिव्रजंतीहदेहत्वंतानिकानिचित्॥ ५७॥
कानिचित्तिर्यगादित्वंहेमादित्वंचकानिचित् ॥ कानिचिद्देशतादित्वंद्रव्यादित्वंचकानिचित् ॥ ५८ ॥ एवंहिपंचकस्पंदमात्रंजगदिति
स्थितम् ॥ चित्संविदत्रसर्वत्रविद्यतेरघुनंदन ॥ ५९ ॥ केवलंपंचकवशाद्देहादौचेतनाभिधा ॥ जडस्पंदाभिधाक्वापिस्थावरादौजडाभि
धा ॥ ६० ॥ यथास्तब्धःस्थितोवीचिरिवस्थलमिवास्थितः ॥ पंचकेपुनरेतच्चिल्लोलरूपाजडान्विता ॥ ६१ ॥ इतःसौम्यइतोलोलःकिम
ब्धिरितिनोयथा ॥ विकल्पादौतथैवैतत्पंचकंहिजडाजडम् ॥ ६२ ॥ देहादिपंचकंजीवःस्पंदःशैलादिकंजडम् ॥ स्थावराद्यनिलस्पंदिस्व
भाववशतोनघ ॥ ६३ ॥

धा ॥ क्वापितिर्यक्षुलिंगस्थूलदेहयो समप्राधान्याज्जडस्पंदाभिधाजडचेतनाभिधा ॥ स्थावरादौतुलिंगस्यात सवेदनमात्रत्वेनबहिर्जनैश्चेतनत्वाविभावनाज्जडाभिधाप्रसिद्धे
त्यर्थ. ॥ ६० ॥ त्रिष्वपिचित्कथंतारतम्येनस्थितेत्यत्रदृष्टांतमाह ॥यथेति॥यथादिवाविलीनोघनसमुद्र सायंशिशिरपवनसंपर्काद्विलातटेक्रमाद्दनीभावात्स्तब्धोनिश्चल स्थित.
सन्द्रवप्रदेशेवीचिरिवचल ईषद्धनप्रदेशेईषच्चल. अत्यंतघनप्रदेशेस्थलमिवाचलश्चस्थितस्तथैवैषाचिन्नरतिर्यक्स्थावरदेहरूपपंचकेपुलोलरूपाईषल्लोलाअत्यंतजाड्या
न्विताचस्थितेत्यर्थ ॥६१॥ यथाक्वचिद्धनीभावेनलोलत्वाभावेपितस्यनाब्धित्वव्याघातस्तथास्थावरादिभावेपिनचिद्रूपताक्षतिरित्याह ॥इतइति॥ नोइतिकाकु ॥ किमब्धिरि
तिव्यपदेशोनभवतिकिंतुभवत्येवयथातथैवैतत्सुरनरतिर्यग्विकल्पादौचैतन्यमक्षतमित्यर्थः ॥ अथवायजडाजडविकल्पोऽध्यस्तपंचकधर्मएवनचिद्धर्मस्तस्यानिर्धर्मकत्वादि
त्याशयेनाह ॥ पंचकंहीति ॥ ६२ ॥ पंचकेस्वभाववशतईदृशावहवोविकल्पादृष्टाइत्याह ॥ देहादीति ॥ देहाद्याकारपरिणतपंचकप्राणधारणाधीनस्पंदचैतन्याभ्याजीव
श्चेतनस्तत्प्रयोजकस्पंद शैला दिकजडमेव ॥ स्थावरादिशरीरंतुवाह्यानिलाधीनस्पंदिअतश्चेतनमित्यादिव्यवस्थितविकल्पा.स्वभाववशतोदृष्टाइत्यर्थः ॥ ६३ ॥

ननम्य स्यात्तथाप्य स्वभाव सकथविरुद्धविश्वस्यात्मक स्यात् विरोधोहिपरसापेक्ष स्वोभावस्त्वनन्यापेक्ष यदिस्त्रीयोभाव स्वभावस्तथाप्यसौस्वमात्रसापेक्षोननरसापेक्ष इति कथपरसापक्षस्यविश्वस्यस्वरूपनिमित्तत्वास्याहितियदिपर्यनुयुज्यतर्हित्ययास्वभावविहायवाच पर्यनुयोक्तव्या ताएवहिचित्रतादिशब्दरूपा ॥ स्वापुनरुक्तार्थे स्यादंव्यास्तत्पत्यर्थेनव्यजात्य विरुद्धगमयत ॥ एवशीताष्णादिधमपरा हिमाग्न्यादिधर्मिपराशाकमत्रापिइतिएवमप्रकारैस्सर्वमपरिदृश्यतइत्यर्थ ॥ स्वभावादितिल्यब्लोप कर्मणिपञ्चमी ॥ ६४ ॥ अयत्रावाम पनपयनुयोज्यातस्यावासनाक्स्पितविकल्पतत्पकार्यानुवादित्वनतत्पराधीनत्वात् किंतुगृहीतवासनाशानांतत्तद्विरुद्धविकल्पभावेन विकारिणांलिमात्मनांपयकानांस्थितयएवपयनुयोजनयोग्यादित्याह ॥ गृहीतेति ॥ तासिरविकल्पनविरोधमाश्रोच्छेदाविति भाव ॥ ६५ ॥ अयवासनातासामप्यपराध पूर्व पूर्वविरुद्धविकल्पसहस्रवासनानुमारित्वात् अतश्राज्ञनविरुद्धविकल्पकल्पनामूलमन्विष्यनापुसाचित्तमितइतश्चविरुद्धविकल्पसहस्रेपनतुविपर्यस्ताविक्षिप्तावासनाएवपयनु

वाच पर्यनुयोक्त्या स्वजावाद्रघुनंदन॥गातोष्णादिहिमाग्न्यादिवार्क्केतिपरिदृश्यते ॥ ६४ ॥ गृहीतवासनांशानांपुंभावविकारिणाम्॥ स्थितयः पंचकानांहियोज्या पर्यनुयोजने॥ ६५ ॥ वासनास्तुविपर्यस्ताइतोनेतुमितश्चता ॥ पुंसाप्राज्ञेनशक्यतेसुखपर्यनुयोजितुम्॥ ६६ ॥ अशुभेवाशुभेवापितेनपर्यनुयोज्यते॥ प्रबुद्धवासनचान्यत्पंचकसुप्तवासनम्॥ ६७ ॥ यत्रपर्यनुयोगस्यफलसमनुभूयते॥ तत्रतसप्रयुंजातनाकाशमुष्टिभि क्षिपेत्॥ ६८ ॥ तृणाग्रनिष्ठामेवाद्याः पंचकानांहिराशय ॥ विवेकनिष्ठा कीटाद्याएतेस्थावरजंगमा ॥ ६९ ॥ प्रसुप्तवासना केचिद्यथास्थावरजातय ॥ प्रबुद्धवासना केचिद्यथानरसुरादय ॥ ७० ॥ सवासनाविला केचिद्यथैतेतिर्यगादय ॥ प्रक्षिप्तवासना केचित्पर्यंतेमोक्षगामिन ॥ ७१ ॥ अथस्वास्वेनसंवित्सुमनोबुद्ध्यादिका कृता ॥ हस्तपादादिसंयुक्ते संज्ञा पंचकराशिभि ॥ ७२ ॥

पाजितुशक्यनतत्स्वभावादयइत्याह ॥ वासनाइति ॥ ६६ ॥ पुंसामशुभेतिपकृस्थावरादिभावेशुभेदेवादिभावेवाप्रबुद्धवासनंसुप्तवासनंचपंचकतिष्ठति ॥ तेनवासनैवतद्भेद पर्यनुयोज्यतइत्यन्वय ॥ ६७ ॥ किंचवासनापर्यनुयोगस्यतत्क्षयोपायेप्रवृत्तकत्वेनसफलता स्वभावादिपर्यनुयोगस्यनकिंचित्फलमस्तीत्याह ॥ यत्रेति ॥ ६८ ॥ अतएव वासनाक्षयपूर्णात्मलाभम्भवाद्या स्वपरारायोपितृणाद्यस्यनिष्ठनिष्ठानुच्छ्रायेपतितृणापनिष्ठा सपर्यंतविवेकनिष्ठादेवादिभोगशालिदेहाअपिकीटाद्यादयतुच्छतरा सप तइत्याह ॥ तृणादीनि ॥ ६९ ॥ अतएववासनास्वापप्रबोधतारतम्यादेवपंचकेपुस्थावरादिवैचित्र्यमित्युदाहृत्यदर्शयति ॥ प्रसुप्तेतिद्वाभ्याम्॥ ७० ॥ वासनाभिराविलेना स्वच्छेनचित्तेनसहिता सवासनाविला ॥ प्रक्षिप्तवासनास्त्यक्तवासना ॥ ७१ ॥ वासनावैचित्र्यादेवदेवनरादिपंचकराशिराकाशभूमिमनादिविचित्रव्यवहारक्षमहस्तपादादिलक्षणकर्मेन्द्रियसमन्वितैर्नरादिपंचकराशिभि स्वास्वस्वास्वसंवित्स्वेषनरादियोग्यव्यवहारोचितामनाबुद्ध्यहंकार चित्तचक्षुर्घ्राणरसनस्पर्शादिकाअंतर्बाह्यकरणरूपा संज्ञा संकेत कृताअतएवताःप्रविभागाविविधस्वभावादृश्यतइतिभाव ॥ ७२ ॥

तिर्यग्भि.पश्वादिभिस्तुचत्वारःपादाःशृंगेपुच्छंचेति पक्षिभिस्तुचंचु.पक्षौपुच्छंपादौचेति सर्पैस्तुफणाभोगःपुच्छमिति कृमिकीटैर्दंशमशकादिभिश्चस्वस्ववासनानुरूपव्यवहार योग्याअवयवादिसंकेता कल्पिताइत्यर्थ ॥७३॥ आद्यंतमध्येषुचलैर्विकारिभिर्जडैश्च ॥ अधिष्ठानसद्रूपेणतुअचलैरजडैश्च ॥ ७४ ॥ एवंपंचकाख्यलिंगभेदाननंतानुपवर्ण्य तेष्वेकतमस्यकस्यचित्कर्मोपासनसमुच्चयानुष्ठानफलसमष्ट्यहंभावप्राप्तस्यकश्चिदेकःसंकल्पपरमाणुरस्यससारनभोवृक्षस्यबीजमित्याह ॥ एषामिति ॥ समष्टिगोचरत्वादभि व्याप्त.संकल्पोभिसंकल्पस्तल्लक्षण.परमाणु सर्गरूपाणामाकाशवृक्षाणांबीजंतेषुचसर्गाकाशवृक्षेषुइमानिपंचकानीत्यहोमायेत्यर्थ. ॥ ७५ ॥ सर्गाणामाकाशवृक्षत्वंयदुक्तंत

तिर्यगादिभिरप्यन्यैरन्याःसंज्ञाःप्रकल्पिताः॥ स्थावरादिभिरप्यन्यैरन्यान्याःसंविदःकृताः॥ ७३ ॥ इतिसाधोस्फुरंतीमेचित्राःपंचकराशयः॥ रूपैराद्यंतमध्येषुचलाचलजडाजडैः ॥ ७४ ॥ एषामेकोभिसंकल्पःपरमाणुर्महीपते॥ बीजमाकाशवृक्षाणांसर्गाणांतेष्विमानितु॥ ७५॥ इंद्रियाणिचपुष्पादिविषयामोदवर्तिहि॥ इच्छाभ्रमर्योराजंत्योमंजर्यश्चचलक्रियाः ॥ ७६ ॥ लोकांतराणिस्वच्छानिगुल्मामूलंसमेरवः॥ पल्लवानीलजलदालतालोलादिशोदश॥ ७७॥ वर्त्तमानानिभूतानिभविष्यंतिचयानितत्॥ जयंतितान्यसंख्यानिफलानिरघुनंदन॥ ७८॥ पंचबीजास्तएतेहिरामपंचकपादपाः॥ स्वयंस्वभावाज्जायंतेस्वयंनश्यंतिकालतः॥ ७९॥ स्वयंनानात्वमायांतिचिरंजाड्यात्स्फुरंतिच॥ स्वविविक्ताःशमंयांतितरंगाइववारिधौ॥ ८०॥ इतोयांतिसमुत्सेधमितोयांतिशमंस्वयम्॥ एतेजाड्यविवेकाभ्यांतरंगाइवतोयधौ॥ ८१॥ येविवेकवशमालयंगताराममपंचकविलासराशयः॥ तेनभूयइहयांतिसंस्थितिंप्रभ्रमंतिजगतीतरेमुहुः॥८२॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाण०पू०चू०पंचकविलासोनामाशीतितमःसर्गः॥८०॥ ॥ ७ ॥ ॥

त्पुष्पतदामोदादिकल्पनयोपपादयति ॥ इंद्रियाणीत्यादिना ॥ आदिपदादिंद्रियावयवेषुपुष्पावयवतायथोचितंयोज्या ॥ विषयलक्षणेष्वामोदेषुवर्त्तनशीलंतत्प्रधानमितियावत् ॥ चचलानाकर्मेंद्रियाणांक्रिया. ॥ ७६ ॥ स्वच्छानिस्वर्गादिलोकांतराणिगुल्माविटपाः ॥ समेरवोमेरुसहिताःसर्वेपर्वतामूलम् ॥ ७७ ॥ भूतानिचतुर्विधशरीराणि ॥ तत्तस्यवृक्षस्य ॥ ७८ ॥ स्वभावात्स्वविवेकशून्यादात्मनः ॥ ७९ ॥ स्वस्माद्विविक्ताविवेकदृष्ट्यादृष्टाः ॥ ८० ॥ श्लोकद्वयोक्तमेवसंगृह्याह ॥ इतइति ॥ इतःपराग्दृष्टेः ॥ इतःप्रत्यग्दृष्टे. ॥ ८१ ॥ हेरामयेपंचकविलासराशयःआलयनिर्वासननाशपर्यंतंविवेकवशंगतास्तेइहसंसारेभूयोजन्ममरणदेहधारणादिसंस्थितिनयाति इतरेतुजगतियथापूर्वंप्रभ्रमत्येवेत्यर्थः ॥ ८२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अशीतितमःसर्गः ॥ ८० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

कुंडलिन्याः प्रसंगतरोमोद्भवशामकमा ॥ सिद्धिसिद्धेक्षणोपायायशेषमिहवर्ण्यते ॥१॥ यदाप्राणानिलोयातिष्ठतिकुंडलिनीपदम् तदासविद्युदेत्यतभूततम्मात्मबीजभूरितिबुद्धि शक्तिभवप्रदत्वापपादनेभूततम्मात्मबीजभूरित्यशस्यस्फुटीकरणायक्तस्थूलसूक्ष्मपंचकविचारसंगमयन्खेचरादिसिद्धिबीजप्राणाभ्यासोपयुक्तमस्तुतकुंडलिन्याप्राणापुरुष प्रकारमदर्शयति ॥ एतदिति ॥ तस्यस्थूलदेहात्मकस्यपंचकस्यांतरेमूलाधारेतस्यांप्रागवर्णितायांकुंडलिन्यामेतस्यलिंगात्मकपंचकस्यबीजमुपादानभूतसूक्ष्मप्रथमप्राणपंचकरू पेणस्फुरतीत्यर्थः ॥ १ ॥ साप्राणरूपेणांतः स्फुरिताकुंडलिनीमारुतधर्मेणस्वधर्मेणचस्पंद स्पर्शं समविदितिभिरूपकस्पनाभूत्वाकलाचिज्जीवोमन सकल्पोबुद्धिरहंकार पुर्यष्टक लिंगमित्यादिनामानिकलनादिभ्यापारोपाधिभिर्लभतइत्याह ॥ सांतरितित्रिभिः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तस्यस्पंदशक्तेः प्रधानवृत्तितत्स्थानभेदविभज्यदर्शयति ॥ अपानतामिति ॥ ५॥

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एतत्पंचकबीजंतुकुंडलिन्यांतदंतरे॥ प्राणमारुतरूपेणतस्यांस्फुरतिसर्वदा ॥ १ ॥ सांत कुंडलिनीस्पंदस्पर्शंसंविक्लामला॥ कलोक्ताकलनेनाशुकथिताचेतनेनचित् ॥ २ ॥ जीवनाज्जीवतांयातामननाच्चमन स्थिता ॥ सकल्पाच्चैवसकल्पा योधाद्बुद्धिरितिस्मृता॥ ३ ॥ अहंकारात्मतांयातासैषापुर्यष्टकाभिधा॥ स्थिताकुंडलिनीदेहेजीवशक्तिरनुत्तमा ॥४॥ अपानतामुपागत्यसततंप्रवहत्यधः ॥समानानाभिमध्यस्थाउदानाख्योपरिस्थिता॥ ५ ॥ अधस्त्वपानरूपैवमध्येसौम्यैवसर्वदा॥ पुष्टाप्युदानरूपैव पुम स्वस्थैवतिष्ठति॥६॥ सर्वयत्नमधोयातियदियत्नान्नधार्यते॥ तत्पुमान्मृतिमायातितयानिर्गतयाबलात् ॥ ७॥ समस्तैवोर्ध्वमायातियदियुक्त्यानधार्यते॥ तत्पुमान्मृतिमायातितयानिर्गतयाबलात् ॥८॥ सर्वयात्मनितिष्ठेच्चेत्स्यक्तोर्ध्वाधोगमागमौ ॥ तज्जतोर्हियतेव्याधिरतमारुतरोधतः ॥९॥ सामान्यनाडीवैधुर्यात्सामान्यव्याधिसंभव ॥ प्रधाननाडीवैधुर्यात्प्रधानव्याधिसंभव ॥ १०॥ ॥

श्रीरामउवाच॥ ॥ किंविनाशा किमुत्पादा शरीरेस्मिन्मुनीश्वर॥ आधयोव्याधयश्चैवयथावत्कथयाशुमे॥ ११ ॥

वृत्तिभेदप्रयोजनान्याह ॥ अधइति ॥ अपागननायेप्रयोजनमित्यर्थः ॥ अपानोदानाभ्यामाकृष्यमाणापिस्वयंसौम्यानिश्चलैव ॥ नवबटम्भत्वावेषपुष्टाबलवत्यप्यूर्ध्ववृत्तिस्थानरूपैवसतीस्वस्थैवतिष्ठतिनलिंगबहिरुत्क्रामयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एवमधोवृत्तेरपिसाविष्टभिकेत्याह ॥ सर्वप्रयत्नमिति ॥ यदिसामान्यवृत्त्यानधार्यतेतर्हिसाजीवसंविद्पानवृत्त्यासर्वयत्नप्रयास्यात्तथाआकृष्यमाणाअधोमार्गेणबहिर्याति ॥ किमतस्तत्राह ॥ तदिति ॥ ७ ॥ प्रागुक्तस्पष्टमाह ॥ समस्तैवेति ॥ ८ ॥ अतएवप्राणापानगतिनिरोधाभ्यासेनसर्वाभिसमानवृत्त्यनरवृत्तिजयेसर्वव्याधिक्षयमृत्युजयसिद्धिरित्याह ॥ सर्वथेति ॥ आत्मनिदेहे ॥ ९ ॥ एकशतप्रधाननाड्यस्तच्छाखास्तुसामान्यनाड्यस्तास्वन्नरसप्रापिकाया समानवृत्तेर्वैषम्यकफपित्तापुपचयादिधुयमव्यापारस्तमैवेतरवायुभिर्वैपम्येणान्नरसाकर्षणादल्परोगाणांमहारोगाणांचसंभवइत्याह ॥ सामान्येति ॥ १० ॥ कस्माद्विनाशोयपातकिंविनाशा ॥ एवंकिमुत्पादा ॥ ११ ॥

तेषानिवृत्तिरौषधानुनयैस्तात्कालिकोपशमः सुखरूपस्यात्मनःपरिशेषात्सुखं तेषांमूलतोज्ञानेननाशोमोक्षइत्यर्थः ॥ १२ ॥ मिथ अन्योन्यनिमित्तकत्वात्क्रमसंलग्ने कदाचि
युगपदुत्पन्नाद्वासन्निमित्तात्समयुगपत् कदाचित्सुखातरितेपर्यायेण ॥ १३ ॥ मौर्ख्यमज्ञानतन्मूले ॥ १४ ॥ तत्रआध्युद्भवनिमित्तान्याह ॥ अतत्त्वज्ञानेति ॥ आक्रमणनि
ग्रहस्तंविनातदभावादित्यर्थः ॥ स्वदिचित्तेतानवस्तिमितवायुप्रायास्वास्थ्यहेतुसूक्ष्मतामुत्सृज्यरागद्वेषेषुप्रसक्तेरितिशेषः ॥ १५ ॥ इदप्राप्तमिदनप्राप्तमितिचितायाइतिशेषः ॥
भयशोकनिमित्तप्राप्तौतत्प्रतीकारोपायापरिज्ञानलक्षणघनमोहददतीतिघनमोहदाः ॥ १६ ॥ इदानींशारीरव्याध्युद्भवहेतूनाह ॥ भृशमित्यादिना ॥ इच्छामौर्ख्येआंतरेतद्धे

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥आधयोव्याधयश्चैवद्वयंदुःखस्यकारणम् ॥ तन्निवृत्तिःसुखंविद्यात्तत्क्षयोमोक्षउच्यते ॥ १२ ॥ मिथःकदाचि
ज्जायेतेकदाचित्समयमेवच ॥ पर्यायेणकदाचिच्च आधिव्याधीशरीरके ॥ १३ ॥ देहदुःखंविदुर्व्याधिमाध्याख्यंवासनामयम् ॥ मौर्ख्य
मूलेहितेविद्यात्तत्त्वज्ञानेपरिक्षयः ॥ १४ ॥ अतत्त्वज्ञानवशतःस्वेंद्रियाक्रमणंविना ॥ स्वदितानवमुत्सृज्यरागद्वेषेष्वनारतम् ॥ १५ ॥ इ
दंप्राप्तमिदंनेतिजाड्याद्वाघनमोहदाः ॥ आधयःसंप्रवर्तंतेवर्षासुमिहिकाइव ॥ १६ ॥ भृशंस्फुरंतीष्विच्छासुमौर्ख्येचेतस्यनिर्जिते ॥ दु
रन्नाभ्यवहारेणदुर्देशाक्रमणेनच ॥ १७ ॥ दुष्कालव्यवहारेणदुष्क्रियास्फुरणेनच ॥ दुर्जनासंगदोषेणदुर्भावोद्भावनेनच ॥ १८ ॥ क्षी
णत्वाद्वाप्रपूर्णत्वान्नाडीनांरंध्रसंततौ ॥ प्राणेविधुरतांयातेकायेतुविकलीकृते ॥ १९ ॥ दौस्थित्यकारणंदोषाद्व्याधिर्देहेप्रवर्त्तते ॥ नद्याः
प्रावृण्निदाघाभ्यामिवाकारविपर्ययः ॥ २० ॥ प्राक्तनीचैहिकीवापिशुभावाप्यशुभामतिः ॥ यैवाधिकासैवतथातस्मिन्योजयतिक्र
मे ॥ २१ ॥ आधयोव्याधयश्चैवंजायंतेभूतपंचके ॥ कथंशृणुविनश्यंतिराघवाणांकुलोद्वह ॥ २२ ॥ द्विविधोव्याधिरस्तीहसामान्यःसार
एवच ॥ व्यवहारस्तुसामान्यःसारोजन्ममयःस्मृतः ॥ २३ ॥ प्राप्तेनाभिमतेनैवनश्यंतिव्यावहारिकाः ॥ आधिक्षयेणाधिभवाःक्षीयंतेव्या
धयोप्यलम् ॥ २४ ॥ आत्मज्ञानंविनासारोनाधिर्नश्यतिराघव ॥ भूयोरज्ज्ववबोधेनरज्जुसर्पोहिनश्यति ॥ २५ ॥

तु ॥ दुरन्नादयस्तुवाह्याः ॥ दुर्देशाःश्मशानादयः ॥ १७ ॥ दुष्टेषुनिशीथप्रदोषादिकालेष्वशनव्यवायादिव्यवहारेण ॥ दुर्भावाविषसर्पव्याघ्रतस्करादिशंकास्तेषांमनस्युद्भाव
नेन ॥ १८ ॥ नाडीनामन्नरसाप्रवेशेनक्षीणत्वाद्विगुणरसवातादिप्रवेशेनप्रपूर्णत्वाद्वाविधुरताकफपित्तादिप्रकोपेनव्याकुलताम् ॥ आघातादिनाविकलीकृते ॥ १९ ॥ दौस्थि
त्यमस्वास्थ्यंतत्कारणव्याधिःसदेहस्याकारविपर्ययः ॥ २० ॥ साचाधिव्याधिसामग्रीप्राक्तनैहिककर्मानुसारेणमिलतीत्याह ॥ प्राक्तनीति ॥ २१ ॥ २२ ॥ सामान्यःपेलव
सारोदृढतरश्च ॥ व्यवह्रियतइतिव्यवहारःक्षुत्तृषास्त्रीपुत्रलालसादिस्तत्सभवश्च ॥ जन्ममयोजन्मादिविक्रियामूलम् ॥ २३ ॥ अभिमतेनान्नपानस्त्रीपुत्रादिना ॥ २४ ॥ आ
धिर्व्याधिःभूयोभूयसालोकपरिशीलनाद्रज्जुतत्त्वप्रत्ययपर्यंतेनावबोधेन ॥ २५ ॥

प्रारण्नदीसर्वेषांतटवीरुधामिवसर्वेषामाधिव्याधिविलासानांसारव्याधिसक्षयोमूलहामूलोच्छेदीत्यन्वय ॥ २६ ॥ सामान्यव्याधिष्वनाधिजव्याधय सुचिकित्स्याइत्याशये नाह ॥ अनाधिजादति ॥ अन्धैरद्वपरंपरोपदिष्टैश्चिकित्सनै ॥ २७ ॥ लोलार्कोदितीर्थेषुस्नानम मन्त्राऔषधानीत्याद्युपाया वक्तुश्चरद्भजनादधिगताम्यौषधानि चिकित्साशास्त्राणिषत्वयाज्ञायतएवेतिशेष ॥ २८ ॥ आधिभ्योव्याधिजन्मप्रकारतच्चिकित्सोपायषराम पृच्छति ॥ आधेरिति ॥ द्रव्यादीषधादितरयामन्त्रपुण्यादिरूपयेति स्वस्रभावनयोक्ति ॥ २९ ॥ तत्रप्रथमतदुद्भवप्रकारमाह ॥ चित्तेइत्यादिना ॥ विधुरितेआधिभिःक्षुब्धे ॥ उक्तमर्थंदृष्टान्तेनोपपादयति ॥ तथाहीतिसार्धेन ॥ अपपुरोमार्गम्

आधिव्याधिविलासानांरामसाराधिसक्षय ॥ सर्वेषांमूलहाप्रावृण्नदीषतटवीरुधाम् ॥ २६ ॥ अनाधिजाव्याधयस्तुद्रव्यमन्त्रशुभक्र मे ॥ चिकित्सकादिशास्त्रोक्तैर्नश्यंत्यन्यैरिहाथवा ॥ २७ ॥ स्नानमन्त्रौषधोपायावक्तुश्चाधिगतानिच ॥ त्वयाचिकित्साशास्त्राणिकिमन्य दुपदिश्यते ॥ २८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ आधे कथंभवेद्व्याधि कथंचसविनश्यति ॥ द्रव्यादितरयायुक्त्यामंत्रपुण्यादिरूपया ॥ २९ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ चित्तेविधुरितेदेह सक्षोभमनुयात्यलम् ॥ तथाहिरुपितोजतुरग्रमेवनपश्यति ॥ ३० ॥ अनवेक्ष्यपुरोमार्गममा गमनुधावति ॥ प्रस्तमार्गमुत्सृज्यशरार्त्तोहरिणोयथा ॥ ३१ ॥ सक्षोभात्साम्यमुत्सृज्यवहतिप्राणवायव ॥ देहेगजप्रविष्टेनपयांसीव सरित्तटे ॥ ३२ ॥ असमंवहतिप्राणेनाड्योयांतिविसंस्थितिम् ॥ असम्यक्संस्थितेभूपेयथावर्णाश्रमक्रमा ॥ ३३ ॥ काश्चिन्नाड्य प्रपूर्णं त्वयांतिकाश्चिद्रिक्तताम् ॥ प्राणाविधुरितेदेहमवंत सरितोयथा ॥ ३४ ॥ कुजीर्णत्वमजीर्णत्वमतिजीर्णत्वमेववा ॥ दोषायैवप्रयात्य न्नंप्राणसंचारदुष्क्रमात् ॥ ३५ ॥ यथाकाष्ठानिनयतिभ्राम्यदेशंसरिद्रय ॥ तथान्नानिनयत्यत प्राणवात स्वमाश्रयम् ॥ ३६ ॥ यान्य न्नानिनिरोधेनतिष्ठंत्यत शरीरके ॥ तान्येवव्याधितायांतिपरिणामस्वभावत ॥ ३७ ॥ ॥ एवमाधेर्भवेद्व्याधिस्तस्याभावाच्चनश्यति ॥ यथामन्त्रैर्विनश्यंतिव्याधयस्तत्क्रमशृणु ॥ ३८ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ दार्ष्टान्तिकेपितथैवआधिकृतात्सक्षोभात्प्राणवायव साम्यमुत्सृज्यामार्गेणवहति ॥ यथागजस्यप्रविष्टेनप्रवेशेनक्षुब्धानिपयांसिसरितस्तटेअमार्गेवहन्तितद्वत् ॥ ३२ ॥ असमविषमम् ॥ विसंस्थितिंकफपित्तादिपूर्णतामयुक्तविषमसंस्थानताम् ॥ ३३ ॥ तदेवाह ॥ काश्चिदिति ॥ प्राणैराधिविधुरितेसर्वतोविक्षुब्धीकृतदेहे ॥ सरितोनाड्य स्रो तांसीव ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ समानाख्यप्राणवात स्वमाश्रयसर्वशरीरंभुक्तान्यन्नानिरसीकृत्यनयति ॥ मध्येतुसमानएवसेतद्भुतमन्नंसमनयतीतिश्रुतेरितिभाव ॥ ३६ ॥ धातुवि षम्यपरिणामस्वभावत ॥ ३७ ॥ उपसंहरति ॥ एवमिति ॥ अन्नाद्याम्नायाम् ॥ ३८ ॥

हरीतक्या फलानि हरीतक्य ॥फलेलुपिहरीतक्यादिपुव्यक्तिरितिनियमान्नवचनेयुक्तवद्भाव ॥ तथायरलवादयोवायुवह्निभूजलादिबीजात्मकामन्त्रवर्णामात्रिकभावनावशतो
नाडीपुन्याध्याकारपरिणतान्नरसानामुत्सारणपाचनादिकार्यंकुर्वंतीत्यर्थ ॥ ३९ ॥ आध्युपशमोपायानाह ॥ शुद्धयेत्यादिना ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रासंगिकप्रश्नोत्तर
मुपसंहृत्यप्रकृतसिद्धिहेतुनिरूपणप्रस्तौति ॥ आधीति ॥ ४३ ॥ पुर्यष्टकाख्यस्यलिंगात्मनोजीवस्याधारभूताम् ॥ ४४ ॥ आपूर्यकूर्मनाड्याप्राणमवष्टभ्येत्यर्थः ॥ तथाचप
तंजले.सूत्रम ॥ कूर्मनाड्यांस्थैर्यमिति ॥ कंठकूपादधउरसिकूर्माकारानाडीतस्यांकृतसंयम स्थैर्यंलभतेयथासर्पोगोधावेतितद्भाष्यम् ॥ कायस्यापीनतागरिमाख्यासिद्धिरपि
तथाताद्दशीभैरवीसिद्धार्तीत्यर्थ ॥४५॥ केनतर्ह्यूर्ध्वंनभोगतिसिद्धिस्तदाह ॥यदेत्यादिना॥यदापूरकेणपूर्णेदेहांतरायतोमूलाधारादारभ्यब्रह्मरंध्रपर्यंतदीर्घीकृत्योर्ध्वमाकृष्टःप्राण

यथाविरेकंकुर्वंतिहरीतक्यःस्वभावतः ॥ भावनावशतःकार्यंतथायरलवादयः ॥ ३९ ॥ शुद्धयापुण्ययासाधोक्रिययासाधुसेवया ॥
मनःप्रयातिनैर्मल्यंनिकषेणेवकांचनम् ॥ ४० ॥ आनंदोवर्धतेदेहेशुद्धेचेतसिराघव ॥ पूर्णेंदावुदितेव्यत्रनैर्मल्यंभुवनेयथा ॥ ४१ ॥ स
त्वशुद्ध्यावहंत्येतेक्रमेणप्राणवायवः ॥ जरयंतितथान्नानिव्याधिस्तेनविनश्यति ॥ ४२ ॥ आधिव्याध्योरितिप्रोक्तौनाशोत्पत्तिक्रमौत्व
यि ॥ कुंडलिन्याःकथायोगादधुनाप्रकृतंशृणु ॥ ४३ ॥ पुर्यष्टकपराख्यस्यजीवस्यप्राणनामिकाम् ॥ विद्धिकुंडलिनीमंतरामोदस्येवमं
जरीम् ॥ ४४ ॥ तांयदापूरकाभ्यासादापूर्यस्थीयतेसमम् ॥ तदेतिमैरवंस्थैर्यंकायस्यापीनतातथा ॥४५॥ यदापूरकपूर्णांतरायतप्राण
मारुतम् ॥ नीयतेसंविदेवोर्ध्वंसोढुंघर्मक्लमंश्रमम् ॥ ४६ ॥ सर्पीवत्वरितैवोर्ध्वंयातिदंडोपमांगता ॥ नाडीःसर्वाःसमादायदेहबद्धाल
तोपमाः ॥ ४७॥ तदासमस्तमेवेदमुत्प्लावयतिदेहकम् ॥ नीरंध्रंपवनापूर्णभस्त्रेवांबुततांतरम् ॥ ४८ ॥ इत्यभ्यासविलासेनयोगेनव्यो
मगामिना ॥ योगिनःप्राप्नुवंत्युच्चैर्दीनाइंद्रदशामिव ॥ ४९ ॥

मारुतोयस्मिन्कर्मणितद्यथास्यात्तथासंवित्कुंडलिनीप्राणनिरोधोद्भूतमूष्माणतत्प्रयुक्तशारीरक्लमानसंश्रमचाभ्यासपाटवेनामृताप्लावनेनचसोढुंसस्सकर्तुमूर्ध्वंनीयते ॥ ४६ ॥
नीयमानाचसाआकर्षणाद्दंडोपमादीर्घतागतासतीसर्पीवत्वरितैवोर्ध्वमभ्यासपाटवाद्याति ॥ कथयातितदाह ॥ नाडीरिति ॥४७॥ तदानाडीद्वारानीरध्रनिरवकाशयथास्यात्त
थापवनेनापूर्णलघुत्वमापन्नसमस्तमापादमस्तकमिददेहककूपादूर्ध्वमाकृष्यमाणाचर्मभस्त्राततव्याप्तमांतरमतःप्रदेशोयेनतथाविधमम्भिवउत्तूऊर्ध्वप्लावयतिउड्डीनकरोतितदेवा
स्याकाशगमनमित्यर्थ ॥ ४८ ॥ इतिएवविधेनाभ्यासविलासेनयोगेनकायाकाशसंबधसंयमलक्षणेन ॥ तथाचभगवतःपतंजले सूत्रम ॥ कायाकाशयोःसंबधसंयमाल्लघुतू
लसमापत्तेश्चाकाशगमनमिति ॥तद्भाष्यच यत्रकायस्तत्राकाशकायस्यतेनसंबध प्राप्तिस्तत्रकृतसंयमोयोगीजित्वातत्संबधलघुतूलादिषुआपरमाणुभ्यःसमापत्तिलब्ध्वाजित
संबंधोलघुर्भूत्वाजलेपादाभ्याविहरतिततस्तूर्णनाभितंतुमात्रेविहृत्यरश्मिषुविहरतिततोयथेष्टमाकाशगतिरस्यभवतीति ॥ ४९ ॥

दरानींसिद्धदर्शनोपायमाह ॥ ब्रह्मनाडीत्यादिना ॥ यदारेचकेनप्रयोगेणाभ्यमारूढाकुण्डलिनीशक्तिर्ब्रह्मनाडीसुषुम्नातदनुप्राणप्रवाहेणशीर्षकपालस्योपरिधिलक्षणस्यकपाट
स्यबहिर्द्वादशांगुलमितमूर्धनिपातदर्शनाप्यस्थानेमुहूर्तमात्रस्थितिमाप्नोतितदाव्योमगानांसिद्धानांदर्शनंभवतीतिपरेणान्वय ॥ तथाचभगवतःपतञ्जलेः सूत्रम् ॥ मूर्धज्योतिषि
सिद्धदर्शनमिति ॥ तद्भाष्यंच ॥ शिरःकपालेऽन्तश्छिद्रंप्रभास्वरंज्योतिस्तत्रसंयमात्सिद्धानांद्यावापृथिव्योरन्तरालचारिणांदर्शनमिति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अदिव्यानामिंद्रिया
णामितिभावलक्षणषष्ठ्यानादरइतिषष्ठी ॥ यदास्मदादीनामिंद्रियाणामदिव्यानांसतांतस्यापितत्सन्निकर्षेसिद्धाःनात्त्वतद्गोचरत्वदुर्लभतदानयनोश्रुमणचाक्षुषप्रभासन्निकर्ष
विनापादर्शनधारणमाप्नणसिद्धानांदर्शनंकथंभवेत्तच्चकीदृशमित्यर्थः ॥५२॥ तच्चकथंभवेदित्यंशमिष्टापत्त्यावसिष्ठःपरिहरति॥नकेचनेति॥नभस्वतोनभस्वतोवायुभूता

ब्रह्मनाडीप्रवाहेणशक्तिः कुण्डलिनीयदा ॥ बहिरूर्ध्वंकपालस्यद्वादशांगुलमूर्द्धनि ॥ ५० ॥ रेचकेनप्रयोगेणनाड्यंतरनिरोधिना ॥ मुहूर्त्तं
स्थितिमाप्नोतितदाव्योमगदर्शनम् ॥ ५१ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥दर्शनंकीदृशंब्रह्मन्नयनाश्रुगणंविना॥ अदिव्यानामिंद्रियाणांत
त्त्वमवश्यंभवेत् ॥५२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥नकेचनमहाबाहोनृचरेणनभस्वत॥अदिव्येनाश्रिताज्ञानैर्दृश्यंतेपुरुषेंद्रियैः ॥५३॥
विज्ञानादृश्यसंपन्नबुद्धिर्नेत्रेणराघव॥दृश्यतेव्योमगा सिद्धा स्वप्नवत्स्वाथदाअपि ॥ ५४ ॥ स्वप्नावलोकनपद्धत्तद्वत्सिद्धावलोकनम्॥
केवलंथविशेषोयंसिद्धप्राप्तौस्थिरायता॥५५॥ मुखाद्बहिर्द्वादशांतेरेचकाभ्यासयुक्तितः ॥ प्राणेचिरस्थितिंनीतेप्रविशत्यपरांपुरीम्
॥५६॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥वदस्वभावस्यकथंब्रह्मन्नचलसंस्थिति ॥ वक्तारं सानुकंपाहिदुःप्रश्नेपिनखेदिनः ॥५७॥ ॥श्रीव
सिष्ठउवाच॥ ॥शक्तियातुस्वभावास्यायथास्फुरतिचात्मनः ॥सर्गादिपुतथैवासौस्थितिंयातीतिनिश्चयः ॥५८॥

सिद्धाआश्रिताज्ञानैर्मलिनैःपुरुषेंद्रियैरदिव्यैरुपायांतरेणनादृश्यंतइतिसत्यमेवमन्वयोक्तमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ केनतर्हिदृश्यंतइत्याह ॥ विज्ञानादिति ॥ विज्ञानायोगाभ्याससंस्कृ
तमनसः ॥ ५४ ॥ कीदृशमितिप्रश्नोत्तरस्योत्तरमाह ॥ स्वप्नावलोकनमिति ॥ स्थिरायतासंवादसंवादनफलाभ्यांविष्यवहारक्षमार्थतास्वप्नापेक्षयाविशेषइत्यर्थः ॥ ५५ ॥
इदानींपरकायप्रवेशोयेनोपायेनसिध्यतितमाह ॥ मुखादिति ॥ द्वादशांतेद्वादशांगुलिपरिमितप्रांते ॥ ५६ ॥ विशेषोयंसिद्धप्राप्तौस्थिरायतेतियदुक्तंतंस्वभावएवहेतुर्भाव्य
स्यजगतामायामयत्वान्नियतस्थितित्वभागप्राग्दृष्टस्यपटस्यपटनादृष्टेस्याविनाभ्युत्पादितनस्यभावस्यैकस्यनियतस्थिति कथमितिरामःपृच्छति ॥ वदेति ॥ ५७ ॥ स
र्वस्यसर्वस्येश्वरस्यसर्गादिकालसंकल्पप्रयुक्तावस्तुस्वभावनियतिरपिपावत्सर्गकालमेवनप्रलयेऽस्तीतिसर्वनियतिभंगवादविरोधइत्याशयेनप्रागुक्तमेवस्मारयन्नुवसिष्ठस्तदु
त्तरमाह ॥ शक्तिरिति ॥ ५८ ॥

कालभेदेनैवदेशभेदेनापिवस्तुशक्तेरनियततादृष्टेत्याह ॥ अवस्तुत्वादिति ॥ क्वचित्कामरूपदेशादौ ॥ शारदंव्रीह्यादिफलम् ॥ ५९ ॥ नानाऽनानातयाअनियतस्वभावतयास्थि तसर्वमेवेदब्रह्म ॥ ब्रह्मस्वभावेनैवनियतैकरूपनान्येनेत्यर्थः ॥ कथतर्हिवन्हेरूर्ध्वज्वलनादिनियतिस्तत्राह ॥ जृंभतेइति ॥ प्राणिकर्मतत्फलोपभोगव्यवहारार्थमज्ञातब्रह्मैवक चित्कालतथातथानियतस्थितिभूत्वाजृंभतइत्यर्थः ॥ ६० ॥ इदानीमणिमाख्यामहिमाख्याचसिद्धि.केनोपायेनसिद्ध्यतीतिराम.पृच्छति ॥ सूक्ष्मेति ॥ नीयतेयोगिनेतिशेष ॥ ६१ ॥ अस्यप्रश्नस्योत्तरमुत्तरसर्गेविस्तराद्वर्णयिष्यस्तदुपोद्घाततयादेहेअग्नीषोमव्याप्तिनिरूपयिष्यन्प्राणापानयो.सघर्षादतरालेजाठराग्निनिष्पत्तौदृष्टातमाह ॥ काष्ठेति ॥ छेदेद्वैधीभाव. ॥ द्वयो प्राणापानयोः ॥ अग्निर्जाठरः ॥ ६२ ॥ प्राणापानयो सघर्षणोपपत्तयेअन्योन्याकर्षकत्वेकारणमाह ॥ मासमित्यादिना ॥ कुत्सितस्यदेहयन्त्रस्यज ठरेउदरप्रदेशेनाभेरूर्ध्वमधश्चसमिलत्अतएवमिथ श्लिष्टमुखमामाशयपक्वाशयभस्त्राद्वयरूपस्थूलमासदिविस्थैरूर्ध्वमाकाशसस्थैरम्भ स्थैरधोजलेनिमग्नैश्चभागैःपरस्परश्लि

अवस्तुत्वादविद्यायावस्तुशक्तिरपिक्वचित् ॥ भिद्यतेदृश्यतेत्थंगवसंतेशारदंफलम् ॥ ५९ ॥ सर्वमेवमिदंब्रह्मनानानानातयास्थितम् ॥ जृंभतेव्यवहारार्थंकेवलंकथितस्थिति ॥ ६० ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ सूक्ष्मच्छिद्रादिगत्यर्थंपूरणार्थंचखस्यवा ॥ अणुतांस्थूलतांवा पिकायोयंनीयतेकथम् ॥ ६१ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ काष्ठक्रकचयोःश्लेषाद्यथाछेदःप्रवर्त्तते ॥ द्वयोःसंघर्षणादग्निःस्वभावाज्जा यतेतथा ॥ ६२ ॥ मांसंकुयंत्रजठरेस्थितंश्लिष्टमुखंमिथः ॥ ऊर्ध्वाधःसंमिलत्स्थूलद्व्यंभःस्थैरिववेतसम् ॥ ६३ ॥ तस्यकुंडलिनीलक्ष्मी र्निलीनांतर्निजास्पदे ॥ पद्मरागसमुद्गस्यकोशेमुक्तावलीयथा ॥ ६४ ॥ आवर्त्तफलमालेवनित्यंसलसलायते ॥ दंडाहतेवभुजगीसमुन्न तिविवर्तिनी ॥ ६५ ॥ द्यावापृथिव्योर्मध्यस्थाक्रियेवस्पंदधर्मिणी ॥ संविन्मधुविबोधार्कौत्हृत्पद्मपुटषट्पदी ॥ ६६ ॥ तत्सर्वंशक्तिपद्मा दिवात्येनाभ्यंतरैस्तया ॥ हृदिव्याधूयतेवातैःपत्रवृंदमिवाभितः ॥ ६७ ॥

ष्टरुपलक्षितमधोभस्त्राऊर्ध्ववायुनाचविरुद्धदेशयो कृष्यमाणवेतसकुजमिवकपमानंस्थितंवर्ततइत्यर्थः ॥ ६३ ॥ अस्तुनत्किततस्तत्राह ॥ तस्येति ॥ तस्यमांसस्याधस्तनभस्त्रा भागस्यमूलभागरूपेनिजेआस्पदेमूलाधारेप्रागुक्ताकुडलिनीसर्वस्यकार्यकारणसघातस्यप्राणप्रदत्वाल्लक्ष्मी. ॥ ६४ ॥ जपकालेआवर्त्यमानारुद्राक्षादिफलमालेवनित्यमभी क्ष्णप्राणापानोद्गिरणनिगिरणाभ्यासलसलायतेकपेनाव्यक्तरवजनयति ॥ अव्यक्तानुकरणाड्डाचिवह्वुलग्रहणात्करोत्यर्थेक्यङ् ॥ समुन्नतिरूर्ध्वमुखतातयाविवर्तिनीपरिवर्त्त नशीला ॥ ६५ ॥ द्यावापृथिव्योर्मध्येप्राणिनामूर्ध्वाधोगतिहेतुर्विहितनिषिद्धक्रियेवप्राणापानयोरूर्ध्वाधोगतिहेतुत्वात्स्पदधर्मिणी चाक्षुषादिसविल्लक्षणानामधूनारूपादिवि षयास्वादानाविबोधेअर्कइवस्थिता ॥ ६६ ॥ शक्तयोज्ञानकर्मेंद्रियादिशक्तय ॥ प्रागुक्तहृत्पद्ममादिपदान्नाडीजालचहृदिआभ्यंतरैर्वातैस्तयाव्याधूयतेकम्प्यते ॥ यथाबाह्येन वातेनतरुपत्रवृदव्याधूयतेतद्वदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

यासम्यामयद्व्हिशालस्फुरतितमयस्वभावादेववायवोबलवत्काष्ठपाषाणाविमृदुपर्णतृणादिचकवलयतीवकालेनजरयंतिमद्रवतम्योन्यपिमाणवायवोभुक्तमन्नादिजरयतीत्य र्थ ॥ ६८ ॥ जरणप्रकारमेवाह ॥ वातैरिति ॥ तथागुक्तस्तस्यनाडीगताविप्राणवातैराहन्यमानध्मायमानलोहकारशवेवतरलायते ॥ तरलायमानस्यतस्यहृदिअतमविष्ट स्यान्नस्यप्रथमरसोरसाद्रक्तरक्तान्मांसमांसात्स्वकृत्वचोमेदोमदसोमज्जामज्जाभ्योस्थीन्यस्थिभ्यःशुकमितिविविधकार्येणाम्यस्याअन्यापरिणतिरेति ॥ यथावसतेतरोरतःप्रवि टभौमरसस्यपल्लवामअर्थपुष्पाणिफलानीत्यादिएतितद्वदित्यर्थ ॥ ६९ ॥ तमसमस्तपिधातुस्थानेपूत्तरोत्तरपरिणामसिद्ध्येपरस्परसंघर्षाज्जाठराग्नेरभिव्यक्तिरस्तीत्याशयेना ह ॥ देहष्विति ॥ आजरणजरणपरंपरयाचरमधातुपरिणामपर्यंतमित्यर्थ ॥७० ॥ सदेह सर्वांगेउदितेनपर्दामेनतनजाठराग्निनाऔष्ण्यमेति ॥७१॥ तस्यैवसर्वदेहव्यापिनोजाठ

यद्व्योमस्फुरत्यगस्वभावात्तत्रवायव ॥ बलवन्मृदुयत्किंचिद्भूशकवलयनितत् ॥६८॥ वातैराहन्यमानतत्पद्माढितरलायते ॥ द्वयन्या न्यतिकार्येणपल्लवादियथातरो ॥६९॥ देहष्वाजरणसर्वरसानांपवनोन्वहम् ॥ जनयत्यग्निमन्योन्यसंघपाद्दनवेणुवत् ॥७०॥ स्वभाव शीतवातात्मादेहस्तेनौष्ण्यमेत्यथ ॥ उदितेनससर्वांगेभुवनभानुनायथा ॥७१॥ सर्वतोविचरेदस्मिंस्तत्तेजस्तारकाकृति ॥ द्वत्पद्महेमभ्र मरोयोगिनांचित्यतांगतम् ॥ ७२ ॥ तत्प्रकाशमयज्ञानचिंतितसम्प्रयच्छति ॥ येनयोजनलक्षस्यवस्तुनित्यहिदृश्यते ॥७३॥ तस्याग्नेर्वा डवस्येवजलसशुष्कमिंधनम् ॥ मांसपकजखंडाढ्यंद्वत्सर कोशवासिन ॥७४॥ यदच्छशीतलत्वचतदस्याग्नेर्दुरुच्यते ॥ इतींदोरुत्थि त सोग्निरग्नीषोमौहिदेहक ॥ ७५ ॥ सर्वंतूष्णात्मकंकिंचित्तेजोकाम्यभिधविदु ॥ शीतात्मकतुसोमाख्यमाभ्यामेवकृतजगत् ॥ ७६ ॥ विद्याविद्यास्वरूपेणसर्वंसदसदात्मना ॥ जगद्वायेननिर्वृत्ततदेवैवविभज्यते ॥ ७७॥ सविप्रकाशविद्यादिसूर्यमग्निंविदुर्बुधा ॥ अस ज्जाड्यतमोविद्याद्याहु सोममनीषिण ॥ ७८ ॥

राग्नेर्दृत्यवेतारकाकारेणयोगिभिरुपासनक्रियतइत्याह ॥ सर्वतइति ॥ अस्मिन्देहे ॥ ७२ ॥ तदेवंचिद्रूपेणाचिंत्यमानव्यवहितविप्रकृष्टसर्वपदार्थदर्शनसिद्धिजनयतीत्याह ॥ तदिति ॥ ७३ ॥ तस्याग्नेरिंधनमाह ॥ तस्येति ॥ वाडवस्याग्ने सामुद्रजलमिवमांसलक्षणे पकजखंडैराढ्यपद्मत्सरस्तत्कोशशायिनस्तस्यजाठरस्याग्नेरपिशारीरमन्नरसरूप जलसशुष्कज्वलनयोग्यमिंधनमित्यर्थ ॥ ७४ ॥ देहेइंधनभूतमिंदुशलक्षणेनविभज्यदेहस्याग्नीषोमात्मकत्वमाह ॥ यदिति ॥ ७५ ॥ बहिरपिजगत्प्रकाशौष्ण्याभ्यांशैत्य जाड्याभ्यांचाग्नीषोमात्मकत्वमित्याह ॥ सर्वमिति ॥ ७६॥ अथवाचिज्जडोभयघटितसदसदात्मकमविद्याशबलब्रह्मैवजगदाकारेणनिर्वृत्तमितितदेवप्रकाशजाड्यात्मनाग्नी षोमरूपेणविभक्तमित्याह ॥ विद्येति ॥ ७७ ॥ तद्विभागमेवस्फुटमाह ॥ सविदिति ॥ विद्याआत्मतत्त्वस्फूर्तिम् ॥ अविद्यादाद्यासाधमयाच ॥ ७८ ॥

॥

देहेष्वाजरणं सर्वरसानां पवनोन्वहम् जनयत्यग्निमन्योन्यसंघर्षाद्वनवेणुवदिति त्वदुक्त्या देहबहिश्च प्रत्यक्षेणाग्न्यादित्यादेर्वाय्वधीनोद्गमोदयादिदर्शनाद्वह्निर्वाय्वात्मनः सोमादुदेतीत्ययमर्थो मया बुद्ध इति शेषः ॥ शेषं स्पष्टं ॥ ७९ ॥ परस्परं पर्यायेण प्रजीपेते जिगीषेते ॥ जेः सनि द्वित्वकुत्वयोरभावश्छान्दसः ॥ अज्झनगमामिति दीर्घः ॥ प्रजीवेते इति पाठे तु परस्परमुपजीवत इत्यर्थः ॥ ८० ॥ अनयोर्जन्म बीजांकुरवत्परस्परोपादानकं दिवसरात्रिवत्परस्परनिमित्तकं च ॥ स्थितिस्तु छायातपसमा परस्परोपघातिनीत्यर्थः ॥ ८१ ॥ दृष्टान्तभेदोपन्यासस्य तात्पर्यांतरमाह ॥ तुल्येति ॥ युगपदुपलंभे छायातपस्थितिः पर्यायेणोपलंभे दिनरात्रिस्थितिर्दृष्टान्त इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ दृष्टान्तयोः कार्यकारणभावद्वयपरत्वपक्षे

॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ वह्निर्वाय्वात्मनः सोमादुदेतीति मुनीश्वर ॥ सोमस्योत्पत्तिमधुना वद मे वदतां वर ॥ ७९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥
अग्नीषोमौ मिथः कार्यकारणे च व्यवस्थिते ॥ पर्यायेण समं चैतौ प्रजीपेते परस्परम् ॥ ८० ॥ जन्मांगबीजांकुरवत्तथा दिवसरात्रिवत् ॥
स्थितिश्छायातपसमा केवला सैतयोर्भवेत् ॥ ८१ ॥ तुल्यकालोपलंभा साविस्थं छायातपस्थितिः ॥ केवलैकोपलंभाढ्या स्थितिर्दिवस
रात्रिवत् ॥ ८२ ॥ कार्यकारणभावश्च द्विविधः कथितोनयोः ॥ सद्रूपपरिणामोत्थो विनाशपरिणामजः ॥ ८३ ॥ एकस्माद्यद्द्वितीयस्य सं
भवोंकुरबीजवत् ॥ कार्यकारणभावोसौ सद्रूपपरिणामजः ॥ ८४ ॥ एकनाशे द्वितीयस्य यद्भावो दिनरात्रिवत् ॥ कार्यकारणभावोसौ
विनाशपरिणामजः ॥ ८५ ॥ सद्रूपपरिणामस्य म्हृष्टक्रमसंस्थितेः ॥ अक्षोपलंभादितरत्प्रमाणं नोपयुज्यते ॥ ८६ ॥ विनाशपरिणाम
स्य दिनरात्रिक्रमस्थितेः ॥ अभावोप्येकवस्तुस्थो गतो मुख्यप्रमाणताम् ॥ ८७ ॥

प्यवांतरभेदांतरद्वयेपि तात्पर्यमस्तीत्याह ॥ कार्यकारणभावश्चेति ॥ ८३ ॥ तयोराद्यमुपपादयति ॥ एकस्मादिति ॥ ८४ ॥ द्वितीयमुपपादयति ॥ एकेति ॥ भाव उत्पत्तिः ॥ ८५ ॥ आद्ये कार्यदशायां कारणसत्वे मृदात्मकोयं घट इत्यादि प्रत्यक्षं प्रमाणमित्याह ॥ सद्रूपेति ॥ यद्यप्यनुमानादीनामपि संभवोस्ति तथापि प्रत्यक्षसिद्धेर्थे न तेमृग्यत इत्यनुपयोगोक्तिः ॥ तदुक्तं न्यायवाचस्पत्ये ॥ नहि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमते मिमातार इति ॥ सिद्धिसत्वेन पक्षतारूपकारणाभावादित्याशयः ॥ ८६ ॥ एवं द्वितीयेपि कार्यदशायां कारणासत्वे दिवा रात्रिं नोपलभामहे इत्यनुपलब्धिः[1] प्रमाणमित्याह ॥ विनाशेति ॥ एकवस्तुस्थः एकवस्तुमात्रग्राहि प्रत्यक्षाविरुद्धः ॥ ८७ ॥

1 उपलब्धेरभावोऽनुपलब्धिः

मनुकार्यकुर्वन्कारणमुच्यत नत्कर्तृत्वंप्रकारान्तरत्वभिनिवेशलक्षणायामास्थायांदृष्टम् नचप्रकाशनमात्रोपक्षीणस्यविनस्वराभिनिर्माणेआस्थास्तीतिनास्तिकर्तृत्वम् एवं राधेरपिविनश्यत्वनास्तीत्यभावपरिणामेनकार्यकारणभावोनिर्मूल ॥ एवमचेतनस्यमृदादेर्नघटादिजननेआस्थासंभवति तस्याचेतनधर्मत्वात् ॥ किंचानुपमर्दितात्मृत्पिंडा मघटानिष्पद्यते उपमर्देतुमृत्पिंडोनस्यत्येवतिकिंसद्रूपेणपरिणमत नचपिंडघटव्यतिरिक्ताउभयानुगताम्रत्मामकाचित्तप्रकृतीयास्ति ॥ किंचबीजादिस्थितनिनश्यन्नष्ट वाअंकुरंजनयत् ॥ नाद्य ॥ कुसुलादीतत्प्रसंगात् ॥ नद्वितीयतृतीयौ ॥ तदास्तमाणेप्यसमर्थपरमुत्पादयितुसमर्थमितिकाबाधोयुक्ति ॥ चतुर्थस्तुकस्य सर्वानुभवबाधितः तिनकस्मात्तित्कस्यचिदुत्पत्तिर्विनाशाद्वाकिंतुस्वभावतएवसर्वमुत्पद्यतेविनश्यतिचतयपौर्वापर्यदर्शनादविवेकिनांकार्यकारणभावविकल्पाद्युत्पादिदुर्युक्तिमाविन स्वानुभवविरोधोद्भावनेनैवनिरसनीयादत्याह ॥ अनास्थेति ॥ इत्यादिरायुक्तिर्दुर्युक्तिस्तद्वादिनः ॥ अवज्ञयाअवमानेन ॥ स्वानुभूत्यपलापिनाचतेपामित्यर्थंवणनीया ॥ अनास्थादियुक्ति बुद्धिरकर्तृत्वादिबुद्धिजनयतिचसयोरेवकार्यकारणभावस्तत्स्वानुभवसिद्धइतिकथतत्सामान्यापलाप ॥ यदिनजनयतितर्हितथास्वानुभवखतत्स्वपरबोधयितुमयायुक्त्युपन्यास

अनास्थानास्तिकत्तृत्वमित्याद्यायुक्तिवादिन ॥ अवज्ञयाबहिष्कार्या स्वानुभूत्यपलापिन ॥८८॥ प्रत्यक्षवदभावोपिप्रमेवरघुनंदन ॥ अग्न्यभावोपिशीतस्यप्रमाणसर्वजन्तुषु ॥ ८९ ॥ अग्निर्धूमतयाभागायांप्रयातिपयोदताम् ॥ सद्रूपपरिणामेनतदग्नि सोमकारणम् ॥९०॥ अग्निर्नष्टतयाशैत्यादसावेवप्रयातियत् ॥ विनाशपरिणामेनतदग्निःसोमकारणम् ॥९१॥ सर्वांबुधिपय पीत्वाधूमोद्गारेणवाडव ॥ पयोदतांप्रयातेनतदेवजनयत्यलम् ॥९२॥ अर्कः पीत्वानिशानाथमामावास्यपुनःपुन ॥ उद्गिरत्यमलेपक्षेमृणालमिवसारसः ॥९३॥

सःस्वानुभवविरुद्धप्रलापइति ॥ एवराभिरपिपरमभावविकारात्मनाअभावपरिणामेनविनस्यकारणमितिस्वानुभवसिद्धमेव ॥ नचनाशोनभावविकारः उत्पत्त्यादेरिवतस्यापिभावधर्मत्वानुभवात् ॥ एवबीजांकुराद्यवस्थास्वनुगतद्रव्यमप्यबाधितप्रत्यभिज्ञानुभवसिद्धंनापलाप्यं तदेवस्थितनिनश्यन्नष्टमित्याद्यवस्थाभेदस्वात्मन्यनुभवदकारे कारणनाशस्थाभेदपृथग्घटइतिमद्द्रव्यभेदास्तेषांनिर्हेतुकोत्पत्त्यादिव्यवस्थापकमतिर्नीरसप्रलापतोमूर्खाअवज्ञयैवबहिष्कार्यादित्यर्थ ॥ ८८ ॥ अनुपलब्धेर्मा माण्यसंदेहंवारयति ॥ प्रत्यक्षवदिति ॥ पंचमप्रमाणमेव ॥ नचाभावप्रमाकरणत्वमप्यभ्रन्दृष्टमितिभ्रमितव्यम् ॥ तेजोऽभावस्यशीतानुमितौलिंगविधयाकरणत्वप्रसिद्धेरित्याह ॥ अग्न्यभावइति ॥ ८९ ॥ वह्निरग सद्रूपपरिणामनसोमकारणत्वमुदाहरति ॥ अग्निरिति ॥ तत्सम ॥ ९० ॥ अभावपरिणामेनापितमुदाहरति ॥ अग्निरिति ॥ अशैत्य मियद्वायुभावप्रमामाति ॥ यदावाअग्निरुद्वायतिवायुमेवाप्येतीतिश्रुते ॥ ९१ ॥ सद्रूपपरिणामेनाग्नीषोमयो परस्परकारणत्वमेकैकमोदाहरति ॥ सर्वेत्यादिना ॥ वाडवोवडवानल पयादतांप्रयातेनस्वनैवतत्समांबुधिपयएवजनयति ॥ क्षीरदधिघृतादीनामपिरसात्मकसोमरूपत्वात्सर्वंपयोवाद ॥ ९२ ॥ आअमावास्यामित्यामावास्यम् ॥ आङ्मर्यादाभिविध्यारित्यव्ययीभावेनपुंसकत्वम् ॥ कृष्णपक्षेअमावास्यापर्यंतमित्यर्थ ॥ अमलेशुक्लपक्षे ॥ ९३ ॥

१ अशैनष्टतयाशैत्यावायुतामेवयातियदितिपुस्तकांतरेपाठ ॥ मूलस्यपाठेवायुभावमित्यध्याहारलब्धवोध्यम् ॥

सोमोमुखमिवशोभमानोयत्रतथाविधवसंतग्रीष्मागमेप्राण.सोष्मावायुभ्यःप्राणःसन्नभवद्याप्तसर्वनाडीजालागमनाच्छरीरपूरक सोममुखमिवशोभमानोयत्रतथाविधवसंतग्रीष्मागमेप्राणःसोमोप्यमृतोपमतद्रसंपीत्वापीनतागतःसन्नभवद्याप्तसर्वनाडीजालागमनाच्छरीरपूरकत्वात् अमृतोपमशीतसोमरसपीत्वा
लिकएवप्राण.सोमस्यापानस्यमुखादन्नपानादेरुदरेआगमनेसतिअमृतोपमतद्रसंपीत्वापीनतागतःसन्नभवद्याप्तसर्वनाडीजालागमनाच्छरीरपूरकइतिश्रुतेरितिभावः ॥ सोमसुखागमेइतिपाठेतुप्राणोग्निभूतोयजमानप्राणोऽध्वरेअमृतोपमशीतसोमरसपीत्वा
न.सोमपरिणामइत्यर्थः॥ तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्सैषोन्नस्यग्रहइतिश्रुतेरितिभावः ॥ सोमसुखागमेइतिपाठेतुप्राणोग्निभूतोयजमानप्राणोऽध्वरेअमृतोपमशीतसोमरसपीत्वापीनतांगत.पुनः
तेधूमादिमार्गेणसुखस्यस्वर्गस्यागमेअभ्रस्यचद्रसन्निहिताकाशलक्षणमार्गपर्वणआगमनाच्चद्रंप्राप्यतद्भावप्राप्त कलाभिःस्वशरीरपूरयतिसएवास्यपौर्णमास्यापीनतांगत.पुनः
सोमपरिणामइत्यर्थः ॥ धूमादिमार्गश्चद्रभावश्चश्रुत्यैवदर्शितः ॥ अथयइमेग्रामइष्टापूर्तेदत्तमित्युपासतेतेधूममभिसंभवंतिधूमाद्रात्रिंरात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणैतिमा
सात्तान्नैतेसंवत्सरमभिप्राप्नुवंतिमासेभ्यःपितृलोकंपितृलोकादाकाशमाकाशाच्चद्रमसमेषसोमोराजातद्देवानामन्नमिति ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाःश्रद्धाजुह्वतितस्याआहुतेः
सोमोराजासंभवतीतिचपंचाग्निविद्यायाम् ॥१४॥ यदिमन्यसेनवायुभौमरसंशोषयतिकिंत्वर्करश्मयएवतपिबतिरात्रावप्यूष्मरूपेणतेषांसत्त्वादितितदातएवोदाहरणमित्याश
सोमोराजासंभवतीतिचपंचाग्निविद्यायाम् ॥१४॥ यदिमन्यसेनवायुर्भौमरसंशोषयतिकिंत्वर्करश्मयएवतत्पिबंतिरात्रावप्यूष्मरूपेणतेषांसत्त्वादितितदातएवोदाहरणमित्याश

पीत्वामृतोपमंशीतंप्राणःसोममुखागमे ॥ अभ्रागमात्पूरयतिशरीरंपीनतांगतः ॥ १४ ॥ जलमप्युदपांभोगेप्रयात्यर्कस्यरश्मिताम् ॥ नाशात्मकतयातोयमौष्ण्यत्वादेतित्व्यग्निताम् ॥ विनाशपरिणामेनतत्तोयंवह्निकारणम् ॥ १५ ॥ सद्रूपपरिणामेनतज्जलंवह्निकारणम् ॥ १६ ॥ अग्नेर्विनाशेसद्रूपपरिणामोनिशाकरः ॥ इंदोर्विनाशेसद्रूपपरिणामोहुताशनः ॥ १७ ॥ हुताशोनाशमागत्यसोमोभवति वैतथा ॥ दिवसोनाशमागत्यरात्रिर्भवतिवैयथा ॥ १८ ॥ तमःप्रकाशयोश्छायातपयोर्दिनरात्रयोः ॥ मध्येविलक्षणंरूपंप्राज्ञैरपिनल भ्यते ॥ १९ ॥ संधिरप्यविलोपःस्यादेतयोरेवतद्वपुः ॥ भावाभावैर्यथैकास्थानिष्ठावेतौतथैवहि ॥ १०० ॥

येनाह ॥ जलमपीति ॥ उत्ऊर्ध्वमादित्यरश्मिभिरपांभोगेपानेकल्प्यमानेपिजलमर्कस्यरश्मितासद्रूपपरिणामेनयाति शुक्लरूपेणतत्रापामनुगमदर्शनात् ॥ यदादित्यस्यलो
हितरूपंतेजसस्तद्रूपयच्छुक्लंतदपामितिश्रुतेरितिभावः ॥ १५ ॥ यस्तुतत्रशैत्यद्रवत्वयोर्नाशऔष्ण्यरौक्ष्ययोश्चोद्भवस्तदंशेविनाशपरिणामिताप्यस्तीतिसंकीर्णोदाहरणमिदमि
त्याह ॥ नाशात्मकतयेति ॥ १६ ॥ सर्वत्राग्नीषोमात्मकेपरिणामेउभयरूपसंकीर्णतापिसूक्ष्मदृशालक्षयितुशक्येत्याशयेनाह ॥ अग्नेरितिद्वाभ्याम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ तर्हितमः
प्रकाशयोश्छायातपादौचकिमनुगतरूपयेनसद्रूपपरिणामतातत्रस्यादितिचेत्तद्दुर्लभंतच्चाभिज्ञतमैरपिश्लगयाहिकयानलभ्यतइत्याह ॥ तमइति ॥ मध्येअनुगतंव्यावृत्ततम.
प्रकाशविलक्षणंसन्मात्ररूपम् ॥ अथवामध्येसंधौउभयविलक्षणम् ॥ दिनरात्रयोरितिसमासातश्छांदसः ॥ १९ ॥ ननुतमःप्रकाशयो.संधिरुभयविलोपात्माशून्यरूपस्तत्र
नोभयविलक्षणंकिंचिद्रूपमस्तीत्याशंक्याह ॥ संधिरिति ॥ अनयोःसंधिरपिअविलोप अशून्यरूपःस्यात् यतस्तत्संधिरूपमेतयोरेववपु.परस्परसंलग्नस्वरूपम् ॥ नहिशून्ययोः
संधिर्नामभवति नवानिर्निमित्तासतोशून्यता ॥ कथंतर्हिनौसंधौवर्त्तेतेइतिचेत् यथापूर्वोत्तरकालयोर्भावाभावैः ॥ उदाहरणबाहुल्याद्बहुवचनम् ॥ परस्परनिरपेक्षनिरूपणे
नभावरूपेणसापेक्षनिरूपणेनाभावरूपेणचतमइदमप्रकाशाभावरूपमेकमेववस्तुप्रकाशश्चायंतमोऽभावरूपमेकमेववस्त्वितिसर्वानुभवादेतावेकास्थानिष्ठौस्थितौतथैवहिसंधाव
पिवर्त्तेते नाणुमात्रमप्यन्यथाभूतावित्यर्थः ॥ १०० ॥

॥ १०१ ॥ यथाविरुद्धाविरुद्धतमःप्रकाशघटिताअहोरात्रास्तथाचिज्जडोभयघटिताःसर्वभूतसंघाइत्याह ॥ चिद्रूपेति ॥ जलमयेबिंबेसूर्यकरद्वारासमर्पितस्थितामृतात्मक
कलाभिःक्रमेणपूरणादुभयारब्धाऐंदवीतनुरिव ॥ २ ॥ चिज्जडोभयांशाभ्यामेवप्रकाशाप्रकाशतयाआविर्भूताभ्यांसमतोऽग्नीषोमात्मकतेत्याह ॥ प्रकाशमिति ॥ ३ ॥ बहि
सूर्योदयात्तमइवांतश्चरमस्याचिदादित्योदयाज्ञानमूलतमोनिवृत्तिरित्याह ॥ चित्सूर्येइति ॥ नभस्योदयोयस्मात्तत्तमोदयंतम ॥ ४ ॥ निजेप्रत्यगात्मनिजडेसोमदेहेदृष्टेसति
तत्तादात्म्येनस्फुरंत्यपिचित्सगुणत्वमिवापन्नागुणांतरवत्तत्सत्तैवसतीभूत्वास्वसत्तयाअसत्यवद्भवेत् ॥ यथानिशीथेअर्धरात्रेऽब्जेपद्मेविलसतितदनुप्रवेशेनस्फुरन्सौरप्रभाभरश्चंद्र
धर्मचंद्रिकात्वेनसप्रत्यर्थंप्रसत्तयासन्निवभूत्वास्वसत्तयाअसत्यवद्भवतितदानींसौरप्रभाभरोनास्तीतिसर्वजनानुभवादितिभाव ॥ ५ ॥ दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरुपपत्तिफलंचाह ॥
सोममिति ॥ चंद्रमंडलेप्रविष्ट सूर्यप्रभारूपोग्निःसोमंजलमयचंद्रबिंबंप्रकटयतिस्फुरद्रूपंकरोति ॥ देहेनुजीवभावेनानुप्रविष्टाचिद्देहस्यचिरयावदायुःप्रभामहभासाविभामयार्क

द्वाभ्यांचैतन्यजाड्याभ्यांभूतानिप्रस्फुरंतिहि॥ यथातमःप्रकाशाभ्यामहोरात्रामहीतले ॥ १०१ ॥ चिद्रूपजडरूपाभ्यामारब्धेयंजग
त्स्थिति ॥ जलामृताभ्यांमिश्राभ्यांशीतातनुरिवेंदवी ॥ २ ॥ प्रकाशमनलसूर्यंचिद्रूपंविद्धिराघव ॥ जडात्मकंतमोरूपंविद्धिसोमशरी
रकम् ॥ ३ ॥ चित्सूर्येनिर्मलेदृष्टेनामनःस्वेद्भवोदयम् ॥ व्योमसूर्येयथादृष्टेयथाकृष्णनिशातम ॥ ४ ॥ सोमदेहेजडेदृष्टेचिन्निजेसत्यवद्भ
वेत् ॥ निशीथेविलसत्यब्जेयथासौरप्रभाभर ॥ ५ ॥ सोमप्रकटयत्यग्निश्चिद्देहस्यचिरंप्रभाम् ॥ स्वसंविन्मयमिंदुश्चिद्देहस्यंरूपमर्कज
म् ॥ ६ ॥ चिन्निक्रियात्वनाभासाकेवलानोपलभ्यते ॥ आलोकइवदीपेनदेहेनैवावगम्यते ॥ ७ ॥ चितश्चेत्योन्मुखत्वेनलाभःसैवचसस्थि
ति ॥ निश्चेत्यायाःशुभोलाभोनिर्वाणवातदेवहि ॥ ८ ॥ अन्योन्यलब्धसत्ताक्यावेवंकुम्भप्रकाशवत् ॥ अग्नीषोमाविमौज्ञेयौसप्तकौदे
हदेहिनौ ॥ ९ ॥ अतिशायिनिनिर्वाणेजाड्येचैवातिशायिनि ॥ अग्नीषोमस्यचैवांगस्थितिर्भवतिकेवला ॥ ११० ॥ प्राणोग्निरुष्णप्रकृ
तिरपानःशीतलःशशी ॥ छायातपवदित्येतौसंस्थितौमुखमार्गगौ ॥ १११ ॥

रोति ॥ यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः ॥ क्षेत्रंक्षेत्रीतथाकृत्स्नंप्रकाशयतिभारतेतिभगवद्वचनात् ॥ एवमन्योन्यमेलनेतादात्म्याध्यासादर्कजरूपप्रभामंडलमिंदुर्भ
वति चिच्चस्वसंविन्मयमुप्योऽहंचेतनइत्यादिस्वानुभवानुसारिदेहस्यंरूपंभवतीत्यन्वय ॥ ६ ॥ इतोपिचित्स्यादेहधर्मत्वभ्रमइत्याह ॥ चिदिति ॥ नमयतिसंकोचयतीतिनामउपा
धिसंकूल्या ॥ ७ ॥ अज्ञानादतायाश्चितश्चेत्योपाध्युन्मुखभयानियमादेवानर्थप्राप्तिरित्याह ॥ चितइति ॥ ८ ॥ एवमुक्तरीत्याकुम्भसौरप्रकाशवदन्योन्यसंवलनाधीनसद्रूपे
णवाप्यव्यवहारविषयत्वादिमौदेहदेहिनावप्यग्नीषोमात्मकौज्ञेयौ ॥ ९ ॥ तयोरसंवलितात्यंतैकस्थितिं रूपसिद्धांतदाह ॥ अतिशायिनीति ॥ निर्वाणमुपाधिनिवृत्त्याआमदाचि
त्तांशमात्रस्थितिशायिनिआत्यंतिकेसिद्धेअग्नेःकेवलास्थितिर्भवति जाड्येत्वतिशायिनिजलशिलादिगतेसोमस्यकेवलास्थितिर्भवतीत्यर्थ ॥ ११० ॥ प्राणापानयोरप्य
ग्नीषोमात्मकत्वंप्रमुखप्रकृतोपयोगायस्मारयति ॥ प्राणइति ॥ १११ ॥

तयो.कुड्यालोकवदन्योन्यतादात्म्यस्थितिंदर्शयति ॥ अपानेइति ॥ १२ ॥ मूलनाणकुंडलिनीरूपश्चिदग्निराधारादिकंठांतचतुर्दलादिपद्मपत्रस्थंपरादिवैखरीपर्यंतवाचात्मक म् ॥त्विषाअर्थप्रकाशनशक्त्या ॥ अनुभूत्याविवक्षापक्षेत्वर्थप्रथारूपयास्फूर्त्या ॥ यथाबहिःसूर्यइतिशेषः ॥ १३ ॥ यथासर्गादौमायाशबलब्रह्मसविच्छीतोष्णरूपिणीब्रह्मांडा कारेणाग्नीषोमाभिधाप्राप्तातथान्नृणाव्यष्टिदेहानासर्गेपीत्यर्थ. ॥ १४ ॥ अस्त्वेवब्रह्मांडमिवशरीरमप्यग्नीषोमात्मककितत कार्यंतत्राह ॥ यत्रेति ॥ यथादिविकृष्णपक्षेअस्या त्मासूर्य.सोमस्यशीता.पचदशकला.प्रतिपदादितिथिषुक्रमेणग्रसतिएकाधुवाख्याचिद्रूपापरिशेषयति ततःशुक्लपक्षेक्रमेणोष्णाउद्गिरतिताभि क्रमेणपूर्यमाणाध्रुवाकलापूर्ण. सोमोजायते तथात्त्वदिस्थित प्राणसूर्योऽपानरूपस्यसोमस्यमुखनासिकाद्वाराप्रविष्टाःशीता.पचदशकलाग्रसित्वामुखाद्बहिर्ध्रुवाख्यामेकाकलापरिशेष्यपुनस्ताउष्णाउद्गिरति ताभि.सापूर्यमाणाबहिरपानाख्यःसोमोजायते तत्रबहिःप्राणापानसधिकालःपूर्णमासीस्वदित्वमावास्या अतरालदेशेइडापिंगलयोःप्रत्येकमूर्ध्वाधोभागप्रतिशाखानाडीषट्के प्राणसूर्यस्यप्रवाहाद्द्वेअयनेमेषादयोद्वादशमासास्तदतरालेसक्रांतयः ॥ अपानसोमस्यप्रवाहाच्चैत्रादयोमासाविष्कंभादयोयोगाअन्यानिचपर्वाणिनिष्पद्यतेइतियोगिनाप्रत्य

अपानेशीतलेसत्तामेत्युष्णःप्राणपावकः ॥ प्रतिबिंबमिवादर्शेसचतस्मिंस्तथैवहि ॥ १२ ॥ चिदग्निःपद्मपत्रस्थंसोमंवाचात्मकंत्विषा ॥
जनयत्यनुभूत्येहकुड्यालोकंयथाबहिः ॥ १३ ॥ संसृत्यादौयथाकाचित्संविच्छीतोष्णरूपिणी ॥ अग्नीषोमाभिधांप्राप्तासैवसर्गेनृणामि
ह ॥ १४ ॥ यत्रसोमकलाग्रस्ताक्षणंसूर्येणषोडशी ॥ मुखाद्वितस्तिमात्रंस्यात्तत्रबद्धपदोभव ॥ १५ ॥ नूनंसूर्यपदंप्राप्तोयत्रसोमोत्तदंब
रे ॥ नूनंकेवलयास्थित्यातत्रबद्धपदोभव ॥ १६ ॥ उष्णमग्निश्चिदादित्यःशैत्यंसोमउदाहृतम् ॥ यत्रैतौप्रतिबिंबस्थौतत्रबद्धपदोभव
॥ १७ ॥ शरीरेसोमसूर्याग्निसंक्रांतिज्ञोभवानघ ॥ तत्रसंक्रांतिकालाहिबाह्यास्तृणसमाःस्मृताः ॥ १८ ॥

क्षम् ॥ अन्यैस्तुस्वरोदयादिशास्त्रतोज्ञेयम् ॥ एवस्थितेवक्ष्यमाणदेहाणुतास्थौल्याद्युपयोगिधारणाभेदाःप्रथमत्रिभि.श्लोकैरुपदिश्यते ॥ यत्रमुखाद्बहिर्देशेसूर्येणायस्ताध्रुवा ख्यासोमस्यापानस्यषोडशीकलाप्राणेनोद्गीर्णाभिःकलाभिःपूर्यमाणाक्षणप्राप्यापूर्णमासीचद्रइववितस्तिमात्रस्यात्तत्रभुशुडोपाख्यानोक्तबाह्यकुंभकेनमनोधारणयाबद्धप द स्थिरोभवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ तथायत्रस्वदबरेकलाग्रासेनक्रमाद्ह्रस्यमानोऽपानाख्यःसोमोऽमावास्यायामिवकेवलयाशुद्धचिद्रूपध्रुवाख्यकलात्मिकयास्थित्यातिष्ठतितत्रातःकुं भकेनबद्धपदोभव ॥ १६ ॥ इदानीमर्धरेचकेनार्धपूरकेणवाअतरालेप्राणस्योभयतोनिरोधेनबिबप्रतिबिबवत्तुल्यरूपतामापाद्यधारणामाह ॥ उष्णमिति ॥ १७ ॥ यथावसंत ग्रीष्मवर्षाशरत्सुक्रमेणशीतस्यौष्ण्येनग्रासात्सोमस्याग्निसक्रांतिः शरद्धेमतशिशिरेषुक्रमादौष्ण्यस्यशैत्येनग्रासादग्नेःसोमसंक्रांतिस्तयोःसधीविषुवतौसूर्यस्यचमेषादिषुसक्रां तिस्तथाशरीरेपिअपानशैत्यस्यजठराग्निनाग्रासेसोमस्याग्निसक्रांतिः प्राणौष्ण्यस्यबहिःशैत्येनग्रासादग्नेःसोमसंक्रांतिः सूर्यस्यसक्रांतयस्तुप्रागुक्तास्ताजानातीतितज्ज्ञोभवेतिपू र्वोक्तधारणागविधिः ॥ प्रासंगिकतज्ज्ञानस्यप्रसिद्धसक्रांतिस्नानदानादिफलेभ्यउत्कृष्टतमफलकीर्त्तनप्रधानफलेनस्तुतिर्वा ॥ १८ ॥

उक्तांगज्ञानमनूपतमाधिकारिप्रश्नसयेपरायपति ॥ सक्रांतिमिति ॥ कालंअयनद्वयात्मकंसंवत्सरंवेहवाति ॥ प्राणापानयोर्द्वविशनाडीशास्त्रानुसारिगतिभेदाद्गुणषनम् ॥ ब
हिःप्रसिद्धेसंवत्सरेस्थितमिवांतरपियोमाभ्यासात्ययानुभूतप्रत्यक्षमनुभूतंघटादीवस्फुटयद्वेत्सितत्तर्हिअभयोगिकथास्तुशोभसे ॥ परमभ्युपविष्टादन्यदभ्युपेतोभ्यासगोंतरेप्रवृत्त
स्नुमशोभसेइतितद्वेकमक्षणताविधि ॥ ११९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰एकाशीतितम सर्ग ॥ ८१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अणुतास्थूलतोपाया
ज्ञानसाध्यपयोगिन ॥ परकायाप्रिशोगाश्चवर्ण्यंतइहयुक्तिभि ॥ १ ॥ एवमग्नीषोमात्मकत्वविज्ञाने परिज्ञायधारणाभ्यासपरिष्कृतप्राणमन शरीरस्यसोमसूर्याग्निसक
वारिदर्शिनोयोगिनोदेहस्याणिमादिसिद्धिप्राप्तिप्रकारानुक्रमतिजानीते ॥ अणुतामिति ॥ १ ॥ तमावाषणुत्वप्रापयेदेहस्यविलापनायनाभ्युपरिदेशोज्ज्वलतोजाठरानलस्पष्ट
सप्तनालसूक्ष्मच्छिद्रद्वाराप्रविश्यतद्वयाकाशात्स्वकर्णिकायांपरमात्मनआसनभूतांशिखांदर्शयति ॥ हृदीति ॥ अब्जकोशस्योर्ध्वकर्णिकोपरि ॥ तथाचतैत्तिरीयाणामुपनि
षदि तस्यमध्येमहानग्निर्विश्वार्चिर्विश्वतोमुखइतिजाठरानलप्रस्तुत्यश्रूयते ॥ तस्यमध्येवह्निशिखाअणीयोर्ध्वाव्यवस्थिता नीलतोयदमध्यस्थाद्विद्युल्लेखेवभास्वरा नीवारशू

सक्रांतिमुत्तरमयायनमंगसम्यक्कालतथाविषुवतोयदिदेहवाते॥अतवहिष्ममिववेत्सियथानुभूततच्छोभसेत्रनपुन परमभ्युपेत ॥११९
इत्यार्षेवा॰वा॰दे॰मोक्षोपायेपुनि॰पू॰च॰अग्नीषोमविचारणनामैकाशीतितम सर्ग ॥ ८१ ॥ ॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥
अणुतांस्थूलतांवापियथागच्छतियोगिनाम् ॥ देहोनामतयासम्यग्वक्ष्यमाणमिदंशृणु ॥ १ ॥ हृद्यब्जचक्रकोशोर्ध्वप्रस्फुरत्यानल क
ण ॥हेमभ्रमरवत्साध्यविपुत्सवइवांबुदे॥ २ ॥ सप्रवर्द्धनसंवित्त्यावात्ययेवाशुवर्द्धते ॥ सविद्रूपतयानूनमकवद्यातिचोदयम् ॥ ३ ॥स
ध्याभ्रप्रथमार्काभोवह्निमभ्यागत क्षणात्॥ गालयत्यखिलसांगदेहंहेमयथानल ॥ ४ ॥ जलस्पर्शासहोयुत्त्यागलयेत्पदादपि ॥ वा
ह्यएवानलस्पर्शात्वांतेवस्तुविशेषत ॥५॥ सशरीरद्वयपश्चाद्विधूयक्वापिलीयते ॥ विक्षोभितेनप्राणेननीहारोवात्यययायथा॥ ६॥ आ
धारनाडीनिर्हीनाव्योमस्यैवावशिष्यते॥ शक्ति कुंडलिनीवह्निधूमलेखेवनिर्गता॥ ७॥

कवतन्वीपीताभास्वत्यणूपमा तस्या शिखायामध्येपरमात्माव्यवस्थितइति ॥ विपुत्सवस्यसाध्यइतिविशेषणपीतत्वप्रकर्षबोधनार्थम् ॥ १॥ सअनल कण प्रवर्द्धनस्यसवि
त्यासर्वदेहव्याप्त्ययथाज्वलतितयावर्धनोपायज्ञानेन ॥ सप्रसंवर्धितानाग्निवद्दहतिकिंतुसविद्रूपतयाअकवद्युदयप्रकाशातिशयमाति ॥ ३ ॥ सध्यायांप्रस्फुरेअभ्रेआकाशे
प्रथममुदितोयोर्कस्तदाभ ॥ गालयतिभस्मीकरोति ॥ सांगहस्तपादाद्यंगसहितंदेहम् ॥ पार्थिवगंधभागकाठिन्यचतदुपादानजलभागेउपसंहरतीत्यर्थ ॥ ४ ॥ एवमपरात्मा
त्मपर्यंतमपिगलयेद्द्रवीकुर्यात् ततःशोषणयुक्त्यावस्तुविशेषतःअग्निस्वभावविशेषाज्जलस्यस्पर्शशैत्यनसहतेइतिजलस्पर्शासह सोनल स्पर्शास्तौष्ण्यबलाद्द्रवत्वोपसंहारयु
क्त्याजलमपिगलयेतशोषयेत् ॥ एवरीत्यादेहदाह समुत्थानमनोरूपेआतिवाहिकदेहमात्रेऽवतिष्ठतेइतिशेष ॥ ५॥ एवपार्थिवमाप्यंचशरीरद्वयविधूयस्थित सोग्निर्विक्षोभि
तेनप्राणेनोपसृत क्वापिलीयते ॥ यदायाअग्निरुद्गायतिवायुमेवाप्यतीतिश्रुतेरित्यर्थ ॥ ६॥ तदानींकुंडलिनीशक्तिरपिमूलाधारस्थसुषुम्नानाडीहीनातत्संस्कारशान्त्यातिवाहि
कदेहाकारेणवतिष्ठतइत्याह ॥ आधारेति ॥ वह्नेर्निर्गताधूमलेखेव ॥ ७ ॥

तत्रस्थिताचसाक्रोडीकृतासंकलितामनोबुद्धिमयेजीवादिघटितेलिंगशरीरेअहंकृतिर्ययातथाविधा अंतःस्फुरन्चित्प्रकाशचमत्कारःस्वेच्छाविहारशक्तिचमत्कारश्चयस्यास्त
थाविधासतीसूक्ष्मतमेबिसनालच्छिद्रेशैलादौचयत्रैवप्रविश्यनिर्गंतुयोज्यतेनतत्रप्रविश्यनिर्यातीत्याह ॥ क्रोडीकृतेति ॥ द्वयोरर्थ ॥ ८ ॥ ९ ॥ एवंसूक्ष्मीभावप्रकारमुक्त्वास्थूली
भावेनैच्छिकनानाशरीरकल्पनाप्रकारमाह ॥ रसेनेत्यादिना ॥ साकुंडलिनीयोगिनोजीवशक्तिर्वंक्रौप्रागुपसंहृतजलभागयदामुंचतितदारसेनसर्वतआपूर्णतामेति ॥ यथातंत्री
चर्मरज्जुबिभर्त्तीतितंत्रीभारोभस्त्रारूपश्चर्मविशेष कूपेक्षिप्तोंबुनाआपूर्णतामेतितद्वत् ॥ १० ॥ एवंरसापूर्णासतीप्रागुपसंहृतपार्थिवभागयमाकारकर्तुंभावयतितद्योगशक्त्या

क्रोडीकृतमनोबुद्धिमयजीवाद्यहंकृतिः ॥ अंतःस्फुरच्चमत्काराधूमलेखेवनागरी ॥ ८ ॥ बिसशैलतृणेभित्तावुपलेदिविभूतले ॥ सायथा
योज्यतेयत्रतेननिर्यात्यलंतथा ॥ ९ ॥ संवित्तिःसैवयात्यंगरसाद्यंतंयथाक्रमम् ॥ रसेनापूर्णतामेतितंत्रीभारइवांबुना ॥ १० ॥ रसापूर्णा
यमाकारंभावयत्याशुतत्तथा ॥ धत्तेचित्रकृतोबुद्धौरेखारामयथाकृतिम् ॥ ११ ॥ दृढभाववशादंतरस्थीन्याप्नोतिसाततः ॥ मातृगर्भ
निषण्णेषुसुसूक्ष्मेवांकुरस्थितिः ॥ १२ ॥ यथाभिमतमाकारंप्रमाणंवेत्तिराघव ॥ जीवशक्तिरवाप्नोतिसुमेर्वादितृणादि च ॥ १३ ॥ श्रुतं
त्वयायोगसाध्यमणिमाद्यर्थसाधनम् ॥ ज्ञानसाध्यमिदानींत्वंशृणुश्रवणभूषणम् ॥ १४ ॥ एकंचिन्मात्रमस्तीहशुद्धंसौम्यमलक्षितम् ॥
सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरंशांतंनजगन्नजगत्क्रिया ॥ १५ ॥ तच्चिनोत्यात्मनात्मानंसंकल्पोन्मुखतांगतम् ॥ यदातदाजीवइतिप्रोक्तमाविलतांग
गतम् ॥ १६ ॥ असत्यमेवसंकल्पभ्रमेणेदंशरीरकम् ॥ जीवःपश्यतिमूढात्माबालोयक्षमिवोद्धतम् ॥ १७ ॥ यदातुज्ञानदीपेनसम्यगा
लोकआगतः ॥ संकल्पमोहोजीवस्यक्षीयतेशरदभ्रवत् ॥ १८ ॥ शांतिमायातिदेहोयंसर्वसंकल्पसंक्षयात् ॥ तदाराघवनिःशेषंदीपस्नेहे
लक्षयेयथा ॥ १९ ॥ निद्राव्यपगमेजंतुर्यथास्वप्नंनपश्यति ॥ जीवोहिभावितेसत्येतथादेहंनपश्यति ॥ २० ॥ अतत्त्वेतत्त्वभावेनजीवो
देहावृतःस्थितः ॥ निर्देहोभवतिश्रीमान्सुखीतत्त्वैकभावनात् ॥ २१ ॥ अनात्मनिशरीरादावात्मभावनमंगयत् ॥ सूर्याद्यालोकदुर्भेदं
हार्दंतद्दारुणंतमः ॥ २२ ॥ आत्मन्येवात्मभावेनसर्वव्यापिनिरंजनम् ॥ चिन्मात्रममलोस्मीतिज्ञानादित्येनलक्ष्यति ॥ २३ ॥

तथाकृत्वाधत्तेइत्यर्थ. ॥ ११ ॥ तत्रास्थ्यादिकल्पनाप्रकारमाह ॥ दृढेति ॥ मातृगर्भनिषण्णेषुकललेषुसुसूक्ष्माबीजशक्तिरस्थिहस्तपादाद्यंकुरस्थितिरिव ॥ १२ ॥ यथाभि
मतस्वेच्छानुसारिसुमेर्वादिमहत्तृणाद्यल्पंवाआकारमवाप्नोति ॥ १३ ॥ योगसिद्ध्यनुसारेणस्थूलसूक्ष्मभावप्राप्तिक्रममुक्त्वमुपसंहृत्यज्ञानसिद्ध्यातद्विलक्षणंतंवक्तुंपरमप्रकृतंश्रा
वयति ॥ श्रुतमिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ चिनोत्यध्यासेनोपचिनोति ॥ १६ ॥ जीव पश्यतिसएवास्यस्थूलभावइतिभावः ॥ १७ ॥ सौक्ष्म्यप्राप्तिक्रममाह ॥ यदात्वित्यादिना ॥ १८ ॥
शांतिबाधम ॥ १९ ॥ भावितेसाक्षात्कृते ॥ २० ॥ २१ ॥ लौकिकसूर्याद्यालोकैर्दुर्भेदंनाशयितुमशक्यम् ॥ २२ ॥ केनतर्ह्यादित्येनतन्नाशस्तमाह ॥ आत्मन्येवेति ॥ २३ ॥

१ निर्यातीतिक्रोडीकृतेतिद्वयारर्थइत्यपेक्षितमितिभाति

अन्यांज्ञानसिद्धावपिदर्शयाजीवन्मुक्तानामैच्छिकविनोदायस्थूलसूक्ष्मनामिभासिकोदेहकम्पनसिध्यतीत्याह ॥ अन्येचेति ॥ २४ ॥ विमूढाविषकीटादय ॥ अमृततामभृत
वराहारताम ॥ अमृतपयाम्भादि विषमिश्रितमिदमितिदृढभावात्यविषताम ॥ २५ ॥ इतिईदृशातदुदाहरणमुहुर्मुहुरोलोकेआलोकितमित्यर्थ ॥ २६ ॥ व्योमतांभस्माकाशताम्
॥ २७ ॥ सैवास्यनिरतिशयाअणिमादिसर्वसिद्धयइत्याशयनोपसंहरति ॥ अणिमादीति ॥ अन्यांपरकायप्रविश्यभोगप्राप्तिलक्षणाम ॥ २८ ॥ तभादौपूर्वदेहपरित्यागोपा
यमाह ॥ रेचकेति ॥ उद्धृत्यबहिर्नि सायपरदेहेयावद्योज्यतेतावदयदेहस्त्यज्यतइतिपरेणान्वय ॥ यथाघ्राणपवनसक्रांतपुष्पामोदःपवनादाकृष्यघ्राणेयोज्यतेतद्वत् ॥ २९ ॥
विरतस्पदउपरतचेष्ट काष्ठलोष्टवज्ज्ञेति ॥ परेपिदेहेजीवेमताघपितत्सपदभोक्तुमयस्वजीवोविनिवेश्यते ॥ यथाआसेचक पुरुष करस्थकुंभोदकेनयमेवमरुल्ताधाआसेक्तुमि

अन्येचविदितात्मानोभावयतियथैवयत् ॥ तत्तथैवाशुपश्यतिदृढभावनयातया ॥ २४ ॥ दृढभावानुसधानाद्विमूढाअपिराघव ॥ विष
नयत्यमृततामम्रृतंविषतामपि ॥ २५ ॥ एवयथायदेवदृढभाव्यतेदृढभावनात् ॥ भूयतेहितदेवाशुतदित्यालोकितमुहु ॥२६॥ सत्यभाव
नदृश्येदेहोदेहोभवत्यलम् ॥ दृश्यस्त्वसत्यभावेनव्योमतांयातिदेहक ॥ २७॥ अणिमादिपदप्राप्तौज्ञानयुक्तिरितिश्रुता ॥ भवतासाधु
नारामयुक्तिमन्यामिमांशृणु ॥ २८॥ रेचकाभ्यासयोगेनजीव कुडलिनीगृहात् ॥ उद्धृत्ययोज्यतेयावदामोद पवनादिव ॥२९॥ त्यज्य
तेविरतस्पदोदेहोयकाष्ठलोष्टवत् ॥ देहेपिजीवेपिमतावासेचकइवादर ॥३०॥ स्थावरजगमेवापियथाभिमतयेच्छया ॥ भोक्तुतत्सप
दसम्यग्जावोंतर्विनिवश्यते ॥ ३१॥ इतिसिद्धिश्रियभुक्त्वास्थितचेत्तद्वपु पुन ॥ प्रविश्यतेस्वमन्यद्वायथातातविरोचते ॥३२॥ देहादयस्त
थार्थिवान्व्याभवत्याखिलानथ ॥ सविदाजगदापूर्यसपूर्णस्थीयतेथवा ॥ ३३ ॥ ज्ञात्वासदाभ्युदितमुज्झितदोषमीशो ययथासम
भिवाछतिचिप्रकाश ॥ प्राप्नोतितत्तदचिरेणतथैवरामसम्यक्पदविदुरनावरणत्वमेव ॥३४॥ ॥इत्यार्षेवा०वा दे०मो०पुनि०पू०
पू० अणिमादिलाभयोगोपदेशोनामद्व्यशीतितम सर्ग ॥८२॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥

घ्छितमर्वाधिष नितद्दस्थापियथाभिमतयेच्छयाआदरइत्यन्वय ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इतिउक्तरीत्यापरदेहेसिद्धिश्रियभुक्त्वास्थितेनयोगिनातत्पूर्वतनस्ववपु स्थितचेत्पुनस्तत्र
विरपेनेनोचरम्यद्वायथायद्विराचनतत्तत्तावत्कालमधिरयतइत्यर्थ ॥ ३२ ॥ अथवायोगिनाअथपरकायभोगानांतरस्वांत करणवैपुल्यापादनेनजगदापूर्यदेहादय व्यस्य
यनद्वितीयार्थेनथमा ॥ स्थावरजगमसमदेहाविमतिविषापार्थास्तत्प्रतिबिंबजीवास्तथातद्विशेषोपाधिसत्वादिगुणास्तदवच्छिन्नचिल्लक्षणांश्चिदाश्चेत्यखिलानपिव्याप्तवत्यास्वा
त्मसविदासपूर्णयथास्यात्तथास्थीयतइत्यर्थ ॥ ३३ ॥ उपसहरति ॥ ज्ञात्वेति ॥ ईशोयोगैश्वर्यसपन्नोजीवचित्प्रकाश सदाभ्युदितनित्यस्वप्रकाशमुज्झितसर्वदोषस्वतत्त्वज्ञा
त्वायथायथासमभिवांछतितत्तदचिरेणतथैवप्राप्नोति ॥ एवसतितत्त्वविदोनाम्नसिद्धीवहुमन्यतेकिंत्वनावरणत्वमेवनिरतिशयानदसम्यक्पदविदुरित्यर्थ ॥ ३४ ॥ ॥ इतिश्री
वासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशनि०पू०द्व्यशीतितम सर्ग ॥ ८२ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥

चूडालासिद्धिविभवाअप्रबोधश्चभूपतेः ॥ गुरूपदेशसाफल्येकिराटाख्यानमीर्यते ॥ १ ॥ चूडालाएवंप्रागुक्तरीत्याप्राणधारणादिघनाभ्यासवतीसतीअणिमादिगुणैश्वर्ययुक्ता बभूव ॥ १ ॥ तदैश्वर्यमेवावयुत्यप्रपंचयति ॥ जगामेत्यादिना ॥ मोहकालुष्यत्यतापत्रयस्यचोपशमादमलाशीतलाच ॥ २ ॥ तस्याःकायव्यूहादिकल्पनैश्वर्यमाह ॥ क्ष णमपीति ॥ अगताअवियुक्ता ॥ राज्येषुराष्ट्रेषुजगत्सुभुवनेषुचोवास ॥ ३ ॥ विद्युताप्रारंभाउन्मेषाइवद्योतमानानिभूषणानियस्याः ॥ ४ ॥ ५॥ दिशांव्योम्नश्चोदरेयावतिभु वनरध्राणिप्रसिद्धानितानिसर्वाणीत्यर्थः ॥ ६ ॥ सर्वभूतरुतज्ञतयासंभाषणादिव्यवहारम् ॥ ७ ॥ बहुशःप्रतिबोधयामासेतिव्यवहितेनसंबधश्छांदसः ॥ ८ ॥ ९॥ यथावेदाध्य यनकालेबालोवेदविद्यांसर्वपुरुषार्थानुकूलार्थप्रकाशनादिगुणशालिनींनवेदतद्वत ॥ १० ॥ ११ ॥ सर्वसिद्धिशालिन्यास्तस्याश्चेद्भर्तृबोधनेअशक्तिस्तर्ह्यन्येपासिद्धिशून्या

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अणिमादिगुणैश्वर्ययुक्तासानृपभामिनी॥ एवंबभूवचूडालाघनाभ्यासवतीसती ॥१॥ जगामाकाशमार्गेणवि वेशांबुधिकोटरम् ॥ चचारवसुधापीठंगंगेवामलशीतला ॥ २ ॥ क्षणमप्यगताभर्त्तुर्वक्षसश्वेतसस्तया ॥ सर्वैपूवासराज्येषुलक्ष्मीरिव जगत्सुच ॥ ३ ॥ आकाशगामिनीश्यामाविद्युत्प्रारंभभूषणा ॥ बभ्राममेघमालेवगिरिमालामहीतले ॥ ४ ॥ काष्ठंतृणोपलंभूतंखंवा तमनलंजलम् ॥ निर्विघ्नमविशत्सर्वंतंतुर्मुक्ताफलंयथा ॥ ५॥ मेरोरुपरिशृंगाणिलोकपालपुराणिच ॥ दिग्व्योमोदररंध्राणिविजहारय थासुखम् ॥६॥ तिर्यग्भूतपिशाचाद्यैःसहनागामरासुरैः ॥ विद्याधराप्सरःसिद्धैर्व्यवहारंचकारसा ॥ ७॥ यत्नेनतंचभर्त्तारमात्मज्ञानाम्ब तंप्रति ॥ बहुशोबोधयामासचूडालानविवेदसः ॥८॥ कलाविदग्धामुग्धाचबालेयंगृहिणीमम ॥इत्येवंकेवलंराजासचूडालांविवेदता म् ॥९॥ एतावतापिकालेनतामेवंगुणशालिनीम् ॥ बालोविद्यामिवनृपश्चूडालांनविवेदसः॥१०॥ साप्यलब्धात्मविश्रांतेस्तांसिद्धिश्रि यमात्मनः ॥ दर्शयामासनोराज्ञःशूद्रस्येवमखक्रियाम् ॥११॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥महत्याःसिद्धयोगिन्यास्तस्याअपिशिखिध्वजः॥ यत्नेनप्रापनोबोधंबुध्यतेन्यःकथंप्रभो ॥१२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥उपदेशक्रमोरामव्यवस्थामात्रपालनम् ॥ ज्ञप्तेस्तुकारणंशुद्धा शिष्यप्रज्ञैवराघव ॥ १३ ॥ नश्रुतेननपुण्येनज्ञायतेज्ञेयमात्मनः ॥ जानात्यात्मानमात्मैवसर्पःसर्पपदानिव ॥ १४॥ ॥श्रीरामउवाच॥ एवंस्थितेवाथमुनेकथमेतज्जगत्स्थितौ ॥ क्रमोगुरूपदेशाख्यःस्वात्मज्ञानस्यकारणम् ॥ १५॥

नांगुरूणांशिष्यबोधनेशक्तिर्दूरापास्तेति रामःशकते ॥ महत्याइति ॥ तस्याअपियत्नेनउपदेशप्रयासेन ॥ १२ ॥ तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेदित्यादिशास्त्रोक्तमर्यादाव्यवस्थातन्मात्रपालनंगुरुकृतउपदेशक्रमोन त्वसावनधिकारिण्यपिज्ञानबलाज्जनयितुशक्नोतीत्यर्थः ॥ प्रज्ञाग्रहणसाधनचतुष्टयसहितप्रज्ञापरम ॥ १३ ॥ श्रुतेनअनात्मशास्त्रप्रावीण्येन पुण्येनचित्तशुद्ध्यनंगेनकाम्यकर्म वर्गेण ॥ अथवाश्रुतेनशाब्देनपरोक्षज्ञानेन ॥ आत्मनस्तत्त्वभूतज्ञेयब्रह्मनज्ञायतेइतरवस्तुवन्नविषयीक्रियते ॥ पुण्येनापिस्वर्गभोगवन्नविनैवविचारज्ञानजन्यतेकितुताभ्यावि चारेजनितेचरमसाक्षात्कारवृत्त्यारूढेनात्मनैवात्माआत्मानंजानातीत्यर्थः ॥ सर्पपदानिसर्पइव ॥ इवार्थेवशब्दः ॥ १४ ॥ तर्हिगुरूपदेशाख्यःक्रमःकथंकेनद्वारेण ॥ १५ ॥

स्थूलार्थभंगीनिरशनन्यायेनशिष्यबुद्धेःअत्यकृपणतान्यसनापादनद्वारागुरूपदेशादेसामकारणतेनिमकृयसिद्ध किराटोपाख्यानमाह ॥ अस्तितस्या विना ॥ किराट खेटवणि
क् ॥ १६ ॥ १७ ॥ कार्पण्यात्स्वीयकृपणतास्वभावात् ॥ बुधावशोधयामास ॥ १८ ॥ तस्यान्वेषणोद्योगहेतुमभिप्रायमाह ॥ कपर्दकाइति ॥ लाभेसतिममहस्तेभवताश्च
ननकपर्दकेनकिंचिक्रीतत्वातद्विक्रयाश्चत्वार कपर्दका स्युस्ततोष्टौतत शतंतत सहस्रंततोदेसहस्रेचेतिचेतसाकलयन्निश्चितयन्नसन् ॥ १९ ॥ अस्यार्थमप्यारब्धोद्योगोपोगोमूकजन
हासदानादिविधिरसर्वजितभ्रममहाफलोभवतीतिसूचयन्नाह ॥ जनेति ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रासाअखिलाजगद्भूतय सांसारिकभोगायेन शांता सर्वदारिग्र्यापनयोयस्यतादृश
तयास्थित ॥ २२ ॥ जगदमूल्यपस्यतथाविधतद्रत्नम ॥ २३॥ तथागुरूपदेशक्रमादन्यदिच्छाम्यपरोक्षमायमन्विष्यते ॥ अन्यन्नित्यापरोक्षलभ्यते ॥२४॥ कथमन्यत्तदाह॥

॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अत्यंतकृपण कश्चित्किराटोधनधान्यवान्॥ अस्तिविंध्याटवीकक्षेकुटुंबीब्राह्मणोयथा॥१६॥ तस्यैकदानिप
तितागच्छतोविंध्यजंगले॥एकावराटिकारामवणजालकसंवृते॥१७॥ कार्पण्यात्सप्रयत्नेनसर्वंवणतुषादिकम्॥ कपर्दकार्थमभि
तोदुधावदिवसत्रयम्॥१८॥ कपर्दका स्युर्भवताचत्वारोष्टौचकालत ॥ तत शतसहस्रंचसहस्रेचेतिचेतसा॥१९॥ कलयन्जंगलेदी
नोरात्रिंदिवमतंद्रित ॥जनहाससहस्राणिधुधुधेनपरंतुस ॥२०॥ ततोदिनत्रयस्यांतेतेनतस्माच्चजंगलात्॥पूर्णेंदुबिंबप्रतिमोलब्ध
श्चिंतामणिमहान्॥२१॥ तंप्राप्यतुष्टहृदय समागम्यगृहंसुखम्॥प्राप्ताखिलजगद्भूतिशांतसर्वतयास्थित ॥२२॥ एवंयथाकिराटेन
कपर्दान्वेषणेनतत्॥रत्नंलब्धंजगन्मूल्यमहोरात्रमखेदिना॥२३॥ तथाश्रुतोपदेशेनस्वात्मज्ञानमवाप्यते॥ अन्यदन्विष्यतेचान्यल्लभ्य
तेहिगुरुक्रमात्॥२४॥ब्रह्मसर्वेंद्रियातीतंश्रुतादौप्रियसंविद ॥तेनोपदेशादनघनात्मतत्त्वमवाप्यते॥२५॥ गुरूपदेशंचविनानात्मत
त्त्वागमोभवेत्॥केनचिंतामणिर्लब्ध कपर्दान्वेषणंविना॥२६॥ तत्त्वस्यास्यमहार्थस्यगुरूपकथनंगतम् ॥ अकारणकारणतांमणेरि
वकपर्दक ॥२७॥ पश्यराघवमायेयमोहनीमहतामपि॥ अन्यदन्विष्यतेयस्मादन्यदासाद्यतेफलम्॥२८॥ अन्यत्करोतिपुरुष फलम
न्यदेवप्राप्नोतियत्त्रिपुजगत्स्ववलोक्यतेच ॥ तस्मादनंतरभवस्यजगद्भ्रमस्यश्रेयोतिवाहनमसंगमनिच्छयैव ॥ २९ ॥ इ०वा०वा०
द०मोक्षोपायेपुनिर्वाण०पू०भू० किराटोपाख्यानंनामत्र्यशीतितम सर्ग ॥८३॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

ब्रह्मेति ॥ श्रुतादिशास्त्रश्रवणतच्छाम्यबोधादि इंद्रियप्रयोज्या सविदश्चित्तवृत्तय ॥ गुरूपदेशाच्छास्त्रवृत्तयएवजन्यते तासांमध्येअत्यंतस्वच्छअमायोपरमतसौनित्यापरो
क्षब्रह्मस्फुरणंतुशिष्यबुद्धिस्वच्छताब्रह्मस्वभावोभयप्रयुक्तमेवनोपदेशात्तत्कारणमित्यर्थ ॥२५॥ तथाप्याचार्यवान्पुरुषोवेदेत्यादिश्रुतेगुरूपदेशआवश्यकइत्याह ॥ गुरूपदेशेति
॥ २६ ॥ अन्वेषणद्वाराकपर्दकइवमननद्वारागुरूपकथनमकारणमप्यवश्यफलदर्शनात्कारणतांगतमित्यर्थ ॥ २७ ॥ २८ ॥ एवमकारणमेवगुरूपदेशाद्यात्मलाभस्यकारण
लब्धत्वात्मनिभारब्धशेषोपभोगस्यजगद्भ्रमस्योपक्षयैवश्रय सिध्यतीतिनियमापेक्षेत्याह ॥ अन्यदिति ॥ त्रिपुजगत्सुयस्मात्तेतोरेवमवलोक्यतेश्रूयतेचतस्मादात्मलाभादनंतर
भवस्यप्रारब्धशेषोपभोगस्यजगद्भ्रमस्यतुअसंगयथास्यात्तथाअनिच्छयाउपेक्षणेनातिवाहनमेवश्रेयइत्यर्थ ॥ २९ ॥ ॥ इ०वा ता नि पू०त्र्यशीतितम सर्ग ॥ ८३॥

शिखिध्वजस्यवैराग्यचूडालाश्वासनंवने ॥ निशिचैकस्यनिर्याणंमदरेस्थितिरीर्यते ॥ १ ॥ तत्त्वज्ञानरूपंपदंविश्रांतिस्थानविना ॥ अप्रजा.नष्टसंततिःपुमान्शोकादितमसाअ
धत्वमिव ॥ १ ॥ अभीष्टैरसामतादिभिरुपनीतासुरत्नादिविभूतिषु ॥ २ ॥ मुक्तइषुर्यस्मैतथाविधोदैवादविद्धोजतुर्मृगादिर्व्याधतोभीतोयथाएकातादिषुरतिमेतितद्वत् ॥ ३ ॥
अशेषादिवसक्रियाःकार्यते ॥ ह्वक्रोरन्यतरस्यामित्यणौकर्तुर्णौकर्मत्वेकर्मणिल. ॥ ४ ॥ परिव्राडिवस्थित.समहाभोगान्श्रियचभोक्तुखिद्यते ॥ च.पूर्ववाक्यार्थेनसहास्यस

॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ततःशिखिध्वजोराजातत्त्वज्ञानपदंविना॥ आजगामपरंमोहंतमोंधत्वमिवाप्रजाः॥१॥ दुःखाग्निदीपितमना
मनागपिविभूतिषु॥ तास्वभीष्टोपनीतासुनरेमेग्निशिखास्विव ॥२॥ एकांतेषुदिगंतेषुनिर्झरेषुगुहासुच॥ आजगामरतिंजंतुर्मुक्तेषुर्व्याध
तोयथा॥३॥ राघवत्वमिवाशेषाःसांत्वानुनयबोधनैः॥ प्रार्थितःकार्यतेभृत्यैर्महीपोदिवसक्रियाः॥४॥ नित्यमुद्दामवैराग्यःपरिव्राडिव
शांतधीः॥ खिद्यतेचमहाभोगान्सभोक्तुंचश्रियंस्थितः॥५॥ ददावतितरांदानंगोभूमिकनकादिकम्॥ देवेभ्योब्राह्मणेभ्यश्चस्वजनेभ्य
श्चमानद॥६॥ चचारचतपःकर्त्तुंकृच्छ्रचांद्रायणादिकम्॥ परिबभ्रामतीर्थानिवनान्यायतनानिच॥७॥ सतथापिविशोकत्वंनमनाग
पिलब्धवान्॥ अनिधानांखनन्भूमिंनिधानार्थीनिधिंयथा॥८॥ रात्रिंदिवंमहानेषशुष्यत्येवकृशानुना॥ चिंतयाचिंतयामाससंसा
रव्याधिभेषजम्॥९॥ चिंतापरवशोदीनोराज्यंस्वस्यविषोपमम्॥ महाविभवमप्यग्रेनापश्यत्खिन्नयाधिया॥१०॥ अथैकदैकांतग
तांजूडालामंकमागताम्॥ इदंमधुरयावाचासमुवाचशिखिध्वजः॥११॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥भुक्तंराज्यंचिरंकालंभुक्ताविभव
भूमयः॥ अधुनास्मिविरागेणयुक्तोगच्छामिकाननम्॥ १२ ॥ नसुखानिनदुःखानिनापदोनचसंपदः॥ क्रोडीकुर्वंतितन्वंगिमुनिंवन
निवासिनम्॥ १३॥ नदेशभंगसंमोहोनसंग्रामेजनक्षयः॥ राज्यादप्यधिकंमन्येसुखंवननिवासिनाम्॥ १४॥ स्तबकस्तनधारिण्यो
रक्तपल्लवपाणयः॥ मंजरीजालहारिण्योलोलशुभ्रांबुदांशुकाः॥ १५॥ स्वपरागांगरागिण्यःकृतकौसुममंडनाः॥ आसेव्यकांचनशि
लानितंबतटशोभिताः॥ १६॥ तरंगमौक्तिकप्रोतसरिन्मुक्तालतावृताः॥ लतावयस्यावलितामुग्धमुग्धमृगात्मजाः॥ १७॥

मुच्चयार्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ देहमन.शोधनकर्त्तुंकृच्छ्रचांद्रायणादिकतपश्चकार ॥ ७ ॥ ८ ॥ चिनयाचितालक्षणेनकृशानुना ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ विभवभूमयोवैभवपदानि
॥ १२ ॥ क्रोडीकुर्वंतिश्लिष्यन्ति ॥ १३ ॥ सुखाधिक्येहेतून्दर्शयति ॥ नदेशेति ॥ १४ ॥ इदानींवनराजीश्चूडालोपमात्वेनस्वीकृत्यवर्णयति ॥ स्तबकेत्यादिपंचभिः ॥ प्राये
णसर्वत्ररूपकाणि ॥ १५॥ कृतानिकुसुमान्येवकौसुमानिमडनानियाभि. ॥ आसेव्याःकाचनशिलाएवनितंबतटास्तैःशोभिताः ॥ १६ ॥ तरगलक्षणमौक्तिकैःप्रोताभिःसरि
न्मुक्तालताभिरावृता. ॥ मुग्धमुग्धामृगाएवात्मजाःशिशवोयासाम् ॥ १७ ॥

क्षुधितभ्याविर्तापाभिरसानिफलभाजनामिमाजि ॥ पुष्पैरापूर्यतइतिपुष्पापूराःलताएवबाङ्गावगानियासाम् ॥ १८ ॥ त्वदधरइवआस्वाद्य.स्यवस्तरमभमावोयाशीतप्रावपा
ता ॥ बनवीथ्योवनराज्य ॥ १९ ॥ २० ॥ अस्मिन्वनगमनविषयेसम्मममेउत्तमविचारे ॥ २१ ॥ तस्यवैराग्यपराकाष्ठांजिज्ञासमानामात्कर्नीकामासक्तिमेवस्वयोनुरूपतासर्व
ननानुमन्यमानवस्तूणाविचालनम्यायनविचालयतीचूडालोवाच ॥ मामत्यादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥ यद्देशोभामहेवसावेतियावत् ॥ अस्मदोद्वयोर्श्वेतिबहुवचनम् ॥ २४ ॥
पुष्पाणिपीयतधार्यतेपासुलतासुतदीयशिरोमतपुष्पैर्मितयातुलितयाजरसासह ॥ पुष्पसिताभिर्लताभिर्मैथीतत्साम्यदशायामेवयुक्तेतिभाव ॥ २५ ॥ राज्यस्यराज्यच्छिद्रस्य

स्वशावोद्दामसौगध्याविर्तीर्णफलभोजना ॥ षट्पदश्रेणिनयना पुष्पापूरलतांगिका ॥ १८ ॥ आस्वाद्यस्यदतांयाता.शीतलामलगा
त्रिका ॥ रमयतित्वमिवमांवनवीथ्योवरानने ॥ १९ ॥ यथाविविक्तमेकान्तेमनोभवतिनिर्वृतम् ॥ नतथाशशिबिंबेपुनश्चवर्ह्मेप्रसद्मसु
॥ २० ॥ अस्मिन्सम्मग्रणेतन्विनविघ्नंकर्तुमर्हति ॥ भर्तुर्विघटयतीच्छांनस्वप्नेपिकुलस्त्रिय ॥ २१ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ प्राप्तकाल
ष्टतंकार्यंराजतेनान्यथेतरत् ॥ वसंतेराजतेपुष्पफलशरदिराजते ॥ २२ ॥ जराजरठदेहानांयुक्तोवनसमाश्रय ॥ नयूनांत्वादृशामेवते
नैतन्मेनरोचते ॥ २३ ॥ यौवननमहाराजनयावद्वयमुज्झिता ॥ पुष्पौघेणेवतरवस्तावच्छोभामहेगृहे ॥ २४ ॥ पुष्पधानापुष्पमितजरसा
सहकाननम् ॥ समगृहाद्गमिष्यामोहंसाइवसरोवरात् ॥ २५ ॥ अप्राप्तकालनृपतेप्रजापालनमुज्झत ॥ राजन्यस्यैवरधस्यमहदेनो
भविष्यति ॥ २६ ॥ अप्राप्तकारिणभूपरोधयतिचवैप्रजा ॥ रोधयंतिव्यकार्येभ्य प्रभुंश्रुत्या परस्परम् ॥ २७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥
अलमुत्पलपत्राक्षिविघ्नेनाभिमतस्यमे ॥ विद्धिमांगतमेवेतोदूरमेकांतकाननम् ॥ २८ ॥ बालात्वमनवद्यांगिनागंतव्यंवनंत्वया ॥ पु
सामपिहिमृद्वङ्गिदुर्विगाह्योवनाश्रय ॥ २९ ॥ समर्थानवनावासेयोषित कठिनाअपि ॥ काननेपुष्पमंजर्य सोढुंशाखालिमक्षमा ॥
॥ ३० ॥ भवत्यापालयत्येहराज्येस्यातव्यमुत्तमे ॥ कुटुंबभारोद्वहनंपत्यौयातेव्रतंस्त्रिय ॥ ३१ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्तादयि
ताराजातामिंदुवदनांवशी ॥ उत्तस्थौस्नातुमखिलदिनकार्यंचकारच ॥ ३२ ॥ अथोज्झितप्रजाचेष्टोरविरस्ताचलययौ ॥ शिखिध्वजो
वनमिवसमस्तजनदुर्गमम् ॥ ३३ ॥ सद्वत्यविततंरूपतमेवानुययौप्रभा ॥ नायंभवननिष्क्रांतचूडालेवानुरागिणी ॥ ३४ ॥

निमित्तमितिशेष ॥ एन पापम् ॥ २६ ॥ रोधयतिनिवारयति ॥ २७ ॥ एवंविधाल्लितोप्यविचलवैराग्य शिखिध्वजस्तामनुनयति ॥ अलमित्यादिना ॥ २८ ॥ वनाश्रयो
वनमवेशाद्गुरवनविगाह्य मवेष्टुशक्य ॥ २९ ॥ कठिना कठोराम्योपि ॥ यथाकाननेजाताउपवनजाताभ्य.कठोराअपिपुष्पमंजर्य.शाखालिसोढुमक्षमास्तद्वदित्यर्थ ॥ शाखा
टिमितिपाठेशाकानांबलवतांपक्षिणामाटिंपक्तिमितिव्याख्येयम् ॥ ३० ॥ यस्मयोक्तमप्राप्तकालनृपतेरितितस्यापिदोषस्यपरिहारस्त्वयैवकार्यइत्याशयेनाह ॥ भवत्येति
॥ ३१ ॥ ३२ ॥ उपमयपोर्विशेषणेउपमानयोरपियोज्ये ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

घृताव्योमापगास्वसखीगणायेनतथाविधंशर्वंसंश्लिष्यतिस्वयमपिकामादालिंगतीतिसंश्लेषातथाविधायमुनेवेत्युत्प्रेक्षा ॥ श्याद्यधेतिश्लिषःकर्त्तरिण. ॥ ३५ ॥ तमाललक्षण बालकाअंकेयासातासुदिक्षुयमुनाचरित्रदर्शनादिवज्योत्स्नाहासोदयाकितपरित.कृतमंडलचयथास्यात्तथास्थितासु ॥ इत.प्रभृतिसर्वेषासमन्यतानांतारागणोददृशेइत्यत्रस वधः ॥ ३६ ॥ दिनश्रीश्चदिननाथश्चतद्रूपयोर्दंपत्योर्देवोद्यानप्रचुरमैरवमेरुसवधिअपरपारउत्तरार्धरंतुगच्छतो सतोः ॥ ३७ ॥ तथाअघेर्घर्मोपतापभोजकं.पावैस्तन्निमित्ते स्तीक्ष्णकरैश्चडातपैश्चोज्झितमैरवमिदपारनिशानिशानायकलक्षणयोर्दंपत्यो.रतुमागच्छतो.सतोः ॥ ३८ ॥ दिग्वधूभिर्मुक्तउत्सृष्टोमंगललाजानामजलिरिवव्योमलक्षणेकु ट्टिमेसौधतलेतारागणोददृशे ॥ ३९ ॥ स्वनाथान्वेषणेनतदुदयप्रतीक्षयाचश्रांताकुमुदादिकुसुमैर्हासवती ॥ यौवनस्वयौवनफलमितियावत् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ संप्रसुमा

आययौयामिनीश्यामाभुवनंभस्मधूसरम् ॥ धृतव्योमापगंशर्वंसंश्लेपायमुनेवसा ॥ ३५ ॥ दिक्षुसंध्याब्ददंतासुस्थितासुकृतमंडलम् ॥ तमालबालकांकासुज्योत्स्नाहासोदयांकितम् ॥ ३६ ॥ गच्छतोरपरंपारंदंपत्योर्मैरवंपदम् ॥ देवोद्यानमयंरंतुंदिनश्रीदिननाथयोः ॥ ३७ ॥ आगच्छतोरिदंपारंत्यघतीक्ष्णकरोज्झितम् ॥ निशानिशानायकयोर्दंपत्योर्मैरवंपुनः ॥ ३८ ॥ तारागणोथददृशेविकीर्णोव्योमकुट्टिमे ॥ मुक्तोमंगललाजानांदिग्वधूभिरिवांजलिः ॥ ३९ ॥ चंद्राननातमःश्यामाश्रांताकुसुमहासिनी ॥ यामिनीयौवनंप्रापसरोजमुकुलस्तनी ॥ ४० ॥ कृतसंध्यासमाचारःसहचूडालयेष्टया ॥ सुष्वापशयनेभूयोमैनाकइवसागरे ॥ ४१ ॥ अथार्धरात्रसमयेदेशेनिःशब्दतांगते ॥ घननिद्राशिलाकोशनिलीनेसकलेजने ॥ ४२ ॥ सतस्यांसंप्रसुप्तायांशयनेकोमलांशुके ॥ भृशंनिद्राविमूढायांभ्रमर्यामिवपंकजे ॥ ४३ ॥ तत्याजदयितांसुप्तामंकाद्राजाशिखिध्वजः ॥ स्वैरंस्वैरंमुखंराहोर्दिशंचांद्रप्रभामिव ॥ ४४ ॥ उत्तस्थौशयनाल्लीनवधूकार्धांचलांशुकात् ॥ सलक्ष्मीकांतिलोलोर्मेर्हरिःक्षीरार्णवादिव ॥ ४५ ॥ वीरक्रमार्थयामीतितत्रैवानुचरव्रजम् ॥ योजयित्वाजगामासौपुरान्निर्गत्यपूर्णधीः ॥ ४६ ॥ राज्यलक्ष्मिनमस्तुभ्यमित्युक्त्वामडलाद्गतः ॥ विवेशोग्रामरण्यानीमेकोनदइवार्णवम् ॥ ४७ ॥ घनांधकारगुल्माढ्याक्षुद्रभूतौघकर्कशा ॥ सारण्यानीनिशासार्धंसमंतेनातिवाहिता ॥ ४८ ॥ प्रातःशून्यामरण्यानींसनीत्वावितितंदिनम् ॥ सममर्केणकस्यांचिद्दिशिश्रामवनावनौ ॥ ४९ ॥

यातस्याचूडालायाभृशंनिद्रयाविमूढायांसत्याम् ॥ ४३ ॥ यथाराहोर्मुखचद्रमोक्षकालेस्वैरस्वैरशनैःशनैश्चाद्रप्रभाप्राचीदिशप्रतित्यजतितद्वत् ॥ ४४ ॥ लीनावधूर्यस्मिस्तल्लीनवधूकतथाविधमर्धांचलमर्धभागोयस्यतथाविधमशुकप्रावरणवस्त्रयस्मिस्तथाविधाच्छयनात्पर्यंकात् ॥ लक्ष्म्याःकातिभिःसहिताःसलक्ष्मीकातयोलोलाश्चोर्मयोयस्मिस्तथाविधात्क्षीरार्णवादिव ॥ ४५ ॥ वीरक्रमश्चोरदुष्टनिग्रहार्थानिशाचर्यातत्रवीरक्रमएवानुचरव्रजयोजयित्वानियुज्य ॥ पूर्णधीर्निस्पृह. ॥ ४६ ॥ उमाभीपणाम ॥ अरण्यानीमहदरण्यम ॥ हिमारण्ययोर्महत्वेइत्यानुक् ॥ ४७ ॥ घनैरधकारसदृशैरधकारलक्षणैश्चगुल्मैराढ्यासाअरण्यानीनिशाचतेनातिवाहिताउत्तीर्णा ॥ ४८ ॥ अर्केणसमविशश्रामेत्युक्त्याआसायंजगामेवेतिगम्यते ॥ ४९ ॥

१ सध्याभ्रदतास्वित्यपिपाठ.

तमस्विनीरामिम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अत्यंतदूरस्थाजनताजनसमूहा जनपदादभियासत् ॥ पुराणिषयस्मात् ॥ ५२ ॥ रटतिसशब्दप्रमहतिप्रशमणालद्वारासलिलानियाम्यस्त याविधाभिर्वाभिवलितावलयसरा कृता पारपायस्मिम् ॥ पूर्वभूताभूतपूर्वादिजाश्रमायस्मिम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ शाद्वलैर्हरितमृणघप्रदरी श्यामे ॥ मबशाखाकुलम् ॥५५॥ उटज पर्णशालातद्रूपमालयम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ विधिधाताअमतिस्वसंदष्टमक्रमिकमभ्यवहारसाधनजातमिव ॥ ५९ ॥ पुष्पाणामुच्चयसंचयम् ॥ फलमूलकुशाका ष्ठादीनामप्युपलक्षणमतत् ॥ ततस्तुतीयेइत्यर्थ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ उक्तमनूद्योपसंहरति ॥ इतीति ॥ मालवेश शिखिध्वजः इतिषर्णितप्रकारेणमदरोपांतकच्छेविरचितेउटजेअत

भानावदस्ततायातेतत्रस्नानादिपूर्वकम् ॥ किंचित्फलादिकंभुक्त्वातांनिनायतमस्विनीम् ॥ १० ॥ पुनःप्रात पुराण्युच्चैर्मंडलानिगिरीन्न दी ॥ जवादुल्लंघयामासराजाद्वादशशर्वरी ॥५१॥ ततोमंदरशैलस्यतटस्यजनदुर्गमम् ॥ प्रापकाननमत्यंतदूरस्यजनतापुरम् ॥५२॥ रत्यणालसलिलवापीवलितपादपम् ॥ शीर्णवेपालयज्ञातभूतपूर्वद्विजाश्रमम् ॥ ५३ ॥ क्षुद्रप्राणिविनिर्मुक्तसिद्धसेव्यलतालयम् ॥ आपूर्णपादपलतप्राणवृत्तिकरैः फलैः ॥५४॥ तत्रैकस्मिन्समेशुद्धेस्थलेसलिलमालिते ॥ शीतलेशाद्वलश्यामेस्निग्धेसफलपादपे ॥५५॥ समंजरीभिर्वल्लीभि सचकारोटजालयम् ॥ प्रावृट्काल सविपुद्भिर्नीलाभ्रैरिवपंजरम् ॥ ५६ ॥ मसृणंवैणवंदंडफलभोजनभाजन म् ॥ अपपात्रपुष्पभांडमक्षमालांकमंडलुम् ॥ ५७ ॥ कथांशीतापनोदायवृसींचैवमृगाजिनम् ॥ आनीयायोजयत्तस्मिन्मठिकामदि रंनृप ॥५८॥ यत्किंचिदन्यद्धावस्तुयोग्यंतापसकर्मणि ॥ तत्तत्रस्थापयामासजगतीसक्रमविधि ॥ ५९ ॥ सध्यापूर्वंजपप्रात प्रहरेस तदाकरोत् ॥ पुष्पोच्चयद्वितीयेतुस्नानंदेवार्चनंतत ॥ ६० ॥ पश्चाद्वनफलंकिंचिद्वनकंदमिसादि च ॥ भुक्त्वाजप्यपरोभूत्वानिनायैकोनि शांवशी ॥ ६१ ॥ इतिदिवसमखेदमंदरोपांतकच्छेविरचितउटजेतमालवेशोनिनाय ॥ नवनृपतिविलासतनसस्मारकंवास्फुरतित्हदि विवेकराज्यलक्ष्म्योहरंति ॥६२॥ ॥इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० षू० शिखिध्वजप्रव्रज्यानामचतुरशीतितम सर्ग ॥८४॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥एवंशिखिध्वजःपूर्णंमठिकायांवनेस्थित ॥ इदानींशृणुचूडालासाकिंकृतवतीगृहे ॥ १ ॥ तत्रार्धरात्रसमयेदूरया तेशिखिध्वजे ॥ हरिणीग्रामसुप्तेवचूडालाबुबुधेभयात् ॥ २ ॥ अपश्यत्पतिनिर्हीनाशयनंशून्यतागतम् ॥ अभास्करमपूर्णेंदुशांतशोभ मिवांबरम् ॥ ३ ॥ उत्तस्थौकिंचिदाम्लानवदनाखेदशालिनी ॥ कुसिक्तेवमहावल्लीनिरुत्साहांगपल्लवा ॥ ४ ॥

स्थित सन्स्वरदिवसंयदूरदिवसान्निनाय ॥ तथामनुभूतनवनृपतिविलासनसस्मार ॥ तत्कुत इत्याह ॥ कथेति ॥ विवेकेहृदिस्फुरतिसतिराज्यलक्ष्म्य कथाहरिणमपिहरतिवांछा जननेनवशीकर्तुंशक्नुवंतिनकथंचिदपीत्यर्थ ॥ ६२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० चतुरशीतितम सर्ग ॥ ८४ ॥ ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ राश्यामर्धरात्रासाम्यपणपर्यिरशनम् ॥ भाष्यपर्यंकशनकालेकाधमचापयण्यते ॥ १ ॥ उक्तमनूद्यवक्ष्यमाणकथयासंगमयति ॥ एवमिति ॥ १ ॥ यामर्धमेवेतिराकविद्योग शीत्यासशाआपत्यपरिसान्निद्रयादनेतिषोजनार्थम् ॥ २ ॥ पत्यानिर्हीनात्यक्ता ॥ ३ ॥ कुसिक्तमक्षारकर्दमादिजलेनसिक्ता ॥ विशेषणमात्मयोज्यम् ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ इतिचिंतयावक्ष्यमाणंचिंतयामासेत्यर्थः ॥ ६ ॥ तदेवाह ॥ तदिति ॥ विधिनाशास्त्रेणभर्त्तैवप्रकृताप्रथमागतिःशरणंउद्दिष्टाविहिता ॥ असतिहिभर्त्तरिपुत्रादयोगतिरि तिभाव ॥ ७ ॥ वातरंध्रवातायनतेन ॥ ८ ॥ अन्येंदुविभ्रमद्वितीयचंद्रभ्रांतिम ॥ ९ ॥ वेतालयोग्येसमयेनिशिउदितप्रकाशमानम् ॥ १० ॥ भर्त्तुर्भविष्यद्भाविपदार्थजात म ॥ ११ ॥ भविष्यदेवप्रकारनिमित्तकालदेशक्रियेयत्ताभ्युदयनि श्रेयसपर्यंतैर्विभज्यचिंतितवतीत्याह ॥ यथेति ॥ स्फारानिर्वृतिर्भूमानदविश्रांतिः ॥ १२ ॥ पुरःस्थितमिव

क्षणंशय्योपविष्टैवचिंतयामासचिंतया ॥ कष्टंरा
नप्रसन्नाननविमलाबभूवाकुलतांगता ॥ दिनश्रीरिवनीहारधूसरासाव्यतिष्ठत ॥ ५ ॥
ज्यंप्रभुस्यक्त्वावनंयातोगृहादिति ॥ ६ ॥ तन्मयेहाद्यकिंकार्यंतत्समीपंव्रजाम्यहम् ॥ भर्त्तैवगतिरुद्दिष्टाविधिनाप्रकृतास्त्रियः ॥ ७ ॥ इति
संचिंत्यभर्त्तारमनुगंतुंसमुत्थिता ॥ चूडालावातरंध्रेणनिर्गत्यांबरमाययौ ॥ ८ ॥ बभ्रामांबरमार्गेणवातस्कंधेनयोगिनी ॥ कुर्वतीसिद्ध
सार्थस्यमुखेनान्येंदुविभ्रमम् ॥ ९ ॥ ददर्शाथयथायातंरात्रौखड्गधरंपतिम् ॥ भ्रमंतमेकमेकांतेवेतालसमयोदितम् ॥ १० ॥ तादृशंपति
मालोक्यस्थित्वागगनकोटरे ॥ भविष्यच्चिंतयामाससर्वंभर्त्तुरखंडितम् ॥ ११ ॥ यथायेनयदायत्रयावत्कार्यंयथोदयम् ॥ यथाचनिर्वृतिः
स्फारागंतव्यातेनराघव ॥ १२ ॥ अवश्यंभवितव्यंतद्भर्त्तुर्दृष्ट्वापुरःस्थितम् ॥ तदेवसंवादयितुंगमनात्सान्यवर्त्तत ॥ १३ ॥ आस्तांममाद्य
गमनंकालेनातिचिरेणहि ॥ मयास्यपार्श्वेगंतव्यंनियतंरेषनिश्चयः ॥ १४ ॥ इतिसंचिंत्यचूडालाप्रविश्यांतःपुरंपुनः ॥ सुष्वापशयनेशंभोः
शिरसींदवीकला ॥ १५ ॥ केनचित्कारणेनासौगतःसंप्रतिभूपतिः ॥ इतिपौरंजनंसर्वमाश्वास्यातिष्ठदंगना ॥ १६ ॥ राज्यंररक्षभर्तु
स्तक्रमेणसमदर्शनात् ॥ यथाकालेनकेदारंपक्वंकलमगोपिका ॥ १७ ॥ तयोस्तदावहत्कालोदंपत्योःस्थितयोस्तथा ॥ अदृष्टान्योन्यमु
खयोराज्यकाननपालयोः ॥ १८ ॥ जगामाथदिनंपक्षोमासोथऋतुवत्सरः ॥ शिखिध्वजस्यविपिनेचूडालायाःस्वमंदिरे ॥ १९ ॥ बहु
नात्रकिमुक्तेनवर्षाण्यष्टादशांगना ॥ चूडालोवाससदनेवनगुच्छेशिखिध्वजः ॥ २० ॥ अथयातेपुबहुषुवर्षेषुजरसावृते ॥ शिखिध्वजे
महाशैलतटकोटरवासिनि ॥ २१ ॥ भर्तुःकषायपाकंतदालक्ष्यपालितंचिरात् ॥ तदातस्याथयातेपुवर्षेषुजरसांवने ॥ २२ ॥ तदातस्या
त्मकार्यस्यभवितव्यतयातथा ॥ भर्तुःसमीपगमनेममकालोयमित्यथ ॥ २३ ॥ संचिंत्यमंदरोपांतंगंतुंबुद्धिंचकारसा ॥ चचारांतःपुरा
द्रात्रौततारनभसःपथम् ॥ २४ ॥ जगामवातस्कंधेनगच्छंतीखेददर्शसा ॥ कल्पवृक्षांशुकच्छन्नरत्नस्तबकभूषिताः ॥ २५ ॥

योगबलादपरोक्षदृष्ट्वासंवादयितुंतदनुरूपमाचरितुमितियावत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कलमगोपिकाशालिपालिका ॥ १७ ॥ अवहत्अगमत् ॥ १८ ॥ कथमगम त्तदाह ॥ जगामेति ॥ ऋतुसहितोवत्सरः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ कषायाणारागादिवासनानापाकमालक्ष्यतत्तावत्कालंतयापालितंप्रतीक्षितमितियावत् ॥ तदेत्यादिरुक्तानु वादोवक्ष्यमाणार्थः ॥ २२ ॥ आत्मकार्यस्यस्वभर्तृबोधस्यतथावक्ष्यमाणप्रकारेणस्वोपदेशेनैवभवितव्यतया ॥ २३ ॥ ततारपुप्लुवे ॥ २४ ॥ २५ ॥

१ वनेइत्यपिक्वचित्पाठः ॥ वनेइतिपाठेजरसाउपलक्षितस्येत्यन्वयः ॥ वनेइतिपाठेशिखिध्वजेजरसावृतेसतीत्यन्वयः

रमा.कविष्यनुक्ता ॥ परामृटार्नादा शकलानिकलार्थे ॥ २६ ॥ सिद्धात्तमेभ्य आत्तानिगृहीतानिमदारमालाहरिचन्दनकस्तूर्यादिसौगन्ध्यानियंतथाविधान्मारुतान्स्पर्श
यामासवस्त्र ॥ चद्रविवलक्षणस्यामृतांभोधेमहावीचिपरपराभूतानिर्मलज्योत्स्नाम् ॥ २७॥ अवरस्यअंतरतामतवर्त्तिनांगतासतीददर्श ॥ २८ ॥ स्वभ्रामघेनअवियुक्ता
वियताम्व्यलोकयत् ॥ आत्मनामनसैवावाच ॥ किमुवाचतदाह ॥ अहोइत्यादिना ॥ २९ ॥ ३० ॥ ममनन उक्तविषयैर्बोध्यमानमपिइतिउत्कठने ॥ ३१ ॥ अपमेवद्वयो
र्नाजामाअपजा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अग्नजह ॥ मुधाम्यर्थमेवताहवितसत्किस्थितमसीत्यर्थ ॥ ३४ ॥ अथवानापक्षेपइतिशेष ॥ कलस्तमाह ॥ भर्त्तारमिति ॥ ३५ ॥ इदा

नदनोद्यानविलयारक्ता सिद्धाभिसारिधा ॥ परामृष्टेंदुशकलान्प्रालेयकणवर्पिण ॥ २६ ॥ सिद्धोत्तमात्तसौगध्यान्स्पर्शयामासमा
रुतान् ॥ चद्रर्यिवामृताभोधमहावीचिपरपराम् ॥ २७ ॥ अपश्यन्निमलज्योत्स्नामयशातरतांगता ॥ मेघांतरणगच्छतीमेघलग्नाश्व
विद्युत ॥ २८ ॥ अवियुक्ता स्वभ्रात्रासाभृयोभृयाव्यलोकयत् ॥ उवाचचात्मनैवाहोयावज्जीवशरीरिणाम् ॥ २९ ॥ नस्वभाव शमया
तिममाप्युत्कठितमन ॥ कदामृगेद्रस्कधतभ्रणयप्रवणपुन ॥ ३० ॥ पश्यामिकांतमित्युक्तमयाप्युत्कठतेमन ॥ मजरीजालवलितास्त
रुवद्वय स्वकपतिम् ॥ ३१ ॥ नमुचंतिक्षणमितिममाप्युत्कंठतेमन ॥ यथेयमग्रजाकांतमेतिसिद्धाभिसारिका ॥ ३२ ॥ तथाकदाहमे
ष्यामिममार्पातिमन स्थितम् ॥ इमेमदाश्वमरुतएतेचशशिन करा ॥ ३३ ॥ वनराजयएताश्वमामप्युत्कंठयंत्यहो ॥ हेचित्ताज्ञमुधैवा
त किंत्वताहवितास्थितम् ॥ ३४ ॥ साव्योमनिमलासाघोक्तेयातांविवेकिता ॥ अथवाचित्तभर्त्तारस्वप्रत्युत्कठसेमवे ॥ ३५ ॥ तिष्ठो
त्कठाभिवलिर्तकिंसमुत्कठितेनमे ॥ किंत्वयोत्कठसेवाभेभर्त्तायातोजराभवेन् ॥ ३६ ॥ तपस्वीरुशगात्रश्वभवन्निर्वासनस्तथा ॥ मनो
राज्यापभोगेभ्यामन्यस्यामूलतांगतम् ॥ ३७ ॥ वासनालतिकाप्रावृण्नदीनदगतायथा ॥ एकांतरतएकात्मानीरस शांतवासन ॥ ३८ ॥
मन्येभवतिमेभर्त्ताशुष्कवृक्षसमास्थिति ॥ तथापिचित्तकोत्कठाभवतोत्कठयान्वितम् ॥ ३९ ॥ मतिमुद्बोध्ययोगेनश्लेपयिष्याम्यहप
तिम् ॥ प्रमृष्टफलनभतु समीकृत्यमनोमुने ॥ ४० ॥

नीरसमत्याह ॥ किमिति ॥ वामहस्तीशरीरमहालिंगनार्थसमुत्कठसेसतेभर्त्तामरीयातस्त्वन्निरपेक्षएवभवेत्सभाव्यतइत्यर्थ ॥ ३६ ॥ राज्यादीनामभोगेभ्य अभोगार्थंअ
न्यमन अमूलतानिमूलतांगतंमन्यसभावये ॥ ३७ ॥ तथाअस्यवासनालतिकायथाप्रावृण्नदीक्षुद्रामहानदगतासतीनपृथगवशिष्यतेतथासपन्नेतिशेष ॥ एकांतरत आसक्त
अतएवएकात्मा ॥ नीरसोनिरिच्छ ॥ ३८ ॥ एवंनराश्यप्रवृशनान्निरुत्साहमन पुनरुज्जीवयतीत्याह ॥ तथापीति ॥ अस्त्वेवविध स तथापिहेचित्तकांतयोत्कठाअहयोगेनव
दयमामापायनभर्तुमतिमुद्बोध्यतस्यसीश्लेष्यमारम्यशेपभोगोत्कठयापुनर्पतिभवतासहश्लेपयिष्यामिनत्वयोत्कठाकार्येतिपरेणान्वय ॥ ३९ ॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ प्रमृष्टेति ॥ ४०

॥ ४१ ॥ यद्यस्माद्धेतोर्भर्त्तातत्त्वबोधान्मयासमंतुल्यरूपमंतर्बाह्यार्थाचितितंयस्यतथाविध संपत्स्यतइतिशेषः ॥ तदेवप्रशसंत्याह ॥ समग्रेति ॥ ४२ ॥ ४३॥ अब्दान्मेघान्॥ वनातरवनमध्यम् ॥ ४४ ॥ पादपानालतानाचस्पंदेनवेद्यावनुमेयौगमागमौयस्या ॥ ४५॥ योगेनसमाहितचित्तेनेतियावत् ॥ योहारकेयूरादिभूषितःसन्मेरुकांतिरभवत्तमे वअत्रमदरोटजेकुशागत्वादिलक्षणंददर्शेतिपरेणसबध ॥ ४६ ॥ ४७॥ भृंगीशप्रसिद्धरुद्रद्वारपालमिव ॥ ४८ ॥ देवातिथिसमर्चनायपुष्पाणिमालांग्रथयतम् ॥ जटाभिर कितचिह्नितम् ॥ ४९ ॥ अनात्मज्ञताअज्ञानतदात्मकम् ॥ ५० ॥ यतोयस्माद्धेतोर्मेअतिप्रियःपतिर्मोहघनेनक्षुद्दिक्षुण्णामभिहतामिमादशामभ्यागतस्तत्तस्माद्धेतोरिहास्मि

राज्यएवनियोक्ष्यामिनिवत्स्यावःसुखंचिरम्॥ अहोनुचिरकालेनमनोरथमिमंशुभम्॥४१॥ अहमासादयिष्यामियद्भर्त्तासमचिंति तः॥ समग्रानंदवृंदानामेतदेवोपरिस्थितम् ॥ ४२ ॥ यत्समानमनोवृत्तिसंगमास्वादनेसुखम्॥ इतिचिंतयतीव्योम्नाचूडालोल्लंघ्यपर्व तान् ॥४३॥ देशानब्दान्दिगंतांश्चप्रापमंदरकंदरम्॥ अदृश्यैवनभःस्थैवप्रविवेशवनांतरम्॥ ४४ ॥ वात्येवपादपलतास्पंदवेद्यगमा गमा॥ वनैकदेशेकस्मिंश्चित्कृतपर्णोटजेपतिम् ॥ ४५॥ दृष्ट्वायोगेनबुबुधेदेहांतरमिवास्थितम् ॥ हारकेयूरकटककुंडलादिविभूषितः ॥४६॥ अभवन्मेरुकांतिर्यस्तमेवात्रददर्शसा॥ कृशांगंकृष्णवर्णंचजीर्णपर्णमिवस्थितम् ॥ ४७॥ कज्जलांबुभरस्नातंभृंगीशमिवनि स्पृहम्॥ चीरांबरधरंशांतमेकाकिनमवस्थितम् ॥ ४८ ॥ स्थलीनिषण्णंपुष्पाणिग्रथयंतंजटांकितम् ॥ तमालोक्यानवद्यांगीचूडाला पीवरस्तनी॥४९॥ किंचिज्ज्ञातविषादैवमुवाचात्मनिचेतसा॥ अहोनुविषमंमौर्ख्यंतदनात्मज्ञतात्मकम्॥५०॥ एवंविधाःसमायांतिद शामौर्ख्यप्रसादतः॥ अयंसराजालक्ष्मीवान्यतोमेतिप्रियःपतिः॥५१॥ त्वदिमोहघनक्षुण्णामिमामभ्यागतोदशाम्॥ तदवश्यमिहाद्यै वनाथंविदितवेद्यताम्॥ ५२ ॥ नयाम्यत्रनसंदेहोभोगमोक्षश्रियंतथा॥ इदंरूपंपरित्यज्यरूपेणान्येनकेनचित् ॥ ५३ ॥ सकाशमस्य गच्छामिबोधंदातुमनुत्तमम्॥ बालेयंममकांतेतिमदुक्तंनकरोत्यलम्॥ ५४॥ तस्मात्तापसरूपेणबोधयामिपतिंक्षणात्॥ भर्ताकषा यपाकेनपरिपक्वमतिःस्थितः॥ ५५॥ चेतस्यस्याद्यविमलेस्वंतत्त्वंप्रतिबिंबति ॥ इतिसंचिंत्यचूडालाबभूवद्विजदारकः॥ ५६॥ ईषद्ध्या नाद्गतान्यत्वंक्षणादंबुतरंगवत्॥ पपातविपिनेतस्मिन्द्विजपुत्रकरूपिणी॥५७॥ भर्त्तुरध्याजगामाग्रंमंदस्मितलसन्मुखी॥ ददर्शद्विजपु त्रंतंपुरोयातंशिखिध्वजः॥ ५८॥

न्युटजेअद्यैवअवश्यनाथपतिविदितवेद्यतातथाभोगमोक्षश्रियनयामिप्रापयामीति परेणान्वयः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ किमर्थमिदरूपपरित्याज्यतत्राह ॥ बालेति ॥ ५४ ॥ प्रागेवकुतस्तपस्विवेषेणसनबोधितस्तत्राह ॥ भर्तेति ॥ ५५ ॥ द्विजदारकोब्राह्मण पुत्रः ॥ ५६ ॥ कथबभूवतदाह ॥ ईषदिति ॥ प्रागुक्ताग्नीषोमधारणान्वितादीषद्ध्यानात् ॥ अन्यत्वंपुंस्त्वम् ॥ ५७ ॥ अग्रपुरोदेशम् ॥ ५८ ॥

अतएवकिष्कुमात्रेणहस्तमात्रेणद्विगुण्यावृत

मूर्तिमास्थितमपरवद्रवत्कनकमिवगौराणिपीनस्वच्छान्यंगानियस्य ॥५९॥ ६० ॥ ध्यामःभकोष्ठाम्मणिबधाद्विगुणाविरिशोयेन ॥ चलपवतमिवस्थितम् ॥६२॥ मसस्थश्रृंगसलग्नमायदुयस्यतथाविधमचलपवतमिवस्थितम् ॥६२॥

लितमपणवाअतएवानर्तितेदृया भूमावलम्रगात्रमणाक्षसूत्रेणाक्षमालयास्थितमुपलक्षितम ॥६१॥६२॥ करोत्करेकरतले ॥६७॥ कुमुदखंडस्य

॥६४॥ मदहमतटीपदनमस्थाममामपषाहोलक्ष्यते ॥ तमहलीनप्रतिबिंबित पूर्णेदुमिवचंचलम् ॥६५॥६६॥ पत्रनिर्मितविष्टरमासनम ॥

॥ ५९ ॥ शुक्लयज्ञोपवीतांगशुक्लांबरयुगावृतम्॥
वनांतरादुपायाततपोमूर्त्तिमिवास्थितम् ॥ द्रवत्कनकगौरांगमुक्ताहारविभूषितम् ॥ भूमावलग्नगात्रेणकिष्कुमात्रेणवस्थित
कमंडलुधरंकांतपुरोयातशिखिध्वज ॥ ६० ॥ ध्यामप्रकोष्ठद्विगुणेनाक्षसूत्रेणचारुणा ॥ ६२ ॥ कुंडलाभूषितमुखनवमर्कमिवो
म्॥६१॥धुतलव्यामपृथानसालिमालमिवांबुजम् ॥ भासयतप्रदेशतंशारीरैर्दीप्तिमंडले ॥ हिमाभभस्मतिलकभूषितालो
ग्तिम्॥शिखासप्रोतमंदारश्रृंगस्थेंदुमिवाचलम् ॥ ६३ ॥ कांतोपशांतवपुषमूर्जितविजितेंद्रियम् ॥ ६५॥ देवपुत्रागमधियासपरि
फस्फुटम॥६४॥ मेरुहेमतटालीनपूर्णेंदुमिवचचलम्॥ तमालोक्यद्विजसुतसमुत्तस्थौशिखिध्वज ॥ ददौचद्विजपुत्रस्यपुष्पमुष्टिक
त्यक्तपादुक ॥ देवपुत्रनमस्कारइदमासनमास्यताम्॥६६॥इत्यस्यदर्शयामासपाणिनापत्रविष्टरम् ॥ गृहीत्वाकुसुमान्यस्माद्विवेशपत्र
रोत्करे॥६७॥ चंद्र कुमुदखंडस्यप्रालेयमिवपल्लवे॥ हेराजर्षेनमस्तुभ्यमितिद्विजसुतोवदत्॥६८॥ ६९ ॥ इदम
विष्टरे॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥देवपुत्रमहाभागकृतआगमनंकृतम्॥ दिवस सफलोमन्येयत्त्वामद्यास्मिदृष्टवान् ॥ इत्युक्त्वापाद्यमर्घ्यचमालां
घ्यमिदपाद्यपुष्पाणीमानिमानद॥ इमाप्रग्रथितामालागृह्यतांसन्मस्तुते॥७०॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥सुबहूनिपरिभ्रांतोभूतलायतनान्यहम्॥
पुष्पाणिचानघ॥ शिखिध्वजस्तदिष्टायैददौदेव्यैययाखिलम्॥ ७१॥ ॥चूडालोवाच॥ मन्येहनूनमत्यंतचिरजीवीमविप्यसि ॥ ७३ ॥
त्वत्त पूजायथाप्राप्तामयेयनतथान्यत ॥ ७२ ॥ पेशलेनानुरूपेणप्रश्रयेणामुनानघ ॥ ७४ ॥ असिधाराममसौम्यशांतव्रतमिदंतव ॥
शांतिमनसोदारमाराढुन्मुक्तकल्पनम् ॥ निर्वाणार्थतपस्साधोकच्चित्संभृतवानसि॥
स्फीतयद्राज्यमुत्सृज्यमहावननिषेवणम्॥७५॥

पल्लवेप्रालेयहिमकणजालमिव ॥ ६८ ॥ यदस्मात्त्वामद्यास्मिन्दिवसेदृष्टवान

सि ॥६९॥ ७० ॥ अखिलशास्त्रोक्तमनतिक्रम्यतिपथाखिलम ॥ पदार्थानतिवर्त्तायथार्थेअव्ययीभाव ॥७१॥ नतथान्यत प्राप्तेत्यनुषज्यते ॥ ७२ ॥ प्रश्रयेणविनयेन ॥
एतद्दिलक्षणैरनुमाभिरजीविनाभवतीतिभाव ॥ ७३ ॥ आरात्दूरेउन्मुक्ता कल्पना फलसकल्पायस्मिन् ॥ अतएवोदारनिर्वाणार्थंतप सम्भृतवान्सचितवानसि ॥ कच्चिदिति
इष्टप्रश्नेनिपात ॥ ७४ ॥ शांतानामकोपनानांयतिजनस्थानांप्रभूतमिरमहावननिषेवणमसिधारासमक्रूरमत्यंतायधाननिर्वाणसेत्यर्थ ॥ ७५ ॥

राज्यत्यागनिर्वाणार्थतपश्चरणयोरज्ञातयो.प्रशंसनायोगात्तस्यतपसासर्वज्ञतांसंभावयन्राजाद्विजसुतरूपादिमपदाप्रशंसति॥ जानासीत्यादिना ॥ ज्ञायसेमहाप्रभावइतिशेषः ॥ ७६ ॥ अथवाकिंबहुनासम्यगालोकाद्वीक्षणाद्देहकांतितश्वामृतेनसिंचसीव ॥७७॥७८॥ शृंगंमेरुशिखरम् ॥ अमुनामद्दत्तमालारूपेण ॥ ७९ ॥ सुमनसांपुष्पाणांपत्रदलमिवपेलवसुकुमारतेअगम ॥८०॥ इदंपुष्पजातमित्थंदृश्यमानवैचित्र्येणसितग्रथितम ॥ षिञ्बंधनेकर्मणिक्त. ॥ अगेतिसंबोधने ॥ तत्तस्मादेवस्यतवार्चनादित्यर्थः ॥८१॥ देवार्चनादप्यतिथिपूजनमधिकमितितदेकमपिजन्मसाफल्यहेतुस्त्वत्पूजनेतुमेद्वयमपियुगपत्संपन्नमितिसुतरांजीवितसाफल्यमित्याशयेनाह ॥ जीवितमिति ॥८२॥ तत्तस्मान्म

शिखिध्वजउवाच॥ ॥जानासिभगवन्सर्वंदेवस्त्वंकोत्रविस्मयः॥श्रियैवलोकोत्तरयाज्ञायसेचिह्नरूपया॥ ७६॥ एतान्यंगानितेचंद्राह्वदितानीतिमेमतिः॥ अथवाकिंसमालोकादमृतेनेवसिंचसि॥ ७७॥ अस्तिमेदयिताकांतापातिमद्राज्यमद्यतत्॥ तवेवतस्यादृष्टानितान्यंगानीहसुंदर॥ ७८॥ उपशांतंचकांतंचवपुरापादमस्तकम्॥ शृंगंशुभ्रांबुदेनेवपुष्पेणाच्छादयामुना॥ ७९॥निष्कलंकेंदुसंकाशमंगमादित्यतेजसा॥ मन्येतेग्लानिमायातिसुमनःपत्रपेलवम्॥ ८०॥ देवार्चनायोपचितमिदमित्थंसितंमया॥ अंगत्वदंगसंगेनतत्प्रयातुकृतार्थताम्॥ ८१॥ जीवितंयातिसाफल्यंस्वमभ्यागतपूजया॥ देवादप्यधिकंपूज्यःसतामभ्यागतोजनः॥ ८२॥ तत्कस्त्वंकस्यपुत्रस्त्वंकिमायातोस्यनुग्रहात्॥ एतन्मेसंशयंछिंधिविमलेंदुसमानन॥ ८३॥ ॥ब्राह्मणउवाच॥ ॥राजन्मेशृणुवक्ष्यामियथापृष्टमखंडितम्॥ कोनामपरिपृच्छंतंविनीतंवंचयेत्पुमान्॥ ८४॥ अस्त्यस्मिञ्जगतीकोशेशुद्धात्मानारदोमुनिः॥ पुण्यलक्ष्म्यामुखेकांतेकर्पूरतिलकोपमः॥ ८५॥ सकदाचिन्मुनिर्देवोगुहायांध्यानमास्थितः॥ तत्रहेमतटेगंगावहत्युरुतरंगिणी॥ ८६॥ मेरुलक्ष्म्यांस्फुरद्रूपाभातिहारलतायथा॥ एकदानारदमुनिर्ध्यानांतेससरित्तटे॥ ८७॥ ध्वनद्वलयमश्रौषीछीलाकलकलारवम्॥ किमेतदित्यसौकिंचिज्जातप्रायकुतूहलः॥ ८८॥ हेलयालोकयन्नद्यामपश्यल्ललनागणम्॥ रंभातिलोत्तमाप्रायंनिर्यातंजललीलया॥ ८९॥ क्रीडंतंत्यक्तवसनंदेशेपुरुषवर्जिते॥ कांचनांभोजमुकुलसंकाशैःस्तनमंडलैः॥ ९०॥

द्दत्तपूजाग्रहणादनंतरमितिशेष. ॥८३॥ पृष्टमनतिक्रम्ययथापृष्टम् ॥ ८४ ॥ पुण्यलक्ष्म्या कांतेरम्येमुखेसुरभितरयत्कर्पूरतिलकंतदुपमायस्य ॥ अनेननारदोगौरांगइतिगम्यते ॥८५॥ गुहायामेरोरितिशेष ॥८६॥८७॥ ध्वनंतिवलयानियस्मिंस्तथाविधलीलाकलकलारवंजलक्रीडाकोलाहलध्वनिम् ॥ संभावनाप्राचुर्याद्यर्थं.प्रायशब्दोप्यदंतोस्ति ॥ तदस्मिन्नन्नप्रायेसंज्ञायाम प्रायभवः रूपात्प्रायादितिपाणिनिजैमिनिप्रभृतिभिःप्रयोगात् ॥८८॥ निर्यातंजलान्निर्गतम् ॥ जललीलयाजलसेचनादिक्रीडया ॥८९॥९०॥

अम्यार्म्यपरिवष्ठिन्नवेष्टितसघटितमिति यावत् ॥ द्रुतस्यहेमरसस्यय आपूरनिर्भरः भवाह्यातिशयस्तादृशेन आभोगेन कांतिसस्थानेन भासुरैः रुरुभि स्तालकस्यकाममविरस्यस्त अम्यार्म्यपरिवष्ठिन्नवेष्टितसघटितमिति यावत् ॥ ११ ॥ स्वजलनैर्मल्यान्निर्मलीकृतेन प्रतिबिंबचंद्रेण सर्वतोव्याप्तां व्योमविलासिनीमापगांमंदाकिनीं दिव्यलावण्यरसप्रवाहेणतर्जयतम्यग्भा समस्ययकुर्वंतमितिपरेणान्वय ॥ ११ ॥ मनागुप कामस्य अमरोद्यानेनवनघनेकीडायां रथचक्रभूतैर्निनतटलक्ष्मी सेतुभिर्निरोधात् उत्पथे अर्पितगगांबुयेन ॥ १३ ॥ यत स्वच्छमत्वाद्व्यो बयतमित्येत्यपेक्षा ॥ ११ ॥ मनागुप कामस्य अमरोद्यानेन ... म्यावशतांमत अत सर्वत प्रतिबिंबितसर्वांगसर्वभद्रदृष्टसर्वांगसमुत्सवत पाणिपादतस्सर्वतोक्षिशिरोमुखमितिप्रसिद्धकालात्मन कल्पतरोर्भगवत सकाशादुत्थितं विश्वरूपमिवस्थित मित्यथ ॥ १४ ॥ विश्वरूपदर्शयितुर्भगवत कालात्मकत्वं च विश्वरूपभीतेनार्जुनेन कोभवानुग्ररूप इति पृष्टेन भगवता कालास्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्त इति स्वमुखेनैव दर्शितम् ॥ अतस्तमेव कालात्मानसर्वकल्पनाफलदातृत्वात्कल्पतरुत्वेनरूपयति ॥ सर्वविटपादित्यादिना ॥ सर्वाणिप्रभवादय षष्टिसवत्सराविटपा स्कंधा यस्य ॥

परिवेष्ठितमन्योन्यफलकांतद्रुमंयथा॥ द्रुतहेमरसापूरनिर्भराभोगभासुरे ॥ ९१ ॥ कुर्वंतमुरुभि काममंदिरस्तंभसंचयम् ॥ निर्मलीकृ तचंद्रेणव्याप्तांव्योमविलासिनीम्॥९२॥ लावण्यरसपूरेणतर्जयतमिवापगाम्॥ प्राकारैरमरोद्यानरथचक्रैर्मनोभुव ॥ ९३ ॥ उत्पथा पिंतगगांबुनितयतटसेतुभि ॥ सवग्रदृष्टसर्वांगविश्वरूपमिवस्थितम्॥९४॥ प्रतिबिंबितसर्वांगमन्योन्यादर्शतांगतम्॥ कालकल्पतरो वपविटपात्पक्षपल्लवात् ॥ ९५ ॥ विविधर्त्तुलताजालाद्दिनश्रीकलिकाकुलात्॥ आलोकपुष्परजसोजाताद्गगनकानने ॥ ९६ ॥ स्फुर ज्जलखगप्रोतात्सभाब्ध्येकालवाहकात्॥ स्तनस्तबकवृंदेपुस्पर्धयातिरसान्वितम्॥९७॥ उद्वृत्यांद्वृत्यसंपूर्णदलितांभोजपल्लवम्॥ आ लोलालकफेशाक्षितारकादिमधुव्रतम्॥९८॥ अमृतापद्विघातायकोशसंचयकारिभि॥ कुम्भापभूतसघानांविकसत्कनकांबुजे॥९९॥ पद्मिनीपल्लवाच्छन्नेगुप्तेमेरोर्गुहांतरे॥ शीतलेस्वधुनीतीरेतोयोन्मृष्टमलेसुरे ॥ १०० ॥

एतेनायमद्वयस्यमासानांपक्षास्तात्मपर्यायक्रमेण ॥ १५ ॥ विविधाभिन्नलक्षणा ऋतवोलताजालानि अवांतरशाखासमूहायस्य ॥ गगनमभ्यक्ताकाशलक्षणेकाननेनव नजातात् ॥ १६ ॥ स्फुरद्भिजलमयचंद्रपरिणामशरीरत्वाज्जलखगैर्देवै प्रोतात्पामाम् ॥ समाप्यभ्ययएकमालवा कमालवालकवलयोरभेदाद्वालपस्यतथाविधात्कालक ल्पतरोर्विष्णोरुद्भूतविश्वरूपमिवस्थितमितिपूर्वभान्वय ॥ पुनर्ललनामणमवविशिनष्टि ॥ स्तनेति ॥ परस्परस्तनस्तबकवृंदेपुअंभोजमुकुलेपु च सौंदर्यसाम्यदर्शनप्रयुक्तस्पर्धया नालाद्युत्पोद्भृत्यास्फालनात्संपूर्णदलिताम्भोजमुकुलपल्लवानियनेतिपरेणान्वय ॥ १७ ॥ अर्थान्मुखपद्मेपुआलोलाअलकाभ्रूणकुंतला केशादीर्घकुंतलाअक्षितारका आदिपदाद्भालटिकासचिमगाढस्मर्तव्रर्नात्मणयश्वमधुव्रतामभ्रमरायस्मिन् ॥ १८॥ पुन कीदृशंललनागणतदाह ॥ अमृतेत्यादिना ॥ अमृतकलाकोशसंचयकारिभि सुरैर्देवै रमृतस्यपराक्रमरुद्धायपद्यर्संप्रयत्नात्मामापदांविघातायगुमेएकांतभूतमेरोगुहांतरे एकमोपसत्तत्वर्णविवकलापूरमिवस्थितम् ॥ तमगुमदतियद्युक्तंतदुपपत्तयेविशिनष्टि ॥ कुम्भापे इति ॥ अम्यानिविशेषणानिअमृतनिधानयोग्यस्थानतामदर्शनायानि ॥ ९९ ॥ १०० ॥

ईदृशंकांतंस्त्रैणंस्त्रीसमूहमालोक्यमुनेर्मनस्तदनंतरमानंदितंप्रमत्तंसन्नआश्रितो विवेकांशोयेनतथाविधंबभूवेतिपरेणान्वयः ॥ १ ० १॥२॥ चित्तेविकारात्सर्वांगेप्राणक्षोभस्तेनस
र्वांगसारस्यरेतसःस्खलनदृत्तमित्याह॥बभूवेति ॥ तत्रदृष्टांतानाह ॥ फलमित्यादिना ॥३॥ छिन्नंक्षतलतावृंतशाखामूलस्थानंयस्यतथाविधःप्रत्यग्रस्तरुणःपादपोवटादिरिव ॥
उत्तमेतिराजसबोधनम् ॥४॥ द्विधापातंसद्योद्विधाखंडितबिसंमृणालमिवयागलन्सारभूतोरसःशुक्रयस्य ॥ राजप्रश्नःस्पष्टः ॥५॥६॥ तत्त्वज्ञानामपिप्रबलतरप्रारब्धेनविवेकां
शनिरोधात्कदाचिद्देहधर्मानुवर्त्तनमस्त्येवेत्युत्तरमाह ॥ सर्वस्याएवेत्यादिना ॥ ७॥ यावत्स्वांतस्वनाशपर्यंतम् ॥ ८ ॥ सुखदु खमयत्वमेवदृष्टांतैर्दर्शयति ॥ तृष्यादिनेति ॥ ९ ॥

चंद्रबिंबकलापूरमेकत्रैवोपसंह्रतम् ॥ स्त्रैणमालोक्यतत्कांतंसहसैवमनोमुनेः॥ १ ० १॥ अनाश्रितविवेकांशंबभूवानंदितंस्फुरत् ॥आ
नंदवलितेचित्तेक्षुब्धेप्राणानिलेस्थिते॥ २ ॥ बभूवतस्यहृष्टस्यमदनस्खलितंतदा॥ फलंरसापूर्णमिवग्रीष्मांतइवतोयदः॥ ३ ॥ प्रत्यग्र
पादपच्छिन्नलतावृंतइवोत्तम ॥ अवश्यायकणस्पंदीशशांकइववामुनिः॥ ४ ॥ बिसंद्विधापातमिवगलत्साररसोभवत्॥ ॥ शिखि
ध्वजउवाच॥ ॥ तादृशोपिबहुज्ञोपिजीवन्मुक्तोप्यसौमुनिः॥५॥ निरिच्छोपिनिरागोपिनकिंचिद्रुपमोप्यलम्॥ सबाह्याभ्यंतरंनित्य
माकाशविशदोपिच॥६॥ नारदोपिकथंब्रह्मन्मदनस्खलितोभवत्॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥ सर्वस्याएवराजर्षेभूतजातेर्जगत्त्रये॥७॥
देवादेरपिदेहोयंद्वयात्मैवस्वभावतः॥ अज्ञमस्त्वथतज्ज्ञंवायावत्स्वांतंशरीरकम्॥८॥ सर्वमेवजगत्यंगसुखदुःखमयंस्मृतम्॥ तृष्या
दिनापदार्थेनकेनचिद्वर्धतेसुखम्॥ ९ ॥ आलोकइवदीपेनमहांबुधिरिवेंदुना॥ क्षुधादिनापदार्थेनदुःखंकेनचिदेवहि॥ १ १ ०॥ तमोमे
घपटेनेवस्वभावोह्यत्रकारणम्॥ स्वरूपेनिर्मलेसत्येनिमेषमपिविस्मृते॥ १ १॥ दृश्यमुल्लासमाप्नोतिप्रावृषीवपयोधरः॥ अनारतानुसं
धानादप्युन्मेषमविस्मृते॥ १ २॥ स्वरूपेनोल्लसत्येषचित्तेदृश्यपिशाचकः॥ यथातमःप्रकाशाभ्यामहोरात्रौस्थितिंगतौ॥ १ ३॥ तथैव
सुखदुःखाभ्यांशरीरंस्थितिमागतम्॥ एवंहिसुखदुःखेद्वेजन्मकारणदर्शनात्॥ १४॥ अज्ञस्यगाढतांयातेपटेकुंकुमवद्दृढम्॥ तज्ज्ञस्य
त्वंगलगतोमनागपिनतद्वशात्॥१ १ ५॥

दुःखवर्धतइत्यनुकृष्यते ॥ १ १ ० ॥यथामेघलक्षणेनपटेनउपचितेननिशितमोवर्धतेतद्वत् ॥ यत्रतत्त्वज्ञानामपिक्षणंस्वरूपविस्मरणेईदृशानर्थास्तत्राज्ञानांकिंवाच्यमित्याशये
नाह ॥ स्वरूपेइति ॥ १ १ ॥ अतएवसदैवदृश्यानुल्लासायसदैवसमाधिनास्वरूपाविस्मरणशीलेनभाव्यमित्याशयेनाह ॥ अनारतेति ॥ उन्मेषोनिमेषद्वयांतरालकालस्ताव
न्मात्रमपि ॥ १२ ॥ १३ ॥ एवज्ञाज्ञयोःप्रारब्धफलभोगसाम्येपिरजनारजनकृतोविशेषोस्त्येवेतिदृष्टांताभ्यामुपपादयति ॥ एवमित्यादिना ॥ जन्मकारणस्यदेहाद्यात्मभा
वस्यदर्शनात् ॥ १४ ॥ तज्ज्ञस्यतुतद्वशात्तत्त्वज्ञानवशात् ॥ मनागपिनलगतः ॥ १५ ॥

यथामणे स्फटिकस्यात रागेणताबास्यानुरंजनेन॥आविपदासथयुक्तेंद्रनील्पद्मरागादप्यासेनआक्रांततरीअतिशयेनसक्रांतावपिशुभ्राशुभ्रीकुंकुमनील्यादिवर्णोपटस्येभरा
यथामणे स्फटिकस्यात रागेणताबास्यानुरंजनेन ॥ इदानींस्फटिकावपितस्यस्वच्छतरत्वाद्विशेषमाह ॥ पुर स्येति ॥ स्फटिकःपुर स्थजपाकुसुमादिवस्तु
येनरंजनयाआविपदास्कुसुमाद्यभावेनाचयथामणेर्नलगतस्तद्वदित्यर्थ ॥ ज्ञानस्यमाकाशोयातेइमियद्युक्तमित्युत्पन्नाति ॥ वस्तुनइत्यादिना ॥ घनरंजितरंजनम् ॥ धी अज्ञस्ये
भावेनतात्कालिकीरंजनामपियायात् ॥ तज्ज्ञस्तुतामपिनैतीत्यर्थ ॥ १६ ॥ अज्ञस्यमाज्ञायातेइमियद्युक्तमित्युत्पन्नाति ॥ वस्तुनइत्यादिना ॥ यथावशुद्धीविषयरंजनवासनोपचयएवबधस्तत्क्षयए
तिशेष ॥ १७ ॥ तस्कुलस्तमाह ॥ गतपीति ॥ यद्यस्माद्धतोपरितापिताभवतीत्यर्थ ॥ १८ ॥ विषयरंजनंनजहाति ॥ मथावशुद्धीविषयरंजनवासनोपचयएवबधस्तत्क्षयएव
मोक्षइतिफलितमित्याह ॥ अनेनेति ॥ १९ ॥ दूरस्थानांपुरराज्यादीनाम् ॥ अपिपदात्सन्निहितानांचलाभनाशादिस्वोत्पत्तिकारणप्राप्तीतदभिमानिन सुखदु खवधकेनक्रमेण
आयतेतद्देतिराजापृच्छति ॥ स्वोत्पत्तीति ॥ १२० ॥ २१ ॥ तमार्दासुखोत्पत्तिप्रकारवर्णयति ॥ स्वेति ॥ सन्निहितविषयकायाक्षिपाणिभिर्दूरस्थविषयेशब्दानुमानादिना

यथाशुभ्राशुभ्रौरागादिनाक्रांततरौमणे ॥ पुर स्यवस्तुभावेनरंजनास्फटिकोयथा ॥ १६ ॥ तज्ज्ञस्तथानैतियोधाज्जीवन्मुक्तमतिर्मु
नि ॥ वस्तुन श्लेषमात्रेणघनरंजितमेतिधी ॥ १७ ॥ गतेपिवस्तुनिदृढशुद्धिर्यापरितापिता ॥ गतेपिकुंकुमेवस्त्रंतदीयमनुरंजनम् ॥ १८ ॥
नजहातियथामूढस्तथाविषयरंजनम् ॥ अनेनैवक्रमेणैतौबधमोक्षौव्यवस्थितौ ॥ १९ ॥ भावनातानवमोक्षोबधोदृढभावना ॥ शि
खिध्वजउवाच ॥ ॥ स्वोत्पत्तिकारणप्राप्तौकर्थदु खसुखंचवा ॥ १२० ॥ अभ्युदेतीतिवदमेदूरस्थानामपिप्रभो ॥ अत्युदारमतीवाच्छ
यद्धर्थवधनंतव ॥ २१ ॥ श्रोतुंर्दमिनगच्छामिमयूरोभ्ररवेष्विव ॥ ॥ चूडालावाच ॥ ॥ स्वोत्पत्तिकारणद्वयलब्ध्वाकायाक्षिपाणि
भि ॥ २२ ॥ सुखसविदियथालानूनमुल्लसतिस्वत ॥ उद्गताक्षोभमायाताजीवकुंडलिनीगतम् ॥ २३ ॥ जीवस्यनियतानाड्य पृथग्देहे
स्थितिंगता ॥ प्राणावपूरितानाडीर्जीवआक्रामतिस्फुरन् ॥ २४ ॥ सस्पर्शैकप्रयुक्तात्मारसोकुमलताइव ॥ सुखप्रबोधसचारेदु खबो
धागमेतया ॥ २५ ॥ जीवस्यनियतानाड्य पृथग्देहस्थितिंगता ॥ सुखिन प्रस्फुरत्येपाधीरताशुनदु खिन ॥ १२६ ॥

यलब्ध्वाउपलभ्य ॥ २२ ॥ अपरिच्छिन्नस्वस्वामभिज्ञत्वादाख्यातइयत्स्वाद्गतापुद्धिस्याआत्मसुखसविदृक्षे क्षोभात्क्षोभमायातासतीप्राग्वर्णितरीत्याकुंडलिनीमुखप्रभवप्राणवि
धारकत्वात्कुंडलिनीमतमीवभोक्तारमतिस्वत प्रत्यगात्मतत्त्वादेवमपिमिस्फुलिंगवदुद्गतमिआविभवति॥ एतस्यैवानवस्थाम्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेरितिभाव॥ २३ ॥
तस्यस्पभोक्तृनयनरसनश्रोत्रादिप्रतिनियतभोगस्थानामनमागमेवमाह ॥ जीवस्येति ॥ २४ ॥ तत्तद्विषयसस्पर्शेनतदेकापथवाहात्मासन्निर्पूर्वमान्वय ॥ जीवस्यना
डीद्वारासर्वदेहमवेशदृष्टांतमाह ॥ रसइति ॥ यथामूलेसिक्तोरसोजलनाडीद्वाराकुमलता सर्वप्रदेशेष्वनुप्रविशतितद्वदित्यर्थ ॥ २५ ॥ पृथक्पृथगनेकरूपादित्यर्थ ॥ कुतएत
ज्ज्ञानतयाह ॥ सुखनइति ॥ सुखिन सुखानुभवेप्रवृत्तस्यजीवस्यधीरतास्वस्थतामस्फुरतिमतुदु खिनोदु खानुभवेप्रवृत्तस्य ॥ सहिअस्वस्थतरलश्वसमानमिवात्मानमनुभव
तीत्यतस्तस्यपित्ताप्याविसतापकरसपूर्णसरलश्वनाडीमार्गोनुमीयतेइत्यथ ॥ २६ ॥

१ अमर्टीकानुरोधाद्यवाह्यात्वेतिपाठोपेक्षितइतिभाति

अतएवलोकेपिसुवेषस्यभोगेप्रवृत्तस्यराजादेःसमृष्टाःकर्पूरचंदनोदकसिक्ताःकीर्णकुसुमाधूपकस्तूर्यादिसुरभिणोमार्गाःप्रसिद्धाःकुवेषस्यनीचस्यनुतद्विपरीताइत्याह॥ येहीति॥ तदास्यस्वक्रंदनाद्याकारवृत्त्याल्पस्यात्मसुखमभिव्यज्यते ब्रह्माकारवृत्त्यातुपूर्णमित्यवातरवैलक्षण्येपिविक्षेपाभावात्सशाम्यत्येवेतिस्वस्थावस्थमेनतावत्कालमुक्तमेवावेहि ॥ आविर्भूतसुखास्वस्थतैवमुक्तिरितितल्लक्षणसत्वादितिभावः॥ २७॥ २८॥ तर्हिविषयसुखानुभवकालेकुतोजीवस्यनमुक्ततानुभवस्तत्राह॥ सुखेति ॥ दुःखग्रहणदृष्टांतार्थंदुःखस्यवविषयसुखस्यापिकलनकलानुभवस्तदएवचायजीवोयावत्कालतरलतरनाडीमार्गाननुप्रवेशेनअपरिस्फुरन्स्वयंतरलताशून्योभवतितावदस्यनदुःखप्रसक्तिः ॥

येहिमार्गाःसुवेषस्यकुवेषस्यनतेशुभाः॥ यावत्प्रमाणंजीवोयंसंशाम्यत्यपरिस्फुरन्॥ २७॥ तावत्प्रमाणमेवैनंमुक्तंमुक्तमवेहिवै॥ यावत्प्रमाणमधिकंस्फुरतिक्षुब्धमारुतम्॥२८॥ तावत्प्रमाणमेवैनंबद्धंबद्धमवेहिमे॥ सुखदुःखकलास्पंदोबंधोजीवस्यनेतरः॥२९॥ तदभावेहिमोक्षःस्यादितिद्विधाव्यवस्थितिः॥ सुखदुःखदशोयावदानीतेनेंद्रियैःशठैः॥ १३०॥ तावत्सुखसमःसौम्योजीवस्तिष्ठतिशांतवत्॥ सुखमालोक्यवादुःखमक्षातीतश्चलद्वपुः॥ ३१॥ समुल्लसतिजीवोंतर्दृष्ट्वेंदुमिवतोयधिः॥ जीवःक्षुभ्यतिदृष्टेनसंविदांगसुखादिना॥३२॥ आमिषेणेवमार्जारोमौर्ख्यमेवात्रकारणम्॥ शुद्धेनबोध्यबोधेनस्वात्मज्ञानमयात्मना ॥३३॥ सुखदुःखादिनास्तीतितेनासौयातिसौम्यताम्॥ नतत्सुखादिनोतन्मेमुधाचायमहंस्थितः॥ ३४॥ इतिजीवःप्रबुद्धोहिनिर्वाणंयातिशाम्यति॥ सुखाद्यवस्त्वतद्रूपमित्यंतर्बोधसंविदा॥ ३५॥ नतदुन्मुखतांयातिजीवःशाम्यतिकेवलम्॥ सर्वमेवचिदाकाशंब्रह्मेतिघननिश्चये ॥ ३६ ॥ स्थितिंयातेशमंयातिजीवोनिःस्नेहदीपवत्॥ दीपवच्छममायातिसुखादिस्नेहसंक्षये॥३७॥ सर्वमेवमितिज्ञानाज्जीवोऽद्वित्वविभावनात्॥ सर्वमाकाशमेवेतिबुध्वाक्षोभंनगच्छति ॥३८॥

थैरागाद्यश्चित्तस्यबहिःस्पंदोयश्चसुखविच्छित्तौतरलीभावस्तदुपायार्जनायानर्थसहस्रेस्यद्सएवजीवस्यबंधोनत्वितरःसुखविश्रांत्यंशोपीतिक्षणमात्रमपिसुखविश्रांत्यातदभावेमोक्षःस्यादेवेतिससरणासंसरणाभ्यांबंधमोक्षयोर्द्वैधाव्यवस्थितिर्मयोक्तेतिपरेणान्वयः॥ २९॥ उक्तमेवार्थंप्रपंचयति ॥ सुखदुःखेत्यादिना॥ १२०॥ अक्षातीतइंद्रियागम्यःस्वप्रकाशइतियावत्॥ ३१॥ दृष्टेनसुखादिनासुखतत्साधनविषयतदुपायधनादिनातद्रागसंविदाक्षुभ्यति॥ अंगेतिसंबोधने॥३२॥ मौर्ख्यंनिरतिशयानंदस्वतत्त्वाज्ञानमेवात्रक्षोभेकारणम्॥ केनतर्हितन्निवृत्त्याविश्रांतिस्तदाह॥ शुद्धेनेत्यादिना॥ बोध्योऽवश्यबोद्धव्यःस्वात्मातद्बोधेन॥ ३३॥ सौम्यताविश्रांतिम्॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ सुखादिषुस्नेहोरागस्तत्संक्षये॥ ३७॥ सर्वंजगत्एवचिन्मात्रमेवेतिज्ञानात्॥ अद्वित्वमैक्यंतद्विभावनात्॥ आकाशंशून्यम्॥ ३८॥

अनेनमसैस्यविभावनेनहेतुनाशून्यत्वाच्छून्यस्यबंधशून्यस्यथा ॥ कथंतस्यक्षोभविभ्रमआगतस्तमाह ॥ जीवेनेति ॥ इदृग्विधेनकल्पितनैवआद्यजीवेनहिरण्यगर्भेणएवसर्ग अवाममाहसंसरिष्याम्येवस्ततस्तबोधादक्रमेणमुक्तोभविष्यामीतिसंकल्पनयैवबंधमोक्षमार्गौकल्पयित्वासएवानुसृतइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ मध्यं स्पष्टं ॥ ४० ॥ जीवविवर्तना प्रागवासनोद्भावेनक्षुब्ध सन् ॥ ४१ ॥ कथंक्षोभयतितदाह ॥ संविदांशमात्रेणेति ॥ मदक्तिस्वभावानांमायादीनामधिष्ठानत्वाजीवसंवित् अंकुरितरागादिरस्त्यनुरोधएवाम्य नृपाकृपाभासज्ञातदशामात्रेणेत्यर्थ ॥ मेरोस्थ्यायंतःसंचारिणोव्यानवातस्यस्पंदेनमेरुणेनसर्वांगसस्थितोमेरोंतर्गतं सारोमज्जासारश्चआशुप्रकृष्टसौगंध्यमिश्रानुगतरजः स्वसूक्ष्मां शत्यजति ॥ यथाच्छिन्नवृंतपत्रफलादिकस्यांतर्गतजलांशमंतर्वातस्पंदेनत्यजतितद्वदित्यर्थः ॥ ४२ ॥ तत्तुत्यक्तरजः सर्वांगेभ्यश्चलितसन्नाडीद्वारा अधोमूलाधारस्थानंयाति ॥ यथासर्वतःस्वेप्रघनजलमजयतीभिगज्ज पुरोवातस्तस्मान्निमित्तादेकीभूयघनमनभआदिपदाभ्येपाथवस्थभूत्वावर्षणोन्मुखसदधोऽसन्निहितदशांयातितद्वदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

जीवस्यानेनशून्यस्यक किलक्षोभविभ्रम ॥ जीवेनेदृग्विधेनैवयथाप्रथमसर्गत ॥ ३९ ॥ स्वयंसंविदितोमार्गस्तेनैवाथापिगच्छति ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सुखसंचारयोग्यासुजीवेसरतिनाडिषु ॥ १४० ॥ देवपुत्रभवत्येवतद्वीयच्यवनंकथम् ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ जीव क्षोभयतिक्षुब्धःप्राणादिपवनावलिम् ॥ ४१ ॥ संविदांशमात्रेणसेनामिवमहीपति ॥ वातस्पंदेनमेरोंतर्मज्जासारश्चसंस्थित ॥ ४२ ॥ त्यजत्याशुप्रसौगंध्यरजःपत्रफलादिकम् ॥ चलिततत्त्वधोयातिगर्जादिवघनादिखे ॥ ४३ ॥ देहनाडीप्रणालेनयातिशुक्रं यद्भिःस्वत ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ देवपुत्रमहाज्ञोसिवेत्सिपूर्वापरस्थितिम् ॥ ४४ ॥ ज्ञायसेवचनादेवस्वभावोहिकिमुच्यते ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ आद्यसर्गेयथासद्य स्फुरितंब्रह्मणि ॥ ४५ ॥ घटावटपटाद्यात्मतथैवाद्यव्यवस्थितम् ॥ काकतालीयवद्वारिबुद्बुदो त्पत्तिनाशवत् ॥ घुणाक्षरवदुन्न्यूनतस्वभावंविदुर्बुधा ॥ १४६ ॥

स्वत स्वभावत ॥ देवादेरपिदेहोयद्यात्मैवस्वभावतइतिपक्षयोकमपस्वभावशब्दार्थ कइतिराजापृच्छति ॥ देवपुत्रेति ॥ महाश्चासौज्ञश्चमहाज्ञ आस्मतत्त्वविदसि ॥ आत्म ज्ञानात्पूर्वसांसारिकपदार्थसंस्थितिपरकोदिकीशल्येनवेत्सि ॥ ४४ ॥ कथमहमीदृक्तयाज्ञातस्तमाह ॥ ज्ञायसेइति ॥ सर्गादिकालेसर्गोन्मुखब्रह्ममात्रनमाणिकर्मानुसारेण यारभ्यारभ्यधर्मकंपदस्वदार्थात्मनास्वात्मनिस्फुरितंतस्यपदार्थस्यआप्रलयतादृग्धर्मकत्वनियतिःस्वभावशब्दार्थइत्याह ॥ आद्यसर्गेइति ॥ ४५ ॥ सांप्रतिकघटादिस्वभावे विस्पष्टसामर्थ्येविचिप्यादपिसमाप्येत सर्गादौतुतन्निरूपणासंभवात्काकागमनक्षणेदैवात्तच्छिरसितालपतनमिवतेनतस्यमरणमिवचादृष्टमात्रप्रयुक्तमितिबोधनायाद्यसर्गा नुधावमस्याशयंदर्शयति ॥ काकेति ॥ समासाच्चतद्विषयादितिइवार्थेद्वयविषयात्समासात्तृतीयेइवार्थेच्छप्रत्ययः ॥ सांप्रतिकेपिप्रतिवस्तुदेशकालनियतेस्वभाववैचित्र्ये यदृष्टमर्थापत्त्यनिरूपयितुंशक्येस्याशयेनदृष्टांतांतरमाह ॥ वारिबुद्बुदेति ॥ मायामात्रत्वादाकस्मिकोयोक्षिप्याशयेनदृष्टांतांतरमाह ॥ घुणाक्षरवदिति ॥ ४६ ॥

उक्तलक्षणस्वभाववशात प्ररूढेअस्मिन्जगति विविध विकारात्मकाअंडजादिचतुर्विधादेहाभ्रमति ॥ तेषुकेचिज्ज्ञानेदेहास्तेप्रक्षीणवासनतयाभूयोजन्मनेनभवंतिइतरेअज्ञानदे
हास्तुभूयोजन्मनेभवति॥यतस्तेभोगेष्वेवघनास्थाइत्यर्थ.॥१४७॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पचाशीतितम सर्गः॥८५॥ ॥७॥ ॥ कुंभेकुंभस्यजन्मात्रच्छि
र्ब्रह्मसमागम ॥ नदाशिप्यस्यसार्वज्ञ्यमित्यादिरिहवर्ण्यते ॥१॥ यथावर्णितलक्षण स्वभाव सर्ववस्तुषुआप्रलयप्रसिद्धस्तथामायाशबलस्यात्मन.सर्गादिस्वभाव.श्रुत्यादिप्रसिद्ध
स्तद्वशतइत्यर्थ ॥ भोगार्थसृष्टिरित्येकेक्रीडार्थमितिचापरे ॥ देवस्यैषस्वभावोयमाप्तकामस्यकास्पृहेतिभगवद्गौडपादा. ॥१॥ वासनानाङ्कासज्ज्ञानाभ्यासेनापक्षयम ॥ न.दर्श
नमनुभवइत्यर्थ ॥ २॥ इत्थमनुभवचमत्कारेकीर्तितेतत्प्रकारश्रोतुकामोराजाताप्रशसमान प्रस्तुतकथाशेषसंक्षिप्यसमापयेत्याह ॥ अत्युदारमित्यादिना ॥३॥४॥५॥ ककस्मि

अस्मिन्स्वभाववशतोजगतिप्ररूढेदेहाभ्रमंतिपरितोविविधाविकाराः ॥ प्रक्षीणवासनतयानभवंतिकेचिद्भूयोभवंतिचपुनस्त्वितरेघ
नास्थाः॥१४७॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०सुखविचारयोगोपदेशोनामपंचाशीतितमःसर्गः॥८५॥ ॥७॥
॥ चूडालोवाच ॥ ॥आत्मस्वभाववशतोजातंजगदिदंमहत् ॥ स्थितिंवासनयाभ्येत्यधर्माधर्मवशोस्थितम्॥१॥ वासनाङ्कासमा
नीयधर्माधर्मैर्नगृह्यते ॥ ततोनजायतेजंतुरितिनोदर्शनंमुने ॥ २॥ ॥ शिखिध्वजउवाच॥ ॥अत्युदारंमहार्थंचवक्षित्वंवदतांवर॥
अनुभूतिमुपारूढंगूढंचपरमार्थवत्॥ ३॥ त्वद्वाक्यविभवेनाद्यश्रुतेनानेनसुंदर॥ पीतेनेवामृतेनाहमंतर्यातोस्मिशीतताम्॥ ४॥ तत्स
मासेनतांतावदात्मोत्पत्तिंवदाशुभे॥ ततःश्रोष्यामियत्नेनज्ञानगर्भांगिरंतव॥५॥ तेनपद्मजपुत्रेणमुनिनानारदेनतत्॥ ककृतंवीर्यंमा
र्येणकथयाद्ययथास्थितम् ॥ ६ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ततोनिबध्नतातेनमनोमत्तमतंगजम्॥ विवेकविपुलालानेशुद्धयाधीवरत्र
या॥७॥ तद्वीर्यंकल्पकालाग्निगलितेंदुद्रवोपमम् ॥ रसानांपारदादीनांदिव्यानामनुरंजनम्॥८॥ मुनिनापार्श्वगेकुंभेस्फाटिकेविलस
द्रुचौ ॥ अद्भुतेविद्रुताकारंचंद्रेचंद्रइवार्पितम् ॥ ९ ॥ तत्रशैलेबृहत्कांतेस्थूलःपार्श्वेषुचाभितः ॥ गंभीरकुक्षिःसुदृढश्चोपलाहननक्षमः
॥१०॥ संकल्पितेनक्षीरेणसकुंभस्तेनपूरितः॥ अमृतापूरभिन्नेनविधिनेवामृतार्णवः॥ ११॥ तत्रमासाद्वतोवृद्धिंमुनिमंदाहुतिक्रमः॥
अमृताब्धौशुभोगर्भइंदोरिंदुरिवानुजः ॥ १२॥ इंदुंमासइवापूर्णंकालेनसुषुवेघटः॥ गर्भंकमलपत्राक्षंप्रसूनमिवमाधवः॥ १३॥

त्राधारेकृतस्थापितम ॥ ६ ॥ आलानेगजबधस्तभे ॥ धीलक्षणयावरत्रयाचर्मरज्ज्वा ॥ ७॥ कल्पकालसबधिनाअग्निनागलितस्येदोर्द्रवउपमायस्य ॥ पारदकाचनरूप्या
दीनारसानाशभुवीर्याणामनुरजनमनुकारिसदृशमितियावत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत्रशैलेमेरौ ॥ पार्श्वेष्वभितश्वस्थूलोविपुलःअतएवगंभीरकुक्षिः ॥ उपलेष्वाहननमास्फालनतत्र
क्षम ॥ आस्फाल्यमानोप्यस्फुटन्नितिसुदृढत्वेउपपत्ति. ॥ ईदृश सकुभस्तेननारदेनसंकल्पजेनक्षीरेणपूरितइतिपरेणान्वयः ॥ १० ॥ स्वसकल्पसृष्टामृतापूरात्मनाभिन्नेनविभ
क्तेनविधिनास्रष्टाअरश्वण्यश्वार्णवावितिब्रह्मलोकेश्रुतिप्रसिद्धोऽमृतार्णवोयथापूरितस्तद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्रक्षीरेस्नेहोत्सुकमुनिमंदअग्निकार्याहुतिषुक्रमयतिप्रवर्त्तयतीति
मुनिमदाहुतिक्रम.अमृताब्धौइदोरनुज.प्रतिबिबेदुरिववट्धे ॥ १२ ॥ मासःआपूर्णमिंदुमिव ॥ १३ ॥

सूक्ष्माद्दृष्टपरिच्छिन्नाद्दभोधेःक्षीरार्णवात्क्षयवर्जितात्परइदुरिव ॥ १४ ॥ १५ ॥ सर्वैर्जातकर्माद्युपनयनान्तैः संस्कारैस्संपन्ने तस्मिन्पुत्रे ॥ १६ ॥ विज्ञाताऽशेषाणिवाङ्मया निविद्यास्थानानियेनतथाविधम ॥ १७ ॥ रत्नाद्रौस्फटिकाचले ॥ सध्योदितः पूर्णइतियावत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ पठनधारणसौष्ठवपरिज्ञानायअभिमरवबालितवादयित्वापरी क्षितवतास्सर्वविद्यास्थानमस्यतथाविधमीत्यांकेन्यवेशयेत् ॥ २ ॥ ज्ञानानांपारपरमावधिभूततत्त्वज्ञानतत्प्रविश्रांतचकार ॥ २१ ॥ हेसाधोसकुंभ अयत्नस्पुरस्थोहम ॥ मनुष्याणांपरदैवतस्पस्वभर्तुं समक्षधर्मज्ञयविरुध्यापूहासयाकथमिदमस्तमुच्यते शतमश्वान्नृतइतिसहस्रनृगवान्ते आत्मानस्वजनइतिपुरुषः पुरुषान्नेदतिहिपूर्वरामायणेश्री रामवचनम् ॥ योन्यथासतमात्मानमन्यथाप्रतिपादयेत् किततनेनकृतपापंचोरेणात्मापहारिणेतिमहाभारतभरतंप्रतिशकुंतलावचनंचैस्यकुप्यतेतिचेन् ॥ मैवदोष ॥ उपवेक्ष्य

परिपूर्णसमस्तांगःकुंभाद्गर्भाद्विनिर्ययौ ॥ इंदु सूक्ष्मादिवांभोधेरपरःक्षयवर्जित ॥ १४॥ दिने कतिपयैरेवव्टद्धिमभ्याजगामस ॥ अ
प्रमेयागमोदयःशुक्लपक्षेशशीयथा॥१५॥ सर्वसंस्कारसंपन्नेसतस्मिन्नारदोमुनि ॥ भांडाद्भांडइवाशेषंविद्याधनमयोजयत्॥१६॥
दिने कतिपयैरेवविज्ञाताशेषवाङ्मयम्॥ चकारैनमुनिवरःप्रतिबिंबमिवात्मन ॥ १७॥ तेनाराजतपुत्रेणमुनिनामुनिनायक ॥ रत्ना
द्रौप्रतिबिंबेनसध्योदितइवोडुराट् ॥ १८ ॥ अथैनपुत्रमादायब्रह्मलोकंसनारद ॥ जगामाथस्वपितरंब्रह्माणंचाभ्यवादयत् ॥ १९ ॥
कृताभिवंदनंब्रह्मापौत्रमादायतंतदा ॥ अभिवादितवेदादिस्वयमंकेन्यवेशयत् ॥ २० ॥ अथाशीर्वादमात्रेणसर्वज्ञंज्ञानपारगम् ॥
पौत्रंतकुंभनामानंचकारकमलोद्भव ॥२१॥ साधोसोहमयंकुंभ पौत्रोहंपद्मजन्मन ॥पुत्रोहंनारदमुने कुंभनामास्मिकुंभज ॥२२॥
निवसाम्यब्जजपुरेपित्रासहयथासुखम् ॥ चत्वार सुहृदोवेदाममलीलाविलासिन ॥ २३ ॥ मातृष्वसामेगायत्रीममसातासरस्व
ती॥ब्रह्मलोकेममगृहंपौत्रस्तत्रास्मिसुस्थित ॥ २४॥ यथाकाममशेषेणजगतिविहराम्यहम् ॥ लीलयापरिपूर्णत्वान्नतुकार्येणकेन
चित् ॥ २५ ॥ धरांपततिमेपादोपततोनमहीतले॥ रज स्पृशंतिनांगानिम्लानिनायातिमेवपु ॥ २६ ॥ अथाकाशपथागच्छन्दृष्टवा
न्त्वामहंपुर ॥इहतेनागतोस्म्यगसर्वंकथितवानिति॥ २७॥

मात्मनस्सर्वविषापरोचनार्थस्यतद्वाक्यस्यतात्पर्यविषयार्थबाधेनासत्यत्वाभावात्‌ईश्वरःप्रमाद्दर्भीरकामयत सेनेनमनोघ्नवाविनीवाक्‌ पाषाण प्लवंते इत्यादिवैदिकार्थवादवाक्य वत्प्रामाण्यापत्ते ॥ तस्यज्ञानबलेनसार्वात्म्यमामर्शात्‌अहंमनुरभवंसूर्यश्चेत्यादिवामदेवोक्तिवस्सोहमयंकुंभइत्याद्युक्तिर्नोक्तानृतवचनदोष ॥ कर्मणामनसावाचासदा सर्वभूतहितंचरेदितिवचनाद्भर्तुर्विद्याविश्वासजननेनपरमहितस्यास्यवाक्यस्यवचनात्वाभावादिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ साक्षाम्मामुरभावास्तितुमाभावयएवसस्यमामादयइस्या शयनाइ ॥ मातृष्वसेति पौत्रोब्रह्मणइतिशेष ॥ २४ ॥ २५ ॥ उक्तार्थविश्वासार्थंस्वस्यविधलिमानिदर्शयति ॥ धरामिति ॥ मयिधरांपततिभूलोकेसंचरतिसतिमेपादोमही तलेनपतत ॥ २६ ॥ २७ ॥

उक्तिमुपसंहरति ॥ एषइति ॥ हेवनवासतज्ज्ञवनवासगुणांस्तत्फलचित्तशुद्धिंचजानन् अहमेषउक्तप्रकारजन्मादिमानित्यखिलमेवत्वत्पृष्टेयथानुभूतंमयावर्णितम ॥ पादा दंतेइत्यादेशश्छांदसः ॥ आर्यजनोत्तमेषुपृच्छत्सुसतत्सकथननिर्मातिकुर्वंत्येवयतस्तेसुभगे सद्भि सहप्रश्नोत्तरकथनसंव्यवहारेदक्षाअतस्त्वययद्यदभीप्सितंतत्तत्कामपृच्छअह तद्वक्तुंदक्षास्मीतिभावः ॥२८॥२९॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्र०नि०पू०षडशीतितम.सर्ग ॥ ८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कुंभप्रशंसाराज्ञोत्रनिजदुःखनिवेदनम ॥ शिष्यत्वमुपद श्यार्थेविश्वासश्चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ सर्गेजन्मपरपरालक्षणेससारे ॥ सभृतैःसंचितैर्दैवाद्युगपत्परिपाकेनफलदानायस्फुरद्भिर्मत्पुण्यैर्भवानद्यावस्मिन्मंदराचलेसंप्रेषितइतिमन्येस भावयामि ॥ बृहद्वातैःपुरोवातैः ॥१॥ त्वदुपदेशान्ममावश्यभाविनीकृतार्थतेतिसूचनायसिद्धवत्कृत्याह॥ अद्येति ॥२॥३॥ राज्यलाभाद्यपेक्षयासाधुसमागमेउत्कर्षदर्शयति॥

एषोहमित्यखिलमेवयथानुभूतंतेवर्णितंननुमयावनवासतज्ज्ञ ॥ संतोहिसंकथनमार्यजनोत्तमेषुनिर्मात्यलंसुभगसंव्यवहारदक्षाः ॥२८॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमिनोजगाम ॥स्नातुंसभाकृतनमस्करणा जगामश्यामाक्षयेरविकरैश्चसहाजगाम॥२९॥ ॥दि०॥१८॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०चू०कुंभजननकथनंनामषडशीतितमःसर्गः॥८६॥ ॥७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥सर्गेस्फुरद्भिर्मत्पुण्यैर्मन्येसंप्रेषितोभवान्॥ अलक्ष्यैःसंभृतैरद्रौ बृहद्वातैरिवांबुदः॥१॥अद्यतिष्ठाम्यहंसाधोधन्यानांधुरिधर्मतः॥ अमृतस्यंदिवचसायत्त्वयास्मिसमागतः॥ २॥नकेचनतथाभावाश्चेतःशीतलयंतिमे॥राज्यलाभादयोप्येतेयथासाधुसमागमः॥३॥ निरर्गलरसोयत्रसामान्येनविजृंभते॥ मुक्तरागादिमननंतत्कल्पनसुखावहम् ॥ ४ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ एवंवादिनिसैवास्यवाक्यमाक्षिप्यभूपतेः॥ भूयःप्रोवाचचूडालामुनिदारकरूपिणी ॥५॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥आस्तामेषाकथातावत्सर्वंतवर्णितंमया॥ त्वंमेकथयहेसाधोकस्त्वमद्रौकरोषिकिम् ॥६॥ कियत्पर्यवसानेयंभवतोवनवासिता॥सत्यंकार्यंचनोसत्यंवक्तुंजानंतितापसाः॥७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥ देवपुत्रोसिजानासिसर्वमेव यथास्थितम्॥ लोकवृत्तांततज्ज्ञोसिकिमन्यत्कथयाम्यहम् ॥ ८ ॥ संसारभयभीतत्वान्निवसामिवनांतरे॥ जानतोपिहिमामार्यकथयाम्येवतेमनाक्॥ ९॥शिखिध्वजोहंभूपालस्त्यक्त्वाराज्यमिहास्थितः॥ भृशंभीतोस्मितत्त्वज्ञसंसृतौजन्मतःपुनः ॥ १० ॥ सुखंपुनःपुनर्दुःखंपुनर्मरणजन्मनी॥ भवतस्तेनतप्येहंतत्त्वज्ञवनवीथिषु॥११॥

निरर्गलेति ॥ यत्रयस्मिन्साधुसमागमेनिरर्गलरसःअपरिच्छिन्नोब्रह्मानंदोमुक्तरागादिमननयथास्यात्तथासामान्येनदरिद्रादिसर्वजनसाधारण्येनविजृंभते ॥ तद्राज्यलाभादिकंतुकल्पनमात्रेणतुच्छसुखावहननिरर्गलसुखावहसाधारणचेत्यर्थः ॥ ४ ॥ आक्षिप्यनिरुध्यविवक्षितार्थसमाप्तेःपूर्वमेवेतियावत् ॥५॥ एषामत्प्रशंसाकथाआस्ताम् ॥ सर्वंत्वत्पृष्टमितिशेषः ॥६॥ कियान्कालःपर्यवसानमवधिर्यस्याःसाकियत्पर्यवसाना ॥ कार्यंवनवाससाध्यप्रयोजनचसत्यंवदनप्रच्छादय ॥ यतस्तापसास्त्वादृशाअसत्यंवक्तुनोजानंतिनजानंति ॥ ७ ॥ ८ ॥ मनाक्ईषत्सक्षेपेणेत्यर्थः ॥९॥ आस्थितस्तपइतिशेषः ॥ हेतत्त्वज्ञपुनर्जन्मनोभीत. ॥१०॥ भवत.जायेते ॥ तप्येसतप्तोस्मितपश्चरामिच ॥११॥

॥११॥ अपम कुठिनप्रपम ॥ अकल अशमफल ॥ एकाउसहाय ॥ असार [illegible]
मरघामरेशातिथिपूजादिरूपाम ॥ अखहिनानियतकालावच्छिन्नाम् ॥ बिपाचाबिपाषयस्तद्देरोभयसह अविपयामृत्यंनीत्वाविपयामृतमश्नुनेइत्याविभूतेरमृतअमृतत्वहेतु
र्निबिर्मानयपरिगृहीनमपिकमसमच्चिनमुपासनमविश्रांत्यजननाद्धिपमिवस्थितनत्कस्यहेतोस्तद्ब्रवेतिभाव ॥ १४ ॥ कर्म्मसमुच्चितोपासनाम्मुक्तिरितिराद्धोधमोयावन्ननिवा
यननात्तदपयुपदिष्टमप्यात्मनस्वनपनिपारस्यत॰ितम्निवारणायस्वस्यपितामहोपदिष्टक्रमभावयति ॥ पितामहमिति ॥ क्रियाज्ञानयोमध्येयदेकमुक्तिकारणतद्ब्रूहीत्यर्थः॥१५॥
वृत्तिमस्यसमनभवति ॥ क्रियातस्वर्गाविभोगविनोदायमहत्तापितस्यफल्गुत्वादपरुपायतनयाअनर्थानुपार्जनेनापुकालापनोदनायैवभृत्याउदिताउक्तत्यथ ॥ तथाचश्रुति ॥
कुवन्नचहकमाणिजिजीविपच्छनसमा ॥ एवत्वयिनान्यथेनास्तिनकर्मलिप्यतेनरेइति ॥ १६ ॥ अतएवेयश्रुतिर्विपाचाविपाचतिश्रुतिश्चज्ञानानधिकारिविपया ॥ तमम्

भ्रमन्नपिदिगतेपुचरन्नपिपरतप ॥नासादयामिविश्रांतिमेकानिधिमिवाधन ॥१२॥ अयमाप्यफलोप्येकोह्यपूर्णोप्यसत्सगति ॥
शुष्याम्यनवनसाधाघुणक्षुण्णइवद्रुम ॥१३॥इमामखंडितांसम्यक्क्रियांसपादयन्नपि ॥ दु खाद्दुःखामिवु खौघमन्तमेविपस्थि
तम्॥१४॥ ॥भृहालोवाच॥ ॥पितामहमहपूर्वंकदाचित्पृष्टवानिदम्॥ यत्क्रियाज्ञानयोरेकंश्रेयस्तद्ब्रूहिमेप्रभो॥१५॥ ॥ब्रह्मोवाच॥
ज्ञानहिपरमश्रेय कैवल्यतनवेच्यलम्॥ कालातिवाहनायैवविनोदायादिताक्रिया॥१६॥ अलब्धज्ञानदृष्टीनांक्रियापुत्रपरायणम्॥
यस्यनास्त्यपरपट्टक्यलर्कित्यजत्यसौ ॥ १७॥ वासनामात्रसारत्वादज्ञस्यसफला क्रिया ॥सर्वाएवाफलाज्ञस्यवासनामात्रसक्ष
यात्॥१८॥सर्वाहिवासनाभावेप्रयात्यफलताक्रिया ॥ अशुभा फलवत्यापिसेकाभावेलताइव॥१९॥ऋत्वन्तरेयथायातिविलयपूर्व
मार्त्तवम॥तथैववासनानाशेनाशमतिक्रियाफलम् ॥ २०॥नस्वभावेनफलतियथाशरलताफलम्॥ क्रियानिर्वासनापुत्रफलफल
तिनोतथा॥२१॥सयत्सवासनोनालोयक्षपश्यतिनान्यथा॥सदु खवासनोमूढोदु ख्यपश्यतिनान्यथा ॥ २२॥ आकारभासुराप्युच्चै
नददातिफलक्रिया॥शुभाशुभावातज्ञस्यफुल्लाशरलतायथा॥ २३॥

स्मनरणस्वा वाविकदुश्चराभ्यारोसरमनत्वचापक्षिकमागिश्रितमित्याशयनाह ॥ अलब्धेति ॥पौत्रस्याप्यपत्यत्वात्सुभत्पुक्ति ॥१७॥ ननुज्ञानिनोपिस्ववर्णाश्रमोचितकर्मकुर्वा
णादर्शनतत्कथमलब्धज्ञानदर्शनामेवक्रियाशरणतमाह ॥ वासनेति ॥ प्रारब्धानोरागाचाविहितनिषिद्धकर्मफलभुक्त ॥ नचकर्तृत्वभोक्तृत्ववासनानाशेप्रकारामोवासभवती
तिभाव ॥ वामशब्द कात्स्न्यपर ॥१८॥ किमशुभाअपिक्रियासर्वथैव ॥ नेत्याह ॥ सर्वाहीति ॥ फलवत्योपीति॥ यथारब्धफलाअपिक्रियावाधितानुवृत्तिमात्रेणसफल
शुष्कलतावापाभवतितथानारब्धफलानरयन्तीतिकिवाच्यम ॥ नरवोयथदसंनेमृणानोतभकाकथेतिन्यायादितिभाव ॥१९॥ ऋत्वन्तरेपीत्यशरदादौ ॥ पूर्वमार्त्तमन्तुलिगनी
हारजलधरादि ॥ २० ॥ निर्वासनापिक्रियाकुतोनफलतीतिचेत्काशलतावत्स्वभावादेवेत्याह ॥ नेति ॥ २१ ॥ सुखदु खभोगयोरप्योहमितिवासनैवकारणमसुखदुःखवर्जपक्षभो
गिफलवाछपक्षवासनावित्याशयनाह ॥ सयक्षेति ॥ २१ ॥ २२ ॥

ननुअज्ञदशायामर्थक्रियासमर्थत्वात्तस्यायावासनाघाःकथंज्ञानेनबाधस्तत्राह ॥ वासनेति ॥ इहअज्ञदशायामपि ॥ २४ ॥ प्राक्तनवासनानाशेपिज्ञानोदयोत्तरमुत्पन्नयात याक्रियाफलतुतत्राह ॥ यस्येति ॥ प्राज्ञस्यमरुदेशोयमितिप्रबोधवतः ॥ २५ ॥ पदपरमपुरुषार्थवस्तु ॥ २६ ॥ पितामहोक्तिमुपसहरति ॥ ज्ञानेनेति ॥ २७ ॥ अज्ञानवान् ज्ञानविहायतपएवमोक्षहेतुरितिनिश्चित्यकिंस्थितइत्यर्थः ॥ २८ ॥ विवेकहीनस्यबहिर्मुखस्यदंडकमंडल्वाद्यल्पमपिममतादिविषयतयाअनर्थायालमित्याशयेनाह ॥ इत इति ॥ २९ ॥ यदितपोप्यनर्थोहेयस्तर्हिकउपादेयस्तमाह ॥ कोहमिति ॥ नावेक्षसेनविचारयसि ॥ ३० ॥ विचारइवगुर्वभिगमनसेवनपरिप्रश्नादयोप्युपादेयाइतिदर्शयति ॥

वासनाचेहनास्त्येवसाहंकारादिरूपिणी ॥ असत्यैवोदितामौर्ख्यान्मरुभूमाविवांबुधिः ॥ २४ ॥ यस्यमौर्ख्यंक्षयंयातंसर्वंब्रह्मेतिभाव नात् ॥ नोदेतिवासनातस्यप्राज्ञस्येवांबुधिर्मरौ ॥ २५ ॥ वासनामात्रसंत्यागाज्जरामरणवर्जितम् ॥ पदंभवतिजीवोंतर्भूयोजन्मविव र्जितम् ॥ २६ ॥ सवासनंमनोज्ञेयंज्ञानंनिर्वासनंमनः ॥ ज्ञानेनज्ञेयमभ्येत्यपुनर्जीवोनजायते ॥ २७ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ ज्ञानमे वपरंश्रेयइतिब्रह्मादयोपिते ॥ प्राहुर्महांतोराजर्षेत्वंकिमज्ञानवान्स्थितः ॥ २८ ॥ इतःकमंडलुरितोदंडकाष्ठमितोबृसी ॥ इत्यनर्थविला सेस्मिन्रमसेकिंमहीपते ॥ २९ ॥ कोहंकथमिदंजातंकथंशाम्यतिचेतिभोः ॥ राजन्नावेक्षसेकस्मात्किमज्ञइवतिष्ठसि ॥ ३० ॥ कथंबंधः कथंमोक्षइतिप्रश्नानुदाहरन् ॥ पारावारविदांपादान्कस्माद्राजन्नसेवसे ॥ ३१ ॥ दुःस्पंदसंविदाशैलकोटरेक्रिययानया ॥ जीवितंक्षिप यन्किंत्वंशिलाकीटवदास्थितः ॥ ३२ ॥ साधूनांसमदृष्टीनांपरिप्रश्नेनसेवया ॥ संगमेनचसायुक्तिर्लभ्यतेमुच्यतेयया ॥ ३३ ॥ साधुनै वसमंग्रासंभुंजानोवनकोटरे ॥ तिष्ठावष्टब्धदुश्चेष्टोधराविवरकीटवत् ॥ ३४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ कांतयादेवरूपिण्यातयैवंप्रति बोधितः ॥ अश्रुपूर्णमुखोवाक्यंशिखिध्वजउवाचह ॥ ३५ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ अहोनुबोधितोस्म्यद्यचिरात्सुरसुतत्वया ॥ मौर्ख्या दार्यसमासंगंमुक्त्वाहमवसंवने ॥ ३६ ॥ अहोनुमेक्षयंयातंमन्येपापमशेषतः ॥ यत्त्वमेवसमागत्यसंप्रबोधयसीहमाम् ॥ ३७ ॥ गुरुस्त्वं मेपितात्वंमेमित्रंत्वंमेवरानन ॥ शिष्योनमस्करोम्यद्यपादौतवकृपांकुरु ॥ ३८ ॥ यदुदारतमंवेत्सियस्मिन्ज्ञातेनशोच्यते ॥ भवामिनि र्वृतोयेनतद्ब्रह्मोपदिशाशुमे ॥ ३९ ॥

कथमिति ॥ संसारसमुद्रस्यपारंपरतीरसन्मात्ररूपःशोधिततत्पदार्थः अवारमपरतीरचिन्मात्ररूपःशोधितत्वंपदार्थस्तदखंडैक्यलक्षणवाक्यार्थविदामित्यर्थः ॥ अथवापारावा रःपरमानंदसमुद्रस्तद्विदामित्यर्थः ॥ ३१ ॥ दुःस्पदाव्रतोपवासशीतोष्णादिदुःखदप्रवृत्त्युन्मुखीआत्मसंवित्यस्यांतथाविधयाअनयातपःक्रिययाजीवितमायुःक्षिपयन् ॥ ३२ ॥ सात्वदभिलषितविश्रांतिसुखप्रदाज्ञानयुक्तिः ॥ ३३ ॥ तर्हिमयेदानींकथंस्थेयंतदाह ॥ साधुनैवेति ॥ अवष्टब्धानिरुद्धास्तपःक्लेशादिबहिर्मुखदुश्चेष्टायेनतथाविधःसन्साधुना गुरुणासममेवग्रासमाहारभुंजानस्तत्सेवापरस्तदुपदिष्टार्थेधराविवरकीटवन्निश्चलस्तिष्ठेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ निर्वृतःसुखविश्रांतः ॥ ३९ ॥

ज्ञानमथपरमेयदतियस्त्वयापरमज्ञानतारकमुक्तमबमेषांज्ञानानांमध्येकतरम्भवेत् ॥ किमीदृशतटस्थविषयमेवतज्ज्ञानमतान्यादृशमितिभाव ॥ ४० ॥ श्रद्धस्वसोम्येतिश्रुतेर
श्रद्धानेपुकृतोप्युपदेश स्थाण्वोरपेकाकरुतवाक्ययोर्निषध्येतिमथमश्रद्धानोभवेत्याह ॥ यदीति ॥ तर्हिइदत्वत्पृष्टज्ञानयथायादृशतद्वदाभिवक्ष्यामि ॥ ४१ ॥ लीलयाअना
स्थयापृष्टस्यवकुर्वाच ॥ अक्षसविदभ्रक्षुस्सम्निकर्षा ॥ ४२ ॥ श्रुते स्वर्गकामोयजेतेस्यादिविधिनिर्दोषप्रामाण्येननिश्चित शिष्टैर्मुक्तसशयमुपादीयतेतद्वदुपादेयमित्यथ ॥
अविचारितंप्रामाण्यसंशयेनाविकम्पितम् ॥ ४३ ॥ मुक्तहेतुभिरुपपादनयस्यतथाविधमपिप्रमाणमुख्यायथाआदत्से ॥ ४४ ॥ शुभंस्वहितमित्येवप्रावयन् कर्णसुखावहगीत
गाममिवप्रीत्याश्रृणु ॥ ४५ ॥ प्रभार्दीरेहाद्यभिमानस्याजनायद्धु स्वनिदानोपदर्शनायचमणिकाचोपाख्यानहस्तिकाख्यानचश्रावयितुमवतारयति ॥ स्वचरितति ॥ स्वस्यतवच

घटज्ञानादयोज्ञानेविभागा सत्यनेकश ॥ ज्ञानानांपरमज्ञानंकतरत्तारकंभवेत् ॥ ४० ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ यद्युपादेयवाक्योह
राजपैतद्वदामिते ॥ यथाज्ञानमिदंकिंचिन्नवक्षेस्याणुकाकवत् ॥ ४१ ॥ अनुपादेयवाक्यस्यवक्तुःपृष्टस्यलीलया ॥ व्रजत्यफलतांवाच
स्तमसोवाक्समविद ॥ ४२ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ यद्वक्षितद्दुपादेयमयाविधिरिवश्रुते ॥ अविचारितमेवाशुसत्यमेतद्वचोमम
॥ ४३ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ यथाबाल पितुर्वाक्यंमुक्तहेतूपपादनम् ॥ आदत्तेहितथैवत्वंगृह्णाणेतद्वचोमम ॥ ४४ ॥ श्रवणानंतरयुज्या
शुभमित्येवभावयन् ॥ श्रृणुगीतमिवत्यक्त्वाहत्वर्थित्वंवचामम ॥ ४५ ॥ स्वचरितमदृशतथोदयत्याथिरसमयेनविवोधनघवुद्धे ॥ भव
भयसुतरमहामतीनांश्रृणुकथयामिकथाक्रममनोज्ञम् ॥ ४६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० चूडालोपाख्यानेशिखिध्व
जावबोधोनामसप्ताशीतितम सर्ग ॥ ८७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ अस्तिकश्चित्पुमान्श्रीमान्स्याननित्यविरुद्धयो
गुणलक्ष्म्योरशेषेणयथाब्धिर्वाडवाम्बुनो ॥ १ ॥ कलावानस्कुशलोव्यवहारविचक्षण ॥ सर्वसंकल्पसीमांतोनतुजानातितत्पदम् ॥ २ ॥
अनंतयत्नससाध्येसचिंतामणिसाधने ॥ प्रवृत्तोवाडवोवह्निरब्धिमशोषणेयथा ॥ ३ ॥ तस्ययत्नेनमहताकालेनाध्यवसायिन ॥ सिद्ध
श्चिंतामणि किंवानसिध्यत्युद्यतात्मनाम् ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिमुद्यमप्रज्ञांप्रयुंक्तेचेदखेदवान् ॥ अकिंचनोपिशक्रत्वसमवाप्नोत्यविघ्नत ॥ ५ ॥

रितेनसदृशतयामहमतीनामपिवुद्धेश्चिरसमयेनविचारोदयद्वाराउदयस्यायुद्धेर्विबोधनमहामतीनांचसएवभवभयसुतरयस्मात्तथाविधम् ॥ विशेषणपरनिपातश्छांदस ॥ ई
दृशकथाक्रमकथयामिश्रृणित्यथ ॥ ४६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि पू समाशीतितम सर्ग ॥ ८७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ मौख्यांश्चिंतामणिप्राप्तमुपेक्ष्यतपसा
चिरात् ॥ काचकश्चिम्मणिमोत्याजपाइतिकथोच्यते ॥ १ ॥ नित्यपरस्परविरुद्धयो औदार्यवैराग्यसर्वस्वत्यागादिगुणस्यलक्ष्म्या सपदश्चस्थानमावासभूत ॥ यथाअब्धिर्व
डवानलस्यअंबुनश्चविरुद्धयो स्थानतद्वत् ॥ १ ॥ तत्परमात्मपदंतुनजानाति ॥ २ ॥ सकिंचकारतदाह ॥ अनंतेति ॥ अनंतैस्तपोजपदेवतार्थनाम्वेषणादिभोयत्नैःससाध्ये
चिंतामणे साधनेतपआदौप्रवृत्त ॥ ३ ॥ अध्यवसायिनोदृढनिश्चयवतस्तस्यमहतातीव्रायासेनयत्नेनाल्पकालेनैवचिंतामणि सिद्धोऽपेस्थित ॥ दृढोद्योगफलाबश्यभावनियम
दर्शयति ॥ किंवेति ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिमिति ॥ आश्रित्येतिशेष ॥ ५ ॥

यथाकश्चिदुदयाचलशृंगस्थोमुनिस्तत्रैवोदितमिंदुंहस्तप्राप्यमपिभ्रांत्यामेरावुदितदूरतरस्थमिवदुष्प्राप्यपश्यतितद्वद्ददर्शेत्यर्थः ॥ ६ ॥ अतएवमणिराजानांइंद्रेईश्वरेतस्मिंश्चिंता मणौनिश्चयवान्सनबभूव ॥ सुदीनोदरिद्रतम ॥ ७ ॥ स्मयोविस्मयस्तच्छालिना संभ्रमशालिनाभ्रांतेनमनसाइदंवक्ष्यमाणप्रकारम् ॥ ८ ॥ अयंमणिरित्यापातज्ञानम् ॥ नायं मणिरितिभ्रम ॥ मणिश्चेत्स्यात्तर्हिसमत्वत्यक्षोनभवेत् ॥ तत्तर्हिपरीक्षणायस्पृशामिस्पृशेयमितीच्छाभिलाप. ॥ नस्पृशामिनस्पृशेयम् ॥ यत.कदाचिन्मणिश्चेद्भाग्यस्य ममस्पर्शातोतर्धानंव्रजेत् ॥ ९ ॥ इतिशकायार्वाजमाह ॥ नैतावतेति ॥ आगमोत्रैतिह्यतक्रम ॥ १० ॥ कथतर्हिंप्रत्यक्षरत्नालोकदर्शनंतत्राह ॥ कृपणइति ॥ कृपणोहंस्वका

मणिमग्रेस्थितप्रायंहस्तप्राप्यंददर्शसः ॥ मेरावुदयशृंगस्थोमुनिरिंदुमिवोदितम् ॥ ६ ॥ बभूवमणिराजेंद्रेनतुनिश्चयवानसौ ॥ राज्येंद्रा गितिसंतापेसुदीनइवपामरः ॥ ७ ॥ इदंसंचिंतयामासमनसास्मयशालिना ॥ संप्राप्तापेक्षयादीर्घदुःखसंभ्रमशालिना ॥ ८ ॥ अयंम णिर्मणिर्नायंमणिश्चेत्तद्भवेन्नसः ॥ स्पृशामिनस्पृशाम्येनंकदाचित्स्पर्शतोव्रजेत् ॥ ९ ॥ नैतावतैवकालेनमणींद्रःकिलसिद्ध्यति ॥ यते नजीवितांतेनसिद्ध्यतीत्यागमक्रमः ॥ १० ॥ कृपणःकूणितेनाक्ष्णालोलालातलतोपमम् ॥ रत्नालोकंप्रपश्यामिद्विचंद्रत्वमिवभ्रमात् ॥ ११ ॥ कुतएतावतीस्फीताभाग्यसंपन्ममागता ॥ अधुनैवयदाप्नोमिमणींद्रंसर्वसिद्धिदम् ॥ १२ ॥ केचिदेवमहांतस्तेमहाभाग्याभवं तिहि ॥ येषामल्पेनकालेनभवंत्यभिमुखाःश्रियः ॥ १३ ॥ अहमल्पतपाःसाधुवराकोमानुषःकिल ॥ सिद्धयःकथमायांतिमामभाग्यै कभाजनम् ॥ १४ ॥ एवंविकल्पसंकल्पैश्चिरमज्ञःपरामृशन् ॥ नमणिग्रहणेयत्नमकार्षीन्मौर्ख्यमोहितः ॥ १५ ॥ नयदायेनलब्धव्यंनत त्प्राप्नोत्यसौतदा ॥ चिंतामणिरवाप्तोपिदुर्धियाहेलयोज्झितः ॥ १६ ॥ इतितस्मिन्स्थितेयातोमणिरुड्डीयसिद्धयः ॥ त्यजंतिव्यवमंतारं शरोगुणमिवोज्झितः ॥ १७ ॥ हत्वाप्राज्ञपदंपुंसःसंयांतिकिलसिद्धयः ॥ आगताःसंप्रयच्छंतिसर्वेयांत्यसहत्यलम् ॥ १८ ॥ पुमान्भूयः क्रियायत्नंचक्रेरत्नेंद्रसाधने ॥ नोद्विजंतेस्वकार्येषुजनाअध्यवसायिनः ॥ १९ ॥ ददर्शाथकचद्रूपंकाचखंडमखंडितम् ॥ हसद्भिर्वंचकैः सिद्धैःपुरस्कृतमलक्षितैः ॥ २० ॥ अयंचिंतामणिरितिमूढस्तस्मिन्सवस्तुताम् ॥ बुबुधेमोहितोल्पज्ञोमृद्देहेमेतिपश्यति ॥ २१ ॥

र्पण्यवशात्कूणितेनभातिसकुचितेनाक्ष्णालोलालातकल्पितलतोपमरत्नालोकभ्रमात्प्रपश्यामि ॥ ११ ॥ भाग्यपुण्यतत्संपत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ कुतोनाकार्षीत्त त्राह ॥ नयदेति ॥ लब्धव्यंयदितिशेष. ॥ १६ ॥ किमर्थमुड्डीयगतस्तत्राह ॥ सिद्धयस्त्यजतिहीति ॥ यथामौर्व्याउज्झित.शरोगुणमौर्वींत्यजतितद्वत् ॥ १७ ॥ ननुत्वयासपु रुषोव्यवहारविचक्षणइतिकथोपक्रमेउक्तस्तस्यसाविचक्षणतामणिसिद्धिकालेक्वगतातत्राह ॥ हत्वेति ॥ सिद्धयआगता सत्य पुस.प्राज्ञपदविचक्षणतांसंप्रयच्छंति ॥ असहति असहमानेउपेक्षकेतुपुंसिअलयाति अपगच्छत्यश्वसर्वेतस्यप्राक्तनमपिप्राज्ञपदविचक्षणत्वंहत्वाविनाश्यसयांतिकिलेत्यर्थः ॥ यथाहु. ॥ नदेवादंडमादायदंडयत्यपराधिनम् ॥ बुद्धितस्यापकर्षतितेनासौदंड्यतेस्वतइति ॥ १८ ॥ १९ ॥ हसद्भि.परिहासपरैरतएववंचकै.सिद्धै पुरस्कृतमग्रेस्थापितम् ॥ २० ॥ वस्तुताउपादेयताम ॥ २१ ॥

पर ॥ प्रियधनधान्यादिसंपदम् ॥ २३ ॥ एकदेशपदद्वयव्याख्यानपूर्वकमाख्यायिकामवतारयति ॥ देशोऽयमिति ॥ ... ॥ २४ ॥ ... दूरे
दम् ॥ १९ ॥ पाशापत्कमलाद्रेर्निभाकान्तिरिवगाढनीला ॥ मौर्ख्यस्यैवयासमाअनुरूपामत्युरूपेतियावत् ॥ २६ ॥ तस्मान्मौर्ख्यमेवदुःखहेतुपराकाष्ठस्युपसंहरति ॥ दु
खानीति ॥ मौर्ख्यविजृंभेणयानिदुःखानिमहाक्षितानितानिसर्वस्वनाशादेरापदःसकाशान्नापिजरयामरणेनवाभवंतिमौर्ख्यापगमेतस्वविरामापदादिसहस्रेभ्योपिदुःखादर्शनात्

अयोपमुद्दिपमिथ्यरज्जुसर्पस्थलजलम् ॥ चंद्रौद्वौकुरुतेचित्तगतोमोहोऽमृतविषम् ॥ २२ ॥ तदग्धमणिमादायप्राक्तनींचश्रियंजहौ ॥ स
र्वचिंतामणेरस्मात्प्राप्यतेकिंधनैरिह ॥ २३ ॥ देशोयमसुखोरूक्षोजनैःपापिभिरावृत ॥ किंतद्देहगतप्रायंकिनाममममयधव ॥ २४ ॥
दूरगत्वायथाकामंसुखतिष्ठामिसंपदा ॥ इत्यादायमणिंमूढःशून्यकाननमाययौ ॥ २५ ॥ तत्रकाचकणेनासौतेनतामापदंययौ ॥ क
ज्जलाद्रिरिवनिभामौर्ख्यस्यैवागयासमा ॥ २६ ॥ दुःखानिमौर्ख्यविभवेनभवंतियानिनैवापदानचजरामरणेनतानि ॥ सर्वापदांशिर
सितिष्ठतिमौर्ख्यमेकंकृष्णंजनस्यवपुषामिवकेशजालम् ॥ २७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चूडालोपाख्यानेमणिकाचोपाख्या
नंनामअष्टाशीतितम सर्ग ॥ ८८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ अथेममपररम्यवृत्तांतंशृणुभूमिप ॥ परप्रबोधनशुद्धं सा
धोसदृशमात्मन ॥ १ ॥ अस्तिविंध्यवनेहस्तीमहायूथपयूथप ॥ आगस्त्याशुद्धयाबुद्ध्याविंध्येनेवोदित स्वत ॥ २ ॥ वज्रार्चिर्विपमौदी
र्घौतस्यास्तांदशनौसितौ ॥ कल्पानलशिखातुल्यौसुमेरून्मूलनक्षमौ ॥ ३ ॥ सबद्धोलोहजालेनहस्तिपेनकिलाभित ॥ मुनींद्रेणेववविंध्या
द्रिरुपेंद्रेणेववावलि ॥ ४ ॥ नियद्धोयंत्रणामापशस्त्रकुंभार्दितोगज ॥ तांजगामव्यथांधीरोनवाग्नौपुरमेतियाम् ॥ ५ ॥ रिपोर्हस्तिपके
दूरादपस्मृतिसवारण ॥ अय समुद्गकयास्मिन्निनायदिवसत्रयम् ॥ ६ ॥

इमपर्यंकशयानस्यापिसतिमौर्ख्येदुःखसहस्रदर्शमाह ॥ अत सर्वापदांशिरसिमौर्ख्यमेवैकंतिष्ठति ॥ यथाजनस्यसर्वस्यशिरसिकृष्णकेशजालंतिष्ठतितद्वदित्यर्थ ॥ २७ ॥
इतिश्रीवासिष्ठ तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० अष्टाशीतितमःसर्ग ॥ ८८ ॥ बद्धविंध्यगजेंद्रस्ययत्नाच्छित्त्वापिबंधनम् ॥ अनिघ्नतोरिपुंप्राप्तरवातपातोऽत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ अथहस्तिका
ख्यानमपिनिदर्शनमतस्तदपिशृणिवत्याह ॥ अथेति ॥ वृत्तांतमाख्यानम् ॥ आत्मनस्तवसदृशम ॥ १ ॥ अगस्त्यस्येयमागस्तीतया ॥ सूयतिप्र्येतियलोप ॥ चिरस्थाधापरि
पाल्नाच्छुद्धयाप्रसन्नयाअनुपहतबुद्ध्याविंध्येनस्वतःप्राक्तनोन्नतरूपेणोदित प्रादुर्भूतइवेत्युत्प्रेक्षा ॥ २ ॥ वज्रस्यार्चिर्दीप्त्यालेशइवविषमौतीक्ष्णौ ॥ ३ ॥ लोहमयेनजालेन ॥ मु
नींद्रेणअगस्त्येन ॥ ४ ॥ यंत्रणांनियंत्रणाम ॥ कदाप्यसंभावितत्वादलौकिकत्वाच्चनवेअपूर्वैइरशरात्मैरसमानभिपुरयाम्ययामतिताम ॥ ५ ॥ समुद्गकेजालसंपुटे ॥ ६ ॥

१ विंध्याद्रलनास्तेनप्राक्तनान्नतरूपेणस्वर्थ

किंकिणीनामिवक्वाणंध्वनिम् ॥ ७ ॥ स्वर्गस्यामरावत्याअर्गलंकवाटविष्कंभम् ॥ असुरोबलिरिव ॥ ८ ॥ रिपुर्हस्तिपकः ॥ ९ ॥ तालतरोस्तालतरुमारुह्यततस्तस्यहस्तिनोमूर्ध्निपपात ॥ यथाबलियज्ञेपदत्रयमिताभुवप्रतिगृह्यप्रथमेनपदेनभुवंद्वितीयेनस्वर्गमितिक्रमतस्तृतीयपादपूर्त्तयेमेरो सकाशाद्बलेर्मूर्ध्निपपाततद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ करुणादयाम् ॥ १२ ॥ इतिकलयश्चिंतयन्सन् ॥ १३ ॥ निगडव्यूहश्शृंखलाजालम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ स्वस्थोदेहोधीश्चयस्यतथाविध.सन् ॥ १६ ॥ भेदशिर पादादिभगम

खेदान्निगडनिर्भेदेयत्नवान्समतंगजः ॥ चकारकिंकिणीक्वाणंमुखोद्धातैरथान्यदा ॥ ७ ॥ दंताभ्यांयत्नतस्ताभ्यांमुहूर्तद्वितयेनसः ॥ बभंजश्शृंखलाजालंस्वर्गार्गलमिवासुरः ॥ ८ ॥ तंतस्यनिगडच्छेदमपश्यद्दूरतोरिपुः ॥ बलेःस्वर्गावदलनंहरिर्मेरुतलादिव ॥ ९ ॥ तस्यविच्छिन्नपाशस्यमूर्ध्नितालतरोरिपुः ॥ पपातक्रमतःस्वर्गेहरिर्मेरोर्बलेरिव ॥ १० ॥ सपतन्पादपद्माभ्यामप्राप्यकरिणःशिरः ॥ पपातोर्व्यांफलंपक्ववाताहतमिवाकुलः ॥ ११ ॥ तंपुरःपतितंदृष्ट्वामहेभःकरुणांययौ ॥ स्फुरत्स्फारगुणाःसंतःसंनितिर्यग्गतावपि ॥ १२ ॥ पतितंदलयामीतिकिंनाममपौरुषम् ॥ वारणोपीतिकलयन्नजघानसतंरिपुम् ॥ १३ ॥ केवलंनिगडव्यूहंविदार्याभिजगामह ॥ विततंसेतुमुत्सार्यविपुलौघइवांभसः ॥ १४ ॥ दयामाश्रित्यमातंगोभंक्त्वाजालंजगामह ॥ विदार्यमेघसंघातंनभसीवदिवाकरः ॥ १५ ॥ गतेगजेसमुत्तस्थौहस्तिपःस्वस्थदेहधीः ॥ गजेनैवसमंतस्यव्यथादूरतरंगता ॥ १६ ॥ प्रोच्चलत्तालशिखरात्सतथापतितोपिसन् ॥ नभेदमापदुर्भेदामन्येदेहादुरात्मनाम् ॥ १७ ॥ वर्धतेप्रावृषीवाभ्रंकुकार्येष्वसतांबलम् ॥ आसीदधिकमुत्साहीसचचंक्रमणेतदा ॥ १८ ॥ वारणारिरसिद्धांगोगतेभोदुःखमाययौ ॥ आगत्यापगतेतार्धिनिधानइववर्धनः ॥ १९ ॥ सोन्वियेषगजंयत्नाद्गुल्मकांतरितंवने ॥ पयोदपिंडितंभोकुंराद्गुरिंदुमिवांबरे ॥ २० ॥ चिरेणालभतेभेंद्रंकस्मिंश्चित्काननेस्थितम् ॥ विश्रांतंतंतरुतलेसमरादिवनिर्गतम् ॥ २१ ॥ अथयत्रस्थितोनागस्तत्रतद्बंधनक्षमम् ॥ परयाराजसामग्र्यागजलंपटभूमया ॥ २२ ॥ सखातवलयंचक्रेहस्तिपःकाननेभितः ॥ सर्वदिक्कंविधिर्भूमौसमुद्रवलयंयथा ॥ २३ ॥ उपर्यस्थगयद्बाललतौघेनसतंशठः ॥ शून्यतातंतुजालेनशरत्कालइवांबरम् ॥ २४ ॥ दिनैःकतिपयैरेववारणोविहरन्वने ॥ तस्मिन्निपतितःखातेशुष्काब्धाविवपर्वतः ॥ २५ ॥ व्रजन्पर्याकृतौकूपेपातालतलभीषणे ॥ खातशुष्काब्ध्यधोभागेगजरत्नसमुद्गके ॥ २६ ॥

॥ १७ ॥ चंक्रमणेपद्भ्यांचलने ॥ १८ ॥ नसिद्धेअंगेस्वप्रयुक्तोपायौयस्य ॥ अतएवगतेभः ॥ १९ ॥ पयोदैःपिंडितश्छन्नम् ॥ २० ॥ २१ ॥ तत्रसन्निधौ ॥ गजेलंपटानामासक्तजनानांभूमाबाहुल्ययस्यातथाविधयाराजप्रयुक्तयाखातसामग्र्या ॥ २२ ॥ विधिःस्रष्टा ॥ २३ ॥ शठोवंचकः ॥ शून्यताविधायकतंतुजालप्रायेणशुभ्राभ्रपटलेनशरत्कालोंबरमिवतत्खातमुपरिबाललताजालेनास्थगयत् आच्छादितवान् ॥ २४ ॥ २५ ॥ पर्याकृतौवलयाकारेतस्मिन्कूपेखातशुष्काब्ध्यधोभागेव्रजन्नपिसगज.इतिअनयारीत्यागजरत्नसमुद्गकेभूयोदृढंबद्ध.सन्नद्यापितिष्ठतीतिपरेणान्वयः ॥ २६ ॥

॥१७॥ यथाहनिप्यन्नतस्तदारवातनिर्बंधनेद्रु खनालक्ष्यत ॥१८॥ अतएवबुद्धिमामागामिकालमिदानींभेवशास्त्रीयपुरुषप्रयत्नेद्रु स्वबीजसमाजननशाधयादित्याहामौर्व्यादि ॥१९॥ यावत्तावद्रु खनिदानमज्ञानंनोच्छिन्नतावदयमसदृश कृतापिदुःखोपशमोऽप्यथएवेत्याशयेनाह ॥ मुक्तोस्मीति ॥ किलार्थेचशब्द॥२०॥ तस्मादज्ञानमेवमूलबंध स्तन्निवृत्तिरद्वितीयात्मतत्त्वज्ञानादेवेतिदर्शयन्नुपसंहरति॥ मौर्व्यमिति॥ हेमहात्मन्नबद्ध सर्वाबंधशून्य स्वयंबद्धइतिचेतसियन्मौर्व्यंतदेवपरंबंधनमतस्तन्निवृत्त्यै आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकमिविधपरिच्छेदात्मना आत्मबंधभूतंत्रिजगदात्मनःप्रकाशावबोधमाजन्मयस्यतथाविधंसमस्तमात्ममयंविद्धि॥ तथाबोधनेआत्मव्यतिरिक्तापरिशेषात्मानित्यमुक्तएवभवति॥ ईदृशबोधनाभावेतुमौर्व्येस्थितस्यपुंसआलीनसहस्रसर्वथाविदुःखबीजानांभूमिःप्ररोहक्षेत्रंभवतीत्यर्थः ॥२१॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०ता०नि०पू०एकोननवतितमःसर्गः ॥८९॥ ॥५॥ ॥ मणिकाचहस्त्याख्यानतात्पर्यमिहविस्तरात् ॥ विवृणोतिपुरोराज्ञश्चूडालाकुम्भरूपिणी ॥१॥ हेअमरात्मजदेवपुत्रत्वयायत्मणिसाधक

इतिभूयोदृढंयद्स्तेनहस्तिपकेनस ॥ तिष्ठत्यद्यापिद्रु खेनभूसद्मनियथाबलि ॥ २७ ॥ अहनिष्यत्पुरैवासौयद्यग्रेपतितरिपुम् ॥ तन्नालप्स्यत्ततोद्रु खंगज खातनिबंधनम् ॥ २८ ॥ मौर्व्यादागामिनकालंवर्त्तमानक्रियाक्रमे ॥ अशोधयन्नरोद्रु खयातिविंध्यगजोयथा ॥ २९ ॥ मुक्तोस्मिशृंखलनिगडादितितुष्टोहिवारण ॥ दूरस्थोपिपुनर्बद्धोमौर्व्यंक्षपनयाधते ॥ ३० ॥ मौर्व्यंहिबंधनमवेहिपरंमहात्मन्बद्धोनयद्इतिचेतसितद्धिमुक्त्यै॥आत्मोदयंत्रिजगदात्ममयंसमस्तमौर्व्येस्थितस्यसहसाननुसर्वभूमि ॥३१॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०पाख्यानेहस्तिकोपाख्यानंनामएकोननवतितमः सर्ग ॥८९॥ ॥५॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥मणिसाधकविंध्येभबंधनाद्यमरात्मज॥सूचितयत्कथाजालंपुनर्मेप्रकटीकुरु॥१॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥वाक्यार्थदृष्टेर्निष्पत्त्यादृढदृष्टेश्चित्तभित्तिषु॥शृणुस्वयंकथांचित्रांचित्रमुन्मीलयामिते॥२॥योसौशास्त्रार्थकुशलस्तत्त्वज्ञानेत्वपंडित॥रत्नससाधक प्रोक्त सत्वमेवमहीपते॥३॥तज्ज्ञोभवसिशाक्रेपुरविमेरुतटेष्विव॥तत्त्वज्ञानेतुविश्रांतोनत्वदृपदिवांभसि॥४॥ विद्धिचिंतामणिंसाधोसर्वत्यागमकृत्रिमम्॥ तमर्तसर्वद्रुखानांत्वसाधयसिशुद्धधी ॥५॥सर्वत्यागेनशुद्धेनसर्वमासाद्यतेनघ॥सर्वत्यागोहिसाम्राज्यंकिंचिंतामणितोभवेत्॥६॥ सिद्ध सर्वपरित्याग साधाससाध्यतस्तव॥खर्वीकृतजगद्भूतिर्विधास्वात्मोदयस्तथा ॥७॥सत्यक्तभवताराज्यंसदारधनबांधवम्॥ब्रह्मणेवजगत्सगध्यापारःस्वनिशागमे॥८॥स्वदेशस्यातिदूरस्यमागतोसिममाश्रमम्॥भुवोंतमिवविश्रांत्यैवेनतथःसकच्छप ॥ ९ ॥

कथामालस्त्वचरिमसमर्मिस्युक्त्यामबप्रबोधनोपायइतिसूचितंतत्प्रकटीकुरु ॥१॥ दृढबुद्धयनत्त्वक्षणेगृहेचित्तलक्षणासुभित्तिषुचित्रांकथामेवोन्मीलितंरेखामात्रेणकृतंचित्रमप्यावर्णैर्विभज्योन्मीलयामीत्यर्थ ॥२॥ तथाशास्त्रेषुकश्चित्पुमान्मूर्खमानित्यादिनोक्तामपिसाधक सत्वमेवेत्याह ॥ योसाविति॥३॥ त्वयिकल्पनाशास्त्रकुशलस्त्वयोक्तलक्षणमर्त्येत्याह ॥ तज्ज्ञइति॥४॥ कासौचिंतामणिर्यत्साधने:ऽप्रमत्तस्तमाह ॥ विद्धीति ॥५॥ तस्यचिंतामणित्वमुपपादयति ॥ सर्वत्यागेनेति ॥ साम्राज्यमात्यंतिकीपूर्णकामता॥६॥ खर्वीकृतातुच्छीकृताहैरण्यगर्भपर्यंतानामपिसिद्धाभूतिरैश्वर्यपरंपरायेनतथाविधोविद्यालक्षण स्वात्मोदयोनिरतिशयानंदाभ्युदयोयस्मात्तथाविधश्चसर्वपरित्याग ॥ स्वार्थेतथाशब्दः ॥७॥ कथंसिद्धस्तत्राह ॥ सत्यक्तमिति ॥ ब्रह्मणेवेधसा ॥८॥ [illegible]

अहंमतिपरित्यागेपरिशिष्टःपूर्णानंदात्मापरमपुरुषार्थः स्वतएवत्वदिसाक्षा
अहंमतिरभिमानरूपाअविद्या ॥ मृष्टाअखिलाअभ्रनीहारादिकलकायेनशारदानिलेन ॥ १० ॥ अहंमतिपरित्यागेपरिशिष्टःपूर्णानंदात्मापरमपुरुषार्थः ... त्वतुत्यक्त्वाभिमानपरिशेषात्त्यागात्यागविक
त्स्फुरतीतिसर्वत्यागएवमोक्ष पर्यवसित'परमानदश्चितामणिर्नतल्लाभेतदुपेक्ष्यान्यदन्वेषितव्यमित्याशयेनाह ॥ मनोमात्रेइति ॥ ... ॥ नायमिति ॥ १२ ॥ इतिचितयासकल्प
ल्पैरावृतइतिनपूर्णताप्राप्तइत्याह ॥ त्यागात्यागविकल्पैरिति ॥ ११ ॥ विकल्पवशादेवप्राप्तेपिसर्वत्यागेअविश्वासस्तवाभूदित्याह ॥ १४ ॥ चित्तत्यागएवमुख्य सर्वत्यागश्चितायातुसत्याचित्तदुस्त्यजाचि
ग्रहणेचिरवृद्धिंगतेसतिसतेसर्वत्याग प्रोड्डीयगत. ॥ १३ ॥ यश्चितामपिआईषदपिवृणोतिस्वीकरोति ॥ १५ ॥ १६ ॥ ग्रामविहगम कपोतादि ॥ १७ ॥ सर्वत्यागस्यफलनि
त्तेनतुसकल्पद्वाराजगदेवसगृहीतमितिनकस्यापित्यागस्तेप्रतिष्ठितइत्याशयेनाह ॥ चिंतैवेतिद्वाभ्याम्

मनोमात्रेत्वदस्त्यक्तेजगदायातिपूर्णताम् ॥ मृष्टाखिलकलंकेनस्वसत्तेवानिलेनखे ॥ १० ॥
केवलंसर्वसंत्यागेशेषिताहंमतिस्त्वया ॥ कोप्युच्चैरन्यएवासौचिरसाध्योमहानिति
त्यागात्यागविकल्पैस्त्वंखमंभोदैरिवावृतः ॥ ११ ॥ नायंसपरमानंदःसर्वत्यागोमहोदयः ॥
॥ १२ ॥ चिंतयेतिगतेवृद्धिंसंकल्पग्रहणेशनैः ॥ वात्ययेववनस्पंदेत्यागःप्रोड्डीयतेगतः ॥ १३ ॥ त्यागितास्याकुतस्तस्यचिंतामप्यावृ
णोतियः ॥ पवनस्पंदयुक्तस्यनिःस्पंदत्वंकुतस्तरोः ॥ १४ ॥ चिंतैवचित्तमित्याहुःसंकल्पेतरनामकम् ॥ तस्यामेवस्फुरंत्यांतुचित्तंत्यक्तंकथं
भवेत् ॥ १५ ॥ चित्तेचिंतागृहीतेतुत्रिजगज्जालकेक्षणात् ॥ कथमासाद्यतेसाधोसर्वत्यागोनिरंजनः ॥ १६ ॥ संकल्पग्रहणेनांतस्त्यागः
प्रोड्डीयतेगतः ॥ शब्दसंश्रवणेनांगयथाग्रामविहंगमः ॥ १७ ॥ निश्चितत्वंपरंसर्वत्यागआदायतेगतः ॥ आमंत्र्यापूजितोजंतुःसदुःखं
नकरोतिकिम् ॥ १८ ॥ सर्वत्यागमणावेवंगतेकमललोचन ॥ तपःकाचमणिर्दृष्टस्त्वयासंकल्पचक्षुषा ॥ १९ ॥ त्वयातस्मिंस्तपस्येवदुः
खेदृष्टिभ्रमोदिते ॥ ग्राह्यैकभावनाबद्धाजलेंदौशशिनोयथा ॥ २० ॥ अवासनमनासक्त्याकृतानंतासवासना ॥ आद्यतमध्यविषमादुः
खायैवतपःक्रिया ॥ २१ ॥ अमितानंदमुत्सज्यसुसाध्यंयःप्रवर्त्तते ॥ मितेवस्तुनिदुःसाध्येस्वात्महासशठःस्मृतः ॥ २२ ॥ सर्वत्यागंसमा
रभ्यनचैषसाधितस्त्वया ॥ तथादुःखैकताज्ञानबद्धेनवनसद्मनि ॥ २३ ॥ राज्यबंधाद्विनिष्क्रम्यप्रसरदुःखपूरितात् ॥ वनवासाभिधेस्सा
धोबद्धोसिदृढबंधनैः ॥ २४ ॥

पूज्यस्यानिमन्त्रितस्याथपूजनेदक्षाध्वरादावनर्थ. प्रसिद्ध किपुन प्रार्थनासहस्रैरागतस्यापूजनेइत्याशयेनाह ॥
श्चितत्वत्यागेनापगच्छतानीतमिवेत्युत्प्रेक्षते ॥ निश्चितत्वमिति ॥ पुज्यस्यानिमन्त्रितस्याथपूजनेदक्षाध्वरादावनर्थ. प्रसिद्ध किपुन प्रार्थनासहस्रैरागतस्यापूजनेइत्याशयेनाह ॥
आमन्त्र्येति ॥ १८ ॥ तत'कोसौकाचखण्डोयोमयामणिबुद्ध्यागृहीतस्तमाह ॥ तपइति ॥ १९ ॥ दु खहेतुत्वाद्दु खेपाह्यमित्येवभावनादृढनिश्चय ॥ जलेंदौप्रतिबिंबचंद्रसत्यशशि
नोभावनेवबद्धेत्यर्थः ॥ २० ॥ पूर्वमवासनयथास्यात्तथाअनासक्त्यासर्वत्यागमुपक्रम्यपश्चादनतासवासनातप'क्रियाकृतासाचवृथा ॥ गृहधनदारादित्यागादादौविषमाअतेफ
लासंगविषमामध्येवनवासशीतवातादिसहनाद्विषमेतिदु खायैवेत्यर्थ. ॥ २१ ॥ अमितात्मानदसुसाध्यचसर्वत्यागमुत्सृज्यमितेदु साध्येचतपआदिवस्तुनिय'प्रवर्त्ततेसशठ अमि
तात्मस्वरूपविघातित्वात्स्वात्महेत्यर्थ. ॥ २२ ॥ वनसद्मनितथावर्णितप्रकारतपोदुःखैस्तदेकताप्रयोजकाज्ञानेनचबद्धेनत्वयाएषप्राक्समारब्ध सर्वत्यागोनसाधितः ॥ २३ ॥ २४ ॥

वनवासमजानतांप्रागननुभूतवतांसुकुमाराणांवनवासव रनावधिकदु खमन्य ॥२५॥ खडिकांशकलमपि ॥ २६ ॥ उपपादितमणिसाधकचरितसाम्यमुपसंहरति ॥ इत्यमि
ति ॥ अगइपमनममयादन्यवतमचारितमण्पियत्नकथयासमानसम्यक्रमकठिनस्फुटीकृतम ॥ तन्मणिकाचवार्तांतिकमेवमकुरुरीत्यात्वस्वयमेवविचार्यतस्वतोगुरुभ्यासर्वत्या
गतपात्रायरवंचितामणिवदमलनिर्दोषंपेत्सिनदेवस्वचित्तकोशेनिधायफलप्राप्तिपर्यंतांपरिणतिनयेत्यर्थ ॥ २७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० नवतितम
स्सर्ग ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ इदानींविंध्येभवत्तांतवार्तांतिकमुदीयत ॥ कुंभेनराज्ञश्चरितबोधातत्त्यागसिद्धये ॥ १ ॥ वस्तुनस्तत्त्वस्यसम्यक्प्रतिपत्तयेबोधाय ॥ स्मयोवि

द्विगुणाएवतेचिंता.शीतवातातपादय ॥ यधनादधिकमन्येवनवासमजानताम्॥२५॥चिंतामणिर्मयाप्राप्तइत्यलनुब्धवानमि ॥ नल
भ्यधान्भवान्साधोस्फटिकस्यापिखंडिकाम्॥ २६॥ इत्येतदगमणियत्नकथासमानमन्यक्रमयाप्रकथिततवपद्मनेत्र ॥ तद्बोध्यमेवमम
लस्वयमेवबुध्वायद्देत्सितत्परिणतिनयचित्तकोशे॥ २७॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू० चू० चिंतामणिसाधकवृत्तांत
विवरणंनामनवतितमःसर्ग॥९०॥ ॥५॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥इदानींराजशार्दूलवस्तुसंप्रतिपत्तये॥ शृणुविंध्येभवृत्तांत
विवृतिस्मयकारिणीम्॥ १॥ योसौविंध्यवनेहस्तीसोस्मिन्भूमितलेभवान्॥ यौवैराग्यविवेकौतौद्वौतस्यदशनौसितौ ॥ २॥ यश्चा
सौवारणाक्रांतितत्परोहस्तिपःस्थितः॥ तदज्ञानतवाक्रांतितत्परंतवदुःखदम्॥३॥ अतिशक्तोप्यशक्तेनदुःखाद्दुःखभयाद्वयम्॥ हस्तीह
स्तिपकेनेवराजन्मौर्ख्येणनीयसे॥ ४॥ यल्लोहवज्रसारेणवारण परियन्त्रित ॥ तदाशापाशजालेनभवानापदमावृत ॥ ५॥ आशाहि
लोहरज्जुभ्योविषमाविपुलादृढा॥ कालेनक्षीयतेलोहंतृष्णातुपरिवर्धते॥ ६॥ यद्वद्देप्रेक्षतेवैरीगजमारादलक्षित ॥ प्रेक्षतेत्वांतदज्ञान
क्रीडार्थंयद्वमेककम्॥ ७॥ यद्वभजगज गश्रोशृंखलाजालबंधनम्॥ तत्तत्याजभवान्भोगभूमिराज्यमकंटकम्॥८॥ कदाचित्सुक
रंगजशृंखलाबंधभेदनम्॥ नत्वस्यमनसस्साधोभोगाशाविनिवारणम्॥ ९॥ यदिभेपाटयत्युच्चैर्बंधहस्तिपकोपतत्॥ त्वयित्यजतित
द्राज्यमज्ञानपतितंरुतम्॥ १०॥ यदाविरक्तःपुरुषोभोगाशांत्यक्तुमिच्छति ॥ तदाप्रकंपतेऽज्ञानंछेद्येवृक्षेपिशाचवत्॥ ११॥ यदावि
वेकापुरुषोभोगान्संत्यज्यतिष्ठति॥ तदापलायतेऽज्ञानंछिन्नेवृक्षेपिशाचवत्॥ १२॥

स्मयतत्कारिणीम ॥ १ ॥ यौतस्यद्वौदशनौतौवैराग्यविवे
कास्याविस्मय ॥ २ ॥ ३ ॥ अतिशक्तोबलवानपित्वमशक्तेनदुर्बलेनापिमौर्ख्येणदुःखाद्दुःखभयाद्वयनीयस ॥ ४ ॥ सबद्धोलोहजालेनेत्युक्तिप्रकटयति ॥ यदिति ॥ प
रितोयंत्रितोबद्धइमिपत्॥ भवानपाशाभिभ्याप्येस्यापरमावृत ॥ राज्यपालनकालेतवित्यर्थ ॥ ५ ॥६॥ रिपौहस्तिपकेदूरादपश्यतीत्यनेनसूचिततदर्शनमुदाहरति ॥ यदिति॥
हरहस्ये ॥ अज्ञानस्यचेतनत्वमारोप्यवारोयम् ॥७॥ इताभ्यांयमतत्साभ्यामिस्पुक्तेस्तात्पर्यमाह ॥ यदिति ॥ ८॥९॥ सपतत्पादपद्माभ्यामप्राप्यकरिण शिर पपातोर्म्यामि
तिपद्युक्तमरप्यज्ञानेदर्शयति ॥ यदिभेइति ॥ पतितयथाभवतितथाकृतंत्वयापातितमिवजजरीकृतमित्यर्थ ॥ १० ॥ तदेवस्पष्टयति ॥ यदेति ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥१३॥ क्षतंशिथिलीभूतमपिमनस्त्यागस्तत्त्वज्ञानेननिर्मनस्कतातल्लक्षणेनमहासिनानिहततदानीमेवतेचूडालोक्तिश्रवणात्तत्त्वबोधावसरोभूदितिभावः॥१४॥ तेनत्वदुपेक्षिता ज्ञानेन ॥१५॥ राज्यत्यागविधौतद्दैवतथागतपतितमज्ञानयद्यघातयिष्यत्तत्तद्दैवक्षयगतसत्त्वातप खातपातेननाहनिष्यदित्यर्थः॥१६॥ सखातवलयचक्रेइत्युक्तेस्तात्पर्यमाह॥ यदिति ॥ १७ ॥ परयाराजसामग्र्यागजलपटभूमयेत्यत्रोक्ताराजसामग्रीस्फुटयति ॥ यातस्येति ॥ तस्यगजारेर्हस्तिपकस्यराजप्रयुक्ताश्रीःखातसामग्रीसपद्याउक्तासातुअव ज्ञानविचारानादरस्तल्लक्षणस्यहस्तिपकनृपते अभ्यन्तरचारिणीअतरगैश्वर्यभूता ॥ चितैवसविवेकस्यसर्वस्वमितिभावः ॥१८॥ हेसाधोत्वमगजोपिसन्नयमुक्तविवेकसंपन्नोग जेंद्रःअनेनाज्ञानलक्षणेनवैरिणाअभित खातेतरसानिक्षिप्तः॥१९॥ उपर्यस्थगयद्वाललतौघेनसतशठइत्यस्यतात्पर्यस्फुटयति॥यदिति ॥ सज्जनवृत्तिभिःशांतिक्षात्यादिगुणै सा धुजनसमागमैश्वर्यईषदावृतम॥२०॥इतिभूयादृढवद्धस्तेनहस्तिपकेनस.॥निष्ठत्यथापिदु खेनभूस्वनियथावलिरित्युपसहारस्यतात्पर्यवर्णयन्नुपसहरति॥इत्यद्यापीति॥२१॥ उ

भोगौघेनूनमुन्मुक्तेपतत्यज्ञानसंस्थितिः॥पादपेक्रकचच्छिन्नेकुलायस्तद्गतोयथा॥१३॥यदावनंप्रयातस्त्वंतदाज्ञानंक्षतंत्वया॥ पति तंसन्नंनिहतंमनस्त्यागमहासिना॥१४॥ तेनभूयःसमुत्थायस्मृत्वापरिभवंकृतम्॥ तपःप्रपंचखातेस्मिन्गहनेत्वंनियोजितः॥१५॥ तदै वाघातयिष्यस्त्वंयद्यज्ञानंतथागतम्॥ राज्यत्यागविधौतत्त्वांनाहनिष्यत्क्षयंगतम्॥१६॥यत्खातवलयस्तेनवैरिणाहस्तिनःकृतः॥ तत्त पोदुःखमखिलमज्ञानेनतवार्पितम्॥१७॥ यातस्यराजराजश्रीर्गजारेर्नृपसत्तम॥ सात्ववज्ञाननृपतेश्चिंताभ्यंतरसारिणी॥ १८ ॥ त्वं गजेंद्रस्त्वयंसाधोदीर्घवनेऽगजोपिसन्॥अज्ञानवैरिणातेननिक्षिप्तस्तरसाभितः॥१९॥यत्खातवलयोबाललताभिरवगुंठितः॥आवृतं तत्तपोदुःखमीषत्सज्जनवृत्तिभिः॥२०॥इत्यद्यापितपःखातेदुःखेत्यस्मिन्सुदारुणे॥ स्थितोसिपातालतलेनृपबद्धोयथाबलिः॥२१॥ ग जस्त्वमाशानिगडानिवैरीमोहोनिखातःपुनरुग्रबंधः॥ महीतलंविंध्यउदंतइत्थंत्वदीयउक्तःकुरुयत्करोपि॥२२॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० हस्तिकाख्यानतात्पर्यविवरणंनामैकनवतितमःसर्गः॥९१॥ ॥७॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥यदुक्तंनयशालिन्यातया विदितवेद्यया॥ तदाचूडालयाज्ञानंतत्कस्मान्नोररीकृतम्॥१॥ साहितत्त्वविदांमुख्यायद्यद्वक्तिकरोतिच॥ तत्सर्वंसत्यमेवांगतदनुष्ठेय मादरात्॥२॥ अथचेद्वचनंतस्यास्त्वयानानुष्ठितंनृप॥ तत्सर्वसंपरित्यागःकस्मान्ननिपुणीकृतः॥ ३॥

क्तमनुक्तंचपिंडीकृत्याह॥गजइति॥ त्वगजः॥ आशास्तवनिगडानि॥ मोहोवैरीहस्तिपक॥ उपेतपसिनिर्बंधएवनिखातः॥महीतलविंध्यः॥इत्थत्वदीयउदंतोवृत्तांतोमयाहस्तिकाख्यानेनोक्तः॥एवंपरिज्ञायतपःखा तादुद्गम्यतस्यरिपोर्नाशाययत्करोपितत्कुरुमाविलंबस्वेत्यर्थः॥२२॥ ॥इतिश्रीवा०ता०नि०पू०एकनवतितमःसर्गः॥९१॥ ॥७॥ ॥ इहकुंभवचःश्रुत्वासर्वत्यागपरोनृप. ॥ त्यक्त्वावनादिवह्नौस्वसर्वंभाडमदीदहत्॥१॥ यदात्ववनप्रस्थितस्तदैवाज्ञानपतितसन्ननिहतमितित्वयोक्तंतत्रतदानींममनस्त्यागोपायःकेनोपदिष्टोयोमयापेक्षितइतिराजशकां वितर्कयतीचूडालोवाच॥यदुक्तमिति ॥ १॥ तस्याअतत्त्ववित्त्वान्नृतवादित्वादिशंकावारयति ॥ साहीति ॥ अनुष्ठेयमभूदितिशेषः ॥२॥ यदिआत्मबुद्ध्याचिरंजीवेद्गुरुबुद्ध्या विशेषतः परबुद्धिर्विनाशायस्त्रीबुद्धिःप्रलयकरीतिवचनात्स्त्रीबुद्धिमुपेक्ष्यात्मबुद्धिनिश्चितसर्वत्यागमेवबहुमस्थास्तर्हिसएवत्वयाकुतोनस्थिरीकृतइत्याह ॥ अथचेदिति॥ ३॥

राज्यादिपरित्यागमात्रेण सिद्ध सर्वपरित्याग साधोर्संसाध्यतस्तव स्वर्गीकृतजगद्गुर्निर्विघ्नात्स्वात्मोदयस्तथेतित्वयैवोक्तम् नचमयात्यक्तराज्यादिपुन स्वीकृतम् तत्कथमयासर्व
त्यागानिपुर्णास्त्वमितिशिखिध्वज पृच्छति ॥ राज्यमिति ॥४॥ केवलसर्वसत्यागेशेपिताहमतिस्त्वयेतिमयाप्रागुक्तमेवास्योत्तरम् विवेकाभावादयसौनमतिपन्नस्तदयमनाश्रम
कुटाकमडल्वादिपरिग्रहशेषपिनि शयत्याजितेकथंचिद्विवक्षयाप्याहंकारपर्यंतपरित्यज्यपूर्णोभविष्यतीतिमन्यमानाशनैसद्बुद्धिविचारमवतारयंतीगूढाभिसंधिनैवचूडालोवा
च॥ धनमिति ॥ यस्त्वसर्वधिसर्वधनस्यामेसर्वत्याग सिद्धस् नचराज्यादयस्तवसर्वधिन सर्वथा ॥ अहंकारोहिराज्यादिकममतिकल्पयस्तत्स्वामितांमन्यतेनत्सात्मेतिभाव्यभा
वान्मसर्वत्यागस्तवसिद्धइतिभावः॥५॥ यद्यहंकारेतादात्म्याराधाराभाराज्यादिस्वामितांप्रतिपन्नइत्युच्यतेनतर्हितत्त्यागादेवराज्यादित्यागसिद्धेर्नान्यथा सचत्वयानत्यक्तइत्या

॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥राज्यंत्यक्तंगृहंत्यक्तंदेशस्त्यक्तस्तथाविध ॥दारास्त्यक्तास्तथाप्यंगसर्वत्यागोनकिंकृत ॥४॥ ॥चूडालोवाच॥
धनदारागृहराज्यभूमिश्छत्रंचयाधवा ॥ इतिसर्वंनतेराजन्सर्वत्यागोहिकस्तव ॥ ५ ॥ तवास्त्येवापरित्यक्त सर्वस्माद्भागउत्तम ॥
तंपरित्यज्यनि शेषमायास्यसिविशोकताम् ॥ ६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ राज्यंचेन्ममनोसर्वंतत्सर्वंवनमेवमे ॥ शैलवृक्षादिगु
ल्मादृयतदप्येतत्त्यजाम्यहम् ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिरामवदन्नेवकुंभवाक्यप्रणोदित ॥ निमेषांतरमात्रेणवशीवीर शि
खिध्वज ॥ ८ ॥ प्रममाजवनास्थांतांकृत सुदृढनिश्चय ॥ प्रावृडोघस्तटगतांरजोलेखामिवात्मना ॥ ९ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥
सवृक्षाद्रिवनश्वभ्राद्विपिनादपिवासना ॥ परित्यक्तामयानूनपरित्याग स्थितोमम ॥ १० ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ अद्रेस्तटवनश्वभ्रमलि
लपादपस्थलम् ॥ इत्यादितवनोसर्वंसर्वत्याग कथंतव ॥ ११ ॥ तवास्त्येवापरित्यक्तःसर्वस्माद्भागउत्तम ॥ तंपरित्यज्यनि शेषपरामा
यास्यशोकताम् ॥ १२ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ एतच्चेन्ममनोसर्वंतत्सर्वस्वाश्रमोमम ॥ वापीस्थलोटजयुतस्तमेवाशुत्यजाम्यहम्
॥ १३ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिरामवदन्नेवकुंभवाक्यप्रबोधित ॥ निमेषध्यानमात्रेणवशीवीर शिखिध्वज ॥ १४ ॥ प्रममार्जा
श्रमास्थांतांसविदाशुद्धयाहृदि ॥ स्फुरंतींस्फुरणेनैवरजोलेखामिवानिल ॥ १५ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सवृक्षोटजवीरुत्काद्वास
नास्वाश्रमादपि ॥ परित्यक्तामयानूनसर्वत्याग स्थितोमम ॥ १६ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ वृक्षोवापीस्थलगुल्मकुटजव्रततीवृतिः ॥ इतिकिं
चिन्नतेसर्वंसर्वत्याग कृतस्तव ॥ १७ ॥ तवास्त्यन्योपरित्यक्तःसर्वस्माद्भागउत्तम ॥ तंपरित्यज्यनि शेषपरामायास्यशोकताम् ॥ १८ ॥

शयनाद्यात्मेति॥६॥उक्ताशयमप्रतिपद्यमान पूर्वपरित्यक्तत्वादेवराज्यादीनवेदानींराज्यादिसंबंधोनास्तीतित्यामार्हता शैलवृक्षादीनांत्विदानींपरिग्रहान्नतत्त्यागमंतरेणतत्र स
र्वत्यागसिद्धिरित्यस्याशयइतिमन्यमान शिखिध्वजउवाच॥राज्यमिति॥एवमग्रेपिराज्ञस्तात्पर्यंभेदभ्रमकल्प्य॥७॥८॥प्रावृडोघोवर्षाप्रवाह रजोलेखांपांसुगजिमिव ॥ ९॥वा
सनाममतापरित्यक्तातेनममत्याग स्थित संपन्न ॥१० ॥कुंभाशय पूर्ववत् ॥ ११॥ १२॥त्यामादृनादितवनोसर्वमित्यस्तुमामतथापितवाश्रमसद्भावात्कथंसर्वत्याग सिद्धइतिमामा
इतिमन्यमान शिखिध्वजउवाच ॥ एतच्चेदिति ॥ अप्यर्थकएवकार ॥ १३॥ १४॥ आश्रमेआस्थाममतांप्रममार्ज ॥ १५॥ १६॥ कुंभाशयोराजाशयश्चप्राग्वत् ॥ १७ ॥ १८॥

कुड्यानिभित्तय. ॥ अल्पाकुटीकुटीर· ॥ १९ ॥ विष्टरादासनात् ॥ दक्षासनयोर्विष्टरइतिषत्वम् ॥ अवदातात्माशुद्धचित्त· ॥ २० ॥ अंशुमान्सूर्य स्वस्यस्यंदनेरथेइवासने आलोकयन्नेवस्थितइतिशेष. ॥ २१ ॥ २२ ॥ अब्धिभू समुद्रोदरनिम्नभूमिरुन्नतभुवोष्टिनद्यादिवारियथाएकत्रानयतितद्वत् ॥ २३ ॥ करैःकिरणैःसंचारवान्सक्रांतोर्को ज्व यथासूर्यकांतशिलास्थानपावकज्वालयतितद्वत् ॥ अणौज्वलेरकर्मकत्वाण्णौकर्त्तु.पावकस्यकर्मता ॥ भांडोपस्करस्यापितत्फलभस्मीभावाश्रयत्वात्कर्मताविवक्षिता ॥ ज्व लेर्भित्वविकल्पादुपधाह्रस्वाभाव. ॥ २४ ॥ विवेशवृस्यामितिशेष. ॥ ध्वसिकामन्वतरसधिप्रलयस्तत्रयथारवि स्वप्रदीपितेग्नौजगद्धुत्वामेरुशृंगेउपविशतितद्वत् ॥ २५ ॥ इ दानीमक्षमालात्यक्तुकाम कृतोपकारविस्मरणदोषपरिहरस्तामाह ॥ एतावंतमितिद्वाभ्याम ॥ हेपतिप्रियेस्वामिभक्तेनजात·परक्लेशेनस्वार्थसाधनबुद्धेर्भेदउच्छेदोयस्यतथावि

शिखिध्वजउवाच॥ ॥ एतच्चेन्ममनोसर्वंतत्सर्वंभाजनादिमे॥ चर्मकुड्यकुटीरादिनत्तावत्संत्यजाम्यहम्॥१९॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ इत्युक्त्वासमुत्तस्थावविक्षुब्धमतिःशमी॥ विष्टरादवदातात्माशृंगादिवशरद्घनः॥ २० ॥ कुंभस्त्वालोकयन्नेवतत्क्रियाःसस्मितःस्वय म्॥ आसनेलोककार्येषुस्वस्यंदनइवांशुमान्॥ २१ ॥ यत्करोतिकरोत्वेतदस्यैतत्पावनंपरम् ॥ इतितूष्णींस्थितःकुंभःशिखिध्वजमवै क्षत॥ २२॥ शिखिध्वजस्तुतत्सर्वंभांडोपस्करमाश्रमात्॥ एकत्रैवानयामासभुवोवार्यब्धिभूरिव ॥ २३ ॥ तत्संस्थाप्येंधनैःशुष्कैर्ज्वा लयामासपावकम्॥ करैःसंचारवानर्कःसूर्यकांतपदंयथा ॥ २४ ॥ भांडोपस्करजालंतदग्नौत्यक्त्वाविवेशसः ॥ ध्वंसिकायांजगद्धुत्वा मेरुशृंगेयथारविः॥ २५ ॥ एतावंतंमयाकालंवृत्तायत्त्वंपतिप्रिये॥ अजातबुद्धिभेदेनतेनैवकृतमस्तुते ॥ २६ ॥ भ्रांतौतुविनिवर्तिन्यां नाधुनोपकरोपिमाम्॥ मंत्राटव्यांचिरंभ्रांतंवित्ततंकार्यवर्त्मसु॥ २७॥ दृष्टानिधर्मस्थानानिविश्राम्याम्यधुनासखि॥ इत्यक्षमालांज्व लनेचिक्षेपोत्काशिखिध्वजः॥ २८॥ कल्पांताग्नाविवव्योमताराळींपवनोमलाम्॥ मयानरमृगेणत्वंचिरंवनमृगाच्युतम्॥ २९ ॥ अ वोधेनधृतंवृस्यामिदमेवमृगाजिन॥ इदानींगच्छतुच्छायपंथानःसंतुतेशिवाः॥३०॥ वह्निनाव्योमतांगच्छसतारंव्योमतेसमम्॥ तद्दृ स्यंगात्कराभ्यांसधृत्वाचर्माजहादिति॥ ३१ ॥

धेनमयात्वयत्एतावतकालवृत्तापरिवर्त्तनश्रमप्रापितातेनैवतेतवमत्सेवनकृतपर्याप्तमस्तु ॥ २६ ॥ अधुनातुतपोजपादिकर्त्तव्यताभ्रांतौविनिवर्तिन्यामपगतायासत्यामांनोप करोपिअतोनत्वाश्रमेणयोजयामीतिविश्राम्येत्यर्थ ॥ अहमपित्वयासहजपभ्रमेणनानामंत्राटवीषुभ्रांत.संप्रतिविश्रमिष्यामीत्याह ॥ मंत्राटव्यामिति ॥ कार्यवर्त्मसुक्रिया साध्यक्षुद्रसिद्धिमार्गेषुविस्तृतभ्रांतम् ॥ २७ ॥ धर्मस्थानानितपोवनसिद्धिक्षेत्रादीनि ॥२८॥ यथापवन.कल्पांताग्नौव्योम्नस्ताराळीनक्षत्रमालाक्षिपतितद्वत् ॥ अनेनाक्षमाला स्फाटिकीतिगम्यते ॥ मृगाजिनप्रत्याह ॥ मयेति ॥ २९ ॥ वृस्याकुशासने ॥ इदमेवतवोपकृतमस्त्विति शेषः ॥ तुच्छायमूलकारणमायास्वभावाय ॥ पंथानःअवांतरकारणप्र विलयलक्षणामार्गा. ॥ ३० ॥ सतारव्योमतेसममित्युक्त्यापृषतस्यनच्चर्मशुक्लबिंदुचित्रमितिगम्यते ॥ तस्यहिसतारव्योमतापत्तिरनुरूपैवेति ॥ ३१॥

मृपद्वायफ।मृत्यमा।यमा।रूप्यकराभ्यामर्प्राम हाविमिपूवमाम्मव ॥ यथामलपवात अपलानपुधेराकुप्यरवधद्वीत्यजनितदुत् ॥ इवार्नाकमडलुत्यक्तुकाम छतज्ञताम्याप
मापपरासन्नि ॥ महावत्तनत्यादिना ॥ सुवृत्तनधनुत्ेनसुचरिभेणषभवतासता ॥ शामृमत्ययोतोयभनच्छम्व॥२ ॥ मतिष्टतमस्पुपकरणनकृतम् ॥ सौलदादिपदाम्यपिपयास
भवम्लपमपाःम्यानि॥२३॥ येनैवेति ॥ अनेनसक्मडलु पूर्वकस्माबिन्ध्योपियाच्छुम्पर्थवह्निदाहेनसशोभ्यस्वयगृहीत स्थित सपुनदाहेनसशोभ्यान्यस्मैश्रोभियायदत्तइतिग
म्पर ॥२४॥२५॥ यदुपकरणसाधुमतिपत्त्यर्ईभवत्तस्मयेमहत्तमापिदातव्यदाननमतिपापमिति नियमादित्यर्थ ॥मृसीधस्यस्तस्यामनुचितदोपमाह ॥ मूरवस्येवति ॥ यथामूरव
स्यमनिरधामनिहनोगुमवच्छन्नेपापपतमितथात्वमपिसदास्वमच्छन्नेअधोदेशोपतसि॥२६॥अतोहमृसिकेमूर्त्वमनेरिवतेभैवदाहसतापगतिरुचिताअतोभस्मतांव्रजेत्यथ ॥ इत्यु
क्त्वा

मृपोभावधुर्धैर्वातोद्ववक्षाविवाचलात्॥ महावृत्तेनभवतात्वयावारिधृतमम॥ ३२॥ साधोकमंडलोसम्यङ्न्नतेप्रतिकृतकृतम्॥ सौ
हृदस्यमनाज्ञस्यसौजन्यस्यस्थिरस्यच॥ ३३॥ साधुत्वस्यचसवस्यत्वमेवपरमास्पदम्॥ येनैववह्निनादहसंशोध्याभ्यागतोसिमाम्
॥ ३४॥ तेनैवगच्छहेमित्रपंथानस्संतुतेशिवा ॥ इत्युक्त्वाश्रोत्रियायैवकमंडलुमदात्तदा॥ ३५॥ अभ्रयेमहतेवापिदातव्यसाधुयद्भवे
त्॥ मूर्खस्येवमतिगुप्तनित्यमेवपतस्यध ॥ ३६॥ उचितातेगति सैवभृसिकेभस्मतांव्रज ॥ इत्युक्त्वादायबृसिकामग्नावेवसमाहिकाम्
॥ ३७॥ शुद्धयमासनार्थवैचिंतितत्याजभासुरे॥ यत्त्याज्यमचिरेणैवत्यक्तव्यंकिलतत्सदा ॥ ३८॥ विस्तर क्रियतेसद्भिरुपादेयइति
स्थिति ॥ शीघ्रमभाविदसर्वभांडजातत्यजाम्यहम् ॥ ३९॥ एकवारदहत्यग्निर्दात्यभवतितुष्टये॥ साधोक्रियोपकरणनिक्रियायत्य
जाम्यहम्॥ नखेदस्तत्रकर्त्तव्योनन्वयोग्यंबिभर्त्तिक ॥ ४०॥ इत्युक्तवान्झटितिभोजनभाजनायसर्वंजुहावघनवासविलासयोग्य
म्॥ तद्भांडजालमनलेसममेवराजाकल्पांततेजसिजगज्ज्वलतीवकाल॥ ४१॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०च०सर्व
त्यागकरणनामद्विनवतितम सर्गं॥ ९२॥ ॥ ७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कामहिकोमदुममोद्र्साभासुरे अमामेवतस्यामेतिपरम्पान्वय॥३७॥किमर्थंसर्वंतत्याजेत्यत आह॥ शुद्धयमिति ॥ चितिशुद्ध्यर्थं चितिमक्षचितन्येआसनार्थम॥ चिन्मात्यर्थंचेत्यर्थ॥
कृभरस्याह ॥ यदित्यादि॥ हसाधोयस्याज्यभांडजातनदचिरेणशीघ्रमेवत्यक्तव्यमविलंबितव्यमित्यथ ॥३८॥ तत्कुतस्तमाह ॥ विस्तरइति ॥ यत सद्भिर्विपमनिस्तीर्णोरुपा
देयसंपदयोग्यउपकरणांतरैर्विस्तर क्रियतेइतिलोकेयस्तुस्थिति प्रसिद्धा अतोहमिदंसर्वभांडजातशीघ्रमेवाग्नौत्यजामि ॥ ३९ ॥ यत सर्वदासभांडमेकवारयुगपदेवदहतिचे
म्ममतुष्टयसवत्यागस्तोपायभवतीत्यथ ॥ ननुकृतमकनसवत्यागविपयेत्यारवेदोनकर्त्तव्योयतोलोकेपि अयोग्यकोविभर्तिधारयति ॥ तथाचाक्रियस्यममक्रियोप
करणमयोग्यमेवमिनधारणयोग्यमितिभाव ॥४०॥ राजाशिखिध्वजइतिउक्तवान्सन्सर्वभोजनभाजनमाद्यप्रधानयस्यतथाविधमत्सर्वमनवासविलासयोग्यभांडजालसमग्र
मपरवअनलसर्वमिजुहाव ॥ यथाकालोप्रलयनिकल्पांततेजसिजगदुगपदेवजुहोतितद्वदित्यर्थ ॥४१॥ ॥इ०वासिष्ठम ता०मकाशेनिर्वाण०पू द्विनवतितम सर्ग॥९२॥

द्रव्योपकरणदेहंत्यक्तुकाम.शिखिध्वजः ॥ विनिवार्यात्रकुंभेनचित्तत्यागायबोध्यते ॥ १ ॥ स्वेनमनसाव्यथाममतासंकल्पेनकल्पितंसमर्थिततत्कुटीरूपंतृणमंदिरम् ॥ १ ॥ द्रव्योपकरणदेहंत्यक्तुकाम.शिखिध्वजः ॥ विनिवार्यात्रकुंभेनचित्तत्यागायबोध्यते ॥ १ ॥ स्वेनमनसावृथाममतासंकल्पेनकल्पितंसमर्थिततत्कुटीरूपंतृणमंदिरम् ॥ १ ॥

पिठरशरावकुशकाष्ठसचयादियत्किंचिदभवत्तत्सर्वंददाहेत्यादिपरेणान्वयः ॥ २ ॥ स्वस्यवसनवल्कलम् ॥ भुज्यतेयस्मिंस्तद्भोजनंपत्रपुटकाद्यपि ॥ ३ ॥ पूर्वंदृष्टापश्चान्नष्टा अदर्शनप्रामाजनस्थितिर्यत्र ॥ पूर्वकालेतिसमासः ॥ ४ ॥ तदेवोपपादयति ॥ आश्रमादिति ॥ ५ ॥ केवलाकृतिर्देहमात्रावशिष्टः ॥ ६ ॥ वासनांममताम् ॥ तत्रसर्वोपकर

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अथोत्थायददाहासौशुष्कंतत्तृणमंदिरम्॥ अज्ञेनस्वेनमनसावृथासंकल्पकल्पितम्॥ १ ॥ शिष्टंयत्किंचिदभव त्तत्सर्वंसशिखिध्वजः॥ असंरब्धमनामौनीक्रमेणसमयाधिया ॥ २॥ ददाहचसचिक्षेपतत्याजचवभंजवा ॥ भांडजातंस्ववसनंभो जनाद्यपितुष्टवत्॥ ३॥ सबभूवाश्रमस्तस्यदृष्टनष्टजनस्थितिः॥ वीरभद्रबलध्वस्तदक्षयज्ञाश्रमोपमः ॥ ४ ॥ आश्रमात्तेमृगगणास्य क्तरोमंथमुद्ययुः॥ साग्निदाहात्पुरवराद्भीतभीतजनाइव ॥ ५॥ भांडजातंदहत्यग्नौसहशुष्कैंधनेनतत्॥ केवलाकृतिरस्नेहस्तुष्टिमानाहभू पतिः॥६॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥वासनांतत्रसंत्यज्यसर्वत्यागीस्थितोस्म्यहम्॥ अहोनुचिरकालेनदेवपुत्रप्रबोधितः॥७॥ संपन्नः केवलःशुद्धःसुखेनोद्बोधवानहम्॥ किंनामकिलवस्त्वेतद्भवेत्सांकल्पिकक्रमम्॥८॥यावद्यावत्प्रहीयंतेविविधाबंधहेतवः॥ तावत्तावत्स मायातिपरमांनिर्वृतिंमनः॥९॥शाम्यामिपरिनिर्वामिसुखितोस्मिजयाम्यहम्॥ विबंधाःप्रक्षयंयाताःसर्वत्यागोमयाकृतः॥ १०॥दिगं बरोदिक्सदनोदिक्समोयमहंस्थितः॥ देवपुत्रमहात्यागात्किमन्यदवशिष्यते॥११॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥ सर्वमेवनसंत्यक्तंत्वयाराज न्शिखिध्वज॥ सर्वत्यागपरानंदेमामुधाभिनयंकुरु ॥ १२॥ तवास्त्येवापरित्यक्तःसर्वस्माद्भागउत्तमः॥ यंपरित्यज्यनिःशेषंपरामा यास्यशोकताम्॥१३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिश्रुतवतातेनकिंचित्संचिंत्यभूभृता॥इदमुक्तंमहाबाहोरामराजीवलोचन॥१४॥ शिखिध्वजउवाच॥ ॥इंद्रियव्यालसंघातोरक्तमांसमयाकृतिः॥ शिष्यतेसर्वसंत्यागेदेहोमेदेवतात्मज॥१५॥ तदुत्थायपुनर्देहंमृगुपा तादविघ्नतः॥ विनाशात्मकतांनीत्वासर्वत्यागीभवाम्यहम्॥१६॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वादेहमग्रस्थेश्वभ्रेत्यक्तुमसौजवात्॥ करोतियावदुत्थानंतावत्कुंभोप्युवाचह ॥ १७॥

णे ॥ प्रबोधितस्त्वयेतिशेषः ॥ ७ ॥ साकल्पिकोममतासंकल्पप्रयुक्त.सपहक्रमोयस्यतथाविधमेतदुपकरणजातंकिंनाममनाकिंचित्सारभूतमुपादानार्हमित्यर्थः ॥ ८ ॥ तत्त्याग सुखमभिनयन्नाह ॥ यावद्यावदिति ॥ ९ ॥ विविधाबंधाबंधहेतवोविषयाः ॥ १० ॥ ११ ॥ बाह्योपकरणत्यागमात्रेणभ्रात्याबालस्येवतस्यसर्वत्यागसुखाभिनयमसहमानः कुंभउवाच ॥ सर्वमेवेति ॥ अभिनयव्यंजकचेष्टाविशेषम् ॥ १२ ॥ तवेत्यादिप्राग्वत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ श्वभ्रेभृगौ ॥ १७ ॥

निरागस्कंनिरपराधम् ॥ महावटेभूमौ ॥ तर्णकंस्ववत्सम् ॥ १८ ॥ निरागस्कतामेवदर्शयति ॥ जडइति ॥ तवअपराधइतिशेष ॥ १९ ॥२०॥ यस्यापराधसमन्यवर्शयति ॥ क्षोभयतीति ॥ सएवनिग्रहार्होदव्य ॥ २१ ॥ ननुसुखदुःखोद्भवस्थानत्वात्कुतःशरीरनापराधितमाह ॥ सुखेति ॥ भूत्याउत्पत्तिस्थानतामात्रेण ॥ तमदृष्टांतमाह ॥ नेति ॥ यथाफलवांस्तरुर्वायुस्तेआत्मस्पंदेफलादिपातेसतिनतदभिमान्यात्माअपराधवान्भवति ॥ २२ ॥ यतःस्फुरन्वातएवफलानांशिरःपक्वानांपुष्पाणांचबलात्पातनकुरुतेइति सएवापराधी तरुणासाधुनाकिमपराद्धतद्देहेनापिसाधुनात्मन किमपराद्धमित्यर्थः॥२३॥ द्वियस्मात्ससर्वस्यागःपुनरधिकारिदेहदौर्लभ्येनज्ञानदौर्लभ्याद्विषमोऽसाधएवसप

कुम्भउवाच॥ ॥राजन्किमितिदेहत्वंनिरागस्कमहावटे॥ त्यजस्यज्ञोहिदपभ्र कुपितोऽहंतितर्णकम्॥१८॥ जडोवराकोमूकात्मातपस्वी देहकोऽयम्॥ नकश्चनतवैतस्मिन्मामुधैवतनुंत्यज ॥ १९ ॥ आत्मन्येवैपमूकात्माध्यानवानवतिष्ठते ॥ सञ्चाल्यतेपरेणैवतरङ्गेणैव काष्ठकम् ॥ २० ॥ क्षोभयत्यन्यएवैनंनिग्रहार्होमुहुर्बलात् ॥ तपस्विनंयथैकांतसंस्थितंमत्ततस्कर ॥ २१ ॥ सुखदुःखादिभूत्याहिना पराधिशरीरकम्॥ नात्मनःफलवानात्मस्पंदेवृक्षोपराधवान् ॥ २२ ॥ वातःफलशिरःपुष्पपातनंकुरुतेस्फुरन्॥ तरुणासाधुनासाधोर पराद्धंकिमात्मन ॥ २३ ॥ त्यक्तेनापिशरीरेणक्लितामरसेक्षण ॥ सर्वत्यागोनतेयातिनिष्पत्तिंविषमोहिस ॥ २४ ॥ मृगौकेवलमेतत्त्वं निरागस्कशरीरकम्॥ मुधाक्षिपसिनोदेहत्यागेतस्यागिताभवेत्॥ २५ ॥ येनायंक्षोभ्यतेदेहोमत्तेभेनेवपादप ॥ तत्सत्यजसिचेत्पाप तन्महात्यागवान्भवान्॥ २६ ॥ तस्मिंस्त्यक्तेभवेत्त्यक्तसर्वंदेहादिभूपते ॥ नोचेन्निमग्नमप्येतद्भूयोभूयःप्ररोहति ॥ २७ ॥ ॥शिखिध्व जउवाच॥ ॥केनायंचाल्यतेदेहः किंबीजजन्मकर्मणाम्॥ कस्मिंस्त्यक्तेपरित्यक्तंसर्वंभवतिसुंदर ॥ २८ ॥ ॥कुम्भउवाच॥ ॥साधोन देहत्यागेननराज्यत्यजनेनच ॥ नघोटजादिशोपेणसर्वत्यागोभवेन्नृप ॥ २९ ॥ यत्सर्वंसर्वतोयच्चतस्मिन्सर्वैककारणे॥ सर्वस्मिन्सपरि त्यक्तेसर्वत्यागःकृतोभवेत्॥ ३० ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥सर्वंसर्वगतंसर्वहेयंत्याज्यंचसर्वदा॥ सर्वंकिमुच्यतेब्रूहिसर्वंतत्त्वविदांव र॥ ३१ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥साधोसर्वगताकारजीवप्राणादिनामकम्॥ नजडंनाजडंभ्रांतचित्तंसर्वमितिस्मृतम् ॥ ३२ ॥ चित्तमे वभ्रमविद्धिविद्धिचेतोनरंनृप॥ चित्तविद्धिजगज्जालंचित्तंसर्वमितिस्मृतम्॥ ३३ ॥

यतइत्यर्थः ॥ २४ ॥ तस्येदेहक्षोभकस्याहंकारस्यत्यागितामोभवेन्मसिद्धोवित्यर्थ ॥ २५ ॥ २६ ॥ एतद्देहादिनिमग्नमलमज्ञानाविनानाशितमपितस्माद्देहचालकाद्बीजमन्म कर्मबीजभूतात्प्ररोहति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सर्ववासनास्पदत्वात्सर्वम् ॥ सर्वविषयेपुप्रसृतत्वात्सर्वत ॥ सकल्पेनसर्वजनकत्वात्सर्वैककारणे ॥ ३० ॥ सर्वमहेयसर्वदाच त्याज्यत्यपुयोप्ययसर्वत्वयोच्यततत्किमित्यर्थ ॥ ३१ ॥ चित्प्राधान्येनजीवनामकंक्रियाप्राधान्येनप्राणादिनामकंचित्तंलिंगम् ॥ ३२ ॥ नरम्यवहर्तृपुरुषम् ॥ ३३ ॥

१ एकस्मिन्नित्यपिक्वचित्पाठ. २ भवेत्त्यक्तसर्वदेहादिसुंदरेत्यपिक्वचित्पाठ·

॥ ३४ ॥ तत्त्यागेसर्वत्यागसंभवात्तदत्यागेसर्वत्यागासंभवात् ॥ ३५ ॥ सर्वैंधर्मादय अधर्मावाराज्यादितत्फलभोगस्थानानिवासश्चित्तस्यपरदु.खमेव ॥ ३६ ॥ विवर्त्ततेपरि णमते ॥ ३७ ॥ भस्त्राध्मानदृति ॥ भस्त्राभरेणकर्मारेण ॥ ३८ ॥ सर्वभूतप्रसिद्धानामुपभोगानाजरामरणादीनादेहधर्माणाम् ॥ महामुनिपदेनतद्धर्माशमदमादयोलक्ष्यतेतेषा चतत्रतत्रनिरूढवासनचित्तमेवाश्रयइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अशातचित्तमेवमननान्मनोमयमतःप्राणचेष्टयाजीवश्चभूत्वाबहिःस्थूलदेहतद्व्यवहाराद्याकारजालेनभवतीत्यर्थ. ॥ ४० ॥ तदेवातःशातमहदहकारःप्राण प्राज्ञात्माचेत्यादिभिःक्रियानुरूपैरभिधाव्यापारैरुच्यतइत्यर्थ. ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ सत्यपरमार्थभूतभूमानंदरूपकिनानुभूयतेअनुभूय

राज्यादेरथदेहादेराश्रमादेर्महीपते ॥ सर्वस्यैवमनोबीजंतरुबीजंतरोरिव ॥ ३४ ॥ सर्वस्यबीजेसंत्यक्तेसर्वंत्यक्तंभवत्यलम् ॥ संभवासं भवाद्रूपसर्वत्यागोभवेदिति ॥ ३५ ॥ सर्वधर्माद्यधर्मावाराज्यादिविपिनादिवा ॥ सचित्तस्यपरंदुःखंनिश्चित्तस्यपरंसुखम् ॥ ३६ ॥ इदं विवर्त्ततेसर्वंचित्तमेवजगत्तया ॥ देहाद्याकारजालेनबीजंवृक्षतयायथा ॥ ३७ ॥ पादपःपवनेनेवभूकंपेनेवपर्वतः ॥ भस्त्राभस्त्राभरेणा यंदेहश्चित्तेनचाल्यते ॥ ३८ ॥ सर्वभूतोपभोगानांजरामरणजन्मनाम् ॥ महामुनीनांसुदृढंचित्तंविद्धिसमुद्गकम् ॥ ३९ ॥ इदंप्रवर्त्ततेसर्वं चित्तमेवजगत्तया ॥ देहाद्याकारजालेनचित्तंजीवोमनोमयम् ॥ ४० ॥ बुद्धिर्महदहंकारःप्राणाश्चेत्यादिभिर्मुने ॥ क्रियानुरूपैरभिधा व्यापारैःशांतमुच्यते ॥ ४१ ॥ चित्तंसर्वमितिप्राहुस्तस्मिंस्त्यक्तेमहीपते ॥ सर्वाधिव्याधिसीमांतःसर्वत्यागःकृतोभवेत् ॥ ४२ ॥ चित्तत्या गंविदुःसर्वत्यागंत्यागविदांवर ॥ तस्मिन्सिद्धेमहाबाहोसत्यंकिंनानुभूयते ॥ ४३ ॥ चित्तेत्यक्तेलयंयातिद्वैतमैक्यंचसर्वतः ॥ शिष्यते परमंशांतमच्छमेकमनामयम् ॥ ४४ ॥ अस्याश्चित्तंविदुःक्षेत्रंसंस्तृतेःसस्यसंततेः ॥ क्षेत्रेत्वक्षेत्रतांयातेशालेःकइवसंभवः ॥ ४५ ॥ चित्तमेवविचित्रेहंभावाभावविलासिना ॥ विवर्त्ततेर्थभावेनजलमूर्मितयायथा ॥ ४६ ॥ चित्तोत्सादनरूपेणसर्वत्यागेनभूपते ॥ स र्वमासाद्यतेसम्यक्साम्राज्येनेवसर्वदा ॥ ४७ ॥ सर्वत्यागस्यविषयोयथैवान्योस्तितेतथा ॥ त्वमप्यन्यस्यभवसित्यागिन्गृध्नासिवैनृप ॥ ४८ ॥ सूत्रंमुक्ताफलेनेवजगज्जालंत्रिकालकम् ॥ सर्वमंतःकृतंतेनयेनसर्वंसमुज्झितम् ॥ ४९ ॥

तएवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ द्वैतकार्यविभागाविर्भावपरपरा ऐक्यकारणेतिरोभावक्रमश्चलयबाधयाति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अर्थभावेनपदार्थाकारेण ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सचायंसर्व त्यागोनपरिच्छिन्नात्मग्रहणेसिद्ध्यतीत्याशयेनाह ॥ सर्वैति ॥ हेत्यागिन्नृपपरिच्छिन्नस्यतवयथाअन्यःसर्वत्यागस्यविषयोस्तितथात्वमप्यन्यस्यत्वत्त्यागिनस्त्यागविषयोभव सितथाचत्याज्यमेवात्मतयागृध्नासीतिनतेसर्वत्याग.सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ अपरिच्छिन्नात्मग्रहणेतुत्वमेवसर्वस्यात्मेतितवान्येनत्यागायोगात्त्याज्यकोट्यनिविष्टेनत्वयासर्व त्यागेसर्वस्वायत्तीकृत्यलब्धमित्याह ॥ सूत्रमिति ॥ ४९ ॥

मनुसर्वत्यजतासमग्रूप्यतैमावलबितातत्कयसर्वस्तायसत्तलब्धस्यात्तभाइ॥येनेति ॥ यद्यपिसर्वत्यक्तासस्सर्वशू यतामापन्नस्तथापितेनत्यक्त जगदाश्रयांतरालाभासमेवाभिस्यथा मनुसर्वत्यजतासमग्रूप्यतैमावलबितातत्कयसर्वस्तायसत्तलब्धस्यात्तभाइ ॥ ५० ॥ अतएवसर्वत्यागेसवबाधावभ्यवहारायदशाआत्यंतिकस्य इक्षयान्निर्वाणदीप मद्यवहारसत्तास्फूर्तिलभतइमिसएवमभ्यवहरदशामिकालस्थसबलब्धेनुष्यतइतिभाव ॥ ५१ ॥ तदवस्फुटयति ॥ स्थितमिति ॥ ५२॥ सर्वत्यागेशून्यतापत्तिया दृष्टांतसवगतस्वरूपम्यानिर्वचसमभ्यवहारप्रकाशनाय्यवहारदशासस्नेहदीपदृष्टांतमाह ॥ अस्नेहेनेति ॥ ५१ ॥ तदवस्फुटयति ॥ स्थितमिति ॥ ५२॥ सर्वत्यागेशून्यतापत्तिया दृष्टांतसवगतस्वरूपम्यानिर्वचसमभ्यवहारप्रकाशनाय्यवहारदशासस्नेहदीपदृष्टांतमाह ॥ समस्तेति ॥ तथानिर्वाणपर रयति ॥ समस्तेति ॥ समस्तानांवस्तूनांराज्यारण्योपकरणानां निष्कासेत्यागे ॥५३॥ परिशिष्टचित्त स्वातिरिक्तत्वात्स्वस्यतत् क पुरुषार्थस्तमाह ॥ सर्वत्यागेहीति ॥ दिवौकसांसूर्यचन्द्रनक्षत्रादीनाम मपुरुषार्थोपित्वत्तानेतरविस्यर्थ ॥ ५४ ॥ तस्यत्यक्तसवप्रपचशून्यत्वेपिसर्वसविदांतदतभावोस्त्वेवेतिनआश्रमसक्तिरित्याह ॥सर्वत्यागेहीति ॥

येनसर्वपरित्यक्तंतस्मिन्छून्येपिसंस्थितम् ॥ जगत्सर्वंत्रिकालस्थंतंतौमुक्तावलीयथा ॥ ५० ॥ अस्नेहेनेवदीपेनयेनसर्वंसमुज्झित म् ॥ सस्नेहेनेवदीपेनतेनसर्वंप्रकाशितम् ॥५१॥ स्थितंसर्वंपरित्यज्यय शेतेऽस्नेहदीपवत् ॥ सराजतेप्रकाशात्मासम सस्नेहदीपवत् ॥५२ समस्तवस्तुनिष्कासेयथात्वमवशिष्यसे ॥ सवत्यागेकृतेतादृग्विज्ञानमवशिष्यते ॥ ५३ ॥ समस्तवस्तुदाहेपियथात्वनेतरान्नृप ॥ सर्व त्यागतएवांगतयानिर्वाणमुच्यते ॥ ५४ ॥ सर्वत्यागोहिशून्यात्माआश्रय सर्वसंविदाम् ॥ अनंतानामुदाराणांखमिवेददिवौकसाम् ॥५५॥ सवत्यागरसापानेजरामरणभीतय ॥ नकाश्चनप्रबाधतेखस्येवव्योमलेखिका ॥ ५६ ॥ सर्वत्यागोमहत्त्वस्यकारणनिर्मल पुते ॥ सर्वंत्यजसिचयस्माद्वृद्धिस्थैर्यंबृहत्तमम् ॥५७॥ सर्वत्याग परानंदाद्ध खमन्यत्सुदारुणम् ॥ इत्योमित्युररीकृत्ययदिच्छसितदा चर ॥ ५८ ॥ सर्वंत्यजतियस्तस्यसर्वमेवोपतिष्ठते ॥ यथैवानुविशत्यंभोतथैवायातिवारिधौ ॥ ५९ ॥ सर्वत्यागांतरेवास्तिज्ञानमात्मप्र सादकम् ॥ यच्छून्यकिलभांडस्यतत्ररत्नादितिष्ठति ॥ ६० ॥ सर्वत्यागवशादेवहतकालेकलावपि ॥ शाक्येनविगताशंकमुनिनामेरुव त्स्थितम् ॥ ६१ ॥ सर्वत्यागोमहाराजसर्वसंपत्समाश्रय ॥ नगृह्णातिहियत्किंचित्सर्वंतस्मैप्रदीयते ॥ ६२ ॥ कृत्वासर्वंपरित्यागशा त स्वस्थोवियत्सम ॥ सौम्योभवसियद्रूपस्तद्रूपोभवभूपते ॥ ६३ ॥

॥ ५५ ॥ सर्वत्यागरसस्यआपानेईपस्यास्वादनेकृते यथाभसमोदासीनस्यखस्यव्योमलेखिकाश्छिद्रकारिकाटंकिका काश्चिदपिनप्रबाधतेतद्वत् ॥ ५६ ॥ निर्मलापुति स्वरूपस्फूर्तिर्यस्मात्तयाविधस्यमहत्त्वस्यताकुलस्तथा द ॥ सर्वमिति ॥ ५७ ॥ इतिविमृश्यतिशेष ॥ ओमित्यस्यविवरणमुररीकृत्येति ॥ ५८ ॥ सवत्यागेविभवहानिवारयति ॥ सर्वमिति ॥ सर्वविभवजातमारभ्योपनीतमुपतिष्ठते ॥ वारिधौअनुयथाययावद्यावर्तीविशतितथातयानदीभ्यआयात्येवसहइत्यर्थ ॥ ५९ ॥ सर्वस्याज्ञाननत्कार्यस्ययस्त्यागस्तदतरेवात्मप्रसादकज्ञानमवश्यमस्ति ॥ भांडस्यमध्ये यद्रत्नादिशून्यस्थलत्वंपरत्नादितिष्ठतीतिविकल्पसिद्धमित्यर्थ ॥ ६ ॥ कलौपापिष्ठतमेपिकालेपेवदासत्वादतिनीचेनापिशाक्येनसर्वत्यागवशान्मेरुवत्स्थितंयदातदापुण्ये द्वापरकालेवेदमामावलविनापुण्यतमेनत्वयाविगताशंकम्योजवास्थेयमितिकिवाच्यमितिद्योतमायकलेति ॥ ६१ ॥ सर्वासांसंपदांसमाश्रयोनिवासस्थानम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

हेमहास्वभावभूमिपालत्वंप्रथमंत्याज्यंसर्वंमनसापरित्यज्यअथोअनंतरंयेनत्यजसितन्मनश्चविहायतदनंतरंत्यागाभिमानलक्षणमहंकारमलंचविमुच्यजीवन्मुक्तरूपोभवेत्यर्थः
॥ ६४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०त्रिनवतितमःसर्गः ॥ ९३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इहचित्तपरित्यक्तुंतन्मूलपरिशोधने ॥ देहादिवैद्यबाधेनपूर्णचिच्छेषईर्य
ते ॥ १ ॥ चित्तत्यागचित्तत्यागोपायम् ॥ १ ॥ निरस्तनममेतित्यक्तमपि ॥ अप्यर्थोहिशब्द. ॥ २ ॥ एतच्चित्तमादातुममतयास्वीकर्तुंजानामिद्रव्यइववास्मिन्मूर्त्तत्वाभावाद
स्यत्यागतुनजानामि ॥ हेउत्तम ॥ ३ ॥ स्वरूपंत्यागार्हंपिंडीकृतसामान्यरूपम् ॥४॥ कुंभस्तदेवाह ॥ वासनैवेति ॥ रागवासनेत्यर्थः ॥ उदाहृतोलोके ॥ तथाचलौकिकाआ

सर्वंपरित्यज्यमहास्वभावत्यजस्यथोयेनचतद्विहाय ॥ त्यागाभिमानंचमलंविमुच्यविमुक्तरूपोभवभूमिपाल ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ इ०वा०
वा०दे०मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजावबोधनंनामत्रिनवतितमःसर्गः ॥ ९३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवंवद
तिवैकुंभेचित्तत्यागंमुहुर्मुहुः ॥ अंतर्विचारयन्सौम्योराजावचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ हृदयाकाशविहगोहृदय
द्रुममर्कटः ॥ भूयोभूयोनिरस्तंहिसमभ्येत्येवमेमनः ॥ २ ॥ जानामिचैतदादातुंमत्स्यंजालइवाकुलम् ॥ त्यागमस्यनजानामिचित्तंद्र
व्यइवोत्तम ॥ ३ ॥ चित्तस्यादौस्वरूपंमेयथावद्भगवन्वद ॥ ततश्चित्तपरित्यागंयथावद्वदमेप्रभो ॥ ४ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ वासनैवम
हाराजस्वरूपंविद्धिचेतसः ॥ चित्तशब्दस्तुपर्यायोवासनायाउदाहृतः ॥ ५ ॥ त्यागस्तस्यातिसुकरःसुसाध्यःस्पंदनादपि ॥ राज्यादप्यधि
कानंदःकुसुमादपिसुंदरः ॥ ६ ॥ मूर्खस्यतुमनस्त्यागोनूनंदुःसाध्यतांगतः ॥ पामरस्येवसाम्राज्यंतृणस्येवसुमेरुता ॥ ७ ॥ ॥ शिखि
ध्वजउवाच ॥ ॥ स्वरूपंवेद्मिचित्तस्यवासनामयमाकुलम् ॥ त्यागःसमन्येदुःसाध्योवज्रनिर्गिलनादपि ॥ ८ ॥ संसृत्यामोदपुष्पस्यदुः
खदाहानलस्यच ॥ जगदब्जमृणालस्यमोहमारुतखस्यच ॥ ९ ॥ शरीरयंत्रवाहस्यहृत्पद्मभ्रमरस्यच ॥ अयत्नाच्चेतसस्त्यागोयथाभव
तितद्वद ॥ १० ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ सर्वनाशोस्ययःसाधोचेतसःसंसृतिक्षयः ॥ सएवचित्तसंत्यागइत्युक्तंदीर्घदर्शिभिः ॥ ११ ॥

द्रुरूपेषुममवासनास्तिमद्भकेष्वस्यचित्तमिति ॥ ५ ॥ सुकरइति ॥ औदासीन्यमात्रेणतत्सिद्धिरितिभावः ॥ राज्यादपीति ॥ तथाचाहुः ॥ यच्चकामसुखलोकेयच्चदिव्यमहत्सु
ख तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतःषोडशीकलामिति ॥ सुदरोल्हद्यः ॥ ६ ॥ कुतस्तर्हिसर्वैर्नक्रियतेतत्राह ॥ मूर्खस्येति ॥ ७ ॥ वेद्मित्वद्वचसेत्यर्थः ॥ वज्रस्यनिर्गिलनान्निगिर
णादपिदुःसाध्यः ॥ सतिमौर्ख्येऔदासीन्यस्यैवदुष्करत्वादितिभाव ॥ ८ ॥ जगल्लक्षणयदब्जतन्मृणालस्य ॥ जालेतिपाठेपिजलेभवजालमितिव्युत्पत्त्याअब्जमेवार्थः ॥ सर्व
पर्यायैःकारणमेवोपलक्ष्यते ॥ ९ ॥ शरीरयन्त्रवहतिप्रवर्त्तयतीतिकर्मण्यण् ॥ यथायेनोपायेनभवति ॥ १० ॥ सर्वस्यवक्ष्यमाणमूलांकुरशाखापल्लवादेर्नाशःसएवसस्ततेरपि
क्षयःसएवचित्तस्यसत्यागोनतुबाह्यार्थत्यागवन्ममतानिवर्त्तनमित्यर्थ. ॥ दीर्घदर्शिभिरपरिच्छिन्नात्मदर्शिभिः ॥ ११ ॥

उत्तमर्थविमृश्यानुवादनानुमोदमान शिखिध्वजस्तप्रोपपत्तिमाह ॥ चित्तेति ॥ चित्तहित्याधि ॥ नहिव्याधे शतशोपिममतापभनलक्षणेनत्यागेनाभावोनुभूयतेकिंतुचिकि
त्सयोच्छेदेनैवातस्तदुच्छेदायतन्मूलशाखापल्लवादिवदेत्यर्थ ॥ १२ ॥ अहमज्ञातात्माबीजयस्य ॥ सशाखाफलपल्लवस्यद्रुमस्योन्मूलनेतत्स्थानाकाशमिवनिरावरणविक्षेपव्द
दयंयस्यतथाविधाभव ॥ १३ ॥ सम्भवत्यस्मिन्निति सम्भव क्षेत्रम ॥ १४ ॥ अहमर्थादज्ञातात्मन उदयोयस्यतथाविधोयोयसचित्तावेदनात्मकोभिमानीप्रसिद्ध ॥ एतदेवेति
बीजांलगननिर्देशः। बीजंमूलम् ॥१५॥ कास्यसम्भवइतिप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ परमात्मपदमिति ॥ परमात्मनःपदनीडमायासैवक्षेत्रम ॥ यतस्तस्यैवमायामयपदपदस्यक्षमम
नध्येतसापितदवक्षेत्रमित्यर्थ ॥ कोंकुरइत्यस्योत्तरमाह ॥ एतस्मादिति ॥ एतस्मात्प्रथमोत्पन्नान्मूलात्परिच्छिन्नोहमितिनिश्चयात्माचिदाभासव्याप्तत्वादनुभवात्मकोंकुरोजा
यतइत्यर्थ ॥ १६ ॥ तस्यैवापचयेनचित्तद्रुमात्मनापरिणतिरित्याह ॥ अस्येति ॥ देहाद्याकृतिस्मरणाच्चित्तनामतन्मननाच्चमनइत्यभिधायस्यास्तथाविधापीनताजायतइति

शिखिध्वजउवाच॥ ॥चित्तत्यागादहंमन्येचित्तनाश सुसिद्धये॥ अभाव शतशोव्याधे कथमस्यानुभूयते॥ १२॥ ॥कुम्भउवाच॥
अहंबीजश्चित्तद्रुम सशाखाफलपल्लव ॥उन्मूलयसमूलतमाकाशहृदयोभव॥१३॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चेतस किंमुनेमूलको
धुर कोस्यसम्भव ॥काःशाखा केचवास्कधा कथमुन्मूल्यतेचस ॥१४॥ ॥कुम्भउवाच॥ ॥अहमर्थोदयोयोयसश्चित्तावेदनात्मक॥
एतच्चित्तद्रुमस्यास्यविद्धिबीजमहामते॥१५॥परमात्मपदक्षेत्रक्षेत्रमायामयस्यतत्॥एतस्मात्प्रथमोद्भिन्नादंकुरोनुभवाकृति॥१६॥
निश्चयात्मानिराकारोबुद्धिरित्येवसोच्यते॥ अस्यबुद्ध्यभिधानस्ययांकुरस्यप्रपीनता॥ १७॥ सकल्परूपिणीतस्याश्चित्तनाममनोभि
धा॥ जीवोमिथ्योपलभ्यात्माशून्यात्माह्युपलोपम ॥ १८ ॥ स्तम्भ कायोयमेतस्यस्राग्वास्थिरमरजित ॥ देशांतरेंकुरोद्देशेकालस्यदा
स्यवासना॥ १९॥ शाखाश्चित्तवृक्षस्यदीर्घादूरगतास्तता ॥ इंद्रियाण्यल्पभोगाश्चभावाभावात्मयोनय ॥२०॥विटपोघामहांतो
स्यशुभाशुभफलाकुला ॥ईदृशस्यास्यचित्तस्यद्रुवृक्षस्यप्रतिक्षणम्॥ २१॥ शाखाविलवनंकुर्वन्मूलकार्षभरकुरु॥ ॥शिखिध्वज
उवाच॥ ॥चित्तद्रुमस्यशाखादे कुर्वाणोहविकर्तनम्॥ २२॥कथंकरोमिमूलस्यनिःशेषकषणमुने॥ ॥कुम्भउवाच॥ ॥वासनावि
विधा शाखा फलस्वादादिनान्विता ॥२३॥

परेणान्वय ॥ १७ ॥ तस्यवृक्षस्यजीवमाह ॥ जीवइति ॥ परमार्थतोनिर्विकारत्वात्सपचिका
रशून्यात्माअतएवोपलोपमोमिथ्याभूतचित्तद्रुमसवधोपलभ्यात्मासाक्षीत्यर्थ ॥ १८ ॥ स्तम्भोमूलाच्छाखापर्यंतोमध्यप्रदेश अयकाय शरीरमेव ॥ मूलस्तम्भदेशादेशांत
रेअपरेदेशेस्कंधशाखादिमरोहायमंकुरोदंकुरारम्भेचिर्कीर्षितयसंताविकालइयतत्सम्भोगप्रदकर्मपरिपाककालेरागद्वेषप्रदस्यापकरपल्लवपापाकारेणस्पदतेयोरस सोस्यवासनैवे
त्यर्थ ॥१९॥ अस्यचित्तवृक्षस्ययादीर्घादूरगतास्तताविस्तृताश्चशाखास्ताइंद्रियाणिभावाभावाजन्ममरणानितदात्मनोनर्थसहस्रस्ययोनय कारणीभूताभोगाश्चअस्यमहां
तोविटपौघाअवांतरशाखासमूहाइतिपरेणान्वय ॥ २० ॥ २१ ॥ विषयभोगासमुच्छेदनलक्षणशाखाविलवनकुर्वन्सगाद्वितीयात्मदर्शनलक्षणेमूलकार्षभरयत्नातिशयकु
र्वित्यर्थ ॥ तथ्याखालवनेमूलकार्षभोपायंराजापृच्छति ॥ चित्तेति ॥ २२ ॥ तत शाखालवमापायंकुम्भआह ॥ वासनाइति ॥ २३ ॥

अभाविताआसक्तित्यागेनानुद्भाविताअतविंचारसंविद्दलेनलूनाभवंति ॥ उक्तमेवार्थंजीवन्मुक्तेपुलक्षणतयादर्शयति ॥ असंसक्तेति ॥ २४ ॥ शाखालवनाभ्यासेदृढेसतिमू
लकाषेयोग्योभवतीत्याह ॥ चित्तद्रुमेति ॥ लताजालशाखासमूहम् ॥ २५ ॥ गौणमगम ॥ मुख्यप्रधानम ॥ २६ ॥ मुख्यत्वेनप्राधान्येन ॥ प्रधानासपादनेयत्नप्रसाधित
स्याप्यगस्यवैफल्यप्रसगादितिभावः ॥ २७ ॥ त्वचित्तलक्षणस्यकटककखडस्यकरजवनस्यअलनिरवशेषमूलदाहकुर्विंतिपूर्वग्रान्वय ॥ एवकृतेअचित्तताभवति ॥ तदादृस्य
प्रसिद्धेनानलेनासिद्धेरनलातरजिज्ञासु पृच्छति ॥ अहभावात्मनइति ॥ अर्थकर समर्थ ॥ २८ ॥ कोहस्यामितिविचारादिसाक्षात्कारातद्रूपधृक् ॥ २९ ॥ मयास्वबुद्धैव
वाह्यार्थादेहाद्यहकाराताआध्यात्मिकार्थाश्चअनात्मान अनृताश्चेतिज्ञातास्तथाप्यनरात्मतत्त्वापरिचयाज्जडेप्यहकारेपुन.पुनरात्मताभ्रातिर्ननिवर्त्ततएवतिनविश्राम्यामीत्या

अभाविताभवंत्यंतर्लूनाःसंविद्दलेनते ॥ असंसक्तमनामौनीशांतवादविचारणः ॥ २४ ॥ संप्राप्तकारीयःसोंतर्लूनश्चित्तलतोभवेत्॥
चित्तद्रुमलताजालंपौरुषेणविकर्त्तयन्॥२५॥ यस्तिष्ठतिसमूलस्ययोग्योनिकषणेभवेत्॥ गौणंशाखाविलवनंमुख्यंमूलविकर्तनम॥
॥२६॥ चित्तवृक्षस्यतेनत्वंमूलकाषपरोभव ॥ मुख्यत्वेनमहाबुद्धमूलदाहमलंकुरु ॥ २७ ॥ चित्तकंटककखंडस्यभवत्यवमचित्तता॥
शिखिध्वजउवाच॥ ॥अहंभावात्मनश्चित्तद्रुमबीजस्यहेमुने ॥ कोनलोदहनाख्येस्मिनकर्मण्यर्थकरोभवेत्॥ २८ ॥ ॥कुंभउवा
च॥ ॥राजन्स्वात्मविचारोयंकोहंस्यामितिरूपधृक्॥ चित्तदुर्द्रुमबीजस्यदहनेदहनःस्मृतः॥ २९॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥मुनेम
यास्वयाबुद्ध्याबहुशःप्रविचारितम् ॥ यावन्नाहंजगन्नोर्वीवनमंडलमंडितम्॥ ३०॥ नाद्रिस्तटंनविपिनंनपर्णस्पंदनादिच ॥ जडत्वा
न्नचदेहादिनमांसास्थ्यसृगादिच॥ ३१॥ कर्मेंद्रियाण्यपिनचनचबुद्धींद्रियाणिच ॥ नमनोनापिचमतिर्नाहंकारश्चजाड्यतः॥ ३२॥
कटकत्वंयथाहेम्नितथाहंत्वचिदात्मनि॥ जडंत्वसद्रूपतयातेनतन्नास्तिहेमुने ॥ ३३ ॥ सन्निवेशनिवासात्मासर्वार्थादिःपरेपदे॥ विद्य
तेनान्यदन्यत्वान्नभसीवमहाद्रुमः॥ ३४॥

ह ॥ मुनेइत्यादिषड्भि ॥ यावदितिसाकल्ये ॥ सर्वजगद्बहुश प्रविचारितमित्यर्थ ॥ तदेवविशिष्याह ॥ नाहमित्यादि ॥उर्व्यांतदतर्गतवनमंडलादिभिश्चमडितंजगन्नाहमिति
सक्षिप्योक्ति. ॥ ३० ॥ तदेवविस्तरेणाह ॥ नाद्रेरित्यादि ॥ जडत्वादितिसर्वत्रहेतुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अहकारेजडत्वनास्तीतिशकाविवर्त्तत्वहेतुनावारयन्जडस्यस्वत सेद्धुम
शक्त्याचित्यध्यासात्सिद्धौमिथ्यात्वपर्यवस्यतीत्याह ॥ कटकत्वमिति ॥ तथाअहत्वविवर्त्तइतिशेष ॥ जडनुशुक्तिरजतमृगतृष्णादिअसद्रूपतयाप्रसिद्धमितिशेषः ॥ तेनजड
त्वहेतुनातदहत्वादिनास्तिमिथ्यैवेत्यर्थ ॥ ३३ ॥ ब्रह्मादादिरुक्तजडवर्गस्याधिष्ठानसद्रूपादन्यत्वादपिअसत्वमित्याह ॥ सन्निवेशेति ॥ स्वत.सतश्चेतन्यात्परस्परचान्यदन्यत्वा
द्भिन्नत्वात्परेपदेचितिनविद्यते ॥ तथात्वकुतइतिचेयतोब्रह्मादादिजडवर्गश्चतुर्दशभुवनादिसन्निवेशानानिवासात्माआधार सर्वेषामर्थानांशब्दादिविषयाणामादि कारणभूत ॥
नचचिदात्माविभक्तस्वभावोनिर्विभागसत्तासामान्यरूपत्वादित्यर्थ. ॥ ३४ ॥

इतिअनपारीत्याअहत्वलक्षणस्यमलस्यमार्जनजानन्नपिअतत्र्त्यागेकरसयत्नसाक्षिचैतन्यतन्नजानामि ॥ ३० ॥ इदानींपरिशेषादेवसाक्षिचैतन्यपरिचाययिष्यन्कभउ
वाच ॥ एतावदिति ॥ एतावन्मात्रकमहंकारपर्यंतदृश्यस्वदम् ॥ ३६॥ अज्ञावुभोकृत्वाविनामसिद्धांतरांतरकोशपरपरावधीयमानैवेकरसेचिन्मात्रेसनिअनानवाजडरूपाश्चमा
या शब्दादिविषया स्वर्ते ॥ येनवाबुद्धिवस्तुपाद्धेनदृष्टानिष्टविभागननिर्णीयत ॥ ३७ ॥ विवेकदृशापर्यालोचनेएवरूपस्यमेममदेहादिकाशगणअहमितितादात्म्याभिमा
नलक्षणमलस्यदसकारणमकारणवेतिअहनवेद्मियत्सवभ्रज्ञनघनवेद्मीत्यथ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ सतासत्येनअसतामिथ्याभूतेनवायेनमलेनहेतुनासंसारीस्थितोसि ॥ ४ ॥ त
सत्यमिथ्यतिवानजानामिकिंतुचित्तद्रुमस्यसर्वानर्थफलस्यमूलमितिसामान्यतो इभावश्चाम्ममभावश्चेतिविशेषतोपिजानामि मत्त्वत्यक्तुनिरसितुमुपायनजानामि ॥ ननुनाह
नममनिबुद्धिरेवतस्यागोपायःप्रसिद्धःप्राकयैवसनादिपुरर्शित सकथमपलप्यतेतत्राह॥त्यक्तमत्यक्तमिति ॥ तथापुनःपुनस्त्यक्तमपिमूलोच्छेदाभावात्पुन पुनमामपैति अतस्तन्मू

जानन्नपीतिभगवन्नहत्वमलमार्जनम् ॥ अतयज्ञनजानामितेनतप्येचिरमुने ॥ ३५ ॥ ॥कुम्भउवाच॥ ॥एतावन्मात्रकंदृदयदिन
त्वमहीपते ॥जडत्वात्तन्महाबुद्धेयोसितद्धदमेनघ॥ ३६॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चिन्मात्रमहमच्छात्मवेदनविदुपावर॥ यत्रशा
वा स्वदंतेतेनिर्णीयंतेचयेनवा ॥ ३७॥ एवरूपस्यमेलग्नंनूनमलमकारणम् ॥ सकारणंवाहमितियत्पदघनवेद्म्यहम् ॥ ३८ ॥ असदेत
दनात्मीयप्रमार्ष्टुमलमात्मन ॥ मुनेयदानशक्नोमितेनतप्येसुदारुणम् ॥ ३९ ॥ ॥कुम्भउवाच॥ ॥ब्रूहिकिंतन्महाबाहोलग्नंतवमलम
हत् ॥ स्थितोसियेनसंसारीसतावाप्ययवासता ॥ ४० ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चित्तद्रुमस्ययद्बीजमहभावश्चमेमलम् ॥ तच्चत्यक्तु
नजानामित्यक्तत्यक्तमुपैतिमाम् ॥ ४१ ॥ ॥कुम्भउवाच॥ ॥कारणाज्जायतेकार्ययत्तत्सर्वत्रसम्भवेत् ॥ अन्यत्त्वसद्विचद्राभदृष्टमेतन्न
विद्यते ॥ ४२ ॥ कारणाज्जायतेकायमहभावाद्धवांकुर ॥इतिकारणमन्विष्यकथयस्वममाधुना॥ ४३ ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥
मुनेहमितिदोषस्यवेदनवेद्मिकारणम् ॥ तद्यथोपशमयातितन्मेवदमुनीश्वर॥४४॥ चितश्चेत्यान्मुखत्वेनद्रु स्वायायमहस्थित ॥ चेत्यो
पशमनब्रूहिमुनेतद्रुपशांतये॥ ४५ ॥

लतदुच्छेदोपायचवदेत्याशय ॥४१॥ तमसत्यस्यकु
दस्यत्वाकारणतानसंभवत्येव असत्यस्यतुकारणतोक्तिरसत्येवकारणेकार्यमुत्पन्नमित्यर्थेपर्यवसितासतीकार्यस्यासत्यतामेवापादयतीत्यासैक्यपयवसितेतिरहस्यतदुद्धयनुसा
रणैवबोधयिष्यन्कुम्भोलाकप्रसिद्धानुरूपमहंकारणतत्स्वबुद्ध्यान्विष्यकथयेत्याह ॥ कारणादितिद्वाभ्याम् ॥ अन्यत्तुकारणंविनैवजातकार्यद्विचन्द्राभमसदेव यतएतत्तस्य
गूढदर्पैचविधानदस्यथ ॥ ४२ ॥ यथाअहंभावात्कारणात्मनआविलक्षणोभवांकुर कार्यजायतेइतिएवंविधमेवाहंभावस्यापिकारणस्वबुद्ध्यान्विष्यममकथयस्वेत्यर्थ
॥ ४३ ॥ एवंपृष्टोराजाचिरस्वबुद्ध्यान्विष्यासतिदेहाद्याकारवेदनेतत्राहंताभिमानायोगात्तद्वेदनमवतत्कारणमितिनिश्चित्यमस्युमाच ॥ मुनेइति ॥ ४४॥ चितश्चेत्योन्मुखत्वे
नहनुनाअयदेहादिरहभावेनस्थित सन्दु स्वायसपश्चात्तश्चत्वेहादिरेवचितसंवेदनाभावेपिहेतुरित्यभिप्रेत्यतदुपशांतयेचेत्योपशमनोपायब्रूहीत्याह ॥ चेत्येति ॥ ४५ ॥

यदिवेदनस्यवेद्योन्मुखत्वेवेद्यमेवकारणमितिकारणज्ञोसितर्हितत्स्वाभिप्रेतमाशुवद ॥ ततस्त्वदुक्त्यनंतरत्वदभिप्रेतंकारणमकारणमेवयेनक्रमेणसंपद्यतेतंक्रमंत्वांबोधयिष्यामी त्यर्थ. ॥ ४६ ॥ पृष्टमेवार्थस्फुटीकर्तुंपुनरनुवदति ॥ वेद्येति ॥ सामान्यतोवेद्यवेदनरूपस्यविशेषतश्चेत्यसंचेतनस्यमिथ्यात्वादकारणकारणत्वाक्षममेववेद्यकारणतांयातमि तियत्तवाभिप्रेततद्वदेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ शिखिध्वज·पृष्टस्वाभिप्रेतस्फुटमाह ॥ चेत्येति ॥ देहादिर्बाह्याध्यात्मिकपदार्थसत्ता ॥ ४८ ॥ वेदनस्यदेहादिसत्ताकथंकारणंतत्राह ॥ शरीरेति ॥ यतोवेदनशरीरादिवस्तुसत्तयानिमित्तभूतयास्वयमपिमूषानिषिक्तधातुद्रवइवशरीराद्याकारेणोदेति ॥ अमूर्तेवेदनेमूर्तदेहाद्याकारतायावास्तवत्वायोगाद्विशिन

कुंभउवाच ॥ ॥कारणंकारणज्ञोसिवेदनस्यवदाशुमे॥ततस्त्वांबोधयिष्यामिकारणाकारणक्रमम् ॥ ४६ ॥ वेद्यवेदनरूपस्यचेत्यसंचेतनस्यमे॥ अकारणंकारणतांयद्यातंतवतद्वद ॥ ४७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चेत्यचेतनरूपस्यवेद्यसंवेदनाकृतेः॥ इयंपदार्थसत्तेहदेहादिःकारणंमुने ॥ ४८ ॥ शरीरादितयोदेतिवेदनंवस्तुसत्तया ॥ असत्याभासयास्पंदोयथापवनलेखया ॥ ४९ ॥ असत्तांवस्तुसत्तायानावगच्छाम्यहंयथा ॥ अहंत्ववेदनंचित्तबीजंसमुपशाम्यति ॥ ५० ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ विद्यतेयदिदेहादिवस्तुसत्तातदस्तिते ॥ अभावाद्देहसत्तादेःकिंनिष्ठंतववेदनम् ॥ ५१ ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥यस्योपलभ्यतेकिंचित्स्वरूपंकलनात्मकम् ॥ असद्रूपंकथंतस्यात्प्रकाशःस्यात्कथंतमः ॥ ५२ ॥ हस्तपादादिसंयुक्तःक्रियाफलविलासवान् ॥ सदानुभूयमानोयंदेहोनास्तिकथंमुने ॥ ५३॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥कारणंयस्यकार्यस्यभूमिपालनविद्यते॥ विद्यतेनेहतत्कार्यंतत्संवित्तिस्तुविभ्रमः ॥ ५४ ॥ कारणेनविनाकार्यंशरीरंनकदाचन ॥ विद्यतेयस्यनोबीजंतद्द्रव्यंक्वेवजायते ॥ ५५ ॥ अकारणंतुयत्कार्यंसदिवाग्रेनुभूयते ॥ तद्द्रष्टुर्विभ्रमाद्विद्धिमृगतृष्णाजलोपमम् ॥ ५६ ॥ अविद्यमानमेवत्वंविद्धिमिथ्याभ्रमोदितम् ॥ नातियत्नवतोप्येतन्मृगतृष्णांबुलभ्यते ॥५७॥ ॥शिखिध्वजउवाच ॥ ॥असतोद्वींदुविंबादेर्नयुक्तंकारणेक्षणम् ॥ वंध्यातनयसर्वांगमंडनंकस्यराजते ॥ ५८ ॥

ष्टि ॥ असत्याभासयेति ॥ ४९ ॥ यथाचित्तबीजमहंत्ववेदनंसमुपशाम्यतितथादेहादिवस्तुसत्तायाअसत्वनावगच्छामि अतस्तदसत्वंयथावगम्यतेतथोपदिशेतिभावः ॥५०॥ एवपृष्टःकुंभोवेदनस्यविषयाकारेणोत्पत्तिभ्रमवारणायदेहादिदृश्यासत्वप्रतिजानीते ॥ विद्यतेइति ॥ देहादिवस्तुसत्तायदिविद्यतेतत्तर्हिनेतवाभिमतंवेदनस्यतन्निमित्ततदाकारत्वं स्यात्तदेवदुर्लभमितिवेदनकिंनिष्ठकिंविषयंनिर्विषयमेवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ प्रत्यक्षमुपलभ्यमानस्यदेहादेःकथमपलापइतिराजापृच्छति ॥ यस्येति ॥ सत्त्वेनोपलभ्यमानस्यासत्वप्रतिज्ञाविरुद्धेतिदृष्टांतेनाप्याह ॥ प्रकाशइति ॥५२॥५३॥ नोपलंभनमात्रेणदृश्यसत्तानिर्णयः भ्रांतोपलंभेषुव्यभिचारात् किंतुसत्सुकारणेषुयस्यकार्यस्योपलंभस्तस्यसत्वम् तानिचास्यनसतीत्याह ॥ कारणमितिचतुर्भिः ॥ ५४ ॥५५॥५६॥५७॥ तर्हिकिमसौदेहादिर्वंध्यापुत्रदेहादिवदत्यंतासन्नेवस्यादितिराजाशंकते ॥ असतइति ॥ ५८॥

अशरीरशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितमित्यादिश्रुतेस्तथैवविद्वदनुभवात्कारणानिरूपणाच्चेष्टापत्तिरेवेयमितिकुंभआह ॥ कारणेनेति॥५९॥ऐतिह्यानुमानाभोक्त्यनुगतसस्थानसाम्य
लिंगाविनापितास्यकारणंनिर्णीत अकथमपलप्यतइतिराजाशंकते ॥ हस्तेति ॥ ६० ॥ तस्याप्यससत्वेगुह्योग्याधइतिगूढाभिसंधिस्तदेवोत्तरपुनर्वर्णयति ॥ कारणाभावतइत्या
दिना ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ गूढाभिसंधिमजानानाराजाशंकते ॥ पितामहानामिति ॥ आद्य पितामहोहिरण्यगर्भः ॥ सहिसूक्ष्मभूतलिंगसमष्ट्यात्मापुत्रपितृपिता
महादिसमष्टिसमष्टिस्थूलानामुत्पत्तौकारणंकिनस्यादित्यर्थ ॥ पूर्वेपांप्रजासृष्टृणामनुमरीचिदक्षादीनापूर्वस्यसकार्येभ्य पूर्वस्यप्रजासर्गस्यवाउत्पत्तौ ॥ ६५॥ तस्यापिकार
णपूर्वंचमित्यसत्वेगुह्योग्याधइतिगूढाभिसंधिरेवोत्तरमाह ॥ आद्यइत्यादिना ॥ यदाकारणाभावेकस्यचिदपिभावोनेतिनित्यनियमस्तदासोपिनास्त्येवेत्यर्थ ॥ ६६ ॥ ननुयोवे

कुंभउवाच॥ ॥कारणेनविनाकार्यंशरीराद्यस्थिपंजरम्॥ अविद्यमानमेवेदविद्धसंभवतोनृप॥५९॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥ह
स्तपादादियुक्तस्यशरीरस्यमुनीश्वर॥ नित्यमालक्ष्यमाणस्यपिताकस्मान्नकारणम्॥६०॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥कारणाभावतोराज
न्पितानामनविद्यते॥ असतोयत्तुसंजातमसदेवतदुच्यते॥ ६१ ॥ पदार्थानांचकार्याणांकारणबीजमुच्यते॥ संभवत्यंगजगतितद्वी
जेनविनांकुर ॥६२॥ तस्मान्नकारणंयस्यकार्यस्येहोपपद्यते॥ बीजाभावेहितन्नास्तितत्संवित्तिस्तुविभ्रम ॥६३॥ अवश्यंखलुयन्ना
स्तिनिर्बीजंतन्मतिभ्रम ॥द्रौंतुत्वमरुभूम्यंबुवध्यापुत्रदशासमम् ॥ ६४॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥पितामहानांपुत्राणांपितृणांच
जगत्त्रये॥ आद्य पितामह कस्मात्पूर्वोत्पत्तौनकारणम्॥६५॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥आद्य.पितामहोय स्यात्सोपिनास्त्येवभूपते॥ का
रणाभावतोनित्ययदाभावोनकस्यचित् ॥ ६६ ॥ कारणस्यस्वबीजस्यनित्याभावात्पितामह ॥ अन्य सदृश्यमानोपिभ्रमादन्योनवि
द्यते॥६७॥ मृगतृष्णांबुवद्भ्रांतिरूपएवावभासते॥ पितामहाद्यकारित्वमपितस्यभ्रमात्मकम् ॥ ६८॥ पितामहोदरेतस्यमिथ्याप्रत्य
यत स्थिति ॥ घनातद्घनिदत्तेवमार्जयिष्याम्यथेतरत्॥६९॥

वानीमभवम्बोद्भवश्चविश्वाधिकोब्रह्मामहर्षि ॥ हिरण्यगर्भंपश्यतजायमानसनोदेव शुभयास्मृत्यासयुनक्तीत्यादिमंत्रवर्णेपुतदुत्पादकोमायमानतकपादस्यापस्यन्नीश्वरस्त
त्कारणमसिद्धएवसकथमपलप्यतइत्याशंकापरिहरणगूढाभिसंधिमुद्घाटयति ॥ कारणस्येति ॥ सत्यमसीश्वर परमात्मा तथापितेममायपास्वात्मनिभेदकल्पनयाममाम्नाय
याम्योदृश्यमानोपिसपितामहस्तस्मादन्योनविद्यते तस्कुलस्तभसत्यस्यविवर्तस्यापरिणामितयाअकारणत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात्परिशेषात्मायाशएवजडस्तत्कारणताम्यस्तस्य
चाविद्यारूपस्यबीजस्यकारणस्यमिथ्योदितविद्याबाधितत्वेनेश्वरेनित्यमेवाभावादित्यर्थ ॥ ६७ ॥ एतेनपितामहस्यभुवनादिसर्गादिक्रियाकारितामतिभासोपिमिथ्यात्वमाह
स्याह ॥ मृगतृष्णेति ॥ ६८ ॥ इत्यमडुक्त्युक्त्यानचपितामहादेः स्वशरीरांतस्थितस्यकार्यपरंपराप्रबंधस्यमिथ्येतियौक्तिकमत्ययतोघनासत्यत्वेनात्यंतदृढीकृतास्थितिर्निर्दिष्टैव ॥
अथइतरद्यतिभासमाभासशिष्टांशमपितत्त्वसाक्षात्कारपर्यंतेनोपदेशेनमार्जयिष्यामीत्यर्थ ॥ ६९ ॥

उक्तमेवार्थंसगृह्योपसहरति॥ तस्मादिति॥ हेभूमिपतस्माच्चिद्यतिरिक्तस्योक्तयुक्त्याअसत्वाच्चिदेवायदवदव.प्रागुक्तईश्वरोहिरण्यगर्भादि [illegible]
तितदात्माचिदात्मकतयाआत्मन्येवकचतिनान्यदणुमात्रमपिसपादयतिसपद्यतेवा ॥ तेनस्वयमात्मनाआत्मैवस्वरूप:पद्मजइत्यादिनामरूपकल्पनेनप्रोक्त:सर्वाणिरूपाणिविचि
त्यधीरोनामानिकृत्वाभिवदन्यदास्तेइत्यादिश्रुतिभि इतिएवपर्यालोचनेइदसमस्तंद्वैतशातब्रह्मैवेत्यर्थ. ॥ ७० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०चतुर्नवतितम सर्गः
॥९४॥ ॥ ७ ॥ ॥ घनतातानवेनात्राविद्योपशमनक्रमः ॥ शिखिध्वजस्यबोधेनविश्रातिश्चोपवर्ण्यते ॥१॥ मृगतृष्णाबुवद्भातिरूपएवावभासतइतियदुक्ततत्रमृगतृष्णादे स्ना
नपानाद्यर्थक्रियासामर्थ्याद्यदर्शनान्मज्जनमरणादिदु.खकारणत्वादर्शनाच्चविषमोदृष्टातइतिराजाशकते॥ आब्रह्मेति ॥ तत्तर्हिअर्थक्रियासमर्थोदु खकारणचायकथमित्य
न्वयः ॥१॥ सत्यसकल्पभावनादृढीकृतस्यमिथ्यार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्यदु खकारणत्वचदैवासुरमायानिर्मितशस्त्रास्त्रहस्त्यश्वसेनादे प्रसिद्धमेवकिवाच्यजगदीश्वरमायानिर्मित
स्यप्रपंचस्येत्याशयेनोत्तरमाह ॥ एवमिति ॥ अस्यसर्गात्मकस्यजगद्भ्रमस्यप्राणिकर्मोपभोगार्थत्वात्एवत्वदुक्तप्रकारमर्थक्रियासामर्थ्यदु खादिकारणत्वचास्तिसत्यसंकल्प

तस्माच्चिदात्मकतयात्मनिचित्ततोयंनित्यंस्वयंकचतिभूमिपदेवदेवः॥ तेनैवपद्मजइतिस्वयमात्मनात्माप्रोक्तःस्वरूपइतिशांतमिदंसम
स्तम्॥७०॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजाववोधनंनामचतुर्नवतितमःसर्गः॥९४॥ ॥ ७ ॥ ॥शिखिध्वजउ
वाच॥ ॥आब्रह्मस्तंबपर्यंतंयद्ययंभासतेभ्रमः॥ अर्थक्रियासमर्थश्चतत्कथंदुःखकारणम्॥१॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥एवंजगद्भ्रमस्या
स्यभावनंतावदाततम्॥ शिलीभूतस्यशीतेनसलिलस्येवरूक्षता॥२॥ अज्ञानंशिथिलीभूतमेवंनष्टंविदुर्बुधाः॥ ननाशेनविनादेतिपूर्व
संस्थानविच्युतिः॥ ३॥ तनुत्वंसर्वबोधस्ययत्तदेवहिकारणम्॥ सर्गोपशमसंपत्तौप्रतिपन्नेपरेपदे॥४॥ तानवंदृश्यतेयस्यतस्यानुक्रम
तःस्वयम्॥ पूर्वसंस्थानविगमात्प्रशमोप्युपपद्यते॥५॥ अनेनैवक्रमेणैवंत्वमादिपुरुषोनृपः॥भ्रमाकारोदयंविद्धिमृगतृष्णांबुवत्स्थित
म्॥६॥ एषापितामहाभावेप्यसतीभूतसंततिः॥ नकदाचनतत्सिद्धंयदसिद्धेनसाध्यते॥७॥ अयंभूतोपलंभोहिमृगतृष्णांबुवोदितः॥
विचाराद्विलयंयातिशुक्तौरजतधीरिव॥८॥ कारणाभावतःकार्यमभूत्वाभवतीतियत्॥ मिथ्याज्ञानादृतेतस्यनरूपमुपपद्यते॥९॥

स्येश्वरस्यभावनमेवतत्तदर्थक्रियाद्यात्मनाआततम् ॥ यथाशीतेनशिलीभूतस्यसलिलस्यचिरकालेनस्फटिकादिभावेनपरिणामाद्रूक्षतापीठपात्राद्यर्थक्रियासामर्थ्यमाततंत
द्वदित्यर्थ ॥ २ ॥ अतएवमूलाज्ञानस्यज्ञानाभ्यासपरिपाकक्रमेणशिथिलीभावेजगत सूक्ष्मतापत्तिक्रमादेवसहाज्ञानेननाशइत्याह ॥ अज्ञानमिति ॥ अज्ञाननाशविनाजग
त्सस्थानबाधोनास्तीत्याह ॥ नेति ॥ ३ ॥ अज्ञानशिथिलीभावेचनिरोधाभ्यासेनबाह्यधीवृत्तितानवकारणमित्याह ॥ तनुत्वमिति ॥ तच्चज्ञानोत्पत्तिक्रमेणात्यतिकसर्गोपश
मसपत्तौकारणमित्याह ॥ सर्गेति ॥ प्रतिपन्नेसाक्षात्कृतेसति ॥ ४ ॥ अतएवलोकेपिअपक्षयापरपर्यायतानवपूर्वकएवस्थूलभावानाविनाशःप्रसिद्धइत्याह ॥ तानवमिति ॥ य
स्यदेहादेः ॥ प्रशमोनाश ॥ ५ ॥ एवंदर्शितप्रकारेणअज्ञानशैथिल्यक्रमणजगद्बाधादेवतवनित्यसिद्धपूर्णतालक्षणगुरुषस्वभावस्थितिसिद्धिरित्याह ॥ अनेनेति ॥ मृगतृष्णां
बुवद्भातिरूपएवावतिष्ठतेइतिप्रागुक्तजगत्स्थितिरप्येवंरीत्यैवबोद्धव्येत्याह ॥ भ्रमाकारोदयमिति ॥ ६ ॥ शंकोत्तरमुपसहृत्यप्रस्तुतमेवनिगमयन्नाह ॥ एषेति ॥ ७॥ तस्यफल
दर्शयति ॥ अयमिति ॥ ८ ॥ अतएवजगतोभातिरेवस्वरूपनान्यदित्याह ॥ कारणेति ॥ ९ ॥

अतएवमिथ्यात्विदृष्टस्यार्थक्रियायानि स्वरूपतामेवापयतइत्याह ॥ मिथ्यादृष्टीति ॥ १० ॥ तर्हिपितामहस्यनिर्विशेषब्रह्मविकृतोनकारणंमयपरिणामित्वेनतस्यानित्यता
पत्ति कमिकस्वपरिणामानुवृत्तिबलादेवजातिवत्तस्यनित्यत्वोपपत्तेरितिराजाशङ्कते ॥ सप्तुरिति ॥ ११ ॥ कुंभःश्रुतियुक्त्यनुभवविरोधान्मैवमित्याह ॥ हेतुत्वेति ॥ तदेतद्ब्र
ह्मापूर्वमनपरमित्यादिश्रुत्यापूर्वत्वलक्षणहेतुत्वस्यापरत्वलक्षणकार्यत्वस्यचनिषेधान्नेहनानास्तिकिंचनेतिश्रुत्याद्वैतमात्रनिषेधादसंगोह्ययंपुरुषइत्यादिश्रुतेश्चासुरस्यायघटनात्
कूटस्थस्यपरिणामायोगाच्चसर्वमपचारितंमताआत्माशुद्धब्रह्मनकार्यंनापिकारणमित्यर्थ ॥ १२ ॥ कारकांतरासिद्धस्तत्प्रयुक्तत्वात्तस्यलक्षणकर्तृत्वस्यदूरनिरस्तमित्याह ॥
अकर्त्रिति ॥ प्रयाज्यकर्तुरसिद्धौप्रयोजककर्तृत्वाप्यस्यदुर्लभमितिद्योतनायाकर्त्रिति ॥ अकारणमितिमित्तशून्यमबीजकमुपादानशून्यम् ॥ १३ ॥ निर्धर्मकत्वादेवतद्ब्रह्मप्रकार

मिथ्यादृष्टिप्रेक्षितंतुनकदाचनविद्यते ॥ मृगतृष्णांभसाकेनघटकाःपरिपूरिता ॥ १० ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ स्रष्टुराद्यस्यपरमब्र
ह्मकस्मान्नकारणम् ॥ अनतमजमव्यक्तमजरंशांतमच्युतम् ॥ ११ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ हेतुत्वाभावतोब्रह्मकार्यत्वाभावतस्तथा ॥ अ
द्वैतेनातिगतात्मानचकार्यंनकारणम् ॥ १२ ॥ अकर्तृकर्मकरणमकारणमबीजकम् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयंब्रह्मकर्तृकथंभवेत् ॥ १३ ॥ अ
कारणत्वात्कार्यत्वरहितंतज्जगद्भवेत् ॥ अद्वैतैक्यमनाद्यंतंतदाद्यमुपलंभनम् ॥ १४ ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयंयच्छिवंशांतमव्ययम् ॥ तत्क
थंकस्यकेनैवकर्तृभोक्तृकथंभवेत् ॥ १५ ॥ अतोनेदंकृतंकिंचिज्जगदादिनविद्यते ॥ नकर्तासिनभोक्तासिसर्वंशांतमजंशिवम् ॥ १६ ॥
कारणाभावतः कार्यंनकस्यचिदिदंजगत् ॥ अकारणत्वात्कार्यत्वंभ्रमादिदृश्यविदंजगत् ॥ १७ ॥ अकार्यत्वाच्चनास्त्येतत्सर्गइत्यनविद्य
ते ॥ यदानकस्यचित्कार्यंकारणस्यजगत्तदा ॥ १८ ॥ पदार्थाभावससिद्धिस्तत्सिद्धौकस्यवेदनम् ॥ एवंतुवेदनाभावेनास्त्यहंत्वस्यकार
णम् ॥ १९ ॥ अतःशुद्धोविमुक्तोसिकैवोक्तिर्बंधमोक्षयो ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ शुद्धोस्मिभगवन्युक्तियुक्तमुक्तत्वयोत्तमम् ॥ २० ॥
कारणाभावतः कर्तृनदंब्रह्मेतिवेद्म्यहम् ॥ कर्त्रभावाज्जगन्नास्तितेननास्तिपदार्थदृक् ॥ २१ ॥ नातश्चित्तादितद्बीजनातोहंतादिकिंचन ॥
एवंस्थितेविशुद्धोस्मिविमुक्तोस्मिशिवोस्मिवा ॥ २२ ॥

यत्वाकार्यत्वलक्षणधर्माभ्यामपरिहितमेवेतिहेतो कार्यकारणात्मकजगत्सप्रपंचमितिनियदिदंभावयसितर्हितजगद्द्वैतैक्यलक्षणेनवस्तुकृतपरिच्छेदेनआयतलक्षणैर्देशकाल
कृतपरिच्छेदैश्चरहितमद्वयमुपलंभनचिदेकरसब्रह्मैवसप्रपंचमित्यपिसंभावय ॥ तदाकजगद्भाव कार्यकारणतायेतिभाव ॥ १४ ॥ इत्थमेवतस्यजीवभावधातिप्रसजितेक
र्तृत्वभोक्तृत्वेअपिनिरसनीयेइत्याह ॥ अप्रतर्क्यमिति ॥ चतुर्भि किंचनैःप्रकारकर्मकरणकालादीनामप्रसिद्धि सूच्यते ॥ १५ ॥ फलितमाह ॥ अतइत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥
उपक्रांतमस्तुतापयामितयास्मारयति ॥ यदेति ॥ १८ ॥ प्रस्तुतंनिगमयति ॥ एवंत्विति ॥ १९ ॥ एवमहंतानिरासोपायमुपदिश्यपरिशिष्टमात्मतत्त्वमनुभावयति ॥ अतइति ॥ उ
पदिष्टार्थस्यानुभवेनानुमोदनानोराजायुक्तमतत्वयापदिष्टमित्यनुवदति ॥ शुद्धोस्मीत्यादिना ॥ २० ॥ पदार्थदृक्नामद्रष्टा ॥ २१ ॥ २२ ॥

चित्स्वरूपात्परमन्यच्चेत्यंनकिंचिदितित्वयाहंबोधितः इत्थंत्वदुपदिष्टयुक्त्यासर्वपदार्थानांविमर्शेनवेदनादध्यारोपेअहमादिविवेकेनापवादेअहमेतंदृश्यजातमसन्नास्त्येवेत्यव भासतेइतिपरेणान्वयः ॥ एतेनसर्वद्वैतबाधेनखकोशवत्शातनिर्विक्षेपमासे ॥ २३ ॥ तामेवस्थितिमभिनयन्नुपसहरति ॥ जगदितिद्वाभ्याम् ॥ देशदिक्कालकलाक्रियौघै.सहि ताजगत्पदार्थप्रविभागदृष्टिर्ममचिरेणकालेनशांता ॥ अहोइत्याश्चर्ये ॥ तथाचशांतमव्ययात्मनिर्विकारब्रह्मैवस्थितपरिशिष्टमित्यर्थः ॥ २४ ॥ परितःपूर्णभावेनस्थितोस्मि ॥ अहमेवतिष्ठामित्वमपिस्व.प्रत्यगेकरसोयथास्थितात्मातिष्ठेति अभयत्वागच्छताद्याज्ञवल्क्ययोनोभगवन्नभयवेदयसेइतिजनकोक्तिवत्कुंभप्रतिराजोक्तिः ॥ एवस्थितौत्वदा त्मैवाहंशुभपरमपुरुषार्थरूपंपावनंशुद्धमौनंवागगम्यशिवनिरतिशयसुखमेवसदास्मीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पचनवतितमःसर्गः ॥ ९५ ॥

नमोमत्थंपरंचेत्यंनकिंचिदितिबोधितः ॥ पदार्थवेदनादित्थमसदेवावभासते ॥ अहमाद्यंतमेतेनशांतमासेखकोशवत् ॥ २३ ॥ जगत्प दार्थप्रविभागदृष्टिःसदेशदिक्कालकलाक्रियौघा ॥ अहोनुकालेनचिरेणशांताब्रह्मैवशांतंस्थितमव्ययात्म ॥ २४ ॥ शाम्यामिनिर्वामिप रिस्थितोस्मिनयामिनोदेमिनचास्तमेमि ॥ तिष्ठामितिष्ठस्वयथास्थितात्माशिवंशुभंपावनमौनमस्मि ॥ २५ ॥ ॥इ०वा०वा०दे० मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजविश्रांतिर्नामपंचनवतितमःसर्गः ॥ ९५ ॥ ॥ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिब्रह्मणिविश्रांति मवाप्यसशिखिध्वजः ॥ मुहूर्त्तमासीत्संशांतमनानिर्वातदीपवत् ॥ १ ॥ निर्विकल्पसमाधानपरेणाशुविविक्षितम् ॥ स्वलीलयेतिकुंभेन झटित्येवप्रबोधितः ॥ २ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ राजन्नज्ञाननिद्रातःप्रबुद्धोसिशिवःस्थितः ॥ कार्यंनास्तमयेनैवनचानस्तमयेनते ॥ ३ ॥ सकृदेवविभातात्मानष्टानिष्टपदात्मकः ॥ कलाकलननिर्मुक्तोजीवन्मुक्तोंगसांप्रतम् ॥ ४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ कुंभेनबोधिस्त्वे वंसबभूवावबोधवान् ॥ विनिर्गतोरराजोच्चैर्महामोहसमुद्गकात् ॥ ५ ॥

प्रतिबुद्धस्यराज्ञोत्रदृश्यसत्तावमार्जनम् ॥ यथाभवतिनिःशेषतथाकुंभेनवर्ण्यते ॥ १ ॥ अखडब्रह्माकारवृत्त्युदयेनसम्यक्शांतबाह्यवृत्तिप्रशमनोपलक्षितंमनोयस्यतथाविधः सन्निर्वातदीपवन्निश्चलआसीदित्यर्थः ॥ १ ॥ अथयदातेनराज्ञाअखंडाकारवृत्तिलक्षणविकल्पमप्यवधूयक्षीराब्धिपतितोदकबिंदुवन्मनसोब्रह्मीभावमेवापाद्यब्रह्मण्यैकरस्ये नविविक्षितप्रवेष्टुमभिमुखीभूततदातस्यइतिएवरूपामवस्थामाशुउपलक्ष्यकुंभेनवक्ष्यमाणदृश्यमार्जनोपायादिविवक्षयासझटित्येवप्रबोधितइत्यर्थः ॥ २ ॥ ननुसर्वदृश्यानाम खडाकारवृत्तेरप्यस्तमयेननिरतिशयानदसमुद्रेविविक्षुरहकिमितित्वयाव्युत्थापनेनविघ्नितःपुनस्तन्ममदुर्लभमितिराज्ञोविवक्षामभिलक्ष्यकुंभउवाच ॥ राजन्निति ॥ सत्यज्ञाने तद्दुर्लभ नष्टेत्वज्ञानेसर्वदृश्यास्तमयोस्तुमावासकृद्विभाततत्त्वदैवानावृतसुलभमेवेतिभावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

---

१ मूलेतिष्ठ स्वयथास्थितात्मेतिच्छेदः ॥ स्वेत्यादि.कर्मधारयः ॥

व्युत्थानकालेपिदृश्यस्यासत्तामेवपश्यन्लीलयाअभिनवस्यतत्त्वबोधस्यचिरपरिपक्वकुंभबोधसद्भावपरीक्षालीलया ॥ ६ ॥ ७ ॥ नउल्लसितस्तस्मात मकटीभूतआत्मास्वरूप
यस्यतथाविधेअविद्यास्तइतियावत् ॥ प्रतीयतइतिप्रत्ययोयःप्रतीतिःप्रत्ययोबोधश्चकुत कस्मान्निमित्तादालंबनाद्वेत्यर्थ ॥ किंसतउतासत ॥ आद्येविकारबाधयोरयोग ॥
द्वितीयसत्त्वेनप्रतिभासानुपपत्तिरितिभाव ॥ ८ ॥ एवंपृष्ट कुंभस्तदुभयमभ्यासेनोपपादयिष्यन्प्रश्नमुपपन्नत्वेनप्रष्टारंचवक्ष्यमाणार्थग्रहणसामर्थ्येनप्रशंसति ॥ साध्विति ॥
मागुपदिष्टमात्मतत्त्वमवाप्यनिरस्ताज्ञानावरणत्वाद्भास्वरस्सन्राजसेयोभवे ॥ राजसेवायभास्करइतिपाठेतुइवार्थेवाशब्द ॥ अथतत्त्वबोधानंतरराहुनिर्मुक्तभास्करइवराजसे
इत्यर्थ ॥ ९ ॥ तमभ्याससामर्थ्यंदर्शयितुमारोप्यसंस्कारसहकृताज्ञानशबलमधिष्ठानंदर्शयिष्यन्पूर्वसर्गप्रलयंदर्शयति ॥ यदिदमिति ॥ १० ॥ तत्परिशिष्टमधिष्ठानंदर्शयति॥
ततइत्यादिना ॥ ११ ॥ यत्परमयास्वतत्त्वसाक्षात्कारधियायुक्तसदुदितमत्यच्छंभवतीतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ १३ ॥ आसमंतात्पूर्णोदितयासंविदास्वबोधेनआपूर्णम्

विश्रांतधी क्षणेनैवपश्यन्दृश्यस्यवस्तुन ॥ असत्तामेवमुक्तात्मालीलयासमुवाचह ॥ ६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ ज्ञातप्रायमपी
दंतुयत्पृच्छामितदुच्यताम् ॥ भूयोनिपुणबोधायममानंदमोदद ॥ ७ ॥ शिवेशांतेनिराभासेपदेनुल्लसितात्मनि ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यास्यो
विश्वात्माप्रत्यय कुत ॥ ८ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ साधुपृष्टंमहाराजराजसेवायभास्वर ॥ एतदेवहितेशिष्टंज्ञातुंयत्तदिदंशृणु ॥ ९ ॥ य
दिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् ॥ सर्वंसर्वप्रकारांतंकल्पांतेतद्विनश्यति ॥ १० ॥ तत स्तिमितगंभीरंनतेजोनतमस्ततम् ॥ महा
कल्पविलासांतेसत्सारमवशिष्यते ॥ ११ ॥ चिन्मात्रममलंशांतमाभातपरमनघ ॥ समस्तकलनोन्मुक्तयुक्तंपरमयाधिया ॥ १२ ॥
यदेवोदितमत्यच्छंशांतमाततमुज्ज्वलम् ॥ परमात्मात्मकंतेजस्तिमितज्ञप्तिमात्रकम् ॥ १३ ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयसमशिवमनिंदित
म् ॥ ब्रह्मनिर्वाणमापूर्णमापूर्णोदितसंविदा ॥ १४ ॥ अणीयसामणीयश्चस्थविष्ठंचस्थवीयसाम् ॥ गरीयसांगरिष्ठंचश्रेष्ठंचश्रेयसामपि
॥ १५ ॥ ईदृगतत्परंसूक्ष्मंतस्याग्रेयदिदंनभ ॥ अणो पार्श्वेमहामेरुरिवस्थूलात्मलक्ष्यते ॥ १६ ॥ ईदृशंतत्परस्थूलंयस्याग्रेयदिदंजगत् ॥
परमाणुवदाभातिक्वचिदेवनभातिच ॥ १७ ॥ विश्वात्मकचनंनामपदंमेभववेधस ॥ तदहंवेदनविद्धिविराडात्माजगत्स्थितम् ॥ १८ ॥
वातस्यवातस्पंदस्ययथाभेदोनविद्यत ॥ शून्यत्वखत्वोपमयोश्चिन्मात्राहंत्वयोस्तथा ॥ १९ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ अणीयसाम
णीयइत्यतदृष्टांतेनस्फुटयति ॥ ईदृशमिति ॥ पृथिव्यपेक्षयाउत्तरोत्तरंसूक्ष्मतरत्वेनप्रसिद्धेभ्योपिपरमसूक्ष्मत्वेनप्रसिद्धमपीदंनभ ॥ १६ ॥ स्थविष्ठंचस्थवीयसामित्येतदपि
तथास्फुटयति ॥ ईदृशमिति ॥ १७ ॥ इदृशेमायाशबलपदेअधिष्ठानप्राक्तनजगत्संस्कारोद्बोधाद्बुद्धततत्प्राणिकर्मानुसारियदभ्यासेनविश्वात्मकचनतदेव स वासुदेवस्त
स्मात्संभवोयस्यतथाविधस्यवेधसोहिरण्यगर्भस्यअहंवेदनमहंभावलक्षणज्ञानाभ्यासनिद्धि ॥ तद्विपर्ययत्वेनजगत्स्थितंतदेवविराडात्माविषयाभ्यासइत्यर्थ ॥ १८ ॥ अभ्या
सपक्षेचाधिष्ठानसत्तयैवकार्यकारणोभयसत्त्वनिर्वाहात्तयोःस्वत्वेनप्रतीतिज्ञानेनबाधस्यसत्कीटस्यस्वप्नमानुपपत्तिरित्यभिप्रत्याभ्यस्तस्याधिष्ठानादपृथक्सत्त्वेदृष्टांतमाह ॥ वा
तस्येति ॥ आद्यःसंसर्गाभ्यासद्वितीयस्तादात्म्याभ्यासेदृष्टांत ॥ वातःस्वत्वचनिस्पंदत्वादधिष्ठानदृष्टांती ॥ स्पंदशून्यत्वचेरामतियोगिसापेक्षत्वादध्यस्तदृष्टांती ॥ १९ ॥

असत्कार्यवादिमतानुप्रवेशोमाभूदित्यधिष्ठानसत्तयैवकार्यस्यब्रह्मणित्रैकालिकसत्वगपिदृष्टांतेनदर्शयन्विशेषमाह ॥ जलेइति ॥ देशकालाभ्यामतौपरिच्छेदोयस्मिन् ॥ ज लस्यातरालिककारणत्वाज्जलकारणेनैवसकारणम् ॥ ब्रह्मणोमूलकारणत्वादकारणम् ॥२०॥२१॥ श्रेष्ठचश्रेयसामपीत्येतदप्यध्यासेनैवस्फुटयति ॥ ईदृशमिति ॥ जगदेवरा ज्ययस्यतज्जगद्राज्यमहाराजभूतमद्ब्रह्मेतिवरिष्ठश्रेष्ठमित्यर्थः॥ यतोजगदध्यस्तत्वात्तृणलववत्तुच्छमतोनद्वैतमद्वैतनदित्यर्थः॥२२॥ तस्यैवसर्वाधिष्ठानत्वात्तत्सत्तयैवजगतःसत्ता लाभइत्याह॥ईदृशमिति ॥२३॥ एकातचिच्चिन्मात्रस्वरूपम् ॥ कातनिरुपाधिकप्रेमपदम् ॥ अद्विताद्वितीयासहिष्णुतातद्वशाद्यावत्त्यर्थाभावादेकत्वसख्यायाएवद्वितीयत्वापत्ते श्वएकमेकत्वसख्यावदपिन ॥२४॥ आसमतात्पूर्णम् ॥२५॥ चक्षुरादिभिरदृश्यत्वात्करादिभिरलभ्यत्वाच्चनकार्यज्ञानकर्मप्रयुक्तातिशयानास्पदंनापिकारणज्ञानकर्मनिर्वर्तक

जलेस्तिदेशकालांतेयथोर्म्यादिसकारणम् ॥ परेऽस्तंदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २० ॥ हेम्न्यस्तिदेशकालांतेकटकादिसकारण म् ॥ ब्रह्मण्यदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २१ ॥ ईदृशंतद्वरिष्ठंचजगद्राज्यंतदक्षतम् ॥ नद्वैतममलंशांनंजगत्तृणलवायते ॥ २२ ॥ ईदृशंतत्परंश्रेयस्तस्मिन्सतियदीश्वरे ॥ जगत्पदार्थसार्थश्रीःसासत्तामेतिवेदनात् ॥ २३ ॥ तत्सारमेकमेवेहविद्यतेभूपतेततम् ॥ एकमे कांतचित्कांतंनैकमप्यद्विताववशात् ॥ २४ ॥ तस्माद्वितीयाकलनाकाचिन्नामनविद्यते ॥ आत्मतत्त्वमलंभातंतदवापूर्णमक्षयम् ॥ २५ ॥ संस्थितंसर्वदासर्वंसर्वाकारमिवोदितम् ॥ अदृश्यत्वादलभ्यत्वान्नतत्कार्यंनकारणम् ॥ २६ ॥ प्रत्यक्षादेरगम्यत्वात्किमप्येवतदुत्तम म् ॥ सर्वंसर्वात्मकंसूक्ष्ममच्छानुभवमात्रकम् ॥ २७ ॥ आख्यानाख्यास्वरूपस्यनिराभासप्रभादृशः ॥ सतोवाप्यसतोवाथकथंकार णताभवेत् ॥ २८ ॥ यद्वैनकस्यचिद्बीजमनाख्यत्वान्नकारणम् ॥ नकिंचिज्जायनेतस्मात्प्रमाणादिततात्मनः ॥ २९ ॥ अकर्तृकर्मकरणं सत्यंचिद्घनमक्षतम् ॥ आत्मरूपमनाभासंस्वयंवेदनमक्षतम् ॥ ३० ॥ तस्मान्नजायतेकिंचित्परस्माद्ब्रह्मणामुने ॥ कथंकिंलभ्यतेकेनय थोर्म्यादिसकारणम् ॥ ३१ ॥

मित्यर्थः॥२६॥किमपिप्रत्यक्षादिलौकिकमानसिद्धार्थविलक्षणमेवस्वानुभवैकगम्यंतदुत्तमंनिरतिशयानंदस्वरूपंस्वयमेवसर्वंसर्वस्यात्मासर्वंचास्यात्मानइतिसर्वात्मकम्॥२७॥ व्यवहारदृष्टौआख्यानाख्यास्वरूपस्यशब्दतदर्थसर्ववस्तुस्वरूपस्यव्यक्ताव्यक्तस्वरूपस्यवास्वस्यस्वंप्रत्येवकथकारणताभवेत् ॥ परमार्थदृष्टौतुनिराभासप्रभादृशःनिराभासप्र भाभिन्नदृङ्मात्रस्वभावस्याद्वयस्यकथकारणताभवेत् ॥ किंचव्यवहारेअद्वयमसत्द्वैतसत् ॥ परमार्थेत्वद्वयसत्द्वैतमसत्॥ नहिसदसतोरपिकेनचित्परस्परकार्यकारणतावक्तुश क्येत्यर्थः॥२८॥प्रमाणादिमानमेयमित्यात्मकजगन्नजायतेव्यवहारेआत्मनएवतदात्मत्वात् ॥ नह्यात्माआत्मनोजायतइत्यर्थः ॥२९॥३०॥तथाचाध्यासपक्षेनकस्यचिज्जन्मा दिविक्रियेतिकौटस्थ्यमेवसिद्धमित्युपसहरति ॥ तस्मादिति ॥ यत्सकारणमूर्म्यादिमयोक्तंतदपिविमर्शेजलातिरिक्तंकथंलभ्यतेकिंवालभ्यनेनांकिंचिन्नकथंचिदित्यर्थः ॥ ३१॥

1 अस्तदेशकालांतेइत्यपिपाठ.

म्युपानवालविद्दपस्यासत्तामवपश्यमलीलयाअभिनवस्यस्वबोधस्यविरपरिपक्कुंभबोधसमादपरीक्षालीलया ॥ ६ ॥ ७ ॥ नउल्लसितस्तस्मन प्रकटीभूतआत्मास्वरूप
वस्यनपाविधअविचारनइतिपावन् ॥ मतीयतइतिपस्ययोयःप्रतीतिःप्रत्ययोयोधश्चकुत कस्मान्निमित्तादालंबनाच्चेत्यर्थ ॥ किसतउतासत ॥ आपविकारबाधयोरयोग ॥
द्विर्भावसररनवभिभासानुपपत्तिरितिभाव ॥ ८ ॥ एवपृष्ट कुंभस्तदुभयमभ्यासेनोपपादयिष्यमूप्रश्नमुपपन्नत्वनमटारसवक्ष्यमाणार्थपहणसामर्थ्येनपशसति ॥ साध्विति ॥
मापूपदिष्टमात्मतत्त्वमवाप्यनिरस्ताज्ञानावरणत्वाद्भास्वरस्त्वंराजसेशोभसे ॥ राजसेवाथभास्करइतिपाठभुइवार्थेवाशब्द ॥ अथतत्त्वबोधानतरराहुनिमुक्तभास्करइवराजस
इत्यर्थ ॥ ९ ॥ तथाभ्याससामर्थ्यदर्शयितुमाराप्यसंस्कारसहकृताज्ञानशबलमधिष्ठानदर्शयिष्यमूप्रसर्गमलयदर्शयति ॥ यदिदमिति ॥ १० ॥ तत्परिशिष्टमधिष्ठानदर्शयति॥
ततइत्यादिना ॥ ११ ॥ यत्परमयास्वतत्त्वसाक्षात्कारधियायुक्तस्फोदितमस्यच्छमवर्तीतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ १३ ॥ आसमतात्पूर्णोदितयासविदास्वबोधेनआपूर्णम्

विश्रांतधी क्षणेनैवपश्यन्दृश्यस्यवस्तुन ॥ असत्तामेवमुक्तात्मालीलयासमुवाचह ॥ ६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ ज्ञातप्रायमपी
दतुयत्पृच्छामितदुच्यताम् ॥ भूयोनिपुणबोधायममानदमोदद ॥ ७ ॥ शिवेशांतेनिराभासेपदेनुल्लसितात्मनि ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यास्यो
विन्वात्माप्रत्यय युत ॥ ८ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ साधुपृष्टमहाराजराजसेवाथभास्वर ॥ एतदेवहितेशिष्टंज्ञातुंयत्तदिदंशृणु ॥ ९ ॥ य
दिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् ॥ सर्वसर्वप्रकाराढ्यंकल्पांतेतन्द्विनश्यति ॥ १० ॥ ततस्तिमितगंभीरंनतेजोनतमस्ततम् ॥ महा
पत्स्वविलासांतिसत्सारमवशिष्यते ॥ ११ ॥ चिन्मात्रममलंशांतमाभातपरमनभ ॥ समस्तकलनोन्मुक्तयुक्तपरमयाधिया ॥ १२ ॥
यदस्फोदितमत्यच्छशांतमाततमुज्ज्वलम् ॥ परमात्मात्मकंतेजस्तिमितंज्ञप्तिमात्रकम् ॥ १३ ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयसमंशिवमनिंदित
म् ॥ नक्षनिर्वाणमापूर्णमापूर्णोदितसंविदा ॥ १४ ॥ अणीयसामणीयश्चस्थविष्ठंचस्थवीयसाम् ॥ गरीयसांगरिष्ठंचश्रेष्ठंचश्रेयसामपि
॥ १५ ॥ इदृगंतत्परसूक्ष्मतस्याग्रेयदिदंनभ ॥ अणो पार्श्वेमहामेरुरिवस्थूलात्मलक्ष्यते ॥ १६ ॥ इदृशंतत्परंस्थूलंयस्याग्रेयदिदंजगत् ॥
परमाणुवदाभातिकचिदेवनभातिच ॥ १७ ॥ विश्वात्मकचनंनामपदंभववेधस ॥ तदहवेदनविद्धिविराडात्माजगत्स्थितम् ॥ १८ ॥
वातस्यवातस्पंदस्ययथाभेदोनविद्यते ॥ शून्यत्वखत्वोपमयोश्चिन्मात्राहत्वयोस्तथा ॥ १९ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ अणीयसाम
णीयइत्यतद्दृष्टांतेनस्फुटयति ॥ इदृशमिति ॥ पृथिव्यपक्षयाउत्तरोत्तरसूक्ष्मतरत्वेनप्रसिद्धेभ्योपिपरमसूक्ष्मत्वेनप्रसिद्धमपीदनभः ॥ १६ ॥ स्थविष्ठंचस्थवीयसामित्येतदपि
तथास्फुटयति ॥ इदृशमिति ॥ १७ ॥ इदृशमायाशबलपदेअधिष्ठानमात्रनजगत्संस्कारोद्बोधादुद्भूततत्प्राणिकर्मानुसारियदभ्यासेनविश्वात्मकचनतदेव अ वासुदेवस्त
स्मात्सभवोयस्यतथाविधस्यवधसोहिरण्यगर्भस्यअहमेवनमहभावलक्षणज्ञानाभ्यासविद्धि ॥ तथाविपयत्वमजगत्स्थितंतदेवविराडात्मविषयाभ्यासइत्यथ ॥ १८ ॥ अध्या
सपक्षवाधिष्ठानसत्तयैवकार्यकारणोभयसत्वनिर्वाहात्तयोःस्वभेनप्रतीतेरज्ञानेनबाधस्यसस्फीटस्यस्यमानुपपत्तिरित्यभिप्रस्याध्यस्तस्याधिष्ठानादपृथक्सदृष्टांतमाह ॥ वा
तस्यति ॥ आपःसगाभ्यासद्वितीयस्तारास्याभ्यासेदृष्टांत ॥ वात स्वत्वनिरपेक्षत्वादधिष्ठानदृष्टांतौ ॥ स्पदःशून्यत्वचोपमतियोगिसापेक्षत्वादध्यस्तदृष्टांतौ ॥ १९ ॥

जलेइति ॥ देशकालाभ्यामतौपरिच्छेदोयस्मिन् ॥ ज
असत्कार्यवादिमतानुप्रवेशोमाभूदित्यधिष्ठानसत्तयैवकार्यस्यब्रह्मणित्रैकालिकसत्त्वगपिदृष्टांतेनदर्शयन्विशेषमाह ॥ जलेइति ॥ देशकालाभ्यामतौपरिच्छेदोयस्मिन् ॥ ईदृशमिति ॥ जगदेवरा
लस्यांतरालिककारणत्वाज्जलकारणेनैवसकारणम् ॥ ब्रह्मणोमूलकारणत्वादकारणम् ॥२०॥२१॥ श्रेष्ठंचश्रेयसामपीत्येतदप्यध्यासेनैवस्फुटयति ॥ ईदृशमिति ॥ जगदेवरा
ज्यमस्यतज्जगद्राज्यमहाराजभूतमद्ब्रह्मेतिवरिष्ठश्रेष्ठमित्यर्थ ॥ यतोजगदध्यस्तत्वात्तृणलववत्तुच्छमतोनद्वैतमद्वैततदित्यर्थ ॥२२॥ तस्यैवसर्वाधिष्ठानत्वात्तत्सत्तयैवजगतःसत्ता
लाभइत्याह॥ईदृशमिति ॥२३॥ एकातचिच्चिन्मात्रस्वरूपम् ॥ कांतनिरुपाधिकप्रेमपदम् ॥ अद्विताद्वितीयासहिष्णुतातद्वशाद्यावर्त्याभावादेकत्वसख्यायाएवद्वितीयत्वापत्ते
श्चएकमेकत्वसख्यावदपिन ॥२४॥ आसमतात्पूर्णम् ॥२५॥ चक्षुरादिभिरदृश्यत्वात्करादिभिरलभ्यत्वाच्चनकार्यज्ञानकर्मप्रयुक्तातिशयानास्पदनापिकारणज्ञानकर्मनिर्वर्तक

हेम्न्यस्तिदेशकालांतेकटकादिसकारणम् ॥ जलेऽस्तिदेशकालांतेयथोर्म्यादिसकारणम् ॥ परेऽस्तिदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २० ॥ ब्रह्मण्यदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २१ ॥ ईदृशंतद्वरिष्ठंचजगद्राज्यंतदक्षतम् ॥ नद्वैतममलंशांतंजगत्तृणलवायते ॥ २२ ॥ ईदृशंतत्परंश्रेयस्तस्मिन्सतियदीश्वरे ॥ जगत्पदार्थसार्थश्रीःसासत्तामेतिवेदनात् ॥ २३ ॥ तत्सारमेकमेवेहविद्यतेभूपततम् ॥ एकमेकांतचित्कांतंनैकमप्यद्वितावशात् ॥ २४ ॥ तस्माद्द्वितीयाकलनाकाचिन्नामनविद्यते ॥ आत्मतत्त्वममलंभातंतदेवापूर्णमक्षयम् ॥ २५ ॥ संस्थितंसर्वदासर्वंसर्वाकारमिवोदितम् ॥ अदृश्यत्वादलभ्यत्वान्नतत्कार्यंनकारणम् ॥ २६ ॥ प्रत्यक्षादेरगम्यत्वात्किमप्येवतदुत्तमम् ॥ सर्वंसर्वात्मकंसूक्ष्ममच्छानुभवमात्रकम् ॥ २७ ॥ आख्यानाख्यास्वरूपस्यनिराभासप्रभादृशः ॥ सतोवाप्यसतोवाथकथंकारणताभवेत् ॥ २८ ॥ यद्बीनकस्यचिद्बीजमनाख्यत्वान्नकारणम् ॥ नकिंचिज्जायतेतस्मात्प्रमाणादिततात्मनः ॥ २९ ॥ अकर्तृकर्मकरणंसत्यंचिद्घनमक्षतम् ॥ आत्मरूपमनाभासंस्वयंवेदनमक्षतम् ॥ ३० ॥ तस्मान्नजायतेकिंचित्परस्माद्ब्रह्मणामुने ॥ कथंकिलभ्यतेकेनयथोर्म्यादिसकारणम् ॥ ३१ ॥

मित्यर्थः॥२६॥किमपिप्रत्यक्षादिलौकिकमानसिद्धार्थविलक्षणमेवस्वानुभवैकगम्यतदुत्तमनिरतिशयानदस्वरूपंस्वयमेवसर्वंसर्वस्यात्मासर्वेचास्यात्मानइतिसर्वात्मकम्॥२७॥
व्यवहारदृष्टौआख्यानाख्यास्वरूपस्यशब्दतदर्थसर्ववस्तुस्वरूपस्यव्यक्ताव्यक्तस्वरूपस्यवास्वस्यस्वंप्रत्येवकथकारणताभवेत् ॥ परमार्थदृष्टौतुनिराभासप्रभादृश निराभासप्र
भाभिन्नदृङ्मात्रस्वभावस्याद्वयस्यकथकारणताभवेत् ॥ किंचव्यवहारेअद्वयमसत्द्वैतसत् ॥ परमार्थेत्वद्वयसत्द्वैतमसत्॥ नहिसदसतोरपिकेनचित्परस्परकार्यकारणतावक्तुश
क्येत्यर्थ ॥२८॥प्रमाणादिमानमेयमित्यात्मकजगन्नजायतेव्यवहारेआत्मनएवतदात्मत्वात् ॥ नह्यात्माआत्मनोजायतइत्यर्थ ॥२९॥३०॥तथाचाध्यासपक्षेनकस्यचिज्जन्मा
दिविक्रियेतिकौटस्थ्यमेवसिद्धमित्युपसहरति ॥ तस्मादिति ॥ यत्सकारणमूर्म्यादिमयोक्ततदपिविमर्शेजलातिरिक्तकथलभ्यतेकिवालभ्यतेनकिंचिन्नकथंचिदित्यर्थ ॥ ३१॥

१ अस्त्सदेशकालांतेइत्यपिपाठ,

णवसत्वविकारोऽपि परात्मकारणता नास्तितदा अदृश्यत्वादनन्तदेशकालपरिच्छेदत्वात्कारणेब्रह्मणि मानाभावात् किं कार्यमित्याह ॥ परेइति ॥ जलादेर्देशकालतिथश्च्या दिसकारणम परस्तदेशकाले निमित्तजगत्कारणमितियद्युक्तवत्वयोपसहृतम ॥ तत्र वैषम्योत्स्यरोकोभिप्रायइतिराजापृच्छति ॥ जलादाविति ॥ १२ ॥ समुद्रस्य पर्यायत्वमत्कार्यत्वात्कारणंभूमिर्वायवादिवासनिमित्तेश्वरयोरेपय परिणामस्यसकारणत्वम ॥ब्रह्मण कारणप्रसिद्धेरहृयनयासहकारिकारणाभावाच्चतद्विपत्तस्याकारण त्वमिति विपम्यमदभिप्रेतम ॥ मद्यनस्वज्ञानायोगदृष्ययत्नसुप्रभावनाया एवानुदयाद्ब्रह्मोद्भमशक्यं त्वयात्वद्वैतमस्तुसर्वद्वैतबाधेनतत्त्वपरिचितमितितत्त्वबोधमित्याशयेनकु म्भउवाच ॥ इदानीमित्यादिना ॥ ११ ॥ यदिसर्वद्वैतबाधारकारणरहितमजगदभीत्युक्ते कोभिप्रायस्तमाह ॥ जगच्छब्दार्थरहितमिति ॥ ब्रह्मसत्तैवभागजगतिप्रतीता जग

परेऽस्तंदेशकालांतितयाजगदकारणम्॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥जलादौयत्तरगादितत्सकारणमस्तिहि॥३२॥परेजगदहंतादिना कारणमवैम्यहम॥ ॥कुम्भउवाच॥ ॥इदानींतत्त्वतोज्ञातमेतत्सत्यमहीपते॥३३॥इदंजगदहंतादिनेहकिंचिन्नविद्यते॥जगच्छब्दार्थ रहितंजगच्छांतिशिवात्मकम्॥३४॥व्योम्न्येवनिर्मितंशांतंव्योम्नासूक्ष्मतरेणच॥यथानभसिशून्यत्वंतथेदंजगदीश्वरे॥३५॥सदृशस्व स्वरूपेणनवारूपेणकेनचित्॥एवंरूपंजगदिदंसम्यग्ज्ञातंशिवंभवेत्॥३६॥सम्यग्ज्ञानप्रभावेणविषमप्यमृतायते॥ असम्यग्ज्ञात मशिवंजगद्दुःखप्रदंपरम॥३७॥विषबुद्ध्यामृतमपिभुक्तंविषरसायते॥ईदृशश्चयथावेत्तियच्चैषचिदीश्वरः॥३८॥तत्तथैवाशुभव तिताद्रूप्यतयाशिव॥यथाज्वालाभ्रमाज्जाताविचित्राकारविभ्रमे॥३९॥तिष्ठत्यनन्यरूपैवब्रह्मसत्तातथैवहि॥ यत्परंचित्स्वरूपेण स्थितमात्मनिमयंपरम्॥४०॥तत्तेनेदमिदंत्यादिजगदादीवलक्ष्यते॥केवलंपरमेवेत्यपरमंभासतेशिवम्॥४१॥अतोजगदहंतादिप्रश्नए वेतिनाचित ॥ यद्वस्तुविद्यमानंस्यात्प्रश्नस्तत्रविराजते॥४२॥प्रेक्षितंयत्तुनास्त्येवप्रेक्षाप्रश्नेनतत्रकिम्॥ सन्निवेशंविनासत्तायथा हेम्नोनविद्यते॥४३॥

सत्तामृत सानुजमद्वायप्यस्त्रवत्यभिप्रायइत्यर्थः॥३४॥यथाव्योम्न्येवव्योम्नोऽपिसूक्ष्मतरेणमायाव्योम्नानिर्मितगन्धर्वनगरमिथ्यात्वान्नित्यशांतव्योमसत्तयैवास्ति यथाशून्ये पिनभसिनीलिमादयुत्पन्नतत्सत्त्वंनास्तितथाईश्वरमायाशबलेब्रह्मणिजगदित्यर्थ ॥३५॥ स्वस्वरूपेणचैतन्यैकरसेनसदृशंचिद्रूपमेवसम्यग्ज्ञातम्॥अन्यथाकेनचिद्रूपेणजडरूपे णवानसदृशंशून्यमेवनिज्ञातसनशिवप्रदमिवभवत्॥३६॥ नन्वशिवकथंशिवभवेत्तमाह॥ सम्यगिति॥ ३७ ॥ ईदृश विद्यासहायोऽविद्यासहायोवा ॥ ३८ ॥ यथाज्वाला मिनितांतिनिमत्तपरि भ्रमणे केर्शोकारविरूपेणविचित्राजाताप्यनन्यरूपेणैवतिष्ठति ॥ ३९ ॥ यच्चित्स्वरूपेणस्थितपरब्रह्मतदेवात्मनिमयपरमरमबोधसमैनैवावबोधेननिमित्तेन ॥ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ वापरदर्यपृथिवशांतिइत्यादिस्तस्कृतप्रश्नस्यामवकाशएमेत्याह ॥ अतइति ॥ प्रतिप्रश्नदर्शनदृष्याव्योविश्वासाभासस्यपमुक्तइतिमभम्वनोचित ॥ ४२ ॥ यदि जगन्नास्तवर्हिकथंतत्प्रश्नास्पदमनुरूपमइतिप्रश्नापिनकायइत्याह ॥ प्रेक्षितमिति ॥ तादृशमेवछायानिर्विषयत्वेकथमितिप्रष्टव्यमकारस्यैवाभावादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

र्यमयत्येषतआत्मां

सस्थिति प्रश्नार्हैतिशेष॰ ॥ ४४ ॥ ननुयदिपृथिव्यादयोनसत्येवतर्हिकथंय पृथिव्यांतिष्ठन्पृथिव्याआंतरोयंपृथिवीनवेदयस्यपृथिवीशरीरय॰पृथिवीमंतरोयमयत्येषतआत्मां

तर्याम्यमृतइत्यादिश्रुतेरनर्यामिणेश्वरेणप्रेर्यमाणाएवसर्वेभावा स्वस्वकार्येचमत्कुर्वंतीतिवैदिकसिद्धांतस्तत्राह ॥ यन्मयाएवेति ॥ मायाशबलेश्वरमया सर्वेभावास्तेनमायाशब

लेश्वरेणैवमाययैवमिथ मामध्यात्मनामेलनायसप्रेरिता सत पचभूतात्मकेपिदेहमायिकमेवतत्तत्कार्यचमत्कारकुर्वंति ॥ यथामिथुनानिस्त्रीपुंसयुग्मानियौवनेकाममयानिकामे

नप्रेरितानिपरस्परसभोगेनपुत्राद्युत्पादनेनचमत्कुर्वंति ॥ यथावाबीजानिभूस्थानिवर्षोदकेनप्रेरितान्यंकुरोदयाच्चमत्कुर्वंतितद्वदितिपरेणान्वयः ॥ ४५ ॥ तथाआवृतचिन्मा

त्रमेवचिन्मात्रेणमायिकेननानात्मनैवनानेवभूत्वाअवधीयतेतत्तत्कार्यरूपेणपरिच्छिद्यते ॥ ४६ ॥ यथातदेवचिन्मात्रस्वात्मज्ञानात्मनास्वेनैवव्याप्तंपारमार्थिकात्मनाचम

त्कुरुतेतद्वत्ब्रह्मणएवब्रह्मभूतसर्गात्मनामायिकचमत्कारेतस्यैवतत्त्वज्ञानेनपारमार्थिकस्वरूपावाप्तिचमत्कारेच पूर्णमदः पूर्णमिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यते पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवा

तथाजगदहंभावंविनानेशस्यसंस्थितिः॥ अकारणत्वान्नास्तीदंब्रह्मैवेत्थंविजृंभते॥ ४४॥ अजृंभमाणमेवेदंजगत्त्वेनेवसंस्थितम्॥ य

न्मयाएवतेनैवमिथःसंप्रेरिताशयम्॥४५॥चमत्कुर्वंत्यमीभावाःपंचकेमिथुनौघवत्॥चिन्मात्रएवचिन्मात्रंचिन्मात्रेणावधीयते॥४६॥

नानात्मनैवनानेवस्वात्मज्ञानात्मनात्मवत्॥ पूर्णात्पूर्णान्युद्धरंतिपूर्णात्पूर्णानिचक्रिरे॥ ४७॥ भवंतिपूर्णात्पूर्णानिपूर्णमेवावशिष्यते ॥

चिन्मात्रमेवकचतियच्चिन्मात्रमयात्मनि ॥ ४८ ॥ अकचित्वैवतन्नामकचितंसर्गवेदनम्॥ अहंचिताचिदेवादौभवतीवस्वयंततः

॥ ४९ ॥ अभवंत्येवरूपंस्वमत्यजंतीनिरामयम्॥ तेजोमयमनाद्यंतंमनोरूपमनंतकम्॥ ५० ॥ सम्राट्संसारमाभासिभवतीवस्वयंव

पुः॥ पश्यत्यथसदेवेदंस्वरूपत्वात्सदेववा॥ भावनाद्भूततामेतिदृश्यंभवतिचक्षणात्॥ ५१ ॥

वशिष्यतइतिश्रुतिमर्थंतउदाहरति ॥ पूर्णादिति ॥ प्रलयेवासनामात्रशेषेणसर्वोपाधिप्रलयेमायाशबलेब्रह्मण्यप्ययप्राप्ताजीवाःकल्पादौभोजकादृष्टपरिपाकेपुनःस्वस्वव्यष्टि

समष्ट्युपाधीन्सर्गेणयदुद्धरतितत्पूर्णादपरिच्छिन्नाद्ब्रह्मणःकारणात्पूर्णान्यपरिच्छिन्नब्रह्मरूपाण्येवकार्याणिमाययोद्धरति ॥ स्थितिकालेचयदवांतरकार्यजातमैहिकामुष्मिक

भोगमोक्षसाधनानिचक्रिरेतदपिपूर्णादेवपूर्णान्येवचमाययाचक्रिरे ॥४७॥ ततोयत्तत्त्वज्ञानान्मुक्ताभवंतितदपिपूर्णादेवमायापगमात्पूर्णानिभवति ॥ सहभेदभ्रमेणमायापगमे

पूर्णमेवावशिष्यतइतिश्रुतेस्तात्पर्यार्थइतिभाव. ॥ यच्चिन्मात्रमयात्मनिसर्गवेदनकचितंतच्चिन्मात्रेचिन्मात्रमेवाकचित्वैवकचितनामेत्यत्रान्वयः ॥ ४८ ॥ अहप्रत्यगात्मरूपा

चिदेवसर्गादौस्वरूपमत्यजत्येवाभवत्येवस्वतश्चितास्वयमेवानतकमनोरूपंभवतीव ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ततःस्थौल्यकल्पनेनाभासिसत्स्वयंभुवःसम्राट्संसारविराड्भावेनसंसरण

रूपभवतीव ॥ अथव्यष्टिजीवभावेनेदजगद्भ्रांत्यासदेवपश्यतिपरमार्थतोधिष्ठानसदेववाजगतिपश्यतितदर्शनभ्रांतिरित्यर्थः ॥ भूतताचतुर्विधभूतग्रामताम् ॥ ५१ ॥

उक्तमुपसंहरति ॥ शांतमिति ॥ एवमुक्तरीत्याशांतस्वभावत.शब्दाथाभ्यांनामरूपाभ्यांमुक्तमतएवाव्यपदेश्यस्वप्रकाशोयोनुभवस्तदात्मतत्त्वमेकवस्तुनिजचमत्करणमायात
स्वलोकरूपसन्जगत्प्रसररूपतयाजगदिवभूत्वास्थितमित्यर्थ ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्र०नि०पू०पण्णवतितम सर्ग ॥ ९६ ॥ ॥ ९ ॥ ॥पूर्वप्रका
रणदर्शनजातमितिमार्जितम ॥ विभाव्यतमयत्ननदृश्यवेदनताचित ॥ १ ॥ दृश्यविंशतितमश्लोकोक्तसमुद्रतरंगदृष्टांतस्तद्दार्ष्टांतरवैषम्यचदृश्यमार्जनोपयोगितयोपपादित
इदानीमर्कविंशतितमश्लोकोक्तहेमकटकदृष्टांततद्दार्ष्टांतरवैषम्यचतथैवोपपादनीयमितिचकुंभोनुवदति ॥ हेम्नीति ॥ १॥२ ॥ अस्तुदृश्यासत्त्वतब्रह्मत्वेशुद्धचित्तस्तद्ब्रह्मनस्वरूप
नापनीति कथमितिराजापृच्छति ॥ शिवइत्यादिना ॥ ३ ॥ नभोविघनसंसारालोकस्यतदभ्यस्तगंधर्वनगराविप्रकाशस्वरूपताप्रतीतिवत्तदित्याशयेनकुंभउत्तरमाह ॥ विस्तार
मिति ॥ विस्तायतइतिविस्तारतदधिष्ठानसम्मात्रमेवतस्यस्वाध्यस्तस्यसंवेदनसवित्प्रथेवतिष्ठति ॥ अतएवतदध्यस्तगुभवनतन्मात्रमधिष्ठानसन्मात्रमेवेतितद्वद्जगद्वपुर्व्यपदिश्यत
इत्यर्थ ॥ ४॥ अथविज्ञानवादीभुवनादिरूपोयआंतरविज्ञानपरिणामएवसदृश्याबाह्यार्थवदवगम्यतइतिमन्यत ॥ गौतमकणादकपिलपतंजलिप्रभृतयोबाह्यार्थं पृथिव्यादि

शांतजगत्प्रसररूपतयास्वभावशब्दार्थमुक्तमिदमव्यपदेश्यमेकम् ॥ वस्तुस्थितनिजचमत्करणावलोकरूपजगत्स्वरहितानुभवात्मत
त्त्वम्॥५२॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजावबोधननामपण्णवतितम सर्ग॥ ९६॥ ॥९॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥
हेम्न्यस्तिदेशकालातेहृत्यंजन्यजनिक्रम ॥ नकिंचिज्जायतेशांतान्नकिंचित्प्रविलीयते॥ १ ॥ स्वसत्तायांस्थितब्रह्मनबीजंनचकारणम्॥
शुद्धानुभवमात्रतत्तस्मादन्यन्नविद्यते ॥ २॥ किंचिज्जगदहंतादितदेवानंतमस्तिहि॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥शिवेजगदहंतादिमु
नेनास्तीतिवेद्म्यहम् ॥ ३ ॥ सर्गवेदनमाभातिकथमेतद्वदाशुमे॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥विस्तारतद्नाद्यततत्सविदिवतिष्ठति ॥ ४॥ तत्त
द्भुवनमत्यच्छंतत्तन्मात्रजगद्वपु ॥ नविज्ञानमयोर्थोस्तिनचात्योनापिशून्यता॥५॥ वेदनामात्रसारत्वाद्यथाचित्सारउच्यते॥ द्रवत्व
सलिलस्येवचिदचित्त्वमकारणम्॥६॥ स्वात्मनीशमनततद्यथास्थितमवस्थितम्॥ प्रतियोगिव्यवच्छेदाभावत सत्वभावयो ॥७॥

पचभूतमय परमार्थभूतास्तीति ॥ माध्यमिकस्तुशून्यमेववास्यांतरबाह्यग्राहकभावेनसर्वस्यामथतेनवस्तुभूतंकिंचिदस्तीति सम्मताव्यपाकुर्वन्नाह ॥ नविज्ञानमयइति॥५॥
तत्कुतस्तत्राह ॥ वदनेति ॥ सर्वेषांवादिनांकल्पना सत्यविदनायामुपपद्यतेनासत्यामितिनतस्याशून्यताक्षणिकताजन्यताविनाशितापरिणतिर्वाकेनचित्कचिदकुशक्यतइतिसै
वसारइत्यर्थ ॥ यथाचिद्वसारस्तथाउच्यतेउपपाद्यतश्रृणुदृष्टांत यथाद्रवत्वसरित्सलस्यरसस्तद्वत्सवस्तूनांचितन्यसार ॥ यदिचैतन्यमात्रवस्तुनस्यात्तर्हिसाधकाभावात्सर्व
जगदस्तिनास्तीतिव्यपदेशानर्हंकस्यादितिविभाव्यतामितिभाव ॥ एवरसभूतायाश्चित अचित्त्वमकारणनकारणैर्निरूपयितुशक्यम ॥ ६ ॥ त्वयाचातस्याजमप्रत्ययताकथ
मपपादनीयमितिचत्तत्राह ॥ स्वात्मनीति ॥ नचिद्रूपस्वात्मनिजगदाकारेणप्रथनेपरमार्थचिन्मात्ररूपेणचाप्रथनईशत्वमाययासमर्थमतस्तद्यथासाविपनिरविपवाययास्थितत
थैवसर्वात्माप्यवस्थितमित्यर्थ ॥ यदितस्वच्छास्वच्छोभयभावस्थितिसमर्थतर्हितस्यस्वच्छभावैकव्यवस्थताकुतस्तत्राह ॥ प्रतियोगीति ॥ सत्वमावस्यस्वभावोहिस्वच्छ
भाव अस्वच्छभावस्तुतद्विरुद्धभाव सयदिस्वविरोधिनस्वस्यव्यवच्छेदकुर्यान्नकुर्याद्वा द्वेधापिस्वयनसिद्ध्यतीतिसत्वतद्विरुद्धभावयोप्रतियोगिव्यवच्छेदाभावादसत्त्वात्
याअसत्वात्तरमेसद्वस्तुनिस्वच्छभावैकव्यवस्थतासिद्धेत्यर्थ ॥ ७ ॥

ननुअस्वच्छभावस्यात्यतापलाप किमर्थक्रियते स्वच्छचिद्रूपमेवास्वच्छजगद्भावकारणतापत्तियोग्यमितिकुतोनकल्प्यतेतत्राह ॥यदीति ॥ चित्कौटस्थ्याद्वयत्वादिपरश्रुतिवि द्वदनुभवविरोधात्तथानकल्प्यतइतिभाव. ॥ ८ ॥ ९ ॥ चिदभ्यासपक्षविनासर्गस्योपायांतरेणोपपत्तिरेवनास्तीत्याह ॥ नचेति ॥ १० ॥ उत्थितमिव ॥ ११ ॥ तर्हसत्त्वकारण कमेवेदजगदितियदृच्छावादिपक्षनिरस्यति ॥ कार्यमिति ॥ १२ ॥ यदिसन्मात्रैकरसतर्हिकथजगच्चिज्जडरूपेणसद्रूपेणचद्वित्वैक्याद्यात्मकप्रतीयतेतत्राह ॥ व्योमपुष्पवदिति॥ खपुष्पवज्जद्दाशोविकल्पमात्रमित्यर्थः ॥ अस्तुतर्हिचिद्रूपमेवजगत् ॥ तस्यचिद्रूपमेवब्रह्मकारणम् ॥ नचचिद्रूपैक्येइदकार्यमिदकारणमितिविभाजकाभाव. जन्मनाशयोरेव विभाजकत्वोपपत्तेस्तत्राह ॥ वस्त्विति ॥ नवाघटपटादिजागतवस्तुज्ञंचिद्रूपमुपपद्यते ॥ कुत. नाशैकनिष्ठत्वान्नाशनियतत्वात्॥चितोहिनाशोनचितासिध्यति ॥नाशकालेचि

अनिंगितमनाभासमप्रतर्क्यंकथंभवेत्॥ अतो असत्वात्तेनपरमेस्वच्छभावव्यवस्थता॥यदिकारणतापत्तियोग्यंशांतंपदंभवेत्॥८॥ नकारणंनैवबीजंब्रह्मकदाचन॥९॥ कार्यस्यकस्यचिन्नामतेनसर्गोनविद्यते॥ नचान्यथोपपत्तिर्हिसर्गस्यास्योपपद्यते ॥१०॥ चिन्मा त्रकादृतेतस्माज्जडसर्गोनविद्यते ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचित्तच्चिद्घनमिवोत्थितम् ॥ ११ ॥ अहंभावजगच्छब्दशब्दार्थरसरंजनम्॥ कार्यं नकारणाभावात्पदार्थैतूपपद्यते ॥ १२ ॥ द्वित्वैक्याद्यात्मकंव्योमपुष्पवत्स्वानुभूतितः॥ वस्तुनाशैकनिष्ठत्वान्नवाज्ञमुपपद्यते॥ १३॥ उपलंभकरोनाशोजन्मनस्तस्यवाकुतः॥ अथचैनंसदासंतंनित्यंनष्टंचवेत्सिवा॥ १४॥ पदार्थौघंतदेवेत्थमेकरूपेपिकिंव्यथा॥ उपलं भस्तुयश्चायमेषाचित्तचमत्कृतिः॥१५॥ चित्तत्वमात्रसत्तास्तिद्वित्वमैक्यंचनास्त्यलम्॥ अतःपदार्थसत्तायाअभावेसतिभूपते॥१६॥ असंभवाद्भावनस्यनाहंताभावनास्तिते॥ अहंभावासंभवतश्चित्तमन्यत्किमुच्यते॥१७॥

तःसत्वेनाशोक्तेर्निर्विषयत्वात् ॥ नापिजडेन तस्यसिद्धावप्यसमर्थत्वादित्यर्थ. ॥ १३ ॥ यदितुचितोनाशोचिद्रूपएवस्वपरप्रथायामन्यनिरपेक्षइतिकश्चिद्ब्रूयात्तत्राप्याह ॥ उपलभकरइति ॥ चिद्रूपःसविन्नाश.स्वजन्मनस्तस्यस्वप्रतियोगिनोवाउपलंभकरःप्रकाशक कुतः नहिस्वोत्पत्तिस्तत्पूर्वकालिकप्रतियोगिचिद्वानाशेनोपलब्धुशक्यते ॥ नचतदुभयानुपलभेतस्यनाश स्वयमुत्पन्नइत्यनुभवितुशक्यम् ॥ नचसाक्षिणातदुभयानुभवश्चितश्चिद्विषयत्वायोगादतस्तद्वयोत्पत्तिनाशयोर्जगतश्चजाड्यमेवेतिभावः ॥ ए वजगतोजाड्यसिद्धेकारणानिरूपणादकारकोत्पत्तौसदैवजन्मस्यान्नित्यचनाशःस्यादुभयोरपिनिवारकाभावात् ॥ हेस्वभाववादिन्यदिनिष्प्रमाणकमनुभवविरुद्धमपीत्थमे वनित्योत्पत्तिनाशस्वभावमिदजगदितिवेत्सिअभ्युपगच्छसि ॥ १४ ॥ तर्हिश्रुतिविद्वदनुभवसिद्धेअखडचिदेकरूपेतस्मिन्नभ्युपगम्यमानेतवाकिंव्यथाकिमर्थपीडेत्यर्थः ॥ न नुयदिसर्वंचिदेकरसतर्हिकथचिदचिद्विविधोपलभस्तत्राह ॥ उपलंभस्त्विति ॥ १५ ॥ तर्हिचिदन्यच्चित्तमेवद्वितीयस्यात्तत्राह ॥ अतइत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥

भिन्नताजीवब्रह्मभेदभिन्नचिद्ब्रह्मस्थितादृश्यवेदनताद्रूपभेदभ्रमनास्ति ॥ १८ ॥ शुद्धचिद्रूपे सर्वधाद्धाभानकदापिजडपदार्थानामसिद्धेस्तद्भावनामयुक्तमहमितिजीवरूपमपिना
स्यरेनिस्ययमात्मैवपरिशिष्यतइत्यर्थ ॥ १९ ॥ तादृशात्मैवसत्यज्ञानमनंतब्रह्म नित्यविज्ञानमानंदब्रह्म ब्रह्मैवेदंविश्वमिदंवरिष्ठमित्यादिसर्ववेदार्थस्तद्भावनादेवतदनुभवादि
त्यथ ॥ तर्हितद्भावनतदनुभवात्मिकाअखंडाकारवृत्ति सर्वदापित्वात्स्यपरिशिष्येतेत्याशंक्याह ॥ चेतितेति ॥ ब्रह्मचितनयाचेतितब्रह्मार्थैकसत्यत्वात्चिंतादिवृत्तिरपिस्वेद्ध
बाधनबाध्यत्वइतिनब्रह्मातिरिक्तपरिशेषप्रसक्तिरित्यर्थः ॥२०॥उक्तमर्थंफलेनोपसंहरति॥ तेनेति॥तेनसर्वद्वैतबाधनत्वब्रह्मैवासि तद्ब्रह्मअशेषमनेकमेकमेवसप्रपन्नसर्वजगच्चासच्च
न्यमव नयनि भासरूपाचिदपिपथास्थितमविकृतमन्वेतिनिरामयतत्त्वावशिष्टमित्यर्थ ॥२१॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशे नि०पू०सप्तनवतितम सर्ग ॥ ९७ ॥
चित्तनाम्नोनिबोधस्यदर्शाकारायविस्तरात् ॥ चेत्यासत्वाच्चित्तत्वमसत्त्वमेवेतिवर्ण्यते ॥ १ ॥ ननुआलोकेतनिरूपादिरिवसत्येषचित्तेचित्तस्तदन्यस्त्यस्यापथादृश्यत्वेनासति ॥ तथ

इतिचित्तमहद्रूपनास्त्यतोनचभिन्नता ॥ निर्वासनशांतमनामौनीपरमामय ॥ १८ ॥ सदेहोवाविदेहोवाभावस्याप्यचलोपम ॥
सर्वधाच्छुद्धचिद्रूप पदार्थाभावसिद्धित ॥ १९ ॥ भावनाभावतश्चित्तनास्त्येवाहमितिस्वयम् ॥ एवंब्रह्मेतिवेदार्थभावनादनुभूतित ॥
चेतितार्थैकसत्यत्वाच्चितानामफविद्यते ॥ २० ॥ तेनासिनिर्मलमकारणमादिमुक्तब्रह्मशाश्वतमशेषमनेकमेकम् ॥ शून्यनिरामय
मसत्सदनादिमध्यसर्वजगच्चिदपिब्रह्मयथास्थिततत् ॥ २१ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजप्रबोधननामसप्तनव
तितम सर्ग ॥ ९७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ चित्तनास्तीतिमेबोधोयथायुक्त्यास्फुटभवेत् ॥ तामन्यामथवाब्रूहियुद्दन
निपुणमया ॥ १ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ चित्तनास्त्येवहेराजन्कदाचित्किंचनक्वचित् ॥ यच्चेदचित्तवद्भातितद्ब्रह्माभिधमव्ययम् ॥ २ ॥

दिचित्तब्रह्माकारवृत्तिरूपाध्यनर्हिदीपनाशवत्पुनरप्यप्रामम ॥ किंचसचित्ताएवसचेतनाअचित्तास्तुचेतनालोकप्रसिद्धास्तथाहिजीवन्मुक्तानष्टचित्तात्तर्हिस्तवाविषदचेत
ना सप्रपदम् ॥ नचतथादृश्यते ॥ किंचसतिचित्तनिरतिशयानंदलक्षण परमपुरुषार्थ शास्त्रफलमनुभवितुशक्यनासति ॥ नचाननुभूयमान कश्चित्पुरुषार्थोनामभवति ॥ कि
च ब्रह्माकारचित्तमपिचित्तबाधतअप्यह ॥ नाच ॥ स्वात्मनिक्रियाविरोधात् ॥ नहिशस्त्रमहत्वपि स्वात्मानमवधुशक्नोति ॥ नद्वितीय ॥ तद्बाध्यस्यअगतस्तद्बाधकत्वायोगा
त ॥ चित्तस्वपनिरुक्तस्वल किंबाधकत्वाप्रसिद्ध सुंदोपसुंदन्यायानवतारात् ॥ ब्रह्मणस्त्वनादि सवसाधकत्वमेवनबाधकत्वमितिचित्तबाधोनिरर्थकोदुष्कर.सर्वानुभवपराहतश्चे
स्वापाशकानिरासनबोधराज्यकामोराजापृच्छति ॥ चित्तमिति ॥ तांमायुक्तामेवयुक्तिविशदीकृत्यब्रूहि ॥ अथवातस्यातदुपयुक्तांमदीयसर्वाशंकानिवारणसमर्थांयुक्ति
यद्दीत्यथ ॥ निरपरदम ॥ १ ॥ तत्रसर्वशापपरिहारणचित्तबाधोपपादिकांयुक्तिमकुंभश्चित्तासत्त्वतदधिष्ठानब्रह्ममात्रसत्वमप्रतिजानीते ॥ चित्तमिति ॥ कदाचित्कालेक
चिदर्थाकिंचिद्रूपात्मनापिचित्तनास्ति ॥ २ ॥

तांयुक्तिमाह ॥ अतइति ॥ यत.सर्वंचित्तादिजगदज्ञानात्मकंज्ञानेनाज्ञानबाधेनहेतुनानविद्यतेअतोहेतोरित्यर्थः ॥ अयंभावः ॥ भवेदयंस्वात्मनिक्रियाविरोधोयद्यज्ञानबाधा च्चित्तादिबाधोन्य·स्यात् ॥ अज्ञानबाधएवतुसर्वतत्कार्यतत्सवधावरणविक्षेपादिसर्वनिवृत्तिरूपस्तस्मिन्सतिचित्तनास्त्येवेतिप्रतिज्ञातार्थोऽर्थसिद्धएव ॥ अतएवनपुनराध्यादि दोषप्रसक्तिरज्ञानस्यैवसर्वाध्यप्रयोजकस्यापगमात् ॥ स्वप्रकाशपूर्णानंदपरिशेषेणनिरतिशयपुरुषार्थसिद्धेश्च ॥ नचचित्ताधीनाचेतनताकित्वभिव्यक्तचिदधीनासाचजीव न्मुक्तेषुचित्तनाशेप्यस्त्येवेतिनाचेतनत्वप्रसगः ॥ नचचित्तनाशेतत्कृताचिदभिव्यक्तिरपैति ॥ अनभिव्यक्तेरज्ञानावरणकृतत्वेनतदपगमेचितोभिव्यक्ते·स्वाभाविकत्वेनानपाया त् ॥ नहिवायुनाघनापसारणेनकृतासूर्याभिव्यक्तिःशरदिवायूपरमेअपैतीतिसर्वदोषपरिहारइति ॥ ३ ॥ प्रथमप्रतिज्ञासमर्थितांनिगमय्यद्वितीयामुपादत्ते ॥ नास्त्येवेति ॥ त त्समर्थनाय यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकपश्येदितिश्रुतिप्रमाणयति ॥ केनेति ॥ ४ ॥ ननिरोधोनचोत्पत्तिर्नबद्धोनचसाधकइतिश्रुतिरपितत्रमानमित्याशयेनाह ॥ महाप्र लयेति ॥ महाप्रलय.प्राकृतस्तदुत्तरेपुराणादिप्रसिद्धेसर्गादौयदिनोदितमेवतर्हिचित्तनास्त्येवेतिप्रतिज्ञावाक्येत्वयाकथयच्चेदचित्तवद्वार्तातिनिर्देश.कृतस्तत्राह ॥ निर्देशस्त्विति

अतोऽज्ञानात्मकंयत्तज्जगदेवनविद्यते ॥ तत्राहंत्वंतदित्यादिकल्पिताःकलनाःकुतः ॥ ३ ॥ नास्त्येवजगदेवेदंयच्चेदंकिंचनोदितम् ॥ ब्रह्मै वास्तीहसकलंकेनतद्बुध्यतेकथम् ॥ ४ ॥ महाप्रलयसर्गादावेवेदंनोदितंजगत् ॥ निर्देशस्त्विदमित्यत्रत्वद्बोधायमयाकृतः ॥ ५ ॥ उपादा नात्मकादीनांकारणानामभावतः ॥ अकारणंचभावानामशेषाणांत्वसंभवात् ॥ ६ ॥ एवमज्ञानबुद्ध्यात्मजगत्तस्मान्नविद्यते ॥ तस्मा द्यदिदमाभातिभासनंब्रह्मनेतरत् ॥ ७ ॥ अनाख्येनाकृतौदेवेकरोतीदमितित्वसत् ॥ भापितंनोपपत्त्यात्मनसत्यंनानुभूयते ॥ ८ ॥ अना ख्योप्रतिघःस्वात्मानिराकारोयईश्वरः ॥ सकरोतिजगदितिहासायैववचोऽधियाम् ॥ ९ ॥ अनेनैवप्रयोगेणराजंश्चित्तंनविद्यते ॥ जग देवनसत्साधोकुतश्चित्तादितद्गतम् ॥ १० ॥ चेतोहिवासनामात्रंवास्येतुसतिवासना ॥ वास्यंजगत्तदेवासदतश्चित्तास्तिताकुतः ॥ ११ ॥ यदिदंकचतिब्रह्मस्वयमात्मात्मनात्मनि ॥ कृतंतस्यैवतेनैवचित्तमित्यादिनामकम् ॥ १२ ॥

॥ ५ ॥ पूर्वोक्तयुक्तिरप्येतत्साधनसमर्थेत्या शयेनाह ॥ उपादानेति ॥ ६ ॥ द्वितीयप्रतिज्ञानिगमयति ॥ तस्मादिति ॥ ७ ॥ ननुयदिसर्गादिनास्त्येवतर्हितदात्मानंस्वयमकुरुतएकोवशीसर्वभूतांतरात्मा एकंबीजंबहुधायः करोति कर्त्ताभोक्तामहेश्वरइत्यादिश्रुतिस्मृतिवादानाकागतिरितिचेन्नेहनानेतिश्रुत्यपेक्षितनिषेध्यसमर्पणेनाद्वैतव्युत्पादनार्थवादत्वेवगतिर्नतत्त्वार्थतेत्याशयेनाह ॥ अनाख्ये इति ॥ अनाख्येनामरहितेअनाकृतौरूपरहितेयुक्तिशून्यत्वान्नोपपत्त्यात्मनिष्कलंनिष्क्रियमित्यादितात्त्विकश्रुतिविद्वदनुभववाधितत्वान्नसत्यलौकिकैरपिनानुभूयते ॥ ८ ॥ शीतवातादिप्रतिघातवारणायगृहादिनिर्माणप्रसिद्धम् ईश्वरस्त्वप्रतिघःकरोतीतिअधियांतात्पर्यशून्यानामर्थवादानासर्वज्ञस्यतथाचेष्टोक्तिर्हासायैवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवंजगत्स र्गासिद्धौप्रतिज्ञातार्थसिद्धिरित्याह ॥ अनेनैवेति ॥ यदाजगदेवनसत्तदातदंतर्गतचित्तादिकुत.सदित्यर्थः ॥ १० ॥ जगदसत्वेविषयासत्त्वादपिचित्तासत्त्वसिद्धिरित्याह ॥ चेतो हीति ॥ वास्येवासनाकर्मणिविषये ॥ ११ ॥ तर्हिचित्तादिव्यवहारस्यकोविषयइतिचेन्मायोपहितब्रह्मैवेत्याह ॥ यदिदमिति ॥ नाम्नासंघोनामकम् ॥ १२ ॥

यतोऽहिवासमामाममिति श्लोकम्व्याचष्टे ॥ जगदिति ॥ दृश्यंवास्यमितिदर्शनानुसारिणीवासनेतिद्योतनार्थम् ॥ कारणाभावतइतिविषयबाधेनिर्विषयवासनास्थित्ययोगादिति
भाव ॥ १३ ॥ यदिदंकथनीमितिश्लोकमपिपरमार्थदृशातत्फलकथनपरतयाव्याचष्टे ॥ अतश्चेति ॥ १४ ॥ मायातत्त्वदृशापिव्याचष्टे ॥ यत्किंचिदिति ॥ परमाकाशरूपेचि
दादर्शेयत्किंचिदनिर्वचनीयमायारूपम् ॥ इयदस्यम्म ॥ १५॥ अशेषानर्थकारिणीअहंजगदित्येषामतिप्रतिपत्तिर्मेतत्साक्षिणोममस्वप्नवन्मिथ्यैवाभाति नूननिश्चयेनेत्यर्थः॥१६॥
॥ १७ ॥ १८ ॥ यदिनोत्पन्नतर्हिअजमनादिनित्यमेवास्त्विमस्याशयमाह ॥ लोकेति ॥ दृश्यस्यवस्तुनःअनादित्वजन्मादिविविक्रियारहितत्वधाकौटस्थ्यवालोकतोवाशास्त्रतोवा
स्वानुभवतोपिवानोपपद्यतइतिपरेणान्वयः ॥ १९ ॥ साकारस्यस्थूलस्यप्रतिघातयोग्याकृतेश्चास्यजगतोलोकशास्त्रानुभूतिभिः सिद्धामहाप्रलयादयोऽभ्युक्रमेणाप्रलयांताश्चि

जगद्दृश्यमिदंवास्यतदेवोत्पन्नमेवनो॥ कारणाभावतःपूर्वमेवातश्चित्तताकुतः ॥१३॥ अतश्चिद्व्योममात्रात्मपरमाकाशनामकम्॥
स्फारवेदनमेवेदंकथमस्तिकुतोजगत्॥ १४ ॥ यत्किंचित्परमाकाशइवरूपकमायते ॥ चिदादर्शेनजातत्वान्नचित्तंनोजगत्क्रिया
॥१५॥ अहंत्वंजगदित्येषाप्रतिपत्तिर्नवास्तवी ॥ मिथ्यास्वप्नइवाभातिनूनमेऽशेषकारिणी ॥ १६ ॥ दृश्यस्यजगतोऽभावाच्चितोना
स्त्येववासना॥ अतस्तदात्मकंचित्तंकीदृशंक्वकुतःकथम्॥१७॥ अप्रबुद्धैरवगतंचित्तंदृश्यमिदंजगत्॥ असच्चित्तनिराकारंपूर्वमुत्पन्न
मेवनो॥१८॥नोत्पन्नंकारणाभावात्सर्गादावेवसर्वदा॥ लोकशास्त्रानुभवतोनचदृश्यस्यवस्तुनः ॥१९॥ अनादित्वमजत्वंवास्थैर्यं
वाप्युपपद्यते॥साकारस्यास्यजगतःस्थूलस्यप्रतिघाकृते. ॥ २० ॥ समस्तकारणाभावाल्लोकशास्त्रानुभूतिभिः ॥युज्यतेचनिराकर्तुंन
महाप्रलयादय ॥२१॥शास्त्रानुभववेदाद्यसिद्धांतैस्त्रयोपिवा॥ प्रलयाश्चनसंतीतिवक्त्युन्मत्तकएवच ॥ २२॥ लोक शास्त्राणिवे
दाश्चप्रमाणंयस्यनोमतेः॥असन्मोक्ष्यतिमूढःससज्जनजनसंश्रयेत्॥२३॥ नचस्वप्रतिघस्यास्यदृश्यस्याप्रतिघःक्वचित्॥ कारणंभवितुंश
क्तःसाकारस्यनिराकृति॥२४॥इत्यमालक्ष्यमाणंतत्तदेवसततंमुने॥ नचनार्थक्रियाकारिभवेन्नित्यमिदंजगत्॥ २५॥

कारणनिराकर्तुंयुज्यतेनिराकरणोपपादकसमस्तकारणाभावादित्यन्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ लोकवेदमर्यादोल्लंघनेशिष्टैर्बहिष्कार्यतैवस्यादित्याह ॥ लोकइति ॥ अ
सन्मोक्ष्यकेवललोकमात्राश्रयेभ्यश्चार्वाकेभ्योप्यतिमूढः॥ २३ ॥ तर्हिश्रुत्युक्तब्रह्मकारणतापक्षएवाभ्युपगम्यतामित्याह ॥ नचेति ॥२४॥ निराकारब्रह्मकारणकत्ववादिभ्यास्तुश्रु
तत्सदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइत्यादिवादरायणन्यायेनजगतोब्रह्मतात्त्विकस्वभावतायामेवतात्पर्यमितिमागुक्तमेव ॥ इत्थंब्रह्ममात्रतयाऽलक्ष्यमाणजगद्व्यवहारेमूढत्वा
नचनार्थक्रियासमर्थंभवत्येवेतिनलोकविरोध ॥ परमार्थतोब्रह्मीभूतमेवेतिनभूतदृष्टिपसिद्धरूपमन्योन्यविरोधोपीत्याशयेनाह ॥इत्थमिति॥इत्थमप्रसिद्धरूपम् ॥ २५ ॥

॥

इदानींसर्वसर्गश्रुतीनांनेतिनेतीत्यादितन्निराकरणश्रुतीनांचतात्पर्यंपिंडीकृत्योपसंहरति॥ तस्मादित्यादित्रिभिः ॥ पूर्वात्पूर्वंचतन्निरंशंचतस्येतिपूर्वात्पूर्वनिरंशतः॥षष्ठ्यंतात्सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ २६ ॥ सर्वरूपस्यपूर्णस्वभावस्यब्रह्मण.स्वतोविनैवशास्त्रंयदात्मकचनंतत्स्वकवपुःस्वरूपमेवसर्गप्रलयरूपधृक्जगदिवक्षणंयावदज्ञानकालज्ञातमितिसर्वसृष्टिश्रुतीनामर्थः ॥ तदेवस्वरूपक्षणातरेतत्त्वमस्यादिशास्त्रमनुसृत्यबुद्धंसद्ब्रह्मैवनिर्गतद्वैतात्मनिस्वभावेआस्तेइतिनेतिनेतीत्यादिद्वैतनिषेधश्रुतेस्तात्पर्यार्थइतियोज्यम् ॥ २७॥२८ ॥ इदमज्ञदृष्टरूपंतुअत्यंतासत्वान्नानाअनानापिचन ॥ अतोयथास्थितंव्यअतःशास्त्रीयबोधात् ॥ २९ ॥ एवंज्ञातसर्वंजगत्प्रशांतंसन्निरालंबनिराधारमजयथास्थितसद्ब्रह्मैव ॥

तस्मादिदंनिरंशस्यचिद्व्योम्नोप्रतिघाकृतेः॥ निराकृतेरनंतस्यपूर्वात्पूर्वनिरंशतः॥ २६ ॥ ब्रह्मणःसर्वरूपस्यशांतस्यात्तस्ययत्समम्॥ स्वतएवात्मकचनंसर्गप्रलयरूपधृक्॥ २७॥ स्वकंवपुश्चतेनैवज्ञातंजगदिवक्षणात् ॥ क्षणांतरानुबुद्धंसद्ब्रह्मैवास्तेनिरात्मनि ॥ २८ ॥ ब्रह्मैवेदमतःसर्वंक्वचिन्नजगदादिधीः॥ क्वचित्तादिक्वचित्तादिक्द्वैतैक्यादिकल्पना ॥ २९ ॥ सर्वंनिरालंबमजंप्रशांतमनादिरित्यात्मयथास्थितंसत्॥ इदंतुनानेवनचाप्यनानायथास्थितंतिष्ठसुकाष्ठमौनम्॥ ३०॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०चू० शिखिध्वजावबोधनंनामअष्टनवतितमःसर्गः॥ ९८॥ ॥ ७ ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥नष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्महामुने॥ स्थितोस्मिगतसंदेहोविश्रांतमतिरात्मवान् ॥ १ ॥ ज्ञातज्ञेयोमहामौनीतीर्णमायामहार्णवः ॥ शांतोहमनहंरूपोज्ञःस्थितोस्मिनिरामयः ॥ २ ॥ अहोनुसुचिरंकालंप्रभ्रांतोहंभवांबुधौ॥ स्थानमक्षयमक्षुब्धमधुनाप्राप्तवानहम् ॥ ३॥ एवंस्थितेमुनेनास्तिसाहंतादिजगत्त्रयम्॥ मूर्खबुद्धमिदंभातियत्तद्ब्रह्मेतिवेद्म्यहम्॥ ४ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥ जगदेवनयत्रास्तेतत्राहंत्वंविभासनम्॥ इत्थमंबरसंसारककुतःकीदृशःकथम्॥ ५॥ यथास्थितव्यवहृतिर्मौनीशांतमनामुनिः॥ सौम्यार्णवोदरावर्त्तपरिस्पंदवदास्वभो॥ ६॥

वहरंस्त्वत.सुकाष्ठमौनोवागादिव्यापारशून्यस्तिष्ठेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अष्टनवतितमःसर्ग. ॥ ९८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रबुद्धोपिनरेंद्रोत्रभूयःकुंभेनबोध्यते ॥ स्थूणानिखननन्यायाद्बोधोस्यसुदृढोस्त्विति ॥ १ ॥ एवंबोधितोराजाउपदेशजन्यज्ञानेनसर्वसंदेहादिबीजंस्वाज्ञानंनष्टमित्यभिलप्यदर्शयति ॥ नष्टइत्यादिना ॥ विस्मृतात्मनःसाक्षात्कारएवस्मृतिरित्युच्यते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मूर्खबुद्धमिदंसाहंतादिजगत्त्रयंनास्ति ॥ ४ ॥ कुंभस्तदुक्तमेवानुमोदमानउवाच ॥ जगदेवेत्यादि ॥ अंबरससारोगंधर्वनगरव्यवहारः ॥ किंदृत्तान्यधिकरणनिमित्तदृष्टांतप्रकारप्रतिक्षेपार्थानि ॥ ५ ॥ सौम्यार्णवोदरेप्रशांतोयआवर्त्तपरिस्पंदस्तद्वदास्वतिष्ठ ॥ ६ ॥

१ पूर्वादित्यस्यैकदेशान्वयेनित्यसापेक्षत्वात्समासः ॥ अथवापंचम्यलुकूछांदसः २ पुंस्त्वमार्षम्

शब्दाथात्मशब्दार्थस्वरूपगुनभोमयशून्यमेव ॥ ७॥ चिच्चमत्कृतिनामकयदात्मरूपनभसवेवकचकचायतेस्वचाकचक्येनदीप्यते ॥ ८॥ यथानभसिअवाङ्मुखीव्हेंद्रनीलक टाहाकारसन्निवेशदृष्टेर्विवेकदृशाशांतौतथात्मसौरालोककचनमस्यवतर्थैवेत्यर्थः॥ ९॥यथासमस्त्यहंकारात्मास्वयंभू संकल्पमात्रतथास्वयंप्यस्त्यहंकारोपि ॥ एतौसमष्टिव्य ष्टिबधमोक्षावित्येतौतदभिमानतत्परित्यागवेदनायत्तौ ॥१०॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ अहमित्येवेति ॥ ११ ॥कोसौमोक्षस्तमाह ॥ यदिति ॥ सदापर्यायेणसतांबधमोक्षसंकल्पा नांसाक्षिभूतस्वरूपवेदनतदेवसत्पूर्णकेवलत्वंकैवल्यचकथ्यतइत्यर्थ ॥ १२ ॥ सिद्धिर्मोक्ष ॥ आपदोबध ॥ सत्यमहमेवानहमितिशुद्धकैवल्यात्मबोधवान्भव ॥ १३ ॥ शु

ब्रह्मरूपमिदशांतमित्यमस्तियथास्थितम्॥ अहंजगदिदंचेतिशब्दाथात्मनभोमयम ॥ ७॥ इदमाद्यतरहितसर्वसंसारनामकम्॥ चि च्चमत्कृतिनामात्मनभ कचकचायते॥ ८॥ सन्निवेशदृश शांतौतदस्तिकनकयथा॥ जगदाद्यर्थसशांतौब्रह्मेदविद्यतेतथा॥ ९ ॥ यथा स्वयभू सकल्प स्वयनामतयैवहि॥ एतौस्ववेदनायत्तौबधमोक्षौव्यवस्थितौ॥ १०॥ अहमित्येवसकल्पोबधायातिविनाशिने ॥ नाह मित्यवसकल्पोमोक्षायविमलात्मने॥ ११॥ यद्बधमोक्षसकल्पशब्दार्थानांसदासताम्॥ स्वरूपवेदनतत्सत्केवलत्वचकथ्यते॥ १२॥ अनहंवेदनसिद्धिरहवेदनमापद ॥ सोहमेवानहमितिशुद्धबोधोभवात्मवान्॥ १३॥ असकल्पनमात्रेणसम्यग्ज्ञानोदयात्मना॥ सक ल्प क्षीयतेसिद्ध्यैस्वयमेवासदात्मक ॥ १४॥ अप्रतर्क्येस्वरूपेहिनास्तिकारणताशिवे॥ कारणाभावत कायपदार्थोपिनविद्यते॥ १५॥ पदार्थाभावससिद्धौवेदननोपपद्यत॥ कारणाभावतोनित्यमहंभावस्यनोदय ॥ १६॥अहंभावानुदयत ससार कस्यकीदृश ॥ससारा भावत सर्वपरमेवावशिष्यते॥ १७॥ यदिदंभासतेतत्सत्परमेवात्मनिस्थितम्॥ परंपरेपरापूर्णसममेवविजृंभते॥ १८॥ तेननिस्तिमि तसर्वंशिलाकीर्णमिवाचलम्॥ विद्धिरश्मिमयाकारमिवब्रह्मजगत्स्थितम्॥ १९॥

द्धबोधस्यसकल्पक्षयात्सिद्ध्यतीत्याह ॥ असकल्पनेति ॥ १४ ॥ शुद्धस्यकारणत्वासंभवात्स्यपदार्थाभावसदभावनिश्चयात्संकल्पक्षय सकल्पनाशादहंभावक्षयस्तत्क्षया ज्जीवभावादिससारक्षयस्ततश्चब्रह्ममात्रावशेषइतिक्रममाह ॥ अप्रतर्क्यइतिभिर्भि ॥ १५॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रागपियदिदंजगदाकारेणभासतेतत्परमार्थतोब्रह्मैवतथास्थिततस्वबो धेनघनापूर्णकिंतुपरेस्वभावेस्थितपरमेवपरेणापूर्णसमस्वरूपमेवविजृंभतेप्रकटीभवति ॥ १८ ॥ तेनसर्वैकरूपत्वेनहेतुना ॥ वज्रशिलयाकीर्णनिबिडितवज्रशिलोदरमिवाचल दृढम् ॥ तमवपज्जगत्स्थिततद्ब्रह्मनिरंश्मिमयमर्तिवाकारसदृशमिव ॥ १९ ॥

मुक्तौतर्हिंकथस्थितंतदाह ॥ पुरइति ॥ सदेवसदर्शनादसन्मयम् ॥ २० ॥ कथंतर्ह्यचलेजगत्स्पंदप्रत्ययस्तत्राह ॥ छायेति ॥ यथावज्रशिलोदरेप्रतिबिंबपुरुषोऽस्पंदमानए
वस्पदंतेतद्वत्स्पदि ॥ २१ ॥ सम्यग्ज्ञानप्रबोधस्योदयेबाह्यारूपालोकाआंतरामनस्काराश्चनीरसानिःसाराइत्यागमप्रमाणजास्थिरभावनाभवतितामेवनिर्वाणहेतुत्वान्निर्वा
णविदु ॥ २२ ॥ जगच्छब्दार्थरहितयःपश्यतिसपश्यतीतियदुक्तंतद्दृष्टांतैर्विवृणोति ॥ यथेति ॥ खगत प्रकाशोयथादीपाद्याकारसन्निवेशंविनास्तियथावाकटकादिसन्निवे
शनिर्मुक्तहेमास्तितथाजगदप्यसन्निवेशब्रह्मास्तीतिसभावनीयमित्यर्थ ॥ २३ ॥ रूपालोकमनस्काराइत्येतदपिविवृणोति ॥ नीरसाइति ॥ ब्रह्मरूपिणोबोधाद्ब्रह्मभूतस्यजग
तोजगत्प्रत्ययकारिणोरूपालोकमनस्कारानीरसा'कोर्थ असदाभासाभवतीत्यर्थ' ॥ २४ ॥ यथाबहून्यपितरंगादीनिसमुद्रेऊर्मिशब्दार्थरहितमंबुमात्रंभवतितथाबहून्यपिव
स्तूनिज्ञानोदयेनिसर्गवद्ब्रह्मैकमेवभवतीत्यर्थ ॥ २५ ॥ सर्गशब्दार्थभेदबाधेसर्गपरब्रह्मणोरैक्यमेवेतिव्यतिहारेणद्रढयति ॥ सर्गएवेति॥हियस्मात्एषएवसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रौत

पुरःसंकल्पकेनष्टेसंकल्पनगरस्ययत्॥ रूपंतद्विद्धिजगतःखादच्छंसदसन्मयम्॥२०॥ छायापुरुषवत्स्पंदिशांतंनिर्मननंजगत्॥ जगच्छ
ब्दार्थरहितंयःपश्यतिसपश्यति॥२१॥रूपालोकमनस्कारानीरसागमभावना॥सम्यग्ज्ञानावबोधस्यनिर्वाणंवैविदुर्बुधाः॥२२॥ यथा
स्तिवातोनिःस्पंदोयथास्तिखगतोपिवा॥ यथाहेमासन्निवेशमस्तिब्रह्मजगत्तथा॥२३॥नीरसाअसदाभासाजगत्प्रत्ययकारिणः॥रूपा
लोकमनस्काराःसंतीमेब्रह्मरूपिणः॥ २४॥ ऊर्मिशब्दार्थरहितंयादृगंबुबहून्यपि॥ सर्गशब्दार्थरहितंतादृग्ब्रह्मनिसर्गवत्॥ २५॥सर्गएव
परंब्रह्मपरंब्रह्मैवसर्गदृक्॥ सर्गशब्दार्थरहितोवाक्यार्थस्त्वेषशाश्वतः॥२६॥ ब्रह्मशब्दार्थसंपत्तौसर्गशब्दार्थधीःकृता॥सर्गशब्दार्थसंसि
द्धौब्रह्मशब्दार्थधीःकृता॥ २७॥ समस्तशब्दशब्दार्थभावनाभावनोदयम्॥ शुद्धंतिष्ठतिचिद्व्योमब्रह्मशब्देनकथ्यते॥ २८॥ सम्यग्दर्शन
संसिद्धावुभयोरप्यवेदने॥यच्छिष्टमजरंशांतंततोवाग्विनिवर्त्तते॥२९॥ संशांतसर्वात्मकवेदनौघमस्तीदमेकात्मकस्वस्वरूपम्॥यथा
स्थितंसर्वजगत्स्वरूपंपाषाणरूपंचपरंज्ञरूपम्॥ ३०॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० शिखिध्वजावबोधनंनामनवनवतितमः
सर्गः॥९९॥ ॥७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥एवंचेत्तन्ममहाबुद्धेयादृशंकारणंपरम्॥कार्यंतादृशमेवेदंजगदित्येववेद्म्यहम्॥ १॥

वाक्यार्थः ॥ २६ ॥ बृहणाद्ब्रह्मेतिब्रह्मशब्दस्यार्थसंपत्तावेवसर्गशब्दार्थधीर्लोकेकृता एवंसर्गोनामरूपयोर्विसर्गस्त्यागइतिसर्गशब्दार्थसंपत्तौत्रिविधपरिच्छेदनिवृत्तेर्बृह
धात्वर्थानुसारिब्रह्मशब्दार्थताकृतेत्यनयोरेकार्थतैवेत्यर्थ' ॥ २७ ॥ ब्रह्मशब्दस्यतर्हिशब्दवस्तुनिकथंप्रवृत्तिस्तत्राह ॥ समस्तेति ॥ अल्पस्यापिपरिच्छेदस्याभ्युपगमेबृहधात्व
र्थसंकोचापत्तेरशब्दशब्देनैवतादृशमेवब्रह्मशब्देनकथ्यतइत्यर्थ. ॥ २८ ॥ अथवाजगच्छब्दस्येवब्रह्मशब्दस्यापिवाच्यार्थवदनोत्तरलक्षणयाअखंडार्थसम्यग्दर्शनसंसिद्धौ
यच्छिष्टंवस्तुततोब्रह्मशब्दादिवागपिनिवर्त्ततइत्यर्थ. ॥ २९ ॥ हेराजन्इदंसर्वंजगत्स्वरूपंयथास्थितंयदस्तितदप्यतिदृढत्वाद्वज्रपाषाणरूपंपरब्रह्मस्वरूपमस्त्येव ॥ यदापीदंजग
दज्ञानेनसंशांतसर्वात्मकवेदनौघसंपन्नंतदापिएकात्मकस्वस्वरूपंसदस्त्येवेतिब्रह्मजगतोरैक्येवसत्तेतिनकस्याप्यसत्त्वमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि०
पू० नवनवतितमःसर्गः ॥ ९९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वार्यतेब्रह्मवत्सत्त्वंजगतोब्रह्मसत्तया ॥ जन्मादिविक्रियाऽस्पृष्टब्रह्मैवसदितीर्यते ॥ १ ॥ यदिब्रह्मजगतोरैक्येवसत्तातर्हितयासत्त्व
याब्रह्मेवजगदपिपरमार्थसत्यंकिंनस्यात् मिथ्यावस्तुनोहिकारणदुर्निरूप सत्यस्यतुसत्यब्रह्मैवकारणंसंभवतितुल्यत्वादितिराजाशंकते ॥ एवंचेदिति ॥ १ ॥

सत्यमायाशबलशुद्धस्यसत्तयैवभगवत्समसत्ताकजगतःकारणभवेत् ॥ यत्तुनिर्गुणपरसत्तानुपजीविअद्वयत्वात्पूर्वकालाभावेनपूर्ववृत्तित्वशून्यनिर्विकारत्वात्तस्मात्कार्यंकुतोभवे यनतत्समसत्ताकस्यावित्यर्थ ॥ २ ॥ अस्तुतर्हितत्रस्थितमायाशबलमेवजगत कारणमितिचेत्तत्राह ॥ नेहेति ॥ इहनिर्विशेषेमायाशबलकारणतत्कार्यंजगच्चनास्ति ॥ मायाद स्वीयमायातच्छबलतत्कार्याणांसद्भावोपगमात्‌परमार्थदृष्ट्यातुसर्वमिदंजगच्छांतमजमेवेत्यर्थ ॥ तथाचोक्तवार्तिके ॥ अविद्यास्तीत्यविद्यायामेवासित्वाप्रकल्प्यते ॥ ब्रह्मद स्यात्वविषयनकथंचनयुज्यतइति ॥ ३ ॥ अजातेनचसादृश्यमसक्तिरित्याह ॥ जायतइति ॥ ४ ॥ कुतोनजायतेतत्राह ॥ बीजमेवेति ॥ तत्रबीजाभावेऽपितद्वेतबीजार्किनस्या त्तत्राह ॥ अप्रतर्क्यमिति ॥ ५ ॥ कुतस्तत्रबीजादिहेतुभावइतिचेत्प्रमाणसिद्धतदुचितदेशकालाभावादित्याह ॥ देशेति ॥ तर्हिब्रह्मगोचरप्रमैवतत्रहेतूपादानकारणगोचरास्तुन वि रोधादित्याह ॥ अकर्त्रिति ॥ यस्यप्रमाणस्याकर्तृकर्मादिविकारकमात्रविरोधिब्रह्मविषयत्वेनहेतूपादानकारणयोःप्रमाजायतइतिकथंवक्तुंशक्यमित्यर्थ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अत

॥ कुंभउवाच ॥ ॥ यत्रकारणतानास्यकार्यंतत्रोपपद्यते ॥ यन्नकारणमेवादौतस्मात्कार्यंकुतोभवेत् ॥ २ ॥ नेहास्तिकारणंकिंचिन्नच कार्यंकदाचन ॥ विद्यमानमिदंसर्वंसर्वंशांतमजंजगत् ॥ ३ ॥ जायतेकारणात्कार्यंयत्तत्कारणवद्भवेत् ॥ यन्नजायतएवेहतस्मिन्सदृ शताकुतः ॥ ४ ॥ बीजमेवनयस्यास्तितत्कथंवदजायते ॥ अप्रतर्क्यमनाख्यंचयत्तस्यक्वेवबीजता ॥ ५ ॥ देशकालवशात्सर्वेहेतुमत प्रमाणगाः ॥ अकर्तृब्रह्मविषयप्रमाकारणयोःकथम् ॥ ६ ॥ अकर्तृकर्मकरणेनास्तिकारणताशिवे ॥ तस्मात्तत्कारणंनास्तिजगच्छ ब्दार्थवेदनम् ॥ ७ ॥ ब्रह्मैवत्वंस्वरूपंसपत्स्थिरंधारयस्वतत् ॥ असम्यग्दर्शिविषयंतदेवजगदास्थितम् ॥ ८ ॥ चिन्मात्रमजरंशांतयदेक तमर्मायते ॥ तेनैवायंजगद्भ्रमसच्छांतंबुध्यतेवपुः ॥ ९ ॥ अन्ययैवचयोभावश्चेतसःपृथिवीपते ॥ सएवनाशःकथितःस्वानुभूतश्चपंडि ते ॥ १० ॥ चित्तनाशस्वभावतद्धिविनाशात्मकंनृप ॥ क्षणनाशोयतःकल्पश्चित्तशब्देनकथ्यते ॥ ११ ॥ असंकल्पनमात्रेणसम्यग्ज्ञानो दयात्मना ॥ संकल्पःक्षीयतेसिद्धोस्वयमेवासदात्मकः ॥ १२ ॥ नाशैवांगीकृताभावयदिविश्वंहिकथ्यते ॥ विद्यमानःकथंतस्यान्नुता मरसेक्षण ॥ १३ ॥ हस्तावुत्क्षिप्ययोब्रूतेशूद्रोस्मीतिस्फुटगिरा ॥ कथंसविप्रोभवतिविप्रत्वंत्वस्यकीदृशम् ॥ १४ ॥ विदग्धधातुरत्युच्चैर्म्र तोस्मीतिविरौतिय ॥ सेतिमेवागतविद्धिजीवनतस्यसंभ्रमः ॥ १५ ॥

एवंस्वरूपशुद्धाकाशकल्पयन्निर्विशेषवस्तुतदेवाह ॥ मतितस्त्वदृशात्तद्विधारयस्वनाम्यादृशम् ॥ असदृशा चतदेवजगद्रूपेणास्थितमित्यर्थ ॥ ८ ॥ चिन्मात्रमयैवजगद्भ्रमभावेन सपद्यत अतस्ताकारमनोमात्यापभ्रमजमवाकारमेत्याह ॥ चिन्मात्रमितिद्वाभ्याम् ॥ ९ ॥ नाशोभ्रमस्वरूपहानि ॥ १० ॥ तदेवस्फुटमाह ॥ चित्तमिति ॥ सःक्षणमात्रमपिस्वरूप विस्मरणरूपानाशः कल्पकालविस्तरचित्तशब्देनाभ्यतइत्यर्थ ॥ ११ ॥ तच्चचित्तमसंकल्पमपर्यवसिततत्त्वज्ञानेननश्यतीत्याह ॥ असंकल्पनेति ॥ १२ ॥ अस्तुसंकल्पनाशस्तथा पिविश्वकथंनिवर्ततइतिचेन्मिथ्यात्वाद्यतिविशांतिपरमात्मन्येकीभवतिनचस्वतंत्रतयावतिष्ठतइतिविश्वमितितन्नामनिवचनमभिमेत्याह ॥ नाशैवेति ॥ यः स्वाधिष्ठानेबाधेनविश निर्विद्यमानकथंस्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥ तमेवलोकवत्तप्रमाणयति ॥ हस्तावितिद्वाभ्याम् ॥ १४ ॥ सन्निपातेनविदग्धाःकुपिताधातवोयस्यतथाविधःसन्नुच्चैर्विलपत्युरितियावत् ॥ १५ ॥

१ मतमितिपाठेपिमतिरित्येवार्थः २ पर्यवसिततत्त्वज्ञानेनेत्यर्थकचित्पाठः

चित्तायस्तीत्यनुभवस्यतर्हिकागतिरितिचेद्भ्रांतित्वमेवेतिदृष्टांतैराह ॥ भ्रमाकृतीति ॥ १६ ॥ भ्रांतिपुंजरूपमेवतर्हिनतत्सदस्तुनेत्याह ॥ तदिति ॥ तस्याज्ञानव्यतिरिक्तस्वरूपाभा
वादित्यर्थ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अज्ञानात्मनैवतर्हिचित्तादिसत्यमस्तुतत्राह ॥ अज्ञानेति ॥ ज्ञानबाध्यत्वान्नाज्ञानात्मनापिसत्यतासिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ उक्तदृष्टांताभ्यामुपपादयति ॥
जलज्ञानमित्यादिना ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ यावत्सकलम् ॥ २३ ॥ अहंकारादिसंयुतकिंचिद्देहादि ॥ अप्यर्थेएवकारः ॥ तर्हिकिमस्तितदाह ॥ संविदिति
तत्कथंकिलनामस्यात्सत्यंभ्रमभरात्मक
भ्रमाकृतियदस्तीहदृश्यतेऽलातचक्रवत् ॥ मृगतृष्णाद्विचंद्रादिबालवेतालकादिवत् ॥ १६ ॥ तत्कथंकिलनामस्यात्सत्यंभ्रमभरात्मक
म् ॥ अज्ञानभ्रांतिरेवांतश्चित्तमित्येवकथ्यते ॥ १७ ॥ अज्ञानमुच्यतेचित्तमसत्सदिवसंस्थितम् ॥ असंवेदनमज्ञानंज्ञानंसंवेदनंभवेत्
॥ १८ ॥ अज्ञानसत्वसंवित्तेर्ज्ञानात्संवेदनात्क्षयः ॥ जलज्ञानंमुधाभ्रांतिःसाधोमरुमरीचिषु ॥ १९ ॥ नैतज्जलमितिज्ञानात्संवित्तेःप्रवि
लीयते ॥ इदंचित्तमितिप्रौढंयदज्ञानमलंहृदि ॥ २० ॥ नास्तिचित्तमितिज्ञानात्तत्समूलंविनश्यति ॥ यथारज्ज्वांभुजंगत्वमज्ञानभ्रमसंभ
वम् ॥ २१ ॥ नसर्पोयमितिज्ञानाद्धृदिरूढाप्रणश्यति ॥ तथात्मनिमनोभूतमज्ञानभ्रमसंभवम् ॥ २२ ॥ चित्तंनास्तीतिविज्ञानाद्धृदिरूढा
द्विनश्यति ॥ चित्तंमनोहमित्यंतर्यावदज्ञानसंभवम् ॥ २३ ॥ नचित्तमस्तिनोचैवमहंकारादिसंयुतम् ॥ किंचिदेवजगत्यस्मिन्संविदेकांत
निर्मला ॥ २४ ॥ तयासंकल्पचित्तादिकृतमासीद्विमूढया ॥ अद्यासंकल्पतःसर्वपरित्यक्तंप्रबुद्धया ॥ २५ ॥ संकल्पेनयदायातित्वसंकल्पे
नगच्छति ॥ पवनेनमहाबाहोज्वालाजालमिवानले ॥ २६ ॥ आत्मतत्त्वैकघनयाततयाब्रह्मसत्तया ॥ जगत्सर्वमितिव्याप्तंसमुद्रइववा
रिणा ॥ २७ ॥ नाहमस्मिनचान्योस्तिनत्वंनैतेनचित्तकम् ॥ नेंद्रियाणिनचाकाशमात्मात्वेकोस्तिनिर्मलः ॥ २८ ॥ घटाद्याकाररूपेणस
एवायंविलोक्यते ॥ इदंचित्तमयंचाहमितिकैवकुकल्पना ॥ २९ ॥ नजायतेनम्रियतेकिंचिदस्मिञ्जगत्त्रये ॥ केवलोयंचिदुल्लासःसदस
द्भावनात्मना ॥ ३० ॥ सर्वमात्मापरंब्रह्मसत्प्रकटमाततम् ॥ द्वित्वैकत्वेनविद्येतेनभ्रांतिर्नचसंभ्रमः ॥ ३१ ॥ सर्वेंद्रियगणाकारेसन्ने
वासिसखेततः ॥ नदह्यसेमहाबुद्धेनचक्कचनलिप्यसे ॥ ३२ ॥ नतेविनश्यतिसखेनचकिंचिद्विवर्धते ॥ निर्मलाकाशरूपस्यकैवल्यानंत
रूपिणः ॥ ३३ ॥ इच्छानिच्छात्मिकेशक्तीयेतरापित्वमेवच ॥ नत्वंशुव्यतिरेकेणशशांकउपलभ्यते ॥ ३४ ॥
॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ व्याप्तमस्तम् ॥ २७ ॥ कथमस्ततदाह ॥ नाहमिति ॥ २८ ॥ तर्हिजीवन्मुक्तैर्घटाद्याकारेणकिमवलोक्यतेतत्राह ॥ घटादीति ॥ २९ ॥ ३० ॥ स
भ्रमोमरणादिभयम् ॥ ३१ ॥ सर्वस्मिन्निंद्रियगणेतद्ग्राह्यवक्त्र्याद्याकारेचसन्नेवसन्मात्रस्वरूपस्त्वमसि ॥ अतोदाहहेतुभिराध्यात्मिकादिभावैर्नदह्यसे ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इतरा
क्रियाशक्तिरपित्वमेव ॥ अतस्तवेष्टमनिष्टंकर्त्तव्यंचनास्तीत्यर्थद्योतनायचकारः ॥ अंशवःकलास्तद्व्यतिरेकेण ॥ ३४ ॥

मिभिरजर्परंजन्मरद्धि विपरिणामा निरस्यंते॥ सैवैकरूपमित्यनन्याम्येविकारा ॥ सकृद्विलसत्सकृत्प्रभातम् ॥ कष्टाप्रमाणेमत्स्वस्वरूपपरिचयलक्षाण्याली लायस्यतथा विधसत्
सम्माप्तयाउविमम् ॥ आयसर्वम्य्यवहारेम्यःप्राक्सिद्धयद्वस्तुतवेवास्मतत्त्वमित्यर्थ ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰ तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू शततम सर्ग ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥
ज्ञानदार्ढ्येनराज्ञोऽभवण्यतेष्टतकृत्यता ॥ जीवन्मुक्तावचित्तत्वस्थितिस्तत्स्वस्यवेर्यते ॥ १ ॥ परिणत पूवभावविहायनज्ञानप्राप्त ॥ १ ॥ शिलातलादुत्कीर्ण प्रतिमादिरिव
॥ २ ॥ ३ ॥ निर्विकल्पानायोगिनांशोभनतस्यभूतेनिरतिशयानन्दपदे ॥ ४ ॥ ५ ॥ महाविभावोनिरतिशयानन्दलक्षणा भूमिका ॥ सवस्यहैरण्यगर्भानंदानस्यविषयानंदजा

अजमजरमनाद्यजस्रभावसकृदमलंविलसत्सदेकरूपम् ॥ विगलितकलनकलास्वलीलसदुदितमाद्यमजतदात्मतत्त्वम् ॥ ३५ ॥
इत्यार्षेवा॰वा॰द॰मो॰नि॰पू॰चू॰शिखिध्वजपरमावबोधननामशततम सग ॥ १०० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिकु
भवचोराजाभावयन्नदकृत्रिमम् ॥ स्वयमात्मपदेतस्मिन्क्षणपरिणतोभवत् ॥ १ ॥ यभूवामीलितमनोलोचन शांतवाङ्मुनि ॥ शिलात
लादिवोत्कीर्णोनिस्पंदावयवाकृति ॥ २ ॥ ततोमुहूर्तमात्रेणप्रबुद्धस्फुरितेक्षणम् ॥ तमुवाचमहाबाहोचूडालाकुंभरूपिणी ॥ ३ ॥ ॥ कुंभ
उवाच ॥ ॥ कच्चिदस्मिन्पदेस्फारेशुद्धेविततनिर्मले ॥ सुतल्पेनिर्विकल्पानांसुखविश्रांतवानसि ॥ ४ ॥ कच्चिदत प्रबुद्धोसि कच्चिद्भ्रांतिस्त्व
योज्झिता ॥ कच्चिज्ज्ञेयपरिज्ञातदृष्टदृश्यमेववा ॥ ५ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ भगवस्त्वत्प्रसादेनमहाविभवभूमिका ॥ महतीपद
वीदृष्टासवस्योर्ध्वस्थितामया ॥ ६ ॥ सतांविदितवेद्यानामहोयतमहात्मनाम् ॥ अपूर्वकामृतमय सग सारफलप्रद ॥ ७ ॥ जन्मनापिम
यालब्धंयन्नामनमहामृतम् ॥ तदद्यत्वत्समासंगात्तेनैवासादितस्वयम् ॥ ८ ॥ अनंतमाद्यमममृतचैतत्कमललोचन ॥ कथनासादितमभूत्पू
र्वमात्मपदमया ॥ ९ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ मनस्युपशमयातेत्यक्तभोगैषणेस्थिते ॥ कषायपाकेनिर्वृत्तेसर्वेंद्रियगणस्यच ॥ १० ॥ यांतिचे
तसिविश्रांतिविमलादेशिकोक्तय ॥ यथासितांशुकेशुद्धेधिंदव कुंकुमांभस ॥ ११ ॥ कषायाणामनंतानांसंमृतानांशरीरके ॥ स्ववास
नास्वरूपाणामयपाकस्तवोदित ॥ १२ ॥ देहान्मलानिसर्वाणिकालेनकमलेक्षण ॥ साधोवृक्षात्फलानीवपाकेनविगलत्यध ॥ १३ ॥

तस्योर्ध्वमुत्कृष्टकाष्ठायास्थिता ॥ ६ ॥ सतेतिद्वयं ॥ अपूर्वमनादौससारेकदाप्यननुभूतयदेकामृतनिरतिशयानन्दलक्षणपुर अतएवसारफलप्रद ॥ ७ ॥ सामान्योक्तविशिष्यवि
वृणोति ॥ जन्मनेति ॥ येनमहामृतस्वरूपभूतनैवमयाअनाद्यज्ञानाज्जन्मथतद्यत्वत्समासंगात्स्वयमेवानायासेनासादितम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ पूर्वंचित्तकषायपाकाभावान्नासादि
तमिदानीनुनपमातत्परिपाकादासादितमित्याशयेनकुंभउत्तरमाह ॥ मनसीत्यादिना ॥ सर्वेंद्रियगणस्यचाम्मनसश्च भोगलक्षणकषायाणांपाकेनिर्वृत्तेसति ॥ यथावस्तुति ॥
कषायपक्ति कर्माणिज्ञानतुपरमाशति ॥ कषायेकर्मभि पक्वेततोज्ञानमप्रमायतइति ॥ १ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ देहाल्लिंगदेहात् ॥ मलानिरागादिकषाया पापानिच ॥ १३ ॥

बिसेमृणालरूपेधानुष्कपरिकल्पितेलक्ष्ये ॥ १४ ॥ १५ ॥ ज्ञानार्थासकथामुपदेशतात्पर्येणावधारितवानसीतिशेषः ॥ उपदिष्टार्थानांत्वदिधारणात्सोपदेश ॥ प्रबुद्धवांस्तत्फ
लसाक्षात्कारज्ञानवान्जातोसीत्यर्थ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तवाज्ञानमद्यमध्याह्नकालेक्षीणमितिमयाज्ञातमित्याह ॥ यावदिति ॥ १८ ॥ इदानीमद्यतनदिनस्योत्तरभागे ॥ त्व
दयात्सपरित्यक्तेचेतसिक्षयमागतेसति ॥ १९ ॥ अचित्ततयानिःस्वरूपतावुद्ध्या ॥ २० ॥ दृष्टेःपरमात्माभिव्यक्ते. ॥ २१ ॥ आत्मन्यन्योन्याध्यासात्सदसत्तामयत्वमेवहि

वासनात्मसुयातेपुमलेपुविमलंसखे ॥ यद्वक्तिगुरुरंतस्त्वद्विशतीषुर्यथाबिसे ॥ १४ ॥ कषायपाकेसंपन्नेत्वंमयाद्यविबोधितः ॥ तेनाद्यै
वतवाज्ञानक्षयोजातोमहामते ॥ १५ ॥ अद्यपक्वकषायस्त्वमद्यैवज्ञानसंकथाम् ॥ अद्येहसोपदेशस्त्वमद्यैवासिप्रबुद्धवान् ॥ १६ ॥
शुभाशुभानांसर्वेषांकर्मणामद्यसंक्षयः ॥ सत्संगव्यपदेशेनतवनिष्पत्तिमागतः ॥ १७ ॥ यावदस्यदिनस्यैषपूर्वभागोमहीपते ॥ ताव
च्चेतोहंममेतितवाज्ञानंबभूवह ॥ १८ ॥ इदानींमद्वचोबोधाच्चेतसिक्षयमागते ॥ त्वदयात्संपरित्यक्तेसंप्रबुद्धोसिभूपते ॥ १९ ॥ त्वदिया
वन्मनःसत्तातावदज्ञानसंस्थितिः ॥ चित्तेचित्ततयात्यक्तेज्ञानस्याभ्युदयोभवेत् ॥ २० ॥ द्वित्वैकत्वदृशौचित्तंतदेवाज्ञानमुच्यते ॥ एत
योर्यौलयोदृष्टेस्तज्ज्ञानंसापरागतिः ॥ २१ ॥ प्रबुद्धोसिविमुक्तोसित्यक्तंचित्तंत्वयानृप ॥ सदसत्तामयत्वंहित्वयात्यक्तमसत्पदम् ॥ २२ ॥
वीतशोकोनिरायासोनिस्संगोनन्यआत्मवान् ॥ महोदयोमुनिर्मौनीस्वरूपेतिष्ठनिर्मले ॥ २३ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ एवंहिभग
वन्जंतोर्मूर्खस्यैवास्तिचित्तभूः ॥ प्रबुद्धस्यनतज्ज्ञस्यचित्तंनामकिलप्रभो ॥ २४ ॥ जीवन्मुक्तास्तदेतेहिविहरंतिकथंवद ॥ अविद्यमान
मनसोयुष्मदाद्यास्तथानराः ॥ २५ ॥ इतिमेकथयाशेषमन्यैःस्ववचनांशुभिः ॥ हार्दंतमोमेनिपुणमेवंप्रायैःप्रमार्जय ॥ २६ ॥ ॥ कुंभ
उवाच ॥ ॥ यथावदसितत्त्वज्ञतत्तथैवहिनान्यथा ॥ चित्तंहिजीवन्मुक्तानांनास्त्यंकुरइवाश्मनाम् ॥ २७ ॥ पुनर्जननयोग्यायावास
नाघनवासना ॥ साप्रोक्ताचित्तशब्देननसातज्ज्ञस्यविद्यते ॥ २८ ॥ ययावासनयातज्ज्ञाविहरंतीहकर्मसु ॥ तांत्वंसत्वाभिधांविद्धिपुन
र्जननवर्जिताम् ॥ २९ ॥ जीवन्मुक्तामहात्मानःसत्वस्थाःसंयतेद्रियाः ॥ विहरंतिगतासंगंनचित्तस्थाःकदाचन ॥ ३० ॥

चित्तनामतदेवअसतोजगतःपदकल्पनास्थानम ॥ २२ ॥ २३ ॥ चित्तेत्यक्तेजीवन्मुक्तानांकेनांतःकरणेनव्यवहारसिद्धिरितिप्रष्टुराजापीठिकांरचयति ॥ एवंहीति ॥ यदीत्य
र्थेकिलशब्द ॥ २४ ॥ प्रष्टव्यांशदर्शयति ॥ जीवन्मुक्ताइति ॥ तत्तर्हि ॥ २५ ॥ अन्यैर्दुर्वचमितिशेषः ॥ अन्यैःप्रसिद्धसूर्याद्यंशुविलक्षणै.स्ववचनांशुभिःप्रसिद्धतमोविल
क्षणहार्दंतम प्रमार्जयेतिवा ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ यथाभर्जितावितुन्नाश्चलाजानव्रीह्यादिशब्दवाच्यानाप्यंकुरादिजननक्षमास्तद्वत्तत्त्वज्ञानभर्जितंनिरावरणसत्वंनमनःश
ब्दवाच्यनापिपुनर्जन्मसमर्थमित्यर्थः ॥ २९ ॥ जीवन्मुक्तव्यवहाराभासेतदेवकरणाभासइत्याह ॥ जीवन्मुक्ताइति ॥ ३० ॥

१ वितुषाइत्यपिपाठ.

॥१३॥१२॥ तथापिसत्वबलादेवपावज्ञावभ्यवहार सेत्स्यतीत्याशयेनाह ॥ सत्ववानसीति ॥ १३॥ १४ ॥ त्वयापाक्शिक्कीर्पितोयोमहात्याग सस्वरूपचित्तयत्समुज्झितमयमे
वेत्यर्थः ॥ १५ ॥ चित्तत्यागेनतपोदानादिसर्वकर्माण्यन्तर्भूतानितत्फलेषवित्तस्वर्गापवर्गादितत्फलान्यन्तर्भूतानीत्याशयेनाह ॥ स्वर्गेति ॥ प्रबुद्धामेधाउपदिष्टार्थधारणायस्या
स्तयाविधयाअतएवपरमबोधवत्याधियाकृतश्चित्तत्यागएवस्वर्गापवर्गवित्तादिरित्यर्थ ॥ १६ ॥ तपआदिफलेतुनज्ञानफलमन्तर्भवतीत्याशयेनाह ॥ तपोनामेति ॥ यपतो
मनस्तापरूपसमनायां सकाशात्तदागतयत्ज्ञानफलंभोक्षसुखक्षयातिशयनिर्मुक्तमित्यर्थः ॥ ततआगतइत्यर्थेमयट्प्रत्ययोऽयमिति ॥ १७ ॥ नससत्येअनित्येवसत्यस्यशाश्वतस्य
चान्तर्भावसंभावनापीत्याशयेनाह ॥ तदिति॥ तत्ज्ञानफलसत्सत्यम् यसनीतिवस्तुशाश्वतंच तत्स्वर्गादिकिंचिन्नतुसत्यंभगुरंच ॥ भावाभावैराविर्भावतिरोभावैरूपारूढमाकां

मृदंचित्तचित्तमाद्ध प्रयुद्धसत्वमुच्यते ॥ अप्रबुद्धाहिचित्तस्या सत्वस्यात्सुमहाधिय ॥ ३१ ॥ भूय प्रजायतेचित्तसत्वभूयोनजायते॥
अप्रयुद्धस्यबंधोस्तिनप्रयुद्धस्यभूपते॥३२॥सत्ववानसिसजातोमहात्यागीस्थितोभवान्॥ अशेषेणत्वयाचित्तत्यक्तमग्रेतिवेद्म्यहम्
॥ ३३ ॥ समस्तवासनोन्मुक्तोराजन्नयैवराजसे ॥ आकाशसाम्यमायातमन्येतवमुनेमन ॥ ३४ ॥ शमप्राप्तोसिपरमसिद्ध ममसम
स्थिति ॥ अयंहिसमहात्याग सर्वयत्तत्समुज्झितम् ॥ ३५ ॥ स्वर्गापवर्गवित्तादितपोदानफलान्यपि ॥ प्रबुद्धमेधयासाधोधियापरम
योधया ॥ ३६ ॥ तपोनामकियन्माद्ध खक्षयकरंभवेत् ॥ क्षयातिशयनिर्मुक्तयत्सुखसमतामयम् ॥ ३७॥ तत्सत्तद्वस्तुतत्किंचिन्नतु
स्वर्गादिभगुरम् ॥ भावाभावैरुपारूढस्थिताधिगतवेदनम् ॥ ३८ ॥ स्वर्गोनामकिमानद सोपिसंदेहसंस्थित ॥ अप्राप्तस्वात्मसंसिद्धे
क्रियाकांड शुभोभवेत् ॥ ३९ ॥ येननासादितहेमरीतिंकिसपरित्यजेत्॥ चूडालादिसमामगाद्धवेज्ञात्वसुखेनते ॥ ४० ॥ तत्किमत्र
मनर्थेस्मिन्निमग्नस्त्वतपोमये॥ आश्रमादिविकल्पांशसाध्यस्याद्यकुकर्मण ॥ ४१ ॥

तत्पूर्वोत्तरकालयोरदृष्टस्थितवर्तमानमेवाभिमतवेदनयामदर्शनस्वमनविस्यर्थः ॥ ३८ ॥ तुच्छबहुायासलभ्यमस्वर्गादितुच्छसुखमज्ञानामेवबहुमतननतस्त्वविदामित्याशयेना
ह ॥ स्वर्गइति ॥ स्वर्गोनामेतिकिमानदस्तुच्छसुखम् ॥ किंसपेइतिसमास ॥ अपवर्जनीयधर्मकीर्तनापरयापराधसहस्रनाश्यत्वात्संदेहसस्थित ॥ ३९ ॥ ज्ञानदौर्लभ्यादज्ञाना
युक्तएवतुच्छस्वर्गादिपरिग्रह इत्याशयेनाह ॥ येनेति ॥ रीतिपित्तलम् ॥ तथतुज्ञानमाद्धदुर्लभमभूत्तथापित्वद्वैषतपःक्लेशोनिमग्नइत्याह ॥ चूडालति ॥ ४० ॥ आश्रमोवानप्र
स्थाश्रम ॥ आदिपदात्तपाम्यवपलक्षितकर्माधिकारनिर्वाहकविशेषणान्तराणिच॥ तदभिमानतत्साधनचित्तादिविकल्पविक्षेपांशसहस्रसाध्यस्यमधकत्वात्फलतोपिकुत्सि
तस्यकर्मण सर्वथिनिकृष्टस्यचान्द्रायणादितपःक्लेशामयेअनर्थेत्वमपपर्यतकिमर्थनिमग्न ॥ ४१ ॥

स्वर्गादिमहासुखहेतोस्तपसः कथमनर्थत्वतत्राह ॥ आद्यंताविति ॥ भोसुमतेयतोस्यतपसआदिभागआचरणावस्थाअतभाग फलक्षयावस्थाचद्वु खरूपावेव मध्येस्वर्गादिभो
गावस्थायामेवसुखस्मकिल ॥ तर्हिकिमयाकृतंतपोव्यर्थमेवनेत्याह ॥ यतइति ॥ यतस्तपसैवतेचित्तकषायपाकात्प्राप्ततत्त्वबोधसमयोजातः अतोहेतो सर्वैतपोरूपावि
कल्पाशायस्मिन्नविकल्पेतत्त्वज्ञानेपरिणमतितत्फलेनैवफलवतोपिचभवति ॥ ४२ ॥ तत्रज्ञानेबद्धपदःस्थिरोभव ॥ विविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसेत्यादिश्रुतेस्तत्फलेनैवततपसः
साफल्यमितिभाव ॥ज्ञानफलचिद्व्योमलाभेनसर्वमेवलब्धम् ॥ सर्वस्यजगतस्ततएवोद्भवस्थितिलयश्रुतेरित्याशयेनाह ॥ चिद्व्योमइति ॥ ४३ ॥ यद्यपिकार्यमिष्टमकार्यमनिष्टं
चसर्वमपिब्रह्मसमुद्रबिंदवएवतथापितुच्छत्वात्तत्सर्वंवध्यनिष्फलमेवातस्तत्त्यक्त्वापूर्णसमुद्रस्थानीयनिर्विशेषमेवसमाश्रयेत्याह ॥ इदमिति ॥ ४४ ॥ परमप्रेमास्पदत्वान्निरति
शयानंदरूपस्यस्वस्यइष्टांतरप्रार्थनापेक्षयातादृशस्वलाभप्रार्थनमेववरमित्याशयेनाह ॥ इष्टमिति ॥ यथाऽलब्धदयितयास्त्रियालब्धव्यदयितप्रतिमेइष्टंप्रार्थयस्वेत्यन्यत्प्रार्थ्य

आद्यंतावस्यसुमतेमध्यएवसुखंस्मभोः॥यतस्तेसमयोजातोयस्मिन्परिणमंतिच ॥४२॥ तपोरूपाविकल्पांशास्तत्रबद्धपदोभव ॥ चि
द्व्योम्नोनभसोत्यच्छात्सर्वेभावाःसमुत्थिताः॥ ४३ ॥ तथैवपरिदृश्यंतेतत्रैवविलयंगताः॥ इदंकार्यमिदंनेतिसंकल्पाब्रह्मबिंदवः॥ ४४ ॥
वंध्यंशिखिध्वजत्यक्त्वापूर्णमेवसमाश्रय ॥ इष्टंमेप्रार्थयस्वेतियथैवप्रार्थ्यतेसखे ॥ ४५ ॥ स्त्रियातथैवसकथंदयितःप्रार्थ्यतेस्वयम् ॥
संकल्परचितानेतान्भावानापद्भासुरान् ॥ ४६ ॥ गृह्णंतिनमहात्मानःप्राज्ञाजलरवीनिव ॥ स्वर्गमोक्षादिफलदंयत्किंचित्सर्वमेवतत्
॥ ४७॥ त्यक्त्वासमसमाभासोयोस्यसावेववैभव ॥ सत्त्वंसत्त्वेननाशेननाश्यंहिविगतस्पृहः ॥ ४८ ॥ पदार्थौघमिमंगृह्णंस्तिष्ठास्पंदित
चित्तभूः॥ अपरिस्पंदचित्तस्यसंसृतिर्नेहधावति ॥ ४९ ॥ पौरुषप्रभवासाधोविपत्तिर्हिमतौयथा ॥ यानियानीहदुःखानिप्रस्फुरंतिजग
त्त्रये॥ ५० ॥ चेतश्चापलजान्येवतानितानिमहीपते ॥ स्थिरंशांतंगतस्पंदंयस्यचित्तमचापलम् ॥ सदैवसमहानंदीसाम्राज्यस्यसभाज
नम् ॥ ५१ ॥ अथचेतसितत्त्वज्ञस्पंदास्पंदौत्वमेकताम् ॥ नीत्वातिष्ठयथाकाममैक्यमागत्यशाश्वतम् ॥ ५२ ॥

नेतथैवस्वयंदयितएवकथंनप्रार्थ्यते तस्मिन्स्वाधीनतयालब्धेतदधीनलब्ध्यंतराणांस्वतएवलाभादितिभावः ॥ ४५ ॥ अंगीकृत्यात्मातिरिक्तेष्टानांपुरुषार्थत्वलब्धत्वादेवाप्रा
र्थनीयत्वमुक्तम् ॥ वस्तुतस्तुतेषांतत्त्वज्ञदृशातुच्छत्वादग्राह्यत्वमेवेत्याह ॥ संकल्पेति ॥ आपदइवअभासुरानरमणीयान् ॥ ४६ ॥ जलरवीन्प्रतिबिंबानिव ॥ ज्ञानलाभान
तरंस्वर्गादिसाधनानीवापवर्गसाधनान्यपिहेयान्येवेत्याशयेनाह ॥ स्वर्गेति ॥ ४७ ॥ सर्वपदार्थेषुसदृशःसत्वेनैवग्राह्य.असदृशस्तुनित्यनष्टत्वेनैवग्राह्यश्चित्तचाचल्यविनेत्याह ॥
सत्वमिति॥ ४८ ॥ अस्पंदितचित्तभूरित्युक्तेःप्रयोजनमाह ॥ अपरिस्पंदेति ॥ नधावतिनप्राप्नोति ॥ यथास्वाभाविकप्रवृत्तिलक्षणपुरुषापराधप्रभवाविपत्तिर्मतौविवेकज्ञानो
दयेसतिनप्राप्नोतितद्वदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सम्यग्भग्नावरणतयाराजतइतिसम्राट्साक्षात्कृतआत्मातद्भावस्यभाजनमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ स्पंदास्पंदौतत्साक्षिमात्रतादर्श
नेनैकतानीत्वासाक्षिणमपिब्रह्मणैक्यमागत्यप्राप्यभूमानंदभावेनयथाकामपूर्णकामतयातिष्ठेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

िरुद्धया स्वरास्वरयोरैक्यानुपपत्तिं कथमिति राजा पृच्छति ॥ कथमिति ॥ ५३ ॥ तयोः स्वरूपेणैक्यं विराधय्य अधिष्ठानसाक्षिचिन्मात्ररूपेणानतिरिक्ततां वदन्निति त्वाशयमवटनेनकु
म्भ उत्तरमाह ॥ एकमिति ॥ वा इत्यपरतत्स्वरात्मना विभातं ॥ ५४ ॥ सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभिर्यद्गीतम् ॥ अगत्यामरणे ॥ ५५ ॥ स्वरास्वरयोरैक्यमुपपादयति ॥
चित्स्पन्द इति ॥ सर्गो यत्स्वरस्वरचित्स्पन्द एव ॥ तर्हि विध्यादिरूपपरिस्पन्दपरद्वितीयशब्दस्वरसमम ॥ इत्यर्थे समशब्दो मिथ्यात्वद्योतनार्थः ॥ नामपरिस्पन्द इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ अ
विस्वरस्वरयोरैक्यमाह ॥ चिदिति ॥ स त सत्यरूपाद्यालिङ्गचित स्पन्दोऽस्पन्दश्चैकरूपतया भाति श्वेतत्वद्विमात्ररूपमेव शिवपरिशिष्यत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ सर्गस्तर्हि क

शिखिध्वजउवाच॥ ॥ कथमैक्यविभोयात स्पन्दास्पन्दाविमावुभौ ॥ सर्वसंशयविच्छेदकारिन्नेतद्वदाशुमे॥५३॥ ॥कुंभउवाच॥
एकं वस्तु जगत्सर्वं चिन्मात्रवारिवांबुधि ॥ तदवस्पंदतेधीभिः शुद्धवारीववीचिभि ॥५४॥ ब्रह्मचिन्मात्रममलसत्वमित्यादिनामकम्॥
यद्भातं तदिदमृद्धा पश्यत्यगजगत्तया॥५५॥ चित्स्पंद एव सर्वस्व सर्गेतस्माद्विसस्तति ॥ परिस्पंदो हि विध्यादिशब्दस्पंदसमं परम्॥५६॥
चित सएव चतुष्पदस्पंदयाऽस्पंदश्चभावित ॥ एकरूपतया नाम तत्रेदममलं शिवम् ॥५७॥ सर्गश्चित्स्पंदमात्रात्मा सम्यग्दृष्टौ विलीयते॥
उदेत्यसम्यग्दर्शिनां रज्ज्वां सर्पभ्रमो यथा॥५८॥ सस्पंदा चित्तदभिधानि स्पदात्वियमातता॥ तुर्यातीतपदारूढा वा भावकुनपायते॥५९॥
शास्त्रसज्जनसंपर्कसततोभ्यासयोगत ॥ कालेनामलतां याते चेतसीदाविवोदिता ॥६०॥ एतत्केवलमाभातं स्वानुभूतिभिराततम् ॥ क
थं तस्यानुभूतं पुंस्य यस्सरूपमात्मना ॥६१॥ प्रानासि संसारस्वमनादिमध्यमत्रैव तिष्ठ स्वपदे निविष्ट ॥ नो रूपनिर्भेदमहाचिदात्मा जानोसि
माधोग्वलु वीतशोक ॥६२॥ ॥इत्यार्षे वा० वा० दे० मोक्षोपायेषु० निर्वाणप्रकरणे पू० चूडालोपाख्याने शिखिध्वजबोधननामैका
धिकशततम सर्ग ॥१०१॥ ॥७॥ ॥७॥

न्यच्छतिरमाह ॥ सर्ग इति ॥ यत स असम्यग्दर्शीनां भास्यात उदेति ॥ ५८ ॥ तदभिधा सर्गाभिधा ॥ निस्पंदा तु तुर्यातीतपदारूढा ॥ ५९ ॥ कदा तथोदिता भवतीतदाह ॥ शास्त्रे
ति ॥ यथा वस्तु निमिरदोपक्षयणामलतां याते नित्यसिद्धैवर्पद्रकाउदितादृत् ॥ ६० ॥ यदिभावाभावकुनपायते तर्हि कथं त्वयामादृशेषु कथ्यते तत्राह ॥ एतदिति ॥ स्वमनुभू
तपेलधाविधेपु स्वानुभूतिभिरयस्सर्वमध्येतलाकदृश्यत्यर्थ ॥ ६१ ॥ त्वमपि स्वानुभूतिप्राप्तो स्येवतमत्रद्यसास्थैर्यमात्रकुर्वित्याह ॥ प्राप्तोसीति ॥ भरकवहाविद्रूपाणाम
भावारवस्वर्वेदपुनिर्भेद अतएव महाश्वरात्मा जातस्त्वबोधात्प्रादुर्भूतोसि तत एव वीतशोकस्तत्र को मोह क शोक एकत्वमनुपश्यत इति श्रुतेरितिभाव ॥ ६२ ॥ ॥ इतिश्री
वासिष्ठ० तात्पर्यप्रकाशे निर्वाण पू० एकोत्तरशततम सर्ग ॥ १०१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

आमन्त्र्यांतर्हितेकुंभेविस्मितस्यमहीपतेः ॥ चिरंविमृश्यविश्रांतिःसमाधाविहवर्ण्यते ॥ १ ॥ यथेदंसर्वमुत्थितमित्यध्यारोपेणयथाचप्रविलीयतइत्यपवादेनचसर्वंपूर्णब्रह्मतत्त्वं
तेमयाकथितम् ॥ १ ॥ गुरुशास्त्राभ्यांश्रुत्वास्वीयविचारेणमत्वाचसम्यग्बुद्धासाक्षाद्दृष्टेआवरणभंगात्स्पष्टेपरेपदेकदाचित्समाधिप्राधान्येनकदाचिद्व्यवहारेणचयथेच्छसित
थातिष्ठ ॥ २ ॥ स्वर्गमिंद्रसभाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ एषामदुपदिष्टेव ॥ ५ ॥ सप्रणामप्रतिवचनात्पूर्वमतर्धानम् ॥ साध्वीभिर्भर्तृकृतनमस्कारस्यायाम्यत्वात् ॥ ६ ॥ स्वप्नादिप्रतिभा
नगतंधनादिवस्तु ॥ अतेजागरे ॥ ७ ॥ चित्रमाश्चर्यम् ॥ ८ ॥ चिरोदयसदाप्रभातशाश्वताभ्युदयवाब्रह्म ॥ ९ ॥ कालयुक्त्याभाग्योदयसमययोगेन ॥१०॥११॥१२॥ इयंसा

कुंभउवाच ॥ ॥ इतितेकथितंसर्वंशिखिध्वजमहीपते ॥ यथेदमुत्थितंसर्वंयथाचप्रविलीयते ॥ १ ॥ एतच्छ्रुत्वाचबुद्धाचमत्वाचमुनिना
यक ॥ यथेच्छसितथातिष्ठदृष्टेस्पष्टेपरेपदे ॥ २ ॥ स्वर्गंगच्छाम्यहंपर्वकालेस्मिन्नारदोमुनिः ॥ ब्रह्मलोकात्समायातोभवत्यमरसंसदि
॥ ३ ॥ नमांपश्यतिचेत्तत्रतत्कोपमुपगच्छति ॥ नोद्वेजनीयाभव्येनगुरवोहिकदाचन ॥ ४ ॥ त्यक्तसंकल्पलेखेननकिंचिदभिवांछता ॥
त्वयासदैववस्तव्यंदृष्टिरेषैवपावनी ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतियावत्प्रतिवचःपुष्पहस्तःशिखिध्वजः ॥ प्रणामायददात्येषताव
दंतर्धिमाययौ ॥ ६ ॥ प्रतिभानगतंवस्तुयथैवांतेनदृश्यते ॥ नदृष्टवांस्तथाकुंभमग्रेराजाशिखिध्वजः ॥ ७ ॥ गतेकुंभेमहीपालःपरंविस्म
यमाययौ ॥ तमेवचिंतयंश्चित्रंचित्रार्पितइवाभवत् ॥ ८ ॥ इदंसंचिंतयामासचित्रंविलसितंविधेः ॥ यत्कुंभव्यपदेशेनबोधितोस्मिचिरो
दयम् ॥ ९ ॥ क्वनारदसुतःकुंभःक्वाहंनामशिखिध्वजः ॥ केवलंकालयुक्त्यैवसोहंसंपरिबोधितः ॥ १० ॥ अहोनुसम्यक्कथितंदेवपुत्रेणयु
क्तिमत् ॥ अहोनुसंप्रबुद्धोस्मिमोहनिद्राकुलश्चिरात् ॥ ११ ॥ क्वाहमासंविनिर्मग्नःक्रियाजालकुकर्दमे ॥ इदंकार्यमिदंनेतिमिथ्याविभ्रम
चक्रके ॥ १२ ॥ अहोनुशीतलाशुद्धाशांतेयंपदवीनिजा ॥ रसायनोद्भवाकारासत्वंशीतयतीहमे ॥ १३ ॥ शाम्यामिपरिनिर्वामिसुख
मासेचकेवलम् ॥ तृणाग्रमपिनेच्छामिसंस्थितोस्मियथास्थितम् ॥ १४ ॥ एवंसंचिंतयन्राजानूनंनिर्वासनाशयः ॥ शैलादिवसमुत्की
र्णोमौनमेवावतस्थिवान् ॥ १५ ॥ तस्मिन्नेवततोमौनेनिःसंकल्पेनिराश्रये ॥ प्रतिष्ठांनिश्चलांप्राप्यसतस्थौगिरिशृंगवत् ॥ १६ ॥ सतत्र
संशांतभयोऽचिरेणचिरेणविश्रांतमतिःसमात्मा ॥ चिरेणसंप्राप्तनिजामलात्मायोगेनसुष्वापततोदितात्मा ॥ १७ ॥ ॥ इ० वा० वा०
दे० मो० नि० पू० चू० शिखिध्वजसमाधानंनामद्व्यधिकशततमःसर्गः ॥ १०२ ॥ ॥ ७ ॥

क्षात्कृतात्मरूपासाम्राज्यपदवी ॥ सत्वनिर्वासनंम
न ॥ १३ ॥ तेनैवस्वस्यपूर्णकामतामाह ॥ शाम्यामीति ॥ १४ ॥ शैलात्समुत्कीर्णःप्रतिमादिरिवमौनवागादिचेष्टारहितयथास्यात्तथासमाहितोवतस्थिवान् ॥ छादसत्वाल्लि
ट.क्वसु ॥ १५ ॥ मौनेमुनिकर्मणिसमाधौ ॥ १६ ॥ सराजातत्रसमाधौसप्राप्तनिजामलात्मासन्समात्मासमरसःसन्चिरेणविश्रांतमतिर्भूत्वाअचिरेणसद्यएवसशांतभयःसन्चि
रंकालानुवृत्तेनयोगेनअदितात्माअखंडितस्वभावःसुष्वापसुषुप्तइवविशश्रामेत्यर्थ. ॥ १७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण० पू० द्व्युत्तरशततमःसर्ग. ॥ १०२ ॥

चूडालाया परगत्वान्महेणपुनरागम ॥ यमात्रपुस्थापनरागल्लरवालापश्चवर्ण्यते ॥ १ ॥ एवमुक्तरीत्याशिखिध्वजोराजानिर्विकल्पसमाधानात्काष्ठकुड्योपमस्थितिरभूदिति
शप ॥ चूडालोक्तवृत्तांतमितियावत् ॥ १ ॥ ततारपुष्पम ॥ २ ॥ देवपुत्राकृतिकुंभवेषम ॥ स्त्रैणशरीरकपमाकारजपाह ॥ ३ ॥ नृपकर्मराजकार्यप्रजानुरंजनमित्यर्थ ॥४॥
कुम्भानारवपम ॥ ५ ॥ समुत्कीर्णप्रतिमाकारनिर्मितद्रुमकाष्ठमिवनिश्चलम ॥ ६ ॥ अथराजा ॥ ७ ॥ इदानींप्रारब्धकर्मशेषकालेदेहत्यागंकिकिमर्थंकरोतिनकरोतित्वित्या

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥निर्विकल्पसमाधानात्काष्ठकुड्योपमस्थिति ॥एवशिखिध्वजोराजाचूडालामधुनाशृणु ॥ १ ॥ शिखिध्वजत
मत्तारकुम्भवेषणतेनसा॥ प्रयोध्यांतर्धिमागत्यततारतरसानभ ॥ २ ॥ देवपुत्राकृतिंत्यक्त्वाभिजहौमायाविनिर्मिताम्॥ विदग्धमुग्धमा
कारक्षणजग्राहसुंदरम्॥ ३ ॥ नभसास्वपुरप्रापविवेशांतःपुरक्षणात्॥ हृष्टाथभूवलोकस्यनृपकर्मचकारच॥ ४ ॥ वासरत्रितयेनाथ
पुनरधरमत्यसा॥ यभूवकुम्भोयोगेनशिखिध्वजवनययौ ॥५॥ तथातत्रैवतभूपमपश्यद्वनभूमिगा ॥ निर्विकल्पसमाधिस्थसमुत्कीर्ण
मिवद्रुमम्॥६॥ अहोनुखलुभोदिष्ट्याविश्रातोयमिहात्मनि॥ स्थित स्वस्थ सम शांतइत्युवाचपुनःपुन ॥७॥ तदेनतावदेतस्माद्बोधया
मिपरात्पदात्॥ इदानीमेवकिंदेहत्यागमेषकरोतिवै॥८॥ किंचित्कालस्फुरत्वेपराज्येनविपिनेनवा॥ममैवगमिष्यावस्त्यक्तदेहाविमो
समौ॥ ९ ॥ तस्योपदेशोविषम परिणामनगच्छति॥ अनेनाभ्यासयोगेनतावदाबोधयाम्यहम्॥ १० ॥ इतिसंचिंत्यचूडालासिंहनाद
चकारसा॥ भूयोभूय प्रभोरग्रेवनेचरभयप्रदम्॥ ११ ॥ नचचालशिलेवासौयदानादेनतेनस ॥ भूयोभूयःकृतेनापितदासातव्यचाल
यत्॥ १२ ॥ चालित पातितोप्येषयदानबुबुधेनृप ॥ तदासंचिंतयामासचूडालाकुम्भरूपिणी ॥ १३ ॥ अहोपरिणत साधु स्वपदेभग
वानयम्॥ तदेनहिकयायुक्त्यासांप्रतबोधयाम्यहम्॥ १४ ॥ अथवैनंमहात्मानंकिमर्थंबोधयाम्यहम्॥ विदेहबोधमासाद्यतिष्ठत्वेषय
थासुखम्॥ १५ ॥ अहमप्यगनादेहमिमंत्यक्त्वापरपदम्॥ अपुनर्जननायैवगच्छामीहहिकिंसमम्॥ १६ ॥

शय ॥ ८ ॥ विपिनभोग्यकर्मक्षयपर्यंतमिपिनेनवा ॥ समतुल्यकालमवसमौतुल्यस्वभावौगमिष्याव ॥ कैवल्यमितिशेष ॥ ९ ॥ उपदेशाभ्यासयाकृत परिणामसप्तमभू
मिकावस्थितिपर्यंतपारवाकनगच्छतिइदानीमवदेहस्यामे ॥ तथाचजीवन्मुक्तिसुखानुभवार्थमप्ययमबोध्यइतिभाव ॥ १० ॥ प्रभार्भतु ॥ ११ ॥ पाणिसंपेषणाचालयत्
॥ १२ ॥ १३ ॥ सप्तमभूमिकानुप्रवेशपर्यंतपरिणत ॥ अहोइत्याश्चर्ये ॥ तथाचतस्योपदेशोविषम परिणामनगच्छतीतिमदीयसभावनाव्यर्थैवेतिभाव ॥ १४ ॥ अतएवाह ॥
अथवेति ॥ विदेहमिष्टनु ॥ १५ ॥ समसदेहवगच्छामि इहजीवनेकिमधिकसुखमितिशेष ॥ १६ ॥

सत्वनिर्वासनंमनस्तस्यसंस्कारलेशात्मनाशेषोयदिहृदवरे ॥ १७ ॥ महामतिरित्यनेनावश्यभोक्तव्यतदीयप्रारब्धकर्मशेषमपिसास्वमत्यादृष्ट्वापुनःसंचिंतयामासेतिसूचनाय ॥ १७ ॥ सत्वंनिर्वासनंमनस्तस्यसंस्कारलेशात्मनाशेषोयदिहृदवरे प्रारब्धावशेषितमायालेशोपहितेहार्देब्रह्मण्यस्ति ॥ १८ ॥ कालेनतदुद्भवसमयेन ॥ यथावसनारभेद्रुमेमूलकोशेमूलप्रदेशेयोभौमोरसस्तस्मिन्सूक्ष्मभावेनालीनभाविपुष्पजालमिवसत्वशेषोयद्यस्तीतिपूर्वेणान्वयः ॥ १९ ॥ तर्हिमत्प्रबोधितोयजीवन्मुक्तःसन्एवमहमिवविहरन्भवत्येव ॥ अथयदिसत्वशेषस्याप्यभावान्मुक्तोभवतितत्तर्हहमपिसममनेनसाकमेवमुक्तिंगच्छामि॥ २०॥ स्पर्शेनदेहोष्मलिंगेननवक्ष्यमाणलिंगेनपतिजीवतीतिसाशंकमालोक्यसबोधहेतूदयनेसत्वशेषव्यबुध्यत अस्त्येवहृदिसत्वशेषोस्येत्युवाच

इतिसंचिंत्यदेहंस्वंत्यक्तुमभ्युद्यतासती॥ पुनःसंचिंतयामासचूडालासामहामतिः॥ १७॥ आलोकयामिचैतावदेनंदेहंमहीपतेः॥ यद्यस्यसत्त्वशेषोस्तिबोधबीजंहृदंतरे॥ १८॥ तत्कालेनैपभगवान्संप्रबोधमुपैष्यति॥ मूलकोशरसालीनंपुष्पजालमिवद्रुमे॥ १९॥ तदेवंविहरन्जीवन्मुक्तएवभवत्यलम्॥ मुक्तोभवत्यथयदिमन्येगच्छामितत्सममम्॥ २०॥ इतिसंचिंत्यचूडालास्पर्शेनेननयेनच ॥ पतिमालोक्यसाशंकमुवाचवरवर्णिनी॥ २१॥ अस्त्येवसत्वशेषोस्यहृदिसंबोधकारणम्॥ संबोधहेतूदयनेसत्वशेषंव्यबुध्यत॥ २२॥ ॥ श्रीरामउवाच॥ ॥भृशंसंशांतचित्तस्यकाष्ठलोष्टसमस्थितेः॥ सत्वशेषःकथंब्रह्मन्ज्ञायतेध्यानशालिनः॥ २३॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ प्रबोधकारणंयस्यदुर्लक्ष्याणुवपुर्हृदि॥विद्यतेसत्वशेषोंतर्बीजेपुष्पफलंयथा॥ २४॥चित्तस्पंदवियुक्तस्यतस्यास्पंदितसच्चितः॥ द्वित्वैकत्वविहीनस्यसमस्याचलसंस्थितेः॥ २५॥ कायःसमसमाभोगान्ग्लायतिनहृष्यति॥ नास्तमेतिनचोदेतिसममेवावतिष्ठते ॥ २६ ॥ द्वित्वैकत्वादियुक्तस्ययस्यप्रस्पंदतेमनः॥ तस्यदेहोन्यतामेतिनास्पंदस्यकदाचन॥ २७॥ चित्तस्पंदोहिसर्वेषांकारणंजगतःस्थितेः॥ रामभावविकाराणांकुसुमानांयथामधुः॥ २८॥ अस्मिन्प्रयास्यतोदेहेचेतसोहिमुहुर्मुहुः ॥ हर्षःकोपोनसंमोहोवशमेतिरघूद्वह॥ २९॥

चेतिपरेणसहान्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ स्पर्शेनेननयेनचेतियदुक्तंतत्रनयशब्दार्थजिज्ञासुराम·पृच्छति ॥ भृशमिति ॥ २३ ॥ देहेवृद्धिविपरिणामापक्षयादिविकारानुदयःसत्वशेषेलिंगमित्युत्तरवक्तुर्लिंग्यमनुवदति ॥ प्रबोधेतिद्वाभ्याम ॥ २४ ॥ द्वित्वैकत्वविहीनस्यनिर्विकल्पस्य ॥ २५ ॥ ग्लायतिग्लानिगच्छति ॥२६ ॥ अन्यस्यतुतद्वैपरीत्यमित्याह ॥ द्वित्वैकत्वादीति ॥ २७ ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ चित्तस्पंदइति ॥ जगतःस्थितेर्व्यवहारस्यहेतुभूतानांसर्वेषांभावविकाराणांकारणम् ॥ २८ ॥ अतएवपुनर्जन्मबीजसत्वेस्माद्देहाद्देहांतरंप्रयास्यतश्चेतसोमुहुर्मुहुर्यत्नेननिगृह्यमाणोपिहर्षःकोपःसमोहश्चनवशमेतिननिग्रहीतुंशक्यते ॥ तदेवपुनर्जन्मावश्यभावेलिंगमित्यर्थः ॥ २९ ॥

चित्तेद्द्यादिविकारशोर्षानुकायपिविकारानिवर्त्तनदत्याह ॥ चित्तइति ॥ सत्त्वेननिर्वासनचित्तेनवर्जित अप्रतिसंधानेनत्यक्त ॥ तथाचचित्तेनाहृतयापरिग्रहएवदेहेस्याधि
विकारहेतुरितिभाव ॥ १ ॥ देहजरापलितादिरोगोपरोगादिरापथनदरयन ॥ ३१ ॥ कियत्कालजीवन्मुक्तेःसत्त्वमुपलभ्यतद्दतिचेत्प्रारब्धशेषक्षयेणतदुपशमपर्यंतमित्याह ॥
सत्त्वस्य ॥ सत्त्वानिभासिकस्यस्य माविद्यत्वम् ॥ कालाधारब्धशेषक्षयकालात् ॥ ३२ ॥ सत्त्वस्यापिक्षयेनमृतोदेहोविलीयतदत्याह ॥ देहइति ॥ सोचित्तमित्यसमरणा
भिप्रायम् ॥ नापसत्त्वमितिप्रमरणाभिप्रायम् ॥ पंचत्वेनमरणेन ॥ ३३ ॥ शिखिध्वजदेहेतुभाविनीलिमानितयादृष्टानीत्याह ॥ शिखिध्वजस्येति ॥ तेजसाऊष्मणा ॥ ३४ ॥

चित्तप्रशममायातेभार्याय सत्ववर्जित ॥ याधतेनांघरस्येवतस्यभावविकारमृ ॥३०॥ वीच्याढिनयथोदेतिसमायाजलसंतते ॥ तथा
नद्दसतेठाप ममायामत्यसतते ॥३१॥ सत्त्वस्यानुपलम्भोस्तिनतस्योपशमाद्दते ॥ यावद्भातिसमतत्त्वकालाच्छाम्यतिकेवलम् ॥ ३२॥
दद्दयस्मिन्सुनोचित्तनापिसत्त्वचविद्यते ॥ सतापेहिमवग्रामपचत्वेनविलीयते ॥ ३३॥ शिखिध्वजस्यदेहोसौनिश्चित्तस्तेजसार्जित ॥स
त्वांशेनचसयुक्तस्तेननग्लानिभाजनम् ॥३४॥ ततयाभूतमालोक्यभर्तुर्देहवरांगना ॥ अनुज्झितवर्तीदेहचिंतयामाससत्वरम् ॥३५॥
चित्तत्वसवगशुद्धप्रविश्याधाधयाम्यहम् ॥ भविष्यदोधनघातमथतत्राद्दिसास्थिता ॥ ३६ ॥ नयोधयामियघेनचिरात्तद्बुध्यतेस्वयम् ॥
किमेकवावतिष्ठइमित्येवबोधयाम्यहम् ॥३७॥ इतिसंचित्यचूडालादेहकरणपंजरम् ॥ संत्यज्यप्रापचित्तत्वंस्थितिमाथतवर्जिते ॥३८॥
ततसाचेतनास्पदंदृत्वासत्ववत प्रज्ञा ॥ स्वविवेशपुनर्देहस्वनीडमिवपक्षिणी ॥ ३९ ॥ कुम्भारुतिरथोत्थायनिविष्टाकुसुमस्थले ॥ सा
मगातुप्रवृत्तासाभ्रमरीष्टनि स्वना ॥४०॥ तसामस्वनमाकर्ण्यचित्सत्वगुणशालिनी ॥ बुबुधेभूपतेर्देहवसंतइवपद्मिनी ॥ ४१ ॥ दृश
विघासपामासतांतदाकइवाग्निर्नाम् ॥ गृहीतसत्त्वसंपत्ति शिखिध्वजमहीपति ॥४२॥

यथासमाधायनलनमनुसंधत्त ॥ तनयत्याविना ॥ स्वदेहमनुज्झितवर्तीसती ॥ ३५ ॥ चित्तत्वमागुक्तद्वारेप्रज्ञतदायकायप्रवेशेनप्रविश्यतमतस्त्वभावेसस्थितासतीचिरका
लनभविष्यद्बोधनकांनमर्धनेससंबोधयामीति ॥ ३६ ॥ ननुचिरेणसत्त्वमेवबुध्यतांकिंबोधनत्वरयातमाह ॥ नेति ॥ राज्यपालनेनियक्ताइनभर्त्तेससमाधौस्यानुशक्ता स्यु
न्मिनाचर्यचिनमकाकिम्पयस्थानुशक्रामीतिभाव ॥ ३७ ॥ स्वदेहसंत्यज्यतदेहप्रविश्यतदीयेहार्दप्रज्ञलक्षणेचित्तत्त्वेस्थितिमापेत्यथ ॥ ३८ ॥ तमनिर्विकल्पसमाधिना
क्षीरारकचदकरक्षीभूतायाश्चननायाःस्तदीयचिराभावसपल्लितबुद्ध पृथग्भवनानुकूलस्पंदम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ चिमृचिरामासत्त्वचितराजबुद्धि शिखिध्वजाहभावसंस्कारो
द्वापेनभानसापाददेहभावम्यासाबुबुधे ॥ ४१ ॥ तांसमाधिनिमीलिताम् ॥ ४२ ॥

गायनमित्यशित्यात्वाभावश्छांदसः ॥ परेणदिव्येनवपुषायुक्तमपरंसामवेदमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ४३ ॥ कुसुमंपुष्पांजलिम् ॥ अनेनतपःप्रभावात्प्राक्संचितपुण्याणामम्लानतागम्यते ॥ ४४ ॥ दिष्ट्यास्वभाग्योदयेनउदिता.पुनर्दर्शनाभ्युदयफलस्मृतिगोचरतांगताः ॥ अथवाकिमद्भाग्यचिंतया महांतःस्वतएवपरानुग्रहोद्यताइत्याशयेनाह ॥ केनामेति ॥ ४५ ॥ मदुक्तकारणनचेदिहागमनेद्वितीयंकिंकारणंभवेत्संभावितंतद्ब्रूहीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ त्वय्येवसमंसाकम् ॥ स्थानत्वामेवस्मरदितियावत् ॥ ४७ ॥ अतएवरम्येपिस्वर्गेसा

अपश्यत्कुंभमग्रस्थंसामगायनतत्परम् ॥ परेणवपुषायुक्तंसामवेदमिवापरम् ॥ ४३ ॥ अहोवतवयंधन्याःपुनःप्राप्तोमुनिःस्वतः ॥ इत्येवोदाहरन्राजाकुंभायकुसुमंददौ ॥ ४४ ॥ दिष्ट्योदिताःस्मोभगवंस्तवचेतसिपावने ॥ केनामवामहासत्वाःप्रसादेष्वंगनोस्थिताः ॥ ४५ ॥ अस्मत्पवित्रीकरणमेवागमनकारणम् ॥ नचेत्किंचागमेब्रूहिद्वितीयंकारणंभवेत् ॥ ४६ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ यतःप्रभृतियातोस्मित्वत्सकाशादनिंदितः ॥ ततःप्रभृतिचेतोमेत्वय्यैवेहसमंस्थितम् ॥ ४७ ॥ रम्येस्वर्गेनतिष्ठामिसमीपेतवसांप्रतम् ॥ अभीष्टमुग्धदेवांगरम्याणांतत्पुरःस्थितम् ॥ ४८ ॥ त्वादृशोबंधुराप्तश्चसुहृन्मित्रंतथासखा ॥ विश्वास्योवापिशिष्यश्चमन्येजगतिनास्तिमे ॥ ४९ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ अहोनुफलितंपुण्यपादपैर्नःकुलाचले ॥ यस्माद्भवानसंगोपिवांछत्यस्मत्समागमम् ॥ ५० ॥ इदंवनमिमेवृक्षाभृत्योयमहमादृतः ॥ रोचतेतेनचेत्स्वर्गस्तदिहस्थीयतांप्रभो ॥ ५१ ॥ भवद्वितीर्णयायोगयुक्त्याविश्रांतवानहम् ॥ यथासाधोतथामन्येस्वर्गेविश्रमणंकुतः ॥ ५२ ॥ तामेवसंस्थितिंस्वच्छामवलंब्यप्रकाशिनीम् ॥ विहरेहयथाकामंस्वर्गेभूमितलेतथा ॥ ५३ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ परेपदेमहानदेकच्चिद्विश्रांतवानसि ॥ इदंभेदमयंदुःखंकच्चित्संत्यक्तवानसि ॥ ५४ ॥ कच्चिदापातरम्येभ्यःसंकल्पेभ्योरतिर्भृशम् ॥ निर्मूलतांगताराजन्भोगनीरसमेवते ॥ ५५ ॥ हेयादेयदशातीतंशांतंशमसमस्थिति ॥ यथाप्राप्तेष्वनुद्वेगंकच्चित्तवमनःस्थितम् ॥ ५६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ त्वत्प्रसादेनभगवन्दृष्टादृश्यातिगागतिः ॥ प्राप्तःसंसारसीमांतोलब्धोलब्धव्यनिश्चयः ॥ ५७ ॥ चिरादतिचिरेणैवविश्रांतोस्मिनिरामयः ॥ लब्धंलब्धव्यमखिलंतमःसंश्चिरसंस्थितः ॥ ५८ ॥ नोपदेष्टव्यमस्माकंकिंचिदप्युपयुज्यते ॥ सर्वत्रैवातितृप्तोस्मिसंस्थितोस्मिगतज्वरः ॥ ५९ ॥

प्रतनतिष्ठामिकिंतुतवसमीपेतिष्ठामि ॥ हेअंगयतोबहूनामपिरम्याणांमध्येचित्तस्ययदेवाभीष्टंभवतितत्उद्यत्उद्योगप्राप्यमेवसत्पुरःस्थितंभवतिनोद्योगंविनेतित्वद्दर्शनोद्योगवशादेवममागमनमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ मयिकोवातेप्रीतिहेतुरतिशयस्तत्राह ॥ त्वादृशइति ॥ ४९ ॥ कुलाचलेअस्मिन्मंदरे ॥ ५० ॥ मत्प्रीत्यातेस्वर्गोनरोचतेचेत्तर्हिइहमत्सन्निधौ ॥ ५१ ॥ ममापित्वद्वितीर्णसमाधिसुखतृप्तस्यस्वर्गेवांछानास्तीत्याह ॥ भवद्वितीर्णयेति ॥ वितीर्णयादत्तया ॥ ५२ ॥ तांमत्समुपदिष्टामेवभूमानंदसंस्थितिमवलंब्य ॥ प्रकाशिनींस्वप्रकाशाम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ शमेनसमस्थिति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ चिरादद्यकालोत्तरम् ॥ अतिचिरेणदिनत्रयपर्यंतम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

अप्राप्तप्राप्तमितिशेष ॥ तथाप्राप्तमसत्यनिश्चयसममेन स्वस्यात्मन एव परत्वमाश्रितम् ॥ ६० ॥ यदित्वदन्यत्किंचनं नास्तीतिहिं त्वं कीदृशोवशिष्टस्तत्राह ॥ नि संस्थितिरिति ॥ स्पष्ट म् ॥ ६१ ॥ ॥ निर्वाणप्रकरणे तात्पर्यप्रकाशे नि० प्र० पू० त्र्यधिकशततम सर्ग ॥ १०३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ कुंभस्य रमणोराज्ञा सभोगेच्छा प्रवर्ण्यते ॥ स्वगोपदेशात्पूर्वा नविषण्णपुनरागम ॥ १ ॥ इत्युक्तप्रकाराभिरात्मनीत्यध्यात्मविचित्राभि कथाभि परस्परसंवदनाभिरितिशेष ॥ १ ॥ सरसानिरिसिग्धानिसारसानिपद्मानिपक्षिमिथुनानिषय स्मिन् नरनभानरराणिनि परमूलाविनाश्रवनरक्षकष प्रसिद्धएवेंद्रनरनेषनेइवतिथाशेष ॥ २ ॥ तेनजीवन्मुक्तपसिद्धेनाचारेण ॥ वनेमहारण्ये ॥ काननवीथिषुअवांतरवनप

ज्ञातमज्ञातमप्राप्तत्यक्तत्यक्तव्यमाश्रितम् ॥ तत्त्वपरत्वसत्वमेस्वस्थैवास्मिनकिंचन ॥ ६० ॥ नि संस्थितिर्विगतमोहभयोविरागोनित्यो दितममममाशयसवसौम्य ॥ सवात्मक सकलसंकलनावियुक्तआकाशकोशविशदसममास्थितोस्मि ॥ ६१ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा०द०मा०नि०पू०प्र० कुंभपुनरागमननामत्र्यधिकशततम सर्ग ॥ १०३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्य ध्यात्मविचित्राभि कथाभिस्तौपरस्परम् ॥ आसातेवेद्यवेत्तारौमुहूर्तत्रितयवन ॥ १ ॥ ततउत्थायकस्मिंश्चित्सानौसरससारसे ॥ मरौव रेवनेचेवविद्वांतौनंदनेवने ॥ २ ॥ तनाचारेणताभिश्चकथाभिस्तौवनेतत ॥ नीतवतौदिनान्यष्टौतासुकाननवीथिषु ॥ ३ ॥ ॥ अथकुंभ उवाचान्यद्दनयावांगिराविति ॥ तदामितिनृपोमत्वातावुभौप्रविचेरतु ॥ ४ ॥ वनान्यनेकरूपाणिजंगलानितटानिच ॥ सरांसिगुल्मजा टानिश्रृंगाणिगहनानिच ॥ ५ ॥ नदीदेशांस्तथाग्रामान्नगराणिवनानिच ॥ मंजुघोषान्गिरीन्कुंजास्तीर्थान्यायतनानिच ॥ ६ ॥ सममे वसमस्नेहौसमवेतौस्थितावुभौ ॥ समसत्वौसमोत्साहौशंसतौतस्यतु सदा ॥ ७ ॥ आनर्चतु पितॄन्देवान्भुजातेचराघव ॥ समंतमेच मित्रेचसममुद्रावभूवतु ॥ ८ ॥ तमालवनखंडेपुमंदारगहनेपुच ॥ दंपतीस्निग्धहृदयौसुहृदौतौविरेजतु ॥ ९ ॥ इदंगेहमिदंनेतिविकल्प पटलामन ॥ नजहारतयोरामवात्येवविधुधाचलम् ॥ १० ॥ विचेरतुस्तौसुहृदौक्वचिद्धूलिविधूसरौ ॥ क्वचिच्चंदनदिग्धांगौक्वचिद्ध स्मानुरंजितौ ॥ ११ ॥ क्वचिद्दिव्यांबरधरौचित्राम्बरधरौक्वचित् ॥ क्वचित्पल्लवसंछन्नौक्वचित्कुसुममंडितौ ॥ १२ ॥

निःशरव ॥ मनरिनाष्टवमपिनकमप्राप्तइत्यनिष्कृतासूच्यत ॥ ३ ॥ ओमित्यभिमतौ ॥ नृपस्येवकुंभस्याप्यर्थसिद्धास्वेतास्यमस्तुभयकर्तृकचरितसमानकर्तृकतामाश्रित्यमत्ले भनिवनस्थितिलक्षणमाह ॥ समेति ॥ विकल्पकल्पनातयामनानजहार ॥ १० ॥ मिथ्याप्रियविकल्पोपितयोर्नाभूदित्याह ॥ विचेरतुरित्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ निष्कामन्त्वमनिर्देश ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ समवर्तीसमुदितौसतौचित्तस्यापिसममेवस्थितौशसतौपरस्परानुभवकथयतौ ॥ ७ ॥ सिक्तमलार्द्रैशीतलप्रदेशोष्वेतिपाचम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

१ भावाना।मत्यपिकर्षितपाठ

सत्वेननिर्वासनचित्तेनोदात्ततयाउत्कृष्टतया ॥ १३ ॥ अथकेवलमित्रभावेनपरस्परोपभोजकप्रारब्धभोगोत्तरकालदंपतिभावोपभोजकप्रारब्धोद्भवकाले ॥ १४ ॥ कामेन अज्ञधर्मेणरागेणनवचिता ॥ १५ ॥ यथाप्राप्तभोगप्रतिअतिष्ठतांअनिवृत्तगतीनाम् ॥ एकस्याभोगनिवृत्तावेवापरोनिर्बंधस्तदात्मिकायावृत्ति सामूढतैव ॥ १६ ॥ अधर्मेरोग श्रमादिहेतुभ्योभोगेभ्योलोकसमहायनिवर्त्तितव्यमेवअननुनतत्समक्तिरित्याशयेनाह ॥ निजइति ॥ एवंसर्वसामग्रीसत्वेपियास्वभर्त्रा रनकामवतीसाअजीवन्मुक्ताचेद्भर्त्रुपभो

दिनैःकतिपयैरेवसमचित्ततयातया ॥ सत्वोदात्ततयाचैवराजाकुंभवदाबभौ ॥ १३ ॥ अथतंसुरगर्भाभंचूडालासाशिखिध्वजम् ॥ द
ष्ट्वाशोभामुपगतंचिंतयामासमानिनी॥१४॥अयंपतिरदीनात्मारम्याश्चवनभूमयः॥ इयंस्थितिरनायासायानकामेनवंचिता॥१५॥
जीवन्मुक्तधियांभोगंयथाप्राप्तमतिष्ठताम् ॥ एकाग्रहात्मिकातुच्छामूढतैवोदिताभवेत् ॥ १६ ॥ निजःपतिरुदारात्मानिराधिश्चनवंव
वयः॥ गृहाणिपुष्पजालानिसाहतायानकामिनी ॥ १७ ॥ वनपुष्पलतागेहेस्वायत्तेभर्तरिप्रिया ॥ रमतेयाननिर्दुःखासाहतैवदुरंगना
॥ १८ ॥ रम्यंविवाहितंकांतंपतिमासाद्यनिर्जने ॥ स्त्रीसतीयानरमतेनांधिगस्तुदुरंगनाम् ॥ १९ ॥ समुज्झतायथाप्राप्तमपिवेद्यविदास
दा॥अनिंद्यंसमुदारार्थंकिंतज्ज्ञेनकृतंभवेत्॥२०॥तत्किंचिद्रचयाम्याशुप्रपंचंप्रेक्ष्ययावने॥येनायंभूपतिर्भर्त्तारमतेमयिमानदः॥२१॥
इतिसंचिंत्यचूडालाकुंभवेषधरापतिम् ॥ प्राहकाननगुल्मस्थाकोकिलंकोकिलायथा ॥ २२ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ चैत्रमासस्यशुक्लो
यंप्रतिपद्दिवसोमहान् ॥ अद्यास्थानंमहारंभंस्वर्गेभवतिवैहरेः ॥ २३ ॥ सन्निधानंमयातत्रकर्तव्यंपितुरग्रतः॥ यथास्थिताहिनियतिर्न
संत्याज्याकदाचन॥ २४ ॥ प्रतिपालयितव्यंमेत्वयेहचवनावनौ ॥ क्रीडतानवपुष्पायांसमुद्वेगमगच्छता ॥ २५ ॥ आगच्छामिदिनांते
द्यनिर्विकल्पंनभस्तलात् ॥ सर्गादतितरामेवत्वत्संगोममतुष्टये ॥ २६ ॥ इत्युक्त्वामंजरींकुंभोददौमित्रायकौसुमीम् ॥ प्रीतयेस्वामिव
प्रीतिंकांतांनंदनवृक्षजाम् ॥ २७ ॥

गविघातपापेनहता जीवन्मुक्ताचेल्लोकसमहभगप्रयुक्तनिंदादिनाहतेत्यर्थः ॥ १७ ॥ उक्तमेवस्पष्टमाह ॥ वनेति ॥ १८ ॥ १९ ॥ अनिंद्यस्यउदारार्थंभोगंसमुज्झताकिंकिम धिकफलंकृतभवेत् ॥ नकिंचिदित्यर्थः ॥ २० ॥ प्रेक्ष्ययास्वप्रज्ञया ॥ मयिरमतेरतिसुखंलभते ॥ २१ ॥ २२ ॥ आस्थानदेवर्षिसभामेलनम् ॥ हरेरिंद्रस्य ॥ २३ ॥ पितुर्ना रदस्य ॥ २४ ॥ प्रतिपालयितव्यमेआगमनमासायंप्रतीक्षितव्यम ॥ २५ ॥ निर्विकल्पआगमनपाक्षिकत्वरहितंनियतमितियावत् ॥ २६ ॥ कांतामनोहरा नंदनवृक्षःकल्पत रुस्तज्जांमंजरीम ॥ २७ ॥

शरन्मुखपयोदोनिजलमथत्सइत् ॥ २८ ॥ घनपातेनविसारिमसरणशीलपुष्पांजलिम् ॥ पदसंस्कारपक्षेनपुंसकलिंगसर्वनामेतिभागेवप्रवृत्तमतरमनपुंसकलिंगपविशेषसबधे
पिननिवर्त्तते ॥ तथाचाचाद्धसमहाभाष्येशक्यथानेनश्वमांसादिभिरपिक्षुधतिहतुनमनियम क्रियतेपथपथनस्यात्स्यादितीति ॥ हिमकालेभवोहैम ॥२९॥ आदर्शनदृष्टिप्रसर
याऽप्यदेशावधि ॥ अर्मभघम ॥ ३० ॥ स्वभूवालारूपम् ॥ आययौआप ॥ ३१ ॥ स्फुरत्पताकमतएवमजरित संजातमजरीकआकार संस्थानयस्यतथाविधकल्पवृक्षोप
मम ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ पथादृक्षात्फलपुष्पशापततितद्वत् ॥ ३४ ॥ तमभवत्संनिधौमुखंश्यामघुतिचकार ॥ श्यामायौबनमध्यस्थाचूडाला ॥ ३५॥ आदृत सादर ॥३६॥ वि

आगंतव्यत्वयाशीघ्रमेववदतिभूपतौ ॥ पुप्लुवेथवनाद्व्योमशरन्मुखपयोदवत् ॥ २८ ॥ पुष्पांजलिंजहौव्योमव्रजन्कुसुमदामजम् ॥
विसारिवनवातनहिमंहैमइवांबुद ॥२९॥ शिखिध्वजोव्रजंतंतददर्शाऽऽदर्शनंनदा॥ उन्निद्रोऽद्वययायद्वींधीमत्वीतिर्हिकुस्त्यजा॥३०॥
शिखिध्वजदृगामतेव्योम्निकुंभवपुर्जहौ ॥ शांतावर्तेववारिश्रीर्मुग्धास्वरूपमाययौ ॥ ३१ ॥ प्रापमंजरिताकारकल्पवृक्षोपमपुरम् ॥
स्फुरत्पताकमात्मीयस्वर्गरम्यदिव पथा ॥३२॥ अत पुरमदृश्यैवविवेशललनाकुलम् ॥ मधुमासमहालक्ष्मीलसद्वनमिवद्रुमम् ॥३३॥
राजकार्याणिसर्वाणितत्रसपाद्यसत्वरम् ॥ शिखिध्वजस्यपुरत पपातफलपुष्पवत् ॥ ३४ ॥ तत्रकालघुतिमुखचकाराखिन्नमानसा ॥
इक्षुसनाहारमिवश्यामाखिन्नमिवांबुजम् ॥ ३५ ॥ तंदृष्वातादृशाकारसमुत्तस्थौशिखिध्वज ॥ सभूवखिन्नचेताश्चसमुवाचेदमादृत
॥ ३६ ॥ देवपुत्रनमस्तेस्तुविमनाइवलक्ष्यसे ॥ कुंभस्त्वत्यजसरंभमिदमासनमास्यताम् ॥ ३७॥ सतोविदितवेद्यायेतेहिहर्षविषादजा
म ॥ नाश्रयतिस्थितिस्वस्था पद्माइवजलार्द्रताम् ॥ ३८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ तेनक्ष्मापतिनेत्युक्तेकुंभआहासनेविशन् ॥ गिरा
विपण्णयाशीर्णवंशस्वनसमानया ॥ ३९ ॥ यावद्देहमवस्थासुसमचित्ततयैवये ॥ कर्मेंद्रियैर्नतिष्ठतिनतेतत्त्वविद शठा ॥ ४० ॥

मना खिन्नमनाइवलक्ष्यस ॥ मखम्लानिर्लिंगेनेत्यर्थ ॥ सरभलक्षणयामनस्तापम ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ बाष्परुद्धकंठत्वाच्छीर्णवंशस्वनसमानया॥ ३९ ॥ विदितवेद्या पुरुषा
इतिविपादजास्थितिनाश्रयतीतियदुक्तंतत्कर्माविद्विशेषविषयमित्युक्तउवाच ॥ यावद्देहमिति ॥ ज्ञानप्रयुक्तसमचित्ततानांतरीयकर्मेंद्रियचेष्टानिरोधेनैवज्ञानिनोलक्षणमितित
च्छ्यादयमनस्तविद्वोनसमचित्तत्वपिप्रारब्धकमप्रयुक्तकर्मेंद्रियचेष्टोऽज्ञवमाधापराधेनेत्याशय ॥ २ ॥

१ म्लानपूर्णोऽप्यपिकचित्पाठ

मित्यर्थः ॥४१॥ अतत्त्वज्ञेषुतुनतथेत्याह ॥ येहीति॥ बालतयासमचित्तत्वाभावेनैवहठाद्गृहीताभ्यस्ततत्कर्मेंद्रियनिग्रहावस्थाभ्यःपलायंतेच्यवंतेअज्ञानस्वभावादेवेतिवैषम्य दशाकर्मेंद्रियहर्षग्लान्यादिदशाभवत्येवेतिशेषः ॥ तदेवप्रारब्धप्रयुक्तानुकर्मेंद्रियहर्षग्लानिदशायावद्देहभाविनीज्ञान्यज्ञानिनोस्तुल्यैवेत्याशयेनसदृष्टांतमाह ॥ यावदिति ॥ ॥४२ ॥ तथाचचित्तसाम्येनदेहदशादुःखानांसमाधिवशादव्यतिरेकमुखेनद्रढयति ॥ यइति ॥ तथाचज्ञानिनोपिदेहदशानतिलघनमेवेतिममापितदनुवर्त्तननदोषायेतिभावः दर्शनमेवतत्परित्यागोनहठात्कर्मेंद्रियनिग्रहेणसहनमितिनिष्कर्षइत्याह ॥ एषइति ॥ ४३ ॥ विजानतातत्त्वविदायावद्देहकर्मेंद्रियैःसर्वासुदशासुयथासदाचारमेवस्थातव्यनतुसदाचारउल्लंघ्यइत्येतावानेवनियम ॥ बुद्धींद्रियैर्मनआदिभिस्तुसदासाम्येनैवभाव्यनतुकदाचिदपिवैषम्येणेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ कर्मेंद्रियैरनिषिद्धदेहावस्थानुवर्तनंब्रह्मादिसर्व

येत्यतत्त्वविदोमूढाराजन्बालतयैवते ॥ अवस्थाभ्यःपलायंतेगृहीताभ्यःस्वभावतः ॥ ४१ ॥ यावत्तिलंयथातैलंयावद्देहंतथादशा ॥ योनदेहदशामेतिसच्छिनत्त्यसिनांबरम् ॥ ४२ ॥ एषदेहदशादुःखपरित्यागोत्यनुत्तमः ॥ यत्साम्यंचेतसोयोगान्नतुकर्मेंद्रियस्थितेः ॥ ४३ ॥ यावद्देहंयथाचारंदशास्वंगविजानता ॥ कर्मेंद्रियैर्हिस्थातव्यंनतुबुद्धींद्रियैःक्वचित् ॥ ४४ ॥ परमेष्ठिप्रभृतयःसर्वएवोदिताशयाः ॥ देहावस्थासुतिष्ठंतिनियतेरेषनिश्चयः ॥ ४५ ॥ अज्ञतत्त्वज्ञभूतानिदृश्यजातमिदंहियत् ॥ तत्सर्वमेवनियतिंधावत्यंबुयथांबुधिम् ॥ ४६ ॥ तज्ज्ञाबुद्ध्यादिसाम्येनपाण्यादिचलनेनच ॥ नियतिंयापयंतीमांयावद्देहमखंडिताम् ॥ ४७ ॥ अज्ञास्तुसर्वक्षोभेणसुखदुःखदशाहताः ॥ नियतिंयापयंत्यंगदेहलक्षैर्विखंडिताम् ॥ ४८ ॥ इत्थंसुखेपुनदुःखदशासुचेत्थंस्थातव्यमित्यधिगतंयदिहांगजीवैः ॥ अज्ञज्ञभूतनिवहस्फुरितस्तदेवंदुर्लंघ्यएषनियतोनियतेर्विलासः ॥ ४९ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० जीवन्मुक्तव्यवहारप्रतिपादनंनामचतुरधिकशततमःसर्गः ॥ १०४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ एवंस्थितेमहाभागकथमुद्वेगमीदृशम् ॥ लब्धवानसिदेवोपिवदवेद्यविदांवर ॥ १ ॥

जीवन्मुक्तेषुप्रसिद्धमेवेत्याह ॥ परमेष्ठीति ॥ नियतेःप्रारब्धकर्मनियतेः ॥ अन्यथातद्भोगासिद्धेरितिभावः ॥ ४५ ॥ प्रारब्धकर्मनियतिलंघनंतस्वज्ञैरज्ञैर्वाकैश्चिदपिकर्त्तुनशक्यमित्याह ॥ अज्ञेति ॥ ४६ ॥ तर्हिकितज्ज्ञाज्ञयोःसाम्यमेवनेत्याह ॥ तज्ज्ञाइति ॥ यावद्देहमुपात्तैकदेहपातपर्यंतम ॥ ४७ ॥ अज्ञास्तुनतथेत्याह ॥ अज्ञास्त्विति ॥ ४८ ॥ प्रारब्धनियतिस्वरूपमभिनीयदर्शयंस्तस्याःसर्वैर्दुरुल्लंघ्यतामुक्तामनूद्योपसहरति ॥ इत्थमिति ॥ नन्वंगइतिराजसंबोधने ॥ अनेनप्राणिनाअस्मिनूजन्मनिइत्थसुखेषुस्थातव्यदुःखदशासुचेत्थस्थातव्यमितिर्जीवैःस्वस्वकर्मानुसारेणयथादृशललाटाक्षरमधिगतंप्राप्तंतत्तद्विषयेअज्ञेषुज्ञेषुवाभूतनिवहेषुतथैवस्फुरितोनियतएषनियतेःप्रारब्धकर्मणोविलासएवंप्रागुक्तरीत्यादुरुल्लंघ्यइत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतुरुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कुंभेननिशिदुर्वासःशापात्स्त्रीत्वानिरूप्यते ॥ परस्परसमाधानैःप्रीतयोश्चतथास्थितिः ॥ १ ॥ एवंनियत्यनुसारेणस्थितेर्जीवकदवेत्वदेवोपिसन्नीदृशविषादनिमित्तमुद्वेगकथंलब्धवांस्तद्वदेत्यर्थः ॥ १ ॥

॥२॥ घनजडस्प्ममिमिविशेषणनपुसकत्वमाग्वत् ॥ इदृशोप्यसुरोमुक्तदृष्टि सम्यथामानषमायानितद्दस॥३॥पृच्छनात्सुद्ददानिमित्तेन ॥ स्वच्छसार्थमुपगतेनेनिसुस्ददोपिविशेष
णम ॥ ४ ॥ ५ ॥ पिधासहतिशेष ॥ ६ ॥ वहामिषवहाम्प्यस्यानिलस्यस्वानुकूलेवर्त्मनितत्प्रवाहेणैववहामियावदभिमतदेशमित्यथ ॥ ७॥ अथमदभिमतदेशप्राप्त्यनन्तरते
नमहत्मापउसमानाभानरवनवत्मनाएकमगत अहत्यन्यनवत्मनाआगच्छामि ॥ सागरापतिताकृति समुद्रसप्रमानइवेत्यर्थ ॥ ८ ॥ ९ ॥ शीकरधाराभिधौतक्षालितमगच

॥ पुत्रउवाच॥ ॥ शृणुकायमिदचित्तमदीयवसुधाधिप ॥ कथयामितवाशेषसर्गेयद्वृत्तमद्यमे ॥ २ ॥ सुदृद्यावेदितदुःखपरमायाति
तानवम् ॥ घनजडस्प्णमपिमुक्तवृष्टिरिवांबुद ॥ ३ ॥ सुदृदापृच्छतासाधुचेतोयातिप्रसन्नताम् ॥ स्वच्छतोपगतेनाशुकतकेनजल
यथा॥ ४॥ अहतावदितोयातोभवतेपुष्पमजरीम् ॥ दत्वागगनमुल्लंघ्यसप्राप्तश्चत्रिविष्टपम् ॥ ५॥ तत पित्रामहेंद्रस्यसभास्थानेयथा
क्रमम् ॥ स्थित्वोत्थायतथोत्थानकालेपित्राविसर्जित ॥६॥ इहागतुमहत्यक्त्वास्वर्गसप्राप्तवान्नभ ॥ दिवाकरहयै सार्धवहाम्यनिलव
त्मनि ॥ ७॥ अर्थैकत्रगतोभानुरेकेनान्येनवर्त्मना ॥ आगच्छाम्यहमाकाशसागरापतिताकृति ॥ ८ ॥ अयाभ्रवारिपूर्णानांमेघानांम
ध्यवर्त्मना ॥ अपश्यमुनिमायांतमहद्दुर्वाससजवात् ॥ ९ ॥ पयोधरपटच्छन्नविद्युद्वलयभूषितम् ॥ अभिसारिकयातुल्यंधाराधौतांग
चन्दनम् ॥ १० ॥ स्थितासुतरुसुच्छायामापगांवसुधातले ॥ वेगेनाभिसरततातपोलक्ष्मीमिवप्रियाम् ॥ ११ ॥ तस्यकृत्वानमस्कारमु
क्तश्चैवहतामया ॥ मुनेनालाभ्रवस्त्रस्त्वमभिसारिकयासम ॥१२॥ इत्याकर्ण्यमुमोचासौमयिमानदशापकम् ॥ स्तनकेशवतीकांता
हावभावविलासिनी ॥ १३ ॥ गच्छानेनदुरुक्तेनरात्रौयोषाभविष्यसि ॥ इतिश्रुत्वाऽशुभवाक्यमुत्थितजजरद्विजात् ॥ १४॥ विमृशा
मिमनाग्यावत्तावदंतर्हितामुनि ॥ इत्युद्वेगमना साधोसप्राप्तोहनभस्तलात् ॥ १५॥ एतत्तेकथितंसर्वसपन्नास्मिनिशांगना ॥ अतिवा
त्यदिनांतेपुत्रोत्वमेतन्मयाक्यम् ॥१६॥ योषित्जनवतीरात्रौवक्तव्यंकिमयापितु ॥ संस्तौभवितव्यानामहोनुविषमागति ॥१७॥

रनघमरागायस्यतम् ॥ १० ॥ वसुधातलस्थितामतएवशोभनातीरुरुहतरुसुच्छायायस्यास्तथाविधाम् स्वस्यप्रियातपोलक्ष्मीमिवस्थितामापगांमगांप्रमिसप्यावदनकालात्य
यामाभूरितिवगनाभिसरतम् ॥ आपयामिनिपाठनुपातपोलक्ष्मीलक्षणप्रियाभार्यावसुधातलेआपमापतामभिमुखीकृत्यसरतमिवेस्युत्प्रेक्षा ॥ ११ ॥ अभिसारिकयातमिस्त्र
भिसारिकयात्यसमाद्दश्यसइतिमयाउक्तम ॥ १२ ॥ १३ ॥ अशुभमितिच्छेद ॥ जजराद्दृद्धाद्विजाद्दुर्वाससः ॥ १४ ॥ इन्युक्तनिमित्तउद्वेगोयस्यतथाविधमनोयस्य ॥१५॥
कथमतिमासयापपितुराख्यम ॥ १६ ॥ पितुःअपइतिशेष ॥ १७ ॥

यूनामामिषताग्रधामिषन्यायेनकलहविषयताम् ॥ तमेवन्यायप्रसक्तस्पष्टयति ॥ कष्टमिति ॥ अधुनेतिश्वःपरश्वस्तनसन्निहितकालोक्तिः ॥ मदपहारेणममअपहरणाय ॥अ
ध्ययनेनवसतीतिवतफलस्यापिहेतुत्वविवक्षयातृतीया ॥ १८ ॥ १९ ॥ मुनिस्थितौचित्तसमाधाने ॥ २० ॥ २१ ॥ यथाप्रारब्धमागतंस्त्रीत्वंमत्तोन्योऽयंदेहएवानुभविष्यति
तेनासङ्गचिन्मात्रात्मनोममकाक्षतिरित्यर्थः ॥ राजापितदुक्तमनुमोदमानआह ॥ परिदेवनयेत्यादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥ देहिनोदेहोपलक्षितचिदात्मनःकार्याणामवश्यसंपाद्या
नाप्रारब्धफलानाविषयेअखेदार्हस्त्वमपियदिखिद्यसेतत्तर्हिअन्येषामविवेकप्रयुक्तखेदचिकित्सायात्वमिवआगमभूषणःशास्त्रतत्त्वानुभावनकुशलःउपायश्चिकित्सकःकइव

अहमप्यद्ययद्देवाद्यूनामामिषतांगतः ॥ कष्टंमदपहारेणकलहोजायतेधुना ॥ १८ ॥ दिविदेवकुमाराणांकामाकुलधियामिह ॥ गुरुदेव
द्विजातीनांलज्जापरवशात्मना ॥ १९ ॥ कथमग्रेमयासम्यग्वस्तव्यंयामिनीस्त्रिया ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वाक्षणमेकंसातू
ष्णींस्थित्वामुनिस्थितौ ॥ २० ॥ धैर्यमाश्रित्यकुंभोत्रपुनराहरघूद्वह ॥ किमज्ञइवशोचामिकिंममक्षतमात्मनः ॥ २१ ॥ यथागतमयंदे
होमत्तोन्योनुभविष्यति ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ परिदेवनयाकोर्थोदेवपुत्रतथैतया ॥ २२ ॥ यदायातितदायातुदेहस्यात्मानलि
प्यते ॥ कानिचिद्यानिदुःखानिसुखानिविहितानिच ॥ २३ ॥ तानिसर्वाणिदेहस्यदेहिनोनतुकानिचित् ॥ यदित्वमपिकार्याणामखेदार्हो
पिखिद्यसे ॥ २४ ॥ तदन्येषामुपायःस्यात्कइवागमभूषणः ॥ खेदेखेदोचितंवाच्यमितिकिंचित्त्वमुक्तवान् ॥ २५ ॥ इदानींसमतामेत्य
तिष्ठाखिन्नोयथास्थितम् ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ तावेवमादिभिर्वाक्यैरन्योन्याश्वासनंस्वयम् ॥ २६ ॥ कृत्वास्थितौवनस्निग्धौसु
हृदौखेदिनौमिथः ॥ अथार्कोप्यस्यकुंभस्यस्त्रीत्वमुत्पादयन्निव ॥ २७ ॥ जगामास्तंजगद्दीपोदीपःस्नेहक्षयादिव ॥ व्यवहारभरैःसार्धप
द्माःसंकोचमाययुः ॥ २८ ॥ मार्गाश्चपथिकैःसार्धंपांथस्त्रीहृदयानिच ॥ दाशवद्विहगान्सर्वान्कुर्वदेकत्रसंचितान् ॥ २९ ॥ तारकारत्न
जालाढ्यंभुवनंसाम्यतांययौ ॥ खंहसदिवताराढ्यंविकासिकुमुदाकरम् ॥ ३० ॥

शरणस्यान्नकश्चिदित्युत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥ नायंतवखेदःकिंतुखेदोचितोक्तिमात्रंलोकाचारानुवर्णनायेत्याह ॥ खेदेइति ॥ २५ ॥ २६ ॥ अथमिथआश्वासनानन्तरम
॥ २७ ॥ २८ ॥ मार्गास्तमोभिःसंकोचमस्फुटतामाययुः ॥ पांथस्त्रीहृदयानिपथिकाश्चवियोगशोकतमोभिरित्यर्थः ॥ दाशाःसमुद्रद्वीपस्थकैवर्त्ताः ॥ तेहिपक्षिणोपिजा
लैर्बध्नतिमत्स्यानपिरत्नान्यपिसंचिन्वतितद्वद्विद्यमानमूर्ध्वाधोभुवनद्वयपक्षिसंग्रहेणतारकारत्नजालाढ्यतयाचपरस्परसाम्यतांसममेवसाम्यंस्वार्थेष्यञ् ॥ समतांप्रययावित्यर्थः
॥ २९ ॥ उन्मादंचक्राङ्गानाभ्रमद्भ्रमराणांचपेटकंयंदकर्तृविकासिकुमुदाकरहसदिवस्थितंताराढ्यंखंकर्मययौ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ वदयित्वावरित्वा ॥ त्वार्थेणिषु ॥ त्रियाइवस्रेणवपु अभ्याहरन्आविष्कुर्वन् ॥ ३२ ॥ गलदक्षरसगद्गदमितियावत् ॥ ३३ ॥ मेपुरइतिशेष ॥ ३४ ॥ प्रस्फुरत्तार कामालाश्त्यपमानविशेषणादुपमेया शिरोरुहाअपिमुक्तादिमालासहिताइतिगम्यते ॥ ३५ ॥ अंबराणिवस्त्राणि ॥ ३६ ॥ माल्यानिविविधानिदेहादेवजायंतेइत्युत्तरया

ययावुन्नादचक्राक्रभ्रमद्भ्रमरपेटकम् ॥ सुद्दोतावथोत्यायसंध्यामुपन्निशाकराम् ॥ ३१ ॥ वदयित्वातथाकृत्वाजप्यंगुल्मांतरेस्थि तो॥ तत कुभःशनैस्त्रत्रेणमभ्याहरन्वपु ॥३२॥ शिखिध्वजंपुर सस्यप्रोवाचगलदक्षरम् ॥ पतामीवस्फुरामीवद्रवामीवांगयष्टिभि ॥ ३३ ॥ लज्जयेवचतेराजन्मन्येक्षीत्वंत्रजाम्यहम् ॥ पश्येमेपरिवर्धतेराजन्ममशिरोरुहा ॥ ३४ ॥ प्रस्फुरत्तारकामालादिनांततिमिराइ व ॥ पश्यमेममजायेतेप्रोन्मुखावुरसिस्तनौ ॥ ३५ ॥ कोरकाविवपद्मिन्यावसतेगगनोन्मुखौ ॥ आगुल्फमेवलंबानिसपद्यंतेंबराणिमे ॥ ३६ ॥ देहादेवसखेपश्यक्रियाइवशनै शनै ॥ भूषणान्युतरत्नानिमाल्यानिविविधानिच ॥ ३७ ॥ पश्येमान्यगजायंतेस्वांगेभ्योवृक्षपु ष्पवत् ॥ पश्यायंस्वयमेवायचद्रांशुकरशोभन ॥ ३८ ॥ मूर्ध्निपद्दांशुकोजातोनीहारोद्राविवागमे ॥ सर्वाणिकांतालिंगानिजातानि ममसानद ॥ ३९ ॥ हाधिक्कष्टविपादोमेकिंकरोम्यंगनास्म्यहम् ॥ हाधिक्कष्टमहासाधोस्थितएवाहमंगना ॥ ४० ॥ सविदानुभवाम्यत नितयजघनंत्विमे ॥ विपिनेषु अहत्युक्त्वातूर्ष्णीखिन्नोवभूवह ॥ ४१ ॥ राजापिचतमालोक्यतथैवासीद्विषण्णधी ॥ मुहूर्तमात्रेणोवाच शिखिध्वजइदंवच ॥ ४२ ॥ कष्टंसोयमहासत्व सपन्नावरवर्णिनी ॥ साधोविदितवेद्यस्त्वजानासिनियतेगतिम् ॥ ४३ ॥ अवश्यभा विन्यर्थेस्मिन्माखिन्नहृदयोभव ॥ आपतंतिदशास्तास्तासुधियांदेहमात्रके ॥ ४४ ॥ नचैतस्यधियांत्वेताश्चित्तंयांतिनदेहकम् ॥ ॥ कु भउवाच ॥ ॥ एवमस्त्वनुतिष्ठामियामिनीक्षीत्वमात्मन ॥ ४५ ॥ नखेदमनुगच्छामिनियति केनलंघ्यते ॥ इतिनिर्णीयतौखेदतनी त्वातनुतामिव ॥ ४६ ॥

भ्यप ॥ ३७ ॥ स्वांगभ्य शाखाभ्य ॥ ३८ ॥ पद्दांशुक पट्टवस्त्रम् ॥ एवमाच्छादिनप्रवेशोप्यपिलिंगविनिमय सपन्नइतिज्ञेयमित्याशयेमाह ॥ सर्वाणीति ॥ ३९ ॥ स्थित सिद्ध ॥ ४० ॥ इत्युक्त्वाकुभोविपिनेतूर्ष्णीबभूवइतिकिल ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ सुधियांतत्त्वविदांदेहमात्रकेआपतंतिचेतसिन ॥ ४४ ॥ अधियामज्ञानांतुएतादशाश्चित्तम पिवासनात्मनायांतिमेदेहमात्रकमित्यथ ॥ अनुतिष्ठामिअनुवर्ते ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

१ हानमिकष्टमिस्याह:

राजाकुंभविपत्तिचिंतयाराज्ञीतुनृपसंगमोत्कंठयानिद्राभावाच्चिरेणनिशांनीतवंतौ ॥युवत्याइदंयौवनंवपुरुत्सृज्य॥ भस्याढेतद्धितइतिपुंवद्भावेअभ्नित्यणिप्रकृतिभावान्नटिलो प. ॥ ४७ ॥ पूर्वेद्युस्तनकुंभाभः ॥ ४८ ॥ कुमारीधर्मिणीअनूढाचारा ॥ ४९ ॥ कक्ककथकथंविजहारतदाह ॥ कैलासेति ॥ कैलासादीनासानुप्रस्थेषुअविस्खलितोयोग बलेनगमागम कातयोगेनगमागमश्चयस्यास्तथाविधासाचूडालायथेच्छस्वाभिमतानुसारेणभवतावर्तनशीलेनप्रियेणसार्धंस्रग्दामहारवलितासतीयथेच्छविजहारेतिपुनरप्या

एकतल्पेनिशांतूर्ष्णींनीतवंतौचिरेणताम्॥ अथप्रभातेतत्स्त्रैणंवपुरुत्सृज्ययौवनम् ॥ ४७॥ बभूवकुंभःकुंभाभःकुचप्रोज्झितमूर्तिमान्॥ इतिसाराजमहिषीचूडालावरवर्णिनी॥ ४८ ॥ कुंभत्वमास्थिताभर्तुःपश्चात्स्त्रीत्वमुपागता॥ विजहारवनांतेषुकुमारीधर्मिणीनिशि॥ कुंभरूपधराचाह्निभर्त्रामित्रेणसंयुता॥ ४९॥ कैलासमंदरमहेंद्रसुमेरुसह्यसानुष्वविस्खलितयोगगमागमासा॥ साकंप्रियेणसुहृदाभवतायथेच्छंस्रग्दामहारवलिताविजहारनारी॥५०॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू० चूडालोपाख्यानेकुंभस्यस्त्रीत्वलाभोनामपंचाधिकशततमःसर्गः॥ १०५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ततःकतिपयेष्वेवदिवसेषुगतेषुसा॥ इदंप्रोवाचभर्त्तारंकुंभरूपधरासती॥ १ ॥ राजन्राजीवपत्राक्षममेदंवचनंशृणु॥ निशायांप्रत्यहंतावत्स्थितएवाहमंगना॥ २॥ तदिच्छाम्यंगनाधर्मंनिपुणीकर्त्तुमीदृशम्॥ भर्त्रेकस्मैचिदात्मानंविवाहेनददाम्यहम् ॥ ३ ॥ तद्भवानेवमेभर्त्तारोचतेभुवनत्रये॥ गृहाणमांविवाहेनभार्यात्वेनिशिसर्वदा॥ ४ ॥ अयत्नोपनतंसाधोप्रियेणसुहृदासह॥ स्त्रीसुखंभोक्तुमिच्छामिमामेविघ्नकरोभव ॥ ५ ॥ क्रमप्रवृत्तमास्रष्टेःसुखंसाध्यंमनोरमम्॥ प्रकृतंकुर्वतःकार्यंदोषःकइवजायते॥६॥ इच्छानिच्छेफलेत्यक्त्वासमंतात्सर्ववस्तुषु॥ वयंनसेच्छानानिच्छाःकुर्मस्तेनेदमीप्सितम्॥ ७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥कृतेनानेनकार्येणनशुभंनाशुभंसखे॥ पश्यामितन्महाबुद्धेयथेच्छसितथाकुरु ॥८॥ समतांसंप्रयातेनचेतसेदंजगत्त्रयम्॥ स्वरूपमेवपश्यामियथेच्छसितदाचर॥ ९॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥यद्येवंतन्महीपाललग्नमद्यैवशोभनम्॥ राकेयंश्रावणस्यास्यत्वःसर्वंगणितंमया॥ १०॥

काक्षयान्वयः ॥ ५० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पू०पंचोत्तरशततम.सर्गः ॥ १०५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वर्ण्यतेत्रमहेंद्राद्रौविवाहोग्निपुरस्कृतः ॥ तयोर्गुहायासौवर्ण्यांपुष्पतल्पेचसंगमः ॥ १ ॥ साचूडाला ॥ १ ॥ २ ॥ निपुणीकर्त्तुंसफलीकर्त्तुम् ॥ ददामिअचिरादेवदास्यामि ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रत्याख्यानेनविघ्नकरोमाभव ॥ ५ ॥ आसृष्टेःसृष्टिकालमारभ्यदेवर्ष्यादिषुअध्ययावक्रमप्रवृत्तसुखमनायासमेवसाध्यंप्रकृतप्रस्तुतविवाहकार्यंइच्छानिच्छेतत्फलेचत्यक्त्वाकुर्वतस्तेकइवदोषोजायतइत्यन्वयः ॥ वयंआवाम् ॥ अस्मदोद्वयोश्चेतिबहुवचनम् ॥६॥७॥ तत्तस्माद्धेतोः ॥८॥ स्वरूपंस्वात्मभूतमेवानुपश्यामि ॥ ९ ॥ श्वःपूर्वेद्युरेवमयाविवाहलग्नादिसर्वंगणितम् ॥ १०॥

अम्यपाविवाह ॥ द्यावेगोधपर्वविधिनेतिभाव ॥ ११ ॥ मणिमयकवरलक्षणेमदिरे ॥ १२ ॥ विवाहोत्सवापितनरनारीगयस्यानीयतयावृक्षलताविसपत्तिदर्शयति ॥ पुष्प
भारेति १३ ॥ परिपश्यतुविवाहात्सवमितिशेष ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ रत्नसमुतेसानौसमेशुभेअभिरहतिशेष ॥ समालभनदेवताभिमवनादिपूजनतदर्थानांपुष्पाणाम् ॥
॥ १७ ॥ अपरअजिरहतिवचनात्पूर्वमप्यजिरेइतिगम्यते ॥ कालेनभोजकसुकृतपरिपाककालेन ॥ १८ ॥ १९ ॥ मगलदधिदूर्वाक्षतसिद्धार्थादिवितरपूर्वकम् ॥ २० ॥ २१ ॥

रात्रावयोदितेचंद्रेपरिपूर्णकलामले ॥ जन्यत्रोनौमहायाहोद्वयोरेवभविष्यति ॥ ११ ॥ महेंद्राद्रिशिरःशृगसानावथमनोरमे ॥ रत्नदीप
प्रकाशाढ्येमणिकंदरमंदिरे ॥ १२ ॥ पुष्पभारानतोत्तुगवृक्षराजिविराजिते ॥ वनपुष्पलतालास्यनारीनृत्यमनोहरे ॥ १३ ॥ निशिष्यो
मगतास्ताराभर्त्रापूर्णेंदुनामह ॥ आवयोःपरिपश्यतुकर्णीतागतलोचन ॥ १४ ॥ उतिष्ठात्मविवाहार्थकुर्व काननकोटरात् ॥ राजश्चंद
नपुष्पादिसभाररत्नसयुतम् ॥ १५ ॥ इत्युक्काकुभउत्थायसहतेनमहीभृता ॥ कुसुमावचयचक्रेतयारत्नादिसचयम् ॥ १६ ॥ ततोमुहूर्त्त
मात्रेणरत्नसानौसमेशुभे ॥ समालभनपुष्पाणांताभ्यांवैराशय कृता ॥ १७ ॥ हारांबरमणींद्रादिराशयस्त्वपरेजिरे ॥ सौभाग्यस्येव
पामेनकोशा कालेनसभृता ॥ १८ ॥ तथाजन्यत्रसभारकृत्वाकांचनकंदरे ॥ ययतुस्तौमहामित्रेस्नातुमंदाकिनींनदीम् ॥ १९ ॥ तत्रैनंस्ना
पयामासमहाराजमहादरात् ॥ गजकुभोपमस्कंधकुभोमगलपूर्वकम् ॥ २० ॥ भविष्यद्दयितारूपाभविष्यद्दयितोंगनाम् ॥ भूपालो
स्नापयामासकुभरूपधरांप्रियाम् ॥ २१ ॥ पूजयामासतु स्नातौतत्रदेवपितृन्मुनीन् ॥ यथाक्रियाफलेनिच्छौक्रियात्यागेतथैवतौ ॥ २२ ॥
नित्यह्लानरसावभोध्यवस्थायांजगत्स्थिते ॥ चक्रातेभोजनभव्यतावन्योन्यसमीहितम् ॥ २३ ॥ कल्पवृक्षदुकूलानिपरिधायसितानि
तौ ॥ फलानिभुक्काजन्यग्रस्थानमाययतु क्रमात् ॥ २४ ॥ एतावतायकालेनतयोर्जन्यत्रसोत्कयो ॥ प्रियंकर्तुमिवास्ताद्रिद्रागित्येवा
विशद्रवि ॥ २५ ॥ अपसध्याक्रमेवृत्तेकृतजप्याघमर्षणे ॥ विवाहदर्शनायैवताराजालेसमागते ॥ २६ ॥ मिथुनैकसखीयामाकुमु
दोत्करहासिनी ॥ प्रालेयजालप्रकरविकिरंतीसमाययौ ॥ २७ ॥

कियाफलानिच्छोस्तयो कथपूजामवसित्तमाह ॥ यथेति ॥ तथैवक्रियात्यागेप्यनिच्छौ ॥ २२ ॥ अन्योन्यसमीहितसिद्धिवलकल्पितान्नादेर्भोजनम् ॥ २३ ॥ फलानिक
ल्पवृक्षफलानि ॥ जन्यग्रस्थानंवेदिमूलम् ॥ क्रमात्शास्त्रोक्तक्रमात् ॥ २४ ॥ २५ ॥ सध्याक्रमेसध्यावदनविधौ ॥ २६ ॥ मिथुनानांप्रीतिकरत्वादेकसखीयामात्रियामा ॥ २७ ॥

पद्मोद्भवोब्रह्मा ॥ २८ ॥ मृगजैःकस्तूरीपौष्कलकादिभिः ॥ कुंकुमैःकाश्मीरैः ॥ २९ ॥ कल्पलतोद्भूतैरंशुकैर्वस्त्रैः ॥ स्रग्भिरुद्दामैरुत्कृष्टशोभैरवतंसैः रत्नगुच्छाद्युत्तंसैः ॥ मा
ल्यैः कंठादिमाल्यैर्विविधभूषणोचितैः ॥ ३० ॥ मौलिपदेनचूडामणिर्लक्ष्यते ॥ इंदुरूपिणाचंद्रसदृशेन ॥ ३१ ॥ वधूचितविलासवान् ॥ ३२ ॥ कामायकामरूपायवराय
॥ ३३ ॥ अतएवकामत्वेनैवभर्त्तारंकल्पयित्वामनस्याह ॥ इयमिति ॥ ३४ ॥ अग्रस्थेगहनेवनवेदिदेशेस्थितम् ॥ ३५ ॥ सस्नेहसानुरागम् ॥ ३६ ॥ लसंतशोभमानपतिम्

रत्नदीपान्बहून्सानौकुंभःसम्यगयोजयत् ॥ ज्योतींषींदुर्कयुक्तानिपद्मोद्भवइवांबरे ॥ २८ ॥ भूषयामासराजानंस्त्रीत्वंगच्छन्निशागमे ॥
चंदनागुरुकर्पूरपूरैर्मृगजकुंकुमैः ॥ २९ ॥ हारकेयूरकटकैस्तथाकल्पलतांशुकैः ॥ स्रगुद्दामावतंसैश्चमाल्यैश्चविविधोचितैः ॥ ३० ॥ त
थाकल्पलतागुच्छैर्मंदारैःपारिजातकैः ॥ संतानैर्बकुरलैश्चमौलिनाचेंदुरूपिणा ॥ ३१ ॥ एतावताथकालेनवधूत्वंकुंभआययौ ॥ घनस्त
नभराक्रांतोबभूवाशुविलासवान् ॥ ३२ ॥ इदंसंचिंतयामाससंपन्नोयमहंवधूः ॥ कामायात्मामयादेयःकार्यकालोचितंकिल ॥ ३३ ॥
इयमस्मिवधूःकांताभर्त्तात्वंमेपुरःस्थितः ॥ गृहाणकाममामेहिकालोयंतवलच्छय ॥ ३४ ॥ इतिसंचिंत्यभर्त्तारमग्रस्थगहनस्थितम् ॥ उद
यंतमिवादित्यंरतिःकाममिवाभ्यगात् ॥ ३५ ॥ अहंमदनिकानामभार्यास्मितवमानद ॥ पादयोस्तेप्रणामोयंसस्नेहंक्रियतेमया ॥ ३६ ॥
इत्युक्त्वासानवद्यांगीलज्जावनमितानना ॥ लोलालकेनशिरसाप्रणनामलसत्पतिम् ॥ ३७ ॥ उवाचेदंचहेनाथत्वंमांभूषयभूषणैः ॥ क्र
मेणाग्निंचसंज्वाल्यमत्पाणिग्रहणंकुरु ॥ ३८ ॥ राजसेतितरांराजन्मांकरोषिस्मरातुराम् ॥ रतेर्विवाहेमदनमभिभूयाधितिष्ठसि ॥ ३९ ॥
इंदोरिवांशुजालानिराजन्माल्यानितानिते ॥ मेरुगंगाप्रवाहाभांधत्तेहारस्तवोरसि ॥ ४० ॥ मंदारकुसुमप्रोतैःकुंतलैर्नृपराजसे ॥ कन
कान्नमिवोल्लोलैर्भृंगैःखचितकेसरैः ॥ ४१ ॥ रत्नांशुजालैःकुसुमैःश्रियास्थैर्येणतेजसा ॥ रत्नस्थानंविभोमेरुमभिभूयावतिष्ठसे ॥ ४२ ॥
एवमादिवदंतौतौभविष्यन्नवदंपती ॥ प्रच्छन्नपूर्वदांपत्यौमिथस्तुष्टौबभूवतुः ॥ ४३ ॥

॥ ३७ ॥ संज्वाल्यहुत्वाभ्यर्च्यच ॥ ३८ ॥ रतेर्विवाहेप्रसिद्धमदनंस्वशोभयाभिभूयेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ तांशोभामेववर्णयति ॥ इंदोरित्यादिना ॥ तवोरसिस्थितोहारोमेरौप्रसिद्ध
स्यगंगाप्रवाहस्यआभांशोभांधत्ते ॥ ४० ॥ खचितकेसरैर्घटितकिंजल्कैः ॥ ४१ ॥ रत्नांशुजालैरित्यादीनिराजमेरुसाधारण्येनयोज्यानि ॥ ४२ ॥ वदंतौतौइत्युक्त्याराज्ञा
पितस्याःशोभावर्णितेतिगम्यते ॥ ४३ ॥

कांचनापलत्लक्षणपर्यंकेनिविष्टउपविष्ट ॥ ४४ ॥ तत्तद्भूषणोचितस्थानकेअर्पिते ॥ ४५ ॥ कामकांतारतिरिव ॥ ४६ ॥ मयोदितेत्यनेनपूर्वलक्ष्म्याजरतीत्वेनशोभापक्ष
पौष्यगपत ॥ ४७ ॥ तत्तेमगलमयासहतिशेष ॥ ४८ ॥ स्तनसदृशपद्मकोशा अनुरागसदृशाअंकुराश्चदृदियस्याः ॥ आपचेषलहृतानामितिभागुरिमतेनटाप् ॥ लोलानि
नीलोत्पलानीक्षणानियस्याः ॥ आमोदिशुभाभ्रमरझांकारायस्यास्तथाविधापद्मिनीवसात्वस्थितेत्यर्थ ॥ ४९ ॥ इदानींतांकल्पलतात्वेनरूपयति ॥ सुरक्तेति ॥ ५० ॥ हि

महाराज्ञीमदनिकांमहाराज शिखिध्वज ॥ कांचनोपलपर्यंकेनिविष्टोभूषयत्स्वयम् ॥ ४४ ॥ अवतंसैस्तथामाल्यैर्मणिरत्नविभूष
णं ॥ चर्चाविलेपनै पुष्पैरुचिरस्थानकार्पितै ॥ ४५ ॥ साचसौभूपितातन्वीमदनीमददायिनी ॥ गिरिजेवविवाहोत्काकामकांतवक्षा
मिनी ॥ ४६ ॥ महाराजोमहाराज्ञींभूषयित्वेदमाहताम् ॥ राजसेत्मृगशावाक्षिलक्ष्मीरिवनवोदिता ॥ ४७ ॥ शक्रेणसहयच्छच्याय
द्लक्ष्म्याहरिणासह ॥ यद्गौर्याशंभुनासार्धंतत्तेऽस्तुमंगलम् ॥ ४८ ॥ पद्मकोशांकुरद्वंद्वालोलनीलोत्पलेक्षणा ॥ आमोदशुभझांकारा
स्वास्थितापद्मिनीवसा ॥ ४९ ॥ सुरक्तपल्लवकरास्तनस्तबकधारिणी ॥ त्वमनेकफलामन्येकामकल्पतरोर्लता ॥ ५० ॥ हिमशीतावदातां
गीज्योत्स्नाभ्रमरहासिनी ॥ पूर्णेंदुश्रीरिवोद्युक्ताहृष्टैवाह्लादयस्यलम् ॥ ५१ ॥ तदुत्तिष्ठवरारोहेवेदींवैवाहिकींस्वयम् ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवा
च ॥ ॥ तत्रपुष्पलताजाले कांडप्रतिशिलांकिते ॥ ५२ ॥ मुक्ताकुसुमजालानांप्रकरै स्तबकोपमै ॥ चतुर्दिक्चतुर्भिश्चनालिकेरमहा
फलै ॥ ५३ ॥ पूर्णकुंभैस्तथागंगावारिपूर्णैः प्रकल्पिते ॥ ज्वालयामासतुस्तस्यामध्येचंदनदारुभि ॥ ५४ ॥ ज्वलनंज्वालितज्वालंदक्षि
णस्यप्रदक्षिणम् ॥ पूर्वाभिमुखमेवाग्नेरग्रेपल्लवविष्टरे ॥ ५५ ॥ नियोज्यदंपतीकांतौतयोर्विविशतु स्वयम् ॥ सहुत्वातिललाजानिपाव
कायशिखिध्वज ॥ ५६ ॥ उत्थायोत्थायकांतांसपाणिभ्यांस्वयमाददे ॥ अन्योन्यशोभमानौतौभवाविववनेशिवौ ॥ ५७ ॥ चक्रतुर्दंप
तीतस्यपावकस्यप्रदक्षिणम् ॥ स्वदायहानसर्वस्वहृदयप्रेमचापलम् ॥ ५८ ॥ ददतुस्तौमिथोन्योन्यस्मितकांतमुखश्रियौ ॥ प्रदक्षिण
त्रयस्त्वालाजांस्यक्त्वायवह्नये ॥ ५९ ॥

मरीचत्यादीनिपूर्णेंदुश्रियामहनिकायाश्चसाधारणानियोज्यानि ॥ ५१ ॥ स्वयमलंकुर्विति शेष ॥ तत्रवेद्याम् ॥ कांडप्रतिप्रतिकांडफलगुच्छसमाकारनवरत्नशिलाभिरंकिते
श्चिह्निते ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ प्रकल्पितेस्तत्रवेद्यामलंचक्रतुरितिशेष ॥ तस्यावेद्यामध्येवैवाहिकंज्वलनमतिष्ठाप्यचंदनदारुभिर्ज्वालयामासतु ॥ ५४ ॥ तज्ज्वालितज्वालद
क्षिणावसरोचितत्वाद्दक्षिणस्यज्वलनस्यनियोज्यप्रदक्षिणकृत्वातस्याग्रेपल्लवविष्टरेविविशतुरितिपरेणान्वय ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ भवश्चभवानीचभवौ ॥ पुमान्स्त्रियेतिपुंशेष ॥
शिवौमंगलस्वरूपौ ॥ ५७ ॥ परस्परमात्मदानेक्रियापरस्परांददतुस्तमाह ॥ स्वदायमिति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

१ तयार्पितंत्यामध्यवर्तिरसित्वमजद्वत्यन्वय

२ लाजानांतिनपुंसकत्वमार्षम्

संभोगकालसान्निध्यस्तने.स्मयमानमुखौ ॥ ६० ॥ विवाहव्यापारेणाद्यःप्रहरोतिक्रांतइतिसूचयन्नाह ॥ एतस्मिन्निति ॥ चतुर्भागंचतुर्थभागम् ॥ ६१ ॥ तस्मिंस्तल्पेकरान्सं चारयामास ॥ यथाकामुकस्यदृष्टिर्ललनाछिद्रंद्रष्टुमभित करान्स्वकिरणान्प्रसारयतितद्वत् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ सगमसुमुहूर्त्तकप्रतीक्षमाणावितिशेषः ॥ काचनमयींकंदरांगुहां विविशतु ॥ ६४ ॥ चद्रस्याप्यदृश्यत्वाद्भुमा ॥ तत्रतल्पददर्शतुः ॥ तदेववर्णयति ॥ कल्पितमित्यादिसार्धत्रयेण ॥ ददर्शतुरितिकिल्यतुसिगुणश्छादसः ॥ ६५ ॥ ग्लानिवर्जितै रम्लानैः ॥ ६६ ॥ शोभनेनशय्याप्रमाणेनोच्चैकैरुन्नतैः ॥ मदनिकासत्यसकल्पेनसमैःकुसुमैर्निर्मितैर्दीर्घशय्याकारेणदीर्घीभूतेदुबिंबप्रतिमैःपुष्पै.परितोव्याप्तमितिपूर्वत्रान्वयः

भार्यावरौसमंतुष्टौकरौतत्यजतुःक्रमात् ॥ स्मयमानमुखौकांतौचंद्राविवनवोदितौ ॥ ६० ॥ पूर्वोपरचितेपुष्पतल्पेविविशतुर्नवे ॥ एत
स्मिन्नंतरेचंद्रश्चतुर्भागंनभस्तलात् ॥ ६१ ॥ शनैराक्रमयामासशोभांद्रष्टुमिवानयोः ॥ तस्मिंश्चललनाछिद्रंद्रष्टुंदृष्टिरिवाभितः ॥ ६२ ॥
लोलःसंचारयामासकरानिंदुर्लतागृहे ॥ तैस्तैर्नवकथालापैरिंदावभ्युदितेत्वथ ॥ ६३ ॥ तावासांचक्रतुःकांतौदंपतीसुमुहूर्त्तकम् ॥ अ
थोत्थायज्वलद्रत्नदीपांकांचनकंदराम् ॥ ६४ ॥ स्वयंपूर्वोपरचितांगुहांविविशतुःप्रियौ ॥ ददर्शतुर्नवंतत्रतल्पंकुसुमकल्पितम् ॥ ६५ ॥
परितोव्याप्तमुत्कीर्णैर्हैमपंकजराशिभिः ॥ मंदारादिभिरन्यैश्चपुष्पैर्ग्लानिविवर्जितैः ॥ ६६ ॥ उच्चकैःसुप्रमाणेननिर्मितैःकुसुमैःसमैः ॥
दीर्घेंदुबिंबप्रतिमैस्तुषारस्थलशीतलैः ॥ ६७ ॥ क्षीरोदजलधाराभंज्योत्स्नासंपिंडसुंदरम् ॥ प्रतिबिंबमनंगस्यनतंभित्ताविवस्थितम्
॥ ६८ ॥ सुगंधमुन्नतंकांतंचिरादन्यतयोत्थितम् ॥ मिथुनंपुष्पराशौतन्न्यषीदत्परितोऽमले ॥ तस्मिन्समसमाभोगेक्षीरोदेमंदरोयथा
॥ ६९ ॥ तैस्तैर्मिथःप्रणयपेशलवाग्विलासैस्तत्कालकार्यसुभगैःप्रणयोपचारैः ॥ सत्कांतयोर्नवनवेनतयोःसुखेनदीर्घामुहूर्तइवसार
जनीजगाम ॥ ७० ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०चू० लीलाविवाहोनामषडुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०६ ॥ ॥ ७ ॥

॥ ६७ ॥ पुनस्तल्पमेवविशिनष्टि ॥ क्षीरोदेत्यादिना ॥ नतंसंक्रातम् ॥ ६८ ॥ चिरात्राज्यत्यागकालादारभ्यअन्यतयाअदंपतित्वेनभ्रांत्याउदिततन्मिथुनंस्त्रीपुसद्वंद्वंपुष्पराशौ तस्मिंस्तल्पेन्यषीदत् ॥ उपभोगेनतल्पोपमर्दकत्वान्मंदरदृष्टातः ॥ ६९ ॥ तयो सत्कांतयोस्तैस्तैर्लोकोत्तरैःप्रणयपेशलवाग्विलासैस्तत्कालोचितपरिरंभणादिकार्यसुभगैर्गंधमा ल्यतांबूलार्पणादिप्रणयोपचारैर्नवनवेनसंभोगसुखेनदीर्घासारजनीमुहूर्त्तमिवजगाम ॥ ७० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०षडुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०६ ॥

१ अनतस्येतिवाक्वचित्पाठः

नानागिरिविहारादिलघामायेंद्रवरानम् ॥ अथशक्तिपरीक्षार्थंस्वर्गाङ्गनाविषयंते ॥ १ ॥ रंगेणरजकद्रव्येण ॥ १ ॥ देवसदृशभोगावयत्वात्देवदंपती ॥ २ ॥ ३ ॥ यामिन्यांरा
त्री ॥ श्लिष्टौयुक्तौ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ससारय समपर्वता ॥ ६ ॥ प्रियेनिर्ग्रांगतवतिस्वनगरगत्वेतिशेष ॥ ७ ॥ ८ ॥ कककियत्कियत्कालमस्यगुत्तमाह ॥ माससित्याविना ॥
पूजितौमरालौ ॥ ९ ॥ हस्तलभ्यान्युदितानिउत्पन्नानिक्षुत्तृपारोगजरापपहारित्वादमोघानिफलकुसुमकिसलयादीनियेपांतथाविधैर्मंदारैर्वनमालितेसजातवनमाले ॥ शुक्ति

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अथसूर्यास्यरगेणरजितेभुवनोदरे॥ शिखिध्वजांगनाप्रातर्मंदनीकुंभतांययौ॥१॥एवमहेंद्रदयांतावुभौकुंभशि
खिध्वजौ॥स्वयविधाहिलाविष्टौसपत्नौदेवदंपती॥२॥ विलेसतुर्विचित्रासुप्रत्यहंवनराजिपु॥प्रपक्वफलभारासुपुष्पपल्लविनीपुच॥३॥
दिवाप्रीततरौमित्रेयामिन्यामिष्टदंपती॥ प्रभादीपाविवश्लिष्टौनवियुक्तौबभूवतु ॥ ४ ॥ रेमातेवनकुंजेषुगुहासुचमहीभृताम्॥ तमा
लजालखंडेषुमदारगहनेपुच॥५॥ सह्यदर्दुरकैलासमहेंद्रमलयेषुच॥ गंधमादनविंध्याद्रिलोकालोकतटेषुच॥ ६॥ दिनेभ्रिभिभिभि
गत्वानिर्ग्रांगतवतिप्रिये॥ चूडालाराजकार्याणिकृत्वास्वभ्याययौपुन ॥ ७ ॥ तौदिवासुहृदौमित्रेदंपतीकुंभभूमिपौ॥ नानाकुसुमसं
वीतौतस्थतुमुदितौमिथ ॥८॥ मासमेकमहेंद्राद्रौरम्येसरलसकुले॥ रत्नकुड्येगुहागेहेपूजितौसुरकिंनरे ॥ ९ ॥ हस्तलभ्योदितामोघम
दारवनमालिते॥ एवंशुक्तिमत पृष्ठेपक्षकल्पलतागृहे॥ १०॥ मासद्वयपक्षवतोगिरेर्दक्षिणदिक्तटे॥ पारिजातवनेदेवपुष्पस्तबकमंडपे
॥ ११ ॥ जंबूखंडतलेमेरो पादेजंबूनदीतटे॥ जांबूनदमयेमासजंबूफलरसासवे ॥ १२॥ दशोत्तरकुरूणांचमंडलेदिवसानितौ ॥ को
सलेपूत्तरस्येषुसमाविंशतिवासरान्॥ १३॥ एवमन्येषुदेशेषुविविधेषुमहीभृताम् ॥ स्थितवंतौमहाभागौसुहृदौनिशिदंपती॥ १४ ॥
ततोयातेषुमासेषुशनै कतिपयेषुसा॥ चूडालाचिंतयामासदेवपुत्रकरूपिणी ॥ १५ ॥ सुरूपभोगभारेणपरीक्षेहंशिखिध्वजम् ॥ मा
कदाचनचेतोस्यभोगेषुरतिमेष्यति॥ १६॥

मत-पर्वतविशेषस्यपृष्ठे ॥ १० ॥ पक्षवतोगिरेर्मैनाकस्य ॥ देवभोग्येपुष्पस्तबकमंडपे ॥ ११ ॥ मेरोर्दक्षिणपार्श्वेजंबूद्वीपकेतुर्जंबूवृक्षःप्रसिद्धस्तस्यतलेजंबूनद्यास्तटेतस्यतु
रितिसर्वमानुपग ॥ जंबूफलानांगजप्रमाणानांरससलक्षणैरासवैःपेयै स्वेदतोर्मिभ्यजरामयादिनिर्मुक्तस्थिरयौवनाविति पुराणप्रसिद्ध्यनुसारेणाध्याहार्यम् ॥ १२ ॥ उत्तरकुरू
णांमंडलेदशदिवसानितौतस्थतु ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ परीक्षेपरीक्षिष्ये ॥ वर्तमानसामीप्याल्लट् ॥ रतिमासक्तिम ॥ परीक्षप्रकारंदर्शयंतानासक्तिरपकरावविषयभोगेषुर
तिमाएष्यतिनैष्यत्येवस्यथ ॥ १६ ॥

सुरैरप्सरोभिश्वसहवर्तमानंहरिमिंद्रम् ॥ १७ ॥ यथावत्यथाशास्त्रमर्घ्यपाद्याद्युपचारैः ॥ १८ ॥ अभ्यागमलक्षणाकदर्थनाश्रम.किकिमर्थंकृतायथायत्नकारेणप्रयोजनेनेनत त्प्रयोजनवक्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ १९ ॥ खात्स्वर्गात् ॥ २० ॥ त्वद्गुणश्रवणप्रयुक्तमाश्वर्यविस्मयोयेषायासाचदेवाश्वतदगनागणाश्वदेवागनागणाः ॥ २१ ॥ गगनगमनशक्तिशू न्यस्यमेकथस्वर्गेआगमनतत्राह ॥ पादुकेति ॥ अथसिद्धतरविमानदिव्याश्वाद्यपिच ॥ २२ ॥ तेनत्वदाज्ञानप्रयोजनेन ॥ २३ ॥ प्रत्याख्यानस्तदिस्थमालक्ष्याह ॥ विमान

इतिसंचिंत्यचूडालामाययाविपिनावनौ॥ आगतंदर्शयामाससमुराप्सरसंहरिम्॥ १७॥ इंद्रमभ्यागतंदृष्ट्वापरिवारसमन्वितम्॥ यथावत्पूजयामासवनसंस्थःशिखिध्वजः॥ १८॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥आत्मनाकिंकृतादूरादभ्यागमकदर्थना॥ देवराजयथा तन्मेप्रसादाद्वक्तुमर्हसि॥ १९॥ ॥इंद्रउवाच॥ ॥इमेवयमिहायातास्त्वद्गुणातिशयेनखात्॥त्वदिलग्नेनसूत्रेणखगावनगताइव॥२०॥ उत्तिष्ठस्वर्गमागच्छतत्रसर्वेत्वदुन्मुखाः॥त्वद्गुणश्रवणाश्चर्याःस्थितादेवांगनागणाः॥ २१ ॥ पादुकागुटिकाखड्गरसादीदमथापिच॥ गृहीत्वासिद्धमार्गेणस्वीकुरुस्वर्गमंडलम्॥ २२॥ आगत्यविविधाभोगास्त्वयाविबुधसद्मनि॥जीवन्मुक्तेनभोक्तव्यास्तेनत्वामहमागतः॥ २३॥ विमानयंतिसंप्राप्तांनतिरस्करणैःश्रियम्॥ नाभिवांछंतिनप्राप्तांत्वादृशाःसाधुसाधवः ॥ २४॥ अविघ्नमागतेनाद्यसुखंविहरतात्वया॥स्वर्गःपवित्रतांयातुहरिणेवजगत्रयम्॥ २५॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥सर्वस्वर्गसमाचारंवेद्मिदेवाधिनायक॥ किंतुसर्वत्रमेस्वर्गोनियतोनतुकुत्रचित्॥ २६॥ सर्वत्रैवहितुष्यामिसर्वत्रैवरमेप्रभो॥ अवांछनत्वान्मनसःसर्वत्रानंदवानहम्॥ २७॥नियतंकिंचिदेकत्रस्थितंस्वर्गकमीदृशम्॥शक्रगंतुंनजानामित्वदाज्ञांनकरोम्यहम्॥२८॥ ॥शक्रउवाच॥ ॥साधोविदितवेद्यानांपरिपूर्णधियांसमम्॥ सज्जनाचरितंयुक्तंमन्येभोगोपसेवनम्॥ २९॥

यतीति ॥ २४ ॥ बलिद्वारपालनायषड्गर्भाहरणायचपातालेपिहरेर्विहारप्रसिद्धेर्जगत्रयमिति ॥ २५ ॥ स्वर्गसमआचारःसुखविहरणयस्मिंस्तथाविधम ॥ स्वर्गेणसमंसुखमाचरतीत्यणतवा ॥सर्वदेशं॥तथावेदनेहेतुस्त्वयिकोविशेषइतिचेत्तमाह ॥ किंत्विति ॥ मदभिमतःस्वर्गोभूमात्मैव सचसर्वत्रैवेतिभावः ॥ नियतःपरिच्छिन्नः ॥ २६ ॥ पूर्णकामत्वादपिमेसर्वत्रसुखमित्याह ॥ सर्वत्रेति ॥ २७ ॥ तुच्छस्वर्गंस्वर्गकगंतुनजानामिनसभावयामि ॥ तथाचासभाव्यविषयेआज्ञापनतवैवानुचिंतनतुममतत्करणमपराधइतिभावः ॥ २८ ॥ पूर्णधियाभोगोपसेवनभोगानुपसेवनचसमम ॥ तत्रापिभोगोपसेवनसज्जनै.प्रारब्धक्षयायाचरितमतस्तद्युक्तमन्येइत्यर्थः ॥ २९ ॥

१ कचिदित्यपिपाठः

देवेशेएवपुनःप्रोक्तवत्यपिस्वर्गगतुमनिच्छयात्पेतूष्णींस्थितेसतिएषएवविधोनिरपेक्षस्त्वयवितसहमित किनापयामि असपन्यागमनप्रयाजनस्यममापयानमेवयुक्तमितिहरिरि द्र स्वेबसूपयन्प्राक्तवान् ॥ १० ॥ अहमद्यैवनस्वगमागच्छामिकिंतुपुनाराज्येप्रतिष्ठित कालेनमागिबत्सहरिनिमर्हणादिप्रयोजनार्थमागमिष्यामीत्याशयेनार्थोक्त्याशिखिध्व जपवदतिसमिहेकुभतेराजाभिप्रेतपुनाराज्यमाप्तिलक्षणकल्याणमस्त्विति कुशमतिवदन्नतर्धिमतर्धानमाययौहरि ॥ ३१॥ इंद्रेअतर्धिमागतेतेनत्रिदशेशेनयुक्तद्वितीयदेवदद्मपि क्षणाद्दस्यमभूत् ॥ यथावारिनिधौवातेप्रशांतेसतिस्फुरतिप्याकुलानिमकरफनफणीद्रवदानियस्मिस्तथाविध कल्लोलराशिरप्यदृस्योभवतितद्वदित्यथ ॥ ३२ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशनि०पू सप्तोत्तरशततम सर्ग ॥ १०७॥ ॥ १ ॥ ॥ इद्रकोधपरीक्षार्थविगसगश्चमायया ॥ राइयामदर्शनेराज्ञेनिजरूपपपाकत

देवेशेप्रोक्तवत्येवंतूष्णीमेवस्थितेनृपे ॥ किमितोनापयास्येपत्वमितिप्रोक्तवान्हरि ॥ ३० ॥ नाहमद्यैवकालेनवदतीतिशिखिध्वजे ॥ कल्याणतेस्तुकुशेतिवदन्नतर्धिमाययौ ॥ ३१ ॥ तद्देवद्दमखिलत्रिदशेशयुक्तत्रक्षणादलमदृस्यमभूद्वितीयम् ॥ कल्लोलराशिरिववारिनिधौप्रशांतवातेस्फुरन्मकरफेनफणींद्रवृंदम् ॥ ३२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० च० शक्रगमननामसप्तोत्तरशततम सर्ग ॥ १०७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ तांमायांशममानीयचूडालासमचिंतयत् ॥ दिष्ट्याभोगेच्छयानायक्रियतेव सुधाधिप ॥ १ ॥ शांत समसमाभोगएवंशक्रसमागमे ॥ असरंभमहेलंचकृतवान्व्यावहारिकम् ॥ २ ॥ भूयएवप्रपंचेनविमृशाम्येव सादरम् ॥ रागद्वेषप्रधानेनकेनचिद्बुद्धिहारिणा ॥ ३ ॥ इतिसंचित्यसारात्राविंदावभ्युदितेवने ॥ गृहीतमगनारूपकांतामदनिकासती ॥ ४ ॥ वातेवहतिफुल्लाढ्येमधुरामोदमांसले ॥ संध्याजप्यपरेनपास्तीरसस्थेशिखिध्वजे ॥ ५ ॥ सतानकलतागेहंनीरध्रेपुष्पगुच्छके ॥ शुद्धांतंवनदेवीनांप्रविवेशमदान्विता ॥ ६ ॥ तत्रसकल्पितेपुष्पशयनेमाल्यमालिता ॥ कंठेसकल्पितंकांतंस्रिगमादायसस्थिता ॥ ७ ॥

॥ १ ॥ तामिंद्रागमनरूपांमायांशममानीयउपसहृत्य ॥ क्रियतेवशीक्रियते ॥ १ ॥ सदाविक्रियाशून्यत्वात्समेनआकाशादिमासमआभोगोमुखावयवस्थितिर्यस्य ॥ अ सरंभमसाध्वसमहेलचव्यावहारिकमर्घ्यपाद्यादिनापूजनमुचितोत्स्यादिचकृतवान् ॥ २ ॥ अप्यर्थेएवकार ॥ केनचिद्रागद्वेषप्रधानप्रपंचेनबुद्धिहारिणाबुद्धिक्षोभकेण ॥ ३॥ गृहीतममनारूपमितिपदया कंठसकल्पितकांतमितिचतुर्थेसबध ॥ ४ ॥ फुल्लाढ्यपुष्पिततरुलतासपन्नेवातेमलयानिलेवहमिसतिनीरंध्रे पुष्पगुच्छकैरुपलक्षितवनदेवीनांशुद्धां तसतानकलतागेहप्रविवेशेतिपरेणान्वय ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत्रमाल्यैर्मालिताअलंकृतासतीमाययासकल्पितमनुरूपंयुवानमगनारूपमगनानामिवानुद्दनरूमकंशादिव्यसनपोडशव पाकृतिरूपयस्यतथाविधमतएवदुर्लभमुक्ताच्छिस्रिव्यजात्कांतमनोहरतमंस्रिगविटकंठेगृहीतमादायसस्थितेत्यन्वय ॥ ७ ॥

१ ज्ञातदृश्यपिपाठ

जप्यातेशिखिध्वजःसंध्याजप्यस्थानात्कुंजादागत्यमदनिकामन्विष्यकल्पलतागेहेमदनिकांतत्कंठेमनोरमंखिगंचददर्श ॥८॥खिगंविशिनष्टि ॥ कुंतलेत्यादिना ॥ मदनिकाकुतलैस्वकुतलैश्वावलितस्कंधम् ॥ समालब्धलिप्तम् ॥ शयनेआवृत्त्यापरिवर्त्तनेननिष्पेषेणचपर्याकुलितःशेखरचूडावधोयस्यतम् ॥ ९॥ आकुंचनाद्विगुणाकारेवालावाहुलक्षणे उपधानकेउपबर्हेसंसक्तश्रवणादिचतुष्टययस्य ॥ १० ॥ मिथुनस्त्रीपुंसद्वंद्वम ॥ ११ ॥ अगानालग्नसंश्लेषस्तच्छलेन अर्पयतआसजयत् ॥ १२ ॥ परस्पराभ्युन्मुखम ॥ १३॥

आगत्यान्विष्यकुंजात्सप्रददर्शशिखिध्वजः ॥ लतागेहेमदनिकांकंठेखिंगंमनोहरम् ॥८॥ कुंतलावलितस्कंधंसमालब्धंचचंदनैः ॥ शयनावृतिनिक्षेपपर्याकुलितशेखरम् ॥ ९ ॥ हेमाभेद्विगुणाकारवालाबाहूपधानके ॥ संसक्तश्रवणापांगकपोलतलकुंतलम् ॥ १० ॥ मिथुनंतद्ददर्शाथमिथःप्रहसिताननम् ॥ अन्योन्यवदनासक्तंछन्नंकल्पलतांशुकैः ॥ ११ ॥ आलोलमाल्यशयनंमदनातुरमाकुलम् ॥ अंगलग्नच्छलेनात्मरागमन्योन्यमर्पयत् ॥ १२ ॥ अभ्युन्मुखंसमानंदमुद्दाममदमंथरम् ॥ परस्पराहतंपुष्पैर्वक्षोभ्यांपीडितस्तनम् ॥ १३ ॥ तदालोक्याविकारेणचेतसालंतुतोपसः ॥ अहोसुखंस्थितौखिंगावित्याहसशिखिध्वजः ॥ १४ ॥ तिष्ठतांगयथाकामंसुखंखिंगौयथास्थितम् ॥ विघ्नंमाकरवंभीतावित्युक्त्वानिर्जगामसः ॥ १५ ॥ ततोमुहूर्त्तमात्रेणप्रपंचंतमुपेक्ष्यसा ॥ निर्ययौदर्शयंतीस्वंरतिफुल्लाकुलंवपुः ॥ १६ ॥ उपविष्टंददर्शैनंनृपंहेमशिलातले ॥ समाधिसंस्थमेकांतमनाग्विकसितेक्षणम् ॥ १७॥ तंप्रदेशमुपागम्यलज्जावनमिताननना ॥ तूष्णीमासीत्क्षणंखिन्नाम्लानामदनिकांगना ॥ १८ ॥ क्षणाच्छिखिध्वजोध्यानाद्विरतस्तामुवाचह ॥ अत्यंतमधुरंवाक्यमिदमक्षुब्धयाधिया ॥ १९ ॥ तन्विकिंशीघ्रमेवत्वंविघ्नितानंदमागता ॥ आनंदायैवभूतानियतंतेयानिकानिचित् ॥ २० ॥ भूयस्तोपयतंगच्छकांतंप्रणयवृत्तिभिः ॥ परस्परेप्सितस्नेहोदुर्लभोहिजगत्त्रये ॥ २१ ॥ अहमेतेनचार्थेननोद्वेगंयामिमानिनि ॥ यद्यद्दिष्टतमंलोकेतत्तदेवंविजानता ॥ २२ ॥ अहंकुंभश्चतन्वंगिवीतरागाविहेतरा ॥ दुर्वासःशापजाबालात्वंयदिच्छसितत्कुरु ॥ २३ ॥

अविकारेणक्रोधविकाररहितेन ॥ १४ ॥ स्वदर्शनाद्व्रीतौतौप्रतिहेअंगयथाकामंतिष्ठततिष्ठतम् ॥ अहंविघ्नंमाकरवमित्युक्त्वानिर्जगाम ॥ १५ ॥ तंमायाप्रपंचमुपेक्ष्यउपसृत्येतियावत् ॥ रत्याविटसंभोगेनफुल्लंविकसितमाकुलंच ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ यानिकानिचित्सर्वाणीत्यर्थः ॥ २० ॥ परस्परमीप्सितःअकृत्रिमइतियावत् ॥ ॥ २१ ॥ विजानतापुंसायद्यदिष्टतमतत्तदेवत्वादृशमेवपरोपभोग्यमितिज्ञेयमितिशेषः ॥ २२ ॥ नचत्वदपराधेनममकुंभेअविस्रंभइत्याशयेनाह ॥ अहमिति ॥ त्वंकुंभादितरैवेतिशेषः ॥ अतोयदिच्छसितन्निःशंकंकुरु ॥ २३ ॥

॥२४॥ अननअस्मिप्रार्थितमिरोप ॥२५॥ अबलापत्याऊढातत्तारतन्त्यारस्वातन्त्र्यबलहीना॥कुमारीअनूढाषातरुणीएकांतेजारमाप्यरते रोधनप्रतिषधनकरोस्येष ॥ अयस्त्री स्वभावइत्यथ ॥ परिखिगमपरित्यक्तआरेणतुंवसात्सपस्मरतिषिघ्नस्वेअगेबेहेमनःप्राणादीनांविनिबेशितम्॥ भावेक्त ॥स्थैर्यंनकरोति ॥ तरलतरमनःप्राणाभूत्वासतप्यतइत्यर्थ ॥ २६ ॥ धीमांहिपुवशीकारसमर्थसौंदर्याछाप्रएवैक पुसामसमागमेहतुनाम्प ॥ यदिस्त्रिय पुंवशीकारसमर्थासुंदरतांयाताश्रामाएकांतेषपुसांपुरोप्रषतितदातासामसगमेन कश्चिद्व्रतु ॥ नभ्यमिसाक्षिकतयाविवाहितस्यभर्तुमम्पु शास्त्रीय परपुरुषसगमनिषेधोअनापवादलक्षणआक्रंद स्वपातिव्रत्यभगश्वविवेकदशापर्यालोच्यमानाजारासगमेहे

मदनिकोवाच॥ ॥एवमेषमहाभागस्त्रीस्वभावोहिचंचल ॥ कामोत्यष्टगुण स्त्रीणांनकोपकर्तुमर्हसि ॥ २४॥ अबलाहमनेनास्मिरा त्रौगहनकानने॥त्वयिसध्याजपपरेकिंकरोमिवराकिका ॥ २५॥ अबलावाकुमारीवाजारनरतिरोधनम्॥ करोतिपरिखिंगेननागे स्वेविनिवेशितम्॥ २६॥ स्त्रिय सुंदरतांयाता पुर पुसामसंगमे॥मन्युर्निषेधआक्रंद सतीत्वंकिंकरिष्यति॥२७॥ अबलास्त्रीतथाबाला मूढाहमपराधिनी॥क्षंतुमर्हसिनाथत्वंक्षमावंतोहिसाधव ॥ २८॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥मन्युर्ममनयालेंतर्विद्यतेखइवद्रुम ॥ केवलसाधुनिंद्यत्वान्नेच्छामित्वामहंवधूम्॥ २९॥ सुहृत्त्वेनवनांतेषुपूर्ववत्सुखमंगने॥ वीतरागतयानित्यसममेवरमावहे॥ ३०॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एवसमतयातत्रस्थितेतास्मिञ्छिखिध्वजे॥ चूडालाचिंतयामासतत्सत्वेनोदिताशया ॥ ३१॥ अहोवतपरसा म्यभगवानयमागत ॥वीतरागतयाऽक्रोधोजीवन्मुक्तोवतिष्ठते॥ ३२॥ नैनहरतितेभोगानमहत्योपिसिद्धय ॥ नसुखानिनदु खानि नापदोनचसंपद ॥ ३३॥ चिंतिता सकलाएकप्रयात्येनमनिंदिता ॥ मन्येमहर्धय कांतानारायणमिवापरम्॥ ३४॥ आत्मवृत्तांतम खिलतमेनस्मारयाम्यहम्॥ कुभरूपमिदत्यक्त्वाचूडालैवभवाम्यहम् ॥ ३५॥ इतिसंचिंत्यचूडालाचूडालावपुरक्षता॥ दर्शयामासत त्राशुत्यक्त्वामदनिकावपु ॥ ३६॥ तस्मान्मदनिकादेहाच्चूडालानिर्गतेवसा॥ प्रभावस्यपुरोयुक्तानिगतेवसमुद्गकात्॥ ३७॥

तव किंनस्युस्तथाह ॥ मन्युरिति ॥ प्रबलतररतिरागबाधितास्तेनजारसगनिरोद्धुंसमर्थाइतिभाव ॥२७॥ अतएवक्षमापयामीस्याशयेनाह ॥ अबलेति ॥ २८ ॥ खेआकाशे द्रुमइव ॥ वधूंभार्यांनेच्छामि ॥ २९ ॥ ३० ॥ तस्यसत्वेनरागद्वेषवासनाशून्यतयापरीक्षितचित्तेन ॥ उदिताशयात्तदृष्टा ॥३१॥ अक्रोधइतिच्छेद ॥३२ ॥ तेहप्रार्थिताभो गाःसिद्धयश्च ॥ ३३ ॥ चिंतितामदभिप्रेता सकलाजीवन्मुक्तलक्षणभूता शांतिसमाधेयस्याविरूपाअनिंदितामहर्द्धयएकमेनप्रयातिप्राप्नुवतिआश्रयतीतियावत् ॥ ३४ ॥ तमेवगुणविशिष्टत्वात्स्ववृत्तांतस्मारणयोग्यभूतमेनप्रतिस्मारयामि ॥ ३५॥ ३६ ॥ मुक्तायागधारणावतीसमुद्गकात्संपुटकाग्निर्गतेव ॥ ३७ ॥

पद्मि प्रणयेभर्तृचित्तानुरजनेपेशलाचतुराम् ॥ दयितापूर्वंदयिताम् ॥३८॥ माधवेवसन्तेसमुदितांपद्मिनींकमलिनीमिव ॥ अथवासमुदितासमृद्धामाविर्भूतांवामाधवस्यविष्णो नीपद्महस्ताश्रियमिव ॥ रामावतारावसानेरामस्यविष्णुभावेप्राक्सीतात्वेनभूमितलप्रविष्टाततोभूमितलात्पुनरुपगताश्रियमिवरत्नसंपुटकात्प्रकटितारत्नश्रियमिवचनृपोनि जादयिताचूडालापरिददर्शपुरोददर्शेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अष्टोत्तरशततम सर्गः ॥ १०८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दृष्ट्वापृष्ट्वानृपोध्यानाद्बुद्ध्वा सर्वंसुविस्मितः ॥ तुष्टःप्रशस्यचूडालामालिंग्याथानयन्निशाम् ॥ १ ॥ इदंवक्ष्यमाणम् ॥१॥ कुंभादिरूपेणत्वमेवकिमिहासि कियत्कालंकिमर्थंवाइहमत्संनिधौतिष्ठसि ॥ य

तांददर्शानवद्यांगींपुनःप्रणयपेशलाम् ॥ कांतांमदनिकामेवचूडालांदयितांस्थिताम् ॥ ३८ ॥ समुदितामिवमाधवपद्मिनीमुपगता मिवभूमितलाच्छ्रियम् ॥ प्रकटितामिवरत्नसमुद्गकात्परिददर्शनिजांदयितांनृपः ॥ ३९ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०चू० चूडालास्वरूपदर्शनंनामअष्टोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथतांदयितांदृष्ट्वाविस्मयोत्फुल्ललो चनः ॥ शिखिध्वजउवाचेदमाश्चर्याकुलयागिरा ॥ १ ॥ कात्वमुत्पलपत्राक्षिकुतःप्राप्तासिसुंदरि ॥ किमिहासिकियत्कालंकिमर्थमिह तिष्ठसि ॥ २ ॥ अंगेनव्यवहारेणस्मितेनानुनयेनच ॥ ममजायाविलासेनतत्कलेवोपलक्ष्यसे ॥३॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ एवमेवप्रभो विद्धिचूडालास्मिनसंशयः ॥ अकृत्रिमेणदेहेनलब्धोस्यद्यमयास्वयम् ॥ ४ ॥ कुंभादिदेहनिर्माणैस्त्वांबोधयितुमेवमे ॥ प्रपंचःशतशा खल्विहयातोवनांतरे ॥ ५ ॥ यदाराज्यंपरित्यज्यमोहेनतपसेवनम् ॥ त्वमागास्तत्प्रभृत्येवत्वद्बोधायाहमुद्यता ॥ ६ ॥ अनेनकुंभदेहेन मयैवत्वंविबोधितः ॥ कुंभादिदेहनिर्माणंत्वांबोधयितुमेवमे ॥ ७ ॥ माययानतुकुंभादिकिंचित्सत्यंमहीपते ॥ अथोविदितवेद्यस्त्वंध्या नेनैतदखंडितम् ॥ ८ ॥ सर्वंपश्यसितत्त्वज्ञध्यानेनाश्ववलोकय ॥ अथचूडालयेत्युक्तोबद्धापरिकरंनृपः ॥ ९ ॥ आत्मोदंतंविशेषेणध्याने नामलमैक्षत ॥ अभिराज्यपरित्यागाच्चूडालादर्शनावधि ॥ १० ॥ सर्वंमुहूर्त्तंध्यानेनचात्मोदंतंददर्शसः ॥ आराज्यसंपरित्यागाद्दत्तमा नक्षणक्रमम् ॥ ११ ॥

यद्यपिकुंभस्थितिकालप्रमाणजानात्येवतथाप्यस्यावेषां तरेणकुंभागमनात्प्रागपिस्थितिसंभावनात्कियत्कालमितिप्रश्नः ॥२॥ अंगेनअवयवसंस्थानेनतच्चेष्टालक्षणव्यवहारेणअनुनयेनप्रेमवाक्प्रबंधशैल्याममजायायाश्चूडालाया प्रसिद्धेनविलासेनतस्याःकलामूर्त्तिरिवउपलक्ष्यसेदृश्यसे ॥ ३॥ अकृत्रिमेणसहजेन ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत्प्रभृतितदाप्रभृत्येव ॥ ६ ॥ ७ ॥ सत्यमकाल्पनिकम् ॥ ध्यानेनप्रागुक्त योगधारणया ॥ ८ ॥ पश्यसिद्रक्ष्यसि ॥ परिकरतादृशधारणानुकूलासनादि ॥ ९ ॥ अभिउपरि ॥ १० ॥ आवर्त्तमानक्षणक्रममितिअत्राप्याङनुकृष्यते ॥ ११ ॥

---

१ आराज्येत्यपिपाठः

॥ १२ ॥ पुलकोज्ज्वलतांगतौबाहूविसार्यप्रसार्यआलिलिंगेतिपरेणान्वय ॥ गलदगच्छिन्नावयवम् ॥ चत्वारिक्रियाविशेषणानि ॥१३॥ भावशब्देनाभाभिव्यक्त परस्परानुरागलक्षण स्थायिभाव ॥ योयादृशोवाचामगोचर परमानंदरूप श्रृंगाररसोबभूवसवासुकिजिह्वाभिरपिवक्तुंनशक्यतइत्यन्वय ॥ १४ ॥ दिविस्थौचद्रसूर्याविमायामिवमिलत्तनूपंकेनारमदाकृतामिव ॥ १५ ॥ शैलौएकशिलासमुत्कीर्णपरस्परालिंगितमूर्तीइवश्लिष्टौमिलितौ चिरमास्ताम् ॥१६॥ आनंदातिशयेनमनसोजडीभावेनतत्सद्भावव्यंजकलिमादर्शनाच्छून्यहृदयोपमौ ॥ १७॥ लक्ष्येलोचनस्थैर्यहेतोर्मनसोजडीभावादेवालक्षस्थितलोचनयथास्यात्तथाआस्ताम् ॥ प्रणयपेशलयथास्यात्तथाकांतांप्रतिउवाचे

सर्वमालोक्यभूपालोविररामसमाधित ॥ समाधिविरतोहर्षविकासिनयनांबुज ॥ १२ ॥ विसार्यतरसाबाहूपुलकोज्ज्वलतांगतौ ॥
गलदगघनस्नेहमुच्चदाप्यस्फुरत्स्पृहम् ॥ १३ ॥ आलिलिंगचिरकांतानकुलोनकुलीमिव ॥ तयोरालिंगनेतस्मिंस्तत्रभावोबभूवय ॥
॥ १४ ॥ नसवासुकिजिह्वाभिर्वक्तुंहर्षेणशक्यते ॥ दिविस्याविवपंकेनकृताविवमिलत्तनू ॥ १५ ॥ शैलाविवसमुत्कीर्णौश्लिष्टावास्ता
चिरप्रियौ ॥ मुहूर्तंनगलद्धर्मजलौपुलकपीवरौ ॥ १६ ॥ बाहूविश्लथतामीपन्निन्यतुस्तौशनै प्रियौ ॥ अमृतापूर्णहृदयौसशून्यहृदयो
पमौ ॥ १७ ॥ उन्मुक्तभुजमास्तांतावलक्षस्थितलोचनम् ॥ घनानंदक्षणस्थित्वातूर्णीप्रणयपेशलम् ॥ १८ ॥ कांतांचिबुकसलग्नकर
प्रोवाचभूपति ॥ अत्यंतमधुरस्निग्ध कांत स्वकुलयोचिताम् ॥ १९ ॥ पुण्यश्वरतिनिष्पद स्वादुनामामृतादपि ॥ क्रियत्प्रमाणस्तन्वंग्या
त्वयाबालेंदुमुग्धया ॥ २० ॥ अनुभूतश्चिरक्लेशोभर्तुरर्थेनदारुण ॥ एवंदुरुत्तरात्तस्मात्संसारकुहरादहम् ॥ २१ ॥ उत्तारितोययाबुद्ध्या
साहिकेनोपमीयते ॥ अरुंधतीशचीगौरीगायत्रीश्री सरस्वती ॥ २२ ॥ समस्ता पेलवायंतेतवतन्व्यागुणश्रिया ॥ धी श्री कांति क्षमा
मैत्रीकरुणायास्तुसुंदरि ॥ २३ ॥ कांतास्वाकारकांतासुप्रथमेवाभिलक्ष्यसे ॥ परेणाध्यवसायेनत्वयाहमवबोधित ॥ २४ ॥ केनप्रत्यु
पकारेणपरितुष्यतितेमन ॥ मोहादनादिगहनादनंतगहनादपि ॥ २५ ॥ पतितव्यवसायिन्यस्तारयतिकुलस्त्रिय ॥ शास्त्रार्थगुरुमंत्रादि
तथानोत्तारणक्षमम् ॥ २६ ॥

तिपरेणान्वय ॥१८॥१९॥ रतिनिष्पदोऽनुरागरसोऽत्यंतमाधुर्यादिविशेषणचतुष्टयविशिष्ट क्रियत्प्रमाणोविस्तीर्णइतियावत् ॥२०॥ भर्तुरर्थेनपुरुषार्थसिद्धिप्रयोजनेनहेतुना ॥२१॥ यथाभवत्स्नेहमुग्धा ॥ साबुद्धि ॥ २२ ॥ धीश्रीरित्यादावक्षकन्याआकारेणसौंदर्येणकांतासुस्त्रीषुप्रथमाप्रसिद्धास्तास्वपित्वंप्रथमाश्रेष्ठासतीवाभिलक्ष्यसेइतिपरेणान्वय ॥२३॥२४॥ कृतार्थायास्तमन केनप्रत्युपकारेणपरितुष्यति ॥ येनतुष्यतितादृशप्रत्युपकारोदुर्लभइतिभाव ॥२५॥ शास्त्रार्थस्याविरतिशयोक्ति भवसागरा ॥२६॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ निरिच्छाया कृतकृत्यायास्तेप्रत्युपकारेऽहमसमर्थइत्याह ॥ निरिच्छायाइति ॥ २९ ॥ कुलांगनांमन्येत्वामितिशेषः ॥ लोकेप्रसिद्धा सर्वाकुलांगनास्त्वयाऽ धुनाजिताइतिशेष ॥ ३० ॥ नारीणासौजन्यादिगुणोत्कर्षचर्चासुप्रथमव्यपदेश्याभविष्यसि ॥ ३१ ॥ स्वापेक्षयागुणजालैरतिशायिनीत्वांनिर्मितवतोधातुर्विषयेप्रकुपिताइ

यथैताःस्नेहशालिन्योभर्तॄणांकुलयोषितः॥ सखाभ्रातासुहृद्भृत्योगुरुर्मित्रंधनंसुखम्॥ २७॥ शास्त्रमायतनंदासःसर्वंभर्तुःकुलांगनाः सर्वदासर्वयत्नेनपूजनीयाःकुलांगनाः॥ २८॥ लोकद्वयसुखंसम्यक्सर्वंयासुप्रतिष्ठितम्॥ निरिच्छायाःप्रयातायाःपारंसंसारवारिधेः ॥ २९॥ कथमस्योपकारस्यकरिष्येतेप्रतिक्रियाः॥ मंन्येकुलांगनांलोकेलोकेसर्वास्त्वयाधुना॥ ३०॥ नारीसौजन्यचर्चासुव्यपदेश्या भविष्यसि॥ त्वांनिर्मितवतोधातुर्गुणजालातिशायिनीम्॥ ३१॥ मन्येप्रकुपितानूनमरुंधत्यादिकाःस्त्रियः॥ सतीत्वंरूपसौजन्यगुण रत्नसमुद्गिके॥ ३२॥ एहिमेत्वद्गुणोत्कस्यपुनरालिंगनंकुरु॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वामृगशावाक्षींचूडालांतांशिखिध्वजः॥ ॥ ३३॥ आलिलिंगपुनर्गाढंनकुलोनकुलीमिव॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥देवशुष्कक्रियाजालपरेत्वय्याकुलात्मनि॥ ३४॥ भूयोभूयो भृशमहंत्वदर्थंदुःखिताभवम्॥ तेनत्वदवबोधात्मास्वार्थएवोपपादितः॥ ३५॥ मयातदत्रकिंदेवकरोषिममगौरवम्॥ ॥शिखिध्व जउवाच॥ ॥त्वयायथावरारोहेस्वार्थःसंपाद्यतेशुभः॥३६॥ तमिदानींतथासर्वाःसाधयंतुकुलांगनाः॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥बुध्य सेकांतविश्रांतोजगज्जालतटेविभो॥ ३७॥ अद्यतंप्राक्तनंकिंचिन्मोहंसमनुपश्यसि॥ इदंकरोमिनेदंतुप्राप्नोमीदमितिस्थितिम्॥३८॥ अंतर्हसंसितांकच्चिद्दशापेलवतांधियः॥ तास्तुच्छतृष्णाकलनास्ताःसंकल्पकुकल्पनाः॥ ३९॥ त्वयिनाद्यावलोक्यंतेदेवव्योम्नीवपर्व ताः॥ किंत्वमद्यांगसंपन्नःकिंनिष्ठोसिकिमीहसे॥ ४०॥ कथंपश्यसिपाश्चात्यंदेहचेष्टाक्रमंविभो॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥सुमनः पूर्णनीलाब्जमालासारविलोचने॥ ४१॥

त्यन्वय. ॥ त्वमेवसतीपतिव्रता ॥ ३२ ॥ ३३ ॥३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ साधयन्त्वित्याशीःकाकुर्वा ॥ साधयितुनशक्नुवतीत्यर्थ. ॥ जगल्लक्षणस्यजालस्यतटेपरावधौविश्रांत. सस्तत्त्वतोबुध्यसेकच्चिदितिव्यवहितेनान्वयः ॥ ३७ ॥ तत्प्राक्तनंपयोव्रतोपवासादिमोहंकिंचित्तुच्छसमनुपश्यसिकच्चित् ॥ ३८ ॥ धियःअपक्वदशयापेलवतांकोमलताम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ कथकीदृशंकिंसत्यमुततुच्छमित्यर्थ ॥ सुमनोभि.पूर्णानीलाब्जमालासरतःसादृश्यादनुसरतस्तथाविधेविलोचनेयस्यास्तथाविधेहेचूडाले ॥ ४१ ॥

१ मन्येकुलांगनालोकेजिता सर्वाइत्यपिपाठोदृश्यतेपरंतुनायटीकाकारसमतइतिभाति

मदयन्दगात्मनूनात्मम सात्मोऽस्यविवकस्यतस्वरशनस्यपायस्यपस्यात प्रकाशकतयास्थितात्तस्यतस्यात अहमपिउपपरमसमीपभूतमत्यगात्मतयाआस्थित ।तथाचे ह्यर्नात्वपापापर्वासमयेवाहपरमार्मानिस्वानुभवेनैवममापिस्थितिसातम्यत्यथ ॥ तामेवमपम्यदर्शयति ॥ निरीहइत्यादिना ॥ ४२ ॥ अर्थरूपपरमार्थसत्स्वरूप अनहमि हह्यअहमवस्त्वमात्मपदहुकारात्मस्वलतायाइसएवाहभूत्वास्थितइत्यथ ॥अहमत्यक्सवणचित्तैकवत्यधिष्ठितस्तानिरतिशयानदशामुपयातोस्मियामयनसहसार सिद्धिपदस्वरसाहहारवामहामायाअपिनमतिपथतिनिरासिनुशकुर्वति ॥ तस्यहनवषाभ्वनाभूत्याइशते आत्मासेपांसमर्षतातिमुते ॥ अहमस्यात्मनोहापनाघटना

त्वमवयस्यपस्यांतस्तस्याहमुपाम्थित ॥ निरीहोस्मिनिरंशोस्मिनभ स्वच्छोस्मिनिस्पृह ॥ ४२ ॥ शांतोहमर्थरूपोस्मिचिरायाहम हम्थित ॥ तांदशामुपयातोस्मियतश्चित्तैकवत्मनि ॥ ४३ ॥ प्रतिपंधतिसहमानयाहरिहरादय ॥ नकिंचिन्मात्रचिन्मात्रनिष्ठोस्मिस्व स्वआस्थित ॥ ४४ ॥ भ्रमणाद्विमुक्तोस्मिससारेणालिलोचने ॥ नतुष्टोस्मिनखिन्नोस्मिनायमास्मिनचेतरत् ॥ ४५ ॥ नस्थूलोस्मि नसूक्ष्मोस्मिसत्यमस्मिचसुंदरि ॥ तेजोयथायथातेनसित्तावपतितेनच ॥ ४६ ॥ क्षयातिशयमुक्तेनप्रकाशेनास्मिवैसम ॥ शांतो स्मिमाम्यनतास्मिस्वस्थोस्मिविगताशय ॥ ४७ ॥ परिनिर्वाणएवास्मिसदृशोस्मिपतिमते ॥ यत्तदस्मितदेवास्मिवक्तुंशक्तोस्मिनेतरत् ॥ ४८ ॥ तरगतरलापांगगुरुस्त्वमनमोस्तुते ॥ प्रसादेनविशालाक्ष्यास्तीर्णोस्मिभवसागरात् ॥ ४९ ॥ पुनर्मलनगृह्णामिशतध्मातसुव र्णवत ॥ शांत स्वस्थास्मद्युत्तोवीतरागोनिरशर्धा ॥ ५० ॥ सर्वातीत सवगश्चखमिवायमहस्थित ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ एवस्थिते महानत्वप्राणेशत्वमथप्रिय ॥ ५१ ॥ किमिदानींप्रभोमृहिरोचतेतेमहामते ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ प्रतिषेधनजानामिनजाना म्यभिवाछितम् ॥ ५२ ॥ यदाचरमितन्नित्यकदाचिद्दृमितत्तथा ॥ यथन्मततेसकलतथास्त्वविकलप्रिये ॥ ५३ ॥ नकिंचिदनुसधातुजा नाम्यपरसुंदर ॥ यदर्वांपिचिज्ञानासितत्कुरुसुंदरि ॥ ५४ ॥

प्रभाव ॥ ४१ ॥ ४४ ॥ अर्थरूपकायपम ॥ इतरलकारणम् ॥ ४५ ॥ सत्यमबाधितवस्तु ॥ तेजोयथासूर्यादिमडलादूहि प्रयातेनसित्तावपतितेनचनभोमाभिसारि त्वावकाशानाशाघन ॥ ४६ ॥ जगत सर्वैवपम्यनिरस्यसाम्यनतास्मि ॥ विगताशयानिमनस्क ॥ ४७ ॥ हेपतिमते ॥ सतीव्रतेइतिपाठसतीनांव्रतमिवव्रतयस्यादृतिम्युसम्बुद्ध्या पतिव्रतइत्यथ ॥ अथवासत्यात्मवस्तुरूपनिष्ठालक्षणव्रतसदृशस्तुल्यशीलाभक्तास्मीत्यर्थ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ शतवारध्मातमग्नीशोधितयत्सुवर्णतद्वत ॥ यत्त स्वरूपनिष्ठा यावन्वापुन ॥ निराशामिवासनार्थायस्य ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इदनरायतइतिप्रतिषिध्यतइतिप्रतिषेध ॥ कर्मणिघञ् ॥ ननजानामि ॥ ५२ ॥ कदाचित्सुषुप्त्यामकाले ॥ मत माभमत ॥ ५३ ॥ अपरबाधकाधविनानर्देशीराक्षीत्यपूर्णतासुदर ॥ जानासिफलस्यतयन्निशेष ॥ ५४ ॥

धारयिष्यामिस्त्वदिसमतास्मीतियावत् ॥ गलितमिष्टइच्छातद्विषयजातयस्मात्तथाविधेनइष्टग्रहणमनिष्टस्याप्युपलक्षम ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ आहर्तुमाचरितुम् ॥ ५७ ॥ एषणरा
ज्यभोगाद्यपेक्षणम् ॥ ५८ ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ यदिति ॥ यद्यस्मात्कारणात्प्राणानाचक्षुरादीनामुख्यप्राणस्यचस्वस्वोचितविषयानेषणेसत्यत्रपरमात्मनिकोतिशयः ॥ न
निष्क्रियासंगचिन्मात्रभूतोहितत्त्वविचाज्ञानामिवतत्त्वविदोत.करणदेहेंद्रियादितादात्म्याध्यासोस्तियेनेंद्रियाणाविषयभोगाभ्यासेनमालिन्येआत्मनोपिमालिन्यप्रसक्तिः ॥
तस्मात्प्रारब्धभोगमात्रेणतदभ्यासव्यसनमालिन्याप्रसक्तेस्तद्भोगादौतद्भोगातेमध्येतदंतरालेचवयंतुकोभोगानभ्यसतेनकश्चिदित्यर्थ ॥ अस्यतेर्विकरणपदव्यत्ययश्छांदसः ॥

तदेवधारयिष्यामिप्रतिबिंबंयथामणिः ॥ चेतसागलितेष्टेनयथाप्राप्तमनिंदितम् ॥ ५५ ॥ नस्तौमिनचनिंदामियदिच्छसितदाचर ॥
॥ चूडालोवाच ॥ ॥ यद्येवंतन्महाबाहोसमाकर्णयमन्मतम् ॥ ५६ ॥ आकर्ण्यजीवन्मुक्तात्मंस्तदेवाहर्त्तुमर्हसि ॥ सर्वत्रैक्यावबोधेन
मौर्ख्यक्षयभुवान्विताः ॥ ५७ ॥ निरिच्छास्तावदाकाशविशदाःसंस्थितावयम् ॥ यादृगेषणमस्माकंतादृशंतदनेषणम् ॥ ५८ ॥ यस्मा
णानैपणेकोत्रचिन्मात्रोभ्यसतेहिकः ॥ तस्मादाद्यंतमध्येपुयेवयंपुरुषोत्तम ॥ ५९ ॥ शेषमेकंपरित्यज्यतएवेमेस्थितावयम् ॥ राज्येन
सांप्रतेनेमंकालंनीत्वाक्रमेणवै ॥ ६० ॥ विदेहतांप्रयास्यामःप्रभोकालेनकेनचित् ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ वयमाद्यंतमध्येषुकी
दृशास्तरलेवद ॥ ६१ ॥ शेषमेकंपरित्यज्यतिष्ठामःकथमेववा ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ वयमाद्यंतमध्येपुराजानोराजसत्तम ॥ ६२ ॥
मोहमेकंपरित्यज्यभवामःपुनरेवते ॥ त्वएवनगरेराजाभवत्वंस्वासनेस्थितः ॥ ६३ ॥ ललामाननुकांतानांमहिषीतेभवाम्यहम् ॥ सन्ह
पामत्तवास्तव्यानृत्यन्नवनवांगना ॥ ६४ ॥ सपताकाध्वनत्तूर्यापुष्पप्रकरिणीपुरी ॥ लसद्वल्ल्यासमंजर्यारणत्पुष्पालिमालया ॥ ६५ ॥
मधुमासलतालक्ष्म्याचिराद्भवतुसासमा ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिचूडालयाप्रोक्तोविहस्यसशिखिध्वजः ॥ प्रोवाचमधुरंवाक्य
मक्षुब्धंविगतज्वरः ॥ ६६ ॥ एवंचेत्तद्विशालाक्षिस्वायत्तानत्रिविष्टपे ॥ सिद्धभोगश्रियस्तासुनिवसामिनकिंप्रिये ॥ ६७ ॥

येयत्स्वभावास्तेतत्स्वभावाएवप्रारब्धशेषमेकभोगेनपरित्यज्यक्षपयित्वास्थितानतुकिंचिदन्यथाभूताअन्येवाभविष्यामइत्यर्थः ॥ ५९ ॥ इममायु.शेषरूपंकालम् ॥ ६० ॥
तस्मादाद्यंतमध्येष्वित्यस्यार्थांतरमपिसंभावयस्तज्जिज्ञासमानोराजापृच्छति ॥ वयमिति ॥ ६१ ॥ तदभिप्रायानुसारेणैवचूडालापितदर्थंवर्णयति ॥ वयमिति ॥ ६२ ॥
तत्रशेषशब्दस्यार्थांतरमाह ॥ मोहमिति ॥ ६३ ॥ कांतानामतःपुरस्त्रीणाललामोभूषणभूताभवामिभविष्यामि ॥ मत्ताहृष्टावास्तव्या.पुरवासिनोयस्याम् ॥ एतदादीनिपुरी
विशेषणानिमधुमासलतालक्ष्मीसाम्योपपादकानि ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ यदितेमयासहभोगेच्छास्तितर्हिइंद्रेणप्रार्थितादिव्यभोगाएवभुज्यंताकिमानुषैरितिराजाह ॥
एवचेदिति ॥ ६७ ॥

॥६८॥६९ मिथुनद्वंद्वे ॥ ७ ॥ ७१ ॥ यथासस्थानयथास्थितम ॥ ७२ ॥ चिरदपत्यो प्राचीनजायापत्यो ॥ ७३ ॥ दिनाचारसायसध्याम ॥ सायसध्यासभास्करामिस्युक्ते दिनाचारता ॥ परस्परसिनसभागायसोत्कंठावपिनिवासनत्वादनुत्कंठौ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ तत्परस्परानुभवसिद्धभोगमोक्षसुखंस्वयप्रणयवाक्यविलासगर्भयथास्यात्तथाआश

चूडालोवाच॥ ॥नराजन्ममसंगेपुवाछानापिविभूतिपु॥स्वभावस्यवशादेवयथाप्राप्तेनमेस्थिति ॥६८॥नसुखायममस्वर्गोनरा
ज्यनापिचक्रिया॥यथास्थितमविक्षुब्धंतिष्ठामिस्वस्यचेष्टिता॥६९॥इदसुखमिदनेतिमिथुनेक्षयमागते॥ससमेवपदेशांतेतिष्ठामी
ह्ययासुखम॥७०॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥युक्तमुक्तविशालाक्षित्वयैतत्समयाधिया॥ कोवाथ किलराज्यस्यग्रहेत्यागेपिवाभ्र
वेत॥७१॥सुखदु खदशाचिंतात्यक्त्वाविगतमत्सरम्॥यथासंस्थानमेवेमौतिष्ठाव स्वस्थतांगतौ॥७२॥ इतितत्रकथालापकथनेन
तयोद्वयो॥कातयाश्चिरदपत्योवासरस्तनुतांययौ॥ ७३ ॥ अथोत्थायदिनाचारयथाप्राप्तमनिंदितौ ॥ सोत्कंठावप्यनुत्कंठौचक्रतु
कार्यकोविदौ॥७४॥स्वगसिद्धिमनादृत्यतस्यतु पूर्णचेतसौ॥एकस्मिन्नेवशयनेतैस्तै प्रणयचेष्टितै ॥साप्यतीयायरजनीतयोर्जीवद्वि
मुक्तयो ॥७५॥तद्भोगमोक्षसुखमुत्तमया स्वयममाशसतो प्रणयवाक्यविलासगर्भम्॥उत्कंठतांप्रणयिनोर्धियमानयतीदीर्घामुहू
र्तवदसौरजनीजगाम॥७६॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰चू॰चूडालाप्रकटीकरणनामनवाधिकशततम सर्ग ॥ १०९॥
श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥तत समुदितेसूर्यवितमस्यंबरेस्थिते॥समुद्गकादिवजगन्मणौतस्मिन्विनिर्गते॥ १ ॥ विकसत्यरुणोपांतेचक्षु
र्भावाबुजाकरे॥आचारेष्विवलोकेपुप्रसृतेष्वकररश्मिपु॥२॥दपतीतौसमुत्थायकृतसध्याक्रमौस्थितौ॥पद्मासनेमृदुस्निग्धेकांतौका
चनकदर॥३॥अथोत्थायात्रचूडालारत्नकुभपुर स्थितम्॥कातासकल्पयामासपूर्णमप्साब्धिवारिभि ॥४॥तेनमंगलकुभेनतपूर्वा
भिमुखंस्थितम्॥भार्याभतारमेकांतेस्वराज्येऽभिपिपेचसा ॥ ५॥

सना कथयतोस्तयोरपियमुत्कंठांसोत्कंठामानयतीभापयतीरजनीदीर्घापिमुहूर्तवज्जगामत्यर्थ ॥ ७६ ॥ ॥ इ॰वासि॰ता॰म॰नि॰पू॰नवोत्तरशततम सर्ग ॥ १०९ ॥
सदसकल्पसंप्येनमभेनस्वपुरगता ॥ तौएत्वाहुचिरराज्यविमुक्ताविनिषण्णते ॥ १ ॥ समुद्गकात्समुद्गतेजगत्प्रकाशकमणाविवसमुदितेसूर्येवितमस्यंबरेस्थितेसति ॥ १ ॥ जना
नामध्यात्मनिभवतुर्वावाबुजाकरविकसनिर्मल ॥ २ ॥ २ ॥ समाप्सिवारिभि पूर्णपुर स्थितरत्नकुभराज्याभिषेकायसकल्पयामास ॥ ४ ॥ नराजानम ॥ ५ ॥

सकल्पमात्रेणोपगतेस्वयोग्यविष्टरेसिंहासने ॥ ६ ॥ मौनंमुनियोग्यमिदंशांतंतेजउत्सृज्यशासनयोग्यमिंद्रादीनांतेजोभर्तुमर्हसि ॥ ७ ॥ ८ ॥ पट्टाभिषेकाभावात्प्रतीहारप दद्वारपालस्थानतत्रविनयात्तिष्ठतीम् ॥ देवीपदेकृताभिषेकास्थाने ॥ ९ ॥ १० ॥ योगसिद्धात्तवसत्यसकल्पात्संभवम् ॥ भूषणालकारशस्त्रास्त्रादिभिर्महाविभवंबद्धक्षौहिणी

संकल्पोपगतेहैमेस्वभिषिक्तंस्वविष्टरे ॥ स्थितंप्रोवाचतन्वीसाचूडालादेवरूपिणी ॥ ६ ॥ केवलंमौनमुत्सृज्यतेजःशांतमिदंप्रभो ॥ अष्टा नांलोकपालानांतेजस्त्वंभर्तुमर्हसि ॥ ७ ॥ चूडालयेतिसंप्रोक्तोवनेराजाशिखिध्वजः ॥ वदन्नेवंकरोमीतिमहाराजत्वमाययौ ॥ ८ ॥ अ थप्रतीहारपदेतिष्ठंतीमाहमानिनीम् ॥ अद्यदेवीपदेराज्ञींत्वांकरोम्यभिषेकिनीम् ॥ ९ ॥ इत्युक्तासरसिस्नाप्यमहादेवीपदेतथा ॥ अभि षिक्तांनृपःकृत्वासतामाहनिजांप्रियाम् ॥ १० ॥ प्रियेकमलपत्राक्षिक्षणात्संकल्पसंभवम् ॥ महाविभवमुद्दामसैन्यमाहर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ इतिकांतवचःश्रुत्वाचूडालावरवर्णिनी ॥ सैन्यंसंकल्पयामासप्रावृड्घनमिवोद्भटम् ॥ १२ ॥ सैन्यंददृशतुस्तत्तौवाजिवारणसंकुलम् ॥ पताकापूरिताकाशंनीरंध्रीकृतकाननम् ॥ १३ ॥ तूर्यारवध्वनच्छैलगुहागहनकोटरम् ॥ मौलिरत्नमहोद्योतविचूर्णिततमःपटम् ॥ १४ ॥ तत्रगंधद्विपवरेरूढंतपार्थिवमंडले ॥ रक्षितेत्दृष्टसामंतैरारूढौनृपदंपती ॥ १५ ॥ ततःशिखिध्वजोराजामहिष्यासममिष्टया ॥ पदातिरथ संबाधंकर्षन्नतिबलोबलम् ॥ १६ ॥ चचालाचलचालिन्यासेनयासततोवनात् ॥ भिंदन्निवरसाशैलंवात्ययेवाशुभौमया ॥ १७ ॥ त स्मान्महेंद्रशैलेंद्राच्चलितःसमहीपतिः ॥ पथिपश्यन्गिरीन्देशान्नदीर्ग्रामान्सजंगलान् ॥ १८ ॥ दर्शयन्स्वप्रियायास्तमात्मवृत्तांतसंचय म् ॥ प्रागल्पेनैवकालेनस्वांपुरींस्वर्गशोभनाम् ॥ १९ ॥ तत्रतेतस्यसामंतास्तदागमनमादृताः ॥ विविदुर्जयशब्देननिर्जग्मुश्चोदिताश याः ॥ २० ॥ एकनांसंप्रयातेनतारतूर्यनिनादिना ॥ बलद्वयेनतेनासौविवेशनगरंनृपः ॥ २१ ॥ लाजपुष्पांजलिव्रातैराव‍ृष्टःपौरयोषिता म् ॥ वणिग्मार्गमसौपश्यन्परंपरमनुत्तमम् ॥ २२ ॥

परिमाणैरुद्दामम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ नीरंध्रीकृतंनिरवकाशीकृतंकाननंयेन ॥ १३ ॥ तूर्यारवैःप्रतिध्वनंतःशैलगुहागहनकोटरायस्य ॥ १४ ॥ यन्मदगंधमन्येद्विपानसहंतेसगंध द्विपः ॥ १५ ॥ बलंसैन्यम् ॥ १६ ॥ भौमयाभूस्थया ॥ १७ ॥ १८ ॥ तत्प्राक्तनमात्मनःस्वस्यशाङ्गराग्निर्गतस्यमार्गेजानपदैःसहवृत्तंवृत्तांतसंचयम् ॥ १९ ॥ सामंतास्त त्तद्देशाधिपत्येनिरूपितामन्त्रिणः ॥ उदिताशया सोत्कंठाः ॥ २० ॥ २१ ॥ लाजाजलीनांपुष्पाजलीनाचव्रातैः ॥ परपरमुत्तरोत्तरम् ॥ २२ ॥

॥१८॥६ रूप्यानभपर्लकैलासमिवोच्छ्रितस्थितम् ॥२३॥ तैर्जैर्लोकशाबमसिद्धैर्वधिहृत्वाक्षतशंखवीणाछत्रचामराद्भिर्दर्पयोर्म्यैर्मंगलैः संयुतम् ॥२४॥ अंतःपुरेस्वानिस्वानि ८ वमाधिभोगादीनि ॥२५॥ देहधारणाद्विरतोविदेहकैवल्यसुखेमतिष्ठितोऽभूदित्यर्थः ॥२६॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ देहमिति ॥ इतिअनयामामुक्तरीत्या ॥२७॥ राज्यकृत्वामया चूडालयासहआरमय्यभासमानात्क्रीडयित्वापि ॥२८॥ भुक्तेपुभोगेपुनीरागाबुद्धिर्यस्य समेभ्योपिसमादृष्टिर्यस्य सआर्य शिखिध्वजइतिवर्णितप्रकारेणसोधेनकामलक्षण मृत्युजित्वादशशिशिरनूपलक्षितवर्षसहस्राणिजम्बूद्वीपएकराजस्यभावऐकराज्यचकार ॥ २९ ॥ पूर्वार्धेनशिखिध्वजस्थितिमनूपतारामायकर्तव्यतयोत्तरार्धेनोपदिशति ॥

पताकाध्वजसधार्धमुक्ताजालमनोरमम् ॥ नृत्यगेयपरस्त्रीकंस्वभूमावचलस्थितम् ॥२३॥ प्रविश्यायगृहंतेस्तै संयुतन्नृपमंगलैः ॥सम्य क्समानयामासप्रणतप्रकृतिव्रजम् ॥२४॥ पुरोत्सवंभृशंकृत्वादिनसप्तकमुत्तमम् ॥ अकरोद्राजकार्याणिस्वानिस्वांतःपुरेन्नृप ॥२५॥ दशवर्षसहस्राणिराज्यकृत्वामहीतले ॥ सहचूडालयारामविरतोदेहधारणात् ॥ २६ ॥ देहमुत्सृज्यनिर्वाणमस्नेहइववदीपक ॥ अपुनर्ज न्मनेरामजगामेतिमहामति ॥ २७॥ दशवर्षसहस्राणिसमदृष्टितयातया ॥ राम्यतयारमय्यापिनिर्वाणपदमाप्तवान् ॥ २८॥ विगत भयविषादोमानमात्सर्यमुक्तःप्रकृतसहजकर्माभुक्तनीरागबुद्धिः ॥ इतिसमसमदृष्टिर्मृत्युमार्योथजित्वादशशिशिरसहस्राण्येकराज्य चकार ॥२९॥ भुक्त्वाभोगाननेकान्भुविसकलमहीपालचूडामणित्वेस्थित्वावैदीर्घकालपरमसतपदप्राप्तवान्सत्वशेषः ॥ एवरामागतं त्वमरतमनुसरन्कायजातंविशोकस्तिष्ठोत्तिष्ठस्वयंवाप्रसभमनुभवन्भोगमोक्षादिलक्ष्मी ॥ ३० ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू० चू०शिखिध्वजनिर्वाणनामदशोत्तरशततमःसर्ग ॥११०॥ ॥५॥ ॥चूडालोपाख्यानसमाप्तम् ॥ ॥श्रीवसिष्ठउ वाच ॥ ॥एततेसर्वमाख्यातंशिखिध्वजकथानकम् ॥ अनेनगच्छन्मार्गेणनकदाचनखिद्यसे ॥ १ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यरागद्वेषविना शिनीम् ॥ नित्यंनीरागयाबुद्ध्यातिष्ठावष्टभ्यतत्पद ॥ २॥

भुक्त्वेति ॥ सशिखिध्वजोदीर्घकालंभुविसकलमहीपालानांचूडामणित्वेस्थित्वाअनेकान्भोगान्भुक्त्वाअक्षतमजरपरंपदसत्त्वसम्प्राप्तःक्षेपःसम्प्राप्तवान् ॥ हेरामत्वमपिआ गतमारब्धप्राप्तमरतकायजातमनुसरन्विशोकःसमाधौतिष्ठ ॥ अथवास्वयंप्रसभंभोगमोक्षज्ञानलक्ष्मीरनुसरन्व्युत्थितस्तिष्ठ ममसमाधिव्युत्थानयोर्नफलभेदोस्तीत्य र्थः ॥३०॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०दशोत्तरशततमःसर्ग ॥ ११० ॥ ॥५॥ ॥ राघवाराजेवपिधामसर्वस्वस्याजितःकथं ॥ अतेइका रसत्यामात्मपूर्णोगुरिमिवर्ण्यते ॥ १ ॥ अनेनमार्गेणगच्छन्नखिद्यसेनिरवसन्नसर्वस्वेदोनभविष्यसि ॥ १ ॥ बुद्ध्याअवष्टभ्यपरमार्थतयादृढमवलम्बितसम्पूर्णानिश्चयेन ॥ २ ॥

१ अस्यशिखिध्वजाख्यानस्यनापिव्यवहारः

भोगमोक्षमयस्त्वचुर ॥ ३ ॥ शिखिध्वजस्यप्रसिद्धेनसर्वत्यागक्रमेणैवकचोपियथाबोधमवाप्नवांस्तथात्वमविबुध्यस्व ॥ ४ ॥ समासेनसाकल्येन ॥ ५ ॥ ६ ॥ बालभावात्समुत्तीर्णोनिर्गतोयौवनप्राप्तमात्रइतियावत् ॥ पदपदार्थज्ञःसर्वविद्यास्थानेपुनिष्णातस्तत्त्वमसिवाक्यगोचरपदपदार्थज्ञश्च ॥ ७॥ जीवएवतंतुरिवस्वबंधसहस्रकरोयस्यतथाविधेनजतुनामादृशेन ॥ ८ ॥ उड्डीयतेशीघ्रंनिर्गम्यतइतियावत् ॥ अतिवैराग्यदार्ढ्यात्त्यक्तविषयेपश्चात्तापोद्वेगरहितंयथास्यात्तथाकृतेनसर्वत्यागेन ॥ ९ ॥ १० ॥ महाशयाः

यथाशिखिध्वजोराज्यंकृतवानेवमीदृशम् ॥ रामव्यवहरन्राज्येभोगमोक्षमयोभव ॥ ३ ॥ शिखिध्वजक्रमेणैवयथाबोधमवाप्नवान् ॥ कचोबृहस्पतेःपुत्रस्तथाबुध्यस्वराघव ॥ ४ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ बृहस्पतेर्भगवतःपुत्रोसौभगवान्कचः ॥ यथाप्रबुद्धोभगवन्समासेनतथावद ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ शृणुराजन्कथांश्रीमाञ्छिखिध्वजवदेवसः ॥ प्रबोधंपरमंयातोदेवदेशिकजःकचः ॥ ६ ॥ बालभावात्समुत्तीर्णःसंसारोत्तरणोन्मुखः ॥ कचःपदपदार्थज्ञोबृहस्पतिमभाषत ॥ ७ ॥ ॥ कचउवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ कथंसंसृतिपंजरात् ॥ अस्मान्निर्गम्यतेब्रूहिर्जंतुनाजीवतंतुना ॥ ८ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ अनर्थमकरागारादस्मात्संसारसागरात् ॥ उड्डीयतेनिरुद्वेगंसर्वत्यागेनपुत्रक ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्याकर्ण्यकचोवाक्यंपितुःपरमपावनम् ॥ सर्वमेवपरित्यज्य जगामैकांतकाननम् ॥ १० ॥ बृहस्पतेस्तद्गमनंनोद्वेगायबभूवह ॥ संयोगेचवियोगेचमहांतोहिमहाशयाः ॥ ११ ॥ अथवर्षेषुजातेषु त्रिषुपंचसुसोनघ ॥ पुनःप्रापमहारण्येकस्मिंश्चित्पितरंकचः ॥ १२ ॥ परिपूज्याभिवाद्यैनंसमालिंगितपुत्रकम् ॥ अपृच्छद्वाक्पतिंभूयः सकचःकांतयागिरा ॥ १३ ॥ ॥ कचउवाच ॥ ॥ अद्येदमष्टमंवर्षंसर्वत्यागःकृतोमया ॥ तथापितातविश्रांतिंनाधिगच्छाम्यनिंदिताम् ॥ १४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवमार्त्तवचस्तस्मिन्कचेवदतिकानने ॥ सर्वमेवत्यजेत्युक्त्वावाक्पतिर्दिवमुद्ययौ ॥ १५ ॥ गतेतस्मिन्कचोदेहाद्वल्कलाद्यप्यथात्यजत् ॥ गतेद्वभ्रार्कतारेणशरद्व्योमासमोभवत् ॥ १६ ॥ पुनर्वर्षत्रयेणैषकस्मिंश्चित्काननांतरे ॥ तत्याजांबुदवर्षादिशरदीवनभस्तलम् ॥ १७ ॥

मेरुवत्स्थिराशयाः ॥ ११ ॥ त्रिषुपंचसुचवर्षेषुअष्टस्वित्यर्थः ॥ तच्चित्तपरिपाकतारतम्यंविज्ञायरोषंत्याजयितुमागत्पितरंप्रापेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ दिवमाकाशम् ॥ १५ ॥ गतेद्वेति ॥ सन्निहितसूर्योदयकालिकशरद्व्योम्नेतियावत् ॥ १६ ॥ पुनरित्याद्यर्थमुत्तरश्लोकेदूयमानमनाइत्यतःप्राग्योज्यम् ॥ कथंचशरद्व्योमासमोभवत्तत्राह ॥ तत्याजेति ॥ क्वचिद्गिरिगुहाश्रयेणांबुदवर्षादितत्याजपरिजहार ॥ १७ ॥

शररारीगुफषिहिमतेपुग्रासएवदूयमानमनाएपपुनर्बर्यभयेणकस्मिंश्चित्काननांतरेतमेवपितरगुरुमागतभाप ॥ १८ ॥ १९ ॥ वेणुलतादख ॥ आदिपदात्कमंडलुवृस्यजिनाद्यपि ॥२ ॥२१॥ अम्बियपअम्बिटवाम् ॥२२॥ यदानखेवनदृष्टवान् ॥ चित्तस्यत्वान्वेषणविशरारुतायाआकृचित्तस्यानेमपचनादितिभाव ॥ पितरधियायर्योचिंतितवानितियावन् ॥२३॥ ननुमिपुरवाह्यस्तुराणामिवदेहेंद्रियविषयत्यागादेवचित्तत्यागःसेत्स्यतितत्राह ॥ पदार्थेति ॥ तदेतत्पदार्थवदेहादिकिंचित्तस्यकमाचित्तस्यादिस्यनिर्णयादनागस्कचित्तनिलपनापराधशून्यदहादिम्यर्थीकिस्यजामित्यागास्यनोचितइत्यर्थ ॥२४॥२५॥२६॥२७॥ चित्तमिव सोक्षिणाचित्तपृथक्कृत्यजानतोजीवन्मुक्तजना ॥२८॥ हेमर्यास्त्रि

उवासैकोदिग्गतेपुशांतशून्यवपु श्वसन् ॥ दूयमानमना प्रापतमेवपितरगुरुम् ॥१८॥ कृतपूजात्रमौभक्त्यासमालिंगितपुत्रकम् ॥ अपृच्छत्सचासूय खेदगद्गदयागिरा ॥ १९॥ ॥कचउवाच॥ ॥तातसर्वपरित्यक्तकथांवेणुलताद्यपि ॥ तथापिनास्तिविश्रांति स्वपदे श्वरोम्यहम् ॥ २० ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ चित्तसर्वमितिप्राहुस्तत्त्यक्त्वापुत्रराजसे ॥ चित्तत्यागविदु सर्वत्यागसवविदोजना ॥२१॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वावाक्पति पुत्रपुपुवतरसानभ ॥ अन्वियेपकचश्चित्तपरित्यक्तुमखिन्नधी ॥ २२ ॥ चिंतयन्नप्यसोचित्तनयदावेदकानने ॥ तदाचिंतयामासधियैवपितरययौ ॥ २३॥ पदार्थवद्देहादिनचित्तमितिकथ्यते ॥ तदेतत्किकवाप्यर्थीनिरागस्कत्यजाम्यहम् ॥ २४॥ पितु सकाशगच्छामिज्ञातुचित्तमहारिपुम् ॥ ज्ञात्वातत्संत्यजाम्याशुततस्तिष्ठामिविज्वर ॥२५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिसंचिंत्यसकचउज्जगामत्रिविष्टपम् ॥वाक्पतिंप्राप्यसस्नेहवर्वदेप्रणनामच॥२६॥ अपृच्छच्चैनमेकांतेकिंचित्तभगवन्वद ॥ स्वरूपंब्रूहिचित्तस्ययेनतत्सत्यजाम्यहम् ॥ २७ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ चित्तनिजमहंकारविदुश्चित्तविदोजना ॥अतयायमहंभावोजतोसचित्तमुच्यते ॥ २८ ॥ ॥कचउवाच॥ ॥ त्रयस्त्रिंशन्महाकोटिप्रमाणस्यमहामते ॥ गुरोगीर्वाणवृंदस्यकथमेतद्धदंतिमे ॥ २९ ॥ मन्येस्यदुष्करस्त्यागोनसिद्धिमुपगच्छति ॥ कथमेपकिलत्यक्तुंशक्यतेयोगिनांवर ॥ ३० ॥ ॥बृहस्पतिरुवाच॥ ॥अपिपुष्पावदलनादपिलोचनमीलनात् ॥ सुकरोहंकृतेस्त्यागोनक्लेशोत्रमनागपि ॥ ३१ ॥ यथैतदेवतनयतथाशृणुवदामिते ॥ अज्ञानमात्रससिद्धंवस्तुज्ञानेननश्यति ॥ ३२ ॥

शन्महाकोटिप्रमाणस्यगीर्वाणवृंदस्यगुरा हेमहामतेवृहस्पतेअहंभावएवचित्तमित्येतत्कथतन्मेवद ॥ अहंकारस्यलोकेआत्मतयैवप्रसिद्धेस्तस्यागेआत्मत्यागापत्त्यानैरात्म्यापत्तरितिभाव ॥ २९ ॥ नाप्यात्मनस्त्यागोवासभवत्यहेयस्वभावत्वादित्याशयेनाह ॥ मन्येइति ॥ ३० ॥ सत्यतत्साक्ष्यपरिचयेतत्त्यागोदुष्कर परिचितेतुसाक्षिणिपुष्पावदलनादपिसुकरइत्याशयेनवृहस्पतिरुत्तरमाह ॥ अपीति ॥ ३१ ॥ अज्ञानशुद्धसाक्ष्यपरिचयलक्षणोमोहस्तन्मात्रससिद्धमहंकारादिवस्तु तच्चज्ञानेनतत्परिचयमात्रेण ॥ ३२ ॥

१ साक्षिणश्चित्तपृथक्कृत्येत्यपेक्षितमितिभाति

नचसदसन्निति शेषः ॥ ३५ ॥ सर्वप्रपंचमिथ्यात्वेकि बालकल्पितवेतालवद्वस्तुऽसन्नेवसन्निवसंपन्नोऽज्ञदृष्ट्यास्थित ॥ ३३ ॥ तथाहंकृतिरपि मिथ्यास्फुरतीत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ नचसदसन्निति शेषः ॥ ३५ ॥ सर्वप्रपंचमिथ्यात्वेकि विद्यतेतदाह ॥ एकमिति ॥ सर्वमिथ्यात्वेपितद्वेदनविद्यते ॥ तदविद्यमाननताया साधकाभावादेवासिद्धेरिति भावः ॥ ३६ ॥ तदसत्वेजगत्प्रथानुपपत्तेरपितदस्तीत्याह ॥ सर्वे त्रेति ॥ अब्धिवेतिशेष ॥ ३७ ॥ तत्रदृग्दृश्ययोर्मध्येअयमहंकार क कुतोनिमित्तात्कथंदृग्दृश्यमेलनात्प्रकारांतरेणवाउत्थित उभयविलक्षणस्वभावस्यास्योद्भवएवदुर्वचइ त्याह ॥ क्वेति ॥ रजोराशि शुष्कपांसुनिचयः ॥ ३८ ॥ अयदेहादिः सपित्रादिनोजातोहम् ॥ दिक्कालाभ्याविवशीकृतवृद्ध्यपक्षयादिनापरिणमितम् ॥ ३९ ॥ तर्ह्यहंकस्तत्रा ह ॥ दिगिति ॥ सर्वार्थमयसर्वपदार्थविकारात्मनाभासमानवस्तुतत्त्वपारार्थ्याद्द्वयत्वाच्चैकार्थम् ॥ ४० ॥ सर्वार्थमयमित्यस्यसर्वपदार्थसारभूतमित्यर्थांतरंसदृष्टांतदर्शयन्प्रकृ

वस्तुतोनास्त्यहंकारःपुत्रमिथ्याभ्रमोयथा॥असन्सन्निवसंपन्नोबालवेतालवत्स्थितः॥३३॥ यथारज्ज्वांभुजंगत्वंमरावंबुमतिर्यथा॥ मिथ्यावभासःस्फुरतितथामिथ्याप्यहंकृतिः॥३४॥ असदेवयथाद्वित्वंमोहादिंदौविलोक्यते॥ तथास्फुरत्यहंकारोनसत्योवाप्यसन्नच ॥३५॥ एकमाद्यंतरहितंचिन्मात्रममलांतरम्॥ खादप्यतितरामच्छंविद्यतेसर्ववेदनम्॥ ३६ ॥ सर्वत्रसर्वदासर्वप्रकाशंसर्वजंतुषु ॥ तदेवैकंकचत्यंबुविलोलास्वब्धिवीचिषु॥ ३७ ॥ अत्रकोयमहंभावःकुतोवाकथमुत्थितः॥ क्वांशुजातोरजोराशिःक्वानलादुत्थितंजलम्॥ ३८ ॥ अयंसोहमितिव्यर्थंप्रत्ययंत्यजपुत्रक ॥ तुच्छंपरिमिताकारंदिक्कालविवशीकृतम् ॥ ३९ ॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नंस्वच्छंनित्योदितंततम्॥ सर्वार्थमयमेकार्थंचिन्मात्रममलंभवान्॥ ४० ॥ फलकुसुमदलानांसर्वदिक्संस्थितानांरसइवजगतांत्वंसंस्थितःसर्वदैव॥ विमलतरचिदात्मानित्यमेवास्यनंतःकइवकचतवाहंनिश्चयोभावमूर्तेः॥ ४१॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰ कचोपाख्यानेकचप्रबोधोनामैकादशोत्तरशततमःसर्गः॥ १११॥ ॥ ७॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिप्राप्यपरंयोगमुपदेशमनुत्तमम्॥ जीवन्मुक्तोबभूवासौततोदेवगुरोःसुतः ॥ १ ॥

तनिगमयति ॥ फलेति ॥ सर्वदिक्षुसंस्थितानाफलानाकुसुमानांदलानांपर्णानांचकारणीभूतः सारभूतश्चतरोरंतर्गतोरसइवत्वंसर्वजगतांकारणीभूतःसारभूतश्चांतःसर्वदैवसंस्थि तोविमलतरोनतश्चिदात्मैवनित्यमसि ॥ हेकचभावमूर्तेरखंडाद्वयसन्मात्रस्वरूपस्यतवायपरिच्छिन्नोहंनिश्चयःकइवनकश्चिदित्यर्थः ॥ अथवासर्वदिक्संस्थितानांफलकुसुमा दीनामैकरस्यमापन्नोरसोमध्विवसर्वजगतांसारभूतनिरतिशयानंदरूपःसंस्थितइत्यर्थः ॥ अतःसर्वदैवत्वमनंतोविगतमायामलश्चिदात्मैवासीत्यादिप्राग्वत् ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनिर्वा॰पू॰एकादशोत्तरशततमःसर्गः ॥ १११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कचाख्यानप्रबुद्धस्यरामस्यप्रश्नतोत्रहि ॥ मिथ्यापुरुषकाख्यानरक्षणमुदीर्यते ॥ १ ॥ युज्यतेअखंडैक्येनावधार्यतेप्रत्यगात्मापरमात्मनायेनसयोगस्ततथाविधमुपदेशम् ॥ १ ॥

तपात्वमविभिव ॥ २ ॥ मैनमिति ॥ मिथ्यात्वबुद्ध्या उपेक्षणमेवतस्यागोनत्वत्वनिबसफयमसापेक्षइतिभाव ॥ २ ॥ यत्नेनतवनिवारणेकथमरणजन्मभयनिर्मोक्षस्तमाह ॥
असंभवतीति ॥ शमतननप्रसमाससमी ॥ ननुकामकमवासनारूपबीजबलान्मरणजन्मर्माकुतोनस्यातांतमाह ॥ नभइति ॥ अहंकारक्षेत्रेसत्येपतानिबीजानिमरोहंतिनतुत
द्वापसर्गानिभाव ॥ ४ ॥ अहंकारबाधितेऽवशिष्ट कीदृशोहंतमाह ॥ निरंशमिति ॥ ५ ॥ इदृशोहंकथमहंभावभावितोभूवंतमाह ॥ यथेति ॥ तथाअहंभावभावितोप्यम्प
दृशाभ्रांतइत्यथ ॥ ६ ॥ तमकाहेतुस्तमाह ॥ अबोधेनति ॥ तन्निरासपिहेतुमाह ॥ बोधेनति ॥ ७ ॥ द्वित्वमति कार्यदर्शनं एकत्वमति कारणदर्शनं तेद्वित्वैकत्वाउभयानुस्यू

निर्ममोनिरहंकारश्छिन्नग्रंथि प्रशांतधी ॥ कथंयथास्थितोरामतयातिष्ठाविकारवान् ॥२॥ अहंकारमसद्बिद्धिमैनमाश्रममात्यज॥
असत शशशृंगस्यकिलत्यागग्रहौकुत ॥ ३॥ असंभवत्यहंकारेकृतेमरणजन्मनी ॥ नभःक्षेत्रेतयाव्युप्तकेनसगृह्यतेफलम् ॥ ४ ॥ निर
शशांतमकलमवभावात्मकततम् ॥ परमादप्यणो सूक्ष्मचिन्मात्रत्वमनोमयम् ॥५॥ यथाभसस्तरंगादियथाहेम्नोंगदादिच ॥ तद्वा
तदिवाभामतथाहंभावभावित ॥ ६॥ अबोधेनजगत्सर्वमायामयमिवास्थितम ॥ बोधेनसकलब्रह्मरूपमपद्यतेनघ ॥ ७॥ द्वित्वैकत्व
मतीत्यकाशेपस्य सुखिनोभव ॥ मादु खितोभवव्यर्थत्वमिथ्यापुरुपोयथा ॥ ८ ॥ मायेयमतिदुष्पारासासारीगाढतांगता ॥ शरदामि
हिर्वाशुबोधेनायातितानवम् ॥ ९॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ परमामागतोस्म्यतस्तृप्तिज्ञानामृतेनते ॥ अवग्रहभयाक्रांत स्वासारेणे
वचातप ॥ १० ॥ अद्यतनेवसिक्तोहमतरंगच्छामिशीतताम् ॥ उपर्यपिसमस्तानातिष्ठाम्यतुलसंपदाम् ॥ ११ ॥ नतृप्तिमनुगच्छामिव
चांसिवदतस्तव ॥ ऐदवानांमरीचीनांचकोरस्तृपितोयथा ॥ १२ ॥ तृमोपिभूयःपृच्छामित्वांप्रश्नमिममीश्वर ॥ कोनामतृप्तोप्यग्रस्तन
पिबत्यमृतासवम् ॥ १३॥ किमुच्यतेमुनिश्रेष्ठमिथ्यापुरुपनामकम् ॥ वस्त्ववस्तुकृतजगद्वस्तुजातवदाशुमे ॥ १४ ॥

तसम्मात्मपरिशम्यतव्यतिष्ठित सुखितोभवेत्यथ ॥ अतद्दर्शनेतुवक्ष्यमाणपुरुपस्येवदु खभागित्सवदुर्गीरित्याह ॥ मेति ॥ ८ ॥ तानवमपक्षयम् ॥ ९ ॥ अवग्रहोमपमतिबंधस्त
द्भयनाक्रांतभातपोदिवारामतदस्यासारेणेव ॥ १० ॥ अपीतिपूर्ववाक्यार्थसमुच्चये ॥ हैरण्यगर्भसंपदतानामतुलसंपदामुपरिनिरतिशयानंदलक्षणेतिष्ठामि ॥ ११ ॥ नवउक्ती
नाभास्वादननतिवाप ॥ १२ ॥ ज्ञातम्यतस्त्वस्यसम्यगनुभवात्तृप्तोपि ॥ अमृतरूपमासवपेयम ॥ १३ ॥ एवमशसयोम्मुखीकृतगुरुमति मादु खितोभवव्यर्थत्वमिथ्यापुरुपो
यथेतिमात्स्सूचितमिथ्यापुरुपाख्यानकौतुकाद्राम पृच्छति ॥ किमुच्यतइति ॥ यनमिथ्यापुरुपेणवस्तुअवस्तुकृतं अवस्तुजगद्वस्तुजातंकृतंतदवदेत्यर्थ ॥ १४ ॥

तत्त्वदृशाहासजननीम् ॥ १५ ॥ बालइवपेलवयाधियामूढोविक्षिप्तः ॥ मौर्ख्येणाज्ञानेनचगूढ स्वतः ॥ १६ ॥ एकांतेजनदृष्ट्यगोचरेस्थाने ॥ तस्यस्वरूपेणापिमिथ्यात्वमा
ह ॥ केशोड्रकमिवेति ॥ १७ ॥ तत्रतदाश्रयस्थानेतस्मान्मिथ्यापुरुषादन्यत्किमपिनास्ति यत्किंचिदस्तीतिप्रतीयतेतत्सएवनतद्व्यतिरिक्तम् ॥ यच्चान्यत्तत्पश्यतितत्तस्यैवभ्रात्या
भासमितिसएवेत्युक्तिरित्यर्थः ॥ अहमेवेदमदृश्यसर्वमितिसनपश्यति यतोदुर्मतिरित्यर्थ ॥ १८ ॥ खस्याहमुपजीवकः खमेउपजीव्य अत खमेवाहमिदंशचखमात्मरक्षा

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ मिथ्यापुरुषबोधायशृणुराघवशोभनाम् ॥ इमामाख्यायिकांहासजननींमदुदीरिताम् ॥ १५ ॥ अस्तिकश्चिन्महा
बाहोमायायंत्रमयःपुमान् ॥ बालपेलवधीमूढोगूढोमौर्ख्येणकेवलम् ॥ १६ ॥ सएकांतेक्वचिज्जातःशून्येतत्रैवतिष्ठति ॥ केशोंड्रकमिव
व्योम्निमृगतृष्णेववामरौ ॥ १७ ॥ तस्मादन्यन्नतत्रास्तियदस्तिचसएवतत् ॥ यच्चान्यत्तत्तदाभासंनचपश्यतिदुर्मतिः ॥ १८ ॥ संकल्प
स्तस्यसंजातस्तत्रवृद्धिमुपेयुषः ॥ खस्याहंखमहंखंमेखंरक्षामीतिनिश्चलः ॥ १९ ॥ खंस्थापयित्वारक्षामिवास्त्विष्टंस्वयमादरात् ॥ इतिसं
चिंतयन्व्योमरक्षार्थंसोकरोद्गृहम् ॥ २० ॥ तस्यकोशेबबंधास्थांरक्षितंखंमयेत्यसौ ॥ गृहाकाशेनसंतुष्टस्ततःसरघुनंदन ॥ २१ ॥ अथका
लेनतत्तस्यगृहंनाशमुपाययौ ॥ ऋत्वंतरेणाब्दइववातेनेवतरंगकः ॥ २२ ॥ हागृहाकाशनष्टंत्वंहाक्वयातमसिक्षणात् ॥ हाहाभग्नमसि
स्वच्छमित्येवैतच्छुशोचसः ॥ २३ ॥ इतिशोकशतंकृत्वापुनस्तत्रैवदुर्मतिः ॥ कूपंचक्रेखरक्षार्थंकूपाकाशपरोभवत् ॥ २४ ॥ ततोनाशं
सकालेननीतःकूपोपितस्यवै ॥ कूपाकाशेगतेशोकनिमग्नोसौततोभवत् ॥ २५ ॥ कूपाकाशप्रलापांतेकुंभंशीघ्रमथाकरोत् ॥ कुंभाका
शपरोभूत्वास्वयंनिर्वृतिमाययौ ॥ २६ ॥ कुंभोपितस्यकालेननाशंनीतोरघूद्वह ॥ यामेवदिशमादत्तेदुर्भगःसाहिनश्यति ॥ २७ ॥ कुंभा
काशप्रलापांतेखरक्षार्थंचकारसः ॥ कुंडंतथैवतेनासौकुंडाकाशपरोभवत् ॥ २८ ॥ कुंडमप्यस्यकालेनकेनचिन्नाशमाययौ ॥ तेजसे
वतमस्तेनकुंडाकाशंशुशोचसः ॥ २९ ॥ कुंडाकाशस्यशोकांतेखरक्षार्थंचकारसः ॥ चतुःशालंमहाशालंतदाकाशमयोभवत् ॥ ३० ॥

मि ॥ १९ ॥ खस्यदृश्यवस्तुखतत्स्वयकस्मिंश्चिदुपाधौस्थापयित्वास्वयमादराद्रक्षामि ॥ २० ॥ तस्यगृहस्यकोशेअतर्भागे ॥ आस्थामदीयमिदमेतावत्खमित्यभिमानम् ॥
सतुष्टःअभूदितिशेषः ॥ २१ ॥ ऋत्वतरेणशरदा ॥ २२ ॥ एतदाकाशम् ॥ २३ ॥ कूपाकाशेपरोममतयाआसक्तः ॥ २४ ॥ नाशपासुमृत्तिकादिपूरणेनतिरोभावम् ॥ २५ ॥
निर्वृतितदभिमानसुखम् ॥ २६ ॥ यामेवेतिसामान्योक्त्यातदुपपत्तिः ॥ २७ ॥ २८ ॥ केनचिद्वनगजमहिषास्कटनादिनिमित्तेन ॥ २९ ॥ चतुःशालचतुर्दिक्षुशालायस्यतथा
विधम् ॥ मध्येमहाशालसभाकारगृहम् ॥ तदाकाशासक्त्यातदाकाशमयः ॥ स्त्रीमयोजाल्मइतिवत् ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ कुसूलधाम्यासपनम ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तस्यमिथ्यापुरुषस्य ॥ ३४ ॥ उपसंहरत्येवमिति ॥ हेरामसमिथ्यापुरुषएवरीत्यागृहेणगहनेनकुम्भवेशेनकूपकुम्भाद्युपाधिना
खगगनंगुहायांतत्तद्भेदैर्गृह्णन्स्थितस्तद्गतागतिसगमूढस्तत्तदभिमानात्तत्तन्निर्माणरक्षणविनाशेषुघनतराद् खांतरादपिघनद् खजातमायातितसोयातिनिर्गच्छतिचेत्यर्थ ॥३५॥
इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि पू द्वादशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११२ ॥ ॥ मिथ्यापुरुषशब्दादेरर्थोऽस्फुटमीयते ॥ तथैवास्याख्यायिकायाश्चतात्पर्यसाम्यवर्णनात् ॥ १ ॥
उत्तानार्थस्याप्यत्र चेष्टाप्रायस्यप्रश्नावस्त्वसङ्गममन्यमानो मिथ्यापुरुषाख्यायिकाया अन्यापदेशत्वान्यवदन्यार्थेतात्पर्यमितिनिश्चित्यरामस्तत्पृच्छति ॥ मिथ्येति ॥ मिथ्यानर
प्रसंगेनत्वयायोमायापुरुष कथित अयंकिमभिप्रेत्यतस्तत्व्योमरक्षणंचकिमभिप्रेत्योच्यतइत्यर्थ ॥ १ ॥ यथाभूतंयथास्थितम ॥२ ॥ शून्यांसरमायाकाशस्तद्गुस्थितम॥३॥

तदप्यस्यजहाराशुकाल कवलितप्रज ॥ जीर्णपर्णयथावातस्तत शोकपरोभवत् ॥ ३१ ॥ सचतु शालशोकातेखरक्षार्थंचकारह ॥
कुसूलमंबुदाकारंतदाकाशपर स्थित ॥३२॥ तदप्यस्यजहाराशुकालावातइवांबुदम् ॥ कुसूलनाशशोकेनतेनासौपयतप्यत ॥३३॥
एवगृहघतु शालकुम्भकुण्डकुसूलके ॥ तस्यापर्यवसानात्माकालोयमतिवर्त्तते ॥ ३४ ॥ एवंस्थित सविवशोगगनगुहायांगृह्णन्गृहेणग
हनेनकिलात्मबुद्ध्या ॥ दु खांतराद्घनतराद्घनदु खजातमायातियातिचगतागतिसगमूढ ॥ ३५ ॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू०
मिथ्यापुरुषोपाख्यानेआकाशरक्षणनामद्वादशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥ मिथ्यानरप्रसंगेन
किमायापुरुष प्रभो ॥ कथितोयत्वयाव्योमरक्षणचकिमुच्यते ॥ १ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ शृणुरामयथाभूतमेतत्प्रकटयामिते ॥
मिथ्यापुरुषवृत्तांतकथायाकथिताधुना ॥२॥ मायायंत्रमय प्रोक्तोय पुमान्रघुनंदन ॥ एनत्वंतमहकारंविद्धिशून्यासरोत्थितम् ॥३॥
यस्मिन्नाकाशकोशेस्मिन्साधोजगदिदस्थितम् ॥ तदनंतमसच्छून्यंसगादौभवतिस्वयम् ॥ ४ ॥ अत स्थितसुदुर्लक्ष्यब्रह्मव्योमोद्भायश
ब्दवत् ॥ तस्मादुदेत्यहकार पूर्वस्पंदइवानिलात् ॥ ५ ॥ दृढियात सगगनेकल्पयत्यात्मतांगत ॥ अनात्मात्माभिधानेनतेनासौयतते
तत ॥ ६ ॥ अनात्मात्मैकरक्षार्थंदेहान्नानाविधानसौ ॥ भूयोभूयोविनाशेपिसृजत्याकुलतांगत ॥ ७॥

सर्गादौसृष्टेप्राक ॥ ४ ॥ किंनिरधिष्ठानान्मायाकाशादुत्स्थितमस्थितचनेत्याह ॥ अतरिति ॥ नतन्निरधिष्ठानंकित्वसरधिष्ठानतयास्थितंसुदुर्लक्ष्यब्रह्मयस्पतथाविधम् ॥ नन्व
स्याआत्मतामत सद्गुरुकारणेगगनदृढियात कल्पनासहर्ममेरिदमेष्टमिदमनिष्टमित्याविकल्पयति तेनकल्पितेनैवाहमित्यात्माभिधानेनअसौइष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारायतते
॥ ६ ॥ तस्यानात्मभूतस्यात्मनोरक्षार्थंमहस पूर्वपूर्वदेहनाशउत्तरोत्तरनानाविधान्देहान्कामकर्मवासनानुसारेणसृजति ॥ ७ ॥

सःअहकारएव ॥ ८ ॥ कूपकुंभादिशब्दैरप्युच्चावचदेहाएवलक्षणयोक्ताइत्याह ॥ कूपेति ॥ तद्योभितदवच्छिन्नेमायामयात्मनिआत्मभावनांयाति ॥ ९ ॥ क्रियोपाधिभेद निमित्तयौगिकनामानि ॥ यैर्यैःक्रियोपाधिभिर्जगदाकारविभ्रमैरयमहकारआत्मानमोहयतीत्यर्थः ॥ १० ॥ प्राणधारणाज्जीवोबाह्यार्थाध्यवसायाबुद्धिस्तन्मननान्मनस्त च्चितनाच्चित्तमसत्कल्पनान्मायापरिणामित्वभावत्वात्प्रकृतिःसकल्पनात्सकल्पःसकल्पितार्थस्याकलनात्कलनातस्यविपरिणामादिनिमित्तत्वात्कालस्तत्रैकदेशभेदकल्पना त्कलाचेत्यपिविश्रुतैःप्रसिद्धैः ॥ ११ ॥ आदिपदादुत्पत्तिप्रकरणोक्तमनोनामानिसर्वाण्यपिगृह्यते॥अन्यैःकामःसकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्यादिश्रुति स्मृत्यादिप्रसिद्धवृत्तिभेदनामभिश्चवृत्तिबाहुल्येनबहुतागतैः ॥ १२ ॥ तस्मादन्यन्नतत्रास्तियदस्तिचसएवतदितियदुक्ततदनुभवमारोपयति ॥ भूतेति ॥ पूर्णेब्रह्मणिस्वेनप्रथमशू

सएवमायापुरुषोमिथ्यापुरुषएवसः॥ असदेवोदितोव्यर्थोप्यहंकारोहिमायया ॥ ८ ॥ कूपकुंडचतुःशालकुंभादीन्देहकानसौ ॥ कृत्वा रक्षितआत्मेतियातितद्योग्भिभावनम् ॥ ९ ॥ अहंकारस्यतस्यास्यनामानीमानिराघव ॥ शृणुयैर्जगदाकारविभ्रमैर्मोहयत्यसौ ॥ १० ॥ जीवोबुद्धिर्मनश्चित्तंमायाप्रकृतिरित्यपि ॥ संकल्पःकलनाकालःकलाचेत्यपिविश्रुतैः ॥ ११ ॥ एवमाद्यैस्तथान्यैश्चनामभिर्बहुतांगतैः॥ सहस्ररूपोहंकारःकल्पितार्थैर्विजृंभते ॥ १२ ॥ भूताकाशेततेशून्येजगन्निर्भित्तिनिश्चितम् ॥ सुखदुःखान्यनुभवन्मिथ्यैवपुरुषःस्थितः ॥ १३ ॥ यथैवमिथ्यापुरुषोरक्षन्व्योमात्मशंकया ॥ घटाकाशादिपुक्लिष्टएवंमाक्लेशवान्भव ॥ १४ ॥ आकाशादपिविस्तीर्णःशुद्धःसूक्ष्मः शिवःशुभः ॥ यआत्मासकथंकेनगृह्यतेरक्ष्यतेथवा ॥ १५ ॥ हृदयाकाशमात्रस्यशरीरक्षयसंक्षये ॥ व्यर्थंभूतानिशोचंतिनष्टआत्मेतिशं कया ॥ १६ ॥ घटादिषुप्रणष्टेषुयथाकाशाद्यखंडितम् ॥ तथादेहेपुनष्टेपुदेहीनित्यमलेपकः ॥ १७ ॥ शुद्धश्चिन्मात्रआत्मायमाकाशादप्य णोरणुः ॥ स्वानुभूत्यंशमात्रंहिखवद्रामननश्यति ॥ १८ ॥ नजायतेनम्रियतेक्वचित्किंचित्कदाचन ॥ जगद्विवर्त्तरूपेणकेवलंब्रह्मजृंभते ॥ १९ ॥ सत्यमेकंपदंशांतमादिमध्यांतवर्जितम् ॥ भावाभावविनिर्मुक्तमितिमत्वासुखीभव ॥ २० ॥

न्यरूपेभूताकाशेततेविस्तृतेसतितत्रवाय्वादिकल्पनाक्रमेणकल्पितजगद्गंधर्वनगरमिवनिर्भित्तिकुड्याद्यावरणशून्यमेवयुक्त्याविमर्शैर्निश्चितम् ॥नस्वच्छिद्रेब्रह्मणिच्छिद्रआका शःप्रथममुपपद्यते ॥ सचशून्यात्माअतिविस्तृतोऽचलश्चलनात्मावायुःकथसपद्यते सचवायुर्नीरूपोऽनुष्णस्तद्विरुद्धस्वभावतेजःकथसपद्यते तच्चोष्णदाहस्वभावंकथतद्विरुद्ध शैत्याप्यायनस्वभाववारिसपद्यते तच्चद्रवशोषाकाठिन्यस्वभावकथतद्विरुद्धस्वभावपृथिवीभावमापद्यतेअतोनिर्भित्त्येवजगदितिनिश्चिततत्रचसपुरुषोमिथ्यैवसुखदुःखान्य नुभवन्स्थितइत्यर्थः ॥ १३ ॥ नचपश्यतिदुर्मतिरितिवर्णिताज्ञमिथ्यापुरुषोयथामिथ्याक्लेशमनुभूयस्थितस्तथात्वमाभूरित्याह ॥ यथैवेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ शरीरलक्षणस्य क्षयस्यनिवासस्यसक्षये ॥ १६ ॥ १७ ॥ स्वानुभूत्यशःअहकारनिष्कृष्टस्वप्रकाशचित्तावन्मात्रंहि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

वर्णितमिथ्यापुरुषरूपमहंकारत्याजयन्पूर्वशिष्टचिन्मात्रैस्थैर्योपदेशेनोपसंहरति। सर्वापदामिति ॥ अस्वातन्त्र्यापादकत्वादस्वतन्त्रम् ॥ आसन्नो नरकादिपातो यस्मात्तथाविध सर्वविवेकविरोधि अनार्यैर्नियमहंकृतिपदं सकलमभिमतम्यदहंइन्द्रियविषयलक्षणकलासहितबोधान्मूलोच्छेदेनविमुच्यशेषेनिष्कृष्टचिन्मात्रैसुबद्धपददृढस्थितश्चेत्सर्वोत्तम नामप्रयासीत्यर्थ ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे नि० पू० त्रयोदशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ विविच्यसदसद्रूपेदृष्टान्तैरिहभूरिश ॥ असद्रूपनिरासेनसद्रूपेस्थैर्यमीर्यते ॥ १ ॥ अथत सर्वस्यमनोविकल्पमात्रत्वादविकल्पवस्तुमदर्शनिमज्जकरोनिरासइतिव्युत्पादयितुमथमपरेब्रह्मणिमन कल्पनामाह ॥ परस्मादि

सर्वापदांनिलयमध्रुवमस्वतन्त्रमासन्नपातमविवेकमनार्यमज्ञम् ॥ बोधादहंकृतिपदसकलविमुच्यशेषेसुबद्धपदमुत्तमतांप्रयासि ॥ ॥२१॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू० मिथ्यापुरुषोपाख्याननामत्रयोदशोत्तरशततम सर्ग ॥११३॥ ॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ परस्माद्ब्रह्मण पूर्वमन प्रथममुत्थितम् ॥ मननात्मकमाभोगितत्स्थमेवस्थितिंगतम् ॥ १ ॥ पुष्पकोशइवामोदोमहोर्मिरिवसागरे ॥ रश्मिजालमिवादित्येमनोब्रह्मणिराघव ॥ २॥ तस्यादृस्यात्मतत्त्वस्यविस्मृत्यैवगतंस्थितिम् ॥ नान्यस्मादागतरामजगद्रज्जुभुजगवत् ॥३॥ आदित्यव्यतिरेकेणयोभावयतिराघव ॥ रश्मिजालमिदन्त्वेतत्तस्यान्यदिवभास्वत ॥४॥ कनकव्यतिरेकेणकेयूरंयेनभावितम् ॥ केयूरमेवतत्तस्यनतस्यकनकहितत् ॥ ५ ॥ आदित्याव्यतिरेकेणरश्मयोयेनभाविता ॥ आदित्यएवतेतस्यनिर्विकल्प सउच्यते ॥ ६ ॥ सलिलव्यतिरेकेणतरंगोयेनभावित ॥ तरंगबुद्धिरेवैकास्थितातस्यनवारिधी ॥७॥ सलिलाव्यतिरेकेणतरंगोयेनभाव्यते ॥ अंबुसामान्यताबुद्धिर्निर्विकल्प सउच्यते ॥ ८ ॥ कनकाव्यतिरेकेणकेयूरयेनभाव्यते ॥ कनकैकमहाबुद्धिर्निर्विकल्प सउच्यते ॥ ९ ॥ पावकव्यतिरेकेणज्वालालीयेनभाविता ॥ तस्याग्निबुद्धिर्गलतिज्वालाधीरेवतिष्ठति ॥ १० ॥

ति ॥ पूर्वंसर्गादिकालेप्रथमसर्वकल्पनाभ्य पूर्वंतच्चमनस्तत्परेब्रह्मणिअपृथक्सत्तयास्थितमेवसत्कल्पनान्तरनिमित्ततयाअप्रयासस्थितिंगतमित्यर्थ ॥ १ ॥ अपृथक्सत्तया स्थितौदृष्टान्तानाह ॥ पुष्पकोशेइति ॥ २ ॥ तत्स्थमेवेत्यशदृष्टान्तैर्विशदीकृत्यस्थितिंगतमित्यशंविवृणोति ॥ तस्येति ॥ विस्मृत्याअप्रतिसंधानात्मकेनाज्ञानेनैवसर्वजगत्कल्प नामूलतयास्थितिंगतम् ॥ ३ ॥ तथाचजगत्सम्भावस्यतयाभावनेअभ्यन्तसम्भावनतयाविभावनेतुसद्रूपब्रह्मैवेतिदृष्टान्तैरुपपादयति ॥ आदित्येत्यादिना ॥ इदरश्मिजालय आदित्यव्यतिरेकेणभावयतितस्यप्रतक्षास्वतआदित्यादन्यदिवस्यादित्यर्थ ॥ ४ ॥ नतस्येति ॥ कनकैक्यबुद्धकेयूरेणैवावरोधादितिभाव ॥ ५ ॥ आदित्याव्यतिरेकेणनि र्विकल्पोरश्मिभेदविकल्पशून्य ॥ ६ ॥ कल्पिताकल्पितरूपाभ्यामर्थद्वयकल्पनाकल्पनबुद्धिभ्यांपुरुषोपिसविकल्पोनिर्विकल्पश्चभवतीत्याह ॥ सलिलेत्यादिना ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ९ ॥ गलतिनोद्भवति ॥ १० ॥

कल्पिताकारानुविद्धाबुद्धिस्तत्रैवास्थाबद्धातन्मूलानिकल्पनांतराणिचकरोतीत्याह ॥ ज्वालेति ॥ अभ्रलेखेवज्वालाजालंज्वालाजालाभ्रलेखासेवरंजितातदाकारतापन्ने
कल्पिताकारानुविद्धाबुद्धिस्तत्रैवास्थाबद्धातन्मूलानिकल्पनांतराणिचआदत्तेकल्पयति ॥ ११॥१२॥ निर्विकल्प उक्तयासप्राहकद्विविधविकल्परहि
तियावत् ॥ स्थितिर्बुद्धिवृत्ति ॥ तद्गतानिज्वालाजालगतानिचलनोर्ध्वगमनऋजुवक्रतादीनिचआदत्तेकल्पयति ॥ नानातामिति ॥ कोटरशब्दआंतरप्रत्यग्व
त ॥ वस्तुषुवैकल्पिकपदार्थेषु ॥ मज्जतिसत्यबुद्ध्याआसज्जते ॥ १३ ॥ दृष्टांतउपपादितविकल्पत्यागप्रकारदार्ष्टांतिकेउपदिशति ॥ १५ ॥ विश्वाकारास्वाकृतिभावयन्विश्वात्मासमष्टिमनोभवति
स्तुपर ॥ १४ ॥ स्फुरतास्वप्रकाशेनात्मनैवसकल्पनामिकाशक्तियदाकरोतितदामनोभवतीतिपरेणान्वय. ॥ १५ ॥ विश्वाकारास्वाकृतिभावयन्विश्वात्मासमष्टिमनोभवति
॥ १६ ॥ तद्विश्वाकारसकल्पात्मकसमष्टिचेतोहिरण्यगर्भात्मकम् ॥ १७ ॥ यथायथाभावयतितदवयुत्यप्रपंचयति ॥ कीटत्वमिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ मिथ्याशब्दोऽलीकप

पावकाव्यतिरेकेणज्वालालीयनभा ज्वालाजालाभ्रलेखेवरंजितासातथास्थितिः ॥ तामेवास्थांसमादत्तेतद्गतान्याकुलामतिः ॥ ११ ॥ प्राप्तव्यंतेनसंप्राप्तंनासौवस्तुपुम
व्यते॥ तस्याग्निबुद्धिरेकास्तिनिर्विकल्पःसउच्यते ॥ १२॥ योनिर्विकल्पःसमहान्सोसंक्षीणमहामतिः ॥ स्वयमेवात्मनैवात्माशक्तिं
ज्जति ॥ १३ ॥ नानातामखिलांत्यक्त्वाशुद्धचिन्मात्रकोटरे ॥ संवद्येनविनिर्मुक्तेसंवित्तत्त्वेस्थितोभव ॥ १४ ॥ मनोभवतिविश्वात्मा
संकल्पनामिकाम् ॥ यदाकरोतिस्फुरतास्पंदशक्तिमिवानिलः ॥ १५ ॥ तदापृथगिवाभासंसंकल्पकलनामयम् ॥ कीटत्वमब्ज
भावयन्स्वाकृतिंस्वयम् ॥ १६ ॥ तत्संकल्पात्मकंचेतोयथेदमखिलंजगत् ॥ संकल्पयतिसंकल्पैस्तथैवभवतिक्षणात् ॥ १७ ॥ तनोतितस्यां
जत्वंचमेरुत्वंमरुतांतथा ॥ मनोजीवमहंकारबुद्धिचित्तादिनामकम् ॥ १८ ॥ संकल्पताद्वितैकत्वमेत्यचेतोजगत्स्थितिम् ॥ जंतोर्य
तदनुनानातांगच्छतिस्वयम् ॥ १९ ॥ संकल्पमयमेवेदंजगदाभोगिदृश्यते ॥ नसत्यंनचमिथ्यैवस्वप्नजालमिवोत्थितम् ॥ २० ॥ परमार्थेन
थामनोराज्यंविविधारंभभासुरम् ॥ ब्राह्मंतथेदंविततंमनोराज्यंविराजते ॥ २१ ॥ यथाभूतार्थभावित्वात्तदेतत्प्रविलीयते ॥ यथांबुधिर्व
दृष्टंचेत्तदिदंनैवकिंचन ॥ २२ ॥ दृश्यंत्वपरमार्थेनप्रयातिशतशाखताम् ॥ जलमूर्मितरंगादिकलनार्हंपरिस्फुरन् ॥ २३ ॥
पुर्धत्तेस्वभावेनतथाचितः ॥ कुर्वन्कर्मसहस्राणित्यणुचित्स्पंदनादृते ॥ २४ ॥

रः ॥ स्वप्नजालमिवानिर्वचनीयमित्यर्थः ॥ २० ॥ ब्रह्मणोहिरण्यगर्भस्येदब्राह्मम् ॥ २१ ॥ मिथ्यात्वादेवतत्त्वज्ञानेनयथास्थितब्रह्मात्मनैवभावित्वान्मायिकरूपेणप्रविलीय
तइत्याह ॥ यथाभूतेति ॥ तथाचश्रुतिर्मनसैवेदमाप्तव्यंनेहनानास्तिकिंचनेति ॥ २२ ॥ तत्त्वदर्शनाभावेतर्हिकिंभवतितदाह ॥ दृश्यमिति ॥ तदाअज्ञातपरमार्थबलेनैवशत
शाखताप्रयातियथाअबुधिर्जलमेवसन्ऊर्मितरंगादिकलनार्हरूपपरिगृह्यस्फुरन्अबुधिवपुर्धत्तेतथाकर्मसहस्राणिकुर्वन्जनोपिअणुचितश्चिदाभासयुक्तस्यमनसःस्पंदनादृते
कूटस्थचितोऽपूर्वंकिंचिदपिविकारादिनकुरुते अतस्त्वमपिकिंचित्तुच्छतरभेदत्यजन्सन्गमनादिसर्वव्यवहारकुर्वन्नप्यपूर्वमभिनवजगद्रूपंकिंचिद्वैतरूपंसत्यंनविद्यतेकिंतुपूर्वसि
द्धब्रह्मैवपरमार्थसत्यंविद्यतइतिभावयेतिचतुर्थार्धपर्यंतमन्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ मगृहिताकारविवत्तविजृंभिताकारतद्बाधविजृंभिताकारया ॥ प्रमस्वभावमुक्तमतीर्थिपयमसाययति ॥ पदार्थेत्याविना ॥ २७ ॥ २८ ॥ सवेपळअपिशब्दात्त
न्चिरानमपि ॥ २९ ॥ हरामायमोक्षएपमधदस्याविकोविफलाभिमानासकलोंचितांभससर्वयमेननिरस्यधागादिसर्वेंद्रियजयाम्मौनीवशीविगतमानमदभ्वसन्त्वोचितराज्या
दिकार्यकुर्वन्नहंकृतिमहात्मेवभूत्वातिष्ठस्यथ ॥३०॥ ॥ इतिश्रीवा॰तात्पर्यप्र॰नि॰पू॰चतुर्दशोत्तरशततमःसर्ग ॥ ११४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ महाकर्मादिशब्दानांम्याख्याभि

नापूर्वंकुरुतेकिंचित्किंचिद्देदमतस्त्यजन् ॥ गच्छन्शृण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्वदन्व्यवहरन्स्वपन् ॥ २५ ॥ नापूर्वंविद्यतेकिंचित्सत्यमित्येव भावयन् ॥ यद्यत्करोपितद्विद्धिचिन्मात्रममलंततम् ॥ २६ ॥ ब्रह्मप्रगृहिताकारतस्मादन्यन्नविद्यते ॥ पदार्थजातंसर्वस्मिन्नविस्तारमये स्थिते ॥ २७ ॥ संविदेवेदमखिलजगन्नान्यास्तिकल्पना ॥ संवित्स्फुरणमात्रेस्मिन्जगज्जालकनामनि ॥ २८ ॥ इदमन्यदिदंचान्यदि तिमिथ्याग्रहः कुत ॥ संभवादखिलाकारंत्वेकस्याएवसंविद ॥ सर्वेयमपिनास्त्येवबंधमोक्षावत कथम् ॥ २९ ॥ मोक्षोयमेषखल्वबंधइ तिभ्रमत्यचिंतानिरस्यसकलांविफलाभिमानाम् ॥ मौनीवशीविगतमानमदोमहात्माकुर्वन्स्वकार्यमनहंकृतिरेवतिष्ठ ॥ ३० ॥ ॥इ त्यार्षवा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰परमार्थोपदेशोनामचतुर्दशाधिकशततम सर्ग ॥ ११४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ महा कर्त्ता महाभोक्ता महात्यागी भवानघ ॥ भव शंकां परित्यज्य धैर्यमालम्ब्य शाश्वतम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ किमुच्यते महाकर्त्ता महात्यागी किमुच्यते ॥ किमुच्यते महाभोक्ता सम्यक्कथय मे प्रभो ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एतद्भूतत्रयरामपुराचंद्रार्धमौलिना ॥ भृंगीशायतुसंप्रोक्तंयेनासौविज्वर स्थित ॥ ३ ॥ सुमेरावुत्तरेशृंगेपूर्वंशशिकलाधर ॥ अतिष्ठदभ्रसंकाशेसमग्रपरिवारवान् ॥ ४ ॥ तमपृच्छन्महातेजास्तनुविज्ञानवान्स्थित ॥ भृंगीशःप्रणतोरामबद्धांजलिरुमापतिम् ॥ ५ ॥ ॥ भृंगीशउवाच ॥ ॥ भगवन्देवदेवेश सर्वज्ञपरमेश्वर ॥ यदहंपरिपृच्छामिकृपयातद्वदाशुमे ॥ ६ ॥ संसाररचनानाथतरंगतरलामिमाम् ॥ अवलोक्यविमुह्यामितत्त्वविश्रां तिवर्जित ॥ ७ ॥ कमतन्निश्चयंकांतमुररीकृत्यसुस्थितम् ॥ अस्मिन्जगज्जीर्णगृहेतिष्ठामिविगतज्वरम् ॥ ८ ॥

रिहथमुना ॥ लक्षणानिजीवन्मुक्तानांवर्ण्यंतेभृंगिणेऽधिमे ॥ १ ॥ भव शंका पुण्यपापादिशंका परित्यज्यधैर्यंनिर्भयकूटस्थात्मभावम् ॥ १ ॥ किंलक्षणप्राप्तोमहाकर्त्ताउच्य
तइतिपिप्पपि ॥ २ ॥ अभ्यासकालमपेक्ष्यप्रतमयमिन्युच्यतेफलकालत्वमानित्याविकमिवेदलक्षणमयसंपद्यते ॥ असौभृंगीश ॥ ३ ॥ ४ ॥ तनुविज्ञानवान्मवात्मज्ञान ॥
यद्यपिगाणपत्यप्राप्तिकालएवसार्वज्ञ्येनप्राप्तमस्ति तथाप्यात्मज्ञानस्यानितरज्ञानसाधारण्यायभोमासत्त्यामीषमारोप्योक्ति ॥ ५ ॥ ६ ॥ तरंगतरलानश्वरीम् ॥ ज्ञातेपि
तत्त्वेभ्रामासत्त्याविश्रांतिवर्जित ॥ ७ ॥ कांतविश्रांतिसुस्वरम्यम् ॥ तिष्ठामितिष्ठयम् ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ तत्रसर्वाःशंकाःपरित्यज्येत्यशंविवृणोति ॥ धर्माधर्माविति ॥ अकर्त्रभोक्तात्मनिश्चयात्कर्तृत्वादिशंकाविरहिताकृतिः ॥ हत्वापिसइमोल्लोकानितिवज्ज्ञानप्र
भावोक्तिरियनतुयथेष्टाचरणाभ्यनुज्ञेतिबोध्यम् ॥ ११ ॥ रागद्वेषादिपदैस्तद्यजकचेष्टाउच्यते ॥ फलाफलेइष्टानिष्टयोऽनपेक्षेणनिष्कामेनमनसालोकसंग्रहमात्रप्रयोजनेन
करोति ॥ १२ ॥ मौनमुनिकर्ममननयोगादि ॥ गतउद्वेग.फलासिद्ध्यन्यथात्वप्रयुक्तउद्वेगोयस्मिन्कर्मणि ॥ १३ ॥ दैवात्सपन्नेष्वश्वमेधकलजभक्षणादिकार्येषुधार्मिकोहं
पापोहमितिवाकुशकयाकल्पितैर्धर्माधर्मैः ॥ १४ ॥ १५ ॥ शोकनिमित्तेषुनशोचतेउदयनिमित्तेषुचनोदेति ॥१६ ॥ प्रारब्धोपनीतयथोचितप्रयोजनकालेकार्यानुरूपवृत्तस्थ

ईश्वरउवाच॥ ॥सर्वाःशंकाःपरित्यज्यधैर्यमालंब्यशाश्वतम् ॥ महाभोक्तामहाकर्त्तामहात्यागीभवानघ ॥ ९ ॥ ॥भृंगीशउवाच॥
किमुच्यतेमहाकर्त्तामहाभोक्ताकिमुच्यते॥किमुच्यतेमहात्यागीसम्यक्कथयमेप्रभो॥ १०॥ ॥ईश्वरउवाच॥ ॥धर्माधर्मौमहाभागशं
काविरहिताशयः॥ यःकरोतियथाप्राप्तौमहाकर्त्तासउच्यते ॥ ११ ॥ रागद्वेषौसुखंदुःखंधर्माधर्मौफलाफले॥ यःकरोत्यनपेक्षेणमहा
कर्त्तासउच्यते॥ १२ ॥ मौनवान्निरहंभावोनिर्मलोमुक्तमत्सरः॥ यःकरोतिगतोद्वेगंमहाकर्त्तासउच्यते॥१३॥ शुभाशुभेषुकार्येषुधर्मा
धर्मैःकुशंकया॥ मतिर्नलिप्यतेयस्यमहाकर्तासउच्यते ॥ १४ ॥ सर्वत्रविगतस्नेहोयःसाक्षिवदवस्थितः॥ निरिच्छंवर्त्ततेकार्येमहाक
र्त्तासउच्यते॥ १५॥ उद्वेगानंदरहितःसमयास्वच्छयाधिया ॥ नशोचतेयोनोदेतिमहाकर्त्तासउच्यते ॥ १६ ॥ यथार्थकालेमतिमानसं
सक्तमनामुनिः॥ कार्यानुरूपवृत्तस्थोमहाकर्त्तासउच्यते॥ १७॥ उदासीनःकर्तृतांचकर्माकर्माचरंश्चयः॥ समंयात्यंतरत्यंतंमहाकर्त्ता
सउच्यते॥ १८॥ स्वभावेनैवयःशांतःसमतांनजहातिवै॥ शुभाशुभंत्याचरन्योमहाकर्तासउच्यते ॥ १९॥ जन्मस्थितिविनाशेषुसोद
यास्तमयेषुच॥ सममेवमनोयस्यमहाकर्तासउच्यते॥ २० ॥ नकिंचनद्वेष्टितथानकिंचिदभिकांक्षति॥ भुंक्तेचप्रकृतंसर्वंमहाभोक्तास
उच्यते॥ २१ ॥ नादत्तेप्याददानश्चनाचरत्याचरन्नपि॥ भुंजानोपिनयोभुंक्तेमहाभोक्तासउच्यते॥ २२ ॥ साक्षिवत्सकलंलोकव्यवहा
रमखिन्नधीः॥ पश्यत्यपगतेच्छंयोमहाभोक्तासउच्यते॥ २३ ॥

स्तत्प्रयोजनानुकूलचेष्टावान् ॥ १७ ॥ कर्माकर्मविहितनिषिद्धकर्मणास्वयंदैवाच्चरस्तत्कर्तृतामन्यप्रेरणेनहेतुकर्तृतामापद्यमानश्चांतर्मनस्यकर्त्रात्मदृढनिश्चयेनोभयत्रयःसम
भावयाति ॥१८॥ योमित्रेषुशुभममित्रेष्वशुभमाचरन्नपिसमतांनजहाति हियस्माद्धेतोर्यःस्वभावेनैवशान्तः ॥ नह्यस्यचद्राह्लादकतासदृश स्वभावोन्यथाभवतीत्यर्थः ॥१९॥
जन्मादिषुपचसुभावविकारेषुउदयोवृद्धिरस्तमयोपक्षयस्तत्सहितेषुशरीरेषुनिर्विकारसन्मात्रात्मदर्शनात्सममेवमनोयस्य॥२०॥महाभोक्तुर्लक्षणान्याह॥ नकिंचिदित्यादिना॥
प्रकृतप्रस्तुतप्रारब्धोपनीतम् ॥ २१ ॥ इंद्रियैर्विषयानाददानोप्यद्वयासंगपूर्णात्मप्रतिष्ठत्वान्नादत्ते॥ हस्तपादादिनाआदानगमनाद्याचरन्नपिनिष्क्रियात्मबुद्ध्यानाचरति ॥ एवम
शनायाद्यतीतनित्यतृप्तात्मदर्शनान्नभुंक्ते ॥ २२ ॥ उदासीनःसाक्षाद्द्रष्टासाक्षीतद्वत् ॥ २३ ॥

अवापजपारिक्रियायांगे ॥ भावाभावैर्लाभम्यपि ॥ ममाविक्षेपालयेर्दे ॥ नोत्क्रामतिनविक्षिपति ॥ २४ ॥ रम्यमप्रदरस्यारम्यम् ॥ यथास्वणमयोम्याघोरम्यस्वणदस्या रम्यलधनिभाव ॥ २५ ॥ समनुन्यवस्याभोगायसमुपगृह्णाति ॥ २६ ॥ यस्मादुपयातानोपयाता ॥ चकार प्रागुक्तगुणकवसमुच्चयार्थ ॥ २७ ॥ अधमअस्वादुनिकृष्टम प्यचम ॥ २८ ॥ विरसरनिविघातम ॥ २९ ॥ खदपकारशकरापरिष्कृतशस्यभेदे ॥ ३० ॥ अभोज्यभाक्तुमशक्यम् ॥ अस्वादुतिक्तादि ॥ विकल्पितविकल्पनम ॥ ३१ ॥ मरामयटकाद्रवाचकराच्छादनादि ॥ परउत्कृष्टदिव्याम्बराच्छादनादि ॥ ३२ ॥ इतिप्रागुक्तलक्षणयाधियानिरतिशयानवपूर्णाद्वयात्मधियामिथ्येतिसत्यक्तमितिवा ॥ ३३ ॥

सुखेदु खे क्रियायोगेभावाभावेभ्रमप्रदे ॥ यस्यनोत्क्रामतिमतिर्महाभोक्तासउच्यते॥ २४॥ जरामरणमापच्चराज्यंदारिद्र्यमेवच॥ रम्यमित्येवयोवेत्तिमहाभोक्तासउच्यते॥२५॥ महांतिसुखदु खानियःपयांसीवसागर ॥समसमुपगृह्णातिमहाभोक्तासउच्यते॥२६॥ अहिंसाममतातुष्टिश्चर्यायादिवाशव ॥ नोपयस्माच्चापयातामहाभोक्तासउच्यते॥२७॥ कट्वम्ललवणतिक्तमस्पष्टस्पष्टमुत्तमम् ॥ अधमयोऽत्तिसाम्येनमहाभोक्तासउच्यते॥ २८॥ सरसनीरसचैवसुरतविरततया॥ य पश्यतिसमसौम्योमहाभोक्तासउच्यते॥२९॥ क्षारेखदन्नकारेचशुभंवाप्यशुभंतथा॥समतासुस्थिरायस्यमहाभोक्तासउच्यते॥३०॥ इदभोज्यमभोज्यचेत्येवत्यक्त्वाविकल्पितम्॥ गताभिलापयाभुक्तमहाभोक्तासउच्यते॥३१॥ आपदसंपदमोहमानदमपरंपरम्॥ योभुक्तेसमयायुध्यामहाभोक्तासउच्यते॥३२॥ धर्माधर्मौसुखंदु खतयामरणजन्मनी॥ धियायेनेतिसत्यक्तमहात्यागीसउच्यते॥ ३३॥ सर्वेच्छा सकला शंका सर्वेहा सर्वनिश्चया ॥ धियायेनपरित्यक्तामहात्यागीसउच्यते॥३४॥ देहस्यमनसोदु खैरिंद्रियाणांमन स्थिते ॥नूनयेनोज्झितासत्तामहात्यागीसउच्यते॥३५॥ नमेदेहानजन्मापियुक्तायुक्तंनकर्मणी॥ इतिनिश्चयवानतमहात्यागीसउच्यते॥३६॥ येनधममधर्मंचमनोमननमीहितम् ॥सर्वमतपरित्यक्तंमहात्यागीसउच्यते॥ ३७॥ यावतीदृश्यकलनासकलेयविलोक्यते॥ सायेनसुप्रुसत्यक्तामहात्यागीसउच्यते॥३८॥ इत्युक्तदेवदेवेनभृंगीशायपुरानघ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यतिष्ठरामगतज्वर ॥३९॥ नित्योदितविमलरूपमनंतमाद्यंब्रह्मास्तिनेतरकलाकलनंहिकिंचित्॥ इत्येवभावयनिरंजनतामुपेतोनिर्वाणमेहिसकलामलशांतवृत्ति ॥ ४० ॥

सर्वाईहावाङ्मन कायचेष्टा ॥ धियाविषयबाधादेवपरित्यक्ता ॥ ३४ ॥ देहादीनांसत्तानसदु खे सहयेनमिथ्यात्वबुद्ध्याउज्झितात्यक्ता ॥ ३५ ॥ युक्तायुक्तेविहितनिषिद्धेइष्टानिष्टाचरणरूपेवा ॥ ३६ ॥ धर्ममधर्मंचशारीरम् ॥ मनोमननमानसम ॥ ईहितमामारिचेष्टितम ॥ ३७ ॥ सुप्रुसम्यक्सर्वेनैनबाधात्संत्यक्ता ॥ ३८ ॥ उपसंहरति ॥ इतीति ॥ ३९ ॥ यथाभावनयामहाकर्त्तामहाभोक्तामहात्यागीभावनायाश्चभवतिनांभावनांरामायोपदिशति ॥ नित्योदितमिति ॥ देहादेस्तद्देहादिपंचकोशानामवस्थात्रयस्यचनिरासननिरंजनतामुपेत सर्वपरिशिष्टनित्योदितविमलात्मकपरब्रह्मव्यतिरिक्तस्वेतरकस्यनाकलनभावनास्त्येवभावय ॥ एवसदाभावयत्तत्त्वभावाभिव्यक्त्याकलनामलक्षयशांतावसयोयस्यतथाविध सन्निर्वाणमेहिप्राप्नुहीत्यर्थ ॥४०॥

हेअगइहमसारेयत्किंचिद्भातितत्समस्तेषुकल्पेषुद्विपरार्द्धावधिकालावयवेषुप्रसिद्धानासर्वकार्याणामेकबीजमूलकारणभूतमनामयंस्वयंजन्मादिविकारामयशून्यंपरमात्मरूप
ब्रह्मैव ॥ तच्चबृहत्सर्गभेदैर्बृंहितसर्वभावविकल्पमपिखमाकाशमेवास्ति ॥ सर्वविकल्पशून्यमेवेत्यर्थ. ॥ ४१ ॥ यन क्वचित्किंचिदपिसत्स्थूलमसत्सूक्ष्मंअपिशब्दात्कारणंचस
देकरसाद्ब्रह्मणोऽन्यन्नसंभवत्येव ॥ सत.पृथक्त्वेअसत्त्वापत्ते ॥ अपृथक्त्वेसदेकरस्यापत्ते ॥ प्रकारांतरस्यचसंभावनायोगादितिभावः॥ हेसाधोऽनस्त्वसद्ब्रह्मैवाहमित्येवातदृढ
निश्चय सन्प्रथमसमाध्यभ्यासबलेनस्थित्वासप्तमभूमिकाक्रमेणाधिरुह्यगताशंकविलासतथैवास्वेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ हेमाधोत्वयदिअंतर्मुखःसन्निराकृताहंकृतितामुपैपितदाव
हिष्ठसमस्तकार्यजातकुर्वन्नपिकदाचिदपिखेदंनायास्येवेत्यन्वय. ॥ ४३ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पंचदशोत्तरशततम सर्गः ॥ ११५ ॥ ॥ ७ ॥

अनामयंब्रह्मसमस्तकल्पकार्यैकबीजंपरमात्मरूपम् ॥ बृहच्चतद्बृंहितसर्वभावंखमस्तिभातीहयदंगकिंचित् ॥ ४१ ॥ अन्यत्क्वचित्किं
चिदिदंकदाचिन्नसंभवत्येवसदप्यसच्च ॥ इत्येवसाधोदृढनिश्चयोंतःस्थित्वागताशंकविलासमास्व ॥ ४२ ॥ अंतर्मुखःसन्सततंसमस्तं
कुर्वन्बहिष्ठंखलुकार्यजातम् ॥ नखेदमायासिकदाचिदेवनिराकृताहंकृतितामुपैषि ॥ ४३ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू० ब्रतत्र
यनिरूपणंनामपंचदशोत्तरशततमःसर्गः॥ ११५॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञचित्तेहंकारनाम
नि ॥ गलितेवागलद्रूपेलिंगंसत्वस्यकिंभवेत् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ बलादपिहिसंजातानलिंपंत्याशयंसितम् ॥ लोभमोहाद
योदोषाःपयांसीवसरोरुहम् ॥ २ ॥ मुदिताद्याःश्रियोवक्त्रंनमुंचंतिकदाचन ॥ गलत्यहंकारमयेचित्तेगलतिदुष्कृते ॥ ३ ॥ वासनाग्रंथय
श्छिन्नाइवत्रुट्यंत्यलंशनैः ॥ कोपस्तानवमायातिमोहोमांद्यंहिगच्छति ॥ ४ ॥ कामःक्लमंगच्छतिचलोभःक्वापिपलायते ॥ नोल्लसंतींद्रि
याण्युच्चैःखेदःस्फुरतिनोच्चकैः ॥ ५ ॥ नदुःखान्युपबृंहंतिनवल्गंतिसुखानिच ॥ सर्वत्रसमतोदेतिहृदिशैत्यप्रदायिनी ॥ ६ ॥ सुखदुःखाद
यस्त्वेतदृश्यंतेयदिवामुखे ॥ दृश्यंतएवतुच्छत्वान्नानुलिंपंतितेमनः ॥ ७ ॥ चित्तेगलतिगीर्वाणगणस्यस्पृहणीयताम् ॥ साधुर्गच्छत्युदेत्य
स्यसमताशीतचंद्रिका ॥ ८ ॥

चित्तस्यगलतोनित्यंचतुर्थादिषुभूमिषु ॥ गलितस्यचलक्ष्माणिवर्ण्यंतेत्रपुमाश्रयात् ॥ १ ॥ सत्वस्यक्षीणवासन
स्यमनसोलिंगलक्षणम् ॥ १ ॥ एवपृष्टोवसिष्ठ प्रथमलोभमोहादिदोषक्षयएवमुख्यतल्लक्षणमित्याह ॥ बलादिति ॥ संजाताःसजनिता.परीक्षाद्यर्थंपरेणबलादपिसंपादिताइत्य
र्थ. ॥ सितशुद्धशुभच ॥२॥ सदामुखप्रसन्नतादिरपितल्लक्षणमित्याह ॥ मुदिताद्याइति ॥ दुष्कृतेविषादहेतौपापेज्ञानाग्निनागलतिसति ॥३॥उक्तप्रपंचयन्लक्षणांतराण्यप्याह॥
वासनेत्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ शैत्यतापनिवृत्तिस्तत्प्रदायिनी ॥ ६ ॥ ननुज्ञानिनामपिकदाचिन्मुखेसुखदुःखादिलिंगानिप्रसादमालिन्यादीनिदृश्यंतेयथाप्राक्कुंभस्यदुर्वास.शापश्र
वणेशिखिध्वजस्ययथावाविश्वामित्रेणहरिश्चंद्रच्छलनेपुत्रघातेनचवसिष्ठस्य तत्कथमुदिताद्याःश्रियोवक्त्रंनमुंचंतीतिलक्षणघटतेनत्राह ॥ सुखदु.खादयइति ॥ भोजकप्रारब्ध
प्राबल्येनदुःखनाद्यिंगमालिन्याभासयो.कदाचिद्दृश्येप्युत्तरक्षणेमिथ्यात्वबुद्धिबाधितत्वान्नतयोस्तच्चित्तलेपकत्वमितिनस्वाभाविकमुखादिप्रसादविघातइत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अप्रतिराधिपरहाविपानि ॥ निभृतंचिर्जितम ॥ ९ ॥ भावेति भावैरभावैरविरोधित्वं अविरुद्धोविषमोपि ॥ सतांगलिताहंकाराणाम ॥ १० ॥ इदानीमात्मलाभस्यातिसुलभत्वंदर्शय
न्दयमप्रदर्शमित्युपसंहरति ॥ युक्त्यालोकनेति ॥ युक्तिलक्षणेनालोकेनप्रकाशेन ॥ अथवाभत्यक्रमवणयायुक्त्याआलोकनमालोकस्तावन्मात्रेणसाध्येलभ्येअस्तमिता
आपदायस्मिन्नूल्भ्यसतितथाविधेपरमात्मवस्तुनियोनप्रवर्ततेतधिगस्त्वित्यर्थः ॥ ११ ॥ भवदवीतर्हिक प्रथममुपायइतिचेद्विवेकवैराग्येएवेत्याह ॥ विश्रांतिमिति ॥ हेअगद
स्वरमानाधाम एतजननमरणोपलक्षितसंसारसागरमुत्तितीर्षोरुत्तरितुमिच्छो पुरुषस्यतत्पारेनिरतिशयानंदात्मनि चिरमुचितांविश्रांतिप्राप्तुमहृक दृढअभ्यासिकपरमात्मतत्त्वप
किमीदृशस्यात्मभागंकेतम्भोगिभ्यःकिस्याद्वितिनिरंतराभ्यस्ताविचारवैराग्यात्मिकामतिरेवप्रथमोऽभिमलउपायोऽभ्युपाय ॥ तस्मात्तमेवाश्रयवित्यर्थ ॥ १२ ॥ ॥ इतिश्री

उपशांतचकांतचसंध्यमप्रतिरोधिच ॥ निभृतंचोर्जितंस्वच्छंवहतीत्थंमहद्वपु ॥ ९ ॥ भावाभावविरुद्धोपिविचित्रापिमहानपि ॥ नान
टायनखेदायसतांसंसृतिविभ्रम ॥ १० ॥ युक्त्यालोकेनसाध्येस्मिन्वस्तुन्यस्तमितापदि ॥ प्रवर्ततेनयोमोहात्तधिगस्तुनराधमम् ॥ ११ ॥
विश्रांतिमामुमुचितांचिरमंगढु खरत्नाकरंजननसागरमुत्तितीर्षो ॥ कोहंकथजगदिदंचपरचकिंस्यात्किंयोगकैरितिमति परमोभ्यु
पाय ॥ १२ ॥ ॥ इत्यार्षेवासिष्ठमहारामायणेवा० दे० मो० नि० पू० गलितचित्तलक्षणकथननामषोडशाधिकशततम सर्ग ॥ ११६ ॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ भवतामादिपुरुषइक्ष्वाकुर्नामभूपति ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवयथामुक्तस्तथाशृणु ॥ १ ॥ इक्ष्वाकुर्नामभूपाल स्वरा
ज्यपरिपालयन् ॥ कदाचिदेकांतगतामनसासमचिंतयत् ॥ २ ॥ जरामरणसंक्षोभसुखदु खभ्रमस्थिते ॥ अस्यदृश्यप्रपंचस्यकोहेतु
स्यादितिस्वयम् ॥ ३ ॥ जगतोनविवेदासौकारणंचिंतयन्नपि ॥ अथैकदापृच्छदसौब्रह्मलोकागतमनुम् ॥ ४ ॥ पूजितंस्वसभासस्थंभग
वंतंप्रजापतिम् ॥ ॥ इक्ष्वाकुरुवाच ॥ ॥ मांयोजयतिधार्ष्ट्येनभगवन्करुणानिधे ॥ ५ ॥ भवत्प्रसादएवायमर्वतंप्रष्टुमंजसा ॥ कुत स
र्गायमायात स्वरूपचास्यकीदृशम् ॥ ६ ॥ कियदेतज्जगत्कस्यकदाकेनेतिकथ्यते ॥ अहंकथंचविषमादस्मात्संसृतिविभ्रमात् ॥ ७ ॥ विमु
च्येयघनात्तीणाज्जालादिवविहंगम ॥ ॥ मनुरुवाच ॥ ॥ अहोनुचिरकालेनविवेकेसुविकासिनि ॥ ८ ॥ वितथानर्थविच्छित्तासार
प्रश्नस्त्वयाकृत ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचित्तन्नास्तिनृपकिंचन ॥ ९ ॥

वा० तात्पर्यप्र० नि० पू० षोडशोत्तरशततमःसर्ग ॥ ११६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ कोहंकथजगदितिविचारेभ्रमनिरसनम ॥ इक्ष्वाकोर्मनुनाप्रोक्तोविवेक संप्रकीर्त्यते ॥ १ ॥ आदिपुरुषो
मूलपुरुषायथा ॥ यादृशविचारेणमुक्तःप्रागुक्तपदविश्रांतस्तथातविचारंशृण्वित्यर्थ ॥ १ ॥ २ ॥ इतिस्वयसमचिंतयदितिपूर्वेणान्वय ॥ ३ ॥ नविवेदविवेकेनवेद ॥ ब्रह्मलोकादागतं
मनुस्वपितरम ॥ ४ ॥ तमप्रथममनुप्रार्थनयाभिमुखीकरोति ॥ मामिति ॥ ५ ॥ प्रष्टव्यांशदर्शयति ॥ कुतइत्यादिना ॥ ६ ॥ सस्यप्रयापरिमाणतश्चकियत् ॥ कस्यभोक्तुःस्वामि
नश्च ॥ कदाकेनरचितमितिप्रस्याद्विभिःकथ्यते ॥ अनेनमुक्त्यादिमनाप्यमूलमुपदेशपरंपरासप्रदायागतमेवत्वयावाच्यनतुतर्केणकिंचित्कल्पयित्वेतिसूचितम ॥ ७ ॥ विमुच्येये
विकल्पकर्तारिपक्षी ॥ ८ ॥ तवतत्त्वापदेशयोगितास्वरूपचास्यकीदृशमितिप्रश्नस्यप्रथममुत्तरमाह ॥ यदिदमिति ॥ तथाचमिथ्याजगत असत्स्वरूपमतत्स्वेतिभाव ॥ ९ ॥

ननुसांख्याउपादानेपरमसूक्ष्मतयास्थितमेवकार्यंनिमित्तैराविर्भाव्यतेइत्याहुः ॥ वेदांतिनस्तुसद्ब्रह्मैवजगदात्मनासर्गेसंपद्यतइति तत्कथंतन्नास्तीत्युच्यतेतत्राद्यंप्रत्याह ॥ यस्त्वि
ति ॥ साक्षिणाइंद्रियैर्वायन्नोदृश्यतेतत्किंचिदपिस्वोपादानेनस्थितंप्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ १० ॥ स्यादपिनसभावनाप्यस्ययतोनास्तीत्यर्थः ॥ द्वितीयंप्रत्याह ॥ अविनाश
मिति ॥ ११ ॥ प्रतिबिंबमिति ॥ तथाचादर्शसत्तायाःप्रतिबिंबेष्विवससर्गाध्यासाद्ब्रह्मसत्तानुविद्धजगदस्तुनामतथापिस्वतःसत्त्वंतस्यनास्त्येवेतितन्नास्तीत्युक्तिर्युक्तैवेतिभावः
॥ १२ ॥ कस्तर्हिबहुस्यांप्रजायेयेतिसकल्प्यब्रह्मणएवजगज्जीवभावश्रुतेराशयस्तत्राह ॥ भा॰स्वभावेति ॥ स्फुरणशक्तयश्चिदाभासाः ॥ ब्रह्मांडतांस्थूलसमष्ट्यभिमानेनत
द्रूपताम् ॥ भूततांपृथिव्याद्यभिमानेनतद्रूपताम् ॥ १३ ॥ अन्यत्वंचतुर्विधभूतग्रामताम् ॥ तथामिथ्योपाधिषुभ्रांत्याचिदाभासानांबंधादिकल्पनानवस्तुतस्तत्प्रसक्तिरित्याह ॥

यथागंधर्वनगरंयथावारिमरुस्थले ॥ यत्तुनोदृश्यतेकिंचित्तन्नकिंचिदिवस्थितम् ॥ १० ॥ मनःषष्ठेंद्रियातीतंयत्स्यादपिनकिंचन ॥ अ
विनाशंतदस्तीहतत्सदात्मेतिकथ्यते ॥ ११ ॥ इयंतुसर्वदृश्याढ्याराजन्सर्गपरंपरा ॥ तस्मिन्नेवमहादर्शेप्रतिबिंबमुपागता ॥ १२ ॥ भाः
स्वभावसमुत्पन्नाब्रह्मस्फुरणशक्तयः ॥ काश्चिद्ब्रह्मांडतांयांतिकाश्चिद्गच्छंतिभूतताम् ॥ १३ ॥ अन्यास्त्वन्यत्वमायांतिभवत्येवंजगत्स्थि
तिः ॥ नबंधोस्तिनमोक्षोस्तिब्रह्मैवास्तिनिरामयम् ॥ नैक्यमस्तिनचद्वित्वंसंवित्सारंविजृंभते ॥ १४ ॥ एकंयथास्फुरतिवारितरंगभंगैरेवं
परिस्फुरतिचिन्नचकिंचिदेव ॥ त्वंबंधमोक्षकलनेप्रविमुच्यदूरेस्वस्थोभवाऽभवभयोऽभयसारएव ॥ १५ ॥ ॥ इ॰वा॰वा॰दे॰मोक्षो
पायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू॰इक्ष्वाकुमनुसंवादेसप्तदशाधिकशततमःसर्गः ॥ ११७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मनुरुवाच ॥ ॥ संकल्पोन्मु
खतांयाताःसत्यश्चिन्मात्रसंविदः ॥ आपस्तरंगत्वमिवयांतिभूमिपजीवताम् ॥ १ ॥ तेजीवाःसंसरंतीहसंसारेपूर्वमुत्थिते ॥ सुखदुःखद
शामोहोमनस्येवास्तिनात्मनि ॥ २ ॥ अदृश्योदृश्यतेराहुर्गृहीतेनयथेंदुना ॥ तथानुभवमात्रात्मादृश्येनात्मावलोक्यते ॥ ३ ॥ नशास्त्रैर्ना
पिगुरुणादृश्यतेपरमेश्वरः ॥ दृश्यतेस्वात्मनैवात्मास्वयासत्वस्थयाधिया ॥ ४ ॥

नबंधोस्तीति ॥ १४ ॥ उक्तद्वितीयप्रश्नोत्तरमुपसंहरति ॥ एकमिति ॥ यथाएकंवारितरंगभेदैःपरिस्फुरतिएवंचिदपिजगद्भेदैःपरिस्फुरति ॥ मायामात्रत्वात्तत्त्वनकिंचिदेव
अतस्त्वंबंधमोक्षभ्रमौदूरेप्रविमुच्यनविद्यतेभवभयंयस्यतथाविधं सन्नभयंब्रह्मसारएवभवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰सप्तदशोत्तरश
ततमःसर्गः ॥ ११७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कुत॰सर्गःकदाकस्यकेनेत्येषामिहोत्तरं ॥ तथात्मदर्शनोपायामनुमात्रप्रकीर्तिताः ॥ १ ॥ तत्रादौशुद्धसंविदोजीवभावेनिमित्तमा
ह ॥ संकल्पेति ॥ चिन्मात्रस्यशुद्धचैतन्यस्याविद्यायातत्तत्संस्कारविचित्रायांप्रतिबिंबरूपाःसंविदःसंस्काराणामंतःकरणतयापरिणामेतदवच्छिन्नतयाजीवतांयांति ॥ १ ॥
पूर्वमुत्थितेउपाधितयाआविर्भूतेसंसारेसमष्टिव्यष्टिमनसःकार्ये ॥ एवंसतियत्फलितंतदाह ॥ सुखदुःखेति ॥ २ ॥ नन्वदृश्यआत्माकथंदृश्येमनसिसंसारदुःखीतद्विमुक्तोवाअ
विवेकेविवेकेवादृश्यतेतत्राह ॥ अदृश्यइति ॥ दृश्येनांतःकरणेनचरमसाक्षात्काररूपतत्परिणामेनचनिमित्तेन ॥ ३ ॥ सत्वस्थयानिरहंममतावस्थया ॥ ४ ॥

निरहममतारहद्रियाविपुकथग्रहम्मिदृष्टांतेनस्पष्टयति ॥ पथिकाइति ॥ ५ ॥ अवधीरणमुपवासादिनापीडनम् ॥ ६ ॥ पदार्थमात्रउदासीनपदार्थसाधारणसत्यज्यआत्मम
पशुद्धात्मदृष्ट्यातन्नाशमधुर ॥ ७ ॥ ८ ॥ नविद्यतेकिंचिन्मात्रमपिपमतयाविधयचिन्मात्ररूपोगगनादप्यणु सूक्ष्म ॥ ससारबंधनीनमुक्तिहेतुरितियावत् ॥ ९ ॥ अडजगतो
नवहिर्भावसंगविनिवेशनस्फुरणंगुह्यदृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ १० ॥ यथाअगदाद्याकारताहेम्नएवसन्निवेशावयवविन्यासवैचित्र्यतद्वदात्मनोपिजगत्तन्मूलमायारूपेइत्य
थ ॥ ११ ॥ आत्मनःकालाद्यभागस्यतारूपपितुकालस्यजगन्नपुपसहारस्थानसमुद्रतामाह ॥ विनाशेति ॥ विनाशएववाडवोवडवाग्निस्तेनाक्रांतविशिष्टम् ॥ भूतानिभाणि

पथिका पथिदृश्यंतेरागद्वेषविमुक्तया ॥ यथाधियातथैवेतेद्रष्टव्याःस्वेंद्रियादय ॥५॥ एतेषुनादरःकार्यं सतानैवावधीरणम् ॥ पदार्थ
मात्रताविशाक्तिष्वेतेयथासुखम् ॥ ६ ॥ पदार्थमात्रदेहादिधियासंत्यज्यदूरत ॥ आशीतलांतःकरणोनित्यमात्ममयोभव ॥ ७॥ दे
होहमितियाबुद्धि साससारनिबंधनी ॥ नकदाचिदियबुद्धिरादेयाहिमुमुक्षुभि ॥ ८ ॥ नकिंचिन्मात्रचिन्मात्ररूपोस्मिगगनादणु ॥ इ
तियाशाश्वतीबुद्धिस्सानससारबंधनी ॥ ९ ॥ यथाविमलतोयानांबहिरंतश्चभावनम् ॥ तेजस्तिष्ठतिसर्वत्रतयात्मासर्ववस्तुषु ॥ १० ॥
सन्निवेशाशवैचित्र्ययथाहेम्नोंगदादिता ॥ आत्मनस्तदतद्रूपातथैवजगदादिता ॥ ११ ॥ विनाशवाडवाक्रांतभीमंकाममहार्णवम् ॥
जगज्जालतरंगिण्योयातिभूततरंगिका ॥ १२ ॥ तथाप्ययाप्यपूर्णस्यय पाताकालवारिधे ॥ तमात्मानमहागस्त्यराजन्भावयसर्वदा
॥ १३ ॥ अनात्मन्यात्मतामस्मिन्देहादौदृश्यजालके ॥ त्यक्त्वासत्वमुपारूढोगूढस्तिष्ठयथासुखम् ॥ १४ ॥ कूपकोटरसंसुप्तविस्मृत्यजन
नीसुतम् ॥ यथारोदितिपुत्रार्थंतथात्मार्थमयंजन ॥ १५ ॥ अजरामरमात्मानमबुद्ध्वापरिरोदिति ॥ हाहतोहमनाथोहंनष्टोस्मीतिवपु
र्व्यय ॥ १६ ॥ यथावारिपरिस्पंदान्नानाकारविलोक्यते ॥ तथासंकल्पवशतश्चिद्ब्रह्मपरिबृंहति ॥ १७ ॥ सस्याप्यसंकल्पकलंकमुक्तचित्त
स्त्वमात्मन्युपशांतकल्प ॥ स्पंदेप्यसंस्पंदमिवेहतिष्ठस्वस्थ सुखीराज्यमिदंप्रशाधि ॥ १८ ॥ ॥ इत्यार्षेवासिष्ठम० वा० दे० मो० नि०
पू० इक्ष्वाकुमनुसंवादेअष्टादशोत्तरशततमःसर्ग ॥ ११८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥

निकापासरमायासाम् ॥ १२ ॥ यथासर्वमगज्जालभक्षणेप्ययाप्यपूर्णस्यात्मस्यकालवारिधेर्यःपातापानकर्ता ॥ १३ ॥ सत्वनिर्भासनीभावम् ॥ १४ ॥ नित्यलभ्येप्यात्म
न्यरभ्यतापात्माशोकइत्याह ॥ कूपकोटरेति ॥ १५ ॥ वपुष्ययेदेहनाशे ॥ १६ ॥ परितोबृंहतिकार्यपरंपरयावर्धते ॥ १७ ॥ हेपुमत्वसंकल्पकलंकमुक्तचित्तमात्मनिसंस्थाप्यस
मूलसमस्तसंसारोपशमेमारभ्यभोगोपयोगितद्यतिभासावशेषाद्युपशांतकल्प समृद्ध्यवहारायवइन्द्रियाविस्पंदेपितस्याभासमात्रत्वात्स्पंदप्रसंगेपिव्यवहारभूमौस्वस्थ सुखीतिष्ठ
इदराज्यप्रशाधिपालय ॥ शास शास्तेरस्याशीर्घत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्धि ॥ १८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण पू० अष्टादशोत्तरशततम सर्ग ॥ ११८ ॥

वर्ण्यते पुरुषस्यात्र स्वातंत्र्यमोक्षबंधयोः ॥ विद्याविद्यात्मशक्तिभ्यां सत्यासत्यात्मनिश्चयात् ॥ १ ॥ स्पंदेप्यसंस्पंदमिवेह तिष्ठेत्युक्तं तत्र ब्रह्म किमर्थं मायया स्पंदते कथं चासंस्पंदं तिष्ठ
तीतीक्ष्वाकोर्जिज्ञासा लिंगैरुपलक्ष्य मनुराह ॥ सर्गात्मभिरिति ॥ विभुरयं परमात्मा प्रसवधर्मिण्या अविद्याशक्त्या अविदुषः प्रति सर्गात्मकैः स्पंदैः क्रीडते विदुषः प्रति तु तत्संहारात्मिक
याविद्याशक्त्या समूलसर्गसत्त्वबाधितत्वात्कूटस्थाद्वये आत्मनि सदैव तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र सर्गात्प्रवृत्तस्य सर्गशक्त्युदय इव वैराग्यान्निवृत्तस्य संहारशक्त्युदयो विस्वरस एव
भवतीत्याह ॥ स्वयमिति ॥ २ ॥ तत्र ज्ञातात्मनि जीवजगत्साधारणसत्तासामान्यात्मना विभाव्यमाने तद्विशेषात्मकबाह्याध्यात्मिकपदार्थजालकल्पने दृष्टांतानाह ॥ चंद्रेति ॥
अर्चिषः प्रभाज्वालाप्रभेदा यथा कल्पितास्तथा जगद्वैचित्र्यं तद्ग्राहकबुद्ध्यादिवैचित्र्यं कल्पितमित्यन्वयः ॥ तप्तायो ग्रहणमायाशबलदृष्टांतार्थम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ सर्वगतस्वप्रकाश

मनुरुवाच ॥ ॥ सर्गात्मभिर्विभुः स्पंदैः क्रीडते बालवत्स्वयम् ॥ संहारात्मकशक्त्याथ संहृत्यात्मनि तिष्ठति ॥ १ ॥ स्वयमस्य तथा शक्तिरुदे
त्याबध्यते यया ॥ स्वयमस्य तथा शक्तिरुदेत्युन्मुच्यते यया ॥ २ ॥ चंद्रार्कवह्नितप्तायोरत्नादीनां यथार्चिषः ॥ यथा पत्रादि वृक्षाणां निर्झरा
णां यथा कणाः ॥ ३ ॥ तथेदं ब्रह्मणि स्फारे जगद्बुद्ध्यादिकल्पितम् ॥ दुःखप्रदमतज्ज्ञानां तदेवातदिव स्थितम् ॥ ४ ॥ अहो नु चित्रा मायेयं
तातविश्वविमोहिनी ॥ सर्वांगप्रोतमप्यात्मा यदात्मानं न पश्यति ॥ ५ ॥ चिदादर्शमयं सर्वं जगदित्येव भावयन् ॥ यस्तिष्ठत्युपशांतच्छंस
ब्रह्मकवचः सुखी ॥ ६ ॥ अहमर्थविमुक्तेन भावेनाभावरूपिणा ॥ सर्वशून्यं निरालंबं चिद्रूपमिति भावयेत् ॥ ७ ॥ इदं रम्यमिदं नेति बीजं त
दुःखसंततेः ॥ तस्मिन्साम्याग्निना दग्धे दुःखस्यावसरः कुतः ॥ ८ ॥ राजन्नभावनास्त्रेण रम्यारम्यविभागिता ॥ पौरुषातिशयेनाशु स्वेनैवां
तर्विलूयताम् ॥ ९ ॥ अभावनेन भावनं विलूय कर्मकाननम् ॥ परं समेत्य तानवं विशोक एव तिष्ठ भोः ॥ १० ॥

स्यात्मनोऽदर्शनमसतोऽप्रकाशस्यापि जगतः स्फुटदर्शनं चाश्चर्यमघटितघटनासमर्थमायाबलादेवेत्याह ॥ अहो इति ॥ सर्वेष्वंगेष्वन्वयव्यतिरेकप्रायेषु बाह्याध्यात्मिकभावेषु प्रोतमतर्ब
हिश्च व्याप्तमप्यात्मानं यद्यस्मान्न पश्यति ॥ ५ ॥ कया तर्हि भावनया आत्मानं दृष्ट्वा सुखी स्यात्तामाह ॥ चिदादर्शमयमित्यादिना ॥ आदर्शे नगरादिरिव ब्रह्मणि जगत्प्रातिभासिक
न वास्तवमिति भावयन्नित्यर्थः ॥ मोहशरैरभेद्यं ब्रह्मैव कवचं यस्य सः ॥ ६ ॥ ७ ॥ इति वैषम्यकल्पनमिति शेषः ॥ ८ ॥ अभावनासमाध्यभ्यासेन सर्वदृश्यविस्मृतिस्तल्लक्षणेना
स्त्रेण रम्यारम्ययोः पदार्थयोर्विभाविता प्रियाप्रियता वैषम्यकल्पना सा हि रागद्वेषहेतुः समदृष्टिदार्ढ्यलक्षणपुरुषप्रयत्नातिशयेन विलूयतां छिद्यताम् ॥ ९ ॥ समाधिलक्षणेनाभा
वनेन बाह्यार्थभावनं तत्प्रयोजकधर्माधर्मलक्षणकर्मकाननं च विलूय परमाकाशादप्यधिकतानवं सौक्ष्म्यं समेत्य तद्बलेन शोकहेतुलेपे विशोक एव तिष्ठेत्यर्थः ॥ १० ॥

स्पृष्टत्वयथविवक विलासवान्समाधिनागलितवासकल्नाभास पूर्णात्मनाऽरतिभुवनाभोगश्च भूत्वाऽधिगत परानंदस्याऽपारो ...
यस्यतथाविधस्तद्विभागबहिःस्फुरत्सर्वेकलापश्चोऽअएवनिरस्तसंसारामयः पंचमपदभूमिकासुचिरायस्थित्यतिसप्तमभूमिकायामात्यंतिकविक्षेपवैषम्यशमेनसमस्त्रिकापू
णत्वात्सिन शुभआत्यनिकवासनाज्ञानकालुष्यक्षयात्स्वच्छआभोगआकारोयस्यतथाविधोऽभयचिद्वपुर्भवेत्यर्थः ॥ अथवाचतुर्भिःपदैश्चतुर्थ्याद्याश्चतस्रोभूमिकाः क्रमेणव
र्णिताबोध्या ॥ ११ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेएकोनविंशाधिकशततम सर्ग ॥ ११९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥
मुमुक्षुभूमिकाः सिसाधुयिषमाणस्यनृत्तरा ॥ भक्तस्यपरतस्त्रिस्रोभूमिकाःसमदर्शिता ॥ १ ॥ परसमेत्यतानत्रमितियथोभूमिकाभ्यासफलमुक्तस्तदुपायभूताःभूमिकाभेदान्वर्ण
यति ॥ शास्त्रेत्यादिना ॥ तथाचसाधनचतुष्टयसंपन्नसद्गुरुसतीर्थ्यादिमहायकश्रवणप्रथमाभूमिकेत्यादिनिष्कर्षाउत्पत्तिप्रकरणदर्शिताएवात्रबोध्या ॥ १ ॥ विचार

ऽरतिभुवनाभोगाभूत्वाविभागबहिःस्फुरनोगलितकलनाभासोल्लासोविवेकविलासवान् ॥ अधिगतपरानंदस्पंदश्चिरायनिरामय श
मममितस्वच्छाभोगोभवाभयचिद्वपु ॥ ११ ॥ ॥इत्यार्षेवा० वा० दे० मो० नि० पू० इक्ष्वाकुमनुसंवादेएकोनविंशाधिकशततम
सर्ग ॥ ११९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मनुरुवाच ॥ ॥ शास्त्रसज्जनसंपर्कैः प्रज्ञामादौविवर्धयेत् ॥ प्रथमाभूमिकैषोक्तायोगस्यैवचयो
गिन ॥ १ ॥ विचारणाद्वितीयास्यात्तृतीयासंगभावना ॥ विलापनीचतुर्थीस्याद्वासनाविलयात्मिका ॥ २ ॥ शुद्धसंविन्मयानंदरूपाभ
वतिपंचमी ॥ अर्धसुप्तप्रबुद्धाभोजीवन्मुक्तोत्रतिष्ठति ॥ ३ ॥ स्वसंवेदनरूपाचषष्ठीभवतिभूमिका ॥ आनंदैकघनाकारासुप्तसदृश
स्थिति ॥ ४ ॥ तुर्यावस्थापशांतायमुक्तिरेवहकेवलम् ॥ समतास्वच्छतासौम्यासप्तमीभूमिकाभवेत् ॥ ५ ॥ तुर्यातीतातुयावस्थापरा
निर्वाणरूपिणी ॥ सप्तमीसापरिप्रौढाविषय स्यान्नजीवताम् ॥ ६ ॥ पूर्वावस्थात्रयत्वत्रजाग्रदित्येवसंस्थितम् ॥ चतुर्थीस्वप्नइत्युक्ता
स्वप्नाभंयत्रवैजगत् ॥ ७ ॥ आनंदैकघनीभावात्सुषुप्ताख्यातुपंचमी ॥ असंवेदनरूपायषष्ठीतुर्यपदाभिधा ॥ ८ ॥

यामननम् ॥ असंगस्याद्वितीयात्मनाभावनानिदिध्यासनम् ॥ विलापनीतस्वसाक्षात्कारेणाज्ञानादिप्रपंचस्यबाधस्तत्साधिनी ॥ वासनापदमत्रबाध्याऽविद्याग्रहणे ॥ २ ॥
शुद्धसंविन्मयःसमाधिपरिपाकावस्थायाप्रचुरायआनंदस्तद्रूपा ॥ तादृशादृढतिनानुभवमारोहयति ॥ अर्धेति ॥ यथानिद्राशेषेणार्धसुप्तोऽर्धप्रबुद्धः पुरुषोबाह्यशब्दादीनाक
णयन्नप्यनन्त्याऽपसुखासक्तोनप्रतिवचनादिव्यवहारमिच्छतितद्वदुत्थानकालेऽप्यस्यांभूमिकायांयोगीतिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ स्वसंवेदनस्वरसतएवाक्षीयमाणाप्रज्ञाकारानुभवव
तिलरूपा ॥ तद्वाह ॥ आनंदेति ॥ ४ ॥ अथपरासाद्वृत्तिरपिक्षीयतेतदाविस्फुरत्ब्रह्मैवपूर्णस्वप्रकाशमवशिष्यतेतथाजीवत स्थिति सप्तमीभूमिकासैवमयाशमसमसितस्व
च्छभोमतिनामुक्तत्यथ ॥ आद्यभूमिकात्रयस्यवक्ष्यमाणरीत्यैकाकारात्षष्ठीतुर्या ॥ ५ ॥ सप्तम्याअष्टम्याश्चयोगिजीवन्मुक्तिजमात्रविशेषोनाम्यस्त्यभेदएवेत्याशयेनाह ॥
तुर्यातीतेति ॥ सप्तमीभूमिकैवतुर्यातीताप्यपरिप्रौढासतीविदेहमुक्तिःसंपद्यतेसाचजीवतांयोगिनांविषयोनस्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

अंतरिति ॥ तयासप्तमभूमिकाप्रसिद्धया तस्यामेवसर्वदृश्यानांप्रत्यगात्मनिसम्यग्विलयादात्यंतिकीजीवन्मुक्ततेत्याह ॥ तामेवप्रशंसति ॥ मनोवचोभिरित्यादिना ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ११ ॥ तस्यातुजीवन्मुक्तस्यकीदृशोनुभवस्तमाह ॥ नम्रियेइति ॥ १२ ॥ एककःएकचरोयतिः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अतिक्षुद्रेषुतृणाग्रेषु अतिमहत्स्ववरे अति प्रकाशेभानौयत्तत्प्रसिद्धतरसन्मात्रतदेवप्रत्यक्चिन्मात्रमहमस्मीत्यखंडमहावाक्यार्थंमत्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ चितोमेमहिमाव्यापकइतितस्यपरमात्मनोमहिमानंज्ञात्वाक्षयीमर णादिदुःखभागित्यर्थः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्यनवर्धतेकर्मणानोकनीयान् ॥ तस्यैवस्यात्पदवित्तंविदित्वानलिप्यतेकर्मणापापकेनेति ॥ १७ ॥ जीवन्मु

तुर्यातीतपदावस्थासप्तमीभूमिकोत्तमा ॥ मनोवचोभिरग्राह्यास्वप्रकाशपदात्मिका ॥ ९ ॥ अंतःप्रत्याहृतिवशाच्चेत्यंचेन्नविभावित
म् ॥ मुक्तएवास्यसंदेहोमहासमतयातया ॥ १० ॥ यद्भोगसुखदुःखांशैरपरामृष्टपूर्णधीः ॥ सशरीरोऽशरीरोवाभवत्येवंमतिःपुमान् ॥ ११ ॥
नम्रियेनचजीवामिनाहंसन्नाप्यसन्नयम् ॥ आत्मारामोनरस्तिष्ठेत्तन्मुक्तत्वमुदाहृतम् ॥ १२ ॥ व्यवहार्युपशांतोवागृहस्थोवाथवैककः ॥
अहंनकिंचिच्चिदितिमत्वाजीवोनशोचति ॥ १३ ॥ अलेपकोहमजरोनीरागःशांतवासनः ॥ निर्मलास्मिचिदाकाशमितिमत्वानशो
चति ॥ १४ ॥ अहमंतादिरहितःशुद्धोबुद्धोऽजरामरः ॥ शांतःसमसमाभासइतिमत्वानशोचति ॥ १५ ॥ तृणाग्रेष्वंबरेभानौनरनागाम
रेषुच ॥ यत्तदस्तितदेवेतिमत्वाभूयोनशोचति ॥ १६ ॥ तिर्यगूर्ध्वमधस्तान्मेव्यापकोमहिमाचितः ॥ तस्यानंतविलासस्यज्ञात्वेतिकइव
क्षयी ॥ १७ ॥ बद्धवासनमर्थोयःसेव्यतेसुखयत्यसौ ॥ यत्सुखायतदेवाशुवस्तुदुःखायनाशतः ॥ १८ ॥ अविनाभावनिष्ठत्वंप्रसिद्धंसु
खदुःखयोः ॥ तनुवासनमर्थोयःसेव्यतेवाविवासनम् ॥ १९ ॥ नासौसुखायतेनासौनाशकालेनदुःखदः ॥ क्षीणवासनयाबुद्ध्यायत्क
र्मक्रियतेनघ ॥ २० ॥ तद्दग्धबीजवद्भूयोनांकुरंप्रविमुंचति ॥ देहेंद्रियादिनाकर्मकरणौघेनकल्प्यते ॥ २१ ॥ एकःकर्त्ताचभोक्ताचकइ
वांगोपपद्यते ॥ भावनांसर्वभावेभ्यःसमुत्सृज्यसमुत्थितः ॥ २२ ॥ शशांकशीतलःपूर्णोभातिभासेवभास्करः ॥ क्रियमाणाकृताकर्मतू
लश्रीर्देहशाल्मलेः ॥ २३ ॥ ज्ञानानिलसमुद्भूताप्रोड्डीयक्वापिगच्छति ॥ सर्वैवहिकलाजंतोरनभ्यासेननश्यति ॥ २४ ॥

क्तानामपिजीवनस्यविषयभोगाधीनत्वाद्विषयनाशेऽज्ञवदेवदुःखप्राप्तिमाशक्यविशेषंवक्तुमज्ञस्यविषयनाशेदुःखोत्पत्तिप्रकारमाह ॥ बद्धवासनमितिसार्धेन ॥ १८ ॥ अवि नाभावनिष्ठत्वसहावस्थितिनियमः ॥ जीवन्मुक्तानातद्वैलक्षण्यमाह ॥ तनुवासनमिति ॥ चतुर्थादिभूमिकासुतनुवासनंसप्तमभूमौतुविवासनम् ॥ १९ ॥ एवंकर्मापितेषाम लेपकमित्याह ॥ क्षीणेति ॥ २० ॥ देहेंद्रियादिषुभिन्नेष्वेकात्मतादात्म्याध्यासेनतत्कृतकर्मस्वहमेवैकःकर्त्तेत्यभिमानेहिकर्मभिर्लेपःस्यात् नचमुक्तानांसोस्तीत्याशयेनाह ॥ देहेंद्रियादिनेति ॥ २१ ॥ भावनामहंताद्यध्यासम् ॥ सर्वेभ्योदेहेंद्रियादिभावेभ्यःसम्यगुत्सृज्यसम्यगुत्थितोनिर्गतः ॥ २२ ॥ कृतासंचितरूपा ॥ २३ ॥ कर्मेवज्ञानकलापि कालेननश्येदित्याशक्याह ॥ सर्वैवेति ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ यथाब्धरसुजलधिपुसमुद्रपु पाथोंऽतोयमेकमपस्फुरतितथाखिलेपुमायिकवस्तुपुतत्तद्भेदाध्यासाद्विश्वरूप स्वसत्तासम्पाभस्वभावआत्माएकएवस्फुरतिअत हे अ ॥ २६ ॥ यथाब्धरसुजलधिपुसमुद्रपु पाथोंऽतोयमेकमपस्फुरतितथाखिलेपुमायिकवस्तुपुतत्तद्भेदाध्यासाद्विश्वरूप स्वसत्तासम्पाभस्वभावआत्माएकएवस्फुरतिअत हे अ गभविलमनन्तस्वबाधेनसशांतयातिसकलमपयुक्तभूरिविषिध्यकलापपरिशिष्टसत्तांशमाधमेवाहमितिविद्धीत्यर्थ ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे नि पू० विंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ यथापरूप्यतेजीवोययाचोत्कृष्यमुच्यते ॥ अभतेभावनेसम्यग्भिन्नमनुनेरिते ॥ १ ॥ यथात्मानिरतिश यानंदब्रह्मस्वभावस्यकिपत्कालमज्ञानाज्जीवाख्यातमाह ॥ यावदिति ॥ साकिमत्यानेत्याह ॥ अविवेकनेति ॥ १ ॥ अज्ञानक्षयात्क्षयबाधम ॥ २ ॥ भोगाशैवस्वर्गनरकादी कपर्तामितात्यजेत्याह ॥ ऊर्ध्वादिति ॥ भोगाचिताक्रूपायांघटकूटरज्ज्वांमाघटीभवघटवदूर्ध्वोमाभूरित्यर्थ ॥ ३ ॥ तस्याविषये सहवधनमन्योन्यर्कठासंजनलक्षणदर्शयति ॥

एपाज्ञानफलात्वत सरुज्जातादिनेदिने ॥ वृद्धिमेतिथलादेवसुक्षेत्रव्युप्तशालिवत् ॥ २५ ॥ एक स्फुरत्यखिलवस्तुपुविश्वरूपआत्मासर रसुजलधिप्विवतोयमच्छम् ॥ सशांतसंकलनभूरिकलापमेकसत्तांशमात्रमखिलजगदंगविद्धि ॥ २६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० इक्ष्वाकुम० सप्तभूमिकाविभागोनामविंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२० ॥ ॥५॥ ॥ मनुरुवाच ॥ ॥ यावद्विपयभोगाशाजी वाख्यातावदात्मन ॥ अविवेकेनसपन्नासाप्याशाहिनवस्तुत ॥ १ ॥ विवेकवशतोयाताक्षयमाशायदातदा ॥ आत्माजीवत्वमुत्सृज्य ब्रह्मतामेत्यनामय ॥ २ ॥ ऊर्ध्वादधस्तयाधस्तात्पुनरूर्ध्वंव्रजंश्चिरम् ॥ मासंसाररघट्टस्यचितारज्ज्वांघटीभव ॥ ३ ॥ इदममाहमस्येति ध्यवहारघनभ्रमम् ॥ येमोहात्परिसेवतेअधस्तायांत्यध शठा ॥ ४ ॥ अस्याहमेषमेसोयमहमेवतुये किल ॥ मोहोवुध्यापरित्यक्तऊर्ध्वा दूर्ध्वंप्रयांतिते ॥ ५ ॥ स्वप्रकाशस्वमात्मानमवलम्ब्याविलयितम् ॥ आस्वसपूरिताकाशजगतिस्वपपश्यहे ॥ ६ ॥ यदेवैवचितोरूपततयु द्धमखडितम् ॥ तदेवतीर्णसंसार परमेश्वरतांगत ॥ ७ ॥ ब्रह्मेंद्रविष्णुवरुणाद्यघत्कर्तुसमुद्यता ॥ तदहंचिद्वपु सर्वकरोमीत्येवभावयेत् ॥ ८ ॥ येपुयेपुयदायद्यद्दर्शनपुनिगद्यते ॥ सर्वमेवांगतत्सत्यमिदिलासाल्यनकुश ॥ ९ ॥ चिन्मात्रत्वप्रयातस्यतीर्णमृत्योरचेतस ॥ यो भवेत्परमानंद केनासाघुपमीयते ॥ १० ॥ नाप्यशून्यंनशून्यचनाचिद्रूपनचिन्मयम् ॥ नात्मरूपनान्यरूपभुवनभावयन्भव ॥ ११ ॥

इदमिति ॥ ४ ॥ तस्वानूपतम्मूलतादात्म्याध्यासमपित्याजयस्तत्फलसर्वोत्कर्षमाह ॥ अस्येति ॥ ५ ॥ जगतिसपूरितसर्वतोप्यव्यवधानेनभरितचिदाकाशमेवपश्य ॥ ६ ॥ तत्पूर्णम ॥ ७ ॥ मनुजगत्कर्तृत्वाधस्यनास्तिकथपरमेश्वरतामतस्तमाह ॥ ब्रह्मेंद्रेति ॥ ८ ॥ नन्वसत्या सर्वा क्रियास्तत्त्वविदासुकथमात्मन कर्तृताभावयेदितिचेन्नायंदोष आत्मसत्तयैवसर्वकल्पनानांसत्यत्वसभवादित्याशयेनाह ॥ येष्विति ॥ दर्शनेपुशास्त्रेपु ॥ ९ ॥ ननुससारतरणेनकोलाभस्तमाह ॥ चिन्मात्रत्वमिति ॥ निरुपमस्वप्रकाशाम दर्पामिरवलाभइत्यथ ॥ १० ॥ यदिब्रह्मसत्तयासमस्तशून्यतर्हिहैतापत्ति यदिनेतिनतीतिनिषेधाच्छून्यतर्हिसर्वकर्तृतालक्षणेश्वरताव्याघात तथाचविजगदचिद्रूपमेवत र्हिचिदाचिभानात्सर्वविरक्तरूपनतेजसद्रूपानुविद्धमेवहिभासकनतेजसाभास्यतेननीरूप यदिचचिदनुवेधायतस्यचिद्विकारताप्युपेयतेतर्हिचितःसविकारतापत्तिः एवममा त्मरूपत्वपिजगतोऽसगेनात्मनासंबधाभावात्तनभ्रमात्स्फूर्त्यलाभ आत्मरूपत्वेनुभ्रमेणबाधइत्यादिदोषानभिर्वचनीयतालक्षणेनपरिहरति ॥ नापीति ॥ ११ ॥

कथतर्हितच्छाम्यतितत्राह ॥ एतदिति ॥ एतस्यात्मनःस्वंपारमार्थिकंरूपमासाद्यसाक्षात्कृत्य ॥ १२ ॥ प्रकृतिःस्वाभाविकात्मरूपम् ॥ भावनाअनादिविस्तृतस्वरूपप्रतिसथा नंचरमसाक्षात्कारवृत्तिस्तदनुप्रवेशात्तन्नाम्नीसाक्षात्काराभिधायदाभवतितदाएषप्रसिद्धःप्रत्यगात्मैवसशास्त्रप्रसिद्धोमोक्ष स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥ तादृशसाक्षात्कारेणजीवन्मु क्तःकथंतिष्ठतितदाह ॥ प्रशांतेति ॥ शास्त्रार्थजिज्ञासाकाव्यनाटकाद्यर्थजिज्ञासालौकिकप्रियाप्रियादिविकल्पविक्षेपाश्चनिवर्ततेइतिसमः ॥ १४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० ता०प्र०नि०पू०एकविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ निरूढस्यात्मबोधस्यतुर्यातीतपदस्थिते. ॥ मुक्तस्येहयतेश्चर्यालक्षणैर्मनुनेर्यते ॥ १ ॥ निरस्तनिःशेषवि कल्पविप्लवःसमःसुखंतिष्ठतीतियायोगिनःस्थितिरुक्तातामेवप्रपचयति ॥ येनकेनचिदित्यादिना ॥ आच्छन्नोवस्त्रैराच्छादितः ॥ आशितोभोजितः सयोगीसम्राट्मानुषानदपरा र्धपर्यन्तमोराजेवेतिपामरदृशेयमुपमा ॥ तत्त्वदृशानुतदानंदस्योपमास्ति यतोवाचोनिवर्ततइत्यादिश्रुत्याहैरण्यगर्भानंदातविषयानंदमीकरमहार्णवतयानिरवधित्वप्रतिपाद

· एतत्स्वरूपमासाद्यप्रकृतिःपरिशाम्यति ॥ नदेशोमोक्षनामास्तिनकालोनेतरास्थितिः ॥ १२ ॥ अहंकृतेर्विमोहस्यक्षयेणेयंविलीयते ॥ प्रकृतिर्भावनानाम्नीमोक्षःस्यादेषएवसः ॥ १३ ॥ प्रशांतशास्त्रार्थविचारचापलोनिवृत्तनानारसकाव्यकौतुकः ॥ निरस्तनिःशेषविकल्प विप्लवःसमःसुखंतिष्ठतिशाश्वतात्मकः ॥ १४ ॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०इक्ष्वाकुमनुसं०एकविंशत्यधिकशततमःसर्गः ॥ १२१ ॥ मनुरुवाच ॥ ॥ येनकेनचिदाच्छन्नोयेनकेनचिदाशितः ॥ यत्रक्वचनशायीचससम्राडिवराजते ॥ १ ॥ वर्णधर्माश्रमाचारशास्त्रयंत्रेण योज्झितः ॥ निर्गच्छतिजगज्जालात्पंजरादिवकेसरी ॥ २ ॥ वाचामतीतविषयोविषयाशादशोज्झितः ॥ कामप्युपगतःशोभांशरदीव नभस्तलम् ॥ ३ ॥ गंभीरश्चप्रसन्नश्चगिराविवमहाह्रदः ॥ परानंदरमाक्षुब्धोरमतेस्वात्मनात्मनि ॥ ४ ॥ सर्वकर्मफलत्यागीनित्यतृप्तोनि राश्रयः ॥ नपुण्येननपापेनलिप्यतेनेतरेणच ॥ ५ ॥ स्फटिकःप्रतिबिंबेनयथायातिनरंजनम् ॥ तज्ज्ञःकर्मफलेनांतस्तथानायातिरंजनम् ॥ ६ ॥ विहरञ्जनतावृंदेदेहकर्तनपूजनैः ॥ खेदाह्लादौनजानातिप्रतिबिंबगतैरिव ॥ ७ ॥ निस्तोत्रोनिर्विकारश्चपूज्यपूजाविवर्जितः ॥ संयुक्तश्चवियुक्तश्चसर्वाचारनयक्रमैः ॥ ८ ॥ तस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचसः ॥ रागद्वेषभयानंदैस्त्यज्यतेपिचयुज्यते ॥ ९ ॥

नात् ॥ १ ॥ तस्यार्थसिद्धविद्वत्संन्यासमाह ॥ वर्णेति ॥ शास्त्रेणयन्त्रणाकिंकरवन्नियमनतयावर्जितः ॥ जगतिजालवद्बद्धचहेतोरैहिकामुष्मिकक्रियातत्फलकर्तृत्वभोक्तृत्वा दिवासनासघादित्यर्थः ॥ २ ॥ वाचामतीतस्यनिरतिशयानंदस्यानुभवस्यैवविषयः ॥ अतएवविषयाशादशोज्झितः ॥ ३ ॥ परस्यानंदस्यरसनरसोनिरंतरमास्वादनंतस्माद क्षुब्धोऽप्रच्युतः ॥ ४ ॥ इतरेणहर्षविषादादिनाच ॥ ५ ॥ कर्मफलेनप्रारब्धोपनीतसुखदुःखादिना ॥ रंजनरूपातरापत्तिम् ॥ ६ ॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ विहरन्निति ॥ देहस्यक र्तनैश्छेदनैःपूजनैश्चदेहप्रतिबिंबमिवमिथ्येतिपश्यतीतिप्रतिबिंबगतैरिवेत्युच्यते ॥ ७ ॥ पूज्यःपूजितोपिनिःस्तोत्रःअप्रशसमानः पूजाविवर्जितोपिनिर्विकारइतिकर्मधारयेक्रमे णविशेषणान्वयः ॥ संयुक्तश्चेत्यादिरस्यैवप्रपंचः ॥ ८ ॥ उद्विजतेबिभेति ॥ रागद्वेषादिपदैस्तन्निमित्तविषयालक्ष्यते ॥ कदाचित्प्रारब्धबलाद्युज्यतेत्यज्यतेच ॥ ९ ॥

कस्यचित्कुशलमतेरपिप्रमेयप्रमितिविषयेस्वयमत्त्वतोनारोहतिनातिर्भवति ॥ तस्मात्तत्कुशलमतयोपिनपरिच्छेत्तुंशक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ व्यवहारतस्तुबालेनापिप्रमेयीक्रियतेअस्मे
माप्यनुवर्तनेनवशीक्रियते यतोयमदुराशयःशुद्धचित्तत्वादजुरित्यर्थः ॥ १० ॥ तस्यज्ञानसमकालमेवमुक्त्यादेहादिबाधेनपुनर्मुक्तिनिमित्ततीर्थादौदेहत्यागस्यवार्तैवनास्ती
त्याह ॥ तनुमिति ॥ कदाचनकदाचिदपितनुमाचात्यजतुवर्त्तमानक्षणइदानीमपिवातनुंत्यजतु तथाप्यसौज्ञानसंप्राप्तिसमयेप्रागेवमुक्तोविदेहश्चेतिपरेणसंबंधः ॥ ११ ॥ तदुप
पादनायबंधमोक्षस्वरूपमाह ॥ अहम्भ्रांतिरिति ॥ १२ ॥ सपूजनीयइति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ यंयंलोकंमनसासंविभातिविशुद्धसत्त्वः कामयतेयांश्चकामान् ॥ तंतंलोकंजयतेतां
श्चकामांस्तस्मादात्मज्ञंह्यर्चयेद्भूतिकामइति ॥ १३ ॥ तत्पूजनमेवपरमपुरुषार्थप्रापकज्ञानहेतुरपीत्याह ॥ नतीति ॥ इहअगक्षीणोभवामयोयेषांतथाविधानांजीवन्मुक्तानांभक्त्या
भजनेनयत्परमपदंज्ञानद्वाराआसाद्यतेतद्यज्ञादिभिर्नासाद्यतइत्यन्वयः ॥ १४ ॥ मेरुपृष्ठहेमेरुशिखरस्थम् ॥ १५ ॥ ॥इ०वा०ता नि०पू०द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः॥१२२॥

प्रमेयेकस्यचिदपिनरोहतिमहाशय ॥ प्रमेयीक्रियतेचापिबालेनाप्यदुराशय ॥ १०॥ तनुंत्यजतुवातीर्थेश्वपचस्यगृहेपिवा ॥ माकदा
चनवाराजन्वर्त्तमानेपिवाक्षणे ॥ ११ ॥ ज्ञानसंप्राप्तिसमयेमुक्तोसौविगताशय ॥ अहम्भ्रांतिर्हियंबंधमोक्षोज्ञानेनतत्क्षय ॥ १२ ॥
सपूजनीय संस्तुत्योनमस्कार्य सयत्नत ॥ सनिरीक्ष्योभिवाद्यश्चविभूतिविभवैषिणा ॥ १३ ॥ नयज्ञतीर्थैनतप प्रदानैरासाद्यतेतत्परम
पवित्रम् ॥ आसाद्यतेक्षीणभवामयानांभक्त्यासतामात्मविदांयदग ॥ १४ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एवमुक्त्वासभगवान्मनुर्ब्रह्मग
हयर्यो ॥ इक्ष्वाकुरपितांद्दृष्टिमवष्टभ्यस्थिरोभवत् ॥ १५ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०इक्ष्वाकुमनुसंवादेइक्ष्वाकुप्रबोधन
नामद्वाविंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥एवंस्थितेहिभगवञ्जीवन्मुक्तस्यसन्मते ॥ अपू
र्वोतिशयःकोसौभवत्यात्मविदांवर ॥ १ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ तस्यकस्मिंश्चिदेवांशेभवत्यतिशयेनधी ॥ नित्यतृप्त प्रशांतात्मा
सआत्मन्येवतिष्ठति ॥ २ ॥ मन्त्रसिद्धैस्तप सिद्धैस्तन्त्रसिद्धैश्चभूरिश ॥ कृतमाकाशयानादिकातत्रस्यादपूर्वता ॥ ३ ॥

तस्याणिमाद्यष्टसिद्धेष्वपि खेचरत्वाणिमादिषु ॥ अनिर्देश्यमहिपूर्णत्वाद्विशेषाभावाभिधीयते ॥ १ ॥ वर्णितलक्षणस्यजीवन्मुक्तस्यमणिमंत्रादिसिद्धानामिवखेचरादिसिद्धिरूपोपि
कश्चिदपूर्वोतिशयोस्तिनवेतिसंदिहानोरामःपृच्छति ॥ एवमिति ॥ एवंतद्वर्णितरूपेलक्षणजातेस्थितेसति ॥ १ ॥ तस्याप्यसिद्धागोचरनिरतिशयानंदात्मगोचरोनुभवएवविशेष
इत्याशयेनोत्तरमाह ॥ तस्येति ॥ तस्यकस्मिंश्चिदितरसिद्धागम्यपरमात्मतत्त्वांशेधीरेवातिशयेनभवतीतियोजना ॥ अथवाअप्ययंएवप्रकार ॥ तस्यसांसारिकेकस्मिंश्चिदंशेकस्मि
श्चिदप्यतिशयेऽतिशयधीर्नभवतीतियोजना ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ नित्यतृप्तइति ॥ २ ॥ मन्त्रसिद्धादिरूपेणाप्यहमेवस्थितइतिसर्वात्मभूतस्यास्मानांखेचरादिसिद्धीनांतेनप्राप्त
तात्तास्तुनतस्यनापूर्वतापीत्याह ॥ मन्त्रसिद्धैरिति ॥ अथवाअपूर्वशब्दानविषयपूर्वकारणपरस्येतिव्युत्पत्त्यातस्यविद्यामनित्यनिरतिशयानंदएवअपूर्वः ॥ आकाशयानादिसिद्धि
जातंतुबहुसिद्धादिभिःकृतत्वपनमनोत्पादितमितिमसपूर्वमेवनापूर्वंतस्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

यद्यपूर्वशब्दस्यानन्यप्राप्तत्वमप्यर्थस्तथापिवृद्धैर्मिर्मंत्रसिद्धादिभिरणिमादिसिद्धिजातंप्राप्तमेवेतिनतेष्वपूर्वतेत्याह॥ अणिमाद्यपीति ॥ सर्वात्मभूतस्यज्ञस्यसर्वसांसारिकसिद्धी
नातत्त्वयत्नेनतैरेवसाधितत्वादपिनस्वेनपुन.साधनेप्रयोजनमस्तीत्याशयेनाह ॥ यत्नेनेति ॥ ४ ॥ तर्हितत्त्वविदस्तेभ्य कोतिशयस्तत्राह ॥ एषएवेति ॥ तत्त्वज्ञानमेवातिशयइ
त्यर्थः ॥ अतिशयांतरमाह ॥ सर्वत्रेति ॥ वस्तुषुभोग्येषु ॥ ५ ॥ नीरागत्वफलान्येवतत्त्वज्ञलक्षणतयावर्णयन्नुपसंहरति ॥ एतावदिति ॥ तत्त्वबोधेसशांतिनचिरंतनभ्रमेणनिर्व
तस्यविश्रांतस्यअलिंगासर्वधर्मशून्याब्रह्मचिदेवमूर्तिः सैंधवघनवदेकरसंस्वरूपयस्यतथाविधस्यएतावदेवखलुलिंगंलक्षणम् ॥ यन्मदनादीनामापदामनुदिननिपुणमत्यंतंतनुत्व
मपक्षयइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०त्रयोविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ निष्कारणत्वंजीवानामाग्रहरागेणवद्धता ॥ रूपाण्य
वस्थास्तुर्यंचमृगव्याधीयमीर्यते ॥ १ ॥ इतरसिद्ध्यपेक्षयाआत्मज्ञानस्योत्कर्षोनित्यनिरतिशयानंदानुभवत्वादेव प्रत्यगात्मनश्चनित्यनिरतिशयानंदरूपताब्रह्मस्वरूपत्वादेवेत्यर्थ

अणिमाद्यपिसंप्राप्तंताद्दशैरेवभूरिशः॥ यत्नेनसाधितत्वात्तैर्नेतरेणात्मदर्शिना ॥ ४ ॥ एषएवविशेषोस्यनसमोमूढबुद्धिभिः॥ सर्वत्रा
स्यापरित्यागान्नीरागममलंमनः॥ भवेत्तस्यमहाबुद्धेर्नासौवस्तुषुमज्जति॥ ५॥ एतावदेवखलुलिंगमलिंगमूर्तेःसंशांतसंसृतिचिरभ्र
मनिर्वृतस्य॥ तज्ज्ञस्ययन्मदनकोपविषादमोहलोभापदामनुदिनंनिपुणंतनुत्वम्॥ ६ ॥ ॥ इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०अज्ञा
देर्ज्ञस्यविशेषकथनंनामत्रयोविंशत्युत्तरशततमःसर्गः॥ १२३॥ ॥ ७॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ यथासत्वमुपेक्ष्यस्वंश
नैर्विप्रोदुरीहया॥ अंगीकरोतिशूद्रत्वंतथाजीवत्वमीश्वरः॥ १ ॥ भूतानिद्विविधान्येवप्रतिसर्गंस्फुरंतिवै॥ आद्यविस्पंदजातानितानि
निष्कारणानिवै॥ २॥ ईश्वरात्समुपागत्यपुनर्जन्मांतराणिच॥ भूतान्यनुभवंत्यंगस्वकृतैरेवकर्मभिः॥ ३॥

स्योपपत्तयेब्रह्मणएवस्वस्वभावोपेक्षावशाज्जीवभावप्राप्तिमाह ॥ यथेत्यादिना ॥ यथाकश्चिद्विप्रःशूद्रांकामयमानस्तत्संभोगसहवासादिदुरीहयास्वंस्वोचितंसत्वंसात्त्विकब्रा
ह्मणधर्मंशनैरुपेक्ष्यचिरकालेनशूद्रत्वमगीकरोतितथाईश्वरोबुद्ध्यादिसंगत्यातत्प्रयुक्तभोगाशयास्वनित्यशुद्धपूर्णानंदस्वभावमुपेक्ष्यजीवत्वमगीकरोतीत्यर्थः ॥ १ ॥ उपाधिप्रा
धान्येनभोग्यान्युपहितप्राधान्येनभोक्तॄणीतिद्विविधानिमायागतानादिद्विविधसंस्कारपरंपरानुसारिणोहिरण्यगर्भात्मकादाद्यविस्पंदाज्जातानिमायागंधर्वनगरवदाविर्भूतानि
अतोमिथ्यात्वान्निष्कारणानिवास्तवसामग्रीनिरपेक्षाणिनहिस्वाप्नघटादिःस्वोत्पत्तौदंडचक्रादिसामग्रीसापेक्षइत्यर्थः ॥ २ ॥ ननुसाधुकारीसाधुर्भवतिपापकारीपापोभवति
पुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेन तस्माल्लोकात्पुनरेत्यास्मैलोकायकर्मणइत्यादिश्रुतिषुजन्मकर्मणोर्बीजांकुरवदनादिःपरस्परकार्यकारणभावोवगम्यतेतत्कथमीश्व
रस्यकर्मशून्यस्यजीवभावेनाद्यसर्गेजन्मोच्यतेतत्राह ॥ ईश्वरादिति ॥ स्वकृतैरुपहितकृतैः ॥ नेश्वरस्यजीवभावेकर्मापेक्षाकिंतुजीवभावापत्त्यनंतरदेहादिजन्मनिपूर्वपूर्वदेहादि
कृतकर्मापेक्षा यथासवितुर्जलेप्रतिबिंबनेनचलनादिक्रियापेक्षाप्रतिबिंबस्यतरंगभेदेपुसंक्रमेतत्तद्गतविक्रियानुभवेचोपाधिक्रियापेक्षातद्वदितिभावः ॥ ३ ॥

तदस्पष्टमाह ॥ कार्यकारणभावइति ॥ तथाचोक्तवार्तिके ॥ वियद्वस्तुस्वभावानुरोधादेवनकारकात् ॥ वियत्सपूर्णतोत्पत्तौकुम्भस्यैवदशाधियामिति ॥ ४ ॥ पश्चात्तेपांकर्मा र्णानिवृत्तावाममनमाह ॥ आत्मज्ञानादिति ॥ यादृशमात्मानयोजानातिसतदनुरूपसंकल्पयतिसंकल्पानुरूपसंकरोति नहिमनुष्यादिदेहात्मतार्बुद्धिविनापुण्यपापेसंकल्पयति परानिवा ॥ तथाचोक्तभगवद्भिर्भाष्यकृद्भिः ॥ नहनभ्यस्तात्मभावेनदेहेनकश्चिद्यामियतेइति ॥ देहाभ्यासोपिसंकल्पद्वारैवपुण्यपापप्रवृत्तिहेतुरित्याह ॥ संकल्पइति ॥ ५ ॥ संकल्पास्यात्मनिसंकल्पतथाविधत्वपुण्यापुण्यप्रवृत्तिभागवासनाविसतानबन्धस्यकारणम् ॥ ६ ॥ संकल्पत्यागेउपायमाह ॥ सावधानइति ॥ ग्राह्यग्राहकभेदभ्रमेहिसति ग्राहकस्यग्राह्यअनुकूलनाप्रतिकूलतायनुसंधानाद्धानोपादानानुकूलप्रवृत्तिसंकल्पाभवति ॥ ग्राह्यग्राहकविभ्रमस्यागेनतत्साक्षिण्यैकात्म्यलक्षणसावधानत्वाभ्यासेतुसंकल्प

कार्यकारणभावायमीदृशोजन्मकर्मणो ॥ अकारणमुपायातिसर्वेजीवा परात्पदात्॥४॥पश्चात्तेपास्वकर्माणिकारणसुखदुःखयो ॥ आत्मज्ञानात्समुत्पन्न संकल्प कर्मकारणम् ॥५॥ संकल्पित्वहिबन्धस्यकारणतत्परित्यज ॥ मोक्षस्तुनि संकल्पित्वतदभ्यासपरोभव ॥६॥ सावधानोभवत्वचग्राह्यग्राहकसंभ्रमे ॥ अजस्रमेवसंकल्पदशां परिहरञ्छनैः ॥७॥ माभवग्राह्यभावात्माग्राहकात्माचमाभव ॥ भावनामखिलात्यक्त्वायच्छिष्टतन्मयोभव ॥ ८ ॥ अजस्रययमेवार्थपतत्यक्षगणोनघ ॥ यद्यतेतत्ररागेणतत्रारागेणमुच्यते ॥९॥ किंचिद्यदाचतेतुभ्यतदद्धामिभवस्थितौ ॥ नकिंचिद्रोचतेचित्तेतन्मुक्तोसिभवस्थितौ ॥ १० ॥ तस्मात्पदार्थनिचयात्सहस्थावरजंगमात् ॥ तृणादिदेवपर्यंतान्माकिंचित्तवरोचताम् ॥ ११ ॥ यत्करोपियदश्नासियज्जुहोपिददासियत् ॥ नकर्त्तासिनभोक्तासितत्रमुक्तमति शर्मी ॥ १२ ॥ सतोतीतनशोचतिभविष्यच्चिंतयतिनो ॥ वर्तमानचगृह्णातिकर्मप्राप्तमखंडितम् ॥ १३ ॥ मनसिग्रथिताभावास्तृष्णामोहमदादय ॥ मनसैवमनोरामच्छेदनीयविजानता ॥ १४ ॥

मूलमवाञ्छितवन्निभाव ॥ ७ ॥ अमुमेवार्थस्पष्टमाह ॥ माभवेति ॥ यत्शिष्टसाक्षिस्वरूपतन्मयस्तदेकरस ॥ ८ ॥ असावधानत्वेतुग्राह्येनुकूलरागाऽवर्जनीयइतिदर्शय न्वैराग्याभ्यासस्याप्यावश्यकतांदर्शयति ॥ अजस्रमिति ॥ ९ ॥ रागवैराग्ययो स्वरूपविविच्यदर्शयंस्तयोर्बंधमोक्षलिंगतांदर्शयति ॥ किंचिदिति ॥ यत्यदि ॥ तत्तर्हि ॥ १० ॥ अपकृष्टपर्यंतात्पदार्थात्उत्कृष्टपर्यंताद्धिरण्यगर्भस्तत्कार्यातात्तद्भोग्यविषयरूपात्पदार्थनिचयाभ्निधारितकिंचिदपितमनरोचताम् ॥ ११ ॥ ननुएवंपरवैराग्येणभोक्तृत्वाभावेपिस्नानभोजनादिक्रियाणांदुस्त्यजत्वात्तत्कर्तृत्वबंधस्यात्तेनैवाशंक्याह ॥ यदिति ॥ तन्मतामुक्तियामुमुक्तमति कूटस्थात्मनिविष्टमति ॥ तथाचोक्तभगवता ॥ नैवकिंचित्करोमीतियुक्तोमन्येततत्त्ववित्इति ॥ १२ ॥ इष्टवियोगानिष्टसंभावनादिप्रयुक्तशोकेनबंधप्रसक्तिमाशंक्याह ॥ सतइति ॥ १३ ॥ सर्वबंधजयेमनोजयएवोपाय सच मनसैवनान्यनत्याह ॥ मनसीति ॥ १४ ॥

१ जहातिसर्वमित्यपिपाठ.

मलेनक्षारादिना ॥ १६ ॥ मनःसवलितोजीवस्तत्रकि यदुपायेनमनसामनोजयस्तमाह ॥ विवेकेनेति ॥ १५ ॥ मनसामनोजयेआत्माश्रयदोषपरिहरति ॥ क्षालयनीति ॥ मलेनक्षारादिना ॥ १६ ॥ मनःसवलितोजीवस्तत्रकि यदुपायेनमनसामनोजयस्तमाह ॥ विवेकेनेति ॥ १५ ॥ मनसामनोजयेआत्माश्रयदोषपरिहरति ॥ क्षालयनीति ॥

विश्व यानश पृथक्कृत्यमनसाच्छेदनीयइतिदर्शयितुजीवरूपाणिविभजते ॥ जीवस्येति ॥ परित्यजमनसाछिधि ॥ १७ ॥ तानिदर्शयति ॥ पाणीत्यादिना ॥ १८ ॥ १९ ॥ स्यरूपकनिरूपकसत्तास्फूर्तिप्रदमित्यर्थ ॥ २० ॥ २१ ॥ स्थूलसूक्ष्मरूपेजीवस्यजाग्रत्स्वमयो.प्रसिद्धे तावन्मात्रपरित्यागेपिनसम्यक्तस्यपरिशुद्धिरित्यवस्थात्रयातीतजिज्ञा समानोराम पृच्छति ॥ जायदिति ॥ स्थितसकीर्णमतएवस्पष्टमलक्षितम् ॥ विशेषणतत्सकरव्यावर्तनेन ॥ २२ ॥ अहभावोजाग्रत्स्वमयोर्विक्षेपः अनहभाव सुषुप्तौतन्मूल

विवेकेनातितीक्ष्णेनबलादयइवायसा ॥ मनसैवमनश्छिंधिसर्वभ्रमस्यशांतये ॥ १५॥ क्षालयंतिमलेनैवमलंक्षालनकोविदाः॥ वार यंत्यस्त्रमस्त्रेणविषंप्रतिविषेणच ॥ १६ ॥ जीवस्यत्रीणिरूपाणिस्थूलसूक्ष्मपराणिच ॥ तत्रास्ययत्परंरूपंतद्भजद्वेपरित्यज ॥ १७॥ पाणि पादमयोयोयंदेहोभोगायवल्गति ॥ भोगार्थमेतज्जीवस्यरूपंस्थूलमिहास्थितम् ॥ १८ ॥ स्वसंकल्पमयाकारंयावत्संसारभावियत् ॥ चित्तंतद्विद्धिजीवस्यरूपंरामातिवाहिकम् ॥ १९ ॥ आद्यंतरहितंसत्यंचिन्मात्रंनिर्विकल्पकम् ॥ यत्तद्विद्धिपरंरूपंतत्तीयंविश्वरूपकम् ॥ २० ॥ एतत्तुर्यपदंशुद्धमत्रबद्धपदोभव ॥ संपरित्यज्यपूर्वेद्वेमातत्रात्ममतिर्भव ॥ २१ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषुस्थि तंत्रिष्वप्यलक्षितम् ॥ तुर्यंब्रूहिविशेषेणविविच्यमुनिनायक ॥ २२ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अहंभावानहंभावौत्यक्त्वासदसतीतथा ॥ यदसक्तंसमंस्वच्छंस्थितंतत्तुर्यमुच्यते ॥ २३ ॥ यास्वच्छासमताशांताजीवन्मुक्तव्यवस्थितिः ॥ साक्ष्यवस्थाव्यवहृतौसातुर्यकलनोच्यते ॥ २४ ॥ नैतज्जाग्रन्नचस्वप्नंसंकल्पानामसंभवात् ॥ सुषुप्तभावोनाप्येतदभावाज्जडतास्थितेः ॥ २५ ॥ शांतंसम्यक्प्रबुद्धानांयथास्थि तमिदंजगत् ॥ विलीनंतुर्यमेवाहुरबुद्धानांस्थिरंस्थितम् ॥ २६ ॥ अहंकारकलात्यागेसमतायाःसमुद्भवे ॥ विशरारौकृतेचित्तेतुर्याव स्थोपतिष्ठते ॥ २७ ॥ अथेमंशृणुदृष्टांतंकथ्यमानंमयाधुना ॥ प्रबुद्धोपियथावोधमुपैपिविबुधोपम ॥ २८ ॥ कस्मिंश्चित्काननाभोगेम हामौनंव्यवस्थितम् ॥ दृष्ट्वाद्भुतमिदंकिंचिन्मुनिंपप्रच्छलुब्धकः ॥ २९ ॥

मावरणतावुभौव्यष्टिरूपौजीवोपाधीसमष्टिरूपौतुअसद्वाइदमग्रआसीत्ततोवैसदजायतइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेसदसतीतेचत्यक्त्वा ॥ २३ ॥ जीवन्मुक्तेषुव्यवस्थितिर्निष्कृष्टस्थितिर्य स्या. ॥ व्यवहृतौव्यवहारकालेसाक्ष्यवस्थेतिप्रसिद्धा ॥ २४ ॥ तस्याजाग्रदादिसकरवारयति ॥ नैतदिति ॥ जडताआवरणतत्स्थितेरज्ञानस्य ॥ २५ ॥ नन्वद्वितीयतुर्यजोयदा द्वैतकालेजीवन्मुक्तानामपिकथस्यात्तत्राह ॥ शातमिति ॥ विलीनंज्ञानबाधितम् ॥ २६ ॥ जलविलीनसैंधववद्विशरारौकृतेसति ॥ २७ ॥ जाग्रतोव्यवहरतःकथचित्त.वि शरारुस्यादित्यसभावनामृगव्याधीयोदाहरणेनवारयति ॥ अथेममित्यादिना ॥ २८ ॥ महामौनज्ञानबाधितवागादिचेष्टम् ॥ इदवक्ष्यमाणंपप्रच्छ ॥ २९ ॥

१ आपद्वावादीत्यपिक्वचित्पाठः

बाणभिन्नमभिद्रुतपलायितमृगपश्चाद्भागेउपगतालुब्धकइतिपूर्वोन्वयि ॥ किमयमच्छतराह ॥ मुनेइत्यादिना ॥ ३० ॥ पुनर्मृगइत्युक्तिभ्रमात् ॥ ३१ ॥ व्यवहारेष्वनभ्यस्ते ष्वितिशेष ॥ ३२ ॥ अहङ्कारमयमभिमानप्रचुरम ॥ चिरसदैव ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अतस्तादृशमुन्यनुभवश्रुत्यादिवाध्यत्वात्तुर्येतराजाग्रदादिदशास्थूलादिदशाश्चनास्ति ॥ ३५ ॥ गुणत्रयात्मकमायामयचित्तकार्यत्वात्तिसृणामवस्थानांमायावाधेचित्तस्यचनत्वादपितद्रुपावस्थानामसत्वमित्याह ॥ जाग्रदित्यादिना ॥ ३६ ॥ तिस्रोऽवस्थारजआदि गुणत्रयात्म्येनत्रिधाविभज्यदर्शयति ॥ घोरमिति ॥ स्वर्गनरकेपुनजन्मादिहेतुपुण्यपापोत्पादनाद्धनीभावाधिक्याच्चजाग्रन्मयजाग्रदवस्थचित्तघोरमित्याघूसम् ॥ ३७ ॥ गुण त्रयात्मकमायाच्छेदविभिर्हीनम ॥ मनश्चित्तयोगिनांप्रारब्धशेषभोगायभस्मनिशौक्ष्यमिवसत्वांशएवानुवर्ततेनरजस्तमोंशलेशइत्याह ॥यत्रेति ॥ रजसाक्षक्षोभ्यमाणत्वाच्च

पश्चाद्रुपगतोवाणभिन्नमृगमभिद्रुतम् ॥ मुनेमदीयवाणेनविद्धोमृगइहागत ॥ ३० ॥ क्वप्रयातोमृगइतिप्रत्युवाचसतमुनि ॥ समशी

लावयसाधोमुनयोवनवासिन ॥ ३१ ॥ नास्माकमस्त्यहङ्कारोव्यवहारेषु क्षम ॥ सर्वाणीन्द्रियकर्माणिकरोतिहिसखेमन ॥ ३२ ॥

अहङ्कारमयतन्मेनूनंप्रगलितंचिरम् ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यादशावेद्मिनकाश्चन ॥ ३३ ॥ तुर्यएवहितिष्ठेहतत्रदृश्यंनविद्यते ॥ इतितस्य

वच श्रुत्वामुनिनाथस्यराघव ॥ ३४ ॥ लुब्धकोर्थमविज्ञायजगामाभिमतांदिशम् ॥ अतोवच्मिमहाबाहोनास्तितुर्येतरादशा ॥ ३५ ॥

निर्विकल्पाहिचित्तुर्यंतदेवास्तीहनेतरत् ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यत्रयरूपंहिचेतस ॥ ३६ ॥ घोरंशांतंचमूढंच आत्मचित्तमिहास्थितम् ॥

घोरंजाग्रन्मयंचित्तंशांतंस्वप्नमयंस्थितम् ॥ ३७ ॥ मूढंसुषुप्तभावस्थंत्रिभिर्हीनंमृतंभवेत् ॥ यच्चचित्तंमृतंतत्रसत्वमेकंस्थितंसमम् ॥

तदेवयोगिन सर्वेयत्नात्संपादयंतिहि ॥ ३८ ॥ समस्तसंकल्पविलासमुक्ततुर्येपदेतिष्ठनिरामयात्मा ॥ यत्रास्थिता साधुसदेवमुक्ता प्रशा

तचेष्टामुनयोमहांत ॥ ३९ ॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० मृगव्याधीयनामचतुर्विंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२४ ॥ ॥ ७ ॥

॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सिद्धांतोध्यात्मशास्त्राणांसर्वापह्नवएवहि ॥ नाविद्यास्तीहनोमायाशांतंब्रह्मेदमक्लमम् ॥ १ ॥

मम ॥ तादृशोचित्तेनैमल्यातिशयेनस्वात्मसुखस्यसदैवाविर्भावात्सर्वव्यापारोपरमेणसमाध्यभ्यासयत्नात्संपादयतीत्यर्थ ॥ ३८ ॥ अतस्त्वमपितादृशचित्तसंपाद्यतुर्येपदेविश्रां तस्तिष्ठेत्याह ॥ समस्तेति ॥ स्पष्टम् ॥ ३९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतुर्विंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सर्वापह्नवसिद्धांतवादिनां यथविभ्रमा ॥ तुर्येतथाविधेस्थैर्यंसोपायमुपदिश्यते ॥ १ ॥ अविद्ययासहजैवस्थावस्थाभयप्रपंचस्यमाययाऐश्वरस्यविषयदाद्विप्रपंचस्यचेतिसर्वस्यद्वैतजातस्यापह्नवआत्मान माधिष्ठत्वमध्यात्मानांश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिशास्त्राणांपरमसिद्धांतोनवस्तुप्रकाशन स्वप्रकाशस्यात्मवस्तुन स्वत सिद्धतयातत्सिद्धौप्रमाणाप्रसरादित्याह ॥ सिद्धांतइति ॥ शां तसर्वोपद्रवरहितनिरतिशयानंदमक्लमंश्रमेणलभ्यमितिभावः अक्लममनवगाहमशक्यमित्यर्थ ॥ तथाचश्रुति ॥ यतोवाचोनिवर्तंते अप्राप्यमनसासहेति ॥ तथाचप्रविदाचार्यैरप्युक्त म् ॥ यत्परमेयमसाकमर्थधाम्नामितिपब्धिसिद्धमुनिवर्तकत्वादिति ॥ १ ॥

श्रुत्यादिसिद्धांतापरिज्ञानादेवस्वबुद्धिवैभवेनजगन्मूलान्वेषिणांवादिनांब्रह्मशब्दवाच्येसर्वशक्त्यात्मकमायाशबलेब्रह्मणिबुद्धिदोषवैचित्र्यान्नानाविधा कल्पना प्रवृत्ताइत्या
श्रुत्यादिसिद्धांतापरिज्ञानादेवस्वबुद्धिवैभवेनजगन्मूलान्वेषिणांवादिनांब्रह्मशब्दवाच्येसर्वशक्त्यात्मकमायाशबले ... ॥ ३ ॥ सर्वंमायातदृश्यजातपरित्यज्य ॥ समनस्कसर्वेंद्रियव्यापारोपरमान्महामौनी ॥ पू
ह ॥ शांतइतिद्वाभ्याम् ॥ २ ॥ निर्णीयस्वस्वबुद्ध्यनुसारेणसिद्धांतभेदान्कल्पयित्वा ॥ ३ ॥ सर्वंमायातदृश्यजातपरित्यज्य ॥ समनस्कसर्वेंद्रियव्यापारोपरमान्महामौनी ॥ पू
र्णानंदचिदात्मनिनिर्वाणवान्सन्आत्मन्येवास्वेतिपरेणान्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पंचमादिभूमिकाजयाज्जाग्रदवस्थोपिसुषुप्तइवस्थित. ॥६॥ अवेदनात्प्रियद्वेष्यत्वाननुसंधानात् ॥७॥
अवेदनादित्येतदेवस्पष्टयति ॥ दृष्ट्वेति ॥ ८ ॥ सवेदनीयचिंतनीयम् ॥ असुखदुःखम् ॥ मध्यमतदुभयसाधनम् ॥ ९ ॥ विज्ञात सर्वेषांभुवनत्रयवस्तूनांसारोयेन अतएवश्रीम
त्स्वत सर्वत. प्रकाशेनशोभमानयद्रसायननिरतिशयसुखममृतंचतन्मयः ॥ अतएवचआसमतात्पीनपुष्टमंडलयस्यतादृशोयःशशांक पूर्णचंद्रस्तत्कल्प. परंपरमात्मानमभ्युपेत

शांतएवचिदाभासेस्वच्छेसमसमात्मनि ॥ समग्रशक्तिखचितेब्रह्मेतिकलिताभिधे ॥ २ ॥ निर्णीयकेचिच्छून्यत्वंकेचिद्विज्ञानमात्रताम् ॥ केचिदीश्वररूपत्वंविवदंतेपरस्परम् ॥ ३ ॥ सर्वमेवपरित्यज्यमहामौनीभवानघ ॥ निर्वाणवान्निर्मननःक्षीणचित्तःप्रशांतधीः ॥ ४ ॥ आत्मन्येवास्वशांतात्मामूकांधबधिरोपमः ॥ नित्यमंतर्मुखोभूत्वास्वात्मनांतःप्रपूर्णधीः ॥ ५ ॥ जाग्रत्येवसुषुप्तस्थःकुरुकर्माणिराघव ॥ अंतःसर्वपरित्यागीवहिःकुरुयथागतम् ॥ ६ ॥ चित्तसत्तापरंदुःखंचित्तासत्तापरंसुखम् ॥ अतश्चित्तंचिदेकात्मानयक्षयमवेदनात् ॥ ७ ॥ दृष्ट्वारम्यमरम्यंवास्थेयंपाषाणवत्समम् ॥ एतावतात्मयत्नेनजिताभवतिसंसृतिः ॥ ८ ॥ सवेदनीयंनसुखंनासुखंनचमध्यमम् ॥ एतावतात्मयत्नेनदुःखांतोनंतआप्यते ॥ ९ ॥ आपीनमंडलशशांकवदंतरेवश्रीमद्रसायनमयःसुखमेतितज्ज्ञः ॥ विज्ञातसर्वभुवनत्रयवस्तुसारःकुर्वन्ननामकुरुतेपरमभ्युपेतः ॥ १० ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० तुर्यस्थैर्योपायकथनंनामपंचविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ सप्तानांयोगभूमीनामभ्यासःक्रियतेकथम् ॥ कीदृशानिचचिह्नानिभूमिकांप्रतियोगिनः ॥ १ ॥

स्तज्ज्ञोजीवन्मुक्तिसुखमेति ॥ कुर्वन्नपिप्रारब्धोपनीतंव्यवहारंनकुरुते ॥ प्रतिबिंबचेष्टायामिवनस्वस्यकर्तृत्वंपश्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे नि० पू० पंचविंशत्युत्तरशततम. सर्गः ॥ १२५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ उच्यतेयोगभूमीनामभ्यासक्रमलक्षणे ॥ अंतरालेमृतौभोगास्ततोजन्मांतरेजय. ॥ १ ॥ जाग्रत्येवसुषुप्तस्थःकुरुकर्माणिराघवेतिचतुर्थभूमिकारूढंरामंप्रतिपंचमादिभूमिकास्थितिःसंपाद्येत्युक्तम् ॥ तत्संपादनकामोरामःस्वजितजेतव्यभूमिकाविभागज्ञानायतल्लक्षणानितदभ्यासक्रमंचपृच्छति ॥ सप्तानामिति ॥ भूमिकांप्रतिप्रतिभूमिकंयोगिनःकीदृशानिचिह्नानिभवंति ॥ वीप्सायांप्रतेःकर्मप्रवचनीयसंज्ञायाद्विर्वचनस्याव्ययीभावस्यवाआवश्यकत्वात्तदकरणछांदसम् ॥ १ ॥

पूर्वभूमिकाभ्यासक्रमकथयिष्यन्संक्षिप्तस्तदधिकारिणंप्रवृत्तिशास्त्राधिकारिभ्यास्तत्तद्विवेक्तुंविभज्यतयोर्लक्षणभेदान्प्रतिजानीते ॥ प्रवृत्तश्चेति ॥ पुमान्वेदमार्गस्थ पुरु
ष ॥२॥ तमादौरागादिदर्शविपरीतबुद्ध्याप्रवृत्तस्यलक्षणमाह ॥ कियदिति ॥ तत्प्रपंचविषयशून्यत्वेनप्रसिद्धनिर्वाणकियन्नाम ॥ नभोगरागिणामभिमतमित्यर्थ ॥ उच्चावचभो
गसंपन्नात्संसृतिरेवमपरम् ॥ यथाहु ॥ अपिवृंदावनेरम्येशृगालत्वसवांछति नतुनिर्विषयमोक्षकदाचिदपिगौतमइति ॥ इतिएवंप्रकारेणनिश्चित्यकर्तव्यस्यनित्यनैमित्तिककाम्यकर्मजातस्यच कर्ता ॥३॥ निवृत्तलक्षयिष्यन्निवृत्तिहेतुविवेकवर्णयितुंतद्दौर्लभ्यमाह ॥ चलेति ॥ यथायादोगणकोटिभि प्रचंडपवननिर्घातानलकथनादिभिश्चात्यंतचंचल
पूर्वापरार्णवद्वयान्तरेविहरतांकूर्माणांग्रीवाणामभ्यंतरपितरंगचलनादिप्रयुक्तभयेन्नटित्येवांतःप्रवेशापुनर्निर्गमाश्चासंख्येयास्तद्वदसंख्येयानांमृत्युमुखप्रवेशपुनर्निर्गमनलक्षणा
नांजन्मनामंतेकश्चिदेवपुमान्विवेकीजायतइत्यर्थ ॥ अथवाक्षारार्णवस्थमहाकूर्मग्रीवायथाअनेकश कठच्छिद्रेप्रविश्यनिर्गतापिक्षारार्णवरसमेवास्वादयतीतमेवप्रभुमन्यमा
नाअग्रस्थनक्षीरार्णवरसजानाति अतःकस्मिंश्चित्तुचलयो क्षारक्षीरार्णवयोर्मिश्रणावसरेतदुभयांतरलक्षणच्छिद्रेग्रीवाप्रवेशेक्षीररसमास्वाद्यक्षाररसात्क्षीररसस्यविवेकिनी भू
त्वातदासक्ताजायतेतद्वज्जीवोपिभाग्यविषयरसानेवप्रभुमन्यमानोऽनेकजन्मनामंतेभाग्याद्वयादध्यात्मशास्त्ररसमास्वाद्यविवेकीतदासक्तोजायतइत्यर्थ ॥ अथवाअमृतोत्पादना

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥प्रवृत्तश्चनिवृत्तश्चभवतिद्विविधःपुमान् ॥स्वर्गापवर्गोन्मुखयो शृणुलक्षणमेतयो ॥ २ ॥ कियत्तन्नामनिर्वाणपरमस्तत्संसृतिरेषमे॥ इतिनिश्चित्यकर्ताय सप्रवृत्तइतिस्मृत ॥ ३ ॥ चलार्णवयुगच्छिद्रकूर्मग्रीवाप्रवेशवत् ॥ अनेकजन्मनामंतेविवेकीजायतेपुमान्॥ ४॥ असारायतसंसारव्यवस्थालममेतया॥ किंकर्मभिःपर्युषितैर्दिनैर्नक्तैरेवनीयते ॥ ५ ॥ क्रियातिशयनिर्मुक्तकिंस्याद्विश्रमणपरम्॥इतिनिश्चयवान्योंत सनिवृत्तइतिस्मृत ॥ ६॥

यदेवासुरै समुद्रमथनेक्रियमाणेयथामथाचलाधारस्यकूर्मभूतस्यभगवत समस्तभुवनाधारादरत्वात्तद्वहिश्चमथ्यमानचलार्णवयुगस्यच्छिद्रेक्रमप्रथममभूतमुत्पद्यतेइत्यास्वादने
मपरांक्षार्णवप्रवृत्तापराअनेकपामनःप्रवेशबहिर्निर्गमनजन्मनामंतेअतर्बहिर्धार्यधिषप्रथममभूतमुत्पन्नतमेवतदास्वाद्यक्षीरान्नविवेकिनीजायतेतद्वद्वयमुमुक्षुरपिश्रवणोपायेन
बहिर्मनननिदिध्यासनाभ्यामंतश्चप्रयत्नात्तत्वविवेकायप्रवृत्त पुमाननेकजन्माभ्यासवशात्तदंतेअंतरेवबहिःश्रवणावसरेवासाक्षाद्विवेकेननिरतिशयानंदमास्वादयतीत्यर्थ ॥ अ
थवाचलयोरमयार्युगस्ययुग्मस्यच्छिद्रमध्यवर्तितीरविवरेकूर्मस्यग्रीवयासाधनभूतयाप्रवेशोसतियथापुरतोनिर्गमनेपश्चान्निवर्तनेनतथैवच्छिद्रावस्थानेवानक्वापिविश्रांतिस्त
थाप्राक्तनभवसागरपरित्यज्यभवांतरमनिविविक्षोर्जीवस्यनक्वापिविश्रांति ॥ तथाहि ॥ प्राक्तनेजन्मनिजरामरणादिदु खपरंपराभाविनिषाल्याविदु खसततिर्मध्यवर्तिनियातनादेहगर्भवासवामदु खमिति ॥ इत्थदु खमयानामनेकेषांजन्मनामंतेपुमान्कुतश्चित्पुण्यपरिपाकाद्विवेकीजायते ॥ ४ ॥ कीदृशोविवेकोस्यजायतेतमाह ॥ असारेस्यादिना ॥ विविधाविरुद्धाचारव्यवस्थितिर्यस्यासाराविश्रांतिसुखहीना ॥ पर्युषितपर्युषितपरिणामै ॥ ५ ॥ क्रियाप्रयुक्तैरतिशयैरुत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कारैर्निर्मुक्तकूटस्थमि
त्यर्थ ॥ इतिविचारानंतरपरमपारंनीयमितिनिश्चयवान् ॥ ६ ॥

१ इदमधिकमर्धान्तरकाश्मीरस्थपुस्तकपुस्तकान्तरेनोपलभ्यते ॥ २ अशुचिपरिणामैरित्यपिक्वचित्पाठः

उदाररूपासुचित्तशुद्ध्यनुकूलासुशौचसत्सगेश्वरोपासनजपा
तस्यप्रथमभूमिकाप्राप्तिक्रममाह ॥ कथमित्यादिना ॥ ७ ॥ भावनासुभोगतत्साधनचिंतासु ॥ विरागवैरस्यम् ॥ उदाररूपासुचित्तशुद्ध्यनुकूलासुशौचसत्सगेश्वरोपासनजपा दिरूपासुक्रियासुक्रमतेसज्जते ॥ तेनचान्वहचित्तशुद्ध्युपचयेनतृष्णाक्षयान्मोदते ॥ ८ ॥ विचिकित्सतिजुगुप्सते ॥ मर्माणिपरेषारहस्यदोषान्नोदाहरतिनभाषते ॥ ९ ॥ परेषा न्यस्यचमनस.अनुद्वेगकराणिमृदून्यल्पायासमहाफलानियमनियमादिकर्माणिसेवते ॥ भोगेचपापावश्यभावात्तनापेक्षते ॥ १० ॥ पेशलान्यनुद्वेगकराणि ॥ उचितानिस त्यप्रियहितादिरूपा.णि ॥ ११ ॥ एवगुणविशिष्टपुरुषस्यसच्छास्त्रश्रवणाधिकारलक्षणायाप्रथमभूमिकायामवतारइत्याह ॥ तदेति ॥ सज्जनान्शातिदातिज्ञानविज्ञानसपन्ना न् ॥ १२ ॥ यत.कुतश्चित्तत्सेवानुकूलधनादिसाधनमानीयतान्सेवमानस्तन्मुखाज्ज्ञानशास्त्राणिपुराणमोक्षधर्माध्यात्मसहितादीन्यवेक्षतेश्रृणोतीत्यर्थ. ॥ १३ ॥ भूमिकावा

कथंविरागवान्भूत्वासंसाराब्धितराम्यहम् ॥ एवंविचारणपरोयदाभवतिसन्मतिः ॥७॥ विरागमुपयात्यंतर्भावनास्वनुवासरम् ॥ क्रियासूदाररूपासुक्रमतेमोदतेन्वहम् ॥८॥ ग्राम्यासुजडचेष्टासुसततंविचिकित्सति ॥ नोदाहरतिमर्माणिपुण्यकर्माणिसेवते ॥ ९॥ मनोनुद्वेगकारीणिमृदुकर्माणिसेवते ॥ पापाद्बिभेतिसततंनचभोगमपेक्षते ॥ १० ॥ स्नेहप्रणयगर्भाणिपेशलान्युचितानिच ॥ देशकालोपपन्नानिवचनान्यभिभाषते ॥ ११ ॥ तदासौप्रथमामेकांप्राप्तोभवतिभूमिकाम् ॥ मनसाकर्मणावाचासज्जनानुपसेवते ॥ १२ ॥ यतःकुतश्चिदानीयज्ञानशास्त्राण्यवेक्षते ॥ एवंविचारवान्यःस्यात्संसारोत्तारणंप्रति ॥ १३ ॥ सभूमिकावानित्युक्तःशेषःस्वार्थइतिस्मृतः ॥ विचारनाम्नीमितरामागतोयोगभूमिकाम् ॥ १४॥ श्रुतिस्मृतिसदाचारधारणाध्यानकर्मणाम् ॥ मुख्ययाव्याख्ययाख्याताञ्छ्रयतेश्रेष्ठपंडितान् ॥ १५ ॥ पदार्थप्रविभागज्ञःकार्याकार्यविनिर्णयम् ॥ जानात्यधिगतश्रव्योगृहंगृहपतिर्यथा ॥ १६ ॥

न्प्रथमभूमिकाप्रविष्टइत्युक्तः ॥ शेप उक्तसाधनचतुष्टयादिसपत्तिहीनस्त्वध्यात्मग्रथासक्तोपिरागादिनाअनधिकारिजनप्रतारणेनार्जनादिनाउदरभरणशीलत्वात्स्वार्थोवच कइत्यर्थ. ॥ सेयशुभेच्छाख्याप्रथमाभूमिका ॥ तस्यक्रमेणद्वितीयभूमिकाप्रवेशक्रममाह ॥ विचारेति ॥ भूमिकामागत अधिकारप्राप्त्याऽवतीर्णः ॥ १४ ॥ सतत्रकिंकरोति तदाह ॥ श्रुतीति ॥ श्रुतीनास्मृतीनासदाचाराणाधारणाध्यानकर्मणासाध्येनसमाधिनासाधनैश्चयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारै प्रतिपाद्येयस्ययोगशास्त्रस्यतस्यचमुख्य याअनुष्ठानानुष्ठापनफलोपहितयाव्याख्ययाव्याख्यानेनख्यातान् आत्मतत्वानुभवोपदेशकुशलत्वाच्छ्रेष्ठान्पडितान्गुरून्श्रयतेश्रवणमननादिविचारायशरणगच्छतीत्यर्थः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणि श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठमिति ॥ १५ ॥ स्वयंव्याकरणाद्यगाभिज्ञत्वात्पदानातदर्थानाचवाच्यलक्ष्यादिरूपाणालक्षणादिप्र विभागज्ञ.शिष्योगुरुमुखादधिगतश्रव्य.सन्कार्यसाध्यकर्मकाडार्थस्तद्विलक्षणमकार्यंसिद्धब्रह्मकाडार्थस्तयोर्विनिर्णयगृहपतिःस्वगृहकोष्ठविभागमिवस्पष्टजानाति ॥ १६॥

---

१ कर्मणामितिषष्ठाबहुवचनघटितस्तस्येत्यतोग्रथःसर्वत्रापलब्धोपिविसगतत्वाद्विचारणाय ॥ यदितुधारणाध्यानकर्मण साध्येनसमाधिनासाधनैर्यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारैःसहधारणाध्यानेकर्मणीप्रतिपाद्येयस्ययोगशास्त्रस्यतस्यचेतिपाठ.कल्प्यतेतर्हिसर्वसगतमितिभाति ॥ धारणाध्यानेकर्मणीयस्येतिसमासः ॥ प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावःसबधःषष्ठ्यर्थः ॥

यद्विलोकमर्यादानुसारणपराश्रितामपि ॥ अनेनप्रथमभूमिकायामेवतेषामतनिवृत्ततादर्शिता ॥ १७ ॥ शास्त्ररहस्यंपरमतात्पर्यंप्रमाणासंभावनानिरासेनाधिगच्छति ॥ गुरुसज्जनाभिमतमात्मरहस्यप्रमेयासंभावनानिरासेनाधिगच्छति ॥ १८ ॥ एवद्वितीयभूमिकांजित्वततस्तृतीयभूमिकाप्रवेशमाह ॥ असंसगेति ॥ ततस्तृतीयांभूमिकांपततिप्रविशति ॥ १९ ॥ यथावदितिश्लोकद्वयंयथायोगपूर्वभूमिकाद्वयानुसारं ॥ २० ॥ २१ ॥ ग्रामवासविक्षेपवाहुल्येनसमाध्यभ्यासानिर्वाहाद्वनवासविहारेण ॥ २२ ॥ भवयपि तत्र सारसमुत्थानकालेपूर्वभूमिकाद्वयधर्मानुवृत्तिरप्यावश्यकीतिदर्शयति ॥ अभ्यासादिति ॥ २३ ॥ असंगसुखसौम्यनस्पुक्तिविभज्यस्माचष्ट ॥ तृतीयामिति ॥ २४ ॥ सा

मदाभिमानमात्सर्यमोहलोभातिशायिताम् ॥ यद्दिरप्याश्रितामीपत्त्यजत्यहिरिवत्वचम् ॥ १७ ॥ इत्यभूतमतिःशास्त्रगुरुसज्जनसेवनात् ॥ सरहस्यमशेषेणयथावदधिगच्छति ॥ १८ ॥ असंसगाभिधामन्यांतृतीयांयोगभूमिकाम् ॥ तत पतत्यसौकात पुष्पशय्यामिवामलाम् ॥ १९ ॥ यथावच्छास्त्रवाक्यार्थेमतिमाधायनिश्चलम् ॥ तापसाश्रमविश्रामैरध्यात्मकथनक्रमैः ॥ २० ॥ ससारनिंदकैस्तद्वैराग्यकरणक्रमैः ॥ शिलाशय्यासमासीनोजरयत्यायुराततम् ॥ २१ ॥ वनवासविहारेणचित्तोपशमशोभिना ॥ असंगसुखसौम्येनकालनयतिनीतिमान् ॥ २२ ॥ अभ्यासात्साधुशास्त्राणांकरणात्पुण्यकर्मणाम् ॥ जतोयथावदेवेयवस्तुदृष्टिः प्रसीदति ॥ २३ ॥ तृतीयांभूमिकांप्राप्यबुधोनुभवतिस्वयम् ॥ द्विःप्रकारमससंगतस्यभेदमिमंशृणु ॥ २४ ॥ द्विविधोयमसंसग सामान्य श्रेष्ठएवच ॥ नाहकर्तानभोक्तावनबाध्योनचबाधक ॥ २५ ॥ इत्यसंजनमर्थेपुसामान्यासंगनामकम् ॥ प्राक्कर्मनिर्मितसर्वमीश्वराधीनमेवच ॥ २६ ॥ सुखवायदिवादुःखंकैवात्रममकर्तृता ॥ भोगाभोगामहारोगा सपद परमापद ॥ २७ ॥ वियोगायैवसंयोगाआधयोव्याधयोधियः ॥ कालःकवलनायुक्तःसर्वभावाननारतम् ॥ २८ ॥ अनास्थयेतिभावानांयद्भावनमांतरम् ॥ वाक्यार्थलब्धमनसः सामान्योसावसंगमः ॥ २९ ॥

मान्यःपूर्वभूमिकासाधारण ॥ स्वदेहक्रियाफलयोर्नकर्तानभोक्ताचेत्युदासीन ॥ परक्रियाफलानांचनबाध्योबाधकश्चेत्यसग ॥ २५ ॥ इतिनिश्चयेन ॥ अर्थेषुद्रव्येष्वसंजनमर्नाभिष्वंग ॥ सामान्यासंगमेवद्वितीयेनैतदुपपादयति ॥ प्राक्कर्मेतिसाधर्मिभिः ॥ सुखवाप्राप्यमाणयदिवादुःखमाप्यमानसर्वंप्राक्कर्मनिर्मितकर्मस्वातंत्र्यपक्षे ईश्वरस्वातंत्र्यपक्षेत्वीश्वराधीनमेव ॥ वाशब्दउत्तरपक्षस्यप्रामाणिकत्वद्योतनार्थ ॥ २६ ॥ पक्षद्वयेपिममास्वातंत्र्यात्स्वतंत्रः कर्तेत्यानुशासनिकीकर्तृताकेवलकाचिदपीत्यर्थ ॥ असंसगोपयुक्तामप्यनास्थाहेतुभावेपुदर्शयति ॥ भोगाइति ॥ २७ ॥ २८ ॥ इयमनास्थापिमत्पादितस्त्वाद्वाक्येनवाक्यार्थज्ञानासक्तस्यैवासंसगहेतुस्वावनाम्पस्येत्याह ॥ वाक्यार्थेति ॥ २९ ॥

अयंचासंसग.पूर्वभूमिकयोरेवसत्संगाद्युपायैःसम्यगभ्यसनीयइत्याह ॥ अनेनेति ॥ श्रवणमननात्मिकानामात्मसविदांप्रयोगेणआवर्त्तनेन ॥ तथाचभगवतोबादरायणस्यसूत्र
मावृत्तिरसकृदुपदेशादिति ॥ ३० ॥ आत्मवस्तुनिप्रमाणप्रमेयासभावनाद्वयनिरासेनस्फुटतांइत्थमेवात्मवस्त्विति विश्वासगोचरतामागतेसति ॥ ३१ ॥ सप्तम्यंतत्रयपूर्वान्वयि
वस्तुनीत्यस्यविशेषणम् ॥ श्रेष्ठासंसगंदर्शयति ॥ नाहमित्यादिना ॥ नाहंकर्त्ताकित्वीश्वरएवकर्त्ता ॥ ममप्राकृतमिदानीक्रियमाणवाकर्मनास्तीत्यादिनिरासतत्प्रतियोग्यादि
विकल्पशब्दार्थवेदनामपिदूरतरेकृत्वायन्मौनमासनमितिपरेणान्वयः ॥ ३२ ॥ मौनवाङ्मनश्चक्षुरादिचेष्टाशून्यनिदिध्यासनपरिपाकफलनिर्विकल्पसमाधिनायत्आसनमव
स्थानम् ॥ ३३ ॥ यद्ब्रह्मैकरस्यविलीनचित्तवृत्त्यात्मकमासितमतर्बाह्यादिसर्ववस्त्वालबनशून्यमित्यर्थः ॥ चेतनेचिदाभासे ॥ सर्वाविषयसमम्यः ॥ ३४ ॥ यतआसितभास

अनेनक्रमयोगेनसंयोगेनमहात्मनाम् ॥ वियोगेनासतामंतःप्रयोगेणात्मसंविदाम् ॥ ३० ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनसंतताभ्यासयोगतः ॥ क
रामलकवद्वस्तुन्यागतेस्फुटतांदृढम् ॥ ३१ ॥ संसारांबुनिधेःपारेसारेपरमकारणे ॥ नाहंकर्त्तेश्वरःकर्त्ताकर्मवाप्राक्तनंमम ॥ ३२ ॥ कृत्वा
दूरतरेनूनमितिशब्दार्थभावनम् ॥ यन्मौनमासनंशांतंतच्छ्रेष्ठासंगउच्यते ॥ ३३ ॥ यन्नांतर्नबहिर्नाधोनोर्ध्वंनाशासुनांबरे ॥ नपदार्थे
नापदार्थेनजडेनचचेतने ॥ ३४ ॥ आसितंभासनंशांतमभासंनभसासमम् ॥ अनाद्यंतमजंकांतंतच्छ्रेष्ठासंगउच्यते ॥ ३५ ॥ संतोषा
मोदमधुरःसत्कार्यामलपल्लवः ॥ चित्तनालाग्रसंलीनोविघ्नकंटकसंकटः ॥ ३६ ॥ विवेकपद्मोरूढोंतर्विचारार्कविकासितः ॥ फलंफ
लत्यसंसंगांतृतीयांभूमिकामिमाम् ॥ ३७ ॥ समवायाद्विशुद्धानांसंचयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ काकतालीययोगेनप्रथमोदेतिभूमिका
॥ ३८ ॥ भूमिःप्रोदितमात्रातैरमृतांकुरिकेवसा ॥ विवेकेनांबुसेकेनरक्ष्यापाल्याप्रयत्नतः ॥ ३९ ॥

नंस्वप्रकाशचिद्रूपम ॥ अभासप्रकाशकांतरशून्यम ॥ ३५ ॥ सचायंसमाधिःसदाचारोपबृंहितविवेकस्यफलमितिवक्तुंविवेकंपद्मत्वेनरूपयति ॥ संतोषेति ॥ सत्कार्याणिनि
ष्कामकर्माणिउपासनगुरुशुश्रूषाश्रवणादीन्येवपल्लवायस्य ॥ चित्तलक्षणनालापेसलीनैरागादिवासनाप्रभवैर्बहुतरविघ्नकटकैःसंकटोनिबिडितः ॥ ३६ ॥ सोयमसंसंगएवतृ
तीयाभूमिकेत्याह ॥ फलमिति ॥ ३७ ॥ प्रथमभूमिकैवानेकजन्मसचितसुकृतपरिपाकैरैहिकपुण्यसचयैश्चदैवादकुरिताचेत्तैवसत्सगमादिनामहतायत्नेनरक्षणीयासाचेद्रक्षि
ताअनायासेनैवद्वितीयादिभूमिकाःसेत्स्यंतीतितत्रैवयत्नाधिक्यमुपदिशति ॥ समवायादिति ॥ विशुद्धानांतत्त्वविदांसमवायाद्दानमानभजनाद्युपायैर्मेलनात् ॥ ३८ ॥ समवेतै
स्तैःकिंकार्यंतदाह ॥ भूमिरिति ॥ यतस्तैर्विशुद्धैःसाशुभेच्छालक्षणाभूमिरीषच्छुभप्रवृत्त्युन्मुखतयाप्रोदितामेघैरकुरिताभूमिरिवप्रतिदिनविवेकोपदेशलक्षणेनांबुसेकेनयथाअ
मृताअम्लानाभवतितथारक्ष्यावर्धनीयादुष्प्रवृत्त्यादिविघ्ननिवारणयत्नेनपालनीयाचेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

एषाशुभाभ्यासाधनचतुष्टयमध्येवैराग्यलक्षणेनशांत्यादिलक्षणेनचायंनैवांशेनप्रथममंकुरितोऽसत्ततितमेवांशं विचारेणोदयमभितोऽद्विनयेत् ॥ ४० ॥ एकोंऽशोऽभिवर्धितोऽन्याउत्त रभूमिकाभ्यस्यमवसाधयिष्यतीत्याह ॥ एषति ॥ ४१ ॥ सोपायवर्णितांतृतीयभूमिकांसफलामुपसंहरति ॥ श्रेष्ठति ॥ ४२ ॥ मसंगादंतरालेमृतेषुद्वयधाराम पृच्छति ॥ मूढस्येति ॥ आभिजात्याद्यधिकारिविशेषणहीनस्याध्यात्मकथाविमुखस्यकामभोगार्थमेवप्रवृत्तस्याधमस्यसोपायांतरेणमोक्षोस्तिवानवेतिप्रथमप्रश्नार्थ ॥ ४३ ॥ आद्यभूमिकाप्रथमभूमिकामारुह्याभावादेकद्वित्र्यादिरूढदशायांमृतस्यकीदृशीगतिरितिद्वितीयस्य ॥ ४४ ॥ आद्यप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ मूढस्येत्यादिसार्धद्वयेन ॥ काकतालीययोग

येनांशेनोद्गमत्यपाविचारेणोदयंनयेत् ॥ तमेवानुदिनयत्नात्रुपीवल्लइवांकुरम् ॥ ४० ॥ एषाहिपरिमृष्टांतरन्यासांप्रसवैकभूः ॥ द्विती यांभूमिकायत्नात्तृतीयांप्राप्नुयात्ततः ॥ ४१ ॥ श्रेष्ठासर्वगताह्येषातृतीयाभूमिकात्रहि ॥ भवतिप्रोज्झिताशेषसंकल्पकलनः पुमान् ॥ ४२ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ मूढस्यासत्कुलोत्थस्यप्रवृत्तस्याधमस्यच ॥ अप्रामयोगिसंगस्यकथमुत्तरणंभवेत् ॥ ४३ ॥ एकामथद्वितीयांवाद्व तीयांचेतरांचवा ॥ आरूढस्यमृतस्यायकीदृशीभगवन्गतिः ॥ ४४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ मूढस्यारूढदोषस्यतावत्संसृतिरातता ॥ या वज्जन्मांतरशतैःकाकतालीययोगतः ॥ ४५ ॥ अथवासाधुसंगत्यावैराग्यंनाभ्युदेतिहि ॥ वैराग्येभ्युदितेजंतोरवश्यंभूमिकोदयः ॥ ४६ ॥ ततोनश्यतिसंसारइतिशास्त्रार्थसंग्रहः ॥ योगभूमिकयोत्क्रांतजीवितस्यशरीरिणः ॥ ४७ ॥ भूमिकांशानुसारेणक्षीयतेपूर्वदुष्कृतम् ॥ ततः सुरविमानेषुलोकपालपुरेषुच ॥ ४८ ॥ मेरूपवनकुंजेपुरमंतेरमणीसखः ॥ ततः सुकृतसंभारेदुष्कृतेचपुराकृते ॥ ४९ ॥ भोगजालेप रिक्षीणेजायंतेयोगिनोभुवि ॥ शुचीनांश्रीमतांगेहेगुप्तेगुणवतांसताम् ॥ ५० ॥ जनित्वायोगमेवैतेसेवंतेयोगवासिताः ॥ तत्रप्राग्भाव नाभ्यस्तयोगभूमिक्रमंबुधाः ॥ स्मृत्वापरिपतंत्युच्चैरुत्तरभूमिकाक्रमम् ॥ ५१ ॥

तः स्वविचारतएववासाधुसंगत्यावावैराग्यपाकान्नाभ्युदेतीतिपरेणान्वयः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ द्वितीयस्योत्तरमाह ॥ योगभूमिकयेत्यादिना ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ दुष्कृतक्षयानुसारेणरम तइत्यध्याहृत्यन्वयः ॥ दुष्कृतंचनिप्राक्तनानुवाद ॥ नहितस्यनरकादिभोगोस्ति नहिकल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिंतातगच्छतीतिभगवद्वचनात् ॥ आनुषंगिकंतु स्वभोगाभिप्रायवा ॥ स्व र्गिणामविचारिरमानत्वादिदु खसहस्रसत्वात् ॥ ४९ ॥ भोगजालेभुज्यमानेसुकृतसंभारेदुष्कृतेचपरिक्षीणेसतीत्यन्वयः ॥ योगिनइतिजात्याद्यायांवहुवचनम् ॥ ५० ॥ यो गमेवेति ॥ पूर्वाभ्यासेनतेनैवह्रियतेह्यवशोपिसइतिभगवद्वचनात् ॥ तदेवाह ॥ योगवासिताइति ॥ परिपतंत्यारोहंति ॥ ५१ ॥

---

१ इतआरभ्यसपदइत्यंतसार्धश्लोकद्वयस्थानेपुस्तकांतरेऽयंपाठउपलभ्यतेसचमूढस्यारूढदोषस्यतावत्संसृतिरातता ॥ यावज्जन्मांतरशतैर्नोविताप्रथमाभूः ॥ ॥ १ ॥ अथवासाधुसंगत्याकाकतालीययोगतः ॥ संसारस्यपरामर्शाद्वैराग्यंनाभ्युदेतिहि ॥ २ ॥ वैराग्येभ्युदितेजंतोरवश्यंभूमिकोदयइति ॥ अनयोर्मध्येमूललि खितपाठएवटीकानुगुणइतिभाति ॥

प्रश्नयोरुत्तरमुक्त्वाप्रकृतमनुसरति ॥ भूमिकात्रितयमित्यादिना ॥ आद्यभूमिकात्रयेजाग्रच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह ॥ यथावदिति ॥ भेददर्शनगुणेनप्रसिद्धजाग्रत्साम्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥ निमित्तांतरमप्याह ॥ उदेतीति ॥ आर्यतापूज्यताप्रयोजकसद्गुणोत्कर्षः ॥ यांदृष्ट्वेति ॥ यद्यदाचरतिश्रेष्ठइतिन्यायादित्यर्थः ॥ ५३ ॥ तामेवार्यतामनार्यजनव्यावृत्ताप्रथमलक्षयति ॥ कर्त्तव्यमिति ॥ कामंपर्याप्तम् ॥ सर्वनित्यनैमित्तिककर्मेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ यथाचारंवृद्धाचारानुसारि तत्रापियथाशास्त्रम् ॥ तत्रापियथाचित्तस्वचित्तयत्कृत्वाप्रसीदतिनपश्चात्तप्यतेतादृशमेव ॥ व्यवहारंलौकिकमपि ॥ ५५ ॥ तदेवार्यत्वप्रथमभूमिकायाशुभेच्छायामंकुरितम् ॥ द्वितीयभूमिकायाश्रवणादिप्रवृत्त्यात्रिकासितम् ॥ तृतीयभूमिकायाचित्तैकाग्र्यफलेनफलितमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ तत्रांतरालेमृतानानिष्कामकर्मानुष्ठानक्षीणपापानाकर्मणापितृलोकोविद्ययादेवलोकइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धोदेवलोकादिभोगोविशुभसकल्पाहितसद्वासनासंभृतत्वान्नकाम्यकर्मानुष्ठायिनामिवरागादिदुर्वासनासभरणेनाव पातहेतुरित्याशयेनाह ॥ आर्यतायामिति ॥५७॥ आ

यथावद्भेदबुद्ध्येदंतज्जाग्रदितिदृश्यते ॥ ५२ ॥ उदेतियोगयुक्तानामत्रकेवलमार्यता ॥ यांदृष्ट्वामूढबुद्धीनामभ्युदेतिमुमुक्षुता ॥५३॥ कर्त्तव्यमाचरन्काममकर्त्तव्यमनाचरन् ॥ तिष्ठतिप्राकृताचारोयःसआर्यइतिस्मृतः ॥५४॥ यथाचारंयथाशास्त्रंयथाचित्तंयथास्थितम् ॥ व्यवहारमुपादत्तेयःसआर्यइतिस्मृतः ॥ ५५ ॥ प्रथमायामंकुरितंद्वितीयायांविकासितम् ॥ फलीभूतंतृतीयायामार्यत्वंयोगिनोभवेत् ॥ ५६ ॥ आर्यतायांमृतोयोगीशुभसंकल्पसंभृतान् ॥ भोगान्भुक्त्वाचिरंकालंयोगवाञ्जायतेपुनः ॥५७॥ भूमिकात्रितयाभ्यासादज्ञानेक्षयमागते ॥ सम्यग्ज्ञानोदयेचित्तेपूर्णचंद्रोदयोपमे ॥ ५८ ॥ निर्विभागमनाद्यंतंयोगिनोयुक्तचेतसः ॥ समंसर्वंप्रपश्यंतिचतुर्थींभूमिकामिताः ॥ ५९ ॥ अद्वैतेस्थैर्यमायातेद्वैतेप्रशममागते ॥ पश्यंतिस्वप्नवल्लोकांश्चतुर्थींभूमिकामिताः ॥ ६० ॥ भूमिकात्रितयंजाग्रच्चतुर्थीस्वप्नउच्यते ॥ विच्छिन्नशरदभ्रांशविलयंप्रविलीयते ॥ ६१ ॥

ज्ञानेज्ञानविरोधिद्वैतवासनाजालेअसभावनाविपरीतभावनादोषेचक्षयमागतेसतिनिष्प्रत्यूहान्महावाक्यादपरोक्षाखण्डाकारज्ञानोदयेसतिमूलाज्ञानक्षयाद्योगिनश्चतुर्थीभूमिकामितागता सन्तःसर्वंजगत्सममानंदैकरसपश्यंतीतिपरेणान्वयः ॥५८॥५९॥६०॥ व्यावहारिकसत्तयाजगद्भानसाम्याज्जाग्रत् ॥ प्रातिभासिकसत्तयातद्भानसाम्यात्स्वप्नउच्यते ॥ पचम्याभूमिकायासुषुप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्ततत्साम्यदर्शयति ॥ विच्छिन्नेति ॥ सुषुप्तिकालेसकलेविलीनेतमोभिभूत सुखरूपमेतीतिश्रुतौसुषुप्तौसर्वविलयप्रसिद्धेरत्रापिप्रातिभासिकत्रिपुटीपरिशेषस्यापिविलयेनतत्साम्यादितिभावः ॥ विच्छिन्नस्यशरदभ्रखण्डस्यकेवलाकाशमात्रप रिशेषलक्षणंविलयमिवशुद्धचिन्मात्रपरिशेषलक्षणस्वभावप्रविलीयतेप्रविलयेनप्राप्नोतीत्यर्थ. ॥ लीङर्थफलव्यापाराशयोर्मध्येफलांशस्यविलयशब्देननिष्कृष्यानुवादात्तस्यचव्यापाराशप्रतिकर्मत्वान्मृडुपचतीतिक्रियाविशेषणेप्विवात्रापिद्वितीया ॥ अवशिष्टव्यापाराशमात्रप्रविलीयतइतितिङतप्रकृत्योच्यतेउदपेषपिनष्टीत्यत्रेव ॥ ६१ ॥

सत्तावित्सत्तातस्थापि ॥ सुषुप्तमितिपदर्शीणनामपस्यास्ताम् ॥ ६१ ॥ उदितआविर्भूतस्वरूप ॥६२॥ सुषुप्तस्थानएकीभूतःप्रज्ञानघनएवेतिश्रुत्युक्तप्रज्ञानघनतासाम्याद्वात स्यासुषुप्तपदनामतेत्याशयेनाह ॥ सुषुप्तेति ॥ आनंदमयानंदभुगितिश्रुतिप्रसिद्धांतर्मुखस्थानदास्वादनसाम्यादपितन्नामतेत्याशयेनाह ॥ अंतर्मुखतयेति ॥ ६४ ॥ विषादन अस्याश्चिन्नसत्ताप्युत्थानवासन सन्निस्यर्थ ॥ ६५ ॥ उक्तसुषुप्तमपेक्ष्यतुर्याभिधानाम् ॥ तल्लक्षणान्याह ॥ यत्रेत्यादिना ॥ ६६ ॥ द्वैतवदैक्यस्यापिसर्व्यांतरस्यावस्तकस स्यात्तात्तदुभयवर्जित ॥ तथात्मनिकत्वदयपथिसर्वसंदेहभेदमाह ॥ निर्ग्रंथिरिति ॥ भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाइतिश्रुतेरितिभाव ॥ ६७ ॥ अनिर्वाण प्रारब्धशेषात्पनिर्वाणामुक्त ॥ यथाचित्रदीप अनुपक्षीणापिनज्वलतीतिनिर्वाणःजडजगत्स्वभावेनांतर्बहिश्चशून्य ॥ ६८ ॥ अनात्मनानंदस्वभावेनत्वंतर्बहिश्चपूर्ण ॥ तस्यादि

मत्तावशेषएवास्तेपंचमींभूमिकागत ॥ पंचमींभूमिकामेत्यसुषुप्तपदनामिकाम् ॥ ६२ ॥ शांताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके ॥ गलितद्वैतनिर्भासमुदितोंत प्रबुद्धवान् ॥ ६३ ॥ सुषुप्तघनएवास्तेपंचमींभूमिकामित ॥ अंतर्मुखतयातिष्ठन्बहिर्वृत्तिपरोपिसन् ॥ ६४ ॥ परिश्रांततयानित्यनिद्रालुरिवलक्ष्यते ॥ कुर्वन्नभ्यासमेतस्यांभूमिकायांविवासन ॥ ६५ ॥ षष्ठींतुर्याभिधामन्यां क्रमात्क्रमतिभूमिकाम् ॥ यत्रनासन्नसद्रूपोनाहंनाप्यनहंकृति ॥ ६६ ॥ केवलक्षीणमननमास्तेद्वैतैक्यनिर्गत ॥ निर्ग्रंथि शांतसंदेहोजीवन्मुक्तोविभावन ॥ ६७ ॥ अनिर्वाणोपिनिर्वाणश्चित्रदीपइवस्थित ॥ अंतःशून्योबहिःशून्यःशून्य कुंभइवांबरे ॥ ६८ ॥ अंत पूर्णोबहि पूर्ण पूर्णकुंभइवार्णवे ॥ किंचिदेवंपसंपन्नस्त्वथवैपनकिंचन ॥ ६९ ॥ षष्ठ्यांभूम्यामसौस्थित्वासप्तमींभूमिमाप्नुयात् ॥ विदेहमुक्तताक्ता सप्तमीयोगभूमिका ॥ ७० ॥ अगम्यावचसांशांतासासीमासर्वभूमिषु ॥ कश्चित्साशिवमित्युक्त्वाकश्चिद्ब्रह्मेत्युदाहृता ॥ ७१ ॥ केश्चित्प्रकृतिपुंभाववविवेकइतिभाविता ॥ अन्यैरप्यन्यथानानाभेदैरात्मविकल्पिते ॥ ७२ ॥ नित्यमव्यपदेश्यापिकथंचिदुपदिश्यते ॥ सप्तैताभूमिका प्रोक्तामयातवरघूद्वह ॥ ७३ ॥

र्भावरूपस्यसंसारस्याप्याकरतयाप्यप्रसिद्धत्वेनकिंचिद्रूपेणपरमाश्चर्यरूपेणसंपन्न ॥ वास्तवदृश्यानित्यसिद्धत्वान्नकिंचनसंपन्न ॥ ६९ ॥ सप्तमीभूमिकापरिभीडावेसैवमुक्तेर्नितसप्तमीसापरिभीडाविषय स्यान्नजीवतामितिप्रागुक्तेत्यर्थ ॥ ७० ॥ वचसामगम्यायोगिमानसानुभवैकगम्येत्यर्थ ॥ नचजीवत सप्तमीभूमिकेवनास्तीतियोगिमानसानुभवमप्यनापितस्यानास्तीतिभ्रमितव्यम ॥ सासीमासर्वभूमिष्वितितस्यासर्वभूमिमध्यपातसीमात्वोक्तिविरोधापत्ते ॥ आसामभ्यासयोगेनेत्युत्तरश्लोकस्यसर्नायत्वोक्तिविरोधाच ॥ शिवमितिशैवैरुक्ता ॥ शिवमद्वैतचतुर्थमन्यतइतिश्रुत्यनुरोधादितिभाव ॥ ब्रह्मेतिवेदांतिभि ॥ ७१ ॥ प्रकृतिपुंसोर्भाव अविविक्तावस्थितिस्तस्यविवेकइतिसांख्ययोगिभि ॥ अन्यैर्जैमिनिसात्वतमाहेश्वरबुद्धार्हदादिभि स्वर्गोवासुदेवोसहेश्वरोऽनुपप्लवविज्ञानमनुपप्लवत्तुसमित्यादिस्वस्वबुद्ध्यनुसारिविकल्पितैर्नानाभेदैरन्यथान्यथाभाविते त्यर्थ ॥ ७२ ॥ यदिवचसामगम्यातर्हिकथमुपदिश्यतेतमाह ॥ नित्यमिति ॥ कथंचिद्भागत्यागलक्षणाद्युपायैरित्यर्थ ॥ ७३ ॥

परवैराग्यदाक्ष्येसत्येवभूमिकासुप्रवेशोभवतिनान्यथेतिमत्तकरिण्याख्यायिकाच्छलेनवर्णयितुमारभते ॥ अस्तीत्यादिना ॥ ७४ ॥ विग्रहव्यग्रासदासमरोद्युक्तामहद्भ्यांदशना भ्याशसनशस.प्रख्यातिस्तद्वती ॥ अस्तुसाकिंततस्तत्राह ॥ साचेदिति ॥७५॥ तयैताभूमिकानिरुद्धाअतस्तद्वधविनानैकापिभूमिकाजेतुंशक्येत्यर्थ ॥७६॥ सायावन्नविजिता तावत्तदाक्रातासुक्षुद्रसासारिकसपद्रूपास्वपिसमरभूमिषुप्रवेष्टुमपिकोनामसुभट समर्थोयोद्धेत्यर्थ ॥ प्रश्न.स्पष्ट ॥७७॥७८॥ क्वचैषारमतेइत्यस्योत्तरमाह॥ शरीरकाननेइति॥ विविधदैन्यधावनशोकमोहाद्युल्लासकरणशीला ॥ मत्तानीद्रियाण्येवोग्रा कोपना.कलभा शावकायस्या ॥ रसनाकलभाषिणीमधुरबृंहितसाधनयस्या ॥७९॥ प्रख्यातौदंतौ दर्शयति ॥ कर्मेति॥कर्मशुभाशुभरूपम् ॥ मदमत्तेत्यत्रोक्तमदंदर्शयति ॥ मदइति॥एवमग्रेपियोज्यम् ॥८०॥८१॥ नागीकरिणी ॥ जीवसचयान्प्राणिनिकायान् ॥८२॥ आश

आसामभ्यासयोगेननदुःखमनुभूयते ॥ अस्त्यत्यंतमदोन्मत्तामृदुमंथरचारिणी ॥ ७४ ॥ करिणीविग्रहव्यग्रामहादशनशंसिनी ॥ सा चेन्निहन्यतेनूनमनंतानर्थकारिणी ॥ ७५ ॥ तदेतासुसमग्रासुभूमिकासुनरोजयी ॥ करिणीमदमत्तासायावन्नविजितौजसा ॥ ७६ ॥ कोनामसुभटस्तावत्संपत्समरभूमिषु ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥कासौप्रमत्ताकरिणीकाश्चतारणभूमयः ॥ ७७ ॥ कथंनिहन्यतेचैषा क्वचैषारमतेचिरम् ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥रामेच्छानामकरिणीइदंमेस्त्वितिरूपिणी ॥ ७८ ॥ शरीरकाननेमत्ताविविधोल्लासका रिणी ॥ मत्तेंद्रियोग्रकलभारसनाकलभाषिणी ॥ ७९ ॥ मनोगहनसंलीनाकर्मदंतद्वयान्विता ॥ मदोस्यावासनाव्यूहःसर्वतःप्रसरद्वपुः ॥ ८० ॥ संसारदृष्टयोरामतस्याःसमरभूमयः ॥ भूयोयत्रानुभवतिनरोजयपराजयौ ॥ ८१ ॥ इच्छानागीनिहंत्येषाकृपणान्जीवसंच यान् ॥ वासनेहामनश्चित्तंसंकल्पोभावनंस्पृहा ॥ ८२ ॥ इत्यादिनिवहोनाम्नामस्यास्त्वाशयकोशगः ॥ धैर्यनाम्नावरास्त्रेणप्रस्तुतामवहे लया ॥ ८३ ॥ नागींसर्वात्मिकामेतामिच्छांसर्वात्मनाजयेत् ॥ यावद्वास्त्विदमित्येवमियमंतर्विजृंभते ॥ ८४ ॥ तावदुग्राकुसंसारमहावि षविषूचिका ॥ एतावानेवसंसारइदमस्त्वितियन्मनः ॥ ८५ ॥ अस्यतूपशमोमोक्षइत्येवंज्ञानसंग्रहः ॥ प्रसादकारिणीस्वच्छानिरिच्छेवि मलाकृतौ ॥ ८६ ॥ तैलबिंदुरिवादर्शेविश्राम्यत्युपदेशवाक् ॥ असंवेदनमात्रेणनोदेतीच्छाभवांकुरः ॥ ८७ ॥

यकोशगश्चित्तकोशगतोद्वृत्तिवैचित्र्यप्रयुक्तइतियावत् ॥ कथनिहन्यतेचैषेतिप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ धैर्येति ॥८३॥ सर्वात्मिकाब्रह्मलोकांतसर्वभोग्यगोचराम् ॥ सर्वात्मनासर्वथा सर्वमहमेवेतिभावितेनात्मनावा ॥ नहिनित्यलब्धात्मरूपतयाभावितेतृष्णाभवतिकिंस्विदमित्यलब्धतयादृष्टेइत्याह ॥ यावदिति ॥८४॥ ससारमहाविषविषूचिकारूपातृष्णाता वदेवविजृंभतइत्यनुकृष्यते ॥८५॥ तृष्णैवसंसारस्तत्क्षयएवमोक्षभूमिकोदयहेतुत्वान्मोक्ष कथवैराग्यस्यभूमिकोदयहेतुतातद्दर्शयति ॥ प्रसादेति ॥ ८६ ॥ रागादिपुरुषापराध मलिनेचित्तेश्रुत्याचार्याद्युपदेशवाक्पद्मपत्रेजलबिंदुरिवनसश्लिष्यते ॥ वैराग्यादिसाधनसपन्नेतुआदर्शेतैलबिंदुरिवसंश्लिष्टासतीअविद्यामलमार्जनेनप्रसादोब्रह्माकारप्रथना नुकूलास्वच्छतातत्कारिणीपर्यवस्यतीत्यर्थः ॥ रागादेरनुदयेउदितस्यच्छेदनेचोपायमाह ॥ असवेदनेति ॥ इच्छारूपोभवाकुर.सवेदनविषयस्मरणतत्परित्यागमात्रेणनोदेति॥८७॥

मनागभ्युदितापि असंवेदनशस्त्रेणैव छेत्तव्या ॥ ८८ ॥ विच्छुरिताम्यासः ॥ दीनता भोगकार्पण्यम् ॥ असंवेदनस्वरूपमुत्सारयति ॥ स्वसंवेदनेति ॥ सुष्ठु असंवेदनं स्वसंवेदनं तदनुकू
लानिरोधयत्नः प्रत्याहारयत्नश्च चित्तस्यातितूष्णींनिर्व्यापारतया आसनम् ॥ ८९ ॥ तदभ्यासकाले सावधानतारूपपरिपाककाले त्ववधानविनिर्मुक्तसुषुप्तिमरणावस्थयोरिव
स्वत एव संपद्यत इत्याशयेनाह ॥ अवधानेति ॥ तामनर्थकारिणीमिच्छां मत्तां प्रत्याहारलक्षणेन बहिर्द्दिशेनाकृष्य नियच्छत बघ्नीतेति सर्वान्प्रत्युपदिशति ॥ ९० ॥ ननु भावकल्पना
त्यागादेव मुक्तिरिति बहुशस्त्वयोक्तम् इदानीमिच्छात्यागाद्विमुक्तिरिति कथमुच्यते तत्राह ॥ इदमेस्त्विति ॥ संवेगचित्तधावनविषयानुसंधानलक्षणकल्पनाफलाभावस्थैर्यमिति कल्पनमाहुरि
त्यर्थः ॥ भावनस्मरणम् ॥ ९१ ॥ संकल्प एव सर्वानर्थमूलमिति भावनात्यागानामप्ययमेवाभिप्राय इत्याशयेनाह ॥ स्मरणमिति ॥ कथं तर्हि स्मृतिसंकल्पपदयोः पर्यायता तत्राह ॥
तयेति ॥ ९२ ॥ संकल्पे अननुभूतमपि भाव्यत इति विशेषाद्वपर्यायत्वेपि भूमिकारूढस्मृतिरेयत्वेन कश्चिद्विशेष इत्यभेदो न विवक्षित इत्याशयेनाह ॥ अनुभूतामिति ॥ ९३ ॥ इदा

मनागभ्युदितैवेच्छाछेत्तव्यानर्थकारिणी ॥ असंवेदनशस्त्रेण विषस्येवांकुरावली ॥ ८८ ॥ इच्छाविच्छुरितो जीवो विजहाति न दीनताम् ॥
स्वसंवेदनयत्नस्तु तूष्णीमेवातरासनम् ॥ ८९ ॥ अवधानविनिर्मुक्तसुमृशवशां तथा ॥ तां प्रत्याहारवद्दिशेनेच्छां मत्तां नियच्छत ॥ ९० ॥
इदमस्त्विति संवेगमाहुः कल्पनमुत्तमाः ॥ अर्थस्याभावनं यत्तत्कल्पनात्याग उच्यते ॥ ९१ ॥ स्मरणं विद्धि संकल्पं शिवमस्मरणं विदुः ॥
तत्र प्रागनुभूतं च नानुभूतं च भाव्यते ॥ ९२ ॥ अनुभूतानानुभूतां स्मृतिं विस्मृत्य काष्ठवत् ॥ सर्वमेवाशु विस्मृत्य गूढस्तिष्ठ महामते ॥ ९३ ॥
ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति तत् ॥ असंकल्पः परं श्रेयः स किमन्तर्न भाव्यते ॥ ९४ ॥ किल तूष्णीं स्थितेनैव तत्पदं प्राप्यते परम् ॥
परमं यत्र साम्राज्यमपि रामतृणायते ॥ ९५ ॥ गम्यदेशैकनिष्ठस्य यथा पान्थस्य पादयोः ॥ स्पन्दो विगतसंकल्पस्तथा स्पन्दः स्वकर्मसु ॥ ९६ ॥
बहुनात्र किमुक्तेन संक्षेपादिदमुच्यते ॥ संकल्पनं परो बन्धस्तदभावो विमुक्तता ॥ ९७ ॥

र्भा परमकारुणिको वसिष्ठः सर्वमनानां विषयसंकल्पत्यागं विना मोक्षो न सिध्यतीति त्याग एवावश्यकार्य इति समयवासिष्ठोपदेशरहस्यमाक्रोशेनापि दृढीकरिष्यन्नाह ॥ ऊर्ध्वबा
हुरिति ॥ विरौमि उच्चैः स्वरेण पुनः पुनराक्रोशामि ॥ एवं क्रियमाणमप्याक्रोशं बधिरइव सुमममस्तद्वचः कश्चिदपि जनो न शृणोति ॥ शृण्वंस्त्वपि च श्रवणफलादर्शनाद्युक्ति ॥ अ
सदति किमर्थं न भाव्यते न विमृश्य कृतकृत्यतापद्यते क्रियतेन हि मदमध्यमाधिकारिणां सम्यक्श्रवणमन्तरेणार्थसिद्धिरित्यर्थः ॥ ९४ ॥ तूष्णीं सर्वव्यापारोपरमेण स्थितेनैव पुंसा
तत्तादृशं परमपदं प्राप्यते किल निश्चितं प्रसिद्धौ ॥ तथा च श्रुतिः ॥ यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ॥ बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिमिति ॥ परमं हैरण्यगर्भमपि साम्रा
ज्यसुखं यत्र भूमानन्दे तृणवत् तुच्छतामापद्यत इत्यर्थः ॥ ९५ ॥ ननु सर्वथा संकल्पत्यागे देहस्य प्राणोपसिद्धेश्च व्यवहारलोपे कथं जीवनं तत्राह ॥ गम्येति ॥ यथा गन्तव्ये स्वगृहादिदेशे एवै
कनिष्ठा अविच्छिन्ना चित्तवृत्तिधारा यस्य तथाविधस्य पान्थस्य पादयोर्विगतसंकल्प एव मतिक्षणस्पन्दो भवति तथा योगिनोपि विनैव संकल्पं पूर्वाभ्याससंस्कारादृष्टवशादेवानिषिद्ध
स्वकर्मसु स्पन्दो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

अवेदनंतादृशदृष्टिपरिणत्याअहंममेत्यध्यस्तसर्वभेदविस्मरणमेवजी

कयादृष्ट्याअसकल्पनभवेत्तामाह ॥ सर्वमिति ॥ भूतार्थचिद्रूपंनित्यसिद्धपरमार्थचिद्रूपम ॥ ९८ ॥ योगस्थ.कुरुकर्माणीतितद्वाक्यतुलोकसंग्रहेच्छप्रत्यै वब्रह्मैक्यलक्षणयोगविदुर्ब्रह्मविद ॥ तविद्याद्दुःखसंयोगवियोगयोगसंज्ञितमितिभगवतातथाव्याख्यातत्वादितिभाव. ॥ यथास्थितस्वरूपावाप्तौयथास्थितस्थितेरेवो च्छिकविहितानुष्ठापनार्थंननियमार्थमित्याशयेनाह ॥ योगस्थइति ॥ अथसमाधिपरश्चेन्माकुरु ॥ ९९ ॥ यथासिभोइति ॥ विस्तरोक्तमनर्थतत्त्वपुरुषार्थवत्वचनिष्कृष्य चितत्वादितिभाव. ॥ १०० ॥ सास्थितिरेवसर्वप्रपञ्चनिवृत्तिरूपत्वाच्चूडालोपदर्शित:सर्वत्यागोपीत्याह ॥ शिवमिति ॥ १०१ ॥ इहरामस्यविश्रातिर्भ करतलामलकवद्दर्शयन्नुपसहरति ॥ अहममेति ॥ १०२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०षड्विंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२६ ॥ एतावत्पर्यंनश्रीवसिष्ठरामसवादश्रावयित्वारामविश्रातिस्मरणसन्निधापितेनिरतिशयानदपूर्णात्मनिविश्रां रद्वाजोत्सुकोक्तय. ॥ लक्षणजाग्रदादीनातुरीयचोपवर्ण्यंते ॥ १ ॥

सर्वमेवमजंशांतमनंतंध्रुवमव्ययम् ॥ पश्यन्भूतार्थचिद्रूपंशांतमास्वयथासुखम् ॥ ९८॥ अवेदनंविदुर्योगंशांतमासितमक्षयम्॥ योगस्थःकुरुकर्माणिनिर्वासनोथमाकुरु ॥ ९९॥ अवेदनंविदुर्योगंचित्तक्षयमकृत्रिमम् ॥ अत्यंततन्मयोभूत्वातथातिष्ठयथासिभो ॥ १०० ॥ शिवंसर्वगतंशांतंबोधात्मकमजंशुभम् ॥ तदेकभावनंरामसर्वत्यागइतिस्मृतः॥ भावयञ्छ्रद्दंतःस्वंकार्यंकर्मसमाचर ॥१०१॥ अहंममेतिसंविदन्नदुःखतोविमुच्यते॥ असंविदन्विमुच्यतेयदीप्सितंसमाचर॥ १०२॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू० परमार्थस्वरूपवर्णनंनामषड्विंशत्युत्तरशततमःसर्गः॥१२६॥ ॥ ७॥ ॥श्रीभरद्वाजउवाच॥ ॥इतिवरमुनिनोक्तंज्ञानसा रंपुराणंसकलमनुनिशम्यश्रीरघूणांकुलाग्र्यः ॥ विमलमतिरपृच्छत्किंचिदन्यत्स्वयंवासमसुखपरिपूर्णःपूर्णबोधस्थितोसौ ॥ १ ॥ सखलुपरमयोगीविश्ववंद्यस्सुरेशोजननमरणहीनःशुद्धबोधस्वभावः॥ सकलगुणनिधानंसन्निधानंरमायास्त्रिजगदुदयरक्षानुग्रहा णामधीशः॥ २॥

तनूष्णींभूतंगुरुश्रीवाल्मीकिदृष्ट्वाद्यापिस्वयतत्रविश्रात्यलाभादग्रेपिश्रवणोत्सुकोभरद्वाज·पृच्छति ॥ इतीत्यादि ॥ हेगुरोविमलमति श्रीरघूणाकुलाग्र्योऽसौश्रीराम.वरमुनि नाश्रीवसिष्ठेनइतिवर्णितैर्बहुभि:प्रकारैरुक्तमुपदिष्टपुराणचिरतनब्रह्मादिमहर्षिसंप्रदायागतज्ञानसारनिशम्यश्रुत्वाअग्रेपिजिज्ञासु:किंचिदपृच्छत् ॥अथवाएतावतैवोपदेशेनशां तसर्वसदेहमोहःस्वयसमेनविषयवैचित्र्यप्रयुक्ततारतम्यरहितेनसाक्षात्कृतेनात्मसुखेनपरिपूर्ण.सन्पूर्णबोधात्मैवभूत्वास्थितस्तद्वदेतिशेषः ॥ १ ॥ ननुसमानेग्रथश्रवणेत्वयास्वस देहमोहनिवृत्त्यनिवृत्तिभ्यामेवरामस्यापितकुतोनावधार्यतेइतितुनाशक्य यतोममरामस्यचमहदंतरमस्तीत्याह सखल्विति ॥ सनित्यसिद्धज्ञानयोगैश्वर्यानावृतचित्स्वभावः सर्वस्यवशीसर्वस्येशानइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धईश्वरोजगत्पालनायावतीर्णोजगद्गुरुरपिसर्वलोकानुग्रहायज्ञानशास्त्रप्रवृत्त्यर्थंस्वेच्छयास्वस्याज्ञानमिवपरिकल्प्यश्रोतुप्रवृत्तः अहं त्वनाद्यज्ञएवमुमुक्षुरल्पनरसाधनसपन्नइतिमहदंतरमितिभावः ॥ २ ॥

एवं पृष्टो वाल्मीकिः प्रश्नद्वितीयकोटिमकथा शेषेण समर्थयन्नुत्तरमाह ॥ इतिश्रुत्वेत्यादिना ॥ ३ ॥ शक्तिपात अखण्डाकारवाक्यजन्य चित्तवृत्तौ नित्यनिरतिशयानन्दालतत्त्वा विभावस्तद्वशात् यथासप्रदायघटनलक्षणान्मेषणप्रकटामलचिह्नकुण्डलिन्या सुषुम्नामार्गे षट्चक्राणि भित्त्वा ब्रह्मरन्ध्रप्रवेशेन शिवशक्तिसंयोगलक्षणो योगशास्त्रप्रसिद्धो वा ॥ यस्तु प्रशामयसिद्धो गुरो शिष्यानुग्रहातिशयेन स्वदेहस्पर्शाच्छिष्यदेहप्रविश्यतदीयनाडीपरिशोधनद्वारा तत्कुण्डलिन्या समचक्रपुरुचारणेन सकलभुवनसमाचारापरोक्षप्रदर्शनरूप शक्तिपात मनहविवक्षित ॥ श्रीरामस्य स्वयमीश्वरस्य साक्षात् स्वतःसिद्धतया तदनपेक्षणात्तेन लोकापकारासिद्धेश्चेति ॥ उद्बुद्ध स्वस्वरूपे जागरितो विकासितश्च ॥ ४ ॥ विभाग उक्तानुक्तार्थविवेचनम् ॥ आदिपदाद्वा सार्थपर्यालोचनमाक्षिप्यते ॥ तदयाभि परिपाटीभिर्मनोबुद्धीन्द्रियादिभ्यापारैर्विवर्जित ॥ आनन्दामृतेन पूर्णा असवः प्राणा यस्य

॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इतिश्रुत्वा वसिष्ठस्य वाक्यं वेदान्तसंग्रहम् ॥ विदिताखिलविज्ञानो राम कमललोचन ॥ ३ ॥ शक्तिपातवशोन्मेषप्रकटामलचिह्न ॥ मुहूर्तमासीदुद्बुद्धश्चैतन्यानन्दसागर ॥ ४ ॥ प्रश्नोत्तरविभागादिपरिपाटीविवर्जित ॥ आनन्दामृतपूर्णासूरोमस्फटकिलागक ॥ ५ ॥ महासामान्यरूपत्वाच्चिद्व्यापकतयास्थित ॥ नित्यमष्टगुणैश्वर्यतृणप्रायमनोरथ ॥ ६ ॥ नकिंचिद्वेसपन्न शिवे परिणत पदे ॥ ॥ श्रीभरद्वाजउवाच ॥ ॥ अहोखलुममाश्चर्यं राम प्राप्तो महत्पदम् ॥ ७ ॥ कथमेतादृशीप्राप्तिरस्माकं मुनिनायक ॥ मूढा लब्धाश्च किंचिज्ज्ञा मादृशा कृच्छ्रपापिन ॥ ८ ॥ क्वच ब्रह्मादिभि प्रार्थ्या दुर्लभा रामसंस्थिति ॥ अहो मुनीश्वर गुरो कथं विश्राम्यते मया ॥ दुष्पारस्य भवाम्भोधेर्जायते तद्वदाशु मे ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ श्रीरामवृत्तान्तमशेषमादितो वसिष्ठवाक्यानुगतं निरूपितम् ॥ धिया विचार्यानुपरामृश प्राज्ञो मयापि तादृक्कथनीयमत्र ते ॥ १० ॥ अविद्याया प्रपञ्चोयं नास्ति सत्यमिहाण्वपि ॥ विवेचयति विबुधा विवदत्यविवेकिन ॥ ११ ॥

॥ ५ ॥ महासामान्यसर्वाधिष्ठानसन्मात्र प्रत्यक्चित्स्वरूपत्वसंपत्ते ॥ सर्वतश्चिद्व्यापकतया पूर्ण स्थित ॥ स एवास्य निरतिशयानन्दाविर्भावस्तस्याशयेनाह ॥ नित्यमिति ॥ अष्टगुणानामष्टसंख्यानामणिमाद्यैश्वर्याणां तृणप्रायामनोरथा लिप्सा यस्य ॥ ६ ॥ शिवपदे निरतिशयानन्दवस्तुनि परिणत एकरसभूत संपन्न ॥ इत्थमुत्तमाधिकारिणो रामस्याश्रम व्यादग्रत्वाततिमुपवर्ण्य मदमध्यमाधिकारिणां चित्तशुद्ध्यर्थमुपासनाविशेषमवस्थाभयविवेकद्वयप्रविलापनाविमननोपायाश्चवक्तुमवतारहेतुं भरद्वाजौत्सुक्यादिनिरिष्टेनेम पभगवान्वाल्मीकिर्वर्णयति ॥ भरद्वाज उवाचेत्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥ दुष्पारस्य भवाम्भोधेर्मोहवारिदतिशय ॥ ९ ॥ एवं पृष्टो वाल्मीकि श्रुतपर्यालोचनावर्तनमेव प्रथममार्गं त्विरसक्रदुपदेशादिभिस्त्वार्थसिद्धिमुपदिशति ॥ श्रीरामेति ॥ तादृक्कृत्वनुभवानकूलमवस्थाप्रयविवेचनादिकथनीयकथ्यतेऽभिप्रेत्यर्थ ॥ १० ॥ मिथ्याभूताविद्याकार्यत्वादेवम पञ्चस्यासत्त्वविवेकेन साक्षात्पवर्गबुद्धिमनावाङ्कुशक्यमित्याह ॥ अविद्याया इत्यादिना ॥ ननु सर्वस्याविद्याकार्यत्वं चेत्किमर्थं वादिनां विवाद इत्यत आह ॥ विवदन्तीति ॥ ११ ॥

॥ विशदोविशुद्धचि
मिथ्याद्वैतेनचनवास्तवद्वैतहानिरित्याह ॥ नास्तीति ॥ हेवयस्यसखेइतिप्रीत्यासंबोधनम् ॥ रहस्यानांप्रणवमहावाक्याद्यर्थानांवक्ष्यमाणोपासनानांच ॥ विशदोविशुद्धचि
त्तोभव ॥ १२ ॥ तत्रादौप्रणवप्रथममात्रार्थंजाग्रत्प्रपंचस्फुटतत्साक्षिविवेकायमिथ्यात्वेनोपपादयति ॥ प्रपंचेत्यादिना ॥ तस्यत्रयआवसथास्त्रयःस्वप्नाइतिश्रुतौजाग्रदपिनि
द्रैवेतिकीर्तिता ॥ १३ ॥ शून्यमूलोमिथ्याभूताज्ञाननिदानः ॥ शून्यतारूपमज्ञानमेवशिखरमग्रमतोयस्यतथाविधः मध्येपिचित्तत्करणपृथक्क्रियाद्युपायेनपर्यालोचनेसार'स
त्तातच्छून्यतयाप्रातिभासिकमात्रप्रथते ॥ अतस्तत्रानास्थैवयुक्तेतिशेषः ॥ १४ ॥ असतोपिसवासनाविद्ययादर्शनगंधर्वनगरादेःप्रसिद्धमित्याह ॥ अनादीति ॥ १५ ॥ वास
नाविषवीरुधोविषवल्लीरध्यास्यआश्रित्यकिंसमुह्यसि ॥ १६ ॥ तत्त्वदर्शनेननिरालंबज्ञानरूपस्यालंबस्यचित्तस्थैर्यहेतोरवष्टंभस्यपरिग्रहादधःपूर्वमज्ञावस्थायामेवएतज्जा

नास्तिभिन्नंचितःकिंचित्किंप्रपंचेनरुध्यसे ॥ अभ्यासेनरहस्यानांवयस्यविशदोभव ॥ १२ ॥ प्रपंचविषयावृत्तिर्जाग्रन्निद्रेतिकीर्ति
ता ॥ संप्रबुद्धस्तुयस्यांतश्चित्प्रदीपोनिरंजनः ॥ १३ ॥ शून्यमूलःप्रपंचोयंशून्यताशिखरःसखे ॥ सारशून्यतयामध्येप्यनास्थासन्मनीपि
णाम् ॥ १४ ॥ अनादिवासनादोषादसन्नेवायमीक्ष्यते ॥ गंधर्वनगराकारःसंसारोबहुविभ्रमः ॥ १५ ॥ त्वमनभ्यस्यकल्याणींचैतन्या
मृतकंदलीम् ॥ संमुह्यसिकिमध्यास्यवासनाविषवीरुधः ॥ १६ ॥ जाग्रदेतन्नपतितंज्ञानालंबग्रहादधः ॥ नसंत्युपरिसर्वेषांयेनिरालंब
संविदः ॥ १७ ॥ तावद्रूढासुधाकाररसासंविन्महानदी ॥ नयावदात्मरूपेणनिपुणैरवगाह्यते ॥ १८ ॥ प्राङ्नास्तिचरमेनास्तिवस्तुसर्वमिदं
सखे ॥ विद्धिमध्येपितन्नास्तिस्वप्नवृत्तमिदंजगत् ॥ १९ ॥ अविद्यायोनयोभेदाःसर्वेमीबुद्बुदाइव ॥ क्षणमुद्भूयगच्छंतिज्ञानैकजलधौल
यम् ॥ २० ॥ सुशीतलोदकनदींविदित्वाथविगाह्यताम् ॥ बहिर्भ्रांतिनिदाघास्तेनिर्यांतुकलितासुखम् ॥ २१ ॥ एकश्चाज्ञानजलधिर्ज
गदाप्लाव्यतिष्ठति ॥ ज्येष्ठोयमहमित्यूर्मिरविद्यावातसंभवः ॥ २२ ॥ चित्तस्खलनभेदालीरागाद्याश्चप्रकल्पिताः ॥ ममतोत्कलितावर्तः
स्वतःस्वैरंप्रवर्तते ॥ २३ ॥

पन्निपतित उपरितुर्यदशायातुतिस्रोप्यवस्थानसंति ॥ येयोगिनोनिरालंबसंविदस्तेषांसर्वेषामनुभवसिद्धमित्यर्थः ॥ १७ ॥ यावदज्ञानंतावत्कालमेवचिन्नद्याजगद्दुस्तरंगविक्षे
पप्ररोहइत्याह ॥ तावदिति ॥ रूढादुस्तरगप्रादुर्भाववती ॥ १८ ॥ आद्यंतकालासत्वेनमध्येप्यसत्वमेवस्वभाववैपरीत्याघटनात्स्वप्नवदनुमेयमित्याह ॥ प्रागिति ॥ स्वप्नस्यवृत्त
मिववृत्तंयस्यतत् ॥ १९ ॥ २० ॥ कलितमसुखदुःखयस्मिन्कर्मणितत्तथानिर्यांतु ॥ अचेतनेष्वपिनिदाघेषुचेतनत्वमारोप्योक्तिः ॥ २१ ॥ इदानींभगवान्शिष्यस्यमज्जननि
वारयिष्यन्नज्ञानंक्षारसमुद्रत्वेनवर्णयति ॥ एकश्चेत्यादिना ॥ स्वविकारभूतंजगदाप्लाव्यअभिव्याप्य ॥ तस्यमहोर्मिंप्रथमजदर्शयति ॥ ज्येष्ठइति ॥ अविद्याप्रवाहोनादिभाति
वासनासएववातस्तत्संभवः ॥ २२ ॥ अल्पतरगान्दर्शयति ॥ चित्तेति ॥ चित्तस्यतत्तद्विषयेषुयेस्खलनभेदास्तेषामालिःपंक्तिस्तद्धेतवोरागाद्याश्चप्रकल्पिताःक्षुद्रतरंगाइतिशे
षः ॥ तस्यावर्त्तंदर्शयति ॥ ममतेति ॥ २३ ॥

पादीयवर्त्तेतेइतिविपरिणामनानुषज्यते ॥ ताभ्यांगृहीतस्यतत्समनतरसन्निहितअनर्थपातालेमृत्युमुखेप्रवेश केनवार्यते ॥ गृहीतपदस्यासमर्थस्यसमासश्छांदस ॥ २४ ॥
परितुसमुद्रमज्जननिवारणकतत्सानंदसमुद्रेमज्जेत्याह ॥ प्रशांतेति ॥ २५ ॥ संसारस्तिष्ठतिसपरामस्यतत्त्वबोधान्नतोममतुनगमइतिशोकहेतुमोहंवारयति ॥ कस्तिष्ठतीति ॥
अतद्रितअविवेकात्ममापन्न ॥ २६ ॥ यदापश्यक्षतेऽन्यत्प्रतिपादयति ॥ इदंसर्वंयदयमात्मेत्यादिवेदांतादित्यर्थः ॥ २७ ॥ येषामज्ञानमस्तितान्प्रत्याम्नातिप्रसंगोजगदाकारविष
भ ॥ २८ ॥ अविविक्त अविवेकी ॥ ननुतत्त्वविदामपिकदाचिद्व्यामोह कथंदृश्यतेतत्राह ॥ तस्येति ॥ विडंबनमन्यचेष्टानुकरणमात्रम् ॥ २९ ॥ अन्येषांतुनतथा तेषामवि
द्याच्छादितात्मनांजलेपुस्थलबुद्धिपरनात्मस्वात्मताभ्रांतिरित्याह ॥ नचेति ॥ यथाअज्ञलोकानांजलेपुस्थलमितिसंशयोमरुस्थलेपुचजलमितिसंशयस्तथाकल्पितभेदेष्वात्म

रागद्वेषावतिग्राहौगृहीतसमनंतर ॥ ततश्चानर्थपातालप्रवेश केनवार्यते ॥ २४ ॥ प्रशांतामृतकल्लोलेकेवलामृतवारिधौ ॥ मज्जमज्ज
सिकिंद्वतग्रहस्ताराब्धिर्वाचिषु ॥ २५ ॥ कस्तिष्ठतिगत कोवाकस्यकेनकिमागतम् ॥ किंनुमज्जसिमायायांपतमात्वमतद्रित ॥ २६ ॥
तत्त्वमेव यदात्मेतिजगदेतद्यचक्षते ॥ ततोन्य कस्तवातीतोयस्तातविषय शुचाम् ॥ २७ ॥ यालान्प्रतिविवर्त्तोयंब्रह्मणस्सकलजगत् ॥
अविवर्त्तितमानंदमास्थिताःकृतिनस्सदा ॥ २८ ॥ अविविक्तोजनःशोचत्यकस्माच्चप्रहृष्यति ॥ तत्त्ववित्तुहसन्नास्तेतस्यमोहोविडंब
नम् ॥ २९ ॥ तद्यसूक्ष्ममिदंतत्त्वंतिरोहितमविद्यया ॥ यथास्थलेपुलोकानांजलेष्वात्मसुसंशय ३० ॥ पृथिव्यादिमहाभूतपरमाणुमय
जगत् ॥ स्थितंयदातदापीहकोगतोयोनुशोच्यते ॥ ३१ ॥ असतस्संभवोनास्तिनास्त्यभावस्सतस्सखे ॥ आविर्भावतिरोभावास्स्या
नानामर्मीपरम ॥ ३२ ॥ किंत्वनेकपुरोत्साहाद्विपतामुपगच्छति ॥ भजसंभरितायोगपरमेशंजगद्गुरुम् ॥ ३३ ॥

स्वपिसंशयोपमदस्यथ ॥ ३० ॥ यदापरमाण्वादिमयजगदादिरीत्यापिविवेकेपिशोकप्रसक्तिर्नास्तितदामायामयजगदादेदूरापास्तैवसेत्याशयेनाह ॥ पृथिव्यादीति ॥ कोगतो
नष्ट ॥ तन्मतपरिहाररेनात्मत्वेनतन्नाशेआत्मनाशाभावादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ म्रियमाणाद्विशोकप्रसक्ति समियोपविसंसदाननस्यत्येव यद्यसत्तर्हिनस्थितएवेत्युभयथापितन्ना
शासिद्धनशोकहेतुरस्तीत्याशयेनाह ॥ असतइति ॥ सस्थानानामायिकसन्निवेशविशेषाणाम् ॥ ३२ ॥ ननुयदिमायिकमेवदेहादिसंस्थानंतर्हितदेवब्रह्मास्तिकोपदर्शितमायावद
र्शनेतदस्यभासनाशोकमोहदुःखापनयसहस्रदानेस्वस्यकोहेतुस्तत्राह ॥ किंत्विति ॥ सत्यमाधुनिककोनकश्चिद्धेतुरस्तिकिंत्वनेकपुरासंचित पुण्यपापप्रवृत्तिलक्षणउत्साह
पुरुषप्रयत्न पुण्यपापाख्यजन्मतुरस्ति तस्माद्देवायमायिकोदेहादिस्तद्भोगायविपत्तौविपदम्मरणमूर्छाद्यनर्थसहस्रहेतुतामुपगच्छति ॥ अध्यात्मज्ञानशास्त्रार्थश्रवणतोऽप्युपविष्ट
पापप्रारब्धदुरितारोहति अतस्तत्पापक्षयायसगुणेश्वरोपासनंकुर्वित्याह ॥ भजेति ॥ भक्तानुग्रहायसंभरितं सम्यग्गृहीतमाकारोयेनतदर्धनारीश्वरादिवेषोयेनतम ॥ ३३ ॥

प्राणिकृतपुण्यपापात्मककर्मैवास्यपशुपतेर्देवस्यप्राणिपशुबंधनपाशाविश्रवतांविविधश्रुत्यादिप्रमाणप्रसिद्धताम्
अद्यापिनपच्यतेनक्षीणानितवेतिशेषः ॥ ध्रुवमितिवितर्के ॥ तथाचश्रुतिः ॥ उमासहायपरमेश्वरप्रभुत्रिलोचननीलकंठ
॥ ३४ ॥ सत्वचित्तप्रसीदतिविशुद्ध्यति ॥ ततस्तस्माद्भजनादकृत्रिमाविघ्नैरबाध्यत्वात्सहजाभविष्यतीतिशेषः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ उमासहायपरमेश्वरप्रभुत्रिलोचननीलकंठं
प्रशांतम् ॥ ध्यात्वामुनिर्गच्छतिभूतयोनिसमस्तसाक्षितमसः परस्तादिति ॥ ३५ ॥ ईश्वरोपासनशुद्धसत्वबलाद्यामोहसहस्ररुद्दामस्यतमसइमाप्रसिद्धांव्यामोहशक्तिजित्वा
गुरुशास्त्रोपदेशविश्वासवतामनसायमस्येंद्रियमनोनियमनात्मकस्ययोगस्याध्वानमनुसर ॥ ३६ ॥ ततःक्षणमुहूर्तंद्वादशतमभागमपिसमाधायसमाधिमाश्रित्यतेनात्मदर्शने
नतवप्राक्तमोदृताबुद्धिरूपारजनीरात्रिर्विभातुप्रभातप्रावगच्छतु ॥ ३७ ॥ ननुसत्कर्मानुष्ठानैरेवचित्तशुद्धिसिद्धेः किमर्थमीश्वरोपासनतत्राह ॥ महेशेति ॥ ३८ ॥ नन्वाभिजा
त्यसदाचारतपःकर्माध्ययननपुरुषप्रयत्नानाप्राक्तनकर्मापेक्षयाप्राबल्यप्राक्साधितनत्कथमिदानीमीश्वरानुग्रहापेक्षोच्यतेतत्राह ॥ नाभिजात्यमिति ॥ पुरातनकर्मणामनंतत्वा
दिदानींतनपुरुषप्रयत्नानामल्पतरत्वान्नेश्वरानुग्रहमंतरेणतज्जयसिद्धिः ॥ ईश्वरानुग्रहसाहाय्यत्तदिकृत्वैवप्रागैहिकप्रयत्नप्राबल्यंसाधितनतद्विहायेतिभावः ॥ ३९ ॥ तर्हीश्वरो

साकारंभजतावत्त्वंयावत्सत्वंप्रसीदति ॥ दुरितानिसमस्तानिपच्यंतेद्यापिनध्रुवम् ॥ कृतमेवास्यदेवस्यपाशाविश्रवतांगताः ॥ ३४ ॥ यमस्यानुसराध्वानंविश्वस्तेनांतरात्मना
॥ ३५ ॥ इमामुद्दामतमसोजित्वासत्वबलाध्रुवम् ॥ निराकारेपरेतत्त्वेततःस्थितिरकृत्रिमा ॥ ३६ ॥ समाधायक्षणंपश्यप्रत्यगात्मानमात्मना ॥ इयंविभातुसाव्यक्तंप्राग्बुद्धिरजनीतव ॥ ३७ ॥ कृतंपुरुषकारेणकेवलेनचकर्मणा ॥ महेशानुग्रहादेवप्रामव्यंप्राप्यतेनरैः ॥ ३८ ॥ नाभिजात्यंनचारित्र्यंननयोनचविक्रमः ॥ बलवंतिपुराणानिसखेकर्माणिकेवलम्
॥ ३९ ॥ अप्रतर्क्यात्प्रतीकारात्किमेवमवसीदसि ॥ नलुंपतिललाटस्थामीश्वरोप्यक्षरावलिम् ॥ ४० ॥ क्वचिद्वक्ताक्ववैदग्ध्यंक्वचेयंमो
हवल्लरी ॥ अचिंतनीयानियतिर्यदियंद्वंद्वमाहिता ॥ ४१ ॥

पास्तिरेवकार्याकियमनियमज्ञानादिभिस्तत्राह ॥ अप्रतर्क्यादिति ॥ एवमीश्वरप्रपन्नोपित्वमप्रतर्क्यात्पौरुषतर्कागम्याच्छ्रुत्येकसमधिगम्याद्धर्मादिसहितज्ञानलक्षणात्प्रतीका
रात्समूलसर्वकर्मनिरासोपायात्किमवसीदसिकिमर्थमुद्विजसि ॥ यतउपासनाप्रसादितईश्वरोपिललाटस्थामक्षरावलिनसाक्षात्स्वकरेणमार्जयतिकिंतुज्ञानकृतमूलोच्छेदोपा
येनैवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ गुरुशास्त्रयोःशिष्यबोधनशक्तिःशिष्यस्यचचित्तशुद्ध्याऊहापोहकुशलतयाबोद्धृनाशक्तिःरागादीनांचसमूलोच्छेदयोग्यताप्रामिलक्षणपरिपाकइतिसर्व
सामग्रीमिलनमपीश्वरेच्छालक्षणनियतिवशादेवेत्याह ॥ क्वेति ॥ वाङ्मनसागम्यायाअखंडब्रह्मात्मचितोवक्तागुरुः क्व शिष्यस्यचतद्बोधयोग्यतालक्षणवैदग्ध्यकौशलक्व
इयमेवंशमदमादिक्रमेणस्वविनाशायपरिणतामोहवल्लरीक्व ॥ यद्यस्याःसकाशादियसर्वासामपीद्वंद्वपरस्परमिलनमागतासानियतिरीश्वरेच्छाअचिंतनीयाप्रभावेयत्तापरिच्छे
देनचिंतयितुमशक्येत्यर्थः ॥ ४१ ॥

---

१ अत्रटीकानुरोधाद्द्वंद्वमागतेतिपाठइतिभाति

भरद्वाजासामर्थ्यात्मा इमयोत्साहएवयुक्तोनत्वमत्र लेशोकइत्याह ॥ हेभरद्वाजेति ॥ असामान्यमसाधारणम ॥ ४२ ॥ किंचमहत्स्वपिकार्येषुशोक सामग्रीहीनस्ययुक्तो नत्वमहाराजस्यसंसामग्रीसंपन्नस्यत्वत्याशयेनाह ॥ दूरमिति ॥ महासत्वोराजापुत्रादिमहापदिनिमग्नापिधनभृत्यादिसामग्रीसंपन्नत्वादन्येषांमनोरथदूरमपिपूर्णापरिपा लनसमर्थःशिष्टपरिपालनादिकार्यमाश्रमामाणकमुनसहते ॥ परिक्षतेधनादिक्षातद्रूपायामापदितदुत्तरणेहनुधैर्यादिसामग्रीविरहादित्यर्थ ॥ ४३ ॥ जीवन्मुक्तान्निदर्शनं दन्यपुण्यसामर्थ्यात्सोमम बाधात्वविप्लुत्यबेत्यनुमायसात्साह पुण्यसामर्थ्यमनेनप्रथमप्रवर्तेतेत्याशयेनाह ॥ बाधइति ॥ ४४ ॥ ननुपापवत्पुण्यस्यापिबंधकत्वाद्विपदद्रूनपुण्य व धमर्मेनापपाद ॥ द्विपद्रूनेति ॥ सविरागपुण्यबंधकभवत्तदभावनुमुदहृतमोक्षोपयुक्तमेवतिभाव ॥ ४५ ॥ पुण्यातिशयेनप्राक्तनपापनाशेशमदमायमृताप्यायितान्तःमि

भरद्वाजमाहत्यविवेकेनजहिस्फुटम् ॥ असामान्यमिदानींत्वंज्ञानप्राप्स्यस्यमशयम् ॥ ४२ ॥ दूरमुत्सहतेराजा महासत्त्वोमहापदि ॥ अल्पसत्त्वोजनःशोनत्यल्पेपिहिपरिक्षते ॥ ४३ ॥ बाधःपुण्यपराधीन प्रयतेवहुजन्मभि ॥ अनुमीयतधीरपुजीवन्मुक्तपुकायत ॥ ४४ ॥ द्विपद्रूनेनयनेवकर्मणाय धइदृश ॥ स्फुद्रूतेनतनैवमोक्षमाप्स्यसिपुत्रक ॥ ४५ ॥ सतांसत्कर्मसवेगःपुराणप्रणुदन्नयम् ॥ वर्षौघइव भूतानांदवानलमनेचयत ॥ ४६ ॥ मग्नसन्यस्यकर्माणिब्रह्मण प्रणयीभव ॥ नेप्यसेयदिमसारचक्रावर्त्तभ्रम शमम ॥ ४७ ॥ तावदेतद्धिक त्सात्यमिदयावद्रहिग्रह ॥ प्रतिकूलोब्धिरल्लोलेकेवलनिश्चलेजले ॥ ४८ ॥ अथकिमधकरणस्त्वयाशोकोवलव्यत ॥ निर्वाहयतुसेव त्वांप्रज्ञायदिरभगुरा ॥ ४९ ॥ नजातुतेविगण्यतेगणनासुगरायसाम् ॥ येतरंगस्तृणानीवक्रियतेहर्षशोकयो ॥ ५० ॥ समारूढदशादोलामहाराम्रमिदजगत् ॥ क्रीड्यतेपद्धिधे प्रेखे मखेकिमितिखिद्यते ॥ ५१ ॥ सृजतेसहरतिक्षिप्रपुन स्वजतिहंतिच ॥ जगतिवहुपर्याये का लएवकुतूहली ॥ ५२ ॥ नविशेषग्रह कश्चिन्नचकश्चिन्नकश्चन ॥ जतुष्वभ्यवहार्यपुप्राक्रम्यकालभोगिन ॥ ५३ ॥

विपनापर्गमिभवतीत्याह ॥ सतामिति ॥ असवयदिनिभूतकालोमविर्णक्षिम ॥ ४६ ॥ पुण्याजनोत्तरवैराग्यशदर्ढ्येयत्कार्यंतदुपदिशति ॥ सस्वेदति ॥ ब्रह्मण प्रणयीश्रवणाधुपा धेप्रवण्पासक ॥ ४७ ॥ यावद्विपदा ब्रह्मणविना ॥ उल्लोलजलेपयसिअब्धिःप्रतिकूल कूलोपसर्पी विक्षिम ॥ निश्चलेतुपयसिकेवलपयएवयथस्यथ ॥ ४८ ॥ अधक रणविवरदृष्टिधायक ॥ एवशाम्यत्यांपाबद्धिमकरत्यहाटमतायद्यप्रज्ञापदिरेकैवनिर्वाहयतु ॥ ४९ ॥ हर्षशोकयोस्तरंगःशुभोत्साहभंगे ॥ ५० ॥ हर्षविषादादिदशालक्ष णांदोलाम ॥ इदमसमग्रभिजातम ॥ पद्भिर्मिभेदापद्भुभेदात्कामापरिपट्टभेदाद्वापद्धिधेप्रेखेदोलायंप्रे क्रीड्यतेकालेन ॥ क्रीडतेरकर्मकात्कर्मणिचिग्गतिबुद्धीत्यादिनाकर्तु कर्मत्वकथनित ॥ मद्विकीडाकीनुकर्मस्पितेपुपराधसयोगवियोगेपुसदोयुक्तइत्यर्थ ॥ ५१ ॥ कुतूहलीक्रीडाकौतुकी ॥ ५२ ॥ स्वशरीरादेसबप्राणिशरीरादिवस्कारण शनत्वापयदीपमज्येनतदवरपभाकम्पनवतिनिश्चियस्तमाहतापमिमानत्यागेनशोकप्रसक्तिरित्याशयेनाह ॥ नविशेषेति ॥ महोदर्शनम ॥ नकश्चित्सद्विषयाविशेषभग्नः नक भनपर्गावनयतिरुद्धइत्यथ ॥ कालक्षणस्यभोगिनःसपस्यप्राक्रम्यवलात्प्राक्रम्याभ्यवहारोभक्षणतत्कमभूतपुजंतुपुजभव्ये ॥ ५३ ॥

विप
दुष्टस्यकालस्यगोचरा अनुभूताइतियावत ॥ ५४ ॥ अपिचसाक्षिणस्तवससारनर्तनकौतुकदर्शनमेवयुक्तनतुशोकमोहादिविकारैःस्वयंनर्त्तनमित्याह ॥ स्वयमिति ॥ विप
त्तौवनंचित्तादिनाशेविकलानिविवेकदर्शनासमर्थानिरोदनादिविकृतानिचइद्रियाणिचक्षुरादीनियस्यतथाविधःसन् ॥ ५५ ॥ क्षणभंगिनोदर्शनादितिशेष ॥ मनस्वीविवेकी
॥ ५६ ॥ अमगल्यममगलार्हम् ॥ ५७ ॥ कानिमगलानितान्याह ॥ देवेति ॥ देवद्विजादिश्रद्धाप्रभृतयईश्वरानुग्रहसाधनत्वान्मगलानि ॥ ईश्वरानुग्रहस्तुसाक्षाज्ज्ञानसाधन
त्वात्परममगलमितिभाव. ॥ तथाचोक्तम् ॥ ईश्वरानुग्रहादेवपुसामद्वैतवासना महाभयपरित्राणाद्विप्राणामेवजायतइति ॥ ५८ ॥ इदानीभरद्वाजःसर्वसाधनरहस्यंमयापिडी

स्वयंनृत्यसिकिंप्रीतोविपत्तौविकलेंद्रि
काकथामर्त्यपिंडानांनिमेषांतरवासिनाम् ॥ अपिदेवनिकायायेतेपिदुष्कालगोचराः ॥ ५४ ॥ स्वयंनृत्यसिकिंप्रीतोविपत्तौविकलेंद्रि
यः ॥ क्षणंनिश्चलमासीनःपश्यसंसारनाटकम् ॥ ५५ ॥ अस्यानेकतरंगस्यजगतःक्षणभंगिनः ॥ नविषीदतिमनस्वीभरद्वाजमनागपि
॥५६॥ त्यजशोकममंगल्यंमंगलानिविचिंतय ॥ चिदानंदघनंस्वच्छमात्मानंचविभावय ॥५७॥ देवद्विजगुरुश्रद्धाभरबंधुरचेतसाम् ॥
सदागमप्रमाणानांमहेशानुग्रहोभवेत् ॥५८॥ ॥ भरद्वाजउवाच ॥ ॥ ज्ञातंतवप्रसादेनसर्वमेतदशेषतः ॥ नवैराग्यात्परोबंधुर्नसंसारा
त्परोरिपुः ॥५९॥ इदानींश्रोतुमिच्छामिवसिष्ठेनोपपादितम् ॥ ज्ञानसारमशेषेणग्रंथेनोक्तंपदात्मना ॥ ६० ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥
भरद्वाजशृणुष्वेदंमहाज्ञानंविमुक्तिदम् ॥ यस्यश्रवणमात्रेणभवाब्धौननिमज्जसि ॥ ६१ ॥ संहृतिस्थितिसंभूतिभेदैर्योनेकधास्थितः ॥
एकोपिसन्नमस्तस्मैसच्चिदानंदमूर्त्तये ॥ ६२ ॥ कृतेप्रपंचविलयेयथातत्त्वंप्रकाशते ॥ तवोपायंप्रवक्ष्यामिसंक्षेपाच्छ्रुतिशासनात् ॥ ६३ ॥
पूर्वापरविचारार्हाकथंनष्टातवस्मृतिः ॥ तथैवज्ञायतेसर्वंकरामलकवत्स्वयम् ॥ ६४ ॥

कृत्यज्ञातम् दृश्यप्रपचप्रविलापनोपायरहस्यमीश्वरानुग्रहसाधनरहस्यंचवसिष्ठस्यविस्तरोक्तिषुविशकलितंतत्रतत्रोक्तंपिडीकृत्यनज्ञातमितिकंठोक्त्यार्थाच्चदर्शयंस्तज्जिज्ञासुः
पृच्छति ॥ ज्ञातमित्यादिना ॥ ५९ ॥ अनेकवाक्यात्मनाअशेषेणग्रथेनोक्तरहस्यमेकपदात्मनापिडीकृतनिष्कृष्टंश्रोतुमिच्छामीत्यर्थः ॥ यदात्मनेतिपाठेयत्तात्पर्यकेणेतिग्रथवि
शेषणम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ प्रविलापनोपायमपवादंवक्तुमध्यारोपेणैकमेवानेकधास्थितदेवमगलार्थंनमस्यति ॥ सहृतीति ॥ ६२ ॥ प्रश्नाभिप्रायानुरूपमुत्तरवक्तुप्रतिजानीते ॥
कृतेइति ॥ श्रुतिशासनात्माडूक्योपनिषदादिश्रुत्युक्तक्रमात् ॥ ६३ ॥ विशकलितोक्तंसूक्ष्ममतिभिःस्वयमेवपूर्वापरविचारेणनिष्कृष्यज्ञातुंशक्यतत्तेसौबुद्ध्याप्राकूप्रख्यातमिदा
नीकथनष्टमितिवक्ष्यमाणग्रहणावधानार्थमधिक्षिपति ॥ पूर्वापरेति ॥ ६४ ॥

अतएवेदृशसामर्थ्यभाजोमोहजयोत्साहएवयुक्तोनत्वतरालेशोकइत्याह ॥ हेभरद्वाजेति ॥ असामान्यमसाधारणम् ॥ ४२ ॥ किंचमहत्यपिकार्येशोक सामग्रीहीनस्ययुक्तो नतुमहाराजस्यवसर्वसामर्थ्यसंपन्नस्यतवेत्याशयेनाह ॥ दूरमिति ॥ महासत्वोराजापुत्रादिमहापदिनिमग्नोपिधनभृत्यादिसामग्रीसंपन्नत्वादन्येषांमनोरथदूरमपिपृथ्वीपरिपा लनदुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनादिकार्यमात्रामात्रेणकर्तुमुत्सहते ॥ परिक्षतेधनादिक्षतिरूपायामापदितदुत्तरणेहेतुर्धैर्यादिसामग्रीविरहादित्यर्थः ॥ ४३ ॥ जीवन्मुक्तान्निदर्शनी कृत्यपुण्यसामग्र्यांसत्यांममबोधोभविष्यत्यवेत्यनुमायसोत्साहःपुण्यसामग्र्यर्जनेमयत्नमप्रवर्तेतेत्याशयेनाह ॥ बोधइति ॥ ४४ ॥ ननुपापवत्पुण्यस्यापिबंधकत्वात्कथंबंधकपुण्य कथमर्जनीयतमाह ॥ द्विपद्धेनेति ॥ सतिरागपुण्यंबंधकंअसत्तदभावतुमुमुक्षुकृतंमोक्षोपयुक्तंभवतिभावः ॥ ४५ ॥ पुण्यातिशयेनमात्रनपापनाशेशमदमाद्यमृतनाप्यायितःनोधि

हेभरद्वाजमोहत्वंविवेकेनजहिस्फुटम् ॥ असामान्यमिदानींत्वंज्ञानप्राप्स्यस्यमशयम् ॥ ४२ ॥ दूरमुत्सहतेराजामहासत्त्वोमहापदि ॥ अल्पसत्वोजन शोचत्यल्पेपिहिपरिक्षते ॥ ४३ ॥ बोध पुण्यपराधीन प्रयतेबहुजन्मभि ॥ अनुमीयतधीरेषुजीवन्मुक्तेषुकार्यत ॥ ४४ ॥ द्विपद्भूतेनयेनैवकर्मणायंधहृदश ॥ सुहृद्भूतेनतेनैवमोक्षमाप्स्यसिपुत्रक ॥ ४५ ॥ सतांसत्कर्मभवेग पुराणप्रणुदन्नयम् ॥ वर्षौघइव भूतानांदवानलमसेचयत् ॥ ४६ ॥ सर्वसन्न्यस्यकर्माणिब्रह्मण प्रणयीभव ॥ नैष्यसेयदिमसारचक्रावर्तभ्रम शमम् ॥ ४७ ॥ तावदेतद्धिक ल्पोत्थमिदयावद्द्विग्रह ॥ प्रतिकूलोब्धिरुल्लोलेकेवलनिश्चलेजले ॥ ४८ ॥ अयकिमधकरणस्त्वयाशोकोवलव्यते ॥ निर्वाहयतुसैव त्वांप्रज्ञायटिरभगुरा ॥ ४९ ॥ नजातुतेविगण्यतेगणनासुगरीयसाम् ॥ येतरंगैस्तृणानीवक्रियतेहर्षशोकयो ॥ ५० ॥ समारूढदशादो लामहोरात्रमिदंजगत् ॥ क्रीड्यतेपद्विधे प्रेंखे मखेकिमितिखिद्यते ॥ ५१ ॥ सूतेसहरतिक्षिप्रपुन स्रजतिहतिच ॥ जगतिबहुपर्यायै का लएवकुतूहली ॥ ५२ ॥ नविशेषग्रह कश्चिन्नचकश्चिन्नकश्चन ॥ जतुष्वभ्यवहार्येषुप्राक्रम्यकालभोगिन ॥ ५३ ॥

बिधतापशांतिभवतीत्याह ॥ सतामिति ॥ असेचयदितिभूतकालोनविवक्षित ॥ ४६ ॥ पुण्यार्जनोत्तरवैराग्यदार्ढ्येयत्कार्यंतदुपदिशति ॥ सर्वेइति ॥ ब्रह्मणःप्रणयीब्रह्मणाद्युपा येब्रह्मण्यासक्त ॥ ४७ ॥ यावद्विग्रहोऽप्रत्यगणयिता ॥ उल्लोलजलेपयसिअब्धिःप्रतिकूलःकूलोपसर्पीविक्षिप्त ॥ निश्चलेतुपयसिकेवलपयएवपयेत्यर्थ ॥ ४८ ॥ अथक रणाविवेकदृष्टिपिधायक ॥ एवशोकाधत्वायावद्विवेकदृष्ट्युद्घाटनतावत्प्रज्ञायटिरेवैवनिर्वाहयतु ॥ ४९ ॥ हर्षशोकयोस्तरंगैःशुभोत्साहभंगे ॥ ५० ॥ हर्षविषादादिदशाछक्ष णांदोलाम ॥ इदंजगतजीवजातम् ॥ षडूर्मिभेदात्षड्भेदात्कामाद्यरिषड्भेदाद्वापड्विधेप्रेंखेविलोलायथेक्रीड्यतेकालेन ॥ क्रीडतेरकर्मकाद्धेतुमण्णिचिगनिगुद्धीत्याद्विनाकर्तृ कमत्वकमणिल ॥ महिक्रीडाकौतुककस्मितेषुपदार्थसयोगवियोगेषुखेदोयुक्त इत्यर्थ ॥ ५१ ॥ कुतूहलीक्रीडाकौतुकी ॥ ५२ ॥ स्वशरीरादेः सर्वप्राणिशरीरादिवत्काला शनत्वात्पर्यायप्राप्तनतद्वदात्पशोकव्यमेवमितिनिश्चित्यतमाहतादृभिमानत्यागेनशोकप्रसक्तिरित्याशयमाह ॥ नविशेषेति ॥ पक्षोदर्शनम ॥ नकश्चित्तद्विषयोविशेषधर्मनक श्चनधर्मोचनप्रसिद्धइत्यर्थ ॥ कालक्षणस्यभोगिनःसर्पस्यप्राक्रम्यबलात्प्राक्रम्याभ्यवहारोग्रसनतत्कर्मभूतेषुजंतुष्वन्ये ॥ ५३ ॥

दिश श्रोत्रभूत्वाकर्णौप्राविशन्नित्यादिश्रुते कर्तुर्जीवस्यशब्दादिभोगप्रसिद्ध्येकर्णादिगोलकानुप्रवेशेनश्रोत्रादिलक्षणेनेंद्रियभावेनोपेतादिगादिदेवतांयथाक्रमदेवतास्वेवनि क्षिपेदितिशेष ॥तमेवक्रमदर्शयति ॥ दिक्ष्वित्यादिना ॥ ८ ॥ अप्सुवरुणदेवतायाम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ब्रह्मणिचतुर्मुखे ॥ बुद्धिग्रहणमुपलक्षणम् ॥ एवमनोहंकारचित्तान्यपिचंद्ररु द्राच्युतेषुप्रविलापयेदित्युपसहरति ॥ एताइति ॥ अग्निर्वाग्भूत्वामुखप्राविशदित्यादिश्रुतिवाक्यप्रमाणमनुस्मृत्यदेवताएवेंद्रियव्यपदेशेनस्थितानांत्विंद्रियाणिनामवस्त्वतराणि संतीतितत्त्वोपदेशेनप्रविलापनायमयाव्यादिश्यतेनस्वतःस्वकपोलकल्पनयाएतेऽर्था प्रकटीकृताइत्युत्तरेणान्वय ॥ ११ ॥ एवदेहेंद्रियादिप्रविलापनसप्तश्लोकविदल्यविरा जिप्रथमस्थित्वेत्येतद्विशदयति ॥ एवमिति ॥ १२ ॥ अव्याकृतेस्थितःपश्चादित्येतद्विवरणप्रसगेनमायाशबलस्यसर्वजगदभिन्ननिमित्तोपादानस्यब्रह्मणोब्रह्मविद्यार्थिभि प्रागु

श्रोत्रादिलक्षणोपेतांकर्त्तुर्भोगप्रसिद्धये॥दिक्षुन्यस्यात्मनःश्रोत्रंत्वचंविद्युतिनिक्षिपेत्॥ ८ ॥ चक्षुरादित्यबिंबेचजिह्वामप्सुविनिक्षिपे त्॥ प्राणंवायौवाचमग्नौपाणिमिंद्रेविनिक्षिपेत्॥ ९॥ विष्णौतथात्मनःपादौपायुंमित्रेतथैवच॥ उपस्थंकश्यपेन्यस्यमनश्चंद्रेनिवेशये त्॥ १०॥ बुद्धिंब्रह्मणिसंयच्छेदेताःकरणदेवताः॥इंद्रियव्यपदेशेनव्यादिश्यंतेचदेवताः ॥ ११ ॥ श्रुतिवाक्यमनुस्मृत्यनस्वतःप्रकटीकृ ताः॥एवंन्यस्यात्मनोदेहंविराडस्मीतिचिंतयेत् ॥ १२ ॥ ब्रह्मांडांतःस्थितोयोसावर्धनारीश्वरःप्रभुः॥ आधारःसर्वभूतानांकारणंतदुदा स्तनम्॥१३॥ सयज्ञस्त्रष्टिरूपोसौजगद्वृत्तौव्यवस्थितः॥ द्विगुणांडाद्बहिःपृथ्वीपृथिव्याद्विगुणंजलम्॥१४॥सलिलाद्विगुणंतजस्तेजसो द्विगुणोनिलः॥ वायोर्द्विगुणमाकाशमूर्ध्वमेकैकशःक्रमात्॥ १५॥ व्यस्तेनचसमस्तेनव्यापिनाग्रथितंजगत्॥ क्षितिंचाप्सुसमावेश्य सलिलंचानलेक्षिपेत्॥ १६ ॥

पास्यत्वेनोक्ताब्रह्माडात्मनोविराजोत्पन्नसदास्थितांब्रह्मविद्याघटितार्धशरीरामूर्तिदर्शयन्सएवसर्वप्राणिनांमातापितृरूपेणकारणमित्याह ॥ ब्रह्मांडांतरिति ॥ १३ ॥ सोसौ पितृत्वादेवस्वस्रष्टस्यदेवमनुष्यादिजगतोवृत्तावन्नपानादिजीवनोपायेव्यवस्थितःसन्वृष्ट्यादिनासर्वपोषकश्चैतस्मात्सयज्ञस्त्रष्टिरूपोब्रह्मांडांतःस्थितः॥ प्रासगिकमुक्त्वाप्रस्तु तप्रविलापनवक्तुब्रह्माडावरणान्याह ॥ द्विगुणेति ॥ यद्यपिएभिरावरणैरंडव्याप्तंदशगुणोत्तरैरितिपुराणेषुदशगुणोत्तरत्वश्रूयतेतथापिद्विगुणमेवपरितोवेष्टनेपचक्रोशप्रदक्षिणेपंच विंशतिक्रोशवदेकगुणस्यपचगुणत्वेद्विगुणस्यदशगुणत्वमित्यभिप्रायेणतद्बोध्यम् ॥ अथवातदपचीकृतभूतावरणाभिप्रायमिदंतुपचीकृताभिप्रायमित्यविरोधः ॥ १४ ॥ एकै कशःएकैकस्मादूर्ध्वमुत्तरोत्तरम् ॥ १५ ॥ व्यस्तेनअपचीकृतेनसमस्तेनपचीकृतेन अतएवातरमातरबाह्येप्रविलापयेदित्याह ॥ क्षितिमिति ॥ १६ ॥

॥ ६५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण० पू० सप्तविंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ प्रविलापनयुक्त्यात्मभरद्वाजकृतायता ॥ वर्ण्य
तेद्यानिकर्तव्यरामस्युत्थापनक्रमा ॥ १ ॥ तमसांगसाक्षात्कारांतप्रपंचप्रविलापनप्रकारशांतोदांतउपरतस्तितिक्षु श्रद्धावित्त समाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानपश्यतीतिश्रुतितात्प
र्यवर्णनमुखेनैववक्तुमारभते ॥ शांतइत्यादिना ॥ तमोपरतपदंविषयविभागेनव्याचष्टे ॥ निषिद्धादिति ॥ तमसमाहितपदार्थंतयाआसमाप्यष्टांगयोगवर्णयस्तितिक्षुपदमर्थाया
चष्टे ॥ भद्रासनइत्यादिना ॥ उच्चारयेद्दीर्घंजपेत् ॥ गुरुणाप्यास्यामोक्तरीत्याक्रमतमथा ॥ २ ॥ ३ ॥ यस्मायस्मायस्ययस्यसंभवोजन्मभवतितत्तज्ज्ञात्वाश्रुत्यादिनास्वत्वा
त्पुतपुभूतपुरेवेपुषविलापयत्नाधारप्रपमुत्युक्तरीत्यातत्तद्व्यतिरेकेमनास्तीतिस्मरेदित्यर्थ ॥ ४ ॥ एवमाध्यात्मिकत्वेदेहेंद्रियादिभावंत्यक्त्वाधात्कारणभूतदेवतासमष्ट्यात्माअका

स्वयंविचार्यस्वयमेवचेतसातथाप्यतेयेननशोचतेपुन ॥ सत्संगसच्छास्त्रविवेकत पुनर्वैराग्ययुक्तेनविभाव्यमेतत् ॥६५॥ ॥इ० वा०
वा० दे० मो० नि० पू० भरद्वाजानुशासननामसप्तविंशत्युत्तरशततम सर्ग ॥ १२७॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥
शांतोदांतश्चोपरतोनिषिद्धात्काम्यकर्मण ॥ विषयेंद्रियसंश्लेषसुखाच्चश्रद्धयान्वित ॥ १ ॥ भद्रासनेसमासीनोजितचित्तेंद्रियक्रिय ॥
ओमित्युच्चारयत्तावन्मनोयावत्प्रसीदति ॥ २ ॥ प्राणायामंतत कुर्यात्करणशुद्धये ॥ इंद्रियाण्याहरेत्पश्चाद्विषयेभ्यःशनैःशनै ॥ ३ ॥
देहेंद्रियमनोबुद्धिक्षेत्रज्ञानांचसंभव ॥ यस्माद्भवतितज्ज्ञात्वातेषुपश्चाद्विलापयेत् ॥ ४ ॥ विराजिप्रथमस्थित्वातत्रात्मनितत परम् ॥
अव्याकृतस्थित पश्चात्स्थित परमकारणे ॥ ५ ॥ मांसादिपार्थिवभागंपृथिव्यांप्रविलापयेत् ॥ आप्यंरक्तादिकंचाप्सुतैजसंतेजसिक्षि
पेत् ॥ ६ ॥ वायव्यंचमहावायौनाभसंनभसिक्षिपेत् ॥ पृथिव्यादिषुविन्यस्यचेंद्रियाण्यात्मयोनिषु ॥७॥

रार्थोविराडहमस्मीतिभावनयाप्रथमविराजिस्थित्वाततःपरतस्कारणेउकारार्थेसूक्ष्मभूतलिंगसमष्ट्यात्मनिहिरण्यगर्भेविराजमविलाप्यस्थित्वाततस्तत्कारणेत्रिगुणेमायोपहि
तेमकारार्थेअव्याकृतेस्थितस्सन्तत पश्चात्सर्वजगन्मूलकारणत्वोपलक्षितेसाव्याकृतसर्वाधिष्ठानअर्धमात्रालक्षितेशुद्धेब्रह्मणिअव्याकृतमपिविलाप्यस्थितोभवेदित्यर्थ ॥५॥
देहेंद्रियादिषुयस्ययस्मात्संभवस्तत्प्रविलापनयुक्तिःशिष्यपुनर्विवृणोति ॥ मांसादीत्यादिना ॥ क्षिपेत्तन्मात्रभूतार्थतनेनप्रविलापयेत् ॥ ६ ॥ नाभसंशारीराकाशम् ॥
एवमाधारेंद्रियाण्यप्यात्मयोनिषुस्वारंभकेषुदेवतोपाधिभूतसूक्ष्मपृथिव्यादिषुनिक्षिप्यविलाप्य ॥ ७ ॥

१ अयश्लोकएकस्मिन्पुस्तकेऽधिकोदृष्ट

दिगादिदेवतांयथाक्रमदेवतास्वेवनि

दिश श्रोत्रंभूत्वाकर्णौप्राविशन्नित्यादिश्रुते कर्तुर्जीवस्यशब्दादिभोगप्रसिद्धयेकर्णादिगोलकानुप्रवेशेनश्रोत्रादिलक्षणेनेंद्रियभावेनोपेता क्षिपेदितिशेष ॥तमेवक्रमदर्शयति ॥ दिक्ष्वित्यादिना ॥ ८ ॥ अप्सुवरुणदेवतायाम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ब्रह्मणिचतुर्मुखे ॥ बुद्धिग्रहणमुपलक्षणम् ॥ एवमनोहंकारचित्तान्यपिचंद्ररु द्राच्युतेषुप्रविलापयेदित्युपसंहरति ॥ एताइति ॥ अग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशदित्यादिश्रुतिवाक्यप्रमाणमनुस्मृत्यदेवताएवेंद्रियव्यपदेशेनस्थितानात्विंद्रियाणिनामवस्त्वतराणि सर्तीतितत्त्वोपदेशेनप्रविलापनायमयाव्यादिश्यतेनस्वत.स्वकपोलकल्पनयाएतेऽर्था प्रकटीकृताइत्युत्तरेणान्वय ॥ ११ ॥ एवंदेहेंद्रियादिप्रविलापनसपह्श्लोकविदत्यविरा जिप्रथमस्थितत्वेत्येतद्विशदयति ॥ एवमिति ॥ १२ ॥ अव्याकृतेस्थितःपश्चादित्येतद्विवरणप्रसंगेनमायाशबलस्यसर्वजगदभिन्ननिमित्तोपादानस्यब्रह्मणोब्रह्मविद्यार्थिभिःप्रागु

श्रोत्रादिलक्षणोपेतांकर्त्तुर्भोगप्रसिद्धये॥दिक्षुन्यस्यात्मनःश्रोत्रंत्वचंविद्युतिनिक्षिपेत्॥ ८ ॥ चक्षुरादित्यबिंबेचजिह्वामप्सुविनिक्षिपे त्॥प्राणंवायौवाचमग्नौपाणिमिंद्रेविनिक्षिपेत्॥ ९ ॥ विष्णौतथात्मनःपादौपायुंमित्रेतथैवच॥ उपस्थंकश्यपेन्यस्यमनश्चंद्रेनिवेशये त्॥ १० ॥ बुद्धिंब्रह्मणिसंयच्छेदेताःकरणदेवताः॥ इंद्रियव्यपदेशेनव्यादिश्यंतेचदेवताः ॥ ११ ॥ श्रुतिवाक्यमनुस्मृत्यनस्वतःप्रकटीकृ ताः॥ एवंन्यस्यात्मनोदेहंविराडस्मीतिचिंतयेत् ॥ १२ ॥ ब्रह्मांडांतःस्थितोयोसावर्धनारीश्वरःप्रभुः॥ आधारःसर्वभूतानांकारणंतदुदा हृतम्॥ १३॥ सयज्ञस्रष्टिरूपोसौजगद्वृत्तौव्यवस्थितः॥ द्विगुणांडाद्बहिःपृथ्वीपृथिव्याद्विगुणंजलम्॥ १४॥ सलिलाद्विगुणंतजस्तेजसो द्विगुणोनिलः॥ वायोर्द्विगुणमाकाशमूर्ध्वमेकैकशःक्रमात्॥ १५॥ व्यस्तेनचसमस्तेनव्यापिनाग्रथितंजगत्॥ क्षितिंचाप्सुसमावेश्य सलिलंचानलेक्षिपेत्॥ १६ ॥

पास्यत्वेनोक्ताब्रह्मांडात्मनोविराजोत्पत्त्यंशेसदास्थितांब्रह्मविद्याघटितार्धशरीरामूर्तिदर्शयन्सएवसर्वप्राणिनांमातापितृरूपेणकारणमित्याह ॥ ब्रह्मांडांतरिति ॥ १३ ॥ सोसौ पितृत्वादेवस्वसृष्टस्यदेवमनुष्यादिजगतोवृत्तावन्नपानादिजीवनोपायेव्यवस्थितःसन्वृष्ट्यादिनासर्वपोषकश्चैतस्मात्यज्ञसृष्टिरूपोब्रह्मांडांत.स्थितः॥ प्रासंगिकमुक्त्वाप्रस्तु तप्रविलापनवक्तुंब्रह्मांडावरणान्याह ॥ द्विगुणेति ॥ यद्यपिएभिरावरणैरंडव्याप्तंदशगुणोत्तरैरितिपुराणेषुदशगुणोत्तरत्वंश्रूयतेतथापिद्विगुणमेवपरितोवेष्टनेपंचक्रोशप्रदक्षिणेपंच विंशतिक्रोशवदेकगुणस्यपंचगुणत्वेद्विगुणस्यदशगुणत्वमित्यभिप्रायेणतद्बोध्यम् ॥ अथवातदपंचीकृतभूतावरणाभिप्रायमिदंतुपंचीकृताभिप्रायमित्यविरोधः ॥ १४ ॥ एकै कशएकैकस्मादूर्ध्वमुत्तरोत्तरम् ॥ १५ ॥ व्यस्तेनअपंचीकृतेनसमस्तेनपंचीकृतेन अतएवांतरमांतरबाह्येप्रविलापयेदित्याह ॥ क्षितिमिति ॥ १६ ॥

समावरयमविलाप्य ॥ समस्तस्थूलप्रपंचोत्पत्तिकारणेमहदाकाशेहिरण्यगर्भाकाशे ॥ १७ ॥ किंतल्लिंगशरीरंतत्राह ॥ वासनाइति ॥ १८ ॥ लिंगलिंगशरीरम ॥ एवस्थूलो
पाधिमविलापनेनाधइवसपन्नोप्रसांदात्मताभिमानस्यागात्ततोबहिर्भूतःसत्समसूक्ष्मभूतात्मकलिंगसमष्टिदेहेअहमास्माधिष्ठाताहिरण्यगर्भएवास्मीतिचिंतयेदित्यर्थ ॥ १९ ॥
मनुचतुर्मुख पद्मसंभवोदेहोलोकहिरण्यगर्भइतिप्रसिद्ध अथतुभूतसूक्ष्मसमस्यात्मानंचतुर्मुखइतिकथंहिरण्यगर्भस्तत्राह ॥ चतुर्मुखइति ॥ भूतसूक्ष्मेअभिमानितयाव्यवस्थि
तोयमवभपचेअप्रांडप्रविलापमासृष्टिप्रसारिश्वयभोगार्थपद्मोद्भवदेहकल्पयित्वाचतुर्मुखआसीदित्यर्थ ॥ इदशाहिरण्यगर्भात्मभावनानंतरयत्कर्तव्यंतदाह ॥ लिंगमिति ॥ अ
पंचीकृतभूतेभ्यापिसूक्ष्मउपाध्याकारेणाव्याकृतेमायांशेउपहितचिदाकारेणाव्यक्तेच ॥ जडांशस्यजडेचिदाभासांशस्यचितिप्रविलापनमितिसूचनायद्विधाकृत्वोक्ति ॥२०॥

अग्निवायौसमावेश्यवायुंचनभसिक्षिपेत् ॥ नभश्चमहदाकाशेसमस्तोत्पत्तिकारणे ॥ १७ ॥ स्थित्वातस्मिन्क्षणंयोगीलिंगमात्रश
रीरधृक् ॥ वासनाभूतसूक्ष्माश्चकर्माविद्येतथैवच ॥ १८ ॥ दशेंद्रियमनोबुद्धिरेतल्लिंगविदुर्बुधा ॥ ततोधीँडाद्वहियातस्तत्रात्मास्मीतिचिं
तयेत् ॥ १९ ॥ चतुर्मुखोग्रकेचायभूतसूक्ष्मव्यवस्थित ॥ लिंगमव्याकृतेसूक्ष्मेन्यस्याव्यक्तेचबुद्धिमान् ॥ २० ॥ नामरूपविनिर्मुक्तय
स्मिन्सतिष्ठतेजगत् ॥ तामाहु प्रकृतिंकेचिन्मायामेकेपरेत्वणून् ॥ २१ ॥ अविद्यामपरेप्राहुस्तर्कविभ्रांतचेतस ॥ तत्रसर्वंलयगत्वाति
ष्ठत्यव्यक्तरूपिण ॥ २२ ॥ नि सबधानिरास्वादा सभवतिततःपुन ॥ तत्स्वरूपाहितिष्ठतियावत्सृष्टि प्रवर्तते ॥ २३ ॥ आनुलोम्यात्स्मृता
सृष्टि प्रातिलोम्येनसद्गति ॥ अत स्थानत्रयंत्यक्त्वातुरीयंपदमव्ययम् ॥ २४ ॥

अथवाव्याकरणफलमभिव्यक्तिरितिक्रियाफलरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदकल्पनयाएकस्यैवव्यपदेशभेदइत्याशयेनाह ॥ नामेति ॥ प्रकृतिसांख्या ॥ मायांवेदांतिन ॥ २१ ॥
अपरेबौद्धा सदतिरूपामविद्याम ॥ तथतस्मिन्नव्याकृतेप्रलयकालेसर्वेपदार्थालयंप्राप्यभावविकारगत्वाअनभिव्यक्तरूपिणस्सतस्तत्सत्तयैवतिष्ठति ॥ २२ ॥ कथतिष्ठतितत्रा
ह ॥ नि सबधाइति ॥ परस्परससर्गशून्यापिवभोग्यतालक्षणास्वादशून्याश्चेत्यर्थ ॥ कुत ॥ प्रलयानतरसर्गकालेततः अव्याकृतादेवप्रकृतिभूताच्च ॥ २३ ॥ आनुलोम्यादाका
शादिक्रमात् ॥ प्रातिलोम्येनसृष्टिविपरीतक्रमेणपश्चात्स्थित परमकारणेइत्येतद्धिरण्योति ॥ अतइति ॥ स्थानत्रयविराड्ढिरण्यगर्भाव्याकृतात्मस्थूलसूक्ष्मकारणरूपसमष्टिजा
ग्रदाद्यवस्थात्रयनांतःप्रज्ञंनबहिःप्रज्ञमोभयतःप्रज्ञंनप्रज्ञंनाप्रज्ञंनप्रज्ञानघनमितिश्रुत्युपदर्शिततद्विरात्यक्त्वातदधिष्ठानपरिशिष्टचिन्मात्रैकरससमदृश्यममव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणम
चिंत्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारंप्रपंचोपशमशिवशांतमद्वैतंचतुर्थंमन्यतेइतिश्रुत्युपदर्शिततत्स्वमात्मयेवात्माज्ञाताभिध्यायेत् ॥ २४ ॥

ध्यानेद्धयाचरमसाक्षात्कारवृत्त्याध्यानकर्तृकरणरूपंलिंगमपिमूलाज्ञानबाधेनप्रविलाप्यघटभंगेघटाकाशोमहाकाशमिवपरंनिरतिशयानंदंब्रह्मविशेत्तैवास्यलिंगनिगडमु
त्त्याकृतार्थतेत्यर्थ. ॥ ननुनातःप्रज्ञमित्यादिश्रुतौलिंगबाधोनदृश्यतेतत्कथतन्निवृत्तिरितिचेत्स्थानत्रयबाधेलिंगबाधोर्थसिद्ध. ॥ स्थूलसूक्ष्मभूतेंद्रियादिष्वेवलिंगस्यप्रतिष्ठित
त्वादितिदर्शयति ॥ भूतेंद्रियेति ॥ २५॥ नन्वज्ञानकथप्रतिष्ठातत्राह ॥ लिंगमिति ॥ शुद्धेब्रह्मण्यज्ञानावरणेनाव्याकृतेहिसतिसूक्ष्मभूतद्वारालिंगमुत्पद्यतेनाज्ञानविनेतितदेवलि
गस्यमूलप्रतिष्ठेतितन्निवृत्तौलिंगनिगडभंगसिद्धिरितिभावः ॥ एववाल्मीकिनाप्रणवार्थप्रपचनोपायेनप्रतिबोधितःप्रबुद्धोभरद्वाजःस्वानुभवंगुर्वनुभवसंवादेनपरीक्षणायप्रकट
यन्नुवाच ॥ इदानीमित्यादिना ॥ २६ ॥२७॥ चिदहनतुचिच्छक्तिमान् ॥ कीदृशादभेदात्परमात्मासितत्राह ॥ घटाभावेइति ॥ घटभंगेसतीत्यर्थ ॥ यथाएकस्यैवघटस्यघट
कलशनामभेदकल्पनातदुपहितेआकाशेचघटाकाशःकलशाकाशइतिव्यपदेशभेदकल्पनातद्वदेकस्यैवाज्ञानस्यजगन्नामभेदकल्पनातदुपहितेचमयिजीवईश्वरोदेवोनर कुज

ध्यायेत्तस्माभ्रयेलिंगंप्रविलाप्यपरंविशेत्॥ भूतेंद्रियमनोबुद्धिवासनाकर्मवायवः॥ २५॥ अज्ञानंचप्रतिष्ठाःस्युर्लिंगमव्याकृतेसति॥
भरद्वाजउवाच॥ ॥इदानींलिंगनिगडान्मुक्तोहंसर्वथायतः॥ २६॥ चिदंशत्वात्प्रविष्टोहंचैतन्यानंदसागरे॥ अभेदात्परमात्मास्मिस
र्वोपाधिविवर्जितः॥ २७॥ कूटस्थःकेवलोव्यापीचिदचिच्छक्तिमानहम् ॥ घटाभावेघटाकाशकलशाकाशयोर्यथा॥ २८॥ तमाहुः
श्रुतयोवल्ध्यएवमेवैक्यमादरात्॥ यथाग्निरग्नौसंक्षिप्तःसमानत्वमनुव्रजेत् ॥ २९ ॥ तदाख्यस्तन्मयोभूत्वागृह्यतेनविशेषतः॥ यथात्
णादिकंक्षिप्तंरुमायांलवणंभवेत्॥ ३० ॥ अचेतनंजगन्न्यस्तंचैतन्येचेतनीभवेत्॥ यथावैलवणग्रंथिःसमुद्रेसैंधवोयथा॥ ३१ ॥ ना
मरूपाद्विनिर्मुक्तःप्रविश्यैतिसमुद्रताम्॥ यथाजलेजलंन्यस्तंक्षीरेक्षीरंघृतेघृतम् ॥ ३२ ॥ अविनष्टाभवंत्येतेगृह्यंतेनविशेषतः ॥ तथा
हंसर्वभावेनप्रविष्टश्चेतनेसति॥ ३३॥ नित्यानंदेसमस्तज्ञेपरेपरमकारणे॥ नित्यंसर्वगतंशांतंनिरवद्यंनिरंजनम्॥ ३४॥

रइत्यादिव्यपदेशभदेकल्पनाचासीत् तत्रैकेनघटभंगेनयथाउभयनिवृत्त्याशुद्धाकाशलक्षणैक्यतद्वदेकस्याज्ञानस्यनिवृत्त्यासर्वनामादिभेदनिवृत्त्याचिदैक्यसाम्राज्यमित्यर्थः
॥ २८ ॥ एवमैक्यमभिप्रेत्यतब्रह्मभूतमायत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिसभूमायत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकपश्येत्एकात्मप्रत्ययसारंशिवंशांतमद्वैतच
तुर्थंमन्यते नेहनानास्तिकिंचनेत्यादयोवक्ष्य.श्रुतयआहुरित्यर्थः ॥ एवंयथाजलेजलक्षिप्तंक्षीरेक्षीरंघृतेघृतम् ॥ अविशेषोभवेत्तद्वज्जीवात्मापरमात्मनीत्यादिश्रुतिभिरी
दृशमैवैक्यदर्शितमित्याशयेनोदाहरति ॥ यथेति ॥ समानत्वमैक्यम् ॥ २९ ॥ एवमचेतनप्रपचस्यापिचितिविलापनेनतद्भावापत्तौदृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ ३० ॥ न्यस्तप्रवि
लापितम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ उपाधिनाशेउपहितजीवविनाशशकापिमेगतेत्याशयेनाह ॥ अविनष्टाइति ॥ चेतनेचिदेकरसेसतिब्रह्मणि ॥ ३३ ॥ निष्कलनिष्क्रियशांतनिरवद्यं
निरजनमित्यादिश्रुत्यापिस्वानुभवसवादयति ॥ नित्यमित्यादिना ॥ ३४॥

॥ ३४ ॥ सत्यसंकल्पसंकल्पमात्रेणासतोपिजगतःसत्तासंपादनसमर्थसद्रूपम् ॥ ३६ ॥ सत्वादिभिर्मायागुणैर्वर्जितम् ॥ ३७ ॥ अभ्यासकालेपिस्वयाअस्यैवध्यानमनु
प्रविष्टमित्याशयेनाह ॥ प्रविष्टमित्यादिना ॥ स्वकर्मकृच्छ्रवणगुरुशुश्रूषादिपर स्ववर्णाश्रमधर्मनिष्ठश्च ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कथंप्रतिपद्यतेतमाह ॥ नमत्तइति ॥ ४० ॥ प्रतिप
त्तिप्रकारार्थमाह ॥ इत्यात्मेति ॥ एवंभरद्वाजोक्तमनुभवंनिशम्यसंतुष्टोवाल्मीकिस्तदुक्तानुभवस्थैर्यायस्यअतेवहितज्ञस्यत्यक्तइत्यथपरपदमित्यादिश्रुतिसिद्धसंन्यासमवश्य
कर्तव्यतयोपदिशति ॥ सखेइति ॥ ४१ ॥ संसारचक्रावर्तेपुनर्मतीतिभ्रमस्त्वंयदिशामविमोक्तुमिच्छसिगार्हस्थ्येनेप्यसेनप्राप्नोपितर्हिकर्माणिसंन्यस्यब्रह्मणःप्रणयीब्रह्मण्येवनिर्वि
क्षेपमासक्तोभव ॥ ब्रह्मसंस्थोमृतत्वमेतीतिश्रुतेरनन्यव्यापारतयाब्रह्मण्यासक्तस्यसंन्यासिनएवसर्वाश्रमान्तिशानिषेधाद्वित्यर्थः ॥ सर्वसमर्पसांगमितियावत् ॥ ४२ ॥ नचि
रवनेमसिरस्यास्यपि ॥ तस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्येअथसंपत्स्येइतिश्रुतेरितिभाव ॥ ज्ञानिनोजीवन्मुक्तस्यकर्मकसम्पन्नवेतिप्रथमःप्रश्नः यदाकर्तव्यतयाभक्तिरूपनि

निष्कलंनिष्क्रियंशुद्धंतद्ब्रह्मास्मिपरात्परम् ॥ हेयोपादेयनिर्मुक्तंसत्यरूपंनिरिंद्रियम् ॥ ३५ ॥ केवलंसत्यसंकल्पंशुद्धंब्रह्मास्म्यहंपरम् ॥ पुण्य
पापविनिर्मुक्तंकारणंजगतःपरम् ॥ ३६ ॥ अद्वितीयंपरंज्योतिर्ब्रह्मास्म्यानंदमव्ययम् ॥ एवमादिगुणैर्युक्तंसत्वादिगुणवर्जितम् ॥ ३७ ॥
प्रविश्यसकलंब्रह्मसदाध्यायेत्स्वकर्मकृत् ॥ एवमभ्यसतःपुंसोमनोऽस्तंयातितत्रवै ॥ ३८ ॥ मनस्यस्तंगतेतस्यस्वयमात्माप्रकाशते ॥ प्रका
शेसर्वदुःखानांहानिः स्यात्सुखमात्मनि ॥ ३९ ॥ स्वयमेवात्मनात्मानमानंदंप्रतिपद्यते ॥ नमत्तोस्त्यपरः कश्चिच्चिदानंदमयःप्रभुः ॥ ४० ॥
अहमेकः परंब्रह्मइत्यात्मातःप्रकाशते ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ सखेसंन्यस्यकर्माणिब्रह्मणःप्रणयीभव ॥ ४१ ॥ नेप्यसेयदिसंसार
चक्रावर्तभ्रमःशमम् ॥ ॥ भरद्वाजउवाच ॥ ॥ त्वयोक्तंसर्वमेवेदंज्ञानंबुद्धंमयागुरो ॥ ४२ ॥ बुद्धिश्चनिर्मलाजातासंसारोनविलयते ॥
इदानींज्ञातुमिच्छामिज्ञानिनःकर्मकीदृशम् ॥ ४३ ॥

त्यर्थमितिभिक्षकाम्यकर्मसर्वमेवयथापूर्वंकर्तव्यमथवाकामनाभ्यानिवृत्तस्तत्स्वाश्रमोचितकर्ममात्रकर्तव्यमितिद्वितीयप्रश्नः पाठक्रमादार्थक्रमस्यबलीयस्त्वाद्बोध्य ॥ ननुसखेसं
न्यस्यकर्माणिब्रह्मणःप्रणयीभवेतिसर्वकर्मसंन्यासश्रुतवताभरद्वाजस्यद्वावपिप्रश्नावनुपपन्नौ सत्यम् तथापियावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंस
मादित्यादिश्रुतिभिर्यावज्जीवंकर्तव्यतयानिबद्धानांदीक्षितोनददातिनजुहोतीत्यादिवाक्यैर्दीक्षाकालेत्यक्तानामपिदीक्षापगमेपुनःपरिग्रहवत् स्वकृतेवहितज्ञेय एतमेवप्रव्राजि
नोलोकमिच्छन्तःप्रव्रजति इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मजिज्ञासानिमित्तेनत्यक्तानांज्ञानसिद्ध्यानिमित्तापगमेपुनःपरिग्रहोन्यायसिद्धः ॥ नचविद्वत्संन्यासविधानात्पुनरपरिग्रहः ॥ त
स्यजन्मांतरानुष्ठितविविदिषासंन्यासवशाद्गृहस्थाद्याश्रमेष्वेवतत्त्वज्ञानोदयेनकृतार्थान्पुरुषविशेषान्प्रतिअप्राप्तसंन्यासांतरविधानपरस्यप्राप्तविविदिषासंन्यासपरिपालनवि
धानाशंकेत्याशयेनप्रश्नावुपपन्नौबोध्यौ ॥ ४३ ॥

एवंपृष्टोवाल्मीकिस्त्वयाप्रथमंकाम्यनिषिद्धकर्मणाज्ञानविरोधिविक्षेपादिदोषहेतुभूतकर्मणांचत्यागेनज्ञानिर्त्वंशास्त्राभ्यासेनसंपादनीयं तदुत्तरंतस्यकर्मकीदृशमितित्वत्प्रश्नो त्तरत्वस्वयमेवज्ञास्यसितत्तद्भूमिकापरिपाकक्रमेणतत्तत्कर्मोपरमस्यतदातदैवत्वयानुभवितुशक्यत्वाज्ज्ञानिनाचप्रारब्धवैचित्र्येणैकरूपस्थित्यदर्शनेनतत्कर्मणाप्रवृत्तमेवनिवृत्त मेववेतिनियंतुमशक्यत्वादित्याशयेनोत्तरमाह ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात्सर्वकर्मसन्याससहितब्रह्मप्रणयित्वमेवसंसारभ्रमनिवर्त्तकज्ञानोपायइतिमदुपदिष्टार्थस्यबुद्धत्वात्त्वादृशै र्मुमुक्षुभिर्यद्यस्मिन्कर्मणिकृतेसतिश्रवणादिविघ्नदोषश्चित्तविक्षेपमालिन्यपातकादिदोषश्चनभवतितदेवकर्तव्यं काम्यनिषिद्धंचकाराद्दृष्टविक्षेपसाधनंचकर्मनकर्त्तव्यमित्यर्थः॥ विविदिषासन्यासपरिपालनंतुविधिनात्यक्तस्यपुनर्विधिविनापरिग्रहासंभवादारूढोनैष्ठिकधर्मयस्तुप्रच्यवतेपुनः प्रायश्चित्तंनपश्यामियेनशुद्ध्येत्सआत्महत्यादिपरावृत्तौदोषश्च

तस्माद्यन्नकृतेदोषस्तत्कर्तव्यंमुमुक्षुभिः॥ ४४ ॥ काम्यंकर्मनिषि
द्धंचनकर्तव्यंविशेषतः॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥ प्रवृत्तंवानिवृत्तंवाकर्त्तव्यंचनवाप्रभो ॥ यदाब्रह्मगुणैर्जीवोयुक्तस्त्यक्तामनोगुणान् ॥ ४५ ॥ संशांतकरणग्रामस्तदास्यात्सर्वगःप्रभुः ॥ देहेंद्रियमनो
बुद्धेःपरस्तस्माच्चयःपरः॥ ४६ ॥ सोहमस्मियदाध्यायेत्तदाजीवोविमुच्यते॥ कर्तृभोक्त्रादिनिर्मुक्तःसर्वोपाधिविवर्जितः ॥ ४७ ॥ सुख
दुःखविनिर्मुक्तस्तदानींविप्रमुच्यते ॥ सर्वभूतेषुचात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि ॥ ४८ ॥ यदापश्यत्यभेदेनतदाजीवोविमुच्यते ॥ जाग्रत्स्व
प्नसुषुप्ताख्यंहित्वास्थानत्रयंयदा ॥ ४९ ॥ विशेत्तुरीयमानंदंतदाजीवोविमुच्यते ॥ जीवस्यचतुरीयाख्यास्थितिर्यापरमात्मनि ॥ ५० ॥
अवस्थाबीजनिद्रादिनिर्मुक्ताचित्सुखात्मिका॥ योगस्यसेयंवानिष्ठासुखंसंवेदनंमहत्॥ ५१ ॥ मनस्यस्तंगतेपुंसांतदन्यन्नोपलभ्यते ॥
प्रशांतामृतकल्लोलेकेवलामृतवारिधौ॥ ५२ ॥

वणात्पुनःपरिग्रहेप्रयोजनाभावाच्छिष्टविगर्हितत्वाच्चसेत्स्यतीतिभावः ॥ ४४ ॥ ज्ञानित्वंत्वस्यसर्वमनोगुणत्यागेनपूर्णानंदाद्वयविशुद्धासंगचिदेकरसत्वादिब्रह्मगुणप्राप्तावे वस्यान्नान्यथेत्याह ॥ यदेत्यादिना ॥ ४५ ॥ देहादिकोशचतुष्टयात्परआनंदमयकोशात्मातस्मात्परस्तदधिष्ठानब्रह्म ॥ ४६ ॥ आदिपदात्कर्ताकार्यकरणभोक्ताभोग्यभोगो ज्ञाताज्ञानंज्ञेयमितितिस्रोपित्रिपुट्यःपरिगृह्यन्ते ॥ तत्प्रयोजकैःसर्वैर्देहाद्युपाधिभिस्तत्फलाभ्यांसुखदुःखाभ्यांचविनिर्मुक्तोयदाभविष्यसितदानीम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ जाग्रत्स्वप्नावस्थयोर्बीजंसवासनाकर्मोज्ञानम् ॥ निद्रातदवस्थाविशेषः ॥ सेयंतुर्याख्याजीवस्यस्थितिर्योगस्यनिदिध्यासनपरिपाकजन्यनिर्विकल्पसमाधेर्वाशब्दान्मु ख्याधिकारिणोविचारमात्रजन्यसाक्षात्कारज्ञानस्यवानिष्ठापरिसमाप्तिः ॥ ५१ ॥ तस्मिन्विश्रांतस्यतवद्वैतदर्शनप्रसक्तिरेवनास्तिदूरेकर्मक्षाराब्धिवीचिमज्जनप्रसक्तिरित्याश येनाह ॥ प्रशांतेति ॥ ५२ ॥

मामुत्तमीश्वरमुपास्यतयसादनतेवसिष्ठोक्तज्ञानमार्गेणयोगमार्गेणवातत्त्वज्ञानेसत्येकविज्ञानेनसर्वविज्ञानात्सर्वसंशयमूलाज्ञाननाशात्सर्वसंशयोच्छेदेनविश्रांतिर्भविष्यतीत्युप
सहरति ॥ मज्जत्यादिना ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ तमशास्त्राचार्योपदेशस्वानुभवानामेकार्थनिष्ठतानिश्चयायार्थाचिंतनावृत्तिलक्षण परामर्श शब्दयोपणावृत्तिलक्षणोभ्यासश्चाव
श्यकापइत्याह ॥ परामर्शेनेति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ योगमुपाधित्यागेनैक्यम ॥ स्वात्मनाशोधितप्रतीचा ॥ आत्मनिब्रह्मणि ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ महामनाअपरिच्छिन्नब्रह्माकार
चित्ताराम ॥ ५९ ॥ अनुपदृष्टमाभयुक्तनशागुरुशक्तिपातनत्वयाशिष्यस्यप्रसन्नीकरणात्स्वस्यगुरुत्वशिष्योद्धारसामर्थ्यलक्षणतरक्षणात्त्वयएवदर्शितमस्मभ्यमित्यथ

मज्जमज्जसिर्किंह्नमब्रह्माराव्धिर्वाचिपु ॥ भजसभरिताभोगपरमेशजगद्गुरुम् ॥ ५३ ॥ इतिनिर्वर्णितसर्वंवसिष्ठस्योपदेशनम् ॥ अनेनज्ञानमार्गेणयागमार्गेणपुत्रक ॥५४॥ भरद्वाजमहाप्राज्ञमर्वज्ञास्यसिनिश्चितम् ॥ परामर्शेनशास्त्रस्यगुरुवाक्यार्थयोधनात् ॥५५॥ अभ्यासात्मवसिद्धि स्यादितिवेदानुशासनम ॥ तस्मात्त्वसर्वमुत्सृज्यकुर्वभ्यासेस्थिरमन ॥५६॥ ॥भरद्वाजउवाच॥ ॥राम प्रामपरयोगस्वात्मनात्मनिद्दमुने ॥ कथवसिष्ठदेवेनव्यवहारपर कृत ॥५७॥ इतिज्ञात्वाहमप्येवमभ्यासार्थयतेयथा ॥ तथैवव्यवहारोपिध्युत्यानेमेत्तविष्यति ॥५८॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥यदापरिणत साधु स्वस्वरूपेमहामना ॥ विश्वामित्रस्तदोवाचवसिष्ठंरूपिसत्तमम् ॥५९॥ ॥श्रीविश्वामित्रउवाच॥ ॥हेवसिष्ठमहाभागब्रह्मपुत्रमहानसि ॥ गुरुत्वशक्तिपातेनतत्क्षणादवदर्शितम् ॥६०॥ दर्शनात्स्पर्शनाच्छब्दात्कृपयाशिष्यदेहके ॥ जनयेद्य समावेशशांभवंसहिदेशिक ॥६१॥ रामेप्ययविशुद्धात्माविरक्त स्वात्मनैवहि ॥ विश्रांतिमानाकार्लंचमवादाप्तभवान्पदम् ॥६२॥ शिष्यप्रज्ञैवबोधस्यकारणगुरुवाक्यत ॥ मलत्रयमपक्वचेत्कथयुज्यातिपक्ववत् ॥६३॥ज्ञानप्रत्यक्षमेवेदगुरुशिष्यप्रयोजनम् ॥ उभावपियतोयोग्यौसर्वपामीदृशामपि ॥६४॥

॥ ६० ॥ मनूमयास्वशरीरत्यकारामदृहप्रविश्यकुडलिनींसचारादिकनकृतमेवतत्कथत्वयाशक्तिपातोज्ञातस्तमाह ॥ दर्शनादिति ॥ सत्यसकल्पानोत्वादृशोदृष्पादृस्यापिस
च्छिष्यस्यकुडलिन्या पदृचकभेदनब्रह्मरध्रस्थिनपरशिवसमावेशलक्षणोजीवस्योपाधिपरित्यागेनशुद्धब्रह्मसमावेशलक्षणश्चशक्तिपात सिद्ध्यतीतिभाव ॥ देशिकोगुरु ॥ ६१ ॥
नयाममप्यसच्छिष्यमादर्शयति ॥ रामइति ॥ ६२ ॥ मलभयशैवशास्त्रप्रसिद्धमाणवादिकामककर्मवासनालक्षणमा ॥ कथयुज्यतिशिष्यइतिशेष ॥ ६३ ॥ सच्छिष्येपुरात्त
स्यदृष्टकदैवस्याह ॥ ज्ञानमिति ॥ यतउभौगुरुशिष्यौयोग्यौवतसर्वेषापुरुषायानामीदृशाकिवन्यलक्षणानामपिभाजनस्तामित्यथ ॥ ६४ ॥

इत्थवसिष्ठप्रशस्यप्रस्तुतकर्त्तव्यमाह ॥ इदानीमिति ॥ अस्मदादिपुकृपया ॥ त्वपदेपरिणत कृतकृत्यइतियावत् ॥ ६५ ॥ ममकार्यनिर्विघ्नयज्ञसिद्धित्वस्मरन्सनूरामव्युत्थानंक
र्त्तुमर्हसीतिपूर्वत्रत्वथामाकृथाइत्युत्तरत्रवासवध ॥ ६६ ॥ किंचान्यद्देवकार्यमपिरामव्युत्थापनेनचरामसपादयामोवयम् ॥६७॥ कार्यांतराण्यपिदर्शयन्देवकार्यविशदयति ॥
सिद्धाश्रमेत्यादिना ॥ अहल्यायामुक्तिशापमोक्षचकरिष्यतीत्यनुषंग. ॥६८॥ निश्चयोवाग्निश्चय' ॥ गतिपरलोकमार्गम् ॥६९॥ राज्यविमुच्यगतोविगत.॥ जीवन्मुक्तत्वादेवा
भयोनिस्पृहश्च ॥ दंडकारण्यवासिनोमुनीनूराक्षसवधेनभयादुद्धरिष्यतीतिपरेणान्वय. ॥७०॥ विविधानितीर्थानिप्राणिनश्चउद्धरिष्यतिपावयिष्यतीत्यर्थ. ॥ सीताहरणप्रयुक्त
यद्दौर्गत्यशोकमोहादिविडंबनतच्छलेनरावणादीनावधादपिसर्वैपार्श्वसंगिनाभुविशोच्यतामस्वास्थ्यचदर्शयिष्यतीतिपरेणान्वयः ॥७१॥ अथइंद्रवरदानेनयुद्धेमृतस्यवानरक्षा
देःपरावृतिपरावर्त्तनपुन'मजीवनदर्शयिष्यति ॥७२॥ अग्निप्रवेशेनसीताविशुद्धिमन्विच्छन्सन्नात्मन.स्वस्यलोकानुमतिशिष्टजनमाननीयचरित्रतांदर्शयिष्यति॥ततोराज्येभिषि

इदानींकृपयारामव्युत्थानंकर्त्तुमर्हसि॥ पदेपरिणतस्त्वंहिकार्याविशावयंयतः॥६५॥ स्मरन्कार्यममविभोयदुद्दिश्याहमागतः॥ प्रार्थि
तश्चातिकृष्टेनराजादशरथःस्वयम्॥ ६६ ॥ तद्वृथामाकृथाःसर्वंशुद्धेनमनसामुने॥ देवकार्यंचरामान्यदवतारप्रयोजनम्॥६७॥सिद्धा
श्रमंमयानीतोरामोराक्षसमर्दनम्॥ करिष्यतिततोहल्यामुक्तिंचजनकात्मजाम्॥६८॥परिणेष्यतिकोदंडभंगेनकृतनिश्चयः॥ रामस्य
जामदग्न्यस्यकर्तानष्टांगतिंध्रुवम्॥६९॥पितृपैतामहंराज्यंविगतोभयनिस्पृहः॥ वनवासच्छलेनेहदंडकारण्यवासिनः॥७०॥उद्धरिष्य
तितीर्थानिप्राणिनोविविधानिहि॥ सीताहरणदौर्गत्यच्छलेनभुविशोच्यताम्॥७१॥ दर्शयिष्यतिसर्वेषांरावणादिवधादपि॥ स्त्रीसंगि
नामथास्वास्थ्यंवानरादेःपरावृतिम्॥ ७२ ॥ सीताविशुद्धिमन्विच्छँल्लोकानुमतिमात्मनः॥ जीवन्मुक्तोनिस्पृहोपिक्रियाकांडपरायणः
॥७३॥ भविष्यतिगतिंद्रष्टुंज्ञानकर्मसमुच्चयौ॥यैर्दृष्टोयैःस्मृतोवापियैःश्रुतोबोधितस्तुयैः॥७४॥ सर्वावस्थागतानांतुजीवन्मुक्तिप्रदास्य
ति॥इतिकार्यमशेषेणत्रैलोक्यस्यममापिहि॥७५॥अनेनरामचंद्रेणपुरुषेणमहात्मना॥नमोस्मैजितमेवैतकोप्येवंचिरमेधताम्॥७६॥

क.स्वयंजीवन्मुक्तोनिस्पृहोपिसन्कर्माधिकृतजनानाकर्मानुष्ठानेनैवगतिंद्रष्टुंदर्शयितुंक्रियाकांडपरायणोभविष्यतीतिपरेणान्वयः ॥ ७३ ॥ ज्ञानकर्मसमुच्चयाधिकारिणांब्रह्म
लोकादिगतिदर्शयितुंज्ञानकर्मसमुच्चयौचकरिष्यतीतिशेष. ॥ ज्ञानमन्त्रोपासनम ॥ नकेवलकर्ममार्गप्रवर्तनेनवर्त्तमानजनमात्रोपकारीकिंतूत्तरकालमपिस्मरणकीर्त्तनस्वचरि
त्रप्रबोधनादिनास्वानुगतानाभक्तानाजीवन्मुक्तिसुखप्रदइत्याह ॥ यैरिति ॥ ७४ ॥ सर्वावस्थासुगतानांभक्त्याअनुगतानाम ॥ ७५ ॥ अनेनमहात्मनारामचंद्रेणइतिवर्णितप्रका
रेणत्रैलोक्यस्यममापिहितकार्यमितिपूर्वत्रान्वय' ॥ इदानींश्रीविश्वामित्र सामाजिकानारामभक्तिवर्धयन्नाह ॥ नमइति ॥ हेजनाःएतेयूयमस्मैरामायनमस्कुरुत ॥ तन्नम
स्कारमात्रेणभवद्भिःसर्वंजेतव्यंजितमेवनसाधनांतरमपेक्षणीयमित्यर्थ. ॥ युष्माकंमध्येकोपिपुरुषधौरेयएवंश्रीरामइवजीवन्मुक्तश्चिरंनिर्विकल्पसमाधिविश्रांतिप्राप्त. ॥ सु
खमेधतावर्धताम ॥ ७६ ॥

॥७७॥ दूरादुत्तमाश्रुताउत्तरचरितरूपारामकथायैस्तथाविधाःसन्तोरामांघ्रिपद्मरजसामादरेणनमस्कारेणेतियावत् ॥ सदारामस्मरणेचआस्थिताआस्थावन्तोबभूवुरितिशेष ॥ वसिष्ठांमैथिलीपतेः कथयामृतपानसन्तुष्टोपनष्टमोहमभूव ॥ ७८ ॥ एवमन्येमहर्षयश्चनसन्तुष्टाः ॥ भूयश्श्रोतुमुत्कण्ठिताःसर्वेबभूवुरित्यर्थ ॥ अतएवतेतस्यगुणान्परोक्तानाकर्ण्यपरमत्वपमृतपाम्यान्मनिमग्नमन्मभुवन् ॥ लब्धरूभावश्छोरस ॥ ७९ ॥ भूमिष्ठोवृजनमतिम्यक्तवद ॥ अयरामाजन्मनःप्राकृतोऽभूत् किंवाबुधोदेव अथवामनुष्य इत्यज्ञजनाभिप्रायानुसारीप्रश्न ॥ ८० ॥ विश्वामित्रोप्यज्ञजनानुसारेणोत्तरमाह ॥ अत्रैवेति ॥ हेजनत्वमभास्मिन्रामएवसाक्षाद्भगवान्वासुदेवइतिविश्वासकुरु सपुराणःपर पुरुष ॥

॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥इतिश्रुत्वाचतेसर्वेविश्वामित्रेणभाषितम् ॥ सिद्धाश्चवरयोगींद्रावसिष्ठप्रमुखा पुन ॥७७॥ रामांघ्रिपद्मरजसामादरस्मरणस्थिता ॥दूरश्रुतोत्तरकथा कथयामैथिलीपते ॥७८॥ नसतुतोषभगवान्वसिष्ठोन्येमहर्षय ॥ गुणान्गुणनिधेस्तस्यबुधश्चाकर्णयन्श्रुतम् ॥७९॥ विश्वामित्रमुनिंप्राहवसिष्ठोभगवान्नृपि ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ भूहिविश्वामित्रमुनेरामोराजीवलोचन ॥ कोयमभूद्बुध किंवामनुष्योवायराघव ॥८०॥ ॥श्रीविश्वामित्रउवाच॥ ॥ अत्रैवकुरुविश्वासमयसपुरुषःपर ॥ विश्वायमथिताम्भोधिर्गंभीरागमगोचर ॥८१॥ परिपूर्णपरानंद सम श्रीवत्सलांछन ॥ सर्वेषांप्राणिनांराम प्रदातासुप्रसादित ॥८२॥ अयनिहृतिकुपित सृजत्ययमसत्सकान् ॥ विश्वादिर्विश्वजनकोधाताभर्त्तामहासख ॥८३॥ अयव्युत्क्रांतनि सारम्हकुससारधूर्त्तकै ॥ आनंदसिंधुर्विततोवीतरागैर्विगाह्यते ॥८४॥ क्वचिन्मुक्तइवात्मस्य क्वचित्तुर्यपदाभिध ॥ क्वचित्प्रणीतप्रकृति क्वचित्तस्य पुमानयम् ॥८५॥ अयंत्रयीमयोदेवस्त्रैगुण्यगहनातिग ॥ जयत्यगैरयपड्भिर्वेदात्मापुरुषाद्भुत ॥८६॥ अयंचतुर्धांकुरयविश्वस्रष्टाचतुर्मुख ॥ अयमेवमहादेव संहर्त्ताचत्रिलोचन ॥८७॥

सक ॥ विश्वार्थमथितोऽम्भोधिःक्षीरार्णवोयनस ॥ गभीराणांगूढाशयानामागमानामुपनिषदांतस्वगोचरोनान्यप्रमाणस्येत्यर्थ ॥ ८१ ॥ प्रदातासर्वपुरुषार्थानामितिशेष ॥ सुष्ठुप्रसन्नस्यामसादित ॥ ८२ ॥ असत्समाश्चकार्यनेकीर्त्यंतइत्येसत्सकामिथ्यार्थास्तान् ॥ ८३ ॥ व्युत्क्रांताविचारबाधितानि सारामस्ववश्चससारा कार्यकारणबधायैस्तथाविधैर्धूर्तकर्मगहनकर्मैर्वीतरागैर्यतिभिरानंदसिंधुर्विगाह्यतेप्रविश्यते ॥ ८४ ॥ अयमेवज्ञानमुक्तोनित्यमुक्तोमायानियतामायांतर्बद्धश्चतिष्ठन्धर्मास्थितइत्याह ॥ क्वचिदिति ॥ ८५ ॥ त्रयीमयोवेदशरीर ॥ अंगैः शिक्षाकल्पादिभि ॥ वेदानामात्मापारमार्थिकस्वरूपभूत ॥ ८६ ॥ चतुर्बाहु पालकोविष्णु ॥ ८७ ॥

---

१ अयमयामश्छोरस पुपाररादिवा

योगान्मायाशक्तिसंबधात् ॥ मोहनिद्रानाशतत्वात्सदाजागरूक ॥ ८८ ॥ यथाविक्रमेणपराक्रमेणावश्यभावीविजयउन्नतेप्राप्यते तेजसायथाप्रकाशोभास्वररूपंउन्नतेधि
यते यथाश्रुतेनशास्त्रेणप्रज्ञोत्कर्षउन्नतेप्राप्यते तद्वदयसुपर्णेनगरुडेनेत्यर्थः ॥ ८९ ॥ अमुनारामेणयश्चित्तेनममायप्रतियोद्धेतिचित्यश्चितनार्ह'सपन्न' ॥ ९० ॥ विष्णुदेहेनामु
नाशून्यंस्वर्गहास्वर्गस्यशोच्यतेत्यर्थ ॥ अभित.परित'समयानिकषाहाप्रतियोगेपीतिषष्ठ्यर्थेद्वितीया ॥ एवशेषमूर्तिरयपातालाल्लक्ष्मणात्मनाइहागतः ॥ तथाचपातालस्या
विशोच्यतेत्यर्थ' ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ रूपयितुनिरूपयितुद्रष्टुंच ॥ ९३॥ वंशेऽवतारेणरघुरप्यनेनपावितइत्याह ॥ रघोरिति ॥ शुश्रुमइतिक्रादिनियमान्नेट्लिटिमसोमादेशाभा

अजोयंजायतेयोगाज्जागरूकःसदामहान्॥ बिभर्तिभगवानेतद्विरूपोविश्वरूपवान्॥ ८८ ॥ विजयोविक्रमेणेवप्रकाशइवतेजसा॥
प्रज्ञोत्कर्षःश्रुतेनेवसुपर्णेनायमुच्यते॥ ८९॥ अयंदशरथोधन्यःसुतोयस्यपरःपुमान्॥ धन्यःसदशकंठोपिचिंत्यश्चित्तेनयोमुना॥ ९०॥
हास्वर्गममुनाशून्यंहापातालादिहागतः॥ तस्यागमादयंलोकोमध्यमःश्रेष्ठतांगतः॥ ९१ ॥ रामइत्यवतीर्णोयमर्णवांतःशयःपुमान्॥
चिदानंदघनोरामःपरमात्मायमव्ययः॥ ९२॥ निगृहीतेंद्रियग्रामारामंजानंतियोगिनः॥ वयंत्ववरमेवास्यरूपंरूपयितुंक्षमाः॥ ९३॥
रघोरघोच्छेदकरोभगवानितिशुश्रुमः॥वसिष्ठकृपयात्वंहिव्यवहारपरंकुरु॥ ९४॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥इत्युक्त्वावस्थितस्तूष्णीं
विश्वामित्रोमहामुनिः॥ वसिष्ठस्तुमहातेजारामचंद्रमभाषत॥ ९५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥रामराममहाबाहोमहापुरुषचिन्मय॥
नायंविश्रांतिकालोहिलोकानंदकरोभव ॥ ९६ ॥ यावल्लोकपरामर्शोनिरूढोनास्तियोगिनः॥ तावद्रूढसमाधित्वंनभवत्येवनिर्मलम्
॥ ९७॥ तस्माद्राज्यादिविषयान्पर्यालोक्यविनश्वरान्॥ देवकार्यादिभारांश्चभजपुत्रसुखीभव॥ ९८॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥
इत्युक्तोपियदारामःकिंचिन्नोचेलयंगतः॥ तदासुषुम्नयासोपिविवेशहृदयंशनैः॥ ९९॥

वश्छांदसः ॥ ९४ ॥९५ ॥ ९६ ॥ अधिकारनिष्पादनलक्षणोलोकानांपरामर्शोयावन्ननिरूढोननिष्पन्नः ॥ नभवतियुक्तमितिशेषः ॥ ९७ ॥ पर्यालोक्यकंचित्कालमनुभूय
देवकार्यादीनधिकारभारांश्चपर्यालोक्यपश्चात्समाधिभजेत्यर्थ' ॥ ९८ ॥ यदारामइतिगुरुणाउक्तोपिलयंब्रह्मैक्यंगतोबाह्यार्थश्रवणाभावाद्वागादिकरणचेष्टोपरमाच्चनाकिं
चिदूचेतदासवसिष्ठस्तच्छरीरसकल्पेनप्रविश्यतदीयसुषुम्नानाड्याशनैर्हृदयपुंडरीकंविवेश प्रविश्यतदीयंविलीनजीवोपाधिलिंगंघनीकृत्यबीजांतःप्रविष्टोवायुस्तदंतर्गतमंकुर
मिवबहिराचकर्षेतियावत् ॥ ९९ ॥

तस्यबहिराकर्षणेनशाविभावकमेणतमविदाभासाभिव्यक्त्यासकृतक्षेममकाशबासार्थदर्शनादिकममाह ॥ शक्तीति ॥ प्रथमप्राणादिबीजभूतायामाधारशक्तौततःप्राणाभि
भाविते पुनतोमनसआभिभाविनस्मिश्वमसक्तिश्विदाभासभावेनानुप्रवेशस्तंकरोतीतिशक्तिप्राणमनःप्रसक्तिकरण अतएवतत्प्रकाशात्मकस्तदुपाधिकोजीवःप्राणद्वारासर्वनाडी
रंध्रेष्वनुप्रविश्यपुष्टाभ्याविस्फुरितानिसर्वाणिज्ञानकर्मेंद्रियलक्षणानिकरणानियेनतथाविध सन्दर्शनेनंभमोन्मील्यबहिरुत्कटाम्पूज्यान्वसिष्ठमुख्यान्विदुषोदृष्ट्वास्वयकृतकृत्य
त्वान्निर्मुक्तसर्वैषणःअतएवकृत्यस्यावश्यकर्तव्यस्यअकृत्यस्यत्याज्यस्यचव्यवहारस्यविचारणयागुणदोषचिंतयाआविपरात्तत्प्रयुक्तहानोपादानादिरूपत्वाचरहित सर्वांदृश
मामेतेकिवक्ष्यंतीतिसवाप्रतीक्ष्यस्थितइत्यर्थ ॥ १० ॥ तदनंतरइतिमागुक्तरामराममहाबाहोइत्यादिवसिष्ठवचनपुनस्तेनैवश्रावितमुत्वाइदगुरुवाक्यमनुल्लंघ्यमितिपिधूमा

शक्तिप्राणमन प्रसक्तिकरणोजीवप्रकाशात्मकोनाडीरंध्रसुपुष्टसर्वकरण ॥ ओन्मील्यनेत्रेशनै ॥ दृष्ट्वोत्कृष्टवसिष्ठमुख्यविदुषोनिर्मुक्त
सर्वैषण कृत्याकृत्यविचारणादिरहित सर्वान्प्रतीक्ष्यस्थित ॥ १०० ॥ श्रुत्वावसिष्ठवचनगुरुवाक्यमितिस्वयम् ॥ श्रुत्वाप्रोवाचभगवा
न्रामचंद्र समाहित ॥ १०१ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ नविधेर्ननिषेधस्यत्वत्प्रसादादयप्रभु ॥ तथापितववाक्यतुकरणीयहिसवदा
॥ १०२ ॥ वेदागमपुराणेपुस्मृतिष्वपिमहामुने ॥ गुरुवाक्यविधि प्रोक्तोनिषेधस्तद्विपर्यय ॥ १०३ ॥ इत्युक्त्वाचरणौतस्यवसिष्ठस्यमहा
त्मन ॥ शिरसाधार्यसर्वात्मासवान्प्राहघृणानिधि ॥ १०४ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ सर्वेश्रृणुतभद्रंवोनिश्चयेनसुनिश्चितम् ॥ आत्म
ज्ञानात्परनास्तिगुरोरपिचतद्विद ॥ १०५ ॥ ॥ श्रीसिद्धादयऊचु ॥ ॥ रामैवमेवसर्वेषांमनसिस्थितिमागतम् ॥ त्वत्प्रसादाच्चसफल
संवादनदृढीकृतम् ॥ १०६ ॥ सुखीभवमहाराजरामचंद्रनमोस्तुते ॥ वसिष्ठेनाप्यनुज्ञातागच्छामोघयथागतम् ॥ १०७ ॥ श्रीवाल्मी
किरुवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वागता सर्वेरामसंस्तवनेरता ॥ रामचंद्रस्यशिरसिपौष्पीवृष्टि पपातह ॥ १०८ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंरामचंद्रक
थानकम् ॥ अनेनक्रमयोगेनभरद्वाजसुखीभव ॥ १०९ ॥

सुबभ्यादिमायनामपिश्रुत्वाभगवान्सवब्र स्वावतारप्रयोजनमइतियावत् ॥ तदभ्युपगमेनसमाहित सन्प्रोवाचेत्यर्थ ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ विधिरवश्यानुष्ठेयोर्थ ॥ तद्विपर्यय
स्तदतिक्रमणतुनिषेध ॥ अवश्याहेयइत्यर्थ ॥ १०३ ॥ इदानींश्रीरामःपरमपुरुषार्थदानरूपस्यगुरुकृतोपकारस्यनिष्कृतिमन्यामपश्यन्स्वशिरसितच्चरणधारणव्याजेनस्वगु
रवेसमर्प्यसवजनभ्यःसर्वोत्कृष्टज्ञानमाहात्म्यगुरुमाहात्म्यंचस्वयमत्यक्षमनुभूतविश्वासदार्ढ्यायोपदिष्टवानित्याह ॥ इत्युक्त्वेति ॥ १०४ ॥ तद्विदआत्मविदइतिगुरुविशेषणम् ॥
तदात्मतत्त्वगुरूपदेशादेवेतीतितद्विद शिष्यस्यगुरोःपरनास्तीतिभावः ॥ १०५ ॥ स्थितिर्निश्चयम ॥ सवादेनएतद्ग्रंथलक्षणेनत्वदुक्तिसवादेनच ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ रामचंद्र
स्यर्जीवन्मुक्तिविश्रांतिपर्यंतसवादकथालक्षणमाख्यानसर्जीवनममृतमिति यावत् ॥ १०९ ॥

उपसंहरति ॥ इतीति ॥ वरमुनेर्वसिष्ठस्यवचनपंक्तिलक्षणयारत्नमालयाविचित्राभूषिताइतिउक्तरूपारघुपतेर्जीवन्मुक्तिसिद्धिर्यामयातुभ्यप्रोदिताप्रोक्तानिखिलानांकविकु
लानायोगिनाचसेव्यरूपासापरमगुरुकटाक्षाच्छ्रवणादिनासेवितासतीमुक्तिमार्गंप्रागुक्तभूमिकाक्रमदद्दात्यारोपयतीत्यर्थः ॥ ११० ॥ विधिसवादप्रकारम् ॥ मोहमालिन्यरा

इतिरघुपतिसिद्धिःप्रोदितायामयातेवरमुनिवचनालीरत्नमालाविचित्रा॥निखिलकविकुलानांयोगिनांसेव्यरूपापरमगुरुकटाक्षान्मु
क्तिमार्गंददाति॥ ११० ॥ यइमंशृणुयान्नित्यंविधिंरामवसिष्ठयोः॥ सर्वावस्थोपिश्रवणान्मुच्यतेब्रह्मगच्छति॥ १११ ॥ ॥इत्यार्षे
वासिष्ठमहारामायणेवाल्मीकीयेदेवदूतोक्तेद्वात्रिंशत्साहस्र्यांसंहितायांबालकांडेमोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्धेरामव्युत्थानंना
मअष्टाविंशत्युत्तरशततमस्सर्गः ॥ १२८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ निर्वाणप्रकरणपूर्वार्धसमाप्तम् ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

गद्वेषमहापातकोपपातकादिसर्वदोषावस्थायुक्तोपिपुरुषःश्रवणादेवसर्वैर्दोषैर्मुच्यतेशांत्यादिगुणप्राप्तिक्रमेणब्रह्मगच्छतिप्राप्नोतिकिंपुनरधिकारीत्यर्थ ॥१११॥ ॥ इतिश्री
वासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्धेअष्टाविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२८ ॥ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीसर्वज्ञसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीरामच
न्द्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगंगाधरेंद्रसरस्वत्याख्यभिक्षोःशिष्येणानंदबोधेंद्रसरस्वत्याविरचितेश्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपूर्वार्धसंपूर्णम् ॥ ॥ ७ ॥

चिदात्मनिगौण्याशिलाशब्दप्रयोगनिमित्तानूगुणान्दर्शयति ॥ घनत्वेति ॥ आदिपदादभेद्यत्वैकरसत्वकूटस्थत्वादिपरिग्रहः ॥१६॥ अपिशब्दाभ्यांसूचितोविरोधोमाययापरिहर्तव्य ॥१७॥१८॥ जगदेवमयातत्रपद्मवनत्वेनोत्प्रेक्षितमित्याह ॥ अस्यामेवेति ॥ तच्चजगदन्यदिवभातमपिवस्तुतोनान्यत्शुद्धचिदात्मकंचवानकिंतुमायैवेत्यर्थः ॥१९॥ तेषाचनिकटेसतिशखाःशतसहस्रशइतियदुक्तंतत्तात्पर्यमाह ॥ शखेति ॥ लोक्यतइतिलोकचित्रंलिख्यतेशिल्पिमन कल्पनयायथातथाभूतभव्यसर्वंजगत् तत्रशालभंजिकावस्तुतोयथावास्तवीवअस्तीतिपरेणान्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ आदत्तेस्वीकरोतितथाएषाचिदपिघनाएकिकांएकपिंडतास्वीकरोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ तत्स्वरूपादभिन्नोपिवपुर्मय परिच्छिन्नाकारइवभातीत्यर्थः ॥ सुषुप्तावस्थयाटकच्छेदात्प्रागनभिव्यक्तयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ सतोःशिलामरिचयोर्नोदेतिनास्तमायातितथेत्यर्थः ॥ पुरंध्र्यामुचरित्रायाश्चि

चिच्छिलैषामयोक्तातेयस्यामंतर्जगंतिवै ॥ घनत्वैकात्मकत्वादिवशादेषाशिलैवचित् ॥१६॥ अप्यत्यंतघनांगायाःसुनीरंध्राकृतेरपि॥ विघ्नेंतर्जगद्वृंदंव्योमेवविपुलानिलः॥ १७॥ द्यौःक्ष्मावायुराकाशंपर्वताःसरितोदिशः ॥ संतितस्यांशिलायांचसुषिरंनमनागपि॥ ॥१८॥ अस्यामेवघनांगात्मजगत्पद्मंविजृंभते॥ एतस्माद्वस्तुतोनान्यदन्यच्छुद्धात्मकंचवा ॥१९॥ शंखपद्मादिकंलोकंपाषाणेलिख्यतेयथा॥ भूतंभवद्भविष्यच्चशिलायांशालभंजिका॥ २० ॥ तथास्तितत्रतत्सर्वंसंस्थानंवस्तुतोयथा॥ उपलांतःसन्निवेशोनानात्माप्येकपिंडताम्॥ २१ ॥ यथादत्तेतथैषाचित्पिंडाकारैकिकांघनाम् ॥ यथापद्मःशिलाकोशादभिन्नस्तद्वपुर्मयः ॥२२॥ तथासर्गश्चितोरूपादभिन्नोपिवपुर्मयः॥ सुषुप्तावस्थयाचक्रपद्मलेखाःशिलोदरे॥२३॥ यथास्थिताश्चितेरंतस्तथेयंजगदावली॥ शिलांतःपद्मलेखालीमरिचांतश्चमल्कृतिः॥ २४॥ नोदेतिनास्तमायातियथासर्गस्तथाचितौ॥ यथापुरंध्र्यांमर्त्यौतर्मज्ज्ञावाबिल्वगायथा॥ २५॥ तथानंतविकाराढ्याचितौब्रह्मांडमंडली॥ विकारादितदेवेतिमुधैवोक्तिरनर्थिका ॥२६॥ तत्तांसमुपयात्याशुजलंबिंदुरिवांभसि॥ अनंतत्वाच्चितेरेतद्विकारादिचितेरिति॥२७॥ उक्त्यासंपद्यतेयच्चतल्लयेनविलीयते॥ ब्रह्मैवेदंविकारादिविकाराद्यर्थवर्जितम्॥२८॥ वर्जनावर्जनेर्थस्यब्रह्मैवानंततावशात्॥ ब्रह्मस्थितंविकारादिब्रह्मैवोत्पादितंक्रमात् ॥२९॥

यामतर्मनसिमर्त्यस्तत्कांतःसदैवास्ति ॥ २५ ॥ यदाविकारिणांब्रह्मांडानांचिन्मात्रत्वंतदातद्विकारभुवनशरीरादिभेदानांचिन्मात्रत्वमर्थसिद्धमितितदुक्तिरर्थशून्यत्वान्मुधानिष्फलैव ॥ २६ ॥ कुतोर्थशून्यातत्राह ॥ तत्तामिति ॥ यतएतद्विकारादिआशुब्रह्मांडानांचिन्मात्रतादर्शनक्षणएवतत्तांचिन्मात्रतासमुपयातिनपृथगणुमात्रमप्यवशिष्यतइतिहेतोः ॥ २७ ॥ कविवर्णितगंधर्वनगरवैचित्र्यवदुक्तिमात्रसिद्धत्वादपितस्यप्रत्येतृचिन्मात्रत्वमित्याह ॥ उक्त्येति ॥ सभूरितिव्याहरत् भुवमसृजत एतइतिवैप्रजापतिर्देवानसृजत असृग्रमितिमनुष्यानिदवइतिपितॄनित्यादिश्रुत्याभुवनादिसर्गस्यनामपूर्वकत्वोक्तेरेवनामलयेनलयोप्यूह्यः॥२८॥विकाराद्यर्थवर्जनमपिनवस्त्वंतरमित्याह ॥ वर्जनेति॥२९॥

पुष्पफलपर्यंतस्वकार्यबीजवत्सर्वप्रपंचस्तत्तानुदयित्वदशामावपिसर्वपिदेवेत्याह ॥ बीजेत्याविना ॥ ३० ॥ अंकुरादिपूर्वपूर्वविकारेषुभवती विषमानिमाथउत्तरकालकोदशारवा पञ्चशारिपाति ॥ ३१ ॥ द्वैतस्यैकत्वकल्पनाधीनकल्पनत्वादप्यकल्पितचिन्मात्रंतत्त्वमित्याह ॥ एकत्वमिति ॥ एतयोर्बीजतत्कार्ययो ॥ अन्यभवध्विद्यतिरिक्तजात्मकल्पना नवधीनाभूति ॥ नचिद्रूपंतुकदाचिदपिईदृशाजात्मस्वभावंनसंभवतीत्यर्थ ॥ ३२ ॥ तदेवस्फुटयन्प्रकृतेयोजयति ॥ चिदिति ॥ ३३ ॥ मज्जादिबिल्वेइतिशेष ॥ ३४ ॥ एक भवइतिप्रसिद्धजगद्रूपेणदृश्यते ॥ सुषुप्तकशिल्पिवासनामात्रम ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ जगत्कर्तृजीवेश्वररूपंतद्वीयकर्तृत्वादिजगद्यापितिश्चिदेव ॥ भवाभवाआविर्भावतिरोभावा

अत्रान्यार्थमिदंविद्धिमृगतृष्णांभसासमम् ॥ बीजंपुष्पफलांतस्थंबीजांतनान्यदात्मकम् ॥ ३० ॥ यादृशीबीजसत्तासाभवतीयात्यथो त्तरम् ॥ चिद्घनेचिद्घनत्वयत्सएवत्रिजगत्क्रम ॥ ३१ ॥ एकत्वमेतयोर्द्वित्वमेकाभावेद्वयो.क्षति ॥ जगदन्यभवोद्भूतिर्नकदाचित्तदीदृशम् ॥ ३२ ॥ चिद्चिन्नकदाचिच्चद्वयमंनर्मिथोद्वयम् ॥ महाशिलांतरेभेदोलेखात्मास्तियथायद्रु ॥ ३३ ॥ तदन्यानन्यमज्जादिचिद्घनेत्रिजगत्त था ॥ रेखोपरेखावलितायथैकापीवरीशिला ॥ ३४ ॥ तथात्रैलोक्यवलितब्रह्मैकमितिदृश्यते ॥ एतच्छिलांतरनादियथानित्यसुषुप्तकम् ॥ ३५ ॥ नास्तमेतिनचोदेतितथाइताजगद्गति ॥ यथाशिलांतर्लेखादिभिद्यतेनशिलांतरात् ॥ ३६ ॥ तत्सारत्वाज्जगत्कर्तृकर्तृत्वादिजगच्चि ति ॥ यथाशिलांतरानानास्पदास्पदभवाभवा ॥ ३७ ॥ विपर्यत्वनगच्छतिकर्त्तारोजगतस्तथा ॥ नेदंकदाचित्क्रियतेनकदाचननश्यति ॥ ३८ ॥ अद्रिवद्भवोल्लासविलासावेदनात्मकम् ॥ यथायत्रयदाकारतथातत्रतदेवहि ॥ ३९ ॥ ब्रह्मसत्तात्मकंसर्वंसुषुप्तस्थमिवस्थित म् ॥ भूरिभावविकारात्योयोयंजगद्गुरुभ्रम ॥ सुषुप्तमेवतद्विद्धिशिलांत पंकजादिवत् ॥ ४० ॥ नित्यंसुषुप्तपदमेवजगद्विलास सम्यक् प्रशांतममचिद्घनखात्मकत्वात् ॥ पद्मा शिलांतरिवसर्गदशास्वसारादृष्टानदेहमुपयातिकदाचिदेव ॥ ४१ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षो पायेपुनि पू शिलाकोशोपदेशोनामषट्चत्वारिंश मर्ग ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ ३७ ॥ शिलायथातत्त्वदर्शनेविपर्यत्वंनगच्छतितथाआत्मतत्त्वदर्शनेपिकर्त्तारइत्यर्थ ॥ ३८ ॥ अद्रिवदद्रिरिवकूटस्थवदविकारित्वादित्यर्थ ॥ अतएवशिलानानाशिल्पिनोविरु द्धमानसकल्पनाभेदेदृश्यप्रसापिनानाजीवविरुद्धकल्पनाभेदपितत्तद्रूपमेवावतिष्ठतइत्याह ॥ यथेति ॥ यदाकारकल्प्यतइतिशेष ॥ ३९ ॥ सुषुप्तस्ययथाप्रतिजीवविविधभवा मायकल्पनाभेदवविरोधेनसहतेनसुखित्वम् ॥ सुषुप्तमनुन्मिषितवासनामात्रमेव ॥ ४० ॥ आख्यायिकातात्पर्यंसंक्षिप्योपसंहरति ॥ नित्यमिति ॥ चिद्घनपद्मस्वतदात्मक त्वात् ॥ असारात्तुच्छा शिलांत पद्मादवसर्गादिदशाआत्मनिदृष्टाअपिकदाचिदपिदेहंस्वरूपस्थितिनापयास्येवेत्यर्थ ॥ ४१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० षट्चत्वारिंश सर्ग ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

१ यत्रइतिकचित्पाठ

इहबिल्वशिलाख्यानतात्पर्यमुपवर्ण्यते ॥ मयूराडरसेबर्हवर्णसंस्थानभेदवत् ॥१॥ बिल्वदृष्टांतवशादचिद्रूपमेवतदंतर्बीजमज्जादीनामिवस्वगतभेदेनतत्रतत्समसत्ताकसर्गोद्भवश्चा
चित्तक्तइतितात्पर्यभ्रमोमाभूदितितत्तात्पर्यवर्णयति ॥ चित्तत्त्वस्येति ॥ चिद्रूपतत्त्वयावत्स्वस्वरूपप्रतिसंधानशून्यतावदेवसर्गगर्भमितिद्योतनायाचेतनफलदृष्टांतः ॥ सर्गश्चचि
त प्रसिद्धस्वापादपरःस्वापःस्वमएवयुगवत्सरादिक्रमात्स्वसत्ताकल्पितसन्निवेशेनप्रवृत्तोनचित्समसत्ताकःस्वगतभेदइत्यर्थ ॥ १ ॥ तर्हिकिंचित्तत्त्वादन्यएवसर्ग एतदपिदुर्वच
मित्याह ॥ देशेति ॥ २ ॥ तर्हिकिमसद्देवेदसर्गादितदपिदुर्वचमित्याह ॥ समस्तेति ॥ समस्तानाशब्दानातदर्थानातद्वासनानातत्प्रयुक्तसंकल्पविकल्पादिकलनानाचवेदितुरवस्था
त्रयेप्येकात्मत्वात्सत्त्वेअत्यतासतस्तेनवेदनादर्शनादित्यर्थः॥३॥ तस्माच्चिदधीनप्रातिभासिकानुक्रमवैचित्र्याशयेनैवफलत्वेनोत्प्रेक्षणमित्याह ॥ फलस्येति ॥ अनानातथाना

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥चित्तत्त्वस्यफलस्येवचितःस्वापापरक्रमात् ॥ससत्तासन्निवेशेनयःससर्गइतिस्थितः॥१॥ देशकालक्रियादीनाम पितन्मयरूपतः॥ इदमन्यदिदंचान्यदितिनात्रोपपद्यते॥२॥समस्तशब्दशब्दार्थवासनाकलनाविदः॥एकात्मत्वादसच्चेदमितिसंकथ्यते कथम् ॥३॥ फलस्यांतःसंनिवेशोनामानुक्रमतोयथा॥ चितःस्वसत्ताघनतानानानानानास्थितातथा॥४॥ अनानैवापिनानैवक्षुब्धेवाक्षु भितैवच॥ यथाफलांतःस्वासत्ताचिदंतःसिद्धयस्तथा ॥ ५ ॥ जगन्नगरमादर्शेचितःस्वंप्रतिबिंबितम् ॥ कचतीवाकचदपिशिलांतःसंनि वेशवत् ॥ ६ ॥ परमेचिन्मणौसंतिजगत्कोटिशतान्यपि ॥ चिंतामणावनंतानिफलानीवार्पितान्यलम् ॥ ७ ॥ चित्समुद्गकएवेदंतदंगो त्कीर्णमाततम् ॥ जगन्मौक्तिकमाभातितदंशमयमन्यवत् ॥ ८ ॥ अहोरात्रंविकरयन्वेदनावेदनान्यलम् ॥ चिदादित्यःस्थितोभास्वाञ्ज गद्द्व्याणिदर्शयन् ॥ ९ ॥

नाचभूत्वास्थिता ॥ ४ ॥ तत्रानानात्वायंशएवप्राथम्याद्वास्तवइत्याह ॥ अनानैवेति ॥ क्षुब्धाविकृतेव ॥ सिद्धय सन्निवेशनिष्पत्तयः ॥ ५ ॥ शिलाख्यानस्यतात्पर्यंदर्शय ति ॥ जगदिति ॥ शिलांतःसन्निवेशवज्जगदितियदुक्तंतस्याप्यादर्शेप्रतिबिंबितनगरमिवचित स्वस्वरूपमेवअकचदपिकचतीत्यर्थैतात्पर्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ मायिकानतशक्तिम त्त्वाद्वाचिंतामणौचिंतकमनोरथफलानीवचितिसर्वंजगदस्तीतितत्तात्पर्यंवर्णनीयमित्याह ॥ परमेइति ॥ अर्पितानीतिश्रुतिषुअरनाभिनिदर्शनोपन्यासादितिभाव ॥ ७ ॥ क ल्पितविकाराशाशिभावेनमुक्ताशुक्तिसपुटकेमुक्तानामिववाचितिजगत्स्थितौतात्पर्यमित्याह ॥ चित्समुद्गकइति॥तदंगेतदङ्गेउत्कीर्णमिवतदंगोत्कीर्णम ॥ तदेवाह ॥ तदंशमय मिति ॥ ८ ॥ आदित्यःस्वस्वरूपाविर्भावतिरोभावात्मकमहोरात्रविभागमिवचिन्मणिशिलापिस्ववेदनावेदनात्मकजगद्द्रव्यप्रकाशनाप्रकाशनेस्वात्मनिकरोतीत्यर्थैवातत्तात्प र्यमित्याह ॥ अहोरात्रमिति ॥ विकरयन्विकलयन्विकुर्वन्नितियावत् ॥ ९ ॥

समुद्रस्यकोटरेगर्भेआवर्त्ततरंगादिस्पंदभेदानांसमन्नमाभत्वंवज्जगद्भेदानांचिन्मात्ररूपत्वेशांतत्तात्पर्यमित्याह ॥ समुद्रेति ॥ १० ॥ वर्त्तमानसर्गस्यातीतानागतसर्गस्यचतुल्यत याचिन्मात्ररूपतापदर्शनेवातत्तात्पर्यमित्याह ॥ यदस्तीति ॥ शालभंजिकाउत्कीर्णाअनुत्कीर्णावाप्रतिमा ॥ ११ ॥ बिल्वाख्यानस्यापिजगतश्चित्सारत्वेतात्पर्यमित्याशये नाह ॥ भावेति ॥ यत्सत्यतत्त्वतम्चिद्रूपमज्जाकल्पमेव ॥ पदार्थश्रीर्बिल्वादिफलपदार्थश्रीर्मज्जैवसारोयस्यास्तथाविधामसिद्धेत्यर्थ ॥१२॥ शिलोदरात्पृथक्करणेपरमनानावि शम्यायासस्यवचित पृथक्करणेजगत्सत्वेवातत्तात्पर्यमित्याह ॥ यन्नेति ॥ १३ ॥ नवेतन्मयमद्वयमित्यंशस्फुटयति ॥ नानेति ॥ यविचितोमपृथक्क्रियतेतर्हिनानापिजगच्चि दात्मकतया अनानैवभवतियथातादृशशिलोदरमित्यर्थ ॥ १४ ॥ यथामरुमरीच्यादिमृगदृशाअमलश्चय कोशोजलराशि स्थलधियास्थलमेवेदमिति बुद्धिमताविदुषादृ ष्टस्यानुभानुभा सूर्यातपएव ॥ तथसन्नेवआतपादिरसज्जलादिरिवेतिसवत्सद्वपुयथाभातिएवचिरस्वभावस्त्वमपिभासि ॥ वस्तुतस्तुत्वंनैवसन्नसद्वपुरित्यर्थ ॥ १५ ॥ यथापयो

समुद्रकोटरावर्तपय स्पंदविलासवत्॥ अनानैवघनानाचिच्छिलांत सन्निवेशवत्॥१०॥यदस्तितच्चितिशिलाशरीरेशालभंजिका॥ यन्नास्तितच्चितिशिलाशरीरेशालभंजिका ॥११॥ भावाभावेषुयत्सत्यचिन्मज्जाकल्पमेवतत्॥ मज्जासारापदार्थश्रीस्तन्मयस्यात्तदे वहि ॥१२॥ यन्नानादिशब्दार्थस्य क्वायद्वच्छिलोदरम्॥ नानातद्वदिदनानातदेतन्मयमद्वयम्॥१३॥ नानाप्येकतयानानापदर्थेश्च शिलोदरम्॥ यथातदविभागात्मतयेदंचिद्घनांतरम्॥१४॥ यथामलपय कोश स्थलधियातुभानुभा॥ सन्नेवासन्निवैवचिन्नैवत्वस दमद्वपु ॥१५॥ यथासम्यक्पयोराशि कोटरेकलनोन्मुखम्॥ द्रवत्वात्स्पंदतेऽस्पंदतयेदंचिद्घनांतरम्॥१६॥ चिच्छिलाशवपद्मौघ स्तन्मयत्वेप्यतन्मय ॥ जगद्विद्विसपद्मादिपदार्थचिच्छिलांतरम् ॥१७॥ महाशिलाघनोप्येवचिद्घनस्यशिलोदरम्॥ अरघ्रोनिर्द्वयो च्छोज सशांत सनिवेशवत्॥१८॥ तपतीदंजगद्ब्रह्मशरत्कालइवामलम्॥ स्फुरतीदंजगद्ब्रह्मसौम्य सोमइवाद्भुत ॥ ॥१९॥ ब्रह्मणीदं सुषुमाभनास्त्यनाशशिलाघनवत्॥ ब्रह्मत्वंब्रह्मणियथातथैवेदंजगत्स्थितम्॥ २०॥

राशि कोटरमध्यद्रवत्वात्स्पंदतेतथाअस्पंदमपिचिद्घनस्यआंतरस्पंदतइवेत्यर्थ ॥ १६ ॥ तर्हितत्पद्मादे शिलामयत्वमिवजागतशवपद्मादेश्चिन्मयताकुतोनविभाव्यतेतत्रा ह ॥ चिच्छिलेति ॥ अतन्मयत्वबोधाद्विनिरोध ॥ अतएवत्वतथाबुध्यस्वेत्याह ॥ जगदिति ॥ १७ ॥ दृष्टांतीकृतशिलाघनोपिपरमार्थदृष्ट्याचिच्छिलोदरमेवसपन्नमित्या ह ॥ महाशिलेति ॥ अतएवतत्रशिल्पियत्नसहस्रप्रापिरघ्रादिसंभावनापिनास्तीत्याशयेनविशिनष्टि ॥ अरघ्रइति ॥ सन्निवेशवत्मिथ्यासन्निवेशेनभासतइत्यर्थ ॥ १८ ॥ य थाशरत्कालस्तपतिअमृतद्युत सोम स्फुरतीतिकालात्मकयोरेवसूर्यसोमयोरवांतरभेदकल्पनयाक्रियाकारकभावेनव्यपदेशस्तथाब्रह्मजगत्प्रकाशयतिजगदात्मनास्फुरतीतिव्य पदेशइत्याह ॥ तपतीति ॥ सौम्योनयनानंद ॥१९॥ एवंचब्रह्मात्मनाजगन्नित्यनष्टमित्यस्थितमितिवाउत्प्रेक्षितुशक्यमित्याशयेनाह ॥ ब्रह्मणीति ॥ वासनामात्ररूपत्वात्सु षुमासम ॥ यथाशिलाघनघनात्मनानित्यमसच्छिलात्मनानित्यसत्तद्वदित्यर्थ ॥ २० ॥

चिदात्मनासस्वेजगद्ब्रह्मशब्दार्थयोर्भेदोनास्तीत्याह ॥ नानयोरिति ॥ २१ ॥ एषांजगताम् ॥ तस्याश्चिदाकृतेरिव ॥ २२ ॥ मेर्वादिस्थूलतमोपिपदार्थस्तत्त्वदृशाआलोकना च्छुद्धमस्थौल्यादिधर्मकब्रह्मैवभवति यथाकरकाद्यंबुकेवलपयोभवतितद्वत् ॥ अतोवहिस्तृणगुल्मादेर्ब्रह्माण्डातस्यअतश्चितादेर्हिरण्यगर्भांतस्यापिचजगतःपरमयदब्विवोत्त रोत्तरसूक्ष्मतमभूतसूक्ष्माव्याकृताक्षराततद्विभागेनातेयद्रूपपरिशिष्यतेतदेवपरविदुर्ब्रह्मविदइतिपरेणान्वयः ॥ २३ ॥ स्थूलस्यविमर्शेसूक्ष्ममात्रत्वेयुक्तिमाह ॥ तत्समूहइति ॥ पचीकृतस्तपचीकृतसमूहः अपचीकृतभूतानितुचित्तमेवेत्येवक्रमेणवोध्यमित्यर्थ ॥ २४ ॥ सौक्ष्म्येसत्सारत्वादेवतत्स्थौल्येपिसत्यतरत्वलक्षणसारतरताप्रपचेपामरैरनुभूयत इत्याह ॥ यत्सौक्ष्म्येपीति ॥ अतएवाप्परमाणुगतरसशक्तेःस्थूलजलेइन्द्रियगोचरतेवघटादौब्रह्मसत्तायास्तद्गोचरतेत्याह ॥ यथेति ॥ २५ ॥ पायसीस्थूलजलनिष्ठासतीयो

नानयोर्विद्यतेभेदस्तरुपादपयोरिव ॥ यानीमानिजगंतीहनान्यत्तानिचिदाकृतेः ॥ २१ ॥ भावाभावादिनास्त्येषांतस्याइवकदाचन ॥ ब्रह्मैवजगदाभासंमरुतापोयथाजलम् ॥ २२ ॥ ब्रह्मैवालोकनाच्छुद्धंभवत्यंबुयथातपः ॥ मेर्वादेस्तृणगुल्मादेश्चित्तादेर्जगतोपिच ॥ २३ ॥ परमांबुविभागेनयद्रूपंतत्परंविदुः ॥ तत्समूहस्तदेवोच्चैश्चित्तंमेरुतृणादिकम् ॥ २४ ॥ यत्सौक्ष्म्येपिहिसारात्मस्थौल्येसारतरं हितत् ॥ यथारसात्मिकाशक्तिःपरमाणुतयानघ ॥ २५ ॥ स्थिताजगत्पदार्थेषुपायसीब्रह्मतातथा ॥ रसशक्तिर्यथानानातृणगुल्मलतां भसाम् ॥ २६ ॥ तथानानातयोदेतिसैवासैवेवब्रह्मता ॥ यैषारूपविलासानामालोकपरमाणुता ॥ २७ ॥ गुणगुण्यर्थसत्तात्मरूपिण्या सांपरात्मता ॥ चितिचित्तेस्तिमेर्वादितदभिव्यंजनात्मनि ॥ २८ ॥ पिच्छपक्षौघकाठिन्यंमयूरांडरसेयथा ॥ चितितत्त्वेस्तिनानातातद भिव्यंजनात्मनि ॥ २९ ॥ विचित्रपिच्छिकापुंजोमयूरांडरसेयथा ॥ यथानानात्मिकेत्थेवबर्ह्यंडरसबर्हिते ॥ ३० ॥ विवेकदृष्ट्यादृष्टेतेत थाब्रह्मजगत्स्थितम् ॥ सनानातोप्यनानातोयथांडरसबर्हिणः ॥ ३१ ॥

ग्येतिशेषः ॥ स्थूलवैचित्र्येणसत्तावांतरसामान्यात्मनासत्तावैचित्र्येप्येतादृशादृष्टांताःकल्प्याइत्याशयेनाह ॥ रसशक्तिरित्यादिना ॥ २६ ॥ रूपविलासानानीलपीतादिरूप वैचित्र्याणामालोकपरमाणुतासूक्ष्मतमरूपसामान्यंयथातथेत्यनुषज्यते ॥ २७ ॥ परात्मताब्रह्मसत्तापिआसांघटादिव्यक्तीनांगुणिगुणरूपावांतरवैजात्यार्थसत्तात्मरूपिणी भवतीतिशेषः ॥ आविर्भावदशायाकार्यात्मनाकारणमेवास्तीतिवत्तिरोभावदशायामपिकारणात्मनाकार्यमप्यस्त्येवेत्येतदपिदृष्टांतेनोपपादयति ॥ चितीति ॥ सर्वथातिरो भावेमायाशबलचितिअर्धतिरोभावेचित्तेमेर्वादिस्थूलकार्यजातमस्ति यथापिच्छानिपक्षौघा.काठिन्यंचमयूरोपादानभूतेतदंडरसेसंतितद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ वि वेकदृष्ट्याभेददृष्ट्या ॥ तथाचतत्रकल्पितभेदोयथानवास्तवाभेदविरोधीतद्वदत्रापीत्याह ॥ सनानातइति ॥ अंडेरसरूपोबर्हिणोमयूरः ॥ ३१ ॥

म॰ ॥ अद्वितात्मकमेवब्रह्मअस्तु यथाब्रह्मवास्तवजगदिति घ्रमस्तथाद्वैताद्वैतात्मकम् ॥ नैतावताचैषम्यप्रसक्ति ॥ यथासदसतो सत्तासमतायामवस्थितिस्तथातन्निरूप
णादित्यर्थ ॥ ३२ ॥ मनुवैषम्यपरिहारायसत्तासमतायामेवावस्थानमितिकुतः अभावस्माभावतापत्तिलक्षणशून्यत्वपिवैषम्यपरिहारःस्यादित्याशंक्याह ॥ यतइति ॥ रूपतत्त्व
भावस्यमद्भुत्पपद्यसत्वेनशून्य निष्ठम ॥ अभावस्यापिसदधीननिरूपणत्वात् ॥ नभावचपरभ्रमेवविद्धि ॥ तस्यचाद्वयत्वान्नानाऽनानात्मकभिन्नाभिन्नस्वभावमिदजगद्रूपनस
गरोपस्यनत्तसंभवमनुपपन्नम ॥ नञर्थस्यनशब्दस्यचद्वित्वाद्वि ॥ ३३ ॥ एवमनुपपन्नस्यापिचर्वितरसदृष्टान्तेनैवैकरस्यनेयमित्याशयेनाह ॥ चिज्जगदिति ॥ यथाजगतिचि
दात्मकंतत्त्वमनुगतंयथापीडितरसोनुगत यथाचित्तत्त्वेजगत्तल्लीनंतथारसेचर्वितिपश्येत्यर्थ ॥ ३४ ॥ उपमोक्तमर्थरूपकेणैकीकृत्यदर्शयन्भेदंनिरस्यति ॥ नानेति ॥ नाना
विधपदार्थभ्रमलक्षणैःपिच्छैःपूर्णाआयामात्र्यचिदेवजगल्लक्षणमयूराण्डस्यरस ॥ तत्रभासमानंजगन्मयूररूपंतु अमयूररूपसत्तालक्षणपदपरमार्थवस्तुविद्धि तत्रभेद कुतोस्ती
त्यर्थ ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰ तात्पर्यप्रकाशे नि॰ पू॰ सप्तचत्वारिंश सर्ग ॥ ४७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ यत्सत्तास्फूर्त्तिसौख्यानिमतिविचतिकल्पिते ॥ तत्स्वचि

जद्वैतद्वैतसत्तात्मातथाब्रह्मजगद्भ्रम ॥ यथासदसतोःसत्तासमतायामवस्थिति ॥ ३२ ॥ यतस्सदसतोरूपभावस्यविद्धितत्परम् ॥ ना
नानानात्मकमिदत्वनुभूतनसंभवम् ॥ ३३ ॥ चिज्जगद्दलनपश्यचर्वितरसवार्दिणम् ॥ यथाजगतिचित्तत्त्वंचित्तस्वेयज्जगत्तथा ॥ नाना
नानात्मकंफकचमयूराण्डरसोयथा ॥ ३४ ॥ नानापदार्थभ्रमपिच्छपूर्णाजगन्मयूराण्डरसश्चिदाया ॥ मयूररूपत्वमयूरमंत सत्तापदविद्धि
कुतोस्तिभेद ॥ ३५ ॥ ॥ इ॰ वा॰ वा॰ दे॰ मो॰ नि॰ पू॰ चिह्ननोपदेशोनामसप्तचत्वारिंश सर्ग ॥ ४७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥
यत्रानुदितरूपात्मसर्वमस्तीदमाततम् ॥ मयूरइवबीजेंतस्सदहतादिगादिष ॥ १ ॥ यत्रनाम्युदितंकिंचित्तत्रसर्वंचविद्यते ॥ तदत्राप्य
गिरा स्वगसुखसारेणार्यिंयति ॥ २ ॥ तथाचमुनयोदेवागणा सिद्धामहर्षय ॥ आस्वादयंत स्वरूपंसदातुर्यपदेस्थिता ॥ ३ ॥ एतेयेस्तब्ध
नयनदृष्टयोनिर्निमेषिण ॥ तेदृश्यदर्शनासंगस्पदत्यागेध्यवस्थिता ॥ ४ ॥

तानदृष्टनब्रह्मनिष्कम्पवर्ण्यते ॥ १ ॥ मयूररसदृष्टान्तात्तिरोभूतजगद्वैचित्र्यगर्भचिदचिदसंवलितबीजशक्तिमदव्याकृतमेवतत्त्वंनतत परशुद्धमस्तीतिव्यामोहोमाभूदितितदधिष्ठा
ननिर्विशेषभूमानंरूपनिष्कम्पपरिचाययितुंश्रीवसिष्ठउवाच ॥ यत्रेति ॥ बीजेअण्डेअतर्मयूरइववर्णितमतरदनादिवहिर्दिगादिविषयदाविपसर्वजगयपपशुद्धेकालत्रयेप्यनुदि
तरूपात्मअनुत्पन्नस्वरूपमेवास्ति तदेवोक्तदृष्टान्ततात्पर्यविषयोनशबलमित्यर्थः ॥ १ ॥ यत्रपरमार्थत किंचिन्नाभ्युदिततत्रैवसर्वजगदविषयाविद्यतेतदेवाद्यास्मिन्देहेपिअगि
राअगानोरभूतमाणःसन्मग्नाःदिवैषयिकसुखसारेणचित्तवृत्तिभेदेनविविधभोगाकारतयास्फटिकमुकुरादौवप्रदर्शयंति ॥ तथाचविषयसुखानुभवबलात्तद्विभूतनिरति
शयानंदसद्भावोनुमेयइत्यर्थ ॥ २ ॥ सर्वसाधारण्येनतत्सद्भावेअनुमानप्रमाणमुक्त्वाविदुषामनुभवप्रमाणमप्याह ॥ तथाचेति ॥ स्वरूपस्वात्मभूतभूमानंदम् ॥ ३ ॥ सर्वैरपिकुतो
नानुभूयतइतिचेद्दृश्यदर्शनासंगात्स्वरूपविक्षेपादितिगृहाण ॥ अतएवतदुभयपरिहारायनाशाग्रनिरुद्धदृष्टयःप्राणनिरोधपराश्चयोगिनोदृश्यतइत्याह ॥ एतेइति ॥ स्तब्धे
नयनेयेषांतेस्तब्धनयनाःनिर्निमेषाणाम् ॥ ४ ॥

इदंत्वनारूढषष्ठादिभूमिकाना आरूढषष्ठसप्तमभूमिकास्तुव्यवहरंतोपिसमाहितै पूर्वभूमिकागतैस्तुल्यमात्मसुखमेवास्वादयतीत्याह ॥ नास्थिताइति ॥ कर्मसुव्यवहारेषुस्थि
तानामपियेषाषष्ठादिभूमिकागतानाबाह्यार्थसत्यताभावनानआस्थिनाईषदपिस्थिता येचपूर्वभूमिकागताःसंवित्संवेद्यसंबंधत्यागलक्षणसमाधौस्थितायेषां प्राणोमनश्चनस्पद
ते तेचचित्तचेत्यसमासंगयोस्त्यागोयस्मिंस्तथाविधेभूमानंदपदेतुल्यतयास्थिताइतिसार्धद्वयस्यार्थः ॥५॥६॥ षष्ठादिभूमिकागताअतब्रह्माकाराखंडवृत्तिधारास्पदात्तेनाशेननिर
तिशयानंदास्वादनलक्षणपरमपुरुषार्थंयथाससाधयंतितथैवबहिश्चित्तचेत्यादिस्पदाद्यवहारसंस्थितिमपिकुर्वंति यथाजगदीश्वरोंत.सदैवस्वरूपानंदप्रतिष्ठोपिबहिर्मायया जग
द्व्यवस्थांपालयतितद्वदित्यर्थ ॥७॥ तेषाव्यवहारेदृश्येषुबाह्यविषयेषुदर्शनानाबुद्धिवृत्तीनांसंगमेत्रिपुट्यामप्यभिव्यक्तोनिरतिशयानंदात्मातद्धादयत्येवेतिसर्वोपिव्यवहार सुख
रूपएव ॥ यथाऐंदवोरश्मिस्तरुपल्लवमत.प्रविश्यछादयतितद्वदित्यर्थ ॥ ८ ॥ अत.स्वरूपसुखंनुतेषासुतरानिर्विक्षेपमित्यत्रापिदृष्टांतमाह ॥ बिंबादिति ॥ बिंबनित्यांतरालि

नास्थिताभावनायेषांस्थितानामपिकर्मसु॥ संवित्संवेद्यसंबंधस्पंदत्यागेचयेस्थिताः॥ ५॥ प्राणोनस्पंदतेयेषांचित्रस्थवपुषामिव ॥ मनोनस्पंदतेयेषांचित्रस्थवपुषामिव ॥ ६ ॥ चित्तचेत्यसमासंगत्यागेतेस्वपदेस्थिताः ॥ स्पंदात्संसाधयंत्यर्थंतेनांशेनेश्वरोयथा ॥ ७ ॥ तथैवचित्तचेत्यादिस्पंदात्कुर्वंतिसंस्थितिम्॥ यथाछादयतिस्वच्छःपल्लवंरश्मिरैंदवः॥८॥ तथात्माछादयत्यंतर्दृश्यदर्शनसंगमे॥ बिंबाद्दूरंप्रयातस्यभित्तावपतितस्यच॥ ९ ॥ यदिंदोस्तेजसोरूपंतद्रूपंशुद्धसंविदः॥ नदृश्यंनोपदेशार्हंनात्यासन्नंनदूरगम्॥ १० ॥ केवलानुभवप्राप्यंचिद्रूपंशुद्धमात्मनः॥ नदेहोनेंद्रियप्राणौनचित्तंनचवासना॥ ११ ॥ नजीवोनापिचस्पंदोनसंवित्तिर्नवैजगत्॥ नसन्नासन्नमध्यंचशून्याशून्यंनचैवहि॥ १२ ॥ नदेशकालवस्त्वादितदेवास्तिनचेतरत्॥ एतैःसर्वैर्विनिर्मुक्तंत्वदिकोशशतेनच ॥ १३ ॥ यत्रैतत्स्पंदतेदृश्यंतत्तदात्मपदंभवेत्॥ यच्चनाद्यंनकल्पांतंनवस्त्वाद्यनिलादिभिः ॥ १४ ॥ इहचामुत्रसद्रूपादन्यथाभवतिकिंचित्॥ जायंतेचम्रियंतेचदेहकुंभाःसहस्रशः॥ १५॥

कस्यशुद्धनभ.स्थस्येंदोस्तेजसश्चंद्रिकायायद्रूपतदेवपरमात्मनोनिर्विक्षेपाछादरूपंतैरनुभूयतइत्यर्थ. ॥ ९ ॥ १० ॥ तदेवदेहादिसर्वोपाधिविनिर्मुक्तमात्मनस्तत्त्वमित्याह ॥ नदेह
इत्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ देशकालवस्तुनिरूप्यत्रिविधपरिच्छेदादिनाब्रह्मैवास्ति ॥ एतैर्देहादिभिः ॥ शतशब्दआनंत्यपर. ॥ भूतभाविदेहकोशानात्वदिवासनात्मनास्थिता
नामानंत्यात् ॥ १३ ॥ एवंकोशशतेनत्वदिचित्तेयत्रयस्मिन्सतिएतद्दृश्यमाविर्भावतिरोभावादिनास्पंदतेतत्तन्मात्रमेवात्मपदंभवेत्संभावितमित्यर्थ. ॥ एवंकार्यकारणविलक्षण
तत्संभावनीयमित्याह ॥ यच्चेति ॥ यद्ब्रह्मआद्यमहाकल्पादिकालेभवमव्याकृताख्यकारणम् ॥ तथाकल्पांतप्राकृतादिप्रलयरूपंचन ॥ सर्गकालेपिइहएतस्मिंल्लोकेअमुत्र
परलोकेवाअनिलादिभि.शोषणदहनछेदनभेदनादिविकारै कंचित्सद्रूपादन्यथानभवतीतिसविकारवस्तुआदिपदात्तद्विकाराश्चयन्नभवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ननुदेहादिविकारैस्तद
नुगतसद्रूपस्यापिविकार किंनस्यात्तत्राह ॥ जायंतेचेति ॥ १५ ॥

१ स्वस्थइत्यपिपाठः

र्हिंकरहारिपगलितेस्याह ॥ नचेति ॥ १६ ॥ विष्वक्सवत सुसिद्धयाभवणायुपायपरिष्कृतया ॥ १७ ॥ अतएवव्यवहरन्नपि निर्विकारात्मदर्शनान्नित्यमुक्तात्मस्वरूप
लित्वाह ॥ प्रज्वलन्नपीति ॥ प्रज्वलन्स्वराज्ययोग्यव्यवहारेपुदीप्यमान ॥ १८ ॥ १९ ॥ इअगकालादिसर्वंजगद्ब्रह्मत्वात्मदृष्ट्यादृष्टवतस्तवकिंभूयोपिभ्रमणसंभवतिनै
वमभवनीत्यर्थः ॥ पतत्त्ववस्तुत सममविषमस्वरूपगच्छसिसर्वेवमामव्रानसीतिसमगएवा॥ ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येनीतिश्रुतेरितिभाव ॥२०॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशनिर्वा
णप्रकरणे०४८चत्वारिंश सर्ग ॥ ४८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ विकारेभ्योविवर्त्तस्यवैलक्षण्यमिहोच्यते॥ अप्रबोधाद्विधास्तिप्रबोधेनास्तिसेतिच ॥ १ ॥ विकारारंभाभ्याविवर्त्त
स्यलक्षणभेदंजिज्ञासमानोराम पृच्छति ॥ यदीति ॥ आविपवावारभपरिपह ॥ बृंहितेनित्यनिरतिशयवृद्धिमतिभिविधपरिच्छेदशून्येइतियावत् ॥ १ ॥ तत्रकारणेकार्यो
त्रपंचधाअतिरोहितभागवस्य १प्रतिबद्धभागवस्य २प्रच्छन्नभागवस्यो ३प्रच्छन्नभागवस्यो ४विनष्टभागवस्य ५श्चेति ॥ आद्योमृदादेर्घटादिभाव ॥ द्वितीयोजलस्यहिमक

सयाद्याभ्यंतरस्यास्यनात्माकाशस्यखंडना ॥ तच्चदेहादिसफलमात्मैवात्मविदांवर॥ १६॥ केवलंबोधवैरूप्यादीपत्पृथगिवास्थितम् ॥
विष्वगारममयवि-वैज्ञातयुष्मासुसिद्धया॥ १७॥ प्रज्वलन्नपिकार्येपुनिर्वाणोनिममोभव ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम्
॥ १८॥ तत्सर्वंब्रह्मनिधमनिर्गुणनिर्मलात्मकम्॥ निर्विकारमनाद्यंतनित्यशांतसमात्मकम् ॥ १९॥ कालक्रियाकरणकर्तृनिदानका
र्यंजन्मास्थितिप्रलयसंस्मरणादिसर्वम्॥ ब्रह्मेतिदृष्टवतएवतवात्मदृष्ट्याभूयोपिकिंभ्रमणमंगसमंगएव ॥ २० ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०
दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०ब्रह्मैकात्मप्रतिपादननामअष्टचत्वारिंश सर्ग ॥ ४८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥ यदिनास्ति
विकारादिभ्रमब्रह्मणिबृंहिते॥ तदिदंकथमाभातिभावाभावमयंजगत्॥ १ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ अपुनःप्रागवस्थानयत्स्वरू
पविपर्यय ॥ तद्विकारादिकतातयत्क्षीरादिपुवर्त्तते॥ २ ॥ पयस्तांपुनरभ्येतिदधित्वान्नपुनःपय ॥ पुद्गमायतमध्यपुब्रह्मब्रह्मैवनिर्मलम्
॥ ३ ॥ क्षीरादेरिवतेनास्तिब्रह्मणोनविकारिता॥ अनाद्यंतविभागस्यनचैपोवयविक्रम ॥ ४ ॥

रकाभाव ॥ तृतीयोरज्जुसर्पभाव ॥ चतुर्थोजलस्यतरंगभाव ॥ पंचमोदुग्धस्यदधिभाव ॥ तत्राद्यस्यएवजन्मादिभावविकार परिणामश्च इतरेतुविवर्त्तभेदाएवेत्याशयेनप्र
थमंप्रसिद्धविकारलक्षणमाह ॥ अपुनरिति ॥ यत्क्षीरमीसादिपुदधित्वेतुष्यादिलक्षणंकार्यंपुनःप्राक्तनक्षीरादिभावावस्थानशून्यक्षीरादिस्वरूपविपर्ययरूपविपर्ययतेतदेवविकार
मस्कारपरिणामादिशब्दवाच्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ ब्रह्मणिप्रागुक्तलक्षणकार्यंनुनतथातद्वैधर्म्यादित्याह ॥ अपुद्भमिति ॥ ३ ॥ अस्तुतर्हिपरमाणुभिर्द्व्यणुकादीनामिवावयव्यारंभक
त्वमनारंभकत्वमानासमवेतानामाकाशसुम्भाभ्यसमवेतेवासमवायेनैककार्यजनकत्वमारंभकत्वम् ॥ तथातनूनापटमति स्याप्यतद्विलक्षणस्यब्रह्मण सहस्यर्थः ॥ एतेनबहूनासंयु
मम ।यथावकगारंभन ॥ द्रव्याणिद्रव्यांतरमारभंते गुणाश्चगुणांतरमिति ॥ ४ ॥

ब्रह्मणिजगतस्तुपरिशेषाद्विवर्त्तत्वमेवसिद्धमितितल्लक्षणेनदर्शयति ॥ समस्येति ॥ विकृतिरन्यथाभावः ॥ सभ्रमविवर्तम् ॥ तथाचाद्यंतयोः समेतदसंस्पर्शिवैषम्यप्रतिभासोविवर्तइतितल्लक्षणमितिभावः ॥ ५ ॥ तदसस्पर्शंदर्शयति ॥ नसवेद्यमिति ॥ ६ ॥ मध्येविकारासंस्पर्शःकथंज्ञायतइतिचेदाद्यंतयोस्तदसस्पर्शस्वभावावधारणादेवलिंगादित्याह ॥ यादृगिति ॥ ७ ॥ आत्मनस्तुप्रकाशस्वाभाव्येनसमतासर्वानुभवसिद्धा अनात्मभावश्चतस्यात्यतासभाव्यइत्याह ॥ आत्मात्विति ॥ ८ ॥ ९ ॥ चित्प्रकाशैकरसेब्रह्मणितद्वि

समस्याद्यंतयोर्यैयंदृश्यतेविकृतिःक्षणात् ॥ संविदःसंभ्रमंविद्धिनाविकारेस्तिविक्रिया ॥५॥ नसंवेद्यंनसंवित्तिस्तत्रब्रह्मणिविद्यते ॥ तद्ब्रह्मशब्दकथितंनिःसंबंधचिदात्मवत् ॥६॥ यादृगाद्यंतयोर्वस्तुतादृगेवतदुच्यते ॥ मध्येयस्ययदन्यत्वंतदबोधाद्विजृंभितम् ॥७॥ आत्मात्वाद्यंतमध्येषुसमःसर्वत्रसर्वदा ॥ स्वमप्यन्यत्वमायातिनात्मतत्त्वंकदाचन ॥ ८ ॥ अरूपत्वात्तथैकत्वान्नित्यत्वादयमीश्वरः ॥ वशंभावविकाराणांनकदाचनगच्छति ॥ ९ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥विद्यमानेसदैकस्मिन्ब्रह्मण्येकांतनिर्मले ॥ संविद्भ्रमस्वरूपाया अविद्यायाःकआगमः ॥१०॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ब्रह्मतत्त्वमिदंसर्वमासीदस्तिभविष्यति ॥ निर्विकारमनाद्यंतंनाविद्यास्तीतिनिश्चयः ॥११॥ यस्तुब्रह्मेतिशब्देनवाच्यवाचकयोःक्रमः ॥ तत्रापिनान्यताभावमुपदेष्टुंक्रमोस्त्यसौ ॥ १२ ॥ त्वमहंजगदाशाश्चद्यौर्भूश्चाप्यनलादिवा ॥ ब्रह्ममात्रमनाद्यंतंनाविद्यास्तिमनागपि ॥१३॥ नामैवेदमविद्येतिभ्रममात्रमसद्विदुः ॥ नविद्यतेयासासत्याकीदृग्नामभवेत्किल ॥ १४ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥उपशमप्रकरणेत्वस्त्वनेतुत्वयेरितम् ॥ अविद्येयंतथेत्थंचविचार्यतइतिप्रभो ॥१५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एतावंतमबुद्धस्त्वमभूःकालंरघूद्वह ॥ कल्पिताभिःकिलैताभिर्बोधितोसिस्वयुक्तिभिः ॥१६॥ अविद्येयमयंजीवइत्यादिकलनाक्रमः ॥ अप्रबुद्धप्रबोधायकल्पितोवाग्विदांवरैः ॥ १७॥ अप्रबुद्धंमनोयावत्तावदेवभ्रमंविना ॥ नप्रबोधमुपायातितदाक्रोशशतैरपि ॥ १८॥

रुद्धस्वभावायाअविद्यायाःकथंप्रसक्तिर्येनतत्रजगद्विवर्त्तःस्यादितिप्रबुद्धदशारामःशकते ॥ विद्यमानेइति ॥ १० ॥ नप्रबुद्धदृशाअविद्यासद्भावंब्रूमःकिंत्वबुद्धव्युत्पादनायकल्पनयेत्याशयेनोत्तरमाह ॥ ब्रह्मतत्त्वमिति ॥ सर्वपूर्णम् ॥ ११ ॥ नअन्यतायाभावसद्भाववदाम किंतूपदेष्टुमसौक्रमःकल्पितइत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ यद्यविद्यानास्त्येवतर्हुपशमप्रकरणेयथाभातिरविद्येयतथेत्थंचविचार्यतइतित्वयैवाविद्यासद्भावमंगीकृत्योक्तमितिरामःशकते ॥ उपशमेति ॥ १५ ॥ तत्तुतवाबोधदशायात्वद्बुद्ध्यनुसारिकल्पनयोक्तमिदानींतुत्वप्रबुद्धइतिनतत्कल्पनावसरइत्यविरोधइत्याह ॥ एतावतमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ भ्रममविद्यादिशास्त्रीयव्यवहारकल्पनाम् ॥ तत्मनः ॥ १८ ॥

पुर्वीनाममभावनारिरुपतापनिरासकत्वादितिभाव ॥ १९ ॥ सत्गुरोपेपुतत्त्वोपदेशोम्ययदस्याशयेनाह ॥ सबमिति ॥ २० ॥ २१ ॥ येनयादृशोपदेशेनावबोध्यमेतश्च
ञ्विनिबोध ॥ २२ ॥ तमेवाह ॥ ब्रह्मेति ॥ यथेच्छसीतिऐच्छिकेनव्यवहारेणनवास्तवब्रह्मत्वहानिरितिभाव ॥ २३ ॥ कोटि सवधातिबाधावधिस्तन्मात्रम् ॥ एकेति ॥ त
प्रकाभाहंक शाकएकत्वमनुपश्यतइत्यादिमुनेरितिभाव ॥ २४ ॥ हेराघवत्वतिष्ठन्गच्छन्स्वपन्स्वपश्चअत अहंभावरूपआत्मेत्यनुभव ॥ २५ ॥ सेवनपिवेकरसब्रह्मभव
॥ २६ ॥ सर्वैकात्मशुद्धसंविन्मयात्मक सत्त्वमेव ॥ तच्छ्रुतिप्रसिद्धमनाद्यतनरपरसन्स्थितोसि ॥ २७ ॥ यद्ब्रह्मेति ॥ आत्मेतितुर्यइत्यपिप्रसिद्धम्याश्च अविद्याप्रकृतिश्च

युक्त्यैवबोधयित्वैपजीवआत्मनियोज्यते॥ यथुक्त्यासाध्यतेकार्यंनतपमशतैरपि॥१९॥ सर्वंब्रह्मेतियोब्रूयादप्रबुद्धस्यकुर्मते॥सकरो
तिसुहृद्दृत्यास्याणोर्दुःखनिवेदनम्॥२०॥युक्त्याप्रबोध्यतेमूढःप्राज्ञस्तत्त्वेनबोध्यते॥ मूढ प्राज्ञत्वमायातिनयुक्त्याबोधनविना॥२१॥
एतावंतमबुद्धस्त्वंकालंयुक्त्याप्रबोधित ॥इदानींसप्रबुद्धस्त्वमयायेनावबोध्यसे॥२२॥ब्रह्माहन्त्रिजगद्ब्रह्मत्वंब्रह्मखलुदृश्यभू ॥द्विती
याकलनानास्तियेच्छसितयाकुरु॥२३॥असंवेद्यमहासंवित्कोटिमात्रजगन्मयम्॥एकप्रत्ययवानत कुर्वन्नपिनलिप्यसे॥२४॥
भारूपश्चेतनोव्यापीपरमात्माहमित्ययम्॥राघवानुभवांतस्त्वतिष्ठन्गच्छंल्लुसन्स्वपन ॥२५॥ निर्ममोनिरहंकारोबुद्धिमानसिसा
धुमेन्॥तद्ब्रह्मावेदनशांतमवभूतास्थितभव॥२६॥तदनाद्यतमाभासस्त्वमेवपरपदम् ॥ स्थितोसिसर्वगैकात्मशुद्धसंविन्मयात्मक
॥२७॥यद्ब्रह्मात्मानितुयश्च्याविद्याप्रकृतिश्चया॥तदभिन्नसदैकात्मयथाकुंभशतेपुम्ब॥२८॥नात्मनःप्रकृतिर्भिन्नाघटान्मृन्मयता
यथा॥मन्मृन्मात्रयथाकांतरात्मैवप्रकृति स्थिता॥२९॥ आवर्त्त सलिलस्येवय स्पंदस्त्वयमात्मन ॥प्रोक्त प्रकृतिशब्देनतेनैवेहसए
वहि॥३०॥यथैकःस्पंदपवनोनामाभिन्नोनसत्तया॥तथैकमात्मप्रकृतीनाम्नाभिन्नेनसत्तया॥३१॥अबोधादेतयोर्भेदोबोधेनैववि
लीयते॥ अबोधात्सन्मयोयातिरज्ज्वांसर्पभ्रमोयथा॥३२॥चित्तेभ्रेकलनाबीजंयदेतत्पततिस्फुरन्॥ चित्तांकुरतदेतस्माद्भाविसंसा
रमडक॥३३॥

मायाब्रह्मरेतेषमिथ्यात्मवमभिन्नसम्यग्धैकात्मकमित्यथ ॥ २८ ॥ यथाघटस्यमृन्मयतासद्यास्वमृन्मात्रतथाप्रकृतिरित्यथ ॥ २९ ॥ स्पंदोविवर्तनम ॥ तेनसम्यग्
मायावनाम्नबरर्तमआत्मैवात्मिनाणुनामममप्यस्यरित्यथ ॥ ३० ॥ सत्तयावस्तुरूपेन ॥ ३१ ॥ सम्यग्सम्यग्म ॥ यातिरूपांतरमितिशेष ॥ ३२ ॥ तदेवचित्तांकुर्तत्वा
त्मकरसंसारिममारवनसारकरूपपमइत्यथ ॥ ३३ ॥

१ ब्रह्मब्रह्मपरस्यपूरित्यपिपाठः

एतत्कलनाबीजमेव ॥ ३४ ॥ नोपततिचेत्सुखदुःखफलाःशरीरद्रुमायेभ्यस्तथाविधाश्चित्तांकुरानजायते ॥ ३५ ॥ उपक्रांतमुपदेशरहस्यमुपसंहरति ॥ द्वित्वमिति ॥ हेराम जगतिअसत्भ्रांत्युपात्तद्वित्वजहिहित्यज ॥ आचहौइतिचकाराज्जहातेरिः ॥ यतस्त्वबोधमुपागतोसि ॥ आत्मैकभावलक्षणेननिरतिशयानंदविभवेनअभयात्माभव ॥ दुःखं तुकालत्रयेपिनास्त्येवेतिनःपरमार्थसारउपदेशइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकोनपंचाशत्तमःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इहकल्पनयाजी लिंगपुर्यष्टकोद्भवः ॥ वर्णितोक्षैस्तथातस्यबाह्यार्थग्रहणक्रम. ॥ १ ॥ भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाइतिश्रुतेस्तत्त्वसाक्षात्कारेणस्वयंछिन्नसर्वसंशयोपिरामः

एतदेवात्मविज्ञानादग्धंसद्वासनाजलैः॥संसिक्तमपियत्नेननभवत्यंकुरक्षमम्॥ ३४॥ नोचेत्पततिचित्क्षेत्रेकलनाबीजकंततः॥चित्तांकुरानजायंतेसुखदुःखलवद्रुमाः॥ ३५॥द्वित्वंजगत्यसदुपात्तमबोधजातंबोधक्षयंजहिहिबोधमुपागतोसि॥आत्मैकभावविभवेनभवाभयात्मानास्त्येवदुःखमितिनःपरमार्थसारः॥ ३६॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०संसृतिविचारयोगोनामएकोनपंचाशःसर्गः॥ ४९॥ ॥ ७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥ज्ञातंज्ञातव्यमखिलंदृष्टंद्रष्टव्यमक्षतम्॥परेणपरिपूर्णाःस्मोब्रह्मज्ञानामृतेनते॥ १ ॥पूर्णात्पूर्णमिदंपूर्णंपूर्णात्पूर्णंप्रसूयते॥ पूर्णेनापूरितंपूर्णंस्थितापूर्णंचपूर्णता॥ २॥ लीलयेदंतुपृच्छामिभूयोबोधाभिवृद्धये॥ बालस्येवपिताब्रह्मन्नकोपंकर्तुमर्हसि॥ ३॥

परेषामुपकारायतत्संशयपदंप्रष्टुकामःप्रथमंस्वानुभवमभिलप्यदर्शयति ॥ ज्ञातमित्यादिना ॥ वयंतत्वसंबंधिनाब्रह्मज्ञानामृतेनपरिपूर्णाःस्म. ॥ १ ॥ स्वानुभवेन पूर्णमदःपूर्णमिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवावशिष्यतइतिश्रुतिसंवादयति ॥पूर्णादिति॥ पूर्णाद्ब्रह्मणःसकाशादुपाधौप्रविश्यआनखाग्रात्पूर्णमिदंजीवरूपंपरमार्थत.पूर्णब्रह्मैव यत·पूर्णाद्यद्वियदादिक्रमेणप्रसूयतेव्यष्टिसमष्ट्युपाधिरूपतदपिपूर्णमेवप्रसूयते॥ तद्यदामहावाक्योत्थेनाहंब्रह्मास्मीतिज्ञानेनसमूलोपाधिपरिच्छेदापनयनात्पूर्णेनब्रह्मणापूर्णमेवजीवतत्त्वमखंडैक्येनापूरितंतदाकल्पितापूर्णताभ्रमस्यापगमात्पूर्णस्यपूर्णतैवप्राक्स्थितैवावस्थितेत्यर्थः ॥ २॥ भूयसाजनानाबोधाभिवृद्धयेबालस्यलीलाप्रश्नेपितेवकोपंकर्तुंनार्हसि ॥ ३ ॥

सर्वेषांप्राणिनांढ्येवायानुभवोह्यस्तदृशानात्प्रियाप्रियदर्शनजन्यसुखदु स्वयोःद्वयनुभवाच्चिरानुभूतानामपिवासार्थानांढ्येवस्मृतिदर्शनात्स्वढ्येवासाथानामप्यनुभवोवा च्य ॥ तमयोपचक्षुरादींद्रियाणांवासार्थान्ग्रदयानेनुभरक्तेरचेतनत्वेनचस्वयंबहिर्गत्वानुभूयागत्यास्यानुभरक्तेश्चश्रोत्रादिगोलकातिरिक्तेंद्रियाभ्युपगमोप्यर्थ ॥ नचांत करणावच्छिन्नजीवचैतन्यमर्वेद्रियप्रणाड्यानिर्गत्यवासघटादिव्याप्यतदनुभवतीतिकल्पनापियुक्ता ॥ तथासतिबहिरेवानुभवोह्येखापत्ते ॥ प्रियाप्रियदर्शनप्रयुक्तसुखदु खानामपिबहिरुदयापत्तेः कालांतरेत स्मृत्यनापत्तेश्च अतर्विषयप्रवेशमंतरेणांतरनुभवायोगात् ॥ नचबहिरंत करणवृत्तिर्विषयालिंगनेनतदाकारलांछनसंस्कारात्प्रगृहीत्वा तःप्रविश्यनटइवतदाकारविडंबयतीतदनुभावयतिस्मारयतिचेत्युच्यतइतिकल्पनापियुक्ता ॥ घटाद्याकारानुभवानांतल्लांछनविषयत्वकल्पनेभ्रमप्रमयोरविशेषापत्ते सर्वेषांवाना श्वासप्रसंगात् घटादेर्वासित्वानुभवानापत्तेश्च ॥ इत्थंचानुभवआंतरोघटादिश्चवाह्यस्त्वनयोरसंबंधान्नकथंचिदपिवासाथस्यानुभवारोहणमुपपादयितुंशक्यम् ॥ अतएवनैया यिकादयोनुभवस्यविषये सहविषयविषयिभावलक्षण स्वरूपसंबंधएवनसंश्लेषादिलक्षणइत्याचक्षते ॥ नचसोपियुक्त ॥ असंबद्धस्वरूपस्यसर्वान्विषयान्प्रत्यविशिष्टत्वेन विषयव्यवस्थाऽयोगात् ॥ नचात्मामनसासंयुज्यतेमनइंद्रियेणेंद्रियमर्थेनेतिक्रमेणस्वाश्रयसंयुक्तसंयुक्तसंयोगादिपरंपरासंबंधव्यवस्थयाव्यवस्था ॥ अननुगतस्यपरंपरासंबंध स्यस्मृत्यनुमित्याद्यनुगततत्तद्विषयव्यवस्थापकत्वायोगात् ॥ परंपरासंबंधेनवासार्थापरोक्ष्यानिर्वाहात्तस्यैवव्यवस्थापकत्वेस्वरूपसंबंधकल्पनवैयर्थ्याच्च ॥ एतेनसन्निकर्षद्वारायो

श्रोत्रंचक्षु स्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच ॥ विद्यमानमपिब्रह्मन्दृश्यमानमपिस्फुटम् ॥ ४ ॥ कथमृतस्यवैजतोर्विषयस्वनपश्यति ॥ जीवत श्चकथमर्वविषयस्वप्रपश्यति ॥ ५ ॥ कथघटादियात्यत्वमिंद्रियाणिजडान्यपि ॥ शरीरेनुभवत्यत पुनर्नानुभवत्यपि ॥ ६ ॥ अय शला कोपमयोघटांद्रिययो किल ॥ अश्लिष्टयोरंतरसौकर्यतन्नोदितामिथ ॥ ७ ॥ जानन्नपियदेतान्वैविशेषाञ्छतधापुन ॥ पृच्छामित दगेपेणकथयस्वानुकपया ॥ ८ ॥

र्योयज्ज्ञानव्यक्तिजनक सतद्विषयइतिव्यवस्थापिप्रत्युक्ता ॥ इंद्रियादीनामपितद्विषयत्वप्रसंगात् ॥ तस्मादघ टितघटनासमर्थमायाशक्तिबलादेवांतवासाथानुभवोवाच्यस्तथासतिर्किकर्णादिगोलकातिरिक्तेंद्रियाभ्युपगमेनेतियथानुभवतद्वैवपिवालावासाथमनुभवतीतिस्याम् तथा सतिमृतशरीरेपिकर्णादीनांसंगतस्यसदात्मनश्चसत्त्वात्तत्रापिवासार्थान्कुतोनानुभवतीतिरामशंकते ॥ श्रोत्रमित्यादिना ॥ श्रोत्रादिशब्दागोलकपरा ॥ अतएवस्फुटदृश्य मानमपीतिविशेषणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ यदिकश्चिद्ब्रूयाच्चक्षुरादींद्रियाणिस्वयंबहिर्निर्गत्यघटादीनांवासत्वमनुभूयांत भविश्यकथयतीतितदाह ॥ जडानीति ॥ नतेषांपृथक्चेतनत्वक थनसामर्थ्यवाअस्तीतिभाव ॥ यदिकश्चिद्ब्रूयादिंद्रियाणिवासार्थदीनीत्वास्थापयतीतितद्याह ॥ पुनरिति ॥ तद्यर्थस्थापनेपुनःपुनस्तदनुभव स्याद्घटादेर्दयाद्धर्मि सारूप्यादर्शनादितिभाव ॥ ६ ॥ ननुघटादिविषयजातकर्तृप्रथमचक्षुरादींद्रियजातस्वदेशमाकर्षति तच्चाकृष्टमिंद्रियविषयसर्वेस्यांतःस्थित्वायभोक्तकनचिद्वशेनांतनयतिघ्राण मित्र्मधमितिकल्पनामाशंक्याह ॥ अयइति ॥ विषया सश्लिष्येंद्रियाण्याकर्षयेयर्नासश्लिष्य असश्लिष्टरज्ज्वादीनांघटाद्याकर्षकत्वादर्शनात् ॥ नचगोलकप्रदेशानुपसर्पि णांघटादीनांतत्संश्लेष संभवति नापींद्रियाणांरज्जुवद्दृढसंश्लेषस्तदाकर्षकत्वंवाप्रसिद्धं भिन्नप्रदेशनिरवाताय शलाकाद्वयवद्भिन्नदेशत्वादित्याह ॥ अश्लिष्टयोरिति ॥ अश्लि ष्टयोघटादींद्रिययोर्मिथ असौत्वदृष्यमानात्नोदितापरस्पराकर्षणशीलतातथापिनेमायस्वविवरातघटादिस्थूलप्रवेशाक्ताकर्यसर्वानुभवविरुद्धेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ननुतत्त्वबोधेन छिन्नसंशयस्यतवकर्थमायामयेसर्वानुपपत्तिभानःस्मिग्ध्यवहारेदृशसंशयलक्षाह ॥ जानन्नपीति ॥ शतधाबहुधापुन पृच्छामि ॥ अज्ञागुणर्थमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यतेयद्गोलकातिरिक्तानींद्रियाणिनसंतीति यतःसम्यग्विमर्शेचिद्यतिरेकेणप्रमातृप्रमाणप्रमेयविभागाःकेपिननिरूपयितुकेनापिवादिनाशक्यतइत्याशयेनवसि
ष्ठःप्रथमसमाधत्ते ॥ इद्रियादीति ॥ ९ ॥ यदितुकल्पनयाद्रष्टुर्दृश्यस्यचोपपत्तिमन्यसेतर्हिइंद्रियादिघटितपुर्यष्टकत्वेनापिपूर्वपूर्ववासनानुसारेणकल्पनोपपत्तेर्नकिंचिदनुपपन्न
मित्याशयेनाह ॥ गगनादपीति ॥ तयाचिताआत्मनामायाशबलस्वभावेनपुर्यष्टकत्वेनस्वरूपभावदृत्त्यापूर्वपूर्ववासनानुसारेणभावितंकल्पितमित्यर्थः ॥ १० ॥ उक्तेर्थेमायां
तुप्रकृतिविद्यान्मायिनंतुमहेश्वर अस्यावयवभूतैस्तुव्याप्तसर्वमिदजगदितिश्रुतिप्रमाणयति ॥ तदेवचेति ॥ ११ ॥ एवचेद्रियद्वाराबहिर्निर्गतेनपुर्यष्टकघटकेनचित्तेनघटा
दिव्याप्यास्ववृत्तिप्रतिबिंबितघटादेर्बाह्यत्वाकारेणैवहृदयेनीत्वाप्रदर्शनतथैवकालांतरेस्मृतिःस्वभेचातर्गतस्यैवबाह्यत्वेनानुभवश्चेतिसर्वमुपपन्नमित्याशयेनाह ॥ पुर्यटकत्वमि

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इंद्रियाद्यपिचित्तादिघटाद्यपिनाकिंचन॥ पृथक्संभवतीहांगनिर्मलाच्चेतनादृते ॥ ९ ॥ गगनादपियाऽच्छाचित्त
यारूपंस्वमात्मना ॥ चित्त्वात्पुर्यष्टकत्वेनभावदृत्त्यैवभावितम् ॥ १० ॥ तदेवचप्रकृतितांगतंजगदवास्थितेः ॥ तस्याअवयवाज्जातमिं
द्रियादिघटादिच ॥ ११ ॥ पुर्यष्टकत्वमायातंयच्चित्तंस्वस्वभावतः ॥ स्वएवावयवस्तस्मिन्घटादिप्रतिबिंबति ॥ १२ ॥ ॥ श्रीरामउवा
च॥ ॥जगत्सहस्रनिर्माणमहिम्नोदर्पणस्यच॥ पुर्यष्टकस्यभगवन्रूपंकथयकीदृशम् ॥ १३ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अनाद्यंतंजग
द्बीजंयद्ब्रह्मास्तिनिरामयम् ॥ भारूपंशुद्धचिन्मात्रंकलाकलनवर्जितम् ॥ १४ ॥ कलनोन्मुखतांयातमंतर्जीवइतिस्मृतः ॥ सजीवःखलु
देहेस्मिंश्चिनोतिस्पंदतेस्फुटम् ॥ १५ ॥

ति ॥ एवंरीत्यापुर्यष्टकत्वमायातंचिद्रूपंतत्त्वमेवपुर्यष्टकस्यचित्तादिघटितस्वभावतःस्वयमेवस्वःचित्तवृत्त्याख्योवयवोभवति तस्मिन्नवयवेघटादिबाह्यंबाह्याकारेणैवप्रतिबिंब
ति ॥ मृतदेहेतुपुर्यष्टकघटितस्यलिंगात्मनोजीवस्यस्वकल्पनयैवलीलोपाख्यानोपदर्शितरीत्यानिर्गमनान्नदर्शनादिसामर्थ्यमितिसर्वदोषपरिहारइतिभावः ॥ १२ ॥ यद्येवंत
र्हिपंचीकृतभूतभागेनजगदाकारेणपरिणमतोऽपंचीकृतभूतकार्यलिंगभागेनतत्प्रतिबिंबग्रहदर्पणभूतस्यचपुर्यष्टकस्यैवकिंरूपंतदेवकथयेतिरामःपृच्छति ॥ जगदिति ॥ १३ ॥
तत्स्वरूपवक्तुंवसिष्ठस्तन्मूलमज्ञातब्रह्मतत्त्वनिर्दिशति ॥ अनाद्यंतमिति ॥ १४ ॥ तद्ब्रह्मवियदादिभूतसूक्ष्मसृष्ट्यातेनापंचीकृतेनलिंगपंचीकृतेनब्रह्मांडचसृष्ट्वातदंतःप्रतिबिंबलक्ष
णकलनोन्मुखतांयातसत्सूत्रप्राणानामभिमानेनधारणाज्जीवइतिस्मृतोऽभूदित्यर्थः ॥ चिनोतिवासनोपचयेनांगोपचयेनचोपचितोभवति उपचितश्चबाह्यांतर्व्यापारात्मनास्प
दतेचेत्यर्थः ॥ १५ ॥

तस्यैवाभिमानादिव्यापारभेदेननामभेदानाह ॥ अहंभावादित्यादिना ॥ १६ ॥ सर्वव्यापारसाधारणस्वभावात्मापुर्यष्टकमितिनाम्नास्मृत ॥ १७ ॥ ज्ञानेंद्रियव्यापारेणज्ञत्वं कर्मेंद्रियव्यापारेणकर्तृत्वं तत्फलसुखदुःखाश्रयत्वेनभोक्तृत्वं सर्वस्यौदासीन्येनप्रकाशनेसाक्षित्वम् ॥ आदिपदाद्भोगकरणत्वायतनत्वादिपरिग्रहः ॥ एतदभिपातिनीआध्यासेनैतद्धर्मिकायासचित्तैवचित्प्राधान्येनजीवइत्युक्ता जडांशप्राधान्येनतदेवपुर्यष्टकविदुरित्यर्थः ॥ १८ ॥ अतएवस्वतादात्म्यभावितबुध्द्याकाराणांकालभेदेनभेदाज्जीवोपिकामक्रोधहर्षविषादादिरनुरजितोनानेवभवतीत्याह ॥ कालेकालेइति ॥ अनंतवासनाकणिकोदयमाकारमृच्छतीतिपरेणान्वयः ॥ १९ ॥ तस्यैवसमष्टिव्यष्टिजीवस्यबीजस्यांकुरकांडपल्लवादिवत्सर्वजगदाकारत्वस्याशयेनाह ॥ यथेति ॥ २० ॥ अतएवापश्चिदात्मानाहंकिंतुशरीराद्याकारएवाहमितिमिथ्याज्ञानेनचेततिपश्यति ॥ २१ ॥ २२ ॥

अहंभावादहंकारोमननान्मनउच्यते ॥ बोधनिश्चयतोबुद्धिरिंद्रदृष्टेस्तथेंद्रियम् ॥ १६ ॥ देहभावनयादेहोघटभावनयाघटः ॥ एषएवस्वभावात्माजनैःपुर्यष्टकस्मृत ॥ १७ ॥ ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वसाक्षित्वाद्यभिपातिनी ॥ यासचिज्जीवइत्युक्तातद्विपुर्यष्टकविदु ॥ १८ ॥ कालेकालेततोजीवस्त्वन्योन्योभवतिस्वत ॥ भाविताकारयानतवासनाकणिकोदयम् ॥ १९ ॥ पुर्यष्टकस्वभावेनकालेनाकारमृच्छति ॥ यथावासनत सेकाद्बीजंपल्लवतामिव ॥ २० ॥ आकारोहंशरीरादिस्थावरादिचरादिच ॥ नाहमाद्यश्चिदात्मेतिमिथ्याज्ञानेनचेतति ॥ २१ ॥ भ्रमत्येवजगज्जीवोवासनावलितश्चिरम् ॥ ऊर्ध्वाधोगमनैरब्धौकाष्ठंवीचिहतंयथा ॥ २२ ॥ कश्चिद्विशुद्धजातित्वाद्भवबंधादनंतरम् ॥ बुध्वात्मानंममभ्येतिपदमाद्यंतवर्जितम् ॥ २३ ॥ कश्चित्कालेनबहुनाभुक्तयोनिगणातुर ॥ आत्मज्ञानवशादेतिपरमपदमात्मन ॥ २४ ॥ एवरूपश्चसुमतेजीवोयात शरीरताम् ॥ नेत्रादिनाघटाद्यतर्यथावेत्तितथाशृणु ॥ २५ ॥ चित्त्वस्यकलनांतस्यसप्रयातस्यजीवताम् ॥ मन पर्येंद्रियग्रामोदेहोयमवतिष्ठते ॥ २६ ॥ यदास्य सर्वदेहेभ्य खेपतत्यक्षरूपिणा ॥ तदातज्जीवसंस्पर्शाज्जीवात्मैकत्वमृच्छति ॥ २७ ॥

कश्चित्सनकादितुल्य कस्याचाद्येवशक्कृत्यीयभवबंधादनंतरमाद्येजन्मन्येवेत्यर्थः ॥ अयंचसर्वोविभाग सात्त्विकराजसादिजीवभेदवर्णनेउत्पत्तिप्रकरणेव्याख्यात ॥ २३ ॥ २४ ॥ कथंघटादिबाह्यसत्त्वमिंद्रियाणिजडान्यपीतियत्पृष्टतत्सामान्यत समाहितमपिविशेषेणसमाधत्ते ॥ एवरूपइत्यादिना ॥ २५ ॥ चित्त्वस्यचैतन्यस्यकलनांतस्यपुर्यष्टकेप्रतिबिंबतयापरिच्छेदस्यानरवाद्येभ्योभ्यासौपरिमाततयावतिष्ठते ॥ तेनसदाजीवचैतन्यंदेहपरिमितदेहांतर्गतमेवसुखदुःखादिसंबंधाननुभवतिनबाह्यम् ॥ २६ ॥ यदातुअस्यौदासघटादिदृश्यभवतितदातदागाबुद्धिकजलंकुल्याद्वारेणेवसर्वदेहेभ्यउद्रिक्तचक्षुराद्यक्षरूपिणाद्वारेणबाह्येघटादिपर्यंतेस्वेबाह्याकाशेपततिनिर्गच्छतीत्यर्थः ॥ किंततस्तत्राह ॥ तदेति ॥ तदातद्घटादिनपद्मादिद्वारनिर्गतजीवेनस्वाकारवृत्त्याभिद्वारासस्पर्शाद्व्यापनाज्जीवचैतन्येनसहैकत्वमाध्यासिकचित्तादात्म्यलक्षणविषयत्वमृच्छतिप्राप्नोति ॥ २७ ॥

सचाक्षस्यसबंधश्चित्तेनसमन्वितस्यजीवतएवबाह्यार्थवेदनेकारकोभवतिनमृतस्यमुक्तस्यवेत्यर्थ॰ ॥ २८ ॥ अस्तुबहिरेवतथापिकथमंतस्तदनुभवस्तत्राह ॥ यद्यदित्यादिना ॥
यद्यदत करणवृत्तिरूपनयनरश्मिरूपवास्वच्छतरवस्तुतस्मिन्वास्रनभ॰स्थघटादिप्रतिबिंबतिसचप्रतिबिंबोवृत्त्यंतर्गतेनजीवेनश्लिष्टोभवति ॥ तर्हिबहिष्ठएवाहघटमनुभवामी
तिकुतोनानुभूयतेतत्राह ॥ बहिरिति ॥ यद्यपिबहिर्जीवोस्तितथाप्यसौबहि॰अजीवतिप्राणान्नधारयति ॥ नञोनलोपश्छांदसः ॥ अनुव्यचलदितिवत्तिङंतोत्तरपदःसमासोवा॥
यत्रप्राणव्याप्तिस्तत्रैवाहंतावमर्शोनबहिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ अस्त्वेवतर्हिघटेप्रथाफलोपपत्तिस्तथापिकथमंतर्हृदिघटाकारानुप्रवेशस्तत्राह ॥ निघृष्टेति ॥ यदानयनतारकेपट
लादिदोषराहित्याच्छाणनिघृष्टनूतनेंद्रनीलाभेभवतस्तदातयोस्तारकयोर्घटप्रतिबिंबसहिताचित्तवृत्तिःप्रविशतीतिबाह्यगतोघटादिपदार्थःप्रतिबिंबतीत्युच्यते ॥ ३० ॥ सचे
वनयनतारकानुप्रविष्ट॰पदार्थोहार्देनाहमभिमानवताजीवेनतद्दिप्रतिबिंबतयाश्लिष्टोभवतीत्यर्थः ॥ इतिअनयारीत्याघटादिबाह्यवस्तुबहिस्वभासमानमेवांतर्हृदिअहंकारसंव

बाह्यार्थवेदनेनित्यंसंबंधोक्षस्यकारकः॥ समन्वितस्यचित्तेननमुक्तस्यकदाचन॥ २८॥ यद्यदच्छतरंतस्मिन्नभःस्थंप्रतिबिंबति॥ जीवेनभवतिश्लिष्टोबहिर्जीवोप्यजीवति॥ २९॥ निघृष्टनवरत्नाभेयदानयनतारके॥ तदातयोर्बाह्यगतःपदार्थःप्रतिबिंबति॥ ३०॥ जीवेनभवतिश्लिष्टःप्रतिबिंबतयाततः॥ जीवज्ञेयत्वमायातिबाह्यंवस्त्वितिराघव॥ ३१॥ यत्संश्लेषमुपायातितद्बालोपिहिविंदति॥ पशुर्वास्थावरोवापिजीवःकस्मान्नवेत्स्यति॥ ३२॥ अच्छस्यनयनस्याथोरश्मयोजीववेष्टिताः॥ क्रोडीकुर्वंत्यलंदृश्यंजीवस्तत्त्वेनविंदति॥ ३३॥ एषएवक्रमःस्पर्शेसंबंधःप्रत्ययोद्भवः॥ रसेगंधेचकथितोजीवसंस्पर्शसंभवः॥ ३४॥ शब्दस्त्वाकाशनिष्ठत्वात्कर्णाकाशगतःक्षणात्॥ जीवाकाशंविशत्यंतरित्थमिंद्रियसंविदः॥ ३५॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥दृश्यतेमानसादर्शेयंत्रदावौदरेपुतत्॥ प्रतिबिंबितमेतन्मेब्रूहिब्रह्मन्किमात्मकम्॥ ३६॥

लितजीवज्ञेयत्वमायातीत्यर्थ॰ ॥ ३१ ॥ चेतनस्यार्थसस्पर्शेवेदननियमोबालपश्वादिष्वपिप्रसिद्धइत्याह ॥ यदिति ॥ स्थावरेष्वपिगुल्मविशेषेस्पर्शमात्रेणपत्रसंपुटीकरणदर्श
नात्तद्वेदनसर्वत्रानुमीयतइतिभावः ॥ ३२ ॥ दूरस्थविषयस्यकथगोलकसस्पर्शइतिपामरशंकामपाकुर्वन्नाह ॥ अच्छस्येति ॥ गोलकातिरिक्तस्यस्वच्छतमस्येंद्रियस्यरश्मयः
प्रागुक्तरीत्याजीववेष्टिताःसंतःपुरोवर्तिविषयक्रोडीकुर्वंत्यालिंगंति ॥ ३३ ॥ चक्षुष्युक्तक्रमस्पर्शादावप्यतिदिशति ॥ एषएवेति ॥ ३४ ॥ शब्देविशेषमाह ॥ शब्दस्त्विति ॥ श
ब्दस्यवृत्तिप्रतिबिंबनविनापिसाक्षाच्छ्रोत्रद्वारातःप्रवेशोपिसभवतीतिभाव॰ ॥ इत्थगधस्यापिपवनद्वारातःप्रवेशसभवोऽस्तुनामेत्याशयेनयथासंभवमुक्तन्यायमुपसहरति ॥ इ
त्थमिति ॥ ३५ ॥ इदानीराम॰प्रसगात्तत्रैषाप्रतिबिंबानांस्वरूपजिज्ञासु॰पृच्छति ॥ दृश्यतइति ॥ यत्मानसानिचआदर्शाश्चतत्समाहारे काचकास्यमणिजलादियंत्रदारूणा
मौदरेषुउदरान्निर्गतेषुनवपल्लवादिषुयत्प्रतिबिंबितघटमुखप्रभादिएतत्किमात्मकतन्मेब्रूहीत्यर्थ॰ ॥ ३६ ॥

यप्रतिबिंबस्यसत्यत्वेपिचिद्यतिबिंबभूतयोर्व्यष्टिसमष्टिजीवयोर्विवाविरिक्तरूपभातिमाप्रसिद्धेनभिर्यत्कुशक्य तथात्यंतजडयोर्मुखदर्पणयोर्घटचित्सत्त्वयोर्वापरस्परसापेक्षप्रति बिंबरूपद्वैधमिति किंवाच्यमित्याशयेनोत्तरमाह ॥ अत्यंतेति ॥ दृष्टांतैतस्यात्मनोभातिसिद्धि ॥ ३७॥ नकेवलमतिबिंबमात्रभानिरपितुजगदपीत्याह ॥ तावदिति ॥ अप्य र्थेतुशब्द ॥ तावन्मात्रभातिमात्रम् ॥ अतएवमदहंजगतिविश्वासोमास्तु ॥ अहमित्यादि प्रपंचस्तरंगस्थानीयश्चिज्जलात्पृथगसन्नित्यर्थ ॥ वर्तमानतुसदाचिज्जलमेवेत्य र्थ ॥ ३८॥ ३९ ॥ हेरामत्वंनित्यमसक्तमति सन्शांतात्मपामूतसुखदु खवेत्तीतिभृपासुसदु खविद्बुद्धिर्यस्यतथाविधश्चभूत्वाअस्तासमस्ताभवलक्षणामयरूपामायायस्यत थाविधःसन्समतायांब्रह्मस्वभावेनिविष्टमतिस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्य॰प्रकाशेनिर्वाण॰पू॰पंचाशत्तमःसर्ग ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ जीव

॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अत्यंतजडयोरेवजीवयोरिवतन्मिथ ॥ प्रतिबिंबदृशोभ्रांतिविद्धिवेद्यविदांवर ॥ ३७॥ तावन्मात्रजगत्त्वेतद्वि श्वासोमातवास्त्विह ॥ अहमित्यादिस्तरंगोवर्त्तमानंसदाजलम् ॥ ३८ ॥ परांभोधौतुनास्त्येवदेशकालक्रियादिकम् ॥ तन्मयैकतयानि त्यमात्मासर्वत्रसर्वग ॥ ३९ ॥ नित्यमसक्तमतिर्मुदितात्माशांतमृपासुखदु खविदत ॥ तिष्ठनिविष्टमतिःसमतायामस्तसमस्तभवाम यमाय ॥ ४० ॥ ॥ इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰ अक्षसंवेदनविचारयोगोपदेशोनामपंचाशत्तमःसर्ग ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ नपुनर्भवत पूर्वसपन्नाश्चक्षुरादय ॥ यथाकमलजस्यैतत्सर्वमेवत्वयाश्रुतम् ॥ १ ॥ ब्रह्मपुर्यष्टकस्यादावर्थसंवि पयोदिता ॥ पुर्यष्टकस्यसर्वस्यतथैवोदेतिसर्वदा ॥ २ ॥ विद्धिपुर्यष्टकजीवोयोगर्भस्थेंद्रियोदय ॥ यथाभावयत्याशुतत्तयापरिपश्य ति ॥ ३ ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थास्त्वविद्धिसंवेदनंस्वकम् ॥ संपन्नंचयथातत्तेप्रोक्तमाद्यमन स्थितौ ॥ ४ ॥

त्वानिममोदेह पुर्यष्टकमितिभ्रम ॥ अबोधादेवबोधेतुब्रह्मैवैकमितीर्यते ॥ १ ॥ कलनोन्मुखतांयातमित्यादिनावर्णितमहंकारदेहेंद्रियादीनांभागसतांकल्पनजीवसमष्टे पद्मज स्यैषष्टेस्तवापितुल्यमितितात्पर्यंत्वयाज्ञातमेवेतिवक्ष्यमाणोपोद्घातायप्रथममनुवदति ॥ नपुनरिति ॥ अप्यर्थेपुन शब्द ॥ कमलजस्येवत्रभवतोपिसष्टे पूर्वमनाद्यतमित्यादि वर्णितब्रह्मस्वभावेस्थितस्यचक्षुरादयोनसंपन्नाइत्येतत्सर्वमेवत्वयामदुक्तनतात्पर्यंश्रुतमवधारितमित्यर्थ ॥ १ ॥ एवंपुर्यष्टककल्पनोत्तरस्यपदार्थकल्पनमपिसमष्टिवद्वक्ष्य टीनामित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्माहिरण्यगर्भ समष्टिपुर्यष्टकनस्ययथासर्गादौव्यवहर्तव्यार्थसंविदुदितातथासर्वस्यव्यष्टिपुर्यष्टकस्याप्युदेति ॥ २ ॥ तदेवगर्भस्थितिमारभ्यदर्शय ति ॥ विद्धीति ॥ योव्यष्टिजीवोगर्भस्थएवचक्षुरादींद्रियोदयविशिष्ट पुर्यष्टकात्माचक्षेमासिसंपन्नेसततआरभ्ययथायथाव्यवहर्तव्यंवस्तुभावयतितथातत्त्वभावसमयापरिपश्यती त्यर्थ ॥ ३ ॥ एवंचआद्यमन स्थितौहिरण्यगर्भमनोव्यापारेयथात्वकर्तवेनइंद्रियाणिइंद्रियार्थास्त्वच्चसंपन्नतथातेतवापिव्यष्टे संपन्नमितिमयामोक्तमत्कलतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्गात्पूर्वंसंभवतीव्यष्टिसमष्ट्योरैकैवशुद्धासंवित्ततस्तदनंतरंअहंवेदनालक्षणानंतजीवपुर्यष्टकान्वितासास्तुतथापिसंवेदनस्वरूपमनिंदितमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ वेद्यदोषास्तुवेदनंतत्कुतोननिंद्यतेइतिचेद्वेद्यस्यपरमार्थतोऽसत्त्वादित्याह ॥ नत्विति ॥ एकत्वादिहेतुभिरनामयेसंवेदनेपरस्यतदन्यस्यास्तितासत्यतानत्वित्यन्वयः ॥ नास्तित्वेचअभावत्वादयस्त्रयोहेतवः ॥ अभावत्वाद्देशकालकृतपरिच्छेदवत्त्वादनेकत्वाद्वस्तुकृतपरिच्छेदवत्त्वादशून्यत्वात्स्थूलत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननुसंवेदनमेवमनस्तादिभावंगच्छतीत्युक्तेतत्रमनस्तादीनामसत्यत्वेसंवेदनमेवासत्यंकिंनस्यात्तत्राह ॥ चेत्यादीति ॥ चेत्यमतव्यादिगोचरबुद्धिरूत्त्यध्यारोपमात्रतन्नवास्तवमनस्ताप्राप्तिःसेत्यर्थः ॥ ७ ॥ तर्हिविद्याविलासाविर्भूतस्वरू

शुद्धासंवित्संभवंतीसंवेदनमनिंदितम् ॥ ततोहंवेदनानंतजीवपुर्यष्टकान्विता ॥ ५ ॥ नत्वेकत्वादनंतत्वादवेद्यत्वादनामये ॥ अभावत्वादनेकत्वादशून्यत्वात्परास्थिता ॥ ६ ॥ चेत्यादिबुध्यातत्किंचिन्नमनस्तांचगच्छति ॥ नचजीवत्वमायातिनचपुर्यष्टकात्मिका ॥ ७ ॥ नविद्यादिविलासोस्तिसोस्तिनास्तीवयःसदा ॥ परमात्मेतिकथितोमनःषष्ठेंद्रियातिगः ॥ ८ ॥ तस्मात्संपद्यतेजीवश्चिन्मूर्तिर्मननात्मकः ॥ भ्रमःकेवलमित्याद्यउपदेशायगीयते ॥ ९ ॥ यतःकुतश्चित्संपन्नेत्वविद्यामयआमये ॥ उपदेश्योपदेशेनप्रविलीनेविचारणात् ॥ १० ॥ प्रशांतसकलाकारंज्ञानंतत्रावशिष्यते ॥ यत्राकाशमपिस्थूलमणाविवमहाचलः ॥ ११ ॥ यत्रोद्यदाचारमपिसदप्यसदिवस्थितम् ॥ जगज्जान्विपर्यास्त्यक्त्वाकायेत्वंतिष्ठनिर्मले ॥ १२ ॥ असन्मयमविद्यायारूपमेवतदेवहि ॥ यद्वीक्षितासतीनूनंनश्यत्येवनदृश्यते ॥ १३ ॥ आलोकितंनामकथमवस्तुकिललभ्यते ॥ प्रयत्नेनापिसंप्राप्तंमृगतृष्णांबुकैरिव ॥ १४ ॥

पत्वात्पूर्वंतदप्यसत्किंनस्यात्तत्राह ॥ नेति ॥ आदिपदाच्चरमप्रमाणमननादिपरिग्रहः ॥ योमूढैर्नास्तीवेतिकल्प्यतेसपरमात्मासदास्ति ॥ ८ ॥ यद्यद्वितीयएवसःतर्हितस्मात्सर्वएतआत्मानोव्युच्चरंतीतिश्रुत्याअग्निविस्फुलिंगन्यायेनजीवसंपत्तिःकथमुक्तेतिचेदुपदेशायकल्पनयेत्याह ॥ तस्मादिति ॥ ९ ॥ अतएवाविद्यारोगस्यनमूलंचिंत्यंकिंतुचिकित्सैवचिंतनीयेति ॥ मूलकल्पनादिश्चिकित्सोपायएवनवास्तवइत्याह ॥ यतइति ॥ प्रविलीनेसतिस्वरूपज्ञानमेवावशिष्यतइतिपरेणान्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ उद्यदाचारंनिष्पद्यमानव्यवहारार्थक्रियाशालीतिसद्व्यावहारिकसत्यमप्यसच्छून्यमिवयत्रस्थिततत्रत्वजगज्जान्विपर्यास्त्यक्त्वानिर्मलेजीवन्मुक्तःकायेसत्येऽवतिष्ठ ॥ १२ ॥ इदानीमविद्यायाःस्वरूपमाह ॥ असन्मयमिति ॥ १३ ॥ मृगतृष्णांबुकैरिवसंप्राप्तदृष्टांतोप्यप्रसिद्धइत्यर्थः ॥ १४ ॥

असदेवसद्भातियत अग्रदज्ञानादेवास्यसत्यतेत्यन्वय ॥ १५ ॥ सत्यात्मन सन्निधानादत्यंतमसत्यायाअप्यविद्याया कल्पनाकल्पितेत्यर्थ ॥ १६ ॥ तस्यतेजीवस्योपदेशाय तस्या अविद्यायाहेतोर्जीवादिकल्पमास्कता ॥ १७ ॥ आबोधनोन्मुखीयासार्थदर्शनोन्मुखासतीयथाभावयतीतिपरेणान्वय ॥ १८ ॥ यालेनसभावितोयक्षकद्वसत्यःअ सत्योवाभवतु अपतुपचतन्मात्रस्यपचीकरणात्मिकादिहकलनासत्तयासत्यतयासभावयतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ १९ ॥ तमात्मनिदेहात्मनिरध्राणद्रियद्वाराणि ॥ छांदसपुस्त्वम् ॥ २ ॥ एभ्य पचतन्मात्रेभ्य परमार्थतोऽन्यदेवान्याभासमिद्रियद्वारे पश्यति ॥ २१ ॥ तमद्दर्वमिद्रियमनःप्राणादिरंत ॥ इदपटादिवासम् ॥ भावकासनाम् ॥ २२ ॥ तमवि पर्येद्रियसयोगाभिव्यक्तत्वात्मसुखमेवविषयसुखतयासभावयतीत्याह ॥ रश्मिजालमिति ॥ २३ ॥ एवस्वाभाविकस्वसवेदनमेवविपयसन्निकर्षाज्जातमहकारात्मनोधमइति

असदेवसदेवासदज्ञानादस्यसत्यता॥ज्ञानाद्यथास्थितंवस्तुदृश्यतेनस्वतिभ्रम ॥१५॥ अविद्याविचारोयजीवपुर्यष्टकादिका॥ अप्यत्यतमसत्याया कल्पनाकल्पितात्मन ॥१६॥ तस्यास्तउपदेशायसेयंजीवादिकल्पना॥ कृताशास्त्रे प्रबोधायतांत्वमेकमनाःशृ णु॥१७॥ जीवत्वमिवसंप्राप्तापुर्यष्टकपदस्थिता॥ कलाकलककलिताचितिरानोधनोन्मुखी॥१८॥ यद्यथाभावयत्याशुतत्तथानुभ वत्यलम्॥सत्योभवत्वसत्योवाबालेननिशियक्षक ॥१९॥ पचतन्मात्रकलनासभावयतिसत्तया॥ तत्रात्मनितथारध्रान्प्रपश्यतितयो दितान्॥ २० ॥ एभ्यएवसमुत्पन्नंयद्धिस्वंभूतपंचकम्॥ पश्यत्यनन्यदन्याभशाखाशतमिवांकुर ॥ २१ ॥ इदमतरिदयात्यमितिनिश्च यवांस्तत ॥ जीवोभावययादत्तेतत्तथाप्रदयत्यय॥ २२॥ रश्मिजालमिवेंदोर्यदात्मन प्रतिभासनम्॥ यात्यस्पर्शतयातेनतदेवाश्रूर रीकृतम्॥ २३ ॥ मरिचस्येवयत्तैक्ष्ण्यशून्यत्वमिवखस्ययत्॥ आत्मनोवेदनयच्चतदेवान्यदिवस्थितम्॥२४॥ अत्रैवनिश्चयंयत्ध्वानि यम सुदृढीकृत ॥ अनेनेत्यमनेनेत्यभाव्यमित्यवखंडितम्॥ २५॥ स्वभावेतरनामासौस्वसकल्पमयात्मक ॥ कश्चित्कदाचिद्भवतिस्व भावेनैवनान्यया॥ २६॥ आत्मनैवेदमखिलसंपन्नंद्वैतमद्वयम्॥ खडोमधुरसेनेवमृदेवचमहाघट ॥ २७॥ सन्निवेशविकारादिदेश कालादिसंभवात्॥ संभवत्यत्रनत्वीशेदेशकालाद्यसंभवात्॥ २८॥

संभावयतीत्याह ॥ मरिचस्येति ॥ २४ ॥ अभमांसारिकविपयभोगेष्वेवपुरुपार्थपर्यवसाननिश्चयवत्त्वादैहलौकिकपारलौकिककर्माचरणनियम सुदृढीकृत ॥ अनेनलौकि ककर्मणा ॥ अनेनवैदिककर्मणा ॥ अवखंडितनश्वरसुखमुद्दिश्येत्यर्थ ॥ २५ ॥ तमेकप्रवृत्तिनियम स्वाभाविकरागादिकृतइतरस्तुशास्त्रकृत ॥ द्विविधोऽप्ययसकल्पमयात्म कत्वयो कदाचित्कश्चिदेवस्वाभाविकपुरुषयत्नेनैवेतरजित्वाशमतिनान्ययेत्यर्थ ॥ २६ ॥ तथोभयभाव्यभ्रआत्मैवस्वभावशास्त्राभ्यतरानुसारीतत्तद्व्यापारसाधनफलात्मनावि वर्ततइत्याह ॥ आत्मनैवेति ॥ खंड मधुसारशर्कराविशेष ॥ २७ ॥ यद्यपिसर्वघटौपूर्वतमप्रर्पिडावस्थयोर्विनाशाद्विकारीतथापिमाधुर्यमृत्स्वरूपाविनाशात्तदंशेविवर्तद शीं महिसद्वृत्तमिविकार सभवतितद्धर्म्याविस्याह ॥ सन्निवेशेति ॥ अभमधुमरादी ॥ ईशेभ्रष्णि ॥ २८ ॥

अथवाखडोमधुरसेनेवेतिवाक्येखंडोवनखंडः मधुरसेनवसंतद्रवेणेवेत्यर्थस्तथाचाविकारएववृक्षविकारहेतुर्जलभागोदृष्टांतइत्याशयेनाह॥ इतइति ॥ यथावृक्षप्रविष्टोरसोज लमित पत्रमित पुष्पमहमितिवैचित्र्येणोदित सन्अद्वित्वेपिद्वितांवहन्दृष्टस्तथानःस्वात्मनिप्रसिद्धसत्तारूपब्रह्मापिइत पटइत कुड्यमहमित्यादितोभेदात्सर्वजगदात्मनाआत्मनि द्वित्वमाहरद्विद्धीतिपरेणान्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ यथावाअंभोदोमेघःअग्रग्रीष्मेअर्करुगेवाहमितितादूप्येणतिष्ठति ततआग्रवर्षारंभेवारिदानावसरेवारिदोहमितितिष्ठति ततोभू मिप्रवेशेनाकुरातर्जलात्मनाप्रवेशेअग्राकुरोहमितितिष्ठति तथाआत्मापिकालभेदेनभावाभावाकारोभूत्वातिष्ठतीत्यर्थः ॥३१॥ अयचजगद्विवर्त्तनियमक्रम कल्पितोपिनकेन चिदन्यथाकर्तुंशक्यइत्याह ॥ इतीति ॥ सर्वैश्वरेब्रह्मणिततप्रसिद्धम् ॥ ३२ ॥ एववस्तुस्वभावनियतिरपिवस्तुभेदभिन्नानान्यथाकर्त्तुंशक्येत्याशयेनाकाशादिस्वभावस्याज्ञात ब्रह्मस्वभावस्यचवैलक्षण्यमाह ॥ आदर्शेतिद्वाभ्याम् ॥ आदर्शवत्स्वच्छेआकाशेस्वःस्वीयोभागःकार्यवानैवप्रतिबिंबति ॥ कुतः ॥ व्यतिरेकासभवतःआकाशेआकाशकार्ये

इतःपुष्पमितःपत्रमहमित्युदितोयथा॥ खंडेस्वात्मनिनःसत्तारसोऽद्वित्वेद्वितांवहन्॥ २९ ॥ इतःपटइतःकुड्यमहमित्यादितस्तथा॥ सर्वा त्मनात्मनिब्रह्मविद्धित्वंद्वित्वमाहरत्॥ ३० ॥ अग्रांकुरोहमग्रार्करुगहंत्वग्रवारिदः॥ यथेतितिष्ठत्यंभोदस्तथात्मासदसद्वपुः॥३१॥ इति भाव्यमनेनेदमित्थंसर्वैश्वरेततम्॥ क्रमंखंडयितुंलोकेकस्यनामास्तिशक्तता ॥ ३२ ॥ आदर्शस्वच्छआकाशेनैवस्वःप्रतिबिंबति॥ व्य तिरेकासंभवतःकचत्येवहिकेवलम्॥३३॥ ब्रह्मणित्वात्मनात्मैवस्थितःकचतिबिंबति॥द्वैतीभवत्यदेहोपिचिन्मयत्वात्स्वभावतः॥३४॥ यद्यथैवात्मकचनंवेत्तितंभवतात्मना॥ असत्यमपितन्नेहव्यभिचारीकदाचन॥ ३५॥ हेमत्वकटकत्वेद्वेसत्यासत्यस्वरूपिणी ॥ हेम्निभां डगतेयद्वच्चित्वाचित्त्वेतथात्मनि॥३६॥ सर्वगत्वाच्चितेश्चित्त्वंनित्यंमनसिविद्यते॥ हेमत्वंकटकस्येवजडभावःस्थितोन्यदा॥ ३७॥ चि त्तजाड्यात्मकंचित्तंदृढंभावयतिस्वयम् ॥ यथायदैवयद्भावंतथाभवतितत्तदा ॥ ३८ ॥ कालेकालेचिताजीवस्त्वन्योन्योभवतिस्वय म्॥ भाविताकारवानंतर्वासनाकलिकोदयात्॥ ३९ ॥

भूतांतरेवाआकाशभेदाभावात् ॥ किंतुकेवलमाकाशनिष्प्रतिबिंबदर्पणोदरवत्स्वच्छतयाकचतिदीप्यतएवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ साविद्यंब्रह्मतुनतथेत्याह ॥ ब्रह्मणीति ॥ कचतिसर्व वस्तुशक्त्यादिरूपेणदीप्यते ॥ जीवरूपेणप्रतिबिंबति ॥ भेदकल्पनयाचद्वैतीभवति ॥ ३४ ॥ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह ॥ यदिति ॥ तत्रसर्गादौयद्वस्तुस्वभावेनात्मकचनवृत्तंतंस्व भावमसत्यमपिभवतासत्येनात्मनासत्यवेत्तिसचनियमोनकदाचनव्यभिचारीतिसर्वापिनियतिःसिद्धेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ सत्यानृतमिथुनीभावेवाचारंभणश्रुतिदर्शितन्यायेनदृष्टा तमाह ॥ हेमत्वेति ॥ ३६ ॥ अतएवप्रथमकार्येमनसिचिज्जडोभयरूपतादृश्यतेतत्रयन्नित्यंतत्सत्यमित्याह ॥ सर्वगत्वादिति ॥ अन्यदाकदाचिदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ चित्तजाड्ये तिपाठेचित्तस्यजाड्यजडदेहविषयाकारस्तदात्मकचित्तदृढभावनयायदैवयथादेवनरस्थावरादिनायेनप्रकारेणयदायद्भावभवतितदातथैवतद्भावभवतिअनुभवतीत्यर्थः ॥३८॥ अतएवकालभेदेनजीवस्याहमाकारभेदानुभवइत्याह ॥ कालइति ॥ चिताअंतर्वासनाकलिकानामुदयाद्विकासाद्वैचित्र्येणभाविताकारवान्सन्अन्योऽन्योभवति ॥ ३९॥

यथास्वप्नदृष्टोग्रामोवनादिसत्ताम्यतेक्षणाद्वनादिभावयातितथादेहभूतोयंजीवोपिदेहाद्देहांतरभावंयाति ॥ यत स्वप्नवदेवप्रतिभासात्मकइत्यर्थः ॥ ४०॥ यथास्वप्नेप्रतिभासत
इतिप्रतिभासोदृश्यमानोनरोझटितिकुड्यंभूत्वापटोभवेत्तथामरणमूर्छायामपिप्रतिभासमानमिवदेहांतरंभवतीत्यर्थः ॥४१॥ नन्वयंदेह सत्यश्चम्रियतेदसतेयसकथंदेहांतरंभवेत्त
त्राह॥असत्यमेवेति ॥ मरणजननादिकमपिमर्तुःप्रातिभासिकमेव जीवतानुतदेहस्यबाह्यादिदर्शनंस्वाविद्याकल्पितस्यैवनतद्वासनामयस्येतिभावः ॥ स्वस्याप्यरूपवदेहांतरवदि
त्यर्थः ॥४२ ॥ तर्हिकिंयौवनवार्धक्यवद्देहांतरमप्येतद्देहस्यकालिकःपरिणामोनेत्याह ॥ कालेनेति ॥ एतादृशमेतद्देहरूपकालेनअप्यत्वदेहांतरभावएतीतिन यतःप्रकृतमिदंश
रीरमान्यावस्थाभेदेपितदेवेदमितिप्रत्यभिज्ञानिश्चयारूढम्॥ एतेभूतभाविदेहास्तुन प्रत्यभिज्ञानाभावादन्येनान्येसंतिनसंतीत्यादिभ्रांतिगच्छंतिअतस्तेपास्वतोजीवतएवभ्रमो
वासनयासमद्भवइत्यर्थः॥४३॥ ननुकदापिप्रागदृष्टदेशादिशरीरभावेकास्यवासनातत्राह ॥वस्त्विति॥ इदंतुजगद्रूपजीवस्वप्नेंतर्गतंविद्धि ॥ तस्यप्रयश्चावसथास्त्रय स्वप्नाइतिश्रुते

स्वप्नेदृष्टोयथाग्रामोयातिसत्तान्यतेक्षणात् ॥ देहादेहतयायातिदेहोयंप्रतिभात्मकः ॥ ४० ॥ प्रतिभासोयथास्वप्नेनर कुड्यपटोभवेत् ॥
भवत्यसत्यमेवेदंदेहांतरमिदंस्वतः ॥ ४१॥ असत्यमेवम्रियतेत्वसत्यंजायतेपुनः ॥ जीवः स्वप्रतिभासेनस्वप्नवत्स्वान्यरूपवत् ॥ ४२॥का
लेनैतादृशंरूपमिदंनान्यत्वमेतिवै ॥ प्रकृतंनिश्चयारूढभ्रमत्येतेभवः स्वतः ॥ ४३॥ वस्तुदृष्टमदृष्टंचस्वप्नेसमनुभूयते॥ जीवस्वप्नेजगद्रूप
विद्धिवेद्यविदांवर॥ ४४॥ अजाग्रद्दृष्टिदृष्टोयः स्वाभिधानादिनेरितः ॥ नस्वप्नोविद्यतेतस्मादच्छात्माचितिमात्रकम् ॥ ४५॥ अथापूर्वा
भिधस्वप्नेयथापश्यतिनान्यथा॥ अग्रदृष्टंतथैवार्थंचेतनश्चित्प्रपश्यति ॥ ४६॥ प्राक्तनीवासनाद्यापिपौरुषेणावजीयते॥ त्यः कुकर्माद्य
यत्नेनप्रयातिहिस्तुकर्मताम् ॥ ४७॥ मोक्षादृतेनशाम्यंतिजीवतांचक्षुरादयः ॥ उन्मज्जतिनिमज्जतिकेवलदेशकालतः ॥ ४८ ॥

रित्यर्थः ॥ इदंतुस्वप्नेअननुभूतस्यापिदर्शनमिहजन्मन्यननुभूताभिप्रायेण ॥ दृष्टंचादृष्टंचश्रुतंचाश्रुतंचानुभूतंचाननुभूतंचसर्वंपश्यतीतिश्रुतिमवलम्ब्योक्तम् ॥ वस्तुतस्त्वनादीस
ंसारेनाननुभूतंकिंचिदस्तीतिमरणकालेभाविदेहारंभककर्मोद्बोधितवासनानुसारेणैवदेहांतरोद्भवइतिबोध्यम् ॥४४॥तर्हिवाक्यजन्यब्रह्मसाक्षात्कारलभ्यब्रह्मभावोपिदेहांतरव
द्वासनामयः स्वप्नएवकिंनस्यात्तत्राह॥ अजाग्रदिति॥ यः शिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यतइतिस्वाभिधानादिनाईरितः अजाग्रद्दृष्ट्यातुरीययादृष्टःपरमात्मातस्यउक्तलक्षणस्त्रिविधः स्वप्नए
वनविद्यतेजाग्रतिकदापितदनुभवाभावेनतद्वासनाऽप्रसिद्धेस्तस्यवासनामयत्वायोगात्तस्मात्सस्वच्छात्माचैतन्यमात्रमित्यर्थः ॥४५॥ सएवचिदात्माचेतनजीवोभूत्वाअथअपू
र्वाभिधमभिनवंवर्तमानमर्थंयथाचिरस्वभावादेवपश्यतिनान्यथातथैवापेदृष्टमप्यर्थंप्रपश्यतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ अतएवादृष्टविषयेपिभावनाभयेनदृढीकृतवासनापूर्वदृष्टविष
योवामनोभवतीतिपुरुषप्रयत्नप्राबल्यंप्रदर्शितमित्याह ॥ प्राक्तनीति॥ ४७॥ एवंजीवस्यवासनापरिमितिलक्षणोदेहादिबंधोनिमित्तः इदानींकदातन्मुक्तिरितिचाकांक्षायामाह ॥
मोक्षादिति ॥ ४८ ॥

मोक्षंविनैवदेहादिनिवृत्तिः किंनस्यात्तत्राह ॥ चितइति ॥ यतश्चितोयावन्मोक्षदेहाकारकलनावासनातिष्ठत्येव॥स्वकलनैवैतस्यजीवस्यपंचात्मादेहोऽग्रेतिष्ठतीव ॥ यथाशिशो र्भावितोमहायक्षोग्रेतिष्ठतितद्वद्दुर्निवारइत्यर्थः ॥४९॥ इदानींकथंचित्स्थूलदेहनिवारणेपिमोक्षविनालिंगदेहलक्षणपुर्यष्टकंदुर्निवारमित्याशयेनतद्दर्शयति ॥ मनइति॥५०॥

ननुशास्त्रेज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियप्राणाभूतानिअंतःकरणमविद्याकामकर्माणिपुर्यष्टकमित्युक्तंतत्तुपंचीकृताकाशवाय्वादिलिंगघटितस्थूलांतमूर्त्तरूपमपिस्यात्तत्कथममूर्त्तमनोबु द्ध्याद्यष्टकमेवपुर्यष्टकमुक्तंतत्राह ॥ अमूर्त्तएवेति ॥ त्वदुक्तमूर्तपुर्यष्टकंतदास्यायदिपंचीकरणेनामूर्त्तानांतन्मात्राणांस्थौल्यंस्यात् ॥ अयंतुतन्मात्ररूपोलिंगात्माअमूर्तएव ॥ अस्यखल्वपंचीकृताकाशत्वमतिपीनतानिरवधिकस्थौल्यंतच्चनसंभवति नह्यमूर्त्तवासनाकोटीनामपिमेलनेस्थौल्यंदृष्टंयदास्यखत्वमेवदुर्लभंतदास्थूलवातितामहागुल्मोवृक्ष इवात्यंतमसंभाविता ॥ एवंस्थूलतेजोजलपृथ्वीतापि ॥ एवंचस्थूलभूतानामेवासंभवेअस्यपरमाणोरप्यतिसूक्ष्मस्यदेहतासुमेरुतेवात्यंतासंभाविततेतिनभौतिकदेहांतंपुर्यष्टकंव

चितःस्वकलनात्तस्यदेहोग्रइवतिष्ठति॥ पंचात्माभावितोसत्योमहायक्षःशिशोरिव॥ ४९॥ मनोबुद्धिरहंकारस्तथातन्मात्रपंचकम्॥ इतिपुर्यष्टकंप्रोक्तंदेहोसावातिवाहिकः॥ ५० ॥ अमूर्त्तएवचित्तात्माखत्वमस्यातिपीनता॥ वाततास्यमहागुल्मोदेहतास्यसुमेरुता ॥५१॥ विरजस्त्वक्रमेणैवनिरवस्थस्तुमुक्तिभाक्॥ सुषुप्तैकावस्थास्यजडाःक्रोडीकृतायया॥ ५२॥ स्वप्ननाम्नीतथावस्थादेहप्रत्यय शालिनी॥ आमोक्षंभ्रमतीहायमितिस्थावरजंगमैः॥ ५३ ॥ कदाचिद्धिसुषुप्तस्थःकदाचित्स्वप्नवत्स्थितः॥ आतिवाहिकदेहोयंसर्व स्यैवावतिष्ठते॥५४॥ यदासुषुप्तभावस्थोभाविदुःस्वप्नवेधितः॥ तदाकालानलसमस्तिष्ठत्यनुदितांकृतिः॥ ५५॥

र्यंतइत्यर्थः ॥ ५१ ॥ मुक्त्यनुपयोगादपिनमोक्षशास्त्रेत्रस्थूलसद्भावकल्पनायुक्तेत्याशयेनाह ॥ विरजस्त्वेति ॥ मनोमात्रमेवदेहादिप्रपंचश्चेन्मनसोवैराग्याद्यभ्यासेनविरज स्त्वेशमादिसाधनसंपत्त्यावाक्याज्ज्ञानोदयक्रमेणमनःकल्पितस्वप्नप्रायप्रपंचस्यतन्मूलाज्ञानस्यचबाधेस्वकार्यकारणावस्थावधद्वयशून्यस्यमुक्तिरुपपद्यते ॥ स्थूलभूतभौतिक मूर्त्तप्रपंचाभ्युपगमेतुतादृशस्यज्ञानेनबाधादर्शनान्नमुक्तिरुपपद्यतइत्यर्थः ॥ एवंचनिष्कर्षेस्वप्नसुषुप्तीद्वेएवावस्थेनजाग्रन्नाम्नीस्थूलविषयाअन्याअवस्थाकेनचिदुपपादयितु शक्येत्याशयेनतेविभज्यदर्शयति ॥ सुषुप्तेतिसार्धेन ॥ यथाजडाःसर्वदेहादिप्रपंचावासनात्मनोपसंहृत्यक्रोडीकृताः ॥ ५२ ॥ इतिएवंपरिदृश्यमानप्रकारेणस्थावरजंगमैरा कारैरातिवाहिकदेहएवआमोक्षाद्भ्रमतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ भाविभिर्दुःस्वप्नैर्वासनात्मनांतःप्रविष्टैर्बोधितोविद्धइवगतस्तिरतएवानुदिताकृतिश्चित्प्रतिबिंबखचितत्वादुपसं हृतजगत्त्वाच्चकालानलसमोदीप्तस्तिष्ठति ॥ अनेनातज्ज्ञानशून्यनैयायिकादिसुषुप्तिःप्रत्युक्ता ॥ ५५ ॥

नप्रस्यावरादिनिकृष्टावस्यासुजाड्याधिक्यात्सुषुप्तिप्राप्नुयमित्याह ॥ स्थावरायास्विति ॥ अप्यर्थेचशब्द ॥ तथाचकल्पवृक्षाणांपुण्याधिक्यात्कृमिकीटस्तूपादिषु स्वाभा
वादानदाधिक्येपिनमनुष्यादिवप्रबोधोस्तीतितमस्त्वितैवेत्यर्थ ॥ ५६ ॥ तथाचचित्तजाड्यप्रकपएवसुषुप्तिश्चित्तभ्रमणमेवस्वप्नतिश्चित्तस्यतत्त्वबोधएववधमुक्तिस्तुर्यतैवास्य
जाग्रदितिपर्यवसन्नमित्याह ॥ सुपुप्ततेत्यादिना ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ प्रबोध उत्कृष्टचिन्मात्रप्रत्ययरूपोभवति ॥ सचबोधोधोषुद्धे पुरुषप्रयत्नत ॥ ६० ॥ तत्त्वतोयाथात्म्यश्वेति
ज्ञातप्रमाणोजीव सर्वांतर्योजानातिभासयतिसाक्षीतन्मयएवभवतीत्यर्थ ॥ यस्त्वज्ञातप्रमाणःसोपिपरमार्थत स्वस्यएवाज्ञानाच्छिलावदृढीकृतेस्वहृदयेमुदीर्घस्वप्नविभ्रमती
प्रत्ययपश्यतीतिपरेणान्वय ॥ ६१ ॥ तर्हिकिंजीवानांहृदयेवास्तवप्रत्ययमस्तिनेत्याह ॥ जीवानामित्यादिना ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ अस्यजीवाणो सौपुप्तीस्थितिर्वा

स्थावराद्यास्ववस्थासुकल्पवृक्षदशासुच ॥ भवत्येवसुपुप्तस्योघनमोहशिलाघन ॥५६॥ सुपुप्ततास्यजडतास्वप्नोत्येयंहिसस्तुति ॥ य
प्रबोधोस्यसामुक्तिस्तज्जाग्रद्यातुतुर्यता ॥५७॥ जीवप्रबोधान्मुक्तिर्हिप्रबोधात्परमात्मताम् ॥ सोभ्येतिक्षालितमलताम्रंकनकतामिव
॥५८॥ जीवप्रबोधान्मुक्तिर्यासाचेहद्विविधोच्यते ॥ एकाजीवन्मुक्ततेतिद्वितीयादेहमुक्तता ॥ ५९ ॥ जीवन्मुक्तिर्हितुर्यत्वतुर्यातीतपदत
त ॥ बोधोजीव प्रबोधोयसच्चयुक्तिप्रयत्नत ॥६०॥ ज्ञातप्रमाणाजीवोंतर्योजानातीहतन्मय ॥ पश्यतीमभयचैवस्वदीर्घस्वप्नविभ्रम
म् ॥ ६१ ॥ मिथ्योदित स्वहृदयेस्वस्यएवशिलीकृते ॥ जीवानामतरेत्वन्यन्नकिंचिच्चित्कलांविना ॥६२॥ तामेवान्यतयापश्यन्मुधैवप
रिशोचति ॥ जीवाणोरतरेत्वन्यन्नकिंचित्परमार्हते ॥ ६३ ॥ यत्रतत्रजगदृष्टमहोमायाविजृंभितम् ॥ स्यात्यत कथयदृनांयथानाना
भ्रमोदय ॥६४॥ जीवाणूनांतयैवांतर्मिथ्याससरणोदय ॥ बधोस्यवासनाबधोमोक्ष स्याद्वासनालय ॥ ६५ ॥ वासनांतास्यसौपु
प्तीस्वप्नेविस्फुरतिस्थिति ॥ घनवासनमोहोयजीव स्थावरतादिभाक् ॥ ६६ ॥ मध्यस्थवासनस्तिर्यक्पुरुषस्तनुवासन ॥ यदांतर्जीवि
तेनांतोनहिजाताघटादय ॥ ६७ ॥ जीवैक्याद्धुभयो सत्ताग्राह्यग्राहकयोस्तदा ॥ आत्मानात्मसमालीढोवहिरंतर्यदाचिता ॥ ६८ ॥

सनानामंतोऽवधि ॥ तुर्यतुर्यातीतयोर्निर्वासनत्वात् ॥ सचस्वप्नेस्फुरतिवैचित्र्येणस्फुटीभवतीत्यर्थ ॥ कथस्फटीभवतितदाह ॥ घनेति ॥ ६६ ॥ तस्यवासनासुधोत्कर्षादुत्त
रोत्तरगुणयोनिप्राप्तिरित्याह ॥ मध्यस्थेति ॥ पुरुषोमनुष्यगंधर्वदेवगंधर्वादि ॥ वासनानांक्षयतारतम्येनवैचित्र्यस्फुटोभावमुक्तापासपदार्णादिवैचित्र्येणापितमाह ॥ यदेत्या
दिना ॥ यदायस्मिन्सुषुप्तिविच्युतिकालेदेहांत आनस्वापव्याप्तप्रमाणाहभावलक्षणनजीवितेनएतावान्देहपरिमितएवाहमित्यत परिच्छेदोभवतितदाघटादय पदार्थावहिर्जाता
सपन्ना ॥ ६७ ॥ संनुवहि किंतत्तदाह ॥ जीवैक्यादिति ॥ तदाचक्षुरादिद्वारनिर्गतात करणद्वारानिर्गतेनतस्यचच्छिन्नजीवेनघटादीनांव्याप्तौघटमहजानामीतियाप्तयाग्राहक
योर्वासनात्मिकासत्तातत्तद्वैचित्र्येणस्फुटीभवतीत्यर्थ ॥ एतदेवस्पष्टमाह ॥ आत्मेति ॥ अत स्थितआत्माजीवोयदावहिरनात्मसमालीढोभवतितदाचिताभासव्याहकवासना
नगवृक्षवाव्यस्तविभागेनसोवयाउदेतीत्यर्थ ॥ ६८ ॥

एवहेयोपादेयवैचित्र्यमविवासनाध्यस्तमेवनवास्तवमित्याह॥नेहेति ॥६९॥ शोभितास्तत्त्वबोधेनविराजमाना ॥ सबाह्याभ्यतरजगच्चिद्यतिरिक्तंनविद्यतेकालत्रयेपीत्यर्थ. ॥ ॥ ७० ॥ यथाअब्धि समुद्रस्तत्त्वतोविमृष्ट अपास्तसमस्ततरगबुद्बुदादिभेद स्वादाकाशादप्यच्छसकलमेकशुद्धजलमेवतथाइदसर्व जगत्तत्त्वतोबुद्धसत्अपहस्तित निरस्तवास नावस्थावैचित्र्यभेदजातयस्यतथाविधमनामयपरपदमेवेत्यर्थ ॥ ७१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकपचाश सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ ननुस्वम सर्वेषाजीवानाप्रत्येकभिन्न ॥ जाग्रत्प्रपचस्तुसर्वेषासाधारण.सर्वे स्वमवैध जीवस्वमोजगत्तत्रासत्त्वस्यातत्परिक्षय ॥ तदर्थमर्जुनाख्यानवसिष्ठेनावतार्यते ॥ १ ॥ ननुस्वम सर्वेषाजीवानाप्रत्येकभिन्न ॥ जायत्प्रपचस्तुसर्वेषासाधारण.सर्वै स्वमवैध जीवस्वमोजगत्तत्रासत्त्वस्यातत्परिक्षय ॥ तदर्थमर्जुनाख्यानवसिष्ठेनावतार्यते ॥ १ ॥ किमर्थमेवक र्मणानुभूयमान कथस्वम स्यात्तत्राह ॥ यइति ॥ आदित.प्रथमजीवस्यसर्वजीवसमष्ट्यात्मनोय स्वमस्तमेवेममस्माकजाग्रदितिकल्पितससारविद्धि ॥ १ ॥ किमर्थमेवक

तदाग्राह्यग्रहणधीर्मृगतृष्णेवसोदया॥ नेहसंत्यज्यतेकिंचिन्नेहकिंचिन्नगृह्यते॥ ६९॥ बाह्यांतरकलाकारश्चिदात्मैकःप्रकाशते॥ त्रिजगच्चिच्चमत्कारस्त्वलंभेदविकल्पनैः॥ शोभिताःस्मश्चितिचिरात्सबाह्याद्यंनविद्यते॥ ७०॥ अब्धिर्यथाजलमपास्तसमस्तभेदःस्वादच्छमेवसकलंद्रवमेकशुद्धम्॥ सर्वतथेदमपहस्तितभेदजातमाद्यंपरंपदमनामयमेवबुद्धम्॥ ७१॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०इंद्रियार्थोपलंभविचारोनामैकपंचाशःसर्गः॥ ५१॥ ॥ ७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥योजीवस्यादितःस्वप्नोनानाकलनकोमलः॥ तमिमंविद्धिसंसारंनसत्यंनाप्यसन्मयम्॥ १॥ नपुंसइवजीवस्यस्वप्नःसंभवतिक्वचित्॥ तेनैतेजाग्रतोभावाजाग्रत्स्वप्नकृतोत्रहि॥ २॥ जीवस्वप्नमिमंदीर्घंक्षिप्रताप्रतिभासतः॥ असत्यमप्यवस्तुत्वाद्विद्धिवेद्यविदांवर॥ ३॥ स्वप्नात्स्वप्नांतरमिवगच्छंतोजीवजीवकाः॥ असत्यमेवपश्यंतिघनसत्यतयानघ॥ ४॥ अजडेजडताताजडेचाजडतोदिता॥ असत्येसत्यताजीवजीवानुभवमोहतः॥ ५॥ भानोरप्यंतरखिलंपश्यंतस्त्रिजगद्भ्रमम्॥ भ्रमंतिस्वप्नसंभ्रांताइवजीवाभिदालिभिः॥ ६॥ सर्वगत्वादनंतत्वात्स्वस्यजीवस्यजीवतः॥ यद्भावयंतिचेतंतितदेवाश्चितिसत्यवत्॥ ७॥

ल्प्यतइतिचेद्व्यष्टीनामिवसमष्टे स्वमातराप्रसिद्धेरित्याह॥ नेति॥ तेनास्माकजाग्रत्प्रसिद्धाभूतभुवनादिभावास्तस्यजाग्रत्स्वमोभयस्थानकृतोदयानस्वमतोभिद्यंतइत्यर्थ ॥ २ ॥ असत्यत्वावस्तुत्वाभ्यामपितस्यस्वमतासाधर्म्यन्वैधर्म्यानुभवेनिमित्तदर्शयति ॥ जीवस्वममिति॥ अस्मदीयस्वमवत्क्षिप्रबाध्यतायाअप्रतिभासतोहेतोर्दीर्घम् ॥ तथाचदैर्घ्यमेव वैधर्म्यभ्रमहेतुरितिभाव ॥ ३ ॥ ४ ॥ वस्तुस्वभाववैपरीत्यदर्शनादप्यस्यस्वमतेत्याह ॥ अजडेइति ॥ अजडेब्रह्मणिभूतभुवनादिजडताताथाजडेचाहंकारादिदेहातेआत्मत्वाभिमानादजडताउदिता ॥ जीवस्यसमष्टेरेकदेशभूतायेव्यष्टिजीवास्तदनुभवलक्षणान्मोहतोभ्राने ॥ ५॥ जीवा भिदालिभिर्भेदकल्पनपरपराभिर्भ्रमति ॥ ६ ॥ कल्पितभेदेषुसत्यत्वारोपेकारणमाह ॥ सर्वगत्वादिति ॥ व्यष्टित्वादेवजीवतोप्यत्यतजीवभूतस्यस्वस्यपरमार्थत सर्वगत्वादनतत्वादपरिच्छेदेनसत्यत्वाच्चयद्यद्भावयतितदेवआशुतत्सत्त्वस्यात्स्वसत्तारोपेणसत्यवच्चेतति ॥ तथाचतत्ससक्तित्यागात्तत्सत्यताभ्रमनिवृत्तौबुद्धतत्त्वस्यजीवन्मुक्ति सिद्ध्यतीतिभाव ॥ ७ ॥

१ सबाह्यातर्नेत्यपिक्वचित्पाठ.

अयमेवार्थोभगवद्गीतायांभगवताप्यर्जुनायोपदिष्टइत्याह ॥ पुंडरीकाक्षेति ॥ शुभांश्रेष्ठितिशेष ॥ ८ ॥ तदर्थमर्जुनास्यायिकामवतारयति ॥ पांडोरिति ॥ सुखजीवन्मुक्ति सुखविशिष्टम् ॥ जीवितमाशुक्षिपयिष्यतिक्षेप्स्यति ॥ स्वार्थेणिचिगुणाभावश्छांदस ॥ ९ ॥ १० ॥ अर्जुनावतारेकारणवक्तुंसर्वमूलमनुक्रामति ॥ अस्तीत्यादिना ॥ स्थितमिति ॥ स्वेमहिम्निप्रतिष्ठितइतिश्रुते ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्मिन्दृश्यमानेसंसारजाले ॥ शकुनय पक्षिण ॥ १३ ॥ तत्रतासुभूतजातिषुमध्येशासित श्रुतिस्मृत्याविवर्णितक्रम मर्यादयेषाम् ॥ भूतपंचकपदोक्ततत्पाभपंचकलक्षणेससारेलोकपालत्वंतत्तल्लोकाधिपत्यम् ॥ १४ ॥ इदंश्रुतिस्मृतिसमाचारविहितपुण्यमुपादेय इदंतन्निषिद्धंपापंहे

पुंडरीकाक्षनिर्दिष्टामससक्तिगतिंशुभाम् ॥ यामालिंग्यमहाबाहोजीवन्मुक्तोमहामुनि ॥ ८ ॥ पांडो पुत्रोर्जुनोनामसुखंजीवितमात्मन ॥ क्षिपयिष्यतिनिर्दु खंतथाक्षेपयजीवितम् ॥ ॥ ९ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥भविष्यतिकदाब्रह्मन्सोर्जुन पांडुनंदन ॥ कीदृशींचहरि स्तस्यकथयिष्यत्यसक्तताम् ॥ १० ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अस्तिसन्मात्रमात्मेतिपरिकल्पितनामकम् ॥ स्थितमात्मन्यनाद्यंतेनभासी वमहानभ ॥ ११ ॥ दृश्यतेविमलेतस्मिन्नयंसंसारविभ्रम ॥ कटकादिर्यथाहेम्नितरंगादिर्यथांभसि ॥ १२ ॥ चतुर्दशविधाभूतजातय प्रस्फुरंत्यलम् ॥ तस्मिन्संसारजालेस्मिन्जालेशकुनयोयथा ॥ १३ ॥ तत्रैतेयमचंद्रार्कशक्राद्या शंसितक्रमा ॥ भूतपंचकसंसारलोकपालत्वमागता ॥ १४ ॥ इदंपुण्यमुपादेयंहेयंपापमिदंत्विति ॥ तै स्वसंकल्पघटिताहेदनात्स्यापितास्थिति ॥ १५ ॥ तस्याद्ययावदनघप्रसाहपतितेनिजे ॥ कर्मण्यचलसकाशस्थिरश्चित्तमवस्थितम् ॥ १६ ॥ भगवान्सयम किंचिद्गतेप्रतिचतुर्युगे ॥ तप प्रकुरुतेभूतदलनात्पापशंकया ॥ १७ ॥ कदाचिदष्टौवर्षाणिदशद्वादशवापिच ॥ कदाचित्पंचसप्ताढिकदाचित्षोडशापिच ॥ १८ ॥ उदासीनवदासीनेतस्मिन्नियमसंस्थितौ ॥ नहिनस्तिजगज्जालेमृत्युर्भूतानिकानिचित् ॥ १९ ॥ तेननीरंध्रभूतौघनि संचारमहीतलम् ॥ भवतिप्रावृषिस्वेदीकुंजरोमशकैरिव ॥ २० ॥ अथैतानिविचित्राणिभूतानिषड्युक्तिभि ॥ क्षिपयतिसुरारामभुवोभारनिवृत्तये ॥ २१ ॥ एवंयुगसहस्राणिव्यवहारशतानिच ॥ समतीतान्यनंतानिभूतानिचजगतिच ॥ २२ ॥

यमिनिस्वाधिकारानुरूपसंकल्पघटितावेदनात्स्थितिर्मर्यादास्थापिता ॥ १५ ॥ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह ॥ तस्येति ॥ तस्यवक्ष्यमाणयमस्यअद्ययावदेतावत्कालंस्वीयेअधिकारकर्मणिअचलवत्स्थिरंचित्तमन अवस्थितम ॥ १६ ॥ प्रतिचतुर्युगम् ॥ वीप्सायामव्ययीभाव ॥ कदाचिर्त्किचित्तप प्रकुरुते ॥ प्रतिचतुर्युगंकिंचिद्गतेद्वापरांतेइतिवा ॥ १७ ॥ तपकालनियमोनास्तीत्याह ॥ कदाचिदिति ॥ १८ ॥ तस्मिन्यमेनियमसंस्थितौतपसिआसीनेसतिमृत्यु कानिचिदपिभूतानिनहिनस्ति ॥ १९ ॥ तेनाहिंसनेनहेतुनामहीतलंनीरंध्रभूतौघनि संचारंसंचारायोग्यंभवति ॥ स्वेदीस्वेदवान् ॥ २० ॥ सुरादिव्याधिदेवा युक्तिभि अंशावतारभारतयुद्धापुपायै क्षिपयतिहिंसनेनविरलीकुर्वीतिभावः ॥ २१ ॥ अथवक्तारावतारादिव्यवहारोवहुशोवृत्तइत्याह ॥ एवमिति ॥ २२ ॥

॥२३॥ अघानांपापानांविघाताय कर्त्तव्याभविष्यतीतिशेष ॥ दूरेऽस्तंजनानांकर्षणंपीडनंयस्याम् ॥ अस्माद्विशेषणाद्व्रतचर्याअहिंसादिघदितनिर्विकल्पसमाधिरूपेतिगम्य
ते ॥ २४ ॥ प्रपन्नगुल्मावनगुल्मसकीर्णेतियावत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ नरनारायणचगतैरनुगतै साहाय्यार्थमवतीर्णैरितियावत् ॥२७॥२८॥ अभोधिमेखलायाभूमेर्भूपोराजा अं
भोधिमेखलाभुवपातीतिवा ॥ आतोनुपसर्गेकः ॥२९॥ तस्यपितृव्यजोभ्राताभविष्यति तस्यद्वद्व प्रतियोद्धाभीमोभविष्यतीतियोज्यम् ॥ बभ्रुर्नकुलः ॥ अहेःसर्पस्येव ॥३०॥

वैवस्वतोद्यतुयमोयएषपितृनायकः॥ अनेनत्वधुनासाधोपरिक्षीणेपुकेपुचित्॥ २३ ॥ युगेष्वघविघातायवर्षाणिद्वादशात्मना॥ व्रत
चर्येहकर्तव्यादूरास्तजनकर्षणा॥ २४॥ तेनेयमुर्वीनीरंध्राभूतैर्मर्त्यैरमृत्युभिः॥ दीनाप्रपन्नागुल्मेवभारभूतैर्भविष्यति॥ २५ ॥ भूभार
परिभूतांगीहरिंशरणमेष्यति॥ कांतादस्युपराभूतादीनापतिमिवप्रिया॥ २६ ॥ हरिर्देहद्वयेनाथमहीमवतरिष्यति॥ देवांशैरखिलैःसा
र्द्धंनरनारायणंगतैः॥ २७॥ वसुदेवसुतस्त्वेकोवासुदेवइतिश्रुतः॥ देहोभविष्यतिहरेर्द्वितीयःपांडवोर्जुनः॥२८॥ युधिष्ठिरइतिख्यातोध
र्मपुत्रोभविष्यति॥ अंभोधिमेखलाभूपःपांडोःपुत्रःसधर्मवित्॥ २९॥ दुर्योधनइतिख्यातस्तस्यभ्रातापितृव्यजः॥ भविष्यतिद्वद्वंद्वोभी
मोबभ्रुरहेरिव॥ ३०॥ अन्योन्यंहरतोरुर्वीतयोःसंग्रामलोलयोः॥ अष्टादशात्राक्षौहिण्योघटिष्यंत्यत्रभीषणाः ॥ ३१ ॥ तत्क्षयेणवि
भारत्वंभुवोविष्णुःकरिष्यति॥ राघवार्जुनदेहेनबृहद्वांडीवधन्वना॥३२॥ विष्णोरर्जुननामादौप्राकृतंभावमास्थितः॥ हर्षामर्षान्वितो
देहोनरधर्माभविष्यति॥३३॥ सेनाद्वयगतान्दृष्ट्वास्वजनान्मरणोन्मुखान् ॥ विषादमेष्यत्युद्योगंयुद्धायनकरिष्यति ॥ ३४ ॥ तमर्जुना
भिधंदेहंप्राप्तकार्यैकसिद्धये॥ हरिर्बुद्धेनदेहेनबोधयिष्यतिराघव॥३५॥ नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायंभूत्वाभवितावानभूयः॥अजो
नित्यःशाश्वतोयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे॥३६॥यएनंवेत्तिहंतारंयश्चैनंमन्यतेहतम्॥उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यते॥३७॥

आसमतात्त्रायतइतिआत्रासेनातदक्षौहिण्यः ॥ अत्रभारतयुद्धेकुरुक्षेत्रेवाघटिष्यति ॥३१॥ हेराघवबृहद्वांडीवंधनुर्यस्य ॥ धनुषश्चेत्यनङ् ॥ तथाविधेनार्जुनदेहेनविभारत्वं
भारावतरणकरिष्यतीतिपूर्वत्रान्वयः ॥ ३२ ॥ नरधर्माअज्ञभायइतियावत् ॥ ३३ ॥ स्वजनान्वधून् ॥ ३४ ॥ बुद्धेनस्वतःसिद्धात्मबोधेनकृष्णदेहेन ॥ ३५ ॥ बोधनप्रकारमे
वविस्तराद्वर्णयति ॥ नजायतइत्यादिना ॥ आद्यतविकारयोर्निषेधेमध्यतनविकारचतुष्टयप्रसक्तवारयति ॥ नायमिति ॥ भाविजन्मादिप्रतिषेधोवा ॥ ३६ ॥ एनमुक्तस्वभा
वमात्मानयोहतारवेत्तियश्चहतंमन्यतेतावुभौनात्मानतत्त्वतोविजानीतः ॥ अज्ञानमेवहतृहतव्यताभ्रातिनिमित्तमितियावत् ॥ ३७ ॥

भिभि.किवत्तेर्नास्यनाशप्रकारनाशहेतूर्नामतिक्षेप ॥ ३८ ॥ स्फारमपरिच्छिन्नमतएवालब्धदोपंसंविद्वपुश्चिन्मयस्वरूपमेवासि अतएवाजोसि नित्योसिनिरस्ताज्ञानतत्कार्यक
छकोजनन्मासीतिनवंधुसंसक्तिजन्मरणादिसंभावनामपुक्तेषु स्वतमोचितमितिभाव ॥३९॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰द्विपंचाश सर्ग ॥५२॥ ॥ ७ ॥ ॥ प
ण्यतिहस्त्रेस्सागक्षमत्यामाविलक्षणम ॥ उपास्यस्वपरूपेपवशाभेदम्यवस्थिते ॥ १ ॥ तथावीस्त्वमधुहंताहमित्यादिरूपोहृताभिमान एतेमदीयाबांधवाइत्यादिममताभिमान
श्चतवसर्वदुःखनिदानमितिसएवत्याज्यइत्याह ॥ अर्जुनेति ॥ हेअर्जुनत्वजरामरणादिपड्र्मिनिर्मुक्त अतएवशाश्वत स्वपष्मादीनांसर्वभूतानांस्वयसाक्षावात्मासि अतस्त्वक
स्यापिनहंता ॥ अहंहंतेत्यभिमानमलमस्यंतत्यजेत्यर्थ ॥ १ ॥ अभिमानत्यागफलमाह ॥ यस्येति ॥ यस्यवधाविमत्तस्मिकालेअहममुघातयामीत्यहंकृतोभावोनास्तिउ
त्तरकालचयस्यबुद्धिलप्फलहर्षविषादादिनानलिप्यतेसपुरुषइमान्सर्वान्लोकान्यंसइतिलोकाश्चतुर्विधभूतजातयस्तान्हत्वाप्राणैर्वियोज्यापिकमपिनहंति ॥ सर्वप्रशाश्वतैका

अनंतस्यैकरूपस्यसत सूक्ष्मस्यखादपि॥ आत्मन परमेशस्यकिंकयंकेननश्यति॥ ३८॥ अनतमव्यक्तमनादिमध्यमात्मानमालोक
यसंविदात्मन्॥ संविद्वपु स्फारमलब्धदोपमजोसिनित्योसिनिरामयोसि॥३९॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰अर्जुनोपाख्यानेन
रनारायणावतारकथननामद्विपंचाशत्तम सर्ग ॥५२॥ ॥७॥ ॥श्रीभगवानुवाच ॥ ॥अर्जुनत्वंनहंतात्वमभिमानमलंत्य
ज॥जरामरणनिर्मुक्त स्वयमात्मासिशाश्वत ॥ १॥ यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते॥ हत्वापिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यते
॥ २ ॥ येवसजायतेसविदंत सैवानुभूयते॥ अयंसोहमिदतन्मइत्यंत सविदंत्यज ॥ ३ ॥ अनयैवचयुक्तोस्मिनष्टोस्मीतिचभारत॥ अ
मित सुखदु खाभ्यामवश परितप्यसे॥४॥स्वाभांशै क्रियमाणानिगुणै कर्माणिभागश ॥अहंकारविमूढात्माकर्ताहमितिमन्यते॥५॥

स्तत्त्वस्यवधाविविकारास्पर्शीनलथैवसत्वात्॥ देहादीनांचमायामात्रत्वेननित्यमसत्वादेववध्याप्रसक्तेरितिभाव ॥ अतस्त्वमुक्तपापफलेनापिननिबध्यतेयथे
भारइत्यर्थ ॥ २ ॥ हंतृत्वाविधर्मकदेहादितादात्म्यमातिसंवेदनवशादेवतत्कर्महंतृत्वादेरात्मनिप्रतिभासोनस्वत ॥ अतस्तदेवमयमत्यजेत्याह ॥ येवेति ॥ अंतर्हृदिआत्मनियेयस
पिदुच्छिदस्तिर्देहाद्यभिमानरूपाअन्यादृशीवा ॥ अयकार्यकरणसंघात सदेहाभह इदमेतदेहादिसंबंधिद्रव्यादिमेमम इत्येवसंविदंमानिदर्शितस्त्यजेत्यर्थ ॥ ३ ॥ अनया
उक्तलक्षणयासंविदाहंतृत्वादिभियुक्तोस्मि तद्युक्तपापैश्चनष्ट बंधुनाशादैहिकानर्थैर्नरकपातादामुष्मिकानर्थैश्चयुक्तोस्मीतिचमोस्याद्सुखदु खाभ्यांपरितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वा
त्मन अंशावसरिक्षेरक्लेनोशाले सत्वादिगुणविकारैर्देहेंद्रियादिभि क्रियमाणानिकर्माणि ॥ ५ ॥

१ अनंतस्यैकविसार.

भिभि किंवृत्तीर्नास्यनाशप्रकारनाशहेतूनामतिक्षेप ॥ ३८ ॥ स्फारमपरिच्छिन्नमतएवाऽलब्धदोषसविद्वपुश्चैतन्यस्वरूपमेवासि अतएवाजोसि नित्योसिनिरस्ताज्ञानतत्कार्यक
ठकोजनश्चासीतिनवपुसंसक्तिजन्मरणादिसभावनामयुक्तंतु स्वतबोधितमितिभाव ॥३९॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰द्विपंचाश सर्ग ॥५२॥ ॥ ९ ॥ ॥ व
र्ण्यतेहन्तत्यागस्तामसमस्यागाविलक्षणम ॥ उपास्येयरूपेपदशाजेवम्यपस्थिते ॥ १ ॥ तत्रादौस्वर्मधुहताहमित्यादिरूपोहताभिमान एतेमदीयाबांधवाइत्यादिममताभिमान
श्चतवसर्वंतु स्वनिष्ठामितिसएवत्याज्यइत्याह ॥ अर्जुनेति ॥ हेअर्जुनत्वजरामरणादिषडूर्मिनिर्मुक्त अतएवशाश्वत स्वयम्यादीनांसर्वभूतानांस्वयसाक्षादात्मासि अतस्त्वक
स्यापिनहंता ॥ अहहंतेत्यभिमानमलमत्यतंत्यजेत्यर्थ ॥ १ ॥ अभिमानत्यागफलमाह ॥ यस्येति ॥ यस्यवधादिप्रवृत्तिकालेअहममुघातयामीत्यहंकृतोभावोनास्तिउ
त्तरकालचयस्यबुद्धिर्लस्फलहर्षविषादादिनानलिप्यतेसपुरुषइमान्सर्वांल्लोकान्हंतइतिलोकाश्चतुर्विधभूतजातयस्ताव्हत्वाप्राणिर्वियोज्यापिकमपिनहंति ॥ सर्वप्रशास्त्वैतिका

अनंतस्यैकरूपस्यसतःसूक्ष्मस्यखादपि ॥ आत्मनःपरमेशस्यकिंकयंकेननश्यति ॥ ३८ ॥ अनतमव्यक्तमनादिमध्यमात्मानमालोक
यसविदात्मन् ॥ सविद्वपुःस्फारमलब्धदोषमजोसिनित्योसिनिरामयोसि ॥३९॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰अर्जुनोपाख्यानेन
रनारायणावतारकथननामद्विपचाशत्तम सर्ग ॥५२॥ ॥ ९ ॥ ॥श्रीभगवानुवाच ॥ ॥अर्जुनत्वंनहंतात्वमभिमानमलत्य
ज ॥ जरामरणनिर्मुक्तःस्वयमात्मासिशाश्वत ॥ १ ॥ यस्यनाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते ॥ हत्वापिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यते
॥ २ ॥ यैवसजायतेसविदत सैवानुभूयते ॥ अयंसोहमिदतन्मइत्यंत संविदंत्यज ॥ ३ ॥ अनयैवपयुक्तोस्मिनष्टोस्मीतिचभारत ॥ अ
भित सुखदु खाभ्यामवशःपरितप्यसे ॥४॥ स्वात्मांशे क्रियमाणानिगुणैःकर्माणिभागश ॥ अहंकारविमूढात्माकर्त्ताहमितिमन्यते ॥५॥

त्मतस्त्वस्यवधादिविकारास्पर्शिमसत्यैवसत्वात् ॥ देहादीनांचमायामात्रत्वेननित्यमसत्वादेववध्यायुमस्येववधामसक्तेरितिभाव ॥ अतस्त्वप्युक्तपापफलेनापिननिबध्यतेयथे
श्वरइत्यर्थ ॥ २ ॥ इंद्रत्वादिधर्मकदेहादितादात्म्यमातिसविदनवशादेवतद्धर्मइमुत्वादेरात्मनिप्रतिभासोनस्वत ॥ अतस्तदेवमयमस्यजेत्याह ॥ यैवेति ॥ अंतर्हृदिआत्मनियैवस
विद्वृत्तिर्देहाद्यभिमानरूपाअभ्यादशीवा ॥ अयकार्यकरणसंघात सहंताअहं इदमेतद्देहादिसंबंधितद्रव्यादिमेममइत्येवसविदंमातिवर्तिस्त्यजेत्यर्थ ॥ ३ ॥ अनया
उक्तलक्षणयासविदाहंमत्वादिभियुक्तोस्मि तथयुक्तपरिभ्रष्ट बधुनाशापिहिकानर्थैर्नरकपातापामुष्मिकानर्थैश्चयुक्तोस्मीतिचभ्रात्यासुखदु खाभ्यापरितप्यसे ॥ ४ ॥ स्वा
त्मन अशावस्थारंभकत्वेनांशासे समारिधूमविकारैरिंद्रियादिभिःक्रियमाणानिकर्माणि ॥ ५ ॥

१ अनंतैरिदमचिकचिस्यात.

चक्षुरिति ॥ अत्रास्मिंश्चक्षुरादिकरणकार्यसंघातेअहंकःनकश्चिदिति अ
विमर्शेतुचक्षुरादीनामेवरूपादिविषयेप्रवृत्तिर्नात्मनइतिनतत्कृतैरस्यकर्तृत्वप्रसक्तिरित्याशयेनाह ॥ चक्षुरिति ॥ अत्रास्मिंश्चक्षुरादिकरणकार्यसंघातेअहंकःनकश्चिदितिपश्यतस्तेकःपदार्थःक्लेशभागे
हमितिस्थितिःकानयुक्तेत्यर्थः ॥ ६ ॥ कलनासंकल्पादिस्तल्लक्षणेस्वकर्मणिरतेप्रसक्तेसत्यपिअत्रास्मिन्मनआद्यंतःकरणसंघातेप्यहंनकश्चिदितिपश्यतस्तेकःपदार्थःक्लेशभागे
प्रविष्टोयदर्थंशोचसिसनास्त्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ यत्रसंघातकृतेकार्येतदंतर्गतस्याप्येकैकस्यसंघाताभिमानदुःखेनशोकेउपहास्यतातत्रकिंवाच्यंतद्बहिर्भूतस्यतदनुशोचनेइत्याश
येनाह ॥ बहुभिरिति ॥ गृह्यतेचेत्हासायैवभवतीत्यर्थः ॥ तथाचाहुः ॥ नसामवायिकदुःखमेकःशोचितुमर्हतीति ॥ ८ ॥ किंचनिरहंकारस्यफलासंगरहितकायिकादित्रिवि
धशास्त्रीयकर्मचित्तशुद्धिद्वाराज्ञानोद्दीपकत्वात्परमपुरुषार्थायैवभवतीतिनतेस्वधर्माद्युद्धाद्दुःखप्रसक्तिरित्याह ॥ कायेनेति ॥ योगिनोत्रारुरुक्षवः ॥ ९ ॥ नमारितोमरणाय
व्यापारितःपुनःपुनर्मृत्युहेतुभोगलापत्येनप्रवर्त्तितइत्यर्थः ॥ निर्विषूचिकाःनिरस्तरागाद्यामयाः ॥ लौकिकशास्त्रीयकर्मकुर्वतोप्यानुषंगिकतत्फलहरतउपभुंजानाअपिनचते

चक्षुःपश्यतुकर्णश्चशृणोतुत्वक्स्पृशत्विदम् ॥ रसनाचरसंयातुकात्रकोहमितिस्थितिः ॥ ६ ॥ कलनाकर्मणिरतेमनस्यपिमहात्मनः ॥ न कश्चिदत्राहमितिक्लेशभागेकएवते ॥ ७ ॥ बहुभिःसमवायेनयत्कृतंतत्रभारत ॥ एकोभिमानदुःखेनहासायैवहिगृह्यते ॥ ८ ॥ कायेन मनसाबुद्ध्याकेवलैरिंद्रियैरपि ॥ योगिनःकर्मकुर्वंतिसंगंत्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ९ ॥ अहंत्वविषचूर्णेनयेषांकायोनमारितः ॥ कुर्वंतोपिहरंतो पिनचतेनिर्विषूचिकाः ॥ १० ॥ नक्वचिद्राजतेकायोममतामेध्यदूषितः ॥ प्राज्ञोप्यतिबहुज्ञोपिदुःशीलइवमानवः ॥ ११ ॥ निर्ममोनिर हंकारःसमदुःखसुखःक्षमी ॥ यःसकार्यमकार्यंवाकुर्वन्नपिनलिप्यते ॥ १२ ॥ इदंचतेपांडुसुतस्वकर्मक्षात्रमुत्तमम् ॥ अपिक्रूरमतिश्रे यःसुखायैवोदयायच ॥ १३ ॥ अपिकुत्सितमप्यन्यदप्यधर्ममयक्रमम् ॥ श्रेष्ठंतेस्वंयथाकर्मतथेहामृतवान्भव ॥ १४ ॥ मूर्खस्यापिस्व कर्मैवश्रेयसेकिमुसन्मतेः ॥ मतिर्गलदहंकारापतितापिनलिप्यते ॥ १५ ॥

कुर्वतोहरतश्चेत्यर्थः ॥ १० ॥ क्वचिल्लौकिकेशास्त्रीयेवाव्यवहारेनराजते ॥ अनर्थानास्कंदितपुरुषार्थायनकल्पतइतियावत् ॥ ११ ॥ कार्यमवश्यकर्त्तव्यशास्त्रीयकर्म अ
कार्यमनावश्यकंलौकिकम् नतुनिषिद्धमप्रसक्तेः ॥ १२ ॥ क्षात्रक्षत्रियाणाविहितसंग्रामेष्वपलायनवधुवधरूपत्वात्क्रूरमपिचित्तशुद्धिद्वाराब्रह्मज्ञानादिसुखायैव तथाधर्मय
शोराज्यस्वर्गाद्यभ्युदयायचेत्यतिश्रेयएवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तर्हियद्बधुवधादन्यत्द्रोणभीष्मकृपादिगुरुवधरूपंकुत्सितकर्मतन्मयाकथंकार्यमित्यर्जुनस्यतत्राधर्मत्वशंकासत्यश
पथाशिषानिवारयन्नाह ॥ अपीति ॥ पूजार्हेषुतद्विपरीतशस्त्रोद्यमनप्रहरणाद्यधर्मबहुलक्रममपितेस्वंयुद्धकर्मयथायेनसत्येनशास्त्रप्रामाण्येनश्रेष्ठंतथातेनसत्येनइहास्मिन्यु
द्धेअमृतवान्अमरणधर्माविजयीभवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ यत्रअज्ञस्यापिस्वधर्मःश्रेयसेतत्रतत्त्वज्ञस्यतस्मान्नरकादिप्रसक्तिर्दूरापास्तैव पातित्यावहैर्महापातकादिकोटिभिरपिनि
रहंकारमतेर्लेपाभावादित्याशयेनाह ॥ मूर्खस्यापीति ॥ १५ ॥

---

१ अत्रमुमुक्षवइत्यपिक्वचित्पाठः

रिषरान्यराभाविठाभप्रयुक्तपुद्धेलोभमूलानिपापानिरसमूलास्तथाऽमयादितिन्यायेनकराचिवधममसक्ति स्यात्फलासगत्यागेनसिद्ध्यसिद्धिसमतालक्षणयोगस्थस्यतुत
यसकिरपिनार्लाजितोयोगस्थितिमपदिशति ॥ योगस्थइति ॥ १६॥ अथवावक्ष्यमाणलक्षणब्रह्मार्पणबुद्ध्याकृतशास्त्रीयमिदकर्मनतेबधायेत्याह ॥ शांतेति ॥ १७ ॥ निर्वि
शपब्रह्मतत्त्वज्ञानतत्सामर्थ्येसगुणेश्वरार्पणबुद्ध्याचाकर्मकुर्वतोपिनकर्मबधइत्याह ॥ इश्वरेति ॥ १८ ॥ अथवासर्वसंकल्पत्यागलक्षणसंन्यासयोगयुक्त्यापिनतेकर्मबधम
सनिरित्याह ॥ सन्यस्तेति ॥१९॥ एवमुपदिष्टोर्जुनःसंगत्यागादीनांतल्लक्षणैर्विभागजिज्ञासुःपृच्छति ॥ संगत्यागस्येतिद्वाभ्याम् ॥२०॥२१॥ आत्यंतिकसंगत्यागस्यतत्त्वपरि
ज्ञानमंतरेणायोगाद्ब्रह्मास्मितत्त्वमेवभगवान्प्रथमंलक्षणेननिर्दिशति ॥ सर्वेति ॥ तथाचनिर्विकल्पसमाधिपरिपाकसाक्षात्कारानुभवसिद्धनिष्प्रपंचप्रत्यगात्मरूपमेवब्रह्मेत्यर्थ

योगस्थ कुरुकर्माणिसंगत्यक्त्वाधनंजय॥ निःसंगस्त्वंयथाप्राप्तकर्मवान्ननिबध्यसे॥१६॥ शांतब्रह्मवपुर्भूत्वाकर्मब्रह्ममयंकुरु॥ ब्रह्मा
र्पणसमाचारोब्रह्मैवभवसिक्षणात्॥ १७॥ इश्वरार्पितसर्वार्थईश्वरात्मानिरामय ॥ इश्वर सर्वभूतात्माभवभूषितभूतल ॥ १८ ॥ स
न्यस्तसर्वसंकल्प सम शांतमनामुनि ॥ संन्यासयोगयुक्तात्माकुर्वन्मुक्तमतिर्भव ॥ १९ ॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ संगत्यागस्यभगव
स्तथाब्रह्मार्पणस्यच॥ इश्वरार्पणरूपस्यसंन्यासस्यचसर्वश ॥ २० ॥ तथाज्ञानस्ययोगस्यविभाग कीदृश प्रभो ॥ क्रमेणकथयैतन्मे
महामोहनिवृत्तये॥ २१॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ सर्वसंकल्पसंशांतौप्रशांतघनवासनम् ॥ नकिंचिद्भावनाकारंयत्तद्ब्रह्मपरविदु
॥ २२॥ तद्योगविद्ज्ञानयोगचक्रुतयुद्धय ॥ ब्रह्मसर्वजगदहंचेतिब्रह्मार्पणविदु ॥ २३॥ अतःशून्यवहि शून्यपाषाणहृदयोपमम्॥
शांतमाकाशकोशाच्छंनदृश्यनदृश परम॥ २४ ॥ ततइयद्युत्थानमीपदन्यतयोदितम् ॥ सजगत्प्रतिभासोयमाकाशमिवशून्यता
॥ २५॥ भावोहमितिकोप्येषप्रत्येकमुदितश्चिते ॥ कोटिकोट्यंशकलित कइवैनप्रतिग्रह ॥ २६॥

॥ २२ ॥ तद्योगनदाकारावस्थितचित्तवृत्तिमज्ञाननिवृत्तिफलोपहितोज्ञानमात्रुत्तदनुकूलधारामात्ररूपांतुयोगमित्यर्थ ॥ब्रह्मण्यभिमतस्यस्यजगतस्तदभिमतुरहंकारस्यचवा
धामुख्यब्रह्मार्पणमित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ २३॥ ब्रह्मणिजगदहंकारयोर्बाधोपपत्तयेतथाप्यस्तत्वसत्कुब्रह्मस्वरूपमाह ॥ अतःशून्यमित्यादिना ॥ नदृश्यमिति ॥ सर्वदृश्यनिषेधेद
शोपिदृश्यत्वान्निषेध क्रिनस्यादित्याशंक्याह॥नदृशःपरमिति ॥ दृशोदृश्यतानिषेधोयातदास्याचरिदृशःपरदृगतरस्यात्ननुतदस्तीत्यर्थ ॥ २४॥ ततस्तादृशात्स्वभावादीषदन्यत
यादितयत्समुत्थानमायजमत्यनिभास सगधवनगराकाशमिवशून्यतैवेत्यर्थ ॥२५॥ संन्यासोपवर्णनोपपत्त्यर्थंब्रह्मणिजगदारोपवदेवतदरोपुजीवेषुप्रत्येकमहंभावाध्यासइति
तद्रूपापह्रायुक्तइत्याह ॥ भावइतिद्वाभ्याम् ॥ २६ ॥

एष अहमितिभाव स्वाधिष्ठानादपृथगूभूतएव ॥ हियस्माद्धेतोः पृथक्त्वपर्यंतः परिच्छेद सचब्रह्मणिन असंश्चनाहमितिकश्चिदवगच्छति ॥ तथाचावगंतृत्वेनपृथक्त्वोपपत्ति
पृथक्त्वेनचावगतृत्वोपपत्तिरित्यवश्यमन्यतरस्मिन्हेयेनिरुपपत्तिकपृथक्त्वमेवहेयमितिभावः ॥ २७ ॥ अहतायामुक्तोन्यायोघटादिममतेहायामपियोज्यइतिदर्शयस्तन्मू
लाहतामहत्यागमेवद्रढयति ॥ यथेति ॥ यथाअहमीहाअहभावोनपृथगस्तितथाइहप्रतीचिघटादिममतेहालक्षणोमर्कटोपिपृथङ्नास्तीतिनञनुषगेणयोज्यम् ॥ तथाचद्वि
विधापीहाअभोधिरिवपूर्णस्वमात्मैवेतिनाहतामहोयुक्तइत्यर्थ. ॥ २८॥ किचाहममतादिसर्वविकल्पभेदेतत्तद्विपयवैचित्र्येण विचित्रेस्फुरितेपितत्सत्तास्फूर्तिनिमित्तेअवस्थात्र
यानुगतेसविस्तारमात्रस्वभावेसर्वविकल्पागमापायसाक्षिणिप्रत्यगात्मन्येकत्वमपिस्फुरत्येव ॥ एवसतितत्राप्यामहोयुक्तःसकुतोनोनक्रियतइत्यर्थ. ॥ २९ ॥ इतिउक्तरीत्या

एष अहमितिभाव स्वाधिष्ठानादपृथगूभूतएव ॥ हियस्माद्धेतोः पृथक्त्वपर्यंतः परिच्छेद सचब्रह्मणिन असंश्चनाहमितिकश्चिदवगच्छति ॥ २७॥ यथेहाहंतथेहास्तिघटादीहापिमर्कटः॥ स्वमहि
अपृथगूभूतएवैषपृथगूभूतइवस्थितः॥ पृथक्त्वंहिनपर्यंतोनाहमित्यवगच्छति ॥ २७॥ यथेहाहंतथेहास्तिघटादीहापिमर्कटः॥ स्वमहि
वंतथांभोधिःकिमहंतांप्रतिग्रहः ॥ २८ ॥ विकल्पभेदेस्फुरितेसंवित्सारमयात्मनि॥ वैचित्र्येणविचित्रेपिकिमेकत्वेपिनोग्रहः॥ २९ ॥
इतिज्ञातविभागस्यबुद्धौतस्यपरिक्षयः॥ कर्मणांयःफलत्यागस्तंसंन्यासंविदुर्बुधाः॥ ३० ॥ त्यागःसंकल्पजालानामसंसंगःसकथ्यते॥
समस्तकलनाजालस्येश्वरत्वैकभावना॥ ३१ ॥ गलितद्वैतनिर्भासमेतदेवेश्वरार्पणम्॥अवोधवशतोभेदोनाम्नैवैषांचिदात्मनि॥ ३२ ॥
बोधात्माकिलशब्दार्थोजगदेकंनसंशयः॥अहमाशाजगदहंस्वमहंकर्मचाप्यहम्॥ ३३॥ कालोहमहमद्वैतंद्वैतंचाहमहंजगत्॥मन्मना
भवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु॥ मामेवैष्यसियुक्त्वैवमात्मानंमत्परायणः॥ ३४॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥द्वेरूपेनवदेवेशपरंचापरमे
वच॥ कीदृशंतत्कदारूपंतिष्ठाम्याश्रित्यसिद्धये॥ ३५॥

विमृश्यज्ञातसारासारविभागस्यपुरुषस्यबुद्धौतस्याहममतामहस्ययःपरिक्षयस्तेनचार्थसिद्धःसर्वकर्मफलेष्वस्पृहालक्षणस्त्यागः ॥ ३० ॥ तेनचसर्वसकल्पत्यागलक्षण असंस
ग सिद्ध्यतीतिप्रथमप्रश्नोप्युत्तरितइत्याह ॥ त्यागइति ॥ चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ समस्तेति ॥ सर्वस्यद्वैतजालस्यवाचारभणश्रुत्युक्तन्यायेनतदुपादानेश्वरमात्रत्वभावनेत्यर्थ.
॥ ३१ ॥ तत्रोपपत्तिमाह ॥ अबोधवशतइति ॥ ३२ ॥ तद्दृढीकारायभगवान्स्वस्यसार्वात्म्यलक्षणाविभूतिमाह ॥ अहमाशाइत्यादिना ॥ गच्छतीतिजगत्चरम् ॥ स्वकर्मा
श्रयः ॥ ३३ ॥ अद्वैतपरद्वैतमपररूपतन्नियम्यंजगच्चाहमेवेत्यर्थः ॥ एवद्विरूपेमयिअविकारतारतम्येनमनोयस्यसमन्मनाःभव ॥ तादृशेमयितथैवभक्तःश्रवणकीर्त्तनादिनव
विधभक्तिमान्भव ॥ तादृशस्यमेज्ञानयज्ञेनकर्मयज्ञेनवायजनशीलोभवेत्यर्थः ॥ एवमुक्तप्रकारद्वयेनापियुक्त्वामयिचित्तनिवेश्यमामेवात्मानस्वात्मभूतमेष्यसिसाक्षात्परपर
याचप्राप्स्यसीत्यर्थ. ॥ ३४ ॥ एवमुक्तोर्जुनस्तेद्वेरूपेतद्युक्तियोग्यमधिकारकालविभागचजिज्ञासमानःपृच्छति ॥ द्वेइति ॥ ३५ ॥

सामान्यसर्वजनसाधारणसुबोधमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ परंअशुद्धचित्तैर्दुरधिगमम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ततश्चित्तशुद्धिक्रमात् ॥ ३९ ॥ तुशब्दार्थेवाशब्दः ॥ इदंचसगुणभजनमयात्
म्यचित्तशुद्ध्यभावसंभाव्यायापदिनुतवभावश्चित्तबन्धवेदनार्हमित्याह ॥ भावेत्त ॥ विज्ञानैकस्वभावमनस्यतथाविधशुद्धदतिमन्यसतत्त्वार्हममईश्वरस्यआत्मानपारमा
र्थिकस्वरूपभूतसाधिततत्त्वार्थआत्मन स्वस्यच आत्मानशोधितत्वपदार्थरूपंचैकरसीकृत्यास्वंपरिपूर्णात्मानसम्यगुपास्यातम्निष्ठोभवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ अहमाद्याजगदहमित्या
दिविभूत्युपदेशस्यापितत्तदधिष्ठानस्वतत्त्वपरिशोधनएवतात्पर्यमित्याह ॥ इदंचाहमिति ॥ ४१ ॥ मदुपदेशावबोधेनतवसम्यएवस्वरूपेविश्रांतिसेत्स्यतीत्युक्त्वाहजननायसिद्धस
न्नत्याह ॥ मन्येइति ॥ ४२ ॥ आत्मानमधिष्ठानत्वेनानुगतम् ॥ आत्मन्यध्यस्तानि ॥ ४३ ॥ सर्वथासर्वप्रकारेणसमाधिवत्त्याव्यवहारवत्त्यावावर्त्तमानोपि ॥ ४४ ॥ सर्व

श्रीभगवानुवाच॥ ॥सामान्यपरमंचैवद्वेरूपेविद्धिमेनघ ॥ पाण्यादियुक्तसामान्यशंखचक्रगदाधरम् ॥ ३६ ॥ पररूपमनाद्यंतंय
न्ममैकमनामयम् ॥ब्रह्मात्मपरमात्मादिशब्दैनैतदुदीर्यते ॥ ३७ ॥ यावदप्रतिबुद्धस्त्वमनात्मज्ञतयास्थित ॥ तावच्चतुर्भुजाकारदेवपू
जापरोभव ॥ ३८ ॥ तत्क्रमात्संप्रबुद्धस्त्वततोज्ञास्यसितत्परम् ॥ ममरूपमनाद्यंतंयेनभूयोनजायते ॥ ३९ ॥ यदिवावेद्यविज्ञातोभाव
स्तदरिमर्दन ॥ तन्ममात्मानमात्मानमात्मनश्चाशुसंश्रय ॥ ४० ॥ इदंचाहमिदंचाहमितियद्वदाम्यहम् ॥ तदेतदात्मतत्त्वंतुतुभ्यमुप
दिशाम्यहम् ॥ ४१ ॥ मन्येसाधुविबुद्धोसिपदेविश्रांतवानसि ॥ संकल्पैरवमुक्तोसिसत्यैकात्ममयोभव ॥ ४२ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानंस
र्वभूतानिचात्मनि ॥ पश्यंस्त्वंयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमदर्शन ॥ ४३ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानंभजत्येकत्वमात्मन ॥ सर्वथावर्त्तमानोपिनस
भूयोभिजायते ॥ ४४ ॥ एकत्वसर्वशब्दार्थएकशब्दार्थआत्मन ॥ आत्मापिचनसन्नासद्रूतोयस्याश्नुतस्यतत् ॥ ४५ ॥ त्रैलोक्यचेतसा
मंतरालोकोयंप्रकाशक ॥ अनुभूतिमुपारूढ सोहमात्मेतिनिश्चय ॥ ४६ ॥ त्रैलोक्यपयसामंतर्योरसानुभव स्थित ॥ गव्यानामब्धि
जानांचसोयमात्मेतिभारत ॥ ४७ ॥

भूतस्थमात्मानमितिश्लोकस्यतात्पर्यंस्वयमेववर्णयति ॥ एकत्वमिति ॥ सर्वभूतेष्वधिष्ठानतयास्थितमात्मानपश्यतितदासर्वशब्दस्यार्थोधिष्ठानव्यतिरिक्तस्यालाभादेकत्वम
जतेसचएकशब्दार्थआत्मनःप्रतीच स्वभावेपर्यवसन्न सआत्मापिचनसन्मूर्त्तभूतद्वयस्वभावोनाप्यसन्सूक्ष्मभूतद्वयस्वभाव किंतुभूमानदचिदेकस्वभावोयस्यानुभवगतस्तस्या
स्यत्यादिना ॥ ४६ ॥ त्रैलोक्यस्थानांपयसांजलानां गोविकाराणांमितपांडुरधारीणां अब्धिमानांलवणादीनांचक्षाराविक्षुमध्वादीनांचजिह्वापसन्निकृष्टानांयोरसानुभव
सोयमात्मैवेतिनपाधक्यमसक्तिरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

॥ ४९ ॥ देहांत स्थितिदृष्टां

अनुभवनीयेन विषयजातेनमुक्तोरहित अतएवदुर्लक्ष्यत्वात्सूक्ष्मः ॥ ४८ ॥ सर्वपदार्थानामंतरधिष्ठाननतयादेहानामंतस्तुप्रकाशकतयाचसस्थित ॥ ४९ ॥ देहांत स्थितिदृष्टां तेनविशदयति ॥ सर्वेति ॥ यथासर्वरत्नानामतर्गततेजोबहिरपिप्रकाशयतितद्वदित्यर्थ ॥ ५० ॥ असस्थितइवेत्युक्तितात्पर्यविषयमलेपकत्वदृष्टांतांतरेणविशदयति ॥ यथेति ॥ ५१ ॥ सर्वदेहेष्वत.स्थित्वातर्यामितयाविधारकत्वेप्यलक्ष्यत्वेदृष्टांतमाह ॥ मुक्ताफलेति ॥ ५२ ॥ तत्राधिष्ठानात्मनानिर्विकारस्थितिर्ब्रह्मतासैववास्तवी यातुमुक्तासुततुवद तर्यामितयास्थितिर्याचरत्नेषुप्रभावत्प्रकटजीवतयास्थितिस्तेउभेअध्यस्तसापेक्षेजगद्व्यवहारार्थेकल्पितेइतिनवास्तवहंतव्यहंतातत्प्रयुक्तपापतत्फलप्रदोवास्यात्मातिरिक्तइत्याश

अंतःसर्वशरीराणांयःसूक्ष्मोनुभवःस्थितः॥ मुक्तोनुभवनीयेनसोयमात्मास्तिसर्वगः॥४८॥ समग्रपयसामंतर्यथाघृतमिवस्थितम्॥ तथासर्वपदार्थानांदेहानांसंस्थितःपरः ॥ ४९ ॥ सर्वांभोनिधिरत्नानांसबाह्याभ्यंतरेयथा॥ तेजस्तथास्मिदेहानामसंस्थितइवास्थितः ॥५०॥ यथाकुंभसहस्राणांसबाह्याभ्यंतरेनभः॥ जगत्त्रयशरीराणांतथात्माहमवस्थितः॥५१॥ मुक्ताफलशतौघानांतंतुःप्रोतवपुर्यथा॥ तथायंदेहलक्षाणांस्थितआत्मास्यलक्षितः॥५२॥ ब्रह्मादौतृणपर्यंतेपदार्थनिकुरंबके॥ सत्तासामान्यमेतद्यत्तमात्मानमजंविदुः॥५३॥ तदीषत्स्फुरिताकारंब्रह्मब्रह्मैवतिष्ठति॥ अहंतादिजगत्तादिक्रमेणभ्रमकारिणा ॥ ५४ ॥ आत्मैवेदंजगद्रूपंहन्यतेहंतिवात्र किम्॥ शुभाशुभैर्जगद्दुःखैःकिमस्यार्जुनलिप्यते ॥ ५५॥ प्रतिबिंबेष्विवादर्शसमंसाक्षिवदास्थितम्॥ नश्यत्सुनविनश्यंतंयःपश्यति सपश्यति॥५६॥ इदंचाहमिदंनेतिइतीदंकथ्यतेमया ॥ एवमात्मास्मिसर्वात्मामामेवंविद्धिपांडव ॥५७॥ इमाःसर्वाःप्रवर्त्ततेसर्गप्रलयविक्रियाः॥ आत्मन्यहंताचित्तस्थाःपयःस्पंदाइवांबुधौ॥५८॥ यथोपलत्वंशैलानांदारुत्वंचमहीरुहाम्॥ तरंगाणांजलत्वंचपदार्थानांतथात्मता॥५९॥ सर्वभूतस्थमात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि॥ यःपश्यतितथात्मानमकर्तारंसपश्यति ॥६०॥ नानाकारविकारेषुतरंगेषुयथापयः॥ कटकादिषुवाहेमभूतेष्वात्मातथार्जुन॥६१॥

यनाह ॥ ब्रह्मादाविति त्रिभिः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अध्यस्तैर्वधादिदोषैरलेपेदृष्टांतांतरमाह ॥ प्रतिबिंबेष्विति ॥ ५६ ॥ सर्वदेहेषुअहमहमितिप्रथमानश्चिदंशएवाहंजडदेहेंद्रियविषयाशोनाहमितिविभागोक्तिरपिदर्पणप्रतिबिंबितेष्वनेकदर्पणांतरेषुघटादिषुचव्यावृत्तदर्पणस्वरूपपरिचयायदर्पणादर्पणविभागोक्तिवदेवेत्याह ॥ इदंचाहमिति ॥ इति शब्दआद्योर्थविभागप्रकारपरोद्वितीयस्तुउक्तिविभागप्रकारपरइत्यपौनरुक्त्यम् ॥ एवंदर्पणवदेवालेपकोऽद्वयएवात्मासन्नहंसर्वात्मास्मि ॥ ५७ ॥ अहंताअभिमानवृत्तिस्तद्व तिचित्तेतिष्ठंतीतितत्स्था. ॥ ५८ ॥ आत्मतापारमार्थिकीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ अकर्त्तारंप्रतिबिंबचेष्टासुदर्पणवदेवाव्यापृतमित्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

॥ ६१ ॥ रूपमतत्वमिविधमदेकमेव ॥ ६२ ॥ यद्वानिर्विकारमस्मैवैकनवाजन्मादिभावविकाराणांगम्यमात्माश्रयभूतकिमन्यदस्ति ॥ मेवभुवधाविआवविकारावाकसति जगद पिकिमाम्यदस्तिर्नाकिंचिदित्यर्थ ॥ ६४ ॥ अत अभयप्रश्नभावयित्वासम्यगनुभूय ॥ ६५ ॥ तेषामेवोक्तलक्षणविशिष्टानांविदेहकैवल्यामाभिरपीत्याशयेनाह ॥ निमानमोहा इति ॥ ६६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० त्रिपञ्चाशत्तम सर्ग ॥ ५३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ सुखदु खादिसंबंधेहेतुर्ज्ञानक्रमस्तथा ॥ यदाल म्ब्यपरज्ञानतत्सर्वमिहकीर्त्यते ॥ १ ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ता सुखदु खसंज्ञैरित्युक्तमद्वसंबंधेकाहेतु कस्मतद्विमोक्षोपाय किमालम्ब्यचेत्याशंकापरिहारद्वारेणात्मतत्त्वमुपदे ष्टुकामोभगवानुवाच ॥ भूयएवेति ॥ प्रीयमाणायमत्याश्रोतुकामायउपदिश्यमानार्थग्रहणेनसंतुष्यतेच ॥ १ ॥ तमादौविषयाएवसुखदु खरूपाइत्यभेदभ्रमवारयन्नाह ॥ मा

नानातरंगवद्दानियथालोलानिवारिणि ॥ कटकादीनिवाहेम्नि भूतान्येवपरात्मनि ॥ ६२ ॥ पदार्थजातभूतानिष्टहद्गुहाचभारत ॥ एकमे वाखिलविद्धिपृथक्कनमनागपि ॥ ६३ ॥ किंतद्भावविकाराणांगम्यमस्तिजगत्त्रये ॥ कृतेवापिजगत्किंवाकिंमुधापरिमुह्यसि ॥ ६४ ॥ इतिश्रुत्वाभयत्वतभावयित्वासुनिश्चितम् ॥ जीवन्मुक्ताश्चरतीहमत समरसाशया ॥ ६५ ॥ निर्मानमोहाजितसंगदोषा अध्यात्मनि त्याविनिवृत्तकामा ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ता सुखदु खसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढा पदमव्ययंतत् ॥ ६६ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे० मोक्षोपायेपुनि०पू० अर्जु नोपाख्यानेअर्जुनोपदेशोनामत्रिपंचाश सर्ग ॥ ५३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ भूयएवमहाबाहोशृणुमेपरमंवच ॥ यत्तेहंप्रीयमा णायवक्ष्यामिहितकाम्यया ॥ १ ॥ मात्रास्पर्शाहिकौंतेयशीतोष्णसुखदु खदा ॥ आगमापायिनोनित्यास्तांस्तितिक्षस्वभारत ॥ २ ॥ ते तुनैकात्मनश्चान्येकातोदु खक्वासुखम् ॥ अनाद्यंतेनवयवेकुत पूरणखंडने ॥ ३ ॥

घास्पर्शाइति ॥ मीयंतेविषयाएभिरितिमात्राइंद्रियाणितेषांविषयसंस्पर्शास्तेशीतोष्णाद्यनुभावनमयुक्तसुखदु खहेतव ॥ अथवास्पृश्यंतइतिस्पर्शा शब्दादय ॥ शीतोष्णग्रह णमुदाहरणार्थम ॥ यथाशीतग्रीष्मेसुखदमुष्णदु खदंतेपुन शिशिरेविपरीतेइतिनविषया सुखदु खरूपाइत्यर्थ ॥ एवंदु खहेतुष्वप्रसंगतन्निवारणोपायमाह ॥ तांस्तितिक्षस्वेति ॥ तितिक्षोक्तिर्वैराग्यस्याप्युपलक्षणम ॥ तथाचप्रियेषुविरज्यस्व अप्रियेषुतितिक्षस्वेत्यर्थ ॥ २ ॥ यथाभूस्यातविरागतितिक्षसिध्यतस्ताभाह ॥ तेत्विति ॥ तेमात्रा स्पर्शाश्चतेसुख दु खेवा चकारादन्यदपि ॥ एकात्मन अद्वयपूर्णानंदस्वभावात्त्वात्मनोन्येनअत एवबोधादित्यर्थ ॥ किंचप्रियतमधनपुत्रादिसंपदापूर्णोहमितिभ्रांत्याआभिमानिकसुखतद्वि यागापचियसंपदयास्वक्षिनोहमितिदु खचस्यात्तअपिनिरवयवेपूरणखंडनासंभवदर्शनेनिवर्त्तेतेइत्याह ॥ अनाद्यंतेइति ॥ ३ ॥

यस्यस्पर्शानाविषयाणांमात्राणामिंद्रियाणांचाख्यानमाख्यासत्यताप्रतीति संस्थिताउपशांताभवतिसमात्रास्पर्शभ्रमात्मकोजीवोधीरस्यास्तीतिधीरस्तत्त्वदर्शीसमदुःखसु
खोभूत्वाअमृतत्वायकल्पतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ नन्वप्रियादुःखादयःकथस्वप्रतिकूलवेदनीयतास्वभावजह्युर्येनतेसह्या स्युस्तत्राह ॥ सर्वत्वादिति ॥ निरतिशयानंदैकरसस्यात्मनए
वसर्वत्वादेतेदुःखादिभेदा शोभनाभेदा सुभेदा प्रियतमधनपुत्रादिभेदाइवसंस्थितानप्रतिकूलवेदनीयताभजते प्राक्तनेनतुप्रातिकूल्यस्वभावेनासद्रूपाइत्यर्थः ॥ ५ ॥ तदेवस्फुटी
कृत्यसमर्थयति ॥ मनागपीति ॥ ६ ॥ नन्वसदपिदुःखाद्यात्मन्युत्पद्यते असतएवस्वकारणसमवाय स्वसत्तासबंधआद्यक्षणसबंधोवाउत्पत्तिरितिकणभक्षाक्षचरणाद्युक्तिप्रति
क्षिपति ॥ नासतइति ॥ असतोदुःखादेर्भावःसत्तानविद्यते सत अभावःअसत्ताचनविद्यते ॥ स्वभाववैपरीत्यायोगात् वाचारंभणादिश्रुत्याविकारमात्रस्यासत्त्वनिश्चयात् ॥ न

संस्थितास्पर्शमात्राख्यामात्रास्पर्शभ्रमात्मकः ॥ समदुःखसुखोधीरःसोमृतत्वायकल्पते ॥ ४ ॥ सर्वत्वादात्मनश्चैतेसुभेदाःसंस्थिताइ
व ॥ असद्रूपास्त्वसद्रूपंकथंसोढुंनशक्यते ॥ ५ ॥ मनागपिनविद्यंतेसुखदुःखेतुसर्वशः ॥ सर्वत्वादात्मतत्त्वस्यसत्ताकथमनात्मनः ॥ ६ ॥
नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः ॥ नास्त्येवसुखदुःखादिपरमात्मास्तिसर्वगः ॥ ७ ॥ सत्वासत्वमतीत्यत्काचैतयोर्जगदात्मनोः ॥
त्यक्तानकिंचिन्मध्येचशेषेबद्धपदोभव ॥ ८ ॥ नहृष्यतिसुखैरात्मादुःखैर्ग्लायतिनोऽर्जुन ॥ दृश्यदृक्केतनात्मापिशरीरांतर्गतोपिसन्
॥ ९ ॥ जडंचित्तादिदुःखस्यभाजनंदेहतांगतम् ॥ नचैतस्मिन्क्षतेक्षीणेकिंचिदेवात्मनःक्षतम् ॥ १० ॥ जडंदेहादिदुःखादेर्यदिदंभोक्तृ
संस्थितम् ॥ तन्मायाभ्रममेवांगविद्धबोधवशोत्थितम् ॥ ११ ॥ नकिंचिदेवदेहादिनचदुःखादिविद्यते ॥ आत्मनोयत्पृथग्भूतंकिंके
नातोनुभूयते ॥ १२ ॥

नुसर्वविकाराणामसत्वेपिंडाद्यन्यतमविकारानालिंगितप्रकृतिमृदाद्यदर्शनात्तस्याप्यसत्वेशून्यतापरिशेषःकिनस्यादितिचेन्न ॥ विकारेष्वनुगतसद्बुद्धेर्निर्विषयत्वायोगेनविकारा
सत्वेपिशून्यपरिशेषानापत्तेः ॥ यदितदप्यसदेवस्यात्तर्हिघटःअसन्पटःअसन्नित्येवान्ववर्त्स्यत् सत्सदित्येवचानुवर्त्ततेअतस्तन्मात्रमेवपरिशिष्यते ॥ यस्तुविकारेषुसदिदमित्यभि
मानःसोधिष्ठानसत्तानुवेधादेवनस्वतइतिसुखदुःखादिनास्त्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ जगतःसत्त्वमतिनिरतिशयानंदात्मनःअसत्वमतिचत्यक्तातयोर्जगदात्मनोर्मध्येअंतरालेउभयसंघट
नानिमित्तमनस्तमश्चातितुच्छमितित्यक्ताशिष्यतइतिशेषश्चिदात्मातस्मिन्बद्धपदःप्रतिष्ठितोभव ॥ ८ ॥ दृश्यानिहर्षग्लान्यादीनिसाक्षितयापश्यतीतिदृश्यदृक् ॥ नहिदृश्यास्ते
दृग्धर्माभवितुमर्हतीतिभावः ॥ ९ ॥ कितर्हिदुःखहर्षादिभाजनतत्राह ॥ जडमिति ॥ एतस्मिन्चित्तादौ ॥ १० ॥ इदंचित्तादिघटितजीवरूपम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

यदि२, स्वनदवाधोन्यथानिरतस्तनसम्यग्बोधेनैवविनश्यति ॥ अथदृष्टांतकथयामीत्यन्वय ॥ १३ ॥ १४ ॥ कीदृश सबोधस्तमाह ॥ विष्वगिति ॥ विश्वविष्वक्पूर्णब्रह्मैव
॥ १५ ॥ अयबाधादयकाले ॥ १६ ॥ कालबार्चीयावच्छच ॥ कालादीनांद्वंद्वसमास ॥ सदसद्धर्मौभावाभावविकल्पौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ त्वत्करिष्यमाणपुरुषार्थौहिणीक्षया
त्मनापमर्दर्णबृंहितंअत अनुभवात्मनाशुद्धब्रह्मैवब्रह्ममयकुर्वित्यर्थ ॥ १९ ॥ २० ॥ नूनंतस्त्वनिश्चयेननकिंचनजागतवेद्दाविरूपभूत्वा ॥ खड्वातोगुहापरिच्छिन्नोवायुरि

यदिदक्ययाम्यनंतनैवातोविनश्यति ॥ भ्रांतिर्दुःखमबोधोत्थासम्यग्बोधेनभारत ॥ १३ ॥ यथारज्ज्वामहिभयबोधान्नश्यत्यबोधज
म् ॥ तथाद्देहादिदुःखादिबोधान्नश्यत्यबोधजम् ॥ १४ ॥ विष्वग्विश्वमजंब्रह्मनननश्यतिनजायते ॥ इतिसत्यपरंविद्धिबोध परमएपस ॥
॥ १५ ॥ ब्रह्मांबुधौतरंगत्वंकिंचिद्भूत्वाविलीयते ॥ ब्रह्मावर्तस्फुरस्यबह्मैवासिनिरामयम् ॥ १६ ॥ यावत्कालक्रियादेशास्त्वमहंसैनि
काइव ॥ ब्रह्मार्णवपरिस्पंदानान्नस्त सदसद्धर्मौ ॥ १७ ॥ जहिमानमदशोकभयमीहासुखासुखे ॥ द्वैतमेतदसद्रूपमेक सद्रूपवान्भव ॥
॥ १८ ॥ पुरुषार्थोहिणीनाचक्षयेणानुभवात्मना ॥ ब्रह्मणाबृंहितशुद्धब्रह्मब्रह्ममयकुरु ॥ १९ ॥ असंविदन्सुखदुःखंलाभालाभौजया
जयौ ॥ शुद्धब्रह्मैकनांगच्छब्रह्माब्धिस्त्वहिभारत ॥ २० ॥ लाभालाभसमोभूत्वाभूत्वानूननकिंचन ॥ खड्वातइवास्पदीप्रकृतकार्यमा
चर ॥ २१ ॥ यत्करोपियदश्नासियज्जुहोपिददासियत् ॥ यत्करिष्यसिकौंतेयतदात्मेतिस्थिरोभव ॥ २२ ॥ यन्मयोयोभवत्यत सतदा
भोत्यसशयम् ॥ ब्रह्मसत्यमवाप्तुंत्वब्रह्ममत्यमयोभव ॥ २३ ॥ अनपेक्षफलब्रह्मभूत्वाब्रह्मेतिभावितम् ॥ क्रियतेकेवलकर्मब्रह्मज्ञेनय
थागतम् ॥ २४ ॥ कर्मण्यकर्मयःपश्यत्यकर्मणिचकर्मयः ॥ सबुद्धिमान्मनुष्येषुसचोक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ २५ ॥ माकर्मफलहेतुर्भूर्मातेस
गोस्त्वकर्मणि ॥ योगस्थः कुरुकर्माणिसंगत्यक्त्वाधनंजय ॥ २६ ॥

थ ॥ २१ ॥ सर्वक्रियाणांब्रह्मैवसतिनिश्चयस्थैर्यमेवसमर्पणमित्याशयेनाह ॥ यदिति ॥ २२ ॥ यन्मय यदाकारचित्त ॥ २३ ॥ अपेक्षायाअभाव-अनपेक्षम् ॥ अर्थाभावेव्य
यीभाव ॥ सर्वकामोपरमलक्षणफलपरमपुरुषार्थ स्वयभूत्वाकेवलयथाचेष्टारूपमप्रमतिभावनाबाधितकर्मक्रियते ॥ २४ ॥ यःपुमान्कर्मण्युक्तरीत्याअकर्मनिष्क्रियब्रह्मपश्य
त्यकर्मणिब्रह्मणिपाविध्यनप्रतिभासरूपकर्मअवस्थेक्त्तव्यपश्यतिसबुद्धिमान्विवेकीसएवयस्वरूपत फलतश्चकृत्स्नपूर्णकर्मकरोतीतिकृत्स्नकर्मकृदुक्तोविद्वद्भिरित्यर्थ ॥ २५ ॥
कर्मफलानिरागादीनिहतवःप्रवृत्तिनिमित्तानियस्यतथाविधोमाभूः ॥ अकर्मणिप्रागकर्माकरणपितेसगआसक्तिमाभूत्योगस्थःप्रागुक्तसिद्ध्यसिद्धिसमदृष्टिमतिर्वित ॥ २६ ॥

१ पुद्माम्नस्वकतोगच्छमसाम्पिस्यदभारततिपाठांतरम्

मूढतांतत्त्वदृष्टौप्रमादम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ मौर्ख्यैउक्तप्रमादेस्थितेसत्यवश्यमासक्तिर्भवेदेवततोऽनर्थपरंपरेत्यर्थ ॥ २९ ॥ तत्त्वदर्शनाप्रमादेतुनिरासक्ते·स्वतएवाकर्तृता सिद्ध्यती त्याह ॥ परमिति ॥ ३० ॥ तेनचभूमिकाक्रमाद्विदेहकैवल्यांतसिद्ध्यतीत्याह ॥ अकर्तृत्वादिति ॥ ३१ ॥ अकार्यप्रमादान्निषिद्धचकुर्वन् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सव्यग्र सक्रियोपि स अव्यग्रतामक्रियताम् ॥ ३४ ॥ अलब्धस्यलाभोयोगोलब्धस्यपालनक्षेमस्तदुभयचिंताशून्य· ॥ ३५ ॥ त्यक्तसर्वकर्मणोमानसविषयासगसत्वेदांभिकएवससन्यासइ

कर्मासक्तिमनाश्रित्यतथानाश्रित्यमूढताम् ॥ नैष्कर्म्यमप्यनाश्रित्यसमस्तिष्ठयथास्थितम् ॥ २७॥ त्यक्त्वाकर्मफलासंगंनित्यतृप्तोनि राश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिंचित्करोतिसः ॥ २८॥ आसक्तिमाहुःकर्तृत्वमकर्तुरपितद्भवेत् ॥ मौर्ख्येस्थितेहिमनसितस्मान्मौ र्ख्यंपरित्यजेत् ॥ २९॥ परंतत्त्वज्ञमाश्रित्यनिरासक्तेर्महात्मनः ॥ सर्वकर्मरतस्यापिकर्तृतोदेतिनक्वचित् ॥ ३० ॥ अकर्तृत्वादभोक्तृत्वम भोक्तृत्वात्समैकता ॥ समैकत्वादनंतत्वंततोब्रह्मत्वमाततम्[1] ॥ ३१ ॥ नानातामलमुत्सृज्यपरमात्मैकतांगतः ॥ कुर्वन्कार्यमकार्यंचनैव कर्त्तात्वमर्जुन ॥ ३२ ॥ यस्यसर्वेसमारंभाःकामसंकल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणंतमाहुःपंडितंबुधाः ॥ ३३ ॥ समःसौम्यःस्थि रःस्वस्थःशांतःसर्वार्थनिस्पृहः ॥ यस्तिष्ठतिससव्यग्रोप्यलमव्यग्रतांगतः ॥ ३४ ॥ निर्द्वंद्वोनित्यसत्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् ॥ यथा प्राप्तानुवर्तीत्वंभवभूपितभूतलः ॥ ३५॥ कर्मेंद्रियाणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन् ॥ इंद्रियार्थान्विमूढात्मामिथ्याचारःसउच्यते ॥ ३६॥ यस्त्विंद्रियाणिमनसानियम्यारभतेर्जुन ॥ कर्मेंद्रियैःकर्मयोगमसक्तःसविशिष्यते ॥ ३७॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रवि शंतियद्वत् ॥ तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिनकामकामी ॥ ३८॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेषु० नि० पू० अर्जुनोपा ख्यानेआत्मज्ञानोपदेशोनामचतुष्पंचाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

त्याह ॥ कर्मेंद्रियाणीति ॥ ३६ ॥ समनस्केंद्रियनिग्रहवतोयथाशास्त्रव्यवहरतोपिफलासगत्यागात्सन्यासफलमस्स्येवेत्याशयेनतंप्रशंसन्नाह ॥ यस्त्विति ॥ ३७ ॥ तस्मान्निगृ हीतसर्वेंद्रियस्यसन्यासिनएवसर्वकामोपरमात्परमपुरुषार्थोनान्यस्येत्युपसहरति ॥ आपूर्यमाणमिति ॥ यद्वत्आपोनद्यआपूर्यमाणसमुद्रंप्रविशंतितद्भावमापन्नाविलीयतेत द्वदचलेब्रह्मणिप्रतिष्ठायस्यतसन्यासिनसर्वेकामामिथ्यात्वबुद्धिबाधितविषया सत प्रविशत्यात्मन्येवविलीयात्ममात्रतामापद्यतेसएवसर्वानर्थशांतिलक्षणमोक्षमाप्नोतिनतुका म्यतइतिकामाविषयास्तत्कामनाशीलइत्यर्थ ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतुष्पचाश सर्ग· ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

१ ब्रह्मत्वमागतमित्यपिक्वचित्पाठ.

देहनाशेप्यनाशात्मामूढनस्त्वमपो भ्रम ॥ मूढोजन्मादिभागुर्भोत्यात्मस्तुनेत्यभवर्ण्यते ॥१॥ भुज्यतइति भोगादेहधारणहेतवोन्नपानादयस्तेषांसत्यागनकुर्यात् ॥ हितमितमेध्याशनाद्युपादद्यादित्यर्थ ॥ भोगानांभावनमर्चितांतत्सौष्ठवसंपादनम्यसनितांचनकुर्यात् ॥ तल्लाभालाभादिपुसुसमेनैवस्थातव्यमित्यर्थ ॥ १ ॥ एवदेहात्मभावनापिनकार्येत्याह ॥ अनात्मनीति ॥ भवात्मनिजन्मादिविक्रियास्वभावे ॥ २ ॥ ३ ॥ उक्तेऽर्थेअशीर्योनहिशीर्यतेइतिश्रुतिप्रमाणयन्नाभिमानिकपरिग्रहएवशीर्णतादिदेहधर्माणामात्मनिप्रसंजकस्तस्यागनुनशीर्णतादिप्रसक्तिरित्याह ॥ नहीति ॥ अचित्तात्मादेहादिपरिग्रहनिमित्ताच्चित्ताद्विविध्यदृष्टइत्यर्थ ॥ कर्मणिप्रवृत्तो ॥ ४ ॥ मौर्ख्यस्थितेअज्ञतापन्ने ॥ ५ ॥

॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ नकुर्याद्भोगसत्यागंनकुर्याद्भोगभावनम् ॥ स्थातव्यंसुसमेनैवयथाप्राप्तानुवर्त्तिना ॥ १ ॥ अनात्मन्यात्मतांदेहमाभावयभवात्मनि ॥ आत्मन्येवात्मतांसत्येभावयाभवरूपिणि ॥ २ ॥ देहनाशेमहाबाहोनकिंचिदपिनश्यति ॥ आत्मनाशोहिनाशस्यान्नचात्मानश्यतिध्रुव ॥ ३ ॥ नहिशीर्यत्यचित्तात्मात्यक्तसर्वपरिग्रह ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपिनैवकिंचित्करोतिस ॥ ४ ॥ आसत्तिमाह्रु कर्तृत्वमकर्तुरपितद्भवेत् ॥ मौर्ख्यस्थितेहिमनसितस्मान्मौर्ख्यंपरित्यजेत् ॥ ५ ॥ परतत्त्वसमाश्रित्यनिरासक्तेर्महात्मन ॥ सर्वकर्मरतस्यापिकर्तृताहेतिनक्वचित् ॥ ६ ॥ अविनाशमनाद्यंतमात्मानमजरंविदु ॥ नश्यत्यात्मेतिदुर्बोधोमातवोस्त्विहदु खद ॥ ७ ॥ नतथापरिपश्यतिविदितात्मानउत्तमा ॥ पश्यत्यनात्मनात्मानस्वमात्मन्यात्ममानिन ॥८॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥एवचेत्त्रिजगन्नाथमूढानामपिमानद ॥ देहनाशसमुत्पन्नेइष्टनष्टनकिंचन ॥ ९ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच॥ ॥एवमेतन्महाबाहोनकिंचिन्नश्यतिक्वचित् ॥ आत्मैवास्त्यविनाशात्माकितस्यक्वविनश्यति ॥ १० ॥ इदनष्टमिदयुक्तमितिमोहभ्रमाहते ॥ अन्यत्तथानपश्यामिवंध्यासीतनययथा ॥ ११ ॥

तत्रोपायमाह ॥ परमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ तथाआत्मानस्पतीत्येवप्रकारेणनपरिपश्यति ॥ कुतोनपश्यन्ति यतस्तेआत्मन्येवआत्ममानिन स्वमात्मानमनात्मदेहादिरूपनपश्यतीत्यर्थ ॥ ८ ॥ नन्वेवंसतिमूढादेहाद्यात्मपुत्राद्यपश्यतुनामतथापितेषांतन्नाशेआत्मनोनाशोनास्त्येवेतिमरणादिर्निर्नर्थ स्यादित्यर्जुन शङ्कते ॥ एवचेदिति ॥ इष्टमियतमवस्तुनकिंचननष्टम् ॥ दृष्टमितिपाठेयथायदृष्टिगम्यम् ॥ ९ ॥ इष्टापत्त्याभ्रमत्वाम्परिहरति ॥ एवमेतदित्यादिना ॥ १ ॥ कथर्तर्हिदेहनाशप्रभृतावरनर्थत्वमर्थत्वमातेपांतमाह ॥ इदमिति ॥ युक्तलब्धम् ॥ स्वमपिपृथमरणजन्मप्रमादनर्थादिम्यवहारदर्शनादितिभावः ॥ ११ ॥

१ तथात्त्वमिदुस्वरदृत्यपिपाठ

अतएवसतोऽसत्त्वविरोधान्नदेहादेःसत्त्वमितिप्रागुक्तमित्याह ॥ नासतइति ॥ उभयोःसदसतोः॥ सत्सदेवअसदसदेवनस्वभावविपर्ययइतिअंतोनिर्णयस्तत्त्वदर्शिभिर्दृष्टोनमूढैरि
त्यर्थः ॥ १ २॥ एवंयत्सत्तदविनाशियद्विनाशितदसदेवेतिनासतोबधुदेहादेर्युद्धेनाशेकश्चिदनर्थइत्याशयेनाह ॥ अविनाशीतिद्वाभ्याम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ अद्वयत्वाद्विनाशका
प्रसिद्धेरपिनात्मनाशप्रसक्तिरित्याह ॥ आत्मेति ॥ १५ ॥ एकत्वकारणसच्छब्दवाच्यद्वित्वकार्यमसदनृततयोर्मध्यमातरमधिष्ठानसन्मात्रम् ॥ १६ ॥ एवमपरिच्छिन्नस्यात्म
नोमरणादिपरिच्छेददुःखादिभ्रमेकोहेतुरित्यर्जुनः पृच्छति ॥ तदिति ॥ तत्तर्हि ॥ किंकृताकेनहेतुनाभामा ॥ स्थितिर्नियतिः ॥ तस्यांचस्थितौस्वर्गःसुखनरकोदुःखचकिंकृतौ

नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः ॥ उभयोरपिदृष्टोंतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १२॥ अविनाशितुतद्विद्धियेनसर्वमिदंततम् ॥
विनाशमव्ययस्यास्यनकश्चित्कर्तुमर्हति॥ १३ ॥ अंतवंतइमेदेहानित्यस्योक्ताःशरीरिणः ॥ अनाशिनोप्रमेयस्यतस्माद्युध्यस्वभारत
॥ १४॥ आत्माचैकोस्तिनद्वित्वमसतःसंभवःकुतः ॥ अविनाशस्त्वनंतोसौसतोनाशोनविद्यते ॥ १५॥ द्वित्वैकत्वपरित्यागेशेषंयत्परि
शिष्यते ॥ शांतंसदसतोर्मध्यंतदस्तीहपरंपदम्॥ १६॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥तन्मृतोस्मीतिभगवन्किंकृतातुनृणांस्थितिः॥ कथंस्थि
तौचलोकानांतौस्वर्गनरकौप्रभो॥ १७॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥भूमिरापोनलोवायुःखंमनोबुद्धिरेवच॥ एतत्तन्मात्रजालात्माजी
वोदेहेषुतिष्ठति॥ १८॥ सकृष्यतेवासनयारज्ज्वेवपशुपोतकः॥ सतिष्ठतिशरीरांतःपंजरेविहगोयथा॥ १९॥ सकालदेशतोदेहाज्जर्ज
रत्वमुपागतान्॥ वासनावशतोयातिपुक्षपर्णाद्रसोयथा॥ २०॥ श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच॥ गृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्गं
धानिवाशयात्॥ २१॥ वासनावस्त्वमेवास्यदेहोनेतरयुक्तिजः॥ क्षीयतेवासनात्यागेक्षीणेभवतितत्पदम्॥ २२॥

॥ १७ ॥ एतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतीतिश्रुतितात्पर्येणभगवान्समाधत्ते ॥ भूमिरिति ॥ पञ्चभूतमात्रानिर्मितमनोबुद्ध्यादिघटितव्यष्टिसमष्टिस्थूलसूक्ष्मदेहता
दात्म्यापत्तिरेवपरस्यजीवभावःसएवजन्ममरणसुखदुःखादिभ्रमनियतिनिमित्तमित्यर्थः॥ १८॥तस्यविचित्रदेहपरिग्रहेतत्तदनुरूपचेष्टावैचित्र्येचनिमित्तमाह॥सइति॥ १९॥ पूर्व
देहाद्देहांतरगमनेपिवासनैवनिमित्तमित्याह ॥ सइति ॥ २० ॥ आशेतेअस्मिन्नित्याशयःपूर्वशरीरपुष्पादिचतस्मात् ॥ २१ ॥ अतएवास्यस्थूलदेहोपिवासनात्मकएवचिरानु
वृत्त्यास्थौल्यभ्रमइत्याशयेनाह ॥ वासनेति ॥ क्षीणेलिंगेतत्परमपदस्वयमेवभवति ॥ २२ ॥

१ यदवशिष्यतइत्यपिक्वचित्पाठः

परमात्मभूतेनैवाम्भपानाविनाआपुष्ट अयमवासनाभावान्मूर्तिगदेह परेणपरमात्मनाअवच्छेदप्रतिबिम्बभावाभ्यांद्विगुण्येनममेशात्रापुष्ट अभिव्यक्तोभूत्वेत्यर्थ ॥ मायायाऐंद्रजा लिकपुरुषायथास्वेभ्राम्यतितद्वत् ॥ भ्रमभरमाबिभर्तीतिकमण्यण् ॥ २३ ॥ श्रोत्रमक्षु स्पर्शनघ्रेतियदुक्तवहिरणोति ॥ अक्षस्वभावानिति ॥ स्वभावानूशब्दादिग्रहणशक्ती ॥ २४ ॥ तदवलोकमरणप्रसिद्धमित्याह ॥ देहइति ॥ २५ ॥ २६ ॥ खचिदाकाशेभूताकाशेवायस्मिन्यस्मिन्देशेदेशकालभोग्याद्याकारेअवतिष्ठतेभोजकादृष्टोद्बो धितवासनाप्रवर्तिततमाकारपश्यति ॥ २७ ॥ अस्यदेहस्यनाशोप्येवमसत्स्वपरय ॥ अथवास्वप्नमदेहतन्नाशतत्सत्त्वचमापश्य ॥ यथास्वप्नोनकिंचित्पश्यतितद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥ प्रतियोगिनांवासनाकल्पितत्वेतन्नाशानामपितादृशत्वमेवादिसर्गादारभ्यक्रममित्याह ॥ यथैवेति ॥ आदिसर्गेहिचतुर्मुखेनएवसर्गेयुगवाभ्याद्याकारेशुभावनयापूर्वसर्गानुभववा

वासनावान्परापुष्टोभूत्वाभ्राम्यतियोनिषु ॥ जीवोभ्रमभराभारोमायापुरुषकोयथा ॥ २३ ॥ अक्षस्वभावानखिलांछरीराद्वासना वश ॥ जीवोगृहीत्वासयातिपुष्पाद्गधमिवानिल ॥ २४ ॥ देहोनिस्पदतामेतिजीवेक्वोंतिपनिर्गते ॥ निस्पंदावयवाभोग.शातवातइव द्रुम ॥ २५ ॥ अचेष्टछेदभेदादिदोपैरायात्यदृश्यताम् ॥ मृतइत्युच्यतेतेनदेहोविगतजीवित ॥ २६ ॥ सजीव प्राणमूर्त्ति खेयत्रयत्रावति ष्ठते ॥ तंतस्ववासनाभ्यासात्पश्यत्याकारमाततम् ॥ २७ ॥ अयदेहोहिजीवेनत्वसन्नेवावलोकित ॥ अस्यनाशोत्वमप्येवपश्यमावासु प्तवत् ॥ २८ ॥ यथैवपश्यत्याकारांस्तेपानाशांस्तथैवस ॥ आदिसर्गेभावनयाकिलैष्वेवविभावित ॥ २९ ॥ झटित्युद्भवकालेहियद्य थादृश्यतेपुर ॥ आनिपाततदेवास्याअविनाभाविसंविद ॥ ३० ॥ प्राक्तनवासनामूलंपुरुषार्थेनजीयते ॥ यत्नेनाद्यतनेनाशुल्यस्तनाय तनयया ॥ ३१ ॥

सनयेवविभावतोविभावनायावशादेवतत्पकल्पितनतुमृदहाद्यादायकुलालवत्किंचिन्निर्मितम ॥ किलेतिश्रुतिपुराणप्रसिद्धी ॥ २९ ॥ ननुउत्पत्तिकालेजगद्वासनामयमिथ्या भूतमस्तुस्थितिकालेत्वर्थक्रियासमर्थत्वात्सर्वजनीनसत्यतानुभवाच्चवास्तवमेवेत्याशक्याह ॥ झटिनीति॥उत्पत्तिकालेझटितिप्रथमक्षणेयद्ययादेहघटादिरूपमिथ्याभूतसत्यथा पुरारस्यतआविनाशातदेवतथास्वभावमेवभवतिनस्वभावांतरभजते ॥ अस्यासदधिष्ठानभूतायास्तवमिनाभाविसविद्विशेषयोत्पन्नरूपस्थितिहेतुत्वात्तविद्विनाभावेनतेपांसत्ताया अदशनाश्चतिभाव ॥ ३० ॥ देहाद्याकाराणांवासनामयत्वमस्तुकिंततस्तधाह ॥ प्राक्तनमिति ॥ अशुभवासनाकल्पितदेहाद्याकारस्यशुभवासनाभ्यासप्रसूतब्रह्माकारवृत्त्यास सीयतेतद्वत् ॥ अद्यतनेनदाढ्यमेनसत्सनमायतनतृणगृहयथानास्येतद्वदितिवा ॥ ३१ ॥

ननुबहूनांज्ञानाययतमानानांप्रयत्न प्रबलाभि पूर्वतनकामक्रोधादिवासनाभिर्विनाश्यमानोदृश्यतइतिनोत्तरत्वप्राबल्येहेतुरितिचेत्तत्राह ॥ यएवेति ॥ धर्मार्थकाममोक्षेषुमध्ये यएवममायपुरुषार्थआवश्यकइत्यभिनिवेशेनदृष्ट सएवपूर्वोत्तरप्रयत्नयोर्विशेषांशोजयेप्रयोजक ॥ तथाचतेषामोक्षाभिनिवेशमायाद्भोगाभिनिवेशदार्ढ्याच्चपराभवइतिभाव. ॥ ३२ ॥ अतएवशास्त्रीयेप्रयत्नेदृढाभिनिवेश.कार्यइत्याह ॥ अपीति ॥ ३३ ॥ तन्मायेपूर्ववासनावैचित्र्यात्सुखदु खानर्थपरंपरासर्वतोदुर्वारैवेत्याशयेनाह ॥ नरकेति ॥ जरठमोहधी अनाद्यज्ञानमूढबुद्धि ॥ ३४ ॥ तमेवाशयमज्ञोजतुरनीशोयमात्मन सुखदु खयो. ईश्वरप्रेरितोगच्छेत्स्वर्गवानरकतुवेतिव्यासवाक्यादिप्रसिद्धकारणातरसदेहनिरासेनस्फुटजिज्ञासुरर्जुन.पृच्छति ॥ नरकेति ॥ जगत स्थिते.स्थितिनिमित्तस्यास्यजीवस्य ॥ ३५ ॥ नहेत्वतरसभावनीयमीश्वरकामकर्मादीनामपिवासनानुसारेणैवसुखदु ख

॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ अपिस्फुटतिविंध्याद्रौवातिवाप्रलयानिले ॥ पौरुषंहियथाशास्त्रमतस्त्याज्यंनधीमता ॥ ३३ ॥ नरकस्वर्गसर्गादिसंभ्रमेपुजगत्पते ॥ किमस्यकारणंब्रूहिजीवस्यजगतःस्थितेः ॥३५॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ ॥ किमुत्थादेवदेवेश क्षीयतेवासनाकथम् ॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ मौर्ख्यमोहसमुत्थानात्वनात्मन्यात्मभावना ॥ आत्मज्ञानान्महाबोधाद्विलयंयाति वासनाविलयेजीवोविलीनोभवतिस्वयम् ॥ यएवपुरुषार्थेनदृष्टोबलवताक्षणात् ॥ पूर्वोत्तरविशेषांशःसएवजयतिस्फुटम् ॥ ३२ ॥ नरकस्वर्गसर्गादिवासनावशतोभितः ॥ प्रपश्यतिचिराभ्यस्तंजीवोजरठमोहधीः ॥३४॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ स्वप्नोपमानातेनेहश्रेयसेवासनाक्षयः ॥ चिराभ्यासवशात्प्रौढासंसारभ्रमकारिणी ॥ ३६ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ ॥ वासना ॥ ३७ ॥ भावितात्मासिकौंतेयसत्यंविज्ञातवानसि ॥ अयंसोहंजनाएतेमयेतित्यजवासनाम् ॥ ३८ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ योहियत्सत्तयोच्छूनस्तन्नाशात्सविलीयते ॥ ३९ ॥

प्रापकत्वाद्वासनैवासाधारणीचिराभ्यासनिरूढासस्थितिहेतुरितितत्क्षयएवपरमपुरुषार्थार्थिनासर्वप्रयत्नैःकार्यइत्याशयस्फुटीकुर्वन्भगवानाह ॥ स्वप्नेति ॥ शास्त्रीयप्रयत्नविना चिराभ्यासवशात्प्रौढास्वप्नोपमानावासनैवयेनहेतुनासंसारभ्रमदायिनीतेनहेतुनातत्त्वज्ञानाभ्यासेनसमूलवासनाक्षय.श्रेयसइत्यन्वय ॥ ३६ ॥ वासनामूलंज्ञातुकामोर्जुन.पृच्छति ॥ किमुत्थेति ॥ अज्ञानमेवतन्मूलज्ञानादेवसमूलतन्नाशइतिभगवानाह ॥ मौर्ख्येति ॥ ३७ ॥ तत्रविचारादात्मस्वरूपपरिचयस्तेवृत्तस्तद्दार्ढ्येनदेहतत्सर्वाविवध्यादिष्वहममेतिवासनाक्षयमात्रकर्त्तव्यपरिशिष्यतइत्याह ॥ भावितेति ॥ ३८ ॥ ननुवासनामयमेवलिंगतत्प्रतिबिंबोजीवस्तदुत्थस्तस्यवासनाक्षयेक्षयएवस्यादित्यनर्थायैवतत्त्वज्ञानवासनाक्षयश्चेत्याशयेनार्जुन शकते ॥ वासनाविलयेइति ॥ विलीयतेविनश्यति ॥ ३९ ॥

जन्मन परमानन्दाविर्भावलक्षणपरमपुरुषार्थस्य मरणस्य आत्यन्तिकानर्थनाशस्य च को भाजनतामेति न कश्चिदिति लक्षणयाभ्यास्येयम् ॥ प्रसिद्धजन्ममरणे तु न प्राप्ते तत्त्वज्ञस्य
समूलवासनानाशेन तयोरसत्त्व भावात्पूर्वापरग्रन्थाननुगुणत्वाच्च ॥ ४० ॥ ननु चेदयं दोषो यदि प्रतिबिम्बमात्रसंसारी जीवः स्वस्वर्विंबावच्छिन्नभूतमात्राधीनजन्मादिदेशकालभेदभिन्नइत्य
भ्युपगतस्यात् अत्रैवं किन्तु ब्रह्मैव परमार्थतः शुद्धमपि नयाऽस्वाविद्यया पिहितस्वतत्त्वमजानत्स्वात्मन्येव जीवजगद्भेदकल्पनया संसरतीति तदेव श्रवणादिभिः यत्नेन स्वतत्त्वमुपलभ्य
सवासनाविद्यां विधूय स्वस्वभावे वतिष्ठते सैवास्य मुक्तिरिति श्रौत सिद्धान्तः अतो न कश्चित्तत्त्वज्ञस्याभिनो दोष इत्याशयेन भगवान् समाधत्ते ॥ स्वयमित्यादिना ॥ ४१ ॥ अनायत्तमन
न्याधीनम् ॥ ४२ ॥ साधनसमूलवासनामुक्तिप्रायः देहधारणे जीवन्मुक्तिरिति प्रसिद्धा देहे सत्त्वप्यनुभवितुं शक्येति न मुक्तिफलभाजि संशयः कार्य इत्याशयेनाह ॥ जीवन्नेवेति ॥
॥ ४३ ॥ स च मोक्षानन्तरं भिन्नवासनाविषयगोचरपारित्यागालम्ब्य ज्ञानेनैवेत्याशयेनाह ॥ य इति ॥ ४४ ॥ उक्तसमाधानं संक्षिप्योपसंहरति ॥ दुर्दर्शनस्येति ॥ स्वमा

जीवे विलयमायाते देशकालान्यथाकृतौ ॥ कोसौ भाजनतामेति जन्मनो मरणस्य च ॥ ४० ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ स्वयं कल्पितस
ङ्कल्पमात्मरूपं यदाविलम् ॥ तदेव वामनाकारं जीवं विद्धि महामते ॥ ४१ ॥ अनायत्तमसंकल्पमात्मरूपं यदव्ययम् ॥ प्रबोधाद्वासना
मुक्तं तन्मोक्षं विद्धि भारत ॥ ४२ ॥ जीवन्नेव महाबाहो तत्त्वप्रेक्ष यथास्थितम् ॥ वासनावागुरोन्मुक्तो मुक्त इत्यभिधीयते ॥ ४३ ॥ यो न नि
र्वासनो नूनं सबद्धः परमोपि सः ॥ सर्वज्ञोप्यभितो बद्धः पञ्जरस्थो यथा खगः ॥ ४४ ॥ दुर्दर्शनस्य गगने शिखिपिच्छिकेव सूक्ष्मा परिस्फुरति
यस्य तु वासनान्तः ॥ मुक्तः स एव भवतीह हि वासनैव बन्धो न यस्य ननु तत्क्षय एव मोक्षः ॥ ४५ ॥ ॥ इत्यार्षे वा० वा० दे० मोक्षोपाये पुनि०
पू० अर्जुनोपाख्याने जीवतत्त्वनिर्णयो नाम पञ्चपञ्चाशत्तमः सर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ इति निर्वासनत्वेन जीवन्मुक्तत
यार्जुन ॥ अतः शीतलतामेत्य बुधुद्ध खमलं त्यज ॥ १ ॥ जरामरणनिःशोक आकाशविशदाशय ॥ त्यक्तैषणो निःसंकल्पो वीतरागो भवा
नघ ॥ २ ॥ प्रवाहपतितं कार्यमिदं किंचिद्यथागतम् ॥ कुरु कार्याणि कर्माणि न किंचिदिह नश्यति ॥ ३ ॥

यापिहितत्वाद्दुर्दर्शनस्य अनयस्य अप्रमेयाप्रमाणस्य यस्य परमात्मनो गगने ऐन्द्रजालिकशिखिपिच्छिकेव नानाभ्रमदायिनी सूक्ष्मवासना अन्तः परिस्फुरति जीवजगदाकारेण पश्य
ते स एव तु अधिकारिशरीरे वेदान्तनयप्राप्त्योत्पन्नतत्त्वज्ञान समूलवासनाबन्धान्मुक्तो भवति ॥ इहास्मिन्परमात्मनि अनुपन समूला वासनैव बन्धस्तत्क्षय एव मोक्षश्चेत्यर्थः ॥ ४५ ॥
॥ इति श्रीवासिष्ठम० ता० प्र० नि० पू० पञ्चपञ्चाशत्तमः सर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ १ ॥ ॥ जीवन्मुक्तिमतिष्ठाऽस्मिन्नर्जुनायोपदिश्यते ॥ चित्सत्तत्त्वं जगद्रूपमनर्थं मत्वा विस्तरा
त ॥ १ ॥ बुधुद्ध स्वबुधं बुद्ध्स्वम् ॥ १ ॥ २ ॥ प्रवाहपतितं शिष्टप्रव्यवहारपरंपरागतं कार्यं ममावश्यकर्तव्यमिति युद्धमन्यानि चावश्यकानि यागदानादीनि कर्माणि कुरु न कापि तेन त
स्वबोधस्य क्षतिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१ इदमेकं तदर्थकम्

सुषुप्तादवस्वात्मनि निःसकल्पास्तिष्ठतीतिसुषुप्तस्थाःसुषुप्तात्मावन्हिर्विशे
स्वस्वधर्मरूपमेव ॥ साप्रसिद्धाजीवन्मुक्ततातथातादृश्येवनदेहचेष्टामात्रत्यागरूपेत्यर्थ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ज्ञानबाधितत्वात्तुच्छेभ्यइंद्रियार्थेभ्योविषयेभ्यःस्वतःप्र
षत्स्वयज्योतिरात्ममात्रावशेषा स्फुरति ॥ ६ ॥ अन्यदपिसुषुप्तिसाम्यजीवन्मुक्तस्यलक्षणेस्तीत्याह ॥ स्थिरामिति ॥ यथाकूर्मस्यशिरःपादाद्यंगानिअल्पेपिविक्षेपेझटित्येवा
यत्नविनैवव्यावृत्तानीद्रियाणियस्यतद्दित्ततस्थेपरमात्मनिमनसासहस्थिरानिश्चलासस्थितिमैकरस्येनस्थैर्यमायाति ॥ कथतर्हिजीवन्मुक्ताव्यवहारकालेजगत्पश्यतीतिचेन्मनोराज्यपरिकल्पितनिर्भित्तिकचित्रवैचित्र्यवदेवेतिप्रदर्शना
तःप्रविशतितद्वत् ॥ सतथाविधोजीवन्मुक्तइत्यर्थः ॥ ७ ॥ विश्वात्मनीति ॥ चित्तलक्षणश्चित्रकृत्शिल्पीविश्वाधिष्ठानेआत्मनितथातेनतेनसर्वजनप्रसिद्धानतवैचित्र्येणविश्वं
यजगत्सर्वमासर्गातमनोरचितचित्ररूपेणवर्णयितुमुपक्रमते॥

मूढ
प्रवाहपतितंकर्मस्वमेवक्रियतेतुयत्॥ जीवन्मुक्तस्वभावोयंसाजीवन्मुक्ततातथा ॥ ४ ॥ इदंकर्मत्यजामीदमाश्रयामीतिनिर्णयः॥
प्रवाहपतितंकर्मकुर्वतःशांतचेतसः ॥ जीवन्मुक्ताःसुषुप्तस्थाःस्फुरंत्यत्रसुषुप्तवत् ॥ ६ ॥
स्यमनसोरूपंज्ञानिनस्तुसमास्थितिः ॥ ५ ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्योत्दृदियस्यस्वभावतः॥ ७॥ विश्वात्मनितथाविश्वंकालत्रयमयोदि
स्थिरांसंस्थितिमायांतिकूर्मांगानीवसर्वशः॥ व्योम्निव्योमात्मकमपिप्रस्फुटंवृत्तिवर्त्तिभिः ॥ चित्तचित्रकरेणादौचित्रंचित्र
तम्॥ अभित्तित्रिजगच्चित्रंकुरुतेचित्तचित्रकृत् ॥ ८ ॥ अपूर्वैवातिमायेयंतृणकुड्यमयीशुभा ॥ १० ॥ नमनागपिभेदोस्ति
वितानितम्॥ ९ ॥ पश्चाद्भित्तिःकृताव्योमरूपाचासावहोभ्रमः॥
स्फुटमप्युपलब्धयोः॥ इमायाउपलक्ष्यंतेभित्तयश्चित्तचित्रजाः॥ ११ ॥

कृत्सअभित्तिभित्तिरहितत्रिजगच्चित्रकुरुतेइत्यन्वयः ॥ ८ ॥ व्योम्निअज्ञानाकाशेव्योमात्मकमज्ञानमात्रस्वरूपत्वात्स्थितुमयोग्यमपिसाभासांतःकरणवृत्तिलक्षणवर्त्तिका
भिःप्रस्फुटमभिव्यक्तचित्रमद्भुतचित्रवितानितविस्तारितम ॥ ९ ॥ अद्भुतत्वमेवप्रसिद्धचित्रवैधर्म्येणदर्शयति ॥ पश्चादिति ॥ समष्टिमनसासत्यसकल्पत्वात्सकल्पसमकालमेव
जगच्चित्रंकृततःपश्चाद्भित्तिस्तदाधारःकृताव्योमरूपाअमूर्त्ताकाशरूपाचित्रधारणेअयोग्यैवेत्याश्चर्यअतएवायंभ्रमइत्यर्थः॥ अहोभ्रमइतिपदयोरर्थंक्रमात्प्रपचयति ॥ अपू
र्वैवेत्यादिना ॥ इयंविरचनाअपूर्वैव अतिशयितामायाअतिमाया तृणकुड्यमिवात्यंतमसारापिभ्रांतदृशाशुभा ॥ १० ॥ आश्चर्यांतरदर्शयति ॥ नमनागपीति ॥ प्रसिद्धेषुचित्रे
षुचित्रेभ्योभिन्नाभित्तयोभवंति इमास्तुयाश्चित्तचित्रजाव्योमादिभित्तयउपलक्ष्यंतेतासांस्फुटमप्युपलब्धयोराधाराधेययोश्चित्तत्वाविशेषान्मनागपिभेदोनास्तीत्याश्चर्य
मित्यर्थः ॥ ११ ॥

अहोभमहत्यभाहाद्रत्यशमपध्यममहत्यशमपचयति ॥ व्योमद्रत्यादिना ॥ तामनश्चिमरचनाव्योम्नःशून्यतमाअस्यतासत्यइतियावत् ॥ हेतामरसलोचन ॥ तमक्षणिकस्व
मजगमयदृष्टांतमाह ॥ क्षणेनेति ॥ घटिकायाःषष्ठोभागःक्षण ॥ १२ ॥ आत्मामनस्तत्कार्यजगच्चतथास्वमवदेवनभःशून्यमसदेवेत्यर्थ ॥ कुतस्तर्हिजनानांसत्यताप्रतीतिस्त
माह ॥ चिरतनेति ॥ चिरानुवृत्तत्वादित्यर्थ ॥ किलेतिनैवतत्त्वमितिसूचनाय ॥ १२ ॥ किंतर्हितस्यतदाह ॥ किंत्विति ॥ विभ्रमेभ्रांतिकल्पितपदार्थेजातेयमसत्यसकल्पत्वका
लमयपिनास्त्येवतम्अनालोकितेतत्त्वतःअदृष्टेतत्त्वज्ञानाभावाकूर्मिकस्यापि नस्त्येवेत्यर्थ ॥ यत्तुवस्तुताविकालक्रमेणवान्यायवस्थाक्रमेणपञ्चविकारक्रमेणवाआलोकना
दर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणमन्यद्वाभ्यामहारिकसत्यत्वमसिद्धतत्त्वदर्शनलक्षणेनालोकेनविलीयते ॥ यथासौरालोकेनदृश्यमानशरदभ्रमण्डलंतेनैवशोष्यमाणविलीयतेतद्वदि

व्योमशून्यतमाविद्धितास्तामरसलोचन ॥ क्षणेनचेतसियथाभ्रांतौलोकक्षयोदयौ ॥ १२ ॥ आत्माजगत्तथैवेदंसमात्याभ्यतरनभ ॥
चिरतनमनोराज्यवत्तस्माक्लिसत्यता ॥ १३ ॥ किंत्वनालोकितेपिस्यात्सत्यनास्त्येवविभ्रमे ॥ क्रमेणालोकत सत्यमालोकेनविली
यते ॥ १४ ॥ दृश्यमानमपिक्षामंशरदीवाभ्रमण्डलम् ॥ चित्तचित्रकृतश्चित्रेसंस्थिताश्चित्रपुत्रिका ॥ १५ ॥ भित्त्यभावादनाकारायहि
त्रिभुवनाटिका ॥ नता सतिनवासित्वकिंकेनपरिरोध्यते ॥ १६ ॥ रोध्यरोधकसमोहत्यक्त्वाखेविमलाभव ॥ प्रवृत्तिरेवनव्योम्न प्रवृत्ति
श्चेवस्वात्मिका ॥ १७ ॥ अत कालक्रियाकुम्भकलादिविमलंनभ ॥ चित्तस्ययथाचित्रसरूपमखिलात्मकम् ॥ १८ ॥ व्योम्न शून्यत
मंविद्धितथेदमखिलजगत् ॥ चित्तभित्तौकृतचित्रंयच्चित्रकरेणतत् ॥ १९ ॥ सर्वशून्यतयाव्योम्नोमनागपिनभिद्यते ॥ यथाप्रकचत
श्चित्तेजगन्निर्माणसक्षयौ ॥ २० ॥ क्षणेनैवतथैवेमौभुविस्याविति विद्धिहे ॥ अयक्षीणामनोराज्येनानानुभवनात्मनि ॥ २१ ॥

तिपरणाम्वय ॥ १४ ॥ एवमनश्चिमस्यप्रातिमात्मत्वेनवधुवधारिक्लेशमालिन्ययुक्तमित्याह ॥ चित्तेत्यादिना ॥ १५ ॥ परिरोध्यतेरुध्यते ॥ १६ ॥ रोध्यरोधकसमोहवध्य
घातकभमतयुक्तशोकमालिन्यमितियावत् ॥ खेव्योमाकाशे ॥ यतोव्योमभिवाकाशस्यवधाविप्रवृत्तिरवनास्ति यानुप्रातिभासिकीप्रवृत्ति साचस्वात्मिकाव्योमाकाशरूपैव
॥ १७ ॥ कलाचिचरचनाकौशलआदिपदात्तदुचिम्बभेदाश्चविमलंनभोव्योमैव यथाचित्तस्यमनाराज्यचित्रमखिलमपञ्चात्मकमपिशून्यत्वान्नभ स्वरूपतयापरिदृश्यमान
मपिजगव्योमशून्यतममित्युत्तरेणान्वय ॥ १८ ॥ इदानीमज्ञाताचित्रेयचित्रकरश्चित्तंतुतन्निर्मितिरित्युभेक्षणेपिशून्यत्वमेवपर्यवस्यतीत्याह ॥ चित्तेति ॥ १९ ॥ तमापिमनोरा
ज्यक्षणिकजगदेवदृष्टांतइत्याह ॥ यथेति ॥ २० ॥ तवनामानुभवनात्मनिमनोराज्येक्षणभावितमोहेनपरिकल्पिताव[illegible] ॥ २१ ॥

ननुक्षणभावितमोहेनकथमनाद्यनतकल्पविस्तीर्णससारलक्षणंमनोराज्यकृतंतत्राह ॥ असदेवेति ॥ यथाअसतोपिजन्मादिकरणेमनःशक्तंतथाक्षणस्यकल्पीकरणेपिबलवत्सर्वथेत्यर्थः ॥ २२॥ क्षणकल्पीकरोत्येतत्तत् असदुत्पादयतीत्येतच्चाश्चर्यमल्पमेव ॥ यस्मात्ततोपिबहुआश्चर्ययदसदपिजगत्सत्कुरुते इतीदृशमनःसामर्थ्यादेवेयंजगद्भ्रांतिरुत्थितेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ तदेवाह ॥ क्षणेनैवेति ॥ २४ ॥ एवंनिर्वाणेनित्यमुक्तेआत्मन्यध्यस्तत्वात्प्रतिभामात्रतोजातत्वात्तुच्छनिमेषमयक्षणिकमप्युत्थितंजगदजानद्भि.अत्रईदृशएवसर्गेभ्रांतैर्वज्रसारतादुरुच्छेदताकल्पिता ॥२५॥ साचनयुक्तेत्याह ॥ प्रतिभासेति ॥ अविदिताकृते अज्ञाततत्त्वस्यात्मन इदंजगत्प्रतिभासविपर्यासोन्यथाप्रतिभासस्तावन्मात्रम ॥ ईदृशस्यास्यप्रवृत्तावध्यारोपेनिवृत्तौबाधेवाकावज्रसारतानकाचिदित्यर्थः ॥ २६ ॥ स्थितस्यहिनिरासेप्रयत्नापेक्षाइदनुकदापिनस्थितमेवेत्याह ॥ चित्तचित्रकृतइति

क्षणभावितमोहेनकल्पनापरिकल्पिता ॥ असदेवमनोराज्यंकर्तुंशक्तंयथामनः ॥ २२ ॥ क्षणस्यकल्पीकरणेतथैवबलवन्मनः ॥ क्षणंकल्पीकरोत्येतत्तच्चाल्पंकुरुतेबहु ॥ २३ ॥ असत्सत्कुरुतेक्षिप्रमितीयंभ्रांतिरुत्थिता ॥ क्षणेनैवमनोराज्यंप्रतिभातंस्वभावतः ॥ २४ ॥ यद्विचित्रात्मतदिदंजगज्जालमितिस्थितम् ॥ सर्गेनिर्वाणनिष्ठत्वान्निमेषमयमुत्थितम् ॥ २५ ॥ प्रतिभामात्रतोत्रैवकल्पितावज्रसारता ॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रंत्वविदिताकृतेः ॥ २६ ॥ प्रवृत्तौवानिवृत्तौवाकैवसावज्रसारता ॥ चित्तचित्रकृतश्चित्रस्थंजगच्चित्रंकदास्थितम् ॥ २७ ॥ अकुड्यमप्यरंगाढ्यमिदंस्फारमिवाग्रतः ॥ अहोनुचित्रंनिर्भित्तिचित्रमुज्ज्वलमुत्थितम् ॥ २८ ॥ सुरंजनंजगदितिस्फुटंदृष्टिविलोभनम् ॥ नानातमोमषीलेखंनानातेजोंशुरंजनम् ॥ २९ ॥ नानाकल्पांगावयवंनानारागानुरंजितम् ॥ नानादृष्टिविलासाढ्यंनानानुभवलोचनम् ॥ ३० ॥ नानाग्रहोग्रकचनंनानाकाराग्रपश्चिमम् ॥ व्योमनीलसरःफुल्लताराचंद्रार्कपंकजम् ॥ ३१ ॥ विचित्ररचनोद्युक्तमेघालीपत्रमंजरि ॥ प्रकोष्ठकाभिलिखितसुरासुरनृपुत्रिकम् ॥ परमालोकमंकोलयुवताकाशकुड्यकम् ॥ ३२ ॥

॥ २७ ॥ विनास्वकारणसामग्रीतःस्वतश्चासदप्यग्रत स्फुरतीत्याश्चर्यमित्याह ॥ अकुड्यमिति ॥ रंगाश्चित्रलेखनसाधननीलपीतादिरगद्रव्याणि ॥ २८ ॥ कथंपुरःस्थिततदाह ॥ सुरजनमित्यादिना ॥ सुष्ठुरजयत्यासजयतीतिसुरजनम् ॥ दृष्टिग्रहणमिंद्रियमनआद्युपलक्षणम् ॥ २९ ॥ कल्पास्तदगयुगादीनिचावयवायस्य ॥ ३० ॥ सूर्योदयास्तादिकालेषुनानाकारेअग्रपश्चिमेप्राचीप्रतीच्यौयस्मिन् ॥ तत्रचित्रपद्मवनादिवर्णयति ॥ व्योमेत्यादिना ॥ ३१ ॥ शरदादिकालभेदेनविचित्ररचनाभि.उत्ऊर्ध्वंयुक्तामेघालीलक्षणाःपत्राणिमजर्यश्चयस्मिन् ॥ लोकत्रयलक्षणेषुप्रकोष्ठकेषुचित्रकोष्ठभेदेषुअभितोलिखिताःसुरासुरमनुष्यलक्षणाःपुत्रिकायस्मिन् ॥ परमउत्कृष्टोयश्चंद्रसूर्याद्यालोकस्तल्लक्षणेनमंकोलेनसुधालेपेनयुवतेवविराजमानतायस्यतथाविधमाकाशलक्षणकुड्यभित्तिर्यस्मिन् ॥ ३२ ॥

दृशानां चित्ताकोशनवरसनटीरूपा चित्रपुत्रिकां परिकल्प्य वर्णयति ॥ आकाशएवेत्यादिपंचभिः ॥ चपलेन कामकेन चित्तकलक्षणेन चित्रकमास्वाधिष्ठानभूताकाशएवइयंवर्ण्य
मानानामवयवलक्षणामनोहरानटीपुत्रिकारचिता ॥ प्रतिभानघनबोम्भपशालिनीबुद्धिरेवएकोमुख्योरंगो नृत्यशालायस्या ॥ नृत्यशालाप्रदीपस्थानीयस्यसाक्षिचैतन्यस्यचके
मानासमवयवलक्षणामनोहरानटीपुत्रिकारचिता ॥ प्रकाशिताआलोकायया ॥ नृत्यहावभावविलासादिलीलाभिराकुला ॥ ३३ ॥ पुनस्तामेवविशिनष्टि ॥ हेमेति ॥ नव
दिवस्फुरत्धर्मिविवधादिभिर्बुद्धिवस्याप्रणे परितारजिताप्रकाशितालोकायया ॥ घनामेघाएवकेशपाशायस्या ॥ धर्मार्थकामार्थानिविनियमितानिध्यासनानि
हमभवर्द्धमसदृशार्कसमग्रमितिपुराणोक्तहेमसमयभासितमेघापलादृढाअगलतिकायस्या ॥ पातालमालानिसप्तपातालानिऊरुजानुजंघागुल्फपादपार्ष्णिगुलिरूपसप्तावयवकौचरणौयस्या ॥ उन्नताभूर्नितम्बोय
यपालयाविधेयवृत्तिनिर्वर्त्तिशास्त्रवत्सेयस्या ॥ पातालमालानिसप्तपातालानिऊरुजानुजंघागुल्फपादपार्ष्णिगुलिरूपसप्तावयवकौचरणौयस्या ॥ उन्नताभूर्नितम्बोय
स्या ॥३४॥ ब्रह्मविष्णुरुद्रचतुष्टयनउपासमर्या ॥ सत्वगुणलक्षणकचकारताभ्यामुन्नताभ्यांविवेकवैराग्यकुचाभ्यांस्फुरतीअगयष्टियस्याम् ॥ सुभ्यालैः शेषादिभिर्वेष्टितमही

आकाशएवरचिताप्रतिभैकरंगामुग्धाजगत्त्रयमनोहरपुत्रिकेयं ॥ चिन्मात्रचक्रपरिरजितसर्वलोकालीलाकुलाचपलचित्तकचित्रक
त्रा ॥ ३३ ॥ हेमाचलांगलतिकाघनकेशपाशाचन्द्रार्कलोचनविचालनदृष्टलोका ॥ धर्मार्थकामविनियन्त्रितशास्त्रवस्त्रापातालजालच
रणोन्नतभूनितम्बा ॥ ३४ ॥ ब्रह्मेन्द्ररुद्रहरियाङ्घ्रचतुष्टयांग्रासत्वारतोन्नतकुचस्फुरदगयष्टि ॥ सुव्यालवेष्टितमहीतलपद्मपीठापञ्चीकृता
चलमहाभुवनोदरीच ॥ ३५ ॥ राज्यधकारचपलत्वहराक्षिचेष्टातारा कराल पुलकापविटतपंक्ति ॥ चचच्चतुर्दशविधातुलभूतजातरो
मांचनाप्रलयवातकटयपुष्पा ॥ ३६ ॥ जीवान्विता गगनएवकृताविचित्राव्योमात्मिकाचिरविलक्षणचित्रकर्त्रा ॥ चित्तेनचित्रपरिक
र्मविदात्रिलोकीनानाविलासवलितावरपुत्रिकेति ॥ ३७ ॥ ॥ इ॰ वा॰ वा॰ दे॰ मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू॰ अर्जु॰ चित्तवर्णनं
नामषट्पञ्चाश सर्ग ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

तलमवपद्माकारपीठमासनयस्या ॥ गेरोचनाकस्तूर्यादिनानावर्णपत्ररचनास्थानीयाः कृताअचलामेरुमंजनहिमवदादिनानावर्णपर्वतायस्मिंस्तथाविधमहाभुवनमध्यलोकए
वउदरयस्या ॥ ३५ ॥ राज्यधकारस्यमेरुमदक्षिणीकरणलक्षणयच्चपलत्वंतद्धरतिअनुहरत्यपनयतिचचन्द्रार्कलक्षणाक्षिचेष्टायस्या ॥ पंचविंशबुदेववतपंक्तियस्या ॥ भुवनभे
दाच्चतुरशविधमतुलपरस्परविसदृशाभूतजातमवाभिर्भवदोर्मांचनयस्या ॥ तपुत्रेपुप्रसिद्धाभूतभुवमाद्रिप्रलयवाताएवसर्वतःप्रसारितसद्वुद्धिकेसरत्वात्स्त्रोतृणांवैराग्यसद्वासना
र्थोगध्याधायकत्वाद्यापारठविकटवमालापुष्पाणियस्या ॥ ३६ ॥ जीवेनव्यष्टिसमष्ट्यात्मनाअन्विता ॥ चित्रस्यपरिकर्माणिउपकरणभूतानिविविधवासनाकामकर्माणि
विदन्तिजानातितयाविधनअतएवाचिरादेवविलक्षणानांचित्राणांकर्त्रानिर्माणसमर्थेनचित्तेनइतिएववर्णितरूपात्रिलोकीलक्षणावरपुत्रिकास्वाधिष्ठानचिद्गगनएवकृतेत्युपस
हार ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ॰ तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू॰ षट्पंचाशत्तम सर्ग ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ५ ॥

जायतेत्रययादृष्ट्यासयोर्निर्वासनमनः ॥ सुखाद्ध्यात्मशेषश्वसादृष्टिरुपदिश्यते ॥ १॥ तत्रप्रागुदर्शितांजगत्याश्चर्यतादृष्टिमेवप्रथमंत्रासनाशैथिल्योपयोगितयावर्णयति ॥ इद मिति ॥ अभित्तौनिराश्रयएवमनसाजगदाकारकलनात्पूर्वंजगच्चित्रजायतेपश्चात्तदतर्गताभूतभुवनात्मकविराड्भित्तिस्तदाधारतयाकल्प्यमानाउदेति ॥ व्यष्टिसमूहस्यसमष्टेर्वि राजोव्यष्ट्यधीनकल्पनत्वाद्वापश्चादुदय. ॥ १ ॥ अत्यतमसभावितरूपत्वादियंमायाअसभावितत्वचविरुद्धत्वादित्याशयेनप्रसिद्धातादृशमायामुदाहरति ॥ मग्नमिति ॥ तु ब्या'फलतुबम् ॥ फलेलुक् ॥ तत्किलजलेमग्नशिलातुम्बुनाइतियथास्वमेंद्रजालादावेवोपपद्यतेतद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥ आस्ताजगच्चित्रस्याश्चर्यता तस्मिन्शून्यात्मनिचिद्व्योमा त्मनस्तवाहतोदयस्ततोप्याश्चर्यभूतइत्याह ॥ चित्तस्थेति ॥ ३ ॥ यदितुजगत्यपिचिद्व्योमतामेवपश्यसितर्हिसादृष्टिरेवपर्यवसन्नेत्याश्चर्यमेवेत्याह ॥ सर्वमिति ॥४॥ दीर्घसस्तति

श्रीभगवानुवाच ॥ ॥इदंविद्धिमहाश्चर्यमर्जुनेहहियत्किल॥ पूर्वंसंजायतेचित्रंपश्चाद्भित्तिरुदेतिहि ॥ १ ॥ अभित्तावुत्थितेचित्रेदृश्य तेभित्तिरातता॥ अहोविचित्रामायेयंमग्नंतुंबंशिलाप्लुता ॥ २ ॥ चित्तस्थचित्रसदृशेव्योमात्मनिजगत्त्रये ॥ व्योमात्मनस्तेकिमियमहं ताव्योमतोदिता॥ ३ ॥ सर्वंव्योमकृतंव्योम्नाव्योम्निव्योमविलीयते॥ भुज्यतेव्योमनिव्योमव्योमव्योमनिचाततम्॥ ४ ॥ वेष्टितंवासना रज्ज्वादीर्घसंस्त्दतिदामवत्॥ वासनोद्वेष्टनेनैवतदिहोद्वेष्ट्यतेर्जुन ॥ ५ ॥ प्रतिबिंबंयथादर्शेतथेदंब्रह्मणिस्वयम्॥ अगम्यंछेदभेदादेराधा रानन्यतावशात्॥ ६ ॥ अनन्यच्छेदभेदादिब्रह्मणिब्रह्मणांबरम्॥ किंकथंकस्यकेनैवच्छिद्यतेवाऽभिद्यते॥ ७॥ तेनेहवासनाभावोबो धात्संपन्नएवते॥ योननिर्वासनोनूनंसर्वधर्मपरोपिसन्॥ ८॥ सर्वज्ञोप्यतिबद्धात्मापंजरस्थोयथाहरिः॥ यस्यास्तिवासनाबीजमत्य ल्पंचितिभूमिगम्॥ ९॥ बृहत्संजायतेतस्यपुनःसंस्त्दतिकाननम्॥ अभ्यासाद्दृढरूढेनसत्यसंबोधवह्निना॥ निर्दग्धंवासनाबीजंनभूयः परिरोहति॥ १० ॥

भ्रमणयत्रतथाविधंतज्जगच्चित्रंदामवत्प्रस्ततयावासनारज्ज्वावेष्टितत्तच्चिद्व्योमापीहजगतिवासनोद्वेष्टनादेवोद्वेष्ट्यतइत्यर्थः ॥ ५ ॥ अस्यज्ञानातिरिक्तोपायदुरुच्छेद्यताप्यधिष्ठा नदार्ढ्यबलादेवनस्वतइत्याह ॥ प्रतिबिबमिति ॥ ६ ॥ अतएवब्रह्मानन्यतादर्शनबलादेवजगतःसर्वच्छेदभेदादिव्यवहारायोग्यतादर्शनेनसर्ववासना.समूलमुच्छेद्याइत्याशयेना ह ॥ अनन्यदिति ॥ यदाब्रह्मणिप्रतिभातछेदभेदादिव्यवहारजाततद्विषयीभूतजगच्चब्रह्मणाअनन्यत्तच्चिदवरमेवतदाकेनकर्त्राकरणेनवाकेनप्रकारेणकस्यफलस्यार्थेक्वदेशेका लेवाकिंछिद्यतेभिद्यतेवा ॥ छेदादिव्यवहारवादानाब्रह्मातिरिक्तविषयदर्शनादित्यर्थः ॥ ७ ॥ तेनानेनोपायेनबोधात्तेवासनानामपिब्रह्मातिरेकेणाभावःसंपन्नएव ॥ ईदृग्ज्ञाना भावेतुवासनाबधोदुरुच्छेदएवेतिप्रागुक्तस्मारयति ॥ यइति ॥ ८ ॥ हरिःसिंहोहरितवर्णःशुकोवा ॥ अणुमात्रमपिवासनानस्थाप्या अनर्थसहस्रबीजत्वादित्याशयेनाह ॥ य स्येति ॥ ९ ॥ नि.शेषदग्धम् ॥ १० ॥

इदानींत्रिलोकीमेवबेषनटीरूपांचित्रपुत्रिकांपरिकल्प्यवर्णयति ॥ आकाशएवेत्यादिपचभिः ॥ चपलेनकामुकेनचित्तरूपलक्षणेनचित्रकभास्वाधिष्ठानब्रह्माकाशेएवहृदयवर्ण्य
मानाजगद्रूपलक्षणामनोहरानटीपुत्रिकारचिता ॥ प्रतिभानचमत्कारोन्मेषशालिनीबुद्धिरेवएकोमुख्योरंगोनृत्यशालायस्याः ॥ नृत्यशालाप्रदीपस्थानीयस्यसाक्षिचैतन्यस्यचर्के
रिवस्फुरत्प्रतिबिंबपादैरभिबुद्धिवृत्त्याभरणीचरितारंजिताःप्रकाशितालोकायया ॥ नृत्यहावभावविलासादिलीलाभिराकुला ॥ ११ ॥ पुनस्तामेवविशिनष्टि ॥ हेमेति ॥ तत्र
ब्रह्मवर्द्धमनहृदयार्कसमप्रभमितिपुराणोक्तेर्हेममयब्रह्मांडमेवाचलादृढाअंगलतिकायस्याः ॥ घनामेघाएवकेशपाशायस्याः ॥ धर्मार्थकामार्थानिविनियमितानिष्पाषत्तनानि
ययोस्तथाविधेपरस्तिनिवृत्तिशास्त्रेवक्षसीयस्याः ॥ पातालसप्तानिसप्तपातालानिऊरुजानुजंघागुल्कपादपार्ष्णिगुल्फिरूपसप्तावयवकौचरणौयस्याः ॥ उन्नताभूर्नितंबोय
स्याः ॥१२॥ ब्रह्मादिपादचतुष्टयेनउपासमर्था ॥ सत्वगुणलक्षणकंचुकावृताभ्यामुन्नताभ्यांविवेकवैराग्यकुचाभ्यांस्फुरतीअंगयष्टिर्यस्याम् ॥ मुख्यालैः शेषादिभिर्वेष्टितमही

आकाशएवरचिताप्रतिमैकरंगामुग्धाजगन्मयमनोहरपुत्रिकेयं॥ चिन्मात्रचक्रपरिरंजितसर्वलोकालीलाकुलाचपलचित्तकचित्रक
र्त्रा॥ ३३॥ हेमाचलांगलतिकाघनकेशपाशाचन्द्रार्कलोचनविचालनदृष्टलोका॥ धर्मार्थकामविनियंत्रितशास्त्रवक्षापातालजालच
रणोन्नतभूनितंबा॥ ३४॥ ब्रह्मेंद्ररुद्रहरियाद्भुचतुष्टयोप्रासत्वावृतोन्नतकुचस्फुरदंगयष्टि ॥ मुख्यालवेष्टितमहीतलपद्मपीठापत्रीकृता
चलमहाभुवनोदरीच ॥ ३५ ॥ राज्यधकारचपलत्वहराक्षिचेष्टातारांकरालपुलकापविठतपंक्ति ॥ चचचतुर्दशविधातुलभूतजातरो
मांचनाप्रलयवातकदंबपुष्पा॥ ३६॥ जीवान्वितागगनएवकृताविचित्राव्योमात्मिकाचिरविलक्षणचित्रकर्त्रा॥ चित्तेनचित्रपरिक
मविदात्रिलोकीनानाविलासचलितावरपुत्रिकेति॥ ३७॥ ॥इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० अर्जु० चित्तवर्णन
नामषट्पंचाश सर्ग ॥५६॥ ॥७॥ ॥

तलमयपद्माकारपीठमासनयस्याः ॥ गोरोचनाकस्तूर्यादिनानावर्णपत्ररचनास्थानीयाःकृताअचलामेर्वंजनहिमवदादिनानावर्णपर्वतायस्मिंस्तथाविधमहाभुवनमध्यलोकए
वउदरंयस्याः ॥ १५॥ राज्यधकारस्यमेरुप्रदक्षिणाकरमलक्षणंचपलत्वतद्धरतिअनुहरत्यपनयतिचर्षणाकलक्षणाक्षिचटायस्याः ॥ चंद्रिर्मिपुरेववतपंक्तियस्याः ॥ भुवनभे
दाच्चतुर्दशविधमतुलपरस्परविसदृशभूतजातमेवाविर्भावरोमांचनयस्याः ॥ मयूरूतेषुमसिद्धाभूतभुवनाप्रिभलयवाताएवसर्वतःप्रसारितसद्बुद्धिकेसरत्वात्स्फोरगुणवैराग्यसद्वासना
सीमप्याधायकत्वावापारदलविकल्पमालापुष्पाणियस्याः ॥ १६ ॥ जीवेनप्यष्टिसमष्ट्यात्मनाअन्विता ॥ चित्रस्यपरिकर्माणिउपकरणभूतानिविविधवासनाकामकर्माणि
विदंतिभासमानितथाविधनअतएवाचिरादेवविलक्षणामाचित्राणाकर्मनिर्माणसमर्थेनचित्तेनइतिएववर्णितरूपात्रिलोकीलक्षणावरपुत्रिकास्वाधिष्ठानचिद्गगनएवकृतेत्युपस
हारः ॥ १७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० षट्पंचाशत्तमः सर्गः ॥ ५६ ॥ ॥७॥ ॥५॥

स्वात्मनिस्वोदरेअखिलं यत्रघटादिस्थूलानामपिबाधस्तत्रपरमसूक्ष्मवासनानांस्थितिरसंभावितैवेत्याह ॥ यत्प्रामाविति ॥ ७ ॥ ८ ॥ रजोरेणुरिवतुच्छाक्षुद्रा ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वात्मनिस्वोदरेअखिलं
पूरयतिप्रसतितथाविधे ॥ ११ ॥ समग्राकार·पूर्णतातद्रूपम् ॥ समस्तैर्जगदाकारैर्वर्जितम् ॥ १२ ॥ हेअर्जुनत्वमत·पूर्णात्मदर्शनादेवाभिमतानाकामानापरिहारोनिवृत्तिस्तल्ल
क्षणयामन्त्रयुक्त्याविषयविषप्रयुक्तविषूचिकारूपासदाप्रवृत्तिहेतुमहस्थितिमत:करणस्थावासनानिपुणमपास्यविभव.विगतससारबधोभियासर्वानर्थानामभूमिरभयस्वभावो
भगवानहमेवभवेतिसर्वभगवद्गीतार्थस्यातेसग्रहेणोपदेश. ॥ १३ ॥ मौनमुपगम्यपुरस्तात्स्थितेसति ॥ १४ ॥ १५ ॥ गांडीवधनुर्यस्यसोऽर्जुनः ॥ गांड्यअगात्सञ्जायामिति

यस्मात्मौसर्वएवेमेक्षीणाघटपटादय:॥ वराकीवासनातत्रकिंकरोतुपरेपदे॥ ७॥ यथानलगिरिंप्राप्यहिमलेशोविलीयते॥ शुद्धमासा
द्यचित्तत्वमविद्यालीयतेतथा॥ ८॥ क्वराकोरजस्तुच्छावासनाभोगबंधनम्॥ क्वपूरितजगज्जालश्चित्तत्वविपुलानिलः॥ ९ ॥ ताव
त्स्फुरत्यविद्येयंनानाकारविकारिणी॥ यावन्नसंपरिज्ञातःशुद्धःस्वात्मायमात्मना॥ १०॥ सर्वाहस्यदशःक्षीणाःस्वच्छतैवोदितातथा॥
नभसीवपदेतस्मिन्स्वात्मन्यखिलपूरणे॥ ११॥ समग्राकाररूपंतत्समग्राकारवर्जितम्॥ वागतीतंपरंवस्तुकेननामोपमीयते॥ १२॥
विपयविषविपूचिकामतस्त्वंनिपुणमहंस्थितिवासनामपास्य॥ अभिमतपरिहारमंत्रयुक्त्याभवविभवोभगवान्भियामभूमिः॥ १३॥
श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ इतिगदितवतित्रिलोकनाथेक्षणमिवमौनमुपस्थितेपुरस्तात्॥ अथमधुपइवासिताब्जखंडेवचनमुपैप्यतितत्र
पांडुपुत्रः॥ १४॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ परिगलितसमस्तशोकभारापरमुदयंभगवन्मतिर्गतेयम्॥ ममतववचनेनलोकभर्तुर्दिनपति
नापरिबोधिताब्जिनीव॥ १५॥ इत्युक्त्वोत्थायगांडीवधन्वासहरिसारथिः॥ अर्जुनोगतसंदेहोरणलीलांकरिष्यति॥ १६॥ करिष्यतिक्ष
तगजवाजिसारथिद्रुतक्षरद्रुधिरमहानदींभुवम्॥ शरोत्करप्रसरमहारजःस्थलीतिरोहितद्युमणिविलोचनांदिवम्॥ १७॥ ॥इ०वा०
वा०दे०मो०नि०पू० अर्जुनोपाख्यानेअर्जुनकृतार्थतानामाष्टपंचाशःसर्गः॥ ५८॥ ॥ अर्जुनोपाख्यानंसमाप्तम् ॥ ७॥ ॥
॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यराघवाघविनाशिनीम्॥ तिष्ठनिःसंगसंन्यासब्रह्मार्पणमयात्मकः॥ १॥

मत्यर्थेव· ॥ धनुषश्चेत्यनङ् ॥ १६ ॥ सोर्जुनोभुवक्षताःगजवाजिसारथयोद्रुताःशीघ्रप्रवाहितायासुतथाविधाःक्षरद्रुधिरमहानद्योयस्यातथाविधाकरिष्यति ॥ दिवंचशरोत्क
रप्रसरैर्महारजोनिर्मितस्थल्याचतिरोहितद्युमणि·सूर्यस्तल्लक्षणविलोचनयस्यास्तथाविधाकरिष्यतीत्यर्थः ॥ १७॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पू०अष्टपंचा
शःसर्ग. ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ जीवन्मुक्तपदेऽस्पदाचेत्यमुक्ताचित·स्थितिः ॥ सुस्थिरास्याययादृष्ट्यासादृष्टिरिहवर्ण्यते ॥ १॥ अघविनाशिनीसर्वपापक्षयकरीम् ॥ निःसगता
लक्षणोयःसन्यास सर्वत्यागस्त्वपदार्थशोध.सर्वजगतोब्रह्मणिबाधलक्षणयद्ब्रह्मार्पणतत्पदार्थशोधस्तदुभयपरिशिष्टाखण्डमहावाक्यार्थसच्चिदानंदैकरसभूमात्मातिष्ठेत्यर्थः ॥ १॥

मिदग्धानिवासनाबीजानियस्यतथाविधमन ॥ ११ ॥ उक्तोपदेशक्रममुपसंहरन्नर्जुननिर्वासनस्थितौप्रतिष्ठापयति ॥ शांतास्मेति ॥ हेअर्जुनत्वउज्झिता अमिताआशायेनत
थाविध.सन्पावनतत्प्रसिद्धभगवद्गीतारूपश्रुतमवुपदेशसम्यगवगम्यगलितमहामनोविमोहःसन्अपहृतिरपगतश्चुवधाविच्छेशोभूत्वानिर्वासनात्मनिशांतात्मागलितचित्तएक
शांतब्रह्मरूप अतएवविगतभयानिर्वाण-परमनिर्वृतस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ १२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू सप्तपंचाशत्तमःसर्ग ॥ ५७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ नष्टबो
धेनसाविषयवासनाक्षयसंभवः ॥ इहोपपाद्यततेनाप्यर्जुनस्यकृतार्थता ॥ १ ॥ हेअच्युतत्वत्प्रसादात्अनुपदमयुक्तत्वदुपदेशान्मोहः सवासनाज्ञाननष्ट ॥ विस्मृतकंठचामीकर
स्यवस्वत सिद्धात्मतत्त्वस्यस्मृतिरिवस्मृति साक्षात्कारोलब्धातयाचसर्वसंदेहबीजनाशाद्गतचुवधाविकल्पःगतसंदेह स्थितोस्मिअतस्तस्यावस्थितिविपर्ययथाप्राप्तव्यवहारकर्त

दग्धतुवासनाबीजननिमज्जतिवस्तुपु॥ सुखदुःखादिपुस्वच्छपद्मपत्रमिवाम्भसि॥११॥ शातात्माविगतभयोज्झितामिताशोनिर्वाणो
गलितमहामनोविमोह ॥ सम्यक्श्रुतमवगम्यपावनतत्तिष्ठात्मन्यपहृतिरेकशांतिरूप ॥१२॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि०
पू०अर्जु०अर्जुनविश्रांतिवर्णनंनामसप्तपंचाश सर्ग ॥५७॥ ॥९॥ ॥अर्जुनउवाच॥ ॥नष्टोमोहः स्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्मयाच्यु
त॥ स्थितोस्मिगतसंदेहः करिष्येवचनतव॥१॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥रत्नयोयदिबोधेनसशांताद्धृदयेस्फुटम्॥ तच्चित्तशांतमेवां
तर्विद्धिसत्वमुपागतम्॥२॥ अप्रतश्चेत्यरहितंप्रत्यक्चेतननामकम्॥ यत्त्वशेषविनिर्मुक्तयत्सर्वसर्वतश्चयत्॥ ३ ॥ नकेचनविदत्येतेतत्प
दजागतादय ॥ भूतलाद्गगनोड्डीनविहगमिवोन्नतम्॥४॥ प्रत्यक्चेतनमाभासशुद्धसकल्पवर्जितम्॥ अगम्यमेनमात्मानविद्धिदूरदृ
शामिव॥५॥ सर्वातीतपदत्यच्छविनाशुद्धस्ववासना॥ नशक्नोतिपदंद्रष्टुंजनदृष्टिरणूनिव॥६॥

प्यताविपर्ययथाचवचनकरिष्यपालयिष्यामीत्यर्थ ॥ १ ॥ एवमर्जुनेनकृतार्थस्वेदर्शितेपिस्वोपदिष्टतत्त्वबोधेनसमूलसर्ववासनाक्षयमुपपत्तिभिर्द्रढयिष्यन्श्रीभगवानुवाच ॥
रत्नयदित्यादिना॥ तत्त्वबोधेनहृदयेरामाविदत्तयोपरिसर्वात्मनाशांतास्तर्हिसवासनात्मकचित्तशांतसत्सत्त्वंनिर्वासनत्वमुपगतमितिविद्धि ॥ तयाचश्रुति ॥ यदासर्वेप्रमुच्य
तेकामायस्यहृदिश्रिता अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइति ॥ २ ॥ अथअस्यासत्वावस्थायाप्रत्यक्चेतनात्मकपदव्यवहारेसर्वतस्ततस्त्वशेषविनिर्मुक्तब्रह्मचेत्यरहितभवती
तिशेप ॥ ३ ॥ जागताध्वसुरादयोऽज्ञानाध्वकेचनतत्पदनविदति ॥ उन्नतमूर्ध्वदेशागतम् ॥४॥ आभासमहाभूतादिभयोदशविधक्षेभावभासकम् ॥ अगम्यमविषयम् ॥ दृशां
दूरमसन्निकृष्टमिव ॥ ५ ॥ तद्दर्शनेचमचणायचधृततमाचनात्वम्यस्तानिविध्यासनास्याआवश्यकीत्याह ॥ सर्वातीतमिति ॥ चिरस्वभावादत्यच्छम ॥ असगत्वाच्छुद्धम॥६॥

१ अभनिदग्धवासनाबीजमितिपाठोपेक्षितइतिभातिटीकानुरोधात् २ भयमादिशम्यार्थ

यत्रघटादिस्थूलानामपिबाधस्तत्रपरमसूक्ष्मवासनानांस्थितिरसभावितैवेत्याह ॥ यत्प्राप्ताविति ॥ ७ ॥ ८ ॥ रजोरेणुरिवतुच्छाक्षुद्रा ॥ ९ ॥ १० ॥ स्वात्मनिस्वोदरेअखिल पूरयतिप्रसतितथाविधे ॥ ११ ॥ समग्राकार पूर्णतातद्रूपम् ॥ समस्तैर्जगदाकारैर्वर्जितम ॥ १२ ॥ हेअर्जुनत्वमत पूर्णात्मदर्शनादेवाभिमतानाकामानांपरिहारोनिवृत्तिस्तल्ल क्षणयामंत्रयुक्त्याविषयविषप्रयुक्तविषूचिकारूपासदाप्रवृत्तिहेतुमहस्थितिमत.करणस्थावासनानिपुणमपास्यविभव.विगतसंसारबंधोभियासर्वानर्थानामभूमिरभयस्वभावो भगवानहमेवभवेतिसर्वभगवद्गीतार्थम्यातेसंग्रहेणोपदेश ॥ १३ ॥ मौनमुपगम्यपुरस्तात्स्थितेसति ॥ १४ ॥ १५ ॥ गाडीवधनुर्यस्यसोऽर्जुनः ॥ गाढ्यजगात्तज्ञायामिति

यस्यामसौसर्वएवेमेक्षीणाघटपटादयः॥ वराकीवासनातत्रकिंकरोतुपरेपदे॥ ७॥ यथानलगिरिंप्राप्यहिमलेशोविलीयते॥ शुद्धमासा द्यचित्तत्वमविद्यालीयतेतथा॥ ८॥ क्ववराकीरजस्तुच्छावासनाभोगबंधनम्॥ क्वपूरितजगज्जालश्चित्तत्वविपुलानिलः॥ ९ ॥ ताव त्स्फुरत्यविद्येयंनानाकारविकारिणी॥ यावन्नसंपरिज्ञातःशुद्धःस्वात्मायमात्मना॥ १०॥ सर्वाद्दृश्यदृशःक्षीणाःस्वच्छतैवोदितातथा॥ नभसीवपदेतस्मिन्स्वात्मन्यखिलपूरणे॥ ११॥ समग्राकाररूपंतत्समग्राकारवर्जितम्॥ वागतीतंपरंवस्तुकेननामोपमीयते॥ १२॥ विषयविषविषूचिकामतस्त्वंनिपुणमहंस्थितिवासनामपास्य॥ अभिमतपरिहारमंत्रयुक्त्याभवविभवोभगवान्भियामभूमिः॥ १३॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ इतिगदितवतित्रिलोकनाथेक्षणमिवमौनमुपस्थितेपुरस्तात्॥ अथमधुपइवासिताब्जखंडेवचनमुपैप्यतितत्र पांडुपुत्रः॥ १४॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥ परिगलितसमस्तशोकभारापरमुदयंभगवन्मतिर्गतेयम्॥ ममतववचनेनलोकभर्तुर्दिनपति नापरिबोधिताब्जिनीव॥ १५॥ इत्युक्तोत्थायगांडीवधन्वासहरिसारथिः॥ अर्जुनोगतसंदेहोरणलीलांकरिष्यति॥ १६॥ करिष्यतिक्ष तगजवाजिसारथिद्रुतक्षरद्रुधिरमहानदींभुवम्॥ शरोत्करप्रसरमहारजःस्थलीतिरोहितद्युमणिविलोचनांदिवम्॥ १७॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० अर्जुनोपाख्यानेअर्जुनकृतार्थतानामाष्टपंचाशःसर्गः॥ ५८॥ ॥ अर्जुनोपाख्यानंसमाप्तम् ॥ ७॥ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ एतांदृष्टिमवष्टभ्यराघवाघविनाशिनीम्॥ तिष्ठनिःसंगसंन्यासब्रह्मार्पणमयात्मकः॥ १ ॥

मत्वर्थेव ॥ धनुषश्चेत्यनङ् ॥ १६ ॥ सोर्जुनोभुवक्षता गजवाजिसारथयोद्रुता.शीघ्रप्रवाहितायासुतथाविधाःक्षरद्रुधिरमहानद्योयस्यातथाविधाकरिष्यति ॥ द्विवंचशरोत्क रप्रसरैर्महारजोनिर्मितस्थल्याचतिरोहितद्युमणि सूर्यस्तल्लक्षणविलोचनयस्यास्तथाविधाकरिष्यतीत्यर्थ. ॥ १७॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण० पू० अष्टपंचा शःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥७॥ ॥ जीवन्मुक्तपदेऽस्पदाचेत्यमुक्ताचित.स्थिति. ॥ सुस्थिरास्याययादृष्ट्यासादृष्टिरिहवर्ण्यते ॥१॥ अघविनाशिनीसर्वपापक्षयकरीम ॥ निःसगता लक्षणोयःसन्यास सर्वत्यागस्त्वपदार्थशोध.सर्वजगतोब्रह्मणिबाधलक्षणयद्ब्रह्मार्पणतत्पदार्थशोधस्तदुभयपरिशिष्टाखंडमहावाक्यार्थसच्चिदानंदैकरसभूमात्मातिष्ठेत्यर्थः ॥ १॥

यस्मिन्सर्वस्थितं यत सर्वसृष्टौ य सर्वसंहारे सततश्चय कालत्रयेपि एवसर्वानित्यप्रपंचमयोपियोनित्य परस्तमेवात्मानविद्धिनपरिच्छिन्नस्वभावमित्यर्थ ॥२॥ सर्वप्रपंचमाह
भावादूरस्थमपिसर्वान्तरत्वात्सर्वस्यादूरस्थम् ॥ एवमाकाशवत्सर्वगमपितत्स्थआनिवत्ततद्वस्तुपर्याप्तमेव ॥ इत्थसप्रकारेणापितदेवैकमस्तिनान्यदितिसिद्धेत्सपरिच्छिन्नरूपेणा
पितस्मिँल्लिङ्गर्शनिततस्थलत्वत्तर्यस्ससत्तामवाप्नोपिनस्वातन्त्र्येण ॥ एवसतिकिंत्वपरिच्छेदाभिमानेनसएवापरिच्छिन्नसम्मात्त्वमसिअत्तपरिच्छेदसंशयोभवेत्यर्थ ॥३॥ द्वि
विधाहिचिदात्मनारूपविवेकिभिरनुभूयत एकंचित्ततद्वृत्तिमनिर्विचितचेत्यार्थमयात्रूपचित्तनिर्मित अपरचचित्ततद्वृत्तिविषयाणामागमापायादिसर्वावस्थासाक्षिसचिद्रूपम
निर्मितमित्यसिद्ध तदुभयमपिचत्येनसवेद्यत्रिपुटयाचविनिर्मुक्तचेत्तत्परमपदब्रह्मैवसपन्नमितिसिद्धीत्यर्थ ॥ ४ ॥ साचेत्यसवद्यविनिर्मुक्तसंवित्स्थिति ॥ यतोवाचानिवर्तन्तइ

यस्मिन्सर्वंयत सर्वंय सर्वंसर्वतश्चय ॥ यश्चसर्वमयोनित्यमात्मानविद्धितपरम् ॥ २ ॥ दूरस्थमप्यदूरस्थसर्वगतत्स्थमेवच ॥ तत्स्थ
सत्तामवाप्नोपितदेवास्यत्तसशय ॥ ३ ॥ यत्सवेद्यविनिर्मुक्तसवेदनमनिर्मितम् ॥ चेत्यमुक्तचिदाभासतद्विद्धिपरमपदम् ॥४॥ सापरा
परमाकाष्ठासादशाद्दगनुत्तमा ॥ सामहिम्नांचमहिमागुरूणांसातथागुरु ॥ ५ ॥ सआत्मातच्चविज्ञानंसशून्यब्रह्मतत्परम् ॥ तच्छ्रेय स
शिव शात साविद्यासापरास्थिति ॥ ६ ॥ योयमंतश्चितरात्मासचानुभवरूपक ॥ यश्चस्वदतेसर्वाणिस्वात्मद्रव्याणिसत्तया ॥७॥ सज
गत्तिलतैलात्मासजगद्गृहदीपक ॥ सजगत्पादपरस सजगत्पशुपालक ॥ ८ ॥ सतंतुर्भूतमुक्तानांपरिप्रोतश्छदम्बर ॥ सभूतमरिचौघा
नापरमातीक्ष्णतातथा ॥ ९ ॥ सपदार्थेपदार्थत्वंसतत्त्वंयदनुत्तमम् ॥ ससतोवस्तुन सत्त्वमसत्त्ववासत स्वत ॥ १० ॥ य स्ववित्तिविचि
त्रेणस्वयमात्मैवलभ्यते ॥ सर्वएवजगद्भावाअविचारेणचारव ॥ ११ ॥ अविद्यमाना सद्भावाविचारविशरारव ॥ अहमादौजग
ज्जालेमिथ्याभ्रमभरात्मनि ॥ १२ ॥ कोनुभूत्वानुयश्रामिदर्त्तिकथमवापधी ॥ आद्यमध्यातमानानिसकल्पकलनान्यहम् ॥ १३ ॥

त्यादिश्रुतिप्रोक्ताआनदोत्कर्षपरपराया परमाकाष्ठा ॥ महिम्नांमहत्त्वानाम् ॥ गुरूणामाप्यानांपरमागुरु ॥ नातःपरमस्तीत्यर्थ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सैवसर्वजगत्सारइत्याह ॥
सइत्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ सएवसर्वपदार्थानामसाधारणस्वरूपमित्याह ॥ सइति ॥ सत्त्वसम्यक्त्वम् ॥ १० ॥ सक य स्वस्यवित्तिस्तात्त्विकरूपेणबोधस्तद्रूपेणविचित्रेणाली
किकनोपायनसर्वस्वयमात्मैवनान्यदितिलभ्यतइत्यर्थ ॥११॥ सत परमात्मनोभावाविकस्याविचारविशरारवइत्युक्तमर्थादृशेनविचारेणजगद्भावाविशीर्यंतेतद्दर्शयति ॥ अ
हमित्यादिना ॥ १२ ॥ वर्त्तिमास्थाम् ॥ ननुधीरेवशुद्धस्यापितवआस्थाबंधेनिमित्तभविष्यतितत्राह ॥ कथमिति ॥ धीर्बुद्धिरप्यसगात्वयमांकथमवाप ॥ तथ्यानैनास्तिहेतुरि
त्यर्थ ॥ मायेतुवाचातथापितत्कृवाआदिमध्यांतादिपरिच्छेदा सकल्पकलनानिचाहमेवममव्यतिरेकेणसतीतिविचारेब्रह्मणोभेनेयत्ताप्रसक्तिरित्याशयेनाह ॥ आद्येति ॥१३॥

एवविचारवतोलोकशास्त्राविरुद्धव्यवहारकालेपिसास्थितिर्निर्वतीत्याशयेनाह ॥ सम्यगिति ॥ १४ ॥ यस्यमनःसमेभ्योपिसमेब्रह्मणिस्थितंसमहात्मासर्वदाअंतरुदयास्तम
योन्मुक्तस्थितिरितिपरेणान्वय. ॥ १५ ॥ व्यवहारकालेतादृशस्थित्यप्रच्युतावुपपत्तिमाह ॥ भावेति ॥ यतोयभावनयैवाद्वयपदारूढोनव्यवहारतइत्यर्थ. ॥ तथाचाहु ॥ भा
वद्वैतसदाकुर्यात्क्रियाद्वैतनकर्हिचित् ॥ अद्वैतत्रिपुलोकेषुनाद्वैतंगुरुणासहेति ॥ १६ ॥ १७॥ हृदयोल्लेखोमानापमानादिदुःखम् ॥ कथतस्मिश्चिन्मणौजीवन्मुक्तेव्यवहार.प्रसर
तितत्रादर्शएवदृष्टांतइत्याह ॥ अविभागमिति ॥ इवकारोभिन्नक्रम ॥ यथाआदर्शेदृश्यमानोजनव्यवहार अविभागमादर्शस्यवैचित्र्यविभागविकारमकृत्वैवप्रतिबिंबतितद्व
च्चिन्मणावपीत्यर्थ ॥१८॥१९॥ वाच्यवाचकशिष्यतदीहागुरुतद्वाक्याद्याख्यानकल्पनाचमत्कारैर्ममआदेशस्त्वदुपदेशोपितन्मयश्चिन्मयएव ॥२०॥ चमत्कुरुतेविवर्त्तते ॥ प्र

**ब्रह्माकाशमनाद्यंतंकेवेयत्ताममात्मनः॥ इतिनिश्चयवानंतःसम्यग्व्यवहृतिर्बहिः॥ १४ ॥ उदयास्तमयोन्मुक्तस्थितिरंतःससर्वदा॥ ना
स्तमेतिनचोदेतिमनःसमसमस्थितम्॥ १५॥ यस्यखस्येवशून्यत्वंसमहात्मेहतद्वपुः॥ भावाद्वैतपदारूढःसुषुप्तपरयाधिया॥ १६॥ व्य
वहार्यपिसंक्षोभंनैत्यादर्शनरोयथा॥ आदर्शपुरुषस्येवव्यवहारवतोपिच॥१७॥ नयस्यहृदयोल्लेखोमनागपिसमुक्तिभाक्॥ अविभा
गमिवादर्शेचिन्मणौप्रतिबिंबति॥ १८॥ चितेःपरमनैर्मल्याद्व्यवहारोयथागतः॥ चिच्चमत्कृतिरेवेयंजगदित्यवभासते॥ १९॥ नेहास्त्यै
क्यंनचद्वित्वंममादेशोपितन्मयः॥ वाच्यवाचकशिष्येहागुरुवाक्यैश्चमत्कृतैः॥२०॥ आत्मनात्मनिशांतैवचिच्चमत्कुरुतेचिति॥ चित्प्रस्पं
दोहिसंसारस्तदस्पंदःपरंपदम्॥ २१ ॥ चित्स्पंदशमनेनेयंपरिशाम्यतिसंसृतिः॥ महाचित्तेनतेर्थोंशभावायोभावनाक्षयः॥ २२ ॥ अ
सन्नपिस्वभावंतत्संवित्स्पंदउदाहृतम्॥ शून्यत्वमजडंयत्तत्परमाहुश्चितेर्वपुः॥ २३॥ तत्त्वेनभावनायत्तासंसृतिःसानुभूयते॥ अभाव
नामात्रलयात्साचनिःसाररूपिणी॥ २४॥ केवलंकेवलीभावात्तद्रूपासैवशिष्यते॥ चित्स्पंदमेवसंसारचक्रप्रवहणंविदुः॥ २५ ॥**

स्पंदोविवर्त्तएव ॥ २१ ॥ तेतवमहतिअपरिच्छिन्नेब्रह्माकारेचित्तेनतेपरिणतेसतियःअशभावस्यजीवजगल्लक्षणैकदेशभावस्यायोऽपगम.सोऽर्थ.परमपुरुषार्थःसएवभावनाक्ष
योवासनाक्षयश्चेत्यर्थ. ॥ २२ ॥ यद्यस्माद्धेतो असन्नपिसवित्स्पदउदाहृतजडस्वभावमापादयतितत्तस्माद्धेतो.स्पदशून्यत्वमेवअजडतत्परमचितेर्वपु.स्वरूपमित्यनुभवनिष्ठा
आहु. ॥ २३ ॥ अनात्मदर्शनरूपायासस्रुति.साअनात्मजगदाकारस्यतत्त्वेनयाथार्थ्येनयाभावनातदायत्तातथैवानुभूयते ॥ तदभावनामात्रेणभावनालयात्साजीवन्मुक्तसस्रु
तिर्दग्धपटवन्निःसाररूपिणीनबधक्षमेत्यर्थ ॥ २४ ॥ कथतर्हिजीवन्मुक्तौसाशिष्यतेतदाह ॥ केवलमिति ॥ केवलीभावान्नि.स्पदचिन्मात्रीभावात्सासस्रुतिस्तद्रूपाचिद्रूपैवशि
ष्यतेअतश्चित्स्पदमेवमातृमानादिरूपससारमाहुरित्यर्थ. ॥ २५ ॥

सघनचित्पृथगस्तीत्यबोधएवसंसृति पश्यवस्पति ॥ २६ ॥ २७ ॥ स्वभाव स्वात्मतत्त्वतद्बोधमात्रेण ॥ २८ ॥ भोगवासनाक्षयात्सहजसिद्धभोगानामभावनमेवज्ञत्वस्यजी
वन्मुक्ततायालक्षणम् ॥ कुतोसौभोगानभावयतित्याह ॥ इतइति ॥ २९ ॥ भवतीतिपूर्वान्वयि ॥ कोनुमूर्खेत्यादिनावर्णितेभ्योविवेकादिलक्षणेभ्य अपरलक्षणम् ॥ ३० ॥
इदानींलक्षणांतरमाह ॥ चिदिति ॥ मदीयात्मचिदेवतेनभोक्तृभोग्यभोगाकारेणस्पन्दतेइतितस्यवाभूत्वासर्वात्मरूपिणीअस्तीतियोंतर्निश्चय स्वभ्यास समभ्यरूढ सएवज्ञत्वलक्षण
मित्यर्थ ॥ ३१ ॥ यातुतस्यसर्वजनवद्देहधारणनिमित्तेभोगेप्रवृत्ति सावद्यापेटैवेत्याह ॥ यइति ॥ योलोकानुरोधसिद्ध्यर्थंभुज्यमानानपिभोगान्परमार्थतोनभुंक्तेसबुद्धिमांस्त
त्वविमृश्यात्मानभोहममयसज्जलोकानुरोधसिद्ध्यर्थंस्वयमपिलगुडैर्नभोहतितद्वृत्तस्यवयापेटैवसेत्यर्थ ॥ ३२ ॥ ननुसायदिपापेटातर्हिसर्वजनभोक्तृभोग्यभोगाकारपरिणता

भात्यमानप्रमेयादिस्फटकादीवहेमनि ॥ पृथगस्तिनचस्पंदश्चितेर्यासंसृतिर्भवेत् ॥ २६ ॥ चित्तमेवचितिस्पंदस्तद्योधोहिसंसृति ॥ अबो
धमात्रेचित्स्पंद स्फटकत्वमिवोत्थितम् ॥ २७ ॥ बोधमात्रविलीनेस्मिञ्छुद्धाचिद्रामशिष्यते ॥ स्वभावबोधमात्रेणक्षीयतेभोगवासना
॥ २८ ॥ भोगाभावनमेवेहपरमज्ञत्वलक्षणम् ॥ इतोनाभिमता सर्वेज्ञस्यभोगा स्वभावत ॥ २९ ॥ भवतिकोतिदभोहिदुरन्तकिलवां
छति ॥ एतदेवपरविज्ञिज्ञत्वस्यापरलक्षणम् ॥ ३० ॥ स्वभावेनैवभोगानांयत्किलानभिवांछनम् ॥ चित्तत्स्पंदैवसर्वात्मरूपिण्यस्तीति
निश्चय ॥ ३१ ॥ योंत प्ररूढ स्वभ्यासोज्ञत्वशब्देनसस्मृत ॥ योनभुंक्तेभुज्यमानानपिभोगान्सबुद्धिमान् ॥ ३२ ॥ लोकानुरोधसिद्ध्य
र्थंसहतिलगुडैनभ ॥ विनाकृत्रिमयाबुद्ध्यानसिद्धिरवगम्यते ॥ ३३ ॥ कश्चिदात्मावलोकेचस्वांगावदलनैरपि ॥ चिच्चेत्यचेत्यकोटिस्था
तावत्पश्यतिविभ्रमम् ॥ ३४ ॥

त्मचिदेवसर्वात्मरूपेतिभागुरुबुद्धिरपिसर्वजननभोलगुडहननमदीयमेवेतिपद्धतिबुद्धित्वात्कृत्रिमैवेतिसाकथंलक्षणत्वेनोक्तातत्राह ॥ विनेति ॥ सिद्धिर्निरतिशयानंदमात्मतत्त्व
म ॥ तथापकृत्रिममपिसर्वात्मभावदर्शनपरिच्छिन्नात्मदृष्टिनिरासद्वारातत्त्वावगमोपयुक्तमितितल्लक्षणमुक्तमित्यर्थ ॥ ३३ ॥ तर्हिदेहात्मबुद्धिनिरासद्वारातत्त्वदर्शनोपयोगित्वा
द्धस्तपादादिस्वांगानामवदलनादिसाहसक्रियापितल्लक्षणंकिंनस्यात्तत्राह ॥ कश्चिदिति ॥ यदिकश्चिच्छास्त्रेष्वित्यनुभवेवास्वांगानामवदलनादिसाहसैरपिसर्वात्मतादर्शनमस्त्वा
त्मावलोकेउपयोगप्रसिद्ध स्यात्तदानवपिलक्षणस्यान्नमुनदस्तीत्यर्थ ॥ अथवाअकृत्रिमयेतिच्छेद ॥ आत्मावलोकेस्वरूपाविर्भावेअकृत्रिमयाऽपरिच्छिन्नाकारशून्यपयाअ
खण्डसाकारबुध्याविनास्वांगावदलनैः स्वांगावदलनसदृशसाहसकोटिभिरपिसिद्धिरुपयोगोनावगम्यतइत्यर्थ ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ चिदितिभिन्नि ॥ इयचित्त्यावद्बोधात्मा
अज्ञानच्छन्नाभवतितावद्यत्यकोटिस्थास्वप्रकारपवुध्यादिकोटयनुप्रविष्टासतीस्वयमपिस्वरूपिणीवभूत्वाचेत्यवासविषयभ्रमिस्वस्मेतेनविभ्रमपश्यति ॥ ३४ ॥

यदाअत·मम्यग्बोधोदय स्यात्तदास्पदास्पंददशाक्रम साभिधानक स्वनाम्नासहक्कापियातिबाध्यतइत्यर्थ· ॥३५॥३६॥ आत्यंतिकप्राणचेष्टोपरमोपिसएवेत्याह ॥ यदिति ॥ यदाचित्तात्माचित स्पद·शुद्धचितःस्फाररूपब्रह्माकारस्त मध्यगमनिर्वचनीयमपिरूपयन्न ॥ ३७ ॥ नविद्यतेअसविक्तिरज्ञानस्पदश्चयस्याश्चिते प्रशममोक्षाख्यंविदुरित्यर्थ । स्यधृग्भवतितदानबधायनमोक्षाय ॥ ३८ ॥ चिन्निरर्थेव्यर्थेसविक्तिश्चित्ताकारोनिर्वाणतदुपरमश्चतेद्वेदशेनविदतेचेत् ॥ ३९ ॥ तर्त्तर्हि ॥ ४० ॥ समोक्षोमास्तुसमानिर्विक्षे

इदंयावदबोधात्मास्पंदतेस्पंदरूपिणी॥ सम्यग्बोधोदयोंतःस्यात्स्पंदास्पंददशाक्रमः॥३५॥क्कापियातिचसंशांतदीपवत्साभिधानकः॥ चितःप्रशांतरूपायादीपिकायाःस्वभावतः॥ ३६ ॥ स्पंदास्पंदमयीनेहकथैवास्तिमनागपि ॥ यदस्पंदस्यमरुतोनसन्नासन्नमध्यगम् ॥३७॥ रूपंतदेवासंवित्तिस्पंदायाःप्रशमंचितेः॥ अभिन्नःस्याच्चितःस्पंदःशुद्धचित्स्फाररूपधृक्॥ ३८ ॥ नबंधायनमोक्षायस्थितआत्मनिकेवलम्॥ चिच्चेन्निरर्थसंवित्तिनिर्वाणेनचविंदते ॥ ३९ ॥ तद्बंधमोक्षपक्षादेर्नामापीहनविद्यते ॥ मोक्षोस्त्वित्येवबोधोंतःपूर्णताक्षयकारणम्॥ ४० ॥ समास्त्वित्यपिबंधस्तेश्रेयोऽसंवेदनंपरम्॥ यदनाभासमजडंतद्विद्धिपरमंपदम्॥४१॥ चितःस्वरूपसंस्थानमचेत्योन्मुखतात्मकम्॥ यःसंकल्पनशब्दार्थरूपःस्पंदोमहाचितः॥ ४२॥ बंधमोक्षादिकार्होसौप्रेक्ष्यमाणःप्रणश्यति॥ प्रेक्षणादेवसंशांतेत्वहंभावेनिरास्पदे॥ ४३॥ नविघ्नःकेनकिंकस्यबध्यतेवाथमुच्यते॥ संकल्पएवरचितेबुधश्चेदविभागवान्॥ ४४ ॥ तदसंकल्पमस्पंदंसर्वजातमवारितम्॥ स्पंदेस्पंदमयेवाततन्मयत्वात्सदाचिता ॥ ४५॥ संक्षीणेनचसंसारोनिस्पंदेचिद्घनेस्थिते ॥ चित्तेजएवचित्स्पंदइतिबुद्धेनिरंतरम्॥ ४६॥ व्यतिरिक्तश्चितःस्पंदोनकिंचिदवशिष्यते ॥ अस्मिन्दृश्यमयेदीर्घस्वप्नेस्वप्नांतरंव्रजन्॥ नज्ञोमोहमुपादत्तेसर्वगत्वात्स्वसंविदः॥ ४७॥

पाचिदस्त्वितिवाइच्छापिबध· ॥ किंतर्हिश्रेयस्तदाह ॥ श्रेयइतिसपादेनार्धद्वयेन ॥ ४१ ॥ कस्तर्हिबंधमोक्षादिकव्यवहारार्ह पदार्थस्तमाह ॥ यइति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कस्तर्हिचित सकल्पस्पदत्यागेउपायस्तमाह ॥ सकल्पएवेति ॥ बुधोविवेकीस्वरचितेसकल्पएवचेदिदमयासकल्पितमिदनेतिपूर्वापरविमर्शेनविभागजहातितत्तर्हिजातोपिसकल्पो बहि·स्पदजननाक्षमोदृथानश्यतीत्यर्थादेवसर्वमवारितमसकल्पमस्पदचजातमेवेत्यर्थ· ॥ ४४ ॥ एवचिताप्रबुद्धचैतन्येनस्पदेसक्षीणेस्पंदमयेवातेचसक्षीणेसतितन्मूल·ससारोपिक्षीणएवेत्याह ॥ स्पदेइति ॥ ४५ ॥ अथवाचित्प्रकाशव्यतिरेकेणस्पदोन्योनास्तीतिदर्शनादपितन्निवृत्तिरित्याह ॥ चिदिति ॥ ४६ ॥ मोहस्यचलनादिभ्रमम ॥ ४७ ॥

अनिरायस्मिन्नसभवायमाणाअपिमलात्सवजगदाकारोपलभा स्वरनतत्पयुक्तानवास्वादलेनष्टुगभयथास्यात्तथाउपातउत्सपत तथाउक्तसमसामत्तानासत्तास्यातर५५ प्राप्नि एवउक्तसंवित्तिरूपा सकलकल्पनाकारपकायस्मिन्गलतिर्लीयतेषतमत्यगात्मानमेवमुक्तप्रकारेण ध्यानेनविचारेणावगमयपश्येत्यर्थ ॥ ४८ ॥ ॥ इतिश्रीवासि ष्ठम०तात्पर्यप्रकाशनि पू एकोनप ष्टितम सर्ग ॥ ५९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अद्वितीयस्यशुद्धस्यपरस्यनिजमायया ॥ सर्वाकारे स्थितिरिहविभूतिरुपदिश्य त ॥ १ ॥ वर्णितब्रह्मणाविभूतीमपचर्यिप्यत्तघमुख्यान्प्रथमनिर्दिशति ॥ एवमिति ॥ तस्यास्तन्निष्ठा ॥ तथाचतयतिष्ठोत्कर्षादेवविभूतिपूत्कर्षोमानुपादिहरतिष्विति भा व ॥ १ ॥ नृपामानुपानरविभवपूर्णादस्वेर्गितित्तिरीयश्रुतिदर्शितानवोत्कर्षक्रमप्रथमभूमिकानिर्देश ॥ तदुक्तभूमिकासुसुखोत्कर्षमाह ॥ आकाशेति ॥ क्रीड्यतेतत्स्थैर्नसज मनतिपरणाम्वय ॥ २ ॥ तस्मिन्ब्रह्मणिआनन्दस्फूर्तिविरोधिमालिन्यक्षयतारतम्येनतिष्ठतीतितस्थोमनुष्यगधर्वादिर्जनस्तेन ॥ स्वर्गौकसायथेतितदुत्तरगधर्वादुत्तरभूमिकोदा

यत्रादतिप्रससमनिशमगमवित्तिसत्तायस्मिन्नेतसकलकलनाकारपकागलति ॥ उपत्यैतेस्वदनसुभगयत्रसर्वोपलभाध्यानेनैवतम वगमयप्रत्यगात्मानमत ॥ ४८ ॥ ॥ इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०प्रत्यगात्मावबोधोनामैकोनपष्टितम सर्ग ॥ ५९ ॥ ॥ ५ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवमाद्यपरतत्त्वविद्दनपरमपदम् ॥ तत्स्याएतेमहारूपाब्रह्मविष्णुहरादय ॥ १ ॥ विभूतिभि स्फुरत्युच्चैर्जनास्तु शन्नृपाइव ॥ आकाशगमनाद्याभि क्रीडाभि क्रीड्यतेचिरम् ॥ २ ॥ तत्स्यैनेवजनेनेहस्वर्गेस्वर्गौकसायथा ॥ तत्राप्यागनभ्रियतेतत्राप्या गनशाम्यते ॥ ३ ॥ तत्राप्यर्जाग्यतेनागतत्राप्यागनरुध्यते ॥ अपारपरमाकाशरूपिण परमात्मन ॥ ४ ॥ सत्तासामान्यरूपचेन्मनाग पिविभाव्यते ॥ तत्त्वनिमेषमात्रेणजतुर्मुक्तमनामुनि ॥ ५ ॥ कुर्वन्ससारकर्माणिनभूय परितप्यसे ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ मनोबुद्धि रहकारश्चित्तपञ्चक्षयगतम् ॥ सत्तासामान्यमाभातमनस्वासकिमुच्यते ॥ ६ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ यद्ब्रह्मसर्वदेहस्यभुक्तेपिवतिव ल्गति ॥ आदत्तेविनिहत्यत सवित्सवेद्यवर्जितम् ॥ ७ ॥

दरम्याधम ॥ तत्सवानरोत्कर्षावधिभूतब्रह्मतत्त्वबोधेनमाप्य ॥ अगेतिसबोधने ॥ ३ ॥ नजीर्यतेप्राणधारणनिमित्तैरशनायाविभिनर्पीड्यते ॥ नरुध्यतेकुड्याविभि ॥ ४ ॥ त त्तरत्रजनु साधारणजनुशरीरोपियदित्यास्तथापिनपरितप्यसेकिंपुनरुत्तमशरीरइत्युत्तरेणान्वय ॥ ५ ॥ यद्विभावनाज्जतुनपरितप्यतेतत्सत्तासामान्यरूपंकिनिर्विशेषमुतसवि शेषम् ॥ आद्येतस्यविभातिवप्पनमसगतम् ॥ द्वितीयेतथाप्यजनुनपरितप्यतेइत्यात्यतिकपरितापोच्छेदवर्णनमयुक्तमित्याशयेनराम पृच्छति ॥ मनइति ॥ मनोबुद्ध्यादिसर्वैल यप्रसयगतरन्विर्विशेपमाभानपूर्णचिन्मात्रमसत्तासामान्यमितित्वयाप्यतेउतमनस्वीमनआदिसवविशेषवानसर्वात्माईश्वरइत्यर्थ ॥ ६ ॥ नाद्यप्रपचबाधोत्तरपरिशिष्टनि विशेषमितिपातसूक्ष्मकालिकसविशेषमितिवाविभज्यससत्तासामान्यमुक्तं किन्तुसर्वजीवभावेष्वीश्वरभावेमुक्तौचयदनुस्यूतमसद्वदायमानसन्मात्रतदेवोक्तंतदेवजगतस्तत्त्वम ॥ तमनुत्तरभिमतानकश्चि द्दोषइत्याशयनवसिष्ठ समाधत्त ॥ यदिति ॥ आदत्तेतजापास्त्वमसर्गकाले ॥ विनिहतिसुषुप्तिप्रलयपयो ॥ सवित्सवेद्यवर्जिततुरीयतायाम ॥ ७ ॥

स्थितमेवकंठचामीकरवद्बोधेनार्जितम् ॥ ८ ॥ तदेव वियदादिकार्यानुस्यूतं तद्विभूतितयोपवर्ण्यतेसार्वात्म्यप्रदर्शनायेत्याह ॥ तदित्यादिना ॥ ९ ॥ तत्तयारसनेंद्रियतया ॥ नेत्रे चक्षुरिंद्रिये ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अहंकृत्याअहंकारतया ॥ संविदिबुद्धौ ॥ संवित्त्याबुद्धितया ॥ १३ ॥ १४ ॥ चेतनेचतुर्विधभूतेषु ॥ १५ ॥ तत्रविशेषाकारसत्तापित देवेत्याह ॥ अमरेष्विति ॥ १६ ॥ कालस्यक्रमेयुगसंवत्सरत्वादिभेदे ॥ ऋतावित्यादिस्तत्प्रपंचः ॥ १७ ॥ नियमेननियतितया ॥ १८ ॥ १९ ॥ बाल्येनेत्यादयोभावप्रधाननि

तत्सर्वगतमाद्यंतरहितंस्थितमर्जितम् ॥ सत्तासामान्यमखिलंवस्तुतत्त्वमिहोच्यते ॥८॥ तत्स्थितंखतयाव्योम्निशब्देशब्दतयास्थितम् ॥ स्पर्शेस्थितंस्पर्शतयात्वचितत्त्वक्तयास्थितम् ॥ ९ ॥ रसेलीनंरसतयारसनायांतुतत्तया ॥ रूपेरूपतयादृष्टंनेत्रेलीनंचदृक्तया ॥ १० ॥ घ्राणे घ्राणतयादृष्टंगंधेगंधतयोदितम् ॥ पुष्टंकायतयाकायेभूमावपिचभूतया ॥ ११ ॥ पयस्तयाचपयसिवायौवायुतयास्थितम् ॥ तेजस्तया तेजसिचबुद्धौबुद्धितयागतम् ॥ १२ ॥ मनस्तयामनस्यंतरहंकृत्याप्यहंकृतौ ॥ रूढंसंविदिसंवित्त्याचित्तेचित्ततयोत्थितम् ॥ १३ ॥ वृक्षे वृक्षतयालग्नंपटेपटतयोदितम् ॥ घटेघटतयारूढंवटेवटतयोत्थितम् ॥ १४ ॥ स्थावरेस्थावरत्वेनजंगमत्वेनजंगमे ॥ पाषाणत्वेनपाषाणेचेतनत्वेनचेतने ॥ १५ ॥ अमरेष्वमरत्वेननरत्वेननरेषुच ॥ तिर्यक्त्वेनचतिर्यक्षुक्रिमित्वेनक्रिमिस्थितौ ॥ १६ ॥ कालक्रमेकालतयाऋतावृतुतयातथा ॥ त्रुटिक्षणनिमेषादौसंस्थितस्तत्तयाविभुः ॥ १७ ॥ शुक्लेशुक्लतयाजातंकृष्णेकृष्णतयास्थितम् ॥ क्रियासुस्पंदरूपेण नियतौनियमेनच ॥ १८ ॥ संस्थितःसंस्थितौस्थित्यानाशेनाशतयास्थितः ॥ उत्पत्तिरूपेणोत्पत्तावास्थितःपरमेश्वरः ॥ १९ ॥ बाल्येनबाल्येविश्रांतोयौवनेयौवनेनच ॥ जरसाचजरारूपेमरणेमरणेनच ॥ २० ॥ इतिसर्वपदार्थानामभिन्नःपरमेश्वरः ॥ कल्लोलसीकरोर्मीणामब्धाविवपयोभरः ॥ २१ ॥ नानातैषांत्वसत्यैवसत्येनानेनचैवहि ॥ कल्पिताचित्स्वभावेनवेतालःशिशुनायथा ॥ २२ ॥ सर्वत्रसंस्थितिमताविगतामयेनव्याप्तंमयेदमखिलंविविधैर्विलासैः ॥ चिद्रूपिणैवकलनाकलितात्मनेतिमत्वोपशांतमतिरास्वसुखंमहात्मन् ॥ २३ ॥ ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमिनोजगाम ॥ स्नातुंसभाकृतनमस्करणाजगामश्यामाक्षयेरविकरैश्चसहाजगाम ॥ २४ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० विभूतियोगोपदेशोनामषष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥ दिवसः ॥ १६ ॥

दैंशाः ॥ २० ॥ पयोभरोजलसामान्यमिव ॥ २१ ॥ कथमयमेवैकोनानात्वेनस्थितइतिचेत्स्वाज्ञानभ्रांतिकल्पनयैवनवस्तुतइत्याह ॥ नानातेति ॥ २२ ॥ हेमहात्मन्सर्वत्र संस्थितिमताचिद्रूपिणामयाआत्मनास्वेनैवेयजगत्कलनाकलिताकल्पिता इदमखिलमयैवविविधैर्विलासैर्व्याप्तममैवेयविभूतिर्नमद्व्यतिरिक्तंकिंचिदस्तीतिमत्वाउपशांतामतिर्यस्यतथाभूतआस्वस्वमहिम्नितिष्ठेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० षष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥

दृश्यमसाध्यतेयुक्त्यास्वप्नमायासमजगत् ॥ सर्वथाविरोधेनभोत्यासर्वस्यसंभव ॥ १ ॥ यदिसर्वंजगत्परमात्मन स्वप्नसदृशीभातिकल्पितविभूतिस्तर्हिअस्मादिदृशास्वप्नवद्भाति
रित्यवभासत अस्मदादिदृशातुनस्वप्नतुल्य किंतुदृढतर प्रत्ययस्येवभासतइतिवैषम्येकोहेतु नचदीर्घकालानुवृत्त्यास्माकंतथाभातीतितत्समाधानयुक्तम् ॥ ब्रह्मादीनांपरार्धद्व
याद्युपांतेतोपिचिरकालसंसारानुवृत्त्यासत्यतादाढ्याधिक्यापत्तेरित्याशयेनरामपृच्छति ॥ यथेतिद्वाभ्याम् ॥ १ ॥ अस्माकंअस्माकमेवप्रपंचेदृढतर सत्यताप्रत्यय कथमुत्थि
तानपद्मजादीनामित्यर्थ ॥ २ ॥ अबाधितचिरानुवृत्तिरेवसत्यताप्रत्ययेहेतुर्नबाधितचिरानुवृत्तिरित्याशयेनवसिष्ठसमाधत्ते ॥ अस्मदिति ॥ यदायपद्मज पूर्वमुपासकाव
स्थोभूत्तदातत्त्वज्ञानाभावादस्यप्रजापतेस्तदानीतन पूर्वसर्गइदानीमस्मदनुभूयमानसर्गवदेवआसमंताच्चतुर्विधभूतग्रामलक्षणजीवप्रतिभासात्मासत्यएवाभातितथापिक्षीणमपत

॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ यथास्माकमुनेस्वप्नपुरपत्तनमंडलम् ॥ तथैवपद्मजादीनांयदिदेहपरिग्रह ॥ १ ॥ तथैवेदंपसंजातयदिसर्वंमस
न्मयम् ॥ तदस्माकंदृढतर प्रत्यय कथमुत्थित ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अस्मत्सर्गवदाभातिपूर्वसर्ग प्रजापते ॥ आजीवप्रति
भासात्माविघतेनतुवास्तव ॥ ३ ॥ सर्वगत्वाच्चिते सर्वजीव सर्वत्रसस्थति ॥ साचासम्यग्दर्शनोत्थासम्यग्दर्शननाशिनी ॥ ४ ॥ स्वप्ना
भ प्रतिभासोस्ययएवसमुपस्थित ॥ अहंताप्रत्ययैकात्मासएवातिदृढस्थित ॥ ५ ॥ स्वप्नेक्षिप्रविनाशित्वयथापुंसानदृश्यते ॥ सर्वस्वप्ने
तथैवैतद्ब्रह्मणामिहलक्ष्यते ॥ ६ ॥ स्वप्नोयपुरुषस्यास्यप्रतिभासस्ययोभवेत् ॥ रामास्मदादिसर्वात्माभवेत्तादृशएवच ॥ ७ ॥ यत्स्वप्नपु
रुषाज्जाततत्स्वप्नपुरुषात्मकम् ॥ भवतीत्यनुभूतंहियद्बीजतत्फलयथा ॥ ८ ॥

स्यतत्त्वज्ञानबाधितत्वाद्वास्तवानविद्यते ॥ ३ ॥ यावदज्ञानतावच्चिते सर्वगत्वात्सर्वजीवोभवति सर्वप्रपंचसंस्थति सत्येवभवति साचसम्यग्दर्शनविरोध्यज्ञानोत्थासम्यग्दर्शनेनमष्ट
शीलमस्यास्तथाविधेत्यर्थ ॥ ४ ॥ अतएवास्यप्रजापतेस्तत्त्वज्ञानबाधित स्वप्नाभ केवलंप्रपंचप्रतिभासोय समुपस्थित सःअज्ञास्मदादृहंताप्रत्ययैकात्माएकीभूतःसन्अति
दृढस्थित ॥ ५ ॥ तर्हिप्रजापतेरपि स्वकल्पितप्रपंचस्यतत्त्वबोधेनक्षिप्रविनाशितानुभवोनानुभूयतइतिचेत्सोपिप्रकारांतरेणमनिषधावित्याशयेनाह ॥ स्वप्नेइति ॥ यथाशुभपुंसास्वा
प्रभागप्रदकर्मप्रतिबद्धत्वात्स्वप्नेविद्यमानमपिक्षिप्रविनाशित्वनदृश्यतेतथासमष्टिस्वप्नेजगत्यपिब्रह्मणांपद्मजानामिहविनाशित्वबोधेप्रतिबंधोलक्ष्यतइत्यर्थ ॥ ६ ॥ हेरामअस्य
शुभपुरुषस्यप्रतिभासस्यप्रतीतेरप्रसिद्ध स्वप्नःअस्मदादिसर्वजीवजगद्वास्मायादृशःप्रापनतमबाहरूपइस्येवभवेत्प्रजापतेरपितादृशएवभवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ अस्तुतादृश किंत
तजभाह ॥ यदिति ॥ यथातस्यामादेर्बीजमेवतत्फलरूपस्थाप्रजापतिरपितत्स्वप्नरूपत्वात्स्वप्नरूपइतिभावविपर्यः ॥ ८ ॥

...क्रियासमर्थापघनसत्यत्वभावनमयुक्तमित्यर्थ ॥ ९ ॥

अस्त्वेवंततोपिकितत्राह ॥ असत्यमेवेति ॥ असत्येनमन.पुरुषेणयत्साध्यतेतदसत्यमेवेतिसिद्धमतोजन्मांतरस्वर्गनरकाद्यर्थक्रियासमर्थापघनसत्यत्वभावनमयुक्तमित्यर्थ ॥ अस्त्वेवंततोपिकितत्राह ॥ असत्यमेवेति ॥ असत्येनमन.पुरुषेणयत्साध्यतेतदसत्यमेवेतिसिद्धमतो... येनहेतुनानयुक्ततेनहेतुनादृढप्रत्ययितमपिपरित्याज्यम ॥ १० ॥ किंचास्मदादीनामपिस्वाप्नसर्गादियद्भासनेतत्तदानीदृढप्रत्ययमेवभवतिनमिथ्याबुद्धिस्तदादृश्यतेनैतावतास्यस येनहेतुनानयुक्ततेनहेतुनादृढप्रत्ययितमपिपरित्याज्यम ॥ १० ॥ निमेषमात्रइति ॥ वार्पि त्वेतेत्यर्थ· ॥ अभ्युपेत्यप्राजापत्यस्यसर्गस्यदीर्घकालस्थायित्वमिदसर्वमुक्तम् वस्तुतस्तुतस्यदैर्घ्यमपिहरिश्चद्रस्वप्नदैर्घ्यवदल्पकालेपिसभवतीत्याह ॥ सुदीर्घेति ॥ १२ ॥ चिद्दर्शनप्रसिद्धिकत्वदृ क पूरइवप्रवृद्ध पौर अयप्राजापत्य सर्गस्वम ॥ ११ ॥ प्रजापतेरिवसर्वेपामपिस्वप्नमेपुनदानीदीर्घप्रपचताप्रत्ययोस्त्येवेत्याह ॥ सुदीर्घेति ॥ १२ ॥ चिद्दर्शनप्रसिद्धिकत्वदृ

असत्यमेवतद्विद्धियदसत्येनसाध्यते ॥ असत्यैर्थैसमर्थेपिनयुक्तंभावनंघनम् ॥ ९ ॥ येनतेनपरित्याज्यमसद्भावनभावनम् ॥ दृढप्रत्ययितंस्वप्नपुरुषाद्यत्समुत्थितम् ॥ १० ॥ भवत्यात्मनिसर्गादिदृढप्रत्ययमेवतत् ॥ निमेषमात्रःपौरोयंसर्गस्वप्नःपुरःस्थितः ॥ ११ ॥ तस्मिन्निमेषएवास्मिन्कल्पनापरिकल्प्यते ॥ सुदीर्घस्वप्नखंडोयंयथोदेतिप्रजापतेः ॥ १२ ॥ सर्गाख्यःसर्वभूतानांप्रत्येकमुदितस्तथा ॥ चित्तत्वस्यैवभावेनसर्गवर्गपरंपरा ॥ १३ ॥ स्फुरत्यंभोद्रवत्वेनयथावर्त्तविवर्त्तनैः ॥ यथास्वप्नात्मिकैवेयंसर्गलक्ष्मीर्नवास्तवी ॥ १४ ॥ तदासंभवतीदंवैतत्पदंप्रलयंगतम् ॥ यद्यथायादृशंदृष्टंतत्तादृग्विद्यतेतथा ॥ १५ ॥ नहिपर्यनुयोक्तव्याःस्वप्नविभ्रमरीतयः ॥ नतदस्तिजगत्यस्मिन्यन्नसंभवतिभ्रमे ॥ १६ ॥ विचित्रास्विपुलोकेषुदृश्यंतेवस्तुदृष्टयः ॥ जलमध्येज्वलत्यग्निर्यथाब्धौवडवानलः ॥ १७ ॥ नगराण्यंबरेसंतियथावैमानिकाश्रयाः ॥ शिलास्वब्जानिजायंतेहेमाद्राविवपादपाः ॥ १८ ॥ एकांतेसर्वपुण्यानिसंतिकल्पतरौयथा ॥ शिलाःफलंतिफलिवद्यथारत्नगुलुच्छकाः ॥ १९ ॥ शिलांतःप्राणिनःसंतिभेकाइवशिलांतरे ॥ दृषदोवारिनिर्यातिचंद्रकांतोपलादिव ॥ २० ॥ निमेषेणघटोयातिपटतांस्वापसंविदि ॥ असत्यमपिबुध्येतस्वप्नेस्वमरणंयथा ॥ २१ ॥

पदृश्यत्वमिथ्यात्वेप्रयोजकतच्चोभयत्रापिसमानमित्याशयेनाह ॥ चित्तत्वस्येति ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत्प्राजापत्यपदसर्गादिसहितप्रलयगतमत्यंतासदेवेतिननिरोधोनचोत्पत्तिर्न बद्धोनचसाधक नमुमुक्षुर्नवैमुक्तिरित्येपापरमार्थतेतीदप्रसिद्धश्रुतिवचनसभवतीत्यर्थ· ॥ नन्वत्यंतासदेवेदचेत्कथव्यवहारार्हमितिचेत्तथादृष्टत्वादेवनात्रपर्यनुयोज्यमस्तीत्याह ॥ यद्यथेति ॥ १५ ॥ अज्ञानस्याघटितघटनासामर्थ्यादपिनपर्यनुयोज्यतेत्याह ॥ नतदिति ॥ १६ ॥ असंभावितानाबहूनाजगतिदर्शनमुदाहरति ॥ विचित्राइत्यादिना ॥ १७ ॥ हेमाद्रौनिर्मृत्तिके ॥ १८ ॥ एकातेएकदेशेसर्वाणिपुण्यानिपुण्यफलभूतान्यभिलपितवस्तूनि ॥ पण्यानीतिपाठेपणनव्यवहारस्तद्योग्यवस्तूनि ॥ पुष्पाणीतिपाठेतुस्पष्टम ॥ यथाशब्दा.सर्वत्रोदाहरणार्था. ॥ फलिवद्वृक्षवत् ॥ रत्नगुलुच्छकाःश्वितामणिगुच्छाः ॥ १९ ॥ २० ॥ स्वापसविदिस्वप्ने ॥ २१ ॥

स्वणदीमराकिनी ॥ २२ ॥ २३ ॥ नफलतिनास्यते ॥ यथामोक्षउत्पन्नो प्रलनश्यतु प्रपच सत्योस्तु भोगा शाश्वता सतु नियतिभव्यतो वेदाअप्रमाणीभवतु इत्यादीनां विपयसत्यसकल्पानांचितितान्यपिनफलतीत्यर्थ ॥ २४ ॥ असभवा असभाविता अन्येपविचित्रारभविभ्रमा शबरगधर्वादिमायाविलासैर्दृष्टाइत्यन्वय ॥ २५ ॥ देशेदूरत्वादीपद्मादशिकत्वादय कालओत्यातिकम्भ कवधादयोमभयोगादिक्रियपार्ओपधाविद्व्यैरत्नमणिभि सघरणीये पिशाचमदायनुभवेशैश्वजातास्तेनेचिचित्रारभविभ्रमाद्दृष्टाइत्यथ ॥ २६ ॥ सत्यभ्यद्वाथक्रियासंभवोयम्यत्पथाविधाद्दृष्टाइतिपूर्वेणान्वय ॥ इदानीमसभवोप्ययम्रह्मोवनाशाविर्भावीसभवतीतिसभवउपपद्यते ॥ २७ ॥ एवमिदानींसभवाविसर्गरूप स्वभविभ्रमस्वलयेनस्वबोधेषासंभव सन्सिद्धयेत्स्वरूपविश्रांतयेभवतीत्यथ ॥ एवचब्रह्मात्मनादर्शननासत्यांकिचिदस्तिजगदात्मनादर्शनेतुनसत्यंकि

आकस्मिकजलंश्योम्निध्रियतेभूतगयय॥वितानमिवखेवारितिष्ठतिस्वणदीयथा॥२२॥उड्डीयतेशिला स्थूला पक्षवतोयथाद्रय॥शिलातंप्राप्यतेसर्वननुचिंतामणेरिव॥२३॥चिंतितानिफलत्याशुदेवोद्यानांतरेष्विव॥तान्येवनफलत्याशुमोक्षादीनाचराघव॥२४॥अचेतनोपिधुस्तंकमयत्रपुमानिव॥एवमाद्यास्तथान्येचविचित्रारंभविभ्रमा ॥२५॥दृष्टा गधरगधवविलासैरप्यसभवा ॥ देशकालक्रियाद्रव्यरसमसघरणीयजा ॥ २६ ॥ अर्थागधर्वजनिताअनता सत्यसभवा ॥ असभव सभवोयमपिभाव्युपपद्यते॥ २७॥ सभवोऽसभव मन्यकूसिद्धयेस्वप्नविभ्रम ॥ नतदस्तिनयत्सत्यनतदस्तिनयन्मृषा॥ २८॥ सर्वसर्वेणसर्वत्रस्वप्नेसर्गाभिधानके ॥ स्वप्नेनिमग्नधीर्जंतु पश्यतिस्थिरतांयथा॥ २९॥ सर्गस्वप्नमग्नबुद्धि पश्यतिस्थिरतांतया॥भ्रमाद्भ्रमांतरंगच्छन्स्वप्नात्स्वप्नांतरव्रजन्॥ अतिस्थिरप्रत्ययभागिहजीवोविमुत्यति॥ ३०॥श्वभ्रांतरश्वभ्रनिपातदोपात्संप्राप्नुवन्मुग्धमृग प्रयाति॥ मोहयथापातमयैकरूपजीवस्तथासस्तिपातमृढ ॥३१॥ ॥इ वा० वा० दे० मो० नि० पू० जगत्स्वप्नकथननामएकषष्टितम सर्ग ॥६१॥ ॥ ९॥ ॥

॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अत्रराघववक्ष्येहमितिहासमिमशृणु ॥ यद्वृत्तकस्यचिद्भिक्षो किंचिन्मननशालिन ॥ १ ॥ आसीत्कश्चिन्महाभिक्षु समाध्यभ्यासतत्पर ॥नित्यंस्वव्यवहारेणक्षिपयत्यखिलंदिनम् ॥ २ ॥

चिरस्तीनिफलितमित्याह ॥ मतविति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ यथामुग्धोमृग श्वभ्रदुनिपातयतीतिश्वभ्रनिपातस्तथाविधास्यमोहदोपाच्छ्वभ्राच्छ्वभ्रांतरमयातितथासस्तीपातयतीतिसस्तिपातारागादयस्मात्मूढोजीव पातमयनयाएकरूपनमृगवन्मध्येनिर्गमनमस्तियभ्रतयाविभमोहदेहादिगतमयेशाम्ममयातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पयप्रकाशनि० पू० एकषष्टितम सम ॥ ६१ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ चिचित्रवासनायोगान्नानादेहाभिविभ्रमम् ॥ वर्ण्यतेजीवटाख्यानेभिक्षुमानसचेष्टितम् ॥ १ ॥ अथप्रसिन्नृपमाद्भ्रांतरणच्छचिन्निपर्मितेर्येउदाहरणभूतमितिहासपुरातसम ॥ यद्वृत्तसयन्नम् ॥ १ ॥ महान्दांतिदांतिवैराग्यादिसपन्नोभिक्षु परिव्राट् ॥ स्वव्यवहारवत्स्वामबोधितव्यवसमननादिव्यवहारण ॥ २ ॥

समाधिश्चित्तस्यध्येयाकारदार्ढ्येनपूर्वस्वरूपशून्यत्वापादनंतदेवार्थमात्रनिर्भासस्वरूपशून्यमिवसमाधिरितिपतंजलिवचनात् ॥ तदभ्यासेनशुद्धं पूर्ववासनात्यागेन ॥ २ ॥ अशु
जलत्रीचितामिव ॥ ३ ॥ एकधीरेकाग्रचित्त. ॥ ४ ॥ सामान्यजना शास्त्रसंस्कारहीनास्तद्वृत्तिताचित्तचेष्टानुसारिताम ॥ ५ ॥ नरातरयतिधर्मानियन्त्रितपामरपुरुषातररूपं
यथाअंबुआवर्त्तनेकृतेप्राक्तनप्रवाहस्पंदस्यसमसंस्थानस्यचसत्यागमात्रेणनाभ्याकारमावर्ताख्यरूपातरेणतिष्ठतितद्वत् ॥ ६ ॥ तत्रनांतरीयकीनामकल्पनामाह ॥ तेनेति ॥७॥
॥ ८ ॥ दृष्टोमत्तः ॥ ९ ॥ पाठेरध्ययनै सत्कर्मानुष्ठानैश्चतुष्टिमत्सतुष्टनपृथक्जनचरित्रेण ॥ १० ॥ अहर्व्यापारनिष्ठयाश्रातद्दतिशेषः ॥ अतःसंस्कारात्मनालीनाव्यवहृतिर्य

समाध्यभ्यासशुद्धंतत्तस्यचित्तंक्षणेनयत्॥ चिंतयत्याशुतद्भावंगच्छत्यंब्विववीचिताम्॥३॥कदाचित्ससमाधानविरतोतिष्ठदेकधीः॥ किंचित्संचिंतयामासस्वासनस्थःक्रियाक्रमम् ॥ ४ ॥ तस्यचिंतयतोजाताप्रतिभेयमितिस्वतः ॥ भावयाम्याशुलीलार्थंसामान्यजनव त्तिताम् ॥ ५ ॥ इतिसंचिंत्यचेतोस्यस्थितंकिंचिन्नरांतरम् ॥ स्पंदसंस्थानसंत्यागमात्रेणावर्तनेंब्विव ॥६ ॥ तेनचित्तनरेणाथकृतंनामा त्मवांछया ॥ जीवटोस्मीतिसहसाकाकतालीयवत्स्थितम् ॥ ७॥ जीवटोविजहाराथसस्वप्नपुरुषश्चिरम् ॥ स्वप्ननिर्माणनगरेकस्मिंश्चि त्पुरवीथिषु ॥ ८ ॥ तत्रपानंपपौमत्तोभृंगःपद्मरसंयथा ॥ लीलयैवददृंदृष्टःसुष्वापघननिद्रया ॥ ९ ॥ स्वप्नेददर्शविप्रत्वंपाठानुष्ठानतुष्टिम त् ॥ प्रतिभामात्रसंपन्नंचित्तेदेशांतरामिवत् ॥ १० ॥ कदाचित्सद्विजश्रेष्ठस्त्वहर्व्यापारनिष्ठया ॥ सुष्वापांतर्व्यवहृतिर्बीजतायामिवद्रु मः ॥ ११ ॥ द्विजोपश्यत्स्वयंस्वप्नेसामंतत्वमथात्मनि ॥ ससामंतःकृताहारःकदाचिद्घननिद्रया ॥ १२ ॥ अपश्यद्राजतांस्वप्नेककुब्वलय पालिनीम् ॥ लालितांभोगपूगेनपुष्पौघेणलतामिव ॥१३॥ सकदाचिन्नृपःस्वस्थःसुष्वापास्तमितेहितः॥ पुरोभाविनिजाचारःस्वकार्य मिवकारणे ॥ १४ ॥ अपश्यत्स्वात्मनिस्वप्नेसुरस्त्रीत्वमनिंदितम् ॥ वृक्षकोशरसोल्लासोमंजरीत्वमिवोदितम् ॥ १५ ॥ सासुरस्त्रीरतिश्रां तानिद्रांगाढामुपागता ॥ मृगीत्वमात्मनिस्वैरमावर्त्तत्वमिवांबुता ॥ १६ ॥

स्य ॥ यथाबीजतायाद्रुमोंतर्गतविटपादिसंस्कारआस्तेतद्वत् ॥ ११ ॥ सामंतत्वमाडलिकराजताम ॥ १२ ॥ कृताहारोभुक्तवान्सन्सुप्तोघननिद्रयाराजतासाम्राज्य ककुभा दिशावलयानिपालयितुशीलयस्यास्तथाविधाम् ॥ १३ ॥ पुरोभावीफलदानायोपस्थितोनिजःस्वीयःकृयासक्तिरूपआचारोयस्य ॥ स्वकार्यंवृक्षादि ॥ कारणेबीजे ॥ १४ ॥ बहुपुरुषसंभोगेप्यनिंदितसुरस्त्रीत्वमप्सरस्त्वम् ॥ रसोल्लासेचेतनत्वकल्पनयोक्तिर्लक्षणयावृक्षजीवोक्तिर्वा ॥१५॥ मृगीनयनसौंदर्याभिलाषवासनयामृगीत्वमपश्यदित्यनुकृष्य ते ॥ अबुताअंबुसाम्यावस्था ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ तिरश्चांस्वप्नदर्शनमस्तिनवेतिसंदिहानांप्रत्याह ॥ तिर्यञ्चइति ॥ चित्तस्यदृष्टश्रुतसंस्कारग्राहित्वात्तत्संस्कारैस्तिर्यक्स्वप्नस्याप्यवर्जनादित्याशय ॥ १८ ॥ लता
पल्लवासक्तिवशाल्लतावपुः ॥ वनदेवीनामवनेप्रसिद्धलतागृहमिवविलसनशीला ॥ १९ ॥ सालताकंचित्कालमत्र सचित्यासाक्षिचैतन्येननिद्राजडतांसुषुप्तिमनुभूयबीजातस्या
याअङ्कुराकारायाधियोरूपमिवस्वरूपयस्यास्तयाविधयास्वमोन्मुख्याधियाभ्रमराकारोद्बुद्धसंस्कारया आत्मानभ्रमरमपश्यदित्यन्वय ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ कौसुम
मधुमकरंदपपौदनिशेष ॥ २३ ॥ व्यसनीअत्यासक्त सर्वविसस्यनालगोनालसत्म ॥ २४ ॥ पवम्यवसितम् ॥ जृंभतेवर्धते ॥ २५ ॥ तेनगजेनसाभ्रमराश्रितानलिनीमर्दिते

साभृङ्गीलोलनयनाकदाचिन्निद्रयाहृता ॥ स्वप्नेददर्शवल्लीत्वस्वाभ्यासादृढमात्मनि ॥ १७ ॥ तिर्यञ्चोपिप्रपश्यंतिस्वप्नंचित्तस्वभावत ॥
दृष्टानांचश्रुतानांचचेत स्मरणमक्षतम् ॥ १८ ॥ साबभूवलतापुष्पफलपल्लवशालिनी ॥ वनदेवीवनोद्यानलतागृहविलासिनी ॥ १९ ॥
बीजातस्यांकुराकाररूपयेहाधिरूढया ॥ सापश्यदत सवित्स्यास्फुटलवनमात्मन ॥ २० ॥ कंचित्कालंसुपुप्तस्यकलयाजडतांघना
म् ॥ अनुभूयददर्शायस्वात्मानंभ्रमरंस्थिरम् ॥ २१ ॥ षट्पदोविजहारायवनेवनलतास्वसौ ॥ पद्मिनीपुचफुल्लासुतरुणीष्विववल्लभ
॥ २२ ॥ प्रियाबिंबाधरस्वादुरसवत्कौसुममधु ॥ भ्रमत्कुसुमसंघासुमुक्तावल्लीविलासिषु ॥ २३ ॥ सयमूवसरोजिन्याव्यसनीबिसना
लग ॥ क्वचिदेवरतिर्व्येतिचेतोजडमतेरपि ॥ २४ ॥ तामाजगामनलिनींपरिलोलयितुंगज ॥ रम्यवस्तुक्षयायैवमूढानांजृंभतेपदम्
॥ २५ ॥ नलिनीमर्दितासैवसमंतेनसषट्पद ॥ गतोदंतांतरंव्रीहिरिवचूर्णत्वमाययौ ॥ २६ ॥ भ्रमरोवारणालोकाद्वारणालोकभावना
त् ॥ ददर्शात्मानमामोदमत्तहस्तितयोदितम् ॥ २७ ॥ शुष्कसागरगंभीरंगज खातेपपातह ॥ तमोघनघनेशून्येसंसारइवजीवक ॥ २८ ॥
घमृववल्लभोराज्ञोमहापरबलांतक ॥ सदामदचलक्ष्मीभोपूर्णोतीवनिशाचर ॥ २९ ॥ कदाचिदसिनिस्त्रिंशाच्छिन्न सोस्तमुपाययौ ॥
विवेकानिलनिर्लूनरूपोजीवइवात्मनि ॥ ३० ॥

स तेनमालनसमसपट्पदोगअस्यदंतांतरंगत सस्यसलमरूष्मव्रीहिरिवचर्व्यमाणश्चूर्णत्वमाययौ ॥ २६ ॥ वारणस्यालोकादवलोकनाद्वारणस्यालोक्यतइत्यालोकआकारस्त
द्भावनयात्मानमत्तहस्तितयाउदितसपन्नंददर्श ॥ २७ ॥ सगज खातहस्तिपकनिर्मितगर्ते घनेभ्य मसलादिवधेभ्योपिघनेकठोरेससारजीवकइवपारवश्यदु स्वान्यननुभवन्
॥ २८ ॥ निशाचरदस्युतराम्बपि ॥ २९ ॥ सकदाचिदुपस्थितेनिशायुद्धेचरतीतिनिशाचर सन्नसिभिर्दीर्घस्ख्रैर्निर्गतास्त्रिंशदङ्गुलिभ्यानिस्त्रिंशा कृपाणिकास्ताभिश्छिन्न
सन्नस्तमुपाययौ ॥ जीवोजीवोपाधिर्देहाद्यभिमानश्च ॥ ३० ॥

गजघटानाहस्तिसमूहानांकुंभस्थलायेभ्यउच्चलितानुड्डीनान् ॥ अभ्यासाच्चिरपरिशीलनसंस्कारात् ॥ अल्युड्डयनदर्शनसंस्कारोद्बोधितादित्याशयः ॥ ३१ ॥ पुन पूर्ववासनये त्यर्थः ॥ अवोधिन अज्ञस्य ॥ शेषेषष्ठीनतुकर्त्तरि नलोकेतिनिषेधात् ॥ ३२ ॥ सविच्यादर्शनेनतदुद्बोधितवासनयेतियावत् ॥ ३३ ॥ योनिष्वन्यासुसल्लुठन्नित्युक्त्या हस पद्मवनेभूत्वाविध्यकच्छेचवारण. हरिणोदेहयन्त्रादावित्यादिवक्ष्यमाणदिशाअतरालेपचाशीतिजन्मानिजातानीतिगम्यते ॥ तथाचात्रोक्तहंसजन्मद्वयानतरंरुद्रतागतःससार शतपर्यंतेरुद्र'सोहंव्यवस्थितइतिवक्ष्यति ॥ सकदाचित्पुनर्हंसजन्मप्राप्तोऽन्यैर्हंसै सगतोविजहारेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तत्रहससंसदिब्रह्महसगुणाकारादिवर्णनश्रवणात्सशब्दातन्नाम सहितातदाकारार्थवतीचेतिद्वेधापिब्राह्महसात्मिकासवित्अहमपीदृशोब्राह्महस स्यामितिवासनातत्रतस्मिन्जन्मनितस्यहसभूतस्यास्यभिक्षुमनसःप्राग्वर्णिताडरसस्थबर्हिवत्

पश्यन्गजघटाकुंभस्थलाग्रोच्चलितानलीन्॥ गंडस्थभ्रमराभ्यासाद्गजोभूयोप्यभूदलिः ॥ ३१ ॥ सेवमानोवनलतांपुनरायात्सपद्मि नीम्॥ दुस्त्यजोहिदुरभ्यासोवासनानामबोधिनः॥ ३२॥ तत्रहस्तिखुराक्रांतःपुनःसंचूर्णतांययौ॥ पार्श्वस्थहंससंवित्त्याबभूवकलहंस कः॥ ३३॥ कलहंसश्चिरतरंयोनिष्वन्यासुसंलुठन्॥ कदाचिद्बहुभिर्हंसैःसंगतोविजहारह॥ ३४॥ ब्राह्महंसात्मिकासंवित्सशब्दार्थवती मनाक्॥ तत्रपुष्टास्यतस्यांतःप्रागंडरसबर्हिवत्॥ ३५॥ सतच्चिंतांचरन्मृतोदृढंव्याधिघुणाहतः॥ तत्संवित्त्यनुसंधानाज्जातःपद्मजसार सः॥३६॥ तत्रातिसंततविवेकवतोविलासैःसंबोधितोविगतलौकिकवस्तुदृष्टिः॥ मुक्तःस्थितोननुयुगांतविधौविदेहमुक्तेनतेनकिमुभा विविभाव्यमेतत्॥ ३७॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०जीवटोपाख्यानेस्वप्नशतरुद्रीयेभिक्षुसंसारोदाहरणंनामद्विषष्टि तमःसर्गः॥६२॥ ॥७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥सकदाचिद्ददर्शाथरुद्रंरुद्रपुरेखगः॥ वैरिंचनलिनीनाललीलालाभेनलीलया॥ १॥

पुष्टाघनीभूतेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ सताब्राह्महसचितामेवदृढचरन्नावर्तयन्व्याधिघुणाभिहतोमृत.पद्मजस्यसारसोलक्षणयाहसोवाहनमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ तत्रतस्मिन्जन्मनिब्र ह्मलोकेचअतिशयेनसततैर्विवेकवतःप्रजापतेर्विवेकवैराग्यतत्त्वज्ञानाद्युपदेशविलासैःसम्यग्बोधितः अतएवविगतालौकिकवस्तुषुभोग्यवर्गेषुसारतादृष्टिर्यस्यतथाविधःसन्मु क्तोजीवन्मुक्तोभूत्वास्थितः ॥ एवजीवतैवनिरतिशयानदमोक्षसुखेलब्धेसति ब्रह्मणासहतेसर्वेसप्राप्तेप्रतिसचरे परस्यातेकृतात्मानःप्रविशतिपरपदमितिश्रुतेर्युगातविधौद्विपरा र्धावसानेब्रह्मणासहविदेहमुक्तेनतेनहसेनकिमधिकभाविसाध्य एतत्सुधीभिर्विभाव्यचित्यम ॥ उइतिवितर्के ॥ ज्ञानेनैवसमूलानर्थनिवृत्तेर्निरतिशयानदावाप्तेश्चसपादित त्वात्तदतिरिक्तपुरुषार्थाभावाच्चास्यकृतकृत्यत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्य०नि०पू०द्विषष्टितम सर्ग॥ ६२ ॥ ॥७॥ ॥ रुद्रभूतेनतेनात्रपूर्व देहप्रबोधनम ॥ तेषाचशतरुद्रत्वमैकात्म्यचेहवर्ण्यते ॥ १ ॥ सहमोलीलयाअनायासेनैववैरिचासननलिनीनालेलीलाःक्रीडास्तल्लाभेनपद्मजसामीप्यमुक्तिपदप्राप्तिबलेनेति यावत ॥ कदाचित्पद्मजेनसहरुद्रपुरगतोरुद्रददर्श ॥ १ ॥

समरुद्रस्यज्ञानयोगैश्वर्यादिसद्गुणोत्कर्षदर्शनात्तस्यहंसस्याहमपिरुद्रोहंभावनयारुद्र स्यामितिनिश्चितबुद्धिरभूत् ॥ ननुजीवन्मुक्तस्यनिर्वासनस्यहंसस्यकथंरुद्रत्वस्पृहा त
द्भावनाभ्यासनदेहत्यागनपुनारुद्रशरीरधारणंच ॥ यदितु भरतस्यमृगजन्मभिरितिन्यायेनतस्यनानादेहभोग्यप्रारब्धशेषाद्देहांतरधारणंतर्हिरुद्रोहंभावधारणवर्णनस्यानुपयोग
प्रसंगात् रुद्रस्यभरतयातद्भावस्यकर्मफलत्वायोगाच्चेतिचेत्तत्राह ॥ प्रतिबिंबवदिति ॥ नायमुस्योरुद्रभावः किंतुप्रतिबिंबवत्तत्सारूप्यमुक्तिःसाचकर्मोपास्तिफलभवस्येव ॥ दे
वोभूत्वादेवानप्येतीतिश्रुतेरितिभाव ॥ २ ॥ नाप्येतज्जन्मांतरंकिंतुप्रारब्धशेषोपनीतयेच्छयायोगिवन्मानसदेहांतरकल्पनेनपूर्वदेहस्यागमाघमित्याशयेनाह ॥ रुद्रभूतवपुरिति
॥ ३ ॥ गणकोटिपुगरिष्ठयाश्रेष्ठयागाणपत्यपदप्राप्तियोग्यम् ॥ ४ ॥ सारूप्यमुक्तौजगत्संहारादिव्यापाराधिकाराभावेपिज्ञानैश्वर्यादिनाप्रसिद्धरुद्रसाम्यमस्त्येवेत्याशयेनाह ॥रु
द्र इति ॥ अनुत्तमज्ञानैश्वर्यविलासैश्चप्रसिद्धरुद्रेणकृतयासाम्येन ॥ ५ ॥ स्वयमेवेति स्वमनस्येवोवाच ॥ ६ ॥ ७ ॥ आ इति स्मरणद्योतको निपातः ॥ अहम्प्रथममाज्ञानपार

तथबुद्धिरभूत्तस्यरुद्रोहमितिनिश्चिता ॥ प्रतिबिंबयदादर्शेद्रागित्येवहि बिंबिता ॥ २ ॥ रुद्रभूतवपुस्तत्रतनुंतत्याजतामसौ ॥ गध पव
नतांगच्छन्कुसुमस्रपकपया ॥ ३ ॥ सरुद्रोरुद्रभवनेविजहारयथेच्छया ॥ तेस्ते शिवपुराचारैर्गणकोटिगरिष्ठया ॥ ४ ॥ रुद्रस्त्वनुत्त
मज्ञानविलासैकतयातया ॥ स्वमशेषचवृत्तांतमपश्यद्व्यक्तनधिया ॥ ५ ॥ निरावरणविज्ञानवपु सभगवांस्तदा ॥ उवाचस्वयमेकांते
स्वस्वप्नशतविस्मित ॥ ६ ॥ अहोनुचित्रामायेयतताविश्वविमोहिनी ॥ असत्यैवापिसद्रूपामरुभूमिषुवारिवत् ॥ ७ ॥ इतिप्रथममाज्ञा
तचिद्योहचित्ततांगत ॥ सवसपन्नसर्वज्ञगगनादिविभावनात् ॥ ८ ॥ यदृच्छयास्थितोजीवोभूततन्मात्ररंजित ॥ कस्मिंश्चिदभवत्स
र्गभिक्षुरक्षुभितोभित ॥ ९ ॥ तेनावयवयधेनग्रहि स्वैरविहारिणी ॥ लीलाविलुलिताकारायदारभ्येतिभावत ॥ १० ॥ सर्वभावोपमर्दे
नतदभ्यासवशात्तदा ॥ तामेवसोन्वभूद्भिक्षुस्त्यक्तान्यमननोदयम् ॥ ११ ॥

माधिकस्थिराभिरेव ततोमायया चित्ततांगतः स्यामित्याये ये निसमसंकल्पवशितांगतइत्यादीरमाज्ञातस्वनमित्यर्थ ॥ तादृशासंकल्पावेशात्सर्वसंपन्न सन्विदशेसर्वज्ञोजडशोगग
नादिविभाववान्जातइत्यर्थः ॥ ८ ॥ ततोयदृच्छयाप्यष्टिसमष्टिलिंगस्थूलदेहेचिदाभासात्मनानुप्रवेशोभूतिःस्थूलेस्तन्मात्रैः सूक्ष्मैश्चनैर्देहैस्तादात्म्यसंसर्गाध्यासेनतद्गतवासनाभेषि
रंजितमपदइवरंजितः समुर्जीवोभूत्वाहस्थितइत्यर्थ ॥ सचजीवःअनादिकालाज्जन्मपरंपरामनुभवन्कस्मिंश्चित्सर्गेवैराग्यसमाधिपाटवादभितोविषयैरक्षुभितोभिक्षुःपरिव्राड
भवत् ॥ ९ ॥ भासज्ञानयोग्यस्यतस्यारभ्येवासनस्तुनीरधरेणाहपहेणवा चित्तनिरोधाभ्यासपाटवेनपूर्वदेहादेरात्यंतिकविस्मरणदाढ्र्यंप्रदर्शयति ॥ तेनेत्यादिना ॥ तेनभिक्षुणाव
द्धपद्मासनस्थैर्येणस्थूलदेहावयवानांहस्तपादादीनांलिंगदेहावयवानांप्राणेंद्रियादीनांचबंधेननिरोधेनबहिर्वैधतादिविषयेचित्तस्यप्रसाधैवमानसपूजादिलीलारभ्येतिभावतःअ
विलुलिताकाराआरभ्यततदासनाभ्यासवशात्तामेवलीलांतस्मिन्द्रुद्रभावोपमर्देनान्वभूदितिपरणान्वय ॥ १० ॥ ११ ॥

[illegible] सइत्यादिना ॥ तेषुदेहेषुयोनिषु ॥ जरठवासनइत्यनेनशास्त्रीयवा
जतिशुष्यतीतियावत् ॥ १२ ॥ तस्यैवसिद्धस्याप्यशास्त्रीयमानसखेलनप्रवृत्तावनर्थपरंपरोदयोभूदित्याह ॥ सइत्यादिना ॥ तेषुदेहेषुयोनिषु ॥ जरठवासनइत्यनेनशास्त्रीयवा
सनाशैथिल्येअनाद्यनर्थवासनोद्भवोऽवश्यभावीतिसूच्यते ॥ १३ ॥ तानेवसनिमित्तप्रपंचयति ॥ आत्मनीत्यादिना ॥ भावस्योद्भूतस्यअभावस्यानुद्भूतस्यचविपर्यासेवैपरीत्ये
साध्येअभ्यासपाटवादिबलवानेववासनाचयोवर्धतेउद्भवतिअन्यस्तिरोभवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ धर्मप्रचयसहितयाकामुकतया ॥ १६ ॥ लोचनपदेनमृगलोचनसौ

चमत्कृतिश्चेतसियारूढासैवविजृंभते ॥ वल्लीत्यजतिनैदाघीपीतमप्यंबुमाधवम् ॥ १२ ॥ सभिक्षुर्जीवटोभूत्वाजंतुर्जरठवासनः ॥ तेषु
देहेषुवभ्रामरंध्रेष्विवपिपीलिका ॥ १३ ॥ आत्मनिद्विजभक्तत्वात्सोपश्यद्द्विजतामथ ॥ भावाभावविपर्यासेबलवानेववर्धते ॥ १४ ॥
सामंततामवापासौविप्रःसंततचिंतिताम् ॥ सातत्येनरसःपीतःफलतामेतिपादपे ॥ १५ ॥ राज्यार्थंधर्मकार्याणांकर्तृत्वात्सोभवन्नृपः ॥
सकामुकतयाराजासुरस्त्रीत्वमवापह ॥ १६ ॥ लोलालोचनलोभेनसामृगीरसशालिनी ॥ बभूववासनामोहश्चाहोदुःखायजंतुषु ॥ १७ ॥
मृगीसावतचित्तस्थावभूवविपिनेलता ॥ अवश्यंभाविलवनंलतिकानुबभूवह ॥ १८ ॥ अंतःसंज्ञाचिराभ्यस्तंभ्रमरत्वमथात्मनि ॥ सा
पश्यत्सावमर्द्देनसदातद्भावभाविता ॥ १९ ॥ सवारणखुरक्षोदमनुभूयाथभावितम् ॥ भूयोभूयःप्रबभ्राममहासंसृतिसंभ्रमान् ॥ २० ॥
संसारशतपर्यंतेरुद्रःसोहमहंस्थितः ॥ अस्मिन्संसारसंरंभेस्वमनोमात्रसंभ्रमे ॥ २१ ॥ एवमत्यंतचित्रासुसंसारारण्यभूमिषु ॥ बभ्री
म्यहमतिभ्रांतस्त्वशून्यास्विवभूरिशः ॥ २२ ॥ कस्मिंश्चिदभवंसर्गेत्वहंजीवटनामकः ॥ कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणश्रेष्ठःकस्मिंश्चिद्वसुधाधिपः
॥ २३ ॥ हंसःपद्मवनेभूत्वाविंध्यकच्छेचवारणः ॥ हरिणोदेहयंत्रादौदशामहमिमांगतः ॥ २४ ॥ अत्रवर्षसहस्राणिचतुर्युगशतानिच ॥
समतीतान्यनंतानिदिनर्तुचरितानिच ॥ २५ ॥ ममप्रथममेवप्राक्कलितस्यपरात्पदात् ॥ तत्त्वज्ञानितयारूढोभिक्षुत्वेयोग्यताक्रमः ॥ २६ ॥
भुयोभूयोप्यतिक्रम्यगतश्चब्रह्महंसताम् ॥ सएवप्राक्तनोभ्यासःफलितःसंगमोदयात् ॥ २७ ॥

दर्यलक्ष्यतेतल्लोभेनलोला रसशालिनीरंजिता ॥ १७ ॥ लवनछेदनम् ॥ १८ ॥ सावमर्द्देनछेदनावमर्द्दसहितलतादेहेन ॥ १९ ॥ भूयोभूयइत्यनेनांतरालिकानिवारणालिहंसा
दीनिनवतिजन्मानिस्मृतान्युच्यते ॥ २० ॥ सभिक्षुरहसन्नेवरुद्रोहमितिस्थितः ॥ २१ ॥ अशून्यासुसत्यास्विवभातासु ॥ २२ ॥ २३ ॥ विंध्यकच्छेवारणोहरिणश्चाभवम् ॥
इत्थंदेहयंत्रेआदिपदान्मनोयंत्रेचाहमिमावर्णितरूपादशागतः ॥ २४ ॥ ममप्रथमसर्गकालादारभ्यपरात्पदाच्चिदेकरसरूपाच्चलितस्यप्रच्युतस्यात्रास्मिन्संसारेवर्षसहस्राणिच
तुर्युगशतानिचअनंतानिसमतीतान्यनंतानिदिनर्तुचरितानिच ॥ २५ ॥ ममभिक्षुत्वेतत्त्वज्ञानितयाभवितुंयोयोग्यताक्रमःश्रवणमननाद्यभ्यासरूपोरूढोपिप्रमादादतिक्रम्य
भूयोभूयश्चजन्मपरंपरयाब्रह्महंसतागतःसएवप्राक्तनोऽभ्यस्यतइत्यभ्यासक्रमोरुद्रसंगमोदयाद्रुद्रत्वेतत्त्वज्ञानफलेनफलितइतिद्वयोरन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥

अतएवशास्त्रापद्यधनाभ्यासोऽप्यायाम्याविरुद्धैरनेकजन्मभिर्व्यवहितोऽपिपुनरुद्भूयपुरुषार्थंसाधयत्येवेत्याह ॥ दृढाभ्यासइति ॥ स अत्यंतमरसेनजन्मसहस्रेणाप्यवहितोऽपी निरोध ॥ २८ ॥ तस्मशुभोऽपिभावनाभ्यासस्तुल्ययुक्त्याशुभाभ्यासव्यवहितोऽपिपुनरुद्भवेत्तथाह ॥ काकतालीयेति ॥ २९ ॥ तस्मशुभवासनाशुभवासनाभ्यासोऽपिस्वयमे वप्राक्तनसंस्कारादुद्भविष्यतितद्वलादेवापुरुष अशुभवासनाहास्यतिचेतिपुरुषप्रयत्नविधानव्यर्थमित्याशंक्याह ॥ सगतीति ॥ ह्यनुद्भूतवासनाजाल जिज्ञासत पुंसएवप्राक्तन सद्वासनाभ्यासःकालांतरेस्वोदयप्रतिसत्पुरुषप्रयत्नमीक्षतेप्रतीक्षतेनतविनोद्भवतीत्यर्थ ॥ ३० ॥ सचयत्नोऽनेकजन्माभ्यस्तएवसद्वासनादार्ढ्येनदुर्वासनाक्षयसमर्थोभवतिनसद् सदस्याशयेनाह ॥यद्यति ॥ असदपीत्यनमिथ्यार्थविपर्ययेसतोपास्याविषयोऽपियथजाग्रत्स्वप्नकालसत्यतानुभवयोग्यदेवताभावादिफलसमर्थोभवतितर्हिकिवाच्यपरमार्थ

दृढाभ्यासोयएवास्यजीवस्योदेत्यविघ्नत ॥ सोत्यंतमरसेनापितमेवाभ्यनुधावति ॥२८॥ काकतालीययोगेनकदाचित्साधुसंगमात् ॥ अशुभोभावनाभ्यासोजीवस्यविनिवर्त्तते ॥ २९ ॥ सगत्यधिगतश्चैषकेवलस्वोदयप्रति ॥ प्राक्तनोवासनाभ्यासोह्यातुरुषमपीक्षते ॥ ३० ॥ यद्येहाभ्यस्यतेजस्तयच्चदेहांतरेऽपिच ॥ जाग्रत्स्वप्नेष्वसद्पितत्सदित्यनुभूयते ॥ ३१ ॥ तत्तदर्थक्रियाकारितु खायच्चसुखायच ॥ उदेतिभावनतस्माद्भावनाभावनजय ॥ ३२ ॥ भावनैवस्वमात्मानंदेहोयमितिपश्यति ॥ असत्तामात्रविस्तारंगुल्मकत्वमिवांकुर ॥ ३३ ॥ भावनाप्रेक्ष्यमाणेपानांकिंचिदिहशिष्यते ॥ नचविद्यतएवेतितद्भ्रमेणालमस्तुन ॥ ३४ ॥ भ्रमस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशव णवत् ॥ असंवेदनमात्रैकमार्जनायालमस्तुन ॥ ३५ ॥ असन्मयीस्वरूपेणापरंसत्तैवलालनी ॥ वर्त्ततेचेद्विनोदायकिंचित्सानकरिष्यति ॥ ३६ ॥ तत्तान्सर्वान्स्वसंसारानुत्यायालोकयाम्यहम् ॥ सम्यगालोकदानेनतेभ्यएकीकरोम्यहम् ॥ ३७ ॥ इतिसंचिंत्यरुद्रोसौतसर्गंप्र जगामह ॥ यत्राभिक्षुर्विहारस्य स्तुमःशवइवस्थित ॥ ३८ ॥

वस्तुगापरभवणादिमयस्त्रप्रमाणमप्यपरमार्थसत्यस्वभावलाभायभवतीतिसूच्यते ॥ ३१ ॥ अतएवानात्मविषय शास्त्रीयोऽपिभावनाभ्यासोदु खमिश्रितसुखायैवेतिसर्वभाव नाच्छेदएवास्यात्यतिकानर्थअपोनांतरालिकफलत्वादिभामिरित्याशयेनाह ॥ तत्तदिति ॥ तांतदेवताशरीरतद्भोगाद्यर्थक्रियांकरोतितच्छीलभावनमनात्मचिंतनम् ॥ ३२ ॥ क्रियानात्मभावनारूजएवायमनर्थ सकथतद्धारुणासेव्यइत्याशयेनाह ॥ भावनैवेति ॥ ३३ ॥ सातस्त्ववर्शनमात्रेणसूच्छेदेत्याह ॥ भावनेति ॥ नह्यातदुच्छेद साध्योऽस्तीत्यो च्चिन्मत्वारसतइत्याह ॥ नचेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अथवामास्तुसंवेदनस्वज्ञानबाधितस्यसंवेदनेपिबाधिताद्देदिवभयजननासामर्थ्येनानर्थत्वाभावात्प्रत्युतलीलाहेतुत्वाच्चास्या ह ॥ असन्मयीति ॥ बाधितत्वादसन्मयीअधिष्ठानसत्तास्वरूपेणाजगदाकारभावमालालनीकौतुकहेतुरेवपरंवमिमातिका सिकससयावर्त्ततेचेत्तर्हिविनोदायैवकिंचिदप्यनर्थसामर्थ्यनास्तीत्यर्थ ॥ ३६ ॥ तस्मात्सर्वाननुभवितुमवलोकनेऽस्मन्यमिमानस्मेतेभ्यएकीकरोमीति ॥ ३७ ॥

जयामास ॥ अतएव भिक्षोर्जागरणेनास्मदादिस्वापप्रपंचस्यवजीव
बोधयित्वाजागरूकंकृत्वाचेतसास्वचित्तांशेनचित्तेनचेतनेनस्वांशचिदाभासलक्षणेनतत्त्वज्ञजीवेनचयोजयामास ॥ अतएवभिक्षोर्जागरणेनास्मदादिस्वापप्रपंचस्यवजीव... बाधितानामपिसर्वेषा
टादिरुद्रान्तशरीराणांतत्प्रपंचानांचनिरनुवृत्तिबाधप्रसंगोनिरस्तः ॥ सर्वत्ररुद्रांशजीवप्रवेशकल्पनेनतदीयसत्यसंकल्पबलेनविचित्रभोजकादृष्टशेषबलेनचबाधितानामपिसर्वेषा... ष्टादिरुद्रशरीराद्यनुवृत्तिलक्षणस्यचाश्चर्यस्यदर्शनाद्विस्मयंय
माकल्पांतमनुवृत्तिसंभवादिति ॥ ३९ ॥ बोधात्तत्त्वदर्शनात् ॥ अल्पकालेचिरकालानेकजन्मानुभवलक्षणस्यस्वामरुद्रशरीराद्यनुवृत्तिलक्षणस्यचाश्चर्यस्यदर्शनाद्विस्मयंय... विषयमंडलांतर्गतदेशम् तच्चगृहम
यौ ॥ ४० ॥ जीवटससारब्रह्मांडांतरम् ॥ ४१ ॥ तत्रलीलोपाख्यानवर्णितरीत्याप्रविश्यभुवनभूलोकंगत्वातत्रापितज्जीवटास्पदद्वीपम् विषयमंडलांतर्गतदेशम् तच्चगृहम

रुद्रमात्मानमालोक्यजीवटादिमयंत ॥ ३९ ॥ योजयामाससस्मारभिक्षुरप्यात्मनोभ्रमम् ॥
बोधयित्वाथतंभिक्षुंचेतसाचेतनेनच ॥ ४० ॥ अथरुद्रस्तथाभिक्षुर्द्वावेवोत्थायजग्मतुः ॥ क्वापिजीवटसंसारंचिदाकाशै
था ॥ बोधादविस्मयाहोंपिसभिक्षुर्विस्मयंययौ ॥ ४० ॥ अथरुद्रस्तथाभिक्षुर्द्वावेवोत्थायजग्मतुः ॥ क्वापिजीवटसंसारंचिदाकाशै...
ककोणगम् ॥ ४१ ॥ तत्रतद्भुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतत्पुरंतच्चतंचपाणावसिग्रहम् ॥ ४२ ॥ सुमंददृशतुर्नष्टसंज्ञंजीवटकंश
वम् ॥ स्थापयित्वावपुर्भाविंप्रभांतंभवभूमिषु ॥ ४३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ एकरूपास्त्रिरूपास्तेरुद्रजीवटभिक्षुकाः
॥ ४४ ॥ बोधवंतोप्यबुद्धाभाविस्मिताअप्यविस्मिताः ॥ बभुस्तूष्णींस्थिताश्चित्रकृताकाराइवक्षणम् ॥ ४५ ॥ अथजग्मुश्चतेसर्वेक
चिद्व्योमनिसंस्थितम् ॥ विप्रसंसारमारब्धंपरिभूतसघुंघुमम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रभुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतच्चतंग्रामंप्रापुस्तं
ब्राह्मणालयम् ॥ ४७ ॥ विप्रंतेददृशुःसुप्तंकलत्रवलितंगृहे ॥ कंठेगृहीतंब्राह्मण्याबहिर्जीवमिवस्थितम् ॥ ४८ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचे
तसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्यन्येसविस्मयविविस्मयाः ॥ ४९ ॥ अथजग्मुश्चिदाकाशकचितंचेतितंचितेः ॥ सामंतंनृपसंसारंभ्र
मणाभोगसुंदरम् ॥ ५० ॥ ततस्तेभुवनंग्रामास्तद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ सामंतंददृशुर्मत्तंसुप्तंपर्यंकपंकजे ॥ ५१ ॥ हेमावदातहेमांग्यानिहि
तंकुचकोटरे ॥ भ्रमर्येवान्वितंपद्मकोशसुप्तंमधुव्रतम् ॥ ५२ ॥ कांताभिरभ्यावलितंमंजरीभिरिवद्रुमम् ॥ दीपजालकमध्यस्थंरत्नौघद
वकांचनम् ॥ ५३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्येकेसविस्मयविविस्मयाः ॥ ५४ ॥

तत्रगृहेपाणौअसेर्ग्रहणंग्रहोयस्यतथाविधंतंजीवटंचददृशतुः ॥ ४२ ॥ शवमिवसुप्तम् ॥ तत्रत्यजनानांस्वदर्शनायोग्यत्वाद्रुद्रभिक्षुवपुषी भावोजीवटबोधनाभिप्रायस्त रुद्र
स्ययाकोटिसूर्याभाप्रभातदंतचसर्वंस्वप्रभावस्थापयित्वाअंतर्धानशक्त्यागोपयित्वा ॥ भवभूमिषुजीवटसंसृतिप्रदेशेषु ॥ ४३ ॥ चेतसेत्यादिपूर्ववत् ॥ अंतरेकरूपाः ॥ बहि
स्त्रिरूपा. ॥ ४४ ॥ चित्रकृताकाराश्चित्रलिखिताइव ॥ ४५ ॥ व्योमनिचिदाकाशेसंस्थितमध्यस्तम् ॥ आरब्धंजीवटचित्तपरिणामरूपम् ॥ परितोभूतैःप्राणिभिःसघुंघुमसश
ब्दम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रेत्यादिपूर्ववत् ॥ ४७ ॥ कलत्रपोष्यवर्गस्तद्वलितम् ॥ बहिर्गतजीवमिवप्रियतमम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ चितेश्चित्ताकारविवृत्तायाश्चेतितपरिणतिरूपम् ॥ ५० ॥
पर्यंकलक्षणेपंकजे ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तत्स्थास्तत्रस्थिताःसंत ॥ ५४ ॥

अतएवशास्त्रीयसाधनाभ्यासोऽप्यायामृयोविरुद्धैरनेकजन्मभिर्व्यवहितोपिपुनरुद्भूयपुरुषार्थंसाधयत्येवेत्याह ॥ दृढाभ्यासइति ॥ स अत्यतमरसेनजन्मसहस्रेणव्यवहितोपी
तिशेष ॥ २८ ॥ नसशुभोपिभावनाभ्यासस्तुल्ययुक्त्याशुभाभ्यासव्यवहितापिपुनरुद्भवेत्तमाह ॥ काकतालीयेति ॥ २९ ॥ नसशुभवासनावच्छुभवासनाभ्यासोपिस्वयमे
वपाकनसंस्कारादुद्भविष्यतितद्वत्किमर्थंपुरुष अशुभवासनाहास्यतिचेत्पुरुषप्रयत्नविधानमनर्थमित्याशंक्याह ॥ सगतीति ॥ हातुदुर्वासनाजालंजिहासत पुसएवप्राक्तन
सद्वासनाभ्यास कालांतरेस्वोदयप्रतिसत्पुरुषप्रयत्नमीक्षतेप्रतीक्षतेनतविनोद्भवतीत्यर्थ ॥ ३० ॥ सप्रयत्नोऽनेकजन्माभ्यस्तएवसद्वासनादार्ढ्येनदुर्वासनाक्षयसमर्थोभवतिनसकृ
सेवेत्याशयेनाह ॥यच्चेति ॥ असदपीत्यनेनमिथ्यार्थविषयदेवतोपास्त्याविषयभोपिप्रजायत्स्वप्नकालसत्यतानुभवयोग्यदेवताभावादिफलसमर्थोभवतितर्भाकवाप्यपरमार्थ

दृढाभ्यासोयएवास्यजीवस्योदेत्यविघ्नत ॥ सोत्यतमरसेनापितमेवाभ्यनुधावति ॥२८॥ काकतालीययोगेनकदाचित्साधुसगमात् ॥
अशुभोभावनाभ्यासोजीवस्यविनिवर्त्तते ॥ २९ ॥ सगत्यधिगतश्चैपकेवलस्वोदयप्रति ॥ प्राक्तनोवासनाभ्यासोहातुरुद्यममीक्षते
॥ ३० ॥ यच्चेहाभ्यस्यतेजसयच्चदेहांतरेपिच ॥ जाग्रत्स्वप्नेष्वसदपितत्सदित्यनुभूयते ॥ ३१ ॥ तत्तदर्थक्रियाकारिदु खायचसुखायच ॥
उदेतिभावनतस्माद्भावनाभावनजय ॥ ३२ ॥ भावनैवस्वमात्मानंदेहोयमितिपश्यति ॥ असत्तामात्रविस्तारगुल्मकत्वमिवाकुर
॥ ३३ ॥ भावनाप्रेक्ष्यमाणेपानर्किंचिदिहशिष्यते ॥ नचविद्यतएवेतितद्भ्रमेणालमस्तुन ॥ ३४ ॥ भ्रमस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशव
णवत् ॥ असवेदनमात्रैकमार्जनायालमस्तुन ॥ ३५ ॥ असन्मयीस्वरूपेपापरंसत्तैवलालनी ॥ वर्त्ततेचेद्विनोदायर्किंचित्सानकरिष्यति
॥ ३६ ॥ तत्तान्सर्वान्स्वससारानुत्थायालोकयाम्यहम् ॥ सम्यगालोकदानेनतेभ्यएकीकरोम्यहम् ॥ ३७ ॥ इतिसंचिंत्यरुद्रोसौतसर्गंप्र
जगामह ॥ यत्रभिक्षुर्विहारस्य सुमःशवइवास्थित ॥ ३८ ॥

वस्तुगोचरःभ्रमणाविषयलःप्रमाणगम्यपरमार्थसत्यस्वभावलाभायभवतीतिसूच्यते ॥ ३१ ॥ अतएवानात्मविषय शास्त्रीयोपिभावनाभ्यासोदु खमिश्रितसुखायैवेतिसर्वभाव
नोच्छेदएवास्यात्यतिकानर्थजयोनांतरालिकरवस्वादिमामिरित्याशयनाह ॥ तत्तदिति ॥ तांतांदेवताशरीरतद्भोगाद्यर्थक्रियाकरोतितच्छीलभावनमनात्मचिंतनम् ॥ ३२ ॥
किंचानात्मभावनाकृतएवायमनर्थ सकपतम्भ्रमाभ्यासेप्यइत्याशयेनाह ॥ भावनैवेति ॥ ३३ ॥ सातत्त्वदर्शनमात्रेणसूच्छेदेत्याह ॥ भावनेति ॥ नवातदुच्छेद साध्योस्तिनिस्यो
च्छिन्नत्वादसत्त्वादित्याह ॥ नचेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अथयामास्त्वसवेदनत स्वज्ञानबाधितस्यसवेदनेपिबाधिताहेरिवभयजननासामर्थ्येनानर्थत्वाभावात्प्रत्युतलीलाहेतुत्वाच्चेस्या
द ॥ असन्मयीति ॥ बाधितत्वादसन्मयीअधिष्ठानससारस्वरूपेपाजगदाकारभावनालालक्ष्मीकौतुकहेतुरेवपरदृष्टिमात्रविभासिकसत्तयावर्त्ततेचेत्तर्हिविनोदायैवर्किंचिदणुमात्रम
प्यनर्थंसानकरिष्यतीत्यर्थ ॥ ३६ ॥ तत्तस्मात्कौतुकवशादेवोत्थायतत्तत्ससारानालोक्यपश्चात्स्वयमेवतेभ्यउपाधिभ्योविविच्यात्मानमेकीकरोमि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

जयामास ॥ अतएवभिक्षोर्जागरणेनास्मदादिस्वप्नप्रपंचस्येवजीव
बोधयित्वाजागरूकंकृत्वाचेतसास्वचित्तांशेनचित्तेनचेतनेनस्वांशचिदाभासलक्षणेनतत्त्वज्ञजीवेनचयोजयामास ॥ अतएवभिक्षोर्जागरणेनास्मदादिस्वप्नप्रपंचस्येवजीव
टादिरुद्रांतशरीराणांतत्प्रपंचानांचनिरनुवृत्तिबाधप्रसंगोनिरस्तः ॥ सर्वत्ररुद्रांशजीवप्रवेशकल्पनेनतदीयसत्यसंकल्पबलेनविचित्रभोजकादृष्टशेषबलेनचबाधितानामपिसर्वेषा
माकल्पांतमनुवृत्तिसंभवादिति ॥ ३९ ॥ बोधात्तत्त्वदर्शनात् ॥ अल्पकालेचिरकालानेकजन्मानुभवलक्षणस्यस्वात्मरुद्रशरीराद्यनुवृत्तिलक्षणस्यचाश्चर्यस्यदर्शनाद्विस्मयंय
यौ ॥ ४० ॥ जीवटसंसारब्रह्मांडांतरम् ॥ ४१ ॥ तत्रलीलोपाख्यानवर्णितरीत्याप्रविश्यभुवनंभूर्लोकंगत्वातत्रापितज्जीवटास्पदंद्वीपम् विषयमंडलांतर्गतदेशम् तच्चगृहम्

रुद्रमात्मानमालोक्यजीवटादिमयंत
बोधयित्वाथतंभिक्षुंचेतसाचेतनेनच ॥ योजयामाससस्मारभिक्षुरप्यात्मनोभ्रमम् ॥ ३९ ॥ रुद्रमात्मानमालोक्यजीवटादिमयंत
था ॥ बोधादविस्मयार्होपिसभिक्षुर्विस्मयंययौ ॥ ४० ॥ अथरुद्रस्तथाभिक्षुर्द्वावेवोत्थायजग्मतुः ॥ क्वापिजीवटसंसारंचिदाकाशै
ककोणगम् ॥ ४१ ॥ तत्रतद्भुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतत्पुरंतच्चतंचपाणावसिग्रहम् ॥ ४२ ॥ सुप्तंददृशतुर्नष्टसंज्ञंजीवटकंश
वम् ॥ स्थापयित्वावपुर्भावंप्रभांतंभवभूमिषु ॥ ४३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ एकरूपास्त्रिरूपास्तेरुद्रजीवटभिक्षुकाः
॥ ४४ ॥ बोधवंतोप्यबुद्धाभाविस्मिताअप्यविस्मिताः ॥ बभुस्तूष्णींस्थिताश्चित्रकृताकाराइवक्षणम् ॥ ४५ ॥ अथजग्मुश्चतेसर्वेक
चिद्व्योमनिसंस्थितम् ॥ विप्रसंसारमारब्धंपरिभूतसघुंघुमम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रभुवनंगत्वातद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ विषयंतच्चतंग्रामंप्रापुस्तं
ब्राह्मणालयम् ॥ ४७ ॥ विप्रंतेददृशुःसुप्तंकलत्रवलितंगृहे ॥ कंठेगृहीतंब्राह्मण्याबहिर्जीवमिवस्थितम् ॥ ४८ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचे
तसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्यन्येसविस्मयविविस्मयाः ॥ ४९ ॥ अथजग्मुश्चिदाकाशक्वचित्तंचेतितंचितेः ॥ सामंतंनृपसंसारंभ्र
मणाभोगसुंदरम् ॥ ५० ॥ ततस्तेभुवनंप्राप्तास्तद्द्वीपंतच्चमंडलम् ॥ सामंतंददृशुर्मत्तंसुप्तंपर्यंकपंकजे ॥ ५१ ॥ हेमावदातंहेमांग्यानिहि
तंकुचकोटरे ॥ भ्रमरैर्वान्वितंपद्मकोशसुप्तंमधुव्रतम् ॥ ५२ ॥ कांताभिरभ्यावलितंमंजरीभिरिवद्रुमम् ॥ दीपजालकमध्यस्थंरत्नौघइ
वकांचनम् ॥ ५३ ॥ तंप्रबोध्यनियोज्याशुचेतसाचेतनेनच ॥ तत्स्थास्तेबहवोप्येकेसविस्मयविविस्मयाः ॥ ५४ ॥

तत्रगृहेपाणौअसेर्ग्रहणंपरिग्रहोयस्यतथाविधंतंजीवटंचददृशतुः ॥ ४२ ॥ शवमिवसुप्तम् ॥ तत्रत्यजनानांस्वदर्शनायोग्यत्वाद्रुद्रभिक्षुवपुषी भावोजीवटबोधनाभिप्रायस्त रुद्र
स्ययाकोटिसूर्याभाप्रभातदंतंचसर्वंस्वप्रभावंस्थापयित्वाअंतर्धानशक्त्यागोपयित्वा ॥ भवभूमिषुजीवटसंसृतिप्रदेशेषु ॥ ४३ ॥ चेतसेत्यादिपूर्ववत् ॥ अतरेकरूपाः ॥ बहि
स्त्रिरूपाः ॥ ४४ ॥ चित्रकृताकाराश्चित्रलिखिताइव ॥ ४५ ॥ व्योमनिचिदाकाशेसंस्थितमध्यस्तम् ॥ आरब्धंजीवटचित्तपरिणामरूपम् ॥ परितोभूतैःप्राणिभिःसघुंघुमसश
ब्दम् ॥ ४६ ॥ तेतत्रेत्यादिपूर्ववत् ॥ ४७ ॥ कलत्रपोष्यवर्गस्तद्वलितम् ॥ बहिर्गतजीवमिवप्रियतमम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ चितेश्चित्ताकारविवृत्तायाश्चेतितंपरिणतिरूपम् ॥ ५० ॥
पर्यंकलक्षणेपंकजे ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तत्स्थास्तत्रस्थिताःसंत ॥ ५४ ॥

चनसाआतिवाहिकशरीरेणव ॥ अभ्यंतरालेभ्रमानांसबाधनमाभन्नानांमुसजीवनमपिबोध्यम ॥ ५४ ॥ अनमहसरूपाईद्दाचित्तपरिणतिम् ॥ रुद्रचित्तचेतनांशरवचित्तचेतनम
स्वाज्ञानैश्वर्यसंपन्नत्वाच्चात्तमम ॥ तेसर्वेबेहारुद्राणांशतम् ॥ ५६ ॥ तबशाह ॥ एकेति ॥ ५७ ॥ प्रातिभासिकसर्वससारस्यसर्वधिआधारभूतम ॥ सर्वजगदनध्वस्वयमंतर्यामि
तयास्थितम॥ ५८॥ ईदृश्येवसहस्राणिसहस्रशायरुद्राअधिभूम्यामित्यादिश्रुतिमसिद्धानांरुद्राणांस्थितिरित्याशयेनाह ॥शतेति॥ भिक्षुरुद्रकल्पितशतजगतांमध्यएतस्त्वांमोचम
तिअनुभूयमानतयासस्थितजगत्एकादशामामरुद्रससारविद्धि ॥ ५९ ॥ ननुभिक्षुस्वमससारा सर्वेपिसर्वे कुतोनानुभूयतत आह ॥ योयदति ॥ सउक्तलक्षणोजीवस्ययाय स
सार अभित समुदेति ॥ तथनेशुससारेष ॥ ६ ॥ मनसामुद्धास्तस्वविदस्तुतेजींचे सहमिळंतीतिसर्वपश्यतीत्याशय ॥ ६१ ॥ मेलनेषहेतु स्थौल्यापगमइत्याशयेनाह ॥ यथे

अयतेराजससारजग्मुस्तत्रविबोध्यतम् ॥ चेतसैवमथान्यासुभ्रमु ससारभूमिषु ॥ ५५ ॥ प्राप्यतांब्रह्महसेहांरुद्रतांसर्वएवते ॥ समा
जग्मुर्विरेजुश्चरुद्राणामुत्तमशतम् ॥ ५६ ॥ एकसविद्धिन्नतनुचित्रचेष्टितवेष्टितम् ॥ एकरूपमनेकाभरूपतत्पारमेश्वरम् ॥ ५७ ॥ रुद्रा
णांतच्छतमथनिरावरणचिन्मयम् ॥ सर्वमसारसंयधिस्थितमर्वजगत्स्थितम् ॥ ५८ ॥ शतरुद्रशतानांहसतिराममहांतिहि ॥ एतदेका
दशंविद्धिससारप्रतिमस्थितम् ॥ ५९ ॥ योयोभित सजीवस्यसंसार समुदतिहि ॥ तत्राप्रबुद्धाजीवौघाःपश्यतिनपरस्परम् ॥ ६० ॥
मिलतिहिमनोबुद्धास्तरंगाइववारिधौ ॥ अप्रबुद्धासुतन्मात्रनिष्ठालोष्टवदास्थिता ॥ ६१ ॥ यथाद्रवत्वाद्धीच्यम्बुत्वन्योन्यसमिलत्यल
म् ॥ तथाप्रबुद्धाजीवौघामिथश्चित्वान्मिलंत्यलम् ॥ ६२ ॥ प्रत्येकमुदितेचैतेसमारेजीवराशय ॥ चिद्धातोःसर्वगत्वेनत्वसत्या सत्यव
त्स्थिता ॥ ६३ ॥ यपदाखन्यतेभूमेस्तत्तन्नामयथानभ ॥ सर्वगायाश्चितेर्यंघदुत्यतेतत्तथैवचित् ॥ ६४ ॥ सर्वप्रपचभूतानियथानुभ
वसीहहि ॥ तथेहसर्वभूतात्मचित्त्वंसर्वत्रविद्यते ॥ ६५ ॥ यच्छालभंजिकावृक्षेशैलेश्वभ्रगर्तेतकम् ॥ प्रेक्ष्यतेतद्ददकाल्मातथाचितिजग
त्स्थितम् ॥ ६६ ॥ अवेदनेपरेशुद्धेवेदनयज्जगत्स्थितम् ॥ अकारणमचैतन्यशून्यत्वेनयथानभ ॥ ६७ ॥

ति ॥ ६२ ॥ सर्वजीवतत्त्वभूतप्रतिबिम्बलाभएवसर्वैस्तदीयकल्पितरूपात्मकजीवैर्मिलनमित्याशयेनाह ॥ प्रत्येकमिति ॥ चिद्धातोश्चित्सारस्यप्रमाण ॥ ६३ ॥ उसतअपोसते
तस्वरनिमसत्यत्वादपनीयतेतत्तथामभोवदर्वचित्परिशिष्यते ॥ ६४ ॥ नभसइवचित सर्वमसत्वमनुभावयति ॥ सर्वेति ॥ सर्वेप्रपंचाविशेषविभागास्तयुक्तानिपचभूतानियथा
सर्वमानुभवसितयासर्वभूतात्मभूतसत्तारूपचित्स्वमपिसर्वत्रविद्यतेतदनुभवेत्यर्थ ॥ ६५ ॥ तस्यसवमतत्वेतप्रपचसवकल्पनेदृष्टांतमाह ॥ यदिति ॥ यद्यथावृक्षेकाष्ठे शैले शिलास्त
गेघाटकच्छेदेनशिल्पिभिसत्तदाकारपतिमानुकूलश्च धेकस्येभ्रमकपुरुषहस्तितुरगाद्याकारपरिच्छदगतेसतितदपुरुषादिविविधभरूपाशालभंजिकाप्रेक्ष्यतेतद्ददेकात्मासरूप सदा
कारःप्रेक्ष्यतेचिद्रूपतस्मिश्च जगत्तथास्थितप्रेक्ष्यतइत्यर्थ ॥ ६६ ॥ टंकादिकमपकृत परिच्छेदहेतुकिकृतस्तत्राह ॥ अवेदनेदति ॥ अवेदनेअविषयेपरेशुद्धेयद्वेदनविषयता
पादनमन्यथाज्ञानदेवजमत्रिभिपरिच्छेदनिमित्तस्थितमित्यर्थ ॥ चिदेकरसेमत्स्वणियज्जगदाकारमचैतन्यजाड्यमदकारणनिर्निमित्तमेवमिनभदवशून्यत्वनस्थितम ॥ ६७ ॥

१ अयंदशरुद्रशतानामिप्राय पाठोदृश्यतेसटीकास्यप्रतीकाननुगुणइतिभाति

तथाचतादृशवेदनमेवास्यदृश्यवधस्तन्निवृत्तिरेवमोक्षइतिफलितमित्याह ॥ विद्यतइति ॥ ६८ ॥ बोधनात्तदुभयसाक्षिण ॥ ६९ ॥ असंवित्तेरदर्शनमात्रायन्नास्तितस्यअन र्थस्यनाशेकाकदर्थनाआयासः ॥ यच्चसुखतूष्णींभावेनप्राप्यतदाशुप्राप्तमेव ॥ तत्राप्यायासापेक्षानास्तीत्यर्थः ॥ ७० ॥ यज्जगद्रूपवेदनमात्रात्मतत्अवेदनमदर्शनमेवक्षयो यस्यतथाविधम ॥ तत्तस्याजगद्वेदनायायद्वेदनसाक्षिचैतन्यतत्प्राप्तमेवेत्यनुषज्जते ॥ यदिष्टमितिपूर्ववत् ॥ ७१ ॥ दृष्टांताद्दार्ष्टांतिकेयद्वैलक्षण्यतद्दर्शयति ॥ एतावन्मात्रइति ॥ भेदोवैलक्षण्यम् ॥ ७२ ॥ तदेवाह ॥ देशेति ॥ जगतआदौविवर्तोपादानेब्रह्मणिदेशाद्याःपूर्वमसंतःपश्चादारोप्यमाणाःकार्यभूतजगत्कोटावेवेक्षिताः ॥ ७३ ॥ भास्वरस्वप्रकाशं यत्स्वमात्मरूपवेदनचैतन्यतदेवाविद्यावरणादाभास्वरमीषत्प्रकाशमिवसंपन्नत्रिजगदित्यतिक्रम्यस्वरूपमन्यथाभाति ॥ चितश्चिद्रूपस्यतस्यपारमार्थिकस्वरूपंविदनज्ञानमेव

विद्यतेवेदनंदृश्यबंधोमोक्षस्त्ववेदनम् ॥ यदेवरुचिरंतेस्यात्तदेवाशुदृढीकुरु ॥ ६८ ॥ सर्गासर्गौबंधमोक्षौवेदनावेदनात्मकौ ॥ अभिन्नौ बोधनाद्योभौयथेच्छसितथाकुरु ॥ ६९ ॥ असंवित्तेस्तुयन्नास्तितन्नाशेकाकदर्थना ॥ तूष्णींभावेनयत्प्राप्यंप्राप्तमेवाशुविद्धितत् ॥ ७० ॥ यद्वेदनमात्रात्मतदंगावेदनक्षयम् ॥ तद्वेदनंवेदनायायदिष्टंतत्समाचरेत् ॥ ७१ ॥ वीचिर्यथांभसःस्पंदोजगच्चैवतथाचितौ ॥ एतावन्मा त्रएवात्रभेदोयद्रघुनंदन ॥ ७२ ॥ देशकालस्वरूपेषुसत्सुवीच्यादितांभसि ॥ जगदादौतुदेशाद्याअसंतोजगतीक्षिताः ॥ ७३ ॥ आभा स्वरंत्रिजगदित्यतिभातिभास्वत्स्वंवेदनंविदनमेवचितेःस्वरूपम् ॥ वाचिस्थितंभवतिचैतदुपोहभेदक्लिष्टंप्रशांतवचनस्तुशिवःपरात्मा ॥ ७४ ॥ संवेदनंसर्वइतीहशब्दादर्थादभिन्नौनकदाचिदेतौ ॥ वीच्यंभसोद्वइतिनोचितोक्तिर्यस्याज्ञतायांत्विदमेवयुक्तम् ॥ ७५ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० जीवटो० स्वप्नशतरुद्रीयकथनंनामत्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ जीवटब्राह्मणादी नांहंसादीनांमुनीश्वर ॥ भिक्षुस्वप्नशरीराणांसंपन्नंकिमतःपरम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ रुद्रेणसहसंभूयप्रबुद्धाःसर्वएवते ॥ मिथ श्चदृष्टसंसारारुद्रांशाःसुखिनःस्थिताः ॥ २ ॥ तेनरुद्रेणतांमायामवलोक्ययथोदिताम् ॥ स्वांशास्तामेवसंसारस्थितिंतेप्रेषिताःपुनः ॥ ३ ॥

नजडम ॥ एनद्भेदक्लिष्टत्रिजगत् ॥ अन्नेनसोम्यशुंगेनापोमूलमन्विच्छेत्यादिश्रुतिदर्शितोपायेरुपोह उपसंहर ॥ तयोपसंहृतंतुतद्वाचारंभणविकारोनामधेयमितिश्रुतिदर्शितदिशा वाचिवाङ्मात्रेस्थितंभवति ॥ प्रशांतवचनवाङ्मात्रमपियत्रतथाविधस्तुपरं शिवःपरमात्मेत्यर्थः ॥ ७४ ॥ एवंसंवेदनमात्मचैतन्यसर्वोजगदितिचशब्दादर्थाच्चाभिन्नौसंपन्नौनक दाचिदेतौद्वौस्तः ॥ यस्योक्तरूपस्यात्मन अज्ञतायामिदमेवयुक्तंनतुज्ञतायामित्यर्थः ॥ ७५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशे० नि० पू० त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ तेस्तैर्दे हैःपुनस्तेषाशेषभोगोत्रवर्ण्यते ॥ ततोरुद्रगणत्वाप्ति संकल्पस्थिरताक्रमः ॥ १ ॥ भिक्ष्वादिरुद्रांतदेहेष्वांतरालिकाटनवतिदेहेषु ओजकप्रारब्धशेषाःसंतिनवेतिसंदेहात्तद्वृत्तांतरा म पृच्छति ॥ जीवटेति ॥ किंसंपन्नंस्वाप्नशरीरवद्बाधउतापेव्यवहारोपिसंपन्नइत्यर्थ ॥ १ ॥ तेरुद्रांशामिथश्चदृष्टपूर्वोत्तरसंसाराःसंतःकृतकृत्यत्वात्सुखिनःस्थिताः ॥ २ ॥ तेनकौतुकदर्शनायप्रथमप्रवृत्तेनरुद्रेण ॥ ताजीवटादिसंसारस्थितिमेव ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ महाप्रलयता द्विपरार्धावसानत आरभ्य क्षयेभोजकाविपालेरोनसह ॥ जगच्चतिभासक्षयतोषा ॥ ५ ॥ तेषांसर्वेषां रुद्राणांतदानीमत्य रुद्रससारस्ययत्संख्यानदर्शनयत्सा क्षिपैतन्यमभूतम्मध्यमांतरालिकजीवटादिससारप्रत्येकमायया स्वमसाक्षीवजागरमित्यथ ॥ ६ ॥ ७ ॥ भविष्यतीत्युक्तेर्वसिष्ठरामसयावकालेनेस्वस्वससारेएवस्थिताइतिग म्यते ॥ ८ ॥ भाम्बुरा पूर्णार्थस्यैवविशेषजिज्ञासयाप्रश्न स्पष्ट ॥ ९ ॥ अशेअधिष्ठानचिदंशएव अभ्यस्तांशेतुसकल्पस्यसत्यताविवेकेनस्पष्ट ॥ तत्रसदसत्सवलितसांक ल्पिकार्यैयत्सदतिरिक्तरूपपूर्वोत्तरकालयोर्नास्तितदेवनास्तितत्पदमधिष्ठानतुयत सवात्मततोस्येमेतितत्सत्तयैवभोजकादृष्टोद्बोधितसांकल्पिकार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्यमित्यर्थ

॥ श्रीरुद्रउवाच ॥ ॥ गच्छताशुनिजस्थानंतत्रभुक्ताकलत्रके ॥ कंचित्कालंसमभोगान्मत्सकाशमुपेष्यथ ॥ ४ ॥ भविष्यथमदंशाये
गणामत्पुरभूषणा ॥ ततोमहाप्रलयतोयास्यामस्तत्परपदम् ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वाभगवान्रुद्रस्तेषांसोंतरधीयत ॥
अत्यससारसस्थानंरुद्राणांमध्यमाययौ ॥ ६ ॥ प्रययु स्वास्पदंतेपिजीवटब्राह्मणादय ॥ स्वकलत्रे समंदेहंस्थपयित्वाथकालत ॥ ७ ॥
रुद्रलोकंसमासाद्यभविष्यंतिगणोत्तमा ॥ कदाचिद्व्योम्निदृश्यंतेतारकाकारकारिण ॥ ८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ भिक्षुसंकल्परूपास्ते
ताम् ॥ तत्रयन्नास्तितन्नास्तियत सर्वात्मतत्पदम् ॥ १० ॥ यत्स्वप्नेदृश्यतेयच्चसंकल्पैरवलोक्यते ॥ तत्तथाविद्यतेतत्रसर्वकालतदात्मक
जीवटब्राह्मणादय ॥ कथंसत्यत्वमायाता सकल्पार्थैकसत्यता ॥ ९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सकल्पसत्यतात्वंशेत्यजसकल्पसत्य
म् ॥ ११ ॥ तद्देशकालात्मतयागत्वादेशांतरंयथा ॥ देशाद्देशांतरयद्वद्गत्यात्मादिक्वविना ॥ १२ ॥ नलभ्यतेतथास्वप्नोविनातत्रनलभ्य
ते ॥ सर्वमस्तिचित कोशेयथयालोकयत्यसौ ॥ १३ ॥ चित्तयातदवाप्नोतिसर्वात्मत्वादविक्षतम् ॥ सकल्प स्वप्नकस्त्वगययाचदशया
प्यते ॥ १४ ॥ परमभ्यासयोगाभ्यांविनात्वेतन्नलभ्यते ॥ येषांतुयोगविज्ञानदृष्टय फलिता स्थिता ॥ १५ ॥

॥ १ ॥ सर्वकालयत्सदधिष्ठानतदात्मकभूत्वातद्देशकालात्मतयातभवद्विद्यते ॥ ११ ॥ गत्वादेशांतरयथेत्येतद्विवृणोति ॥ देशादिति ॥ यथामथुराविदेशाद्देशांतरपाटलिपु भादितथविद्यमानमपिगमनिर्गमनमात्मास्वस्थमन आदिपदाच्चक्षुरादिपाटवमहरादिकालस्तद्विवेकोपदेष्टापुरुषइत्यादिककारणकलापविनानलभ्यतेतथास्वप्नोपितभआपस्तुपु त्रो स्वमांतरेवानलभ्यतइतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ चित कोशेकोशसदृशेसर्ववासनाकरेअज्ञानेयथायथा आलोकयतिसोभकादृष्टोद्बोधितवासनानि पर्यालोचयतितथात थाचित्तअविक्षतसमयतद्विषयरूपदृश्यतयाआप्नोति ॥ १३ ॥ सर्वस्यस्वप्नसंकल्पादेर्युगपद्दर्शनेतद्विकउपायमाह ॥ सकल्पइति ॥ आप्यतेतावदाभ्यां विशेष ॥ १४ ॥ परमिति ॥ अभ्यासयोगपरिपाकप्रयोगसेव्य ॥ तथेश्वराणांविनाप्यभ्यासस्वतएवयोगसिद्धि ... ॥ ... ॥

अभ्यासयोगयो सकल्पितार्थलाभेतदेकाग्र्यसंपादकत्वेनैवोपयोगः ऐकाग्र्याभावेतुचित्तमनेकार्थव्यासक्तमेकमपिस्वसांकल्पिकमर्थनलभतइत्यसत्यसंकल्पतास्यसपन्नेत्या शयेनाह ॥ इदमित्यादिना ॥ मयाऐकाग्र्यशून्येननआप्यप्रामुशक्ययतश्चित्तसकल्पिततदन्योभयाश्रयादुभयभ्रशप्राप्नोतिनैकत्रस्थिरीभवतीत्युत्तरेणान्वयः ॥१६ ॥ यतइत्य त्रयलोपस्यासिद्धत्वात्सधिरार्ष ॥ उक्तमेवार्थसामान्योक्तिभि समर्थयति ॥ सर्वमित्यादिना ॥१७॥ ककुभदिशम ॥१८॥१९॥ प्रकृतेयोजयति ॥ तस्मादिति ॥ २० ॥ तथा प्रसिद्धरुद्रवदेवसार्वज्ञ्येनसर्वलब्धम् ॥ अस्यापितथास्थिते ॥ तेआनरालिकाजीवटादयोष्टनवतिभिक्षुसकल्पजीवा प्रत्येकयत स्थितास्तज्जगच्चपृथक्पृथक्कृततोन्योन्यनपश्य ति ॥ २१ ॥ तर्हितेरुद्रसन्निधौकथमन्योन्यदृष्टवतस्तत्राह ॥ अप्रबुद्धाइति ॥ जीवानामता ससारभेदास्तद्बोधिनस्तस्यरुद्रस्येच्छयाप्रजायते ॥२२ ॥ तथातद्रूपाबहुरूपाश्च

सर्वसर्वत्रपश्यंतितेयतःशंकरादयः॥इदमग्रगतंवस्तुतथासंकल्पितंमया॥१६॥नाप्यंयतोभयभ्रंशंसप्राप्नोत्युभयाश्रयात्॥ सर्वंह्यभि मतंकार्यमेकनिष्ठस्यसिद्ध्यति॥ १७॥ दक्षिणांककुभंगच्छन्कःप्राप्नोत्युत्तरांदिशम्॥ संकल्पार्थपरैरेवसंकल्पार्थोवगम्यते॥१८॥ अग्र स्थार्थपरैरग्रेसंस्थितोर्थोवगम्यते॥ अग्रस्थेबुद्धिसंस्थेयःसंकल्पंप्राप्तुमिच्छति॥ १९ ॥ तदासावेकनिष्ठत्वाभावात्तन्नाशयेद्द्वयम् ॥ त स्मादेकार्थनिष्ठत्वाद्भिक्षुजीवेनरुद्रताम् ॥ २० ॥ प्राप्यसर्वात्मनालब्धंतथासर्वंतथास्थितेः॥ भिक्षुसंकल्पजीवास्तेप्रत्येकंतज्जगत्पृ थक्॥ २१॥ पश्यंतिचैतेनान्योन्यंरुद्रज्ञानादृतेततः॥ अप्रबुद्धा.प्रजायंतेजादाजीवांतबोधिनः॥ २२॥ तदिच्छयाशुतद्रूपाबहुरूपाश्च तेइह॥इहविद्याधरोहंस्यामहंस्यामिहपंडितः॥ २३॥इत्येकध्यानसाफल्यंदृष्टांतोस्यांक्रियास्थितौ॥एकत्वंचबहुत्वंचमौर्ख्यंपांडित्यमे वंवा॥ २४॥देवत्वंमानुपत्वंचदेशकालक्रियाक्रमैः॥ तुल्यकालमलंकर्तुंधारणाध्यानयत्नतः॥ २५ ॥ सर्वशक्त्यःस्वरूपत्वाज्जीवस्या स्त्येकशक्तता॥ अनंतश्चांतपृक्तश्चस्वभावोस्यस्वभावतः॥ २६ ॥ सविकासःससंकोचोऽहिंस्रस्तेनचिदात्मनः॥ यदिच्छतितदस्यांग जंतुःसंपद्यतेस्वयम्॥ २७॥

तेतदिच्छयैवजायतइत्यर्थ ॥ प्रातिस्विकससारदर्शनेतुतेषामेवेच्छाहेतुरित्याह ॥ इहेति ॥ २३ ॥ अन्येषामपिजीवानामस्याप्रसिद्धायाक्रियास्थितौतत्तद्यनहारव्यवस्थाया मयभिक्षुसकल्पसर्गएवदृष्टात ॥ अयजीवोधारणाध्यानयत्नानुसारेणयद्यदिष्टतत्तत्सर्वंक्रमेणयुगपच्चयथेच्छकर्तुसमर्थइत्याह ॥ एकत्वमित्यादिना ॥ २४ ॥ देशकालक्रिया क्रमैस्तुल्यकालवाकर्तुमलसमर्थ ॥२५॥ तत्रहेतुमाह ॥ सर्वेति॥ यतोयजीव परमार्थतोऽनतः अतोस्यसर्वशक्तय सतियतश्चायमेकैकदेहाभिमानलक्षणेनातेनपरिच्छेदेनपृक्त अतोस्यैककार्यगात्रशक्तितास्ति ॥ शक्तिस्वभावानुसारतश्चतत्तत्कार्यस्वभावोस्यव्यवस्थितइत्यर्थ.॥२६॥अतएवप्राणिकर्मानुसारेणस्वर्गनरकाद्यनर्थसहस्रसर्गात्मनासविका स सर्वप्राणिसहारेणप्रलयात्मनाचससकोचोजगदीश्वर.अहिंस्रोहिंसाप्रयुक्तवैषम्यनैर्घृण्यदोपशून्योयतोऽयजंतुर्जीवसघःस्वयंयदिच्छतितदेवस्वेच्छानुसारादस्यचिदात्मनई श्वरस्यसकल्पात्सपद्यतेनतेनर्किचित्कस्यचिदनिष्टक्रियतइत्यर्थ ॥ तथाचभगवतोवादरायणस्यसूत्रम ॥ वैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वादिति ॥ २७ ॥

१ बह्वादित्त्वाङीपूशक्तियटचोरीकगितिसूत्रस्थभाष्यस्थैकयटोक्तेः २ पुस्तकातरेमूलटीकयोर्युक्तइतिपाठः

॥ ४ ॥ महाप्रलयपर्यंतं द्विपरार्धावसानं तत् आरभ्य क्षये भोजकाविर्भावात् लेशेन सह ॥ जगत्प्रतिभासक्षयतो वा ॥ ५ ॥ तेषां सर्वेषां रुद्राणां तदानीमत्यरुद्रससारस्य यस्तस्य स्थानदर्शनपत्ता क्षिर्चतम्यमभूत्तम्मध्यमांतर्गलिकजीवटादिससारप्रत्येकमाययौ स्वमसाक्षीवजागरमित्यर्थ ॥ ६ ॥ ७ ॥ भविष्यतीत्युक्तेर्वसिष्ठरामसवादकालेते स्वस्वससारे एवस्थिता इतिगम्यते ॥ ८ ॥ मामशुरा पृष्टार्थस्यैव विशेषजिज्ञासया प्रश्न स्पष्ट ॥ ९ ॥ अरेअधिष्ठानचिद्रूप एष अभ्यस्ताशेतु सकल्पस्य सत्यतां विवेकेन त्यज ॥ तत्रसदसत्त्वकलितसांकल्पिकार्थे यत्तदतिरिक्तरूपपूर्वोत्तरकालयोर्नास्तितद्देवनास्तितत्पदमधिष्ठानं तु यत सर्वात्मतो स्त्येवेति तत्सत्तयैव भोजकादृष्टोद्बोधितसांकल्पिकार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्यमित्यर्थ

॥श्रीरुद्रउवाच॥ ॥गच्छताशुनिजस्थानतत्रभुक्ताकलत्रके ॥ कंचित्कालंसमभोगान्मत्सकाशमुपैष्यथ ॥४॥ भविष्यथमदंशाये गणामत्पुरभूषणा ॥ ततोमहाप्रलयतोयास्यामस्तत्परपदम्॥ ५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्त्वाभगवान्रुद्रस्तेषांसोंतरधीयत॥ अत्यससारसस्थानरुद्राणांमध्यमाययौ॥ ६॥ प्रययु स्वास्पदंतेपिजीवटब्राह्मणादय ॥स्वकलत्रे समेदेहक्षपयित्वाथकालत ॥ ७॥ रुद्रलोकसमाभाप्यभविष्यतिगणोत्तमा ॥कदाचिद्योमिदृश्यतेतारकाकारकारिण ॥ ८॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥भिक्षुसकल्परूपास्ते जीवटब्राह्मणादय ॥कथसत्यत्वमायाता सकल्पार्थैकसत्यता ॥ ९ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥संकल्पसत्यतात्वशेत्यजसकल्पसत्य ताम्॥तत्रयन्नास्तितन्नास्तियत सर्वात्मतत्पदम् ॥ १० ॥यत्स्वप्नेदृश्यतेयच्चसकल्पैरवलोक्यते॥तत्तथाविद्यतेतत्रसर्वकालंतदात्मक म्॥ ११ ॥तद्देशकालात्मतयागत्वादेशांतरंयथा॥देशाद्देशांतरयद्वन्नगत्यात्मादिकविना॥ १२॥ नलभ्यतेतथास्वप्नोविनातत्रनलभ्य ते॥सवमस्तिचित कोशेयथयालोकयत्यसौ ॥ १३॥ चित्तयातदवाप्नोतिसर्वात्मत्वादविक्षतम्॥ सकल्प स्वप्नकस्त्वगययाप्यदशाप्यते॥ १४॥परमभ्यासयोगाभ्याविनात्वेतन्नलभ्यते ॥ येषांतुयोगविज्ञानदृष्टय फलिता स्थिता ॥ १५॥

॥ १० ॥ सर्वकालं यत्तदधिष्ठानतदात्मकभूत्वात् देशकालात्मतया तत्र सदा विद्यते ॥ ११ ॥ गत्वादेशांतरयथेत्येतद्विवृणोति ॥ देशादिति ॥ यथा मथुरादिदेशाद्देशांतरपाटलिपुत्रादिगमविद्यमानमपिगतिगमनमात्मास्वस्थमन आदिपदाच्चक्षुरादिपाटवमहरादिकालस्तद्विवेकोपदेष्टापुरुषइत्यादिककारणकलापविनानलभ्यते तथा स्वप्नोपितप्रजापत्युपरा स्वप्नांतरचानष्टम्यतद्गतिपरेणाम्वय ॥ १२ ॥ चितश्कोशाकोशसदृशे सर्ववासनाकरे अज्ञाने यथा यथा आलोकयति भोजकादृष्टोद्बोधितवासनाभि पर्यालोचयति तथा तथा चित्तअविक्षतसमपतद्विषयरूपदृश्यतया आप्नोति ॥ १३ ॥ सर्वस्य स्वप्नसकल्पादेर्युगपद्दर्शनेतार्किकउपायस्तमाह ॥ सकल्पइति ॥ आप्यतेतांवरानिर्ण्विविशेष ॥ १४ ॥ परमिति ॥ अभ्यासयोगपरिपाकदशायुक्तेत्यर्थ ॥ तर्मेश्वराणांविनाप्यभ्यासस्ततएवयोगसिद्धिफलमस्तीतिविशेषमाह ॥ येषांत्विति ॥ १५ ॥

॥२॥ एवमेवसर्वेषामपिजीवानांमरणकालोद्बुद्धस्वकर्मैवस्वप्नइवजगदात्मनाआमोक्षंभातीतिबोध्यमित्याह॥ सर्वएवेति ॥३॥ एवंभिक्षावेवततमपरिच्छिन्नंस्वरूपंयस्यतथा विधोपिदेहीदेहपरिच्छिन्नइवआमोक्षमाकुलस्तिष्ठतीत्यर्थः॥ अनयाभिक्षुकथया ॥४॥ परात्पूर्णस्वरूपात्प्रस्पंदितात्मासर्वोपिजीवइतिएवप्रकारएवनकेवलभिक्षुरित्यर्थः॥ अहरहःप्रतिदिनस्वप्नेनःअनुभवसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ इदजन्मादिदुःखकचित्केनचिन्निमित्तेनपरिपश्यतीतिपरेणान्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ इदानींबधमोक्षतत्त्वसंक्षिप्याह ॥ देहेति ॥ देहनाम्नोहमित्यभिमानएवातोबध स्वात्मलाभएवमोक्षइतिनिष्कर्षइत्यर्थः ॥ किंचित्प्रष्टुकामोरामोवर्णितार्थप्रबोधमाश्चर्याभिनयेनव्यनक्ति ॥ अहोइत्यादिना

सर्वस्याभासजीवस्यमृतिजन्ममयीस्थितिः॥ भवत्येवचिदाकाशरूपिण्येवाकृतिंगता॥ २ ॥ पृथक्कृत्यैक्यमभ्येतिस्वात्मासंसारखंडकम्॥सर्वएवमृतोजंतुःपृथक्स्वप्ननिभात्मकम्॥ ३॥ एवंततस्वरूपोपिदेहीचामोक्षमाकुलः॥जीवयूथंमयातुभ्यंकथितंकथयानया॥ ४॥ परात्प्रस्पंदितात्मेतिनभिक्षूरामकेवलम्॥ मोहान्मोहांतरंयातिजीवोहरहरेवनः ॥ ५ ॥ पर्वताग्रपरिभ्रष्टोत्यधोधउपलोयथा ॥ परमात्मपरिभ्रष्टोजीवःस्वप्नमिमंदृढं॥ ६ ॥ पश्यत्यस्मादपिस्वप्नाद्यातिस्वप्नांतरंपुनः॥ स्वप्नात्स्वप्नेविनिपतन्मृपैवेदंदृढंकिल ॥ ७॥ परिपश्यतिजीवोंतर्मायायाजर्जरीकृतः॥ क्वचित्केनचिदेवेहकदाचिदपिवास्वयं॥ ८॥ देहनाम्नोहमित्यंतोमुच्यतेस्वंप्रपद्यते॥ ॥श्रीरामउवाच॥ अहोनुविषमोमोहोजीवस्यास्योपजायते ॥ ९॥ यथासुप्तस्यस्तोकेननानाकारविकारया ॥ मिथ्याज्ञानोग्रयामिन्यामाययानिपतत्यलम्॥ १० ॥ अहोनुखलुवैषम्यंभीमंनिजवदुच्यते॥ भगवन्सर्वदासर्वंसर्वदेवजगत्स्थितौ॥ ११ ॥ त्वयासंभवतीत्युक्तंयथातत्त्वानुभूयते। एवंगुणविशिष्टात्मातन्मोहात्मासभिक्षुकः ॥ १२॥ क्वचिदस्तिनवास्त्यंतरालोक्यकथयाशुभे॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अद्यरात्रौसमाधिस्थस्त्रिलोकीमठिकामिमां॥ १३॥

॥ ९ ॥ स्तोकेनाल्पेनापिमदश्रमादिनिमित्तेनसुप्तस्यमनःस्वाममाययायथाअलमत्यंतंभीमंवैषम्यदुःखसकटंनिपततितच्चनिजवत्सत्यवत्स्वीयवद्वाउच्यतेतद्वदहोआश्चर्यमिति परेणान्वयः ॥ १० ॥ सर्वसर्वत्रसर्वदासभवतीतिचत्वयायदुक्तंतदप्यनुभवारूढममाभूदित्याह ॥ भगवन्निति ॥ ११ ॥ एवमुपदिष्टार्थाभिनंदनेनगुरुंप्रतोष्यत्वयायभिक्षुर्मद्बोधायकल्पयित्वोक्तउतक्वचिदस्तीतिसदेहेनकौतुकात्पृच्छति ॥ एवंगुणविशिष्टइति ॥ तन्मोहात्मातादृशजीवटादिमोहात्मा ॥ १२ ॥ अतर्योगेनआलोक्यत्वद्बोधाययद्यपिकल्पयित्वामयाभिक्षुरुक्तस्तथापितद्वाक्यस्यानृतत्वायोगात्क्वचित्संभावितएवसः तस्यचयोगेनाधुनादर्शनेउत्थानेविलबःस्यादित्याशयेनवसिष्ठस्तत्कालोचितमुवाच अद्येति ॥ १३ ॥

इदानींधारणाध्यानयत्नफलमिच्छिकोमेकधानेकधावस्थितिमुदाहरणेनमपचयति ॥ स्वयंसपादितैरित्यादिना ॥ तत्तद्देशकालानुसारिभाण्यनुमहानिपहकाद्यधिकारक
क्रियाक्रमै ॥ इहस्वर्गइअम्यमयमेच्छं ततमचनानादेहादिकस्पनयातिष्ठति ॥ २८ ॥ इहलोकेअमुमस्वर्गादिपुवायोगिनोयुगपदारब्धभोगेनतिष्ठतीतिपूर्वेणान्वय ॥ एतदेव
विधयागिनाचरिमम ॥ सर्वेषांघोरादीनांतमतमसन्निधानेनभयद शास्ताअभवत् ॥ तद्धभगवतोदत्तात्रेयस्यप्रसादाल्लब्धयोगसामर्थ्यात्तस्यमार्कण्डेयपुराणादौप्रसिद्धम् ॥ २९ ॥
आयतजन्मादिनाव्यवहरति ॥ स्वर्लोकेयोगिनीगणमध्येतिष्ठत्स्वएवभूलोकेपशुपेयापुपहारपहणार्थंयाति ॥३०॥ अस्मिन्रामावतारजनार्दनोजनस्थानेचतुर्दशसहस्रराक्षसव
धायसहस्रसपन्नःपुनरेकोभवति॥३१॥ तेषांभक्तानांनतेनमस्कारादिनाप्रार्थने ॥भक्तानांनृणांशतानिअनुगृहीतुपुनर्यदुकुलेमानुष्ययातितमवचकुरुसभायांदुर्योधनादिव्यामोह
नार्थंक सहस्रभवति ॥ ३२॥ कांतानांसहस्राणिषोडशसहस्रतुल्यकालमपभुक्तेइतिशेष ॥ तत्सदृष्टांतोनिमेषवदिति ॥ यथानिमीराजर्षिर्विदेहतामापन्न सर्वप्राणिनानेत्रेषुवस
स्वयसपादितैरेभिर्देशकालक्रियाक्रमै ॥ योगिन्यायोगिनश्चेहतिष्ठत्यन्यत्रयत्रच ॥ २८ ॥इहवामुत्रभोगेनदृष्टमेतदनेकश ॥ कार्त्तवी
र्यागृहेतिष्ठन्सर्वपांभयदोभवत्॥ २९ ॥ विष्णु क्षीरोदधौतिष्ठन्जायतेपुरुषोभुवि ॥ पश्चर्ययांतितिष्ठत्योयोगिन्योयोगिनीगणे ॥३०॥
शक्र स्वर्गासनस्तिष्ठन्यातियज्ञायभूविकां॥ सहस्रमेकंभवतितथाचास्मिञ्जनार्दन ॥३१॥ नृणांशतानिभक्तानांमानुष्ययातितन्नते ॥
एक सहस्रंभवतितथाचैपजनार्दन ॥३२॥अशावतारलीलाभि कुरुतेजागतींस्थितिं॥एक कांतासहस्राणितुल्यकालनिमेषवत्॥३३॥
एवतेभिक्षुसकल्पाजीवटब्राह्मणादय ॥ रुद्रविज्ञानवशत स्वसंकल्पपुरींगता ॥ ३४ ॥ तत्रभुक्त्वाचिरंभोगान्प्राप्यरुद्रपुरतत ॥ गणता
मावसंतत्तस्यास्यतिसपरिच्छदा ॥ ३५ ॥ नित्यप्रफुल्लनवकल्पलतालयेपुरुद्रेणसाकमुरुरत्नगुलुच्छकेपु ॥ नानाजगत्सुचतदाशिवप
त्तनेपुविद्याधरीष्वमरमौलिधराश्चरेजु ॥३६॥ ॥इ०वा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाण०पू०गणत्वप्राप्तिर्नामचतु पष्टितम सर्ग ॥६४
॥स्वप्नशतरुद्रीयंसमाप्तम्॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इपदृष्टेयथातेनभिक्षुणाचेतसिभ्रम ॥भूतप्रयत्नमेवैपपृथक्कृत्वासुपश्यति॥१॥
भूयमपश्चिमपवानिकरान्तिमहत् ॥ ३३ ॥ वर्णितरीत्यामकृतेपिबोध्यमित्याह ॥ एवमिति ॥ रुद्रस्यविज्ञानमभ्यनुज्ञानवशात ॥ तत्संकल्पानुसारिण्येवरुद्रस्याभ्यनुज्ञानबलादि
त्यथ ॥ ३४ ॥ ३५॥ तेषामपितदास्वपदैसर्वभुवनेपुचमहदेहकल्पनेनेच्छिकविहारोयुगपदवस्तइत्याह ॥ नित्यमिति ॥ तेगणाउरुरत्नगुलुच्छकेपुवहुरत्नस्तवकेपुप्रफुल्लनवक
ल्पलतालयेपुरुद्रेणसाकनयानानाविधेपुजगत्सुभुवनेपुतथाशिवेपुकैलासवैकुण्ठब्रह्मलोकादिपत्तनेपुनगरेपुच विहरतोगीतवादित्रनाट्यादिकुशलासुविद्याधरीपुमध्येअमरैमौलि
पुधियतेसवचपप्पम्यतइत्यमरमौलिधरा अमरमरणनिवारकममृतपूर्णचन्द्रमौलौधारयतीतिवाअमरमौलिधरा सतोरेजुर्बभ ॥३६॥ ॥इ०वा०ता०नि०पू चतु पष्ठितम
सर्ग॥६४॥ ॥ ९ ॥ ॥ भिक्षुव्याख्यायामसर्वेपुजीवेपुसमउच्यते ॥ रामायस्वेप्सिताभिक्षो सभोस्थानमवर्ण्यते ॥ १ ॥ यथावर्णितप्रकारस्तेनभिक्षुणास्वचेतसियोभ्रमईपदृष्टःआ
पाततर्भिततिन एपभिक्षुस्तंभ्रमस्वंभूतमात्मनशुभाशुभकमलक्षणरूपममेवफलावस्थायांपृथक्स्वात्मनोव्यतिरिक्तमिवकृत्वासुष्ठुस्पष्टमपश्यतिनात्मामम्यप्यस्तीत्यर्थः॥१॥

दकूशब्दाद्वागुरिमतेनहलंताद्दापिदीर्घैदशोयस्येतिव्युत्पाद्यम् ॥ ९ ॥ तस्यगृहंकुटीध्यानभंगभीताःप्रियाअपिभृत्यानोविशतिकिल ॥ १० ॥ तस्यभिक्षोः ॥ संवेत्तुविदेहकैव
ल्यायचरमसाक्षात्कारप्राप्तुम् ॥ तत्कुत. ॥ यतोनियतेस्तदायुर्नियतुर्विधातु. ॥ ११ ॥ तथाप्राग्वर्णितप्रकारेणा ॥ १२ ॥ एवएवविध. ॥ अद्यास्मिन्कल्पे ॥ अयद्वितीय ॥
तृतीयोनोपलभ्यतेतदानीमयेत्यर्थ ॥ १३ ॥ जगत्पद्मेअलिनाअलिवद्भ्रमतामयाअस्मिन्सर्गेतृतीयोनोपलभ्यतइतिपूर्वेणपरेणवाअन्वयः ॥ १४ ॥ अथमयालीलयाअस्मा

तस्मिन्विहारेस्वकुटीकोशेकपिलमूर्धजः॥ भिक्षुर्दीर्घदशोनामस्थितएवसमाधये॥९॥ एकविंशतिरात्रंचतस्यैवंस्थितिशालिनः॥ दृढा
र्गलंगृहंध्यानभंगभीताविशंतिनो॥ १०॥ भृत्याःप्रियाःकिलतथासंतिष्ठतिसभिक्षुकः॥ अद्यैवतस्यसंवेत्तुंनियतेरीदृशीस्थितिः॥११॥
रात्रयोध्याननिष्ठस्यगतास्तस्यैकविंशतिः॥ सतुवर्षसहस्राणितथाचित्तेनभूतवान्॥ १२॥ कस्मिंश्चित्प्राक्तनेकल्पेभिक्षुरेवंपुराभवत्॥
अद्यत्विहद्वितीयोस्मिंस्तृतीयोनोपलभ्यते॥ १३ ॥ मयातुपुनरन्विष्यचेतसाचतुरात्मना ॥ तादृग्भिक्षुस्तृतीयोन्योजगत्पद्मोदराली
ना॥ १४॥ अस्मात्सर्गात्ततोलब्धस्तृतीयस्तादृशाशयः ॥ अथान्येलीलयासर्गामयासंप्रेक्षितास्ततः॥ १५ ॥ यावत्तस्मिंश्चिदाकाश
कोशशायिनिसर्गके॥ तृतीयो विद्यतेभिक्षुर्ब्राह्मश्चसदृशक्रमः॥१६॥ एवंतेनैवतेनैवसन्निवेशेनभूरिशः॥ भविष्यंत्यभवन्सर्वेपदार्थाः
सर्गसंततौ॥ १७॥ अस्यांसभायामपियेमुनयोब्राह्मणास्तथा॥ भाव्यमेवंसमाचारैस्तैरन्यैरप्यनेकशः ॥ १८ ॥ नारदेनामुनाभाव्यं
पुनरन्येनचामुना॥ एवंकलनकर्मभ्यांयुक्तेनान्येनभूरिशः॥१९॥ एवंजन्मादिनाभाव्यंव्यासेनापिशुकेनच ॥ शौनकेनपुनर्भाव्यंक्रतु
नापुलहेनच॥ २०॥ अगस्त्येनपुलस्त्येनभृगुणांगिरसापिच॥ एतएवतथान्येचएवंरूपक्रियास्पदम् ॥ २१ ॥ चिराच्चिराद्भविष्यंतिमा
येयंविततायतः॥ सदृशाचारजन्मानस्तएवान्येचभूरिशः॥ २२॥ भूयोभूयोविवर्त्तंतेसर्गेष्वप्स्विववीचयः॥ अत्यंतसदृशाःकेचित्केचि
दर्धसमक्रमाः॥ २३॥ केचिदीषत्समाःकेचिन्नकदाचित्पुनस्तथा॥ एवमेपानिवितताम्हतामपिमोहिनी॥ २४॥

त्सर्गादन्येसर्गा संप्रेक्षितास्तत्रतृतीयस्तादृगाशयोलब्धइत्यन्वयः ॥ १५ ॥ तदेवाह ॥ यावदिति ॥ ब्राह्मस्तत्रत्यब्रह्मणानिर्मितएतत्सदृशएवभुवनक्रमोविद्यते ॥१६॥ एवब्रह्मां
डभेदेनसदृशेपदार्थक्रमेतादृशभिक्षवोप्यनंताःसभवतीत्याशयेनाह ॥ एवमिति ॥१७॥ अस्मिन्नर्थेमुमुक्षुव्यवहारोक्तमेवार्थपुनःप्रपंचयन्नाह ॥ अस्यामित्यादिना ॥ तैरप्येव
भिक्षुसदृशसमाचारै स्वसदृशसमाचारैश्चभाव्य ॥ अन्यैरपिएतन्मुनिसमाचारैर्भिक्षुसमाचारैश्चभाव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ कलनंज्ञानकर्मचरित्रताभ्यांयुक्तेन ॥ १९ ॥ २० ॥
एवंविधस्यरूपस्यसस्थानस्यक्रियाणांचास्पदभविष्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

उधानपाग्यमध्याङ्गबाधकोर्हिहिमोवापभेदन्तध्वनिरितियावत् ॥ १४ ॥ घनगर्जितमिवमासलःपुष्ट ॥ तस्यवासष्ठस्य ॥ १५ ॥ वातनधुता कापता।।पदाघ्नदव ॥ १६ ॥
सलनेनपूर्वेपुर्भवेन ॥ १७ ॥ अहम्यापारमाह्निकनिजधर्मसंपादयामासु ॥ १८ ॥ मुनिप्रोक्तज्ञानशास्त्रचिंतयत.अभ्यस्यत ॥ उपविष्टार्थानुसंधानसुखेनक्षणमिवपुनाराम
पृष्टायमवणेच्छोत्कठ्यनिद्राभावात्कल्पमिवच ॥ १९ ॥ खचरभूचरभूतसघोरामिमतिषासमातर्जनेभव्यतस्वस्वकायपरंपरेख्यातेसतिदशरथसभामामत्यतथापूर्वेपूर्वेवपुन
आख्यानलोकरचनेनव्याख्यानश्रवणोचितसभासन्निवशक्रमरचनेनतस्थौ ॥ २० ॥ इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण पू॰पचषष्टितम.सर्ग ॥ ६५ ॥ ॥ ५ ॥

शिक्षुरेषोस्तिनास्तीतिप्रेक्ष्यप्रातर्वदाम्यहम्॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥मुनौचैवंकथयतिबहिर्मध्याह्नडिंडिम ॥१४॥उदभूत्प्रलय
क्षुब्धघनगर्जितमांसल ॥तत्यजुःपाद्यो।स्तस्यपुष्पांजलिपरंपरा ॥ १५॥ नृपाःपौराविटपिनःपुष्पंवातधुताइव॥पूजयित्वामुनिश्रेष्ठा
नुदतिष्ठन्स्वविष्टरात्॥ १६॥सभातदनुसोत्तस्थौसप्रणामपरंपरा॥क्रमेणत्यस्तनेनैवजग्मु खेचरभूचरा ॥१७॥स्वास्पदंप्रययाशा
समहव्यापारमाहृता ॥सर्वेसंपादयामासुर्निजधर्मक्रमोचितम्॥ १८॥ चिंतयंतोमुनिप्रोक्तंमहीचरनभश्वरा ॥ज्ञानक्षपांक्षणमिव
निन्यु कल्पमिवापिच॥ १९॥ प्रात पुन प्रस्तुतकार्यपरंपरेस्मिन्जातेजनेखचरभूचरभूतसंघ ॥ आख्यानलोकरचनेनतथैवतस्याव
न्योन्यमंघटनपूजितपूज्यलोक ॥२०॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰विपोत्तरविस्मयवर्णननामपचषष्टितम सर्ग ॥६५॥ ॥५॥
श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥वसिष्ठमुनिसयुक्ताविश्वामित्रादिसयुता ॥स्थिता खेचरसिद्धौघाविश्रांतानृपनायका ॥ १ ॥ सरामलक्ष्म
णासंवर्तवायसन्नायको ॥ सौम्यासमसमाभोगाशांतवातेवपद्मिनी ॥२॥ अनवेक्ष्यवच प्रश्नमुवाचायमुनीश्वर ॥ बोधयंतिबलादे
वसानुकंपाहिसाधव ॥३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥राजन्रघुकुलाकाशशशांकरघुनंदन॥त्वामयाज्ञाननेत्रेणसभिक्षुःप्रेक्षितश्चि
रम्॥ ४॥ध्यानेनाहंचिरंभ्रांतस्ताहग्भिक्षुदिदृक्षया॥द्वीपानिसप्तविपुलांकुलशैलसपर्वताम् ॥ ५ ॥ यावत्कुनश्चिदप्येवभिक्षुलब्धोन
तादृश ॥कथंकिलमनोराज्यंयदिरप्युपलभ्यते॥ ६॥ ततस्त्रिभागशेषायांराज्यांपुनरहंधिया ॥ उत्तराशांतरंयातोवेलावातइवार्णव
म् ॥७॥ जिननामैपतत्रास्तिश्रीमान्जनपदोमहान्॥ वल्मीकोपरितत्रास्तिविहाराजनसंश्रय ॥८॥

अभ्यिएस्यामयलनभिक्षोरदर्शनमुष्यत ॥ तादृशानांतयाऽन्येषामनानाभूतभाविनां ॥ १ ॥ स्थिताउपविष्टा ॥ मतोभूपास्ततोनायका सामनादयश्वविश्रांताउपविष्टा ॥ १ ॥
पद्मिनीपद्मवतीसरसी ॥ २ ॥ प्रश्नमनवेक्ष्यअमर्ताक्ष्यमपउवाच ॥ प्रातर्वदाम्यहमितिस्वयप्रतिज्ञातत्वादितिभाव ॥ ३ ॥ चिरमक्षितोऽन्विष्ट चिरमन्विष्यप्रेक्षितइतिवा॥४॥
॥ ५ ॥ यावन्नलब्धस्तावदहचिरभ्रांतइतिपूर्वेणान्वय ॥ ६ ॥ उत्तरस्याआशायाविशआंतरदेशयातोमनसापर्यालोचितवानितियावत् ॥ ७ ॥ वल्मीकाख्याज्जनपदादुपरि
परतोजिननामाएषप्रसिद्धाजनपदोस्तिमधजनपदेविहारास्योजनसंश्रयोबद्धजनाश्रयोदेशोस्ति ॥ ८ ॥

१ पृथ्वीम्

दकूशब्दाद्गागुरिमतेनेहलंताद्वापिदीर्घदशेयस्येतिव्युत्पाद्यम् ॥ ९ ॥ तस्यगृहंकुटीध्यानभंगभीताःप्रियाअपिभृत्यानोविशंतिकिल ॥ १० ॥ तस्यभिक्षोः ॥ सवेत्तुंविदेहकव
स्यायचरमसाक्षात्कारप्रामुम् ॥ तत्कुत. ॥ यतोनियतेस्तदायुर्नियतुर्विधातुः ॥ ११ ॥ तथाप्राग्वर्णितप्रकारेण ॥ १२ ॥ एवएवविधः ॥ अद्यास्मिन्कल्पे ॥ अयद्वितीय ॥
तृतीयोनोपलभ्यतेतदानीमयेत्यर्थ. ॥ १३ ॥ जगत्पद्मे अलिनाअलिवद्भ्रमतामयाअस्मिन्सर्गेतृतीयोनोपलभ्यतइतिपूर्वेणपरेणवाअन्वयः ॥ १४ ॥ अथमयालीलयाअस्मा

तस्मिन्विहारेस्वकुटीकोशेकपिलमूर्धजः॥ भिक्षुर्दीर्घदशोनामस्थितएवसमाधये॥९॥ एकविंशतिरात्रंचतस्यैवंस्थितिशालिनः॥ दृढा
र्गलंगृहंध्यानभंगभीताविशंतिनो॥ १०॥ भृत्याःप्रियाःकिलतथासंतिष्ठतिसभिक्षुकः॥ अद्यैवतस्यसंवेत्तुंनियतेरीदृशीस्थितिः॥११॥
रात्रयोध्याननिष्ठस्यगतास्तस्यैकविंशतिः॥ सतुवर्षसहस्राणितथाचित्तेनभूतवान्॥ १२॥ कस्मिंश्चिस्राक्तनेकल्पेभिक्षुरेवंपुराभवत्॥
अद्यत्विहद्वितीयोस्मिंस्तृतीयोनोपलभ्यते॥ १३ ॥ मयातुपुनरन्विष्यचेतसाचतुरात्मना ॥ तादृग्भिक्षुस्तृतीयोन्योजगत्पद्मोदराल
ना॥ १४॥ अस्मात्सर्गात्ततोलब्धस्तृतीयस्तादृशाशयः ॥ अथान्येलीलयासर्गामयासंप्रेक्षितास्ततः॥ १५ ॥ यावत्तस्मिंश्चिदाकाश
कोशशायिनिसर्गके॥ तृतीयोविद्यतेभिक्षुर्ब्राह्मश्चसदृशक्रमः॥१६॥ एवंतेनैवतेनैवसन्निवेशेनभूरिशः॥ भविष्यंत्यभवन्सर्वेपदार्थाः
सर्गसंततौ॥ १७॥ अस्यांसभायामपियेमुनयोब्राह्मणास्तथा॥ भाव्यमेवंसमाचारैस्तैरन्यैरप्यनेकशः ॥ १८ ॥ नारदेनामुनाभाव्यं
पुनरन्येनचामुना॥ एवंकलनकर्मभ्यांयुक्तेनान्येनभूरिशः॥१९॥ एवंजन्मादिनाभाव्यंव्यासेनापिशुकेनच ॥ शौनकेनपुनर्भाव्यंक्रतु
नापुलहेनच॥ २०॥ अगस्त्येनपुलस्त्येनभृगुणांगिरसापिच॥ एतएवतथान्येचएवंरूपक्रियास्पदम् ॥ २१ ॥ चिराच्चिराद्भविष्यंतिमा
येयंविततायतः॥ सदृशाचारजन्मानस्तएवान्येचभूरिशः॥ २२॥ भूयोभूयोविवर्त्तंतसर्गेष्वप्स्विववीचयः॥ अत्यंतसदृशाःकेचित्केचि
दर्धसमक्रमाः॥ २३॥ केचिदीपत्समाःकेचिन्नकदाचित्पुनस्तथा॥ एवमेपातिवितताम्हताम्पिमोहिनी॥ २४॥

तत्सर्गादन्येसर्गाःसंप्रेक्षितास्तत्रतृतीयस्तादृगाशयोलब्धइत्यन्वयः ॥ १५ ॥ तदेवाह ॥ यावदिति ॥ ब्राह्मस्तत्रत्यब्रह्मणानिर्मितएतत्सदृशएवभुवनक्रमोविद्यते ॥१६॥ एवंब्रह्मा
दभेदेनसदृशेपदार्थक्रमेतादृशभिक्षवोप्यनंताःसंभवतीत्याशयेनाह ॥ एवमिति ॥१७॥ अस्मिन्नर्थेमुमुक्षुव्यवहारोक्तमेवार्थंपुनःप्रपंचयन्नाह ॥ अस्यामित्यादिना ॥ तैरप्येव
भिक्षुसदृशसमाचारैःस्वसदृशसमाचारैश्चभाव्य ॥ अन्यैरपिएतन्मुनिसमाचारैर्भिक्षुसमाचारैश्चभाव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ कलनज्ञानकर्मचरित्रताभ्यायुक्तेन ॥ १९ ॥ २० ॥
एवंविधस्यरूपस्यसस्थानस्यक्रियाणांचास्पदंभविष्यतीत्यर्थ. ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

क्षणनिरमयमकालात्मनिदहमानसघटापिनास्ति दहाविषेटालक्षणकमघदूरनिरस्तत्वावेमनास्ति किंतर्हिप्रतिपत्तिर्भ्रांतिरवकेवलजृंभते ॥ तदेवेह भिक्षुचरिमेस्पष्टमित्याह ॥
चति ॥ अनताजीवटादिसर्गाकृतपत्तासामलसम्यगुपलभ्भक ॥ २५ ॥ २६ ॥ मातरबुजमिवविकसितम ॥ तत्पक्षेभ्रमरादीनांनानाकलहाजलकल्लोलाश्वपस्येतियोज्यम् ॥
अर्चिर्जि सहवतमान सार्चिमहानर्मिर्वह्निकणादिवशुद्धात्सवेवमारेवेवमशुद्धिमज्जगज्जातम् ॥ २७ ॥ एवभिक्षुमनसीवसर्गजीवमन स्वपिमत्येकजगद्रूपप्रतिभासखडउदितस्त
स्यतस्यांमर्जावस्वडातरप्यपिचविचिम सगरवडउदितइत्यनघर्स्थवमायादर्शेत्यर्थ ॥ तेप्रायमिकरवडा स्वपतेपिचतवतगतजगत्स्वडामिथ स्वस्वप्यवहारदशानमिथ्यासत्याए
व ॥ किंतत्रानत्याह ॥ सयात्मनीति ॥ सयात्मन्यस्मिन्भिन्नत्वसंकरसेपरमात्मनिनाहात्म्येनस्फुरतिसति ॥ तेनस्वतत्त्वबोधेनतद्बाधत्यागतुनर्किंचित्सत्यमित्यर्थ ॥ २८ ॥ ॥ इति

क्षणनहास्तिनोक्मप्रतिपत्तिर्हिजृंभते ॥ किंन विशत्यहोरात्राअनताकृतयोनघ ॥ २५ ॥ एतासामुपलंभोलमहोर्भामामनोगति ॥ प्रति
भामात्रमवदमित्यविकसितस्थितम् ॥ २६ ॥ नानाकलहकल्लोलजलेप्रानरिवांबुजम् ॥ जातसवेदनादवशुद्धादिदमशुद्धिमत् ॥ समा
रजालमविलसार्चिवर्ह्निकणादिव ॥ २७ ॥ प्रत्येकमवमुदित प्रतिभासुखड खडांतरेष्वपिचतस्यविचित्रखंड ॥ सर्वेस्वयनतुचर्तेपिभि
थानमिथ्यासवात्मनिस्फुरतिकारणकारणेस्मिन् ॥ २८ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० निर्वाणप्रकरणपू० जीवटो० भिक्षुसस्तृतिकथनना
मपट्पष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दशरथउवाच ॥ ॥ मुनिनायकतंभिक्षुगत्वासबोधयत्वमी ॥ नरामव्यदिता.शीघ्रचानयतुकुटी
गतम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ राजस्तस्यमहाभिक्षो सदेह प्राणवर्जित ॥ छेदोवैवर्ण्यमायातोनासौजीवितभाजनम् ॥ २ ॥
तस्यभिक्षोस्तुजीवोसौभूत्वापद्मजसारस ॥ जीवन्मुक्त स्थितोमृयोनासौसंस्तृतिभाजनम् ॥ ३ ॥ तद्गेहेमासपर्यंतमलान्निष्कासितार्ग
ला ॥ अतरालेतुतिष्ठतिभृत्याभिक्षुदिदृक्षव ॥ ४ ॥

श्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० षट्पष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भिक्षोस्समाधौमुक्तस्यदेहनाशोप्यवर्ण्यते ॥ भिक्षुर्भाभिवन्येपावधामोक्ष
प्रबोधन ॥ १ ॥ सबोधयतुसमाधेर्व्युत्थापयतु अमीमत्प्रहिताभयापेपितानरामभिणोभवदाज्ञयाआनयंतु ॥ १ ॥ अपिवतस्यसवत्तुंनियतेरेपनिश्चयइतिमदुक्तविस्मृत्यत्वयेवपृष्ट
मितिसूचयन्वसिष्ठउवाच ॥ राजन्निति ॥ छेदःप्राणापटभकान्नरसभाम शोषेणवैवर्ण्यमायात ॥ २ ॥ सतर्हित्वदीयसत्यसकल्पेनप्रजीवतुतत्राह ॥ तस्येति ॥ सत्येवतद्देहभोग्य
प्रारब्धशेषमस्तकस्पःप्रवर्ततेनान्यथेतिभाव ॥ ३ ॥ मासपर्यतपहार्गलननिष्कासनीयमितिभिक्षुणाज्ञप्तैरतरालवासिभिस्तद्भृत्यैर्गुप्तत्वादपित्वम्मभिभिस्तत्प्रबोधनकर्त्तुमश
क्यमित्याह ॥ तद्गेहइति ॥ मासस्यपर्यंतेचरमदिनेघलान्निष्कासितार्गला.संतोभिक्षुदेहदिदृक्षवोभूत्वावहिर्द्वारांतराले तिष्ठति ॥ अलाभिक्ष्वाज्ञयार्गलाविंतिषा ॥ ४ ॥

ततोमासांतेकायभिक्षुशरीरंनिष्काल्यनिःसार्यजलेत्यक्ष्यतिमज्जयिष्यति ॥ तस्यांकुट्यामन्यंतत्कायाकारशिलाप्रतिमारूपंभिक्षुपूजाभक्त्यादिव्यवहारप्रवर्त्तनायकरिष्यति ॥ दृढत्वादक्षुण्णमानसभक्तमनःकल्पितदेवतारूपम ॥ कर्मधारय. ॥ ५॥ एवमुक्तरीत्यामुक्तः ॥ विहारेप्राणचेष्टादिव्यापारविषयेनष्टम्तम् ॥ ६ ॥ प्रश्नप्रासंगिकमुक्त्वाप्रस्तुतमेवावलंबते ॥ एषेत्यादिना ॥ दुर्वोधेनभ्रांतिपरंपराहेतुविक्षेपशक्त्या ॥अतिवाह्यनेनिरस्यते॥७॥असतीअविद्यमानैवकृतजगदारंभा ॥ हेम्नःकटकतयेवप्रतिभासस्ययोविपर्यासोन्यथाभावस्तन्मात्रकारणकोविभ्रमोदयोयस्याः॥८॥वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिदृष्टांतश्रुतिवाचादार्ष्टांतिकमायापिइत्थमनृतस्वभावैवानुमीयते ॥९॥ ज्ञःपरमात्माएवंअविवेकाज्जीवत्वमायाति ॥ सचस्वविवेकात्सर्वमात्मेतिपश्यतीत्यात्मदृक्चिन्मात्रःपरिशिष्यतइत्यर्थः ॥१०॥ सःस्वबोधतआत्मैव ॥ अबोधतस्तुस

ततोनष्टांगसंधानंकायंनिष्काल्यतेजले॥ त्यक्ष्यंत्यन्यंकरिष्यंतिभिक्षुमक्षुण्णमानसम् ॥५॥ अनेनैवंसदेहेनभिक्षुर्मुक्तोव्यवस्थितः॥कथंप्रबोध्यतेनष्टंतद्विहारेशरीरकम् ॥ ६ ॥ एषांगुणमयीमायादुर्वोधेनदुरत्यया॥ नित्यंसत्याववोधेनसुखेनैवातिवाह्यते ॥ ७ ॥ असत्येवकृतारंभाहेम्नःकटकतायथा॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रकारणकोदया ॥ ८ ॥ परमात्मनिवाच्येयमित्थंमायानुमीयते॥ तरंगालीवपयसिप्रेक्षामात्रविनाशिनी॥९॥ ज्ञोहिदृश्यमयादीर्घस्वप्नात्स्वप्नांतरंव्रजेत् ॥ एवंजीवत्वमायातिविवेकात्सर्वमात्मदृक्॥१०॥ योयस्यप्रतिभासःस्यादात्मैवसस्वबोधतः॥ सएवोदेतिसंसारःकरंजवनगुल्मदृक्॥११॥ प्रत्येकंभूतमुदितंकृतंसंसारमंडलम्॥भिक्षोःस्वप्नांतरइवपरांभंगिमिवांभसः॥ १२ ॥ प्रस्तुतःपद्मजादेवजगत्स्वप्नोयथोदितः॥ तथैवास्वच्छचित्तोत्थोरूढःसर्वजनंप्रति ॥ १३ ॥ पितामहवदाभातिसर्गःस्वप्नविलासवत्॥ प्रत्येकमुदितस्तेनब्रह्मांडानीवकोटिशः॥ १४॥ स्फुरन्यथातथावास्मिन्जीवःपश्यतिविभ्रमम्॥ हृदयेयंसमर्थंचस्वप्नवद्दीर्घमांतरम्॥ १५॥ चित्सत्तामात्रमासाद्यप्रतीतिच्युतमात्रतः॥ जरामरणदुःखानांकचिद्भाजनतांगतः॥ १६ ॥

एवंसंसारात्मनाउदेति ॥ ११ ॥ भूतंप्राणिनिकायंप्रतिप्रत्येकंसंसारमंडलंभ्रांत्याउदितंकृतम् ॥ यथाभिक्षोःस्वप्नांतरेअंभसोभंगिआवर्ततरंगादिविभागमिवविद्धीत्यर्थः ॥ १२॥ समष्टेर्हिरण्यगर्भस्यमनोमात्रनिर्माणत्वादयंसर्गःस्वप्नएवचेद्व्यष्टेरपितथैवभवितुमर्हति अस्वच्छचित्तादुत्थितइतिपरंस्थिरइवभासतइत्याह ॥ प्रस्तुतइति ॥ १३ ॥ चित्तशुद्धौतुपितामहस्येवपितामहवत्स्वप्नविलासवदसत्यआभातितेननतादृशभानेनज्ञायतेप्रत्येकमयंब्रह्मांडानीवकोटिशउदितइतिनिश्चीयतइत्यर्थः ॥१४॥ अयंजीवोव्यष्टिप्रपंचरूपेणसमष्टिप्रपंचरूपेणवासाधारणप्रपंचरूपेणप्रत्येकमसाधारणप्रपंचरूपेणवायथातथावास्फुरन्नस्तुतथापिहृदयेप्रतिभानसमर्थंदीर्घंविभ्रमंपश्यतीतिसस्वप्नवन्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ १५॥ दीर्घस्वप्नदर्शनेनिमित्तमाह ॥ चित्सत्तामात्रमिति ॥ तत्त्वतःप्रतीतेश्च्युतमात्रततावन्मात्रतश्चित्सत्तामात्रमासाद्यआश्रित्यकचित्कस्मिंश्चिद्देवनरतिर्यगादिदेहे ॥ १६ ॥

१ एषातिविततामायेत्यपिपाठः

२ गुल्मधृगितिकचित्पाठः

क्षणनिरवयवकालात्मनिर्ईहामानसचेष्टापिनास्ति देहादिचेष्टालक्षणकर्मपदूरनिरस्तत्वादेवनास्ति किंतार्हिप्रतिपत्तिर्भ्रांतिरेषकेवलजृंभते ॥ तदेवेहभिक्षुचरित्रेस्पष्टमित्याह ॥
कति ॥ अनताजीवदादिसर्गास्तयस्तासामलसम्यगुपलभ्भक ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रातरंबुजमिवविकसितम ॥ तत्क्षेत्रमरादीनानामाकलहामलकछालाश्वपश्येतियोज्यम् ॥
अर्थिर्भि सहपतमान सार्चिर्महानग्निर्वह्निकणाविवशुद्धात्सवेदनादेवेदमशुद्धिमजगज्जातम् ॥ २७ ॥ एवभिक्षुमनसीवसर्वजीवमन स्वपिमस्येकजगद्रूप प्रतिभासखबउदितस्त
स्यतस्यांतर्जीवखडांतरष्वपिचविचित्र सगखबउदितउस्यनमस्यैवमायाद्दशेत्यर्थ ॥ तेषामायमिकखबा स्वयतेविचतवतगतजगत्स्वडामिथ स्वस्वष्यवहारदशामिथ्यासत्याए
व ॥ किंस्ततानेत्याह ॥ सर्वात्मनीति ॥ सवात्मन्यस्मिन्चित्सर्वकरसेपरमात्मानिनाद्यास्येनस्फुरतिसर्गात ॥ तेनस्वतस्वसाधेमतद्वानस्यामतुर्नकंचित्सत्यमित्यथ ॥ २८ ॥ ॥ इति

क्षणेनेहास्तिनोकमप्रतिपत्तिर्हिजृंभते ॥ कंचविंशत्यहोरात्रा अनताकृतयोनघ ॥ २५ ॥ कतासामुपलभोलमहोभीमामनोगति ॥ प्रति
भामात्रमवेदमित्यविकसितस्थितम् ॥ २६ ॥ नानाकलहकल्लोलजलेप्रानरिवांबुजम् ॥ जातसवेदनादवशुद्धादिदमशुद्धिमत ॥ सस्मा
रजालमखिलसार्चिवह्निकणादिव ॥ २७ ॥ प्रत्येकमवमुदित प्रतिभासुखड खडांतरेष्वपिचतस्यविचित्रखड ॥ सर्वेस्वयननुभ्वंतपिमि
थोनमिथ्यासवात्मनिस्फुरतिकारणकारणेस्मिन् ॥ २८ ॥ ॥ इ॰ वा॰ वा॰ दे॰ मो॰ निर्वाणप्रकरणपू॰ जीवटो॰ भिक्षुसस्रुतिकथननाा
मषट्पष्टितम सर्ग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दशरथउवाच ॥ ॥ मुनिनापकतभिक्षुर्गत्वासनोधयत्वमी ॥ नरामत्र्यहिता शीघ्रचानयतुकुटी
गतम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ राजस्तस्यमहाभिक्षो संदेह प्राणवर्जित ॥ क्लेदोवैवर्ण्यमायातोनासौजीवितभाजनम् ॥ २ ॥
तस्यभिक्षोस्तुजीवोसौभूत्वापद्मजसारस ॥ जीवन्मुक्त स्थितोभूयोनासौसंस्रुतिभाजनम् ॥ ३ ॥ तद्गेहेमासपर्यंतयलान्निष्कासितार्ग
ला ॥ अंतरालतुतिष्ठतिभृत्याभिक्षुदिदृक्षव ॥ ४ ॥

मीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू षट्षष्टितम सग ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भिक्षोस्समाधौमुक्तस्यदेहनाशोऽत्रवर्ण्यते ॥ भिक्षुर्भ्रांतिवदप्येषांबधामोक्ष
प्रबोधत ॥ १ ॥ सबोधयतुसमाधेर्व्युत्थापयतु अमीमत्र्यहितामयामेपितानरामभिणोभवदाज्ञयाआनयतु ॥ १ ॥ अथैवतस्यसवस्तुनियतेरेपनिश्चयइतिमत्वाकविस्तत्यतस्यैवपृष्ट
मितिसूचयन्वसिष्ठउवाच ॥ राजन्निति ॥ क्लेद प्राणापदमकान्मरसभाग शोषेणवैवर्ण्यमायात ॥ २ ॥ सतर्हित्वदीयसत्यसंकल्पेनमजीवतुतत्राह ॥ तस्येति ॥ सत्यसतदेहभोग्य
प्रारब्धशेषमस्तकस्पप्रवर्तनेनाप्ययेतिभाव ॥ ३ ॥ मासपर्यंतगृहार्गलननिष्कासनीयमितिभिक्षुणाआज्ञप्तैरंतरालवासिभिर्जनभृत्यैर्गुप्तत्वाद्वपितस्य भिन्नैस्तद्बोधनकमुमश
क्यमित्याह ॥ तद्गृहेति ॥ मासस्यपर्यंतेपरमविनेयस्मान्निष्कासितार्गला सतोभिक्षुदेहदिदृक्षवाभृत्याबहिर्द्वारांतरालेतिष्ठति ॥ बलान्निष्काशनबलादिति वा ॥ ४ ॥

ततोमासांतिकायभिक्षुशरीरंनिष्काल्यनिःसार्यजलेत्यक्ष्यतिमज्जयिष्यति ॥ तस्यांकुट्यामन्यंतत्कायाकारशिलाप्रतिमारूपंभिक्षुपूजाभक्त्यादिव्यवहारप्रवर्त्तनायकरिष्यंति ॥ दृढत्वादक्षुण्णमानसभक्तमनःकल्पितदेवतारूपम ॥ कर्मधारय. ॥ ५॥ एवमुक्तरीत्यामुक्त. ॥ विहारेप्राणचेष्टादिव्यापारविषयेनष्टंम्तम् ॥ ६ ॥ प्रश्नप्रासंगिकमुक्त्वाप्रस्तुतमेवावलबते ॥ एषेत्यादिना ॥ दुर्बोधेनभातिपरपराहेतुविक्षेपशक्त्या ॥अतिवाह्यनेनिरस्यते॥७॥असतीअविद्यमानैवकृतजगदारभा ॥ हेम्न कटकतयेवप्रतिभासस्ययोविपर्यासोन्यथाभावस्तन्मात्रकारणकोविभ्रमोदयोयस्याः॥८॥वाचारंभणविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिदृष्टांतश्रुतिवाचादार्ष्टांतिकमायापिइत्थमनृतस्वभावैवानुमीयते ॥९॥ ज्ञःपरमात्माएवअविवेकाज्जीवत्वमायाति ॥ सचस्वविवेकात्सर्वमात्मेतिपश्यतीत्यात्मदृकूचिन्मात्रःपरिशिष्यतइत्यर्थः ॥१०॥ सःस्वबोधतआत्मैव ॥ अबोधतस्तुस

ततोनष्टांगसंधानंकायंनिष्काल्यतेजले॥ त्यक्ष्यंत्यन्यंकरिष्यंतिभिक्षुमक्षुण्णमानसम्॥५॥ अनेनैवंसदेहेनभिक्षुर्मुक्तोव्यवस्थितः॥कथंप्रबोध्यतेनष्टंतद्विहारेशरीरकम्॥ ६ ॥ एषांगुणमयीमायादुर्बोधेनदुरत्यया॥ नित्यंसत्याववोधेनसुखेनैवातिवाह्यते॥ ७ ॥ असत्येवकृतारंभाहेम्नःकटकतायथा॥ प्रतिभासविपर्यासमात्रकारणकोदया॥ ८ ॥ परमात्मनिवाच्येयमित्थंमायानुमीयते॥ तरंगालीवपयसिप्रेक्षामात्रविनाशिनी॥९॥ ज्ञोहिदृश्यमयादीर्घस्वप्नात्स्वप्नांतरंव्रजेत् ॥ एवंजीवत्वमायातिविवेकात्सर्वमात्मदृक्॥१०॥ योयस्यप्रतिभासःस्यादात्मैवसस्वबोधतः॥ सएवोदेतिसंसारःकरंजवनगुल्मदृक्॥ ११॥ प्रत्येकंभूतमुदितंकृतंसंसारमंडलम्॥ भिक्षोःस्वप्नांतरइवपरांभंगिमिवांभसः॥ १२ ॥ प्रस्तुतःपद्मजादेवजगत्स्वप्नोयथोदितः॥ तथैवास्वच्छचित्तोत्थोरूढःसर्वजनंप्रति॥ १३॥ पितामहवदाभातिसर्गःस्वप्नविलासवत्॥ प्रत्येकमुदितस्तेनब्रह्मांडानीवकोटिशः॥ १४॥ स्फुरन्यथातथावास्मिन्जीवःपश्यतिविभ्रमम्॥ हृदयेयंसमर्थंचस्वप्नवद्दीर्घमांतरम्॥ १५॥ चित्सत्तामात्रमासाद्यप्रतीतिच्युतमात्रतः॥ जरामरणदुःखानांक्वचिद्भाजनतांगतः॥ १६॥

एवससारात्मनाउदेति ॥ ११ ॥ भूतप्राणिनिकायंप्रतिप्रत्येकससारमंडलंभ्रात्याउदितकृतम् ॥ यथाभिक्षोःस्वप्नांतरेअंभसोभंगिआवर्ततरगादिविभागमिवविद्धीत्यर्थः ॥ १२॥ समष्टेर्हिरण्यगर्भस्यमनोमात्रनिर्माणत्वादयंसर्गःस्वप्नएवचेद्व्यष्टेरपितथैवभवितुमर्हति अस्वच्छचित्तादुत्थितइतिपरस्थिरइवभासतइत्याह ॥ प्रस्तुतइति ॥ १३ ॥ चित्तशुद्धौतुपितामहस्येवपितामहवत्स्वप्नविलासवदसत्यआभातितेननतादृशभानेनज्ञायतेप्रत्येकमयब्रह्मांडानीवकोटिशउदितइतिनिश्चीयतइत्यर्थः ॥१४॥ अयंजीवोव्यष्टिप्रपंचरूपेणसमष्टिप्रपंचरूपेणवासाधारणप्रपंचरूपेणप्रत्येकमसाधारणप्रपंचरूपेणवायथातथावास्फुरन्नस्तुतथापिहृदयेप्रतिभानसमर्थदीर्घविभ्रमंपश्यतीतिसस्वप्नवन्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ १५॥ दीर्घस्वप्नदर्शनेनिमित्तमाह ॥ चित्सत्तामात्रमिति ॥ तत्त्वत प्रतीतेश्च्युतमात्रतावन्मात्रतश्चित्सत्तामात्रमासाद्यआश्रित्यक्वचित्कस्मिंश्चिद्देवनरतिर्यगादिदेहे ॥ १६ ॥

१ एषातिवितता मायेत्यपिपाठः

२ गुल्मधृगितिक्वचित्पाठः

तत्तमस्त्वमविचिमसुकृतशालिनी जीवचित्त्वचित्तांशस्पदमात्रेणाधःपातालमाऊर्ध्वंब्रह्मलोकपाकृत्वाकृत्वाभुजानासस्थितेत्यर्थ ॥ १७ ॥ परमात्मचिदेवमणकस्मनयातद्‌ धानस्वरूपिणीभूत्वातद्वारमजीवनामकरूपगतासतीआत्मनिवहाकारसभ्रमहारिणीअन्यमवहिश्वगत्वा विषयाकारसभ्रमहारिणीभूत्वाविलुठति ॥ १८ ॥ अस्त्वेवमस्यमा स्यार्जीवादिनामरूपभेदस्तथापिपरमात्मैवेप अभ्यासस्पृहस्यरप्यधिष्ठानस्याम्यत्वायोगादितिपरमपुरुषार्थफलजीवब्रह्मैक्यदृढीकरोति ॥ चित्ततीति ॥ मस्यगात्मा चित्तेत्युपा ध्याकारमात्रिमामापराधात्किंपरमात्माब्रह्मनपरब्रह्मकिआत्माभत्यगात्मानकिमस्यब्रह्मणोमुखस्यदर्पणेप्रतिबिंबनादिवौपाधिकजीवनाम्नोदेवदत्तयज्ञदत्तादेर्देहनाम्नआदि पराद्याणमाकृचसुरादिनाम्नश्चाईताननकिंतुअभेदेप्युपाधिवशात्सर्वसंभवत्येव ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्यः प्राणन्नेवप्राणोनामभवतिवदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः

पातालंब्रह्मलोकं वाचित्तसुकृतशालिनी ॥ चित्तांशस्पंदमात्रेणकृत्वाकृत्वेवसंस्थिता ॥ १७ ॥ चित्स्पंदरूपिणीजीवनामरूपगतात्मनि ॥ अन्यत्रचविलुठतिगत्वासभ्रमहारिणी ॥ १८ ॥ चित्तेतिपरमात्मानपरमात्मानवानकिम् ॥ जीवदेहादिनाम्नोस्यप्रतिबिंबादिवार्हता ॥ १९ ॥ ब्रह्मण्येवपरब्रह्मजगद्दृष्ट्यैवसंस्थितम् ॥ शुद्धाकाशमिवाकाशेजलेजलमिवामलम् ॥ २० ॥ लोकोब्रह्मणएवायंजगद्रूपेपुतिष्ठति ॥ बिभेत्यन्यतयाबोधात्प्रतिबिंबादिवार्भक ॥ २१ ॥ स्पंदस्पंदाकृतेचेहस्वतःसत्ताविलीयते ॥ साप्यलंपरिणामेनलीयतेग्नौघृतंयथा ॥ २२ ॥ चित्स्पंदएवचित्स्पंदेसवात्मनिविजृंभितः ॥ स्पंदास्पंदौजृंभणादिकल्पितनात्रवास्तवम् ॥ २३ ॥ नस्पंदोस्तीहनास्पंदोनैकतावापिनद्विता ॥ शुद्धचिन्मात्रसर्वस्वयथैवास्तितथास्थितम् ॥ २४ ॥ सारेणतुविचारेणसर्वशब्दार्थयोः समे ॥ चिन्मात्रमेवज्ञातेऽयनास्तीत्यपिनविद्यते ॥ २५ ॥ भेदवेदनयोर्द्वैतिभेदःप्रकृतिलांछनम् ॥ अभेदबोधादखिलेगलितेशिष्यतेपरम् ॥ २६ ॥

एवम्भूतस्यमन्वानोमनइतिनाम्येतस्यकर्मनामान्येवेति ॥ १९ ॥ एवमैक्यदर्शनेजगद्दृष्ट्याप्यव्यवहारदृष्ट्यैवपरब्रह्मब्रह्मण्येवसंस्थितंकिंपुनःपरमार्थदृष्ट्यासमूलोपाधिबाधेतद्वाच्यमि तिभाव ॥ २० ॥ किंचदर्पणादौमुखादत्यन्तभिन्नमुखस्यस्थितावन्यथाभातिसंभावनापिस्यात् अयंजीवलोकस्तुस्वात्मभूतस्याभयस्यब्रह्मणएवमूर्तामूर्तात्मकेपुजगद्रूपेपुतिष्ठतीतिनतस्यभावनापितथापिअन्यतयाआत्मव्यतिरिक्तमन्यन्ममभयहेतुरस्तीतिबोधाद्बिभेतीत्याश्चर्यमित्यर्थ ॥ २१ ॥ अन्यताबाधेचबुद्धिस्पंदोहेतुरितिबुद्धिस्पंदस्समाध्य भ्यासेनमस्पंदीकृतभेदबुद्धिलक्षणासंसारस्ततएवबुद्धौविलीयतेसाबुद्धिरप्यलंपूर्णब्रह्माकारेणचरमसाक्षात्कारलक्षणपरिणामेनाग्नीकृतघृतमिववद्विब्रह्मणिविलीयतइत्यर्थ ॥ २२ ॥ बाधमात्रात्कथंकुलालकादिदुर्भेद्यजगद्विलीयतइतिचेद्वास्तवचित्स्पंदमात्रत्वादित्याह ॥ चित्स्पंदएवेति ॥ २३ ॥ कल्पितमितिकथंज्ञातमितिचेत्तत्स्वदशातद्दर्शनादि त्याह ॥ नेति ॥ २४ ॥ सर्वशब्दस्यतदर्थस्यचसमेएकरसेतत्त्वभावेज्ञातेसतिचिन्मात्रमेवपरमार्थसत्य ॥ नास्तीतिशशाभावभूतोप्ययमर्थोनविद्यतेदूरेभावइत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

यथोक्तैवत्रस्तुस्थितिर्नकेनचिदन्यथाकर्तुंशक्येतिवसिष्ठ.प्रतिजानीते ॥ नानातेति ॥ एवकारो भिन्नक्रमः ॥ हेरामत्वअबोधेन [illegible] ॥ [illegible] विक्षणात्तुबोध पूर्णचिद्रूपएवासि अस्मिन्नर्थेयकंचपृच्छ ॥ एवमेवास्तिपरमार्थः ॥ तस्मादेवतवममअन्यस्यचपरानि.शंकताप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ततस्तादृशनिःशंकता बलादेवजाग्रदादिसर्वावस्थाद्वैतापलाप.प्रवृत्तइत्याह ॥ ततइति ॥ २८ ॥ अबोधवशादेवद्रष्टृदृश्यादित्रिपुटीजगत् ॥ यदात्वबोध. ॥ असत्यएवतदाशुद्धात्मरूपातच्छान्तिरेवै काजगन्नाम्नी ॥ यत.साशातिरेवगच्छतिसर्वतोव्याप्नोतीतिव्युत्पत्त्याएवजगन्नामयोग्यतयाव्यवस्थिता॥ द्रष्टृदृश्यदर्शनात्मिकात्रिपुटीतुअत्यताप्रसिद्धेतिनासौतदाजगन्नाम्नी त्यर्थ ॥ २९ ॥ ननुचित्तप्राणादिस्पदस्यबोधमात्रेणकथनिवृत्तिरितिचेतद्धेतुसकल्पक्षयादेवेत्याह ॥ स्पदइति ॥ ३० ॥ चित.अभावनाददर्शनाद्वैतैक्यादिरूपसकल्पउदितः

नानातैवास्यबोधेनसबोधस्त्वनवेक्षणात् ॥ पृच्छकंचैवमस्त्येवतस्मान्निःशंकतापरा ॥ २७॥ ततःस्वप्नोनजागर्त्तिर्नसुषुप्तिर्नतुर्यता ॥ नबंधोस्तिनमोक्षोस्तिनान्यथाकल्पनात्मकम् ॥ २८॥ शांतिरेकाजगन्नाम्नीशांतिरेवमवस्थिता ॥ अबोधोऽसत्यएवातःक्वद्रष्टृदृश्यदर्शनम् ॥ २९ ॥ स्पंदोप्यस्पंदएवस्यान्निःसंकल्पनयाचते ॥ नस्पंदास्पंदयोर्भिन्नासंकल्परहितैवचित् ॥ ३० ॥ द्वैतैक्यविकलारूपसंकल्पश्चिदभावनात् ॥सचभावनमात्रेणगतोब्रह्मैवशिष्यते॥ ३१॥चिच्चंद्रबिंबेसंकल्पकलंकःस्फुरतीवयः॥नासौकलंकस्तद्विद्धिचिद्घनस्यघनंवपुः ॥ ३२ ॥ चिद्घनस्यनसन्नासन्स्थीयतांयत्ततेपदे ॥ इत्यदोषमहाबोधसारसंग्रहणंकुरु ॥ ३३ ॥ चिच्चंद्रबिंबासंकल्पकलंकामृतविग्रहः ॥ त्वयाभव्येनसंस्पृष्टोभावाभावक्षयात्मना ॥ ३४ ॥ भावाभावादिकलनांनीत्वाचिन्मयतांचितः ॥ समोल्लासविलासांतःसमाश्वसयथासुखम् ॥ ३५॥ स्पंदास्पंदौकल्पनाकल्पनावाचित्ताम्नायोविद्धिनामाब्धिनाम्ना ॥ सर्वाकारानिर्वृतिःशांतिसत्तापूर्णापूर्णेत्वेकमेवास्थितेति॥ ३६॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०ब्रह्मैक्यप्रतिपादनंनामसप्तषष्टितमःसर्गः॥ ६७॥ ॥ ७ ॥

सचभावनमात्रेणदर्शनमात्रेणगतइतिद्वैतैक्यरहिताचिद्ब्रह्मैवशिष्यतइत्यन्वय ॥ ३१ ॥ तद्दर्शनप्रकारमाह ॥ चिच्चंद्रबिंबेइति ॥ ३२ ॥ नासौकलकइत्यर्थेयुक्तिमाह ॥ चिद्घनस्येति ॥ त्वयाचिद्घनस्यतत्तेपदेस्थीयताम ॥ यद्यस्मात्पूर्णभावावस्थानात्सकल्पादिस्त्वदेकरस्यमापन्न पृथङ्नसन्नत्वदात्मनाचसन्नभवतिइति अनयैवयुक्त्यासर्ववस्तूनामात्मैकरस्यसपादकनिर्दोषबोधसारस्यसग्रहणसम्यगवलबनकुरु ॥ ३३ ॥ हेचिच्चद्रबिंब हेअसकल्पकलक ॥ भावाभावक्षयात्मनाभव्येनत्वयासस्पृष्टःसर्वोपिपदार्थःअमृतविग्रहः संपद्यते अहोतेमाहात्म्यमित्यर्थ ॥ ३४ ॥ चित समोल्लासविलासस्यांत सम्यगाश्वसविश्रातिभज ॥३५॥ हेरामत्वअब्धिनाम्नाआनदसमुद्राख्येनस्वरूपेणस्थितःसन्स्पंदास्पदौकल्पनासकल्प अकल्पनाविकल्पोवेतियावाश्चित्ताम्नायश्चित्तभ्रातिभेद सनवोपिसर्वाकारानिर्वृति सुखैकरसाशातिसत्तैवतथातथाआस्थिता इमेचपूर्णापूर्णेदशेएकमेवमेस्वरूपमितिविद्धि ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वा०पू०सप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥७॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

---

१ विकसद्रूपइतिपुस्तकांतरेपाठः ॥ उभयविधपाठमध्येटीकानुग्रहोमूलपाठेस्तीतिभाति २ अत्रटीकानुरोधात्कुर्वितिपाठोपेक्षितइतिभाति

तस्मस्त्वमविचित्रसुकृतशालिनीजीवचित्त्वचित्तांशस्पदमात्रेणाधःपातालवाऊर्ध्वंब्रह्मलोकमाकृत्वाकृत्वाभुजानासस्थितेत्यर्थ ॥ १७ ॥ परमात्मचिद्देवप्राणकल्पनयातद्धीनस्वरूपिणीभूत्वातद्द्वारणजीवनामकरूपगतासतीआत्मनिदेहाकारसंभ्रमहारिणीअन्यथवहिश्वगत्वाविषयाकारसंभ्रमहारिणीभूत्वाविलुठति ॥ १८ ॥ अस्त्वेवमस्यचांत्याजीवादिनामरूपभेदस्तथापिपरमार्थैव अभ्याससहस्रैरप्यधिष्ठानस्यान्यत्वायोगादितिपरमपुरुषार्थफलजीवब्रह्मैक्यंदृढीकरोति ॥ चित्तेति ॥ प्रत्यगात्माचित्तेस्तुपाध्याकारभ्रांतिमायापराधात्किपरमात्माब्रह्मनपरखाब्रह्मकिआत्माप्रत्यगात्मानकिमस्यब्रह्मणोमुखस्यदर्पणेप्रतिबिंबनादिवौपाधिकजीवनाम्नोदेववस्तपदावत्तावर्देहनाम्नआदिपदाप्राणवाक्चक्षुरादिनाम्नश्चार्हतान किंतुअभेदेप्युपाधिवशात्सर्वसंभवस्येव ॥ तथाचश्रुति ॥ सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्य प्राणन्नेवप्राणोनामभवतिवदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः

पातालब्रह्मलोकेषुवाचित्तसुकृतशालिनी ॥ चित्तांशस्पदमात्रेणकृत्वाकृत्वेवसंस्थिता ॥ १७ ॥ चित्स्पंदरूपिणीजीवनामरूपगतात्मनि ॥ अन्यन्नचविलुठतिगत्वाभ्रमहारिणी ॥ १८ ॥ चित्तेतिपरमात्मानपरमात्मानवानकिम् ॥ जीवदेहादिनाम्नोस्यप्रतिबिंबादिवार्हता ॥ १९ ॥ ब्रह्मण्येवपरब्रह्मजगद्दृश्यैवसंस्थितम् ॥ शुद्धाकाशमिवाकाशेजलेजलमिवामलम् ॥ २० ॥ लोकोब्रह्मणएवायजगद्रूपेपुतिष्ठति ॥ बिभेत्यन्यतयाबोधात्प्रतिबिंबादिवात्मक ॥ २१ ॥ स्पंदेस्पदीकृतेचेहस्वत संज्ञाविलीयते ॥ साप्यलपरिणामेनलीयतेग्नौघृतयथा ॥ २२ ॥ चित्स्पदएवचित्स्पंदसवात्मनिविजृंभित ॥ स्पदास्पदौजृंभणादिकल्पितनाम्नवास्तवम् ॥ २३ ॥ नस्पदोस्तीहनास्पंदोनैकतावापिनद्विता ॥ शुद्धचिन्मात्रसर्वस्वपर्यैवास्तितथास्थितम् ॥ २४ ॥ सारेणतुविचारेणसर्वशब्दार्थयो समे ॥ चिन्मात्रमेवज्ञातेऽयनास्तीत्यपिनविद्यते ॥ २५ ॥ भेदवेदनयोर्देतिभेदःप्रकृतिलांछनम् ॥ अभेदबोधादखिलेगलितेशिष्यतेपरम् ॥ २६ ॥

एवम्प्राणमप्यानोमनइतितान्येतस्यकर्मनामान्येवेति ॥ १९ ॥ एवमैक्यदर्शनेजगद्दृश्याप्यवहारदृश्यैवपरब्रह्मब्रह्मण्येवसंस्थितंकिपुनःपरमार्थदृश्यासमूलोपाधिबाधेनद्रष्टव्यमितिभाव ॥ २ ॥ किंचदर्पणादौमुखादत्यतभिन्नमुखस्यस्थिताबन्यथाभातिसभावनापिस्यात् अयजीवलोकस्तुस्वात्मभूतस्याश्रयस्यब्रह्मणएवमूर्तामूर्तात्मकेपुजगद्रूपेपुतिष्ठतीतिनतत्रभावनापितथापिअन्यतयाआत्मव्यतिरिक्तमन्यन्ममभयहेतुरस्तीतिबोधाद्बिभेतीत्याश्चर्यमित्यर्थ ॥ २१ ॥ अन्यताबाधेचबुद्धिस्पंदोहेतुरितिबुद्धिस्पंदेसमाभ्यासेनअस्पदीकृतेभवबुद्धिलक्षणासंज्ञास्वतएवबुद्धौविलीयतेसाबुद्धिरप्यल्पपूर्णब्रह्माकारेणचरमसाक्षात्कारलक्षणपरिणामेनाग्नौद्रुतघृतमिवतद्विद्ब्रह्मणिविलीयतइत्यर्थ ॥ २२ ॥ बाधमाभास्कथकुद्दालकाटिवुर्भेपजगद्विलीयतइतिचेदवास्तवचित्स्पंदमाभत्वादित्याह ॥ चित्स्पदएवेति ॥ २३ ॥ कल्पितमित्तिकथज्ञातमितिचेत्तत्स्वरूपातदर्शनादित्याह ॥ नेति ॥ २४ ॥ सर्वशब्दस्यतदर्थस्यचसमेएकरसेस्वभावेज्ञातेसतिचिन्मात्रमेवपरमार्थसत्यं ॥ नास्तीतिअभावभूतोप्ययमपचोनविद्यतेदूरेभावइत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

यथोक्तैवस्तुस्थितिर्नकेनचिदन्यथाकर्तुंशक्येतिवसिष्ठ प्रतिजानीते ॥ नानातेति ॥ एवकारोभिन्नक्रमः ॥ हेरामत्वअबोधनवनानातेति
वेक्षणात्तुबोधः पूर्णचिद्रूपएवासि अस्मिन्नर्थेयकंचपृच्छ ॥ एवमेवास्तिपरमार्थः ॥ तस्मादेवतवममअन्यस्यचपरानिःशंकताप्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ततस्तादृशनिःशंकता
बलादेवजाग्रदादिसर्वावस्थाद्वैतापलापःप्रवृत्तइत्याह ॥ ततइति ॥ २८ ॥ अबोधवशादेवद्रष्टृदृश्यादित्रिपुटीजगत् ॥ यदात्वबोधः ॥ असत्यएवतदाशुद्धात्मरूपातच्छान्तिरेवै
बलादेवजाग्रदादिसर्वावस्थाद्वैतापलापःप्रवृत्तइत्याह ॥ ततइति ॥ २८ ॥ अबोधवशादेवद्रष्टृदृश्यादित्रिपुटीजगत् ॥ यदात्वबोधः ॥ असत्यएवतदाशुद्धात्मरूपातच्छान्तिरेवै

कजगन्नाम्नी ॥ यतःसाशांतिरेवगच्छतिसर्वतोव्याप्नोतीतिव्युत्पत्त्याएवजगन्नामयोग्यनयाव्यवस्थिता॥ द्रष्टृदृश्यदर्शनात्मिकात्रिपुटीतुअत्यंताप्रसिद्धेतिनासौतदाजगन्नाम्नी
त्यर्थ ॥ २९ ॥ ननुचित्तप्राणादिस्पंदस्यबोधमात्रेणकथंनिवृत्तिरितिचेतद्धेतुसंकल्पक्षयादेवेत्याह ॥ स्पंदइति ॥ ३० ॥ चितःअभावनाददर्शनाद्वैतैक्यादिरूपसंकल्पउदितः

नानातैवास्यबोधेनसबोधस्त्वनवेक्षणात् ॥ पृच्छकंचैवमस्त्येवतस्मान्निःशंकतापरा ॥ २७॥ ततःस्वप्नोनजागर्त्तिर्नसुषुप्तिर्नतुर्यता ॥ नबंधोस्तिनमोक्षोस्तिनान्यथाकल्पनात्मकम् ॥ २८॥ शांतिरेकाजगन्नाम्नीशांतिरेवमवस्थिता ॥ अबोधोऽसत्यएवातःक्वद्रष्टृदृश्यदर्शनम् ॥ २९ ॥ स्पंदोप्यस्पंदएवस्यान्निःसंकल्पतयाचते ॥ नस्पंदास्पंदयोर्भिन्नासंकल्परहितैवचित् ॥ ३० ॥ द्वैतैक्यविकलारूपसंकल्पश्चिदभावनात्॥सचभावनमात्रेणगतोब्रह्मैवशिष्यते॥३१॥चिच्चंद्रबिंबेसंकल्पकलंकःस्फुरतीवयः॥नासौकलंकस्तद्विद्धिचिद्घनस्यघनंवपुः॥ ३२ ॥ चिद्घनस्यनसन्नासन्स्थीयतांयत्ततेपदे ॥ इत्यदोषमहाबोधसारसंग्रहणंकुरु ॥ ३३ ॥ चिच्चंद्रबिंबासंकल्पकलंकामृतविग्रहः ॥ त्वयाभव्येनसंस्पृष्टोभावाभावक्षयात्मना ॥ ३४ ॥ भावाभावादिकलनांनीत्वाचिन्मयतांचितः ॥ समोल्लासविलासांतःसमाश्वसयथासुखम् ॥ ३५॥ स्पंदास्पंदौकल्पनाकल्पनावाचित्ताम्नायोविद्धिनामाब्धिनाम्ना ॥ सर्वाकारानिर्वृतिःशांतिसत्तापूर्णापूर्णैत्येकमेवास्थितेति॥ ३६॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०ब्रह्मैक्यप्रतिपादनंनामसप्तषष्टितमःसर्गः॥ ६७॥ ॥ ५॥

सचभावनमात्रेणदर्शनमात्रेणगतइतिद्वैतैक्यरहिताचिद्ब्रह्मैवशिष्यतइत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तद्दर्शनप्रकारमाह ॥ चिच्चंद्रबिंबेइति ॥ ३२ ॥ नासौकलंकइत्यर्थेयुक्तिमाह ॥ चिद्घनस्येति ॥ त्वयाचिद्घनस्यततेपदेस्थीयताम ॥ यद्यस्मात्पूर्णभावावस्थानात्संकल्पादिस्त्वदेकरस्यमापन्नःपृथङ्नसन्नूत्वदात्मनाचसन् भवतिइतिअनयैवयुक्त्यासर्ववस्तूनामात्मैकरस्यसंपादकनिर्दोषबोधसारस्यसंग्रहणसम्यगवलंबनकुरु ॥ ३३ ॥ हेचिच्चंद्रबिंब हेअसंकल्पकलंक ॥ भावाभावक्षयात्मनाभव्येनत्वयासंस्पृष्टःसर्वोपिपदार्थःअमृतविग्रहःसंपद्यते अहोतेमाहात्म्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ चितःसमोल्लासविलासस्यांत सम्यगाश्वसविश्रांतिभज ॥३५॥ हेरामत्वअब्धिनाम्नाआनंदसमुद्राख्येनस्वरूपेणस्थितःसन्स्पंदास्पंदौकल्पनासंकल्प अकल्पनाविकल्पोवेतियावाश्चित्ताम्नायश्चित्तभ्रांतिभेद सन्सर्वोपिसर्वाकारानिर्वृतिःसुखैकरसाशांतिसत्तैवतथातथाआस्थिता इमेचपूर्णापूर्णदशेएकमेवमेस्वरूपमितिविद्धि ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वा०पू०सप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥५॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

---

१ विकसद्रूपइतिपुस्तकांतरेपाठः ॥ उभयविधपाठमध्येटीकानुमहोमूलपाठेस्तीतिभाति २ अत्रटीकानुरोधात्कुर्वितिपाठोपेक्षितइतिभाति

मौनचतुर्विधत्वमलक्षणैरुपवर्ण्यते ॥ सुषुप्तमौनतमापितुर्यातीतमतिष्ठितम् ॥ १ ॥ चित्तविलासितांचित्तस्यस्वाभाविकप्रवृत्त्यनुसारिताम् ॥ १ ॥ वागादीनांमौनसंयम काष्ठ
मिवमौनकाष्ठमौनम् ॥ सर्वेषुमौनेषुदर्शिपसमर्थोभवसीतिमौनेश ॥ २ ॥ द्विविधाइति ॥ त्वद्विदितानांमुनीनांकाष्ठतपस्विनांतारतम्यभेदानामनात्मज्ञतयाएककोटिनिवेशिता
च ॥ ३ ॥ ममवचकष्टयत्नि ॥ अभावितायामिति ॥ भावितमात्मतत्त्वपर्यालोचनतत्शून्यायांशुष्कायांतदनुभवरसशून्यायांकृच्छ्रचान्द्रायणादिक्रियायाम ॥ ४ ॥ व्यवहारे
इतरतपस्विलोकोपमोप्यन्तर्निरतिशयानन्दास्वादसुम ॥ ५ ॥ मकृत्यर्थंचुत्पादयत्ययार्थंचुत्पादयति ॥ एतयोरिति ॥ ६ ॥ तमावमेधाविभज्यचतुष्प्रकारमौनमुनयआसुरि
स्वप ॥ ७ ॥ तेषांप्रत्येकंलक्षणान्याह ॥ वाङ्मौनमित्यादिना ॥ इन्द्रियनिग्रहोऽक्षमौनम ॥ ८ ॥ एवंविभागपर्यालोचनेमनोमौनमपिपञ्चमयपपिसमममितथापितत्काष्ठता

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥सुषुप्तमौनवान्भूत्वात्यक्त्वाचित्तविलासिताम् ॥ कलनामलनिर्मुक्तस्तिष्ठावष्टब्धतत्पद ॥ १ ॥ ॥ श्रीरामउवा
च ॥ ॥ वाङ्मौनमक्षमौनंचकाष्ठमौनंचवच्म्यहम् ॥ सुषुप्तमौनंमौनेशब्रह्मन्ब्रूहिकिमुच्यते ॥ २ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ द्विविध प्रो
च्यतेराममुनिर्मुनिवरैरिह ॥ एक काष्ठतपस्वीस्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतर ॥ ३ ॥ अभावितायांशुष्कायांक्रियायांयद्दृढनिश्चय ॥ हठाज्जितेंद्रि
यग्रामोमुनि स्यात्काष्ठतापस ॥ ४ ॥ यथाभूतमिदंबुद्ध्वाभावितात्मात्मनिस्थित ॥ लोकोपमोपियोमौनीतर्य समुक्तमुनि स्मृत ॥ ५ ॥ एत
योर्यांभवेद्भावशांतयोर्मुनिनाथयो ॥ चित्तनिश्चयरूपात्मामौनशब्देनसस्मृत ॥ ६ ॥ चतुष्प्रकारमाहुस्तमौनमौनविदोजना ॥ वाङ्मौ
नमक्षमौनंचकाष्ठंसौषुप्तमेवच ॥ ७ ॥ वाङ्मौनंवचसांरोधोबलादिंद्रियनिग्रह ॥ अक्षमौनंपरित्यागश्चेष्टानांकाष्ठसंज्ञकम् ॥ ८ ॥ म
नोमौनंपंचमंचतन्मृतौकाष्ठतापसे ॥ भावेसुषुप्तमौनाख्यजीवन्मुक्तोनुजीवति ॥ ९ ॥ त्रिषुमौनविशेषेषुविषय काष्ठतापस ॥ सुषुप्तमौ
नावस्थायांसातुर्यासैवमुक्तधी ॥ १० ॥ वाङ्मौनंमौनमित्येतत्सिद्धतत्त्वमन किल ॥ मलिनंजीवबंधायतत्रस्य काष्ठतापस ॥ ११ ॥
अस्मत्संस्मरणंवापिदृश्यवाक्यमस्पर्शन ॥ अपश्यन्नेवपश्यन्हिकाष्ठमौनीतुतिष्ठति ॥ १२ ॥ प्रस्फुरच्चित्तकलनमेतन्मौनत्रयंस्मृतम् ॥
भवतिमौनिनस्तत्रनतज्ज्ञास्तत्स्वलीलया ॥ १३ ॥

पश्यन्नेवासूक्ष्मासुषुप्सारेवसभवतिनाम्प्येवमितर्यैनपरिमिषितमित्यर्थ ॥ त्वयैव ॥ भावेआत्मतत्त्वानुभवे ॥ ९ ॥ विषयश्चअधिकृत ॥ सुषुप्तचतुर्थी ॥ मुक्तेषुजीवन्मुक्तेषुधी
यतइतिमुक्तधी ॥ १० ॥ यद्यपिश्रिषुमौनेषुमौनत्वसिद्धतयापितानिमलिनमनोदृढनिश्चयरूपाण्येवेतिजीवस्यबंधायैवेत्याह ॥ वागिति ॥ ११ ॥ तर्हितज्ज्ञकाष्ठतापस स
माधौरूपमित्थमितराह ॥ अस्मदिति ॥ बलान्मनोनिग्रहणांतरस्मदाऽहंभावस्यसंस्मरणमनुसंधानमस्पर्शनंबहिरपिदृश्यरूपपपपचवाक्यनामभवपर्वचास्पर्शान्मज्ञानादत्तमात्मान
मपश्यन्नेवतुषुप्ताविवनित्यास्मदृग्विलोपाभावाद्ब्रह्मस्वच्छस्याविमस्ताक्षिमाभव्योनिपापस्यस्तिष्ठतीत्यर्थ ॥ १२ ॥ व्युत्थानकालेत्वेतन्मौनत्रयमपस्फुरच्चित्तचलनमेव तत्रभाक्त
नासयोर्मौनिनोभवतितज्ज्ञास्तुचित्तबाधान्मतत्स्यनिरोधव्युत्थानादिलीलयातत्रभवतीत्यर्थ ॥ १३ ॥

अथवातत्स्थलीलयेत्यस्यपूर्णात्मस्थितिलीलया तज्ज्ञास्तुच्छप्राक्तनमौनत्रयेवंधरूपमेवेदनिरस्यमितितुकुप्यंतु चिदानंदविलासएवेतिबुद्ध्यानवाकुप्यंतुतथापितेषामत्रोपादेयताज्ञानमेवनास्तीत्यर्थेतात्पर्यमित्याह ॥ नात्रेति ॥ १४ ॥ जीवन्मुक्तानामितिरनुभवस्तत्रस्थितम् ॥ जतोर्भवतीतिशेषः ॥ अतस्त्वमपिश्रृणु ॥ १५ ॥ तत्त्वदर्शनेसिद्धेअयत्नेनैवतत्सिध्यतीतिनपूर्वमौनक्लेशसापेक्षतेत्याह ॥ नात्रेति ॥ ऊर्ध्वाधोमध्यसंचारभेदेनत्रिविध. ॥ विषयलाभहर्षेणनोल्लस्यतेनिरोधक्लेशेननग्लायते ॥ १६ ॥ तस्यज्ञानबाधितचित्तकथमवतिष्ठतेतदाह ॥ चेतइति ॥१७॥ विभाजकविकल्पक्षयात्तारतम्यविभागाभावाच्चाविभागम् ॥ अतएवानभ्यासमभ्यासनिरपेक्षम् ॥ अपरिच्छिन्नात्मरूपत्वाद

नात्रोपादेयताज्ञानमेतन्मौनत्रयेकिल ॥ लीलयाकथितंतेनतज्ज्ञाःकुप्यंतुवानवा ॥ १४ ॥ इदंसुषुप्तमौनंतुजीवन्मुक्तमितिस्थितम् ॥ अपुनर्जन्मनोजंतोःश्रृणुश्रवणभूषणम् ॥ १५ ॥ नात्रसंयम्यतेप्राणस्त्रिविधोनापियोज्यते ॥ नोल्लस्यंतेनग्लायंतेसमस्तेंद्रियसंविदः ॥ १६ ॥ नानाताकलनेयंचनवल्गतिनशाम्यति ॥ चेतोनचेतोनाचेतोनसन्नासन्नचेतरत् ॥ १७॥ अविभागमनभ्यासंयदनाद्यंतमास्थितम् ॥ ध्यायतोऽध्यायतश्चैतत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ १८ ॥ यथाभूतमिदंबुद्ध्वाजगन्नानात्वविभ्रमम् ॥ यथास्थितमसंदेहंसौषुप्तंमौनमेवतत् ॥ १९ ॥ अनेकसंविद्रूपात्मशिवेनैवेदमाततम् ॥ इत्यास्थितमनंतंयत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २० ॥ आकाशंनैवचाकाशंसर्वमस्तिचनास्तिच ॥ इतिचित्तंसमंशांतंयत्तन्मौनंसुषुप्तवत् ॥ २१ ॥ सर्वशून्यंनिरालंबंशांतिविज्ञप्तिमात्रकम् ॥ नसन्नासदितियस्यामासितंमौनमुत्तमम् ॥ २२ ॥ भावाभावदशादेशविशेषैर्विततोस्थितैः ॥ संविदोयदनाभासस्तन्मौनंपरमंविदुः ॥ २३ ॥ अत्यंतसमतैवांतश्चेतसाऽवृत्तिरूपिणा ॥ यदनावर्त्तनंसंविद्वृत्तेस्तन्मौनमक्षयम् ॥ २४॥ नाहमस्मिनचान्योस्तिनमनोनचमानसम् ॥ इतिसंविदसंवित्तिरविच्छिन्नातिमौनिता ॥ २५ ॥ अहमस्मिजगत्यस्मिन्स्वस्तिशब्दार्थमात्रकम् ॥ सत्तासामान्यमेवेतिसौषुप्तंमौनमुच्यते ॥२६॥ यस्मात्संविदमेवस्यात्स्वान्यादिकलनाकुतः ॥ अनंतमेवसौषुप्तंसर्वंमौनमतस्ततम् ॥ २७॥

नाद्यंतम् ॥१८ ॥ जगदितिनानात्वविभ्रमोयस्मिंस्तत्तुइदआत्मतत्त्वंयथास्थितंबुध्वा ॥१९॥ अनेकधासंविद्रूपाणामात्मायःशिवस्तेनैवाततंपूर्णंआस्थितमवस्थानंयत्तदित्यर्थः ॥ २० ॥ शून्यरूपत्वाभावान्नैवचाकाशे ॥ २१ ॥ यस्याजीवन्मुक्तदशायामासितमवस्थानम् ॥ २२ ॥ भावाभावादिविशेषैःसंविदोऽनाभासःअविवर्त्तः ॥ २३ ॥ बाधितत्वादत्यंतमसत्तैव ॥ २४ ॥ मानसविकल्पनम् इतिबाधितस्यसंविदाअसंवित्तिरप्रतिभासः ॥ २५ ॥ स्वस्तिअनामयंशब्दार्थमात्रकसर्वसत्तासामान्यमेव ॥ २६ ॥ यस्माद्धेतोःअभासर्वबाधकस्वाकारचरमवृत्तिप्रमाशून्यातामपिप्रसतीवस्यात्तस्मात्स्वस्यअन्यस्यआदिपदाद्भेदस्यच ॥ २७ ॥

मौनचतुर्विधत्वमलक्षणैरुपवर्ण्यते ॥ सुषुप्तमौनतथापितुर्यातीतमतिष्ठितम् ॥ १ ॥ चित्तविलासितांचित्तस्यस्वाभाविकमवृत्त्यनुसारिताम् ॥ १ ॥ वागादीनांमौनत्रयम काष्ठ
मिवमौनकाष्ठमौनम् ॥ सर्वेषुमौनेषुश्रेष्ठसमर्थोभवसीतिमौनेश ॥ २ ॥ द्विविधाइति ॥ त्वद्विदितानाम्त्रयाणांकाष्ठतपस्विनांतारतम्यभेदानामनास्थतयाएककोटित्वेनेतिभा
व ॥ ३ ॥ तमेवप्रकटयन्ति ॥ अभावितायामिति ॥ भावितमात्मतत्त्वपर्यालोचनतच्छून्यायांशुष्कायांतदनुभवरसशून्यायांकृच्छ्रचान्द्रायणादिक्रियायाम ॥ ४ ॥ व्यवहारे
इतरतपस्विलोकोपमोप्यन्तर्निरतिशयानन्दास्वादतृप्त ॥ ५ ॥ मत्वर्थव्युत्पत्त्यामत्वर्थव्युत्पादयति ॥ एतयोरिति ॥ ६ ॥ तत्रावान्तरभेदविभज्यचतुष्प्रकारमौनमुनयआहुरि
त्यर्थः ॥ ७ ॥ तेषामस्पष्टलक्षणान्याह ॥ वाङ्मौनमित्यादिना ॥ इन्द्रियनिग्रहोऽक्षमौनम् ॥ ८ ॥ एवंविभागपर्यालोचनेमनोमौनमपिचत्वमयद्यपिसम्भवतितथापितत्काष्ठता

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥सुषुप्तमौनवान्भूत्वात्यक्त्वाचित्तविलासिताम् ॥ कलनामलनिर्मुक्तस्तिष्ठावष्टब्धतत्पद ॥ १ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥वाङ्मौनमक्षमौनंचकाष्ठमौनंचवेद्म्यहम्॥सुषुप्तमौनंमौनेशब्रह्मन्ब्रूहिकिमुच्यते॥ २ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥द्विविध प्रोच्यतेराममुनिर्मुनिवरैरिह॥एक काष्ठतपस्वीस्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतर ॥३॥ अभावितायांशुष्कायांक्रियायांयद्दृढनिश्चय ॥हठाज्जितेन्द्रियग्रामोमुनि स्यात्काष्ठतापस ॥४॥ यथाभूतमिदंबुद्ध्वाभावितात्मात्मनिस्थित ॥लोकोपमोपिहृन्मौनतर्प समुक्तमुनि स्मृत ॥५॥ एतयोर्योभवेद्भावःशान्तयोर्मुनिनाथयो ॥चित्तनिश्चयरूपात्मामौनशब्देनसस्मृत ॥६॥ चतुष्प्रकारमाहुस्तमौनंमौनविदोजना ॥ वाङ्मौनमक्षमौनंचकाष्ठंसौषुप्तमेवच ॥ ७॥ वाङ्मौनंवचसांरोधोबलादिन्द्रियनिग्रह ॥ अक्षमौनपरित्यागश्चेष्टानांकाष्ठसंज्ञकम्॥८॥ मनोमौनंपचमंचतन्मृतौकाष्ठतापसे॥भावेसुषुप्तमौनाख्यंजीवन्मुक्तोनुजीवति॥९॥ त्रिषुमौनविशेषेषुविषय काष्ठतापस ॥ सुषुप्तमौनावस्थायांसातुर्यासेवमुक्तधी ॥ १० ॥ वाङ्मौनंमौनमित्येतत्सिद्धतत्त्वमन किल॥ मलिनंजीवबन्धायतत्रस्थ काष्ठतापस ॥ ११॥ अस्मत्सस्मरणवापिद्दृश्यवाङ्मयमस्पृशन्॥ अपश्यन्नेवपश्यन्हिकाष्ठमौनीतुतिष्ठति॥ १२॥ प्रस्फुरच्चित्तकलनमेतन्मौनत्रयंस्मृतम्॥ भवतिमौनिनस्तत्रनतज्ज्ञास्तत्स्यलीलया॥ १३॥

पसन्तौमूर्च्छासुषुप्त्यारेवसंभवतिनाप्येवंतितत्तैर्नपरिगणितमित्यर्थ ॥ त्वर्येच ॥ भावेआत्मतत्त्वानुभवे ॥ ९ ॥ विषय अधिकृत ॥ तुर्याचतुर्थी ॥ मुक्तेषुजीवन्मुक्तेषुधी
यतइतिमुक्तधी ॥ १० ॥ यद्यपित्रिषुमौनेषुमौनस्वसिद्धतयापितानिमलिनमनोदृढनिश्चयरूपाण्येवेतिजीवस्यबन्धायैवेत्याह ॥ वागिति ॥ ११ ॥ तर्हितत्राप्काष्ठतापस स
माधौकथंतिष्ठतितत्राह ॥ अस्मन्निति ॥ बलान्मनोनिग्रहणान्तरस्मरणोऽहंभावस्यसस्मरणमनुसंधानमस्पृशन्बहिरपिदृश्यरूपमथचवाङ्मयनामप्रपञ्चंचास्पृशंश्चज्ञानाद्वतमात्मान
मपश्यन्नेवसुषुप्तावेवनित्यात्मदृष्टिलोपाभावात्प्रत्यक्षंचापिवस्त्राभिमाचष्योतिपापस्यस्तिष्ठतीत्यर्थ ॥ १२ ॥ व्युत्थानकालेतेतन्मौनत्रयप्रस्फुरच्चित्तचलनमेव तत्रमाक्त
नाश्चयोर्मौनिनोभवतितज्ज्ञास्तुचित्तबाधात्तत्त्वनिरोधव्युत्थानाविलीलयातत्रभवतीत्यर्थ ॥ १३ ॥

अथवातत्स्थलीलयेत्यस्यपूर्णात्मस्थितिलीलया तज्ज्ञास्तुच्छप्राक्तनमौनत्रयेवंधरूपमेवेदंनिरस्यमितितुकुप्यंतु चिदानंदविलासएवेतिबुद्ध्यानवाकुप्यंतुतथापितेषामत्रोपादे यताज्ञानमेवनास्तीत्यर्थेतात्पर्यमित्याह ॥ नात्रेति ॥ १४ ॥ जीवन्मुक्तानामितिरनुभवस्तत्रस्थितम् ॥ जतोर्भवतीतिशेषः ॥ अतस्त्वमपिशृणु ॥ १५ ॥ तत्त्वदर्शनेसिद्धेअयत्ने नैवतत्सिध्यर्तातिनपूर्वमौनक्लेशसापेक्षतेत्याह ॥ नात्रेति ॥ ऊर्ध्वाधोमध्यसचारभेदेनत्रिविध ॥ विषयलाभहर्षेणनोल्लस्यतेनिरोधक्लेशेननग्लायते ॥ १६ ॥ तस्यज्ञानबाधि तचित्तकथमवतिष्ठतेतदाह ॥ चेतइति ॥१७॥ विभाजकविकल्पक्षयात्तारतम्यविभागाभावाच्चाविभागम् ॥ अतएवानभ्यासमभ्यासनिरपेक्षम् ॥ अपरिच्छिन्नात्मरूपत्वाद

नात्रोपादेयताज्ञानमेतन्मौनत्रयेकिल ॥ लीलयाकथितंतेनतज्ज्ञाःकुप्यंतुवानवा ॥ १४ ॥ इदंसुषुप्तमौनंतुजीवन्मुक्तमितिस्थितम् ॥ अपुनर्जन्मनोजंतोःशृणुश्रवणभूषणम् ॥ १५ ॥ नात्रसंयम्यतेप्राणस्त्रिविधोनापियोज्यते ॥ नोल्लस्यंतेनग्लायंतेसमस्तेंद्रियसंविदः ॥ १६ ॥ नानाताकलनेयंचनवल्गतिनशाम्यति ॥ चेतोनचेतोनाचेतोनसन्नासन्नचेतरत् ॥ १७॥ अविभागमनभ्यासंयदनाद्यंतमा स्थितम् ॥ ध्यायतोऽध्यायतश्चैतत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ १८ ॥ यथाभूतमिदंबुध्वाजगन्नानात्वविभ्रमम् ॥ यथास्थितमसंदेहंसौषुप्तंमौ नमेवतत् ॥ १९ ॥ अनेकसंविद्रूपात्मशिवेनैवेदमाततम् ॥ इत्यास्थितमनंतंयत्सौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २० ॥ आकाशंनैवचाकाशंसर्वम स्तिचनास्तिच ॥ इतिचित्तंसमंशांतंयत्तन्मौनंसुषुप्तवत् ॥ २१ ॥ सर्वशून्यंनिरालंबंशांतिविज्ञप्तिमात्रकम् ॥ नसन्नासदितियस्यामासि तंमौनमुत्तमम् ॥ २२ ॥ भावाभावदशादेशविशेषैर्विततोत्थितैः ॥ संविदोयदनाभासस्तन्मौनंपरमंविदुः ॥ २३ ॥ अत्यंतसमतैवांत श्चेतसाऽवृत्तिरूपिणा ॥ यदनावर्त्तनंसंविद्वृत्तेस्तन्मौनमक्षयम् ॥ २४ ॥ नाहमस्मिनचान्योस्तिनमनोनचमानसम् ॥ इतिसंविदसंवित्ति रविच्छिन्नातिमौनिता ॥ २५ ॥ अहमस्मिजगत्यस्मिन्स्वस्तिशब्दार्थमात्रकम् ॥ सत्तासामान्यमेवेतिसौषुप्तंमौनमुच्यते ॥ २६ ॥ यस्मा त्संविदमेवस्यात्स्वान्यादिकलनाकुतः ॥ अनंतमेवसौषुप्तंसर्वंमौनमतस्ततम् ॥ २७ ॥

नायतम् ॥ १८ ॥ जगदितिनानात्वविभ्रमोयस्मिस्तत्इदआत्मतत्त्वयथास्थितंबुध्वा ॥ १९ ॥ अनेकधासंविद्रूपाणामात्मायःशिवस्तेनैवाततंपूर्णआस्थितमवस्थानंयत्तदित्यर्थः ॥ २० ॥ शून्यरूपत्वाभावान्नैवचाकाशे ॥ २१ ॥ यस्यांजीवन्मुक्तदशायामासितमवस्थानम् ॥ २२ ॥ भावाभावादिविशेषैःसंविदोऽनाभासःअविवर्त्तः ॥ २३ ॥ बाधित त्वादत्यंतमसत्तैव ॥ २४ ॥ मानसविकल्पनम् इतिबाधितस्यसंविदाअसंवित्तिरप्रतिभासः ॥ २५ ॥ स्वस्तिअनामयंशब्दार्थमात्रकसर्वसत्तासामान्यमेव ॥ २६ ॥ यस्माद्धेतोः अमासर्वबाधकस्वाकारचरमवृत्तिप्रमाशून्याताम पिमसतीवस्यात्तस्मात्स्वस्यअन्यस्यआदिपदाद्भेदस्यच ॥ २७ ॥

प्रागुक्तसमविधध्यानभूमिकानामभ्यपयम्यादयएतास्तिस्रोभूमिका समाधिशब्दरूपा जायतेअपिशब्दा

अविद्यायाधातुर्यनद्वाधकस्तीनामपिबाधानुयातीतम ॥ २८ ॥ प्रागुक्तसमविधध्यानभूमिकानामभ्यपयम्यादयएतास्तिस्रोभूमिका समाधिशब्दरूपा जायतेअपिशब्दा

स्वमस्थेपितस्वविदिपयायणभवतीत्याह ॥ सौपुमंकति ॥ समाधान समाधिकश्चसमाधि एतेसमाधयोजाग्रत्यपिभवंति ॥ २९ ॥ हेमरूपसूक्ष्मभूतहेसाधोजायतिसमतान्नि

पुणम्यवहरन्सहोपिउतथास्यक्तम्यवहार समाधिस्योपिजीवन्मुक्त सकलामलशांतिवृत्तिर्नित्यतुर्यस्यएवतथाविदेहएव ॥ इयचस्थिति स्थूलसूक्ष्माकारद्वयबाधान्नभाभव

नीतिनभाभवमूयलस्यैवास्तिनान्यस्यत्यर्थ ॥ अथवानभइत्यपिसंबोधनमेव ॥ इयस्थितिस्तथाभवतएवास्तिनान्यस्येत्यर्थ ॥ अथवाभवतस्तवैवास्तीतिराममतिसिद्धवम्

कारोक्ति ॥ ३० ॥ इरामत्व ॐमितिमांडूक्योपनिषदुक्तरीत्याविरादादिपादमात्राप्रविलापनेनोदस्तभववासनमेकतुर्यरूपमास्व ॥ सर्वचवियतद्दतीहकिलयथसिद्धमत्आंतरो

सुषुप्तमौनमेवेदमनतत्वाव्यबोधवत् ॥ तुर्यमेवामलविद्धितुर्यातीतमथापिच ॥ २८ ॥ सौपुप्तंकसमाधानस्तथातुर्यसमाधिक ॥ तुर्यातीतसमाधिवाजाग्रत्यपिभवतिवै ॥ २९ ॥ तुर्यस्यएवसकलामलशांतिवृत्तिर्जाग्रत्यपिव्यवहरन्निपुणसमतात् ॥ नित्यसदेहउतवापिविदेहएवब्रह्मन्नभोभवतएवकिलास्तिसाधो ॥ ३० ॥ ॐमित्युदस्तभववासनमेकमास्वनत्वनचाहमपिनान्यदिहास्तिसत्यम् ॥ सर्वंचवियतइतीहकिलांतराभन्नस्तिष्ठचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठ ॥ ३१ ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणपू० महामौनयज्ञोपदेशोनामाऽष्टपष्टितम सर्ग ॥ ६८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीरामउवाच ॥ ॥ कुत-शतत्वमायातरुद्राणामुनिनायक ॥ येगणास्तेतुयेरुद्राउतनेतिवदाशुमे ॥ १ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ स्वप्नानाभिक्षुणादृष्टशतशतशरीरकम् ॥ सर्वमुद्देशातोज्ञातततउक्तनतन्मया ॥ २ ॥

नात्मतरनुभूयमान स्वमस्तदाभवुरुष्याझोजीवन्मुक्तस्त्वचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० अष्टपष्टितम सर्ग ॥ ६८ ॥

गणानामपिरुद्रत्वमुक्तानामच्छिर्कास्थिति ॥ योगाग्राणस्यविलयोमृतेस्तस्मृतिरुच्यते ॥ १ ॥ प्राप्यतांब्रह्महसहांरुद्रतांसर्वएवते ॥ समाजग्मुर्विरजुश्चरुद्राणामुत्तमशतमिति

शतानामप्युत्तमरुद्रतामागुक्तातदुत्तरसर्गेचरुद्राश्चयातिपुतेपुवेहपुमारब्धशेषमुक्तभवतनिषाम् तभभुक्त्वाचिरभोगान्प्राप्यरुद्रपुरंतत ॥ गणतामामसतस्तेस्यास्यतिसपरिच्छदाह

स्युक्तभरुद्रेच्छयाशतरुद्रमूर्तीनांगणत्वमेकैवरुद्रमूर्तिरितिसदिहानोराम पृच्छति ॥ कुतइति ॥ रुद्राणांशमत्वकुतआगतम् किंगणीसहपरिगणनाधुनतद्व्यतिरिक्तरुद्राणामेवपरिग

णनात ॥ एवार्थेतुशब्द ॥ यगणास्त्वयोक्तास्तएवयेरुद्राउक्तास्तेउतन ॥ अन्येएवरुद्राइत्यर्थ ॥ १ ॥ तभप्रथमकल्पमेवावलम्ब्यवसिष्ठउत्तरमाह ॥ स्वप्नानामिति ॥ उद्देश

प्रभागूर्वोक्ततच्चमन्यात्रिमस्तावतस्त्वयाज्ञातमेवततस्तन्मयारुद्रशतसंस्यानेनामतोविशिष्यनोक्तम ॥ २ ॥

ननुगणादितिरुद्रस्यसर्वकी.पोपदाउच्यते॥

भिक्षुस्वमेयेजीवटायाकारास्तदाकारमेवोत्सर्गतोगणशतमितिस्मृतम् ॥ तदेवैतद्रुद्रशतकमपिभोगैश्वर्यसाम्याद्रुद्रांशत्वाच्चभवात ॥ ननुगणादितिरुद्रस्यसर्वकी.पोपदाउच्यते॥ भिक्षुस्वमेयेजीवटायाकारास्तदाकारमेवोत्सर्गतोगणशतमितिस्मृतम् ॥ तदेवैतद्रुद्रशतकमपिभोगैश्वर्यसाम्याद्रुद्रांशत्वाच्चभवात ॥ कथमुख्यरुद्रा स्यु स्वामिभृत्यभावयोर्विरुद्धयोरेकत्रासभवात् ॥ किंचशततमस्यमुख्यरुद्रत्वाद्गणत्वाभावाद्गणशतमित्युक्तिश्चानुपपन्नेवेतिचेत्तत्राह ॥ रुद्राअपीति ॥ तेश कथमुख्यरुद्रा स्यु स्वामिभृत्यभावयोर्विरुद्धयोरेकत्रासभवात् ॥ किंचशततमस्यमुख्यरुद्रत्वाद्गणत्वाभावाद्गणशतमित्युक्तिश्चानुपपन्नेवेतिचेत्तत्राह ॥ रुद्राअपीति ॥ तेश तस्वयरुद्राअपिपूर्वसिद्धस्येश्वरकोटिभूतरुद्रस्यपरिचर्यादिविधौगणाएवभवति तेषाकर्मफलभोगैश्वर्यप्राप्तेस्तदधीनत्वादित्यर्थ ॥ ३ ॥ बोधयित्वातुतभिक्षुचेतसाचेतनेनचे तस्वयरुद्राअपिपूर्वसिद्धस्येश्वरकोटिभूतरुद्रस्यपरिचर्यादिविधौगणाएवभवति तेषाकर्मफलभोगैश्वर्यप्राप्तेस्तदधीनत्वादित्यर्थ ॥ ३ ॥ त्यादिनाभिक्षुस्वमकृतेनशततमेनरुद्रेणस्वचित्तचैतन्यदानेनभिक्ष्वादीनाबोधनयत्नागुक्ततदन्यत्रादर्शनादसंभावयन्रामःपृच्छति ॥ एकस्मादिति ॥ ४ ॥ अनीश्वरेष्वज्ञेपुत त्यादिनाभिक्षुस्वमकृतेनशततमेनरुद्रेणस्वचित्तचैतन्यदानेनभिक्ष्वादीनाबोधनयत्नागुक्ततदन्यत्रादर्शनादसंभावयन्रामःपृच्छति ॥ एकस्मादिति ॥ ४ ॥ दर्शनेपिईश्वरेषुमुक्तेषुनतदसंभावनायुक्तेतिपरिहरति ॥ निरावरणेति ॥ ज्ञानैश्वर्येणनिरावरणायोगैश्वर्येणसद्भावा.सत्यसंकल्पा. ॥ रसोविस रसंह्येवायलब्ध्वानंदीभवतीतिश्रु

॥ ॥

यआकाराश्चतेस्वप्नेतत्तद्गणशतंस्मृतम् ॥ तदेतद्रुद्रशतकंरुद्राअपिगणाविधौ ॥ ३ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥एकस्माद्भगवंश्चित्तात्क थंचित्तशतंकृतम् ॥ तत्स्वप्नकृतरुद्रेणदीपाद्दीपशतंयथा ॥ ४ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ निरावरणसद्भावायद्यथाकल्पयंतिहि ॥ तत्त थानुभवंत्येवरसावरणसंविदः ॥ ५ ॥ सर्वात्मनःसर्वगत्वाद्यद्यथायत्रभाव्यते ॥ तथानुभूयतेतत्रतत्तथाज्ञतयाधिया ॥ ६ ॥ ॥श्रीराम उवाच ॥ ॥कपालमालाभरणोभस्मशालीदिगंबरः ॥ श्मशाननिलयोब्रह्मन्कामुकश्चकिमीश्वरः ॥७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥म हेश्वराणांसिद्धानांजीवन्मुक्तशरीरिणाम् ॥ नक्रियानियमोस्तीहसत्यज्ञस्यैवकल्पितः ॥८॥ अज्ञस्तुदितचित्तत्वात्क्रियानियमनंविना ॥ गच्छन्न्यायेनमात्स्येनपरंदुःखंप्रयातिहि ॥ ९ ॥ सुज्ञास्त्विष्टेष्वनिष्टेपुननिमज्जंतिवस्तुपु ॥ यतेंद्रियत्वाद्बुद्धत्वान्निर्वासनतयातथा ॥ १० ॥

तेः रसोभूमानदन्तआसमतात्साकल्पिकार्थसत्तालाभायदणोतिस्वीकरोतितथाविधायामायाप्रतिबिंबसंवितसार्वज्ञ्यसर्वशक्तत्वाख्यातद्बलादित्यर्थ. ॥५॥ सार्वात्म्यबलादपि तेषासर्वंभावितार्थसिद्धिरित्याह ॥ सर्वात्मनइति ॥ ६ ॥ एवमैश्वर्येसतिहरिहरादय.किमर्थमानुपयोन्याय्यवतारश्मशानवासादिकदर्थनाम्चस्यकल्पयतिशुभमेवकुतोनकल्प यतीत्याशयेनराम.पृच्छति ॥ कपालेति ॥ भस्मनाशालतेशोभतेतच्छील. ॥ ईश्वरःसर्वशक्तिसपन्नोपिसन्किंकिमर्थमेवमास्तेइत्यर्थ. ॥ ७ ॥ क्रियाःशास्त्रीयाएवमंगलरूपा एवसुखभोगफलाएवकार्याइतिननियमस्तेषाविधिकिंकरत्वाभावात् ॥ अज्ञदृक्प्रसिद्धमंगलानामपिसर्वेषांतत्त्वदृशाअमंगलतमत्वाविशेषात् ॥ अशुभकर्माभावेनदु खसा मग्र्यापितेषादु खभोगानुदयात्सर्वस्यसुखरूपत्वाविशेषाच्चेतिभावः ॥ ८ ॥ दितचित्तत्वात्रागद्वेषलोभादिदोषसहस्रखंडितचित्तत्वान्मात्स्येनमत्स्येषुप्रसिद्धेनदुर्बलस्वपरजा तिग्रसनन्यायेनगच्छन्क्रियानियमनंविनापरजन्मपरंपरानरकादिदुःखप्रयाति ॥ हिइतिशास्त्रप्रसिद्धौ ॥ ९ ॥ १० ॥

अविद्यावाधानुर्पनद्वाधकर्त्तीनामपिबाधात्तुर्यातीतम ॥ १८ ॥ प्रागुक्तसप्तविधज्ञानभूमिकानामध्यपचम्याद्यएतास्तिस्रोभूमिका समाधिभेदरूपा जायातआपराभ्या
स्वमस्थपितद्यविविपयायणभवतीत्याह ॥ सौपुप्तकति ॥ समाधान समाधिकश्वसमाधि एतेसमाधयोजाग्रत्यपिभवति ॥ २९ ॥ हेम्रतनमृत्तभूनहसाधोजायतिसमताच्नि
पणम्यवहरन्सदेहोपिउत्पात्यक्तम्यवहार समाधिस्थोपिजीवन्मुक्त सकलामलशांतिवृत्तिर्नित्यतुर्यस्थएवतथाविदेहएव ॥ इयचस्थिति स्थूलसूक्ष्माकारद्वयबाधान्नभाव
मानिनभावमृपमस्यैवास्तिनान्यस्येत्यथ ॥ अथवानभवत्यपिसंबोधनमेव ॥ इयस्थितिस्तथाभवतएवास्तिनान्यस्येत्यर्थ ॥ अथवाभवतस्तवैवास्तीतिरामप्रतिसिद्धवत्
कारोक्ति ॥ ३० ॥ हरामत्व ॐमितिमांडूक्योपनिषदुक्तरीत्याविराडादिपादमात्रामविलापनेनोदस्तभववासनमेकतुर्यरूपमास्व ॥ सर्वेच विषयतद्गीहकिलयथ्यसिद्धत्वात् आतरो

सुपुप्तमौनमेवेदमनतत्वाव्यबोधवत् ॥ तुर्यमेवामलविद्धितुर्यातीतमथापिच ॥ २८ ॥ सौपुप्तैकसमाधानस्तथातुर्यसमाधिक ॥ तुर्याती
तसमाधिवाजाग्रत्यपिभवतिवे ॥ २९ ॥ तुर्यस्यएवसकलामलशांतिवृत्तिर्जाग्रत्यपिव्यवहरन्निपुणसमतात् ॥ नित्यसदेहउतवापिवि
देहएवब्रह्मन्नसोभवतएवकिलास्तिसाधो ॥ ३० ॥ ॐमित्युदस्तभववासनमेकमास्वनत्वनचाहमपिनान्यदिहास्तिसत्यम् ॥ सर्वेचवि
यतद्गीहकिलांतराभ्रनस्तिष्ठचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठ ॥ ३१ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० महामौनय
ञोपदेशोनामाऽष्टपष्टितम सर्ग ॥ ६८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ कुत शतत्वमायातरुद्राणामु
निनायक ॥ येगणास्तेतुयेरुद्राउतनेतिवदाशुमे ॥ १ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ स्वप्नानांभिक्षुणादृष्टंशतशतशरीरकम् ॥ सर्वमुदेशतो
ज्ञाततउक्तनतन्मया ॥ २ ॥

नाग्यनरनुभूयमान स्वमलवाभयुत्थाहोर्जीवन्मुक्तस्त्वचिद्गगनकोशकलैकनिष्ठस्तिष्ठेत्यर्थ ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० अष्टपष्टितम सर्ग ॥ ६८ ॥
गणानामपिरुद्रत्वमुक्तनामस्थिर्मास्थिति ॥ योगाध्यायस्यविस्त्योमतेस्तूतिरुच्यते ॥ १ ॥ प्राग्यतामप्रमहसहारुद्रतासर्वएवते ॥ समाजग्मुर्षिरजुभ्वरुद्राणामुक्तमशतमिति
शतानामप्युक्तमरुद्रताप्रागुक्तातदुत्तरसर्गेरुद्राद्ययातपुनेपुरहपुसारश्वरोपभुक्तयतनियाम् तमभुक्ताभिरभोगाम्याप्यरुद्रपुरेतत ॥ गणतामापसतस्तेस्थास्यतिसपरिच्छदाद
स्युक्तनभर च्छपाशतरुद्रमूर्तीनांगणत्वमेकैवरुद्रमूर्तिरितिसंदिहानोराम पृच्छति ॥ कुतइति ॥ रुद्राणांशतत्वकुतआगतम् किंगणीसहपरिगणनाद्युततद्यतिरिक्तरुद्राणामेवपरिग
णनात् ॥ एवार्थेतुशब्द ॥ यमगास्त्वयोक्तास्तएवयेरुद्राउक्तास्तेउतन ॥ अन्येएवरुद्राइत्यथ ॥ १ ॥ तमप्रथमकल्पमेवावलम्ब्यवसिष्ठउत्तरमाह ॥ स्वप्नानामिति ॥ उद्देश
तआगूर्णाभततचस्म्यारियस्तावतत्त्वयाज्ञातमेवततस्तम्मयारुद्रशतसस्यानेनामतोविशिष्यनोक्तम ॥ २ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसांख्ययोगयोःसमुच्चयोयुक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ सस्रुतेर्बाह्यांतःकरणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकंमनएव कारणतच्चसांख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्त्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयो करणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्येकैकेनाभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २३॥ देहाहतादर्शनपूर्वकैवसर्वासस्रुतिस्तन्मूलमनस्तच्छांतौसर्वसस्रुतिशांतिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेननर्हिकथंमनसोनाशइतिचेत्तद्दर्शनजन्यत्वादित्याह॥ मनइति ॥ २५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहममतादिबंधमोक्षाता सर्वाःकल्पनाबाध्यतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ क्रकुतइत्यनयोःप्रतिपदमन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम मध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २७॥ तेषुमध्यमरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषाप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभा वः ॥ २८ ॥ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्छाकालेविलीनसैंधववदविद्यायांवासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भा

वासनांचित्तमेवाहुःकारणंतद्धिसंस्रुतेः॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३॥ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा ॥ स्वात्मा नंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति ॥ २४॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात् ॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते ॥ २५॥ मनो भवस्तुसंसारःक्रममाहंक्रसंततिः॥ उपदेश्योपदेशादिबंधमोक्षौचतत्कृतः॥ २६ ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा ॥ मनोवि निग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः॥ २७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम् ॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्ये सर्वजंतवः॥२८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम् ॥साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतितच्छिवम् ॥ २९॥ यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतीदंशरीरकम् ॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम् ॥ ३० ॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानाप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्ग तानाविलयः बाह्याकाशेसहोत्क्रांताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्यादिना ॥ मनःप्रशमनमेववरंश्रेष्ठ साध्यविद्धि ॥ २९ ॥ यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशांतघुर्घुरारावमिदशरीरकत्यजतितदावासनाकामकर्मोपस्थापितभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनिताद्दशदे हारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिःसंगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरकल्याणत ररूपतनुतेएवमेवायमात्मेदंशरीरनिहत्याविद्यागमयित्वाऽन्यन्नवतरकल्याणतररूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्ववादैववाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानामितिच ॥श्रुतौपेशस्कारी स्वर्णकार पेशसःस्वर्णस्यमात्राशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

१ क्वचित्संस्रुतिरित्यपिपाठः

ष्टोअकस्मात्पादुर्भूताम् ॥ यद्‌आसन ॥ ११ ॥ एवकमामानुष्याद्विजन्मकमा ॥ १२ ॥ नहेयताकस्यचिद्वितिशेष ॥ आत्मीयत्ववर्णाश्रमोचितम् ॥ परतवन्यत् ॥ ह्रा
मि ज्ञात्वा स्विधिणानियमानीति विपयस्तथाविधनकषिवित्यथ ॥ १३ ॥ ननुहिंकयइरस्यप्रसिद्धहरचरिभवेपक्रियानियमोहरेर्मातश्चरिभ्रवेपादिनियमोभववादीनावब्राह्मणोत्त
मचपानियम काकतालीयन्यायतश्चपटनादित्याशक्याह ॥ अभ्यादीनामिति ॥ जातयस्तत्तज्जात्युचितकर्मनियम ॥ मुख्यश्चरेच्छारूपानादिनियतिरेवतथ्यस्थापिकेत्यथ
॥ १४ ॥ अज्ञानानुषपानाम्यादिक्रियासन्नियता सगादावभिव्यक्ताकिंनुसर्गेरूढिमायातेसतितत्तद्वर्णादिविभागसंकेतवशात पृथकूऐहिकपारलौकिकसुखदु स्वानुभूतिफला

फाफ्तालीयवद्धात्रियाकुर्वतितेसदा ॥ नकुर्वंत्यपिवैकिंचिन्नेपाकचिदपिग्रह ॥ ११ ॥ काकतालीयतोविष्णुरेवकर्मोदित पुरा ॥ एव
कमाग्निनयनएवकर्माद्युजाद्रव ॥ १२॥ ननियमस्तिनानिधनोपादेयनहेयता ॥ नचात्मीयनचपरकमज्ञविपयक्वचित् ॥ १३॥ अभ्या
दीनांयथौष्ण्यादिसर्गादौरूढिमागतम् ॥ हरादीनातथाकर्मद्विजातीनाचजातय ॥ १४॥ सर्गेप्ररूढिमायातेसंकेतवशत पृथक् ॥ अनुभू
तिफलाथ्रया कल्पिता कल्पिता स्वयम् ॥ १५ ॥ विदेहमुक्तविपयतुयन्मौनमतोमया ॥ नोक्तंतचपरमौनंसदेहस्यरघूद्वह ॥ १६ ॥ स्वाद
प्यतितरामच्छमात्माकाशचिदात्मकम् ॥ तत्ताप्राप्तिपरश्रेय साकथप्राप्यतेश्रृणु ॥ १७॥ सम्यग्ज्ञानावबोधेननित्यमेकसमाधिना ॥
सस्वयंत्रावबुद्धायेतरम्रता सांख्ययोगिन ॥ १८॥ प्राणायनिलसशांतौयुक्त्यायेपदमागता ॥ अनामयमनाद्यंतंतेस्मृतायोगयोगि
न ॥ १९॥ उपादेयतुसर्वेषाशांतपदमनुत्तमम् ॥ तत्केचित्सस्यमाप्राप्ता कचियोगेनदेहृत ॥ २० ॥ एकसांख्यचयोगचय पश्यतिस
पश्यति ॥ यत्सांख्यै प्राप्यतेस्थानपरंयोगैस्तदेवहि ॥ २१ ॥ यत्रप्राणमनोवृत्तिरत्यतनोपलभ्यते ॥ वासनावागुरोत्क्रांतातद्विद्धिपरम
पदम् ॥२२॥

शार्धापास्याभाविक्यश्वरागादिवशास्तयकल्पिताइतिषेपम्यमित्यर्थ ॥ १५ ॥ एवमप्रसमाधायप्रस्तुतेपुमौनेपृथक्कम्यशेपदर्शयति ॥ विदेहेति ॥ सदेहस्यप्रसिद्धाचतुर्वे
धर्मानासरतवनोक्तन्च्छृणितिपरेणान्वय ॥ १६ ॥ तत्तायास्तद्भावस्यप्राप्ति परमयोमोक्ष ॥ १७ ॥ तस्यामीसांख्ययोगावुपायइतिवर्णयिष्यन्सांख्ययोगिनोलक्षयति ॥
सम्यगिति ॥ सम्यगविवकविचारप्रयुक्तराजयोगन ॥ १८ ॥ कमयोगिनोलक्षयति प्राणेति युक्त्याप्राग्वर्णितहठयोगेन ॥ १९ ॥ उपादेयफलीभूतस्वसाक्षात्कारेणप्राप्त
व्यम् ॥ सर्वेषांद्विविधानामपियोगिनाम् ॥ देहृत:अनंतैवदेहन ॥ २० ॥ फलतएतदेवस्फुटयति ॥ यदिति ॥२१॥ ननुभिन्नरूपयोस्तयो कुतएकफलतमाह ॥ यत्रेति ॥ प्रा
णमनोवृत्त्योरभ्यासात्यातिकविलयोपलक्षितत्वादुभयवासनावागुरोत्क्रांतास्थितिरेवतत्परमपदतदित्यर्थ ॥ २२ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसांख्ययोगयोःसमुच्चयोयुक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ संसृतेर्बाह्यांतःकरणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकंमनएव कारणतच्चसांख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्त्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयो.करणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्येकैकेनाभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २३॥ देहाहतादर्शनपूर्विकैवसर्वासंसृतिस्तन्मूलमनस्तच्छातौसर्वसंसृतिशातिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेनतर्हिकथंमनसोनाशइतिचेत्तददर्शनजन्यत्वादित्याह॥ मनइति ॥ २५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहममतादिबंधमोक्षांताःसर्वा.कल्पनाबाध्यतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ क्रकुतइत्यनयोःप्रतिपदमन्वय ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम मध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसंग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २७॥ तेषुमध्यमंरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषांप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभा वः ॥ २८ ॥ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्छाकालेविलीनसैंधववदविद्यायावासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भा

वासनांचित्तमेवाहुःकारणंतद्धिसंसृतेः॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३॥ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा ॥ स्वात्मानंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति ॥ २४॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात् ॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते ॥ २५॥ मनोभवस्तुसंसारःक्रममाहंकृसंततिः॥ उपदेश्योपदेशादिबंधमोक्षौचतत्कृतः॥ २६ ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा ॥ मनोविनिग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः॥ २७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥ यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम् ॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्येसर्वजंतवः॥२८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम् ॥साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतितच्छिवम्॥ २९॥ यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतीदंशरीरकम् ॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम् ॥ ३० ॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानांप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्गतानाविलयः बाह्याकाशेसहोत्क्रांताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्यादिना ॥ मनःप्रशमनमेववरंश्रेष्ठ साध्यंविद्धि ॥ २९ ॥ यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशांतघुर्घुरारावमिदंशरीरकत्यजंतितदावासनाकामकर्मोपस्थापितभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनितादृशदेहारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिःसंगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणतररूपंतनुतेएवमेवायमात्मेदंशरीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वाऽन्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्वंवादैवंवाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानामितिच ॥श्रुतौपेशस्कारी स्वर्णकार पेशस.स्वर्णस्यमात्राःशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

१ क्वचित्संसृतिरित्यपिपाठः

रूढा अकस्मात्प्रादुर्भूताम् ॥ पद्म आसग ॥ ११ ॥ एवकमामानुष्यादिजन्मकमा ॥ १२ ॥ नहेयताकस्यचिदितिशेष ॥ आत्मीयस्ववर्णाश्रमोचितम् ॥ परतदन्यत् ॥ प्रा
सिद्धास्ताम्विषिणोतिपन्नातीतिविषयस्तथाविधंनकश्चिदित्यर्थ ॥ १३ ॥ तर्हिकथहरस्यप्रसिद्धहरचरिग्रक्षेपक्रियानियमोहरेर्वातत्त्वरिभवेपादिनियमोगषदादीनांचब्राह्मणोत्त
मत्वयानियम काकतालीयन्यायेतस्घटनादित्याशङ्क्याह ॥ अग्न्यादीनामिति ॥ जातयस्तत्तज्जात्युचितकर्मनियम ॥ मुख्यभ्वरेच्छारूपानादिनियतिरेवतद्व्यवस्थापिकेत्यथ
॥ १४ ॥ अज्ञानानुपपानाम्यादिक्रियार्थन्नियता सगाद्यावभिव्यक्ता किंतुसर्गेरूढिमायातेसतितत्तद्वर्णादिविभागसङ्केतवशात पृथक्पृथगैहिकपारलौकिकसुखदु खानुभूतिफला

काकतालीयवद्भ्रांक्रियांकुर्वंतितेसदा ॥ नकुर्वंत्यपिवैकिंचिन्नैवाक्वचिदपिग्रह ॥ ११ ॥ काकतालीयतोविष्णुरेवकर्मादित पुरा ॥ एव कमात्रिनयनएवंकर्माम्बुजोद्भव ॥ १२ ॥ ननियमस्तिनानिघ्नोपादेयनक्षेयता ॥ नचात्मीयनचपरकर्मज्ञविषयक्वचित् ॥ १३ ॥ अग्न्या दीनांयथौष्ण्यादिसर्गादौरूढिमागतम् ॥ हरादीनांतथाकर्मद्विजातीनांचजातय ॥ १४ ॥ सर्गेप्ररूढिमायातेसङ्केतवशत पृथक् ॥ अनुभू तिफलाश्चर्या कल्पिता कल्पिता स्वयम् ॥ १५ ॥ विदेहमुक्तविषयतुर्यमौनमतोमया ॥ नोक्तवपरमौनसंदेहस्यरघूद्वह ॥ १६ ॥ स्वाद प्यतितरामच्छमात्माकाशचिदात्मकम् ॥ तत्ताप्राप्ति परश्रेय साकथप्राप्यतेशृणु ॥ १७ ॥ सम्यग्ज्ञानावबोधेननित्यमेकसमाधिना ॥ सख्यैवावबुद्ध्यतेस्थता सांख्ययोगिन ॥ १८ ॥ प्राणापनिलसंशांतौयुक्त्यायेपदमागता ॥ अनामयमनाद्यंततेस्मृतायोगयोगि न ॥ १९ ॥ उपादेयतुसर्वेषांशांतपदमकृत्रिमम् ॥ तत्केचित्सांख्ययाप्राप्ता कश्चिद्योगेनदेहत ॥ २० ॥ एकसांख्यचयोगचय पश्यतिस पश्यति ॥ यत्सांख्यै प्राप्यतेस्थानंपरयोगैस्तदेवहि ॥ २१ ॥ यत्रप्राणमनोवृत्तिरत्यंतनोपलभ्यते ॥ वासनावागुरोत्क्रांतातद्विद्धिपरम पदम् ॥ २२ ॥

शार्यायांस्वाप्राविस्यष्वरामादिवशास्त्वयकल्पिताइतिवैषम्यमित्यर्थ ॥ १५ ॥ एवमश्नसमाधायप्रस्तुतेतुर्यमौनेपूर्वप्रश्नस्यशेषदर्शयति ॥ विदेहेति ॥ सदेहस्यप्रसिद्धाश्चतुर्वि
धमौनासंतपनोपन्नश्चकृण्वितिपरेणाम्वय ॥ १६ ॥ तत्तायास्तद्भावस्यप्राप्ति परश्रेयोमोक्ष ॥ १७ ॥ तत्प्राप्तौसांख्ययोगावुपायइतिसर्वपिप्यन्सांख्ययोगिनोलक्षयति ॥
सम्यगिति ॥ सख्यया विवेकविचारप्रयुक्तराजयोगेन ॥ १८ ॥ कर्मयोगिनोलक्षयति प्राणेति युक्त्याप्राणायामप्रधानहठयोगेन ॥ १९ ॥ उपादेयफलीभूतस्वसाक्षात्कारेणप्राप्त
व्यम् ॥ सर्वेषांद्विविधानामपियोगिनाम् ॥ देहत ज्ञमनैवदेहेन ॥ २० ॥ फलतएतदेवस्फुटयति ॥ यदिति ॥ २१ ॥ ननुविभिन्नरूपयास्तयो कुतएकफलतमाह ॥ यत्रेति ॥ प्रा
णमनोवृत्त्योरुभयोरप्यात्यंतिकविलयोपलक्षितत्वाद्भयवासनावागुरोत्क्रांतास्थितिरेवतत्परमपदंततदित्यर्थ ॥ २२ ॥

एकफलत्वेओदनसिद्धौवह्निजलयोरिवसांख्ययोगयोःसमुच्चयोयुक्तोनविकल्पइतिचेत्तत्राह वासनामिति ॥ संसृतेर्बाह्यात्करणप्राणादिचेष्टायास्तद्वासनापुंजात्मकंमनएव कारणतच्चसाख्येनयोगेनवाएकेनैवविलीयतत्त्वज्ञानात्मनापरिणतमुभयो करणप्राणयोरपिकर्मसुव्यापारेषुअकारणतामेतीत्येकैकेनाभयफलसिद्धेर्नसमुच्चयइत्यर्थः ॥ २३॥ देहाहतादर्शनपूर्विकैवसर्वासंसृतिस्तन्मूलमनस्तच्छातौसर्वसंसृतिशातिरुपपन्नेत्याह ॥ मनइति ॥ २४ ॥ आत्मदर्शनेनतर्हिकथमनसोनाशइतिचेत्तद्दर्शनजन्यत्वादित्याह॥ मनइति ॥ २५ ॥ ज्ञानेनमनोबाधेतत्कार्याहममतादिबंधमोक्षाताःसर्वाःकल्पनाबाध्यतइत्याह ॥ मनोभवइति ॥ क्वकुतइत्यनयोःप्रतिपदमन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीमुत्तमाधम मध्यमाधिकारिक्रमेणमोक्षसाधनत्रयसर्वशास्त्रार्थतात्पर्यसंग्रहेणदर्शयति ॥ एकेति ॥ २७॥ तेषुमध्यमरामआक्षिपति ॥ यदीति ॥ मरणेसर्वेषांप्राणविलयप्रसिद्धेरितिभा वः ॥ २८ ॥ त्रयोप्युपायामनोनाशद्वारैवमोक्षहेतवोमरणेचनमनोनाशःप्राणनाशोवाकिंतुमूर्छाकालेविलीनसैंधववदविद्यायावासनात्मनावस्थानमुत्क्रमणकालेपुनराविर्भा

वासनांचित्तमेवाहुःकारणंतद्धिसंसृतेः॥ तदकारणतामेतिविलीयोभयकर्मसु ॥ २३॥ मनःपश्यतिवैदेहंबालोवेतालकंयथा॥ स्वात्मा नंविलयंनीत्वानभूयस्तंप्रपश्यति॥२४॥ मनोमुधैवाभ्युदितमसदेवानवेक्षणात्॥ स्वप्नेस्वमरणाकारंप्रेक्ष्यमाणंनविद्यते॥ २५॥ मनो भवस्तुसंसारःक्वममाहंक्वसंततिः॥ उपदेश्योपदेशादिबंधमोक्षौचतत्कुतः॥ २६॥ एकनत्त्वघनाभ्यासःप्राणानांविलयस्तथा॥ मनोवि निग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः॥ २७॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यदिहिप्राणविलयोमुनेमोक्षस्यकारणम्॥ मृताएवविमुच्यंतेतन्मन्ये सर्वजंतवः॥२८॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥त्रिष्वेतेषुप्रयोगेषुमनःप्रशमनंवरम्॥साध्यंविद्धितदेवाशुयथाभवतितच्छिवम्॥ २९॥ यदानिर्वाणनंप्राणास्त्यजंतीदंशरीरकम्॥ तदानुभूयतन्मात्रैर्यातिव्योमनिसंगमम्॥ ३०॥

वः सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीतिश्रुतेस्तृणजलायुकादृष्टांतप्रसिद्धेर्विलीनानाप्राणानांचक्षुरादिद्वारेणोत्क्रमणासंभवाच्च नचस्थूलदेहरूपाधाराभावाद्बहिर्निर्ग तानाविलयः बाह्याकाशेसहोत्क्रांताभिर्भूतमात्राभिस्तात्कालिकव्यवहारयोग्यदेहकल्पनसंभवादित्याशयेनवसिष्ठःसमाधत्ते ॥ त्रिष्वेतेष्वित्यादिना ॥ मनःप्रशमनमेववरंश्रेष्ठ साध्यविद्धि ॥ २९ ॥ यदाप्राणानिर्वाणनम् ॥ वणशब्दे ॥ उपशातघुर्घुरारावमिदंशरीरकंत्यजंतितदावासनाकामकर्मोपस्थापितंभाविदेहाकारमनुभूयबाह्यव्योमनितादृशदे हारंभानुकूलैस्तन्मात्रैर्भूतमात्राभिःसंगमयाति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ सविज्ञानोभवतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति ॥ तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणत ररूपंतनुतेएवमेवायमात्मेदंशरीरंनिहत्याविद्यांगमयित्वाऽन्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्वंवादैवंवाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवान्येषांवाभूतानामितिच ॥श्रुतौपेशस्कारी स्वर्णकार पेशसःस्वर्णस्यमात्राशकलान्युपादायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

---

१ क्वचित्संसृतिरित्यपिपाठः

तर्हिताभूतमाधावहिर्भीवांतरमापि अद्दापिकुतोनश्लिष्यंतितमाह ॥ वासनेति ॥ तत्तज्जीववासनामात्मकानिमानितादृशवासनावन्मनाविशिष्टप्राणैरेवसश्लिष्यतिनेतरैरिति व्यवस्थितमित्यर्थ ॥ ३१ ॥ प्राणादेहांतरेतद्देहवासनासहिताएवोत्पद्यंते यत पूर्वदेहमपिभाविदेहवासनासहिताएवमुंचति ॥ देहांतरेचतदीयहार्दव्योमात्तद्गतवायुभिःश्लेषयांति ॥ यथाकुसुमगंधस्तिलेपुमतिविशालपूर्वतैलेनसश्लेषयातीतियथनिष्पीडनाविदु स्तायभवतितद्वत् ॥ ३२ ॥ अतएवमरणमात्मयनमनोनाशइतिनप्राणनाशोपीत्याह ॥ मनइति ॥ यथांबुधिपटःअंभोधौमग्नोवासमनैरदृश्यमानोपिनशाम्यतिनिनश्यति ॥ मनःप्राणयोःसमनियतत्वव्यतिरेकमुखेनान्वयमुखेनचदर्शयति ॥ नामनस्काइतिसा

घासनासात्मकान्येवविद्धितन्मात्रकाणिवै ॥ तदात्मकैर्मनोवद्भिःप्राणै श्लिष्यंतिनेतरै ॥ ३१ ॥ सवासनास्तूत्पद्यतेप्राणामुंचंतिदेहक म् ॥ तद्व्योमवायुसंश्लेषंयांतिदुःस्वायगंधवत् ॥ ३२ ॥ मन सांबुरिवांभोधौनशाम्यतिसवासनम् ॥ नामनस्का सभवतिप्राणा सूर्य इवत्विष ॥ ३३ ॥ नजहातिमन प्राणान्विनाज्ञानेनकर्हिचित् ॥ व्रणांतरेणेवविनाव्रणागमिवतित्तिरि ॥ ३४ ॥ ज्ञानादवासनीभावस्व नाशप्राप्नुयान्मन ॥ प्राणात्स्पंदचनादत्तेततश्शांतिर्हिशिष्यते ॥ ३५ ॥ ज्ञानात्सर्वपदार्थानामसत्वसमुदेत्यलम् ॥ ततोंगवासनानाशा द्धियोग प्राणचेतसो ॥ ३६ ॥ ततोनपश्यतिमन प्रशांतदेहतांपुन ॥ स्वनाशेनपदंप्राप्तंवासनैवमनोविदु ॥ ३७ ॥ चेतोहिवासनामात्र तदभावेपरंपदम् ॥ तत्वंसंपद्यतेज्ञानंज्ञानमाहुर्विचारणम् ॥ ३८ ॥ इत्यस्या संस्तुतेरामपर्यंत सप्रवर्त्तते ॥ स्वयविवेकमात्रेणरज्जुसर्प भ्रमारुते ॥ ३९ ॥ एकार्थाभ्यसनप्राणरोधचेत परिक्षया ॥ एकस्मिन्नेवससिद्धेसंसिद्ध्यंतिपरस्परम् ॥ ४० ॥ तालवृंतस्यसंस्पंदेशांते शांतोयथानिल ॥ प्राणानिलपरिस्पंदेशांतेशांततथामन ॥ ४१ ॥ प्राण शरीरविलयेप्रयातिव्योमवायुताम् ॥ यथावासितमेवेदस र्वंपश्यतितत्रवा ॥ ४२ ॥ यथाविदेहा पश्यंतिप्राणाव्योमनिदेहकम् ॥ समनस्कास्तथाचारसर्वंचानुभवंतिते ॥ ४३ ॥ शांतेवातपरिस्प देयथागंध प्रशाम्यति ॥ तथाशांतेमन स्पंदेशाम्यतिप्राणवायव ॥ ४४ ॥

र्थेन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अतएवज्ञानाद्वासनाक्षयेउभयनाशइत्याह ॥ ज्ञानादिति ॥ ३५ ॥ कथज्ञानेनवासनानाशइतिचेत्तत्रेतुर्द्वैतबाधादित्याह ॥ ज्ञानादिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तदपिज्ञानसवासनंसर्वबाधित्वाआत्मतत्त्वमेवसंपद्यतेतच्चतत्त्वविचारमरलयोरभेदाद्विगतचालनमचलज्ञानमेवशिष्यतइत्यनुभवसिद्धाआहु ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ प्रस्तुतमुपादत्ते ॥ एकेति ॥ एकोर्थोऽद्वयतत्त्वतदभ्यसनमवधानावर्त्तनम ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सनिशरीरेप्राणाक्रमणेअस्त्वपक्रमोयमशरीरस्थैवरापच्छेदादिनानाशास्तत्र्यक्रमस्तमाह ॥ प्राणइति ॥ व्योमवायुतांवासाकाशस्थवायुमिश्रनात्मभावम् ॥ तत्रवासाकाशे ॥ ४२ ॥ यथायादृशकर्मोद्भावितवासनामयपुरनरपश्वादिदेहकपश्यतितथातदनुरूपमेवआचार व्यवहारमनुभवंति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तिलतैलेसक्रांतकुसुमामोदवन्मिश्रे ॥ ४५ ॥ रथसारथीइवअन्योन्यस्पदनंविहरत सपादयतः ॥ ४६ ॥ आधाराधेयवत्अग्न्यौष्ण्यवत् ॥ ४७॥ शांतबाधितद्वैतवासनम ॥ प्राणस्वभावस्यतस्मिन्मनसिलीनत्वादेकीभूतत्वात् ॥ ४८ ॥ तस्मिन्नात्मतत्त्वेलयेनतदात्मतत्त्वमेवस्थिरभवति ॥ ४९॥ अनुपलभोऽज्ञान उपलंभस्तद्बाधिकाब्रह्माकारावृत्तिस्तयो र्द्वयोरप्यसतोर्निवृत्तयोर्यःशिष्यतइतिशेषस्तत्रचिन्मात्रेप्राणधारणयावास्थिरोभवेत्यर्थः ॥ ५० ॥ कियत्कालमेकतत्त्वभावनाधार्यातत्राह ॥ एकस्मिन्निति ॥ भावतदाकार वृत्तिधाराम ॥ यावद्भावःसावृत्तिधारापिचरमसाक्षात्कारफुटासतीअभावत्वमायातितावदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ भोग्यक्षयादाहारक्षयात्स्वयदेहइवविलीयते ॥ ५२ ॥ धारणांते पचभिरंगैर्मनसोबाह्याकारक्षयेसतिधारणादिभिस्त्रिभिर्ब्रह्मैकताननासपत्त्यानिर्विकल्पसमाधिपरिपाकेनब्रह्मभावःसिद्ध्यतीत्याह ॥ यदेकतानमिति ॥ ५३॥ अश्रुतेअमतेचध्यान

अविनाभाविनीनित्यंजंतूनांप्राणचेतसी ॥ कुसुमामोदवन्मिश्रेतिलतैलेइवस्थिते ॥ ४५ ॥ मनसःस्पंदनंप्राणःप्राणस्यस्पंदनंमनः॥ एतौविहरतोनित्यमन्योन्यंरथसारथी ॥ ४६ ॥ आधाराधेयवच्चैतावेकाभावेविनश्यतः ॥ कुरुतश्वस्वनाशेनकार्यंमोक्षाख्यमुत्तमम् ॥ ४७ ॥ एकतत्त्वघनाभ्यासाच्छांतंशाम्यत्यलंमनः ॥ तल्लीनत्वात्स्वभावस्यतेनप्राणोपिशाम्यति ॥ ४८ ॥ विचार्ययदनंतात्मतत्त्वंतन्मयतांनय॥ मनस्ततस्तल्लयेनतदेवभवतिस्थिरम्॥ ४९ ॥ यदेवातितरांश्रेयोनुपलंभोपलंभयोः ॥ द्वयोरप्यसतोस्तत्रशेषेवापिस्थिरो भव ॥ ५० ॥ एकस्मिन्सुदृढेतत्त्वेतावद्भावंविभावयेत्॥ भावोभावत्वमायातिस्वभ्यासाद्यावदाततम्॥ ५१ ॥ प्रत्याहारवतांचेतःस्वयं भोग्यक्षयादिव ॥ विलीयतेसहप्राणैःपरमेवावशिष्यते॥५२॥ यदेकतानंभवतिचेतस्तद्द्रवतिक्षणात्॥ शांताशेषविशेषौघंचिराभ्यास स्वभावतः॥ ५३ ॥ अविद्येयंतुनास्तीतिबुद्ध्वायुक्तियुतंधिया॥ ज्ञानादेवपरावाप्तिस्तदभ्यासस्ततःपरम्॥ ५४ ॥ चित्तेशांतेशाम्यतीयं संसारमृगतृष्णिका॥ जरामुपगतेमेघेमिहिकातन्मयीयथा॥ ५५ ॥ चित्तमात्रमविद्येतिकुरुतेनैवतत्क्षयम् ॥ तद्रूपंरामचित्तात्माना भावोहिपरंपदम्॥ ५६ ॥ मुहूर्तमेवनिर्वाणंयदिचेतःपरेपदे॥ तत्तत्परिणतंविद्धितत्रैवास्वादमागतम्॥५७॥

धारणाद्यभ्यासायोगाच्छ्रवणमननाभ्यांद्वैतजातमविद्यैवसाचनास्त्येवतत्त्वज्ञानादेवपरावाप्तिरितिप्रमाणप्रमेयासभावनादोषनिरासपर्यंतंबुद्ध्वाततःपरंध्यानधारणादिनाज्ञाना भ्यासःकार्यइत्यर्थः ॥ ५४ ॥ मेघेजरामपक्षयशरदिउपगतेसतिततोहेनोरागतातन्मयी ॥ तत्रआगतइत्यर्थेहेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तमानेमयट्चेतिमयट् ॥ ५५ ॥ ब्रह्माकारपरिणतेनतेनचित्तेनैवतस्यचित्तस्यक्षयकुरु तस्यचित्तक्षयस्यस्वरूपतुचित्ताधिष्ठानमात्मैवनशून्यता हियस्मात्तद्भावःपरपदपरमपुरुषार्थोनभवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ अप्यर्थेएवकारः॥ निर्वाणविश्रांतम् ॥ तत्तर्हितद्ब्रह्मैवपरिणतविद्धिनत्वध्यस्तस्याधिष्ठानव्यतिरिक्तंस्वरूपमस्तीतितत्रैवनिरतिशयस्वप्रकाशानदास्वादमागतंसन्नव्युत्थानमिच्छतीत्यर्थः ॥ तथाचोक्तशिवधर्मोत्तरे ॥ ज्ञानामृतरसोयेनसकृदास्वादितोभवेत् ॥ विहायसर्वकार्याणिमनस्तत्रैवधावतीति ॥ ५७ ॥

रमेवमस्तुनयो सांख्ययोगयोरेकफलमित्याह ॥ यदिति ॥५८॥ सत्वशब्दार्थं स्वयमेवाह ॥ चेतइति ॥ अंतरप्रत्ययप्रवाहविच्छेदम् ॥५९॥ तद्दर्शनोन्मुखजनाविरलाएवेत्याह ॥ कश्चिदिति ॥ अशब्दशाअसंभावनाच्छून्योपम ब्रह्मशात्तुपरज्योति ॥ ६० ॥ उक्तमेवार्थमनुवदन्नुपसंहरति ॥ विगलितेति ॥ हेसुभग उक्तविधिविधोपायाभ्यासैर्विगलिताभ्या मनोआपत्त्वमसुयुमलक्षणानिर्भातिमद्बीजदर्शनपदानियस्यतथाविधस्वयथाविधाक्षयाद्विगलद्वाधितद्व्यपदेशमप्रतिभासमामशिष्टमनइदर्जीवन्मुक्तयमस्यायासत्वमिति कथ्यते ॥ तद्वासनाबीजशक्तिदाहात्पुनारागद्वेषाभिमानादिकलाभिर्मलिनसंसारपदनएति ॥ यथास्पर्शमणिसंगात्कनकतामुपागततामपुन कलंककलनामलिनतामपदंने तद्वदित्यर्थ ॥ ६१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू एकोनसप्ततितम सर्ग ॥ ६९ ॥ ॥ ७॥ ॥ मायाभ्रांत्यनवस्थाने चिदात्मपरिशुद्धये ॥ चे

यदिसांख्येनविश्रांतंचेतोयोगेनवापिते॥क्षणतत्सत्वतांयातंनभूयइहजायते ॥ ५८ ॥ चेतोविगलितावियंसत्वशब्देनकथ्यते॥दग्ध संसारबीजतन्नददात्यतरपुन ॥५९॥ कश्चिद्विगलिताविघ सत्वस्यःशांतवासन ॥ परशून्योपमसघोज्योति पश्यतिशाम्यति॥ ६० ॥ विगलितात्मपदंविगलन्मन सुभगमत्वमितीहहिकथ्यते॥नपुनरेतिकलामलिनपदकनकतामिवताघमुपागतम्॥ ६१ ॥ ॥इ॰वा॰ वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰ प्राणमन संयोगविचारणनामैकोनसप्ततितम सर्ग ॥६९॥ ॥७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥जीवो जीवोभवत्याशुयातिचित्तमचित्तताम्॥ विचारादित्यविघांतोमोक्षइत्यभिधीयते ॥ १ ॥ मृगतृष्णाजलमिवमनोहतादिदृश्यते॥ अस देवमनागेवतद्विचाराप्रलीयते॥ २॥ संस्तुतिस्वप्नविभ्रांतौवेतालोदाहृतानिमान्॥ प्रश्नानाकर्णयशुभान्प्रसंगात्स्मृतिमागतान्॥३॥ अस्तिविंध्यमहाटव्यावेतालोविपुलाकृति ॥सर्किचिन्मंडलगर्वादाजगामजिघांसया ॥ ४ ॥सवेतालोवसत्पूर्वंकस्मिंश्चित्सज्जनास्य दे॥ यद्दृच्छल्युपहारेणनित्यतृप्ततयासुखी॥ ५॥ निर्निमित्तनिरागस्कपुरोप्यभ्यागतनस ॥क्षुधितोपिनरईतिसतोहिन्यायदर्शका ॥६॥ सकालेनाटवींगेहाजगामनगरांतरम॥ न्याययुक्त्याजनभोक्तुंक्षुधासमभिचोदित ॥७॥ तत्रप्रापसभूपालरात्रिचर्याविनिर्गतम्॥ त माहघनघोरेणशब्देनोग्रनिशाचर ॥८ ॥

उराजसवादकथाविक्रियतेशुभा ॥ १ ॥ चित्तेशांतिशाम्यतीयसंसारमृगतृष्णिकेत्युक्तंचिसशांतौचविचारएवज्ञानादयपर्यंतउपायइत्याह ॥ जीवइति ॥ इतिअनेनोपायेन पन्नोयःकार्यकारणाविचयोरतोनाशःक्षमाक्षइत्यभिधीयत ॥ १ ॥ उक्तार्थासंभावनाहेतुंमपचेदाद्यममसारयति ॥ मृगतृष्णेति ॥ २ ॥ असदेवमनागेवेत्युक्तायस्यस यनायास्यायिकामवतारयति ॥ संसृतीति ॥ ३ ॥ गर्वाद्वधयोग्यत्वज्ञअमेध्यनादरात् ॥ ४ ॥ संक्षिप्योक्तविस्तारयितुपुमरावितआरम्याह ॥ सइति ॥ सज्जनस्यराज्ञआस्य दंयेकिरातराज्यकर्कटीवराअकृतेमद्दुच्छ्यमनवल्युपहारेमनित्यतृप्ततयानिर्विक्षेपसमाधिसुखी ॥ ५ ॥ ६ ॥ कालेमतभमभ्यसमालाभकालेन ॥ अटवीगेहयस्य ॥ ७ ॥ मिचर्यानिशिनगरेदुष्टजनपरिज्ञानायचोरादिवधायचसंचारसदर्थविनिर्गतम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ निर्याप्यन्यायापेतक्रमेणास्तिचेत् ॥ १० ॥ सकला आशास्यंतइत्याशाअभिलषितार्थाः ॥ किलेतिधर्मशास्त्रप्रसिद्धौ ॥ ११ ॥ अज्ञश्चेदपराधसहस्रमुलंघ्यसुज्ञश्चे न्नापराध्यत्येव सचसत्यप्यपराधसहस्रेपालनीयइतिपरीक्षणायप्रश्नपरिपूरणमेवप्रार्थयते ॥ ममैतामिति॥ सभवार्थामबाधितार्थाम् ॥ अनेनासंभावितार्थप्रश्नच्छलेनपरवधप्र वृत्तिःस्वस्यनास्तीतिदर्शितम् ॥ १२ ॥ सर्वेषांप्रश्नानामापाततोर्थःस्पष्टः ॥ तात्पर्यतस्तूत्तरसर्गेस्फुटीकरिष्यते ॥ १३ ॥ उत्तरोत्तरस्वप्नेपूर्वपूर्वसत्यतांत्यजन्नपितत्प्रकाशक स्वच्छसत्यात्मस्वरूपंनत्यजति ॥ १४ ॥ यथारंभाया.कदल्या.स्तंभ अंतरतस्तथातदंतश्चपत्रमात्रवल्कलमात्रम् ॥ दृष्टांतेतत्सदृशवल्कलातरदार्ष्टांतिकेसएवेतिविशेषइतिभा व. ॥ १५ ॥ भूतौघपदेनतदाधारभुवनानिलक्ष्यन्ते ॥ अतिमहत्वेनप्रसिद्धायेब्रह्मांडाकाशादयोपियस्याणोरपेक्षयापरमाअणव अत्यंतक्षुद्राः ॥ १६ ॥ परमाणोःसूक्ष्मस्यैवस

वेतालउवाच॥ ॥राजन्लब्धोसिभीमेनवेतालेनमयाधुना॥क्वगच्छसिविनष्टोसिभवभोजनमद्यमे॥९॥ ॥राजोवाच॥ ॥हेरात्रिच रनिर्याप्यमांचेदस्तिबलादिह॥ तत्तेसहस्रधामूर्धास्फुटिष्यतिनसंशयः॥१०॥ ॥वेतालउवाच॥ ॥नत्वामद्म्यहमन्याय्यन्यायोयंहि मयोच्यते॥राजासिसकलाशाश्चपूरणीयास्त्वयार्थिनाम्॥ ११ ॥ ममैतामर्थितांराजन्संभवार्थांप्रपूरय॥ प्रश्नानिमान्मयोक्तांस्त्वंस म्यगाख्यातुमर्हसि॥ १२॥ कस्यसूर्यस्यरश्मीनांब्रह्मांडान्यणवःकृशाः॥ कस्मिन्स्फुरंतिपवनेमहागगनरेणवः॥ १३॥ स्वप्नात्स्वप्नांतरं गच्छञ्छतशोथसहस्रशः॥ त्यजन्नत्यजतिस्वच्छंकःस्वरूपंप्रभास्वरम्॥ १४ ॥ रंभास्तंभोयथापत्रमात्रमेवंपुनःपुनः॥ अंतरंतस्तथां तश्चतथाकोणुःसएवहि ॥ १५ ॥ ब्रह्मांडाकाशभूतौघसूर्यमंडलमेरवः॥ अपरित्यजतोणुत्वंकस्याणोःपरमाणवः॥ १६ ॥ कस्यानव यवस्यैवपरमाणुमहागिरेः॥ शिलांतर्निबिडैकांतरूपमज्जाजगत्त्रयी॥ १७॥ इतिकथयसिचेन्नमेदुरात्मंस्तदिहनिगीर्यभवंतमात्मघा तिन्॥ फलमिवतवमंडलंग्रसेहंप्रसभमुपेत्यजगद्यथाकृतांतः॥ १८॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू०वेताल प्रश्नोनामसप्ततितमःसर्गः॥ ७०॥ ॥७१॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्तवतिवेतालेवक्तुंप्रश्नान्विहस्यसः॥ उवाचवचनंराजा दंतांशुधवलांबरः॥ १ ॥

तोमहतोगिरेः ॥ निबिडघनतरयत्सत्तैकांतरूपंतदेवमज्जासारोयस्याः ॥ १७ ॥ इतिषट्प्रश्नान्मेकथयसिचेद्दुष्टोदेहादिरेवआत्मायस्यतथाविध अतएवापरिच्छिन्नमात्मान परिच्छेदेनघातितवानसीत्यात्मघातिन् तत्तस्मादकथनापराधादेवभवतःफलमिवनिगीर्यप्रसभबलात्तवमंडलमंडलस्थजनान्ग्रसेयम् ॥ ग्रसेहमितिपाठेविकरणपदव्यत्ययश्छा दसः ॥१८॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०सप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥ ॥ आद्यप्रश्नसमाधानविस्तरेणात्रवर्ण्यते ॥ अनंतकोटिब्रह्मांडफलवृक्षादिकल्पनैः ॥ १ ॥ प्रसिद्धब्रह्मांडानांत्रसरेणुत्वमित्यल्पदृष्ट्यात्वयोक्तंवक्ष्यमाणकल्पनयाकोटिकोटिगर्भब्रह्मांडानामपितत्त्रसरेणुत्वसंभवादित्याशयेनविहस्यदंतानामंशुभिःप्रभाभिर्ध वलान्यंबराणिवस्त्राण्याकाशंचयस्यतथाविधःसन् ॥ १ ॥

तमारीकस्यसूपररर्मानात्रह्मांडाख्यसरेणवदतिप्रथममध्यस्योत्तरचक्रमभिन्नतमत्वाभिमानवैतालस्यनिरस्कुर्वन्कथिस्कल्पनाचमत्कारशआदर्शयति ॥ आस्तेइत्यादिना ॥ इद
त्यपामयाचाथितंब्रह्मांडमइइस्याअजरमुत्तरोत्तरदशगुणाभिभूतत्वग्भिभूजलाद्यावरणैःपरिवेष्टितम ॥ २ ॥ इदब्रह्मांड १ ईदशब्रह्मांडसहस्रगभाणिपक्षीस्तमहाभूतानि
१ तद्गभमपतम्मामा १ उत्तरोत्तरतद्गर्भाण्यिरसाविलम्माभाणि ७ तद्गर्भैर्हिरण्यगर्भमन ८ अतीतानागतानंततद्भाभूतमाधाराशय ९ तद्गर्भा कल्पकाला १० तद्गर्भाउ
सगत्तरस्यदिनभूताब्रह्मविष्णुरुद्राणामायु कालास्तदात्मानस्तएव ११ अनतकोटीनतिपासत्तास्फूर्तिमव्यवहारप्रवर्त्तकमायाशबलब्रह्म १२ इत्येतांश्चतुर्दशपदार्थानिहक्रमा

राजोवाच॥ ॥आस्तेकदाचिच्चेदहिब्रह्मांडमजरफलम्॥उत्तरोत्तरदशगुणभूतत्वक्परिवेष्टितम्॥ २॥ तादृशानांसहस्राणिफलानिय
त्रसतिहि॥ अत्युच्चस्तादृशीशाखाविपुलाचलपल्लवा॥३॥ तादृशानांसहस्राणिशाखानांयत्रसत्यथ॥ तादृशोस्तिमहावृक्षोदुर्लंघ्योवि
पुलाकृति ॥४॥ तादृशानांसहस्राणियत्रसतिमहीरुहाम्॥ तादृशवनमत्युच्चैरनततरुगुल्मकम्॥ ५॥ तादृशानांसहस्राणिवनानांयत्र
संत्यथ॥ तादृगस्तिथृदृच्छृगमत्युच्चैर्भरिताकृति॥ ६॥ तादृशानांसहस्राणिशृगाणांयत्रसत्यथ ॥ तादृशोस्त्यतिविस्तीर्णोदेशोविपुलको
टर ॥७॥ तादृशानांसहस्राणिदेशानांयत्रसत्यथ॥ तादृगस्तिपृहद्वीपंमहाक्रदनदीयुतम्॥८॥ तादृशानांसहस्राणिद्वीपानांयत्रसत्यथ॥
तादृगस्तिमहीपीठंविचित्ररचनान्वितम्॥ ९॥ तादृशानांसहस्राणिपृथ्वीनांयत्रसत्यथ॥ तादृगस्तिमहास्फारंमहाभुवनढंघरम्॥१०॥
तादृशानांसहस्राणिजगतांयत्रसत्यथ॥ तादृगस्तिमहद्बांडचढमंघरपीठवत्॥११॥ तादृशानांसहस्राणियत्रांडानिफरंडका ॥ तादृशो
स्तिगतस्पदोविपुलाब्धिश्वसागर ॥१२॥ तादृक्सागरलक्षाणितरंगोयत्रपेलव ॥ तादृश स्वविलासात्मानिमलोस्तिमहार्णव ॥१३॥
तादृगब्धिसहस्राणियस्योदरजलान्यथ॥ तादृशोस्तिपुमान्कश्चिदत्युच्चैर्भरिताकृति ॥१४॥तादृशानांनृणांलक्षैर्यस्यमालोरसिस्थिता॥
प्रधानसर्वसत्तानांतादृशोस्तिपरःपुमान्॥१५॥तादृशानांसहस्राणिपुरुषाणांमहात्मनाम्॥स्फुरतिमहलेयस्यस्वतनूरुहजालवत्॥१६

फलशाखादिषगुरशकल्पनाभिर्निदर्शयति ॥ मादृशानामित्यादिना ॥ चलानिपल्लवानीचभुवनानियस्याम ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ शृगपदेनाभ्रतप्रधानोगिरिरेवोच्यते ॥ विपु
लतमत्वाच्चभरिताकृति ॥ ६ ॥ ७ ॥ महाक्रदनदीवराविभूतानाविर्भूतमहणप्राणादिवायुचेष्टाभियुतम् ॥ विविधाभिर्नामादिरचनाभिरन्वितम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥ पुमान्विष्णु ॥ १४ ॥ परःपुमान्रुद्र ॥ १५ ॥ तनूरुहाःकेशलोमानितज्जालवत् ॥ तथाचश्रुति ॥ तथासत पुरुषात्केशलोमानितथाक्षरात्संभवतीह
विश्वमिति ॥ १६ ॥

प्रत्यग्दृष्टेरन्यासुपराग्दृष्टिषुयाएतारुद्रादिब्रह्मांडांता.शतमसंख्या कलना.प्रतिभासास्ताएताःसर्वप्राणिप्रत्यक्षास्तस्यादित्यस्यदीप्तयोरश्मयः ॥ १७ ॥ मयाचिदात्माइतिएव प्रभाव सूर्यइतित्वत्प्रश्नोत्तरत्वेनोक्तएततूसर्वंजगदसौतपतिप्रकाशयति ॥ १८ ॥ भुवनाभोगाब्रह्मांडाः ॥ १९ ॥ भातिस्फूर्तिलभते ॥ भवतिसत्ताचलभते ॥ २० ॥ रेवेताल वर्णितशबलब्रह्मलक्षणस्यत्रैलोक्यमंडपमणे.सूर्यस्यपारमार्थिकतत्त्वभूतेमुख्याधिकारिषुविज्ञानशास्त्रजन्याखंडाकारसाक्षात्कारस्तन्मात्रेणकचितात्मनिस्वात्मतयाप्रथमाने अनधिकारिजंतुमात्रेतुअविकासभाजिअस्फुटेइहप्रत्यगात्मनिअग्निविस्फुलिंगवच्चिज्जन्मनोर्जीवजगतोर्भवनस्यपृथक्सत्तायाःकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनंतसंभ्रमतानाचावलेखाः उल्लेखाःसंति ॥ परमार्थदृशातुमनागपिनसंति अतस्त्वंशांतप्रश्नाडंबरमास्वेत्यर्थः ॥२१॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ५ ॥ इहावशिष्टप्रश्नानापंचानामुत्तरक्रमात् ॥ वेतालायाप्रमत्तायराज्ञागम्यगुदीर्यते ॥ १ ॥ एवंप्रथमप्रश्नसमाधायकस्मिन्स्फुरंतिपवनेमहागगनरेणवइति द्वितीयप्रश्नंराजासमाध

तादृशोस्तिमहादित्यःशतमन्यासुदृष्टिषु ॥ याएताःकलनाःसर्वास्ताएतास्तस्यदीप्तयः ॥१७॥ अस्यादित्यस्यदीप्तीनांब्रह्मांडास्त्रसरेणवः ॥ मयाचित्सूर्यइत्युक्तःसर्वमेतत्तपत्यसौ ॥१८॥ विज्ञानात्मैवपरमोभास्करोभाविताशयः ॥ इमेयेभुवनाभोगास्तस्यैवत्रसरेणवः ॥१९॥ विज्ञानपरमार्कस्यभासाभांतिभवंतिच ॥ इमाजगदहर्लक्ष्म्यःक्वचिल्लक्ष्म्योरवेरिव ॥ २० ॥ विज्ञानमात्रकचितात्मनिजंतुजातेत्रैलोक्यमंडपमणेरविकासभाजि ॥ चिज्जन्मनोर्भवनसंभ्रमतावलेखाःसंतीहरेनहिमनागपिशांतमास्व ॥ २१ ॥ ॥इ०वा०वा०दे० मोक्षोपायेषुनिर्वाणप्रकरणेपू०वेतालप्रथमप्रश्नोत्तरवर्णनंनामैकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥५॥ ॥राजोवाच॥ ॥कालसत्तानभःसत्तास्पंदसत्ताचचिन्मयी ॥ शुद्धचेतनसत्ताचसर्वमित्यादिपावनम् ॥ १ ॥ परमात्ममहावायौरजःस्फुरतिचंचलम् ॥ कुसुमांगइवामोदस्तदतद्रूपकंस्वतः ॥ २ ॥

त्ते ॥ कालसत्तेत्यादिना ॥ तत्रगगनपदेनप्रसिद्धगगनस्यैवग्रहणविवक्षितमुतमहत्पदविशेषितत्वाद्द्रौण्यामहाकालरूपश्चित्संवलितमायाकाशउतस्पंदशक्तिप्रधानःसूत्रात्माकाशःउतततोनिष्कृष्ट.शुद्धचिदाभासलक्षणोजीवाकाश.अन्योवास्तुसर्वेष्वपिकल्पेपुतत्तत्सत्ताएवसूक्ष्मतमत्वात्तेपारेणवस्त्वयोक्ताइत्याह ॥ कालसत्तेति ॥ स्पंदःक्रियाशक्तिप्रधानःसूत्रात्मातत्सत्ता ॥ शुद्धचेतनस्ततोनिष्कृष्टश्चिदाभासस्तत्सत्ताचेत्यादिसर्वंसूक्ष्मत्वात्पावननिर्दोषरज.परमात्ममहावायौकल्पितानेकविकारचंचलस्फुरतीतिपरेणान्वय ॥ १ ॥ ननुपरमात्मनएवसर्वानुगतसत्तारूपत्वात्तत्रकालादिसत्तास्फुरतीत्याधाराधेयभावेनव्यपदेशःकथतत्राह ॥ कुसुमांगइति ॥ यथाकुसुममेवस्वांगेआमोदाख्यंभेदयतएवपरिकल्प्यकुसुमेआमोदरूपकमिवतदाधेयतयास्थिततद्वत्परमार्थसत्त्वैवकालादिसत्ताभेदात्मतांस्वात्मनिपरिकल्प्यस्थितेत्यर्थः ॥ २ ॥

१ कुसुमरूपकमिवेत्यपिपाठः

स्वमात्मस्वमात्मस्वयंच्छिन्नित्यादितृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ जगदास्येदिति ॥ शांतप्रशांतमस्तस्त्वमदोषमसगज्योतीरूपम् ॥ अतएवतथाबोधमात्राद्ब्रह्मशांतत्वबृंहणम् ॥ ३ ॥ र
भास्तभायथापत्रमात्रमितिचतुर्थप्रश्नसमाधत्ते ॥ रभास्तभइति ॥ अत अतःब्रह्मविविर्वर्तिविवर्त्तनशील अपिशब्दादवसांतरकारणेषुपरिणामशीलश्च अत सोणुस्ततोप्यतर
म'त्यर्थ ॥ ४ ॥ विवर्त्तजगद्बृंहणादिनिमित्तोपित्तत्ब्रह्मात्मादिशब्दगोचरतानतुवस्तुनःसर्वधर्मशून्यत्वादित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ ५ ॥ अतएवघटसत्तातनुसत्तायांपयवस्यतितंतु
सत्ताकापासमत्तायांसाचतरुफलसत्तायांसागुल्मसत्तायांसाबीजसज्जलादिसत्तायामित्यादिक्रमेणयायासत्ताविभाव्यतेसासातत्तदनुभवनिर्मितानाकारान्विहायरभास्तंभ
स्वरसतस्तदनुभवरूपचिन्मात्रपर्यवसन्नात्मप्रत्यगात्ममलजगत्कारणततमिति स्ततमित्यर्थ ॥ ६ ॥ तस्याणुपदप्रवृत्तौनिमित्तमाह ॥ सूक्ष्मत्वादिति ॥ एवसौक्ष्म्यपिनपूर्णताहानि
रितिप्रश्नांतरयापितद्भूत्याअनतिपरिच्छिन्नत्वात्परमाणमायाइतिप्रश्नांशकाशभूतीयत्वादिपचमप्रश्नापिदत्तोत्तर सदत्तइत्याशयेनाह ॥ अनतत्वादिति ॥ मेघादिपरनप्रश्नो

जगदास्येमहास्वप्नस्वप्नात्स्वप्नांतरव्रजत् ॥ रूपत्यजतिनोशांतंब्रह्मशांतत्वबृंहणम् ॥ ३ ॥ रभास्तंभोयथापत्रमात्रमेवांतरांतरम् ॥ अ
तरंतस्तथदहिविन्ब्रह्मविवरत्यपि ॥ ४ ॥ सद्ब्रह्मात्मादिभिः शब्दैर्यदताभिर्विगीयते ॥ शून्यमध्यपदेशतननतत्किंचिच्च किंचन ॥ ५ ॥ याया
विभाव्यतेसत्तामासानुभवनिर्मितान् ॥ रभास्तभवदेतावच्चिन्मात्रममलततम् ॥ ६ ॥ सूक्ष्मत्वादप्यलभ्यत्वात्परमात्मापराणुक ॥
अनतत्वादसावेवप्रामामवादिमूलताम् ॥ ७ ॥ अणोरप्यत्यनंतस्यपुंसोस्यजगदाद्यपि ॥ परमाणुवदाभातिप्रतीतत्वादरूपवत् ॥ ८ ॥
पराणुरप्यलभ्यत्वात्पूरकत्वान्महागिरि ॥ सवावयवरूपोपिनिरस्तावयवःपुमान् ॥ ९ ॥ अस्यवेज्ञप्तिमात्रस्यमज्ञामात्रजगत्त्रयी ॥
विज्ञानमात्रमध्यहिमाभोविद्धिजगत्त्रयम् ॥ १० ॥ विज्ञानमात्रकलनाकलितजगतिशांतस्वभावसुकुमारमनंतरूपम् ॥ वेतालबाल
यपदतदलघनायमेवस्वयसमनुभावयशांतमास्व ॥ ११ ॥ ॥ इ० वा० वा० द० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० वेतालप्रश्नभेदोनाम
द्विसप्ततितमः सर्ग ॥ ७२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

त्वावदव्यापकम्यक्रमणग्रसनतयामूलतामाधारताम् ॥ ७ ॥ जगदादित्रह्माण्डादिपञ्चकमतीतत्वादणुनरतत्तदाकारवृत्तिपरिच्छिन्नचित्कणपरिच्छेदयत्वादरूपवन्नि स्वरूप
त्वामप्रत्यादादिवत् ॥ तदपिसूक्ष्मतमनाडीच्छिद्रप्रभासमानपरमाणववदेवेति ॥ ८ ॥ कस्यानवयवस्यैवपरमाणुमहागिरेरितिषष्ठप्रश्नसमाधत्ते ॥ पराणुरिति ॥ अलभ्यत्वाच्च
सुगादिकर्णादपासत्वात् ॥ एषपराणुःपूरकत्वात्सवमोप्यामममहागिरि ॥ अध्यारोपदशासर्वमूर्त्तामूर्त्तअवयवरूपयस्यतथा ॥ नेतिनेत्यपवादेननिरस्तावयव ॥ ९ ॥ सप्तशि
लांतर्निर्दिष्टकानरूपमज्ञाजमविर्भावस्पष्टप्रकटयति ॥ अस्येति ॥ हियस्माज्जगत्त्रयमपृथग्वीअतरेवसमाद्धिमेदस्याविभूतिपुहादाकाशरूपविज्ञानमात्रस्यमध्यमांतरमज्ञाय
यसिद्धमितिविर्द्धात्यथ ॥ १० ॥ सप्तप्रश्नानांनिरासेनमौन्यावेतालपरिभवन्निर्मोक्तार्थसंक्षेपेणोपसहरति ॥ विज्ञानेति ॥ हवेतालबालकजगतिविज्ञानमात्रस्यकलनाना
त्वकीदृशटानांकल्पितप्रकटनतयात्मविज्ञानरूपभवादर्शवेतालघाटघटितलघनीयमनास्कदनीयमेवअसोमदुक्त्यात्वमेवस्वभावमात्मानमनुभावयस्वानुभवमारोहयशांतदर्पमा
स्त्वय ॥ ११ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० द्विसप्ततितम सर्ग ॥ ७२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

उपदिश्यात्रवेतालप्रश्ननिर्णयमंस्थितिम् ॥ भगीरथस्यवृत्तांतस्तत्रान्योप्यत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ तत्रतस्मिन्राजनिविचारोचितयाधियाअनुमितयाभावितात्मतयातत्त्वज्ञतयानिमि त्तेन ॥ वेतालपक्षेवासर्वंयोज्यम् ॥ १ ॥ अविचलध्यानीसमाधिस्थइतियावत् ॥ २ ॥ एवंक्रमेणराजवर्णितक्रमेण ॥ ३ ॥ बालभ्रांतिकल्पितवेतालकस्यकायइवविलीय ते ॥ ४ ॥ चित्तसर्वतउपसंहृत्यस्वोभावःपरमात्मातदापतितंतत्प्रतिष्ठितंकुर्वन् ॥ ५ ॥ हेमुनेमननशीलरामएकस्मिन्वस्तुनिशमःसर्ववृत्तिलयस्तेनशांतात्मोपरतचित्त अतएव सर्वत्रसमंब्रह्मपश्यतीतिसमदर्शनः ॥ ६ ॥ असमूढातपूर्वान्वयि ॥ नन्वेवंस्थितम्यमेकथंदेहयात्रासिद्धिस्तत्राह ॥ यथेति ॥ दुःसाध्यमन्येपाकष्टसाध्यमपिकार्यंयस्यानायासे

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥इतिराजमुखाच्छ्रुत्वावेतालःशांतिमाययौ ॥ भावितात्मतयातत्रविचारोचितयाधिया ॥ १ ॥ उपशांतमनाभूत्वामत्वैकांतमनिंदितम् ॥ बभूवाविचलध्यानीविस्मृत्यविषमांक्षुधाम् ॥ २ ॥ एतद्रामममयोक्तंतेवेतालप्रश्नजालकम् ॥ एवंक्रमेणचिदणौतेनेदंसंस्थितंजगत् ॥ ३ ॥ चिदणोःकोशगंविश्वंविचारेणविलीयते ॥ कायोवेतालकस्येवशिष्यतेयत्पदंतुतत् ॥ ४ ॥ संहृत्यसर्वतश्चित्तंस्तिमितेनांतरात्मना ॥ स्वभावापतितंकुर्वन्निरिच्छंतिष्ठशांतधीः ॥ ५ ॥ आकाशविशदंकृत्वामनसैवमनोमुने ॥ तिष्ठैकशमशांतात्मासर्वत्रसमदर्शनः ॥ ६ ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढोयथाप्राप्तानुवर्त्तिनः ॥ राज्ञोभगीरथस्येवदुःसाध्यमपिसिध्यति ॥ ७ ॥ संपूर्णशांतमनसःपरिवृत्तवृत्तेर्नित्यंसमेसुखमयात्मनितिष्ठतोंतः ॥ सिद्ध्यंतिदुर्लभतराअपिवांछितार्थागंगावतारइवसागरखातवस्तु ॥ ८ ॥ ॥इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० वेतालाख्यानंनामत्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यथाचित्तचमत्कृत्याराज्ञोगंगावतारणम् ॥ भगीरथस्यसंपन्नंतन्मेकथयभोप्रभो ॥ १ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ आसीद्भगीरथोनामराजापरमधार्मिकः ॥ भुवःसमुद्रयुक्तायामंडलीतिलकोपमः ॥ २ ॥ संकल्पानंतरंप्राप्तायथाभिमतमर्थिनः ॥ चंद्रप्रसन्नवदनादस्माच्चिंतामणेरिव ॥ ३ ॥

नैवसिध्यति ॥ ७ ॥ यथासगरांशुमद्दिलीपादिदुर्लभतरोपिसागराणांसगरपुत्राणांतत्खातसमुद्रस्यचवस्तुसंजीवनमणिप्रायोगंगावतारःशांतितृप्तिसमदर्शित्वादिगुणसंपन्नस्यभगीरथस्यानायासेनसिद्धस्तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० त्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ भगीरथस्यात्रगुणाश्चिताचाथविचारजा ॥ त्रितलेनचसंवादोजिहासातोत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ चित्तस्यपूर्णतादिलक्षणयाचमत्कृत्या ॥ १ ॥ समुद्रयुक्तायाभुवोराजास्वीयकोसलमंडल्यास्तुतिलकोपमः ॥ २ ॥ तस्यदानशौंडतांवर्णयति ॥ संकल्पानंतरमिति ॥ अर्थिनोयाचकाअस्माद्भगीरथाद्याच्ञासंकल्पानंतरमेवसमीपगमनवाक्प्रयोगादिश्रमविनैवयथाभिलषितमर्थंप्राप्ताःप्राप्तवंतः ॥ गत्यर्थाकर्मकेतिकर्त्तरिक्तः ॥ चंद्रप्रसन्नवदनादित्यनेनदानोत्साहान्मुखेप्रसादातिशयएवनत्वस्यधनव्ययदुःखान्म्लानिरितिद्योत्यते ॥ ३ ॥

अपापपुरानधारयन्ति ॥ साधूनामिति ॥ एवम्व्ययशीलस्यकथधनप्राप्तिस्तत्राह ॥ तृणमात्रमिति ॥ कश्चित्आयस्थानेस्वधर्मत ग्रामतृणमात्रमप्युपादत्ते ॥ पौनरुक्त्याद्गुणो
पादानाप्रसिद्धश्चिंतामणिपक्षेनकामधनुर्लक्ष्यत ॥ ४ ॥ यथावज्रवेधनमणि अध.अधोभागेअयसायन्त्यतेवध्यतेइत्ययोयमवज्रसारदृढमरवआंतरपरिभ्रमत्यास्वकांत्या
उज्ज्वलतीप्रकाशमानायमवक्रनेमियस्मिन्कर्मण्यितयथाभवतितथाभित्त्वास्वप्रोततगुणयोम्यकरोतितथायोगमीरथोबलवत्तरमपिसर्वदुर्जनतच्चेष्टितचतद्देशास्करदनेनस्वप्रता
पनोज्ज्वलतिरथनेम्यग्निज्वालानिवमङ्गलानियस्मिन्कर्मणितयथाभवतितथाराजावमोतंनिरसअध पादवेरोनिगडायथयोभिर्धम्यतेइत्ययोयथकृत्वाअभिनत्भित्वैवगुणपूर्णचका
रेत्यर्थ ॥ वज्रमारमपीतिपाठेपिरूपकेण्यायमेवतात्पर्याय ॥ ५ ॥ दिवानिशप्रजापालनायसर्वत परिभ्रमणात्स्वयश्रांतोपितृणामधर्मप्रवृत्तिहेतुतमोगेहांधकारदैन्यदारिद्र्यम

साधूनांयोव्ययस्यार्थधनान्यविरतददौ॥ तृणमात्रमुपादत्तेकश्चिच्चिंतामणिर्यथा ॥ ४ ॥ वज्रसारमिवप्रोतमुज्ज्वलन्नेमियोभिनत्॥
अधोमणिरयोयश्चसर्वदुर्जनचेष्टितम्॥५॥ अधूमवह्निदहश्री श्रांतोपिदैन्यमप्यलम् ॥ तमोहरद्घृणांनैशद्युमणिर्वेश्मनामिव ॥६॥
किरन्नग्निकणासारमभित स्वप्रतापजम्॥ मध्याह्नसूर्यकांताग्निरिवज्वलतियोरिपु ॥ ७ ॥ मृदुशीतलसस्पर्शोयस्समाह्लादयन्मन ॥
सुज्ञानांद्रवतिस्निग्धस्स्येंदोरिंदुमणियथा ॥ ८ ॥ जगद्यज्ञोपवीतस्यस्वर्गपातालवाहिन ॥ गंगावाहस्ययेनास्यांतृतीय पूरितोगुण
॥९॥ अगस्त्यशोपितोंभोधिर्गंगापूरेणपूरित ॥ येनदुष्पूरभृतोपिमहासार्थोर्थिनामिव ॥ १० ॥ गंगासोपानपङ्क्त्यायेनपातालवासि
न ॥ योजितानझणोलोकेयांधवालोकयधुना॥ ११ ॥ ब्रह्माणशंकरजह्नुतपसाराधयश्चय ॥ भूयोभूयोययौखेदमशून्याध्यवसायि
न ॥ १२ ॥ यौवनेवत्तमानस्यतस्यभूमिपतेरपि ॥ प्रविचारयतोलोकयात्रांपयाकुलामिमाम् ॥ १३॥ सुविरागचमत्कारविचारकणि
कादभूत् ॥ वयस्यपिचतारुण्येदैवाद्वल्लीमराविव ॥ १४॥

प्यहरत ॥ यथाद्युमणिर्वेश्मननिशातमोप्यपहारदैन्यंचहरतितद्वत् ॥ विशेषणेउभयथयोज्ये ॥ ६ ॥ स्वस्यप्रताप पराक्रम अतिप्रभतात्र तस्माज्जातमग्निकणानामासारधा
रांकिरन्सन्योऽरिपुमध्याह्नकालेजवून सूर्यकांतशिलाग्निरिवज्वलति ॥ अग्निपक्षेअरा अपाण्यपांसतीतिअरिणस्तणादयस्तेषु ॥ ७ ॥ सुज्ञानप्रसन्नचवपिदस्तेषांसन्निधौ ॥
इंदुमणिश्चंद्रकांत ॥ ८ ॥ येनगंगावाहस्यगंगाप्रवाहलक्षणस्यजगद्यज्ञोपवीतस्यतृतीयोगुणस्तनु अस्यांपृथिव्यांगंगावतारणेनपूरित ॥ ९ ॥ सर्वविमतवर्त्तिनामर्थिनांमहाम्
सार्थ सघोधनेनेव ॥ १० ॥ भूमत्रोद्धित्वाभूमध्यनिर्गंधस्वाभपातालवासिन अधोगतिप्राप्तायांधवा सगरपुत्रायेनगंगालक्षणयासोपानपङ्क्त्याब्रह्मणोलोकेयोजिताआरोपि
ता ॥ ११ ॥ अशून्याध्यवसायिन अविच्छिन्नदृढनिश्चयात्स्वमनसस्सकाशात् ॥ १२ ॥ अपिशब्दात्तपसेवेतिगम्यते ॥ १३ ॥ यौवनेविचारवैराग्योदयोऽतिदुर्लभइतिद्योत
नायमराविवेति ॥ १४ ॥

इतिवक्ष्यमाणप्रकारेणइमांजगद्यात्रांचिंतयामास ॥ चिंताप्रकारमेवाह ॥ नित्यमित्यादिना ॥ १५ ॥ श्यामारात्रिः ॥ बहुशोभुक्तविरसंचफलयस्यतत्तथाविधमेवसर्वेषां
कुर्वताकर्मलक्ष्यतेनत्वपूर्वंपरमपुरुषार्थफलचेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत्तत्कामिसाधनकृतकर्मविपाचिकेवाशुद्धिदुःखफलमेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ अथउक्तचिंतानंतरंससंतःसका
शादेकांतमत्यंतभीतः सन् ॥ १९ ॥ भ्रमतांजीवानांरागद्वेषादिसंसारवृत्तिषुतत्फलभूतास्वेनासुस्वर्गनरकमानुष्यासुअरण्यानीषुच ॥ २० ॥ २१ ॥ साधनचतुष्टयश्रवणमन
नाद्युपायैश्चिराभ्यस्तयत्साम्यविक्षेपवैषम्यशून्यं समाधिस्तदात्मनाअनादिसिद्धब्रह्माकारेणचउत्थेनाविर्भूतेनतत्तेयस्यप्रत्यक्तत्त्वस्यावबोधेनसर्वदुःखानिक्षीयंतेइतिपरेणान्वय
॥ २२ ॥ २३ ॥ उदयचनेति ॥ २४ ॥ एवमुपदिष्टोभगीरथोविवेकेनस्वयमेवात्मतत्त्वमनःपर्यालोच्यापाततानिश्चित्यतत्रविक्षेपव्याकुल्याच्चित्तस्यप्रतिष्ठामलभमानःस्वावगता

एकांतेचिंतयामाससमहीपतिरसाविति ॥ जगद्यात्रामिमांनित्यमसमंजसमाकुलम् ॥ १५ ॥ पुनर्दिनंपुनःश्यामादानादानशतंपुनः ॥
तदेवभुक्तविरसंलक्ष्यतेकर्मकुर्वताम् ॥ १६ ॥ येनप्राप्तेनलोकेस्मिन्नप्राप्यमवशिष्यते ॥ तत्कृतंसुकृतमन्येशेषंकर्मविषूचिका ॥ १७ ॥
पुनःपुनःपर्युषितंकर्मकुर्वन्नलज्जते ॥ मूढबुद्धिरबुद्धिस्तुकःकुर्यात्किलबालवत् ॥ १८ ॥ अथैकदाद्विग्नमनाःकदाचित्त्रितलंगुरुम् ॥ एकां
तंसंस्तंभीतःसमपृच्छद्भगीरथः ॥ १९ ॥ ॥ भगीरथउवाच ॥ ॥ अंतःशून्यासुसुचिरंभ्रमत्संसारवृत्तिषु ॥ अरण्यानीषुचैतासुभृशं
खिन्नावयंविभो ॥ २० ॥ जरामरणमोहादिरूपाणांभवकारिणाम् ॥ भगवन्सर्वदुःखानांकथमंतःप्रजायते ॥ २१ ॥ ॥ त्रितलउवाच ॥
चिरसाम्यात्मनोत्थेननिर्विभागविलासिना ॥ राजन्ज्ञेयावबोधेनपूर्णेनभरितात्मना ॥ २२ ॥ लोचनेसर्वदुःखानित्रुट्यतिग्रंथयोभि
तः ॥ संशयाःसमतांयांतिसर्वकर्माणिचानघ ॥ २३ ॥ ज्ञेयंविदुरथात्मानंसंशुद्धंज्ञप्तिरूपिणम् ॥ सचसर्वगतोनित्यंनास्तमेतिनचोद
यम् ॥ २४ ॥ ॥ भगीरथउवाच ॥ ॥ चिन्मात्रंनिर्गुणंशांतमस्तिनिर्मलमच्युतम् ॥ देहादिनतरांकिंचिदितिवेद्मिमुनीश्वर ॥ २५ ॥ किं
तत्रप्रतिपत्तिर्मेस्फुटतामेतिनेतरा ॥ एतावन्मात्रसंवित्तिःस्यामहंभगवन्कथम् ॥ २६ ॥ ॥ त्रितलउवाच ॥ ॥ ज्ञानेनज्ञेयनिष्ठत्वमेति
चेतोत्तदंबरे ॥ ततःसर्ववपुर्भूत्वाभूयोजीवोनजायते ॥ २७ ॥

शगुरवेनिवेदयस्तत्स्फुटाभावेविक्षेपोपशमेचोपायपृच्छति ॥ चिन्मात्रमिति ॥ अस्तीत्यनेनअसत्त्वापादकोऽज्ञानांशोमेनष्टइतिसूचितम् ॥ देहेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यादिर्व्यतिरिक्तमत
रत्किंचिदात्मानित्यपित्वद्वचनविश्वासात्स्वोपपत्त्याचवेद्मि ॥ २५ ॥ तत्राभानापादकोऽज्ञानांशस्तरावभासहेतुर्विक्षेपांशश्चवस्वस्यनष्टइतिदर्शयति ॥ किमिति ॥ अत्रअनयोः
सदसद्विवेकबोधयोर्मध्येइतराआयासदात्मबोधरूपाप्रतिपत्तिः स्फुटताकरतलामलकवत्स्पष्टतांनैतितत्रकिंकारणम् ॥ अहंसर्वविक्षेपशांत्याएतावन्मात्रसंवित्तिश्चकथंकेनोपा
येनस्यामित्यर्थः ॥ २६ ॥ तत्रभगीरथस्यराज्याद्यभिमानादेवतत्तद्विषयेषुचित्तधावनाद्विक्षेपस्तन्मात्रत्वाद्वनस्फुटात्मप्रतिपत्तिरितिनिश्चित्यत्रितलस्तत्परित्यागनायप्रथ
मगीतोक्तामानित्वादिसाधनान्युपदिशति ॥ ज्ञानेनेति ॥ ज्ञायतेअनेनेतिज्ञानममानित्वादितेनज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिभगवद्दर्शितेज्ञेयेनिष्ठत्वंस्थैर्यम् ॥ सर्ववपुःपूर्णस्वभावः ॥
नजायतेपूर्णस्वभावान्नप्रच्यवतइत्यर्थः ॥ २७ ॥

अमानित्वादिपुक्तानिखिलयुत्यानुबास्याण्याम्यांमपश्यति ॥ असक्तिरित्यादिना ॥ २८ ॥ मयिचानन्ययोगेनभक्तिरव्यभिचारिणीत्यस्यतात्पर्यार्थंदर्शयति ॥ आत्मन इति ॥ निष्कृष्टात्मचिंतनमथवाभगवद्भक्तिनगुणचरितश्रवणकीर्तनादिर्भगवद्भिप्रेतेत्यर्थ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वंश्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यास तत्त्वज्ञाने माधस्यपरमात्मतत्त्वस्यदर्शनस्फुटाभिव्यक्तियात्वयापृष्टासासर्वसाधनफलीभूता सर्वेषामेवसाधनानामनहङ्कारलक्षणसाधनमूलं अहङ्कारेसतिअमानित्वादेर्दुःसंपादत्वादित्याशयेनाह ॥ अहंभावेति ॥ ३१ ॥ तर्हितत्परित्यागोपायमममवदेतिपृच्छति ॥ शरीरइति ॥ ३२ ॥ विकसितामकामोपहतत्वेनस्फुटीभूतासत्ताशुद्धात्माकारतांगत्वास्थितस्येतिशेष ॥ ३३ ॥ त्यक्तराज्यमांजनानबहुमन्यते शमबश्योपहसिष्यंति सर्वाभिलषितपूरणसमर्थोहंकथंभिक्षामटिष्यामि कथंकदन्नपानादिनाजीविष्यामीत्यादिर्धि

असक्तिरनभिष्वग पुत्रदारगृहादिषु ॥ नित्यंचसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ २८ ॥ आत्मनोनन्ययोगेनतद्भावनमनारतम् ॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिजनसंसदि ॥ २९ ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वतत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥ एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानतदतोन्यथा ॥ ३० ॥ रागद्वेषक्षयाकारसमाख्याधिभेषजम् ॥ अहंभावोपशांतौतुराजन्ज्ञानमवाप्यते ॥ ३१ ॥ ॥ भगीरथउवाच ॥ ॥ शरीरेस्मिंश्चिरारूढोगिरौतरुरिवस्वके ॥ अहंभावोमहाभागवदमेत्यज्यतेकथम् ॥ ३२ ॥ ॥ त्रितलउवाच ॥ ॥ पौरुषेणप्रयत्नेनत्यक्त्वाभोगौघभावनाम् ॥ गत्वाविकसितांसत्तामहंकारोविलीयते ॥ ३३ ॥ यत्नणापंजरंयावद्भ्रमलज्जादिनाखिलम् ॥ अकिंचनत्वशेषेणस्फुटातावदहंकृति ॥ ३४ ॥ सर्वमेतत्क्रियात्यक्त्वायदितिष्ठसिनिश्चल ॥ तदहंकारविलयेत्वमेवपरमपदम् ॥ ३५ ॥ शांताशेषविशेषणोविगतभी सत्यक्तसर्वैषणोगत्वानूनमकिंचनत्वमरिपुत्यक्त्वासमग्रांश्रियम् ॥ शांताहंकृतिरस्तदेहकलनस्त्वेवभिक्षामटन्मामप्युज्झितवानलयदिभवस्युच्चैस्त्वमुच्चैरसि ॥ ३६ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू० भगीरथोपदेशोनामचतु सप्ततितम सर्ग ॥ ७४ ॥

॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथतस्यगुरोर्वक्त्रादित्याकर्ण्यभगीरथ ॥ मनस्याहितकर्तव्य स्वव्यापारपरोभवत् ॥ १ ॥

तामपुत्रकलत्राभिमानादिनाकृतमयेहेपूर्ववदेवनियमपालक्षणपंजरयावदकिंचनत्वशेषेणसर्वत्यागेननभमतावदहंकृति स्फुटाअस्पमविकसितासत्यतीत्यर्थ ॥ ३४ ॥ तर्हि ॥ ३५ ॥ सर्वत्यागमेवावश्यकर्तव्यतयापपश्यति ॥ शांतेति ॥ शांताव्यनतानिच्छभयामरादीनिराजविशेषणानियस्यतथाविध सन्नूनमस्यतमकिंचन सन्समग्रांश्रियमरिपुस्वक्त्वाअस्तदेहाभिमानस्त्वेवारिष्वेवभिक्षामटन्मांगुरुमपिअलपूर्ण समूमटव्यार्थपरिशेषाभावादुज्झितवान्नगुरुमूषणेन यावदायुषयोषयावेदांतोगुरुरीश्वरइत्यादिशास्त्रामाण्यप्रसंगादीरशलक्षणसंपन्नोयदिभवसितर्हिसर्वमुमुक्षुगुणोत्कृष्टभूतस्त्वमुच्चै सर्वोत्कृष्टप्रतिष्ठासिनतेससारसभावनापीत्यर्थ ॥ ३६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० चतु सप्ततितम सर्ग ॥ ७४ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ भरवव्यासेनसर्वस्वत्यागोराज्ञोभवण्यते ॥ भैक्षचर्याकथिच्छैले मितलेनसमस्थिति ॥ १ ॥ मनसिआहितनिश्चितवक्ष्यमाणकर्तव्ययेमतथाविध सन् ॥ १ ॥

अग्निटोमग्रहणविश्वजित्पर्यंतानांसोमसंस्थानामुपलक्षणम् ॥ २ ॥ अगुणिश्रुताध्ययनादिविकलमपिअविचारयन् तद्विचारेविलंबापत्तेः ॥ ३ ॥ असवःप्राणास्तन्मात्रावशे
षः ॥४ ॥ सीमातिनेसीमांतेसन्निहिताय ॥ ५ ॥ अधोवासःकौपीनाच्छादनतदवशेष. ॥ ६ ॥ यत्रस्वयदृष्टोपिजनैर्भगीरथनाम्नानज्ञायते यत्रचजनमुखात्स्वनामापिनज्ञायते
नश्रूयतेतत्रतादृशेषु ॥ ७ ॥ ॥ इतिअनयारीत्यावर्त्तमानः ॥ ८ ॥ द्वीपानिनद्यंतरितानिमंडलानि ॥ अवशःसन्दर्शनाधीनचित्तः ॥ ९ ॥ प्रवाहपतितान्क्रमप्राप्तान्नानागारा
न् ॥ छादसपुस्त्वम् ॥ प्राप्येतिशेषः ॥१०॥ विविदु परिचिक्युः ॥११॥ अनादृतमशेषराज्ययेन ॥१२॥ शोचितःशोकविषयीकृतः ॥१३॥ १४ ॥ स्वमेवगुरुमितिपूर्वान्वयि ॥

ततःकतिपयेष्वेववासरेषुगतेषुसः ॥ अग्निष्टोममखंचक्रेसर्वत्यागैकसिद्धये ॥ २ ॥ गोभूम्यश्वहिरण्यादिददौधनमशेषतः ॥ द्विजेभ्योनि
जबंधुभ्योगुण्यगुण्यविचारयन् ॥ ३ ॥ दिवसत्रयमात्रेणसर्वमेवपरित्यजन् ॥ असुमात्रावशेषोसावासीद्राजाभगीरथः ॥ ४ ॥ अथ
सर्वार्थरिक्तंतत्खिन्नप्रकृतिपौरकम् ॥ सीमांतिनेतृणमिवराज्यंस्वमरयेददौ ॥५॥ आक्रांतेद्विषताराज्येमुनिःसद्मनिमंडले ॥ अधोवासो
वशेषोसौनिर्जगामस्वमंडलात् ॥ ६ ॥ यत्रनज्ञायतेनाम्नायत्रनज्ञायतेमुखात् ॥ तत्रग्रामेष्वरण्येषुदूरेषूवासधैर्यवान् ॥७॥ इत्यल्पेनैव
कालेनप्रशांतसकलैषणः ॥ परमेणशमेनासावापविश्रांतिमात्मनि ॥ ८ ॥ भ्रमन्द्वीपानिभूपीठकदाचित्कालयोगतः ॥ अवशःशत्रु
णाक्रांतंस्वमेवप्रापतत्पुरम् ॥ ९ ॥ नानागारांश्चतत्रासौप्रवाहपतितांश्चतान् ॥ पौरांश्चमंत्रिणश्चैवशमीभिक्षामयाचत ॥ १० ॥ विवि
दुस्तेनृपंपौरामंत्रिणश्चभगीरथम् ॥ पूजयामासुरथतंसविपादाःसपर्यया ॥ ११ ॥ प्रभोराज्यंगृहाणेतिप्रार्थितोप्यरिणामुनिः ॥ नादत्ते
नादृताशेषस्तृणमप्यशनादृते ॥ १२ ॥ कतिचिद्दिवसांस्तत्रनीत्वान्यत्रजगामसः ॥ भगीरथोयंहाकष्टमितिलोकेनशोचितः ॥ १३ ॥ अ
थान्यत्रोपशांतात्मापरिविश्रांतधीःसुखी ॥ आत्मारामंकदाचित्तुसप्रापत्त्रितलंगुरुम् ॥ १४ ॥ स्वमेवस्वागतंकृत्वातेनसार्धंभगीरथः ॥ कं
चित्कालमुवासाद्रौवनेग्रामेपुरेजने ॥ १५ ॥ समतामुपयातौतौगुरुशिष्यौसमौस्थितौ ॥ कलयामासतुःस्वस्थौविनोदंदेहधारणम् ॥ १६
किमयंधार्यतेदेहःकिंवानेनोज्झितेननः ॥ यथाक्रमंयथाचारंतिष्ठत्वेषयथास्थितम् ॥ १७ ॥ इतिनिश्चित्यतिष्ठंतौतौवनाद्वनगामिनौ ॥ अ
नानंदंपरानंदंनासुखंनचमध्यमम् ॥ १८ ॥ धनानिवाजिविभवाद्यैश्वर्यंचाष्टधोदितम् ॥ सिद्धैरप्यर्पितंतुष्टैर्मेनातेजर्जरंतृणम् ॥ १९ ॥

स्वागतग्रहणवंदनाद्युपलक्षणम् ॥१५॥ विनोदकुतूहलभूतदेहधारणम् ॥१६॥ यथाक्रमयथाशास्त्रोक्तक्रमम् यथाचारंवृद्धाचारमनुसृत्यचतिष्ठतु ॥ १७ ॥ नत्रियतेविषयानं
दायत्रतथाविधपरानंदप्रापतुरितिशेषः ॥ तदेवविशिनष्टि ॥ नासुखमिति ॥ असुखदुःखतद्रहितम् मध्यमंसुखदुःखोभयशून्यांतरालावस्थातद्भिन्नम् ॥ १८ ॥ तयोर्मानुषभोगे
ष्विवदिव्यभोगेष्वपिवैराग्यदार्ढ्यंदर्शयति ॥ धनानीति ॥ तच्चरितसंतुष्टैःसिद्धैर्ब्रह्मादिभिरर्पितदत्तमणिमादिभेदेनाष्टधाउदितप्रसिद्धमैश्वर्यंचजर्जरजीर्णतमतृणमिवमेनाते ॥ १९

स्वारभकृष्वशाख्यकमणवयावत्सत्वयावदायधारणीयइतिनिश्चित्यतस्थनु ॥ २० ॥ मौमुनीनिजेनपूर्वसमाचरणक्रमेणजातसुखमसौख्यंदुःखमपिअभिननदतु ॥ यतस्तोस
मभ्याविसमन्नतनपिअभिसमौएफरसीभूतोसतांस्वतस्तत्स्वभावादवशमिनोपरमशांतिमतो ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰पञ्चसप्ततितम सर्ग ॥ ७५ ॥
पुनभगीरथस्यराज्यवामिरुदीर्यते॥आराध्यब्रह्मरुद्रादीन्गगायाश्चावतारणम ॥ १ ॥ कोसलमण्डलाद्भगीरथास्वमण्डलाग्रमण्डलांतरे ॥ अहम्रहतमान् ॥ आमिषस्तुद्रमरस्या
रि ॥ १ ॥ नटाश्शास्यकम पाल्नमर्यादायपातथाविधा सत पाल्नसमथ्यागुणलक्ष्यासयुक्तनृपमन्विष्यतिस्म ॥ २ ॥ समगुणलक्ष्मासमन्वितोप्यन्तिपरिज्ञायमत्यभिज्ञा
पनमागतसैन्यभिविष्यमहीपतिमकु ॥ ३ ॥ झटितिगजआशिश्रियआरुरोह ॥ ४ ॥ नीरधतांपूणताम् ॥ ५ ॥ मस्मिन्नेवकालेदैवात्कोसलराज्यहारिणोपिमरणावयोध्या

स्वकर्मणेवदेहोययावत्सत्वमनिच्छया ॥ धारणीयइतिस्वेनकर्मणैवाथतस्यतु ॥ २० ॥ अभिननदतुरागतमुत्तमौनिजसमाचरणक्रम
जमुनी ॥ सुखमसौख्यमभीप्सितवर्जितौसमसमेतिसमौशमिनौस्वत ॥ २१ ॥ ॥ इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰निर्वाणप्र॰पू॰भगीरथनि
र्वाणनामपञ्चसप्ततितम सर्ग ॥ ७५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथैकदापुरेश्रेष्ठेकस्मिंश्चिन्मण्डलांतरे ॥ अनपत्यनृप
मृत्युरहन्मत्स्यइवामिषम् ॥ १ ॥ तत्रप्रकृतय खिन्नानष्टदेशक्रमान्नृपम् ॥ अन्विष्यंतिस्मसयुक्तंगुणलक्ष्म्याविशालया ॥ २ ॥ तंभगीर
थमासाद्यस्थिरभिक्षाचरमुनिम् ॥ परिज्ञायसमानीयसैन्येषुक्रुर्महीपतिम् ॥ ३ ॥ भगीरथ क्षणेनैवप्रावृषीवाम्बुनासर ॥ वलित सेन
यागुर्व्याझटित्याशिश्रियेगजम् ॥ ४ ॥ भगीरथोजगन्नाथोजयतीतिजनारवै ॥ नीरधतामुपाजग्मुर्गिरींद्राणांमहागुहा ॥ ५ ॥ तत्रत
पालयतद्राज्यराजानमाहता ॥ आजग्मु प्राक्प्रकृतय प्राहुरित्यन्नृपाधिपम् ॥ ६ ॥ ॥ प्रकृतयऊचु ॥ ॥ राजन्नस्माकमधिपोय
स्त्वयामपुरस्कृत ॥ मृत्युनाविनिगीर्णोसौमत्स्येनवामिषम्रद्ध ॥ ७ ॥ तत्तत्पालयितुंराज्यप्रसादकर्तुमर्हसि ॥ अप्रार्थितोपयातानात्या
गोथानांचनोचित ॥ ८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिसंप्रार्थितोराजातदंगीकृत्यतद्वच ॥ सप्तसागरचिह्नाया सप्तभूवभुव पति ॥ ९ ॥
सम शांतमनामौनीवीतरागोविमत्सर ॥ प्राप्तकार्यैककरण सतिरोहितविस्मय ॥ १० ॥ पातालतलनष्टानांसागराकारकारिणाम् ॥
पितामहानांगगांबुशुश्रुवेतारणक्षमम् ॥ ११ ॥ तदाकिलस्वर्गनदीवहतिस्मनभूतले ॥ पितॄणांभूतविस्त्योभूत्तेनगंगाजलांजलि ॥ १२ ॥

स्याअपियत्तपाभगीरथमागस्यमायायामासुरित्याह ॥ मधति ॥ भगीरथस्यैवधाक्तनामभिपुरोहितादिप्रकृतय ॥ ६ ॥ राज्यत्यजतात्वयाय सीमांतवासीअरि राज्यस्थानेन
पुरस्कृत भसी ॥ ७ ॥ मत्तस्माद्धतास्तयाक्तनराज्यम ॥ ८ ॥ ९ ॥ मौनीमितहितसत्यवाक् ॥ तिरोहितस्तत्त्वज्ञानेनवाधितोविस्मयो महत्यपिकौतुकेआश्चर्यताबुद्धिर्यस्य ॥ १० ॥
अभ्याम्यपपायभूम खननात्सागराकारगर्त्तकर्त्तृशीलयपाम ॥ कपिलकोधाग्निनापातालतलेनष्टानांभस्मीभूतानांस्वपितामहानांगंगांबुप्लावनेनजलांजलिदानेनचतारणक्ष
मनवाप्तनजलमिनिताद्यैवघनजनपरंपरयातनशुश्रवेइत्यथ ॥ ११ ॥ तदानींभूतलेगंगास्थितिवर्तमेवजलांजलि कृतोनदत्तइत्याशंक्याह ॥ तदति ॥ तेनभगीरथेनैवाम्येषा
मपिपितॄणामाजलांजलिभूतासजाताविस्त्यानस्यानिपस्यतयाविधोभूदित्यर्थ ॥ ११ ॥

ततस्तच्छ्रवणदिनात्प्रभृति ॥ १३ ॥ गंगावतरणकार्यार्थंयत्तपआदिकार्यंतदर्थाईहाचेष्टायस्य ॥ १४ ॥ अयोजयत्अवतार्यसंयोजितवान् ॥ १५ ॥ जगत्पते शशिविभृतः शिवस्यागसंगिनीशिरसिसंगता सापेक्षत्वादसमर्थत्वेपिसमासश्छादसः ॥ जगत्पतेर्ब्रह्मणोवानियोगादितिशेषः ॥ नभस्तलाद्वाभूमिनिपतति ॥ महात्मनांस्वर्गिणावद्बद्धपुण्यसततिरिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ १६ ॥ भगीरथेमहीपतौसजातस्यशाश्वतस्ययशसआसमुद्रप्रचारार्थंवीथिकाइतिरूपकोत्प्रेक्षा ॥ १७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०षट्सप्ततितम सर्ग ॥ ७६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चूडालाख्यानमुक्तार्थद्रढिम्नेऽत्रावतार्यते ॥ शिखिध्वजस्यमाहात्म्यविवाहक्रीडनक्रमाः ॥ १ ॥ भगीरथेनपश्चाद्राज्यकालेधि

भगीरथेनचमहीमवतारयितुंदिवः॥गंगांगृहीतोनियमस्ततःप्रभृतिभूभृता॥१३॥ ततोराज्यंपरित्यज्यमंत्रिणांभूपतिःशमी॥ तपसेकार्य कार्येहोजगामविजनंवनम्॥१४॥ तत्रवर्षसहस्रैश्चसमाराध्यपुनःपुनः॥ ब्रह्माणंशंकरंजह्नुंभुविगंगामयोजयत्॥१५॥ ततःप्रभृत्यमलतरंगभंगिनीजगत्पतेःशशिविभृदंगसंगिनी॥ नभस्तलान्निपततिगांत्रिमार्गगामहात्मनामिवबहुपुण्यसंततिः॥ १६ ॥ स्फुरत्तरंगभंगिनीस्वफेनपुंजहासिनीप्रसन्नपुण्यमंजरीयुतेवधर्मसंततिः॥ भगीरथेमहीपतौयशःप्रचारवीथिकातदाहिसात्रिमार्गगामहीतलेबभूव ह॥१७॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०निर्वाणप्रकरणेपू०गंगावतरणंनामषट्सप्ततितमःसर्गः॥ ७६ ॥ ॥ ७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एतामवष्टभ्यदृशंभगीरथधियाधृताम्॥ समःस्वस्थोयथाप्राप्तंकार्यमाहरशांतधीः॥ १॥ इदंपूर्वंपरित्यज्यक्रोडीकृत्यमनःखगम्॥ शांतमात्मनितिष्ठत्वंशिखिध्वजइवाचलः॥ २॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥कोसौशिखिध्वजोनामकथंवालब्धवान्पदम्॥ एतन्मेकथयब्रह्मन्भूयोबोधविवृद्धये॥३॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥द्वापरेभवतांपूर्वमिदानींचभविष्यतः॥ तेनैवसन्निवेशेनदंपतीस्निग्धतांगतौ॥४॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यत्पूर्वमासीद्भगवंस्तदिदानींतथैवहि॥ भविष्यतिकिमर्थंवैवदमेवदतांवर॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥जगन्निर्माणनियतेरस्याब्रह्मादिसंविदः॥ ईदृश्यवस्थितिर्नित्यमनिवार्यस्वभावजा॥ ६ ॥ यदन्यद्बहुशोभूत्वापुनर्भवतिभूरिशः॥ अभूत्वैवभवत्यन्यःपुनश्चनभवत्यलम्॥ ७॥ अन्यत्वाकर्संनिवेशाढ्यंसादृश्येनविवल्गति॥ सदृशाविषमाश्चैवयथासरसिवीचयः॥८॥ ताएवान्याश्चदृश्यंतेव्यवस्थाःसंसृतौतथा॥ तस्माद्राजेवभूयापिवक्ष्यमाणकथेश्वरः॥ ९ ॥

याधृताम् ॥ १ ॥ इदंविभवजातपरित्यज्य ॥ मनःखगक्रोडीकृत्यहृदिनिरुध्य ॥ २॥३॥ दंपतीजायापतीपूर्वकल्पेद्वापरेअभूताम् ॥ इदानीमष्टाविंशेचतुर्युगेऽपिमद्वापरेतेनैवसन्निवेशेनभविष्यत. ॥ ४ ॥ भूतभविष्यतो सादृश्येकोहेतुरितिरामप्रश्नार्थः ॥ ५ ॥ जगन्निर्माणेनियतिरूपायाब्रह्मादीनासत्यसकल्पसंविदः अनिवार्यस्वभावएवतद्धेतुरित्यर्थः ॥ ६ ॥ ईदृशीत्युक्तंप्रपंचयति ॥ यदिति ॥ यथाएकस्मिन्नाम्रतरौअन्यदन्यःफलबहुशोभूत्वापुनःपुनस्तादृशमेवभूरिशोभवति ॥ स्कंधवटस्तुअभूत्वैवभवतिसचच्छिन्नःपुनस्तस्मिन्नभवति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ससृतौशिखिध्वजादिससारेपितथेत्यर्थः ॥ राजाअतीतशिखिध्वजइववक्ष्यमाणकथायावर्ण्यत्वेनईश्वरोनायकः ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ कठ्पाकुठवर॥ [illegible]

॥ १२ ॥ सकलानांवापीकूपतडागारामादिकायाणाम ॥ विदग्धोलोकशास्त्रनिष्णात ॥ १४ ॥ शांतश्चासीत्सुभग सौभाग्यलक्षणयुक्तश्च विनयार्थानांपरेषाम पि विनयशिक्षा देशूनांबान्यामांबदितावक्ता ॥ १५ ॥ सर्ववेदजानातितथापिमानेनाअभिज्ञताभिमानलक्ष्णून्य ॥ सैणसीम्पसनादि ॥ १६ ॥ उत्तमनओजसास्वधा बुधीर्येण ॥ अनेनपिता मांडलिकएवासीदसौस्वधासुवीर्येणैवसंपादूमपम्नइतिगम्यते ॥ १७ ॥ साम्राज्यमयुक्तयासपत्त्या ॥ महाहिकाविदस्यूनामभायाप्रजानांधनवद्धत इतिषिगतजेतष्वराभुधरा

भविष्यतिमहातेजास्तद्वृत्तांतमिमंशृणु ॥ द्वापरेपूर्वमभवदनीतेसप्तमेमनौ ॥ १० ॥ चतुर्युगेचतुर्थेतुसर्गेस्मिन्कुरुणांकुले ॥ जंबूद्वीपेप्र
सिद्धस्यविंध्यस्यादूरसंस्थिते ॥ ११ ॥ मालवानांपुरेश्रीमान्छिखिध्वजइतीश्वर ॥ धैर्योदार्यदयायुक्तःक्षमाशमदमान्वित ॥ १२ ॥
शूरःशुभसमाचारोमौनीगुणगणाकर ॥ आहर्त्तासर्वयज्ञानांजेतासर्वधनुष्मताम् ॥ १३ ॥ कर्त्तासफलकार्याणांभर्त्तापूर्वंवपुर्भुव ॥
पेशलस्निग्धमधुरोविदग्धःप्रीतिसागर ॥ १४ ॥ सुंदर शांतसुभग प्रतापीधर्मवत्सल ॥ वदिताविनयार्थानांदातासफलसंपदाम् ॥ १५ ॥
भोक्तासत्संगसहित सुश्रोतासकलश्रुते ॥ वदासौमाननाशून्य स्त्रैणवणवदस्पृशन् ॥ १६ ॥ पितरिस्वर्गमापन्नेबालएवोत्तमौजसा ॥
कृत्वाषोडशवर्षाणिस्वयंदिग्विजयंवशी ॥ १७ ॥ नूनंसाम्राज्यसंपत्त्याभूमंडलमयोजयत् ॥ अतिष्ठद्विगताशंकपालयन्धर्मत प्रजा
॥ १८ ॥ सधीमान्मंत्रिभि सार्धंयशसाशुक्लयन्दिश ॥ अथगच्छत्सुवर्षेपुवसंतेप्रोल्लसत्यलम् ॥ १९ ॥ पुष्पपुंजभ्रमाणेपुस्फुरत्सुशशिर
श्मिपु ॥ मंजरीजालदोलासुविटपांतःपुरांतरे ॥ २० ॥ रज कर्पूरधवलेवलद्दलकपाण्के ॥ आमोदविलसत्पुष्पगुलुच्छकवितानके ॥ २१ ॥
गायत्सुगहनेपूच्चैर्मिथुनेष्वलिनांमिथ ॥ आवातिमधुरेवायौशशिशीकरशीतले ॥ २२ ॥ कदलीकदलीकच्छतलपल्लवलासिनि ॥ कां
तांप्रतिपभूवास्यवसचेत समुत्सुकम ॥ २३ ॥ क्षीयकुसुमसंभारसौगंध्यमधुरासवे ॥ मनोनान्यास्पदचक्रेसवसतमिवोदितम् ॥ २४ ॥

बाशकम ॥ १८ ॥ वर्षेपुगच्छत्सुयौवनेपाप्तेसतीतियावत् ॥ अथास्यचेत कांतामनिसमुत्सुकमभूदेतिपंचमेनसंबंध ॥ १९ ॥ विटप शाखातद्लक्षणेअंत पुरांतरेमंजरीजालदोला सु अलिनांमिथुनेपुगायत्स्वितिष्यवहितेनान्वय ॥ २० ॥ तदेवांत पुरतत्सामपीक्ष्यनननवर्णयति ॥ रजइति ॥ २१ ॥ शशिनाशीकरैश्चशीतले ॥ २२ ॥ कदलीमपिद्धा कद ल्योगुल्मभेदास्तपांकच्छप्रायेपुतलेपुपल्लवेपुचलासिनिलास्पर्शोलेइतिरीत्यमांयोपपादकथायार्थविशेषणम् ॥ ससवित्युक्त्यापूर्वमेवगुणसौंदर्यादिश्रवणात्स्वलायामनुरक्तमि तिगम्यते ॥ २३ ॥ कुसुमसंभाराणांसौगंध्यलक्षणैर्मधुरैरासवे क्षीबमत्तसनूसवसंतमनमिवउदितरागपल्लवितमन अन्यास्पदंकांतातिरिक्तविषयावलंबनंनचक्रे ॥ २४ ॥

तद्दौत्सुक्यप्रकारप्रपचयति ॥ उद्यानेत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ निवेक्ष्यामिपरिणेष्यामिममेवतस्याअपिस्वाभिलाषप्रयुक्तसतापःकदास्याद्येनशीघ्रंघटनास्यादित्याशयेनाह ॥ मृणालेति ॥ द्वंद्वलक्ष्य पुष्पितलतागृहात्मनाद्वंदीभूतावलक्ष्यस्तदभिलाषिणी ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ वनानामुपवनानाचगुणानुवर्णनेआवलितासुकथासुचारमतेतिसप्तमीनांस वच. ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कुमारी स्त्रदिपूजयामासवद्धमेनेसाकल्पिकभूषणैरलचकेत्रा ॥ मन्येइत्यवितर्के॥वितर्कवचनंवसिष्ठस्यवाक्यालंकारार्थम् ॥३२॥ मन्त्रिणापदलक्षणम्॥

उद्यानवनदोलासुलीलाकमलिनीषुच॥ कदाप्रणयिनींमुग्धांहेमाब्जमुकुलस्तनीम् ॥ २५ ॥ करिष्येकामिनीमंकेपर्यंकेकुंकुमांकिताम्॥ कदाकमलवल्लीनांदोलास्वलिरिवालिनीम् ॥ २६॥ आलोलांतांनिवेक्ष्यामिबालांभुजलतानुगाम् ॥ मृणालहारकुंदेंदुद्वंद्वलक्ष्यभिलाषिणी॥ २७॥ मत्कृतेमदनातप्ताकदास्यादिंदुसुंदरी ॥ इतिचिंतापरोभूत्वाकुसुमावचयोन्मुखः ॥ २८ ॥ विजहारवनांतेषुकुसुमोपवनेषुच॥ वनोपवनलेखासुलीलाकमलिनीषुच॥ २९ ॥ वल्लीवलयगेहेषुविविधोद्यानभूमिषु॥ वनोपवनविन्यासवर्णनावलितासुच॥ ३०॥ शृंगाररसगर्भासुकथास्वरमतोन्मनाः॥ स्त्रहिहारलसत्कायविलोलालकवल्लरीः ॥ ३१ ॥ कुमारीःपूजयामाससुवर्णकलशस्तनीः॥ एतन्मन्येविदुर्भव्यामंत्रिणोनृपनिश्चयम् ॥ ३२ ॥ इंगिताकारवेदित्वमेवमंत्रिपदंपरम् ॥ अथतस्यविवाहायमंत्रिवर्गोविचारयन्॥ ३३ ॥ सुराष्ट्राधिपतेःकन्यांययाचेयौवतान्विताम्॥ नवयौवनसंपन्नांभार्यात्वेविधिनोत्तमाम्॥ ३४ ॥ उपयेमेसतामात्मसदृशींप्रतिमामिव॥ चूडालेतिभुविख्यातानाम्नानृपतिसुंदरी ॥ ३५॥ सातंभर्त्तारमासाद्यरेजेफुल्लेवपद्मिनी॥ नीलनीरजनेत्रांतांचूडालांसशिखिध्वजः॥ ३६ ॥ स्नेहाद्विकासयामाससूर्योदेवोयथाब्जिनीम्॥ अवर्धततयोःप्रीतिरन्योन्यार्पितचेतसोः॥३७॥ हावभावविलासाढ्यैरंगैर्नवलतेवसा॥ सुमंत्र्यर्पितसर्वार्थःससुखीसुस्थितप्रजाः॥ ३८ ॥ राजहंसइवाब्जिन्यारेमेदयितयातया॥ अंतःपुरेषुदोलासुलीलाकमलिनीषुच॥ ३९॥ उद्यानेषुविहारेषुलतापुष्पगृहेषुच॥ कदंबवनलेखासुचंदनागुरुवीथिषु॥४०॥ मंदारदामलोलासुकदलीकंदलीषुच॥ पुरांतेषुवनांतेषुदिगंतेषुसरस्सुच॥ ४१॥

[illegible]कुलादिसपत्तिविचारयन् ॥ ३३ ॥ युवतीनासमूहोयौवतम् ॥ भस्याढेतद्धितेपुवद्भावः ॥ तेनान्वितां नवेनयौवनेनवयसाचसंपन्नाम् ॥ ३४ ॥ प्रतिमांप्र[illegible] ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विकासयामासप्रसादयामास ॥ ३७ ॥ हावभावादयःशृगारचेष्टाभेदास्तदाढ्यैरंगैर्नवलतेवसाशुशुभेइतिशेषः ॥ शोभनैरा[illegible]र्पिताःसर्वेउपभोग्यार्थायस्मै ॥ अथवाशोभनैर्धार्मिकैर्मन्त्रिभिःसर्वेभ्योर्थिभ्यःअर्पिता.सर्वेअभिलषितार्थायस्य ॥ अतएवसुस्थितप्रजा[illegible] ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥चंदनागुरुसुगंधितासुवीथिषुचदनागुरुवृक्षाणापक्तिषुच ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४१ ॥ धुरेर्वरैर्वलीवर्दै रूढेपुसभेपुसतरमणीयमर्यवस्थिर्ययोस्तथाविधयोर्मेघसस्पसपत्कांतयोपुभूम्योरिव ॥ ४२ ॥ मिथ अम्पोन्यस्माच्छिक्षणादन्योन्यसाम्यार्थिस्वा
घकोविदौप्राज्ञतरौअतएवसर्वगुणसाम्यादनुरागेमताहृप्यरजमाबर्जावैक्यमिवसपन्नमित्याह ॥ स्वरूपमिति ॥ ४४ ॥ अन्योन्यहृदयस्थत्वादेहद्वयसंक्रांतमेकमेवजीवस्वरू
पम् ॥ विमादिशिल्पवैदग्ध्यमपितत्तच्छिल्पकुशलानामुखादागसअभ्यस्य ॥ ४५ ॥ यथाबालोपद्रवावशावर्यवैवब्रह्मचर्यमितिशास्त्रनियतकालादेवविद्याप्रकातिताम् ॥ सा
चूडाला ॥ असौशिखिध्वज ॥ ४६ ॥ अमावास्यामाप्येतिशेष ॥ इहकाविवमिथोहृदयसस्थौसंतौऐक्यमुपागतौ ॥ ४७ ॥ मिश्रितक्षीरोदकवदेकरसौ ॥ ४८ ॥ भूमल

जगलेपुजनांतेपुजंयूजयीरजातिपु ॥ सप्रभुवाह्लादकसर्वंतयोरन्योन्यचेष्टितम् ॥ ४२ ॥ सहृपयोर्धुरंवरैर्घंभूम्योरिवकांतयो ॥ नित्यमेवावियुक्तत्वात्प्रियत्वाच्चेष्टितस्यच ॥ ४३ ॥ मिथ कलाकलापस्यकोविदौतौबभूवतु ॥ स्वरूपमेकमेवतौदधतुर्मित्रतांगतौ ॥ ४४ ॥ अन्योन्यहृदयस्थत्वादिवसंक्रांतमक्षतम् ॥ सर्वशास्त्रार्थवैदग्ध्यंचित्रायपिमुखात्प्रभो ॥ ४५ ॥ बाल कालादिवागत्यसासीत्सर्वार्थपंडिता ॥ नृत्यवाद्यादियाचचूडालावदनादसौ ॥ ४६ ॥ अशिक्षतबभूवाथकलानामतिकोविद ॥ अमावास्यामिवेंद्वर्कावन्योन्यविलसत्कलौ ॥ ४७ ॥ मियोहृदयसस्थौतौद्वावप्यैक्यमुपागतौ ॥ तौसास्थितावेकरसावन्योन्यदयितावुभौ ॥ ४८ ॥ पुष्पामोदाविवाभिन्नौभूतलस्थौशिवाविव ॥ वैदग्ध्यसुंदरमतीसर्वशास्त्रार्थपंडितौ ॥ ४९ ॥ कायार्थचभुवंप्राप्तौकमलाकमलाधवौ ॥ स्नेहाप्रसन्नमधुरौसमविज्ञातवादिनौ ॥ ५० ॥ अनुवृत्तिपरावास्तांलोकवृत्तांततद्विदौ ॥ कलाकलापसंपन्नौलसद्रसरसायनौ ॥ शीतलस्निग्धमुग्धागौशशांकोद्वाविवोदितौ ॥ ५१ ॥ रेजेलसच्चरतिभोगविलासकांतमंत पुरेषुमिथुनंतदनुत्तमश्रि ॥ ब्रह्मांडखंडकुहरेष्विवराजहंसयुग्मविकासिमदमन्मथमदचारि ॥ ५२ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चूडालोपाख्यानशिखिध्वजविलासकथनंनामसप्तसप्ततितम सर्ग ॥ ७७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवयहूनिवर्षाणिमिथुननिर्भरस्पृहम् ॥ रमेयौवनलीलाभिरमदाभिर्दिनेदिने ॥ १ ॥ अथयातेपुबहुपुवर्पष्वावृत्तिशालिपु ॥ शनैर्गलिततारुण्यभिन्नकुंभादिवांभसि ॥ २ ॥

स्यौभूमावयतीर्णौशिवौगौरीशंकराविव ॥ ४९ ॥ सहमत्येकमापृष्टसदेहपरलोकशास्त्ररहस्यसमनुल्पकालतुल्यविपयचविज्ञातवकुशीलयपोस्तौ ॥ ५० ॥ परस्परगुरुहिता
भिज्ञादीनांचानुवृत्ति प्रियहितविनयाचारत्सरौ ॥ लोकवृत्तांतस्यतस्यशास्त्रैकगम्यधमरहस्यस्यचविदौ ॥ लसतिशृंगारादिनवरसलक्षणामिरसायनानिययोस्तौ ॥ ५१ ॥
प्रमोदसहस्यप्रह्मांडावयवस्यसत्यलोकस्यकुहरेपुगर्भारसरस्सुराजहंसयोयुग्ममिथुनमिव ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्य० नि० पू० सप्तसप्ततम सर्ग ॥ ७७ ॥ ॥ ७ ॥
तयो क्रमेणवैराग्यसच्छास्त्राभ्यासमिश्रना ॥ चूडालायाविवेकोमहाज्ञानलाभश्चवर्ण्यते ॥ १ ॥ निर्भरस्पृहदृढप्रेम ॥ मिथुनतरुणीपुसद्वयम ॥ १ ॥ अथशनैस्तारुण्येगलतिसतियुग्म
इतिनिर्णीयअभ्यासमनतराचविचारयामासतिवशमेएकादशेपसबंध ॥ २ ॥

निर्णयहेतुप्रथमतत्कृतविचारप्रपंचयति ॥ तरगेत्यादिना ॥ तरगनिकराकारेणभंगुरेणदेहेनव्यवहरणशीलेदेहिनि ॥ मरणंदेहवियोग. ॥ ३ ॥ कुतोदुर्निवारणंतत्राह ॥ हिमाश निरिति ॥ ४ ॥ तृष्णाभोगतत्साधनतृष्णाप्रावृषिकटुतुंबीलतेवदीर्घतागतावर्धतइतियावत् ॥ रयोत्रवार्षिकपूर. ॥ ५ ॥ जीव्यतेअस्मिन्निति जीवनंदेहादि ॥ ६ ॥ दुःखान्याध्यात्मिकादीनितृष्णाचचेतःपततिनिपत्यतुदतीतियावत् ॥ ७ ॥ अप्रियासपत्नीकामयतेयस्तस्यकाताप्रियतमेव ॥ ८ ॥ अरतिरिष्टविषयालाभनिमित्तदौर्मनस्यम् ॥ वैरस्यरसशोषः ॥ इहास्मिन्संसारे ॥ ९ ॥ दशासुजन्ममरणादिदुर्दशासु ॥ तद्युग्ममिथुनंइतिविशार्यतत्रअध्यात्मशास्त्रमेवसमाख्यायिभेषजनिर्णीयतदेवविचारयामासेत्यन्वयः

तरंगनिकराकारभंगुरव्यवहारिणि ॥ पातःपक्वफलस्येवमरणंदुर्निवारणम् ॥ ३ ॥ हिमाशनिरिवांभोजेजरानिपतनोन्मुखी ॥ आयुर्गलत्यविरतंजलंकरतलादिव ॥ ४ ॥ प्रावृषीवलतातुंबीतृष्णैकादीर्घतांगता ॥ शैलनद्यारयइवसंप्रयात्येवयौवनम् ॥ ५ ॥ इंद्रजालमिवासत्यंजीवनंजीर्णसंस्थिति ॥ सुखानिप्रपलायंतेशराइवधनुश्च्युताः ॥ ६ ॥ पतंतिचेतोदुःखानितृष्णागृध्रइवामिषम् ॥ बुद्बुदःप्रावृषीवाप्सुशरीरंक्षणभंगुरम् ॥ ७ ॥ रंभागर्भइवासारोव्यवहारोविचारगः ॥ सत्वरंयुवतायातिकांतेवाप्रियकामिनः ॥ ८ ॥ बलादरतिरायातावैरस्यमिवपादपम् ॥ तदिहस्याच्छुभाकारंस्थिरंकिमतिशोभनम् ॥ ९ ॥ यदासाद्यपुनश्चेतोदशासुनविदूयते ॥ इतिनिर्णीययुग्मंतत्संसारव्याधिभेषजम् ॥ १० ॥ चिरंविचारयामासशास्त्रमध्यात्मसंमतम् ॥ आत्मज्ञानैकमात्रेणसंस्तृत्याख्याविषूचिका ॥ ११ ॥ संशाम्यतीतिनिश्चित्यतावास्तांतत्परायणौ ॥ तच्चित्तौतद्गतप्राणौतन्निष्ठौतद्विदाश्रयौ ॥ १२ ॥ तदातदर्चनपरौतदीहौतौविरेजतुः ॥ तत्रैवातिघनाभ्यासौबोधयंतौपरस्परम् ॥ १३ ॥ तस्मीतौतत्समारंभावन्योन्यंतौबभूवतुः ॥ अथसाविरतंरामरमणीयपदक्रमान् ॥ १४ ॥ श्रुत्वाध्यात्मविदांवक्त्राच्छास्त्रार्थांस्तारणक्षमान् ॥ इत्थंविचारयामासस्वमात्मानमहर्निशम् ॥ १५ ॥ अव्यापृताव्यापृतावाधियाधवलयेद्धया ॥ प्रेक्षेतावत्स्वमात्मानंकिमहंस्यामितिस्वयम् ॥ १६ ॥ कस्यायमागतोमोहःकथमभ्युत्थितःक्वा ॥ देहस्तावज्जडोमूढोनाहमित्येवनिश्चयः ॥ १७ ॥ आबालमेतत्संसिद्धंमतौचैवानुभूयते ॥ कर्मेंद्रियगणश्चास्मादभिन्नावयवात्मकः ॥ १८ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ तद्विदाअध्यात्मशास्त्रविदएवाश्रयःशरणययोस्तौ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्मिन्नध्यात्मशास्त्रएवसम्यक्तच्चिंतनतच्छ्रवणमन्योन्यतत्प्रबोधनमित्यादि.समारंभोययोस्तौ ॥ साचूडाला ॥ १४ ॥ इत्थंवक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ १५ ॥ अव्यापृतात्यक्तशारीरव्यापारा ॥ प्रेक्षेविविच्यपश्येयम ॥ अस्मिन्कार्यकारणसघातेअहंचेतनधातुःकिस्याम ॥ १६ ॥ अयसंसारलक्षणोमोहोभ्रम कस्यागतः यस्यहिभ्रातिरागतासतन्निवारणेस्वस्थ.स्यात्सएवकइत्यर्थः ॥ कथंवेतिनिमित्तजिज्ञासाक्वेतितन्मूलजिज्ञासा ॥ मूलेहिपरिज्ञातेतदुच्छेदेनोच्छेत्तुंसशक्य ॥ १७ ॥ मतौस्थूलोहंगौरोहमित्यादिबुद्धिवृत्तौसत्यामेवानुभूयतेनस्वतइतितस्यजडत्वमित्यर्थः ॥ अस्माद्देहादभिन्नहस्तपाद्यवयवात्मकः ॥ १८ ॥

१ एवंव्याख्यानेपुंवद्भावानुपपत्तिः ॥ अप्रियसपत्नीसमहणकामयतइतिव्याख्यानेतुनकाप्यनुपपत्तिः   २ कथंकैर्निमित्तैरित्यपिपाठः

बुद्धीन्द्रियगणोपि एवं शरीरावयवात्मक एव ॥ यद्यप्यजडश्चेति सूत्रे इन्द्रियप्राणादय सूक्ष्मलिङ्गदेहावयवा एव न स्थूलदेहावयवा इति भाष्यकारायणेन सिद्धान्तितं तथापि ते पदेहावयव त्वेनैवापण्डितपामरमनुष्याणां वयवदेहस्यकत्वाज्जडत्वमेवेत्याशय ॥ १९ ॥ मनसोरपि जडदेहादिप्रेरकत्वात्तत्संयोगयोग्यद्रव्यनयायस्यादिवज्जडत्वसिद्धमि त्याह ॥ प्रेर्यत इत्यादिना ॥ २० ॥ सदासत्ताआत्मस्वभावैवेतिनिश्चय ॥ क्षेपणैरज्जुयत्रै ॥ २१ ॥ खातेनयमद्रयानरालिकनिम्नदेशेन ॥ साबुद्धिर्भासनेप्रेर्यते ॥ २२ ॥ जी वेनप्राणावच्छिन्नचिदाभासेन जन्यते अभ्यस्यते ॥ तथा चयक्षदेहस्तस्याप्यसत्त्वाज्जडत्वमित्यर्थ ॥ वातात्मा प्राणोपाधि ॥ २३ ॥ अंतरन्येनस्वान्तर्यामिविषयचैतन्येनप रिपूर्णोजीवति ॥ चत्यात्मस्य साक्षिभावेनविषयप्रकाशनतेनकलङ्किनादूषितप्रायेण ॥ २४ ॥ जीर्णेनचिरंतनेन ॥ २५ ॥ चेत्योल्लेखकलङ्किनेतिनभोपपत्तिमाह ॥ असत्येति॥

अवयवावयविनोनभेदोजडएवच ॥ बुद्धींद्रियगणोप्यवजडएवेतिदृश्यते ॥ १९ ॥ प्रेर्यतेमनसायस्मात्पश्वेवभुविलोष्टक ॥ मनश्चै वजडमन्येसंकल्पात्मकशक्तियत् ॥ २० ॥ क्षेपणैरिवपाषाण प्रेर्यतेबुद्धिनिश्चयै ॥ बुद्धिर्निश्चयरूपैवजडामत्तैवनिश्चय ॥ २१ ॥ खाते नेवसरिन्नूनसाहंकारेणवाह्यते ॥ अहंकारोपिनिःसारोजडएवशवात्मक ॥ २२ ॥ जीवेनजन्यतेयक्षोबालेनेवभ्रमात्मक ॥ जीवश्च चेतनाकाशोवातात्माहृदयेस्थित ॥ २३ ॥ सुकुमारोंतरन्येनकेनापिपरिजीवति ॥ अहोनुज्ञातमेतेनचेत्योल्लेखकलङ्किना ॥ २४ ॥ जी वोजीवतिजीर्णेनचिद्रूपेणात्मरूपिणा ॥ चेत्यभ्रमवताजीवश्चिद्रूपेणैवजीवति ॥ २५ ॥ आमोद पवनेनेवखातेनेवसरिद्रय ॥ असत्य जडचेत्यांशचयनाच्चिद्वपुर्जडम् ॥ २६ ॥ महाजलगतोह्यग्निरिवरूपस्वमुज्झति ॥ सदासद्वायदाभातिचित्समाधौसतिस्वत ॥ २७ ॥ स्व रूपमलमुत्सृज्यतदेवभवतिक्षणात् ॥ एवंचिद्रूपमप्येतच्चेत्योन्मुखतयास्वयम् ॥ २८ ॥ जडशून्यमसत्कल्पचैतन्येनप्रबोध्यते ॥ इतिस चिंत्यचूडालाकिनैपाश्चिच्चेतनी ॥ २९ ॥ इतिसंचिंतयामासचिरायेत्यव्यबुध्यत ॥ अहोनुचिरकालेनज्ञातंज्ञेयमनामयम् ॥ ३० ॥

चयनात्तादात्म्यसमाध्यासाच्चिद्वपुश्चिरस्वभावमपि तज्जडमिवसंपन्नमित्यर्थ ॥ २६ ॥ महाजलंतमजलसामुद्रवातस्तोऽग्निरिवस्वभास्वररूपमुज्झतिमुचति॥ अतएवसत्त्वांशे चिद्वलक्षणमिवलब्धापट संघट सञ्चितिसत्ताघटपटाद्यसिदाकारसमरसानुभूयते ॥ घटाद्याकारस्यमृद्वाद्रीलयेघटोनास्तिपटोनास्तीतिसत्ताकारमप्युज्झतीअभावताम प्यापद्यत इतिभाव ॥ चित्समाधौचेत्यिकाप्यसद्रूपमसद्रूपवायदेवभासनोपनीतं स्वतआभातितदेवक्षणात्स्वपूर्णस्वरूपमसत्त्वप्यनरक्षणात्स्वयंभवतीतिपरेणान्वय ॥ २७ ॥ एव मुक्तरीत्यापरमात्मचिद्रूपमपिअविद्यावरणाध्यासपरंपरयाजडशून्यमसत्कल्पसंपन्नजगद्रूपमुद्भावनात्तत्स्वभावेनचैतन्येनैवतत्तदाकारवृत्त्यभ्यासात्मूलाविद्यावरणभग द्वाराप्रबोध्यतइतिपरेणान्वय ॥ २८ ॥ नहिमूलाविद्यावरणभंगेनैवान्यचित्केनोपायेनदृश्यस्वभविद्याप्रबोधयतीत्यादिचिंतितवतीत्याह ॥ इतीति ॥ २९ ॥ दृश्यमण्यं मानप्रकारेणाप्यबुध्यत आत्मतत्त्वमित्यर्थ ॥ ३० ॥

1 शक्तिमदित्यपिपाठः

कश्चिदपिपुरुषोनहीयतेपरमपुरुषार्थात्प्रच्युतोनभवतीत्यर्थः ॥ अथवाकश्चिदपिकाम्योर्थोनहीयतेनहानिप्राप्यते ॥ तत्प्राप्त्यैवसर्वकामावाप्तेरित्यर्थः ॥ अथवाकिंचिद्वस्तुदुः खसाधनमितिबुद्ध्यानहीयतेनत्यज्यते ॥ सर्वस्याप्यानंदैकरसत्वसंपत्तेरित्यर्थ. ॥ हानासंभवोक्तिरुपादानस्याप्युपलक्षणम् ॥ चिद्विलासस्यअता.परिच्छेदहेतवः ॥ ३१ ॥ द्वितीयस्यनैमिरिकदृष्टिपरिकल्पितस्येंदोःपदेस्थानेस्थिताभातिकल्पिताइतियावत् ॥ ३२ ॥ शुद्धसंवेदनमेवआकार'स्वरूपंयस्या' ॥ शिवंभूमानंदरूपत्वात्परममंगलंतादृशस्वभावात्कदाप्यप्रच्युतमित्यच्युतम् ॥ ३३ ॥ सकृन्मूलाविद्यावरणभंगेनविभातानपुनःकेनाप्याव्रियतइतिसकृद्विभाता अतएवनित्योदयवतीपरिगीयतेवेदांताद्यध्यात्मशास्त्रेषुलक्षणया ॥ ३४ ॥ चेत्यादित्रिपुटीजालमस्या'सकाशाद्भिन्नंवस्तुन यतएषात्रिपुटीतयासाक्षिभूतयाचेत्यतेनतुमानन'सिद्धासैषासाक्षिचित्त्रिपुटीप्रवृत्ते'प्रागेवस्वतःसिद्धत्वादाद्या ॥ ३५ ॥ विजृंभतेविवर्ततेे ॥ ३६ ॥ मनोबुद्ध्यादिविवर्तैश्चिदात्मनिमातरिप्रमातृभावापन्नेसतितत्रतरंगादिकलनाप्रायाजगद्रूपभूतभौतिकपदार्थानांसत्ताअस्ति

यद्दैविज्ञेयंतांकृत्वानकश्चिद्धीयतेपुनः ॥ एतेहिचिद्विलासांतामनोबुद्धींद्रियादयः ॥ ३१ ॥ असंतःसर्वएवाहोद्वितीयेंदुपदस्थिताः ॥ महाचिदेकैवास्तीहमहासत्तेतियोच्यते ॥ ३२ ॥ निष्कलंकासमाशुद्धानिरहंकाररूपिणी ॥ शुद्धसंवेदनाकाराशिवंसन्मात्रमच्युतम् ॥ ३३ ॥ सकृद्विभाताविमलानित्योदयवतीसदा ॥ साब्रह्मपरमात्मादिनामभिःपरिगीयते ॥ ३४ ॥ चेत्यचेतनचित्तादिनास्याभिन्नंनमानतः ॥ तयैपाचेत्यतेचिद्धीःसैषाद्याचिदितिस्मृता ॥ ३५ ॥ अचेत्यंयदिदंचित्त्वंतत्तस्यारूपमक्षतम् ॥ मनोबुद्धींद्रियाद्यर्थरूपैःसैवविजृंभते ॥ ३६ ॥ तरंगकणकल्लोलकलनेयंचिदात्मनि ॥ जगद्रूपपदार्थानांसत्तास्फुरतिमातरि ॥ ३७ ॥ यदिदंतत्परंरूपंतस्याःखलुमहाचितेः ॥ शुद्धचिन्मणिवत्साहिसेयंसमसमोदिता ॥ ३८ ॥ अनन्ययैवयाशक्त्याजगज्जृंभिकयास्थिता ॥ सत्तामायातिरेकेणनान्यासंभवतीहहि ॥ ३९ ॥ विचित्रतेवभांडानांननुहेमतयायथा ॥ सातथोदेतितद्रूपमात्मानंचेततिस्वयम् ॥ ४० ॥ स्वचित्तेनद्रवत्वेनतरंगादित्वमंबुषु ॥ महाचितौजगच्चित्तादुदेतीवानुदेत्यपि ॥ ४१ ॥

तास्फुरति ॥ ३७ ॥ यदिदजगत्सत्तारूपंप्रसिद्धंतत्तस्याअधिष्ठानभूतायामहाचितेरेवपररूपंरूपातरम् ॥ खलुशब्दोद्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्त्तंचैवामूर्त्तंचेत्यादिश्रौतप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ यत'साहिचित्स्फटिकमणिवज्जगत्प्रतिबिंबमसंगैवधत्ते सेयजगत्सत्ताचव्यावहारिकेषुप्रातिभासिकेषुचसमसमास्वस्वाधिष्ठानानुसारिणीउदिता ॥ ३८ ॥ अतएवजगत्सत्तायाअधिष्ठानसत्तान्यत्वनिरूपणायोगान्मायामात्रत्वमित्याह ॥ अनन्ययैवेति ॥ ३९ ॥ अतएवनामरूपविशेषप्रलयेजगत्सत्तामायाशबलब्रह्मसत्तात्मनैवपरिशिष्यते ॥ मायाबाधेतुआनंदैकरससन्मात्ररूपमात्मानस्वयमनुभवतीत्याह ॥ विचित्रतेवेति ॥ भांडानामलंकारजातानांविचित्रतायथाप्रविलयेहेमतयाहेमसत्तात्मनैवोदेतितथेत्यर्थः ॥ ४० ॥ सत्तायांदर्शितन्यायेनैवजगद्वैचित्र्यस्फुरणरूपचिद्भेदानामपिविषयाकारभेदेमिथ्यात्वपर्यालोचनेअपरिच्छिन्नपरब्रह्मचिन्मात्रतापर्यवस्यतीत्याशयेनाह ॥ स्वचित्तेनेतिद्वाभ्याम् ॥ यथास्वमेंद्रजालादौद्रवत्वेनपरिणतेनस्वचित्तेनसिद्धेषुसमुद्राद्यंबुषुतरंगादिअनुदयदप्युदेतीवतथामहाचितौब्रह्मण्यपिसमष्टिचित्ताज्जगदनुद्यदप्युदेतीत्यर्थ ॥ अनुदेतीतिनञस्तिढंतेनसहेतियोगविभागात्समासश्छांदसोवा ॥ ४१ ॥

१ एवेहेतिक्कचित्पाठ.

अस्त्येवाकिलतत्तमाह ॥ तदिति ॥ तत्तमस्त्रमेवचिद्रूपआत्मैवचित्तकल्पितजलरूपेणरूपवान्सस्तरंगादिरूपभेदान्यथायाससमात्मव्यतिरिक्तेनाणुमात्रमपिकिंचिदस्ति एवंचि
न्मात्रमेवाहंजगदादिविशेषभेदैःसप्रपंचोनपरमार्थतःपूर्णचिदात्मनोमत्तोव्यतिरिक्तमणुमात्रमप्यस्तीत्यहंभावस्याप्यपरिशेषादनहंभावचिन्मात्रमेवाततंविस्तीर्णमित्यर्थः॥ ४२॥
मरणंदेहवियोगोनाशोभावइतिभेद ॥ सदसद्गतीस्वर्गनरकौ ॥ ४३ ॥ तथमस्तुतविचारस्यावधौविश्रांतिदर्शयति ॥ अच्छेद्यइति ॥ ४४ ॥ आसे भासस्पोरितिसलोप ॥ अ
सभूदस्याभासोयस्मिन् ॥ ४५ ॥ चिरकालिकपरिच्छेदरहितम् ॥ अनंतदेशवस्तुकृतपरिच्छेदरहितम् ॥ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतप्राणिकर्मफलौघाख्यकारात्तत्साधनव्यापारा अफ
लादिकानिष्फलसाधनादयाचेष्टाश्चइदमाकाशमेवनान्यत् ॥ ४६ ॥ पुस्तकलालादिपुरुषजातिस्तत्कर्ममयीतन्निर्मिता ॥ अथवापुस्तप्रतिमायांकल्पितापुरुषजाति ॥कर्म

तदात्मैवयथायातोरूपवान्जलधौद्रवात् ॥ एवंचिन्मात्रमेवाहमनहंभावमाततम् ॥ ४२॥ नतस्यजन्ममरणेनतस्यसदसद्गती ॥ नना
श सम्भवत्यस्यचिन्मात्रनभसःक्वचित् ॥ ४३ ॥ अच्छेद्योयमदाह्योयंचिदादित्योतिनिर्मल ॥ आहोनुचिरकालेनशांतास्मिपरिनिर्वृ
ता ॥ ४४ ॥ निर्वामिभ्रमनिर्मुक्तमासेनिर्मंदराब्धिवत् ॥ असदाभासमत्यच्छमनंतमजमच्युतम् ॥ ४५॥ आत्माकाशमनाबाधमम
लपरमचिरम् ॥ अनंतमिदमाकाशंफलौघाश्चाफलादिका ॥ ४६॥ सुरासुरयुतविश्वमेतन्मयमकृत्रिमम् ॥ पुस्तकर्ममयीसेनासर्वंस
न्मात्रकथया ॥ ४७॥ द्रष्टृदृश्यमयीसत्ताचिन्मात्रैक्यमयीतथा ॥ इदमैक्यमिदंद्वित्वमहंनाहमितीतिच ॥ ४८ ॥ कइवभ्रमसमोह क्वयक
स्यकुतःक्वा ॥ स्वमनंतमनायासमुपशांतास्मिसंस्थिता ॥ ४९ ॥ निर्वाणपरिनिर्वाणागतमासेगतज्वरम् ॥ अचेतनचेतनंवायोयमा
भातिचेतति ॥५० ॥ भासमानात्मतद्रूपंखंमहाचितिसंस्थितम् ॥ नेदनाहंनचान्यच्चनभावाभावसंभव ॥ शांतसर्वंनिरालयकेवलंसं
स्थितपरम् ॥५१॥ इत्थंविचारणपरापरमप्रबोधाद्बुद्धायया स्थितमिदंपरमात्मतत्त्व ॥ सशांतरागभयमोहतमोविलासाशांतायभूवश
रदम्बरलेखिकेव ॥५२॥ ॥इ०वा०वा०दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाणप्रकरणेपू०चूडालाप्रबोधोनामअष्टसप्ततितम सर्ग ॥ ७८ ॥ ॥७॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥दिनानुदिनमित्येपास्वात्मारामतयातया ॥ नित्यमतर्मुखतयाथभूवप्रकृतिस्थिता ॥ १ ॥

तदनुरूपचलनादि तन्मयीसैन्यपुराबालनिर्मितमृन्मयी ॥ ४७ ॥४८ ॥ किंदसचतुष्टयप्रकारभोक्तृनिमित्ताधिकरणसभावनाप्रतिषेधार्थम ॥ स्वपारमार्थिकरूपमाप्येतिशेष
॥ ४९ ॥ निर्वाणेमोक्षसुखेपरितोनिर्वाणानिर्वृतागतभवज्वरगलकष्ठचामीकरवत्प्राप्तस्वरूपमेवाहमासे ॥ यदचेतनचेतनवाआभाति योयतश्चोक्ताचेततितदुभयभासमानात्म
भिन्नयद्ब्रह्मतद्रूपस्वचिदाकाशमेवेतिपरेणान्वय ॥ ५० ॥ किंदहताहनान्यत्तादिजमत्स्वभावमस्य किंब्रह्मनेत्याह ॥ नेदमिति ॥५१॥ उक्तमेवसंक्षिप्योपसंहरति ॥इत्थमिति॥
परमप्रबोधादात्यतिकमोहनिद्रापगमात्संशांतारागादयस्तमोविलासाअवस्थाभयस्त्वमायस्या ॥ ५२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०अष्टसप्तति
तम सर्ग ॥ ७८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥अपूर्वमीमतीदक्षापृष्टयाधर्मीजना॥चूडालयास्वशोभायाहेतुर्बोधोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ एवंविचारेणोत्पन्नस्यतत्त्वज्ञानस्याभ्यासादिनक्रमेणा
त्तरोत्तरभूमिकाप्रतिष्ठमाह ॥ दिनानुदिनमिति ॥ दिनानुदिनदिनक्रमेण ॥ नित्यमंतर्मुखप्रकृति स्वाभाविकरूपतस्मिन्स्थितापरिनिष्ठिता ॥ १ ॥

तस्यास्तत्प्रतिष्ठालक्षणान्याह ॥ नीरागेत्यादिना ॥ २ ॥ परिपूर्णादेहादांतरात्मनसोप्यांतर प्रत्यगात्मायस्या ॥ ३ ॥ सुचिरंप्राक्संसारश्रांतातदा निरतिशयानंदघनेज्ञानलब्ध्ये पदांतरेपरमपदेविश्रांता ॥ ४ ॥५॥ कथमल्पकालिकेनबोधेनानादेर्महत्तमस्यचभ्रमस्यनिवृत्तिस्तत्राह॥यथेति ॥ कश्चिदनिर्वचनीयस्वरूपःस्पंदविभ्रमःअविद्यापिअकस्मादेवा गतस्तथातत्त्वज्ञानवतिसर्वंनि शेषमकस्मादेवविलीयतइत्यर्थः ॥ दीर्घपाठेयथाविलीयतेतथातत्त्वज्ञानवतीवभूवेतिकथंचिद्व्याख्येयम ॥ ६ ॥ नदृष्टमकलंङ्केतयत्रतथाविधेपदे ॥ ७ ॥ यथाजरद्गवीवृद्धागौर्दुरारोहतमसंतृणोदकसमालोकनुल्यातपचंद्रिकोपभोगंशैलाग्रदेशंप्राप्यअनाकुलासंस्थिताभवतितद्वत्सापिसमालोकजापदादिसर्वावस्थास्वेक रूपप्रकाशप्रत्यगात्मानजामदायसवधात्मनास्वभावेनप्राप्यतस्मिन्नेवात्मन्यनाकुलासंस्थितेत्यर्थः ॥ ८ ॥ आत्मनस्तत्त्वदर्शनप्रयुक्तेनोदयेनपूर्णानंदस्वरूपाविर्भावेण ॥९॥ स्म

नीरागानिरुपासंगानिर्द्वंद्वानिःसमीहिता॥नजहातिनचादत्तेप्रकृताचारचारिणी॥ २॥ परितीर्णभवांभोधिःशांतसंदेहजालिका॥परमा त्ममहालाभपरिपूर्णांतरात्मना॥३॥ विश्रांतासुचिरंश्रांताघनलब्ध्यपदांतरे॥ सर्वोपमातीततयाजगामाव्यपदंस्मृतम्॥४॥इतिसाभा मिनीतस्यचूडालावरवर्णिनी॥स्वल्पेनैवहिकालेनययौविदितवेद्यताम्॥५॥ यथायमागतःकश्चिज्जागतःस्पंदविभ्रमः॥तथाविलीयते सर्वंतत्त्वज्ञानवतिस्वयम्॥६॥ अदृष्टसकलंशांतिपदेविश्रांतिमेत्यसा॥ रराजशरदच्छाभ्रमालेवगतसंभ्रमा॥७॥ अनाकुलासमालोक मसंबंधात्मनात्मनि॥जरद्गवीवशैलाग्रंसतृणंप्राप्यसंस्थिता॥८॥स्वविवेकघनाभ्यासवशादात्मोदयेनसा॥शुशुभेशोभनापुष्पलतेवा भिनवोद्गता॥ ९ ॥ अथतामनवद्यांगींकदाचित्सशिखिध्वजः॥ अपूर्वशोभामालोक्यस्मयमानउवाचह ॥ १० ॥ भूयोयौवनयुक्तेवमं डितेवपुनःपुनः॥ अधिकंराजसेतन्विजगद्राजवतीयथा॥ ११॥ प्रपीतामृतसारेवलब्धालभ्यपदेवच ॥ आनंदापूरपूर्णेवराजसेनितरां प्रिये॥ १२ ॥ उपशांतंचकांतंचदधानासुंदरंवपुः॥ अभिभूयेंदुमायासिश्रियंकामपिकामिनि॥ १३ ॥ अभोगकृपणंशांतमूर्जितंसम तांगतम्॥ गंभीरंचप्रशांतंचचेतःपश्यामितेप्रिये॥१४॥तृणीकृत्यत्रिभुवनंपीताखिलजगद्रसम्॥अनंतोड्डामरंसौम्यंमनःपश्यामितेप्रि ये॥१५॥नकेनचिन्महाभागेविभवानंदवस्तुना॥चेतस्तवतुलामेतिमरुक्षीराब्धिसुंदरम्॥१६॥तैरेववालकदलीमृणालांकुरकोमलैः॥ अंगैःस्थितिमनुप्राप्तैर्वर्द्धियातेवलक्ष्यसे॥ १७॥ तथातेनैवतनेवसन्निवेशेनसंस्थिता॥ अन्यतामुपयातासिलतेवऋतुपर्यये॥१८॥

यमानोविस्मयस्मेरास्य ॥ १० ॥ जगत्जगती ॥ वर्तमानेपृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्चेतिशतृवद्भावातिदेशादुगितश्चेतिस्त्रियार्ङीपूर्छादसत्वान्नकृतः ॥ राजन्वतीराजन्वतीपूर्णचंद्रव तीवायथाराजतेतद्वद्राजसे ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ऊर्जितविवेकोर्जितम ॥ शांतशमादिगुणवत ॥ प्रशांतमुपरतचापलम ॥ १४ ॥ १५॥ मरुरिवनिर्जलजाड्यनयाक्षीराब्धि रिवपूर्णतयाचसुंदरम् ॥ ॥ १६ ॥ स्थितिमचापल्यमुपायातैस्तैःप्राक्तनैरेवांगैरवयवैस्तेजोतिशयेनवर्द्धियातेव ॥ १७ ॥ ऋतुपर्ययेशिशिरात्यये ॥ १८ ॥

१ मूलस्थतृणपदमुदकस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः

मयामोरसायनादिमयाग आयोमोमयाविसिद्धिर्युक्तयोरामयोगहठयोगोपायास्ताभ्यइतिमम ॥ १९ ॥ २०॥ एवराज्ञापृष्टाचूडालास्वशोभातिशयनिमित्तपरिच्छिन्नदेहा
स्मतास्याम पृष्णाद्वितीयप्रश्नात्मलाभश्चेमिगूढोक्त्यापथममुत्तरमाह ॥ नाकिंचिदिति ॥ अहमिदसर्वमूढजनप्रसिद्धमिदशरीरात्मत्वत्यक्त्वानविद्यतेआकिंचिमअशेपा किंचिन्मा
मरूपाश्रारापस्मिन्तयाविधप्रज्ञात्मत्वंतत्त्वबाधेनआगतानतुममरसायनादिसाधनमात्रेण किंचित्किंचिदस्त्यनुच्छयतत्तत्सिद्ध्याकारतेनेत्यर्थ ॥ अथवाअहंकिंचित्किंचिदाका
रजापरत्वमावस्थाद्वयनागतानाप्यत्किंचित्किंचिदाकारसुप्तमरूपंकिनुदरमवस्थापयमपिस्यक्त्वानुरीयस्वभावमागतातेनहेतुनेत्यर्थः ॥ अथवाअहंकर्मोपासनाविनाकिंचित्कि
चिदाकारइंद्रपद्मादिहिरण्यगर्भातरभावनाकृततारस्यसिद्ध्यानागता नाप्यकिंचित्किंचिदाकारमभ्यक्तरूपंकित्विदसर्वत्यक्त्वास्वस्वरूपएवावस्थितातेनहेतुनेत्यथ ॥ अथवा

किंत्वयापीतमम्‌तप्राप्तसाधान्यमेववा॥ अमृत्युमेवसप्राप्ताप्रयोगायोगयुक्तित ॥ १९ ॥ राज्यांचिंतामणेवापित्रैलोक्याद्वात्वयाधि
कम्॥ अप्राप्तंकिमनुप्राप्तनीलोत्पलविलोचने ॥ २० ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ नाकिंचित्किंचिदाकारमिदंत्यक्त्वाहमागता ॥ नकिंचि
त्किंचिदाकारंतेनास्मिश्रीमतीस्थिता॥ २१ ॥ इदंसर्वंपरित्यज्यसर्वमन्यन्मयाश्रितम् ॥ यत्तत्सत्यमसत्यंचतेनास्मिश्रीमतीस्थिता॥
॥ २२ ॥ यत्किंचिद्यन्नकिंचिच्चतज्जानामियथास्थितम् ॥ यथोदययथानाशंतेनास्मिश्रीमतीस्थिता ॥ २३॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्यामिभुक्तै
रिवसुदूरगै॥ नहृष्यामिनकुप्यामितेनास्मिश्रीमतीस्थिता ॥ २४॥ एकैवाकाशसंकाशेकेवलेहृदयेरमे॥ नरमेराजलीलासुतेनास्मिश्री
मतीस्थिता॥ २५॥ आत्मन्येवहितिष्ठामित्यासनोद्यानसद्मसु ॥ नभोगेपुनलज्जासुतेनाहंश्रीमतीस्थिता॥ २६॥ जगतांप्रभुरेवास्मि
नकिंचिन्मात्ररूपिणी॥ इत्यात्मन्येवतुष्यामितेनाहंश्रीमतीस्थिता॥ २७॥ इदंचाहमिदंनाहंसत्यंचाहंनचाप्यहम्॥ सर्वमस्मिनकिंचि
च्चतेनाहंश्रीमतीस्थिता॥ २८॥ नसुखप्रार्थयेनार्थंनानर्थंनेतरांस्थितिम्॥ यथाप्राप्तेनहृष्यामितेनाहंश्रीमतीस्थिता॥ २९॥

अहमिदंलिंगदेहपरिच्छिन्नजीवाकारंत्यक्त्वायन्नाकिंचित्किंचित्स्वभावात्मकआकारोयस्यतथाविधपरमार्थतोनकिंचित्किंचिदाकारंचप्रसन्नत्वागतामाभवतीतिनहेतुनेत्यथः॥२१॥
उक्तमेवार्थमन्यतरेणपुनराह ॥ इदमिति ॥ इदपरिच्छिन्नसर्वंपरित्यज्यसर्वमपरिच्छिन्नमन्यन्मयाआश्रितम ॥ किंतत् ॥ यत्तत्सत्यमबाधितनविद्यतेसम्मूर्तस्यवमूर्तचप्रपंच
रूपयमत्यसत्यच ॥ तनेतिपाग्वत्॥ २२ ॥ नकिंचित्किंचिदाकारमितिस्वोक्तिमन्यतरेणसमर्थयति ॥ यदिति ॥ यद्वस्तुउदय सगस्तमनतिक्रम्येतियथोदयस्वदिदशादस्यमा
नकिंचित्परिच्छिन्न यदेवचयथानाशमस्यदशादस्यमाननकिंचिच्चभवतितयथायेनकूटस्थभूमानदस्वभावेनस्थितजानामीत्यर्थ ॥ २३ ॥ २४ ॥ स्वयपदेनहार्दब्रह्मल
क्ष्यते ॥ २५ ॥ आसनोद्यानादिपुरेहस्थितमप्यहपूर्णात्मन्यवतिष्ठामिनतुभूपणसम्मानादिशारीरमानसभोगेपुतदलाभप्रयुक्तलज्जासुवा ॥ २६ ॥ २७॥ इददेहादिचास्तदुपभो
म्यवधिष्ठानदृष्ट्याआरोपितदृशातुनाहम् ॥ २८ ॥ मामर्थजिहासामनिरोप ॥ २९ ॥

वयस्याभिःसखीभूताभि' तनु कृशीभूतो विद्वेषोरागश्चयाभिस्तथा विधाभि स्वप्रज्ञाभिःशास्त्रदृष्टिभिश्चसहरमे ॥ अथवाशास्त्रदृष्टिभि.करणैस्तनुरल्पीभूतोविद्वेषोरागश्चयासां तथाविधाभिर्वयस्याभि.सखीभि.सहरमे ॥ ३० ॥ अंगहेनाथइहजगति अहनयनरश्मिभिरन्यैर्वाइंद्रियैश्चित्तेनचयत्पश्यामितन्नकिंचिदस्तमेव ॥ तेनेंद्रियमनोदृश्येनविरहितंतुनकिंचिन्निष्प्रपंचवस्तुअत.पश्यामि ॥ यतोहेतोरितिवर्णितरीत्याअतर्बहिश्चसम्यगबाधितरूपंपश्यामि तेनहेतुनाचिरसततमुदितापरमाभ्युदयश्रीमतीअस्मीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू०एकोनाशीतितम'सर्गः ॥७९॥ ॥ ७ ॥ ॥ अज्ञेनराज्ञातद्वाक्यस्यासंबद्धत्ववर्णनम् ॥ खेचरत्वादिसिद्धीनां बीजचात्रनिरूप्यते ॥ १ ॥ एवंवर्णितप्रकारेणस्वशोभातिशयेनिमित्तानिवदतीम् ॥ १ ॥ बालाअप्रौढबुद्धिरसि ॥ परबोधानुकूलवाक्योच्चारणेअकुशलेतियावत् ॥ २ ॥ अ

तनुविद्वेषरागाभिःप्रज्ञाभिःशास्त्रदृष्टिभिः ॥ रमेसहवयस्याभिस्तेनाहंश्रीमतीस्थिता ॥ ३० ॥ पश्यामियन्नयनरश्मिभिरिंद्रियैर्वाचित्ते नचेहहितदंगनकिंचिदेव ॥ पश्यामितद्विरहितंतुनकिंचिदंतःपश्यामिसम्यगितिनाथचिरोदयास्मि ॥ ३१ ॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेषुनि०पू०चूडालोपाख्यानेचूडालात्मलाभोनामैकोनाशीतितमःसर्गः ॥ ७९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एवमात्मनिविश्रांतांवदंतींतांवराननाम् ॥ अबुद्ध्वातद्गिरामर्थंविहस्योवाचभूपतिः ॥१॥ ॥ शिखिध्वजउवाच॥ ॥ असंबद्धप्रलापासि बालासिवरवर्णिनि ॥ रंमसेराजलीलाभीरमस्वावनिपात्मजे ॥ २ ॥ किंचित्त्यक्त्वानकिंचिद्योगतोप्रत्यक्षसंस्थितम् ॥ त्यक्तप्रत्यक्षसद्रूपःसकथंकिलशोभते ॥ ३ ॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्टोहमितिभोगान्जहातियः ॥ रुषेवासनशय्यादीन्सकथंकिलशोभते ॥ ४ ॥ भोगाभोगेपरित्यज्यखेशून्येरमतेतुयः ॥ एकएवाखिलंत्यक्त्वासकथंकिलशोभते ॥ ५ ॥ वसनाशनशय्यादीन्सर्वान्संत्यज्यधीरधीः ॥ यस्तिष्ठत्यात्मनैवैकःसकथंकिलशोभते ॥ ६ ॥ नाहंदेहोन्यथाचाहंनकिंचित्सर्वमेवच ॥ एवंप्रलापोयस्यास्तिसकथंकिलशोभते ॥ ७ ॥ यत्पश्यामिनपश्यामितत्पश्याम्यन्यदेवयत् ॥ प्रलापइत्यसन्यस्यसकथंकिलशोभते ॥ ८ ॥

सबद्धप्रलापतामेवनाकिंचित्किंचिदित्याद्युक्तेर्दर्शयति ॥ किंचिदिति ॥ साकारस्यैवशोभाप्रसिद्धा यस्त्वाकारसामान्यंत्यक्त्वानिराकारतांगतःसशून्यप्रायःकथंशोभेतेत्यर्थः ॥ ३ ॥ भोगैरभुक्तैस्तुष्यामीतियत्त्वयोक्तंतदप्यसबद्धमित्याह ॥ भोगैरिति ॥ रुषाक्रोधेनेव ॥४ ॥ एकैवाकाशसंकाशेकेवलेहृदयेरमेइतियत्त्वयोक्ततदप्यसंगतमित्याह ॥ भोगाभोगेइति ॥ स्वयसाक्षाद्भोगोमित्रभृत्यादीनामाभोजनमाभोगश्चेत्यनयोःसमाहारपरित्यज्यतत्साधनंवित्ताद्यखिलंचत्यक्त्वायएकएवशून्येखेपिशाचवद्रमतेसकिलशोभते इतिकथसंगच्छतामित्यर्थः ॥ ५ ॥ धीरधीःअतिक्रोधादिवधैर्यमात्रबलेनशीतोष्णक्षुत्तृषादिदुःखानिसहमानइत्यर्थः ॥ ६॥ इदंचाहमिदंनाहमितियदुक्ततदप्यसबद्धमित्याह॥ नाहमिति ॥ ७ ॥ पश्यामियन्नयनरश्मिभिरिंद्रियैर्वेत्यंतेयदुक्तंतत्तुसुतरामसंगतमितिनैतेशोभाहेतवइत्युपसंहरति ॥ यदिति ॥८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ कष्टमिति ॥ नचेदिदृग्वेदीन्महतीविनष्टिरित्याविभूतेरितिभाव ॥ ११ ॥ अंगेतिरामसंबोधने ॥ १२ ॥ खेगमागमोदेवमत्तचारस्तद्विषयेदृच्छावभूव ॥ तादृशारम्भरापवस्तारितिभाव ॥ १३ ॥ १४ ॥ एकैवति ॥ अर्थाद्राज्ञ शत्रुजयायद्विमिहायनप्रवासकालेइतिगम्यते ॥ अन्यथातत्पराधीनायास्तस्याएकांतनिरतत्वायोगात् ॥ ऊर्ध्वगस्यप्राणपवनस्यचिरस्वचरसिद्ध्यनुकूलभूमध्यादिदेशनिरोधाभ्यासम ॥ १५ ॥ खेचरसिद्धिप्रयोजककियाप्रसंगेनराम क्रियासामान्येनिमित्तजिज्ञासुराक्षिपति ॥ यदिदमिति ॥ यदिदंस्थावरजंगमचजगत्तत्सर्वस्पंदच्युतक्रियया निष्पादितदृश्यते विनाकर्मादिकारकस्पंदकस्याप्युत्पत्तेरदर्शनात् ॥ तर्हितत्क्रियानाम स्पंदस्यकथनिष्पत्ति क्रियान्तराकृतस्यात् आद्येआत्माश्रयोऽनवस्थावा द्वितीयेप्याघातःअविराम फलानवस्थाचेतिकथंक्रियानाम्नोवस्तुनउत्पत्तिरनुभूयतेअनुभवपथमारोहतितद्

तस्माद्बालासिमुग्धासिचपलासिविलासिनि ॥ नानालापविलासेनक्रीडामिक्रीडसुंदरि ॥ ९ ॥ प्रविहस्याट्टहासेनशिखिध्वजइतिप्रियाम् ॥ मध्याह्नस्नातुमुत्थायनिर्जगामांगनागृहात् ॥ १० ॥ कष्टनात्मनिविश्रांतोमद्वचांसिनयुक्तवान् ॥ राजेतिखिन्नाचूडालास्वव्यापारपराभवत् ॥ ११ ॥ तदातथागतत्रायतादृगाशययोस्तयो ॥ ताभि पार्थिवलीलाभि कालोयद्बुतिथोययौ ॥ १२ ॥ एकदानित्यव्रसायानिरिच्छायाअपिस्वयम् ॥ चूडालायाबभूवेच्छालीलयाखगमागमे ॥ १३ ॥ खगमागमसिद्ध्यर्थमथसानृपकन्यका ॥ सर्वभोगाननादृत्यसमागम्यचनिजनम् ॥ १४ ॥ एकैवैकांतनिरतास्वासनावस्थितागिका ॥ ऊर्ध्वगप्राणपवनचिराभ्यासचकारह ॥ १५ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् ॥ स्पंदच्युतंक्रियानाम कथमित्यनुभूयते ॥ १६ ॥ कस्यस्पंदविलासस्यघनाभ्यासस्यमेवद ॥ ब्रह्मन्खगमनाद्येतत्फलयत्नैकशालिन ॥ १७ ॥ आत्मज्ञोवाप्यनात्मज्ञ सिद्ध्यर्थलीलयाथवा ॥ कथंससाधयत्येतद्यथातद्वदमेप्रभो ॥ १८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ त्रिविधंसंभवत्यंगसाध्यंवस्त्विहसर्वत ॥ उपादेयंचहेयंचतथोपेक्ष्यंचराघव ॥ १९ ॥

इत्यथ ॥ १६ ॥ एवमाक्षिप्यप्रस्तुतंपृच्छति ॥ कस्येति ॥ एतत्खगमनादिसिद्धिजातकस्यस्पंदविलासस्यफलतद्वपिवदेत्यथ ॥ १७ ॥ अनात्मज्ञ सिद्ध्यर्थआत्मज्ञोलीलयावाएतत्सिद्धिजातंकथंकेनक्रमेणससाधयतितद्वपिवदेत्यथ ॥ १८ ॥ भवेदयमात्माश्रयानवस्थादिकोदोषोयदिक्रियास्वरूपमात्रसिद्ध्येकारकापेक्षास्यात् नतुतथाकिंतुक्रियासाध्यस्यफलस्य फलनिष्पत्तयेहिप्रयत्तानिकारकाणिनांतरीयकतयाक्रियामवलंबंते ॥ तयाहिफलस्यसाध्यताकारकाणांसाधनताचव्यपदेष्टुशक्यते ॥ तथाचसाध्यसाधनोभयविलक्षणाक्रियानसाध्यापेक्षितसाधनेभ्य साधनांतरमपेक्षतइतितस्यासक्रियकूटस्थवत्कारणमितिविवक्षयानिरवकाशएवेत्याशयेनवसिष्ठउत्तरमप्रसमाधानानुकूलगौणमुख्यसाधारणंक्रियासाध्यंविभज्यदर्शयति ॥ त्रिविधमिति ॥ उपादानबुद्धिविषयीभूतवस्तुउपादेयंप्रवृत्तिविषय हानबुद्धिविषयहेयंनिवृत्तिविषय उपेक्षाबुद्धिगम्यमुपेक्ष्यंतद्वारात्रयेपि कर्मोपचारादेनेनोपक्षयायपनर्थ स्तनइतिलोकव्यवहारदर्शनाद्दीर्णसाध्यम ॥ १९ ॥

तेपुफलवैलक्षण्यदर्शयति ॥ आत्मभूतमिति ॥ आत्मनःस्वस्यभूतमनुकूलम् ॥ एतयोर्हेयोपादेययोर्मध्यमांतरालिकम् ॥२०॥ आह्लादनकरंसाक्षात्परंपरयावासुखानुकूलम्॥ दुःखनिवारणसाधनस्यापिसुखानुकूलत्वादेवतत्साधनोपादानसिद्धेरितिभावः ॥ तद्विरुद्धसुखविघाति ॥ दुःखस्यापिस्वास्थ्यसुखविघातित्वादेवद्वेष्यत्वादितिभावः ॥ २१ ॥ त्रयएतेसाध्यभेदाअज्ञानामेवेत्याह ॥ सन्मतेरिति॥२२॥विदुषस्तृतीयकल्पाभ्युगमेपिनकश्चिद्दोषइत्याशयेनाह ॥ केवलमिति ॥ २३ ॥ एकमेववस्तुएकस्यैवपुरुषस्यबोधरोग वैराग्यावस्थाभेदेनत्रेधासपद्यतेइत्याशयेनाह ॥ ज्ञस्येति ॥ एवसिद्ध्यर्थलीलयाथवाइतिप्रश्नाशयोरुपपत्तिमुक्त्वाकथंसंसाधयत्येतदित्यंशसमाधानश्रावयति ॥ शृण्वित्यादि ना ॥ २४ ॥ तत्रसिद्धितारतम्येचिराचिरयत्नापेक्षायाचनिमित्तान्याह ॥ देशेति ॥ २५ ॥ एषादेशादीनाचतुर्णांमध्येश्रीशैलाद्युत्तमदेशादिचतुष्टयमेलनेशीघ्रंसिद्धिलाभाद्यो गमन्त्रजपादिक्रियायाइतरदेशाद्यनुष्ठितक्रियापेक्षयाप्राधान्यस्योत्कर्षस्यकल्पनाभवति ॥ फलोत्कर्षोपितदनुसार्येवेत्याह॥सिद्ध्यादीति ॥ यतस्तेसिद्ध्यादयःफलोत्कर्षक्रमाअ

आत्मभूतंप्रयत्नेनउपादेयंचसाध्यते॥हेयंसंत्यज्यतेज्ञात्वाउपेक्ष्यंमध्यमेतयोः॥ २० ॥ यद्यदाह्लादनकरमादेयंतच्चसन्मते॥ तद्विरुद्धम नादेयमुपेक्ष्यंमध्यमंविदुः॥ २१ ॥ सन्मतेर्विदुषोज्ञस्यसर्वमात्ममयंयदा॥ त्रयएतेतदापक्षाःसंभवंतिनकेचन॥ २२ ॥ केवलंसर्वमेवे दंकदाचिल्लीलयातया॥ उपेक्षापक्षनिक्षिप्तमालोकयतिवानवा॥ २३ ॥ ज्ञस्योपेक्षात्मकंनाममूढस्यादेयतांगतम्॥ हेयंस्फारविराग स्यशृणुसिद्धिक्रमःकथम्॥ २४ ॥ देशकालक्रियाद्रव्यसाधनाःसर्वसिद्धयः॥ जीवमाह्लादयंतीहवसंतइवभूतलम्॥ २५ ॥ मध्येचतु र्णामेवैषांक्रियाप्राधान्यकल्पना॥ सिद्ध्यादिसाधनेसाधोतन्मयास्तेयतःक्रमाः॥ २६ ॥ गुटिकांजनखड्गादिक्रियाक्रमनिरूपणम्॥ त त्रासतांचदोषोत्रविस्तारःप्रकृतार्थहा ॥ २७ ॥ रसौषधितपोमंत्रक्रियाक्रमनिरूपणम् ॥ आस्तामेवकिलैपोपिविस्तारःप्रकृतार्थहा ॥ २८ ॥श्रीशैलेसिद्धदेशेचमेर्वादौवानिवासतः॥ सिद्धिरित्यपिविस्तारःकृतार्थप्रकृतार्थहा॥ २९ ॥

पितन्मयास्तादृशक्रियोत्कर्षानुसारिणइत्यर्थः ॥ २६ ॥ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह ॥ गुटिकेति ॥ तत्रखगमनादिसाधनानिसिद्धगुटिकासिद्धांजनसिद्धखड्गसिद्धपादुकादीन्यपि उड्डामरतन्त्रयोगिनीकल्पादिविस्तृतबहुग्रन्थप्रसिद्धानिसंति ॥ कथंससाधयत्येतद्यथावद्ब्रूहिमेप्रभोइतित्वदीयप्रश्नस्यतक्रियाक्रमनिरूपणकर्त्तव्यमितिचेदभिप्रायस्तर्हिविस्तृतो त्त्यातदसंभवात्तद्विस्तारःकार्यः ॥ तेननतत्रतासुसिद्धिषुविषयेअसतामजिज्ञासूनामतत्त्वविदांचत्वदतिरिक्तश्रोतॄणांदैवादभिलाषोदयेतत्रैवप्रवृत्त्यामहान्दोषःस्यात्तवापिसवि स्तारःप्रकृतस्यात्मतत्त्वश्रवणार्थस्यविघ्नरूपत्वाद्विघातकइतिनतन्निरूपणमत्रोचितमित्यर्थः ॥ २७ ॥ एषन्यायोमणिमन्त्रादिसाध्यसिद्धिक्रमनिरूपणेश्रीशैलादिसिद्धदेशनि वाससाध्यसिद्धिक्रमनिरूपणेचयोज्यइत्याह ॥ रसेतिद्वाभ्याम ॥ २८ ॥ हेकृतार्थेतिरामसंबोधनतासांसिद्धीनात्वादृशदृष्ट्यातुच्छतेतिद्योतनार्थम ॥ २९ ॥

---

१ मूढविरागावस्थेतिक्वचित्पाठः

तद्दिमयभाष्यय अपन्नदतिरामस्यविषादोमाभूदितिपस्तुतज्ञानशास्त्रोपयोग्यानुषंगिकखगमादिसिद्धिसाधनंवर्ण्यमानकथासंबद्धमविस्तारमाणायामक्रममाबयति ॥ तस्मा
दिति ॥ ३० ॥ तमार्गयमनियमप्रतिष्ठतद्वाजमदर्शनेनसंक्षिप्याह ॥ अतस्यादिति ॥ साध्यार्थादितरा साधनार्थाभ्यासनास्त्यक्कास्थानकानिसिद्धाभ्यासनानिआविपर्वास्तमका
यशिरार्पासनानिश्चलतानासाग्रप्रेक्षणमित्यादियोगशास्त्रोक्तक्रियाक्रमपरिग्रह ॥ ३१ ॥ तमेवक्रियाक्रममवयुत्यप्रपंचयति ॥ भोजनेति ॥ साधुसम्यग्योगशास्त्रार्थस्यभा
वनात्परिशीलनात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ त्यागरेचनेआदानेपूरकनिरोधेकुंभकेचप्रशमम्यस्तेषुतज्ज्ञस्ययोगिन प्रभुत्वात्प्राणस्वामित्वसपत्तेर्लौकिकस्यपुंस प्रभोर्भृत्याइवअ
खिलाःप्राणाविधेयताःस्वाधीनतायांतीत्यर्थ ॥ ३४ ॥ प्राणानांस्वाधीनत्वेतत्संबद्धसिद्धीनामपिस्वाधीनतासिध्यतीत्याह ॥ राज्येति ॥ सर्वस्याधिकारिण ॥ ३५ ॥ इदानीं

तस्माद्धिखिध्वजकथाप्रसंगपतितामिमाम् ॥ प्राणादिपवनाभ्यासक्रियांसिद्धिफलांशृणु ॥ ३० ॥ अतस्यात्यखिलास्त्यक्कासाध्या
र्थेतरवासना ॥ गुदादिद्वारसंकोचान्स्थानकादिक्रियाक्रमै ॥ ३१ ॥ भोजनासनशुद्ध्याचसाधुशास्त्रार्थभावनात् ॥ स्वाचारात्सुजना
संगात्सर्वत्यागात्सुखासनात् ॥ ३२ ॥ प्राणायामघनाभ्यासाद्रामकालेनकेनचित् ॥ कोपलोभादिसंत्यागाद्भोगत्यागाच्चसुव्रत ॥ ३३ ॥
त्यागादाननिरोधेषुभृशयांतिविधेयताम् ॥ प्राणाःप्रभुत्वात्तज्ज्ञस्यपुंसोभृत्याइवाखिला ॥ ३४ ॥ राज्यादिमोक्षपर्यंता समस्ताएवस
पद ॥ देहानिलविधेयत्वात्साध्याःसर्वस्यराघव ॥ ३५ ॥ परिमंडलिताकारामर्मस्थानंसमाश्रिता ॥ आंत्रवेष्टनिकानामनाडीनाडीश
ताश्रिता ॥ ३६ ॥ वीणाग्रावर्तसदृशीसलिलावर्तसन्निभा ॥ लिप्यार्धोंकारसंस्थानाकुंडलावर्तसंस्थिता ॥ ३७ ॥ देवासुरमनुष्येषुमृ
गनक्रखगादिषु ॥ कीटादिष्वब्जजातेषुसर्वेषुप्राणिषूदिता ॥ ३८ ॥

सर्वसिद्धीनांदेहानिलविधेयत्वमुक्तमुपपादयितुंसर्वदेहमध्यगताःसमस्तिसहस्रशासप्रधानमाडीशताश्रितामूलाधारादारभ्यआब्रह्मरंध्रंसमधुचक्रेष्वनुप्रविश्यनिर्गतामूलाधारेसाध
मिपलपवेष्टनांतः सुप्तकुंडलीनिराक्तिगर्भाहुपुत्रानार्द्धाबणयति ॥ परिमंडलिताकारेत्यादिना ॥ परितःप्रसृतशास्त्राभि परिमष्टितत्वात्परिमंडलिताकाराअतएवांत्राणामपिना
डीभिर्वेष्टमानांमवेष्टनिकानाम ॥ ३६ ॥ तांमूलाधारेस्वांतर्गतकुंडलिनीसंस्थानानुरूप्येणवर्णयति ॥ वीणेति ॥ वीणादंडस्याग्रमूलभागेप्रसिद्धोरेखास्मकलवीमूलपरिवसन
रूप सलिलपरिवसनरूपावायआवर्तस्तत्सदृशी ॥ लिप्यालेखनेनप्रदर्शनेतु ॐकारस्याधमर्धोंकारस्तस्यसंस्थानमिवसंस्थानंयस्या ॥ द्रविडाक्षरेपूर्वार्धमिवनागराक्षरेउत्तरा
र्धमिवयातत्संस्थानंलक्ष्यमित्यर्थ ॥ अर्धनपुंसकमित्येकदेशिनासमास ॥ ओमाङोश्चेतिपररूपम् ॥ ३७ ॥ इयंचनमनुष्यस्येवकिंतुसर्वप्राणिशरीरेष्वित्याह ॥ देवेति ॥ ३८ ॥

शीतेनार्त शीतार्त्तिनिवारणायदृढवद्धमंडलइतियावत् ॥ तथाविधस्यसुभस्यभोगींद्रस्यभोग कायस्तद्वद्बद्धंमंडलंयया ॥ सिताशुभा ॥ कल्पाग्निनाविगलताअंतर्वलयाकाररेखास्फुटितेनेंदुनातुल्यवद्धाकुंडलीवलयाकृतिर्यया ॥ अथवाकल्पतेजरणसमर्थोभवतीतिकल्पोग्निर्जाठराग्निस्तेनविगलन्योमूर्ध्निंयोगशास्त्रप्रसिद्धश्चंद्रःसएवविलीयमूलाधारेप्रसृतोघनीभूयतत्रबद्धकुंडलाकृतिस्तद्वत्स्थितेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३९ ॥ ऊरुपदेनऊरुमूलसंधिर्गुदलक्षणयोच्यतेततआरभ्यभ्रूमध्यपर्यंतयानिरंध्राणितानिस्पृशंतीतिष्वनुस्यूतामनोवृत्तिभिरतश्चचलावहिश्चपवमानेनप्राणादिनासस्पंदा ॥ ४० ॥ तस्यामूलेंत.सार्द्धत्रिवलयाकाराकुंडलिनीसंज्ञाचिच्छक्तिंदर्शयति ॥ तस्याइति ॥ तस्मिन्मूलाधारेवीणामूलेदुर्लक्षेणनत्त्रीवेगेनेवलसतीपरमसूक्ष्मापराख्यासर्वशब्दमूलभूतागति शब्दब्रह्मात्मिकास्फूर्त्तिं सैवप्राणसगान्नाभिहृदयकंठदेशेषूत्तरोत्तरंव्यक्ततरापश्यतीमध्यमावैखरीत्यादिभेदानूभजतेइति ॥ तथाचोक्तमत्रशास्त्रे ॥ चैतन्यसर्वभूतानांशब्दब्रह्मेतियद्विदु ॥ तत्प्राप्यकुंडलीरूपप्राणिनांदेहमध्यगम् ॥ वर्णात्मनाविर्भवतिगद्यपद्यादिभेदतइति ॥ सावेनाप्युक्तम् ॥ यासामित्रावरुणसदनादुच्चरतीत्रिषष्टिवर्णानत्रप्रकटकरणैःप्राणसगात्प्रसूते॥ तांपश्यंतीप्रथममुदितामध्यमांबुद्धिसंस्थावाचवक्त्रेकरणविशदावैखरींचप्रपद्येइति॥४१॥

शीतार्तसुभभोगींद्रभोगवद्बद्धमंडला॥ सिताकल्पाग्निविगलदिंदुवद्बद्धकुंडली॥३९॥ ऊरोर्भ्रूमध्यरंध्राणिस्पृशंतीवृत्तिचंचला॥ अनारतंचसस्पंदापवमानेनतिष्ठति॥४०॥ तस्यास्त्वभ्यंतरेतस्मिन्कदलीकोशकोमले ॥ यापराशक्तिःस्फुरतिवीणावेगलसद्गतिः ॥४१॥ साचोक्ताकुंडलीनाम्नाकुंडलाकारवाहिनी॥ प्राणिनांपरमाशक्तिःसर्वशक्तिजवप्रदा॥४२॥ अनिशंनिःश्वसद्रूपारुषितेवभुजंगमी॥ संस्थितोर्ध्वीकृतमुखीस्पंदनाहेतुतांगता ॥ ४३ ॥ यदाप्राणानिलोयातिहृदिकुंडलिनीपदम् ॥ तदासंविदुदेत्यंतर्भूततन्मात्रबीजभूः ॥४४॥ यथाकुंडलिनीदेहेस्फुरत्यब्जइवालिनी॥ तथासंविदुदेत्यंतर्मृदुस्पर्शवशोदया॥४५॥ स्पर्शनंमृदुनान्योन्यालिंगिकातत्रयंत्रयोः॥ यथासंविदुदेत्युच्चैस्तथाकुंडलिनीजवान्॥४६॥

सर्वासांप्राणेंद्रियबुद्ध्यादिशक्तीनामपिसत्तास्फूर्त्तिप्रवृत्तिनिर्वाहकत्वाज्जवप्रदा ॥ ४२ ॥ तत्रकथंप्राणशक्तिर्जवप्रदातदाह ॥ अनिशमिति ॥ सैवस्वमुखात्प्राणमूर्ध्वंक्षिपतिअपानंचाधआकर्षतीत्यनिशंनिःश्वसद्रूपेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ कथंबुद्धिशक्तिजवप्रदातदाह ॥ यदेति ॥ यदाहृदिस्थितःप्राणःकुंडलिन्याआकृष्टःसन्अपानवृत्त्याकुंडलिनीपदयातितदाभूततन्मात्राण्यपंचीकृतभूतान्येवबीजमुपादानंयस्यतथाविधेअतःकरणेभवतीतिभूर्जीवसंवित्स्मृतिसंकल्पाध्यवसायाभिमानरागादिवृत्तिभेदैरतरुदेतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ कथंचेंद्रियशक्तिजवप्रदातदाह ॥ यथेति ॥ एवंप्राणबुद्ध्योराहितज्ञानक्रियात्मशक्तिःकुंडलिनीदेहेमृदु स्पर्शोविषयसन्निकर्षोयेषांतेषांचक्षुरादीनांवशोदयासतीदेहेयथायथायादृशभोजकादृष्टदृष्टसामग्रीवैचित्र्येणस्फुरतितथातथातत्तदिंद्रियैरर्थविशेषस्फूर्तिंतत्फलभोगादिलक्षणासंविदुदेतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ कथंमृदुस्पर्शवशानुगातदाह ॥ स्पर्शनमिति ॥ कुंडलिनीजवात्तथास्फुरतियथामृदुनाचक्षुरादिनाविषयस्पर्शनंप्रथममुदेति ॥ तथाचतत्रयंत्रंकार्यकरणसंघातयुनक्तीतियत्रयुःप्रमातातस्यवृत्तिद्वाराबहिर्निर्गतस्यबाह्यविषयेणसहअन्योन्यमालिंगनमन्योन्यालिंगिका ॥ भावेण्वुल् ॥ वृत्तिव्याप्तिप्रयुक्ताव्याप्तिरुदेति ॥ तयाचयथाविषयावरणभंगेउच्चैःस्फुटतरासंविद्घटादिप्रथाउदेति तथातेनतेनप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्रमूलाधारस्थाया कुण्डलिन्याश्चक्षुरादिप्रवर्तनेनाक्ष्योद्गारमित्याशयेनाह ॥ तस्यामिति ॥ उत्पद्यते प्रतायते ॥ विलीयते संकुचति ॥ ४७ ॥ कथमुत्पद्यते विलीयते चतदाह ॥ नित्यमिति ॥ प्राणालनाऊर्ध्वपातोत्सुकतया अपानालनाअधःप्रवेशोन्मुखतया ॥ उक्तमुपसंहरति ॥ सेति ॥ सामानी साधारणी ॥ समानशब्दात्स्वार्थेवाप्यजिक्ष ॥ षि इलसद्धितस्यनियलोप ॥ ४८ ॥ अपरिच्छिन्नायाश्चितामूलाधारेमाक्षीमूलपरिच्छिन्नकुण्डलिन्या स्यस्वांशादुद्भव कथंकिमर्थंचेतिराम पृच्छति ॥ आकल्पादिति ॥ आकल्पादितिकालत ॥ सर्वमितिवस्तुतश्चापरिच्छिन्न ॥ देशकृतपरिच्छेदाभावस्यापिवस्तुकृतपरिच्छेदाभावेंतर्भावइत्याशयेनोभयोरेवोपादानम् ॥ ४९ ॥ वसिष्ठस्तुतर्हि काल कृतपरिच्छेदाभावोपितदंतर्भूतएवेति पृथगुपादानव्यर्थम् यदिस्पष्टीकरणायतस्यपृथगुपादानतर्हि देशकृतपरिच्छेदाभावेपितत्समानमितिमितयानुवादव्याजेनदर्शयन्निराका रयानिर्विषयायाश्चितार्थाकारणघटादिमोचरतयावाभिव्यक्त्यर्थंतदासविदुदेस्यतभूततन्मात्रबीजभूरित्युक्तार्थं विस्तराद्विवरिष्यन्स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयाकारपरिणतभूतसा

तस्यासमस्ता सयद्वानाक्ष्योद्दयकोशगा ॥ उत्पद्यतेविलीयतेमहार्णवइवापगा ॥ ४७ ॥ नित्यपातोत्सुकतयाप्रवेशोन्मुखयातया ॥ सासवसविदाथीर्जत्येकासामान्युदाहृता ॥ ४८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ आकल्पादनवच्छिन्नाचित्सवित्सर्वमस्तिहि ॥ तस्मात्कुंड लिनीकोशात्केनार्थेनोदय स्फुट ॥ ४९ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ सर्वत्रसर्वदासर्वंचित्सविद्विद्यतेनघ ॥ किंत्वस्याभूततन्मात्रवशाद भ्युदय क्वचित् ॥ ५० ॥ सर्वत्रविद्यमानापिदेहेपुतरलायते ॥ सर्वगोप्यातप सौरोभित्त्यादौवैविजृंभते ॥ ५१ ॥ क्वचिन्नष्टंक्वचित्स्पष्टं क्वचिदुच्छन्नतांगतम् ॥ वस्तुवस्तुनिदृष्टंतत्तत्सद्भावैर्विजृंभितम् ॥ ५२ ॥ एतद्द्वय क्रमेणाहश्टणुवक्ष्यामितेनघ ॥ देहेस्वेचयथोदेतिमृश सविन्मयक्रम ॥ ५३ ॥ चेतनाचेतनभूतजातंव्योमतथाखिलम् ॥ सर्वंचिन्मात्रसन्मात्रशून्यमात्रंयथानभ ॥ ५४ ॥

पेक्षैवचिद्विशेषाभिव्यक्तिरित्याह ॥ सवत्रेत्यादिना ॥ ५० ॥ मनुदेशकृतपरिच्छेदाभावेसवित्सर्वत्रभासेतेत्याशंक्योपाधिवशादेवतस्या स्फुटीभावइतिसदृष्टांतमाचष्टे ॥ सर्वत्रेति ॥ तरलायतइति अवस्थितप्रतिबिंबनाभ्यांद्विगुणीकृत्यप्रवशात्तरलीभूतामलसूर्यकवद्बुद्धिचांचल्यात्चपलीभवतीत्यर्थ ॥ तथोपाधिस्तरलीभावेनस्फुटीभावे दृष्टांतमाह ॥ सर्वगइति ॥ ५१ ॥ तत्राप्युपाधिमालिन्यतारतम्येनचिदभिव्यक्तितारतम्यमित्याह ॥ क्वचिदिति ॥ मृच्छिलादिवस्तुनितच्चिद्वस्तु अविद्यासाक्ष्येनाभिभवात्तम धारिस्थरीत्यमिवमष्टमदर्शनमतम ॥ देवमनुष्यादिलिंगेषुस्पष्टमभिव्यक्तम ॥ वृक्षादिलिंगेषूच्छन्नतांगतम् संवेदनविवेकाक्षमतांगतदृष्टम ॥ चिदंशस्यसत्तांशेतारतम्यमि त्याह ॥ वस्त्विति ॥ तेषांविविधोपाधीनांसर्वानुभवसिद्धं सद्भावैर्बलिंगैस्तत्सर्वमविजृंभितमनभिभूतमित्यर्थ ॥ ५२ ॥ उक्तमेवाभिव्यक्तितारतम्यंक्रमादासर्गसमाप्तेर्निरूपयिमु प्रतिजानीते ॥ एतदिति ॥ स्वेमनुष्यादिदेहेचात्पशुस्थावरादिदेहेयथाय दृशतारतम्येन ॥ ५३ ॥ तदुपोद्घातेनसूक्ष्मस्थूलभूताभ्यासमपंचनायसवाधिष्ठानसच्चिदेकरससर्वमप चतउच्चयुप्तमानतच्चमादौनिर्दिशति ॥ चेतनेति ॥ नभोनभोवदसम विभुसूक्ष्मश्च ॥ ५४ ॥

तस्मिंस्तथैवस्थितेमायाकल्पितैकदेशेआकाशादिसूक्ष्मभूतानांक्रमादध्यासात्तदेवभूतमात्रात्मरूपकस्थितमित्याह ॥ तद्धीति ॥ ५५ ॥ ततस्तन्मात्रपंचकंप्राणोमनोबुद्धिर्ज्ञाने
न्द्रियकर्मेंद्रियमितिपंचधागतलिंगशरीरप्रतिबिंबतयाप्रविश्यदीपाद्दीपशतमिवसंपन्नस्त्वस्वसंविदंतर्भूताजन्मादिविकारा आदिपदाज्जाग्रदाद्यवस्थाभेदाश्चयस्मिंस्तथाविधंबुद्धि
त्वंजीवभावमितियावत् ॥ लक्षसेलक्षयसि ॥ छांदसउपपदव्यत्ययः ॥ ५६ ॥ कानिचिल्लिंगारंभपरिशिष्टानिपंचकानिजीवस्यदेवमनुष्याद्याकारवासनानुसारिसंकल्पलव
रूपिणास्वसत्तामात्रकेणैवपंचीकरणद्वारास्थूलदेहत्वंव्रजंति ॥ ५७ ॥ देहप्रकरणाद्धेमादित्वंधत्तूरादिस्थावरशरीरताम् ॥ अथवातिर्यगादित्वमित्यादिपदाद्देवस्थावरदेहपरि
ग्रहः ॥ हेमादित्वमित्यनेनस्वर्णरजतखर्परोपलक्षितब्रह्माद्यत्वतदंतर्गतभुवनादिभोग्यतांचेत्यर्थः ॥ ५८ ॥ अस्त्वेवंकिंततस्तत्राह ॥ एवंहीति ॥ स्थितंसिद्धम् ॥ तत्संधिष्ठानंचैत
न्यंसर्वत्रास्तीतिघटाद्यपिचेतनंकिंनस्यात्तत्राह ॥ चिदिति ॥ ५९ ॥ पंचकवशाच्चैतन्याभिव्यंजकप्राणादिपंचकघटितलिंगदेहप्राधान्याद्देवमनुष्यदेहादौमुख्याचेतनाभि

तद्धिचिन्मात्रसन्मात्रमविकारंस्वनामयम् ॥ क्वचित्स्थितंसंविदंवभूततन्मात्रपंचकम् ॥ ५५ ॥ तत्पंचधागतंह्रित्वंलक्षसेत्वंस्वसंविदम्
अंतर्भूतविकारादिदीपाद्दीपशतंयथा ॥ ५६ ॥ स्वसत्तामात्रकेणैवसंकल्पलवरूपिणा ॥ पंचकानिव्रजंतीहदेहत्वंतानिकानिचित् ॥ ५७ ॥
कानिचित्तिर्यगादित्वंहेमादित्वंचकानिचित् ॥ कानिचिद्देशतादित्वंद्रव्यादित्वंचकानिचित् ॥ ५८ ॥ एवंहिपंचकस्पंदमात्रंजगदिति
स्थितम् ॥ चित्संविदत्रसर्वत्रविद्यतेरघुनंदन ॥ ५९ ॥ केवलंपंचकवशाद्देहादौचेतनाभिधा ॥ जडस्पंदाभिधाक्वापिस्थावरादौजडाभि
धा ॥ ६० ॥ यथाम्भस्थितोवीचिरिवस्थलमिवास्थितः ॥ पंचकेपुनरथैतच्चिल्लोलरूपाजडान्विता ॥ ६१ ॥ इतःसौम्यइतोलोलःकिम
ब्धिरितिनोयथा ॥ विकल्पादौतथैवैतत्पंचकंहिजडाजडम् ॥ ६२ ॥ देहादिपंचकंजीवःस्पंदःशैलादिकंजडम् ॥ स्थावराद्यनिलस्पंदिस्व
भाववशतोनघ ॥ ६३ ॥

धा ॥ क्वापितिर्यक्षुलिंगस्थूलदेहयोः समप्राधान्याज्जडस्पंदाभिधाजडचेतनाभिधा ॥ स्थावरादौतुलिंगस्यातिसंवेदनमात्रत्वेनबहिर्जनैश्चेतनत्वाविभावनाज्जडाभिधाप्रसिद्धे
त्यर्थः ॥ ६० ॥ त्रिष्वपिचित्कथंतारतम्येनस्थितेत्यत्रदृष्टांतमाह ॥यथेति॥यथादिवाविलीनोघनसमुद्रः सायंशिशिरपवनसंपर्काद्धिलाततैकमाद्यर्नाभावात्तस्त्वब्धौनिश्चलः स्थितः
सन्द्रवप्रदेशेवीचिरिवचलः ईषद्घनप्रदेशेईषच्चलः अत्यंतघनप्रदेशेस्थलमिवाचलश्चस्थितस्तथैवैषाचिन्नरतिर्यक्स्थावरदेहरूपेषुपंचकेषुलोलरूपाईषल्लोलाअत्यंतजाड्या
न्विताचस्थितेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ यथाक्वचिद्घनीभावेनलोलत्वाभावेपितस्यनाब्धित्वव्याघातस्तथास्थावरादिभावेपिनचिद्रूपताक्षतिरित्याह ॥इतइति॥ नोइतिकाकुः ॥ किमब्धिरि
तिव्यपदेशोनभवतिकिंतुभवत्येवयथातथैवैतत्सुरनरतिर्यग्विकल्पादौचैतन्यमक्षतमित्यर्थः ॥ अथवायजडाजडविकल्पोऽप्यस्तुपंचकधर्मएवनचिद्धर्मस्तस्यानिर्धर्मकत्वादि
त्याशयेनाह ॥ पंचकंहीति ॥ ६२ ॥ पंचकेस्वभाववशतईदृशावहवोविकल्पादृष्टाइत्याह ॥ देहादीति ॥ देहाद्याकारपरिणतपंचकप्राणधारणाधीनस्पंदचैतन्याभ्यांजीव
श्चेतनस्तत्प्रयोजकस्पंदशैलादिकंजडमेव ॥ स्थावरादिशरीरगतुवाह्यानिलाधीनस्पंदिअतश्चेतनमित्यादिव्यवस्थितविकल्पाःस्वभाववशतोदृष्टाइत्यर्थः ॥ ६३ ॥

ननु स्यात्मभावस्वभावः कथं विरुद्धविश्वात्मकः स्यात् विरोधो हि परसापेक्षः स्वो भावस्त्वनन्यापेक्षः यदि स्वीयो भावः स्वभावस्तथाप्यसौ स्वमात्रसापेक्षो न तु परसापेक्ष इति कथं परसापेक्षस्य विश्वस्य स्वरूपनिमित्तता स्यादिति यदि पर्यनुयुज्यते तर्हि त्वया स्वभावविहाय वाचः पर्यनुयोक्तव्या ता एव हि चिज्जडादिशब्दरूपा ॥ स्वा पुनरुक्तार्थे स्यादेव्यावर्त्तयत्यर्थं नन्यजाड्यविरुद्धगमयत ॥ एवं शीतोष्णादिधमपरा हिमाग्न्यादिधर्मिपरा वाक्यमर्यादा पि इति एवं प्रकारैः सर्वमपरिहर्यत इत्यर्थः ॥ स्वभावावितिल्यक्लोप कनविपर्यर्मा ॥ ६४ ॥ अथ वा वाम पर्यनुयोज्या तस्या वासनाकल्पितविकल्पवत्त्वप्रकार्यानुचारित्वेन तत्पराधीनत्वात् किंतु गृहीतवासनांशानां तत्तद्विरुद्धविकल्पभावेन विकार्यालिमात्मनां पश्चकानां स्थिरयएव पर्यनुयोजनयोग्या इत्याह ॥ गृहीतेति ॥ ताभिरविकल्पनविरोधमाधोच्छेद्या इति भाव ॥ ६५ ॥ अथ वासनानामप्यपराध पूर्वविरुद्धविकल्पसहस्रवासनानुगामित्वात् अतश्चाज्ञनविरुद्धविकल्पकल्पनामूलमन्विष्यता पुंसा चित्तमित इतश्च विरुद्धविकल्पसहस्रेषु न तु विपर्यस्ता विक्षिप्ता वासना एव पर्यनु

वाच पयनुयोक्त्या स्वजावाद्रघुनदन॥गातोष्णादिहिमाग्न्यादिवाक्ते तिपरिदृश्यते ॥६४॥ गृहीतवासनांशानांपुष्टाज्ञावविकारिणाम्॥स्थितय पचशानांहियोज्या पयनुयोजने॥६५॥वासनास्तुविपर्यस्ताइतोनेतुमितश्चता ॥ पुसाप्राज्ञेनशक्यतेसुखपयनुयोजितुम्॥६६॥ अशुभेवाशुभेवापितेनपयनुयोज्यते॥ प्रबुद्धवासनचान्यत्पचकसुप्तवासनम्॥६७॥ यत्रपर्यनुयोगस्यफलममनुभूयत॥ तत्रतसप्रयुंजातनाकाशमुष्टिभि क्षिपत्॥६८॥ तृणाग्रनिष्ठामेवायापचकानांहिराशय ॥ विवेकनिष्ठा कीटाद्याएतेस्थावरजगमा ॥६९॥ प्रसुप्तवासना केचिद्यथास्थावरजातय ॥ प्रबुद्धवासना केचिद्यथानरसुरादय ॥७०॥ सवासनाविला केचिद्यथैतेतिर्यगादय ॥ प्रक्षिप्तवासना केचिपर्यंतेमोक्षगामिन ॥ ७१ ॥ अथस्वास्वेत्रसवित्सुमनोबुद्ध्यादिका रुता ॥ हस्तपादादिसयुक्तं संज्ञा पचकराशिभि ॥७२॥

पाजिनुशक्यन न स्वभावादय इत्याह ॥ वासनाइति ॥ ६६ ॥ पुंसामशुभे तिर्यक्स्थावरादिभावेषु शुभे देवादिभावे वा प्रबुद्धवासनं सुप्तवासनं च पञ्चकं तिष्ठति ॥ तेन वासनैव तद्धेतु पर्यनुयोज्यत इत्यन्वय ॥ ६७ ॥ किंच वासनापर्यनुयोगस्य तत्क्षयोपायप्रवृत्तकत्वेन सफलता स्वभावादिपर्यनुयोगस्य न किंचित्फलमस्तीत्याह ॥ यत्रेति ॥ ६८ ॥ अतएव वासनाक्षयपूर्णात्मलाभस्य वासनापरिपाकविशेषानुसारेण तृणाग्रनिष्ठादिविवेकनिष्ठान्तरा भोगभाजो देहा अपि कीटाद्या इत्युच्चावचा स्युरित्याह ॥ तृणाग्रेति ॥ ६९ ॥ अतएव वासनास्वापप्रबोधतारतम्यादेव पञ्चकेषु स्थावरादिवैचित्र्यमित्युदाहृत्य दर्शयति ॥ प्रसुप्तेति द्वाभ्याम् ॥ ७० ॥ वासनाभिराविलेन स्वच्छेन चित्तेन सहिता सवासनाविला ॥ प्रक्षिप्तवासनास्त्यक्तवासना ॥ ७१ ॥ वासनावैचित्र्यादेव देवनरादिपञ्चकराशिराकाशभूमिमनादिविचित्रव्यवहारक्षम हस्तपादादिलक्षणकर्मेन्द्रियसंपन्नैर्देवनरादिपञ्चकराशिभिः स्वास्वस्वास्वसंवित्स्वेव नरादियोग्यव्यवहारोचितामनोबुद्ध्यहंकारचित्तचक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शादिका अन्तर्बाह्यकरणरूपा संज्ञा संकेता कृता अत एव ताः प्रतिप्राणि विचित्रस्वभावा दृश्यन्त इति भाव ॥ ७२ ॥

तिर्यग्भि.पश्वादिभिस्तुचत्वारःपादाःशृंगेपुच्छंचेति पक्षिभिस्तुचंचु.पक्षौपुच्छंपादौचेति सर्पैस्तुफणाभोगःपुच्छमिति कृमिकीटैर्दंशमशकादिभिश्चस्वस्ववासनानुरूपव्यवहार योग्याअवयवादिसंकेता कल्पिताइत्यर्थ ॥७३॥ आद्यंतमध्येषुचलैर्विकारिभिर्जडैश्च ॥ अधिष्ठानसद्रूपेणतुअचलैरजडैश्च ॥ ७४ ॥ एवंपंचकाख्यलिंगभेदाननंतानुपवर्ण्य तेष्वेकतमस्यकस्यचित्कर्मोपासनसमुच्चयानुष्ठानफलसमष्ट्यहंभावप्राप्तस्यकश्चिदेकःसंकल्पपरमाणुरस्यससारनभोवृक्षस्यबीजमित्याह ॥ एषामिति ॥ समष्टिगोचरत्वादभि व्याप्त.संकल्पोभिसंकल्पस्तल्लक्षण.परमाणु सर्गरूपाणामाकाशवृक्षाणांबीजंतेषुचसर्गाकाशवृक्षेषुइमानिपंचकानीत्यहोमायेत्यर्थ. ॥ ७५ ॥ सर्गाणामाकाशवृक्षत्वयदुक्तं

तिर्यगादिभिरप्यन्यैरन्याःसंज्ञाःप्रकल्पिताः॥ स्थावरादिभिरप्यन्यैरन्यान्याःसंविदःकृताः॥ ७३ ॥ इतिसाधोस्फुरंतीमेचित्राःपंचकराशयः॥ रूपैराद्यंतमध्येषुचलाचलजडाजडैः ॥ ७४ ॥ एषामेकोभिसंकल्पःपरमाणुर्महीपते॥ बीजमाकाशवृक्षाणांसर्गाणांतेष्विमानितु॥ ७५॥ इंद्रियाणिचपुष्पादिविषयामोदवर्तिहि॥ इच्छाभ्रमर्योराजंत्योमंजर्यश्चंचलक्रियाः ॥ ७६ ॥ लोकांतराणिस्वच्छानिगुल्मामूलंसमेरवः॥ पल्लवानीलजलदालतालोलादिशोदश॥ ७७॥ वर्त्तमानानिभूतानिभविष्यंतिचयानितत्॥ जयंतितान्यसंख्यानिफलानिरघुनंदन॥ ७८॥ पंचबीजास्तएतेहिरामपंचकपादपाः॥ स्वयंस्वभावाज्जायंतेस्वयंनश्यंतिकालतः॥ ७९॥ स्वयंनानात्वमायांतिचिरंजाड्यात्स्फुरंतिच॥ स्वविविक्ताःशमंयांतितरंगाइववारिधौ॥ ८०॥ इतोयांतिसमुत्सेधमितोयांतिशमंस्वयम्॥ एतेजाड्यविवेकाभ्यांतरंगाइवतोयधौ॥ ८१॥ येविवेकवशमालयंगतारामपंचकविलासराशयः॥ तेनभूयइहयांतिसंस्थितिंप्रभ्रमंतिजगतीतरेमुहुः॥ ८२॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰मोक्षोपायेषुनिर्वाण॰पू॰चू॰पंचकविलासोनामाशीतितमःसर्गः॥ ८०॥ ॥ ७॥ ॥

त्पुष्पतदामोदादिकल्पनयोपपादयति ॥ इंद्रियाणीत्यादिना ॥ आदिपदादिंद्रियावयवेषुपुष्पावयवतायथोचितंयोज्या ॥ विषयलक्षणेष्वामोदेषुवर्त्तनशीलंतत्प्रधानमितियावत् ॥ चंचलानाकर्मेंद्रियाणांक्रिया. ॥ ७६ ॥ स्वच्छानिस्वर्गादिलोकांतराणिगुल्माविटपाः ॥ समेरवोमेरुसहिताःसर्वेपर्वतामूलम् ॥ ७७ ॥ भूतानिचतुर्विधशरीराणि ॥ तत्तस्यवृक्षस्य ॥ ७८ ॥ स्वभावात्स्वविवेकशून्यादात्मनः ॥ ७९ ॥ स्वस्माद्विविक्ताविवेकदृष्ट्यादृष्टाः ॥ ८० ॥ श्लोकद्वयोक्तमेवसंगृह्याह ॥ इतइति ॥ इतःपराग्दृष्टेः ॥ इतःप्रत्यग्दृष्टे. ॥ ८१ ॥ हेरामयेपंचकविलासराशयःआलयनिर्वासननाशपर्यंतंविवेकवशंगतास्तेइहसंसारेभूयोजन्ममरणदेहधारणादिसंस्थितिनयाति इतरेतुजगतियथापूर्वंप्रभ्रमत्येवेत्यर्थः ॥ ८२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰पू॰अशीतितमःसर्गः ॥ ८० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

कुडलिन्याःप्रसगनरोमोद्गवरामकमा ॥ सिद्धिसिद्धेक्षणोपायायशेषमिहवर्ण्यते ॥१॥ यदाप्राणानिलोयातिरुद्धविकुडलिनीपदम् तदासविदुदेत्यतभूततम्मात्मबीजभूरितिबुद्धि शक्तिप्रवरत्वापपादनेभूततम्मात्मबीजभूरित्यशस्यस्फुटीकरणायकतस्थूलसूक्ष्मपचकविचारसगमयन्खेचरादिसिद्धिबीजप्राणाभ्यासोपयुक्तमस्तुतकुडलिन्याःप्राणापुष्टक प्रकारमदर्शयति ॥ एतदिति ॥ तस्यस्थूलदेहात्मकस्यपचकस्यांतरेमूलाधारेतस्यांमागवर्णितायांकुडलिन्यामेतस्यलिंगात्मकपचकस्यबीजमुपादानभूतसूक्ष्मप्रथमप्राणपचकरू पणस्फुरतीत्यर्थः ॥ १ ॥ सामाणरूपेणांत स्फुरिताकुडलिनीमारुतधर्मेणस्वधर्मेणचस्पद स्पर्श समिविदितिभिरूपकल्पनाभूत्वाकलाचिज्जीवोमन सकल्पोबुद्धिरहकार पुर्यष्टक लिंगमित्यादिनामानिकलनादिव्यापारोपाधिभिर्लभतइत्याह ॥ सांतरितित्रिभि ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तस्यस्वशक्ते प्रधानवृत्तितत्स्थानभेदैर्भिव्यदर्शयति ॥ अपानतामिति ॥ ५॥

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एतत्पंचकबीजतुकुडलिन्यातदतरे॥ प्राणमारुतरूपेणतस्यास्फुरतिसर्वदा ॥ १ ॥ सांत कुंडलिनीस्पदस्पर्शास
विकलामला ॥ कलोक्ताकलनेनाशुकथिताचेतनेनचित् ॥ २ ॥ जीवनाज्जीवतांयातामननाच्चमन स्थिता ॥ सकल्पाच्चैवसकल्पा
बोधाद्बुद्धिरितिस्मृता॥ ३॥ अहकारात्मतांयातासैषापुर्यष्टकाभिधा॥ स्थिताकुंडलिनीदेहजीवशक्तिरनुत्तमा ॥४॥ अपानतामुपाग
त्यसततंप्रवहत्यध ॥समानानाभिमध्यस्थाउदानास्योपरिस्थिता॥ ५ ॥ अधस्त्वपानरूपेवमध्येसौम्येवसर्वदा॥ पुष्टाप्युदानरूपेव
पुम स्वस्थैवतिष्ठति॥६॥ सर्वयत्नमधोयातियदियत्नान्नधार्यते॥ तत्पुमान्मृतिमायातितयानिर्गतयाबलात् ॥ ७॥ समस्तैवोर्ध्वमा
यातियदियुक्त्यानधार्यते॥ तत्पुमान्मृतिमायातितयानिर्गतयाबलात् ॥८ ॥सर्वयात्मनितिष्ठंत्वेस्यक्कोर्ध्वाधोगमागमौ ॥ तज्ज्ञतोहिं
यतेव्याधिरतमारुतरोधत ॥९॥सामान्यनाडीवैधुर्यात्सामान्यव्याधिसभव ॥प्रधाननाडीवैधुर्यात्प्रधानव्याधिसभव ॥१०॥ ॥
श्रीरामउवाच॥ ॥किंविनाशा किमुत्पादा शरीरेस्मिन्मुनीश्वर॥ आधयोव्याधयश्चैवयथावत्कथयाशुमे॥ ११ ॥

वृत्तिभेदप्रयोजनान्याह ॥ अधइति ॥ अपागननायेबप्रयोजनमित्यर्थ ॥ अपानोदानाभ्यामाकृष्यमाणापिस्वयसौम्यानिश्चलैव ॥ तदवष्टब्धत्वादेवपुष्टाबलवत्यप्यूर्ध्ववृ त्तिरुदानरूपेवसतीस्वस्थैवतिष्ठतिनतुलिंगबहिरुत्क्रामयतीत्यर्थ ॥ ६ ॥ एवमधोवृत्तेरपिसावष्टंभिकेत्याह ॥ सर्वप्रयत्नमिति ॥ यदिसामान्यवृत्त्यानधार्यतेतर्हिसाजीवसविद्या नद्दरयासर्वप्रयत्नयास्यात्तथाआकृष्यमाणाअधोमार्गेणबहिर्याति ॥ किमतस्तदाह ॥ तदिति ॥ ७॥ प्रागुक्तस्पष्टमाह ॥ समस्तैवेति ॥ ८ ॥ अतएवप्राणापानगतिनिरोधा भ्यासेनसर्वमिसमानस्यतरवृत्तिजयेसर्वव्याधिक्षयमृत्युजयसिद्धिरित्याह ॥ सर्वयेति ॥ आत्मनिदेहे ॥ ९ ॥ एकशतप्रधाननाड्यस्तच्छाखास्तुसामान्यनाड्यस्तास्वन्नरसप्रा पिकाया समानवृत्तेर्यैधकफपित्तापुपचयादिधुर्यमव्यापारस्तत्रैवेतरवायुभिर्वैषम्येणान्नरसाकर्षणादव्परोगाणांमहारोगाणांचसंभवइत्याह ॥ सामान्येति ॥ १० ॥ कस्मा द्विनाशोपपातकिंविनाशा ॥ एवकिमुत्पादा ॥ ११ ॥

तेपानिवृत्तिरौषधानुनयैस्तात्कालिकोपशम· सुखरूपस्यात्मनःपरिशेषात्सुखं तेषांमूलतोज्ञानेननाशोमोक्षइत्यर्थ· ॥ १२ ॥ मिथ अन्योन्यनिमित्तकत्वात्क्रमसंलग्ने कदाचि
युगपदुत्पन्नाद्बाह्यनिमित्तात्समयुगपत् कदाचित्सुखातरितेपर्यायेण ॥ १३ ॥ मौर्ख्यमज्ञानतन्मूले ॥ १४ ॥ तत्रआध्युद्भवनिमित्तान्याह ॥ अतत्त्वज्ञानेति ॥ आक्रमणनि
ग्रहस्तंविनातदभावादित्यर्थः ॥ त्वदिचित्तेतानवस्तिमितवायुप्रायास्वास्थ्यहेतुसूक्ष्मतामुत्सृज्यरागद्वेषेषुप्रसक्तेरितिशेषः ॥ १५ ॥ इदप्राप्तमिदनप्राप्तमितिचितायाइतिशेष· ॥
भयशोकनिमित्तप्राप्तौतत्प्रतीकारोपायापरिज्ञानलक्षणघनमोहददतीतिघनमोहदा· ॥ १६ ॥ इदानीशारीरव्याध्युद्भवहेतूनाह ॥ भृशमित्यादिना ॥ इच्छामौर्ख्येआंतरेतद्धे

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥आधयोव्याधयश्चैवद्वयंदुःखस्यकारणम् ॥ तन्निवृत्तिःसुखंविद्यात्तत्क्षयोमोक्षउच्यते ॥ १२ ॥ मिथःकदाचि
ज्जायेतेकदाचित्समयेवच ॥ पर्यायेणकदाचिच्च आधिव्याधीशरीरके ॥ १३ ॥ देहदुःखंविदुर्व्याधिमाध्याख्यंवासनामयम् ॥ मौर्ख्य
मूलेहितेविद्यात्तत्त्वज्ञानेपरिक्षयः ॥ १४ ॥ अतत्त्वज्ञानवशतःस्वेंद्रियाक्रमणंविना ॥ त्वदितानवमुत्सृज्यरागद्वेषेष्वनारतम् ॥ १५ ॥ इ
दंप्राप्तमिदंनेतिजाड्याद्वाघनमोहदाः ॥ आधयःसंप्रवर्तंतेवर्षासुमिहिकाइव ॥ १६ ॥ भृशंस्फुरंतीष्विच्छासुमौर्ख्येचेतस्यनिर्जिते ॥ दु
रन्नाभ्यवहारेणदुर्देशाक्रमणेनच ॥ १७ ॥ दुष्कालव्यवहारेणदुष्क्रियास्फुरणेनच ॥ दुर्जनासंगदोषेणदुर्भावोद्भावनेनच ॥ १८ ॥ क्षी
णत्वाद्वाप्रपूर्णत्वान्नाडीनांरंध्रसंततौ ॥ प्राणेविधुरतांयातेकायेतुविकलीकृते ॥ १९ ॥ दौस्थित्यकारणंदोषाद्व्याधिर्देहेप्रवर्त्तते ॥ नद्याः
प्रावृण्निदाघाभ्यामिवाकारविपर्ययः ॥ २० ॥ प्राक्तनीचैहिकीवापिशुभावाप्यशुभामतिः ॥ यैवाधिकासैवतथातस्मिन्योजयतिक्र
मे ॥ २१ ॥ आधयोव्याधयश्चैवंजायंतेभूतपंचके ॥ कथंश्रृणुविनश्यंतिराघवाणांकुलोद्वह ॥ २२ ॥ द्विविधोव्याधिरस्तीहसामान्यःसार
एवच ॥ व्यवहारस्तुसामान्यःसारोजन्ममयःस्मृतः ॥ २३ ॥ प्राप्तेनाभिमतेनैवनश्यंतिव्यावहारिकाः ॥ आधिक्षयेणाधिभवाःक्षीयंतेव्या
धयोप्यलम् ॥ २४ ॥ आत्मज्ञानंविनासारोनाधिर्नश्यतिराघव ॥ भूयोरज्ज्ववबोधेनरज्जुसर्पोहिनश्यति ॥ २५ ॥

तु ॥ दुरन्नादयस्तुवाह्या· ॥ दुर्देशा·श्मशानादयः ॥ १७ ॥ दुष्टेषुनिशीथप्रदोषादिकालेष्वशनव्यवायादिव्यवहारेण ॥ दुर्भावाविषसर्पव्याघ्रतस्करादिशंकास्तेषांमनस्युद्भाव
नेन ॥ १८ ॥ नाडीनामन्नरसाप्रवेशेनक्षीणत्वाद्विगुणरसवातादिप्रवेशेनप्रपूर्णत्वाद्वाविधुरताकफपित्तादिप्रकोपेनव्याकुलताम् ॥ आघातादिनाविकलीकृते ॥ १९ ॥ दौस्थि
त्यमस्वास्थ्यतत्कारणव्याधिःसदेहस्याकारविपर्ययः ॥ २० ॥ साचाधिव्याधिसामग्रीप्राक्तनैहिककर्मानुसारेणमिलतीत्याह ॥ प्राक्तनीति ॥ २१ ॥ २२ ॥ सामान्य·पेलव
सारोदृढतरश्च ॥ व्यवह्रियतइतिव्यवहार·क्षुत्तृषास्त्रीपुत्रलालसादिस्तत्सभवश्च ॥ जन्ममयोजन्मादिविक्रियामूलम ॥ २३ ॥ अभिमतेनान्नपानस्त्रीपुत्रादिना ॥ २४ ॥ आ
धिर्व्याधि·भूयोभूयसालोकपरिशीलनाद्रज्जुतत्त्वप्रत्ययपर्यंतेनावबोधेन ॥ २५ ॥

प्राग्व्यदीसर्वेषांतटवीरुधामिवसर्वेषामाधिव्याधिविलासानांसाराधिसक्षयोमूलहामूलोच्छेदीत्यन्वय ॥ २६ ॥ सामान्यव्याधिव्यनाधिजव्याधय सुचिकित्स्यादित्याशये नाह ॥ अनाधिजादिति ॥ अन्यैरक्षुपरंपरोपदिष्टैश्चिकित्सनै ॥ २७ ॥ लोलार्कादितीर्थेषुस्नानम मन्त्राऔषधानीत्यादुपाया वक्तुश्चवक्तृजनादधिगतान्यौषधानि चिकित्साशास्त्राणिसत्वयाज्ञायतएवेतिशेष ॥ २८ ॥ आधिव्योव्याधिजन्मप्रकारतच्चिकित्सोपायश्चराम पृच्छति ॥ आधेरिति ॥ द्रव्यादौपधादितरयामन्त्रपुण्यादिरूपयेति स्वसभावनयोक्ति ॥ २९ ॥ तत्रप्रथमतदुद्भवप्रकारमाह ॥ चित्तेइत्यादिना ॥ विधुरितेआधिभि क्षुब्धे ॥ उक्तमर्थदृष्टांतेनोपपादयति ॥ तथाहीतिसार्धेन ॥ अपपुरोमार्गम्

आधिव्याधिविलासानांरामसाराधिसक्षय ॥ सर्वेषांमूलहाप्रावृणनदीघतटवीरुधाम् ॥ २६ ॥ अनाधिजाव्याधयस्तुद्रव्यमन्त्रशुभक्र मै ॥ चिकित्सकादिशास्त्रोक्तैर्नश्यंत्यन्यैरिहाथवा ॥ २७ ॥ स्नानमन्त्रौषधोपायावक्तुश्चाधिगतानिच ॥ त्वयाचिकित्साशास्त्राणिकिमन्य दुपदिश्यते ॥ २८ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ आधे कथभवेद्व्याधि कथचसविनश्यति ॥ द्रव्यादितरयायुक्त्यामंत्रपुण्यादिरूपया ॥ २९ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ चित्तेविधुरितेदेह सक्षोभमनुयात्यलम् ॥ तथाहिरुपितोजतुरग्रमेवनपश्यति ॥ ३० ॥ अनवेक्ष्यपुरोमागममा गमनुधावति ॥ प्रश्तमागमुत्सृज्यशरार्त्तोहरिणोयथा ॥ ३१ ॥ सक्षोभात्साम्यमुत्सृज्यवहतिप्राणवायव ॥ देहेगजप्रविष्टेनपयांसीव सरित्तटे ॥ ३२ ॥ असमंवहतिप्राणेनाड्योयांतिविसस्थितिम् ॥ असम्यक्सस्थितेभूपेयथावर्णाश्रमक्रमा ॥ ३३ ॥ काश्चिन्नाड्य प्रपूर्ण त्वयांतिकाश्चिच्चरिक्तताम् ॥ प्राणाविधुरितेदेहमवंत सरितोयथा ॥ ३४ ॥ कुजीर्णत्वमजीर्णत्वमतिजीर्णत्वमेववा ॥ दोषायैवप्रयात्य न्नप्राणसचारदुःक्रमात् ॥ ३५ ॥ यथाकाष्ठानिनयतिस्रोतोदेशसरिद्रय ॥ तथान्नानिनयत्यत प्राणवात स्वमाश्रयम् ॥ ३६ ॥ यान्य न्नानिनिरोधेनतिष्ठंत्यत शरीरके ॥ तान्येवव्याधितायांतिपरिणामस्वभावत ॥ ३७ ॥ ॥ एवमाधेर्भवेद्व्याधिस्तस्याभावाच्चनश्यति ॥ यथामन्त्रैर्विनश्यंतिव्याधयस्तत्क्रमशृणु ॥ ३८ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ शार्दूलिकेपितथैवआधिरुतात्सक्षोभात्प्राणवायव साम्यमुत्सृज्यामार्गेणवहंति ॥ यथागजस्यप्रविष्टेनप्रवेशेनक्षुब्धानिपयांसिसरितस्तटेअमार्गेवहंतितद्वत् ॥ ३२ ॥ असमविपमम् ॥ विसस्थितिकफपित्तादिपूर्णतामयुक्तविपमसस्थानताम् ॥ ३३ ॥ तदेवाह ॥ काश्चिदिति ॥ प्राणैरातिविधुरितेसर्वतोपिव्याकुलीकृतदेहे ॥ सरितोनाड्य स्रो तांसीव ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ समानाख्यप्राणवात स्वमाश्रयसर्वशरीरगुकाष्ठान्यन्नानिरसीकृत्यनयति ॥ मध्येतुसमानएवसेतद्भुतमन्नसमनयतीतिश्रुतेरितिभाव ॥ ३६ ॥ धातुवै पम्यपरिणामस्वभावत ॥ ३७ ॥ उपसहरति ॥ एवमिति ॥ अभावान्नाशाम् ॥ ३८ ॥

हरीतक्या फलानि हरीतक्य ॥फलेलुपिहरीतक्यादिपुव्यक्तिरितिनियमान्नवचनेयुक्तवद्भाव ॥ तथायरलवादयोवायुवह्निभूजलादिबीजात्मकामन्त्रवर्णामात्रिकभावनावशतो नाडीपुन्याध्याकारपरिणतान्नरसानामुत्सारणपाचनादिकार्यंकुर्वंतीत्यर्थ ॥ ३९ ॥ आध्युपशमोपायानाह ॥ शुद्धयेत्यादिना ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रासंगिकप्रश्नोत्तर मुपसंहृत्यप्रकृतसिद्धिहेतुनिरूपणप्रस्तौति ॥ आधीति ॥ ४३ ॥ पुर्यष्टकाख्यस्यलिंगात्मनोजीवस्याधारभूताम् ॥ ४४ ॥ आपूर्यकूर्मनाड्याप्राणमवष्टभ्येत्यर्थः ॥ तथाचप तजले.सूत्रम ॥ कूर्मनाड्यांस्थैर्यमिति ॥ कंठकूपादधउरसिकूर्माकारानाडीतस्यांकृतसंयम स्थैर्यंलभतेयथासर्पोगोधावेतितद्भाष्यम् ॥ कायस्यापीनतागरिमाख्यासिद्धिरपि तथातादृशीभैरवीसिद्धातीत्यर्थ ॥४५॥ केनतर्ह्यूर्ध्वंनभोगतिसिद्धिस्तदाह ॥यदेत्यादिना॥यदापूरकेणपूर्णेदेहांतरायतोमूलाधारादारभ्यब्रह्मरंध्रपर्यंतदीर्घीकृत्योर्ध्वमाकृष्टःप्राण

यथाविरेकंकुर्वंतिहरीतक्यःस्वभावतः ॥ भावनावशतःकार्यंतथायरलवादयः ॥ ३९ ॥ शुद्धयापुण्ययासाधोक्रियया साधुसेवया ॥
मनःप्रयातिनैर्मल्यंनिकषेणेवकांचनम् ॥ ४० ॥ आनंदोवर्धतेदेहेशुद्धेचेतसिराघव ॥ पूर्णेंदावुदितेत्यत्रनैर्मल्यंभुवनेयथा ॥ ४१ ॥ स
त्वशुद्ध्यावहंत्येतेक्रमेणप्राणवायवः ॥ जरयंतितथान्नानिव्याधिस्तेनविनश्यति ॥ ४२ ॥ आधिव्याध्योरितिप्रोक्तौनाशोत्पत्तिक्रमौत्व
यि ॥ कुंडलिन्याःकथायोगादधुनाप्रकृतंशृणु ॥ ४३ ॥ पुर्यष्टकपराख्यस्यजीवस्यप्राणनामिकाम् ॥ विद्धिकुंडलिनीमंतरामोदस्येवमं
जरीम् ॥ ४४ ॥ तांयदापूरकाभ्यासादापूर्यस्थीयतेसमम् ॥ तदैतिमैरवंस्थैर्यंकायस्यापीनतातथा ॥ ४५ ॥ यदापूरकपूर्णांतरायतप्राण
मारुतम् ॥ नीयतेसंविदेवोर्ध्वंसोढुंघर्मक्लमंश्रमम् ॥ ४६ ॥ सर्पीवत्वरितैवोर्ध्वंयातिदंडोपमांगता ॥ नाडीःसर्वाःसमादायदेहबद्धाल
तोपमाः ॥ ४७ ॥ तदासमस्तमेवेदमुत्प्लावयतिदेहकम् ॥ नीरंध्रंपवनापूर्णंभस्त्रेवांबुततांतरम् ॥ ४८ ॥ इत्यभ्यासविलासेनयोगेनव्यो
मगामिना ॥ योगिनःप्राप्नुवंत्युच्चैर्दीनाइंद्रदशामिव ॥ ४९ ॥

मारुतोयस्मिन्कर्मणितद्यथास्यात्तथासंवित्कुंडलिनीप्राणनिरोधोद्भूतमूष्माणतत्प्रयुक्तशारीरक्लमानसंश्रमचाभ्यासपाटवेनामृताप्लावनेनचसोढुंसह्यकर्तुमूर्ध्वंनीयते ॥ ४६ ॥ नीयमानाचसाआकर्षणाद्दंडोपमादीर्घतागतासतीसर्पीवत्वरितैवोर्ध्वमभ्यासपाटवाद्याति ॥ कथयातितदाह ॥ नाडीरिति ॥४७॥ तदानाडीद्वारानीरंध्रनिरवकाशयथास्यात्त थापवनेनापूर्णलघुत्वमापन्नसमस्तमापादमस्तकमिददेहककूपादूर्ध्वमाकृष्यमाणाचर्मभस्त्राततव्याप्तमंतरमतःप्रदेशोयेनतथाविधमम्भिवउतूऊर्ध्वंप्लावयतिउड्डीनकरोतितदेवा स्यात्काशगमनमित्यर्थ ॥ ४८ ॥ इतिएवविधेनाभ्यासविलासेनयोगेनकायाकाशसंबंधसंयमलक्षणेन ॥ तथाचभगवतःपतजले.सूत्रम ॥ कायाकाशयोःसंबधसंयमाल्लघुतू लसमापत्तेश्चाकाशगमनमिति॥तद्भाष्यच यत्रकायस्तत्राकाशकायस्यतेनसंबध प्राप्तिस्तत्रकृतसंयमोयोगीजित्वातत्संबधलघुतूलादिषुआपरमाणुभ्यःसमापत्तिलब्ध्वाजित संबंधोलघुर्भूत्वापादाभ्याविहरतिततस्तूर्णनाभितंतुमात्रेविहृत्यरश्मिषुविहरतिततोयथेष्टमाकाशगतिरस्यभवतीति ॥ ४९ ॥

टी.

इदानीं सिद्धदर्शनोपायमाह ॥ ब्रह्मनाडीत्यादिना ॥ यदा रेचकेन प्रयोगेणाभ्यासरूढा कुण्डलिनी शक्तिर्ब्रह्मनाडीसुषुम्नातदन्तःप्राणप्रवाहेण शीर्षकपालद्वयसंधिलक्षणस्य कपाट स्यबहिर्द्वादशांगुलमितमूर्धनिपाट शीलाप्यस्थाने मुहूर्त्तमात्रं स्थितिमाप्नोति तदा व्योमगानां सिद्धानां दर्शनं भवतीति परेणान्वयः ॥ तथा च भगवत्पतञ्जले सूत्रम् ॥ मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनमिति ॥ तद्व्याख्या च ॥ शिरःकपालेऽन्तश्छिद्रं प्रभास्वरं ज्योतिस्तत्र संयमात् सिद्धानां द्यावापृथिव्योरन्तरालचारिणां दर्शनमिति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अदिव्यानामिन्द्रिया णामिति भावलक्षणषष्ठी धानादरे इति षष्ठी ॥ यद्वास्मदादीनामिन्द्रियाणामदिव्यानां सतां सत्यपि सन्निकर्षे सिद्धानां तत्त्वतद्गोचरत्वं दुर्लभं तद्वा नयनोऽशुमणचाक्षुषप्रभासन्निकर्ष विनापीक्षणात्प्राणधारणमात्रेण सिद्धानां दर्शनं कथं भवेत्तच्च कीदृशमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ तत्र कथं भवेदित्यंशमिष्टापत्त्या वसिष्ठः परिहरति ॥ नकेचनेति ॥ न भास्वतो न भास्वतो वायुभूता

ब्रह्मनाडीप्रवाहेणशक्तिः कुण्डलिनीयदा ॥ बहिरूर्ध्वकपालस्यद्वादशांगुलमूर्द्धनि ॥ ५० ॥ रेचकेनप्रयोगेणनाड्यंतरनिरोधिना ॥ मुहूर्त्त स्थितिमाप्नोतितदाव्योमगदर्शनम् ॥ ५१ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ दर्शनंकीदृग्ब्रह्मन्नयनांशुगणंविना ॥ अदिव्यानामिंद्रियाणांत त्वमवश्यंभवेत् ॥ ५२ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ नकेचनमहाबाहोभूचरेणनभस्वतः ॥ अदिव्येनाश्रिताज्ञानेदृश्यंतेपुरुषेंद्रिये ॥ ५३ ॥ विज्ञानादृरसस्पंदनतुच्छिनेनेणराघव ॥ दृश्यतेव्योमगा सिद्धा स्वप्नवत्स्वाथदाअपि ॥ ५४ ॥ स्वभावलोकनपद्वत्तद्वत्सिद्धावलोकनम् ॥ केवलोथविशेषोयसिद्धप्राप्तौस्थिराथता ॥ ५५ ॥ मुखाद्बहिर्द्वादशांतेरेचकाभ्यासयुक्तित ॥ प्राणेचिरस्थितिनीतेप्रविशत्यपरापुरीम् ॥ ५६ ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ वदस्वभावस्यकथंब्रह्मन्नचलसंस्थिति ॥ वक्तारसानुकंपाहिदुःप्रश्नेपिनखेदिन ॥ ५७ ॥ ॥ श्रीव सिष्ठउवाच ॥ ॥ शक्तियातुस्वभावास्यायथास्फुरतिचात्मन ॥ सगादिपुतथैवासौस्थितियातीतिनिश्चय ॥ ५८ ॥

सिद्धा आश्रिता ज्ञाने मलिनपुरुषेंद्रिये रविप्रयत्नोपायांतरेण मानदृश्यंत इति सत्यमेवमन्वयोक्तमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ केन तर्हि दृश्यंत इत्यत आह ॥ विज्ञानादिति ॥ विज्ञाना योगाभ्याससंस्कृ तमनस ॥ ५४ ॥ कीदृशमिति प्रश्नोत्तरस्योत्तरमाह ॥ स्वभावलोकनमिति ॥ स्थिरायतासंपादकदानफलाबाह्याविष्यवहारक्षमार्थता स्वभावापेक्षया विशेष इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ इदानीं परकायप्रवेशो येनोपायेन सिध्यति तमाह ॥ मुखादिति ॥ द्वादशांतिद्वादशांगुलिपरिमितपति ॥ ५६ ॥ विशेषोयसिद्धप्राप्तौ स्थिरार्थतेतिमयुक्त तमस्वभाव एव हेतुर्बाध्य सर्वस्य जगतो मायामयत्वादनियतस्थितित्वप्रसङ्गात् शास्त्रेऽपि घटस्य पटनादृष्टेस्याविनाप्युत्पादितनमस्वभावस्यैकस्य नियतस्थिति कथमिति रामः पृच्छति ॥ वदेति ॥ ५७ ॥ स त्यसत्यस्येश्वरस्य सर्गादिकाले सकल्पप्रयुक्तावस्तुस्वभावनियतिरपि पाक्षसर्गकालमेवनभस्यपेक्षास्तीति सर्वनियतिप्रमवादविरोध इत्याशयेन प्रागुक्तमेव स्मारयन्नुत्तरमाह ॥ शक्तिरिति ॥ ५८ ॥

कालभेदेनेवदेशभेदेनापिवस्तुशक्तेरनियतताट्टष्टेत्याह ॥ अवस्तुत्वादिति ॥ क्वचित्कामरूपदेशादौ ॥ शारदंव्रीह्यादिफलम् ॥ ५९ ॥ नानाऽनानातयाअनियतस्वभावतयास्थि तसर्वमेवेदंब्रह्म ॥ ब्रह्मस्वभावेनैवनियतैकरूपनान्येनेत्यर्थः ॥ कथंतर्हिवन्हेरूर्ध्वज्वलनादिनियतिस्तत्राह ॥ जृंभतेइति ॥ प्राणिकर्मतत्फलोपभोगव्यवहारार्थमज्ञातब्रह्मैवक चित्कालतथातथानियतस्थितिभूत्वाजृंभतइत्यर्थः ॥ ६० ॥ इदानीमणिमाख्यामहिमाख्याचसिद्धिः केनोपायेनसिद्ध्यतीतिरामःपृच्छति ॥ सूक्ष्मेति ॥ नीयतेयोगिनेतिशेष ॥ ६१ ॥ अस्यप्रश्नस्योत्तरमुत्तरसर्गेविस्तराद्वर्णयिष्यस्तदुपोद्घाततयादेहेअग्नीषोमव्याप्तिनिरूपयिष्यन्प्राणापानयोःसंघर्षादंतरालेजाठराग्निनिष्पत्तौदृष्टांतमाह ॥ काष्ठेति ॥ छेदेद्वैधीभावः ॥ द्वयो प्राणापानयोः ॥ अग्निर्जाठरः ॥ ६२ ॥ प्राणापानयो संघर्षणोपपत्तयेअन्योन्याकर्षकत्वेकारणमाह ॥ मासमित्यादिना ॥ कुत्सितस्यदेहयंत्रस्यज ठरेउदरप्रदेशेनाभेरूर्ध्वमधश्चसमिलत्अतएवमिथः श्लिष्टमुखमामाशयपक्वाशयभस्त्राद्वयरूपस्थूलमांसादिविस्थैरूर्ध्वमाकाशसस्थैरभ्र स्थैरधोजलेनिमग्नैश्चभागैःपरस्परश्लि

अवस्तुत्वादविद्यायावस्तुशक्तिरपिक्वचित् ॥ भिद्यतेदृश्यतेत्थंगवसंतेशारदंफलम् ॥ ५९ ॥ सर्वमेवमिदंब्रह्मनानानानातयास्थितम् ॥ जृंभतेव्यवहारार्थंकेवलंकथितस्थिति ॥ ६० ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ सूक्ष्मच्छिद्रादिगत्यर्थंपूरणार्थंचखस्यवा ॥ अणुतांस्थूलतांवा पिकायोयंनीयतेकथम् ॥ ६१ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ काष्ठक्रकचयोःश्लेषाद्यथाछेदःप्रवर्त्तते ॥ द्वयोःसंघर्षणादग्निःस्वभावाज्जा यतेतथा ॥ ६२ ॥ मांसंकुयंत्रजठरेस्थितंश्लिष्टमुखंमिथः ॥ ऊर्ध्वाधःसंमिलत्स्थूलद्व्यंभःस्थैरिववेतसम् ॥ ६३ ॥ तस्यकुंडलिनीलक्ष्मी र्निलीनांतर्निजास्पदे ॥ पद्मरागसमुद्गस्यकोशेमुक्तावलीयथा ॥ ६४ ॥ आवर्त्तफलमालेवनित्यंसलसलायते ॥ दंडाहतेवभुजगीसमुन्न तिविवर्तिनी ॥ ६५ ॥ द्यावापृथिव्योर्मध्यस्थाक्रियेवस्पंदधर्मिणी ॥ संविन्मधुविवोधार्कोत्हृत्पद्मपुटषट्पदी ॥ ६६ ॥ तत्सर्वशक्तिपद्मा दिवात्येनाभ्यंतरैस्तया ॥ हृदिव्याधूयतेवातैःपत्रवृंदमिवाभितः ॥ ६७ ॥

टरुपलक्षितमधोभस्त्राऊर्ध्ववायुनाचविरुद्धदेशयो कृष्यमाणवेतसकुजमिवकंपमानंस्थितंवर्ततइत्यर्थः ॥ ६३ ॥ अस्तुनत्किततस्तत्राह ॥ तस्येति ॥ तस्यमांसस्याधस्तनभस्त्रा भागस्यमूलभागरूपेनिजेआस्पदेमूलाधारेप्रागुक्ताकुंडलिनीसर्वस्यकार्यकारणसंघातस्यप्राणप्रदत्वाल्लक्ष्मीः ॥ ६४ ॥ जपकालेआवर्त्यमानारुद्राक्षादिफलमालेवनित्यमभी क्ष्णप्राणापानोद्गिरणनिगिरणाभ्यासलसलायतेकंपेनाव्यक्तरवंजनयति ॥ अव्यक्तानुकरणाड्डाचिबहुलग्रहणात्करोत्यर्थेक्यङ् ॥ समुन्नतिरूर्ध्वमुखतातयाविवर्तिनीपरिवर्त्त नशीला ॥ ६५ ॥ द्यावापृथिव्योर्मध्येप्राणिनामूर्ध्वाधोगतिहेतुर्विहितनिषिद्धक्रियेवप्राणापानयोरूर्ध्वाधोगतिहेतुत्वात्स्पंदधर्मिणी चाक्षुषादिसंविल्लक्षणानामधूनारूपादिवि षयास्वादानाविबोधेअर्कइवस्थिता ॥ ६६ ॥ शक्तयोज्ञानकर्मेंद्रियादिशक्तयः ॥ प्रागुक्तहृत्पद्मादिपदान्नाडीजालंचहृदिआभ्यंतरैर्वातैस्तयाव्याधूयतेकंप्यते ॥ यथाबाह्येन वातेनतरुपत्रवृंदंव्याधूयतेतद्वदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

भासम्यामयद्व्हिशालस्फुरतितमथस्वभावादेववायवोबलवत्काष्ठपापाणादिमहुपर्णतृणादिचकवलयतीवकालेनजरयंतिमद्वतम्योंन्यपिप्राणवायवोभुक्तमन्नादिजरयतीत्य र्थ ॥ ६८ ॥ जरणप्रकारमेवाह ॥ वातैरिति ॥ तथागुक्तहृत्पद्मनाडीअस्माद्विप्राणवातैराहन्यमानध्मायमानलोहकारजवेवतरलायते ॥ तरलायमानस्यतस्यहृदिअतन्मविष्ट स्यान्नस्यप्रथमरसोरसाद्रक्तरक्तान्मांसमांसान्स्वकूत्वचोमेदोमदसोमज्जामज्जाभ्योस्थीन्यस्थिभ्यशुक्रमितिविविधकार्येणाभ्यस्याअन्यापरिणतिरेति ॥ यथावसंतेतरोरतप्रवि टभौमरसस्यपल्लवामअर्यपुष्पाणिफलानीत्यादिएतितद्वदित्यर्थ ॥ ६९ ॥ तमसमस्वपिधातुस्थानेपूत्तरोत्तरपरिणामसिद्ध्येपरस्परसघर्षाज्जाठराग्नरभिव्यक्तिरस्तीत्याशयेना ह ॥ देहस्विति ॥ आजरणजरणपरंपरयाचरमधातुपरिणामपर्यंतमित्यर्थ ॥७ ॥ सदेह सर्वांगेउदितेनपदीप्तेनतनजाठराग्निनाऔष्ण्यमेति ॥७१॥ तस्यैवसर्वदेहव्यापिनोजाठ

यद्व्योमस्फुरत्यगस्वभावात्तत्रवायव ॥ बलवन्मृदुयत्किंचिद्भृशकवलयनितत् ॥६८॥ वातैराहन्यमानतत्पद्मादितरलायते ॥ द्वयन्या न्यतिकार्येणपल्लवादियथातरो ॥६९॥ देहष्वाजरणसर्वरसानांपवनोन्वहम् ॥ जनयत्यग्निमन्योन्यसघर्षाद्धनवेणुवत् ॥७०॥ स्वभाव शीतवातात्मादेहस्तेनौष्ण्यमेत्यथ ॥ उदितेनससर्वांगेभुवनभानुनायथा ॥७१॥ सर्वतोविचरेदस्मिंस्तत्तेजस्तारकाकृति ॥ हृत्पद्महेमभ्र मरोयोगिनांचित्यतांगतम् ॥ ७२ ॥ तत्प्रकाशमयज्ञानंचिंतितसत्प्रयच्छति ॥ येनयोजनलक्षस्थवस्तुनित्यहिदृश्यते ॥७३॥ तस्याग्नेर्वा डवस्येवजलसशुष्कमिंधनम् ॥ मांसपकजखडाढ्यंहृत्सर कोशवासिन ॥७४॥ यदच्छशीतलत्वचतदस्याप्नेदुरुच्यते ॥ इतींदोरुत्थि त सोग्निरग्नीषोमौहिदेहक ॥ ७५ ॥ सर्वतूष्णात्मकंकिंचित्तेजोकाग्न्यभिधविदु ॥ शीतात्मकतुसोमाख्यमाभ्यामेवकृतजगत् ॥ ७६ ॥ विद्याविद्यास्वरूपेणसर्वसदसदात्मना ॥ जगद्द्वायेननिर्वृत्ततद्वैवविभज्यते ॥ ७७॥ सविप्रकाशविद्यादिसूयमग्निंविदुर्बुधा ॥ अस ज्जाड्यतमोविद्याद्याहु सोममनीषिण ॥ ७८ ॥

रामर्त्यस्येतारकाकारेणयोगिभिरुपासनक्रियतइत्याह ॥ सर्वतइति ॥ अस्मिन्देहे ॥ ७२ ॥ तदेवंचिद्रूपेणचित्यमानव्यवहितविप्रकृष्टसर्वपदार्थदर्शनसिद्धिजनयतीत्याह ॥ तदिति ॥ ७३ ॥ तस्याग्नेरिंधनमाह ॥ तस्येति ॥ वाडवस्याग्नेःसामुद्रजलमिवमांसलक्षणे पकजखंडैराढ्यपद्मसरस्तत्कोशशायिनस्तस्यजाठरस्याग्नेरपिशारीरमन्नरसरूप जलसशुष्कज्वलनयोग्यमिंधनमित्यर्थ ॥ ७४ ॥ देहेइंधनभूतमिद्धशलक्षणेनविभज्यदेहस्याग्नीषोमात्मकत्वमाह ॥ यदिति ॥ ७५ ॥ बहिरपिजगत्प्रकाशौष्ण्याभ्यांशैत्य जाड्याभ्यांचाग्नीषोमात्मकत्वमित्याह ॥ सर्वमिति ॥ ७६॥ अथवाचिज्जडोभयघटितसदसदात्मकमविद्याशबलब्रह्मैवजगदाकारेणनिर्वृत्तमितितद्वैवप्रकाशजाड्यात्मनाग्नी षोमरूपेणविभक्तमित्याह ॥ विद्येति ॥ ७७ ॥ तद्विभागमेवस्फुटमाह ॥ सविदिति ॥ विद्याआत्मतत्त्वस्फूर्तिम् ॥ आविपदाद्वाप्तापमयाच ॥ ७८ ॥

देहेष्वाजरणंसर्वरसानांपवनोन्वहम् जनयत्यग्निमन्योन्यसंघर्षाद्वनवेणुवदितित्वदुक्त्यादेहबहिश्चप्रत्यक्षेणाभ्यादित्यादेर्वायवधीनोद्भवोदयादिदर्शनाद्वह्निर्वाय्वात्मनःसोमादुदेती त्ययमर्थोमयाबुद्धइतिशेषः ॥ शेषःस्पष्टः ॥ ७९ ॥ परस्परंपर्यायेणप्रजीघेतेजिगीषेते ॥ जेःसनिद्वित्वकुत्वयोरभावश्छादसः ॥ अज्झनगमामितिदीर्घः ॥ प्रजीवेतेइतिपाठेतुप रस्परमुपजीवतइत्यर्थः ॥ ८० ॥ अनयोर्जन्मबीजांकुरवत्परस्परोपादानकंदिवसरात्रिवत्परस्परनिमित्तकंच ॥ स्थितिस्तुछायातपसमापरस्परोपघातिनीत्यर्थः ॥ ८१ ॥ दृष्टा तभेदोपन्यासस्यतात्पर्यांतरमाह ॥ तुल्येति ॥ युगपदुपलंभेछायातपस्थितिःपर्यायेणोपलंभेदिनरात्रिस्थितिर्दृष्टांतइत्यर्थः ॥ ८२ ॥ दृष्टांतयोःकार्यकारणभावद्वयपरत्वपक्षे

॥श्रीरामउवाच॥ ॥वह्निर्वाय्वात्मनःसोमादुदेतीतिमुनीश्वर॥ सोमस्योत्पत्तिमधुनावदमेवदतांवर॥ ७९ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ अग्नीषोमौमिथःकार्यकारणेचव्यवस्थिते॥ पर्यायेणसमंचैतौप्रजीघेतेपरस्परम् ॥ ८० ॥ जन्मांगबीजांकुरवत्तथादिवसरात्रिवत्॥ स्थितिश्छायातपसमाकेवलासैतयोर्भवेत्॥ ८१ ॥ तुल्यकालोपलंभासावित्थंछायातपस्थितिः॥ केवलैकोपलंभाद्यास्थितिर्दिवस रात्रिवत्॥ ८२ ॥ कार्यकारणभावश्चद्विविधःकथितोनयोः॥ सद्रूपपरिणामोत्थोविनाशपरिणामजः ॥ ८३॥ एकस्माद्यद्द्वितीयस्यसं भवोंकुरबीजवत्॥ कार्यकारणभावोसौसद्रूपपरिणामजः॥ ८४ ॥ एकनाशेद्वितीयस्ययद्भावोदिनरात्रिवत् ॥ कार्यकारणभावोसौ विनाशपरिणामजः॥ ८५॥ सद्रूपपरिणामस्यम्दृष्टक्रमसंस्थितेः॥ अक्षोपलंभादितरत्प्रमाणंनोपयुज्यते ॥ ८६ ॥ विनाशपरिणाम स्यदिनरात्रिक्रमस्थितेः॥ अभावोप्येकवस्तुस्थोगतोमुख्यप्रमाणताम्॥ ८७॥

प्यवांतरभेदांतरद्वयेपितात्पर्यमस्तीत्याह ॥ कार्यकारणभावश्चेति ॥ ८३ ॥ तयोराद्यमुपपादयति ॥ एकस्मादिति ॥ ८४ ॥ द्वितीयमुपपादयति ॥ एकेति ॥ भावउत्पत्तिः ॥ ८५ ॥ आद्येकार्यदशायांकारणसत्वेमृदात्मकोयंघटइत्यादिप्रत्यक्षंप्रमाणमित्याह ॥ सद्रूपेति ॥ यद्यप्यनुमानादीनामपिसंभवोस्तितथापिप्रत्यक्षसिद्धेर्थेनतेमृग्यतेइत्यनुप योगोक्तिः ॥ तदुक्तंन्यायवाचस्पत्ये ॥ नहिकरिणिदृष्टेचीत्कारेणतमनुमिमतेमिमातारइति ॥ सिद्धिसत्वेनपक्षतारूपकारणाभावादित्याशयः ॥ ८६ ॥ एवंद्वितीयेपिकार्यद शायांकारणासत्वेदिवारात्रिर्नोपलभामहेइत्यनुपलब्धिः[1]प्रमाणमित्याह ॥ विनाशेति ॥ एकवस्तुस्थःएकवस्तुमात्रपाहिप्रत्यक्षाविरुद्धः ॥ ८७ ॥

१ उपलब्धेरभावोऽनुपलब्धिः

मनुकार्यंकुर्वन्कारणमुच्यत तत्कर्तृत्वंचकारणस्यतदभिनिवेशलक्षणायामास्थायांदृष्टम् नचप्रकाशनमात्रोपक्षीणस्यविनस्यरात्रिनिर्माणेआस्थास्तीतिनास्तिकर्तृत्वम् एव
राधेरपिदिनमुत्पन्नास्तीत्यभावपरिणामेनकार्यकारणभावोनिमूल ॥ एवमचेतनस्यमृदादेर्नघटादिजननेआस्थासंभवति तस्याश्चेतनधर्मत्वात् ॥ किंचानुपमर्दिताम्मृत्पिण्डा
त्मघटानिष्पद्यते उपमर्देतुमृत्पिण्डोनस्यत्येवतिकिंसद्रूपेणपरिणमत नचपिण्डघटव्यतिरिक्ताउभयानुगताम्मृत्सामकाचित्प्रवृत्तीयास्ति ॥ किंचबीजादिस्थितनिनक्षुनश्यन्नट
बाअंकुरंजनयत् ॥ नाद्य ॥ कुसूलादौतत्प्रसंगात् ॥ नद्वितीयतृतीयौ ॥ तदास्वमाणेप्यसमर्थपरमुत्पादयितुसमर्थमितिकावार्त्तोयुक्ति ॥ चतुर्थस्तुकस्य सर्वानुभवबाधितइ
तिनकस्माच्चित्कस्यचिदुत्पत्तिविनाशावाकिंतुस्वभावतएवसर्वमुत्पद्यतेविनश्यतिचतत्पौर्वापर्यदर्शनादविवेकिनांकार्यकारणभावविकल्पइत्यादिदुर्युक्तिभाविन स्वानुभवविरोधोद्भावनेनैवनिरसनीयाइत्याह ॥ अनास्थेति ॥ इत्यादिरायुक्तिर्दुर्युक्तिस्तद्वादिनः ॥ अवज्ञयाअवमानेन ॥ स्वानुभूत्यपलापिनाचतेषामिर्त्स्यवणनीया ॥ अनास्थादियुक्ति
युद्धिरकर्तृत्वादिबुद्धिजनयन्निषयोरेवकार्यकारणभावस्तत्वानुभवसिद्धइतिकथंतत्सामान्यापलाप ॥ यदिनजनयतितर्हितथास्वानुभवयतस्त्वमपरबोधयिपयायुक्त्युपन्या

अनास्थानास्तिकर्तृत्वमित्याद्यायुक्तिवादिन ॥ अवज्ञयाबहिष्कार्या स्वानुभूत्यपलापिन ॥८८॥ प्रत्यक्षवदभावोपिप्रमैवरघुनंदन ॥
अम्यभावोपिशीतस्यप्रमाणंसर्वजन्तुषु ॥ ८९ ॥ अग्निर्धूमतयाभागायांप्रयातिपयोदताम् ॥ सद्रूपपरिणामेनतदग्नि सोमकारणम्
॥९०॥ अग्निर्नष्टतयाशैत्यादसावेवप्रयातियत् ॥ विनाशपरिणामेनतदग्निःसोमकारणम् ॥९१॥ समांबुधिपय पीत्वाधूमोद्गारेणवाड
व ॥पयोदतांप्रयातेनतदेवजनयत्यलम्॥९२॥ अर्कःपीत्वानिशानाथमामावास्यपुनःपुन ॥उद्गिरत्यमलेपक्षेमृणालमिवसारसः॥९३॥

सःस्वानुभवविरुद्धःप्रलापइति ॥ एवरात्रिरपिपरमभावविकारात्मनाऽभावपरिणामेनदिनस्यकारणमितिस्वानुभवसिद्धमेव ॥ नचनाशोनभावविकारः उत्पत्त्यादेरिवतस्या
पिभावधर्मत्वानुभवात् ॥ एवंबीजांकुराद्यवस्थास्वनुगतद्रव्यमप्यबाधितप्रत्यभिज्ञानुभवसिद्धंनापलाप्यं तदेवस्थितनिनक्षुनश्यन्नष्टमित्याद्यवस्थाभेदस्वात्मन्यनुभवदकरा
दे कारणतावस्थाभेदपुष्पिन्नइतितमद्रव्यभेदास्तेषांनिर्हेतुकोत्पत्त्यादिचिन्तामाप्यकामतिर्गौरवमस्तोश्चप्रलपतोमूर्खाअवज्ञयैवबहिष्कार्याइत्यर्थ ॥ ८८ ॥ अनुपलब्धे मा
नान्यसंदेहवारयति ॥ प्रत्यक्षवदिति ॥ प्रमैवप्रमाणमेव ॥ नचाभावप्रमाकरणत्वमन्यत्रनदृष्टमितिभ्रमितव्यम् ॥ तेजोऽभावस्यशीतानुमितौलिंगविधयाकरणत्वप्रसिद्धेरि
त्याह ॥ अम्यभावइति ॥ ८९ ॥ वह्निरप सद्रूपपरिणामनसोमकारणत्वमुदाहरति ॥ अग्निरिति ॥ तत्सम ॥ ९० ॥ अभावपरिणामेनापितदुदाहरति ॥ अग्निरिति ॥ असौअ
मियद्वायुभावप्राप्नोति ॥ यदावाअग्निरुद्वायतिवायुमेवाप्येतीतिश्रुते ॥ ९१ ॥ सद्रूपपरिणामेनाग्नीषोमयो परस्परकारणत्वमर्केकप्रोदाहरति ॥ समेत्यादिना ॥ वाडवोमहवा
नलःपयोदतांप्रयातेनस्वेनैवतत्समांबुधिपयएवजनयति ॥ क्षीरदधिघृतादीनामपिरसात्मकसोमरूपत्वात्सर्वमपयोवाद ॥ ९२ ॥ आअमावास्यामित्यामावास्यम ॥ आङ्म
र्यादाभिविध्यारित्यव्ययीभावेनपूर्वसमासस्त ॥ कृष्णपक्षेअमावास्यापर्यन्तमित्यर्थ ॥ अमलेशुक्लपक्षे ॥ ९३ ॥

---

१ असौनष्टतयाशैत्याद्वायुतामेवयातियदितिपुस्तकान्तरेपाठ ॥ मूलस्थपाठेतुवायुभावमित्यध्याहारलब्धवोध्यम् ॥

सोमोमुखमिवशोभमानोयत्रतथाविधवसंतर्यीष्मागमेप्राण.सोष्मावायुभ्...पीनतागतःसन्नभवद्व्याप्तसर्वनाडीजालागमनाच्छरीरपूरय... अमृतोपमशीतसोमरसपीत्वा
लिकएवप्राण.सोमस्यापानस्यमुखादन्नपानादेरुदरेआगमनेसतिअमृतोपमतद्रसंपीत्वापीनतागतः... सोममुखागमेइतिपाठेतुप्राणोग्निभूतोयजमानप्राणोऽध्वरेअमृतोपमशीतसोमरसपीत्वा लिकएवप्राण.सोमस्यापानस्यमुखादन्नपानादेरुदरेआगमनेसतिअमृतोपमतद्रसंपीत्वापीनतागतः... इतिश्रुतेरितिभावः ॥ सोममुखागमेइतिपाठेतुप्राणोग्निभूतोयजमानप्राणोऽध्वरेअमृतोपमशीतसोमरसपीत्वा पीनतांगत.पुनः
न.सोमपरिणामइत्यर्थः॥ तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्सैषोन्नस्ययहइतिश्रुतेरितिभावः ॥ सोममुखागमेइतिपाठेतुप्राणोग्निभूतोयजमानप्राणोऽध्वरे... कलाभिःस्वशरीरपूरयतिसएवास्यपौर्णमास्यापीनतांगत.पुनः
तेधूमादिमार्गेणसुखस्यस्वर्गस्यागमेअभ्रस्यचंद्रसन्निहिताकाशलक्षणमार्गपर्वणआगमनाच्चंद्रंप्राप्यतद्भावप्राप्त कलाभिःस्वशरीरपूरयतिसएवास्यपौर्णमास्यापीनतांगत.पुनः
सोमपरिणामइत्यर्थः ॥ धूमादिमार्गश्चद्रभावश्चश्रुत्यैवदर्शितः ॥ अथयइमेग्रामइष्टापूर्तेदत्तमित्युपासतेतेधूममभिसंभवंतिधूमाद्रात्रिंरात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्दक्षिणैतिमा
सास्तान्नैतेसंवत्सरमभिप्राप्नुवंतिमासेभ्यःपितृलोकंपितृलोकादाकाशमाकाशाच्चंद्रमसमेषसोमोराजातद्देवानामन्नमिति ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाःश्रद्धाजुह्वतितस्याआहुतेः
सोमोराजासंभवतीतिचपचाग्निविद्यायाम् ॥१४॥ यदिमन्यसेनवायुर्भौमरसंशोषयतिकिंत्वर्करश्मयएवतपिबतिरात्रावप्यूष्मरूपेणतेषांसत्त्वादितितदातएवोदाहरणमित्याश

जलमप्युदपांभोगेप्रयात्यर्कस्यरश्मिताम् ॥ अभ्रागमात्पूरयतिशरीरंपीनतांगतः ॥ १४ ॥ जलमप्युदपांभोगेप्रयात्यर्कस्यरश्मिताम् ॥
पीत्वामृतोपमंशीतंप्राणःसोममुखागमे ॥ अभ्रागमात्पूरयतिशरीरंपीनतांगतः ॥ १४ ॥ विनाशपरिणामेनतत्तोयंवह्निकारण
सद्रूपपरिणामेनतज्जलंवह्निकारणम् ॥ १५ ॥ नाशात्मकतयातोयमौष्ण्यत्वादेतित्यग्निताम् ॥ विनाशपरिणामेनतत्तोयंवह्निकारण
मू ॥ १६ ॥ अग्नेर्विनाशेसद्रूपपरिणामोनिशाकरः ॥ इंदोर्विनाशेसद्रूपपरिणामोहुताशनः ॥ १७ ॥ हुताशोनाशमागत्यसोमोभवति
वैतथा ॥ दिवसोनाशमागत्यरात्रिर्भवतिवैयथा ॥ १८ ॥ तमःप्रकाशयोश्छायातपयोर्दिनरात्रयोः ॥ मध्येविलक्षणंरूपंप्राज्ञैरपिनल
भ्यते ॥ १९ ॥ संधिरप्यविलोपःस्यादेतयोरेवतद्वपुः ॥ भावाभावैर्यथैकास्थानिष्ठावेतौतथैवहि ॥ १०० ॥

येनाह ॥ जलमपीति ॥ उत्ऊर्ध्वमादित्यरश्मिभिरपांभोगेपानेकल्प्यमानेपिजलमर्कस्यरश्मितासद्रूपपरिणामेनयाति शुक्लरूपेणतत्रापामनुगमदर्शनात् ॥ यदादित्यस्यलो
हितंरूपंतेजसस्तद्रूपंयच्छुक्लंतदपामितिश्रुतेरितिभावः ॥ १५ ॥ यस्तुतत्रशैत्यद्रवत्वयोर्नाशऔष्ण्यरौक्ष्ययोश्चोद्भवस्तदंशेविनाशपरिणामिताप्यस्तीतिसंकीर्णोदाहरणमिदमि
त्याह ॥ नाशात्मकतयेति ॥ १६ ॥ सर्वत्राग्नीषोमात्मकेपरिणामेउभयरूपसंकीर्णतापिसूक्ष्मदृशालक्षयितुशक्येत्याशयेनाह ॥ अग्नेरितिद्वाभ्याम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ तर्हितमः
प्रकाशयोश्छायातपादौचकिमनुगतरूपयेनसद्रूपपरिणामतातत्रस्यादितिचेत्तद्दुर्लभंतच्चाभिज्ञतमैरपिश्लगयाहिकयानलभ्यतइत्याह ॥ तमइति ॥ मध्येअनुगतंव्यावृत्ततम.
प्रकाशविलक्षणसन्मात्ररूपम् ॥ अथवामध्येसंधौउभयविलक्षणम् ॥ दिनरात्रयोरितिसमासातश्छादसः ॥ १९ ॥ ननुतमःप्रकाशयो.संधिरुभयविलोपात्माशून्यरूपस्तत्र
नोभयविलक्षणंकिंचिद्रूपमस्तीत्याशंक्याह ॥ संधिरिति ॥ अनयोःसंधिरपिअविलोप.अशून्यरूपःस्यात् यतस्तत्संधिरूपमेतयोरेववपु.परस्परसंलग्नस्वरूपम ॥ नहिशून्ययोः
संधिर्नामभवति नवानिर्निमित्तासतोशून्यता ॥ कथंतर्हितौसंधौवर्त्तेतेइतिचेत् यथापूर्वोत्तरकालयोर्भावाभावैः ॥ उदाहरणबाहुल्याद्बहुवचनम् ॥ परस्परनिरपेक्षनिरूपणे
नभावरूपेणसापेक्षनिरूपणेनाभावरूपेणचतमइदप्रकाशाभावरूपमेकमेववस्तुप्रकाशश्चायतमोऽभावरूपमेकमेववस्त्वितिसर्वानुभवादेतावेकास्थानिष्ठौस्थितौतथैवहिसंधाव
पिवर्त्तेते नाणुमात्रमप्यन्यथाभूतावित्यर्थः ॥ १०० ॥

॥ १०१ ॥ यथाविरुद्धाविरुद्धतमःप्रकाशघटिताअहोरात्रास्तथाचिज्जडोभयघटिताःसर्वव्यवहाराइत्याह ॥ चिद्रूपेति ॥ जलमयेबिंबेसूर्यकरद्वारासूर्यबिंबस्थितामृतात्मक
कलाभिःक्रमेणपूरणादुभयारब्धाऐंदवीतनुरिव ॥ २ ॥ चिज्जडोभयांशाभ्यामेवप्रकाशाप्रकाशतयाआविर्भूताभ्याममतोऽग्नीषोमात्मकतेत्याह ॥ प्रकाशमिति ॥ ३ ॥ बहि
सूर्योदयात्तमइवांतश्चरमवृत्त्याचिदादित्योदयाज्ज्ञानमूलतमोनिवृत्तिरित्याह ॥ चित्सूर्येइति ॥ व्योमस्योदयोयस्मात्तत्प्रबोदयंतम ॥ ४ ॥ निजेमत्यगात्मनिजडेसोमदेहेदृष्टेसति
तत्तादात्म्येनस्फुरंत्यपिचित्सुणत्वमिवापन्नागुणांतरवत्तस्मिन्वसतीभूत्वास्वसत्तयाअसत्यवद्भवेत् ॥ यथानिशीथेअर्धरात्रेऽन्येचंद्रेविलसतितदनुप्रवेशेनस्फुरन्सौरप्रभाभरश्चंद्र
धर्मचंद्रिकात्वेनसत्यधर्मवत्सत्तयासन्निवभूत्वास्वसत्तयाअसत्यवद्भवतितदानींसौरप्रभाभरोनास्तीतिसर्वजनानुभवादितिभाव ॥ ५ ॥ दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरुपपत्तिफलंचाह ॥
सोममिति ॥ चंद्रमंडलेप्रविष्ट सूर्यप्रभारूपोग्निःसोमंजलमयचंद्रबिंबप्रकटयतिस्फुरद्रूपंकरोति ॥ देहेनुजीवभावेनानुप्रविष्टाचिदेहस्यचिरयावदायुःप्रभामहाभासाविभावयांक

द्वाभ्यांचैतन्यजाड्याभ्यांभूतानिप्रस्फुरंतिहि ॥ यथातमःप्रकाशाभ्यामहोरात्रामहीतले ॥ १०१ ॥ चिद्रूपजडरूपाभ्यामारब्धेयंजग
त्स्थिति ॥ जलामृताभ्यांमिश्राभ्यांशीतातनुरिवैंदवी ॥ २ ॥ प्रकाशमनलसूर्यंचिद्रूपविद्धिराघव ॥ जडात्मकतमोरूपविद्धिसोमशरी
रकम् ॥ ३ ॥ चित्सूर्येनिर्मलेदृष्टेनामनस्येद्व्वोदयम् ॥ व्योमसूर्येयथादृष्टेयथाकृष्णनिशातम ॥ ४ ॥ सोमदेहेजडेदृष्टेचिन्निजेसत्यवद्भ
वेत् ॥ निशीथेविलसत्यन्येयथासौरप्रभाभर ॥ ५ ॥ सोमप्रकटयत्यग्निश्चिदेहस्यचिरंप्रभाम् ॥ स्वसंविन्मयमिंदुश्चिदेहस्यरूपमकंज
म् ॥ ६ ॥ चिन्निष्क्रियात्वनामासाकेवलानोपलभ्यते ॥ आलोकइवदीपेनदेहेनैवावगम्यते ॥ ७ ॥ चितश्चेत्योन्मुखत्वेनलाभःसैवचसत्स्व
ति ॥ निश्चेत्यायाःशुभोलाभोनिर्वाणवातदेवहि ॥ ८ ॥ अन्योन्यलब्धसत्ताक्यावेवंकुड्यप्रकाशवत् ॥ अग्नीषोमाविमौज्ञेयौसप्तौदे
हदेहिनौ ॥ ९ ॥ अतिशायिनिनिर्वाणेजाड्येचैवातिशायिनि ॥ अग्नीषोमस्यचैवांगस्थितिर्भवतिकेवला ॥ ११० ॥ प्राणोग्निरुष्णप्रकृ
तिरपानःशीतलःशशी ॥ छायातपवदित्येतौसंस्थितौमुखमार्गगौ ॥ १११ ॥

रोति ॥ यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः ॥ क्षेत्रक्षेत्रीतथाकृत्स्नंप्रकाशयतिभारतेतिभगवद्वचनात् ॥ एवमन्योन्यमेळनेतादात्म्याध्यासात्जडरूपप्रभामवलंब्यमिंदुर्भ
वति चित्स्वसंविन्मयमप्योइचेतनइत्यादिस्वानुभवानुसारिदेहस्यरूपभवतीत्यन्वय ॥ ६ ॥ इतोपितस्यादेहधर्मत्वमइत्याह ॥ चिदिति ॥ नमयतिसक्रोचयतीतिनामउपा
धिसंपूर्णा ॥ ७ ॥ अज्ञानावृतायाश्चितश्चेत्योपाध्युन्मुखप्रयानियमादेवानर्थप्राप्तिरित्याह ॥ चितइति ॥ ८ ॥ एवमुक्तरीत्याकुड्यसौरप्रकाशवदन्योन्यसबलनाधीनसद्रूपे
णव्यवहारविषयत्वादिमौदेहदेहिनावप्यग्नीषोमात्मकौज्ञयौ ॥ ९ ॥ तयोरसबलितावस्थैकस्थिति रूपसिद्धांतयाह ॥ अतिशायिनीति ॥ निर्वाणमुपाधिनिवृत्त्याआत्मदावि
र्गांबलस्मिंश्चातिशायिनिभात्यतिकेवलेअग्निःकेवलास्थितिर्भवति जाड्येत्वतिशायिनिजलशिलादिभावेसोमस्यकेवलास्थितिर्भवतीत्यर्थ ॥ ११० ॥ प्राणापानयोरप्य
ग्नीषोमात्मकत्वंप्रमुखप्रकृतोपयोगायस्मारयति ॥ प्राणइति ॥ १११ ॥

तयो.कुड्यालोकवदन्योन्यतादात्म्यस्थितिंदर्शयति ॥ अपानेइति ॥ १२ ॥ मूलनाणकुंडलिनीरूपश्चिदग्निराधारादिकंठांतचतुर्दलादिपद्मपत्रस्थंपरादिवैखरीपर्यंतवाचात्मक म् ॥त्विषाअर्थप्रकाशनशक्त्या ॥ अनुभूत्याविवक्षापक्षेत्वर्थप्रथारूपयास्फूर्त्या ॥ यथाबहिःसूर्यइतिशेषः ॥ १३ ॥ यथासर्गादौमायाशबलब्रह्मसविच्छीतोष्णरूपिणीब्रह्मांडा कारेणाग्नीषोमाभिधाप्राप्तातथान्नृणाव्यष्टिदेहानासर्गेपीत्यर्थ. ॥ १४ ॥ अस्त्वेवब्रह्मांडमिवशरीरमप्यग्नीषोमात्मकंकितत कार्यंतत्राह ॥ यत्रेति ॥ यथादिविकृष्णपक्षेअस्या त्मासूर्य.सोमस्यशीता.पचदशकला.प्रतिपदादितिथिषुक्रमेणग्रसतिएकाधुवाख्याचिद्रूपापरिशेषयति तत.शुक्लपक्षेक्रमेणोष्णाउद्गिरतिताभि क्रमेणपूर्यमाणाध्रुवाकलापूर्ण. सोमोजायते तथान्तर्देहस्थित प्राणसूर्योऽपानरूपस्यसोमस्यमुखनासिकाद्वाराप्रविष्टाःशीता.पचदशकलाग्रसित्वामुखाद्बहिर्ध्रुवाख्यामेकाकलापरिशेष्यपुनस्ताउष्णाउद्गिरति ताभि.सापूर्यमाणाबहिरपानाख्यःसोमोजायते तत्रबहिःप्राणापानसधिकालःपूर्णमासीरुद्धदित्वमावास्या अतरालदेशेइडापिंगलयोःप्रत्येकमूर्ध्वाधोभागप्रतिशाखानाडीषट्के प्राणसूर्यस्यप्रवाहाद्द्वेअयनेमेषादयोद्वादशमासास्तदतरालेसक्रातयः ॥ अपानसोमस्यप्रवाहाच्चैत्रादयोमासाविष्कंभादयोयोगाअन्यानिचपर्वाणिनिष्पद्यतेइतियोगिनाप्रत्य

अपानेशीतलेसत्तामेत्युष्णःप्राणपावकः ॥ प्रतिबिंबमिवादर्शेसचतस्मिंस्तथैवहि ॥ १२ ॥ चिदग्निःपद्मपत्रस्थंसोमंवाचात्मकंत्विषा ॥
जनयत्यनुभूत्येहकुड्यालोकंयथाबहिः ॥ १३ ॥ संसृत्यादौयथाकाचित्संविच्छीतोष्णरूपिणी ॥ अग्नीषोमाभिधांप्राप्तासैवसर्गेनृणामि
ह ॥ १४ ॥ यत्रसोमकलाग्रस्ताक्षणंसूर्येणषोडशी ॥ मुखाद्वितस्तिमात्रंस्यात्तत्रबद्धपदोभव ॥ १५ ॥ नूनंसूर्यपदंप्राप्तोयत्रसोमोन्तरंब
रे ॥ नूनंकेवलयास्थित्यातत्रबद्धपदोभव ॥ १६ ॥ उष्णमग्निश्चिदादित्यःशैत्यंसोमउदाहृतम् ॥ यत्रैतौप्रतिबिंबस्थौतत्रबद्धपदोभव
॥ १७ ॥ शरीरेसोमसूर्याग्निसंक्रांतिज्ञोभवानघ ॥ तत्रसंक्रांतिकालाहिबाह्यास्तृणसमाःस्मृताः ॥ १८ ॥

क्षम् ॥ अन्यैस्तुस्वरोदयादिशास्त्रतोज्ञेयम् ॥ एवस्थितेवक्ष्यमाणदेहाणुतास्थौल्याद्युपयोगिधारणाभेदाःप्रथमंत्रिभि.श्लोकैरुपदिश्यते ॥ यत्रमुखाद्बहिर्देशेसूर्येणाग्रस्ताध्रुवा ख्यासोमस्यापानस्यषोडशीकलाप्राणेनोद्गीर्णाभिःकलाभि पूर्यमाणाक्षणप्राप्यापूर्णमासीचद्रइववितस्तिमात्रस्यात्तत्रभुशुंडोपाख्यानोक्तबाह्यकुंभकेनमनोधारणयाबद्धप द स्थिरोभवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ तथायत्रान्तरंबरेकलाग्रासेनक्रमाद्ग्रस्यमानोऽपानाख्यःसोमोऽमावास्यायामिवकेवलयाशुद्धचिद्रूपध्रुवाख्यकलात्मिकयास्थित्यातिष्ठतितत्रातःकुं भकेनबद्धपदोभव ॥ १६ ॥ इदानीमर्धरेचकेनार्धपूरकेणवाअतरालेप्राणस्योभयतोनिरोधेनबिबप्रतिबिबवत्तुल्यरूपतामापाद्यधारणामाह ॥ उष्णमिति ॥ १७ ॥ यथावसंत ग्रीष्मवर्षाशरत्सुक्रमेणशीतस्यौष्ण्येनग्रासात्सोमस्याग्निसक्रांतिः शरद्धेमतशिशिरेषुक्रमादौष्ण्यस्यशैत्येनग्रासादग्नेःसोमसंक्रांतिस्तयो सधीविषुवतौसूर्यस्यचमेषादिषुसक्रां तिस्तथाशरीरेपिअपानशैत्यस्यजठराग्निनाग्रासेसोमस्याग्निसक्रांतिः प्राणौष्ण्यस्यबहिःशैत्येनग्रासादग्नेःसोमसंक्रांतिः सूर्यस्यसक्रांतयस्तुप्रागुक्तास्ताजानातीतितज्ज्ञोभवेतिपू र्वोक्तधारणागविधिः ॥ प्रासंगिकतज्ज्ञानस्यप्रसिद्धसक्रांतिस्नानदानादिफलेभ्यउत्कृष्टतमफलकीर्त्तनप्रधानफलेनस्तुतिर्वा ॥ १८ ॥

उक्तांगज्ञानमनूपतयाधिकारिभवस्तयेपरासयपति ॥ सक्रांतिमिति ॥ कालंअयनद्वयात्समंकंसवत्सरंदेहवाते ॥ प्राणापानयोर्विशनाडीशास्त्रानुसारिगतिभेदाद्बुधत्पनम् ॥ य
हिप्रसिद्धेसवत्सरेस्थितमिवांतरपियोमाभ्यासायथानुभूतमस्यसमनुभूतंघटादीवस्फुटयसिवेत्सितत्तर्हिअभयोभिकथासुशोभसे ॥ परमनुपविष्टादन्यदभ्युपेतोभ्यासगोतरेप्रवृत्त
न्मुमशोभसेइतितदेकमयणनाविधि ॥ ११९ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०एकाशीतितम सर्ग ॥ ८१ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ अणुतास्थूलतोपाया
ज्ञानसाध्यचयोगिन ॥ परकायाभिगोगाश्चवर्ण्यंतद्द्युक्तिभि ॥ १ ॥ एवमग्नीषोमात्मकत्वंविज्ञाय देहादे परिज्ञायधारणाभ्यासपरिष्कृतप्राणमन शरीरस्यसोमसूक्ष्माग्निसक
मारिदर्शिनोयोगिनोदेहस्याणिमादिसिद्धिभाग्निप्रकारानुपक्रमतिजानीते ॥ अणुतामिति ॥ १ ॥ तमादावणुत्वप्राप्तयेदेहस्यविलापनायनाम्युपरिदेशोज्ज्वलतोजाठरानलस्यद्व
सयनाळसूक्ष्मच्छिद्रद्वाराप्रविश्यहृदयाकाशहृत्सयकर्णिकायांपरमात्मनआसनभूतांशिखांदर्शयति ॥ हृदीति ॥ अब्जकोशस्योर्ध्वकर्णिकोपरि ॥ तथाचतैत्तिरीयाणामुपनि
षदि तस्यमध्येमहानग्निर्विश्वार्चिर्विश्वतोमुखइतिजाठरानलप्रस्तुत्यश्रूयते ॥ तस्यमध्येवह्निशिखाअणीयोर्ध्वाव्यवस्थिता नीलतोयदमध्यस्थाविद्युल्लेखेवभास्वरा नीवारशू

सक्रांतिमुत्तरमयायनमंगसम्यक्कालतथाविषुवतौयदिदेहवाते॥अतवहिप्सुमिववेत्सियथानुभूततच्छोभसेत्रनपुन परमभ्युपेत ॥११९
इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपुनि०पू०च० अग्नीषोमविचारणनामैकाशीतितम सर्ग ॥ ८१ ॥ ॥९॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥
अणुतांस्थूलतांवापियथागच्छतियोगिनाम् ॥ देहोनामतथासम्यग्वक्ष्यमाणमिदंशृणु ॥ १ ॥ हृत्पद्मचक्रकोशोर्ध्वप्रस्फुरत्यानल क
ण ॥ हेमभ्रमरवत्साध्यविपुद्धवद्दवांबुदे ॥ २ ॥ सप्रवर्द्धनसंवित्त्यावात्ययेवाशुवर्द्धते ॥ सविद्रूपतयानूनमकवद्यातिचोदयम् ॥ ३ ॥ स
ध्याभ्रप्रयमार्काभोवह्निमभ्यागत क्षणात् ॥ गालयत्यखिलसांगदेहंहेमयथानल ॥ ४ ॥ जलस्पर्शासहायुक्त्यागलयेत्पदादपि ॥ वा
ह्यएवानलस्पशास्वांतेवस्तुविशेपत ॥ ५ ॥ सशरीरद्वयपश्चाद्विधूयक्वापिलीयते ॥ विक्षोभितेनप्राणेननीहारोवात्ययायथा ॥ ६ ॥ आ
धारनाडीनिर्हीनाव्योमस्यैवावशिष्यते ॥ शक्ति कुंडलिनीवह्निधूमलेखेवनिर्गता ॥ ७ ॥

कवत्तन्वीपीताभास्वत्यणूपमा तस्या शिखायामध्येपरमात्माव्यवस्थितइति ॥ विपुद्धस्यसाध्यइतिविशेषणपीतत्वपकर्षबोधनार्थम् ॥ २ ॥ सज्ञानल कण प्रवर्द्धनस्यसवि
त्यासर्वदेहव्याप्यथाज्वलतितयावर्धनोपायज्ञानेन ॥ सयसंवर्धितानाग्निवद्दहतिकिंतुसविद्रूपतयाअर्कवदुदयप्रकाशातिशयमाति ॥ ३ ॥ सन्ध्यायामस्फूपेअर्धेआकाशे
प्रथममुदितोयोर्कस्तदाभ ॥ गालयतिमज्जितकरोति ॥ सांगहस्तपादाद्यंगसहितदेहम् ॥ पार्थिवगंधभागकाठिन्यचतदुपादानजलभागेउपसंहरतीत्यर्थ ॥ ४ ॥ एवमपदात्पा
दापर्यंतमपिगलयेद्द्रवीकुर्यात् ततःशोषणयुक्त्यावस्तुविशेषतःअग्निस्वभावविशेषाज्जलस्पर्शशैत्यनसहतेइतिजलस्पर्शासह सोनल स्पर्शास्वौष्ण्यबलाद्द्रवत्वोपसंहारयु
क्त्याजलमपिगलयेतशोषयेत् ॥ एवरीत्यादेहाद्वाह्य समस्तांतमनोरूपेआतिवाहिकदेहमात्रेऽवतिष्ठतेइतिशेष ॥ ५ ॥ एवपार्थिवमाप्यचशरीरद्वयविधूयस्थित सोग्निर्विक्षोभि
तेनप्राणेनोपसंहृतक्वापिलीयते ॥ यथावात्याअग्निरुद्धायतिवायुमेवाप्यतीतिश्रुतेरित्यर्थ ॥ ६ ॥ तदानींकुंडलिनीशक्तिरपिमूलाधारस्थसुषुम्नानाडीहीनातत्संस्कारशांत्यातिवाहि
कदेहाकारेणावतिष्ठतइत्याह ॥ आधारेति ॥ वह्निर्निर्गताधूमलेखेव ॥ ७ ॥

तत्रस्थिताचसाक्रोडीकृतासंकलितामनोबुद्धिमयेजीवादिघटितेलिंगशरीरेअहंकृतिर्ययातथाविधा अंतःस्फुरन्चित्प्रकाशचमत्कारःस्वेच्छाविहारशक्तिचमत्कारश्चयस्यास्त
थाविधासतीसूक्ष्मतमेबिसनालच्छिद्रेशैलादौचयत्रैवप्रविश्यनिर्गंतुयोज्यतेतत्रप्रविश्यनिर्यातीत्याह ॥ क्रोडीकृतेति ॥ द्वयोरर्थ ॥ ८ ॥ ९ ॥ एवंसूक्ष्मीभावप्रकारमुक्त्वास्थूली
भावेनैच्छिकनानाशरीरकल्पनाप्रकारमाह ॥ रसेनेत्यादिना ॥ साकुंडलिनीयोगिनोजीवशक्तिर्वह्नौप्रागुपसंहृतजलभागयदामुंचतितदारसेनसर्वतआपूर्णतामेति ॥ यथातर्त्री
चर्मरज्जुबिभर्तीतितन्त्रीभारोभस्त्रारूपश्चर्मविशेष कूपेक्षिप्तोंबुनाआपूर्णतामेतितद्वत् ॥ १० ॥ एवंरसापूर्णासतीप्रागुपसंहृतपार्थिवभागयमाकारकर्तुंभावयतितद्योगशक्त्या

क्रोडीकृतमनोबुद्धिमयजीवाद्यहंकृतिः ॥ अंतःस्फुरच्चमत्काराधूमलेखेवनागरी ॥ ८ ॥ बिसशैलतृणेभित्तावुपलेदिविभूतले ॥ सायथा
योज्यतेयत्रतेननिर्यात्यलंतथा ॥ ९ ॥ संवित्तिःसैवयात्यंगरसाद्यंतंयथाक्रमम् ॥ रसेनापूर्णतामेतितंत्रीभारइवांबुना ॥ १० ॥ रसापूर्णा
यमाकारंभावयत्याशुतत्तथा ॥ धत्तेचित्रकृतोबुद्धौरेखारामयथाकृतिम् ॥ ११ ॥ दृढभाववशादंतरस्थीन्याप्नोतिसाततः ॥ मातृगर्भ
निषण्णेषुसुसूक्ष्मेवांकुरस्थितिः ॥ १२ ॥ यथाभिमतमाकारंप्रमाणंवेत्तिराघव ॥ जीवशक्तिरवाप्नोतिसुमेर्वादितृणादि च ॥ १३ ॥ श्रुतं
त्वयायोगसाध्यमणिमाद्यर्थसाधनम् ॥ ज्ञानसाध्यमिदानींत्वंशृणुश्रवणभूषणम् ॥ १४ ॥ एकंचिन्मात्रमस्तीहशुद्धंसौम्यमलक्षितम् ॥
सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरंशांतंनजगन्नजगत्क्रिया ॥ १५ ॥ तच्चिनोत्यात्मनात्मानंसंकल्पोन्मुखतांगतम् ॥ यदातदाजीवइतिप्रोक्तमाविलतांग
गतम् ॥ १६ ॥ असत्यमेवसंकल्पभ्रमेणेदंशरीरकम् ॥ जीवःपश्यतिमूढात्माबालोयक्षमिवोद्धतम् ॥ १७ ॥ यदातुज्ञानदीपेनसम्यगा
लोकआगतः ॥ संकल्पमोहोजीवस्यक्षीयतेशरदभ्रवत् ॥ १८ ॥ शांतिमायातिदेहोयंसर्वसंकल्पसंक्षयात् ॥ तदाराघवनिःशेषंदीपस्नै
लक्षयेयथा ॥ १९ ॥ निद्राव्यपगमेजंतुर्यथास्वप्नंनपश्यति ॥ जीवोहिभावितेसत्येतथादेहंनपश्यति ॥ २० ॥ अतत्त्वेतत्त्वभावेनजीवो
देहावृतःस्थितः ॥ निर्देहोभवतिश्रीमान्सुखीतत्त्वैकभावनात् ॥ २१ ॥ अनात्मनिशरीरादावात्मभावनमंगयत् ॥ सूर्याद्यालोकदुर्भेदं
हार्दंतद्दारुणंतमः ॥ २२ ॥ आत्मन्येवात्मभावेनसर्वव्यापिनिरंजनम् ॥ चिन्मात्रममलोस्मीतिज्ञानादित्येनलश्यति ॥ २३ ॥

तथाकृत्वाधत्तेइत्यर्थ. ॥ ११ ॥ तत्रास्थ्यादिकल्पनाप्रकारमाह ॥ दृढेति ॥ मातृगर्भनिषण्णेषुकललेषुसुसूक्ष्माबीजशक्तिरस्थिहस्तपादाद्यंकुरस्थितिरिव ॥ १२ ॥ यथाभि
मतस्वेच्छानुसारिसुमेर्वादिमहत्तृणाद्यल्पंवाआकारमवाप्नोति ॥ १३ ॥ योगसिद्ध्यनुसारेणस्थूलसूक्ष्मभावप्राप्तिक्रममुक्त्वमुपसंहृत्यज्ञानसिद्ध्यातद्विलक्षणंतवक्तुपरमप्रकृतंश्रा
वयति ॥ श्रुतमिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ चिनोत्यध्यासेनोपचिनोति ॥ १६ ॥ जीव पश्यतिसएवास्यस्थूलभावइतिभावः ॥ १७ ॥ सौक्ष्म्यप्राप्तिक्रममाह ॥ यदात्वित्यादिना ॥ १८ ॥
शांतिबाधम ॥ १९ ॥ भावितेसाक्षात्कृते ॥ २० ॥ २१ ॥ लौकिकसूर्याद्यालोकैर्दुर्भेदंनाशयितुमशक्यम् ॥ २२ ॥ केनतर्ह्यादित्येनतन्नाशस्तमाह ॥ आत्मन्येवेति ॥ २३ ॥

१ निर्यातीतिक्रोडीकृतेतिद्वयोरर्थइत्यपेक्षितमितिभाति

अभ्यासज्ञानसिद्धावपिदशायांजीवन्मुक्तानामैच्छिकविनोदायस्थूलसूक्ष्मनासिभासिकदेहकम्पनसिध्यतीत्याह ॥ अन्येवेति ॥ २४ ॥ विमूढाविषकीटादय ॥ अमृततामसृत वराहारताम ॥ अमृतपयआदि विषमिश्रितमिदमितिदृढभात्याविषताम ॥ २५ ॥ इतिदृष्टातद्वाहरणमुद्धबहुशोलोकेआलोकितमित्यर्थ ॥ २६ ॥ व्योमताम्ब्रह्माकाशताम् ॥ २७ ॥ सैवात्यनिरतिशयाअणिमादिसर्वसिद्धयइत्याशयनोपसहरति ॥ अणिमादीति ॥ अभ्यासपरकायप्रविश्यभोगप्राप्तिलक्षणाम ॥ २८ ॥ तमभ्यासपूर्वदेहपरित्यागोपायमाह ॥ रेचकेति ॥ उद्धृत्यबहिर्नि.सार्यपरदेहेयासयोज्यतेतावदयदेहस्त्यज्यतइतिपरेणान्वय ॥ यथाबाह्यपवनसक्रांत पुष्पामोद पवनादाकृष्यघ्राणेयोज्यतेतद्वत् ॥ २९ ॥ विरतस्परउपरतचेष्ट काष्ठलोष्टवज्जडश्शक्ति ॥ परोपाधदेहेजीवेममताध्यपितत्सुपदभोक्तृमयस्वजीवोविनिविश्यते ॥ यथाआसेचक पुरुष करस्थकुभोदकेनयमेवमरुस्तावाक्षासेक्तुमि

अन्येपविदितात्मानोभावयतियथैवयत्॥ तत्तथैवाशुपश्यतिदृढभावनयातया॥ २४॥ दृढभावानुसधानाद्विमूढाअपिराघव॥ विषनयत्यमृततामसृतंविषतामपि॥ २५॥ एवयथायदेवदृश्यतेदृढभावनात्॥ भूयतेहितदेवाशुतदित्यालोकितमुहु॥२६॥ सत्यभावनदृष्टोर्यदेहोदेहोभवत्यलम्॥ दृष्टस्त्वसत्यभावेनव्योमतांयातिदेहक ॥ २७॥ अणिमादिपदप्राप्तौज्ञानयुक्तिरितिश्रुता॥ भवतासाधुनारामयुक्तिमन्यामिमांशृणु॥ २८॥ रेचकाभ्यासयोगेनजीव कुडलिनीगृहात्॥ उद्धृत्ययोज्यतेयावदामोद पवनादिव॥२९॥ त्यज्यतेविरतस्पदोदेहोयकाष्ठलोष्टवत्॥ देहेपिजीवेपिमतावासेचकइवादर ॥३०॥ स्थावरजगमेवापियथाभिमतयेच्छया॥ भोक्तुतत्सपदसम्यग्जावोतर्विनिविश्यते॥ ३१॥ इतिसिद्धिश्रियभुक्त्वास्थितंचेत्तद्वपु पुन ॥ प्रविश्यतेस्वमन्यद्वायथातातविरोचते॥३२॥ देहादयस्तथार्थियान्त्याभवत्याखिलानथ॥ संविदाजगदापूर्यसपूर्णस्थीयतेथवा ॥ ३३ ॥ ज्ञात्वासदाभ्युदितमुज्झितदोषमीशो यद्यथासमभिवाछतिचित्प्रकाश ॥ प्राप्नोतितत्तदचिरेणतथैवरामसम्यक्पदविदुरनावरणत्वमेव॥३४॥ ॥इत्यार्षवा०वा दे०मो०पुनि०पू० पृ० अणिमादिलाभयोगोपदेशोनामद्व्यशीतितम सर्ग ॥८२॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

प्स्वंतमर्थासिषनितइदस्त्रापियथाभिमतयेच्छयाआदरइत्यन्वय ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इतिउक्तरीत्यापरदेहेसिद्धिश्रियभुक्त्वास्थितेनयोगिनाततपूर्षतनस्वपु स्थितचेत्पुनस्तस्य विरपनेनोपदस्यद्वायथाभद्विराघनतस्तत्तावत्कालमधिरयतइत्यर्थ ॥ ३२ ॥ अथवायोगिनाअथपरकायभोगानांतरस्वांत करणवैपुल्यापादनेनजगदापूर्यदेहादय व्यस्यपनद्वितीयार्थेनथमा ॥ स्थावरजगमसमदेहाविमतिविभापार्थास्तत्प्रतिबिंबजीवास्तथातद्विशेपाधिसत्वादिगुणास्तदवच्छिन्नचिल्लक्षणाग्निवाश्वेत्यखिलानपिव्याप्यसत्यास्वात्मसविद्यासपूर्णयथास्यात्तथास्थीयतइत्यर्थ ॥ ३३ ॥ उपसहरति ॥ ज्ञात्वेति ॥ ईशोयागैश्वर्यसपन्नोजीवचित्प्रकाश सदाभ्युदितनित्यस्वप्रकाशमुज्झितसर्वदोपस्वतत्त्वज्ञात्वायथासमभिवाछतितत्तदचिरणतथैवप्राप्नोति ॥ एवसतितत्त्वविदोनाप्यसिद्धीवहुमन्यतेकित्वनावरणत्वमेवनिरतिशयानदसम्यक्पदविदुरित्यर्थ ॥ ३४ ॥ ॥ इतिश्री वासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशनि०पू० द्व्यशीतितम सर्ग ॥ ८२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

चूडालासिद्धिविभवाअप्रबोधश्चभूपतेः ॥ गुरूपदेशसाफल्येकिराटाख्यानमीर्यते ॥ १ ॥ चूडालाएवंप्रागुक्तरीत्याप्राणधारणादिघनाभ्यासवतीसतीअणिमादिगुणैश्वर्ययुक्ता बभूव ॥ १ ॥ तदैश्वर्यमेवावयुत्यप्रपञ्चयति ॥ जगामेत्यादिना ॥ मोहकालुष्यस्यतापत्रयस्यचोपशमादमलाशीतलाच ॥ २ ॥ तस्याःकायव्यूहादिकल्पनैश्वर्यमाह ॥ क्ष णमपीति ॥ अगताअवियुक्ता ॥ राज्येषुराष्ट्रेषुजगत्सुभुवनेषुचोवास ॥ ३ ॥ विद्युतामारभाउन्मेषाइवद्योतमानानिभूषणानियस्याः ॥ ४ ॥ ५॥ दिशांव्योम्नश्चोदरेयावन्तिभु वनरध्राणिप्रसिद्धानितानिसर्वाणीत्यर्थः ॥ ६ ॥ सर्वभूतरुतज्ञतयासभाषणादिव्यवहारम् ॥ ७ ॥ बहुशःप्रतिबोधयामासेतिव्यवहितेनसबधश्छांदसः ॥ ८ ॥ ९॥ यथावेदाध्य यनकालेबालोवेदविद्यांसर्वपुरुषार्थानुकूलार्थप्रकाशनादिगुणशालिनींनवेदतद्वत ॥ १० ॥ ११ ॥ सर्वसिद्धिशालिन्यास्तस्याश्चेद्भर्तृबोधनेअशक्तिस्तर्ह्यन्येपासिद्धिशून्या

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥अणिमादिगुणैश्वर्ययुक्तासानृपभामिनी॥ एवंबभूवचूडालाघनाभ्यासवतीसती ॥१॥ जगामाकाशमार्गेणवि वेशांबुधिकोटरम्॥ चचारवसुधापीठंगंगेवामलशीतला॥ २॥ क्षणमप्यगताभर्तुर्वक्षसश्चेतसस्तया॥ सर्वेपूवासराज्येषुलक्ष्मीरिव जगत्सुच॥ ३ ॥ आकाशगामिनीश्यामाविद्युत्प्रारंभभूषणा ॥ बभ्रामभेघमालेवगिरिमालामहीतले॥ ४॥ काष्ठंतृणोपलंभूतंखंवा तमनलंजलम्॥ निर्विघ्नमविशत्सर्वंतंतुर्मुक्ताफलंयथा॥ ५॥ मेरोरुपरिशृंगाणिलोकपालपुराणिच॥ दिग्व्योमोदररंध्राणिविजहारय थासुखम्॥६॥ तिर्यग्भूतपिशाचाद्यैःसहनागामरासुरैः॥ विद्याधराप्सरःसिद्धैर्व्यवहारंचकारसा॥७॥ यतेनतंचभर्तारमात्मज्ञानाम्ब तंप्रति॥ बहुशोबोधयामासचूडालानविवेदसः॥८॥ कलाविदग्धामुग्धाचबालेयंगृहिणीमम॥इत्येवंकेवलंराजासचूडालांविवेदता म्॥९॥ एतावतापिकालेनतामेवंगुणशालिनीम्॥ बालोविद्यामिवनृपश्चूडालांनविवेदसः॥१०॥ साप्यलब्धात्मविश्रांतेस्तांसिद्धिश्रि यमात्मनः॥ दर्शयामासनोराज्ञःशूद्रस्येवमखक्रियाम्॥११॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥महत्याःसिद्धयोगिन्यास्तस्याअपिशिखिध्वजः॥ यतेनप्रापनोबोधंबुध्यतेन्यःकथंप्रभो॥१२॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥उपदेशक्रमोरामव्यवस्थामात्रपालनम्॥ ज्ञप्तेस्तुकारणंशुद्धा शिष्यप्रज्ञैवराघव॥ १३॥ नश्रुतेननपुण्येनज्ञायतेज्ञेयमात्मनः॥ जानात्यात्मानमात्मैवसर्पःसर्पपदानिव॥१४॥ ॥श्रीरामउवाच॥ एवंस्थितेवाथमुनेकथमेतज्जगत्स्थितौ॥ क्रमोगुरूपदेशाख्यःस्वात्मज्ञानस्यकारणम् ॥ १५॥

नांगुरूणांशिष्यबोधनेशक्तिर्दूरापास्तेति रामःशकते ॥ महत्याइति ॥ तस्याअपियत्नेनउपदेशप्रयासेन ॥ १२ ॥ तद्विज्ञानार्थसगुरुमेवाभिगच्छेदित्यादिशास्त्रोक्तमर्यादाव्यवस्थातन्मात्रपालनंगुरुकृतउपदेशक्रमोन त्वसावनधिकारिण्यविज्ञानबलाज्जनयितुंशक्नोतीत्यर्थः ॥ प्रज्ञाग्रहणसाधनचतुष्टयसहितप्रज्ञापरम ॥ १३ ॥ श्रुतेनअनात्मशास्त्रप्रावीण्येन पुण्येनचित्तशुद्ध्यंगेनकाम्यकर्म वर्गेण ॥ अथवाश्रुतेनशाब्देनपरोक्षज्ञानेन ॥ आत्मनस्तत्त्वभूतज्ञेयब्रह्मनज्ञायतेइतरवस्तुवन्नविषयीक्रियते ॥ पुण्येनापिस्वर्गभोगवन्नविनैवविचारज्ञानजन्यतेकिंतुताभ्यावि चारेजनितेचरमसाक्षात्कारवृत्त्यारूढेनात्मनैवात्माआत्मानंजानातीत्यर्थः ॥ सर्पपदानिसर्पइव ॥ इवार्थेवशब्दः ॥ १४ ॥ तर्हिगुरूपदेशाख्यःक्रमःकथंकेनद्वारेण ॥ १५ ॥

स्थूलार्थं मनीनिरशनन्यायेनशिष्यबुद्धेःअत्यकृपणतासनापावनद्वारागुरूपदेशाद्वेसामकारणतेनिबद्धस्वसिद्ध किराटोपाख्यानमाह ॥ अत्यंतेत्यादिना ॥ किराट खेटवणिक् ॥ १६ ॥ १७ ॥ कार्पण्यात्स्वीयस्पणतास्वभावात् ॥ बुधावशोधयामास ॥ १८ ॥ तस्यान्वेषणोद्योगहेतुमभिप्रायमाह ॥ कपर्दकाइति ॥ लाभेसतिममइस्तेभवताअननकपर्दकेनांकिंचित्क्रीत्वातद्विक्रयाद्यत्वारः कपर्दका स्युस्ततोष्टौतत शतंतत सहस्रंततोदेसहस्रेचेतिचेतसाकलयन्श्चितयन्सन् ॥ १९ ॥ अस्यार्थमप्यारब्धोद्योगोयोगोमूढजनहासदानादिविधैरलक्षितमप्यफलोप्यवतीतिसूचयन्नाह ॥ जगति ॥ २० ॥ २१ ॥ प्राप्ताखिलाजगद्भूतय सांसारिकभोगायेन शांता सर्वेवारिप्यापनर्थायस्यतादृशतयास्थित ॥ २२ ॥ जगदमूल्यपस्यतथाविधतद्रत्नम् ॥ २३ ॥ तथागुरूपदेशक्रमाद्अन्यच्छाम्यपरोक्षमायमन्विष्यते ॥ अन्यन्नित्यापरोक्षलभ्यते ॥ २४ ॥ कथमन्यत्तदाह ॥

॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अत्यंतकृपण कश्चित्किराटोधनधान्यवान् ॥ अस्तिविंध्याटवीकच्छेकुटुंबीब्राह्मणोयथा ॥ १६ ॥ तस्यैकदानिपतितागच्छतोविंध्यजंगले ॥ एकावराटिकारामव्रणजालकसद्वते ॥ १७ ॥ कार्पण्यात्सप्रयत्नेनसर्वव्रणतृणादिकम् ॥ कपर्दकार्थमभितोदुधावदिवसत्रयम् ॥ १८ ॥ कपर्दका स्युर्भवताचत्वारोष्टौसकालत ॥ तत शतसहस्रंचसहस्रेचेतिचेतसा ॥ १९ ॥ कलयन्जंगलेदीनोरात्रिंदिवमतंद्रित ॥ जनहासससहस्राणिधुधुघेनपरंतुस ॥ २० ॥ ततोदिनत्रयस्यांतेतेनतस्माच्चजंगलात् ॥ पूर्णेंदुबिंबप्रतिमोलब्धश्चिंतामणिमहान् ॥ २१ ॥ तंप्राप्यतुष्टहृदय समागम्यगृहंसुखम् ॥ प्राप्ताखिलजगद्भूतिशांतसर्वतयास्थित ॥ २२ ॥ एवंयथाकिराटेनकपर्दान्वेषणेनतत् ॥ रत्नंलब्धंजगन्मूल्यमहोरात्रमखेदिना ॥ २३ ॥ तथाश्रुतोपदेशेनस्वात्मज्ञानमवाप्यते ॥ अन्यदन्विष्यतेचान्यल्लभ्यतेहिगुरुक्रमात् ॥ २४ ॥ ब्रह्मसर्वेंद्रियातीतंश्रुताद्योंद्रियसंविद ॥ तेनोपदेशादनघनात्मतत्त्वमवाप्यते ॥ २५ ॥ गुरूपदेशाच्चविनानात्मतत्त्वागमोभवेत् ॥ केनचिंतामणिर्लब्ध कपर्दान्वेषणंविना ॥ २६ ॥ तत्त्वस्यास्यमहार्घस्यगुरूपकथनंगतम् ॥ अकारणकारणतांमणेरिवकपर्दक ॥ २७ ॥ पश्यराघवमायेयंमोहनीमहतामपि ॥ अन्यदन्विष्यतेयत्नादन्यदासाद्यतेफलम् ॥ २८ ॥ अन्यत्करोतिपुरुष फलमन्यदेवप्राप्नोतियत्त्रिपुजगत्स्ववलोक्यतेच ॥ तस्मादनंतरभवस्यजगद्भ्रमस्यश्रेयोतिवाहनमसंगमनिच्छयैव ॥ २९ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनिर्वाण० पू० प्र० किराटोपाख्यानंनामत्र्यशीतितम सर्ग ॥ ८३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

प्रसक्ति ॥ भूतादिरशाम्यभवणतच्छाम्यबोधादि इंद्रियमयोप्या सविदश्चित्तवत्तय ॥ गुरूपदेशाच्चशाम्यस्तत्तयएवजन्यते तासांमध्येअत्यंतस्वच्छअमायोपरमहंसोनित्यापरोक्षब्रह्मस्फुरणतुशिष्यबुद्धिस्वच्छताप्रसवस्तासोभयमयुक्तमेवनोपदेशात्तत्कारणमित्यर्थ ॥ १५ ॥ तथाप्याचार्यवान्पुरुषोवेदेत्यादिश्रुतेगुरूपदेशआवश्यकइत्याह ॥ गुरूपदेशेति ॥ २६ ॥ अन्वेषणद्वाराकपर्दकइवमननद्वारागुरूपकथनमकारणमप्यवश्यफलदर्शनात्कारणतांगतमित्यर्थ ॥ २७ ॥ २८ ॥ एवमकारणमेवगुरूपदेशाद्यात्मलाभस्यकारणलब्ध्वात्मनिभारब्धशेषोपभोगस्यजगद्भ्रमस्योपक्षयैवक्षय सिध्यतीतिनियमापेक्षेत्याह ॥ अन्यदिति ॥ त्रिपुजगत्सुयस्माद्धेतोरेवमवलोक्यतेश्रूयतेचतस्मादात्मलाभादनंतरभवस्यप्रारब्धशेषोपभोगस्यजगद्भ्रमस्यतुअसंगयथास्यात्तथाअनिच्छयाउपेक्षणेनातिवाहनमेवश्रेयइत्यर्थ ॥ २९ ॥ ॥ इ० वा ता नि पू० त्र्यशीतितम सर्ग ॥ ८३ ॥

शिखिध्वजस्यवैराग्यचूडालाश्वासनंवने ॥ निशिचैकस्यनिर्याणंमदरेस्थितिरीर्यते ॥ १ ॥ तत्त्वज्ञानरूपंपदंविश्रांतिस्थानविना ॥ अप्रजा.नष्टसंततिःपुमान्शोकादितमसाअ
धत्वमिव ॥ १ ॥ अभीष्टैरसामतादिभिरुपनीतासुरत्नादिविभूतिषु ॥ २ ॥ मुक्तइषुर्यस्मैतथाविधोदैवादविद्धोजतुर्मृगादिर्व्याधतोभीतोयथाएकातादिषुरतिमेतितद्वत् ॥ ३ ॥
अशेषादिवसक्रियाःकार्यते ॥ ह्कोरन्यतरस्यामित्यणौकर्तुर्णौकर्मत्वेकर्मणिल. ॥ ४ ॥ परिव्राडिवस्थित.समहाभोगान्श्रियचभोक्तुखिद्यते ॥ च.पूर्ववाक्यार्थेनसहास्यस

॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ततःशिखिध्वजोराजातत्त्वज्ञानपदंविना॥ आजगामपरंमोहंतमोंधत्वमिवाप्रजाः॥१॥ दुःखाग्निदीपितमना मनागपिविभूतिषु॥ तास्वभीष्टोपनीतासुनरेमेग्निशिखास्विव ॥२॥ एकांतेषुदिगंतेषुनिर्झरेषुगुहासुच॥आजगामरतिंजंतुर्मुक्तेषुर्व्याधतोयथा ॥३॥ राघवत्वमिवाशेषाःसांत्वानुनयबोधनैः॥ प्रार्थितःकार्यतेभृत्यैर्महीपोदिवसक्रियाः॥४॥ नित्यमुद्दामवैराग्यःपरिव्राडिव शांतधीः॥ खिद्यतेचमहाभोगान्सभोक्तुंचश्रियंस्थितः॥५॥ ददावतितरांदानंगोभूमिकनकादिकम्॥ देवेभ्योब्राह्मणेभ्यश्चस्वजनेभ्यश्चमानद॥६॥ चचारचतपःकर्त्तुंकृच्छ्रचांद्रायणादिकम्॥परिबभ्रामतीर्थानिवनान्यायतनानिच॥७॥ सतथापिविशोकत्वंनमनागपिलब्धवान्॥ अनिधानांखनन्भूमिंनिधानार्थीनिधिंयथा॥८॥ रात्रिंदिवंमहानेषशुष्यत्येवकृशानुना॥ चिंतयाचिंतयामाससंसारव्याधिभेषजम्॥९॥ चिंतापरवशोदीनोराज्यंस्वस्यविषोपमम्॥ महाविभवमप्यग्रेनापश्यत्खिन्नयाधिया॥१०॥ अथैकदैकांतगतांचूडालामंकमागताम्॥ इदंमधुरयावाचासमुवाचशिखिध्वजः॥११॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥भुक्तंराज्यंचिरंकालंभुक्ताविभवभूमयः॥ अधुनास्मिविरागेणयुक्तोगच्छामिकाननम्॥ १२ ॥नसुखानिनदुःखानिनापदोनचसंपदः॥ क्रोडीकुर्वंतितन्वंगिमुनिंवननिवासिनम्॥ १३ ॥नदेशभंगसंमोहोनसंग्रामेजनक्षयः॥ राज्यादप्यधिकंमन्येसुखंवननिवासिनाम्॥ १४॥ स्तबकस्तनधारिण्योरक्तपल्लवपाणयः॥ मंजरीजालहारिण्योलोलशुभ्रांबुदांशुकाः॥ १५॥ स्वपरागांगरागिण्यःकृतकौसुममंडनाः॥ आसेव्यकांचनशिलानितंबतटशोभिताः॥ १६ ॥तरंगमौक्तिकप्रोतसरिन्मुक्तालतावृताः॥ लतावयस्यावलितामुग्धमुग्धमृगात्मजाः॥ १७॥

मुच्चयार्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ देहमन.शोधनकर्त्तुंकृच्छ्रचांद्रायणादिकतपश्चकार ॥ ७ ॥ ८ ॥ चिनयाचितालक्षणेनकृशानुना ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ विभवभूमयोवैभवपदानि ॥ १२ ॥ क्रोडीकुर्वंतिश्लिष्यति ॥ १३ ॥ सुखाधिक्येहेतून्दर्शयति ॥ नदेशेति ॥ १४ ॥ इदानींवनराजीश्चूडालोपमात्वेनस्वीकृत्यवर्णयति ॥ स्तबकेत्यादिपचभिः ॥ प्रायेणसर्वत्ररूपकाणि ॥ १५॥ कृतानिकुसुमान्येवकौसुमानिमडनानियाभि. ॥ आसेव्याःकाचनशिलाएवनितंबतटास्तै·शोभिताः ॥ १६ ॥ तरगलक्षणमौक्तिकैःप्रोताभि·सरिन्मुक्तालताभिरावृता. ॥ मुग्धमुग्धामृगाएवात्मजाःशिशवोयासाम् ॥ १७ ॥

क्षुधितभ्याविर्ताणानिरसानिफलभाजनानिमाजि ॥ पुष्पैरापूर्यतइतिपुष्पापूरालताएवबाङ्गयगानियासाम् ॥ १८ ॥ त्वदधरइवआस्वाद्य.स्यदस्तरमप्रसावोयासांतप्रावया
ता ॥ वनवीथ्योवनराज्य ॥ १९ ॥ २० ॥ अस्मिन्वनगमनविषयेसम्मयणेउत्तमविचारे ॥ २१ ॥ तस्यवैराग्यराज्यजिज्ञासमानामाक्तनीकामासक्तिमेववयोनुरूपतासर्व
ननानुमन्यमानवस्तूणाविचालनन्यायनविचालयतीचूडालोवाच ॥ मामत्यादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥ यद्देशोभामद्देवसावेतियावत ॥ अस्मदोहृयोरवेतिबहुवचनम् ॥ २४ ॥
पुष्पाणिपीयतधार्यतेपाम्रलताभुतदीयशिरोमतपुष्पैर्मितयातुलितयाजरसासह ॥ पुष्पसिताभिर्लताभिर्भीतस्साम्यदशायामेवयुक्तेतिभाव ॥ २५ ॥ राष्ट्रस्यराज्यच्छिद्रस्य

स्वशावोद्दामसौगंध्याविर्तीर्णफलभोजना ॥ षट्पदश्रेणिनयना पुष्पापूरलतांगिका ॥ १८ ॥ आस्वाद्यस्यदतांयाता.शीतलामलगा
त्रिका ॥ रमयतित्वमिवमांवनवीथ्योवरानने ॥ १९ ॥ यथाविविक्तमेकांतेमनोभवतिनिर्वृतम् ॥ नतथाशशिबिंबेपुनर्भवर्क्षेत्रसद्मसु
॥ २० ॥ अस्मिन्सम्मणेतन्विनविघ्नंकर्तुमर्हति ॥ भर्तुर्विपटयतीच्छांनस्वप्नेपिकुलस्त्रिय ॥ २१ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ प्राप्तकाल
कृतंकार्यंराजतेनाथनेतरत् ॥ वसंतेराजतेपुष्पफलंशरदिराजते ॥ २२ ॥ जराजरठदेहानांयुक्तोवनसमाश्रय ॥ नयूनांत्वादृशामेवते
नैतन्मेनरोचते ॥ २३ ॥ यौवननमहाराजनयावद्वयमुज्झिता ॥ पुष्पौघेणेवतरवस्तावच्छोभामहेगृहे ॥ २४ ॥ पुष्पधानापुष्पमितजरसा
सहकाननम् ॥ समगृहाद्गमिष्यामोहंसाइवसरोवरात् ॥ २५ ॥ अप्राप्तकालनृपतेप्रजापालनमुज्झत ॥ राजन्यस्यैवरंध्रस्यमहदेनो
भविष्यति ॥ २६ ॥ अप्राप्तकारिणंभूपरोधयतिचवैप्रजा ॥ रोधयंतिस्वकार्येभ्यःप्रभुंस्त्याःपरस्परम् ॥ २७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥
अलमुत्पलपत्राक्षिविघ्नेनाभिमतस्यमे ॥ विद्धिमांगतमेवेतोदूरमेकांतकाननम् ॥ २८ ॥ बालात्वमनवद्यांगिनागंतव्यंवनंत्वया ॥ पुं
सामपिहिक्ष्मागिदुर्विगाह्योवनाश्रय ॥ २९ ॥ समर्थानवनावासेयोषित कठिनाअपि ॥ काननेपुष्पमंजर्यःसोढुंशाखालिमक्षमा ॥
॥ ३० ॥ भवत्यापालयत्येहराज्येस्यातघ्यमुत्तमे ॥ कुटुंबभारोद्वहनंपत्यौयातेव्रतंस्त्रिय ॥ ३१ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वादयि
तांराजातामिंदुवदनांवशी ॥ उत्तस्थौस्नातुमखिलदिनकार्यंचकारच ॥ ३२ ॥ अथोज्झितप्रजाचेष्टोरविरस्ताचलययौ ॥ शिखिध्वजो
वनमिवसमस्तजनदुर्गमम् ॥ ३३ ॥ सद्धृत्यवितितंरूपतमेवानुययौप्रभा ॥ नार्यंभवननिष्क्रांतचूडालेवानुरागिणी ॥ ३४ ॥

निमित्तमितिशेष ॥ एनःपापम ॥ २६ ॥ रोधयतिनिवारयति ॥ २७ ॥ एवविधाल्लितोप्यविपक्ववैराग्य शिखिध्वजस्तामनुनयति ॥ अलमित्यादिना ॥ २८ ॥ वनाश्रयो
वनपदेशाद्वनविगाहःप्रवेशस्य ॥ २९ ॥ कठिना कठोराग्योपि ॥ यथाकाननेजाताउपवनजाताभ्य.कठोराअपिपुष्पमंजर्य.शाखालिसोढुमक्षमास्तद्वदित्यर्थ ॥ शाखा
लिमितिपाठशाकानांबलवतांपक्षिणामालिपंक्तिमित्यप्येयम् ॥ ३० ॥ यस्मयोक्तमप्राप्तकालनृपतेरितितस्यापिदोषस्यपरिहारस्त्वयैवकार्यइत्याशयेनाह ॥ भवत्येति
॥ ३१ ॥ ३२ ॥ उपमयपोर्विशेषणेउपमानयोरपियोज्ये ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

श्याद्धधेतिश्लिषःकर्त्तरिण. ॥ ३५ ॥ तमाललक्षण धृताव्योमापगास्वसखीगणायेनतथाविधंशर्वंसंश्लिष्यतिस्वयमपिकामादालिंगतीतिसंश्लेषातथाविधायमुनेवेत्युत्प्रेक्षा ॥ इत.प्रभृतिसर्वेषासमभ्यतानांतारागणोददृशेइत्यत्रस बालकाअंकेयासातासुदिक्षुयमुनाचरित्रदर्शनादिवज्योत्स्नाहासोदयाकितपरित.कृतमंडलचयथास्यात्तथास्थितासु ॥ ३७ ॥ नथाअघेर्घर्मोपतापभोजकं.पांथैस्तन्निमित्ते वधः ॥ ३६ ॥ दिनश्रीश्चदिननाथश्चतद्रूपयोर्दंपत्योर्देवोद्यानप्रचुरमैरवमेरुसवधिअपरपारउत्तरार्धरतुगच्छतो सतोः ॥ ३८ ॥ दिग्वधूभिर्मुक्तउत्सृष्टोमंगललाजानामजलिरिवव्योमलक्षणेकु त्तीक्ष्णकरैश्चडातपैश्चोज्झितमैरवमिदपारनिशानिशानायकलक्षणयोर्दंपत्यो.रतुमागच्छतो.सतोः ॥ ३९ ॥ स्वनाथान्वेषणेनतदुदयप्रतीक्षयाचश्रांताकुमुदादिकुसुमैर्हासवती ॥ यौवनस्वयौवनफलमितियावत् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ संप्रसुमा ट्टिमेसौधतलेतारागणोददृशे ॥ ३९ ॥

आययौयामिनीश्यामाभुवनंभस्मधूसरम् ॥ धृतव्योमापगंशर्वंसंश्लेषायमुनेवसा ॥ ३५ ॥ दिक्षुसंध्याब्ददंतासुस्थितासुकृतमंडल
म् ॥ तमालबालकांकासुज्योत्स्नाहासोदयांकितम् ॥ ३६ ॥ गच्छतोरपरंपारंदंपत्योर्मैरवंपदम् ॥ देवोद्यानमयंरंतुंदिनश्रीदिननाथ
योः ॥ ३७ ॥ आगच्छतोरिदंपारंत्यघतीक्ष्णकरोज्झितम् ॥ निशानिशानायकयोर्दंपत्योर्मैरवंपुनः ॥ ३८ ॥ तारागणोथददृशेविकीर्णो
व्योमकुट्टिमे ॥ मुक्तोमंगललाजानांदिग्वधूभिरिवांजलिः ॥ ३९ ॥ चंद्राननातमःश्यामाश्रांताकुसुमहासिनी ॥ यामिनीयौवनंप्रापस
रोजमुकुलस्तनी ॥ ४० ॥ कृतसंध्यासमाचारःसहचूडालयेष्टया ॥ सुष्वापशयनेभूयोमैनाकइवसागरे ॥ ४१ ॥ अथार्धरात्रसमयेदेशे
निःशब्दतांगते ॥ घननिद्राशिलाकोशनिलीनेसकलेजने ॥ ४२ ॥ सतस्यांसंप्रसुप्तायांशयनेकोमलांशुके ॥ भृशंनिद्राविमूढायांभ्रम
र्यामिवपंकजे ॥ ४३ ॥ तत्याजदयितांसुप्तामंकाद्राजाशिखिध्वजः ॥ स्वैरंस्वैरंमुखंराहोर्दिशंचांद्रप्रभामिव ॥ ४४ ॥ उत्तस्थौशयनाल्ली
नवधूकार्धाचलांशुकात् ॥ सलक्ष्मीकांतिलोलोर्मैर्हरिःक्षीरार्णवादिव ॥ ४५ ॥ वीरक्रमार्थयामीतितत्रैवानुचरव्रजम् ॥ योजयित्वा
जगामासौपुरान्निर्गत्यपूर्णधीः ॥ ४६ ॥ राज्यलक्ष्मिनमस्तुभ्यमित्युक्त्वामडलाद्गतः ॥ विवेशोग्रामरण्यानीमेकोनदइवार्णवम् ॥ ४७ ॥
घनांधकारगुल्माढ्याक्षुद्रभूतौघकर्कशा ॥ सारण्यानीनिशासार्धंसमंतेनातिवाहिता ॥ ४८ ॥ प्रातःशून्यामरण्यानींसनीत्वावितंतंदि
नम् ॥ सममर्केणकस्यांचिद्दिशिश्रामवनावनौ ॥ ४९ ॥

यातस्याचूडालायाभृशंनिद्रयाविमूढायांसत्याम् ॥ ४३ ॥ यथाराहोर्मुखचद्रमोक्षकालेस्वैरस्वैरशनैःशनैश्चाद्रप्रभाप्राचीदिशप्रतित्यजतितद्वत् ॥ ४४ ॥ लीनावधूर्यस्मिस्तल्लीनवधूकतथाविधमर्धाचलमर्धभागोयस्यतथाविधमशुक प्रावरणवस्त्रयस्मिस्तथाविधाच्छयनात्पर्यंकात् ॥ लक्ष्म्याःकातिभिःसहिताःसलक्ष्मीकातयोलोलाश्चोर्मयोयस्मिस्तथाविधात्क्षीरार्णवादिव ॥ ४५ ॥ वीरक्रमश्चोरदुष्टनिग हार्थानिशाचर्यातत्रवीरक्रमएवानुचरव्रजयोजयित्वानियुज्य ॥ पूर्णधीर्निस्पृह. ॥ ४६ ॥ उमाभीपणाम ॥ अरण्यानीमहदरण्यम ॥ हिमारण्ययोर्महत्वेइत्यानुक् ॥ ४७ ॥ घनैरधकारसदृशैरधकारलक्षणैश्चगुल्मैराढ्यासाअरण्यानीनिशाचतेनातिवाहिताउत्तीर्णा ॥ ४८ ॥ अर्केणसमविशश्रामेत्युक्त्याआसायंजगामेवेतिगम्यते ॥ ४९ ॥

१ सध्याभ्रदतास्वत्यपिपाठ.

नमस्विनीतामिम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अत्यंतदूरस्थाजनताजनसमूहा जनपदाद्दविर्यासाम् ॥ पुराणिषयस्मात् ॥ ५२ ॥ रटतिसशब्दप्रसहतिबशमणालद्वारासलिलानियाभ्यस्त याविधाभिर्वापीभिवलिताबलयवत्तरा एता पादपायस्मिन् ॥ पूर्वभूताभूतपूर्वाद्विजाश्रमायस्मिन् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ शाद्वलैर्हरितवृणवप्ररी श्यामे ॥ मब्रशाखाब्दुलम् ॥५५॥ उटज पर्णशालातद्रूपमालयम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ विविधाताअमतिस्वस्थटप्रभ्रक्रिमम्यबहारसाधनजातमिव ॥ ५९ ॥ पुष्पाणामुञ्चयसञ्चयम् ॥ फलमूलकुशाका ष्ठादीनामप्युपलक्षणमतत् ॥ मतसमृतीयेद्दत्यर्थ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ उक्तमनूद्योपसंहरति ॥ इतीति ॥ मालवेश शिखिध्वजइतिषर्णितप्रकारेणमंदरोपांतकच्छेविरचितेउटजेअत

भानावदस्ततायातेतत्रस्नानादिपूर्वकम् ॥ किंचित्फलादिकंभुक्कातांनिनायतमस्विनीम् ॥ ५० ॥ पुन प्रात पुराण्युच्चैर्मंडलानिगिरीन्न
दी ॥ जवादुल्लंघयामासराजाद्वादशशर्वरी ॥ ५१ ॥ ततोमंदरशैलस्यतटस्यजनदुर्गमम् ॥ प्रापकाननमत्यंतदूरस्यजनतापुरम् ॥ ५२ ॥
रत्यणालसलिलवापीवलितपादपम् ॥ शीर्णवेपालयज्ञातभूतपूर्वद्विजाश्रमम् ॥ ५३ ॥ क्षुद्रप्राणिविनिर्मुक्तसिद्धसेव्यलतालयम् ॥
आपूर्णपादपलतप्राणवृत्तिकरैःफलैः ॥ ५४ ॥ तत्रैकस्मिन्समेशुद्धेस्थलेसलिलमालिते ॥ शीतलेशाद्वलश्यामेस्निग्धेसफलपादपे ॥ ५५ ॥
समंजरीभिर्वल्लीभि सचकारोटजालयम् ॥ प्रावृट्काल सविपुद्भिर्नीलाभ्रैरिवपंजरम् ॥ ५६ ॥ मस्तृणवेणवंदडफलभोजनभाजन
म् ॥ अघपात्रपुष्पभांडमक्षमालांकमंडलुम् ॥ ५७ ॥ कथांशीतापनोदायवृसींचैवमृगाजिनम् ॥ आनीयायोजयत्तस्मिन्मठिकामंदि
रेनृप ॥ ५८ ॥ यत्किंचिदन्यद्यावस्तुयोग्यतापसकर्मणि ॥ तत्तत्रस्थापयामासजगतीस क्रमविधि ॥ ५९ ॥ सध्यापूर्वंजपप्रात प्रहरेस
तदाकरोत् ॥ पुष्पोच्चयद्वितीयेतुस्नानंदेवार्चनतत ॥ ६० ॥ पश्चाद्वनफलंकिंचिद्वनकंदमिसादिच ॥ भुक्काजप्यपरोभूत्वानिनायैकोनि
शांवशी ॥ ६१ ॥ इतिदिवसमखेदमंदरोपांतकच्छेविरचितउटजेंतमालवेशोनिनाय ॥ नवनृपतिविलासतनसस्मारकंवास्फुरतित्द्दि
विवेकराज्यलक्ष्म्योहरंति ॥ ६२ ॥ ॥ इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० षू० शिखिध्वजप्रव्रज्यानामचतुरशीतितम सर्ग ॥ ८४ ॥
श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ एवंशिखिध्वजःपूर्णंमठिकायांवनेस्थित ॥ इदानींशृणुचूडालासाकिंकृतवतीगृहे ॥ १ ॥ तत्रार्धरात्रसमयेदूरया
तेशिखिध्वजे ॥ हरिणीग्रामसुप्तेवचूडालाबुबुधेभयात् ॥ २ ॥ अपश्यत्पतिनिर्हीनाशयनंशून्यतागतम् ॥ अभास्करमपूर्णेंदुशांतशोभ
मिवांबरम् ॥ ३ ॥ उत्तस्थौकिंचिदाम्लानवदनाखेदशालिनी ॥ कुसितेवमहावल्लीनिरुत्साहांगपल्लवा ॥ ४ ॥

स्थित सन्त्वसरदिवसंबहून्दिवसान्निनाय ॥ तत्रानुभूतनवनृपतिविलासनसस्मार ॥ तत्कुत इत्याह ॥ कथेति ॥ विवेकेद्ददिस्फुरतिसतिराज्यलक्ष्म्य क्रकारविभ्रमविहरतिवांछा जननेनवशीकर्तुंशक्नुवंतिनकथंचिदपीत्यर्थ ॥ ६२ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम० तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाणप्रकरणेपू० चतुरशीतितम सर्ग ॥ ८४ ॥ ॥ १ ॥ ॥ २ ॥
रात्र्यामर्द्धरात्रावप्रपणपर्यंतरायनम् ॥ भाव्यर्थदर्शनकालेबाधमवापद्यते ॥ १ ॥ उक्तमनूद्यवक्ष्यमाणकथयासंगमयति ॥ एवमिति ॥ १ ॥ यामसुप्तेवेतिराजवियोग भीत्यासदाजागरणपरिशान्निद्रयादनेतिद्योतनार्थम् ॥ २ ॥ पत्यानिर्हीनात्यक्ता ॥ ३ ॥ कुसितनष्टाकुराद्वारिजलेनसिक्ता ॥ विशेषणमाधारवयोग्यम् ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ इतिचिंतयावक्ष्यमाणंचिंतयामासेत्यर्थः ॥ ६ ॥ तदेवाह ॥ तदिति ॥ विधिनाशास्त्रेणभर्त्तैवप्रकृताप्रथमागतिःशरणंउद्दिष्टाविहिता ॥ असतिहिभर्त्तरिपुत्रादयोगतिरि
तिभाव ॥ ७ ॥ वातरंध्रवातायनतेन ॥ ८ ॥ अन्येंदुविभ्रमद्वितीयचंद्रभ्रांतिम ॥ ९ ॥ वेतालयोग्येसमयेनिशिउदितप्रकाशमानम् ॥ १० ॥ भर्त्तुर्भविष्यद्भाविपदार्थजात
म् ॥ ११ ॥ भविष्यदेवप्रकारनिमित्तकालदेशक्रियेयत्ताभ्युदयनि श्रेयसपर्यंतैर्विभज्यचिंतितवतीत्याह ॥ यथेति ॥ स्फारानिर्वृतिर्भूमानंदविश्रांति. ॥ १२ ॥ पुरःस्थितमिव

क्षणंशय्योपविष्टैवचिंतयामासचिंतया ॥ कष्टंरा
नप्रसन्नानविमलाबभूवाकुलतांगता ॥ दिनश्रीरिवनीहारधूसरासाव्यतिष्ठत ॥ ५ ॥ क्षणंशय्योपविष्टैवचिंतयामासचिंतया ॥ कष्टंरा
ज्यंप्रभुस्यक्त्वावनंयातोगृहादिति ॥ ६ ॥ तन्मयेहाद्यकिंकार्यंतत्समीपंव्रजाम्यहम् ॥ भर्त्तैवगतिरुद्दिष्टाविधिनाप्रकृतास्त्रियः ॥ ७ ॥ इति
संचिंत्यभर्त्तारमनुगंतुंसमुत्थिता ॥ चूडालावातरंध्रेणनिर्गत्यांबरमाययौ ॥ ८ ॥ बभ्रामांबरमार्गेणवातस्कंधेनयोगिनी ॥ कुर्वतीसिद्ध
सार्थस्यमुखेनान्येंदुविभ्रमम् ॥ ९ ॥ ददर्शाथयथायातंरात्रौखड्गधरंपतिम् ॥ भ्रमंतमेकमेकांतेवेतालसमयोदितम् ॥ १० ॥ तादृशंपति
मालोक्यस्थित्वागगनकोटरे ॥ भविष्यच्चिंतयामाससर्वंभर्त्तुरखंडितम् ॥ ११ ॥ यथायेनयदायत्रयावत्कार्यंयथोदयम् ॥ यथाचनिर्वृतिः
स्फारागंतव्यातेनराघव ॥ १२ ॥ अवश्यंभवितव्यंतद्भर्त्तुर्दृष्ट्वापुरःस्थितम् ॥ तदेवसंवादयितुंगमनात्सान्यवर्त्तत ॥ १३ ॥ आस्तांममाद्य
गमनंकालेनातिचिरेणहि ॥ मयास्यपार्श्वेगंतव्यंनियतेरेषनिश्चयः ॥ १४ ॥ इतिसंचिंत्यचूडालाप्रविश्यांतःपुरंपुनः ॥ सुष्वापशयनेशंभोः
शिरसींदवीकला ॥ १५ ॥ केनचित्कारणेनासौगतःसंप्रतिभूपतिः ॥ इतिपौरंजनंसर्वमाश्वास्यातिष्ठदंगना ॥ १६ ॥ राज्यंररक्षभर्तु
स्तत्क्रमेणसमदर्शनात् ॥ यथाकालेनकेदारंपक्वंकलमगोपिका ॥ १७ ॥ तयोस्तदावहत्कालोदंपत्योःस्थितयोस्तथा ॥ अदृष्टान्योन्यमु
खयोराज्यकाननपालयोः ॥ १८ ॥ जगामाथदिनंपक्षोमासोथऋतुवत्सरः ॥ शिखिध्वजस्यविपिनेचूडालायाःस्वमंदिरे ॥ १९ ॥ बहु
नात्रकिमुक्तेनवर्षाण्यष्टादशांगना ॥ चूडालोवाससदनेवनगुच्छेशिखिध्वजः ॥ २० ॥ अथयातेषुबहुषुवर्षेषुजरसावृते ॥ शिखिध्वजे
महाशैलतटकोटरवासिनि ॥ २१ ॥ भर्तुःकषायपाकंतदालक्ष्यपालितंचिरात् ॥ तदातस्याथयातेषुवर्षेषुजरसांवने ॥ २२ ॥ तदातस्या
त्मकार्यस्यभवितव्यतयातथा ॥ भर्तुःसमीपगमनेममकालोयमित्यथ ॥ २३ ॥ संचिंत्यमंदरोपांतंगंतुंबुद्धिंचकारसा ॥ चचारांतःपुरा
द्रात्रौततारनभसःपथम् ॥ २४ ॥ जगामवातस्कंधेनगच्छंतीखेददर्शसा ॥ कल्पवृक्षांशुकच्छन्नरत्नस्तबकभूषिताः ॥ २५ ॥

योगबलादपरोक्षदृष्ट्वासंवादयितुंतदनुरूपमाचरितुमितियावत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कलमगोपिकाशालिपालिका ॥ १७ ॥ अवहत्अगमत् ॥ १८ ॥ कथमगम
त्तदाह ॥ जगामेति ॥ ऋतुसहितोवत्सर. ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ कषायाणारागादिवासनानापाकमालक्ष्यतत्त्ववत्कालतयापालितप्रतीक्षितमितियावत् ॥ तदेत्यादिरुक्तानु
वादोवक्ष्यमाणार्थः ॥ २२ ॥ आत्मकार्यस्यस्वभर्तृबोधस्यतथावक्ष्यमाणप्रकारेणस्वोपदेशेनैवभवितव्यतया ॥ २३ ॥ ततारपुप्लुवे ॥ २४ ॥ २५ ॥

१ वृतेइत्यपिक्वचित्पाठः ॥ वनेइतिपाठेजरसाउपलक्षितस्येत्यन्वयः ॥ वृतेइतिपाठेशिखिध्वजेजरसावृतेसतीत्यन्वयः

रमा.कलिप्यनुक्ता ॥ परामृष्टानीदा शकलानिकलार्थ ॥ २६ ॥ सिद्धात्तमेभ्य आत्तानिगृहीतानिमहारमालाहरिचंदनकस्तूर्यादिसौगंध्यानियस्तथाविधाम्मारुतान्स्पर्श यामासवस्त्र ॥ यद्वविवलक्षणस्यामृतांभोधेमहावीचिपरपराभूतानिर्मलज्योत्स्नाम् ॥ २७॥ अवरस्यआंतरतामतवर्त्तिनागतासतीददर्श ॥ २८ ॥ स्वभ्रमामयेनअवियुक्ता विपताम्व्यलोकयत् ॥ आत्मनामनसैवावाच ॥ किमुवाचतदाह ॥ अहोइत्यादिना ॥ २९ ॥ ३० ॥ ममनःउक्तविषैकैर्बोध्यमानमपिइतिउत्कठते ॥ ३१ ॥ अपग्रेइदवयो नीजामाअपजा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अन्नजइ ॥ मुधाम्यर्थमेवताहवितसत्किस्थितमसीत्यर्थ ॥ ३४ ॥ अथवानायशोपइतिशेष ॥ कलस्तमाह ॥ भर्त्तारमिति ॥ ३५ ॥ इदा

नदनोद्यानिलयारक्ता सिद्धाभिसारिषा ॥ परामृष्टेंदुशकलान्प्रालेयकणवर्षिण ॥ २६ ॥ सिद्धोत्तमात्तसौगंध्यान्स्पर्शयामासमारुतान् ॥ यद्वर्यिवामृताभोधेमहावीचिपरपराम् ॥ २७ ॥ अपश्यन्निमलज्योत्स्नामयशातरतांगता ॥ मेघांतरेणगच्छतीमेघलग्नाश्च विद्युत ॥ २८ ॥ अवियुक्ता स्वभ्रनासाभूयोभूयाव्यलोकयत् ॥ उवाचचात्मनैवाहोयावज्जीवशरीरिणाम् ॥ २९ ॥ नस्वभाव शमयातिममाप्युत्कठितमन ॥ कदाम्लेगेद्रस्कधतप्रणयप्रवणपुन ॥ ३० ॥ पश्यामिकांतमित्युक्तमयाप्युत्कठतेमन ॥ मंजरीजालवलितास्तरुवद्धय स्वकपतिम् ॥ ३१ ॥ नमुचंतिक्षणमितिममाप्युत्कंठतेमन ॥ यथेयमग्रजाकांतमेतिसिद्धाभिसारिका ॥ ३२ ॥ तथाकदाहमेष्यामिममार्पातिमन स्थितम् ॥ इमेमदाश्चमरुतएतेचशशिन करा ॥ ३३ ॥ वनराजयएताश्चमामप्युत्कंठयंत्यहो ॥ हेचित्ताज्ञमुधैवात किंत्वताहवितास्थितम् ॥ ३४ ॥ साव्योमनिमलासाघोक्तेयाताविवेकिता ॥ अथवाचित्तभर्त्तारस्वप्रत्युत्कठसेमखे ॥ ३५ ॥ तिष्ठोत्कठाभिवलितकिंसमुत्कठितेनमे ॥ किंत्वयोत्कठसेवाभेभर्त्तायातोजरांभवेन् ॥ ३६ ॥ तपस्वीरुशगात्रश्चभवेन्निर्वासनस्तथा ॥ मनोराज्यापभोगेभ्योमन्यस्यामूलतांगतम् ॥ ३७ ॥ वासनालतिकाप्रावृण्नदीनदगतायथा ॥ एकांतरतएकात्मानीरस शांतवासन ॥ ३८ ॥ मन्येभवतिमेभर्त्ताशुष्कवृक्षसमास्थिति ॥ तथापिचित्तकोत्कठाभवतोत्कठयान्वितम् ॥ ३९ ॥ मतिमुद्बोध्ययोगेनश्लेपयिष्याम्यहपतिम् ॥ प्रमृष्टफलनभतु समीकृत्यमनोमुने ॥ ४० ॥

नीरसइत्याह ॥ किमिति ॥ वामहस्तीशरीरयदालिंगनायर्थसमुत्कठसेसतेभर्त्तामरोयातस्त्वन्निरपेक्षएवभवेत्संभाव्यतइत्यर्थ ॥ ३६ ॥ राज्यादीनामभोगेभ्य अभोगार्थंअस्यमन अमूलतानिमूलतांगतंमन्यसभावये ॥ ३७ ॥ तथाअस्यवासनालतिकायथाप्रावृण्नदीक्षुद्रामहानदगतासतीनपृथगवशिष्यतेतथासपन्नेतिशेष ॥ एकांतरत आसक्त अतएवएकात्मा ॥ नीरसोनिरिच्छ ॥ ३८ ॥ एवंनरास्यप्रवृत्तानान्निरुत्साहमन पुनरुज्जीवयंतीत्याह ॥ तथापीति ॥ अस्त्वेवविध स नथापिहेचित्तकातयोत्कठाअहयोगेनवद्यमाम्पापायनभर्तुमतिमुद्बोध्यतस्यशीघ्रत्यमारम्यशेषभोमोत्कंठयापुनर्पतिभवतासहश्लेपयिष्यामिनत्वयोत्कठाकार्यतिपरेणाम्वयः ॥ ३९ ॥ तदेवस्पष्टमाह ॥ प्रमृष्टेति ॥ ४०

॥ ४१ ॥ ययस्माद्धेतोर्भर्त्तातत्त्वबोधान्मयासमंतुल्यरूपमंतर्बाह्यार्थाचितितंयस्यतथाविध संपत्स्यतइतिशेषः ॥ तदेवप्रशसंत्याह ॥ समग्रेति ॥ ४२ ॥ ४३॥ अब्दान्मेघान्॥
वनातरवनमध्यम् ॥ ४४ ॥ पादपानालतानाचस्पदेनवेद्यावनुमेयौगमागमीयस्या ॥ ४५॥ योगेनसमाहितचित्तेनेतियावत् ॥ योहारकेयूरादिभूषितःसन्मेरुकांतिरभवत्तमे
वअत्रमदरोटजेकुशागत्वादिलक्षणददर्शेतिपरेणसबध ॥ ४६ ॥ ४७॥ भृगीशप्रसिद्धरुद्रद्वारपालमिव ॥ ४८ ॥ देवातिथिसमर्चनायपुष्पाणिमालांयथयतम् ॥ जटाभिर
कितचिह्नितम् ॥ ४९ ॥ अनात्मज्ञताअज्ञानतदात्मकम् ॥ ५० ॥ यतोयस्माद्धेतोर्मेअतिप्रियःपतिर्मोहघनेनत्वद्दिक्षुण्णामभिहतामिमादशामभ्यागतस्तत्तस्माद्धेतोरिहास्मि

राज्यएवनियोक्ष्यामिनिवत्स्यावःसुखंचिरम्॥ अहोनुचिरकालेनमनोरथमिमंशुभम्॥४१॥ अहमासादयिष्यामियद्भर्त्तासमचिंति
तः॥ समग्रानंदवृंदानामेतदेवोपरिस्थितम् ॥ ४२ ॥ यत्समानमनोवृत्तिसंगमास्वादनेसुखम्॥ इतिचिंतयतीव्योम्नाचूडालोल्लंघ्यपर्व
तान्॥४३॥ देशानब्दान्दिगंतांश्चप्रापमंदरकंदरम्॥ अदृश्यैवनभःस्थैवप्रविवेशवनांतरम्॥ ४४ ॥ वात्येवपादपलतास्पंदवेद्यगमा
गमा॥ वनैकदेशेकस्मिंश्चित्कृतपर्णोटजेपतिम् ॥ ४५॥ दृष्ट्वायोगेनबुबुधेदेहांतरमिवास्थितम् ॥ हारकेयूरकटककुंडलादिविभूषितः
॥४६॥ अभवन्मेरुकांतिर्यस्तमेवात्रददर्शसा॥ कृशांगंकृष्णवर्णंचजीर्णपर्णमिवस्थितम् ॥ ४७॥ कज्जलांबुभरस्नातंभृंगीशमिवनि
स्पृहम्॥ चीरांबरधरंशांतमेकाकिनमवस्थितम् ॥ ४८ ॥ स्थलीनिषण्णंपुष्पाणिग्रथयंतंजटांकितम् ॥ तमालोक्यानवद्यांगीचूडाला
पीवरस्तनी॥४९॥ किंचिज्ज्ञातविषादैवमुवाचात्मनिचेतसा॥ अहोनुविषमंमौर्ख्यंतदनात्मज्ञतात्मकम्॥५०॥ एवंविधाःसमायांतिद
शामौर्ख्यप्रसादतः॥ अयंसराजालक्ष्मीवान्यतोमेतिप्रियःपतिः॥५१॥ त्वदिमोहघनक्षुण्णामिमामभ्यागतोदशाम्॥ तदवश्यमिहाद्यै
वनाथंविदितवेद्यताम्॥ ५२ ॥ नयाम्यत्रनसंदेहोभोगमोक्षश्रियंतथा॥ इदंरूपंपरित्यज्यरूपेणान्येनकेनचित् ॥ ५३ ॥ सकाशमस्य
गच्छामिबोधंदातुमनुत्तमम्॥ बालेयंममकांतेतिमद्वक्तंनकरोत्यलम्॥ ५४॥ तस्मात्तापसरूपेणबोधयामिपतिंक्षणात्॥ भर्ताकषा
यपाकेनपरिपक्कमतिःस्थितः॥ ५५॥ चेतस्यस्याद्यविमलेस्वंतत्त्वंप्रतिबिंबति ॥ इतिसंचिंत्यचूडालाबभूवद्विजदारकः॥ ५६॥ ईषद्ध्या
नाद्गतान्यत्वंक्षणादंबुतरंगवत्॥ पपातविपिनेतस्मिन्द्विजपुत्रकरूपिणी॥५७॥ भर्त्तुरध्याजगामाग्रंमंदस्मितलसन्मुखी॥ ददर्शद्विजपु
त्रंतंपुरोयातंशिखिध्वजः॥ ५८॥

न्युटजेअद्यैवअवश्यनाथपतिविदितवेद्यतातथाभोगमोक्षश्रियनयामिप्रापयामीति
परेणान्वयः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ किमर्थमिदरूपपरित्याज्यतत्राह ॥ बालेति ॥ ५४ ॥ प्रागेवकुतस्तपस्विवेषेणसनबोधितस्तत्राह ॥ भर्तेति ॥ ५५ ॥ द्विजदारकोब्राह्मण
पुत्रः ॥ ५६ ॥ कथबभूवतदाह ॥ ईषदिति ॥ प्रागुक्ताग्नीषोमधारणान्वितादीषद्ध्यानात् ॥ अन्यत्वपुंस्त्वम् ॥ ५७ ॥ अग्रपुरोदेशम् ॥ ५८ ॥

मूर्तिमास्थितमपद्रवद्रवल्कनकमिवर्गा।रा।पिर्पानस्वच्छाम्यंगानियस्य ॥५९॥ ६० ॥ ध्यामअकोष्ठाम्मणिवधाद्विगुणावद्विर्वेशोयेन अतएवकिष्कुमात्रेणहस्तमात्रेणद्गुण्यावत
लि॥प्पवाअतएवानीर्तदेश्या।भूमावलमगाममाक्षसूत्रपाक्षमालयास्थितमुपलक्षितम ॥६१॥६२॥ श्मस्थश्रगसलग्नमायद्दुयस्यतथाविधमचलपवतमिवस्थितम ॥६३॥
॥६४॥ मठहमतटीपरनमस्थाममायपाहोलक्ष्यते ॥ तमडीनअतिविवित पूर्णेंदुमिवसंचलम् ॥६५॥६६॥तपर्मनिर्मितविष्टरमासनम ॥ करोत्करेकरतले॥६७ कुमुदखंडस्य

वनांतरादुपायाततपोमूर्त्तिमिवास्थितम् ॥ द्रवत्कनकगौरांगमुक्ताहारविभूपितम् ॥ ५९ ॥ शुक्लयज्ञोपवीतांगशुक्लांवरयुगावृतम् ॥
कमंडलुधरंकांतपुरोयातशिखिध्वज ॥ ६० ॥ ध्यामप्रकोष्ठद्विगुणेनाक्षसूत्रेणचारुणा ॥ भूमावलग्नगात्रेणकिष्कुमात्रेणचस्थित
म् ॥ ६१ ॥ धुतलग्नाममृणालसालिमालमिवांबुजम् ॥ भासयत्प्रदेशतंशारीरैर्दीप्तिमंडले ॥ ६२ ॥ कुंडलाभूपितमुखनवमर्कमिवो
ञ्तिम् ॥ शिखासप्रोतमंदारशृंगस्थेंदुमिवाचलम् ॥ ६३ ॥ कांतोपशांतवपुषमूर्जितविजितेंद्रियम् ॥ हिमाभभस्मतिलकभूपितालो
कसुंदरम् ॥ ६४ ॥ मेरुहेमतटालीनपूर्णेंदुमिवचंचलम् ॥ तमालोक्यद्विजसुतसमुत्तस्थौशिखिध्वज ॥ ६५ ॥ देवपुत्रागमधियासपरि
त्यक्तपादुक ॥ देवपुत्रनमस्कारइदमासनमास्यताम् ॥ ६६ ॥ इत्यस्यदर्शयामासपाणिनापत्रविष्टरम् ॥ ददौचद्विजपुत्रस्यपुष्पमुष्टिंक
रोत्करे ॥ ६७ ॥ चंद्र कुमुदखंडस्यप्रालेयमिवपल्लवे ॥ हेराजर्षेनमस्तुभ्यमितिद्विजसुतोवदत् ॥ ६८ ॥ गृहीत्वाकुसुमान्यस्माद्विवेशपत्र
विष्टरे ॥ ॥शिखिध्वजउवाच ॥ ॥देवपुत्रमहाभागकृतआगमनंकृतम् ॥ दिवस सफलोमन्येयत्त्वामद्यास्मिदृष्टवान् ॥ ६९ ॥ इदम
र्घ्यमिदंपाद्यपुष्पाणीमानिमानद ॥ इमाप्रग्रथितामालागृह्यतांसंभ्रमस्तुते ॥ ७० ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥इत्युक्त्वापाद्यमर्घ्यंचमालां
पुष्पाणिचानघ ॥ शिखिध्वजस्तदिष्टायैददौदेव्येयथाखिलम् ॥ ७१ ॥ ॥चूडालोवाच ॥ ॥सुबहूनिपरिभ्रांतोभूतलायतनान्यहम् ॥
त्वत्त पूजाययाप्राप्तामयेयनतथान्यत ॥ ७२ ॥ पेशलेनानुरूपेणप्रश्रयेणामुनानघ ॥ मन्येहंनूनमत्यंतचिरजीवीभविष्यसि ॥ ७३ ॥
शांतेनमनसोदारमाराद्उन्मुक्तकल्पनम् ॥ निर्वाणार्थतपस्साधोकच्चित्त्संभृतवानसि ॥ ७४ ॥ असिधाराममर्मसौम्यशांतव्रतमिदंतव ॥
स्फीतयद्राज्यमुत्सृज्यमहावननिषेवणम् ॥ ७५ ॥

पल्लवेप्रालेयहिमकणजालमिव ॥ ६८ ॥ यद्यस्मात्त्वामद्यास्मिन्दिवसेदृष्टवान
सि ॥ ६९ ॥ ७० ॥ अखिलयथोक्तमनतिक्रम्यतियथाखिलम ॥ यथायानतिवर्तायथार्थेअव्ययीभाव ॥ ७१ ॥ नतथान्यतआप्तेत्यनुपश्रयते ॥ ७२ ॥ प्रश्रयेणविनयेन ॥
एतांदृलक्षणेनअनुमामिचिरजीविनाभवतीतिभाव ॥ ७३ ॥ आरात्दूरेउन्मुक्ता कल्पना फलसंकल्पायस्मिन् ॥ अतएवोदारनिर्वाणार्थंतप संभृतवान्संचितवानसि ॥ कच्चिदिति
इष्टप्रश्नेनिपात ॥ ७४ ॥ शांतानामकोपनानांयतिजनस्थानांप्रभूतमिदंमहावननिषेवणमसिधारासमक्रूरमत्यंतासधाननिर्वाह्यमित्यर्थ ॥ ७५ ॥

राज्यत्यागनिर्वाणार्थतपश्चरणयोरज्ञातयोः प्रशंसनायोगात्तस्यतपसासर्वज्ञतांसंभावयन्राजाद्विजसुतरूपादिमपदाप्रशंसति॥ जानासीत्यादिना ॥ ज्ञायसेमहाप्रभावइतिशेषः ॥ ७६ ॥ अथवाकिंबहुनासम्यगालोकाद्वीक्षणाद्देहकांतिरश्वाम्रतेनसिंचसीव ॥७७॥७८॥ श्रृंगमेरुशिखरम् ॥ अमुनामद्दत्तमालारूपेण ॥ ७९ ॥ सुमनसांपुष्पाणापत्रदल मिवपेलवसुकुमारतेअगम ॥८०॥ इदपुष्पजातमित्थदृश्यमानवैचित्र्येणसितग्रथितम ॥ षिञ्बधनेकर्मणिक्तः ॥ अंगेतिसंबोधने ॥ तत्तस्माद्देवस्यतवार्चनादित्यर्थः ॥८१॥ देवार्चनादप्यतिथिपूजनमधिकमितितदेकमपिजन्मसाफल्यहेतुस्त्वत्पूजनेतुमेद्वयमपियुगपत्संपन्नमितिसुतरांजीवितसाफल्यमित्याशयेनाह ॥ जीवितमिति ॥८२॥ तत्तस्मान्म

शिखिध्वजउवाच॥ ॥जानासिभगवन्सर्वंदेवस्त्वंकोत्रविस्मयः॥श्रियैवलोकोत्तरयाज्ञायसेचिह्नरूपया॥ ७६॥ एतान्यंगानितेचं द्राद्घटितानीतिमेमतिः॥ अथवाकिंसमालोकादमृतेनेवसिंचसि॥ ७७॥ अस्तिमेदयिताकांतापातिमद्राज्यमद्यतत्॥ तवेवतस्याद्दष्टा नितान्यंगानीहसुंदर ॥ ७८ ॥ उपशांतंचकांतंचवपुरापादमस्तकम् ॥ श्रृंगंशुभ्रांबुदेनेवपुष्पेणाच्छादयामुना ॥ ७९ ॥निष्कलंकेंदुसं काशमंगमादित्यतेजसा ॥ मन्येतेग्लानिमायातिसुमनःपत्रपेलवम् ॥ ८० ॥ देवार्चनायोपचितमिदमित्थंसितंमया॥ अंगत्वदंगसं गेनतत्प्रयातुकृतार्थताम्॥८१॥ जीवितंयातिसाफल्यंस्वमभ्यागतपूजया ॥ देवादप्यधिकंपूज्यःसतामभ्यागतोजनः॥ ८२ ॥ तत्क स्त्वंकस्यपुत्रस्त्वंकिमायातोस्यनुग्रहात् ॥ एतन्मेसंशयंछिंधिविमलेंदुसमानन॥ ८३॥ ॥ब्राह्मणउवाच॥ ॥राजन्मेश्रृणुवक्ष्यामि यथापृष्टमखंडितम् ॥ कोनामपरिपृच्छंतंविनीतंवंचयेत्पुमान्॥ ८४॥ अस्त्यस्मिञ्जगतीकोशेशुद्धात्मानारदोमुनिः॥ पुण्यलक्ष्म्यामु खेकांतेकर्पूरतिलकोपमः ॥ ८५॥ सकदाचिन्मुनिर्देवोगुहायांध्यानमास्थितः॥ तत्रहेमतटेगंगावहत्युरुतरंगिणी ॥ ८६ ॥ मेरुलक्ष्म्यां स्फुरद्रूपाभातिहारलतायथा॥ एकदानारदमुनिर्ध्यानांतेससरित्तटे ॥ ८७॥ ध्वनद्वलयमश्रौषीह्लीलाकलकलारवम् ॥ किमेतदित्यसौ किंचिज्जातप्रायकुतूहलः॥ ८८ ॥ हेलयालोकयन्नद्यामपश्यल्ललनागणम्॥ रंभातिलोत्तमाप्रायंनिर्यातंजललीलया ॥ ८९॥ क्रीडंतं त्यक्तवसनंदेशेपुरुषवर्ज्जिते॥ कांचनांभोजमुकुलसंकाशैःस्तनमंडलैः॥ ९० ॥

द्दत्तपूजामहणादनंतरमितिशेषः ॥८३॥ पृष्टमनतिक्रम्ययथापृष्टम् ॥ ८४ ॥ पुण्यलक्ष्म्या कांतेरम्येमुखेसुरभितरयत्कर्पूरतिलकंतदुपमायस्य ॥ अनेननारदोगौरांगइतिगम्यते ॥८५॥ गुहायामेरोरितिशेष ॥८६॥८७॥ ध्वनतिवलयानियस्मिंस्तथाविधलीलाकलकलारवंजलक्रीडाकोलाहलध्वनिम् ॥ संभावनाप्राचुर्याद्यर्थः प्रायशब्दोप्यदंतोस्ति ॥ तदस्मिन्नन्नप्रायेसंज्ञायाम प्रायभवः रूपात्प्रायादितिपाणिनिजैमिनिप्रभृतिभिःप्रयोगात् ॥८८॥ निर्यातंजलान्निर्गतम् ॥ जललीलयाजलसेचनादिक्रीडया ॥८९॥९०॥

अन्यान्यपरिवल्लिवेष्टितसघटितमिति यावत् ॥ द्रुतस्यहेमरसस्यय आपूरनिर्भरः प्रवाहातिशयस्तादृशेन आभोगेन कांतिसस्थानेन भासुरैरुरुभिः स्थालकस्यकाममंदिरस्यस्त
भसंचयकुर्वंतमितिपरेणान्वय ॥ ९१ ॥ स्वजलनैमल्यान्निर्मलीकृतेनप्रतिबिंबचंद्रेणसर्वतोव्याप्तांव्योमविलासिनीमापगांमंदाकिनींदिहलावण्यरसप्रवाहेणतर्जयतम्यथा
प्यतमित्येत्यपेक्षा ॥ ९२ ॥ मनाभुवःकामस्यअमरोद्यानेनंदनवनेक्रीडायांरथचक्रभूतैर्निबद्धतटलक्ष्मी सेतुभिर्निरोधाद्गुल्यर्थेअर्पितगगांबुयेन ॥ ९३ ॥ यत स्वच्छत्वादम्यो
न्यादर्शतामतअत सर्वतःप्रतिबिंबितसर्वांगसर्वभद्रदृष्टसर्वांगसत्सवतःपाणिपादतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखमितिप्रसिद्धकालात्मन कल्पतरोर्भगवत सकाशादुत्थितविश्वरूपमिवस्थित
मित्यथ ॥ ९४ ॥ विश्वरूपदर्शयितुर्भगवत कालात्मकत्वंचविश्वरूपभीतेनार्जुनेनकोभवानुग्ररूपइतिपृष्टेनभगवताकालास्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धोलोकान्समाहर्तुमिहप्रवृत्तइति
स्वमुखनैवदर्शितम ॥ अतस्तमेवकालात्मानसर्वकल्पनाफलदातृत्वात्कल्पतरुत्वेनरूपयति ॥ सर्वमिति पारित्यादिना ॥ पर्वाणिप्रभवादय षष्टिसंवत्सराविटपा स्कंधा यस्य ॥

परिवेल्लितमन्योन्यफलकांतद्रुमंयथा॥ द्रुतहेमरसापूरनिर्भराभोगभासुरैः ॥ ९१ ॥ कुर्वंतमुरुभिः काममंदिरस्तंभसंचयम् ॥ निर्मलीकृ
तचंद्रेणव्याप्तांव्योमविलासिनीम् ॥ ९२ ॥ लावण्यरसपूरेणतर्जयंतमिवापगाम् ॥ प्राकारैरमरोद्यानरथचक्रैर्मनोभुव ॥ ९३ ॥ उत्पथा
र्पितगगांबुनितंबतटसेतुभिः ॥ सवभद्रदृष्टसर्वांगविश्वरूपमिवस्थितम् ॥ ९४ ॥ प्रतिबिंबितसर्वांगमन्योन्यादर्शतांगतम् ॥ कालकल्पतरो
र्वपर्वविटपात्पक्षपल्लवात् ॥ ९५ ॥ विविधर्तुलताजालाद्दिनश्रीकलिकाकुलात् ॥ आलोकपुष्परजसोजाताद्गगनकानने ॥ ९६ ॥ स्फुर
ज्जलस्वगप्रोतात्सभाव्येकालवालकात् ॥ स्तनस्तबकवृंदेषुस्पर्धयातिरसान्वितम् ॥ ९७ ॥ उद्वृत्यद्वृत्यसंपूर्णदलितांभोजपल्लवम् ॥ आ
लोलालककेशाक्षितारकादिमधुव्रतम् ॥ ९८ ॥ अमृतापद्विघातायकोशसंचयकारिभिः ॥ कुंभापभूतसघानांविकसत्कनकांबुजे ॥ ९९ ॥
पद्मिनीपल्लवाच्छन्नेगुप्तेमेरोर्गुहांतरे ॥ शीतलेस्वधुनीतीरितोयोन्मृष्टमलेसुरैः ॥ १०० ॥

एतेनायमद्वयस्यमासानांपक्षास्तावत्पर्वाद्युक्तमेव ॥ ९५ ॥ विविधाभिन्नलक्षणा ऋतवोलताजालानिअवांतरशाखासमूहायस्य ॥ गगनमभ्यक्ताकाशस्तल्लक्षणेकाननेनव
नजातात् ॥ ९६ ॥ स्फुरद्भिजलमयचंद्रपरिणामशरीरत्वाज्जलस्वर्गैर्देवैःप्रोतास्थामाम् ॥ समाप्याव्ययएकमालवालकमालवालकालयोरभेदादालवस्पतथाविधात्कालक
ल्पतरोर्विष्णोर्भूतविश्वरूपमिवस्थितमितिपूर्वेणान्वय ॥ पुनर्ललनामणमवविशिनष्टि ॥ स्तनेति ॥ परस्परस्तनस्तबकवृंदेषुअंभोजमुकुलेषुचसौंदर्यसाम्यदर्शनप्रयुक्तस्पर्धया
नालादुद्वृत्योद्वृत्यास्फालनात्संपूर्णदलिताम्भोजमुकुलपल्लवानियनेतिपरेणान्वय ॥ ९७ ॥ अर्थान्मुखपद्मेषुआलोलाअलकाभ्रूणकुन्तला केशादीर्घकुंतलाअक्षितारका
आदिपदात्सुलालाटिकास्वपिमगालक्ष्मलेखाल्मणयश्चमधुव्रतामरायस्मिन् ॥ ९८ ॥ पुन कीदृशंललनागणतदाह ॥ अमृतेत्यादिना ॥ अमृतकलाकोशसंचयकारिभि सुरैर्देवै
रमृतस्पराहुकृतापद्विघातायगुप्तेएकांतभूतमेरोगुहांतरेएकमोपसृष्टतत्पद्मविकचकलापूरमिवस्थितम ॥ तस्मगुप्तइतियद्युक्तंतदुपपत्तयेविशिनष्टि ॥ कुंभापे
इति ॥ अन्यानिविशेषणानिअमृतनिधानयोग्यस्थानताप्रदर्शनार्थानि ॥ ९९ ॥ १०० ॥

ईदृशंकांतंस्त्रैणंस्त्रीसमूहमालोक्यमुनेर्मनस्तदनंतरमानंदितंप्रमत्तंसन्नआश्रितोविवेकांशोयेनतथाविधंबभूवेतिपरेणान्वयः॥१०१॥२॥ चित्तेविकारात्सर्वांगेप्राणक्षोभस्तेनस
र्वांगसारस्यरेतसःस्खलनवृत्तमित्याह॥बभूवेति ॥ तत्रदृष्टांतानाह ॥ फलमित्यादिना ॥३॥ छिन्नंक्षतलतावृंतशाखामूलस्थानंयस्यतथाविधःप्रत्यग्रस्तरुणःपादपोवटादिरिव ॥
उत्तमेतिराजसंबोधनम् ॥४॥ द्विधापातंसद्योद्विधाखंडितबिसंमृणालमिवगलन्सारभूतोरसःशुक्रयस्य ॥ राजप्रश्नःस्पष्टः ॥५॥६॥ तत्त्वज्ञानामपिप्रबलतरप्रारब्धेनविवेकां
शनिरोधात्कदाचिद्देहधर्मानुवर्त्तनमस्त्येवेत्युत्तरमाह ॥ सर्वस्याएवेत्यादिना ॥ ७॥ यावत्स्वांतस्वनाशपर्यंतम् ॥ ८ ॥ सुखदुःखमयत्वमेवदृष्टांतैर्दर्शयति ॥ तृष्यादिनेति ॥ ९ ॥

चंद्रबिंबकलापूरमेकत्रैवोपसंहृतम् ॥ स्त्रैणमालोक्यतत्कांतंसहसैवमनोमुनेः॥ १०१॥ अनाश्रितविवेकांशंबभूवानंदितंस्फुरत्॥आ
नंदवलितेचित्तेक्षुब्धेप्राणानिलेस्थिते॥ २॥ बभूवतस्यहृष्टस्यमदनस्खलितंतदा॥ फलंरसापूर्णमिवग्रीष्मांतइवतोयदः॥ ३॥ प्रत्यग्र
पादपच्छिन्नलतावृंतइवोत्तम ॥ अवश्यायकणस्पंदीशशांकइववामुनिः॥ ४॥ बिसंद्विधापातमिवगलत्साररसोभवत्॥ ॥शिखि
ध्वजउवाच॥ ॥तादृशोपिबहुज्ञोपिजीवन्मुक्तोप्यसौमुनिः॥५॥ निरिच्छोपिनिरागोपिनकिंचिद्रुपमोप्यलम्॥ सबाह्याभ्यंतरंनित्य
माकाशविशदोपिच॥६॥ नारदोपिकथंब्रह्मन्मदनस्खलितोभवत्॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥सर्वस्याएवराजर्षेभूतजातेर्जगत्त्रये॥७॥
देवादेरपिदेहोयंद्वयात्मैवस्वभावतः॥ अज्ञमस्त्वथतज्ज्ञंवायावत्स्वांतंशरीरकम्॥८॥ सर्वमेवजगत्यंगसुखदुःखमयंस्मृतम्॥ तृष्या
दिनापदार्थेनकेनचिद्वर्धतेसुखम्॥ ९॥ आलोकइवदीपेनमहांबुधिरिवेंदुना॥ क्षुधादिनापदार्थेनदुःखंकेनचिदेवहि॥ ११०॥ तमोमे
घपटेनेवस्वभावोत्यत्रकारणम्॥ स्वरूपेनिर्मलेसत्येनिमेषमपिविस्मृते॥११॥ दृश्यमुल्लासमाप्नोतिप्रावृषीवपयोधरः॥ अनारतानुसं
धानादप्युन्मेषमविस्मृते॥ १२॥ स्वरूपेनोल्लसत्येषचित्तेदृश्यपिशाचकः॥ यथातमःप्रकाशाभ्यामहोरात्रौस्थितिंगतौ॥ १३॥ तथैव
सुखदुःखाभ्यांशरीरंस्थितिमागतम्॥ एवंहिसुखदुःखेद्वेजन्मकारणदर्शनात्॥ १४॥ अज्ञस्यगाढतांयातेपटेकुंकुमवद्दृढम्॥ तज्ज्ञस्य
त्वंगलगतोमनागपिनतद्वशात्॥११५॥

दुःखवर्धतइत्यनुकृष्यते ॥ ११० ॥यथामेघलक्षणेनपटेनउपचितेननिशितमोवर्धतेतद्वत् ॥ यत्रतत्त्वज्ञानामपिक्षणंस्वरूपविस्मरणेईदृशानर्थास्तत्राज्ञानांकिंवाच्यमित्याशये
नाह ॥ स्वरूपेइति ॥ ११॥ अतएवसदैवदृश्यानुल्लासायसदैवसमाधिनास्वरूपाविस्मरणशीलेनभाव्यमित्याशयेनाह ॥ अनारतेति ॥ उन्मेषोनिमेषद्वयांतरालकालस्ताव
न्मात्रमपि ॥ १२ ॥ १३ ॥ एवज्ञाज्ञयोःप्रारब्धफलभोगसाम्येपिरजनारजनकृतोविशेषोस्त्येवेतिदृष्टांताभ्यामुपपादयति ॥ एवमित्यादिना ॥ जन्मकारणस्यदेहाद्यात्मभा
वस्यदर्शनात् ॥ १४ ॥ तज्ज्ञस्यतुतद्वशात्तत्त्वज्ञानवशात् ॥ मनागपिनलगतः ॥ १५ ॥

यथामणे स्फटिकस्यांत रागेणतादात्म्यानुरजनेन॥आविपदासत्ययुक्तेंद्रनीलपद्मरागाद्यध्यासेनआक्रांततरौ अतिशयेनसक्रांताबपिशुभाशुभौकुकुमनील्यादिवर्णौपटस्येयरा
यथामणे स्फटिकस्यांत रागेणतादात्म्यानुरजनेन॥आविपदासत्ययुक्तेंद्रनीलपद्मरागाद्यध्यासेनआक्रांततरी अतिशयेनसक्रांताबपि शुभाशुभौकुकुमनील्यादिवर्णौपटस्येयरा
मेणरजमयाआविपदास्कुम्भगुह्याविनाचययामणेर्नलगतसह्वित्यर्थ ॥ इदानींस्फटिकावपितस्यस्वच्छतरत्वाद्विशेषमाह ॥ पुर स्थेति ॥ स्फटिक पुर स्थजपाकुसुमादिवस्तु
भावेनतात्कालिकीरजनामपियायात् ॥ तज्ज्ञस्तुतामपिनैतीत्यथ ॥ १६ ॥ अज्ञस्यमाज्ञायातेइमियदुक्तनद्विदृणाति ॥ वस्तुनइत्यादिना ॥ घनरजितरजनम् ॥ धी अज्ञस्ये
निशेष ॥ १७ ॥ गस्कुलसमाह ॥ गतपीति ॥ यद्यस्माद्धतोऽपरितापिताभवतीत्यर्थ ॥ १८ ॥ विपयरजनंनजहाति ॥ यथाचशुद्धौविषयरजनवासनोपचयएवबधस्तत्क्षयए
वमोक्षइतिफलितमित्याह ॥ अनेनेति ॥ १९ ॥ दूरस्थानांपुष्पराज्यादीनाम् ॥ अपिपदात्सन्निहितानांचलाभनाशादिस्वोत्पत्तिकारणप्राप्तौतदभिमानिन सुखदु खयथेकेनक्रमेण
आयतेतद्देतिराजापृच्छति ॥ स्वोत्पत्तीति ॥ १२० ॥ २१ ॥ तमार्दासुखोत्पत्तिप्रकारवर्णयति ॥ स्वेति ॥ सन्निहितविषयकायाक्षिपाणिभिर्दूरस्थविषयेशब्दानुमानादिना

यथाशुभाशुभौरागादिनाक्रांततरौमणे ॥ पुर स्थवस्तुभावेनरजनास्फटिकोयथा ॥ १६ ॥ तज्ज्ञस्तथानैतियोधाज्जीवन्मुक्तमतिर्मु
नि ॥ वस्तुन श्लेषमात्रेणघनरजितमेतिधी ॥१७॥गतेपिवस्तुनिदृढबुद्धिर्यापरितापिता॥ गतेपिकुकुमेवस्त्रंतदीयमनुरजनम्॥१८॥
शिनजहातिययामूढस्तथाविपयरजनम् ॥ अनेनैवक्रमेणैतौबधमोक्षौव्यवस्थितौ॥१९॥ भावनातानवमोक्षोबधोदृढभावना॥ शि
खिध्वजउवाच॥ ॥स्वोत्पत्तिकारणप्राप्तौकर्थदु खसुखंचवा॥१२०॥अभ्युदेतीतिवदमेदूरस्थानामपिप्रभो॥ अत्युदारमतीवाच्छ
यद्धर्थवचनंतव॥ २१ ॥ श्रोतुंवर्मिनगच्छामिमयूरोभ्ररवेष्विव ॥ ॥चूडालोवाच ॥ ॥ स्वोत्पत्तिकारणद्व्यलब्ध्वाकायाक्षिपाणि
भि ॥ २२ ॥ सुखसविदियबालानूनमुल्लसतिस्वत ॥ उद्गताक्षोभमायाताजीवकुंडलिनीगतम्॥ २३ ॥ जीवस्यनियतानाड्य पृथग्देहे
स्थितिंगता ॥ प्राणावपूरितानाडीर्जीवआक्रामतिस्फुरन् ॥ २४ ॥ सस्पर्शैकप्रयुज्ञात्मारसोऽम्रुमलताइव॥ सुखप्रबोधसचारेदु खयो
धागमेतया ॥ २५॥ जीवस्यनियतानाड्य पृथग्देहस्थितिंगता ॥ सुखिन प्रस्फुरत्येपाधीरताशुनदु खिन ॥ १२६ ॥

पलभ्वाउपलभ्य ॥२२॥अपरिच्छिन्नत्वमस्वामिभिन्नत्वाद्बालाइयत्सद्भावबुद्धिस्थाआत्मसुखसविदुद्भेऽक्षोभात्क्षोभमायातासतीप्राग्वर्णितरीत्याकुडलिनीमुखप्रभवप्राणवि
धारकत्वात्कुडलिनीमतमीषभोक्तारमतिस्वत प्रत्यगात्मतस्वाद्भासिमिस्फुलिंगवद्वुद्धसनिश्चाभिभवति॥ एतस्यैवानवस्याप्यानिभूतानिमाघामुपजीवंतीतिश्रुतेरितिभाव ॥२३॥
तस्यस्यभोक्तृनयनरसनश्रोत्रादिप्रतिनियतभोगस्थानाममनमार्गभेदमाह ॥ जीवस्येति ॥ २४ ॥ तत्तद्विषयसस्पर्शेनतदेकाग्रभवाद्धात्मासन्निनिपूर्वमान्वय ॥ जीवस्यना
डीद्वारासर्वदेहमवेशदृष्टांतमाह ॥ रसइति ॥ यथामूलेसिक्तोरसोजलनाडीद्वाराद्रुमलता सर्वप्रदेशेष्वनुप्रविशतितद्वदित्यर्थ ॥ २५ ॥ पृथक्पृथगनेकरूपादित्यर्थ ॥ क्रमएत
ज्ञानतयाह ॥ सुखिनइति ॥ सुखिन सुखानुभवेप्रवृत्तस्यजीवस्यधीरतास्वस्थतामस्फुरतिमतुदु खिनोदु खानुभवेप्रवृत्तस्य ॥ सद्भिअस्वस्थतरलत्वसमानमिवात्मानमनुभव
तीत्यतस्तस्यपित्ताध्माविसतापकरसपूर्णसरलध्वनाडीमार्गेनुमीयतेइत्यथ ॥ २६ ॥

१ अमर्टीकानुरोधाद्यवाहात्मेतिपाठोपेक्षितइतिभाति

येहीति॥ अतएवलोकेपिसुवेषस्यभोगेप्रवृत्तस्यराजादेःसमृष्टाःकर्पूरचंदनोदकसिक्ताःकीर्णकुसुमाधूपकस्तूर्यादिसुरभिणोमार्गाःप्रसिद्धा.कुवेषस्यनीचस्यनुतद्विपरीताइत्याह॥ येहीति॥
एवचायजीवोयावत्कालतरलतरनाडीमार्गाननुप्रवेशेनअपरिस्फुरन्स्वयतरलताशून्योभवतितावदस्यनदु खप्रसक्तिः ॥ तदास्यस्वक्रंदनाद्याकारवृत्त्याल्पस्यात्मसुखमभिव्य ज्यते ब्रह्माकारवृत्त्यातुपूर्णमित्यवातरवैलक्षण्येपिविक्षेपाभावात्सशाम्यत्येवेतिस्वस्थावस्थमेनतावत्कालमुक्तमेवावेहि ॥ आविर्भूतसुखास्वस्थतैवमुक्तिरितितल्लक्षणसत्वादि तिभावः॥ २७॥ २८॥ तर्हिविषयसुखानुभवकालेकुतोजीवस्यनमुक्ततानुभवस्तत्राह॥ सुखेति ॥ दु खग्रहणदृष्टातार्थंदुःखस्यत्वविषयसुखस्यापिकलनकलानुभवस्तद

येहिमार्गाःसुवेषस्यकुवेषस्यनतेशुभाः॥ यावत्प्रमाणंजीवोयंसंशाम्यत्यपरिस्फुरन्॥ २७॥ तावत्प्रमाणमेवैनंमुक्तंमुक्तमवेहिवै॥ यावत्प्रमाणमधिकंस्फुरतिक्षुब्धमारुतम्॥२८॥ तावत्प्रमाणमेवैनंबद्धंबद्धमवेहिमे॥ सुखदुःखकलास्पंदोबंधोजीवस्यनेतरः॥२९॥ तदभावेहिमोक्षःस्यादितिद्विधाव्यवस्थितिः॥ सुखदुःखदशोयावदानीतेनेंद्रियैःशठैः॥ १३०॥ तावत्सुखसमःसौम्योजीवस्तिष्ठतिशांतवत्॥ सुखमालोक्यवादुःखमक्षातीतश्चलद्वपुः॥ ३१॥ समुल्लसतिजीवोंतर्दृष्ट्वेंदुमिवतोयधिः॥ जीवःक्षुभ्यतिदृष्टेनसंविदांगसुखादिना॥३२॥ आमिषेणेवमार्जारोमौर्ख्यमेवात्रकारणम्॥ शुद्धेनबोध्यबोधेनस्वात्मज्ञानमयात्मना ॥ ३३॥ सुखदुःखादिनास्तीतितेनासौयातिसौम्यताम्॥ नतत्सुखादिनोतन्मेमुधाचायमहंस्थितः॥ ३४॥ इतिजीवःप्रबुद्धोहिनिर्वाणंयातिशाम्यति॥ सुखाद्यवस्त्वतद्रूपमित्यंतर्बोधसंविदा॥ ३५॥ नतदुन्मुखतांयातिजीवःशाम्यतिकेवलम्॥ सर्वमेवचिदाकाशंब्रह्मेतिघननिश्चये ॥ ३६ ॥ स्थितिंयातेशमंयातिजीवोनिःस्नेहदीपवत्॥ दीपवच्छममायातिसुखादिस्नेहसंक्षये॥ ३७॥ सर्वमेवमितिज्ञानाज्जीवोऽद्वित्वविभावनात्॥ सर्वमाकाशमेवेतिबुध्वाक्षोभंनगच्छति॥ ३८॥

र्थरागाद्यश्चित्तस्यबहिःस्पंदोयश्चसुखविच्छित्तौतरलीभावस्तदुपायार्जनायानर्थसहस्रेस्यदःसएवजीवस्यबंधोनत्वितरःसुखविश्रांत्यशोपीतिक्षणमात्रमपिसुखविश्रांत्यातद भावेमोक्षःस्यादेवेतिससरणासंसरणाभ्याबंधमोक्षयोर्द्वैधाव्यवस्थितिर्मयोक्तेतिपरेणान्वयः॥ २९॥ उक्तमेवार्थंप्रपचयति ॥ सुखदु खेत्यादिना ॥ १३० ॥ अक्षातीतइंद्रियागम्यःस्वप्रकाशइतियावत्॥ ३१॥ दृष्टेनसुखादिनासुखतत्साधनविषयतदुपायधनादिनातद्रागसंविदाक्षुभ्यति ॥ अगेतिसबोधने ॥३२॥ मौर्ख्यंनिरतिशयानंदस्वतत्त्वाज्ञानमेवात्रक्षोभेकारणम्॥ केनतर्हितन्निवृत्त्याविश्रांतिस्तदाह॥ शुद्धेनेत्यादिना॥ बोध्योऽवश्यबोद्धव्य.स्वात्मातद्बोधेन॥ ३३॥ सौम्यताविश्रांतिम्॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ सुखादिषुस्नेहोरागस्तत्संक्षये॥ ३७॥ सर्वंजगत्एवचिन्मात्रमेवेतिज्ञानात्॥ अद्वित्वमैक्यतद्विभावनात्॥ आकाशंशून्यम्॥ ३८॥

अनेनमस्यैस्यविभावनेनहेतुनाशून्यकाशून्यस्यवधशून्यस्यपा ॥ कथतसस्यक्षोभविभमआगतस्तमाह ॥ जीवेनेति ॥ इदग्विधेनकल्पितनैवआद्यजीवेनहिरण्यगर्भेणएवसर्व
र्जीवात्ममाहसंसरिष्याम्येवस्ततस्वबोधादक्रमेणमुक्तोभविष्यामीतिस्वकल्पनयैवबंधमोक्षमार्गौकल्पयित्वासएवानुवर्त्यतइत्यर्थ ॥ ३९ ॥ प्रश्नस्पष्ट ॥ ४० ॥ जीपिवदर्शना
प्रागवासनोद्भावेनक्षुब्ध सन् ॥ ४१ ॥ कथक्षोभयतितदाह ॥ संविदाग्नांशमात्रेणेति ॥ यदत्तिस्वभावानांप्राणादीनामधिष्ठात्र्याजीवसंविद अकुरितरागादिरस्त्यनुरोधएवाम्य
नुग्रहरूपाभाज्ञातदशामात्रेणेत्यर्थ ॥ मेरोस्थ्यापत संचारिणोव्यानवातस्यस्पंदेनप्रेरणेनसर्वांगसस्थितोमेरोंतर्गत सारोमज्जासारश्च आशुप्रकृष्टसौगंध्यमिवानुगतरज स्वसूक्ष्मां
शत्यजति ॥ यथास्थिन्नवृंतपत्रफलादिकस्यांतर्गतजलांशमंतर्वातस्पंदेनत्यजतितद्वदित्यर्थ ॥ ४२ ॥ तत्तुत्यक्तरज सर्वांगेभ्यश्चलितसन्नाडीद्वारा अधोमूलाधारस्थानंयाति ॥
यथासर्वत स्नेमघनजलमभयतीनिगम पुरोवातलस्मान्निमित्तादेकीभूयघनमयआदिपदाम्नेपायवस्यभूत्वावर्षणोन्मुखसदधोऽसन्निहितदशांयातितद्वदित्यर्थ ॥ ४३ ॥

जीवस्यानेनशून्यस्यक किलक्षोभविभ्रम ॥ जीवेनेदग्विधेनैवयथाप्रथमसर्गत ॥ ३९ ॥ स्वयसविदितोमार्गस्तेनैवाथापिगच्छति ॥
शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सुखसचारयोग्यासुजीवेसरतिनाडिषु ॥ १४० ॥ देवपुत्रभवत्येवतद्वीयध्यवनकथम् ॥ ॥ चूडालोवाच ॥
जीव क्षोभयतिक्षुब्धःप्राणादिपवनावलिम् ॥ ४१ ॥ संविदाग्नांशमात्रेणसेनामिवमहीपति ॥ वातस्पंदेनमेरोंतर्मज्जासारश्चसस्थि
त ॥ ४२ ॥ त्यजत्याशुप्रसौगंध्यरज पत्रफलादिकम् ॥ चलिततत्त्वधोयातिगर्जादिवघनादिखे ॥ ४३ ॥ देहनाडीप्रणालेनयातिशुक्रं
यहिःस्वत ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ देवपुत्रमहाप्राज्ञोसिवेत्सिपूर्वापतत्स्थितिम् ॥ ४४ ॥ ज्ञायसेवचनादेवस्वभावोहिकिमुच्यते ॥
चूडालोवाच ॥ ॥ आद्यसर्गेयथासद्य स्फुरितब्रह्मणि ॥ ४५ ॥ घटावटपटाद्यात्मतथैवाद्यव्यवस्थितम् ॥ काकतालीयवद्वारिबुद्बुदो
त्पत्तिनाशवत् ॥ घुणाक्षरवदुन्नूनतस्वभावंविदुर्बुधा ॥ १४६ ॥

स्वत स्वभावत ॥ देवादेरपिदहोयद्यात्मैवस्वभावतइतिपरस्यमयोक्तभवस्वभावशब्दार्थ कइतिराजापृच्छति ॥ देवपुत्रेति ॥ महाभ्यासौब्रह्मवमहाप्राज्ञ आस्मतत्त्वविदसि ॥ आत्म
नामापूर्वसांसारिकपदार्थसस्थितिपतर्कादिकौशल्येनवेत्सि ॥ ४४ ॥ कथमहमीदृक्कयाज्ञातस्तमाह ॥ ज्ञायसेइति ॥ सर्गादिकालेसर्गोन्मुखब्रह्ममात्रनमाणिकर्मानुसारेण
पारम्पार्द्धर्मकंयपत्सदार्थात्मनात्मनिस्फुरितंतस्यपदार्थस्यआमलयतादृग्धर्मकत्वनियमिःस्वभावशब्दार्थइत्याह ॥ आद्यसर्गेइति ॥ ४५ ॥ सांप्रतिकघटादिस्वभावे
विष्यदर्शसामर्थ्यंविष्यादपिसभाव्येत सर्गादौतुतन्निरूपयासप्रवात्काकागमनक्षणेदैवात्तच्छिरसितालपतनमिवतेनतस्यमरणमिवचादृष्टमात्रप्रयुक्तमितिबोधनायाद्यसर्गा
नुधावमभिप्रायावर्ययति ॥ काकेति ॥ समासावतद्विषयादिविद्वार्थेहयविषयास्समासानृतीयेइवार्थेच्छप्रत्यय ॥ सांप्रतिकेपिप्रतिवस्तुदेशकालनियतस्वभावेविष्ये
वदृष्टमर्थापत्त्यनिरूपयितुशक्यइत्याशयेनदृष्टांतांतरमाह ॥ वारिबुद्बुदेति ॥ मायामात्रस्वाद्यकस्मिकोनाशोस्तीत्याशयेनदृष्टांतांतरमाह ॥ घुणाक्षरवदिति ॥ ४६ ॥

उक्तलक्षणस्वभाववशात प्ररूढेअस्मिन्जगति विविध विकारात्मकाअंडजादिचतुर्विधादेहाभ्रमति ॥ तेषुकेचिज्ज्ञानदेहास्तेप्रक्षीणवासनतयाभूयोजन्मनेनभवंतिइतरेअज्ञानदेहास्तुभूयोजन्मनेभवति॥यतस्तेभोगेष्वेवघनास्थाइत्यर्थ.॥१४७॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पचाशीतितम सर्गः॥८५॥ ॥७॥ ॥ कुंभेकुंभस्यजन्मात्रदृष्टिर्ब्रह्मसमागम ॥ नदाशिष्यस्यसार्वज्ञ्यमित्यादिरिहवर्ण्यत ॥१॥ यथावर्णितलक्षण स्वभाव सर्ववस्तुषुआप्रलयप्रसिद्धस्तथामायाशबलस्यात्मन.सर्गादिस्वभाव.श्रुत्यादिप्रसिद्धस्तद्वशतइत्यर्थ ॥ भोगार्थस्तृष्टिरित्येकेक्रीडार्थमितिचापरे ॥ देवस्यैषस्वभावोयमाप्तकामस्यकास्पृहेति भगवद्गौडपादा. ॥१॥ वासनानाक्रासज्ञानाभ्यासेनापक्षयम ॥ न.दर्शनमनुभवइत्यर्थ ॥ २॥ इत्थमनुभवचमत्कारेकीर्तितेतत्प्रकारश्रोतुकामोराजाताप्रशसमान प्रस्तुतकथाशेषसक्षिप्यसमापयेत्याह ॥ अत्युदारमित्यादिना ॥३॥४॥५॥ ककस्मि

अस्मिन्स्वभाववशतोजगतिप्ररूढेदेहाभ्रमंतिपरितोविविधाविकाराः ॥ प्रक्षीणवासनतयानभवंतिकेचिद्भूयोभवंतिचपुनस्त्वितरेघनास्थाः ॥ १४७॥ ॥इ०वा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०सुखविचारयोगोपदेशोनामपंचाशीतितमःसर्गः ॥८५॥ ॥७॥

॥ चूडालोवाच ॥ ॥ आत्मस्वभाववशतोजातंजगदिदंमहत् ॥ स्थितिंवासनयाभ्येत्यधर्माधर्मवशोस्थितम् ॥ १ ॥ वासनाक्रासमानीयधर्माधर्मैर्नगृह्यते ॥ ततोनजायतेजंतुरितिनोदर्शनंमुने ॥ २॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ अत्युदारंमहार्थंचवक्षित्वंवदतांवर ॥ अनुभूतिमुपारूढंगूढंचपरमार्थवत् ॥ ३ ॥ त्वद्वाक्यविभवेनाद्यश्रुतेनानेनसुंदर ॥ पीतेनेवामृतेनाहमंतर्यातोस्मिशीतताम् ॥ ४ ॥ तत्समासेनतांतावदात्मोत्पत्तिंवदाशुभे ॥ ततःश्रोष्यामियत्नेनज्ञानगर्भांगिरंतव ॥ ५ ॥ तेनपद्मजपुत्रेणमुनिनानारदेनतत् ॥ क्वकृतंवीर्यंमायैणकथयाद्ययथास्थितम् ॥ ६ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ ततोनिबध्नतातेनमनोमत्तमतंगजम् ॥ विवेकविपुलालानेशुद्धयाधीवरत्रया ॥ ७॥ तद्वीर्यंकल्पकालाग्निगलितेंदुद्रवोपमम् ॥ रसानांपारदादीनांदिव्यानामनुरंजनम् ॥८॥ मुनिनापार्श्वगेकुंभेस्फाटिकेविलसद्रुचौ ॥ अद्भुतेविद्रुताकारंचंद्रेचंद्रइवार्पितम् ॥ ९ ॥ तत्रशैलेबृहत्कांतेस्थूलःपार्श्वेषुचाभितः ॥ गंभीरकुक्षिःसुदृढश्चोपलाहननक्षमः ॥ १० ॥ संकल्पितेनक्षीरेणसकुंभस्तेनपूरितः ॥ अमृतापूरभिन्नेनविधिनेवामृतार्णवः ॥ ११ ॥ तत्रमासाद्गतोवृद्धिंमुनिमंदाहुतिक्रमः ॥ अमृताब्धौशुभोगर्भइंदोरिंदुरिवानुजः ॥ १२ ॥ इंदुंमासइवापूर्णंकालेनसुषुवेघटः ॥ गर्भंकमलपत्राक्षंप्रसूनमिवमाधवः ॥ १३ ॥

न्याधारेकृतस्थापितम ॥ ६ ॥ आलानेगजबधस्तभे ॥ धीलक्षणयावरत्रयाचर्मरज्ज्वा ॥ ७॥ कल्पकालसबधिनाअग्निनागलितस्येदोर्द्रवउपमायस्य ॥ पारदकाचनरूप्यादीनारसानाशभुवीर्याणामनुरजनमनुकारिसदृशमितियावत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत्रशैलेमेरौ ॥ पार्श्वेष्वभितश्चस्थूलोविपुलःअतएवगंभीरकुक्षिः ॥ उपलेष्वाहननमास्फालनतत्रक्षम ॥ आस्फाल्यमानोप्यस्फुटन्नितिसुदृढत्वेउपपत्ति. ॥ ईदृश सकुभस्तेननारदेनसंकल्पजेनक्षीरेणपूरितइतिपरेणान्वयः ॥ १० ॥ स्वसकल्पसृष्टामृतापूरात्मनाभिन्नेनविभक्तेनविधिनास्रष्टाअरश्चण्यश्चार्णवाविति ब्रह्मलोकेश्रुतिप्रसिद्धोऽमृतार्णवोयथापूरितस्तद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्रक्षीरेस्नेहोत्सुकमुनिमंदंअग्निकार्याहुतिषुक्रमयतिप्रवर्त्तयतीतिमुनिमदाहुतिक्रम.अमृताब्धौइदोरनुज.प्रतिबिंबेदुरिववव्रधे ॥ १२ ॥ मासःआपूर्णमिंदुमिव ॥ १३ ॥

सूक्ष्मादृष्टपरिच्छिन्नाद्बोधेःक्षीराणवात्क्षयवर्जितात्ऽपरइदुरिव ॥ १४ ॥ १५ ॥ सर्वेर्जातकमाद्युपनयनांतैः संस्कारैःसंपन्नेतस्मिन्पुत्रे ॥ १६ ॥ विज्ञाताम्यशेषाणिवाङ्मया
निविद्यास्थानानियेनतथाविधम ॥ १७ ॥ रत्नाद्रीस्फटिकाचले ॥ सध्योदित पूर्णइतियावत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ यहणधारणसौष्ठवपरिज्ञानायअभिमरवत्वादितस्थापयित्वापरी
क्षितवतारिसर्वविद्यास्थानयस्यतथाविधमीस्यांकेन्यवेशयेत् ॥ २ ॥ ज्ञामानांपारपरमावधिभूततत्त्वज्ञानतप्रविश्रांतचकार ॥ २१ ॥ हेसाधोसकुंभ अयत्वस्तुरस्योहम ॥
मनुक्षीणांपरैवतस्यस्वभर्तु समक्षधर्मज्ञयविदभ्याचूडालयाकथमिदमघतमुच्यते शतमश्वानृतइतिसहस्रनृगवानृते आत्मानस्वजनइतिपुरुष पुरुषामेदतिहिपूर्वरामायणेश्री
रामवचनम् ॥ योन्यथासतमात्मानमन्यथाप्रतिपादयेत् किंतेननकृतपापंचोरेणात्मापहारिणेतिमहाभारतभरतंप्रतिशकुंतलावचनंचैत्यकुप्यतेतिचेत् ॥ मैवदोष ॥ उपवेक्ष्य

परिपूर्णसमस्तांग कुंभाद्गर्भाद्विनिर्ययौ ॥ इदु सूक्ष्मादिवांभोधेरपरःक्षयवार्जित ॥ १४॥ दिनै कतिपयैरेववटुरिमभ्याजगामस ॥ अ
प्रमेयांगमौदयःशुक्लपक्षेशशीयथा॥ १५॥ सर्वसंस्कारसंपन्नेसतस्मिन्नारदोमुनि ॥ भांडाद्भांडइवाशेषविद्याधनमयोजयत् ॥ १६॥
दिनै कतिपयैरेवविज्ञाताशेषवाङ्मयम् ॥ चकारैनमुनिवर प्रतिबिंबमिवात्मन ॥ १७॥ तेनाराजतपुत्रेणमुनिनामुनिनायक ॥ रत्ना
द्रौप्रतिबिंबेनसध्योदितइवोडुराट् ॥ १८ ॥ अथैनपुत्रमादायब्रह्मलोकसनारद ॥ जगामाथस्वपितरंब्रह्माणचाभ्यवादयत् ॥ १९ ॥
कृताभिवंदनंब्रह्मापौत्रमादायतंतदा ॥ अभिवादितवेदादिस्वयमंकेन्यवेशयत् ॥ २० ॥ अथाशीर्वादमात्रेणसर्वज्ञज्ञानपारगम् ॥
पौत्रंतकुंभनामानचकारकमलोद्भव ॥ २१॥ साधोसोहमयकुंभ पौत्रोहपद्मजन्मन ॥ पुत्रोहनारदमुने कुंभनामास्मिकुंभज ॥ २२॥
निवसाम्यब्जजपुरेपित्रासहयथासुखम् ॥ चत्वार सुहृदोवेदाममलीलाविलासिन ॥ २३ ॥ मातृष्वसामेगायत्रीममसातासरस्व
ती ॥ ब्रह्मलोकेममगृहंपौत्रस्तत्रास्मिसुस्थित ॥ २४॥ यथाकाममशेषेणजगतिविहराम्यहम् ॥ लीलयापरिपूर्णत्वान्नतुकार्येणकेन
चित् ॥ २५ ॥ धरांपततिमेपादोपततोनमहीतले ॥ रज स्पृशतिनांगानिम्लानिनायातिमेवपु ॥ २६ ॥ अथाकाशपथागच्छन्दृष्टवा
स्त्वामहंपुर ॥ इहतेनागतोस्म्यगसर्वंकथितवानिति ॥ २७॥

माण्यब्रह्मविषामरोचनाथस्यतद्वाक्यस्यतात्पर्यविषयार्थाबाधेनासत्त्वाभावाद्वरन्त्रमाहमीरकामयत स्तेनंमनोमृतवादिनीवाक् पाषाण प्लवंते इत्यादिर्वैदिकार्थवादवाक्य
वत्प्रामाण्यापपत्ते ॥ तस्यज्ञानबलेनसार्वात्म्यमामर्शाअहमनुरभवसूर्यश्चेत्यादिवामदेवोक्तिवत्सोहमयकुंभइत्यायुक्तिर्नोघ्नतानचभतृवंचनादोष ॥ कर्मणामनसावाचासदा
प्रसुहितचोदितिवचनान्नतुविद्याविश्वासअमनेनपरमहितस्यास्यवाक्यस्यवचनात्वाभावादिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ साक्षान्मातुरभावास्तितुमाभावयएवत्वस्यमामादयइत्या
शयमाह ॥ मातृष्वसेति पौत्रोब्रह्मणइतिशेष ॥ २४ ॥ २५ ॥ उक्तार्थविश्वासार्थस्वस्यविमलिमानिदर्शयति ॥ धरामिति ॥ मयिधरांपततिभूलोकेसंचरतिसतिमेपादौमही
तलेनपतत ॥ २६ ॥ २७ ॥

उक्तिमुपसंहरति ॥ एषइति ॥ हेवनवासतज्ज्ञवनवासगुणांस्तत्फलचित्तशुद्धिंचजानन् अहमेषउक्तप्रकारजन्मादिमानित्यखिलमेवत्वत्पृष्टेनयथानुभूतंमयावर्णितम ॥ पादा
दीतिइत्यादेशश्छादसः ॥ आर्यजनोत्तमेषुपृच्छत्सुसतस्सकथननिर्मातिकुर्वंत्येवयतस्तेसुभगे सद्भि सहप्रश्नोत्तरकथनसंव्यवहारेदक्षाअतस्त्वयद्यदभीप्सितंतत्तत्कामपृच्छअह
तद्वक्तुदक्षास्मीतिभावः ॥२८॥२९॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्र०नि०पू०षडशीतितम.सर्ग ॥ ८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कुंभप्रशसाराज्ञोत्रनिजदुःखनिवेदनम ॥ शिष्यत्वमुपद
श्यार्थेविश्वासश्चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ सर्गैजन्मपरपरालक्षणेससारे ॥ सभृतैःसचितैर्दैवायुगपत्परिपाकेनफलदानायस्फुरद्भिर्मत्पुण्यैर्भवानद्यावस्मिन्मंदराचलेसप्रेषितइतिमन्येस
भावयामि ॥ बृहद्वातैःपुरोवातैः ॥१॥ त्वदुपदेशान्ममावश्यभाविनीकृतार्थतेतिसूचनायसिद्धवत्कृत्याह॥ अद्येति ॥२॥३॥ राज्यलाभाद्यपेक्षयासाधुसमागमेउत्कर्षदर्शयति॥

एषोहमित्यखिलमेवयथानुभूतंतेवर्णितंननुमयावनवासतज्ज्ञ ॥ संतोहिसंकथनमार्यजनोत्तमेषुनिर्मात्यलंसुभगसंव्यवहारदक्षाः ॥ २८ ॥ ॥श्रीवाल्मीकिरुवाच॥ ॥इत्युक्तवत्यथमुनौदिवसोजगामसायंतनायविधयेस्तमिनोजगाम ॥स्नातुंसभाकृतनमस्करणाजगामश्यामाक्षयेरविकरैश्चसहाजगाम॥२९॥ ॥दि०॥१८॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे० मोक्षोपायेषुनि०पू०चू०कुंभजननकथनंनामषडशीतितमःसर्गः॥८६॥ ॥७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥सर्गैस्फुरद्भिर्मत्पुण्यैर्मन्येसंप्रेषितोभवान्॥ अलक्ष्यैःसंभृतैरद्रौ बृहद्वातैरिवांबुदः॥ १ ॥ अद्यतिष्ठाम्यहंसाधोधन्यानांधुरिधर्मतः॥ अमृतस्यंदिवचसायत्त्वयास्मिसमागतः ॥ २ ॥ नकेचनतथाभावाश्चेतःशीतलयंतिमे॥ राज्यलाभादयोप्येतेयथासाधुसमागमः॥३॥ निरर्गलरसोयत्रसामान्येनविजृंभते॥ मुक्तरागादिमननंतत्कल्पनसुखावहम् ॥ ४ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ एवंवादिनिसैवास्यवाक्यमाक्षिप्यभूपतेः॥ भूयःप्रोवाचचूडालामुनिदारकरूपिणी ॥५॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥आस्तामेषाकथातावत्सर्वंतेवर्णितंमया॥ त्वंमेकथयहेसाधोकस्त्वमद्रौकरोषिकिम् ॥ ६ ॥ कियत्पर्यवसानेयंभवतोवनवासिता॥ सत्यंकार्यंचनोसत्यंवक्तुंजानंतितापसाः॥ ७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥ देवपुत्रोसिजानासिसर्वमेवयथास्थितम्॥ लोकवृत्तांततज्ज्ञोसिकिमन्यत्कथयाम्यहम् ॥ ८ ॥ संसारभयभीतत्वान्निवसामिवनांतरे॥ जानतोपिहिमामार्यकथयाम्येवतेमनाक्॥ ९ ॥ शिखिध्वजोहंभूपालस्त्यक्त्वाराज्यमिहास्थितः॥ भृशंभीतोस्मितत्त्वज्ञसंसृतौजन्मतःपुनः ॥ १० ॥ सुखंपुनःपुनर्दुःखंपुनर्मरणजन्मनी॥ भवतस्तेनतप्येहंतत्त्वज्ञवनवीथिषु॥११॥

निरर्गलेति ॥ यत्रयस्मिन्साधुसमागमेनिरर्गलरसःअपरिच्छिन्नोब्रह्मानंदोमुक्तरागादिमननयथास्यात्तथासामान्येनदरिद्रादिसर्वजनसाधारण्येनविजृंभते ॥ तद्राज्यलाभादि
कंतुकल्पनमात्रेणतुच्छसुखावहनिरर्गलसुखावहसाधारणचेत्यर्थः ॥ ४ ॥ आक्षिप्यनिरुध्यविवक्षितार्थसमाप्तेःपूर्वमेवेतियावत् ॥५॥ एषामत्प्रशसाकथाआस्ताम् ॥ सर्वंत्व
त्पृष्टमितिशेषः ॥६॥ कियान्कालःपर्यवसानमवधिर्यस्या.साकियत्पर्यवसाना ॥ कार्यंवनवाससाध्यप्रयोजनचसत्यंवदनप्रच्छादय ॥ यतस्तापसास्त्वादृशाअसत्यंवक्तुनोजा
नंतिनजानंति ॥ ७ ॥ ८ ॥ मनाक्ईषत्सक्षेपेणेत्यर्थः ॥९॥ आस्थितस्तपइतिशेषः ॥ हेतत्त्वज्ञपुनर्जन्मनोभीत. ॥१०॥ भवत.जायेते ॥ तप्येसतप्तोस्मितपश्चरामिच ॥११॥

॥ ११ ॥ अधम कुठिनप्रयम ॥ अकल अशभफल ॥ एकाऽसहाय ॥ [illegible]
मवधामरेवातिथिपूजादिरूपाम ॥ अत्वहिनानियतकालावच्छिन्नाम् ॥ विद्याचाविद्याचयस्तद्वेदोभयसह अविद्ययामृत्युंतीर्त्वाविद्ययामृतमश्नुतेइत्यादिश्रुतेरमृतत्वहेतु
रिति विश्रांतयपरिगृहीतमपिकमसमचितमुपासनमविश्रांत्यजननाद्विपमिवस्थिततत्कस्यहेतोस्तद्ब्रूहीतिभाव ॥ १४ ॥ कर्म्मसमुच्चितोपासनान्मुक्तिरितिराद्धो भ्रमोयावन्ननिवा
यतनावदयपूर्वोक्तमप्यात्मनस्तनपनिपारस्यत॰तितन्निवारणायस्वस्यपितामहोपदिष्टक्रमभावयति ॥ पितामहमिति ॥ क्रियाज्ञानयोमध्येयदेकंमुक्तिकारणतद्ब्रूहीत्यर्थः ॥ १५ ॥
वतिमस्यसमनभवति ॥ क्रियातस्वर्गादिभोगविनोदायमहत्तापितस्यफल्गुत्वादपरुपायतया अनर्थानुपार्जनेनापि कालापनोदनायैवश्रुत्याउदिताउक्तत्यर्थ ॥ तथाचश्रुति ॥
कुर्वन्नवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतसमा ॥ एवंत्वयिनान्यथेतोऽस्तिनकर्मलिप्यतेनरेइति ॥ १६ ॥ अतएवेयम्मूर्तिर्विद्याचाविद्याचतिश्रुतिश्चज्ञानानधिकारिविषया ॥ तथम

भ्रमन्नपिदिगतेपुचरन्नपिपरतप ॥ नासादयामिविश्रांतिमेकांनिधिमिवाधन ॥ १२ ॥ अयमाप्यफलोप्येकोऽप्यपूर्णोप्यसंगति ॥ शुष्याम्यन्नवनसाधाघुणक्षुण्णइवद्रुम ॥ १३ ॥ इमामखंडितांसम्यक्क्रियांसपादयन्नपि ॥ दुःखाद्दृच्छामिदुःखौघमन्तमेविपस्थितम् ॥ १४ ॥ ॥ वृद्धालोवाच ॥ ॥ पितामहमहपूर्वंकदाचित्पृष्टवानिदम् ॥ यत्क्रियाज्ञानयोरेकंश्रेयस्तद्ब्रूहिमेप्रभो ॥ १५ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ज्ञानंहिपरमश्रेय कैवल्यंतेनवेत्यलम् ॥ कालातिवाहनायैवविनोदायादिताक्रिया ॥ १६ ॥ अलब्धज्ञानदृष्टीनांक्रियापुत्रपरायणम् ॥ यस्यनास्त्यपरपट्टक्यलर्कित्यजत्यसौ ॥ १७ ॥ वासनामात्रसारत्वादज्ञस्यसफला क्रिया ॥ सर्वाएवाफलाज्ञस्यवासनामात्रसक्षयात् ॥ १८ ॥ सवाहिवासनाभावेप्रयात्यफलताक्रिया ॥ अशुभा फलवंत्यापिसेकाभावेलताइव ॥ १९ ॥ ऋत्वंतरेयथायातिविलयपूर्वमार्त्तवम ॥ तथैववासनानाशेनाशमेतिक्रियाफलम् ॥ २० ॥ नस्वभावेनफलतियथाशरलताफलम् ॥ क्रियानिर्वासनापुत्रफलफलतिनोतथा ॥ २१ ॥ सयत्नवासनोनालोयक्षपश्यतिनान्यथा ॥ सदुःखवासनोमूढोदुःखपश्यतिनान्यथा ॥ २२ ॥ आकारभासुराप्युच्चैर्नददातिफलंक्रिया ॥ शुभाशुभावातज्ञस्यफुल्लाशरलतायथा ॥ २३ ॥

स्वतरणत्वाभाविकदुःखदाम्यारोत्तरमतत्वपापक्षिकमभिप्रेतमित्याशयनाह ॥ अलब्धेति ॥ पौत्रस्याप्यपत्यत्वात्सुमत्युक्ति ॥ १७ ॥ ननुज्ञानिनोपिस्ववर्णाश्रमोचितकर्मकुर्वा
णादर्शनतत्कथमलब्धज्ञानदृष्टीनामेवक्रियाशरणतमाह ॥ वासनेति ॥ अज्ञधानोरागादिविहितनिषिद्धकर्मफलभुक्त ॥ नचकर्मत्वशोकृत्ववासनानाशेऽज्ञाराभोवासभवती
तिभाव ॥ मामशब्द कालयपर ॥ १८ ॥ किमशुभाअपिक्रियास्तर्थेव ॥ अमित्याह ॥ सर्वाहीति ॥ फलवत्योर्पीति ॥ यथारब्धफलाअपिक्रियाबाधितानुवृत्तिमात्रेणसफल
शुष्कलताप्रायाभवतितथानारब्धफलानस्यनीतिकिंवाच्यम ॥ नरवोयपरसनेमूणानांतमकाक्थेतिन्यायादितिभाव ॥ १९ ॥ ऋत्वंतरेपीत्यत्रशरदादी ॥ पूर्वमार्त्तवमृतुलिगनी
हारजलधरादि ॥ २० ॥ निर्वासनापिक्रियाकुतोनफलतीतिचेत्काशलतावत्स्वभावादेवेत्याह ॥ नेति ॥ २१ ॥ सुखदुःखभोगयोग्योऽहमितिवासनैववासनसदुःखदर्वीजपक्षभो
निफलवाछपक्षवासनावस्त्याशयनाह ॥ सयत्नेति ॥ २१ ॥ २२ ॥

ननुअज्ञदशायामर्थक्रियासमर्थत्वात्सत्यायावासनाघाःकथंज्ञानेनबाधस्तत्राह ॥ वासनेति ॥ इहअज्ञदशायामपि ॥ २४ ॥ प्राक्तनवासनानाशेपिज्ञानोदयोत्तरमुत्पन्नयात याक्रियाफलतुतत्राह ॥ यस्येति ॥ प्राज्ञस्यमरुदेशोयमितिप्रबोधवतः ॥ २५ ॥ पदपरमपुरुषार्थवस्तु ॥ २६ ॥ पितामहोक्तिमुपसंहरति ॥ ज्ञानेनेति ॥ २७ ॥ अज्ञानवान् ज्ञानविहायतपएवमोक्षहेतुरितिनिश्चित्यकिंस्थितइत्यर्थः ॥ २८ ॥ विवेकहीनस्यबहिर्मुखस्यदंडकमंडल्वादावप्यममतादिविषयतयाअनर्थायालमित्याशयेनाह ॥ इत इति ॥ २९ ॥ यदितपोप्यनर्थोहेयस्तर्हिकिंउपादेयस्तमाह ॥ कोहमिति ॥ नावेक्षसेनविचारयसि ॥ ३० ॥ विचारइवगुर्वभिगमनसेवनपरिप्रश्नादयोप्युपादेयाइतिदर्शयति ॥

वासनाचेहनास्त्येवसाहंकारादिरूपिणी ॥ असत्यैवोदितामौर्ख्यान्मरुभूमाविवांबुधिः ॥ २४ ॥ यस्यमौर्ख्यंक्षयंयातंसर्वंब्रह्मेतिभाव नात् ॥ नोदेतिवासनातस्यप्राज्ञस्येवांबुधिर्मरौ ॥ २५ ॥ वासनामात्रसंत्यागाज्जरामरणवर्जितम् ॥ पदंभवतिजीवोंतर्भूयोजन्मविव र्जितम् ॥ २६ ॥ सवासनंमनोज्ञेयंज्ञानंनिर्वासनंमनः ॥ ज्ञानेनज्ञेयमभ्येत्यपुनर्जीवोनजायते ॥ २७ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ ज्ञानमे वपरंश्रेयइतिब्रह्मादयोपिते ॥ प्राहुर्महांतोराजर्षेत्वंकिमज्ञानवान्स्थितः ॥ २८ ॥ इतःकमंडलुरितोदंडकाष्ठमितोवृसी ॥ इत्यनर्थविला सेस्मिन्रमसेकिंमहीपते ॥ २९ ॥ कोहंकथमिदंजातंकथंशाम्यतिचेतिभोः ॥ राजन्नावेक्षसेकस्मात्किमज्ञइवतिष्ठसि ॥ ३० ॥ कथंबंधः कथंमोक्षइतिप्रश्नानुदाहरन् ॥ पारावारविदांपादान्कस्माद्राजन्नसेवसे ॥ ३१ ॥ दुःस्पंदसंविदाशैलकोटरेक्रिययानया ॥ जीवितंक्षिप यन्किंत्वंशिलाकीटवदास्थितः ॥ ३२ ॥ साधूनांसमदृष्टीनांपरिप्रश्नेनसेवया ॥ संगमेनचसायुक्तिर्लभ्यतेमुच्यतेयया ॥ ३३ ॥ साधुनै वसमंग्रासंभुंजानोवनकोटरे ॥ तिष्ठावष्टब्धदुश्चेष्टोधराविवरकीटवत् ॥ ३४ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ कांतयादेवरूपिण्यातयैवंप्रति बोधितः ॥ अश्रुपूर्णमुखोवाक्यंशिखिध्वजउवाचह ॥ ३५ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ अहोनुबोधितोस्म्यद्यचिरात्सुरसुतत्वया ॥ मौर्ख्या दार्यसमासंगंमुक्त्वाहमवसंवने ॥ ३६ ॥ अहोनुमेक्षयंयातंमन्येपापमशेषतः ॥ यत्त्वमेवसमागत्यसंप्रबोधयसीहमाम् ॥ ३७ ॥ गुरुस्त्वं मेपितात्वंमेमित्रंत्वंमेवरानन ॥ शिष्योनमस्करोम्यद्यपादौतवकृपांकुरु ॥ ३८ ॥ यदुदारतमंवेत्सियस्मिन्ज्ञातेनशोच्यते ॥ भवामिनि र्वृतोयेनतद्ब्रह्मोपदिशाशुमे ॥ ३९ ॥

कथमिति ॥ संसारसमुद्रस्यपारंपरतीरसन्मात्ररूपःशोधिततत्पदार्थः अवारमपरतीरंचिन्मात्ररूपःशोधितत्वंपदार्थस्तदखंडैक्यलक्षणवाक्यार्थविदामित्यर्थः ॥ अथवापारावा रःपरमानंदसमुद्रस्तद्विदामित्यर्थः ॥ ३१ ॥ दुःस्पंदाव्रतोपवासशीतोष्णादिदुःखदप्रवृत्त्युन्मुखीआत्मसंवित्यस्यांतथाविधयाअनयातपःक्रिययाजीवितमायुःक्षिपयन् ॥ ३२ ॥ सात्वदभिलषितविश्रांतिसुखप्रदाज्ञानयुक्तिः ॥ ३३ ॥ तर्हिमयेदानींकथंस्थेयंतदाह ॥ साधुनैवेति ॥ अवष्टब्धानिरुद्धास्तपःक्लेशादिबहिर्मुखदुश्चेष्टायेनतथाविधःसन्साधुना गुरुणासममेवग्रासमाहारंभुंजानस्तत्सेवापरस्तदुपदिष्टार्थेधराविवरकीटवन्निश्चलस्तिष्ठेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ निर्वृतःसुखविश्रांतः ॥ ३९ ॥

ज्ञानमथपरमेयइतियस्त्वयापरमज्ञानतारकमुक्तमथैषांज्ञानानांमध्येकतरमवेत् ॥ किमीदृशतटस्थविषयमेवतज्ज्ञानमतान्यादृशमितिभाव ॥ ४० ॥ श्रद्धस्वसोम्येतिश्रुतेर
श्रद्धानेपुकृतोप्युपदेश स्थाण्वोरपेकाक्षरतवाक्ययोर्नियम्येतिपथमश्रद्धानोभवेत्याह ॥ यदीति ॥ तर्हिइदंत्वत्पृष्टज्ञानयथायादृशनद्वदामिवक्ष्यामि ॥ ४१ ॥ लीलयाअना
स्थयापृष्टस्यवक्तुर्वाच ॥ अक्षसविद्भवस्तुसम्निकर्षा ॥ ४२ ॥ श्रुते स्वर्गकामोयजेतेत्यादिविधिर्निर्दोषप्रामाण्येननिश्चित शिष्टैर्मुक्तसंशयमुपादीयतेतद्वदुपादेयमित्यथ ॥
अविचारितंप्रामाण्यसंशयेनाविकम्पितम् ॥ ४३ ॥ मुक्तहेतुभिरुपपादनयस्यतथाविधमपिप्रमाणयुक्तयायथाआदत्ते ॥ ४४ ॥ शुभंस्वहितमित्येवभावयन् कर्णसुखावहगीत
गानमिवप्रीत्याशृणु ॥ ४५ ॥ तथाविदेहाद्यभिमानस्याजनायदु स्वनिदानोपदर्शनायचमणिकाचोपाख्यानहस्तिकाख्यानचश्रावयितुमवतारयति ॥ स्वचरितेति ॥ स्वस्यतथच

घटज्ञानादयोज्ञानेविभागा सत्यनेकश ॥ ज्ञानानांपरमज्ञानंकतरत्तारकंभवेत् ॥ ४० ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ यद्युपादेयवाक्योह
राजर्षेतद्वदामिते ॥ यथाज्ञानमिदंकिंचिन्नवक्षेस्थाणुकाकवत् ॥ ४१ ॥ अनुपादेयवाक्यस्यवक्तुःपृष्टस्यलीलया ॥ व्रजत्यफलतांवाच
स्तमसोवाक्षमविद ॥ ४२ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ यद्वक्षितदुपादेयमयाविधिरिवश्रुते ॥ अविचारितमेवाशुसत्यमेतद्वचोमम
॥ ४३ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ यथाबाल पितुर्वाक्यंमुक्तहेतूपपादनम् ॥ आदत्तेहितथैवत्वंगृह्णाणेतद्वचोमम ॥ ४४ ॥ श्रवणानतरबुध्या
शुभमित्येवभावयन् ॥ शृणुगीतमिवत्यक्काहत्वर्थित्वंवचोमम ॥ ४५ ॥ स्वचरितमदृशतयोदयत्याश्चिरसमयेनविबोधनघबुद्धं ॥ भव
भयसुतरमहामतीनांशृणुकथयामिकथाक्रममनोज्ञम् ॥ ४६ ॥ ॥ इ॰ वा॰ वा॰ दे॰ मोक्षोपायेपुनि॰ पू॰ चूडालोपाख्यानेशिखिध्व
जावबोधोनामसप्ताशीतितम सर्ग ॥ ८७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ अस्तिकश्चित्पुमान्श्रीमान्स्यानन्त्यविरुद्धयो
गुणलक्ष्म्योरशेषेणयथाब्धिर्वाडवाम्बुनो ॥ १ ॥ कलावानकुशलोव्यवहारविचक्षण ॥ सर्वसकल्पसीमांतोनतुजानातितत्पदम् ॥ २ ॥
अनतयत्नससाध्येसचिंतामणिसाधने ॥ प्रवृत्तोवाडवोवह्निरब्धिमशोषणेयथा ॥ ३ ॥ तस्ययत्नेनमहताकालेनाध्यवसायिन ॥ सिद्ध
श्चिंतामणि किंवानसिध्यत्युद्यतात्मनाम् ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिमुद्यमप्रज्ञाप्रयुंक्तेचेदखेदवान् ॥ अकिंचनोपिशक्रत्वसमवाप्नोत्यविघ्नत ॥ ५ ॥

रितेनसदृशतयामदमतीनामपिबुद्धेश्चिरसमयेनविचारोदयद्वाराउदयस्याबुद्धेर्विबोधनमहामतीनांचसघएवभवभयसुतरयस्मात्तथाविधम् ॥ विशेषणपरनिपातश्छांदस ॥ ई
दृशकथाक्रमकथयामिशृण्वित्यथ ॥ ४६ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰ तात्पर्यप्रकाशेनि पू समाशीतितम सर्ग ॥ ८७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ मीव्यर्थाश्चिंतामणिप्राप्तमुपेक्ष्यतपसा
चिरात् ॥ काचकश्चिम्मणिप्रायोस्याजपाहतिकथोच्यते ॥ १ ॥ नित्यपरस्परविरुद्धयो औदार्यवैराग्यसर्वस्वत्यागादिगुणस्यलक्ष्म्याःसपदश्चस्थानमावासभूत ॥ यथाअब्धिर्व
डवानलस्यअपुनश्चविरुद्धयो स्थानतद्वत् ॥ १ ॥ तत्परमात्मपदंनजानाति ॥ २ ॥ सकिंचकारतवाह ॥ अमतेति ॥ अनंतैस्तपोजपदेवतापार्थनाम्वेषणादिभो चरैरपैःससाध्ये
चिंतामणे साधनेतपआदीपयत्न ॥ ३ ॥ अध्यवसायिनोदृढनिश्चयवतस्तस्यमहतातीव्रायासेनयत्नेनाल्पकालेनैवचिंतामणि सिद्धोऽपेस्थित ॥ दृढोद्योगफलावश्यंभावनियम
इवदर्शयति ॥ किंवेति ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिमिति ॥ आश्चित्येतिशेष ॥ ५ ॥

यथाकश्चिदुदयाचलशृंगस्थोमुनिस्तत्रैवोदितमिंदुंहस्तप्राप्यमपिभ्रांत्यामेरावुदितंदूरतरस्थमिवदुष्प्राप्यंपश्यतितद्वद्ददर्शेत्यर्थः ॥ ६ ॥ अतएवमणिराजानांइंद्रेईश्वरेतस्मिंश्चिंता मणौनिश्चयवान्सनबभूव ॥ सुदीनोदरिद्रतम ॥ ७ ॥ स्मयोविस्मयस्तच्छालिना संभ्रमशालिनाभ्रांतेनमनसाइदंवक्ष्यमाणप्रकारम् ॥ ८ ॥ अयंमणिरित्यापातज्ञानम् ॥ नायं मणिरितिभ्रम ॥ मणिश्चेत्स्यात्तर्हिसमत्वत्यक्षोनभवेत् ॥ तत्तर्हिपरीक्षणायस्पृशामिस्पृशेयमितीच्छाभिलाप. ॥ नस्पृशामिनस्पृशेयम् ॥ यत.कदाचिन्मणिश्चेद्भाग्यस्य ममस्पर्शतोतर्धानंव्रजेत् ॥ ९ ॥ इतिशकायार्बीजमाह ॥ नैतावतेति ॥ आगमोत्रैतिह्यतक्रम ॥ १० ॥ कथंतर्हिप्रत्यक्षरत्नालोकदर्शनंतत्राह ॥ कृपणइति ॥ कृपणोहंस्वका

मणिमग्रेस्थितप्रायंहस्तप्राप्यंददर्शसः ॥ मेरावुदयशृंगस्थोमुनिरिंदुमिवोदितम् ॥ ६ ॥ बभूवमणिराजेंद्रेनतुनिश्चयवानसौ ॥ राज्येंद्रा गितिसंभ्रांतोसुदीनइवपामरः ॥ ७ ॥ इदंसंचिंतयामासमनसास्मयशालिना ॥ संप्राप्तापेक्षयादीर्घदुःखसंभ्रमशालिना ॥ ८ ॥ अयंम णिर्मणिर्नायंमणिश्चेत्तद्भवेन्नसः ॥ स्पृशामिनस्पृशाम्येनंकदाचित्स्पर्शतोव्रजेत् ॥ ९ ॥ नैतावतैवकालेनमणींद्रःकिलसिद्ध्यति ॥ यत्ने नजीवितांतेनसिद्ध्यतीत्यागमक्रमः ॥ १० ॥ कृपणःकूणितेनाक्ष्णालोलालातलतोपमम् ॥ रत्नालोकंप्रपश्यामिद्विचंद्रत्वमिवभ्रमात् ॥ ११ ॥ कुतएतावतीस्फीताभाग्यसंपन्ममागता ॥ अधुनैवयदाप्नोमिमणींद्रंसर्वसिद्धिदम् ॥ १२ ॥ केचिदेवमहांतस्तेमहाभाग्याभवं तिहि ॥ येपामल्पेनकालेनभवंत्यभिमुखाःश्रियः ॥ १३ ॥ अहमल्पतपाःसाधुवराकोमानुपःकिल ॥ सिद्धयःकथमायांतिमामभाग्यै कभाजनम् ॥ १४ ॥ एवंविकल्पसंकल्पैश्चिरमज्ञःपरामृशन् ॥ नमणिग्रहणेयत्नमकार्षीन्मौर्ख्यमोहितः ॥ १५ ॥ नयदायेनलब्धव्यंनत त्प्राप्नोत्यसौतदा ॥ चिंतामणिरवाप्तोपिदुर्धियाहेलयोज्झितः ॥ १६ ॥ इतितस्मिन्स्थितेयातोमणिरुड्डीयसिद्धयः ॥ त्यजंतिव्यवमंतारं शरोगुणमिवोज्झितः ॥ १७ ॥ हत्वाप्राज्ञपदंपुंसःसंयांतिकिलसिद्धयः ॥ आगताःसंप्रयच्छंतिसर्वंयांत्यसहत्यलम् ॥ १८ ॥ पुमान्भूयः क्रियायत्नंचक्रेरत्नेंद्रसाधने ॥ नोद्विजंतेस्वकार्येषुजनाअध्यवसायिनः ॥ १९ ॥ ददर्शाथकचद्रूपंकाचखंडमखंडितम् ॥ हसद्भिर्वंचकैः सिद्धैःपुरस्कृतमलक्षितैः ॥ २० ॥ अयंचिंतामणिरितिमूढस्तस्मिन्सवस्तुताम् ॥ बुबुधेमोहितोव्यज्ञोमृदंहेमेतिपश्यति ॥ २१ ॥

र्पण्यवशात्कूणितेनभ्रातिसकुचितेनाक्ष्णालोलालातकल्पितलतोपमरत्नालोकभ्रमात्प्रपश्यामि ॥ ११ ॥ भाग्यपुण्यतत्संपत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ कुतोनाकार्षीत्त त्राह ॥ नयदेति ॥ लब्धव्ययदितिशेष. ॥ १६ ॥ किमर्थमुड्डीयगतस्तत्राह ॥ सिद्धयस्त्यजतिहीति ॥ यथामौर्व्याउज्झित.शरोगुणमौर्वींत्यजतितद्वत् ॥ १७ ॥ ननुत्वयासपु रुषोव्यवहारविचक्षणइतिकथोपक्रमेउक्तस्तस्यसाविचक्षणतामणिसिद्धिकालेक्कगतातत्राह ॥ हत्वेति ॥ सिद्धयआगताः सत्य पुस'प्राज्ञपदविचक्षणतांसंप्रयच्छंति ॥ असहति असहमानेउपेक्षकेतुपुंसिअलयाति अपगच्छत्यश्वसर्वंतस्यप्राक्तनमपिप्राज्ञपदविचक्षणत्वंहत्वाविनाश्यसयांतिकिलेत्यर्थः ॥ यथाहु. ॥ नदेवादंडमादायरक्षत्यपराधिनम् ॥ बुद्धितस्यापकर्षतितेनासौदृश्यतेस्वतइति ॥ १८ ॥ १९ ॥ हसद्भि.परिहासपरैरतएववंचकै.सिद्धै पुरस्कृतमग्रेस्थापितम् ॥ २० ॥ वस्तुताउपादेयताम ॥ २१ ॥

पर ॥ प्रियधनधान्यादिसंपदम् ॥ २३ ॥ एषदेशप्रदेशस्यादीनपिषमाख्यजहाविस्याह ॥ देशाइति ॥ दुःखं स्निग्धजनशून्य ॥ गतप्रायजीर्णमितिथावत् ॥ २४ ॥ ... षम् ॥ २५ ॥ पाआपतकमलाग्रेर्निभाकांतिरिवगाढनीला ॥ मौरूयस्यैवयासमा अनुरूपामत्युरूपेतियावत् ॥ २६ ॥ तस्मान्मौरूयमेवदु खहेतुषुपराकाष्ठस्युपसंहरति ॥ दु खानीति ॥ मौरूयविजृंभेनयानिदु खानिमसिद्धानिता निसर्वस्वनाशादेरापदः सकाशान्नापिजरयामरणेनवाभवतिमौरूर्यापगमेतस्वविरामापदादिसहसेभ्योपिदु खादर्शनात्

अर्थोपष्टुद्दिपमिव्ररज्जुसर्पस्थलजलम् ॥ चंद्रौद्वौकुरुतेचित्तगतोमोहोऽमृतविषम् ॥ २२ ॥ तदग्धमणिमादायप्राक्तनीचश्रियंजहौ ॥ सर्वचिंतामणेरस्मात्प्राप्यतेकिंधनैरिह ॥ २३ ॥ देशोयमसुखोरूक्षोजनैश्चापिशिरावृत ॥ किंतद्गेहगतप्रायकिंनाममममयधव ॥ २४ ॥ कदूरगत्वायथाकामंसुखतिष्ठामिसंपदा ॥ इत्यादायमणिंमूढःशून्यकाननमाययौ ॥ २५ ॥ तत्रकाचकणेनासौतेननतामापदंययौ ॥ कज्जलाद्रिरविनिभामौरूयस्यैवागयासमा ॥ २६ ॥ दु खानिमौरूयविभ्रमेनभवंतियानिनैवापदानचजरामरणेनतानि ॥ सर्वापदांशिरसितिष्ठतिमौरूयमेकंकृष्णंजनस्यवपुपामिवकेशजालम् ॥ २७ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चूडालोपाख्यानेमणिकाचोपाख्यानंनाम अष्टाशीतितम सर्ग ॥ ८८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ अथेममपरंरम्यंवृत्तांतंश्रृणुभूमिप ॥ परप्रबोधनशुद्धं साधोसदृशमात्मन ॥ १ ॥ अस्तिविंध्यवनेहस्तीमहायूथपयूथप ॥ आगस्त्याशुद्वयाबुध्याविंध्येनेवोदित स्वत ॥ २ ॥ वज्रार्चिर्विषमौदीर्घौतस्यास्तांदशनौसितौ ॥ कल्पानलशिखातुल्यौसुमेरून्मूलनक्षमौ ॥ ३ ॥ सबद्धोलोहजालेनहस्तिपेनकिलाभित ॥ मुनींद्रेणेववर्विध्याद्रिरुपेंद्रेणेववाबलि ॥ ४ ॥ नियद्धोयत्रणामापशस्त्रकुशार्दितोगज ॥ तांजगामव्यथांधीरोनवायौपुरमेतियाम् ॥ ५ ॥ रिपोर्हस्तिपकेदूरादपसृतिसवारण ॥ अय समुद्रकेयस्मिन्निनायदिवसत्रयम् ॥ ६ ॥

हमपर्यंकशयानस्यापिसतिमौरूर्येदु खसहस्रदर्शमाप्त ॥ अत सर्वापदांशिरसिमौरूयमेवैकंतिष्ठति ॥ यथाजनस्यसर्वस्यशिरसिकृष्णकेशजालंतिष्ठतितद्वदित्यर्थ ॥ २७ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ तात्पर्यप्रकाशेनि० पू अष्टाशीतितमःसर्ग ॥ ८८ ॥ बद्धविंध्यगजेंद्रस्ययत्नाच्छित्त्वापिबंधनम् ॥ अनिघ्नतोरिपुंप्राप्तखातपातोत्रवर्ण्यते ॥ १ ॥ अथहस्तिकाख्यानमपिनिदर्शनमतस्तदपिश्रृणिवत्याह ॥ अथेति ॥ वृत्तांतमाख्यानम् ॥ आत्मनस्तवसदृशम ॥ १ ॥ अगस्त्यस्येयमागस्तीतया ॥ सूयतिप्र्येतियलोय ॥ चिरस्याज्ञापरिपालनाय्छुद्धयाप्रसन्नयाअनुग्रहबुध्याविंध्येनस्वत प्राक्तनोन्नतरूपेणोदित प्रादुर्भूतइवेत्युत्प्रेक्षा ॥ २ ॥ वज्रस्यार्चिर्दीप्त्यालेशइवविषमौतीक्ष्णौ ॥ ३ ॥ लोहमयेनजालेन ॥ मुनींद्रेणागस्त्येन ॥ ४ ॥ यंत्रणांनियमनाम ॥ कदाप्यसंभावितत्वादलौकिकत्वाद्यनवेअपूर्वेहरशरार्गौदसमानभिपुरयांय्यथामतिताम ॥ ५ ॥ समुद्रकेजालसंपुटे ॥ ६ ॥

१ विंध्याचलनाम्नेनप्राक्तनान्नतरूपेणस्पर्श

किंकिणीनामिवक्वाणंध्वनिम् ॥ ७ ॥ स्वर्गस्यामरावत्या अर्गलंकवाटविष्कंभम् ॥ असुरोबलिरिव ॥ ८ ॥ रिपुर्हस्तिपकः ॥ ९ ॥ तालतरोस्तालतरुमारुह्यततस्तस्यहस्तिनोमूर्ध्निपपात ॥ यथाबलियज्ञेपदत्रयमिताभुवप्रतिगृह्यप्रथमेनपदेनभुवंद्वितीयेनस्वर्गमितिक्रमतस्तृतीयपादपूर्त्तयेमेरो सकाशाद्बलेर्मूर्ध्निपपाततद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ करुणादयाम ॥ १२ ॥ इतिकलयश्चिंतयन्सन् ॥ १३ ॥ निगडव्यूहश्शृंखलाजालम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ स्वस्थोदेहोधीश्चयस्यतथाविध.सन् ॥ १६ ॥ भेदशिर पादादिभगम

खेदान्निगडनिर्भेदेयत्नवान्समतंगजः ॥ चकारकिंकिणीक्वाणंमुखोद्घातैरथान्यदा ॥ ७ ॥ दंताभ्यांयत्नतस्ताभ्यांमुहूर्तद्वितयेनसः ॥ बभंजश्शृंखलाजालंस्वर्गार्गलमिवासुरः ॥ ८ ॥ तंतस्यनिगडच्छेदमपश्यद्दूरतोरिपुः ॥ बलेःस्वर्गावदलनंहरिर्मेरुतलादिव ॥ ९ ॥ तस्यविच्छिन्नपाशस्यमूर्ध्नितालतरोरिपुः ॥ पपातक्रमतःस्वर्गंहरिर्मेरोर्बलेरिव ॥ १० ॥ सपतन्पादपद्माभ्यामप्राप्यकरिणःशिरः ॥ पपातोर्व्यांफलंपक्वंवाताहतमिवाकुलः ॥ ११ ॥ तंपुरःपतितंदृष्ट्वामहेभःकरुणांययौ ॥ स्फुरत्स्फारगुणाःसंतःसंतितिर्यग्गतावपि ॥ १२ ॥ पतितंदलयामीतिकिंनाममपौरुषम् ॥ वारणोपीतिकलयन्नजघानसतंरिपुम् ॥ १३ ॥ केवलंनिगडव्यूहंविदार्याभिजगामह ॥ विततंसेतुमुत्सार्यविपुलौघइवांभसः ॥ १४ ॥ दयामाश्रित्यमातंगोभंक्त्वाजालंजगामह ॥ विदार्यमेघसंघातंनभसीवदिवाकरः ॥ १५ ॥ गतेगजेसमुत्तस्थौहस्तिपःस्वस्थदेहधीः ॥ गजेनैवसमंतस्यव्यथादूरतरंगता ॥ १६ ॥ प्रोच्चलत्तालशिखरात्सतथापतितोपिसन् ॥ नभेदमापदुर्भेदामन्येदेहादुरात्मनाम् ॥ १७ ॥ वर्धतेप्रावृषीवाभ्रंकुकार्येष्वसतांबलम् ॥ आसीदधिकमुत्साहीसचचंक्रमणेतदा ॥ १८ ॥ वारणारिरसिद्धांगोगतेभोदुःखमाययौ ॥ आगत्यापगतेतार्धिनिधानइववर्धनः ॥ १९ ॥ सोन्विषेषगजंयत्नाद्गुल्मकांतरितंवने ॥ पयोदपिंडितंभोकुराद्वुरिंदुमिवांबरे ॥ २० ॥ चिरेणालभतेभेंद्रंकस्मिंश्चित्काननेस्थितम् ॥ विश्रांतंततरुतलेसमरादिवनिर्गतम् ॥ २१ ॥ अथयत्रस्थितोनागस्तत्रतद्बंधनक्षमम् ॥ परयाराजसामग्र्यागजलंपटभूमया ॥ २२ ॥ सखातवलयंचक्रेहस्तिपःकाननेभितः ॥ सर्वदिक्कंविधिर्भूमौसमुद्रवलयंयथा ॥ २३ ॥ उपर्यस्थगयद्बाललतौघेनसतंशठः ॥ शून्यतातंतुजालेनशरत्कालइवांबरम् ॥ २४ ॥ दिनैःकतिपयैरेववारणोविहरन्वने ॥ तस्मिन्निपतितःखातेशुष्काब्धाविवपर्वतः ॥ २५ ॥ व्रजन्पर्याकुतौकूपेपातालतलभीषणे ॥ खातशुष्काब्ध्यधोभागेगजरत्नसमुद्गके ॥ २६ ॥

॥ १७ ॥ चंक्रमणेपद्भ्यांचलने ॥ १८ ॥ नसिद्धेअंगेस्वप्रयुक्तोपायौयस्य ॥ अतएवगतेभः ॥ १९ ॥ पयोदै·पिंडितछन्नम् ॥ २० ॥ २१ ॥ तत्रसन्निधौ ॥ गजेलपटानामासक्तजनानांभूमाबाहुल्ययस्यातथाविधयाराजप्रयुक्तयाखातसामग्र्या ॥ २२ ॥ विधिःस्रष्टा ॥ २३ ॥ शठोवंचकः ॥ शून्यताविधायकतंतुजालप्रायेणशुभ्राभ्रपटलेनशरत्कालोंबरमिवतखातमुपरिबाललताजालेनास्थगयत्आच्छादितवान् ॥ २४ ॥ २५ ॥ पर्याकुतौवलयाकारेतस्मिन्कूपेखातशुष्काब्ध्यधोभागेव्रजन्नपिसगज.इतिअनयारीत्यागजरत्नसमुद्गकेभूयोदृढंबद्ध.सन्नद्यापितिष्ठतीतिपरेणान्वयः ॥ २६ ॥

॥१७॥ यथाहनिष्यन्नत्तस्तदास्वातनिबंधनेषु स्वनालक्ष्यत ॥१८॥ अतएवबुद्धिमामागामिकालमिदानीमेवशास्त्रीयपुरुषप्रयत्नैस्तु स्वबीजसमाजननशोधयेदित्याहोमौर्स्व्यादि
ति ॥१९॥ यावत्स्वबु स्वनिदानमज्ञानंनोच्छिन्नतावद्यमसद्दर्स्व कृतापितु स्वापशमोप्यथएवेत्याशयेनाह ॥ मुक्तोस्मीति ॥ किलार्थेचशब्द ॥२०॥ तस्मादज्ञानमेवमूलबंध
स्तन्निवर्त्तिरहितोपात्मतत्त्वज्ञानादेवेनिदर्शयन्नुपसंहरति॥ मौर्स्व्यमिति॥ हेमहात्मन्नूनयद्ध सर्वार्थधशून्य स्वयबद्धदतिचेतसियन्मौर्स्व्यंतदेवपरबंधनमतस्तन्न हिमुक्त्यै आध्यात्मि
काधिदैविकाधिभौतिकमिविधपरिच्छेदात्मना आत्मबंधभूतंत्रिजगदात्मनःप्रकाशादबोधादाजन्मयस्यतथाविधंसमस्तमात्ममयविद्धि ॥ तथावेदनेआत्मव्यतिरिक्तापरिशेषा
दात्मानित्यमुक्तएवभवति॥ ईदृशवेदनाभावेन्नौर्स्व्येस्थितस्यपुंसआलैवसहस्रासर्वथाविद्धःस्वबीजानांभूमिप्ररोहक्षेत्रभवतीत्यर्थ ॥२१॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम॰ता॰नि॰पू॰
एकोननवतितमःसर्गः ॥८९॥ ॥५॥ ॥ मणिकाचवृत्तभाख्यानतात्पर्यमिहविस्तरात् ॥ विवृणोतिपुरोराज्ञश्चूडालाकुम्भरूपिणी ॥१॥ हेअमरात्मजदेवपुत्रत्वयायत्मणिसाधक

इतिभूयोहृदयस्तेनहस्तिपंकेनस ॥ तिष्ठत्यद्यापितु खेनभूसद्यनियथाघलि ॥ २७ ॥ अहनिष्यत्पुरैवासौयद्यग्रेपतितरिपुम् ॥ तन्नाल
प्स्यत्ततोदु खंगज खातनिबंधनम् ॥ २८ ॥ मौर्स्व्यादागामिनकालंवर्त्तमानक्रियाक्रमे ॥ अशोधयन्नरोदु खयातिविंध्यगजोयथा
॥ २९ ॥ मुक्तोस्मिशत्रुनिगडादितितुष्टोहिवारण ॥ दूरस्थोपिपुनर्बद्धोमौर्स्व्यंकम्पनयाधते ॥ ३० ॥ मौर्स्व्यंहिबंधनमवेहिपरमहात्मन्ब
द्धोनयद्दतिचेतसितद्धिमुक्त्यै॥आत्मोदयंत्रिजगदात्ममयंसमस्तमौर्स्व्येस्थितस्यसहसाननुसर्वभूमि ॥३१॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰
नि॰पू॰चू॰पाख्यानेहस्तिकोपाख्यानंनामएकोननवतितम सर्ग ॥८९॥ ॥५॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥मणिसाधकविंध्येभब
धनायमरात्मज॥सूचितयत्कथाजालपुनर्मेप्रकटीकुरु॥१॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥वाक्यार्थदृष्टेर्निष्पत्त्याद्बुद्धेश्चित्तभित्तिषु॥शृणुस्व
यंकथांचित्रांचित्रमुन्मीलयामिते॥२॥योसौशास्त्रार्थकुशलस्तत्त्वज्ञानेत्वपहित ॥रत्नससाधक प्रोक्त सत्वमेवमहीपते॥३॥तज्ज्ञोभव
सिशास्त्रेपुरविमेरुतटष्विव॥तत्त्वज्ञानेतुविश्रांतोनत्वद्दपदिवांभसि॥४॥ विद्धिचिंतामणिसाधोसर्वत्यागमकृत्रिमम्॥ तमर्तसर्वदु
खानांत्वसाधयसिशुद्धधी ॥५॥सर्वत्यागेनशुद्धेनसर्वमासाद्यतेनप॥सर्वत्यागोहिसाम्राज्यंकिंचिंतामणितोभवेत्॥६॥ सिद्ध सर्व
परित्याग साधाससाध्यतस्तव॥खर्वीकृतजगद्भूतिर्विधास्वात्मोदयस्तथा ॥७॥ सत्यक्तभवताराज्यसदारधनबांधवम्॥ब्रह्मणेवज
गत्सगथ्यापार स्वनिशागमे॥८॥स्वदेशस्यातिदूरस्थमागतोसिममाश्रमम्॥भुवोतमिवविश्रांत्यैवनंतपःसकच्छप ॥ ९ ॥

कथामात्रस्त्वचरितसमस्तमस्पुत्स्यामत्प्रबोधनोपायदतिसूचितत्प्रकटीकुरु ॥१॥उज्जूवयतछ्लक्षणेगृहेचित्तलक्षणासुभित्तिषुचित्रांकथामेवोन्मीलिस्मिरेखामात्रेणकृतंविभाव्या
प्याक्पर्वेचिम्यथोन्मीलयामीत्यथ ॥२॥ यमाहादस्तिकश्चित्पुमान्पूर्वामानित्यादिनोक्तामणिसाधक सत्वमेवेत्याह ॥ योसाविति॥३॥ त्वयिकल्लावमूशास्त्रकुशलइत्यायुक्त
लक्षणमर्त्तीत्याह ॥ तज्ज्ञइति॥४॥ कासौचिंतामणिर्यत्साधनेःहमरत्नस्तमाह ॥ विद्धीति ॥५॥ मस्यांचितामणित्वमुपपादयति ॥ सर्वत्यागेनेति ॥ साम्राज्यमात्यंतिकीपूर्णता
मता॥६॥ खर्वीकृतातुच्छीकृताहैरण्यगर्भपर्यंतासमस्तसिद्धाभूतिरैश्वर्यपरंपरायेनतथाविधोविद्यालक्षण स्वात्मोदयोनिरतिशयानदाभ्युदयोयस्मात्तथाविधश्चसर्वपरित्याग ॥
चार्येतथाशब्दः ॥७॥ कथंसिद्धस्तदाह ॥ सत्यक्तमिति ॥ ब्रह्मणावेधसा ॥८॥ कच्छपपदन्नत्क्रम्यपोधशास्त्रयोरप्युपलक्षणम् ॥ [illegible]

अहंमतिपरित्यागेपरिशिष्टःपूर्णानंदात्मापरमपुरुषार्थ.स्वतएवत्वदिसाक्षा
अहंमतिरभिमानरूपाअविद्या ॥ मृष्टाअखिलाअभ्रनीहारादिकलकायेनशारदानिलेन ॥ १० ॥ अहंमतिपरित्यागेपरिशिष्टःपूर्णानंदात्मापरमपुरुषार्थ.स्वतएवत्वदिसाक्षा ॥ मनोमात्रेइति ॥ त्वतुत्यक्त्वाभिमानपरिशेषात्त्यागात्यागविक
स्स्फुरतीतिसर्वत्यागएवमोक्ष पर्यवसित परमानदश्चितामणिर्नतल्लाभेतदुपेक्ष्यान्यदन्वेषितव्यमित्याशयेनाह ॥ नायमिति ॥ १२ ॥ इतिचितयासकल्प
ल्पैरावृतइतिनपूर्णताप्राप्तइत्याह ॥ त्यागात्यागविकल्पैरिति ॥ ११ ॥ विकल्पवशादेवप्राप्तेपिसर्वत्यागेअविश्वासस्तवाभूदित्याह ॥ चित्तत्यागएवमुख्य सर्वत्यागश्चितायातुसत्याचित्तदुस्त्यजचि
ग्रहणेचिरवृद्धिगतेसतिसतेसर्वत्याग प्रोड्डीयगत. ॥ १३ ॥ यश्चितामपिआईषदपिवृणोतिस्वीकरोति ॥ १४ ॥ चिंतैवेतिद्वाभ्याम ॥ १५ ॥ १६ ॥ ग्रामविहगम कपोतादि ॥ १७ ॥ सर्वत्यागस्यफलनि
त्तेनतुसकल्पद्वाराजगदेवसगृहीतमितिनकस्यापित्यागस्तेप्रतिष्ठितइत्याशयेनाह ॥

मनोमात्रेत्वदस्यक्तेजगदायातिपूर्णताम् ॥ केवलंसर्वसंत्यागेशेषिताहंमतिस्त्वया ॥ मृष्टाखिलकलंकेनस्वसत्तेवानिलेनखे ॥ १० ॥ कोप्युच्चैरन्यएवासौचिरसाध्योमहानिति ॥ नायंसपरमानंदःसर्वत्यागोमहोदयः ॥ ११ ॥ त्यागात्यागविकल्पैस्त्वंखमंभोदैरिवावृतः ॥ १२ ॥ त्यागितास्याकुतस्तस्यचिंतामप्यावृ णोतियः ॥ चिंतयेतिगतेवृद्धिंसंकल्पग्रहणेशनैः ॥ वात्ययेववनस्पंदेत्यागःप्रोड्डीयतेगतः ॥ १३ ॥ चिंतैवचित्तमित्याहुःसंकल्पेतरनामकम् ॥ तस्यामेवस्फुरंत्यांतुचित्तंत्यक्तंकथं भवेत् ॥ १५ ॥ पवनस्पंदयुक्तस्यनिःस्पंदत्वंकुतस्तरोः ॥ १४ ॥ कथमासाद्यतेसाधोसर्वत्यागोनिरंजनः ॥ १६ ॥ संकल्पग्रहणेनांतस्त्यागः ॥ चित्तेचिंतागृहीतेतुत्रिजगज्जालकेक्षणात् ॥ निश्चितत्वंपरंसर्वत्यागआदायतेगतः ॥ आमंत्र्यापूजितोजंतुःसदुःखं प्रोड्डीयतेगतः ॥ शब्दसंश्रवणेनांगयथाग्रामविहंगमः ॥ १७ ॥ त्वयातस्मिंस्तपस्येवदुः नकरोतिकिम् ॥ १८ ॥ सर्वत्यागमणावेवंगतेकमललोचन ॥ तपःकाचमणिर्दृष्टस्त्वयासंकल्पचक्षुषा ॥ १९ ॥ अवासनमनासक्त्याकृतानंतासवासना ॥ आद्यतमध्यविषमादुः खेदृष्टिभ्रमोदिते ॥ ग्राह्यैकभावनाबद्धाजलेंदौशशिनोयथा ॥ २० ॥ मितेवस्तुनिदुःसाध्येस्वात्महासशठःस्मृतः ॥ २२ ॥ सर्वत्यागंसमा खायैवतपःक्रिया ॥ २१ ॥ अमितानंदमुत्सज्यसुसाध्यंयःप्रवर्त्तते ॥ राज्यबंधाद्विनिष्क्रम्यप्रसरदुःखपूरितात् ॥ वनवासाभिधेस्सा रभ्यनचैषसाधितस्त्वया ॥ तथादुःखैकताज्ञानबद्धेनवनसद्मनि ॥ २३ ॥ धोबद्धोसिदृढबंधनैः ॥ २४ ॥

पुज्यस्यानिमन्त्रितस्याथपूजनेदक्षाध्वरादावनर्थ.प्रसिद्ध किपुन प्रार्थनासहस्रैरागतस्यापूजनेइत्याशयेनाह ॥
श्चितत्वत्यागेनापगच्छतानीतमिवेत्युत्प्रेक्षते ॥ निश्चितत्वमिति ॥ दु खहेतुत्वाद्दु खयाह्यमित्येवभावनादृढनिश्चय.॥ जलेंदौप्रतिबिंवचंद्रसत्यशशि
आमन्त्र्येति ॥१८॥ तत कोसौकाचखडोयोमयामणिबुद्ध्यागृहीतस्तमाह ॥ तपइति ॥ १९ ॥ पूर्वमवासनयथास्यात्तथाअनासक्त्यासर्वत्यागमुपक्रम्यपश्चादनतासवासनातप क्रियाकृतासाचवृथा ॥ गृहधनदारादित्यागादादौविषमाअतेफ
नोभावनेनबद्धेत्यर्थः ॥२०॥ अमितात्मानदसुसाध्यचसर्वत्यागमुत्सृज्यमितेदु साध्येचतपआदिवस्तुनिय प्रवर्त्ततेसशठ अमि
लासंगविषमामध्येवनवासशीतवातादिसहनाद्विषमेतिदु खायैवेत्यर्थ. ॥२१॥ वनसद्मनितथावर्णितप्रकारतपोदुःखैस्तदेकताप्रयोजकाज्ञानेनचबद्धेनत्वयाएषप्राक्समारब्ध सर्वत्यागोनसाधितः॥२३॥२४॥
तात्मस्वरूपविघातित्वात्स्वात्महेत्यर्थ. ॥ २२ ॥

वनवासमजानतांप्रागननुभूतवतां सुकुमाराणां वनवासव रनाबधिकदुःखमन्य ॥२५॥ खडिकांशकलमपि ॥ २६ ॥ उपपादितमणिसाधकचरिमसाम्यमुपसंहरति ॥ इत्थमि
ति ॥ अगद्रुपमनमयपादन्यसतपपरिममणिपयत्नकथयासमानसम्यक्रमकठिनस्फुटीकृतम ॥ तन्मणिकाचवार्तातिकमेवमदुष्करीत्यात्वत्वयमेवविचार्यतत्त्वतोवुध्यासर्वत्या
गतपावायरर्शिनामणिवद्मलनिर्दोषपरेत्सिनदेवस्वचित्तकोशेनिधायफलप्राप्तिपर्यंतांपरिणतिंनयेत्यर्थ ॥ २७ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम तात्पर्यप्रकाशेनि० पू० नवतितम
स्सर्ग ॥ ९० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ इदानींविन्ध्येभवृत्तांतवार्तांतिकमुदीयत ॥ कृत्स्नराज्यश्वरितबोधातस्यागसिद्धये ॥ १ ॥ वस्तुनस्तत्त्वस्यसम्यक्प्रतिपत्तयेबोधाय ॥ स्मयोवि
द्विगुणाएवतेचिंताःशीतवातातपादय ॥ यधनादधिकमन्येवनवासमजानताम्॥२५॥चिंतामणिर्मयाप्राप्तइत्यलन्नुद्धवानसि ॥ नल
भ्यवान्भवान्साधोस्फटिकस्यापिखंडिकाम्॥ २६ ॥ इत्येतदगमणियत्नकथासमानमन्यक्रमयाप्रकथिततवपद्मनेत्र ॥ तद्बोध्यमेवमम
लस्वयमेवबुध्वायद्वेत्सितत्परिणतिंनयचित्तकोशे ॥ २७॥ ॥इत्यार्षेवा० वा० दे० मोक्षोपायेषुनि० पू० चू० चिंतामणिसाधकवृत्तांत
विवरणंनामनवतितमःसर्ग ॥ ९० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ चूडालोवाच ॥ ॥ इदानींराजशार्दूलवस्तुसप्रतिपत्तये ॥ शृणुविंध्येभवृत्तांत
विवृतिस्मयकारिणीम् ॥ १ ॥ योसौविंध्यवनेहस्तीसोस्मिन्भूमितलेभवान् ॥ यौवैराग्यविवेकौतौद्वौतस्यदशनौसितौ ॥ २ ॥ यश्चा
सौवारणाक्रांतितत्परोहस्तिपःस्थितः ॥ तदज्ञानतवाक्रांतितत्परंतवदुःखदम् ॥३॥ अतिशक्तोप्यशक्तेनदुःखादुःखभयाद्भयम् ॥ हस्तीह
स्तिपकेनेवराजन्मौर्ख्येणनीयसे ॥ ४ ॥ यल्लोहवज्रसारेणवारण परियन्त्रित ॥ तदाशापाशजालेनभवानापदमावृत ॥ ५ ॥ आशाहि
लोहरज्जुभ्योविषमाविपुलादृढा ॥ कालेनक्षीयतेलोहंतृष्णातुपरिवर्धते ॥ ६ ॥ यद्वद्वेप्रेक्षतेवैरीगजमारादलक्षित ॥ प्रेक्षतेत्वांतदज्ञान
क्रीडार्थंयद्वमेककम् ॥ ७ ॥ यद्भजगज गभ्रोश्शृंखलाजालबंधनम् ॥ तत्त्यजभवान्भोगभूमिराज्यमकंटकम् ॥८॥ कदाचित्सुक
रेणभ्रश्टखलाबंधभंजनम् ॥ नत्वस्यमनसस्साधोभोगाशाविनिवारणम् ॥ ९ ॥ यदिभेपातयत्युच्चैर्यद्धहस्तिपकोपतत् ॥ त्वयित्यजतित
द्राज्यमज्ञानपतितंरुतम् ॥ १० ॥ यदाविरक्तःपुरुषोभोगाशांत्यक्तुमिच्छति ॥ तदाप्रकंपतेऽज्ञानंछेद्यवृक्षेपिशाचवत् ॥ ११ ॥ यदावि
वेकापुरुषोभोगान्सत्यज्यतिष्ठति ॥ तदापलायतेऽज्ञानंछिन्नेवृक्षेपिशाचवत् ॥ १२ ॥ स्मयतत्कारिणीम ॥ १ ॥ यौतस्यद्वौदशनौतौवैराग्यविवे
कास्याविस्मय ॥ २ ॥ ३ ॥ अतिशक्तोबलवानपित्वमशक्तेनदुर्बलेनापिमौर्ख्येणदुःखाद्दुःखभयाद्भयनीयस ॥ ४ ॥ सबद्धोलोहजालेनेत्युक्तिप्रकटयति ॥ यदिति ॥ प
रितोयन्त्रितोबद्धइत्यर्थ ॥ भवानपापाशाभिर्व्याप्येत्यापदमावृत ॥ राज्यपालनकालेतवेत्यर्थ ॥ ५ ॥६॥ रिपौहस्तिपकेदूरावपश्यतीत्यनेनसूचिततद्दर्शनमुदाहरति ॥ यदिति॥
द्वेरहस्ये ॥ अज्ञानस्यचेतनत्वमारोप्यवारोपम ॥७॥ इताभ्यांयमभतत्ताभ्यामिस्पुक्तेस्तात्पर्यमाह ॥ यदिति ॥ ८॥९ ॥ सपतन्पादपद्माभ्यामप्राप्यकरिण शिर पपातोभ्यामि
तिपद्धतमरण्यज्ञानेदर्शयति ॥ यदिभेइति ॥ पतितयथाभवतितथाकृतंत्वयापातितमिधजजरीकृतमित्यर्थ ॥ १० ॥ तदेवस्पष्टयति ॥ यदेति ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥१३॥ क्षतंशिथिलीभूतमपिमनस्त्यागस्तत्त्वज्ञानेननिर्मनस्कतातल्लक्षणेनमहासिनाननिहततदानीमेवतेचूडालोक्तिश्रवणात्तत्त्वबोधावसरोभूदितिभावः॥१४॥ तेनत्वदुपेक्षिता
ज्ञानेन ॥१५॥ राज्यत्यागविधौतद्दैवतथागतपतितमज्ञानयद्यघातयिष्यस्तत्तद्दैवक्षयगतसत्त्वात्प खातपातेननाहनिष्यदित्यर्थः॥१६॥ सखातवलयचक्रेइत्युक्तेस्तात्पर्यमाह॥
यदिति ॥ १७ ॥ परयाराजसामध्यागजलपटभूमयेत्यत्रोक्ताराजसामर्पीस्फुटयति ॥ यातस्येति ॥ तस्यगजारेर्हस्तिपकस्यराजप्रयुक्ताश्रीःखातसामर्पीसपद्याउक्तासातुअव
ज्ञानविचारानादरस्तल्लक्षणस्यहस्तिपकनृपते अभ्यनरचारिणीअतरगैश्वर्यभूता ॥ चिंतैवस्यविवेकस्यसर्वस्वमितिभावः ॥१८॥ हेसाधोत्वमगजोपिसन्नयमुक्तविवेकसंपन्नोग
जेंद्रःअनेनाज्ञानलक्षणेनवैरिणाअभित खातेतरसानिक्षिप्तः॥१९॥ उपर्यस्थगयद्बालकतौघेनसतशठइत्यस्यतात्पर्यस्फुटयति ॥यदिति ॥ सज्जनवृत्तिभिःशांतिक्षात्यादिगुणै सा
धुजनसमागमैश्वईषदावृतम॥२०॥इतिभूयादृढवद्धस्तेनहस्तिपकेनस.॥ तिष्ठत्यद्यापिदु खेनभूसद्मनियथावलिरित्युपसहारस्यतात्पर्यवर्णयन्नुपसहरति॥इत्यद्यापीति॥२१॥ उ

भोगौघेनूनमुन्मुक्तेपतत्यज्ञानसंस्थितिः॥ पादपेक्रकचच्छिन्नेकुलायस्तद्गतोयथा॥१३॥ यदावनंप्रयातस्त्वंतदाज्ञानंक्षतंत्वया॥ पति
तंसन्ननिहतंमनस्त्यागमहासिना॥१४॥ तेनभूयःसमुत्थायस्मृत्वापरिभवंकृतम्॥ तपःप्रपंचखातेस्मिन्गहनेत्वंनियोजितः॥१५॥ तदै
वाघातयिष्यस्त्वंयद्यज्ञानंतथागतम्॥ राज्यत्यागविधौतत्त्वांनाहनिष्यत्क्षयंगतम्॥१६॥ यत्खातवलयस्तेनवैरिणाहस्तिनःकृतः॥ तत्त
पोदुःखमखिलमज्ञानेनतवार्पितम्॥१७॥ यातस्यराजराजश्रीर्गजारेर्नृपसत्तम॥ सात्वज्ञाननृपतेश्चिंताभ्यंतरसारिणी॥१८॥ त्वं
गजेंद्रस्त्वयंसाधोदीर्घेवनेऽगजोपिसन्॥ अज्ञानवैरिणातेननिक्षिप्तस्तरसाभितः॥१९॥ यत्खातवलयोबाललताभिरवगुंठितः॥ आवृतं
तत्तपोदुःखमीषत्सज्जनवृत्तिभिः॥२०॥ इत्यद्यापितपःखातेदुःखेत्वस्मिन्सुदारुणे॥ स्थितोसिपातालतलेनृपवद्धोयथावलिः॥२१॥ ग
जस्त्वमाशानिगडानिवैरीमोहोनिखातःपुनरुग्रबंधः॥ महीतलंविंध्यउदंतइत्थंत्वदीयउक्तःकुरुयत्करोपि॥२२॥ ॥इ० वा० वा० दे०
मो० नि० पू० चू० हस्तिकाख्यानतात्पर्यविवरणंनामैकनवतितमःसर्गः॥९१॥ ॥७॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥यदुक्तंनयशालिन्यातया
विदितवेद्यया॥ तदाचूडालयाज्ञानंतत्कस्मान्नोररीकृतम्॥१॥ साहितत्त्वविदांमुख्यायद्यद्वक्तिकरोतिच॥ तत्सर्वंसत्यमेवांगतदनुष्ठेय
मादरात्॥२॥ अथचेद्वचनंतस्यास्त्वयानानुष्ठितंनृप॥ तत्सर्वसंपरित्यागःकस्मान्ननिपुणीकृतः॥३॥

क्तमनुक्तचपिडीकृत्याह ॥गजइति॥
त्वगज॥ आशास्तवनिगडानि॥ मोहोवैरीहस्तिपक॥ उपेतपसिनिर्वंधएवनिखातः॥महीतलविंध्यः॥इत्थत्वदीयउदतोवृत्तांतोमयाहस्तिकाख्यानेनोक्तः॥एवंपरिज्ञायतपःखा
ताद्दुद्गम्यतस्यरिपोर्नाशाययत्करोपितत्कुरुमाविलवस्वेत्यर्थः ॥२२॥ ॥इतिश्रीवा०ता०नि०पू०एकनवतितमःसर्गः ॥९१॥ ॥७॥ ॥ इहकुंभवचःश्रुत्वासर्वत्यागपरोनृप.॥
त्यक्त्वावनादिवह्नौस्वसर्वंभाडमदीदहत् ॥१॥ यदात्ववनप्रस्थितस्तदैवाज्ञानपतितसन्ननिहतमितित्वयोक्तत्वतदानींममनस्त्यागोपाय केनोपदिष्टोयोमयोपेक्षितइतिराजशकां
वितर्कयतीचूडालोवाच ॥यदुक्तमिति ॥ १॥ तस्याअतत्त्वविस्त्वान्नृतवादिनीत्वादिशकावारयति ॥ साहीति ॥ अनुष्ठेयमभूदितिशेषः ॥२॥ यदिआत्मबुद्ध्याचिरंजीवेद्गुरुबुद्ध्या
विशेषत पञ्बुद्धिर्विनाशायस्त्रीबुद्धिःप्रलयकरीतिवचनात्स्त्रीबुद्धिमुपेक्ष्यात्मबुद्धिनिश्चितसर्वत्यागमेववद्भस्थास्तर्हिसएवत्वयाकुतोनस्थिरीकृतइत्याह ॥ अथचेदिति॥ ३॥

राज्यादिपरित्यागमात्रेण सिद्धः सर्वपरित्यागः साधोर्ससाध्यतस्तव स्वर्गीकृतजगद्भूर्तिविधास्वात्मोदयस्तथेतित्वयैवोक्तम् नचमयात्यक्तराज्यादिपुन स्वीकृतम् तत्कथमयासर्व त्यागेननिपुणोस्त्वन्दृतिशिखिध्वज पृच्छति ॥ राज्यमिति ॥४॥ केवलसर्वसत्यागेशेपिताहमतिस्त्वयेतिमयाप्रागुक्तमेवास्योत्तरम् विवेकाभावरससौनमतिपन्नस्तदयवनाश्रम कुटाकमण्डल्वादिपरिग्रहशेषपिनि शपत्यागितेकथंचिद्विवेकमाप्याहंकारपर्यायपरित्यज्यपूर्णो भविष्यतीतिमन्यमानाशनैस्तद्बुद्धिविचारमवतारयंतीगूढाभिसंधिनैवचूडालोवा च॥ धनमिति ॥ यस्त्वसर्वधिसर्वधनस्यामेसर्वस्याग सिध्यम् नचराज्यादयस्तस्वसमधिन सर्वथा ॥ अहंकारोहिराज्यादिकममतिकस्पयस्तत्स्वामितामन्यतेनत्वात्मेतिभासम्भा वात्सर्वत्यागस्तवसिद्धइतिभावः॥५॥ यदहंकारेतारारम्यारापाशलाराज्यादिस्वामितोमतिपन्नस्त्वध्येनतर्हितस्यागादेवराज्यादित्यागसिद्धेर्नान्यथा सचत्वयानत्यक्तइत्या

॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥राज्यंत्यक्तंगृहंत्यक्तंदेशस्त्यक्तस्तथाविध ॥दारास्त्यक्तास्तथाप्यंगसर्वत्यागोनकिंकृत ॥४॥ ॥चूडालोवाच॥ धनदारागृहंराज्यंभूमिश्छत्रंचबांधवा ॥ इतिसर्वनतेराजन्सर्वत्यागोहिकस्तव ॥ ५ ॥ तवास्त्येवापरित्यक्तं सर्वस्माद्भागउत्तम ॥ तपरित्यज्यनि शेषमायास्यसिविशोकताम् ॥ ६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥राज्यंचेन्ममनोसर्वंतत्सर्वंवनमेवमे॥ शैलवृक्षादिगु ल्मादयतदप्येतत्त्यजाम्यहम्॥ ७॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥ इतिरामवदन्नेवकुंभवाक्यप्रणोदित ॥ निमेषांतरमात्रेणवशीवीरःशि खिध्वज ॥ ८॥ प्रममाजवनास्थांतांकृत सुदृढनिश्चय ॥ प्रावृड्ढोपलस्टगतांरजोलेखामिवात्मना॥ ९॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥ सवृक्षाद्रिवनश्वभ्राद्विपिनादपिवासना॥ परित्यक्तामयानूनंपरित्यागं स्थितोमम॥१०॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥ अद्रेस्तटवनश्वभ्रमलि लपादपस्थलम्॥इत्यादितवनोसर्वंसर्वत्याग कथंतव॥११॥ तवास्त्येवापरित्यक्तं सर्वस्माद्भागउत्तम ॥ तपरित्यज्यनि शेषपरामा यास्यशोकताम्॥१२॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥एतच्चेन्ममनोसर्वंतत्सर्वंस्वाश्रमोमम॥ वापीस्थलोटजयुतस्तमेवाशुत्यजाम्यहम् ॥१३॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिरामवदन्नेवकुंभवाक्यप्रबोधित॥ निमेषध्यानमात्रेणवशीवीर शिखिध्वजः॥१४॥ प्रममार्जा श्रमास्थांतांसविदाशुहृयाद्दृदि॥स्फुरतींस्फुरणेनैवरजोलेखामिवानिल ॥१५॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥सवृक्षोटजवीरुत्काद्वास नास्वाश्रमादपि॥परित्यक्तामयानूनंसर्वत्यागं स्थितोमम॥१६॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥वृक्षोवापीस्थलगुल्ममुटजव्रततीवृतिः॥इतिर्किं चिन्नतेसर्वंसर्वत्याग कृतस्तव॥१७॥ तवास्त्यन्योपरित्यक्तः सर्वस्माद्भागउत्तम ॥ तपरित्यज्यनि शेषपरामायास्यशोकताम्॥१८॥

शयनाद्यमेवेति॥६॥उक्ताशयमप्रतिपद्यमान पूर्वपरित्यक्तत्वादेवराज्यादीतवेदानींराज्यादिसंबंधोनास्तीतिनत्यागार्हता शैलवृक्षादीनांत्विदानींपरिग्रहान्नतस्यागमतरणतस्स त्यागसिद्धिरित्यस्याशयइतिमन्यमान शिखिध्वजउवाच॥राज्यमिति॥एवमग्रेपिराद्धसतात्पर्यंभेदभ्रमकृस॥७॥८॥प्रावृड्ढोपोवर्षाप्रवाह रजोलेखापांसुगजिमिव ॥ ९॥वा सनाममतापरित्यक्तातनममत्याग स्थितःसपन्न॥१ ॥कुंभाशय पूर्ववत् ॥११॥१२॥त्यागाद्युनावितवनोसर्वमित्यस्तुमामतथापितवाश्रमसद्भावात्कथंसर्वत्याग सिद्धइतिमामा इतिमन्यमान शिखिध्वजउवाच ॥ एतच्चेदिति ॥ अप्यर्थकएवकार ॥१३॥१४॥ आश्रमेआस्थाममतांप्रममार्ज ॥१५॥१६॥ कुंभाशयोराजाशयश्चप्राग्वत् ॥१७॥१८॥

कुड्यानिभित्तय. ॥ अल्पाकुटीकुटीर· ॥ १९ ॥ विष्टरादासनात् ॥ वृक्षासनयोर्विष्टरइतिषत्वम् ॥ अवदातात्माशुद्धचित्त· ॥ २० ॥ अंशुमान्सूर्य स्वस्यस्यंदनेरथेइवासने आलोकयन्नेवस्थितइतिशेष. ॥ २१ ॥ २२ ॥ अब्धिभू समुद्रोदरनिम्नभूमिरुन्नतभुवोघ्टनिघादिवारियथाएकत्रानयतितद्वत् ॥ २३ ॥ करैःकिरणैःसंचारवान्सक्रांतोर्का यथासूर्यकातशिलास्थानपावकज्वालयतितद्वत् ॥ अणौज्वलेरकर्मकत्वाण्णौकर्त्तु.पावकस्यकर्मता ॥ भांडोपस्करस्यापितत्फलभस्मीभावाश्रयत्वात्कर्मताविवक्षिता ॥ ज्व लेर्भित्वविकल्पादुपधाह्रस्वाभाव. ॥ २४ ॥ विवेशवृस्यामितिशेष. ॥ ध्वसिकामन्वतरसधिप्रलयस्तत्रयथारवि स्वप्रदीपितेग्नौजगद्धुत्वामेरुशृंगेउपविशतितद्वत् ॥ २५ ॥ इदानीमक्षमालात्यक्तुकाम कृतोपकारविस्मरणदोषपरिहरस्तामाह ॥ एतावंतमितिद्वाभ्याम ॥ हेपतिप्रियेस्वामिभक्तेनजात·परक्लेशेनस्वार्थसाधनबुद्धेर्भेदउच्छेदोयस्यतथावि

शिखिध्वजउवाच॥ ॥एतच्चेन्ममनोसर्वंतत्सर्वंभाजनादिमे॥ चर्मकुड्यकुटीरादिनत्तावत्संत्यजाम्यहम्॥१९॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ इत्युक्तासमुत्तस्थावविक्षुब्धमतिःशमी॥ विष्टरादवदातात्माश्रृंगादिवशरद्घनः॥ २०॥ कुंभस्त्वालोकयन्नेवतांक्रियाःसस्मितःस्वयम्॥ आसनेलोककार्येषुस्वस्यंदनइवांशुमान्॥ २१॥ यत्करोतिकरोत्वेतदस्यैतत्पावनंपरम् ॥ इतितूष्णींस्थितःकुंभःशिखिध्वजमवैक्षत॥ २२॥ शिखिध्वजस्तुतत्सर्वंभांडोपस्करमाश्रमात्॥एकत्रैवानयामासभुवोवार्यब्धिभूरिव ॥ २३॥ तत्संस्थाप्येंधनैःशुष्कैर्ज्वालयामासपावकम्॥ करैःसंचारवानर्कःसूर्यकांतपदंयथा ॥ २४॥ भांडोपस्करजालंतदग्नौत्यक्त्वाविवेशसः॥ ध्वंसिकायांजगद्धुत्वा मेरुशृंगेयथारविः॥ २५॥एतावंतंमयाकालंवृत्तायत्त्वंपतिप्रिये॥ अजातबुद्धिभेदेनतेनैवकृतमस्तुते ॥ २६ ॥भ्रांतौतुविनिवर्तिन्यांनाधुनोपकरोपिमाम्॥ मंत्राटव्यांचिरंभ्रांतंवित्ततंकार्यवर्त्मसु॥ २७॥ दृष्टानिधर्मस्थानानिविश्राम्याम्यधुनासखि॥ इत्यक्षमालांज्वलनेचिक्षेपोत्काशिखिध्वजः॥ २८॥ कल्पांताग्नाविवव्योमताराल्लींपवनोमलाम्॥ मयानरमृगेणत्वंचिरंवनमृगाच्युतम्॥ २९॥ अवोधेनधृतंवृस्यामिदमेवमृगाजिन॥ इदानींगच्छतुच्छायपंथानःसंतुतेशिवाः॥३०॥ वह्निनाव्योमतांगच्छसतारंव्योमतेसमम्॥ तद्वृस्यंगात्कराभ्यांसधृत्वाचर्माजहादिति॥ ३१॥

धेनमयात्वयत्एतावतकालवृत्तापरिवर्त्तनश्रमप्रापितातेनैवतेतवमत्सेवनकृतपर्याप्तमस्तु ॥ २६ ॥ अधुनातुतपोजपादिकर्त्तव्यताभ्रांतौविनिवर्तिन्यामपगतायासत्यामांनोपकरोपिअतोनत्वाश्रमेणयोजयामीतिविश्राम्येत्यर्थ ॥ अहमपित्वयासहजपभ्रमेणनानामंत्राटवीषुभ्रात.संप्रतिविश्रमिष्यामीत्याह ॥ मंत्राटव्यामिति ॥ कार्यवर्त्मसुक्रियासाध्यक्षुद्रसिद्धिमार्गेषुवितत्नभ्रातम् ॥ २७ ॥ धर्मस्थानानितपोवनसिद्धिक्षेत्रादीनि ॥२८॥ यथापवन.कल्पांताग्नौव्योम्नस्तारालीनक्षत्रमालाक्षिपतितद्वत् ॥ अनेनाक्षमालास्फाटिकीतिगम्यते ॥ मृगाजिनप्रत्याह ॥ मयेति ॥ २९ ॥ वृस्याकुशासने ॥ इदमेवतवोपकृतमस्त्विति शेषः ॥ तुच्छायमूलकारणमायास्वभावाय ॥ पंथानःअवांतरकारणप्रविलयलक्षणामार्गा. ॥ ३० ॥ सतारव्योमतेसममित्युक्त्यापृषतस्यतच्चर्मशुक्लबिंदुचित्रमितिगम्यते ॥ तस्यहिसतारव्योमताप्राप्तिरनुरूपैवेति ॥ ३१॥

मृपदत्यफ।मृत्यमा।यमा।रूप्यकराभ्यामर्घ्यामहाविधिपूर्वमाभ्यप ॥ यथामलपवात अपलानतुधेराकृष्यस्ववह्नीत्यजनितदृत् ॥ इवानीकमंडलुत्यक्तुकाम कृतघ्नताप्याप
मापवशान्नि ॥ महावृत्तेनत्यादिना ॥ सुवृत्तेनधनुलेनसुचरिभेणचभवतासता ॥ शमुमत्ययातोयमनच्छम्व॥३२ ॥ प्रतिकृतमस्युपकरणनकृतम् ॥ सौतदादिपदाम्यपियथास
भवम्लपमयाभ्यानि॥३३॥ येनैवेति ॥ अनेनसकमंडलु पूर्वकस्मान्विन्ध्योपियाच्छुस्यर्थवह्निदाहेनसशोध्यस्वयगृहीत स्थित सपुनर्दाहेनसशोध्यान्यस्मैप्रोभियायवत्तइतिग
म्यत ॥३४॥३५॥ यदुपकरणसाधुप्रतिपत्त्यर्थभवत्तस्मयेमहतमापिदातव्यदाननप्रतिपाद्यमिति नियमादित्यर्थ ॥ मृसीधकस्यस्तस्यानुचितदोपमाह ॥ मूखस्येवति ॥ यथामूख
स्यमनिरधामतिहतोगुमपच्छमेपापपतमितथात्वमपिसदास्वमच्छन्नेअधोदेशोपतसि॥३६॥अतोहमृसिकेमूर्खमनेरिवतेभेवदाहसतापगतिरुचिताअतोभस्मतांव्रजेत्यथ ॥ इत्यु
मृषोभावयुधेवातोदवधक्षाविवाचलात् ॥ महावृत्तेनभवतात्वयावारिधृतमम ॥ ३२ ॥ साधोकमंडलोसम्यड्नतेप्रतिकृतकृतम् ॥ सौ
हृदस्यमनाज्ञस्यसौजन्यस्यास्थिरस्यच ॥ ३३ ॥ साधुत्वस्यचसवस्यत्वमेवपरमास्पदम् ॥ येनैववह्निनादेहसंशोध्याभ्यागतोसिमाम्
॥ ३४ ॥ तेनैवगच्छहेमित्रपंथानस्संतुतेशिवा ॥ इत्युक्त्वाग्नौप्रियायेवकमंडलुमदात्तदा ॥ ३५ ॥ अभयेमहतेवापिदातव्यसाधुयद्भवे
त् ॥ मूखस्येवमतिगुप्तनित्यमेवपतस्यध ॥ ३६ ॥ उचितातेगति सैवमृसिकेभस्मतांव्रज ॥ इत्युक्त्वादायमृसिकामग्नावेवसमाहिकाम्
॥ ३७ ॥ शुध्ययमासनार्थवैचितितत्याजभासुरे ॥ यत्त्याज्यमचिरेणैवत्यक्तव्यकिलतत्सदा ॥ ३८ ॥ विस्तर क्रियतेसद्भिरुपादेयइति
स्थिति ॥ शीघ्रमभाविदसर्वभांडजातत्यजाम्यहम् ॥ ३९ ॥ एकवारदहत्यग्निर्दात्यभवतितुष्टये ॥ साधोक्रियोपकरणनिक्रियायत्य
जाम्यहम् ॥ नखेदस्त्वप्रकर्तव्योनन्वयोग्यंयिभर्तिक ॥ ४० ॥ इत्युक्तवान्झटितिभोजनभाजनाद्यसर्वजुहावतवनवासविलासयोग्य
म् ॥ तद्भांडजालमनलेसममेवराजाकल्पांततेजसिजगज्ज्वलतीवकाल ॥ ४१ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मोक्षोपायेपुनि० पू० चू० सर्व
त्यागकरणनामद्विनवतितम सर्ग ॥ ९२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
कामाहिकामृमृसीभासुरेअग्नावेवतस्यामेतिपरत्वान्वय॥३७॥किमर्थसर्वंतत्याजतदाह॥ शुध्ययमिति ॥ चितिशुध्यर्थचितिभ्रम्मचैतन्येआसनार्थम ॥ चिन्मात्यर्थचैत्यर्थ॥
कुभवस्याह ॥ यदित्यादि॥ हसाधोयस्याज्यभांडजातमचिरेणशीघ्रमेवत्यक्तव्यमविलंबितव्यमित्यथ ॥३८॥ तत्कुलस्तमाह ॥ विस्तरइति ॥ यत सद्भिर्विपमनिस्तीर्णोद्वेरूपा
देयसंभवयोग्यउपकरणांतरविविस्तर क्रियतेइतिलोकेवस्तुस्थिति प्रसिद्धा अतोहमिदंसर्वभांडजातशीघ्रमेवाग्नौत्यजामि ॥ ३९ ॥ यत सर्वदासभांडमेकवारयुगपदेवदहतिचे
न्ममतुष्टयसर्वत्यागसतोपायभवतीत्यथ ॥ ननुइहकुशतभमक्षनसर्वत्यागविपयेत्वयारवदोनकर्तव्योयतोलोकेपिअयोग्यकोपिनबिभर्तिधारयति ॥ तथाचाक्रियस्यममक्रियोप
करणमयोग्यमेवभिन्नधारणयोग्यमितिभाव ॥४०॥ राजाशिखिध्वजइतिउक्त्वास्सर्वभोजनभाजनमाद्यप्रधानयस्यतथाविधमर्ध्मवनवासविलासयोग्यभांडजालसमग्र
मपरत्रअनलेदग्निजुहाव ॥ यथाकालोब्रह्मकल्पांततजसिजगद्युगपदेवजुहोतितद्वदित्यर्थ ॥४१॥ ॥ इ० वासिष्ठम ता० प्रकाशेनिर्वाण० पू द्विनवतितम सर्ग॥९२॥

स्वेनमनसावृथाममतासंकल्पेनकल्पितंसमर्थिततत्कुटीरूपंतृणमंदिरम् ॥ १ ॥
दग्ध्वोपकरणदेहंत्यक्तुकाम.शिखिध्वजः ॥ विनिवार्यात्रकुंभेनचित्तत्यागायबोध्यते ॥ १ ॥ स्वस्यवसनवल्कलम् ॥ भुज्यतेयस्मिंस्तद्भोजनंपत्रपुटकाद्यपि ॥ ३ ॥ पूर्वंदृष्टापश्चान्नष्टा
पिठरशरावकुशकाष्ठसंचयादियत्किंचिदभवत्तत्सर्वंददाहेत्यादिपरेणान्वयः ॥ २ ॥ वासनांममताम् ॥ तत्रसर्वोपकर
अदर्शनप्रामाजनस्थितिर्यत्र ॥ पूर्वकालेतिसमासः ॥ ४ ॥ तदेवोपपादयति ॥ आश्रमादिति ॥ ५ ॥ केवलाकृतिर्देहमात्रावशिष्टः ॥ ६ ॥

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ अथोत्थायददाहासौशुष्कंतत्तृणमंदिरम् ॥ अज्ञेनस्वेनमनसावृथासंकल्पकल्पितम् ॥ १ ॥ शिष्टंयत्किंचिदभव त्तत्सर्वंसशिखिध्वजः ॥ असंरब्धमनामौनीक्रमेणसमयाधिया ॥ २ ॥ ददाहचसचिक्षेपतत्याजचवभंजवा ॥ भांडजातंस्ववसनंभो जनाद्यपितुष्टवत् ॥ ३ ॥ सबभूवाश्रमस्तस्यदृष्टनष्टजनस्थितिः ॥ वीरभद्रबलध्वस्तदक्षयज्ञाश्रमोपमः ॥ ४ ॥ आश्रमात्तेमृगगणास्त्य क्त्वोमंथमुद्ययुः ॥ साग्निदाहात्पुरवराद्भीतभीतजनाइव ॥ ५ ॥ भांडजातंदहत्यग्नौसहशुष्कैंधनेनतत् ॥ केवलाकृतिरस्नेहस्तुष्टिमानाहभू पतिः ॥ ६ ॥ ॥शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ वासनांतत्रसंत्यज्यसर्वत्यागीस्थितोस्म्यहम् ॥ अहोनुचिरकालेनदेवपुत्रप्रबोधितः ॥ ७ ॥ संपन्नः केवलःशुद्धःसुखेनोद्बोधवानहम् ॥ किंनामकिलवस्त्वेतद्भवेत्सांकल्पिकक्रमम् ॥ ८ ॥ यावद्यावत्प्रहीयंतेविविधाबंधहेतवः ॥ तावत्तावत्स मायातिपरमांनिर्वृतिंमनः ॥ ९ ॥ शाम्यामिपरिनिर्वामिसुखितोस्मिजयाम्यहम् ॥ विबंधाःप्रक्षयंयाताःसर्वत्यागोमयाकृतः ॥ १० ॥ दिगं बरोदिक्सदनोदिक्समोयमहंस्थितः ॥ देवपुत्रमहात्यागात्किमन्यदवशिष्यते ॥ ११ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ सर्वमेवनसंत्यक्तंत्वयाराज न्शिखिध्वज ॥ सर्वत्यागपरानंदेमामुधाभिनयंकुरु ॥ १२ ॥ तवास्त्येवापरित्यक्तःसर्वस्माद्भागउत्तमः ॥ यंपरित्यज्यनिःशेषंपरामा यास्यशोकताम् ॥ १३ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इतिश्रुतवतातेनकिंचित्संचिंत्यभूभृता ॥ इदमुक्तंमहाबाहोरामराजीवलोचन ॥ १४ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ इंद्रियव्यालसंघातोरक्तमांसमयाकृतिः ॥ शिष्यतेसर्वसंत्यागेदेहोमेदेवतात्मज ॥ १५ ॥ तदुत्थायपुनर्देहंभृगुपा तादविघ्नतः ॥ विनाशात्मकतांनीत्वासर्वत्यागीभवाम्यहम् ॥ १६ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वादेहमग्रस्थेश्वभ्रेत्यक्तुमसौजवात् ॥ करोतियावदुत्थानंतावत्कुंभोप्युवाचह ॥ १७ ॥

णे ॥ प्रबोधितस्त्वयेतिशेषः ॥ ७ ॥ साकल्पिकोममतासंकल्पप्रयुक्त.सपहक्रमोयस्यतथाविधमेतदुपकरणजातंकिनामनकिंचित्सारभूतमुपादानार्हमित्यर्थः ॥ ८ ॥ तत्त्याग सुखमभिनयन्नाह ॥ यावद्यावदिति ॥ ९ ॥ विविधाबंधाबंधहेतवोविषयाः ॥ १० ॥ ११ ॥ बाह्योपकरणत्यागमात्रेणभ्रात्याबालस्येवतस्यसर्वत्यागसुखाभिनयमसहमानः कुंभउवाच ॥ सर्वमेवेति ॥ अभिनयव्यंजकचेष्टाविशेषम् ॥ १२ ॥ तवेत्यादिप्राग्वत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ श्वभ्रेभृगौ ॥ १७ ॥

निरागस्कनिरपराधम ॥ महावटेभूमौ ॥ तर्णकस्त्ववत्सम् ॥ १८ ॥ निरागस्कतामेवदर्शयति ॥ जडइति ॥ तवअपराधइतिशेष ॥ १९ ॥२०॥ यस्यापराधसमन्यवर्शयति॥ क्षोभयतीति ॥ सएवनिग्रहार्होदव्य ॥ २१ ॥ ननुसुखदुःखोद्भवस्थानत्वात्कुतःशरीरनापराधितमाह ॥ सुखेति ॥ भूत्याउत्पत्तिस्थानतामात्रेण ॥ तमदृष्टांतमाह ॥ नेति ॥ यथाफलवांस्तर्वापुरुतेआलस्यंफलाविपातेसतिनतदभिमाभ्यात्माअपराधवान्भवति ॥ २२ ॥ यतःस्फुरन्वातएवफलानांशिरःपक्वानांपुष्पाणांचबलात्पातनकुरुतेइति सएवापराधी तरुणासाधुनाकिमपराद्धतइदेहेनापिसाधुनात्मन किमपराद्धमित्यर्थः॥२३॥ हियस्मात्त्वसर्वस्यागःपुनरधिकारिदेहदौर्लभ्येनज्ञानदौर्लभ्याद्विपमोघःसाधएवसप

कुंभउवाच॥ ॥राजन्किमितिदेहत्वनिरागस्कमहावटे॥त्यजस्यज्ञोहितपभ कुपितोइंतितर्णकम्॥१८॥ जडोवराकोमूकात्मातपस्वी देहकोऽयम्॥ नकभ्वनतवैतस्मिन्मामुधैवतनुंत्यज ॥ १९ ॥ आत्मन्येवैपमूकात्माध्यानवानवतिष्ठते ॥ सञ्चाल्यतेपरेणैवतरंगेणैव काष्ठकम् ॥ २० ॥ क्षोभयत्यन्यएवैनंनिग्रहार्होमुहुर्बलात् ॥ तपस्विनंयथैकांतंसस्थितंमत्ततस्कर ॥ २१ ॥ सुखदु खादिभूत्याहिना पराधिशरीरकम्॥ नात्मन फलवानात्मस्पंदेवृक्षोपराधवान् ॥ २२ ॥ वात फलशिरःपुष्पपातनकुरुतेस्फुरन्॥ तरुणासाधुनासाधोर पराद्धकिमात्मन ॥ २३ ॥ त्यक्तेनापिशरीरेणक्लितामरसेक्षण॥ सर्वत्यागोनतेयातिनिष्पत्तिंविपमोहिस ॥ २४ ॥ मृगोकेवलमेतत्त्वं निरागस्कशरीरकम्॥ मुधाक्षिपसिनोदेहत्यागेतस्त्यागिताभवेत्॥ २५ ॥ येनायक्षोभ्यतेदेहोमत्तेभेनेवपादप ॥ तत्सत्यजसिचेत्पाप तन्महात्यागवान्भवान्॥ २६ ॥ तस्मिंस्त्यक्तेभवेत्त्यक्तसर्वदेहादिभूपते॥ नोचेन्निमग्रमप्येतद्भूयोभूयःप्ररोहति ॥ २७ ॥ ॥शिखिध्व जउवाच॥ ॥केनायचाल्यतेदेह किंबीजजन्मकर्मणाम्॥ कस्मिंस्त्यक्तेपरित्यक्तसर्वंभवतिसुदर॥ २८ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥साधोन देहत्यागेननराज्यत्यजनेनच॥ नचोटजादिशोपेणसर्वत्यागोभवेन्नृप॥ २९ ॥ यत्सर्वंसर्वतोयच्चतस्मिन्सर्वैककारणे॥ सर्वस्मिन्सपरि त्यक्तेसर्वत्यागःकृतोभवेत्॥ ३० ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥सर्वंसर्वगतसर्वंहेयंत्याज्यंचसर्वदा॥ सर्वंकिमुच्यतेब्रूहिसर्वतत्त्वविदांव र॥ ३१ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥साधोसर्वगताकारजीवप्राणादिनामकम्॥ नजडंनाजडंभ्रांतचित्तंसर्वमितिस्मृतम् ॥ ३२ ॥ चित्तमे वभ्रमविद्धिविद्धिचेतोनरंनृप॥ चित्तविद्धिजगज्जालंचित्तसर्वमितिस्मृतम्॥ ३३ ॥

परश्चस्यथः ॥ २४ ॥ तस्येदहक्षोभकस्याहंकारस्यत्यागितामोभवेन्नसिद्धोविस्यर्थ ॥ २५ ॥ २६ ॥ एतद्देहाविनिमग्नअलमजनाविनानाशितमपितस्माद्देहबालकावेवकर्म कर्मबीजभूयःप्ररोहति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सर्ववासनास्वत्वात्सर्वम ॥ सर्वविपयेपुप्रसृतत्वात्सर्वत ॥ सकल्पेनसर्वजनकत्वात्सर्वैककारणे ॥ ३० ॥ सर्वमहेयसर्वबाध त्याज्यत्वमुपोभ्ययत्सर्वत्वयोच्यतेतत्किमित्यर्थ ॥ ३१ ॥ चित्प्राधान्येनजीवनामकक्रियाप्राधान्येनप्राणादिनामकचित्तलिंगम ॥ ३२ ॥ नरम्पचइर्मपुरुषम् ॥ ३३ ॥

१ एकस्मिन्नित्यपिक्वचित्पाठ. २ भवेत्त्यक्तसर्वदेहादिसुदरेत्यपिक्वचित्पाठ

॥ ३४ ॥ तत्त्यागेसर्वत्यागसंभवात्तदत्यागेसर्वत्यागासंभवात् ॥ ३५ ॥ सर्वैधर्मादय अधर्मावाराज्यादितत्फलभोगस्थानानिवासश्चित्तस्यपरदु.खमेव ॥ ३६ ॥ विवर्त्ततेपरि
णमते ॥ ३७ ॥ भस्त्राध्मानदृति ॥ भस्त्राभरेणकर्मारेण ॥ ३८ ॥ सर्वभूतप्रसिद्धानामुपभोगानाजरामरणादीनादेहधर्माणाम् ॥ महामुनिपदेनतद्धर्माः शमदमादयोलक्ष्यतेतेषा
चतत्रतत्रनिरूढवासनचित्तमेवाश्रयइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अशांतचित्तमेवमननान्मनोमयमतःप्राणचेष्टयाजीवश्चभूत्वाबहि स्थूलदेहतद्व्यवहाराद्याकारजालेनभवतीत्यर्थ.
॥ ४० ॥ तदेवात शांतमहदहकार प्राण प्राज्ञात्माचेत्यादिभिःक्रियानुरूपैरभिधाव्यापारैरुच्यतइत्यर्थ. ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ सत्यपरमार्थभूतभूमानंदरूपकिनानुभूयतेअनुभूय

राज्यादेरथदेहादेराश्रमादेर्महीपते ॥ सर्वस्यैवमनोबीजंतरुबीजंतरोरिव ॥ ३४ ॥ सर्वस्यबीजेसंत्यक्तेसर्वंत्यक्तंभवत्यलम् ॥ संभवासं
भवाद्रूपसर्वत्यागोभवेदिति ॥ ३५ ॥ सर्वधर्माद्यधर्मावाराज्यादिविपिनादिवा ॥ सचित्तस्यपरंदुःखंनिश्चित्तस्यपरंसुखम् ॥ ३६ ॥ इदं
विवर्त्ततेसर्वंचित्तमेवजगत्तया ॥ देहाद्याकारजालेनबीजंवृक्षतयायथा ॥ ३७ ॥ पादपःपवनेनेवभूकंपेनेवपर्वतः ॥ भस्त्राभस्त्राभरेणा
यंदेहश्चित्तेनचाल्यते ॥ ३८ ॥ सर्वभूतोपभोगानांजरामरणजन्मनाम् ॥ महामुनीनांसुदृढंचित्तंविद्धिसमुद्गकम् ॥ ३९ ॥ इदंप्रवर्त्ततेसर्वं
चित्तमेवजगत्तया ॥ देहाद्याकारजालेनचित्तंजीवोमनोमयम् ॥ ४० ॥ बुद्धिर्महदहंकारःप्राणाश्चेत्यादिभिर्मुने ॥ क्रियानुरूपैरभिधा
व्यापारैःशांतमुच्यते ॥ ४१ ॥ चित्तंसर्वमितिप्राहुस्तस्मिंस्त्यक्तेमहीपते ॥ सर्वाधिव्याधिसीमांतःसर्वत्यागःकृतोभवेत् ॥ ४२ ॥ चित्तत्या
गंविदुःसर्वत्यागंत्यागविदांवर ॥ तस्मिन्सिद्धेमहाबाहोसत्यंकिंनानुभूयते ॥ ४३ ॥ चित्तेत्यक्तेलयंयातिद्वैतमैक्यंचसर्वतः ॥ शिष्यते
परमंशांतमच्छमेकमनामयम् ॥ ४४ ॥ अस्याश्चित्तंविदुःक्षेत्रंसंसृतेःसस्यसंततेः ॥ क्षेत्रेत्वक्षेत्रतांयातेशालेःकइवसंभवः ॥ ४५ ॥
चित्तमेवविचित्रेहंभावाभावविलासिना ॥ विवर्त्ततेर्थभावेनजलमूर्मितयायथा ॥ ४६ ॥ चित्तोत्सादनरूपेणसर्वत्यागेनभूपते ॥ स
र्वमासाद्यतेसम्यक्साम्राज्येनेवसर्वदा ॥ ४७ ॥ सर्वत्यागस्यविषयोयथैवान्योस्तितेतथा ॥ त्वमप्यन्यस्यभवसित्यागिन्गृह्णासिवैनृप
॥ ४८ ॥ सूत्रंमुक्ताफलेनेवजगज्जालंत्रिकालकम् ॥ सर्वमंतःकृतंतेनयेनसर्वंसमुज्झितम् ॥ ४९ ॥

तएवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ द्वैतकार्यविभागाविर्भावपरंपरा ऐक्यकारणेतिरोभावक्रमश्चलयबाधयाति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अर्थभावेनपदार्थाकारेण ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सचायंसर्व
त्यागोनपरिच्छिन्नात्मग्रहणेसिद्ध्यतीत्याशयेनाह ॥ सर्वेति ॥ हेत्यागिन्नृपपरिच्छिन्नस्यतवयथाअन्यःसर्वत्यागस्यविषयोस्तितथात्वमप्यन्यस्यत्वत्त्यागिनस्त्यागविषयोभव
सितथाचत्याज्यमेवात्मतयागृह्णासीतिनतेसर्वत्याग.सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ अपरिच्छिन्नात्मग्रहणेतुत्वमेवसर्वस्यात्मेतितवान्येनत्यागायोगात्त्याज्यकोट्यनिविष्टेनत्वयासर्व
त्यागेसर्वस्वायत्तीकृत्यलब्धमित्याह ॥ सूत्रमिति ॥ ४९ ॥

मनुसर्वत्यजतासवशून्यतैवावलंबितातत्कथसर्वस्तायत्तलभ्यस्यात्तमाह ॥ यनेति ॥ यथपिसर्वत्यक्तासससर्वयू यतामापन्नस्तथापितेनत्यक्त जगदाश्रयांतरालाभात्समेवाश्रित्यथा
मद्यवहारसत्तास्फूर्तिलभतइतिसएवमप्यवहृतदशाभिकालस्थसवलभ्येनुष्यतइतिभाव ॥ ५० ॥ अतएवसर्वत्यागेसवबाधावप्यवहारापदशाआत्यंतिकस्यइक्षयान्निर्वाणदीप
दृष्टांनसवगतस्वरूपस्यानिर्वेवसवम्यवहारप्रकाशनाद्यवहारदशासस्नेहदीपदृष्टांतमाह ॥ अस्नेहेनेति ॥ ५१ ॥ तदवस्फुटयति ॥ स्थितमिति ॥ ५२॥ सर्वत्यागेशून्यतापत्तिमा
दृष्टांनसवगतस्वरूपस्यानिर्वेवसम्यवहारप्रकाशनाद्यवहारदशासस्नेहदीपदृष्टांतमाह ॥ परिशिष्टचित स्वातिरिक्तत्वात्स्वस्यतत क पुरुषार्थस्तमाह ॥ समस्तेति ॥ तथानिर्वाणंपर
रयति ॥ समस्तेति ॥ समस्तानांवस्तूनांराज्यारण्योपकरणानां निष्कासेत्यागे ॥५३॥ परिशिष्टचित स्वातिरिक्तत्वात्स्वस्यतत क पुरुषार्थस्तमाह ॥ समस्तेति ॥ तथानिर्वाणंपर
मपुरुषार्थोपित्वत्तानेतरविस्यर्थ ॥ ५४ ॥ तस्यस्यक्तसवमपयशून्यत्वेपिसर्वसविद्रांतद्तभावोस्सवेतिनआश्रमसक्तिरित्याह ॥सर्वत्यागेहीति ॥ दिवौकसांसूर्यचद्रनक्षत्रादीनाम

येनसर्वंपरित्यक्तंतस्मिन्शून्येपिसंस्थितम् ॥ जगत्सर्वंत्रिकालस्थंतंतौमुक्तावलीयथा ॥ ५० ॥ अस्नेहेनेवदीपेनयेनसर्वंसमुज्झित
म् ॥ सस्नेहेनेवदीपेनतेनसर्वंप्रकाशितम् ॥५१॥ स्थितसर्वंपरित्यज्यय शेतेऽस्नेहदीपवत् ॥ सराजतेप्रकाशात्मासम सस्नेहदीपवत् ॥५२
समस्तवस्तुनिष्कासेयथात्वमवशिष्यसे ॥ सर्वत्यागेकृतेतादृग्विज्ञानमवशिष्यते ॥ ५३ ॥ समस्तवस्तुदाहेपियथात्वनेतरान्नृप ॥ सर्व
त्यागतएवांगतथानिर्वाणमुच्यते ॥ ५४ ॥ सर्वत्यागोहिशून्यात्माआश्रय सर्वसंविदाम् ॥ अनंतानामुदाराणांखमिवेददिवौकसाम्
॥५५॥ सर्वत्यागरसापानेजरामरणभीतय ॥ नकाश्चनप्रबाधतेखस्येवव्योमलेखिका ॥ ५६ ॥ सर्वत्यागोमहत्त्वस्यकारणंनिर्मल
द्युते ॥ सर्वंत्यजसियद्यस्माद्बुद्धिस्थैर्यंबृहत्तमम् ॥५७॥ सर्वत्याग परानंदाद्धु खमन्यत्सुदारुणम् ॥ इत्योमित्युररीकृत्ययदिच्छसितदा
चर ॥ ५८ ॥ सर्वंत्यजतियस्तस्यसर्वमेवोपतिष्ठते ॥ यथैवानुविशत्यंभस्तथैवायातिवारिधौ ॥ ५९ ॥ सर्वत्यागांतरेवास्तिज्ञानमात्मप्र
सादकम् ॥ यच्छून्यंकिलभांडस्यतत्ररत्नादितिष्ठति ॥ ६० ॥ सर्वत्यागवशादेवहृतकालेकलावपि ॥ शाक्येनविगताशंकमुनिनामेरुव
त्स्थितम् ॥ ६१ ॥ सर्वत्यागोमहाराजसर्वसंपत्समाश्रय ॥ नगृह्णातिहियत्किंचित्सर्वंतस्मैप्रदीयते ॥ ६२ ॥ कृत्वामर्वंपरित्यागशा
त स्वस्थोवियत्सम ॥ सौम्योभवसियद्रूपस्तद्रूपोभवभूपते ॥ ६३ ॥

॥ ५५ ॥ सर्वत्यागरसस्यआपानेइपद्रष्पात्त्वावनक्कत
यथाभसमोदासीनस्यतत्स्यव्योमलेखिकाच्छिद्रकारिकाटिकिका काश्चिदपिनप्रबाधतेतद्वत् ॥ ५६ ॥ निर्मलाद्युति स्वरूपस्फूर्तिर्यस्मात्तथाविधस्यमहत्त्वस्यताकृत्तमा
ह ॥ सर्वमिति ॥ ५७ ॥ इतिविमृश्यनिशेप ॥ ओमित्यस्यविवरणमुररीकृत्येति ॥ ५८ ॥ सर्वत्यागंविभवहानिवारयति ॥ सर्वमिति ॥ सर्वविभवजातमारभ्योपनीतमुपतिष्ठते ॥
वारिधौअपृथथाययावद्यामीविशतितथानथानदीभ्यआयात्येवसद्भिरित्यर्थ ॥ ५९ ॥ सर्वस्याज्ञानतत्कार्यस्ययस्त्यागस्तदंतरेवात्मप्रसादकज्ञानमवश्यमस्ति ॥ भांडस्यमध्ये
यद्रत्नादिशून्यस्थलतंपरत्नादितिष्ठतीतिविक्लमसिद्धमित्यर्थ ॥ ६ ॥ कलौपापिष्ठतमेपिकालेपेववासत्वादतिनीचेनापिशाक्येनसर्वत्यागवशान्मेरुवस्स्थितंयदावावापुण्ये
द्वापरकालेवेरमामावलंबिनापुण्यतमेनत्वयाविगताशंकम्योमवास्थेयमितिकिंवाच्यमितिद्योतमायद्धनेति ॥ ६१ ॥ सर्वासांसंपदांसमाश्रयोनिवासस्थानम् ॥ ६२ ॥ ६२ ॥

हेमहास्वभावभूमिपालत्वंप्रथमंत्याज्यंसर्वंमनसापरित्यज्यअथोअनंतरंयेनत्यजसितन्मनश्चविहायतदनंतरंत्यागाभिमानलक्षणमहंकारमलंचविमुच्यजीवन्मुक्तरूपोभवेत्यर्थः
॥ ६४ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०त्रिनवतितमःसर्गः ॥ ९३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इहचित्तपरित्यक्तुंतन्मूलपरिशोधने ॥ देहादिवेद्यबाधेनपूर्णचिच्छेषईर्य
ते ॥ १ ॥ चित्तत्यागचित्तत्यागोपायम् ॥ १ ॥ निरस्तनममेतित्यक्तमपि ॥ अप्यर्थोहिशब्द. ॥ २ ॥ एतच्चित्तमादातुममतयास्वीकर्तुंजानामिद्रव्यइववास्मिन्मूर्त्तत्वाभावाद
स्यत्यागतुनजानामि ॥ हेउत्तम ॥ ३ ॥ स्वरूपंत्यागार्हंपिंडीकृतसामान्यरूपम् ॥४॥ कुंभस्तदेवाह ॥ वासनैवेति ॥ रागवासनेत्यर्थः ॥ उदाहृतोलोके ॥ तथाचलौकिकाआ

सर्वंपरित्यज्यमहास्वभावत्यजस्यथोयेनचतद्विहाय॥ त्यागाभिमानंचमलंविमुच्यविमुक्तरूपोभवभूमिपाल॥ ६४॥ ॥ ॥इ०वा०
वा०दे०मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजावबोधनंनामत्रिनवतितमःसर्गः॥ ९३॥ ॥ ७॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥एवंवद
तिवैकुंभेचित्तत्यागंमुहुर्मुहुः ॥ अंतर्विचारयन्सौम्योराजावचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥हृदयाकाशविहगोहृदय
द्रुममर्कटः ॥ भूयोभूयोनिरस्तंहिसमभ्येत्येवमेमनः ॥ २ ॥ जानामिचैतदादातुंमत्स्यंजालइवाकुलम् ॥ त्यागमस्यनजानामिचित्तंद्र
व्यइवोत्तम ॥ ३ ॥ चित्तस्यादौस्वरूपंमेयथावद्भगवन्वद ॥ ततश्चित्तपरित्यागंयथावद्वदमेप्रभो ॥ ४ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥वासनैवम
हाराजस्वरूपंविद्धिचेतसः॥ चित्तशब्दस्तुपर्यायोवासनायाउदाहृतः॥ ५ ॥ त्यागस्तस्यातिसुकरःसुसाध्यःस्पंदनादपि॥ राज्यादप्यधि
कानंदःकुसुमादपिसुंदरः॥ ६ ॥ मूर्खस्यतुमनस्त्यागोनूनंदुःसाध्यतांगतः॥ पामरस्येवसाम्राज्यंतृणस्येवसुमेरुता ॥ ७॥ ॥शिखि
ध्वजउवाच॥ ॥स्वरूपंवेद्मिचित्तस्यवासनामयमाकुलम्॥ त्यागःसमन्येदुःसाध्योवज्रनिर्गिलनादपि॥ ८॥ संसृत्यामोदपुष्पस्यदुः
खदाहानलस्यच॥ जगदब्जमृणालस्यमोहमारुतखस्यच॥ ९ ॥ शरीरयंत्रवाहस्यहृत्पद्मभ्रमरस्यच ॥ अयत्नाच्चेतसस्त्यागोयथाभव
तितद्वद॥ १०॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥सर्वनाशोस्ययःसाधोचेतसःसंसृतिक्षयः॥ सएवचित्तसंत्यागइत्युक्तंदीर्घदर्शिभिः॥ ११॥

हुरपूपेषुममवासनास्तिमण्डकेष्वस्यचित्तमिति ॥ ५ ॥ सुकरइति ॥ औदासीन्यमात्रेणतत्सिद्धिरितिभावः ॥ राज्यादपीति ॥ तथाचाहुः ॥ यच्चकामसुखंलोकेयच्चदिव्यमहत्सु
ख तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतःषोडशीकलामिति ॥ सुंदरोहृद्यः ॥ ६ ॥ कुतस्तर्हिससर्वैर्नक्रियतेतत्राह ॥ मूर्खस्येति ॥ ७ ॥ वेद्मित्वद्वचसेत्यर्थः ॥ वज्रस्यनिर्गिलनान्निगिर
णादपिदुःसाध्यः ॥ सतिमौर्ख्येऔदासीन्यस्यैवदुष्करत्वादितिभाव ॥ ८ ॥ जगल्लक्षणयदब्जंतन्मृणालस्य ॥ जालेतिपाठेपिजलेभवजालमितिव्युत्पत्त्याअब्जमेवार्थः ॥ सर्व
पर्यायैःकारणमेवोपलक्ष्यते ॥ ९ ॥ शरीरयंत्रंवहतिप्रवर्त्तयतीतिकर्मण्यण् ॥ यथायेनोपायेनभवति ॥ १० ॥ सर्वस्यवक्ष्यमाणमूलांकुरशाखापल्लवादेर्नाशःसएवसंसृतेरपि
क्षयःसएवचित्तस्यसत्यागोनतुबाह्यार्थत्यागवन्ममतानिवर्त्तनमित्यर्थ. ॥ दीर्घदर्शिभिरपरिच्छिन्नात्मदर्शिभिः ॥ ११ ॥

उत्तमर्थविमृश्यानुवादनानुमोदमान शिखिध्वजस्तप्रोपपत्तिमाह ॥ चित्तेति ॥ चित्तहिम्याधि ॥ महिम्याधे शतशोपिममतापमनलक्षणेनत्यागेनाभावोनुभूयतेकिंतु चिकि त्समोच्छेदेनैवातस्तद्रुच्छेदायतन्मूलशाखापल्लवादिवदेत्यर्थ ॥ १२ ॥ अहमज्ञातात्माबीजयस्य ॥ सशाखाफलपल्लवस्यद्रुमस्योन्मूलनेतत्स्थानाकाशमिव निरावरणविक्षेपव द्यंयस्यतथाविधाभव ॥ १३ ॥ सभवत्यस्मिन्निति सभव क्षेत्रम ॥ १४ ॥ अहमर्थोदज्ञातात्मन उदयोयस्यतथाविधोयोयसचित्तावेदनात्मकोभिमानीप्रसिद्ध ॥ एतदेवेति दीर्घोलगननिर्देश ॥ बीजंमूलम् ॥ १५ ॥ कास्यसभवइतिप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ परमात्मपदमिति ॥ परमात्मन पदनीडमायासैवक्षेत्रम ॥ यतस्तस्सर्वस्यैवमायामयप्रपञ्चस्यक्षेत्रम मध्येतसापितदक्षेत्रमित्यर्थ ॥ कोंकुरइत्यस्योत्तरमाह ॥ एतस्मादिति ॥ एतस्माद्यमोत्पन्नान्मूलात्परिच्छिन्नोहमितिनिश्चयात्माचिदाभासप्रधानत्वादनुभवात्मकोंकुरोजा यतइत्यर्थ ॥ १६ ॥ तस्यैवापचयेनचित्तद्रुमात्मनापरिणतिरित्याह ॥ अस्येति ॥ देहाद्याकृतिस्मरणाच्चित्तनामतन्मननाच्चमनइत्यभिधायस्यास्तथाविधापीनताजायतइति

शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ चित्तत्यागादहंमन्येचित्तनाश सुसिद्धये ॥ अभाव शतशोप्याधे कथमस्यानुभूयते ॥ १२ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ अहंबीजश्चित्तद्रुम सशाखाफलपल्लव ॥ उन्मूलयसमूलतमाकाशहृदयोभव ॥ १३ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ चेतस किंमुनेमूलको ऽकुर कोस्यसंभव ॥ का शाखा केचवास्कंधा कथमुन्मूल्यतेचस ॥ १४ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ अहमर्थोदयोयोयसचित्तावेदनात्मक ॥ एतच्चित्तद्रुमस्यास्यविद्धिबीजमहामते ॥ १५ ॥ परमात्मपदक्षेत्रक्षेत्रमायामयस्यतत् ॥ एतस्माद्यमोद्भिन्नादंकुरोनुभवाकृति ॥ १६ ॥ निश्चयात्मानिराकारोबुद्धिरित्येवसोच्यते ॥ अस्यबुद्ध्यभिधानस्ययांकुरस्यप्रपीनता ॥ १७ ॥ संकल्परूपिणीतस्याश्चित्तनाममनोभि धा ॥ जीवोमिथ्योपलभात्माशून्यात्माह्युपलोपम ॥ १८ ॥ स्तंभ कायोयमेतस्यशाखास्थिरमरजित ॥ देशांतरेंकुरोदेशेकालस्पदा स्यवासना ॥ १९ ॥ शाखायाश्चित्तवृक्षस्यदीर्घादूरगतास्तता ॥ इंद्रियाण्यल्पभोगाश्चभावाभावात्मयोनय ॥ २० ॥ विटपोघामहांतो स्यशुभाशुभफलाकुला ॥ इदृशस्यास्यचित्तस्यद्रुवृक्षस्यप्रतिक्षणम् ॥ २१ ॥ शाखाविलवनंकुर्वन्मूलकाषंभरकुरु ॥ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ ॥ चित्तद्रुमस्यशाखादे कुर्वाणोहविकर्तनम् ॥ २२ ॥ कथंकरोमिमूलस्यनि शेषकषणमुने ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ वासनावि विधा शाखा फलसंपदादिनान्विता ॥ २३ ॥

परेणान्वय ॥ १७ ॥ तस्यवृक्षस्यजीवमाह ॥ जीवइति ॥ परमार्थतोनिर्विकारत्वात्सचिका श्शून्यात्माअतएवोपलोपमोमिथ्याभूतचित्तद्रुमसबधोपलभात्मासाक्षीत्यर्थ ॥ १८ ॥ स्तंभोमूलाच्छाखापर्यंतोमध्यप्रदेश अयकाय शरीरमेव ॥ मूलस्तंभदेशाद्देशांत रेअपरेशेस्कंधशाखादिमरोहायमंकुरोदरोंकुरारंभेचिरकालार्पितसंतादिकालइयतत्संभोगप्रदकर्मपरिपाककालेरागद्वेषप्रदस्यापकरपल्लवापाकारणस्पदतेयोरस सोस्यवासनैवे त्यर्थ ॥ १९ ॥ अस्यचित्तवृक्षस्ययादीर्घादूरगतास्तताविस्तृताश्चशाखास्ताइंद्रियाणिभावाभावाजन्ममरणानितदात्मनोनर्थसहस्रस्ययोनय कारणीभूताभोगाश्चअस्यमहां तोविटपीघाअवांतरशाखासमूहाइतिपरेणान्वय ॥ २० ॥ २१ ॥ विषयभोगासमुच्छेदनलक्षणशाखाविलवनंकुर्वन्संगादितीयात्मदर्शनलक्षणेमूलकाषंभरयमातिशयकु र्वित्यर्थ ॥ ममपाशखालवनेमूलकाषंचोपायराजापृच्छामि ॥ चित्तेति ॥ २२ ॥ तत्र शाखालवमापायकुंभआह ॥ वासनाइति ॥ २३ ॥

अभाविताआसक्तित्यागेनानुद्भाविताअतविचारसंविद्दलेनलूनाभवंति ॥ उक्तमेवार्थंजीवन्मुक्तेपुलक्षणतयादर्शयति ॥ असंसक्तेति ॥ २४ ॥ शाखालवनाभ्यासेदृढेसतिमू
लकाषेयोग्योभवतीत्याह ॥ चित्तद्रुमेति ॥ लताजालशाखासमूहम् ॥ २५ ॥ गौणमगम ॥ मुख्यप्रधानम ॥ २६ ॥ मुख्यत्वेनप्राधान्येन ॥ प्रधानासंपादनेयत्नप्रसाधित
स्याप्यगस्यवैफल्यप्रसगादितिभावः ॥ २७ ॥ त्वचित्तलक्षणस्यकटकखडस्यकरजवनस्यअलनिरवशेषमूलदाहकुर्विंतिपूर्वेणान्वय ॥ एवकृतेअचित्तताभवति ॥ तद्दाहस्य
प्रसिद्धेनानलेनासिद्धेरनलातरजिज्ञासु पृच्छति ॥ अहभावात्मनइति ॥ अर्थकर समर्थ ॥ २८ ॥ कोहस्यामितिविचारादिसाक्षात्कारातद्रूपधृक् ॥ २९ ॥ मयास्वबुद्ध्यैव
बाह्यार्थादेहाद्यहकाराताआध्यात्मिकार्थाश्चअनात्मान अनृताश्चेतिज्ञातास्तथाप्यनरात्मतत्त्वापरिचयाज्जडेप्यहकारेपुन.पुनरात्मताभ्रातिर्ननिवर्त्ततएवतिनविश्राम्यामीत्या

अभाविताभवंत्यंतर्लूनाःसंविद्दलेनते ॥ असंसक्तमनामौनीशांतवादविचारणः ॥ २४ ॥ संप्रामकारीयःसोंतर्लूनश्चित्तलतोभवेत्॥ चित्तद्रुमलताजालंपौरुषेणविकर्त्तयन्॥२५॥ यस्तिष्ठतिसमूलस्ययोग्योनिकषणेभवेत्॥ गौणंशाखाविलवनंमुख्यंमूलविकर्तनम॥ ॥ ३६॥ चित्तवृक्षस्यतेनत्वंमूलकाषपरोभव ॥ मुख्यत्वेनमहाबुद्धमूलदाहमलंकुरु ॥ २७ ॥ चित्तकंटकखंडस्यभवत्यवमचित्तता॥ शिखिध्वजउवाच॥ ॥अहंभावात्मनश्चित्तद्रुमबीजस्यहेमुने ॥ कोनलोदहनाख्योस्मिनकर्मण्यर्थकरोभवेत्॥ २८ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥राजन्स्वात्मविचारोयंकोहंस्यामितिरूपधृक्॥ चित्तदुर्द्रुमबीजस्यदहनेदहनःस्मृतः॥ २९॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥मुनेमयास्वयाबुद्ध्याबहुशःप्रविचारितम् ॥ यावन्नाहंजगन्नोर्वीवनमंडलमंडितम्॥ ३०॥ नाद्रिस्तटंनविपिनंनपर्णस्पंदनादिच ॥ जडत्वान्नचदेहादिनमांसास्थ्यसृगादिच॥ ३१ ॥ कर्मेंद्रियाण्यपिनचनचबुद्धींद्रियाणिच ॥ नमनोनापिचमतिर्नाहंकारश्चजाड्यतः॥ ३२ ॥ कटकत्वंयथाहेम्नितथाहंत्वचिदात्मनि ॥ जडंत्वसद्रूपतयातेनतन्नास्तिहेमुने ॥ ३३ ॥ सन्निवेशनिवासात्मासर्वार्थादिःपरेपदे॥ विद्यतेनान्यदन्यत्वान्नभसीवमहाद्रुमः॥ ३४॥

ह ॥ मुनेइत्यादिषङ्कि ॥ यावदितिसाकल्ये ॥ सर्वजगद्बहुश प्रविचारितमित्यर्थ· ॥ तदेवविशिष्याह ॥ नाहमित्यादि ॥उर्व्यान्तर्गतवनमंडलादिभिश्चमडितंजगन्नाहमिति
सक्षिप्योक्ति· ॥ ३० ॥ तदेवविस्तरेणाह ॥ नाद्रेरित्यादि ॥ जडत्वादितिसर्वत्रहेतुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अहकारेजडत्वनास्तीतिशकाविवर्त्तत्वहेतुनावारयन्जडस्यस्वत सिद्धम
शक्त्याचित्यध्यासात्सिद्धौमिथ्यात्वपर्यवस्यतीत्याह ॥ कटकत्वमिति ॥ तथाअहत्वविवर्त्तइतिशेष· ॥ जडनुशुक्तिरजतमृगतृष्णादिअसद्रूपतयाप्रसिद्धमितिशेषः ॥ तेनजड
त्वहेतुनातदहत्वादिनास्तिमिथ्यैवेत्यर्थ ॥ ३३ ॥ ब्रह्माद्यादिरुक्तजडवर्गस्याधिष्ठानसद्रूपादन्यत्वादपिअसत्वमित्याह ॥ सन्निवेशेति ॥ स्वत.सतश्चेतन्यात्परस्परचान्यदन्यत्वा
द्भिन्नत्वात्परेपदेचितिनविद्यते ॥ तथात्वकुतइतिचेयतोब्रह्माद्यादिजडवर्गश्चतुर्दशभुवनादिसन्निवेशानानिवासात्माआधार सर्वेषामर्थानाशब्दादिविषयाणामादि कारणभूत ॥
नचचिदात्माविभक्तस्वभावोनिर्विभागसत्तासामान्यरूपत्वादित्यर्थ. ॥ ३४ ॥

इतिअनपारीत्याअहत्वलक्षणस्यमलस्यमार्जनजानन्नपिअतःअत्यंगेकरसयत्नसाक्षिचैतन्यतन्नजानामि ॥ ३५ ॥ इदानींपरिशेषादेवसाक्षिचैतन्यपरिचाययिष्यन्कुंभउ
वाच ॥ एतावदिति ॥ एतावन्मात्रकमहंकारपर्यंतदृश्यवृंदम् ॥ ३६॥ अन्नादुभोक्तृत्वाविनामसिद्धांतरांतरकोशपरंपरावधीयमानैवैकरसेचिन्मात्रेसनिअनानवाजरूपान्वमा
या शब्दादिविषया स्वरंते ॥ येनवाबुद्धिवृत्त्युपाधौनेष्टानिष्टविभागननिर्णीयत ॥ ३७ ॥ विवेकदृशापर्यालोचनेएवंरूपस्यमेममदेहादिकाशगणअहमितितादात्म्याभिमा
नलक्षणमलस्मरइसकारणमकारणवेतिअहनवेद्मियत्सवमज्ञतमघनवेद्मीत्यर्थ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ सतासत्येनअसतामिथ्याभूतेनवायेनमलेनहेतुनासंसारीस्थितोसि ॥ ४ ॥ त
त्सत्यमिथ्यतिवानजानामिकिंतुचित्तद्रुमस्यसर्वानर्थफलस्यमूलमितिसामान्यतो इभावश्चाप्यममभावश्चेतिविशेषतोपिजानामि मत्त्वत्यक्तुंनिरसितुमुपायनजानामि ॥ ननुनाह
ममनिर्बुद्धिरेवतत्त्यागोपायःप्रसिद्धःप्राकृतैर्वचनादिपुर्वरीत सकथमपलप्यतेतत्राह॥त्यक्तमत्यक्तमिति ॥ तथापुनःपुनस्त्यक्तमपिमूलोच्छेदाभावात्पुन पुनर्मामपैति अतस्तन्मू

जानन्नपीतिभगवन्नहत्वमलमार्जनम् ॥ अतयज्ञनजानामितेनतप्येचिरमुने ॥ ३५ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥एतावन्मात्रकंदृदयदिन
त्वमहीपते ॥जडत्वात्तन्महाबुद्धेयोसितद्धदमेनघ॥ ३६॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चिन्मात्रमहमच्छात्मवेदनविदुषावर ॥ यत्रशा
वा स्वदंतेतेनिर्णीयंतेचयेनवा ॥ ३७॥ एवरूपस्यमेलग्नंनूनमलमकारणम् ॥ सकारणंवाहमितियत्पदघनवेद्म्यहम् ॥ ३८ ॥ असदेत
दनात्मीयप्रमार्ष्टुंमलमात्मन ॥मुनेयदानशक्नोमितेनतप्येसुदारुणम् ॥ ३९ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥ब्रूहिकिंतन्महाबाहोलग्नंतवमलम
हत् ॥ स्थितोसियेनसंसारीसतावाप्ययवासता ॥ ४०॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चित्तद्रुमस्ययद्बीजमहंभावश्चमेमलम् ॥ तच्चत्यक्तु
नजानामित्यक्तत्यक्तमुपैतिमाम् ॥ ४१॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥कारणाज्जायतेकार्ययत्तत्सर्वंत्रसंभवेत् ॥ अन्यत्त्वसदिच्चद्राभदृष्टमेतन्न
विद्यते ॥ ४२ ॥ कारणाज्जायतेकार्यमहंभावाद्ववांकुर ॥इतिकारणमन्विष्यकथयस्वममाधुना ॥ ४३॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥
मुनेहमितिदोषस्यवेदनवेद्मिकारणम् ॥ तद्यथोपशमयातितन्मेवदमुनीश्वर॥४४॥ चितश्चेत्योन्मुखत्वेनदु खायायमहंस्थित ॥ चेत्यो
पशमनंब्रूहिमुनेतदुपशांतये॥ ४५॥

लतदुच्छेदोपायचवदेत्याशय ॥४१॥ तमसत्यस्यकु
टस्यत्वात्कारणतानसंभवत्येव असत्यस्यतुकारणतोक्तिरसत्येवकारणेकार्यमुत्पन्नमित्यर्थेपर्यवसितासतीकार्यस्यासत्यतामेवापादयतीत्यालैक्यपर्यवसितेतिरहस्यंतद्बुद्ध्यनुसा
रेणैवबोधयिष्यन्कुंभोलाकप्रसिद्धानुरूपमहंकारणत्वस्वबुद्ध्यावान्विष्यकथयेत्याह ॥ कारणादितिद्वाभ्याम् ॥ अन्यत्तुकारणविनैवजातकार्यंद्विचन्द्रादर्शनसदेव यतएतत्सम्य
गूदृष्टमेवनविद्यतइत्यर्थ ॥ ४२ ॥ यथाअहंभावात्कारणात्मनआविलक्षणोभवांकुर कार्यंजायतइतिएवंविधमेवाहंभावस्यापिकारणस्वबुद्ध्याऽन्विष्यममकथयस्वेत्यर्थ
॥ ४३ ॥ एवंपृष्टोराजाचिरस्वबुद्ध्यान्विष्यासतिदेहाद्याकारवेदनेनतत्राहंताभिमानायोगात्तद्वेदनमेवतत्कारणमितिनिश्चित्यमस्युवाच ॥ मुनेइति ॥ ४४॥ चितश्चेत्योन्मुखत्वे
नहेतुनाअयदेहादिरहंभावेनस्थित सन्दु खायसपद्यतेअश्चेत्यवेदनादिरेवचितसंवेदनाभावेपिहेतुरित्यभिप्रेत्यतदुपशांतयेचेत्योपशमनोपायंब्रूहीत्याह ॥ चेत्येति ॥ ४५ ॥

यदिवेदनस्यवेद्योन्मुखत्वेवेद्यमेवकारणमितिकारणज्ञोसितर्हितत्स्वाभिप्रेतमाशुवद ॥ ततस्त्वदुक्त्यनंतरत्वदभिप्रेतंकारणमकारणमेवयेनक्रमेणसंपद्यतेतंक्रमंत्वांबोधयिष्यामी त्यर्थ.॥ ४६ ॥ पृष्टमेवार्थस्फुटीकर्तुंपुनरनुवदति ॥ वेद्येति ॥ सामान्यतोवेद्यवेदनरूपस्यविशेषतश्चेत्यसंचेतनस्यमिथ्यात्वादकारणकारणत्वाक्षममेववेद्यकारणतांयातमि तियत्तवाभिप्रेततद्वदेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ शिखिध्वज पृष्टस्वाभिप्रेतस्फुटमाह ॥ चेत्येति ॥ देहादिर्बाह्याध्यात्मिकपदार्थसत्ता ॥ ४८ ॥ वेदनस्यदेहादिसत्ताकथंकारणंतत्राह ॥ शरीरेति ॥ यतोवेदनशरीरादिवस्तुसत्तयानिमित्तभूतयास्वयमपिमूषानिषिक्तधातुद्रवइवशरीराद्याकारेणोदेति ॥ अमूर्तेवेदनेमूर्तदेहाद्याकारतायावास्तवत्वायोगाद्विशिन

कुंभउवाच॥ ॥कारणंकारणज्ञोसिवेदनस्यवदाशुमे॥ततस्त्वांबोधयिष्यामिकारणाकारणक्रमम्॥ ४६॥ वेद्यवेदनरूपस्यचेत्यसंचेतनस्यमे॥ अकारणंकारणतांयद्यातंतवतद्वद॥ ४७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥चेत्यचेतनरूपस्यवेद्यसंवेदनाकृतेः॥ इयंपदार्थसत्तेहदेहादिःकारणंमुने॥ ४८॥ शरीरादितयोदेतिवेदनंवस्तुसत्तया॥ असत्याभासयास्पंदोयथापवनलेखया॥ ४९॥ असत्तांवस्तुसत्तायानावगच्छाम्यहंयथा॥ अहंत्ववेदनंचित्तबीजंसमुपशाम्यति॥ ५०॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥विद्यतेयदिदेहादिवस्तुसत्तातदस्तिते॥ अभावाद्देहसत्तादेःकिंनिष्ठंतववेदनम्॥ ५१॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥यस्योपलभ्यतेकिंचित्स्वरूपंकलनात्मकम्॥ असद्रूपंकथंतत्स्यात्प्रकाशःस्यात्कथंतमः॥ ५२॥ हस्तपादादिसंयुक्तःक्रियाफलविलासवान्॥ सदानुभूयमानोयंदेहोनास्तिकथंमुने॥ ५३॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥कारणंयस्यकार्यस्यभूमिपालनविद्यते॥ विद्यतेनेहतत्कार्यंतत्संवित्तिस्तुविभ्रमः॥ ५४॥ कारणेनविनाकार्यंशरीरंनकदाचन॥ विद्यतेयस्यनोबीजंतद्द्रव्यंक्वेवजायते॥ ५५॥ अकारणंतुयत्कार्यंसदिवाग्रेनुभूयते॥ तद्द्रष्टुर्विभ्रमाद्विद्धिमृगतृष्णाजलोपमम्॥ ५६॥ अविद्यमानमेवत्वंविद्धिमिथ्याभ्रमोदितम्॥ नातियत्नवतोप्येतन्मृगतृष्णांबुलभ्यते॥ ५७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥असतोद्वींदुविंबादेर्नयुक्तंकारणेक्षणम्॥ वंध्यातनयसर्वांगमंडनंकस्यराजते॥ ५८॥

ष्टि॥ असत्याभासयेति ॥ ४९ ॥ यथाचित्तबीजमहंत्ववेदनंसमुपशाम्यतितथादेहादिवस्तुसत्तायाअसत्वनावगच्छामि अतस्तदसत्वंयथावगम्यतेतथोपदिशेतिभावः ॥५०॥ एवपृष्टःकुंभोवेदनस्यविषयाकारेणोत्पत्तिभ्रमवारणायदेहादिदृश्यासत्वप्रतिजानीते॥ विद्यतेइति॥ देहादिवस्तुसत्तायदिविद्यतेतत्तर्हिनेतवाभिमतंवेदनस्यतन्निमित्ततदाकारत्वं स्यात्तदेवदुर्लभमितिवेदनाकिंनिष्ठकिंविषयंनिर्विषयमेवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ प्रत्यक्षमुपलभ्यमानस्यदेहादेःकथमपलापइतिराजापृच्छति ॥ यस्येति ॥ सत्त्वेनोपलभ्यमानस्यासत्वप्रतिज्ञाविरुद्धेतिदृष्टांतेनाप्याह ॥ प्रकाशइति ॥५२॥५३॥ नोपलंभनमात्रेणदृश्यसत्तानिर्णयः भ्रांतोपलंभेषुव्यभिचारात् किंतुसत्सुकारणेषुयस्यकार्यस्योपलंभस्तस्यसत्वम् तानिचास्यनसंतीत्याह ॥ कारणमितिचतुर्भिः ॥ ५४ ॥५५॥५६॥५७॥ तर्हिकिमसौदेहादिर्वंध्यापुत्रदेहादिवदत्यंतासन्नेवस्यादितिराजाशंकते ॥ असतइति ॥ ५८॥

अशरीरशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितमित्यादिश्रुतेस्तथैवविद्वदनुभवात्कारणानिरूपणाच्चेष्टापत्तिरेवेयमितिकुंभआह ॥ कारणेनेति॥५९॥ऐतिह्यानुमानाभ्यामप्यनुगतसस्थानसाम्य
लिंगादिनापितास्यकार्यंनिर्णीत अकथमपलप्यतइतिराजाशंकते ॥ हस्तेति ॥ ६० ॥ तस्याप्यसत्सेतुल्योन्यायइतिगूढाभिसंधिस्तदेवोत्तरपुनर्वर्णयति ॥ कारणाभावतइत्या
दिना ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ गूढाभिसंधिमजानानाराजाशंकते ॥ पितामहानामिति ॥ आद्य पितामहोहिरण्यगर्भ ॥ सहिसूक्ष्मभूतलिंगसमष्ट्यात्मापुत्रपितृपिता
महादिसर्वव्यष्टिसमष्टिस्थूलानामुत्पत्तौकारणंकिंनस्यादित्यर्थ ॥ पूर्वेषांप्रजास्रष्टृणामनुमरीचिदक्षादीनांपूर्वस्यस्वकार्येभ्य पूर्वस्मिन्प्रजास्रष्टृस्ययाउत्पत्तौ ॥ ६५॥ तस्यापिकार
णशून्यत्वमित्यसत्सेतुल्योन्यायइतिगूढाभिसंधिरेवोत्तरमाह ॥ आद्यइत्यादिना ॥ यदाकारणाभावेकस्यचिदपिभावोनेतिनित्यनियमस्तदासोपिनास्त्येवेत्यर्थ ॥ ६६ ॥ ननुयोदे

कुंभउवाच॥ ॥कारणेनविनाकार्यंशरीराद्यस्थिपंजरम्॥ अविद्यमानमेवेदंविद्धिसंभवतोनृप॥५९॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥ह
स्तपादादियुक्तस्यशरीरस्यमुनीश्वर॥ नित्यमालक्ष्यमाणस्यपिताकस्मान्नकारणम्॥६०॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥कारणाभावतोराज
न्पितानामनविद्यते॥ असतोयत्तुसंजातमसदेवतदुच्यते॥ ६१ ॥ पदार्थानांचकार्याणांकारणंबीजमुच्यते॥ संभवत्यंगजगतितद्वी
जेनविनांकुर ॥६२॥ तस्मान्नकारणंयस्यकार्यस्येहोपपद्यते॥ बीजाभावेहितन्नास्तितत्संवित्तिस्तुविभ्रम ॥६३॥ अवश्यंखलुयन्ना
स्तिनिर्बीजंतन्मतिभ्रम ॥ द्विंदुत्वमरुभूम्यंबुवंध्यापुत्रदशासमम् ॥ ६४॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥पितामहानांपुत्राणांपितृणांच
जगत्त्रये॥ आद्य पितामह कस्मात्पूर्वोत्पत्तौनकारणम्॥६५॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥आद्य,पितामहोय स्यात्सोपिनास्त्येवभूपते॥ का
रणाभावतोनित्ययदाभावोनकस्यचित् ॥ ६६ ॥ कारणस्यस्वबीजस्यनित्याभावात्पितामह ॥ अन्य सदृश्यमानोपिभ्रमादन्योनवि
द्यते॥ ६७॥ मृगतृष्णांबुवद्भ्रांतिरूपएवावभासते॥ पितामहाद्यकारित्वमपितस्यभ्रमात्मकम् ॥ ६८॥ पितामहोदरेतस्यमिथ्याप्रत्य
यत स्थिति ॥ घनातद्घनिरुत्तेवमार्जयिष्याम्यथेतरत्॥६९॥

वार्नाभिभववन्योद्भवश्चविश्वाधिकोरुद्रामहर्षि ॥ हिरण्यगर्भंपश्यतजायमानंसनोदेव शुभयास्मृत्यासंयुनक्तीत्यादिमंत्रवर्णैपुत्रदुत्पादकोजायमानतत्कपादस्यापश्यन्नीश्वरस्त
त्कारणंप्रसिद्धएवसकथमपलप्यतइत्याशंकापरिहरणगूढाभिसंधिमुद्घाटयति ॥ कारणस्येति ॥ सत्यमस्तीश्वर परमात्मा तथापितेनमायायास्वात्मनिभेदकल्पनयाभमाम्नाय
याप्योदृश्यमानोपिसपितामहस्तस्मादन्योनविद्यते तस्कुत्रसत्त्वमसत्यस्यचिदंशस्यापरिणामितयाअकारणत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात्परिशेषान्मायांशएवजडस्तत्कारणवाच्यस्तस्य
चाविद्यारूपस्यबीजस्यकारणस्यमिथ्योदितविद्याबाधितत्वेनेश्वरेनित्यमेवाभावादित्यर्थ ॥ ६७ ॥ एतेनपितामहस्यभुवनादिसर्गाद्या क्रियाकारितापतिभासोपिव्याख्यातइ
त्याह ॥ मृगतृष्णेति ॥ ६८ ॥ इत्यमद्रुक्त्युक्त्यातदपितामहादि स्वशरीरांतस्यैतस्यकार्यपरंपराप्रबंधस्यमिथ्येतियौक्तिकप्रत्ययतोघनासत्यस्तेनात्यंतदृढीकृतास्थितिर्निर्दिष्टैव ॥
अथइतरत्प्रतिभाससमाधानशिष्टांशमपितत्त्वसाक्षात्कारपर्यंतेनोपदेशेनमार्जयिष्यामीत्यर्थ ॥ ६९ ॥

उक्तमेवार्थंसगृह्योपसहरति॥ तस्मादिति॥ हेभूमिपतस्माच्चिद्यतिरिक्तस्योक्तयुक्त्याअसत्वाच्चिदेवायदवदव.प्रागुक्तईश्वरोहिरण्यगर्भादिलव [illegible]
तितदात्माचिदात्मकतयाआत्मन्येवकचतिनान्यदणुमात्रमपिसपादयतिसपद्यतेवा ॥ तेनस्वयमात्मनाआत्मैवस्वरूपःपद्मजइत्यादिनामरूपकल्पनेनप्रोक्तःसर्वाणिरूपाणिविचि
त्यधीरोनामानिकृत्वाभिवदन्यदास्तेइत्यादिश्रुतिभि इतिएवपर्यालोचनेइदसमस्तंद्वैतशातब्रह्मैवेत्यर्थ. ॥ ७० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू० चतुर्नवतितम सर्गः
॥९४॥ ॥ ७ ॥ ॥ घनतातानवेनात्राविद्योपशमनक्रमः ॥ शिखिध्वजस्यबोधेनविश्रातिश्चोपवर्ण्यते ॥१॥ मृगतृष्णाबुवद्भ्रातिरूपएवावभासतइतियदुक्ततत्रमृगतृष्णादे स्ना
नपानाद्यर्थक्रियासामर्थ्याद्यदर्शनान्मज्जनमरणादिदु.खकारणत्वादर्शनाच्चविषमोदृष्टातइतिराजाशकते॥ आब्रह्मेति ॥ तत्तर्हिअर्थक्रियासमर्थोदु खकारणचायकथमित्य
न्वयः ॥१॥ सत्यसकल्पभावनादृढीकृतस्यमिथ्यार्थस्यार्थक्रियासामर्थ्यदु खकारणत्वचदैवासुरमायानिर्मितशस्त्रास्त्रहस्त्यश्वसेनादे प्रसिद्धमेवकिवाच्यजगदीश्वरमायानिर्मित
स्यप्रपंचस्येत्याशयेनोत्तरमाह ॥ एवमिति ॥ अस्यसर्गात्मकस्यजगद्भ्रमस्यप्राणिकर्मोपभोगार्थत्वात्एवत्वदुक्तप्रकारमर्थक्रियासामर्थ्यदु खादिकारणत्वचास्तिसत्यसंकल्प

तस्माच्चिदात्मकतयात्मनिचित्ततोयंनित्यंस्वयंकचतिभूमिपदेवदेवः॥ तेनैवपद्मजइतिस्वयमात्मनात्माप्रोक्तःस्वरूपइतिशांतमिदंसम
स्तम्॥७०॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजाववोधनंनामचतुर्नवतितमःसर्गः॥९४॥ ॥७॥ ॥शिखिध्वजउ
वाच॥ ॥आब्रह्मस्तंबपर्यंतंयद्यंभासतेभ्रमः॥ अर्थक्रियासमर्थश्चतत्कथंदुःखकारणम्॥१॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥एवंजगद्भ्रमस्या
स्यभावनंतावदाततम्॥ शिलीभूतस्यशीतेनसलिलस्येवरूक्षता॥२॥ अज्ञानंशिथिलीभूतमेवंनष्टंविदुर्बुधाः॥ ननाशेनविनादेतिपूर्व
संस्थानविच्युतिः॥ ३॥ तनुत्वंसर्वबोधस्ययत्तदेवहिकारणम्॥ सर्गोपशमसंपत्तौप्रतिपन्नेपरेपदे॥४॥ तानवंदृश्यतेयस्यतस्यानुक्रम
तःस्वयम्॥ पूर्वसंस्थानविगमात्प्रशमोप्युपपद्यते॥५॥ अनेनैवक्रमेणैवंत्वमादिपुरुषोनृपः॥भ्रमाकारोदयंविद्धिमृगतृष्णांबुवत्स्थित
म्॥६॥ एषापितामहाभावेप्यसतीभूतसंततिः॥ नकदाचनतत्सिद्धंयदसिद्धेनसाध्यते॥७॥ अयंभूतोपलंभोहिमृगतृष्णांबुवोदितः॥
विचाराद्विलयंयातिशुक्तौरजतधीरिव॥८॥ कारणाभावतःकार्यमभूत्वाभवतीतियत्॥ मिथ्याज्ञानादृतेतस्यनरूपमुपपद्यते॥९॥

स्येश्वरस्यभावनमेवतत्तदर्थक्रियाद्यात्मनाआततम् ॥ यथाशीतेनशिलीभूतस्यसलिलस्यचिरकालेनस्फटिकादिभावेनपरिणामाद्रूक्षतापीठपात्राद्यर्थक्रियासामर्थ्यमाततंत
द्वदित्यर्थ ॥ २ ॥ अतएवमूलाज्ञानस्यज्ञानाभ्यासपरिपाकक्रमेणशिथिलीभावेजगत सूक्ष्मतापत्तिक्रमादेवसहाज्ञानेननाशइत्याह ॥ अज्ञानमिति ॥ अज्ञाननाशविनाजग
त्सस्थानबाधोनास्तीत्याह ॥ नेति ॥ ३ ॥ अज्ञानशिथिलीभावेचनिरोधाभ्यासेनबाह्यधीवृत्तितानवकारणमित्याह ॥ तनुत्वमिति ॥ तच्चज्ञानोत्पत्तिक्रमेणात्यतिकसर्गोपश
मसपत्तौकारणमित्याह ॥ सर्गेति ॥ प्रतिपन्नेसाक्षात्कृतेसति ॥ ४ ॥ अतएवलोकेपिअपक्षयापरपर्यायतानवपूर्वकएवस्थूलभावानाविनाशःप्रसिद्धइत्याह ॥ तानवमिति ॥ य
स्यदेहादेः ॥ प्रशमोनाश ॥ ५ ॥ एवंदर्शितप्रकारेणअज्ञानशैथिल्यक्रमणजगद्बाधादेवतवनित्यसिद्धपूर्णतालक्षणगुरुषस्वभावस्थितिसिद्धिरित्याह ॥ अनेनेति ॥ मृगतृष्णां
बुवद्भ्रातिरूपएवावतिष्ठतेइतिप्रागुक्तजगत्स्थितिरप्येवंरीत्यैवबोद्धव्येत्याह ॥ भ्रमाकारोदयमिति ॥ ६ ॥ शंकोत्तरमुपसहृत्यप्रस्तुतमेवनिगमयन्नाह ॥ एषेति ॥ ७॥ तस्यफल
दर्शयति ॥ अयमिति ॥ ८ ॥ अतएवजगतोभातिरेवस्वरूपनान्यदित्याह ॥ कारणेति ॥ ९ ॥

अतएवमिथ्यादृष्टसद्वार्थक्रिययापि स्वरूपतामेवापयतइत्याह ॥ मिथ्यादृष्टीति ॥ १० ॥ तर्हिपितामहस्यनिर्विशेषब्रह्मविकृतोनकारणंनचपरिणामित्वेनतस्यानित्यता पत्ति कमिकसवपरिणामानुवृत्तिबलादेवजातिवत्तस्यनित्यत्वोपपत्तेरितिराजाशंकते ॥ सपुरिति ॥ ११ ॥ कुंभःश्रुतियुक्त्यनुभवविरोधान्मैवमित्याह ॥ हेतुत्वेति ॥ तदेतद्ब्र ह्मापूर्वमनपरमितिश्रुत्यापूर्वत्वलक्षणहेतुत्वस्यापरत्वलक्षणकार्यत्वस्यचनिषेधान्नेहनानास्तिकिंचनेतिश्रुत्याद्वैतमात्रनिषेधादसंगोह्ययंपुरुषइत्यादिश्रुतेश्चागुरुस्यायघटनात् कूटस्थस्यपरिणामायोगाच्चसर्वमपचातिमतात्माशुद्धब्रह्मनकार्यंनापिकारणमित्यर्थः ॥ १२ ॥ कारकांतरासिद्धस्तत्ययुक्तत्वात्तस्यलक्षणकर्तृत्वस्यदूरनिरस्तमित्याह ॥ अकर्त्रिति ॥ प्रयाज्यकर्तृत्वमसिद्धीप्रयोजककर्तृत्वमप्यस्यदुर्लभमित्योतनायाकर्त्रिति ॥ अकारणमितिनिमित्तशून्यमबीजकमुपादानशून्यम् ॥ १३ ॥ निर्धर्मकत्वादेवतद्ब्रह्मप्रकार

मिथ्यादृष्टिप्रेक्षितंतुनकदाचनविद्यते॥ मृगतृष्णांभसाकेनघटका परिपूरिता ॥ १० ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ सपुरायस्यपरमब्र ह्मकस्मान्नकारणम्॥ अनंतमजमव्यक्तमंबरंशांतमच्युतम्॥ ११॥ ॥ कुंभउवाच॥ ॥ हेतुत्वाभावतोब्रह्मकार्यत्वाभावतस्तथा॥ अ द्वैतेनातिगतात्मानचकार्यंनकारणम्॥ १२॥ अकर्तृकमकरणमकारणमबीजकम्॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयब्रह्मकर्तृकथंभवेत्॥ १३॥ अ कारणत्वात्कार्यत्वरहितंतज्जगद्भवेत्॥ अद्वैतैक्यमनाद्यंतंतदाद्यमुपलंभनम्॥ १४॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेययच्छिवंशांतमव्ययम्॥ तत्क थंकस्यकेनेवकर्तृभोक्तृकदाभवेत्॥ १५॥ अतोनेदंकृतंकिंचिज्जगदादिनविद्यते॥ नकर्तासिनभोक्तासिसर्वंशांतमजंशिवम्॥ १६॥ कारणाभावत कार्यंनकस्यचिदिदंजगत्॥ अकारणत्वात्कार्यत्वंभ्रमाद्विद्धिविदंजगत् ॥ १७॥ अकार्यत्वाच्चनास्त्येतत्सर्गइत्यनविद्य ते॥ यदानकस्यचित्कार्यंकारणस्यजगत्तदा॥ १८॥ पदार्थाभावससिद्धिस्तत्सिद्धौकस्यवेदनम्॥ एवंतुवेदनाभावेनास्त्यहंत्वस्यकार णम्॥ १९॥ अतःशुद्धोविमुक्तोसिकैवोक्तिर्बंधमोक्षयो ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच॥ ॥ शुद्धोस्मिभगवन्युक्तियुक्तमुक्तंत्वयोत्तमम्॥ २०॥ कारणाभावत कर्तृनंदब्रह्मेतिवेद्म्यहम्॥ कर्त्रभावाज्जगन्नास्तितेननास्तिपदार्थदृक्॥ २१॥ नातश्चित्तादितद्वोजनातोहंतादिकिंचन॥ एवंस्थितेविशुद्धोस्मिविबुद्धोस्मिशिवोस्मिवा॥ २२॥

एताकार्यत्वलक्षणधर्माभ्यामपरिहितमेवेतिहेतो कार्यकारणात्मकजगत्संपन्नमितियदिसंभावयसितर्हितजगद्वैतैक्यलक्षणेनवस्तुकृतपरिच्छेदेनआद्यंतलक्षणैर्देशकाल कृतपरिच्छेदैश्चरहितसदाद्यमुपलंभनचिदेकरसब्रह्मैवसंपन्नमित्यपिसंभावय ॥ तदाकजगद्वाच कार्यकारणतावेतिभाव ॥ १४ ॥ इत्थमेवतस्यजीवभावप्रातिप्रसंजितेक र्तृत्वभोक्तृत्वेअपिनिरसनीयेइत्याह ॥ अप्रतर्क्यमिति ॥ चतुर्भि किंकर्तृप्रकारकर्मकरणकालानामसिद्धि सूच्यते ॥ १५ ॥ फलितमाह ॥ अतइत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥ उपक्रांतमर्थमुपसंहरति ॥ यदेति ॥१८ ॥ प्रस्तुतंनिगमयति ॥ एवमिति ॥१९॥ एवमहंतानिरासोपायमुपदिश्यपरिशिष्टमात्मतत्त्वमनुभावयति ॥ अतइति ॥ उ पदिष्टार्थस्वानुभवेनानुमोदमानोराजायुक्तमतत्त्वयापदिष्टमित्यनुवदति ॥ शुद्धोस्मीत्यादिना ॥ २० ॥ पदार्थदृक्नामद्रष्टृदृष्टि ॥ २१ ॥ २२ ॥

इत्थंत्वदुपदिष्टयुक्त्यासर्वपदार्थानांविमर्शेनवेदनादध्यारोपेअहमादिविवेकेनापवादेअहमेतंदृश्यजातमसन्नास्त्येवेत्यव चित्स्वरूपात्परमन्यच्चेत्यंनकिंचिदितित्वयाहंबोधितः इत्थंत्वदुपदिष्टयुक्त्यासर्वपदार्थानांविमर्शेनवेदनादध्यारोपेअहमादिविवेकेनापवादेअहमेतंदृश्यजातमसन्नास्त्येवेत्यव भासतेइतिपरेणान्वयः ॥ एतेनसर्वद्वैतबाधेनखकोशवत्शातनिर्विक्षेपमासे ॥ २३ ॥ तामेवस्थितिमभिनयन्नुपसहरति ॥ जगदितिद्वाभ्याम् ॥ देशदिक्कालकलाक्रियौघैःसहि ताजगत्पदार्थप्रविभागदृष्टिर्ममचिरेणकालेनशांता ॥ अहोइत्याश्चर्ये ॥ तथाचशांतमव्ययात्मनिर्विकारब्रह्मैवस्थितपरिशिष्टमित्यर्थः ॥ २४ ॥ परितःपूर्णभावेनस्थितोस्मि ॥ अहमेवतिष्ठामित्वमपिस्व.प्रत्यगेकरसोयथास्थितात्मातिष्ठेति अभयत्वागच्छताद्याज्ञवल्क्ययोनोभगवन्नभयवेदयसेइतिजनकोक्तिवत्कुंभप्रतिराजोक्तिः ॥ एवस्थितौत्वदा लैवाहंशुभपरमपुरुषार्थरूपंपावनंशुद्धमौनंवागगम्यशिवनिरतिशयसुखमेवसदास्मीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०पचनवतितमःसर्गः ॥ ९५ ॥

नमोमत्थ्यंपरंचेत्यंनकिंचिदितिबोधितः ॥ पदार्थवेदनादित्थमसदेवावभासते ॥ अहमाद्यंतमेतेनशांतमासेखकोशवत् ॥ २३ ॥ जगत्प दार्थप्रविभागदृष्टिःसदेशदिक्कालकलाक्रियौघा ॥ अहोनुकालेनचिरेणशांताब्रह्मैवशांतंस्थितमव्ययात्म ॥ २४ ॥ शाम्यामिनिर्वामिप रिस्थितोस्मिनयामिनोदेमिनचास्तमेमि ॥ तिष्ठामितिष्ठस्वयथास्थितात्माशिवंशुभंपावनमौनमस्मि ॥ २५ ॥ ॥इ०वा०वा०दे० मो०नि०पू०चू०शिखिध्वजविश्रांतिर्नामपंचनवतितमःसर्गः ॥ ९५ ॥ ॥छ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिब्रह्मणिविश्रांति मवाप्यसशिखिध्वजः ॥ मुहूर्त्तमासीत्संशांतमनानिर्वातदीपवत् ॥ १ ॥ निर्विकल्पसमाधानपरेणाशुविविक्षितम् ॥ स्वलीलयेतिकुंभेन झटित्येवप्रबोधितः ॥ २ ॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥राजन्नज्ञाननिद्रातःप्रबुद्धोसिशिवःस्थितः ॥ कार्येनास्तमयेनैवनचानस्तमयेनते ॥ ३ ॥ सकृदेवविभातात्मानष्टानिष्टपदात्मकः ॥ कलाकलननिर्मुक्तोजीवन्मुक्तोसिसांप्रतम् ॥ ४ ॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥कुंभेनबोधिस्त्वे वंसबभूवावबोधवान् ॥ विनिर्गतोरराजोच्चैर्महामोहसमुद्रकात् ॥ ५ ॥

प्रतिबुद्धस्यराज्ञोत्रदृश्यसत्तावमार्जनम् ॥ यथाभवतिनिःशेषतथाकुंभेनवर्ण्यते ॥ १ ॥ अखंडब्रह्माकारवृत्त्युदयेनसम्यक्शांतबाह्यवृत्तिप्रशमनोपलक्षितंमनोयस्यतथाविधः सन्निर्वातदीपवन्निश्चलआसीदित्यर्थः ॥ १ ॥ अथयदातेनराज्ञाअखंडाकारवृत्तिलक्षणविकल्पमप्यवधूयक्षीराब्धिपतितोदकबिंदुवन्मनसोब्रह्मीभावमेवापाद्यब्रह्मण्यैकरस्ये नविविक्षितप्रवेष्टुमभिमुखीभूततदातस्यइतिएवरूपामवस्थामाशुउपलक्ष्यकुंभेनवक्ष्यमाणदृश्यमार्जनोपायादिविवक्षयासझटित्येवप्रबोधितइत्यर्थः ॥ २ ॥ ननुसर्वदृश्यानाम खंडाकारवृत्तेरप्यस्तमयेननिरतिशयानंदसमुद्रेविविक्षुरहकिमितित्वयाव्युत्थापनेनविघ्नितःपुनस्तन्ममदुर्लभमितिराज्ञोविवक्षामभिलक्ष्यकुंभउवाच ॥ राजन्निति ॥ सत्यज्ञाने तद्दुर्लभं नष्टेत्वज्ञानेसर्वदृश्यास्तमयोस्तुमावासकृद्विभाततत्त्वदैवानावृतसुलभमेवेतिभावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

---

१ मूलेतिष्ठ स्वयथास्थितात्मेतिच्छेदः ॥ स्वेत्यादि.कर्मधारयः ॥

व्युत्थानकालपिदृश्यस्यासत्तामेवपश्यन्लीलयाअभिनवस्यस्वबोधस्यचिरपरिपक्वकुंभबोधसद्भावपरीक्षालीलया ॥ ६ ॥ ७ ॥ नउल्लसितस्तत्त्वत प्रकटीभूतआत्मास्वरूप
यस्यतथाविधेअविचारतइतियावत् ॥ प्रतीयतइतिप्रत्ययोयं प्रतीतिप्रत्ययोबोधश्चकुत कस्मान्निमित्तादालंबनाच्चेत्यर्थ ॥ किंसतउतासत ॥ आद्येविकारबाधयोरयोग ॥
द्वितीयसत्त्वेनप्रतिभासानुपपत्तिरितिभाव ॥ ८ ॥ एवंपृष्ट कुंभस्तदुभयमभ्यासेनोपपादयिष्यन्प्रश्नमुपपन्नत्वेनप्रष्टारंचवक्ष्यमाणार्थग्रहणसामर्थ्येनप्रशंसति ॥ साध्विति ॥
मागुपदिष्टमात्मतत्त्वमवाप्यनिरस्ताज्ञानावरणत्वाद्भास्वरस्सन्राजसेवोभवे ॥ राजसेवायभास्करइतिपाठेतुइवार्थेवाशब्द ॥ अथवाप्रबोधानंतरराहुनिर्मुक्तभास्करइवराजसे
इत्यर्थ ॥ ९ ॥ तमाभ्याससामर्थ्यंदर्शयितुमारोप्यसंस्कारसहकृताज्ञानशबलमधिष्ठानंदर्शयिष्यन्पूर्वसर्गप्रलयंदर्शयति ॥ यदिदमिति ॥ १० ॥ तत्परिशिष्टमधिष्ठानंदर्शयति ॥
ततइत्यादिना ॥ ११ ॥ यत्परमयास्वतत्त्वसाक्षात्कारधियायुक्तसदकोदितमत्यच्छंभवतीतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ १३ ॥ आसमंतात्पूर्णोदितयासंविदास्वबोधेनआपूर्णम्

विश्रांतधी क्षणेनैवपश्यन्दृश्यस्यवस्तुन ॥ असत्तामेवमुक्तात्मालीलयासमुवाचह ॥ ६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ ज्ञातप्रायमपी
दंतुयत्पृच्छामितदुच्यताम् ॥ भूयोनिपुणबोधायममानंदमोदद ॥ ७ ॥ शिवेशांतेनिराभासेपदेनुल्लसितात्मनि ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यास्यो
विश्वात्माप्रत्यय कुत ॥ ८ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ साधुपृष्टंमहाराजराजसेवायभास्वर ॥ एतदेवहितेशिष्टंज्ञातुयत्तदिदंशृणु ॥ ९ ॥ य
दिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् ॥ सर्वंसर्वप्रकाराढ्यंकल्पांतेतद्विनश्यति ॥ १० ॥ तत स्तिमितगंभीरंनतेजोनतमस्ततम् ॥ महा
कल्पविलासांतेसत्सारमवशिष्यते ॥ ११ ॥ चिन्मात्रममलंशांतमाभातपरमंनभ ॥ समस्तकलनोन्मुक्तंयुक्तंपरमयाधिया ॥ १२ ॥
यदेकोदितमत्यच्छंशांतमाततमुज्ज्वलम् ॥ परमात्मात्मकंतेजस्तिमितज्ञप्तिमात्रकम् ॥ १३ ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयंसमंशिवमनिंदित
म् ॥ ब्रह्मनिर्वाणमापूर्णमापूर्णोदितसंविदा ॥ १४ ॥ अणीयसामणीयश्चस्थविष्ठंचस्थवीयसाम् ॥ गरीयसांगरिष्ठंचश्रेष्ठंचश्रेयसामपि
॥ १५ ॥ ईदृगतत्परंसूक्ष्मंतस्याग्रेयदिदंनभ ॥ अणो पार्श्वेमहामेरुरिवस्थूलात्मलक्ष्यते ॥ १६ ॥ ईदृशंतत्परंस्थूलंयस्याग्रेयदिदंजगत् ॥
परमाणुवदाभातिक्वचिदेवनभातिच ॥ १७ ॥ विश्वात्मकचनंनामपदंप्रभववेधस ॥ तदहंवेदनविद्धिविराडात्माजगत्स्थितम् ॥ १८ ॥
वातस्यवातस्पंदस्ययथाभेदोनविद्यते ॥ शून्यत्वखत्वोपमयोश्चिन्मात्राहंत्वयोस्तथा ॥ १९ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ अणीयसाम
णीयइत्यतद्दृष्टांतेनस्फुटयति ॥ इदृशमिति ॥ पृथिव्यपेक्षयाउत्तरोत्तरंसूक्ष्मतरत्वेनप्रसिद्धेभ्योपिपरमसूक्ष्मत्वेनप्रसिद्धमपीदंनभ ॥ १६ ॥ स्थविष्ठंचस्थवीयसामित्येतदपि
तथास्फुटयति ॥ ईदृशमिति ॥ १७ ॥ इदृशेमायाशबलपदेअधिष्ठानप्राक्तनजगत्संस्कारोद्बोधादुद्भूततत्प्राणिकर्मानुसारियदभ्यासेनविश्वात्मकचनंतदेव प्र प्राग्वेधस्त
स्मात्सभवोयस्यतथाविधस्यवेधसोहिरण्यगर्भस्यअहंवेदनमहंभावलक्षणज्ञानाभ्यासनिद्धि ॥ तत्र्पविपर्यस्तनजगत्स्थिततदेवविराडात्माविषयाभ्यासइत्यर्थ ॥ १८ ॥ अध्या
सपक्षेचाधिष्ठानसत्तयैवकार्यकारणोभयसत्त्वनिर्वाहात्तयोःस्वस्वेनप्रतीतेज्ञानेनबाधस्यसंस्कीटस्थस्यचानुपपत्तिरित्यभिप्रत्याध्यस्तस्याधिष्ठानादपृथक्त्वसदृष्टांतमाह ॥ वा
तस्येति ॥ आद्यअसर्गाध्यासद्वितीयस्तादात्म्याध्यासेदृष्टांत ॥ वात स्वत्वचनिस्पंदत्वादधिष्ठानदृष्टांती ॥ स्वर शून्यत्वचेतरामतियोगिसापेक्षत्वादध्यस्तदृष्टांती ॥ १९ ॥

असत्कार्यवादिमतानुप्रवेशोमाभूदित्यधिष्ठानसत्तयैवकार्यस्यब्रह्मणित्रैकालिकसत्त्वगपिदृष्टांतेनदर्शयन्विशेषमाह ॥ जलेइति ॥ देशकालाभ्यामतौपरिच्छेदोयस्मिन् ॥ ज
लस्यातरालिककारणत्वाज्जलकारणेनैवसकारणम् ॥ ब्रह्मणोमूलकारणत्वादकारणम् ॥२०॥२१॥ श्रेष्ठचश्रेयसामपीत्येतदप्यध्यासेनैवस्फुटयति ॥ ईदृशमिति ॥ जगदेवरा
ज्ययस्यतज्जगद्राज्यमहाराजभूतमद्ब्रह्मेतिवरिष्ठश्रेष्ठमित्यर्थः॥ यतोजगदध्यस्तत्वात्तृणलववत्तुच्छमतोनद्वैतमद्वैतनदित्यर्थः॥२२॥ तस्यैवसर्वाधिष्ठानत्वात्तत्सत्तयैवजगतःसत्ता
लाभइत्याह॥ईदृशमिति ॥२३॥ एकातचिच्चिन्मात्रस्वरूपम् ॥ कातनिरुपाधिकप्रेमपदम् ॥ अद्विताद्वितीयासहिष्णुतातद्वशाद्यावच्चाभावादेकत्वसख्यायाएवद्वितीयत्वापत्ते
श्वएकमेकत्वसख्यावदपिन ॥२४॥ आसमतात्पूर्णम् ॥२५॥ चक्षुरादिभिरदृश्यत्वात्करादिभिरलभ्यत्वाच्चनकार्यज्ञानकर्मप्रयुक्तातिशयानास्पदंनापिकारणज्ञानकर्मनिर्वर्तक

जलेऽस्तिदेशकालांतेयथोर्म्यादिसकारणम् ॥ परेऽस्तंदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २० ॥ हेम्न्यस्तिदेशकालांतेकटकादिसकारण
म् ॥ ब्रह्मण्यदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २१ ॥ ईदृशंतद्वरिष्ठंचजगद्राज्यंतदक्षतम् ॥ नद्वैतममलंशांनंजगत्तृणलवायते ॥ २२ ॥
ईदृशंतत्परंश्रेयस्तस्मिन्सतियदीश्वरे ॥ जगत्पदार्थसार्थश्रीःसासत्तामेतिवेदनात् ॥ २३ ॥ तत्सारमेकमेवेहविद्यतेभूपतेततम् ॥ एकमे
कांतचित्कांतंनैकमप्यद्विताववशात् ॥ २४ ॥ तस्माद्वितीयाकलनाकाचिन्नाममनविद्यते ॥ आत्मतत्त्वममलंभातंतदेवापूर्णमक्षयम् ॥ २५ ॥
संस्थितंसर्वदासर्वंसर्वाकारमिवोदितम् ॥ अदृश्यत्वादलभ्यत्वान्नतत्कार्यंनकारणम् ॥ २६ ॥ प्रत्यक्षादेरगम्यत्वात्किमप्येवतदुत्तम
म् ॥ सर्वंसर्वात्मकंसूक्ष्ममच्छानुभवमात्रकम् ॥ २७ ॥ आख्यानाख्यास्वरूपस्यनिराभासप्रभादृशः ॥ सतोवाप्यसतोवाथकथंकार
णताभवेत् ॥ २८ ॥ यद्वैनकस्यचिद्बीजमनाख्यत्वान्नकारणम् ॥ नकिंचिज्जायनेतस्मात्प्रमाणादिततात्मनः ॥ २९ ॥ अकर्तृकर्मकरणं
सत्यंचिद्घनमक्षतम् ॥ आत्मरूपमनाभासंस्वयंवेदनमक्षतम् ॥ ३० ॥ तस्मान्नजायतेकिंचित्परस्माद्ब्रह्मणामुने ॥ कथंकिलभ्यतेकेनय
थोर्म्यादिसकारणम् ॥ ३१ ॥

मित्यर्थः॥२६॥किमपिप्रत्यक्षादिलौकिकमानसिद्धार्थविलक्षणमेवस्वानुभवैकगम्यंतदुत्तमंनिरतिशयानंदस्वरूपंस्वयमेवसर्वंसर्वस्यात्मासर्वेचास्यात्मानइतिसर्वात्मकम्॥२७॥
व्यवहारदृष्टौआख्यानाख्यास्वरूपस्यशब्दतदर्थसर्ववस्तुस्वरूपस्यव्यक्ताव्यक्तस्वरूपस्यवास्वस्यस्वंप्रत्येवकथंकारणताभवेत् ॥ परमार्थदृष्टौतुनिराभासप्रभादृशःनिराभासप्र
भाभिन्नदृङ्मात्रस्वभावस्याद्वयस्यकथंकारणताभवेत् ॥ किंचव्यवहारेअद्वयमसत्द्वैतंसत् ॥ परमार्थेत्वद्वयंसत्द्वैतमसत्॥ नहिसदसतोरपिकेनचित्परस्परकार्यकारणतावक्तुश
क्येत्यर्थः॥२८॥प्रमाणादिमानमेयमित्यात्मकजगन्नजायतेव्यवहारेआत्मनएवतदात्मत्वात् ॥ नह्यात्माआत्मनोजायतइत्यर्थः॥२९॥३०॥तथाचाध्यासपक्षेनकस्यचिज्जन्मा
दिविक्रियेतिकौटस्थ्यमेवसिद्धमित्युपसहरति ॥ तस्मादिति ॥ यत्सकारणमूर्म्यादिमयोक्तंतदपिविमर्शेजलातिरिक्तंकथंलभ्यतेकिंवालभ्यनेनकिंचिन्नकथंचिदित्यर्थः ॥३१॥

---

१ अस्तदेशकालांतेइत्यपिपाठ.

म्प्रधानबालविद्रपस्यासत्तामबपरमलीलयाअभिनयस्यस्वबोधस्यचिरपरिचितकुंभबोधसवादपरीक्षालीलया ॥ ६ ॥ ७ ॥ नउल्लसितस्तत्वत प्रकटीभूतआत्मास्वरूप
यस्यतथाविधअविचारतइतियावत् ॥ प्रतीयतइतियस्ययोयःप्रतीतिःप्रत्ययोबोधश्चकुत कस्मान्निमित्तादालंबनाच्चेत्यर्थ ॥ किसतउतासत ॥ आयविकारबाधयोरयोग ॥
द्वितीयसरवनप्रतिभासानुपपत्तिरितिभाव ॥ ८ ॥ एवपृष्ट कुंभस्तदुभयमभ्यासेनोपपादयिष्यमूप्रश्नमुपपन्नत्वनप्रष्टारचवक्ष्यमाणार्थग्रहणसामर्थ्येनप्रशंसति ॥ साध्विति ॥
भागुपदिष्टमात्मतत्त्वमप्राप्यनिरस्ताज्ञानावरणत्वाज्ज्ञास्वरससूराजसेशोभसे ॥ राजसेवाथभास्करइतिपाठेतुइवार्थेवाशब्द ॥ अथवाबोधानतरराहुनिर्मुक्तभास्करइवराजस
इत्यर्थ ॥ ९ ॥ प्रथाभ्याससामर्थ्यदर्शयितुमाराभ्यसंस्कारसहकृतात्ज्ञानशबलमधिष्ठानवर्शयिष्यमूपूर्वसर्गप्रलयदर्शयति ॥ यविदमिति ॥ १० ॥ तत्परिशिष्टमधिष्ठानदर्शयति॥
ततइत्यादिना ॥ ११ ॥ यत्परमयास्वतरवसाक्षात्कारधियायुक्तसदफोदितमत्यच्छभवतीतिपरेणान्वय ॥ १२ ॥ १३ ॥ आसमन्तात्पूर्णोदितयासविदास्वबोधेनआपूर्णम्

विश्रांतधी क्षणेनैवपश्यन्दृश्यस्यवस्तुन ॥ असत्तामेवमुक्तात्मालीलयासमुवाचह ॥ ६ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ ज्ञातप्रायमपी
दतुयत्त्वच्छामितदुच्यताम् ॥ भूयोनिपुणबोधायममानदमोदद ॥ ७ ॥ शिवेशांतिनिराभासेपदेनुल्लसितात्मनि ॥ इदंदर्शनदृश्यास्यो
विन्यात्माप्रत्यय पुत ॥ ८ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ साधुपृष्टमहाराजराजसेवाथभास्वर ॥ एतदेवहितेशिष्टंज्ञातुंयत्तदिदंशृणु ॥ ९ ॥ य
दिदंदृश्यतेकिंचिज्जगत्स्थावरजंगमम् ॥ सर्वंसर्वप्रकारादयंकल्पांतेनहिनश्यति ॥ १० ॥ ततस्तिमितगंभीरंनतेजोनतमस्ततम् ॥ महा
कल्पविलासांतिसत्सारमवशिष्यते ॥ ११ ॥ चिन्मात्रममलंशांतमाभातपरमनभ ॥ समस्तफलनोन्मुक्तयुक्तपरमयाधिया ॥ १२ ॥
यदफोदितमत्यच्छशांतमाततमुज्ज्वलम् ॥ परमात्मात्मकतेजस्तिमितंज्ञप्तिमात्रकम् ॥ १३ ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयसमंशिवमनिंदित
म् ॥ नक्षनिर्वाणमापूर्णमापूर्णोदितसंविदा ॥ १४ ॥ अणीयसामणीयश्चस्थविष्ठंचस्थवीयसाम् ॥ गरीयसांगरिष्ठंचश्रेष्ठंचश्रेयसामपि
॥ १५ ॥ इदृगंतत्परसूक्ष्मतस्याग्रेयदिदंनभ ॥ अणो पार्श्वेमहामेरुरिवस्थूलात्मलक्ष्यते ॥ १६ ॥ इदृशंतत्परस्थूलंयस्याग्रेयदिदंजगत् ॥
परमाणुवदाभातिकचिदेवनभातिच ॥ १७ ॥ विश्वात्मकचननामपदंप्रभववेधस ॥ तदहंवेदनविद्धिविराडात्माजगत्स्थितम् ॥ १८ ॥
वातस्यवातस्पंदस्ययथाभेदोनविद्यते ॥ शून्यत्वखत्वोपमयोश्चिन्मात्राहंत्वयोस्तथा ॥ १९ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ अणीयसाम
णीयइत्यत्रदृष्टान्तेनस्फुटयति ॥ इदृशमिति ॥ पृथिव्यपेक्षयाउत्तरोत्तरसूक्ष्मतरत्वेनप्रसिद्धेभ्योपिपरमसूक्ष्मत्वेनप्रसिद्धमपीदनभः ॥ १६ ॥ स्थविष्ठंचस्थवीयसामित्येतदपि
तथास्फुटयति ॥ इदृशमिति ॥ १७ ॥ इदृशमायाशबलपदेअधिष्ठानमात्तेनजगत्संस्कारोद्बोधाद्भूतसर्वप्राणिकर्मानुसारियदभ्यासेनविश्वात्मकचनतदेव अ वासुदेवस्त
स्मात्प्रभवोयस्यतथाविधस्यवेधसोहिरण्यगर्भस्यअहमेवनमहाभावलक्षणज्ञानाभ्यासविद्धि ॥ तथाविपर्ययत्वमजगत्स्थिततदेवविराडात्माविषयाभ्यासइत्यर्थ ॥ १८ ॥ अभ्या
सपक्षयोरधिष्ठानसत्तयैवकार्यकारणोभयसत्वनिर्वाहात्तयो सत्वेनप्रतीतेर्ज्ञानेनबाधस्यसत्कीटस्यस्वप्रमानुपपत्तिरित्यभिप्रायाभ्यस्तस्याधिष्ठानादपृथक्सत्त्वेदृष्टांतमाह ॥ वा
तस्येति ॥ आद्यसमाभ्यासद्वितीयस्तारास्याभ्यासेदृष्टांत ॥ वात स्पन्दनिस्पन्दौत्वधिष्ठानदृष्टांतौ ॥ स्पंदःशून्यत्वखत्वोपमतियोगिसापेक्षत्वाद्भ्यस्तदृष्टांतौ ॥ १९ ॥

असत्कार्यवादिमतानुप्रवेशोमाभूदित्यधिष्ठानसत्तयैवकार्यस्यब्रह्मणित्रैकालिकसत्त्वगपिदृष्टांतेनदर्शयन्विशेषमाह ॥ जलेइति ॥ देशकालाभ्यामतौपरिच्छेदौयस्मिन् ॥ ज
लस्यातरालिककारणत्वाज्जलकारणेनैवसकारणम् ॥ ब्रह्मणोमूलकारणत्वादकारणम् ॥२०॥२१॥ श्रेष्ठचश्रेयसामपीत्येतदप्यध्यासेनैवस्फुटयति ॥ ईदृशमिति ॥ जगदेवरा
ज्यमस्यतज्जगद्राज्यमहाराजभूतमद्ब्रह्मेतिवरिष्ठश्रेष्ठमित्यर्थ ॥ यतोजगदध्यस्तत्वात्तृणलववत्तुच्छमतोनद्वैतमद्वैततदित्यर्थ ॥२२॥ तस्यैवसर्वाधिष्ठानत्वात्तत्सत्तयैवजगतःसत्ता
लाभइत्याह॥ईदृशमिति ॥२३॥ एकातचिच्चिन्मात्रस्वरूपम् ॥ कातनिरुपाधिकप्रेमपदम् ॥ अद्विताद्वितीयासहिष्णुतातद्वशाद्भावत्त्वाभावादेकत्वसंख्यायाएवद्वितीयत्वापत्ते
श्वएकमेकत्वसंख्यावदपिन ॥२४॥ आसमतात्पूर्णम् ॥२५॥ चक्षुरादिभिरदृश्यत्वात्करादिभिरलभ्यत्वाच्चनकार्यज्ञानकर्मप्रयुक्तातिशयानास्पदनापिकारणज्ञानकर्मनिर्वर्तक

जलेस्तिदेशकालांतेयथोर्म्यादिसकारणम् ॥ परेऽस्तंदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २० ॥ हेम्न्यस्तिदेशकालांतेकटकादिसकारण
म् ॥ ब्रह्मण्यदेशकालांतेतथाजगदकारणम् ॥ २१ ॥ ईदृशंतद्वरिष्ठंचजगद्राज्यंतदक्षतम् ॥ नद्वैतममलंशांनंजगत्तृणलवायते ॥ २२ ॥
ईदृशंतत्परंश्रेयस्तस्मिन्सतियदीश्वरे ॥ जगत्पदार्थसार्थश्रीःसासत्तामेतिवेदनात् ॥ २३ ॥ तत्सारमेकमेवेहविद्यतेभूपतेततम् ॥ एकमे
कांतचित्कांतंनैकमप्यद्विताव‌शात् ॥ २४ ॥ तस्माद्वितीयाकलनाकाचिन्नामनविद्यते ॥ आत्मतत्त्वमलंभातंतदेवापूर्णमक्षयम् ॥ २५ ॥
संस्थितंसर्वदासर्वंसर्वाकारमिवोदितम् ॥ अदृश्यत्वादलभ्यत्वान्नतत्कार्यंनकारणम् ॥ २६ ॥ प्रत्यक्षादेरगम्यत्वात्किमप्येवतदुत्तम
म् ॥ सर्वंसर्वात्मकंसूक्ष्ममच्छानुभवमात्रकम् ॥ २७ ॥ आख्यानाख्यास्वरूपस्यनिराभासप्रभादृशः ॥ सतोवाप्यसतोवाथकथंकार
णताभवेत् ॥ २८ ॥ यद्बीनकस्यचिद्बीजमनाख्यत्वान्नकारणम् ॥ नकिंचिज्जायतेतस्मात्प्रमाणादिततात्मनः ॥ २९ ॥ अकर्तृकर्मकरणं
सत्यंचिद्घनमक्षतम् ॥ आत्मरूपमनाभासंस्वयंवेदनमक्षतम् ॥ ३० ॥ तस्मान्नजायतेकिंचित्परस्माद्ब्रह्मणामुने ॥ कथंकिलभ्यतेकेनय
थोर्म्यादिसकारणम् ॥ ३१ ॥

मित्यर्थः॥२६॥किमपिप्रत्यक्षादिलौकिकमानसिद्धार्थविलक्षणमेवस्वानुभवैकगम्यतदुत्तमनिरतिशयानदस्वरूपंस्वयमेवसर्वंसर्वस्यात्मासर्वंचास्यात्मानइतिसर्वात्मकम्॥२७॥
व्यवहारदृष्टौआख्यानाख्यास्वरूपस्यशब्दतदर्थसर्ववस्तुस्वरूपस्यव्यक्ताव्यक्तस्वरूपस्यवास्वस्यस्वंप्रत्येवकथकारणताभवेत् ॥ परमार्थदृष्टौतुनिराभासप्रभादृश निराभासप्र
भाभिन्नदृङ्मात्रस्वभावस्याद्वयस्यकथकारणताभवेत् ॥ किचव्यवहारेअद्वयमसत्द्वैतसत् ॥ परमार्थेत्वद्वयसत्द्वैतमसत्॥ नहिसदसतोरपिकेनचित्परस्परकार्यकारणतावक्तुश
क्येत्यर्थ ॥२८॥प्रमाणादिमानमेयमित्यात्मकजगन्नजायतेव्यवहारेआत्मनएवतदात्मत्वात् ॥ नह्यात्माआत्मनोजायतइत्यर्थः ॥२९॥३०॥तथाचाध्यासपक्षेनकस्यचिज्जन्मा
दिविक्रियेतिकौटस्थ्यमेवसिद्धमित्युपसहरति ॥ तस्मादिति ॥ यत्सकारणमूर्म्यादिमयोक्ततदपिविमर्शेजलातिरिक्तकथलभ्यतेकिवालभ्यतेनकिंचिन्नकथचिदित्यर्थ ॥ ३१॥

१ अस्तदेशकालांतेइत्यपिपाठ,

णवसत्यविक।रपेपराकापकारणतानास्तितराअदपत्वादन्तरशकालपरिच्छेदत्वात्कारणेब्रह्मणिमानास्तीतिकिनाम्यमित्याह ॥ परेइति ॥ जलास्तेदेशकालतिपथाम्या रिसकारणम परलदशाकालेनितयाजगत्कारणमितिपद्यागुक्तवत्वयोपसद्दनम ॥ समवेपम्योस्त्यरोकोभिप्रायइतिराजापृच्छति ॥ जलादाविति ॥ १२ ॥ समुद्रस्य पर्यास्तनमत्कार्यत्वात्मत्कारणंभूमिर्वाम्वादिवासनिमित्तेश्वरयोरेपय परिणामस्पसकारणत्वम्।अक्षण कारणाप्रसिद्धेरद्वयतयासहकारिकारणाभावाच्चनहिपत्तस्याकारण पत्वमिर्मिवपम्यमदभिप्रेतम ॥ मचनत्वज्ञानाद्यागद्यपवस्तुसभावनापाएवानुवपादसंमोद्भवशक्यं त्वयात्वद्वैतमस्तुसवद्वैतबाधेनतत्वत परिचितमितिमस्तुबोधमित्याशयेनकु भउमरवाह ॥ इदानीमित्यादिना ॥ ११ ॥ पदिसर्वद्वैतबाधात्कारणरहितमजगदस्तीत्युक्ते कोभिप्रायस्तमाह ॥ मगच्छब्दार्थरहितमिति ॥ ब्रह्मसत्तैवभाग्जगतिप्रतीताजग

परेऽस्तंदेशकालांततयाजगदकारणम्॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥जलादौयत्तरगादितत्सकारणमस्तिहि॥३२॥ परेजगदहतादिना कारणमवम्यहम॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥इदानींतत्त्वतोज्ञातमेतत्सत्यमहीपते॥३३॥ इदजगदहतादिनेहकिंचिन्नविद्यते॥जगच्छब्दार्थ रहितजगद्ब्रह्मशिवात्मकम्॥३४॥ व्योम्न्येवनिर्मितशांतव्योमसूक्ष्मतरेणच॥ यथानभसिशून्यत्वंतथेदजगदीश्वरे॥३५॥ सदृशस्व स्वरूपणनवारूपेणकेनचित्॥ एवरूपजगदिदसम्यग्ज्ञातशिवभवेत्॥३६॥ सम्यग्ज्ञानप्रभावेणविषमप्यमृतायते॥ असम्यग्ज्ञात मशिवजगद्दुःखदम्परम॥३७॥ विषयुज्ज्ञामृतमपिभुक्तविपरसायते॥ ईदृशश्चयथावेत्तियथदेपचिदीश्वर॥३८॥ तत्तथैवाशुभव तितादृग्रूपतयाशिव॥ यथाज्वालाभ्रमाज्ज्वालाविचित्राकारविभ्रमे॥३९॥ तिष्ठत्यनन्यरूपैवब्रह्मसत्तातथैवहि॥ यत्परचित्स्वरूपेण स्थितमात्मनिमयपरम्॥४०॥तत्तेनेदइदेत्यादिजगदादीवलक्ष्यते॥ केवलपरमेवेत्थपरमंभासतेशिवम्॥४१॥अतोजगदहतादिप्रश्नए वतेनाचित॥ यद्वस्तुविद्यमानसत्प्रश्नस्तत्रविराजते॥४२॥ प्रेक्षितयत्तुनास्त्येवप्रेक्षाप्रश्नेनतत्रकिम्॥ सन्निवेशविनासत्तायथा ह्मानविद्यते॥४३॥

सत्ताभूत् सानुजमद्वाध्यस्सवत्यभिप्रायइत्यपन॥ १४॥पथाम्योम्न्येवम्योमोपिसूक्ष्मतरेणमायाम्योम्नानिर्मितगधर्वनगरमिथ्यात्वान्नित्यशांतम्योमसत्तयैवास्ति यथाऽशून्ये स्मिन्नभसिशून्यत्यत्तत्ससत्पवास्तितयाइश्वरमायाशबलेब्रह्मणिजमदित्यर्थ ॥१५॥ स्वस्वरूपेणचितन्यैकरसेनसदृशचिद्रूपमेवसम्यग्ज्ञातम्।अथवाकेनचिद्रूपेणजडरूपे णानसदपशून्यमेवनिज्ञानसन्तिशवब्रह्मैवभवत्॥ १६॥ नन्वशिवकथशिवभवेत्तमाह॥ सम्यगिति॥ १७॥ ददश विद्यासहायोऽविद्यासहायोवा॥ १८॥ यथाज्वाला निमित्तानिमद्ाप येपनै केर्यादूकारिरूपेणविविधमासताप्यनन्यरूपेणैवतिष्ठति॥ ३१॥ यच्चिरस्वरूपेणस्थितपरब्रह्मतदेवात्मनिमयपरमवबोधसमेनिवाभवबोधेननिमित्तेन॥ ४०॥ ४१॥ बाधरादर्पपृथिवपतिइत्यादित्यरूतयश्नस्यामवकाशएवेत्याह॥ अतइति॥ इतिप्रपदर्शनदृश्यारूपोविभ्रमत्मापस्यपञ्जुनइतिप्रश्नवनोचित॥ ४२॥ परिगम्यासत्वर्द्किपतत्पक्षासपटवनुरूपनइतिप्रश्नापिनकार्यइत्याह॥ प्रेक्षितमिति॥ तादृशमेक्षायानिर्विषयत्वेकथमितिमश्नस्यप्रकारस्यैवाभावादित्यर्थः॥ ४३॥

सस्थिति प्रश्नार्हैतिशेष· ॥ ४४ ॥ ननुयदिपृथिव्यादयोनसत्येवतर्हिकथंय पृथिव्यांतिष्ठन्पृथिव्याआंतरोयंपृथिवीनवेदयस्यपृथिवीशरीरय·पृथिवीमंतरोयमयत्येषतआत्मां
तर्याम्यमृनइत्यादिश्रुतेरनर्यामिणेश्वरेणप्रेर्यमाणाएवसर्वेभावा स्वस्वकार्येचमत्कुर्वतीतिवैदिकसिद्धांतस्तत्राह ॥ यन्मयाएवेति ॥ मायाशबलेश्वरमया सर्वेभावास्तेनमायाशब
लेश्वरेणैवमाययैवमिथ मामथ्यात्मनामेलनायसप्रेरिता सत पचभूतात्मकेपिदेहेमायिकमेवतत्तत्कार्यचमत्कारकुर्वंति ॥ यथामिथुनानिस्त्रीपुंसयुग्मानियौवनेकाममयानिकामे
नप्रेरितानिपरस्परसभोगेनपुत्राद्युत्पादनेनचमत्कुर्वंति ॥ यथावाबीजानिभूस्थानिवर्षोदकेनप्रेरितान्यंकुरोदयाच्चमत्कुर्वंतितद्वदितिपरेणान्वयः ॥ ४५ ॥ तथाआवृतचिन्मा
त्रमेवचिन्मात्रेणमायिकेननानात्मनैवनानेवभूत्वाअवधीयतेतत्तत्कार्यरूपेणपरिच्छिद्यते ॥ ४६ ॥ यथातदेवचिन्मात्रस्वात्मज्ञानात्मनास्वेनैवव्याप्तंपारमार्थिकात्मनाचम
त्कुरुतेतद्वत्ब्रह्मणएवब्रह्मभूतसर्गात्मनामायिकचमत्कारेतस्यैवतत्त्वज्ञानेनपारमार्थिकस्वरूपावाप्तिचमत्कारेच पूर्णमदः पूर्णमिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यते पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवा

तथाजगदहंभावंविनानेशस्यसंस्थितिः ॥ अकारणत्वान्नास्तीदंब्रह्मैवेत्थंविजृंभते ॥ ४४॥ अजृंभमाणमेवेदंजगत्त्वेनेवसंस्थितम् ॥ य
न्मयाएवतेनैवमिथःसंप्रेरिताशयम् ॥४५॥ चमत्कुर्वंत्यमीभावाःपंचकेमिथुनौघवत् ॥ चिन्मात्रएवचिन्मात्रंचिन्मात्रेणावधीयते ॥४६॥
नानात्मनैवनानेवस्वात्मज्ञानात्मनात्मवत् ॥ पूर्णात्पूर्णान्युद्धरंतिपूर्णात्पूर्णानिचक्रिरे ॥ ४७ ॥ भवंतिपूर्णात्पूर्णानिपूर्णमेवावशिष्यते ॥
चिन्मात्रमेवकचतियच्चिन्मात्रमयात्मनि ॥ ४८ ॥ अकचित्वैवतन्नामकचितंसर्गवेदनम् ॥ अहंचिताचिदेवादौभवतीवस्वयंततः
॥ ४९ ॥ अभवंत्येवरूपंस्वमत्यजंतीनिरामयम् ॥ तेजोमयमनाद्यंतंमनोरूपमनंतकम् ॥ ५० ॥ सम्राट्संसारमाभासिभवतीवस्वयंव
पुः ॥ पश्यत्यथसदेवेदंस्वरूपत्वात्सदेववा ॥ भावनाद्भूततामेतिदृश्यंभवतिचक्षणात् ॥ ५१ ॥

वशिष्यतइतिश्रुतिमर्थंतउदाहरति ॥ पूर्णादिति ॥ प्रलयेवासनामात्रशेषेणसर्वोपाधिप्रलयेमायाशबलेब्रह्मण्यप्ययप्राप्ताजीवाःकल्पादौभोजकादृष्टपरिपाकेपुनःस्वस्वव्यष्टि
समष्ट्युपाधीन्सर्गेणयदुद्धरंतितत्पूर्णादपरिच्छिन्नाद्ब्रह्मण·कारणात्पूर्णान्यपरिच्छिन्नब्रह्मरूपाण्येवकार्याणिमाययोद्धरंति ॥ स्थितिकालेचयदवांतरकार्यजातमैहिकामुष्मिक
भोगमोक्षसाधनानिचक्रिरेतदपिपूर्णादेवपूर्णान्येवचमाययाचक्रिरे ॥४७॥ ततोयत्तत्त्वज्ञानान्मुक्ताभवंतितदपिपूर्णादेवमायापगमात्पूर्णानिभवंति ॥ सहभेदभ्रमेणमायापगमे
पूर्णमेवावशिष्यतइतिश्रुतेस्तात्पर्यार्थइतिभाव· ॥ यच्चिन्मात्रमयात्मनिसर्गवेदनकचितंतच्चिन्मात्रेचिन्मात्रमेवाकचित्वैवकचितनामेत्यत्रान्वयः ॥ ४८ ॥ अहंप्रत्यगात्मरूपा
चिदेवसर्गादौस्वरूपमत्यजत्येवाभवत्येवस्वतश्चितास्वयमेवानंतकमनोरूपंभवतीव ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ततःस्थौल्यकल्पनेनाभासिसत्स्वयंभुव·सम्राट्संसारविराड्भावेनसंसरण
रूपंभवतीव ॥ अथव्यष्टिजीवभावेनेदंजगद्भ्रांत्यासदेवपश्यतिपरमार्थतोधिष्ठानंसदेववाजगतिपश्यतितद्दर्शनंभ्रांतिरित्यर्थः ॥ भूतताचतुर्विधभूतग्रामताम् ॥ ५१ ॥

उक्तमुपसंहरति ॥ शांतमिति ॥ एवमुक्तरीत्या शांतस्वभावत शब्दार्थाभ्यां नामरूपाभ्यां मुक्तमत एवाव्यपदेश्यस्वप्रकाशो योनुभवस्तदात्मतत्त्वमेकं वस्तु निजचमत्करणमायात रवलोकरूपसत्जगत्प्रसररूपतया जगदिव भूत्वा स्थितमित्यर्थ ॥ ५२ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठम॰ तात्पर्यप्र॰ नि॰ पू॰ षण्णवतितम सर्ग ॥ ९६ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ पूर्वप्राका रणदर्शनं जातमिति मार्जितम् ॥ विभाज्यत प्रयत्नतद्दृश्यवेदनताधित ॥ १ ॥ इत्थं विंशतितमश्लोकोक्तसमुद्रतरंगदृष्टांतस्तद्वातरवैषम्यं तद्दृश्यमार्जनोपयोगितयोपपादित इदानीमेकविंशतितमश्लोकोक्तहेमकटकदृष्टांततद्वातरवैषम्यं तथैवोपपादनीयमिति तत्कुंभो नुवदति ॥ हेमेति ॥ १॥२ ॥ अस्तु दृश्यासत्वतद्वसत्वे शुद्धचितस्तद्वदनस्वरूप मापन्नेति कथमिति राजा पृच्छति ॥ शिवइत्यादिना ॥ ३ ॥ नभोविस्तरसंसारालोकस्यतद्व्यस्तगंधर्वनगराविप्रकाशस्वरूपताप्रतीतिस्तत्वित्याशयेन कुंभ उत्तरमाह ॥ विस्तार मिति ॥ विस्तायत इति विस्तारतदधिष्ठानसन्मात्रमेवतस्यसाध्यस्तस्यसंवेदनसवित्प्रथेवमित्यति ॥ अतएवतद्व्यस्तभुवनतन्मात्रमधिष्ठानसन्मात्रमेवेति तद्वजगद्वपुर्व्यपदिश्यत इत्यर्थ ॥ ४ ॥ अथविज्ञानवादीभुवनादिरूपोयआंतरविज्ञानपरिणामएवसदस्याबाह्यार्थवद्वगम्यत इति मन्यत ॥ गौतमकणादकपिलपतंजलिप्रभृतयोबाह्यार्थं पृथिव्यादि

शांतजगत्प्रसररूपतयास्वभावशब्दार्थमुक्तमिदमव्यपदेश्यमेकम् ॥ वस्तुस्थितनिजचमत्करणावलोकरूपजगत्स्वरहितानुभवात्मत
त्त्वम्॥५२॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰च॰शिखिध्वजावबोधननामषण्णवतितम सर्ग॥९६॥ ॥९॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥
हेम्न्यस्तिदेशकालातेहत्यंजन्यजनिक्रम ॥ नकिंचिज्जायतेशांतान्नकिंचित्प्रविलीयते॥ १ ॥ स्वसत्तायांस्थितब्रह्मनबीजंनचकारणम्॥
शुद्धानुभवमात्रतत्तस्मादन्यन्नविद्यते ॥ २॥ किंचिज्जगदहंतादितदेवानंतमस्तिहि॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥शिवेजगदहंतादिमु
नेनास्तीतिवेद्म्यहम् ॥ ३ ॥ सर्गवेदनमाभातिकथमेतद्वदाशुमे॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥विस्तारतदनाद्यततत्सविदिवतिष्ठति॥ ४॥ तत्त
द्भुवनमत्यच्छंतत्तन्मात्रजगद्वपु ॥ नविज्ञानमयोर्थोस्तिनबाह्योनापिशून्यता॥ ५॥ वेदनामात्रसारत्वाद्यथाचित्सारउच्यते॥ द्रवत्व
सलिलस्येवचिदचित्त्वमकारणम् ॥६॥ स्वात्मनीशमनतत्तद्यथास्थितमवस्थितम्॥ प्रतियोगिव्यवच्छेदाभावत सत्वभावयो ॥७॥

पंचभूतमयं परमार्थभूतमस्तीति ॥ माध्यमिकस्तु शून्यमेवबाह्याभ्यंतरयोस्तद्ग्राहकभावेनसर्वस्याप्रथतेनवस्तुभूतं किंचिदस्तीति मन्यते ताव्यपाकुर्वन्नाह ॥ नविज्ञानमयइति॥ ५॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ वेदनेति ॥ सर्वेषांवादिनां कल्पना सत्यवेदनायामुपपद्यते नासत्यामिति न तस्याः शून्यताक्षणिकताजन्यताविनाशितापरिणतिर्वा कल्पयितुं किंचिदपि शक्यत इति वेद सारइत्यर्थ ॥ यथाचिदसारस्तथाउच्यते उपपादयत श्रणु दृष्टांत यथाद्रवत्वसलिलस्यरसस्तद्वत्सर्ववस्तूनां चैतन्यसार ॥ यदि चैतन्यनामवस्तु नस्यात्तर्हि साधकाभावात्सर्वं जगदस्ति नास्तीति व्यपदेशानर्हं कस्यादिति विभाव्यतामिति भाव ॥ एवरसभूतायाश्चित अचित्त्वमकारणनकारणैर्निरूपयितुं शक्यम् ॥ ६ ॥ त्वयायातस्याजगदात्मरूपताकथ मुपपादनीयमित्यत आह ॥ स्वात्मनीति ॥ सचिद्रूपस्वात्मनि जगदाकारेण प्रथने परमार्थचिन्मात्ररूपेण वा प्रथने ईशस्त्वमायया समर्थमतस्तद्यथासाविषयनिर्विषयमायया स्थितम् धर्मर्तात्याप्यवस्थितमित्यर्थ ॥ यदितत्स्वच्छास्वच्छोभयभावस्थितिसमर्थं तर्हि तस्य स्वच्छभावैकव्यवस्थता कुतस्तत्राह ॥ प्रतियोगीति ॥ सत्वमात्रस्य स्वभावो हि स्वच्छ भाव अस्वच्छभावस्तु तद्विरुद्धभाव सयदि स्वविरोधिन सत्वस्य व्यवच्छेदं कुर्यान्न कुर्याद्वा द्वेधापि स्वयं न सिध्यतीति सत्वतद्विरुद्धभावयो प्रतियोगिव्यवच्छेदाभावात् स्वच्छता याअसत्वात्सरमेसद्वस्तु निःस्वच्छभावैकव्यवस्थता सिद्धेत्यर्थ ॥ ७ ॥

ननुअस्वच्छभावस्यात्यतापलाप किमर्थक्रियते स्वच्छचिद्रूपमेवास्वच्छजगद्भावकारणतापत्तियोग्यमितिकुतोनकल्प्यतेतत्राह ॥यदीति ॥ चित्कौटस्थ्याद्वयत्वादिपरश्रुतिवि द्वदनुभवविरोधात्तथानकल्प्यतइतिभाव. ॥ ८ ॥ ९ ॥ चिदभ्यासपक्षविनासर्गस्योपायांतरेणोपपत्तिरेवनास्तीत्याह ॥ नचेति ॥ १० ॥ उत्थितमिव ॥ ११ ॥ तर्ह्यस्त्वकारण कमेवेदजगदितियदृच्छावादिपक्षनिरस्यति ॥ कार्यमिति ॥ १२ ॥ यदिसन्मात्रैकरसतर्हिकथजगच्चिज्जडरूपेणसद्रूपेणचद्वित्वैक्याद्यात्मकप्रतीयतेतत्राह ॥ व्योमपुष्पवदिति॥ खपुष्पवज्जद्याशोविकल्पमात्रमित्यर्थः ॥ अस्तुतर्हिचिद्रूपमेवजगत् ॥ तस्यचिद्रूपमेवब्रह्मकारणम् ॥ नचचिद्रूपैक्येइदकार्यमिदकारणमितिविभाजकाभाव. जन्मनाशयोरेव विभाजकत्वोपपत्तेस्तत्राह ॥ वस्त्विति ॥ नवाघटपटादिजागतवस्तुज्ञंचिद्रूपमुपपद्यते ॥ कुत. नाशैकनिष्ठत्वान्नाशनियतत्वात्॥चितोहिनाशोनचितासिध्यति ॥नाशकालेचि

असत्वात्तेनपरमेस्वच्छभावव्यवस्थता॥यदिकारणतापत्तियोग्यंशांतंपदंभवेत्॥८॥अनिंगितमनाभासमप्रतर्क्यंकथंभवेत्॥ अतो
नकारणंनैवबीजंब्रह्मकदाचन॥९॥कार्यस्यकस्यचिन्नामतेनसर्गोनविद्यते॥नचान्यथोपपत्तिर्हिसर्गस्यास्योपपद्यते ॥१०॥ चिन्मा
त्रकादृतेतस्माज्जडसर्गोनविद्यते ॥ यदिदंदृश्यतेकिंचित्तच्चिद्घनमिवोत्थितम् ॥ ११ ॥ अहंभावजगच्छब्दशब्दार्थरसरंजनम्॥ कार्यं
नकारणाभावात्पदार्थैतूपपद्यते ॥ १२ ॥ द्वित्वैक्याद्यात्मकंव्योमपुष्पवत्स्वानुभूतितः ॥ वस्तुनाशैकनिष्ठत्वान्नवाज्ञमुपपद्यते ॥ १३ ॥
उपलंभकरोनाशोजन्मनस्तस्यवाकुतः ॥ अथचैनंसदासंतंनित्यंनष्टंचवेत्सिवा ॥ १४ ॥ पदार्थौघंतदेवेत्थमेकरूपेपिकिंव्यथा ॥ उपलं
भस्तुयश्चायमेषाचित्तचमत्कृतिः॥१५॥ चित्तत्वमात्रसत्तास्तिद्वित्वमैक्यंचनास्त्यलम्॥ अतःपदार्थसत्तायाअभावेसतिभूपते॥१६॥
असंभवाद्भावनस्यनाहंताभावनास्तिते॥ अहंभावासंभवतश्चित्तमन्यत्किमुच्यते॥ १७॥

तःसत्वेनाशोक्तेर्निर्विषयत्वात् ॥ नापिजडेन तस्यसिद्धावप्यसमर्थत्वादित्यर्थ. ॥ १३ ॥ यदितुचितोनाशोचिद्रूपएवस्वपरप्रथायामन्यनिरपेक्षइतिकश्चिद्ब्रूयात्तत्राप्याह ॥ उपलभकरइति ॥ चिद्रूपःसविन्नाश.स्वजन्मनस्तस्यस्वप्रतियोगिनोवाउपलंभकरःप्रकाशक कुतः नहिस्वोत्पत्तिस्तत्पूर्वकालिकप्रतियोगिचिद्वानाशेनोपलब्धुशक्यते ॥ नचतदुभयानुपलभेतस्यनाश स्वयमुत्पन्नइत्यनुभवितुशक्यम् ॥ नचसाक्षिणातदुभयानुभवश्चितश्चिद्विषयत्वायोगादतस्तद्द्वयोत्पत्तिनाशयोर्जगतश्चजाड्यमेवेतिभावः ॥ एवजगतोजाड्यसिद्धेकारणानिरूपणादकारकोत्पत्तौसदैवजन्मस्यान्नित्यचनाशःस्यादुभयोरपिनिवारकाभावात् ॥ हेस्वभाववादिन्यदिनिष्प्रमाणकमनुभवविरुद्धमपीत्थमेवनित्योत्पत्तिनाशस्वभावमिदजगदितिवेत्सिअभ्युपगच्छसि ॥ १४ ॥ तर्हिश्रुतिविद्वदनुभवसिद्धेअखडचिदेकरूपेतस्मिन्नभ्युपगम्यमानेतवकिव्यथाकिमर्थपीडेत्यर्थः ॥ ननुयदिसर्वचिदेकरसतर्हिकथचिदचिद्विविधोपलभस्तत्राह ॥ उपलंभस्त्विति ॥ १५ ॥ तर्हिचिदन्यच्चित्तमेवद्वितीयस्यात्तत्राह ॥ अतइत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥

भिन्नताजीवब्रह्मभेदभिरचिद्व्यवस्थितादरूपवेदननाद्रूपभेदभ्रनास्ति ॥ १८ ॥ शुद्धचिद्रूपे सर्वथाद्वाभानकदापिजडपदार्थानामसिद्धेस्तद्भावनामयुक्तमहमितिजीवरूपमपिना
स्यचेनिश्चयमात्रैवपरिशिष्यतइत्यर्थः ॥ १९ ॥ तादृशात्मैवसत्यज्ञानमनंतब्रह्म नित्यविज्ञानमानंदब्रह्म ब्रह्मैवेदंविश्वमिदंवरिष्ठमित्यादिसर्ववेदार्थस्तद्भावनादेवतदनुभवादि
त्यर्थ ॥ तर्हितद्विवननरनुभयात्मिका अरवशाकारस्फत्ति सर्वथाचित्वास्त्यपरिशिष्यतेत्याशंक्याह ॥ चेतितेति ॥ ब्रह्मचिंतनयाचेतितब्रह्मार्थैकसत्यत्वाच्चिंतादिवृत्तिरपिस्वेद्ध
बाधनबाध्यत्वेननब्रह्मातिरिक्तपरिशेषप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ २० ॥ उक्तमर्थंफलेनोपसंहरति ॥ तेनेति ॥ तेनसर्वद्वैतबाधनत्वब्रह्मैवासि तद्ब्रह्मअशेषमनेकमेकमेवसंपन्नसर्वजगद्वासन्धू
न्यमव नयनिभासरूपाचिदपियथास्थितमविकृतमद्वयंतिनिरामयतत्त्वावशिष्टमित्यर्थः ॥ २१ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठ० तात्पर्यप्रकाशे नि० पू० सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥
चित्तनाम्नोनिबोधस्यदर्शाकारायचित्तरात् ॥ चेत्यासत्वाच्चित्तत्वमुक्तंवेतिवर्ण्यते ॥ १ ॥ ननुआलोकेसनिरूपादेरिवसत्येवचित्तेचित्तत्त्वमस्त्यस्यबाधप्रथादृश्यत्वेनासति ॥ तच

इतिचित्तमहद्रूपनास्त्यतोनचभिन्नता ॥ निर्वासनःशांतमनामौनीपरनभोमय ॥ १८ ॥ सदेहोवाविदेहोवाभावस्याप्यचलोपम ॥ सर्वथाशुद्धचिद्रूप पदार्थाभावसिद्धित ॥ १९ ॥ भावनाभावतश्चित्तनास्त्येवाहमितिस्वयम् ॥ एवंब्रह्मेतिवेदार्थभावनादनुभूतित ॥ चेतितार्थैकसत्यत्वाच्चिंतानामकविद्यते ॥ २० ॥ तेनासिनिर्मलमकारणमादिमुक्तंब्रह्मशाश्वतमशेषमनेकमेकम् ॥ शून्यंनिरामयमसत्सदनादिमध्यंसर्वजगच्चिदपिवस्तुयथास्थिततत् ॥ २१ ॥ ॥ इ० वा० वा० दे० मो० नि० पू० चू० शिखिध्वजप्रबोधननामसप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ चित्तनास्तीतिमेबोधोयथायुक्त्यास्फुटभवेत् ॥ तामन्यामथवाब्रूहियुक्तिनिपुणमया ॥ १ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ चित्तनास्त्येवहेराजन्कदाचित्किंचनकचित् ॥ यच्चेदंचित्तवद्भातितद्ब्रह्माभिधमव्ययम् ॥ २ ॥

इतिचित्तप्रदाकारवृत्तिकबाध्यतर्हिदीपनाशाद्यपुनरप्यप्रमाम ॥ किंचसचित्ताएवसचेतनाअचित्तास्तुचेतनालोकप्रसिद्धास्तथाविजीवन्मुक्तानष्टचित्तास्तर्हिमृतवाद्विसदचेत
ना स्युःपरम् ॥ नचतथादृश्यते ॥ किंचसतिचित्तेनिरतिशयानंदलक्षण परमपुरुषार्थं शास्त्रफलमनुभवितुशक्यनासति ॥ नचाननुभूयमानःकश्चित्पुरुषार्थोनामभवति ॥ किं
चब्रह्माकारचित्तमपिचित्तबाधतअप्यहा ॥ नाद्य ॥ स्वात्मनिक्रियाविरोधात् ॥ नहिशस्त्रदहन्त्यपि स्वात्मानमग्धुशक्नोति ॥ नद्वितीय ॥ तद्वाध्यस्यजगतस्तद्बाधकत्वायोगा
त् ॥ चित्तस्यपरिरक्षस्य तेर्बाधकत्वामसिद्ध सुन्दोपसुन्दन्यायानवतारात् ॥ ब्रह्मणस्त्वनादे सर्वसाधकत्वमेवनबाधकत्वमितिचित्तबाधोनिरर्थकोदुष्करःसमानुभवपराहतश्चे
त्याद्याशंकानिरासनबोधदार्ढ्यकामोराजापृच्छति ॥ चित्तमिति ॥ तामायुक्तामेवयुक्तिविशदीकृत्यब्रूहि ॥ अथवातदन्यांतदुपयुक्तांमदीयसर्वाशंकानिवारणसमर्थांयुक्ति
मित्यर्थ ॥ निगमदम ॥ १ ॥ तत्रसर्वदोषपरिहारेणचित्तबाधोपपादिकांयुक्तिमकुंभश्चित्तासत्त्वतदधिष्ठानब्रह्ममात्रसत्यत्वप्रतिजानीते ॥ चित्तमिति ॥ कदाचित्काले
चिदर्थाकिंचित्स्वात्मनापिचित्तनास्ति ॥ २ ॥

तांयुक्तिमाह ॥ अतइति ॥ यत.सर्वंचित्तादिजगदज्ञानात्मकंज्ञानेनाज्ञानबाधेनहेतुनानविद्यतेअतोहेतोरित्यर्थः ॥ अयंभावः ॥ भवेदयंस्वात्मनिक्रियाविरोधोयद्यज्ञानबाधा च्चित्तादिबाधोन्यःस्यात् ॥ अज्ञानबाधएवतुसर्वतत्कार्यंतत्सवधावरणविक्षेपादिसर्वनिवृत्तिरूपस्तस्मिन्सतिचित्तनास्त्येवेतिप्रतिज्ञातार्थोऽर्थसिद्धएव ॥ अतएवनपुनराध्यादि दोषप्रसक्तिरज्ञानस्यैवसर्वाध्यप्रयोजकस्यापगमात् ॥ स्वप्रकाशपूर्णानंदपरिशेषेणनिरतिशयपुरुषार्थसिद्धेश्च ॥ नचचित्ताधीनाचेतनतांकित्वभिव्यक्तचिदधीनासाचजीव न्मुक्तेषुचित्तनाशेप्यस्त्येवेतिनाचेतनत्वप्रसंगः ॥ नचचित्तनाशेतत्कृताचिदभिव्यक्तिरपैति ॥ अनभिव्यक्तेरज्ञानावरणकृतत्वेनतदपगमेचितोभिव्यक्तेःस्वाभाविकत्वेनानपाया त् ॥ नहिवायुनाघनापसारणेनकृतासूर्याभिव्यक्तिःशरदिवायूपरमेअपैतीतिसर्वदोषपरिहारइति ॥ ३ ॥ प्रथमप्रतिज्ञासमर्थितांनिगमय्यद्वितीयामुपादत्ते ॥ नास्त्येवेति ॥ त त्समर्थनाय यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकपश्येदितिश्रुतिप्रमाणयति ॥ केनेति ॥ ४ ॥ ननिरोधोनचोत्पत्तिर्नबद्धोनचसाधकइतिश्रुतिरपितत्रमानमित्याशयेनाह ॥ महाप्र लयेति ॥ महाप्रलयःप्राकृतस्तदुत्तरेपुराणादिप्रसिद्धेसर्गादौयदिनोदितमेवर्ताहिचित्तनास्त्येवेतिप्रतिज्ञावाक्येत्वयाकथयच्चेदचित्तवद्वार्तातिनिर्देशःकृतस्तत्राह ॥ निर्देशस्त्विति

अतोऽज्ञानात्मकंयत्तज्जगदेवनविद्यते॥ तत्राहंत्वंतदित्यादिकल्पिताःकलनाःकुतः॥३॥ नास्त्येवजगदेवेदंयच्चेदंकिंचनोदितम्॥ ब्रह्मै वास्तीहसकलंकेनतद्बुध्यतेकथम्॥ ४॥ महाप्रलयसर्गादावेवेदंनोदितंजगत्॥ निर्देशस्त्विदमित्यत्रत्वद्बोधायमयाकृतः॥ ५॥ उपादा नात्मकादीनांकारणानामभावतः॥ अकारणंचभावानामशेषाणांत्वसंभवात्॥ ६॥ एवमज्ञानबुद्ध्यात्मजगत्तस्मान्नविद्यते॥ तस्मा द्यदिदमाभातिभासनंब्रह्मनेतरत्॥ ७॥ अनाख्येनाकृतौदेवेकरोतीदमितित्वसत्॥ भाषितंनोपपत्त्यात्मनसत्यंनानुभूयते॥ ८॥ अना ख्योप्रतिघःस्वात्मानिराकारोयईश्वरः॥ सकरोतिजगदितिहासायैववचोऽधियाम्॥ ९॥ अनेनैवप्रयोगेणराजंश्चित्तंनविद्यते॥ जग देवनसत्साधोकुतश्चित्तादितद्गतम्॥ १०॥ चेतोहिवासनामात्रंवास्येतुसतिवासना॥ वास्यंजगत्तदेवासदतश्चित्तास्तिताकुतः॥ ११॥ यदिदंकचतिब्रह्मस्वयमात्मात्मनात्मनि॥ कृतंतस्यैवतेनैवचित्तमित्यादिनामकम्॥ १२॥

॥ ५ ॥ पूर्वोक्तयुक्तिरप्येतत्साधनसमर्थेत्या शयेनाह ॥ उपादानेति ॥ ६ ॥ द्वितीयप्रतिज्ञानिगमयति ॥ तस्मादिति ॥ ७ ॥ ननुयदिसर्गादिनास्त्येवतर्हितदात्मानंस्वयमकुरुतएकोवशीसर्वभूतांतरात्मा एकंबीजंबहुधायः करोति कर्त्ताभोक्तामहेश्वरइत्यादिश्रुतिस्मृतिवादानाकागतिरितिचेन्नेहनानेतिश्रुत्यपेक्षितनिषेध्यसमर्पणेनाद्वैतव्युत्पादनार्थवादत्वेनगतिर्नतत्त्वार्थतेत्याशयेनाह ॥ अनाख्ये इति ॥ अनाख्येनामरहितेअनाकृतौरूपरहितेयुक्तिशून्यत्वान्नोपपत्त्यात्मनिष्कलंनिष्क्रियमित्यादितात्त्विकश्रुतिविद्वदनुभवबाधितत्वान्नसत्यलौकिकैरपिनानुभूयते ॥ ८ ॥ शीतवातादिप्रतिघातवारणायगृहादिनिर्माणप्रसिद्धम् ईश्वरस्त्वप्रतिघःकरोतीतिअधियांतात्पर्यशून्यानामर्थवादानासर्वज्ञस्यतथाचेष्टोक्तिर्हासायैवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवंजगत्स र्गासिद्धौप्रतिज्ञातार्थसिद्धिरित्याह ॥ अनेनैवेति ॥ यदाजगदेवनसत्तदातदंतर्गतचित्तादिकुतःसदित्यर्थः ॥ १० ॥ जगदसत्वेविषयासत्त्वादपिचित्तासत्त्वसिद्धिरित्याह ॥ चेतो हीति ॥ वास्येवासनाकर्मणिविषये ॥ ११ ॥ तर्हिचित्तादिव्यवहारस्यकोविषयइतिचेन्मायोपहितब्रह्मैवेत्याह ॥ यदिदमिति ॥ नाम्नासंघोनामकम् ॥ १२ ॥

यतोहिवासनामामयमितिश्लोकम्व्याचष्टे ॥ जगदिति ॥ दृश्यंवास्यमितिदर्शनानुसारिणीवासनेतिघोतनार्थम् ॥ कारणाभावतइतिविषयबाधेनिर्विषयवासनास्थित्ययोगादिति
भाव ॥ १३ ॥ यदिदंकथनीतिश्लोकमपिपरमार्थदृशातत्फलकथनपरतयाव्याचष्टे ॥ अतइति ॥ १४ ॥ मायातत्त्वदृशाविव्याचष्टे ॥ यत्किंचिदिति ॥ परमाकाशरूपेपि
दादर्शोयत्किंचिदनिर्वचनीयमायारूपम् ॥ इयदस्यम्म ॥ १५॥ अशेषानर्थकारिणीअहंजगदित्येषामतिप्रतिपत्तिर्मेतस्यास्थिणोममस्वप्नवन्मिथ्यैवाभाति नूननिश्चयेनेत्यर्थः॥१६॥
॥ १७ ॥ १८ ॥ यदिनोत्पन्नतर्हिजगदनादिनित्यमेवास्त्विमस्याभाह ॥ लोकेति ॥ दृश्यस्यवस्तुनश्चानादित्वजन्मादिविक्रियारहितत्वयाकीदृश्यवालोकतोवाशास्त्रतोवा
स्वानुभवतोपिवानोपपद्यतइतिपरेणान्वयः ॥ १९ ॥ साकारस्यस्थूलस्यप्रतिघातयोग्याकृतेश्चास्यजगतोलोकशास्त्रानुभूतिभिः सिद्धामहाप्रलयादयोष्टक्रमेणाप्रलयांताविं

जगद्दृश्यमिदंवास्यतदेवोत्पन्नमेवनो ॥ कारणाभावतःपूर्वमेवातश्चित्तताकुत ॥ १३॥ अतश्चिद्व्योममात्रात्मपरमाकाशनामकम् ॥
स्फारवेदनमेवेदकथंत्यस्तिकुतोजगत् ॥ १४ ॥ यत्किंचित्परमाकाशइवस्वकमायते ॥ चिदादर्शनजातत्वान्नचित्तनोजगत्क्रिया
॥ १५॥ अहंत्वजगदित्येषाप्रतिपत्तिर्नवास्तवी ॥ मिथ्यास्वप्नइवाभातिनूनमेऽशेषकारिणी ॥ १६ ॥ वास्यस्यजगतोऽभावाद्यतोना
स्त्येववासना ॥ अतस्तदात्मकचित्तंकीदृशंककृत कथम् ॥ १७॥ अप्रबुद्धैरवगतंचित्तदृश्यमिदंजगत् ॥ असद्वित्तनिराकारपूर्वमुत्पन्न
मेवनो ॥ १८ ॥ नोत्पन्नकारणाभावात्सर्गादावेवसर्वदा ॥ लोकशास्त्रानुभवतोनचदृश्यस्यवस्तुन ॥ १९ ॥ अनादित्वमजत्ववास्थैर्यं
वाप्युपपद्यते ॥ साकारस्यास्यजगतःस्थूलस्यप्रतिघाकृते. ॥ २० ॥ समस्तकारणाभावाल्लोकशास्त्रानुभूतिभिः ॥ युज्यतेचनिराकर्तुंन
महाप्रलयादय ॥ २१ ॥ शास्त्रानुभववेदाश्चसिद्धांतैस्तेत्रयोपिवा ॥ प्रलयाश्चनसंतीतिवक्त्युन्मत्तकएवच ॥ २२ ॥ लोक शास्त्राणिवे
दाश्चप्रमाणंयस्यनोमतेः ॥ असन्मोल्पतिमूढःससज्जनजनसंश्रयेत् ॥ २३॥ नचस्वप्रतिघस्यास्यदृश्यस्याप्रतिघःक्वचित् ॥ कारणंभवितुंश
क्तसाकारस्यनिराकृति ॥ २४ ॥ इत्यमालक्ष्यमाणंतत्तदेवसततमुने ॥ नयनार्थंक्रियाकारिभवेन्नेत्यमिदंजगत् ॥ २५॥

कारानिराकर्तुंयुज्यतेनिराकरणोपपादकसमस्तकारणाभावादित्यन्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ लोकवेदप्रमाणद्वेषिणेविद्दर्भिर्हिष्कार्यतैवस्यादित्याह ॥ लोकइति ॥ अ
सन्नश्चेवलछोकमाशास्त्रमयेभ्यश्चावकिम्पोप्यतिमूढः॥ २३ ॥ तर्हिमुत्पुक्त ब्रह्मकारणतापक्षएवाभ्युपगम्यतांतत्राह ॥ नचेति ॥२४॥ निराकारब्रह्मकारणकत्ववादिभ्यास्तुभ्रु
तलदनभ्यत्वमारभमरम्यादिभ्यश्चस्यादिवादरायणन्यायेनजगतोब्रह्मतास्विकस्वभावतायामेवतात्पर्यमितिमागुक्तमेव ॥ इत्थंब्रह्ममात्रतयामालक्ष्यमाणजगद्व्यवहारेमूलत्वा
नयनार्थक्रियासमर्थभवस्येवेतिनलोकविरोध ॥ परमार्थतोब्रह्मीभूतमेवेतिनमूलदृष्टिपसिद्धरूपमन्येनमेदविरोधोपीत्याशयेनाह ॥इत्यमिति॥इत्यमसिद्धरूपम् ॥ २५ ॥

पूर्वात्पूर्वंचतन्निरंशंचतस्येतिपूर्वात्पूर्वनिरंशतः॥षष्ठ्यंतात्सार्वावि
इदानींसर्वसर्गश्रुतीनांनेतिनेतीत्यादितन्निराकरणश्रुतीनांचतात्पर्यंपिंडीकृत्योपसंहरति॥ तस्मादित्यादित्रिभिः॥ जगदिवक्षणंयावदज्ञानकालज्ञातमितिसर्वसृष्टि
भक्तिकर्त्तासि॥ २६ ॥ सर्वरूपस्यपूर्णस्वभावस्यब्रह्मण.स्वतोविनैवशास्त्रंयदात्मकचनंतत्स्वकवपुःस्वरूपमेवसर्गप्रलयरूपधृकू इतिनेतिनेतीत्यादिद्वैतनिषेधश्रुतेस्तात्पर्यार्थइतियोज्यम्॥ २७॥२८॥
श्रुतीनामर्थः॥ तदेवस्वरूपक्षणांतरेतत्त्वमस्यादिशास्त्रमनुसृत्यबुद्धंसद्ब्रह्मैवनिर्गतद्वैतात्मनिस्वभावेआस्तेइ इदमज्ञदृष्टरूपंतुअत्यंतासत्वान्नानाअनानापिचन॥ अतोयथास्थितंव्य
अतःशास्त्रीयबोधात्॥ २९॥ एवंज्ञातसर्वंजगत्प्रशांतंसन्निरालंबनिराधारमजयथास्थितसद्ब्रह्मैव॥

तस्मादिदंनिरंशस्यचिद्व्योम्नोप्रतिघाकृतेः॥ निराकृतेरनंतस्यपूर्वात्पूर्वनिरंशतः॥ २६॥ ब्रह्मणःसर्वरूपस्यशांतस्यात्तस्ययत्सममम्॥ स्व
तएवात्मकचनंसर्गप्रलयरूपधृक्॥ २७॥ स्वकंवपुश्चतेनैवज्ञातंजगदिवक्षणात्॥ क्षणांतरानुबुद्धंसद्ब्रह्मैवास्तेनिरात्मनि॥ २८॥ ब्रह्मै
वेदमतःसर्वंक्वचिन्नजगदादिधीः॥ क्वाचित्तादिक्वचित्तादिक्वद्वैतैक्यादिकल्पना॥ २९॥ सर्वंनिरालंबमजंप्रशांतमनादिरित्यात्मयथा
स्थितंसत्॥ इदंतुनानेवनचाप्यनानायथास्थितंतिष्ठसुकाष्ठमौनम्॥ ३०॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मो०नि०पू०चू० शिखिध्वजाव
बोधनंनामअष्टनवतितमःसर्गः॥ ९८॥ ॥ ७॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥नष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्महामुने॥ स्थि
तोस्मिगतसंदेहोविश्रांतमतिरात्मवान्॥ १॥ ज्ञातज्ञेयोमहामौनीतीर्णमायामहार्णवः॥ शांतोहमनहंरूपोज्ञःस्थितोस्मिनिरामयः
॥ २॥ अहोनुसुचिरंकालंप्रभ्रांतोहंभवांबुधौ॥ स्थानमक्षयमक्षुब्धमधुनाप्राप्तवानहम्॥ ३॥ एवंस्थितेमुनेनास्तिसाहंतादिजगत्त्रय
म्॥ मूर्खबुद्धमिदंभातियत्तद्ब्रह्मेतिवेद्म्यहम्॥ ४॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥ जगदेवनयत्रास्तेतत्राहंत्वंविभासनम्॥ इत्थमंबरसंसारक्वकु
तःकीदृशःकथम्॥ ५॥ यथास्थितव्यवहृतिर्मौनीशांतमनामुनिः॥ सौम्यार्णवोदरावर्त्तपरिस्पंदवदास्वभो॥ ६॥

॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू०अष्टनवतितमःसर्ग.॥ ९८॥ ॥ ७॥ ॥ प्र
वहरंस्त्वत.सुकाष्ठमौनोवागादिव्यापारशून्यस्तिष्ठेत्यर्थः॥ ३०॥ एवंबोधितोराजाउपदेशजन्यज्ञानेनसर्वसंदेहादिबीजस्याज्ञानंनष्टमित्यभिलप्यदर्श
बुद्धोपिनरेंद्रोत्रभूयःकुंभेनबोध्यते॥ स्थूणानिखननन्यायाद्बोधोस्यसुदृढोस्त्विति॥ १॥ मूर्खबुद्धमिदंसाहंतादिजगत्त्रयंनास्ति॥ ४॥ कुंभस्तदुक्तमेवानुमोदमानउवाच॥ ज
यति॥ नष्टइत्यादिना॥ विस्मृतात्मनःसाक्षात्कारएवस्मृतिरित्युच्यते॥ १॥ २॥ ३॥ सौम्यार्णवोदरेप्रशांतोयआवर्त्तपरिस्पंदस्तद्वदास्वतिष्ठ॥ ६॥
गदेवेत्यादि॥ अंबरसंसारोगंधर्वनगरव्यवहारः॥ किंदृत्तान्यधिकरणनिमित्तदृष्टांतप्रकारप्रतिक्षेपार्थानि॥ ५॥

१ पूर्वादित्यस्यैकदेशान्वयेनित्यसापेक्षत्वात्समासः॥ अथवापंचम्यलुकूछांदसः २ पुंस्त्वमार्षम्

शब्दार्थात्मशब्दार्थस्वरूपं तु नभोमयशून्यमेव ॥ ७॥ चिच्चमत्कृतिनामकपदात्मरूपं न भासते केवलं कचकचायते स्वचाकचक्येन दीप्यते ॥ ८॥ यथा नभसि अवाङ्मुखी इन्द्रनीलकटाहाकारसन्निवेशदृष्टेर्विवेकदृशा शान्तौ तथा असौ आलोककचनमस्य वस्तुत इत्यर्थः ॥ ९॥ यथा असमस्य अहंकारात्मा स्वयम्भूः संकल्पमात्रं तथा स्वयमस्य अहंकारोपि ॥ एतौ समष्टिव्यष्टिबन्धमोक्षावित्येतौ तदभिमानतत्परित्यागवेदनायत्तौ ॥ १०॥ तदेव स्पष्टमाह ॥ अहमित्येवेति ॥ ११ ॥ कोसौ मोक्षस्तमाह ॥ यदिति ॥ सदापर्यायेण सतां बन्धमोक्षसंकल्पानां साक्षिभूतस्वरूपवेदनं तदेव सद्ब्रह्म केवलत्वं कैवल्यं च कथ्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ सिद्धिर्मोक्षः ॥ आपदो बन्धः ॥ सत्यमहमेवानहमिति शुद्धकैवल्यात्मबोधवान्भव ॥ १३ ॥ शु

ब्रह्मरूपमिदं शान्तमित्थमस्ति यथास्थितम् ॥ अहं जगदिदं चेति शब्दार्थात्म नभोमयम् ॥ ७ ॥ इदमाद्यन्तरहितसर्वसंसारनामकम् ॥ चिच्चमत्कृतिनामात्मनभः कचकचायते ॥ ८ ॥ सन्निवेशदृश शान्तौ तदस्ति कनकं यथा ॥ जगदाद्यर्थसंशान्तौ ब्रह्मैव विद्यते तथा ॥ ९ ॥ यथा स्वयंभूः संकल्पः स्वयं नाम तथैव हि ॥ एतौ स्ववेदनायत्तौ बन्धमोक्षौ व्यवस्थितौ ॥ १० ॥ अहमित्येव संकल्पो बन्धायातिविनाशिने ॥ नाहमित्येव संकल्पो मोक्षाय विमलात्मने ॥ ११ ॥ यद्बन्धमोक्षसंकल्पशब्दार्थानां सदा सताम् ॥ स्वरूपवेदनं तत्सत्केवलत्वं च कथ्यते ॥ १२ ॥ अनहंवेदनं सिद्धिरहंवेदनमापदः ॥ सोहमेवानहमिति शुद्धबोधो भवात्मवान् ॥ १३॥ असंकल्पनमात्रेण सम्यग्ज्ञानोदयात्मना ॥ संकल्पः क्षीयते सिद्धः स्वयमेवासदात्मकः ॥ १४॥ अप्रतर्क्ये स्वरूपे हि नास्ति कारणता शिवे ॥ कारणाभावतः कार्यपदार्थोपि न विद्यते ॥ १५॥ पदार्थाभावसंसिद्धौ वेदनं नोपपद्यते ॥ कारणाभावतो नित्यमहंभावस्य नोदयः ॥ १६॥ अहंभावानुदयतः संसारः कस्य कीदृशः ॥ संसाराभावतः सर्वं परमेवावशिष्यते ॥ १७॥ यदिदं भासते तत्तत्परमेवात्मनि स्थितम् ॥ परं परे परापूर्णं सममेव विजृंभते ॥ १८ ॥ तेन निस्तिमितं सर्वं शिलाकीर्णमिवाचलम् ॥ विद्धि रश्मिमयाकारमिव ब्रह्म जगत्स्थितम् ॥ १९ ॥

द्बोधस्य संकल्पक्षयात्सिध्यतीत्याह ॥ असंकल्पनेति ॥ १४ ॥ शुद्धस्य कारणत्वासंभवात्सर्वपदार्थाभावस्तदभावनिश्चयात्संकल्पक्षयः संकल्पनाशादहंभावक्षयस्तत्क्षयाज्जीवभावादिसंसारक्षयस्ततः ब्रह्ममात्रावशेष इति क्रममाह ॥ अप्रतर्क्ये इति त्रिभिः ॥ १५॥ १६ ॥ १७ ॥ भागपि यदिदं जगदाकारेण भासते तत्परमार्थतो ब्रह्मैव तथास्थितं तत्स्वबोधेन घनापूर्णं किन्तु परे स्वभावे स्थितं परमेव परेण पूर्णं समं स्वरूपमेव विजृंभते प्रकटीभवति ॥ १८ ॥ तेन सर्वैकरूपत्वेन हेतुना ॥ वज्रशिलया कीर्णं निबिडितं वज्रशिलोदरमिवाचलं दृढं ॥ तमश्च यद्ब्रह्म जगत्स्थितं तद्ब्रह्म अविरश्मिमयमर्त्तावेवाकारसदृशमिव ॥ १९ ॥

मुक्तौतर्हिकथस्थितंतदाह ॥ पुरइति ॥ सदेवसददर्शनादसन्मयम् ॥ २० ॥ कथंतर्ह्यचलेजगत्स्पंदप्रत्ययस्तत्राह ॥ छायेति ॥ यथावज्रशिलोदरेप्रतिबिंबपुरुषोऽस्पंदमानए
मुक्तौतर्हिकथस्थितंतदाह ॥ पुरइति ॥ सदेवसददर्शनादसन्मयम् ॥ २० ॥ कथंतर्ह्यचलेजगत्स्पंदप्रत्ययस्तत्राह ॥ छायेति ॥ यथावज्रशिलोदरेप्रतिबिंबपुरुषोऽस्पंदमानए वमुक्तौतर्हिकथस्थितिंतदाह ॥ पुरइति ॥ सदेवसददर्शनादसन्मयम् ॥ २० ॥ निर्वाणहेतुत्वान्निर्वा

वस्पदेतेतद्वत्स्पदि ॥ २१ ॥ सम्यग्ज्ञानप्रबोधस्योदयेबाह्यारूपालोकाआतरामनस्काराश्चनीरसानिःसाराइत्यागमप्रमाणजास्थिरभावनाभवतितामेवनिर्वाणहेतुत्वान्निर्वा णविदु ॥ २२ ॥ जगच्छब्दार्थरहितयःपश्यतिसपश्यतीतियदुक्तनद्दृष्टांतैर्विवृणोति ॥ यथेति ॥ खगत प्रकाशोयथादीपाद्याकारसन्निवेशविनास्तियथावाकटकादिसन्निवे शनिर्मुक्तहेमास्तितथाजगदप्यसन्निवेशब्रह्मास्तीतिसभावनीयमित्यर्थ ॥ २३ ॥ रूपालोकमनस्काराइत्येतदपिविवृणोति ॥ नीरसाइति ॥ ब्रह्मरूपिणोबोधाद्ब्रह्मभूतस्यजग तोजगत्प्रत्ययकारिणोरूपालोकमनस्कारानीरसा'कोर्थ असदाभासाभवतीत्यर्थ' ॥ २४ ॥ यथाबहून्यपितरंगादीनिसमुद्रेऊर्मिशब्दार्थरहितमंबुमात्रभवतितथाबहून्यपिव स्तूनिज्ञानोदयेनिसर्गवद्ब्रह्मैकमेवभवतीत्यर्थ ॥२५॥ सर्गशब्दार्थभेदबाधेसर्गपरब्रह्मणोरैक्यमेवेतिव्यतिहारेणद्रढयति ॥ सर्गएवेति॥हियस्मात्एषएवसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रौत

पुरःसंकल्पकेनष्टेसंकल्पनगरस्ययत्॥ रूपंतद्विद्धिजगतःखादच्छंसदसन्मयम्॥२०॥ छायापुरुषवत्स्पंदिशांतंनिर्मननंजगत्॥ जगच्छ ब्दार्थरहितंयःपश्यतिसपश्यति॥२१॥रूपालोकमनस्कारानीरसागमभावना॥सम्यग्ज्ञानावबोधस्यनिर्वाणंवैविदुर्बुधाः॥२२॥ यथा स्तिवातोनिःस्पंदोयथास्तिखगतोपिवा॥ यथाहेमासन्निवेशमस्तिब्रह्मजगत्तथा॥२३॥नीरसाअसदाभासाजगत्प्रत्ययकारिणः॥रूपा लोकमनस्काराःसंतीमेब्रह्मरूपिणः॥ २४॥ ऊर्मिशब्दार्थरहितंयादृगंबुबहून्यपि॥ सर्गशब्दार्थरहितंनादृग्ब्रह्मनिसर्गवत्॥ २५॥सर्गएव परंब्रह्मपरंब्रह्मैवसर्गदृक्॥ सर्गशब्दार्थरहितोवाक्यार्थस्त्वेषशाश्वतः॥२६॥ ब्रह्मशब्दार्थसंपत्तौसर्गशब्दार्थधीःकृता॥सर्गशब्दार्थसंसि द्धौब्रह्मशब्दार्थधीःकृता॥ २७॥ समस्तशब्दशब्दार्थभावनाभावनोदयम्॥ शुद्धंतिष्ठतिचिद्व्योमब्रह्मशब्देनकथ्यते॥ २८॥सम्यग्दर्शन संसिद्धावुभयोरप्यवेदने॥यच्छिष्टमजरंशांतंततोवाग्विनिवर्त्तते॥२९॥ संशांतसर्वात्मकवेदनौघमस्तीदमेकात्मकस्वस्वरूपम्॥यथा स्थितंसर्वजगत्स्वरूपंपाषाणरूपंचपरंज्ञरूपम्॥३०॥ ॥इ॰वा॰वा॰दे॰मो॰नि॰पू॰चू॰ शिखिध्वजावबोधनंनामनवनवतितमः सर्गः॥९९॥ ॥छ॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥एवंचेत्तन्ममहाबुद्धेयादृशंकारणंपरम्॥कार्यंतादृशमेवेदंजगदित्येववेद्म्यहम्॥ १॥

वाक्यार्थः ॥ २६ ॥ बृहणाद्ब्रह्मेतिब्रह्मशब्दस्यार्थसंपत्तावेवसर्गशब्दार्थधीर्लोकेकृता एवंसर्गोनामरूपयोर्विसर्गस्त्यागइतिसर्गशब्दार्थसंपत्तौत्रिविधपरिच्छेदनिवृत्तेर्बृह धात्वर्थानुसारिब्रह्मशब्दार्थताकृतेत्यनयोरेकार्थतैवेत्यर्थ' ॥ २७ ॥ ब्रह्मशब्दस्यतर्हिशब्देवस्तुनिकथंप्रवृत्तिस्तत्राह ॥ समस्तेति ॥ अल्पस्यापिपरिच्छेदस्याभ्युपगमेबृहधात्व र्थसंकोचापत्तेरशब्दशब्देनेवतादृशमेवब्रह्मशब्देनकथ्यतइत्यर्थ. ॥ २८ ॥ अथवाजगच्छब्दस्येवब्रह्मशब्दस्यापिवाच्यार्थवदनोत्तरलक्षणयाअखंडार्थसम्यग्दर्शनससिद्धौ यच्छिष्टवस्तुततोब्रह्मशब्दादिवागपिनिवर्त्ततइत्यर्थ. ॥ २९ ॥ हेराजन्इदंसर्वंजगत्स्वरूपंयथास्थितयदस्तितदप्यतिदृढत्वाद्वज्रपाषाणरूपंपरब्रह्मस्वरूपमस्त्येव ॥ यदापीदंजग दज्ञानेनसशांतसर्वात्मकवेदनौघसंपन्नंतदापिएकात्मकस्वस्वरूपसदस्त्येवेतिब्रह्मजगतोरैक्यैवसत्तेतिनकस्याप्यसत्त्वमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम॰तात्पर्यप्रकाशेनि॰ पू॰नवनवतितमःसर्गः ॥ ९९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ वार्यतेब्रह्मवत्सत्त्वंजगतोब्रह्मसत्तया ॥ जन्मादिविक्रियाऽस्पृष्टब्रह्मैवसदितीर्यते ॥ १ ॥ यदिब्रह्मजगतोरैक्यैवसत्तातर्हितयासत्त याब्रह्मेवजगदपिपरमार्थसत्यंकिंनस्यात् मिथ्यावस्तुनोहिकारणदुर्निरूप सत्यस्यतुसत्यब्रह्मैवकारणंसंभवतितुल्यत्वादितिराजाशंकते ॥ एवंचेदिति ॥ १ ॥

सत्यमायाशबलशुद्धस्यसत्तयैवभगवस्मसत्ताकजगत कारणभवेत् ॥ यत्तुनिर्गुणपरसत्तानुपजीविअद्वयत्वात्पूर्वकालाभावेनपूर्ववृत्तित्वशून्यनिर्विकारत्वात्तस्मातकार्यंकुतोभवे यनतस्मसत्ताकस्याबित्यथ ॥१॥अस्तुतर्हितत्रस्थितमायाशबलमेवजगत कारणमितिचेत्तत्राप्याह ॥ नेहेति ॥इहनिर्विशेषेमायाशबलकारणतत्कार्यंजगच्चनास्ति ॥ मायाद स्यैषमायातच्छबलतत्कार्याणांसद्भावोपगमात्परमार्थदृष्ट्यातुसर्वमिदंजगच्छांतमजमेवेत्यर्थ ॥ तथाचोक्तवार्तिके ॥ अविद्यास्तीत्यविद्यायामेवासित्वाप्रकल्प्यते ॥ ब्रह्मद स्यात्वविषयनकथचनयुज्यतइति ॥ ३ ॥ अजातेनयसादृश्यमसक्तिरित्याह ॥ जायतइति ॥४ ॥ कुतोनजायतेतत्राह ॥ बीजमेवेति ॥ तत्रबीजाभावेऽपितद्देवबीजांकिनस्या त्तत्राह ॥ अप्रतर्क्यमिति ॥५॥कुतस्तत्रबीजादिहेत्वभावइतिचेत्प्रमाणसिद्धतद्धेतुदेशकालाभावादित्याह ॥ देशेति ॥ तर्हिब्रह्मगोचरप्रमैवतत्रहेतूपादानकारणगोचरास्तुन वि रोधादित्याह ॥ अकर्त्रिति ॥ यस्यप्रमाणस्याकर्तृकर्माविकारकमात्रविरोधिब्रह्मविषयस्तेनहेतूपादानकारणयोःप्रमाजायतइतिकथवक्तुंशक्यमित्यर्थ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अत

॥ कुम्भउवाच ॥ ॥ यत्रकारणतानस्यकार्यंतत्रुपपद्यते ॥ यन्नकारणमेवादौतस्मात्कार्यंकुतोभवेत् ॥ २ ॥ नेहास्तिकारणंकिंचिन्नच कार्यंकदाचन ॥ विद्यमानमिदंसर्वंसर्वंशांतमजंजगत् ॥ ३ ॥ जायतेकारणात्कार्यंयत्तत्कारणवद्भवेत् ॥ यन्नजायतएवेहतस्मिन्सद्द शताकुत ॥ ४ ॥ बीजमेवनयस्यास्तितत्कथंवदजायते ॥ अप्रतर्क्यमनाख्यंचयत्तस्यक्वेवबीजता ॥ ५ ॥ देशकालवशात्सर्वंहेतुमत प्रमाणगा ॥ अकर्तृब्रह्मविषय प्रमाकारणयोःकथम् ॥ ६ ॥ अकर्तृकर्मकरणेनास्तिकारणताशिवे ॥ तस्मात्तत्कारणनास्तिजगच्छ ब्दार्थवेदनम् ॥ ७ ॥ ब्रह्मैवत्वस्वरूपंसंयत्स्थितंधारयस्वतत् ॥ असम्यग्दर्शिविषयतदेवजगदाश्रितम् ॥ ८ ॥ चिन्मात्रमजरंशांतयदेक तत्प्रमीयते ॥ तेनैवायंजगद्भ्रमसच्छांतंबुध्यतेवपु ॥ ९ ॥ अन्ययैवचयोभावश्चेतस पृथिवीपते ॥ सएवनाश कथित स्वानुभूतश्चपंडि ते ॥ १० ॥ चित्तनाशस्वभावतद्धिविनाशात्मकंनृप ॥ क्षणनाशोयत कल्यचित्तशब्देनकथ्यते ॥ ११ ॥ असकल्पनमात्रेणसम्यग्ज्ञानो दयात्मना ॥ सकल्पःक्षीयतेसिद्धौस्वयमेवासदात्मक ॥ १२ ॥ नाशैवांगीकृताभावयदिविश्वंहिकथ्यते ॥ विद्यमानकथंतस्यानुता मरसेक्षण ॥ १३ ॥ हस्तावुत्क्षिप्ययोब्रूतेशूद्रोस्मीतिस्वशागिरा ॥ कथसविप्रोभवतिविप्रत्वंत्वस्यकीदृशम् ॥ १४ ॥ विरक्तधातुरत्युच्चैर्न तोस्मीतिविरौतिय ॥ सतिमेवागतविज्ञिजीवनतस्यसभ्रम ॥ १५ ॥

एवस्वरूपशुद्धाकाशकल्पयन्निर्विशेषवस्तुतदेवाह ॥ मतित्वदृशात्तद्विधारयस्वनाम्यादृशम ॥ अस्मदृशात्तदेवजगद्रूपेणाश्रितमित्यर्थ ॥ ८ ॥ चिन्मात्रप्रमयैवजगद्भ्रमभावेन सपद्यत अतस्तत्काराकारमनोमात्रापन्नमजमवाकारमेत्याह ॥ चिन्मात्रमितिद्वाभ्याम् ॥ ९ ॥ नाशोमनसस्वरूपहानि ॥ १० ॥ तदवस्फुटमाह ॥ चित्तमिति ॥ सक्षणमात्रमपिस्वरूप विस्मरणरूपानाश कल्पकालविस्तरचित्तशब्देनाभ्यतइत्यर्थ ॥ ११ ॥ तत्रचित्तमसंकल्पमपर्यवसितत्वज्ञानेननश्यतीत्याह ॥ असकल्पनेति ॥ १२ ॥ अस्तुसंकल्पनाशस्तथा पिविश्वकथनिर्वर्तत इतिचन्मिथ्यात्वात्प्रतिविशतिपरमात्मन्यकीभवतिनचस्वतरतयावतिष्ठतइतिविश्वमितितन्मामविवचनमभिमेत्याह ॥ नाशैवेति ॥ यत्स्वाधिष्ठानेवाधेनविश निर्वाच्यमानकथंस्यादित्यर्थ ॥ १३ ॥ तमलोकवत्तमभाणयति ॥ हस्ताविति द्वाभ्याम् ॥ १४ ॥ सन्निपातेनविरक्ता कुपिताधातवोयस्यतथाविधःसन्नत्युच्चैर्नतस्मीतिविरौति ॥ १५ ॥

१ मतमितिपाठेमतिरित्येवार्थः
२ पर्यवसितत्वज्ञानेनेत्यत्रिकचित्पाठः

चित्तायस्तीत्यनुभवस्यतर्हिकागतिरितिचेद्भ्रांतित्वमेवेतिदृष्टांतैराह ॥ भ्रमाकृतीति ॥ १६ ॥ भ्रांतिपुंजरूपमेवतर्हितत्सदस्तुनेत्याह ॥ तदिति ॥ तस्याज्ञानव्यतिरिक्तस्वरूपाभा
चित्तायस्तीत्यनुभवस्यतर्हिकागतिरितिचेद्भ्रांतित्वमेवेतिदृष्टांतैराह ॥ ज्ञानबाध्यत्वान्नाज्ञानात्मनापिसत्यतासिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ उक्तदृष्टांताभ्यामुपपादयति ॥
वादित्यर्थ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अज्ञानात्मनैवतर्हिचित्तादिसत्यमस्तुतत्राह ॥ अज्ञानेति ॥ ज्ञानबाध्यत्वान्नाज्ञानात्मनापिसत्यतासिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ अप्यर्थेएवकारः ॥ तर्हिकिमस्तितदाह ॥ संविदिति
जलज्ञानमित्यादिना ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ यावत्सकलम् ॥ २३ ॥ अहंकारादिसंयुतकिंचिद्देहादि ॥ अप्यर्थेएवकारः ॥ तर्हिकिमस्तितदाह ॥ संविदिति

भ्रमाकृतियदस्तीहदृश्यतेऽलातचक्रवत् ॥ मृगतृष्णाद्विचंद्रादिबालवेतालकादिवत् ॥ १६ ॥ तत्कथंकिलनामस्यात्सत्यंभ्रमभरात्मकम् ॥ अज्ञानभ्रांतिरेवांतश्चित्तमित्येवकथ्यते ॥ १७ ॥ अज्ञानमुच्यतेचित्तमसत्सदिवसंस्थितम् ॥ असंवेदनमज्ञानंज्ञानंसंवेदनंभवेत् ॥ १८ ॥ अज्ञानसत्वसंवित्तेर्ज्ञानात्संवेदनात्क्षयः ॥ जलज्ञानंमुधाभ्रांतिःसाधोमरुमरीचिषु ॥ १९ ॥ नैतज्जलमितिज्ञानात्संवित्तेःप्रविलीयते ॥ इदंचित्तमितिप्रौढंयदज्ञानमलंहृदि ॥ २० ॥ नास्तिचित्तमितिज्ञानात्तत्समूलंविनश्यति ॥ यथारज्ज्वांभुजंगत्वमज्ञानभ्रमसंभवम् ॥ २१ ॥ नसर्पोयमितिज्ञानाद्धृदिरूढात्प्रणश्यति ॥ तथात्मनिमनोभूतमज्ञानभ्रमसंभवम् ॥ २२ ॥ चित्तंनास्तीतिविज्ञानाद्धृदिरूढाद्विनश्यति ॥ चित्तंमनोहमित्यंतर्यावदज्ञानसंभवम् ॥ २३ ॥ नचित्तमस्तिनोचैवमहंकारादिसंयुतम् ॥ किंचिदेवजगत्यस्मिन्संविदेकांतनिर्मला ॥ २४ ॥ तयासंकल्पचित्तादिकृतमासीद्विमूढया ॥ अद्यासंकल्पतःसर्वंपरित्यक्तंप्रबुद्धया ॥ २५ ॥ संकल्पेनयदायातित्वसंकल्पेनगच्छति ॥ पवनेनमहाबाहोज्वालाजालमिवानले ॥ २६ ॥ आत्मतत्त्वैकघनयाततयाब्रह्मसत्तया ॥ जगत्सर्वमितिव्याप्तंसमुद्रइववारिणा ॥ २७ ॥ नाहमस्मिनचान्योस्तिनत्वंनैतेनचित्तकम् ॥ नेंद्रियाणिनचाकाशमात्मात्वेकोस्तिनिर्मलः ॥ २८ ॥ घटाद्याकाररूपेणसएवायंविलोक्यते ॥ इदंचित्तमयंचाहमितिकैवकुकल्पना ॥ २९ ॥ नजायतेनम्रियतेकिंचिदस्मिञ्जगत्त्रये ॥ केवलोयंचिदुल्लासःसदसद्भावनात्मना ॥ ३० ॥ सर्वमात्मापरंब्रह्मसत्स्प्रकटमाततम् ॥ द्वित्वैकत्वेनविद्येतेनभ्रांतिर्नचसंभ्रमः ॥ ३१ ॥ सर्वेंद्रियगणाकारेसन्नेवासिसखेततः ॥ नदह्यसेमहाबुद्धेनचक्वचनलिप्यसे ॥ ३२ ॥ नतेविनश्यतिसखेनचकिंचिद्विवर्धते ॥ निर्मलाकाशरूपस्यकैवल्यानंतरूपिणः ॥ ३३ ॥ इच्छानिच्छात्मिकेशक्तीयेतरापित्वमेवच ॥ नत्वंशुव्यतिरेकेणशशांकउपलभ्यते ॥ ३४ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ व्याप्तमस्तम् ॥ २७ ॥ कथमस्ततदाह ॥ नाहमिति ॥ २८ ॥ तर्हिजीवन्मुक्तैर्घटाद्याकारेणकिमवलोक्यतेतत्राह ॥ घटादीति ॥ २९ ॥ ३० ॥ स
भ्रमोमरणादिभयम् ॥ ३१ ॥ सर्वस्मिन्निंद्रियगणेतद्ग्राह्यवक्त्र्याद्याकारेचसन्नेवसन्मात्रस्वरूपस्त्वमसि ॥ अतोदाहहेतुभिराध्यात्मिकादिभावैर्नदह्यसे ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इतरा
क्रियाशक्तिरपित्वमेव ॥ अतस्तवेष्टमनिष्टंकर्तव्यंचनास्तीत्यर्थद्योतनायचकारः ॥ अंशवःकलास्तद्व्यतिरेकेण ॥ ३४ ॥

मिभिरजर्वर्जन्मरद्धि विपरिणामानिरस्यंते॥ सैवैकरूपमित्यननाम्येविकारा ॥ सकृद्विलसत्सकृत्प्रभातम् ॥ कष्ठाप्रमाणेमस्वस्वरूपपरिचयलक्षाण्यालीलायस्यतथाविधसत्
सम्मात्रतयाउदितम ॥ आद्यसर्वम्यवहारेभ्यःप्राक्सिद्धत्वद्वस्तुतवैवास्मतत्त्वमित्यर्थ ॥ ३५ ॥ ॥ इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनि०पू शततम सर्ग ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥
ज्ञानदार्ढ्येनरात्रोऽप्रवर्ण्यतेस्तत्कृत्यता ॥ जीवन्मुक्तावचित्तत्वस्थितिस्तत्त्वस्यचेर्यते ॥ १ ॥ परिणत पूर्वभावविहायतत्प्रावप्राप्त ॥ १ ॥ शिलातलादुत्कीर्णप्रतिमादिरिव
॥ २ ॥ ३ ॥ निर्विकल्पानांयोगिनांशोभनतस्यभूतेनिरतिशयानन्दपदे ॥ ४ ॥ ५ ॥ महाविभवोनिरतिशयानन्दलक्षणाभूमिका ॥ सवस्यहैरण्यगर्भानन्दानस्यविषयानन्दजा

अजमजरमनाद्यजस्वभावसकृदमलंविलसत्सदैकरूपम् ॥ विगलितकलनकलास्यलीलसदुदितमाद्यमजतदात्मतत्त्वम् ॥ ३५ ॥
इत्यार्षेवा०वा०द०मो०नि०पू०चू० शिखिध्वजपरमाववोधननामशततम सग ॥१००॥ ॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतिकु
भवचोराजाभावयन्सदकृत्रिमम् ॥स्वयमात्मपदेतस्मिन्क्षणपरिणतोभवत्॥१॥यभूवामीलितमनोलोचन शांतवाङ्मुनि ॥शिलात
लादिवोत्कीर्णोनिस्पंदावयवाकृति ॥२॥ ततोमुहूर्तमात्रेणप्रबुद्धस्फुरितेक्षणम् ॥तमुवाचमहाबाहोचूडालाकुंभरूपिणी॥३॥ ॥कुंभ
उवाच॥ ॥कच्चिदस्मिन्पदेस्फारेशुभ्रेविततनिर्मले॥सुतल्पेनिर्विकल्पानांसुखविश्रांतवानसि॥४॥ कच्चिदत प्रबुद्धोसि कच्चिद्भ्रांतिस्त्व
योज्झिता॥कच्चिज्ज्ञेयपरिज्ञातदृष्टंदृष्टव्यमेववा॥५॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥भगवस्त्वत्प्रसादेनमहाविभवभूमिका॥महतीपद
वीदृष्टासवस्योर्ध्वस्थितामया॥६॥सतांविदितवेद्यानामहोयतमहात्मनाम्॥अपूर्वेकामृतमय सग सारफलप्रद ॥७॥जन्मनापिम
यालब्धंयन्नामनमहामृतम्॥तदद्यत्वत्समासंगात्तेनैवासादितस्वयम्॥८॥अनंतमाद्यममृतचैतत्कमललोचन॥कथनासादितमभूत्पू
र्वमात्मपदमया॥९॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥मनस्युपशमयातेत्यक्तभोगैषणेस्थिते॥ कषायपाकेनिर्वृत्तेसर्वेंद्रियगणस्यच॥१०॥ यांतिचे
तसिविश्रांतिविमलादेशिकोक्तय ॥यथासितांशुकेशुभ्रेधिदव कुंकुमांभस ॥११॥ कषायाणामनंतानांसम्मतानांशरीरके ॥स्ववास
नास्वरूपाणामपाकस्त्वोदित॥१२॥ देहान्मलानिसर्वाणिकालेनकमलेक्षण॥साधोवृक्षात्फलानीवपाकेनविगलत्यध ॥१३॥
तस्योर्ध्वमुत्कृष्टकाष्ठायास्थिता ॥ ६ ॥ सतेतिद्वयं ॥ अपूर्वमनादौससारेकदाप्यननुभूतयेदेकामृतनिरतिशयानन्दस्तत्प्रचुर अतएवसारफलप्रद ॥ ७ ॥ सामान्योक्तविशिष्यवि
वृणोति ॥ जन्मनेति ॥ येनमहामृतस्वरूपभूतेनैषमयाअनाद्यज्ञानात्मलब्धतदद्यत्वत्समासंगात्स्वयमेवानायासेनासादितम ॥ ८ ॥ ९ ॥ पूर्वचित्तकषायपाकाभावान्नासादि
तमिदानीन्तुनपमात्तत्परिपाकादासादितमित्याशयेनकुंभउत्तरमाह ॥ मनसीत्यादिना ॥ सर्वेंद्रियगणस्यचाम्मनसश्चभोगलक्षणकषायाणांपाकेनिवृत्तेसति ॥ यथाचस्मृति ॥
कषायपक्तिः कर्माणिज्ञानंतुपरमागति ॥ कषायेकर्मभिःपक्वेततोज्ञानप्रवर्तते इति ॥ १ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ देहान्लिङ्गदेहात् ॥ मलानिरागादिकषायापापानिच ॥ १३ ॥

बिसेमृणालरूपेधानुष्कपरिकल्पितेलक्ष्ये ॥ १४ ॥ १५ ॥ ज्ञानार्थासकथामुपदेशतात्पर्येणावधारितवानसीतिशेषः ॥ उपदिष्टार्थानांहृदिधारणात्सोपदेश ॥ प्रबुद्धवांस्तत्फलसाक्षात्कारज्ञानवान्जातोसीत्यर्थ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तवाज्ञानमद्यमध्याह्नकालेक्षीणमितिमयाज्ञातमित्याह ॥ यावदिति ॥ १८ ॥ इदानीमद्यतनदिनस्योत्तरभागे ॥ हृदयात्सपरित्यक्तेचेतसिक्षयमागतेसति ॥ १९ ॥ अचित्ततयानिःस्वरूपतावुद्ध्या ॥ २० ॥ दृष्टेःपरमात्माभिव्यक्ते. ॥ २१ ॥ आत्मन्यन्योन्याध्यासात्सदसत्तामयत्वमेवहि

वासनात्मसुयातेपुमलेपुविमलंसखे ॥ यद्वक्तिगुरुरंतस्तद्विशतीषुर्यथाविसे ॥ १४ ॥ कषायपाकेसंपन्नेत्वंमयाद्यविबोधितः ॥ तेनाद्यैवतवाज्ञानक्षयोजातोमहामते ॥ १५ ॥ अद्यपक्वकषायस्त्वमद्यैवज्ञानसंकथाम् ॥ अद्येहसोपदेशस्त्वमद्यैवासिप्रबुद्धवान् ॥ १६ ॥ शुभाशुभानांसर्वेषांकर्मणामद्यसंक्षयः ॥ सत्संगव्यपदेशेनतवनिष्पत्तिमागतः ॥ १७ ॥ यावदस्यदिनस्यैषपूर्वभागोमहीपते ॥ तावच्चेतोहंममेतितवाज्ञानंबभूवह ॥ १८ ॥ इदानींमद्वचोबोधाच्चेतसिक्षयमागते ॥ हृदयात्संपरित्यक्तेसंप्रबुद्धोसिभूपते ॥ १९ ॥ हृदियावन्मनःसत्तातावदज्ञानसंस्थितिः ॥ चित्तेचित्ततयात्यक्तेज्ञानस्याभ्युदयोभवेत् ॥ २० ॥ द्वित्वैकत्वदृशौचित्तंतदेवाज्ञानमुच्यते ॥ एतयोर्यौलयोदृष्टेस्तज्ज्ञानंसापरागतिः ॥ २१ ॥ प्रबुद्धोसिविमुक्तोसित्यक्तंचित्तंत्वयानृप ॥ सदसत्तामयत्वंहित्वयात्यक्तमसत्पदम् ॥ २२ ॥ वीतशोकोनिरायासोनिस्संगोनन्यआत्मवान् ॥ महोदयोमुनिर्मौनीस्वरूपेतिष्ठनिर्मले ॥ २३ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ ॥ एवंहिभगवन्जंतोर्मूर्खस्यैवास्तिचित्तभूः ॥ प्रबुद्धस्यनतज्ज्ञस्यचित्तंनामकिलप्रभो ॥ २४ ॥ जीवन्मुक्तास्तदेतेहिविहरंतिकथंवद ॥ अविद्यमानमनसोयुष्मदाद्यास्तथानराः ॥ २५ ॥ इतिमेकथयाशेषमन्यैःस्ववचनांशुभिः ॥ हार्दंतमोमेनिपुणमेवंप्रायैःप्रमार्जय ॥ २६ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ यथावदसितत्त्वज्ञतत्तथैवहिनान्यथा ॥ चित्तंहिजीवन्मुक्तानांनास्त्यंकुरइवाश्मनाम् ॥ २७ ॥ पुनर्जननयोग्यायावासनाघनवासना ॥ साप्रोक्ताचित्तशब्देननसातज्ज्ञस्यविद्यते ॥ २८ ॥ ययावासनयातज्ज्ञाविहरंतीहकर्मसु ॥ तांत्वंसत्वाभिधांविद्धिपुनर्जननवर्जिताम् ॥ २९ ॥ जीवन्मुक्तामहात्मानःसत्वस्थाःसंयतेंद्रियाः ॥ विहरंतिगतासंगंनचित्तस्थाःकदाचन ॥ ३० ॥

चित्तनामतदेवअसतोजगत पदकल्पनास्थानम ॥ २२ ॥ २३ ॥ चित्तत्यक्तेजीवन्मुक्तानांकेनातःकरणेनव्यवहारसिद्धिरितिप्रष्टुराजापीठिकांरचयति ॥ एवंहीति ॥ यदीत्यर्थेकिलशब्द ॥ २४ ॥ प्रष्टव्याशंदर्शयति ॥ जीवन्मुक्ताइति ॥ तर्त्तहि ॥ २५ ॥ अन्यैर्दुर्वचमितिशेषः ॥ अन्यैःप्रसिद्धसूर्याद्यंशुविलक्षणै.स्ववचनांशुभिःप्रसिद्धतमोविलक्षणहार्द्दतम प्रमार्जयेतिवा ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ यथाभर्जितावितुन्नाश्वलाजानव्रीह्यादिशब्दवाच्यानाप्यंकुरादिजननक्षमास्तद्वत्तत्त्वज्ञानभर्जितनिरावरणसत्वंनमन शब्दवाच्यनापिपुनर्जन्मसमर्थमित्यर्थः ॥ २९ ॥ जीवन्मुक्तव्यवहाराभासेतदेवकरणाभासइत्याह ॥ जीवन्मुक्ताइति ॥ ३० ॥

१ वितुषाइत्यपिपाठ.

॥३१॥३२॥ तथापिसत्त्वबलादेवपाबज्ञावम्यवहार.क्षेत्स्यनीत्याशयेनाह ॥ सत्त्वमानसीति ॥ ३३॥ ३४ ॥ त्वयापाक्त्रिकीर्तितोयोमहात्याग ससवरूपचित्तयत्समुज्झितमयभे सेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ चित्तत्यामेतपोदानादिसर्वकर्माण्यतर्भूतानितत्फलेषवित्तस्वर्गापवर्गादितत्फलान्यतर्भूतानीत्याशयेनाह ॥ स्वर्गेति ॥ प्रबुद्धामेधाउपदिष्टार्थधारणायस्या स्तथाविधयाअतएवपरमबोधवस्याधियाकृतश्चित्तत्यागएवस्वर्गापवर्गवित्तादिरित्यर्थ ॥ ३६ ॥ तपआदिफलेतुनज्ञानफलमतर्भवतीत्याशयेनाह ॥ तपोनामेति ॥ यपतो मनस्साम्यरूपसमतायाः सकाशादागतयत्ज्ञानफलंमोक्षसुखक्षयातिशयनिमुक्तमित्यर्थः ॥ ततआगतवस्यधर्ममयदृचेतिमयट् ॥ ३७ ॥ नससत्येअनित्येचसत्यस्यशाश्वतस्य चातर्भावसंभावनापीत्याशयेनाह ॥ तदिति॥ तत्ज्ञानफलसत्सत्यम् यसनीतिवस्तुशाश्वतच तास्वर्गादिकिंचिन्नतुसत्यंभगुरम ॥ भावाभावैराविर्भावतिरोभावैरूपारूढमाको

मृढंचित्तचित्तमाहु प्रबुद्धसत्त्वमुच्यते ॥ अप्रबुद्धाहिचित्तस्या सत्वस्यास्तुमहाधिय ॥ ३१ ॥ भूय प्रजायतेचित्तसत्त्वभूयोनजायते॥ अप्रबुद्धस्यबंधोस्तिनप्रबुद्धस्यभूपते॥३२॥सत्ववानसिसजातोमहात्यागीस्थितोभवान्॥ अशेषेणत्वयाचित्तत्यक्तमद्येतिवेद्म्यहम् ॥ ३३ ॥ समस्तवासनोन्मुक्तोराजन्नद्यैवराजसे ॥ आकाशसाम्यमायातमन्येतवमुनेमन ॥ ३४ ॥ शमप्राप्तोसिपरमसिद्धं समसम स्थिति ॥ अयंहिसमहात्याग सर्वंयत्तत्समुज्झितम् ॥ ३५ ॥ स्वर्गापवर्गवित्तादितपोदानफलान्यपि ॥ प्रबुद्धमेधयासाधोधियापरम बोधया ॥ ३६ ॥ तपोनामकियन्मात्रदु खक्षयकरंभवेत् ॥ क्षयातिशयनिर्मुक्तयत्सुखसमतामयम् ॥ ३७॥ तत्सत्तद्वस्तुतत्किंचिन्नतु स्वर्गादिभगुरम् ॥ भावाभावैरुपारूढस्थिताधिगतवेदनम् ॥ ३८ ॥ स्वर्गोनामकिमानद सोपिसंदेहसंस्थित ॥ अप्राप्तस्वात्मसंसिद्धे क्रियाकांड शुभोभवेत् ॥ ३९ ॥ येननासादितहेमरीतिंकिसपरित्यजेत्॥ चूडालादिसमामगाद्रवेज्ञात्वसुखेनते ॥ ४० ॥ तत्किमथ मनर्थेस्मिन्निमग्नस्त्वतपोमये॥ आश्रमादिविकल्पांशसाध्यस्याद्यकुकर्मण ॥ ४१ ॥

तपूर्वोत्तरकालयोरदृष्टस्थितवर्तमानमेवाधिगतवेदनमात्मदर्शनस्वप्नवदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ तुच्छबहुप्रयासलभ्यश्च स्वर्गादितुच्छसुखमज्ञानामेवबहुमतननतस्व विदामित्याशयेना ह ॥ स्वगइति ॥ स्वर्गोनामेतिकिमानदस्तुच्छसुखम् ॥ किक्षयेइतिसमास ॥ अवर्जनीयधर्मकीर्तनापत्त्यापराधसहस्रनाश्यत्वात्संदेहसस्थित ॥ ३९ ॥ ज्ञानदौर्लभ्यादज्ञाना युक्तएवतुच्छस्वर्गादिपरिग्रहइत्याशयेनाह ॥ येनेति ॥ रीतिपित्तलम् ॥ नतुज्ञानमाद्यदुर्लभमभूत्तथापित्वयैवतपःक्लेशे निमग्नइत्याह ॥ चूडालेति ॥ ४० ॥ आश्रमोवानप्र स्थाश्रम ॥ आदिपदात्तदाश्रयस्तदुचितकर्माधिकारनिर्वाहकविशेषणानितराणिच॥ तदभिमानतत्साधनचिताविविधिकल्पविक्षेपांशसहस्रसाध्यस्यमधकत्वात्फलतोपिकुत्सि तस्यकर्मण सर्वविनिकृष्टकृच्छ्रचान्द्रायणादिनपःक्लेशमयुरेअनर्थेत्वमद्यपर्यंतकिमर्थंनिमग्न. ॥ ४१ ॥

स्वर्गादिमहासुखहेतोस्तपसः कथमनर्थत्वतत्राह ॥ आद्यंताविति ॥ भोसुमतेयतोस्यतपसआदिभागआचरणावस्थाअंतभाग फलक्षयावस्थाचदुःखरूपावेव मध्येस्वर्गादिभो
स्वर्गादिमहासुखहेतोस्तपसः कथमनर्थत्वंतत्राह ॥ यतइति ॥ यतस्तपसैवतेचित्तकषायपाकात्संप्रतितत्त्वबोधसमयोजातः अतोहेतो सर्वैतपोरूपाविं
गावस्थायामेवसुखस्मकिल ॥ तर्हिकिमयाकृतंतपोव्यर्थमेवनेत्याह ॥ यतइति ॥ यतस्तपसैवतेचित्तकषायपाकात्संप्रतितत्त्वबोधसमयोजातः अतोहेतो सर्वैतपोरूपाविं
कल्पाशायस्मिन्विकल्पेतत्त्वज्ञानेपरिणमतितत्फलेनैवफलवतोपिचभवति ॥ ४२ ॥ तत्रज्ञानेबद्धपदःस्थिरोभव ॥ विविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसेत्यादिश्रुतेस्तत्फलेनैवतेतपसः
साफल्यमितिभाव ॥ज्ञानफलचिद्व्योमलाभेनसर्वमेवलब्धम् ॥ सर्वस्यजगतस्ततएवोद्भवस्थितिलयश्रुतेरित्याशयेनाह ॥ चिद्व्योमइति ॥ ४३ ॥ यद्यपिकार्यमिष्टमकार्यमनिष्टं
चसर्वमपिब्रह्मसमुद्रविंदवएवतथापितुच्छत्वात्तत्सर्वंवंध्यनिष्फलमेवातस्तत्त्यक्त्वापूर्णसमुद्रस्थानीयंनिर्विशेषमेवसमाश्रयेत्याह ॥ इदमिति ॥ ४४ ॥ परमप्रेमास्पदत्वान्निरति
शयानंदरूपस्यस्वस्यइष्टातरप्रार्थनापेक्षयातादृशस्वलाभप्रार्थनमेववरमित्याशयेनाह ॥ इष्टमिति ॥ यथाऽलब्धदयितयास्त्रियालब्धव्यदयितंप्रतिमेइष्टप्रार्थयस्वेत्यन्यत्प्रार्थ्य

आद्यंतावस्यसुमतेमध्यएवसुखंस्मभोः॥यतस्तेसमयोजातोयस्मिन्परिणमंतिच ॥४२॥ तपोरूपाविकल्पांशास्तत्रबद्धपदोभव ॥ चि
द्व्योम्नोनभसोत्यच्छात्सर्वेभावाःसमुत्थिताः॥ ४३ ॥ तथैवपरिदृश्यंतेतत्रैवविलयंगताः॥ इदंकार्यमिदंनेतिसंकल्पाब्रह्मबिंदवः॥ ४४ ॥
वंध्यंशिखिध्वजत्यक्त्वापूर्णमेवसमाश्रय ॥ इष्टंमेप्रार्थयस्वेतियथैवप्रार्थ्यतेसखे ॥ ४५ ॥ स्त्रियातथैवसकथंदयितःप्रार्थ्यतेस्वयम् ॥
संकल्परचितानेतान्भावानापद्भासुरान् ॥ ४६ ॥ गृह्णंतिनमहात्मानःप्राज्ञाजलरवीनिव ॥ स्वर्गमोक्षादिफलदंयत्किंचित्सर्वमेवतत्
॥ ४७ ॥ त्यक्त्वासमसमाभासोयोस्यसावेववैभव ॥ सत्त्वंसत्त्वेननाशेननास्थंहिविगतस्पृहः ॥ ४८ ॥ पदार्थौघमिमंगृह्णंस्तिष्ठास्पंदित
चित्तभूः॥ अपरिस्पंदचित्तस्यसंसृतिर्नेहधावति ॥ ४९ ॥ पौरुषप्रभवासाधोविपत्तिर्हिमतौयथा ॥ यानियानीहदुःखानिप्रस्फुरंतिजग
त्त्रये ॥ ५० ॥ चेतश्चापलजान्येवतानितानिमहीपते ॥ स्थिरंशांतंगतस्पंदंयस्यचित्तमचापलम् ॥ सदैवसमहानंदीसाम्राज्यस्यसभाज
नम् ॥ ५१ ॥ अथचेतसितत्त्वज्ञस्पंदास्पंदौत्वमेकताम् ॥ नीत्वातिष्ठयथाकाममैक्यमागत्यशाश्वतम् ॥ ५२ ॥

नेतथैवस्वयदयितएवकथनप्रार्थ्यते तस्मिन्स्वाधीनतयालब्धेतदधीनलब्धव्यांतराणास्वतएवलाभादितिभावः ॥ ४५ ॥ अंगीकृत्यात्मातिरिक्तेष्टानांपुरुषार्थत्वलब्धत्वादेवाप्रा
र्थनीयत्वमुक्तम ॥ वस्तुतस्तुनेषातत्त्वज्ञदृशातुच्छत्वादग्राह्यत्वमेवेत्याह ॥ संकल्पेति ॥ आपदइवअभासुरानरमणीयान् ॥ ४६ ॥ जलरवीन्प्रतिबिंबानिव ॥ ज्ञानलाभान
तरंस्वर्गादिसाधनानीवापवर्गसाधनान्यपिहेयान्येवेत्याशयेनाह ॥ स्वर्गेति ॥ ४७ ॥ सर्वपदार्थेषुसदृशःसत्त्वेनैवग्राह्य.असदृशस्तुनित्यनष्टत्वेनैवग्राह्यश्चित्तचाचल्यंविनेत्याह ॥
सत्वमिति॥ ४८ ॥ अस्पंदितचित्तभूरित्युक्तेःप्रयोजनमाह ॥ अपरिस्पंदेति ॥ नधावतिनप्राप्नोति ॥ यथास्वाभाविकप्रवृत्तिलक्षणपुरुषापराधप्रभवाविपत्तिर्मतौविवेकज्ञानो
दयेसतिनप्राप्नोतितद्वदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सम्यग्भग्नावरणतयाराजतइतिसम्राट्साक्षात्कृतआत्मातद्भावस्यभाजनमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ स्पंदास्पंदौतत्साक्षिमात्रतादर्श
नेनैकतानीत्वासाक्षिणमपिब्रह्मणैक्यमागत्यप्राप्यभूमानंदभावेनयथाकामपूर्णकामतयातिष्ठेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

शिखिध्वजउवाच॥ ॥ कथमैक्यविभोयात स्पंदास्पंदाविमावुभौ ॥ सर्वसंशयविच्छेदकारिन्नेतद्वदाशुमे॥५३॥ ॥कुंभउवाच॥
एकं वस्तु जगत्सर्वं चिन्मात्रवारिवांबुधि ॥ तदवस्पंदतेधीभिः शुद्धवारीववीचिभिः ॥५४॥ ब्रह्मचिन्मात्रममलसत्वमित्यादिनामकम्॥
यद्भातितदिदंमुद्धा पश्यत्यगजगत्तया॥५५॥ चित्स्पंदएवसर्वस्वसर्गेतस्माद्विसस्तति ॥ परिस्पंदोहिर्विध्यादिशब्दस्पंदसमपरम्॥५६॥
चित सएवचत्स्पंदस्तथास्पंदश्चभावित ॥एकरूपतयानामतत्रेदममलंशिवम् ॥५७॥ सर्गश्चित्स्पंदमात्रात्मासम्यग्दृष्टौविलीयते॥
उदेत्यसम्यग्दृष्टीनांरज्ज्वांसर्पभ्रमोयथा॥५८॥सस्पंदाचित्तदभिधानि स्पंदात्वियमातता॥तुर्यातीतपदारूढावाचावकुनपायते॥५९॥
शास्त्रसज्जनसंपर्कसतताभ्यासयोगत ॥कालेनामलतांयातेचेतसींदाविवोदिता॥६०॥एतत्केवलमाभातंस्वानुभूतिभिराततम्॥क
थ्यतस्वानुभूतंपुस्वयंसरूपमात्मना॥६१॥प्राप्तासिसारस्वमनादिमध्यमत्रैवतिष्ठस्वपदेनिविष्ट ॥नोरूपनिर्भेदमहाचिदात्माजातोसि
माधोग्वलुर्वीतशोक ॥६२॥ ॥इत्यार्षेवा०वा०दे०मोक्षोपायेपु०निर्वाणप्रकरणेपू० चूडालोपाख्यानेशिखिध्वजबोधननामैका
धिकशततम सर्ग ॥१०१॥ ॥७॥ ॥७॥

[Commentary above the verses:]
शिखिध्वज स्पंदास्पंदयोरेकतयाकथमिति राजा पृच्छति ॥ कथमिति ॥ ५३ ॥ तयो स्वरूपेणैक्यं विरोधेप्यधिष्ठानसाक्षिचिन्मात्ररूपेणैक्यं तद्वि राधदर्शनेन्त्वाशयमघटनेनकु
भउत्तरमाह ॥ एकमिति ॥ वा इवपदतस्पंदात्मना विवर्तते ॥ ५४ ॥ सत्यज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादिश्रुतिभिर्यद्गीतम् ॥ अगत्याग्रहणे ॥ ५५ ॥ स्पंदास्पंदयोरैक्यमुपपादयति ॥
चित्स्पंद इति ॥ सर्गोयत्तश्चित्स्पंदएव ॥ तस्माद्विध्यादिरूपपरिस्पंद परद्वितीयशब्दस्पंदसमम ॥ मृषार्थेसमशब्दोमिथ्यात्वद्योतनार्थ ॥ नामपरिस्पंदइत्यर्थ ॥ ५६ ॥ अ
स्पंदस्वरूपचिकथेस्पंदास्पंदैक्यमाह ॥ चिदिति ॥ सत सत्तारूपाल्लेशचित स्पंदोऽस्पंदश्चैकरूपतया भावितश्चेत्तमदममलरूपमेवशिवपरिशिष्यतइत्यर्थ ॥ ५७ ॥ सर्गस्तवाक

[Commentary below the verses:]
नश्यतीत्याह ॥ सर्गइति ॥ यत स असम्यग्दृष्टीनांभ्रान्त्याउदेति ॥ ५८ ॥ तदभिधासर्गाभिधा ॥ निस्पंदानुतुर्यातीतपदारूढा ॥ ५९ ॥ कदातथोदितामवतितदाह ॥ शास्त्रे
ति ॥ यथावस्तुवितिमिरदोषक्षयेणामलतांयातेनित्यसिद्धैवचंद्रकलाउदितातद्वत् ॥ ६० ॥ यदिसावाचाकुनपायतेतर्हिकथंत्वयामह्यमुपदिश्यतेतमाह ॥ एतदिति ॥ स्वमनुभू
तंपिस्वानुभूतिभिरवसर्वसंभवत्येतत्साक्षात्प्रत्यय ॥ ६१ ॥ त्वमपिस्वानुभूतिप्राप्तोस्येवतमद्वयसारस्थैर्यमात्रकुर्वित्याह ॥ प्राप्तोसीति ॥ आदकबहुविरूपाणाम
भावात्वसवेदेवनिर्भेद अतएवमहाचिदात्माजातस्तत्त्वबोधाद्भूतोसितमएवयातशोकस्तमकोमोह क शोक एकत्वमनुपश्यतइतिश्रुतेरितिभाव ॥ ६२ ॥ ॥ इतिश्री
वासिष्ठ०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण पू०एकोत्तरशततम सर्ग ॥ १०१ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

आमन्त्र्यांतर्हितेकुंभेविस्मितस्यमहीपतेः ॥ चिरंविमृश्यविश्रांतिःसमाधाविहवर्ण्यते ॥ १ ॥ यथेदंसर्वमुत्थितमित्यध्यारोपेणयथाचप्रविलीयतइत्यपवादेनचसर्वंपूर्णब्रह्मतत्त्वं
तेमयाकथितम् ॥ १ ॥ गुरुशास्त्राभ्याश्रुत्वास्वीयविचारेणमत्वाचसम्यग्बुद्धासाक्षाद्दृष्टेआवरणभंगात्स्पष्टेपरेपदेकदाचित्समाधिप्राधान्येनकदाचिद्व्यवहारेणचयथेच्छसित
थातिष्ठ ॥ २ ॥ स्वर्गमिंद्रसभाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ एषामदुपदिष्टैव ॥ ५ ॥ सप्रणामप्रतिवचनात्पूर्वमतर्धानम् ॥ साध्वीभिर्भर्तृकृतनमस्कारस्यायाह्यत्वात् ॥ ६ ॥ स्वमादिप्रतिभा
नगतंधनादिवस्तु ॥ अतेजागरे ॥ ७ ॥ चित्रमाश्चर्यम् ॥ ८ ॥ चिरोदयसदाप्रभातशाश्वताभ्युदयवाब्रह्म ॥ ९ ॥ कालयुक्त्याभाग्योदयसमययोगेन ॥१०॥११॥१२॥ इयंसा

कुंभउवाच॥ ॥इतितेकथितंसर्वंशिखिध्वजमहीपते॥ यथेदमुत्थितंसर्वंयथाचप्रविलीयते॥ १॥ एतच्छ्रुत्वाचबुद्ध्वाचमत्त्वाचमुनिना
यक॥ यथेच्छसितथातिष्ठदृष्टेस्पष्टेपरेपदे ॥ २ ॥ स्वर्गंगच्छाम्यहंपर्वकालेस्मिन्नारदोमुनिः ॥ ब्रह्मलोकात्समायातोभवत्यमरसंसदि
॥ ३ ॥ नमांपश्यतिचेत्तत्रतत्कोपमुपगच्छति॥ नोद्वेजनीयाभव्येनगुरवोहिकदाचन॥ ४ ॥ त्यक्तसंकल्पलेखेननकिंचिदभिवांछता ॥
त्वयासदैववस्तव्यंदृष्टिरेषैवपावनी॥५॥ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥इतियावत्प्रतिवचःपुष्पहस्तःशिखिध्वजः॥ प्रणामायददात्येषताव
दंतर्धिमाययौ॥ ६॥ प्रतिभानगतंवस्तुयथैवांतेनदृश्यते॥ नदृष्टवांस्तथाकुंभमग्रेराजाशिखिध्वजः॥ ७॥ गतेकुंभेमहीपालःपरंविस्म
यमाययौ॥ तमेवचिंतयंश्चित्रंचित्रार्पितइवाभवत्॥८॥ इदंसंचिंतयामासचित्रंविलसितंविधेः॥ यत्कुंभव्यपदेशेनबोधितोस्मिचिरो
दयम्॥ ९॥ क्वनारदसुतःकुंभःक्वाहंनामशिखिध्वजः॥ केवलंकालयुक्त्यैवसोहंसंपरिबोधितः॥ १०॥ अहोनुसम्यक्कथितंदेवपुत्रेणयु
क्तिमत्॥ अहोनुसंप्रबुद्धोस्मिमोहनिद्राकुलश्चिरात्॥ ११॥ क्वाहमासंविनिर्मग्नःक्रियाजालकुकर्दमे॥ इदंकार्यमिदंनेतिमिथ्याविभ्रम
चक्रके॥ १२॥ अहोनुशीतलाशुद्धाशांतेयंपदवीनिजा॥ रसायनोद्भवाकारासत्वंशीतयतीहमे॥ १३॥ शाम्यामिपरिनिर्वामिसुख
मासेचकेवलम्॥ तृणाग्रमपिनेच्छामिसंस्थितोस्मियथास्थितम्॥ १४॥ एवंसंचिंतयन्राजानूनंनिर्वासनाशयः॥ शैलादिवसमुत्की
र्णोमौनमेवावतस्थिवान्॥ १५॥ तस्मिन्नेवततोमौनेनिःसंकल्पेनिराश्रये॥ प्रतिष्ठांनिश्चलांप्राप्यसतस्थौगिरिशृंगवत्॥ १६॥ सतत्र
संशांतभयोऽचिरेणचिरेणविश्रांतमतिःसमात्मा॥ चिरेणसंप्राप्तनिजामलात्मायोगेनसुष्वापततोदितात्मा॥ १७॥ ॥ इ० वा० वा०
दे० मो० नि० पू० चू० शिखिध्वजसमाधानंनामद्व्यधिकशततमःसर्गः॥ १०२॥ ॥ ७॥

क्षात्कृतात्मरूपासाम्राज्यपदवी ॥ सत्वनिर्वासनंम
न ॥ १३ ॥ तेनैवस्वस्यपूर्णकामतामाह ॥ शाम्यामीति ॥ १४ ॥ शैलात्समुत्कीर्णःप्रतिमादिरिवमौनवागादिचेष्टारहितयथास्यात्तथासमाहितोवतस्थिवान् ॥ छादसत्वाह्वि
ट.क्वसु ॥ १५ ॥ मौनेमुनिकर्मणिसमाधौ ॥१६॥ सराजातत्रसमावौसप्राप्तनिजामलात्मासन्समात्मासमरसःसन्चिरेणविश्रातमतिर्भूत्वाअचिरेणसद्यएवसशांतभयःसन्चि
रंकालानुवृत्तेनयोगेनअदितात्माअखंडितस्वभावःसुष्वापसुषुप्तइवविशश्रामेत्यर्थ. ॥ १७॥ ॥इतिश्रीवासिष्ठम०तात्पर्यप्रकाशेनिर्वाण०पू०द्व्युत्तरशततमःसर्ग. ॥ १०२ ॥

चूडालाया परगत्वाश्मदेहेणपुनरागम ॥ यमाभृत्यापनरान्नलस्नालापश्चवर्ण्यते ॥ १ ॥ एवमुक्तरीत्याशिखिध्वजोराजानिर्विकल्पसमाधानात्काष्ठकुड्योपमस्थितिरभूदिति शेष ॥ चूडालोक्तवृत्तांतमितियावत् ॥ १ ॥ ततारपुत्रम ॥ २ ॥ देवपुत्राकृतिकुंभवेषम ॥ स्त्रैणवशारीररूपमाकारजपाह ॥ ३ ॥ नृपकर्मराजकार्यप्रजानुरंजनमित्यर्थ ॥४॥ कुंभानारदपम ॥ ५ ॥ समुत्कीर्णप्रतिमाकारनिर्मितद्रुमकाष्ठमिवनिश्चलम ॥ ६ ॥ अथराजा ॥ ७ ॥ इदानींप्रारब्धकर्मशेषकालेवेहत्यागंकिकिमर्थंकरोतिनकरोत्वित्या

श्रीवसिष्ठउवाच॥ ॥निर्विकल्पसमाधानात्काष्ठकुड्योपमस्थिति ॥एवशिखिध्वजोराजाचूडालामधुनाश्टणु ॥ १ ॥ शिखिध्वजत
भत्तारकुंभवेषणतेनसा॥प्रयोध्यांतर्धिमागत्यततारतरसानभ ॥ २ ॥ देवपुत्राकृतिंव्योम्निजहौमायाविनिर्मिताम्॥ विदग्धमुग्धमा
कारस्त्रैणजग्राहसुंदरम्॥ ३ ॥ नभसास्वपुरप्रापविवेशांत पुरक्षणात् ॥ दृश्यावभूवलोकस्यनृपकर्मचकारच ॥ ४ ॥ वासरत्रितयेनाथ
पुनरधरमत्यसा ॥ यभूवकुंभोयोगेनशिखिध्वजवनययौ ॥५॥ तयातत्रैवतभूपमपश्यद्वनभूमिगा ॥ निर्विकल्पसमाधिस्थसमुत्कीर्ण
मिवद्रुमम्॥६॥ अहोनुखलुभोदिष्ट्याविश्रांतोयमिहात्मनि॥ स्थित स्वस्थ समःशांतइत्युवाचपुनःपुन ॥ ७॥ तदेनतावदेतस्माद्बोधया
मिपरात्पदात्॥ इदानीमेवकिंदेहत्यागमेषकरोतिवै॥८॥ किंचित्कालस्फुरत्वेपराज्येनविपिनेनवा॥ममैवगमिष्यावस्त्यक्तदेहाविमौ
समौ॥ ९ ॥ तस्योपदेशोविषम परिणामनगच्छति॥ अनेनाभ्यासयोगेनतावदाबोधयाम्यहम्॥ १० ॥ इतिसंचिंत्यचूडालासिंहनाद
चकारसा ॥ भूयोभूय प्रभोरग्रेवनेचरभयप्रदम्॥ ११ ॥ नचचालशिलेवाद्रौयदानादेनतेनस ॥ भूयोभूयःकृतेनापितदासातव्यचाल
यत्॥ १२ ॥ चालित पातितोप्येषयदानयुबुधेनृप ॥ तदासंचिंतयामासचूडालाकुंभरूपिणी ॥ १३ ॥ अहोपरिणत साधु स्वपदेभग
वानयम्॥ तदेनहियायुक्त्यासांप्रतबोधयाम्यहम्॥ १४॥ अथवैनंमहात्मानंकिमर्थंबोधयाम्यहम्॥ विदेहबोधमासाद्यतिष्ठत्वेषय
थासुखम्॥ १५॥ अहमप्यंगनादेहमिमत्यक्त्वापरपदम्॥ अपुनर्जननायैवगच्छामीहहिंकिंसमम्॥ १६ ॥

शेष ॥ ८ ॥ विपिनभोग्यकमक्षयपर्यंतविपिनेनवा ॥ समतुल्यकालमवसमौतुल्यस्वभावौगमिष्याव ॥ कैवल्यमितिशेष ॥ ९ ॥ उपदेशःप्रारब्धयाकृत परिणामसममभू मिकावस्थितिपर्यंतपाकंनगच्छतिइदानीमवदेहत्यागे ॥ तथाचजीवन्मुक्तिसुखानुभवाथमप्ययमबोध्यइतिभाव ॥ १० ॥ प्रभारग्रेतु ॥ ११ ॥ पाणिसंपेषणाचालयत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ सप्तमभूमिकानुप्रवेशपर्यंतपरिणत ॥ अहोइत्याश्चर्ये ॥ तथाचतस्योपदेशोविषम परिणामनगच्छतीतिमदीयसंभावनाव्यर्थैवेतिभाव ॥ १४ ॥ अतएवाह ॥ अथवेति ॥ विदेहमितिनु ॥ १५ ॥ समसंदेहगच्छामि इहजीवनेकिमधिकसुखमितिशेष ॥ १६ ॥

महामतिरित्यनेनावश्यभोक्तव्यतदीयप्रारब्धकर्मशेषमपिसास्वमत्यादृष्ट्वापुनःसंचिंतयामासेतिसूचनाय ॥ १७ ॥ सत्वंनिर्वासनंमनस्तस्यसंस्कारलेशात्मनाशेषोयदिह्रद्वरे महामतिरित्यनेनावश्यभोक्तव्यतदीयप्रारब्धकर्मशेषमपिसास्वमत्यादृष्ट्वापुनःसंचिंतयामासेतिसूचनाय प्रारब्धावशेषितमायालेशोपहितेहार्देब्रह्मण्यस्ति ॥ १८ ॥ कालेनतदुद्भवसमयेन ॥ यथावसनारंभेद्रुमेमूलकोशेमूलप्रदेशेयोभौमोरसस्तस्मिन्सूक्ष्मभावेनालीनभाविपुष्पजा प्रारब्धावशेषितमायालेशोपहितेहार्देब्रह्मण्यस्ति ॥ १८ ॥ कालेनतदुद्भवसमयेन ॥ यथावसनारंभेद्रुमेमूलकोशेमूलप्रदेशेयोभौमोरसस्तस्मिन्सूक्ष्मभावेनालीनभाविपुष्पजा लमिवसत्वशेषोयद्यस्तीतिपूर्वेणान्वयः ॥ १९ ॥ तर्हिमत्प्रबोधितोयंजीवन्मुक्तःसन्नेवमहमिवविहरन्भवत्येव ॥ अथयदिसत्वशेषस्याप्यभावान्मुक्तोभवतितत्तर्ह्यहमपिस ममनेनसाकमेवमुक्तिंगच्छामि॥ २०॥ स्पर्शेनदेहोष्मलिंगेनवक्ष्यमाणलिंगेनपतिजीवतीतिसाशंकमालोक्यसबोधहेतूदयनेसत्वशेषंव्यबुध्यत अस्त्यस्यहृदिसत्वशेषोस्त्येवेत्यवाच

इतिसंचिंत्यदेहंस्वंत्यक्तुमभ्युद्यतासती॥ पुनःसंचिंतयामासचूडालासामहामतिः॥ १७॥ आलोकयामिचैतावदेनंदेहंमहीपतेः॥ यद्य स्यसत्त्वशेषोस्तिबोधबीजंहृदंतरे॥ १८॥ तत्कालेनैषभगवान्संप्रबोधमुपैष्यति॥ मूलकोशरसालीनंपुष्पजालमिवद्रुमे॥ १९॥ तदे वंविहरन्जीवन्मुक्तएवभवत्यलम्॥ मुक्तोभवत्यथयदिमन्येगच्छामितत्समम्॥ २०॥ इतिसंचिंत्यचूडालास्पर्शेनेननयेनच ॥ पति मालोक्यसाशंकमुवाचवरवर्णिनी॥ २१॥ अस्त्येवसत्वशेषोस्यहृदिसंबोधकारणम्॥ संबोधहेतूदयनेसत्वशेषंव्यबुध्यत॥ २२॥ ॥ श्रीरामउवाच॥ ॥भृशंसंशांतचित्तस्यकाष्ठलोष्टसमस्थितेः॥ सत्वशेषःकथंब्रह्मन्ज्ञायतेध्यानशालिनः॥ २३॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ प्रबोधकारणंयस्यदुर्लक्ष्याणुवपुर्हृदि॥ विद्यतेसत्वशेषोंतर्बीजेपुष्पफलंयथा॥ २४॥ चित्तस्पंदवियुक्तस्यतस्यास्पंदितसंचितः॥ द्वित्वैक त्वविहीनस्यसमस्याचलसंस्थितेः॥ २५॥ कायःममसमाभोगानग्लायतिनहृष्यति॥ नास्तमेतिनचोदेतिसममेवावतिष्ठते ॥ २६ ॥ द्वित्वैकत्वादियुक्तस्ययस्यप्रस्पंदतेमनः॥ तस्यदेहोन्यतामेतिनास्पंदस्यकदाचन॥ २७॥ चित्तस्पंदोहिसर्वेषांकारणंजगतःस्थितेः॥ रा मभावविकाराणांकुसुमानांयथामधुः॥ २८॥ अस्मिन्प्रयास्यतोदेहेचेतसोहिमुहुर्मुहुः ॥ हर्षःकोपोनसंमोहोवशमेतिरघूद्वह॥ २९॥

चेतिपरेणसहान्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ स्पर्शेनेननयेनचेतियदुक्तंतत्रनयशब्दार्थजिज्ञासूरामःपृच्छति ॥ भृशमिति ॥ २३ ॥ देहेवृद्धिविपरिणामापक्षयादिविकारानुदयःसत्व शेषेलिंगमित्युत्तरवक्तुर्लिंग्यमनुवदति ॥ प्रबोधेतिद्वाभ्याम ॥ २४ ॥ द्वित्वैकत्वविहीनस्यनिर्विकल्पस्य ॥ २५ ॥ ग्लायतिग्लानिंगच्छति ॥२६ ॥ अन्यस्यतुतद्वैपरीत्यमित्या ह ॥ द्वित्वैकत्वादीति ॥ २७ ॥ तत्कुतस्तत्राह ॥ चित्तस्पंदइति ॥ जगतःस्थितेर्व्यवहारस्यहेतुभूतानांसर्वेषांभावविकाराणांकारणम् ॥ २८ ॥ अतएवपुनर्जन्मबीजसत्वेस्मा द्देहाद्देहांतरंप्रयास्यतश्चेतसोमुहुर्मुहुर्यत्नेननिगृह्यमाणोपिहर्षःकोपःसमोहश्चनवशमेतिननिग्रहीतुंशक्यते ॥ तदेवपुनर्जन्मावश्यभाविलिंगमित्यर्थः ॥ २९ ॥

चित्तेद्वयादिविकारशोर्गानुकायविविकारानिवर्त्तनदत्याह ॥ चित्तइति ॥ सत्त्वेननिर्वासनचित्तेनवर्जित अप्रतिसंधानेनत्यक्त ॥ तथाचचित्तेनाहृतयापरिग्रहएवदेहेस्याधि
विकारहेतुरितिभाव ॥ ३ ॥ देहजरापलितादिर्दोषोरामादिरापभवनदस्यन ॥ ३१ ॥ कियत्कालंजीवन्मुक्तेःसत्त्वमुपलभ्यतइतिचेत्प्रारब्धशेषक्षयेणतदुपशमपर्यंतमित्याह ॥
सत्त्वस्येति ॥ सवनानिभाविकरवम्यमाचियूस्यम् ॥ कालात्प्रारब्धशेषक्षयकालात् ॥ ३२ ॥ सत्त्वस्यापिक्षयेनुमतोदेहोविलीयतइत्याह ॥ देहेइति ॥ सोचित्तमित्यक्षमरणा
भिप्रायम ॥ नापत्तस्त्वमितिप्रमरणाभिप्रायम् ॥ पचत्वेनमरणेन ॥ ३३ ॥ शिखिध्वजदेहेनुभावनालिमानितयादृष्टानीत्याह ॥ शिखिध्वजस्येति ॥ तेजसाऊष्मणा ॥ ३४ ॥

चित्तप्रशममायातेप्रायोय सत्त्ववर्जित ॥ याधतेनांपरस्यैवतस्यभावविकारम् ॥३०॥ वीच्याढिनयथोदेतिसमायाजलसंतते ॥ तथा
नदृस्तंतढाप ममायामत्यसतते ॥३१॥ सत्त्वस्यानुपलंभोस्तिनतस्योपशमादृते ॥ यावद्भातिसमतत्त्वकालाच्छाम्यतिकेवलम् ॥ ३२॥
दहयस्मिन्तुनोचित्तनापिसत्त्वचविद्यते ॥ सतापेहिमवद्गामपचत्वेनविलीयते ॥ ३३॥ शिखिध्वजस्यदेहोसौनिश्चित्तस्तेजसोर्जित ॥स
त्वांशेनचसयुक्तस्तेननग्लानिभाजनम् ॥३४॥ ततयाभूतमालोक्यभर्तुर्देहवरांगना ॥ अनुज्झितवर्तादेहचिंतयामाससत्वरम् ॥३५॥
चित्तत्त्वसवगशुद्धप्रविश्याधाधयाम्यहम् ॥ भविष्यद्बोधनचातमयतत्प्रहिसास्थिता ॥ ३६ ॥ नयोधयामियघेनचिरात्तद्बुध्यतेस्वयम् ॥
किमेकवावतिष्ठइमित्येवबोधयाम्यहम् ॥३७॥इतिसंचित्यचूडालादेहकरणपजरम् ॥संत्यज्यप्रापचित्तत्वेम्थितिमापतवर्जिते ॥३८॥
तनसाचेतनास्पदेश्त्वासत्ववत प्रज्ञा ॥ स्वविवेशपुनदेहस्वनीडमिवपक्षिणी ॥ ३९ ॥ कुम्भारुतिरथोत्थायनिविघाकुसुमस्थले ॥ सा
मगानुप्रवृत्तासाभ्रमरीष्वनि स्वना ॥४०॥ तसामस्वनमाकर्ण्यचित्सत्वगुणशालिनी ॥ बुबुधेभूपतेर्देहवसतइवपद्मिनी ॥ ४१ ॥ दृश
विचासपामासतांतढाकइवाग्निर्नाम् ॥ ग्रहातसत्त्वसपत्ति शिखिध्वजमहीपति ॥ ४२॥

प्रश्नसमाधायनलनमनुसधत्त ॥ तनयत्यारिना ॥ स्वदेहमनुज्झितवर्तासती ॥ ३५ ॥ चित्सत्वमागुत्त्तद्वारंभ्रन्नतदायकायप्रवेशेनप्रविश्यतमतत्त्वभावेसस्थितासतीचिरका
लनभविष्यद्बोधनकोनमर्घ्रेत्तसबोधयामीति ॥ ३६ ॥ ननुचिरणसत्त्वयमेवबुध्यतांकिंबोधनत्वरयातमाह ॥ नेति ॥ राज्यपालनेनियक्काइनभर्त्तेसमाधीस्यानुशक्ता स्यु
न्मिनाचरयचिनमकोकिम्प्यस्थानुशक्ामीतिभाव ॥ ३७॥ स्वदेहसंत्यज्यतदेहप्रविश्यतदीयेहार्द्धप्रज्ञाजक्षणेचित्सत्त्वेस्थितिमापेत्यथ ॥ ३८ ॥ तमनिर्मिकस्यसमाधिना
क्षीरारकबदकरसाभूतायाश्चतनायास्तदीयचिराभावसपत्त्तितबुद्ध पृथग्भवनानुकूलस्यदम ॥ ३९ ॥ ४० ॥ चिन्चिरामासस्वपितारजबुद्धि शिखिध्वजाहृभामसस्कारो
द्वाधेनमानसापादेहनावभ्यासाबुबुधे ॥ ४१ ॥ तांसमाधिनिमीलिताम् ॥ ४२ ॥

गायनमित्यशित्यात्वाभावश्छांदस ॥ परेणदिव्येनवपुषायुक्तमपरंसामवेदमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ४३ ॥ कुसुमंपुष्पांजलिम् ॥ अनेनतपःप्रभावात्प्राक्संचितपुण्याणामम्लानतागम्य ते ॥ ४४ ॥ दिष्ट्यास्वभाग्योदयेनउदिता.पुनर्दर्शनाभ्युदयफलस्मृतिगोचरतांगताः ॥ अथवाकिमद्भाग्यचिंतया महांतःस्वतएवपरानुग्रहोद्यताइत्याशयेनाह ॥ केनामेति ॥ ४५ ॥ मदुक्तकारणनचेदिहागमनेद्वितीयंकिंकारणंभवेत्संभावितंतद्ब्रूहीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ त्वयैवसमंसाकम् ॥ स्थानत्वामेवस्मरन्तितियावत् ॥ ४७ ॥ अतएवरम्येपिस्वर्गेसा

अपश्यत्कुंभमग्रस्थंसामगायनतत्परम् ॥ परेणवपुषायुक्तंसामवेदमिवापरम् ॥ ४३ ॥ अहोबतवयंधन्याःपुनःप्राप्तोमुनिःस्वतः ॥ इत्येवो दाहरन्राजाकुंभायकुसुमंददौ ॥ ४४ ॥ दिष्ट्योदिताःस्मोभगवंस्तवचेतसिपावने ॥ केनामवामहासत्वाःप्रसादेष्वंगनोस्थिताः ॥ ४५ ॥ अ स्मत्पवित्रीकरणमेवागमनकारणम् ॥ नचेत्किंचागमेब्रूहिद्वितीयंकारणंभवेत् ॥ ४६ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ यतःप्रभृतियातोस्मित्वत्सका शादर्निदितः ॥ ततःप्रभृतिचेतोमेत्वय्यैवेहसमंस्थितम् ॥ ४७ ॥ रम्येस्वर्गेनतिष्ठामिसमीपेतवसांप्रतम् ॥ अभीष्टमुग्धदेवांगरम्याणांतत्पु रःस्थितम् ॥ ४८ ॥ त्वादृशोबंधुराप्तश्चसुहृन्मित्रंतथासखा ॥ विश्वास्योवापिशिष्यश्चमन्येजगतिनास्तिमे ॥ ४९ ॥ ॥ शिखिध्वजउवाच ॥ अहोनुफलितंपुण्यपादपैर्नःकुलाचले ॥ यस्माद्भवानसंगोपिवांछत्यस्मत्समागमम् ॥ ५० ॥ इदंवनमिमेवृक्षाभृत्योयमहमादृतः ॥ रोचतेतेनचेत्स्वर्गस्तदिहस्थीयतांप्रभो ॥ ५१ ॥ भवद्वितीर्णयायोगयुक्त्याविश्रांतवानहम् ॥ यथासाधोतथामन्येस्वर्गेविश्रमणंकुतः ॥ ५२ ॥ तामेवसंस्थितिंस्वच्छामवलंब्यप्रकाशिनीम् ॥ विहरेहयथाकामंस्वर्गेभूमितलेतथा ॥ ५३ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ परेपदेमहा नदेकच्चिद्विश्रांतवानसि ॥ इदंभेदमयंदुःखंकच्चित्संत्यक्तवानसि ॥ ५४ ॥ कच्चिदापातरम्येभ्यःसंकल्पेभ्योरतिर्भृशम् ॥ निर्मूलतांगताराज न्भोगनीरसमेवते ॥ ५५ ॥ हेयादेयदशातीतंशांतंशमसमस्थिति ॥ यथाप्राप्तेष्वनुद्वेगंकच्चित्तवमनःस्थितम् ॥ ५६ ॥ ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ ॥ त्वत्प्रसादेनभगवन्दृष्टादृश्यातिगागतिः ॥ प्राप्तःसंसारसीमांतोलब्धोलब्धव्यनिश्चयः ॥ ५७ ॥ चिरादतिचिरेणैवविश्रांतो स्मिनिरामयः ॥ लब्धंलब्धव्यमखिलंतमःसंश्चिरसंस्थितः ॥ ५८ ॥ नोपदेष्टव्यमस्माकंकिंचिदप्युपयुज्यते ॥ सर्वत्रैवातितृप्तोस्मिसंस्थि तोस्मिगतज्वरः ॥ ५९ ॥

प्रतनतिष्ठामिकिंतुतवसमीपेतिष्ठामि ॥ हेअंगयतोबहूनामपिरम्याणांमध्येचित्तस्ययद्देवाभीष्टंभवतितत्उद्यत्उद्योगप्राप्यमेवसत्पुरःस्थितंभवतिनोद्योगंविनेतित्वद्दर्शनोद्योगव शादेवममागमनमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ मयिकोवातेप्रीतिहेतुरतिशयस्तत्राह ॥ त्वादृशइति ॥ ४९ ॥ कुलाचलेअस्मिन्मद्दरे ॥ ५० ॥ मत्प्रीत्यातेस्वर्गोनरोचतेचेत्तर्हिइहमत्स न्निद्धौ ॥ ५१ ॥ ममापित्वद्वितीर्णसमाधिसुखतृप्तस्यस्वर्गेवांछानास्तीत्याह ॥ भवद्वितीर्णयेति ॥ वितीर्णयादत्तया ॥ ५२ ॥ तांमत्समुपदिष्टामेवभूमानंदसंस्थितिमवलंब्य ॥ प्रकाशिनींस्वप्रकाशाम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ शमेनसमस्थिति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ चिराद्बहुकालोत्तरम् ॥ अतिचिरेणदिनत्रयपर्यंतम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

अथान्यनामनिर्देशाय ॥ यथाभूतमित्याशयेनाह ॥ सत्यात्मन एव परत्वमाश्रितम् ॥ ६० ॥ यदित्वदन्यत्किंचनं नास्तीति इत्यकीदृशो विशिष्टस्तमाह ॥ नि संस्थितिरिति ॥ स्पष्ट म ॥ ६१ ॥ ॥ इति श्रीवासिष्ठ तात्पर्यप्रकाशे नि० प्र० पू० त्र्यधिकशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ कुंभस्य रमणो राज्ञा सभोगेच्छा प्रवर्ण्यते ॥ स्वर्गापवर्गदशात्पूर्वानर्वागण्यपुनरागम ॥ १ ॥ इत्युक्तप्रकाराभिरात्मनीत्यध्यात्मविचित्राभि कथाभि परस्परसमवदनाविति शेष ॥ १ ॥ सरसानि स्निग्धानि सारसानि पद्मानि पक्षिमिथुनानि च यस्मिन् तरस्मिन् मानसरायिनि पत्रमूलादिना अवनरक्षक च प्रसिद्धैर्देवै नरनेवनेइवनतिवारोप ॥ २ ॥ तेन जीवन्मुक्तप्रसिद्धेनाचारेण ॥ वनेमहारण्ये ॥ काननवीथिपु अवांतरखनप

ज्ञातमज्ञातमप्राप्तं त्यक्तं त्यक्तव्यमाश्रितम् ॥ तत्त्वपरत्वसत्त्वमेस्वस्यैवास्ति न किंचन ॥ ६० ॥ निःसंस्थितिर्विगतमोहभयो विरागो नित्योदित मम मम आशय सर्वसौम्य ॥ सर्वात्मक सकलसंकलनाविमुक्त आकाशकोशविशद समम आस्थितोऽस्मि ॥ ६१ ॥ ॥ इत्यार्षे वा० वा० दे० मो० नि० पू० पू० कुंभपुनरागमननाम त्र्यधिकशततम सर्ग ॥ १०३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ॥ इत्यध्यात्मविचित्राभि कथाभिस्तौ परस्परम् ॥ आसाते वेद्यवेत्तारौ मुहूर्तं त्रितयं वने ॥ १ ॥ तत उत्थाय कस्मिंश्चित्सानौ सरससारसे ॥ मरौ वरवने चैव विहृतौ नटने वने ॥ २ ॥ तनाचारेण ताभिश्च कथाभिस्तौ वने तत ॥ नीतवतौ दिनान्यष्टौ तासु काननवीथिषु ॥ ३ ॥ ॥ अथ कुंभ उवाचान्यहं नयावो गिरा विति ॥ तदोमिति नृपो मत्वा तावुभौ प्रविचेरतु ॥ ४ ॥ वनान्यनेकरूपाणि जंगलानि तटानि च ॥ सरांसि गुल्मजालानि शृंगाणि गहनानि च ॥ ५ ॥ नदीदेशांस्तथा ग्रामान्नगराणि वनानि च ॥ मंजुघोषान्गिरीन्कुंजांस्तीर्थान्यायतनानि च ॥ ६ ॥ सममेव समसंदेहौ सम वनोऽस्थितावुभौ ॥ समसत्त्वौ समोत्साहौ संशंसतौ तस्यतु सदा ॥ ७ ॥ आनर्चतु पितॄन्देवान्बुभुजाते च राघव ॥ समंतमेच मित्र च समभुद्धाय भूवतु ॥ ८ ॥ तमालवनखंडेषु मंदारगहनेषु च ॥ दंपती स्निग्धहृदयौ सुहृदौ तौ विरेजतु ॥ ९ ॥ इदं गेहमिदं नेति विकल्पपटलं मन ॥ न जहार तयो राम वात्येव विबुधाचलम् ॥ १० ॥ विचेरतुस्तौ सुहृदौ क्वचिद्धूलिविधूसरौ ॥ क्वचिच्चंदनदिग्धांगौ क्वचिद्भस्मानुरंजितौ ॥ ११ ॥ क्वचिद्दिव्यांबरधरौ चित्रांबरधरौ क्वचित् ॥ क्वचित्पल्लवसंछन्नौ क्वचित्कुसुममंडितौ ॥ १२ ॥

नि भरव ॥ मनरिनाट्यमपिनकथमाशइत्यनिकनतासूच्यत ॥ ३ ॥ ओमित्यभिमती ॥ नृपस्येव कुंभस्याप्यर्थसिद्धा भूता स्वयंस्तुभयकर्तृकचरितसमानकर्तृकतामाश्रित्यमत्वे निष्कामत्वप्रनिर्देश ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ समवर्तौ समवृत्तौ सतौ चित्तस्यापि सममेव स्थितौ शसतौ परस्परानुभवकथयन्तौ ॥ ७ ॥ सिक्त भला शीतलप्रदेशोपेतिपायम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ भनिम्नस्थितिलक्षणमाह ॥ इदमिति ॥ विकल्पकल्पनातया मनान जहार ॥ १० ॥ मिथ्याप्रियविकल्पोपितयोर्नाभूदित्याह ॥ विचेरतुरित्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥

१ आवाना मत्यपि कचित्पाठ

सत्वेननिर्वासनचित्तेनोदात्ततयाउत्कृष्टतया ॥ १३ ॥ अथकेवलमित्रभावेनपरस्परोपभोजकप्रारब्धभोगोत्तरकालदंपतिभावोपभोजकप्रारब्धोद्भवकाले ॥ १४ ॥ कामेन अन्नधर्मेणरागेणनवंचिता ॥ १५ ॥ यथाप्राप्तभोगप्रतिअतिष्ठतांअनिवृत्तगतीनाम् ॥ एकस्याभोगनिवृत्तावेवाग्रहोनिर्बंधस्तदात्मिकायावृत्ति सामूढतैव ॥ १६ ॥ अधर्मरोग श्रमादिहेतुभ्योभोगेभ्योलोकत्रयमहायनिवर्त्तितव्यमेवअत्रनुनतत्रमक्तिरित्याशयेनाह ॥ निजइति ॥ एवंसर्वसामग्रीसत्वेपियास्वभर्त्तारेनकामवतीसाअजीवन्मुक्ताचेद्भर्तुर्भो

दिनैःकतिपयैरेवसमचित्ततयातया ॥ सत्वोदात्ततयाचैवराजाकुंभवदाबभौ ॥ १३ ॥ अथतंसुरगर्भाभंचूडालासाशिखिध्वजम् ॥ द ध्वाशोभामुपगतंचिंतयामासमानिनी ॥ १४ ॥ अयंपतिरदीनात्मारम्याश्चवनभूमयः ॥ इयंस्थितिरनायासायानकामेनवंचिता ॥ १५ ॥ जीवन्मुक्तधियांभोगंयथाप्राप्तमतिष्ठताम् ॥ एकाग्रहात्मिकातुच्छामूढतैवोदिताभवेत् ॥ १६ ॥ निजःपतिरुदारात्मानिराधिश्चनवंव वयः ॥ गृहाणिपुष्पजालानिसाहतायानकामिनी ॥ १७ ॥ वनपुष्पलतागेहेस्वायत्तेभर्तरिप्रिया ॥ रमतेयाननिर्दुःखासाहतैवदुरंगना ॥ १८ ॥ रम्यंविवाहितंकांतंपतिमासाद्यनिर्जने ॥ स्त्रीसतीयानरमतेतांधिगस्तुदुरंगनाम् ॥ १९ ॥ समुज्झतायथाप्राप्तमपिवेद्यविदा स दा ॥ अनिंद्यंसमुदारार्थंकिंतज्ज्ञेनकृतंभवेत् ॥ २० ॥ तत्किंचिद्रचयाम्याशुप्रपंचंप्रेक्षयावने ॥ येनायंभूपतिर्भर्त्तारमतेमयिमानदः ॥ २१ ॥ इतिसंचिंत्यचूडालाकुंभवेषधरापतिम् ॥ प्राहकाननगुल्मस्थाकोकिलंकोकिलायथा ॥ २२ ॥ ॥ कुंभउवाच ॥ ॥ चैत्रमासस्यशुक्लो यंप्रतिपद्दिवसोमहान् ॥ अद्यास्थानंमहारंभंस्वर्गेभवतिवैहरेः ॥ २३ ॥ सन्निधानंमयातत्रकर्तव्यंपितुरग्रतः ॥ यथास्थिताहिनियतिर्न संत्याज्याकदाचन ॥ २४ ॥ प्रतिपालयितव्यंमेत्वयेहचवनावनौ ॥ क्रीडतानवपुष्पायांसमुद्वेगमगच्छता ॥ २५ ॥ आगच्छामिदिनांते ध्रुनिर्विकल्पंनभस्तलात् ॥ सर्गादतितरामेवत्वत्संगोममतुष्टये ॥ २६ ॥ इत्युक्त्वामंजरींकुंभोददौमित्रायकौसुमीम् ॥ प्रीतयेस्वामिव प्रीतिंकांतांनंदनवृक्षजाम् ॥ २७ ॥

गविघातपापेनहता जीवन्मुक्ताचेल्लोकसमहभगप्रयुक्तनिंदादिनाहतेत्यर्थः ॥ १७ ॥ उक्तमेवस्पष्टमाह ॥ वनेति ॥ १८ ॥ १९ ॥ अनिंद्यस्यउदारार्थभोगंसमुज्झताकिंकिम धिकफलंकृतंभवेत् ॥ नकिंचिदित्यर्थः ॥ २० ॥ प्रेक्षयास्वप्रज्ञया ॥ मयिरमतेरतिसुखंलभते ॥ २१ ॥ २२ ॥ आस्थानदेवर्षिसभामेलनम् ॥ हरेरिंद्रस्य ॥ २३ ॥ पितुर्ना रदस्य ॥ २४ ॥ प्रतिपालयितव्यमेआगमनमासायंप्रतीक्षितव्यम ॥ २५ ॥ निर्विकल्पआगमनपाक्षिकत्वरहितंनियतमितियावत् ॥ २६ ॥ कांतामनोहरा नंदनवृक्ष.कल्पत रुस्तज्जांमंजरीम ॥ २७ ॥

शरन्मुखपयोदोनिजलमघलहृत् ॥ २८ ॥ घनघातेनविसारिप्रसरणशीलपुष्पांजलिम् ॥ पदसंस्कारपक्षेनपुंसकलिंगसर्वनामेतिभागेबमप्रवृत्तमतरमनपुंसकलिंगपविशेषसबधे
पिननिवर्त्तते ॥ तथाचाद्धमहाभाष्येराक्यपानेनश्वमांसादिभिरपिक्षुध्यतिइतुनमनियम क्रियतेपचपचनस्वाभक्ष्याइतीति ॥ हिमकालेभवोहैम ॥२९॥ आदर्शनदृष्टिप्रसर
याभ्यन्तदेशावधि ॥ अमंमघम ॥ ३० ॥ स्वपूजालारूपम् ॥ आययौप्राप ॥ ३१ ॥ स्फुरत्पताकमतएवमजरित संजातमंजरीकआकार संस्थानयस्यतथाविधकल्पवृक्षोप
मम ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ पयादृक्षात्फलपुष्पशापततिवहम् ॥ ३४ ॥ तमभ्रत्वसन्निधीमुखंश्यामपुतिचकार ॥ श्यामायौवनमध्यस्थापूजाला ॥ ३५॥ आदृत सादर ॥३६॥ वि

आगंतम्यत्वयाशोघ्रमेववदतिभूपतौ ॥ पुप्लुवेथवनाद्व्योमशरन्मुखपयोदवत् ॥ २८ ॥ पुष्पांजलिंजहौव्योमव्रजन्कुसुमदामजम् ॥
विसारिवनवातनहिमंहैमइवांबुद ॥२९॥ शिखिध्वजोव्रजंततददर्शाऽऽदर्शनंनदा॥ उन्निद्रोद्ययथायर्हींधीमत्वीतिर्हिंकुस्त्यजा॥३०॥
शिखिध्वजदृगामतेव्योम्निकुंभवपुर्जहौ ॥ शांतावर्त्तेववारिश्रीर्मुग्धास्वरूपमाययौ ॥ ३१ ॥ प्रापमजरिताकारकल्पवृक्षोपमपुरम् ॥
स्फुरत्पताकमात्मीयस्वर्गरम्यदिव पथा ॥३२॥ अत पुरमदृश्यैवविवेशललनाकुलम् ॥ मधुमासमहालक्ष्मीलसद्धनमिवद्रुमम् ॥३३॥
राजकार्याणिसर्वाणितघ्रसपाद्यसत्वरम् ॥ शिखिध्वजस्यपुरत पपातफलपुष्पवत् ॥ ३४ ॥ तत्रकोलद्युतिमुखचकाराखिन्नमानसा ॥
इक्षुसनाद्दारमिवश्यामाखिन्नमिवांबुजम् ॥ ३५ ॥ तंदृष्ट्वाताद्दशाकारसमुत्तस्थौशिखिध्वज ॥ सभूवखिन्नचेताश्चसमुवाचेदमादृत
॥ ३६ ॥ देवपुत्रनमस्तेसुविमनाइवलक्ष्यसे ॥ कुम्भस्त्वत्यजसरभमिदमासनमास्यताम् ॥ ३७॥ सतोविदितवेद्यायेतेहिहर्षविपादजा
म ॥ नाश्रयतिस्थितिस्वस्था पद्माइवजलार्द्रताम् ॥ ३८ ॥ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ ॥ तेनक्ष्मापतिनेत्युक्तेकुम्भआहासनेविशन् ॥ गिरा
विपण्णयाशीर्णवंशस्वनसमानया ॥ ३९ ॥ यावदेहमवस्थासुसमचित्ततयेवये ॥ कर्मेंद्रियैर्नतिष्ठतिनतेतत्त्वविद शठा ॥ ४० ॥

मना खिन्नमनाइवलक्ष्यस ॥ मसम्लानिर्लिगेनेत्यर्थ ॥ सरभलक्षणयामनस्तापम ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ बाष्परुद्धकंठत्वाच्छीर्णवंशस्वनसमानया॥ ३९ ॥ विदितवेद्या पुरुषा
इवविपादजास्थितिनाश्रयतीतियदुक्तमथकश्चिद्विशेषविवक्ष्यन्कुम्भउवाच ॥ यावद्देहमिति ॥ ज्ञानमयुक्तसमचित्तनांतरीयकर्मेंद्रियचेष्टानिरसरोरवत्रानिनोलक्षणमितित
च्छून्यादमनरवविदोनसमचित्तत्वपिप्रारब्धकममयत्कर्मेंद्रियचेष्टोद्भवमायापराधेनेत्याशय ॥ ४ ॥

१ म्लानपुर्नात्यपिकचित्पाठ